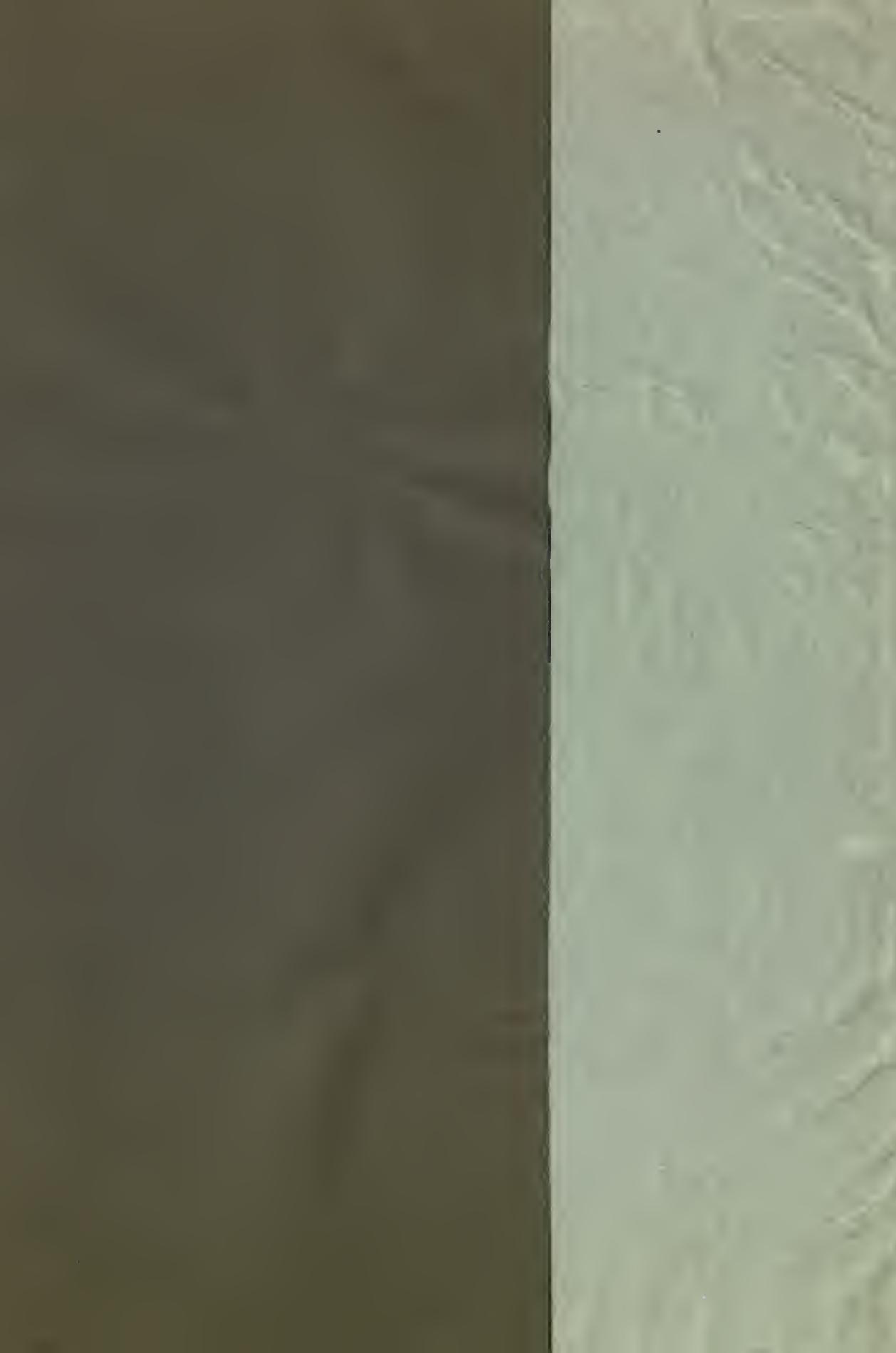

ચૂહત સંસ્કૃતાભિધાનમ्

(ચૂહત સંસ્કૃતાભિધાનમ्)

દ्वितीયો ભાગः

ચોટાણા સંસ્કૃત સીરીઝ એફિસ, બારારાસી-૨

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा संस्कृत वान्धमाला

ग्रन्थ संख्या १४

॥ श्रीः ॥

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

गर्वन्मेंटसंस्कृतमहाविद्यालय-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्यराजा

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

द्वितीयो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, बारारासी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

४३१ प्रकाशन

(१८५०)

The
Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P. O. Box 8, Varanasi-1
(INDIA)

1962

Phone : 3145

PK
925
T37
V. 2.

920661

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

SRI TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. II

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8, VARANASI-1 (India) Phone : 3145
1962

201132 7182612 48MAKXW012
12.00 2000

MANUFACTURED IN U.S.A.

(PRINTED IN U.S.A. 1964 EDITION - 2)

ITA92AHDAYA29AT-AHDAYA29IT

MANUFACTURED IN U.S.A. 1964 EDITION - 2
PRINTED IN U.S.A. 1964 EDITION - 2

920661

प्रभुरन्मिः प्रपचते भूमिरावपते प्रभुः” भा० चा० दद्य०। करणे ल्युट् । ४वपनसाधने लिं० ‘भूतानामावपन् सर्वेषाम्’ शत० ब्रा० लियाँ डो० । तमस्यावपनी जनानाम्” अथ० १२.१.६१ । अन्तर्भूतशूर्ये ल्युट् । ५.वेशादेः सर्वसुखने ।

आवपनिष्ठिरा खी चावप निष्ठिर इत्युच्चते वस्त्रां क्रियावां मयूर० श० । आवपननिष्ठिरत्यार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आवयु पु० आ+अज-अच् वीभावः । १चागतौ । कर्सरि अच् । २चागन्तरि इदेशमेदे उ० । धूमा० वुज् आवयकः । आवयदेशमेदे लिं० [आच्छादके वस्त्रादौ ।

आवरक न० आ+ट-करणे अप् संज्ञावांवुन् । अपरके, आवरण न० चावियते देहः चैतन्यं वाटने आ+ट-करणे ल्युट् । (दाळ) १चर्मफलके । वेदान्तिमतसिद्धे चैतन्यावरणे २चज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विष्टिः । ३चाच्छादनसाधनमात्रे “तमशु नेत्रावरणं प्रकृत्य” रुः “स्फुटमिवावरुणं हिममार्हतेः” माचः “लभ्यान्नरा चावरणेऽपि तेहे” रुः पुरादिव आच्छादनसाधने ४प्राची-रादौ च यथा काश्मां सप्तावरणानि । वेडा० ५.वेणे भावे ल्युट् । ईच्छातो” “हृदयावरणं नित्यं कुर्याङ्गं भिव मध्यगः” सुशु० । “स्तोत्रां भेदकोयय तेवां चावरणे रतः” भुः । “स्त्रये तपत्यावरणाय दटेः” “तस्य सावरण दृष्टिसम्भवः” रुः “नलिनोदलकाल्पतं स्तनावरणम्” शुक०

आवरणशक्ति खी आवरणे शक्तिः आठ्योति संज्ञावां कर्त्तरि ल्युट् कर्म वा० वा० । वेदान्तिमतसिद्धे चक्षानसु चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा० सा० आवरणशक्तिचावदलोऽपि भेदोऽनेकयोजनायतमादिव-भरुजलशब्दोक्तिविवरणयपिधावकतवा विचाच्छादयतीव तथाऽचान् परिच्छक्षमप्यात्मानमपरिच्छक्षमसंसारिण-जवहोक्तिविवरणयपिधावकतवाच्छादयतीव ताहयं साम-प्रभुम् । तदुक्तं “वरचक्षुद्विदिर्भाक्षुद्विर्भक्तव्या विष्प्रभं मध्यते चातिमृदः । तथा बडवद्वाति यो शूदृष्टेः स मित्रोपलविवरणोऽहमात्मा” अनयाहृतसात्मनः कर्त्तृत्व-भोक्तृत्वस्त्रित्वदःस्त्रियोदिसंसारसंभावनाऽपि भवति यथा साज्ञानावृतायां रज्जुं संपर्वसम्भावना ।

आवरममक न० अवरं समानाम् एक० त० “यीशावर-समात् वुज्” या० नि० हस्तः अवरसमे वर्षसाद्यकाले देवमध्यम् वुज् । वर्षसाद्यसमये देवे अथे ।

आवजित लिं० आ+टल-चिच्च-कृ । १दत्ते॒ रत्यक्ते॑ “न हि

तेन पथा तद्युजस्तनयावर्ज्जितपिण्डकाङ्गुणः” नूनमाव-र्जितं मथा” “हृषिरायर्ज्जितं होतस्याविधिवद्गिन्धु” इति च रुः । इनित्योऽनेते च “अधःप्रस्यापिताश्वेन समावर्ज्जितत्केतुना” “आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिश-शिकोट्यः” कुमा० ।

आवर्त्ते पु० चातृट-भाजादौ चञ्च । चक्राकारेण जंतस्य स्त्रयं भवमये (धूरणो) व्र वाल्ये बोटकचिक्के श्रोमसंस्यान-भेदे राजावत्तनामके इमण्डौ ४चावर्त्तने । ५भेवा-धिपमेदे च ईमाक्षिकधातौ न० । ‘वृपं तमावर्त्तमनोच्च-नाभिः” रुः “तथापि समावर्त्ते सोइगत्ते निपातिताः” देवीमा० “लियुते, शाकर्वते हृ चहर्मिः शेषिते क्रमात् । आवर्त्ते विद्वि संवर्त्ते पुक्करं द्रोणमन्तुर्मृदम् । आवर्त्ते निर्जलोमेवः संवर्त्तय बहूदकः । उष्करोदुष्करजलो द्रोणः सम्बून्मपूरकः” ज्यो० त० । “आवर्त्तिनः शुभफल-प्रदशुक्युका आपचदेवसमयोभ्यरम्भुभागाः । आच्छा-यवृवृष्टुस्तीमतिरोचमानाङ्गुण्ये॑ पयोधय ईवोर्मिभिरा-यतन्तः” माचः । “आवर्त्तिनः दशावर्त्तयुक्ताः प्रश्नावा० चिनि । ते च “द्वावरण्ये शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रम्बोपर-म्ब्रयोः । एकोभावे ह्यपाने च दशावर्त्ता धूवाः सृताः” पयोधिपचे जलाभ्यमः” मक्षिं० आच्छावर्त्ते च अश्वश्चद्वे ५०३ष्टे उक्तः । ७चावर्त्तिकारे देविनां रोमसंस्यानो॒ १०० चक्षानामपि उक्तभ्रुरुपावर्त्तोरोमसंस्यानविशेष एवेति बोध्यम् । शिर्च-भावे अच् । दपुनः पुनशालने दृपरिघट्टोरे (आच्छोटान) १० शालनां द्रावणे (गलान) ११चिन्ना-याच्छ चिन्नया हिं चित्तं स्त्रविषयेत् पुनः पुनशालने दूति तस्याः तथात्मम् । आवर्त्तिते समलात् अनेक-कोटिपु आ+टत-चिच्च-कर्मचिच्च-कृ । अनेक कोटिसर्विनि १२ संश्ले “भसं संसोहमावसं मध्यासाहिधितोजयेत्” भा० शा० २७२ अ० आवर्त्तसमेककोटिसर्वेन संशयम् अभ्यासात् तस्याभ्यासात्” नोनक० । आवर्त्तते कर्त्तरि अच् । १३चावर्त्तिनाने लिं० “दक्षिणावर्त्तयोऽयं हन्त चूर्णेक्तोमया” शा० द० १४ संसारे उ० तसानियमावर्त्त-मानलै॒ तथात्मम् । “इमावर्त्तं भावर्त्तने” इति रुतिः “शुद्धावर्त्तमिभासापि वर्षतः सप्त-कोर्त्तिः” इति उश्वतोक्ते देवालर्वर्तिनि आवर्त्तिकारे १२ नाढोउचिवेशमेदे च ।

आवर्तक पु० आवर्त्तेत्र स्वार्थे कत् । १मेघाधिपमेदे “रजनि-
करविष्वचुभितावस्तु काम्युद्दिग्द्वकेन” काढ० । तदीयास्तो-
यरेष्वयु एवुक्तावर्त्तकादिषु” कुमा० जातं वंगे भुवनविदिते
उष्कराकर्त्तकानाम्” मेघदू० । आवर्त्त इव कायति
कै-व । २आवर्त्तकारे आवर्त्त शब्दोक्ते अश्वरोमचिङ्गमेदे
आवर्त्तयति आ॒-टृत-यिच् ख्युल् । ३पुनः युनराष्ट्रुकेति०

आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै-क-गौ०
ज्ञोप् । कोइषे (भगतक्ष्मी) प्रणिदे लतामेदे सा त
विषाणुकारा रक्षुप्री रक्षाकारा पीतकीलकथुका
चर्मरक्षुनकारिणी “जधायाम्बा शीतवीर्यकारिणी पित्त-
नाशिनी” वैद्य ० २भद्रद्विनिकायां च राजनि० ।

आवर्त्तन न० आ॒-टृत-आधारे ल्युट् । स्वर्यस्य पदिष्मदि-
गवस्थितच्छायायाः १पूर्वदिग्म भनवस्ये मध्याङ्ककाजे
“आवर्त्त नाम् पूर्वाहोऽपराह्णस्तु ततःपरम्” लृतिः ।
“आवर्त्तनसमोपे वा इङ्गित्वाऽसुप्रकम्भेत्” लृतिः आ॒-
टृत-यिच्-भावे ल्युट् (आकोटान्) २आलोड्ने ३गुणने च
चातुर्वां ४४.वये(गवान्) । आवर्त्तयति संसारचक्रम् आ॒-
टृत-यिच्-कर्त्तरि ल्यु । ५विणी “आवर्त्त नोनिनित्तात्मा”
विणु सह० ६जन्मुद्दीपोपदीपमेदे च । आवर्त्ततेजनया
ल्युट् डीप् । ७दर्वाम् स्त्री आधारे ल्युटु डीप् ।
(हुचि) धात्रद्वयावस्थाधारे द्वृमूर्त्याम् स्त्री करणे
ल्युट् । ८देवने प्राचीरादौ ” ॥० ।

आवर्त्तनीय ति० आ॒-टृत-यि॒-च्छनीयर् । १इवणीये
धात्रादौ २चालोद्ये दुग्धादौ गुणे ३चह्नादौ च । उनः
पुनः४पादे पदादौ च । “विक्षिपदमात्तर्त्त नीयम्” सा०कौ०
आवर्त्तमणि शु० आवर्त्तकारो निषिः । राजावर्त्तभणौ ।
आवर्त्तिक ति० आवर्त्तः प्रयोजनःस्य ठक् । आवर्त्तकारधम-
साधमे धूपादी “आवर्त्ति॑ मग्नुभिर्धूपैरामोदिमन्दिरे॒”
काशी० ।

आवर्त्तित ति० आ॒-टृत-यि॒-क् । १क्षतावर्त्तने दुग्धादौ
द्राविते २चात्रादौ, ३गुरु ते ४च्छस्ये च । आवर्त्तो
जातोऽस्य तार० इतच् । ५जातावर्त्ते जलादौ ।

आवर्त्तिन् ति॒-आ॒-टृत-यि॒-न । १पुनः पुनर्वर्त्त नशोदे “आ-
वर्त्तमुवनाङ्गोकाः पुनरा॑ त्त नोजनाः” गीता “काङ्गान्न-
रावर्त्त गुभागुभानि॑” फ॑ ॥० । यिच्-यिनि॑ । आवर्त्तते
२द्वात्रके ३दुग्धादेरावर्त्त एके स्त्रियासुभयतो डीप् ।
आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्तः वस्त्रहाकारवेदनमस्यस्त्रा॑ः इनि॑
डीप् । अजस्त्रहीष्वेदे राजनि॑ ।

आव(ब)हित ति० आ॒-टृत-उद्यमे यिच्-क्त आ॒-वह॑-हि॑-
यायां क्त वा । उत्पाटिते उद्गुचिते ।

आव(लि)ली स्त्री आ॒-वल-इन् वा डीप् । १चेष्टौ सजाती-
यससदांयेन लतपङ्क्तौ॑ “द्वचावलिः भनावलिरिति॑ । “के वा
न सन्ति भुवि तासरसावतंसा इंसावलीबलयिनो जलसन्ति-
वेशाः” उद्घटः । “हिजावलोबालनिशाकरांशुभिः॑”
मावः । “व्यलोकयच्छमकोरकावली॑” नैव० ।
२परम्परायाङ्ग । [८]

आवलित आ॒-वल-चलने क्त । ईपञ्चलिते सम्यक्चलिते
आवशीर शु० आवशीरदेशभवः तस्य राजा वा अज् । अव-
शीरदेशभवे जने २तचृपे च । “आवशीरांश्य योधांश्य अहिच्छतं
च योधयन्” भा० व० २५३ । स च देशः वत्रभूमे॑:
पूर्वदिग्वर्त्ती॑ “पूर्वा॑” दिग्ं विनिर्जित्य वल्सभूमि॑
तयागमत्॑” इत्यनलरक्षोके पूर्वां॑ दिशमित्यभिधानात्॑;
आवश्यक न० अवश्यं भावः मनोज्ञा० वज् । १अवश्यं भावे
नैवले “एव आवश्यके” पा० अवश्यं भवः वा० २वञ्च्
२नियते ति० “एतेष्वावश्यकस्त्वसौ॑” भापा० । ३अवश्य-
कर्त्तव्ये नियमात् कर्त्तव्ये “उत्थायावश्यकं लता
लतशीचः सभाहितः” सहुः । कालप्रतीकाराहित्येन
४निरवकाशे च “नेहेताव विशेषज्याभन्यवावश्यकाद्विधेः॑”
शु० “आवश्यकात् निरवकाशात्॑” मल०त० रच० ।

आवश्यपुत्रके न०न वश्यः अवश्यः उवः तस्य भावः मनोज्ञा०
वज् । उत्स्य वश्यत्वाभावे ।

आवसति स्त्री वसत्यत्र ग्नहे वसतिः रात्रिः सम्यक्वसतिः
ए० व० । निशीये वसते॑: सम्यक्लृत्वावश्यग्नहवासयो-
ग्न्यत्वं तत्त्वाहरात्मेवश्यं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

आवसथ शु० आवसत्यत्र आ॒-वस-च्छच् । १वसतिस्याने॑,
२विश्वामस्याने॑ ३पामे॑ ४व्रतमेदे च । तत्र वासस्याने॑
“दूरादावसथानूव॑” दूरात् पादावसेचनम्” मनुः॑
विश्वामस्याने॑ । “आसनाव सथौ शय्यामनुव्रच्चास-
पासनाम्” मनुः॑ विश्वामस्याने॑ “स किङ्गात्रमसमन्यमा-
न्यतो निवसनावस्थे पुराहितः” रघुः । यामे॑ “बह॑-
सर्वत आवसथान् मापयाच्चक्रे॑” क्वा०उ० । ५चार्या॑-
च्छन्दोरचिते कोपमेदे । [स्त्रिये॑]

आवसथिक ति० आवस्थे ग्नहे वसति उण् त्तियां डीप् ।
आवसथ शु० अवसथस्यां जग० । १ग्नहसम्भविनि॑ लौकिः
केऽनौ॑ “आवस्थं द्विजाः प्राङ्गदीप्तमन्तिं॑ महाप्रभम्”
भा०व० २१व० । “आवस्थयस्थापाने॑” इत्युक्ते॑

अम्बावानकर्मङ्गे रवङ्गौ च । “आवस्याहवनीयौ दक्षिणामिस्तथैव च । अन्वाहायोगाहृपत्य इतेते पञ्चवङ्गयः इत्युके यज्ञाङ्गश्चिकान्तर्गते श्वङ्गभेदे च । स च गद्याग्निः अवस्थयव्याधिं गद्यसम्भवाच्च तस्य गद्यात्म ।

[सोमानवासिनि स्त्रियां डीप् ।

आवसान त्रिः अवसानमभिजनोऽस्य तत्र । अञ्ज । पाम-आवसानिक त्रिः अवसाने तत्काले भवः उञ्ज । अव-सानकाले (शेषाले) भवे स्त्रियां डीप् ।

आवसित न । आ+वह+सो-क्त । १पक्षधान्यं महीनाननर-मपनीतहणे राशीकाते रधान्ये च । ३निषेते ४च्य-धारिते ५समाप्ते च त्रिः ।

आवस्थिक त्रिः अवस्थायां भवः उञ्ज । कालकृतवस्थाभवे “आवस्थिकं क्रमज्ञापि भवा कार्यं निरुहण्म्” सुशु ।

आवह ए० आवहति आभिसुख्ये न गच्छति आ+वह-अच् । सप्तस्तम्भापत्तवयोः प्रथमे स्तम्भे १भूवायौ । “भूवायुरावह इह प्रवहस्तद्वैम्” २३०शि० । अनिलशब्दे १६४ शृङ्गे विट्ठिः “आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः । परावहः संवहश्च उद्वहश्च महावलः । तथा परिवहः श्रीमान्” इतिर्वं २३६ अ० । आवहति प्रापयति आ+वह-अच् । २प्रापके त्रिः “क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहम्” रघुः । फलैधःङ्गसुमस्तेयमधैर्यज्ञ मलावहम्” सहुः । “सप्तस्तम्भजेत् साहसिकान् सर्वभूमध्यावहान्” सहुः ।

आवहमान त्रिः आ+वह-शानच् । क्रमागते ।

आवाप ए० आ+वह-आधारे वा उञ्ज । १आलवाले तत्र ॥१ जलसेकेन इत्यान् आवपनीति तस्य तथात्मम् २धान्यादे: पावभेदे, (यस्या) मावे उञ्ज । ३समन्नात् वपने । “शस्यावापे क्षीवलाः” भार० ४धान्यादिस्यापने ५शतुं चिन्तने ईपर-राइचिन्तने, “तन्वावापविदा योग्मरणलान्विधिता” माघः । ७प्रधानहोमे च । एव्वाक्षेपे, “आवापो द्वापाभ्याम्” सा० द० । आक्षेपोत्त्वेपाभ्यामितर्थः आ+वप-कर्मणि उञ्ज । ८आवपनीये प्रत्येषीये “पञ्चक्षत्वा आवाप चार्यवःपवमान्” इति तारख्य० ब्रा० अशापः आवनीयः आवापय सोमठश्चये साम्न आक्षेप इति भा० १०वलये च । ९१षद्वदश्यतेऽत्र आधारे उञ्ज । १२निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि शस्यादिक न सम्यक् वम् ग्रक्षते इति तस्यास्थात्मम् ।

आवापक ए० आ+वप-कर्मणि उञ्ज संज्ञायां कन् । १प्रकोष्ठ-भरणे उच्यादौ । कर्त्तरि खुल् । २आवपनकर्त्तरि त्रिः ।

आवापन न । आ+वप-पिच्च-करणे ल्युट् । (तांत्र) १स्त्रियन्ते । भावे ल्युट् । २केशादेः सम्यग् सुर्जने च ।

आवापिक न । आवापाय साधु उञ्ज । आवापे साधौ ।

आवारि न । समन्नात् त्रियते आच्छाद्यते आ+ह-वा० इत् । १समन्नादाच्छाद्ये हट्टस्याने शब्दचिं । २सम्यग्जल-युक्ते त्रिः ।

आवाल न । आवाल्यते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे यिच्च-करणे अञ्ज । १आलवाले इत्यादेरधोभागे गृहदिनिर्मिते जलाधारे सेतुभेदे । आ+वन-भावे उञ्ज । २सञ्चारे ।

आवास ए० आ+वस-आधारे उञ्ज । १वासस्याने गद्यादौ “आवासोमुखवर्हिणान्” रघुः । आवासमेवोपशमाय शोष्म्” भा० आ० ११६ अ० । भावे उञ्ज । २सम्यग्वासे

आवाहन न । आ+वह-पिच्च-ल्युट् । सात्त्विधाय देवानामाहाने । “चकारावाहनं तत्र भागर्थं सर्वदैवतम्” पुरा० “प्रतिमास्यानेषु धूमनौ नावाहनविसर्जने” ति० १०पुरा०

आवाहनी र्ही आवाहनेऽनया आ+वह-पिच्च-करणे ल्युट् । देवाहानार्थे “हस्ताभ्यामङ्गलिं गृहाऽनामिका भूजपर्वणोः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेद्यत्र सदा सायहनी सूता” तन्त्रोक्तज्ञये सुदाभेदे ।

आविक स० अविना तप्तोम्ना निर्मितं ठक् । १कम्बवे “सर्वस्त्र तान्वं रक्तं शाश्वतौमाविकानि च” मनुः अवे-मर्मधृश्यं २सम्बन्धिनि त्रिः । “आविकः सम्बिनोक्तीरं विव-त्वायाश्मोः पथः” । “वसोवद्वातुपूर्वेण शाश्वतौमाविकानि च” मनुः । कौशेयाविकयोर्हृषैः कुतपानामरिष्टकैः” मनुः ।

आविकसौत्रिक न । स्त्रिमेव सौत्रं कर्म० आविकसूत्रे च निर्मितम् ठक् । मेषलोमनिर्मिते । “वैस्त्रस्त्राविक-सौत्रिकम्” मनुः ।

आविक्य न । आविकानां भावः पुरो० यक् । आविकसम्बन्धिते आविग्न ए० आ+विज-कर्त्तरि त्रक् । उद्दिग्ने (पाणिआमला) इत्ये ए० ।

आविज्ञान्य न । अविज्ञानमेव चातु० खार्ये उञ्ज । विज्ञान-हीने “तदंविज्ञान्यमिव हर्वीषि” शत० ब्रा० “आविज्ञान्यं विज्ञानविज्ञीनमिव” भा० । [विद्यये] पा० ।

आविद्यूय्य० न । अविद्यूरस्य भावः उञ्ज । सत्रिकर्मे । “अभेशा-आविद्यू त्रिः । आ+व्यध-क्त । १ताडिते २विद्ये इतिरिते ४जिते च “नश्यतोपर्यथाऽऽविद्यः” मनुः । [पाठायाम् । आविद्यूर्कर्त्ता० र्ही आविद्यू त्रिः । आविद्यूर्कर्त्ता० गौ० लोप् ।

आविधुः ० आविष्टतेऽनेन आ+व्यध- वजर्ये क । काणादि-
वेधनसाधने (भमर) (हरपिन) रुच्याकाराये अस्ते ।
आविर्भावुः ० आविस्+मू-चञ्च । प्रकाशे सांख्यभत्तिहि
उत्पत्तिस्तानीवेभिव्यक्तिस्तर्हपे २भावधर्मभेदे तथा हि
नैयाधिकादयः क्रियानिरोधवुद्दिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्था-
भेदात् कार्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरिव-
ल्लोचकः तदेवत्तमशूद्य शां० त० कौ० दूषयित्वा बत्तमेव
कार्यात्मामाविर्भावः इति स्पर्शंकरणेन कार्यकारणयो-
रभिन्नतम् उभया खात्तनि क्रियानिरोधवुद्दिव्य-
पदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदात् नैकानिकं भेदं बाधयितु
मह्यनि एकान्तिर्भवित्वा तस्मादिष्ठेषाविर्भावतरोभावाभ्यामेतेषा
विरोधात् यथा हि कूर्मसाङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि-
तिरोभवनि निःसरनि वाविर्भावनि न तु कूर्मतत्त्वदक्षा
म्युत्पदने प्रवर्षसुने वा एवमेकस्य छद्मः सुवर्णस्य वा-
बट्टसुकुटादयोश्चेष्वा निःसरन व्याविर्भवन उत्पदन
इत्युच्चन्ते न एव उत्तरसुतासुत्यादः सतां वा विरोधः । यथाह
मग्नात् कृष्णपायनः “नासनेविद्यते भावो नाभावो विद्यते
सत इति” । यथा कृष्णः स्वावयवेभ्यः सङ्गोचिविकाशिभ्योन
भिदः एवं बट्टसुकुटादयोऽपि मृग्नुवर्णादिभ्योन भिन्नाः ।
एवं बट्टसुकुटादयोऽपि भेदमापाद्यति एकस्यापि
नार्थक्रियादर्थनात् वर्णैव एवं वर्णदर्शकः प्रका-
शः पात्रकर्त्तव्य । नार्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे चेतुः
तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्थनात् यथा
प्रवेकं विद्यते वर्णदर्शनवक्षणः मर्थक्रियां कृष्णनि न तु
यित्वावहनं, भिन्नतास्तु यित्विकां वहन्ति एवं तत्त्वाः
प्रवेकं प्रावरणमकृत्याया अपि भिन्निताः आवि-
भूतपदभावाः प्रावरित्यनि । स्वादेतत् । आविर्भावः
पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सञ्चसनु वा असंचेत् प्राप्तं
तर्द्यसत उत्पादनम् । अथ सन् कृतं तर्हि कारणव्यापारेण,
न हि सति कार्यक्रारण्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आवि-
भावे आविभावनरक्त्यन्ते न वस्त्राप्रसङ्गः । तस्मादिष्ठि-
तपदभावात्तानन्तः क्रियन् इति इति वचः । अथासदुत्पदयत
इत्यत्वापि मते केयमसदुत्पत्तिः सतो असतो वा, सतो चेत् लतं
तर्हि कारणः, असतो चेत्सु स्वायत्पत्त्यन्तरभित्यनवस्था ।
अयोत्पत्तिः पटाक्षार्यान्तरम् अर्थपि तु पटएवासौ तथादि
नावदकृत भवति पटस्य तावदकृतं भवत्युत्पद्यतर्हि । तस्य
पटस्य तो उत्पद्यतर्हि न शाच्यं पौनस्त्रात् विनष्टतोत्प-

पि न शाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकल विरोधात्
तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्फारत्यसमवायो वा स्वसत्तासम-
वायोया उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि
व्यापार्यने एवं पटोदेराविर्भावेऽपि कारणापेक्षेत्यपवस्थम् ।
न च पटस्य वारणानां सम्बन्धः, तद्रूपसाक्रिय-
त्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकात्माम् अन्यथा कारणत्वा-
भावात् । तस्मात् सत्कार्यमिति पुष्टवस्थम्” सा० कौ० ।
प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्तिशब्दे १०० षट्कादौ दृश्यः । बाह्य-
मेयविचुक्तापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योदेकः
रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः” सा० द० । देवादीनां
मनुष्याद्याकारप्रह्लादपे १अवतारे च । “तदा मे ममसा-
धारो दयात्मित्वं जनार्हः । भक्तानामनुकम्मार्थं यवा-
विर्भावमिच्छति जैमि० भा० ।

आविर्भूत त्रिंश्चाविस्+मू-कर्त्तरिक्त । १प्रकटिते २अभिव्यक्ते
“आविर्भूत त्रहात्तोरा योगिनोकोटिभिः यह”योगि० त०
आभिर्भूतप्रथमसुकुम्हाः कन्त्वीचानुकच्छम्” सेपद०
“आविर्भूतपदभावाः” सा० कौ० ।

आविल त्रिंश्चाविलति द्विंश्चाविलति विल-कृतो क ।
१कलुपे अथ विल भेदने विलप्रकृतिकत्वात् वर्ण बसध्य-
इतिरायसु । “समलक्ष्यत विभदाविविलाम्” “तस्यावि-
(विलाम्हाःपरिशुद्धिहेतोः” । “ननन्दुरानन्दज्ञाविविलाम्हाः”
लाक्ष्मा । रघुः “यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविविलाम्हाः” कुमा ।

आविष्करण न० आविस्+ल-भावे ल्युट् षत्वस्थम् । १प्रकाशने
“अस्तुया गुणेषु दोषाविष्करणम्” सिंकौ० कर्षे ल्युट् ।
२प्रकाशसाधने स्त्रियां होप् । घञ् आविष्कारोऽप्युभयम्
१० आविष्कारातिशयव्याभिधेयवत्प्रतीयते”सा० द० ।

आविष्कर्त्तृ त्रिंश्चाविस्+ल-त्व । प्रकाशके लिदां ढीप् ।

आविष्कृत त्रिंश्चाविस्+ल-कर्त्तव्यक्ति क्त । प्रकाशते ।
“कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः” मापः “बास्या-
दनाविष्कृतत्वात्प्रस्त्रेन” कुमा० “आविष्कृतसुदन्त्वा” रघुः
आविष्ट त्रिंश्चाविष्ट-क्त । १भूतादिपत्ते, २आवेशशक्ते,
३विविटे ४चाम्पे च ।

आविस् अव्य । आ+व्यव-इत्यन् । प्रकाशे । कभक्षिवेगेऽस्य
गतिवस्थम् । एतेन सह भूधारः प्रकाशार्थे यथा आवि-
भावः, वज्रधारः प्रकाशकरणेऽर्थे यथा आविष्कारः ।
“स्वादिपाठात् अव्यवस्थम्” “तेषामाविरभूत ब्रह्मा परि-
स्वानसुखनियाम्” कुमा० देवानां कार्यसिद्धर्थमावि-
भेदति सा यदा” देवीमा० “आवार्यकृं विजाय मान्न-

थमा विरासोत् ॥ ‘सरसन्नतमग्नितमाविष्कृते भुजा-
मूलम्’ सा०द० ।

आविस्तराम् अथ ॥ आविस्तरप् आसु । अतिशय
प्रकाशे “आविस्तरं वा अग्निः कर्मणा”श०ग्रा०। तमप्
आष्ट आविस्तराम् । अथनप्रकाशे ।

आवी स्तो अवीरेव स्वार्थे अण् डोप् । रजस्तलायां १नार्थां
२ गर्भवत्याज्ञ ॥ ‘गर्भस्पन्दनसावीनां प्रणाशः श्वावपाण्डुता’
सुश० ।

आवीत त्रि० आ॒+व्ये॑-क्त । १समन्नातस्यै उत्तिष्ठ २ इते
च । भावे क्त । ३स्यक् स्यौतै ४उत्तिष्ठ धारणे च न० ।

आवीतिन् उ० आवीतमनेन इटा० इनि । “उहृते दक्षिणे
पाणावपीलुच्यते बधैः । सब्ये प्राचीन आवीती निवीती
कश्चुलभिते” मनूके सव्यपाणिं बहिष्कृत्य दक्षिणस्तन्दो-
परिधृतयत्त्वात् प्राचीनावीतिनि । [नाशोक्ते जनके ।

आवुक उ० अन्ति रक्ति अव-वा० उण् सुन्नायां कत् ।

आवीरचूर्षु उ० आ समन्नात् विशेषे रैर्यते क्षियते
आ॒+वि॑+रैर्-वज् कर्मधा० ॥ (आवीर) इति स्याते फल-
गुनि “आवीरचूर्षं इचिरं गृह्यतां परमेवर्” ! उरा०

आष्ट खो आ॒+ष्ट-सम्य० किप् । १आवर्त्तने २भासम्ये
३उनःपुनश्चालने “सूर्यस्याष्टतमन्वावत्ते दक्षिणामन्वाष्टतम्”
अथ० १०,५,२७, ४उनःपुनरेकजातीयक्रियाकरणे ।

आधारे किप् । ५परियाक्षाम् अनुकमे दैश्वतिकर्त्तव्यताम-
कारे । “अनयै वावता कार्यं पिरङ्गनिर्वायपं” बुधैः ॥ मनुः ।

“आष्टते सोमपीतये” वा० ३,४२,३, ७संखारे च । “अ
मन्त्रिका तु कार्या वै स्त्रीणामाष्टदशेषतः । संखारायं
श्वरोरस्य यथाकालं यथाक्रमम्” मनुः । दत्तूषीमावे
च । “आष्टते पर्यग्नि क्लोदकं नवन्ति” आ॒च०ग० ।

“आष्टते तृष्णीमेवेष्यर्थः” इत्तिः । कर्त्तरि किए०
६आवर्त्तमाने त्रि० ।

आष्टत त्रि० आ॒+ष्ट-क्त । १क्षतावरणे अप्रकाशीकृते आच्छा-
दिते “अत्तानेनाष्टतं चानं तेन सुद्धन्ति जननः” गीता
एतत्तानाष्टत्वेत्विषयम् । आष्टते तु उनर्मांगक्तेऽपि
दोष एतेति” गीता० “ब्राह्मणादयकल्यायामाष्टतो नाम
जायते” मनूके २संकोर्षुर्षुभेदे उःस्तो स्त्रियां जाति-
त्वात् डोप् ।

आष्टति स्तो आ॒+ष्ट-क्तिन् । आवरणशब्दार्थे ।

आष्टत त्रि० आ॒+ष्ट-क्त । १उनःपुनरभ्यस्ते २आवर्त्तमाने च
३पराष्टसे ४प्रतिनिष्टसे च “आष्टतानां युद्धकुलात् विप्राणां

पूजकोभवेत्” मनुः । “कश्चिद्वीरः प्रत्यगात्मानमेत्तदा-
वत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” कटोप० “आष्टतं व्याष्टतं चक्षुः
चोत्त्रादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य” भा० ।

आष्टत्ति स्तो आ॒+ष्ट-क्तिन् । १उनः पुनरभ्यस्ते २भूयरक-
जातीयक्रियाकरणे “आष्टतिः सर्वं यास्त्राणां बोधादपि
गरोयसी” उद्घटः । “उदयाष्टिपथेन भारदः” रघुः । “एक-
दव्ये कर्माण्डसौ तक्षन्नन्वत्तचनम्” काल्या० १,७,६। “आष्ट-
त्तिरस्त्रदपदेशात्” शा०सू० । ४प्रव्याष्टत्तौ ४ “पुनरागतौ
“चनाष्टत्तिः यद्वात्” शा०सू० “तत्र प्राप्तविवेकसाना-
हत्तिः” सां०सू० । “यत्र काले त्वनाष्टत्तिमाष्टत्तिं चैव
योगिनः” गीता० । “गुर्वीं कामापदं” इत्तु० ज्ञतमा-
ष्टत्तिसाहसम्” किरा० । “तपोवनाष्टत्तिपथं” गता-
भ्याम्” रघुः ।

आष्टत्तिदीपक न० आष्टत्या दाष्टकम् । दीपकाष्टत्ति-
रुपे अर्थात्तद्वारभेदे तत्त्वाण्यां ३०० उक्तम् ।

आष्टष्टि स्तो आ॒+ष्ट-क्तिन् । सम्यग्वर्षणे “भूयश शत
वादिक्यामनाष्टावनम्भासि” देवीमा० ।

आवेग पु० आ॒+विज-घञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च
भाससे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्यः गुणविशेषः भासवेगस्योत्
करणादिसाधनत्वे आवेगत्वम् । “भावेगमपाङ्गुलिरस्य
दृष्टौ” किरा० । २व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिष्यस्तु
शा०द० । दर्शिता यथा निर्वैश्वावेगदैत्यन्वसमदलङ्घता
चौप्रयमौहौ विवोधः” इत्यादयः । तत्र आवेगः सम्भूमस्तत्त्व
वर्षजे पीडिताङ्कता० । उत्पात्कृते स्त्रियां धूमा-
द्याकुलतामिन्जे । राजविद्वजादेशु शस्त्रनागादियो
जनम् । गजादेः स्त्रम्भकम्भादिः पांश्चाद्याकुलता
निक्षात् । इटाङ्कर्षः शुचोनिष्टाज्ञेयाद्यान्ये यथायथम्” ।

आवेगी स्तो आवेगोऽस्याः अर्गं आद्यच् गौरा०डोप् ।

इदारकट्ट्वे ।

आवेदक त्रि० आ॒+विद-ण्च-ख्, ल् । १विज्ञापदे “सूर्या-
चारव्यपेतेन सार्गेण्याधर्षित परैः । आवेदयति चेद्रात्मे व्यव-
हारपदं ह्य तदिति” सूर्युक्ते व्यवहारोत्पापके २वादिनि च

आवेदन न० आ॒+विद-ण्च-ल्प, ट् । १विज्ञापने व्यवहा-
रोत्पापने (नालिशकरा) “रात्रे कुर्यात् पूर्वमावेद-
नं चः” इति भारदः । आवेदयते अनेन करणे स्वयुट् ।

व्यवहारोत्पापके ३भासपत्रे (आरजी) तत्त्वादि
स्त्रौतौ दर्शितं यथा “प्रव्यर्थिनोऽप्यतोलेष्यं
यथाऽवेदितमर्थिना । समामासतद्वाहन्माजात्यादि-

चिङ्गितम्” या० स्तु० । “निवेश्य कालं वर्षज्ञं सासं पक्षं तिथिं तथा । बेलां प्रदेशं विश्वं स्थानं जात्याकृतो वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यज्ञं संख्यां नामसंतथामनः । राज्ञां च क्रमशोनाम निवासं साध्यनाम च । क्रमात् पिहुणां नामानि योङ्गामाहर्चृदायकौ । चमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकल्पय कीर्तयेत्” कात्या० । “वर्यवत्-क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवहाचकपदं प्रकरा-र्यानुबन्धि च । प्रसिद्धमविश्वज्ञं निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थज्ञं देशकालाविरोधि च । वर्षर्त्तु-मासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत् । स्थानवस्थासाध्याख्या-जात्याकारवयोरुत्तम् । साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च । प्रात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्गितम् । चमालिङ्गा-त्वपोङ्गावत् कथिताहर्चृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्विषयभिधीयते” नार० अत्र विशेषः वीरमि० । “देशर्थव-तथा स्थानं सद्विवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञा निवासज्ञं प्रमाणं चेत्वनाम च । पिहुपैतामहज्ञैव पूर्वराजात्मकोर्त्त-नम् । स्थानेषु विवादेषु दर्शतानि निवेशयेत्” कात्या० संख्याविशेषनिर्देशे “आसनं शयनं यानं ताम्भं कांख-मयोमयम् । धन्यमेऽसमयं यज्ञं द्विपदज्ञं चतुर्पदम् । मणिसुक्ताप्रवालानि हीरकं रूप्यकाञ्चनम् । यदि द्रव्यसूहः स्थात् संख्या कार्या तदैत तु । यस्मिन् देशे च यदृश्यं देन मानेन मीयते । तेन तस्मिन्सदा संख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः” हारो० “देशकालविहीनज्ञं द्रव्यसंख्या विवर्जितः । कियामानविहीनज्ञं पक्षोनादेय इष्टयते” कात्या० । किया प्रमाणं, मानं साध्यपरिमाणम् । भाषादोपाच नारदोक्ता यथा । “अन्यर्थमर्थहीनज्ञं प्रमाणागमविवितम् । लेख्यहीनाधिकं भवं भाषादोषा उदाहृताः” इति विभज्य तेषां लक्षणान्याह स एव । “वर्ये गाधारणेष्येकोऽसम्बन्धोऽथानियुक्तकः । लेखयेत् यन्तु भाषार्थमन्यर्थं तं विदुर्भाषाः । ब्रह्माहायभिति द्वेषात् ओभाषापि वदेत् यः । साध्यज्ञं सोचयेन् पञ्चादर्थहीनन्तु तं विदुः । गणिते लिखिते चेते तथा चेत्वग्नहा-दिष्टु । वेक्षं संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता । विद्यया प्राप्नेत्र्यार्थं लक्षं कीतं क्रमागतम् । न त्वेव लिख्यने यत्र सा भाषा स्थानागमा । समा सामस्तथा पञ्चस्तिर्थारस्तर्थं च । यत्वैतानि न लिख्यन्ते लेख्य-होनां तु तां विदुः” लेखयिता तु तां भाषामनि-दिष्टे तत्त्वोच्चरे । निर्दिष्टे साक्षिणः पूर्वमधिकां तां

विनिर्दिष्टेत् । यत्र स्थानं यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्व-वादिना । सञ्चिग्नेव लेख्येन भवतं भाषां तु तां विदुः” । भाषादोषान्तरमाह” कात्या० । अप्रसिद्धं नि-राबाधं, निरथं निःप्रयोजनम् । असाध्यं वा विश्वं वा पञ्चामासं विवज्ञयेत्” । तत्र अप्रसिद्धमाह इह० “न केनचित् क्षतोयस्तु सोऽप्रसिद्धं उदाहृतः” । यथा हलसहस्र-क्षटं लेखमपहृतम्” वीरमि० “मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छति-मिता० “स्त्रापराधः स्त्रियो निरर्थक इति स्तृतः” इह० “यथाहमनेन सम्मितमीकृत इति” स्तृति-चन्द्रिका । “कार्यं वाधाविहीनस्तु विज्ञेयोनिष्प्रयो-जनः” इह० । “यथाऽयं देवदत्तोमदीयगृहसन्निधौ सुखरमधीते इत्यादि” मिता० निरर्थकनिष्प्रयोजनौ अन्यथाऽपि इह० । लक्षितौ यथा “कुसीदायौः पदे हीनोव्यवहारोनिर्दयतः । वाक्पारुषादिभिष्वै विज्ञेयोनिष्प्रयोजनः” । “कुसीदमृण्डानं तत्प्रभृतिभिष्वै त्रिशभिर्वर्थविषयव्यवहारैः हीनो निरर्थकः, पारुषादिभिष्वै सातकैश्चित्पर्मिहीनोनिष्प्रयोजनः” वीरमि० चमा-ध्यविश्वाह इह० । “ममानेन प्रदातव्यं शशश्वर्णक्षतं धतुः । असम्भाव्यमसाध्यं तं पञ्चमाहं मनोषिष्यः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवेकेऽय राजनिपु तुरे राष्ट्रे विरोधः स्थादिष्टः सोऽभिधीयते” अन्येऽपि पञ्चामासाः स्तृतिचन्द्रिकायाच्छक्ता यथा “भिन्न-क्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थी निरर्थकः । अतीत-कालोऽज्ञाहितः पक्षोनादेय इष्टते । यथास्थानानिवेशेन नैव पञ्चार्थकत्वम् । गम्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदा-हृतः” । व्यत्यस्ताहरसन्निवेशोभिन्नक्रम इत्यादिः । व्युत्-क्रमार्थी व्यवहितान्यनेनार्थवोधकः । प्रकीर्णार्थीऽस-ङ्गलितार्थः । “मूलमर्थं परित्यज्य तदुपोयत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनविवर्जितः । भूतकालमति-क्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविस्तुतः । यस्मिन् पक्षे द्विभासाध्यं भिन्नकाल-विमर्षणम् । विश्वाते क्रियाभेदात् द्विः स इह-चोच्चते” । अन्ये च भाषाया दोषास्त्रैवोक्ताः । “अन्याक्षरनिवेशेन अन्यथागमनेन च । आकृतं तु भवेत्त्वेष्यं क्रिया चैव-कुला भवेत् । साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् । उक्तिकमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिद्धति । विश्व-स्त्राविश्वज्ञ द्वावर्थ्यार्थो निवेशितौ । एकस्मिन् यत्र दृश्यते तं पक्षं द्वारतस्यजेत् । परापरविश्वानि यः पदानि

निवेश्येत् । विरुद्धपदसंकीर्णा भाषा तस्य न सिद्ध्यति”
अनेकपदसंकीर्णस्य दृष्टवतं च युगपस्त्राधनायोग्यस्येते
एव । क्रमेण तु तत्राधनयोग्यत्वे तदपि पाल्मेत्वं “बड़ प्रतिक्षं
यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृहणीयाद्राजा
तत्त्वबुभुत्सवेति” काला । उक्तोः भाषापलञ्च संखतेशभा-
षान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् मूर्खाण्यामपि वादिप्रतिवादि
तादर्थनात् अतएव अध्यापनेष्वपि तथात्वं विष्णुघृतक्षम् ।
“संखतैः प्राकृतैर्विकर्ष्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्युपाधैश्च
यैश्च बोधयेत् स गुरुः स्फृतः” इति । येन सर्वेषामवोधस्यात्
लेख्यम् व्य०त् ० रघु । तत्त्वं यावदुत्तरं पारङ्गुलेखं कला
शोधनीयम् यद्योक्तं पूर्वपक्षं स्वामवोक्तं प्राढ़विवेकोऽभि-
लेखयेत् । पारङ्गुलेखेन फलके ततः पवे निवेश्येत्”
ठह० । “पारङ्गुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं” लिखेत् ।
ज्ञानाधिकं तु संशोध्य पवात् पवे निवेश्येत् ।
शोधयेत् पूर्वगादन्तु यावत्त्रोत्तरदर्थनम् । अवश्यस्त्रोतरेण
निष्ठत्तं शोधनं भवेत्” नार ।

आवेदनीय त्रि । आ+विद-णिच-चनीयर् । १विज्ञापनीये
यं प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदा-
र्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिंश्च । व्यवहारे २आवेदो ऋणा-
दानादौ च ।

आवेदित त्रि । आ+विद+णिच-कर्मणि कृ । १विज्ञापिते
यं प्रति विज्ञापनं द्वातं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं द्वातं
तस्मिंश्च । व्यवहारे आवेदनकाले इनिवेदिते पदार्थे च ।
“लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत्”
नारदः “यथावेदितमर्थिना” या० स्फृतिः ।

आवेदिन् त्रि । आ+विद-णिच-णिनि । १विज्ञापके । व्यवहारे
२वादिनि च । “अनिष्टावेदिनं स्वप्नं हृषा” रामा० स्त्रियां
डीप् । आ+विद-णिनि । २आज्ञातरि त्रि । स्त्रियां डीप्
आवेदा त्रि । आ+विद-णिच-यत् । १विज्ञाप्ये २आवेदनीयार्थे
आ+विद-णिच-ल्पय् । ३विज्ञाप्येर्वद्ये अव्य० ।

आवेद्य त्रि । आ+विध-यत् । आवेदाहैं सुक्षादिमणौ ।

आवेश पु० आ+विश-घञ् । १अहङ्कारभेदे, २संस्कृते, ३व्यभि-
निवेशे, ४आसङ्गे, ५अनुप्रयेशे, यथा भूतावेशः ।
६यहभये, ७भूताद्यावेशरोगे च । “तस्मै स्वयावेश-
विवक्तिं ताय” रघुः “तपनं प्रियविक्षेदे सरावेशोऽ-
न्यवेदितम्” सा०द० । “आवेशमोहौ क्रोधस्य गम्भारी-
ध्वराद्योः” भा० आ० य० १छ० “पञ्चाना-
मिन्द्रियार्थानां शोकावेशद्वात्ततः;” भा०व० ११छ०

आवेशनं न० आ+विश-आधारे ल्पुट् । १शिल्पशालायाम्
तत्र हि भनोऽभिनिवेशेनैव कार्यं करणात्तस्यात्तवम्
२भूतावेशादिरोगे इस्त्वयेन्दुपरिधौ च । “मनःक्षेपस्वप्त्वारो
यहाद्यावेशनादिजः” सा०द० । “जीर्णेत्यानान्यरसद्यानि
कारुकावेशनानि च” भनुः आवेशशब्दार्थे ४कोपादौ च
आधारे ल्पुट् । ५गृहे च । आ+विश-णिच-ल्पुट् ।
६८प्रवेशस्मादने व्यापारे

आवेशित त्रि । आवेशे गृहे भवः आगतो वा टञ्चतत ।
१व्यतिधौ २व्यसाधारणे इवान्वतादौ च । [२वेष्टके (वेङ्गा)
आवेशित त्रि । आ+विश-णिच-कृ । निवेशिते, ‘न मया-
वेशितविधिं कामः कामाय कल्पते’ भाग० । “मयावेशित
देतसः” गीता ।

आवेष्टक पु० आवेद्यति रघुल् । आवरण्यकारके प्राचीरादौ
आवेष्टन न० आ+वेष्ट-भावे ल्पुट् । १आवरणे करणे ल्पुट् ।

आवरण्यसाधने २प्राचीरादौ । (वेङ्गा)इति ३पदार्थे च
आविद्यक त्रि । अन्वे भवः ठक् । वर्षभवे आद्वादौ “आविद्यके
पिण्डक्षेत्रे च चान्द्रं भासं विनिर्दिशेत्” स्फृतिः “तथा
ल्पालोयहीतव्योराद्वाद्वाद्विद्यकः करः” भनुः घट्विं-
शदाद्विकं चर्यम्” भनुः व्यसंकालेऽपि कर्तव्यमाविद्यकं प्रथमं
हिजैः लघुहातो । “एकाहः पुनराद्विद्यके” स्फृतिः । [माटौ
आव्य त्रि । अवेर्मेषस्य विकारः अञ्ज । भेषस्वभिन्नि दुग्धलो-
आव्याध पु० आ+व्यध-घञ्ज-उपस्थृटत्वात्तन अप् । सम्यक्पीड़ने
आव्याधिन् त्रि । आ+व्यध-णिनि । सम्यक्पीड़के । खिर्यां
डीप् । सा च २चोरसेनायाम् “नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः
परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करां अरस्तेवाजायेत्”
शत० ग्रा० “आव्याधिन्यः चोरसेनाः” भा० ।

आवृत्तन न० ईपत् ब्रह्मनं छेदनम् प्रा०स० । १८पच्छेदने,
“आवृत्तनाइनस्यतयोऽनुप्रजायने” शत० ग्रा० । आधारे
ल्पुट् । २वेद्यवृत्तप्रदेशे त्रि । आङ्गद्या हि यो यूपः
संस्कृत्याः स्यात्: आवृत्तनशब्देन उच्यते “अतस्त्वमित्या-
वृत्तने जुहोति” काल्या० द०१,२० । आवृत्तप्रदेशे यूपोऽस्ता-
दावृत्तनः स्यात् वेदनप्रदेशः” उत्तिः “आवृत्तनमभिजु-
होति” शत० ग्रा० ।

आव्रस्तु पु० आ+व्रश-घञ्ज-कृत्वम् । ईपच्छेदने । आवनो-
जनाव्रस्ताय” तैसि० स्फृतिः । [वुज् । निर्लज्जदेशे ।

आव्रीड़क पु० अव्रीड़स्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०
आश पु० व्रश-भोजने घञ्ज । भोजने । प्रातराशः आयसाशः,
कर्मणि उपपदे कर्त्तरि अये उपपदस । तत्तदसुभवके

यथा लुताशः चात्मवाशः मांसांशः पलाशः हरिष्वाशः ।
आशंसा स्त्री चांशस-च । अप्राप्य इमान्मोक्षायाम्,
इदार्थार्थं सने च । “निदेव विजयाशंसां चामे सोताञ्च
लक्षणे” रघुः “चाशंसायां भूतवज्ज्” “चाशंसावचने”
“तिङ्ग्” पा० । लक्ष्मी आशसनमयत्वं न० “इदार्थार्थं सन
माशीः” रघु० । भावे क्ते इच्छायाम् न० ।
आशंसित त्रि० चांशनृष्ट-क्ते । इक्षिते इच्छाविषयी-
आशंसित त्रि० चांशस-टच् । भाविष्यभेद्यावर्ति० स्त्रियां
डीप् । [कर्त्तरि स्त्रियां डीप् ।

आशंसित् त्रि० चांशनृष्ट-स्थिति० । चाशंसौ आशंसा
आशंसु त्रि० चांशनृष्ट-उ० । इच्छाकारके भाविष्यभाशंसा-
वति “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुञ्चितेव कुद्रुहजात्” भट्टिः
आशक त्रि० अश्राति अश-रघु० । इभक्ते इभोगयुक्ते ।
स्थित्-रघु० । इभोगसम्बादके । “तमेत ब्राह्मणा-
विविदिवन्ति तपसाऽनाशकेन” स्तुतिः ।

आशक्त प्रि० सम्यक् शक्तः प्रा० स० । सम्यक्शक्तियुक्ते
आशङ्कनीय त्रि० चांशकि-चनीवर् । इशङ्क्या विष-
यीकाये० २चनिटतया चिननीये च ।

आशङ्का स्त्री चांशकि-च । इभये त्रासे अनिटतया
२चिनने “कुद्रुहताशङ्कमनोचकारे” माघः । “रत्ना च
साशङ्कमनुप्रयातः” कुमा० । “गुदपरिकर्त्त नमाशङ्का पारङ्गु-
रोगपहयीदोष योगायाम्” कुमु० सम्यक्शङ्क्यायां० इसन्देहे
रत्नाशङ्कायामाह इति भूरियः जगदीशः गदाधरस्य प्रायुक्तः ।
आशङ्कित त्रि० चांशकि-कर्त्तरि क्ते । इभीते कर्मणि क्ते
अनिटतया० २चिनिते० इसन्दिग्दे च । भावे क्ते । इभये
४सन्देहे० ५चनिटतया चिनने च न० ।

आशङ्कित् त्रि० चांशकि-स्थिति० । आशङ्कायुक्ते “रवोरभि-
भवाशङ्कि कुचुभे द्विषतां सनः” रघुः । अगुभाशङ्कि कुद-
यम्” रामा० कुमा० नोचतयैव यान्ति शनकरात्मेत्त्वां-
शङ्किनः” रामा० । स्त्रियां डीप् ।

आशङ्क्य त्रि० चांशकि-कर्मणि गवत् । इसन्देहविषयोकाये०
२चनिटतया चिन्त्ये लक्ष्मी० २रुदिद्वेत्यर्थे० ४चनिटतया
ज्ञातेत्वर्थे० ए अव्य० अव्याप्तित्तिसाध्यक्षड्हेताव-
व्याप्तिमाशङ्कग्रह” दीधितिः ।

आशन उ० अयनएव स्त्राये० चण्ण० । अयनएवे० दिरुपकोवः
अश-स्थित् लक्ष्मी० । इभोजयितरि त्रि० । अशनिः० अशनिः०
नोवी स्त्राये० पर्वा० चण्ण० । इवज्ञौ जीविनि त्रि० चाशनः० चा-
शनो वक्तु० तस्य लक्ष्मी० अशनव इत्येव । अशनिरेव प्रज्ञा०

चण्ण० । ४वज्ञौ स्त्रायिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गत्वात् पुंस्त्री० ।
आशय उ० आश-शी-चच् । इश्विप्राये० २चाधारे० इविभवे०
४पमस्टके० वैद्यकोक्ते० ५स्यानभेदे० च । चा फलविपाकात्
चित्तभूमौ शेते इति कर्त्तरि चच् कर्मजन्त्ये० ईवासनारूपे०
संस्कारे० “क्ले शजनाकम् विपाकाशयैरपरास्टटः पुरुषविशेष
ईव्वरः” पात० स्त्र० धर्माधर्मरूपे० ट्वद्वट्टे० च । अधारे चच् ।
आशयत्रति० ईचिते० “च्छहमात्मागुडाकेश । स्व०-
भूताशयस्थितः” गीता० । भावे अच् । १०श्वने० ११स्याने०
च “यो वक्ता नेटगाशयः” किरा० “पहोचकाभाद्रिष्याश-
येन” नैय० विषमोऽपि विगाह्यते नयः० क्लतीर्थः० पयसा-
मिवाशयः” किरा० “महोत्तैतानि संयाति वासुर्गम्भा-
निवाशयात्” वैद्यकोक्ताः० देहान्तर्वर्त्तिन आशयास्तु सप्त
यथा इ०” स्तुते० “त्वं॒ सप्त॑ क्लाः॒ सप्त॑ आशया॒
धप्त॑” इति० विभज्य आशयास्तु वाताशयः० पित्ताशयः०
स्त्रीणां गर्भाशयोऽप्तम्” इति० एवां स्थानानि भावप्र० ।
“उरोरकाशयस्त्रामादधः॒ स्त्रीशाशयः॒ स्तुतः॒ । आमा-
शयस्तु तदधः॒ तक्षिङ्गः॒ चरकोऽवदत्” नाभिस्तना-
न्तरं जनोराङ्गरामाशयः॒ दुधाः॒ । आमाशयादधः॒
पकाशयाद्वृद्धि॒ त या कला॒ । यहणीनाभिका॒ संद
कथितः॒ पावकाशयः॒ । जर्ह॑मग्नप्राशयो॒ नाभैर्भैर्ध-
भागे व्यवस्थितः॒ । तस्योपरि विलं त्वये॒ तदधः॒ पवना-
शयः॒ । पकाशयस्तु तदधः॒ सएव च मलाशयः॒ । तदधः॒
कथिता वस्ति॒ सा हि मूलाशयो॒ सतः॒ । पुरुषेभ्योऽधिका-
चान्ये॒ नारीणामाशयाद्वयः॒ । एकोगमीशयः॒ प्रोक्तः॒
पकाशयात्मरे॒ । स्तनौ प्रसिद्धौ तावेव बुधैः॒ स्त्रायाशयौ॒
स्तूतौ॒” । १२कोषागारे॒ । १३बोड्हमसतिङ्गे॒ आलयविज्ञान
रूपे॒ विज्ञानसन्नाने॒ । १४चान्त्रे॒ । १५किंपचाने॒ परुषार-
णार्थगर्त्तरूपे॒ । १६खातभेदे॒ च । “अयस्म यार्थो वीभतुष्ठ-
र्विरुद्ध्याविकर्षये॒ । चालो परमसन्नप्तो नूनं सिंह॑ इवा-
शये॒” भा०व० । १५च० ।

आशयाश्र उ० आशयमात्रयमन्नाति अश-चण्ण० उप०स० ।
वड्हौ क्लीरख्मी तस्य स्त्राशयकाठादेभवकत्वेन तथात्मस्मू
आशर पु० आशयाति अश-चच् । १चरनौ॒ २रात्रसे॒ च ।
आश्रव न० चाशोर्मादः॒ दृव्या॒ वा चण्ण॒ । शीघ्रत्वे॒ पक्षे॒
इमनिच्च॑ आशिमा॒ पु० । त्व आशुस्म॒ न० तल॑ आशुता॒ स्त्री॒
तत्वाये॒ ।
आश्रस् त्रि० चांशनृष्ट-क्रिप् । १चाशंसनकर्त्तरि० भावे॒ क्रिप्

आशसमे “नमसा इच्छाभानवावाशसा जातदेहोयदी-
दम्” क्र० ४, ५, ११, ‘तत्त्वाशसा त्वदसुत्वा’भा०।

आशसन ग० आ यनूस-वा व्युन् । इत्थने २ आश-
याङ्ग । “तत्सा आहनं तत्त्वा निराशसनम्” अथ०
१२, ५, १८, “किंप्रेत्याशसनं जनिष्वते” शत० ब्रा० ।
आशसा लि० आ+यनूस-ता० सुते । “यत्तिष्ठि वल्य तोमपा०
अनाशसा इव असि” क्र० १, ३, ६१ ।

आशा त्वे तमनात् अश्रुते आ+यनूस-अच् । दिशि,
“व्यगस्त्वाचरितामाशमनाशास्यजयोयदी” रुदः “कर-
भक्तगुडकडारमाशः” मात्र० । “गच्छतत्सा विवरचतनया
न केषवमन्तर्विहिरपि सैव हृषीशानिवभवनमासीत्” काद०।
दिशि० च नैयायिकादिमते वृत्त्यापरनितिपृष्ठकृत्यसंदोग्धि-
भागात्मेवाद्यभेदः देशिकपरत्वापरत्वयोरुदमवायिकारण-
संयोगान्वयतया तत्तिष्ठिः तत्सा एकत्रैपि उपाधि-
भेदात् प्राच्यादिव्यद्वारः तथा च यत्पुरुषस्य उदय
गिरित्विष्ठिता या दिश० सा तत्सा प्राची० उदयगिरिव्य-
द्विता प्रतीची० तत्पुरुषीयमेवद्विष्ठिता दिषुदीची० “वर्णै-
वाच्चैव वर्णाणां भेदवस्तरतः स्थितः” इत्युत्तेजासाधा-
त्वम् । तद्विष्ठिता दिश० अवाची० । इत्युत्ते दिश० रेत्वर
एतेति रुदुनाथः “दिक्कालामीवराक्षातिरिच्यते” इति०
पदार्थवृश्चने तत्सोक्ते० साँ० कौ० । मते यदुपाधिना पूर्णा०-
परत्वव्यवहारकुपाधिरेव दिक्षयत्वाच्चलं न तदाश्रयते-
नातिरिक्तिकृत्यस्मृ० तथा च गुणात्मकत्वमेव दिशः
“दिक्कालाकाशादिभ्यः” साँ० कौ० । आकाशोपा-
धिभ्यादेव दिक्कांशबोनांशंस्तरत्वमिति अवस्थापित्तम् ।

२ अशक्योपादार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् २ अ-
माप्नप्रस्त्रीच्छायां तत्त्वायां च । “आशा बलवती
राजन् ! शत्रुओवति पाण्डिवान्” “तामायां इदमे
क्षत्वा” भा० शत्रुप० । “आशा हि परमं इःक्ष-
नैराश्यं परमं तु त्वम् । यथा संक्षिद्य कालायां तु त्व-
तु त्वाप पिङ्गला०” उरा० “मनो ब्रूतेन्दुमतीनिराशम्” ।
“राज्ञोत्थमपाप्ना० तामाशाच्च सुराहिषाम्” रुदः आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-
वाद व्याघ्रपेषोपासनं श्रुतो विहितं यथा “आरा-
दाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रौतिति” प्रश्ने “आशा-

गतं तत्त्वात्य यथा आमभारो भवति य आयां ब्रह्मेत्य-
पाच्चै०” रुद० आश्वातं च भा० । यथा “आशा वाय
करात्मूर्यसी० अप्राप्तवस्त्राकाङ्क्षा आशा तत्सा काम
इति यामाङ्कुः पर्यायै० । सा च आरात् भूयसी० । अथम् ?
आशया श्वानः करण्यस्यया० अरति असंव्यम् । आशा
विषयद्वयं करवरी अरो भवति आयेद आशयाभिविर्दितः
अस्त्रभूतः आरबूगादीक्षमानभीतेऽधीव च तदर्थं आङ्क-
णेभ्यो विधीच्च शृत्वा कम्माण्यि कुरुते तत्प्रकाशयैव ।
पुत्रांश्च पश्चैस्य कर्मफलशूतानिष्ठतेऽभिवाक्षति आशयैव
तत्प्रसाधनान्वयहुतिश्च इमस्य लोकमायेऽप्य अरत् लोक-
संवृहसेतुभिर्त्यज्ञघञ्ज लोकमायेऽप्यः अरत् अराकाशा-
दिनाभपर्यन्तं लगड़कीभूतं प्रतिप्राप्यि अत आशयाः
अरादपि भूयस्यमित्यत आशात्पास्य । यस्तापां
ब्रह्मेत्युपास्ये इत्यु तस्य कलास्य आशया उदोपादित्यास्यो-
पासक्षय उर्वे कामाः सदृश्यन्ति सदृश्यं गच्छत्यनोष्टा-
हास्यापिः प्रार्थनाः सर्वी भवन्ति यत् पार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थं०” । रैवहे दमादायैव आशाकामत्वाद्या-
भेदः तदभिवायेणैव “आशा नाम नदी ननोरयज्ञा तत्सा-
तरकाङ्क्षा०” इत्यादी आशादीनां भेदेन वर्णनम् ।

आशा(उ)ठ० सु० आवाइ+ष्ठ० । आवाइयद्वार्थे द्विरूपकोपः
आशाठा(उ) ख्लोष्ठ० आशाठानक्षत्रे “मार्गे च फाल्गुने चैव
आशा(उ)ठे कार्त्तिके तथा० । पक्षयोर्मासानवास्य द्वितीयां
परिवर्ज्येत्” मष० त० उ० । आशाठा० मयोजनमस्य
चण्० २ ब्रह्मचारिधार्ये पादायेददण्डे० । आशाठानक्षत्र-
उपासी वौर्यमासी चण्डीष्ठ० । आशाठी चान्द्राशाठपौर्ण-
मासाम् ख्ली सा यत्वा मासे चण्ड० । चान्द्राशाठे उ० ।

आशादामन् न० आशा दमेव उपमिति० स० । आशारूप
वस्त्रसाधने दामनि आशारूपस्त्रवै० ।

आशापाल उ० आयां दिशं पालयति पा-यित्य-यण-
उष० ह० । दिक्षपादे इन्द्रादी ते च “इन्द्रोपक्षिः
पितृपतिर्वैर्ष्टोवद्योमहवै० । कुवेरर्देशः पतयः
पूर्वांदीना० दिशं क्षमात्” इत्यमरोक्ता अटौ उर्धु-
धोदिशोच ब्रह्मानन्ते वेति दश । २ अश्वमेष्टीयपुरुषं
राजकुमारभेदे च । तेवां खरूपादिकस्त्रं शत० ब्रा० ।
“आदिल्लानेवै गमयति देवा आशापादा एतं देवेभ्यो-
ऽस्त्रं भेदाय प्रोक्षितं रक्षते ति यतं वै तत्प्राप्ता राजपुत्रा
आशापादाशेभ्य दैवै०” परिद्वातीह रन्तिरिह रमता-
मिह भृतिरिह स्त्रृतिः खाहेति चंतत्प्रमाङ्कतीर्जुहोति

आशी स्वी आशीर्यतेऽनया आ+इ क्रिप् ए० । “१८५-
दंडायाम् । आशीविः । “विषमायोभिरनारतं वसनः
मावः । “आशीभिव कलाभिन्दोः” राजेश्वरः “आशी
उरगदंडायाम्” वैद्य । “आशी तालुगता दंडा तया
विद्वे न लोकति” आशिस् ए० । २ आशीवांदे हिरुप-
कोपः इष्टिङ्गामेष्वाप्तवौ च । हिरुयां डोप ।

आशीर्यस् ति । अतिशयेनागुः इवष डिदृ । अत्यनशीघ्रे
आशीर्त्ति । चा+ची-क्त वेदे नि । आत्रापे पक्ते दुरधादो
“भग्वत् आशीर्त्ति,” सिंहदै, भग्वत् ति ।

आशीर्वित वि० आशीरक्षय स मतुप् वेदे सख वः । आशी-
र्वादयके “सदनाम्याशीर्वन्नि” कात्या० २,८,८ लोके
ल आशीर्वान्निलो व स्त्रियां जीवे ।

આશીર્વાદ પુ. આશિબો વાદ: વચનમ् । ઇણાર્થાવિષ્યકરણ-
વાક્યે ‘મહાત્માં દેર્ઘવર્ણનમાશીર્વાદાભિધાનતત્ત્વ’ મહુ:
“સંજાનન્યતું બીર્યે માશીર્વાદપરાયણાઃ” ભા. આ.૦૫૦
ટ્ચ્છ. । આશીર્વચનાદ્યોઽચ્છ્વ. । “આશીર્વચનસંયુક્તાં
નિત્યં યાતુ પ્રકૃત્તે” સા.૦૮. ।

आशीर्विष ए० आश्यां विषमस्य । १४८० तदेदाशाहिश्वरे
 ५८० एके उकाः । “गृहतदाशीविषभोमर्दप्तमैः” रथुः
 २८३१करसर्पमेदे च व्याहिश्वरे सञ्चुते उदा । “च्याशीविषैः
 क्षम्यसपैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्वेषां वाज्ञादेशेषु न मसार
 च शत्रुहा” भा० १२४० । “तैर्धिकं भुज्ञते यस्तु
 मणिनागम्य भारत । दद्वसाशीविषेणापि न तस्य क्रमस्ते
 विषम्” भा० १२४० । “वृद्धम् मतः सल्लयीक्षान्
 सत्यधर्मानुपातिनः । आशीविषानिय अनुदान् परीक्
 परिचाराम्यहम्” भा० १२४० ।

आशु त्रि० अथ-व्याप्ती चण् । १ शोषे “यदाशुभिः पतति
योजना पुरः” २० २, १३५, ६, गुणवचनत्वात् स्थित्यां वा कृपै॑
वर्णभवे॒ २ धार्मभेदे॑ पुर० (आड्ड) । तस्य विद्यवशमध्ये
पञ्चमानतया॑ ५ गुणाकात् आशुलभूत् तद्वग्यालक्षणानि भाव-
म० । “वार्षिकाः आशुहताः गुणात्रीहृदयविरपाक्षिणः ।
क्षणात्रोहः पाटवस्तुकुटाशुक इत्यपि । शालीसुखोजहु
सुख इथादात्रीहृदयः खताः । लक्षात्रीहिः स विचेद्यो
यः लक्षातुपतराडुकः (कोइव) । पाटवः पाटलायुष्म
वर्स्को त्रीहृदयते (राङ्गिधार्म) कुकुटाशुकात्रीहिः
कुकुटाशुक इहोच्यते । शार्दीसुखः लक्षातुपतराडुक
जह्यते । लाक्षावर्ष्यं सुख यस्तु त्योजतुष्ठेष्टु सः ।
त्रीहृदयः अधिताः पाके मधरा वीर्यतो हिमाः । अस्त्वाभि-

अन्तिमोचनवर्चस्ताः पटिकैः समाः” “कृष्णदीहिर्वर्द-
स्ते वां तस्मादत्यगुणाः परे” ३ पाठे व्रीही न० ।
४ क्रियाविशेषत्वे न० । ‘प्रवृद्यातः कथमपि भवान्
गन्तुमाशु अवस्थेत्’ शान्तिं नेत्रं प्रणयिभिरतोवर्म
भासोद्वजाशु” भेदद्रूतम् “स जीवसम्बन्धे नूद्रत्वमाशु गच्छति
सान्तयः” कृत्वा त्येव नयन्त्याशु समस्तानि च नूद्रताम्” मतुः
आशुकारिन् त्रिं आशु शीघ्रं करोति ह-स्त्रिनि स्त्रियां
डीप् । शीघ्रकरे “आशुकारी तथाशुत्ताङ्गावत्यमूर्खिर्वै तेल-
वत्” सुशुतोके २ इवमेहे च । क्रिप् । आशुकदयत्र त्रिं ।
आशुकिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे “आशा-
स्त्रायुवेदतन्मेत्रु एतदेवाधिकमभिभवाशुकियेति” सुशु ।
आशुग ३० आशु+गम-इ । १याये, २ स्त्र॒य॑ च । एतयोः
शीघ्रगमित्वात् तथात्वम् । “वायुवै शिपिडा देवतेति” श्रुतौ
शिप्रगमित्वोक्ते । शीघ्र गतित्वप्रिज्ञत्वाच्च वायोऽस्तथात्वम्
स्त्र॒य॑ स्त्राशुगत्वमनुपदं वक्षते ३वाणे “पपावनास्तादितपूर्व-
माशुगः” “रावणस्यापि रामास्तोभिर्वा शुद्धयमाशुगः” रुपः
४ शीघ्रगमित्विनि त्रिं । विनीतैस्तु ब्रजेत्वित्याशुगैर्लक्षणा-
न्वितैः” भरुः । “दिशां गजन्तु त्रेताख्यं” (ऐरावतम्)
त्रेताऽजनयताशुगम्” भा० आ० प० ६८५ । “जयमानाशुगां-
शैव कर्त्तर्थं सहपानयत्” भा० स० प० २५५ । “शीघ्र-
माना रथेयुक्ताऽस्त्रियन्तद्वाशुगाः” भा० व० प० १६१ ।
आशुगत्वं च अत्यपालमध्ये गलव्यदेशगमनात् भवति
कालात्मवच्च शीघ्रेत्वमभागे गलभाग-
मन्त्रे” इत्यादौ भीत० ता० यहाणां शीघ्रमन्त्वत्वमपेक्षिक-
मिति बोधम् तथा च स्वस्त्रक्षत्वायां यहाणां स्त्र॒यगतित्वे-
उपि कक्षाणामत्यवृष्टहृष्टायां गलव्यदेशात्प्रायाधिकत्वमे-
दात् गतिभेदः यहाणां कक्षामानं च यहकक्षाशब्दे
वक्षते । तथा च स्वत्प्रकल्पास्त्रयहस्त उहृत्वकवा-
स्त्रयहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तत्र स्त्राभाविकम् ।
अत ग्रहणात् यहाणां शीघ्रमन्त्वत्वमेत्वे कारणसुच्यते
तथा हि सर्वेषां यहाणां राशिकस्त्रस्त्रक्षत्वात्
तुल्यप्राग्नतिवैष्पि स्वस्त्रक्षत्वाणामभलत्वहृष्टाभ्याम्
अत्याधिककालाभ्यामेत्र स्वस्त्रक्षत्वास्त्रयाशिकस्त्रस्त्रान-
भोगः इत्यातो यस्य कक्षा लम्बी स शीघ्रः यस्य च
ष्टहृती स मन्त्रं इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव यहाणां राशि-
भोगे कालभेदो दर्दितः यथा “रविर्मासं निशा-
नाथः सपाददिवसद्वयम् । पञ्चत्रिं भूमिपुत्रो बुधोऽपा-
दश वाहरीन् । वप्तमेकं चुराचार्यस्त्राविंशं दिनं भरुः ।

यनि: सार्वदृढं वर्दं रातः सार्वसमां तथा” च्छो० स्त्र्यस्य दत्तपि चन्द्रुधगुकामेलया भव्यगतित्यम् तथापि दुजगुहराङ्गश्चये लया शीघ्रगतित्वात् आगुणत्वम् । स्त्रस्कल्याणां स्त्र्ययोगेन च पश्चाणां उनः शीघ्रगत्वा “स्त्र्ययुक्ता पश्चाः शीघ्रा इत्युक्तेः । पश्चाणां शीघ्रकेन्द्रशीघ्रफलादिक्षु” चिऽयि० इर्दितं विहारभयाक्षोक्तं तत एवावसेवम् । किञ्च दर्ढपश्चामेलया राशिचक्षस्य शीघ्रगतित्वात् प्रतिदिनं स्त्रगच्छतुरारेण पश्चाणां माग्गतित्वेः पि राशिचक्षस्य प्रश्नवाचुना पश्चात् नीवसामतया तदाङ्गुडराघादेः पश्चात्तित्वभवात् तदत्तुरुपशीघ्रगत्वभारोचते । पश्चाणां राशिचक्षमोगार्थं स्त्रस्कल्यात् या माग्गतित्वस्य अल्पकालवाध्यते शीघ्रतमिति बोध्यम् । एवं पश्चाणां स्वाभाविक्या स्त्रस्कल्यात् गतौ स्थितायामपि प्रवृद्धाविवेग पश्चात् स्वानामप्यस्य राशिचक्षस्य प्रतिदिनं प्रवृद्धीभव्यतात् तदृगतेव दर्ढपश्चामेलयाऽतिशीघ्रत्वात् तत्र च वंभव्यमाण राशिचक्षस्य गतौ तदृस्य प्रवृद्धगतित्वारोचेण भीक्षागतौ तदृस्यस्तुगतित्वारोपवत् पश्चाणां राशिचक्षत्वशीघ्रगतित्वं उराणादावक्षम् यथा “बोजनानां हहते हे हे शते हे च योजने । एकेन निदिवाज्ञेन गतमात् । नमोऽसु ते । नवतिर्योजनानां च उद्धकाणि च नप्रतिः । यावृद्धिक्षमादेण तावद्वत्ति भास्करः” आदिवाहृ० । “यदा चेन्द्राः उर्ध्याः प्रपत्तिः पश्चदशमिर्दिक्षाभिर्याम्बा च प्रादकोटिदृयं दोजनानां सार्वदृष्टपश्चाणाति हाधिकानि चोपयाति” भाग० ५४४० १०४० । “हाधिकानि पश्चदिर्यतिपश्चाधिकानि” ओधरः । तेन पश्चदशमिर्दिक्षाभिर्यदि० २३७५००० योग्यानि तदा १० दशकाले दिने कालोग्नि चतुर्भिर्गुणितानि तानि प्रत्यक्षं राशिचक्षतित्वानं तदारोपात् स्त्र्यादीनां तथागतित्वमिति बोध्यम् । एतदपि पुराणाचित्तं वस्तुतोराशिचक्षस्य प्रत्यक्षं पृच्छोभवमध्यात् राशिचक्षपरिधिक्षमेण अधोरोपाते गत्वाच्योजनमानमेतत्त्र चक्रोक्तव्ये वर्णते । तथा च अल्पकालेण गत्वाच्यस्यान्गामित्वमात्मगत्वमिति विद्म् ।

आशुगामिन् श्वी आशु गच्छति गम-विनि । शीघ्रगामिनि लियां डीप् । रुक्षव्ये ए० “आशुगामी तस्मोऽप्यच्छितात् तीक्ष्णैते” भा०६०४० १४० स्त्र्यस्तवः । आशुङ्ग लिं० आशु गच्छति वेदे निं० अच्छं स्त्र॒० । शीघ्रगामिनि “निर्वक्षासेतः प्रपत्ताशुङ्गः शिशुको गम्भा” अथ०६०१४०३

आशुतोष ए० आशु शीघ्रं तोषो वस्त्र । शीघ्रे स्वत्पकांशा चमेनैव तस्य सुष्ठुत्वात् तथात्वम् । २ शीघ्रतोषिण्यं लिं० आशुपत्री श्वी आशु पत्रं वस्त्राः गो० श्वीष् । शङ्खकीलतायाम् आशुपत्रन् ए० आशु पत्रति पत्र-विनिप् । १ शीघ्रगामिनि “श्वेनः श्वेनेभ्य आशुपत्रा” भ्र० ४,६,४ । लियां श्वीप॒ रव । आशुपत्ररो ।

आशुमत् लिं० आशु गंग्रे० विद्यतेऽस्य मतप् । शीघ्रतायुक्ते “यथा स्त्र्यस्य रसमयः परापतन्याशुमत्” अथ०६०१०५०२ आशुवीहि उ० कर्म० । वार्तिके भाव्यमेदे (आडस) आशुगच्छे विद्यति ।

आशुशुक्षणि उ० आ॒+शु-वन्॒+चनि । १ अग्नौ, २ वायौ च । अस्य च वेदएव प्रयोगः लोकेष्वपि कदित्तेन “मन्त्रपूतानि इर्णेषि प्रतिष्ठृष्णावेत्सु प्रीत्याशुशुक्षणिः” काद० “कन्तरामा श्वयं साक्षात्त्रिष्ठितोऽशुशुक्षणिः” काशी० । आपात्वाणि लिं० आ॒+शु-वा॒० कामच् । सम्यक् एव्यमाप्ये आशुहेषस् लिं० आ॒+शु-॒-श्वदे॒-असु॒ । शीघ्रं श्वदा-वमाने “इन्द्राविष्णु अविद्यो वाशुहेषसा” भ्र०८, १०,२, “आशुहेषसा शीघ्रं श्वदायमानौ” भा० ।

आशू लिं० आ॒+वेदे॒ ए० दीर्घः । शीघ्रे० “इन्द्रः प्राच॒-भवा सदा” यजु० १४,५६०, “आशुपत्रो दीर्घं श्वान्दसः” वेदोपः । [कुट्टि-शिनि । पर्वतमेदे॒ श्वद्भासा ।

आशीकुटिन् उ० आ॒+तेऽस्मि॒ आ॒+शी॒+विच् स इत् आशीकेय लिं० अशोक+चतुर्थ्यां वस्त्रा० ठज् । अशोक इत्यस्त्रिकृदेशादौ । अशोका+शुभा० ठक् । अशोकाया अपव्ये । लियां तु शार्ङ्गरवा० ठीन् । आशोकेयो । आशीच न० आशुवेभावः अण् “अजः शुभीत्वा०” पा० पूर्वं पदस्य वा इत्यितरपदस्य निव्यम् । अशीक्षव्याधे० ४८८८ पूठे विद्यति । “दयाहं शावमाशीच वाङ्माणस्य विशेषते” “वर्षेणां शावमाशीच भातापिलोसु चृतकम्” “लिरात्माकुराशीक्षमाचार्ये० स्त्रिये सति” भरुः अज् । आशीचमव्यत न० “आशीच्यात् विमहत्येत वाङ्माणस् स्त्रियाच्य च” ए०८०८० विद्यति ।

आशये० न० आ॒+चर-यत् “आशयं मनित्वे” पा० छट् । अश्वुते॒ विश्वायरसे॒ इत्यति लिं० । “येषाः स्त्रिये॒ मित्तिलि॒ किमाश्वयमतः परस्” भा०१०० । “आशयं वत् पश्यति॒ किञ्चिदेनमाशयं वत् वदति॒ तथैष चाश्यः-आशयं वत्त्वैभव्यः॒ अश्वोति॒” गीता । “पुष्पमाश्वयं मेताः॒” रघुः॒ “किमाश्वयं॒ श्वारदेशे॒ माशदा॒ वस्त्रौतिकाः॒” उज्जटः॒ ।

आश्रो(चारो)तनवि० आ+शु(चु)त-स्तु । १ सन्यक्तरपयोदे
भावे स्तुद् । २ सन्यक्तरणे भा० “तर्पणे: सुटपाकै ख धूमे-
राश्वग्रोतनेस्तथा” । “हितमहीदिनं सेके तथाश्वग्रोतनेसेव”
च । “ज्ञोमावद्धं पर्यामाश्वग्रोतने वा सर्पिर्ष्टं वटि-
काद्धं सरोभ्रम्” इति च हस्तु ।

आश्रम पु० अश्वनोविकारः अष्ट् वा टिकोपः । प्रस्तरविकारे
आश्रमके पु० अश्वना कावति कै-क । वाल्महेशवद
पापमेदे “वाल्मादयवप्रत्यपद्यकलाङ्गुडाश्वकादिष्ठ्” पा० ।
तत्र भवः इष्ट । आश्रमिः तदृपाप्तमेव वि० ।

आश्रमन पु० अश्वनोविकार अष्ट् वा टिकोपाभावः । पापाण्य
विकारे “वाशापमाश्वनप्रथम्” हेतुं भत्तेऽन्धदर्ढिम्
भिः । अश्वनः रुद्धंसारयेतपत्वस् अष्ट् तदपत्वं उच्ची
आश्रमन्य लिं० अश्वन्+चतुरर्थाम् उच्चाश्वा० रथः । प्रस्त
एव विकारदेशादी ।

आश्रमभारक लिं० अश्वभार् इति वहति आवहति वा
बंशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्रमरथ्य पु० अश्वरथस्य हुमेरपत्वम् गर्गा० यज् । अश्वर-
रथवैरपत्वे “अभिव्यक्तेरित्याश्वरथः” शा० यज् । गोवा-
पत्वे तु करवा० अष्ट् । आश्रमरथ् इत्येव स्त्रियां छोप् ।

आश्रमरिक पु० अश्वरथ्यै ल्लार्ये वा० ठज् । अश्वरीरोगे
“भिष्वक्षिराश्वरिको न लिध्यति” हस्तुतः ।

आश्रमाद्यन उच्ची अश्वनोगोवापत्वम् अव्वा० फज् । अश्वना-
मर्देगैत्वापत्वे लिंश्चार्यो छोप् ।

आश्रिक लिं० भारमूतमश्वानं इति वहति आवहति वा बंशा०
ठण् । भारमूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्रमेय पुच्छी अश्वन्+शुभ्रा० ठक् । अश्वनाभवर्वैरपत्वे ।
आश्रमान लिं० आ+श्व-ता० उच्चीभूते शुष्कप्राये “परवाश्वा-
नकर्दिमान्” रुद्धः । “अन्तरावानाश्वानइतिरहधिर-
विन्दुना” काद० ।

आश्र लिं० अश्वमेव ल्लार्येऽप्त्य० चतुर्ज्ञं चे ।

आश्रपण न० आ+श्व-पिष्ठ् उक् हस्ते स्तुद् । पाते ।
आश्रम उंन० आ+श्व-आधारे वज् अहिः । अश्वचर्या-

दिके शास्त्रोक्ते १धर्ममेदे, “विनाश्रमं न तिडेसु दिन-
भेकमपि द्विजः । आश्रमेय विना तिडन् प्रायविच्चीयते
द्विजः” दद्यः । अत्र द्विजपद्यसोपलक्ष्यपरता यत् रुद्ध-
नन्दमेन स्यापितं तदाश्वुतयव्वे निराकरम् ७५२ इते
हस्तम् । उच्चीर्णं २वाप्तस्याने, १मठे ४तपोवने “प्रत्युद्याया-
वाश्रममन्मेय” “हौ दम्पती दसिष्य गुरोर्जमद्-

राश्रमम्” । “स किञ्चाश्रमन्यमाश्रितः” म दुष्ट्रा-
पयम्भाः प्रापदाश्रमं व्वानवाहनः” “अभ्युत्तितान्नि-
पिशुर्वः-अतिथीनाश्रमोम्मुखान्” इति च रुद्धः ।
“वामवासनमिवाश्रमगुरुम्” इति काद० । “ब्रूया देवं
तत्र सहवरो रामगिर्याश्रिमस्यः” भेषदू० । सर्वक्लेशहानेन
विनामस्याने ५परमेवत्रे च “आश्रमः अमणः ल्लामः तुपर्णो
वायुपाहनः” विष्णुसह । “वाश्रमवत् सर्वेषां संवाराश्रम
अभवां विनामस्यानवाहनमः” इति भा० तत्र आश्रमेवु
कुल कस्याधिकार इति तावत्तिर्थीयते । “वत्वार आ-
श्रमाद्यै वाश्रमस्य प्रकीर्तिता० । गार्हस्यद् ब्रह्म-
चर्यां च वानप्रस्यं तु भिष्वक्षम् । ल्लतिये वापि कविता०
आश्रमावद्यवद् च । ब्रह्मचर्यां च गार्हस्यप्रमाणमहितयं
विशः । गार्हस्यप्रतितं त्वेवं शुद्धस्य ल्लष्मावहेतु०” नाध०
इत्यामनपु० । “वत्वारो वाश्रमस्योक्ता आश्रमाः त्वति-
नोदिताः । ल्लतियस्य त्रयः प्रोक्ता इत्येवेष्वान्नद्यतेः”
निं० लिं० शूर्मुप० वस्तुक्लेय वातुराश्रम्यादयः इति । तत्र
कलो दीर्घकालब्रह्मचर्यवानप्रस्यान्नमौ न ल्लः गत्यस्यमित्यु-
काश्रमावेद । “गत्यस्यो भिष्वक्षमैव आश्रमौ हौ कलो युने”
इति स्मरणात् । तत्र सन्ध्यासे “विप्रस्तैश्चाधिकारः वाश्रमाः
प्रव्रजेत् गत्यादिति” बा० गत्येतिरिति० वहवः । “वाश्रमणः ल्लति-
बोवाय वैश्यो वा प्रव्रजेद्यगत्यादिति०” ल्लीर्वाक्यात् ल्लति-
यादीनामपि तत्वाधिकारः पूर्ववचनन्तु ल्लतायादिवस्य
लिदण्डधारणविषयम् “सुखानामयं धर्मो विद्येषार्लिङ्ग-
धारणम् राजन्यवैश्वयोर्नेत् दत्तात्रेयहर्नेमतम्” बोधो०
परतेः । अवमेव पक्षो महिनायेन सत्यादितः यथा अंत्र
वद्यापि “वाश्रमाः प्रव्रजन्ति०” इति श्रुतेः “आत्मन्यनीन्
समारोध वाश्रमाः प्रव्रजेद्यगत्यात्” इति सहस्ररणात्
“सुखानामयं धर्मो विद्येषोक्तिभ्रात्यारणम् । वाङ्ग-
जातोद्वजातानामवं धर्मो न विद्यते०” इति विषेधस्य
वाश्रमाद्यस्यै प्रव्रज्वा न ल्लतियादेति तथापि “दद-
हरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्०” इत्यादित्वैस्तुर्णिक-
साधारण्यात् “वद्याणां वर्णानां वेदमधीय वत्वार आ-
श्रमाः” इति वृत्वावारवचनात् “वाश्रमणः ल्लतिये वापि
वैश्यो वा प्रव्रजेद्यगत्यात्०” इति अरणात् “सुखानामयं
धर्मो वैश्यो लिङ्गधारणम् । वाङ्गजातोद्वजातानां लि-
दण्ड० न विधीयते०” इति विषेधस्य लिदण्डधारणविषय-
दर्शनात् कुलपितृ वाश्रमपद्यसोपलक्ष्यमाच्राणाः केचित्

ते वर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा सति “स किलान्नम्-
मन्यमान्नितः” इति आत्मापि कविनान्नयमेव पक्षो विव-
चित इति प्रतीक्षः । अन्यथा बानप्रस्थान्नमतद्या व्या-
ख्याने “विद्धे विषमस्य नैषिकं यतिभिः सार्वमनिन्न-
मनिन्नितु” इति वल्लभान्नेनान्ननिसंख्यारेण विरोधः
स्यात् अनिसंख्यारर्हितस्य बानप्रस्थस्यैवाभावात् ।
अतएव मनुषा “अनेन क्रमयोगेण परिव्रजति यो ह्विजः
इति ह्विजमात्रस्य परिमञ्चधिकार उक्तः । एवम् महता
प्रवक्त्रेन गृहराचार्येण ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारस्य
समर्थेन” विद्युत्तिविषयमिति । एतेषु आनन्देषु ब्रह्म-
चर्यस्य निव्यत्वम् इतरात्ममाणां “यमिच्छेत् तमावसेत्”
इति मिता० इत्यत्वनात् इत्याधीनतद्या काम्यत्वम् ।
तत्वात्ममाणां समुद्दयपक्षः कामनावतएव, विकल्पसु अका-
मनावतो विरक्तस्य । अधिकारिमेदाच्च आन्नम समुद्दय-
विश्वलक्षण्यौ समिताऽसमर्थितौ यथा
“वनात् गृहाहा क्वत्वेदि” सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
पत्न्यान्नदन्ते ताननीनात्रोप्य चात्मनि । अधीतवेदो जपद्वात्
उत्तवानन्ददोऽग्निमान् । यत्तदा च यज्ञक्रमोक्ते मनः कुर्यात् तु-
नान्यथा” वा० । वावता कावेन तीक्रतपः शोधितवपुषोविषय
कवायपरिपाको भवति । पुनर्व सदोऽवाचार्यानोऽन्नायते ।
रावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समन्नरं मोक्ते मनः कुर्यात् ।
वनाटहशब्दाभ्यान्तस्यस्यान्नमोक्तस्यते । मोक्तवद्वेन च
मोक्तकर्मकश्चतुर्यान्नमः । अथ वा गृहात् गार्हस्यग्रा-
दनन्नरं मोक्ते मनः कुर्यादनेन च पूर्वोक्तश्चतुरात्ममन्नसु-
चयपक्षः पातिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो
जावाच्चतुरो चूयते । “ब्रह्मचर्यम्भरिसमाय गृही भवेत्
गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रवर्जेत् यदि वेतरात्मा-
ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जेऽगृहाहा वनाहेति” । तथा गार्हस्यत्रे-
तरात्ममवाधय गोतमेन दर्शितः । “एकान्नमन्नाचार्याः
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्यस्येति” । एषाच्च समुद्दयविषय-
कल्पवाचपक्षाणां सर्वेषां नृतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः ।
अतो यत्कैवित पश्चित्तमन्यैरुक्तम् । आन्तर्लाच्च डि-
क्षात्वादीनाङ्गार्हस्येन चौतेव वाधः । गार्हस्यग्रानन्धि-
कात्मवक्त्रोवादिविषयता वेति । तत्वात्मायायाध्ययनवैधुर्य-
निवन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च । यथा विष्णुकमण्डा-
ज्ञवेत्त्वाद्यात्मतक्षं पक्ष्यादीनां चौतेषुनन्धिकारसाधा
आत्मैव्युदक्षमाहरणभिक्षाचर्याक्षमतास्तक्षं पक्ष्युदिवि-
प्रवरतवा नैषिकत्वाद्यात्ममिर्वाहः । अग्निःयाचमे ब्राह्म-

णस्यैवाधिकारः । “आत्मन्यग्नीन् दमारोप्य ब्राह्मणः प्र-
“ब्रजेऽगृहात्” । तथा “एव वोऽमिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य
चतुर्विधः” इत्युपक्षोपसंहाराभ्यां मनुषा ब्राह्मणसाधि-
कारप्रतिपादनात् । “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्नीति” नृतेष्वाप्य-
जन्मन एवाधिकारो न द्विजातिनात्मस्य । अन्ये तु
त्वैवर्ण्यकानाम् प्रकृतावात् “ब्रयाणाम् वर्णानाम् वेदमधीत्य
चत्वार आन्नामा” इति स्तुतकारवचनाच्च द्विजातिसात्र-
साधिकारमाङ्गः । यदा यनात् गृहाहा प्रव्रजति तदा
सार्ववेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधनसम्बन्धिनी दक्षिणा-
यस्याः सा तदोक्ता ताम् प्रजापतिदेवताकामिदिं कृता
तदन्ते तान्वैतानानन्नीत् आत्मनि शुलुकविधानेन समा-
रोप्य च गृहात् “उदगयने पौर्णमासास्यान् उरुशरणमादौ
कृत्वा गुडेन कावेन अष्टौ आहानि निर्वपेत् द्वादश या” इति
बौधायनाद्युक्तं उरुशरणादिकच्च कृत्वा । तथाऽधीतवेदो
व्यपरायणो जातपुलोदीनाभ्यक्षपणार्थसार्थीय यद्याशक्त-
वद्वच्च भूत्वा अनाहिताग्निर्ज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे
कृताभावो निष्पन्नमित्यक्षान् यज्ञान् कृत्वा मोक्षे मनः
कुर्यात् च द्युर्यात्मम् प्रविशेत नान्यथा । अनेनाग्न-
पाकात्मणिविषयस्य गृहस्यस्य प्रग्रन्थाद्यामनधिकारन्तर्शब्दति ।
तथाऽहं मनुषः । “कृत्यानि त्रीत्यपाकात्मणिमोक्ते निवेशयेत् ।
अनपाकात्मणीमोक्तन्तु सेवमानो ब्रजत्वध इति” । यदा तु
ब्रह्मचर्यात् प्रव्रजति तदा न प्रजोपादनादिनियमः ।
अहंतदारपरियहस्य तत्वानधिकाराद्यग्राम्युक्त्वाच्च विश-
द्वस्य । न च ब्रह्मत्वायापाकरणविधिरेव दारानाविपर्वीति
शङ्कानीयम् । विद्याधमार्जननियमदद्यप्रयुक्तादारसम्भवे-
तसानाक्षेपक्षात् । ननु “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ण्याणान् जायते ब्रह्मचर्येण कृतिभ्यो, यज्ञे न देवेभ्यः,
प्रजया पितृस्यः” इति जातमात्रस्यैव “प्रजोत्पादनादौ-
न्यात्मस्याकानीति दर्शयति, भैवम् न हि आत्मात्मो-
ऽक्षतदारामिनपरियहो ब्रह्मदिव्यविधिक्यते । तत्त्वादधि-
कारो जायमानो ब्राह्मणादिव्यज्ञादीन्दुतिष्ठेदिति
तस्मार्थः । तत्त्वोपनीतस्य वेदाध्ययनसेवावद्वक्षम् । कृत-
दारपरियहस्य प्रजोत्पादनमपेति” तत्त्व ब्रह्मचर्य-
चर्यमन्यैव निवेशयमितरेषां तु “यमिच्छेत् तमावशेह” इति
मिताक्षराऽहत्यवचनात् काम्यत्वमेव । कृत्वायायापादरणवद्व-
क्षता तु कृतविवाहस्यैवेति रिष्टम् ।
आन्नमाय चतुर्विधाः । ब्रह्मचर्यगार्हस्य उपासनप्रवृत्ति-
मिक्तुकमेदात् । “ब्रह्मचारी गृहस्य वानप्रस्थोय-

तिस्तथा । एते गटहस्यप्रभवद्वत्वारः पृथगान्नमाः ॥ मनुकोः तत्र ब्रह्मचारी हिविधः । नैषिक उपरुच्छाण्ड मरणान् गुरुकलयासितया कृतब्रह्मचर्यः नैषिकः । उपरुच्छादादिकं गुरौ विश्वा गार्हस्यग्राहं कृतममार्थर्त्तं उपरुच्छोषः । गटहस्योऽपि हिविधः । अकृतदारः स्नातकः कृतदारस्य । तत्र कृतममार्थर्त्तं नोऽपि कथालाभात् पूर्णं उत्तरार्थं भूम्भेदः स्नातकः । तद्वर्षाश्च आङ्गतश्चद्वे ३५२ इडेऽभिहिताः । कृतदारोऽपि हिविधः सार्वनिरन्वित्वा सार्वनरपि हिविधः श्रीतामिन्युक्तः आत्मामिन्युक्तव्य । वानप्रस्थोऽपि हिविधः सदारोऽदारस्य “उवेषु दारान् नितिय वनं गच्छेत् यहेय वा” ॥ मनुकोः सदारादारस्यक्षयोः समधिगमात् । तत्र अदारस्य अपवमानाश्रुकुट्टकदलोलूस्तादिसंज्ञा । सदारस्य पदमानसंज्ञा । भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचक ब्रह्मूक इस्प-परहंसेतिभेदात् । भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण हि-विधः विविदिप्रासन्द्यासो विद्वत्संन्यासी च तदेतत् जीवन्मुक्तौ विद्वारण्येन निरूपितं यथा “वस्ये विविदिप्रास्यास” विद्वप्राप्तव्यं भेदतः । हेतु विद्वहस्त-क्षेत्रं जीवन्मुक्ते तौ क्रमात् ॥ संन्यासहेतुवैराग्यं यदहर्विर-रजेत्तदा । प्रव्रजेदिति वेदोक्तेऽस्त्रेदस्तु पुराणतः । विरक्तिर्विधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्रायां च्यसेद्योगी कुटीचके ॥ यक्तोब्रह्मूके तीव्रतरायां हंससंग्रिते । सद्युः परमे हंसे साक्षात्तिष्ठानसाधने । पुत्रदारधनादीनां नाये तात्काविकी मतिः । धिक् संवारमितोऽक्षाद्विरक्तेभूता हि चा ॥ अक्षिगुरु जन्म-नि भा भूत्वा पुत्रदाराद्यो भम । इति या सुस्थिरा ब्रह्मिः सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ एतरात्मितिहितो लोको मे मास्तु कश्चन । इति तीव्रतरत्यं स्वान्मन्दे न्यासोन कोऽपि हि ॥ यावादायशक्तियक्षिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत् । कुटीचको-ब्रह्मूके युभावेतौ विद्विग्नौ । हयं तोप्रतरे ब्रह्म-लोकमोक्षविभेदतः । तज्जोक्ते तत्त्वविज्ञेषोलोकेऽस्मिन् परहंसकः ॥ एतेषान्त समाचाराः प्रोक्ताः पारा-गरस्ततेः । व्यास्यानेऽक्षाभिरत्वायं परहंसो विविष्यते । जिज्ञासुर्ज्ञानवान्वेति परहंसो हिधा मतः । प्राङ्गन्नानाय जिज्ञासुर्यांसं वाजसनेयिः । “प्रव्राजितोऽक्षोक्त-सेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि” । एतस्तार्थं गद्येन वक्ष्ये-मन्तविद्युते ॥ लोको हि हिविधः आत्मलोकोऽन्त-लोकवेति । तत्रानाम्भोक्त्वा वैविध्यं उत्तम्येन कर्मणा । कर्मणा पितॄलोको विद्यया देवलोकं इति । आत्मलोकश्च तत्रैव च्युते । “योहवा अस्त्रा-ज्ञोक्तात् खंसोक्तमव्याप्ति तत्रैव न भुवनक्तीषि” । “आत्मानमेव लोकसुपासीत” ॥ भय आत्मानमेव लोके नहास्य कर्म ज्ञायते” इति च । वशाध्यायेऽपि “प्रजया-करिष्यासो वेषां नोऽयमात्माय च्युत्त्वं लोकं” इति । एवच्च उत्ति एतमेव प्रव्राजितो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति“इत्वात्मलोको-विवितिं इति गच्छते“सश एष भहानज आत्मेति प्रकान्त-स्वात्मन एव एतच्चद्वेन परामृष्टत्वात् । लोक्यते अतु-भूयत इति लोकः । तथा चात्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति शुतेस्तात्पर्याध्यः सम्पद्यते । रुदितिश्च“ब्रह्मविज्ञानस्ताभाय परहंसमाह्ययः ॥ शान्तिदान्यादिभिः सर्वैः साधनैः महितो-भवेदिति” । इह जन्मनि जन्मान्तरे दा सम्यग्तुरुत्तिवैदानुव-चनादिभृत्यंक्षया विविदिप्राया सम्पादितत्वादयं विविदिप्रा-सन्यासो हिविधः जन्मापादककर्मादित्यागमात्मकः प्रैषोऽवारणपूर्वकदण्डधारणाद्यान्वमहृप चेति । त्यागच्च तैत्तिरीयादौ च्युते “न कर्मणा न प्रजया न भनेन, त्यागे-नैके अन्ततत्वमानशुरिति” । अस्मिं च त्यागे विद्ययोऽप्यधि-क्रियते । चातएव भैवो योव्यक्तमान्नायते “वेनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यामु यदेव भगवन् ! नेद तदेव ने ब्रूहोत्ति” । ब्रह्मव्यारिग्निहस्यवानप्रस्थानां केनविजितिसेन सच्चरा-साम्बस्तीकारे प्रतिब्रह्मे सति स्वाधमधम्मेवत्तु शुद्धियमानेष्व-पि वेदभार्थं मानसकम्भादित्यागो न विश्विते शुति शृतीतिहासपुराणेषु लोके च तद्वानन्त्वविदां ब्रह्मनामृत-म्यात् । यस्तु दण्डधारणादिरुपी वेदनहेतुः परमहं-साम्राज्यः स पूर्वीराचार्यैवेकुधा प्रपञ्चित इत्याभिरुपर-म्यते । इति विविदिप्रासन्यासः ।

“अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः ॥ सम्यग्तुरुत्तिः च्य-यमनननिदिध्यासनैः परतच्च विदितवद्विद्विभ्यामानोवि-हस्तसंन्यासः । तच्च याज्ञवर्क्षः सम्पादयामास । तथा हि विविष्यरोमण्डिभगवान् याज्ञवर्क्षप्रोविजिगीपुकथायां ब्रह्मविभेन तत्त्वनिरूपयेनाश्वायायनप्रभूतिक्वनीत् विजित्य वीतराग कथायां संलेपयित्वाराभ्यामनेकधा जनकं दीधित्यामा भैवो यां ब्रुदीधियपुस्तसास्त्रया तत्त्वाभिरुख्याय स्वकर्त्त-व्यं सन्यासं प्रतिज्ञे तत्सां दीधित्यामा संन्यासच्चाकार । तदुभयं मैत्रीयोग्राह्मणस्याद्यन्तयोरान्नायते” “अथ ह

याच्चवर्क्षुरोऽस्य तत्त्वपाकारिष्यन् भैत्रेयीति होवाच याच्च
वर्क्षप्रः प्रवजिष्यन् वा अरे अहममकात् स्थानादचोति,
एतावदेऽखलमृतत्वमिति होक्षा याच्चवर्क्षः प्रवाजेति॥
कहोते व्राज्ञेऽपि विद्वत्संन्यास व्याक्षावते “एतं वैत-
मात्मानं विदित्वा व्राज्ञाणः पुर्वैष्यायाच विसैष्यायाच
कोक्षेष्याच व्रुत्यायाच भिक्षावर्युच्छ्रव्वलीति”। तर्वैत-
हाक्षं विविदिषासंन्यासपरमिति शब्दोदै पूर्वकालाचा-
चिनोविदित्वेति ज्ञाप्रवयस्त्र व्राज्ञायन्दस्य च वाषप्रस-
स्त्रात्। नवात् व्राज्ञायन्दव्वोजातिवाचकः वाक्यशेषे पा-
णिष्ठत्वाल्लभानशद्वाभिषेदैः अव्ययमननिदिध्व्रासनैः
साध्यः व्राज्ञावाक्तारमभिसेत्याच व्राज्ञाण इत्यभि-
हितवात्। नहु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाणिष्ठत्वादौ
प्रवृत्तमानोऽपि व्राज्ञायन्देन परामृदः तत्त्वात् व्राज्ञाणः
पाणिष्ठत्वं निर्बिद्य वास्तेन तिटासेदिति” मैत्रं भाविषो
इतिमात्रित्वं तत्र व्राज्ञायन्दस्य प्रयुक्त्वात्। अथया
कथमव व्राज्ञाण इति साधनात्मानोत्तरकावचाचिन
मध्यपदं प्रयुक्तोति, यारीत्वाज्ञेऽपि विद्वत्संन्यासविदि-
विदिषासंन्यासौ ऐष्टं निर्दिष्टौ “एतमेव विदित्वाल्लभ-
निर्भवत्येवमेवं प्रवजिनोलोकमिष्टतः प्रवजनोति”।
हुनित्वं भवनयोजत्वम्। तत्त्वासति कर्त्तव्याल्लभेऽ-
वस्त्रपतोत्वर्यात् संन्यास एवाभिषेयते। एतत्र वाक्यशेषे
स्वदीकृतम् “एतत्र अ वैतत् पूर्वे विद्वत्सः प्रजां न
कामयने किं प्रजया करिष्यामोयेषां नोऽयमात्मायं
कोक्ष इति” ते अ पुर्वैष्यायाच विसैष्यायाच कोक्षेष्य-
याचाच व्युत्पादाच भिक्षावर्युच्छ्रव्वलीति”, अबङ्गोक्ष
इत्यापरोच्चेष्यात्मभूयत इत्यर्थः। नवात् सुनितेन
फलेन प्रलोभ्य विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे
स एव प्रपञ्चितः अतोन संन्यासान्तरं कल्पनीयं मैत्रं
वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासप्रवत्यात्। न च वेदन
सुनितयोरेकत्वं यहुतीयं विदित्वा हुनिर्भवतीति पूर्वो-
त्तरकार्हानयोजयोः साध्यसाधनत्वप्रतीतेः। नहु
वेदनस्यैव परिपाकातिशयद्वप्तमयस्यान्तरम् हुनित्वम्
अतोवेदनहारा पूर्वं संन्यासस्यैतत् फलमितिचेत् वाठम्
अतएव साधनहृपात् संन्यासादन्यं फलहृपमेन संन्यास-
वृभः। यथा विविदिषासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय
यत्त्वादोनि सम्पादनीयानि तथा विद्वत्संन्यासिनापि
जोव्याप्त्य भगवान्यवासनाक्षयी सम्पादनीयो तथा
एतदोपरिदात् प्रपञ्चयिष्यामः। सत्रभनयोः संन्यासयो

रवान्तरमेदे परमहंसत्वाकारेण क्षोङ्क्ष्य चतुर्भिर्भा भिक्षय
रति अृतिम् चतुःसंख्योक्ता। पूर्वोक्तयोः संन्यासयोः
परमहंसत्वं जावेत्तत्त्वावयगम्यते। तत्र इति जनकेन
संन्यासे एष्टे उति याच्चवर्क्षुरोऽधिकारिविषयविधाने-
नोत्तरकालात्मानोत्तरेन च सहितं विविदिषासंन्यास-
मभिधाय पश्चादत्तिवा वज्ञोपवीतरहितस्याचिप्रेऽ
व्राज्ञाये पवादाव्याप्तमभिनव यज्ञोपवीतमिति उभादवै
अतोवाज्ञायज्ञोपवीताभावात् परमहंसत्वं निश्चीयते।
तथान्यसां करिष्टकार्या तत्र परमहंसोनामेत्युपकर्म्य
संवर्तकादीनु वक्षविधानु व्रज्ञविदोजोपन्मुक्तात्तदाहृत्य
“अव्यक्तिज्ञा अव्यक्ताचारा अहुमत्ता उत्तमत्तदा-
चरनः” इतिविद्वत्संन्यासिनोदर्शिताः। तथा “तिदण्ड-
कमण्डलुः शिक्षं पात्रं जह्यपवित्रं शिक्षां यज्ञोपवीत-
ज्ञेत्येतत्तदर्थं भूः साहेयध्यु परिव्यज्ञात्मानमिष्टे-
दिति” तिदण्डिनः सत एकदण्डवक्षणं विविदिषा-
संन्यासं विधाय तत् फलहृपं विद्वत्संन्यासमेवसदाजहार।
“यथा जातहृपधरोनिर्भवो निष्परियहस्त्वत्वज्ञामार्गे
हस्यक् सम्पदः शुद्धमानसः; प्राणसम्वारणार्थं वयोक्तकाले
विष्ट्रो भैक्षमाचरत्वद्यात्मेण जामाक्षाभौ समौ कला
न्मन्यागारे देवटद्वृष्टवृष्टिकाङ्क्षभूतकुलालयाचा-
निहोत्तरदेषु लिनगिरिकुहरकन्द्रकोटरनिर्भरस्यग्निवे-
त्वनिकेतत्वास्यप्रयत्नोनिर्भवः शुद्ध्यानपरायणोऽध्यात्म-
निः शुभाएुभक्ष्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्वां करोति
स परमहंसोनामेति”। तत्त्वादनयोरभिधायः परमहंसत्वं
विद्वत्। उत्तरेऽपि परमहंसत्वे विद्वत्विवदन्त्वां
क्रान्तत्वादवान्तरमेदोऽप्यभ्युपगत्वाः। विवदन्त्वां
त्वज्ञारण्युपनिषद्वप्तमहंसोपनिषदोः पर्याङ्कोचनायामव
गम्यते। “केन भगवन्! कर्मारणयेषतोविद्वत्तामीति” शि-
क्षायज्ञोपवीतसाध्यायगत्वैजपाद्यशेषकर्म्मत्वागहृपे वि-
विदिषासंन्यासे शिष्येणारणिना एष्टेसति युरः प्रजापतिः
“शिक्षां यज्ञोपवीतम्” इत्यादिना सर्वत्वागमभिधाय “दण्ड-
माज्ञादानं कौपीनस्य परिपवेदिति” इत्यादिस्तीकारं विधाय
“विष्ट्र्यादी ज्ञानमाचरेत्। उत्तिं समाधावामन्याचरेदिति”
“सम्बेदु वेदेष्वारणमावर्त्तवेदुपनिषद्मावर्त्तवेदुपनिषद-
मावर्त्तवेदिति” वेदनेतेदुनामधमधम्मानहृतेवत्या विधत्ते।
“अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः” इति विद्वत्
एत्यासे नारदेन एष्टे उति उर्ध्मगवान् स्वप्नमिष्टे-
त्वादिना पूर्वयत् उत्थासमभिधाय “कौपीनं दण्डमा-

च्छादनं च स्वररोपभोगार्थाय लोकस्तोपकारार्थाय च परिप्रेदिति” दण्डादिस्तीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय “तज्ज सुख्ये नास्तोति” शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य “कोऽयं मुख्य इति चेदयं” मुख्योन् दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीत नाच्छादनं च्छरति परमहंसः” इति दण्डादिबिहाराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्ता “न शीतं न चोष्णं” मित्रादिना वाक्येन “आशब्दरो निनमस्तार” इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातोत्तमभिधायान्ते “यत्पूर्णानन्दं क्वोधस्तद्ग्राह-मक्षीति कृतकालो भवति” इत्यत्तेन यन्वेन ब्रह्मात्मातु-भवमात्रपर्यं वसानमाचटे । अतोविरुद्धधर्मोपतत्वा-दस्त्वेवानयोर्महान् भेदः । सृष्टिव्यव्ययं भेद उक्तदिश-इवयः । “संसारमेवं निःसारं ह्या सारददृश्या । प्रव-जन्मयक्तोद्भावः परं” वैराग्यमात्रिताः । प्रदत्तित्वक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तसाज्ज्ञानं पुरस्तत्र संन्य-सेदित् । बुद्धिमान्” इत्यादिविविद्यासन्यासः । “यदा तु निदितं तत्सात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदेकदण्डं संस्तु शोपयोतां शिखां ल्यजेत् । ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्वं ल्यक्ता परिव्रजेदिति” विहृत्सन्यासः । ननु कलाविद्यादाविव कदाचिदौत्तुष्टुत्यमालेणापि वेदित मिक्षा सम्प्रवर्येव विद्यत्ताप्यापातदर्थिनः परिगृह्णत-सन्यमानस्याप्यवलोक्यते । न च तौ प्रवजन्तौ इदौ अतोविविद्याविहृते कीदृश्यौ विवक्षिते इति चेदुच्यते । यथा तोत्रायां बुभुक्षायासुतप्रदायां भोजनादन्वयो व्यापारो न रोचते । भोजने च विलम्बोन सोदु यक्षते । तथा यदा जन्महेतुपुरुषं कर्मस्वयन्भवत्यिति वेदनसाधनमवश्यादिषु च त्वरा गहती सम्मद्यते ताहशी विविद्या संन्यासहेतुः । विहृत्याया व्यवधिश्वप्तेष्य साहस्रामभिहितः । “देहात्मज्ञानवज्ञानं देहात्मज्ञान-वाधकम् । आत्मन्ये व भवेद्यस्य स नेत्रद्वयिपि सुच्यते” इति । द्वुतावपि “नियते इदय परिविक्षयते सर्वं संशयाः । ची-यन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् दण्डे परावरे इति” । पर-मपि हैरण्डगर्भादिप्रदमवरं यसादसौ परावरः । इदये बुद्धौ साक्षिणस्तदात्मग्राध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन य-न्विष्टृठसंज्ञेष्वपत्वाहृष्ट्यन्वित्युच्यते । आत्मा साक्षो-कर्त्ता वा, साक्षित्वे यस्य ब्रह्मात्मस्ति न वा, ब्रह्मत्वे इपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वे इपि तदेनसात्त्वेण सुक्षिरक्ति नवेत्यादवः संशयाः । कर्माग्रहनारथ्यानि आग-मित्रानकारथ्यानि । तदेतत् सन्यग्नादिवयमविद्या निमित्त-ते वा० भाग २

त्वादात्मदर्शनेन निवर्तते । सृष्टावयवमर्घं उपलभ्यते “यस्य नाहंलनोभावोबुद्धियैस्य न लिप्यते । इत्यापि ए इमाङ्गोकाम् हन्ति न निवध्यत” इति । यस्य ब्रह्म-विदो भावः सत्ता स्वभाव आत्मा, नाहं लतोनाहङ्कारेण तदात्मग्राध्यासादाविभावितः, बुद्धिलेपः संशयः । तदभावे त्वं लोकव्यवधेनापि न निवध्यते किमुतान्वयेन कर्मणेत्वर्यः । नन्देवं सति विविद्याफलेन तत्प्रश्नानेनैवाग्मित्रनां निवारितलाहर्त्तमानजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवारयि-तमशक्यतांदण्डमनेन विद्यत्सन्यासप्रवासेनेति चेन्नैवं विहृत्सन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तसाहेत्नाय यथा विविद्यासन्यासः एवं जीवन्मुक्तये विहृत्सन्यासः सम्मद्दनोयः इति विहृत्सन्यासः” । “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं सु इत्यादित्यपुराणे वदु कलिवज्ज्ञेऽर्दीर्घकालब्रह्मचर्यं संन्यासात्मवोर्वकीर्तनम् तत् नैषिक-ब्रह्मचर्यं द्वित्रिंशदद्वादिब्रह्मचर्ययोर्मिष्ठेष्वपरम् न युन-र्यहस्यानिकब्रह्मचर्यमात्रस्य निषेधः दीर्घकालेतिविशेषण-सामार्थ्यात् तेन “मट्ट्विं शदाद्विकं चवे शुरौ लैवेदिकं ब्रह्म । तदद्विकं पादिकं वा यहस्यानिकमेव वा” इति सनुनोक्तप्रवच्छत्यमध्ये अत्यकालिकसैव कलौ कर्त्त-व्यता । “तथाऽग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पल्लैष्टवक-मिति” निगमवाक्यमविभिद्यवम् “वावद्वर्णविभा-गोऽस्ति यामद्वेदः प्रवर्तते । संन्यासस्त्रानिहोत्रवृत्तात्यत् कुर्यात् कलौ शुरो” देवतास्तरथात् । “चत्वार्थ्यवृद्धतानि च । कलैर्दा गमिष्ठलि तदा वेतापरिध्यहः । संन्यासवृत्तात्यत् कलिष्ठर्मविचेष्टिम् । तपःस्थाध्यायहीनानां वृत्त्यामत्याशुषामपि । क्लेश-प्रवाहाशक्तानां कुतोदेहपरित्वमः । ब्रह्मचर्यात्मोनास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्यमेवुक्तौ चैव आश्रमी हौ कलौ शुरो । गृहस्यस्य क्रियाः सर्वां आगमोक्ता कलौ शिवे । नान्यमागेः क्रियाविद्धिः कदापि गृहसेधिनाम् । भैक्षुकेऽप्याश्रमे वापि वेदोऽपि दण्डघारणम् । कलौ ना-स्त्वेव तत्त्वज्ञो ! यतस्त्वच्छौतसंस्कृतिः । गैवसंस्कारविधिनाऽ-रधूतात्मवारणम् । तदेव कथितं भद्रे ! संन्यासग्रह-हृष्णं कलौ । विप्राणामितरेषां वर्षानां प्रबले कलौ । उभये आश्रमे देवि ! सर्वेषामधिकारिता । सर्वेष-भेदे संस्कारकर्मणी शैववर्तना । विप्राणामितरेषां

कर्म विक्रम पृथक् पृथक् । उभावेवाच्चामौ विहितो एत-
आगमधिकारिषः पतितवाच्छादेरकतप्रायविहस्यैव
बोध्यम् । आगमधिकारिषः आगमशन्दे १४
षुडे उक्तः इतरेवान्तु न त्रीतदण्डादिभारणविषेषः तेऽनं
त्रौत एवाधिकारात् । वसुतः आगमवाक्ये १५ प्रवचे
कवाविति विशेषोक्तः प्रवचे बहू वस्त्रेवामेव पतित
प्रायत्वस्याम्भावादागमधर्मस्यैववकल्पनीयतया तेषामेव
तदानोनागमोक्तात्रयाद्येवाधिकार इति भेद इति दिक् ।

आत्ममग्नु १० आत्मायां ब्रह्मचर्यादीनां गुरुर्नियन्ता ।
आत्मनियन्तरि व्यपे । “कर्त्तुमात्रमग्नुः स नात्र-
मत्” मावः ।

आत्मधर्म १० आत्मविहितोधर्मः । ब्रह्मचर्यादि-
विहिते धर्मे धर्मो हि वृद्धिधः वर्णधर्म आत्मधर्मो
वर्णात्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मेवाधारणधर्मवेति ।
तत्र वर्णधर्मो ब्राह्मणो नित्यं नद्यं वर्जनवेदित्वादिः ।
आत्मवर्मोऽन्मीन्मनभैव्यवहारवर्णादिः वर्णात्रमधर्मो ब्रा-
ह्मचर्यादिक्रमेण पाण्डाशादिदण्डभारतादिः” नैमित्तिकधर्मो-
विहिताकरणनिविसेवननिमित्तं प्रायवित्तस्, साधारण-
धर्मोऽहिंसादि भाँहिंसात् वर्णाभूतानीत्वाचारणात्
साधारणधर्मः चतुर्कः इति” निता । चत्यत्र चाच्ये
आत्मधर्माः दर्शिताः । “ब्रह्मचारिषः स्त्रायाः, वृद्ध-
स्यस्य दानं दमो वस्त्र, वानप्रस्य तपः, भिक्षुप्रस्तु
“सभवं वस्त्रं शुद्धिर्जानयोगव्यवस्थितः” इत्यादिकः तथा
एव “वस्त्रान्तमं वमानित्वं वर्धिकारः प्रवर्तते । य चत्वा-
त्रमधर्मस्तु विवादणादिं वदा । यतीनां तु धर्मो-
धर्मोविवक्षोपनशाविनाम् । दानसेव वृद्धस्यानां गुच्छा
ब्रह्मचारिषामिति” त्रुत्वा चत्वारं वेते धर्मां यत्र यत्वात्ममे
विहितादेते आत्मधर्मशन्देनोच्चले ते च धर्मांसात्तच्छ्रव्ये
प्रपञ्चेन वज्रलो । [वकादौ आत्मस्यानादयोऽप्यतः ।

आत्मपद न० आत्ममह यदम् । उच्चारेविचामस्याने तपो-
आत्मवास १० आत्मसेवाः । उच्चादीनां १३पोवकादौ
वादे आत्मवाचमधिकालं क्षतोपम्बः चक्ष । इतराङ्गा-
दोनामात्रमवाचाधिकारेच आवनिष्ठिते भारतान्तर्गते
२ पर्वभेदे । “एतदात्मवाचास्मम्” भा० चा० १४० ।

आत्मवासिक न० आत्मवासः प्रतिपादतवाच्यस्य ठन् ।
भारतान्तर्गते इतराङ्गादेवात्मवाचप्रतिपादके पर्वभेदे ।
आत्मसद् त्रि० आत्मसे शीर्ति चद-किप् । आत्म-
वासिनि तपोवक्षासनिरते वानप्रस्यादौ ।

आत्ममिक त्रि० आत्मोऽस्यस्य ठन् । आत्मवुक्ते ।

आत्ममिन् त्रि० आत्मोऽस्यस्य इनि । आत्मवुक्ते लियां ढीप् ।
‘तद्यात्ममिणः सर्वे व्येहस्ये यानि संस्थितिम्’ “चद-
भिरपि चैवैतर्नित्यात्रमभिर्हित्यैः” भवुः ।

आत्मयत्० आत्मोदतेऽस्मै आ+त्रि-कर्मणि अच् । आत्म-
यणीवे “वद्विष्णुमात्रवसनागतसम्पूर्णते” “इव्यात्रये-
त्वपि गुणेन राज नीलः” मावः । “पित्रं यथात्रय
महते स्यात्वादिभ्यो विना यथात्रया । तद्दिना विशेषे
नं तिष्ठति निरात्रयं विक्रम्” सं० का० २४ाधारे
“आत्मतिरात्रयणान्तु सामान्यतानभिष्ठते” “हेतोरे-
काक्षये येवां खसाध्यव्यभिचारिता “जन्मानां जनकः भासो
जगतामात्रयो भवतः” भावा० “तमात्रयं इत्प्रसहस्य
तेजसः” रघुः इत्वाहे । “पिण्डात्मात्रये गच्छ”
४ अवलम्ब्ये “बभूव यत् मे भपरस्सरात्रयम्” रघुः अरिभिः-
पीचामानेन बलवदात्रयणक्षेपे व्युत्पान्नर्गते राजां
५ गुणमेदे यथात्रयः कर्त्तव्यस्थोक्तमनिपुराणे “बलिनो-
हिं वतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । इैधीभावेन तिष्ठेत
काक्षयदद्वचितः । उभयोरपि वंचाते सेवेत बलय-
त्तरम् । यदा द्वावपि नेत्रेतां रुक्षेषं जातरुचिदौ ।
तदोपसर्वेत्तच्छक्तनभिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्चिद्यामानो
बलिना निरपावप्रतिक्रियः । तुलोत्पन्न सत्यमार्थ-
भासेवेत बलोत्कटम् । तद्वनोपास्तिकता नित्यं तद्वाद-
भाविता । तत्कारितप्रचयिता इतं संशयिणः इततम्” ।
भावे अच् । उच्चवलम्बने । “योऽवमन्येत ते मूले हेत-
शास्त्रोदयेण च” भवुः । द्वचात्रये “गुणवदात्रयवलम्ब-
गुणोदये” मावः । त्व । आत्मयत्वम् आधारत्वे न० ।
“आत्मयत्वविवरत्वभागिनो” सं० शा० तस् । आत्मवता ।
तत्रादेव द्वी आधारत्वं विदातः ।

आत्मयत्० आ+त्रि-ख्युट् । आसेवायाम् २ अवलम्बने च ।

कर्त्तरि ख्युट् । इत्यात्रयकर्त्तरि त्रि० लियां ढीप् ।

“अहमेत्य पतञ्जल्यत्वं ना उनरहूत्रयस्ती भवामि ते” कुमा० ।

आत्मयणीय त्रि० आ+त्रि-कर्मणि अनीयर् । यस्यात्रयः

क्रियते १३तिक्षुन् २ अवलम्ब्ये च ।

आत्मयत्० आत्मोऽस्यस्य भवत् भवते वः लियां ढीप् ।

आत्मवुक्ते सावलम्बे साधारे पदादेव ।

आत्मयाग्नु १० आत्मयत्वाति अश-अच् उप० स० ।

१वड्डौ तस्य आश्रयस्य कारादेहीङ्कत्वात्तथात्वम् ।
“दुर्दृतः क्रियते धूर्तैः चोभागात्मविद्वद्ये । किं नाम
खलसंसर्गः कुरुते नाश्वाशवत्” उद्घटः २चित्तवद्वा
३कृत्तिकानक्त्वे च । ४आश्रयनाशके त्रिः ।

आश्रयासिद्धुः ५० आश्रयोऽसिद्धोऽस्य । न्यायोक्ते हेत्वाभास
मेदे यथा गगनपद्मः सुरभि पञ्चतात् सरोजपञ्चशिदित्यादौ
गगनपद्मशूलपस्य हेतोराश्रयसाप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दृष्टवम् ।
आश्रयासिद्धुः स्त्री आश्रयस्या रिद्विः अप्रसिद्धिः न्यायोक्ते
हेतोर्दैषमेदे असिद्धिशब्दे ५५४४४८ विष्टिः ।

आश्रयिन् त्रिः आश्रयति आ+श्च-इनि । आश्रय
कारके आश्रिते । “मयूरपृष्ठाच्चिण्णा गुहेन” रघुः “पर्य-
न्नाश्रयिभि रिजस्य सहर्षं नामः किरातैः करम्” रत्ना० ।

आश्रव त्रिः आश्वस्त्रोति वाक्यम् आ+श्च-अच् । वाक्यस्थिते
वाचि प्रवणे वाक्यं शुत्वा तदर्थानुठायिनि । “संगवस्तु भिष-
जामनाश्ववः” रघुः । भावे+अप् । २च्छङ्गीकारे ३क्तेष्वे च ।

आश्राव त्रिः आ+श्च-श्च-अच् । १चावणे २च्छङ्गीकारणे च
आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रिः ग्रा०८० । सम्यक्कोणे शूलच०
आश्रित त्रिः आ+श्च-क्त । आश्रयप्राप्ते, शरण्यागते, आधेष्वे
“प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु” कुमा० “अथ इव्याश्रिता
युणाः” । “अन्यत्र नित्याद्व्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्वते
इति” च भावा० ।

आश्रित्य अच्यु । आ+श्च-त्य॒० । अवलम्बेत्यत्य॑० ।

आश्रित् त्रिः आश्र्व चक्षुं लमस्त्वस्य सुखा० इनि । चक्षुर्जल-
युक्ते स्त्रियां डीप् । [क्रिप् । २च्छङ्गीकर्त्तरि त्रिः ।
आश्रुत् स्त्री आ+श्च-भावे क्रिप् । १च्छङ्गीकारे । कर्त्तरि
आश्रुत त्रिः आ+श्च-क्त । १च्छङ्गीकारे, २च्छाकर्णिते च ।
“एवं सर्वत्वानुत्तेषु” काल्या० ३,२,६६ ।

आश्रुति स्त्री आ+श्च-क्तिन् । १च्छङ्गीकारे २च्छवणे च ।

आश्रेय त्रिः आ+श्च-यत् । १चावयणीये २च्छलम्बेत् च ।

आश्चिष्ट त्रिः आ+श्चिष्ट-क्त । १चालिङ्गिते २संबद्धे ‘शिखा-
भिरालिङ्गिदरवान्मसांनिधिः’ “आश्चिष्टभूमि” रसितार-
स्त्रैः” इति च माघः ।

आश्लेष त्रु० रैपदेकदेशेन ल्लेषः संबन्धः आ+श्चिष्ट-घञ् ।

१एकदेशसंबन्धे । “सामीप्यात्मेषविषयैर्व्याप्ताप्राधारश्चतुर्विधिः”
भुग्यतो० २च्छालिङ्गने च । “वास्त्रेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्य
साक्षण्योम्” माघः वेदे नि० क्रचित् लस्य रः ।
आश्रेषोऽप्युक्तार्थे त्रु० अश्लेषेव स्त्रार्थे अच्यु । अश्लेषा-
नक्त्वे स्त्री । “आश्लेषा नक्त्वा” सर्पा देवताः तैत्ति०

आश्व त्रु० अश्वानां समूहः अण् । १अश्वसमूहे अश्वैरुद्धते
शेषिकः अण् अश्वसेदं वाद्यम् अम् वा । २अश्वाहो
त्रि० सि०कौ० । अश्वस्य भावः कर्म वा प्राच्यभृत्या-
तिवात् अम् । ३अश्वमावे ४तत्कर्मयि च त्रु० ।
अश्वसेदम् अण् । ५अश्वसम्बन्धिनि त्रि० । “आश्व-
कफहर् सूलं अविद्विषु यस्ते” सुश्रुतः ।

आश्वतरात्मि त्रु० अश्वतरात्मसापत्यम् इञ्ज् । दुष्टिवहनौ ।

आश्वत्य त्रु० अश्वत्यस्फलमण्डल्या० तस्य त्रु० लुक् । १अश्वत्य
फले । अश्वत्यस्फेदम् अण् । २अश्वत्यसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां
गौ० डोष् । आश्वत्यो शास्त्रा समिदा० “संपरिरासिच्याश्व-
त्यस्त्रियः विधिः” शत०वा० । तस्मादाश्वत्ये अतुपाले
साताम्” शब्द०वा० अश्वत्येन युक्ता अण् । अश्वत्यनक्त्वा०
युक्तायां शरात्मौ स्त्री । गहा०व् । आश्वत्यीयः आ-
श्वत्यसम्बन्धिनि त्रि० ।

आश्वत्यिक च० अश्वत्यशक्ते ५०० पृष्ठे विप्रहादि । चा-
न्द्राद्विने मासि । [सम्बन्धिनि ।

आश्वपत त्रिः अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । अश्वपति
आश्वपत् त्रिः आंशु आप्नोति असुन् चुखः । शीघ्रप्राप्तरि०

आश्वपालिक ए० स्त्री अश्वपाल्याः अपत्य० रेवत्वा० ठक् ।
अश्वपाल्या० अपत्य० [णिनि । अश्वपेजर्विमोक्षाभ्यायिनु०

आश्वपेजिन् त्रिः ब०वा० । अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०
आश्वाल त्रिः अश्वबालाया० ओषधेरयम् अण् । अश्व-

बालोषधे० संबन्धिनि । “आश्वबालः” प्रस्तरः, यज्ञोऽह
देवेभ्योऽपचक्ताम सोऽश्वोभूत्या पराङ्गवर्त्त तस्य देवा अतु
हाय बालानभिपेदुक्तानालुपुक्तानालुप्य सर्वां संन्यासु
तत्त्वा ओषधयः समभवन् यदश्वबालाः शिरो वै यज्ञ-
सातिथ्य० जन्मार्थे बाला उभयतएवैतद्यत्तं परिगत्या-
ति यदश्वबालः प्रस्तरोभवति” शत०वा० ।

आश्वभारिक त्रिः अश्वबाहा० भारमश्वमूतं भारं वा हरति
वहति आवहति वा वंशा० ठक् । अश्वबाहास्य अश्व-
भूतस्य वा भारस्य १हारके० २वाहके० ३श्वाहके० च ।

आश्वमेधिक त्रिः अश्वमेधाय इति० ठन् । अश्वमेधसाधने०
द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ पृष्ठे
उक्तानि अश्वमेधमधिकत्वे लतः यन्तः ठण् । शतपथ-
ब्राह्मणाल्लग्ने० १२ प्रपाठके० पञ्चाध्यायीरूपे० यन्त्यमेदे
तत्र पञ्चस्त्रध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः फलञ्च । तस्य धर्म-
विधयः आधर्यौक्तालवद्व्यायाजभावनविषयाः तत्र
प्रथमाध्यायव्येष । मन्त्रव्याख्याने० सह विशेषधर्मा०

अतुकाना: । शेषाध्यायहयेन च तएव भर्मान्तरसहिता
अतुकाना इति भेदः । अनुभेदमधिकालं छतोपद्यः
ठण् । युद्धिरात्रेभेदाधिकारेण व्याहकते भारतान्तर्गते
३पर्वभेदै न० । “इत्यावभेदिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महाह-
द्गुतम्” भा०चा० प० १ च० । अनुभेदः प्रतिपाद्य-
तयाऽस्यस्य ठन् । अनुभेदिकमध्यत्वं न० । “ततोऽवभेदिकं
नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम्” भा०चा०प०१च० ।

आश्वयुज ए० आश्वयुजो अन्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यस्मिन् मासेऽण् । शुक्रप्रतिपदादिके दर्शने चान्द्रे
चांचिने भासे । “ल्लोदान्वयुजे भासि सून्यत्वं” पूर्वसन्धि-
तम् महुः “भाइपदान्वयुजो वर्षा” “गाङ्गमान्वयुजे भासि
प्रावशोवर्षिति” इति च सुनु० ।

आश्वयुजक त्रि० आश्वयुजासुप्रो मासः बुज् । चान्द्रादिव-
पौर्णमासासुप्रो मासे स हि तस्मामेव तिथौ उप्सः सुनु०
प्रतोहित बृहते च इति छोकप्रसिद्धिः ।

आश्वयुजी स्तो अश्वयुजा अन्विनीनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी
“नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा० चण् । आश्वयुजां पौर्णमासां निकुम्भो वालु-
कार्ष्णवात् ब्रह्मउ० । “तेन यस्त्रिमासः पञ्चवर्षां यस्त्रिमा-
श्वयुजोगुणे पुं चतुर्दिव्यतं यन्मुखान्वयते भारतान्” कात्या०
२३.२.४ । “आश्वयुजां बुज्” पा० ।

आश्वरथ त्रि० अश्वसुको रथः अश्वरथस्त्र्येदम् पत्रपूर्व-
कलात् चच्च० । अश्वबाहारथस्त्र्यविभिन्नि ।

आश्वलक्षणिक त्रि० अनुवलक्षणं वेत्ति तत्त्वापकशास्त्रम-
धेते वा ठक् । १ अनुवलक्षणाभिन्ने २ तद्वेष्टकशास्त्राद्येति च
आश्वलायन ए० अश्वल+अश्वपाइकः सुनिभेदस्त्रसापत्वं
नहा० फक् । अग्नेदीयत्रोत्तरद्वाद्यस्त्रकारके अपिभेदे
“स्त्रस्त्रकारणं स्त्रहतं स्त्रन् ब्राह्मणसविभम् शिष्याश्वलायन
मीद्यै शौनकेन विपाठितम्” इत्युक्ते शौनकोपदिटेन तेन
च “च्छयेत्स्य सनान्ना यस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः”
इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं
वैतानिककर्मोपयोगि शौत्रस्त्रवम् “उक्तानि वैतानिकानि
गट्ट्याणि वक्ष्यामः” इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम्
अध्यायचतुष्टयात्मकं गट्ट्यकर्मोपयोगि गट्ट्यस्त्रलं, तत् परि-
शिष्टद्वाध्यायचतुष्टयात्मकं स्त्रलं शौनकाचार्यप्रसादात्
रनितम् । तदीयस्त्रोपरि देवस्त्राभिना भाष्यं कृतं तम्भुलक-
वदा गर्गोत्तेण नरविंहुत्वेण नारायणोपाध्यायेन वृत्तिः
स्विता तत्र शौत्रस्त्रे प्रतिपाद्यविषयास्त्रावदभिदीवने ।

तत्र प्रथमाध्याये प्रधानस्त्रावदस्त्रहतिज्ञानाय सर्वादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम् । १ अनिहोत्त्रादिषु कक्षसमान्ना
यस्य प्रयोगस्त्रहप्रयित्वन्प्रतिज्ञा । २ कक्षसमान्नातक्षमेत्यु आ-
हिताग्नेरधिकारकथनम् । ३ अङ्गसङ्कृतप्रविध्यन्तरज्ञानायादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम् । ४ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्या-
रम्भः । ५ चनोषधिहविक्षर्वेष्टप्रसादेते कर्मणि अपरेण्येभा-
प्रपदनम् । ६ अवटर्वप्यवात्मावत्सु पशुसोमादिषु अप-
रेण चातावलप्रपदनम् । ७ चातावलरूपस्याध्यनो वैदिकी
तीर्थसंज्ञा । ८ होतः प्रावृत्त्युत्त्वस्य अनोवाक्कावयन्वया-
दीनां चेष्टाया नित्यता । इति परिपादा संयहः । ९ उत्तरप्सीकरणरूपाया अङ्गधारण्यादा नित्यत्वम् । १०
यज्ञोपवीतमहण्यनियमसान्निहितारे शौचनियमस्य च नित्य-
त्वम् । ११ विहारे कर्म कुर्वतस्त्रत्पृष्ठतः करणनिषेधः ।
१२ एकाङ्गोऽप्तेष्व दक्षिणप्रतीतिः । १३ सर्वदक्षिणा-
दक्षेष्वेष्टपि दक्षिणप्रतीतिः । १४ कर्तृरहिते क्रिया-
दिधौ होतयेवं कर्तृज्ञानम् । १५ दानविधौ यजमाने
कर्तृज्ञानम् । १६ कुहोति लपतीति प्रायतिच्छे ब्रह्मणि
कर्तृज्ञानम् । १७ इच्छो मूलपर्यणे कर्त्तव्यनेत्रनम् । १८
स्त्रकादौ गायत्रेदादिभागस्त्रे पादे हीने मृद्घामाणे स्त्रक-
ज्ञानम् । १९ स्त्रकादादस्त्रकादौ आधिकपाद्यस्त्रे त्वच-
ज्ञानम् । २० अन्विन् शास्त्रे जपादीनासुपांगुप्रयोक्तव्य-
त्वम् । २१ मन्त्राणां कर्मकरणानां श्वोपांशुत्वकथनम् ।
२२ शामान्यविशेषयोर्विशेषविधेष्वीयस्त्रम् । २३-२४
होतरवस्त्रानकथनम् । २५ कर्तुरासनकथनम् । २६ वच-
नादतिरिक्तस्य कर्त्तव्यत्वम् । २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य
होतर्जपविधानम् । २८ स्त्रलाप्यं प्रथम कस्त्रिकायाम् ।
१ सामिधेन्यर्थजपः । २९ स्त्रज्ञानन्तरं सामिधेनीनाम् कवचा-
मनुवचनम् । ३ हिङ्करणपूर्वकप्रथमान्त्याहृतिव्यजप-
विधानम् । ४ उपर्हिङ्करणाभिहिङ्करस्त्रज्ञाकथनम् ।
५ कौत्सुकते निरोहिङ्करव्याहृतिव्यजपानन्तरहिङ्करव्यदर्श-
नम् । ६ कौत्सुकते सामिधेन्यर्थेकजपस्त्राकरणम् । ७ कृत्त्वा-
मेव सामिधेनोत्प्रदर्शनम् । ८ सामीधेनीनाम् कृत्त्वामैकशुल्ये
सानलेन चानुवचनम् । ९ ऐक्यस्त्रवलक्षणम् । १० सन्ततलक्षणम्
११ सन्ततस्त्रावसानत्वकथनम् । १२ पूर्वोऽस्त्रासामिधेष्व उत्त-
रोऽस्त्रासात्रनम् । १३ प्रश्नवेनावसानकथनम् । १४ विहिते
एवावसाने प्रश्नवस्य चतुर्मात्रत्वेनोऽस्त्राव्यम् । १५ प्रश्नवा०-
नमकारस्य वर्णान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा । १६ प्रश्नवान्न-
मकारस्य वर्णान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा ।

वान्नदत्त रैपादनम् । १७ प्रश्नवान्नमकारेष्य यवसान्न-
स्यासु परानस्यानामनुनारिकत्वापादनम् । १८ रेफोध्यु
वर्णेषु प्रश्नवान्नमकारस्यानुस्थारत्वापत्तिः । १९ प्रथमो-
त्तमे चूचौ त्रिरथ्यर्थीकृत्य तयोरत्तवचनम् । २० अर्धरथयो
र्क्षर्त्त्वं चनावसानेऽर्थर्थचतुष्कामिकयोर्द्वयोर्क्षर्त्त्वं चर्वचनम् ।
२१ उत्तमायाम्बित्ति कादौ हे पश्चात् अर्थर्थां । २२ ए-
कादशानाम्बूचां द्वयोस्तिरभ्यासयोगेन पञ्चददर्शस्यापूरण-
निदर्शनम् । २३ ग्रहस्याज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मा-
तिदेशः । २४ सामीधेनीभ्योऽन्यवादार्थर्थकरणप्रतिबेधाद्यः
२५ विहितेऽवसानेऽभिहिङ्काराभ्यासनिषेधः । २६ ग्रहे-
व्येव होतकाषामभिहिङ्कारविधानात् यावस्तुतस्यापि-
धसाधनम् । २७ प्रश्नवेन निगदस्यानानन्नं तेनैव तद-
वसानविधानम् । २७स्त्र० १च० २क० । १यज्ञमानस्यार्थे-
प्रवरचम् । २ अन्यत्रेवजातद्वाग्मुख्यायणार्थमार्थेयप्रवरच-
प्रकारः । ३ राजन्यविधानं त्रैर्विष्णिकारुलोमस्त्रोजातानाच्च
पुरोहितार्थेवभागितम् । ४ राज्ञां राजविप्रवरणं पौरोहित्य
प्रवरणं वा ५ प्रवराज्ञाने तत्पूर्णत्वे च वर्णवद्यस्य मानव-
प्रवरः । ६ चतुर्दशनिषिद्धपदकथनम् आवाहननिगदकथनं,
सामिधेन्यादोनां चावाहनीयाभिधायित्यम् । ७ अग्निरूप-
प्रथमदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोमैवताजग्न्याग्न्योराग्न्यो-
रास्था । ९ अग्नेरत्नीषोमयोश्च पौर्खपासां प्रधान-
देवतात्मम् । १० अग्नावासायां इविषयोभ्यां वागमकुर्वतो-
ऽग्नीषोमयोः स्याने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्मम् । ११त-
हिने उत्तमाग्रहूपसद्वयनकारिष्योऽग्नीषोमस्याने इन्द्रमहे-
न्द्र्योरन्यतरावाहनम् । १२ उभयोरपि पर्वतोरैतरेविष्णाम्
विष्णुदेवताकोपांशुवागकरणम् । १३ शास्त्रान्तरीयाचाम्
उभयोरपि पश्चयोरूपांशुवागभिद्यागाभावः । १४ पित्राद्यङ्गो-
पांशुवागानाम् आवाहनादिनिगदचतुर्दशे आवाहनादीनां
वस्त्रां पदानाम् उच्चैरितिसंज्ञाविधानम् । १५ उपांशुवाज-
वचनानामन्येवाम् परोक्ताणाम् उपांशुवानुवादः, विकल्पे-
नोऽप्तैः उच्चाविधानं च । १६ विहितदेवतानामरूपस्य प्र-
त्यक्ष्योपांशुतम् । १७ प्रतिनोदितदेवतावाहनभेदः ।
१८ एकप्रदानानां सर्वासां देवतानामावाहने उच्चदेवायह-
यद्वयोगः । १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्मेन संस्करणः ।
२० एकप्रयोजनार्थाया देवतायाः कारणवशात् एकव-
रनैव समानता । २१ अपराव्यवहिताया देवताया निगमेषु
सकलदेवतनमाङ्गम् । २२ आवापोऽवारयोग्यासु प्रधानदेव-
तासु लक्षावाहनासु देवाज्यायास्तिरूपतामावाहनप्रक्रिया ।

२३ आन्नावयिष्यतेऽर्थर्थवेऽतुमन्त्रणं तदमन्तरकरणीयम् ।
२४ उत्त्वानपूर्वकं विष्णुतिमन्त्रपाठः । २५ अस्ये पार्श-
स्येन पाणिनाध्वृन्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाङ्गे-
नोरुणा वाऽग्नीध्रकर्त्तव्यमन्वारम्भणम् । २७ उक्तोभया-
न्वारम्भणे साधारणमन्त्रः । २८ इध्यरूपहनुरूपैस्तृणेरा-
त्मसुखसंभाजनम् । २९ संख्यारकम्भाद्वित्तिमात्रे सकल-
न्वेष्य द्विश्चर्णीं संख्यरूपम् । ३० उदकस्यर्णनन्तरं हो-
त्वदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोसरिषोपस्ये नोपवेशनं
होत्वदनात् लक्षनिरसनञ्च । ३२ उक्तयोरेतत्वोनिर-
सनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् ।
३३ गौतमाचार्यमते हितोयेऽपि प्रयोगे तावश्चनिरसनोप-
वेशनयोः सङ्घावः । ३३स्त्र० १च० १क० । ३४ अग्न्याधेये
ब्रह्मौदनप्राशनकाले ब्रह्मणो हिन्दिरसनोपवेशनकरणम् ।
३५ सर्वेषु सोमेषु बहिष्प्रवसानात् प्रत्येव ब्रह्मणः
पूर्णोषने युनः करणम् । ३६ आसने पश्चर्यसुपविष्टस्य
होत्रः सदः प्रसर्यानन्नं तत्वैव युनः करणम् । ३७ पश्यै
स्त्राहाकार्यव्योः स्त्रुगवदापनयोः युनः करणम् । ३८ पलो-
संयाजार्थेषुपवेशनाकरणम् । ३९ कौत्सुमते होत्वभिन्ना-
नाभेतयोनिरसनोपवेशनयोरकरणम् । ४० उत्पविश्यानन्नं
देवेत्यादिमन्त्रपाठः । ४१ जान्वये च बह्विष्टपस्त्र॒ अ-
भिहिष्पेत्यादिमन्त्रजपः । ४२ इध्यापदीप्ते उक्तजपानन्नं
भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्यवे च्छुगवदापनम् । ४३
अग्निर्हेतेति निगदमवसाय होतारमवश्या इति मन्त्रजपः
४४ अग्निर्हेतेत्यादिना सह इतवतोत्यादिकमेकनिगद-
विधाय तत्प्रापनम् । ४५ उक्तनिगदे समाप्ते अव्युक्तर्क-
कमान्नावशम् । ४६ उत्करदेशे तिंत आग्नीष्मं प्रव्या-
आवप्यप्रकारः । ४७स्त्र० १च० ४क० । ४७ शास्त्रलक्षणप्रव्या-
जीयजनम् । ४८ तनूपाद्वाराव्यंश्चयोरन्यतरेष्य प्रथानानां
पञ्चसङ्ग्रहाकत्वम् । ४९ सकलप्रेषितस्य न सर्वयजनम् ।
५० अग्नुयाजानां सर्वासां याज्ञवानामादिराग्-
भिदतीति । ५१ यजामह इति आगूः स्त्रुपं वषट्कारस-
रूपञ्च । ५२ याज्ञवाया एव उच्चैस्तरत्वबलोयस्त्रोभयर्थ-
वश्यम् । ५३ आगूवषट्कारयोराद्योः इति करणम् ।
५४ याज्ञवान्नस्य लावनम् । ५५ विविक्षयोः सम्बिजात-
योरेकारैकारयोरोकारौकारयो च आ इति आउ इत्येष्व-
व्यज्ञनानानां सन्ध्यचराणां सर्वदा खरूपेष्व च लावन ।
५६ अग्नवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ५७ रेफि-
संक्षिनोऽवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ५८ वपद-

कारसन्धौ अरेफसंज्ञावर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य लोपः । १२ वर्गाणां प्रथमस्य खण्डगीयहतीयवर्णापादनम् । १३ म-
कारे सातुभासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वैष्टृशद्वस्य
वषट्कारस्त्रूपत्वम् । १६ इत्येवं चूपः प्रथमप्रयाजः । १७
वषट्कारोज्ञारण्पूर्वकोऽनुभन्नाप्रकारः । १८ वषट्कारस्य
दिवाकीर्तनीयत्वम् । १९ अनुभन्नव्याप्तिपि दिवाकीर्त-
नीयत्वम् । २० इत्येवं याज्ञास्त्रूपत्वम् । २१ विश्ठादिं
भिद्वाना तनूनपादित्यादिः द्वितीयप्रयाजः । २२ विश्ठादीना
नरांश स इत्यादिः द्वितीयप्रयाजः । २३ इत्थो अग्न इत्यादिः
सर्वेषां हतीयप्रयाजः । २४ वर्हिर्मने इत्यादिः चतुर्थः स्वाहा-
सुमित्रादि पञ्चमप्रयाजः । २५ अग्निमन्त्यनादौ मन्द्रस्त्रूप-
प्रयाजः । २६ शंखुयाकादूर्ध्वं मन्द्रस्त्रैण प्रयोगः । २७ प्रयाजेभ्य
जड्डमास्त्रिष्टकतो भृष्टमेन प्रयोगः । २८ इडादिशंशु-
वाकान्त्रूपस्य गेषस्त्रैष्टमेन प्रयोगः । २९ पूर्वोस्त्रयो-
राज्ञभाग्नाभक्याग्नयोराग्नोरणदेवतदेश्याज्ञासभ्यानपूर्वको
यागः । ३० अनुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्याया-
त्वाभ्योऽन्यासां देवतानाम् आदेशपूर्वक्यागः । ३१ अङ्ग-
प्रधानरूपे सोमकर्मणि वैश्वानरीयपत्रीसंयाजशब्दबोधि-
तवोः पदार्थयोर्मध्ये ततोत्पत्ताभ्यो देवताभ्योऽन्यासाम्
चारेशपूर्वको यागः । ३२ पौर्णमासामाज्यभाग्नयोः
सुनित्तिं वार्त्तम्भसंज्ञा । ३३ अनुवाक्यात्तर्यविचारा-
वगमादि । ३४ वाज्ञबोरात्तुवाक्यादेवतामन्त्रत्वम् । ३५
आदित आरभ्याज्ञबागपर्यन्तं वाग्यमनम् । ३६ याज्ञा-
दिभ्योऽन्यदप्यारभ्यासमाप्नेर्वाग्यमनम् । ३७ यत्तसाधन-
वच्छोऽन्यत वाग्यमननियमः । ३८ वाग्यमननिय-
मातिक्रमे अतो देश अवनु न इति वैष्णव्या क्वचो
ज्ञयः । ३९ उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या क्वचो जप-
विधानम् । ४० इत्थ० १ अ० ५ क० । १ विधिकमपाप्नानां देवतानां
वच्छमाण्डिङ्ग्रभाभ्यां याज्ञात्तुवाक्यायोजना । ४१ प्रधा-
नानन्तरं स्तिष्टकतो यागः सर्वत्र च पूर्वमनुवाक्यायाः
पचाद्याज्ञाया प्रयोगः । ४२ ये याजमहे इत्युक्ता वृष्णा
विभक्ता देवतामादिश्य प्रिया धामान्यवाडिति मन्त्रपाठः ।
४३ प्रथमदेवतायाः उरक्षादयाढग्निशब्दन्यक्षा उत्तरासाम-
याट्शब्दस्यैव सर्वांसामुपरिष्टात् प्रिया धामानिशब्दस्य च
मन्त्रप्रयोगः । ४४ याज्ञाविशेषेऽनुकूलासस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
४५ याज्ञापाठे अर्धेष्व शोक्षुषकर्त्तव्यता । ४६ इत्थ० १ अ० ६ क० ।
४६ अध्यंशुणा प्रेशिनोपर्वाङ्गनपूर्वकौठापवग्यशोधने । ४७
ग्रोडाभरयोधनस्य मन्त्रविशेषः । ४८ अध्यंशुणा इडा-

यपूर्वकावान्तरेडापदापनप्रकारः । ४ खं यजमानेन
इडाया अवान्तरेडापदापनप्रकारः । ५ अध्युकर्त्तव्यं वा
तहृष्णम् । ६ इडोपहृष्णानप्रकारः । ७ सह दिवेत्वादिना
तस्मिन्द्वपूर्वत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपहृष्णानम् । इडोत्तर्य-
जमानपञ्चमानां वा सर्वेषामवान्तरेडाभृत्यापूर्वकेहाभृत्य-
णम् । ८ स्त्र० ३० ७ क० । ९ इडाभोक्तुर्मार्जनपूर्वकमन्त्र-
याजचरणम् । १० मार्जनप्रकारः । ११ अनुयाजलक्षणम् ।
१२ प्रयाजात्तुयाजयोर्गुणकथनम् । १३ अनुयाजानां वित्त-
व्यवस्थापनम् । १४ एकैकं प्रेषितस्य यजनविधानम् ।
१५ अनुयाजमन्त्राणां स्वल्पविशेषे क्वचिद्वसानपूर्वकं क्वचि-
हृष्णवसानपूर्तकं व यजनविधानम् । १६ स्त्र० ३० ८ क० । १७ कृत-
वाकाय सम्प्रेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं हविरित्युपस-
न्नननम् । १८ उत्तरा अपि देवता आदित्येदं हविरित्येव-
स्त्रुपसन्ननम् । १९ हिँदैतबहृदैवतयोरर्थवशेनाहतेत्यस्य
स्याने अकातामक्रतेत्युहस्य कर्त्तव्यता । २० आवहृ स्वाहेति-
निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः । २१ आवापिकदेवताकमप्राप्त-
र्थम् आवापिकान्तिलेतदादिकथनम् । २२ स्त्र० १ अ० १० क० ।
२३ शंशुवाकाय प्रेषितस्य तच्छंदोरिति मन्त्रपाठे प्रणवनिषेधः ।
२४ ताट्यप्रेषितायाध्युष्णा वेददानम् । २५ वेदपूर्वे
वेदोऽसीति मन्त्रपाठः । २६ प्रकृतिविकारभवेऽपि क्वस्त्वमन्त्र-
प्राप्तिः, आज्ञेये सोमवाय एव याज्ञात्तुवाक्याव्यवस्थापनं
यागएव केवलं देवताविशेषाभ्युपुरुष्टक्षिकथनं च । २७ मन्त्र-
भेदानां पत्रीसंयाजसंज्ञाविधानम् । २८ मार्जनस्य यज-
मानस्य यागमेदः । २९ यजमाने स्विहितेऽपि होतुरेव कर्तृत्वं
याज्ञात्तुवाक्योहृदैत्यकर्त्तव्यस्तान्तः प्रसिद्धिः, कुरुत्वहृ-
मिति मन्त्रपाठे यजमानस्य खयंकर्त्तव्यं च । ३० प्राणि-
तत्त्वस्याज्ञदृष्टेऽपेडोपहृष्णानानन्तरं तद्वत्यापिधिः । ३१ आज्ञे-
डाया जड्डं शंशुवाको मवति न वेति संशये इतिकर्त्तव्यता-
विधानम् । ३२ स्त्र० १ अ० १० क० । ३३ होताऽध्युष्णा वा पत्वै
वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेवमन्त्रमन्त्रवाचनम् ।
३४ प्रजाकामायाः पत्राः वेदशिरसा खनाभ्यालभ्यनम् ।
३५ कामनाभावे वाचनानन्तरं योक्त्रविमोक्तः । ३६ द्विशुषितं
योक्त्रं निधाय तस्मोपरिष्टात् वेदविधानां विधानम् ।
३७ लग्नेभ्यः पुरस्तात् वेदविधानसंज्ञिष्टस्य पूर्णपात्रस्य निधानम् ।
३८ व्याकामनभिभृशतो पत्रोमभिभृशतः पूर्णमसीति मन्त्रवाच-
नम् । ३९ पूर्णपात्रादुदकं महीत्वा तदुदक्षन् तां च च कुर्वतीं
वाचयतीलुक्तिः । ४० योक्त्रसाधस्तात् पत्रपूर्णिसुकामनम्
सव्यपाणिष्टात् निधाय पूर्णपात्रं निनयत् माहं प्रजा-

मिति तां वाचयतोत्युक्तिः । ६ वेदहसानि गृहीत्वा गार्हपत्यादारम्य तनु तत्त्वद्विद्यादिना सन्ततं सृष्टेन आहवनीयं गच्छतीत्युक्तिः । १० सर्वार्थिं वेदहसानि न स्तरितव्यानि नियमेन शेषितव्यान्युत्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । १३ औतातिरिक्ते पुगाज्ञेयपि सन्तसाध्येषु कर्मसु स्वाहाकारस्यैव कर्तव्यतं न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्तव्यताप्रकारस्य च विधानम् । १३ एकमन्त्रार्थिं कर्माण्योति न्यायेन व्याहृतिभिरिति बहुवचननिरेण्यात् चतुर्वां कर्मणां क्रमेणैव करथम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निक्षान्तस्यापि नियमा भवन्त्येवेत्यस्य व्यतिरेकमुखेण व्यवस्थापनम् । १५ संस्थानपः तस्य च सोमेतिषु निषेधः । १६ हौतरेण केवलमेतावस्थम् अग्नीध्रसान्धपीत्युक्तिः । १६४० १४० ११५० १२ ब्रह्माधिकारे विधयः । २ व्याख्यातानां होताचमनयज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिरेणम् । ३ तत्र कर्मसु कविदुग्कर्त्ति कश्चित्तिति तत्र भूयसामेव भर्मस्याचरणं ब्रह्मणः इति व्यवस्थापनम् । ४ बहिर्वैदि अत्तिजामभिसुखावादिषः प्राचीत्योक्तिः । ५ एकमित्रपि प्रयोगे कविदासनस्य कवित्वं स्थानस्य च लाभोक्तिः । ६ तितवां हौमेषु अवष्टकारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः । ७ अनन्तरस्त्रवृद्धविषयादन्यत्वासनकथनम् । ८ समस्तपागद्गुडसायेषाहनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतः कुर्याप्येषनम् । ९ उक्तोपेशनानन्तरं मन्त्रभेदजपः । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११ अध्यर्थकर्त्तव्यकर्त्तव्यं उपविदातिसर्जनम् । १२ च्वोप्रयत्नेताद्यातिसर्जनरूपानुकारप्रकारः । १३ कर्माणुरुपाणाम् आदेशानां कर्तव्यतोक्तिः । १४ उत्तरविश्वार्थस्य उच्चैः प्रथमादिकथनम् । १५ प्रथमादूर्ध्वं वा उच्चर्भायोक्तिः । १६ प्रथमोत्ताप्रयत्नकालादूर्ध्वं इविष्कृन्मन्त्रोक्तारम्यपर्यन्तं वाग्यमनपूर्वं क्रमासनम् । १७ पशुवाने चात्वारमार्जनपर्यन्तं वाग्यसंयमः । १८ सर्वसोमेषु वर्माप्रिमैषारम्भपूर्वकं सुब्रह्मण्यापर्यन्तं वाङ्मिवः । १९ प्रातरनुवाकाङ्गात् परम् अन्तर्यामयहयागपर्यन्तं वाग्यसनोक्तिः । २० सशनत्रयेऽपि उरोडायप्रवारादि, तदिङापर्यन्तं वाग्यसनोक्तिः । २१ सोत्रादौ स्तुत्वमित्यादिग्रस्त्रवाच्यावध्यत्कारपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ प्रवामनसोमेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २३ अर्वत्र अन्त्रवृति कर्माण्यि वाग्यमनोक्तिः । २४ उक्तादन्यत्वापि विषये होतद्वयवाग्यमनभावः ।

२५ वाग्यमनभ्रेष्वे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषोः सीयप्रयत्नावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो ब्रजत एताशुः शिशान इति स्तुतजपः । २८ गमनापरिस्थापावापि उपवेशनादिकरण्य, ब्रह्मजपविधानम् । २९ सोमयागे अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । ३० विष्टुष्टवाक्यसापि यज्ञमनस्त्वोक्तिः । ३१ विष्यासालरितयोः प्रायश्चित्तविशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन खेष्टमिभेदे प्रायश्चित्तभेदः । ३३ सब्वेभ्यो वेदेभ्यो यूगपद्मेषापाते समस्ताभिर्विम्बिरेकाङ्गतिरुपप्रायश्चित्तम् । ३४ सुग्रादापनात् प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधि पाते कर्मभेदः । ३५ तत्र दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्माण्यि स्वाहाकारान्तत्वभावः । ३६ अध्यर्थत्प्रमहरणोक्तिः ३७ । सहस्रशत्क्रृत्यादिना प्रकाशारहोमोक्तिः । ३७ सू० १४० १२ क० । १ प्रायश्चित्तहरणनिधानपूर्वकं तत्प्राशनम् । २ इड़ाभ्रत्यमार्जनपूर्वकं चतुर्धाकरणे कर्ते प्रायश्चित्तहरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्रायश्चित्तहरणेष्वप्यपात्रात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् । ४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्यावेद्यम् । ५ अन्येनाङ्गेनान्वाहार्याव्याख्यविधानम् ब्रह्मभागे शिष्टभागविधानम् । ६ प्रस्तासाम इति अधर्तुमन्त्रपाठानन्तरं प्रतिडेत्वे वातुश्चोक्तिः । ७ समिद्दुज्ञानं, लघनीभवतः सर्वप्रायश्चित्तसोमः, अग्नीध्रस्य ब्रह्मान्तरम्यं च । ८ इतरेषां होतारम्भाविधिः । ९ उक्तयोरेतत्योर्हेतम् एव कार्ये अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्वेषां होमकर्त्तव्यामन्वारम्भकर्त्तव्यां च संस्थाजपेन उपासनविधानम् । १०४० १ अध्याये १५ क० ।

१ पौर्यमासेनेतिष्युषोमानास्यप्रदिष्टत्वम् । २ उपदिष्टैरितिष्युषोमर्मावासायां पौर्यवासां वा यागस्य कर्तव्यतोक्तिः । ३ चत्विवैश्यवोः पर्वत्योरेवाग्निहोत्रहोमकर्तव्यतिविधानम् । ४ राजन्यवैश्यवोः पर्वतेषु कालेषु तपस्त्रिवाङ्मायौदनदानम् । ५ कृतस्त्वयस्य सोमवाजिनश्च चत्वियस्य वैश्यस्य वा सदा होमविधानं च वेत्तवं पर्वत्योरित्युक्तिः । ६ बहूवर्णसमानानां पशाद्विधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्तिः । ७ एकस्य एकस्य देवताया दे दे चक्रौ याज्ञवाहनकथे । ८ देवताविशेषस्य तप्तिक्रयाज्ञवाहनवाक्यानादेशनित्योक्त्योर्यहीतव्यतोक्तिः । ९ कर्माणुरुपानमूतानामन्याधेयप्रभतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यन्यत्पर्यामङ्गार-

निधानरूपाग्नवाधानम् । १० वक्तिकादीनां सप्तानां
नक्षत्राणामन्यतमेऽन्यवाधानविधानम् । ११ उक्तानां
सप्तानां कर्मचित् नक्षत्रे पर्वणि वाऽग्नवाधानस्य
कर्त्तव्यतम् । १२ वदने ब्राह्मणगुणवाधानविधिः ।
१३ योग्ये व्यतिवयुष्मकं वर्णसु वैश्यगुणकं शरदि उप-
क्रुद्युष्मकं चेति आधानविधानम् । १४ व्यापदि
आधानपदे कालनियमाभावः । १५ लतसोमवाग-
सहृद्यस्य आधानविच्छिन्नत आधानकालानवेच्छणम् ।
१६ आधानार्थमध्यर्थ्युष्मकालयोः श्वीगर्भादस्त्वादरणा-
हरणविधिः । १७ आग्नवाधेवस्य पूर्णाङ्गव्यवलयं कर्त्त-
व्यतम् । १८ इटीनामनिसाधनलोकिः । १९ प्रथ-
मायामिटौ ब्रह्मामिपवमानामिनामके हे देवते । २०
पवमानगुणवस्य द्वितीयस्ताने यज्ञानुवाक्योतिः । २१
स्तिष्ठत्वम्भवित्योर्यज्ञानुवाक्ययोर्होऽपि: संवाच्यात्वसं-
च्चा । २२ सर्वत्र देवतागमे प्राकृतीनां सर्वासां देवताना-
नुवारोक्तिः । २३ आव्यामागौ खिंकृतं दान्तरा
वद्व्यानां देवतानासुकर्त्तव्यतं विज्ञाते एनविहितानां
तद्विकल्पच्छेति । २४ देवताभ्योऽन्यत्रापि अतिदिव्य
विधेरेककार्यतोक्तिः । २५ द्वितीयाद्यामिटौ पातकामिन-
गुणमिनामिके हे देवते । २६ साहानित्यादेव्वर्ग-
द्वयस्य संवाच्यात्वकर्त्तव्यम्, द्वितीयामिटौ अधिकवामि-
धेनोहोक्तिः । २७ आग्नीषोमाविन्द्राम्बो विष्णु-
रित्यस्य वैकल्पिकतम् । २८ अदितिनामिका राटिः ।
२९ अदितीटेर्यज्ञोक्तिः । ३० ग्रेहो अग्न इसो
अग्न इत्यनयोः द्वयाव्याप्तोक्तिः विराजौ धाये
इत्युक्तिः । ३१ आद्योत्तमे इटी । ३२ आद्या वा इटिः ।
३३ आद्यायां धायाविराजौ । ३४ वैराजतन्त्राया
इटे श्वापनम् । ३५ आधानेनेटिभिय सिद्धा आग्नयो
दादशाहोरालं चैव स्वरूपेणैव धार्यन्ते इत्येतदजस्त्वधार-
तोक्तिः । ३६ गतविद्यामनयो यावल्लीवस्तज्ज्ञा भवन्ति न
द्वादशाहमेवेत्युक्तिः । ३७ इस्त्र०२८०१८० । ३८ गार्हिपत्यात्
ज्यवदाहमेवोहरणम् । ३९ देवं त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्राय-
तहरणम् । ४० आहवनोयं प्रति मन्त्रपूर्वकाग्निप्रथयनमन्त्रः ।
४१ आव्यामायतनेऽग्निनिधानमन्त्रः । ४२ यायं प्रातरूपः कालेषु
निधानानकर्मकरणम् । ४३ रात्रयां यदेव इति मन्त्रेणा-
ग्निप्रथयनम् । ४४ आहितामेव्रतवारित्योक्तिः । ४५ अनु-
दितहोमिन योद्यादग्रतवारित्योक्तिः । ४६ अस्तम-
सप्तमे होमविधानम् । ४७ आदमनस्य नियतम् ।

४८ अग्निपर्युच्चमन्त्रोदकादानविधिः पर्युच्चे अग्नी-
नासुत्पत्तिकमस्य होमकमस्य वा विधानम् । ४९ दक्षि-
शाग्निगार्हपत्याहंवर्णीयपर्युच्चे क्रमोक्तिः । ५० गार्हिपत्यात्
दक्षिच्छोदकधाराहरणम् । ५१ अधिवयणार्थं गार्हिपत्यात्
कतिपयाङ्गारपृथक्करणविधिः । ५२ होमसाधनमूताग्निहो-
त्राभिव्ययम् । ५३ अधिवयणे मन्त्रविकल्पः । ५४ दध्यधिव-
यणानधिवयणविकल्पः । ५५ इस्त्र०२८०२९० । ५६ अकाम-
कर्त्तव्यस्य नियाग्निहोत्रिहोमस्य प्रयत्ना कार्यता । ५७ यामा-
द्यादेन्द्रियतेजस्कामानां याग्नवोदनदधिवर्णीचियथासहृ-
भग्निहोत्रिव्याप्ति भवन्तीत्युक्तिः । ५८ कालविक्षेपं विना
अधिवितमात्र एवाच्चलनविधानम् । ५९ अपकार्यदध्या-
दीनामधिवितानामप्यवच्चलनविधिः । ६० प्रयत्ना होमे सम-
न्वयक दोहनपात्रप्रकालनपूर्वं चुबेष प्रतिषेकदिक्कल्पः । ६१ एक-
मित्रु इरुवे प्रतिषेकप्रतिषेकयोरसहृत्योक्तिः । ६२ अच-
च्चलनार्थं मन्त्रपूर्वकं गार्हिपत्यात् ग्रहीतेनोत्सुकेन पुनः
परिहरणविधानम् । ६३ पञ्चमानपद्मोऽवतारणमन्त्रः ।
६४ गार्हिपत्येऽङ्गाराणां प्रक्षेपमन्त्रः । ६५ आहितामेन-
तिसर्जनमन्त्रः । ६६ आहिताम्बः प्रत्याच इति-
कर्त्तव्यतवापः । ६७ अतिरूटसोम्यमविधिः ।
६८ उत्ताप्णां तारतम्यमिच्छतः सुपुत्रस्य यजमानस्य
काम्यकल्पः । ६९ एकपुत्रसापि काम्यकल्पः । ७० समि-
द्धरणानन्तरं समन्वयकं तदाधानविधानम् । ७१ समिदा-
धानानन्तरम् आव्यामनपूर्वकं तदवधिहोमविधानम् । ७२ पूर्वी-
ङ्गत्वनन्तरं कुशेषु चुक्सादनतूर्तकं गार्हिपत्यावेच्छणम् ।
७३ पूर्वाङ्गतेः प्रागुदक् उत्तरतो वा उत्तराङ्गत्वाप्ति-
द्रव्योत्पादनविधानम् । ७४ होमेषु सर्वत्र प्रजापतिध्यान-
विधानम् । ७५ भूयिष्ठदध्यपूर्णस्य कृकम्पनानन्तरं तद्व-
त्वेषप्रवर्जनं पाणितलगतेषप्रमार्जनम् । ७६ लेपनिभा-
र्जनेकुशमूलानां दक्षिणत उत्ताप्णाङ्गुलिनिधानम् । ७७ कु-
शमूलानां दक्षिणतो जलावनिनयनविधानम् । ७८ इस्त्र०१-
मन्त्रविधानम् । ७९ लेपनिभार्जनेऽप्यर्जनम् । ८० आहिताग्निकर्त्तव्य-
दानविधानम् । ८१ उत्तरामेवोद्योग्यमित्राहमेवमन्त्रम् ।
८२ ता अस्तेभृत्या पूर्वाङ्गत्वात्तुमन्त्रम् । ८३ उत्तरामेवेन
सकटाक्षमीक्षित्याङ्गत्वात्तुमन्त्रम् । ८४ याभिः आभिव-
त्यवराभिरामेवोभिर्ग्रहीत्यराङ्गत्वात्तुमन्त्रम् । ८५ पूर्व-
स्त्वलोक्यस्य क्षचां त्वयस्य निरूपणम् । ८६ इस्त्र०२८०१८० ।
८७ पूर्णे पूर्णे संवत्सरेऽधिकाभिर्विधिः सकृदहुमन्त्रम् ।
८८ पर्वविहितयवाच्यादिना सायमातहेषु यजमानस्य स्वयं

कर्त्तव्यम् । ६ पूर्णसंसद्वरेतरकाले येन केनापि कल्पिताग्निहोत्रहोमः । ७ उत्तरशिष्यवोरन्वतरेषान्ते-वासिना होमसाहस्रतिशेषम् । ८ होमकर्तुः च ग-तशेषभक्षणप्रकारः । ९ अपरतिं जोहोमपूर्वकं च गतशेष-भक्षणम् । १० प्रब्रह्मोत्तरभक्षणहये मनुभेदौ । ११ समि-दाधानपूर्वको गाईपत्ये होमविधिः । १२ उत्तराङ्गते-निवालोक्तिः । १३ उत्तराङ्गते पूर्ववत् निवालोक्तिः । १४ उत्तराङ्गते निवालोक्तिः । १५ उत्तराङ्गते निवालोक्तिः । १६ प्रातिकारकरूपाय परिक-र्मिष्ये वा ताड्याः चुचोदानम् । १७ उत्तराङ्गते निवालोक्तिः यथाधारादिकरणम् । १८ तिष्ठणां समिधान-प्रब्रह्मायाः समन्वकाधानम् । १९ आहवनीयोगवाहिनीप्रब्रह्मदिक्षिणां दीर्घिति दीर्घाय दीर्घिति यत्त्वाचार्यं क्रमेण स्थाहानानां पात्रत्वम् । २० उत्तराङ्गते पूर्ववत् पर्युक्त्य-विधानम् । २१ पर्वत्युक्त्यहृष्ट्यवध्यायस्य परिसूहनहयेऽतिरेषः । २२ पर्वत्युक्त्याभ्यां परिसूहनयोः पूर्वज्ञावोक्तिः । २३ शाव-प्रातरमवाग्निहोत्रमयोरेकाकारत्वम् । २४ द्व्ययोदयस-मीपाकाशेषवाजादिलोदयकालानां प्रातर्होमस्य प्रधानका-रत्वम् । २५ प्रातर्होमे विशेषोक्तिः २४०४० । १ प्रब्रह्मत-आहिताग्नेरनिप्रव्याख्यातमात्रमात्रभिक्षमानन्तरं तदुपस्था-नम् । २ दक्षिणाग्न्युपातनानन्तरं समन्वकं गाईपत्याहव-नीयेष्यविधानम् । ३ आहवनीयदक्षिणाग्न्युपातनपूर्वकं गाईपत्याहवनीयेष्यं कालाहवनीयसमीपं गता तदु-पस्थानम् । ४ इष्टतोऽनीनवेष्यमाणसाहिताग्नेर्येष्येऽ-गत्वानम् । ५ अग्निवसीपं गता वाग्विसर्गविधानम्, इतः प्राक् वाग्विसर्गविधानम् । ६ अग्निविष्टदेशग्रामिनं पन्नानं प्राप्य वदा सुगः पितृस्ति अन्वयाठः । ७ यदि देशात् मातुषः द्वा निमित्तात् अतुपस्थिताग्ने-प्रोलित्वा इहैवेति अन्वपूर्वकं प्रतिदिशमन्वयुपस्था-क्त्वम् । ८ समिलायेषांगतस्थाहिताग्निज्ञवन्नाग्ना-भिक्षमपूर्वकम् आहवनीयेष्यम् । ९ नानाग्निपुर्वमिध-उपनिधानाहवनीयोपस्थानम् । १० उपनिहितानां समि-धानाहवाधानम् । ११ उपनिहितानां समि-धानाहवाधानम् । १२ दक्षिणाग्निवसीपे स्पृतस्थाहिता-

ग्ने: गाईपत्याहवनीयेष्यविधानम् । १३ वाग्विसर्गस्य प्रकारभेदः । १४ दयरात्राद्वृद्धिं प्राप्य चतुर्दश०-होतेनाङ्गेन प्रायविचित्रहोमः । १५ एकानेकाग्निहोत्रवि-ज्ञेदे पूर्वोक्त्याङ्गत्वा होमविधानम् । १६ उत्तराङ्गति-होमानन्तरं प्रतिहोमविधानम् । १७ अग्नाहिताग्नेरपि रेत्याप्रपदनयोः कर्त्तव्यविधानं गतेवसाहिताग्नेरत्व-दिव्यतिः । १८ प्रवासादागतस्थ तदहनि विदितस्थाग्नीकस्थ न निवेदनीयत्वम् । १९ प्रवासादागतस्थाहरहरग्निहोत्र-होमोपस्थानं तदुप्रयोगक्रमव रथ०५० । २० अग्नावासायासपराह्णे पिश्छपिट्टवस्थविधानम् । २१ दक्षिणाग्नेरेकोऽनुकूलं ग्नहोत्रा तस्मादेव प्राग्दक्षिणायां दिशि अन्वपूर्वकं तदुपस्थित्वम् । २२ अग्निविष्ट-दिक्षानां दर्शेणां कर्मणां प्राग्दक्षिणां दिशसमि-कर्त्तव्यत्वम् । २३ उभयोरपि अग्नीरेत्प्रसाधानपरित्पर-पूर्वकं दक्षिणाग्ने: प्रायुदक् प्रत्यगुदग् वा एकंकर्षः चहस्याखीप्रभृतीणां च चपालाणां सादनम् । २४ अग्निवसी-पस्थितं शक्तं दक्षिणत आदद्वा शूर्योपरि श्रीहिंष्पूर्व-स्थाष्टीनिमार्जनश्चपतदास्तेषाहृषीहिपातनम् । २५ स्वात्मा-स्वदेशात् शूर्योपरि प्रतिताणां श्रीहीणां शक्ते निधा-नम् । २६ लक्ष्माजिमनिहिते उत्तरां लक्ष्मीप्रसादानन्तरं गतेवस्थाविधानं व्रीहीन् काला यजमानपत्रीकर्त्तव्यत्वात् । २७ उत्तरां व्रीहीणां दक्षिणानो अपस्थित्वम् । २८ दक्ष-स्थानप्रतिप्रयोत्तोरन्तरावे रेखोक्ते खण्डम् । २९ स्वात्माचक्ष-स्थावस्थीर्णाभ्युचितरेखायां श्रुतास्तिमात्र्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्ने निधाय तेजाग्नेन च भिष्मारितस्थ स्थावी-पाकस्थ दक्षिणाग्ने: पश्चादासादनम् । ३० आङ्गना-दीनां दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम् । ३१ प्राचीना-वीतिगो यजमानस्य उपस्थाहितैरिच्छैर्मेलणेन ग्नही-तैरस्तदास्तेषाहा होमः । ३२ स्वधानमः यद्यस्य स्थाने स्थाहाकारं द्वात्वा होमः । ३३ अग्नौ भेष्याणात्प्र-हरणपूर्वकं पिश्छस्थानेषु लेखाणां तिर्मिमन्त्रस्त्रिय-निधानम् । ३४ रेखायां पिश्छुमिपरस्थम् (दानम्) । ३५ गाण्यगारिमते पिलादीनां व्रयाणां ये वृत्ताः शुद्धेणां पिश्छदानं जीवतां प्रव्यक्त्वानम् । ३६ तौल्यति-मते पिलादिशस्त्रियः प्रेतेभ्यो जीवद्वय शर्वेभ्यो निपरणम् । ३७ गौतमसते व्रयाणामेकाग्निन् दद्योः वेधु-वा लीवत्वं यावदर्थं परान् पितृन् ग्नहीत्वा तिभ्यः प्रेतेभ्यः पिश्छुनिपरस्थम् । ३८ पिलादीनां जीवितानां

मृतानां श्व पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिस्ता । २० क-
मेण गौतमगणागारितोखलोर्ना मृतदूषण्याति । २१ जी-
वव्यवहितेभ्यः पिण्डभ्यो न निपरत्यम् । २२ जीकेभ्यो
होमः मृतेभ्यो निपरत्यम् । २३ सर्वजीविनः सर्व-
द्गुतविधाने तत्र पिण्डहोमस्त्र निपरत्यमन्वेष साहा-
कारेण कर्तव्यत्वम्, अयोध्यामपि प्रयोजनार्था चिन्त्य-
नीयत्वश्च । २४ पिण्डादीर्ना नामाच्चाने तत्प्रितामह-
प्रपितामहप्रदानां भास्याने प्रयोगः । २५० हैक० ।
१ निपूर्त्तीर्ना पिण्डानामनुमन्वयम् । २ उक्तात्मनव्यप्रदोगे
नियमोक्तिः । ३ दृश्योमेव चरोः प्राणमन्वयस कार्यत्वम् ।
४ उदकोपनयननियनस्य नित्य कर्तव्यत्वम् । ५ पिण्डेव अभ्य-
ञ्जनाञ्जनदानम् । ६ पिण्डेषु वायोदानं तत्र विशेषोक्तिः ।
७ यजमानस्त्र पिण्डप्राप्तवं तत्र सम्बन्ध । ८ तिरुभि-
र्द्धमिः पिण्डप्रस्तावनम् । ९ पिण्डस्यानां पिण्डां
प्रवाहश्चम् । १० वज्रमानस्त्र इच्छानिं प्रति गतिः ।
११ इच्छानिमित्तमत्यनन्तरं वज्रमानस्त्र गार्हपत्यामिः
प्रति गतिः । १२ यजमानवर्कं पिण्डानामध्यमादानम् ।
१३ पढोकर्कं ताढाशटहीतमध्यमपिण्डप्राप्तम् ।
१४ अशगिष्टपिण्डद्वयसांशु प्रत्येपः । १५ अतिप्रथीते
वाऽन्मो प्रत्यिष्ठ ताढाशपिण्डहयदाहः । १६ वस्त्रा-
त्वेष्याभ्योविर्निक्तिः ताढाशेन पिण्डस्त्र प्राप्तम् ।
१७ लक्ष्मीदादिप्रहारोगवद् ताढाशपिण्डाश्चने सद्य एवा-
दोगिष्टमरस्वद्योरम्बद्दरप्रतिक्षानोक्तिः । १८ अनाहिता-
त्वेष्येन दिण्डपिण्डवश्चक्षेत्यम् । १९ चरुश्रमव्यावन्तरं
तदतिप्रथयन् तत्प्राप्तवश्चमाधानत्प्रपरिच्छरणे लक्षा-
होमकर्त्यम् । २० हिंशः चरुपूर्णपात्राव्याघत्यगः ।
२१ एकस्त्रातिरिक्षस्त्र द्वेन हिंशं सम्याद्य तदुत्तर्ण-
कर्त्यविधानम् । २२० ३८० । ? दर्शपूर्णमावा-
वारस्त्रमानस्त्रान्दरमध्योवेष्टिकर्त्यम् । २ अन्वेष्टमोति-
पुष्टोक्तिः । ३ इटेवांव्याहुत्त्राक्षोक्तिः । ४ आधा-
नानन्तरं उद्गव्यादे रोगार्थस्त्रानिकृपणिमित्तप्रावृद्धे
उनराधेयस्त्र, उनराधेये च वक्ष्यमाण्याद्या इटेः कर्तव्य-
त्वम् । ५ उक्तावासिटो विभक्तिभिः सहिताभ्या प्रयोजनात्-
यागाभ्यां यजमानम् । ६ वराईसिवां भाराश्चः ।
७ आग्नेयोरात्मभाग्योक्तिः । ८ चाष्ट्रदाग्योगुण-
द्योक्तिः । ९ निगेनु एगुणयोरेवाहुश्चुक्तिः ।
१० याच्चायां देवदत्तेगच्छपाया इच्छायाः कर्तव्यम् ।
११ अत्रात्माच्चिनामाचार्याद्यां तते युर्वस्त्रे कैरपु-

स्थाने; अग्निर्द्वावोत्तरपाकयावाच निष्ठात्मम् । १२ उक्त-
मते उत्तरसापि केवलसान्नेहकाहुवाक्यावा 'निष्ठात्म-
विधानम् । १३ उत्तरे वाच्चामने इवः इन्द्रस्य निष्ठ-
त्वोक्तिः । १४ संबाध्यामनमेदः । २५० ए क० ।
१ श्रीहिष्ठामाकथवैः तंवल्लरे प्रथमः अद्वैतः आपयण्ण-
मर्मकरथम् । २ आपयण्णेनाग्निहा नवनिष्ठवस्य भोजन-
निवेदः । ३ वर्षद्वप्स्य द्वोक्त्वा आपयणेन वागविधाम
श्रीद्वापयणे यरत्काहस्य प्राप्तात्मम् । ४ आपय-
णास्था इटिः प्रथमः कल्पः, तदस्मन्मेऽग्निहोत्रीयां
धेतुं श्रीहिष्ठामाकथवानामन्त्रतमाशयिता तत्प-
यवा सायंप्राप्तरनिहोत्रोम इति हितोय इति
कल्पद्वयम् । ५ यदैरापयणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति
विज्ञप्तिः । ६ अविशेषण वर्णत्वाणां चलपद्वे प्राप्ते
रात्र इटिरेव नाम्य इति विशेषोक्तिः । ७ एवेदां मते
एवेदां इटिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ एवेदां श्वामा-
कापयणेटे द्वोमदेवत्वच्छव्यवस्थापनम् । ९ अवान्नरे-
ष्टात्रापाशनानन्दम् आपयणपूर्वको नाम्यात्मभः ।
१० इदाप्राशनानन्दम् आपयणपूर्वको नाम्यात्मभः ।
११ उक्तेन विधिना सर्वमन्त्रेषु सर्वेदां अक्षिणां सर्वमन्त्रेषु ।
१२ श्रीहोत्रीयां यशानां आपयणेटौकाहादि तत्र वापयवस्य
वसन्नाशविधानम् ध्यावाविराजप्रह्णणः । १३ श्वामाका-
पयणस्य वसानतन्त्रेण कर्त्तव्योमस्य द्वतीयत्ववस्य प्रयनम् ।
१४ तत्र इन्द्राग्न्योः द्वोमस्य च वाच्चाहुवाक्याः । २५०
८८० ८९० । १८० दर्मसाखेभ्यः पूर्वं वास्त्रा ऐटवः । २ आयुष्का-
मेष्वां जीवादुपल्लौ इ देवते अग्निरिन्द्रव । ३ उक्तवो-
देवतयोरन्नेऽरायुष्मान् एवः, इन्द्रस्य च तादृत्वं गुणः ।
४ आयुष्कामेष्वाम् चनीक्ष्ययोदेवतयोः संयाम्ये । ५ स-
स्वयनीवेष्वां रक्षितवन्नौ देवौ अग्निः सीमय । ६ उक्त-
योरन्नीजोमवोः संयाक्ते । ८ उत्तरामेष्टौ अग्निः उत्तो
देवता । ८ उक्तावामिष्टौ इ संयाक्तौ । १० वक्त्रपाप-
वोरिष्ठोरिग्निदेवतात्मस् । ११ गूर्ज्यन्तेऽग्नेर्निव्वे संबान्धे ।
१२ वामगुणकस्थाने वाच्चाहुवाक्ये । १३ उत्तरवो-
रिष्ठोवेष्वाभ्यतः, तयोर्याज्ञाहुवाक्यायुगमयोर्व्याप्तमाप्त-
योरिन्द्रदेवतात्वं, तस्य वेन्द्रस्य विष्ठस्य द्वयुक्तत्वं वैष्वाभ्य-
युक्तवत्वं वा, अतस्योवेष्वाभ्यवंशाभाङ्गम् । १४ पुष्टि-
कामस्य याज्ञाहुवाक्ये । १५ इन्द्रो दाता वा उम-
दौता वा देवता भवति । १६ उभवथापि इन्द्रस्य या-
ज्ञाहुवाक्ये । १७ आशनानामापाक्षानां त्रा देवता-

त्वम् । १८ याशाशापात्तानां याज्ञातुवाक्याद्यम् ।
१९ इदिविषेषस्य छोकेटिसंचोक्तिः । २० पृथिव्यादीनां पृथ-
गदेवतात्मकयनम् । २१ लयाणां हविषां याज्ञातुवाक्याह-
पात्तिस्तुत्यः । २२ लयाणां हविषां तिष्ठणाम् कृत्यां विनि-
वेशनम् २३ ०१० मका० । ३ भित्रविवेतभूता महावैराजी
नामेदिः । २४ महावैराज्यामन्त्रादीनां दशानां देवतास्यम्
एकप्रदानत्वम् । ३ उक्तानां दशानां देवतानामत्तु-
वाक्योक्तिः । ४ मतिजोममादिटानामुक्तानां दशानां
यज्ञम् । ५ अटौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । इति तापां
प्रथमाः पठिष्टय एकहविषः । ७ स्तुवाच्चगुरुदा नाम
आमिचारिको इष्टिः । ८ स्तुवाच्चगुरुदैवतौ याज्ञा-
वाक्यात्मिकात् देवतायाः कल्पनीयत्वं सा वेन्द्रः । इन्द्रः
स्वरुपुणो नेति । ९ पूर्वोक्ताया देवतायाः संयाक्षे ।
१० स्तामिभृत्ययोः सम्प्रतिकामानां संज्ञानी नाम इष्टिः ।
११ संज्ञान्यां चतुर्दणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदान-
त्वम् । १२ अग्निदेवेन्द्रादित्यानां चतुर्दणानां देवतानां
प्रतिपादनम् । १३ भेदकामानाम् ऐन्द्रामाहती इष्टिः ।
१४ इन्द्रस्य निष्ठे याज्ञातुवाक्ये । १५ इन्द्रमरुते-
विकल्पविधानम् । १६ माहतायागाद्वृद्धम् ऐन्द्रो यागः ।
१७ राजविषेषस्यस्तिकामानाम् आहितान्नीनां च प्रकृ-
त्यैव संज्ञानी नामेदिः । १८ यत्वुभिः पृथिव्यमाणानाम्
ऐन्द्रावार्हस्तत्वा नाम इष्टिः । १९ वर्धयेष्वेत् ऐन्द्रा-
वार्हस्य विश्व इन्द्राय नोदयेयुः यदा वार्हस्य विश्व
निश्चय इन्द्राय नोदयेयुः तदा उभयोरपि पञ्चयोः
याज्ञातुवाक्यासाम्यम् । २० स्तु । २१ ०११ क० ।
१ संवत्सरमतिप्रवर्षतः शुद्धिकामस्य पवित्रेष्टिविधानम् ।
२ पवित्रेष्टौ पापकर्त्तव्यौ धाये । ३ पवित्रेष्टौ च याच्ये ।
४ पवित्रेष्टौ संयाच्ये । २४ ०१२ क० वर्षकामाणां कारीरी
नामेदिः । २ कारीरीं धाय्याद्यम् । श्वर्षकामेष्टिमात्रे-
इम्मन्त्रौ गायत्रौ देवौ । ४ यर्वकामेष्टिमात्रे इम्भौः सो-
मस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तेष्टिमात्रे धामक्षहु षष्ठो-
इतिः । इति उक्तरात्मिको मरहेवत्याइष्टयः पिण्डी-
संज्ञकाः । ७ वामक्षहु षष्ठकसामेष्टियातुवाक्याद्यस्य व्य-
स्त्वा योजनीयत्वम् । ८ पिण्डीयागस्य करणम्
९ संस्तियावामिष्टौ सर्वाणां दिशाम् उपादनम् २४ ०
१२ क० । १ इष्टप्रवर्णसंचक्षानि कम्पाणि । २ एका-
नेकसंवृत्सरसाध्यानि सांवृत्सरिकाणि कर्माणि । ३ संवृ-
त्सरिकाणां कर्मणां कालान्यां पोर्षं मालाणां चैत्रां वा

प्रयोगे । ४ तुरायथं नाम इत्यनम् । ५ अच्छन्यहनि व्यजित-
देवता इन्द्रदेवता विश्वदेवता चैतास्तिस्त इत्यः विषु
सवनेषु गतासङ्गतेऽन् एकेबेटे कर्त्तव्यस्तु । ६ विहवि-
क्षाया एकस्या एवेष्टे इत्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रतिदिनम्
प्रातःसवन एव कर्त्तव्यत्वम् । ७ दाक्षायण्यत्ते पौर्ण-
मासायायास्यागद्यत्वम् । ८ अष्टस्योत्तु एष विकारो यत्
पौर्णमासां द्वितीयं हविष्यस्य ऐन्द्रत्वम् । ९ अभ्या-
क्षायां द्वितीयस्य च विष्यो मेतावद्यत्वम् । १० प्रतिपर्व-
कर्त्तव्यं प्राजापत्यम् इडादधो नामेष्ट्यनम् । १२ द्यावा-
इश्विव्योरयनं नामेष्ट्यनम् । १३ उक्तस्य इत्यनस्य
काचविधाम् । १४ एतच्चास्तानामातास्तिद्वयं पौर्णमासात्
तन्मात्यत्विधामम् । १५ यजुर्बैद्यव प्रकृतं तन्मात्य-
द्यत्वमिति । १६ अग्निमन्त्र्य न संयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव
तन्मम् । १७ अग्निमन्त्र्यने सर्वायपि धार्ये एव क्लेवले तन्म-
न तदन्वयत् । १८ यज्ञातुपाक्यास्थृपोक्तिः ।
१९ अहवाक्यालब्द्योक्तिः । २० असम्भवे विहितचक्षन्द-
सोऽन्यस्य वा याज्ञातुपाक्यामां कर्त्तव्यत्वम् । २१ सर्वद्या-
ज्ञुपाक्यामेवया याज्ञायाया न चुक्षीयत्वम् । २२ उच्चि-
गृह्यत्वोर्न याज्ञात्वम् । २३ तामनद्वृतदग्न्यतीनां वर्ज-
नम् । २४ देवतापदार्थे न लक्ष्यान्तरान्वेष्यम् । २५ देव-
तापदेव्यक्ते लक्ष्यस्य गायत्रोदाहेष्ट्रयणीयत्वम् । २६ देव-
तानामानधिगमे याज्ञानरादाहत्त्वयतीनां वर्ज-
नम् । २७ व्याहतिर्भिर्यागानुवचने । २८ द्वितीयया
विभक्षा देवतामादिश्य मत्यनं यजनश्च । २९ नवसंचा-
भ्याम् च ग्रन्थां वा प्रथमनश्चने । ३० नवसंचक्षे च चौ ।
३१ देवतापदरहिते चक्षौ भवत इति । ३४० ३४१ ।
१ अग्निदेव्यस्य चात्मासाख्येष्यनसारमार्थं पूर्वेद्यु-
विद्युत्तानरपार्जन्याया इष्टे: कर्त्तव्यत्वम् । २ अग्नग्राधेयादीनां
उपांशुप्रधानस्तोक्तिः । ३ शोमोत्पक्षा इत्यः । ४
प्रायचिन्तादर्शोपद्या इत्यः । ५ अन्वायात्मानाम् एक-
कपाणाः ६ उग्नानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ उर्बल
वा वास्तुवर्द्धक्ष उपांशुत्वम् । ७ चात्मास्युपावित्ययागस्य
उपांशुत्वम् । ८ वैश्वदेवतरुद्यमधासमाष्ट्यनासीरेवेष्याम्
उपांशुत्वम् । ९ तन्मात्यानां शिवोदसद्वामकानामिष्टीनां
उपांशुत्वम् । १० उत्तमादगुयाजात् प्राक् उमराधेष्टे:
शतन्मोपांशुत्वम् । ११ खतन्मोपांशुत्वविशिष्टानां सर्वसाम-

प्रियोदीनां सुभन्द्रतन्त्रत्वम् । २ आगूः प्रणववट्काराचां सर्वत्र
उच्चैर्भवितातः । १५ आपययेष्टो आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्राग्नेन्द्रस्य
वा प्रथमस्य इविष उच्चैर्भवित्वन्तम् । १६ उच्चैर्भवित्वन्तम् ।
उरोऽतुवाक्याप्रणवस्य प्राणसन्ततत्वम् । १७ बाल्याचाचाग्नवै-
वट्कारवोः प्राणसन्ततत्वम् । १८ उपांशोऽनन्दरासाम् उच्चै-
त्वम् । १९ उपांशुतन्त्राचां तानि उच्चानि मन्द्रस्तराणि
भवन्तीत्युक्तिः । २० १५८ । १ प्रातर्वैश्वेष्ट्यो प्रेषित-
स्तानिमन्वमीद्याहुवचनाभिहितृत्वये । २ संप्रैष्मवण्य-
पर्यन्तं पूर्वकागवसाने आरामो नोत्तरादानम् । ३ भव्ये
कागवसाने यत्तरामविधिः तत्त्वाप्यासम्युद्धोत्तरारम्भः ।
४ भव्यमानोऽग्निवेद्य जायते तदाग्ने राजमन्तः पुनः
सुनः अज्ञे वृंहीति कृत्तावापनम् । ५ अग्निजन्मत्रवणा-
नन्मारम् उक्ताक्षोद्योगवट्ववेद शिर्षार्थेष्ट्योपवन्तमन्म । ६ अ-
नावापवेदे जातन्वण्यानन्मर् शिरेनार्थवेदे उत्तराचाचा
प्रवच उपसन्ततमन्म । ७ यज्ञेनेत्वनया आचाचसापनम् ।
८ सर्वत्र शख्सादिषु उत्तराचाचा चतुः च सापनोद्यतम् ।
९ उच्चिरन्म इति प्रवाचानन्मर् प्रवाचानतादीनामापनम्
१० देवताटकोहेतः भृतां भृतवत्वे ति गुणकथनम् ।
११ प्रकरणपठितानां निर्गुणानां भृतां भावाह्यकथ-
नम् । १२ अनुयाजानां देशकथनम् । १३ अतुवाजाद्याम्भ-
तने जावे वाजिभ्यो वागः । १४ अर्हजात्तन्म-
वामवाच्चापवोगः । १५ यत्र कल्प विषये एकचित्तेष-
र्व्युपर्व्येषे तत्त्वाद्यप्योर्द्योर्वेष्ट्कारयोः स-
भास्योर्द्यिर्तुपन्नवत्तम् । १६ वाल्यार्थमेष्ट इतरेषु अतुवपट्का-
रातादिषु आगुरः प्रतिवेषः । १७ इतिष्ठ॑ वानिनम् इडा-
मित्र भक्षार्थं अच्छब्दौ निवाव उपहवयाचनम् । १८ अध्य-
र्व्युद्याम्भीभासां सप्तेषु उपहवयाचनम् । १९ उक्ताचाजि-
न्मस्य निश्चिदादाय उक्तोऽनन्दरासाम्याचनम् । २० होदर्भव-
चानन्मारम् अध्यर्व्युद्याम्भीभासां क्षमेष्ट वाजिभवत्वम् ।
२१ वज्ञानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां स्विष्टतेर्व्ये वाच्च
प्रस्त्रामेष्ट तद्वच्यनम् । २२ वैश्वेष्ट्योदितिवसाद्यपरिच्छन्
दिष्टे पौर्वादेषेष्ट तदानीमेष्ट वस्त्रमायानां चातुर्मासव-
त्तानां देशिवर्त्तनमायादिष्टजनक्षपाण्याम् आचरणारम्भः ।
२३ क्षेष्टिविर्त्तनमायादिष्टजनक्षपाण्यम् । २४ अनुवापनाधः यथो जाये अभु-
मांसवण्यक्षमेष्टनानि वज्ञानीनि । २५ कालविष्टे प्रति-
विष्टस्य प्रतिप्रसवार्थम् यत्तौ भाष्यो प्रगमनविधानम् ।
२६ उत्तरविश्वार्थातुवादरूपं सर्वपर्वत वापनम् ।
२७ आयोस्त्रयोर्पां पर्वतोर्पां न मध्यमयोरिति ।

२८० १६८ । १ प्रह्लादवैश्वेष्टिकाचां पौर्णमासीमारम्भ पञ्च-
म्यां पौर्ण मासां वश्वप्रवासैर्योगविधानम् । २ प्रणीतमान-
साम्नेः पश्चादुपविष्ट्य प्रेषितस्तानिनप्रणयनीया प्रतिपत्तिः ।
३ आश्रीनस्य सप्रणवाचाः प्रथमाचा उपांशुतुवत्तम् ।
४ उपांशुतुवत्तमानां स्तरान्तरस्यानसङ्कुम्भे प्रणवेनावसाय
अतुक्षेष्ट उत्तरस्य चतुः आरम्भः । ५ उक्तांवसानातुक्षेष्ट-
सपूर्व्यम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततमाविवम् । ६ प्रणीय-
मानयोर्द्योहतरमनिमत्तुवज्ञत । उत्तरासाम्यामतुवच-
नम् । ७ राजन्यवैश्वेष्ट्योराद्ये चक्षौ । ८ उत्तरस्य
वेदेः पश्चादवस्थाय येषसमापनम् । ९ सोमेषु उत्तर-
वेदेः पश्चादवस्थाय समापनम् । १० यज्ञिवेष्ट्योर्पूर्वोक्त
मतुवचनमारम्भं तस्मिन्द्युपविष्ट्य व्याहृतित्यरूपवाचिव-
र्जनम् । ११ अन्यत्रापि अतुवचनातुव्रजनयोर्विवर्जनम् ।
१२ तितृतः संप्रैष्टु तितृत एव वाजिवर्जनम् । १३ वैश्वेष्ट्या
समानोऽग्निमन्वना नाम इटिः । १४ अश्वादीनां तिक्ष्वां
इविष्टम् ऐन्द्राग्नादीनां कर्त्तव्यत्वम् । १५ उत्तुवत्तगतम-
न्मूल्य उपहवयाचने द्वतीयत्वम् । भक्षणे चतुर्थत्वम् । उपहव
याजनमध्यवयोश्च विषेषकथनम् । वैश्वेष्ट्यापि एवन्मापवा ।
१६ इष्टो देवस्तिवायासवभट्कर्मनिषिद्धिर्व्युप्याम् उदक-
देशगमनम् । १७ अश्वभृत्यस्यानित्यत्वल इच्छामादेष्ट्योर्पामपि
अव-धानादीनां सम्भवत्वः । १८ चातुर्मासाक्षत्वेन हयोर्मा-
सदोर्न्द्राग्ननामकप्रहन्तरविधानम् । २० १८८ ।
१ वश्वप्रवासेभ्यः परम् ऐन्द्राग्नवत्पूर्पर् अनोक-
वदादादिव्यानकर्मस्त्रपाणां वाक्मेधानां यजनम् ।
२ साक्षेष्टीवपौर्ख्यमासाः पूर्वेष्टुः सवने सवने एकैका
इटिः । ३ उक्तातुवत्तमीद्यामाविदीनां प्रथमाचामनीकवान्
अनिः एतदुत्तरसां उध्वन्तो, सहतः सान्नपनाः
तदुत्तराचाच्चामागप्रभृतोऽनाना इटिः । ४ उत्तरेष्ट्यो
महद्यो देवताभ्य आश्रातयोर्क्षेष्ट्योर्हेतः । ५ इटि-
मतोर्विराजयोर्निंगदरहित्यव्याज्यात्वम् । ६ वैश्वेष्टीवा-
दन्वत्तापि आवहनरहिते स्वते अनिगदयोः संवाच्चबोः
सम्भवः । ७ पित्रयां पश्ये चेतेष्टिवै आवाहने सत्यपि
अनिगदं संवाच्चात्वात्वम् । ८ रात्रेः पश्चात्त्वागे
पौर्णे दर्बनामकस्य इष्टोकर्मणः कर्त्तव्यत्वम् । ९० उपभरवे
अव्यमाण्ये उक्तोऽनेककाढः । ११ सेवक्षनौ चूयमाणे
तद्वेनान्नीम्बं सम्भोध्य कैदित रवप्राप्तर्वम् ।

१६ पूर्णाद्वीक्षादिमन्त्रवेरचर्चर्युषा हेहप्रेरये याज्ञाह-
वाक्यात्म् । १८ कोऽद्विष्टो महदुभ्य उत्तरा इटिः । १५
कोऽद्विनो महतां परोक्षवास्त्वावाज्ञाभागै । १६ अकोऽद्विनं
महतां याज्ञानुवाक्ये । १७ माहेन्द्रो इटिः । १८ माहे-
न्द्रग्रामिष्टो अट्टेवतोऽक्षिः । १९ माहेन्द्रो याज्ञाकथनम् ।
१८४०२४० १८५० । १ दक्षिणामेरिनमानीय तम-
न्यत्र स्थापयित्वा तत्र पित्राल्लक्ष्मकरणम् । २
पित्रायावा इटे लुप्तजपातुभन्नवादिलम् । ३ तस्मां पित्राया-
यामिष्टो कर्मणां प्राह्णस्त्वत्म् । ४ अन्यस्यामिष्टो दक्षि-
याहस्त्वत्म् । ५ इतरदिङ्ग्रुप्तानि प्रकृतौ यथात्मवं
करणीयानि । ६ अनुकृतता उत्तनस्तेत्सा अचस्ति-
रत्तवत्वं तत्र च तासामेव सामिधेनानं न पुनरभ्यासः ।
७ तासां सामिधेनानुकृतमेव प्रश्नेन प्रतिपक्षिः ।
८ आवधानदेवताहनानन्तरं प्राकतात् लिटकात-
वाहनात् परं कव्यवाहनाल्लाग्निसमावाहनम् । ९
उत्तमे च प्रदाजे आवधेभ्यः पूर्वं कव्यवाहनाल्लाग्नि-
निगमनम् । १० खक्षाके विशेषोऽस्तः । ११ कार्यार्थमन्त्र-
कोपेऽपि कार्वदोपमाप्नी कार्यस्त्रोपमतिषेधः ।
१२ पित्रायामिष्टो अवालरेहाभक्षयेहाभक्षयवोरभावः ।
१३ इडामन्त्रे मार्जनभावः । १४ खक्षाके यजमान-
नामादेशाभावः । १५ इतिः शीद होतरितिवोक्तस्त्रोपमे-
त्वम् । १६ सब्दोपर्युपस्थानं प्राचीनावेतिनं इविर्जितोवा-
हमदुवारच्यम् । १७ पित्रायामानीप्रस दक्षियत्वम् अ-
ध्यवैरत्तवत्म्, अनुवाक्याद्वयम्, अध्यार्थामनवानम् ।
१८ आवधानप्रत्याश्रावणस्त्रोपेत्र चोऽखधेत्रादीनां दीर्घ-
नानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २० मूलोनां गित्यत्वव्यवस्थापनम् ।
२१ पित्रां सोमवक्ता शोमस्त्रोपस्थानं पित्रमसा वृहिष्ठदः अविन-
्यासाचेतिगुणोऽक्षिः । २२ पूर्णानां पित्रां तिस्राज्ञिस्त्रोप-
इत्युक्तिः । २३ चैवस्तत्स्त्रोपेवतात्पं तदा उत्तमे त्रिके
अन्यामाया याज्ञात्मं प्रथमोक्तर्योरत्तुवाक्यात्मम् । २४
लिटकातो याज्ञोऽक्षिः । २५ लिटकातोऽग्नेः कव्यवाहन-
त्मचा । २६ लिटकात जड़ेऽप्रकृतभावः । २७ सन्त्र-
कोपादिमन्त्रानां सब्दोपर्युपस्थानादीनामभावय प्रकृ-
तिभावविवानम् । २८ प्रकृतिभावादेवात्तुवाक्याया एक-
त्वम् । २९ वर्णत्वारकियायामेव संयाज्ञाद्वयम् ।
३० विशेषविवार्थं दक्षिणात्तो दक्षिणामेरुपस्थानम् । ३१ पित्रायामिष्टो
आवर्तनविरहेष्टोपस्थानम् । ३२ दक्षि-
यामेरुपस्थानमन्त्रः । ३३ गार्हपत्याहनीययोरुपस्थानम् ।

३४ आहनीबोपस्थानमन्त्रः । ३५ तदान्यं इत्येकवर्चा
गार्हपत्योपस्थानम् । ३६ प्रादक्षिणये न गार्हपत्यमभितः समा-
गमने मन्त्रः । ३७ गार्हपत्यानन्तरं सव्याद्विस्त्रयमकृपकर्म-
भेदार्थमन्त्रम् । ३८ अचर्चर्युक्तस्त्रोपस्थानम् । ३९ प्रतिदिव-
स्त्रौ धाये तिराजौ । ४० रुद्रं रुद्रं १८५० ।
१ लक्ष्मेष्वाक्त्रामार्यम पञ्चस्यां पौरुषमासां शुनाशीरोया
नामेऽपि । २ पञ्चस्याः पौरुषमासाः अर्चांगपि वा शुना-
शीरोयामः । ३ नियुत्त्वानिति वायोर्युषः
शुनाशीरोयः शुनवेति इन्द्रस्य युष इत्युक्तिः । ४ एतत्सू-
प्रकृतवत्तानां याज्ञानारोयास्त्रोपेवतावानां एतत्सू-
प्रकृतवत्तानाता एव याज्ञानात्तुवाक्या इत्युक्तिः । ५ अतिष्ठो-
मप्रकृतिको चातुर्मासाङ्गम्नौ पशुषोमौ ताम्यां शक्तिमेदेव
व्यस्तमस्त्राभ्यां यागः । ६ चातुर्मासानां समाप्तो
उत्तरभ्यासः ६४०२४०५० ।

७ अध्याये पशुषमार्थिकारः । १ प्रावचिन्नात् पूर्वं पशु-
शुप्तकं वद्य । २ पशोरभयतोऽन्यतरतो वा इटिकरणम् ।
३ पशुपागवम्बन्विन्या इटेरमिन्दैवत्यधिकल्पः । ४ पशु-
वागवम्बन्विन्या इटः करण्यमत्रे देवताविकल्पः । ५ एक-
किन् पशुप्रदोगे आग्नेयो चाम्नावैश्वानी चेति इटि-
द्यत्वम् । ६ उमयेटिकरण्यमत्रे एकस्त्राः पुरस्त्रात् अपरस्या
उपरिटात् कर्तव्यत्वम् । ७ उविधिकस्त्र वाज्ञप्रावा-
सिक्षोप्त्रक्षानिप्रणवमस्य उत्तरास्त्रेषः । ८ पशुवम्बन्या-
म्बन्विन्या वेदे: पशादुपविदस्याहनवत्तमार्थं प्रेवितस्य
द्यूपमन्त्रममभिन्नाद्वम् अविशेषात्तुवत्तमम् । ९ अन्य-
मानश्योपात्तुवत्तमपरिधानयोर्मन्त्रमेदौ । १० सप-
शुक्यूपवक्त्रे एकपशुतन्त्रके जर्मणि अन्यथूपात्तुवत्तम-
परिधानयान्त्ययूपस्तत्तमस्त्र । ११ प्रथमोत्तमयोरनभ्यासदि-
भावम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्त्रावाहनम् ।
१३ हंसागेः संभार्जनानन्तरं प्रष्टाङ्गतिभिर्भौमः ।
सकृदृपहण्यपूर्वकोक्तिहवनानन्तरं एवः सकृदृपहण्य-
पूर्वपशुक्तिहेषः, सन्त्रविषयहण्यस्त्र । १५ शौल्वे
एवाहनि पूर्वोक्ताहेषः । १६ तीर्थेनैव लव्यविहारप्र-
पदनाय पशुस्त्रे समन्वकदण्डदानम् । १७ प्रथास्तुदृ-
क्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्वकदण्डप्रतिपहण्यम् ।
१८ यावत् प्रैष्वदनं नात्ति तावत् उत्तेन दण्डेन
स्त्रपरयोः संस्थननिषेधनियमः । १९ उपदक्षानाम-
न्येषामपि यज्ञास्त्रानां विहारेण व्यवार्यनिषेधः ।

२० प्रेतितस्य भैतावरणस्य प्रैषानुवचनप्रकारः । २१ मैत्र-
त्वावरणस्यातुशाक्यातुवचनम् । २२ मैत्रावरणस्य पर्यग्नि-
स्तोकमनीयदोदीभास्त्रसूक्ष्मपाठः । २३ असीनेनैव मैत्राव-
रणस्य सोमाधिकरणकल्पान्तरस्य करण्यम् । २४ सू० २५०
१क० । १ पशुयागे एकादशप्रयाजनियमः । २ तत्व-
तेषां प्रयाजानां प्रैषा अथपि एकादशसंख्याः । ३ प्रकृता-
दुक्तमप्राकृतेष्वपि प्रैषेषु स्यादित्वेष्वर्थं पूर्वोक्तस्य प्रैष-
कृतस्य बुनश्चपदेशः । ४ अव्यर्थ्युपैषस्य होतुरना-
काङ्क्षीयत्वम् । ५ प्रैषजिह्वाभिरामीभिर्होत्रवजनम् ।
६ शुगुकानां, वसितानां, सर्वेषाङ्गाप्रीकृतभेदकथनम् ।
७ अविकामधेयस्यातुगुणानामाप्रीषां पाद्यात्म ।
८ प्राजापत्ये तु वसित्युपाकरणहितानां सर्वाणामाप्रीषां
जामदन्तत्वम् । ९ दशषु कृतेषु प्रेषितस्य मैत्रा-
वरणस्य प्रैषवचनम् । १० उक्तप्रैषवचनस्य होतुरन्तर्वेदि-
दण्डनिधानम् । ११ अविगुणवद्वाच्ये देव्याः शमितार
इत्यादिके मन्त्रे इत्यादिशब्दानामूहः । १२ स्तोषु च योः समा-
हारे इंकिष्टेनैवोहः । १३ स्तोदेवतायामभिषेयादां भेष-
पतिशब्दस्य उपदृवचनम् । १४ स्तोपयो भेषपतिशब्दस्य उपवदा-
द्वीवद्वा वचनविकल्पः । १५ अविगोद्दर्शम् अङ्गादिशब्दाना-
मितरेषाङ्गोहनं, द्वीपुंसमाहारेषु सर्वत्र उपवदेवाभिधा-
नम् । १६ न लेपत्वमस्तोहविदेः पशुकर्मार्थित्वं किञ्चिद्द्विसर्वेषु
वज्जः च निगदेषु चार्थवदेन कार्यत्वम् । १७ प्रकृतौ समर्थ-
निगमेषुहनम् । १८ मन्त्रवगतानां शब्दानां प्राकृतत्वेन काङ्क्ष-
नम् । १९ प्रतिनिधिष्ठयि प्राकृतातां शब्दानामूहम् ।
२० उपमार्थानां श्वेतादीनां शब्दानामूहनम् । २० सू०
२५० २६० १ । १ अविगुणामकमन्त्रविदेवकथनं तत्वस्यानां
पदानामूहत्वं । २ अस्तेत्वादीनां तत्वाणां शब्दानां त्वे
स्ते स्याने उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ३ षट्विंशतिशब्दस्याभ्यास-
नियमः । ४ मन्त्रविदेवजपानन्तरं विहारादाहत्वं दक्षिणाहन
आवर्तनम् घृष्टतः कत्वा चातनम् । ५ मैत्रावरण-
स्त्राठत्वं घृष्टतः करण्यम् । ६ उनुरात्रं नवाक्ते परादाभेषासनम्
८८० २५० १ । ७ परायां अव्यमाणायां तत्-
स्त्वारार्थं प्रेषितस्य सोकेभ्योऽतुवचनम् । ८ स्ताहाहत्वर्थं
कुण्डापत्त्वं कर्तव्यत्वम् । ९ उत्तमा आमीवायाः ।
१० वपा पुरोडाशोहविरितं पशोर्वगाः । ११ नामाद्वैतेषु
पशुषु वाय्यातुग्यक्याभेदादेव वपायागत्वं पृथम्भावः ।
१२ प्रतिपशु मनोतामन्त्रव्यावर्त्तनम् । १३ लेषां सते मनो-
तावा अनावर्त्तनम् । १४ उक्तप्रदानगतप्रैषाणां समान-

मेकजातीयपशुकत्वकथनम् । १६ पशुशब्दानभिवावर्त्तनं
नान्ययोदैवयोः । २० उत्तरे पूर्वेषोत्तसोऽस्त्रः । २१ अन-
वभृथे कर्मणि त्तक्षवाक्प्रैष्वसमापनानन्तरम् आहृतीये
दण्डात्मप्रहरणम् । २२ सावधृथे कर्मणि अवभृथातु-
प्रहरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकल्पः भंसाजपात् प्राक्
निष्क्रम्य उदस्थानस्य हृदयम्भूतस्यात्मन्त्वये भन्वत् ।
२४ उदस्थानस्य हृदयम्भूतस्य उपरिदात् अपाचुपस्थ-
र्णनमन् । २५ अस्य एषाटहृदयम्भूतानाम् अन्योन्दसंसा-
र्गावेत्यमन्तरेणैव सर्वेषांसैकैकेन समिक्षयस्य यहणम् ।
२६ भन्वतियेष्वपूर्वकं प्रथमायाः द्वितीयायाः तृतीयायाः
समिधोऽभ्याधानम् । २७ पूर्वयहीतुरेव पूर्वमाभ्याधानं
न सर्वेषां युगपत् । २८ भंसाजपात् पशुतन्त्रम् ।
२९० ३४० ६८० । १ प्रदानास्त्रकर्मोक्तप्रैषा एव
सर्वत्र भवन्ति नान्ये- इत्युक्तिः । २ वेष्वा पशुनां
यानि प्रदानानि तेषां पशुनां वाञ्छातुवाक्याकथन-
प्रतिश्ठा । ३ सर्वत्र पूर्वसुक्ताव्यनुवाक्याः उत्तरा वाञ्छा इति
शापनम् । ४ याञ्छातुवाक्याविकृतदैतेन वस्त्रमाणानां
पशुनां नानावौक्तिः । ५ अग्ने याञ्छातुवाक्याः । ६ उर-
स्सत्रा वाञ्छातुवाक्याः । ७ षोमदेवतायाः वाञ्छातुवाक्याः ।
८ पूर्णो याञ्छातुवाक्याः । ९ हृष्टस्तेर्याञ्छातुवाक्याः ।
१० विचेषां देवानां वाञ्छातुवाक्याः । ११ इन्द्रस्य
याञ्छातुवाक्याः । १२ मरुतां याञ्छातुवाक्याः । १३ इन्द्रा-
ग्नोर्याञ्छातुवाक्याः । १४ वितुर्याञ्छातुवाक्याः । १५ पृ-
ष्ठस्य याञ्छातुवाक्याः । १६४० ३४० ७८० । १ अष्टा-
दशभिर्हृष्टिग्निः पशुकर्मविधानम्, तासांश्चर्चां प्रजापति-
देवताकल्पम् । २ याञ्छातुवाक्याविकृतलिपितदैत्यत्वाना
मिष्टिरूपाणां पशुनां विघानं, साकल्येनैतदध्यायगणितानां
तासां क्लिंशत्सङ्कल्पतोक्तिः । ३ ऊरुद्वये समान्ना-
तानां पशुनां भृथे केषाच्चित् सोमाङ्गास्त्रं केषाच्चित्
स्ततन्त्रवच्छ । ४ पशुनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्नश्च निरुद्ध-
नामकस्य पश्योः कर्तव्यत्वम् । ५ निरुद्धस्य पश्योः बट्टु
बट्टु भासेषु वल्लरे वल्लरे वा कार्यताऽप्राजापत्योपांशु-
साविवैर्यवैष्णवकर्मण्डलप्रपाशुकृतन्त्वेषु उपांशुप-
विकारोक्तिः । ७ प्रैषादेवपि आगुरः स्यानभाजित्वम् ।
८ वाददादेनां सप्तानां यथास्यानसुपांशुत्वम् । ८४०
३४० ८८० । १ चौत्राभग्न्यास्त्रकर्माभिकारः । २ तत्राच्चिन्ता-
रस्तरेन्द्रापश्यवार्हस्य त्यज्ञर्थः ऐन्द्रसाविवास्त्राः पशु-
पुरोडाशाः यथासङ्ग्रहेन भवन्तीत्यक्तिः । ३ चात्वारिंशार्जना-

नन्नरम् चात्रिनसारस्तैर्य है प्रबरणं तेषां ज्ञात्वाकथा प्रै च
याजग्रानां कथनम् । ४ कुम्भीस्य सुरावेक्षणमन्वः यह प्रा-
तस्य सुरावेक्षणप्रकारश । ५ सुरापहयोपहयोर्भेदजप-
यधानम् । ६ सुरापहेत्रे प्राप्तभव्यविधानस्तु । ८८०
१ अ० इति० । १ विधानाव्यथाभावे प्रायवित्ताधिकारः ।
२ शिहितसाभावे प्रतिनिध्यपादानम् । ३ इटिमध्य-
रूपस्यान्वाहिताग्नेः प्रयाणोपयस्तो अग्नीनां पृथग्यु-
चयनम् । ४ समन्वयं साज्याङ्गतिहोमकं समारोपणं
कला गमनविधानम् । ५ समारोपस्यरूपस्तु ।
६ यजमानकर्त्तव्यं गार्हपत्ये पाणिहयस्य सकृदप्रतप-
नम् । ७ उक्तप्रकारेण्याहिताग्नेः समारोपणानन्नरम्भत्वा-
गमनविधानम् । ८ यजमानकर्त्तव्यं समन्वयमरदी-
भन्वनविधानम् । ९ अवदीयमानस्याहवनीयस्य शम्यापरा-
शाद्वर्त्तकं संवप्नम् । १० यदि त्वतीयादाद्यमावास्तु गौ-
र्खं मार्यो शात्रीयाद्यदि वाऽन्यस्मिन्नु यजेत यदि वास्ता-
योऽग्निषु यजेत बदि वास्तायोऽग्निरम्भीत् व्यवेगाद्यदि
वा दाग्निहोत्रं उपस्तुते हविषि वा निरुप्ते चक्री-
वक्ष्या उष्ट्रोताऽविर्द्धारमन्नरियाद्यदि वाच्चे प्रभीयेत
इत्येवं निभित्ते इटिविधानम् । ११ उक्ताया इटे:
परिज्ञातुण्कान्देवताकृतम् । १२ उक्तायामिटौ अनुहु-
द्दिष्या । १३ पूर्वोक्ताया इटे: अग्निभित्तव्यवधाननि-
मित्तकले विधानमेदः । १४ शुनां व्यवाये श्वपदानां भस्माना
परिपूरणम् । १५ भस्मराजप्रोदकराजग्रा च सत्त्वने
प्रतिराजि मन्वादृशिः । १६ उक्तराजनिभ्यां समानं कला
ऽहवनीयातुगमनानन्नरं ततः प्रणीय तदुपस्थानम् । १७
परिष्ठस्य अन्वयस्तु दोहनीयाया गोः पयसाग्निहोत्रा-
न्नरं प्रातरादौ प्रावृद्देहाग्निसंस्कारात् कला दाह इत्यु-
क्तिः । १८ अपरपत्रे व्याहुताग्नेर्मरणशङ्कायां तदुपस्था-
वशिटाङ्गतिभिः यत्स्पूर्वपक्षमयनम् । १९ वावाहनानन्नरं
प्रधानयागाद्वर्त्तकं हविव्यापत्तो तस्य प्रधानयागादेः
सर्वस्याच्च नेटिं समाय उनरिजग्रा च भवतीत्युक्तिः । २०
च्युतकेशनस्तादिभिरन्वैर्वा बोशत्सैर्हविषु दुष्टेषु नान्यः
पृथ्युक्तः शुद्धप्रायः । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां चारणे
हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अप्युप्रक्षेपः ।
२३ कात्ताव्यस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीक-
द्वारे प्रतिपेचनम् अप्यु वा तृष्णीमिति विकल्पः ।
२४ अन्तः परिधिदेशे विष्णव्यामानस्य हविषो निर्वपयस्तु ।
२५ प्रातदेहे अदुष्टे हयोः पात्रयोः कल्पाऽन्यतरत्

दधिभावाय व्यातच्य ताभ्यां दधिपत्रोभ्यां प्रचरणम् ।
 २६ पयसि इटे तत्साने पुरोडाशव्यवस्था । २७ दधि-
 पत्रोहमे साक्षात्यद्ये इटे इन्द्राग्निदेवत्वोद्दिशिर्घर्वं
 पञ्चशरात्परिमितीर्हनिर्वप्यस्मृ । २८ इन्द्राग्नेप्राः
 एष्टक्चरणम् । २९ एकेवां मते केशलमित्रदेवताकपञ्च-
 शरावोदानानन्तरम् इन्द्राग्नेप्राः एष्टक्चरणम् ।
 ३० वाक्षायार्थमपाक्तानां वस्त्रानां पाने वायुदेव-
 त्या वदाभ्या वज्रम् । ३१ गर्भमिति अन्तेष्ठ अन्त-
 तोऽधिचित्तस्थाग्निहोत्रसाभिमन्त्रणम् । ३१४०३४०
 ३०क० । १ उपावस्थाया दुष्टमानावाच अग्निहोत्रप्रा-
 गोरभिमन्त्रणम् । २ उक्तावा गोरक्षापनम् । ३उक्तावा
 गोरभिति उक्ते ओदपाकस्तोद्यम्य इग्नेया वाह्याय
 पानार्थन्तप्रदानम् । ४शक्त्रायमानावै उक्तायै गते वद-
 वदानम् । ५इवस्था ओचिताकारते निरवशेषस्य गार्हपत्ये-
 दाइविधानमन्त्येन इव्येष्ठ च होमकरणम् । ६ होह-
 नोक्तरं पात्रस्य भेदने पात्रात् पतने वा विशिष्पतित-
 त्वागेनाव्यस्थादृसाभिमन्त्रणम् । ७दोहनावस्थावां प्रथमः
 खल्न्दे खल्नांशभिमन्त्रणम् । दपरिशिदेन स्थावीस्ते न
 होमः । ८ होमस्थापर्याप्तौ अभ्यानीवान्येन होमः ।
 ९०पयसि खल्न्दे प्रायचित्तस्मृ । ११खल्न्दे खल्नाभिमन्त्रणम् ।
 १२ पयसि शेषेष्ठ होमविधिः । १३ खुमगतस्थाप्तेष्ठे पुन-
 रक्षोय होमकरणम् । १४स्थावीपात्रे शेषाभावे उक्तंकृते-
 नाव्येनोक्तीय होमः । १५ प्रधानहोमहयपर्यन्तम्
 उक्तरूपा प्रायचित्तिः । १६ पूर्वोक्तहोमे प्राक्ततस्य मन्त्र-
 स्थापवादृपवा वाह्यस्य कृत्या होमः वार्ष्णीजपय ।
 १७ वार्ष्णीजपो वार्ष्णीहोमः अनश्वभिति त्यस्य
 रेषेष्ठ होमे भावापवाहोमे पुनरक्षोय होमे च
 कर्त्तव्यता । १८ गावगारिमते उक्तपक्षव्ये पुनर्होमः ।
 १९ उत्तररेति शक्त्रायमानस्थाग्निहोत्रव्रव्यस्य अभिमन्त्र-
 णम् । २० उद्वाहिते विष्वन्दिते च प्रावचित्तानन्तरम् ।
 २१ ओभत्वे सध्यमेन प्रकाशपर्येन होमः । २२ अभि-
 द्वटे इधिकमिदाधानम् । २३ उत्तरस्य आङ्गते:
 खल्न्दे भविदाधानम् । २३४०३४०११क० । १
 सायं होमस्य प्रदोषानकालयिधानम् । २ उक्तवानस्य
 प्रातर्होमकाल्यम् । ३ सायं प्रातर्होमेतीते चतु-
 र्वट्टहोतेनाव्येन होमः । ४ कक्षिन् काले केन मन्त्रेष्ठे
 होमकालिकः । ५ अग्निहोत्रे समाप्ते वार्ष्णीष्ठिः
 कालां । ६ होमोत्तरकाले प्रातः हृष्णले वरदानम् ।

७अग्निहोत्रसमाप्तौ आहवनीवस्थादुगमनं कृत्वा पुनर्सादुर्ज-
 रणम् । ८ तद्विमिता मित्रस्थौभयदेवताका इटिः । ९
 इटिसमाप्तौ यतवाचोः पंतोयजमानवोरम्बिन् ज्वलयतो-
 रनन्त्रतोरहः शेषप्रोपेष्यस्मृ । १० हयोग्वोर्दुर्गवेन रात्रे:
 पूर्वचतुर्थमागे वायमग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्थिन् पय-
 स्थिचित्तिते द्वितीयमवगोय तेन होमकरणम् । १२प्रातःका-
 लातिपातनिमित्ता प्रातरिटिः । १३ उक्तायाभिटी व्रत-
 भृष्टकस्थान्नेत्रैतात्मम् । १४स्वकाले एव प्रशीतेष्वग्निनु
 होमकालातिपक्षौ प्रायचित्तिहोक्तिः । १५ दुःखेनानु-
 पाते प्रायचित्तिः । १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनादुर्जते-
 आहवनीये वदास्तमिदार्कसदा वङ्गविद्वाङ्गायेन तस्म
 मिधानान्तं कारयेद्विष्टुक्तिः । १७पूर्ववत् अरुद्रुतेऽथुदितो
 वद्यको वङ्गविद्वाङ्गायेन तत्प्रयगमनम् । १८शक्त्रायस्य वेमर-
 जताप्रमयनहृपकार्यान्तरोक्तिः । १९कालात्मवेन प्रायचित्त-
 विशेषोक्तिः । २०उक्तविष्टये प्रातःकाले विशेषोक्तिः । २१विद्य-
 माने आहवनीये गार्हपत्यादुगमने इतिकर्त्तव्यतिविधानम् ।
 २२ मध्यगत्यमर्यादासाभावे भक्तानाऽरण्यो वेपयित्वा तत्प-
 र्यनम् । २३ सन्ध्यविष्टये इतिकर्त्तव्यताकडापः ।
 २४ उक्तमन्त्रविष्टये द्वितीयः कल्पः । २५ पुनर्मन्त्रन-
 विष्टये कल्पानन्तरम् । २६ तिग्रुष्युक्तोऽग्निरेवात् मन्त्रवि-
 ष्टये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रशीते आहवनी
 येऽसुन्तप्रायचित्तत्वेन इटिशेषोक्तिः । २८ उक्तोषिष्टद्विष्टु
 ष्टकानिवद्यतयोः प्रक्षते देवतात्मोक्तिः । २९ सर्वेष्वाम्ब-
 वनुगतेषु आदिष्ठेऽस्तमितो उदिते वाऽस्थान्वेः पुनरा-
 धानहृपप्रायचित्तोक्तिः । ३० अरण्योः समाहृदेषु
 अग्नियुक्तरहोर्नार्ये अग्न्यादेवस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्य-
 त्वम् । ३०४०३४०१२क० । ३१तपतःपरं भाविनीवाभिटीनाम्
 आग्नेयत्वोक्तिः । ३२तातिपाते व्याप्तेष्ठोक्तिः । ३३तेऽग्नि-
 कर्मणिदोषेनेति किन्तु व्याहृतिहोमः । ३४ आगारदाहे
 वामायानवे, शावाग्निहृष्टज्ञने च शुचेऽग्नवे, इटिः ।
 ३५ स्वेष्ठां इयोर्वा अग्न्योः परस्वरं संसर्गे विविष्टेऽग्नवे
 उक्तोक्तिः । ३६ गार्हपत्याहपनीययोः संसर्गे वीतात्मवेष्टनवे इटिः
 ३७ पचनाग्निना संसर्गे संवर्गीयानवे इटिः । ३८ वैद्य-
 नेऽग्नौ अप्समहुशक्य, शत्रूशामन्त्रभीजने वैचानरनाम-
 कायाम्बन्वे वेष्टिकरणम् । ३९ पुरोडाशकपावे नदेऽह-
 दासिते पूर्वोक्तेष्ठिः । ४० अभ्यान्नाविते उक्ताया
 इटे कर्त्तव्यत्वम् । ४१ जीवत्येवाहिताम्बौ ऋतशब्दोऽस्ते
 द्वृभतयेऽग्नये इटिः । ४२ तवेष्टौ मदतोदेवता ।

१३ आभागास्याखे कर्मण्यारब्दे चन्द्रमसः पुरक्षाद-
भ्युंदते जाते मरहेवताका उक्तेः । १४ प्रायचित्त-
प्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानां द्वीनां दैक्षियकालकथ-
नम् । १५ हविषां स्वदानाभमिमर्शनम् । १६ वहि-
ष्परिधि स्वदया आहुत्या आग्नीधकर्तृको होमः । १७ त-
तवते आग्नीधाय पूर्णपात्रदानम् । १८ देवताविपर्यास-
रूपव्युत्कर्मे महाव्याहृतहोमः प्रायचित्तं हिरण्यदानम् ।
१९ कलिंशित् कर्मण्य वषट्वदेवतायाहनमक्षत्वा उत्तरकर्म-
प्रत्यक्षीयदा अरणम् भवति तदेवोत्याय तदावाहनं कर्तव्यम् ।
२० मनवा वा तदावाहनमित्यन्यमतम् । अस्यानिन्याः
देवताया अरणकर्मण्य यागः । २०स्तु ३४०१३५० ।
१ अपकहविषा होमे दत्ते चतुःशरावौदनेन चतुर्बाह्य-
भोजनहृषा प्रायचित्तिः । २ अदृश्वं किञ्चित्तिविरवदानेभ्यो
न पर्याप्तस्तुत्तदा पूर्वीक्षिप्रायचित्तसम् । ३ हविष्यदेवे दग्धे
पुनरादितिः कार्या । ४ आयाहनात् प्राक् हविर्देवे
पुनरादितिरेव । ५ गुणभूतानां पुनरादितिकथनम् ।
६ स्तिंशतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनरादितिकथनम् ।
७ अवदानदोषे पुनरायतनाददवदागोक्तिः । एकामे शेषे-
षे द्वा द्वे द्वे दक्षिणादामं न चत्विंश्य इत्युक्तिः । ईषदेषु कर्मसु
विहितदक्षिणादाने शस्यसम्बन्धमिदानम् । १० पुरोडाश-
अपरणाद्वृद्धे प्रायचित्ताभावः । ११ आदिभिरवलोदारां
तदृशनादिभिरभिक्षिप्रानाम् अन्यदा याऽस्तु चित्तुम्भवानां
कपालानामभिक्षानाम् अपाभ्यवहरणम् । १२ कपाणेष्यो-
इन्द्र्येषां लक्षयानां भिक्षानामभिक्षानां अपाभ्यवहर-
णम् । १३ स्फुटितोत्पतित्पुरोडाशानां निधानमिमव्य-
ये । १४ अनिहोवहोभायाग्निप्रणयमकाले मध्यमाने-
उद्धीन जाते सौतिकमनिं प्रणीय तत्र होमेकरणम् ।
१५ अवग्न्यादोदुक्ता तेषां पूर्वपूर्वाखामे उत्तरोत्तरप्रह्येषम् ।
१६ ब्राह्मणगायत्रादिपु पञ्चमु आहुतिवारण्यार्थी ईमित्त-
वति इन्द्रनार्थी लमिधो न भद्रन्येवेति । १७ होमानलं र-
भन्वनमपि भवतीत्युक्तिः । १८ याद यायौ लुक्ष्यात् तदा
वासार्थिनो आहुत्याय नावरोदयः करणीय ईत्युक्तिः । १९
गद्यजर्कर्ये जुक्ष्यात् तदा आगमांसवर्जनम् । २० काल्पे
चेत् दर्भायामनभिशयम् । २१ अस्तु वेगं नोजनीयभोज-
नीयरूपपविकेभायाः । २२ सावत्रिकथावज्जोविक्वीर्त-
तयोर्विवेकोक्तिः । २३ आहुत्योरत्तराऽन्नतुगमने सति
निहिते हिरण्ये दितीयाकुतिहोमः । ३४० १४५०

१ आधानानलन्तरमारब्योर्देपूर्णमासयोरनन्तरम् इटि-
पशुवात्मावैरिद्वा सोमेत यजनम् । २ एकेषां मते
दर्श पूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते ताभ्यां पूर्णमासि
सोमेत यजनम् । ३ सोमयागकर्त्त्यामृतिजं
संख्यानिद्रपश्याय प्रतिज्ञा । ४ ते च लिपुरूपत्रनन्तरारसेन
तत्र बोड्यत्विजः । ५ वचप्रमाणस्त्रिवे बोड्यत्विजां
मध्ये स्वस्त्रप्रेशया उत्तरे तयः स्वस्त्रगण्मूला इति चह-
र्षमेव सुख्यत्वगित्तुक्षिः । ६ होता सैवावर्हयोऽ-
च्छावाकोपावस्तुत् इत्येकोगषः । अध्यर्थः प्रतिप्रस्या-
ता नेटेच्चेता इत्येकोगषः । ब्रह्मा आत्माच्छंसी
आग्नीधः पोता^१ इत्येको गणः उडाता प्रस्तोता मर्तिहर्ता
सुवृद्धपत्र इत्येको गण इत्येवं चरुर्षु कर्त्तव्यगणेष्वाद्या
स्वत्वारोमुख्याः । ७ एतेषामेव कृतिजाम् अहीनैकाहैर्यजनं
न सदस्यशमिष्ठवसाध्वर्यैर्यां कर्त्तव्यस्त्रिति आप्ननम् । ८-
मृत्युपतिसप्तदशानास्त्रानां बोड्यशानाम् कृतिजां सदै-
र्यजनम् । ९ ऐटिके तन्वे सलिलां पुरुषाणां समावापा-
दिकर्मणि यथार्थमूहस्य कर्त्तव्यत्वम् । १० अन-
ग्नीनां दीक्षणात् प्रभत्वेव यथार्थसमिधानमैटिके तन्वे
मृत्युक्तिः । ११ याजग्राहुयाक्षयोः अग्निर्मुखमित्युहः ।
१२ दरुङ्गप्रदाने अहविधानम् । १३ प्रैषेषु निवित्सु
आप्राप्तस्य अहस्य विधानम् । १४ अनैटिकात्वात् चक्र-
त्याक्ष इत्याक्षायायापाप्नोहविधानम् । १५ क्षक्तादप्राप्तौ
कुहास्त्रोहविधिः । १६ अक्षाक्षाकस्य निगदे उपद्वेषे प्रत्यु-
हवे चोहः । १७ अष्टैवैवर्त्ये गृह्यपतिप्रश्यानन्तरम् आ-
त्मादीनां सुख्यानां प्रवरणम् । १८ सर्वाक्षवर्गादित्वं
स्त्रिवोक्तप्रगम्य । १९ समानार्थेयाणां समानगोत्राणां
तन्वता । २० इत्याक्षयानां संख्यारात्याम् आवर्त्तनम् ।
२१ एकेषां मते अग्निचित्यावस्थु क्रन्तप उखायस्मरणीयत्वम्
ऐटिकं कर्म । २२ ब्रह्मण्खत्यत्ववत्त्वत्वत्वमृत्युणकानः
त्वया आमग्नीनां देवतात्मोक्तिः । २३ इदृश्यमृतिक्षत्त्वं याद-
उक्तोत्तरं यजैस्वरां भवितव्यत्वम् । २४ इत्युक्तिः
रथीयस्य पौलिक्षमादु यजैस्तरः २५ सोमप्रद्वह-
यस्य प्रायसीयाहस्यतोक्तिः । २६ औपदस्येऽग्निप्रस्य-
नस्य प्रदक्षाया अर्हु खरेषु नियमाभावः । २७ वर्मे मध्य-
सोत्तर्मयोनियमाभावोक्तिः । २८ सूक्ष्मै
१ दीक्षणीयायामिष्ठौ विराजौ धायेः । २ दीक्षणी
यायासमग्नामिष्ठू देवते । ३ सामिष्ठिवे त्रीयरैच्यार्थ-
ह-१८८ ४ अन्यथोर्मयोराग्नावैष्णवादधिकानि ह-

दीपि । ५ भुवहङ्ग आदित्येभ्यः मुखनपितैयो वा आदि-
त्येभ्यो आजग्राहुवाक्ये । ६ इदमादिषु उदयनोयायाः
प्राक् मार्जनाभावोक्तिः । ७ इडावां खक्षवाके च
स्थितानामाशिषां स्थाने आगूर्णमकमन्वस्य प्रयोगः ।
८ इडानिगदकथनम् । ९ खक्षवाकनिगदोक्तिः । १० ना-
मादेशाभावोक्तिः । ११ उदनीयपरिविहायाः कथनम् ।
१२ अग्निप्रययनोदरकालं गार्हपत्याह्वनीयबोध्ये
दीक्षितानामासनशयनदृपदञ्चारदेशः । १३ स्त्रियाँ दीक्षा-
विधानम् । १४ महाव्रतसहिते सत्रे विशेषोक्तिः । १५ इद-
याह्वातपचितेषु यत्कृत्याः सुत्याकृत्यत्कृत्याएवोपसदो
दीक्षाव भवन्तीति । १६ विक्षये काहानां कर्मचारः ।
१७ दीक्षाकालत्वं विधातव्ये दीक्षोपवर्षहितानामेकाहः-
प्रयोगकालविधानम् । १८ दीक्षाहः च परिसमाप्तेषु घननरं
यदहस्तिक्षित्वाहनि सोमक्रयविधानम् । १९ दृष्टः ४ दृष्टः
२ क० । १ सोमक्रदिवसे प्रायणीयेदिकरण्यम् । २ प्रायणी-
येष्टः शम्भवात्प्रभु, नोदयनीयान्तर्विमिति । ३ उक्ताया
इटेरनाज्ञेभागतं नोदयनीयत्वमिति । ४ अहर्गणेषु
सोमक्रयस्य सलहेत्वं चर्त्यत्वम् । ४ दृष्टः ४ दृष्टः १ क० ।
१ सोमक्रयरूपं कर्म । २ क्रीतं सोमं प्रायणीयसोमेपं
नेष्टवृत्तं अभ्यर्थ्युपु अनवः पवात् त्रिपदमात्रेऽतीते
वक्षदर्शं नोर्भव्यभागस्य सरखदेशे प्रेषितस्य सतः पाणी-
क्षावाहयतः प्रपदेन दक्षिणस्थां दिशि त्रिःपाण्ड्यप्रयत्नम् ।
५ अन्तरेष्टैव वर्त्तनी अतुव्रजतत्वं उत्तराश्रुत्ववनम्
न व्रजनविषेषे इत्युक्तिः । ६ अन्तस्तितसानसो दक्षिणपाण्ड्येन
सोमसमीपं गत्वा तमीक्रमाणस्य तत्त्ववावस्थानम् ।
७ अन्तस्तितेऽन्तिः दक्षिणात् पवादभिक्रान्तस्य वोभा-
मित्वां अवस्थानम् । आह्वानीयस्यायतोत्तुवजनञ्च । इषोमे
निहिते तित्वत्वं परिधानोक्तिः । ८ उपसर्वनविष-
वस्य विक्षेपोक्तिः । ९ दृष्टः ४ क० ४ क० ।
१ इडाना आतिथ्या नाम इदिः । २ आतिथ्यरन्ति-
मन्वनरुपाह्वक्रवनम् । ३ आतिथ्येष्टो धायाह्वयं,
जयावदियम्, आतिरूपं करिष्यतां स्वदमभिसंयनम् ।
४ उदकस्य रूपनन्वं सोमायायनम् । ५ उपसर्वु
उदकस्येष्ट उष्णोदकप्रस्त्रम् । ६ आयादनमन्वः ।
७ उदकस्य रूपनन्वं नमस्त्वाराङ्गुहिकृष्णेष्य प्रायणिवधानदृ-
ष्टव्यत्वम् । ७ दृष्टः ४ दृष्टः ५ क० । १ उदकस्य रूपनन्वाम्
आयादननिझवाग्वर्णाह्वयोक्तिः । २ प्रत्युक्तमन्वशक्ता
प्रवदेन उदरवायनम् । ३ पूर्वाह्वयविधानम् ।

४ दृष्टः ४ दृष्टः ५ क० । १ वाजग्राव्यवधाने सत्यप्रेक-
मेवाभिष्ठवनम् । २ होतादिषु उपविष्टेषु अध्यर्थ-
कर्तृकवर्मदुष्टाङ्गानस्य उत्तरारम्भे उद्देश्योक्तिः ।
३ अभिहिङ्गारवर्जम् उत्तराभिष्ठवनविधानम् । ४ उत्तर-
पठवस्य समाप्तिप्रयोजनानि । ५ उत्तरमयोः प्रवर्ग्ययोः
स्वरूपक्रवनस् । ५ दृष्टः ४ दृष्टः ७ क० । १ प्रव-
त्वैवपसदोः सम्बन्धाय पवर्वार्थं प्रपदस्य उपसर्वकर्त्त्व-
विधानम् । २ उपसदि पित्रग्राया जपत्वोपः । ३ पित्रवैव
प्रवेशोपेवशनयोर्वास्त्रानम् । ४ पित्रग्राया उपवेशनाति-
देशात् दक्षिणपूर्वप्रस्त्राविधानम् । ५ उपसद्यायमेतुवे
इत्याद्याः तिक्ष्णः वासिधेत्यः इतामाहुत्तमेन प्रथमेन रूप्त्वा
शोमं विष्णु बावाहोपवेशनम् । ० एकेव्रं भते देवतानाम्
नावाहनम् अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवताः इत्युक्तिः ।
८ खिट्कदादिप्रयाजाज्ञमाग्नेऽपक्रवनम् । ९ आया-
यननिझववोनिखत्वक्रवनम् । १० अपराह्णेऽपि कर्त्तव्यादा-
हृप्रसदि विष्णवादिक्रवनम् । ११ तत्पूर्वापराह्णिष्यकमर्माणि ।
१२ पौर्वाह्णिष्यकीनामुत्प्रसदां तु पूर्वाह्णेष्ये, आपराह्णिष्यकीनां
स्वप्रराह्णेष्ये कार्यतोक्तिः । १३ पूर्वाह्णिष्यक्यापराह्णिष्यक्या-
हृप्रसदो एकोपसद्यवद्वाराः, ताडश्या उपसर्व
विक्रहः च कर्त्तव्यत्वम् । १४ वट्टु वेति व्यवस्थाविकल्पः ।
१५ अहोनादीनाम् अध्यर्थं प्रव्यादुपसदिवश्यः । १६ एकेषा
शास्त्रानां ज्ञोतिटोमस्य प्रथमप्रदेवे धर्मेष्टाभावोक्तिः ।
१७ औपवस्थेऽहनि वर्त्तमानयोरुपसदोः पूर्वाह्णवैव
कर्त्तव्यत्वम् । १८ होता दीक्षितवेत् तदा औपवस्थेऽ-
हनि प्रथमोपदिव समाप्ताद्या प्रेषितः उत्तीष्ठचित्तर्थम-
हृप्रसदम् । १९ होतरि अदीक्षिते यवसामस्तात्तुवचनम् ।
२० पवात् पदमात्रे स्थित्वाऽभिहिङ्गुत्वं उरोच्चासोऽनवः
हृति सप्रवदावा अवस्थित्वप्रसदम् । २१ सुमन्त्रेष्टवा-
त्वप्रसदम् नोपान्विति । २२ व्रजसु अध्यर्थुपु अतुव्रजु-
वोद्भुवजनम् । २३ तिट्टु अध्यर्थुपु अतुव्रजनारम्भ-
स्याने स्थित्वा गूर्भुवः स्वरिति वाचं विवृज्य प्रव्यतेति
स्वर्वात्तुवचनम् । २४ होता दीक्षितवेत् प्रस्तोहकर्त्त्व-
सञ्ज्ञितस्य अनवः अनुगोतस्याशंक्षनप्रसदं कृतिः ।
२५ विभूत्याया वाचा पूर्वोक्तमग्नप्रहृश्यनम् । २६ अभिन-
पुष्टस्य पवात् वैद्वानरोयवजनम् । साग्निविष्टेषु क्रदुष
एतोष्टवितिः, असुशंसनं, वैद्वानरीयमित्वेतत् तत्वं भव-
तीत्युक्तिः । २७ व्रजसु निवमेदः । २८ उक्तस्यानि-
प्रक्रदनस्य कर्त्तव्यत्वम् । २९ दीक्षितवेदुवद्वा तदा तस्य

वसोर्धाराहोमकाले तत्प्रतिगमनविधानस् ३० रु० ४ अ०
टका० । १ हिवर्धनियोः गकटयोः अच्छर्युकर्तृकं प्रवर्तनम् ।
२ उक्तप्रवत्तने सोमप्रवहणेन कार्यतोक्तिः । ३ पूर्खो-
क्तातुवचने विशेषकवनम् । उराद्यामवद्यायाम् अधिहयोरि-
त्यस्माक्त्वच व्युक्तेऽवसानम् । ४ बडां राटीमीलमाणस्य
कृत्यशेषातुवचनम् । ५ उपनिहतयोर्मिथेषाः कृत्यशेषेण
परिधानम् द्विरु० ४ अ० ८ टका० । ६ प्रेतितातुवचने इतिकर्त्त-
व्यताक्तायाः । ७ अनुग्रन्थत उत्तरातुवचनम् ।
८ कृत्यशेषसामौ प्रणवेनोपरमः । ९ आग्निप्रोयम-
भित्रनात्सु अच्छर्युषु उपरेण तमतिवल्ल कृत्यशेषसातु-
वचनम् कृत्यशेषस्य चार्द्वते आरायः । १० प्रपद्यमानस्य
सोमस्याऽनुप्रदनप्रकारः । ११ शासासुखे भौपवेशन-
प्रकारः । १२ उपज्ञकर्त्तकस सोमप्रथयनस्य पात्तिकत्वकवनम् ।
१३ दोमसप्रथयतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः । १४ आहव-
नीयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियमः । १५ अन्नि-
चित्यासहितायां सोमयागक्रियायाम् अन्निपुक्तस्य
दक्षिणत उपवेशनम् । १६ अन्निपोषेये प्रथौ उक्त
ब्रह्मासनातिरेगः । १७ सौव्ये चाइग्नि वपाहौ मृद्युलसाह-
उनीयस्य दक्षिणत आसनम् । १८ उपहृष्टतये औमं पूष्यय
हविर्धने चायेण यदि गतः सात्तदा प्रपद्य-
माने सोमे आसादनाम् उनः प्रतेकादित्यक्तिः । १९ रु०
४ अ० १० क० । २० अग्नियोमीयेण पूर्णा चरणम् ।
२१ प्रथयनपर्यन्तस्तुतरवेदिसीपे आदशुमृदान्त्वा कार्य-
भेदाः । २२ होतुः स्त्रस्य विष्णुप्रस्त्र पश्चादुपवेशने कार्यभेदः ।
२३ मैत्रावद्यस्य ऋषिष्याग्रस्त्र पश्चाद्वस्त्रामम् । २४ ऐव-
स्त्रुतां हृषीगीति संचाकवनम् । तत्र उच्चारामटानां देव-
नानां संयुषत्वम् । रुद्रस्य गुणविकल्पय । २५ उक्तदेवतानां
याज्ञातुवाक्याकथनम् । द्विरु० ४ अ० ११ क० । २६ हृषी-
ष्टुष्टानीतिव्यापाशानां हविर्दां संचा, तासाच्चामायात्यत्व
तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्वं तासामटौ संहृष्टाः तत्तादितः
प्रस्त्रामेकस्याद्यात्मारवत्तारो गुणशक्ताः ततोविष्णुपद्मो
अदितिरित्येका, तत्तदातुमतिरिति हे । उक्तानामटानां
देवतानां याज्ञातुवाक्याकथनम् । दैत्यानामीयस्य नव-
मत्वं, कावस्य दग्धमत्वम् । २७ औपयाजैरङ्गार्व्यवपरि-
हारे यत्त्वस्य कार्यता । २८ आग्नीप्रस्त्रोपरेण होत्यन्यनं
दक्षिणे हृषीवेषे निधानम् । २९ यामिलोदाहरणे दक्षिणेन
मैत्रावद्यम्, हृषीवेषे एव निधानम् । ३० उपोत्तामनिष्ठामये
तत्रा देवप्रह्लादम् । ३१ उद्यम्यमूलोदासनप्रकारः ।

दधसतीवरीषां परिहारे क्रियमाणे शैक्षितानामन्तर्भावः
चदीक्षितानां बहिर्भवित्वा । ४ अ० १२५ । १ यस्मां
रात्रौ पशोः समाप्तिसान्तुर्यं भागे पञ्चप्रादामात्
प्राक् प्रातरतुवाकायामन्तितस्य विष्पूर्वकः आङ्गति-
होमः । २ उक्तविषये हितोयाहुतिहोमः । ३ बह्न-
ण्ड इतेवायं विधिः समान इति । ४ इविर्धाने
प्राप्य ररात्रभिमर्शनम् । ५ दक्षिणे पाणिना पर्यावेण
ररात्रभिमर्शनम् । ६ मन्त्रस्तरेण प्रातरतुवाकात्मवच-
नम् । ७ प्रातरतुवाकार्थमाज्ञानविषेषः । ८ अ० १३८-
देशताकक्षः ४ अ० १३९ । ९ कौपस्त्रकदः ॥ २ तत्रेति-
कर्तव्यताकलापः ४ अ० १४० । १४ अ० १४१ । २ तत्र
प्रातरतुवाकः । १५ पूर्वोक्तादन्यः प्रातरतुवाकः । १६ अ० १४२-
अ० १४३ त्रिभास्त्रेवस्य गायत्रेय चत्वर्द्दोनायावयनम् ।
५ राजन्यस्य न वैदुम, वैश्यस्य न जागतमिति ।
६ अध्याएवत् एकपदिपदाना संहितानामने प्रख्यक-
रणम् । ७ माङ्गल्यादीनां वयाक्रमं वक्तव्यता । ८ प्रेष्यतः
खर्गकामस्य माङ्गल्यकथनम् । ९ तमसोपवातपर्यन्तं
इडेयादेवं धूक्रादत्तनम् । १० तमसोपवातकाले इडेया-
दीयस्य लक्ष्मवर्चा प्रतिप्रतितमिति सूक्ष्मोपवशनमनम् ।
११ उत्सर्पवस्त्रहृषकथनम् । १२ अ० १५० ।
५ अध्याये । १ परिधानोत्तरात्मवचनप्रकारः । २ तत्र
नियददि । ३ अपोनग्नीयाणां प्रयोगमन्त्रौ । ४
प्रातःसवनस्य मन्त्रस्तरेण प्रयोगः । ५ अर्धवारसा-
त्तुक्षासेन वचनम् । ६ उटिकामस्य सामधेनीवत् प्रलक्ष्मा-
वचनम् । ७ प्रकृतिभावे यथर्चमर्हत्वैः लिङ्गाकाङ्क्षा । ८
दद्यमीपद्ये बह्नायात्मादः । ९ एकघनालु असु वाव-
र्त्तनीयर्चकथनम् । १० उटिपदमागतासु तादु जयमन्त्रः ।
११ सहीपागतासु तादु जयमन्त्रः । १२ उपतीवरीषु समा-
याताशु ब्राह्मणोऽकार्यवरचम् । १३ तीर्थदेशे होत्वाचमसे अ-
पां पूर्व भागे अपोनदेशोऽति भन्त्वा समाप्त प्रश्नेनोपरेणः ।
१४ निगदकथमेन निवृक्तमणविधिः । १५ असामेकधना-
नामामक्षन्वीनां सुखतो गत्वा ता । अपरेणातीत्य उपरतः
स्थितविधिः । १६ तास्तद्वृणेणातीतास्त्वावर्त्तनम् । १७
अन्वाट्वा मन्त्रकमेण ब्रजनम् च गत्वानप्त्वे प्रश्नेन स-
न्नानकिया । १८ उपतीवरीषाम् उत्तमयात्मवपदनम् । १९ उत्तमानि-
रुद्धेन होमाभिसुखे उपवेशनप्रकारः । २० अ० १४३ ।
१० । १ उपांशुनामयहे चूयमाने तदभिसुखीभूय प्राण-
वायोर्जायिकाहुरेण बहिपूरणम् । २१ हिः स्यस्य वायो-

नेसिकवां देहे प्रवेशनप्रकारमन्त्रौ । ३ उपांशुपहार्यसो-
मसदनसाधनपापं व्यानाय लेलभिन्नस्य वाचिकर्गः ।
४ सैवावरणज्ञाणोः कार्यमेदः । ५ ताभ्यागितेरेषां
दोक्षितानां कार्यमेदः । ६ विप्रडुष्टोमै लता व्याघ्र्यु-
हुत्वा अन्योन्यं सृश्वल वातीर्थ्येशात् सर्पनोत्युक्तिः ।
७ इहिष्पवमानुत्यर्थुद्वातारमभिमुखोऽय वृत्तिजा-
स्पवेशनम् । ८ तत्वैवासोनेन द्वोया तेषामुपविष्टानामतु
मन्त्रये मन्त्रः । ९ होतर्दीक्षितव्येऽनुमन्त्र याजमानार्थं ग-
मनम् । १० दोक्षितस्त्र होत्रवत्सरसवन्योः सर्पणमपि ।
११ ब्रह्मैवावश्यायोर्धिवानमेदः । १२ प्रातः सवने ब्रह्मणः
कार्यमेदः । १३ तस्यैव हितीयहतीयसवनवोः कार्यमेदः ।
१४ मन्त्रमेदं जत्वा मैवावश्यं प्रति सुधमित्युद्देसे न
निदोजनम् । १५ सू० ५८० २५० । १६ सवनीयेन
परुना चरणम् । २ शास्त्रान्तरे या देवता परमोरक्ता
तद्वेषतः पशुः कार्यः । १७ क्रममेदे देवतामेदः । ५
चम्नीयोमीयपशुधर्मविशेषतिदेशः । दे परिव्ययप्र-
कारः । ७ ऐटिक्षेपु निगमेषु व्यावाहनप्रकारः । एहा-
रियोजने विशेषः । ८ विषयमेदे प्रावितादिनिषेधः ।
९० अनिदित्वेवताकरोमानां देवताः सवनेदेवता एवेति
तासामावाहनम् । ११ अक्षकावेऽपि तासामनुरूपं नम् ।
१२ अच्छावाकं गिराऽन्येषां वपट्कर्त्तुषाम् पप्रताङ्गति
ज्ञोमः । १३ आत्मालभार्ज्ञनप्रभति पाशुकं कर्म्मक्षत्वा सौ-
मिककर्म्मकरणम् आदिवाद्युपस्थानम् । १४ आदिवा-
द्युपस्थानप्रकारः । १५ निर्मन्यदेशे यूपादिभिः सह आदि-
वादीनामुपस्थानम् । १६ यामिलोऽथगोड्वाल्याजोत-
करासामानां स्वाहातामुपस्थानम् (वासावोबिष्पवमान-
सुतिदेशः) । १७ आग्नीध्रावाकवदनस्थानदक्षिणमार्जा-
वीयपहवमसादनदेशहृष्टराणां दक्षिणाहतासुक्तप्रकारेण
उपस्थानम् । १८ आग्नीध्रुतरेण परिव्यय सदोदारं प्राय-
सदोऽभिमर्थनमन्त्रः । १९ हारिभवे स्यूर्ये अभिन्नस्य शास्त्रा-
मुखोयादीनामुपस्थानम् । २० उपस्थितानुपस्थितयोर्दर्शन-
पूर्वकं सर्वतोऽच्छा सदस्यः पूर्वद्वारस्ये नोपस्थानं कार्य-
म् । २१ उपव इत्यूर्चं सह जपनः होता मैवावश्यः
ब्रह्मणाक्षंसी योता नेदेवेते पञ्चपूर्वद्वारेण सदः प्रविश्यो-
पतिष्ठेत्रिक्ष्युक्तिः । २२ तेषामुक्तक्षेष्यं रुद्रप्रवेशः, व्युत-
क्षेष्यं उपवेशनं ततो मन्त्रविषेप्लपः । २३ ग्रसर्पकामा-
वृत्तिजामुपस्थानादिजरानधर्मस्य ब्रह्मग्रन्थिदेशः ।
२४ स्वस्वभव्यवस्थसमीमे तेषामुपवेशनम् । २५ उक्त-

रुद्रेणाग्नीध्रस्य सुप्रकाशम् आग्नीध्रीयस्यानप्रवेशः ।
२६ ग्रसर्पिण्यां तेषां दक्षिणादय उद्दृ संस्थानानीत्युक्तिः ।
२७ आद्योहर्वैत्यं त्रावहणयोर्वैपरीत्यं ततस्त्र मैत्रावरण-
दक्षिणातः स्वस्थानतशोक्तरतोहोत्रः स्थानम् । २८ तेषां यथा-
स्थान सुपविष्टानां स्वस्वस्थानसोक्तरदेशस्य विसंस्थितसंचार-
संज्ञा । २९ अनुक्तस्यानानामृत्यिजां दक्षिणाधिष्ठाप्तम् तरेण
विसंस्थितस्त्रारदत्युक्तिः । ३० सू० ५८० १८० १५० ।
१ प्रतिसदनमिन्द्रदैवतैः पुरोहायैवरणम् । २ प्रांतः सवने
धानावन करम्भृणमित्यतुयाक्या । ३ माध्यन्दिनहतीय
सदनयोः प्रैवमेदः । ४ आदेशपदसुदृश्य तेनैव पदेन यागः ।
५ यत्र कचित् कर्म्मणि प्रैवेण यागे कर्त्तव्ये यज योऽस्तु
इत्युक्त्व तयोः स्थाने आगूर्वषट्कारी क्षत्रा यागरत्युक्तिः ।
६ अनुसवनमनुयाक्यामेदः । ७ अनुवाक्यास्यपुरोहायस्य
बङ्गवचनानातोक्तिः । ८ चक्रमेदे ऊहनिषेधः । ९ सू०
५८० ४५० । १ द्विदैवत्याद्यापैषानुवाक्याभिवृत्यम् ।
२ द्विदैवत्ययोरत्तुकाक्ययोर्हक्तिः तेच्यपृथक्सप्रणवे प्रयोज्ये
ते च सहानवानम् । ३ प्रैवाण्यासनवाननिर्खयः । ४ चक्र-
मेदे हे याज्ये ते च सहानवानम् एकाग्ने पृथक् वषट्
कारे च वक्तव्ये इत्युक्तिः । ५ प्रातः सवने इदमादि अनवानं
याज्यानुयाक्ययोरिति निर्खयः । ६ प्रैवै याज्यानुवाक्ये च
उत्तरयोर्ध्योरनवानं भवतीत्युक्तिः । ७ सोमप्रहण-
पात्रमङ्गत्वा अच्युत्युणा तदूपाह्नम् । ८ तत्र च अन्वयः । ९
तदूपहीत्वा दक्षिणोरुक्षादनेन तत्र स्थापयित्वा आकाश-
वतोभिरुद्धुबीभरिष्यधानम् । १० एवमुक्तप्राप्तयोर्ध्या-
सादनप्रिधानानि । ११ प्रतिप्रहभव्यत्यक्ते सव्येन प्रिधा-
नम् । १२ मैत्रावस्थस्यासादने विशेषः । १३ अनुवचन-
याज्यासंप्रैषाः नित्यमध्युयो कार्याः । १४ अनु-
सवनं चमसेषुद्धीयमानेभ्यः सोमेभ्य एक्कस्त्रक्षज्यपः ।
१५ अनुमशनं प्रेषितस्त्र होतःस्त्राभिः प्रस्थितयाज्याभि-
र्यजनम् । १६ प्रगास्त्रादीनां नामादेशं प्रेषिताना-
मेव यजनम् । १७ प्रशस्त्रादिवाद्याद्यक्षक्षनम् । १८ प्रा-
तः सवनीयप्रस्थितयाज्योक्तिः । १९ लतीयसवनीयानु-
वप्त्रकारः । २० मारुत्वतोये हारियोजने प्रस्थितया-
ज्यादिमेदः आक्षिने याज्याशून्यत्वम् । २१ यज्ञ-
गायः । २२ प्रतिवप्त्रकारं भवत्यम् । २३ दृशीमिवो-
त्तरभक्षणम् । २४ अध्यर्योराहवनीयदेशात् सदसो-
गतिः । २५ अगच्छत्तमध्यर्थ्युपति अद्यभिन्नोदिति होत्रः
प्रभः । २६ पृष्ठस्य तस्य होतारं प्रति अद्याङ्गिलुक्षरोक्तिः ।

२७ ततो होहजप्यमन्तः । २७सू० ५च० ५क० ।
 १८ उत्तरयात्रिवदं सव्येनापिधाय ऐन्द्राशायत्र पात्रं इत्तिष्ठ-
 खेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्यर्थ्युत्तापि तस्य यहशाय एव
 बहुरिति भक्तेण होत्वा प्रख्यनम् । २ नारिकाम्बामव-
 ग्राय होत्वा सोमस्य भक्तेण भन्तः । ३ होत्वा भक्तिमध्य-
 र्युत्तापि प्रतिभक्तिं होहवद्यमसे किञ्चिद्विनीय अनाद्यै
 वोपह्लानाटि कृत्वा एुनः सह भुक्ता येवं होहवद्यमसे आ-
 नोय तत्पात्रोत्सर्गः । ४ उत्तरयहपात्रे उत्तरभग्नां-
 तिदेशः । ५ उत्तरयहपात्रयोर्नु उत्तरभक्त्यम् । ६ दिदै-
 वत्त्वानां मध्ये कस्त्वित् पर्यह्य होहवद्यमसे अनवनोत्तस्य
 नोद्दुर्गः । ७ होत्वः भैत्रावरुणस्य यहपात्रसाध्यै
 पूर्ववत् प्रख्यनम् । ८ तस्य दक्षस्याभ्यां नेत्राभ्यां
 क्रमेणेत्यम् । ९ भैत्रावरुणस्योत्सर्गात् कर्म तत्वा
 दक्षहस्तेनाच्चिनमपिधाय सव्येन होहवद्यमसादाने-
 मन्त्रोक्तिः । १० सव्यसारतिना सव्योरुपसनमाच्छाद्य
 तत्वं निधायाहृताङ्गुलीभिरपिधानम् । ११ होहवद्यमसं
 सव्येनापिधाय दक्षिणेनाच्चिनं गृहीत्वा पूर्ववत् प्रख्यम-
 नम् । १२ चाच्चिनस्त्रवृज्य दक्षहस्तेन होहवद्यमसं
 निधाय जलं सूक्ष्मा इडोपह्लानम् । १३ इडोपह्लान-
 क्वाचे चमसिनः स्वस्वदमसस्तेषु भवेत्तद्यमनम् ।
 १४ अवान्तरेषां प्राश्याच्य होहवद्यमसभक्त्यम् । १५
 दोक्षिणस्य होत्वः दोक्षिणा उपह्यथ्वमित्युक्ता चमस-
 भक्त्यम् । १६ यजमाना उपह्यथ्वमित्युक्ता वा होहवद्यमस
 भक्त्यम् । १७ सुख्यान् प्रति इष्टकृत्तचाम्भोत्कीर्तनेन इत-
 रानमृत्यान् प्रति होत्वका उपह्यथ्वमिति कीर्तनेन च
 चमसभक्त्यम् । १८ उत्क्रमेण दोक्षिणादीक्षिणां भैत्रा-
 वरुणादीनां स्वस्वदमसभक्त्यम् । अदीक्षिणां समान
 भक्तं प्रति पूर्ववत् उपह्लानं तत्वा चमसभक्त्यमिति भेदः
 २० अवमस्तानां सुख्यचमसाङ्गत्यम् । २१ इष्टेष्कलशा-
 दुङ्गुत्त्वाचमसानां सोमभक्त्यम् । २२ सर्वत्र सोमभक्त्ये
 वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होत्वविष्टकृत्यावृत्प्रथम-
 भक्त्यै पश्चाद्गुडातादीनां भक्त्यमिति गौतमसतम् ।
 २४ तौत्वलिमते इतरेषामभक्त्यम् । २५ गात्राग्निमते
 सर्वेषां भक्त्यम् । २६ सोमभक्तेत्तरं सुख्यदयस्तर्गेभन्तः
 २७ प्रथमद्वितीयदेवोः सवनयोराद्यानां हितीयानां चम-
 सानां जलेभाभिर्दर्शने भन्तद्वयम् । २८ तौतोयसवने आद्या-
 नामे य तथाभिमर्शनम् । २९ उद्देष्यात्मियविना रुदि-
 पात्राणां सुख्यदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यसाप्त्यायनेन

भादितानां चमसानां भाराशंससंज्ञा ३०सू० ५च० ६क० ।
 १ अच्चिनकाले चक्षावाचस्याग्नीप्रसोत्तरं सदोगत्वा
 खस्याने उपवेशनम् । २ अध्यर्थ्युत्ता दत्तं उरोडाशखरुड-
 मिड्डामित्रोद्यम्य प्रेषितस्याच्छावकस्य जप्यं हचन् । ३
 यजमानेत्यादिना अन्येन प्रणवेनोपसन्ननहृपनिगदः ।
 ४ उत्तरनिगदसमाप्तौ अध्यर्थ्युत्ता होहवद्यमह्याकाङ्क्षा । ५ उप-
 ह्लाने प्रकारः । ६ उत्तीर्यमानाय प्रत्यक्षा इति स्वक्षसा-
 चक्षावाक्येनात्मवचनपूर्वकं वजनम् । ७ उरोडाशखरुडः नि-
 धाय जबं सूक्ष्मा चमसभक्त्यम् । दव्यस्त्रूटोदकानां सोमे-
 तेरहृषिणां स्वर्णविषेधः । ८ उरोडाशखरुडप्राशनप्र-
 कारः । ९ यदाच्छावक उपविष्टदा अङ्गां तीर्थेन निष्क्रिय
 बहिर्वेद्यामानीश्रीयं प्राप्नोति चक्षावकश्च दग्धलहृपं उरो-
 डाशखरुडः प्राप्त्य तीर्थेन निष्क्रियाच्यतं देशं प्राप्नु-
 यात् इतरे होत्वादयोऽप्यतुपविष्टएवाच्छावाके तं देशं
 प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अच्चिन् काले चुच्छिट्यर्थभन्नादिपि
 प्राप्त्य प्रतिस्थितं उत्तरकण्ठकीकृत्य कर्म कार्यम् । १२ सू० ५च० ७क० । १ सव्येषु प्रतिस्मेषु इत्युवाजै-
 चरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषप्रसामान्त्रये पञ्चमस्तकस्य
 चहत्याजानां प्रैषत्वम् । ४ स्वस्पैषेण प्रेषि तस्य यजनम् ।
 ५ अध्यर्थ्युत्तरप्रतिभ्यां प्रेषितस्य होत्वज्ञनम् । ६ै
 प्राप्तिके षडेऽहनि अध्यर्थ्युत्तरप्रतिभ्यां स्वयं यजनम् । ७ तयोर्यजनप्रकारः । ८ वषट्कर्णूणामानान्तर्यैषं चतु-
 पात्रभक्त्यम् । उत्तर अध्यर्थ्योः एष्यक्भवण्यम् । १० तत्रैव
 काले प्रतिभक्तस्योपह्लानम् ५च० ८क० । १ इति-
 पात्रभक्त्योत्तरनव्यौदौ कार्यप्रकारः । २ प्रातः सदने शस्त्रा-
 दिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः, प्रथम्यप्रभृतीनां सव्यवान्तःश-
 खस्त्रम् । ३ उक्तेनोपाङ्गानेनोत्तरयोरुपसन्नननम् ।
 ४ अवोदामेदैवत्यस्य प्रतिगरेवं च शस्त्रस्त्रत्यस्त्रः
 इत्युक्तिः । ५ आहावे शोऽसामोदैवत्यादेः प्रतिगरेवं च
 ईप्रथमे झूतादि अवसाने असुतादिरिति परिभाषितस् ।
 ७ आहावेत्तरे प्रथमे प्रथमत्वं न झूतादित्वम् । दव्यव-
 साने प्रथमस्य प्रतिगरेमत्ता । ८ प्रथमवान्तर्य उत्तिष्ठयद्वय
 विकल्पः । ९ अवान्तःशस्त्रप्रथमादित्वाने प्रतिगरेवं च शस्त्राने
 त्वं प्रथमत्वं न झूतादित्वम् । ११ लिंगेष्टप्रदादौ
 शंसनावसानविषेधः । १२ लिंगिदो वधायठितसवसानं
 कर्त्तव्यं तर्वैक्षत्यव्य । १३ लिंगिदां व्याहानाभावः ।
 १४ तस्या उपसन्ननग्नाभावस्य । लिंगिदादुत्तमेन
 पदेनाज्यस्त्रक्षेपोपसन्नननम् । लिंगिदारेण सर्वा-

निविदः शंसत्वा इत्युक्तिः । १७ पदसमान्नायानामपि
निविदां तत्त्वशस्त्रव्यत्वम् । १८ अस्त्रानि निविदोऽन्यासु नि-
वित्सु पदसमान्नावेषु च उपसनननम् । १९ अन्यासु
निवित्सु आहानञ्ज भवतीत्युक्तिः । २० तत्र हे रुक्मि
त्रीया वा आज्ञावाये विहितानि तत्त्वाद्यस्यैवाद्यायाः
तिः गंसनं नेत्ररसेति निक्षमनम् अईर्वद्विविग्न्ह च तथा-
त्वम् । २१ विष्णु ग्राणसन्नानस्य कार्यता । २२ प्रति-
पदामाद्याया ऋचः पूर्वोक्तप्रकारेण्यं गत्वत् । ऋगा-
वानस्य तथातञ्ज । २३ ब्राह्मणविहितस्य आतुप्रवर्ये वि-
कल्पः । २४ याज्ञानानां शस्त्रत्वत्तमाया आहानपूर्वकप-
रिधानीयतञ्ज । २५ सर्वासु शस्त्रपरिधानीयासु उक्तप्रभारी-
तिदेशः । २६ उक्त्यं वाचीत्यादि शस्त्रा जपः तत्र याज्ञा,
उक्त्यपात्रसाये भक्षणञ्ज २७ सर्वेशस्त्राव्यान्ते चु चम-
सिनयमसमक्षणम् । २८ अदियसावित्पयहयोर्वट्कर्त्त-
भक्षणाभावः । २९ ०८०८० । ३० शस्त्रात् परं त्वोत्तम् भवती-
त्युक्तिः । ३१ एवेति प्रोक्ते प्रस्तोत्रा उहातुर्हिङ्कार काले प्रातः
सदने शस्त्राव्याहोरत् इत्युक्तिः । ३२ उत्तरयोः सदनयोः
प्रतिहारकाले तथाहानम् । ३३ वायुरप्येगा वज्र-
प्रोरित्यादीनां सप्तानामृद्वां पुरोरुक्षं च तस्यास्त्वा-
उपरिटात् रुच रुच तत्र शंसेदित्युक्तिः । यायवायाह
दर्शतेति सप्तानां तत्त्वं च शस्त्रस्य प्रलग्नं च ।
तत्र दितीयायस्तिःपाद्यत्वम् । ३४ पुरोरुक्षं चक्षकानां
सप्तानामृद्वां मध्ये विश्वान् देवानित्येतस्या वज्याः अईर्व-
च्छ्वच्चेत्विरवानेनाहानम् । ३५ पुरोरुक्षं च तस्यामया
मांसेत् तस्या अंशसने ३५ि रुचे आहानं कर्त्तव्यम् ।
३६ प्रतिरुद्धर्माधुक्षन्त्याधीन्यत्वम् । ३७ उक्त्यं वाचि झोकाय-
त्वेति शस्त्रा जपः । तत्र विश्वेभिः सोम्यं निविदि
याज्ञा । प्रगत्वा ब्राह्मणाच्छंसे अच्छावाक इत्येते त्रयः
शस्त्रिष्ठोहोत्राकाच इत्युक्तिः । ३८ उक्तानां तत्त्वाणां प्रातः
सदने चतुराहवानि शस्त्राणि । तत्त्वेति सदने पर्यायेषु
अतिरिक्तेषु भवत्तोत्युक्तिः । ३९ माध्यन्तिने पश्चाहायानि ।
४० त्वोत्तियादुद्देश्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगायेभ्यः वाया-
यव्य । ४१ आहानं कार्यम् । ४२ इत्येत्वेतानि उपहावस्य
निवित्तानि । ४३ तेऽयोऽन्यदप्यनन्तरम् । होत्रा
कर्त्तव्यम् । ४४ आदौ निविदानीयानां सूक्ष्मानामनेकञ्चेत्
प्रयभिज्ञाहावः । ४५ आपोहि डा इत्यादि रुचे आहावः
कार्यः । ४६ तेऽपां शस्त्रादिप्ये तत्त्वासे त्वोत्तियानु
रुपात्तेषु आहावः कार्यः । ४७ माध्यन्तिने तेऽपेत

शस्त्रेषु तत्त्वीया आदेशासे प्रगायाः च्चेयाः । ४८ प्रगाय
इत्युक्ते त्वोत्तियोभवति नान्येत्युक्तिः । ४९ आव्यानि
शस्त्राणि । उक्त्यं वाचीत्यादि शस्त्रा प्रातः सदने
जपः । ५० घोड्डशिन जह्नः यानि शस्त्राणि तेव्वपि
अवयवेष शस्त्रा जपः कार्यः । ५१ सुषोड्डशिन उक्त्ये
उक्त्यं वाचीत्यादे माध्यन्तिने विशेषः । ५२ अनन्तरस्य
पूर्वेण तत्त्विधिवत्तोक्तिः । ५३ इन्द्रः प्रभाण्डलिङ्गदैवतः
त्वोत्तियाणां तत्त्वता । ५४ वार्षेण्यापि तत्त्वतेत्येके-
आहः । ५५ अद्यानां सित्वावस्था इत्याद्योयाज्ञाभेदाः तासां
मध्ये कामाङ्गित् त्वोत्तियानुरुपत्वम् । तासां मध्ये यासु-
कासुचिद्यादिष्वन्दोगाः सुवीरन् तदा तिष्ठभिरेव त्वोत्तियां
हत्वा शिद्भिरुद्धरूपः कर्त्तव्य इत्युक्तिः ५६ ०१०५० ।
५७,५८,५९,६० अतिरात्रघोड्डशिन होत्रादीनां निष्कमण-
प्रवेशादिप्रकारः । ६१ यजमानस्य पूर्वद्वारेण्यं प्रतिसर्पणम्
५७ ०१०५० । ६२ उक्तकाले यावस्तुतः प्रपदनस् । ६३ तस्य उप-
सर्पणमपि तदैव । ६४ तस्य हविर्द्वानशकटस्य उत्तरशिरोद्धरा-
शिरोदेशे हृष्णनिरग्नेन तत्त्वा सोमाभिष्ठुष्य स्थितिः ।
६५ तत्वोपवेशने मन्त्राभावः । ६६ प्रविष्टस्य यो अद्य सौम्येति
मन्त्रजपः । ६७ अर्धव्याप्ता तत्त्वे उष्णीषदानम् । ६८ तस्या-
ङ्गलिना यहयेन तेन संस्केत्यर्थेणोत्तमां सोमाभिष्ठवाव
यावाभिष्ठवनम् । ६९ इन्द्रमादि मध्यमसदनं तत्र मध्यमस्तरेण
प्रयोगेष्व । ७० अर्वुदनामधेयस्त्रक्रोक्तिः । ७१ तस्य प्रा-
गुक्षमायाः च्च व उक्तसे इति गृह्णत्वाऽपाठः । ७२ उक्त
स्त्रक्रोक्तेष्वरिटात् शिद्याऽर्वुदसोत्तमया परिधाय देवां
यज्ञयुन्त्येष्वीष्व तत्त्वे देवम् । ७३ अन्येषु दिनेषु आदाय
पुनर्यज्ञमायादानम् । ७४ अन्यदिनेषु तेन तहत्त तत्त्वे
एव तहानम् । ७५ गाणगारिमते अपराभिष्ठपकरणम् ।
७६ अचार्यायस्य समेतु ते इत्याद्यः इदं चक्षसाय चत्वार
सूक्ष्मा भवन्ति अर्वुदस्य चतुर्थीं उत्तर्त्वं च्च तत्तमाधिर-
धानीया यिष्टा इदं ता अपि चत्वारसूक्ष्मा यता
प्रावमान्यः । ७६,७७,७८,७९ एवां चतुर्थीं तत्त्वानां
क्रमेण कर्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसेकरूपे
चायायने प्रथमम् मार्जने हिसीयम् दोहने तत्तीये
अभिष्ठेष द्रवीकृतसाध्यनीये सम्भरणरूपे आदेचते चतु-
र्थम् । ७१० प्रतिष्ठहक्षकूटं अर्थात् विनियोगः । ७११ शब्दने
माचिदन्यद्वीति उक्तो विनियोगः । ७१२ अर्वुदपावमानीयो-
ऽन्यद् सर्वं समानम् । ७१४ केषाङ्गाङ्गते अर्वुद्वै समता
७१५ अन्यमते प्रदो यावाण इत्यस्य समता ७१६,७७ सुते

साध्यन्दिने पावमाने विह्वाङ्गारान् उपर्युक्तम् । ५ अ०
१२क० । १ प्रवर्ग्यति क्रतौ दधिष्ठर्णे चरणम् । (दधिष्ठः
कर्मभेदः) । २ वृग्वावानस्य तद्वर्णत्वम् । ३ भक्षण
कृज्या । ४ होतर्वदस्येत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽवपश्यतेत्युक्तिः ।
५ आतं हविरित्यकौ आतं हविरित्यत्वचनम् इयमहु-
वाक्याः । ६ परि त्वाने इत्यादि मन्त्रामेनिमित्त-
भेदोक्तिः । ७ देवितस्यैव अनिष्टा जपः । दसव-
नीयानां पुरस्तादुपरिष्ठादा पशुपुरोडाशेन चरणम् । उ-
एकमते तेन नाचरणम् । १० आश्मरथरमते तेनाचरणम् ।
११ अहोनैकाहेषु नारांशंसाशादनात् परं इत्यिषानयनम्
१२ अहोनैकाहेषु देवितस्य जप्तमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नी-
भ्रेण उक्ते स्वयमानानां दक्षिणाहुतोनां हवनम् । ४ आहुति-
मन्त्रप्रकारौ ५ विहारदेशाभिक्षेप नीतेषु दक्षिणाद्येषु
मध्ये प्राणिरुपदक्षिणाद्यमतिप्रयोगे मन्त्रभेदः । ६ अप्राणि-
द्रव्यस्याभिमर्शनमात्रम् । ७ कन्याया दैविवाहविधि-
ना दसाया आदानेऽभिमर्शनमात्रम् न पाणिप्रयत्यम् ।
८ एवं प्रतिप्रयत्यनियमः सर्वतः । ९ प्रतिगृह्याम्नीप्रीयं
प्राप्य उक्तिष्ठहविषः सर्वैः प्राप्तम् । ५ अ० १२क० ।
१ महाहृष्टेन यहेन चरणम् । २ तत्पात्रभक्षणे मन्त्रः ।
महाहृष्टेन यहेन चरणम् । ३ माध्यन्दिनसवने यस्तादिषु
आज्ञयैराहावप्रकारः । ४ महाहृष्टेन प्रतिपद्मुचरसंज्ञौ
तत्त्वो । इन्द्रियिष्ठः प्रगाथः । ५ ब्राह्मणस्यप्रगाथः ।
७ तत्त्वाः प्रतिपद्मुचराः, द्वृचाः प्रगाथाः । अब्द्यमारभ्य
ब्राह्मणस्यत्पर्यन्तं सर्वमर्हचम् । ८ स्तोत्रियाहुचराः
प्रतिपद्मुचराः सर्वैव प्रगाथाः । ९ गायत्रादीनि
पञ्चप्रनानि अर्हचर्षणः यस्तानि भवन्तीत्युक्तिः । १० पञ्चग्रा
उत्सरेषु त्रिषु या अच्छव्यदास्तासामर्हचर्षणः शंसनम् ।
११ पञ्चपदाष्टु पञ्चिषु द्योर्हयोः पादयोर्हिरवसानम् ।
१२ आश्वदनश्वे वा: पञ्चयस्तासामर्हचर्षणः शंसनम् ।
यज्ञशंसनं वेति विकल्पः । १३ स्फूक्तमतायाः चक्षुः पञ्चः
शंसनकथनम् । १४ पञ्चैः पञ्चैः शंसने ये उत्सर्वे पदे
अतिरिच्छेते तयोः समं कल्पा शंसनम् । १५ उक्ता-
दन्यत्र पञ्चः शंसनम् । १६ अर्हचर्षणते प्रणवं कल्पा
मन्त्रननम् । १७ तत्र धायाभेदाः । १८ महाहृष्टेन प्रगा-
थः । १९ जनिष्ठा उय इति चक्षोक्तिः । २० उक्त
स्फूक्तमार्हा एकाधिकाः यस्ता तदन्तराषे इन्द्रोमह-
त्वान् इत्येत्या निविदोधानम् । २१ माध्यन्दिने
अयुग्माद्य तथा धानम् । २२ तत्रे एकां यस्ता युग्माद्य च

चक्षों यस्ता निविद्वानम् । २३ लतायसवने एकां
यस्ता निविद्वानम् । २४ त्रिष्ठपि सवनेष नेत्रे ऊजतात्मनः
यामं ध्यायता च निविद्वेषा । २५ सर्वत्र तयैव परिधाना-
तिदेशः । २६ यस्ता जप्तमन्त्रः याज्ञामन्त्रवा । ५ अ० १४क० ।
१७ विष्णोवद्येति यस्तानाम । २७ दिष्टकार्ये रथनरं साम-
सामग्राः कुर्वीर्तन् अभित्वा श्वर । नोरु मः "अभित्वा पू-
र्व दीपतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियाहुचरौ स्याताम् इष्ट-
शब्देनात् ज्ञोतिष्ठोमाङ्गमूतं सामाभिव्यक्तमृगचरं
यस्माद्य सुतिजन्मं शास्त्रकसमधिगत्यं कार्यसुच्यते ।
२ अन्ययोरपि प्रगाथयोः स्तोत्रियाहुचरपत्रोक्तिः ।
३ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथत्वम् यामगैङ्गिष्ठपदोत्तरं लघाकार-
तथा गानेऽपि वद्यु चैरद्विचत्वेन शंसनम् कार्यम् । अ-
न्यासेन लघाकारस्वनेऽपि तां हृचा एव न लघाः
कार्याः ताभित्वा शंसनं कार्यम् । ४ इष्टहतीच्छन्दस्त्वे हृच
प्रगाथे चतुर्थवडौ पादौ युनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पाद-
योरेवसानकरणविधिः । ५ यदि तिष्ठोष्टहत्य एव चिक्षी-
विष्णाकादा चतुर्थवडौ पादौ द्विरभ्यसानं कार्यम् ।
काकुभेषु प्रगाथेषु लघोयपञ्चमौ अभ्यस्यावसानं कार्यम्
६ प्रत्यादानेन उत्तरा लघय पा भवति । १० येष्वहः स-
ष्टुहृष्टयन्तरं वा तयोः संहतिर्वा इष्टकार्ये भवति तत्र
हृष्टयन्तरस्तोत्रियाहुचरपयोः शसनं यथा भवति तथा
इन्द्रियिष्ठवद्याहुप्रयत्यस्यावसानं शंसनम् । ११ इतरपृष्ठे
हृष्टतो लघा शंसनम् । १२ यदा हृष्टयन्तरे गाय-
त्रादिषु अभ्यस्ताषु तिष्ठु क्वचु स्वते स्वयोनिषु वा
हिष्ठपदोत्तराकारं तदापीन्द्रनिहृष्टवद्याहुप्रयत्यक्षस्या-
र्थस्य यथाशुतं शंसनम् । १४ उक्तिविद्वा
र्थस्य यथाशुतं शंसनम् । १५ एककिन् दिने सर्व-
भूमागितया उपर्युक्तमानोच्चोतिष्ठोम एकाहृष्टवद्याच्चा-
परिमितश्यः परिपूर्ण शसनयुक्तः । १६ एकाहः यद्यु-
भ्यसामा हृष्टयन्तरसामसाध्यः तस्य पवसाने योनिरत्नरूपा
भवतीति । १७ योर्तिष्ठोमित्त्रः यःक्षिदुभ्यसामा एकाहः
स्यात् तत्र पवसाने यद्युक्तं तस्य योनिरत्नरूपा शसा ।
१८ निष्ठेवल्ये धायाया ज्ञाह्यं स्यानं योनिस्यानं तदेव
शंसनस्यानम् । १९ अनेकासां सामयोनीनां सह शंसने
प्राप्ते आदावेत्वा सर्वासामाहानं सदृशं पृथक् वा कार्यम् ।
२० ब्राह्मणस्यत्वमृत्युयसामप्रगाथानामनेकेषां सह-
पातेषु इन्द्रनिहृष्टवद्याहुप्रयत्यसाम । कार्यः । २१ तत्रे

भावासामप्रगाययोः प्रदर्शनम् । २२ कविशेषे ऐन्द्री
निविदु घेयेलुक्तिः । २३ अतुब्राह्मणं स्वरः उक्तं वाचो-
न्यस्य शस्त्रा जपः । पिता सोममित्यादि वाच्या । ५४०
१५५० । होतकाणां स्तोत्रियातुरुहपौ प्रगायो याच्या चेति-
निर्णयः । १ तत्रैव वाच्यान्तरं तत्काले सबनसंस्था
निमित्तकर्म कार्यं ता ५४० १६५० । १ उत्समस्तेण
तृतीयसवनम् २ आदित्यपर्वेष्य चरणम् । ३ हृष्यमान
यज्ञाणामीक्षणे जप्तमन्तः । ४ स्तृते अर्थवेदे पदमाने विहृ-
त्याक्षारान् मनोतादित्यिङ्गान्म् प्रशुकर्म कल्पा नारा-
शंसवादनपर्यन्तं उरोडाशादिकर्म कार्यम् । ५ नाराशंसेवं
सादितेषु पुरोडाशस्य गृहतमात् प्रदेशात् गृहीत्वा सर्वे
चमिनः पुरोडाशं तित्वःतित्वः पितृोक्त्य सात् स्वा-
चमसात् दक्षिणतः स्वान् स्वान् पितृतुहित्य चमसान्तिके
चत्र पितर इति मन्त्रे ख स्व पितृप्रस्तेषुक्तिः ६ स्वाहातः
चार्ण्योद्भीयं प्राप्त इविहक्षिटं सर्वे प्राचीयुः । ५४०
१७५० । १८ त्रिविदेष्य यत्वेष्य चरणम् । २८ तत्र मन्त्रमेदः ।
३ वषट्काते होतः शस्त्रैवदेशस्त्रोक्तिः । संशता तेम
देवदिग्ं विहाय सर्वदिग्यग्राहम् । ४ मार्घन्तिग्रसव-
ने शक्तादिषु आहावमन्तः । ५ तत् चिह्नितिवादि
मन्त्रैः १९ वैश्वदेवतोक्तिः तत्र उत्तमायाः परिधानीय
त्वम् । ६ वैश्वदेवाग्निमात्रतयोः सूक्तेषु वाचिवादिनि
विदोधामस् । ७ तत्र चतुर्षोदैवदेशस्त्रे प्रयोज्याः
८ आग्निमात्रते शख्ये उत्तराक्षिक्षशक्त्यः याच्याः ।
९ सूक्तानां दैवतस्त्रै निविदेषतात्मम् । १० दैवतेन
सूक्तानानानात्मस् तथाच यावतां सूक्तानामेकं दैवतं
तावदेकं एव सूक्तान इत्युक्तिः । ११ वैश्वदेवाग्निमात्र-
तयोरेकप्रातिन्यं एव धाच्याः । १२ चर्वत्र प्रकृतौ विज्ञतौ
च वैश्वदेवेशस्त्रे द्विः पच्चः अर्हर्वयः सहृद भूस्यु प्रसर्णने
परिधाने च मन्त्रः । १३ उक्तं वाचिवादि शस्त्रा जपः ।
विवेदेवाः श्वेतेष्यादिवाच्याः । ५४० १५५० ।
१ सौभ्यस्य चरुहित्यकर्मदेश्य वाच्या । २ तस्योभय
पात्रे इत्याजाभ्यासपात्रयागः । ३ तत्रैव विशेषोक्तिः ।
४ अत्यर्थुषाऽऽहतस्य उत्तमात्मः पूर्वं गृहीत्वे चर्यस्य मन्त्रः ।
५ तस्मिंश्चैव इत्युते स्वतन्त्रायाऽदर्शने नैमित्तिकः मन्त्र-
द्वयज्ञपः तौ च मन्त्रौ । ६ अत्युजोपकनिहास्यामात्रेन
नेत्रे अभ्यव्य रुद्धोगेभ्यः प्रदानार्थमध्यर्थं वे दानम् ।
७ दर्भेषोभासदाग्निषु विहृतेषु पात्रोवतस्य आग्नीभ्रस्य
उपांशुज्यमन्तः । ८ नेत्रुर्विश्वस्त्रियस्त्रात्रेष्य तमनु

प्रदद्य तस्यान्तिक उपविश्य पात्रोवतस्य भक्त्यम् । ५४०
१६५० । १ उद्देशेनिप्रकृत्य आग्नीभ्रं प्रति गतिः ।
२ आग्निमात्रते शस्त्रं दुत्यादत्या व्रयोक्त्यम् । ३
तस्याद्याम्बृतं पच्चः कलगावानं शंसेत् यदि सा पच्चः शस्त्रा
भवेत् तदा पादेपादेऽहुक्षुसत्रेव शंसेत् । ४ यदि सा
चर्वत्रयः शस्त्रा तदार्द्वचेवसायानवानम् । ५ उत्समेन वच-
नेन द्वितीयायाः सन्तमनं कर्तव्यम् । ६ स्तोत्राम्बो
प्राष्टवशिरस्त्रात्वादिभूमिस्तर्णान्तर्युत्योक्तिः । ७ परि-
धानीयाया उत्समेन वचनेन भुवयहस्यावसेवनं होत्या
ससे कार्यम् । ८ आग्निमात्रते याच्याकव्यमन्तः । एत-
दल्लोमयाग्नाग्निमिटोमसंज्ञा ५४० २०५० ।

६८ अध्याये । १ तृतीयसवने होतकाणामपि शस्त्राणि
भवति । २ तत्र याच्याक्षरं श्वासां प्रदर्शनम् ।
३ तदनस्य उक्त्यरक्ततत्वम् । ४४० ५४० १५० । १२ यदि
घोड़शी क्रदः स्वात् तदा तृतीयसवने होतकशस्त्रानन्तरं
तस्य कार्यं ता । अथ शस्त्रानाम घोड़शी तस्य विधाना-
धिकारः । २ तत्र स्तोत्रियातुरुहपौ तत्र च यदृचः ।
३ तत्र तित्वोग्यवत्प्रः । ४ एका हृष्णवा पङ्की । ५ लचै
उष्णिहवाहृतौ । आधूर्वं श्वा इति द्विपदा सात्र पच्चः
शस्त्रा । ६ अन्येषां लक्षानां तिदुवादीवासुक्तिः ।
७ तत्र पूर्वं लचै द्वेषा कल्पा शंसेत् एकैकं लचै द्वे द्वे
कल्पा शंसेत् । अस्य लचैस्य उपपदात्मकलात् एकैका
लचैसेकोकामनुष्टुभेकैकां गायत्रीङ्ग उत्तरादयेन् तथा च
आद्यैशदभियतमिः पादैरतुष्टुभः शिर्द्विभिर्द्विभिः
गायत्रेभः । अनेन प्राकारेण लक्षा अपि गङ्गाभवनीति ।
८ निविदतिपच्चौ अर्जुन्यानुष्टुभे लचै निविदेष्यति
परिवानीयानुष्टुभेत्तरदर्शनम् । ९० उत्तरमस्योत्तम-
गिर्द्विष्टुभेत्तरदर्शनम् । १० उत्तरमस्योत्तम-
गिर्द्विष्टुभेत्तरदर्शनम् । ११ निविदेष्यस्य लिङ्ग-
प्रदर्शनम् । १२ परिधानीया चक्र । तां जप्तु यागः
६४० २५० । १ विहृतस्य घोड़शिनः इन्द्रा
जुयस्तेवायाः श्वते पठिताः यदृचः स्तोत्रियात्म-
रूपौ भवतः । २ स्तोत्रियातुरुहपायामूर्त्तिः द्विहृते
यच्यस्य तदेव गनव्यम् । ३ द्वाभ्यां पादाभ्यामन्द-
र्चात्मेत्तत्तमानम् अनुगते प्रश्न इत्यमर्हर्वयः शंसनम् ।
४ गूर्वादां यूपदानां शंसनम् । ५ गायत्रीषां पङ्की-
भिर्विहरणम् । ६ पङ्कीनां हे हे शिष्येते ताभ्यां प्रदर्श-
नम् । ७ उष्णिहृष्टुहृतोभिर्विहरणम् उष्णिहृष्टुहृत-
नान् पादान् हृष्टौ कुर्यात् । ८ उत्तरोभासात् कल्पा

१३ तीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाचरमन्यमाद्यं चतुरक्षरं वया
भवति तवा विहरणम् । ४ इष्पदाव तत्र ताः सर्वाक्ष-
रहीं कर्तव्याः । प्रथमादां सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च
पञ्चाचराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां
त्रिष्टुभा विहरेत् । उत्तराक्षिलोजगतीभिः । ५० उत्त-
मादाः इष्पदावा वज्रतुर्थमक्षरं तत्र प्रथमस्य भागसान्त्यं
तदेव हितीवसाद्यम् । ५१ तत्र विहरणप्रकारः । ५२ उत्त-
राष्ट्र इतरान् पादान् चक्रान् लक्षाऽनुष्टुभं च लक्षा
गंडनम् । ५२ खोलियातुरुद्धपाभ्यामूर्द्धं प्रोद्धुच्छा इत्ये
बदनस्य शस्त्राववस्य विहृतसंज्ञा । ५४ वत्र वत्र वि-
हृतो भवति तत्र तत्र यै प्रतिगरी तयोरुदा-
हतिः । ५५ याज्ञवाकाजेन मित्रणम् । ५६ त्रिष्टुभिर्णकारः ।
५७ विहृतस्य विशेषताऽन्यत र्द्धमविहृतेन समानम् ।
५८ विहृतस्यैव विशेषः । ५९ चाडतं चोड़शिपात्र
सहृपदावं भवदेव । २० अन्ने वे भक्षिणस्तेऽपि भक्ष-
यन्तीतिदेशः । २१ हुवल्लरुद्धर्ज्जितमैत्रावरुद्धादय-
स्यवज्ञन्त्वोगाः । २२ चोड़शिपमक्षमन्तः । ६४०
२३० । १ अतिरात्राधिकारः । २ प्रथमे पर्यावे ये
खोलियातुरुद्धपात्रे वामादायसाद्याक्षरं विना अन्यादु
सर्वोप चक्रु प्रथमानि पदानि दिरक्षा तत्रावसानम् ।
३ शिष्टवोः पादयोः समस्य प्रथमन्तः । ४ होतुरादां वि-
ना सम्भानि सर्वासां पदानि सरुदक्षाऽवश्रय तान्ये व प्र-
स्त्रादाय तैर्द्धं गलानि सूक्ष्माव प्रथमन्तः । ५ उत्समे पर्यावे
खोलियातुरुद्धेषु लक्षांसामूर्द्धासुक्षमानि पदानि मध्ये सर्वे या-
वाकाः दिरक्षा तैः प्रश्नयुः । ६ उत्तमे पर्यावे अच्छा-
नाकः अनुदत्रक्षराणि दिरक्षा प्रश्नयात् । ७ शस्त्राणां
चतुःपर्यावत्यस् । एतत्राद्यं शस्त्रं छोड़तः । ८ याज्ञवायः पूर्ण-
प्रतीकानि पर्वीसंज्ञा । ९० पर्वीबोदाहरणम् । तेवां पर्याव-
द्धात्रापि । ११ पर्याविभिन्नानां गात्रावापातामापत्यस् ६४०
१२ अतिरात्रे पर्यावेषु समाप्तेषु इन्द्रोगा आश्रितस्येष
स्युतैः । १३ चर्विष्ट्यैव विरस्त्यतराष्ट्रेष्व निष्क्रम्याग्नि-
भूते जाहुभक्षेन वज्राङ्गुलीरुद्धवात् तत्र मन्त्राः सत-
प्राज्ञादेवप्रायनं दृष्ट्योर्मेव कुर्वात् । १४ होतार्यं दृष्ट्यक्,
कृतस्त्राक्षरः विष्टमात्रं प्राप्त्वा चप उपस्थेत्राचामेत्
भन्नाचमनेऽपि नाशुद्धिरित्य देवत्र इत्यादिन्दुतिनिद-
देवन्तः । १५ प्रायस प्रतिप्रश्नय पश्यात् शस्त्रस्यानस्य, समस्य-
अङ्गोदरतिरित्याम् उपस्थ्यं लक्षा (पादाङ्गुलीभिर्मूलिमा-
न्त्रित) उत्परिष्ठन् प्रवीष उपतिशेत् । १६ तोपस्थोपवेशन-

स्यैव आश्रितस्यनम् । ६६ एकपातिन्याः प्रतिपदः पच्छः
शंबनम् । ७७ प्रतिपदा गायत्रस्यान्वेष्योपस्त्रननम् ।
दस्तोत्रगंधने प्रातरत्रवाकधर्मातिदेशः । ८८ त्रयो वार्षीता
स्तृक्षा स्तोत्रियाः प्रगायावा तातु वयादैवतं वयायुतं शंसेत् ।
९० अन्येषु चक्रन्दःषु वयादैवतं शंसेत् । ९१ इष्पदाः
पच्छः शंसेत् । ९२ एकपदाः प्रणवेनोपस्त्रनुयात् ।
९३ एकपदाभ्यो याउत्तराः ताः एकपदान्तर्गैः प्रणवैष्टप-
स्त्रनुयात् । ९४ चक्रवैष्टपेषु पच्छः शस्याः पच्छः शस्येषु
चार्द्धवैष्टस्याः यास्ता उडरेत् । ९५ चक्रम्यावेत्र वा शंस-
नम् नोहार इति विकल्पः । विष्टुजगतेभ्योऽन्यत्र
विशेषः । ९७ उदिते स्त्र्यैषे प्रतिमियतमसि वस्त्रोत्तर्मेस
प्रणवेन सूर्योनोदित्व इत्येतत् सम्बाय तदादीनि सौर्यालिं
सूक्ष्मानि शंसेत् । ९८ सौर्यसूक्ष्मानि सूर्योनोदित्व इत्या-
दीनि दर्शितानि । ९९ उत्तराते अति वदर्य इत्यादि
परिधानीया । १०० प्रतिपदे परिधानीयाया आहावत्वविधा-
नम् । १०१ यदि उत्तराम ऊर्ध्वात् तस्य योनिम् त्वामिर्दि-
हवामह इति उत्तरम् । एतेषु प्रगायेषु हितीवाम् उत्तर-
केतुसिवस्योपरिदात्र, ट्रितोयाम् अन्तित्वेष्योपरिदात्
शंसेत् । १०२ तत्र विकल्पः । १०३ आश्रितप्रयेष्य युरोडायेन
चरणम् । तत्र अतुवाक्या प्रैषः याज्ञवायम् अध्यर्जा
आनवानस्त्रवेषोक्तानि । १०४ आश्रितपुरोडायस्य लिं-
कताचरणे संयाज्ञायम् इत्यन्तोऽतिरात्रः क्रहः । ६४०
१०५० । १ नैमित्तिकार्यभेदकथनायीतरपन्थः यदि सर्वे
पर्यावाः प्रवृक्षा न भवन्ति इत्येवमाशक्षा स्तात् इतिकाल-
प्राया रात्रिः सा पर्यावाणामाश्रितस्य चापर्याप्नेति तदा
सर्वेभ्यः पर्यावेभ्यः एकं पर्यावं सच्छुद्य कुर्यात् । २ तत्र
वरणप्रकारः । प्रथमात् पर्यावं होता संशस्त्राददीत ।
मैत्रावस्त्राङ्गाण्डाशक्षंविनै द्वितीवात् पर्यावात् से शस्त्रे,
उत्तमादक्षयाकः स्त्रेष्व शस्त्रिलिपेष्व प्रकारः । ३ यदा दृ
प्रथमः पर्यावाः प्रवृक्षः सध्यमोक्षमावप्रवृक्षौ तयोरोर्वा-
नस्य चापर्याप्ना रात्रिरित्याशक्षा स्तात् तदैवं कुर्यात् । ४३३
होतैवावरुपी प्रथमात् ग्राहणाच्छक्षावाकौ
त उत्तमात् शस्त्रमाददीत । ४४४ सर्वेषां वा खोमनिर्हासः ।
५५५ स्त्रेष्व शस्त्रिलिपेष्व प्रकारः । ६६६ स्त्रेष्व शस्त्रिलिपेष्व
वस्त्रमरण्योर्निर्हासविधानस् । ७७७ एको शास्त्रिनः होत-
चक्रं स्त्रेष्व शस्त्रिलिपेष्व कुर्यात् । ८८८ अग्ने । विष्टस्त्रूपस्य
दृष्टेतत् आश्रितीय एकस्तोत्रियः । ९९९ व्याग्ने ये क्रतौ
तस्य एकस्तोत्रियस्य उत्तीवच्छन्दः । १००० त्रीणि प्रतिशतानि

आश्रिते पुरस्तात् सत्यज्ञ शनम् वयानुतमदैवतं
११ । १२ हिंसामहिंसां वा नद्यादिभिरव्यवधाने स्त्रिया-
सचिपाते शम्भवोदेवः । १३ तदा दोषसम्भावनायाम्
आ शनदेवतावाहनात् शम्भक्त्वरां कृत्वा कर्म कार्यम् ।
१४ सम्भवे दोषे सति महत्वतीये शस्त्रं यज्ञिन् स्त्रके निवि-
दीवते तस्य स्त्रक्षणं पुरस्तादिदं स्त्रकं शंसेत् । १५ निष्को-
वल्ये बोजात इवेति स्त्रक्षणशब्दम् । १६ देवैश्चेवत्सवश्च वैश्च-
देवस्त्रक्षणसं पुरस्तात् शंसनम् । १७ एतेषु आगन्तुम्
निविदादध्यात् यस्य पुरस्तात् शस्त्रानि स्त्रकानि विहि-
तानि तात्पुडारेत् । १८ निविदः स्तानं वद्यतिहरेत्
तदा यज्ञिन् स्त्रके निविदतिपदा तवपूर्वामरमूलं
हमार्थ आगन्तुकात् दैवतात् पुरस्तात् “मा प्रगामेति” सूक्ष्म-
करित्वा श्लाघ्यजित्वागम्भुके तदैवतानां निविदं
दध्यात् । द३०० ६२० । १ सवनार्थसं सोमस्य सवने
समाप्ते अतिरेके शोभातिरेकसंज्ञा । य च सुतश्चो-
पजननो भवति तत्त्वं छन्दोऽस्मैः ज्ञोतव्यं, वहृष्टैः शस्त्रम् ।
२ तत्र प्रातः सवने श्लोकियातुरहृष्यवाच्चाकथनम् । ३ गाया-
त्रा वैश्चाया वजनं वेति विकलः । ४ गायगारि-
सते रस्त्रावैश्चाया वजनम् । ५ “ऐन्द्रलैल्यादो” च सं वां
कर्मणेत्वादि” लिष्टप्रदन्दस्तात् वजने पादान् । ६
माध्यन्दिगमयने श्लोकियातुरहृष्यपदोः वाच्चायाच उक्तिः ।
७ हृतोदहने वद्यनिष्ठोमे शोभातिरेकः तदा उक्त्य-
कुर्वात् । वद्युक्त्ये शोभातिरेकसदा शोङ्खिर्ण तुर्कात्
वदि शोङ्खिर्ण तथा सात् तदाऽतिरात् तुर्कात्
रस्युक्तिः । ८ आसिरात्रात् वोभातिरेकसदा प्रतक्षेत्वादि
श्लोकियातुरहृष्ये तत्वा माध्यन्दिगमयनवत् शेषकरणम् ।
९ माध्यन्दिनीयवाच्चाववस् ६४० ७२० । १ कीते
सोमे नष्टे दग्धे वा प्रायश्चित्तविधिः । २ उद्दोऽपिधा-
नानि इविधीनानि अमन्त्रां तुरुं रिति पूर्वपदः । ३ सम-
न्त्रकं वा तदाचरणमिति विज्ञानः । ४ सोमेन वामिविहित-
त्वतोऽन्यदोषविधानेन शोभाभिवदः । ५ शोभान्तराक्षामे
पूर्तिका फाल्गुनानि वा संकृष्टान्यभिवृद्धुः । (पूर्तिका दोम-
सृष्टी तत्त्वारूपा फाल्गुनानि च ज्ञानारूपा शोभाभिवदः
अभिवृक्षोपदेशेत् शस्त्रपतोच्चेयाः) । ६ फाल्गुनानामे
दूर्क्षादित्वं सृष्टपूर्तिकाम्भिरुद्धम् । ७ दोक्षास्त्रकात्तासु क्रीतदोम-
नाये वा शोभाभाद् दीक्षाकार्यशब्देनम् उपशत्रु जातात्
शोभनाये उपरद्वाकारण्डेनम् । तत्र सर्वत्र प्रभानका-
द्वाहुरोधेन कार्यर्थनन् । कार्यर्थनेऽपि शोभानामे

प्रतिनिधिना प्रधानकालमध्ये वाग्समापनम्
इत्येकः पञ्चः । भूः स्त्राहेति प्रायश्चित्तं कालारब्दं
प्रयोगं विश्ववृष्टिं सोमं समाद्य पुनर्यागकरण्यमिति चिदानन्द-
पञ्चः । ८ इत्यादृष्टं न एते सोमे तदसामे प्रति-
निधिप्रयोगकरण्यमेव न तत्वाहर्ष्टहिः प्रयोगस्थागेवेति
चिदानन्दः । प्रातःस्वने सोमे न एते प्रतिनिधिद्रव्यम-
मिवृत्तं तदसेवं प्रतिद्वृष्टिमिवृत्तम् (सद्योदृग्धं पयः
प्रतिभृक्) । १० माघन्दिने तत्वं पकपयोमिवृत्तम् ।
११ हृतीयवृत्तने पूर्ववृत् दधिमिवृत्तम् । १२ फालुकानां
प्रतिनिधित्वेन पद्मे ब्रावल्लीयं साम ब्रह्म-
साम भवति बारवल्लीयम् वज्रावज्ञीयस्थाने ।
१३ ब्रह्मसाम तु तत्वविषये आवल्लीयं साम वज्रावज्ञीयं तु
यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उद्वसानी-
यान् यज्ञं समाप्तं तत्त्वाहेश्वद्वसाय सोमं सम्पाद्य
पुनर्यागः कार्यः । १५ इनः प्रवोगे पुनर्देविष्णा । १६ यद्यु-
पास्तेऽपि प्रतिनिधौ बागात् प्राक् सोमसामः तदा-
प्रतिनिधिद्रव्यव्यागेन यथोक्तमेव सोमेव यजनस् प्रतिनि-
धिनिमित्तानि सोमच्छपष्ठादीर्णि न भवन्ति । यदा पुनर-
हर्षगेषु कुस्त्यासम्भवात् प्रतिनिधिनैवैकमहः क्रियते
तदा बलप्रयोगं बगाय उद्वसाय तदेवाहः पुनः
प्रयुक्तीरन् तथा च व्यारब्दं फलसाधनं वज्रं प्रयुक्त्य-
समाप्ततः कर्त्तव्यं जागान्तरमेकस्थाङ्कः प्रयोगः एका-
चेषु प्रतिनिधादुपात्ते प्रतिनिधिनैवैका पुनर्यागः । १६ च०
१७ च० १८ च० । १ दीचितानां भव्ये कस्त्वचित् व्याधा-
द्युपतामे प्रायश्चित्तविभानम् । २ जोवानामस्थाता इत्यादि
मन्त्रवत्तदेवं या ओवचीरिति इत्येतन च पीडितं
स्त्रपविलाहुमार्गनं कार्यभू एतत्सर्वं ब्रह्मसा कार्यं म् ।
३ अतुमार्गने मन्त्रमेदाः । ४ एवत्प्रप्तस्य कर्मचित् हते
सर्वेषां यथास्वानं गतिः । ५ तस्मिद्विमित्ते लातार-
मिन्द्रमित्याद्या अक् नार्थं कार्यं स्थाद्या भवति । ६ तस्मिन्
वैचेषेवक्षत्रादिजपः कार्यान्तरम् । ७ तेऽग्निहस्ते यथो-
पदिष्टतवा प्रकालैव चर्चं कावैम् । ८ च० ९ च० १० च० ।
१ च॒ ते तस्मिन् अतीर्थेन निर्गमय्य अवभृतार्थं सहस्रित्यते
देशे नृतस्य प्रेतालङ्कारादिकरणम् । २ च॒ तस्य कर्णमस्तु-
कोमग्रस्वापनम् । ३ उत्तरेषाहुलेपनम् । ४ न बलहत-
माकापरिधापनम् । ५ मे तस्य देहसान्त्वायि निःपुरोक्ताचि-
हत्वा पूषदात्येन पूर्वविला पुनर्देषे बलनीयानी
त्वेकस्तम् । ६ नृतस्य वासवा वेष्टप्रकारः । ७ तस्मै

पस्त्रस्वेदैश्यस् प्रेतक्रियाधिकारिष्या यहयन् । द्वरतेसा-
ग्नीन् इयोररण्योः समारोष्य देवयजनस्य बहिर्वैदिं प्रेतमा-
नोवाग्निं मथित्वा विहृत्वा तत्रैव दह्येयुः। एष ग्रन्थाहिताग्ने-
रौपासनह्येषाऽऽहर्येण दाहः। १० दीक्षितस्य पत्नीमर-
णेऽपि औकिकाग्निना दाहः। आहिताग्ने रूपं सर्वा-
धाने औकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः। औपसमाग्निस्त्वे
हृतेन दाह इति भेदः। ११ प्रेतदाहिदेशादगत्वा पूर्वा-
परीभूताहः यमापनं वयाविहितं कुर्यात् । १२ दी-
क्षितदह्नोत्तरं शास्त्रात्मवचनाभिष्टवन्हस्तवनेषु विशे-
षोक्तिः। १३ शशानायतने परितः कर्त्तव्यभेदः।
१४ होतःस्त्रानात् पश्चादुपवेशनम्। १५ तत्र अध्य-
र्थो इपवेशनप्रकारः। १६ तत्र आयं गौरिलाटिषु अक्षु
उपांगुखुतिप्रदर्शनम्। १७ लाग्नोत्तरं होतः कर्त्त-
व्यम्। १८। १९। तत्र यमदृष्टान्ततया प्रेहिप्रेहीत्यादि
स्वक्षणपः। २० अनुद्रवणाश्चित्तवृन्ते कृत्वा यथासन-
कृतिजामासादनम्। २१ तेषां भक्ष्यप्रकारादि। २२
दीक्षितस्य व्युदिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य बप्नदरशोमं
त्रिष्टुपवानकं रथनरष्टमग्निनेत्रमयंस्य दृह्द्रथनं
दीक्षितमरणनिमित्तं वत्वमध्ये बत्तिणः कुर्यात् । २३ उक्ते
व्युदिने उक्तप्रकारे एतान्यस्तीति अवभृतकावे अवभृतार्थं संकृ-
त्यितात्मसु कुर्यात् सह लिपेयुः एतस्य वृत्तस्य तद-
हरिति वदनः सर्वे बत्तिणः कुर्यात् । २४ वृत्तस्य दाहा-
दारभ्य कार्यान्तरोपदेशः। २५ शेषवस्त्रायने वृत्तस्य संख्या-
प्ररब्धाय तत्त्वचिक्षटं दीक्षित्वा वृत्तवस्त्रापनं कुर्यात् ।
२६ गृहपतौ गृहे तदहःप्रहृष्टं समाप्तावभृतं
कृत्वा वहोदग्ध्वा च स्त्रादुत्तानं भवति न सुनः शेष-
वस्त्रापनम्। २७ गृहपतेरिपि अस्त्रियं वृत्तादवः पूर्वेण तु त्र्याः
कार्याः। २८ एकादेव वृत्तवस्त्राय यूर्ध्वासने तस्य तस्य
प्रयनम्। २९ वृत्तस्य गृहपतेः वहनीयु अस्तु अवभृत
कर्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निषेपः एवमावेदनस्य आचा-
र्यस्त्रोक्तिः। ३० आज्ञारथ्यमते तस्य वृत्तप्राप्तैः वह-
दाहः। ३१ एतत्पञ्चे वृत्तमेव अवभृतोनाम्यः।
ईति ३०। ३२ सोमयागस्य आग्निदोमोऽलग्नि-
दोम उक्तव्यः बोड्यी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्नोर्याम इति
वप्त्रं चत्वाः। ३३ तासां वृत्ते वासुप्रवर्णि तस्यान्ते वृत्तपुच्छं
नाम कर्म कर्त्तव्यम्। श्यामपुच्छस्य प्रकारः। तत्र
वृत्तवाक्त्रप्रेतस्य वृत्तमतम्। पूर्वत्र उरोदायकरणं
तदेवता त्वा। ३४ ईनोवृत्तस्य पथोः पशुप्रोत्सापव्यं अतीष्ठेता

पुरोडाशैरिति वचनभित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कार्यमिः
द्रूष्टद्विः पशुपुरोडाशेन पशुदेवताद्विः । ८ शंख-
वाकाद्वृह्णि हारियोजनं कार्यम् । ९ हारियोजनस्य चेतु-
याक्षयापैवद्याज्ञाः । १० अहर्गणेषु अन्तेष्वहः सु उत्ते
एव याज्ञादुवाक्ये । ११ अहर्गणेष्वन्त्येष्वो योज्यानि, तेऽनं च
प्रतीकोक्तिः । १२ वारस्तत्प्रवादिषु यानि सुत्यानि सौला-
हैभिस्तरवन्ति तेष्वन्ये पूरुत्वाक्या । १३ हारियो-
जने मैत्रावहस्य अतुवषट्कारात् प्राक्षतिप्रैवनामक-
प्रैवकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽच्चः इत्यत्र तेऽद्येति
प्रयोगः । १५ वज्ञमाणे च सुत्यामित्यत्र चक्षु सुत्या-
मिति प्रयोगः । १६ चामीषः अतिप्रैवस्थानं सुत्या-
वद्धः चः सुत्यामित्यादि मन्त्रं वदेत् ईच्छा-
१८० । १ उच्चेवाहृत द्रौष्टकलशमिडामिष प्रतिस्तद्विहो-
वहविहा द्रौष्टकलशस्त्रोममवप्यदेत् । २ शस्तुः प्राणभक्ष-
नन्तः हरित इत्यादि । द्रौष्टकलशस्त्रोमं गत्वौत्पा-
न्नाभ्यां सुसहृदयमित्यु येन पथा सदोहवि-
त्त्वैः वा गतः तेज पवा तत्र प्रतिनिष्ठितिः । विनि-
द्वृप्राङ्गतिगामकौ छोसौ कुर्यात् तत्र छोममन्त्रौ च ।
४ वहमित्यन्तैः चाहृत्वैव बद्धत्यकलाभ्याधानम् ।
५ च देवतस्यैव इत्यादयः स्वत्रोक्ताः षट् । ६ द्रौष्ट-
वद्याहानागत्वौत्पा यश्येयुः तत्र मन्त्रः चापूर्या इत्युक्तिः
७ दृष्टीमवद्वाय ता धानाः अन्तः परिधिदेशं निवपेयुः ।
८ वहविहीवदेशात् एव दक्षिणाहृतः प्रत्येकान्तीव्रीयं
कुर्युः निवृप्राङ्गतिपर्यन्तमेतत् सर्वे एवे कुर्युः ।
९ तांचमधान् गत्वा चादृदूर्बलातीयानि निष्प्रद-
१८० वै चमसेन्नरा प्रक्षिप्तं सर्वे चमसिनः स्वान् स्वान्
मधान् दूर्बलिरघुकान् गत्वौत्पा प्रोक्षितमिरङ्गिः च च-
१२० तमाक्षानं दक्षिणैः पाण्डिभिरप्रदक्षिणं पर्युच्चरन् । दक्षिणैः
पाण्डिभिः प्रदक्षिणं पर्युच्चरन् । दत्तत्र पर्युच्चये गाद्या-
न्तः । १० पित्रादिवयजीवने नैता गाद्या पाण्डाः नापि
कुर्याण्य कुर्याः तद्वै सर्वे सर्वे कुर्युः । ११ अवधारा-
१२० अर्थमन्त्राः । १२ बयजमानर्त्तिजां परस्परस्य इत्य-
हेषे मन्त्राः ईच्छा० १२० । १३ पत्रीसंबालैश्चरित्या-
र्थे वेदप्रदानादि पूर्णपात्रनियननान्तं कर्म जला-
१४० द्वराणं लताऽक्षत्वा वा प्रायचित्तानि जुहूयात् ।
पञ्चमक्षिकस्य साम्नोनिधनरूपामन्त्रां भक्तिं कला-
१५० दक्षिणं कुर्युः । ३ जले क्रियमाणा इष्टिरवभयेदिः ।
४ चरणम् । ४५ अत्र विशेषाः । अस्यामिदौ प्रया-

नायनुयाजाना नासामिहा न बहिष्प्रत्तौ प्रवाजानुया-
जावस्तु मनौ तौ च गायत्रौ । ६ तत्र वार्षणं इमः
इविर्देषे सति यागावसरे इविरेत्रोपाय यष्टव्यम् । ७
त्रिटिक्यागे अग्नीवृष्टये देवते अवते होड्डोवरव्य नमो-
भिरिति दे चक्रोत्तत्र शाधनम् । अत्र च निगदाभावात्
अग्नीवृष्टावादिश्च एत्वं इत्युच्चा यष्टव्यम् । दक्षसा-
मिदो नमोवृष्टाव्य इति मन्त्रेण दक्षिणानपादातुदके
१५ इथ्युः । ८ तत्र आचमने मन्त्रव्यम् । १०
आचमनप्रकारः । ११ यौचाङ्गसाधनं कल्पा इत्यां-
क्षमाचमनं कल्पा आस्त्रायुः तत्र मन्त्राः । १२ अदीक्षिता-
नासुक्तमन्त्वैरास्त्रावनं वाऽभ्युक्तं वा । १३ उच्चेता स्त-
शास्त्रोक्तिविधिना सर्वातुदकादुक्तारवेत् । १४ उक्ते
त्रा उद्दीयमानाः उद्देत्रिव्यादि मन्त्रं जपेयुः । १५ उद-
कादुक्तीर्थ उद्दयं तमस इत्यादि मन्त्रं जपेयुः । १६ इत-
क्त्वा इस्यायपर्यन्तं इदयन्वृदेन समानं तथा च
अनेकमाणाः प्रत्यादयः समिदाधानानाः सर्वैः
कार्याः । १७ अपठत्तकर्माणः संसारपं कुर्युः । १८०
ईक्ष० १८० । १ गाह्यपते उद्यनोवया चरणम् ।
२ या च प्रावर्णीयवा दृश्या । ३ सर्वहास्येऽपि अयं
विशेषः । तत्र चतुर्थ आव्यहिषोदेवता अदितिः
पञ्चमी चक्रहतिः पथ्या सखित्तत्र प्रथमा इह
चतुर्थी भवतीति । ४ याज्ञातुवाक्ये च विपरीते तत्र या
याज्ञा वा इह अतुवाक्या । तत्रातुवाक्या इह याज्ञा ।
५ प्रावणीवादाः कर्त्तार एवात्र कर्त्तारः । इं चंया-
ज्ञाया ऐक्षयं न वाज्ञायेन वैपरोत्तम् । ७उद्य-
नोवयां समाप्तावां मैत्रावृच्छदैवतोऽनुव्याप्तिः पथुः ।
८ सदयि आसीनैर्हेतादिभिः पथुः कार्याः स च वार्षणीय
इत्येके ६ उत्तरवेदिशमीपे आसीनैकाः कार्य
इत्येके । १० तत्र नैमित्तिः कर्त्त्वमेदः । अनुव्याप्तयो-
र्वपयां ऊतायां यद्योक्तिव्यन्वयतः कृता तदाऽग्निषो-
मायीयेण सञ्चरेण गत्वा गाह्यपते त्वाङ्गेण पशुना चरणम् ।
११ खप्त्वयुक्तरथ्यप्रकारः । त्वाङ्गं पशुं यूपाङ्गानादि-
लापा उत्तरेत् इत्येकः पथुः । १२यदि अध्वर्यव-
आज्ञेन तं पशुयां समाप्तेयुः तदा होतापि तथा कुर्यात्
१३ आज्ञेन समाप्ते चनेके पक्षाः । ब्राह्मणोक्तिविधा-
वेदाः । १४ आज्ञेन करणपते पशुवत् शन्दप्रयोगः । १५
वद्यत्र देविका इवींपि अतुर्निश्चयेयुः धाताऽत्तमिः राका-
विनीशब्दो कुहूरिति पञ्च देवताः । १६ तत्र धातुरुपस्ताने मन्त्र-

मेदः । १७ एवाच्च पञ्चानां देव्य इति संज्ञा । देवीत्वपञ्चे स्त्रीयः
द्यौः ज्वरा गौः पृथिवीति पञ्च देवताः । १८ तत्र सूर्यस्त्रा-
हर्माशेष्यो याज्ञातुवाक्ये पाद्ये । १९ अतुव्यपरुदव्यस्त्रा-
त्तामे मैत्रावृश्चीया पवस्ता कर्त्तव्याः । २० सा च आज्ञ-
भागादिः वाजिनान्ता कार्याः । २१ कर्मिष्यो वाजिनं भक्ष-
येयुः । सत्रविषये सर्वे भक्षयेयुः । २२ उद्यनोवया चरणं
तत्कारणप्रकारः । २४ प्रकारेन च्योतिष्ठोमाल्येन सोमेन
यजमानदक्षिणीयया दीक्षां प्रविष्टः स सोमेनेश्वा व्यवस्थेष्टौ
दीक्षोचनं कल्पा तत्कादुत्तित एवानुव्याप्तानं प्रयोगं
समाप्त तदल्लेज्ञोनरथ्योः उमारोप्य उद्यदेवयजनात् यो
देशसक्षिद्गनोनायित्वोदयसानीयया यजते इत्येकोर्ध्यः ।
अपरस्तु यदि सर्वे दीक्षिताः स्युः सत्रज्ञेति दीक्षिता
ज्ञिता इति पाठः कर्त्तव्यः समाप्तपाठेऽर्थस्तु दुर्गमत्वात्
यदि सर्वे दीक्षितः स्युः इत्यादा पूर्ववेदानुव्याप्तानं कर्म-
क्षत्वा सर्वे स्वात् स्वानान्तीन् स्वे से चारणीयु पृथक्
पृथक् उमारोप्य पूर्वव्याप्तित्वा पृथग्वेदयसानीयया
यज्ञेरदिति विशेषतोर्ध्यः । सेयस्तदयसानीया एवं-
रूपा भवति । उन्नराधाने याज्ञाता इटिष्ठद्वृपा ।
सा च विविता अविभक्ताच्यु भागविकारा उपांशुत्वरहिता
केशवनगिनदेवता । ईक्ष० २४५०

इत्यं पूर्वार्द्धस प्रादाभ्यादीक्षपस्य प्रतिसृत्यमभिवेदार्था
दर्शिताः उस्तरावेमपि पञ्चाध्यायोऽप्यम् बाल्यव्याप्तात् तत्त-
त्वप्रतिसृत्यप्रतिपाद्यार्थां न दर्शिता गूलयन्ते दृष्टाः । सर्वे-
पेषायामर्यक्षत्वात्यः । सप्तमाद्यावाययोः वाविधिकारेण
इतिकर्त्तव्यतादिदर्शम् । नवमे अहोनेकाङ्गाधिकारेण इति
कर्त्तव्यताक्षापाः । दशमे रात्रिविवत्विवरणम् । एकादशे कामना
विशेष्य तदाचरणम् गवामयनवरणम् । द्वादशे गवायमनस्त्वैव
दिनसहृदयनादिः । प्रागस्तु चतुरध्यावाक्तत्वोऽपि प्रामादिकी ।

तदीवस्तुद्वृत्वे प्रतिपादाविषया स्वावदभिवेदने ।
तत्र प्रथमाभ्यासे । स्वाङ्गोपाकाद्युपाकर्मानानि कर्माणि ।
१ अनुव्याप्तास्त्रानप्रतिज्ञा । २ पाकवत्तप्रकारः ।
३ पाकवत्तप्रकारस्तु लैविष्योपदेशः । ४ एताच्यमि
कर्माणि नित्यानि त्रौतैस्त्वयानि आहिवाग्नेरपीत्युक्तिः ।
५ पाकवत्तानामर्यवादहृपं ब्राह्मणम् । १८० १८० ।
६ सायम्यातः पक्तहिष्विहोमः । ७ देवयतः । ८ खा-
हाकारेण विविहरणम् । ९ बलिप्रदानः ईदेवतानिर्विद्यः ।
१० दिष्टु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यो विविहरणम् । ११ मध्ये
व्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च विविहरणम् । १२ मध्ये विवेष्यो

हेत्यो विहरणम् । ८ सधे, दिवसे, दिशावारिभ्यो
भूतेभ्यो विहरणम् । ९ रात्रि, नक्षत्रारिभ्यो भूतेभ्यो
विहरणम् । १० चर्वयेवे रक्षोभ्यो विहरणम् ।
११ पितृवत्ते प्राचीनादीतो अन्यत नियादितु दिजि-
त्यादीतीत्युक्तिः । १२० २८० । १३ वायामाकर्त्त्यां होम-
विधिः । २ पवित्रायामाकर्त्त्यां त्वनम् । ३ पवित्रत्वाद्यो-
त्वनम्बोनिर्णयः । आज्ञाहोमेव परिस्तरणं कार्यं वा न
रेति निर्णयः । ५ पाकवत्तेवु आज्ञाभागौ कार्यौ वा न
वेति निर्णयः । ६ धूमलिंगः शूलगवद् वर्णविला-
वेवेवु पाकवत्तेवु वृद्धा कार्यौ वा नवेति निर्णयः ।
७ अनादेशे नामपेतेन होमः । ८ अनादेशे देवता-
निर्णयः । २ एकदर्हिरादिवशाः समानकाविकाः ।
१० पूर्वोत्तरस्य ग्रन्थार्थां यज्ञगाथोदाहरणम् । १४०
३८० । १४० उपोषकर्त्त्यादीनां कार्यविधिः । २ एके आचार्यां
वर्णविकाशे वाऽप्ते विदाहमिक्तनि । ३ आज्ञाहोमः ।
४ आगाड्यत्वोभ्याहृत्वाङ्कुतवत् । ५ उभवाङ्कुतिवृत्त-
वत्तवः । एके अनादेशाङ्कुतिविक्तनीत्युक्तिः । ७ तेवा-
नाठतवः । १४०४८० । १ वंशपरीक्षा । २ वरयुक्तव-
त्वम् । ३ क्षमागुणवत्तवनम् । ४ परीक्षान्तरम् । ५ चेता-
वृद्धविक्तवः । परीक्षा । ६ पिण्डानां वृद्धिवेषकं-
त्वम् । १४०५८० । १ वायामविधिविहोक्तिः । १४०
६८० । १ विवाहे देववर्णपात्रवर्णकुवर्णर्माणां कर्त्त-
वता । २ वृन्दपर्वादिवर्णस्य वर्णत वामानलमित्युक्तिः ।
३ पाचिपात्रविधिः । उत्तरकामिना अहु इस्य पत्रवत् ।
४ इहित्वादिना अहु वेदेविहरणम् । ५ उभवाकामिनां
अहु अहु विहितिवृत्तवत् पत्रवत् । ६ अनुदृढवृत्त-
प्रददिवे वृथूक्तवयनमः । ७ अस्त्रारोहेऽपाचार्यव-
त्वम्बः । ८ वाज्ञाहोमप्राप्ताः । आत्मादिर्हिर्वाक्यानाव-
तीत्युक्तिः । ९ वरोधामदन्त्रुषेव विकाजानावपति ।
१० वाज्ञेवु इविवरधारणम् । ११ वरकर्त्तुकवदा-
नम् । १२ वृत्तवदानस्य वर्णतातिदेवः । १३ वरकर्त्तुक-
होमवत्तवाः । १४ अनन्तकं वृष्टिपुटेन वृष्टुकर्त्तुकं
आज्ञानम् । १५ एके वाजानोष पश्चात्परिष-
यमाङ्कुतिविक्तिः । १६० शिखाविमोत्वम् । १७० दिविष्यसा-
विमोत्वम् । १८० उत्तरप्रियाविमोत्वम् । १९० उप-
पदीत्वम् । २० उभवोः शिरवि उद्गुम्भेषेवनम् ।
२१० यामान्तरगमे अन्तरा वस्तिः । २२० भूमारम्भवादिं
वहा वामविष्यनम् । २३०७८० । १ वानारोहित्वमन्तः ।

२ नावारोहित्वमन्तः । ३ उद्गुम्भेषेवु जपेत् । ४ दिवाहाग्निं उद्गुम्भा
गलव्यम् । ई देशवृत्तवृत्तवादौ जपेत्वमन्तः । ५ पवित्रिका
रैकाकाः सन्ति चेत् तदोद्यावग्नन्तः । ६ उद्गुम्भेष-
मन्तः । ८ उपवेशनदिविमान्तवृद्याङ्गानादयः । १० विधि-
वाहाविधि वृद्धाचर्व्यवारणादिः । ११ तिरातं हादश-
रातं वा वृद्धाचर्व्यवारणम् । १२ संवत्सरं वा वृद्धा-
चर्व्यवारणम् । १३ व्रतान्तरं वृष्टुवृद्धान्तम् । १४ वायाम-
वेष्योवृद्धान्तम् । १५ खल्लिवाचनम् । १६० ८८० ।
१ पाचिपात्रविधिवृद्धान्तिवृद्धान्तिपरिष्यवत् । २ अन्तो
न्ते प्राविष्ठां जावार पुनरग्निपरिष्यवत् । ३ एके
आज्ञुप्रशान्तौ पद्मा उपदासं वदन्तीत्युक्तिः । ४ उद्गुम्भेष-
परिष्यवत् वृग्निहोविधिनेत्युक्तिः । ५ ईमादिकाव्य-
वस्या । ६ ईमादिव्याचि । ७ उक्ताइवाभावे इव्यान्तरप्रति-
विधिः । द्वाव्याचातहोमः । १४०८८० । पार्वत्यस्तावी-
पाकः । २ भोजनविवेषः । ३ उद्धवर्हिष्योव्यवन्तम् ।
४ तदेवता । ५ कामदेवता । ६ वृष्टिविनिर्णय-
वत्वम् । ७ वृष्टिविनिर्णयवत्वम् । ८ अववातप्रशान्तनेवा-
नेकात वृपश्चानि । ९ एकत्र वृपश्च वा । १० यामान्त्रप्रव-
प्रकारः । ११ एकत्र वृपश्चप्रकारः । १२ आज्ञाव-
त्ववानादिः । १३ आवाराज्ञाभागौ लिंगिहोमवत् ।
१४ आनेवादिहोमः । १५ आज्ञाभागोर्वत्तवृद्धुवृ-
त्वम् । १६ वृत्तवृत्तवस्य उपवेशनविवेषः । १७ वाने-
वृत्तवृत्तवेषेवे होमः । १८० इविःस्यापत्तेषः । १९० प्राचिर्विनिर्णय-
वत्वमन्तः । २०० लिंगिहोमविवेषः । २१० लिंगिहोमविवेषः
२२० लिंगिहोमविवेषः । २३० पूर्णपात्रविधिव-
त्वम् । २४० पूर्णपात्रविनिवदनवाक्यः । २५० प्राक्तवतत्ववत् ।
२६० दिविष्यवादान्तम् । १४०१०८० । १ पशुकल्पः । २ पशुप-
त्वम् । ३ पशुप्रोत्त्वम् । ४ पशुनिववनम् । ५ वाय-
वर्ज्ञम् पशुनिववनम् । ६ उत्तमूकाहरणम् । ७ शामि-
व्युक्तिः । ८ पशुन्तरम्भवत् । अन्यारप्ते कर्त्तुकवनम् ।
१० वपाहोमः । ११० यावीपाकवृपश्चम् । १२० पशु-
दानं यावीपाकहोमवत् । १३० वृत्तवृत्तविहितहोमो वा ।
१४० प्रत्येकावदाने दिविष्यवत्वम् । १५० दृश्यी इहव-
वृत्तवृत्तवत्वम् । १६० ११८० । १ चेत्वत्ते स्थिति-
कातः प्राक् विहरणम् । २ विदेशस्त्रावृपत्ते पशुव-
दूतेन विहरणम् । ३ भवव्याचावावां दूताव यस्त-
दानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् जपदानम् । ५ भवव्याच-

चेत्येत्पुरोहिताय विहरत्यम् । १८० १२क० ।
 १ पुंसनम्, अनद्योभनङ्ग् । २ वृतीवमासे पुष्टवत्त्वे
 उपोथ्य तत्यवर्णविवादागोर्दधिमालवा माशनम् । ३पञ्च-
 वदनम् । ४ त्रिःप्रायनम् । ५ दूर्वारसस नाशिकायां
 सेवनम् । ६ नस्तत्त्वाद्वरणम् । ७ इदयसर्वमन्त्रः । १८०
 ११क० । १ सोमनोच्चयनं कर्म । २ तस्य कालनिर्णयः ।
 ३ होममन्त्रः । ४ शीमन्तव्यूहनम् । ५ चतुर्थो व्यूहनम् ।
 ६ दीप्तगाधकप्रेषणम् । ७ गोदायाकथनम् । ८ वाह्यस्यो
 वद्यव्युक्तादावरणम् । ९द्विष्णादानम् । १८० १४क० ।
 १ जातकम् । २ भेषालवनजपः । ३ अंससर्वमन्त्रम् ।
 ४ नामस्तरणम् । ५ नामस्तरणम् । ६ चतुरत्वं वा नाम ।
 ७ नान्त्रि कामनामेतेनाक्षरनिर्णयः । ८ उपनामधेयानि युग्मा-
 चराचिः । ९ छीनामधेयानि अयुग्माकराचिः । १० येन
 नाम्ना उपनीतः तेनाभिवादनं कुर्यात् । ११ गूर्जविष्णवे
 मन्त्रजपः । १२ कुमार्या अमन्त्रं कर्म । १८० १५क० ।
 १ अङ्गप्रायनम् । २ चतुर्मांसाद्वायनम् । ३तिसिरिमां-
 साक्षात्यनम् । ४ इतोदावायायनम् । ५ अद्वायनमन्त्रः ।
 ६ कुमार्या अमन्त्रकम् । १८० १६क० १ चौक० कर्म ।
 २ पूर्वपात्राधानम् । ३ कुमारावस्थानं इव्यासादनङ्ग् ।
 ४ कुरुपिङ्गुलाहस्त्राकारपित्रवस्थानम् । ५ ब्रह्मा वा
 कुरुपिङ्गुलानि धारयेत् । ६ चरां नियनमन्त्रः ।
 ७ चिरउद्देनमन्त्रः । ८ कुरुपिङ्गुलनिधानमन्त्रः ।
 ९ तेव ताज्ज्ञारस्यापनमन्त्रः । १० केशक्लेनमन्त्रः ।
 ११ केशस्यापनम् । १२ हितीवस्य ततोवस्य मन्त्रौ ।
 १३चतुर्यस्य मन्त्रः । १४ एवस्तरतस्त्रिवर्तम् । १५कुरु-
 धारयोजनमन्त्रः । १६ नामितातुशावनम् । १७ केश-
 रक्षितेशक्तरणम् । १८ कुमार्या अमन्त्रकम् । १८० १७
 १ गोदानं कर्म । २ तत्र वाक्यनिर्णयः । ३ मन्त्रे
 केशक्लेनुः ऊरुप्यवकरणम् । ४ ऊरुप्यवपनम् । ५चु-
 रधारयोजने विशेषमन्त्रः । ६ नामितातुशावनम् ।
 ७ आशार्यव दानप्रार्थना । ८ गोक्षिद्युनदिविष्णा-
 दानम् । ९ वंशवरवताचरणादेशः । १८० १८क० ।
 १ चतुरवनम् । चट्टमे वर्ते वाह्यस्य । २ गर्भाद्ये
 वर्ते वा । ३ एकाद्ये वर्ते विष्णवस्य । ४ इष्टगे वेष्यस्य ।
 ५ चा शोषयात् वाह्यस्य नातीतः काढः । ६ आङ्गिष्ठा-
 चिंपात् चित्यस्य, चा चतुर्विशात् वेष्यस्य । ७चतुर्कर्त्तुम्
 चत्रीर्षप्रावदिविष्णान् वाभापयेत् । ८ क्षंदोत्तर्मनि-
 र्णयः । ९ परिषेषशोनिर्णयः । १० जेस्वाविकारः ।

११ जातिभेदे भेषजानिर्णयः । १२ दण्डाधिकारः ।
 १३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिभाष्यम् । १४० १८
 क० । १ सर्वे दण्डाः सर्वेषां वा भवन्ति । २ वाचार्यां-
 निके उपदेशननिर्णयः । ३वज्ञाचारिण्य उपदेशननिर्णयः ।
 ४ वाङ्गुडपाचियहस्यम् । ५पाचिभव्यमन्त्रः । ६चादि-
 त्यावेष्यस्यम् । ७ तत्र जप्तमन्त्रः । ८प्रदक्षिणावत्तनम् ।
 इदयसर्वमन्त्रम् । ९० अमन्त्रं समिदाधानम् । १८०
 २०क० । १ एकमते भन्ते समिदाधानम् । २ चुर-
 मार्जनम् । ३तेजसा मार्जनम् । ४ सावित्रीप्रदेशप्रार्थना ।
 ५ सावित्रीप्रदेशः । ६सावित्रीवाचनम् । ७ वज्ञाचारिण्यो
 इदयदेशे जर्जाङ्गुलिस्यापनं मन्त्रत्वः । १८० २१क० । १८३-
 चर्यादेशः । २ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्रः । ३ वेदवज्ञाचर्य-
 कावनिर्णयः । ४ वेदयहावानं वा ब्रह्मचर्यं भवति ।
 ५ भिक्षाकालनिर्णयः । ६ उभिदाधानकालनिर्णयः ।
 ७प्रथमभिक्षानिर्णयः । ८भिक्षामन्त्रः । ९भैश्वामहत्या-
 चार्याय निवेदनम् । १० याकवज्ञः । ११ आवाराच्च-
 भागान्तहोममन्त्रः । १२ सवित्रादितीयम् । १३ भज्ञा-
 नाम्नादिहोमः । १४चविभ्यस्तीयम् । १५होविटिकं
 चर्यम् । १६ वेदसमाभिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्यप्रत-
 धारणम् । १८ भेषालवनम् । १९ उदकमाभिजेव-
 वाचनम् । २० ब्रतादेशयेवः । २१ अतुपेतस्य
 विधिविशेषः । २२ उपेतस्य विधिः । २३ इत्यतम-
 कत्वः । २४ गोदानमनुकूलम् । २५ कालोऽनिरुद्धः ।
 २६ प्रायविष्णवार्थे सावित्रीनरम् । १८० २२क० ।
 १ अत्तिगच्छस्यम् । २ एके शुद्धान् वदन्ति । ३ वरच-
 निर्णयः । ४ वरणविशेषनिर्णयः । ५ चदस्यवरणम् ।
 ६ वरणविशेषः । ७ होविवरणमन्त्रः । ८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।
 ९ अध्ययौदिवरणमन्त्रः । १० होत्रप्रतिच्छा ।
 ११ब्रह्मप्रतिच्छा । १२अपरप्रतिच्छा अप्यमन्त्रः । १३वाच्च-
 चर्यम् । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ आगाम-
 चर्यनिर्णयः । १९होमप्रावक्षयः । २०कल्पाच्चः वह संप्रयोगः ।
 २१तत्र निविदानि । २२ आव्याङ्गुतिहोमः । २३वाच-
 चित्यनिविद्यायेवः । १८० २४क० । १४विज्ञे भृ-
 पक्षीहरणम् । २ एवं ब्रह्मतात्य ज्ञातकाय, विवा-
 चार्याच्चिन्ते । ३ रात्रे उपस्थिताय । ४ आर्यार्थवसुर-
 पितृव नातेभ्यः । ५ संख्यक्षम्बृहपनिर्णयः । ६ वध्य-
 वाभे इतद्व्यप्रतिनिधिः । ७ आवनपाद्यार्थवत्तनोवानि
 गाङ्गुलिस्यिर्वेदयेत् । ८ आवनपाद्यार्थवत्तनोवानि

६ पादप्रकालननिर्णयः । १० वासपादादिप्रकालनम् ।
 ११ अर्थप्रहरणम् । १२ अर्थप्रहरणम् ।
 १३ मधुपक्षेत्यमन्तः । १४ मधुपक्षेत्यप्रकालनात् ।
 १५ त्रिवदरथम् । १६ मधुपक्षेत्यनम् । १७ सर्व-
 भक्षणनिवेशः । १८ त्रिविनिवेशः । १९ अवशिष्टमधुपक्ष-
 प्रवेशः । २० सर्वभक्षणं वा । २१ आचमनम् । २२ दि-
 तीयाचमनम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४ आ-
 चमनपते जपोद्गुच्छ च । २५ उत्तर्गमन्ते उत्त-
 र्गमनः । २६ मधुपक्षेत्यभोजनममांसं न भवति ।
 १८० २४८० ।

२ अध्याये । १. अवश्याकर्मकालः । २ यक्तुकलश-
 द्वीपस्यापनम् । ३ दिवाकृतदानादि । ४ अस्तमिते
 स्थानीयाकहोमः । ५ अवश्याननिर्णयः । ६ उरोड्डायो-
 परिहोमः । ७ धाराङ्गुच्छिहोमः । घुक्तशेषस्य प्रतिपत्तिः
 ८ सर्वबिहरथम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदान-
 मन्त्रात् । ११ आत्मात्वाय परिदानम् । १२ परिदानान-
 रम् । १३ बृहिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुरन्ते । १४ बाय-
 आतर्विहरथम् । १५ प्रकारान्तरविहरथम् । २४०
 १८० चान्त्रयुज्ञाम् आन्त्रयुजीकर्म । २ स्थानीयाक-
 होमः । ३ घृतात्कहोमः । ४ आहिताये आपहय-
 वन्नेतावां स्थानीयाकव । ५ अनाहिताग्ने लौकिकेऽग्नौ-
 २४० २४० । सार्गं क्षीर्णं चतुहृष्याम् प्रत्यवरोहण-
 कर्म । २ पौर्णमासां वा । ३ पायसहोममन्त्रौ ।
 ४ खिटिक्षिवेशः । ५ ध्यानं तत्त्वात् । ६ दुर्जन्य-
 मन्त्रः । ७ वात्मात्मप्रवेशः । द्वादशतर प्रवेशः । ८ मन्त्र-
 विदो मन्त्रजपः । ९० उत्ताय तिर्जन्यमन्त्रः । ११ तिदिष्मु-
 खानां लापवाङ्गमभोजनस्त्वयनामि चतुर्थजन्यमन्त्रश्च
 १२ स्वस्यवनवाचनम् । २४० २४० । १४८० काकर्मकालः ।
 २ एकस्माम् अट्टस्यां वा । ३ पूर्वदिवसे सप्तस्यां पितॄभ्यो
 दानम् । ४ तत्र ओटनक्षपरप्रायसानां त्रयम् ।
 ५ चतुःशतावपरिभितधान्यं पितॄ पूर्वप्रणम् । ६ मन्त्रा
 ट्कैहोमः, वावद्विः कामवेत तावद्विर्वा । ७ परदिने
 अष्टम्याम् अट्टका, पशुना स्थानीयाकेन वा । ८ अनु-
 दुहो यवसाहरेदा । ९ त्रयाणामन्यसम्भवे अन्ति-
 ना कलं देवत । १० यवसदाने कवदाहे मनसा
 ध्यानम् । ११ चतुर्थमेकस्थाप्तुष्ठाने नानटकः स्थात् ।
 १२ देष्टाविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्तः ।
 १४ सप्त होममन्तः । १५ खिटिक्षिविति अट्टमहोमः ।

१६ बाह्यामभोजनोत्तरं स्वस्यवनवाचनम् । २४० ४४० ।
 १७ आन्वेषक्यं तदुत्तरनवस्यां कार्यम् । २८० संस्कृतादि । ३
 पिण्डपितॄवत्कल्पप्रदर्शनम् । ४ पितॄभ्यः मधुमन्त्रदर्जं
 पिण्डनिपरथम् । ५ माहापितामहोपितामश्चेभ्यः चुराच-
 मेन पिण्डनिपरथम् । ६ अवटसंख्यानिर्णयः । ७ पितॄ-
 दिपिण्डस्यानम् । ८ मालादिपिण्डस्यानम् । ९ भाद्राप्रप-
 ण्यसप्तस्यादिदिनतये कर्त्तव्ये दाध्यावदे उत्तमधर्माति
 देशः । १० कष्टपते अशुभालु तिथिषु आन्वेषक्यवत् ।
 मायि नावि पितॄभ्य एव नावं कर्त्तव्यं न मालादिभ्यः ।
 ११ आन्वेषक्ये नववारान् भोजयेत् । १२ वशकौ सप्त पक्ष
 लोन् एकं वा । १३ द्विकर्माण्यं पूर्त्तकर्माण्यं च शुभान्
 भोजयेत् । १४ इतरत्र युग्मवाङ्गमभोजनम् तिङ्गस्याने यव-
 दानगच्छ । २४० ५४० । १ रथारोहणात् पूर्वं तत्-
 स्यर्थमन्त्रः । २ अवसर्वमन्त्रः । ३ आरोहणं अव-
 मन्त्रात् । ४ रसिस्तर्वमन्त्रः । ५ गमग्रवर्त्मानेषु
 रथेषु जप्तमन्तः । ६ यक्टाद्यारोहणेऽपि तस्य जपः । ७
 शक्टाद्याक्षस्यर्थमन्त्रः । ८ नावारोहणमन्त्रः । ९ नवरथे
 विशेषः । १० कुटुम्बोपयोगिरव्याहरणम् । ११ गृहस्तीयाग-
 भनम् । १२ रथावरोहणमन्तः । १३ नवरथावरोहणमन्तः ।
 १४ तत्र जप्तमन्त्रः । १५ तत्र एवर्गीयमन्त्रः । २४० ५४० ।
 १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिक्षप्रथम् । ३ मूमेतप्रकल्पयम् ।
 ४ भूमेतन्यक्षत्रात्मक्षम् । ५ विष्णुदृष्टिक्षोत्पाटनम् । ६ भूमेतन्य-
 भिन्नतानिर्णयः । ७ भोजनमहस्याननिर्णयः । ८ तत्-
 फलस् । ९ उभाग्नहस्याननिर्णयः । १० तत्परम् ।
 ११ तदप्रस्याननिर्णयः २४० ७४० । १ वास्तुपरीक्षण
 क्रमः । २ तत्र सातस्तन्त्रं तत्पूर्णश्च । ३ प्रशस्तमध्य-
 मग्हितवास्तुनिर्णयः । ४ अस्तमितेऽनेतावत्पूरणम् ।
 प्रशस्तमध्यमग्हितनिर्णयः । ५ बाह्यामसास्तुनिर्णयः ।
 ७ लक्षियवास्तुनिर्णयः । ८ वैक्षणास्तुनिर्णयः । ९ बल-
 -हलैः वास्तुपरीक्षणम् । १० समचतुष्कोणं दीर्घं वा । ११
 वास्तुप्रोक्षणम् । १२ अविक्षिद्वधारदा प्रोक्षये मन्त्रः ।
 १३ अवान्तररट्टहमेदनिर्णयः । १४ स्वूष्मानां गत्तेषु विशे-
 षितिः । १५ सध्यमस्यूष्मानां विशेषः । १६ सध्यमस्यूष्मा-
 नां मन्त्रः । २४० ८४० । १७ शाधानातुमन्वयम् । २८० शा-
 धानमन्त्रः । १८ मणिकप्रतिवापनम् । १९ तत्त्वान्वानरविधानम् ।
 २० मणिकसेचनमन्त्रः । २१ वास्तुदोषशमनम् । २२ तत्प्रो-
 क्षप्रथम् । २३ अविक्षिद्वधारदानम् । २४ स्थानीया-
 कन्धप्रथादि शिववाचनश्च । २४० ८४० । १४८० पदनम् ।

२ वीजप्रदात्तप्रपदनम् । ३ तत्काविर्यः । ४ तत्र होम-
कर्म । ५ अनुभवस्थम् । ६ आवतीर्णं गवामनुभवस्थये-
मन्त्रः । ७ एव अन्यस्त्रमिच्छन्ति । ८ अवातीर्णं गवा-
भुभवस्थये । ९ क्ष० १० क०

६ नटं वसु लभुमिक्ततो होमधपौ । १० भहान्तम-
 धानं गमिष्यतो होमसलपौ । ११००७क० । १ समाप-
 त्तं नम् । तत्र आचार्याव आत्मने वा एकादशदृव्या-
 हस्तम् । २ उभयोहेष्टर्वाक्यामे आचार्यावै दानम् ।
 ३ उमिदाहरणनियमः । ४ कामनाविशेषे उत्तिर्हित्वः ।
 ५ उभयकामस्तार्थगुणा विस्तु । ६ उमिदाधानादि गोदा-
 नम् । ७ मन्त्रानु आत्मवाचकानु कुर्वात् । दक्षरघोषनदिनम् ।
 ८ उमाइनविधिः । ९० तुष्ण्डलवनम् । ११ अद्य-
 वेपनविधिः । १२ उमनवनम् । १३ भाष्यविधिः ।
 १४ उत्तादानम् । १५ वैष्टदशादानम् । १६ अनुष्ठी-
 वविधादानम् । १७००७क० ।

६ वातस विकृतिनियमः । १० वातस अभोनिर्णयः ।
 ११ इत्यान्देयनिरुद्धरणम् । १२ तद्वानस वक्तव्योनि-
 धिक्तव्यम् । १३ कष्ठिकिट्टवाद्युदावगम् । १४ दहन-
 तत्त्वान्तरालानस विशेषविधिः । १५ प्रेतस लोयादि-
 वपनम् । १६ वर्हिराज्यादित्स्वायनम् । १७ पूर्वदात्या-
 नयनम् । १८ ०१क० । ? अग्निवृत्तप्राप्तादिविधयम् ।
 २ प्रेतवयनकर्त्तनिर्णयः । ३ ग्रन्थादिना प्रेतव-
 यनसिलोके । ४ अदुत्तरणीपगुस्तीनयनम् । ५ अठु-
 त्तरणीं गामाङ्गरेके लक्षणम् एकत्रस्त्रीमजाभियपरे
 द पथोः वस्त्राङ्गुलवन्धनं जाया आवयनम् । ६ तदु-
 ग्रामाल्लादोनामागमनम् । ७ दाहकर्त्तुः लक्ष्यमेदः ।
 ८ दक्षिणपूर्वरेत्ये आइनीयनिधानम् । ९ उत्तरविधिमे
 गार्हिषविधानम् । १० दक्षिणपूर्वदक्षिणान्निधानम् ।
 ११ चितानिवयनम् । १५ चितायाः प्रेतस्वेष्यनम् ।
 १६ प्रेतपलोक्येष्यनम् । १७ विविप्रेतस धर्मवेश-
 यनम् । १८ देवरादिना पत्व्यात्यायनम् । १९ तत्त्व उपजे
 उत्तापके कर्म्मी, देवरे तेनैव सम्भव्य जपः । २० घुरुप-
 नयने भन्तः । २१ एवः कर्वुत्यापकयोर्मन्त्रजपः ।
 २२ घुर्भूम्हा ज्ञेपः । १८ ०२क० । ? पात्रयोजनम् ।
 २३ इहसे जुहूयोजनम् । १८ व्ये उपभूतानयनम् ।
 देवे पात्रे स्फ्रात्य वव्येऽग्निहोत्रिहवन्या योजनम् ।
 ५ उरुः प्रभृतिषु अशादिनिधानम् । ६ नादिक्षयोः
 चुदधानम् । ७ एकां चुरुं भित्त्वा नाविकाइये
 योजनम् । ८ कर्त्तयोः प्राचित्वाधानम् । ९ एकहेतु
 भित्त्वोभवत तत्त्वधानम् । १० उदरे इविः पात्रोनिधा-
 नम् । ११ तत्त्व समरक्षधानदमहत्योजनम् । १२ उपस्थे
 शम्भानिधानम् । १३ अरण्यीमूर्तीः, उदूखलक्षणे कङ्गयो
 निदध्यात् । १४ मादहये शूर्पनिधानम् । १५ एकहेतु
 वित्वा निधानम् पूर्ववद् । १६ आसेपनाते उपदा-
 त्त्वपूरणम् । १७ हृष्टप्राप्ताद्युपयोगश्चनिधानम् ।
 १८ चोहम्भृत्यादिनिधानम् । १९ उत्तुक्षरात्या वप्तुष्ट-
 खिय तत्त्व प्रेतस शिरोत्तुखाच्छादनं तदुभन्तव । २०
 प्रेतपाण्डोरुक्षयोर्निधानम् । २१ इहये उपदाधानम् ।
 २२ प्रेतपाण्डोः पिण्डप्राप्तानभिक्षये । २३ पुक्कामावे
 पिण्डप्राप्तानभियन्ते । २४ प्रणीताप्रणयनाहमन्त्रये ।
 २५ दक्षिणायाहुपातेन दक्षिणानौ चतुराज्याङ्गुलितीक्ष्णः ।
 २६ प्रेतस्त्रोरवि पञ्चमाङ्गुलितीक्ष्णम् । ३च०१क० । युग्म-
 दक्षिणप्रज्ञाक्षते प्रेष्यम् । यात्रामीक्षस प्राज्ञ प्रेतहप्राप्तो

प्रेतस सर्गवांकगतिः उल्लिखित्वा कर्तव्यम् । गार्हिप-
 यस तथाते प्रेतसान्तरिक्षोक्तप्राप्तिः उल्लिखित्वा
 कर्तव्यम् । दक्षिणान्ते स्थात्वे प्रेतस भवत्यक्तप्राप्तिः
 उल्लिखित्वा कर्तव्यम् । ५ युग्मप्राप्तो उर्वशप्राप्तिः फलम् ।
 ६ दहनमन्तः । ७ दहनप्रयंसा । ८ जातुमात्रे गर्भेऽव-
 स्त्राव दाहोस्तर्मातिशाक्षिकशरीरमास्त्राव धूमेन एह
 कर्म्मोक्तगमनम् । ९ दाहकर्त्तुजयमन्तः; पूष्टोऽनीक्षिता
 वर्णेन गमनम् । १० उक्तस्त्रावा प्रेताव लक्ष्य-
 अक्षिः इत्यान्ते वासांसि परिवाव दिवा आ-
 नक्षत्रदर्शनात् तत्त्वावस्थानम् । ११ रुद्रो आदित्यमण्डलं
 इह एव ह प्रविष्टेत् । १२ उद्धमप्रवेशे उद्धादिपूर्वापरनिर्णयः
 १३ उद्धमाग्नल अग्नादीनात्परम्यः । १४ तत्तिनु दिने
 अक्षं न पवेरन् । १५ क्रीताद्युक्ते वर्तेरन् । १६
 संपिण्डानः तिरात्मकारकव्याहारानम् । १७ महायुक्त-
 वर्तो दादशारात्रं तत्त्वाश्च दानाध्ययनदर्जनम्
 १८ सपिण्डेषु दशाहं दानाध्ययनदुर्जनम् । १९
 उपवेश्युरो अवपिण्डेषु प्रिय दशाहं दादशाहं वाऽप्यौ-
 चम् । २० अदशाहु खीमु वृत्ताशु दशाहम् । २१
 एकदेशाध्यापकेषु तिरात्मम् । २२ असपिण्डक्षातौ
 तिरात्मम् । २३ इहसाहु खीमु तिरात्मम् । २४ अद
 नजाते तिरात्मम् । २५ असम्मूल्यगम्भे तिरात्मम् । २६
 सहाध्याविषु वृत्तेषु यकाहम् । २७ उमानपानीये
 ओक्षिये यकाहम् । ? अस्तित्वावस्थानम् । २८ पु-
 रुपभेदेन कुम्भनिधानः । १ प्रोत्तमन्तः । ४ उच्चयने
 पूर्वापरनिर्णयः । ५ उच्चयनन्तरमधानिर्णयः ।
 ६ पांशुप्रज्ञेपः । ७ पांशुप्रज्ञेपानन्तरम् उत्तराङ्गु-
 ल्यजपेत् । उच्चलक्षणेन कुम्भं पिधाव षष्ठोऽनवेष्ट्यमत्ता
 गत्वा प्रपञ्चमूल्यं प्रेतःय आदहानम् । ४च०५क० १९त-
 गुहक्षसाम्यदोत्तोप्रतीवायप्राप्तादिक्षामावस्थामां शान्ति-
 कर्म । २५ व्यादिनिवृत्तिरथम् । १८ उद्धवे तद्ग्निपरित्वागः ।
 ४ष्ठतोऽनवेष्ट्यादि लाया प्रत्यगत्वा प्रपञ्चमूल्यं लोया-
 दीनु वापवित्वा उच्चलक्षणेन्तरम् । ५ प्र-
 नामान्तरानिधानम् । ६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निदीपनम् ।
 ८ अनुदुर्मिश्रग्रामात्यारोहणम् (कर्त्तुभिक्षाः स्वयं उपां-
 शः क्षिद्यत्वानाव्याः) । ९ परिविपरित्वागः । १० आङ्गुति
 चतुराज्यान्तः । ११ अवात्याः क्षिद्यत्वानाव्याः उपांशुभी आङ्गुतेरन् । १२ अव्य-
 यामान्ता खीमां कर्त्तुं वीक्षणम् । १३ कर्त्तुः अस्त्राभिमर्गम्

१४ परिक्रमणम् । १५ स्तिरदादिसमापनम् । १६
आहतवाससाच्चाद्योपरेणम् । १७ आ उद्दावदखपन
चासीरन् । १८ होमसमापनम् । ४ अ० ईक० १ आत्राधि-
कारः ॥ २ पार्वत्याकाम्यहित्राइकोदिष्टस्त्राहेपात्रविप्र-
लक्षणसंख्ये । ३ सपिशडीकरणनित्रे वयेष्ट विप्रसंख्या तत्र
त त्रयाणां त्रय एव कार्या दूति भेदः । ४ पिण्डप्रथव्यज्ञे
धक्तानां पिण्डनिपरणादीनां आदेऽतिदेशः । ५ ब्राह्मणाय
लक्षदानम् । ६ दर्भसंबद्धानम् । ७ उग्रज्जवलानम् । ८ वर्ष-
पाले तिखावपनं तमन्तरम् । ९ पितॄं गुरुं च प्रदीप्तिं
कार्यम् । १० वर्षदानम् । ११ वर्षदानात् पूर्वं जन-
दानम् । १२ वर्षस्यज्ञवलिवेदनम् । १३ वर्षानुमन्त्रण-
तमन्तरम् । १४ वर्षां चापो यज्ञिन् पाले एकोक्ताः तत्र
प्रथमपालं नोडरेत् । ४ अ० षक० । १ गव्यादिदानम् ।
२ अग्नौ करणातुत्ता । ३ प्रत्युत्ता । ४ अग्नौ करण-
होमः । ५ पाणिवेद वा होमः । ६ देवप्रिण्ठाणं क्रमे-
शानिषुष्टप्रणिषुस्त्वा । ७ भोजनपाले अधिकाद-
दानम् । ८ छत्रशेषाज्ञदानम् । ९ भोजनपाले अधिकाद-
दानम् । १० भोजनात् दप्तेषु पाद्मनन्तः । ११ पिण्डार्थमन्त्रुद्य
देवनिवेदनम् । १२ अनाचान्तेषु पिण्डभिपरणम् ।
१३ अचाचान्तेषु तदित्येके । १४ ब्राह्मणातुत्तानविकिरदानम् ।
१५ अग्नु अपेति प्रत्युत्तानम् विचर्जनम् । ४ अ० षक० ।
१ अथ शूलग्रवः । २ तस्य काषायादिनिर्वयः । ३ पशु-
निष्ठपणम् । ४ पशुक्षयाम् । ५ क्षयाविन्दुसुतः पशुरिक्षेके ।
६ लक्षुक्षडयं क्षणं भार्तु गद्योपीवात् । ७ पशु-
भिरेकः । ८ यिर आरभ्य पुञ्चदेयत्वर्यन्तमभिरेकः । ९ पशु-
लग्नः । १० पशुर्हित्वर्यन्तं पाळनम् । ११ तत्र दिग्भिर्वयः ।
१२ पामदर्थमायोग्यदेशं पाळनम् । १३ वर्षदा-
त्रादूर्ध्वं स्तिरेकं वा काले शूलग्रवः कार्यः । १४ दूपनिखननं
तत्र पशुवन्नमयः । १५ प्रोक्षणादि पशुकत्प्रेम शयानम् ।
१६ विशेषरूपं पालना पक्षायेन वा दयाहोमः । १७ इरादि
दादृशनामः । होमनन्तः । १८ एपादिष्टसाम्पत्तो
या मन्त्रः । १९ इरुग्नामको वा मन्त्रः । २० वलिहरणम् ।
२१ अप्तस्मिं छन्दो लतदिरेषु प्रसाधनम् । २२ अविनृद्यते तस्या-
तिदेशः । २३ यादोपायक्षीशीष्टं हृषक्षीकरणानां उच्चच-
र्मशिरः यादानाम्भायात्तद्वरणम् । (छन्दोक्षयाः फलोक-
रणाः) २४ अविनाशमते दिशेभः । २५ व्याप्तदक्षसम्प्रे-
शोप्तिभित्यग्नम् । २६ संक्षेपनदेशे भूमौ निपतितं स्तुर्धिरं
उपेभ्य उडिग्नेत् । २७ अर्थशक्तानां दक्षानामधेय

त्वेच्या तस्य सर्वात्मत्वम् । २८ अस्यैव सर्वां सिनाः ।
२९ सर्वांगद्युक्तान्यस्यैवंशभूतानि । ३० इत्येवं विदं
यजमानं इदः प्रोक्षाति । ३१ अस्य कथं शो वक्तारङ्ग इदो
न हिनक्षि । ३२ अस्य छत्रेष्वं न प्राप्तोयादेकमतम् ।
३३ अस्य इत्याणि याम् नाहरेयुः । ३४ नात्वागन्त-
व्यमिति एत्तादीन् प्रतिषेधयेत् । ३५ नियमेन छत्रेष्वं
प्राप्तोयाति सिहान्तः । ३६ शुलग्रस्य फलानि ३७ शुलग-
वेनेष्टा अन्यं पशुहत्याजेत् । ३८ सर्वधातुत्सृष्टपशुर्नैव
स्यात् ३९ शुलग्रवनामेवेन पशुकर्मणा रहितो न भवेत्
तेन शुलग्रस्य नित्यता । ४० शन्तातीयं जपित्वा वृह-
प्रवेशः । ४१ पशुपत्यामे गोष्ठे अस्यैव इदस्य यजनम् ।
४२ स्यालीपाकं निधाय सर्वद्वतं कुर्यात् । ४३ प्रतिधूमं
गवानयनम् । ४४ शन्तातीयं जपन् पशुनां मधुमिथात् ।
४५ समाप्तिहापनार्थं चाचार्यं नमस्कारः । ४५० ४५१ क०
आश्चलायनगट्ट्यपरिशिष्टप्रतिपादार्थाः । १ आच-
मनादि शासनान्वयम् । २ सम्योपासनाङ्गाचमनादि ।
३ माजनम् । ४ पापयोधनम् । ५ गायत्रीखरूपादि ।
६८ तस्मा ध्यानादि । ७ आचमनमनादि । ८ मन्त्राचा-
र्हणिदैवतचक्रन्दासि । ९ स्त्रानविधिः । १० माध्यन्दिन
स्त्रानविधानम् । ११ मन्त्रस्त्रानम् । १२ वैचादेवः । १३
स्त्रियाचमनादि । १४ इमे स्त्रियाचमनादि । १५ कृकृत्या-
दिसमार्गः । १६ अहोषः पशुकर्माणि । १७ पापव्य-
स्यालीपाकः । १८ नित्यमीपासनम् । १९ उनरा-
चानम् । २० अनेकभार्यस्य परतजडाया धर्मभागित्यस् ।
२१ कर्म्यावरणम् । २२ उपयमनादि । २३ सम्योन्या-
वकोक्तनम् । २४ आद्विक्तारोपयादि । २५ अत्मतो-
क्तायादि । २६ जातकर्मादि । इत्येते २७० गताः पदार्थाः ।
२७ अध्यावे १ यहयज्ञादि । २८ पहयज्ञसम्भारादि ।
२९ अर्जनाङ्गानि । ३० अर्जनविधिः । ३१ आवाहनमन्त्राः ।
३२ यहाणामविधेवतादि । ३३ गणपत्यादिदेवतावाहनम् ।
३४ अनुपवाचादि । ३५ यजमानाभिवेकः । ३६ यजनादि-
विधिः । ३७ आङ्गानि । ३८ आङ्गाणनियमः ।
३९ गवादिनादिपिण्डित्यवक्त्रान्तं कर्म । ४० अर्णौ
करणादिकर्म । ४१ पिण्डानादिक्षाद्येष्वसमाप्तनान्तं
कर्म । ४२ अग्निदध्यपिण्डानादि । ४३ आभ्युदयिके
विधेषः । इत्येते २७० गताः पदार्थाः ।

६ अग्निकार्य समापनम् । ८ करुदकविधिः । ५ पिण्ड-
क्रिया । ६ नववाङ्मानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दयाहृष्टव्यम्
९ एकोहिष्टम् । १० एकोहिष्टविधिः । ११ सपिण्डीकर-
णम् । १२ आमवाङ्मानि । १३ अतीतसंख्कारः । १४ पाता-
विधिः । १५ नारायणवल्लिः । १६ नागवल्लिः । १७
पुराणमेकोहिष्टम् । १८ उषोल्पगः । १९ पदार्थाः ।
४ अध्याये १ पूर्ति कन्नादोनि अग्निकार्यान्तानि कन्नार्थाणि ।
२ पूर्तीनि । २ मण्डजादिविधिः । ३ प्रतिमाद्रव्याख्या । ४
प्रापादप्रतिकादि । ५ तदत्तुषानादि । ६ अग्निस्यापनादि ।
७ देवाभिवेकादि । ८ शान्तिप्रतिकादि । ९ वायादिविधिः
१० आरामादिविधिः । ११ होमविशेषः । १२ माचीं
दिशमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते । १४
प्रतीर्चीं दिशमन्वावर्त्तते । १५ उद्दीर्चीं दिशमन्वावर्त्तते
१६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते
१८ दिशमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २०
परमन्वावर्त्तते । २१ सर्वां दिशोऽन्वावर्त्तते । २२
अग्निकार्यफलम् । २३ गताः एते पदार्थाः ।

आश्वायन उंही अश्व+गोत्रे अश्वा० फञ् । अश्वर्षेगीतापत्ते
स्थियां डीप् । [अश्वावतानवैरपत्ते स्थियां डीप् ।
आश्वावतान उंही० अश्वावताननामर्षेरपत्तम् विदा० अञ् ।
आश्वास उ० आ॒+श्वस॑-घन॑ । १निर्दौ॒ २आश्वदाने॑ ३भीतस्य
भयनिवारण्याये॑ व्याघारे॑ ४सान्त्वने॑ च “धारणमाश्वास-
जननं अभवत्तु” उशु० । [२सान्त्वनासम्पादके॑ ।
आश्वासक लिं० आ॒+श्वस॑-णिच॑-ख्व॑ल॑ । १आश्वासकारके॑
आश्वासन न० आ॒-श्वस॑-णिच॑-ख्व॑ट॑ । १सान्त्वने॑ । “आश्वा-
सन त्वं हृष्णेन दुःखार्त्तियाः प्रकीर्तितम्” भा० आ० १४०
कर्त्तरि त्वु० । २आश्वासकारके॑ “तदिदं हितीयं हृदया-
श्वासनम्” शकु० । [तद्वावदर्शनाश्वाचि॑ शकु० ।
आश्वासिन् लि० आ॒+श्वस॑-णिन॑ । प्रत्याशायुक्ते॑ । “मनस्तु
आश्वास्य त्रिं० आ॒+श्वस॑-णिच॑-घत॑ । १सान्त्वनीये॑ । त्वय् ।
२सान्त्वयित्वे त्वयेऽच्युते॑ ।

आश्विक ति० अब्रानु भारमूतानु हरति वहति आवहति
वा ठज् । भारमूतसाव्यस १हारके २वाहके ३चावाहके
च । अब्राय निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठक् ।
अब्रायाभर्जके ४संयोगे ५उत्पाते ६निमित्तेच ।

आश्विन एः आश्विनो पूर्खिमा यश्चिन् मासे वरण् । स्वनाम
ख्याते चान्द्रे मासमेहे “अद्वयस्याश्विने तद्वये शायाङ्गे बोध-
वास्याहम्” इग्नों बोधनमन्तः । १४श्विनादुपधान आश-

मिटकानाम् अथ मतोर्लुक् । २ ददकाभेदे स्त्री छोप् । “य
है रा आश्वेनीश्वपदधाति” शत. ब्रा. ८, २, ११। आश्विनौ
देहते अस्य च्यां । ३ चितिभेदे च “प्रत आश्विनोः पवभान्”
८०. ८, ८, ४, पञ्चाश्विनोह च्छतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च-
प्राणमृतः पञ्चायस्या एकया न विश्विर्वयस्यास्ता एकचला-
यिष्यद्दुहितीया चितिः” शत. ब्रा. १ । ४ यज्ञियकपालभेदे प०
“सौम्येन सहाश्विनो हिकपालः सर्वत्र॑ कात्या । २, ६, ५, १,
“भैतावश्यस्य स आश्विनश्च भे द्रूति” यजु. १८, १८, अ-
श्विन्यां भयः अथ । ५ अश्विनीकुमारयोः हि ०. १० । अश्विनौ
देहते अस्य अथ । अश्विनीकुमारदेवताके हि यज्ञे
७ शस्ते च । आद्यज्ञायनयद्वे उदा ।

आश्विनी स्तो अश्विना अन्नाकारदता नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा
 नक्षत्राण् । १ अन्नवर्पैर्णमासाम् २ अश्विनग्न्दोकार्थे च ।
 आश्विनेय पु ० द्विव ० अश्विन्याः घोटकाकारवद्याः संज्ञायाः
 अपत्यं टक् । १ अश्विनीकुमारयोः तयोः तस्या उत्पत्ति-
 कथा अरण्यात्तजयन्दे २२६पृष्ठे दृश्या । तस्यापत्यं विदा ०
 अञ्ज् । २ नक्षत्रे इसहहेवे च पु ० तयोर्माद्यामश्विनीकुमारा-
 भ्यास्तपादितत्वात् तथात्मम् । “जिगाय समरे वीराना-
 श्विनेयः प्रतापवान्” भा ० ग ० प ० २ च ० । अन्नवस्त्रैकाहगमः
 पन्न्याः टक् । ३ अश्विनीकाहगम्ये अध्यनि ।

आश्वीन उ० अश्वस्यैकाहगमः पत्त्वा॒ वा स्तु॑ । अश्वस्यैकाह-
गम्ये॑ देशे॑ “सहस्राश्वीनो॒ वा इतः॑ स्तर्गौ॑ लोकः॑”॒ ऐत॑ ॥
आ० । चतुर्थार्दिंशाश्वीनानि॑”॒ स्मृतिः॑ ।

आस्त्रेय लि० अच्चा देवता अस्य ठक् । ? तहेवताके
इविरादौ अच्चाया अपत्यम् युभ्राठक् । अच्चामवे ।

आषाढ उ० आषाढी पूर्खी माझिन् मायेण् । स्वनाम
स्वाते चान्दे ! मासभेदे “आषाढस्य प्रथमदिवसे” मेघदूः
“श्रेते बिषुः सदाषाढे काळिके प्रतिबृद्ध्यते” द्वितीय उरा० ।
आषाढी पूर्खी मा प्रथोजनमस्य अस्य । ब्रतिनां धार्ये
पाल्याश्च २ दशेष्व “उपहिताषाढस्” काद० “तप्तपुत्रेष्व च
वट्टीतव्रतेनाषाढिना” काद० । “अथाजिनाषाढवरः
प्रगल्भवाक्” कुमा० । ३ मलयपर्वते उ० मेदि० पृ० दस्य ड० ।
आषाढोप्यक्तार्थे । स्वार्थे कन आषाढकोप्यक्तार्थे ।

आपाठा खी आ+एह-क्त “अवणावाटेति” पा० निहै-
शातु नि० बत्यमोन्नाभादस्य । राशिचक्षे इविंगदितमे
२एकविंशे च नक्षेः “मूलं पूर्वापाठा प्रथमश्चाष्टुतराण्य-
कोषन्नी । मकरस्तवपरिशेषं अवणा चाँडे धनिडाथा”इत्यत्तोः
षा च पूर्वी उत्तरा च । तत्र पूर्वस्थाः प्रथमपादस्य

धनुराशिष्टकावहसरायाव शेषयादविकल्प भक्तरापि-
षटकलम् तवार्थे न० च आवाडम्:" नङ्गदप्रहृत तथा
तद जातत्वास्थात्वम् ।

आवाडाभव यु० आवाडावां नक्ते भवति भू-चर्य । नङ्गद-
यसे आवाडाजातोऽप्यत्र किप् । आवाडासूर्यत्र ।

आवाडिं स्तो आ०+यहृ-क्षिति निं०न ओत् तथ्यत् । सम्बू-
दहने "तथावाढे; हौत्रमतेवस्तोपद्धुः" यत० बा०३०, १३,
१७ । २२तिरेव्या० स्याने च यद्वार्हे ।

आवाडी द्वी आवाडावा० नक्तेष्व तुक्ता पूर्णिंसा० "नक्तेष्व
तुक्तः कालः" या० इत्यर्थ । १४वाडावारीवपोर्णमासाम् ।
२५तिरेव्यामेहे च ।

आवाडीय लि० आवाडावां भव० "विवितावादावामिति" या०
तथेदम् उत्तात् च च । १४वाडामक्ते भवे २४वाडा-
उत्तव्यन्विति च ।

आष्टुम यु० अद्योभागः चर्य । अद्ये भागे ।

आष्टु चर्य-व्याप्तो इन् उत्तिव । आकारे उत्तव्य०

आस उपवेशनेवादादि० आ० चर्य० सिट् । आक्ते आक्षाम्
आवते आवीत आक्षाम् आर्यृ आहम् आक्ते आवत
आविष्ट आवीतम् आवामास आवाहके आविता
आविष्टते । आवीतः आविष्टम् आविष्टवान् आविष्टम्

"नता आवितः आव० आविष्टम् आवाम्" य आवते मनसा
त्" गोता० "दिवि देवाव आवते" या०१,२०,२ ।

"मीताभरणात् आवा०" नावीत गुरुका सार्वै० गिता०-
ज्ञवक्तनीपु० च" इति च महु० । "तुवितमाक्षु० ततः यत्तद०
गतम्" या०३० । "निवृपाच्च" पितात्त येव्यम्" भहु० ।

"जगन्निय यस्तो तविकायमावत" भाव० । "आविष्ट नैकत्र
एवा० चर्यंसीत्" भहु० भावे आवते "विवितामिति
चोक्तः सक्षावीताभिष्ठं युरो०" मनु० । "इच्छामि नित्य-
नेताहं त्वया पुन ! सङ्गामितम्" भा०४० । च० "अन-
कोहृ वैदेह आवाहके" यत० बा० १४,३०,१,१ ।

तृष्णीपूर्य भयादासांक्षिकिरे इगपत्तिः" भहु० "कैवाल-
गित्तरातीतम्" तन्मूल् "आवीतावा० उरभितयित्त नामि-
गम्बेम् गाण्याम्" मेष्टू० । "आवितं भावितं चैव भतं
यत्ताच्च उत्तितम्" रामा० । "जून्मामितादितम्" या०३० ।

चर्षि० चर्यारोह्ये चक्ष० । गगनमध्यमध्यास्ते दिवाकरः
काद० "आवामध्यास्ते चैविकाः" यतो गगनध्यावित-
यादामानि०" इति च० रघु० । अब्दू० विष्टपमध्याक्ते०
परभता०" विक्षेप० । "आवश्या० दिवमध्यास्ते०

यावनात् परमेहितः" रघु० । अत्तावारस्ते कर्त्तव्या० ।
यहु०-पश्चाद्विषेषेन विवेचने चक्ष० । "अन्नावितमहत्वात्ता०
आवाहित इविर्मुक्तम्" रघु० । "इतः उच्चावामम्भास्ते०
वर्देव चक्ष० च्यतः" भा० च० १० च० ।
अभि०-आभित्तव्ये न स्तिती नैकत्ते च चक्ष० । अभ्यासः अ-
भ्यासोयत्ते कपूर्यतेनिमापद्येरन्" या०४० ।

उद०-ज्ञादास्ते प्रकृतकर्मण्य उपरसे चक्ष० "विधाय वैरं सामवै०
नदोऽर्दी य उदासते" भाव० । "उदासीनवदावीतः" गीता०
उप०-विवेचने चक्ष० । "गोपाले वज्र पवित्राम्" भहु० ।
"चपास्ते इतिहर्दी वक्तारोदश्यते यतः" यावद्यम् ।
"वायुपश्चात्तुगच्छन्ति तथा दीनाहुपावते" भहु० । "कृतवद्वा०-
स्तुपावते" तुमा० ।

परि०-उप०-उपासनस्य प्रकृतवैर्ये० "वैरैव तुविता वाक्ता मातरं
पर्युपावते" ?" पितामह० च के तस्मां वभावां पर्युपावते" ?
भा०४० १४० । (एनम्) "भुजङ्गः पर्युपावते" तुमा० ।
उम०-उप०-सम्बुद्धुपावते चक्ष० । "वहपास्त उत्तभोव्यदा०" रघु० ।
परि०-परितः० स्तिती चक्ष० सम्बू० विवेचने चक्ष० । तामेत्तेवाच
पर्यावते० चे चेमे जाह्नासा०" यत० बा० ।

उम०-उप०-स्तिती उपवेशने च० "भोगिमोगसमाखीनम्"
"पर्विमा० द उमाहीनः" भहु० ।

आस० चर्य० आ०+यस०-क्षिप०-आस०+क्षिप० या० । चर्य०-
२४वाक्षेपे० "आ० च० एव मवि जीवतीति" उद्गारा० ।
"आडुरामन् उधामङ्गलपाठक०" वेदी० । १५ोमे०,
४८त्तापे०, ५८ीक्षावी० सर्वैर्गर्जने च० । "आ०क्षिमेतदिति०
क्रोधादाभाव्य भिष्मामुर०" देवीमा० । वैदेहे० "विद्या-
भागरमाः प्रदर्श्य उपम्भू० भिष्मामै० निवृप्ता०" उद्ग्रुठः० ।

आस यु० चास०-चर्य० । १४वासने० २४स्ती० १७पवेशने० आवश्यते०-
नेन करणे० चर्य० । ४८पवेशनस्याने० युज्ञपार्षभागे० "वैरा०-
वैरासं पुरुष्णरीकमेवमस्यात्तिष्ठी०" या०४०-छान्दू०८० ।
चर्यते० क्षिष्टतेनेन चर्य०-करणे० चर्य० । ५८त्तुवि० "स वासि०-
वासुद्धृ० सास०" किरा० । "सास० सक्षाप०" भहु० ।
इत्पूरुषः० चर्य० लेपे० भावे० चर्य० । वै विलेपे० निर्देशः० ।

आसक्ति० क्षिप० आ०+यनुज०-क्षिप० । १४वास्तुयुक्ते० विष्टवान्तरपरि०-
वारेण तैकतानतयामिनिटे० २४वदते० च० जठा० १८-
इति० ४८स्ती० चैक्ष० च त्रि० आवश्यकितः० आवश्यकेताः० ।
आसक्ति० क्षिप० आ०+यनुज०-क्षिति० । विष्टवान्तरपरिहारेण०-
विष्टवान्तरपरिहारेण० "ते देवा० आवक्षिमन्त० वदन्तः०" "आ०-
वासन्त० वदन्तः० इति० च०" यत० बा०४०, १, ११, १२० । "नीत०-

बोहित मरति ज्ञानादकिर्वचते' क्र० १०, ८५, २८ ।

आसङ्ग इ० आ+वनुज-वज् । १अभिनिवेषे, प्राप्तस्तोपस्थि-
त्य वा नद्यतो वस्तुः २रचयाभिकारे, ३भोग-
भिकारे, ४ कर्त्तव्याभिकारे ५ विचारत्परिकरिते
तेतस एकत्राभिनिवेषे च । “नद्यमप्रीतिः प्रथमं चित्ताद्वज्ञ-
स्तोऽथ सङ्कल्पः” खा० १० । “तेऽनुरक्षसेभ्य आवश्या-
द्विभवद्वक्तुः” यत० ब्रा० १, १, २, ४ “तदोहेन द्वयमान
मासङ्गो न विन्दति” यत० ब्रा० ५२, १, ५, “त्वक्त्रा कर्मफक्षा
सङ्गम्” गोता । ६ द्वयक् द्वयन्वे “सर्वेवावश्यमपि प्रका-
रणे” कुमा० । आवश्यकते कर्मणि वज् । ७ वासङ्गनीवेषे
उत्तराद्वज्ञः “त्वयुत्तराद्वज्ञवती निरीतिनोम्” कुमा० ।
द्वौराइन्द्रियिकाया० राजनि० द्वयमवरते० न० १० तद्विति
वि० लटा० । सौरइन्द्रियिकाया० गाते० आवश्यनीयत्वाद-
वात्मम् । अनुरक्षसे० विवरत्प्रव्यातृ आवद्वज्ञत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न वज्ञतः तस्य भावः वज् चहरादिषु पर्यु-
दावाव नोत्तरपद्धतिः । साङ्गत्याभावे अवस्थन्वे ।

आसङ्गनी॒ द्वी॑ आसङ्गः सात्त्वमस्यस इनि छोप् ।
१ शात्त्वायां लिकारण० २ आवश्युक्ते लि० लिकां छोप् ।
आसङ्गिम इ० आसङ्गे भरः दिमच् । उच्चतोक्ते कर्णे तेवाङ्ग-
कर्म्मवन्वनाशतिभेदे । “तत्र उमाहेन पश्चादेष कर्णे वन्वना
क्तयोर्भवति वक्त्रं पश्चात् आवश्यिम” इत्यादिना विभव
“अभ्यन्तरदीर्घपादिरावस्थिमः” प्रति सुहृते विवितः ।

आसङ्गम न० आ+वनुज-खुट् । आसङ्गे॒ १ द्वयक् द्वयन्वे॒
“व्रतिवक्यावश्यनात्” यह० । यिष्-खुट् । २ वोजने॒
आसङ्गित लि० आ+वनुज-यिष्-ता० । बंयोजिते॒
आसङ्गि॒ द्वी॑ आ+सद-किन् । ३ नैवाद्वं द्वये॒ २ प्राप्ती॒ आवश्यते॒
२ प्रस्तुतजनकसङ्गिके॒ “आवस्तिरात्मयाणं तु सामान्यज्ञान-
मिष्टते” भावा० । ४ शाद्वोधोपयोगिन्याभव्यवधानेन
पद्धत्यप्तायैवस्थितौ । “आवस्तियोग्यताकाङ्क्षातात्-
पर्यं ज्ञानमिष्टते । कारण सङ्गिधारणन्तु पदस्तासङ्गित्यच्यते,
भावा० “यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्योरव्यव-
धानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्मुकमग्निभान् देव-
दसेनेतादी न शाद्वोधः । नीको चटो द्रव्यं पट इत्या-
दावासङ्गिभवताक्षाद्वोधः । आवस्तिभवताक्षाद्वोधमा-
भावेऽपि न चतिः । न तु यत्र वल्ली कुण्डली वासकी देव-
दस इत्युक्तं त्वोत्तरपद्धत्यकाले पूर्वपद्धत्यरण्य नाशात्
व्यवधानेन उत्तरपद्धत्यरण्यावश्यत् इति चेत्प्र-
व्यवधद्वं ज्ञातै॒ यत्तमादविष्टव्यवधानेनोपच्छे-

नानावस्तिकर्म्मे॒ रेकप्रव्यवधद्वे॒ नानादं ज्ञातै॒ रेकप्रव्योत्पच्छे-
रपि वन्ध्यवात् । ताव० उपदर्शक्त्यारपद्धत्यवर्णं ज्ञानस्ती-
द्वोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपद्धत्यम् । परन्तु
ताव० उपदार्थानां आरणादेवादेव चेत्प्रपोत्पायत् ताव०
उपदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयोधृष्टः॒ शब्दोषो
भवतीति केचिद्” उक्ता० ।

शाद्वोधद्वे॒ व्यावस्तिय शब्दविन्मासणो निष्ठपिता
यथा । “आवस्तियाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः शा॒
द्वं उत्तिर्नां त्वोत्तीनान्वयोन्यान्वयः॒ व्यवधानाविष्टव्य-
वधकर्म्मकर्त्तव्याधिकरणकियादिपद्धत्यान्वयक्तिकपदार्थ-
स्तीनां न योगपद्यं सम्भवति आव० उत्तरविनाशिनां
क्रियाणां निष्ठावाहुपपत्तेरिति ज्ञानाव० उपदार्थान्वय-
वोधः॒ विषेषणज्ञानवाभ्यात्माद्विशिष्टज्ञानस्तेति चेत् चौद-
प्रव्यवधस्तीत्वाद्वद्वत्त्वं ज्ञातै॒ रेकप्रव्यवधतिः
ताव० एकदेव ताव० उपदार्थस्तौ॒ सर्वां वाक्यार्थात्तुभवः॒ न
चान्यविद्यव० ज्ञातै॒ रेकप्रव्यवधस्त न व्यारणमिति वाच्यं वाक्या-
र्थात्तुभवाहुपपत्त्या॒ यज्ञवलेन संज्ञाराजां परस्य रवहकरेष
तत्वे॒ न व्यारणकलनात् प्रत्येकस्तु॒ संज्ञाराजाणामित्यानन्दगति-
कत्वा॒ पद्धतरणे । अत व्यदाकाङ्क्षितं योग्यं॒ विषि-
धानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः॒ स्वार्थः॒ पद्धतेवावगम्यते॒
न चैवमन्वयान्वयाभिधानं न यात् विरस्य व्यापाराभावा-
दिति वाच्यं॒ एवमपि प्रव्यवधवे॒ चेत्प्रव्यव्यवधाव० उप-
दार्थस्तीदं॒ सामयीवैक्षयं॒ न पूर्वस्तेति चेत् असु-
तावदेव॒ तथापि वरमन्वयाव० उपदार्थविष्टिवाक्यार्थात्तुभवे॒
उक्तादै॒ गतिरन्यगतिकत्वात् । अत वदन्ति॒ । उचित्वाभाव-
पद्धत्यान्वयवोधृष्टेदेव॒ व्यारम्भादावध्यात्तुतेनापि पिधा-
नादिनान्वयवोधृष्टेन्वात् न च इति॒ पिधेहीतिशब्द॒ यवाध्या॒
हित्यते॒ अहुपयोगात्॒ अर्थस्तै॒ वान्यप्रतियोगित्वादा-
वधकत्वात्॒ अर्थापत्तेक्षणपादकविषयकत्वात्॒ न च शब्द-
मालाहुपपादकमपि॒ त तदर्थः॒ । अवश्यं॒ कल्पार्थार्थार्थार्थ-
योग्यं॒ दैश्वयस्त्वप्यन्वयव० उपदार्थायां॒ व्यवधानं॒ व्यवधान-
वोधितस्यार्थस्यान्वयवोधकत्वमिति॒ नियमशक्तिकलना-
पति॒ स्वार्थान्वयप्रत्याक्षर्वद्वानां॒ व्यारम्भिति॒ न पिधानान्व-
यवोधृष्टकमिति॒ तदर्थवोधार्थमिति॒ शब्दकल्पविष्टि॒
चेत् उक्तायां॒ व्यभिचारात्॒ तथावेषामित्येन कर्मा-
न्वयवोधार्थ अथ॒ व्यारपदहुभावमात्रं॒ पिधेहि॒
शब्दस्य कल्पते॒ वाववात्॒ न च पिधानाभिधानकानेक-
शब्दापस्थितौ॒ विनिगमकरितः॒ संज्ञारात्तरत्यात्॒

पदविशेषस्मृतेरिति चेत् न आकाङ्क्षादिभृत्योग्व-
मितस्त्वार्थप्रत्यस्त्वा कृप्राप्ताद्वयेनार्थाध्याहारात् न च
स्मृतपदानि ब्रह्मप्रयोजनानीति कथमध्याहृते तेषां ताव-
पर्वमिति वाच्यं सुतार्थान्वयाहृतपत्त्याध्याहृते वात्पर्वात्
कथनद्वैदनं पचतीत्यत्र समविद्याहृतमात्राद्वयबोधः
कलावादेरपि स्मृतत्वादिति चेत् न तात्पर्वनियमादित्य-
वेहि ‘यत्परः शब्दः संशब्दार्थः’ इति ग्यायात् अन्यथा
तवापि दैवयात् स्मृतकलाशपदोपस्थानेनाच्यबोधः
सात् अथ देवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्या-
हाराभावेन कर्त्तुरनभिज्ञात् द्वितीया स्थादिति चेत्
न अध्याहृतेनापि पञ्चतिपदेन कर्त्तुरनभिज्ञात् । कर्त्तु-
र्वाच्याभिहितेति चेत् न, देवदत्तस्य पाकद्वयत्र हत्योपत्तेः
तात्पर्वतस्तत्र व्यवस्थेति चेत् तस्य नहु इरं पिखेहोत्यादौ
पिधानशब्दाहुभवे पिधानोपस्थापकपदत्वेनाच्यबोधो
लग्नकलमिति चेत् न अन्यथाप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन-
व्यवहारात् न त तदुपस्थापकयावत्पृष्ठेन गौरवात् एवं पि-
धानशब्दबोधेऽपि अन्यथा गोवदाच्यविद्यबोधोन
सात् तवोरनहुभावकत्वादिति उच्यते क्रियापदोपस्था-
पिता क्रियाकारकपदोपस्थापितं च कारकं परस्तरमाका-
ङ्कति न द्विपस्थितिमालम् अन्यथा इरं कर्मता पिखेहि
इरं पिधानहृतिरित्यत्रापि क्रियाकर्माध्याहार इवानुवदोध-
प्रसङ्गः क्रियाकर्माध्योरपस्थितेस्तुत्यत्वात् एवं विधपदोपस्थापि-
ते परस्तरमाकाङ्क्षानास्तीति चेत् तद्वाकाङ्क्षायां पदविशेषो
पस्थापितत्वं तत्त्वं नदुपस्थितिमालम् । अर्थविशेषोऽध्यात्
न तत्वान्वयबोध इति चेत् न पिखेहोति पदं विभा इर
मिदस्थाप्यसाधुत्वात् तदेवंप्रयोगे साधुत्वस्तुत्यत्वात् सा-
धुत्वद्वानसाध्यबोधेऽप्रयोजकयाच्च गोप्यी यादापन्नं यादाप
अन्वयबोधाच्च न आत्मासंवर्गायप्त्वोधकाभावात् ।
तस्मात् क्रियापदस्य कारकपदेन् कारकपदस्य च क्रियापदेन
सहान्वयबोधकत्वं गत्वेकं विनापरस्य । अपि च सकर्वक-
क्रियापदप्रयोगं विना द्वितीयातुपत्तिः क्रियाप-
दार्थबोगे द्वितीया चेत् ग्रन्थः आनवनं क्रितिरित्यत्रापि
द्वितीयापत्तेः तथा उपेण्य इत्यत्र स्तूपतिपदाध्याहारं
विना चतुर्थतुपत्तिः वदि च स्तूपतिपदार्थबोगे चतुर्थे
तटा उपमिक्तीत्यत्रापि शात् स्तूपतिपदार्थबोगे चतुर्थे
तटा । अथ साधुत्वार्थं इरं उपेण्य इत्यत्र पिखेहि स्तूप-
तिपदाध्याहारोऽहुमन्यते नत्यवयबोधार्थं तस्मान्वय
प्रतिवेगिन्नामद्वेषेत्पत्तेरिति चेत् तर्हि क्रियापदप्रयोगं

विना न कारकविभक्तिः कारकपदप्रयोगं विना न तदन्वय
बोध्यं क्रियापदमिति केवलकारके क्रियापदाध्याहारः
केवलक्रियाच्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमावस्थक
इति गच्छन्त्वैपस्थितिरित्यवद्यबोधैपयिकी । तस्मात् क्रिया
कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रियाकारकयोः परस्तरान्वय
इति शब्दाध्याहारएव कर्त्त्वाच्चेमे वक्त्रामः” ।

व्याख्यातं चैतत् भयुरानामेन दिड्मात्रमलोदाहित्यते
“आसन्ति” निष्पत्यति आसन्तिचेति अन्यप्रतिवदो-
गिनोः पदार्थबोरव्यवधानेनोपस्थितिराससिरित्यर्थः आ-
व्यवहितस्तत्वमन्वेन तस्मृपदार्थोपस्थितिमती तस्मृपदार्थो-
पस्थितिस्तत्पदार्थे तस्मृपदार्थस्थासन्तिरिति फर्बतार्थः
नवैवमासद्वानासन्निभिर्भागव्याप्तातः समूहाहम्बन्धपदा-
र्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शब्दाबोधोपयोगितया निर्भुक्त-
मग्निसानु देवदत्ते नेत्रादावपि शब्दातुभाव्यवद्यहित-
पूर्ववर्त्ति समूहाहम्बनोपस्थितिमादार्थवाव्यवधानेनोपस्थिति
स्तुत्वात् उपस्थितेरेक्येन व्यवधानासन्निभादिति वाच्यं
भेदगम्भाव्यवधानस्य पूर्वोत्तरक्षणसाधरणस्यात् प्रवेशात् तत्र
स्तुत्वां साधिकरणभिन्नत्वे सति यः खप्रागभावाधिकरणसमय
प्रागभावानधिकरणस्यात्तदक्षेदेन खसमवायिदेशोत्पत्तिक
त्वेतति स्तुभिन्नत्वम् । इत्यत्र प्रथमं या प्रत्येकपदेभ्यः प्रत्येक
पदार्थानां क्रमिका स्मृतिः स्वाससिरित्यवद्यबोधाव्यवद्यहित-
पूर्ववर्त्ति समूहाहम्बन्धपदार्थोपस्थितिः । अतएव चिन्नानं
हेतुः प्रत्येकपदजन्वपदार्थोपस्थितेनामागुविनाशिनीनां
युगपञ्चाङ्गबोधात् पूर्ववस्थमनेन स्तुत्यपदेषु स्तुत्यासम्भवात्
नवैव दण्डो कुण्डली खड्गो देवदत्त इत्यादेवेविशेष-
कलानाविशेषणकामयबोधस्यते आसन्त्यभावप्रसङ्गः तत्र वि-
शेषयोपस्थितेर्विशेषान्तरोपस्थित्या व्यवधानादिति वाच्यं
प्रक्षतान्वयबोधान्वतुगुणीयः स्तुत्वाधिकरणस्यात्तद्विभूत-
त्वस्याव्यवधानवटकोभूतसत्यत्वात्तद्वार्थत्वात् विशेषान्तरो-
पस्थितिरित्यत्र न प्रक्षतान्वयबुद्ध्यनुग्रहेण अन्वतुगुणत्वस्य
फलवद्वक्त्वप्रयोगेण यादशयाद्यशक्त्येन व्यवधानेन्यन्वयबोधोऽ-
हुभवसिद्धत्वक्षयभिन्नत्वस्याद्यान्वतुगुणत्वस्यपदात् । अतएव
गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिभिर्भोपस्थितिव्यवद्यत्वे क-
पदोऽपारक्षणनन्तरं चित्तरतं विद्यमप्यपदसुच्चारितं तत्वा
व्यवधायकत्वाच्चेऽपिचान्वतुगुणस्यात्मवयबोधान्वतुपत्तेरिति
तदुपयत्र नामित्यः । नवैव यत्र पदोपस्थितिर्व्यवधानेन,
पदार्थोपस्थितिचाव्यवधानेन, तत्वाधानस्थापन्तिरिति वाच्यं
तस्मृपदोपस्थित्यवद्यहिततस्मृपदोपस्थितिरित्यां तस्मृपदार्थो

पस्थितेरव्यवधानेन तदूपदार्थैपस्थितिस्त्रावृपदद्वयजन्मतत्-
पदार्थयोरव्यवधबोधे आसन्तिरिति विविजतत्वात् । एव स्तु
यत्र यदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थैपस्थितिच्च व्यवधानेन,
यत्र या पदार्थैपस्थितिरव्यवधानेन, यदोपस्थितिच्च व्यवधानेन,
तत्रोभयतापि गासन्तिः किन्त्वे कपदोपस्थितिजन्मपदार्थैप-
स्थितिरपरपदोपस्थितिच्च समूहावृष्ट्वनरूपा ततोपरपदा-
र्थैपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिच्च समूहावृष्ट्वनरूपेत्या-
दिक्षेष यदार्थैपस्थितिस्त्रावृपसन्तिः पदोपस्थिते
रव्यवधानमपि पूर्वैक्षरक्षणराधारणं प्रहतान्वयोधा-
नगुण्यत्वात्प्रविष्टितं बोध्यम् नहु आसन्तिभ्रमादव्यवोध
इति सर्वैर्गीयते एव कुलेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोप-
स्थितावव्यवहितत्वयोर्व्यवहितायां पदार्थैपस्थितौ व्यव-
वहितत्वधीर्दी तत्र तदूपस्थवात् । अद्यैवमासन्तिस्त्रावृप-
शाब्द्योपधेतत्वेरूपसत्त्वायाः पदजन्मपदार्थैपस्थितेः पृथक्-
कारणत्वे किं भागं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विद्यिष्ट-
श्चानमिति विशेषणज्ञानत्वे न कारणमिति वाच्यम् व्यास-
न्तिस्त्रावृपसन्ति व यदार्थविवरकत्वे न विशेषणज्ञानत्वादिति
वेद तद्विवर्त्वेनापि शाब्द्योपधिविलम्बात् तस्यापि पृथक्-
कारणत्वात् न च तद्विवरिकस्याने आसन्तिविलम्बादेव
शाब्द्योपधिविलम्ब इति वाच्यं नद्यासन्तिः स्त्रहृपसती
चेदः किन्तु तस्यानमेव तद्विवरिकस्यानेऽपि यन्मध्यादिति
निर्यवकातत्वादस्तु एकलदुपस्थापकतिवर्त्तमानत्वयोरव्य-
वोधस्यानेऽप्याम्भे वैतातुमिक्तादिग्ना एकदैव यदजात
मनुमितं इत्यतं वा तत्त्वं समूहावृष्ट्वनपदार्थस्त्रावृप-
जातं तद्वाच्याम्भे च तत्र प्रत्येकपदार्थैपस्थितेरभावात् न च
तद्वाच्यापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थैपस्थितिः कल्पनेवेति वाच्यम्
अत्रुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थैपस्थितिमन्तरेणापि तत्र
शाब्द्योपधेस्त्रावृभविकत्वात् किञ्चैतस्याः स्त्रहृपसतेत्वं स्त्र्य-
मेव निराकरं क्रमिकप्रत्येकपदार्थैपस्थितेः शाब्द्यो-
धात् पूर्वं चिनिट्वात् नाम्येतज्ञानं कारणं
भावानाभावात् न द्युपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्द्योधविलम्ब-
स्त्रावृभविकः न च दैवाद्यादिनी पदार्थैपस्थितौ पद-
जन्मत्वमेष्य शाब्द्योधातुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति
वाच्यं इत्या पदजन्मपदार्थैपस्थितेः स्त्रहृपसतोहेतुत्वा-
त्तद्विभागे शाब्द्योधाभावात् अव्यवधानांश्वैवर्याङ्गं न
चैतद्विभ्रमानन्तरं शाब्दातुभवदर्थेनादेतज्ञानं हेतुरिति
वाच्यं नहि वत्यस्त्वे बदुपपदते तदेव तस्कारणं,
शाब्दाववहितपूर्वेवर्त्तिभावत्पदार्थानमेव घटहेतुत्वापत्तेः

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपद-
जन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च
शब्दबोधातुपस्थितिस्योहेतः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने
गैरत्वादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानस्यस्ये व्यवहितत्वव्य-
वहितपदजन्यत्वपदेऽपि शब्दबोधदर्शनादतुपस्थितेवा-
सिद्धेः न चैव व्यवहितपदकदम्भात्मकस्तीकादौ योजनावाँ
कारितात्मानेवात्मयनेऽधोनेत्वत्वया इत्यत्र किं वीजमिति
वाच्यं योजनायाज्ञात्पर्यं पाहकत्वात् । अतएव यस्य
योजनां विनैव तात्पर्यं पहक्षस्य न योजनापेक्षा । एतेन
अन्यथप्रतिबोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थाप-
कपदोपस्थितव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्योः
दासित्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानरपेक्षितमिति
केषाच्छ्रुतमस्यपाच्यां वच्छ्रुतमाच्योच्यन्याच्छ्रुतात् तित्तिः
सूक्ष्मात्मनोपस्थितिसादात् सर्वं लाप्ताः सर्वते न
स्याधानासद्वार्थविभागव्याचासापस्ये । न च भेदगम्भमव्य-
वधानं विशेषोर्य पूर्वोक्तदोवाचामपि इत्येः । एतज्ञ-
ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तव्यमेवाभावात् । केचिच्चु अव्यव-
धानेनेति विशेषत्वे हतोया अन्यथप्रतिबोगिपदस्य कर्त्त-
प्रतिबोगिन उपस्थिति यज्ञात् इति व्युतपत्ता अन्यथ-
प्रतिबोग्युपस्थापकपरं तथा च तदुपदार्थान्विततदुपदा-
र्थव्याप्त्वात् तदुपदे तदुपदाव्यवधानमासित्तिः न तदुप-
स्थितीनामव्यवधानं विशितं लौतिष्ठोकादौ विभाव्य-
कपदोपस्थितेषात् अव्यवधानत्वमेणान्यव्यवधानोः । न त्वैवं
ज्ञोकादौ । योजनायामव्यवधानो न स्वात् वक्त्रोदं व्यव-
धानेनोऽन्वारितमिति विशेषदर्शनेन अमावस्यवात् इति
वाच्यं योजनबोपस्थितवाक्यान्नरादेव तत्रात्मव्यवधान-
तुपस्थितेषात् । अव्यवधानस्यानतुगुणत्वामेदाभेद-
साधारणं खपरसाधारणस्य वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थि-
तयोः क्षतिवस्तुभानत्वयोरन्यथबोधेऽपि न काष्ठनुपपत्ति-
रित्याच्छः तदुपस्थितव्याच्यान्योच्यान्यव्यवधानस्यत्वेषात्
पर्यादिज्ञानस्यस्ये अव्यवधानस्यानामावेऽपि शब्दबुद्धेरात्
भविकत्वात् नव्यास्यु इत्यापदधोजन्यपदार्थोपस्थितिरा-
सन्तिरियस्य खल्पपत्तेव हेतः अतएव तिस्त्रुत्वाम् आप-
सिस्तु वद्यपि खल्पपत्तेव प्रयोजिका इत्यादिप्रभाक-
रोपाध्यायेनोक्तं न च एतमा अपि कारणत्वे-
भानाभाव भूति वाच्यं तथापति आनयेति वावद्यमा-
कर्मस्यतः प्रलक्षेण घटं पश्यतोषटस्य शब्दबोधपस्थितेः
भूष्टानयेति वाक्यमाकर्मस्यतः कारणतया घटपदकारणा

काशकरणत आकाशस यान्द्वोधापत्तेः नवेन गिरि-
भुजामनिमात् रेष्टते नेत्रादितोगिरिरनिमात् भुजं
रेष्टते नेत्रामयदोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-
पठ्वर्ये इष्टापत्तेः कदाचित् तत्र तथामयदोधस
हीरेष इष्टामात् नवेन कविद्योऽनावाः कथमयदोग-
रतिवाच्य तात्पर्यपठ्वर्ये इष्टपयोगितेष्टुक्तादिति प्राञ्छः
काशधानेनाम्बप्रतिवोग्युपस्थितिरासनिक्ता सा च
यान्द्वोधादेव तथा च तस्मापि आवत्तिः कारणं चा च
यान्द्वुद्दिष्टाम तस्मात् बद्यपराहतिः कारणं तदा अत-
वस्था फलोभूता वेत् अन्योन्यामय इत्यत्वाह सा वेति
प्रष्टादन्वयदोधनिर्विकल्पदन्वयपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं
प्रदर्शयितुन्नामश्चाते अवेति नव्यास्तु नहु इत्यापि एव अन्यप-
दार्थोपस्थितिवेदावत्तिक्तादा नानाविशेषणस्याने कथमन्वय-
बोधः ? सर्वांचापदार्थोपस्थितीनाम् एकदाः सभवादि-
त्याग्न्याते अवेति इत्याङ्गः। भेदान्म भेदानम् । विशेषणाम-
साध्यतादिति विशेषणं पदार्थादुपस्थितिसाध्यतात् इत्यर्थः
इत्यापि पदोधान्तेयादिः । विशिष्टानेत्र यान्द्वोधादुभ-
वस्था । भेदान्म बग्न्यात् एकदेव तात्पदस्तुतिः न च एक-
वपदगोवरत्तरामाभावेऽपि प्रवेकपदादुभवानितप्रवेकपदार्थ-
करणाद्वितंस्तारेभ्य एव एकवपदार्थगोवरत्तमेवं कारणं
वन्नभवति तथा च एकवपदगोवरत्तकरणपर्यनामुभा-
वन्न विशेषिति वाच्यं प्रकारान्तरेष पदार्थोपस्थितेः
यान्द्वोधादेवात् पदशानमन्वयोपपत्त्वे तद्दुधावानात्
नहु शोलेष प्रवेकपदादुभवेऽपि न उभवति तथाहि
जादो बोद्युपतित्वातो हीतीवकांचे व्यवत्तिविकल्पोपत्तिः
ज्ञात्वारोदपतिव्य अथ द्वितीयकांचे ज्ञात्वारत्त्व निर्विकल्प-
व्यवविशिष्टघोटोपतित्वायाः तत्वदुर्द्विकांचे व्यवविशिष्टघी
टट्वनिर्विकल्पकारात्नायवरभाकारोदपत्तवः इदानीम्
व्यवत्तमानं न उभवति प्रत्यक्षं प्रति विशेषस इत्यात् तत्वं
एवमकांचे टट्वविशिष्टघोधाकारात्पत्तनिर्विकल्पकारात्नायाः
इदानीम् प्रायमिकावात्मानं न उभवति तदभावात् ततः
वद्यते व्यवविशिष्टघोधाकारात्नायो इदानीम् टट्वारभानं
न उभवति तदभावात् तथा च वर्णं वर्णसन्नामकपद-
गोवरत्तमानादुभवः न च पूर्वपूर्ववर्णोपनयसहितान्वय-
वर्णसहितवर्णत श्रीमानुभवउभव इति वाच्यं वहि-
रिन्द्रियजपत्वये उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति
नियमात् प्रवेकवर्णसमूहस्यविशेषकपदप्रवेकसोपनय-
मन्वयादया अवयवमन्वयात् पदपत्वये प्रत्येकं वर्णस वर्णस

उत्थविशेषत्वात् न च पूर्ववर्णोऽन्त्यवर्णविशेषवत्वम्
भासते इति वाच्यं पूर्ववर्णोऽन्त्यवर्णविशेषत्वानियामकस्थ
तत्वसमन्वयसाभावात् इति वेद नवेन वादिवत्तदायाम् न
पठादिपदं टवादेरपि बटपदत्वापत्तेरपि द वाचादितो-
हरावस्थम्भवेन पूर्वपूर्ववर्णवदुभवोत्तरवर्ण एव एवं तत्र वाच-
सा न दुर्योगं पूर्वपूर्ववर्णोपनयवदुभवारेणाव्यवहितोत्तरव-
स्थम्भवेन उत्तरोत्तरवर्णविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णवदुभवाद्
वेदाकरणास्तु पूर्ववर्णवानुभवाया उपनयवामपर्याः सर्वे-
ऽपि पूर्ववर्णसहितवर्णविशेषेन भासे निवाम-
जाभावृ विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्वपूर्ववर्णवेनैव
उत्तरोत्तरवर्णसापि विशेषत्वम् भासस्तु दुर्वर्तवा
अत्तमव्यवद्योस्तुत्वपदत्वापत्तेः तथा च अत्पदोत्तरारेषे
तपदस्त्रवदवायामान्वयस्तिरित्वोत्तरवर्णसहदयाद्यः एकोट-
एव पदमित्याङ्गः तद्विशेष एकोटपदेव वक्षते ।
अत्तावं विशेषः । चिन्नामित्यभते शब्दाध्याहारएव मधु-
रानावेन त वावत्तिपन्दयेने आर्थाध्याहारोऽपीति
व्यवस्थापितम् । यथा “अस्तु वा शब्दाध्याहार एवावश्यक
साधापि तत्त्वायपदार्थोपस्थितिलेन कुतोहेतुत्वं” वाच-
सा त वदार्थोपस्थितिलेन तेतुत्वस्त्रोचितत्वात् तथा च
ओद्वान्म पवनीत्वादो वेति तात्पर्यं पवे यथाकथित्वप-
स्थितिकांवादेरप्यव्यवदोध इत्याध्याहारपत्त एव सम्भूः
“वाचां व्यादुमोन्मातामाद्वावत्तिद्वः पदेत्वः” चा०द० ।
“वावत्तिकलेणामवः” इद॑० ।

आसदन-न-आ+उद-ल्युट् । !मास्त्रै रेत्वक्षसम्बन्धे च ।
आसन न० आच-ल्युट् । !स्त्रियो “एकावासमभोजने”
स्वर्तिः । रसस्थानस्थितिरूपे रात्रां वड्डुशास्त्रवर्तिश्च-
भेदे च । तद्विहानरूपेनेवे । “परस्तरस्त्रामर्थ-
विकासादासनं रुद्रतम् । अरेष विजिगीभोव वानवसु
पस्त्रधा रुद्रतम्” । यामस्तु पस्त्रिधामवस्त्र । “विट्ठव्र
संभवाय तथा संभूद्याय पस्त्रकृतः । उपेत्वद्या च निरुद्दीर्घन-
पस्त्रिधं रुद्रतमिति वर्त्त्वोक्तम् । “परस्त चलसंव्याप्ता
वाम्बं ज्ञात्वा विक्षेपः । आसनं खामिते त्रूपात्
मन्मी सामिहिते रतः रुद्रके इक्षिगीभोवीर्यालाभि-
वर्त्तकव्यापारे च । आसनेत्र वांधारे ल्युट् । ४ उपवेशना-
भारे वक्षलाद्यादाने । “अत्तमेव वक्षनं यथा दारामतं
अमरण्डुः । आसनस्तु शुचि शोकः भ योर्धेष्व वदाक्षण”
चा०त०पु० । “प्रयत्नत्वावदाया वंड्डामनः” इद॑० ।
“सहस्राट्वे नमिसासने उहिः” दावः “कृत्तामनः” कौद्दृहम-

दिमथम्^१ कुमा० ‘शुची दे चे प्रतिष्ठाय स्थिरमासनमात्रनः’
गोता “स्वापयेदासने तस्मिन् खिद्धः कार्येण्ये नृणाम्”
भन्तुः । ‘स वासवेनासनसचिकटम्’ “प्राञ्जलिर्जलजासनम्”
कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्वेदादि कालि०
पु० “आसनं प्रथमं दद्यात् पौर्णं दार्शनमेव वा । वास्त्वं
वा चार्मणं कौशं मण्डलस्त्रोत्तरे स्फुरेत् । पौर्णासनं यदि-
हितं यस्य तद्युदिग्मभेदम् । निवेदयेत्तदा पद्मे विषुलं द्वारि-
चोद्दृजेत् । पौर्णं पुष्टौधरवितं कुशस्त्रवादिसंयुतम् ।
अतिप्रीतिकरं देव्या भवायन्वस्य भैरव ! । वज्रादरुच्छ-
हृतमासनं भस्यं शुभम् । नोच्छ्रायं नातिविस्तीर्णमासनं
विनियोजयेत् । अन्यदारुद्ववच्छापि दद्यादासनस्त्रम् ।
एकरुदकं चौरुक्तं दाह सारविवर्जितम् । चैत्यभूमशन
संभूतं वर्जविला विभोतकम् । वास्त्वतं कोषजं फालं वस्त्रं
भेतन्नव्यं मतम् । रोमजं कम्बलञ्जुवं तदनेन चतुर्थ्यम् ।
व्यनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टमूलये । सिंहव्याघ्रतरचूर्णं
द्वागस्य महिषस्य च । गजानां तुरगाण्याज्ञ लक्ष्मीसारस्य
चर्मणा । स्वमरस्याय रामस्य लग्नाणां नवमेदिनाम् । चर्म-
भिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्फुतम् । वास्त्वेष कम्बल
शस्त्रमासनं देवताद्ये । राङ्गवं चार्मणं औडं दारवं च-
न्द्रनोडवम् । वज्रासनं कुशभयं तदासनमहुतम् । सर्वेषा
भपि देवानाम्बवीणाज्ञ यतात्मनाम् । योगपीठस्य सठिं
मासनं स्यामस्त्र्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्ति-
मात्रुयात् । स्वमरो रोहितो न्यद्वुः शंवरो बन्धुणो
इहः । शशेणहरिणाश्वेति मृगा नवविधा भताः ।
हरिणशापि विज्ञेयः पञ्चमेदोऽत भैरव ! । चृष्टः स्वद्वृगो
कृदृचैव पृथतस्य लग्नस्तथा । एते वल्लिप्रदानेषु चर्म-
दाने च कोर्त्तिताः । सञ्चेषां तैजसानाज्ञ आसनं ज्वेत
स्त्र्यते । आयसं वल्लियिला तु कांसं सीशकमेव च ।
शिरासयं मणिमयं तथा रत्नमर्वं मतम् । आसनं देवता-
भ्यस्तु भुक्ते सुख्ये समुद्दृजेत् । अतैव साधकानाज्ञ
आसनं इत्यु भैरव ! । यवासी०: पूजकस्तु सर्वसिद्धि-
भवाप्रवात् । ऐणज्ञ चार्मणं वास्त्वं तैजसञ्ज्ञं चतुर्थ्यम् ।
आसनं साधकानाज्ञ सर्वतं परिकोर्त्तितम् । पूर्वोक्तं
यज्ञ देवेभ्य आसनं परिकोर्त्तितम् । तत् सर्वमासनं शस्त्रं
पूजाकर्मण्यि साधके । न यष्टेषासनो भृत्यात् पूजाक-
र्मण्यि साधकः । काढादिकासनं कुर्यात् मितमेवं सदा
यथः । चतुर्थ्यं गत्यकुलेन दीर्घं काढासनं मतम् । बोड्याकुल-
विस्तोर्मुद्वेषेभे चतुर्दशम् । पञ्चाङ्गं वा कुर्यात् नोच्छ्रितं

चाल कारयेत् । पूर्वोक्तं वर्ज्य येहर्ज्यमासनं पूजनेष्वपि ।
यास्तं द्विक्षाचो दीर्घं सार्वहस्तान्न विस्तृतम् । लग्न-
लासु तथोक्त्वायं पूजाकर्मणि चिंत्रयेत् । यदेव चार्मणे
कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् । वडकुलाधिकं कुर्याच्चो-
क्त्वये ह कदाचन । काम्बलं चार्मणं चैव महामायाप्रय-
जने । प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । त्रिपुरा-
बास सततं विष्णोश्चापि कुर्यासनम् । बहुक्ष्यायं न चैव स्वात्
तथैव वङ्गविस्तृतम् । द्वार भूमिसनं प्रोक्तमस्तुपि सर्व-
कर्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेत् शोभनं ताडशासनम् ।
न पत्नमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राणवङ्ग-
न मुहुभूतस्थितं द्विरदाहते । मातङ्गदलसङ्कातमासनं
कामिके चरेत् । चर्म पूर्वोदितं पाञ्चतया गव्यमृगस्य च ।
सखिले यदि कुर्यात् देवतानां प्रपूजनम् । तत्रायासन
मासीनो नोत्यितस्तु उमाचरेत् । तोये शिलामयं कुर्यां-
दासनं कौशमेव वा । दारवं तैजसं वापि नान्यदासन
माचरेत् । आसनारोपसंस्थानस्यानाभावे ह पूजकः ।
आसनं कल्पयित्वा हु मनसा पूजयेत्त्वात् । यद्यासनस्य
संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अत्यत्र या तदा स्थित्वा
देवपूजां सुमाचरेत् । इत्येतत् कथितं युतं ! पूज्यपूजक
सङ्गतम्” । आस्तेऽनेन करणे ल्युट् । ५देहस्यैर्यं साधने
करचरणादिबन्धमेदृष्टे योगाङ्गमेदेऽयमनियमासनप्राणा-
यामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽदावङ्गानि” विभज्य
“स्थिरसुखमासनम्” पात०स्त्र० लक्षितं तस्य ईक्षितः यदा
“निश्चलं सुखावहं च यदासनं तदोगाङ्गम् । आस्तेऽनेन-
त्यासनं तज्ज्ञं द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजि-
नक्षयोन्नरं बाह्यं, शारीरं पञ्चास्तिकादि । तत्र पद्मासनं
प्रयिइम् । सव्यमाङ्गुष्ठितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्वेष्वन्नरे,
दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वेष्वन्नरे, निक्षिपेदिति स्तुतिकासनम् ।
इ पादत्वे दृष्ट्यसमीपे बंधुटोलायं संपुटोपरिपाणिक-
क्त्वयिकां ल्लसर्दिति भद्रासनम् । योगपूर्वे सोपान-
धासनम् । जातुप्रसारितवाङ्गोऽशब्दं पर्यङ्गासनं क्रौञ्चो-
दण्डादिशुदुपवेशनं क्रौञ्चाद्यासनं इटव्यम् । आसन-
स्यैर्योपावसाह । “प्रयत्नशौवित्यानन्तसमाप्तिभ्यास्”
पात०स्त्र० । “स्त्रामाविकः प्रयत्नशूलत्वादासनविधातकः
स्थोपरमेणासनं स्थितिं अनन्ते नागनायके स्थिर-
परफलासहस्राविद्युतिश्वमण्डले चित्तस्य समापन्ना देहा-
भासानाभावेनासनदुःखास्फूर्त्तेनासनं स्थितिं । त्र०सिद्धि-
विक्रमाह । “तदोगाङ्गानभिषात्”: पात०स्त्र० । “आसन-

जयाच्छीतोष्णादिमिरनभिवातो बाधाभावो भवति' हत्ति: इदं राजयोगाङ्गं इटयोगाङ्गानि पुनरन्येऽपि वन्धवः-काशी० उक्ताः यथा 'महासूरां नमोस्त्रासुडीयानं जल-नवरम् । मूलबन्धन्त योवेत्ति स योगी योगमिद्धिभाक् । शोधनं नाडिजात्स्थ घटनञ्चन्द्रस्त्वयेत्योः । रसानां शोधनं सम्यक् महासूद्राभिधीयते । योनिं वाभार्हिष्णापीच्छ क्लवा वचःस्थले इत्तम् । इत्याभ्यां प्रसृतं पादं धारयेहित्तिण्जित्ति-रम् । प्राणान् कुलौ समापूर्य चिरं सञ्चारयेत्तुनैः । एवा प्रोक्ता महासूद्रा भज्ञारोगविनाशिनी । चन्द्राङ्गे त सम्भवस्य स्त्रीयाङ्गे एुनरभ्यसेत् । या तङ्गल्या भवेत् चंख्या ततोसूद्रां विसर्जयेत् । न हि पर्यमपर्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः । अपि घोरं विषं पीतं पीयूषमिव जीर्यति । क्षयकुण्ठयुदावर्त्तगुरुभाजीर्खुरोगकाः । तस्म दोषाः क्षयं यानि महासूद्राङ्ग्योद्भ्यसेत् । कपाल-कुहरे जिह्वा प्रतिष्ठा विपरीतगा । भ्वुवोरन्नर्गता इटि-रुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लियेत कर्मणा । काथेते न स कावेण योसूद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तच्छ्रुति खे यसाज्जिह्वा चरति खेगता । तेनैव खेचरी नाम सदा सिद्धैर्निवेतिः । यावदिन्दुः स्थितोद्देहे ताव-न्मृत्युभयं कुतः । यजह्वान्नमोसूद्रा तावहिन्दुर्न गच्छति । उड्डोनहुरुते यसादहोरात्रैः महासूरः । उड्डोयानं ततः प्रोक्तं तत्र बध्योऽभिधीयते । जडरे पश्चिमं जानु-नाभेरुद्दिष्टं धारयेत् । उड्डोयानं क्षयं वध्योमृत्योरपि भयं जबेत् । बधाति हि शिराजात्मवेगोमासि न भोजनम् । एष जलन्धरो वन्धः कण्ठे दुःखौचनाशनः । जलन्धरे क्षते वन्धे कण्ठसूद्रोचक्षणे । न पीयूषं पतल्यनैन च वायुः प्रधायति । पश्चिमागेन संयोग्य योनिमाकुञ्जवेहुदम् । अपानमूर्ज्वाक्षयं सूचवस्त्रोऽभिधीयते । अपानप्राणयो-रैक्यं च वे मूलपुरीचयोः । युवा भर्ति उड्डोऽपि सततं मूलबन्ध-नात् ॥

इद्यामस्तेऽनेकविधान्यासनानि दर्शितानि यथा । "अथा-सम्भेदश्च इत्युक्तं सिद्धिकाङ्ग्ण्याम् । यत्र तत्र पूजकानां सिद्धिरत्र भवीतते । अधोसुखासनं नाथ । सर्वेषां प्राणिणां सुखम् । ऊर्ज्वमार्गेण देवेश । धारयेत् मारुतं सुधीः । उर्ज्वासनानां अेऽहि ऊर्जपादो हि यत्-चरेत् । तदेव महितां सिद्धिं ददाति वायवी कला । पश्चासनं तथा कुर्यात्प्राणवायुषु सिद्धये । शुभासनं सदा ध्यायेत् पूरयिता एुनःएुनः । उर्मुते वामपादं एुन-

स्त्रिक्षणं पदम् । वामोरौ स्थापयिता च पश्चासनमिति स्फुतम् । सव्यापसव्ययोगेन व्यासनं परिकल्पयेत् । तदैका-सनकाले त्रितीयासनमारभेत् । एषे पादहृयं सीमि-उड्डोनुव्ययं सुधीः । कायसहौचमाळत्वं उत्ता बहुसनं भवेत् । इति बहुसनं बहु वायुवद्धः एुनःएुनः चितुके स्थापयेद्यवाहृदि तेजश्च भास्तरे । इत्यासनं हि सर्वेषां प्राणिणां सिद्धिकारणम् । वायुं वशे त्रु कुर्याद्यः स योगी नात्र संशयः । भाविंदिकरं नाथ ! सर्वेषां इटिकारणम् । वामपादत्वे कुर्यात् पादं दक्षिण-भवेतत् । सव्यापसव्ययोगेन व्यासनदयमेव च । सर्वत्रैव-प्रकारञ्च क्लवा नातीव साधयेत् । इत्युच्चान्यान्यासनानि द्वात्रिं शतसंख्यकानि च । सव्यापसव्ययोगेन हिगुणं प्रभ-वेदिह । चतःपश्चासनानोह वदासि वायुशोधनात् । द्वा त्रिंशद्युपमिभेदेन कल्पयेत् वायुशुद्धये । कार्म्मुकासनमा-क्लव उदरे पूरयेत् सुखम् । तदा वायुवशं याति कावेन स्त्रूप्यस्वायुना । बहुपद्मासनं सन्तो वेष्टयिता प्रधा-रयेत् । करेण इटिणेनैव वामपादाङ्गुलीतटम् । सव्या पसव्यहिगुणं कार्म्मुकासनमेव च । कार्म्मुकाद्ययोगेत् शरद-वद्वायुना नयेत् । कुट्टासनमावक्षेप्त्र नाडीनिर्मल्लहेतुतः । सत्कुबागभमागेण कुर्यात् वायुनिवेशनम् । निजहस-द्वयं भूमौ पातवित्वा जितेन्द्रियः । पद्मां बहु करौ देव । कर्परहयमध्यतः । सव्यापसव्ययुगलं कुकुटं अङ्गाण-क्लवम् । बहु क्लवा अधःशीर्षं यः करोति खण्डासनम् । खण्डासनप्रसादेन असलोपोभवेद्दुतम् । एुनःएुनः अमा-देव विषयत्रमलोपक्षत् । लोलासनं सदा कुर्यात् वायु-बौख्यपञ्चातनात् । स्थिस्वायुप्रसादेन स्थिरतेता भवेद्दुतम् । पश्चासनं समाळत्वं पादयोः सम्बिगहरे । इत्यासनं समाळत्वं नियोजय कुकुटात्ति । निजहसद्वयं उग्नं निपात्य इत्यनिर्भरम् । तस्मात् शरीरसुखाय स्थिरप-शासनेऽनित्तम् । स्थित्वैतदासने सन्तो अधःशीर्षं करोति चेत् । उत्तमं त्वासनं ज्ञेयं योगिनामतिदुःखम् । एतदागमकालेण शरीरं शीतलं भवेत् । एुनःएुनः शोधनेन चेतना कुण्ठली भवेत् । सव्यापसव्ययोगेन यः करोति एुनःएुनः । पूरयिता मूलपद्मे स्त्रूप्यस्वायु-विकृमयेत् । इत्या कुम्भकमेवं हि स्त्रूप्यस्वायौ लद्दिघौ । मूलादिवहारन्यान्ते स्थापयेत् गगने पदे । एतत् शुभा-सनं क्लवा स्त्रूप्यस्वेषयेतः । स्त्रीरस्त्रे यथा स्त्रूप-पूरयेत् स्त्रूप्यस्वायुना । एवं क्रमेण एनासात् पूरकस्थापि

लक्षणम् । महासुखं समाप्नोति योगादाङ्गनिवेशात् । अथ वच्चे महादेव ! पर्वतासनसुत्तमम् । यत् कला स्थिर-
रूपःस्यात् घट्चक्रादिविलोड़नः । योन्यासनं सर्व-
योगे योगिनामवलभ्वनम् । तत्कालं सकलं तात्रत् खे-
चरोदयावदेव हि । पादगोडेन चाकम्य लिङ्गायं योनियो
ग्येत् । अन्यं पादसुरो दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि ।
एतन्यथे महादेव ! बड्डोन्यासनं इद्यु । यत् कला विचरेत्
योगी एष्ठिव्यामीश्वरो वधा । कला योन्यासनं नाथ !
लिङ्गगुह्यादिवन्धनम् । सुखनासानेतकस्यं कनिष्ठाङ्गुलि-
भिस्थाथा । ओष्ठाधरं कनिष्ठाभ्यासनामाभ्याङ्गु नासिके ।
मध्यमाभ्यां नेत्रशुभ्रम् तर्जनोभ्यासम श्रुतो । एतत् सिद्धा-
सनं नाम योगिनामतिरुभम् । कला वायुस्तम्भनं च
भूलभारभ्य चम्भयेत् । सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति
साधक । शनैःशनैः समारूप्य कुम्भयेत् प्रपूरयेत् । अरु-
ओदयकालाङ्गु वसुदर्ढेन भैरव ! ! सव्यापसव्ययोगेन-
ग्टहीत्वा बाह्यगानिलम् । द्वितीयप्रहरे कुर्यात् बाह्य-
पूजां मनोरमाम् । एतदासनमाकल्य सिद्धो भवति
साधकः । अथान्यदासनं वच्चे यत् कला चामरोभ-
वेत् । सत्साधकः शुचिः श्रीमान् कुर्याङ्गावाभि
भावितः । भेदनामासनं योग्यं नाथ ! वक्ष्यामि तद्यु-
षम् । निधाय पादयुगलं स्तम्भे वाहौ पदोपरि । ध्याने
दिष्टपदं श्रीमान् आसनस्यः सुखाय च । यदि
सर्वाङ्गसुस्तोत्रं गगने खेचरासनम् । महाभेदासनं प्रोक्तं
सर्वसिद्धिप्रदायकम् । महाविद्या—महामन्त्रं प्राप्नोति
जपतीह यः । एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सवा-
भरः । एकं पादसुरौ बहु खम्भेऽन्यपदरक्षयम् । एतत्
प्रभासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं मूले
समारोप्य प्रत्यक्षुङ्गं प्रसारयेत् । केवलं पादमेकञ्च
स्तम्भे चारोप्य यत्तदः । एकपादेन गगने तितेत् स दर्ढ-
वत् प्रभो ! ! अपानासनभेदिः सर्वेचां पूरकाभ्यम् ।
कला स्तुत्यशीर्षपदे समारोप्य च वायुभिः । तदा मिष्ठो
भेदनार्थी नाल कार्यां विचारणा । प्राण्यापानासने कला
मन्त्री योगेश्वरो भुवि । समानासनमावच्छ्ये सिद्धिमन्त्रादिसा-
धनम् । एकं पादसुरौ दत्त्वा शुद्धेऽन्यं लिङ्गवक्त्रं । एत-
दीर्घासनं नाथ ! समानासनरूपकम् । इत्याकल्य जपे-
मन्त्रं छत्वा वायुं चतुर्द्वे । कुरुद्वलो भाययेनमन्त्री कोटि
विद्युत्ताङ्गादित्तम् । आत्मचन्द्रामृतरसैराङ्गुतां योगिनीं
सदा । श्रीरासनं द्व श्रीराणां योगवायुप्रसाधनम् । योजा-

नाति महावीरः स योगी भवति भ्रुवम् । अथ वच्चे
महाकाल । समानासनसाधनम् । भेदक्रमेण दज्ञात्वा
बीराणामधिष्ठोभवेत् । समानासनमाकल्य बहुङ्गुणं करेण
च । एतेन साधुकारी स्यात् सर्वयोगादिसाधने । आसनं
योहि जानाति वायुना हरणं तथा । कालादीनां निर्स्यन्तु
स कदाचित् न नश्यति । कालेन जन्मते सिद्धिः काल-
रूपोभवेत्त्वतः । साधकैर्येणिध्येयः सिद्धीरासना-
त्मना । अथ वच्चे नीतकरण । यन्यिभद्रासनं शुभम् ।
ज्ञात्वा रुद्रो भवेत् ज्ञिम् स्तुत्यवायुनिपेवणात् । कला-
पद्मासनं मन्त्री जह्नायाः कुरुते करौ । कर्परस्यत्पर्यन्तं
विभिद्य खलभारणम् । भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री इत्तदेव-
न विपाटयन् । येन शोर्वं भवेत्त्वं सर्वाङ्गुलिभिरात्मितम् ।
यन्यिभेदासनं कुर्यात् खेचरादिप्रदर्शनम् । कला स्तुत्य-
वायुलयं परमात्मनि कारयेत् । अथान्यासनमाः श्वे-
योगपूर्वकरक्षणात् । कला पद्मासनं पादाङ्गुठं जह्नां
हि संस्थितम् । इत्तमेकत्तु जह्नायां कार्मुकं कर्परो
द्वकम् । पद्मासने समाधाय अङ्गुठं परिवारयेत् ।
कार्मुकासनसुत्तम् । रोगादिनाशं शत्रूणां ज्येष्ठं नीता
सुखो भवेत् । अथ वच्चेऽत्र संक्षेपात् सर्वाङ्गासनसुत्त-
मम् । यत् कला निषुषो योगी विद्याभिः पश्यितो
भवेत् । अधो निधाय शीर्षञ्च जह्नं पादद्वयञ्चरेत् । पद्मा-
सनं त तत्वैव भूषौ कर्परस्यमकम् । दर्ढे दर्ढे त यः
कुर्यात् आसनाशनपरः शुषीः । नित्यं सर्वासनं हित्वा
न कुर्यांशुधारवच्यम् । मासेन तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व-
रोगविनाशनम्” । अन्यान्यामनामित्तोऽन्नानि विश-
राच दर्शितानि । निर्वाणतन्त्रे जन्मुष्टंस्त्वया चतुर-
शीतिलक्षसंस्त्वकान्यासनान्युक्तानि किन्तु तेषां लक्षणवि-
शेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये इयोरेव प्राधान्यमित्यपि
तत्वैवोक्तम् । यथा “आसनानि कुलेशानि ! वावनोजीव-
जन्मदः । चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं ससुदाङ्गुतम् । आस-
नेभ्यः समस्तेभ्यः साम्यतं हृयस्त्वयते । एकं सिद्धासनं
नाम द्वितीयं कमलासनम्” । एषां बहुविद्यानामासनानां
मध्ये “सुखेनैव भवेदाद्यिवासने बहुचिन्ननम् । आसनं
तदिजानीयादितरत् सुखनाशनम्” । इत्यभियुक्तोऽपि
पातञ्जलीक्षणस्य स्थिरमुख्यैवासनस्य बहुचिन्नने याद्य-
तेष्येष्यम् । तन्मवारे योगाङ्गासनानि पञ्च सुलक्षण्य-

क्षानि वदा “पञ्चानने खस्तिकास्यं भद्रं वच्चासननया । वोरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् । उव्वेशपरि विन्यस सम्यक् पादतरे उभे । अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्ध-साध्यां व्युत्क्रमात्ततः । पञ्चासनमिदं प्रोक्तं वोगिनां इटयज्ञम् । जानूर्ध्वैर्नरे सम्यक् कला पादतरे उभे । अङ्गुकायो विशेषोगी स्वक्तिकलत् प्रचक्षते । सीमनि पार्वयोर्न्यस्य गुह्यफुम्मं सुनिवलम् । द्रुपद्यादः पार्व-यादौ पार्वियां परिरक्षयेत् । भद्राशनं सहस्रिं योगिभिः परिकल्पितम् । उर्वोः पादौ क्रमाद्यसेसाल्पोः प्रत्यञ्जुष्टाङ्गुष्ठौ । करो निदध्यादास्यातं वच्चासनमतुचम्भम् । एकस्यादमध्यः कला विन्यसोरौ तथेतरम् । अङ्गुकायोविशेष-नन्दी वोरासनमितीरितम्” यत्र मङ्गामात्रोवस्ति तस्मिन् देवगजस्त्रदेशे आसनेन आ+वृष-कर्मणि व्युट् । ७४४५ विक्षेपयसाधये । द्वयनएव अश्च । द्वयस-महते शु० ईजीवकहते शु० । आसनशब्दस्याने शसादौ तद्वितयाजादौ च परे आसनादेशः इति कायिकादेयः मसोरमायान्तु तत् द्रुपदित्या आसनशब्दस्याने एव तदरेष इत्युक्तं यथा “यत् आसनशब्दस आसनादेय इति कायिकायास्त्रनात् प्रामाणिकम् “आस्त्रोष्टकस्य वत्ति काम-भीके” इति मन्त्रे सुखादित्यर्थसौचित्यात् ‘षट्कस्य चित् वर्त्तिकामनर्णणादिति’ भगवान्तरसंवादात् वाख्यातस्य तथैव वेदभाष्ये इति । [“निषेद्वीमासनवन्धीरोः” रघुः] आसनवन्धे शु० आसनार्थो वन्धः । वरचरणादीनामन्योन्यवन्धे आसनमन्त्र शु० आसनस्य शुड्ग्रथो दानार्थो वा वन्धः । त-न्त्रोक्ते “आधारशक्तिकमलासाय नमः” इत्यादिके तत्त्वम् करत्वोक्ते इमन्त्रमेदे रदेवेष्य आसनदानार्थे मन्त्रमेदे च । स च मन्त्रः “शुद्ध एवेदं सर्वं यद्भूतं यश्च मात्यम् । उत्तामृतस्येशानो वदत्वेनाभिरोहति” ग्रोतः । ‘शेष-मन्त्रं महादिव्य फलामणिसङ्करकम् । कोटिष्ठर्यं प्रती-काशं गृह्णाण्यासनमीन्द्रि! इति पौराणिकच । एव-यन्त्रोऽपि तत्त्वलोक्तो चेवः । आसनपरिप्रहर्ये इमन्त्रं च “आसनमन्त्रस्य भेष्टृष्ट इति: सुत्वं वृद्ध-इर्ष्णोदेवता आसनपरिप्रहर्ये विनिवोगः” तन्त्रसां । आसना द्वी आस-युत् । स्थितो रुद्धप्रेषने । आसनादि शु० आसनमार्दियस्य । मन्त्रोक्तं पूजार्हे आसन-प्रभतो उपचारगणे “आसनं खागत पादामर्घमाचम-नोयकम्” उपचारयन्ते निरातः । आसनी द्वी आस-आधारे व्युट् औप० । विप्रौ

२८वर्षादायाज्ञ मेदिं । [नि० । वासुदेवे मेदिं । आसन्द शु० आसीदव्याज्ञिन् प्रख्यकाले आ+वृष-वृद्धादि० आसन्दी द्वी आसद्यतेऽसाम् आ+वृष-वृद्धादि० नि० गौरा० ऋष० । १ उपवेशनयोग्ये आसनयन्ते (लेदारा) २ शुद्धवृद्धायाम् (कोँच) । ३८भासध्यवेदिकायाम् “चौदश्वरीमासन्दी नाभिद्वासरतिमाकासुताहरन्ति” कात्या०७,२७ । ४ उक्तलक्षणायां पौठिकायाज्ञ । आसन्दी-शब्दस्य निरूपिति यतः ब्रा० दर्शिता । “इयं वा आसन्दी व्यस्तं हीदं सर्वमासनम् तस्मादस्या आसन्दीमाहरन्ति” इति । स्त्रावर्षे कन् । शुद्धास-नयन्त्रमेदे द्वी । “जाम्बूनदमयीमासन्दिकाम्” काद० । आसन्दी+वस्त्रये महप् मध्या० मस्य वः । आसन्दीशुके विश्वियां ऋष० । “आसन्दीवान् यामभेदः” सि० कौ० । आसन्द वि० आ+वृष-कृ । १ निकटस्ये, २ उपरस्ते च । “आसनपतने कूचे कूलं पिपतिपतोति” शा० भा० । ३८स्त्रिधानयुक्ते इम्यक्षस्यिते च “सर्वमत्वादुभ्यमिति” यतः ब्रा० । देवावृद्धोधसाधनासन्तियुक्ते वाक्ये “आसन्दा-नासन्द्रिभागव्याचातः” शब्दचिन्ना० । ५ सूर्यो च । आसन्दकाल शु० आसीदव्याज्ञिन् द्वारे आ+वृष-आधारे त्रै कर्म । गृह्णुकाले । आसन्य शु० आस्ये भवः वद् आसद्यादेशः । गृह्णभवे सुखान्विलस्ये तुख्ये प्राणे “जव हैनमासन्यं प्राण-मूरुः” यतः ब्रा० । आसन्वत् वि० आसनमार्दिकः आसनूश्वरोऽस्ति ततः वस्त्रये महप् । आसन्देशुक्ते सुख्ये । “यद्गूतं यश्च भाष्यमासन्त्रेन ते चारते विषम्” अथ० ई०,१२,२ । आसन्दज्ञ शु० आसन्दज्ञ एव स्त्रावर्षे अण् । स्त्र्यवंश्ये सगर-उत्त्रे जलियमेदे । आसन्द्वाध वि० समन्वान् संवादा यत्र । गृहीर्षस्याने परस्परसंवर्धयेन हिंदे । “आसन्द्वाधा भविष्यन्ति पन्नानः शरहादिभिः” रामा० । आसन्दव शु० आसन्दयते आ+वृष-कर्मणि अण् । १ चमिषव-चीये भद्रे (चोदानमद) तद्वाक्षादि० भाषम० । “यद्गृ-पक्षोधसाध्यभ्यां सिद्धं भद्रं स आसदः । आसनस्य वीज-इत्यगुण्येत्तेवागुणाःः वहाः” नवपुरात्मदयोर्गुणास्त्रवैव । “भद्रं नवमभिष्यन्ति लिंगोवजनकः परम् । अक्षर्कृ-हंशं पाहि इर्गम्बं विशदं शुरु । जीर्णं तदेव रोचिण्य किञ्चेष्टानिलापहम् । इदं द्वग्निं गुणवद्वासु श्रम-

दिशोधनम्”। सात्विकादिपानवस्तुभेदेन वेटाविशेषाच्च तत्त्वोऽस्ता: “सात्विकोगीतिहासादिराजसो साहसादिकम् । तासमसो निष्ठकमर्मांचि निरां च महिरां चरन्”। चरन् पितृं कुर्यादिति शेषः । “विधिना साक्षया काले हिते रन्वैर्यावलम् । प्रहृष्टोदयः पिबेनाश्यं तस्य स्वादस्तुतं वया । किन्तु मद्यं खावेन यथेषाद्ग्रं तथा स्फृतम्” सुन्दरते तद्यमेदेन एषाविशेषादिकम्^{कृत} यथा

“सब्दे पितृकरं मद्यमन्तः दीपनरोचनम् । भेदनं कफ-वातम्प्रं हृदयं वस्त्रिविशेषोधनम्; पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाशि स्फृतविष्णुलूप्तं इष्टु तस्य विशेषकम् । मार्दीकमविदाहित्वान्माघरात्मवदतस्यथा । रक्तपितृं पि सुन्दरं बुध्ने प्रतिविध्यते । मधुरं तद्वि रुद्धश्च कथायात्तुरसं लघु । खुपापाकि सरं शोथविषम-ख्वरनाशनम् । मार्दीकात्यान्तरं किञ्चित् खार्जूरं वात-कोपनम् । तदेव विशदं रुद्यं कफम्पं कर्शनं लघु । खण्डमधुरं हृदयं सुगम्बोन्द्रियबोधनम् । कासार्थो-यहयोदोषमूलावातानिकापहा । स्तन्यरक्तव्याहिता चरा हृष्टदोपनो । कासार्थोयहयोद्वासप्रतिश्वाविना-शिनो । चेता मूलकफस्तम्भरक्तमंसकरो चरा । रुद्य-रोक्तहृकुलितोदमूलप्रस देहो । प्रसद्वा कफवातार्थो-विव्वानाहनाशिनो । पितृवात्सकफा रुद्धा यद्यै-व्यातप्रकोपणो । विद्यनिधनी सुरा युवीं स्त्रेश्वरा तद्यम्भू-दिका । रुद्धा नातिकफा उद्धा पाचनी आक्रिकी सूता । विदोषो भेदाद्वय छोड़तो देहनप्रियः । याहुषो-जमः पात्रः रुद्धासूटकप्रयोकहृत् । हृदयः प्रवाहि-काटोपद्मानामिलयोपहृत् । वक्षो रुद्धतारत्वा-हितम्भो वातकोपनः । दीपनः स्फृतविष्णुलूप्तो विश-दोऽल्पमदो गुरुः । कथायो मधुरः शीघ्रगौडः पाचन दीपनः । शार्करो मधुरो रुद्धो दीपनो वक्षयोधनः । वातम्पो मधुरः पाके हृदय इन्द्रियबोधनः । तदेव पक-रवः शीघ्रवर्द्धकरः सरः । शोफम्पो दीपनो हृदयो रुद्धः ज्वेष्यार्थं दां हितः । कर्शनः शोतरविकः रुद्धयूदर-नाशनः । वर्षकञ्चरणः खर्यो विव्वाम्बोर्थसां हितः । आक्रिकः पात्रहुतोगम्बोव्रतः संपादको लघुः । वातवधुरः शीघ्रः पितृव्वाम्बोऽरुद्धक्प्रसादनः । जाम्बवो विनिष्ठन्द्वसुपरो वातकोपनः । तीक्ष्णः सुराम्बो हृदयो मूलवः कफवातहृत् । सुखप्रियः स्विभवदो विनेयो-निष्ठनाशनः । बुध्नमध्वामवस्त्रेदी भेदहृतविषापहः ।

तिक्रः कथायशोफधुस्तोऽच्छः स्वादुरवातहृत् । तीक्ष्णः कथायो मद्दक्ष्मनामकफयुस्माहृत् । शिमेदोऽनिलहृतो मैरेयो मधुरो गुरुः । बल्यः पितृहृतो वर्णर्णं नदी-केचुरसासवः । शीघ्रमधुकुप्रयोग्यो विदाह्यग्निवल्पमहः । रुद्धः कथायकफहृतात्पितृप्रकोपणः । निर्दिशेद्रसत-सान्ध्यानु कन्द्रुलफलासवान् । नवं मद्यमनिष्ठन्द्वित्तु गुरु वातादिकोपनम् । अनिष्टगम्भं विरसमहृद्याच्छ विदाह्य च । सुगम्भिदीपनं हृदयं रोचिष्णु शिमाशनम् । स्फृतस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहृम् । अरिदो इव्यसंयोगस्त्वारादधिको गुणः । बहुदोषहृद्यवैदोपाश्चां शमनश्च सः । दीपनः कफवातहृः सरः पितृ-विशेषधनः । शुलाध्यानोदरहीहच्चराजीर्णार्थसां हितः । पितृप्रत्यादिकतो गुल्मकरोगहरः सूतः । चिकि-त्तितेप्रवक्ष्यन्ते रिदा रोगहराः एषक् । अरिदास-वशीधूनां गुणानु कम्भांचि चादिशेत् । बुद्धो यथास्त्रं संखारमवेक्ष्य कुशलो भिक् । सान्द्रं विदाह्य इग्नेयं विरसं शिमिलं गुरु । अहृदयं तद्यतं तीक्ष्णमुष्णं दुर्मा-जनस्थितम् । अस्त्रौषधं पर्युषितमवच्छं पितृचित्तच्छ यत् । तद्वर्ज्यं सब्दे दा गद्यं किञ्चित्क्षेपन्तु यद्यनेत् । तत्र यत् सौक्रमस्मारं तद्यतं पितृचित्तं गुरु । कफप्रकोपि तद्यतं इर्जरच्छ विशेषतः । पितृप्रकोपि बहुद्वं तीक्ष्ण-सुष्णं विदाह्य च । अहृदयं फेनिलं पूति शिमिलं विरच्छ गुरु । तथा पर्युषितमवच्छापि विदाह्यनिरुद्धकोपनम् । सर्व-दोषैः रुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपश्चम् । चिरस्थितं यातरसं दीपनं कफवातजित् । रुद्यं प्रसवः सुरभि मद्यां सेव्यं म-दावहृम् । तस्यानेकप्रकारस्य सद्यस्य रुद्धयोर्थं दां । सौ-क्ष्मप्रादैष्याच्छ तेजश्चाच्छ विकांशित्वाच्छ वङ्गिना । समेव्य-क्षुद्रयं प्राय धमनोरुद्धमागतम् । विचोये न्द्रियचेतांचि वीर्यं मद्यतेऽचिरात् । चिरेण ज्ञेयिके उंडि पानतो आयते मदः । अचिराहातिके उंडः पैतृके शीघ्रमेव द । सात्विके शौचदाचित्यर्थमस्तुतावात्म-त्वागं सपाहसम् । कवहृं साहुव्यवन्त वरोति पुरुषे मदः । अशौचनिष्ठमात्मस्त्र्यांगस्यागमन्तोवताः । अस-त्वाप्रणाल्यापि कुर्याद्वि तासे मदः । रक्तपितृकरं शुक्रं वेदि भुक्तप्रियाचनम् । वैस्त्वयं जर्यं ज्वेष्यापार्णु-क्रिमिहरं लघु । तीक्ष्णोष्णं मूलवं हृदयं कफघृं कठु-पाकिच । तद्वद्दासुतं सर्वं रोचनच्छ विशेषतः । गौडानि

रसगुक्तानि मधुगुक्तानि यानि च । यथा पूर्वं गुरुतराण्य-
भिस्तन्दकराज्ञि च । लदां त दीपनं इह्यं हृष्टा-
रुदुक्षमिरोगनुत् । यहयशेविकारम् भेदि शौचीरकं
तथा । धात्याह्वः धात्योनिवाहीपनं दाहनाशनम् ।
स्थर्त्यानात् पवनकफलण्डा हरं बहु । तेज्ञग्राहं निर्हे-
रेदागु कर्म गण्डुधधारणात् । सुखैरसदीर्गम्यमल-
शोषकमापहम् । दीपनं नरणं भेदि हितमास्तापनेषु
च । सहद्रसाश्रितानाह्व लगानां सामग्रस्यते ।”

स्तूतौ तु जातिभेदेन सदादिशेषपाननिषेषार्थं सद्य-
विभागादि दर्शितं यथा प्राप्ति विहारीतयम् ।
“सुरा वै मलमद्वानां पापम् च मलमुच्यते । तस्माद्बाह्यण
राजन्यौ वैश्यय न सुरामित्रेत्” । तथा च श्रुतिः “हरा
वै मलमद्वानामन्तं पापमतम् सुरेति” । यद्यन्यत्रः सूक्ष-
धान्यतरुदुलविकारविशेषं ओदने प्रसिद्धस्यापि बड्तर
वचनात् पिद्यशाङ्कादिविकारमपि लक्ष्यति । तेनाच-
रिकारविशेषोमदहेतुः छुरा इत्युच्यते । अतिः । “गौडी-
पैटी च माघी च विच्छेद्या विविधा सुरा । यथैवैका तथा
सर्वां न पातव्या हिजोत्तमैरिति” विविधैव सुरेति पन-
सादिविकारव्याटस्य त्रितयसातुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्याभावात् । न पानकियाव्याप्ततम् इतरव्यावर्तकधर्मस्य
महापातकहेतुपानकर्मत्वसुपाचिः सुराह्यानाधीनं महा-
पातकं तज्ज्ञानाधीनह्य सुराह्यानम् इतरेतराच्यापत्तेः-
युवस्त्रवचनविरोधाच्च यथा इत्यस्य । “पावरं द्राच्चं माधूकं
खार्ज्जूरं तालमैच्चवस्म् । मार्चिकं टाइं माघीकर्मरेत्यं नारि-
केवजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैत तु ।
हादयन्तु रुरा मदां सर्वेषामधमं स्फुरतम्” । अनेनैकादशानां
सुरात्वं निषेधति । सदाशब्दस्य मदहेतुद्रवद्वयमात्र-
वचनः अस्त्रादेव वचनात् न त यद्यमात्रं सुराशब्दस्यार्थः
तथा च इत्यस्यतिः । “गौडीं माघीं स्फुरां पैटीं पीत्वा-
पित्रः समाचरेत् । तप्तवक्ष्यं पराकर्ष्य चान्द्रायणमनुक-
मात्” । वियाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायविच्छिन्नं न सात् ।
तथा भविष्ये “सुरा पैटी त सुखोक्तान तस्याश्चेते सने” ।
पैटीत तरुदुलविकारेनातोपलक्षणम् । इतरे गौडी-
माघीरौ । अतो अचर्विकार एव सुराशब्दस्य सुख्यत्यात्
त्रिविधा सुरेति गौडीमाघीर्गैणसुरात्वज्ञापनार्थम् तेन-
तत्पानेऽपि महापातकवर्तिर्दर्शति यथैवैका तथा सर्वैत
पैद्यां पूर्वप्रविद्धिं दर्शयति यथा पैटी सुरा तथा सर्वां
गौडी माघी च । पूर्ववचनोक्तापि पैटी दृष्टान्तत्वेनात्-

दर्शिता । न पातव्या हिजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।
त्वैवर्ष्यकपरत्वे उत्तमपदानर्थव्यात् । न तु बहुवच-
नानर्थ क्यपरीहाराय सुत्तमप्रातिपादिकानर्थकं सुकं
बहुवचनस्य सजातीयोपस्थापकवेन चरितार्थत्वात् । अतो
ब्राह्यत्यस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । “क्षत्रियवैश्य-
योस्तु” सुरा वै मलमद्वानानामिति वचनेन पैद्ये वेति स्थितम्
गोविन्दराजविश्वरूपवीरेश्वराण्यामयमनुभतोर्थः । अत
एव “एवं माघीं च गौडीं च पैटीं च विविधा सुरा ।
हिजातिभिर्व्यपात्रा कदाचिदपि कर्हिचित्” इतिभृत्यवच-
नेऽपि हिजातिपदं ब्राह्यत्यपरमेव । अतएव हिविधसुरा-
पाने क्षत्रियादीनां महापातकं तापदस्तु दीपभावमेयाह
ष्वयात्तत्त्वात् । “कामादपि हि राजन्योवैश्यो वापि कथ-
श्चन । सद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते” तदेवं पैटी
निषेधस्त्वैवर्ष्यकानाम् गौडीमाघीनिषेधस्तु ब्राह्यत्यस्यैव
ननु ब्राह्यत्यराजन्याविति कर्तृविशेषणं पुं लिङ्गं तत्र विविक्ष-
तम् अतः कथं ब्राह्यत्याः सुरापानं महापातकम् उच्यते
निषेधमानक्रियाव्यविधेयत्वेन तत्कर्त्तुरुपादेयत्वात्
हिषेषणं लिङ्गमविविक्षितम् विश्वभयस्त्वत् । अतस्त-
त्वातिस्त्रीणामपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये
“तस्माच्च पेत्य विप्रेण सुरामद्यं कथश्चन । ब्राह्यत्यापि न
पेत्या वै सुरा पापमद्यवहा” । “यद्वाह्याणी सुरापी स्वात्र तां
देवाः पतिक्षेपं नयनीति” श्रुतिः । “यत्यर्थयरैरेष
भार्या यस्य सुरां पित्रेत् । पतिर्द्वयरीरस्य निष्ठृतिर्नै-
पपद्यते” । न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः ब्राह्य-
पदस्य निषेधसुरापानकर्त्तुभार्योपलक्षकत्वात् “भार्या यस्य
सुरां पिवेदिति सामान्यत्वयाच्च ।

वेदविहितः सदाशवनप्रकारस्तु सौत्रामयीश्वद्वैष्यते ।
“यज्ञरक्षः पिशाचाच्चं सद्यं सांसं सुरासवम् । तत्र ब्राह्य-
णेन नात्यव्यं देवानाभग्नुता हविः” मतुः । “अनासवास्य
करणं मदस्य” कुमा० । “नानासवपात्तस्तुलम्”
काद० । “सुखं लालाक्षिण्डं” पिर्वति चषकं सासवमिव”
ग्रान्तिश० । “संविदासवयोर्मध्ये संविदैत्र गरीबी”
तत्त्व० । भावे षज्ज० । २मद्यादेमिष्वे (सद्योदान)
चास्त्रयतेऽत आधारे षज्ज० । इत्यभिषवपात्ते । अ+स्त्र-
प्रसवे अच्च० । ६८ प्रसवक्तरि विति । “देवस्य सवित्तमिति-
मासवं विश्वदेव्यम्” श्रुतिः । [८० । तालृष्टे ।
आसवद्, उ० आसवस्य (ताह्यी) सद्यमेदस्य कारणं दुः शाक०
आसवनीय त्रि० आ+सु-कर्मणि अनीयर् । अभिषवयीवे-

आसा स्तो आ+सो-अड़ । अन्निके निर० “पिहुं यसा-
सदा” क०१,१२७,८, ‘‘आसया अन्निकेन” भा० । तस्य
लीलाप्रसादपि । “आ न इन्द्रो दूरादासात्” क०४,२०,१,
“आसादन्निकादिति” भा० ।

आसादन न० आ+सद-शिच-त्युट् । शिद्धिधापने, श्वापने
“क्षेत्रपरिपहार्दि करोत्याज्ञासादनात्” कात्या० ५,२,५,
आवृता० शब्दे उदा० इत्यासन्नतासम्पादने ४महे च
“वयमासादने तस्य दर्पमय छरेमहि” भा० १०२०४० ।

आसादित त्रि० आ+सद-शिच-क्ति० । १निकटीकते २माप्ते च
“कायादितप्रकटनिम्नलब्ध्नासः” भा० ३० । इत्यायो-
जिते ४शिद्धिधापिते ५सम्पादिते देकामकेतिपरे च ।

आसाद्य त्रि० आ+सद-शिच-यत् । प्राये “अग्रदनासाद्यम-
धिज्ञधन्वनः” रघु० । २निकटीकार्ये० इत्यसादं प्रापणीये
आ+सद-शिच-त्युप् । ४प्रायेयर्थे चय० ।

आसार पु० आ+हृ-चञ्च० । धारासम्पाते॒ वेगदृष्टौ, “त्वामा-
चारप्रशमितवनोपद्वृं साधु मूर्ध्नी” । “पुष्मासारैः॒ ऋषयत्
भवान् ओमगङ्गाजबाद्रैः” मेघदृ० “आसारसिक्षक्षिति-
वाय्योगात्” रघु० । ३प्रसरणे, ४सैन्यानां सर्वतो व्याप्तौ
च । ५करणे चञ्च० । सुहृदुदले । इदादशराजमण्डलमध्ये
ददभेदे । इदादशराजमण्डलमध्ये दर्शितम् यथा
“व्यासमण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् । समन्नात्तस्य
वित्तेया रिपवो भरुण्डस्य तु । उपेतसु सुहृत् च्चेयः
धत्रुमित्रमतः॒ परम् । मित्रमित्रमतो च्चेयं मित्रमित्र
द्विस्त्रितः । एतत् पुरस्तात् कथितं पशादपि निदोषे॒ भे॒ ।
पाण्डियाहस्तः॒ पशात् तत आक्रन्त उच्यते । आसारसु॒
ततोऽन्यः॒ सादाकन्दासार उच्यते । जिगीघोः॒ शत्रुयु-
त्तस्य विचक्षण्य तथा हिं । ततापि निश्चयः॒ शक्योपवक्तुं
भरुजपुद्वक ! नियहातुयहे शक्तोमध्यस्यः॒ परिकोर्चितः॒ ।
नियहातुयहे शक्तः॒ सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीनः॒
स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः॒ । मण्डलं तव संग्रोक
भेतत् इदादशराजकम्” । ६षड़् त्रिंशरगणैः॒ रचिते
दण्डदण्डनोभेदे च ।

आसाव्य त्रि० आ+सु-रङ्गत् । अभिष्वरणीये मद्यादो॒ ।
आसिक्त पु० असि॒ प्रहरणमस्य ठक् । खड्गेन शुद्धकारके॒
आसिका स्तो पर्यावेषासनम् आस-पर्यावे खुल् । पर्यावे॒
येण उपवेशने॒ । “उद्धासिकाः सुप्तन्ते” पात०भा० ।
आसिक्त त्रि० रूपत् गम्यक् वा मिक्तः॒ आ+शिच-क्ति॒ । १ईषत्
मिक्ते॒ २सम्यक्-सिक्ते॒ च ।

आसित न० आस+भावे-क्ति॒ । १उपवेशने॒ । आसधातौ॒
उदा० । आधारे॒ क्ति॒ । उपवेशनाधारे॒ स्थाने॒ । आसि-
तस्य हनेरपत्वं शिवा० अण् । असितहनेरपत्वे॒ स च
शारिखल्लगोदे॒ प्रवरः॒ ।

आसिधार न० असिधारा॒ इवास्यत्यन्तम् । युवा युवत्या॒ सर्वां॒
यत् सम्बन्धूवदाचरेत् । अन्निनृत्तनद्वः॒ स्थात् आसिधार-
ब्रतं हि तत्॒ इति॒ याद्वोक्ते॒ ब्रतभेदे॒ “अभ्यस्तीव॒ ब्रत-
मासिधारम्”॒ रघुः॒ ।

आसिह त्रि० आ+सिध-क्ति॒ । राजाज्ञया॒ वादिना॒ क्षतावरोधे॒
प्रतिवादिनि॒ “नासिहस्तं॒ विज्ञायेत्”॒ नार० ।

आसिनासि॒ उंस्ती॒ आसिहिरि॒ तीक्ष्णाया॒ नाशा॒ यस्य॒ असिनासः॒
षुभिर्देवस्यापत्वम्॒ इत्य॒ । तदपत्वे॒ ततः॒ युवापत्वे॒ फक्॒
तौल्य॒ न लुक्॒ । आसिनासायनः॒ तत्पौत्रे॒ ।

आसिवन्धकि॒ पु० असिवन्धकस्यापत्वम्॒ इत्य॒ । असिवन्धका-
पत्वे॒ ततः॒ युपापत्वे॒ फक्॒ तस्य॒ तौल्य॒ न लुक्॒ । आसि-
वन्धकायनः॒ तत्पौत्रे॒ ।

आसीन त्रि० आस+शान्त॒ । उपविटे॒ आसधातौ॒ उदा॒ ।
आसीनप्रचलात्तयित न० आसीनेन उपविटेनैव॒ प्रचलवत्
आचरितम्॒ प्रचल-क्यच्॒ भावे॒ क्ति॒ । उपविष्य॒ निद्रावशेन
प्रचलनरूपे॒ (वसेठोका) दोहने॒ ।

आसुत् त्रि० आ+हृ-क्षिप्॒ । क्षताभिष्वदे॒ । तस्येदम्॒ गहा०॒
क॒ । आसुतीयुः॒ । तत्पूं बन्धिनि॒ त्रि॒ ।

आसुति॒ स्तो॒ आ+हृ-क्षिन्॒ । सोसादिनिष्ठीङ्गे॒ उच्चभिष्वदे॒
२मद्यनिष्ठादने॒ (चोयान) इति॒ ख्याते॒ मद्यपाके॒ च । “परिष्कृ-
तस्य॒ रूसिन॒ इयमाहुतिशार्हमदाय”॒ क०४,१,२६० । आ+हृ-
प्रसवे॒ क्षिप्॒ । ३प्रसवे॒ “योनाविन्द्र ! लुध्यङ्गप्रोवय॒ आहुतिं
दाः”॒ क०१,१०४,७० । आसुते॒ उच्चिकट्टदेशादि॒ चतुरर्थां॒
मध्वा॒ मत्प॒ । आसुतिमत्॒ तदति॒ त्रि॒ स्त्रियां॒ ढीप्॒ ।
आसुतीवल॒ पु० आसुतिरस्य॒ वक्त्र॒ दीर्घः॒ । १शौशिङ्गे॒ ।
२सोमाभिष्वदशालिनि॒ याज्ञिके॒ च ।

आसुर त्रि० असुरसेदम्॒ अण्॒ । असुरसंबन्धनि॒ । “आसुरं॒
तद्वयेत्तोयं॒ पीत्वा॒ चान्द्रायणञ्चरेत्”॒ सृष्टिः॒ “कुचाज-
चक्रनिष्पत्तमासुरं॒ स्तुत्यं॒ सृतम्॒ । तदेव॒ हस्तवटितं॒
स्याल्लादि॒ दैविकं॒ भवेत्”॒ कात्या०४० । तेन॒ (मालसा॒)
प्रभृतिरुद्यम्यस्य॒ हस्तवटितवेन॒ पाहृताज्ञ्ये॒ वां
त्याज्ञता॒ स्त्रियां॒ ढीप्॒ । “आसुरी॒ रात्रिरस्य॒ तथातां॒
परिवर्जयेत्”॒ सृष्टिः॒ । २असुरवदाचारयुक्ते॒ तदाचारश-
गीतायासुक्तोयथा॒ ।

‘द्वौ भूतसर्गी लोकेऽस्मिन् देवचाहुररथं च । देवोविस्त-
रथः प्रोक्षचाहुरं पार्थं मे शृणु । प्रदत्तिस्त्र निष्ठति स्त्र
जना न विदुराहुराः । न यौवं नापि चाचारं न सत्यं
नेषु विद्यते । असत्यमप्रतिउले जगदाङ्गरनीश्वरम् । अप-
रस्त्ररसमूतं किमन्यत् कामहेतुकम् । एतां दृष्टिस्वरभ्य
न दाम्नानोऽल्पवृद्धयः । प्रभवन्युपकर्माचिः क्षयाय ज-
गतोऽहिताः । काममात्रिक्य इम्मरं दम्भमानमदान्तिताः ।
मोहाहृषीत्वाऽसद्याहान् प्रवक्त्वं नेऽगुच्छ्रताः । चिन्ना-
भपरिमेयाच्च प्रव्यान्तामपाचिताः । कामोपमोगपरमाएता-
वदिति निचिताः । आशापाशशैवद्वाः कामकोषधपरा-
याः । ईहने काममोगार्थमन्वयेनार्थसञ्चयान् । ईद-
मद्य मया लभ्यिदं प्राप्त्वे मनोरमम् । ईदमस्तीदमपि
मे भविष्यति पुनर्धनम् । असौ मया हतः शतुः हिन्द्ये
चापरानपि । ईद्रोऽहमहं भोगी विहोऽहं बलवान्
सुखो । आद्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्वोऽलि सहशो
भया । यद्येदास्तामि भोदिष्य ईत्यनविमोहिताः ।
च्छेदचित्तिभवानामोहजात्वसमाप्तताः । प्रशक्ताः काम-
भोगेषु पतन्ति नरकेऽगुच्छौ । चाम्भसम्पाचिताः स्त्रिया चन-
मानमदान्तिताः । वज्रे नाम यश्चैते दम्भेनाविधिपूर्व-
कम् । अहङ्कारं वलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संत्रिताः ।
भासामपरदेहेषु प्रहित्वनोऽथस्त्रियकाः । तानहं द्विपतः
कूरानु संसारेषु नरापमान् । चिपाम्यजस्तमशुभास्त्रा-
हुरीवेष योनिषु । आहुरीं योनिमापदा भूटा लक्ष्मनि
व्यव्याप्ति । भासामपैत्र कौन्तेय ! ततोयान्वयसमां गतिम् ।
त्रिविधं नरकसेदं हारं नाशनमात्रनः । कामः क्रोधस्तथा
बोभसासादेत्यव्यं खजेत् । एतैर्विशक्तः कौन्तेय ! तमो-
हारैस्त्रिभिन्नरः । आचरत्वात्मनः चेयस्तोयाति परां
गतिम् । यः यास्त्रिविधिसुत्सूच्य वर्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमाप्नोति न सुखं न परां गतिम् । तस्माच्छास्त्रं
प्रमाणने कार्याकार्यं व्यवस्थितौ । आत्मा यास्त्रिविधा-
शीक्तां कर्म कर्तुमिहाईसि’ ।

३ असुरस्त रक्तव्ये विवाहमेदेषु । स च “ब्राह्मोदैवस्तथै-
वार्षः प्रजापत्यस्त्रियासुर” ईति विभज्य “पैशाचचाहुररथे व
न वर्त्यो चदाचन” ईति निविष्य “ज्ञातिभ्यो ईविष्यं दत्या
कन्यायं चैव शक्तिः । कन्याप्रदानं स्त्राच्छन्द्यादाहुरोधं
उच्यते” ईति मनुना खलितः । ब्राह्मोदिविवाहेषु प्रशस्त
पृत्वानाभृपफलसुक्ता “ईतरेषु च शिष्टेषु वृश्चं साकृतवा-
दिः । जायने ईर्विवाहेषु ब्रह्मापर्यं द्विष्यः सुताः” । अन-

न्दितः स्त्रीविवाहैरनिव्या भवति प्रजा । निन्दितनिन्दिता
स्त्रीं तस्माच्चिन्द्यान् विवर्जयेत्” । “कुविवाहैः क्रियास्तोपै
वदानध्ययनेन च कुलान्युक्ततां यान्ति ब्राह्मणातिक्र-
मेष्य च” ईति मनुना तस्माच्चिन्द्या कृता “आहुरोदिविवादानात्”
या० स्तू० । आहुरादिविवाहस्तु कर्त्त्वीश्विन्मिसाक्षिकः”
श्लुक्तेः तत्रायन्नाधानं कार्यं मेव “आहुरादिविवाहेषु
पितृगामि भवेत्वनम्” स्तृतिः “अप्रजस्तोधनं भर्तुर्बां-
च्चादिषु च दृष्टिपि । उद्धित्वां प्रस्त्रता चेच्चेषु पितृ-
गामि तत्” या० स्तू० । “शेषाहुरगाम्बर्वराक्षसपैया-
चेषु भार्यात्वं प्राप्नोयाः” ईति मिता० । दावभागकृता तु
तत्तद्विवाहकालेषु दत्तं धनमिति व्याख्यातम् । ४ राजस्वपे
(राजस्वरिपा) स्त्री राजनि० । ५ विद्वत्वरेषे न० । स्तार्थे च॑४० ।
६ असुरे । “तस्मादयस्तेहाददानमत्वाहृधानमव्यजमानमाङ्ग-
राहुरोवतेति” या० उ० उक्ते उच्यतेजनशीले अयजनादि-
कर्त्त्वात्वादसाहुरत्वम् । अतएव मनुना “अयज्वनं हि व-
हितमासुरस्तं तदुच्यते ईति” तदुद्व्यसासुरधनत्वसु-
कम् । तत्तद्य शास्त्रानभ्यहुक्तात्विषयभोगेहेतुरागमधाना,
वैदिकनिषेधातिक्रमेष्य स्त्रभाविद्वारागहेषाहुरादिष्वर्वानवै-
हेतुप्रदत्तिहेतुभूता च राजसी प्रदत्तिः आहुरो ग्रन्थिः ।
आहुरी सम्पत्तं असुरमध्येतुभूता रजस्तमोभयी सम्पद-
मा च अशुभवासनासन्तिज्ञया तद्विष्टः ल “दम्भोदर्पै-
ऽभिमानश्च क्रोधः पारध्येव च । अज्ञानं चाभिजातस्य
पार्थं । सम्पदमासुरीम्” गीतोक्तम् । “देवी सम्पद विमो-
क्षाय निवन्धायासुरी मता” गीता ददेवात्मक्तिकित्सामेदे
स्त्री शब्दच्च ।

आसुरस्त न० ६८० । “अयज्वनान्तु यदुद्व्यसासुरस्तं तद-
च्यते” ईति मनूक्ते अयान्त्रिक्तयने ।

आसुरायण ए० आस्तरेरपत्यं युवा फल् । आस्तरेयुवगोत्रापत्ये
स च शुक्रयजुः सम्प्रदाय प्रवर्त्तकं “आसुरायणाच्च या-
स्त्रादासुरायणः” यत० ब्रा० “आसुरेरपत्यं स्त्रानम्”
वाच्चिं० उक्ते॒ स्त्रियां अ॒ विवाह॑ डोष । आसुरायणी ।

आसुरि ए० तस्मानोपदेशेन अस्ति संसारम् अस-
चर्त्वा असुरः कपिलस्तस्य छात्रः ईज् । साङ्ख्ययो-
गाचार्ये कपिलशिष्ये च विभेदे । “एतत्पवित्रमयूँ हनि-
रासुरयेऽतुकम्यया प्रददौ । आहुरिरपि पञ्चशिखाय तेन
बहुवा छातं तन्म्” सा० का० । स एव प्रत्यहं तपशो-
यद्विग्रहे पठितः । “सनकच्च सनन्दच्च ततोयच सनातनः ।
कपिलशास्त्ररिष्वेषोढुः पञ्चशिखस्तयेति“ तर्पणे च॑४० ।

युपाप्ये तु फक्त तस्य तौत्वं न लक् । आसुरिः तत्पुत्रः
आसुरायणः तत्पौत्रः स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्त्तकः
आसुरायणशब्दे उदा० ।

आसुरिवासिन् ॥ यु ॥ आसुरौ तद्दसमीपे वसति जिनि ।
 आसुरिषुनेरल्लोवासिनि प्राञ्चोयुवे शुक्लयजुः संप्रदाय
 प्रवर्त्तके ऋषिभेदे । ‘प्राञ्चोयुवात् आसुरिवासिनः
 प्राञ्चोयुतः’ शतोन्ना० । [२८४५] क्षेत्रे के च ।

आसेक पु. चा+सिच-घञ् । जचादिमा १ उक्तादेरीषत्सेचने
आसेक्य उ० आसेकमहृति यत् आ+सिच-रायत् वा ॥ “पितोसु
हस्यार्थेऽत्वादासेक्यः उष्णो भवेत् । स शुक्रं प्रायश्च
लभते ध्योन्नतिमसंशयम्” इति वैद्यकोक्ते नष्टसकमेदे ।
ध्योन्नतये तथा जन्मोन्नतं शक्तसेक्योग्यत्वात् तथात्मम् ।

आसेचन लि० न रिच्यते लघुति मनोऽल वाधारे ल्युट्
 असेचनः स्वार्थेण्य् । यद्यर्थने मनो न लघुति तमिन्
 मन वानन्दविशेषहेतौ पदार्थे० स्वार्थकन् । तत्वैव “न-
 यनयुगासेचनकम्” सा० द० । रायसुकुटसु असेचनद्वये-
 वाह । आ+सिंच-भावे ल्युट् । २सम्यक्से के० न० ।
 “तस्य सर्पिरामे चनं कात्वा” शत० ब्रा० । करणे ल्युट् ।
 ३आसेचनसाधने पात्रे । “या पात्राणि पूष्ण आसे-
 चननि” ल० १९६३ २३ । १५तारागे ल्लडपात्रे क्षी दीप ।

आसेदिवस् त्रिं आ+सद-कषु । इनिकटागते २प्राप्ते च ।
 स्त्रियां डोप् वस्त्रोच्चम् इटोनिष्टिश । आसेहुयो ।
 आसेहु त्रिं आ+सिध-हृच । व्यवहारे राजान्नथा
 प्रतिशादिनो मत्वादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां डोप् ।
 कामेभगव्ये लता ॥

आसेध ए० आ॒+सिध-भावे घञ् । व्यवहारे राजान्नया वांदि-
ना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्वा द्युवरोधे^१ । तत्कालप्रका-
रमेदादिः मिता० नारदेनोक्तः । “वक्तव्ये इर्दे ह्यतिष्ठन्तस्तु-
क्रामन्तस्तु तद्वचः । आसेधवेदिवादार्थी यावदाह्ना
नदर्शनम् । स्थानासेधः कालकृतः प्रशासात् कम्भी च-
स्थापा० चतुर्विधः स्थादासेधो नामिङ्गस्तं विजड्येत् ।
आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते । स
विनेयोऽन्यदा कुर्व्वन्नासेद्धा दण्डभाग् भवेत् । नदीसन्नार
कान्नारदुहै० शोपन्नवादिषु । आसिङ्गस्तं परासेधस्तु-
क्रामन्त्रापराभूयात् । निर्वेदुकामोरोगार्थी यिवक्तुर्व्य-
सने स्थितः । अभियुक्तस्त्रयान्येन राजकार्योद्यतस्यथा ।
गवां प्रचारे गोपालाः शस्यावापे क्षपीयलाः । शिल्पिन-
शापि तत्कालमाध्यधीयाच विष्यहे” । नासेद्ध्याइति शेषः

आसेवन न च सम्यक् सेवनम् । इसतसेवने २ पौनःपुन्ये च ।
 “निसस्तपतावनासेवने”पा० । “आसेवनं पौनःपुन्यस्”
 मिक्कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव-य । १पौनःपुन्ये “पौनःपुन्य-
मासेवा” सिंकौ० । २सत्यकसेवायाज्ञ ।

आसेवित लि० आ+सेव-क्त । १ सम्यक्सेविते २ पौनः पुन्ये न
सेविते च भावे क्त । ३ आसेशवां न । ततः इष्टा० इनि० ।
आसेवितिन । आसेवनकर्त्तरि० लि० स्थित्यां ष्ठोप ।

आस्कन्द ए० आ+स्कन्द-घञ् । १ उत्सवने २ आक्रमणे
 ३ संशोषणे ४ तिरस्कारे बोटकानामा स्कन्दिताख्ये ५ मतिभेदे
 आस्कन्दन न० आस्कदातेऽत आधारे ल्युट् । १ युद्धे भावे
 ल्युट् । २ तिरस्कारे ३ आक्रमणे “चरणास्कन्दननामिताच-
 चेन्द्रः” किरा० । ४ अशुगतिभेदे च ।

आस्तन्दित आ+स्तन्द-साये षिच्-क्त आस्तन्दोजातोऽस्य
तारका० इतच् वा । अवश्वानां गतिभिरे स च पञ्च-
विधः तद्वचणसुक्तं हेमचन्द्रेण । “गतयः पञ्च धारास्तासु-
रङ्गाणां क्रमादिमाः । तत्र धौरितकं धौर्यं धौरणं
धौरितच्च तत् । बभुकङ्गशिखिक्रोऽगतिवद् वल्लगतं
पुनः । अथपकायसुष्ठासात् कुञ्जितायं नतविकम् ।
स्तुतं ह उष्टुनं पक्षिशृग्ययोरनुहारकम् । उत्तेजितं
तेरितं स्थात् मध्यवेगेन या गतिः । उत्तेरितसुपकण्ठ-
मास्तन्दितमित्यपि । चतुर्भिर्ब्रच पदैः कोपादित्र उत्प्लु-
त्य या गतिः” । संज्ञायां साये या कन् । तत्रैव । तारं
इतच् । त्रिआस्तन्दनयक्तमात्रे त्रिः ।

आस्त्रू लि । आ+क्रम-ड वेदे नि । सुट् । आकामके “आनो-
विद्वा आस्त्रा गमन्तु देवा:” क्र० १, १८, २ । “आस्त्रा:
शत्रुषामाक्रमितारः” भाष्यम् ।

आस्ति त्रिंश्चात्त्रस्त्विक्षेपे कृ । सम्यक्त्विप्ते ।

आस्तर ए. आ-सू-कमणि अप्. १इस्तिष्ठस्यकम्बले (भुव)
इति स्वाते । २विस्तरण्योये कठादौ ‘वासो व लक्ष्मास्तरः
किलयः’ शा० श० । भावे अप् । ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तीर्थते कर्मणि ल्युट्। १आस्तीर्थमाणे
कटादौ “दिग्ब्रहणसंकीर्णे विस्तीर्णे गमनोत्तमे”। “दर्म-
क्षरणमास्तीर्थ” भा० प० २५० अ०। २आस्तरण
पश्चाम् रुती छीप्। मावे ल्युट्। ३विस्तारे। “निवेशम्
पुनर्नवीकृत्य चेपनास्तरणोपस्तरणैः” आश० ८०। आस्तरणे
दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अथ०। ४आस्तरणे दीयमाने
पृतल कार्ये च त्रिं।

आस्तरणिक त्रि० आस्तरण प्रयोजनमस्य ठक्। आस्तरण-
साधने उस्तादी । “आयास्तरणिकं सर्वं इतान्नं समवेशयन्”
रामा०। तस्ये दम् इत्यात् रु । आस्तरणीय आस्तरण
सम्बन्धिनि त्रि०।

आस्तावन त्रि० अस्तोऽस्वययम् अस्ति+विद्यमानस्य सच्चिद-
देशादि पञ्चा० फल् । विद्यमानसच्चिदादेशादी । [च
आस्तार उ० आस्तीर्यते आ॒स्त-॑च् । १ विद्यार्थ्यै॒ २ विद्यारे॑
आस्तारपड़क्ति॑ स्तो कर्म० । वैदिके अन्तर्भेदे साच सर्वादु॑
काव्या० दर्शिता यथा “पञ्चमं पञ्चः पञ्चपदा । अथ चतु-
ष्पदादा विराट् दशका । अयुजौ जागतौ ततो इत्यैवृजौ
तद्विषयोतादो चेत् प्रस्तारपञ्चारन्त्यै वेदास्तारपञ्चारा-
द्यत्वौ चेत् संस्कारपञ्चार्थमौ चेद्विद्वारपञ्चः” ।

आस्ताव उ० आस्तुवन्त्यत्र आ॒स्तु॑+आधारे॒ चञ्च० । यत्ते
स्तोतृणां स्तवनाधारे देशे । “ततो हातृ नास्तावे स्तो-
त्यमाणातुपेपविदेश” छाठ०३० । “उद्गातन् उद्गातुरु-
षान् आगत्य आस्तुवन्त्यस्तिविति आस्तावस्तस्तिवा-
स्तावे” भा० । “उद्गुप्तगताऽस्तावचात्वालशामि-
त्वान् उद्गुप्तस्तोनभोऽसंचटः” द्राह्यायणः ।
“उद्गुप्तस्तित्वतः ततः आस्तावदेशं चात्वालं शामित्रं च
सुखादिभिर्मन्त्र्यवाक्यमसुपतितेरन्” तारण्डुब्रा० भा० ।
“वहिर्वेदास्तावे वा स्यापवेयुः” आश० श्रौ० । भावे
चञ्च० । २ सम्यक्कृते ।

आस्तिक त्रि० अस्ति परलोक इति भवित्यस्य ठक् । इतरलोका-
स्तिवादिनि “आस्तोलुका गते वसादास्तिकस्ते न
कथ्यते” इति निश्चक्षेत्यके जरलारत्वनिष्ठते॒ रमन्त्रभेदे॑
आस्तिकोत्पत्तिकथा आस्तीकशर्ते॑ वच्यते । “आस्तिकस्य
कुनेमार्गा भगिनो वासुदेवास्ता जरलारस्तेः॑ पद्मो
मनसादेवि ते नमः” मनसाप्रणाममन्तः॑ ।

आस्तिकार्थद उ० आस्तिकार्यार्थं ददाति दा-क । जनमे-
जये राजनि यद्वच० ।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भावः चञ्च० । आस्तिकते॑ पर-
लोकाभ्य पग्नृत्वे॑ “माहात्म्यमपि आस्तिक्यं सत्यं शौचं
दद्याज्ञम् । विद्विः कथ्यते लोके॑ पुराणैः कविसत्समैः ।
भा० चा० १च० । ”भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्या-
च्चुति दर्शनात्” भा०१० च५च० । “आस्तिक्यशुद्धभ-
वतः प्रियधर्मधर्मम्” किरा० ।

आस्तीक उ० वासुकिभगिन्यां जरलारनाम्भां जरला-
रुकुनेः पुत्रे मुनिभेदे तद्वपत्तिकथा यथा ।

“तत्र तां भैक्षकत्कन्यां प्रादात्तस्यै महाभाने । नागेन्द्रो
वासुकिवृक्षन् स तां प्रत्यग्महेत । व्यसनमेति वै मत्वा
भरणे चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितशापि इन्द्रभूतः
परिपूर्णे । ततो नाम स कन्यायाः प्रपञ्चवृगुनन्दन् ! ।
वासुकिं भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह । भा०
चा० ४६च० । “सौतिरुद्वाच । वासुकिस्तव्योहाक्षं
जरलारस्तिविति तदा । सनात्नो तत्र कन्येयं स्त्री
मे तपसाऽन्विता । भरियामि च ते भार्यां प्रतीक्षेभां
द्विजोत्तम । रक्षण्ड्य करिष्येत्याः सर्वशक्त्या तपोधन ! ।
त्वदर्थं रक्ष्यते चैव मया सुनिवरोत्तम ! । चक्षिरुद्वाच ।
न भरिष्येऽहमेतरं वै एष वै समयः क्षतः । च्यप्रियच्च न
कर्तव्यं क्षते चैवां त्यजाम्यहम् । सौतिरुद्वाच । प्रतिशुते
त नागेन भरिष्ये भगिनीमिति । जरलारस्तदा वेश्म भुज-
गस्य जगाम ह” इत्युपक्रम्य । “उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्या
सूष्याप परिखिच्चवत् । तद्विच्च सुप्रे विप्रेन्द्रे सविताऽस्त-
मियाहिरिम् । अङ्गः परिक्षये ब्रह्मस्ततः साऽचिन्तय-
त्तर्दा । वासुके॑भगिनी भोता धर्मलोपान्त्रनस्तिनो ।
किञ्च मे सुक्षतं भूयाङ्गुरुक्षयापनं न वा । दुःखशीलो
हि धर्मात्मा कथं नास्तापराध्युयाम् । कोयो वा धर्म-
शीलस्य धर्मलोपोऽयवा पुनः । धर्मलोपो गरीयान्वै
स्तादिव्याकरोन्मतिम् । उत्थापयिष्ये यद्येन ध्रुवं कोपं
करिष्यति । धर्मलोपो भवेद्यस्य सन्ध्यातिक्रमे॑ ध्रु-
वम् । इति निश्चित्य भनसा जरलारस्तुजङ्गमा । तस्मिं
दीप्तपत्पतं यद्यानमन्त्रोपमम् । उवाचेदं वचः॑ लक्षणं
ततो मधुरभाषणो । उच्चित्त त्वं महाभाग ! रुद्धोऽस्त-
सुप्रगच्छति । सन्ध्यासुपास्तु भयवद्यपः॑ सृष्टा यत्प्रत ! ।
प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं स्त्रूतैः॑ रथ्यदारुणः । सन्ध्या
प्रदर्शते चेयं पद्मिमायां दिशि प्रभो ! । एवसक्तः॑ स भगवान्
जरलारस्तुहातपाः । भार्यां प्रस्फुरमाण्डी॑ इदं वच-
नमवृत्तै॒ । अवसानः॑ प्रयुक्तोऽयं त्वया भम भुजङ्गमे ! ।
समीपे ते न वृत्सामि गमिष्यामि यथागतम् । शक्तिरात्रि॑
न वामोरु । मयि सुप्रे विभवसोः । अस्तुं गन्तुं यद्याकाल
मिति मे हृदि वर्तते । न वाऽप्यवस्तस्यै ह वासो रोचेत
कस्तचित् । किं उन्नर्मशीलस्य मम वा महिधस्य वा ।
एवसुका जरलारभेदां॑ हृदयकम्भनम् । अब्रशीङ्गिनी
तत्र वासुकेः सन्दिवेशने । नावसानात्कृतवती॑ तवाहं॑
विप्रबोधनम् । धर्मलोपो न ते विप्र ! स्तादिव्ये तन्नया
क्षतम् । उवाच भार्यामित्युक्तो जरलारस्तुहातःपा ।

कथिः कोपसमाविष्ट्यकु कासो मुजङ्गमास् । न मे यां-
न्तं प्राह गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ! । समयो द्येष मे पूर्वं
त्वया सह निः क्तः । सुखमसुप्रिष्ठो भद्रे ! ब्रूयास्तं
भातरं शुमे ! । इतो मयि गते भीरु ! गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निपक्कान्ते न शोकं कर्तुमहंसि । इत्युक्ता
साऽनवद्याङ्गो प्रलुब्धाच सुनिं तदा । जरत्कारुं जर-
त्कारुश्चिन्नाशोकपरायणा । वाप्यगङ्गदया वाचा मुखेन
परिशुष्टा । क्लाङ्गलिङ्गं रारोहा पर्यनुयना ततः ।
धैर्यमालम् वा भोरुहृदयेन प्रवेषता । न मामहंसि
धर्मज्ञां परित्यकुमनागमस् । धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे
सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यज्ञ मम हृथं
द्विजोसम् ! । तदलभ्वतीं मन्त्रां किं मां वज्रां वासुकिः ।
मालयापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम् ! । अपत्यमी-
श्वितं त्वत्स्त्रव्व तावन्न दृश्यते । त्वत्तोऽपत्यलाभेन ज्ञा-
तीनां मे शिवं भवेत् । संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोच-
स्त्वया द्विज ! । ज्ञातीनां हितमिष्टन्तो भगवंस्तां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भसाधाय सत्तम् ! । कथं व्यक्ता महात्मा
सन् गन्तुमिष्टस्यनागमस् । एवमुक्तु स मुनिर्भार्या
वचनमव्यवीत् । यदुक्तमनुरूपञ्च जरत्कारुं तपोधनः ।
अस्यथं सुभगे ! गर्भस्त्वं वैश्वानरोपमः । कथिः परमध-
र्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्ता स धर्मात्मा जरत्का-
रुर्भद्राव्यपि । उद्याय तपसे भूयो लगाम कृतनिश्चयः ।
“ततः प्रवद्ये गर्भो महातेजा महाप्रभः । यथा शोमो
द्विजश्वेत ! शुक्लपक्षोदितो दिवि । अथ काले हुमा ब्रह्मान् ।
प्रजज्ञे भुजगस्ता । कुमारं देवगर्भामं पितॄमालभयाप-
हम् । वष्टुष्टे स तु तत्वैव नागराजनित्रेशने । वेदांश्चाधि-
जगे साङ्गान् भागवाच्चप्रबनानुनेः । चीर्षं ब्रतो बाल एव
बुद्धिसच्चयुग्मान्तिः । नाम चास्याभवत् स्थातं लोकेषु-
स्तोक इत्यत । आस्तीक्तुं गतो यस्तातिता गर्भस्यमेव
तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्वतम् ।
भार० आ० ४७ अ० । “यो जरत्कारुश्चा जातो जरत्कारौ
महायाः । आस्तीकः सपेस्वेव वः पद्मगान् योऽभ्यरक्षत ।
तं चरनं महाभागा ! न मां हिंसितुमहंथ । सर्पापर्सर्प-
भद्रं ते गच्छ सर्प ! महाविष ! । जननेजयस्य यज्ञाने
आस्तीकवचनं खर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न
निवर्त्तते । गृतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशृक्फलं यथा^१ तत्वैव ।
“आस्तीकस्य कवैः साधोः सुशूष्मापरमाक्षिनः” भा०
आ० १५ अ० आस्तीकमधिक्यं कृतोग्यन्तः अण् । २ आस्ती-

कचरितास्यापके भारतान्तर्गते च्वान्नरपर्व्वमेदे । “पौष्टं
पौलोममास्तीकमादिवंशावतारण्म्” भा० आ० अ० ।
“आयुश्चानिदमास्यानमास्तीकं कथयामि ते” भा० आ०
१५ अ० । आस्तीके भोजयेहाजन् ! दद्याच्चैव शुड्डौदनम्”
भा० खर्गा० प० द्य॒ अ० । [जरत्कारुसुनिषत्याम् ।
आस्तीकजननी स्त्री ईत० । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां
आस्तीम् त्रिं आ० आ० स्तू-क्त । विस्तीर्णे कृतप्रसारणे “आ-
स्तीर्णे त्वर्त्तिवाचस्य च्छेन” मापः । “आस्तीर्णोर्ज-
नरत्वाम्” रघुः ।
आस्तीत त्रिं आ० आ० स्तू-क्त । विस्तीर्णे
आस्तीय स्त्री अस्तीत्यव्ययं तत्वविद्याने भवः “दतिकुची-
त्यादि ।” पा० टक् । विद्यामानपदार्थं भवे ।
आस्ती त्रिं आ० आ० स्तू-क्त । अस्तीत्यव्ययं तत्वविद्यानि “त्वं त्वमिन्द-
त्यमास्तु दुष्टाय वेन्यम्” अ० १०,१७१,२ । “आस्तु-
द्याय अस्तीत्यव्ययिष्टुष्टत्वमूलाय” भा० ।
आस्या स्त्री आ० स्ता-व्य॑ । १ आलम्बने, २ अपेक्षायां,
३ अङ्गायां, ४ स्थितौ, ५ यत्रे “देवादरे च “च्वानस्या
स्तुनकरप्रसारिष्टीम्” नैष० । “स्त्री युमानित्यनास्यैषा”
“च्वानस्या बाच्चवस्तुषु” इति च कुमा० । “मर्वेष्वा-
स्यापराण्ड-सुखः” “पिण्डे यनास्या खुः भोतिकेषु” रघुः ।
“कास्याभकेऽस्मिन् तत्र राम ! रामे” भट्टः । आधारे
व्य॑ । ७ सभायाम् आस्याने ।
आस्यान न० आस्तीयतेऽत्र आ० स्ता आधारे ल्युट् । १ सभा-
याम् “तदेयमास्याननिकेतनाजिरम्” किरा० । “राजा-
नमास्यानमशुपगतम्” काद० । २ विद्यामस्याने ।
आस्यानीत्यपि सभायाम् । दित्त्वात् छीप् । आस्या
नोधूर्तः सभार्थूर्तः । भावे ल्युट् । ३ आस्यायां-
४ अङ्गायां अ० ।
आस्यापन न० आ० स्ता-चिच्च-एक ल्युट् । १ सम्यक्स्यापने ।
करणे ल्युट् । २ सुक्षतोक्ते व्रणोपकमण्डीयवस्त्रिभेदे च ।
“द्विविधोवस्ति: नैरुहिकः स्त्रैहिकश । आस्यापनं
निरुह इत्यनर्थान्नरम् । “सदेषनिर्हरणात् चरीररोगे
हरणादा निरुहः वयःस्यापनादायुःस्यापनादास्यापनम्”
आस्यापित त्रिं आ० स्ता-चिच्च-एक क्त । सम्यक् स्यापिते
आचितादिपाठात् आस्यानोदाज्जता न ।
आस्यायिका स्त्री आ० स्ता-धार्यनिहेशे खुल् खीत्वात्
टापि वत्र इत्यम् । आस्याने आस्तीतौ । “जनकोह वैदेह
आस्याक्ते छा० उ० भाष्ये “आस्याक्ते आस्यायिकां दस-

वानितिस्युक्तम् कर्त्तरि खुल् । आस्थावकः २चास्थान-
कर्त्तरि लिं । स्त्रियां टाप् अत इत्यम् ।

आस्थित लिं । आ+स्या-क्तं । १चवस्याने २प्राप्ते ३चारुदे
“एकं स्यन्दनवस्थितौ” रघुः । ३चाश्रिते च ।

आस्थित आ+स्या-क्तिन् । १कतास्यायां २तात्वर्येष्वं वर्तने च ।
आस्थिय लिं । आ+स्या-कर्मणि यत् । चवलम्बेर् । “नहोषा

वृद्धि रास्येया” रामा० “वद्वान्तरमास्येयम्” काशिका ।
आस्त्रात लिं । आ+स्या-कर्त्तरि क्तं । कृतस्याने कृतावगाहने
आस्त्रान लिं । आ+स्या-भावे ल्युट् । प्रकालनेन शुद्धौ ।

“आस्त्राने तां निदध्यसि” अथ० १४, २, ६५ । [आस्थभवे ।
आस्थिय लिं । आस्ये भवः टक् आसद्वादेशः अतोलोपः ।
आस्यद् न० आ+पद-व सुट् च । १प्रतिभावाम्, २पदे, ३स्याने,

“ध्यानास्त्रदं भूतपतेर्विवेश” स्तनदेवस्त्रिन् इतिवन्दना-
स्य है “सरागमस्या रथनागुणास्त्रदम्” इति च कुमा० ।

“तदास्त्रदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम्” । रघुः “व्योम्नीव अकु-
टोच्छलेन वदने केतुवकारास्त्रदम्” माघः ४क्वचे, ५प्रभुत्वे च
इवलम्बने उविषये च । “निधनता सर्वप्रपादामास्त्र-
दम्” किरा० । “तामात् केतुवकातांस्यदा तृष्णु-
योगितेति” माघस्य ५, २ १ आ० मङ्ग्ल० । चवस्याने उप-
र्गत्यास्यद्वैत्” मनुः । उलम्नाविद्यमस्याने ।

“कर्मस्यानञ्च दशमं मेष्ठरणमास्त्रदं खञ्च” ज्योतिषम् ।

आस्यन्दन न० आ+सन्द-ल्युट् । १रूपतृक्तम्बने रैप्रक्तुलने
आस्यात्र न० आस्यरूपं पाव॑ पृष्ठ॑ । आस्यरूपे पावे “आस-
पाव॑ जु हूदींशानिति” शत॑ ब्रा० १, ४, १३ । “आस्यरूपं
पावव्यापावम्” भा० ।

आस्फाल उ० आ+स्फल-चाले शिव्-अच् स्फुल+षज्
स्फालादेशः वा । १चालने २हस्तिकर्णचालने हारा०

आस्फालन न० आ+स्फल-चाले-शिव्-ल्युट् । १ताड़ने
२चालने च । “ऐरावतास्फालनकर्णशेन” कुमा० सुरहिषास्फा-
लनकर्णशाङ्कुलौ” “ऐरावतास्फालनविलक्षणं यः” ॥ “आसं
जलास्फालनत्वराणाम्” रघुः । अनवरतधनुर्ज्यायाम-
ननेति” शकु० । “एतालतास्फालनलब्धगम्यः” माघः ।
३चाटोपे ४प्रागलभ्ये च ।

आस्फालित लिं । आ+स्फल+शिव्-क्तं । १चालिते २चावडिते
३ताडिते च । “अजस्मास्फालितवज्ज्ञकीयुषः” माघे पाठान्तरम्
आस्फुजित् ४० अस्फुलति आ+स्फुल-वा० दु तं जयति जि-
किप् । शुक्राचार्यै । “शुक्रोभृग्मृग्मुतः सित आस्फु-
जिज्ञ॑ ज्यो० त०

आस्फोट उ० आ+स्फुट-शिव्-कर्त्तरि अच् । १चक्कटके
यन्दरवा० २नवमज्जिकायां ख्वो । इश्वरादेवाङ्गशब्दे (ता-
ल-ठोका) ३संवर्षणजातशब्दमात्रे “लाङूलास्फोट-
शब्दाच्च चालितः स महागिरिः भाष्य० १२८० ।

आस्फोटक च० आ+स्फुट-शिव्-खुल् । (आखरोट)
१प्रसिद्धे पर्वतपीलमेदे २बाहुशब्दकारके लिं ।

आस्फोटन न० आ+स्फुट-शिव्-भावे ल्युट् । १प्रकाशने
२वाहादेः शब्दकरणे “आस्फोटननिनादांच वालानां
खेलतां तथा” रामा० । इश्वर्यादिना धान्यादेस्तुपादि
निरमने (आच्छान) व्यापारे च । “कुञ्जनास्फोट-
नाध्यानवेष्युव्ययनैः” सुशु० ।

आस्फोटनी ख्वो आस्फोटते विद्यर्थ्येनया आ+स्फुट-शिव्-
करणे ल्युट् ख्लोत्वात् ढीप् । (तरपिन) वेधनास्ते ।

आस्फोटित न० आ+स्फुट-शिव्-भावे क्तं । वाहादेः शब्दे
१प्रकाशने च । कर्मणि क्तं । विद्विते लिं ।

आस्फोत उ० आ+स्फुट-अच् पृष्ठो० टस्य तत्वम् । १चक्कटके
२कोविदारयके, ३पलाशवक्ते च “आस्फोतजातिकरीर-
पत्रैः” सुशु० । स्थार्ये कन् । आस्फोतकोऽक्तवके ।

आस्फोता ख्वो आ+स्फुट-अच् पृष्ठो० । १चपराजितायां
सा च द्विविधा चेतपुष्पो नीलउष्पी च तयोर्गुणपर्यायौ
भावम् । “आस्फोता गिरिकर्णी च विष्णुक्रान्ताऽपरा-
जिता । चपराजिते कटुके शोते कण्ठसुहृष्टिके ।
कुष्मूल्यातिदेशामशोधच्चरविषापहे । कथाये कटुपाके च
सुतिके सृष्टिविश्विदे । २सारिवायाम् (हापरमाली)
चतोभेदे च ।

आस्माक लिं । अस्माकमिदम् अज्जदृ+इदमर्येष्व् अस्मा-
कादेशः । अस्मृत्यस्मविभिनि । स्त्रियां ढीप् । “रामादि-
तादाम्भाङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तश्यामधिश्य”
या० २० । [सम्बन्धिनि ।

आस्माकीन लिं । अस्माकमिदम् खञ्च अस्माकादेशः । अस्मृ-
आस्य न० खस्ते पासोऽत्य+अस्य-चाधारे खत् । १सस्ते
“तदास्यदास्ये गतोऽधिकादिताम्” नैष० । ‘तं हि
स्वयम्भूः खादास्यात्” वस्त्रःस्येन सदाचन्ति” “पारद्वासोहि
हिजः स्तुतः” “नित्यास्यं गुच्छीख्वीयाम्” इति च मनुः ।
२तन्मध्ये च । असादौ तद्वित्याजादौ अस्य स्याने
वा आसद्वादेशः । तदादेशपत्ते आस्ये भवः आसन्यः
वया च वस्त्रैव आसद्वादेशस्यानिता तथासनशब्दे ददै०
पृष्ठे उक्ता । आस्ये भवः यति वा नासद्वादेशः यद्वोपः ।

१ सुखभवे ति० । “तत्त्वास्थप्रयत्नम्” पा० चास्ये भवमास्थं
तात्त्वादिस्थानम्” सि० कौ० ।

आस्थन्दन आ+सन्द-भावे ल्यट् । देषत्करणे ।

आस्यन्थ ति । आस्य धवति-धे-ख-मुस्-उप० स० ।
मग्न० । सुखास्ताखादके मुखचुम्बके ।

आस्यपत्र न० आसेव पत्रमस्य । १८३० शब्दचन्द्रिका ।
आस्यलाङ्गल पु० आसं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस ।
श्रुकरे । (दाङि) ।

(दाढ़ि) ।

आस्यलोनन् न० आस्यभवं लोम । उरुपभुखजाते लोम्नि
आस्यहाल्य विं ० असिनाऽह्याऽहननम् ततः अस्यर्थे
विसुक्तादि० अण् । अनुशतिकाऽ द्विपदद्विः । खड्गेन
हननशुच्ये ।

आस्या स्तो आस-मावे क्यप् । १स्थितौ, गतिराहिल्ये ।
 “आस्या वर्षकरी, स्कौल्यसौक्रमार्यकरी शुभा” रुचु ।

आस्यासव पु. आस्यासव इति । (लाल) इति ख्याता-
याम् लालायाम् ।

आस्त्र न० अस्त्रमेव स्वार्थ्येण । रुधिरे । ततः सुखादिं धर्मस्वर्थ्ये
दूनि । आस्त्रो रुधिरयुक्ते विं स्त्रियां ढोप ।

आस्त्रप पु. आस्त्रं रुधिरं पिबति पा-क उप०म० ।
इराक्षसे तद्वेषताके २मूलनक्षत्रे च ।

आस्त्रपुः आस्त्रति मनोऽनेन करणे अप् । क्लेशे । कर्त्तरि अच् ।
२ अहंकारतिष्ठे पदार्थमेदे । अहंकारे १८१४ष्टे विष्टिः ।

आस्ताव पु० आस्तवति रुधिरमस्तात् अ+सु-अपादाने
धज् । इति “जातएष तदास्तावस्तन्तु मोहात्र बुध्यसे”
भा० उ०५७य०। भावे धज् । २८स्यक्लरणे कर्त्तरिण ।
सम्यक्लरणयुक्ते लिं । आस्तवति आ+सु-ण ।
सुखलालायाम्” “च्युतेरास्ताववत् विद्यात् निगिरद्वेव
वत् प्राचिः “चा०त०गौत० “आस्तायोलाका” रघु० ।

आसाविन् ति ० आ+सु—णिनि । सदादिक्षरण्योले । “महा-
गजदूसासादो प्रभञ्जन् त् विविधान् इति भावय० प० १३ है
आसावशुक्ते च “इष्टशोणिनासादो दीर्घकालातुवस्त्री चेति
दुष्टव्रष्टलिङ्गानि” कुशु० ।

आसनित आ+सन-कौ पक्षे इट् । शब्दिते ।

आस्ताद् प० या+खद्-कम् यि वज् । १८धुरादिरसे २४हडा-
रादिरसे च । भावे वज् । ३८सात्तुभवे । “मध्यापातोवि-
प्रास्तादः, मनुः “न जायते तदास्तादो विना रत्यादिवा-
सनाम् । “तदास्तादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते”
सं० ८० “चताहु रास्तादकषायकस्तः” कुमा० । आस्तादय

भाषुर्यादिरसानुभवहेतव्यपारभेदः स च लोके चर्वाणादिः
शङ्कारादिरसास्वादे अन्यविधएव व्यापारः यथाह सा०द०।
“न जायते तदास्वादोविना रत्यादिग्रसनाम् । बासना
चेदानीलनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतः तत्र यदि आद्या
न स्वात् त्रिविद्यजरनीमांसकादीनामपि सा स्वात् यदि
हितोद्या न स्वात् रागिणामपि केषाच्छिद्रसोद्घोषेन
हशयते तत्र स्वात् उक्तञ्च धर्मदत्तेन “स्वासनानां सम्यानां
रससास्वादनं भवेत् । निर्वासनासु रङ्गान्मःकाठकुड्या-
ग्न्युष्मिभाः”इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्घोषकारण्यः
सोतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्घोषद्युच्यते । व्यापो-
रोऽस्ति विभावादेनाम्ना साधारणीयतिः । तथामावेन
यस्यासन् पात्रोधिश्वनादयः । सम्यानां तदभृतेन स्वास्मानं
प्रतिपद्यते । ननु कथं भरुष्मसात्वस्य सुषुद्रेण्डुनादाव-
त्याहुद्घोषद्युच्यते । उत्पाहादिरसुद्घोषः साधारणदा-
मिमानतः । व्यापासपि समुद्रादिलङ्घनादौ न इष्टति ।
रत्यादयोऽपि साधारणेन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारणेन
रत्यादिरपि तदत् प्रतीयते । रत्यादेरपि द्वाक्षगतत्वेन
प्रतीयौ सम्यानां पीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरसु-
त्वापातः । विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारणेन प्रतीयन्ते
इत्याह । परस्य न परस्येति समेति न समेति च । तदा-
स्वादे विभावादेः परिच्छदेतेन विद्यते । ननु तथापि
कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनां मित्युच्यते । विभा-
वनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषासु । अलौकिकत्वमेतेषां
भूषणं न तु दूषणम् । आदिशन्द्रादनुभावनसञ्चारणे ।
तत्र विभावनं रत्यादेविशेषेण आस्तादाङ्गुरणेवोभ्यता-
नवनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनलरमेव रसा
दिरुपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्-
चारणम् । विभावादीनां यथासंख्यं कोरणकार्यसह-
कारित्वे कथं लियाण्यामपि रसोद्घोषे कारणत्वमित्युच्यते
कारणकार्यसञ्चारिरुपा व्यपि हि लोकतः । रसोद्घोषे
विभावाद्याः कारणान्वेत ते सताः । ननु तर्हि कथं
रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभासद्युच्यते । प्रतीयमानः
प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः संबलितः सर्वैविभावादिः
सचेतसाम् । प्रपानकरसन्यायाज्ञवल्प्यग्रमाणोरसोभवेत् । यथां
खण्डमरिचादै नां संमेलनादपूर्व्यद्व कश्यदासादः प्र-
पानकरसे संजायते विभावादिस्मेलनादिच्छापि तथेत्यर्थः”
“ज्ञातास्वादो विटतजघनां को विहातुं समर्थः” येमद्दू०
खट् । आस्तादनमस्थल न० उक्त सा०द०वाक्ये उद्या०

आस्तादक न० आ+खद-खुल् । आस्तादनकर्त्तरि “दर्शयत् नर्त्तकोनैव रसस्यास्तादको भवेत्” सा० द० ।

आस्तादित वि० आ+खद-षिच्-कृ० । कृतास्तादे भविते पदार्थे “आस्तादितार्कक्रमाकाः सप्तशत्” माधः ।

आस्ताद्य वि० आ+खद-षिच्-यत् । १ आस्तादयोग्ये पदार्थे “प्राणेन तदाचेष्टं नास्ताद्यज्ञैव जिह्या” भा० आ० प० ३० अ० । २ ‘आस्ताद्यतोयाः प्रभवनि नद्यः सप्तशतासाद्य भवन्त्यपेयाः” हितो० । आ+खद+षिच्-ल्प० । २ भवन्त्यित्वे ल्पर्ये अव्य ।

आस्तान्त वि० आ+खन-इहभावे दीर्घ० । शब्दिते ।

आह अव्य० प्र० अच्-ल्प० आहारेयः उवाचेत्यर्थे तिषोणलि ब्रुवादेशस्तु वर्त्तमानकथनवाची एताङ्गाङ्गिनः तत्र क्रियापदस् अयन्त क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । “अथाह वर्णीं विदितो महेश्वरः” कुमा० ।

आहक उ० आहनि॒ आ+हन-ड॒ संज्ञायां कन् । वैद्यकोक्ते अवरभेदे (नासाज्वर) “तरुना रक्तशोधेन युक्ता नासा-पुटानरे । गाव्यमूलज्वरकरः त्वं शशा श्वाहकोज्जरः” वै० ।

आहत लि० आ+हन-कृ० । १ ताङ्गिते; “आहादिकह्यारसमोरणाहते” “नयनयुगनिमोक्तावदेवाहतोऽसौ” माधः । २ बस्थाहुतोऽभिव्यादौ बृष्टार्थके वाक्ये न० । इठकायाम् उ० । “ईषद्वौतं नवं गुम्बं सदशं यत्र धारि तम् । आहतं तदिजानीयाद् सर्वकर्मसु पादनम्” वर्षिडोक्तलक्षणे ४वस्ते न० । “आहतेन वसनेन तां परिदध्यात्” गोभि० । “आक्षाद्यन् त योद्यादाहतं आहुत्यर्थं चिद्” वा० यु० । “परिदध्याहते शुल्के वाससो हेम-कुण्डेष्वे” इन्द्रो० ५ उराचवस्ते न० । तस्य उपभोगेन भर्दितप्रायत्वात्तथात्मस् । ईवाधातप्राप्ते ७मर्दिते लि० । “पादाहतं बद्याय मूर्द्वनमधिरोहर्ति” माधः । एवाधूर्णिते । ईव्यस्ते १० गुणिते च लि० । “सूर्यांचिसंख्या द्विलिंगागरेवयुताहते” इ० सि० ।

आहतलक्षण उ० आहतभस्तु॑ लक्षणं यस्य । गुणैः प्रसिद्धे अस्तः प्रसिद्धुणानां हि सर्वैर्ज्ञातवेन परिचित-तयाभ्यस्तु गुणात्मा॒ तथायम् ।

आहति क्त्वा॒ आ+हन-किन् । शब्देत्तुर्वयोगभेदे १ चाधाते इताङ्गे “प्रभातवाताहतिकम्भिताळातिः” भाङ्गिः २ आगमने अत्र ज्ञोके पन्चे आहतिरागतिरित्यर्थः ४ गुणने “अंशाहतिम्बेदवधेन भक्ता” लीला० । ५ महेन च ।

आहनन आ+हन-करणे ल्प० । ? ताढनसाधने दण्डादौ ।

तत्र भवः यत् । आहनन्यः । आहननदण्डादिभवे “नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च” यजु० १६,२५ । “आहन्यते वाद्यतेऽनेनाहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भवत्त्वम्” वेददी० । भावे ल्प० ल्प० । २ आहतिशब्दार्थे ।

आहनस् वि० आ+हन-व्यस्तु॑ । १ आहननोये २ निष्ठीज्ञे सोमादौ । “तदाहना व्यवत् पिष्ठुषी” व० २,२२,१ । आहनाः आहननोयः सोमादिः “भा० आहनने साधु यत् । “आहनस्यं तस्याधने लि० । “आहनस्यादै रेतः सिच्यते” येत० व्रा० ।

आहर लि० आहरति आ+ह॒-च्च । सञ्चयकारके “वना-नरादपाहस्तः॑ समित्कृशफलाहरैः” रघुः । टचि॒ तु कर्म्मेपदएव साधुतेति भेदः ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर० । करटं प्रति आहरणार्थायां निदेशक्रियायाम् आहरचेटा स्त्री आहर चेट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर० । चेटं प्रति आहरणार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+ह॒-भावे ल्प० । स्यानात् स्यानालर-प्राप्येऽक्षानयने । “मृदाहरणसंघट्टौ प्रतिडाहानमेवच” । देवीषु० “करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्” सां० का० “समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्” यजु० २ आयो-जने अनुठाने च “अच्छमेधस्य कौरव्य ! चकाराहरणे भविम्” भा० आश० ७ अ० । कर्म्मणि ल्प० । ३ आह॒-यमाये पदार्थे ४ विवाहादौ उपटौकनद्रव्ये “सप्तवानुरूपा-हरणोक्तवीः” रघुः । [यनोये १ उपटौकनीये च ।

आहरणीय वि० आ+ह॒-च्चनोयर० । १ आयोजनोये २ आन-आहरनिवपा स्त्री आहर निवप इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर० । आहरणनिवापार्थं निदेशक्रियायाम् ।

आहरनिष्किरा स्त्री आहर निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर० । आहरणनिष्किरणनियोगक्रियायाम् । एव-साहरविताना आहरवसना आहरसेना इत्यादयोग्यि मयूर० पठिताः तत्तत्कर्मार्थं नियोगक्रियायाम् ।

आहत्तर्त्ति लि० आ+ह॒-त्व॒-स्त्रियां डीप् ; अच्चके । “आहत्तर्त्ति शोधयेत् भुक्तिमागमज्ञापि संसदि” इह० २ आयोजके “आहत्तर्त्ति तस्य सत्वस्य त्वन्नाम्बोद्धिति नराधिप” भा० आ० ५ अ० ३ आनेतर्तरि “आहत्तर्त्ति सर्वत्वानां सर्वेयां न सुख्खा-वहः” भा० व० १४ अ० । ४ अनुठातरि “आहत्तर्त्ति कृत्वानाम्” काद० शीलार्थे लग्नि त कर्म्मणि न पठो । “आत्मो-वधमाहत्तर्त्ति कासौ विहगतस्त्रुतः” विकमो० ।

आहव न० आहूयतेऽरयोऽत आ+हे—अप् संप्रसारणे
युधः । १युद्धे । “एवं विधेनाहवदेष्टितेन”रघुः “प्रावि-
श्वाहवपत्रा आहावसुपलिश्वः” भट्ठः “न च अयोऽनुप-
श्वासिहत्वा स्वजनमाहवे” गीता । “उद्यतैराहवे शस्ते:
क्षत्रधर्माहतस्य च” “दिव्वाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन
च” इति च मनुः । आहूयतेऽत आ+ह-आधारे अप् ।
२यत्ते “तत्र नाभवदसौ महाहवे” माधः “आहवोयागः मङ्गि ।

आहवन न० आहूयतेऽस्त्रिन् चाधारे ल्युट् । २यत्ते “इष्टुमाह-
वनमयजन्मनाम्” माधः । मावे ल्युट् । २समन्वादवने च
“ते अन्ने आहवनानि भूरि” क्र०७,१,१३ ।

आहवनीय उ० आहूयते प्रणीयते प्रक्षिप्ते वा हविरव आ+
ह-कर्मणि चाधारे वा० अनीयर आहवनमर्हति च वा ।
१व्यग्निभेदे । तदुद्वरणप्रकारः आश्च० स्तौ० उक्तः । “उत्सर्वे-
प्रपराह्णे गाहपत्यं पञ्चाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कला-
द्वित्तवतो वा वैक्योनय इत्येके श्रियमाणं वा पञ्चाल्या-
उत्सर्वमन्तं वा भवित्वा गाहपत्यादाहवनीयसुद्धरेत्” रु०
दिवाशेषवदर्थयामे गाहपत्यं प्रादुष्कल्य दक्षिणाग्निं प्र-
चाल्य च वैश्यान्त्वत् द्रव्यतेवान्त्यस्य गत्वात् गाहपत्यादा-
चानयेत् । तथा च अग्निमन्त्वनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षि-
णाग्निं साधयित्वा गाहपत्यात् च लन्मग्निमाहवनोयार्थ-
सुद्धरेत् पात्रान्तरेण एथक् कृत्यादिति तदर्थः । तत्र मन्वा-
दिक्षिणियोग उत्तरस्त्रिलादावकः । “आहवनीये
वैश्यानरं द्वादशकपात्रमधिक्षयति” तैत्ति० । “यस्य गाह-
पत्याहवनीयो मिथः संस्त्रियाताम्” ऐत० ब्रा० । “पिता वै
गाहपत्योऽग्निर्माताग्निदक्षिणः स्तृतः । गुह्यराहवनीयस्तु
साग्निवेता गरीयसी” मनुः । कर्मणि अनीयर । २स्त्र्यग्
होत्ये हविरादौ विं ।

आहार उ० आ+ह-घज् । १आहरणे । उपर्गयोगात्
२भोजने “निराहारौ यताहारौ तन्मनस्त्री समाहितौ”
देवोमा० आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तः यथा “अथाहा-
रविधिं वस्त्र ! विस्तरेणाखिलं इत्थु । आप्नाम्बित-
मसंकोशं शुचिं कार्यं महानसम् । तत्राप्नैर्गुणसम्बन्ध-
मन्तं भव्यं सुरंस्तनम् । शुचो देशे सुरंगुम्भं ससुपस्यापये-
द्विष्टक् ॥ विप्रभैरगदैः स्यृष्टं प्रीकितं व्यजनोदकैः ।
सिद्धमन्त्रैहतविधं चिह्नमन्तं निवेदयेत् । वक्ष्याम्बतःपरं
क्षत्रम्भान्तारस्त्रोपकल्पनम् । इतं काण्णार्यायसे देवं मेदा
देया तु राजते । फलानि सर्वभज्यान्च प्रदद्याहैदेवेषु
च । परिगुप्तक्रियानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । प्रदवाणि

रसांचैव राजतेवृपहारयेत् । कट्टराणि खडांशैव सर्वान्-
शेषेषु दापयेत् । दद्यात्ताम्बवे पात्रे सुश्रूतं सुश्टृतं
पयः । पानीयं पानकं भद्रं स्फूर्तयेषु प्रदापयेत् ।
काचस्फटिकपात्रेषु श्रीतत्तेषु शुभेषु च । दद्याहैद्रूर्यापात्रेषु
रावस्त्रारुक्षकर्त्तराः । उरस्तामिले पात्रे सुविस्तोस्ते
मनोरमे । स्फूर्तपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुरंस्तनाम् ।
फलानि सर्वभज्यान्तं परिशुक्ष्माचिद्वानि च । तानि
दक्षिणाग्निं तु भुज्ञानस्योपकल्पयेत् । प्रदवाणि रसांचैव
पानीयं पानकं पयः । खडान् बूद्धांश्च पेयांश्च सब्दे पात्रै
प्रदापयेत् । सर्वान् गुडविकारांश्च रावस्त्रारुक्षकर्त्तराः ।
उरस्तात् स्थापयेत्वाच्चो द्वयोरपि च मध्यतः । एवं
विजाव भातिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने
रन्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ । सुगम्बिषुभ्रविते समे
देशेऽय भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पर्यारिष्टैरहा-
दिभिः । मनोक्तं शुचि नात्युशं प्रत्ययमशनं हितम् ।
पूर्वं सधरमशोयान्मध्येऽन्त्वर्वणौ रवौ० । पश्चात्तेषान्
रसान् वैदौ भोजनेवचारयेत् । आदौ फलानि भुज्ञीत
दादिमादीनि वृद्धिमान् । ततः पेयांस्तो भोज्यान् भद्वां
शिवांस्तः परम् । चनम्यूर्वं समत्रीयात् केचिदाङ्ग-
विष्टपर्ययम् । आदावत्तेच मध्ये च भोजनस्य तु शस्ते ।
निरत्ययं दोषहरं फलेषुमलकं वस्त्राम् । ऋषाविस-
शालूककन्देषुप्रभृतीनि च । पूर्वं योज्यानि भिषजा नद्य
भुक्ते कथञ्चन । सुखसुचौः समासीनः समदेहोऽवतत्परः ।
काले सात्म् त्रुलवुक्षिग्निं त्रिप्रसूणं द्रवोत्तरम् । वुभुक्षितो-
ऽन्त्रमशीयान्वावावहिदितागमः । काले भुक्तं प्रोक्षयति
सात्म्भृमन्तं न बाधते । लघुं शीघ्रं व्रजेत्याकं त्रिग्निघोटं
बलर्द्धिदम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं वात्यदोषं द्रवोत्तरम् ।
सुखं जीर्यते भावावदाहसायं करोति च । अतीवा
यतयामासु त्रपा येषु लपु स्तुताः । तेषु तत्वव्यक्तिकालं
भुज्ञीत भ्रातरेव तु । येषु चापि भवेत्युच्च दिवसा भृश-
मायताः । तेषु तत्कालविच्छितमपराह्णे प्रशस्ते । रजन्यो
दिवसांशैव येषु चापि समाः स्तुताः । रुत्वा समभृतो-
रात् तेषु भुज्ञीत भोजनम् । नाप्राप्नातीतकालं वा
हीनाधिकमधायपि वा । अप्राप्नकाले भुज्ञानः शरीरे ज्ञाव-
धौनरः । तांस्त्रान् व्याधीनवात्रोति भरणं वा निवच्छति ।
अतीवकाले भुज्ञानो वायुनोपहतेऽनक्ते । लक्ष्माहिपच्यते
भुक्तं दितीयञ्च न काङ्क्षति । हीनमात्रमसन्नोषं करोति
च वलव्यम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुते-

धिकम् । तस्मात्सु संखृतं युक्त्या दोषेरेतैर्विर्जितम् । यथोक्तुगुणसम्पदसुप्तेवेत भोजनम् । विभज्य कालदेशादीन् कालयोरभयोरपि । अचोक्तं (अपरित्वम्) इट्सुक्तिष्ठ पाषाणलश्चलोटवत् । हिट्सु व्युषितमस्वादूपूति चाच्रं विर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नसुशोक्तं पुनः । अशान्तसुपदग्धच्छ तथा स्वादु न लक्ष्यते । वद्यत् स्वादितरं तवं विदध्यादुहरोत्तरम् । प्रकालयेद्द्विरास्य भुज्ञानस्य मुड्डर्मङ्गः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । स्वादिना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितम् । न तथा स्वादेदन्यतस्मात्प्रकाल्यमन्नरा । शौमनस्य बलं सुष्टिमुत्ताहं इष्टयं सुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नम् स्वादु च विर्ययम् । भुत्ता च यत्प्रार्थयते भूयस्तु स्वादु भोजनम् । अग्निश्चोदकं युक्त्या भुज्ञानस्यान्नरा पिवेत् । दनान्नरगतं चाच्रं शोधनेनाहरेच्छनैः । कुर्यादनाहृतं तद्दि सुखसानिष्टगम्भताम् । जीर्णेऽन्ने वर्जते वायुर्विद्ग्धे पित्तमेव त । भुक्तमाले कफक्षापि तस्माद्भुक्ते इरेकफम् । धर्मेनापोद्द्य हृदयैर्वा कण्ठयक्टुतिक्तकैः । पूर्णकोलक्ष्यत्वद्विष्टुमनःफलैः । कटुतिक्कक्षयैर्वा सुखवैश्याकारकैः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगम्भैर्वा विचक्षणः । भुक्तु राजवदासीत वावदचक्षुमो गतः । ततः पदश्चतं गत्वा वामपाच्चैत संविशेत् । शब्दरूपरसस्यांश्च भनसः प्रियान् । भुक्तवानुपसेवेत तेनाच्च साधु तिवर्ति । शब्दरूपरसस्यांश्च गम्भाशापि जुगुस्तिः । अशुच्यच्चं तथा भुक्तमतिहासञ्च वासयेत् । शयनं चासनं वापि नेच्छेदापि इवोत्तरम् । नामनामातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् । नचैकरससेवायां प्रसज्येत कटाचन । शाकावरात्मभूयितमञ्चञ्च न समाचरेत् । एकैक्यः समस्तान् वा नायग्नोयाद्रसान् सदा । प्राग्भुक्ते त्वविक्तो इनौ हिरन्यं न समाचरेत् । पूर्वभुक्ते विद्ग्धेऽन्ने भुज्ञानो हन्ति पावकम् । मात्रागुरुं परिहरेदाहारं इव्यतय यः । पिण्डाच्च नैव भुज्ञीत मात्राया वा दुभिन्नितः । दिगुणञ्च पिवेत्तोयं सुखं सम्यक् ग्रजीर्यति । पेवलेक्षाद्यमन्नप्राणां गुरु विद्याद्योत्तरम् । गुरुणामद्वौक्षिलं लघूनां लभित्वात् । इवोत्तरो इवशापि न मात्रागुरुरिष्यते । इवाठामपि गुप्तकृत सम्यगेतोपयच्छते । विशुप्रकम्बनम्भूत्तं न पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंकिंच्च विदाह्मुपगच्छति । स्तोतस्यञ्चवहे पित्तं पक्तो या वस्य तिवर्ति । विदाह्मि भुक्तमन्वदा तस्मा-

थचं विद्यते । शुष्कं विरुद्धं विदन्ति वक्षिव्यापदमावहेत् । व्यासं विदग्धं विदन्ति कफपित्तानिलैस्त्विभिः । अजोर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्यन्त्यपानादिष्मानादा स्वारणाक्षविपर्ययाच्च । कासेऽपि साक्षरलघु चापि भुक्तमच्चं न पाकं भजते नरस्य । ईर्याभयक्षोधपरिक्षतेन लुभेन रुद्दैन्वनिपीडितेन । प्रदेवयुक्तेन च सेव्यमानमच्चं न सम्यक् परित्यामेति । भावृद्यमच्चं गतमामसंक्षं विदग्धसंक्षं गतमञ्चभावम् । किञ्चिद्विपक्षभश्तोदम्बुलं बिट्टव्यमाबद्विरुद्धयातम् । उद्धारणुद्वापि भक्तकाङ्क्षा न जायते हहुरुता च यस्य । रसावशेषात् सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम् । मूर्काप्रलापो वमयुः प्रसेकः सदनं असः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चायजीर्णतः । तवामे लघूनं कार्यं विद्ग्धे वसनं हितम् । विदन्ते स्वेदनं दद्यन् रसशेषे शयीत च । वासयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवण्याम्बुना । कार्यं चानशनं तावद्यवच्छ प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतशैनं लघूनैः सुपाचरेत् । यावच्छ प्रकृतिस्यः स्वाहोषतः प्राणतस्था । हिताहितोपसंयुक्तमच्चं समशनं स्फुतम् । बङ्ग स्तोकमकाचे वा विज्ञेयं विषमाशनम् । अजोर्णं भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । वयमेतद्विहन्याशु बहून् व्यादीन् करोति च । अच्च विदग्धं हि नरस्य शोष्णं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तद्वास्य शैत्ये न निहन्ति पित्तमाले दिभाग्याच्च नयत्यधस्तात् । विद्दहते यस्य त भुक्तमाले दहेत् हृत्करणगत्वा यस्य । द्राक्षाभयां मात्किंसम्प्रयुक्तां लोटाभयां वा स संखं लभेत् । भवेदजीर्णं प्रति यस्य यद्वा लिङ्घस्य जलोर्वलिनोऽच्चकाचे । प्रातःस शुगुणोमधामशङ्को भुज्ञीत सम्प्राश्य हितार्थीं । खल्यं यदा दोषविद्वामाम लीनं न तेजःपथमाष्टयोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुमुक्ता सा मन्द्वुच्छिं विषविहन्ति' । 'पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विषकः पञ्चधा सम्यग्मुणान् स्वानभिर्द्वयेत् । अविदग्धः कफः, पित्तः विदग्धः, पवनं पुनः । सम्यग्विषको निःसार आहारः परिहंवयेत् । विषमूलमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः । स त व्यानेन विचिपः सर्वांभात्तुन् प्रतर्षयेत् । कफः पित्तं भलः शेषः स्वेदः स्वादखरोम च । नेत्रविट्ट्वच्छु च स्वेहो धात्रनां क्रमगोमलाः । दिवाविवुडे हृदये जायतः पुण्डरीकवत् अन्नमङ्गिद्वधात्वादजीर्णे पिहितं निशि । हृदि सन्तोलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः । लिङ्घविस्वधादुंचादजी-

ऐं न हित दिवा' भाव० प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-
भेददर्शनपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा । "आहारं
पचति शिखो दोपनाहारः पचति । दोषक्षये धातुनुप-
चति पचति च धातुक्षये प्राणान् । आहारः प्राणिनां सद्योब-
लकृद्देहधारणः स्फुसायुः शक्तिवस्त्रैजः सत्प्रश्नोभाविर्भूमिः ।
यथोक्तुगुणसम्बद्धसेवेत भोजनम् । विचार्य देशकाला-
देनुकालयोरभवोरपि । उभयोः कालयोः प्रातः सायं च ।
तथा च "सायं प्रातम् तु व्याणामध्येन शुतिवोधितम्" नान्नरा
भोजनं कुर्याद्विन्होवसमोविधिः । प्रातः प्रथमयामाड-
परि हितोययामादव्याकृतया च "यामसध्ये न भोक्तव्यं
यामयुग्मं" न लङ्घयेत् । यामसध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माह-
ख्यत्यः । अन्यच्च "त्वं त्वं भवति पक्वेषु रसदे रसेषु च । काले
वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकालउदाहृतः" । रसादो पाक-
क्षानमाह "उडारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लवृता चुतिपासा च यदा कालः स भोजने" । स्यानमाह
"आहारन्त नरः कुर्याद्विर्हारसपि सर्वदा । निर्जने
लक्ष्युप्रपेतः स्थात्यकाशे होयते श्रिया । निर्हारो मलमू-
त्रोत्सर्गः । अन्यच्च "आहारनिर्हारविहारयोगः सदैव
सद्विजितने विधेयाः" इति । भाजनमाह "दोषहृद्दिष्टिं
पथं इैमं भोजनभाजनम् । रौथं भवति चाकुप्यं पित्त-
हृत्कवातकृत् । कांस्यं बुद्धिमदं रस्यं रक्तपित्तप्रसा-
दनम् । पैतृलं वातकृत्तसुष्यं क्रिकफ्रणुत् । आयसे
कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोथपारणुहरं बल्यं
कामालापहुस्तमे । शैलजे मृगमये पात्रे भोजन श्रीनि-
वारणम् । दाढ़ज्ञवे विशेषेण रुचिदं स्त्रेश्वारी च । पात्रं
पत्रमयं रस्यं दोपनं विषपापनुत् । जलपात्रं ह प्राणुकं
मटभावे रुदोहितम् । पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं
स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वस्था वैदूर्यसंभवम् ।
(प्राणुकं सुशुते सौवर्णीदुर्गतं तज्जाम्बुशद्वे १३०
एठे) दर्शितम् । "भोजनाये चादा पथं लवणाद्विकम-
क्षणम् । अग्निसन्दीपनं रस्यं जिह्वाकशुविशेषनम्"
वृत्त्यस्य पित्तजनकत्वादाद्विकस्य कटुत्वेन पित्तलवात् वुभु-
वितस्य दृढपित्तस्य कदं प्रथमं लवणाद्विकम-
क्षणचितम् उच्यते "लवणं सैव्यं स्त्रेयं चन्दनं रक्तच-
न्दनमिति" वचनाम्बुद्धमत्र सैव्यं तत्त्विदोषप्रम् यत
आह गुणमन्त्ये "सैव्यं लवणं खादु दोपनं पात्रनं लघु ।
स्त्रिगंधं रस्यं त्वं दृष्ट्यां नेत्रां विदोषहृत्" आद्विकं
त पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव "आ-

द्विका भेदिनो युव्वीं तीच्छोष्या दीपनी च सा । कटुका
मधुरा पाके रुक्ता वातकफापहा" । अन्यदपि लवणाद्विकं
च नावपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वरूप-
च्छैतादशं भोजनस्य पूर्वं लवणाद्विकमक्षणबोधकवचन-
भेद प्रमाण्यति । भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मा-
दीन् अरेत् । तद्यथा "अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णु भौक्ता देवो
महेश्वरः । इति संचित्य भुज्ञानं दृष्टिदोषो न बाधते ।
अङ्गानागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मावारिणम् । दृष्टिदोषविना-
शाय हनुमन्तं खराम्यहम्" "अश्रीयात्तद्वना भूत्वा पूर्वं तु
मधुरं रसम् । मध्येऽस्त्रियां पश्यात्कटुतिक्तकवायकान् ।
फलान्यादौ समग्रीयद्विभादेनि बुद्धिमान् । विना
सोचाफलं तद्विज्ञनोया च कर्कटो । स्फुणालविसग्नालूकक-
न्देत्तु प्रभतोन्यपि पूर्वं भेदं हि भोज्यानि न तु भुक्ता कटा
चन् । स्फुणालं पद्मानालं, विसं विसवगडक, शालूककन्दं
प्रसिद्धम् । "गुरु पिष्ठमयं द्रव्यं तरणुलान् पृष्ठुकानपि । न
जातु भुक्तशान् खादेनालालं खादेहुभुक्तिः । दृष्टपूर्वं सम
श्रीयात्कठिनं प्रकातौमृदृ । अन्ने पुनर्द्विवाशी तु बलारोग्ये
न सुज्ञति" अयमर्थः प्राक् दृष्टपूर्वं कठिनं समश्रीयात्
यथाकाश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यङ्गनां दृष्टपूर्वां रोटिकां
भुज्ञते ततो स्फुलस्फुपादिकमोदनं भुज्ञते अन्ने पुनर्द्विवाशिनः
भोजनान्ते दृष्टिदुष्वतकादिभुज्ञते । "यदगत् स्वादूक्तरं तद्वि-
विद्यादुत्तरोत्तरम् । भुक्ता यत्वार्थते भूयस्तुक्तं स्वादु भोज
नम्" । स्वादिलास्य गुणमाह । "सौमनसं बलं पुष्टिसुत्साहं
रसनामुखम् । स्वादु सल्लनयव्यवस्थादु च विपर्ययम्" ।
अल्पुष्यान्नं बलं हन्ति शीतं शुक्रं च दुर्जरम् । अतिक्लिन्चं
ग्लानिकरं युक्तिशुक्रं हि भोजनम् । अतिद्रुतयाहारो
गुणान् दोषान् विन्दति । भोज्यं शोतमहृदयं च स्थाहिलम्बि-
तमश्रुतः । विविषं गुरु तत्त्विवायव्याहारं सन्दानलो नरो दृष्यं
भावागुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ।
भावागुरुस्तु स्फुणादिर्मापादिः प्रकृतेगुरुः । संस्कार-
गुरु पिटान्नं प्रोक्तमित्यपलवणम् । आहारः विधिः
चूप्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्वं
गुरु विद्युद्ययोत्तरम् । चूप्यं इक्कुदाडिमादि, पेयं
पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाकथितादि (कडी) ।
इति लोके परिज्ञम् । भोज्यं भक्तस्त्रपादिः । भक्ष्यं लड्डुक-
मण्डकादिः (खरं विशदमव्यवहार्यं भक्ष्यमितिपात्रमाठ०)
चर्वं विषट्वयकादिः । स्वावागुरुस्तु आरुगुण्योः स्वभाव-
वसुनय भक्तप्रस्थ भोजनपरिमाणमाह "गुरुणामद्वैत्यं

लघुनां द्विप्रिष्ठते” अयमर्थः मांसपिटान्नादिभिर्ज्ञं गौहित्यं कर्त्तव्यं भुज्ञादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया लक्षिः कर्त्तव्येति। “द्रवोद्रवोतरं चापि न मात्रागुरुरिष्यते”। इवः प्रेयादिद्र्वोतरः तकाद्वाधिक चोदनादिः मात्रातोधिकोऽपि मात्रागुरुच्चं सत्यः प्रेयस्य सर्वतोलघुत्वात् उक्तञ्च सुनुते ‘प्रेयेहात्मन्त्रणां गुरु विद्याद्वयोत्तरभित्ति’ प्रेयं चोरादि लेहं रसालादि आद्यम् चोदनस्त्वपादि भव्यं मोदकादिः “द्रवाद्वाधिपि गुरुकं तु सम्बोधेष्वोपच्यते। विशुष्टकमभ्यस्त्रं न पाकं माधु गच्छति”। अयमर्थः गुरुकमपि खोतोरोधकरमपि द्रवाद्वाधिपि सम्बन्धं पाकं याति। केवलस्य गुरुप्रसादस्य दोषमाह विशुष्टकमव्यभित्यादि। अपकं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह “पिण्डोकतमसंकिञ्चं विदाहसुपगच्छति” पिण्डोकतम् अडोलायज्ञूतम् असंकिञ्चमसम्बगाद्र्वं विदाहसुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः। गुरुकादीनां वैगुरुण्यमाह “गुरुकं विरुद्धं पिटभिः वक्षित्यापदमावहेत्” गुरुकम्भिपिटादि विरुद्धं चोरमत्स्वादिः, विटभिः चणकमस्त्रादिः, वक्षिमान्द्याङ्ग्यात्। ‘न भक्ता न रद्देष्किता, न निशायां न वा बहून्। न जलान्तरितानद्विः सकूनद्याद्व वेवलान्। उन्नर्दीनं एवक्षपानं सामिस्यवशा निशि। दत्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सकुपु यज्ञयेत्’ विषमाशनस्य लक्षण्यमाह। ‘बड्डं स्तोकमकारे वा च्छेदं तद्विषमाशनम्’ बड्डलाल्पस्य भक्षितस्य दोषमाह “चालस्यौरवाटोपशद्वांश्च कुरुते ऽधिकम्। हीनमात्रमसन्नोपं करोति च बलक्यम्” अधिकमन्त्रम्। अकाले भुज्ञोदीपमाह “अप्राप्तकाले भुज्ञानो हस्तर्थतुर्ज्ञरः तांस्तान् व्याधोनवाप्तोति भरणद्वाधिगच्छति” अप्राप्तकाले कालादिग्राक् भुज्ञानः असमर्थशरीरो भवति तथा सति तांस्तान् व्याधीन् गिरोव्यथापिष्ठुचिकाऽलभक्तिलभिकादीन् आप्नोति तेपामाधिक्ये मरणनपि प्राप्नोतीत्यर्थः “कालेऽतीतेऽग्नितोजन्तोर्वायुनोपहतेऽन्ते। चक्षाद्विपच्यते भोक्तुर्न स्वाद्वोक्तुं पुनः स्फृहा”। कुचो भागद्यं भोज्यसृतीये वारि पूरयेत्। वायोः सद्वाराण्यार्थाय चतुर्वयमवग्रयेत्। “रसेनाच्चस्य रसेना प्रथमेनोपतर्पिता। न तथा खादुमाप्नोति यथा सेव्याम्बुन्नरा” “अयम्बुपानाम् विषच्यतेऽन्नमन्मुपानाम् स एव दोषः। तथाचरो वक्षिविर्ज्ञनाय मुहूर्मुहूर्वारि प्रवेदभूरि। भक्षणादौ जलं पीतं काश्यं मन्दाग्निदोषवत्। भद्रोग्निदोषने स्त्रौल्यकफप्रदस्। अन्यज्ञं “समस्यूलक्षणा

भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः” इति वाग्भटः” भुज्ञं भोजनम् “तद्वितस्तु न चाश्रीयात् लघुधितो न पिवेक्षतम्। तद्वितस्तु भवेहुल्मी लुधितस्तु जलोदरी। नेत्रु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धपिवनिं तत्कथमुदितं यतस्त्रिधा विभक्तस्तु भोजनकालस्य प्रथमो भागोवातस्य, हितोयः पित्तस्य, तृतीयः कफस्य, यत वाह “अश्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्। मध्ये इव्वलवण्णौ पद्मालक्टुतिक्तकपायकान्” अस्यायमभिमायः भोजने पूर्वं भुज्ञो मधुरो रसो वुभुणितस्य वातपित्तयोः शमको भवति। भोजनमध्ये भुज्ञे व्यव्वलवण्णे पित्तोपशमनेन वक्षिष्ठिं कुरुतः। भोजनान्त्यसमये भुज्ञः कटुतिक्तकपाया रसाः कफं श्वभयनोति। अतोभोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं ह्येषु पूज्यनकं दुर्घं पातुनुचितं भवति। यतउक्तम् “इग्धं स्वाद्वरसं स्निग्धमोजस्य धातुवृद्धनम्। वातपित्तवृहरं दृष्टं ज्ञेष्वां गुरु शीतवृमिति” अत्यतेऽविदाहोन्यव्यपानानि यानि भुज्ञे हि मानवः। तद्विदाहोपशान्त्यर्थं भोजनान्ते प्रयः पिवेत् अतएव ब्रह्मपुराणे “कुर्यात् चोरान्माहारां न दध्यन्तं कदाचनेति लवण्याम्बुकदुटानि विदाहोन्यपि यानि तु। तद्वेषं वृत्तमाहारं मधुरेष्य समापयेदिति” भोजनावसानसमये इग्धादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन लवण्याम्बुकटुभोजनजनितां पित्तस्य दृष्टिं नाशयति पित्तद्विनाशनेन च पित्तद्वित्तपच्यीखा भवतीति कफद्विरग्निमान्द्यादीत्युपादियत्वं न शक्नोति”।

अक्षिक्ततच्चेष्यात्तर्वाहारविधिरुक्तो यथा विष्णुषु०। “स केवलमध्ये भुज्ञेयोभुज्ञेत्वतिर्थं विना। अथं स केवलं भुज्ञेयः पचत्याक्षकारण्यात्। इन्द्रियप्रोतिजननं दृथापाकं विवर्जयेत्” तथा “सुशासिनोदृः खिनश्च गभिष्योद्द्वालकान् भोजयेत्। सखतान्नेन प्रदर्शनं, चरमं गटही। अभुक्तवत्सु चैतेषु भुज्ञन् भुज्ञेतिदुक्तृतिम्। ऋतश्च नरकं गत्वा ज्ञेष्वां गुणग्जायते नरः। अस्त्राचायाशी मलं भुज्ञे अजवा पूर्यशोणितम्। अहृत्वा च क्षमिं भुज्ञे अदत्त्वा विषभोजनम् असंक्षताच्छुद्धूत्वं बालादिप्रथमं शक्तत्। भुज्ञतश्च यथा उंसः पापवन्धेन जायते। इह चारोग्यमहतं बलद्विस्तथा वृप्ति!। तथा “प्रशस्तरत्वपाणिस्तु भुज्ञीत प्रयतोग्नहो। अन्नं प्रशस्तं पथ्य च्छ प्रोक्षितं प्रोक्षयोदकैः। न कुतित्वं नैव जुगुश्वावदसंख्यतम्”। विष्णुषु० “मन्वाभिमन्वित शस्तं न च पर्युपितं वृप्ति!। अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुक्ष्माकादिकात्तथा। तद्वाद्विरकेभ्यस्य गुडपके अथएव च।

भुज्ञीतोऽनुतसाराणि न कदाचिच्चरेत्वर ! | नाशेषं पुरुषो-
ऽश्रीयादन्यत जगतीपते ! | मध्यवदधिसर्पिभ्यः सकुभ्यश
विवेकवान् । अश्रीयात्तन्नना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
लवण्याम्बौ तथा मध्ये कटुतिक्षादिकांस्ततः । प्रागद्वं
पुरुषोऽश्रुत् वै मध्ये च कांठनाशनः । उनरन्ते द्रवाशी
त वलारोये न सञ्चाति । अनिन्द्यं भक्षयेदद्यन्तं वाग्यतो-
ऽन्नमकल्पयन् । पञ्च यासान् भवामौनं प्राणादायय-
नाय तत् । मत्त्वाभिनन्वितमिति मन्नानादेशे गायत्रीति
वचनात् गायत्रेभिर्मन्त्रतम् । गारुडे “शाकं स्फूर्णं भूविडं
अत्यम्बद्धं विवजेत् । न चंकरसेशायां प्रसज्येत कदाचन्” ।
द्वन्द्वोग ० प० । “सुनिभिर्हरशनसुक्तं विप्राणां मर्त-
वासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्तिलः सार्वप्रह-
रयामानः” । अहनि अचिरो दितास्त्वितसूर्योतरदिन-
मावे । तत्राप्य पञ्चमयामार्ज्ञसुख्यकालो दक्षवचनात्
(तज्जाङ्गिकशब्दे) ००६६ एष वज्रते वियामन्त्वितविद्याम-
मित्येश्वरेदोये पाठः । दक्षवचनानुरोधात् वियामन्त्वित
पाठकल्पनं बोध्यम् । भवामौनं हङ्कारादिरहितम् ।
तथाचाविः “मौनव्रत महाकर्णहङ्कारेण्व नश्यति । तथासति
भवान् दोषस्तस्मात् नियतश्वरेत् । एष क्रमः पौराणिकत्वात्
सर्वं साधारणः । विष्णुः । “न हतीवमयाश्रीयादापद्यपि
कदाचन” । गोताषु । “आयुः सन्तु बलारोग्यसुखप्रीतिवि-
वईनाः । रस्याः क्षिग्वाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्व-
कप्रियाः । कटुम्बलवण्यात्युष्टीतीच्छाहृष्टविद्विनः । आहारा
राजसस्थेषा दुःखशोकामयप्रदाः । यातयां गतरसं पूर्तिप-
र्युषितश्च यत् । उच्चिदसपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्”
मनुः । “आयुषं प्राङ्मुखोभुज्ञे यशस्यं दक्षिणाहृष्टः ।
श्रियः प्रत्येषु खोभुज्ञे कवतं भुज्ञे द्युद्दलसुखः” । निय-
मे त्वेवम् अनियमे तु नोदद्भुसः । हारोतः “नो-
दद्भुसोऽश्रीयात्” । निष्कामय तु प्राङ्मुखेनैव यथाह
देवतः । “प्राङ्मुखोऽद्वानि भुज्ञीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ।
विशुद्धवदनः प्रीतोभुज्ञीत न विद्वद्भुसः” । जीवनात्कस्य
दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह चाप० “दक्षिणाम्-
ज्ञोन भुज्ञीत एवं विषभोजनमनायुष्टं मात्ररूपदिशति” ।
चित् “कुचूम्बान् नयाद्वादं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जोवत्पिण्डकः कुर्याद्विज्ञानामुखमोजनम्” इत्याचार
रत्नाकरद्वितीयत्वपिण्डकस्यापि निषेध इत्याङ्गः । व्यासः

“पञ्चाङ्गेभोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखोमैनमास्यतः । हस्तौ
पादौ तद्यवास्थमेषु पञ्चार्दता मता” । व्यासः “अचे-
कपड़क्तयां नाश्रीयात् संटरतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति
किं कस्य प्रच्छक्तं पातकं महत् । भस्त्रस्त्रजलहारमार्गैः
पङ्किनिव्वं भेदयेत्” । जलादिना पङ्किभेदाकरणे तु शङ्खः ।
“एकपङ्कुप्रमविदानां विप्राणां सहभोजने । यद्योकोऽपि
त्वजेत् पात्रं शेषमक्तं विवर्जयेत् । मोहात् भुज्ञीत यः
पङ्कित्यां मुच्छिदसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्लृप-
सान्तपनलया” । एतद्वानानार्थमभिधायाह गोभिलः ।
“भुज्ञानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्वजेत् । भोजने विप्रक-
क्त्यांसौ ब्रह्माण्डप्रियतयोच्यते” । चाप० “दिवा एनर्न भुज्ञी-
तान्यत्र फलमूलेभ्यः” । मनुः “नातिप्रगो नातिसायं न सायं
नातराशितः” चतिप्रगोऽचिरोदितसूर्ये अतिसायं स्फूर्या-
स्त्वितसमये एवं प्रातराशितः दिनभोजनेनातिवृप्तः न
सायं न रात्रौ भुज्ञीतेभ्यः । चाप० “यस्तु भो-
जनशालायां भोज्ञुकामउपस्थूयेत् । आसनस्योनचान्यत्र
स विप्रः पङ्किदूपकः” वैधा० “उपलिप्ते समे स्थाने
शुचौ लच्छासनान्विते । चतुरसं त्रिकोणश्च
वर्तुलज्जाङ्गिचन्द्रकम् । कर्त्त्वमात्रपूर्वेण ब्राह्मणा-
दिपु मण्डलम्” । “अकल्पा मण्डलं ये तु भुज्ञीतेऽ-
धमयोनयः । तेषान्तु यज्ञरक्षांसि हरन्यन्दानि
तद्वजात्” । चाप० । “भिन्नकांसे तु योविप्रोद्यदि
भुज्ञे तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्धते”
तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि दृढमनुः “ताम्न
पात्रे न भुज्ञीत भिन्नकांसे मलादिले । पलाशपद्मपत्रे यु
ग्मही भुज्ञीन्द्रं चरेत्” । नववर्जुमानष्टामिन्दुः
“अक्षपत्रे तथा एष चायसे ताम्नभाजने । करे कर्प-
टके चैव भुज्ञा चान्दायश्चरेत्” । एष एकप्रवादिद-
एषी । पैठी० “ताम्नरजत सुवर्णाश्रसशङ्खशुक्रि-
स्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः” । अत्र पौष्टिक-
पात्रं भोजने विहितम् । “तैजसानां मणीनाच्च सर्वं स्या-
प्रसमयस्य च । भस्त्रानाङ्गस्त्रदा चैव शुद्धिरक्ता मनोपिभिः”
इति मनुना पापाण्यपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः
“ताम्नूलाभ्यङ्गने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । वतिश
ब्रह्मचारी च विधाच च विवर्जयेत्” । चाविः “आसने
पादमारोप्य योभुज्ञे ब्राह्मणः कच्चित् । सुखेन चान्नमश्चाति
तल्लयं गोमांसभक्षण्येत्” । सुखेन हस्तोत्तोलनं विना
गवादिवदिर्यर्थः । चावृष्टेभिके “आद्रपादस्तु भुज्ञीत

प्राण्युक्त्यासने गुचौ । पादाभ्यां भरणीं सृष्टा पादेनैकेन
वा एनः” । वौधा० “भोजनं हवनं दानसुपहारः
परिपहः । बहिर्जांनु न कार्याणि तदाचमनं सृष्टम्”
हारोतः । “माजं नार्चावलिकर्म भोजनानि दैवतीर्थेन
कुर्यात्” । पराशरभा० उद्गमतः । “न पिवेद्वच मुकुटीत
द्विः सव्येन पाणिमा । नैकहस्ते च जलं शूद्रेणाव-
र्जितं पिवेत्” । मार्क० ए० “पादप्रसारणं
कृत्वा न च वेष्टितस्तकः” । मनुः “पूजयेदशनं नित्यं
चाद्याच्चैव मुकुत्सव्यत् । द्वा हृष्टे प्रसीदेच प्रणमेच्चैव
सर्वदा । अद्यं द्वाप्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः ।
अस्माकं निवमस्तेतदिति भवत्याय वन्द्येत्” । विष्णु-
ए० “नागः कर्मच क्रकरो देवदत्तो धनं द्युम्यः ।
बहिःस्या वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते । अदत्ता बाह्य
वायुभ्यः प्राणादियो न होमवेत्” । इति गिरपठित-
वचनाद्वागादियोबलिदानस्तिति प्राचीनाचारः । तत्राच्च
देवेयोदत्तैव भोक्त्रयं तथा च गीता “इटान् भोगान्
हि वोदेवा दास्तते यज्ञमाविताः । तैर्दत्तानप्रदायेयो-
योभुज्ञे स्तेन एव सः” । यज्ञैः भाविता संवर्द्धिताः
वोयुग्म्य भोगानद्वादीन् वृच्छादिहारा दास्तनि अतो
देवैर्दत्तान् अवादीन् तेष्योददत्ता योभुज्ञे स चौर एव ।
स्तुतिः “निवेद्य प्राणानात् पूर्वं देवपादोदकाङ्गतिः ।
होतव्या जठरे वङ्गौ स्तेन पाणितवेन हृ” । तेन पादो-
दकेनापोशानं कृत्वा प्राणाङ्गतिनैवेद्येन कार्या । स्तदत्त-
नैवेद्याभव्यन्तं पश्चादुपप्रादयिष्यते । ब्रह्मणु० “व्यापो-
शानस्त्र गत्त्वयात् सर्वं तोर्यमयज्ञ यत् । अस्तो-
पस्तरणमसि विष्णोरत्वमयस्त्र । अत्र चास्तरणार्थान्तं
प्राश्यते द्वास्तनं सकृत् । अस्तोपस्तरणमसि खाचेति च
सप्तस्त्रेत्” । सन्ध्यापडितो चित्तितवचनं प्रमाणय-
न्तोऽसीतेतदनन्तं खाहाकारं कुर्वन्ति । ब्रह्मणु०
“हस्तेन लङ्घये चाच्चं नोदकेन कदाचन । दम्भाद्योलङ्घ-
येन्मुक्त्वा स्तेनाच्च निहतं भवेत् । हतच्छाद्यमभव्यत्वं तस्य
वाति दुराक्षतः । प्राणेभ्यस्त्रय पञ्चभ्यः खाहाप्रणवसं-
शुताः । पञ्चाङ्गतोस्तु जुहूयात् प्रलयाग्निभेदु च ।
प्राणाङ्गतिसुद्धामाह शौनकः । “तर्जनोमध्यमाङ्गुष्ठेन्ना
प्राणाङ्गतिर्भवेत् । सध्यानानिकाङ्गुष्ठाने च जुहूयाङ्गिः । तर्ज
नीन्तु अहिक्षत्वा उदाने जड्यात्ततः । समाने सर्वं हस्तेन
सप्तदायाहुतिर्भवेत्” । स्त्रव्यंसारे । “प्राणाङ्गतौ धृता-

भावे पश्चाङ्गुष्ठीत नो धृतम्” । देवतः “न भुज्ञीत धृतं नित्यं
गत्त्वस्यो भोजनहये । पवित्रमय त्रुष्टव्य सर्पिराहरणा-
पहम्” । काशी० “दर्भपाणिस्तु योभुज्ञे तस्य दोषेन
वाधते । केशकोठादिसन्धू तस्तोत्रघोयात् सदर्भकः ।
यावदेशाद्वस्त्रीयाच्च ब्रूयात्तदुगुणागुणान् । अतोमैन-
योभुज्ञे स भुज्ञे केशवास्तम्” । मनुः “खाध्याये भोजने
चैव दक्षिणं पाणिष्ठिरेत्” । उद्गरेहस्ताङ्गिः कुर्यादि-
त्यर्थः । वौधा० “आचम्य संष्टते देशे उपविश्याच्चं
संमंग्र सर्वाङ्गुलीभिरशब्दस्त्रीयात्” । संगंग्र अस्त्र-
पात्रं सम्बक्ष्य द्वैत्यर्थः । काशी० “प्रदद्याभ्युवः पतये
भुजनपतये तथा । भूतानां पतये खाहेल्युक्ता भूमौ वर्जन-
वयम् । आपेशान विधानेन कृत्वा श्रीयात् सुधीर्हिजः” ।
ब्रह्मणु० “तेजोसीति जपस्त्रवः प्रणमेदस्तत्त्वं यत् ।
आपेशानस्त्र गत्त्वयात् सर्वं तीर्थमयज्ञ यत् । अस्तो-
पस्तरणमसि विष्णोरत्वमयस्त्र च” । अस्त्रमवस्य विष्णो-
र्यदास्तरणमसीत्वर्थः । तत्त्वं तेजोसीति नस्त्रव्य
भुज्ञीतेत्वर्थः । भविष्यो० “स्त्रातस्तु वरणस्ते जी लङ्घ-
तोऽग्निः अत्र इरेत् । भुज्ञानस्य यमस्त्रायुस्त्राच्च-
व्याहरेत्तिषु” । मौने विशेषमाह आप० । “तत्र
त्रिविद्याङ्गुष्ठुनिभिरन्वैराश्रमिभिर्वृश्चुतैर्दन्तेन्द्रित्वानस्वा-
यान्मुख एव यावद्यावदयं भाषेत न मन्त्रलोपोभवती-
तिविज्ञायते इर्वति” । मन्त्रलोपोभौनवत्तलोपः । ब्रह्मणु०
“यस्तु पाणितवे भुज्ञे यस्तु छङ्कारसंयुतम् । प्रस्ताव-
ङ्गुष्ठुलिभिर्वस्तु तस्य गोमांसवद्ववेत् । करेण च पिवेत्तोमं
यावद्वांसं न भवेत् । मांसलिप्तकरेण जलपाननिषेधात्
मांसलिप्तकरं प्रकाल्यै वापोशनं कर्त्तव्यम् । प्रत्यापोशाने तु
हस्तप्रकालननिषेधात् मांसलिप्तकरं प्रकाल्यै पुनरद्विभूमि
करेण प्रत्यापोशनं कर्त्तव्यम् । षट् विं० “एव-
तो यत् पतेत्तोयं भाजने खस्तनिःस्तत्त्वम् । अभक्ष्यं तद्वेद-
दत्तं भुज्ञा चान्द्रायण्यज्ञरेत् । वामपार्श्वं स्थिते तोये यो-
भुज्ञे ज्ञानदर्बिलः । प्राप्ते यासि मर्जन भुज्ञा पानीयं रुधिरं
पिवेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणोज्ञानदर्बिलः ।
तोयं पिबति वक्त्रेण चादिर्जायेत नात्यथा । उद्गुच्छ
वामहस्तेन यज्ञोयं पिवति द्विजः । सुरापानेन दृश्यं सात्
गनुराह ग्रजापतिः” । वामहस्तेन केवलवानहस्तेन । अत-
एव “पीतशेषनु यज्ञोयं तर्त्पिवेद्व द्विजोऽस्तम्” ।
“पीतशेषं पिवेत्त्वैव” दूति ब्रह्मणु० अविशेषात् सर्वे

मिष्ठाम्”। ब्रह्मो “तिलकल्कं जर्णं चोरं दधि
चौद्रं धृतानि च। न व्यजेद्दृजग्धानि संकुं शाकं
कटाचन”। भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिचौद्र-
धृतात्यपि। निरश्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कसचित्”।
एतत्र त्वाज्यं अशक्तौ कसुचित्रं देवमित्यर्थः। निरश्यं
निःशेषमशनोयमित्यर्थः। तथा “अचं प्रशस्तं पथ्यज्ञ
प्रोक्तिं प्रोक्षोदकैः”। इति प्रागुक्तिष्णु पुराणाद्युक्ते-
तरभवणे दोषमाह भनुः “आलस्यादवदोषाच्च स्त्रियुर्वि
पानु जिवांसति”। अबदोषस्त्रिविधः दृष्ट्वारकः अदृष्ट
द्वारकः दृष्ट्वादृष्ट्वारकः। दृष्ट्वारकात्रायुक्ते दोक्तः।
अदृष्ट्वारकः स्त्रियुक्तः। उभयत्रोक्तास्तु बालवदसाविवद्या-
दुखादिदोषा दृष्ट्वादृष्ट्वारकाः। अतएव मनुवौक्तम् “खा-
ध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त
उद्भुक्तः। हारीतः “पृथक् पानं सुनर्दानमामित्यं पाय-
सानि च। दनच्छेदनसुषाङ्गं उप्र सक्तं ष वर्जयेत्”।

आहारपाक ए० आहारस्य भक्षण्य पाकः रसादि-
 भावेन परिणामः । वैद्यकोक्ते भुक्तसादादेराहारस्य
 रसादिरुपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदा-
 र्थादर्घष्टयगार्थं ववाक्ये उक्तः तत्र आग्निशब्दे ४६४७
 दर्घितम् । भास्त्रप्रकाशोऽन्तस्त्रूप्रकारस्य अस्त्रकरणब्दे ४५८
 प्रद्युम्नः ।

आहारशुद्धि स्तो आहारस्य भव्यादेः शुद्धिः । १भव्यादि-
द्रव्यस्य । शुद्धे सा च शुद्धिः स्तुत्युक्तिदिशाऽवसेया । सा च
भव्यस्य मर्जने भव्यभोजनएप भवति । अभव्याद्याणि च

अमच्छशब्दे २७४ पृष्ठे उक्तानि । आहारदोपनिवारणार्था
शुद्धिः । १२८ दाहारजन्यदोपनिवारणार्थां शुद्धौ प्रायस्ति ।
“आहारशुद्धि वस्त्राभिं तन्मेनिगदतः प्रस्तु । अवारलवस्तं
भैरवं पिबेद्वाज्ञीं सुर्वसम्” इत्यादिना अतिस ।
दर्शिता । ३४ वदादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ
सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्तृतिः” क्रा० उ० । “आह्न-
वते इत्याहारः यद्वादिविषयज्ञानस्म तद्वा भोक्तुभैर्गाया-
हियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि-
राहारशुद्धिः रागदेपमोहदोपैरसंस्कृदविषयविज्ञान-
मित्रनर्थान्तरं तस्माहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वाऽन्तःकरण्य-
सत्त्वस्य शुद्धिनैर्मल्यं भवति’ भाष्यम् । आहारशब्दस्य
भव्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु “रागदेवषि-
क्तैस्तु विषयानिन्द्रियशरन्” इति गोत्रोक्तिमनुस्त-
यैवेति आनन्दगिरिः ।

आहार्यं त्रिं आ+इ-रयत् । १ आहरणीये “अथ मूलमना-
हर्यं प्रकाशकव्योधनम्” मनुः । २ व्याघे “कार्यञ्च तस्य
दशधाहार्यं धर्मं प्रकाशञ्च” सा० का० । “आहार्यं
व्याघे कर्मन्दियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा
यथं व्याघ्रे च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्वाहा-
ये दशेति” सांकौ० । उत्तिसे “आहार्यं योभा-
रहितं रमायैः” भट्ठिः । खार्ये कन्तु तत्रैव “आहार्यं कमपि
तस्या: सहजभिवाशोधत्” ७,२१, कुभा० मङ्ग्लिः । ४ लौ-
किके ५ औपासनिकेऽग्ने च “आहार्यं यानाहिता-
ग्निम्” “पत्रीञ्च” आश० अौ० । “येनाहितानिना
सर्वाधानं क्षतं तस्य पत्रीं लोकिकेन, यस्यौपासनशास्ति
तस्य पत्रीमौपसनिकेत दहेयुः” नारा० । इत्याप्रयो-
ज्ञारोपेण विषयोकार्ये बाधनिश्चयकालिके तद्भासाभाववति
तद्भासावच्चेन ज्ञेये । भावे कृ । ७ तादशज्ञाने न० । यथा
निरङ्गिः पर्वते वङ्गिमानिति ज्ञानं तच्च वङ्गप्रभाववति
पर्वते वङ्गिमप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्यम् । तच्च
प्रत्यक्षमेव तदभाववच्चेन निश्चितेऽपि धर्मिणि तद्वोधस्य
इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्यम् निश्च-
यवत्ते सिद्धान्तः” चिना० । “शाब्दबोधोऽप्या-
हार्यं भवत्यात्कारिका यथा अयं मुखसित्यादौ चन्द्र-
भिन्ने सुखे चन्द्रभेदज्ञानम् तज्जाहार्यमेव द० ४४० आरो-

पश्चेऽधिकसुक्तम् । “भवेदभिनयोऽस्यार्कारः स
चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकचैवमाहायः सात्विकस्था”
सा०द०उक्ते नटादिभिरात्मनि कर्तव्ये रामाद्यारोपहेतुके
द्वचमिनयमेदे च । अ॒+ह॑-कर्मण्य गत्यु उपसम्योगः॒
इभव्ये “आहार्यं पद्धिधं भक्षयमित्यादि”भाव० म० ।

आहाव ए० अ॒+ह॑+घञ् संप्रसारणे उद्दिः । कूपसभीमे गवा-
दीनां जलपानाय प्रस्तरादिना रविते(चाल) । चुद्रजला-
श्वे निपाने “प्राविशद्वृहत्प्रज्ञा आहावसुप्रतिशृष्टः”
भद्वः । “आहावसुदकाधारम्”जयत् । “निपानमाहावः”
पा० । २युद्धे । भावे घञ् । श्वाहाने अ॒+ह॑-आधारे
घञ् । ४अङ्गौ । “नाभिं यज्ञानां सदनं रथीणां महा-
माहावभिसंनयन्त” वह० ६३२ । आहूयतेऽसिन्नाहा-
वमनिम् उद्धुदकधारणमाहावं निपानास्थानोयं वा”
भा० । अ॒+ह॑-भावे करणे वा घञ् । ५सन्तविशेषणा-
हाने देवाहानसाधने मन्त्रभेदे च “आदौ निविद्वनी-
यानां स्फङ्गानाननेकेष्वेत् प्रथमेष्वाहावः” आ॒श० औ० ।
“तस्यानेकचे प्रथम एवाहावः” इत्तः । “हतोयसवने यस्ता-
दिष्वाहावः आ॒श० औ० । “एषु आहावः प्रातःसव-
नेन यास्तादिष्वु” आ० औ० । “एषु स्यानेषु चक्रगच्छरेणा-
हाने विहिते शो॑ं सावोमित्यनेनैवाहानं कुर्यात् नान्ये
नेति नियम्यते” इत्तः । “शो॑ं सामो॑ दैवेत्याहावे” आ॒श०
औ० । एतिगरण्यार्थिमे इत्वे ।

आहिंसि उ॑स्ती अ॒हिंस्याप्यम् इञ् । अ॒हिंसकापत्ये ततः
युवापत्ये फक् तौल्य० तस्य न लक् । आहिंसायनः तत्सौत्रे ।
आहिक पु० अ॒हिरिव कृ॑ स्थार्थे अ॒श् । १केतुपर्यहे देहमच०
तस्य सर्पेत्याकृतिवाच्यात्यवम् । २पाणिनिसूनौ च तिका० ।
आहिच्छच्च तिः । अ॒हिच्छत्वदेशे भवः अ॒श् । अ॒हिच्छत्वदेशे भवे
आहिंसिक पु० निषादेन वैदेह्यां जनिते अन्यजवस्य॑ सङ्कर-
मेदे “आहिंसिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते” मतुः ।
“बाह्यसंरक्षणादागाहिंसिकानाम्” औशनसस्त्रतोक्ता
तदुद्दिन्नेया ।

आहित तिः आ॒+धा-कृ॑ स्तादेशः । १न्यस्ते, २स्यापिते,
३वर्णिते । “व्यावृत्तनैरहिपतेरयमाहिताद्वः” किरा०
४क्ते॑५कताधानसंस्तारे च “प्रणीताशाप्रणीतय यद्याऽग्नि-
देवतं वृथान्” मतुव्या० “आहितोऽनाहितोवग्निं
रिति” कुल्ल० । [विख्याते २न्यस्तचिङ्गे च ।
आहितलक्षणं तिः । आहित॑ उक्तणं यस्य । १गुणाटिद्वारा
आहिताग्नि तिः । आहितोऽग्नियैन । वेदमन्वादिवा कृत

संस्काराग्नियुक्ते तदाधानप्रकारः आधानशब्दे ७०८ पृष्ठे
उक्तप्रायः । आ॒श० औ० २प्र० २क० विस्तरेणोक्तः ।
“न दर्शनं विना आह्वाहिताग्नेहिंजन्मनः” मतुः । “गुरो-
रपीदं धनमाहिताग्नेः” रघुः । “आहिताग्निः बच्चन्-
त्यमिदं चरेत्” तैक्ति० “न वाऽहिताग्निनाम्बतं वदितव्यम्”
शत० ब्रा० २२२२० । “देवान् वा एष उपावर्त्तते य
आहिताग्निर्वर्ति” ऐत० ब्रा० । आहाय्येवानाहिता-
ग्निम्॑ आ॒श० औ० । वा परनिपाते आग्न्याहितोऽध्यत्व ।
आहिताग्निगण ए० पाणिन्युक्ते वा परनिपातार्थे शब्दसमूह-
भेदे । स च गणः आहिताग्निं जातपुत्रं जातदन्तं जात-
शम्भुं तैलपीतं मृतपीतं जडभार्यं गतार्थं
“आकृतिगणः तेनान्येऽपि” यिंकौ० ।

आहिति स्तो आ॒+धा क्रित् ज्ञादेशः । १स्यापने २चावाने
मन्त्रे शोगनप्रादेः संस्कारे इच्छाङ्गतौ च । “तमिन् यत्कि-
ञ्चाल्यादध्यादाहितय एव ताः आहितयोह वै ता आङ्गतय
इत्याचक्षते” गत० ब्रा० १०१०,६३२२० । [(सापुडे) ।

आहितुर्खिक तिः । आहितरुद्देन दीव्यति ठक् । व्यालपाहिति
आहिमत तिः । अहितमोऽद्वूरभवः अण् । सपेविशिष्टदेशाद्वू-
रभवे ।

आहुक ए० यदुवंशे चत्वियमेदे स च यसुदेवण्व । “केशवो-
ऽपि सदा युक्तः प्रविशेष युरोत्तमम् । पूज्यमानोः यदु-
ओर्हैरुपसेनसुखैस्तथा । आङ्गुकं पितरं एष्वं मातरं च
बशस्त्रिनीम् । अभिवाद्य बल च्छ्रैस्त्यतः कमललोचनः” इति
भा० सभा० २च० । अल केशवपितृत्वेन कोर्त्तनात् वसु-
देवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते “एवं आङ्गुकशाङ्गुकी चैव
स्थातौ स्थातिमतांवरौ” हरि० १८च० । एवमाङ्गु-
किन् तद्वंशे चत्विये ए० ।

आहुत न० उद्देश्यस्याभिस्थेन साक्षादेव इत्तं दत्तम् आ॒+
ह॑-कृ॑ । गृहस्यकर्त्तव्ये पृष्ठ्यमु यज्ञेषु यमुत्थयत्वे, २मूत-
यत्वे चेत्यन्ये । कर्मण्यकृ॑ । ३याभिस्थेन इत्ते देवादौ तिः ।

आहुति स्तो आ॒+ह॑-क्रित् । देवोदेशेन मन्त्रे शोग्ना॑ हविः-
ज्ञेने । “अग्नौ प्राक्षाङ्गतिः सत्यगादित्यसुपतिष्ठते” मतुः ।
“वेत्य सौम्य । यथा पृथ्व्यामाङ्गतावापः पुरुषवत्सो भवन्ति”
क्षा० उ० । “प्रातराङ्गत्यां ङ्गतायां पूर्णाङ्गत्यन्ते वरदा-
नम्” काल्या० २०१२० । “जुङ्गयात्सर्पिराङ्गतीः”
मतुः “प्राणाद्याङ्गतिपृथ्वकम्” स्फुरति० । आहूयते कर्मण्य-
कृ॑ । २आहूयमाने हवनीयद्वये हविरादौ । “पुनानं पवनो-
दूतैर्धूमैराङ्गतिगम्भिः” रघुः । “ब्रह्माङ्गतिगम्भिः” मतुः ।

आहुत्य न० आ+हु-वा० क्यप् संप्रसारणञ्च । काश्मीरा॒
दौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्सुप्पे शि-
ल्लोफले त्वयेदे ।

आहुव वि० आ+हु-घजये कम्भणि क संग० उत्तु० आहु-
तये “अनुकटीनामन्वाडुवः” छ० ८०३२,१८, आडुवः
आहुतये”भा० । [२ आहुयाने च ।

आहु ति० आहुयति आ+हु-किप् संग० । १ आहुयते ।

आहुत ति० आ+हु-कृ । कृताहुने १ आकारिते “आहुत
इव मे शोष्मस्” भाग० १० खंभे । “नचाहुतोवदेत् किञ्चि-
द्भीनोदण्डुरेष स स्तुतः” या० स्तुतिः । “यियच्चमाणेनाहूतः
यार्थेनाय द्विन्दुरम्” भाषः । “आहुतो न निवर्त्तेत् द्युता-
द्युपि रणादपि” । आभूत+षु० भस्य हः । २ आभूतप्रलयपर्यन्ते
“पटोलानि कदम्बानि दृश्याकथहितानि च । न त्वजेत् का-
र्त्तिके यस्तु यावदाहूतनारको” ति० त० पु० “आहूतम्
आभूतप्रलयपर्यन्तम्” रघु० ३ नामकतव्यपदेश विद्ये च ।
स्तुतिकावे हि भूतानां तत्त्वामव्यपदेश इति विव्यपदेश
पर्यं लभित्वे तस्यार्थेन्यायः । भावे कृ । ४ आहुने ।

आहुतप्रपलायिन् वि० आहुतः वियादनिर्णयाय राज्ञाहुतो-
उपि प्रपलायते प्र+परा-चय-लिनि रस्य लः । अवहारे
हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । “कन्यवादी क्रियादेषो,
नोपास्याता निरुत्तरः । आहुतप्रपलायी च हीनः पञ्च-
विधः स्तुतः” मिता० स्तुत्युक्ते ।

आहुतसंप्लव उ० आहुतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
संप्लवोथव । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
व्यपदेशाभावेन व्यवहार्यत्वाभावः । “आहुतसंप्लवस्यात्मनस्तत्वं
भाषते” इति पुराणे आभूतेव्यताहूतेति पाठान्तरम् ।

आहुति स्तो आ+हु-किन् । आहुने (डाका) ।

आहुय अब्य० आ+हु-ल्पय० । आहुनं कृत्वेत्ये “आहुय
दानं कन्याया ब्राह्मोधर्मः प्रकोर्त्तिः” मनुः ।

आहुत ति० आ+हु-कृ । आनोते कृताहुरणे ।

आहुति स्तो आहु-किन् । आहरणे आनयने ।

आहुत्य अब्य० आ+हु-ल्पय० । आहुरणं कृत्वेत्ये “सगाहुयान्यतन्वाणि” अमरः ।

आहेय वि० अहेरिदम् ढक् । संपर्सव्यविनि विषवर्मास्यग्रादौ
आहो अब्य० आ+हुन-डो । १ प्रथे, २ विकल्पे, ३ विचारे च ।
“यत्वायं पुरुषोविद्यत उद्दात् प्राणा॑ क्रामन्याहूतेति”
शत० ब्रा० १४, ६, २, १२, “आहो विदानषु॑ लोकं प्रेत्व-
कञ्चित् सन्तुते” कठो० । “आहो निवृत्यति

समं हरिणाङ्गनाभिः” शाकुनत्वे सखोप्रति दुष्टन्तप्रशः ।

आहोपुरुषिका खो॑ अहैमेव पुरुषः न्यूरः सद्य० अहो पुरुषः
तस्य भावः बुज् स्तोत्रात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मनि
उल्लङ्घसम्भावने (आहादुर्दो) “आहोपुरुषिकां पश्य मम
सद्ग्रन्थान्तिभिः” भट्टः ।

आहोस्ति० अब्य० आहो च स्तिव० । १ विकल्पे, २ प्रथे च
“आहोस्ति० शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम्” भा०
स० ५ अ० । दिपदमित्येको ।

आङ्कन० अङ्कां समूहः खण्डिका० अज् । दिनसमूहे॑ “अङ्को-
रात्रे वा अभिवृत्तमाने संवृत्सरमाप्नुतः संवृत्सर इदं
रस्माङ्गायैतैतामरिदिं स्वस्मिमाशास्ते” शत० ब्रा० ६, ६,
४, २, अङ्का निर्दितादि चतुरर्थांम् संकलादि० अज् ।
दिननिर्दितादौ ति० ।

आङ्किक वि० अङ्कि भवः अङ्का निर्दितं साध्यं उज्ज्वित्यां
डीप् । १ दिनभवे २ दिनसाध्ये च । “भरहाजस्तु कौन्तेय
कृत्वा स्वाध्यायमाङ्किकम्” भा० ल० १३ अ० । “अवाङ्किकं
सुरश्च ओजपते समरहणः” भा० व० १४२ अ० । दिनकर्त्त-
व्यानि आङ्किकतत्त्वे आङ्किकत्वप्रदीपादौ उक्तानि ।
दिवसकर्त्त्वान्याचारशन्ते० ६, ३१ एषे उक्ताप्रायाणि दिन-
विभागेषु कर्त्तव्यभेदोद्देशं संक्षेपात् दर्शितो यथा ।
“प्रातस्त्वाय कर्त्तव्यं यहिजेन दिने दिने । तत्पूर्वं सं
प्रवक्ष्यामि दिजानामुपकारकम् । उदयास्तमदं यावद्य
विप्रः चण्णिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकर्मुक्तः कामैश्चान्तर-
गहितैः । यः स्वर्कर्म परिव्यज्य यदन्यत् कुरुते हिजः ।
अहानाद्यर्दि वा भोहात् स तेन पतितोभवेत् । दिवस-
साद्यभागे तु क्वयं तस्योपदिश्यते । हितोये च लृतीये च
चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक्
पृथक् । विभागेषु प्रत्यक्षं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
उपःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यत्वार्थत् । ततः॑ स्त्रानं
प्रकुव्यीत दलधावनपूर्वकम् । अत्यन्तमालिनः कायोन-
वच्छ्रद्दसमन्वितः॑ स्वयंप्रदिवा रात्रौ प्रातः॑ स्त्रानं विशो-
धनम् क्लियानि हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि च्छवन्ति च ।
अङ्कानि समतां यान्ति उत्तमस्यधमैः सह । नानास्त्रे॒ द-
द्यमाङ्गीर्यः श्यनाद्यवितः प्रामान् । अस्त्रात्वा नाचरेत्
कर्म जपहोयादि किञ्चन । प्रातस्त्वाय योविप्रः प्रातः॑-
स्त्रायी भवेत् सदा । यमस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वैर्यो-
हति । उद्दमुपजि यत्स्त्रानं सम्यायास्तिते रवौ । प्रा-
ज्ञापत्येन तत्त्वात् सहापातकनाशनम् । प्रातः॑ स्त्रानं प्र-

शंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
स्नायो जपादिकम् । स्नानादननन्तरं तावदुपस्थिरशनसु-
च्यते । अनेन तु विधानेन आचानः शुचिताभियात् ।
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदन्व वीक्षितम् । सं-
दृत्याङ्गुठमूलेन द्विः प्रमृज्यान्तोमुखम् । संहत्य तिस्त्विः
पूर्वमासमेवसुपस्तु शेत् । ततः पादौ समध्युक्तं अङ्गानि
समुपस्तु शेत् । अङ्गुठेन प्रदेशिन्या ब्राणं पश्यादनन्तरम् ।
अङ्गुठनाभिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोते उनः पुनः । कनिडा-
ङ्गुठेन नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्वभिस्तु शिरः पश्या-
दुबाहू चायेण संस्तु शेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याङ्गे
च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासीत यस्तु ब्राह्मणोहि विशे-
षतः । स जीवदेव शूद्रः स्नान्तः श्वा चैव जायते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनहः सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते
कर्म न तस्य फलमश्च तु । सन्ध्याकर्मावसाने तु स्यं हो-
मोविधीयते । स्यं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ।
ऋतिक् उत्तोगुरुमन्ता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभि-
रेव इति यत्तु तद्वत् स्यमेव हि । देवकार्याणि पूर्वाह्ये मनुष्याणाञ्च
मध्यमे । पितॄणामपराह्ये च कार्याण्येतानि यत्ततः ।
पौर्वाह्येनकर्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य
फलमाप्नोति बन्ध्यस्तीमैयुनं यथा । दिवससाद्यभागे तु
सर्वभेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासोवि-
धीयते । वेदाभ्यासोहि विप्राणां परमं तपत्यते । ब्रह्म-
यज्ञः स विज्ञेयः पङ्गुङ्गुर्हितस्तु रुपः । वेदस्तीकरणं पूर्वं
विचारोऽभ्युपनिषदः । ततोदानञ्च शिष्येभ्योवेदाभ्या-
सोहि पञ्चधा । समितुप्यक्षादीनां स कालः समुदा-
हृतः । त्रितीये चैव भागे तु पौष्ट्रवर्गाद्यसाधनम् । पिता
माता गुरुमर्याद्य प्रजा दीनाः समाचिताः । अभ्यागतोऽ-
तिथिवान्यः पोष्यवर्गउदाहृतः । ज्ञातिर्वर्त्युजनः क्षीणस्त-
याऽनायः समाचितः । अन्ये अथ नवुक्ताच्च पोष्यवर्गउदाहृ-
तः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं खण्डयाधनम् । नरकं
पीडने चास्य तस्माद्यत्वेन तं भरेत् । सार्वभौतिकमन्त्राद्यं
कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविज्ञः प्रदातव्यमन्यथा नरकं
वज्रेत् । स जीवति यदेवैकोवङ्गभिस्तोपजीवते । जीवन्तो-
मृतकाशान्ये य आकम्भरयो नराः । वह्नीर्थे जीवते कै-
यिन् कुट्टमर्याद्य तथा परैः । आत्मार्योन्यो गङ्गोति स्तो-
दरेणापि दुःस्तिः । दीनानायविगिदेभ्योदातव्यं भूतिभि-
क्षता । अद्वदाना जायन्ते परमार्योपजीविनः । यह-

दाति विशिष्टेभ्योयच्चुहोति दिने दिने । तत्तु वित्तमहं
मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं
मृदमाहरेत् । तिलपुष्पक्षादीनि स्नानञ्चाक्षिमे जाते ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये
तु यत्रित्यं तत्पुनभिद्यते विधा । मलापहरणं पश्या-
ननक्षत्रं जले सृष्टम् । सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः
प्रकोचिताः । भार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामोयतस्तः ।
उपस्थानं ततः पश्यात् सावित्रिप्राजपत्यत्यते । सविता देवता
यस्या मुखमनिस्त्रिधा स्थितः । विश्वाभित्रमृदिष्ठन्देगा-
यत्री सा विशिष्टते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागोय-
धार्हतः । पितॄदेवमृद्युषां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव
मनुष्यैव तिर्यग्भिद्योपजीवते । गृहस्यः प्रत्यहं यस्ता-
त्तसाज्जेप्राणाश्रमी गृही । वयायामाश्रमाणान्तु गृहस्यो
योनिरुच्यते । तेनैव सीदमानेन सीदलीहेतरे त्रयः ।
भूतप्राणोभवेत् स्तन्धः स्तन्धाच्छास्त्राः सप्तस्त्राः । सूर्येनैव
विनष्टेन सर्वभेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षित-
व्योगृहाश्रमी । रात्रा, चान्यैस्त्रिभिः पूज्योभाननोवच्च
सर्वदा । गृहस्योऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी ।
न चैव उत्तदारेण स्वर्कर्मपरिवर्जितः । अस्त्रावा चायहृत्वा
चाजप्राऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं
प्रतिपद्यते । एकएव हि भुङ्गेऽन्नपरोऽन्नेन भुज्यते ।
न भुज्यते सप्तैकोयोभुङ्गेऽन्नं सप्ताक्षिणा । विभागशीलो
योनियं त्वमायुक्तोदयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्यः
स तु धार्मिकः । दद्य लज्जा त्वमा अङ्गा प्रज्ञा योगः
कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्यत्यते ।
स विभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषभुग्मवेत् । भुक्ता तु
सुखमास्याय तदन्नं परिशामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः
षष्ठ्यं सप्तमं नयेत् । अष्टमे लोकवात्रा तु वह्निः सन्ध्या
ततः पुनः । होमोभोजनकञ्चैव यज्ञान्यदृग्मृत्यक्षम् ।
कृत्वा चैव ततः पश्यात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोष
पश्यन्ते यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामदयं शयानोहि
ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपतनि
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ।
अस्त्रियेव प्रयुक्तानोहर्मित्रेव तु लोयते । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वत्र मध्यमौ यामौ उ-
त्तरेषां हविश्यत् । भुज्ञानश्च शयानश्च ब्राह्मणोनावसीदिति
अङ्गा पादाम् ठज् । इस्त्रवामकशास्त्रभाष्यस्य पादांश-
व्याख्यामेहे न० । यथा कणादगौतमपाणिस्त्रवभाष्यस्य

पादांश्वास्याहपाणि अङ्गा पायत्वात् आङ्गिकानि
“तमधोदीभूतो भूतोवेति” या० उज्ज०। दिवसे-सुक्षम्य-
नियोजिते इच्छापके ४भूते वेतनेन क्रीते दासादौ
५भूते स्वसत्त्वया व्याप्ते च्चरादौ च ।

आहाद ३० आ+हृद-वज्ञ०। आनन्दे । “नन्दस्तात्मज-
उत्पन्ने जाताहृदो महासनाः”भाग०।

आहादन ८० आ+हृद-चित्त-ल्लुट०। १चानन्दसम्पादने
कर्त्तरि ल्लुट०। २चानन्दसम्पादके त्रिं०। करणे ल्लुट०।
३चानन्दसाधने त्रिं०स्थियां डीप०।

आहादित त्रिं० आ+हृद-चित्त-क०। १कानन्दन्दने । यस्मा-
नन्दे जनितस्तस्मिन् । आहृदोजातोऽस्तार० इत्त०।
२जाताहृदे च ।

आहादिन् त्रिं० आ-हृद-चिनि । आनन्दयुक्ते चित्त-
चिनि । २चानन्दकारके । स्थियामुभयतो डीप०।

आह लिं० आहृति आ+हृ-ड०। आहृनकारके ।

आहय ५० आहैर्यायते प्रायते या-वज्रयै क॒ इत०।
१नामन आहृयकैर्हि नामोऽग्नेनै आहृयते इति
आहृयकत्वमाप्नौ नाम्न करण्यतात्त्वात्म०। आ+हृ वा०
करणे य इत्यन्ये “काव्यं रामायणाहृयम्” रामा०।
गजाहृयं यताहृयं नागाहृयस्मृ इत्यादि । २प्राणिभिर्भौ-
दिभिः सप्तष्टातुभेदे च सचाटदशविवादान्लगतः । “तेषा-
माद्यम्बाहादानम्” इत्युपक्रम्य “द्यूतमाहृयएव च । पदा-
न्यादादर्शतानि व्यवहारस्तिविहेति”मनुक्तः । अस्य सम्-
पूर्वकतापि “अप्राणिभिर्यत् क्रियते तप्तोके द्यूतमुच्यते
प्राणिभिः क्रियमाणसु स विच्छेदः समाहृयः” महुना तथा
प्रयोगात् तत्स्वरूपसुकृतं मिता० नार० “अब्रवद्गृहला-
काद्यैर्देवनं जिद्यकारितम् । पण्डिता वयोभित्व पदं
द्यूतसमाहृयम्” व्याख्यातच्च मिता० यथा “अक्षाः
पाशकाः ब्रह्मर्घ्मपृष्ठिका शत्रुका दन्तादिभ्यो दीर्घचतु-
रस्तः आशयह्यतात् चतुरङ्गादिकीडासाधनकरितुरगा-
दिक्षं गृह्णते । तैरप्राणिभिर्देवनं क्रीडा पण्डूर्विका-
क्रियते तथा ययोभिः पच्चिभिः कुकुटपारावतादिभिः
चश्वदानक्षेषणादिभिश्च प्राणिभिर्या पण्डूर्विका क्रीडा
क्रियते तदुभयं द्यूतसमाहृयाख्यं विवादपदम् । द्यूतच्च
समाहृयच द्यूतसमाहृयम् । तत्प्रकारः तत्वैव दर्शितो यथा ।
“तत्र द्यूतसमाधिकारिषो दृत्तिमाह । “ग्लहे शतिकट्टेसु
सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णोयाद्वृत्तकितवादितराहृशकं य-
वम्” या०। परस्तं सम्बितपत्त्या क्रियते॒ परिकल्पितः

पथोग्लहे इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतप-
रिमितादधिकपरिमाणा वा द्वितीय साधौ शतिकट्टिः
द्वृत्तकितवात्पञ्चकं शतमात्माटत्वर्थं सभिको गृह्णीय-
यात् । पञ्च पण्डायाद्यो वस्त्रिन् शते तच्छतं पञ्चकं “तद-
सिन्दृद्वायाभेत्यादिना” (पा०)कन् । जितस्य ग्लहस्य
विंशतिसम्भागं गृह्णीयादित्वर्थः । सभा क्रितवनिवासार्थी
यस्यास्यसौ (ठनु) सभिकः कल्पिताज्ञादिनिचित्क्रीडोप-
करण्यस्तुपचित्तद्रव्योपजीवी सभापतिहृच्यते । इतर
आत्मनुरपरिपूर्णशतिकट्टिः क्रितवाहृशकं शतञ्जितइत्यस्य
दशमस्थागं गृह्णीयादिति यावत् । एवं कृप्रस्तर्त्तिना
सभिकेन किंद्रित्वमित्यत आह । “स सम्ब्रूपालितोद-
द्याहृद्ये भागं यथा क्रतम् । जितसुद्याहयेज्जेते दद्या-
त्वात्प्रवृत्त्य वचःक्षमी”या० । यएवं कृप्रस्तर्त्तिन्दूताधिकारी
कृताज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो इक्षितस्तस्यै राज्ञे यथा क्रतं
सम्बितपत्त्यन्शन्द्यात् । तथा जितं यत् इत्यन्दुद्याहृ-
वेद्यव्यक्तयहयेनासेधादिना च पराजितसकाशाद्वृत्तेद-
द्वृत्य च तद्वनं लेते जियने सभिकोदद्यात् । तथा क्षमी
भूत्वा सत्यच्च वचोविन्द्रियार्थं द्यूतकारिणां वदेत् ।
तदुक्तक्षारदेन । “सभिकः कारयेद्यूतन्देयन्द्याच्च यत्कृत
मिति” । यदा उनः सभिकोददायितुच शक्तोति तदा राजा
दापयेदित्याह । “प्राप्ते व्यपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमरुणे ।
जितं सवभिके स्याने दापयेदन्यथा न ह” या०। प्रसिद्धे
इप्रक्षक्षे राजाध्यक्षसमन्विते सभिके सभिकसहिते क्रित-
वसमाजे सभिकेन च राजभागे दक्षे राजा धूर्त्तकितव-
मविप्रतिपत्तं जितम्पण्डपयेत् । अन्यथा प्रक्षक्षे सभि-
करहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितम्पण्डेते न दापयेत् ।
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह । “इटारो व्यव-
हाराचां साक्षिण्य तएव हि” या०। द्यूतव्यवहाराचां
द्वाटारः द्यूताच्च एव क्रितवाय राजा नियोक्तव्याः च
युनः युताध्ययनसम्भवा इत्यादिनियमोऽस्ति । सच्चिप्यच
द्यूते द्यूतकाराय वाक्याः न वा तत्र स्त्रीबालदृष्टिकितवेत्या-
दिनियेऽस्ति । कचित् द्यूतम्पिद्युन्दण्डमाह । “राजा
सच्चिद्विर्वास्याः कूटाच्चोपधिदेविनः” या० । कूटैरक्षा-
दिभिस्तुपचिना च भतिवञ्चनहेतुना सणिमन्त्रौपधादिना
ये दीव्यन्ति तान् उपदादिनाहृयत्वा राजा स्त्राङ्गाचिर्वा-
सदेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः । “कूटाच्चदेविनः
पायान् राजा राजाहिवासयेत् । करणेऽज्ञामासांशुग्र-
वद्योदां विनयः स्त्रूतं”इति । यानि च मनुवचनानि द्यू-

तनिषेधपराणि “द्यूतं समाह्यत्वैव यः कुर्यात्कारयेत् वा । तात् सर्वान् चातवेदाजा गृहांश्च द्विजविश्विनः” इत्यादीनि तात्यपि कूटाक्षदेवनविविष्टतया राजाध्यक्षसभिकरहितदूरप्रविष्टयतया च योज्यानि । किञ्च “द्यूतमेकमुखं कार्यन्तस्त्रकारणात्” याऽ । यत्पूर्वोक्तद्यूतलक्षेन मुखं प्रधानं वस्य द्यूतस्तत्त्वोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधितं राजा कारवितव्यमित्यव्यः तस्त्रकारणात् तस्त्रकारणस्त्रप्रव्ययोजनम्यात्मोच्य । प्रायशः चौर्वार्जितधना एव कितवा भवन्त्यत्वैर्विज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् । द्यूतधर्मं समाह्येऽदिदिशवाह । “एष एव विविच्छेयः प्राणिद्यूते समाह्ये” याऽ । ग्लहे गतिकष्टेरित्वादिना योदूर्पते धर्मं उक्तः सएव प्राणिद्यूते सम्भेषमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्यसत्त्वके ज्ञातव्यः” ।

आह्यन न० आह्यं करोत्यनेन आह्य+शित् करणे ल्युट् । नामादेशसाधने शब्दभेदे । कर्त्तरित्यु । आह्यानकारके त्रिं । “रामसाह्ययना द्विजः” रामा० ।

आह्यितव्य त्रिं । आह्यं करोति आह्य+शित्-कर्मणि तव्य । आह्यानीये आकारत्वीये । “नेयमाह्यितव्या ते तयने वार्षपर्वणो” भा० चा० द३४० ।

आह्यर त्रिं । आ+हृ-च्च० । १कुटिले २उशीनरदेशोद्धृपत्वे च । तेन कन्याशब्दस्य चतीसमासे हीवत्वम् । आह्यरकन्वम् । अतोत्तरपदसादुग्रहात्तत्वम् ।

आह्यास्त्री आ+हृ-च्च० । १आह्याने । करणे च्च० । २संज्ञायाम् नामनि “वैपत्र यस्यते सिक्षयताहृगौरेष्वर्षयैः” सुन्तु ।

आह्यान न० आ+हृ-ल्युट् । आकारणे(डाका) “दूराह्याने च गाने च रोदने च ल्युत् तोनतः” व्या० का० । करणे ल्युट् । २संज्ञायाम् नामनि नान्नै वाऽऽकारणं हि क्रियते इति तस्यतथात्वम् । करणे ल्युट् । इत्याह्यानसाधने राजकीयपत्रे । (तत्वनामा) “यादाह्यानदर्शनम्” भाने ल्युट् ।

व्यवहारे विदादिनिर्स्यार्थं ४राजाऽऽकारणे (तत्वपत्रा) तत्व वर्ज्ञात्वर्ज्ञं प्रकारादि मिता० स्फृतिवाक्यात् दर्शन्तम् । यथा “ःस्त्रश्च कार्यं न्यायं तेदाह्यानार्थमतः परम् ।

सुदां वा निक्षिपेत्तमिन् पुरुषं वा समादिशेत् । अकल्याच्छस्त्रिविविष्टस्यक्रियाकुलान् । मत्सोन्मत्तप्रभत्तात्मेभ्याद्याह्यानवेच्छृपः । न हीनपत्रां युवतिं कुलजातां प्रस्त्रतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां तां ज्ञातिप्रभुकाः स्फृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्फृतिविगणिकाच्च

याः । निष्कुला यात्र पतितासासामाह्यानभिष्ठते । काल देशञ्च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् । अकल्यादीनपि शनैर्यनैराह्यानवेच्छृपः । ज्ञाताभियोग वेऽपि सूर्वने प्रव्रजिताद्यः । तानप्याह्यानवेदाजा गुरुकार्येच्चकोपयन्निति” अत्र सर्वत्र आह्यानं-करोति शिष्यां आह्यानवेदिति सिद्धम् । “वतोलक् प्रवृत्तिवच्च कारक मिति वार्तिकं त नेह प्रवर्तते वङ्गलयह्यात् ।

आह्यायक त्रिं आ+हृ-ल्युत् युत् । आह्यानकारके आकाराह्यारक त्रिं आ+हृ-ल्युत् । कुटिले ।

रके । “आह्यायकेयः श्रुतस्त्रुष्टिः” भट्टः शिष्यां आह्यायीत्यत्र स्थित्यां डीप् ।

आह्यृति स्त्री आ+हृ-क्तिन् । १कौटिल्ये कर्त्तरि क्तिच् । २राजभेदे “रक्षी चैवाह्यृतिश्च नोलोनामदेव च” हरि० । १४१च० “रक्षी चैवाह्यृतिश्च तस्यतर्निश्चितौ रथे” हरि० । १४२च० “जरासन्वं समाच्चय तथैवाह्यृतिभीश्वकौ, हरि० । १६०च० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्य तिसंकलिते वाचस्पते आकारादिशब्दार्थनिर्णयः ।

इ ३० अस्य विष्णोरपत्वम् अ+हृच० । १कामदेवे स हि-रक्षितायां विष्णोरंशात् लक्षणात् जातः तत्कथा वया “रक्षितायां वासुदेवाच्च लक्षणां कामोष्टतव्रतः । शम्भरान्त करो जन्मे प्रद्युम्नः कामदर्शनः” हरि० । १६०च० । एवं व्युत्पत्तिभूत्वे न कामदेवर्णवै इशद्वार्थता नाभिण्यस्येति बहवः । कामदेवैत्याच्च अभिलाप्ते व्यौपचारिक इत्यन्ये । न अर्थकस्य च इस्येदम् अ+हृच० । २मेदे, ३रोपी-तौ, ४निराकरणे, ५अनुकम्पायाम्, ६८गदे, ७विष्णये, ८निन्द्यायाम्, ९सम्बोधने च अव्य॑चादि । निपातैकाच्कल्पात् अस्य प्रस्तुत्यसंज्ञा तेन इन्द्र इत्यादौ न सन्धिः

इ गतौ न्यादि० पर० सक० अनिट् । अयति ऐश्वीत् इत्यादृ इयतः इयुः इयविष्य इवेत् । अयत् इतः इतिः अय-नम् । अयाः इत्वा । “उदयति अ तद्द्वृतमाचिभिः” नैष० “अयस्त्रयति सुद्वाभङ्गः पश्चिनीनाम्” उद्गटः । “उदयति वितोह्नरस्मिरज्जौ” माघः । अयञ्च धातः

कटो गतौ इत्यत्र इर्दूति प्रस्तुतात् लब्धः सिंकौ०
 इक् आरणेऽधिपूर्वकं एव किंतु कित्करणमधीगर्थेत्वादौ विशेषः—
 अथ अदादि० पर० सक० अनिट् । अध्येति अध्येति०
 अथगत् इत्यन्ये इष्य इत्यास्य तिङ्गः रूपं न लक्षित ।
 अधीयन् । “समोतयोराच्चयोरचीयन्” भद्रिः । एतद्योगे
 कर्मणि संवन्धविवक्षायां वडी । मातुरध्येति । प्रति-
 पदविहिततयाऽनया वद्या न समाप्तः मातुरध्ययनम् ।
 “किवत्तुलिद्विन्द्रो अध्येति कियन्नातुः कियत् पितुः”
 क्र० ४, १७, १२ । “रामस्य दयमानोऽसावधेति तत्
 वाच्याणः” भद्रिः सम्बन्धविवक्षायां तु द्वितीया । “अग्नि
 स्वर्यं सध्येषि रूप्यो!” कठो० । “अयमारुणिः संप्रती-
 ममाक्षान् वैश्वानरमध्येति” वा० ८० । “अधीहि
 भगवन् । वज्रेति” वा० ८० । । । वंशाङ्कुरे

इक्कटु० एति भूमितुलिद्विन्द्रो गच्छति इ-कट्टु वा गुणाभावः ।
 इक्कटु० एति इ-किप् इत् लभ्यः कठो यज्ञात् ४० तस्य कः ।
 कठसाधने लृणविशेषे लिका० इक्कटु० इति हारा० ।
 तस्य सविकाटदेशादिः कुमुदा० चतुरर्थां उच्च । इक्कटिक
 तत् सविकाटदेशादौ लिं स्त्रियां छोड् । मित्ता० चतु-
 रर्थाम् इनि । तदर्थे स्त्रियां ढोए ।

इक्कवाल उ० “वेत् करटके (१४७ १०) पनफरे (२,५,८,११)
 तु यहाः समस्ताः स्यादिकशालरति राज्यसुखाप्ति हेतुः”
 नोल० ता० उक्ते वर्षलग्नतः उक्तस्यानानामन्यतमस्थाने-
 रव्यादिशमस्तपद्माणां स्थितिहेतुके राजयोगमेदे ।

इक्कु० इत्यतेऽसौ भाषुर्यात् इक्कु० कसु । मधुररसयुते असि-
 पत्ते ज्ञनामस्थाते उक्ते । तद्देदगुणादिकमुक्तं भावम् ।
 इक्कुदीर्घं उक्तदः प्रोक्तस्थाभूमिरसोऽपि च । गुडमूलोऽसि-
 पत्तवच तथामधुरस्याते उक्तः । इक्कटोरत्तपित्तवाचल्यादृष्ट्याः
 कफप्रदाः । स्तादुपाकरसाः स्त्रिग्धागुरवोमूलवला हिमाः ।
 अथेत्युभेदाः “पौरुषं कोभीरुक्तवापि वंशकः शतपोरकः ।
 कानारसापसेत्युक्तं कारणेत्युः सूचिपत्तकः । नैपालोदीर्घप-
 त्तव नैपालोरोदीर्घकोशकत् । इत्येताजातयक्षेषां कथयामि
 गुणानपि । तत्र पौरुषं कोभीरुक्तव्योर्गुणाः वातपित्तप्रशमनोमधु-
 रोरसपाकयोः । सुशीतोद्दंहणोवल्यः पौरुषं कोभीरुक्तस्थाव-
 चय (कुणिया) कोशकतोगुणाः “कोशकारो गुरुः शीतोरक-
 पित्तवयाप्तः । अथ (काजला) कानारेत्युगुणाः कानारे-
 कुर्गुरुक्तव्यः लोप्तोद्दंहणः सरः । (बडौसा) वंशकगुणाः
 “दीर्घपोरः सुकठिनः सत्त्वारो वंशकः उक्तः । शतपोरकगुणाः
 “शतपर्वाभेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः । विशेषात्मि-

चिह्नच्च उक्तारः पवनापहः” सुन्तते तु कारणेत्युरित्यत
 कारणेत्युरिति पाठः इतोऽवशिष्टानां गुणात्मतोक्ता वयथा
 “कानारतापसाविच्छूबंशकातुकरौ गुणे । एवं गुणसु
 कारणेत्युः त वातप्रकोपयः । रुक्तीपत्तो नैपालो दीर्घपत्तकः । वातलाः कफपित्तवल्लाः उक्तवाया विदाहिनः”
 भाव० प्र० “वालयुवट्टेत्युगुणाः वालहल्लुः कफं कुर्या-
 न्वेदोमेहकरव उक्तः । युवा त वातहल्लवाहीवस्तीक्ष्णाच
 वाततुत् । रक्तपित्तहरोद्देशः उक्तहल्लवीयकत् । अथा-
 इन्द्रेन गुणभेदः मूले त मधुरोद्यर्थं अध्येति पित्तम्
 रुक्तः । अपेक्षित्युविज्ञेय इक्कु० सां लवण्योरसः ।
 अथ दलपीडितेत्युरसस्य गुणाः दलनिष्ठीडितस्येत्योरसः पि-
 त्ताक्षनाशनः । शर्करासमवीर्यः स्यादितिदाही कफप्रदः । अथ
 यन्त्रपीडितेत्युरस गुणाः मूलायजन्तुप्रयादिपीडिनान्वल-
 उक्तरात् । तक्ताहिदाही विद्यमी गुरुः स्याद्यान्त्विकोरसः ।
 अथ पर्युषितेत्युरसगुणाः रसः पर्युषितेनेटोऽवृक्षोवातापहो-
 गुरुर्विकफपित्तकरः शोषी भेदनवातिमूलवलः । अथ पक्से-
 उक्तरसस्य गुणाः इक्कोर्विकारास्तृह्लादमूलौपित्ताक्षनाशनाः ।
 गुरवोमधुरा वल्याः स्त्रिग्धा वातहराः उक्ततः । टप्पामोह-
 हराः वल्याता उक्तस्याविषहरिणः । अथ (कोला) फाणितस्य
 उक्तस्य गुणाः इक्कोरसस्य उक्तः । फाणितसंज्ञया । फाणितं गुरुभि-
 ष्टन्दिः उक्तस्य कफशुक्तव्यतः । वातपित्तशमान् हन्ति मूल-
 वस्त्रिविशेषधनम् । अथ मत्स्यगड्डाः (सारगुड़) (राष्ट्र) इति
 ख्याताया उक्तस्य गुणाः इक्कोरसोयः संपक्तोवनः किंचि-
 हृष्टविन्दिः । सन्यवत्सप्रन्तते यज्ञात् सत्स्यगड्डीति ततः
 उक्ततः । सत्स्यगड्डी भेदिनी वल्या उक्ती पित्तानिलापहा ।
 मधुरा उक्ती उक्ता रक्तदोषापहः उक्ततः । अथ
 (दिमे गुड़) गुडस्य उक्तस्य गुणाः इक्कोरसोयः
 सम्बक्तोजायतेत्योद्देशृद्धृदः । उक्त गुडोग्नेगुडेशे तु
 मत्स्यगड्डे गुडोमतः । गुडोग्नेगुडगुरुः स्त्रिग्धोवातवृ-
 मूलयोवनः । नातिपित्तहरो भेदः कफकमिवल्लप्रदः ।
 अथ नवपुरायगुडगुणाः गुडोनवः कफवासकास-
 क्रिमिहरोद्यनिकत् । पित्तवल्लो मधुरः स्त्रिग्धो वातवृ-
 उक्तप्रसादनः सुपुरायोर्धिकगुणो वृद्धैः पर्यतम
 उक्ततः । इव्यभेदेन शुक्तस्य गुडस्य गुणाः ज्ञेयामाशु
 विनिहन्ति सदादृक्षिण मित्तं निहन्ति च तदेव उक्तीत-
 कीभिः । शुरगुड्डा समं उक्तते वातप्रशेषसित्य दोषवृ-
 उक्तयकराय नमो गुडाय” (सांड) उक्तस्य गुणाः

खण्डन्त मधुरं दद्यं चक्रायं दद्यं हिमम् । वातपित्तहरं
स्त्रिग्रं वल्यं वातहरं परम् । (चिनि) सितायाः
वक्षणं गुणात् खण्डन्त सिकतारूपं हत्वेत शर्करा
सिता । सिता छमधुरा रुचा वातपित्तास्तदाहहृत् ।
मूर्च्छाच्छर्दिन्द्वयान् इनि सुशीता शुक्रारिणी । अथ
“(मिचरि) सितोपचयुषाः भवेत् पुष्पसिता शीता
रक्तपित्तहरी मता । सितोपचयनिमा लच्छी वातपित्तहरा
हिमा । शर्करा कर्द्यतोसारतद्वयाहरक्तपित्तहृत् ।
यथा यथैव नैमित्यं मधुरत्वं तथा तथा । ज्ञेहगौरव-
शैतानि सरत्वं च तथा तथा” इति भावम् इत्युवर्गः ।
एतत् प्रसङ्गात् सुश्रुते खण्डादिजातद्रव्याणामन्यद्रव्यजातशर्क-
रावाच्छ गुणा उक्ता यथा । “यो यो मत्प्रणिहिकाखण्ड-
शर्कराणां स्त्रो गुणः । तेन तेनेव निर्देशासौं प्रविशा-
यते गुणाः । सारस्तिता सुविमिता निच्छारा च यथा-
यथा । तथा तथा युष्मती विच्छेदा शर्करा दुर्धैः । मधु-
शर्करा उनम्बुद्धर्तीसारहरी रुचा केद्यो महादनी कवा
बमधुरा मधुरविपाका च । यवासशर्करा मधुरकवाया
तिक्षानुरसा ज्ञेश्वरो चरा चेति । यावत्यः शर्करा:
मोक्षाः सर्वा दाहप्रसाधनाः । रक्तपित्तप्रशमनाम्बुद्धिमू-
ख्यांत्रयापहाः । रुचं मधुकपुष्पोत्तं फालितं वातपित्त-
मत् । कफ्तुं मधुरं पाके कवायं वस्त्रिदूषयम्”
“भन्त्काना वितरति रुचं नेत्रुविदिः कदाऽपि
वन्द्वोऽ । श्रीफवज्ज्ञेषुदण्डय विप्राणां तु वर्लिमतः”
काचिकापु । “कुञ्जाग्निमित्यदण्डांच” देवी पु । इत्यो-
विकारः अण् । ऐक्षव शुड्डादौ लिं । “ऐक्षव शुड्ड-
वर्जितम्” स्मृतिः । इत्युच्चां भवनं ज्वेतं शाकटच्च शाक-
नच च या तद्वने ज्वेते । इत्युच्चां क्राया । इत्यु-
च्चायम् न । “इत्युच्चायानिवादिन्य” रुचः अत्र
आनिवादिन्य इति च्छेदः सिंहोऽत्युच्चां वनम् । अवन-
स्तित्वात् नित्यं अत्यम् इत्युवर्णम् । २कोभिलास्त्रे च
राजनि । ३इत्युच्चायम् [इत्युभेदे स्त्रायै करु । २इत्युच्चे
इत्युक्ते पु । इत्युपक्षारः स्थूला० करु । १इत्युत्स्त्रसादे (नडा)
इत्युकारण् पु । इत्योः कारण्डहृत् कारण्डोऽस्य । १काशदत्ते
२सञ्चित्ये (सुज) इत्युः कारण्डहृत् ३इत्युदण्डे च । “क्षिप्तं
पुरो न नम्त्वे मुङ्गरित्युकारणम्” माघः ।

इत्युकौय लिं । इत्यवः सन्त्यशिनु छ नद्वा० कुक् च । इत्यु-
क्ते देये तत्र भवः अण् विल० कस्य लुक् । ऐत्युकस्त्र
भवे लिं । स्त्रियां ढीप् ।

इत्युकुट्टक उ० इत्युन् कुट्टयति कुट्ट-शिल्पिनि कुन् दृत० । इत्यु-
क्तेदके युड्डकारके ल वीवलभेदे । [२काशदत्ते स्त्री भावम्
इत्युगन्ध्य उ० इत्योरिव गन्ध एकेदशावयवो यस्य । १कुट्टगोन्तुरे
इत्युगन्ध्या स्त्री इत्योर्गन्ध्य इत्य गन्धोऽस्याः । शुलविदार्थाम्,
इत्युज लिं० इत्योस्त्रियाज्ञायते लन-ड ५८० । इत्युविकारे
शुड्डादौ “फालितज्ञैव भत्यस्यां शुड्डः खण्डकमेव च ।
सिता सितोपवायै षड्भेदा इत्युजामताः । इत्युवन्दे
ष्टुदे तद्युग्मादिकस्त्रम् । [विशेषे २काशदत्ते च ।
इत्युत्तुल्या स्त्री इत्युग्मा तत्या पत्नादिना । (जनार) १धान्य-
इत्युदण्ड उ० इत्युदण्ड इव दण्डकारे दीर्घेत्रौ इत्युदिरथत्र स्त्री
इत्युदर्भा स्त्री इत्योरिव दीर्घवन्धोऽस्याः । लघुपत्निकायाम्
राजनि । [इत्युत्सुल्यजलवाहिनि नदीभेदे ।
इत्युदां स्त्री इत्युमिक्तुरसास्त्रादं ददाति जलेन दा-क ।
इत्युनेत्र न० इत्युनीयते सुनस्तपादनायारोप्तेनेन नो-इत्यु-
इत्योनेत्रमिव वा । इत्युनेत्राकारे तद्युवन्धौ ।
इत्युपत्र पु० इत्योः पत्रमिव पत्रमस्य । (जनार) धान्यभेदे ।
इत्युपाक उ० इत्योः पाकः पच्चमावोरसादिः । गुड्डादौ
इत्युप्र पु० इत्युरिव पूर्वते पृ-कर्मणि वज्रेकं तुल्यपत्रे नोदृ ।
ग्रहणके लक्षणां । इत्युनेत्रमिव वा । इत्युत्सुल्यशीर्षे काशदत्ते राजनि ।
इत्युभक्तिती स्त्री इत्युर्भक्तितो यथा जातिशाश्वकपूर्वपदनि-
षान्तत्वात् ढीपरनि । इत्युभक्त्यकच्चार्प्तां स्त्रियाम्
इत्युमती स्त्री इत्युः इत्युरसोऽत्यस्याम् नदां मत्पृष्ठी०
नदीभेदे “सीता चेत्युमती वेचा देविका च महाबदी”भा०
आ० दद्वा० [६८० । इत्युमूले २त्युपन्धौ न० ।
इत्युमूले उ० इत्योर्मूलं यन्धरिव मूलं यन्धर्येस्य । १वंशदत्ते ।
इत्युमेह उ० इत्युत्सुल्योमेहः । सुश्रुतोक्ते प्रभेदभेदे तद्वेदा
विश्वर्तिनिदानस्त्रियानिवादिनोक्ता यथा “दिवास्तप्त्यायामा-
चस्त्रप्रसक्तं” शीतस्त्रियस्त्रभूर्मद्याद्रवाद्यपानसेविनं पुरुषं
जानीयात्रमेही भविष्यतीति । तस्य चैवं प्रवृत्तस्त्रार्परपका
एव वातपित्तज्ञेश्वरो यदा मेदसा० सुर्वक्षयत्वेत्य शूल-
वाहिस्त्रोतांस्त्रुत्याधो गत्वा वस्ते मुखमान्वित्व निर्मिद्यन्ते
तदा प्रभेहान् जनयन्ति । तेषान् पूर्वं रूपार्थं इत्य-
पादत्वदाहः लिंगपित्तच्छिलगुहता गात्राणां मधुर-
गुलमूलता तन्ना सादः पिपासा दुर्गन्धय त्रासक्षालु
गच्छजिह्वादन्तेषु स्त्रोत्सर्जिर्जिह्वीभावः केशानां उद्दिश्य
नस्त्रानाम् । तवाविलप्रसूतमूलवक्ष्याः सर्वं एव सर्वं

दीपसम्भवाः सह पिङ्काभिः । तत्र कफादुदकेचुतुरा-
सिकताशनैर्वयपिटसान्द्रगुकफेनमेहाः दश साध्या दोष-
दूष्यात्यां समक्रियतात् । पित्ताचीजहरिद्राग्न्यारमञ्जि-
ठाशोणितमेहाः पट्याया दोषदूष्यात्यां विषमक्रिय-
त्वात् । वातात्पर्विसाचौद्दिसिमेहाव्यारोग्यतमा
महात्मयिकतात् । तत्र वातपित्तमेहोभिरन्वितः ज्ञेया
स्त्रेश्वरमेहान् जनयति वातकफशोणितमेहोभिरन्वितं
पित्तं पित्तप्रमेहान् । कफपित्तवसामञ्जमेहोभिरन्वितो
वायुव्यांतप्रमेहान् । तत्र श्वेतमवेदनहृष्टमेही मेहति
इच्छुरसत्त्वमिक्तमेही, सुरामेही सुराहत्यं, सर-
जम् सिकतात्प्रविंशं सिकतमेही श्वेतः सकफ चतुर्सं
श्वेतमेही, विशदं लवण्यात्प्रविंशं लवणमेही, हृष्टरोगा पिट-
रसत्त्वं पित्तमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रत्त्वं
शुक्रमेही ज्ञोक्तं ज्ञोक्तं फेनमेही मेहति । अत चर्द्दं
पित्तनिमित्तान्वच्यामः । सफेनमन्त्रं नीलं नीलमेही मेहति
वदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही, अच्छरसग्न्यमन्त्रमेही, सुत
क्षारप्रतिभं क्षारमेही, मञ्जिठोदकप्रकाशं मञ्जिठमेही ।
शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति । अत जड़ीं वात-
निमित्तान्वच्यामः । सर्पिः प्रकाशं सर्पिमेही मेहति
वसाप्रकाशं वसामेही, चौद्दिरसवर्णं चौद्दिमेही, सत्तमात्मान-
वद्दुपद्वद्दं हसिमेही मेहति । मञ्जिकोपसर्पणमालसं
मांषोपचयः प्रतिश्वायः शैथिल्यात्तेचकाविप्राकाः कफप्र-
सिकच्छिन्निद्राकासान्नासाक्षेति ज्ञेयानामुपद्रवाः । हृष्ट-
चयोरवदरणं वसिमेहो भेदतोदो हृष्टद्युलमन्दोकाज्वरा-
तोग्यारोचका वस्थुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा
निद्रानाशः पारद्धुरोगः पीतविष्युत्वेनेतत्वज्ञेति पंचि-
कानाम् । हृष्टहो लौख्यमन्द्रा रूपमः कमः ज्ञुलं षड्ह-
पुरोपत्तव्वेति वातजानाम् । एवमेते विंशतिः प्रमेहाः
शोपद्रवा व्याख्याताः । तत्र वसामेहोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
त्रिमिर्देवैश्वानुगतधातोः प्रमेहिण्यो दश पिडका जायन्ते ।
तद्यथा । शराविका सर्पिका कच्छपिका जालिनी विनता
प्रज्ञिणी मधुरिका अलजी विदारिका विद्रिका चेति ।
शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका । गौरसर्प-
संस्थाना तद्यमात्रा च सर्पी । बदाहा कूर्मसंस्थाना
ज्ञेया कच्छपिका बधैः । जालिनी तीव्रदाहा त मांस-
जालसमावृता । महती पिडका नीला पिडका विनता
स्फुरा । अहत्यत्प्राचिता ज्ञेया पिडका सा तु उच्चिणी ।
अस्त्ररससंस्थाना ज्ञेया सा तु मस्तिष्ठा । रक्तासिता

स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् । विदारी कन्दवहृत्ता
कठिना च विदारिका । विद्रिकेष्वच्छयेवुक्ता ज्ञेया विद्रिका
बधैः । ये यन्मयाः सृष्टा मेहात्मेष्वमेतास्तु तत्कृताः ।
एदे हृष्ट शिरस्य स्तुष्टे मर्मणिः ज्ञेयिताः । शोप-
द्रवा हृष्टवस्य पिडकाः परिवर्जयेत् । लृत्वं शरीरं
निष्ठोद्य मेहोमञ्जवसायुतः । अधः प्रकमते वायुस्तेना-
साध्यास्तु वातजाः । प्रमेहपूर्वं रूपायामाकर्तिर्यत्वं दृश्यते ।
किञ्चित्ताप्यविधिकं भूतं तं प्रमेहिण्यमादिशेत् । अतस्मान्य-
र्जानि वा यस्मिन् पूर्वं रूपायामादिशेत् । प्रष्टस्त्रूतमल्यं
तं प्रमेहिण्यमादिशेत् । पिडकायोद्धितं गाढस्त्रूत-
स्त्रूपद्रवैः । मधुमेहिण्यमादिशेते स चासाध्यः प्रकीर्तिः ।
स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति । आसनादृ-
त्यात् श्वासं, श्वासात् स्त्रूतमिच्छति । यथाहि वस्त्रानां पञ्चा-
नामास्त्रकर्त्त्वपर्कर्त्तव्यतेन संयोगविशेष्य श्वसनव्युक्तपिलकपो-
तमेचकादीनाम् वर्षानामनेकेवास्त्रपत्तिर्भवति । एवमेव दो-
षद्वात्मलाहारविशेषेषोत्कर्त्त्वपर्कर्त्तव्यतेन संयोगविशेष्य ।
भवति चात्र । सर्वेष प्रमेहात्मुक्ते वालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायानि तदाऽवाध्या भवन्ति हि "तत्रैव चिकित्सा-
सास्थाने सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण हैविध्यसुक्तम् ।
यथा "हौ प्रमेहौ संहजोऽप्यनिमित्तश्च भवतः तत्र
संहजोमात्रप्रविष्टवीजदोषकृतः । अहिताहारजोऽप्यनि-
मित्तः । तयोः पूर्वेषोपदृतः क्षयोरुक्तोऽत्याशी पिपासुर्भूयं
परिसरणशीलत्वं भवति उत्तरेण स्यूचोवहाशी ज्ञिग्धैः-
श्वासनस्त्रैमायेणेति" "तत्रोदकमेहिनं पारिजात-
कषायं पाययेत् इतु मेहिनं वैजयली कवायम्" च सुनु-
इच्छुयन्त्र न० इच्छोनिष्ठोङ्नं यन्मम् शा०त० । इच्छुनिष्ठोङ्ने
दन्ते (महाशाल) "गोकुरे कन्दुशालायां तैलयन्तेषु-
यन्मयोः । अमीमांसानि शौचानि" सृष्टिः ।
इच्छुयोनि श० इच्छोरिव योनिर्यस्य । पुरुषोंके इच्छौ राजनि ।
इच्छुरु पु० इच्छौ-क्षुरच् । १कोलिकाइच्छौ (कुलेखारा)
रत्ना०२गोकुरे (गोखुरी) इच्छौ च शद्वारत्ना० ४काशे
राजनि० । संज्ञायां करु । १कोकिकाइच्छौ । २काशट्टणे
इस्त्रूलशरे च राजनि० ।
इच्छुरस उ० इच्छौ० रस इच्छौ यस्य । 'नहा०' इति इत्याते
काशे इत्यमेहे० 'काशःकाशेचुरुहिष्टः स लग्नादिल्लासस्तथा० ।
इच्छुयिकेचुग्न्या च तथा पोटगलः सृष्टः० । काशः-
स्यान्धुरसितः स्खादुपाको हिमः सरः० । मूलकच्छार्म-
रीदाहक्यपित्तामरोगहृत०" भाव०प्र० । ईत० ।

रथाः रसे पु० । तस्य गुच्छादिकमिकुशन्दे उक्तम् ।
इक्षुरसकाथ उ० इक्षुरसस्य काथः पाकमेदः । फाशितादौ ।
इक्षुवस्त्री(लौ) स्त्री इक्षुरिव सुखादा वज्ञो वज्ञरो या चता ।
क्षीरविदार्थ्याम् । (क्षीरकन्द) । राजनि०
इक्षुवांलिका स्त्री इक्षुरिव बलति वल-एवुल् । (तालभा-
खना) इतिख्याते १४३२ २काशे च ।
इक्षुवाटी स्त्री इक्षोर्वटीव । पुण्ड्र के इक्षौ राजनि० ।
ईत० २इक्षुपाटकवेत्रे । स्वार्थं कन् । उभयत्र ।
इक्षुविकार उ० ईत० २इक्षुनशद्दर्शिते पठ्विभे गुड्हादौ
इक्षुवेष्टन उ० इक्षोरिव वेष्टनमस्तु । भद्रसज्जे । “भद्रसज्जः घरो-
वाततेजन स्विकृवेष्टनः । सुझाद्यं तु सधुरं तुवरं शिशिरं
तथा । कम्मास्त्रदाहृत्यापार्चिमूलवस्त्रविरोगहृत् । दोष-
त्वयहरसणं मेषवास्त्रपयुच्यते” भावम् ।
इक्षुशर उ० इक्षुरिव इशाति इ-बच् । ४काशमेदे तद्वने
हि गन्तुर्गावक्ततेईट्वात् तसेचुपत् हिंसकत्वम् ।
इक्षुशाकट न० इक्षूयां भवनं ज्वेतम् इक्षु+शाकदच् ।
(दोकल्प) इति ख्याते इक्षुभवनयोन्ये ज्वेत्रे । तदथे
शाकिनच् । इक्षुशाकिनशन्दे इयत्वायन्ते न० ।
इक्षुसमुद्र उ० इक्षुरवस्त्रादूदकः समुद्रः । सुष्ठुभेदे । “लवयेक्षुसुरा-
वर्पिर्देविङ्गभजलानकाः” पुराण० तत्स्यलभु सिंशि०
उक्तम् । “भूमेरईं चाररसिक्षो इक्षुस्यं जम्बुहीपं प्राङ्गरा-
चार्यवर्याः । चाइँन्यस्त्रिन् हीपष्टकस्य याम्ये, चारक्षी-
राद्यमुखीनां निवेशः” “दमोद्रतस्येक्षुरसस्य तत्त्वान्वद्यास
च खादुजवस्य चान्ते” ।
इक्षुसार उ० ईत० २४३२ २काशे च ।
फाशितादौ ।
इक्षाकुं पु० इक्षुमिक्षामाकरोति इक्षु+आ+क्ष-हु । १कटुतु-
म्बग्राम० २स्त्रीवंश्ये आदिराजे च । “यस्येक्षाकुरुपत्रते”
प०१०१, ई०४ । स च वैस्तवमनोः पुत्रः । “मनोर्वैवस्त्रत-
स्यासन् पुत्रा वै नन् सत्तमाः । इक्षाकुरुपत्रे नाभागोष्ट्युः
शर्यातिरेव च । नरिष्यः प्रांशुष्ठास्ते नाभागारिष्टसप्तमाः
करुषय षष्ठ्युपत्रय नवैते भरतर्षभै” । ॥ “इक्षाकुरुपत्रे उदाह-
यादोमध्यदेशमवाप्तवान्” इरिवं० १०४० ॥ “तसोत्पत्तिप्रका-
रत्वत्रैऽक्षः च उपतस्य मनोः पुत्रेक्षाकुरुभवत्ततः” । “तस्य
पुत्रगतं आसोदिक्षाक्षीर्मूरिदिक्षिणम् । तेषां ज्येष्ठो
विक्षिण्यु विक्षितादयोधिनाम्” “इक्षाकुस्तु विक्षिं वै
अट्कायामयादिश्वत्” हरिं० । इक्षाकोरपत्रम् । अण्
दिग्दिः० निं० । ऐक्षाकलादपत्ये बड्डवृत्तस्य लुक् इक्षाकरः ।
“इक्षाकुरुक्षां उरापैर्वेचे” “गतितयसामिक्षाकूणामिदं हि

कुलव्रतम्” “इच्छाकुभिः युग्मयतरीक्षतानि” इति च रघुः।
इच्छारि यु० इच्छुरिव समन्वाटच्छति आ+च्छ-इन् । काश-
द्वये । [इच्छुरिवाचति अल-खुण् वा । काशद्वये भावम् ।
इच्छालिका स्तो इच्छामाजिरिव कायति प्रकाशते कै क-
इच्छ गतौ भादि० पर० सक० सेट् । इसति ऐच्छीत् ।
इच्छ ईच्छतः । एच्छिता एच्छिष्यति ऐच्छिष्यत् ।
इच्छ गतौ इदित् भादि० पर० सक० सेट् । इच्छति ऐच्छीत् ।
इच्छाम्-बभूत-चास-चकार । इच्छिष्यति । इच्छिता
ऐच्छिष्यत् । प्रेहन् प्रेहितम् प्रेहणम् ।
इग गतौ इदित् भादि० पर० सक० सेट् । इहति ऐहीत् ।
इच्छिष्यत् । इच्छितम् । ‘त्वया स्फटसिद् विद्वं यज्ञेऽ-
यज्ञ नेत्रति’ भा० व० ४२८० । तस्यात्मनेयदित्यमपि
“योवतिष्ठति नेत्रते” यथा दोषोनिपातस्यो नेत्रते
सोपमा स्फृता” गीता । अब सन्दनमात्मपरतायाम-
इकर्म कत्वम् । शिव-इच्छयति चालयतीति प्रेरय-
तीति वायः । उद्भू-प्रेरणे “शुनमझासदिङ्ग्य” च० ४,-
५७ ५७, । सम्+सम्यक् चालने । “पुष्करिणीं समिहृयति
सर्वतः” च० ४, ७, ७,
इड़ूः अध्ययने अधिपूर्वे एव छित् चदा० चात्मा० सक० अनिट् ।
अधीते अधीयोत अध्यै०-अध्यगी० । “अधिजगे, अध्यै-
ष्टत-अध्यगीष्यत “योऽधीते शक्तिओऽन्वहम्” सृतिः ।
“नाधीयोत कदाचन” मतुः । “अध्यै० नेदांस्त्रिदयानवृष्ट”
भट्टः शान्त् अधीयानः । अङ्गक्रिष्ण कर्त्तरि शह
अधीयन् “अधीयद्वात्मविदिदां धारयन् मस्तकिव्रतम्”
भट्टः अध्येतव्यम् “श्रोतव्यमिह शूद्रे च नाध्येतव्यं कदा-
चन” । “साधाय्यायोऽध्येतव्यः” श्रुतिः । अध्ययनीयम् ।
अध्येयः “वेदएव सदाऽध्येयः” श्रुतिः । अध्येता । अधीतः
“अधीतेवेदप्रेदाङ्गले न” वेदन्त सा० । ज्ञानार्थवात् कर्त्तरि क
अधीतः “अधीते शतसाहस्रम्” सृतिः “अधीतिः “अ-
धीतिबोधाचरणमचारणैः” नैव० । अध्येष्यमाणः ।
“योत्तापोऽध्येष्यमाणस्य आचमेत् प्रयतोऽपि सन्” मतुः
भावे अधीतम् । अधीतमनेन इनि अधीतीति । “त्वयुत-
रासङ्गतीमधीतिनोम्” कुमा० अधीत्वा “अनधीत्वं दिजोवे-
दान् योऽन्यत्र कुरते अमम्” सृतिः । “अधीत्वं चतुरोवे-
दान्” उरा० । अध्ययनम् । “अध्ययनेनाविप्रकटः” पा० ।
“सन्तारङ्गवैरध्ययनं विनापि” भयुरा० अध्यायः “साध्या-
योऽध्येतव्यः” श्रुतिः शिव-अध्यापयति “अद्वर्षं ब्राह्मण-
सुपनयोत तमध्यापयोत्” श्रुतिः अध्यापिपत् अध्यजिगपत्

“अध्यापयासास पितृन्” मतुः णिच्-सन् । अध्यापि-
पविष्टि-ते अविजिगापविष्टि-ते केवलात् सन् । अवि-
जिगंसते । अध्यापकः अध्यापकश्चद्दे उदा० अध्यापितः
“अध्यापितस्योश्नसापि नीतिस्” कुमा० । “भृतका-
ध्यापको यथा भृतकाध्यापितस्था” मतुः ।

इङ्गि उ० इगि भावे घञ् । १चलने कम्बे २इङ्गिते च ।
कर्त्तरि अच् । ३जङ्गमे “लया स्फटभिद् सर्वं यज्ञेहं यज्ञ
नेऽग्रति” भा० व० ४२च् । ४अङ्गिते च लिं० मेदि० ।

इङ्गिन न० इगि भावे ल्युट् । १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च ।
णिच्-ल्युट् । ४चलने । “उपांशुसवनस्यानिङ्गनशुतेः”
कात्या० १०'१,६, यतउपांशुसवनस्यानिङ्गनभज्ञानम्
अथते “अनिङ्ग्रमानानि हुरे आत्मीयसवनात्”
श्रुतिः । कर्क० । युच् इङ्गिना घत्व स्तो ।

इङ्गिं(ड)ल उ० इगि-इलच् वा लस्य डः । इङ्गुदृष्टे । “वी-
रणद्वन्मिश्रमङ्गिङ्गपुटे न जुहोति” श्रुतिः ।

इङ्गित न० इगि-भावे क्त । १चलने २हङ्गतभावावेदके वेदा
विशेषे “इङ्गितं हङ्गतो भावः इति” सज्जनोक्ते ३हङ्गय-
स्ये भावे । “अग्रृहसङ्गावभितीङ्गितज्ञया” कुमा० “बाह्यै
विभावयेज्ञिन्हैर्भावमन्तर्गतं व्याप्तम् । खररण्हैङ्गिता
कार्त्तेच्चुपा चेष्टितेन च” मतुना तस्य अन्तर्गतभावा
वेदकत्वस्त्रक्तम् । “तत्र स्त्रो गङ्गादादिः, वर्णोऽस्माभाविकः
इङ्गितं स्ते देवपथुरोमञ्चादिः” व्यव० ३८० । “स
विद्यादस्य क्वानि निगृदेङ्गितचेष्टिः” आकारभिङ्गितं
चेष्टां भृशेषु च चिकीर्षितस्” “इङ्गिताकारचेष्टा-
च्चं शुचिं दत्रं कुलोऽग्रम्” मतुः । “तस्य संटृप्तमन्तर्गत-
गूढाकारेङ्गितस्य च” रघुः । कर्त्तरि क्त ४चित्तिते लिं० ।

इङ्गि उ० इङ्गित चबल्यानेन इगि-उण् । रोगे ।

इङ्गुद उ० इङ्गः रोगस्त्रम् द्यति दो॒क । १तापसतरौ
“इङ्गुदः कुभूतादिपहृष्टविषकमीन् । हन्त्य-
ष्टः चिवतशूद्धस्तिकक्तः कुपाकशान्” भा० प० । गौरा०
जीप् इङ्गुदीव्यत्यत् स्तो । “ताइङ्गुदीक्षेहङ्गतप्रदोपम्” रघुः
तस्माः फलस्त्रृच्छादिन० न लुक् । ऐङ्गुदं तत्पत्ते न० ।
अस्याः पर्यायदारा लक्षणं दर्शते । हिङ्गुपत्रता विष-
हारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकरुदकता शूति-
गम्बिता क्रोटुफलत्वम् । २ज्योतिष्ठती॒द्यते उ० रत्नमा० ।
इङ्गे॒ज उ० इङ्गपते भोगार्थम् इगि-रन् इङ्गः लग्न॑देश्वत्त ल
जायते जन-ह अलुक् समा० । लग्न॑स्यजने । “पूर्वान्नाये
त्रवश्वतं भङ्गीतिः प्रकीर्तिः । फिरङ्गभापया भन्ना-

स्तो यां संसाधनात् कलौ । अधिपामगङ्गलानाञ्च संपा-
मेष्वपराजिताः । इङ्गे॒जाः नवपट्यज्ञ लग्न॑जावापि
भाविनः” मेहत० २३प्रकाशे ।

इच्छक उ० इच्छा+वस्त्रत्वेत्यर्थं अच् इच्छंकमिव रसोऽस्य
कप् । (टावाचेवु) इति ख्याते १४३८े । अस्त्रत्वे अच्
खायै कन् । २४च्छायुक्ते लिं० ।

इच्छा स्त्री इष-भावे य । इदं मे भूयादिति वेदानादिभते
मनोधर्ममेदे सुखतस्याधनविषयचित्तहत्तौ न्यायमते,
सुखादिज्ञानेन तत्साधनतज्ञानेन च ज्ञायमाने इदं मे
भूयादित्येवं रूपे आवधम्भै॒२यभिज्ञापे च । “आत्मजन्या
भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् क्षतिः । क्षतिजन्या
भवेत्तेषा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” न्यायविज्ञानः ।
“कामः संकल्पोनिचित्तसा अङ्गाऽशङ्गा इतिराष्ट्रि
द्रींधीभीरित्येवत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः मनोधर्मस्त-
मिति सांख्यवेदान्तिनः । “विगतेच्छाभयक्तोधाः” गीता
“जन्मनि क्लेशवद्वत्तं किं न दुःखमतः परम् इच्छासं-
पद्यतो नाक्षित्रयत्वेच्छा न निकर्त्तते” हिता० । “नीतो रात्रिः
क्षणादृव भया सर्वं भिक्ष्वारत्यैर्या” मेष० । “महीं महे-
च्छः परिक्रीयै॒स्त्रौ” “विषमष्टुतं कचिद्वेदवृत्तं
वा विषमीश्वरेच्छया” रघुः । “योऽहिंस्कानि भूतानि हिन-
स्यामहुत्येच्छया” “देवदत्तं पतिर्भायैर्या विन्दते नेच्छयात्मनः”
“बृक्षं गृह्णात्वां वासादिव्यामिच्छयात्मनः” इति च मतुः ।
“स्ते च्छया विभजेत् सुतान्” दायभा० स्तृतिः । सा च हि-
विधाफलोपायरूपविषयमेदात् यथाह भाषा० “सुखनु
जगतामेद काम्यं भर्मेण जन्यते । अधम्भै॒जन्यं दुःखं स्तात्
प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुखते सुखे चेच्छा तज्ज्ञाना-
देव जायते । इच्छात् तदपाये सादिदोपायत्वधीर्यदि ।
चिकीर्षा छतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तदेतः
छतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् । बलवृद्धिद्वेष्टत्वमतिः
स्तात् प्रतिबन्धिका । तदेत्वत्ववृद्धेत् देत्वत्वं कस्यचि-
न्नते” । व्याख्यातं च सुक्ता० । “इच्छा हि फलवि-
षयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु हुस्तु दुःखाभावत् ।
तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः
पुरुषार्थं इति तज्ज्ञानात् । इतरेच्छानधीनेच्छा-
विषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीटसाधनतज्ञानं
कारणम् । छतिसाध्यत्वप्रकारिका छतिसाध्यक्रियाविष-
यिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कथा साधयामीति तदत्तमवावृ ।

चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिटसाधनताज्ञानम्
कारणम् । अतएव उच्चां कृतिसाध्यताज्ञानभावात् चि-
कीर्षा । बलवदिति बलवद्दितिसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्ध-
कम् । अतो मधुविषसंप्रकृतात्मभोजने न चिकीर्षा । बलवद्द-
हेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । कस्यचिन्नत इति । बलवद-
निष्ठाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः । कृतिसाध्यताज्ञानादि-
भावो बलवदनिष्ठाधनताज्ञानशून्यस्य बलवदनिष्ठाजनकत्व-
ज्ञानं विनापि चिकीर्षयां विलम्बाभावात् कस्यचिन्नत
इत्यस्तरसो इर्थितः” ।

विष्टतमेतत् दिनक० यथा “तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फ-
लज्ञानस्य फलेक्षां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थः संभवतोति
हुखं दुःखाभाव उपर्याहः संभवतोत्यर्थः । ननु यज्-
ज्ञात् सदित्यादेः स्वविषयज्ञानजन्ये क्षाविषयत्वमर्थस्त-
था चोपायेऽतिव्याप्तिः वस्तापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञान-
जन्ये क्षाविषयत्वात् अत आह । इतरेच्चेति” ।

अत रेत्तरेक्षामादायात्तिव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयेच्छायां
जन्यत्वं विशेषणीयम् । असम्भववारणाय आदोच्छायामपि
जन्यत्वं विशेषणीयम् । भवति च हुखेच्छायाः इतरविषय-
केच्छानधीनत्वम् उपायेच्छायाय फलेक्षाधीनत्वम् । इट-
साधनस्य फलेक्षाधोनेच्छाविषयत्वात् न तत्र लक्षणमप्तम् ।
पुरुषानरीयेच्छामादायात्तिव्याप्तिवारणाय समवायद्यवर्षटित
सामानाधिकरणं निवेशनोयम् वस्तुतः स्वसमवायिसम-
गेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वत्वासंभवज्ञाया जन्ये च्छ-
याविषयत्वं तत्त्वम् स्वपदमिच्छापरम् इत्यन्यत्र विक्षरः ।
तत्वेदं बोध्य फलेक्षायां कारणं यत्र हुखज्ञानसुक्तं तत्
आरणात्तिव्यादिष्ठाधारणम् । प्रत्यक्ष्ये प्रत्यक्षं प्रति-
विषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेवर्त्तमानत्वे एव
तत्सम्बन्धेन वर्तमानस्य हुखस्य विद्यत्वात् सिद्धे च इच्छा
विरहात् न तदिष्यकेच्छासम्भव इति च्छचित् चैतत्
क्षणादक्षिणोपस्थारयोः” यथा । “हुखाद्रागः” का०
स्व० । “स्वच्छन्दनविनितासेवनजन्मनः हुखादुक्षरो-
क्षरं तत्कातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा जायते”
उप० “तन्मयत्वात्” स्व० विषयायासङ्क्लजनितो दृढतरः सङ्क्ल-
रविषेषस्तत्वम् तदशात् कामादरस्य कामिनोमल-
भमानस्य सर्वत्र कामिनोदर्शनम्” उप० । “तन्मयत्वे तत्-
प्रकाशो बाद्याभ्यन्तरतत्त्वादा” इत्यन्यत्राप्यक्तम् । अत्र सं-
स्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्तेः संस्कारसाध्यस्तिद्वारैव
संस्कारस्य हेतुत्वमवसीयते । कृचिद्दृष्ट्यग्नात् कृचित्

जातिभेदवशात् इच्छासम्भवः तदप्यक्तम् तत्रैव “च्छदात्”
“जातिविशेषात्” स्व० । यद्यप्यद्वं साधारणं कारणं
तथापि कृचिद्साधारणकारणतामनुभवति शैशवे तत्त्वज्ञान-
नहुभूतकामिनोसेवनसुखस्यापि योवनोद्ग्रेदे कामिनोरागः”
उप० । न च तत्रापि अद्यप्रस्तृतबालकस्य स्वत्वमस्तु
किमहृष्य साधारणकारणस्यासाधारणकारणताकल्पने
नेति चेत् तत्कल्पनेऽपि तत्र जीवनादस्येव अत्रापि
च्छद्विषेषस्य वोद्घोषकस्यानीयतया अवश्यकत्वनीयत्वे
तस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । पदार्थभेदे जातिभेदकृत
एव रागः । यथा मनुष्यजातीतानामद्वदौ रागः मृग-
जातीयानां लृणादौ, कर्मजातीयानां करणकादौ,
शूकरादेविंशत्तादौ रागेत्पतिः । तथा च विषयविशेष-
रागं प्रति जातिविशेष एव कारणतया कल्पनीयः । त-
त्वापि जातिविशेषोत्पादकतयादस्यकारणत्वे इपि जाति-
विशेषस्य कारणत्वमस्त्वे व तमनुत्पाद्यादस्यकारणत्वादिति
वोध्यम् हुखं मे मूर्यादिति दुःखं मे मा भूयादित्वेवं रूपः
हुखदुःखाभिवाप्तः ।

उपायेच्छां प्रति तु इटसाधनताज्ञानं हेतुः । भवति च
पाके भोजनसाधनतया, भोजने च कुचिद्विनिसाधनतया
ज्ञानात् इच्छा । तदुक्ते खिवाक्षयन्त याको जायताम्
इत्येवं रूपम् । सेयमिच्छा ज्ञानकृत्यादित्वत् सविषया
तद्विषयत्वे द्विविधः बाधितावाधितभेदात् । यत्र इट-
साधने वस्तुनि इटसाधनत्वज्ञानादिच्छेदासा सुद्विषयिणी
यत्र त अनिष्टसाधने वस्तुनि इटसाधनत्वं भस्त्रजा
अस्विषयिणी । सा च प्राण्यमालसाधारणी रेत्वचेतेच्छा
त्वं सदा सुहिषयिणी तस्या बाधितपदार्थविषयकत्वाभावादेव
तथात्वम् तेन तस्या निष्पत्तेन इटसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभा-
वेऽपि न ज्ञतिः । योगिनां त प्राकाश्यकामावसायि-
तारूपैश्चर्योयगात् कामादुसारिणेव विषयाभवनीति
नास्विषयिणीति भेदः यथोक्तं सां कौ० । “प्राकाश्य
मिच्छानभिधातः यतो भूमावृन्जाति निष्पत्तियथोदके ।
कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता । यथाऽस्य सङ्कल्पो
भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया
निष्पत्तवस्तुविधीयन्ते योगिनान्तु निष्पत्तेव्याः पदार्थाः
निश्चयम्” । निष्पत्तेव्यनिष्पत्तयश्वदौ काम्यकामावृप-
लक्षयतः तथा च यथाकामं तेषां विषया भवनीति
न अस्विषयकत्वं तेजां कामानामिति विषेच्छम् । इयमिच्छा

मृदुत्तौ हेतुः इच्छाया वाधितविपयकत्वे प्रष्टसिर्विष-
वादिनो गदन्तरं फलज्ञभाभावेन तस्माः विसंवादित्वात् ।
सहितविकत्वे संवादिन्येवेति भेदः तथा च ग्राहि-
मात्राणां प्रट्टी इच्छा हैतर्नेवरस्य प्रदत्तौ तस्मा-
नित्यत्वात् । गवादीनामपि हरितवृण दर्शनादिना जाय-
भाग्यायाः प्रट्टेष्वदनभात् तत्कारणमिक्त्रास्तीत्यनुभीयते
एवांस्तु भेदः तेषां वस्तुः सदसहितेष्वन्यतया-
इविषयेष्वीच्छा जायते । सियमिक्त्रा सुबन्नोत्तरविहित
काम्यच्युत्तरादिना वादुत्तरविहितसनादिना च वाच्या ।
तत्र सुत्रकांग्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ काम्य-
कादिशाच्या, पिपासा दुभुजा लिङ्गा इत्यादौ सन्-
वाच्या । सर्वत्र च इट्टाधनज्ञानादेव तत्तत्त्विषयेषु
इच्छा जायते सनुप्रव्यवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव
किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि
कृतिशाध्यत्वप्रकारके च्छा चिकीर्षी पाकः ज्ञायां साध्यता-
निकारिका । तत्र च कृतिशाध्यत्वज्ञानं कारणमिति
गुरुः तेन एटिज्ञादौ कृतिशाध्यत्वाभावेन न तत्र
चिकीर्षी । कृतिशाध्येष्वाधनलज्जानं बलवदनिष्ठातुविभि-
त्तज्ञानश्च देहरिति नैवायिकाः । तेन छथाजलताड-
भादो कृतिशाध्यत्वपर्येष्वपि न चिकीर्षी तत्र इट्टाधनत्व-
परहाज्ञात् । विषमित्रिताद्वादैरिदृष्टवाधनत्वपर्येष्वपि बल-
वदनिष्ठाधनत्वपरहाच चिकीर्षी । तदेतद् सुका० उक्तं
तज्ज प्राक् दर्शितं तत्त्वदिनकरीशेषो यथा ।

“न तु ज्ञातिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकिर्षां प्रति हैतुर्वे
भानाभावः । तद्वार्षविद्विशेषकोषाध्यताज्ञानस्य
तद्वर्षप्रकारकेषां प्रति हैतुरायाः कृमलाभुजिसाध्यपा-
क्षेत्रावच्छविशेषकोषाध्यताज्ञानाहेतु चिकीर्षायाः
उम्भवादिति चेत् यत्र ज्ञातिसाध्यपाक्षेत्रेनेषाध्यतन्त्रं
न उत्त्वोत्तमपि तु युद्धपाक्षेत्रेन ज्ञातिसाध्यतन्त्रे युद्धपाक्षेत्रे-
एषाध्यतन्त्रं च उत्त्वोत्तमं तत्पादिति पाक्षेत्रपरगृहस्ते राज्याविक-
तया तदल्लोरेषेम चिकीर्षायाः चाप्यावश्यकत्वेन तत्त्विर्वाहाय
ज्ञातिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येषु हैतुरायाः चावश्यकत्वात् ।
अथ ज्ञातिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेय इष्टारादौ
चिकीर्षात्वपादात् ज्ञातिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति-
हैतुर्वेभानाभावद्वाति चेत् ज्ञातिसाध्यत्वाभाव तद्वाप्य-
तद्वच्छेदक्षम्यस्तानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनामेत्याः ज्ञ-
ातिसाध्यताज्ञानस्य हैतुर्वेभावद्वात् । इष्टाध्यताज्ञान-
सिदिति । अन्यदा निष्फलत्वानेऽपि चैत्यवन्दनादौ

चिकीर्षापत्रिति भावः । अत्रैद्योध्यम् । पाकविशेष्य-
बोद्धाधनताज्ञानस्य कार्यं तावच्छेदकं म लक्षिताध्यपाक-
गोचर चिकीर्षात्मकं लक्षिताध्यप्रकारकल्पिते ग्रन्थोजनवि-
रहात् पाकोजायतामितीक्ष्णाया असंयहापत्तेच
किंतु पाकतायाच्चक्षुष्टुलिपिशेष्यकेच्छात्मकं पाकसाध्यं
सुखं जायतामितीक्ष्णायां व्यभिचारवारणाय सुखेति ।
इत्याधनतेष्वैक्ष्ण खद्यपत्ती विशेष्यम् । तेनेच्छा-
ज्ञानमूल्यकावेदपि चिकीर्षानिर्वाहृति । अतरेत लक्षिताध्य-
ताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवहिंदेति । हिंदे विवर-
यमूर्तं हेतुत्वं इत्येत्याज्ञानात्, सर्पादो तत्प्राधनता
भानात् । हेतु बलवहिंदे जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति ।
नहु बलवहिंदे विवियसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चै-
त्यागम्यागमनजन्मनरके यदा बलवान् हेतुतदा भैस्य
तादृशहेतुमूल्यस्यागम्यानमने तादृशमरकांधनत्वज्ञान-
वतहेत्काप्रदक्ष्योरतुपरतितः । एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे
तादृशहेतुपरत्वेषि । न च तदकालीनतत्मुर्व्यवेक्षणं प्रति-
मृदत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्मुर्व्यवेक्षणद्विट्टनकात्प-
ञ्जानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पते । यत्पुरुषस्य यदा न कापि
हेतुकालपुरुषान्तर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याक-
स्पनाच तत्वं तादृशप्रतिबन्धकाप्रतिविरतत्त्वतदभावहृष्पका-
रणस्याभावात् प्रट्टत्वहुपरपत्रिति वाच्यम् यदपुरु-
षस्य यदा इत्यागम्यागमनजन्मनरके बलवहिंदे वैक्षणी तदपुरु-
षस्य तत्वे च्छालुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्त्वहृष्पक वीथतत्का-
लीनेक्षाया अप्रसिद्धाग्रा तदपुरुषतत्का उन्मादेन
तादृशकार्यकारणभावसाभावेन तत्वं तदपुरुषीयाग-
म्यागमनगोचरेक्षालुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति
वेद्य तदर्भप्रकारकहेतुविशेषस्य तदपुरुषीक्षणक
त्वज्ञानस्य तत्वं प्रतिबन्धकत्वं नेत्रोक्ताप्य यभावात् ।
तदर्भप्रकारकहेतुतत्त्वतादृशेक्षाया तादृशहेतुभावः, ता-
दृशहेतुओक्तरत्त्वो चैक्ष्णायां तदपुरुषतत्कालकर्त्तानभावः
भावारणम् । यत्पुरुषेष्वैति । पाकादिग्रं चरेक्षायां
बलवहिंदे विवियसाधनत्वज्ञानन्मयः पाकगोचरोदेषः
प्रतिविवर्यकः पूर्वोक्तमतिवन्धकत्वहृष्पकत्वाग्मेष्यदा बाष-
पादिति भावः यस्म बोक्तव्यसुखोक्तदुःखजनकमेकस्तिवृ-
कम्मणि गृहीतं तत्वं सम्पत्तिविवर्यस्य इवेक्षादेष्योरतु-
पत्ते खल्वाते तत्वं कार्यकाले देष्याभावस्य सच्च नेत्रो-
पादापत्तिः । न च यत्वं बलवहिंदसाधनत्वज्ञानेन हृ-
तीयज्ञेषे देष्योजनित इत्यरक्षणे इक्षोत्पादापत्तिविवर-

पीति वाच्यस् । तत्रेकोलाद्येष्टवात् चण्डिलम्बस्य
शपथनिर्णयत्वादिति अन्यदत्यनेनास्तरसः स्फुचितः ।
दलवदनिष्ठानकल्पत्तानमिति । अत्रापि तद्भूमप्रकारक
द्वे योनिरेक्षायां तद्भूमिवक्षित्वालनकल्पत्तानं कारणं तादृश
हेषाहुत्तरेक्षायां तु तद्भूमप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति
गिर्वर्कोविधिः । सूले कस्य चिन्मत इत्यनेनास्तरसः
स्फुचितः । च च बलवदनिष्ठानसुवित्तानत्यस्य ऐतुताव-
च्छेदकत्वे बलवदनिष्ठानकल्पत्तानप्रकारतानिरूपिताभावविशे-
ष्टाशालित्वादेक्षाद्येष्टविनिरूपिताभावविशे-
ष्टाशालित्वान्वापेक्षाया प्रामाण्यविश्ववान्यस्त्रिन्दितवल्पवदनिष्ठानसु-
वित्तानत्यस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वा-
च्यस् । युद्धादैबलवदनिष्ठानस्य न त्वसन्देहेष्टपीक्षाप्रकृत्योर-
दयाद्वलवदनिष्ठानसुवित्तानस्य विष्टर्णयत्वापि प्रतिबन्धकतावास्त-
दयाद्वलवित्तानस्य विष्टर्णयत्वापि प्रतिबन्धकतावाच वाच्यत्वा च-
विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्ठानसुवित्तानस्य
भक्षयेदित्यादि”—वाक्यानः प्रामाण्यविश्वविशिष्टिं वाच्यस् ।
तज्ज्ञानस्य प्रश्निजनकात्माभावेऽपि महसिप्रतिबन्धकबलव-
दनिष्ठानसुवित्तानविष्टकत्वेन प्रश्निप्रयोजकत्वात् प्रश्न-
स्थिपयोजकत्वानविद्यस्य विष्टर्णयत्वापावात् । अत
दद्यापि यत्र प्रथन्तरेष्टे चः द्वितीयक्षणे फलेष्ट्वा ह-
त्तैदक्षणे फलसन्दनतात्त्वां तत्र हतोदक्षणे हेषाशाङ्ग-
कत्वेव चतुर्थक्षणे उदादेष्ट्वा । यत्र क्षेष्ट्रादिक्षमेष्टवाहृत्य-
वित्ताल फलेष्ट्राद्यक्षणकारणादेव नोपावेष्ट्वा । एवम्
अत्रापि । वाक्यविधेष्टुयानां वैगपद्यान्हीकारादिति
इत्यदनिष्ठानसुवित्तानस्य देष्टस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न
युक्तं न युक्तं बलवदनिष्ठानसुवित्तानस्य देष्टस्य द-
द्यापि द्वितीयत्वाननिर्देशं हेष्टे द्वक्षाप्रकृत्योरतुदवसाहु-
भाविकतयः तानियोरेव का दौगपट्यमिष्ट्युपग्रहाद्वा पूर्वोक्त-
प्रतिबन्धकत्वस्य देष्टस्य वावश्यकमिति अद्यमु” ।

यद्यच्छिन्नाकृत्यो दृपपक्षः । तत्र कृतिसाध्यत्वमिष्ट्यविद्यस्य
चिक्षोर्यादिष्टेष्टवस्य दूर्ध्वपश्चीक्षणं अत्रोक्तते इत्यादिना
स्त्रमधिविद्वान्कारणं दृपश्रित्या विष्टान्तिं वद्या । “विष-
भक्षणादित्यादित्यकं कृतिसाध्यत्वान्वाने इट्टाधनत्वं विष्ट-
भक्षणादित्यकं कारणात् न तु खण्डिष्टमिष्ट्यविद्यविश्वविद्य-
भक्षणान्यत्वं गौरदात् न च विष्टादित्यप्रस्त्रयोःः ।

ध्यत्वसाधनत्वबोर्विरोधः निर्विशेषितयोरविरोधात् पाको-
ऽसिद्धः साध्यः विष्टः वाधनत्वेत्यत्तुभवात् तदा साध्यत्वं
हि तदा साधनत्वविरोधिः निवमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात्
स्त्राहनवस्थानियमात् न दु साधनत्वस्य अन्यदा साधन-
त्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधन-
त्वस्त्रेव सामान्यभावे विशेषभावप्रस्त्रात् एवनदासिद्ध-
त्वस्य तद्दिष्टत्वेन विरोधः निवमयत्वस्यै प्रतिक्षेपात् न
तु विष्टत्वात्मेष्ट अन्यदापि तत्र विष्टत्वाभावप्रस्त्रात् ।
निर्विशेषितबोर्विरोधे च विष्टत्वादित्ययोज्ञान्यत्वदेव
पाकादौ स्थानं तु समयमेदेष्ट्युभयस्म् न च तदः कृतिसाध्य-
त्वे चति तदेष्टसाधनत्वानं प्रवर्त्तकम् । अतएव “वाजपेयेन
वज्ञेतेत्यत्” यागस्य करणवस्थायां विष्टत्वेन वाजपेयस्य न
साध्यता एकदाहयविरोधादिति कर्मनामधेयत्वं न तु कर-
णस्य विष्टत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्य दूष्यते तदोः सम्बास-
च विष्टत्वेन विरोधस्त्रेव भेदमादायैकत्वं प्रतीतिः सात् न च
कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयमेदमादाय प्रतीतिरस्ति
तथा विष्टत्वाभायादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्यो-
स्त्रात् एवं विष्टत्वादित्ययोर्मावाभावप्रस्त्रत्वेऽपि न विरोधः
एकधर्मिगतत्वेन साधनविष्टत्वात् । एवं संयोगं तदभावयोरिव
येन प्रकारेण वयोर्विरोधस्त्रेन तदोरेकधर्मिगतत्वं न प्रतीयते
न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधन-
त्वयोर्विरोधस्त्रात्पीटदाधनत्वेन कार्यं साधनत्वेन वा कार्य-
त्वं नात्मोयेत देष्टसाध्यत्वयोर्विरोधेन सामान्याधिकरणाभा-
वेन व्याप्त्युपिष्टः पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरास्त्रेव बाधा-
विष्टत्वोरन्यतरप्रस्त्रात् । न च वाच्यमिदानीं सत्कृतिसाध-
यत्वं दाध्यम् अप्येषदिष्टसाधनत्वं देहुः, दैवाद्यनधीनत्वे
चति वद्ये महिष्टसाधनं तदिष्टार्णीं सत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः
तथा च समयमेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध
इति । इदानोमधिमपदार्थयोर्नान्वात्वाद्वृगतरूपाभावेन
व्याप्ते रप्तात् यवन्यादेवान्यत्वापि तत्त्वत्वयान्वात्वादेव
साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतेः । प्रतीतौ वा भासापीदानीं
कृतिसाध्यत्वे बलये इट्टाधनत्वान्वानं प्रवर्त्तकामस्तु । न
च याकसाध्यत्वेत कृतिसाध्यत्वमहुमेयं असिद्धावस्था-
ध्यत्वमिति विष्टत्वादित्ययोर्विरोधोऽवापि दुर्बारः । अपि
च अदिष्टमिष्ट्ययोज्ञान्यत्वकार्यं ताज्ञानाभावात् सुक्षे वद्यं
विशेषां न च हि कृतिसाध्यत्वान्वात्वात् वा संक्षात्वा-

धर्म विषमताण्डो चिकोर्प्रसङ्गात् । अयोपायचि-
कोर्पावां तत्कारण इच्छाकारणसुखताज्ञाने क्षतिसा-
ध्यत्वं वदा विषयस्तदा सुखे चिकोर्पां नो चेदिच्छामात्
मिति द्वयमेव चिकोर्पाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतु-
ज्ञाने यदा क्षतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकोर्पां नो चेदिच्छा-
मात् मित्वेव सुखतदुपायचिकोर्पाकारणमस्तु लावदात्
सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्थापीच्छाकारणत्वात् । अ-
तएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने क्षतिसाध्यत्वं विषय इति
चिकोर्पां न तु इच्छादिज्ञाने तदिष्टवत्वमितीच्छामात् सुख
चिकोर्पायामिच्छाकारणज्ञाने क्षतिसाध्यताविषयके
चिकोर्पाजनकात्वाधारणात् अन्यथा तत्र चिकोर्पां
हुतपत्तेः । वस्तुतस्तु उपायचिकोर्पां इष्टसाधनताज्ञान-
साध्या उपायेच्छात्वात् हटोच्छापत् न च भोगचिकोर्पावत्
तेन विनापि स्थादिष्टप्रयोक्तात् उपायेच्छायास्तदम्बव्य
व्यतिरेकात्मविधानात् हटेच्छापत् न च भोगचिकोर्पावत्
पत्तेः । अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजक्ते सम्भवति
बाधक विना व्यागयोगात् । न च चिकोर्पान्वत्वेसति उपा-
येच्छाविच्छात्वं वा तत्त्वान्वत्वे प्रयोजकं गौरतात् सुखेच्छ-
वां तदभावात् । एव ज्ञोपायचिकोर्पायामिष्टसाधन-
ताज्ञाने भ्रुवेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं क्षतिसाध्यत्वप्रकारकलनिर्वा-
हार्थेच्छाक्षतिसाध्यत्वमिति विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु
तदिहाय भवाव ,कृप्तकारणं विना कार्यात्मतपत्तेः । अत
एव स्तनपानप्रवृत्तात्मयुपायेच्छाकारणत्वेन गटहीतस्तेष्ट-
साधनताज्ञानस्थापि कल्पनं हटात्तरोधित्वात् कारणतायाः ।
न तु याधनत्वमिच्छादिविषय तस्य विष्टधर्मात् हच्छादो
तस्त्राध्येच्छानादिष्टप्रेति चेत् न निर्विशितपत्तेः प्रियत्वा-
विज्ञत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असि-
ष्टत्वं तत्त्विष्टव्य नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति
तथा न ज्ञावत एव । यस्तु तत्त्वाध्येच्छानात् हच्छादादि-
ष्टप्रेति तस्तुक्षं असिष्टाध्यस्तदुच्छादेदिष्टात्मतपत्ते रथम्भ
विष्टव्यमग्नव्यमिच्छादिविष्टव्याक्षतिसाध्यमिति तत्वायि-
विरोधेष्ट हटौ संख्यामिहं तथा विना नेत्रव्यव्यव्यतिरेक
प्रहस्य दृष्टिसिद्धिमात्राय दृष्टिसिद्धिप्रतिषेध एवाध्यत्व-
प्राहकत्वात् । किञ्च विकीर्त्तज्ञवक्षतिसाध्यं यत्तु चोर्पा-
कारणमित्यप्रतिपादकं मरुड्डों तुर्खीदितिशक्यं प्र-
भाण्यं स्थात् विषयावाधात् । एतेन नवीनमतमपास्तं प-
रस्य हि क्षतिसाध्यत्वादनकामानावत्तेष्टसाधनताज्ञानामां
ज्ञानं तत्वान्वयस्य ज्ञोदनकामनावत्तेष्टसाधनताज्ञानस्य

त्रयं ग प्रहस्तिकारण गौरतात् किन्तु यद्वक्षतिसाध्य
त्वे सति यदिष्टसाधनताज्ञानमेव लावदात् तथा च याध्य-
साधनत्वयोर्न विरोधोनागतस्य पाकादेः क्षतिसाध्यताज्ञा-
नस्तु यथा, तयोपादितं उरस्तात् । किञ्च स्त्रक्षतिसाध्यत्वम-
न्तरेणापि स्त्रक्षतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्त्रक्षतिसाध्यताज्ञानात्
यैवने कामोद्देवात् संभोगादौ प्रष्टत्वे अदृष्टं प्रद-
वर्त्तकम् । वस्तुतस्य विष्टव्यक्षतिसाध्यताज्ञानात् कथं
“पाकं कला साधयामीतीच्छा”? मिहे इच्छाप्रिरहात् अ-
सिष्टसाधनानात् अथ विष्टव्यादेव क्षतिसाध्यताज्ञाना-
दिविष्टव्यत्वमेवेच्छा ज्ञावते इच्छाया अ-
सिष्टविष्टव्यत्वमात्रात् । एकप्रकारकत्वे न ज्ञानचिकीर्षयोः
कार्यकारणमायोनत्वे कविषयत्वे रुति गौरतात् इच्छाया
चनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानीस्था कल्पनात् सु-
खादोच्छायामायेमिति चेत् न व्यसिष्टविषयेच्छातु-
रोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चैवं
तथापि क्षतिसाध्यताज्ञाने दृष्टसाधनत्वमेव व्यवर्त्तक-
मस्तु स्तपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानान-
पेत्वया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य वैद्युत्वे
ज्ञानाभारात्” ।

सेवयमिच्छा अन्तःकरणधर्मोनामधर्मः : इति वेदान्तिः
प्रतिपेदिरे । यात्मो निर्गुणत्वात् प्रायुक्त्या “कामः
संकृत्यः इत्यादि श्रुत्या भनोधर्मं त्वावगमात् तथात्मम् ।
यथा च कामादीनां नामधर्मत्वं तथा शङ्कापूर्वकं द०४०
भाष्ये समर्थितम् । यथा
“सुषिष्टदःस्त्रियादिदर्शनाद्वेति चेत् न ‘न विष्टते चोक-
दुःखेन बाह्य’ इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविषयेष्टसाधनमिति
चेत् न उपाध्याच्यवज्ञनितविषयेष्टविषयत्वात्प्रत्यक्षो-
देः “न हटेर्वैदार पश्चेविज्ञातारमरे केव विजानीया-
दविज्ञातं विज्ञात” इत्यादिश्वतिभ्यो नाम्यविद्य विज्ञानम्,
किन्तु वुच्छाद्युपाध्यात्मप्रतिष्ठायाविषयमेव सुखितो
दुःखितोऽहमिलेवमादिष्टविषयमहम्यमहमिति विषयेष्ट
विषयिणःसामानाधिकरणेष्टपारात् “नान्यदतोऽक्षिं श्रृङ्ग”
इत्यन्यात्मप्रतिषेधात् । देहाविषयविषयेष्टव्यत्वात् चुक्षुःख्यो-
विषयधर्मत्वम् “स्त्रामस्तु कामाय” इत्यात्मार्थत्वमुत्तेष्टयुक्त-
मिति चेत् । “बल वा अन्यदिव स्तात्” इत्यविद्याविषया-
त्वार्थत्वाभ्युपगमात् “तत्केन कं पश्येत्” “नेत्र नानाद्विति कि-
च्छन्” “तत्र को मोहः कः योक” इत्यादि विद्याविषये
तत्वतिषेधात् भावधर्मत्वम् तार्किकसमयविषयादयुक्तमिति

चेत् युक्तायात्मनो दुःखिताहुपयन्ते । न हि इःसेन
प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेषत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वात् । चाकाशस
यद्युपरक्षवदात्मनो दुःखितमिति चेत् एकप्रययि-
षयत्वाहुपयन्ते । न हि सुखपाङ्कवेण प्रत्यक्षविषयेण
प्रत्ययेन नियताहुमेयस्यात्मनो विषयोकरणसुपपद्यते ।
तस्य च विषयोकरणे आत्मन एकत्वाहिषयभावप्रसङ्गः ।
एकस्यैव विषयविषयित्वं दोपवदिति चेत् युगपदस-
म्भादात्मन्यं शानुपयन्ते च । एतेन विज्ञानस्य पात्त-
याहकत्वं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षात्मानविषययोच दुःखा-
त्मनोर्गुणगुणित्वे नात्मानम् दुःखस्य मित्यमेव प्रत्य-
क्षविषयत्वाद्यूपादिसामानाधिकरणात् भवत्यसंयोजनजत्वे-
उपात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावस्थानित्यत्वप्रसङ्गात् ।
न इतिकल्प्य संयोगि इव्यं गुणः क्षिदपयद्यपयन्त्वा इटः
कवित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं हटं कवित् च-
नित्यगुणात्मयं वा नित्यम् । न चाकाश चागमवादिभि-
र्नित्यतयावगम्यते । न चाम्बो डण्ठनोऽस्मि विक्रियमा-
यमिति तत्त्वव्यानिट्टत्त्वमित्यमेवेति चेत् इव्यसाययश-
न्यथात्वतिरेकेण विक्रियाहुपयन्ते । चावयवत्वे ऽपि
नित्यमिति चेत् सावयवस्याववत्यसंयोगपूर्वकत्वे सति
विभागेपयन्ते । वर्जादिपूर्वदर्शनाक्षेति चेत्तानुमेयत्वा-
म्यं योगपूर्वत्वस्य । तस्याचात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणात्मय-
त्वोपर्णित्वः । परस्यादुःखित्येन्द्रिये च दुखिनोऽभावे
दुःखोपयमनाय शास्त्रात्मानर्थक्षमिति चेत्ताविद्या-
उपारोपितदुःखित्वमाप्तौहर्थस्तात्” ।

यथा च कामस्य चूदयादितर्वैतत्थाऽप्रकामपद्वैऽप्यपृष्ठे
दर्शिते दृष्ट्वा । वाक्ये प्रपञ्चितम् । एथमेव संख्या; पातङ्गाचार्य
शास्त्रादित्य चुक्षुदःखेष्वाहोपयत्वं धर्मां धर्मां चयिद्वुहेरेव
धर्मां धर्माहृः । रैत्यरेष्या तु संख्याख्यनामिका सर्वं जगत्
भूयादित्वाचादिका । “सोऽकामयत बहु सां भजायेवेत्यादि”
श्रुतिः । “सोऽभिध्याय शरीरात् ज्ञात् सिद्धान्विभाः
प्रजाः” इति इतिश्च तस्य तत्त्वत्वे प्रमाणम् । सा च नित्येति
नैयायिकादयः नित्यत्वात् तत्त्वं कारणामेका । योमादि-
वदनित्येति वेदान्तिनः । मित्यत्वादिभते ऽपि चूल्य-
मानजोवाहृष्टपूर्वहकारेण्यतत्त्वकार्योत्पत्तिरिति रैत्यर
यव्दे वक्षते । मनोधर्मव्यादिमते मनस्त्विगुणात्म-
कलेपि रजसेत्व तत्त्वकारणत्वम् । “काम एव क्रोध एव
रजोगुणस्तद्वतः” । गोतायां कामस्य रजोगुणकार्योऽयोऽस्ते ।
तत्त्वः दुःखेत्प्रियगुणात्मत्वेन — रजःकार्यकामस्य

तद्वयमेवौपितम् । अतएव इच्छाशक्तिक्रियाशक्ति-
शानशक्तिश्चपिण्डित्वादौ प्रदत्तेरिच्छाशक्त्वादित्यपत्वकथम-
यापि यद्यच्चते शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रतिशक्तिप्राप्त्यात्
तस्या बुद्धिगुणत्वमयम्यते । अतएव “या देवी सर्व
भूतेषु इच्छारूपेणासंस्थिता” देवोमा । यर्वभूतेषु इच्छा-
रूपेण प्रकृतिस्थितिरक्ता

रैत्यरोपाधिमायाया इच्छादिभत्ये नैवेत्यरस्य संहक्ष्यं
गत्वयपरीक्षायात्मन्य यथा “नित्यं निर्देवगत्वं निरतिशय
सुरं ब्रह्म चैतन्यमेवं धर्मो धर्मीति भद्रदित्यमपि पृथ-
गम्य भावावशेषैः । धर्मस्तावात्मुतिः सकलविषयिष्ठी उर्ध-
वार्यानुकूला शक्तिच्छादित्यपि भयति गुणगुणस्वात्मय-
स्त्रेक एव । कर्त्तव्यं तत्त्वं धर्मीति कल्पति जगतां पञ्च-
एच्छादिकल्पे धर्मीः उंरूपमाप्नौ सकलजगदपदानभावं
विभृत्वा । रौद्रेष्वं प्राप्त दिव्या भयति च महिषी ज्ञात्य-
स्त्रादिकर्त्तुः, प्रोक्तौ धर्मप्रभेष्टावपि निगमविदा धर्मी-
वत् ब्रह्मकोटी” इति तथा च एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया
भावया कर्मी धर्मी चेति इतिविषयमूदित्यर्थः । तत्त्वोक्ते
ज्ञात्यिकायाः २पीठशक्तिभेदे । “इच्छाज्ञानक्रियावैक
कामिनो कामदायिनो । रतोरतिप्रिया नस्ता यद्युचैव
मनोक्तनो” तत्त्वस्यांकामिकापीडशक्तिकांथने ।

इच्छाकृत त्रिः । इच्छया कृतः । “कामकृते । ! चाशीतिभागो
प्रविः ज्ञात्” इत्युक्तातिक्रमेण अधमण्डेन यथेष्टं ज्ञातायां
२षष्ठो ख्वी “द्वृष्ट्वैदिशकठितिः प्रतिमासन्तु कामिकी ।
इच्छाकृता कामकृता कामिका कामकर्मणा” ज्ञात्ति ।
त० यात्तद्यत्वत्वेन इतम् । मिताक्षरायां तु नैत-
द्यत्वमेव इत्यते । तत्त्वं कारिता उक्तिरात्मत्वेन दर्शि-
ता “इतिः सा कारिता नाम यर्थित्वेन स्वयंकृतेति”
इच्छानिष्ठत्वे ख्वी इतम् । पिलादीनां धनादिभेगवृष्ट्यो
परमे । “पितर्युपरतप्यृष्टे इच्छादि” इत्वा तादृशस्तुजा
निष्ठत्वौ पिलादेः स्वप्नहामिः, उत्तरदेः स्वप्नोत्पत्तिच ।
तेन पुत्रादीनां तत्त्वं पैत्रादिभविभागः ।

इच्छावत् त्रिः । इच्छाऽस्यस्य मत्प्रमाणवः । धनादिश्च इ-
सुक्ते द्विवां छीप । सा च धनादिभविष्यां युक्तायां कामिकायां
स्विद्यां रमणेष्वात्मकायां तु कामकृति भेदः ।
इच्छावसु उ० इच्छवेत वह्य यस्य । कुवेरे जटा ।
इच्छित उ० इच्छा जातायां तारका । इत्य । सूर्याद्यु-
इच्छ त्रिः ० इच्छति इत्य-उ त्रि । इच्छादेवः । इच्छाशीते “वस्त-
पर्मणि पुष्टीच्छः” “उमदेवृहस्ययोः” काला । ८, ५, १२ । ५

पूज्यल पु० ईयते कर्मणि-क्रिप् इत् सच्चिष्टतया गतं
जलमनेत् । (हिंगोल) इत्वे तस्य जबर्दस्तिकाटदेश-
जातत्वात् तथात्वम् ।

इज्यु पु० इज्याऽस्य अर्थं अच् । ? इहस्तो “जीवा-
किंभावुजेज्वानां ज्ञेत्राणि सुरजादयः” अष्टो०० । “वित्-
पितेज्ज्विदिसे” सु० चि० । जीवदेवताके २पृथिव्याले च
“व्यक्ता हराज्ये दुकरान्त्यमैवेयादि दीपि० इशुरौ० ४पर-
मेव्ये ५विष्णो च । “यज्ञद्वज्यो महेज्ज्वय” विष्णु०८० ।
“यट्योऽप्यमेवेतोज्यः” चे यजन्ति च सावाणि दैवतानि
पिनवपि । व्यावानमात्राना निष्ठं विष्णुमेव यजन्ति
ते ४हरिदंशोके:” भा० ईपूज्यमात्रे वि० । हुरेज्ञः
इज्या॒ स्वः यज-भावे क्यप् खोलात् टाप् । १यत्रे । “सोऽहं
मित्याविशुद्धात्मा” । “जगत् प्रकाशं तदेष्यमित्या”
रत्युः यजेदीनाद्यर्थात् २दाने, ३सङ्क्रमे च । कर्मणि
क्यप् । ४प्रतिमायाम्५कुटिनन्याज्ञ । [जूके अस्तरः ।
इज्याशील पु० इज्या॒ शीलस्य । सततयजनशोचे याय-
इज्ञाक पु० चञ्चा दोधार्यस्य आकृत् ए० । (चिह्निडि)
यत्यस्मेदे विकारा० २जज्ञेयके इति केचित् ।

इट गतो भादि०पर०यक०सेट् । एटति रेटोत् । इयेट ईटहः
“त्वं त्वमिटतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः” अ० १०, १७१, १ ।
इटसून न० इट-क इटं सूनं अूनं शि॑-क्त पृ० यस्य सः ।
शाखामये कटे । “वैतसे इटसून उक्तरोऽस्वसावदानि”
शत०द्वा० १३, २, २, १६, “इटसूने शाखामये कटे” भा०
इट्चर पु० इष-संपदा०भावे क्रिप् इषा कामेन चरति चर-
च्च । गोपती (पाँडि) इषमे

इड (ल) द्वाद्व-क्रिप् वा इस्त छ । १हविषि अवे॑ “होता
रमिलः प्रथमं यत्थै” अ० २, ४, २, “इडो हयीरुपाश्य-
चानि” भा० “इडस्तिर्मधया दम्पवर्चा:” अ० ५६, ५८,
४, “इडः अध्यस्य परिः” भा० १भूमी “इन्द्रपान्मूर्निम
क्षखतेडः” अ० ७, ४७, १, “इट्डङ्गाया भूमे:” भा० ईद्यते
ईड-क्रिप् ए० । इवत्वे ४वर्षीय॑ ५प्रजापुर्वैर्यमासा-
ङ्गेषु पञ्चुषु प्रयालेषु त्रितीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाच्च
“समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बहिर्यजति
खाहाकारं यजतीति” शुत्युक्ता॑ पञ्च । तेषां प्रयागत्व-
निर्वचनपूर्वकं पञ्चामाटत्वपत्तिकम् यथा “क्षत
पौह वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च चतुर्व”
इत्युपकर्म्य “ततो देवा अर्चन्तः चायत्नस्य इत्यरतान् प्रया-
जात् इवगुरुं रयजन्ति ते अत्यन् संवत्सरं प्रायजचृत्यः

संवत्सरात् सप्तत्रानन्तरायं स्वात् प्रजया प्रजया इह वै
नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैष एतैर्वैत्यन् संव-
त्सरं प्रजयत्युत्थः संवत्सरात् सप्तत्रानन्तरेति तस्मात्
प्रयाजैर्यजते॑” इति प्रयाजनिर्वचनेन क्षत्वपत्तिमेधा
मभिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वस्त्रः॑ तत्रैष यथा
“समिधो यजति तदस्त्वं॑ समिव्ये स वसन्तः समिहोऽन्या-
वृत्त्वं॑ समिध्ये ऋतवः समिद्धाः प्रजाय प्रजनयन्त्योषधीश्च
पचन्ति तदेव खलु सर्वान्तरूपान्तराहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरा
नाहाऽजामितायैजामिह॑ झुर्याद्यन्तनूनपातं यजेडो
यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरानाह॑, स वै समिधो
यजति । वसन्तो वै समिहसनमेव तदेवा अठङ्गत वसन्तात्
सप्तत्रानन्तरायत् वसन्तं वेष एतद्वैत्ये॑ वसन्तात् सप्तत्रान-
न्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तद्वनपातं यज-
ति । योशो वै तनूनपाद्यमोशो ह्यामां प्रजानां तनूनपति
योशमेव तदेवा अठङ्गत योशात् सप्तत्रानन्तरायत् योशे-
वेष एतद्वैत्ये॑ योशात् सप्तत्रानन्तरेति तस्मान्तनूनपातं
यजति । अथेडो यजति । वर्षा वाहृडः इति हि वर्षा॑
इडो यदिदं लृह॑ उरीरूपं योश्चेष्मलाभ्यां निवक्त
भवति तद्वर्षा॑ ईडितिमिवाच्चमिह्यमानं चरति तस्माद्वर्षा॑
इडो॑, वर्षा॑ एव तदेवा अठङ्गत वर्षाभ्यः॑ सप्तत्रानन्तरायत्
वर्षा॑ उद्दैष एतदुवैत्ये॑ वर्षाभ्यः॑ सप्तत्रानन्तरेति त-
स्माद्वेदो यजति । अथ बहिर्यजति । शरद॑ बहिर्दिति
हि शरद्वहिर्यां इषा अष्टपथयो योश्चेष्मलाभ्यां नि-
वक्ता॑ भवन्ति ता॑ वर्षा॑ वर्धन्ते ताः॑ शरद॑ बहिर्यो रूपं
प्रसीर्णा॒॑ शेरे तस्माच्चरद्वहिः॑ शरद॑ भेव तदेवा अठङ्गत
शरद॑ः सप्तत्रानन्तरायष्टरदं वेष एतद्वैत्ये॑ शरद॑ः सप्तत्रा-
न्तरेति तस्माद्वहिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति ।
अन्तो वैष यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त चतुर्वन्ते॑ वसन्तो॑ वसन्ताद्वि-
परार्द्ध॒॑ नैष तदन्तं देवा अठङ्गतान्ते॑ वसन्तात् सप्तत्रानन्त-
रायवन्नेनो एवैष एतदन्तं वैत्ये॑ वसन्तो॑ वसन्तात् सप्तत्रानन्तरेति
तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति॑ शत०द्वा० १, ५, ३, ११ । समि-
दादीनां निर्वक्तन्तरं प्रदर्श्य॑ प्रजारूपत्वमिह्यस्त्रोक्तं॑
यथा॑ स वै समिधो यजति । प्राया॑ वै समिधः॑ प्रा-
यानेवैतत् समिध्ये॑ प्रायैर्यां॑ युरुषः॑ समिद्धस्त्रादभिष्ठ-
येति ब्रूयाद्युपतापी॑ स्वात्म यद्युषः॑ स्वात्मैवैत
समिधो॑ हि य तावङ्गयति॑ यद्यु शीतः॑ स्वात्माश्चसेत् ।
तस्माद्वानेयाङ्गिक्तेतद्धाति॑ तस्मात् समिधो यजति ।
अथ तनूनपातं यजति । देवैर्येष तनूनपाद्येत॑ एवैत्यि॒ च्छति॑

तथा तनूपातं यजति । अथेऽद्वयं यजति प्रजावा इद्वा-
यदा वै रेतः सिंहं प्रजायते इत्य तदोऽित्यमित्यमि-
त्यमानं चरति तत् प्रेवैतज्जनयति तस्मादिह्यो यजति ।
अथ वहीर्यजति । भूमा वै वर्ह्मूमानमेवैतत् प्रजनयति
तस्माद्विहीर्यजति । अथ स्वाहास्ताहेति यजति । ऐमलो
वा कृत्वां स्वाहोकारो हेमलो हीमाः प्रजाः स्वं
वशसुपनयते तस्माद्वैमलान्त्यत्योवधयः प्रवनस्तीनां
पलाशानि सच्चने प्रतिरामित्र वयांसि भवन्यधर्मरा-
मित्र वयांसि पतनि विपतित्वोभेष्य पापः उरुपो
भवति हेमलोहीमाः प्रजाः स्वं वशसुपनयते । शत०
ब्रा० १.५.४.३ । कृत्वां पञ्चमप्रायाजभागित्यमन्तिः
प्रार्थनैऽजातस्मृत्युक्तं तत्वैव “कृतवोऽहं वै देवेषु यत्ते
भागमीषिरे आनो यत्ते भजत मा नो यज्ञादल्लग्नतास्ते-
व नोऽपि यज्ञे भाग इति । तदै देवा न जज्ञुः । त कृतवो-
देवेष्वजानत्स्मृत्युपावतनाप्रियान्तेवानां द्विषतो भाट-
व्यान् । ते हैतामेषितुमेधाद्विकिरे । यानेषामेतामनु-
द्धर्मनि लक्षणो ह स्वर्व पूर्वे वपन्नोयनि लुनलोऽ-
परे स्तुत्यः शश्वद्योऽकृदपच्या एवैषधयः पेचिरे ।
तदै देवाभागव्याप । कनोयद्वृतोद्विषतिते इति-
तीयति किंवेतावनुभावसुपजानोत वयेदमितोऽन्यथा
सदिति । ते होऽुः । कृत्वेशानुमन्त्यथामहा इति के
नेति प्रथमानेऽनान् यत्ते यजामेति । सहायिनस्वाच ।
अथयथां पुरा प्रथमं यजय काहं भजानीति न त्वाभा-
वतनाद्वावयाम इति ते यद्वृत्यमित्यमानाच्याविन-
मायतनाच्चाच्याववंक्षादग्निरच्युतो ह वा आवतना
कृत्वे यजिद्वावत्मे भवति य एवमेतमनिमत्युतं वैद ।
ते देवा अग्निमन्त्रवन् । परे होनांस्वमेवानुमन्त्यथसेति ल
हेषाग्निहाच्च, कृतवोऽविदं वै देवा देवेषु यज्ञे भागमिति
कथं नोऽपिद इति प्रथमानेव वै यत्ते यद्यन्नोति । त
कृतवोऽविमन्त्रवन् च्या वयं त्वाभावासु भजामो यो नो
देवेषु यत्ते भागमविद इति स एवोऽग्निर्कृदव्याभासः समि-
षेषो अग्ने तनूपयः दग्न इडो अग्ने वर्ष्णिरखे स्वाहाग्निं
मिति” शत० ब्रा० १.५.७.८ । प्रयाकृचरलोक्युपक्रम्य “इति
अग्न आज्यस्य व्यक्तिर्वित हतोयः” आश० श्रौ० । “इत्यस्ते
हुमिष्यसे” यजु० १४., १० । “इतः पृथिव्याः” वेददी० ।

विशाम्पते ! । अहुतप्त्वेषु नवसु उलेष्वेषु त भारत ! । तस्यान्तु वक्त्वानायामिच्छा भरतसत्तम ! । मित्रावद्य-
बोरये मतुराङ्गतिमाजुहोत् । आङ्गवां हृष्मनायां
देवगर्भमानशः । दण्डिङ्ग परमां अभ्युमनयव्व तपो-
धनाः । अहोऽस्य तपसी वीर्यमहो श्रुतमहोऽङ्गतम् । तत्र
दिव्याम्बरधरादिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंहनना चैव
इङ्ग जन्मे शूति श्रुतिः । तासिलेष्वेद्वौवाच मनुर्हयङ्ग-
धरणादा । अतुगच्छस्त मां भर्ते तमिला प्रवृत्ताव ह । धर्म-
वृक्षमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् । इङ्गोवाच ।
मित्रावद्ययोर्देव जाताऽस्मि वदतांवर ! । तयोः सकाशं
वास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् । सैवषष्ठां मनुं
देव मित्रावद्ययोर्दिवा । गत्वाऽन्तिं वरारोहा । प्राञ्जलि-
र्दाक्षयमन्त्रोत् । अंशेऽस्मिन् युवयोर्जीता देवौ ! किं
करत्वायि वाम् । नवुना चाहुक्ता वै अतुगच्छस्त
मानित । तां तथा वादिनीं साध्वीमिदां धर्मपरा
वल्लाम् । मित्रव वृश्चामाभावूर्धतर्विविवेध तत् । अनेन
तत्र धर्मस्य प्रव्ययेण दमेन च । वल्लेन चैव हृष्मोणि । प्रीतौ
स्तो वरथर्थिनि ! । आपयोस्तं महाभागे ख्यातिं कर्त्येति
वास्तु । मनोऽशकरः पुत्रस्त्वसेव च भविष्यति । हृद्युम्न
शूति विष्णातस्त्रियु खोकेषु शौभने । लग्नवियो धर्म-
शोको मनोर्वैश्विद्वैनः । निष्ठां सा त तच्छुत्वा ग-
च्छलो पितृरन्तिकम् । दुष्टेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपम-
न्तिता । खोमुक्षाहृधाजलस्त्वां जन्मे पुरुषाः ।
खनवित्वा शुत सा तमिला हृद्युम्नतां गता” ।

ददुर्गवाच “आवार्यो चदिरां चर्णीमिदां सत्यवासि-
न्म्” इतिं ० १७८ अ० दुर्गास्तदः । इङ्गैव स्वार्थकत्वार्थे
इडाचिका खो रक्षावस्तु चृष्टस्तं भव्यमागम् अदति च्यव-
र्षुल्
ैत० टापि चत्र इत्यम् । वराटायाम्” (वीक्षण) शब्दच०
इडिक्क पु० वनमेव खागो इम० [अ० । इमे ज्ञोरक्षा०
इहुरु० इच्छतीति इट् इत्यस्त्वानी तया विवेते हृ-कर्मचि
इडीय लिं । इडावा अवसाद्वरदेषः उत्करा० अ० । अन-
साद्वरदेषादौ

इण् चित् इडोमेदार्थम् अदा० पर० सक० अनिट् । एतत्
इतःवल्लि । इवात् इहि इत् आवत् अगात् इवाय
ईयदुः रेतुः इवाय इयेय ईवित । एता अव्यति येष्वात्
एतच्यम अयनीयम् इत्यम् । एता आवकः इतः इतिः
अवनम् अयः आयः यत् ईयिगात् ईयुनो । इवा
एत्वा उपेष्व । ‘सत्यसेति नानदव्” अ० १४० ५,

“इतः सा मैत्रावद्यस्त्रो किमेतौ ?” भद्रिः “अहृष्म माय-
कारव कुशायोविधियावभौ, नैव शब्दाम्बुधेः पारम्”
कलापप । “एसोदेषां निष्क्रतं जारियोत्” अ० १०, २४, ५.
“आवद्यापोऽवमिच्छमाना:” अ० ३, ३२, ७, “व्यगात्
सराजं ललमभ्योध्यम्” “रैयुर्मरहाजसुनेनिकेतम्”
“तत्पृष्ठतः प्रठमियाय नमः?” भद्रिः “हृष्टद्रयोवर्त्तते यत्”
अ० १, १८, २, “वल्लि वा व्याप एत्यादिय एति चन्द्रमा
यन्ति वक्त्वाणि” अ० ११५, ७, १० “मामेवैष्वय
वं श्यम्” “मामेवैष्विति कौन्तेय !” इति च गोता “अपो”
दानो ल चर्मामा इयाक्षेदर्शनम् रहः” भा० अ० ८२ अ०
कर्मचिरैयते “इन्द्रोमायामि: पुरुषपरेयते” श्रुतिः
“विनियाऽनितया” रजनोवधूः” रघुः

अति+अतिक्रमे सक० “नात्येति शहदाहृता” शूतिः “पढ़-
शीतिहुलेऽसीते” “अतीते चोत्तरायणे” शूतिः “अद् वेत्
पञ्चमीं रात्रिमतोत्प एतोभवेत्” शूहित० शूतिः अभिति+
अति+आभिसुख्ये नातिक्रमे सक० “योऽस्य सर्वगंडोकोऽ-
र्जितोभवेत् तमभ्यवेति” अ० १२, ५, २, ८, ।
विति+विशेषणातिक्रमे “अतीतकालस्त्वहस्य मेतः”
अधिति+विन्तने गत्यर्थस्य प्राप्तप्रर्थत्वात् ज्ञानार्थनाम् ज्ञाने
ज्ञाने च । इकवत्

अतु+अतुगमने सक० “आदियं वा अस्तं यान्तमन्ये देवा
अतुयन्ति” अ० ११, ६, २, ४ । “शुशान्तितो दशरथ
इत्युदाहृतः” भद्रिः सन्ततस्त्वन्वे अव्ययः । “तदन्वे
शूहिभिति” रघुः शब्दबोपयोगिस्त्वन्वभेदे च ।
“साकाङ्गवद्वैर्यो बोधक्षदर्ढार्थयगोचरः” “गद्यक्ति ।
सम+अनु चम्यगत्वये । “तनुभुमन्वयात्” पा० रघु० ।

अन्तर+अन्तर्गतो अन्तरायः अन्तरेति रहृ शब्देष्ट० इ० उदा० ।
अप+अपगमने अपवरणे अक० “अतुपेतत्वात्प्रसुम्” भाग०
“प्रुदमपायेऽपादानम्” “क्षपाये युदासीनम्” भर्ष० हृ०
“सत्वे निषितेऽपैति” भायका० विति+विशेषणे विगमे
“व्यपैति ददतः स्वधा” शूतिः “स्वत्वाचारव्यपेतेन मार्गेणा-
धर्षितः परैः” वा० शूतिः ।

अपित्रप्राप्तौ सक० “स्वमपोतो भवतीति खपितीत्वाच
ते” शूतिः “पञ्च नदाः सरस्वतीमियन्ति सस्तोत्रः” वा०
ज्ञाने अक० अव्ययः अपैति: “अपीतौ दर्शनात्” “साम्य-
यात्” वा० रघु०

अभिति+आभिसुख्ये न गतौ सक० “देहान् अयेष्टमभ्येति इत्वे-
मां मातुर्वै ततुम्” अभिति+उप+आभिसुख्ये म प्राप्तौ सक० ।

“व्यतोतकालस्तहमभ्युपेतः” रघुः “यच्चेत्सानगचितं तदि-
हाभ्युपैति” उद्गटः स्त्रीकारे “व्यभ्युपेत्य चतुर्थ्याम्” स्फुतिः
अब्द-व्यवगमे, ज्ञाने, सक० “अद्वैति ते सारमतः खलु त्वाम्”
कुमा० अधोगतौ अक० अनु+अव+सन्ततसम्बन्धे । अन्य-
वायः । वि�+अव+व्यवधाने “गाईपत्याहवनीयौ न व्यवे-
यात्” काल्या० १,८,२३ । “नान्तरा यज्ञाक्षानि व्यवे-
यात्” श्रुतिः “न्ननुमत्वा व्यवेयात्” स्फुतिः स्त्रीषु स्त्रयोः संभो-
गार्थव्यापारे व्यवायः । सम्+अव+सम्यक्सम्बन्धे अवतुष्टि-
रूपसंबन्धे । स वावद्यवावयविनोः, गुणगुणिनोः, क्रिया-
क्रियावतोः जातिव्यव्योम सम्बन्धः । समवेतः समवायः ।
“संयुक्तसमशयतः तत्वापि समवेतानाम्” भाषा० ।
सम्बन्धमात्रे च “एते हैं रात्री सर्वारात्रयः समवयन्ति”
शत० ग्रा० १,१,७,४,८,१४ । “सेनायां समवेतादे सैन्यादे”
अमरः “धर्मस्त्रेते कुरुतेते समवेतायुयुतस्वः” गीता ।
आ-चागमने सक० । “पञ्चालनां विमित्येयाय” “संव्य-
व्याय” तस्माज्ञोकाल् पुनरेत्यस्मै लोकाय” छा०
८० “यनः स्वविरचायति” मनुः अनु+व्या+सम्यगमने
सक० । अभिं+आ+व्यागमने व्याभिष्ठत्वे नागतौ
“गङ्गामध्येहि सततं प्राप्तुर्द्वे सिद्धिमुक्तमाम्” भा० अनु०
२५५ च० । उद्गु+व्या+उद्गमने । उप+व्या । समोपागमने ।
प्रति+व्या+प्रत्यागमने “प्रत्यायत्वां रात्रौ” शत० ग्रा० २,
१,४०२ । “नैवमेते रस्तवः प्रत्यायन्ति” शत० ग्रा० १४,
८,६५,२ ।

उद्गु-उद्गतौ अक० । “उद्गेति सविता तावच्छान्न एवाज्ञमेति
च” सा० ८० । उदयः । उत्सक्तमणे अक० । उद्गेति
है सर्वेभ्यः पापाभ्योव एवं वेद” छा० ७० । अभिं+
उद्गु+व्याभिष्ठत्वे नोहती “किञ्च्चिदभ्युदिते रवौ” म० त० १०० ।
प्रति+उद्गु प्रत्युद्यानेन गतौ “प्रत्यादिवाय पार्वती” कुमा०
सम्+उद्गु सम्यगुदये “व्यादिव्यः सुसद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपो-
हति” भा० १०० २०५ च० । “एकज्ञाय सुसद्यन्ते क्षणात्
वुद्गुपराजितौ” भा० सभा० १च० । संहल्ये च सुसद्यः
उप+समोपगमने प्राप्तौ च “उपेषुषां मोक्षपथं मनोविषयाम्”
माघः “योगे परं स्यानम्पैति दिव्यम्” गीता उपायः
उर्द्गु+उर्दगमे । [अत्वृहस्त त्वम्] भद्रः
निर-निर्गमने । “नियदन्विभूषितम्” उर्गाध्यानम् । निरग-
मन-प्रेतभायप्राप्तौ परेतः । पलायने च “यः परैति
स जोवति” प्रतिपक्षो “नैव ज्ञेयो भूर्तरात्रः परैति”
भा० व्यम० ५च० ।

परि-व्याप्तौ सक० परोतः “पवित्रं पव्यैषि विश्वतः” च० ७,
१० ६,१४, परिक्रमणे “प्रदक्षिणमन्तिं परोत्त्वं” वृक्ष्य ।
परिपादाम् पर्यायः “जिह्वा पर्येति मे सुखम्” भा०
चादि० १५२ च० । [यन्ति] शत० १५, १०, ८ ।
अनु+परि+परिपादा वृक्षमने “संवृत्तर एतहत्वोऽहुपरि-
चापरि चभिष्ठत्वे न व्याप्तौ विपरि+व्युत्क्रमप्राप्तौ
विपर्ययः “विपर्ययत्वौ या एतावत्तिं भवतः” शत०
७, २, १, १५ । “विपरोत्तमतोन्यथा” ज्ञोति । “मिमित्तानि
च पद्यामि विपरोतानि वेशव !” गीता
प्र+परलोकगतौ अक० प्रेतः “प्रेत्य संज्ञाति” कठो०
चपगतौ च “तस्मात्तदावस्थात् प्रैति रथः” इह० ७० ।
प्रकर्षेण गतौ सक० “प्रथन्ति सर्वदोजानि रोषमाणानि
चैव है” भा० व्य० १४१ च० ।
अभिं+प्र+अभिवापे “कर्मणा वरभिप्रैति संसारानम्”
पा० अभिप्रायः “अभिप्रैतार्थसिद्धिम् इष्टम्” रघु० ।
प्रति+प्रतिगमने “यरस्तोहैतवनं प्रतीमुः” “रात्रः प्रती-
याय गुरोः सकाशम्” रघुः प्रतीयुषा पूर्वदण्डे जनेन”
भद्रः । ज्ञाने प्रत्ययः प्रतीतिः । “उज्जावचा जान-
पदधर्मां यामधर्माय तान् विवाहे प्रतीयात्” आश०
प० “सर्वीज्ञातामास्तोति प्रत्येति न नाहमस्तोति” “सर्वी-
स्तोको नाहमस्तोति प्रतीयात्” शा० भा० “कलहंसमालाः
प्रतीविरे ओत्वसुर्वैनाहैः” भद्रः । विष्णवातौ “सोऽयं
वटः इष्टमास्तीति प्रतीतः” रघुः “तं प्रतीतं स्वधर्मेण”
मनुः “चतुर्वर्णकल्पमास्तिर्हि काव्यतः—प्रतीतैव” शा० ८०
विश्वाये “पतिः प्रतीतः प्रवयेषु र्जी ग्रिवाम्” रघुः “वृष-
वदपि शिळितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” “वृषवदपि द्रूयमः न
प्रत्यापयतीव मां इदयम्” शक० “ताः चाचारित्वाहिष्य
प्रत्याययतु सैथिची” रघु० ।
सम्+प्रति+सम्यक्त्वाने निश्चये सम्यग्विश्वाये च । “किं तत्कर्त्त-
वेत्युपलब्धं संज्ञाविकलयन्तोऽपि न चं प्रतीयुः” भद्रः ।
विग+विगमे करिष्ये “पितरः कामं “व्येतु वोमानसोच्चरः” भा०
चा० ८६६ च० । “अनुमानं हिविधं वीतशीतद्वच्च” शा० कौ०
“वीतशीकभयो विप्रो ब्रह्मणोक्ते भीतिवते” “निवासे
वीतशीतद्वच्च” मनुः । “वीतशीकभयक्तोऽधः” गीता ।
सम्+सहृदये भेदने अक० “व्याप्तायस्त व्येतु ते विश्वतः” सोमः
दृष्ट्याम्” शत० १६१, १६५, “पार्थिवः व्येतु ज्ञानसुखतम् भारतः”
भा० च्या० १८० च० “रात्रसौ इतियुम्बाम्बां दृष्टाय गुमी-
वतः” “क्रिंतेष्वी रात्रचर्चैव व्येतु युर्गंहयैः चहृ” रामा०

ज्ञानिःसम् ज्ञानिषुख्येन सम्बन्धगतौ सक० ‘तं जातमभिवृ-
जन्मनि देवा’ः अथ ११,५,२, शिवि अबोधने गमादेशः ।
नमवति ते अओगमत् त बोधनेत प्रला(प)यवति ते प्रत्यापिपद्
त-प्रत्यावियत् त । उनि अबोधने गमादेशः जिगमिषति
बोधे तु प्रतीविविषति । उपर्सर्गस्यावर्णात् परस्य गुण-
भावेन एत्वं प्राप्नो वृद्धिरेकादेशः । अवैति अवैमि उपैति ।
इरुडु मु० १०० । इटि-रुडु ए० । उत्तराकण्डे के संदर्भाकारे पदार्थे
‘अद्यैनमिशुडुकाभ्यां परिमित्याति असौ वा आदित्य
एषोऽग्निरहोरात्रे इरुडु अहुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां
परिमित्याति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिमित्योऽहो-
वैनमिशुडुभ्यां परिमित्याति असौ वा आदित्य एषो
अग्निरिमा द्विवक्षोकातिरुडु अहुं तदादित्यमाभ्यां
क्षोकाभ्यां परिमित्याति तस्मादेष आभ्यां त्वोकाभ्यां परि-
मित्योऽहो भवतः परिमिशुडु वृहीमौ लोकौ
मौङ्गे विटतो तस्मो एषोक्षोऽयो अनतिदाहाव’ शत ।
ब्रा ० ६,७,१,२५,२६, “परिमिशुडुकाभ्यामिशुडुभ्यामुख्यां
परिमित्याति” कात्या० १६, ५,२,१, “उत्तरा वाभ्यां
परिमित्याते तौ इरुडु” कर्क० ।

इत् त्रिंशति इ-क्रिप् । गत्वा व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-
काणोऽन्नारिते प्रयोगाखेऽस्यायनि वसु वेदे वथां तिम्
मिप् इत्यादौ पकारादि ते च “उपदेशेऽजनुनालिक
इत्” “इत्यन्यम्” “न विभक्तौ ह स्थाः” “आदिगिटुडवः”
“पः प्रत्ययस्य” “बुटू” “लशकतद्विते” पा० सूत्रवेचु साप-
वादं दशिताः तस्य बोप् इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्थनन्द
विहितम् “आदिरन्येन सहेता” पा० ३ अनन्तराद्ये
४ अवधारणार्थे च चाच्च। “यदेदना अद्वहन् पूर्व
आदिह्” वज् ० १७, २५,, “चात् इत् इति च्छेदः इत्
एवाद्ये” वेददी० “उपोमेचु सवदन् ! भूय इत्” वज् ० ३, २४,
इत् एवाद्ये” वेददी० ५ इत्यमित्यर्थे च “समाहिष्वेत्तानि
वस्त्रयस्य व्रतानि” वज् ० ४, २०, इत्यित्यमित्य-
त्यमित्यर्थे” वेददी०

इति त्रिपुरा कागते “वनितानितद्वा रजनीबधूः” रघुः भावे त्त |
 २ गतौ “तदितादियाद्यो पयः” यत् त्रा. ५, २, १, १३ |
 ३ त्रावे त्त. १ “तोत्रवीत्रस्तेति” सं. १०८०।

इतर लिंगवा कामेन तीर्थते दृष्टि-चप् तरति पचाद्यच् वा ।
 शोचे पापेरे “इतररुप परिसुय ज्ञानम्, अविगणय
 तयःप्रभावम्, उक्तल्लग्नामोर्यं, मन्त्रयेन जहोक्तः?”
 काद० । ईयतेऽनेन इति विशेषज्ञ राति रा क ।

२ भेदाश्रये । “इतरतापशतानि यथेच्छया वितरं तानि
सहे चतुरान्म् !” उद्घटः । “यत्र हि है तमिव भवति
तत्वे तरं इतरम् पश्यति” श्रुतिः । “ते यतध्यं परं
शक्या विजययेतराय वा” भा०आ०१०च० । वसु-
अभेदतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः” या० स॒०
“इतराणि च रक्षांसि पेहर्वानरकोटिपु” “इतरोद्धने
स्वर्कम्पणाम्” रघुः “तमिमं कुरु इच्छेतरम्” कुमा० ।
अस्य सब्बनाम कार्यम् । इतरे इतरज्ञै इतरस्मात्
रत्यादि । “विजयायेतराय वै इत्यादि ज्ञान्दस्मै न तत्-
कार्यम् । वर्णअभेदतराणामित्यत्र बड्डीहिः तेन न
सब्बनाभकार्यम् । एवं “शरं सब्बे ते भुजे” रघुज्ञोक्तपि
बड्डीहिः । तस्मिल् इतरतः । “जन्माद्यस्य यतोऽन्वया
दितरश्चार्थेचमित्तः स्वराद्” भाग० । थाल् इतरथा “एवं
देवलेतरथा मातुषे” शत०ब्रा ५८१, इतरेण निर्दृतम्
संकल्पादि०च्चञ्ज । ऐतरः । इतरनिर्दृते त्रि० इतरस्या
पत्त्वम् शुभा० टक । ऐतरेयः तदपत्ते पुंखो ।

इतरेतर त्रिंशत्तर+द्वित्वं समाप्तवद्वायाः । अन्वयोन्यवद्वायः ।
“स्त्रीनपुंसुक्योहत्तरपदस्यायाविभक्ते रामादो वा वक्षत्वः”
वाच्चिः । इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मणैः कुले
वा भोजवतः । चिंहौ त्रिंशत्तरात् उत्तिभावे पुंभावः
इतरेतरेण “दत्तद्वये टावभावः क्लीबे चाड्विरहः स्वमोः ।
समासे सोरलुक् चेति चिंहं बाङ्गलकाच्चयचित्पुक्तं” कार्यं
तेन क्लीबे इतरेतरमित्वे । ‘इतरेणां तु वस्त्रानाभित
रेतरकाम्यया’ मनुः । ‘यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ता
वितरेतरम्’ मनुः । परमतदादिवत् सर्वं नामकार्यम् ।
किन्तु नादृढ इति भेदः “व्यूहायुभौ तावितरसाव्” रघुः
इतरेतरयोगः पुण्डितरेतरस्य योगः अन्वयः । प्रत्येकग्राधा-
न्येन सर्वेषामानये । तदथे हि इन्द्रसमास रथ्यते सचाने-
कवत् प्रत्येकग्राधान्यात् । ध्वन्य खदिरच इति वाक्ये हि
धरखदिरो इत्यत्र भिनतीत्यादि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधा-
नान्ये नैवान्ययः तथा च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदक
विषिट्ठे प्रत्येकान्यबोधकत्वे इतरेतर योगाख्यः इत्थः संहिति-
प्राधान्ये तु समाहारद्वयः इति भेदः । २ परस्य रसान्यन्ते च ।

इतरेतराश्रय उ० इतरेतरमाश्रयात आ+चि-च्च०। अन्या-
न्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय सम्बे२१७पृष्ठे विष्टिः।

इतराद्युम् अब० इतराद्युम् इतराद्युम् । इतर-
दिवसे इत्यथै

इत्येतत्स्व अव्य०। इतत्र दित्यम् । अनियतदिग्भागादौ ।

“इत्येतत्वं विवरन् तस्मिन् सुनिवरात्ममे” देवीमा०।
इति सत्सु अथ० इहः । अनिवास्याने इत्यवे० “लाङ्गूल-
विक्षेपविशिष्टशोभैरितस्तत्वन्द्रमरीचिगोरैः” कुमा०।

इति सत्सु अथ० इत्यस्तुतिर्वाणैर्विवरणे० “इति०
व दैवः प्राप्तव्रीतै यशाहृति लक्ष्यम्” कुमा०। २५-
विजित्वै च । “इतोनिषेदेति विस्तृष्टमूर्मिः” कुमा०।
“प्रयुक्तमस्यस्वभितो विवा स्यात्” रघुः ।

इति अथ० इत्य-किंच् । १ हेतौ, २ प्रकाशने, ३ निर्दर्शने,
४ प्रकारे, ५ अनुकर्षे, ६ समाप्तै, ७ प्रकरणे, ८ स्वरूपे,
९ साचिष्ठे, १० विवक्षानियमे, ११ गते, १२ प्रत्यक्षे, १३ अव-
धारणे, १४ व्यवस्थायाम्, १५ परामर्थे, १६ माने, १७ इत्य-
मर्थे, १८ प्रकर्षे, १९ उपरक्षे च । तत्र स्वरूपद्योतकता विधा
यन्त्रस्वरूपद्योतकता प्रातिपादिकार्थश्योतकता वाक्यार्थ
द्योतकता चेति भेदात् । तत्र गद्यस्वरूपद्योतकत्वे तद्योगे
न प्रथमा । “क्षेति मङ्गल वास यस्य वाचि प्रवर्तते”
पुरा० “अतएव गविलाह भूतत्त्वायामितीडशम्”
भर्तृहरिः “रामरामेति रामेति कृजन् भधुं वचः”
रामा० “रामेति रामभ्रैति रामचन्द्रेति वा जपन्”
रामकवचम् । प्रातिपादिकार्थश्योतकत्वे प्रथमा ।
“ब्रह्मिवायिवधारितं पुरस्तः गरोरोति विभाविता-
त्वतिम् । विभुविभक्ताववदं युमानिति क्रमादहुं नारद
द्यवोधि तुः” भावः । “दयरथ इत्युदाहृतः” भट्टः ।
“वदन्यपत्येति च तां पुराविदः” कुमा० । वाक्यार्थ-
श्योतकत्वे न प्रथमा निपातेनाभिहिते प्रतिपादिकार्थे एव
प्रथमाविधानात् वाक्यस्य च ग्रन्थां लक्षण्या वा एकार्थ-
बोधकत्वाभावेन प्रातिपादिकत्वाभावात् “भूतत्त्वायामिती-
डशम्” भर्तृ० “हुतार्थस्य परिव्यागादश्वताशुतार्थस्य
कलनात् । प्राप्तस्य वाधादिव्ये च पारसंख्या लिदेविका०”
भीमांसाका० । तत्र हेतौ “इतोव धारासवधीर्य” नेत्र०
“इति अ सा काश्तरेण लेखितम्” नेत्र० । प्रकारे “इति०
भद्रमदनाभ्यां रागिषः स्तराणाः” भावः प्रकाशार्थे०
इतिहरि इत्यादौ अथयतो० इत्यवै “यिरोधिष्ठिष्ठमिति-
कर्तुसुद्यतम्” प्रकरणे० इतिकार्यमितिकर्त्तव्यम् । इति-
हत्तम् । भावे किन् । २० गतौ २१ ताने च रुदी
“प्रापावीहि पत्म चतुष्पदित्यै” छ० १,१२४,१” । २२
अर्थात् भेदे उ० ।

इतिकथा० इति गमनमस्य उत् । गतिस्ति ततः नदा०
गोवापत्वे फक् । ऐतिकायनः तदोत्तापत्वे पुंस्ती०

इतिकथा० इति इत्य॑ कथा यस्य । अर्थमूल्यवाक्य-
प्रयोक्तरि अन्वेष्यवचने ।

इतिकथा० स्वो इति इत्य॑ कथा । अर्थमूल्यवाक्ये भेदिं ।
इतिकर्त्तव्य वित्ति० इति इत्य॑ कर्त्तव्यम् । इत्य॑ कर्त्तव्ये परि-
पाटोगुके कर्त्तव्ये । “एवं सर्वविधावेदमितिकर्त्तव्यमा-
त्मनः” मतुः “संदिदेशेतिकर्त्तव्यम् वज्जवेगप्रभावितो०”
भा० व० २८५ व्य० “स च व्यवहारः कोद्धः कतिविधः कथञ्च-
तिकर्त्तव्यतापादायोनाभिहितः” इति भिता० । कथयन्त्विति
कर्त्तव्यं च्चः काचे करणामहे” भा० च्चा० १६५ व्य० ।
“धर्मे प्रभोयमाणे हि वेदेन करुणामना । इतिकर्त्तव्यता-
भागं भीमांसा पूरयिष्ठति” पुरा० इतिकर्त्तव्योद्यत्व ।
“तेषु तेषुतिकर्त्तव्यं हि उरुपस्य समाप्तते” मतुः ।
“ततोऽर्जुनस्य क्षण्व विनिश्चित्येतिकर्त्तव्यताम्” भा०
च्चा० २२० व्य० ।

इतिहत्तम् न० इत्य॑ उत्तम् । इदं प्रकारान्विते चरिते । “इति-
हत्तम्” नरेन्द्रायामृषीष्यामृष्ट महात्मनाम्” भा० च्चा० २८०
उपचारात् तज्ज्ञापके २ पुराणादौ च । “ममेतिहत्तम्”
किञ्च नेयमङ्गृहतम्” रामा० । “द्वारादुवर्जिति स्यात्
तस्य प्राप्तिष्ठिकेतिहत्तम् दू” सा० द० ।

इतिशु० ऋषिभेदे० तस्य गोवापत्वम् नदा० फक् । ऐति-
श्यायनस्तदोत्तापत्वे पुंस्ती०

इतिहत्तम् अथ० इति एवं ह किं इहः । उपदेशपरम्परायाम्
यथाऽत वटे यत्र इत्युपदेशपरम्परैव न तु केनापि
द्वाहा तथा क्रयितम् । इति तस्य प्रसिद्धिमात्रता “इति०
होचुरुद्धा” भा० कौ० ।

इतिहास उ० इतिहासपाठ्ये० इति वाच्मै॒ इति॒ वाच्मै॒
वाच्मै॒ वच्मै॒ इति॒ त० । “धर्मार्थेकाममोक्षायासुपदेशसम्बन्धितम् ।
पूर्वदस्तकायाश्चुक्तमितिहासं प्रचक्षते०” इत्य॑ कल्पये० पुराहत्त-
प्रकाशके भारतादिवन्ये । “इतिहासपुराणायैः च च
सप्तमं नदेत्” इत्य॑ : “स्वाध्यायं व्यावदेत् पिलो॒ धर्मयास्त्वाच्चि॒
चैव हि । आद्यानामेतिहासां च पुराणानि लिङ्गानि च”
मतुः । “वाक्तोशाक्येतिहासपुराणः पञ्चमोवेदानां वेदः”
भा० द० । “इतिहासोत्तमादस्त्राज् जायन्ते कवि वृत्रयः ।
पञ्चम्य इव भूतेऽयोक्त्रसंविधयस्त्वयः । भारतस्य तिहास-
शुण्यां चन्वार्थसंयुताम् । संस्कारोपयतां ब्राह्मणो नन-
नाशास्त्रोपदृष्टिहत्तम्” भा० च्चा० १४० इत्युक्ते० भारतस्येति-
हासपत्रत्वम् । “इतिहासपुराणायै॒ वेदै॒ सप्तमं॒ हवेत्”
स्वतिः । २८८ अच्छित्तम् पुराहत्तमे च च भारते शृनिष्ठ-

बांदौ “अत्तायुदाहरनोमितिहासं पुरातनम्” इत्यनेन
वडुक्तव्ये दर्थितः । “नवमेऽहनि तात्पर्ये वै पैषितस्य स्य
वर्थांसि विषस्तानेमान्यासत् इति वर्थांसि ब्रह्मचारिण
इत्युपसमानोताः स्युक्तानुपदिशतीतिहासोवेदः सोयमि-
तीतिहासमाचक्षोत्” वाच० औ० वेदभागविशेषस्यैवेतिहा-
सरूपत्वस्त्रक्तम् । तत्र पुराहृतप्रतिपादकत्वात् तथेति
बोध्यम् तदभिमायेणैव “वाकोव्याकये तिहासपुराण इति”
कान्दूस्यगत्यमिति द्रष्टव्यम् । पौराणिकमत्तसिङ्गे इतिहास
प्रसार्ये च ।

इतिहासपुराण न० इतिहासवेदकं पुराणम् । आयुष्य-
वेदभागमेदे समा० ह० २ इतिहासपुराणसमाहारे च ।
इकट्ठ उ० इतं गनारं जनं कर्ति आश्वोति खणिखाश्वकलेन
कट-आवरणे अद्वैत० (ओकड़ा) हृषे तत्प्रभीपग्नर्त्त-
खादौ हि तत्पर्फलमयोगात् गतिनिरोध इति लोकप्रहितम् ।
इत्किला द्वी किल-शौक्लग्रे क किलः इत् गतः किलः शौक्लग्र
यस्तात् । रोचनायाम् गन्धद्वयमेदे शब्द च ० ।

इत्यम् अथ० इदम् + घटु । इदं प्रकारे इत्यन्नावः इत्यस्मूतः ।
 २ अनेन प्रकारे येत्वये च “इत्यमसुं विलपन्तमसु शृणु” नैव ।
 “रथं रते: किमपि भूतमउत्थरुपम्” कुमा० “इत्यं ग्रन्तं
 धार्त्वतः प्रजार्थम्” रघु॑ । “इत्यमाराध्यमानोऽपि” कुमा०
 “इत्य चितीषेन वसिष्ठधेनुः” रघु॑ । “सिङ्गाप्रयोगे एतचिन्
 उपरहे अस्तु । इत्यहारम् इत्यन्नावनिलियादि ।
 इत्यन्नाव यु० इत्यं भावः प्राप्तिः भू-प्राप्तौ वज् । कसचित्
 प्रकारस्य प्राप्तौ ।

इत्यमूर्ति त्रिः इत्यं कवचित् प्रकारं भूतः प्राप्तः भू-कर्त्तरि क।
कवचित् प्रकारं प्राप्ते “इत्यमूर्तुष्वच्छये” चतुष्वेत्यमूर्ता-
स्थापनमाग्नेष्वास्तिति” च या।

इत्यगाल पु० इथं गच्छ पु०। नीक०ता० उक्ते योगमेदे
तद्दिष्टिः यथा “योज्वैत्यभार्गेऽनुभागमन्दे॒ इपस्ये निजं
तेज उपाददोत् स्थादिवशाक्षोऽवमधो विचिप्तालिप्तार्थ-
हीनोयदि पूर्णं मतत् । श्रीब्रोददा भान्त्यवृत्स्थितः सन्
मन्दे॒ इपमस्ये निदधाति तेजः । स्थादिवशाक्षोयमर्थं च
दीप्तांशकाधिकांशैरिह मन्दपृष्ठे । तदा भविष्यद्ब्रह्मनोयमि-
त्वशालं विधैँ तुवययोवमाङ्गः” । “लग्ने गणकार्याधिपयो-
र्यदैष योगशदा कार्यसुशक्ति उत्तः । लग्ने शकार्याधिप-
यतत्प्रवृत्तायायत् सुरक्षित् परिसौम्यवृद्धे । तदा ब्रह्मादंग-
कवदनि योग विशेषतः खेहृभाऽतिशक्तः । स्थार्थ-
दिष्टस्थानगतः श्रमेष्वेत् यत्तेचितोभुवित्तमयापात्ते ।

तदा शुभं प्रागमवत् सुपूर्णमये भविष्यत्यपर्वत्ते च ।
 व्यवस्थापनादिपरीतभावेऽये देत्तिरानिष्टहं प्रपञ्चः ।
 अभूक्षुभं प्रागशुभं तिदानों संवाहकामे म च भावि-
 वाच्यम्” नीला० ता० । “प्रागिकशालोऽपर इन्द्रवारसचे-
 स्यशालोऽपर ईसराफः” “चेदष्टमेशन ज्ञातेस्यशालः” नीला०
 ता० कम्बूलादौ विशेषः ततच्छद्दे वस्त्रते अस्यर्थे इनि ।
 इत्यशालो ताहशयोगवति यहे ।

इत्या अथं ० इदम् + यात् - इदादेशः । १ इत्यमित्यर्थे । “क इत्या
वेद यत्र सः” कठो ० “इन्द्रमित्यागिरोमसाच्छावः” ४०
१०३,४,२ । २ सत्यं निरु ० इदम् + यम् छादेशः । ३ इदं-
प्रकारेत्यर्थे । “इत्याधिया यज्ञवलः” ४० ३,२७,५,
इत्या ति ० इष्ट-कर्मणि कथ् । गम्ये । “इत्यः गिर्वेण
गुरुयत्” भद्विः । “इत्येऽनभ्यासस्य” वाच्चिं ० सुम् अथ-
भ्यासमित्यः दूरतः परिहृत्यः” सि ० कौ ० भावे कथ् ।
२ गतौ रुद्धी । “स्तेनस्य लामचिह्निहि तक्षारस्” यजु ० १२,२३
“इत्यां गतिम्” वेददी० ।

इत्यक पु० इत्यार्थं कायति चन्द्रायते कै-क इत्यार्थं गतो
राजमन्त्रप्रवेशे अधिकतोषा कनु हस्तः । प्रतीहारवि-
कार्तिष्ठि हारपूषे । [ईर्ली ।

इत्यन् विंशति-कनिष्ठा । गतरि स्त्रियां डीप् वनोरम् ।

इत्तर ति० इण्-करप् । १ पथिके, २ नोचे, ३ क्रूरकर्मणि च ।
 ४ घरुडे यु । स्थियां करवनलावृ ढीप् । या चाभि-
 दारिमायां ५ स्थियाङ्ग “सपतलीवरं स्या लग्न” च ।
 १० इद॑४ । [इच्छन्ते उ ।

इदृश्य । इदि किप् वा । नहोपः । इत् रथस्थार्थे एवकारार्थे
इदृश्ये इदित् व्या । पर । कक् । शेट् । इन्द्रियैन्द्रिय
इन्द्राम्-बभूव चास चकार । इन्द्रः ।

इदयुग न० कर्म० । एतद्युगे । इदं शाखः प्रविष्टगा०
खज् । ऐदं युगीनः एतद्युगशाखौ वि० ।

इदं शार्या स्तो इदं कायै वशा; । । दुरासभावां गद्भृ-
२ एतद्वक्तार्यान्विते लिं ।

इदन्तन लिंगस्थिनु वावे भवः निर्ब्रह्मतटच । इदानी-
नने 'शक्तिज्ञेनरिदननैः' हह० स्मृतिः ।

पूर्वनाता स्तो पूर्वमो भावः । इदं यद्व्याख्यामि अस्तु व्यादिना
द शेषीभ्यतायाम् “अनिहेऽस्यमिति” चूतिपदव्याख्याने
“इदन्तयानिहेऽहमगच्छम्” भाष्यम् ।

द्रदन्द्र पु. द्रदं पश्यति दश-बा० छम् ई० । परभास्ति
तस्य निष्क्रियतरतये दर्शिता यथा “इ एतमेव उरुष ब्रह्म

तत्त्वमपश्यदिदमर्थमिति तत्त्वादिदन्द्रोनाम इदन्द्रो-
हृषी नामैनमेवमिदमिन्द्रं सन्नमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्ष
मित्या हि देवाः” एत० उ० विष्टतचूतद्वाष्टे । “यत्तादिदमि-
त्येव यत्ताचाचादपरोक्षाद्वाह सर्वान्नलरमपश्यदपरोक्षेण ।
तत्त्वादिदं पश्यतोति इदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो-
हृषी नाम प्रसिद्धो बोक रैचरः । तमेवं इदन्द्रम् ।
इदमितिपरोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः संब्रह्मारार्थं
पूज्यतमत्त्वात् प्रत्यक्षमामपद्यत्यभ्यात् । तथा हि परो-
क्षमित्याः परोक्षमामपद्यत्यप्रिया एव ज्ञेये हि यत्तादेवाः
किंचु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः” विष्टतेतदानन्दगि-
रिचा “तत्त्वेदन्द्रामप्रविद्यापि तत्त्वं ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति
वक्तुं तत्त्वादिन्द्रद्वति वाक्यम् तद्वाचक्षे । यत्तादिति ।
यत्तात् सर्वान्नरं ब्रह्म इदमितिपरोक्षं प्रत्यगात्मेवाऽपश्य-
दित्यत्वयः । कथमिदन्द्रनामत्त्वमत चाह । इदन्द्रो ह वा
इति । नन्दिन्द्रो चावाभिरित्यादादिन्द्रप्रविद्वेन त्विदन्द्र
इत्यत चाह । तमेवमिति । इदन्द्रसैव खतः परोक्ष-
त्वार्थम् चक्षरखोपेनेन्द्र इत्याकृतिर्वर्थः । परोक्षोक्तेः
प्रवोजनमाह । पूज्येति । पूज्यानां परोक्षतये नाम
वक्तव्यमित्यव ग्राम्यमाह । तथा होति । देवा इति
पूज्या इत्यर्थः । अत एवाचार्या उपाध्यावा इत्युक्तावेव
प्रोतिं कुर्वन्ति बोके, न तु विष्णुमित्यादिनामपद्यत्य
इति भावः । नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो इपा-
नारकतयेन लक्षणाच्छादनमिति चेद्यम्” ।

इदम् त्रिंश्चित्ति नक्षेषु पुरोक्षिति इदन्द्रेण इवाहृषी-
पश्यापिते “इदमस्तु चक्षित्यां नक्षेषु पर्वत्यां जैतदोक्षपम् ।
चक्षुरक्षु विप्रकाटम् तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेः स-
चिक्षित्याचित्वभस्य अतएव “अस्येति प्रत्यक्षादिदिविधापितस्य
जगत इदमा विटयः” या० भा० उक्तम् । चक्षित्याच्छु वृद्धि-
मात्रेच, तत्त्वं ज्ञानवक्षयया अरचादिना च अवति तेन
“कौहदीयं विरच्यते” इत्यत्वं भावित्यामपि कौहदीं बुद्धा
विधापितत्वेन इदं शब्दप्रयोगः । अतएव तदादेः बुद्धिस्थ-
तोपक्षितधर्मार्थविक्षिप्ते शक्तिरिति नैयायिकादयः । ताट-
यार्थपरत्वे एवाच्य उर्वणामता यन्दस्तपरत्वे त न । “इ-
दोऽन्यादेष्ये” पा० “इदमानिदेष्ये” या० भा० “इदमस्तु चक्षि-
त्याच्छु” “अयुक्तदयति वित्तोऽर्दिष्ठानोऽसः” याचः । “अ-
यमचृत्य पञ्चयतादुचरः” सा० द० “इदं विष्णवाचाजम-
नोहरं वपुः” यकु० “कयमसौ भगवान्नुत पाशुद्वः”
किरा० । “इसं विष्णते बोगसं” गोता “इसं

बोकं मातृभक्त्या पिण्डभक्त्या तु मध्यमम्” मतुः । अन्ना-
देशे एनादेशः द्वितीयाटोस्सु “एनं युवानं परिं वः” इति
ब्रह्मोत्तर्गमन्तः” । “यद्यो नहुमसि तदा कतरोवरले”
नैव । “अनेन बूना सह पार्थिवेन” रुहः । अन्नकौ
एनेन । एवम् अनयोः एनयोः । सर्वगामकार्यम् । इसे
अस्यै अक्षात् एवाम् अकिन्तु विवाम् इवम् । “इतं
सहेन्द्रः अतीतविवितः” कुमा० “इतीयं वैदिको मृतिः”
मतुः । अस्यै अस्याः आसाम् । अत्राक्ष । इसको
इमकेनेत्यादि प्रत्यक्षविषयतयाच्छब्दार्थेऽस्य कवित्
ठक्तिः “क्वयं जनः प्रदु मनासामोधने !” “जनोऽयमुक्तः
पदब्रह्मानोत्सुकः” “इतः य दैत्यः प्राप्तव्रीर्वेतएरार्थति
क्वयम्” कुमा० इह । यस्तु इत्यम् यात् इत्या । दानीम्
इदानीम् । लन् अत तसिल् इतः । अवम् अवय-
वपि । तेन चुच्च तद्वच । इदन्ननः । सयट् इदक्षयः ।
स्थियां छोप् । वति इयान् विवाम् छोप् इवती ।
इदा अव्य॑ इदम् दाच् वेदे नि० । इदानीमित्यर्थे “इदाहिते
वे विष्टतः” क्ष॒० ह॒०२१ “इदा इदानीमिति भा० । इत्
आ हन्त् । सम्बन्धवाचारवादो तद्युक्ते इत्येवं रुपे ।
इदावत्सरः । तस्य विष्टकित्याच्छब्दे वस्थते ।
इदानीम् अव्य॑ इदम् दानीम् इश्च च । सम्बन्धे । “इदा-
नीमावयोर्भ्ये उरित्यागरभूधराः” उद्घटः । “सा वे-
दानीं प्रचेतसः” रुहः “इदानीक्षे ज्ञातः विष्णि यमना-
येव द तदा” जगद्वाचः । भवार्थे चुल् तद्वच् । इदानीननः
वक्तसानकावभवे त्रिंश्चित्यां छोप् । “वासना चेदानीननो
प्राकृती वेति” भा० द० ।
इदावत्सर उ० इदाचिङ्गितः वल्लरः । वल्लरपञ्चकान्त-
र्गते वल्लरमेदे तदानवनप्रकारो वल्ला “यक्षाचात् पञ्च-
भिः येवात् रमादादासु वल्लराः । वपरोदाशुपूर्वासे
तथोदाशुपूर्वका मताः” उक्तो० तथा च एकाङ्गे विष्टे सवल्लरः,
इत्येवं वल्लरः, लग्ने इदाशुरः, चतुर्गे अतुल्यरः,
पञ्चाङ्गे विष्टे उदावत्सरः । तैवां फलन्तु महा० त० विष्णु-
ध० । “संवत्सरे तथा दानं तित्वस्तु महाफलम् । परि-
पूर्वे तथा दानं यदाचाच्छ द्विजोत्तमः” । इदापूर्वाच्छ-
वीणां धान्यानाह्नातुपूर्वके । उदाशंवल्लरे दानं रजत्व-
महाफलम्” उदावत्सरस्याने इदृवत्सरोद्यमं “परिवत्स-
रोद्यमादावत्सरेष्वीडुसुरोऽसि” राज० कु० “नभोमशुद्धं
सह दामाष्टैष्यव्योर्मुखलाभ्यां कात्म्भूत्यन सह भुझीत तं
कात्मं वल्लररं । परिवत्सरमिदावल्लरमतुवल्लरमुद-

हरमिति भानोर्मान्द्यश्वेष्यसमागतिभिः समामनन्ति' भाग०५४८०। 'मण्डलाभां चन्द्रकं मण्डलाभां सह-
भुद्धीतेति तेन यदा स्वर्यस्य शुक्रप्रतिमदि संक्रान्तिर्भवति
तदा सौरवान्द्रयोर्मासियोर्युगपदुपकमो भवति संबल्प-
रः। ततः सौरमानेन वर्षे च चट् दिनानि वर्षे लो वान्द्र-
मानेन च चट् हुसलीति हादशदिनव्यवधानादुभयोरयप-
श्वाहायो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र हौ मल-
मादो भवतः। ततः पुनः चटः संबल्परः' श्रीवरः।
तथा च समकालारक्षसौरचान्द्रमासयुक्तोष्टरः संबल्परः
चान्द्रसौरमासयोरारभे समत्परिवर्जितमासारक्षोवत्
सरः परिवत्सरः। इह इत्यं परिवत् आरभे
समत्परिवर्ज्ञनवत्सरेऽपि चन्ते तयोः समत्पश्यागतिमान्
यत्सरः इदावत्सरः। अत्तुगतः सौरसंक्रान्तिं चान्द्रो-
भासो यत्र ताढशोष्टरः अतुवत्सरः। अस्य वर्षसा-
सकालमासगृह्यतवा चक्रान्त्यतुगतचान्द्रमास चटित्वे न
तथात्म्। उक्तान्तो रविसंक्रान्तिं चन्द्रमासोऽपि लुनः
समकाहारमागतिमांय योवत्सरः च उदावत्सरः। अ-
स्येवं इद्वर्त्यं चान्द्रसौरयोर्मासियोरारभे समकालप्राप्तैव।
एवमेवामन्त्रयक्ता द्रष्टव्या। पञ्चमवर्षे मलमासहय-
पातकघनभवि 'पञ्चमे पञ्चमे वर्षे हौ मासावधिमासेकौ।
तेवां कालातिरेकेष पथकालामतिचारतः' एतत्र प्राविकं
'हालिंश्चिर्गतैर्मासैः दिनैः बोड्यभिस्था। चटिकानां
चहप्तेष्व पतति हालिमासकः' काल० धृतसिद्धान्तवाक्यात्
तेन प्रागुक्तभारतवाक्यं 'भलमासः च विशेषोमासे
त्रिंशस्मे भवेदिति' काठकमत्त्वाक्यं च योतिःशास्त्र-
क्रमध्यमासाश्चित्यैति। सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमा-
न्त्रित्वेत्यन्योरविरोधः। एवमेव नाधवादयः
इदुवत्सर षु०८८०-८ वत्सरः। इदावत्सरे। 'इदुवत्सराव
परिवत्सराव चंवत्सराव' अथ०८८०,५५,३।

इदं न० इन्द्र-भावे कृ। १कातमे, २दीप्ती, ३वाचस्ये।
च। कर्त्तरि-कृ। ४दीप्ते ५दग्धे च त्रि०। 'समिद्यश-
चादोप्त्रा'भृः। 'तमिद्यशाराधयितृ' सकर्त्तृकैः' भागः।
'इद्यावेधर्तिति' भद्रौ वोधे इद्वर्त्यं सर्वेशास्त्रस्त्रूपार्थ्य-
हित्वम् शासने इद्वत्प्रतिहतत्वम्। [महो ददाशि] भाग०।
इदा अव्य०८८०-धाच्चनि०। प्राकाश्वे स्वरादिः 'समिद्यविशेषः
इद्य०८८० इन्द्र-धाच्चनि०। प्राकाश्वे स्वरादिः 'समिद्यविशेषः
इद्य०८८० इन्द्र-धाच्चनि०। १काठे 'यत्र इद्य
अतरत् विशिदानः' क्ष०४,२,६, 'इद्यं काषायभारम्'
भा०। २यच्चिवर्षभिद्वेदे षु०। वत्प्रभासकरम्प्रका-

रादि कात्या० चौ० दर्थितम्। 'अयुग्मात् नि यूनानि' द्व०।
'इद्युग्मवन्दर्हिव्यवधार्यानि यूनानि संनहनानि रज्ज-
वोऽयुग्मातूनि भवन्ति। भातवस्त्रृष्टिप्रक्षेपाः
अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसम्प्रवादिविषसंख्या
धातवोदेषां तान्ययुग्मातानि। तथा चापस्त्रम्: "त्रिधात्
पञ्चधात् वा शुल्ल" करोतीति" शुल्ल' रज्जुमित्यर्थः।
"पञ्चविंशतिकुशमयानि यूनानि" रूति वक्ष्यात्वे। तथा
"समूलानामसूलानां वा दर्माणां पूर्ववत् शुल्ल' छतो-
दग्धयं निधायेति" इद्युग्मस्त्रावं। भानवे च "शुल्ल" प्रति-
दधात्ययुग्मात् प्रदक्षिणमिति। तिन्तिरिक्षते। "अथ
तिरन्नाहितं शुल्ल' छत्येति" कर्क० बर्हिषो बन्धन
प्रकारमाह। "प्रागये यूनउद्दग्धयं बर्हिराचिनोति" द्व०।
प्रागये यूने प्रागये चन्द्रने बन्धनार्थाणां रज्जौ उद्द-
ग्धयं बर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयति" कर्क०। अथे-
धावस्त्रम् प्रकारमाह। "उद्दग्धे प्रागयमिधाम्" द्व०।
आचिनोतोव्यनुर्वतते उद्दग्धे यूने चन्द्रने प्रागयमि-
धामाचिनोति बन्धनार्थं निधाति" कर्क०। "प्रस्त्रगृ-
न्त्वोनवगृहति" द्व०। इद्युग्मर्हिव्यवधार्यानां दूनानां
यन्त्रीन् प्रस्त्रगवगृहति यूने गाढं बहु यूनसायमूले
संकल्प्य प्रदक्षिणमानेष्व इद्युग्मर्हिषोरयमागे प्रोत-
यित्वा पवादिति तयोर्मूलभागे अवगृहति प्रेरयति
प्रत्यक्षगद्देन इद्युग्मर्हिषोः पश्चाहागे मूलभाग इद्यु-
ग्धते दिग्वाचिनोवर्हिष्युदग्धे निहिते अवगृहता॒।
काठके "यन्त्रि छता पुरस्तात् प्रत्यक्षमपकर्त्तीति"।
भानवे "शुलुषालौ उमादव्य "पूर्णा ते यन्त्रिमिति"
प्रदक्षिणमानेष्व एवात् प्रत्यक्षमपकर्त्तीति"। आपस्त्रः
तेजितोयेऽपि "पवात् प्रत्यक्षसुपगृहतीति"। आपस्त्रः
"पुरस्तात् प्रत्यक्ष" यन्त्रिसुपगृहति पश्चाहा प्राच्छमिति।
"अटादशेषम् परिघिष्ठकाशाम्" द्व०। "परिधीनं दृक्षाः
पत्ताशक्तिर्विकृतादयः परिघिष्ठकाशाः तेषां परिघिष्ठकाशाः
सम्बन्धिनः अटादशसंख्यकमिधूं हुर्वर्तु। भानवे
"समूलैर्दभैः पावाशं खादिरं रौहितकं वाटादशदार्विधूं
संनहाति लोक्य परिधीन् योविज्ञयदृक्षकाशेति"। काठके
"अटादशदारु शुल्ल" समानउक्तस्य संनहाति विश्वति
मिटौ पश्चवन्दे चेति। अतएव सामिधेनीविषद्वौ काठ
द्युमित्वा च्छासे च छासो न भवति पित्रादौ, तथा-
हापस्त्रम्: "सामिधेनीविषद्वौ काठानि विषधेने प्रकृतिसो
हुसमानात् प्रकृतिर्विति"। उपराष्टु त "भातावदिष्मा

वर्हिरिति' वचनात् च्छासः । "इध्यमाणं चारतिरिति सङ्गः प्रकीर्तिरिति" कालायनः (कर्मप्रदेशे) तथा "समिति-परिवर्त्तने वेदं च कुर्यात् प्रादेशसंभितम् । इध्यस्तु हिगुणः कार्यः परिधिस्तिगुणः स्फृतः" "आर्तं प्रादेश इध्यो वा हिगुणः परिधिस्तिगुणः स्फृतः" इति । "एकविंशतिं वा" स्फृत । अथ वा एकविंशतिसेकविंशतिसंख्याकाठकमिध्यं कुर्यात् तथा चापस्तम्भः "खादिरं पात्राणं वैकविंशतिदारकमिध्यं करोति" । "ततः परिधीनेके" स्फृत । एके आचार्यास्तत् एकविंशतिसंख्याकाठकादिध्यात्रीणि काठान्यरलि चालाखये बोपादाय परिधीनु परिदधति "तदेकइध्यस्यैवैतान् परिधीनु परिदधतीति" श्रुतेः । अथ वैकमेवेदं स्फृतम् "एकविंशति वा ततः परिधीनेके" इति एके आचार्याविकल्पे एकविंशतिसंख्याकाठमिध्यं कर्वन्ति तत् इति तथादेवैकविंशतिकाठकेद्धात् परिधीनु परिदधति च । एतदेव मुक्ततरम् आपस्तम्भस्त्रै एकविंशतिकाठानां विभागदर्थनात् । तथाचाहापस्तम्भः "खादिरं पात्राणं वैकविंशतिदारकमिध्यं करोति त्रयः परिधयः पात्राणकाठकाः खादिरोदम्बरविल्लरोहितकविकङ्कृतानां ये वा यज्ञिया दक्षा आर्द्राः शुक्रो वा सत्यकाः, स्वितो मध्यमोऽप्यो-यान्द्राशोदान्दक्षिणाध्यो हुषिष्ठ उत्तरार्थ्यो हे, आधार वसिधाशत्रुवाज समितेकविंशतिः समूज्जानामूजानां वा दर्माणां पूर्ववक्तुलं त्रात्वोदगम्यं निधायेति" । अथ एतंविधमेकोवयमतम् यदेकविंशतिकाठकः इध्यः । तत्त्विनु पश्चे चेष्टादेव लोणि काठान्यादाय परिविपरिभ्रान्तिरिति । बन्धनान्नतरमिध्यवर्हितेभूमौ निभानं न कावम् आपस्तम्भस्त्रै अनघोनिदधातोत्क्रात्वात् । तदेक रक्षास्यैवैतान् परिधीनु परिदधतीत्यत्र इतिसामितः तदु तथा न कुर्यादनवक्तुलम् हि तस्यैते भवन्तीति बाड्डामात्रः परिधिमिराद्वै च भवितव्यम् । इध्यस्तु शुक्रः इत्यन्तवादेव द्विप्रादेश तेन ते इध्ये कदेशभूताः परिधित्यायासमयोः स्फुः तदिदमाह अभ्याधानाय हीति शुक्रो ह्यादावाधेयः वावत्स्वर भावाचाहवर्णोद्यो चरे सम्भवनीत्यभिप्रायः यस्तु परिधिद्वंग्रा आहरति दोऽप्यवेदनीयादग्निव्यापादति-रित्यमेवाहरति अग्निवेदनं च दाहभयाच शुल्मिति तदएवाङ्गुमा इति" काला ० १,३,१४,२१ ।

"अपरितिं प्रथवनीयं त्रियूनम्" स्फृत । "प्रथयनस्यायं प्रथयनीयः तं प्रथवनीवशिन्प्रथयनार्थमिध्यमपरिमितमपरिमितकाठकं त्रियूनं तिष्ठमिः संग्रहनरञ्जुभिर्वैष्टिं कुर्यात्

लोणि यूनानि बन्धनानि यस्तु स त्रियूनमिति । इपरिमितत्वं च मायुके धूकाठसंख्यापेक्षयातिशये-नाधिकसंख्याकाठकंत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसामिधेनोको षट्कासंख्यानि बन्धनि । तत्थ प्रथयनीये ततो इप्पिकानि व्यापाविंशतिप्रभृतेनि षट्कासंख्यानि काठानि भवन्ति" कर्त ।

इत्योगतः "प्रादेशद्वयमिध्यस्तु प्रमाणं परिकोर्त्तितम् । एवमिताः खुरेवेह सविधः सर्वं कर्मसु । समिधोऽपाद-दग्धेद्वये प्रवदन्ति मनोविषः । दर्शे च पौर्वसासे च क्रिवास्त्वासु विंशतिः । समिदादिषु हेमेषु मन्त्वदैवतवर्जिता । पुरस्तात्त्वोपरिदाज्ज इत्यनार्थं समिद्वेत् । इत्योऽप्ये-धार्यमाचार्येहिविराङ्गतिषु स्फृतः । यत्वा चास्य निष्ठित्तिः स्यात्तत् स्यटीकरवायहम् । अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोष्यन्त्या-स्वेषु कर्मसु । येषां चैतदपर्युक्तं तेषु तत्पदेषेमु च । अक्षभङ्गादिविपदि ललहोमादिकर्मणि । योमाङ्गतिषु सर्वासु नैतिष्ठुष्टो विधीयते । "इत्यातीयकाठार्ड्मप्रमाणं भेद्यं भवेत्" । "सुन्वन्दभीतिरित्याभितः पक्ष्यकैः" स्फृत ३,२०,१२ । "इध्यानां काठानां भर्तिः" भा० । तुषि-तदेवग्यमेदे स च भाग ० ४स्तु १च ० दर्शितो यथा "तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरित्यस्तिः । इध्यः कविर्विभुः खाङ्गः सुदेवो रोचनोहिष्ट । तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेन्नरे" भाग ० ।

इत्यजिह्वा सु० इध्यः काठं जिह्वे वास्य । वज्रौ ।

इत्यभवाह सु० लोपासुद्गार्भजाते अगस्त्यपुत्रे चक्षिभेदे "यह-स्त्रसमितः उल एकोऽप्यस्तु तपोधन !" इति लोपासुद्गार-मार्यितोऽग्न्यस्त्रस्या उलस्त्रपादव्याप्त तस्य नाम इत्यसुरि-ध्यवहनाज्ज इत्यवाह इति नामान्तरं तदेककं भा०व ० । ४४ । "तत आधाय गर्भन्तमगमत् वनमेव सः" "तत्त्विन् वन-गते गर्भोदृष्टे सम्भ शारदान् । सप्तमेऽवदे गते चाय प्रा-च्यवत् स महोऽवदः । चक्षुदग्निप्रभावेन इत्यसुराम भारत ! । शाङ्गोपनिषदान् वेदान् जपचित्र भहातपाः । तस्य युतोऽभवदेः स तपस्त्री भहातिजः । स वावदेव तेजस्त्री पितृस्त्रस्य निदेशने । इध्यानां भारवहनाज्ज भ-वाहस्तोऽभवत्" ।

इति गतौ तना० पर० सक० सेट० । निष्ठके इत्यतीति बड्डवचनान्न इति केचित् इनोति इत्युतः इत्यन्ति इनोमि इत्यः इत्युतः इत्युता० इनोति इत्युता० इनोति इत्युता० इनोति । ऐनीति० इत्येव । निष्ठते इत्यति० इत्यति० इत्यवचनान्नस्त्रिन इत्यधातुरेवायमिति

वहवः स च भादिं प० सेट् । इत्वति ऐच्छीत् इन्वामासं तदूपम् । “क्वचावमाण इन्विषि” क०१,१७६,१ ।
इन पु० इष्ट-नक् । ? स्वये, “नन्दत्रिष्ठलग्नभवत्पुल-
व्या इनाङ्गपद स्वमोज्जम्” नोच । ता० । २५भौ
“न न महीनमहोनपराक्रमम्” रुपुः । इन्विषेषे च ।
इनक्ष शक गतौ कान्दस इकारोपसर्जनः भू० पर० स० नक्ष-
वदूपम् इनक्षति “द्वूरेचक्षायक्षल उक्षहनं यदिनक्षत्”
क०१,१३२,६, “इनक्षत् व्याप्रोति रक्ष गतौ कान्दस-
कारोपसर्जन इति भा० “शुक्षेष शोचिषाद्याभिनक्षत्,
क०१०,४५,७,

[एते राजनि ।

धूनानौ स्वो इनमानयति अन-चित्-चण् गौरा० । वटपत्री
इन्विष्ठा स्वो ताजकोक्तायां सुधहायाम् । तदानयन-
भकारादि नोच । ता० उक्षम् यथा “सजन्मलग्नात् प्रति-
वर्द्धमेक्कराग्निमोगा सुधहा क्रमेण । सजन्मलग्नं रवि-
तद्वातं शरद्युतं सा भुखेन्विष्ठा सात् । प्रव्यं शरद्युपा-
भिर्वद्विते सातुपाततः । सार्वमंशद्यं मासद्वाङ्गः केऽपि
सूर्यः । स्वामिसौम्येत्यात् सौम्यं लुतद्वापा भयं रजः ।
भावात्तोक्तनसंबोगात् फलमस्या निरुप्यते । वर्षतन्मलात्
सुखासान्विष्ठिरुपवृष्टशेषमना॒ । पुराणकर्मायगा स्वाम्यं
दत्तेज्यन्तोद्यमाइनम् । शत्रुक्यं मानसत्तिलामं प्रतापद्विं
गृपतः प्रसादम् । शरीरपुष्टिं विविषेद्यमांशं ददाति
सौम्यं सुधहा ततुस्या । उक्षाहतोऽर्थागमम् यश्च
स्वरम्भस्मानसुपात्रव्याज् । मिट्टाभ्रोगोबलपुष्टिदौख्यं
स्याद्येभावे सुधहा यदावृदे । पराक्रमाद्वित्तयशः सुखाप्निः
सौन्दर्यसौम्यं दिलदेवपूजा । सर्वोपकारस्तुपुष्टिकनिर्द-
यान्वयत्वेनुथहा हतीये । शरीरपीडा रिपुमीः स्वर्गीये॑
भनस्तापनिरुद्यमत्वे । स्वान्मुन्यहायां सुखमात्रगायां जना-
पवादाभयद्विदिःखम् । यदीन्विष्ठा प्रस्तुवावद्वेषे बद्ध-
वुद्विसौख्यात्मजवित्तज्ञामः । प्रतापद्विंविधाविलासा
देवद्विजार्हा वृपतिप्रसादः । क्लमत्वमझेषु रिपूद्यव भयं
इजस्तस्तरतो नृपादा । कार्यार्थनाशो सुधहाऽरिगा चेत्
दुर्द्विवृद्धिः स्वक्षतेऽनुतापः । कलत्वदन्वयसनारिभीतिरुत-
साहमङ्गो धनधर्मा नाशः । अरोपगा चेनुथहा तनोः स्वा-
दुजा मनोमोहविश्वद्वेषा । भयं रिपोस्तस्तरतोविनाशो
धर्मार्थयोः सुखसनामयव्य । स्वल्पुस्तिता चेनुथहा नराशां
बलव्यः स्वाइमन्द विद्वरे । स्वामित्वमर्थोपगमो नृपे
भ्योधमैत्वः पुरकलत्वसौख्यम् । देवद्विजार्हा परमं
यश्च भाग्योदयो भाग्यगतेन्विष्ठा सात् । नृपमसादं च

जनोपकारं सल्कमेषिद्विं द्विजदेवमक्षिम् । वशोऽभिवृद्धि
विविधार्थामं दक्षेऽवरस्या सुधहा धनाप्निः । यदी
न्विष्ठा लाभगता विलासौभाग्यनैरुद्यमतः प्रसादाः ।
भवनि राजाश्वयतोधनाप्निः शन्मिलपुत्राभिमताप्रवच ।
व्ययोऽधिकोदुष्टनैश्च सङ्गोरुद्यस्या विक्रमतोऽप्यदिविः ।
धर्मार्थहानिर्मुद्यहाव्यवस्या यदा तदा सञ्जनतोऽपि वैरम् ।
क्रूरैर्दृष्टः लुतद्वापा यो भावो सुधहात्व चेत् । शुभं तद्वा-
वजं नश्येदग्निपि वैदिते । शुभस्तामियुक्तेचिता वीर्य-
सुक्सेन्विष्ठा स्वामिसौम्येत्यशाकं प्रपद्मा । शुभं भावज
पोषयेत्तागुर्भुवं साऽन्वयात्वेऽन्वया भाव जद्वोयिमृश्य ।
जनुर्लंगनतोऽस्तान्व्यवरम् लुतद्वाप्यितावृदे हता क्रूरसेत्तसु
चेत् । विनश्येत् स यवेन्विष्ठा भाव एवं शुभस्तामियुक्ता
न नाशः शुभं च । यदोभवतापि हतो भावोनश्येत् स स-
विधा । उभयत्र शुभतेऽपि भावोऽसौ वैदितेतराम् । वर्षेत्व-
निष्ठोऽस्या यद्वावे जहुषि स्तिता । क्रूरोपवातात्मभावं ना-
शयेत् शुभयुक्तं शुभा । जनुर्लंगनतसुर्यगा बौम्ययुक्तावृद्वेषे
पितृर्व्यव्यवाभं विधत्ते । नृपाङ्गीतिदा पापयुक्तातिकटाट्मा-
दावपीयं विमृश्याभिषेवम् । यस्तिन् भावे स्वामिसौम्येचिता
सा भावोजनान्वेष यस्तस्य दृष्टिः । एवं पायैर्नाश उक्षत्तु
तस्येत्तु वीर्यार्द्वितः सौख्यमेव । यदोन्विष्ठा स्वर्यमृद्वे
युतेचिता स्वर्येष्य राज्यं नृपसङ्गमश्च । दक्षे शुभाशं
परमागमाप्निं स्वानाननरस्या फलदा दृष्टेति । कुजेन शुक्ता
कुजमे कुजेन दृष्टा च पितृष्ठेष्टाऽरुद्यन्तोति । शस्तामित्वातं
रुधिरप्तकोमं सौरेचिता सौरेष्टहे विशेषात् । चन्द्रेष्य युक्ते-
न्दुस्तहेऽपि दक्षे न्दुनापि वा धर्मवशोऽभिवृद्धिः । नैरुद्यस-
न्तोवतिप्रवृद्धिं ददाति पापेक्षणतोऽतिदुःखम् । बुधेन
शुक्तेष्य युतेचितापि तद्वेष्टि वा ख्लीमतिवाभौख्यम् ।
धर्मं यश्चावत्तरं विधत्ते कदं च पापेक्षणयोगतः सात् ।
युतेचिता वा गुरुणा गुरोर्भेष्य यदीन्विष्ठा युतेक्षणसौ-
ख्यम् । ददाति देभाम्बररत्नोषं शुभेत्वशावादिह रा-
ज्यदामः । यनेगृहे तेन युतेचितापि यदीन्विष्ठा वात्तरं
विधत्ते । मानक्षयं वक्षिमयं धनस्य इनिं च जोवेक्षणतः
शुभाप्निः । सितेज्ययोगेक्षणतः पदाप्निः शुभर्ष्टरत्वाम्बर-
ज्यव्य । भोग्या राहोर्लवास्तस्य सुखं दृष्टं नता लवाः ।
ततः विप्रमभं पुच्छं विमृश्येति फलं वदेत् । ततुष्टप्तभागेन
शुभा यदा स्वात्मतुपक्षगपद्रियुमीतिदुःखम् । पापेक्ष-
णादर्थं तुख्यस्य इनिष्ठे व्यानानोत्यं दृष्टित्तनाशः । वे जन-

कावे बलिनोऽवदकाले चेहु बंकास्ते रशुम् समाने । विष्ण्येः पूर्वमनिष्टसकं दृश्यं फलं स्थादुभयत्वं साम्ये । वहे इटमेऽन्ते भुवि चेन्निष्टेयोऽस्तगोऽय वक्रोऽशुभदृशुकः । क्रूरा-चर्यास्तगतय भव्योन स्थादुजं वस्त्रति विच्छनाशम् । यद्य-एमेश्वेयं युतेऽयदृष्टः ज्ञुतास्त्रादृष्टा न शुभस्त्रापि । योगद्वये स्थानिष्वन् यद्यक्रोयोगस्त्रादा गृह्ण्यु समत्वमाङ्गः । सुधाहा-तत्परिवापि अन्नोचित्युक् शुभेः । वर्णरम्भे शुभं दस्तेऽवदेवेदन्त्यथा शुभम्” ।

इन्द्रस्वर इदि-किप् इन्दू ऐश्वर्यान्वितमस्वरमित्र नीलवर्ण-त्वात् । नीबोत्पत्ते” शब्दमा० ।

इन्दि (न्दी)स्त्री इदि-इन् । लक्ष्मीप्राम् वा ढोप् तत्रैव । इन्दिन्दिर उ० इन्दि-किरच् नि० । असरे विका० । इन्दिरा स्त्री इदि-किरच् । लक्ष्मीप्राम् “इन्दिरा लोकमाता च लक्ष्मीस्त्रिः । [वस्त्रमः २पद्मे हृत० । १त्त्वाद्युग्महे । इन्दिरामन्दिर न० इन्दिरामन्दिरमित्र । १विष्णौ राज-इन्दिरालय उ० हैत० । १पद्मे २नीलोपत्ते च । हीवत्वमपि । इन्दिवर न० इन्दिर्लक्ष्मीस्त्रादरं वरदीयम् । नीबोत्पत्ते वा ढोप् इन्दोवरमध्यत । “इन्दोवरदलश्शामिन्दिरानन्दवर्द्धनम्” विष्णुस्त्रिः “रस्त्रीवरेहत्वचितान्लरेव” रघुः २त्त्वपलमात्रे च “नीबोत्पत्ते चन्नतवययुताम्” तत्त्व० [२तद्युक्तलतायाच्च । इन्दीवरिणी स्त्री इन्दीवर+समूहे इनि । १उत्त्वलहमुदाये, इन्दीवरो स्त्री इन्दी लक्ष्मी उत्त्वाति ह-अच् गौरा० ढोप् । शतमूल्याम् । मेदि० इन्द्रचिर्भव्या॑ टाथनः राजनि० ।

इन्दीवार उ० इन्द्याचलक्ष्मीप्रायारो वरणमव । नीबोत्पत्ते । इन्दू उ० उत्तित चन्द्रिकया भुवं क्लिंदां करोति उन्दू-उच्चादेरिज्ज । ? चन्द्रे, “दिखोप इति राजेन्दुरिन्दुः शीरनिधाविव” रघुः “तस्माः प्रसक्षेन्दुमुखप्रसादम्” सहो-दधेः पूरुद्वेन्दुर्दशनात्” रघुः “रामस्नेन्दोरिव चियः” रघुः “न वर्म्मसाचिव्यमकारि नेन्द ना” “चिप्पाइवेन्दोः सहको-ऽधिवेन्दम्” सावः “करैरिन्दोरेन्दन्दुरित इव संभिक्षमुकुलः” वेष्ठो० अद्वतकरे: सकृदत्ताप्यनवारणेनास्य इन्दूत्वम् । शतहेवताके ऋगशिरोनक्ते “लक्ष्मा हरीज्ञेन्दुकरान्त्य-मैत्रे दीपिति २एकसंस्थायुक्ते, नवेन्दुवेदेषुङ्गताश-वस्त्रागा” वि० शि० । ४कर्पूरे च ।

अथं गगनमरुते राशिचके यहाणां मध्ये सब्बेषाम वस्त्रात् स्थितः यथाह स्त्र० शि० । “मन्दामरेष्व्यभूतुव सर्वयुक्तेन्द जेन्दः । परिभ्रमन्यधोऽधस्या॒” । तस्य वस्त्रामानस्त्रक्तम् । शि० शि० यथा “वार्षीद्विगोमन्तु-

सुराश्चिमितार्कक्षा (४३२१४८८७। ३०) चान्द्री सहस्र शुष्णिता जिनरामसंख्या॑” (३२४०००) । एतन्नितयोजनानि इन्दूकवामानम् । अनुकृष्ण गच्छतां यहाणां राशिचक्रे इटसमये कीटांशेऽस्त्रितिरिति ज्ञानाय अहर्श्चेन तस्य स्युटो करणप्रकारादि तत्रैव दर्शितं यथा ॥ “अम्बेष्विभाष्ट गजङ्गुङ्गरगोऽहपत्ता॑ः (२५६८८८८८५०) कत्रां स्त्रान्ति गत्ता भगवाण्यस्य चेमाम् । “अत रविक्षातो भक्ता वष्टि गुणा, एवं भक्तायाः पञ्चं बोरविक्षा॑” प्रभिं० “कल्पोहृष्टैः चितिदिनैर्गमनस्य कक्षा भक्ता भवेहिनगति गं गनेचरस्य । “पादोनगोऽक्षष्टिभूमितयोजनानि (११-८५८४०) खेटा व्रजन्युतुदिनं निजवर्ल्लनीभे॑” चि० शि० “यदि कुर्दिनै कवामितयोजनानि गच्छन्ति तदैकेन किमिति फलं दिनगतियोजनानि । तानि च स्युच्छ्वेन तावत् पादोनगोऽक्षष्टिभूमितानि स्युः” प्रभिं० । यहानयनमाह । “अहर्गण्यात् क्षक्षिनवाङ्गनिप्पात् (८८२१) नवेन्दुवेदेषुङ्गताश्य (३५४१६) लक्ष्मा॑ । अहर्गङ्गणो गोऽक्षष्टीन्दु (११८५६) निष्ठो विवर्जितः स्फुर्गतयोजनानि” खया-स्त्रया तानि शृथक् च कक्षया हतानि वा स्फुर्गयादिकापद्माः” चि० शि० । “अहर्गणे भूनेत्रवनवन्दू ८८२१ एुषे नवश्चिर्मुतिवाण्यामिभिः ३५४११ भक्ते यज्ञवं तेन विवर्जितः कार्यः । कः ? । नन्देन्द्रियष्टीन्दु११८५६ गुणोऽहर्गणः । एवं गतयोजनानि स्युः तेभ्यः पृथक् पृथक् खया स्त्रया कक्षया भाजितेभ्यो भगवाण्यादिका यहाव्ययन्ते अतोपयत्तिः । दिनगतियोजनैरहर्गणे गतयोजनानि॑ भव-नीति सुनमम् । अत सुखार्थं गोऽक्षष्टीन्दुभिः११८५६ संपर्यैरहर्गणो शुष्णितः । सोऽधिको जातः । यदधिकं तच्छोध्यम् । तस्याधिकस्य ज्ञानार्थसुपायः । परमोऽहर्गणः कुर्दिनहस्यः । तेन शुश्केन गुणः । एवं गोऽक्षष्टीन्दुतीन्दु॑ निष्ठः सन् खक्षातोऽधिको भवति । तस्मात् खक्षां विशेष्य शेषेषानुपातः । यदि कुर्दिनहस्येनाह-र्गणेनैतावदधिकं भवति तदिटे नाहर्गणेन किमिति । अत कुर्दिनानां तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्चुगवेदैरयुत्युष्णिते॑ ४४५ ५०००० रपवर्ते॑ लते सति शेषस्याने क्षक्षिनवाङ्गा॑ उत्पदाः कुर्दिनस्याने नन्देन्दुवेदेषुङ्गताश्याः । एवं लैराशिकेन यहुत्यते तेन स्थूलगतियुष्णिते॑हर्गणे वर्जिते गतयोजनानि॑ भवन्ति । सर्वेषां यहाणां ताव्येव गतेस्तु-स्त्रयात् । अथ यहार्थमत्तेपातः । यदि कक्षात्त्वर्ष्ये॑

तयोजनेरे को भगवान्नदैभिः किमिति फलं गतमग-
णादाः सर्वे यहा भवन्तीत्युपपत्तिस् । प्रमिता० ।
“पहसु कक्षैऽहं हि तुङ्गपातयोः एथक् च कल्पात्रव तदोय-
सिद्धये । अर्कसु कक्षैऽहं सितत्तयोः सा चेया तयोरानयना-
र्थमेव । उक्ते तयोर्येव चलतुङ्गकर्त्ते तत्रैव तौ च भवतोऽ-
कर्णगत्वा” सिंशिं० “अत्रोऽस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा
तयोरानयनार्थमेव कल्पया । अन्यथा या यहसु कक्षा
सैव तयोरपि । यतो यहकक्षाया उच्चमदेशसोऽव्यप-
देशः । यत्र च विमल्लरेन सह संपातस्याप्ते प्रदेशस्य
पातसंज्ञेति गोखे सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशु-
क्रयोरत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते तयोरान-
यनार्थमेव । किन्तु तयोर्येव चलकर्त्ते तत्रैः नौ च भवतः
परमकर्णगत्वा । एतदुक्तं भवति भूमध्यादकं प्रति नीतं
स्तुत्वं यत्र ज्ञचलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रच
चलकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भवतीत्यर्थः” प्रमिं० ।

अत्र गगनकक्षा च कल्पाहर्गणः । यथा हार्यभृः ।
“योयत्र भवति खगस्तुङ्कं भवति तस्य कक्षात्यस्म् ।
अम्बरकक्षा कल्पाहर्गणामा भवेद्युगतिः” । खस्त-
फक्षायां स्थितानामपि यहाणां नीबोऽस्यानस्थितिवशतः
परिषिमेदादिकं भवतीति यहस्ते वश्यते । अत्र बुधशुक्र-
कक्षयोः एविकक्षात्यस्यत्वं यदुक्तं तस्याक्षकक्षया फलानयना-
र्थम् । श्रीपतिना त यहान्तराणां कक्षामितिरक्षा यथा । “अ-
श्चाद्वाष्टमतुरुगजाः (८१४६६१५) क्रितिनन्दनस्य त्रये शदम्भ-
षात्वेन्द्रियात्माय (१०४१२११) जैवी । रुपान्विनाम
शुग्रैलगुणेन्द्रियाणाः (५१३७४८२) खान्तुङ्गसागर-
रसोत्कृतयः (२६६४६४०) सितस्य । भूराराहिन-
गनागरसञ्चाधराद्विशिनः (१२७६६८७८७) शमिकक्षा । एतत्र खगोलशश्वे विस्तरेण वश्यते ।

इन्दुच जलमयः स्तुत्यसम्पर्कात् उच्चजलितो भवति तेन च
दिने दिने यथा यथा शुक्रे यत्रे रविवियोगभेदात्रतेजः
सम्प्रक्षिप्तेष्वस्तथा तथा वर्जिते छाण्ये तु रविमल्लरुपचन्द्रि-
क्षट्याक्षया क्रमशो दिने दिने तत्तेजः सम्प्रक्षिप्तेष्वाभावस्ते न
क्रमेण दिने दिने ज्यय इत्यादिकमप्युक्तं सिंशिं० ।
“तर्णार्थाकरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिग्य चन्द्रच-
न्द्रिकाभिमुक्तास्ति । तदितरदिग्य बालाकुलं यामलं श्री
चंट इव निजमूर्त्तिच्छाययैतातपस्यः । स्तुत्यादधः स्तुत्य
विषोरधः स्तुत्यं वृद्धश्च स्तुत्याऽसितं स्तात् । दर्शय भा-
धान्तरितस्य शुक्रं तत्र पोषेनासां परित्तर्त्त्रेन । कक्षा-
१४ वा० भाग २

चतुर्थे तर्णार्थाहि चन्द्रः कर्णान्ते तिर्यग्नो यतोऽजात् ।
परदोनष्टकाष्ठ (८५।४५) लवान्तरेऽतो दलं वृद्धश्यस्य दलस्य
शुक्रम् । उपर्चितस्य प्रयाति शौक्लप्रभिन्दोस्यजत इनं भ्रातव्य
मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि-
पायरूपतास्य । यद्याम्योदक् तपनश्चिनोरन्लर योऽच
बाङ्गः कोटिसूर्याधरमपि तयोर्यज्ञं तिर्यक् स कर्णः ।
दोर्मूलेऽक्षेषः शशिदिग्य भुजोऽप्याङ्ग कोटिस्तदपे चन्द्रः
कर्णे रविदिग्नया दीयते तेन शौक्लम्” ।

“प्राग्वद्भित्तेरुचरपात्रे” चन्द्रकक्षां रविकक्षां च विलिख्य
तत्वोर्ध्वं रेखां तिर्यग्नेखां च कक्षा चन्द्रकक्षोर्ध्वं रेखासंपाते
चन्द्रविम्बं विलिख्येदं दर्शयेत् । तिर्यग्नेखाया उपरि
चन्द्रकक्षाव्यासार्थमितेऽन्तरेऽन्यां तिर्यग्नेखां कुर्यात् । सा
रेखा प्रत्ययविकक्षायां यत्र लग्ना तत्र स्थितं एवाके अर्च
रेखावच्छिच्छचन्द्रविम्बार्धं पश्यितः शुक्रं भवति । तस्यार्थ-
भधस्तनं भनुष्यश्यस्म् । तत्रस्येऽक्षेषः अर्केन्दुषपादचतु-
र्भागोनं (८५।४५) राशितव्यं भवति । एतावत्येव अर्केन्दुषु
जिम्बार्धं पश्यिमं पूर्वं वा शुक्रं भवितुमहीति प्रमिं० “धान्ना
धामनिधेयं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः सद्यः कृत-
स्त्राणालक्ष्मिश्चित्तविशदच्छायां विलिख्यितः । हस्ये घर्मवृण्णेः
कर्णेष्ट इतान्यस्मिन् विभागे पुनर्बोलाकुलं लक्ष्मिति
स्तुत्वां तनोऽस्त्रायया” श्रोपतिः । “भानुचेत् प्रतिभिमितो
जलमये शौतां शुगोले दिशा निस्त्रे सुप्रभः कथमयो
कि स्तुत्यविद्वासमः । गोलार्थं रविष्योज्जलं च सकलं न
स्तात् तड़ागे यथा मासार्थेऽस्त्रिलिंगस्यतेति गणकान्
ज्ञानाह्वयः एतच्छ्रुतिः” ज्ञानराजः ।

इह० सं० शौक्लादिप्रकारादिप्रदर्श्य तज्जारादिफलस्तुक्तं
यथा “नित्यमधः स्तुत्येन्द्रो भार्मिभानोः सिंतं भवत्यज्ञेम् । ख-
च्छायान्यदसितं कुम्भस्त्रेष्वतपस्यस्य । सलिलमये शशिनि
रवेदीधितयो मूर्च्छितास्मो नैषम् । त्रपयनि दर्पणोदर-
निहिता इव मन्दिरस्यानः । ल्यजतो इक्षलं शशिनः
पश्यादत्तस्वते यथा शौक्लम् । दिनकरवशात्तदेवोः
प्रकाशते इधः प्रभत्युदयः । प्रतिदिवसेवस्कात् स्तान-
विशेषेष शौक्लप्रभरूपदिग्दिः । भवति शशिनोऽपराङ्गे पश्य-
द्वागे षट्येष । ऐन्द्रस्य शौतकिरणे मूलाषाढाह्यस्य वा
यातः । याम्येन, बीजजलचरकाननहा विभ्रमयद्वच ।
दक्षिणार्थेन गतः शशी विशाखातुराधयोः पापः ।
मध्येन त प्रशस्तः पित्र्यस्य विशाखयोशापि । उद्गमाग-
दानि मौष्ण्याद् द्वादश रौद्राङ्गमध्ययोगीनि । अग्नाद्यानि

नश्चाण्युदुपतिनातीत्य युच्यते । उद्गतमीष्वर्कृष्णं नौसं-
स्थाना विशालता चोक्षा । नाविकपीडा तजिन् भवति
शिर्व सर्वलोकस्य । अर्धेऽन्ते च लाङ्गूलमिति पीडा
तदुपजोविनं तजिन् । प्रीतिश निर्निभिसं भवतिपतीनां
सुभिक्षं च । दक्षिणविषाणुमध्येऽन्ते यदा दुष्टाङ्गालाल्पं
तत् । पाण्डुनरेष्वर्तिनिधनकुटुम्बोगकरं बलानां च ।
समशिशि चुभिक्षवे मद्यव्यः प्रथमदिससुहयाः स्युः ।
दण्डदिते पीडा गर्वां वृपदोपदण्डो इति । कार्षुक्षमे
युद्धानि यत्र त व्यातो जयते वाम् । स्थानं युगमिति
वायोत्तरायतं भूमिकम्भाय । युगमेव वायकोशां किञ्चि-
त्तुक्षं स पर्वत्यायेति । विनिहनि सार्थवाहान् दृष्टे च
विनियम्ह द्विर्यात् । अयुच्छ्रुत्यादेकं यदि शशिनोऽवाङ्गुसं
भवेच्छ्रुम् । आवर्जितभियुभिक्षकारि तद्वोधनस्यापि ।
अथुक्षदा रेखा समन्ततो मणुडा च कुण्डालम् ।
अक्षिमाणुलिकानां स्थानलागो नरपतीनाम् । प्रोक्षसाना-
भावादुद्युङ्कः सस्वद्विद्विकरः । दक्षिणदृष्ट्यन्ते इर्मित्य-
भवाय निर्दिः । इद्युपेण्येनेन्दुः विलोनमवायशाङ्गुसम
स्फङ्गम् । सम्पूर्णं चाभिनवं दृढिको जीविताङ्गयं पश्येत् ।
संस्थानविधिः कथितो इष्टाण्यसाङ्गवन्ति चन्द्रमसः । सख्यो-
दुभिक्षकरो महान् सुभिक्षावहः प्रोक्षः । सध्यतरुवं जात्य-
चुद्धयदः सम्भाय रात्रां च । धन्द्रो चदृष्ट्यपः
स्त्रेमुभिक्षावहो भवति । ज्ञेयो विशालमूर्तिरन्तर-
प्रित्यक्षीविष्ट्ये चन्द्रः । स्थूबः सुभिक्षकारी प्रियधान्य-
करलु तत्पूर्तिः । प्रत्यनान् कुरुपांच इन्द्रुदुपतिः
इद्युपेण्येनाहते, यस्त्वचुद्धयलघुमेन, शशिजेनादिटुर्मि-
त्यक्षत् ! त्रिभान् इन्द्रियपान्वहेन्द्रयुरुषा, शुक्रेण चाल्पा-
कृपान्, शुक्रे दायमिदं फर्हं पहङ्करं कणे यथोऽपागमम् ।
भिदः हितेन सगधान् यवनान् पुलिन्दान् नेपालभिन्न-
महक्षसुराद्ममदान् । पाञ्चालकैक्यकृतकप्रद्यादान्
हन्वादुष्मोनरजनानपि वग्न भासान् । गाम्बारसौरीरक-
सिम्बुकोरान् धात्वानि यैतान्द्रविङ्गाचिपांच । दिजांच
मासान्द्रश चोतरस्तःः सन्तपत्रेहाकृपतिना विभिदः ।
उद्युक्तान् सह वाहनैकरपतीस्त्वैर्गतकांश्चालवान् कोदि-
न्दान् गणपुङ्गवानय शिवेनादोद्यकान् पार्थिवान् । हन्वात्
कौरवमस्युच्छिपतीत् राजन्यसुख्यमपि प्राप्तेवांशुरस्त्रग-
प्यहे तदुगते वरस्तासमर्याददा । यौधेयान् सचिवान् सकौ-
रेणान् प्राणीशानय चार्जुनायनान् । हन्वादर्कं जिमित्य-
पृष्ठः शीतांशुर्यमासपीडया । सगधान्याद्यरं च पीड-

येद् वरस्यायाद तटं यशाङ्गजः । अपरत्र वत् युगं वदेद्
यदि भित्ता यशिनं विनिर्गतः । ज्ञेयादोन्युभिक्षविनाशी
शीतांशुः शिखिना यदि भिदः । कुर्यादायुधकोविविनाशं
चौराणामधिकेन च पीडाम् । उख्यदा यदा यशो यस्ता
एव हन्यते । हन्यते तदा व्यपो यस्य जक्षनि स्थितः ।
भस्त्रनिभः उष्णो इरुच्छ्रुमृतिः शीतकरः किरणैः परिहीयः ।
य्यावतहुः स्फुटिः स्फुरणो वा चुत्यस्त्रामध्यचौरभवाय ।
प्राप्तेयकृन्दसुदस्तिकावदातो वलादिशाद्रिसुतया परि
स्थित्य चन्द्रः । उच्चःकतो विशि भविष्यति मे शिवाय वोट-
स्थिते स भविता जगतः शिवाय । यदि कुम्भदृष्ट्याक्षहार-
गौरस्त्रियनियमात् लायमेति वर्षते वा । अविक्षतगतिमण्ड-
लांशुयोगी भवति व्याप्तेण विजयाद शीतरसिः । शुक्रे पञ्चे
सम्पूर्णे प्रदृष्टिं व्रज्ञालयं याति इदं प्रजाय । होने हा-
निस्तुल्यता तत्यतायां कणे सर्वं तत्परं त्यन्वयेन” ।
“भूमध्यात् चन्द्रादेवच्छ्रुतियोजनमपि” सिंशिं उक्तं
यदा “नगनगानिनवादरसा (६८८१७७) रवेः रसरसेय
महीविमिता ५१५६६ विधोः । निगदितावनिमध्यत
उच्छ्रुतिः श्रुतिरियं किंव दोजनसंख्या?” “अत्रोपपतिः
क्षत्राध्याये चन्द्रोक्तयोः कते कथिते किन्तु व्यासौ
नोक्तौ तो लैराशिकेनानेयै । यदि भनन्दानिमित
१८२७ वरिष्ठेः चक्रावर्त्य मितो१२५० व्यासः (बीवा-
क्षुक्तिश्चाकानोतः तदा) ४१३१४८७ । १० मितायाः
स्फूर्यक्षवायाः, १२४००० मितचन्द्राचाया वा कीडय
इत्यतुपातेन व्यास आनेयः तदर्भमेव श्रुतिः । इत्यमेव भूम-
ध्यात् चन्द्रोक्तयोः उच्छ्रुतिः प्रभिः” इवं लभ्यत्वात् उच्च-
नीष्वकोरस्यै यथा “मन्दस्त्रिर्दृक् श्रुतिवत् प्रसाध्या”
सिं शिं उच्छ्रुतेऽन्तपरिधिना उच्छ्रुतिः वाय्या
त्वैराशिकेनानेवा” प्रभिः युक्त्वेदम् पश्यायां स्वस-
क्षाया सद्वादिस्यानविशेषाऽस्ति तत्वोऽस्यानस्यितौ
परिभेराधिकः नीचस्थाने त ल्युनता यथे भवता इति
तद्वुसारेष्य परिधिवैक्षण्यस्यात् उच्छ्रुतिवैक्षण्यमिति ।
एवमन्येचां पश्यायामपि स्वस्कल्पाभिरतुपातेन व्यासमानीय
तदेवं भव्य श्रुतिरित्याद्यगम्यम् । अनेदं स्वस्कल्पाभिरतुपातेन
च भूमध्यादिति भूमिव्याक्षाद्यमध्यादित्ये वार्यकं न दृ
भूष्टमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूम्याद्यस्य तत्प्रच्छ्रु-
तेवर्जने भूष्टाद्वितीयमवति भूष्टात् उक्तः उच्छ्रुतयोः
नैव युक्षते पश्यायां वक्षालपपरिभेव्याद्यस्य भूमोद्वा-
र्दकान्तस्वेन तदर्भपर्यन्तमेव तदृत्यादाद्यतौचिकादितः

एवं सौरागमादिभिः इन्दुमण्डलस्य सूर्यमण्डलादधः स्थायित्वे चिदे”भाग-५४०। “एवं चन्द्रमा अर्कगम-क्षिभ्य उपरिटात् लक्ष्योजनत उपलभ्यमानोऽकर्त्त्वं संवत्-सरभुक्तिः, पक्षाभ्यां सासमुक्तिः, सपादक्षयाभ्यां दिनेनैव पक्ष-भुक्तिस्थित्वारी द्रुततरगमनोभुक्ते व्यथापूर्यमाणाभिरप-लोयमाणाभित्वं कलाभिः पितृशास्त्रहोत्रात्माणि पूर्वाप-रपत्वाभ्यां वितन्वन् सर्वजीवनिवृह्माणो जीवत्वं एकमेकं नक्त्वं त्रिंशता सुहृत्तेभुक्ते य एव षोडशकलः पुरुषो भगवान्ननोस्योऽप्ययोऽन्ततमयोदेवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरी-खृपवोहधां प्राणायथायनयीक्त्वात् सर्वमय इति वर्त्य-न्ति”। यत्वं अर्कगम्भक्षिभ्य इत्यत्वं हेतौ पञ्चमी अन्वयात्मा उपलभ्यमान इत्यत्वं। यथा च सूर्यकरणेरेष्व चन्द्रसो-पक्षभिसङ्ग प्राणुक्तवचनैः समर्थितम्। न तु अपादाने पञ्चमी उपरिटात् इत्यत्वान्वयिनी। तथात्वे सौरा-गमविरोधः स्थात्। उपरिटात् इत्यत्वं भूमेरिवध्या-हार्यां लक्ष्योजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिद-तुपरित्तिः। एवमन्यान्वयि पौराणिकवचनानि व्याख्या तत्त्वानि। इन्दुपक्षद्येन यथा पितृप्रदिनस्य सम्पद-दनं तदेषुक्तम्”सि०शि०। “विघुङ्मागे पितरो वसन्तः खाधः पुष्पादेष्वित्तिमाननिति। पश्यन्ति तेऽर्कं निज-मस्तकोद्देशं वतोऽक्षात् द्युद्वं तदेषाम्। भार्द्वान्त-त्वाद्विधोरधःस्य तक्षान्वितीयः खलु पौर्णमासाम्। क्षणे रविः पक्षदलेऽप्युदेति शुक्रेष्वमेत्यर्थं एव चिह्नम्” अत्राधःस्थत्वमर्क्षस्य पितृप्रपेक्ष्या बोध्यम् तद्विवरेष्व वा पौराणिकं सूर्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिद-तुपत्तम्”। चन्द्रसाधःस्थित्वैव यथा तिथ्यादिसम्भवः तथोक्तम् काढमाधवीये “अर्कादितिःश्वतः प्राचीं वट्याक्ष्याद्वितः शशीति” वचनव्याख्याने। “अयमर्थः अधः प्रदेशवर्तीं शीघ्रगम्भी चन्द्रः अर्ह-प्रदेशवर्तीं अशीघ्रगम्भी सूर्यः। तथा सति तयोर्गतिविशेष वयाहेष्व चन्द्रमण्डलमन्यनमनतिरितां सत् सूर्य-मण्डलसाधो भागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरग्निभिः वाक्ष्येनाभिमूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते। उप-रितने दिने शीघ्रगम्भी प्राचीं याति रायेष्वदिर्भर्तः सूर्यवृष्टिः गच्छति। तदा चन्द्रस्य पञ्चदशषु भागेषु प्रथम भागोदर्थनयोन्मोभवति। सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते तत्काणनिपत्तिपरिमितकाङ्गः प्रतिपत्तिर्भिर्भवति कृदं हितीयादितिविष्ववग्नव्यभिति”। तदेतद्विष्णु

धमोंकरे विस्तृमभिहितम्“चन्द्राकंगत्वा कालस्य परिक्षेदे यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवद्यामि गतिभावित्वं निर्णयम्। भगवेन समये च त्वया द्वादश राशयः। त्रिंशत्यव्यतीत्वा राशेभीर्गं इत्यभिधीयते। आदित्यादिप्रकाटस्तु भाग-द्वादशकं यदा। चन्द्रमाः स्थात्तदा राम। तिथिरित्यभिधीयते” “सेवं द्वादशभिर्भागैः सूर्यसुक्ष्मित्वतो प्रथमा चन्द्रकला इत्यादियोपेतस्त्वद्वरेष्वाकारा शौक्लप्रभुष्वपयाति उत्तरोत्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्त्तव्यत् तारतम्यात् सारेण शौक्लप्रभुष्वोत्थते। अनयैव रोत्वा सन्दिक्षितारत्येन भेदकत्वसुपचीयते तदेतदुक्तम्” सिंशि०। उपवयस्याति शौक्लामिन्दोरित्यादि। उ०! एष्वे उक्तम्। सूर्योचन्द्रमसोर्यैः सन्दिक्षितविप्रकर्त्तव्यै तयोरत्वसानदर्शं पूर्विं यतोः संपदाते तदाह गोभितः। “चः परोविप्रकर्त्तव्यै सूर्योचन्द्रमसोः सा पूर्णमासी य। परः सन्दिक्षितविप्रकर्त्तव्यै शाकावस्थेति” नन्वत्वं चन्द्रकलानां सूर्यै प्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ उ०! एष्वोत्तदेष्वदेवताम्। नायन्दोषः। असादादिर्दशनापेक्ष्या अद्योतिः शास्त्रस्य प्रदत्तत्वात् योमोत्तमौ तु दुष्क्रादिदेवतानान्तकालप्रयुक्ता तद्विविवक्षिता तत्वं यदि सूर्यै प्रवेशनिर्गमौ, यदि वा दुष्क्रादिदेवतादिषु सूर्यवापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः” कालमाः प्रहाणां कलात्पुरारेष्वै स्वस्तकक्षास्थराश्वं शादिमानम् तथा च स्त्रियक्षायां स्थितस्य राश्वं शक्तादिकं स्त्रियै महत्यां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्यभट्टेन। “पञ्चा सूर्याद्विनां प्रपूरवन्ति प्रहाणा भपरिष्वाहम्। दिव्येन भपरिष्विं समं ख्यमनः स्त्रियाद्वा। मण्डलमत्यमध्यत्वात् कालेनात्प्रेत-पूरवति चन्द्रः। उपरिटात् सर्वेषां महत् महता यनेष्वापि। अस्येहि मण्डलेष्वोमहति महान्तरं राश्योत्तेवाः। अंशाः अक्षात्स्त्रैव विभागत्वाः खल्वेषु। भानामधः यनेष्वरः उत्तरुद्गमौमार्कम्युबुधचन्द्राः। एषामध्य भूमिभेष्मूता च मध्यस्या”। तेन प्रहाणां प्राणुक्तस्त्रक्षक्ता द्वादशभिर्भक्ताः राशिप्रमाणायोजनानि। ते च पुनर्स्त्रियक्षक्ता व्यशमानयोजनानि। ते प्रहाणा भक्ता कलाभितयोजनानि एव प्रहाणागे विकलादियोजनानि। अधिकं प्रहाणव्ये यक्ष्यते। एतन्युक्त्वात्तिष्ठाह-चन्द्रोत्पत्तिरित्यात्तश्वन्दे। उ०! एष्वे उक्ताः। इन्दुक पु० इन्दुरित्वं शुभवत्वात् कर्त्। अस्मन्कर्त्त्वे। राजनि० इन्द्र कलां स्वी इत०। चन्द्रस्य राशिचक्षे परिधो तस्मा-नमिन्दुष्वदे उ०! ए० उक्तम्।

इन्दु कमल न० इन्दु रिव शुभं कमलम् । सितोत्पले राजनि०
इन्दु कला स्त्री ईत० । चन्द्रस्य बोड्यभागैकभागे । कलाय
बोड्य । अमायन्दे १२० पृष्ठे दर्शितास्तात्र लक्षणपत्रे क्र-
मेण वङ्गादिमिः योवन्ते वर्णोक्तं कालमाम् । सोमोत-
यतिवाक्यम् “प्रथमां पिवते वङ्गिर्दितीयां पिवते रविः ।
विन्दे देवास्तृतोयां हूँ चतुर्थीं उचित्तार्थिपः । पञ्चमीं
हूँ वषट्कारः चतुर्भुवितावास्त्रः । सप्तमोष्टवयो-
दिव्या अष्टमोमजएकपात् । नवमीं लक्षणपत्रस्य यमः
ग्राह्याति वै कलाम् । दशमीं पिवते वायुः पिवत्येकादशी
समा । इादशीं पितरः सर्वे सम् प्राचन्ति भागशः ।
त्वयोदशीं धनाध्यक्षः कुवेरः पिवते कलाम् । चतुर्दशीं
पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्ठीतः कलाय शेषच-
न्द्रमा न प्रकाशते । कला बोड्यिका वा सा त्वयः प्रविशते
सदा । अमार्या हूँ सदा बोमस्त्रीबद्धीः प्रतिपदाते ।
तमोष्ठिगतं गावः पिवन्त्यतुगतं च यत् । तत्त्वीर-
मन्त्रम् भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । इतमिन्द्रियं यज्ञे षु
पुनरायायते शशी । दिने दिने कलाएङ्गिः पौरुष-
माशान्त धूर्यते” इति । “तुनश्च ताः योताः कलासेनैव
क्रमेण वङ्गादिदेवताम्यो निर्गत्य इन्द्रमध्येण पूर्यन्तोति”
माधवः । यथा च कलापानसम्भवस्या इन्दु शब्दे
दर्शितेन १२१४० कालमाम् वाक्येन समर्थितम् । तासांक-
लानां यद्यपि तिथिविशेषरूपता तथापि नामान्तराण्य
शारदा० उपासनार्थसुक्षमानि यथा । “अमृता भानदा
पूरा हृष्टः उटीरितर्दितिः । शशिनश्चन्द्रिका कान्तिः
ज्योत्स्ना च्छीः प्रोतिरहदा । पूर्खा पूर्खान्ताह्ना च का-
मदा स्वरजाः कलाः” । तथा च बोड्यभ्यः स्वरेभ्य
आसाद्युपसिरपि ध्येयाः” “शतमिन्द्रकलाज्ञवे” सृष्टिः ।
इन्दु कलिका स्त्री इन्दु रिव शुभा कलिका यस्याः । १केत-
क्षाम् । ईत० स्वार्थे कनू । २चन्द्रकलायाम् ।
इन्दु कान्त उ० इन्दुः कान्तद्व नियन्द्रकारित्वात् प्रियोऽस्त ।
१चन्द्रकान्ते मणो इन्दुः कान्तः परिः स्वोदयेन कारकत्वा-
दीयो यस्याः । शरातौ । इन्दुः कान्तद्व प्रकाशकत्वात्
यस्याः । १केतक्याम् । ईत० । ४चन्द्रप्रियायाज्ञ स्त्री ।
इन्दु क्षय उ० । इन्दुः क्षीयतेऽत्र लिंगाधारे अच्च ईत० ।
१दर्शे तत्र हि इन्दोः कलानां स्वर्यं किरण्यास्यर्थात् क्षय-
द्व भवतीति इन्दुकलाशब्दे दर्शितम् “शतमिन्द्रु त्वये पुराणं
सहस्र हूँ दिनक्षये” महोद०पु० । भावेऽच्च । २चन्द्रस्य क्षये ।
इन्दुज उ० इन्दोज्यते जन-ड । इहस्य पतिभायोतारागते

चन्द्रेणोत्पादिते बुधे तदत्पत्तिकथा इहितं २६५०
सोमस्य राजस्त्रयत्तकरणानन्तरमैश्चर्येण मक्षस्य मति-
भानिसुपर्यग्य “इहस्यते: स वै भार्यां तारां नाम
यशस्त्रिनीम् । जहार तरसा सर्वानवत्त्वाद्विरःस्तुतान्”
इत्युपक्रम्य ब्रह्मोत्तरा तत्र युड्ड वर्णयित्वा तत्र युद्धोप-
द्रवेण उपद्रुतदेवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा यत् तत्र
तदुक्तं तत्रैव “ततोनिश्चार्योश्चनसं तं वै इदं भवद्वा-
रम् । ददावद्विरसे तारां स्वयमेव पितामहः ।
तामन्तःप्रसवां ददा तारामाह इहस्यतिः । मदी-
यायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथञ्चन । योनेनद्वद्वत्त-
वै कुमारं दस्युहन्तमस्म् । इयोकास्त्वमासाद्य ज्व-
लन्तमिव पादकम् । जातमातः स भगवान् देवानामस्ति-
पदसु । ततः संशयमापन्नास्त्रामूर्च्छुः सुरोत्तमाः ।
सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमसाय इहस्यतेः । इच्छ्रुमाता
यदा देवैर्नाहृ सा साध्वसाधु वा । तदा तां शम्पुमारब्धः
कुमारोदस्युहन्तमः । तं निश्चार्यं ततो ब्रह्मा तारां प्रपक्ष-
संशयस्म् । यदत्र तत्ये तद्ब्रूहि तारे । कस्य सुतोत्त्वायस्म् ।
सा प्राञ्जलिरुद्वाचेद ब्रह्माण्यं वरदं शनैः । सोमस्येति म-
हामानं कुमारं दस्युहन्तमस्म् । तं सूर्योर्घाय तनयं
सोमोधाता प्रजापतिः । बुधे इत्यकरोद्वाम तस्य उक्षस्य धी-
भतः” । असौव यहत्वमाप्निः काशी० वर्णिता यथा० हरि-
वंशयत् बुधस्योत्पत्तिं वर्णयित्वा । “ततः सर्वेभ्योद्देव्य-
स्ते जोरुपलाधिकः । बुधः सोमं समाप्त्यक्ष्य तपसे धृत
निश्चयः । जगाम काशीं निर्वाणराशिं विन्दे यपालिताम् ।
ततो लिङ्गः प्रतिष्ठाय स्वनाम्ना स बुधेश्वरम् । तपश्चार-
चात्युपमुप्यं संशीलयन् हृदयं” । इति तस्मेव शिष्टम्
तत्त्वपत्रा तोषित्वा महादेवस्त्रम् यहरूपेण गगनेस्तिति
रूपं वरं ददौ” यथा० “ततः प्राह सहेयानस्तत्सुखा । परि-
तोषितः । रौच्छक्ये ! महाभाग्य ! सौम्य । सौम्यवचो-
निधे । । नक्षत्रबोकाइपरि तव लोको भविष्यति । मध्ये
सर्वप्रह्लाद्याज्ञ सपर्यां लभ्यते पराम्” राशिकके
तत्स्यानज्ञ रूपोऽसि० “मन्त्रमरेज्यायुतस्त्र्य शुक्रे न्दुज-
न्दवः । परिभ्यस्त्र्यधोऽध्यःस्याः सिइविद्याधराष्मनाः”
इत्यनेन चन्द्रस्यानादपरि शुक्राज्ञावः प्रटेष्ये उक्तम्
तत्त्वक्षयामानज्ञ । इन्दु शब्दे ४००१२१४० प्रतिवाक्ये उक्तम्
तस्य चारप्रकारः हहत्प्रस्तावां दर्शिता यथा ।

“नोत्पादितरिलक्षः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजल्युदयम् ।
जवद्वन्पदनभयव्यव्याप्त्यव्यविद्यये वा । विचरच्छ वृष-

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविवदेवानि । स्त्रिन् इमकरतनयः
करोविडिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मध्यान्नान्युपाचिते
चन्द्रजे प्रजापीड़ा । शस्त्रनिपातचुद्गवरोगानाहृष्टिसन्नापैः ।
हस्तादोनि विचरन् चुद्गवाण्युपमोड्यन् गवामशुभः ।
चुद्गवरसांविटहिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यमूर्खं
हौतभूर्ज भाद्रपदासुत्तरां यतेयं च । चन्द्रस्य हुतो निधन्
प्रायस्थतां भाद्रपदासुत्तरां यतेयं च । आश्विनयाकृष्णमूलान्युपमेन्द्रन्
ऐवर्तो च चन्द्रकृतुः । परव्यभिवन्नोजोविकसलिलजतुर-
गोपघातकरः । पूर्वाद्युक्तवितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृ-
द्वोयात् । कुच्छस्तस्त्वामयभयप्रदायी चरन् जगतः ।
प्राकृतविमित्रसङ्घप्रतीक्षण्योगान्वोरपापाख्याः । सप्तपरा-
शरतन्त्रे नक्षत्रैः कोर्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्य-
वाय्यपैता महानि बड्गवाय । मित्रा गतिः प्रदिटा शशि-
शिवपिटभुजगदैवानि । सङ्घिष्ठायां पुष्पः पुरुषसुः फल्गु-
नोद्यः चेति । तोक्षणायां भाद्रपदाद्यः सशक्ताश्वयुक्त-
पौष्णम् । योगान्तिकेति भूलं हे चाषाढे गतिः सुत-
स्नेन्दोः । घोरा अवणस्त्वाद्वचुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या
सावित्रं मैवं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः
स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्रिंशद् हिसमेता
विंशतिहि नवकं च । नव भासीवें दश चैकसंयुताः प्राकृता-
द्यानाम् । प्राकृतगत्वामारोग्यविदिस्त्रप्रदृशः चेमम् ।
सङ्घिष्ठप्रभित्रयोर्भित्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋच्चत्रिवक्रा
वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः । पञ्चचतुर्देवकाहा
ऋच्चत्रादीनां घड्ग्यस्ताः । ऋच्चो हिता प्रजानाभित्रवक्रार्थं
गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोग-
सञ्ज्ञनी । पौवाषाट्वावर्णवैशालेविन्दुः । समाधेषु ।
हठो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोपितसेषु । कार्त्तिके
इन्द्रयुजिं वा यदि मासे इश्यते ततुभवः शिशिरांगोः ।
शस्त्रचौरहृतभुग्नदतोयन्द्रियानि च तदा विदधाति ।
रुडानि सौम्ये इस्तिते सुराणि यान्तुद्देते तान्युपयानि
मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति छामः सुराणां भव-
तीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुक्रवर्णः सस्तकेन
मणिना सृष्टो वा । क्षिरधूर्तिरलम्बुष्म हिताय व्यत्यये
न एमकृच्छिगुप्तः । गगने बुधस्यानस्त्रक्तं भा०५४० ।
‘ततो बुधः सोमसुत उलभ्यमान तत उपरिदात् प्रायेषा
एकवत् । यदार्कान् व्यतिरिच्येत तवातिभयमायाना-
द्यादिभयमायांसते’ । इन्दुजातंन्दुनन्दनेन्दुपुदादयोऽ-
प्यत । २नर्मादायां नद्यां स्त्री सा च भेक्षकन्यका

सोमसुता सुनिश्चापात् नदीत्वमाप्ना । इयं च प्रतीच्यामवेन्तिषु
स्त्रिता प्रत्यक्षोतोविहा च वदा । “अवलिषु प्रतीच्यां वै
कोर्त्तमिष्ठामि ते दिग्यि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्या-
न्यायतनानि च । प्रियद्वाम्बव्योपेता वानीरक्षशालिनी ।
प्रत्यक्षोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ! ।
जैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्व-
नानि शैलेन्द्रा देवाच रमितामहाः । नर्मदायां कुरुचेष्ठ !
भृहि विद्विर्मित्रार्थ्यैः । क्षात्रमायानि पुण्योर्वैः सदा वारिषु
भारत” भा० आ० ८८८० ।

इन्दु जनक पु० ई० ॥१॥ इति स्त्री तस्य ततउत्पत्तिकथा अविज-
जातग्रन्थे ॥१॥ इष्ठे दृश्या । २सुष्टु ततस्त्रोतपञ्चकथा
“ततः शतहृष्ट्वाशुर्मयमानात् रागदात् । प्रसन्नामा
समुत्पदः सोमः शीतांशुरुच्यतः” भा० आ० १८८० ।
दृश्या । [जाङ्गलीष्ठे ।

इन्दु पुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभं पुष्पमस्याः । (विष्णलाङ्गाला)
इन्दु भ न० इन्दोवन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके
१४ग्निरोनक्षत्रे अल्पोषाश्वदे ४६८४८ नक्षत्राणामोशा
दर्शिताः । २कर्कटराशै च “कुजशुक्रबुधेन्कसौम्यशुक्रायनो
भुवाम्—क्षेत्राणि स्वरुजाद्यः च्यो० । [२चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दु भा रुद्धो इन्दु ना भाति भा—क इत० । ४५४३३४्याम् । ई० ।
इन्दु भृत् पु० इन्दु विमत्ति भृ-क्रिप् । शिवे । तस्य चन्द्र-
लाधारणमिन्दुसौलिश्वदे ३४८४८ चप्रमाणं दर्शविष्टते ।

इन्दु मणि पु० इन्दुः वानोऽस्य तत्करेण स्तन्दनात् तादेषो
मणिः शाक० त० । १चन्द्रकान्तमयौ तस्य चन्द्रोदये निष्ठ-
न्दात् तन्मणित्वम् । तद्विप्रयोमणिः स रुद्ध शुभोमणिर्वा ।
२सुक्षामाम् ।

इन्दु मणहल त्रि० ई० । चन्द्रस्य विष्वे भगवान्कारे
पदार्थे “ङ्गत्वा सुत्वा नमस्कृत्य विस्तुतेन्द्रभगवते”
तन्मणा० । तन्मणहलमानं च सि० शि० दर्शितं यथा ।
“विष्वं रवेद्विदिशरतु (४५२२) संख्यानीन्दोः चनागा
म्बुधिः (४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविविष्वमि-
न्दुकर्णाहितं भास्त्ररक्ष्यभक्तम् । भूविष्वतिर्लक्षणेन हीना
भवेत् कुभाविष्वतिरिन्दुमार्गे” “रवेद्वैजनामामकं विष्वं मध्यमं
हियमवाणश्टकतुल्यानि (४५२२) योजनानि इन्दोसु
शुभ्यवसुवेद (४८०) मितानि । अथ राहोरुच्यते । रवि-
विष्वं भूव्यासेन (१५८१) हीनं (१५१) लक्ष्येन रुद्ध-
टेन योजनामात्रेन संगुण्य रविविष्वेन रुद्धेन भजेत् फलेन
भूव्यासतो वर्जितचन्द्रकर्णाय” भूभाव्यासो भवति ।

फलानि योजनविम्बार्था । अत्रोपपत्तिः वयम्भिन् दिने
अकेस्य भव्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्थात् तस्मिन् दिने
उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यटिहितवेन भूल-
भिलतेन तत्स्थित्या तद्याभ्यां विम्बप्राप्नौ विष्ठेत् ।
या यस्ययोरलकलासा रविविम्बकला भवन्ति भव्यमाः ।
ताश्च हातिंश्चत् किञ्चिदधिकैकविंशहिकवाधिकाः २२
२? । २२ । एवं विष्ठोरपि पौरीमास्यां यदा भव्यै
गतिः स्थाता तदा विष्ठेत् तस्यैव इति॒श्चत् कलाः
२२।०।६। उत्पद्यन्ते । विम्बकलानां योजनोकरणा-
यात्पातः । बदि विज्ञाव्यासार्धं एतावत्यमाणं विम्बं
तदा पाठतमुत्तियोजनैः किमित्येवस्तपद्वन्ते हिहिश-
र्तुं (६५.२२) संख्यानि योजनानि । विष्ठोसु खनागा-
म्बधि (४८०) मितानोति । प्रमिति । विम्बमेव गोलस्य
व्यासशब्दे नाभिधीयते “व्यासरवीन्द्रितिगोलकानां क्रमेण
तेजोजलमृण्यावानाम् । सुर्योजनन्याकृतिवाण्यषड्भिः (६५.
२२) व्योमाटवेदैः (४८०) ऊगजेष्वन्द्रैः । (१५८१)
इति व्रीपतिना विम्बस्याने व्यासशब्दप्रयोगात् । तस्यैव विष-
कन्ध इति संज्ञा । “विम्बकम्बमानं किल यत् यम्” इति
सोऽता व्यासस्याने विष्कन्धशब्दं प्रयोगात् अत एवार्थभद्रेन
यासनिष्ठये । “शशिविष्कन्धभिविवर्जितमित्युक्तम् । “व्यासे
भगवन्दाग्निः (१६२७) इते विभक्ते चचाणस्त्वयैः (१२५०)
परिधिः स सूत्रः” इति लोका० उक्तादिशा रविचन्द्र-
बोहकव्यासमानेन परिभिरानेयः । स च रवेः किञ्चिद्दून
(२०४६६) योजनमितः, चन्द्रस विज्ञिच्छून (१५०८)
योजनमितः । तथा च मण्डलशब्दस्य व्यासपरत्वे (४८०)
योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिच्छून (१५०८)
योजनानि इन्द्रोमैशुलस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्द्रमती स्तो इन्दुः प्रशस्तोऽच्युसाम् प्राशस्ये भृप् ।
१ पौर्णमासाम् २ चजनवपत्प्राणं विद्मराजभगिन्याङ्ग ।
“अदेश्वरेष कथकैश्कानां स्वयंवर्तम्ये लक्ष्मिरन्दुमलाः”
रघुः ५ “मनोब्रवेन्दुमतीनिराशम्” रघुः । सा च
हरिषो नाम सुराङ्गना हृष्णविन्दुशपात् मानुषजन्मप्राप्ना
तदेतत् वस्तुं तं रघु । “चरतः किञ्च दुशरं तपस्यै-
विन्दोः परिशङ्कितः सुरा । प्रजिधाय समाधिभेदिनोः हरि-
रस्ये हरिष्यों सुराङ्गनाम् । स तपः प्रतिबन्धमन्यु ना प्रसखा
विष्णुतथाकर्विक्रिया । अगपद्मव मानुषेन्ति तां शमवेला-
प्रदयोर्मिष्या भुवि । भगवन् । परवानयं जनः प्रतिकूला-
चरित चमत्क मे । इति चोपनतां ज्ञितिस्य ये लक्ष्मिनानाह-

रपुष्पदं नात् । क्रषकैशिकवंशसम्भवा तत्र भूत्यामहिवि
चिराय सा । उपलब्ध्यते दिवचूप्रतं विश्वा शापनिष्ठ-
त्तिकारणम्” इति अजं प्रति वसिष्ठसन्देशः ।

इन्दुमौति पु० इन्दुमौलावस्थ । महादेवे स हि इन्दुतपसा
हुष्टस्तकलां यिरस्कां दधारेति काशी० कथा येदा
“तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ या धृता सदा । आदाय तां
कलामेकां जगत्संजीवनोम् पराम् । पश्यात् दक्षेण
शप्तोऽपि मासाने क्षयमात्रं च । आशायतेऽसौ
कलाया सुनरेव तया यशो” ।

इन्दुरत्नं न० द्वैत० इन्दुरिव शुभं रत्नम् वा । सुक्रायां तस्या
चन्द्रदेवताकल्पात् चन्द्रदोषोपशान्त्यर्थस्तेन तद्गीतये
दीयमानत्वात् तद्ब्रह्मलाङ्गु तद्रत्नतम् । प्रहश्वदे प्रह-
रत्नानि वच्छ्वले ।

इन्दुलेखा रुदो इन्द्रोर्लेखेव ॥ चन्द्रकलायाम् २तदंशजश्यायः
१सोभक्तायाम्, तस्याः सोमादुद्धवकथा इन्दुप्रस्तोथन्दे
८१६पृष्ठे दृश्या । तद्वाप्यायनकारिश्याम् ३शमृतायां, तद्व-
द्वृद्वलयुग्मत्वात् ४यमानिकायाञ्च । लक्षणः । इन्द्ररेखाप्त्वा ।

इन्दुलोक पु० द्वैत० । चन्द्रलोके । स हि कर्मिणासुपभोग-
स्यानतया शुल्यादिषु कथितः । चन्द्रलोके कर्मिणायाम्
आप्यशरीरं जायते तच्च कर्मसुलवायिजलस्तद्वाऽप्येभ्य
एवेति निरूपणाय रु ० ८०पञ्चामिनिविद्या प्रक्षाविता यदा

“असौ वाव चोको गौतमामिनस्तस्यादित्य एव समिद्,
रस्यायो धूमोऽहरचिं चन्द्रसा अङ्गारा, नक्षत्राणि विस्फुलि-
ङ्गाः । तस्मिन्देवतस्मिन्दग्नौ देवाः अदां जुहुति तस्या आङ्गतेः
सोमो राजा सम्भवति । पर्जन्यो वाव गौतमामिनस्य
वायुरेव समिदन्धं धूमो यिद्युद्दर्चिरयनिरङ्गारा, हाड-
नयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्देवतस्मिन्दग्नौ देवाः सोमं
राजानं जुहुति तस्या आङ्गतेऽर्चं सम्भवति २ । यद्युक्ती
वाव गौतमामिनस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो,
रात्रिर्चिंदियोऽङ्गारा, अवान्नरदिशो विस्फुलिङ्गाः ।
तस्मिन्देवतस्मिन्दग्नौ देवा वर्षं जुहुति तस्या आङ्गतेरचं
सम्भवति ३ । पुरुषो वाव गौतमामिनस्य वागेव समित्,
प्राणो धूमोऽजिङ्गाऽर्चिं चन्द्रुङ्गाराः, ओत्रं विस्फुलिङ्गाः ।
तस्मिन्देवतस्मिन्दग्नौ देवा अचं जुहुति तस्या आङ्गतेरेतः
सम्भवति ४ । योषा वाव गौतमामिनस्या उपस्थ एव
समिद्युपमन्त्यते स धूमो, शोनिर्चिं र्यदन्तः करोति ते-
ङ्गारा, अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्देवतस्मिन्दग्नौ
देवा रेतो जुहुति तस्या आङ्गतेर्मभं सम्भवति ५ । इति

त पञ्चमाङ्गलतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बाण्डतो
गर्भो दश वानव वा मासानन्तः शयित्वा यावदाह्य जायते
स आतो यावदयुपं जीवति तं प्रेतं दिट्ठिनोऽग्नव एव
हरन्ति यत एवेतो यतः समूतो भवति” क्वा० च० । “असौ
वाव लोकोऽग्निहैं गौतम! यथाऽग्निहोत्राधिकरणम् आ-
हवनोवस् इह तस्मानेद्युबोकाख्यस्यादिलएव समित्
तेन हीद्वोऽस्त्रौ लोको दीप्तते चतः समित्वनात् समि-
दादिवः । रस्त्वयो धमस्तुदत्यानात् समित्वो हि धूम-
उत्तिष्ठति । अहरचिः प्रकाशसामान्यात् आदिवका
र्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः अङ्गः प्रश्नेऽभिव्यक्तेः
अर्चिवो हि प्रश्नेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि वि-
स्तु किञ्चायन्द्रमसोऽवयवा इव विम्बकोरुत्वसामान्यात् ।
तस्मिन्देतस्मिन् वयोक्तव्याणेऽग्नौ देवाः यजमानप्राणा
अग्न्यादिरूपाः अधिदैवतं अङ्गाम् अग्निहोत्राङ्ग-
तिपरिणामावस्थरूपाः स्फृत्ताः आपः अङ्गाभाविताः
अङ्ग उच्यन्ते “पञ्चमाङ्गलतावापः पुरुषवचसो भवन्तो”
वयम् हौस्यता प्रत्ये नुतत्वात् । “अङ्ग वा आपः अङ्गभे-
वारभ्य प्रश्नेय प्रचरन्तीति” च विज्ञायते । तां अङ्गमबूपां
जुहुति । तस्मा आङ्गते: सोमे राजा । अयम् अङ्गाश-
द्वाच्यानां द्युबोकाम्नौ छतानां परिणामः सोमे
राजा सम्भवति । यथा अङ्गेदादिषुप्तरसा क्षगादिमधु-
क्तरोपनीताङ्ग आदिले यथा आदिकार्यं रोहितादिरूप-
खव्यमारम्भन् इत्युक्तम् । तथेमा अग्निहोत्राङ्गतिपरि-
णायन्तः स्फृत्ताः अङ्गशद्वाच्या आपोद्युबोकमनुप-
विष्य चान्द्रं कार्यमारम्भन्ते फलहृष्मग्निहोत्राङ्गत्वोः ।
वद्यमानाच तत्त्वत्तरं आङ्गतिपरिणाम आङ्गतिभायना-
भाविता आङ्गतिरूपेण कर्म्मणाऽङ्गता: अङ्गाश्वमवायिनो
द्युबोकमनुप्रविष्य सोमभूताभवन्ति । तदर्थं हि तैरग्नि-
होत्रं छतम् । आङ्गतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक-
मेव प्राधान्येन विश्वित उपासनार्थम् । न यजमानानां
गतिम् । तां त्वं विदुषां धूमादिकमेष्योऽस्तरत्वं वक्ष्यति वि-
द्याच्छोक्तरां विद्याक्षताम् । हितीयहोमपर्यायार्थमाह ।
पर्जन्ये वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्योनाम इत्य-
पकरणाभिमानी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित्,
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समित्यते पुरोवागादिपा-
त्त्व्ये दृष्टिरूपनात् । अभ्यं धूमो, धूमकार्यत्वाद्युमवच
वक्त्रमाणत्वात् । विद्युदिचिः प्रकाशसामान्यात् । अश-
विरक्तिराः काठिन्यात् विद्युत्सम्बन्धादा । छाडनयो

विस्फुलिङ्गाः । ह्रादयो गर्जि तशद्वः भेघानं वि-
प्रक्लेश्यत्वामान्यात् । तस्मिन्देवमित्यन्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं
राजानं जुहुति । चत्या आङ्गतेर्वदं सम्भवति । अ-
द्वार्थ्या आपः सोमाकारपरिच्छता द्वितीये पर्याये पञ्चम्या-
ग्निं प्राप्य उटित्वेन परिषमन्ते २। पृथिवी वाव गौतमा-
ग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्यान्मः संवत्-
सर एव समित् संवत्सरेष्व हि कालेन समिद्धा पृथिवी
श्रीज्ञादिनिष्ठवे भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवो-
त्यित आकाशो दृश्यते यथाऽन्ने धूमो, रात्रिर्दिः,
पृथिव्याह्नप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः तस्मोऽप-
त्वात् अन्ने रिवाहुरूपमर्चिः । दिशोऽङ्गारा उपशान्तव्यसा-
मान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः कुट्टव्यसा-
मान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आङ्गतेर्वदं
व्रीहियत्वादि सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमान्मिः तस्य
शागेव समित् वाचा हि सुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः ।
प्राण्यो धूमो धूम धूम सुखाद्विग्मन्यात् । जिह्वार्चिर्लो-
हितत्वात् । चचुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् । शोलं वि-
स्फुलिङ्गाः दिग्मीर्ण्य त्वसाम्यात् । समानमन्यत । अन्नं
जुहुति श्रीज्ञादि संस्कृतम् । तस्या आङ्गते रेतेः व-
भूवति ४। योषा वाव गौतमान्मिः । तस्या उपस्य एव
समित् तेन हि सा उच्चाद्युतादनाव समिध्यते ।
यदुपमन्वयते स धूमः स्तोषन्नवादुपमन्वयस्य ।
योनिरर्चिर्लोहितत्वात् । यद्दनः हरोति तेऽङ्गारा अ-
ग्निउभव्यात् । अभिनन्दाः सुखवदा विस्फुलिङ्गाः
कुट्टव्यात् । तस्मिन्देवतस्मिन्नौ देवा रेतो जुहुति तस्या
आङ्गतेर्गम्भीः सम्भवतोति ५। एवं अज्ञाकोमध्यरेतोऽ-
वनपर्यायकमेष्वाप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्वापामाङ्गति-
समवाचित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाङ्गदौ
पुरुषवचसो भवन्नोति । नत्वाप एव केवलाः सोमादिका-
र्यमारभन्ते । न चापोऽतिविश्वक्रान्ताः सन्नोति । त्रिष्ठ-
त्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो ढटः पृथिवीयमिमा
आपोऽवमन्दिरित्यन्यतमबाहुस्थ्यनिमित्तः । तस्याऽवस्थ-
दितावभूतानि बाहुल्यात्कर्मसुवयोर्नि सोमादिकार्या-
रम्भकारणाप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुस्यं सोम-
दृश्यन्नरेतोदेहेषु वज्जद्रवशः, गरीरं थद्यपि पार्थिवं तद्
पञ्चम्यामाङ्गतौ छतायां रेतोरुपा आपो गर्भीभूताः ।
इति तु एवन्तु पञ्चम्यामाङ्गतावापः पुरुषवचसो भवन्नोति
व्याख्यात एवः । ग्रन्थः । यत्तु द्युषोकादेनां प्रत्याहतयोरा-

उत्त्वोः उविर्दो उरच' स्त्रियं क्रमेचाविश्व बोकं प्रत्युदावी
भवतोति वाजसनेयके उकं तत्प्राचिन्निहोच्यते । इह
च प्रथमे प्रश्न उकं वेत्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति ।
तस्य चायुपक्रमः । स गर्भोऽप्यां पञ्चमः परिणामविशेषः
चाङ्गतिकर्म समाविनोनां च्रहायन्दावाच्यानाम्, उलबा-
ष्टुत उद्देन जरायुषाऽऽहो वैदितो दश वा नव वा
मासानन्मादः कुचौ शवित्वा यावता आकेत् व्युनेना-
तिरिक्तेनानन्मरं जायते । उल्लाष्टुत इत्यादिवराग्वहे-
तोरिदस्यते । कहं हि मात्रः कुचौ मूलपुरीष-
शतपित्तज्ञेश्चिद्पूर्णे तदत्तिप्रस्थ गर्भस्योत्त्वाऽग्निच-
पूर्यादत्प्रस्थ दोहितरेतोऽप्युचितोजस्य मातुरशितपीतर-
सातुप्रवेशेव च विवेदानस्य निरुद्यक्तिवलशीर्थ-
तेजःप्रज्ञावेदस्य अथनम् । ततो योनिहारेण पीच्य-
मानस्य कटतरा निःस्फुरिज्ञेति वैराग्यं प्राह-
वति । सहूत्तम्यसद्य दश वा मासानन्तिदेवकालमनः
शवित्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्वटीयन्तव्यः-
जनागमनाव कर्म कुर्वन् कुडालचक्रवहा तिर्थं ग्रन्थमणाय
वावदृक्मयोपात्तमायुषावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रेतं भृतं दिट्ठं कर्मवा निहिटं परबोकं प्रति । यदि
चेक्षोवन् वैदिके कर्मणि ताने वाधिकतत्त्वमेनं मृतमितोऽ
आदृपामादग्नवेदेऽन्वर्धमृत्विजो हरनि उवा वान्यकर्मणे,
वत एव इत अग्नतोऽन्मः सकाशाच्छ्राद्याङ्गतिकर्मणे,
यत च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भृत उत्पत्तो भवति तस्मा एवा-
ग्नवे हरनि स्वामेव योनिमनिमापादयन्तीर्थः” भाग ।
एवं चन्द्रभावमाप्निप्रकारगुद्वा तत्प्राप्नुरुगुर्वं कर्मभेदं
प्रदर्श्य तत्र गतिप्रकारमाह “अथ व इमे व्यहस्याः
याम इटापूर्ते दत्तमित्युपारते ते भूमभिरुम्भवनि,
धूमाद्वाति”, रात्रेरपरपञ्चम्, अपरपञ्चाद्यान् उल्लिख्येति
मासांसाच्चैते संवत्सरमभिप्राप्नुवनि, मासेभ्यः पितॄलोकं,
पितॄलोकादाकाशं, मालाशाश्वन्द्रमसमेषं सोमो राजा तहे-
वानामसद्यं ते भवति । तज्जिनु यावदत्प्राप्नुवन्तु
त्वाऽर्थतमध्यानं पुनर्वित्सन्ते” भाग ० । “अथेत्यर्थान्तर
प्रकावनार्थो व इमे व्यहस्याः । याम इति व्यहस्यानाम-
साधारणं विशेषमरणवासिभ्यो व्याघ्रर्थम् । यथा
वानप्रस्थपरिव्राजकानामरणं विशेषणं व्यहस्येभ्यो व्याघ-
र्थम् तदृत् । इटापूर्ते इटभन्निहोत्तादि वैदिकं कर्म
पूर्तं वापीकृपतङ्गागारामादिकरणम् । दत्तं च वहिवेदि
व्याग्रस्थर्थ्यो इव्यप्रस्थागो दत्तम् इत्येवंविधं परिवरण-

परिवाणाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनवर्जितत्वाऽद्युम्भुमभिमानिनों देवतामाभिमु-
ख्येन सम्भवनि प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमा-
द्वाति रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपञ्चदेवताम्, एवमेव क्षणपञ्चा-
भिमानिनोम्, अपरपञ्चाद्यान् परमासान् दक्षिणा दक्षिणां
दिशमेति सविता तान्, मासान् दक्षिणायनान् धरमा-
साभिमानिनोदेवताः प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । सहूत्त्वारिणी
हि व्युमासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगसामु ।
नेते कर्मणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनों
देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः युनः संवत्सरप्राप्निप्रसङ्गो
यतः प्रतिविध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोद्द्यो-
क्ष्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्पार्चिरादिमार्गप्रण-
सानासुदगयनमासेभ्योऽयविनः संश्तुरस्य प्राप्निरक्ता ।
अत इहापि तदवयभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्नि
शुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्वव्याप्तिरापद्येत्यत-
स्त्राप्तिः प्रतिविध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति ।
मासेभ्यः पितॄलोकं, पितॄलोकादाकाशमाकाशाच्छन्द्रमसम् ।
कोऽसौ यस्ते प्राप्तते चन्द्रमाय एव दश्यते उत्तरिष्ठे सोमो
राजा ब्राह्मणानां तदत्तं देवानां तं चन्द्रमसमद्यं देवता
इटादयो भवत्यन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः
कर्मणो देवैर्भव्यन्ते । नन्वनर्थयेषादिकरणं यद्यद्भूता
देवैरेष्वेरन्, नैव दोषः अचम्पित्युपकरणमात्रस्य विव-
क्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्तेष्वेष देवैर्भव्यन्ते, किं
तर्हुपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते, स्वीपशुभ्यादि-
वत् । इटाच्चर्यवद उपकरणेषु ख्ययोऽन्नं पश्चोऽप्ति रा-
जाभिमित्यादि । न च तेषां रुद्रादीनां उरुषोपभोग्यते
उपभोगो नाति । तस्माक्लिष्ठिषो देवानां सुध्येभ्या अपि
वन्नः सुखिनो देवैः क्षीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोप-
भोग्यते चन्द्रमसङ्क्ले आप्यमारभते । तदुक्तं पुरस्ता-
च्छ्राद्याश्वा आपोद्युलाकाम्नौ छताः सोमो राजा स-
म्भवतीति । ता आपः कर्मसमाविन्य इतरैव भूतैरुगताः
द्युष्टेकं प्राप्त चन्द्रभावपदाः शरीराद्यारभ्यिका इटाद्यु-
पासकानां भवन्ति । अन्यायाच्च शरीराङ्गतावम्नौ छ-
तायामनिमादद्यामने शरीरे तदुत्ता आपो धूमेन स-
द्योहृं यजमानमावेष्य चन्द्रमसङ्क्ल प्राप्त कुरुमृतिका-
स्यानीया बाह्यशरीरारभ्यिका भवन्ति । तदारब्धेन च श-
रीरेषेषादिफल्लसुधुमाना आसते यावत्तदुपभोग्यनिमित्स्य
ज्यः कर्मणः । सम्भवन्ति येनेति सम्भातः कर्मणः क्षयो या-

वल्लभात् यावत्कर्मणः क्य इत्यर्थः । तावसस्ति सन्दूमण्डले
उपित्वा अथाऽनन्दरमेतमेव वक्ष्यत्राशमध्यानं मार्गम् युन-
निवर्त्तनं इति प्रयोगात् पूर्वमध्यसकलचन्द्रमण्डलं गता निष्ठ-
ताशासन्निति गच्छते । तत्कादिह लोके इष्टादिकमेष्टचित्य
चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्तने । चत्प्रात्मपि तत्व-
स्यात् न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मद्यात् खेह्यया-
दिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मया चन्द्रमण्डलमारुड-
स्त्रिय सर्वेषां क्षये तक्षादवरोहणं किं वा सावशेष इति ।
किन्ततः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणान्द्रमण्डलस्यस्यैव
मोक्षः स्यात् न वेति तत आगतस्ये ह शरीरोपमोगादि न
उभयति । ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधं त्यात् । नन्दिष्टा-
पुर्वेदस्वर्तिरेकेषामि भनुष्ठलोके शरीरोपमोगनिमित्तानि
कर्मांशयनेकानि सभ्यतिनि न च तेषां चन्द्रमण्डल उप-
भोगः । अतः ज्ञानानि यन्निमित्तं चन्द्रमारुडास्त्रान्वेव
ज्ञोणानीत्विरोधः शेषशब्दं सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-
विश्वः” भा० । एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्निषेदः ।

इन्दुलोहीह न० ई० । इन्दूदेवताके, लौहे धातौ रौथे
आहमध्ये तस्येन्दुरुदर्शत्वात् इन्दुदोपोपशान्त्यं देय-
त्वाच्च तथात्मम् । स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

इन्दुवदना स्तोऽइन्दुवदना जजरनैः सगुरुमुखैः “हत्त०र०
उक्ते चतुर्दशावरपादके वर्णहस्तभेदे ।

इन्दुवल्ली स्तो ई० । चन्द्रनाभिकायां सोमलतायाम् । तत्-
प्राप्निष्ठानसुकां सुमुते यथा “नैवासादित्” शक्या
सोमाः सोमसमास्तया । पीतावशेषमस्तुं देवैर्ब्रह्मपुरो-
गमैः । निहितं सोमवीर्यासु सोमे चाष्पोषवीगतौ । देवहन्ते
हुदवरे तथा सिंघौ महानदे । दृश्यते च जलान्ते यु-
मध्ये ब्रह्मद्विरुद्धलाः” तत्समाश चोशधिशब्दे वक्ष्यन्ते
इन्दुवार प० “आपोङ्गिमे (१,८५,८,१२,) यदि खगाः स किवे-
द्युवारो न स्याक्षुधाः कवन ताजकशास्त्रगीतः” न००
ता० उक्ते वर्षज्ञनतः (२,८५,८,१२,) स्यानानामन्त्यतम-
स्यामे सर्वं पहस्यितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुवत न० इन्दूलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक०त० । चान्द्रायणे
वते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रहुद्युषिशशानु-
सारेण भोजने ह्वासटद्विमन्त्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् प-
ञ्चविधं तत्स्वरूपविमागादि प्रा०वि० दर्शितं यथा ।
“एककं ह्वासयेत् पिण्ड लक्ष्ये शुल्कं च वर्जयेत् । उपस्थूतं-
स्त्रिपरवणमेतक्षान्द्रायणच्छ्रेत् । एतदेव विधिं कला आच-
रेत् वरमध्ये । शुक्रप्रवादि निष्ठत्वरेद्वान्द्रायणव्रतम्” ।

‘ब्रावटौ समशीयात् पिण्डान्नध्यदिने गते । निय-
तात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणच्छ्ररन् । चतुरः प्रातर-
ओयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते
स्त्रये शिशुवान्द्रायणं व्रतम् । ब्रावटौ समशीयात्
पिण्डान्नध्यदिने गते । मासेनान्द्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्तैति
सलोकतासु’ मनुः । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पि-
योलिकातनुभव्यम्, अवमध्यं, यतिचान्द्रायणम्, शर्वतो-
हुखं शिशुसंज्ञ । यथाह जावालः “पियोलिकायव-
मध्यं यतिचान्द्रायणत्वया । चान्द्रायणत्वया ज्ञेयं चतुर्ये
सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञ तत्यं पुण्यफलो-
दयम्” । क्षणप्रतिपदमारम्भ भासमेकं यदा क्रियते तदा
पियोलिकामध्यं भवति, शुक्रप्रतिपदारन्ते यत्प्रभुभयत्वा-
आवास्यायामभोजनः क्षणप्रतिपदि चतुर्दशप्राप्नोजना-
रम्भे ह्वासक्रमेण चतुर्दश्यामेकयासः असावास्यायः-
मभोजनम् एवं प्राप्नोति तथा च वसितः । “मासस्य
क्षणपक्षादौ यासानद्याच्छ्रहृश्च” । नन्देवं क्रमेण पञ्चविंश-
त्युत्तरं यासशतदयं स्यात् न चतुर्दशद्यासाधिकं यत्तद-
यम् तत्त्वं याज्ञवल्क्योक्तम्” “यथा कथञ्चित् पिण्डानां च-
त्वारिंशचतुर्दयमिति” । “यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिसो-
ऽशीतीः समाहितः” इति मनुष्युक्तम् । उच्यते संयम-
दिवसे पौर्णमासाम् असावास्यायां वा पञ्चदशप्राप्नोज-
नेन संख्यापूरणमध्यमात् अथ वा पञ्चदशादिकमेवेदं
व्रतम् । न प्रतिपदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्गलः ।
यथाह गोतमः पौर्णमासां पञ्चदश यासान् भुज्ञै
कैकायचयेनादरपक्षमन्तीयात् असावास्यायाहुपोष्य एक-
कोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्” शङ्खलिखितौ
“असावस्यायां व्रतोपायनं यत्प्रभुम् असावस्यायां पञ्च-
दश पिण्डानशीयात्” उपायनमारम्भः । युक्तज्ञे इम्
असावस्यायामपि पञ्चदशकलाकास्य चन्द्रमसः स्तुर्यमविष्ट-
वात् तत एकैकक्षानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु उद्दिश्यद-
वाच्यत्वात् । जावालः “एककं यज्ञेणेद्यासं शुल्के क्षणे
च ह्वासयेत् । असावस्यां न भुज्ञीत यत्प्रभुच्छ्ररन् द्विजः ।
एककं ह्वासयेद्यासं क्षणे शुल्के च वर्जयेत् । पौर्णमासां
न भुज्ञीत पियोलितनुभव्यमनु” । अत ऋतुर्व्याख्या-
नम् । एककं ह्वासयेद्यिति क्षणप्रतिपदि पञ्चदशप्राप्नो-
जनारम्भ एकैकायचयेनामासावास्यामेकोयासः तदनन्द-
शुक्रप्रतिपदि हौ यासावेदं उद्दिकमेण चतुर्दशां पञ्चदश
यासाः समयन्ते पौर्णमासाम्बोपशास इति” पियोलिका

तनुमध्यं चान्द्रायणम्”। अविचान्द्रायणमाह यमः “त्रौस्तीन् पिण्डान् समग्रोयात् नियतात्मा इदवतः। हविषादस्य वै सासम्भविचान्द्रायणं स्तुतम्”। अत्र चत्वारिंशक्ततद्यर्थं ख्या नास्ति। यासपरिमाणमाह पराशरः “कुकुटाण्डप्रमाणन्तु यावदा प्रविशेन्मुखम्। एवं यासं विजानीयाच्छुद्ग्रुणं कायशोधनम्”। सकल चन्द्रायणं एव चतुर्दश्याप्तपासं कलाऽपरादिने पञ्चदशां संयमः कार्यः। यथा बौधायनः “शुलां चतुर्दशीसप्तवर्षे लक्षणचतुर्दशीयो वा केवलशुनखलोभानि वापयित्वा” इत्याद्यभिधाय “तिथिनक्तवादिहोमं प्रत्यहसुक्तवान्” विक्षरभयाद्य लिङ्घितम्। अत्र सामान्यव्रतधर्मः कर्त्तव्यः। विशेषमाह यमः “आई वासाद्यरेत् कच्चं स्नात्वा वस्तु न पोड्येत्। अद्भुत्यस्थितं यासं गायत्री चाभिस्तव्येत्। भक्षयित्वा उपस्थित्य एनरेवाभिमनवयेत्। आद्यसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत्। असुराणां हि तत् पात्रं पानपात्रसक्तजनम्” अत्रक्रज्ञं कुलालचक्रान्विष्मनम्। अपरे धर्मार्थाद्यायनादिषु इट्ट्वाः। तेन एकत्रिंशद्विनाम् चान्द्रायणव्रतम्”। या० स्तु०। “तिथिष्ठा चरेत् पिण्डान् शुले शिख्यशुद्धमितान्। एकैकं ह्यासयेत् लक्ष्मे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्। अथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशक्ततद्यर्थम्। मासेनैषोपभूत्तीत चान्द्रायणमयापरम्। कुर्यात्तिव्वरणम्नायो लक्ष्मे चान्द्रायणं तथा। अनादिटेयु पापेषु गुणिश्चान्द्रायणेन त। धर्मार्थं यशरेत्वद्वन्द्वस्यैति सलोकताम्” अत् (२४०) याससंख्योक्तमेष्ये नोपवास इति प्रतीयते तथा हि प्रतिपादादिपञ्चदशम् यासवद्देन भवेत् “सैकपदप्रपटाईमध्यकादाङ्गुतिः किल सङ्कलिताख्येति” लोला० उक्तदिशा (१२०) याससंख्या, सुनः लक्ष्मे हासेन तथैव संख्येति (२४०) भोज्यपासवं ख्या। तथाच समर्थासमर्थभेदेन अनयोर्थं वस्येति सिद्धान्तः। इन्द्रुशेखर उ० इन्द्रु० येष्वरे यस्य। सहादेवे इन्द्रमौण्यं गद्ये इ३६४० वित्तिः। चन्द्रशेखरादयोर्यत्र। इन्द्रुरुष० उन्द्रूरुष० उत्तमम्। मूषिके जटाध०। इन्द्रु० इदि-रन्। परमेश्वरे। “इन्द्रोमायाभिः उरुहृषेर्यते” श्रुतिः। दादाशादित्यमध्ये श्वादित्यमेदे। ते च अदित्यां कश्यपेनोत्पादिताः “धाताऽर्थमा च मित्रश वरुणोऽगुर्भगस्तथा। इन्द्रोविश्वान् पूषा च पञ्जन्यो दयमः स्तुतः। ततस्तु ततोविष्णुरजघन्यो जघन्यः”

विष्णुध०। भा० चा० ६५८० त इन्द्रस्याने शक्रनाम्ना पठितः यथा “अदित्यां हादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः। ये राजद्वामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत !। धातामिलोऽर्थभा शक्रो वरुणस्तु शुरेव च। भगो विवस्तान् पूरा च सविता दयमः स्तुतः। एकादशस्तया त्वधा हादशोविष्णु स्तुते। जघन्दजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः”। कल्पमेदात्रामभेद इति न विरोधः। इकुटजद्वं औरात्रौ च धरणिः ५ भारतवर्णेष्वीप्तीपमेदे शब्दमा। इन्द्रदेवताके ईज्येष्टानक्तले विष्णम्भादिषु योगेषु उपद्विंश्ये योगे कल्पोपन्यप्रसिद्धे यस्तात्वा प्रस्तावे आद्यन्तगुरुदयेन लघुद्वयमध्येन युते दचहृथ्येभेदे। ईदेवराजे स च मन्वन्तरभेदात् चतुर्दशविधः यथा “मन्वन्तरं मनुदेवा मनुषुवाः सुरेश्वरः। चक्रयोऽशावतारयहरेः विष्णुस्तुते”भाग० टस्त० १४०। इत्यं मन्वन्तरे पद्मविधकीर्त्तनीयसुपक्षम्य मन्वन्तरभेदेन तत्त्वाभानि कथितानि अतीनामभेदात्मस्य चतुर्दशसंख्या ततोक्ता यथा “तृष्णिता नाम ते देवाः आसन् स्नायम्भुवेन्नरे। मरीचिमिश्राकृष्ण योग्यज्ञः सुरगणेश्वरः”भाग० टस्त० १४०। १मन्वन्तरे यत्तः। “स्तारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्” इत्यपक्षम्य “तत्रेन्द्रोरोचनस्त्वासीत् देवाश्च तृष्णितादयः” तत्रैव। २म० रोचनः। “तत्रीय उत्तमोनाम प्रियव्रतस्तुतो मनुः” इत्युपक्षम्य “सत्यावेदशुता भद्राः देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्” तत्रैव। ३म० सत्यजित् “चतुर्दशसमभावाता मनुर्नाम्ना च तामसः” इत्यु० “सत्यका हरयो वीरा देवात्मिश्च रेश्वरः” तत्रैव। “ईश्वररन्दः” ऋधरः। ४म० विशिष्यः। “पञ्चमो रैवतोनाम मनुस्त्वामसोदरः” इत्यु० “विभुरिन्दः शुरुगणा राजन्। भूतरयादयः” तत्रैव ५४०। ५म० विभुर्नाम। “पठश्च चक्षुषः पुत्राशक्षुषो नाम वै मनुः”, इत्यु० “इन्द्रो मन्वदुमस्तव देवा आस्तादयो मनाः” तत्रैव ५४०। ६म० मन्वदुमः। “मनुर्विवस्ततः पुत्रः आङ्गदेय इति श्रुतः। सप्तमो वर्त्तमानोऽर्थम्” इत्यु० “अदित्यादिवसोरुद्रा विश्वे देवा मरुद्राणाः। अश्विनादभवेत् राजद्विन्दस्तेषां पुरम्भूरः”। तत्रैव अ० १३। ७म० पुरम्भूरः। “अद्यमेनर अत्याते सावस्थिर्भविता मनुः” इत्यु० “तत्र देवाः सुतपसो विरजा अस्तुप्रजाः। तेषां विरोचनस्तु वलिरिन्द्रा भविष्यति” १५४०। ८म० वित्तिः। “नवमो दक्षसावस्थिर्भूर्वरुणसम्भूवः” इत्यु० “परोमरीविगमीद्या देवा इन्द्रः

सुतः स्तुतः” तत्रैव १३च०। उम० सुतः । “दशमोबह्वा-
मार्यिं रुपह्लोकसुतोमहान्” इत्यु० “सुवासनविश-
द्वाद्या देवाः शम्भुः हुरेश्वरः” १३च० । १०म० शम्भुः ।
“मनुवै धर्मसावर्णीरेकादशम आत्मवान्” इत्यु० “विह-
ङ्गमाः कामगमानिर्वाण्यरुचयः सुराः । इन्द्रसु वैष्टतस्ते पा-
स्तपयश्चास्यादयः” १३च० । ११म० वैष्टतः । “भविता रुद्रसा-
र्वर्णीर्नाम द्वादशमो मनुः” इत्यु० “कृतधामा च देवेशो
देवाश्च हरितादयः” १३च० । ११म० कृतधामा । “मनुस्त-
योदशोभव्यो वेदसावर्णीरात्मवान्” इत्यु० ॥ “देवाः सुक-
र्मस्त्वामसंज्ञा इन्द्रोदिवस्ति” १३च० । १३म० दिव-
स्ति: । “मनुर्वा इन्द्रसार्वर्णीश्वरुदेशम एत्थित” इत्यु०
“पवित्राचाचुषादेवाः गुचिरिन्द्रो भविष्यति” १३च० ।
१४म० शुचिः । उराणन्नारादौ नाम उराणि चतुर्दश
कल्पमेदादविरक्तानि । विस्तरमयात्तनि नोक्तानि । एवंशक-
नानसंख्यास्यात् १० चतुर्दशसंख्यायाम् । स च शब्दो-
पतिः द्विवादित्वा, पूर्वदिग्पालः, द्विदायकः,
अमरेशः संष्टव्यपत्तयः तस्य शुक्रो जयन्तः, वनं नन्दनं
हयउच्चैःश्वाः गजरेतरावतः, उरो अमरावती नेत्राणि
सहस्रं वज्रमस्त्वम् हरीवाहः । विष्टिस्त्रसच्चव्वदे दश्या ।
तस्यानेकविधानि कार्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्त-
रभयात्रोक्तानि मनुकालपर्यन्तं तस्याधिकारकालस्तत्-
समाप्तौ तस्य प्रजापते: सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्नेत्रये
वक्ष्यमाणत्वात् कैवल्यप्राप्तिः “योयो देवानां प्रत्यवृथत्”
इत्यादिश्चुतेः । इत्येतत् नानाशास्त्रशुतीतिहासेषु प्रसिद्धम्
स्त्रकालमध्ये ५पि त्वद्युपविश्वरुपदधज्ञनितब्रह्महत्या-
स्तन्दनभिया तस्य स्वपदच्चुतिः । तत्पापस्य विभज्यान्यत्वं
संक्रामसे उनः स्वपदप्राप्तिः । असुरादिभिरपि बलाधिक-
वशात् तं सुधि निर्जित्वा कियत्कालपर्यन्तं तत्पदेऽधिकारिता
प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् “जित्वा च सकलान् देवान्
इन्द्रोभूम्भिष्ठासुरः” देवीमा । “शताश्वभेदकरणे अन्यसापि
इन्द्रत्वप्राप्तियोग्यतेव्यत्र इन्द्रोकशब्दे प्रमाणं वक्ष्यते ।

इन्द्रश्च प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्याचरणेन
ब्रह्मविद्यां प्राप्तेति क्वा० ० वर्षितं यथा “यदाहुरेकशतं
हैकं वर्षाणि मधवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यस्त्वास तस्मै
होवाच । मधवन् ! सम्ये वा इदं शरीरमात्तं स्त्रयुना तद-
स्तास्तस्याशीरस्यात्मनोऽधितानमात्मा वै सशरीरः प्रिया-
प्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप्यह-
तिरस्त्वशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्तृशतः इत्यादि ।

“मधवन् ! मर्यं है मरणधर्मिं शरीरम् । यन्नन्यसेऽक्ष्या-
धारादिवक्षणः सम्भादलक्षणं आत्मा मयोक्तो विनाश-
मेशापोतो भवतीति । इत्यु तत्र कारणम् । वदिदं शरोरं वै
पश्यसि तदेतन्नाम्य विनाशिः । तद्वात्तं स्त्रयुना यस्ते सन्तत-
मेति । कदाचिदेव मिथ्यत इति मर्यमित्युक्ते न तथा
सन्त्वासो भवति यथा यस्तमेव सदा व्याप्तमेव स्त्रयुने-
त्युक्ते इति वैरग्यार्थं विशेष इत्युच्चते आत्तं स्त्रयु-
नेति । कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सञ्चिवर्त्तत
इति । शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छ-
रीरमस्तु सम्भादस्य विस्यानतया गम्यमानस्यास्त्रतस्य
मरणादिदेहेन्द्रियमनोभ्यर्मवर्जितस्येतत् । अस्तस्येत्य-
वेनवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वायुादित्वा-
वर्यत्वमूर्च्छित्वासो माभूतमिति । आत्मनो भोगाधिडानम्
आत्मनो वा रत इत्यित्वे जोऽवद्वादिकमेषोत्पद्मभिध-
षानम् जीवरूपेण प्रविष्य सद्वाधितद्वच्चित्वमिति वाचि-
षानम् । यस्येदमीडशं नित्यमेव स्त्रयुप्रस्तं धर्माधर्म-
जनितत्वादियाप्रियवदधितानं तदधितिस्तद्वान् सशरीरो
भवति । अशरीरस्त्रभावसामनस्तद्वाऽहं शरीरं शरीरमेव
चाहमित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वम् । अत एव स-
शरीरः सद्वात्तो यस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् तस्य
च नवै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोग-
मि गयोर्निमित्यस्योर्बाह्यसंयोगविषयोगौ समेति सन्यमा-
नस्यापहतिव्विनाश उच्चेदः सन्तिरुपयोनर्स्तोति । तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्त्रहृपविज्ञानेन निर्वर्जितविवेक-
ज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्तृशतः । स्तृशिः
प्रत्येकं सम्बधते प्रियं न स्तृशत्यप्रियं न स्तृशतीति
वाक्यद्वयं भवति । न स्तृशत्याशुच्यधार्मिकैः सह सम्भा-
षेतेति यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये फिताहृते, यतोऽ-
शरीरता एतत्स्त्रहृपमिति । तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्त-
त्वार्यभावो दूरत एवेत्वतो न प्रियाप्रिये स्तृशतः ।
ननु यदि प्रियमध्यशरीरं न स्तृशतीति यन्नवतोक्तं
सुष्पस्य विनाशमेवापीतो भवतीति । तदेवेहाप्याप्तम् ।
नैष दोषो धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रिया-
प्रिययोः प्रतिषेधस्य विवित्वात् “अशरीरं न प्रिया-
प्रिये स्तृशतः” इत्यादित्वा । आगमापायिनोहि स्तृश-
तव्वद्वे हटो यथा शोतस्त्रश्च उष्णस्त्रश्च वृति । न त्वन्ने-
रुष्णप्रकाशयोः स्त्रभावभूतयोरग्निभा अर्थं एव भवति ।
तथान्ने: सवितर्वैष्णवप्रकाशवत्सरुपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

मेह प्रतिषेधो “विज्ञानमानन्दम्” “व्यानन्दो ब्रह्मेति”
शुतिभ्यः इहापि भूमैर सुखम् इत्युक्त्वात् भा०। इत्यु-
पकल्पय बहूपदेशः कृतः । प्रपञ्चस्तत्र इत्यः ।

इन्द्रस्य देवानां सध्येऽतिशयेन ब्रह्मवित्तमः तथाहि ।
केनोपनिषदि असुरविजये देवानां महिमाभिमाने जाते
तदभिमानापनोदनार्थं ब्रह्मभूतेनाविभूतेन परब्रह्मणा अ-
ग्निवाचोरभिमाननिरसने तवोर्निंज्ञते इट्टमक्षिमिन्द्रं प्रत्येव
हैमवत्युपदेशेन तस्यातिशयमहिमा त्वचितः ततो दिग्मात्रं
तद्वाष्पद्वद्यग्रते । ‘ब्रह्म ह देवेभ्यो विजित्ये तस्य ह
ब्रह्मेषो विजये देवा अमहीयन ग ऐच्छाकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह
प्रादुर्बूत्रं तद्व अजानल किमिदं वज्रमिति । तेऽग्निमव्युत्पन्
जातवेदः । एतद्विजानोहि किमेतद्यज्ञमिति तथेति
तद्यद्वत्तमभ्यवदत् कोऽसोति अग्निर्वायहमस्त्रोत्यव-
दीज्ञातवेदा वा अहमस्त्रिति । तन्मिस्त्रयि किं वीर्य-
मित्यपोदं सर्वं दहेयं वदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै हयं
निदधावेतहैति तदुप प्रेयाय सर्वजवेन तद्व शशाक दश्यु-
म तत एव निवृत्ते भैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यज्ञमिति’
कै० ८० । एवं शायोरथभिमाननिरसनसुपवर्ण्य
‘अद्येन्द्रममूरुवन्धवन्देतदिजानोहि किमेतद्यज्ञमिति तथेति
तद्यद्वत्तस्माच्चिरोदेष । स तस्मिन्देवाकाशे स्त्रियमाज-
गाम बहूयोभमानासुमां हैवतो तां हौवाच किमेतद्यज्ञ-
मिति । सा ब्रह्मेति हौवाच ब्रह्मेषो वा एतद्विजये मही-
यध्यमिति ततो हैव विद्वाच्चकार ब्रह्मेति । यस्माद्वा एते
देवा अतितरामिवान्यात्मेतान् यदग्निर्वायुरिन्द्रज्ञे ह्येन
स्त्रेदित्पं पस्युत्ते ह्येनत् प्रश्नमो विद्वाच्चकार ब्रह्मेति
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् स ह्येनस्त्रेदित्पं पस्य
म ह्येनत् प्रश्नमो विद्वाच्चकार ब्रह्मेति’कै० ८० । “तथेन्द्र-
मव्युत्पन्धवन्देतदिजानोहि इत्यादिपूर्वं वदिन्द्रः परमेश्वरो
मवधानु ब्रह्मवच्चात्मेनि तद्यद्वत्तस्माच्चिदन्द्रादामसमीपग-
तात्तद्वह्नि तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रत्वाभिमानोऽतिरां-
निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमात्रपि नादात् ब्रह्मेन्द्राय ।
तद्यत्र यस्मिन्देवाकाशे आकाशप्रदेशेआत्मानं दर्शयित्वा तिरो-
भूतमिन्द्रत्व ब्रह्मणस्त्रिरोधामकाले यस्मिन्देवाकाशे आशीर्व-
त स इन्द्रस्तस्मिन्देवाकाशे तस्यो । किं तद्यज्ञमिति धा-
यत्वं निवृत्तेऽग्न्यादिवत्तस्त्रेति यत्ते भक्तिं बुद्धा
विद्या उमारूपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा । स इन्द्र-
स्तासुमां सर्वेषां हि श्रोभमानानां श्रोभनतमां विद्यां

तदा बहूयोभमानेति विशेषणसुपपदम्भवति । हैवतो
हेमकातामरणवतीमिव बहूयोभमानार्मित्यः । अथवा
उमैव हिमवतो दुहिता हैमवतो नित्यमेव सर्वज्ञेन
ईश्वरेण सा वर्तत इति शात् समर्था इति क्षत्रा
तासुपजगाम इन्द्रसां ह उमां किलोवाच परमच्छ
भूहि किमेतद्यर्थयित्वा तिरोभूतं यत्तमिति । सा ब्र-
ह्मेति हौवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरे-
णैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव
विजये यूयं महीयध्यं महिमानं प्राप्नुय । एतदिति
क्रियाविशेषणार्थम् । मित्याभिमानश्च युद्धाकमेव महि-
मेति । ततस्तस्मादुमावाक्षात् एव विद्वाच्चकार ब्रह्मे
तीन्द्रोऽवधारणात्तो हैवेति न स्वातन्त्र्येष्य । यस्मादग्नि-
वायिन्द्रं एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना स-
भीपुष्पगतास्त्वादैवर्यगुणेरतिरामिव शक्तिगुणादि-
भिर्महाभ्याग्न्यरन्यात्मेवान्तितरामित्ययेन येरते इवंते
देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निर्वा-
युरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतद्वह्नि नेदितमन्तिकं समीर्यं
प्रियतमं पस्युत्ते स्तूपवन्नो यथोक्तेब्रह्मणः संवादादि-
प्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्वह्नि प्रथमः प्रथमाः
प्रधानाः सन् इत्वेतक्षिदाच्चकार विद्वाच्चकुरित्येतद्व-
ह्नेति । यस्मादग्नियू अपेन्द्रवाक्यादेव विद्वाच्चकृतः
इन्द्रेण ह्युमावाक्यामध्यमं श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्माद्वाहै इन्द्रो-
ऽतितरामित्ययेन येरते इवान्यान्देवान् स ह्येनस्त्रेदित्पं
पस्य यस्मात्प ह्येनवद्यमो विद्वाच्चकार ब्रह्मेति’ भा०
११ अन्तरामनि “इन्द्रियमिन्द्रचिह्नमित्यादि” पा०
१२ ऐश्वर्यान्विते त्रिं । भावे रत् । १३ऐश्वर्ये । १४इन्द्र-
वाहणां स्त्री टाप् । राजनि० । “इन्द्रायेन्द्रो ! पवस्त्रैते”
कै० ८०,८०,२२ । “तदिन्द्रसन्दिन्द्रसुपेन्द्र ! वद्यच्चः” माघः ।
“हरो इन्द्रस” निक० । १५ इन्द्रसमावे “महीमहेन्द्रस्तमवेद्य
त चायम्” नैष० । “राङ्गस्यैतत् क्षत्यतमं राज्ञां चैवामित्येवनम् ।
चनिन्द्रमवलं राङ्गं दस्यवोऽभिगव्युत्” भा० ४०,८०,६७च०
“देवताद्वै उत्तरपदस्यस्य नेन्द्रस्य परस्य न दृष्टिः आवे-
न्द्रम् कर्म रु० कौ० चिङ्गाद्यर्थे च । इन्द्रियम् ।
इन्द्रियशब्दे विष्टिः । इन्द्रोनीविकाश्य देपपश्या० करु-
तस्य लुप् । इन्द्रसन्मूर्च्छिजीविकाशति लुपि व्यक्तिरचन-
त्वात् यु० । इन्द्रोदेवताऽस्य चण् । इन्द्रदेवताके हविरादौ
“ऐन्द्रं दर्शयावस्थायाम्” श्रुतिः । द्वितीयं ढीप् ।
“ऐन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठते” श्रुतिः । “ऐन्द्रोत्तमसुरेवरम्”

देशीमा० ऐन्ट्रो दिक् “उपसितसमासे उत्तरपददस्यः
चेष्टत्वद्योतकः सनुजेन्ट्रः वारणेन्ट्र इत्यादि ।
इन्ट्रका न० इन्ट्रस्य राज्ञः कं सुखं यत्र । १८भाग्नहै हेम० ।
ईत० । २५न्ट्र सुखे ।

इन्द्रकर्मन् पुः इन्द्रस्येव ऐश्वर्यान्वितं कर्मास्य । विष्णौ
 “इन्द्रकर्मा महाकर्मा लतकर्म लतागमः” विष्णुस् ।
 इन्द्रकील पुः इन्द्रस्य कोल इव वत्युच्चतात् । मन्द्रपर्वते
 इन्द्रस्य कोल इव । २८न्द्रध्वजे न० “विष्णमेन्द्रकीलचतु-
 ष्यवृथभाणासुपरिदृष्टु” सुशु ।

इन्द्रकुञ्जर पु० हृत० । ऐरावते तस्यासृष्टमन्यनकाले इन्द्रेण
भट्होत्तवात् तथात्वम् यथाह “चेतद्दलैश्वर्भिंस्तु महा-
कायस्तः परम् । ऐरावणो भहानागोऽभवदज्ञभृता-
धृतः”भा० चारा० १८४० । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यव ।

इन्द्रकुट पु० इन्द्र ऐश्वर्यान्वितः कूटोऽस्य । पर्वतमेदे-
“ततसु पर्वताः सप्त केशवं सम्पद्यताः । जयन्तो व-
जयन्तोऽय नोलो रजतपर्वतः । महामिश्रः सकैसाम-
द्दन्दकुटश्च नामतः” हरि० १७३ अ० ।

इन्द्रकृष्ण न० कुण्ठ कर्षणं भावे कै ततः अस्यथै च इन्द्रेण
इन्द्रहेतुकर्षणे न कर्षणजातम् । इटिजलसम्बद्धे धान्यमेदै
“इन्द्रकृष्णै वक्तेयनि धान्यै चैव नदोमुखैः” भा० स० ५ अ० ।
इन्द्रकौप पु० इन्द्रस कोषद्वय मुखदायकलात् । १८ अ०,
२ खड्डायाच्च । [पर्वतादयोऽथव ।

इन्द्रगिरि पुः इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्वते । इन्द्र-
इन्द्रगुरु पुः हैतो । दृहस्तौ इन्द्राचार्यादयोऽथल ।
इन्द्रगोप पुः इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभद्रतात्स्य । वर्षा-
कालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽथल । “अविरलवपुर-
सुरेन्द्रगोपाः” किरा० । “इन्द्रगोपकवर्णमां शुक्रवर्णां
मनोजवास्” भा० स० ४० अ० । शुभतया वर्णनात्
“हृदयौवनया शक्रगोपकालोहितरागेशांशुकेन” काद०
रक्षतया वर्णनात् तस्य कोटस्य द्वैविधं स्फुचेतभेदात् ।
इन्द्रवीष पुः इन्द्र इतिशब्देन विस्तृतं बुध्यते बुध-कर्मणि
घञ् । इन्द्रे “इन्द्रघोषमत्वा ववभिः पुरस्तात् पारु” यजु०

इन्द्रचन्द्रन् न० इन्द्रप्रियं चन्द्रनम् शा०त० । हरिचन्द्रो
 इन्द्रचाप पु० इन्द्रे इन्द्रसामिके सेवे चापद्व । १शक्रधृषि ।
 “विद्युत्वलं लक्षितवर्णिताः सेन्द्रचाप सचिताः” भेद-
 द्व० । “विद्युता सचितः स्त्र्यः सेन्द्रचापे घने वया”
 भा०व०२३०च० । तदुत्प्रिपकारादि दृह०१०उत्तम-

इन्द्रायुधशब्दे विष्टिः ईत० । २४कस्य शरामने च
इन्द्रचिर्भिंटी इन्द्रसात्तनः प्रिया चिर्भिंटो सा० त० । लतामद ।
सा च इन्द्रतुल्यवर्ष्णकुसुमा सुप्यान्वितमञ्जरीका दीर्घेण्टना-
युग्मफलान्विता कद्वि शीतवीर्या पित्तस्तेष्टकासञ्ज्ञा-
दोषकलमिनाशिनो चतुर्था च राजनिं ।

इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सह चेष्टा सहस्रगुच्छे वाद्यते
छद्मवन् निनृनुट् । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम० ।
इन्द्रजनन न० इन्द्रसाक्षनः जनन देहसम्बन्धेदः । चाद्य-
नोदेहसम्बन्धेदे । तदधिकात्य कृतः पञ्चेः छ । इन्द्रज-
ननोय तदधिकारेण कृते पञ्चभेदे न० ।

इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौशलाद्यै शर्व्येण जातं इष्टुर्नेत्रावरपं
यथास्थितवस्तुदर्शनाचमत्वाधनात्, इन्द्रस्य परमेष्वरस्य
जातं मायेव ता । मन्त्रोवधादिना अन्यथास्थितस्य
वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (वाजी) १ पदार्थे
२ मायारूपे जाते च । “अतएव महान्महास्याः प्रवटन्नो-
द्रजात्वाम् । एतच्चात् किमिवेन्द्रजालभपरं यद्भवासरिष्ठ
रेतश्च ति इस्त सत्त्वकपदप्रोद्भूतनानाहुरम् । पर्यावेण शि-
शुलब्दैन्नजरादेशैरनेकैवतं पश्यत्वति इत्योति जिष्ठति तथा
गच्छत्यागच्छ ॥, देहवृद्धवटधानामै सुचिचार्य्यावलोक्य-
ताम् । कं धानाः कं च वा उच्चापानामायेति निश्चितः”
प०८० ॥ “स्मूषकणून्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथाञ्जुः ।
आग्नेयङ्गादि सौम्यञ्च सप्तर्जु कुरुदत्तन्दनः” भा०
व०२७४ अ० । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगस्थिरेण जालम् ।
श्वद्वोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च । इत्यविशेषसंयोगेन
चहुतवस्तुदर्शकव्यापारः (किमटरि) इति इन्द्रगत्तभाषा
प्रसिद्धः । मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणम् ।
तच्च दत्तात्रेयतन्ये मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरणाभिहितम् ।
इन्द्रजालतन्ये तु चोषविशेषे च तथावरणं यदुकं
ततोदिष्टभास्मं प्रदश्यते । ‘अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्र-
जालमन्त्रत्तमम्’ इत्यपकम्य

‘व्यथातः संप्रवृत्त्यामि व्योपधीनां विधिं धरे ! देन विज्ञा-
नमाक्षेण सर्वं सिद्धिर्भविष्यति । महाकालस्य वीजानि प्रस्तु-
मेकं समाहरेत् । धात्रीरसेन देवेश ! सप्त वारान् त्रिभाव-
जेन । कर्त्तव्या गुटिका तां त ले निष्प्रियं पार्वतीं !
व्याचिरोपै काढेन स्थ पाठ्यवतो भवेत् । व्यथातः संप्रव-
ृत्त्यामि इद्य त्वं सप्त वलभे ! । बृगस्य शोर्पं संप्रवृत्त्या-
तल कण्णमृत्तिव त्रियिका पुर्वधस्त्रदीमानि वापदयत्
यतकां तानि पृष्ठानि भवन्ति तदा यस्तोषां

निक्षिपेत् स कागो भवति । मयूरशीर्षमादायकण्ठ-
चतुर्दश्यां नृत्तिकां पूरयेत् शशीजानि वापयेत्
यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा शशीजानि
याँवायां बन्धयेत् मयूरो भवति । कण्ठचतुर्दश्यां
मयूरशीर्षमादाय कण्ठनृत्तिकां पूरयेत् कार्यासवीजानि
वापयेत् तदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले सं-
गट्ट्य समस्तं पैषयिता अङ्गं विलिथं पानीयमध्ये प्रविश्य
यदा जने तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कण्ठाकाशीर्षमा-
दाय काकमाचीवीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता
भवति तत्पालं संगट्ट्य सुखे प्रक्षिप्य काको भवति । काक
दृढ़ गच्छति महामुहीर्णे मोक्षः । पारवतशीर्षमादाय
कण्ठनृत्तिकां पूरयिता तिलवीजानि वापयेत् त्वीरोद-
केन सेवनीयं यदा पुष्पितो भवति तदा सुखे संस्या-
य अनन्तर्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कल्पा तेन
चूर्णेन यं स्फृति स किङ्करो भवति । सर्वस्तं ददाति ।
तानि तिलानि संगट्ट्य नेत्राङ्गनेन सह पिङ्गा कपिला-
दुर्घेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात् पाचयेत् तां गुटिकां
सुखे निक्षिप्य अनन्तर्हितो भवति देवैरपि न वश्यते सनु-
व्यायां का कथा । उडीर्णे पुरुषो भवति । जीवेद्विष-
यतं स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति । गृह्णिरिः समा-
दाय कण्ठचतुर्दश्यां कण्ठनृत्तिकायां निक्षिपेत् लशुनवी-
जानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा उष्णनक्षत्रे
पुष्पं गट्टीता अङ्गनेन सह कपिलावृतेन कञ्जलं पातयेत्
चक्षुरङ्गनीयं यादत् तावत् योग्यनश्चं पश्यति मेदिन्यां,
दिवा नक्षत्रायायि पश्यति । एवं उद्गृह्णेभमहि-
यादीनां दृहज्जीवानां शिरसि यत् यस्त्वीजं यस्य
शिरसि यापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य
वीजानि सुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नाल बन्धेहः ।
मातृलङ्घस्य मूलन्तु भुस्त्रवीजेन च । पताङ्गडु
पुष्पमादाय भूस्त्रचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गम्भे-
समाप्तिं स च अहेन पश्यति । दुन्तुभिं पठत्वांशैव
शङ्खांशैव तु देपयेत् । एव भूतोपस्थानानां कुमारीणां
गट्टेय च । भूपतिं सेवानानां तेया तत्कर्म-
जीविनाम् । न चाग्निर्दद्धते वेशम् यत्वैष सोऽगदो
भवेत् । पारावतस्य इदयं चक्षुर्जिङ्गा च शोणितम् ।
अङ्गानं रोपनायुधं वानितावशक्तत् परम् । कपालं मानुषं
गट्ट्य क्षमक्षम्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निष्ठृत्य ति-
लेन च । मारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति निष्यशः ।

एष कापालिको योगो वशिष्य शुभं सतम् । नरजिह्वां
सहजूत्य द्वच्छचूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च हुशीतेन
दाययेत्तदिव्यक्षणः । पाने फले च सुखे च भक्ष्ये भोज्ये
च दापयेत् । प्रजापतिकुलोङ्गता यदि साक्षादरूपती
सापि रक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । हरितालं
शशाने कण्ठचतुर्दश्यां जिंवा कुठविभिर्णं प्राह्म्यम्
च्वश्यं वशीभवेत् स नरः । नरतैलं प्रेतास्वरवर्तिकं कल्पा
पाले रात्रौ प्रज्वाल्यार्कं दक्षस्त्वे कञ्जलं कल्पा चक्षुषो
प्रभञ्जेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कण्ठदन्तमलं
लाला स्वेदेहाक्षिमलत्वयम् । नासिकोङ्गवरकञ्च चूर्णमे-
तहलायुतम् । यत् सर्वं सहजूत्य गुटिकां कारयेद्दधः ।
पानभोजनके देयं वशीकरणसुन्तसम् । काकजिह्वा
वचा कुठमालनो रुधिरं स्त्रियः । तद्वात्तदन्तं क-
ञ्जिठा तगरं गौरसंप्रयाः । शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभा-
गानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽधृदा देयं स्त्रीणान्तु
वशकारकम् । निष्यं पुरुषमिच्छन्नी मृतसयुगच्छति ।
कण्ठसर्पस्याङ्गुलप्रभावं शिरस्त्वास्यालं सर्पयादिभिः ।
पूरयिता व्यायाशुप्रकं शोषयेत् । परतः सर्वपान् याह-
यिता तानि यस्मै दोयते स वश्यो भवति । पूरोफलं
गिलित्वाऽपानमार्गेण निर्गतं चंगट्ट्य भुस्त्ररसान्तरितं
कल्पा सप्त दिनानि पूजयेत् । उनः कुङ्गुमचन्दनैरधि-
वास्य यस्मै दोयते स वश्यो भवति । दट्टरुधुमं गट्टीत्वा
तड्डमेन दाहयेत् । तड्डमा सह पानेन वश्यक्त् परमो
सतः । अजगम्यस्य पन्चाण्यं वचां कुठेन भावयेत् ।
भ्रशानभक्षसंयुक्तं चूर्णञ्जेत्तिपु दुर्लभम् । अनेनेव स
चूर्णेन योजयेत् वीर्णेष्व पादपान् । पुष्पितं फलितं दृष्टा
चूर्णं हृत्वा द्विलग्नयेत् । तत् चक्ष्यात् फलेन दृष्टो नरना-
रीषु का कथा । जिह्वामुखे सप्तरात् सैन्धवेनापि मिश्रि-
तम् । ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् चक्षात् ।
गोपितं सैन्धवञ्जैव दृहतीफलमेव च । लेपयेत् ग्रयोक्तव्यं
नरनारीवशद्वरम् । उद्धातुः प्रहमलिन चात्मनो
रुधिरात्तितम् । स्त्रीषु सयोः प्रदातव्यं वशीकरणसुलभम् ।
चेतांकं रोचनायुक्तमालमूलेण पेपयेत् । ललाटे तिलकं
कल्पा त्वैलोक्यं ज्ञोभयेत् चक्षात् । दृष्टनात्वे
तेनैव सर्वो भवति किङ्करः । चेतांकं चन्दनेनैव
रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दोयते कल्पा चिदापि पश्यात्
दासो भविष्यति । मधुकं सह तैवेन सापमेष्य तु पेप-
येत् । एतेन पाणिमध्यज्व भवीं सा सहिता स्वपेत् ।

संदृष्टे सैथुनीभावे पर्तिर्दासो भविष्यति । “यानि कानि च बोजान्यद्वोलत्वेन मेलयेत् । सफलो जायते दृक्षः सिद्धियोग उदाहृतः । शब्दुखे विन्दुमाक्षं तत्त्वं निःक्षिपेद् यदि । एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् । शिथुबोजस्थितं तैलं पारावत उरोपक्षम् । वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् । गदेभस्य वसायुक्तं हरितालं भनःशिलाम् । एभिस्तु तिलकं कृता यथा लङ्घेश्वरोद्यपः । उल्लुविंश्टं गृहीत्वा त्वेरण्डत्वेन पेपयेत् । यसाङ्के निक्षिपेत् विन्दु सर्वप्रोजायते भूषम् । सर्पदलं गृहीत्वा तु क्षणश्चिकाखडकम् । कक्षारक्तंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्त कारयेत् । यसाङ्के निक्षिपेत् युग्मं सद्यो याति यमालयम् । सिन्दूरं गम्भकं तालं समं पिदा भनःशिलाम् । तक्षिप्रवस्त्रं गिरसि अग्निवत् दृश्यते भूवक्षम् । अर्कक्षीरं वटक्षीरं चोरं छुव्वरसम्भवस्म । गृहीत्वा पात्रके लिप्ते जलपूर्णे करोति च । दुष्कं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम् । अङ्गोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते रात्मसाक्षिः । पलायने नराः सर्वे पशुपक्षिगजा हयाः । अङ्गोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेद्वारः । रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतते । बुधे वा शनिवारे वा कक्षालां याहा यत्ततः । शतुर्मूलयते यत्र कक्षालां तत्र निःक्षिपेत् । निखनेन्द्रुमिमध्येषु उद्गृहे च सुनः सुखो । नषु सर्वं भवेत् सर्वं नान्यथा शङ्करोदितम् । गम्भकं हरितालञ्च गोभूतञ्च विंशं तथा । सूक्ष्मचूर्णमयं कृता किञ्चिद्दक्षिं विनिःक्षिपेत् । विष्णाः सर्वे पद्मायने यथा युडेषु कातराः” दक्षावेय तन्ने ॥१०॥

इन्द्रजालिक विंश्ट इन्द्रजाल शिल्पतयाऽस्त्वस्य उत् । इन्द्रजालकारके । इनि इन्द्रजालीव्यथत्र स्त्रियां ढीप् ।

इन्द्रजित् उ० इन्द्रं जितवान् जि-भूते क्रिप् । दितिवंशेये असुरभेदे चानुपमन्वन्तरे “दित्याः उवद्यं जज्ञे कम्यपादिति विश्वतम् । हिरण्यकशिष्युञ्च व हिरण्याक्षं वीर्यवान्” । इत्युपकम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्णे “इन्द्रजित् सर्वजिज्ञैव वज्रमाभस्तथैव च” हरिवंश्ट । २२० । रावणपुत्रे मेवनादे च “उत्तमिन्द्रजितं वीरं” रावणः प्रव्यावत । जह्नि रामगमिलग्रह तुयोवच्च सत्त्वाण्णस्म । तथा हि समं सत्पुत्र ! यथोदीप्तसुपार्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षम् शब्दीपतिम्” ना०व० २८७ । “तौ वीरौ शरवन्वेन बडाविन्द्रजिता रणे” भा०व० २८८ अ० ।

इन्द्रजित्वन् १० इन्द्रजितं हन्ति हन-हृष्ट देता० । दशरथात्मज लक्ष्मणे । तद्वननकथा । “अविष्यदिन्द्रजितीक्ष्णैः सौभिति मर्मभेदिभिः । सौभिति-शानलस्यर्विष्यद्रावणिं शरैः” । इत्युपकम्य “ऐकेभास्य धनुष्मनं” वाङ्मये देहादपातयत् । द्वितीयेन शरेणास्य भुजं भूमौ व्यपातयत् । त्र्यतीयेन तु वाणेन पृथुधारेण भास्वता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भाजिष्णुकुण्डलम् । विनिकृत्तमुजस्त्वं कवचं भीमदर्शनम् । तं हत्वा सूतमस्त्वैर्जंघान बलिनां वरः” भा०व० २२८ अ० ।

इन्द्रतापन १० इन्द्रं तापयति तप+शिच्च+त्यु । असुरभेदे “इन्द्रतापनवातापी केतुमान् वलदर्पितः” असुरनाशोत्कोत्त्वे” हरिवंश्ट । २८८ अ० । २८९ अ० । दृश्योवादे च । दश-योवय वालो च मेवराजो दशावरः । टिट्ठिमोविट्ठूतवृषं हृष्टादेवेचन्द्रतापनः” भा०स० १०० अ० वरणसभावर्णने ।

इन्द्रतूल न० इन्द्रसेव तुलमाकाशे उद्दीयमानत्वात् । आकाशे भृता चाल्यमाने कार्पासे स्फूले त्रिकां ।

इन्द्रतोया स्तो इन्द्रमैव्यर्थान्तं तोबमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा । गम्भमादनसमीपस्ये नदीभेदे । “इन्द्रतोयां समासाद्य गम्भमादनसन्निधौ” भा० अतु० १० २४ ।

इन्द्रदमन १० “वाणस्य चेन्द्रदमनो लौहिलासुदमद्यत” हरिवंश्ट । उक्ते वाणासुरपुत्रभेदे ।

इन्द्रदारु १० इन्द्रस्य तदृध्वजस्य साधनं दारु । देवटाइट्टचे । इन्द्रध्वजशब्दे ८४६ षट्के तस्य तदृध्वजसाधनत्वम् दृश्यम् । इन्द्रुमादयोऽथल ।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रसेव द्युम्नं धनमस्य । भालवेषे १४३ अभेदे २४४४० असुरावारराजभेदे २४५० अभेदे च । तत्र असुररूपोद्यपः कण्ठेन इतः यथा । “इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद्युवनञ्च कर्षे-रमान् । हतः सौभपतिः शालस्वया सौभं च पातितम्” भा० व० १२ अध्याये क्षणं प्रति व्यासवाक्यम् । क्षणिभेदस्तु “ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वक्त दाम्भूम-पूजयचित्युपकम्य “हैपायनो नारदश जामदनेः पृथुश्ववाः । इन्द्रद्युम्नोभालविष्य वृत्तेताः सहस्रपात्” इति कतिविव ब्राह्मणानभिधायाह । “एते चान्ये च बहवोब्राह्मणा संशितव्रताः । अजातशत्रु-मानर्चुः पुरन्दरमिव्ययः” भा० व० २६६ अ० । राजभेदस्तु भार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा०व० १६८ अ० । युधिष्ठिर प्रति भार्कण्डेयवायम् । “स तातु-वाचास्ति खलु राजर्विन्द्रद्युम्ने नाम क्षीण-

पुरुषस्त्रियादिवात् प्रस्तुतः कोर्त्तिर्में व्युच्छ्वचेति स मा-
सुपात्रितदथ प्रत्यभिजानाति मां भवनिति । तमह-
मब्रवं न वयं वासायनिकाः कार्यचेष्टाकुलतात्र प्रत्य-
भिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरोरोपतापेनात्मनः
समारभासोऽर्थानामनुष्ठानं स मासुवाच अस्यन्यस्तत्त्वशिर-
जात इति तमहमब्रवम् अलि खलु हिमवति प्रावा-
रकस्तो नामोलूकः प्रतिवर्षति स मत्तशिरजातो भवन्तं
यदि जानीयादितः प्रकटे चाष्टनि हिमवांस्तत्त्वासौ
प्रतिवर्षतोति । ततः स ममाश्वो भूत्वा तत्त्वावहद्यत्व
बमूवोलूकः अथैनं स राजा पग्ञक प्रतिजानाति मां
भवनिति । स महूर्त्तिव ध्यात्वाऽब्रवीदेन नाभिजानामि
भवन्तमिति । स एवहक्ते इन्द्रद्युम्नः पुनर्लभुलकमद्रवो-
द्राजयिः । अथात्सि कविङ्गवतः सकाशाच्चिरजात इति
स एवस्तोऽब्रवीदस्ति खल्लिन्द्रद्युम्नं नाम सरस्यस्त्रियाड्हो-
जहृषो नाम वकः प्रतिवर्षति सोऽस्त्रियिरजाततरसं
पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माज्जोलूकमादाय तत्परोऽगच्छ-
द्यत्वासौ नाडीजहृषो नाम वको बभूत् । सोऽस्त्राभिः एष्टो
भवनिमिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं सुहृत्ते
ध्यात्वाऽब्रवीद्वाच्चिरजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः
सोऽस्त्राभिः एष्टः कविङ्गवतो ऽन्यशिरजाततरोऽस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्लिन्द्रद्युम्नं सरस्यकुपरो नाम कच्छपः
प्रतिवर्षति स मत्तशिरजाततरः स यदि कथित्वदभिं
जानीयादिमं राजानं तमकूपरं पृच्छध्यमिति । ततः
स वक्त्समकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्यस्याक-
मभिमेतं भवन्तं कच्छिदध्यमभिप्रदुः साध्वागस्यतां ता-
वदिति तच्छुत्वा कच्छपस्त्यात् सरसः उद्यायाभ्यगच्छ-
द्यत्व तिक्ष्णो वयं तस्य सरसस्तीरे चागतज्जैनं वयमपृच्छाम
भवनिमिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातोति । स महूर्त्तं
ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उहिमनहृदयो वेषमानो विसंज्ञ-
कत्यः प्राङ्गिरब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
ह ह्यनेन सहस्रकालशितिपु यूपा चार्हिताः । सरवेऽभस्य
दक्षिणाभिर्हत्ताभिगोभिरतिक्रममाणाभिः कतम् । अत्व
चाहं प्रतिवासोति । अथैतत् सकुलं कच्छपेनोद्दृतं
श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकादेवरयः प्रादुरासीराद्वाच्चाश्य-
यन इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपदास कोर्त्तिमानस्यव्ययो याहीति” ।
एतत्सरबोक्तवाक्ये वर्णितं तद्वाधिकत्वं । “इन्द्रद्यु-

एतत्सरबोक्तवाक्ये वर्णितं तद्वाखिलत्य । “इन्द्रस्यु-
म्बरः प्राप्य हंसकूटमतात्य च । यतस्तद्वं महाराज

तापसः समतथ्यत्” इत्युक्तोः शतश्चूपर्वतसमीपे
 हंसकूटानन्दरं तत्सरः इति गच्छते । “हंसकूटस्य
 यच्छूङ्मिन्द्रयुक्तसंप्रति” इति हरिवं । ५७ उक्तेष्य
 हंसकूटसन्निदेशदमस्थावगच्छते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाश-
 कव्यापरः उरुपोत्तमशब्दे तद्विद्यतिर्वच्यते ।

इन्द्रदु पु० इन्द्रस इन्द्रध्वजार्थोद्गः । अर्जुनवक्ते । तस्य तद्-
ध्वजनिर्माणे प्रथमोपास्त्वात् तथात्मभ् । इन्द्रध्वजशब्दे
विद्यति । इन्द्रनामा इः । २कुटजटके राजनिं० ।

इन्द्रदू म न० इन्द्रदू वत् विघ्नः । अच्चनवक्षे शत्रूर० ।

इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रसामिके सेवे धनुरिव । इन्द्रायुध
शब्दे वच्चमाणे पदार्थे “विद्युतोऽशनिमेवांशं रोहितेन्द्र-
धनं विच” मनुः । तस्य वज्रुते रोहितव्यम् । वक्रते
इन्द्रधनुइमिति भेदः ।

इन्द्रधुज पु० इन्द्रस तत्सनोपार्थीधजः । भाद्रकू
हादशां स्वराच्ये एषादिशस्वद्याच्ये तत्प्रीतये राजा
क्रियमाणे धजे तदुत्पात्ततकरणप्रकारादि दर्शितं
एहतसंहितायां यथा

‘ब्रह्माण्मूरुरमरा भगवच्छक्ताः स्त नामुरान् समरे। प्रति-
योधियतमस्तुं शरण्यं शरणं समुपयाताः । देवानुवाच
भगवान् चीरोदे केशः स वः केतुम् । यं दास्यति तं
दद्धा नाजौ स्यासन्ति वो दैत्याः । लभ्यत्वा: चीरोदं
गत्वा ते ददुवुः हुराः सेन्द्राः । चीरशाङ्कः कौसुभ-
भण्डिकिरणोद्भावितोरस्ताम् । चीरपतिमन्त्यंसमम् सम-
न्ततः यर्वदेहिनां स्तुत्यम् । परमाकाशनमनादिं विष्णु-
मविज्ञातपर्यन्तम् । तैः संस्रुतः स देवस्तुतोप नारायणो
ददौ चैवाम् । ध्यजमस्तुरहुरवधूखकमलवन्तपारतीक्ष्णां-
श्यम् । तं विष्णुतेजोभवमष्टके रथे स्थितं भास्त्वा
रविक्षिपे । देवोप्यमानं शरदीव द्वर्यः ध्यजं समाप्ताद्य
सुमोद शकः । सकिङ्गुणोजात्परिष्कृतेन स्तक्कलघण्टापि-
टकान्तितेन । समुक्तितेनामराङ् ध्यजेन निव्ये विनाशं
समरे इरिसैन्यम् । उपरिचरस्यामरपो वसोददौ चेदिपसु
वेष्युसयोम् । यद्दृष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्स्मूलयामास ।
प्रीतो महेन मधवान् प्राहौवं ये वृपाः करिष्यन्ति ।
वस्तुवल्लहेमवलस्ते भुवि सिङ्गाज्ञा भविष्यन्ति । सुदिताः
प्रजाय तेषां भवरोगविवर्जिताः प्रभूतादाः । ध्वज एव
चामिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदस्रत् । पूजा तस्य
नरेन्द्रैर्बुद्धदिजयार्थिभिर्यथा पूर्वस् । शक्राच्यया प्रयुक्ता
तामागमतः प्रवद्यामि । तस्य विवानं युभकरण्याद्वस-

नक्तवमङ्गलम् शुहूतैः । प्रास्यानिकैर्वनमियाहैवतः स्त्रव-
धारश्च । उद्यानदेवतालयपिण्डवनवल्मीकिमार्गचितिजाताः ।
कुञ्जोर्ध्वं शुक्ककरण्टकिव्वीर्वन्दाकयुक्ताच्च । बहुविहगालय-
कठोरपवनानलपीडिताश्च वे तरवः । वे च स्युः स्त्रीसज्जा-
न ते शुभाः शक्तेत्वर्थे । अद्वैत्युन्मुक्तो इच्छकर्णः प्रियक-
चबोद्धराच्च पञ्चते । एतेषामन्यतम्भं प्रशस्तमथवाऽमर-
हत्यम् । नौरासितक्षितभवं सम्पूज्य यथाविधि दिजः
पूर्वम् । विजने समेत रात्रौ स्तृद्वा ब्रूयादिम् सन्धम् ।
‘यानोह वज्ञे भूतानि तेभ्यः स्त्रियानि नमो इस्तु वः । उप-
हारं गृहीत्वैमं क्रियतां वासपर्यायः । पार्थिवस्त्रां वरयते
स्त्रियां ते इस्तु नगोत्तम ! । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं
प्रतिगृह्यताम्’ । किन्द्यात् प्रभातसमये हक्षसुटक् प्राद्युषो
इपिवा भूत्वा । परशोर्जर्जरश्चदो नेटः स्त्रियो वनय
हितः । वृष्टप्रजयदमविध्वस्त्रं पतनमनाकुञ्जित च पूर्वो-
दक् । अविलम्बं चान्यतरौ विपरीतमतस्यजेत्प्रतितम् ।
द्वित्त्वाये चहरङ्गु ब्रह्मदौ मूले जले चिपेयादिम् । उद्धृत्य
उरद्वारं शक्तेन नयेन्नहृष्टवैर्वा । अरभद्रे बलमेदो नेत्या
नाशो बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयो इक्षभद्रे तथाचिमङ्गे
च वर्धकिनः । भाद्रपदगुणपक्षस्यादियां नागर्हैतो राजा ।
दैवत्त्वसचिवकञ्चु किविग्रपसुखैः सुवेषधरैः । अहताम्बर-
संवीतां यदिं पौरन्दरेण पुरं पौरैः । स्त्रग्नव्यधुक्तां
प्रवेशयेच्छुहृष्टवैर्वयैः । रुचिरपतकातोरणवनमालालङ्कृतं
प्रङ्गटजनम् । सम्मार्जिताचितपदं सुवेषगणिकाजना-
कोर्मम् । अभ्यर्चितापणामहं प्रभूतपुण्याहवेदिनधैर्यम् ।
नग्रनतंकोर्यज्ञं राकीर्णचतुष्यथं नगरम् । तत्र एताकाः श्रेता
विजयाद भवन्ति रोगदाः पीताः । जगदाश चित्ररूपा
रकाः शस्त्रप्रकोपाय । यदिं प्रदेशनी नियातयन्तो भयाय
नागाद्याः । बालानां तत्त्वाद्वे सङ्ग्रामः सच्चयुद्धे वा ।
सन्तत्यु उन्तत्यां विविद्यादिं प्ररोपयेयत्वे । जागर-
भ्रेकादश्यां नरेन्द्रः कारदेव्यासाः । सितस्त्रोषीषधरः
पुरोऽक्षितः शाकवैष्णवैर्मन्त्यैः । जुङ्गवादन्मिं संवत्सरो
निमिसानि स्त्रीयोत्तराः । इष्टोद्व्याकारः सुरभिः स्त्रियो
वनो इन्द्रो इचिद्वात् । शुभकादतो इन्द्रो नेटो यात्रायां
विस्तरोऽभिहितः । स्त्राह्नावसानसमये स्त्रयुज्ज्वलाच्चिः
स्त्रियोः प्रदक्षिणाशिखो छतभुग् वृपस्य । गङ्गादिवाकर-
सुताजलवाहारां धात्रीं सप्तसूरसानं वशगां करोति ।
चामीकरायोक्तुरण्टकारुद्धृत्यनीकोत्पलसच्चिभेदग्रन्तै न ।
विघ्नान्मनभवनेऽवकाशं करोति तत्रांशुहतं वृपस्य । वेषां

रथौघार्ण्यमेवदन्तिनां संस्त्रेणो इन्द्रियदिवापि दुन्तुभेः ।
तेषां मदाव्येभग्नाविवद्विता भवन्ति याने तिमिरोपमा
दिशः । ध्वजकुम्भहयेभमूर्खतामहुरूपे वशमेति मूर्खताम् ।
उदयास्त्रधराधराधरा हिमवद्विष्यपयोधरा धरा । द्विरद-
मदमहीमरोजलार्जुर्वतमधुना च हुताशने सगम्बे । प्रथत-
वृपाश्चरोमणिप्रभाभिर्वति पुरम्बुरितेव । भूर्व्यपस्य ।
उक्तं यदुर्त्तिभूति शक्तेतौ शुभाशुमं सप्तमरीचिरूपैः ।
तत्त्वान्यज्ञपत्रशान्तियावाविवाहकार्येष्विपि विननीयम् ।
गुड्यपपायसाद्यैविप्रानभ्यच्च दक्षिणाभित्य । अवणेण द्वाद-
साम् उपोष्याऽन्यत्र वा अवणात् । शक्तमायार्थः
कार्याः प्राह भनुः सप्त पञ्च वा तत्त्वैः । नन्देप्रमन्द-
सञ्ज्ञैः पादेनार्थेन चाच्छायान् । षोड्धशभागाभ्यधिके
जयविजये द्वे वसुभवे चान्ये । अधिका शक्तजनिको मध्ये
इटांशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विवैर्यानि पुरा
भूषणानि सुरकेतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि
विधित्रूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्त्रं विश्वकर्मणा
प्रथमम् । रसना स्त्रयम्बुद्वा शङ्करेण चानेकप्रथारी !
घटाधित्रिनीलरक्तं लतीयमिन्द्रेण भूषणं दन्तम् । असितं
यमयत्वं मस्त्रकं कानिमदयच्छत् । गङ्गाभाम् वरुणः
प्रहृष्टिं तत्पञ्चमं जलोमिनिभम् । मायूरं केयूरं पठं वाद्य-
र्जीलदनीलम् । स्तन्दः स्यं केयूरं सप्तममददृध्वजाय बङ्ग-
चित्रम् । अस्तमनलव्यालासङ्काशं हव्यमुग्दसम् । वैदूर्यं
सप्तश्चिन्द्रनृवम् यैवेवकं ददावन्यत् । रथवक्रामं दशमं
स्त्रयम्बुद्वा प्रभाचर्यैरुक्तम् । यकादशसहं विच्छेदेवाः सरोज-
सङ्काशम् । द्वादशमपि च निवशं सुनयो नीलोत्पलाभैर्मम् ।
किञ्चिद्वृच्छजोर्ध्वं निर्गतसुपरि विशालं त्वयोदशं केतोः ।
गिरमि दृहस्तिशुकौ लःक्षारससच्चिभं ददतः । ॥ यद्य-
येन विनिर्मितमसरेण विभूषणं अजस्याद्य । तत्तत्त्वैवत्त-
विज्ञातव्यं विपश्चिद्विः । ध्वजपरिमाणवं ग्रन्थः परिधिः
प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्रयमादां-
शास्त्रांश्च हीनानि । कुर्यादहन्ति च दृथे पूरणमिन्द्रध्वजस्य
शास्त्रातः । मनुना चागमगोतान् भन्नानेतान् पठेचित्यतः ।
‘हरार्जैवस्तत्यक्षसोमैर्धनेश्वरैश्वानरपाशम्भद्विः । महविं-
सिद्विः सदिग्नारोभिः इक्काङ्गिरः स्तन्दमरुर्घेश्वरः । यथा
त्वमूर्जस्त्रूर । नैककूरैः समर्चितस्त्रामरणैरुद्धरैः । तथेह
तान्याभरणानि देव । शुभानि सम्मीतमना रद्धाण । अजो
इव्ययः गात्रत एककूरो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः ।
स्वभन्तकः सर्वहरः कृष्णातः सह स्त्रीयो यत्तमन्युरीजाः ।

कर्ति च प्रजिहः लातारं त्वाम् इन्द्रमवितारं सुरेषम् ।
शक्रं द्विहण्णं सुवेणाम् असाकं दोरा उत्तरे भवन्तु” । प्रू-
रणे चोक्त्यये प्रवेशे स्नाने तथा मात्यविधौ विसर्गे । पठे-
दिमाचूपतिः सोपवासो मन्वाच्छुभान् पुरुहूतस्त केतोः ।
कवच्छजार्दशकलाधि वन्द्रैर्चिलिमालाकल्पीचुदण्डैः । इ-
व्यादितिं हः पिटकैगवाचैवलङ्घै दिशु च लोकपालैः ।
चक्रिचरक्षा दृष्टात्माटकं विभिष्यन्वार्गलपादतोरथम् ।
उत्थापयेज्ञवस् सहस्रवचुवः सारदुभारनकुमारिकान्ति-
तम् । अविरतजनरावं भज्ञलाशीः प्रथामैः पटुपटह-
मृदण्डैः गद्धमेर्यादिभिः । श्रुतिवाहतवचोभिः पापठ-
द्विष्य विप्रेरुभरहितश्वदं केतुत्थापयोत । फलदधि-
द्वत्तलाजात्योद्गुप्यायहस्तैः प्रथिपतितशिरोभिसुदुवद्विष्य
पौरैः । धृतमनिषिधभूतुः केतुमोशः प्रजानाम् अरि-
नगरनताय कारयेद्विद्वधाय । नातिहृतं न च विलिष-
तमप्रकम्प्यम् अन्वस्त्रामाल्पिटादिविमूलयं च । उत्थान-
मिटमशुभं यदतो इन्द्रया स्नात तच्चानिर्भिन्नरथते
प्रभदेतुरोधाः । कव्याद्वौशिकक्रपोतककाककाङ्क्षैः केतु-
स्त्वितैर्भृहद्विष्य भव्यं व्यप्त्य । चार्येण चापि शुक्राज-
भव्यं वदनि श्वेतो विश्वेवनभव्यं निपतन् करोति । कवच-
भक्षपतने व्यप्त्यस्तक्षराहसु छरोति निर्वोनम् । इति
दाथय पुरोहितमन्का पार्थिवस्त्र महिषीमशनिच । राज्ञो
विनाशं पतिता यत्का करोत्तदिं पिटक्ष्य पातः
मध्याध्यमूर्तेषु च केतुभङ्गो निहिति मन्वितिप्रलयोरान् ।
भूनाडते शिखिभव्यं तमसा च मोहो व्यालै भगवपतिर्वै ने
भवत्यसात्त्वाः । ग्लायन्त्युद्ग्रभृति च क्रमशो हिजादा
भक्षे च वर्जकिवधः कवितः कुमार्याः । रज्जुसङ्क-
च्छेटने बालपीडा राज्ञो भावः पीडनं मालकायाः ।
वदाकुयुवोलकाचारणा वा तत्तत्तादग्नभावि पापं शुभं
वा । दिनचतुष्यवृत्तितमचितं समभिपूज्य व्यो ऽहमि
पञ्चमे । प्रकतिभिः सह लक्ष्मि विसर्जयेदु बलभिदः सुबला-
भिविहृये । उपरिभरवसुप्रवर्त्तिं व्यपतिभिरप्यतु सन्तं
क्षतम् । विधिमिसमनुभव्यं पार्थिवो न रिपुकतं भयमान्त्रया-
दिति” अज्जुनोऽप्यद्वक्षयेषु प्रियकोधवएव च । औदुखरये पञ्चते
केवये सत्तमाः सृष्टाः । अन्ये च देवदार्ढायाः शाला-
द्यास्तरवस्था । तच्च इच्छं तदेवासौ सृष्टा मन्वमिमं
पठेत्” । तदेत् च्छेदयेत् । “यानि इच्छे त भूतानि तेभ्यः
स्वस्मि नमोऽस्तु वः । उपहारं मृहीत्वे क्रियतां वा-

सपर्क्षयः । पार्थिवस्त्रं वरयते स्वस्त्रि तेजस्तु नगोत्तम्य । ।
भजनार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिष्ठाताम्” । ततोऽपरे
क्षित्यर्थं विद्वान् भूतरङ्गुलम् । ततो नीत्वा पुरहारं केतुं नि-
र्माय तत्रैव । शुक्राद्यमां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेश-
येत् । द्वाविंशद्वस्त्रामानस्तु व्यवसः केतुव्यते । द्वाविं-
शतु ततोऽव्यायान् द्वाचत्वारिंशद्वत्तमः । कुमार्यः पञ्च
कर्त्तव्याः शक्यस्य व्यपतितम् । शालभयस्तु ताः सर्वस्त्र-
पराः शक्यमालकाः । केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्य-
क्षमारिकाः । मालकाङ्क्षेप्रमाणात्तु यत्वं व्यस्तव्यं तथा ।
एवं लत्वा कुमारीव भालका केतुमेव च । एकादशां
सिते पक्षे यद्योनामविवासनम् । अधिवास्य ततोयष्टी
र्गव्याहारादिसन्धकैः । द्वादशां भग्नलं लत्वा वासवं
विस्तृतामकम् । अन्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पश्चात् प्र-
पूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां कर्त्तव्यात् कानकों दारवीं तथा”
कानकों कनकमयीम् “अन्यतैजसभूतां वा सर्वाभावे तु मृद्व-
त्रोम् । तां मृद्वत्यस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ।
ततः शुभे सुहृत्ते तु केतुत्थापरेत्वपः । “वज्रहस्त ! सु-
रारिष्ट ! बडनेव ! पुर्णदस ! । त्वेकार्यं सर्वत्रोकानां पू-
जेयं प्रतिष्ठप्रताम् । एष्वेहि सर्वाभरसिद्धसङ्कृतमिदु-
तोद्वज्रधरामरेय ! । सुषुत्यितस्त्रं अवश्याद्यपादे मृद्वाय
पूजां भगवद्वस्त्रे” । इति मन्वेण तन्मेण नानानैवेद्यव-
न्ननैः । षट्पूर्व दश दिक्पालान् यद्वांशं परिपूजयेत् ।
साध्यादीन् सकलान् देवान् भावृः सर्वस्त्रनुकम्भात् ।
ततः शुभे सुहृत्ते तु तानिर्दर्शकिसंयुतः । केतुप्रत्यानभू-
मिन्तु यज्ञवेद्यास्तु पश्चिमे । विप्रैः पुरोहितैः सार्वं
गच्छेत्त्राजा सुमङ्गलैः । रज्जुभिः पञ्चनिर्वृद्धं यन्वलिंदं
समालकम् । कुमारोभिष्यं संयुक्तं दिक्पालानाम् य-
दृकैः । यथार्थ्येत्यादेश्येत्येतिर्वृद्धेतिर्वैः । युतं तं
किद्विष्योजालैः द्वृहृष्टवद्वाठाद्वाचामरैः । चित्रमाल्याद्वर-
यापि चतुभिः परितोरण्यैः । उत्थापयेद्वहाकेतुं राजा
भाव्याः शनैः शनैः । प्रतिमां तां नवेद्यलं केतोः शक्रं
विविन्नत्यन् । यजेत्तु एवंवत्तत्र शर्वीं भातलिमेऽच ।
जयन्तं तन्यं तस्य वज्रमैरावतं तथा । परहायार्थ्यच्य
दिक्पालान् सर्वाय गण्डेवताः । पूजितानाम्बृद्धे देवानां
वशद्वोमं समाचरेत् । होमानेत् वर्णं दद्यात् वासवाय
महामने । तित्वं इतं चालतञ्च एवं दूर्वां तथैव च ।
एतेस्तु जुञ्ज्यादेवान् स्तैः स्वर्णस्त्रं नरोत्तमः । ततोऽहो-

सावधाने तु ब्राह्मणानपि भोजयेत् । एवं प्रपूजयेत्तिव्य सप्तरात् दिने दिने । लातारमिति मन्त्रोऽय वासवस्य परः प्रियः । एवं कला दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः । श्वरण्यंश्चयनायाज्ञ इदस्यां पार्थिवः स्वयम् । अन्तपादे भरण्यास्त निशि शक्रं विसर्जयेत् । सुप्रेषु सर्वज्ञोकेषु यथा राजा न पश्यति । “साङ्केतिकानुषासनाः सुरन्दर ! यतक्तो ! । उपहारं गच्छत्वेम गहेन्द्रध्वं गव्यताम्” । उत्ताते सप्तरात्राणि तथोपस्थृतदर्शने । व्यंतोत्य शनि-भौमौ च अन्यच्चेऽपि विसर्जयेत् । यस्मिन्कस्तिन् दिने चैव स्फूतकान्ते विसर्जयेत् । तथा रक्षेच्चृपः केतुं न पते चक्षुनिर्यथा । शनैः शनैः पातयेत्त यथोत्थापनमादितः । विस्तु शक्रकेतुं तं सांख्याकारं तथा निशि । क्षिपेदनेन मन्त्रेण अगाधे सखिवे नृपः । “तिष्ठ केतो ! महाभाग ! यावत्संबंधरं जरे । भवाय सर्वज्ञोक्तानामन्तराय-विनाशक !” । उथापयेत्तूर्यार्थैः सर्वज्ञोक्तस्य वै उरुः । एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः । न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नतयो नामधर्मकृत्” । “इन्द्रध्वं जसस्यान् प्रमादाच्च कर्तं यदि । तदा इदस्ये वर्षे कर्त्तव्यं नानरा उनः” । तिंतः भविष्यत् । पञ्चमाद्यमदिनयोर्विसर्जने यज्ञप्रेक्षया व्यवस्था । इन्द्रकेतुशक्रध्यजाद्योऽप्यत ।

इन्द्रनक्षत्रं न० । इन्द्रस्तामिकं नक्षत्रम् । ऋगेऽनक्षत्रे तस्य तत्स्यामिकवात् तथात्मम् । चक्षेऽवाशुद्धे ४६६४७े नक्षत्रे चरा उक्ताः । इन्द्रनामकं नक्षत्रम् । २फल्गुनीनक्षत्रे च । फल्गुनीनक्षत्रस्य इन्द्रनामकत्वमाह शत०ब्रा० २,१, २,११ । यथा “फल्गुनीस्त्रियो आद्धोत । एता वा इन्द्र-नक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्नप्रोऽच्युनोहवै नामेन्द्रो-यदस्य गुद्धं नामाच्युन्योवैनामैतास्त्वा एतत् परोच्चमाच-क्षते फल्गुन्य इति कोऽहोतसा गुद्धं नाम यहीतम् । इन्द्रोवै यजमानस्तत्स्य एवैतत्क्षत्रे अग्नी वाधत्ते”

इन्द्रनेत्रं न० ६८० । ऋगक्षेत्रे २सहस्रस्यायाज्ञ ।

इन्द्रनीलुप्तं उ० इन्द्रेव नोत्तः यसामः । (पाचा) इति ख्याते जरकत्तमतयस्मै तद्वाच्यस्तुक्तं रत्नपरोक्तायाम् “क्षीरमध्ये क्षिपेद्वीलं क्षीरच्चेक्षीलत्वां व्रजेत् । इन्द्रनील इति ख्यातः सर्वं रत्नोक्तमोक्तमः” । अस्य नीतवर्णत्वं च रघौ गङ्गावसुनासंगमे यमुनासांदश्याय वर्णितम् यथा “क्षिति प्रभावेदिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयो यस्तिरिवातुविद्वा अन्यत्र भावा सितपद्मजानामिन्द्रेवैरस्त्वचितान्तरेव” “प्राणेन्द्रनीलं किसुतोन्नयूस्म” रघुः । “एकं कृतागुण-

मिव भवः स्युलभ्येन्द्रनीलम्” “प्रेशलैरिन्द्रनीलैः” मेवद्व० । अस्य हिंहलद्वीपसम्भवते महानीलसंज्ञा यथा हि ‘महामहानीलशिलारुचः उरुः’ माघव्याख्यायां महिनादेव “सिंहहास्याकरोऽता महानीलासु ते रुद्रा” नृत अग-स्याक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । “वामीष्वन्महानीलद-लासु” माघः वाख्याने तेन तपेवोक्तस्य ।

इन्द्रपत्रो स्तो द्वैत० । १पुत्रोमजायां शक्याम् । “उताहमस्ति-वोरिण्योन्द्रपत्रो महत् सखा विश्वकारिन्द्र उत्तरः” च० १०८३६६। इन्द्रस्य पतिः पात्रयित्रो ‘सपूर्वाच्चेति’ पा० डोप् तुक् च । २इन्द्रपात्रयित्रो इडादिषु विस्तु देवोषु च “होता यक्षतिस्तोदेवीनं भेषजं वियस्त्विधातोऽप्यम् इडासरस्तो भारतो महीः । इन्द्रपत्रोर्हविश्वतोः” वजु० २८,८। “इन्द्रपत्रोः इन्द्रस्य पात्रयित्रोः, वेदो० यच्चो त गुक्यपहस्य प्रत्यधिदेवता ‘यवी प्रव्यविदैवतमिति गुक-ध्यानम् । विवाहादौ पूजनीयवोऽशशाटकान्तर्गता च । इन्द्रपत्रीः स्तो इन्द्र इव लोकं पर्यमस्याः जातिवात् डेव्य० । ओषधिभेदे । ‘कालानुसाये युरुकोचस्त्रियास्त्राशोत शिवेन्द्रपत्र्यः’ सुशु० ।

इन्द्रपर्वतं उ० इन्द्रनामकः पर्वतः । १महेन्द्रपर्वते इन्द्रवर्णः पर्वतः । २नोत्तर्यें गिरिभेदे “वैदेहस्यस्तु कौन्तेय इन्द्र-पर्वतवासिनः । किरातानामधिपतोनजयत् सप्त पाण्डवः” भा०स० २८ अ० ।

इन्द्रपुत्रा स्तो इन्द्रः इवो यस्याः । अदित्याम् । तस्या इन्द्र-जननीत्वात् तथात्मम् ।

इन्द्रपुष्पी स्तो इन्द्र इव नीलं पुष्पमस्याः जातिवात् डीप् । (विश्वकारिण्या) जाङ्गलीटक्षे । “अर्कालक्करश्चाद्यनागदन्ती-मयूरकमार्गीराज्ञेन्द्रपुष्पीकुहच्चेतेवार्दि” सुश्रुतः । वा कपि-अतदृत्वे इन्द्रपुष्पिकाष्टत्र

इन्द्रपुरोहितं उ० ७०० । सुराचायै दृहस्यतौ

इन्द्रप्रमति उ० क्षवेदाध्यवनार्थं व्यासेन शिष्यत्वे न अहीतस्य पैत॑स्य चक्षे; शिष्यभेदे । “प्रथमं व्यासशिष्यस्तु पैत॑ल क्षग्-वेदपादपम् । इन्द्रप्रमतये प्रादात् विभज्य पञ्चं संहिताः” अग्निं उ० । “एकैकं संहितां वस्त्रान् एकैकम् ददौ विभुः । पैत॑य संहितामात्रां वह्याचाख्यासुवाच ह” । इत्युपक्रम्य “पैत॑ः स्वं संहितामूर्च्छेइन्द्रप्रमतये सुनिः” भा० १२ स० ६८० । इन्द्रप्रस्थं न० इन्द्रस्य इन्द्रस्यानमेरोः प्रस्थेव (दिग्गोति) ख्याते पुरे । “इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेद्यः” मध्यः । “इन्द्रप्रस्थं लकप्रस्थं माकन्दं वारणाश्वतम् । इति

मे चतुरोयामान्कश्चिटेकञ्च पञ्चमम्” वेणी० खारण्ड-
प्रस्ते शुचिरिष्य यदभिनवपुरं निर्मितं तदिन्द्रप्रस्तया
विल्लातम् । तदेतत् भारते आ०२०६८० वर्षितम् ।
“प्रतिगृह्य तु तदाक्य” वृष्टि सब्दे प्रणय च । प्रतस्तिरे ततो
वोरं वनं तन्नरुज्जिभाः । अर्द्धं राज्यस्य सम्माय खारण्ड-
वप्रस्तमाविश्नु । ततस्ते पारण्डास्त्रत गता क्षणपुरो-
गमाः । खारण्डाच्छक्तिरे तदै उरुं रुग्म वदच्युताः । ततः
पुरये शिवे देशे शान्तिं लता महरथाः । नगरं भाप-
भासुदैपयनपुरोगमाः । सागरपतिरुपामिः परिखाभिर-
उद्धृतम् । प्राकारेण च सम्बद्धं दिवसादृत्य तिष्ठता ।
यारण्डुराज्यप्रकाशेन सोमरिष्यानिभेन च । शुशुभे तत्पुर-
चेष्टं नार्गेभागवतो यथा । द्विप्रवाहरुद्गुपत्यैर्हैरैः
सौधैश्च शोभितम् । शुशुभवचयप्रख्यै गौपुरैर्मन्दोपमः ।
विविधं प्रविश्वर्पि निर्विद्यै श्वसोपेतैः सुषष्टैः । शक्तिभिर्वादृतं
तद्वि द्विजिह्वैरित्वं पञ्चगैः । तत्सैवाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे
योद्धरच्छितम् । तीक्ष्णाङ्गुशशतप्रीभिर्यन्तजालैश्च शोभि-
तम् । विरोधमानं विविद्यैः पारण्डरैर्भवेनोक्तमः । तत्त्व-
पिटपसङ्काशमिन्द्रप्रस्तं व्यरोधत । भेषण्डमिवाकाशे
विद्वं विद्युत्प्रभाग्निम् । तत्र रथ्ये शिवे देशे कौरवस्य
निवेशनम् । शुशुभे धनवध्यै धनाभ्यक्षयोपमम्” “एवं
सम्माय राज्यलादिन्द्रप्रस्तं तपोधन !” तत्व०२०७८० ।
इन्द्रप्रहरण न० ई० । वज्रास्ते तत्र दधीचोसुनेरस्ति-
निर्मितं तत्कथा अशनि शब्दे ४८४४४ उक्तः ।
इन्द्रभृति उ० ऐमचन्द्रोक्ते गौतमगोवजे जिनभेदे ।
इन्द्रभेवज न० इन्द्रिष्य प्रकाशितं भेवजम् । रुद्रघ्रां शब्दरत्ना० ।
इन्द्रमख उ० इन्द्रस्य तत्पूजार्चेभवः । वर्षादौ शक्तोषादै
वज्ञभेदे । स च सखः नन्दादिभिः प्रवर्चितः क्षणेन
निर्दत्तं तत्र तत्करणे नन्देन ऐतरक्तः भा० १०
स्त० २६४० “पञ्चन्यो भगवानिन्द्रो भेवास्त्वाक्षमूर्तयः
तेऽभिवर्धनि भूतानां दीर्घनं जीवनं पयः । तं तात !
वद्यमन्ये च वार्षुचां पतिमीद्वरम् । इव्यैस्तदेतसा-
सिद्धैर्यजनं कदम्भिरन्तराः तच्छेष्योपजीवनि त्रिवर्गफल
हेतवे । उंसां पुरुषकाराचां पञ्चन्यः फलभावनः”
इति नन्देनोक्ते दीर्घेन तन्मखनिवारणेन गोवर्जनमस्तस्य
प्रवर्तनं कातम् तदपि त्रैदेवकां यथा ‘सत्य’ रजस्तमहृति
स्त्रियुतपत्त्वनहेतवः । रजसोहपद्यते विश्वमन्योन्यं
दिविधं जगत् । रजसा नोदितामेवा वर्षन्यम् नि सर्वतः
प्रजास्तोरेष विद्युतिं किं सहेन्द्रः करिष्यति न नः

पुरोजनपदा न पापा न गृहा वयम् । वनौकसस्तात् !
नित्यं नमर्हैलनिवासिनः । तस्माङ्ग्रां ब्राह्मणानामद्वे वार-
भ्यतां भखः । यदिन्द्रसखसम्भास्तैरयं साध्यतां भखः” ।
भाग० १०स्त० २४४० । अधिकं गोवर्जनधरशब्दे
वज्ञग्रते । “मया ते इकारि भवत्वन् ! भखभद्रोऽनुगृह्णता ।
भद्रनुसृतयोनित्यं भत्त्वये न्द्रनिया भशस्तिति” २७४० ।
इन्द्रमह उ० इन्द्रस्य सनोषार्थोमहः । इन्द्रसनोषार्थे वर्षादौ
कहव्ये उत्सवभेदे । इन्द्रस्य महोयत्व । वर्षाश्वरत्कालयोः ।
इन्द्रोत्सव शकोत्सवादयोऽप्युभयत्व ।
इन्द्रभहकामुक उ० इन्द्रमहे वर्षादिकाले कामुकः काम
यिता । कुक्कुरे वर्षादिकाले तेषां व्यायाधभर्मोऽकप्रसिद्धः ।
इन्द्रमार्ग उ० इन्द्रलोकप्राप्त्योमार्गः । वदरीपाचनर्याचि-
ष्टस्ये तीर्थभेदे । “वदरीपाचनं गच्छेहसिष्ठस्यात्यमं गतः”
इत्युपक्रम्य “इन्द्रमार्गं समाप्ताद्य तीर्थसेवी नराधिपः !”
अहोरात्रोपवासेन शक्तेष्वाके महोयते” भा० व०
८३४० । तत्र जलमयं तीर्थम् “देविकामिन्द्रमार्गं श्व-
खर्गविन्दु विग्राह्य च । सप्तग्रहे लिंगज्ञे च इन्द्रमार्गं च
तर्पयन्” भा०व० २५४० । तत्र अवगाहनतप्योक्तेः ।
इन्द्रयव न० उ० इन्द्रस्य कुटजदृक्षस्य यवाक्षतिशीजत्वात् यव
इव वीजम् । कुटजदृक्षस्य यवाकारे तिक्तसे वीजे स्वाम
ख्याते । “ऐन्द्रोयवस्त्रिदोषप्रभः । संगाही कटुशीतकः ।
ज्वरातिसाररक्तार्थः क्षमिवीसर्पुकुडुत् । दीपनो गुद-
कीलास्त्रातास्त्वस्त्रेष्वशूलजित्” भावप्र० ।
इन्द्रसाजी स्त्री इन्द्रस्य कुटजस्य लाजाइव लाजायस्याजातत्वात्
डीप् । चोषधिभेदे ततः कुर्वा० रथ । ऐन्द्रलोक्यस्त्रेष्वते ।
इन्द्रलुम न० इन्द्र इन्द्रवर्णेनोक्तः लेषो लुप्तोयत्वात् । केष-
नाशके (टाक) ख्याते रोगभेदे । तच्चिदानादि ‘रेम-
कूपातुं रक्तं पित्तेन सह मूर्क्षितम् । प्रच्याययति रोमाणि
ततः ज्वेष्या सर्वे शतः । इष्यदि रोमकूपांस्तु ततोऽन्ये चा
सप्तस्त्रः । तदिन्द्रलुप्तं खालत्यं इव्यैति च विभाव्यते”
गिदा० उक्तम् । निदानांकाळता तु इन्द्रलुप्तं इम्बुचि
भवति । खालत्यं शिरोहेष्वव रुज्या स्वेदनेति तेषां
भेद उक्तः । वा कप् । इन्द्रलुप्तकं तत्वार्थैः ।
इन्द्रलोक उ० इन्द्रस्य लोकः भोगभूमिः । अवरावतो-
तामपुरीयुक्ते स्वगेस्थानभेदे तत्प्रस्तानभद्रावदीशब्दे २२०
पृष्ठे उक्तं तत्स्वरूपप्राप्तिकारण्यादिकस्त्रं काशी० । नेत्रे
ज्वरं रम ते विम ! सहस्राक्षः, उरी त्रियग् । तपोवेन
भहता विहिता विश्वर्मणा । दिवापि कौसुदी दस्तां

सौधथे शोक्षियम् अवेत् । यदा कलानिधिः कापि दर्शेऽ-
हस्तत्वमावहेत् । तदा स्वयं यसीं ज्ञोत्स्नां दौष्टेष्वेषु-
निगूहयेत् । यदच्छभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्ययोग्यिद्विश्विता ।
सुखा नाशु विशेष्वित्वमि स्वां चित्पशालिकाम् । हम्येषु
नोलमणिभिनि मितेष्वेष्व निर्भयम् । स्वनीलिमानमाधाय
तमोऽहःस्वपि तिथति । चन्द्रकान्तशिखाजालत्तु तमाला-
मलं जलम् । तत्र चाटाय कल्पसैर्नेच्छन्यव्यज्ञालं जनाः ।
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न चालं पश्यतोहराः । चेतान्यलङ्घ-
तान्यत्र वतः कल्पद्रुमार्यसात् । गणका नालं विद्यने
चिन्नाविद्याविशारदाः । वतश्चिनति सर्वेषां विनां विनां-
मणिर्हृतम् । रूपकारा न सन्त्यत्र रसपाकविचक्षणाः ।
दुधे सर्वरसानेका कासधेनुरतोऽनिशम् । कौर्त्तिरक्षैः अवा-
वस्थ सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नसुखैः अवाः सोऽत्र ह-
यानां पौरुषाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरचत्वादेनोऽत्र
राजते । इतीय इव कैलासोजङ्गमः स्फटिकोच्चरः ।
तरुत्रैः पारिजातः स्त्रीरत्नं चोर्वशो विह । नन्दनं वन-
रत्रैः च रत्नं मन्दाकिनी द्युपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या-
कोटिः श्रुतिसीमिता । प्रतीक्षते सावत्तं सेवायै प्रत्यहं
विह । स्वर्गेष्विन्द्रपदादन्यद्व विशिष्येत किञ्चन । यद्यन्नि-
बोक्यामेवर्यं न च तत्त्वमनेन हि । अद्वेष्वसहस्रस्य
लभ्यं विनिमयेन यत् । किनेन तत्त्वमन्यत् स्यात् पवित्र-
मण्डा भक्त । अद्विक्षती संयमनी पुरुषवत्यनिजावती ।
गम्भयवत्वकैशी च नैतचुल्या महर्षिभिः । अद्यमेव सह-
स्राक्षत्वयमेव ददस्ति । शतमन्तुरयं देवोनामान्वे-
ष्टमि नामतः । सप्तापि लोकाणां ये तएनं दह्यासते ।
नारदार्थैऽसु निवरैरयमाशोभिरिज्यते । एतत्स्यैर्येष
सर्वेषां डोकानां स्यैर्यमिष्यते । पराजयान्वेद्याक्षपसन्त्य-
यसंयमाः । गम्भैर्यवत्वाक्षांसि भाषेन्द्रपदस्तिष्वः ।
उगराद्यामहीपालावाजिसेषविभायकाः । कृतवन्तो भड्हा-
यत्रैः यक्षैश्चर्यं जिष्वत्वः । निष्प्रत्युहं क्रदृशं यः
कर्णित् कुशतेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरालतां च प्राप्नोति
कुलोमजाम् । असमाप्नकरुयता वसन्यत्र भक्षीभुजः ।
ज्ञोतिष्ठोमादिभिर्यैर्यै वजन्त्यपि से हिजाः । तत्पातुर-
पदानादि महादानानि वोऽग्नः । ये चक्षन्यसलाला-
मस्ते लभन्ते ऽमरावतीम् । अक्षीववादिनोदेराः संयामेष्व-
पलादिनः । विनामा वीरशयने तेऽत्र तिथिनि भूजः
त्यहेशात् समाख्याता महेन्द्रमगरोस्मितः । यायज्ञ-

कावसन्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः” १० अ० । “अतिथि-
स्तिव्यन्द्रोकेषः” इति सनुवा अतिथिपरिचर्यांभिरपि
तव्यप्राप्निष्ठता । एवं राजस्त्रदयत्तेवापि तत्प्राप्निः
भा००८० उक्ता । शक्तिलोकाद्योऽथत्
इन्द्रवंशा स्त्री ‘सादिन्द्रवंशा ततजैरसंशूतैः’ इत्त०८०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णदृक्षभेदे ।
इन्द्रवज्ञा स्त्री ‘सादिन्द्रवज्ञा यदि तौ जगौ गः’ इत्त०८०
उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्णदृक्षभेदे ।
इन्द्रवस्त्री स्त्री इन्द्रिया वक्त्री शाक०८० । पारिजातल्लाल्याम्
“सोमवक्त्रीमिन्द्रवक्त्रीं यसीं विश्वस्य करणकान्” शृणु ।
(राजावाससा) २ इन्द्रवारुः । लतायाङ्ग इन्द्रवस्त्रीरीत्यात् ।
इन्द्रवस्त्रि उ० इन्द्रसामनो वस्त्रिति । इत्यामध्यमागे । “इन्द्र-
वस्त्रिपरिणामाः” पीठकूर्परान्तरायाम वोऽग्नशङ्कुलः”
धक्षिणमर्मार्णि देवतव्यन्द्रैर्बृकूर्चेशिरोयुलं इन्द्रवस्त्रि-
जात्युर्वीकोह्विताक्षाणि विटपञ्चेति” विभव्य “पार्णीं”
प्रति जड्हामध्य इन्द्रवस्त्रीमास तत्र शोणितक्षये मरणम्”
इति च हुशु । अतोऽस्य जीववस्त्रितस्त्वत्वात्यात्मद् ।
इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रसामनोवा रुणीव प्रिया (राजावाससा)
तिक्तरसायां चेतमूलायां पौत्रपुत्रायां लतायाम् । स्वार्थं
कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।
इन्द्रवीज न० इन्द्रस कुटजस्य वीजम् । इन्द्रवीजे । “चव्ये-
न्द्रवीजं विफलासपि र्मासरसाम्बुधिः” हुशु ।
इन्द्रवृक्ष उ० इत० देवदारूष्ट्वे जटाधरः । तथ्य इन्द्र वज्रेष्ट-
त्वात्यात्मम् । तसेन्द्रध्वज साधनत्वं इन्द्रध्वजश्चन्द्र उक्तम् ।
इन्द्रवृक्षा स्त्री ‘अथातः लुद्रोगान् व्याख्यासाम् इत्यु-
पक्रम्य । बस्त्रीकमिन्द्रष्टवेत्यादि विमत्य’ । “इन्द्रप-
करवन्धने पिङ्काभिः समाधिताम् । इन्द्रद्वान्तं तं
विद्याहात्यस्त्रोत्यितं गिरक्” सुशुतोक्तवच्यणे शुद्धो-
गम्भेदे । “विष्टामिन्द्रद्वान्तं गईभीं जालगर्भभम् ।
इरिविलां गम्भनाम्भीं कर्त्ता विस्तोटकांक्षया । पित्तजस्य
विसर्पस्य क्रियया साधयेत् गिरक्” इति हुशु ।
इन्द्रव्रत न० इन्द्रसेव वर्षणे व्रतम् । “वार्षिकांश्वतरो मासान्
यथेन्द्रोऽप्यभिर्वर्षति । तथाभिवर्षेत् स्वं रात्रं कामैरिन्द्र
ग्रतं चरन्” इति स्तुत्युक्ते प्रजापात्मे रात्रोद्वत्तेवे ।
इन्द्रशन्तु उ० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । इत्याप्ते । इत्ता-
स्त्रय तथावस्त्रकम् यथा “स लडा चुक्रोध । कुविन्देऽनुप-
हूतः सोममर्मार्णिति स खवमेव यज्ञवैश्यस चक्रे य जोद्रोण-
कलसे शुकः परिशिष्ट वा शसं प्रकृतता चकारेन्द्रशत्-

वर्धमेति सोऽग्निमेत्र प्राय शब्दमूर्त्तरैत्र स स्थूलेत्युद्दीक्षा
प्राङ्गः अग्नीपोमावेदाभि सम्भूत्यु सर्वादिवाः सर्वं यशः
सर्वमन्त्राद्यं सर्वां श्रीम् । स यहेत्यभावः समभवत् । तस्मा-
इत्योऽय यदपात् समभूच्छादाद्विक्ष्य इतुच दनयुच ।
मातेव च पितेव च परिजग्नितस्तस्याहानव इत्याङ्गः अध
यदप्रतीदिन्द्रश्च वर्धमेति तस्मादुहैर्मिन्द्र एव ज-
घानः । अङ्ग शब्ददवच्छदिन्द्रस्य शतुर्वर्धिं ति शब्दुह स
एवेत्युहन्त्यत्” यतः ब्रा० १,३,२,८,१०, “इन्द्रशतु-
रित पूर्वपदोदात्तत्वेन्द्रः शतुर्यसेति वर्ड्गीहिसमासं
ज्ञत्वा रन्वं प्रयुक्तं नतस्मिन्द्रो जघन । यद्यसौ अन्यो-
दात्तया तप्तुष्टुपमासेन, इन्द्रस्य शतुर्तिति व्यसनि-
देयेन व- ब्रूयात्तदा निश्चितमेव स इन्द्रं हन्त्यात्” इति मा०
भा० तथा च पठेत्तपुरुषेऽनोदानं खरः तथात्वे इन्द्रस्य
शतुर्तिवर्थके भवेत् बङ्गोहौ तु पूर्वपदस्तरतेति तथा तेन
प्रयोगात् तमेव इन्द्रोजघान“अतएव वेदे खरहीनतयोज्ञा-
रणे य गमानसानिदं” फलं भावा । यपाकं शिक्षयावाम् ।
“मन्वेतीनः खरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ-
माहः । स वाग्वज्ञो यजमानं इनस्ति वर्थेन्द्रशतु-
खरतोऽपराधात्” । उक्तशुल्यहुसारित्यो कथा भाग० यदा
त्वद्: पुत्रस्य विश्वरूपं उषादिकसुपर्वण्णं “तस्माच्चन्
विश्वरूपस्य शिरांसि लोकि भारत । सोमपीथं सुरा
पीथमन्द्रादिति शुद्धम् । सर्वे वर्हिषि देवेभ्यो भागं
प्रत्यक्षाङ्गैङ्गैः । अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्तश्च वृप्त ! ।
स एव च ददौ भागं परोक्षभुरानु प्रति । यजमानो
उद्देवहेत्वं मातृस्तेहवशातुगः । तदेवहेत्वं तस्य धर्मा-
नोक्त सुरेश्वरः । आलक्ष्य तरसा भोतस्त्वदीर्घरात्यक्षिन
द्रुष्टा । सोमपीथं तु यत्स्य शिर आसीत् कपिङ्गलः । क-
र्त्तविक्षुः सुरापीथमन्द्रां यत् स तिन्तिरिः । ब्रह्महत्या-
मङ्गलिना जयाह यदपीश्वरः । यं पुत्रान्ते तद्वं भूतानां
न रिग्युद्ये । भूम्यम्बृहुमयोषिद्युत्तर्वद्वा व्यभजक्षरिः ।
भूमसुरीयं जयाह खातपूरवरेण वै । देविणं ब्रह्महत्या-
या रूपं भूमौ प्रदश्यते । तर्यां क्लेदविरोहेण धरेण जग्नह-
र्मुमाः । तेषां निर्यासक्षेपेण ब्रह्महत्या प्रदश्यते । गच्छत्
कामवरेणांहसुरीयं जटङ्गः स्त्रियः । रजोद्धेण तास-
तोमाग्निमि प्रदश्यते । द्वयन्योवरेणापस्तरं यजमङ्ग-
मङ्गलम् । तामु ब्रह्मदेवानाथां दृष्टं तद्वर्ति क्षिप्तु ।
हनुपुत्रमतस्तदा ब्रह्मवेन्द्राय शतन् । इन्द्रगत्वा विवृद्धस्त-
मा चिरं जग्हि विदिप्तम् । अथान्ना हार्यपचनादुत्तित

बोरदर्थनः । लतान् इव लोकानां युगान्तसमये यथा ,
विष्विवद्वजानं तस्मिपुमावं दिने दिने । इव्वैल-
प्रतीकाशं चन्द्राभानीकवचं स्मृतः । तप्रताम्बिकाइमशुभं
मध्याह्नार्केण्योचनम् । देवेणमाने त्रिशिसे शूल आरो-
प्य रोदसी । इत्यनुत्तदनस्त्र चालयनं पदा महीम् ।
इतीगम्भीरयत्क्रोषं पितता च नभस्तुतस् । तिहता जिह्वय-
क्षांस्यि अभता भुवनवयम् । महता रौद्रदंडेष्ट जृम्भमाशं
चुड्डर्मुङ्गः । विवसाइद्वृलोका वीक्ष्य उर्वे दियो दश ।
येनाहृता इते लोकावपसा त्वाइमूर्जिना । स वै इति
इति प्रोक्तः पापः परमदारथः भा० द्व० स्क० द्व० । ततः
“स इन्द्रघतः इपितोभृतं तथा महेन्द्रवाङ्गं गदयोयवि-
क्रमं इति” तयोर्युद्धमभिधाय “भित्त्वा वज्रेण तत्क्षिं निष-
कम्य बलभिहृषा । उच्चकर्त्त शिरः शत्रोर्भिरिष्टद्विमिवो-
चतम्” भाग ० ह॒ स्क० १० अ० इन्द्रेण तस्य इन्द्रनं वर्णितम् ।
शशलभपु । इन्द्रजातः वर्षकालजातः शत्रभः । इन्द्रगोपे ।
सारथि उ० द्व० । इन्द्रस भारथौ मातकौ ।
सावर्णि उ० चतुर्द्वये मनोः । “मनुर्वा इन्द्रसावर्णिचतु-
र्द्वयमन्विति । उच्चगम्बरव्रभादा इन्द्रसावर्णिवीचंजाः ।
पवित्राचाचुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्नि-
वाङ्गः शुचिः शुक्रो मान्वाताद्याक्षपस्तिनः । स्वायवस्य
तनयो उह्नानुकृतादा हरिः । तिनायां महाराज ! क्रिया-
तन्नून् वितायिता” भा० द्व० । ३ अ० । हस्तिवंशे त “भूत्या-
चोत्पादितो देव्यां भौत्योनाम इत्वे सुतः” इति भौत्योत्पत्ति
सुक्ष्मा “चतुर्द्वये पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीभः
कश्यमस्यैव पौलस्योमार्गवस्तुथा । भार्गवह्याविनिवडु
शुचिराङ्गिरसस्तथा । शुक्रस्यैव तथालेयः शुक्रोन्मृष्ट एव
च । अजितः पौलह्यैव मान्यः सप्तवर्ष्यश्च ते इति” चोक्ता
“देवतानां गणाः प्रोक्ता । पञ्च वै भरतवंभ । तरङ्गभोरु
वप्रस्तु तरस्यानुग्रहेव च । अभिमानी प्रवीणश्च सुतः
संक्रन्तनस्तथा । तेजस्सी सरण्यस्यैव भीत्यस्तेऽननोः सुता ।
भौत्यस्यैवाधिकरे त पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते” । अग्निपु ० च
“मनुशत्वर्द्वये भौत्यः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । चाचुषादायाः
सुरगणा अग्निबाह्यादयो हिजाः । चतुर्दश्य स्य भौत्यस्य
मुखा उह्नुखा मनोः” इतिुक्तं तेन नामभेदविरोधः
कल्पमेदात् समाधेयः ।

ଫିଥଗରେ । ଅମରେ ଇନ୍ଦ୍ରସୁରିଦେତି ପାଠାନରେ ଏହି । ତକ୍ଷେତ୍ର
ଇନ୍ଦ୍ରସୁରା ସ୍ଵେ ଇନ୍ଦ୍ରଶାଳନଃ ଶୁରେ ପିଯା । (ରାଜାଲୁଙ୍ଗର) ଇନ୍ଦ୍ର-
ବାହ୍ୟାମ୍ ରାଜନି । “ବାନ୍ଧାକୁଶିମ୍ବୀନ୍ଦ୍ରଶୁରାପଟୋଲେଯାଦି”
ଚମ୍ପି । “ଶୁଦ୍ଧିଚୌନ୍ଦ୍ରଶୁରା କଣ୍ଠା କୁତ୍ସର୍ପନାଗରେ । ତକ୍ଷଭେଦି:
ଶର୍ମୀ, ପକ୍ଷ ଶୁରାଜ୍ଞାଦିରଖାତ୍ମା ତମ” ଚମ୍ପି ।

इन्द्रसूता ग० इन्द्रदेवताकं सूक्तम् । अग्ने दानवं गते सूक्त-
भेदे तच्च “इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन्” इत्यादि एकादशर्चम् ।
कृ० १८० ११ सूक्तम् एतच्च तत्त्वत्कर्मणि इन्द्रसूल्यर्थं प-
ठनीयं तथा हारपावेन दुलादानादौ मरणपस्य पूर्वदिशि
ग्राहच्च “अोसूक्तं पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् । शान्त्य-
ध्यायच्छेन्द्रसूक्तं रक्षोषु चेति बहृचौ । पूर्वं हारं समा-
क्षित्य पठेताभिति निश्चयः” विधानपारिषु० । तच्च सूक्तं
दुलादानादिपडितौ उ० १८१ उज्जाभिः प्रदर्शितम् ।

इन्द्रसेन पुण्ड्रस्य सेना इव सेना यस्य ।१ वृपमेदे स च परि-
चितः पुण्ड्रमेदः “परिचितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः
कल्पसेनोपसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यदात् । इन्द्रसेनः
सुप्रेष्य भोमसेनश्च नामतः” भा०च्छा०६४च्छ० अद्य च
प्रसिद्धात् परिचितः प्राचीनः कुरुक्षेत्रेत इन्द्राभगद्वे
विद्विति । शुधितिरस्य २ भृत्यमेदे । “इन्द्रसेनाद्यसेव भृत्याः
परि चतुर्हृष्ण । रथरत्नयुः शोः” ३ स्थित आदाय सर्वं शः”
भा०३०१५० “इन्द्रसेनो विशेषकच उरुचार्च्छुनसारादिः ।
चद्गादाहरणे यशाः सन्त भव प्रियकारिणः” भा०४०३२८

इन्द्रसेना स्तो ६८० । इन्द्रस शिनावास् । २वंस्सामातरि
मौडल्यस्य ज्येष्ठुपत्पत्यास् । “मौडल्यस्य सुतो ज्ये ष्ठो
ब्रह्मिः सुमहायगः । इन्द्रसेना यतोगम्भे वधार्थं प्रत्य-
पद्यत” हरि० ३२५ । “नारायणीवेन्द्रसेना एभूव वशा
निश्च उत्तरस्याजमीठ” भा० १११३ ।

इन्द्रमेनानौ उ० इन्द्रसेना नयति नी-किप् ईत० । शक्रस्य
सेनापतौ कार्तिकेये तत्काया । कार्तिर्येन पराजितेनेन्द्रेण
कार्तिकाय इन्द्रलपदं दातमीहमानेन उह तस्य उक्तिप्रस्तुक्ति
वर्णेन तेन तत्सेनापद्यमसङ्गोऽत्मेतत् भा० व० २८४०
पर्याप्त यथा “शक्रउत्ताच भवसेन्द्रो गहावाहो ! सर्वे बां
नः सुभावश्च ! अभिविच्यस्तचैवाद्य प्राप्नृष्टोऽसि मत्तम् ! ।
शाधि त्वसेव लैलोक्यपव्यपोविजये रतः ! अहन्ते किंहरः
शक्रोन ममेन्द्रत्वसेप्तितम् । बलं तवाङ्गुतं वीर ! त्वं देवा-
नामरीन् जहि । अवज्ञास्यान्ति भां लोका धोर्येण तव
विचिताः । इन्द्रलवं ह स्थितं वीरे ! बलहीनं पराजितम् ।
आवयोष मिथोमेदं प्रथयिष्यत्वतन्त्रिताः भर्दिते च त्वयि

विमो ! लोकोहै धर्मपैष्ठति । हिधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेषु
 वयोस्तदा । वियहः मंप्रवर्जते भूतभेदान्वहावच ! ।
 तत्र त्वं सां रथे तात ! यथाश्रद्धविजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो
 भवानेव भविता मा विचारय । खन्द उवाच । त्वमेव
 राजा भद्रन्ते लैलोक्यस्त ममैव च । करोमि किञ्चन्ते
 शक । शासनं तदुब्रवीहि मे । इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो
 भविष्यामि तव वाक्यान्वहावल ! । यदि मत्यमिदं वाक्यं
 निश्चयाङ्गापितं त्वया । यदि वा शासनं खन्द ! कर्तुमि-
 च्छसि मे गृणु । अभिविच्यस्त देवानां सेनापत्ये महाबल ।
 खन्द उवाच । दानवानां विनाशाय सेनापत्ये ऽभिविजु-
 नाम् । भा० व० २२८ च० शकसेनापतिशकसेनाधि-
 पादयोजयत । ‘शकसेनापतिः खन्दः’ पु०

इन्द्रसुत् पु० इन्द्रः सूत्यते इति । इन्द्रसुत्यधिकरणे उक्त्य
 वचे हितोयाहे “इन्द्रसुदक्ष्यो हितीयमहर्मवति ।
 इन्द्रोवै सर्वेऽदेवाः सर्वेषां देवानामाप्नौ तस्यैन्द्रायहा
 भवत्यन्द्रः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति” शता० १३, ७,
 १, ८, अयमुक्त्यसाध्यः तदुपकरणेत् कात्या० २१, १, ८, ।
 “त्वय उक्त्या व्यजितु तइन्द्रसुत् सूत्यै स्तुत्” इत्यभिधानात् ।
 इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्राङ्गे वागमेदे स च कात्या० २४
 ४, ५, । अतिरात्रोपक्रमेण “इन्द्रस्तोमो विश्वजिता”
 विश्वजितः शाने इन्द्रस्तोमः कार्यः” कर्म ।
 पूर्वोक्तसुपक्रम्य तत्प्रकारादि तत्र दर्थितम् । अयम्बृशात्ता
 कार्यः “इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः” “सहस्रं दक्षिणा” कात्या०
 २२, ११, १५, १६, स च उक्त्यसाध्यः “उक्त्यः” कात्या०
 १२, ११, १७ उक्तेः ।

इन्द्रहृस्ते इन्द्रः हृयतेऽनया हृ-किप् इत० । शकाह्नान
साधने अग्नभेदे । कर्त्तरि किप् । २ तदाह्नानकर्त्तुनिभेदेच ।
ततो गर्गा० अपत्ये यज । ऐन्द्रहृयस्तदपत्ये सुखी० ।

इन्द्रा स्तो इदि-रत् । शक्यज्ञकृते (काशीजगीर)
नेदिनः (रात्रालुसंसा) २ इन्द्रवारुगदाम् । राजनि ॥
३ शक्याम गुरुर् ।

इन्द्राजित ए० दि० २० । इन्द्रजामिन्द्र देवताह० । यक्षाग्नदो-
भिसितयोर्देवयोः । “इन्द्राग्नी यत् हृयेते” म०त०
सृष्टिः “पुरोहितकामस्य न्द्राग्नदोः स्तोमः” कात्या० २२,
११,२०,२१ उक्तः । तत् स्तोमे पुरोहितस्य रात्र्यो वा
सह वाऽधिकारः तत् ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्विंशतीर्गावः
रात्रः अष्टवत्त्वारं शहगावः’ कर्क० तौ देवते अस्य अण् ।
ऐन्द्राग्नं तहेवताके हविषि पर्यन्ते च । इन्द्रस पर्जन्य-

सामिः । मे भवे विद्युदग्नादौ उ० । २ इन्द्रगिन्धूमः ।
इन्द्रगिन्धूम उ० इन्द्राम्नेः पर्जन्याम्ने धूम इव । हिमे
धूमस्तु यथाऽग्निप्रभवत्वम् तथा जयमयहिमस्य पर्जन्या-
गिनसम्पर्कादेव जायमानत्वात् तथात्वम् ।

इन्द्राणी स्ते । इन्द्रस्य पत्रो-डोप् आत्रक् च । १ इन्द्रपत्वां
श्चाम् “अदिले राज्ञासीन्द्राग्न्या उष्णीषः” यजु०
२८२ “नेवेन्द्राणो न इदाणी न ननायी न रोहिणी”
भृः यदेन्द्राणी इरिहये स्वाहा चैव विभवसौ” भा०
चा० १८८ अ० । “आजगाम चेन्द्राग्न्या शकः चुर-
गण्यैऽनुः” भा० व० ४१६० । इन्द्रं परमैर्वर्यमानयति
आ+ना-बा० डौ० डोप् । “ऐवैर्यं परमं यसा वशे चैव
सुराणुः । इंदिष्व परमैर्वर्ये इन्द्राणी तेन सा सृता” इति
देवीषु० उक्तिनिरुक्तिर्वा० । २ दर्गायत्रिभेदे । “ब्रह्माण्येन्द्राणि ।
इन्द्राणि ! भूतभव्ये ! यशस्विनि ! ताहि मां सर्वदःखेयो
नारायणि ! नमोऽ स्तुते” इतिं० १७८८० । सा च
छट्टमाह॑ कालगता ऐन्द्रोत्परपर्यादा तस्यात् इन्द्ररु-
पात्रुकाविरत्वादपि तथात्वम् । इन्द्रद्वय आनयति जीवयति
तोगोपयमनेन अनन्त्याच्च-च्च-पूर्वपदा० यत्वः । ३ सूलै-
बायां राज्ञिं० । ४ स्त्रीणां करणे ५ नीत्वसिन्दुवारदक्षे
(सोम्बाल). चेदिं० । (निशिन्दा) हृष्ट्वे अमरः स्वार्थे कृत् ।
इन्द्राणिकायुक्तार्थे०

इन्द्रादृश उ० । इन्द्रसेवादर्शनमस्य क्रातृश-टक् दृत० ।
इन्द्रगोपे कोटे ततः तास्ता० विकारे अज् । ऐन्द्रादृश-
क्षमिकारे त्रिं० ।

इन्द्रानुज उ० दृत० । १ शामने ऋ हि अदिल्यामिन्द्रजन-
न्मेभर्तुर्त्वादितः तदानात्युक्ते २ नारायणे च
“इन्द्राणुजानुचरमपतदोऽश्वत्थात्” भावः । इन्द्रा-
वरादादयैऽप्यत ।

इन्द्रस्य उ० कुरुवैश्यैतरद्वस्य उत्तमेदे व्यवैष्ट इतराद्वः आग्नि-
केयादिः तथा हि “ततः मंवरस्तात् सौरी सुषुदे तनय
कुर्वम्” इव्युपक्ष्य तस्य “अविलितमर्भम्यन्मित्यादिना”
अद्वौ अविलितादीन् सुताहक्ता “अदितित् परित्वित्”
इत्यादिनः तमापि परिदितादीनद्वौ सुताहक्ता “जन-
मेजयस्य तनया भूयि तत्वं महाबत्ताः । इतराद्वः प्रथमजः
पात्रवैर्यहृष्टोऽस्ते । निषध्य महातेजाभ्यां जाय्व-
नदो वसो” इत्यादिना जनमेजयस्यादौ पुत्राहक्ता इत-
रांदोऽप्य राजादीत् तत्प्रत्येक्युक्तिः । कुरिष्यकः इस्ती वितर्कः
क्रायत् कुरिष्यत्त्वापि पद्ममः । इतिग्रास्त्वेन्द्रामः

भूमन्युचापराजितः” इति भा० आ० ६४६० उक्तः ।
इन्द्रायुध न० ६५८० । १ शक्रस्त्रास्ते वज्रे “सनाद् भेवनादस्य
धरुचेन्द्रायुधप्रभम्” रघुः । इन्द्रे तदिर्भित्तमेवे ज्ञायुध-
मिव । स्वर्य किरणसंपर्कात् भेदे जायमाने २धरुराकारे-
पदार्थभेदे तत्त्वत्त्वाद्युक्तं इ० स० ‘स्वर्यस्य विविधस्याः
पदनेन विघट्टिताः कराः साम्वे । वियति धनुः संस्थाना
ये हृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः । केचिदननकुलोरगनिः ज्ञायो-
हृत्तमाङ्गराचार्याः । तद्यायिनां नृपाण्यामभिष्ठुमज-
यावहं भवति । अच्छिद्वसवनिगात् द्युतिमत् स्त्रियं यन्
विविधर्यम् । द्विरुदितमवृत्तों च प्रशस्तमस्यः प्रय-
च्छति च । विदिश्वृतं दिक्षामिनाशनं व्यभजं मर-
ककारि । पाटलपोतकनीलैः शस्त्रामिन्द्रुत्कृता दोषाः ।
जलमध्येनादिर्भुवि शस्त्रवधस्तरौ स्थिते व्याधि । वल-
सीके शस्त्रमयं निशि सुचिवदधाय धरुरैन्द्रम् । दृष्टिं क-
रोत्प्रवृद्धां दृष्टिं हृष्टां निवारयत्वैन्द्राम् । पञ्चाद् सदैव
दृष्टि कुलिशभृत्यापमाचदे । चापं मधोनः कुरुते
निशायाम् आस्त्रण्डलायां दिशि भूपरीङ्गाम् । या
स्यापरोदक्षप्रभवं निहन्यात् सेनापतिं नायकमन्विष्णो
च । निशि सुरचापं सितवर्णमं जनयति योङ्गां हिजपू-
र्वाण्याम् । भवति च यसां दिशि तदेष्यं नरपतिस्थं
न चिराज्यात्” । “न दिनोन्द्रायुधं द्वाः कस्त्रिदृ-
दर्शयेहुधः” मतुः “इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम्” रघुः ।
ततः तात्त्वादिं० विकारे अज् । ऐन्द्रायुधस्त्रिकारे त्रिं० ।

इन्द्रादिर इ० दृत० । असुरे ।

इन्द्रालिश उ० इन्द्रमिन्द्रधरुरालिशति लिश-तौष्णेत्र-कः
इन्द्रगोपे कीटभेदे तस्य विकारः तात्त्वा० अज् । ऐन्द्राजि-
शस्त्रिकारे त्रिं० ।

इन्द्रावसान उ० इन्द्रस्य पर्जन्यस्यावसानमत्वं । मरदेये ।
ततः उत्त्वादिं० भवार्थे अज् । ऐन्द्रावसामः मरभवे त्रि०

इन्द्राशन उ० इन्द्राय ऐश्वर्याय अश्यते भुज्यते अश-कर्मणि
ल्युठ । (सिद्धि) १भङ्गायाम् शब्दर० । वत्सेवने हि राज्य-
मपि तस्म भवतोति तस्याक्षयात्वम् । इन्द्रः इन्द्रधरुरिव
बद्धुने अद्वैतक्षर्वंकर्त्तव्यात् । (कुँ॒) गुड्गाट्ले हाराण ।

इन्द्रासन उ० इन्द्र आत्मा अश्यते विशिष्यतेनेन अस-क्षेपे
करणे ल्युठ । (सिद्धि) १संविदाद्वक्ते तस्मेश्वने हि चाल-
मोविलिप्तत्वात्त्वस्य तथात्वम् । पञ्चमात्रिकस्य प्रस्तावे आदि-
लघुषे शेषगुरुद्वयात्मके २ प्रथमे लेरे न० ।

इन्द्रिय न० इन्द्रस्य आत्मने लिङ्गं इन्द्र+व । चाल-

क्रियासाधने ? चकुरादौ रहस्यादौ च । ‘इन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिति वा’ पाठ तस्या नेकाविधार्थकता दर्शिता इति शब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि” सिं कौ० । अत इत्वे इन्द्रेण परमात्मना इटमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य असदादीनां प्रत्यक्षागोचरतां विरस्ति । यदा इन्द्रेणात्मना इटमालतेनाभिमतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्यादभिमतम् । “एतमात्मावते प्राणेभावः सर्वे निन्द्रियाणि चेति” श्रुतेः इन्द्रियस्य रेत्वरहस्यम् । इन्द्रदस्मिति इन्द्र ऐश्वर्यं दत्तोऽसै स्वस्यकार्ये हि तेषामैश्वर्यमीच्छरेण इत्यम् अतएव तानि बलादिव गृहीत्वा विषयेत् प्राणिन् स्वस्यविवरय-हणाथ प्रवर्त्तयन्ति । असति हौवर्ये न तदु सम्भवति । चकुरादीनामात्मानुभापकत्वं च्छेष्यम् । करण्यव्यापारः सक-सृकः करण्यव्यापारेत्वात् इटिक्रियायां वा-स्यादिव्यापारवदिति करण्यव्यापारेण कर्तुरभानगम्यत्वे तत्साजात्मात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तुकं करण्यत्वा-दिति चकुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुभानम् । तथा इन्द्रियसाप्तत्वादेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रिया-त्वात् इटिक्रियावत् इत्यनुभानम् तद्यन्ते प्रभाणम् । तत्त्वात्मभेदेन इन्द्रियस्य भौतिक त्वाभौतिकत्वसर्व-गतत्वासर्वगतत्वप्रायकारित्वाप्रायकारित्वादिकम् ज्ञात्म-शब्दे हैै५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इ-निन्द्रियज्ञ इविधं ज्ञानकाम्भेन्द्रियभेदात् तत्र ओत्वा-दीन ज्ञानेन्द्रियाणि इत्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि । ‘ओत्वा त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्यं रहस्यादौ वाक् चैव दृशमी इत्यता’ मनुः । “नासिका-लोचने जिह्वा त्वक् ओत्वा चेन्द्रियाणि च । इत्यापायु-रूपस्यस्य वाक्पादौ च दर्शवत्” शारदा० । “बुद्धीन्द्रि-याणि ओत्वा अरसनत्वगात्मानि । वाक्पायिपादपादू-पस्यानि कर्मेन्द्रियाण्याहः” सिं कौ० । एतानि च बाह्येन्द्रियाणि । ‘उभयात्मकमत्र भनः संकल्पकभिन्द्रियज्ञ साधमप्राप्त्” सिं कौ० । मनस्त्वंभयविधकरणोपकारित्वात् करण्यम् । तत्र ज्ञानकर्मव्यापारसामान्ये कारण्यमपि न तत्र करण्यम् असाधारण्यकारण्यस्वं करण्यत्वात् रुपा-दित्ताने चकुरादीनाभिव तस्य असाधारण्यात्मायाहरुवि-येषाभावात् किन्तु शुस्ताद्युपलक्ष्यौ असाधारण्यात् तत्वैवास्य करण्यमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रि-यस्यमझीकुर्वन्ति तत्र आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव “पञ्च-

प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियस्यमन्वितम् । अपञ्चोहत्मूलोत्त्वं स्वस्ताङ्गं भोगसाधनमिति” भनोबुद्धोरिन्द्रियात् पृथग्-निहेशः । सांख्यमते “सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृ-तादहस्तारात् । भूतादेस्तत्त्वातः स तामसस्तु जसादुभवस्” सिं कौ० रजोगुणोपदव्यसात्त्विकादेवाहस्तारात् एकाद-शेन्द्रियोत्पत्तिहस्ता तेनाहस्तारिकाण्येन्द्रियाणि । “श्राण-रसनवज्ञलक्ष्मोत्ताणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः” गो० रु० भौतिकानीति नैयायिकाः । “एतमात्मावायते प्राणः भनः सर्वेन्द्रियाणि चेति” श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः । अत इन्द्रियेभ्यः सत्त्वः पृथग्निदेशादपि मनसोनेन्द्रिय-त्वम् अतएव कठोपनिषदि गोतायाच्च “इन्द्रियेभ्यः परा-स्त्वार्थी अर्थस्य परं मनः” इन्द्रियाणि हयानाङ्गमिति: प्रयह भेद चेति” च इन्द्रियमसोभैदनिहेशः । यथा च तदुत्प-सिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् वयथा । “तत्प्रधानप्रकृते लङ्घोगायेश्वरेष्वया । वियत्पवनतेजोऽन्मुभुवो भूतानि ज-जिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाङ्गीन्द्रियपञ्चकम् । ओत्वत्वगच्छिरसनघाणात्मस्यसुपजायते । तैरनः करणं सर्वे वृत्तिमेदेन तत् द्विधः । मनोविभर्षकृपः स्थाहुद्धिः स्वाधियवात्तिका । रजोश्चैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रि-याणि तु । वाक्पायिपादपायूपस्याभिधानानि जज्ञि-रे” । दोषे । तेषां स्यानकार्यादिकसुकृतं तत्वैव २दोषे “ओत्वं त्वक्चक्षुषो जिह्वा धाणं चेन्द्रियपञ्चकम् । कर्णादिगोलकस्य तत्प्राप्नयै धावेत् बहिर्भुवस् । कदाचित् पिहिते कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । भनो देशेन्द्रियाध्यक्षं हृत-पञ्चगोलकस्यितम् । तज्जान्तः करणं नाह्ये धूस्तत्त्वं विनेन्द्रियैः । अत्रेषु धूर्धार्पितेषु च युणदोपविचारकम् । सत्यं रज-स्तम्भास्य गुणा, विकृत्यते हि तैः । वैराग्यं ज्ञानिरौदा-र्यमित्याद्याः सत्यसम्भवाः । कामक्रोधौ बोभमोहाविन्याद्या रजज्ञित्याः । आत्मस्वभानितन्त्राद्या विकारास्त-मज्जिताः । सात्त्विकैः पुरुषनिष्ठत्तिः पापोत्पत्तिश रा-जस्त्वः । तामसे नोभयं किन्तु उत्तायुः क्षयण भवेत् । तत्र इन्द्रियाणां कार्यभेदा व्यपि सिं कौ० दर्शिताः यथा “शब्दादिपि पञ्चानामात्मोत्तनामात्मभिष्यते दोत्तः । वचनादानविहरणोत-

वगानन्दात् पञ्चामाम् । आदिपदात् सर्वरूपरसगम्भानां परहशम् तथा च शोकस शब्दपर्यणम्, तचः सर्वग्रहशम्, चकुपो रूपपर्यणम् । जिह्वाया रसपर्यणम् । ब्राणस गम्भयहशमसाधारणं कार्यं भवति । एवं वागदीनां वचनादिकम्भारेयुक्तानि । “अन्नःकरणं विविधं दशधात्राह्यं वयस्य विषयाख्यम् । साम्रतकालं बाह्यं, विकालमाभ्यन्तरं करणम्” सां. का० । “अन्नःकरणं विविधं बुद्धिरहस्यारो मन इति । शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वाद्वात् करणम् । दशधात्राह्यमिन्द्रियं व्यस्थानः करणस विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसंकल्पाभिमानाभ्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति । तत्र बुद्धीन्द्रियागत्याक्षोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तथास्त्रव्यापारेण” सा० कौ० । “विषयाख्यं पञ्चोद्धृष्टि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । “शौचमिन्द्रियनियहः” मनुः । “इन्द्रियसेन्द्रियसार्थे रागद्वौ व्यवस्थात्” “इन्द्रियाणि प्रमाणोनि” गोता० । पञ्च बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति मनव्यादभिमानम् लक्षितं जीवे अदृष्टवयात् ततो न्यूनताऽपि । यथा उक्ताशासु सर्वसाधारणिन्द्रियमात्रम् शङ्खशूल्यानेनाम् त्वग्जिह्वे हृदे इन्द्रिये महोलतादीनां शोकेन्द्रियाणि । सर्पादीनां चत्वारेन्द्रियाणि तेऽनां शोकाभावात् कुम्भीरस च चत्वारितस्य जिह्वाभावात् इस्तव्येषम् । एतेषाच्च जीवानां लिङ्गशरीरस्त्वेऽपि तत्तद्वोलकस्यानशूल्यात्मा तत्तत्कार्यार्थं दर्शनः । बौद्धमते गोलकान्ते वेन्द्रियायाणि । तन्मतं विश्वोपन्यासे दूषितं तज्ज ईर्देहैष० इर्दितम् । २रेतसि ३ वीर्ये च । “इन्द्रियकामस्तु” श्रुतिः “समाविन्द्रिया भवन्ति” तारण्डू । “समावसामर्थ्याः” भा०

इन्द्रियगोचरः उ० इन्द्रियस गोचरः विषयः । शब्दादिमुविषयेषु ते हि प्रतिनियतमेकस्येन्द्रियस्य पाह्या यथा शोकस याह्यः शब्दः, त्वगिन्द्रियस्य सर्वस्त्रहिशिष्टव्यज्ञ, चकुपोरुपं तदात्मव्यज्ञ, रसनायाः रसः, ब्राणस गम्भरूपादि । एवमन्यान्यपि न्यायादिमते तत्तदिन्द्रियपात्रा गत्वानि यथा “ब्राणस एवं चरोगम्भो गम्भत्वादिरपि भूतः । तथा रसोरुपज्ञायात्मा शब्दोऽपि च श्रुतेः” । आदिपदात् चरभिद गम्भत्वयोर्यहशम् । तथा रसत्वमधुर्यादिविहितः । एवं शब्दतारत्वमन्दत्वादिविहितः “उद्भूतरूपं नवनस्य गोचरोद्व्याणि तदन्ति पृथक्त्वं बन्धे । विभागसंबोगपरापरत्वस्त्रेहस्त्रव्यत्वं परिमाणयुक्तम् । कियां जातिं बोन्यदृत्तिं समवयं च तादृशम् । म्त-

ज्ञानि चक्षुः, यम्बवादात्मोक्तदृतरूपयोः । उद्भूतस्य गृवदृश्यं गोचरः शोऽपि च त्वचः । रूपान्वचक्षु शो योग्यं रूपमत्वापि कारणम्” भाषा० सोऽपि उद्भूतस्यर्थाऽपि चकारात् तदृत्तिस्त्रव्यत्वकर्त्तनत्वादि प्राप्तम् । एते च वाक्येन्द्रियाणां विषयाः । तेषां मते मनस इन्द्रियत्वात् तद्याहात्मात्वैवोक्ता यथा “मनोपात्मा सुखं दुःखमिच्छा द्वेषेभास्ति: कृतिः” एवं सुखत्वदःस्त्वादिकमपि दून्द्रिययाम पु० देत । इन्द्रियसहस्राये “बलशानिन्द्रिययामो विहासमपि कर्त्तति” मनुः । इन्द्रियवर्गादयोऽप्यत । “निर्वार भवन्तुनीन्द्रियवर्गमः” भाषः ।

इन्द्रियज विं । इन्द्रियाज्ञायते जन्-डृत । इन्द्रियसत्रिकर्त्तते प्रत्यक्षे । “तदिन्द्रियजतदृथ्यवेधसामयापेक्षते” भाषा० । इन्द्रियजातादयोऽप्यत इन्द्रियाणि च विषय सत्रिकर्त्तव्यारा ज्ञाने करणानि विषयसत्रिकर्त्तव्य तत्र व्यापारः व्यापारेण्यैव तेषां जनकत्वात् ज्ञानानां तज्जन्यत्वम् । इन्द्रियज्ञान न । इन्द्रियेषु जनितं ज्ञानम् । प्रत्यक्षे ज्ञाने ।

इन्द्रियनियह पु० इन्द्रियाणां नियहः यथेष्टं प्रष्टज्ञानां स्वस्विषयेष्यः निवर्त्तनेन निरोधः । इन्द्रियाणां यथेष्टं प्रष्टज्ञानां स्वस्विषयेषु प्रसङ्गनिवारणे । स च सर्ववर्णसाधारण धर्मः “धृतिः ज्ञाना दयाऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनियहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मज्ञानशम्” मनुः । इन्द्रियनियहः अप्रतिष्ठेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः” एका० त । रघु० । २योगसाधनाङ्गे शोकादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वागदीनां च कर्मेन्द्रियाणां स्वस्व व्यापारेषु अनियोजनरूपे रोषने च । सर्वेषामनिरोधयोगसिद्धिभावोभङ्गा गोतायासुक्तः” । “इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्योक्तं चरतीन्द्रियम् । तदस्य हरति प्रज्ञां दत्तेः पात्रादिवेदकम्” मनसोनियहादेवान्येषां नियहो भर्तत नान्यथा “इन्द्रियाणां हि चरतां यज्ञोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुनांविवाक्षसि” गीतायां तथोक्तेः । मनोनियहोपायश “ज्ञासंशयं महाबाहो ! मनोदुर्नियहं चतुर्म् । अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च उत्त्वते” गीतोक्तेः अभ्यासवैराग्यरूपः । यथेष्टमिन्द्रियप्रसङ्गे पापमत्युक्तम् “विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् । अनियहाज्ञेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” या० रघु० । इन्द्रियजयोप्यत इन्द्रियजये च शौचमेव हेतुः । यथा ह पात् स्त्रूत्वभाष्ययोः “शौचात् स्वाङ्गजुयुसा पररसर्गः” “सत्त्वशुद्धिसौमनसैस्त्रैकायरेन्द्रियजयात्मदशनान्ति

च' सू० “गुरुः सत्त्वगुदिस्त्वः सौमनस्यं तत ऐकायं ग
तत इन्द्रियसत्त्वात्मदशनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य म-
वतीति” भा० एव च बाह्य उपायः । आथन्तर उपायस्त
त्वैवोक्तः । “यहस्यस्त्रियादितान्यवार्थवच्यसंयमार्दिन्द्रिय-
जयः” पा० सू० “सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्घात्मा: तेषु-
न्द्रियाणां इति पूर्वम् (१४८) न च तत्त्वामान्यमात्रप्रवह-
याकारम् कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेण मन-
सानुव्यसीयेतेति । स्त्रीपूर्वम् एव ग्रामात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य
सामान्यविशेषयोरयुतसिङ्गारयमेदातुगतः समूहो इव-
मिन्द्रियम् । (२४८) तेषां त्रिवैयं रूपम् । अभितात्म-
क्योऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः । चतुर्थं
रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः,
वेषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामाः । पञ्चमं रूपं
गुणेष्व वदनुगतं पुरुषार्थवच्यमिति पञ्चस्तेषु इन्द्रियरूपेषु
यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कला पञ्चरूपजयादिन्द्रिय-
जयः प्रादुर्भवति योगिनः” भाष्यम् तदृपत्तमिति ततोऽन्तम् ।
“ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयवः” पा०
सू० “कायस्य मनोबद्धत्तमगतिकाभो मनोजवित्वम् ।
विदेहानाम् (देहानपेक्षाचाम्) इन्द्रियाणामभिप्रे-
तदेहकालविषयामेत्यो इत्तिकाभः अतीतानामद्वारुद्धस्य-
बाह्यार्थविषयव इत्तिकाभो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिवि-
कारवित्वं प्रधानभावः इत्येतास्तिष्ठतः सिद्धयो मधुप्रतोका
उच्चले एताच करणं पञ्चकरूपजयादिगम्यते” भा०
एतासाम्न बाह्यविद्वेषां पारम्पर्येष्व एत्पुरुषान्यत-
पस्थातिरेव तु संख्यं कर्त्तव्यमिति तत्रैव प्रसिद्धम् ।

इन्द्रियबधु ३० इन्द्रियाणां बधः स्त्रीकार्येषु शक्तिविद्यतः ।
इन्द्रियाणां स्त्रीकार्यात्मक्यात्मक्यात्मक्यात्मिताते ते च
एकादशवा वयाच्छ वा० शौचिदोः “एकादशेन्द्रियबधाः
सह बृद्धिवृद्धरक्षिरहिता” का० एकादशेन्द्रियबधाः स्त्री-
कार्ये वैकल्यरूपाः तत्र “बाधिर्यमित्वादि कौ० वाक्यम्
अग्रक्रियद्वे ४७२ एष्टे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधत्रि० इन्द्रियं बोधयति अप्यनसाध्यवैकल्य बुध+
विचृत्यु । स्त्रीनसाध्यवैकल्यबोधते मद्ये गद्यपाने हि
इन्द्रियमात्रस्य स्त्रीकार्यव्यापाराटवकरणात् आत्मवीर्यं
तानि बोधयतीति तस्य तथात्मम् । “सर्वैः पितृकर-
मद्यम्” इत्युपक्रम्य “पाके लघु विदाहुण्णं तोऽन्नमिन्द्रिय-
बोधनम्” । “वातप्तो मधुरप्रायोहृद्य इन्द्रियबोधनः” सुन्दृ० ।

इन्द्रियवत् त्रिंहन्दियं वश्यतया प्राशस्येन वास्त्वस्य मतुप् मस्य
वः । ११४० इन्द्रिये २प्रशस्ते न्द्रिये च स्त्रियां डीप् । इ-
न्द्रियेण तत्त्वम् इन्द्रियस्येव इन्द्रिये इव वा वति । इन्द्रि-
यतत्त्वे अव्य । इन्द्रियं वीर्यमस्यस्य मतुप् मस्यवः
वेदे पूर्वपद निंदीर्घः । वीर्यान्विते । “तेजः पश्चनां
हविरिन्द्रियवावत्” वाज० । हविष्य इन्द्रियवान् महिन-
लतम्” वाज० । काचित् वेदे दीर्घेन । सर्वं
हृतमिन्द्रियवत्” वज० १४,२,

इन्द्रियवृत्ति स्त्री द्व॑० । “शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमा-
त्रसिष्ठते इत्तिः । वचनादानविहरणोल्पगांनन्दाश पञ्चा-
नाम्” संख्योक्ते श्रोतादीनां शब्दादिषु प्रकाशनार्थे ?व्या-
पारे कर्मेन्द्रियाणां २वचनादानादिव्यापारे च । तत्र बुद्धी-
न्द्रिय इत्तिथ इन्द्रियजन्मा बुद्धे सत्तदाकारेण परिणामः
साच निर्विकल्पकस्तानीया इति सा० कौ० समर्थितं तत्र
द२६६४० आत्मोचनशङ्के दर्शितम् कर्मेन्द्रियवृत्तिश
वचनादानादिषुपेत्योव्यापारः । मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु सं-
कल्पविकल्पाव्यवसायवृह्णा प्रसिद्धोः परिणामभेदः ।
इन्द्रियसंप्रयोग उ० इन्द्रियाणां संप्रयोगः स्त्रीविषयेषु
प्रवोगः व्यापारणम् । विष्वेरिन्द्रियवृत्तमेवे अस्तस्याति-
शब्दे ५२६४४० उदाहृते ।

इन्द्रियसत्त्विकर्षं पु० इन्द्रियस्य स्त्रीविषयैः सह सञ्चिकर्षः
सम्बन्धेदः । प्रलक्षसाधने इन्द्रियस्य शास्त्रविषयैः सम्बन्ध-
भेदहृष्पं प्रत्यक्षजनकव्यापारे । च च न्यायमते श्रोढा यथा
“विष्वेन्द्रियसंबन्धोव्यापारः शोऽपि विहितः” । इव्यपहस्तु
संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्-
समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः । तदृ-
क्षीनां समवेतसमवावेत त यहः । विष्वेन्द्रियतया तदट-
भावानां यहो भवेत्” भाषा० । तथा च इव्यस्य प्रत्यक्षे
इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतसुयकर्मजातीनां प्रत्यक्षे
इन्द्रियसंयुक्तसमवायः । इव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म-
त्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः । शब्दस्य
प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दटित्यन्द्रियादेः, श्रोत्रसम-
वेतसमवायः कारणम् । “अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च
इन्द्रियसंयुक्तसंख्यप्रस्तुविशेषता हेतः । वैशिष्ठिकमते
त समवायस्य न प्रत्यक्षम् । अत यद्यपि विषेषणता
नानाविधा तथा हि भूतद्वादौ षटाभावः संयुक्तविषेष-
णतया इत्याते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तस-
मवेतविषेषणतया, संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तस-

वेष्टमवेतविशेषणतया । शब्दाभावः केवलशोत्रावच्छिद्ध-
विशेषणतया । काढौ खत्वाद्यभावः शोत्रावच्छिद्धसमवेत-
विशेषणतया । एवं कत्वावच्छिद्धाभावे खत्वाभावादिकं
विशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः
संयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवमन्यद्यूहम् तथापि
विशेषणात्तरुपैषेकैव सा गणयते अन्यथा घीडा सद्विकर्षे
इति प्राचां प्रवादो व्याहृत्यतेर्ति' सुक्ता० । इन्द्रिय
संयोगादयोऽप्यत्थ

इन्द्रियस्थाप उ० इन्द्रियाणां खस्विष्येय स्थाप इव अप्र
शक्तिरत्न । १सुपुप्तप्रस्थायाम् तत्र हि मनःसहितसर्वे-
न्द्रियाणास्तपरमः शुत्यादवुक्तः 'सुपुप्तिकाले सकले
प्रबोन्ने' इति शृण्या 'यत्र सुप्तोन कञ्जन पश्यतीति' श्रुत्या
इन्द्रियमात्रावद्यन्वयणात् । इन्द्रियैःस्त्री खकारखमावस्थापः
प्राप्तिर्यन्त । इन्द्रियाणां खलपतः खकारखमायकाले
प्रवत्ये । मरणे तु न खलपतस्त्रेषां चयः । "तस्तुकामन्त
प्राप्तोऽहुत्कामति प्राप्तस्तुकामन्तः मनोऽहुत्कामतोलादि"
चुतेः "पञ्चमाणमनोबुद्धिदेवनियमन्वितम् । अपञ्ची-
कामभूतोत्तमं स्फृत्याङ्गं भोगसाधनं" मिति ऋतेव प्राप्ता-
नामाप्रलयस्थायित्वावगतेः । तत्र गोद्युकाभावेन ठुक्तिमात्र
न भवति पुनर्देहान्तरे गोलबोद्ये इत्तिलाभं इति भदः
"तदनाटप्रतिपक्षौ रङ्गिति संपरिवृक्त" इति शां० स्तू०
भाष्ययोर्विद्धिः एवं सांख्यमतेऽपि किञ्च तन्त्रते लिङ्गदेहे
प्राप्तपञ्चकं विहाय पञ्चभूतानां प्रवेश इत्येतत्वात्मभेदः ।
इन्द्रियाभ्यन् १० इन्द्रियमेतात्मा । १२ इन्द्रियस्थृपे कर्त्तव्यादा० ।
२ इन्द्रियेषु ।

इन्द्रियादि उ० इत् । सांख्यमतसिद्धे इन्द्रियकारणे अहङ्कारे
"सात्त्विक एकादकः प्रवर्त्तते वैततादहङ्कारात्" सा०का०
इन्द्रियाधिष्ठात् इत् । इन्द्रियाणामचेतनानां स्वस्त्रार्थ्येषु
व्यापारसम्बादनाय रेत्वरनियोजिते देवमेदे । तेच देवाः
"एतन्नातार्किप्रवेतोऽनिवझीन्द्रोपेन्द्रुमिवकाः" । शारदा०
टिर्गिताः पदार्थादर्थे एतद्वाच ॥ एते इन्द्रियाधिष्ठात्रेवाः ।
यदाङ्कः वैकारिकादिगादाच चन्द्रेण्यकादय रुताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठात्रेवासे सात्त्विकाः सता' इति तथा
द शोत्रस्थापितादेवता दिक् । खचः वायुः, चक्षुः
कर्कः । रसमायाः प्रचतयः, व्याप्तस्थापितौ । वृत्तः
अग्निः पाण्यः शक्तः, पादस्थ उपेन्द्रः (विष्णुः), पायोः
मित्रः उपस्थित्य कः ब्रह्मा । मनःः चन्द्रसः ।
इन्द्रियायतन इत् । शोत्राद्यभावे देहे तस्य इन्द्रियाधा-

रत्वत्तोथात्वम् । स च स्फृत्यादेव देहः । यथा ह सा०का०
"पूर्वोत्पन्नम् (श) सक्तं नियतं महदादिस्त्रृक्षपर्यन्तम् ।
संसरति निरूपमोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" । 'प्रधाने-
नादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकक्षुत्यादितम् च्या चादिसर्गात् च्या
च महाप्रक्षयादवतिष्ठते महदादिस्त्रृक्षपर्यन्तं महदहङ्का-
रैकादशेन्द्रियपञ्चतन्त्रात्मपर्यन्तम् एवां सुषदायः स्फृत्याश-
रीरं शान्तघोरमूर्द्धैरिन्द्रियैरन्वत्वाहिषेदः । नमस्त्वेत-
देव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्, त्रिं दृश्यमानेन शाट्कौशि-
केन शरीरेणेत्यत्वाह संसरतीति उपात्तसुपात्तं च शरीर
जहाति हायंहायं चोपादने, कलात् ? निरूपमोगं यतः,,
पाट्कौशिकं शरीरं विना स्फृत्यं निरूपमोगं, तस्मात्संस-
रति । ननु धर्माधर्मद्विभित्तः ससारः न च स्फृत्याशरीर-
सात्त्वित तद्योगः, तत्त्वं संसरतीत्यत चाह भावैरधिवा-
सितं धर्माधर्मद्वित्तानात्मानदैराम्बायैराम्बायैवर्धायैवर्धायैलिभा-
वास्तदित्तिता वृद्धिः तदर्थित्तं स्फृत्याशरीरमिति तदर्थिति
भावैरधिवासितं यथा सुरभिरुभक्षमकार्हस्तं तदामे
दशासितस्थावति तस्याङ्गावैराधिवासितत्वात्संसरति । क-
स्यात्पुनः प्रधाननिष भहाप्रक्षयेऽपि तस्मैरीरं न तिष्ठती-
त्यत चाह लिङ्गम् लक्षणं गच्छतीति लिङ्गं देतुमनेन चास्य
लिङ्गत्वमिति'भावः । सा०कौ० । "पञ्चमाणमनोबुद्धिदेवे
न्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्तमं स्फृत्याङ्गं भोगसा-
धनम्" स्वर्तिः । पञ्चद० इदेव वायुसुप्त्यस्थाम् ।
न्यायादिमते स्थूलदेहेव इन्द्रियायतनं तैः स्फृत्याद्वा-
नङ्गोकारात् इति भेदः ज्योतिषाद्यवशेषापूर्वदेह एव
तत्तदिन्द्रियाधर्मपि तत्तदेहे उत्पदने भनासि त अन-
न्यानि तानि च निदानि तेवाङ्गं अदृष्टवशात् एकेक-
सित् देहे एकेकस्य प्रवेश इति हि तेषां सम्भवम् ।
२ अतानि च "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठो" लिङ्गशरीरगद्वे
एतेषां युक्तायुक्तवपरीक्षणम् करिष्यते ।

इन्द्रियाराम त्रि । इन्द्रियेषु आरमति आ+रम-वज् । इ
न्द्रियार्थभोगप्रवक्त्रे 'अध्याशुरिन्द्रियारामो भोवं पार्व-
स जोवति' गोतां ।

इन्द्रियार्थ उ० इत् । इन्द्रियमोचरशब्दार्थे शब्दादौ 'इ-
न्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसञ्च्ये त कामतः' मतुः । इवः । इन्द्रिये
तहिष्ठ्ये च द्विंद० । 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-
चय्' गो०स्त० । इन्द्रियेषार्थप्रसन्निकर्षि इत्येव तत्र
विषयहस्तु न्यायः ।

इन्द्रियाविन् त्रि । इन्द्रिय वस्त्रतया प्राप्तस्येन दार्शयस्तु वा०

विनि वेदे पूर्वपददीर्घे । ११४६ेन्द्रिये २प्रश्नेन्द्रिये च ।
“एतावाज्ञिन्द्रियं दधा तन्द्रियाव्येव भवति” श्रुतिः ।
इन्द्रियेश उ० ई० ६० । १जीवे तदधिकानेनैव तेषां इन्द्र्य-
त्वं ते स्त्रात्मस् २इन्द्रियाधिकाण्डिगांदेवादिषु च ।
इन्द्रियं उ० ई० ६० । इहस्तौ शक्तेऽन्द्रपूज्वादोऽप्य
इन्द्रियेश उ० ई० इन्द्रियेश स्थापित ईश्वरं ईश्वरलिङ्गम् । महे-
न्द्रपर्वतस्ये इत्वासुरवज्रनितग्रहाहत्याविषारां शक्तेऽप्य
स्थापिते शिखलिङ्गमेदे तत्कथा प्रा० वि० कालि० सुरा-
णम् । “ठत्तं हत्या ततः शक्तोमाहेन्द्रे स्थाप्य यहुरम् ।
लिङ्गं विस्तकः पायौदैवस्ततः स लिदिवं गतः । अद्यापी-
न्द्रेश्वरं दृष्टा तथा रामेश्वरं प्रभुम् । सुच्यते ग्रहाहत्या-
या नरो वै नात्र संशयः” ।

इन्द्र दीप्तो इधा० आ० अक० सेट् निदावामनिट् । वर्त्त-
मानेचाऽतोनित्रा । इन्द्रे, इन्द्राते, इन्द्रते, “यं त्वां जनास
इन्द्रते छ० ८, ३ इन्द्रोते, इन्द्राम् । इन्द्रस् इन्द्रम् ।
ऐन्व ऐन्दिष्ट इन्द्राम्-बभूत । आस चके इन्द्रियते ऐन्वि-
यत । इन्द्रियम् । इन्द्रिया इन्द्रनम् । इन्द्रोपर्वते ।
किप् समित् इन्द्रानः “अग्निमित्वानो मनसा चित्तम् सचेत्
मत्तः” ४० । भावे इन्द्रते ऐन्वि । “परो यदिष्टते दिवि-
का० ८० त पदगणव्यसाचः ।

इन्द्र उ० इन्द्र+करणे-घञ् । १काठे इन्द्र-घञ् । २दीप्तियुक्तो ।
१तद्वामके कृषिमेदे ए० ततः गोले नहा० फक् । ऐन्वा-
दनस्त्रौतापत्ते उ० स्त्री । दीप्तियुक्ते दक्षिणदेवे विशेषेण
स्थिते ४परमात्मनि ए० । तस्य तदधेत्वं च समर्थितम्
४०७०भा० । “इन्द्रोह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽत्मन्
उत्तरका वा एतमिन्यं सन्मिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षैषेव,
परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षहितः” “इन्द्रोह वै नाम
इन्द्र इत्वेवं नामायं ‘क्षुब्धै ब्रह्मेति’ आदि-
त्यान्नर्गतः पुरुष एषः योऽयं दक्षिणेऽत्मन् अक्षिणि विशे-
षेण चर्यस्थितः । स च एत्यनामा तं वा एतं पुरुषं
दीप्तियुक्तात् प्रत्यक्षं नामास्य इन्द्र इति तमिन्यं
सन्मिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षैष, यसात् परोक्षमिया
दूर हि देवाः प्रत्यक्षहितः प्रत्यक्षनामयहर्णं हित्तिन्ति” भा०
“इन्द्रियति दीप्तियति इन्द्र-घञ्च-घञ्च । ५दीपके वि० ।
एतद्वात् पूर्वस्थयो । आग्नेयोः समासे स्मृत् । भा-
द्यग्निः अग्निमित्वः । “होत्राध्यरुदावया अग्निमित्वो
पापायामः” यजु० २५, २८, अग्निमित्वश्च अग्नीत्
नाम कृत्यिक् ।

इन्द्रन भ० इन्द्रतेऽनेन इन्द्र+करणे-स्त्रुट् । १काठे “इन्द्रनौष
वग्यमिन्स्त्रिया नात्येति पूर्वम्” नावः । “कामिनीष
विवाहेषु गवां भक्ष्यतेन्द्रने” भवः । इन्द्रने इन्द्रना-
पहारे इत्यर्थः “इन्द्रनार्थमशुष्काण्डाम्” प्रा० वि० स्त्रितः ।
इन्द्रियति इन्द्र-घञ्च-स्त्रुट् । २दीपकर्त्तरि लिं० । भावे
स्त्रुट् । श्रमज्जालने न० ।

इन्द्रन्वन् लिं० इन्द्रन+मालर्थीयः । वेदे विनिपि० निं० वर्ण-
लोपः । इन्द्रन्वन्युक्ते । “इन्द्रन्वभिर्वेतुभीरस्त्रूधभिः” ल०
२, १४, ५, “इन्द्रन्वभिः समिन्वन्यज्ञिः” भा० ।
इन्द्र गतो भ्रा० निह० । इन्द्रधातौ ई० ई० युक्ते विष्टिः ।
इन्द्रियका स्त्री इन्द्रति इन्द्र-घञ्च स इव कायति कै-क । महा-
शिरोनक्षत्रोपरिस्थे इत्याख्यतारासु अमरठीका ।

इम् उ० इण्ड-भ किञ्च । १हस्तानि “वन्ये भद्रानाविश्वगम्य-
द्वाराः सावः २तृसंख्यात्स्वारं स्वाके अष्टलंख्यान्विते
च । गजाह्वि अद्वृद्धु दिकु लियता ऐरावताद्योऽदृष्टे
वर्त्तने इति तेजामष्टव्यम् । ते च “ऐरावतः युख्तीकः
वासनः कुसदोऽङ्गनः । युष्मवनः सार्वभौमः सुप्रतोक्ष
दिग्गजः” अमरोक्तकमेष पूर्वादीशानान्दिङ्गु स्थिताः ।
अस्य च ३ उत्तरपदस्थले श्रेष्ठाद्येतकता आग्नादेरावति
गणतात् उपमितवसायः । लियां ढीप् । जातिलात्
पोटाशद्वेन समासेऽस्य पूर्विन्यातः उ० बद्धावस्त्रे इन्द्रभोदा
इभलक्षणविभागादि उ० सं० “सभ्वाभद्रन्तः सुविम-
न्नदेहा न चोपदिग्वाय लक्षा लक्षाच । गात्रैः समेवाप-
समानवंशा वराहृत्युर्जघमैव भद्राः ॥ वज्रोऽथ कलावलयः
स्त्राया लम्बोदरं त्वं दृहतो गवस्य । स्मूक्या च कुत्रिः
सह मेचेन सैंहोऽच डड्मन्दमतङ्गजस्य ॥ स्त्रगारु-
हस्तावरवालभेदात्स्त्रिकर्त्तव्यजहस्तकर्त्ताः । स्त्रूलेच-
णावेति यथोक्तस्त्रिः । सहीषेनागा व्यतिमित्र
चिङ्गाः ॥ पङ्कोचति यस्मि स्त्रगस्य दैर्घ्यमधौ च हस्ताः
परिष्पाहमानम् । एकद्विद्वावध अन्दभद्रौ सहीषेनागो
अनियतप्रमाणः ॥ भद्रस्य वर्णो इस्तिं भद्रस्य भन्दस्य
हारिद्रकमित्रिकाशः । कल्पो भद्राभिहितो स्त्रगस्य
सहीषेनागस्य मदो विसिनः ॥ दाक्षीतात्मवृ-
दनाः कलविहनेवाः स्त्रियोचतापदशनाः पृथुलाय-
तास्याः । चापोदतायतनिगृहनिसमनवंशास्त्रेकरोमिति-
कूर्मसमानकूर्माः । विस्तीर्णकर्णहनुनाभिलाटगुह्याः
कूर्मोत्तैर्द्विनविंशतिभिर्वैष्णवै । रेखात्योपचित्तकराः
सुशालाः धन्याः सुगन्धिमद्युप्त्करमास्ताव । दोषोऽ-

लिंगपुष्टकराः सजलाम्बोदनिनादहंहिषः । इहदायत-
उत्तकम्बरा धन्या भूमिपतेर्भवज्ज्ञाः । निर्मदाभ्यधिक-
हीननस्त्राहान् कुञ्जवामनकमेषविथाशान् । इश्वकोशफल-
पुष्टकरहीनान् यादवनीन शवखासिततालून् । स्वत्वत्त-
रहमत्कुण्ठयदान् इस्तिनौ च गजलक्ष्युकाम् । ग-
र्भिर्वा च नवपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरुद्धपक्षात्मे” ।

‘हेमा० वरि० च० चत्वारसपुत्रवे विष्णु ध०’ “नागाः प्रशस्ता
धर्मतः । प्रभाष्यादधिकाश्व वे । दीर्घहस्ता भहोच्छाया-
ज्वामनाश्व विशेषतः । निगूढवंशामध्यता व्यूढा व्यूढोच्छ
मस्ताकाः” (व्यूढा विपुलाः) “विश्वदादशनशाः । शीतका-
लमदाश्व वे । ते प्रशस्तामहानामाः वे तथा सप्तसूच्छिताः ।
दत्तचक्षदेशु इश्वेत वेषां स्वस्तिकलच्छायम् । भङ्गारबालव्य-
जना वह्नमानाहु यास्तथा । धार्या नैते तथा धार्या वासना
वे च मत्कृष्णाः । इस्तिन्योयाश्व गर्भिर्गवोवे च मूढ़ा मत
ज्ञाः । अपाकलाश्व कुञ्जाश्व सहनाएव भागव ! ।
कुद्नाश्व तथा वज्री वामकूटाश्व ब्रह्मतः । अस्तु-
स्तुश्व छूटाश्व वे प्रदा विकटाश्व ते” । राम उवाच
वामनाद्याश्व वे नागाः प्रोक्तानिन्दितनक्षयाः । तेषां तु
शोदिमिक्षामि उच्चार्ण वह्नाम्बल ! । इष्टकर उवाच ।
आनाहावामसंपूर्ख्योदिष्विष्वो भवेहजः । वामनः स
समाख्यातोभृकुओदनवर्जितः । (आनाहःस्यूलता) (आ-
यामो देव्यम्) दशां चतुर्वीं संप्राप्य वर्द्धते वस्तु न दिजो ।
स्यूलावनायतौ स्थातां स मूढो हि गजोऽधमः । व्यापा-
कलो विशावेन दन्तेनैकेन वारषः । संक्षिप्तव्योज
वनः इष्टव्यसपुत्रतः । प्रमाणहीननाभिष्व व कुञ्जोवा-
र्ण्याधमः । अनुच्छताभ्यां सहनः कुद्नः सात्ततो बहिः ।
(बहिंनलसीमनि) । वामदलोक्यतो नामो वामकू-
टश्व कथ्यते । दन्तावनुसृग्नौ वस्तु सोऽनुसृग्निति को-
र्तितः । एकदन्तस्थाया नागः कूट इत्यभिषीयते । पादव्योः
सच्चिकृष्टैः स्थात् वस्तु नागस्य गच्छतः । स वर्णोऽन्तिः युह
च नव्यत्वं त्वं पूजितः । अरन्त्यभ्यविक्तं वस्तु विस्तरेच-
स्तनान्तरम् । विक्तः सविनिर्दिष्टो दुर्गतिर्विनितोगजः ।
राम उवाच । शोदिमिक्षाम्बहुम् देव ! कुञ्जां सप्तसूच्छितम् ।
यं प्राप्य किं राजानोजयनि वसुंधां व्यप्ताः । उष्टकर
उवाच । वचः सत्यम्बलं रुपहृष्टानिः सहननङ्गवः । सप्तैतानि
मठा वस्तु स गजः सप्तसूच्छितः । वे वामदहृष्टिपार्श्व-
भागेनाप्नादकामाः पिटकोत्थयापि । ते नागहुस्ता विजयाय
सुरे भवनि राजां न हि संश्वोऽत्मे” तत्त्वं पराशर-

संहिता । “इस्तिनां जातिदेशव्यालतिप्रभाक्षेषादि-
क्षत्यमहत्याख्यातामः । तत्र जातयत्वत्त्वो भवन्ति ।
भद्रा भन्दा धग्ना मित्रादेति तत्परिज्ञानमाक्षतिवेदा-
दिभिरुपदिश्यते । तत्र भद्र जातिवासहस्रायतसुखोव्युदो-
द्यमस्तकः उद्यमस्तोऽतुहृत्तकरः श्रोता दोषपुष्ट-
राङ्गुलिवालधिः महामन्त्रोत्तमयप्रयोगः । स्यूलेष्टोदर-
ताम्बतालुजिह्वैषः सुपार्च्चः लिंगः सवर्णमृदुरोक्ता
कूर्मपादः स्त्राव्यस्थितिवितांसः पृथ्वासनः स्वस्त्रविन्दु-
चित्तोवहुरोमोपचित्तश्रोत्रः सुनस्तो धर्मः पृथ्वंश्चो मधु-
वर्षतालुयूथाभिरक्षिता सहिष्णुरन्वर्यवेदो बलवान् कामा-
तुरोद्यावभर्ती भद्रोपायेन साध्य आनुपदे यथाही च
भवति” । (उद्यो उद्यः अनुदत्तकरः अनुकमेष्व उत्तकरः
पुष्टकरः करायः भन्दा धमनी अन्वर्यवेदी अपे वक्ष्यते) ।
मन्दजातिः संकेताभिज्ञः सुहस्तो महोदरकरन्द्रोताः
स्यूलदन्तस्तपृष्ठवंशः स्यूलहस्तजिह्वांसयोगः पृथु-
स्तमस्तकः सुविभक्तोरः पिराः सुन्दुहृत्तश्रोत्रः स्यूलास्य-
करकवापीविलपादः स्वस्तनाभिस्तुताम्बत्वक्षण्कटः
दीर्घेष्टोद्राङ्गुलिर्वालवालधिर्मुष्करन्वृक्षवरणोपदिग्भोऽ-
र्थ्यतः सुबद्धजायनः सहस्तोरक्तोगम्भीरवेदी मन्दजातिः
जातशङ्कोद्यमन्तर्यामोऽस्त्राध्योग्यूलातुगाभी यहशगतोपि
नारिभवसाविश्वति । (गम्भीरवेदी वक्ष्यते उपदिष्टो लिप्रः)
ज्ञगजातोवः पुनर्हुस्तुपुष्टकोच्छहुहस्तवाह्यमेहनसुद-
न्तनव्युत्पन्नोवास्तोदरमेद्रत्वुर्विशालनेवायाष्टतन्त-
श्रोत्रः कुण्ठोषो वनावतायपकावः संक्षिप्तकरालो
न्वस्तमस्तकोदीर्घजिह्वोविशायोपनोतः शीत्रोवहुप्रेतोमार-
साहो भन्दस्ती दुर्दमः स्त्रयपर्यन्तात्तुरातो भिस्तुपुरोदेत-
तिकमवेदी लोशाश्वः क्रन्तव्येति । मित्रास्तु तेषां
परस्यरसंभोगजाः सर्ववंकुबलवात्ता इति । भद्रा व्रेष्टा भव-
न्द्यासां भन्दा भधा कनोवस्ती । धग्ना मित्राऽधिके स्त्रेवा
गुणदेवैः समाच्छः । अथ वनभेदेभ गजनेदाः । अद्यैवां
प्राच्यकालप्रदशार्थमार्गं वेवकाविहृष्टकापरानिकसौराङ्ग-
पञ्चनदास्त्राम्बद्यौ वनानि वासस्तानानि तेषां पृथक्
पृथक् कम्भलक्ष्यसुपदेश्यामः तत्र हिमवह्नां-
प्राच्यागलौहत्यान्तरे प्राच्यवनस्त्रोत्पात्राः कपिलाः अव्ययाः
कुनखयार्थयोशरणाच्चलपृथुपेष्वकवंशिप्रद्युम्बः पृथुहस्ता-
मन्दवेगारुक्ताश्वपदाकात्तवो भवन्ति । (पेवकः उच्चमू-
डम्) मेकलो भन्दस्तो गङ्गावतारवेति कारुकास्त्रयवन-
मत्रोत्पन्नाः यस्त्राम्बद्याः स्वरणाहस्तानात्य-

वताः शोषोदपादहृद्विद्वामैर्हन्तेर्हन्तिनो भवन्ति ।
 महागिरिदशार्थविभ्राटवीरावतीनां मध्ये दर्शनं
 वनमभिस्वातमव दीर्घाङ्गुलिपुष्कराः पादाभाः श्यामा-
 वा दुर्घाः सुट्टजवनायाः सितस्त्वच्चविन्दुचित्रा-
 वूतफलदुखमद गव्विनोपशालोत्सङ्गदन्ताः स्थूलहृ-
 क्षास्त्रशिरायोवा मध्यवाः स्वासनाः सत्ववन्तव । पारि-
 पात्रैदिशवृक्षावर्तनानामन्तर्मण्डेयकं वनमवोदग्नाः
 शीघ्रदीर्घक्षेयोपदिधाङ्गाः बलवन्तोऽभिजाताः सुप्र-
 माणाः मध्यवाहृदुखवः कवचित्प्राया अत्यपेच-
 काहरिश्वावाहृदुखक्षाः सुहस्ताः स्त्रिभरोमाणः
 स्तिराः सुशरीरा: करेणुनामधिपतयः स्वत्वतापात्र ।
 विपुलसङ्गदक्षिण्यारगयोत्कलानां मध्ये काञ्जङ्गकं वन-
 मव कवचिक्षाः सर्वं चेताः स्त्रिरपदाः शोषाः
 वृद्धशरोमाणक्षत्रुत्पयुदरादीर्घकेशवालधयो दीर्घ-
 क्रमाः बद्रवलोऽलपेचकाः पद्मप्रभा यात्रदग्ना धनुः-
 ष्ठवंश्यारक्तालुजिह्वौऽतः सुप्रयोगपद्महस्ताः वराहज-
 वनाः नीचदत्तनस्त्राः स्त्रिरचरणाः आशुसुवेदिनोमध्य-
 दणाः पीतहृस्त्रशिरोधराः महोरगदहृत्कराः वृद्ध-
 दीर्घहृस्ताहस्तिनो भवन्ति । नर्मदोदधिसेवेशालो-
 पहारखामनरतोऽपरानिकं वनमव माविनो धीराः
 श्यामाः सप्तप्रतितिः दश्यजवनशिरोधरा पीनायतविषयाः
 स्वास्त्रका वृद्धत्वं उदपादीर्घरक्तालुविजह्वा-
 महोत्पङ्कः पद्ममदगव्विनो धनुःष्ठवंश्याविक्षासा-
 भान्यवनविकारिणः । द्वारकार्बुदावर्त्तनभद्रान्तरतः सौ-
 राइकं वनमत्तापायुषशशङ्गाः पिण्डायताक्षाः मध्या-
 यताहृष्टयोऽल्पपेचका वृद्धविभक्तमावाप्रतिलोमश्चर-
 रश्यास्त्रानुत्पक्ष्यनस्त्राः स्त्रुत्वच्चदन्ताः शिक्षात्यज इति ।
 हिमवत्सिम्बुद्धजाङ्गलकानामध्यन्ते वनं पञ्चनदास्त्वं
 तत्र स्फुटितस्त्रव्वेतांशुदन्तास्त्रुविन्दुपचितकराः
 सुगम्योग्रद्वोमहापेचकदेशाङ्गप्रभाणाः स्त्रुत्वदहृत्वचेदु-
 दिनेयाध्यानधीक्षाः कवलहृषो भवन्त्यपि । वनेषु तेषु
 जायने प्रधानमध्यमोत्तमाः प्रशस्ता निन्दितायापि तेषां
 उद्द्वामि लक्षणम् । नस्यजतुकावसङ्गायं हृस्तमलाङ्गु-
 ष्ठपुष्परं दुर्गम्यं कर्कशत्प्रयोमाण्यसाततस्त्रस्यूलविरलप-
 वांयं इत्तिनो इत्तमध्यन्यविषयातस्त्रव्यं पीतं वृद्धरोमा-
 यमनुपूर्वपतिं चाहोर्धाङ्गुलिपोनं पृथुपुष्परं वृद्धवलि-
 नम् । सुगम्यिदत्तं पञ्चहृस्तायतं हिरक्तं द्वहृक्षोतोयो-
 द्वजाग च । कवचसुटिताहृस्तमविनविषमचक्रस्त्रु-

स्त्रुत्वदन्तावपूजितौ पूजिते च स्त्रिग्वस्त्रुत्वप्रदक्षिणोऽन-
 तामलिनसमाहितौ सधुसवस्त्रौ सुकुलितास्यावावाधमन्त्रा-
 यातावटादशाङ्गुलपरिणामौ । अथ विष्वपविष्वमे वराह-
 नकुलध्वाङ्गुलनरामे रुद्धविक्षिप्तेचेत्ये सक्षिमीक्षिते
 लोचने न पूजिते पूजिते च कलविहृष्टमस्त्रव्यं मस्ति
 वङ्गितुल्ये सनुपहिते च । प्रशस्तं समाहितमायतष्टुष्टु
 वाहित्यमवस्थितरक्तालुजिह्वौठचारम्भृत्वस्त्रुत्वपिन्दूप-
 चितं सर्वं संपूर्खम् । वृद्धवृद्धिनिर्याणपीडितपुष्पकरं
 विषममासनात् वडङ्गुलावाग्मवनाभावेन नतकुम्भल-
 ख्वेनातिरिक्त प्रमाणं चण्टाधनपिङ्गलस्त्रुत्वद
 रोमोपचितमपूजितं शिरोवारणानां पूजितं महो-
 दयस्यानसुपवितसप्रकमनिन्नवरनिर्याणं पृथुपुष्करं स्त्रि-
 ग्वस्त्रुत्वस्त्रुत्वयुग्मनेमसुविमक्षोषीपवितानावयाहं वा
 हृस्तोत्रकूटोपक्रदो इत्यौ स्वस्त्रौ ततुविषमसिराततौ
 पीडितालावतिरुद्धग्रभाष्यौ संट्रिक्षिद्वौ सान्द्रवृद्धन-
 प्रमाणसिरालावपाठितपुष्टस्त्रिपुलमूलिकौ, पृथुक्षिद्वौ
 इन्दूभिस्त्रौ वा । क्लेशावहाच्छिद्रातिरीघ्रात्मुपचित-
 पीडिका सुसुहितौ पृथुव्यवनात्युहतायतास्यानावयोडिता
 धीश्वारण्यसाप्रशस्ता शस्त्रा त्र प्रह्लोपरि पिण्डिका
 द्वारकीयि विविदिः साक्षात्कालिपरीणाहा हादशाङ्गुलावता
 एवंस्वमूर्खी वा । विषममवायं संक्षिप्तलम्बं संपुटमा-
 नसं विगर्हितं स्त्रिरं च विनतमत्युद्धतं वक्तं पृथुवंश्य-
 शोभनम् । शीभनसुपचितस्त्रुत्वं धनुःप्रभाण्यमेवं संस्थानं
 विद्यात् । अथ पूर्वगालच्छिद्वोक्ततांसं विकलितहृस्तयो-
 द्वैत्यं विरालमनं स्त्रव्याविहृतोऽनिर्लग्नं विषमक-
 चाविलम् प्रमाणहीनमनिटम् इष्टमनुपूर्णेपचितं
 स्त्रिरिमक्ताजिलस्त्रीटमहुपविम्बलुखमच्छिद्रव्योपचितम-
 थोरकं वा । अथ जघनं वनस्त्रिक्षितास्य निर्मासमेवकं
 कक्षाहीनातिरिक्तप्रमाणं बालध्यत्वाय उमनर्थकरम् ।
 अर्थकरमत्यपेचकं पद्मोपचितमहस्त्रशुक्षस्त्रितरस्त्रामा-
 ताम् । चारबालविषपरिपूर्णिङ्गकोषायततया नाशिरा-
 लपल्लवाकारमेहनमजयनश्यन्यनं च श्यावाल्पस्त्रुत्वस्त्रुतिः
 नस्त्रिहितस्त्रिः, परवासारतस्त्रहा न पूजिताः पादाः
 अन्ये भवन्त्यपि च । विंश्यजातादश्यनस्त्राः स्त्रिराः क्रमस-
 माहिताः । गजानां पूजिताः पादा वेच स्वर्विक्षाविवाः ।
 पादाः कवचिला रुद्धविर्णाः परवाः क्षेत्राः । वार-
 ण्यानान्न यस्त्राः स्युर्णे वा स्त्रिग्वतनूरुहाः । त्वचस्त्रिन्दु-
 चितां स्त्रिग्वां तत्र शंसनि दत्तिनाम् । आसस्त्रौ

विशालस्य विद्वाणो पार्वतज्ञतौ । उपाहृतो विशालेन
दन्तैकेन वारणः । अरुचत्राभ्यां संपद्धः कुदनः स्थान-
तावधिः । जहृ वक्तान्नराजस्य प्रतिमानसमौ हिजौ ।
हुभुस्यूखातिदीर्घेण दन्तैकेन वा गुणाः । वर्ज्यासे शुभ
कामेन सर्वं एवातिगर्हिताः । अवद्दये नदीजानां पञ्चमे-
ऽवृद्धे वनौकसाम् । दन्तमूलपरीणाहानु दिग्युग्मानकल्पवेत्परे ।
शरथक्षितुष्वकम्भूलपदिष्वक्षयाः । दन्तायराजयो
यस्य स वृप्तं वेदुमर्हति । रोमणां ह संचयो यस्य
पिटक स उदाहृतः । स छ्वेषः वस्त्रमाग्नेनोमध्यभोऽसौ
मतङ्गजः । अन्यः वडागद्वीनः सादतोऽन्योहि न पूर्जितः ।
सुखाय मेचके दैर्घ्यं पृथपार्वैदरान्नरम् । आनाहउच्चय
पाटाद्विज्ञेयो वावदासनम्” । वनविशेषण गजलक्षणं त-
त्वैव वार्हस्यत्वसंहिता । “वनानां सर्वे प्राच्यं कालि
ज्ञकमापरानिकं च त्रीयि वनान्यतिशेषमानानि । त्रया-
णमपि प्राच्यं वनं सध्यवनमपरेषामिव शोभनम् ।
तत्रैरावतकुलप्रस्त्रतिश्वभवाः प्रायेण सृगमित्रमद्रय
काणाः सहाकाराः करिष्ये भवन्ति । विनयसत्त-
शक्तिसमव्याप्ताः पूर्णफलमास्त्रात्मतिषः प्रविरलमदा गजा
युद्धेचाप्सर्पणोपसर्वज्ञोरंदा भवन्ति नातिक्रोधनाः
समुद्देजिताः सत्यं दर्शयन्ति । ते च इत्यैः कवलैः कायो-
पवधानातिश्वेन मदाभिहुखाः कर्तृव्याः । कालिङ्गके
वाऽपरानिके च त्रेतायुगोत्पव्याः संघाना-
स्यायज्ञा मन्दाभिधानाः प्रायशो सृगावयवाः सङ्कीर्ण-
गजाः सहस्रद्युने । नालुदप्या जलद्रभा नातिस्थिरा
मन्दा युद्धमियाच गजा भवन्ति । तथा काळवदाशाणमा-
र्गेष्वेयकाभिधानेषु सध्यमा गजाः सप्तृपद्युने सृग-
मन्दजातयः ते च चार्वदयवाः सध्यमवलामध्यम
प्रमाणाः स्यूलतोमाविज्ञयरीराक्षनुरदा मन्दगतयः ।
तथा सौराष्ट्रे पाञ्चनदभिधाने इपरदुग्मोत्पव्या सृगमत-
ङ्गजान्वया सृगमाया गजाभवन्ति भीरवः क्रितिहासः
नातिचरणादुर्मदाः दुर्विताच एवंविधः गजाः समु-
त्पद्युने वनाश्च वनान्तरे गतेषु दुर्वित्तेषु गजेषु खेनुकासम्भ-
क्षेण गुप्तवेऽपि कालिङ्गकेऽपि । त्रासशोलच भीरुच्य हृष्ण
वामनमस्तकः । हीनायभोगो दुःशीलसंहतयरीर-
भृत् । सप्तृच्छ्रुतस्वनायामी परोग्याहविवर्जितः ।
सृगसृहपोदीनय सृगजातिर्गजाधमः । अतः परं
प्रवद्यामि संकीर्णस्य च लक्षणस् । पशुत्वाद्वारणानाज्ञ
गच्छतां च वियोनिषु । खेनुकासु भवन्त्येते गजा सं-

कीर्णलक्षणाः । मद्रोमन्दोमृगोवाय युद्धजातिः प्रजायते ।
तस्मान्नित्राण्य रूपाण्य गदतोमे निबोधत । आनन्द्यान्ति-
च्चजातानां निश्चयोनोपपद्यते । तथापि किञ्चिद्द-
देशान्नित्रलक्षणसुच्चते । भद्रमन्दो भद्रमृगो भद्रमन्द
सृगस्तथा । इह भेदत्वं मन्दमृगयोरपि जायते ।
भद्रादीनां च सर्वेषां रूपं संकीर्णसंक्षिप्तम् । जहृवः
कार्यमेदेत तज्जनि मिद्यते द्विधा । विधा च भिदातेमूल-
एककन्तु यथाक्रमम् । एवमष्टादशविधं कोर्त्तिं मित्रलक्ष-
णम् । गुमाशुभं विमागेन साम्यतम् निगदाम्यहम् । भद्र
मन्दोभवेदिष्टोमृगमन्दस्तथाधमः । भद्रमन्दमृगवै च मध्यमः
परिकीर्तिः । भद्रजाति र्महाकायेऽगजोमध्ये तु दन्तिनाम् ।
मन्दोऽवयवलेशन स सुको भवति द्विपः । सृगसृपि हि रूपेण
किञ्चिच्चासुगतेन वै । अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनो-
हि सः । लोचनानां प्रधानत्वं यथाक्षास्तेषु कीर्त्ति-
म् । तस्मान्मृगलिप्संक्लोभद्रोऽपि हिन ग्रस्ते । भाद्रेणो
परिकायेन मान्दे नाधोगतेन वा । उत्त्रोहि गजा-
नान्त भद्रमन्दोभवेद्वगजः । अनेनैव हि रूपेण विष्यासेन
यो गजः । सोऽपि शोभन एव स्थान्दम्भद्रति सृतः । एवं
विधात् सृगेचापि लक्षणान्नित्रलक्षणम् । सहावयवत्ताङ्ग-
ल्यात् सृगसृपस्य लेगतः । भद्रावयवनिर्मुक्तोमध्यभोऽसौ गजो
भवेत्” कायेन यो भवेद्वद्वो सन्देशापि मतङ्गजः । जृगगा-
त्वोऽपरवैव स भवेद्वेगवान् गजः । मृगसृपाधिकत्वं च दृश्यते
यस्य दन्तिनः । अधमस्तु स दिक्षेयः सत्पश्चिविवर्जितः ।
करदन्तान्तिकुर्म्मैश्च यो मृगेजायते गजः । शेषावयवभद्रो-
ऽपि हीन एव भवेदसौ । एवस्तेषमालेण मित्रमेदा
भवोदिताः । नोदिता वेऽपि तेऽत्रापि मित्रा ज्ञेया भनी-
पिभिः । मित्रलक्षणसंयोग उक्ताच यस्य दृश्यते । रूपन-
क्षामधेयोऽसौ जायते हि भवङ्गजः । अतः परम्प्रवद्यामि-
नक्षणं गिरिचारिणाम् । तथा नदी चराणां च तर्यैवोभमय-
चारिणाम् । सहावलासहाकायाच्चितांसा गिरिचारिणः ।
सुपाच्चायाच्चित्वदिग्बाङ्गादपादागतक्षमाः । उदयानिर्भया-
च्छ्रुतं सप्तकोक्तवलप्रियाः । तटाधातविधौ भुग्नदन्दर्शित
भूताः । शार्दूलादिमहासत्त्वसंस्कोटाद्वचित्ताः ।
मदस्त्रावचतोमाहादुर्दमावारभीरवः । पांशुकोडारता
नित्यं द्विमूलकूलनतत्पराः । दिग्याणेष्टनाशीलाः खेऽ-
सन्नापनीरकाः । करायस्कोटनिरता शोत्कारकरण-
प्रियाः । अनुद्यापनश्चामाः शीकरोहिरणप्रियाः ।
तेऽप्यकर्मणि निःशङ्कामतङ्गाच नदीचराः । उभयेषु चर-

न्ते ते नदीपर्वतसानुषु । ये गजाहृष्ट मनस्ते भवन्त्यतिशो-
भनाः । सर्वेषामेव नागानां क्रायालक्षणसुत्तमम् । यद्या
जायते यथ तत्त्वयाभिवृयते । सत्वांशकत्वाहृष्टस्य पा-
टना भवति प्रया । नवपञ्चासक्षाया स्त्रिया ततुतनुरुहा ।
तथात्मोऽशकत्वाच्च क्षणा मन्दस्य जायते । तस्याम्बुद-
संकाशा स्थूलक्षणकत्वाविदा । रजोऽशकत्वाच्च तथा
मृगस्यापि हि धूमरा । मलिनाम्बुदसंकाशा रुचा
ततुतनुरुहा । एवंक्षायाविशेषाः स्मृभद्रादीनाम्योदिताः ।
क्षाया संमिश्रभावाच्च मिश्रा भवति दल्निनाम् । वनजाति-
युग्मैर्भृदः गजवैष्ठो नरोसम् । तस्याऽशकत्वं मन्दस्य यद्य-
दक्षं निवेष्ट मे । दुर्भनस्त्वं तथाऽऽलस्य निद्रालुतं च
मूढता । गच्छीरवेदिता वेति मन्दस्य तस्य उत्थिते । एवं
रजोश्चो राजनु मृगस्तेन रजोऽशकः । धैर्यं स्वैर्यं
पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्मता । अन्वर्यवेदिता चैव
भवस्यानेव मूढता । सुभगव्यं च धीमत्वं सत्प्रस्तै गुणाः
स्फुताः । अरः सत्वांगकोराजन् भद्रजातिरुदाहृतः ।
चित्विलं बाहुशिरसोरल्मणिगतं तथा । दलयोर्भुव-
र्णत्वं नेत्रयोर्भुपिङ्गता । आसनस्य एष्टुत्वं पूर्णता
कुक्षिपात्र्येषोः । एष्टुत्वं एष्टुभागस्य चन्तत्वं समसन्विता ।
स्त्रिघच्छाया त्वयावासः परिष्णाहोक्त्वयौ तथा । सत्त्वी-
कत्वं गुरुत्वं च कायस्तै गुणाः स्फुताः । संवलक्षणसं-
पूर्णो दृश्यते न भत्तङ्गः । प्रधानावयवे लोके यत्वा
कार्यो मनोविधिः । हीनं क्षणं च कल्माशं पुष्करं न प्रश-
स्यते । संपूर्णं मांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्फुतम् । त्रप्रहुल-
न्तुभवेदीनं हीनम्पतिविनाशनम् । क्षणं भर्तु विधाताय-
कल्माशं भर्तु रोगदम् । संपूर्णं विद्विदं भर्तुः पुष्करं चतुर-
कृत्वम् ॥ सौभाग्यदं मांसलत्तु सुकुमारं तथार्थदम् । रक्तपञ्च-
दक्षच्छायं तथा मिष्टान्वपानदम् । अतः परं शुभेत्तेये श्रोत-
सी पाठ्योदरे । पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलत्वेन चार्यदे । अवा-
क्षुखं च ताम्बं च कर्णतालं सुखप्रदम् । हुस्ता स्थूला च वि-
पुला वित्तियो श्यामलोनिता । कुञ्जिता च तथा इष्टिः स-
प्रधादल्निनां मता । तासां त त्रप्रहुलावामासा हुस्तेव-
भिसंज्ञिता । हुस्ता करोति अपतेर्विनाशं शीघ्रमेव हि ।
स्थूल दुर्भिक्षकरणो श्यामला न्वपदुःखदा । करोति वित्तियो-
निव्यं तस्येव त वसुक्रव्यम् । भुग्ना टटिर्विनाशाय राजो-
धनविनाशिनो । कुञ्जिताहीनयोर्थैव युद्धकाले रिपो-
र्जदम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्मेण करुच्छणम् ।
न करं दीर्घमिच्छन्ति वालधेः शास्तपरिष्ठिताः । न वाल-

धिसमं हस्तं नातिदीर्घं क्रमायतम् । न ततु नातिकायं
च न रुचं न करुच्छणम् । नाकमेण क्रोतोर्भुवं न हीनं
दशनान्तरम् । न हुस्ताङ्गुलिसंयुक्तं नातिसंकटपुष्क्रतम् ।
एतज्ञवण्यसंयुक्तं करं शसन्ति कोविदाः । वालधेः सुसमो-
हीनः समोवा दल्निदुःखदः । अतिदार्ढीभवेद्वर्तुरायुषः च-
यकारकः । ततुर्याधिकरो यातुरतिकायोऽर्थनाशनः ।
इवोव्याधिगण्डुर्याद्यातुर्वैशक्तां व्यथाम् । प्रतिज्ञेभेद-
च स्थूलोगजस्य सुखनाशनः । असमझसहीनश्च असमझस-
वर्तुलः । इःखण्डोकमयायासकर्त्ता भवति निव्यशः । दश-
नात्वरहोनय जायते दल्निरोगकृत । कथितं पूर्वमेवेषु पुष्प-
कराङ्गुलिकवण्यम् । अतो भया न कथितं साम्यद्वारलक्षणे ।
निर्वलीकोदोर्वरोमा क्रमठत्तत्वसंशुद्धः । अष्टुविन्दुविचित्रित्वच
दैर्येण च यताङ्गुलः । वालधेः पुष्करं यावदायामोनायपे
क्षया । अर्रात्रिवयाऽनाहृत इनहीनतरक्रमात् । युक्त-
स्त्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥ निर्वलीके च सौ-
भाग्यन्दीर्घरोमार्थदः स्फुतः । क्रमठत्तोजयं कुर्याद्यु-
विन्दुवृत्तेभनम् । सुप्रभाणं भवेद्राज्ञः करस्य परिवर्द्धनः ।
आनाहृतांश्च सततं राज्यस्तीतिकरोभवेत् । करस्य की-
र्त्तिं ह्येतज्ञवण्यं शुभमसंज्ञितम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि
व्यक्षणं दल्वेटयोः । कवहीनावतिस्थूलौ विषमौ शिरिवौ
तथा । दल्वेटौ सदा भर्तुः प्रभाणायाससौख्यदौ ।
दलमूले सुसम्बद्धौ सक्रदौ किञ्चिद्विच्छतौ । इष्टौ सदा तथा
भर्तुर्द्विहृदौ परिकीर्तितो । अतःपरं प्रवक्ष्यामि उक्षणात्
विषाण्योः । व्यस्ता सङ्कटलं च प्रांशुता भक्षयुभ्वता ।
वक्रत्वं हुस्ता चैव धूमरत्वं च रुग्णता । रुद्रुताऽधो-
गतिवृत्त्वं इनता मूलभृत्योः । प्रान्तयोः स्थूलता चैव
दीर्घेना चातिसाक्राता । संपर्चक्षवक्कान्तिवै दोषाद्येते चतु-
र्हिंश् । दलयोस्तु समाख्याताः फलं तेषान्निबोध मे ।
व्यस्तो च सङ्कटौ दन्तो भद्रहीनिकरौ तृ तौ । दलनस्ततु-
तायुक्तौ व्याधिदो परिकीर्तितो । भयशुभ्रौ तथा भर्तु-
र्महा लोकरौ भवते । वक्रौ चार्यविनाशय हुस्तौ च
परिकीर्तितो । धूमरौ रुग्णतायुक्तौ गजस्थायुर्विनाशनौ ।
मृदुत्वयुक्तौ नागस्य शल्यव्रक्करौ भवते । स्थूलायाधो
गतित्वे च भर्तुर्यातिश्च इःखदे । अशुभं लक्षणं ह्येतद्वेषः
कथितं संया । शुभं च साम्यतम्भृत्ये यावदनपूर्वशः ।
स्त्रिघौ समो सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ व्रणवर्जितौ । सुकुलायौ
दृढौ वापि ताम्बचूडौ हृणोमभौ । दक्षिणार्थयुक्तौ किञ्चित्
मृणालक्ष्मदपभौ । मुष्ठकन्द्रदउक्षायौ हैमचम्पन-

पिङ्गरौ । मधुपिङ्गौ दृतच्छादौ पोपूषसृथप्रभौ । केतकी-
कुषुभासौ च मृगाङ्किरणप्रभौ । अध्यड्डारत्निमानौ च
तदइनाहृयुतो । अभीभिर्व्यव्युत्तौ दन्तौ नागश्य
सम्भौ । निश्चौ धनप्रदौ भृंरायुष्य करौ मतौ ।
अरिष्ठौ त सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ राज्यदौ मतौ ।
निर्व्यौ राज्यलाभाय सुकुटादौ जयप्रदौ । दृढौ रोगवि-
नाशाय ताम्बूडौ इलोपमौ । अरिसंघविनाशाय कीर्ति-
तौ शास्त्रप्रिलिंगैः । दक्षिणाभ्युव्रतौ भर्तुः कीर्तितौ भाग्य-
कारकौ । मृणालकुसुदच्छादौ सुभिकारोग्यकारकौ । हेम-
चम्पकसङ्काशौ वज्ञाभरणदौ स्फुरतौ । कुरुते मधुपिङ्गौ च
निःसप्तत्रं महीतते । पशुलाभकरौ चैयौ दृतपोपूषसृथिमौ ।
केतकोकुषुभासौ च भर्तुर्व्यविरुद्धनौ । अध्यड्डारत्निकौ-
दन्तौ सुवभृत्यजयप्रदौ । आनाहृभानसंयुक्तौ गदास्त्रोति-
करौ मतौ । इदं शुभकरं राजन् । दन्तयोर्लक्षणं सतम् ।
चतःपरं प्रवच्छामि नेत्रयोरपि लक्षणम् । मार्जारनकुलक्रौ-
ज्ञायाखामृगनिमेवणान् । सर्वदोषकरान् राजन् । गजान्
द्वूरेण वर्जयेत् । निश्चे मधुनिमेदोप्ते कलविङ्गालिंगम् ।
रक्तपद्मदलच्छादे पद्मारागभयिप्रभे । निर्धूमाग्निशिखा-
कारे इन्द्रनीलसप्रभे । सौम्यदिष्टसमायुक्ते लग्नुते लो-
चने शुभे । निश्चे हड्डिकरे भर्तुर्मधुपिङ्गे जयप्रदे । दोप्ते
दोप्तिकरे चैव प्रतापायतने तथा । कलविङ्गालिंगम् च
धनधान्यविवर्जने । चामीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे ।
पद्मारागनिमेचैव रत्नालङ्घारकारके । निर्धूमाग्निशिखाकारे
प्रतिपक्षभयद्वारे । मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने वलवर्जने ।
अच्छिकूटकटोहेशनिम्नौ राज्यविनाशनौ । संपूर्णौ च
बलोन्साहमदृष्टिकरौ मतौ । दन्ताश्रयं भवेद्वित्यं
तालुकं षोडशाङ्कुलम् । षड्ङुलं एषुत्वेन वंश
गच्छगतं भवेत् । तथा शुभाशुभं चैव लक्षणम् । प्रकी-
र्त्तितम् । क्षमरम्परिदग्धवृक्षं क्षणंकल्माषमेव वा । चतुर्विध-
मनिदं स्थाद्ययावदभियते । क्षणं सर्वीसमं चैयं क-
ल्माषं क्षणं चौहितम् । संसद्धं धूमवर्षं च परिदग्धं प्रको
क्तितम् । क्षमरच्च तिवच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभिः ।
गर्भस्य यदा पित्तं वीयते तालुकं मृशम् । क्षणालुस्तदा
नागोजायते पापलक्षणः । व्याविभिः पीड्यते नित्यं वात-
पित्तकफोद्वैः । वृतोयां वा चतुर्थीं वा दशां ग्राघ विन-
ग्रयति । संयामे वा पलायेत बड्डश्वस्त्रव्रयः । शस्त्र-
चङ्गातपूर्णद्वाराः क्षतान्तभवनं ब्रजेत् । वातपित्तकफा यस्य
कुर्वन्ति तालुके गदम् । गर्भस्यसैव कल्माषतालुकं तस्य जा-

यते क्षणालुनि ये देष्वा रक्ते चैव गुणाः इतानि । कल-
माष तालुनस्ते तु भवन्ति च हयोरपि । रक्तच्छायं यदा वंशे
पाश्चयोस्त्रितं भवेत् । तदा मध्यफलं ज्ञेयं गुणदोषे
समाव्यात् । यदा वंशे च क्षणं स्वात्माश्चयोस्त्राचता
भवेत् । भर्तुर्महेगजनकं कल्माषं तालुकं तदा । किञ्चि-
हीनं त वत्तालु परिदग्धं तदा भवेत् । नागस्याधोरस्य-
स्यापि बलव्ययकरं छित तत् । क्षसं च भवेत् तालु पित्त-
कोपसुखवम् । महामालेऽहस्तिपकः) क्षणालेऽरपि यदा दक्षि-
शावर्जनं भवेत् । दक्षते नित्यमेवं हि तदासौ देष्वर्जितः ।
यथा मृह्णाति नो देष्वान् सुलोकः सुसमाहितः । गुणान्
करोति हृदये न तथा कथितानपि । देष्वद्वं लक्षणं शस्त्रं
यदाचायैरदाहृतम् । तत्त्यैवायगन्तव्यं नान्यथात्वापि
भावितम् । एवं जिह्वापि भन्तव्या तालुनः समलक्षणा ।
अरितिमाला दैर्घ्येण विस्तारेऽदाङ्गुला मता । अशुभं लक्षणं
ज्ञेतालुकस्य मयोदितम् । शुभं च साम्यतं वच्रे लक्षणं
शृणु चानव । रक्तं चेतं कथायं च तालुकं स्यात् शुभप्रदम् ।
रक्तं उद्धिकरं भर्तुस्तथा चायुर्विवर्जनम् । दन्तिनोऽ-
शोकुप्रामां त्रिपुच्यकरम्भतम् । च्वेतं पुटिकरं चापि या
रण्यस्योपजायते । चम्पकामं तथा भर्तुरारोग्यस्य विव-
र्जनम् । कपायं सर्वदा रुक्षात् प्रयादुः सौख्यवद्वन्म् । एवं
जिह्वापि रक्ताभा सर्वं सौख्यप्रदा मता । चतःपरं प्रव-
च्छामि स्वकण्यान्तित्वं लक्षणम् । दन्तिनो मानहीने च
स्वकण्णी मानवर्जिते । (स्वकण्णी चेष्टसम्बोधी) सुखरोगकरे
मित्यं परिष्ठैः परिकीर्तिते । सर्वं सौख्यप्रदे तस्य
संपूर्णे द्वादशाङ्कुते । चतःपरं च प्रवच्छामि लक्षणं चिवु-
कोठयोः । अरोग्यस्वलोयुक्तमाताम्बं च तथा लघु । गज-
स्यौडं न शंसनि शुनयो दन्तरोगदम् । दीर्घरोमा शुसंपूर्ण
आठः पद्मालङ्घुलानाहृय इस्ताङ्गं वायतः
शुभः । भर्तुरायुः करोदीवो दीर्घरोमा च कीर्तिः ।
पूर्णः पूर्यते कोशं रक्तः सौभाग्यदोभवेत् । अरोग्यं
तथाहीनं चिवुकं न प्रशम्यते । तद्वा वारणनायस्य सुखरो-
गकरम्भतम् । चतुरङ्गुलमानन्तु स्थूलं रोमार्फिलं यत्
तत्वशस्त्रं गजेन्द्राणां शुखालङ्घारकारकम् । निम्ने च
विषमे चैव होने चैवाश्रमे मते । मदहानिकरे “नित्य-
सगदे कर्यरोगदे । शवद्विनादशुक्रे च समे चैव सुखप्रदे ।
मानं च कर्यपाल्यासु मूजादारभ्य गृह्णते । बाह्यित्यावधि-
कुम्भं च हीनं निम्नं च गर्हितम् । सुखरोगकरं नित्य-

सत्त्वहानिकरं च तत् । पूर्णं चौक्षतं सार्वहस्तमालायतं भवेत् । तदि वारस्नाथस्य सुखरोगकरं मतम् । चतुरङ्गुग-मान तु स्थूलम् रोगाविकृच्छ्र वत् । तत् प्रशस्तं गजेन्द्राणां सुखालङ्कारकम् । अरतिपरिणाहच्छ करिणां सत्त्व-निदम् । वामनं हस्तहीनच्छ परिणाहविवर्जितम् । अव्यक्तच्छ न शंसनि वातकुम्भं विपत्करम् । द्वादशाङ्गुल-विस्तारन्तेर्येणादादशाङ्गुलम् । व्यक्तं शुक्रियुपाकारं तद्भवतुर्लभकारकम् । गर्जाकारे च निर्याणे कठिने चातिकृत्विते । शिरसोरोगजनने गजस्तारोहकस्य च । संपूर्णे सुकृमारे च सुप्रसर्णे प्रकोर्त्तिते । राज्वटद्विकरे निव्यं भर्तुर्विजयकारके । इट्मेति हि विच्चेयं लक्षणं कटपार्वयोः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भयोरपि । विषमत्वमरो-मत्वं देहच्छायाविवर्णता । समता कण्ठष्टुष्टाभ्यां समाधिक्यमपूर्णता । व्यक्तता वामनत्वं च परिणाहविहोनता । ततुभावः शिखरबोः कुम्भदोषा दग्ध स्तुताः । भर्तुर्वाप्तकरौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ । देहच्छायाविवर्णौ तु शत्रुलोकविर्भवौ ; कण्ठष्टुष्टसमौ चैव प्रथातः प्रविनाशनौ । मानाधिकौ च हीनौ च भर्तुर्हस्तेदकारकौ । व्याप्तौ च वामनौ चैव भर्तुः कीर्त्तिविनाशनौ । परिणाहविहीनौ च कोशलव्यकरौ मतौ । शिखरस्ततुत्वेन युक्तौ कुम्भो तु रोगदौ । अशुभं लक्षणं ज्ञेतत्वाभ्यतच्छ शुभं श्वशु । समौ दोषकचाकान्तौ विस्तोर्येणिखरौ तथा । कर्णमूलाल्पमारभ्य हस्तार्हजमितोच्चवौ । सुसंहतौ च पीनौ च कामिनीकुचसविभौ । समाकान्तव्याटौ च देहच्छायासमप्रभौ । आरोहकशरीरार्द्धदृशनावरण्यमौ । सधीकौ च सुष्टुप्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकोर्त्तितौ । समौ च दीर्घ-टोमाणौ भृतः श्रीसौख्यकारकौ । समानौ रिपुनाशयतथैव च सुखदत्तौ । सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रोनाभकारकौ । शत्रुनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसविभौ । समाकान्तव्याटौ च सुखदौ रोगनाशनौ । आरोहिस्थ-गितः चैव सधीकौ च जयप्रदौ । उच्चौ च हस्तिनां कुम्भौ प्रप्तालङ्कारकारकौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् । निर्लोमशौ स्त्रसाकोर्णौ तदुच्छिद्वौ ततुत्वौ । (स्त्रसा सिरा) सङ्कृतौ विषमौ रुचौ लुटितायौ च निडुरौ । क्षायौ च वर्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ । फलञ्च सा-म्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । निर्लोमशौ स्त्रसाकोर्णौ गजस्य कर्णरोगदौ । निडुरौ लुटितायौ च यातुः कोशहरौ मतौ । स्त्रशौ च वर्तुलौ चैव गजस्यायुविनाशनौ । अतःपरं प्रव-

क्ष्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । दिरत्विमानसंयुक्तौ सिरा-जालविवर्जितौ । सप्तत्वौ महाच्छिद्वौ स्त्रियौ दृष्टिभौ निश्चन्तौ । कपोलमण्डलास्फालाचतुरश्वद्वौ चुरुमुङ्गः । कर्णौ चामरसंकाशौ स्फुरोमकतार्चनौ । अर्जरम्भदुप्रा-लावीषद्विग्रावचूलिकौ । भयूरतालघुनाभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ । दिरत्विमानसंयुक्तौ भर्तुरायुः करौ मतौ । स्त्रसाजा-लविनिमुक्तौ शिरोरोगविनाशकौ । सप्तत्वौ महाच्छिद्वौ गजलाभकरौ मतौ । स्त्रियौ कालिकरौ नित्यं जयदौ दृष्टिसन्तौ । शत्रुनाशकरौ पोक्तौ स्फुरोमकतार्चनौ । अर्जरम्भदुप्रालौ प्रयातुः सौख्यकारकौ । गजस्योपचायैव ईषद्विग्रावचूलिकौ । भयूरताल-घुनाभौ तुरङ्गवज्रवर्जनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्तुर्मिलाभकरौ मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यातं भयैतत्-शुभलक्षणम् । कण्ठष्टस्य साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । अवकोहीनो दोषव्य कण्ठष्ट शुभदोभवेत् । आरोह-कप्रभूषणाच्छ कमशः कुञ्जरस्य च । अवकः परिणाहेन सम्पत्त्वाधिकं शतम् । अङ्गवानां तथायामे द्वाद-शैशाङ्गुलानि तु । सम्पूर्णपिण्डितोदपश्चान्तर्मणिविभू-षितः । कण्ठोवारस्नाथस्य यत्वं भूतः सुपूर्जितः । कर्जुः ग्रमोदजननः सम्पूर्णः कार्यसिद्धिः । अहुस्तोजय-हादभर्तुः कोर्त्तिः पूर्णपिण्डः । उदयोवंशद्विः च प्रतापं कुरुते तथा । अनन्मयिसमायुक्तोमणिरत्नप्रदो भवेत् । करालञ्चातिनिम्नं च आसनं न प्रशस्यते । करालं यातुरशुभं निम्नं च व्रशकारकम् । दैर्घ्ये हस्तमालं तु विस्तोर्यच्छ शुभं स्तुतम् । विस्तोर्यं विस्तृतं राज्वं सम्पूर्णं कुरुते जयम् । वंशसाध्य प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु शुभाशुभम् । अत्युच्छितोनिम्नपारः हस्तो वंशोन-शस्यते । राज्वां च पादरोगाणां कर्त्ता च स भवेत्वदा । वस्त्रवलङ्गुलायासमासनात्परिमासनम् । यावत् प्रसूथेण याच्छवंशोज्ञफलकाकृतिः । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामा-यामः कुरुते सुखम् । पूर्णपार्वस्तु लाभाय धरुः एषः चियं नवेत् । अरतिलक्ष्यमानं तु पेचकालविमासनम् । घनास्त्रियविषमं निम्नङ्गिहितं उच्चरोगदम् । मांसोप-चयपूर्णं च विस्तोर्यच्छ शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाणां-तद्वि नाशकरं मतम् (पेचकालपूर्वकमूलात्) । उच्चोगजस्य नो शस्त्रो वङ्गदीर्घोऽतिलक्ष्यितः । करोति महतीं पीडां-रात्रियाधोरणस्य च । द्वाङ्गुलस्य प्रथुत्वेन दैर्घ्येणादाद-शाङ्गुलः । संपूर्ज्यः पेचकोज्ञेयो गजमर्तुः छंसप्रदः ।

वक्रं स्यूलच्छ त्वसं च पुच्छं कवचिवर्जितम् । सप्तानाहं
च नागस्य सर्वं देवतारं भवेत् । अवक कजुदीर्चं च यन्वि-
हीनः सुप्रेक्षः । गोपुच्छवालप्रतिमकचब्रातविभूषितः । भूमि-
तु च स्यूरेत् यस्तु अतर्मिश्राङ्गुलैः सदा । स गुभो बाल-
धिक्षेयो गजमत्तुसुखप्रदः । अतिप्रमाणं हस्तं च करूरं
विगतप्रभम् । सिरालं चागुभं भेदं राजहस्तिपदःखदम् ।
यस्तु वडङ्गुलायामं नाहतः वोडगाङ्गुलम् । सिरा-
जालविनिर्मुक्तमास्यपञ्चवस्पभम् । ड्रङ्गुलैः खोतसा युक्तं
विन्दुमाविवर्जितम् । भेदं प्रशस्तं विज्ञेयं भर्तु जीवित-
वर्हुनम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गावयोरपि । हीने
तनूच दीर्चं च सममांसोच्छ्रेत तथा । विषमे च कवाकान्ते
गावे नागस्य निन्दिते । होने तनूच कुहतः प्रयातु-
विनिपातनम् । सममांसोच्छ्रेत यातविषमे च विषलकरे ।
कवाचिले गजस्यैव गावरोगकरे तथा । अतःपरं प्रवक्ष्यामि
मातव्योः शुभलक्षणम् । सार्वदिवरत्नस्त्रिरत्नः यताङ्गुल-
समानता । एवं मिते स्फृते गावे भर्तु रारोग्यसौख्यदे ।
समे च कवचहीने च गजलाभकरे तथा । गजस्य उटि-
दे नियं मांसले च वने स्फृते । माले वारचनाथस्य एवं-
भूते शुभे मते । विदिटे वा सफलके गावरोगकरे सदा ।
संपूर्णे राज्यदे भर्तु गजस्य वसुभुप्रदे । तथैव रोम-
निहिते गजस्य गलोरगदे । अतःपरं प्रवक्ष्यामि नवा-
नाह्न शुभाशुभम् । हीनाःकणाच खण्डाच रुद्धाच
न नस्ता: शुभाः । सदा च रोगदा हीनाःकणाच भर्तु विना-
शनाः । खण्डारुद्धागजस्यैव पादव्याधिविविद्विनाः । त्वि-
धायन्नारुद्धाशा मानेनैव उरोनखाः । सप्तादिपञ्च
वंस्यानि वडङ्गुलानि क्रमेण हि । एवं विधानखाः शस्ता
भर्तु रारोग्यकारकाः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि पादयोरपि
वक्षणम् । हीनै सुषुतलौ रुद्धौ चरणौ दलिङ्गःखटौ ।
इस्तप्रमाणो दीर्चेण कूर्माकारौ सुखप्रदौ । अतःपरं
प्रवक्ष्यामि लक्षणञ्चापराचितम् । अत्युच्छ्रिते च हीने च
निन्दिते चापरे तनू । सम्पूर्णे च शुभे च्छेये त्वारत्वायामसं
शुते । निन्दिते रोगदे च्छेये पूजिते प्रभुभुसौख्यदे । दादण-
गुल हीनं तु आसनात्प्रशिमासनम् । अपरपादयोर्वापि
चायामोऽरत्नामावकः । नस्तानां च तथा मानं वडङ्गादि-
चतुरङ्गुलम् । प्रधानवचयामानान्तु लक्षणं कथितं यथा ।
उत्सेवयामानाहानां साम्रातं कथयान्यहम् । समतन्तु स-
मायुक्तातनुना वर्जितेन च । चुप्रशस्ते दिते नियं मानं
कुर्वीत मानवित् । सप्तारत्नगजेन्द्राणां प्रभाणं दनजनानाम् ।

आसनं यावदुत्सेवस्त्वलयन्विसु कोर्चितः । पेचकात्प्रति-
मानन्त चायामोरत्नयो नव । मध्यदेशे तदानन्दहो दथ-
रत्नः प्रकोर्चितः । सामेतहो भद्रस्य सुनिभिः परिपक्षी-
र्चितम् । सप्तमेन तु भागेन हीनं सन्दस्य जायते । सन्दा-
दीनं सृगारायस्य वडभागेन प्रकोर्चितम् । एवं क्रमेच
वक्तव्यं मानं मानविशारदैः । किञ्चिन्मानाधिके वापि न
दोयः संप्रपद्यते । दोषाणां च गुणानां च इविरेय फल-
पदा । सत्वं हि वारचेन्द्राणां नियं तन्वेषु संस्थितम् ।
त्विष्वे मधुनिमे दीप्ते कलविष्वाक्षिसचिमे । रक्तपञ्चदश-
च्छाये पद्मारागमणिपमे । नीलच्छाये अतीच्छणे च गजे सत्वं
प्रतितितम् । माजारवानं रादीनां सहये नोबलं गजे ।
हीनसत्वाव जायते गिरिकूटोपमांचयि । अधिकं उष्णकरं
यस्य मांसलत्वेन जायते । प्रभयावक्षयां खानानेनाङ्गु-
लपञ्चकम् । किञ्चिद्वने च विज्ञेये ओतसी चतुरङ्गुले ।
स्त्रूपञ्चाङ्गुलायामा वडङ्गुला नाह मानता । इस्तोऽपि पूर्व-
मानस्य स्यूलत्वेनाधिकोभवेत् । रोमशोनातिवद्वय घृष्णः
पद्मभरङ्गुलैः । आयामेनै च हीनःस्यात् पूर्वमानात् वड-
ङ्गुलैः । नातिगोपुच्छसंस्यानःकण्ठविन्दुविभूषितः । आ-
नाहे रत्नमानौ तु सार्वं हस्तद्वयायतौ । पोयूक्तुसदच्छा-
यौ किञ्चिन्मक्षिपद्मलौ । त्विष्वै मुख्यतभावेव दलौ
नागस्य कीर्तितौ । दलावेष्टावतिस्यूलौ कचाकमनौ सुनि-
ष्टुरो । पञ्चाङ्गुलौ कटी च्छेयौ मांसोपचयवर्दितौ ।
च्छेये कटोपरि तथा ओतसी इग्नेलालरे । एकाशीम्ब-
ङ्गुलानाहे द्वाविश्वद्वयायते । किञ्चिद्वतं कवाकान्तं
वाहिष्यं परिकोर्चितम् । परिमानौ तु विज्ञेयं हस्तः
सचतुरङ्गुलः । अध्यरत्नमानं च प्रमाणान्तर-
भेदतः । आयामस्तु विज्ञेयस्त्रिरत्नस्त्रिरत्नः । विश-
द्वयङ्गुलानस्तु परिष्णाहोऽभिधीयते । पञ्चाङ्गुलं तु चिदुकं
स्त्रिक्षिप्ते तु नवाङ्गुले । घट्विशदङ्गुलायामे सङ्गते परिको-
र्चिते । अथर्वरत्नको कण्ठौ विस्तारेण कवाचिठौ ।
कण्ठवपञ्चौ स्यूलौ कण्ठविन्दुविभूषितौ । सप्ताङ्गुलान्तर-
यामावत्त्वलौ कचावितौ । पञ्चाङ्गुलान्तरौ पीनाङ्गुलाभोद्धौ
दशङ्गुलौ । कण्ठौ कण्ठान्तरं यावत् पञ्चवत्त्वङ्गुलं शिरः ।
वातकुम्भं तथा च्छेयं स्यूलं सप्तदशङ्गुलम् । अङ्गुलान-
नां यतं सार्वमानाहिं दशङ्गुलविकम् । आयतत्वं च दशदश
दशङ्गुलमिति स्फृतम् । भद्रस्यैवासनं च्छेयं तदेषु सप्त-
रत्नकम् । वडङ्गुलोच्छ्रितं स्यूलं तुल्यं वडङ्गुलनानवः ।
पञ्चमूलादृ द्विहस्तनु जायते परिमाणम् । उच्चवेष्ट

त् हीनं स्थादासनं पङ्गभिरङ्गुलैः । पेचकस्त्रङ्गुला-
यामोलब्बत्वे नाङ्गुलवयम् । विश्वद्वं लुमानाहे भवेत् उ-
च्छोयथागमम् । प्रान्तपादकमेष्वतथायामेऽङ्गुलवयम् ।
देव्येण तु स विज्ञेयो भूमेराङ्गुलोच्छितः । इदं बाल-
धिमानं तु मन्दस्य परिकीर्तिम् । सार्वद्वारतिके मूले
व्यपरे संप्रकोर्त्तिते । उदरे चातिमालं स्थानोद्धं हस्तद्वया-
यतम् । विश्वद्वं लुमानाहे क्षणच्छायं सदा भवेत् । पञ्च
चत्वारि च त्रीयिं अङ्गुलानि नखाः क्रमात् । चापार्णुवि-
वराः कुन्दामासाशापरपाद्योः । अनेनैव तु मानेन गाल-
पादसमाख्याः । नखा मन्दस्य विज्ञेयाचरणाश्च कचा-
विलाः । अतिस्थूलः पृथुवेन सार्वहस्ताधिकः करः । अर-
तिकं वा, देव्येण प्रमाणं गाव्योरपि । उरोमणि
स्थाय चेयोरतिमालोऽतिमांसलः । विश्वद्वं लुमानस्तु
अन्तर्गतमणिर्भवेत् । अनेनैव हि मानेन वातकुम्भः
प्रकोर्त्तितः । एते प्रशस्ता मन्दस्य मूराय ! कथितास्त्रव ।
नोक्ता ये तेषां प्रभ्रस्य विज्ञेयाः समलक्षणाः । मृगस्य
साम्रातं वक्षेत्रं प्रदेशान् लक्षणान्वितान् । लग्नुलं पुष्करं
तस्य लग्नुले ओतसी तथा । अङ्गुलानि च चत्वारि
कीर्तितास्तस्य चाङ्गुलाः । ततुः करः लग्नरतिः स्था-
दानाहे सार्वरतिकः । वाहिन्यात् पुष्करं याव-
नानं सङ्ग्रहदाहतम् । तथा ततुरतौ दन्तौ दीर्घे
सार्वद्वारतिकौ । हुखौ च मस्तकौ स्थानलयोः सप्त-
दशाङ्गुलौ । प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशा-
ङ्गुलम् । द्वारङ्गुलं चिबुकं तस्मादधरस्तु पङ्गङ्गुलः ।
अद्यादशाङ्गुलानाहे स्फूरणो तु पङ्गङ्गुले । स्थाता-
मङ्गुलविश्वद्वयौ कपोलौ निम्नमध्यगौ । कटौ द्वारङ्गुलानौ
तु निर्याणे चतुरङ्गुले । नेत्रे चापि तथा स्थातान्निष्प्रभेत्यू-
लतारके । नातिव्यक्तं समांसं स्थातकुम्भं दग्धाङ्गुलम् ।
गत्तिकारञ्ज निम्नं च कटकुम्भं तथैव त । अटाङ्गुलान्तरं
कम्भ आयामे षोडशाङ्गुलः । विश्वद्वं लकौ कर्णौ स्त्रौ रुक्षौ
च वर्तुलौ । पश्यवद्वं लानाहा आयामे षोडशाङ्गुला ।
योवा मृगस्य विज्ञेया करालमासनं भवेत् । सार्वद्वारति-
कायामः कुञ्जत्रिमोऽतिमालया । वंशोमृगस्य विज्ञेयो निम्न-
तस्मनिम्नमंभः । स्यूलास्य विपर्म निम्नं पुच्छमध्यङ्गुलति-
कम् । आसनेन समं चैव मृगस्य पश्यिमासनम् । पञ्चाङ्गु-
लस्तु विज्ञेयः पेचकोशुदसंस्तुः । करायन्विमासाकीर्णः
स्यूलोहस्तव्य बालधिः । अपरापादपार्श्विभ्यां हस्त-
मालसंस्कृयः । देव्येण तु रहस्यां द्विषम्याङ्गुलायतः ।

तत्प्रमाणे तथा गात्रे चिपिटे चापि निष्प्रभे । चरणाश्च गत-
च्छायैतत्त्विद्वङ्गुलैन्वैः । संतुक्ताः स्फुटिता निन्ता माने-
नादादशाङ्गुलाः । एतदुदेशमात्रेण कथितं मृगलक्षणम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि तेषां बलपरीक्षणम् । गजान बलहीनेन
सुखप्रेषाद्य शोभनाः गुणेषुपि बलं श्रेष्ठं तत् परीक्षीत
परिणितः । शरीरान्तर्गतः प्राणो बलशब्देन कीर्त्तते । क्रियते
वारशसाथ तस्योपायैः परीक्षणम् । जाग्रूनदस्य तामस्य
पलानां रजतस्य वा । व्यष्टादशस्त्रहस्ताणि युक्ता सं-
ग्रह्य वेगवान् । दशयोजनमध्यानं गच्छति शस्त्रर्जितः ।
यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमवलः स्तुतः । यश्वदेश-
साङ्गुलभारतसादाय गच्छति । सप्तयोजनमध्यानं च सम्य-
मवलोभतः । दशसाङ्गुलिकं भारं गत्त्वीत्वा पञ्चयोजनम् ।
चध्यानं योहि संयाति स हीनबल उच्चते । सतिभा-
गद्विहस्तेन परिणाहेन संयुतम् । चतुर्हस्तनिस्तां त
योभिनस्युत्तमोहि सः । अथ वोत्पाटयेहापि बलेन
महता युतः । सार्वत्रिहस्तसातन्तु मप्त्वांस्त्रोच्छितं
तथा । पञ्चाङ्गदङ्गुलोवेन परिणाहेन संयुतम् । भिनत्ति
योगजः शीघ्रं क्षिपत्युड्यते वा युनः । स गजानान्तु
सर्वेषां सध्ये सध्यबलो यतः । हस्तवयनिस्तातन्तु
पङ्गङ्गुलोच्छ्रुयमेव वा । युक्तं स्यूलतया चैव पूर्वस-
ख्याङ्गुलावया । भिनत्ति वेलया यस्तु उत्खातं वा क-
रोति वा । स्तम्भं कुङ्करमध्ये तु स हीनबल उच्चते । यु-
क्तत्वं च यतः श्रेष्ठं युक्तवादधिकं बलम् । बलादध्यधिकं
सत्त्वं तस्मात्स्वत्वं निरूपयेत् । गुद्धस्फुटितसङ्गाश्च दत्तं हृदि
शरीरिणाम् । दुर्लक्षणं विद्यते सम्युपायैस्तद्विलक्षणेत् ।
सुप्रशस्ते दिवे लग्ने गजोर्मिरिकमणितः । कस्ये
चामरशङ्गादिस्त्रामाभरणभूषितः । पादान्दोलनसंजात-
घण्टारवनिमस्तनः । आरोहककरास्कालकुतोस्त्राहोक्तता-
ननः । अत्यन्तं दोक्षेच्छीघ्रं पार्वतीकोसाङ्गुलाङ्गुलः ।
वेगेत्यानकृतास्कोटदन्तसंघटमदीनैः । कृतां कामपि न हस्तस्य
वेदनां यो न सन्यते । यो हि सदैःकृतास्कालैः खक्टं
भर्तुमिक्षति । नापर्संपत्ति भीत्यान्तोप्रतिवातं रणात् क्रित्ति ।
कण्ठगर्जितवादेन परिदूरितदिग्मस्तः । निवर्त्त्यते च
दुःखेन स भवेत् सत्त्वतान् गजः । य व्यशसमूहं वा
गजमालातिमेष्वत्तम् । रागोत्थानक्षसुङ्गुलूत्तम्भोरकल-
हाङ्गुलम् । उत्थाय समरे गच्छेद्वोपरञ्जितलोचनः ।
दलदारणानेण प्रतिनागक्तेत्क्षणः । प्रसारितैरतिस्तर्कै-
र्णिः शङ्कः कर्णपङ्कवैः । यो गच्छतिवेगेन स भवेत् स्तवदान्-

गजः । शार्दुलावतिसत्वानेऽत्वासवर्जितमानसः । कृतकं च
तथा नागं वेभिन्नत्युत्तमो हि सः । दावानवशिखित्रे-
यीश्वरसंवासवर्जितः । वनेषु विचरत्येष स सत्प्रसहितो
गचः । कृतशङ्कावशाद्यस्तु न वारोहिणमीयते । सङ्क-
चन् मस्तकं दीनोभन्दानन्दतरो भवेत् । आलोकयति
पार्वानि चीकारकरणप्रियः । आलोकयति शोशध्यां
लोचनाभ्याम्पतिदिष्टम् । पदात्यवस्थूहं वा ज्वलन्तचिदम-
न्धते । अधमस्तु सुविज्ञेयो गज सः अमर्वर्जितः । यस्तु सं-
धटते मन्दं घटितशापमर्पति । तथापसर्थं वेगेन दन्तावातं
प्रथेजयेत् । किञ्चित्तिर्थनुखोभूता कृत्वीकारान-
स्तनः । कुरुते दन्तसंघातम् स विज्ञेयोऽधमेगजः” ।

प्रथमादिपञ्चसुदृशासु भट्टविकारभेदधुक्ताह तत्रैव ।

“तटस्त्रभनोक्तुलनरतस्तु पञ्चाङ्गजो भवति । करवद-
नाचिकटस्यल गलन्तमदसलिलसिक्तमूमितलः । संयामे
रितुभरकरविसुक्तशरनिकरशत्प्रसः । करवीरपुष्पलो-
हितनेवनः स चारुदारण्याकारः । प्रतिनामसंघारणप्र-
क्षितिरंशलस्तु सप्तम्याम् । न शृणुनि नैव पश्यति च न भय-
आनाति सर्वसत्वकृतम् । यथ घनास्फालितं सुखरितं
चाननं पतति कारयन् । न सहन्ते तस्य गन्धं सङ्कोचि-
तगात्रकुञ्जकरकटाः करिणः । महितनिजबज्ज्वला विसुक्त-
नादाः प्रणश्यन्ति । न नया शङ्खाभरणैर्वा चामरैर्नार्क-
मालाभिः । भवति यथा मदसारैर्मुख्य शोभा गजे-
न्द्राण्याम् । क्लमविरहिता भवति हि षडी या पञ्चमो च-
तुर्थी वा । दोनावस्था करिणां सत्प्रतां मदविशेषेण ।
अतिष्ठिमदविकारे मृद्युनि शश्यमदेष्पि मातङ्गाः । स-
त्वातिरेक्युक्ताबलस्य शोभां परां प्राप्नाः” । स्थलभेदे न
मदोऽन्तर्मफलं तत्रैराह । ‘कुरुते नरपतिरुद्दिः’ इतिशगरु-
म्बलोऽन्तर्मन्दानेम् । रोमोहतं च वातुर्विरेषुखदं सदा
भवति । उभयकटस्यलसमनिर्गतं च धिष्यस्य दृढ़ि-
करम् । शिशिरसुगन्धिपरिमलं सुखप्रदं जायते भर्तः ।
माङ्गल्यं चोजननं सोभाग्यकरं सत्वजननं च । मायनि
यत्र देशे दग्धविपाकेन बलकृतानन्दाः । करिणस-
मिन् राजा वर्जितयः सुखं प्रसाति । कृतकबङ्गलैलापरि-
मनय सुखदोमदो भवति । मूलपुरोपाणि च नो जिप्रति वारण्यकृतानि यातुर्वा शर्मैर्गच्छति ।
सततं परिमुद्दानरा जिपरोकीर्णकटोऽहस्तेनातीव सङ्कृष्णं
कुरुते । सुङ्गरभिनन्दति निद्रामलसो मनसा न तुष्टिसुप-
याति । लिङ्गान्येतानि करिणो मदेन सुच्यमानस्य जायन्ते ।
प्रतिकृञ्जरयुद्धकृते बलहर्षदशावयोग्यस्त्वगुभः । भवति
मदोनागानं तापादिसम्भवयुभः” । “रूपवानुगदसम्भ-
वोविभ्यशैलसमग्रभः । जायते सत्वहीनसुकञ्चरः कैन हेत-
ना । कैन वा रूपहोनोऽपि मदोऽच्छयविवर्जितः । सत्प्रवान्

जिह्वापेण स्त्रकणी विप्रितोऽपुष्टः । संपीड्य युक्तरायेण
चाङ्गुलिं निःशस्त्राधोवदनः । तिर्यक्प्रेक्षी भवति मी-
लिताशः चाण स्थित्वे । तिर्यक् चालितवदनमङ्गुल्या प्र-
करप्रकम्पेन । किञ्चित्सुच्चतासः कर्णकण्डुयनं कुरुते ।
किञ्चिच्च दर्शयित्वा भेदं नाशयति कोशकन्मूलम् । हृष्टः
क्रोङ्गति परिवर्त्तिनाननो बन्धनस्तम्भ कृतमत्सरः । प्रधा-
वति संबेद्य करं विषायसुद्यम्य गर्जति सलिलपूरितज-
लधरगम्भीरनादेन । उद्भासितायहस्तः स्वच्छन्दङ्गच्छ-
तिकापि । गुरुमत्तिकृत भवति वनतरुगहनोन्मूलनाशुर-
तः । वागङ्गुशशुखजातं बाधनं न सहते द्वाभिद्वस्त्रोयः ।
तिर्यग्विकलत्वाच तथा सगजो गुरुमत्तिकृत्येयः ।
रमते च पांशुविकरणकर्दमावगाहाद्यैः । एवंविधस्त-
भावो मदभेदवशाङ्गजो भवति । यो यस्मिन्देव फटौ
मद्व्याति मदभवतङ्गजः सुखदम् । स च तस्मिन्देव एनः
प्रभिद्यते दानयुक्तव । इति मदशङ्कितिशेषाः कथितास्तव
भूतलेश ! तच्चेन । परिवर्त्तते मदोऽयैर्हेतुभरशुभैस्तु
तावस्ये । प्रतिवारणाभियानुहूराघममात्राक्षभा-
जनाङ्गापि । बन्धनदोषाच तथा लघ्णाकृतीङ्गनाङ्गापि ।
शार्दुलादिवासाहावानलोक्याशनिप्रयतनाङ्ग । (चशनि-
रव विद्युत) । नश्यति मदोगजानां शीशं वर्त्मविभूतश्च
तथा । मातापिवैर्दीर्घेमन्दमदानन्दवर्जिताश्च तथा ।
जायन्ते द्विरदा यैर्यथा तथा साम्यूतं वक्त्रामि । मन्दमदेन
हि करिणा जातः किञ्चिमदोगजो भवति । मदविर्गहतेन
तथा जनितोमदविशर्जितोऽस्येव । समदेन त यो जातो-
गजो गजेन्द्रेण भवति तस्य मदः । एवं मदप्रकारा मात-
ङ्गानां सहस्रादाः । स्थु साम्यूतं नरेवर ! मदापसरणो-
ङ्गानि विज्ञानि । यानि भवन्ति गजानां मन्दसृमद-
विगलितसमुदयानाम् । रुच्यच्छायायुक्तोनिस्त्रोचतगण्ड-
स्यलगतन्त्रीः । कृष्णति येभ्यः शङ्खाङ्गरोति तेष्योऽपि सत्प्रसः ।
गण्डस्येन जिप्रति करेणुकां स्यु श्रवति नैव हस्तेन । मूल-
पुरोपाणि च नो जिप्रति वारण्यकृतानि यातुर्वा शर्मैर्गच्छति ।
सततं परिमुद्दानरा जिपरोकीर्णकटोऽहस्तेनातीव सङ्कृष्णं
कुरुते । सुङ्गरभिनन्दति निद्रामलसो मनसा न तुष्टिसुप-
याति । लिङ्गान्येतानि करिणो मदेन सुच्यमानस्य जायन्ते ।
प्रतिकृञ्जरयुद्धकृते बलहर्षदशावयोग्यस्त्वगुभः । भवति
मदोनागानं तापादिसम्भवयुभः” । “रूपवानुगदसम्भ-
वोविभ्यशैलसमग्रभः । जायते सत्वहीनसुकञ्चरः कैन हेत-
ना । कैन वा रूपहोनोऽपि मदोऽच्छयविवर्जितः । सत्प्रवान्

जायते नागो एतदाख्यातमहेषि” इति नहृषपुटो दृहस्ति द्वाच । “यथा जातकयोगेन जन्मनां च शुभाशुभम् । तथा बन्धनकालोत्पत्तिजानामपि जायते । सुसनावस्थितैः सौम्ययहैः पोडाविवर्जितैः । बन्धनं यस्य जायेत स भवेत् सत्वान् गजः । स्त्रीनक्षत्रे पुरुषद्वन्नते ये गजाः क्रूरादिभिः । ये चालोकितनक्षत्रास्ते भवन्ति भयाकुलाः” । उक्तच शम्भुना “मृगजातयोऽपि हि शूरा भवन्ति मधुपिङ्गलवोचनाः ज्ञिग्नाः । दृष्टिसिंहमीम-दृश्यिकलग्नेषु स्त्रीकालाः करिणः” । उनर्नहृषप्रश्ने गुरोः प्रत्युक्तिक्षत्रैव । “राजन् पञ्चविधं चैव गजानां विदितं मतम् । अत्यवधं प्रथमं चैव यं प्रत्यवधं च तथापरम् । अत्यवधं चैव गम्भीर-कुत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाङ्गुशदण्डादैर्विद्यादुद्देजितानि यः । तोद्रमङ्गुचितस्यृष्टः स सादत्ययेदिता । स्तोकं बहु बहु स्तोकं चातं सन्धेत योगजः । वाग्ङु शादिभिर्निलं सहि प्रत्यवधेदिता । जानात्यहु शतोलादैर्यद्यथा तत्त्वैव हि । अतङ्गाय भयैर्सुक्तोऽन्वर्यज्ञः स गजोभवेत् । अङ्गुशादिव्रणान् राजन् । यश्चिरेण्यागच्छति । तोद्रानपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः । रोमणामयं द्वयोनापि स्यृष्टं वेत्ति ह यो गजः । उक्तानवेदितं तनुं गजं विद्धि महाभुज ! सर्वांश्च वेदितव्यानि भद्रादोनां भवन्ति वै । प्रकृतिर्यस्य सततं भद्रसार्ववेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रको-र्चिता । उक्तानवेदिता निलं स्फुर्गस्यैव भवेदृप ! । वेद-त्वं गजजातीनां तिस्तुष्यामपि जायते । साम्भृतञ्च यथा-शास्त्रं कथते वेगलक्षणम् । तिस्तुष्यामपि जातीना सुत्तमा-धममध्यमम् । न चालं न च दृष्टं द्विपञ्चपदसं स्थितम् । गजोत्यानसहोत्यानं नरं प्राप्नोति ये न ह । रयाविष्टे न मनसा स वेगउक्तमोमवः । (द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितं गजोत्यानसहोत्यानं गजधावनसमसयधाविनम्) येन वेगेन गत्हाति नरं सप्तपदान्तरम् । पदानां शतमालन्तं स मध्यमज्जो भवेत् । येन पञ्चपदस्यं हि नरं गत्हाति नोदितः । पदानानु शतं सार्वं स हीनोजव उच्यते । शतद्वयं वा धनुषां गच्छे दुर्बिताननः । हातिं शता च मात्राभिः स उक्तमज्जो भवेत् । पञ्चाशता च मात्राभिः यावाद्यस्तु शतहयम् । स मध्यमोऽधमोज्जोयो मात्राणां च शतहयात् । एवं परोक्ष्यते राजन् ! वेगो वीथिषु इन्तिनाम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गजस्य गुणलक्षणम्” ।

तत्र कल्याणशीलः “भारार्हितोवा दृष्टिः च्छीणः आनन्दोव्युक्तिः । रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु

यो भवेत् । कल्याणशोलः स त्तेयो समस्तगजलक्षणैः विकारं कुरुते यस्तु पोद्यामानः त्तुधादिभिः । तमकल्या-पिनं राजन् गजन्तुष्टं प्रकल्पयेत् । कोपेऽपि द्विविषोत्तेयः शिशुच्चाशिशुक्षया । द्विविषसापि राजेन्द्र ! यथावच्छृणु-लक्षणम् । उद्देजितोऽपि कालेन कोपं बभाति निर्भरम् । क्षिप्रं गत्हाति च क्रोधं दुनिवारं सुदः सहम् । शिशु-क्रोधः स त्तेयो गजलक्षणकोविदैः । वार्थमाणोऽपि यत्नेन न शमं याति सह्यति । स त्तेयस्त्वरिशुकोधो राजन् ! स हि रण्मियः । साम्भृतं चैव वक्ष्ये इहमायुर्लक्षण सुत्तमम् । आभ्यन्तरं च बाह्यञ्च लक्षणं द्विविधं स्वत्तम् । आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चिच्च लक्ष्यते । तेनान्तरं परित्यज्य द्वादृशं लक्षणसुत्तमम् । चेत्वस्त्वसमायोगा । भवन्ति द्वादृशैव हि । एकं इस्तगतं चेत्वं द्वितीयं वदना-श्रितम् । द्वितीयञ्च विषाणुस्त्वत्तुर्थं शिरसिस्थितम् । पञ्चमं नयनस्यं च षडं कर्णांश्चितं भवेत् । करणस्यं सप्तम-चैव अष्टमङ्गलसंस्थितम् । नवमं चरणे चैव शेषाङ्गस्य-द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कानिस्यं द्वादृशं सततसंस्थितम् । एवं द्वादृशं चेत्वाणि मातङ्गानां भवन्ति हि । द्वादृशैव द-शास्त्रेयाः शेषाङ्गे च भिलित्वातः । विंशोत्तरं वर्षशतमध्र-स्यायुः प्रकीर्तिं तम् । अव्यान्यशीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशत् स्वगस्य च । मिश्यस्य चायुषः संख्या जातिभावेन जायते । प्रदेशज्ञानतत्त्वं ज्ञोजातिं सपुलचयेत् । सर्वचेत्वैः सुपूर्णः संपूर्णायुग्मजो भवेत् । हीनैश्च हीयते चायुर्यावदभिधी-यते । दशाव्दानां चैव कुर्यादललक्षणवर्जितः । विश-त्वद्विनाशव हीने चेत्वद्वये भवेत् । चेत्वत्यावहीने च त्रिंशद्वदप्रक्रियः । चत्वारिंशत्समाहानीहीने चेत्वत्यावहीने त्रै-लक्ष्यत्वद्वये । (समा संवत्तरः) । पञ्चाशदव्दाहीयने हीने तु चेत्वपञ्चके । षट्चेत्वहीनतायान्तु षट्विष्वविनाशनम् । सप्तत्वद्विनाशाय सप्तत्वविहीनता ॥ अशीतिरदभी-हीने वर्षाणां च विनश्यति । नवतीर्णवभिहीनै चेत्वैर्नाश-हीने प्रयाति । दशमिश्य तथा हीनैरशत्यत्वद्वयं ध्रुवम् । दशोत्तरं चावदशतं हीना च्छाया विनश्यते । एवं दशाव्दानां च चेत्वैः कुर्यादललक्षणम् । एवमायुः चैव विद्यात् गजस्य गत्हातिर्विदिः । सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे । विशेषपलक्षणं यावद् यहलक्षणजातिः । एवष्टुर्मात्रे वेणु गजायुर्लक्षणं तत्र । कथितं साम्भृतं राजन् ! दोषम-विम लक्षणम् । पादानां लक्षणं सम्यक्दलदोषं प्रस्ता-

-येत् । इन्योर्लक्षणं हन्ति दोषान् वाहित्यसंचितान् । वाहित्यलक्षणैः सर्वकृते नेत्रदोषव्ययो भवेत् । नेत्र-योर्लक्षणं हन्ति दोषांसालुसमाचितान् । स्फुकदोषाद्वा-नाशव क्रियते तालुलक्षणैः । स्फुकाणां लक्षणं कुर्यात्-सगददोषवाशनम् । कपोलकटदोषव्ययः सगदस्यागुणा न्तप ! । निर्याणशानकुम्भानान्दोषव्ययः करयोर्गुणः । कुम्भदोषविनाशाय तयोरेव गुणो भवेत् । कर्ण-दोषविनाशस्तु क्रियते कुम्भलक्षणैः । करणदोषविना-शाय कर्णलक्षणमेव हि । आसनस्य हि ये दोषास्तान् हरेकर्णजोगुणः । वंशदोषव्ययकर आसनस्य गुणो भवेत् । गुणाघूनि हि वंशस्य दोषान् तत्स्यलसंचितान् । पश्चिमासनदोषव्ययः लक्षणं तत्स्यलस्त्रितम् । कुक्षिपेचक-दोषव्ययं पश्चिमासनलक्षणम् । गुणाः पेचककुक्षिस्थाः सु-चक्षदोषविनाशनाः । मेहदोषव्ययं कुर्यात् उच्छललक्षणमेव हि । मेहनस्य गुणा हन्ति दोषांश्च वापराचितान् । अरण्ड-कोषगतं दोषमपरालक्षणं हरेत् । नाभिदोषव्ययं कुर्याद्-रण्डकोशस्य लक्षणम् । नाभेर्गुणैः हन्त्यन्ते दोषासनस-माचिताः । उरोमणिगतान् दोषान् नाशयेत् स्तनल-क्षणम् । चिकुकस्य हरेद्दोषान् उरोमणिगतोगुणः । यथा दोषक्षयो राजन् ! लक्षणैः क्रियते शुभैः । दोषातिरेकोऽपि तथा प्रदेशगुणानाशकः । प्रदेशोऽनन्तरस्त्रैव प्रदेशस्य गुणा-न्तिः । कुर्याते दोषानाशं हि स दोषोगुणानाशनः । करकु-म्भविधाणाच्चिक्षणलक्षणसंयुतः । सर्वैरेवाशुभैर्न्यैङ्गीकृणै-शाशुभोगजः । शूलं चन्द्रांशुएवं स्थाकृतं च लक्षणं प्रभम् । वज्रं काञ्चनमङ्गाशङ्कालदण्डः सुपिङ्गलः । एतेषां च समा-योगाहनानां सधुपिङ्गला । यतो गजविचाणानामतो सधुनिभाः शुभाः । भद्रजातेर्गजस्यैतन्दस्य च भृगस्य च । इतपीपूषकुन्दुकेतकीच्छविपञ्चकम् । एवं जातिव्ययसापि सामान्यं शोभनं मतम् । कपोतधूमसम्भास्यसंपच्छब्दक-सविभाः दन्तयोस्तुशुभारजन् ! क्राया पञ्चविधा चपि । अध्यादारत्रिकं राजन् प्रभाण दन्तवोः शुभम् ।

यत् ऊर्ध्वं प्रवच्छ्यामि गजानां वर्णलक्षणम् । आहारस्य विशेषं वातपित्तकफ्क्षया । देशलक्ष्यगुणैऽवै वीजयोनि वगेन । अहानोक्तनक्षत्रवलग्नरागिवगेन च । पूर्वकर्म-वगाच्चापि धात्रनाच्च विपर्ययात् । भवन्ति कारणेरभिर्गर्भ-नानाविद्या न्तप ! । दिव्यसत्याः शुभेर्दैर्विधास्ते भवन्ति हि । मिन्दूरगङ्गापूर्व्यं विद्युक्त्याम्बूनदप्रभाः । इन्द्रनीलस-मानाभा भवन्ति शुभकान्त्यः । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुभ-

हिंणसप्रभाः । एते देवगजाः सर्वे शूतले न भवन्ति हि । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुकवर्हिणसप्रभाः । दैवयोगादने प्राच्ये कचिदेव सवन्ति हि । वन्दनीयस्य पूज्योऽसौ नासौ पाद्मो-नराधिपैः । इहङ्गाराङ्गारभस्यास्यपङ्गमाङ्गिष्ठसविभाः । श्वा-एवं सवर्णाश्च गजास्तेऽतिनिन्दिताः । एवं वर्णदिशेषास्तु कथितास्त्रव सुन्त्रत ! । गजभेकादशगुणं वक्ष्यमाणं निदोध मे । सधुसत्रिभदन्त्य श्यामोमधुनिभेद्यः । उदरेपाण्डु वर्णय वक्त्रो च कमलप्रभः । दिरेफसमवालश्च कुन्देन्दु सह-शैर्नस्त्वैः । स्यूलतारोमयुक्तश्च शेषपूङ्क्षेषु पीतकः । विचलच्छ सुस्तं यस्य रक्तैः च तेष्य विन्दुभिः । स नागोगजयूधानां भध्ये राजाऽत्र जायते । तं प्राप्य वर्पतिर्भुक्ते सागरान्म भहीतलम् । नीलसर्वर्णंस्यानः ए गजोयूथनायकः । सुखे मदे च हस्ते च कणोदरशिरस्युः । केम्बैः शुभैः वलिर्भिन्दुभिः परिरुद्धैः । सवर्णोयो भवेद्दृढी कैवासः सोऽभिधीयते । अतःपर प्रवच्छ्यामि निःश्वासस्य त लक्षणम् । निःश्वासोद्दिविधोद्देयः शुभस्याशुभक्षया । शुभः सुरभिगम्भः शास्त्रं पूर्णगम्बोऽशुभोमतः । विशेषेण तयोर्श्वैव लक्षणं भूप ! कीच्चते । इहच्छता दीर्घता चैव समता च सुंगन्विता । सौक्रमार्यं घृदलं च निश्वासस्य त घृ-गुणाः । स्यूलता हुस्तता चैव दुर्गम्बस्यं तथोष्णता । प्रा-रण्ड्यं विषमत्वं दोषाशापि भवन्ति षट् । दशा रत्नप्रसाणं च रेणुकं पित्तलक्षणम् । यो निश्वसिति दीर्घं च सं दीर्घीशुर्गजो मतः । अरःपरं प्रवच्छ्यामि गजालोकित लक्षणम् । इहच्छता निलक्ष्य निन्दितं भवेत् । कचानां साम्यतं भे-दान् वक्ष्यमाणाच्चित्रोध मे नेत्रयोः शुटपालस्थाः कचाः शुभकलाः स्फृताः । संख्या तस्यैव मानन्त रोमुणां चैव प्रकीर्तिम् । देहच्छायासर्वर्त्वं घृदलं च तथा परम् । अनाबिलक्ष्य चनता नस्या च स्फृतितायता । अशुभस्ता च स्फृत्यात्मं रोमुणां सप्त गुणा स्फृताः । दोषाश्च सप्तसंख्याः सुर्गुणानां च विपर्ययात् । शुभानि शुभकर्त्त्यां दुःख-दान्यशुभानि च । अतःपरं प्रवच्छ्यामि लक्षणं पूच्छ-संचयम् । वाङ्गोसानानि रुक्षाणि दीर्घाश्चायतनानि च । घृदूनि पिङ्गलाणानि पञ्चाणि करिणः सदा । स्त्रिग्न-च्छायानि लक्षणानि समानि च दृटानि च । अयनानि मक्षिः द्राणि पञ्चाणि यतिशुभानि च । गजानां खामिनः

सौख्यं कुर्वन्ति रमणीयताम् । दृढः स्निग्धवायवन्वाय
सुष्टुप्ताय चक्रप्रभाः । तालुक्तसमाकारा वाळा भर्तुर्जय
प्रदाः । शुनः पुर्वस्मा रुचाः कपिलाः स्फुटितास्थाः ।
घनत्वातिशयोपेताः सुष्टुतास्वतिनिन्दिताः । भर्तुरो-
हिंगजानान्तु नित्योद्देशकरास्तु ते । अतः परं प्रवक्ष्यामि
केशानामपि लक्षणम् । अभिच्छा चक्रजः स्निग्धवा घना म-
धुक्तप्रभाः । केशा वारणायस्य चेमट्टिकरा मताः ।
रुचास्तु निःरुदाः पिङ्गाः स्फुटिताइ जुर्गश्चिताः ।
कुर्वन्ति दलिनां नित्यं खस्य नाथस्य चाशुभम् । पद्मना-
वकेशरोमूर्खां लक्षणं कथितं भया । फलिमार्जारमण्डु-
ककटगालैश्च समप्रभम् । वानरस्य समं चैव हुखं नागस्य
निन्दितम् । स्निग्धवान्वापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि
च । आपूर्णमेवरुपाणि पूजितानि शुखानि ३ । लद्हीनं
दण्डं हुखं बाहित्यनिःप्रभं तथा । वराहलोचना-
क्रान्तमदृष्टिचित्रं तथा । लवाटटपर्यन्तगत्ताकृतिभिर-
नितम् । सगदं हीभतायुक्तं सुखं नागस्य निन्दितम् ।
सुखस्य लक्षणं सम्यक् कथितं तव सुब्रत ! । अतः परं प्रव-
क्ष्यामि भातडगतिलक्षणम् । समा च लघुपादा च वेगे-
अथतिशुभा भता । दीर्घक्रमा सुखोत्क्रिपा गालसंवरहा-
रिणी । शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य वकस्य च । मा-
तड्डवित्तिं भानां गतिरुख्या शुभा भता । क्लेशवालि-
तगत्ताया विषमा सुखुकमा । वेगेऽपि मन्दसञ्चारा-
विशेषान्वेतितासना । सुखस्य लक्षणास्थाय जग्नुकस्य खरस्य
च । गमनेन समा या, सा शुभा नो दलिनाङ्गतिः । कथितं
तव राजेन्द्र ! गजानां गतिलक्षणम् । स्थितानां च यथायोगं
साम्रातं लक्षणं शृणु । पञ्चस्थितसप्तस्थित नवस्थित द्वादश-
स्थिताचैव । पुरुषवतां जायने राजां गिरिसचिभाः करि-
ष्यः । लक्षणसहितैः स्निग्धैः करकुम्भविषयाणकर्णनयनैश्च ।
संयुक्तो भवति गजो वसुदः पञ्चस्थितो नागः । (वसुदः भवदः)
परिष्णाहायामोच्छ्रवलविक्रमधैयेकालिसम्पन्नः । भर्तुः
प्रतापजननो ज्ञेयः सप्तस्थितो हुखो । उत्साहवेग-
साहस्रमदस्वयुक्तवदक्रान्तायुक्तः । करदलकर्मसु कुशलो-
नवस्थितः करी भवति । बुद्धिमधा सत्यं यत्तः कुम्भौ तथा-
ऽक्षिणी हृदयम् । रोमाणि चक्रविषयादाः तथासने पृथव-
यस्य । द्वादश चैतानि सदा स्थितिनिःश्वन्ते यस्तु नागस्य ।
स द्वादशस्थितो भवति गजः सर्वमौख्यकरः । सञ्चार
स्थितभेदाः कथिता गुणसंवया गजेन्द्राणाम् । दिव्या-
भमस्त्वानां लक्षणमिह साम्रातं वक्षेत् । निहतदिपदचतु-

प्रदकुण्ठपात्र सृशति च न यो मृह्णति । न च जिव्रति
श्रवादीन् स वारणोदिव्यसत्त्वस्तु । दत्तस्तु योर्जन्ति मांश
सत्त्वानां सर्वं तु लोभेन । जिव्रति मूलपुरीषाणि पिशाचसत्त्वः
स विज्ञेयः । एवं सत्त्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ ! वारणेन्द्रा-
णाम् । स्वरलक्षणमिदानीमशुभं शुभस्तु वज्रामि । स्थाना-
न्वदौ वृपते ! भवति यद्यस्य वारणेन्द्राणाम् । ताल्पोद-
शिरउरः करजङ्घामूलं गतकपोलौ च । गम्भीरशौभ्यह-
टास्त्वात्मात्रमीरितास्थाना ज्ञिग्धाः । नादाः शुभाः नराधिप !
षडेव कथिता गजेन्द्राणाम् । चत्वारस्त्वशुभा रौद्राभयशोक-
सङ्गमोत्तमाः । एवं शुभाशुभाय दयप्रकाराः स्वरा ज्ञेयाः ।
अन्येऽपि गलवङ्गगणितास्त्वाल्लोद्भवा वहवः । यद्वाभ-
वन्ति करिणां शुभाशुभं न तैर्भवति । निष्ठोचितदिव्यका-
यितविश्वितकूर्मितस्त्वरोद्भवादनिभाः । वायसजस्त्वकपि-
काशमङ्गसृदशारवास्त्वशुभाः । ज्ञेयानि शुभानि सदा
मृदङ्गजीमृतदुर्दुभिनिभानि । पातायितमर्जितहसितानि
हंहितानि नागानाम् । पातायितस्तु ताल्पोदशस्त्ववं ग-
र्जितकं चैव । जिङ्गासुखवं च फेनायितमित्यभिश्वातम् ।
हसितं कपोलजनितं पुष्करविवरोद्भवं च नागानाम् । भर्तुति
धनघान्वाहनभूलाभकरं नरे न्द्रस्य । हस्तेन मृदङ्गरवं तु
कर्णाण्यां दुन्तुभिस्तनञ्चैव । दर्दुररवं द्वयेवकेन करोति
योऽसौ जयकरः । सर्वस्यानससुत्या शब्दा नरनाथ !
पारणेन्द्राणाम् । आचार्यैः सर्वैर्हितसंज्ञाय रवाः शुभा
ज्ञेयाः । एते च जयपराजयकथनसमर्था भवति
भूपानाम् । गर्हितशुभप्रदेशस्यानाङ्गपरिवर्जिता नादाः ।
शुभकालणकाठकरकवल्लभोकास्थिस्थानदृष्टासु । पापा-
णाङ्गारादिपु भूमियु यदि संस्थिताः करिणः । हंहिति
हीनलक्षणमेतद्वृत्तस्तदाऽरुसं भवति । प्रभूतमृदङ्गरवं तु
यदि दृहन्त्यानन्दपूरिताः करिणः । प्रस्थानं भवति तदा
नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् । १ सभासध्ये च यदा हं-
हिति शार्दूलवत् गजाङ्गुष्टाः । भवति ससैन्यस्य तदा-
विजयः संख्ये नरेन्द्रस्य । (संख्यं संधानः) कलहंसनाद-
मधुरं किञ्चिदिवोदक्षिप्तप्रस्करस्तु यदा । हंहिति सदा च
हृस्ती तदापि जयोभवेद्भूत्तः । रुखविवरकपोलगतं दुर्हत्यसक्त-
गजो यदा हृष्टः । भधुरङ्गजहसितस्तु जयप्रदं भवति भू-
पानाम् । त्रीन् वारान् कौञ्चरवं हंसरवं हंहितं
यदा कुरुते । एतदपि नागहसितस्तु यदि वारणः प्रह-
मनः सुखरन्भूनिष्ठकरस्तदाऽरिविजयोऽप्तवैद्भूत्तः । षष्ठ्यव

महीतसलिं समोत्करं द्वंहितं यदा कुरुते । भवति तदा
वा रथनाथस् भवति शबु नाशः खल्लेव । कथितान्ते तानि
भया शुभानि गजद्विहितानि नरनाथ । अशुभानि च ना-
गानामतःपरं प्रवच्छामि । शङ्काचार्चितनयनोवराहुरित-
निःस्त्रनं कुरुते । ततप्रतिबलस्य नूनम् सदा च्यो भवति ।
भूपात् ! वेदितभूतव्यहस्तो लदति यदा धरणिप्रकम्भनाद-
सम्भ । नरपतिराइविनाशो भवति तदा शबु सैव्यक्तातः ।
मदधिदितस्वरतस्तदेवं निःस्त्रनं यदि करो कुरुते । जनयति
विजयविनाशात् उरराइपोङ्गं च तदा । बलिभूग्निस्तन
स्तदेवं यदि वा सहृतफल्य च इत्यम् । वासान्वेतिवत्चर-
शोयदा करो द्वंहितं सनिःशास्त् । आत्मानगतः कुरुते
तदा बद्धोयातावै रिभिःपाणैः । एवं प्रकृतिस्यायदि मतहङ्गजा
द्वंहितानि कुर्वन्ति । आत्मनिकानि राज्ञां चैव भवन्ति
नाम्यानि । “यदि रथुगजाभिषुखो निवायसायोऽपि
याति रथ्येन । विश्वतिपदानि नागस्तवापि जयोभवेत् ।
चमदोग्नाति मदं दुर्गम्यमद्य सुरभिमदम् । दुष्टगजानां
प्रथमन्दुलच्छमेवं सकलम् । हुस्तवर्तमणिश्वदनोहि महा-
शिरास्त्वकर्णयुगलय । नातिस्यूलोऽसिस्त्रस्य स्वानि च
गात्र वदनरोमाणि । व्यासः स भवति हस्तो दुष्टात्रा दुष्ट-
शीलय । स्यूलात्मियगुरुक्षो दीर्घविवाणोनामितस्त्र-
श्रीः । षट्युपादःश्यादनस्तो वक्त्रोहुतुपुटदण्डेन । विस्त-
क्षिल व्योदरथ्य लण्ठोवराहनयनश्च । चेद्योक्तीलानामा
स्त्रातोऽयं सर्वदोपकरः । अतिहुस्तापरगात्रो द्वंहन्तुयः
काकाश्चनयनश्च । स्यूलतराधोहुत्तदनदीनस्त्रशलस्त्रुटित
वहिनेष्वपादः । स्यूलनश्चःस्यूलपुष्करकरुच वासन संस्त्रो
मजाधमो दुष्टशीलय । विषाणे चातिष्ठेऽहस्ते परि-
भग्नलौ तथा चर्षीै । वदनञ्च मांसलं स्त्रादधोगतस्यूलन-
यनश्च । सुसमांसैलत्ययुक्तो हस्तो हुस्ताङ्गुलिः करो यस्य ।
नाम्ना च विश्वरूपमुख इति स्त्रातो दुष्टमातङ्गः । करकर्ण
शिरोबालधिविषाणगात्राणि यस्य हीनानि । आदम्बोऽ-
तिवामनाङ्गः पापात्मा स स्त्रामिनाशकरः । शयनादुत्याय
वत्ताद्वावदि पादो कर्तति क्षक्षेण । प्रत्युपसि गच्छति
पुनः कापि समुपस्थापितमुखश्च । अतिनिष्ठतगतस्तिष्ठे-
द्विचलति तस्त्राननं च कर्णाभ्याम् । स चेद्यो वातकरः
पापात्मा सर्वपापकरः । यस्य च किलात्मं भेदं हुस्तं
हुस्ताङ्गुलिस्त्रुहर्त्स्त्रा । अतिनिष्ठत्वा वाहित्यं कर्षीै च
ननुत्त्वचौ हस्तो । गात्रापरव्य दोर्षं नस्त्राच लनितालता-
त्त्वया । सर्वाणि च काकाभपद्मरोमाणि च विद्यानि ।

उदरव्याक्षण स्त्रात् योवा तत्त्वायता च यक्ता च । वंशिक-
नामा सतोऽसौ दुष्टगजोवर्जनीयत्व । यस्य करालौ दथनो
स्यूलौ मातान्तरनयथा हुस्तम् । सत्तिष्कशुक्लवस्त्रःकपि-
जम्बुकडोचनोऽतिविकृततत्तुः । पापात्माय इस्तो राजा
हेयः प्रयत्नेन । दिवसर्मय वत्र तिष्ठति तं देयं द्वंहित
यावकप्रस्त्रः । राजा विम्ब्रावने वा परराङ्गे वा स मो-
क्तयः । अतिस्वरपरिषत्तर्वन्तुकुलच्छावस्त्राहस्त्वैस्त्वयः ।
यो हस्ती पातारं स पातयित्वा विनाशयति । भन्नासद्वय
सुखोऽप्य कर्णवायस्य कर्णशारुक्षाः । अष्टाहुक्षात्म्योऽसौ
भर्तुर्विपदेव मातङ्गः । रोमभिरथोहुस्तमतैः काकाङ्गो दीर्घवक्षा
च । म्यिरहुस्तकर्ण्युगलः स राजसोहस्ती रुपेण । तिर्थक्
प्रेक्षणिरतोद्गम्यः काककुम्भवदनय । मूलपुरोषव्याख्ये
सस्त्रुको भवति चरणालः । कुम्भौ यस्य विशालौ विक्षिप्त
स्यूलवारके च नेत्रे । तन्त्वायतं तिकं स्त्रात् बालचिवाला-
स्तु बड्हप्राप्तः । रक्तौ पेचकोशौ भेदोपरिस्थितोदरच्छ
महत् । चलपद्मवस्तु हस्ती स भवति नाम्ना महादुष्टः ।
अहं प्रसार्य वदनं विधूय चाधोरणं निपातयति । स जसे
स्त्रेण च नागो विशजं नोयः प्रयत्नेन । हुस्तकराङ्गुलिवालततु
दशनश्यायामगमात्रच । मतुकुण्डलातिः स गजः सुदृष्ट-
शीलय रुद्धै । कावनस्तो हरिवर्णोहर्यक्षो हुस्तवाल
धिष्ठै । बड्हपद्मा दुर्गम्भिर्णिष्ठिभतालुके-
रुद्धैः । अतिपिङ्गलकर्ण्युक्तोरोमशहस्तो वराहनयनश्च ।
तत्त्वसिरालकर्ण्युन्नान्तरदूर्दुष्टवर्णैच । विस्तुरोनाम ग-
जोऽसौ स्त्राङ्गैः सर्वत्र कर्णशोजान्तोः । बड्हपायकर्म-
युक्तो व्यात्मानामयणीचायत्तम् । हस्तोवाहित्यभागो विषमो
दन्तौ च यस्य नागस्य । भूमधिष्ठेऽस्त्राया स निन्दितो
वर्जनोयत्व । दन्तौ चातिहस्तौ स्यूलौ हस्तौ च मांसलौ
हस्तः । विकं सांसविशृक्त स्यूलते तारके वस्य ।
स्यूलसुखो द्रष्टामा नामौ सांपामिको भवेद्विहरदः । अति
दुष्टकर्निरतो भवालुको वर्जनोयत्व । अष्टाहुक्षाच्छाया
वायसजङ्गा च दृश्यते यस्य । मूलोदनञ्च कुरुते निःशङ्क्यः
करायेण । निःशेषं यद्वंशं करोति यः सहस्रनिष्ठेष्वम् ।
परिहरण्योद्यो राजायाने रेण स मङ्गता प्रयत्नेन । अतीव-
विरलपद्मा ध्यानपरः शद्वकर्ण्यनिरतव । हिगुच्छीक्षण
करायन्तुदाते च भूतवक्तन निष्ठम् । वासेन च लिङ्खिति
महीम्यादेन कुश्मितायेण । जर्जरविहृपकर्मः पापात्मा
निन्दितो हस्ती । आनाहायामोक्त्यस्त्रहस्तो महासिरा-
वविहः । हुस्ताङ्गुलिवालकरो हुस्तापरगात्रकर्णैच ।

एतोऽपि वामनः स्याद्यद्यपि भवेदुश्च प्रियोऽसौ दिरदः। राजा तथापि ब्रह्मविवर्जितो वर्जनीयत्वः। स्युं उच्चरुद्धर्ष-कर्त्त्वाविहीनजगत्मापरस्तनूरुद्धवः। महता भेदेण युतोऽनष्टमदः कोशमहांश्च। मन्दालोकननिरतो महाशिराः पृष्ठुविशाषणयनश्च। इस्तो न युं सकोऽसौ विवर्जनीयत्वं संयामे। अल्पायुगो भवन्ति हि सद्गालजिह्वोडतालुकानागाः। नरपतिभिर्स्ते सततं विवर्जनीयाः प्रयत्नेन! आयामपरिहीनं समनाहोच्छायसुखेन नमितम्। उच्चित्तवत्तो कुञ्जविषमकुम्भं कुकुरसमानहीनहस्तं च। एवंभूतं त गजं राजा दूरेण वज्र्येन्नतिमान्। महात्मा त मन्दविद्युत्यस्तस्तु कुलक्षयो भवति। लक्षण्युक्तोऽपि गजो द्वातिशय्ये कविंशतिनस्तु। एकोनविंशतिनस्तः सप्तदशनस्तु यो भवति। बोड्य पञ्चदश वा नखानुधत्ते युक्तो वा चतुर्हार्षमिः। एकादशवयोदशनवदशभिर्दृश्यनस्तैव। संयुक्तस्तु युभकरः सप्ताष्टाभिष्ठ पापनस्तः। दिरदाशादशनस्ताः विंशतिनस्तु युक्तो शुभाः। कुरुते स्तामिविनाशं द्वाक्रिंशतिनस्तोयत्वः। एकोनविंशतिनस्तो श्वराजविनाशं कुरुते। सप्तदशनस्तु गजो नरपतिपाव विनाशने समयः। बोड्यनस्तु योनायकनाशं भ्रुवं कुरुते। पञ्चदशनस्तु वेऽसौ सेनापतिनिधनकङ्गो भवति। कुरुते चतुर्दशनस्ते वेाव्याधिं पुरवासिनां इस्तो। त्रयोदशनस्तो राङ्गवित्तविनाशद्वारोति भूपस्य। द्वादशनस्तु कुरुते पदातिदृश्यनक्षयं संस्थे। एकादशनस्तु युक्तो गजहानिकरो भवेत् स गजः। तुरदाह्वं च दशनस्तः करोति रुद्धी दुराकोक्तम्। चतुर्दशस्य बलस्य भाश्वन्तु न तनस्तो गजः कुरुते। चट्टवस्तु पुरोहितं वंशसुक्ष्मलवस्तर्यः। सप्तनस्तः प्रतिहारं नाशयति च पञ्चनस्तोऽमाल्यम्। पञ्चनस्तो भक्तिकरं चतुर्नस्तो द्वारपालक्ष्मी। तिनस्तो विषयाचेष्टं हिनस्तानानः पुरातुवन्वच्च। एकनस्तो नरपतिना। न ते गजापालाः। लाक्षमञ्जिष्ठभोऽतिबोमगोहोमनकर्त्तव्याः। इस्तो विवर्जनीयो हीननस्तः पृतिलोभा च। च्यवनक्षतं गस्तक्षतं दुभिक्षक्षतं महद्वद्वयं कुरुते। यस्मिन् देशे वस्ति नाशयति वनं स दुष्टात्मा। यस्य न भवतो दन्तौ च्यवनक्षतं दुभिक्षक्षतं महद्वद्वयं कुरुते। यस्मिन् देशे स वस्ति नाशयति वनं स दुष्टात्मा। यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतीर्णोपं गर्भदोषेण। स गजोमत्कृष्णनामा न तं रथे योजयेत्राजा।

कुञ्जरवटागतोऽसौ च्छ्रति गजानां बलं च सत्पत्त्वं। अतएव उमरकाले नराधिपैर्वर्जनीयत्वः। ततु हुस्तदीर्घदलोद्धति-सद्गुटवक्तविषटितविषयाः। एकदशनस्तु योस्तु रदनविहीनो इस्तो निःशेषब्रह्मस्युतोऽपि। भवति न वृपतियोयोमदजबस्यिक्तं गण्डोऽपि। दूर्वितर्विहतदीने बलराहिते विवर्जते च। निष्प्रभकुञ्जकुरुते राजा नारोहिति सद्गालरहिते च। एवमूतास्याज्ञाः मित्रानाशका रथे करिष्यः। अविभ्यामशुजलं निपतति नागस्य वस्य नित्यं हि। नयनव्याधिवियुक्तस्य तस्य भर्त्ता रथे विदते। वद्वनयोहावनस्या भर्तु चैव संब्रावनकराः। जिह्वानस्तु योहननयनानि भवन्ति यस्य वृष्णानि। बाह्यित्यनिलक्षणः स गजोभर्त्तः च च तु कुरुते। बाह्यांसफलकपीडी राजन्! क्षेयेन पृथक्षेयेन। वदनेन च कपिवदनालुकारिणानिन्द्रियो इस्तो। क्षणौ दन्तौ च समौ न नतो भवतो यस्य नरनाथ! च नराधिपवलविनाशकरः करीजायते समरे। चिक्षौ रोमचितौ वा स्युं चौ वातिप्रलम्बितायौ वा। कोषौ कोपविनाशं स करोति नागस्य भूपानाम्। वितविन्दुभिर्विचित्रं द्वैतं वा यस्य जायते भेदम्। स गजः शक्तिविनाशद्वारोति भूपस्य संयामे। व्यागस्येद विचित्राचियस्य देहे भवन्ति रोमाणि। स गजः प्रतिगजवस्तेव विहृतो निजबलं दहति। सुप्रोत्यितस्य वदनावृयस्य गजेन्द्रस्य गवति रुधिरजाहम्। च्यवनक्षयं सुक्ष्मति शब्ददसौ भर्तु नायकरः। इति कथितं तव वृपते! दुष्टमातकूलक्षयं सम्यक्। पापकरित्तद्यालक्षणसतः परं संप्रदक्षाग्रामि। यद्वद्वयं भयोक्त्रमधादीनां शुभं च दुष्टं च। तत्करिष्योविष्पि योज्यं जातिविभागेन च युक्ताद्यु। सुवक्षणेन लक्षितानि करेण्यकानामझाग्नि भवन्ति। युवतिसद्यान उरुशोचितानि च तथा पीनान्यङ्गानि करेण्यनाम्; गजसंस्थाना करिष्यो निर्मितटन्तरं सुपीनकाया च। खूलायता च यततं प्रभूतदया भताच करिष्यनाम्। प्राच्यवनसद्गृहाः प्रायेण लक्षण्युता भवन्ति करिष्यः। सुवक्षणेषु च क्षाया लक्षणं प्रधानं तत्त्वं पञ्चविधिं भवति। पृथिव्यप्रेक्षोवायाकाशालक्षणम्। तत्र पृथिव्यप्रेज आत्मकं प्रशस्त वायाकाशालक्षणम्। क्षमेण च्यायामिधीयते बलोपचयशेषेन सपुत्रपद्यते। उस्तैव देहोद्योतजननो, स्थिरा प्रभास्मिधीयते। व्यायामकलस्य द्विगुणपात्रसम्भास्मादनसमर्था प्रभा-

भवति । छाया देहसमान्त्रिताः स्थिरप्रभावाऽस्थिरा च्छाया
दबोपध्यवयेन सुस्पृष्टयते । नरेन्द्रस्योदयोगकाले शुभ-
कर्मफलस्त्रियां गजस्य प्रभा प्रकटीभवत्येव । एवं छाया-
गतो भेदोऽवगत्यव्यः । साम्यतं छायारूपमभिधीयते ।
क्षिण्डा गम्भीररूपा पार्थिवी च्छाया भवति । क्षिण्डाजी-
भूतधन्तिभा च सुखिलसमूर्ता, क्षिण्डा रक्ता च ताम्बा च
तेजसी च्छाया । त्वयं चैतत्कृत्यं शुभमशुभमत्त्वाणां गजस्य
स्वभविता सुखप्रदं भवति । अथाशुभा कथ्यते निःप्रभा
पर्याप्ता रूपा भक्तानाकुलशर्षा च वाषपी । रूपा तन्मीक-
ण्डादिविधवशर्षा आकाशात्मिका । इत्यं छायाद्यभवति
गर्हितसु गजलक्षणानि तिरस्कात्याशुभप्रदमभवत्यनेन प्रका-
रेण च्छायालक्षणप्रस्तुतम् भवति । विकटहृष्वालक्षण्डाक्षण्या-
द्वारीगाङ्गेषु व्याधिपीडितविकलाङ्गेषु गजेषु ना-
रोहति राजा भक्ताशैतेवातोऽन्तीति । यादृशं च
समरकाले मातङ्गं राजा समारोहति तादध्यस्य लक्षण-
भिधीयते । बलं कण्ठे स्थितं नित्यं कुञ्चराणां नरे-
चर ! । अतः संपूर्णकण्ठसु शिखिपङ्क्षलोचनः । घन-
मासचितांससु दिशोऽवव्रात्यतत्परः । वराहजघनशैव सुवि-
वाच्योवराननः । सुप्रतितिपादस्तु यः स्वादगुरुमत्तिकः ।
प्राजापत्योगजोग्नेषु संयामार्हः प्रकोर्त्तितः । सधुपिङ्गल-
द्वन्द्वोयः किञ्चित्पापीतक्षणार्थः । रोमालिं चैव रूपाद्यि
मुखं च कमलप्रभम् । रक्तोत्पलदलच्छाये स्फृत्ये तोक्ष्ये
च लोचने । ऐन्द्रोगजस्तु विच्चेयोरिपुष्टद्विनाशनः ।
तात्कर्तालुकजिह्वोषस्तुतनिविडापरः । पीनोद्धतस्तरी-
रसु रक्तोक्तनदक्षर्विः । आयतेन तदनेन करेण मुख-
शोभिना । पीयूषपिङ्गलद्वन्द्वो हि गजः कौवेर उच्यते । तद्व-
याम्बुद्धं काश्योदृतश्वभविताश्यभृत् । संपूर्णकण्ठपादस्तु सं-
पूर्णसमस्तकः । रूदङ्गाक्षनिगम्भारनादपूरितदिष्टव्यः ।
आयतेन च हस्तेन सीकोलिकरणप्रियः । वाहृण्डयं
गजोराजन् संगमेषु तिपूजितः । कण्ठस्त्रिवलिसंयुक्तः
संपूर्णोयस्य दग्धते । लोचने ताच्चपिङ्गे च दन्तौ केत-
कसप्रभौ । पादौ च वलिनौ यस्य पीनगात्रसमांसलौ ।
षट्युलो विम्बुचित्वौ च कर्णौ चातार्खपङ्गवौ । ऐशानोऽवङ्गजो
राजन् ! रसकर्मणि युज्वते । तालुन्दुरसि वल्लो च पचयो-
रमयोरपि । आताच्चा यस्य दग्धे तच्छाया रूदुतनूरहा ।
असौ सौम्यस्तु विच्चेयः कुङ्करः समरोचितः । अर्चिःपङ्गल-
रोमा यः लेण्डश चैतपिङ्गलः । पिङ्गलाक्षिविषयव्यव-
रक्त पुष्टकरतालुकः । आग्नेयः स गजोज्जेयस्ते जसामिनिसम-

प्रभः । राजा इहिमता नित्यं धार्यः समरकर्मणिः ।
क्षणवर्णं युतायाणि सुखचोतांसि लोचने । निर्धूमामिनिस-
मस्त्राये शूलगमनश्च करस्तथा । कायश्च पीननासः स्नाहे ने
वादुषमः शुभः । राजन् । वायव्यमिक्तनि तद्वज्जं
शास्त्रकोविदाः । संख्ये नियुक्तश्च गजोनाशयेद्विपुवाहि-
नोम् । निरङ्गुशत्वं च वग्हत्वं तस्य दोषदृशं भवेत् । निर-
ङ्गुशत्वं शमयेत् प्रयोगाश्वासनादिभिः । चवहत्वं च तथा
नित्यं सुकुमारक्रियादिभिः । रोमाखदलमरुपाणि नक्षाः
शङ्खसमप्रभाः । निस्त्रिंश्चिविमत्तच्छायाः स भवेद्वावोगजः ।
स वैरिण्यं जवेदु राजन् ! रिपुर्वैविमर्दनः । कुम्भवक्तः
कटौ यस्य निस्त्रिश्वनसंनिभौ । बिन्दुभित्तिवि तं यस्य
स विचित्रतयो गजः । तेन संयामकर्माण्डिष्टि कुरुते यो नरा-
भिषः । नित्यं चारिजयं तेन स राजा फलमन्त्रुते ।
छद्मो दीर्घहस्तश्च छहदङ्गुलिपुष्टकरः । घनमांसशरीरच
कूर्माकारोर्हि सन्तम् । संयामिकोनजोज्जेय जीवक्षर्पि
समाधतम् । संयामविजयो नित्यं प्रतापजननक्षमः । महा-
गिरा महाकायो महामेट्रो दक्षाकरः । महादनोदरस्यैव
महानागोवरामृनः । महानेत्रो महोदयं महाकर्णेऽमहा-
सुखः । महामदो महाकण्ठो भवेत्सांप्यामिकोगजः । यद्व-
द्रवक्षणं पूर्वस्त्रकं न्यय ! तच्च भमेव हि । मन्दस्यापि हि
शस्त्रं स्फदाद्वावेतो च महामजौ । संपूर्णलक्षणोपेतो
न भवेत्तु महीतते । अनयोरेव भेदास्तु नागानां सुष्टु-
द्धतः । सांयामिका हिपा राजन् ! शुभलक्षणवित्तिः ।
कथितास्त्र तत्त्वेन राजसैस्त्वकरागजाः । आभिषेच-
निकगजस्त्रणं तत्त्वैव । ‘पौनमांसचितांसस्य कूर्माकारमस-
क्षाया । समवचितसांसस्तु सुष्टुः कल्पनापरः । राजकुक्तिः
सुपार्वत्यरोमानाहसमितिः । उवत्तनोल्लनेत्रसु सुविवा-
यो महाकरः । संपूर्णविकुक्तयैव क्रमायामोरयान्वितः ।
बलस्तवसमायुक्तः क्षिण्डाक्षिविमनोरमः । सांयामिको भवे-
द्रात्त आभिषेचनिको गजः’ ।
तत्त्वैव पात्रकाव्ये गजहृदये । ‘आयुः सविंशति शतं मानं
स्वात् सामजन्मनाम् । राजपुष्ट ! दिशाम्बेवमायुष्यादि-
दशादग । लक्षणानि वदे तेषां चेत्वारयेवं विषयाणिनाम् ।
उक्त्यालक्षणं त्वेवमायुष्यादिदशाफलस् । चेत्वायि
इक्षुषुषु दन्तौ शीर्षं च चक्षुषी । कण्ठौ चीढा च गावश्च
वक्त्वा कार्यस्य भेदतः । लक्षणं सक्षिक्षटं यद्विमलं च यद्व-
वेत् । मत्त्वितवलोपेतं प्रभूतङ्गं मनोविभिः । तत्त्वे कुषे
वने जातौ प्रधारे यत्तु लक्षणम् । इशायाक्षं तदास्त्रालं

भूतमिति स्मरिभिः । दक्षिणन्दक्षिणाङ्कं च हस्तिनः पुरय-
दं मतम् । तथा वामं च वामाङ्कं हस्तिनीफलदं मतम् ।
खक्षणं दक्षिणाङ्कोत्थं फलं भूमिमुजां मतम् । महद्वक्रं
भवेयद्यच्च लक्षणं तद्वहाफलम् । यदल्पमप्रकाशञ्च तद-
ल्पफलदं मतम् । मध्यमानफलं मशं लक्षणं त समादिशेत् ।
गुभाशुभेन मिश्रेण बड़लेनादिशेत् फलम् । कदाचित्
गुभद चास्य गजानामर्यलक्षणम् । गुभकर्माणमासाद्य-
राजानमध्य वा द्विजम् । यथा हि सर्वसरितः मस्तुं सु-
पेत्य हि । खरसेन विशुज्यने मवन्ति लक्षणमध्यमः । एव-
मासाद्य भर्त्तारं बड़लक्षणर्वचितम् । भवन्ति बाधिता-
नोह दुर्लक्षणफलानि च' । इत्युपक्रम्य गजदेहस्तिनिय-
भागनामभेदस्त्रैव द्विगतः । यथा "विषाणुयोर्यस्तिं व्यक्षा-
दायतायो यहोऽपि सः । किविवा च यहस्याधः कम्भो-
यरि च विष्वकः । अथ यहोपरिस्योऽपि पुरष्करोऽपि
भवेत्तथा । तथा यहोपरिस्ये च किंविवोपरिभागके ।
वाहिद्वेषपरि केशाच्च मस्तकं च तथा मतम् । स्थातां म-
स्तकपिण्डे च मस्तकस्य विन्दुकः । तथा विन्दुपूरिस्यातां
वितानो विन्दुपार्श्वतः । ततोऽन्तरवितानं च धृष्टं तत्र वि-
निदिशेत् । विन्दुवितानयोश्वानः पुरस्तात् पाकिनौ किल ।
नीचे मस्तकपिण्डाङ्कि वितानविन्दुपाकलः । निर्याणं च
वितानोङ्के कण्ठे वापि ततः कटौ । कटयोः श्रोतसी
वापि कटस्थायस्योरवः । धृष्टतः कटिसंधी च गण्डे च
कटयोरधः । कटगण्डानसङ्गागे बाटसम्बो च बाटके ।
याटास्म्बुपरिटाङ्कं कर्णसम्बिसमीपो । अवये गावग-
ण्डाधः कपोलौ च तदन्तरे । रोमकूर्चौ च पादौ च कपो-
लाधस्तथा भर्तौ । ततः सगदसम्बो च सगदान्तरमत्र च ।
चासगदात् हन्तव्यः प्रदेशः शिरभोमतः । दक्षिणकूटावुप-
र्क्ष्यकावुभावुपरि वै तयोः । गुरुवाक्त्राऽधरः स्थातु नेत्रस्वावै
तयोरधः । अपाङ्काविक्षिप्तः हो च तस्मभ्यो चाच्छिष्ठतः ।
पञ्चणोर्मण्डुले चाय तत्सम्बो वर्त्म मण्डुलौ । वर्त्म मण्डुल
सम्बो च तत्स्य चेतमरण्डुले । चेतमरण्डुलमध्यो च ततः
लक्षणे च मण्डुले । नस्मभ्यो च ततः लक्षणे सत्सम्बो
वर्त्म मण्डुले । तयोरपि तथा सम्बो प्राग्भागे चक्षुपो-
रपि । कनीनिके समान्नाते सम्बो तत्र तथानयोः ।
दत्यलिंगतदेशानां सम्बुद्धे शो भवेदिह । किल विचौ च
कण्ठैः च कर्णयोच्चुलिका ततः । तदधः कर्णेपिप्यत्यौ
वर्णांको हे प्रदेशगे । कर्णमस्तकसम्बो च पश्चात् कर्णापव-
र्त्यः । तदन्तश्च समस्यानावुद्घातो परिकीर्तितौ । कर्ण-

चूलिकयोरये पिङ्गलास्यौ च भाषितौ । पुरस्तात् कर्णपि
पत्वाः कर्णं संवेशर्चमण्डो । कर्णालः कर्णनाद्वौ च लम्बे-
तां तस्य भागतः । तद्वैर्यिः कर्णव्यञ्च सुभङ्गमध्यक्षयेयोः ।
कर्णं सम्ब्योरधस्ताङ्कं तथाधः सम्भिसंज्ञितौ । तदधः कर्ण-
पाल्यौ च प्राक् कर्णेपिप्रतिस्थयोः । नाडीपार्चगतौ चात्र
मध्यक्षयै तयोरधः । अधः कर्णैः समाख्यातौ बहिः कर्णौ-
पर्वत्योः । पार्चकर्णौ बहिः कर्णौ कर्णं योच्च क्रमाद्वै
बहिः । अन्तरान्तरकर्णैः च पर्यन्तकर्णपाशयोः । अधस्ता-
च्चेति भागाः स्युः कर्णयोः कर्णेऽपि च । योवायाः
प्राग्भवेभागे योवा सम्बिस्तस्थथा । योवाष्टः तत-
स्थाच्च मध्ये तज्ज्ञ लकाटिका । योवाष्टः तथाधस्तादुगल-
माङ्कहिं पस्य च । अधः कर्णठस्त्रयोङ्के भन्ते ते गलकर्णठ-
योः । धमन्यौ कण्ठपात्रे च तयोशावलिपिगिरुका ।
गलस्य पार्चयोर्हृद्दर्दुरौ चात्र निर्दिशेत् । गुहे गन्धो-
परिस्थातामुपरिटास्योरुकथा । किविकौ च तथा चोक्तौ
पशादुपरि चैतयोः । पार्चिं वातौ च संख्यातौ पार्चिं-
वातान्तरे तथा । उत्सङ्गावुपरि स्यातां स्तन्यादूङ्के तथा-
नयोः । तन्मध्ये पश्चवशोर्हृमिति योवांशसंयहः । (हस्ति-
पकेन पार्चिं यां यौ देशी हन्त्ये ते तौ पार्चिं धातौ) गाव-
मालमायतं च भवेदासनमादितः । तत्पार्चयोः प्रतोकाशौ
तावंसौ च तयोरधः । तदधः प्रत्यंसौ च तथैवांसफले तथा ।
तदधस्तास्तोवाहू ततोवाहूत्तरं तथा । अवांगत्र गुहे तत्र
वाङ्गपृष्ठोङ्के व्राणि । अपारे च तद्वैः च तयोरुद्धाविकौ
तथा । पाल्यावयाङ्कादूङ्केत्त तयोरायामपृष्ठतः । पाल्यन्ताङ्क-
पुरस्ताच्च भुजयोरुदितौ यवौ । यवभागोपरितथा पुरस्तात्
फलकोच्छ्रुतौ । पिण्डिकावध वेमाख्यौ विशेषौ यव-
योरधः । उत्सङ्गौ च विशेषोधः प्रहौ चापि तयोरधः ।
तत्सम्बो च ततः पर्वसम्बानौ तदधोमतौ । तदधः
पालिपादौ वै कूर्चौ चानु तयोरधः । तदधोनखकूर्चाच्च
ततो नस्तिश्च दद्य । उरुपुरोनस्त्रौ नास्त्रा सन्त्रौ चैव
विस्तृतौ । तद्यस्तात् नस्त्रयोवा विशेषाः पार्चतोनताः ।
चत्वार्थविहिः पार्च्यै स्यातां पार्च्यनखेयच्च । क्वाम
राजयशाल वादनाहाविकास्थथा । तलसम्बो ततः स्यातां
तले च तदन्तरम् । तलप्रदेशपुरस्तस्त्वरा नस्त्रव्यतः ।
तलकर्णै ततः पश्चात् तलप्रहौ ततः परौ । तलयोरन्तरं
चैव हृदये च करीरके । किंविनोराजयशेति तलसङ्गाविका
व्यपि । पलहस्तौ ततः स्यातामनवाहू ततोऽन्तरे ।
बहिर्बाहू बहिश्चोर्हृ गात्र सर्वं ततोऽपि च । कर्णौ गात्र

प्रहोर्द्धु कक्षयोरन्नरं ततः । इति प्रदेशा गदिता
गजानां गावयोचराः । कण्ठस्थान्मैषिः पूर्वं योवापवं
समाच्छयः । उरोमणिः समाभ्नातस्ततः स्थादुरसः स्थितिः ।
याऽधोभा पार्वगा तत्र गावयस्विभवमात्रिता । आवर्तमणिः
रथव विक्रो भास्तरस्त्रितः । ततः सम्बिकरस्तु स्नात्स्याधः
स्तनयोः पुरः । मावयोरन्नरं चापि चतुरक्षान्नरं भवेत् ।
चाधः स्तनौ च स्तनयोरन्नरे चाथ चूचुके । स्तनान्नौ स्तन-
कूर्मौ च लोरिकौ चापि कूर्चके । चतुरक्षान्नरात्रं च भवे
चूचुकयोरधः । स्तनयोररथस्तात्र सुरस्तात् स्तनयो-
भवेत् । हृथं चास्य पार्वस्याद्यामौ च वहिस्तयोः ।
स्यातामायामकाण्डौ च तदवोविवशौ ततः । ततः क्रोडं
पदाधस्तात् पश्चात्त्वाधामकाण्डयोः । रन्ध्रे चापरवक्षिश
स्तनयोररथनन्नरम् । अठरे नाभिरित्येते प्रदेशाः किं व-
क्षसः । आपराह्नप्रयोक्तोरेतः स्वावाच्छिः स्तृतः । ततो-
उण्डकोषस्विः स्यात् कोषस्विश्च शेफतः । क्रमान्
मेहनमत्र स्यात् मेहर्दक्षो भवेदपि । आर्निंगमात्राया तस्य
दाङ्गपार्वगतौ भतौ । अप्यतत्त्वं ककुदं तस्यान्नी पा-
र्वयोरापं । मेहनखं पुरः खोतो वङ्गमौ कोषपार्वगौ ।
अपरात्रयिणी शुक्रे तथा वङ्गमध्यगे । इत्यरण्डकोष-
भागः खुः क्रमादासनस्त्वयते । तदन्तश्चासनचौर्द्धं वक्र-
वंशस्य इष्टतः । भवेदपरवंशव ततोन्यज्ञाध आसनम् ।
पश्चिमासनमध्यस्य इष्टतः परगस्य च । अत चास्तिप्र-
देशव ततो वंशव बलधिः । (आस्तिरासनम्) । आ-
श्रयंत्वभिधानात् भागः पश्चात्तिप्रादिनः । स्यातां च
तदपलाषस्तात् पक्षस्वी तथा ततः । स्थात्रु वस्तपाद्वै
च गर्भुकाच क्रमादपि । पक्षावोनन्तरौ चानुकूली पक्षस्मा-
स्तौ । निष्कामौ मध्यगतौ तत्र शृङ्गचैर्द्वं मध्यतः ।
कशामोगौ काकपौ शृङ्गाकायाकरौ ततः । उत्कटो कृ-
किपथाच्च लग्नस्थिपार्वगतापि । कालकोत्कटदेशानां पा-
लदंशय पार्वयोः । कालके पिण्डिके चाधो विद्याज्ञापर-
योः स्थिते । उत्कटपिण्डिका लग्नस्थिपार्वगतालभ्ननम् ।
ब्रह्मनं पर्णतोऽकाशं एवं कालवका दण । भवेत् पायुशं पा-
योस्तु गुदमध्यन्नरं तथा । वर्हगुर्दस्य वर्त्म स्यात् गुदान्नः
कन्दरं विदुः । विलपायन्नरे कक्षौ तथा पिण्डिकयोरपि ।
व्यधस्तादन्नरे किंविन्यन्नरे तथा संस्थितिः । पिण्डिक-
व्यध मण्डुक्याद्वौलौ पिण्डिकान्नरे ॥ अवयवप्रमाणमेदा-
स्त्रत्वं ॥ “पिण्डिकारत्विकामाना उक्तरोऽपि भवेत्तथा ।
कर्णमभिभवेद्वापि तत्त्वारत्विप्रमाणतः । कर्णपवत्तौ

पाल्यौ च स्यातां हस्तस्तुच्छ्रती । कर्णाद्वीच तथा
विद्यादिस्तारे हादशाङ्कुले । कर्णाचावपि हस्तौ हावायाम
परिष्याहतः । कर्णवर्त्तिं विद्वि कर्णप्रमाणेन च रत्निकाम् ।
गिर आसनहुद्दिट्टं मानेन त्रिकहस्तकम् । शिरस्तु प्र-
माणेन स्तात् पड़हुलमासनात् । आसनेन समं शीर्षं क-
ल्याणकरमित्यपि । यस्तासनं च नोचेन शिरसः स्यात् पड़-
हुलम् । व्यवायो नाम स प्रोक्तो गजोनिन्दिततत्त्वात्यः ।
शिरो यस्य भवेदुच्चमासनाद् हादशाङ्कुलम् । सोऽभ्युद-
याभिधानेन लक्षणादासनं भवेत् । आसनं वङ्गमोद्देशाद्
याहृष्टपत्रभागतः । भव्यसमानफलक उत्कटोऽठोस्यितो-
पि च । अटीत्वेवं समाख्यातं लक्षणादासनं भवेत् । ह-
स्त्रद्वयप्रमाणेन देवकात् पश्चिमासनम् । हादशाङ्कुलनिन्द-
स्तादासनात् पश्चिमासनम् । साँड़ हस्तवयं चाधः प्रसाद्य-
मपि बालधेः । सप्ताङ्गलप्रमाणेन पायुशं परिमश्छलः ।
अरत्रिपरिमाणेन विदुस्त्रद्वयुषादासनम् । अरत्रितोऽधिकं
यस्य विस्तरेण स्तनान्नरम् । तिर्यकोमचयं गावयमरिभ्यः
शोकदोगजः । अरत्रितवयमानेन नाभिदेशसनान्नरम् ।
नाभिध मूलकोषव गुदारत्वप्राद्यमानतः । अण्डकोषव ह-
स्त्राद्वयप्रमाणेन समन्वितः । इ चारत्री तथाद्वं च कोष-
मानं भवेदपि । सोऽद्वहस्तद्वयायामोहस्तानाहयुतोमतः ।
प्रौढे तु परिष्याहः स्यादरत्रिद्वय तथा । हस्तयोशाद्वं
मानं स्यात् चतुर्भागेण संयुतम् । तलस्य पार्वतः प्रौढाव-
रत्रिप्रभिती भतौ । चहुर्भागयुतारत्रिर्मेवद्वत्तलोपरि ।
चष्टाङ्गुलप्रमाणेन स्यातां ततः पुरोनखौ । सप्ताङ्गलस्याप-
नखः पाद्वै पञ्चाङ्गुलानखाः । चतुर्विंशत्यङ्गुलञ्ज्ञ भवेद्वाक्षा-
परे तथा । अपराभ्यां भवेद्वयव्यवरत्वद्वेन मानतः । अर-
त्रिवय तलायामोभवेद्वकरयोरपि । सप्ताङ्गुलास्तु वैशेषाः
पाल्योः पार्वत्यस्त्रास्त्रया । पञ्चाङ्गुलास्त्रङ्गुलास्त्र नव-
चापि नस्ता भताः । इत्यङ्गुलान्नान् नागस्य दिव्यावभिह-
दर्शितम् । समाङ्गां अपि साताङ्गां दृश्यन्ते इत्यदादाः
कचित् । दृश्यन्ते विषमाङ्गाय वैचित् कल्याणदायिनः ।
तद्यात् प्रमाणं केषाङ्गुलप्रमाणतया भतम् । प्रमाणं कृत-
साचायैः सर्वेन्द्रिये वेदिभिः । अवाङ्गुलान्नान्नावत् भात-
ङ्गानां गुणागुणाः । भूयोऽन्यगुणदोपाभ्यां प्रसङ्गातै
कथिताः पुनः । उपरिकमतो दृढो नातिस्त्रोम्बुद्दुस्यि-
तिः । दृश्यन्निभ्याच्छ्रतोमा च त्रोहिताङ्गुलिपुष्टकः । स-
व्यव्यक्तप्रमाणवय गजः कल्याणकारकः । भाग्यप्रदो बाल-
हस्तस्त्रायततनूरहः । अर्थदे हीनविन्दुश गजो इत्य-

प्रदो भंतः । हिपाद्युकरा हुस्ता हीनपार्वाच दृष्टिदाः ।
पुष्करं हीनमव्यक्तं विद्याद्वृत्तिविनाशनम् । युक्तमाने निगाहे
दे च निर्मलश्रोतसी शुभे । सुसमाहिते च स्थातास्तु
यत्तायसमद्युतो । उच्छ्रौ क्रमष्ट्रौ च सिंगवावभ्यु-
दितौ समस् । दक्षिणौ च समानौ च प्रहारप्रगुणच्छ्रवे ।
ततः प्रदक्षिणावर्त्तावुदाच्च दन्तिनां रदौ । करस्तु ग-
ठती चापि चेतास्तिष्ठदग्ध्युतो । विषाण्ये च तथा स्थातां
चापाये वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तस्य विद्या त
रहितो गजः । बासैकदन्तो दन्ती च दुःखदः इदि-
नोमतः । दशां प्राप्य चतुर्थीं च दितीयां यस्य न द्विजौ ।
स्थूलावनायतौ स्थातां स मृष्टो नाम दुर्गजः । ऊर्ध्वसं-
स्थानवक्त्रौ च प्रतिमानगतौ न वा । युयुत्सामित्रु कुर्वन्नामा-
यस्य बालाः सदुर्दिपः । दन्तौ हलोपमौ यस्य दीर्घैं
पाञ्चेन चोक्तौ । दक्षिणेन विषाणेन वामदन्तदरन्त्या ।
कारयेद्यस्तु सातह्नो वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिण-
दारी च दक्षिणदरण्यं तथा । दामेन कारयेद्योदो यातः
स्थामिनएव सः । तथा इलविशालेन दन्ते नैकेन दन्तिनः
स्थूलेनाखर्वदीर्घेण दुःस्थिताख्योऽपि वर्जितः । अन्तर्न-
ताभ्यां सहनः कुटनोऽपि न तत्पतः । कृपे वामोन्नितिश्चापि
रदाभ्यां द्विरदः कचित् । दन्तदुवौषधाख्यो हि द्विरदो-
भ्यलक्षणः । बहुर्नतौ इस्तलम्बौ रदौ यस्य स दुर्गजः ।
कृष्णायतौ रदौ मूले विनाहिति भद्रगतिम् । द्यामलाकार
रदनायन्विमहशनास्तया । दुर्जाता विषमा वक्रफलकाश
क्षणादेत्या । आतदीर्घोत्तुस्ताव यदनेनाघशंसिनः ।
तिरत्तिमितमेढस्य पञ्चरत्तिमितोरदः । यदिदन्तोहुकथितो
राजपुत्र ! भनीविभिः । प्रपूर्णं प्रतिमानञ्च तारामं वृल-
वजितम् । स्फूर्त्याविन्दु समानङ्गं स्फुरत्वकायरोभशम् । खावतं
पृथुवाहित्यं सर्वं गात्रसमाहितम् । रक्तौष्ट्रालुदशन-
विक्षमसुख्यस्थितम् । तं राजा धर्जयेत् युजे शुभलक्षण
वर्जितम् । बालांक सट्टे यस्य हरिवर्णविलोचने । सनः गि-
त्ताप्रमे वापि इर्यचोऽप्तु सुभिक्षदः । पद्मापाङ्गे च विपुले
सुप्रसन्ने वितामिते । यस्याक्षिणी सचाक्षिभ्यां विभक्ताख्यो
हितप्रदः । यस्य तङ्गे च नयने महतो दृष्टिभग्डते । त्तिं-
ग्वनिर्मलवरण्ये च तारकाक्षः स समतः । यस्याह्वजः समा-
भासे उत्ताकारे विलोचने । पारावताक्षं नागं तं प्रशं-
ग्रन्ति विप्रदम् । हुस्ते नायायते नेत्रे प्रसन्ने स्फूर्त्याव-
र्णने । यस्य स्थातां उचाभ्युक्तो वारणः शुभलक्षणः ।
देवहैर्तिकसङ्काये दम्पेते यस्य चाक्षिणी । ध्वाङ्गाचः

स विनिर्दिष्टो दुर्भिक्षारिभयावहः । कृष्णापाङ्गे शुभे
नेत्रे कांशसङ्गशप्रभे । यस्य स्थातां भवेत्त्रायं शूकरात्रा ।
स गर्हितः । समन्ततो नोपचिते संस्कृते च मनागृहौ
प्रौढाक्षिकूटौ यसापि विष्वगतः स दुर्भेगः । वैष्णवाद्विष-
भप्रे लो नेष्टे इरितया दशा । तथा निष्प्रभया दच्छा-
वर्जितः कालपिङ्गलः । तन्नीर्यसातुदशेत विष्वपं वि-
षमं तथा । तर्थैव तिर्थं गृहक् हस्ती तिर्थं क्रमेत्ती म
दूषणः । अधःप्रेत्ती च यो यः स्थाद्वृद्धगामिविलोचनः ।
सहशो बभूमार्जीरप्रस्त्रवभवत्तच्छुषाम् । स स्थाइनिष-
द्वक् हस्ती तिर्थं क्रमेत्ती च दूषणः । अधःप्रेत्ती च स-
त्तेयो स्थृद्वृद्धगामिदर्शनः । दृष्टिः स्त्रिघाप्रफुक्ता च
सुस्थितामलतारका । ऊर्ध्वपञ्चमस्त्रवभवत्तच्छुषाम् ।
विस्त्रभाचलपद्मा तु त्रुपितानेकपश्य दक् । सर्वाङ्गाच्छ्रवे-
भ्योऽपि चक्षुर्लक्षणसुत्तमम् । इत्येवं चक्षुर्लक्षणां पूर्वेवा-
महुशासनम् । प्रशस्तनेते द्विरदे व्यपोभद्राणि प्रस्तर्ति
मस्तकादिलक्षणान्तु प्राप्येण वार्हस्यलोक्तलक्षणसमित्यत-
स्त्राक्षोक्तं यत्र विशेषस्तदच्यते । “एककूपप्रेजातानि
स्त्रिघानि च स्थृद्वृनि च । रोमाण्योटानि रोमाण्याङ्गे मेच-
को दक्षिणाङ्गजः । बाह्यूलस्त्रैव रोमाणि दृश्यन्ते यस्य
हस्तिनः । संहतानि विचित्राणि स पूज्यो वारयोरेण ।”
करिष्णो वामनत्वादौ कारणान्तरं तत्पक्लज्ञोक्तं तत्रैव
“वायुक्ताशगुणाविष्टप्रथिवीयुपसर्जन्नात् । जायते किञ्च
भातङ्गः कुञ्जो वा वामनोऽपि च । यतो भूतगुणोऽन्योन्यम-
धितिभिति भावतः । तैर्गण्यै जायते खर्वै दन्तीति मूर्मयो-
विदुः । हीनाङ्गोहानिकारी स्थाइनिष्ट्रोऽधिकं हरेत् ।
राङ्गाहितौ भवेताच्च सञ्जकाभिति स्थितिः । आयामानाह
संयुक्तो हुस्ताकारो हि वामनः । नष्टीव्यन्तरनिर्याणो
महास्थिसगदोऽपि च । चर्स्यिश्वेतौ च रुक्ष्यौ च दन्तौ
यस्याश्रितौ करम् । स भ्रातृवित्वा राजानं हत्वा वाथ प-
लायते । हुस्तमेढ्राङ्गुलिकरः व्रोताविवेतरोमयुक् । कपि-
कौशिककाकाहिनकुलप्रस्त्रलोचनः । कालापङ्गलनेत्रश त-
न्वानहनुस्तथा । बल्या समाननिर्याणः प्रत्ययपृथुपेचकः ।
मण्ड्यामरुचित्वक् च सास्त्रानलगमोऽपि च । परिमण्डल
कर्णश्च स्फटध्वाङ्गशिवध्यजः । प्रौढोन्नताक्षिकूटाक्षः सक्षिला-
साङ्गमित्तेजः । व्यालइत्यवगनव्यो निर्मदो दन्तिदूषणः ।
सबली यस्य सदानौ प्रौढौ चापि कषायितौ । चिदुक्ते
चायतस्यूले दृष्णैव तहुराविला । अधोवक्त्राणि रोमाणि

हनु च क्षरोमगे । सुटकाकृतयः पादा डिवरत्यपि विश्रुतः ।
चास्यौडतालुरसनाः काल कल्पाधकान्तयः । कर्णैकवचितो
नूनौ ताम्बवर्णश्च बालधिः । कराभिप्रेप्यासकौ मानोना-
कुलिपुष्टकै । स्थूले च पद्मस्थी नेत्रप्रभे दुष्प्रेक्ष्ये तथा ।
दुर्द्वानि तथाङ्गानि बलोमुखनिमं सुखम् । रेणुहिरेफा-
नुरुषा मविकाभिश्चिताकृतिः । अरतिमानौ दन्तौ च
गुण्कारथनिगृहितौ । कर्णै च कठिते वस्त्र नीलगोपक
विद्युतिः । विष्णवं कठिनं रुचं भिन्नमिश्रतुरुहम् । नपुं-
सकृद भातङ्गो स दूरे व्यागमहृति । मञ्जिष्ठारागभावेन
यत्तनुर्वानरोपमा । स पूत्रोऽग्निभयदो युथहा परिव-
र्जितः । तिर्यक्प्रेक्षी चाधःप्रेक्षी उर्गम्बदसंयुतः ।
कालपिङ्गोदरोनेष्टो भातङ्गः स्थात् मतङ्गजः । पुष्करे
स्तनमध्ये च वामहस्ते मतङ्गजः । किलासैराहृतः स्थाच्च
तदाङ्गे दुर्नयं दिष्टेत् । पश्चात्समुत्थितावापोनिविमीलिततो-
चनः । बाहित्यवंचिप्रसुखोनिविष्णो भातङ्गजः । नूनं
विश्वतिवर्णस्य दन्तौ वस्त्र प्रभाष्टः । अतिमालौ न वै
स्थानां नागोनागमस्तु सः । हीनानिरक्षदशनो वस्त्र
वै तस्य घट्युदः” इत्यवद्यवदोषाः ।

“अथ वर्स्तस्यावर्त्ता: एव प्राणवाभा खरोमग्निः ।
बलं सत्वमनुकूलं गव्योदेखितमिक्तितम् । स्थाङ्गूत्-
युग्मवैश्वेष्टा वर्णवैश्वमेव हि । वातादिभ्योऽपि
दोषेवोर्वर्णवैश्वमिष्टते । रौच्छ्वं परातिरेकेण सर्वं
वातस्य वै भवेत् । सोश्चता शोश्चितात् पित्तात् रौद्रता,
सौम्यतेन्दुजा” इत्युपक्रम्य “कफो गर्भशयानस्य
स्त्रिघटां प्रतिपद्यते । पित्तं गर्भशयानस्य स्त्रघटवं
प्रतिपद्यते । तत्करी कथितः कालस्तथैव स्त्रिघटदर्शनः ।
पित्तं कफकृद्युपदृ वेविदि हु ततस्ततः । श्यामवर्णोऽपि
भातङ्गो जायते स्त्रिघटेव वै । गर्भे च मांसरुहिते कफरक्ते
यदा स्थिते । चिरं गर्भशयानस्य हरिस्त्रिघटात्तोऽप्यसौ ।
रक्तपित्तकफानाञ्च मङ्गरत्वगतो तथा । हरितारुण्यो-
नाद्या नानादर्शार्था भवति हि । सर्वत्वानुगमतेन सोलनाद्रू-
क्ता भवेत् । पादव्यं धूमरत्वं च स्त्रिघटवत्वं भवेत्यथा ।
कच्चिदर्थविभेदात् पूर्वशम्भवकारणात् । यद्यनक्षत्रचाराञ्च
पित्तवैजयशान्तया । तत्वापि श्वेतवर्णश्च शुक्रहर्षिगण-
त्विः । शुद्धेष्वरवशेभाः सुरेषु प्राचि च कृचित् ।
न्यायान्त इरयः कृष्णः श्यामाय करिष्यः स्त्रुताः । हर्ष-
र्मधुसर्वर्णश्च कण्ठशाङ्कनमचिभः । न कालो न हरिनां-
गोमध्वाभः श्याम इत्यन्ते । एतेषु विषु वर्णेषु हरिवर्णो-

वरोमतः” । इति वर्णभेदकारणादिनिरूपणम् ।

“आवर्त्तः वर्णभेदव त्वं ग्रन्तोदशनभङ्गजः । कोषजः
पश्चमजातव बालजोः रोमजोऽपि च । कोषरोमभवै
शस्त्रौ दलकल्पनजः शुभः । शोकानर्थप्रदाः प्रोक्तास्त्वग्रन्त-
पश्चमजबालजाः । भूमिदोरोमजावर्त्तः कोपावर्त्तैङ्गय-
प्रदः । दशनसम्भवावर्त्तः सुतदारप्रदस्थाय । कथितः
पृज्ञजावर्त्तैङ्गातिजातमयप्रदः । व्रणकद्वालजावर्त्तः
सामहा रोमसम्भवः । प्रशस्त्रोदक्षिणावर्त्तैङ्गामावर्त्तैङ्ग वि-
गर्हितः । मतो व्यक्तो घट्यनिग्रहः सर्वाः पोतरोमजाः ।
वामाङ्गे दक्षिणावर्त्तैङ्गामावर्त्तैङ्ग दक्षिणे । आवर्त्तः स-
म्भतोऽभीष्टो हिजराजसमप्रभः । शुभोप्यहेत्वजातो-
उस्तु शुभं नैव प्रयच्छति । अशुभत्वेत्वजातव नानिष्टफलटः
शुभः । अश्वयहे प्रहृतवे स्तनयोरन्तरे तथा । यीवाया
मत्तिकूटोऽहं कुम्भयोरन्तरे तथा । उत्तरे दलवेष्टे च
कर्णमध्ये च वक्षसि । आवर्त्तां वारणां हि सुनिष्टेयाः
शुभप्रदाः । स्तनान्तरे शिरोमध्ये कुम्भानश्चुलिकान्तरे ।
वक्षस्थावर्त्तैङ्गम्भजः कुञ्जरः पञ्चमङ्गलः । शोर्वावर्त्तैङ्ग-
भिवेकाय स्तनावर्त्तैङ्गजयाय च । सुखाय चूलिकावर्त्तः
कुञ्जोरोरोमजः श्रिये । वंशे प्रौद्येष्व वार्हित्ये भन्यास्य
संगदे कर्ते । कर्णेऽक्षिण्डे नाभौ च कक्षपत्त्वांस्त्रूकृतिः ।
बालधौ मेचके नेत्रे रव्वैरन्विकलासु च । आवर्त्तं न प्र-
श्चयन्ते कर्णभागतात्त्वं ये । कोणप्रमाणलघ्वोमस्मैर्व-
प्रदेशगाः । अशुभत्वेत्वजातव सकिलासान्तरोयिताः ।
मनोनेत्राभिरासो हि सुस्त्रूपोगदितो सहानु । उर्ह-
प्रश्चत्तोदीर्घश्च रोमजोऽर्थजयावहः । सर्वभागेषु नागस्य
निष्ठास्ते रोमजादयः । समभागगतावर्त्ताः सर्वतः सुखदा-
मताः” । इत्यावर्त्तः ।

“स्त्रिस्तिकादिसुसंस्थानं पुमं दर्शनदेहजम् । फ्रिंख-
भदेत् शुभच्छायमक्षिकृं वाञ्छितप्रदम् । कवचादिक-
संस्थानं विष्टतनुसमं स्फुटम् । रुचं ऊणच्च कुसुमं ता-
तानर्थकमंजकम् । दद्यात् शुतं सितं पुमं स्त्रिघटीतञ्च
हेमदम् । नीलोत्पलाभं शीलाम्प्रै स्त्रिघटकालच्च दर्त्ति-
दम् । यदि स्थात् पूजिते भागे कुसुमं स्त्रिघटारुहम् ।
सुरचापसमाकारं तद्भनेहम्भजः शुभम् । शंकचापनिभं
पुमं दलोपरि च दन्तिनः । दिशेदिष्टं शुमित्रं च चे-
मं च चितिरनिधिः । स्तनान्तः स्त्रिघटरुचे च पुमे नाग
समे तथा । पुष्पे श्रोत्रान्तःकाले चक्षानिदृष्टिः विनिर्दि-
येत् । श्रीष्टकादिनिभाकारे वैजयन्तीध्वजोपमे । शैलप्रा-

वादसंदेशे व्यवचासरतीविभिः । सोमस्तुर्यसमाभासे
शिविकादानसूत्तिभिः । दिष्टे शुभाय वृपतेर्निन्द्रयमहि-
समाहति । व्यक्तव्यादनिभाकारं रणापसरकारण्यम् ।
धूमाभं पुष्पमिच्छति स्मृत्यवेऽग्निभयाय च । क्षणं पुष्पं
तथा नेटं द्विष्ठोगविवर्जनम् । इति पुष्पम्

‘भूखाग्नप्रम्बुमरक्षाता भवेच्छाया विवाणिनम् । श-
क्षा भूजबवक्तुप्रत्या न शक्षा खानिवोद्धवा । क्षायायाः स-
म्भवः पूर्वं, परतः परितः प्रभा । श्वायायाः सम्भवः पूर्वं
प्रभा तत्परमन्तुते । वर्ष्णशालश्चिता च्छाका प्रभा वर्ष्णस्य
नान्ययः । लक्षणानि तु नामानां पापानि च शुभानि च ।
क्षायावशात् फलन्त्येव श्वाया तेनातिलक्षण्यम् । यस्य स्वा-
लक्षणं भद्रं श्वाया भद्रा भवेत् तु । न चासौ शुभदोहस्ती
श्वायोपहतलक्षणः । पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुक्तो-
मजः । कलं लक्षणं हित्वा श्वायाफलमवाप्नुयात् । नी-
रामनेऽभिवेते च ध्वजोच्छ्राये रणोदये । तेषु तेषु च
कावेषु भवेच्छाया च शोमना । वक्ष्यि प्रतिमानेऽसि
कुम्भे कर्त्तव्ये कटेषु च । निर्याणे मस्तकस्थाने वेदयोऽपि
कलोत्त्वयोः । पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु
च । प्रदेशेषु प्रधानेषु श्वायाया वीक्षणं भवेत् । प्रशस्ता
पार्थिवी श्वाया वक्षिणा जखजापि च । नैष्यते व्योमजा
हाया मातरिच्छभवापि च । पार्थिवी क्षिञ्चित्क्षम्भीरा
सर्ववर्णे विभव्यते । श्वाया द्वासां च रक्ता च क्षिञ्चित्ताजात्म-
नदाग्निजा । श्वाया नीत्यान्वदाभासा क्षिञ्चित्ता
स्मृता । अव्यक्तप्रश्ना तस्य श्वाया गगनजा मता । धूमा
हृत्वा च वायव्या भस्माभा निष्प्रभा तथा । एतांश्वायाः
तरीक्ष्याः खुर्मातक्ते राजपूजिते । नीत्यान्वजे न्द्रनीत्याभा
नोत्ताङ्गनिभाऽपि च । काम्पका पार्थिवी च्छाया
सुभिक्षेपकारिष्ठी । बालाकपद्मकिञ्चल्लशक्रगोपकस-
चिभा । च्वालाभा तप्तहेमाभा वक्षिणा विजयप्रदा ।
श्वायामयो पयः शङ्कुन्द्रस्यनिमद्युतिः । सौभ्याख्याया
प्रतीता च भर्तुर्पूर्वप्रदा सदा । जबुद्वुदसङ्काशा धूम-
द्युतिरित्स्थिरा । निन्द्रा च व्योमजा श्वायानित्योहेग-
करी मता । सर्ववर्णेरुपेताऽपि निष्प्रभा भस्मसच्चिभा ।
विच्छिन्ना विक्ता च्छाया वायवी चा भवावहा । वैरिक्षी
वैष्णवी शैषी श्वाया साधनो तथा । कौमारी रात्रिसी
सार्थी गाम्बरी च तथाऽहरी । पैमाची चेति वास्त्वाया
च्छायादिव्याः क्षिति शुभाः । भूतोत्पलक्षणे तासां भेदो-
नेह तु कोर्त्तिः । तेजोऽतिशक्ता भद्रस्य पाटला भ-

वति प्रभा । श्वाया रक्तकला रक्षमपहृप्तगनिभाऽपि च ।
क्षणा च मन्त्रकर्त्रिणम्भाया तु वृग्हात्तिः । मस्ति-
नाम्भरधूम्भेत मीर्त्तिणायुधदशना’ इति श्वाया ।

‘इस्तिनां विधिधा श्वायान्विक्ष्यदेभ्यः करतोऽपि च ।
भवन्ति यायुधतो गालाणां वेष्टनेन च । प्रयाणेषुभिविक्षेषु
ध्वजे जातिकुर्येषु च । नागेषु द्वंहितं याज्ञं सत्तस्त्वे च
जातिषु । वृष्टितोऽत्यस्तनिन्द्रानस्तृष्टितो द्वंहिति क्षिति ।
यदि दन्ती शुभे देशे समये च वसुप्रदः । दर्घ्येद्वंहितं
भद्रं तदूपतं एकोत्तमादिशेत् । उरोवरे तथाऽरामे गोष्ठे
विदुधवेश्वलनि । निकुञ्जे वृद्यादेष्ये हि विच्चेयः शुभदो-
ध्वनिः । यावायामधिषेके च यज्ञादिशमये तथा । समये
चैव पुराये च द्वंहितं खाक्षिक्षवप्रदम् । अश्वादिकाष
प्रवृत्तीकुदृष्टस्याने भवप्रदः । सुनीचे च प्रधूमे च प्रति-
श्यायदितेषु च । अतिशीतेऽतिर्वर्षेच प्रभाते चाशुभोरवः ।
मूरते न्यस्तहस्तो हि पर्यन्तवनोगजः । शूजन् निर्वयं
कुर्यात् वदि वा नश्यतीच्चरः । करेण द्वंहितोनामगो दुष्कि-
च्छायुपरिग्रुहुतः । आदिशेन्निष्ठेनाश्यमय वा पृथना-
पते । व्यायतन्त्रमहस्तस्य साक्षात्प्रोगतचक्षुषः । जघने
वामतो वालं तथा निक्षिपतोऽवकृत् । (वालं वालधिम्) ।
निक्षिदतो लघ्वयतो वृष्टरोम्यादेविमूर्च्छतः । वामे नि-
क्षिप गण्डूपूँ द्वंहितं खादन्धकृत् । खेयः खवति
जागानां धमतां वदि शोणितम् । (खेयः छिद्रेभ्यः) तथा
मन्त्रान्देश्ये च प्राणिनां लक्ष्यमादिशेत् । यद्यान्वेयी-
सुखोमूला प्राच्यां वाऽकौदद्यं प्रति । दन्ती तीक्ष्णरवं
कुर्यात्तदा स्वात् पावकाद्वयम् । करेण वदि मातक्षो द्वंह-
मायः स्तनं स्युगेत् । आदामे लम्बमानस्तु संयुति लक्ष्यमा-
दिशेत् । (संयुति युज्वे) । आदामे लम्बमानस्तु शीतुकृत्तन्
कुरुते ध्वनिम् । गात्रं प्राङ्गोलयद्वागक्षातः प्रस्थानमादि-
शेत् । लिप्ता करं विलापस्य विषमं कूजते वदि । नि-
रोक्षमाणो गगनं इतां इटिष्ठाहरेत् । यदाभ्युक्ततवक्षेष
स्वामस्यानस्तु जिग्रतः । तथा कुञ्जितहस्तेन हृष्टं गात्रं च
जिग्रतः । कुर्यात् दक्षिण्यं हृष्टं शनैर्निक्षिपतोऽपि यत् ।
द्वंहितं स्वातदिष्टं तथात्योन्यकरस्यृशः । द्वृहीत्वा शुभ-
वस्त्रूनि कुसुमादीनि चेद् दिपः । कुर्यांकदं शुभं तेन
फलं शुभतरं भवेत् । उच्चरभिसुखः शान्तो यदा नटति
वारणः । अरुद्वलमध्यमानेन तदा तत्र जयो श्रुवः । शुल्के
मरुदूकरधान् कर्त्त्वाण्यां दुन्दुभिध्वनिम् । करेण मुर-
जारावान् कुर्वन् कल्पाण्यकारकः । कल्पणादिशमारावा

विकटान समाः स्तुताः”। इति भवनः। गतिवले तु प्रा-
यक्ते एवात् प्रायेष इर्जिते नातसे अतोदाहते।

“सत्यं विविधभिच्छन्ति चेऽप्यधार्थमैर्गुणैः। सात्त्विकं
राजसं चापि तामसञ्च विषाणिनाम्। एवांमपि गुणात्मेया
बहुक्षे न कीर्तिताः। सत्यसोकांगुणाः शौर्यं
बुहिर्घैर्घ्यं उद्धर्षता। रजवोये गुणात्मे च क्रोधोत्साहा
वपि कवित्। गुणात्म तमसस्तन्त्रात्मोमोहप्रमादिताः।
हीमन्तः कान्तियुक्तात्म प्राज्ञात्म चिरजीविनः। किया-
लेयसहाः आन्ताः सात्त्विकाः सामसम्भाशाः। शिष्यात्म
मध्यसाधात्म कीर्तितानिर्भयाः कवित्। क्रियायोगसहाः
किञ्चिद्राजघात सध्यमायुषः। तामसा दुःखिता मूढा विरुद्धा
बुद्धीविताः। युक्तोऽप्यन्यगुणैः चर्वर्णत्वे तु सात्त्विकै
गुणैः। अद्योगुणैः स समरे तथाऽप्यविनि मतहङ्गः। एवां
वागीशनिर्दिता विषयामेवया स्थितिः। भद्रे चक्रिहितं
सत्यं, रजोमन्ते, तमे लगे। देवगर्वयवक्षाणां पचनग-
हरत्तजसाम्। पिशाचानां वृणां दृश्यं तेदां नागस
वेदितम्”। इति चतुर्म्।

“बतु पूर्वसम्बवं स्तु चतुर्म् सत्यं रूपं गतिः स्तरः। तस्मा-
तुकरणात् बुक्तमनूकमिति कोविदाः। सत्यरूपजवारावैः
शुभाहुकारिता शुभा। देविगणगम्बूँ नामानूकाः शुभा-
मताः। एवमेव च दुष्टानुकूलदुष्टाः प्रकीर्तिताः। देव-
रक्षःपिशाचानामनूकं परिवर्जितम्। दृष्टिंहतरङ्गादि
समानूकामता हिपाः। नेटाः सरदद्वादिसमानाकृतियो-
गिनः”। अनुकम्।

“चासाचिक्कन्तकस्येषु भद्रनिवासवायुषु। यक्षद्वय-
मूलेषु गम्बं सहृपदव्यवेत्। इटगम्बाचिवेत वारणान्
धरणीपतिः। इटगम्बान् चदा भूपोद्भवतः परि-
वर्जयेत्। चर्पिर्मधुसुरालाजदधिक्षीरातुकारकः। यात्य-
क्षोशीरमदिरापम्बक्षाडादिसच्चिभः। मात्ततीकेतकीजातो-
चन्द्राधिकसौरभः। शुरसालफक्षामोगम्बोनागस्य
सम्भवः। अरुड्मूलशक्तपूर्तिवसाकुण्ठपक्षितिः। पक्षि-
नोड्पत्ताश्चूदिसप्रतिग्निविनिर्मितिः। खरोद्मूकरसमः
शुद्धयानधूमसच्चिभः। भोनमत्तुक्षणदृश्यच गम्बोगागस्य
दुःखदः। इति गम्बः।

“पञ्चवा विदितं स्तात्म विज्ञेयं सामजन्मनाम्। अत्य-
योत्तानगम्बोरप्रवर्यान्वर्यमेदेतः। यस्त्रूहातादुदिजते द्वूरा-
दंशादि चक्रवेत्। अत्यर्थं सकुचेत् स्तु च गजोऽप्यर्थवे-
दिता। योऽपि त्वक्सर्गमात्रेण रोमसर्गवशेन वा।

विद्याहृण्डाहृशादीच स स्तात्मानवेदिता। स्वग्भेदात् शो-
णितस्तावात् तीव्रप्रव्यथनादपि। अहृशादीन् विनानाति
स हि गम्भीरवेदिता। शर्नैर्हतोभृशं वेत्ति शर्नैर्वेत्ति भ-
शाहतः। विपरोतमतिर्नामो ज्ञेयः प्रत्यर्थवेदिता। प्रत्ये-
ति वार्यं माणो दो निष्ठहृतश्च गच्छति। प्रतिबोमा-
यते संज्ञां सोऽपि प्रत्यर्थवेदिता। शर्नैर्हतः शर्नैर्वेत्ति-
भृशं वेत्ति भृशाहतः। प्रत्येति प्रतिविद्वश नोद्यमानश्च
गच्छति। यथाचाच्च विद्यधात्रू सर्वकर्माणि योऽहृतम्।
अत्यर्थवेदिनं प्राज्ञोजानीयात्मं शुभं गजम्” इति विदितम्।

‘मतहङ्गेऽक्षितं वक्षे शृणु तदवधानतः। शुभद्वा-
नञ्च देन स्तात् यात्रादिसमये वृप !। अत्तुयात्मं गतो-
हन्यात् किञ्चिद्वृहृपं यदि द्विपः। तत्त्वयः प्रतियात्मं त
दृष्टाहत्या पराजयः। दृष्टा रिपूनभिष्ठान् वार्यं माणो-
ऽपि चेद्जः। ग्रजेत्तद्विजयोनून् यदि वा प्राप्नवान् वये।
दक्षिणेनायपादेन चितिष्ठृपाठयेद्वादि। उत्तोलयेहाम-
पादं तदा जयसुदीरवेत्। करेण चापहस्तेन यदा षुष्ठीं
प्रमार्जयेत्। चिञ्चलयनेन कर्णैः च तदा सौख्यं समादि-
येत्। मेचकं कुठिलं कला करं जिष्वति चेत् द्विपः।
महृष्टहृदयाऽच्चित्र तदाभ्युदयमादिशेत्। इच्छिणं तु यदा
दन्तं दन्ती प्रसुदितेन्द्रियः। परिषुजति हृतेन तदा स्तात्
प्रियसङ्गमः। तथैव गलसन्विष्व यश्करेण परामृशन्।
श्रीयोगसुपवातं तु वारणोदिनिवेदयेत्। सङ्कोच्य दक्षिणं
पादं वामपादेन वा भुवम्। विलिखेहारणः चित्त-
सङ्कृत्युः स्तात् पराजयः। यदा तु दुर्भनादन्तं वामं
हस्तेन शोधयेत्। तदात्मनोपदेशायं यात्रवीर्य निषा-
दिनः। करेण वामगात्रं च चित्रगात्रः प्रसार्द्व चेत्।
तदानिटं भवेद्वृत्तरूप्यथा च शुभं भवेत्। व्यथमानः
पतेत् लक्षाः कलबन्धे यदा द्विपः। नामिनन्देच माल्यादि
तदा परिभवो भवेत्। अकस्मादेव कुम्भनि भ्रमनि च
पतनि च। करिषो यदि तदित्यात् विद्यहं सुषुप्तियतम्।
यदा पश्यति भातहूतोदिवृत्त्वा पराजयम्। प्रवासं पर-
राद्व वा तदा भवति दुर्मनाः। अदंशवण्यमोडायां
करेण परिवीजनात्। गरुडूषदेशिष्ठेषात् सव्याजलुप-
सर्पणात्। अकस्मात् खलजहत्वा भरण्यां प्रणिपातनात्।
जलप्रतारवैस्तस्यादहितभव्यसेवनात्। सर्वकर्षतया गत्या
पादायवेशनादपि। इत्यद्वादिपोलुत्तादकल्याणकरः करी।
आत्मपहृत्वोत्तीर्णीरपूर्णां यहशं वदेत्” इत्तितम्।

“जायते द्विविधः कोपः संशाहं च विषाणिनाम्।

शिष्टक्रोधाद्यभिर्देः स्नादनिष्ठेऽशिष्टरोपयः । यः
क्रुद्धति चिरेण्वै मृदुक्रोधो भवेदपि । वाग्दण्डमात्रवन्मैच
प्रतिपिङ्गो न सुहृत्ति । अतुशास्यति रोपाद्य स शिष्ट-
क्रोधसंज्ञितः । इष्टते सर्वकार्येण शुभमातिर्मतङ्गः ।
यः क्रुद्धत्वचिरिण्वै मृशक्रोधो भवेदपि । प्रतिपिङ्गस
वाग्दण्डतोक्षणप्रजनकाङ्क्षयैः । सुहृत्येव चिरेण्वा पि रोपा-
हिरतिभेति च । अशिष्टक्रोधसंज्ञोऽसौ विज्ञेयो वारवा-
धमः ॥५४॥ इति कोपः । विस्तरस्तु पालकाव्यादौ दृश्यः ।

इभकणा स्त्री० इभोपपदा कणा शाक० त० । गजपिपल्ल्याम् ।
इभकेशर पु० इभमद इव केशरोऽस्य । नागकेशरे “श्वका-
टकामगुप्तेभकेशरागुहचन्दनैः” सुनु० ।

इभगन्धा स्तो इभश्य गम्य एकदेशोदत्त इव पुण्यमहात्मा । ना-
गदन्त्याम् सा च स्थावरविषयमेदः यथा सुश्रुते “भूलं पत्व”
फलं पुण्यं त्वक् चौरं सारएऽ च । निर्यासोधातवस्त्रेव कन्द्व
दशमः स्त्रतः” इत्युपक्रम्य “कुषुडितेरेणुकाकरन्ममहाक-
रन्मकक्षेषुकरेणुकखद्योतकचर्मरोभगन्धा सर्पघातिनन्दन
सारपाकादीनि हादश फलविषयाणि” इति विभज्य “शुष्क-
शेफः फलविष्टार्होऽन्नेष एव चेति” तद्विकारो दर्शितः ।

इभदन्ता खो इभस्य दत्तदद्य शुभ्वं पुष्पमस्याः । गजदन्त
शुभपुष्पवत्यां १नागदन्त्याम्, सा च स्थावरफलविधा ।
इभनिमीलिका खो इभं हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात्
निशापथति । १भङ्गायाम् । इभस्ये व निमीलिका । २३८-
अथग्राम

इभपालक इ० इभं पास्यति । (माडत) इतिपके ।
 इभपोटा स्त्री पोटा सुंलक्षणा इभो परनिपातः उंवद्वावश ।
 पुंगजबक्षयुक्तायां इतिन्याम् ।

इभमर इ०६८०। गनष्ठमूरे [सिंहे ।
 इभमाचल इ० इभमाचलयति आ+चल-यित्-वा० स।
 इभया स्वी इभैवायते भव्यतया प्राप्यते या-कर्मणि घटयेन
 १८०। स्वर्णक्षीरीद्वचे रत्नमाला इभवेति वा पाठः ।
 इभयुवति स्वी युवतिरिभो पूर्वनि० इ० वद्वावश्च । युवत्याँ

हस्तिनाम् वा कीप् ।
 इभास्यु पु० इभस्यास्वास्या यस्य । नागबेशरे त्रिका० ।
 इभानुन् पु० इभस्यानमेवानन्म यस्य । गजा० ने गणेशे तस्य
 वथा तदानगत्यं तथोऽक्षं ‘स्वयं गोष्ठकनाथस्य पुण्यवस्था
 प्रभावतः । पार्वती तोगर्भजातश्च तथ एतो भविष्यति । स्वयं
 देवगच्छनाम्य वक्षादीशः क्षपानिधिः । गणेश इति विस्ता-
 रो भविष्यति लग्नत्यये । ‘शुगिंदस्या शिरस्ये दाव गज-

स्त्रियो भविष्यतीति विद्यात्” शत०द्वा० ४,५,८,११,
इभ्या स्त्री इममहि ति सेव्यत्वेन दग्धा० यत् । १३४३८
२४३९कीड़ने च मेदि० ।

इमथा अथ० इदम्-इवार्थे-यात् “प्रलपूर्वविवेचेभात् थाल्
ब्लृद्धि” पा० इ० निर्देशात् नि० इमादेशः । इदा-
नीलनतुल्ये । “तं प्रलथा पूर्ववा विवृथेमथा इव अवे-
ठताति” वर्हिद्वं खर्विदम्” क० ५,४४,५ । “प्रलथा
पुरातनयजमाना इव पूर्ववाक्षादीया पूर्वे यथा । विवृथा
विवे सर्वे प्राणिनो यथा । इमथा इदानीं वर्तमाना य-
जमाना इव” भा० “इदम्भक्” यजु० उच० ११८ पठिता ।
इयलू त्रि० यज॒+सन उ वेदे नि० संप्रसारणम् । यदुमिष्ठौ
“ध्वनिव प्रापा असि त्वमग्न इयत्वे” श्ल० १०,४,१,
वेरे प्रावेष सर्वत्र नि० संप्रसारा० “सुन्दं वां स्तर्विष्टव्या-
विवृत्तन्” १, १५२,२, देवानां इयत्वनो यजमान इयत्वति”
क० ८, १, ११५,

इयत् त्रि० इदं परिमाणमस्य इदम्-वद्वप् । एतावदर्थे
“जीतं यदि नवनीतं कियदिति यशोदया एषः । इयदिति
युहजनसविष्ठे विष्ठतव्यितापयोधरः पायात्” उद्गृहः ।
“इयान् वाव किञ्च पश्युर्यावती वया” ऐत० “इयन्ति वर्षाणि
तथा भहोपम्” रुद्ध० “दृष्टि” निष्पत्तीति विवृत्तियता भन्ना-
महे इःस्थितम्” शा० ८० । अत वाधनप्रकारः इदम्+प-
रिमाणार्थे वत्पूर्वस चः इदम् इश् “वस्त्रेति” पा० प्रक-
तोकार्त्तीपे इत्यप्नालिस्तिः । अतएवात् वैयाकरणा
औपनिषदात् पठन्ति । “उदितवति परक्षिन् प्रलये
याज्ञयोनौ गतवति विलयस्त्र माक्षतेऽपि प्रपञ्चे । उपर्याद
पदमुदीतं केवलं प्रत्ययोर्यं तदियदिति मिमीते कोऽहा
पश्युतोऽपि” । स्त्रियो छोप् ।

इयत्तका स्त्री कुत्सिता इयत्ता कुत्सितार्थे कन् हस्तः ।
श्रृंखितेवत्तायाम् । ततः अर्थं आ० अस्यत्वे अच् । कुत्सि-
तेवत्तायुते अत्यप्रमाणे “इयत्तकं कुषुभक्षकं भिन्नम्-
इमना” क० १, १११, १५,

इयत्ता स्त्री इयतो भावः तत् । १३४३८ या० २४३९-
स्यायाच् । “ग युज्वानामियत्तया”० वयः परिक्षेत्, १३-
स्यायाच् । “र्ग युज्वानामियत्तया”० वयः परिक्षेत्, १३-
स्यायाच्”० इ० कृतया इयमियत्तया वा० इति च रुद्ध० ।
इयस् त्रि० इ० कृत्तरि० अद्यन् किञ्च । १३४३८ भावे अद्यन् ।
२४३९ ‘तेवां हैयसेवास क्रिमिह कर्त्तव्यम्” शत०द्वा० २,
२, २१२,
इर-रैर्णाया० कल्प० यक् उभ० । इर्वति इर्यते ।

इरज्-रैर्णाया० कल्प० यक् प० । इरव्वात । “इरव्वद्वये
प्रथयस्त्र जन्तुभिरस्त्रे रायः” क० १०, १४०, ४ । “इर-
व्वन्त वस्त्रु इधोविवाचि” क० ०७, २३, २, यदेषामयं जगता-
भिरव्वसि” क० १०, ७५, २ । “युव” विप्रस्त्र मन्त्रामि-
रव्वयः” क० १, १५१, ६ ।

इरण त्रि० रैरिष्ठ+ए० । जघरभूमौ अमरटीका रमा० ।

इरमद् उ० इरया लग्ने व्यवेन वाद्यति वहेते इरा-मद-
स्त्र० नि० हस्तः सुम् च । १३४३८ नौ श्वाङ्गे श्वाङ्गवाग्वेच च ।

“इरमद् वहुदुक्ष्यं यदत्त” यजु० ११, ७४ ।

“इरया अव्वेन माद्यति उप्यं पश्योऽदादि” पा० नि० “वेद-
दी०” । “वहुते वहुराहे इत्येतदिरमदमितीरया ह्येष मत्तः”
शत०द्वा० ६, ६, २, ४ ।

इरस् श्रज्ज्वर् कल्प० इरस्यति “भालपूनदात्य इरस्यः”
क० ७, ४०, ६ । “यजा इरस्यादीदम्” क० १०, ८६, २ ।

इरा स्त्री इण्-रूक् इ० कामं राति रा०-क वा । भूमौ, श्वाङ्गि,
१३४३८, ४ज्ञे, ५चक्रे च । “इरा विवृत्ते भुवनाय
जायते वृक्षपर्वत्यः इयिशी रेतसावतिः” क० ५, ८८,
१ । “इरामजा ओदन॑ पितृमानाः” शत०द्वा० ६, ६, २३ ।
हैक्षशपस्य पत्तेभेदे । “वर्षपत्व्यः उमास्ताताः कम्बपस्य
वदाम्बहम् । अदितिर्दितिर्दत्तःकाका अमायुः चिह्निका
मुनिः । कदुः प्राधा इरा कोधा विनता सुरभिः यजा”
इस्तुपत्व्य “इरा उक्तुतायद्वौहृष्टातीच वर्षयः” ।
व्यस्तेति शेषः । गरुडपु० ;

इराक्षीर उ० इरा जर्वं क्षीरमितास्य । क्षीरसहरे ।

इरोचर न० इरायां जगे भूमौ वा चरति चर-ट हृत० ।
१३४३८ त्रि० इरायां २४३९ रे इवाचरे च त्रि० श्विवां छीप० ।

इराज उ० इरा चुरेव अजति दिविपति अश्च-अच् न वी
भावः । कन्दपै इवा० । [त्रिका० ।

इराव्वर न० इरा जग्नमव्वरमिव वस्त्र । वर्षेषु वरकावाम् ।

इरावत् इरा+भूमि भद्रपूर्वम् यस्त्र वः । सहरे तत्र भवः अच् यैरा-
यतः । अर्जुनेन नामकन्यावाहुपादिते २४३९ भैरवेहे तद-
व्यपत्तिकर्त्रा० भा० भी० द१८० ।

“अर्जुनस्त्रात्मजः श्रीमानिरावाक्षाम शीर्णेवान् । शुभावां
नामराजस्य जातः पार्णेन धीमता । यैरावतेन वा
दत्ता ज्ञानपत्वा महात्मा । पत्तौ इते चुपर्येन ज्ञान-
दीनेत्वेनां । भावीर्यं ताङ्ग अपाह पाची० कामदशा-
द्वाम् । एवमेव चुपत्वयः परज्ञेत्रेऽर्जुनामाजः । स
नामदोक्ते संदृष्टो नाता च परिचितः । पितृव्ये

परिवक्तः पार्थिवेषाह रात्रना । रुपवान् बहसम्पदो युण-
वान् सत्यविक्रमः । इन्द्रजोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्वा-
र्जुनं गतम् । सोऽभिगत्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ।
चक्ष्य गदयदयत्पो विनयेन कृताङ्गिः । न्यवेदयत चा-
त्मानमजुनस्य महाल्मनः । इरावानस्मि भद्रं ते उच्च-
शाहं तव प्रभो ! । मातृः समागमो यथा तत्सर्वं प्रत्यवेद-
यत् । तत्र सर्वं यथाष्टसमहुसखार पाण्डवः । परिपूर्व
सुठव्वापि सोक्तनः सहशं गुणैः । प्रीतिमानभवत् पार्थो
देवराजनिवेशने । सोऽर्जुनेन समादिष्ठो देवजोके तदा
न्वप ! । प्रीतिर्पूर्वं महाबाहुः खकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकामे त्वयास्त्वाकं सद्य देयमिति प्रभो । वाटमित्रेव-
मुक्ता च युद्धकाल इरावतः” ।

“इरावतं तु निहतं द्वाषा पार्थो महारथाः” भा०भी०
४२५० । ‘‘पुत्र’ विनिहतं श्रुत्वा इरावतं धनञ्जयः ।” ४५०
अ० । इनदीमेदे स्त्री छोप् । भा० ८००८०८०० वर्ष-
सभावर्षने । “इरावती विस्ता च सिम्बुदेवनदी तथा” “इ-
रावत्वां हृतो भोजः काञ्चीवीर्यसमो युधिः” भा० ८० १२५०
“धत्रुकामहं तीर्त्वा तथा रम्यामिरावतीम्” । भा०क० ४४
अ० । “इरावत्वां महाभोजावग्निसूर्यसमौ युधिः” इरिवं
इदै । “इरावतो भेतुमतो हि भृतं” क० ७,८८,३ । ४ अन्ना-
दिवुके लिं । “वासिष्ठ वर्षिरविनाविरावत्” क० ७,८०
५ । “इरावत् इविरादिशुक्तम्” भा० । “सुन्दतावनः
सुभगा इरावतोहतप्रमाः” अथ ७,५०,६ ।

इरावती स्त्री इरा भूषित् अवति अव-वा०अह छोप् ।
दटप्रीष्ट्ये, सा हि पाषाणभेदनेनापि भूमिमाच्छादनात्
पाषबतीति तस्मासाधात्मम् ।

इरिकावन न० इरैव करु अत इरावत् इरिकाप्रधानं वनम् ।
भुभा० “इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्” पा०
ग००८० । पाठात् न चलम् । जलप्रधाने वनमेदे । इरि-
कादीनि च “इरिका तिलिर चमीर झनेर इरि कर्मार” ।
इरिव न० अ०-इरैव किं । अन्नभूमी, २निरावत्ते, १शूल्ये
च । “वदा गौरो अपाकृतं लघ्वत्वेत्वेरिष्वम्” क० ८,४,
५ । “अवेरिल्ले वीजमप्पा च वप्पा लभते फलम्” प्रहुः ।

इरिन् लिं इरै-कर्णु० शिणि यत्तोपः । १प्रेरके । “न
वेषामिरी सप्तस्य ईट चा” क० ५,८७,३ । २र्द्ध्यं के च ।
इरिमेद उ० इरी रोगादीर्घकः सेदोनिर्वासो यस्य । विट-
क्षिरे । “इरिमेदः कवायोग्यो छुखदलगदास्तजित् ।
डन्नि लर्णु० विषज्ञे द्विक्षिकृष्टविषयहात्” भावप्र० ।

इरिविलिका स्त्री इरिविज्ञैव करु । ‘‘पिङ्गकासुसमाङ्गस्य ।
इत्तामुपरजाज्जराम् । सर्वोत्तिकां सर्वलिङ्गां जानीया-
दिरिविलिकामिति’’ निदानोके भजकस्ये ब्रह्मभेदे । कन-
भादे इरिविलिकाप्रति । ‘‘इरिविलिकां गम्भनाम्भौं कक्षां
विस्फोटकास्तथा । पित्रास्य विसर्पस्य क्रियथा साधये-
द्धिकृ” सुन्तु ।

इरेश उ० ईत० । १वर्षे, २वार्षीये, ३भूमिपतो, ४विष्णौ च
इर्गल न० स्त्री अर्गल+ए० । दार्टोधके काठभेदे तस्मै
हितम् अपूर्पादि० यत् । इर्गल्यः कृ इर्गलीयः ।
तत्साधने हृते ।

इर्य्य लिं । इरै-कर्णु० अ० अ० वेदे नि० न यत्तोपदीर्घौ०
प्रेरके । “यूं राजामित्यै जनाव विभवितिष्म्”
क० ५,५८,४ ।

इर्वारु स्त्री उर्ब-चाह ईषो० । (कारुङ्ग) १कर्कच्चाम् ।
२हिंसके लिं० । “सिंहव्याघ्रकतररूपूर्वीपिमाज्जोररू-
गालम्बूर्वाहकप्रभतये गुह्यशयाः” सुन्तुः ।
म्बूर्वोरूकः गृगहिंसकः । आलु॑ । रर्षालुरम्बुक्तार्थै० ।

इवारु(लु)शुक्तिका स्त्री इर्वारु॒(लुः) शुक्तिकैव खयंस्फोट-
नात् । (फुटी) (खयं भित्रविपककर्कच्चाम्) ।

इल शयने अक० गतौ लेपे च सक० तदा० पर० सेट् । इलति॑ ।
ऐलीत॒इवेल ईचतुः इचितः इलः ।

इल लेपणे चुरा॑ उभ० सक० सेट् । एलयति ते ऐलित॒ त ।
ऐलयीत॑ ऐलिट “कथं वातमेलयति कथं न रमते मनः”
अथ १०,७,१ । “वासां देवतानां यांदां कामयते
सा भूत्वे लयति” शत०वा० १०,३,८,८ ।

इलविला स्त्री इलस्वसुनिपत्राम् कुवेरजनन्याम् । एतत्-
सम्बन्धेन तु तु तु तु तु तु तु ।

इला स्त्री इल-कृ । १भूमौ, २गवि, ३वाचि, ४जन्मुदीपस्य-
नवर्षमध्ये वर्षमेदे तत्त्वीमा चेलाहतशद्वार्थे वक्ष्यते ।
५ चैदलतमनुकन्यार्थं बुधपत्राम् । सा हि विष्णुवरात्
उ॒स्त्वमासाद्य उनः शङ्करशापात् स्त्रीलं गता बुधस्तु तासु-
पगम्य उद्धरवसुत्यादयामासेति उराणे प्रसिद्धम् । तत्र
इडाश्वदे उक्तप्रायम् द्वै सप्तशोषे तिं० ।

इ(ए)ला कर्णु० यक॑ प० अक० सेट् । इ(ए)लायति॑ ।

इलात॒त न० इला शुद्धिवीवाटतं निवधादिभिः । नव-
जांत्रकजन्मुदीपस्य वर्षमेदे तत्र वर्षम् “पश्चात्तात्यवतः;
प्राच्यां गम्भमादनशेषतः । इलाटतं नीलगिरेर्यांस्यतो,
निवधाइदक॑” इन्द्रुक्त चढःसीमाशक्त्वे देशेऽस्ति । “मात्यवान्

दमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गम्भादनः । नीखर्णलनि-
पधावथो च तावनरालमनयोरिक्षाइतम् । निबध्नीलहुग-
व्यसुमाल्यकैरुभिर्द्वाइतमाछतमावभौ । अमरकेलिकुलाय-
समाकुलं रचिरकाङ्क्षनविवमहीतलम्' सि० शि० । 'एतेन
भारतभिजाइतवद् विभाति' माधः । इलाइतस्यपर्वता-
दिव्यर्णनम् । भाग० ५३० दैव० ।

“एवम् मध्ये इत्था इतं नामाभ्यन्तरवर्णं यस्य नाम्यामवस्थितः
सर्वतः सौधर्षणः कुचिगिरिराजोमेहदीपायामसभुजाहः कर्ण-
काभूतः कुवचयकमलस्य मुर्दनि इति शत्रूसहस्रयोजन-
विततो भूषे पोड़शयाहस्तं तावतान्मर्भ्यां प्रविष्टः ।
उत्तरोत्तरेणेजाहतं नीजः च्वेतः शृङ्गशानिति लयोरम्ब्यक-
हिरण्य यकुरुणां वर्षाणां सर्वादागिरयः प्रामाण्यता
उत्तरतः वारोदावधयोहिसाहस्रप्रथय एकैकरः पूर्वामात्
पूर्वामादत्तरोत्तरेण दशांशाधिकाशेन दैर्घ्यं एव हुसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेजाहतं निषधोहेमकूटो हिमालय इति प्रामा-
यता यथा नीजादयः । अयुतयोजनोत्तसेधा हिरवर्षकिं-
पुह्यभारतानां यथासंख्यम् । तथैवेजाहतमपरेण पू-
र्वेण च माल्यवद्गम्भमादनावानीलिनिषधायतो हिसहस्तं
प्रग्रथदः । केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते । मन्द-
रोत्तेष्वमन्दरः सुपार्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोत्ताहा
मेरोत्तुर्दिशमवटम्भगिरय उपकृत्प्राप्तः । चतुष्वेतेषु चूत
चम्बूकदम्बन्ययोधाचत्वारः पादप्रवराः पर्वतकेतव इव हि-
सहस्रयोजनोत्ताहास्तात्तिष्ठितपविततयः शतयोजनपरिषा-
हाः । हुदाशत्वारः पदोमध्यिकुरुत्सम्भृतजलाः । यदुप-
स्मर्शिन उपदेवगणा योगेश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर-
षभं धारयन्ति । देवोद्यानामि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं
चैत्ररथं वैआजकं सर्वतोमझमिति । येष्वमरपरिष्ठृष्टाः
सहस्रत्तुरनाललामयूपयतय उपदेवगणेहृपगोवमानम-
हिमानः किं च विहर्णन्ति । मन्दरोत्तसङ्गं एकादशशत-
योजनोत्तुकृदेवचूतयितरसो गिरिशिखरस्थूलानि फला-
न्यमृदत्कल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुर
सुरभिगम्बहुत्ताश्चरणरसोदेवारण्योदा नाम नदीं मन्दर-
गिरिशिखराच्चिपतन्ती पूर्वेणेजाहतमुपस्थापयति । यदु-
पजोषष्वाह्नाम्या अनुचरीषां पुण्यजनवधूनामवयवस्थर्य
सुगम्बशातो दशयोजनं समन्तादत्तवासयति । एवं जम्बू-
फलानामस्तु इनिपातविशीर्यनामनस्तिप्रायाश्चामिकाय-
तिभानां रसेन जम्बूनदी नाम भेदमन्द्रगिरिशिखरादयुत-
बोजनादरमित्ते निपन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिष्टाहत

मुपस्थन्दति । तायदुभयोरपि रोधसोमूच्चिका तदसे-
नानविध्यमाना च वायुर्बुद्धयोगविपाकेन सदामरलोका
भरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति । यदुह वाव विष्वधा-
दयः सहयुवतिभिर्मुक्तकक्टिसूतकुरुज्ञायाभरणरुपेष
खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदद्यः सुपार्व्वपार्वनिरुद्ध-
स्तस्य कोटरेष्यो विनिःस्ताः पञ्चायामपरिष्याहः;
सुमधुराः सुपार्व्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानिला-
हृतमनुभोदयान्ति । याह्युपुद्धानानां मुखनिर्वासितो
वायुः समन्नाच्छतयोजनमनु वासयति । एवं कुमुदनि-
रुद्धो यः शतवज्जोनाम वटस्तस्य खान्वे योनीचीना: पदो-
दधिमधुष्टतयुडाज्ञादाम्बरशयासनाभरणादयः सर्वं एव
कामदुष्टनदाः कुष्ठदायात् पतनस्तसुसरेणेवाहृतसुप-
योजयन्ति । यातुपजुवायानां न कदाचिदपि ग्रानानां
वलीपलितक्षमस्वे ददीर्गं ख्यजरामयापम्बुद्धीतोष्णैवर्यो-
पसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति । यावज्जीवं सुखं निर-
तिशयमेति कुरुक्षुररुक्षुम्भावैक्षुक्षुतिक्षुटशिखरपतक्षुच-
कनिष्ठधिषिक्तिकामकपिलयहृदैदूर्यं जाहृविहंसुर्वभनागका-
झरनीरदादयोगिरयो भेरोः कर्णिकाया इव केशर-
भूतामूळदेशे परित उपकृप्ताः । जडरदेवकृटौ भेरुं पूर्वे-
आटादययोजनसहस्रसुषदगायतो हिष्ठस्तःएषुत्पूर्वे भवतः ।
एवमपरेष्य पठनपारिपालौ दक्षिणे कैवासकरनीरौ
प्रागायतौ । एवसुत्तरतः लिष्ठक्षमकरौ । अटाभिरेभिः
परिष्कृतोऽनिरित परितश्यकास्ति काङ्क्षगिरिः । भेरोर्मू-
र्हन्ति भगवत आलयोनेमध्यत उपकृप्तां सुरीमयुतयोजन-
साहस्री समचतुरस्तां शातकौम्भीं वदन्ति । तामनु परितो
लोकपालामामानानां यथादिर्यं यथारूपं तुरीयमानेन
पुरोऽदावपकृप्ताः” । भा०भी०दै०जाम्बून्धविभागे त ।
“धृतःसंस्ये भहाराज । हे वर्चे दक्षिणोसरे । इत्ताहृतं
मध्यमनु पञ्च वर्षाणि चैव ह । उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्ष-
सुद्रिष्यते गुणैः । आयुःप्रमाणं चारोन्यं धर्मतः कामतो-
र्यतः । समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत । । एव-
भेषा महाराज ! पर्वतैः षष्ठिवी चिता । हेमक्रूटसु उम-
हानु कैवासो नाम पर्वतः । यत्व देवत्वात्तो राजन् ! गुद्धाकैः
सह मोदते । अस्तुतरेण कैवासात् मैनाकं पर्वतमृति ।
हिरण्यकश्चः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः । तस्य
पात्रैः महाहित्यं शुभं काङ्क्षनवालुक्षम् । रथ्यं विन्दुसरे
नाम यत्व राजा भगीरथः । उद्धा भागीरथीं गङ्गाउत्तराश-
बहुवाः उमा । उपा महिमदास्तत चैलाशापि हिर-

स्वर्गाः । तं देहा तु गतः सिद्धिं सहस्राचो महायशाः ।
स्वदा भूतपतिर्यव सर्वलोकैः सनातनः । उपास्यते तिग्रमतेजा
वत्र भूतैः समन्वतः । नरनारायणौ ब्रह्मा भूतः स्याणुच
पञ्चमः । तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ।
ब्रह्मलोकादपकाला सप्रधा प्रतिपद्यते । वस्तोक्षारान्
लिङ्गी पावनी च सरस्वती । जग्मूनदी च सीता च गङ्गा
सिंधुच सप्तमी । अचिन्त्या दिव्यसङ्काशाः प्रभोरेवं सं-
विधिः । उपास्यते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये । इत्यादिष्या
च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्याः सप्त गङ्गा
स्त्रियु लोकेषु विश्रुताः” ।

इलिनी स्त्री चन्द्रवृश्यमेभातियन्दपकल्यायाम् । ‘भेधातिथिः
सुतस्त्य यमात् कर्त्तोऽभयद् द्विजः । इलिनी नाम य-
स्यासीत् कन्या वै जनमेजये’ ॥ हरिं ०२२४० ।
इली स्त्री इत्य—गतौ क गौरा० डी० । करवाले (काटारा०)
इलीविश्य पु० चतुर्भेदे “नवविष्यदिलीविश्यस्य हठाविष्यदिलीवि-
सभिन्द्रुण्णमिन्द्रः” क्ष० १,३२,१२,

इलीश्य पु० इलीव करवालिकै शोभते गुभ-ड० । करवालिका
हठाविश्य खमानस्याते भृत्यमेदे ।

इलीश्य पु० इलीश्य+ए० । इलीश्यमत्ये (इलीश्य) ।

इत्यल ए० इत्य+स्त्रे वलच्च-नि० गुणाभावः । १मत्यमेदे
२चतुर्भेदे च मेदिं०८ च चिंहिकाषुवमेदे: “चिंहिकाया
दयोत्पदा विप्रवित्तेः सुतास्त्या । दैत्यदानवसंयोगा-
क्षातास्त्रोवपराक्रमाः । सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयो-
दय महावलाः । व्यंशः शत्यस वलिनौ नभवैव महावलः ।
वातापिर्मुहुचित्यैव इत्यतः सुसूमस्त्या । आङ्गिकोचरक-
चैव (कालनेमि) कालनामस्त्यैव च । राघव्येऽस्तु तेषां
वै स्त्र्यं चन्द्रप्रभहैनः” हरि० १४० । तत्त्वितं यथा

“ इत्यलो नाम दैतेय आसीत् कौरवमन्दनः ।
मन्त्रिमत्यां पुरि पुरा वातापिलस्य चाहुजः । स ब्राह्मणं
तपोयुक्तस्त्राच दितिनन्दनः । पुत्रं भे भगवानेकमिन्द्रतुत्यं
प्रवच्छत् । तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वामवस्त्रि-
भस् । चुकोष गोऽहुरस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ।
तदाप्रभृति राजेन्द्र ! इत्यलो ब्रह्महाऽध्यरः । सन्युमान्
भ्रातरं छांगं मायावी ज्ञकरोत्तः । भेषरूपी च वा-
तापिः कामरूपोऽभवत् ज्ञाणात् । संख्यत्वं च भोजयति
ततो विप्रं जिवांसति । स चाहयति यं वाचा गतं वै-
स्त्रतत्त्वम् । स उन्देहमास्याव जीवन् च प्रत्यवृत्ततः ।
ततो वातापिभूतं छांगं जलो दुर्दृशतम् । तं ब्राह्मणं

भोजयित्वा पुनरेव यमाह्यत् । तामिस्त्वदेन महतः
वरेण वाचसीरिताम् । श्रुत्वाऽतिमायो बलवान् त्रिपं
ब्राह्मणकर्णकः । तस्य पात्रं विनिभिद्य ब्राह्मणस्य महा-
स्त्रः । वातापिः प्रहरन्नाजस्त्रिचकाम विनाशयन् । एवं
स ब्राह्मणानाजन् ! भोजयित्वा पुनः पुनः । इसवामास
दैतेय इत्यलो दुष्टतेनः” भा०१०८०६८८० ।

३मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्याचु पञ्चसु तारासु स्त्रीब०४० ।
तत्र इत्यका इति पाठान्तरम् । इत्यन्ति प्रीण्यन्ति इवि-
ग्रीष्मे कुनू इदित्याकृ द्वम् त्रिपकादि० न अत इत्यम्
दूति भानुदीक्षितः । तेन इत्यका इति लकारमध्यपाठ-
कत्यनं प्रामादिकमेव । [ऐनीत् । इत्यकाः ।

इव व्याप्तौ प्रीष्मे च रदित् भा०पर०स्क० सेट् । इत्यति
इव अव्य० इत्य० निह० क । १सादश्ये, २उत्तेज याम, ३ईषदर्थे,
वाक्यालब्धारद्योतकाता चास तत्र उपमायाम् इवेन नित्य-
समाप्तोविभवत्त्वोपचेति” वार्त्ति० उक्तेनित्यसमाप्तः विभ-
क्तेचोपाभावय स च उपमास्वरार्थ एव । “वागर्दीविव
षंष्टको वागवैप्रतिपत्तये” रघुः । “हंसीत छण ! से वार्त्ति०
सर्वज्ञामवगाहते” चन्द्रालोकः । एतत्प्रयोगे चौती उपमा
“चौती यथेत्तवाशद्वायार्ये वा वर्तिर्यदि” सा०८०८० उक्तः० ।
उत्ते चायाम् । “गुणा गुणात्त्वन्वित्वात् तस्य सप्रसवा इव”
रघुः । “गङ्गाम्भसि सुरत्वाण ! लपाणस्तव निःखनः ।
खातीवारिवधुं गर्भपातमातको” “सुखमेषीदशोभाति
पूर्वचन्द्रश्वापरः” सा०८०८० इवादिशद्वप्रयोगे उत्प्रेक्षावा
वाच्यत्वम् । “वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः”
सा०८०८० उक्तः० । वाक्यालङ्कारे “सर्वदा क इव वा सहि-
त्यते” किरा० “किमिव हि भधुराणां भगुणन् नाहतीनाम्”
यकु० “हृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्” नैष० ईषदर्थे०
“तदस्तिपर्युषितमिव” यत० ब्रा० “व्यावर्जिता क्रिच्छिदिप
स्त्रनाम्याम्” कुमा० ४अवधारणार्थे च । “त्रिये पूर्वचिष्ठ-
क्ते वदेशा०” क्ष० १,१८४,३। “इष्टकतेव इवश्वद् एतार्थे”
भा० । “हृक्षेव त वा ईश्वरा०” यत० ब्रा० । इवश्वद्व-
इवधारणार्थे०” भा० ।

इशीका स्त्री इलीका ए० । इलीकाशद्वार्थे अमरटीका ।

इष गते रथेषु च दिवा०पर०स्क०सेट् । १इत्यति, ऐत्यत् ।
ऐतेषु इवितः एविता० । “इत्यन् वाचष्पवक्त्रे वौतः”
क्ष० ८,१८४,८ । “योऽभियात इवितः प्रवाति” व्यथ०
१०,८,१५ । “स तदक्षीपितत्त्वस्यमन्मे” व्यथ० ८,१५,
५ । “हिन्मानो वाचमिष्यसि०” व्यथ० ८,१८४,८ । इत्या-

यामपि “अप इष्व होतरिख्यप इच्छ होतरित्वैवेतदा॑”
शत० ब्रा० ३,८,२,१५। गतौ तदादिरिपि इष्वति निरु०।
अनु+अन्वेषणे गवेषणे “अन्विष्वलक्ष्यतःसीताम्” रामा०
“वावदेनामन्वे प्यामि” शक०। “न रत्नमन्विष्यति सूख्यते
हि तत्” कुमा०। “तस्मान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः”
रघु०। स्वार्थे शिच्। तत्वैव “राममन्वेष्यामि” रा० ८०।
प्र+प्रे रणे। “अप्रै वीद्राजउली मां हुराहारों तवान्तिकम्”
भा० ८०। १६ अ०। “गत्वा प्रै वीज्ञ रावणम्” भद्रिः “अ-
ध्युप्रेषितोमैत्रावद्यः प्रेष्यति” आन्त० ८०। “शैनः
शेफं च प्रेष्यति” काला० १३,६,१। “आग्नीजोमाभ्यां वागस्य
वपायै अदसे प्रेष्य” शत० ब्रा० ३,८,२,२७। वज्
प्रैष्यः। शत० प्रैष्यः। स्वार्थे शिच्। प्रेष्यति प्रेष्यामास।
“स च मां प्रेष्यामास” रामा०। [पितः पर्यैष्या।
परि+सत्कारपूर्व कनिष्ठोजने पर्यैष्यति स्वार्थे शिच् पर्यै-
इष्व वाञ्छायाम् तदा० पर० सक० सेट् वेट् कुः। १ इच्छति,
“इच्छामि संबृद्धितमाज्ञयाते” कुमा०। इच्छेत् “यदीच्छे-
द्विगुलान् भोगान्” सल० त० १०। “राजान्वेवाय-
याज्ञेभ्यः सीद्वोच्चेद्वन् चुधा” या० सू०। ऐच्छत्
ऐच्छेत् “ऐषीः पुर्णज्ञवाय यत्त्वम्” भद्रिः इष्वेष
वा कर्तुमवस्थ्यमात्मनः” कुमा० ईष्वतः। इच्छन् “किमच्छन्
कस्य कामाय किमर्थमनुसंचरेत्” श्रुतिः।

एषिता—ऐषा एषिता—इष्व। भावे य इच्छा “आत्मज्ञाय भवेद्
दिच्छा” न्यायका०। इष्वः “इष्टोऽसि मे सखा चेति” गीता।
कर्मणि इष्वते “तिरात्माच्छुद्दिष्यते” सूतिः। एष्वः एषि-
तव्यः। “एष्वा बहवः उत्तायद्येकोऽपि गयां ब्रजेत्” उ०
अनु+अन्वेषणे। “तं खलन इवान्वीषुः” शत० ब्रा०। “हन
तमात्मानमन्विष्वामो यमन्वेष्टा” रा० ८०। “अनु-
पदमन्वेष्टा” पा० “वयं तत्त्वान्वेषात् मधुकर! हतस्तं
सबुद्धतो” शक०।

प्रतिपदे प्रतीच्छति (प्रतिपद्धण्ठति)। “ततः
प्रतीच्छ प्रहरेति वादिनी” नैष० “स्तु च प्रतीच्छ
मे कन्याम्” प्राप्तौ च “बुद्धे शरणमन्विष्ट” गीता।
स्वार्थे शिच् वेदे० नि० गुणाभावः। इष्वति “इच्छं सदा-
स्तरायेष मदन इष्वेष ज्योतिः” ऋ० १,१५,६। “इष्वेष
इच्छाम्” भा०।

परि+अन्वेषणे च परीच्छति (अन्विष्यति) “भगवन्” वा अह-
भिमार्त्तिज्यैः पर्यैष्यम्” रा० ८०।

अभिमार्त्तिज्यैः सम्मगिष्वायाम् अभोदम्।

इष्व ओभोद्धारे क्रादिं पौमः पुन्ये पर० अक० सेट्
इष्णाति इष्णात् इष्णाण। “इष्णादिष्वायाम् महेष्वाण
सर्वलोकं महेष्वाण” यजु० ३३,२२,५०। ऐष्णात्
ऐच्छेत्। एषितः एषिता। प्रेरणे च। “भिन्निरिं
शब्दा वज्वमिष्णन्” ऋ० ४,१७,३। इष्णन् प्रेरवन्
भा०। इच्छार्थेऽपि “पूर्वीरिष्ववरति मध्य इष्णन्” ऋ०
१,१८,६। “मध्यः मधुनः इष्णन् इच्छन्” भा०। आभी-
च्छप्रवृक्ष क्रियपौनः पुन्यम्। क्रिया च धात्र्यविशेषः स
च वाञ्छागत्यादिरेव तस्येवाभीच्छप्रवृद्योतनेऽस्य साधुत्वम्
इष्व गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट्। एषिति ते। ऐच्छेत् ऐषिट
अनु+अन्वेषणे। अन्वेषति। “अन्वेषन्वोद्धमं राजन्”
“देशमन्वं दुराचारमन्वैष्वन् वानराज्ञा” रामा०।

इष्व त्रि० इष्व-इच्छायां क्रिप्। : इच्छायुक्ते। इट्चरः।
“यिदादूजं शतक्रतुं विदादिष्वम्” ऋ० १२,४। कर्मणि
क्रिप्। २ इष्वमाणेत्रि० १ अन्वे स्त्री “मधुमतीन् इष्वस्त्रिं”
यजु० ७,२, “आश्चिनायज्वरोरिषः १,३,१।। “इष्व
त्वोच्छे त्वा” यजु० १,१,।। इष्वते इष्व-अन्वभूत तत्त्वयें
कर्मणि क्रिप्। ४ एष्वीये। “इष्वस्त्रो महामहे”
ऋ० ५,५०,५, “इष्वः एष्वीयस्य” भा०। इष्व-गतौ
भावे क्रिप्। ५ यात्रायाम् स्त्री

इष्व पु० इष्व-गतौ क्रिप्-इट् यात्रा साच्चिन् मासे जिनीषूषा-
महि अर्थ चा० अच्। सौरे चान्द्रे च आश्चिने इमासि।
“आवश्ये भाद्रमासे युवति इष्वते चार्यलाभः प्रदिष्टः”
राजमा० उक्तोः “सौराश्चिनस्य यात्राया अर्थलाभदत्वात्तथा-
त्वम्”। अत एष रवौ “सरितः कुवैती गाधा: प्रथश्चाश्चा-
मर्कदमान्। यात्रायै नोदवामास तं शक्तोः प्रथमं शरत्”।
शरत्कालस्य रात्रां यात्रार्थस्तुक्तम्। शरदुतृष्ठ “इष्वस्त्रोर्जव-
शरदिति” श्रव्युक्त आश्चिनकार्त्तिकमासु रूपः कालः तस्य
च सौरत्वस्त्रश्च वक्षते “आभेष्वलं सञ्चरतां चनानां
द्वायामिवे सातुगतां निवेष्य” कुमा० पाठान्तरम्। “भृनि-
मिष्टेनिषेक्ष्यमयतः” भावः। तत्र चान्द्रे “इष्वे मास्यति ते
गते नवम्यामार्दयोगतः” तिथि० देवीषु० चत्र चान्द्रोगौष्ठः
“यच्छरद्युर्जव औषधः पश्यन्ते तेऽन्वैताविष्वशोर्जव”
शत० ब्रा० ऋ० ४,२,१,१७, “अन्वभूत तत्त्वयें भावे इष्वये
क”। २ प्रेष्ये “इष्ववान् मम रेजति” ऋ० १,२८,६.
“इष्वशान् प्रेष्यवान्” भा०। इष्व-इच्छायां कर्मणि
धर्मार्थे क अन्वे न० निरह०।

इष्वणि स्त्री इष्व-भावे अनि वेदे० नि० गुणाभावः। प्रेष्ये

“द्वाना धेनुर्वजनेषु कारवेत्तना शतिनं पुरुषप्रियणि”
क०२.२.६, इष्णि एवणायाम् भा०। सप्तम्या लुक्।
लोके त एवणिः वा ढीप्। इष्णिमिच्छति वयच्। वेद०
नि० इतोपः इष्णिति “कृतस्य बुधं उपसामिपरायन्”।
क०३.६.१.७, ततः भावे च। “इष्णिया प्रेषणायाम्
“इष्णिया नः पुरुषमाभेर” क०४.४.१।

इष्णिय त्रि० इष्णिया विध्यति इष्णौ कुशलो वा यत्। शरलेप्र,
शरव्ये २शरव्यागुक्षले च “आराङ्गे राजन्यः शूर इष्ण-
व्योऽतिव्याधी” यजु० क०२२.२२ “इष्णुभिर्भृति इष्णव्यः
यडा इष्णौ कुशलः” वेददो० [धातयः] क०६.७६.१,
द्रुष्टि० इष्ण-कि। इच्छावति “विचिद्वाना इष्णयोव्य-
द्रुष्टिका स्त्री इष्ण-गत्यादौ कुन् चत इच्छन्। इष्णीकाशद्वावै
द्वलश्वद्परे हस्तः इष्णिकृत्स्नम्” तदोयद्वले।

इष्णीका स्त्री इष्ण-गत्यादिषु ईकन् कित् हस्तव्। इगज-
नेत्रगोलके। २काशे, १मुञ्चामध्यवर्त्तिहणे च तदालम्ब्रैव
चबल्यान्ना पाण्डववधाय महास्वं प्ररित्यक्तम् यथा
भा० प० १४ऋ० “व्यथितात्माभवत् द्रौणिः प्राप्त-
क्षेममन्यत। तत्र दिव्यसदीनामा वरमास्त्वमचिन्तयत्।
जयाह च स चेष्टकां द्रौणिः सवेन पाणिना। स
तामापदमासाद्य दिव्यमस्तुदैरयत्” इत्युपक्रम्य “तत-
स्तस्यामिषीकायां पापकः समजायत। प्रधक्षप्रक्षिव लो-
कांस्त्रीन् कालान्कयमोपमः” इमामिषीकामधिकात्म
क्तोऽन्यः अण् ऐषीक’ भारतान्तरे तपर्वभेदे “मुञ्चा
केषीका तज्जिति” शत० ब्रा० “यदि नडानां यदि वेणुनां
यदि वेषीकाणाम्” शत० ब्रा० १.१.४.१६, ४ शरशला-
कायां पूरीषकाविकायाच्च उच्च० “तस्मिन्नास्थिरी-
कास्वं रामोरामावदोधितः” रसुः।

इष्णिर त्रि० इष्ण-गतौ किरच्। १गतिशीले। “श न इष्णिरो
व्यभिया रातः” क०३.३५.४, “इष्णिरः गतिशीलः” भा०
२चलनशीले च “निसामनामिविरभिन्द्र! भूमिम्” क०२.
३०.६। “इष्णिरां चलनीम्” भा० ४चलनौ पु० उच्च०
इष्णु उंस्त्री इष्णते हिंसतेन ईष्ण-उ हस्तव्। १याणे
“प्रतिसंहरिष्णुम्” रघुः। “इष्णुमति रघुसि वै दंदश्वकान्
जिषांसो” भट्ठिः। “इष्णिः प्रतियोत्स्वामि” गीता
स्त्रीले “तस्य साध्वीरिष्णिवो वाभिरस्ति” क०२.२.१.४.८।
“यामिषु” गिरिष्णन्। विभर्जन्तवे यजु० १६.२।
तत्स्वयंस्वये २पञ्चसंस्वान्तिते च। पञ्चशरणद्वे वश्यमा-
यस्यकामयरस्य पञ्चसंस्वान्तिते च। पञ्चशरणद्वे वश्यमा-

पञ्चसंख्या बोधते। “पञ्चपञ्चाष्टस्मेषु ज्ञेयमोजः
सु रायिषु” ज्योति०। ३ उच्चज्ञेवान्तर्गते जीवावधिप-
रिधिपर्यन्तवत्तसरलरेखायाच्च तदानयनप्रकारः सोदा-
हरणः लीजा० दर्शितो यथा
“ज्ञाव्यासयोगान्तरवात्तमूलं व्यासस्तदूनोदक्षितः शरः स्ताव्।
व्यासाच्चरोनाच्चरस्तदूनोदक्षितम् भवतीह जीवा।
जीवार्जमते शरमक्तव्ये व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति हस्ते” उदा०
दशविस्तृतिः तान्तर्यत्वं ज्ञाव्यासप्रमाणं भवतीह भवते। तत्वेषु
वद वाणाच्चापां ज्ञावाणाम्याच्च विस्तृतम्” न्दासः।
व्यासः १०, ज्ञा दै, अनयोर्योगः १६, अन्तरं ४ तयो-
र्धातो ६४, तस्य मूलं ८, तेनोनोव्यासः २, दक्षितः शरः १।
तेन १०हस्तव्यासके उत्तरेवे यदि जीवमितिः है तदा शर
मानम् । एकहस्त इति ज्ञेयम् । ज्ञातशरव्यासके हस्त-
क्षेत्रे जीवानयन् यथा व्यासः १० हस्तः, शरः ? हस्तः
तेनोनितः व्यासः ८, तस्य मूलम् ३। ज्ञाम्यां गुणितम्
६५, जीवानाम् । ज्ञाताम्यां ज्ञावाणाम्यां व्यासानय-
नम् । यथा जीवा है तस्याई॑ ३, तस्य वर्गः ६। शर-
संख्यया ? भक्तो॒ ६। शरसंख्या ? योगे व्यासानाम्
१०। एवमन्यसंख्यकजीवादौ चत्वारा दिशा शराद्या-
नयनम् । यहाणां क्रान्तिष्ठानं ज्ञेयस्य शरानयन् संक्षेपेण
दर्शितम् सि० शि०

“सत्तिराशियहयुज्यानिष्ठस्तिज्ञोदृतः शरः। स्फुटोसौ
क्रान्तिसंख्यारे दक्षमं गत्यक्षेत्रे तथा” मू०। “क्यं संक्षिप्तो
गौणप्रकारः। सुखस्तु पूर्वं व्याख्यात एव। तथापीह
युक्तिमालसच्यते। चिष्वदृत्तात् क्रान्तिष्ठुवामिषुखी।
क्रान्त्यपाच्चरः कदम्बाभिषुखः। कथं तेन तिर्थक्षेत्रे ता
संख्यार्था। अतः क्रान्त्यप्ये यद्युज्यादत्तं तस्य शरापस्य
चयदन्तरम्भजु तेन संख्याता सती स्फुटा भवति ! तत्त्वान्तरं
कोटिष्ठपम् । शरः कर्णदृपः। तद्वान्तरपदं द्युज्या
हस्ते भुजः। एतत् लग्नस्त्रियन्तव्यसंभवम् । तत्र
सत्तिराशियहकान्तिः कदम्बधुवस्त्रवयोरन्तरम् । तत्त्वान्त्रा
भुजः। तद्युज्या कोटिष्ठदा शरेण केल्युपचम् । कोटिष्ठपस्त्रैव शरस्य
भ्रुवोन्तस्याक्षयाऽक्षं दक्षम् कर्तुं युज्यते” प्रमिं
निष्ठरस्त्रैव “विज्ञेपिष्ठाः ज्ञातिजादिकानः सेगा ॥०
द्विष्ठेन्तुभिता १५.२ रसाद्याः ७६। पट्टीन्द्रिः
१३६, खामिनभुवः १३० सितक्षपातौ स्फुटौ सञ्चल-
केन्द्रगुप्तौ” मू० “क्षितिजस्य खरदमिता ११० सध्यमा

विक्षेपतिस्त्राः । बुधस्य हिवाणेन्दुभिताः १५२ । युरोः
मृत्सप्तिः ७६ । शुक्रस्य पद्मिव॑२६ लत्याः ।
शनेः ख्वीन्तु १३० मिता वेदितव्याः । तथा बुध-
शुक्रयोर्यैः गणितागतौ पातो तौ स्त्रस्थीघ्रकेन्द्रेण
दुक्तो कार्यैः । एवं स्फुटौ स्तः । अत्रोपपत्तिः । मध्य-
मगतिवासनावां वेधप्रकारेण वेधवलये यहविक्षेपोपम-
तिर्दर्शितैव । किंत्वन्यफलज्ञाधर्षभूत्या सत्तिस्त्रहेण तत्त्वं
यदा श्च व्रकेन्द्रं भवति तदा त्रिज्ञातत्त्वः शीघ्रकर्णे भवति
तस्मिन् दिने वेधवलये यावान् परमो विक्षेप उपलभ्यते
तावान् यहस्य परमो मध्यमविक्षेपः । एवमेते भौमा-
दीनासुप्रलभ्याः पठिताः । अथ श्च शुक्रयोः पातस्य स्फु-
टत्वस्त्रह्यते । भगवान्धायाये ये बुधशुक्रयोः पातभगणाः प-
ठितास्ते स्त्रत्वाः । कर्मलाघवेन सुखार्थम् । अतः पठि-
तचक्रभौति स्त्रयोर्वकेन्द्रभगर्णरित्वादि । इदानीं यह-
विक्षेपानयनमःह' प्रमि० । "मन्दस्फुटात् खेचरतः स्त्रपात
शुक्राद्वाजज्ञाय पठितेषु निन्द्रौ । स्त्रयीघ्रकर्णेण चृता शरः सात्
स्त्रपातमन्दस्फुटगोलदिकः" स्फ० । "मन्दस्फुटाद्यप्तात्
स्त्रपातशुक्राद्वाजज्ञाय साध्या । सा यहस्य पठितेन शरेण
गुण्डा स्त्रयीघ्रकर्णेन भाज्या फलं स्फुटविक्षेपः सात् । सपातो
मन्दस्फुटो यहो यदि राशिष्टकाद्वानस्तदोन्नरो विक्षे-
पोऽन्यथा दक्षिणः । अत्रोपपत्तिः । मन्दस्फुटो यहः
स्त्रयीघ्रप्रतिमण्डले भवति । तत्र च तस्य पातोऽपि ।
पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयोः संपातः । तस्मादा-
रभ्य विक्षेपप्रटितिः । इह सुसरलवंशशलाकया कञ्चाम-
ण्डलं तत्रप्रतिमण्डलं च वेद्यकोक्तविधिना विरचय तत्र
शीघ्रप्रतिमण्डले भेषादेः प्रतिलोमं पातस्यानं च विक्ष-
यित्वा तत्र विमण्डलं निवेशम् । पातचिङ्गाद्वाशिष्ट-
कान्नरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्यं सम्पातं कल्पा-
पातात् पूर्वं तस्मिन्नरे प्रतिविक्षेपप्रमाणेन प्रति-
मण्डलाद्वत्तरो विमण्डलं वेनचिदाधारे स्थिरं कल्पा-
भेषादेरुलोमं मन्दस्फुटं यहं प्रतिमण्डले विमण्डले
च दत्त्वा विक्षेपोपपत्तिः दर्शदेत् । तत्र तयोर्धयो-
र्यावान् विमण्डलावांस्त्रत्र मदेशे विक्षेपः । अथ तस्या-
नयनम् । पातस्याने हि विक्षेपाभावः । तत्रभिन्ने विक्षेप-
द्वारमो विक्षेपः । अत्तरेऽनुपातेन । अतः पातयह-

चिङ्गयोरन्नरं तावज्ज्ञेयम् । तत्र तयोर्येष्वे हते
भवति । यतो भेषादेरुलोमं यहो दत्तः । पातस्य
प्रतिलोमम् । अतस्य विक्षेपः शरार्थं किल केन्द्रम् । तस्य
दोज्यां साध्या । यदि त्रिज्ञातत्त्वया दोज्यां या पठित-
विक्षेपत्त्वं प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्नरं नभवते तदाऽ-
भीट्या यहस्यानभवया दोज्यां या किमिति फलं शीघ्र-
कर्णये विक्षेपः । अथ हितोऽनुपातः । यदि शीघ्रक-
र्णये एतावान् विक्षेपदा त्रिज्ञाये क इति । अत यु-
षमाजक्योस्त्रिज्ञातत्त्वयोस्त्रुत्याज्ञाये लते सति दोज्यां-
याः पठितविक्षेपो युणः शीघ्रकर्णे हरः । फलं कञ्चाम-
देशे विक्षेपो ज्याहपस्तस्य चापं स्फुटविक्षेप इत्यर्थः । भू-
दिङ्गे स्त्रतस्यकमयं बहु द्वितीयमयं विमण्डले यहस्याने
निबद्धं स्त्रतं कर्णः । स्त्रतक्षमण्डलयोरन्नरं स्फुटः शर
इत्यादि संयं क्वात्राय दर्शनीयम् । इदानीं विक्षेपस्य
क्रान्तिस्त्रकारयोग्यतालक्षणमन्यत् स्फुटीकरणमाह' ।
प्रमि० "त्रिज्ञावर्गाद्यनवलनज्ञाकृतिं प्रोक्ष्य भूलं यदि-
र्यज्ञा द्युचरविशिष्टस्ताडितस्त्रिज्ञयाप्नः । यदा राशि-
त्वयुतखगद्युज्यकाध्रस्त्रिसौर्यां भक्तः स्त्रौभवति नियतं
क्रान्तिस्त्रकारयोग्यः" भ० । यहस्य "युतायनांशोऽप-
कोटिशिष्ठिनीत्यादिनायनं वलनं साध्यम् । अत वलन-
शब्देन वलनज्ञा याज्ञा न भवतुः । तथा इतः प्रभवति
द्युज्ञाप्राप्तिः कर्म कर्तव्यम् । यतो द्युज्ञाप्राप्तिः शरव्या
शरकलातत्त्वं भवति । तस्यानयनम् । वलनस्य यग्नं
त्रिज्ञावर्गाद्यपास्य यन्मूलं लभ्यते तद्यदिसंक्षेपम् ।
तथा यज्ञा यहविक्षेपो शुणितस्त्रिज्ञया भक्तः स्फुटः
क्रान्तिस्त्रकारयोग्यो भवति । अथानुकल्प उच्यते । यदा
राशित्वयुतखगद्युज्यकाम्ब्र इति राशित्वयुतस्य यहस्य
यावतो द्युज्ञा तथा वा गुणस्त्रिज्ञया भक्तः स्फुटो
भवति । अत भाजक्षमैकत्वाद्वयुग्मकस्यान्यत्वात् कलं
स्त्रयान्नरभिन्नतेऽनुकल्पे नोक्तम् । अत्रोपपत्तिः । क्रा-
न्त्यपात् किल शरो भवति । शराये यहः क्रान्तिः
शरेण संख्या स्फुटा भवति । अत गणितागतेनैव शरेण
क्रान्तिः स्फुटा क्रियते तद्युक्तम् । यतः क्रान्ति
द्युपन्नमण्डलात् तिर्दग्ध्रुवाभिन्द्रिष्ठी । विक्षेपस्त्रक्रान्ति-
मण्डलात् तिर्दग्ध्रुवः कदम्बाभिन्द्रिष्ठी । यथोक्तं गोषे ।
"सर्वतः क्रान्तिस्त्रवाणां भ्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्न-
मण्डलप्राच्या भ्रुवे याम्या तयोर्ज्ञात्वा" । सर्वदः लोप-
स्त्रताणां भ्रुवाज्ञिनलवान्नरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽप्यं ज्ञे यो

वलनतोधकर् । तत्रांपमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक्
सदा । कदम्बमहृत्तं चेति ॥ । अतो विक्षेपः कदम्बभि-
सुखो भवति । श्रुताभिसुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य मित्र-
दिक्स्य योगवियोगावृचितौ । तयोर्यज्ञिच्छिदिक्षा तदायन-
वलनवशात् । अथ तहोलोपरि प्रदर्शयते । यथोदितं गोलं
विरचय क्रान्तिर्ते यदृप्रहृचिङ्गं तस्मात् परितो नवति-
भागान्लोक्यत् तिज्याहृत्तं निवेशम् । अथ यहचि-
ङ्गाहृप्रोपरिगामि स्त्रैं तस्मिन् इत्ते यत्र लगति तत्क-
दम्बयोरन्तरस्य ज्या तिज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्लरपदं
कोटिः । सा च यदिसंक्षा । क्रान्त्यादिक्षेपः कदम्ब-
भिसुखः कर्णहृपः । तस्य कोटिरूपकरणायाहुप्राप्तः ।
यदि तिज्याकर्णे यदिः कोटिसदा शरकर्णे का । फलं
क्रान्तिसंखारयोग्यो विक्षेपो मवति । तेन संस्कृता
क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपायस्य यहस्य विषुवन्मण्डलस्य
च यद्यास्योत्तरनन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरूप्यते अथाह-
कल्पे योग्यमेव वासना । अत्र सविराशियहक्रान्तिज्या
भुजस्याने कल्पिता स भुजः । तद्युज्या यदिस्याने
कल्पिता सा कोटिः । तत्रापि तिज्या कर्णे इति सर्व-
सुपर्पन्नम्' प्रमि । तत्रैव स्थानारेऽप्युक्तम् ।

"नाडिकामण्डलात् तिर्यग्वायमः क्रान्तिरूपावधिः
क्रान्तिरूपावधिः । त्येष्टत्तावधिस्तिर्यग्येवं स्फुटो नाडि-
काट्तस्तेटान्लराषेऽपमः" भू ० । "क्रान्तिरूपेव वत् स्फुटप्य-
हस्यानं तस्य नाडिकाट्तात् तिर्यग्नन्तरं सा क्रान्तिः अथ
विमण्डणे च वत् यहस्यानं तस्य क्रान्तिरूपाद्यात् तिर्य-
ग्नन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्य यहस्य नाडीट्तात्
द्यात् तिर्यग्नन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः" प्रमि ।

१४४३ वेदविहिते वच्चमेदे । "इषुवज्रौ यामवेदे विहितौ"

सिंकौ० । इषुप्रकारः स्फुला० कन् । इषुकः यरप्रकारे
इषुकामग्रमी स्त्री उरीमेदे "पूर्वेषुकामग्रमी" सिंकौ० ।
इषुकार इ० इषु० करोति वा-च्य० उप० । वाणकारके
शिल्पमेदे "पिङ्कडा कुररः सर्पः सारङ्गोऽन्येवयं विना ।
इषुकारः कुमारी च वडेते गुरवोमसु" वौदेनोक्तं सम-
र्थं वितु० पिङ्कडादीनां यथोपदेशकारित्वात् गुरुत्वं तथा
वर्णितम् यथा । "आशा वलती राजन् । नैराश्यं परमं
परमं सुखम् । आशां निराशां कृता त सुखं स्वपिति
पिङ्कडा । सामिधं कुररं ददा बध्यमानं निरामितैः ।
आभिवस्य परिव्यागात् कुररः सुखमेधते । गृहारम्भो हि
इःक्षाय न सुखाय कदाचन । सपः परकातं वेशम् प्रविश्य

सुखमेधते । सुखं जीवनि सुनयोमैच्छदत्तिसमानिताः ।
अथतेनैव जीवनि सारङ्गाद्व पक्षिणः । इषुकारो नरः
कस्त्रिदिवावासक्तमानसः । समीपेनापि गच्छन् राजा-
नं नाववृद्धवान्" वह्नां कलहोनित्यं हयोः सङ्घर्षं श्रुतम् ।
“एकाको विचरित्यामि कुमारीशङ्कको यथा” भा० शा०
प० अ० १७८ इषुकादयोऽप्यव ।

इषुकृत त्रि० इषुरिव शीघ्रगामी क्वजुगामी वा कृतः । वाण-
तुल्यं शीघ्रगामितया क्वजुगामितया च कृते । “चिये पूष-
चिपुकृतेव देवा नासत्या” भ० १८४,३ । इषुकृतेव इवशब्द-
यवार्थे । आजिधावनाय इषुवच्छीव्रस्तजुगामिनै कृता-
विव सन्तौ” भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र
व्यान्त्स च । एतेन इषुकृत्वसोदाहरणतया एतस्या
कृच उपन्यासः प्रमादिक एव ।

इषुध शरधारणे करण्डा प० अक० सेट् । इषुध्यति ऐषुध्योत्
इषुधिता-इषुधिता । याच्जायामपि “विक्तो राय इषु-
ध्यति द्युम्भु द्युति पुर्वसि” भ० ५०,१ । पति॒ को
व्यप्रग्रानां धेनूनामिषुध्य” भ० ८५८,२ । भावे अ ।
इषुध्या प्रार्थनायां स्त्री । “दिवोवास्तोष्वहरस्य वीरै-
रिषुध्येव मरतो रोदसोः” भ० १,१२२,१ । उण् इषुध्यु
प्रार्थके “इषुध्यव चतमापः पुरम्भैः” भ० ५,४,६ ।

इषुधर उ० इषु० धरति इ०-अ० ६८० । वाणधरे इषुभद्र-
दयोऽप्यव । “वर्णासि सर्वेषुभद्रां निरास्तु” भट्ठः ।

इषुधि उ० स्त्री० इषुवो धीयते इव धा-कि इषुध-इन् य-
लोमे वा । वाणावारे वाणधारके वा त्वये । स्त्रीते
“धर्मगुण्डीप्रभादाय तथाऽक्षये महेषुधी” भा० वा० ।
६८० । निर्बर्मेन इषुधीरसक्तः” भ० १,३२,२ । उ० स्ते
“बह्माऽक्षयौ महेषुधी” रामा० । “बह्मीनां पिता बह्मरस्य
पुत्रविवोष्योति वभनावग्न्य” । “इषुधिः सङ्खा पृष्ठनाय”
भ० ५,७५,५ । “बह्मव इषुवो धीयते इषुर्णां निधान-
त्वात् “इषुधिरिषुधां निधानम्” यास्तः” भा० ।

इषुप उ० इषु० पितति पा० पामे क उप० प० । अस्तुरमेदे
सहि अंगावतारे नन्नजिज्ञामा राजाशीत् यथा ह भा०
आ० ६७८० । “इषुपोनाम यस्ते वामसुराणां बलाधिकः ।
नन्नजिज्ञाम राजाशीत् भुवि विल्यातविकमः” ।

इषुपुहा स्त्री इवैः पुष्टिमिव पुष्टमस्याः । शरुषुहाद्वचे ।

इषुपुष्या स्त्री इषुरिव पुष्टमस्याः । शरुषुप्रावास् ।

इषुमत् उ० इषुदः सम्बद्धस्य प्राशस्येन भवेत् । प्रस्त्रावाचधरे ।
“इषुमति रुपसिंहे इत्यूकान जिवांहौ” भट्ठः ।

इषुमात्र न० इयुप्रमाणमस्य इषु+मात्रच् । शरप्रमाणे क्षग्-
वेदिनां २कुण्डे कुण्डशन्दे विष्टिः । इषुप्रमाणमात्रावे ति ।
स्थियं ढीप् । “वदोकः पशुः सात् एकप्रादेशां कुर्यात्
अथ यदि पञ्च पशवः स्तुः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषुमात्रां
वा वीर्यं वा इषुर्वीर्यसम्भितैव तद्वत् । पञ्चप्रादेशा हक्ष
त्वेव पुरेषुभूमिति” शत० ब्रा० ३५,२,१० । इदसुखा-
मधिकात्य प्रहृतम् । उक्तां करोतीत्युपक्रम्य “पञ्चप्रादेशा
गिदुमात्री वा तिर्यक् पञ्चपशौ” कात्या० ३६,३,२५,
उक्तोः । इषुमानं च अङ्गुल्यप्रिवाङ्गुलपर्यन्तमानं
तज्ज प्रादेशवयम् याज्ञिकसम्प्रदायप्रसिद्धम् । ४शरगतिर्य-
नमाने च । “अथ यदब्रवीत् वर्ष्णस्तेति । तत्त्वाहु व अपु-
मात्रमेव तिर्यक् वर्ष्णते इषुमात्रं प्राङ्गोवैवावरं सह-
इम् दधावव” शत० ब्रा० १,६,३,११ इत्सासुरवर्ष्णन
प्रकारः । “इषुमात्रं धनुषः सकाशात् बलात् प्रयुक्ते पु-
र्वावद्दूरं गच्छति तावनात्” प्रतिक्षणं तिर्यक् उभय
पार्वतः अवर्ष्णत् भा० । शरविक्षेपप्रमाणयज्ञ । इषु-
विक्षेपशन्दे दृश्यम् ।

इषुविक्षेप उ० इषोर्विक्षेपयोग्यदेशः । साङ्ग॑ यतहस्तमिते
शरविक्षेपयोग्ये देशे तन्मानमाह आ० त० पितामहः
“मध्यमेन च चापेन प्रक्षिपेत् शरवयम् । इस्तानाज्ञ शते
साङ्ग॑ लक्ष्य” लत्वा विचक्षणः । तत्प्रमाणदेशात्क्रमेणैव
पुरोषोत्सर्गः कार्यः । “ततः कल्यं समुद्याय कुर्यात्
मैत्रं नरेश्वर ! नैर्कृत्यामिषुविक्षेपसतीत्याभ्युक्तिं भुवः” ।
मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरोषोत्सर्गं इषुविक्षेप
सतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशाद्वाहिः” आ० त० रघु० ।

इषुपेत्खक उ० इषे त्वा इतिभागोऽस्त्वताहुवाके अध्याये वा
गोपया० दुन् । इषेवा इतिष्टुके अहुवाके अध्याये
च । स च यजुर्वेदीयः प्रथमाध्यायः तत्वादौ इषे त्वो-
र्ज्ञेति गद्यत्वात् तस्य तथात्वम् एवं तदन्तर्गतोऽहु-
वाकोऽपि तथा ।

इष्टकर्तृति० निष्ठ-कृ-हृच् “निष्ठ्वोवकुलमिति” प्राति-
श्यास्त्रस्त्रेषोपसर्गैकदेशनकारडोपः । निष्ठकर्त्तरि० ।
“इष्टकर्त्तारमध्वरस्य प्रवेतसम्” च० १०,१४०,५ ।
इष्टकदादयोऽप्यत ।

इष्टकृति स्त्री निष्ठ-कृ-कृ-हृच् इष्टकर्तृत नवोपः । गर्भान्
निष्ठकमकारिण्यां मातरि जनन्याम् । “इष्टकृतिनाम
वो माता वोयूयं स्यनिष्ठकतीः” वज्र० १२,८३,३ । “इष्ट-
कृतिनाम निष्ठकृतिनामी माता जननी” वेददी० ।

इष्ट ति० इष-कर्मणि कृ । अभिवृष्टिते, २प्रिये “इष्टोऽसि
हस्ता चेति गीता० च । यज भावे कृ । इयत्तादौ
न० कर्मणि, कृ । ४पूजिते ५एररुद्धते यु० ।
ईस॒ स्तारे न० । ‘एकान्निकम्’ हवनं लेतायां यज्ञ
हृयते । अन्तर्वेद्याज्ञ यद्वानमिति० तदभिधीतते ।
अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाज्ञानुपालनम् । वातिश्यं
वैश्वदेवज्ञ प्राङ्गरिष्टमिति स्तुतम्” जातूकर्णोक्ते ७४र्म-
काये० न० । इष्ट इष्टकाविषयः तज्ज दिविधं गौणं सु-
ख्यज्ञ । तत्र इतरेच्छानधीनेच्छाविषयोसुख्यै० तत्वाचनं
गौणम् । तत्र इष्टविषयै० सुखं दुःखाभावस्थै० तदिच्छाया
इतरेच्छानधीनत्वात् । तत्साधनं पाकमोजनादि गौणं
सुखदुःखाभेद्यवैत तदिच्छायाः ससुन्नेषात् अ-
धिकमिच्छाशन्दे ८१२ इष्टे उक्तम् । तत्रेच्छाविषये
“सह यज्ञाः प्रजाः स्त्री उत्तोषाच प्रजापतिः । अनेन
प्रयविष्यध्यमेष योऽस्तिष्ठकामधुक्” । “अनिष्टमिति० सित्यज्ञ
त्रिविधं कर्म चोच्यते” । “इष्टं हि वो देवा दास्त्वते यज्ञ
भाविताः” इति च गौता० । यज्ञे “पुरोडाशभुजामिष्टमिति०
कर्त्तुमहन्तराम्” मात्रः इष्टं यागः इष्टमधीटं कर्त्तुमह-
न्तरामित्यर्थः । “इष्टं दत्तमधीतं वा विनाशत्वयुक्तीत्तनात्”
देवतः । इष्टं यजनम्” शु० त० रघु० दत्तते च “यज्ञेरिष्टं
क्रदृशतम्” विक्रमो० स्तुतिपरिभाविते इष्टकर्मणि०
हिजातीनामेवाभिकारः न स्त्रीमूढ़दयोः यथाह “इष्टकर्तृ
हिजातीनां धर्मः सामान्यं उच्यते । अधिकारी भवेष्टुदूः
पूर्ते धर्मे न दैदिके” जातूकर्णः “वैदिके वेदमाध्ये अग्नि-
होत्रादाविति० रत्वाकरः । “पितॄव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः
स्त्रीमूढ़यमातृत्वान् । पूजयेत् कव्यपूर्ताम्याम् द्वाहानायाऽति-
योग्य स्थियः” इष्टस्तिवचने स्थिया पूर्तमानेऽधिकार-
विधानात् तत्र लत्वायथोत्सर्गैरुपूर्ते गोरवतारथात्म-
न्वयन्वयोयजमानकर्तृकमन्वयपाठ विधानात् तत्र असन्त्रकतथा
स्त्रीमूढ़योरनधिकारेण तदित यागेऽपि तयोर्नार्दिकारः
विशेषोपदेशाभावात्” इति इैतनिष्ठ्य यानुसारिणः । द्वौत्सर्वे०
तदहःहोम इष्ट ब्राह्मण द्वारा तत्प्रवाठसम्भवात्त्योरपि
तत्वाधिकारः इति इष्टविषयादयः । “असन्त्रकतथा त नृदृश
विष्टोमन्वेष्ट गृहते” वराहम् । “तदुत्तमङ्गतञ्चान्नौ न स्त्री
जुह्यादुपेतः” आप० वचनं त स्वयंहोमविषयम् ।
“अतीतज्ञार्त्तक्रियाहेषोर्षुयादत्तिजः स्वयम्” याज्ञ० अतैत
इष्ट याज्ञे० पि कर्मणि० क्षतिग्रवरसोक्तः० । अतएव “इष्ट-
त्विग्रजादे नियुक्तं समौ संपरिकीर्तितौ । यज्ञे स्वाम्याम्-

थात् पुरव्यं हानिं वादेऽथ वा जयमिति” वृह० उक्ते: है “नौते कर्मणि न० “उद्गुध्यस्तामे प्रतिजाग्निहि त्विमिटापूजे संख्येचामव्यञ्ज” वजु० १५,५४ इटापूजे औतखाजे कर्मणी” वेदोऽ। १० इच्छया कलिते लिं “इष्ट-क्षतिरदग्धिता व्येका दलिता विभाजितेन” लीला० ११ अन्तेन तोषिते परात्मनि १२ विष्णौ च यु० “इष्टो-विशिष्टः शिष्टेऽः” विष्णु० “इष्टः परमानन्दात्मकलेन प्रियः यज्ञेन पूजितो वेति” भा० | यज-करणे वा० ते, भावे ते अस्त्वये अच्च वा० १३ इष्टकायां न० !

“भृताकेण शुध्यन्ति पके दरचितानि च” विष्णु०।

दृष्टक्षतित लिं० इष्टक्षया चितः हृष्टः। इष्टकाभिर्व्याप्ते दृष्टकर्मन्० न० इष्टप्रसिद्धये कर्म शाक०त०। लीलावत्युक्ते गणितमेदे तत्प्रकारो यथा ‘व्येष्टकर्मणु करणस्त्वत् इत्तम् ‘उद्देशकाला पवदिष्टराशिः च यो इत्यौहृते इष्टरहितो युतो वा। इष्टाहृतं डटमनेन भक्तं राशिर्भवेत् प्रोक्तमितीष्ट कर्म। अत्रोहेषकः। पञ्चधूः स्त्रिभागोनोदयभक्तः सम-न्वितः। राशिर्भूर्याह्वापादैः, स्त्रावकोराशिर्यूनसमितिः। न्यासः गुणः ५। स्त्रिभागः १/३। हर० १०। राश्यंशः ३/३ १/२ १/४। दश्मम्। ईदै। अत्र किल कलित-राशिः ३। पञ्चधूः। १५। स्त्रिभागोनः। १०। दश-भक्तः। १। कलित३ राश्यस्तंप्रशार्हपादैः १/३ ३/२ १/४ समन्वितोहरोजातः १७/४। अथ इष्टम् ईदै इष्टेन३ युष्मितम् २०४। हरेष्य १३/४ भक्तं जातोराशिः। ४८। एवं सर्वतोदाहरणे राशिः केनचिद्गुणितेभक्तो राश्यंयेन रहितोयुतो वा इष्टस्त्वेऽराशिः प्रकल्पयत् तक्षिन्दुहेषकाकाषापवलकर्मणि वते यत्प्रस्पद्यते तेन भजेहिष्टमिष्टगुणं फलं राशिः स्त्राव। तत्र डटजात्युदाहरणम्। यूथार्द्धं स्त्रिभागं वनविवरगतं कुञ्जराणाच्च इष्टं पञ्चभागचैव नद्यां प्रवर्तते च सत्तिलं सप्तमांशेन मित्रः। पद्मित्या चाटमांशः स्तनवस्थहितः क्रीड़ते सानुरागोनागेन्द्रोहस्तिनोभिस्तिस्त्रभिरनुगतः का भवेद्यू-संख्या। न्यादः

१/२ १/४ १/८ दश्मम् ४। एवं सर्वर्णेन
१/५ १/७ १/८ हायामप्रवर्तितं २/३ ४/२१।
५/२६। उनरेकां सर्वर्णितामासैकां नवभिरपवर्तितं
२५१/२५२ इष्टेन१/२५२ अनेन४ ईदै इष्टगुणिते
भक्ते जाता इष्टिसंख्या १००८। अपरोदाहरणम्।
असन्दकमलरागेस्त्रं पञ्चांशवष्टैस्तिनवनहिरध्यायेन तु-

र्येण चार्या। गुरुपदमय षड्भिः पूजितं शेषपद्मै-सकलकमलसंख्यां ज्ञिप्रमात्माहि तस्य। न्यासः १३ १/५ १/६ १/८ दश्मम्। ६। अत्रेऽ राशिम् १ प्रकल्पय प्राग्वज्ञातोराशिः। १२०। अन्यदुदाहरणम्। हारक्षारस्त्रग्नानिधुवनकलहे भौतिकानां विशेषांभू-सौ यातत्त्विभागः यत्यनतत्त्वगतः पञ्चमांशोऽस्य इष्टः। प्राप्तः यष्टः सुकेश्या गणकः। दशमकः संग्रहीतः प्रियेण इष्टं पठकञ्च स्त्रते कथय कतिपयैर्मैत्रिकैरेष्व हारः। न्यासः १/३ १/५ १/६ १/१० दश्मम्। ३। अत्रेऽ राशिम् १ प्रकल्पय प्राग्वज्ञातोराशिः १०। अथ शेषजात्युदाहरणम्। स्वार्द्धं प्रादात्मयागे नववृश्युगर्वं योऽप्येषाच्च काश्चां शेषाच्चित् शुल्कहेतोः पथि इष्टमल-वान् षट् च शेषाहयायाम्। शिष्टा निष्कत्विष्टर्णि-जटहमनया तीर्थान्वः प्रयातस्तस्य इव्यप्रमाणं वद यदि भवता शेषजातिः शुल्कस्ति। न्यासः।

१/१ दश्मम् ६३। अत्र रूपम् १ राशिः प्रकल्पय
१/२ भागान् शेषान् शेषादपाश्च अथवा भागा-
२/४ पञ्चाहविधिना सवर्णिते जातम्। ७/६०
१/४ अनेन इष्टगुणिते ६३ ईदै। भक्ते जातं
६/१० इव्यप्रमाणम्। ५४०। इष्टं विलोमस्त्रवे-
णापि सिध्यति। अथ विलोमजात्युदाहरणम्। ‘पञ्चां-
शोऽविकुलात्मकदस्त्रमगमन्त्रं ग्राः शिलोन्त्रं तयोर्विलोम-
स्त्रियुषोम्भगात्रि! कुटञ्जं दोलाद्यमानोऽपरः। कान्ते!
केतकमालतीपरिमलप्राप्तैककालप्रियादूताहूतिष्टस्तोभ्य-
ति खेभृदोलिसंख्यां वद। न्यासः १/५ १/३ २/५
दश्मम्।। जातमित्तिकुलमानम्। १५। एवम् अन्यत्रापि।
इष्टका द्वीपी दृष्ट-तक्तु टापु इष्टकेषीकामाकानाम्” पा०
निहैशाचात इत्यम्। (इष्ट) ऋददिनिर्मिते ऋद्वल्लेखभेदे
यत्तिये अग्निचयनार्थे २८८दादिनिर्मिते इव्यभेदे च शत०
ब्रा० त निर्वचनालरसकं यथा। “यावदावै जुङ्गयात्त-
वत्तावत् भवतोति तद्यथा इष्टे कमभवत्तसाद्वेवेक्टा” ६, १,
२, २३। “तं देवा अग्न्योराङ्गतिभिरभिष्यन्ते यांवामा-
ङ्गतिसञ्जुहुः सासैनं पकोष्टका भूत्वा समपद्यत तद्यदिष्टाव्
कमभवत्तसादिष्टकास्त्रादग्निना इष्टकाः पचन्याङ्ग-
तीरेवैनास्त्रत् कुर्वन्ति” इति च तत्रैव। इष्टकाकरणकाल-
प्रकारादि” काल्पा० चौ० १६, २२० दर्शितं यथा।
“उक्षासम्भरणमदस्याम्” १८००। “उक्षायाः सम्भरणकुख्या
सम्भरणम तदष्टम्या भवति “अष्टकाप्रादुख्यां सम्भरतोति

(६,२,२,२३) यत०ब्रा० वचनात् । उखा चोपलक्षणम्
स्वपाठाद्यथव सम्भूयतश्च ततश्चालराजे तस्या अपि
प्रयोक्तृत्वम् । सम्प्रदायसु फालुनक्षणाऽस्याम्” कर्कः
“आहवनीयसु उरक्षान्तर्या चतुरश्चे चभ्वे मृत्यिगङ्ग-
मवदधाति भूमिसम्भूतान-
तिरिक्तम्” क० । “भूमिसम्भूतान-
तिरिक्तम्” क० । “पिण्डमपरेण व्यञ्जे वल्मीकिपाणं किद्रां
निदधाति” १८४० । “पिण्डाहवनीययोर्व्यञ्जे अर्धपदे” क० ।
“व्यञ्जे पिण्डाहवनीययोर्मध्ये, वल्मीकिपाणम् उपदी-
काक्षतस्य मृद्युयस्य वपामिव वपाम् अन्तःपुटां किद्रां किद्र-
संयुक्ताम्” संय । “आहवनीय” दक्षिणेन विष्टुञ्ज-
पञ्चाङ्गीवज्ञालिङ्गनि प्राञ्छोऽवृगर्दभाजाः पूर्वापरा रास-
भोमध्येऽवृगूर्वाः” ४४० । “आहवनीयसु दक्षिणातः
विष्टुञ्जमवीभिः पञ्चाङ्गीभिः पञ्चाङ्गप्रो सुखरिकाः
ताभिर्द्वालिङ्गनि प्राञ्छुखाः अवृगर्दभाजाः पूर्वापर-
रोत्या रासभोमध्येऽवृगूर्वाः” क० । “उत्तरत आहवनी-
वसारत्वमाव उभयतस्योक्त्वा वैश्वी सुविराभिः कलमा-
ष्मावेऽक्लमापी प्रादेशमावरलिमालीवा” ५४० । “आ-
नन्दर्यात्पश्चनासुत्तरतो मा भूदित्याहवनीययङ्गणम्” क० ।
“परिपाकशास्त्रमुरुरा” संय । “हिरण्यमयोमिके” ६४० ।
“एके आधार्या इच्छनि, अतश्च विकलः” क० । “अद-
स्टहोतं जुहोति वंततसुदृष्टहन् बुद्धान् दृति (११,१)
७४० । “अदस्टहोतमालवद्वयं संततं जुहोति” क० ।
“देवस्य त्वेति (११,१) अभिमादाव “इस्त आधारेत्येवाम-
भिषमवदेते” (११,११) ८४० । “अच्छमभर्तीवं प्रत्युचं
प्रदूर्वं युज्ञायां योगेयोगऽदृति (११,१२,१४) ९४० ।
“अभिमन्तवते” क० । “अतुपश्चृश्चत्क्रमयत्वे नान्
प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रदूर्वचुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्यादिति”
(११,१५,१६) १०४० । “अग्निपुर्वचत्तुष्पि गङ्ग-
गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति” (११,१६) । (६,१,३,१)
यत०ब्रा० ११४० । “दक्षिणतश्च पश्यतो युगपत्”
१२४० । “गच्छतां च दक्षिणतः पश्यतः, उत्तरतश्च
युगपदमन् कुर्वन्ति” क० । “अनहा पुरुषमीक्षते
देवर्याहमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति” (११,१६)
१३४० । “यो देवादीक्षावति स देवपितृमनुष्यार्थ-
मङ्गः” क० । “वल्मीकिपाणादाय किद्रेण पिण्डादीक्ष-
तेऽव्यनिरिति” (११,१७) १४४० । “ददा निदधात्वेनाम् ।
१५४० । “वल्मीकिपाणम्” क० । “आगलेयमिमन्तवते-
षम्” (११,२८) १६४० । “आक्रम्येनेन (११,१८)

पिण्डमविष्टापयति” १७४० । “एनेनेत्यश्चोऽभिधीयते”
क० “दौक्ष दृति (११,२०) पृष्ठशोपरि पाणिं धारयन्त-
तुपश्चृश्चत्क्रामेत्युक्तामयति (११,२१) १८४० ।
“अश्वम्” क० । “उदकमीदिव्यभिमन्तवते (११,२२) १९४० ।
“अश्वमेव” क० । “आहवनीयवत् स्यापयति पिण्डस्य”
२०४० । “पश्चृत्” क० “उपविष्ट स्वदमभिजुहोत्या
त्वा जिघमीति (११,२३) ‘अतिष्ठकाभ्यामृग्भ्यामाङ्गतो
(११,२२,२३) स्तुवेषात्मपदे” २१४० । “मृत-
संस्कारत्वादुपविष्टेत्युच्यते, अतिष्ठत्व एकस्याः पूर्वाधि-
रतराधिः द्रतरयोर्व्येवेत्य” क० । “अभ्याम् पिण्डः” त्रिः
परिलिखति परि वाजपतिरिति (११,२५,२७) बहिर-
विहृतत्तरयोस्तथाभ्याम् पिण्डः सनति देवस्य त्वेति
(११,२८) २२४० । “अभियहणमभ्रन्तरनिष्ठत्व्यम्
तथा चाह “अत्र सा वैष्णव्यभिरुत्सीदतीति” (६,५,-
४,२ यत०ब्रा० उत्तरत्वा परया कला पूर्वलिखिता-
हिंहविहीनाप्रदेशे परिलिखति” । क० “क्षणाजिनमा-
सीयोन्तरतस्यान्तु पुष्करपर्यमयां पृष्ठमिति” (११,२८)
२३४० । “तस्मिन् क्षणाजिनेऽन्ते” क० । “विमाष्ठ्यैतद्विव-
दृति (११,२८) २४४० । “पुष्करपर्यम्” क० “अ-
ज्ञमत उमे शर्मं च स्वर्तति” (११,३०,३१) २५४० । “उमे
क्षणाजिनपुष्करपर्यणे, शक्यत्वात् युगपदानमनम्”
क० । “पिण्डः” पुरीष्योऽसीति (११,, ३२) । ”२६४०
‘आज्ञमते” क० । “पाणिभ्यां परिष्ठङ्गोत्येन” दक्षिष्ठोत्त-
राभ्यां दक्षिणः साभिस्त्वामन्दृति” (११,२२,२८) ।
पद्मिः चर्वं सक्षमृत्वा” २७४० । “यहये मन्त्रः “अर्थेन
परिष्ठङ्गातीति” यत०ब्रा० (६,३,२२) वचनात्” क० ।
इति हितोया कण्ठिका ।

“पुष्करपर्यणे निदधाति” १४० । “अपः वृभेऽपनदत्यपो
देवीरिति (११,२८) २४० । “स्वभः पिण्डावटः” क० ।
सं तद्रिति (११,२८) वा तस्मपतिपति” ३४० । “अभ्य-
ष्टवः” क० । “अनामिकद्या वंशपति पुरस्तामवाहिष्यत
उत्तरत्व” ४४० । “संवादप्रावटे पुरीष्यस” क० ।
“आसोर्योरन्तात्पृह्याति छजात इति” (११,४०) ५४० ।
“अस्तीष्योऽसीति: क्षणाजिनपद्माशयशयोः” क० ।
“अभ्यनामोभ्योः प्रालान् वर्षत अर्धान् करोति” ६४० ।
‘तिष्ठता संस्कृयोक्तेषोपनद्यति वासोवरन्दृति । (११,४०)
६४० । “उदुष्टहोताननान्” क० । “उत्तिष्ठति पिण्ड-
मादावोऽविष्टेति” (११,४१) ७४० । “अर्भुवाङ्गः

प्रस्तुत्यावृच्छं जपुण्डिति” (११,४२) ८ सू. । “प्रसारितवाङ्गः पिण्डम्” क० । “अवहृत्योपरिनामि भारवत्यवप्भट्टोनभिन्नव्यते सजातः स्थिरो मव शिको मवेति” (११,४२,४५)’ ८ सू. । “अवहृत्य पिण्डं नाभे-स्परि भारवन्” क० । “धारवत्येषासुपरि पिण्डमत्पृश्न् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यव्यत्यर्थोः” (११,४६) १० सू. । “एषां पश्चुनामुपरि पिण्डमत्पृश्न् धारयति प्रैतु शजीववृश्य, हृषाग्निमित्यव्यत्यर्थोः” क० । “अग्न आया-हीत्वाहृत्य (११,४६) खराच्छागस्तर्तु सत्यमित्यानिधा-नात्” (११,४७) ११ सू. । “धारवत्यत्पृश्न् शब्दे व” क० । “आयन्यावृत्य पश्चुनजः पुरस्ताद्रासभो मध्ये” १२ सू. । “खस्यानस्तितानामेवाहृतिः” क० । “अनन्दा पुरवस्तीव्यते पूर्ववदिनिं पुरीष्यमिति” (११,४७) १३ सू. । “अनन्यार्थत्वात् पूर्ववच्छब्देनामिषु प्रज्ञवत्-स्तियुच्यते (२, ११)” क० । “उत्तरत आहवनीयस्तो-क्तात्वोचिते चिकतोपकीर्णे परिष्टते प्राग्द्वारे निद-भात्योषय इति” (११,४७,४८) १४ सू. । “वि पाज-सेति” (११,४८) प्रसुच्येनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पश्चुनुत्सृजति १५ सू. । “प्रसुच्य पिण्डमजलोमानि ग्नहीत्वा प्रागुदीचो दिशं प्रति पश्चुनुत्सृजति” क० । “आपो हि उत्तिः (११,५०) पर्यक्षायप्रक्षुदकमासिष्ठति पिण्डे” १६ सू. । “पर्यक्षायां पलाशक्षायपक्षम्” क० । पलाशत्वग्भिः कथितसुदकं पलाशक्षायपक्षम्” संयौ । “फेनं च द्विणों ततः क्वां” १७ सू. । “तत एशोदकात् पूर्वतरं फेनं क्लेदकमासिष्ठति चयद्वात्-फेनम्” क० । “क्लज्जोमिभिः संसृजति मित्रः संसृज्येति (११, ५३)” १८ सू. । “पिण्डम्” । “शक्करायोरसामृत्यूर्णेष्वद्वाः संसृज्येति (११,५४)” १९ सू. । “शक्करा प्रसिद्धा अवोरसो लोहसिष्ठाणः कोट इति यः प्रसिद्धः अशुर्णुः पावाण्यवृणः चयद्वारेतः पिण्डं संसृजति” क० । “शक्कराः स्त्रक्षकन्तुकाः अथोरसो लोहरसो यत्त्वायमानाङ्गोऽहातपृथग्भवतीति कोट इति लोके प्रसिद्धः अश्लादपापाणः तेवां चूर्णैः संसृजति” संयौ । “संसृष्टामिति” (११, ५५,५७) संयौति” २० सू. । “पिण्डं मित्रयति आहात्यवतोत्यर्थः” क० । “अपाठां करोति महिषी प्रदमविक्षा तदास्या” २१ सू. । “अपाठास्यामिट्कां महिषी करोति । अहिषीशव्यसाम्यत्वाप्रसिद्धत्वादहृ प्रथमविक्षा तदास्या”

‘तद्वै महिषीति’ ब्रा० (६,५,२,१) क० । “भावार्णवां मध्ये प्रथमं लव्वा प्रथमपरिष्ठीता या व्ल्ली सा तदास्या” संयौ । “यजमानपादमात्रीं लग्नाजित्यिताम्” २२ सू. । “महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानपहृष्टम्” क० । “विषु स्यानेवु तित्विताम्” संयौ । “यजमान उखां करोति मृदमादाय मख्य शिर इति (११,५७) २३ सू. । “मृदादाने भन्नः” क० । “प्रादेशमात्रीं तिर्य-गूर्ध्वां च” २४ सू. । “तिर्यगायामप्रमाणे विक्षार-प्रमाणे च” क० । “पञ्चमादेशमिषुमात्रीं वा तिर्यक्-पञ्चपश्ची” २५ सू. । “जर्ज्जं ल प्रादेशमात्रेऽप्यव पञ्च-पश्चावपि” क० । “वसवस्त्वेति (११,५८) प्रथमति” २६ सू. । “आत्तं पिण्डम्” क० । “आत्तानुच्छीय सर्वतः प्रथमं भादमादधाति रद्धास्त्वेति” (११,५८) २७ सू. । “धातुशब्दानुस्तुप्रक्षेप एव” क० । “प्रथितस्य तत्त्वानात्तुन्नीय जार्ज्जान् गमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम्” संयौ । “संलिप्य लक्षणां क्लोक्तरमादिवास्त्वेति” (११,५८) २८ सू. । “संलिप्य शिथिलवा रुदा संलिप्य वारिष्या संलक्षणां सुकुमारां क्लत्वा” संयौ । “विच्चे त्वेति (११, ५८) समीकरोति” २९ सू. । (६,५,२,२) यतः ब्रा० । “विटीयउत्तरे वर्तिं सर्वतः करोत्यदिव्ये रास्त्वेति (११,५८) ३० सू. । उखाया जर्ज्जेप्रमाणस्तो-क्तरे विटीये उपरि वर्त्तमाने लतीये भागे सर्वतः सर्वांहु दिक्षु मृदमयो वर्त्तिं उत्त्वाकारां राज्ञां (काङ्गी युष्यस्यानीयाम्) करोति” क० । “जर्ज्जस्त्वृणीं प्रतिदृशं” ३१ सू. । “वर्त्तीः करोति चतुर्सोऽपरावर्त्तिं माप्नाः” ३२ सू. । उखाशब्दस्याक्तिवचनत्वाहृत्तेवेत्वा भवति” क० । “सर्वांहु दिक्षु पार्वत्यमध्ये वाज्ञाप्रदेश अपरायसस्त्रो दक्षीहृष्टीस्त्वृणीं करोति किभ्यमाण्याः सूलत चारभ्य इति वर्त्तिं माप्नाः तिरस्त्री राज्ञां यावदुच्चाः” संयौ इति शक्तिः । “स्त्रनामिनिवायेवृद्धयति” ३३ सू. । “जर्ज्जवर्त्ती-नामेककस्याः” क० । “आसां चतुर्सां हत्तीनाम-येषु तिरच्चाप्ते इत्तेहपरि क्लानान्विव स्त्रनस्त्रशानुस्त्रद-वयवात्तद्वयति” संयौ । “हिस्त्रनामस्त्रनामेके” ३४ सू. । “तां हैके हिस्त्रनामस्त्रनामिति (६,५,२, १२) चुतेः द्विस्त्रनपश्चात्कथित्वेव वर्त्यये क्रियते च्यद्वस्त्रनपत्ते द्वौ हाविति क० । “विलं मृद्गायदितिदृति” (११,५२) ३५ सू. । “सुखे मृद्गातोत्यर्थः” क० । “क्लायेति (११,५२) निद-धाति उखाम्” ३६ सू. । “तिक्षयके” ३७ सू. । “उखाः

कुर्वन्ति” (६,५,२,१२) शब्दार्थ “तथा च वृद्धिरुद्ध-
यस्याद्यैकैवा निधानान्ता क्रियते” क०। “इष्टकासु
तिस्तो विश्वद्वयोतिष्ठः पृथग्लक्षणास्त्रालिखिताः” ६८०।
“तुश्वद्वार्थे चश्वद्वाद्यजमान एव तिस्त इष्टकाः
विश्वद्वयोतिष्ठः सत्त्वकाः पृथग्लक्षणाः करोति लक्षणकरणं
च प्रथमाहितोदाप्रक्षमप्रत्यभेदोपधानं वधा स्वादिति”
क०। “मृदस्यपश्यदां निधाति” ७८०। “उत्तरां क्रिय-
माणासुपश्यतदत्यपश्यता तां वृद्धमतिरिच्छमानां निध-
धाति कार्यार्थम्” क०। “अवशिष्टां वृद्धस्यपश्यत्तां”
निधाति संय०। “सप्तभिरुद्धशद्विरुद्धां प्रूपयति
दक्षिणाग्नादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्रेति (११, ६०)
प्रतिमन्त्रम् ८८०। “शब्दिरुद्धलेखुद्धः” संय०।
“अभ्यावभ्य चतुरर्थं खनत्वदितिइति (११, ६१)
८८०। “अभिव्य पूर्वोक्तैव प्रकृतत्वात् अत एता वैश्य-
व्यभिरुद्धसीदीति (६,५,४,३) शब्दावचनात्” क०।
“अपशमासीर्य व्याकृतमवदधाति” १०८०। अभ्ये, येनैव
क्रमेण कृता अवादाद्याः उत्तरायां तु विशेषः, “देवानां
त्वेत्युक्तां (११,६१) न्युजाम्” ११८०। “अवदधाति”
क०। “अपणेनावक्षाद्य दक्षिणाग्निनादीपयति विष-
यास्त्रेति (११,६१) १२८०। “निर्वन्धेन वा धूपन-
क्रपये” १३८०। “कर्त्तव्ये” क०। “दश्वोहेतोहमाणो
(११,६१) जपति” १४८०। “उत्तराभीज्ञमाणः” क०।
“आचरति मिवस्त्रेति (११, ६२) १५८०। “आच-
रणं च अपणप्रक्षेपः” क०। अवादादीनामधस्तादुपरिष्टाच्च
एवं अपतं प्रक्षिपति संय०। “याद्वाचरेत्” १६८०।
“यावद्विः प्रकारैः अपणं प्रक्षिपेत्तावडानेतैव मन्त्रे यो-
चरेत्” संय०। “दिवैव प्रदद्वनोहरणे” १७८०। “कर्त्तव्ये”
(६,५,४,१०) शब्दार्थ। “प्रदद्वनं पचनम् उत्तरर्थं वृहि-
र्निष्क्राश्यनम्” संय०। “उद्दपति अपणम्” १८८०।
“पद्मायतद्या” क०। “भस्याद्वूतं पराकरोति” संय०।
देवस्वेत्युखाम्” १९८०। (११,२२)। “उद्दपति” क०।
“उत्तानां करोत्वव्यथमानेति (११,६२) २०८०। “उद्य-
व्याव्युखाम्” (११,६४) २१८०। “कर्त्तव्यक्षति” क०।
“परिगत्त्वा पात्रे करोति मित्रैतां तदृति” (११, ६४,
२२८०। “अजायपश्यविश्वद्वयति वस्त्रम्भेति” (११,६५)
प्रतिमन्त्रम्” २३८०। “उत्तम्। विश्वपत्ते च उत्तान-
करणाद्यैकैका अजायपश्यवसेकान्ता कर्त्तव्या” क०।
“इष्टकाक्रियातस्त्रालिखितानाम्” २४८०। “अत-

कर्त्तव्यमिष्टकास्त्रालिखिताः क्रियते” क०। “अपरि-
मितालिखिता वोक्तरयोः” २५८०। “हितीयाच-
तुर्योः कृत एतत् ते हि प्रक्षयान्नायते “रथो हैते चित्ती
अपरिमित उवै रथ इति” (८,७,२,१७), शब्दार्थ।
“अतश्व विकल्पोऽयम्” क०। “पूर्ववद्विनः पाके” २६८०।
“इष्टकानां पाके भवति निर्मन्त्रो दक्षिणाग्निर्वाणं” क०।
फाल्कुनामावास्यायां दीक्षासुक्ता कृत्येष्वं तत्त्वाह। “दखो-
च्छयणान्तं कृत्याध्वर्युयजमानयोरन्यतर उत्तमाहवनीयो-
धिष्ठयति सङ्कुलायश्यकुलायावस्तीर्णांम् अन्तरेश्यां ए-
त्तु भित्ता इति (११, ६८) तिष्ठन्नुद्दमाह्” ११८०।
दण्डोच्छयणान्माध्वरिकं कर्म कृता उत्तमाहवनीयो-
धिष्ठयति, सा च सङ्कुलायावस्तीर्णां भवति अन्तर-
श्या। प्रागुदीर्चीं दिशमभिमुखः। अविकारस्तुपौव-
द्वाह्” क०। “दक्षप्रतिमोचनविष्णु कमवात्मप्रेषुच” १२८०।
प्रागुदीर्चीं दिशमभिमुखो भवति” क०। “अग्नावाहृटे त्यो-
दश्यासां प्रादेशमात्रीः समिधादधाति” १३८०। “उत्तावा-
मन्नाशाहृटे त्योदश्य समिधादधाति, प्रादेशमात्रीयहयं
च शिष्टात्तुखरणप्रज्ञप्रथम्” क०। “अग्नारोहत्याकारानो-
च्यैके” १४८०। अग्नारोहत्याकारावुखायाम् अङ्गारानोच्यैके
समिदाधानं कुर्वन्ति” क०। ता इष्टानीमाह, “हतोक्तं
काम्भुकीं इन्द्र इति” (११, ७०) १५८०। “आदधाति,
लमुको धमनः तटीया काम्भुकी” क०। “वैकल्पतीं परस्या
इति (११, ७१) १६८०। “चौदुम्बरीं परस्या इति”
(११, ७२) १७८०। “अपरशुद्धक्षणं पद्मनहरिति” (११, ७३)
१८८०। “दा परशुना न विद्वा” क०। “अकुठार-
च्छिन्नाम्” संय०। “अद्यःशयां वदत्तीति” (११, ७४)
१९८०। “भूमिभूलग्नः या सदा रुदा भवति” संय०।
“पालाशीः प्रत्यूतमहरहरिति” (११, ७५) ११८०।
“आदधाति चर्यैताः पालाशीमोभवनोति (६, ६१, २, ७) शब्दार्थ
वचनात्, एवं चपरशुष्टक्षणा अधःशया चौदुम्बरीवेद भवतः
जायन्तरादिधानात्” क०। “उपोक्तमां चत्विस्येच्छन्”
४१८०। “उत्तमायाः समीपे उपोक्तमा दादभी, तां
चत्विस्य यजमानस्येच्छवादधाति अन्यत्र चत्विस्युरो-
हितव्यतिरिक्ष्य उमे उपोक्तमोक्तमे दृच्छयाधीवेते, एवं
हि च्छूते” शब्दार्थ (६, ६१, २, १२) क०। “एवं ज-
सति, उत्तमां पुरोऽहितस्य” ४२८०। “रक्षयादधाति”
क०। “उत्तमाम् वाहून्ति” (११, ८२) संय०।
“क्षव्यस्त्रेभे” ४३८०। “अन्यजन्मिवस्यापुरोऽहितस्य च

एकादश भवन्ति वयोदय वा” क०। “ज्ञिवुरो-
हितव्यतिरिक्त दादशीवयोदयाविच्छया भवतः” संय०
“खाहाकारः सर्वास्त्रस्त्रायाम्” ४४ श० । “उत्साया-
माधीयमानासु चमित्यु, अतोऽन्यत्रापि खाहाकारो
भवति सर्वांत्यभिधानात्” क० । “उत्सायां सर्वासु
चमित्यु खाहाकारो भवति” संय० । “अौदृपभणादि
दण्डान्तमलैके” ४५ श० । “एवं सति प्रागौदृपभणाहोमा-
दुखाधित्वयादि” तान्यु हैकउत्सायामेवैतान्यौदृपभणानि
जुहूतोति वचनात्” (६,६,१,२२) क० । “अत्रावसरे”
संय० इति ४ कथिका ।

“यजमानः करुहे इष्टः” प्रतिमुच्छते परिमग्नल-
मेकविंशतिपिण्डः लक्षणाजिननिष्ठूतं चोमसु शुक-
कण्ठेषु शशस्त्रे त्रित्योत्तमपरिनामि वहिष्मिण्डः
हृषानो इष्ट इति” (१२,१) । “इष्टः” हि प्रकल्प शर्व-
भैवतच्छ्रवते (६,६,१,२), यजमानवृहणाश्च स्वय-
भैव यजसानः प्रतिमुच्छते, द्वादशाहे च सर्वे यजमानाः
प्रतिमुच्छेः अत ऊर्ध्वमिण्डुद्यन्वारम्भः एवं हि सर्वैः
कृतं भवति” क० । “परिमग्नलं वर्तुतम्, एकविंशति-
पिण्डम् पिण्डः” निर्बाधम् निर्बाध्यन्ते उत्तराः निका-
श्यते उत्तराः स्वरूपाद्विहिनिः इता भवन्ति, लक्षणाजिन
शुक्लकण्ठेषु चोमसु निष्ठूतं नितरां स्थूतम्, एनः कीड-
शम् शिगुये त्रिष्टुति शशमवे स्त्रूते चोतं प्रोतम् तथा उप-
रिनामि, एनः वहिष्मिण्डं वहिष्मिर्वाधम्” संय० ।
“इष्टु शिक्षासन्दीर्थु छक्षरञ्जवस्त्रिष्टुतो मृहिग्वाः” २८०
उत्सा याभ्यां गृह्णते तो इष्टु, शिक्षं प्रतिष्ठम्, आस-
न्दी च । अतुरक्ता रक्षवो वृहिग्वा भवन्ति” क० ।

“मृहिग्वाः कर्दमविप्राः” संय० । “परिमग्नलम्भा-
मिण्डुभ्यासुखां परिमग्न्याति नक्षोवासेति” (१२, २)
३८० । “हरति व्यावाक्षमेति” (१२, २) ४८० ।
“तामेवोमाम्” क० । “आहवनीयस्य पुरक्षाद्वाक्षाता-
सन्धेवदासन्दां चद्रवत्त्राह्वानां शिक्षवत्यां निदधाति देवा
व्यग्निभिति (१२, २) ५४० । “उद्धावासन्दीपटिति
प्रादेशपादी गम्यते” (१२, ४, २) क० । सा च चतुरङ्गी
सह पादैः, तस्यां शिक्षवत्यामासन्द्या च, निदधाति
उत्साम्” क० । “शिक्षेपादं” प्रतिमुच्छते वडुद्यामं विश्वा
शपाद्यैति” (१२, ५) ६४० । “पीवायाम्” क० ।
“संशिक्षं प्राज्ञं प्रस्त्रह्याति सुपर्णोऽसेति” (१२, ४)
पिण्डवत् ७८० । “सह गिक्येन प्राज्ञमग्निं प्रस्त्रह्याति,
२२ वा० भाग २

पिण्डवदित्यूर्ध्वं वाडः (३,६) । “धारणं च” दस० ।
“पिण्डवदेव उपरिनामि” क० । अत द्वाभ्यामहाभ्यां
शुक्लयजुर्वेदस्त्राध्यायादि, त्रिभिरङ्गैः कात्यायनवैतस्त्रतस्या-
ध्ययकरिदकादि । चतुर्भिरङ्गैः यतपथब्राह्मणस्त्राध्यायादि
ज्ञेयं तेन तत्त्वप्रतीकमात्रवृत्तिरम्भन्तस्त्रवादि तत्त्वस्याने
दशमम् विस्तरस्तु शत० ब्रा० है अ० दश्या । द्वौकि-
केटरचितप्राचीरादौ इष्टकावनफलेन इष्टकासंख्या-
ज्ञानेनापायो दर्शतोडीवा० । यथा “चितौ करण्यवृद्धं”
चार्बृत्तम् । उच्चयेण गुणितं चितेः किं ज्ञेवस्माप-
फलं चनं भवेत् । इष्टकावनस्तुते चने चितेरिटकापरि-
चितिश लभते ॥ इष्टलोच्यहृदच्छ्रितिचितेः सुःस्तराश्च
द्वयदां चितेरपि ॥ उदाहरणम् । अटादयाहृतं दैर्घ्यं
विस्तारो द्वादशाहृतः । उच्छ्रितिस्त्रयहृत्ता वासामिद-
कास्त्राचितौ किल ॥ यदिस्त्रृतिः पञ्चकरादधृतं दैर्घ्यं
च यसां विकरोच्छ्रितिश । तस्यां चितौ किं फलमिष्टकानां
सहृद्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥ इष्टकायाः धनहस्त-
कानम् ३/३६ चितेः ज्ञेवफलम् ४० । उच्चयेण त्रिगुणितं
चितेर्वनफलम् १२० । यथोक्तकरणे लभा इष्टका सहृद्या
२५६० । स्तरसहृद्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि
‘व्यासात् षोडशमागः सर्वेषां सद्गमां भवति भित्तिः ।
यकेष्टकाक्षतानां दारक्षतानां च स चिक्ष्यः । इह० स० ।
“नेष्टकारचिते पिण्डन् चंतर्पैयेत्” शङ्खलिं । “स्त्रेणयात्
कोटिगुणित फलं खाहाद्विभिः लतात् । कोटिकोटिगुणं
पुरण्यं फलं खादिष्टकामेव” मठ०त० यु० । वास्तु-
यागे ‘आकाशपदे’ इष्टकारोपाचारः वास्तु याग-
शब्दे दशः ।

इष्टकाचार्यन न० इष्टकयाऽन्ते चयनम् । इष्टकया अग्ने च-
यने तत्प्रकारः कात्या० चौ० श० । “एतया विळत्याभिमन्त्रे
केऽन्यचितं चिन्तनि द्रोणचिद्रयचक्रचित्कद्वचित्प्रत्यगचिद्व-
भयतःप्रत्यगः समुद्धा पुरीषः” १६,५,६ । “एते ज्ञनि-
विशेषाः तदाकारांचिन्तन्ये के एके सुपर्णचितम् चिन्ति-
ज्ञवादस्या विक्षेत्रमन्त्ररेखप्राप्तिर्मा भूदिल्लच्यते एवं
हि श्रूयते “तं हैकएतय- विळत्याभिमन्त्रप्राप्त्यां चिति-
चिन्तनीति” (६,७,२,८ शत० ब्रा०) क० । “विळत्या
एतया कवचा अन्यचितं वहिष्मधमन्यमग्निं” चिन्तनि त-
सेवा ह द्रोणचिद्रियादि” संय० । “समुद्धा पुरीषे प्रतिदिश
पुरीषाहरणम्” १० श० । प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याह्वय
तेनैव चयनम्” क० । “विष्णुकमान् क्रमते विष्णो-

रिति” (१२,५ यजु०) “प्रतिमन्त्रमन्युदयभयं च तस्मि-
स्तस्मितु” ११ सू०। “तस्मितु क्रमणे” क०। “चक्रम-
वत्वेष्ट” १२ सू०। “उदयहयं त भवत्वेव” क०। दिशो
दीक्षाते दिशोऽनुशिक्षिमस्तेति (१२,५) १३ सू०। “प्रतिदिशं
मन्त्रः” क०। “पिण्डवल्प्रायुदज्ञं प्रस्तुषाणात्यक्रन्ददिन-
रिति” (१२,६) १४ सू०। पिण्डवदिश्वर्च्छ्वाङ्गः
(३,८) क०। “चक्रोहत्वानेऽभ्यावत्तिन्निति” (१२,७)
१५ सू०। “प्रतिरोहत्वग्निम् यावत्कल ऊर्ध्वोऽवरोहत्वेति”
(६,७,२,६) “शुतेष्वद्वप्तमवरोहणम्” कर्कैः। “उपरि-
नाभिधारयन्नात्वाह्निर्मित्यमिन्नयते” (१२,११) १६ सू०।
“अग्निसु” क०। “पाशा उद्गुच्छोऽन्तमस्तिति” (१२,१२)
“पिण्डवल्प्राग्दक्षिणा प्रस्तुषाणात्यपे इहविति” (१२,१३)
१७ सू०। “अद्वहरति हंसः शुचिष्ठिति” (१२,१४) ।
१८ सू०। “आसन्नां करोति इहविति” (१२,१४) ।
१९ सू०। “उपतिष्ठते सोद ल्पस्तिति” (१२,१५) २० सू०।
“वात्सप्रेण च दिवस्त्रीव्येकादशभिः” (१२,१८,२८)
२१ सू०। “उपतिष्ठते” क०। “अतुवाकेनैके” (१२,१८,२८)
२२ सू०। “उपतिष्ठने” क०। “अत दीक्षितोऽयस्तिति”
२३ सू०। “अस्तिवृष्टरे दीक्षितोऽयस्तिव्याह (७,४,११)
“दख्छाने द्युखाधिक्षपणाद्युक्तसु अतः प्राक्षतानुष्टुप्यर्थ-
मित्यस्तिते” क०। “आष्टक्षिरतः संवत्सरम्” २४ सू०।
“अत ऊर्ध्वं बद्ध्यते तत् संवत्सरं यावदावर्तते” क०।
“अत ऊर्ध्वं यत्कर्माच्यते भक्षोहपनादि तस्य संवत्सरं
यावदाहृत्तिर्भवति” संय०। ५. कण्डिका

“उद्धाया भक्षोहपनमन्त्रमिते यात्रे” १८०। “तस्म
प्राग्वदिविर्गात्” “भक्षोहपन वाचं विश्वज्ञत” इति श्रुतेः
(६,७,४,१३) क०। “भक्षोहपन भक्षोहपनम्” संय०।
“वाचं विश्वज्ञ उभिदाधानं रात्रों रात्रोमप्रयावस्तिति”
(११,७५) २८०। “एवसुदिते भक्षोहपनादि” ३८०।
“बर्तव्यम् अयं त विशेषः” क०। “अहरहरियाधानम्”
(११,१५) ४८०। “विष्णुक्रमवाल्पे चाहर्व्याससुदिते
सभिष्माधाय” ५८०। “अहर्व्यासेन कर्तव्ये” क०。
“अक्षिन्दने विष्णुक्रमाः उत्तरायन्वात्सप्रम् एव” याद-
हीक्षं कर्तव्यम्” संय०। “हक्षागतिमोचनादि प्राग्वात्स-
प्राद्विष्णुक्रमाः” ६८०। “तयोर्विभागमाह। सामिनिके
कृतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः संवत्सरमित्युपक्रम्य
चिन्मोतेति (१०,२,६,८) पवित्रे गतस्तो दीक्षा आम्नाताः
पवित्रस्तदर्देष्ट इति (१५,१,४) तत्त्वानौ सति वित्य-

ते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत्तमै भौमिक्य इति
उभयं चैत्यरितार्थम् पवित्राह्वहिराग्निक्षेपित्रितार्थाः
अनग्निके च पवित्रे भौमिक्य इति तेन सामिनिति प-
वित्रं कथं भवत्विति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त
आह्वा” क०। “सोमाविरोधेन वा तत्प्रधान्यात्” ७८०।
“सोमस्य प्रधानमूतत्वात् तदोया एव दीक्षा भर्यान्ति” क०
“सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोधः तेनाविरोधेनैव दीक्षा
भवति वावचारणे कुतः तत्प्रधान्यात् सोमस्य प्राप्तान्यात्
चग्नेश्च तदक्षत्वात् तेन द्वादशाहे वाजपेये इदाश्च, सप्त-
दश वा भवति नानिमयुक्तं संवत्सरदीक्षाः” संय०।
“न्यज्य समिधं व्रते प्रत्येष्वप्तस्तद्व्याघानम्” (११,८३)
८८०। “उद्योग्नौ यजमानः करोति” संय०। “संव-
त्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि” ९८०। पूर्वं कण्डि-
क्षियन्ते सामिनिके येनैकावारं संवत्सरमुख्योऽन्मृतो भवति
संवत्सरभृतो तस्यांभृतेऽप्युत्थेऽग्नौ चयनं भवति
(८,५,१,६५) संय०। “संवत्सरं सोष्टवः” १० सू०।
“संवत्सरमभिष्वं करिष्वतः असंवत्सरभृतेऽपि चैव
भवति (८,५,१,६६) क०। “संयत्सराहिताम्बेः” ११८०।
“असंवत्सरभृतेऽपि चयनमिष्वते” (८,६,१,६७) क०।
“जातस्य च” १२८०। “संवत्सरे जातस्य च असंवत्स-
रभृतेऽपि चयनं भवति” (८,५,१,६८) क०।
“गर्भानन्दिभादारभ्य संवत्सरे पूर्णेऽसोते वा दो जात-
स्यास्य भवति” संय०। “वास्तास्यमन्यम्” १२८०।
“अन्त्यं जघन्यमिदं पक्षान्तरम् वस्त्रासानुख्यभरवं क्षया-
निन्दीयत इति (८,५,१,६९) क०। “वास्तास्यं वस्त्रासा-
नुख्यमिन्दं भवति चयनं भवति” संय०। “ब्रह्मयन्
वा परज्ञै” १४८०। चयनं वेति विकल्पः एवं क्षि-
ख्युयते (८, ५, २, ११) लयो ह वै” इत्युपक्रम्य परज्ञै
करोतीति निन्दार्थवादः प्रतिवेधार्थः तस्याद्येवंवित् कामं
परस्या अग्निं चिन्तुयादिति ८,५,२,३, प्रतिप्रसवः अतः
प्रतिवेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः” संय०। “प्राग्वदः क्षयोऽ-
ख्यस्तोत्रतः सभिदाधानं सभिधायिनिति (१२, ६०) १५
सू०। “उत्तरपुरतः प्राह्म्यमन्तः क्षयोऽख्यएव सभिदाधा-
नम्” क०। “सापद्वेषोक्तमुद्योग्नेति (१२, ६१) दक्षिण-
तोऽन्मिति करोति” १६८०। “सापद्वेषोक्तमुद्योग्नेति करोति” कर्कैः।
“स्याख्यां गाहृपत्यं पचात्” १७८०। “अग्निं करोति
दक्षिणाग्निं च विष्टीवे करोति” क०। “अग्नाहृहौ युक्ता

प्रेहन इति (१६,३६) प्राण्यात्वा यथार्थम्” १८सू०। “गच्छेत्” क०। “चारोहेत् पार्वतो गच्छेत्” १८सू०। “यजमानः संखारात्” क०। “अदे खर्जलकन्दगिनिरिति (११,३३) जपति” २०सू०। “खर्जेन च शब्दकरणम्” क०। “वासेऽवहरत्युद्गतावोक्तिउत्तरतः समिदाधानं प्र-प्रायमिति (१२,३४) २१सू०। “यत् वासस्तत्रैश्वरहरणम् न प्राग्रस्तेः एवं ह्याह (५,८,१,१२) स यदि उत्तरस्यै विषुच्छेतानस्येवाचिनः स्नादिति” वस्त्रां तु उत्तरतोऽग्नेनवतार्य समिदाधानः “प्र-प्रायमिति”। उद्गतावोक्तियहयं च परिसमूहनाद्युपसंयहार्थमिति आर्तं ह्येतदनूदयते (५,४,४,१८) उद्गते वाऽच्योक्तितेऽग्निमादधातेति” एवं च सति तदपचारे आर्तं प्रायवित्तम्” क०। “वासार्थं रथे उत्तरसां दिशि अग्निमवतार्यति” संयं। “वनीवाहनमेतदीक्षासु यदेच्छेत्” २२सू०। “वनीवाहनमिति” संक्षास्य कर्मणः सा च संव्यवहारार्थं “अहृं” वनीवाहनादिति” (२५सू०) तज्जीवासु कर्मण्। यदेच्छोपजायते भवावेकरणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियने क्रमसु नैवासु पाठाभावात्” क०। “व्यस्त्वयभक्तावपनं क्रयणीयादौ” २३सू०। उख्यभक्तावपनमस्यु कर्तव्यम् आदौ क्रयणीयस्याङ्गः” क०। “व्यन्यत् चेच्छन्” २४सू०। “करोति” क०। “कर्त्त्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्” २५सू०। अन्यत्र-क्रया कुर्वन् वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठकमयोगात्” क०। “वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रवदिने आदौ अन्यत्र दीक्षा भक्तावपनम्। कुरुते क्रमयोगात् यूर्वं वनीवाहनमन्वाः पश्चाद्गापोऽभ्यहरणस्य” संयं। “पश्चायपुटेनापो देवीरित्येकवा (१२,३५) २६सू०। “पश्चायपुटेन भक्ता गृहीत्वास्त्रावपति” क०। “ततो हाभ्याम्” (१२,३६-३७) २७सू०। “पुनश्चावपति हाभ्याम्भ्याम्” क०। “आद्याभ्यां (१२,३५-३६) वा पूर्वम्” २८सू०। “पूर्वमावपनं हाभ्याम्भ्याम् तत एकयच्चां” वाच्यद्वे विकल्पार्थः तंत्युच्छित्वासु” क०। “अनामिकया प्राप्तादादत्ते प्रसद्योति (१२,३८-४१) २९सू०। “प्रास्ताङ्गज्ञनः क्रियदप्यनामिकयादत्ते” (५,८,२,७)। “प्रासो-खामुपतिते बोधा सदृति” (१२,४२) ३०सू०। “यज्ञदातं भय तत्वाश्य” क०। “प्रायवित्तिं समिधोपहत्वं” ३१सू०। द्विसिद्धिका। “आज्ञ” विश्वकर्मदृति (१२,४३) लुहोति” ३२सू०।

“प्रायवित्तिरित्यसु होमस्य संक्षा उपपूर्वच इनिर्यह्यार्थो द्विजन्यत्वापि “अथ सुचोपहत्याच्यमिति (२,४,१,२५)” क०। “समिधा करण्यमूतया चुक्स्यानोद्यग्य उपहत्य गृहीत्वा” संयं। “जत्याय दधाति समिधं उनखेति (१२,४४) २ सू०। उत्तानयहयं च प्रतिपत्तितावृ गुणार्थं चेति। नैमित्तिकाच्यतैव प्रकरणे पद्यन्ते तदर्थमाह” क०। “गार्हपत्येऽनुगते निर्मय्य” ३ सू०। “आदधाति मन्त्रनं प्राप्तवादाच्यम् उच्यते प्रायवित्तार्थम्”। “प्राजहिते उपशाने मयित्वा प्रायवित्ती करोति” संयं। “हुत्यावाहनीये सांकाशिनेन हृत्वा” ४सू०। “हुत्यासु वर्तमानासु व्याहवनीयेऽनुगते सांकाशिनेन हृत्वा तमादधाति” सांकाशिनशब्दः प्रयुषमेव हृत्वेतर्थकः एतच्चोच्यते पूर्ववत्ययनं मा भूदिति” क०। “व्याहवनीयेऽनिष्टितेऽनुगते सांकाशिनेन हृत्वा चक्षुना सदोऽहिधर्णमध्यमागेणैव हृत्वा” संयं। “व्यानीप्रीयमुक्तरेण सदः” ५सू०। “हृत्वा निधाति उत्तरेण सदो हृत्वेतीप्युदासार्थः” क०। व्यामिनीप्रीयमनिष्टितं उदस उत्तरेणैव हृत्वा” संयं। “प्रदञ्जनादादतोखेष्व” ६सू०। “उख्ये चाहुगते पूर्ववत्प्रमुदञ्जनात् अयं त विशेषः आहृता आहृप्रहयं च मन्त्रनिष्टर्थम्। “एतयैवाहृताहुपहरन् यजुरिति (६,६,४,६) श्रुतेः” क०। “उख्ये उनावहुगते गार्हपत्यादाहवनीयमन्तिरित्याहृत्य (११,१७ समितिमित्युपस्थाय (१२,५७ आठता मन्त्ररहितक्रियामात्रेण पूर्ववदुखां प्रदञ्जनात् उख्यामाहृतनीयेऽधिग्रित्याख्यमन्त्यपादयेत्” संयं। “अधरप्रायवित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वां-पूर्वाम्” ७सू०। “अधरप्रायवित्तिं च करोति सर्वेषु निमित्तेषु तां च पूर्वाम् पूर्वां च चक्ष्वदादानिको च। सर्वयहयं च भक्तापोऽभ्यहरणार्थम्। (२३) तत्वापि हि विधेयेते (५,८,२,११) उभे प्रायवित्ती “करोतिवे एवाग्नावहुगते इति” वयाकालिमिति चाधरप्रायवित्तिर्थमुच्यते व्यामिलो तु विद्वकमन्त्युत्त्वेव” क०। “सर्वेषु पूर्वोपूर्वाम्युगमेषु यथाकालं परमेष्यादिकालाङ्गतिं (२६,६,१) पूर्वां पूर्वां चुड्यात् शादिनप्रायवित्तिम् चकारात्” संयं। “उख्यमेदने नवस्त्राल्यां भक्तासुख्यासुखाकपालमवधायावपति” ८सू०। यदेषोक्तामिद्येतेति” (६,६,४,८) प्रकृत्य सर्वमिदमान्नातम् एतच्चेषोक्तामिद्येभवति। वित्यपत्ते त द्वयोरेवैकस्यामावपनम्” (६,५,२,२२) क०। “उख्योपशये पिदा मृदा स-

होखां करोत्याष्टा” ८४०। “उखाखण्डमेकसुखायां प्रचिन्प्रम् द्वितोयसुपशयया सह पिदा, चाहता मन्त्रमर्जेभ्, चाहक्षन्देन कियामालसुच्यते तथा चोक्षम् (५,५,४, २) एतयैशाष्टात्रुपहरन् यजुरिति” क०। “चाहता मन्त्रहितेतिकर्त्तव्यतया” संय०। “पक्षायामावपति कपालं च १०४०। “पक्षायामुखायाम् अग्निं कपालं च” क०। “उखोपशये पिदा संख्य निदधाति” ११४०। “उखाकपालसुपशयां च पिदा संख्य स्थापयति” क०।

इदानीं चयनप्रकारभाह । अभ्यात्मं दयनसुपविश्वा” १२४०। “अत्तमनायाभिमुख्ये न चयनं कर्तव्यम् न परागिति, तथा च नैर्कर्तीयु वचनात्पराकृचयनमुक्तम् (७, २, १, १३)। अपरो विशेषः” “सव्यवाहुमन्तरं क्लोक्त्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिः” १३४०। “चेतव्यः” क०। “नित्ये सादनस्तदोहसाउपधानादुत्तरे तथा देवतया ता अस्तेति (१२, ५३, ५५), १४४०। “सर्वास्तिकासु यते नित्ये भवतः तवा देवतवेति सादनम् ता अस्तेति स्तुदोहसाउपधिवदनम्” क०। “अविशेषोपदेशात्” १५४०। “अविशेषेण ज्ञानारभ्य कञ्चिदिष्टकाविशेषमेते चूयेते” क०। “विशेषमनुपादाय सामान्येन तयोरुपदेशात् विधानात्” संय०। “अनान्नातप्रतिपेधाच्च” १६४०। “यत्नैर्कर्त्त्वादिषु नाम्नायेते नित्ये संहितायां न पर्येते तत्वापि प्रतिवेषः चूयेते (७, १, १४) सादनस्तदोहसाउपधिवदतोति” “अतः प्रतिवेषात् शर्वत्रायेते भवतः” संय०। “एकनोदनास्तकदेशासु तन्त्रेण” १७४०। एकनोदना अपश्या इत्येवमादि, एकनोदना अपि यद्यकदेश भवन्ति, यथा तासामेव देशमेदः अपश्याः पञ्चमञ्चानुकाले पुर्वित (१७, ५३, २) अतश्च प्रत्यनुकं नित्ये, देशमेदे त्वस्ति तन्त्रेणेति” क०। “एकनोदना एकं विधिवाक्यं यासां ताः। एको देश एकमुपधानस्यानं यासां ताः तत्त्वेण नित्ये भवतः” संय०। “अत्तमनि यजुर्षतीः” १८४०। “इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयोः” क० (८, ७, २, ३)। लोकमृणासु दशसु दशसु मन्त्रो लोकं दृष्टेति (१२, ५४)। (८, १, १३) १९४०। “असादनं च” २०४०। लोकं युग्मानाम्, स्तुदोहसाउपधिवदनं हु भवति अपत्रिविद्वत्वात्” क०। “प्रतिचिति द्वे-द्वे उपधाय” २१४०। लोकं युग्मामन्त्रवचनम्, उन्नर्दशसु-दशसु। “प्रथमं द्वे-द्वे उपधाय ततो दश-दग्नोपदध्यात्” संय०। “अयुग्मगणमध्यमानूके” २२४०। अयुग्मो य इष्टकागणो

यथा वालस्तिक्ष्याः सप्त तासां मध्यमानूके उपधेवे” क०। “त्रिपञ्चस्त्रादिगणः” संय०। “एका च” २३४०। “या चैकेटका साधनक एव, यथा विश्वज्वेतिर्हियजु-चौत्येवमादि” क०। “अभितोयुग्माः” २४४०। “अमूकमभितोऽर्धिक्या युग्मा उपधीवत्ते” क०। “उद्द्वो वर्गाः पूर्वापरे” २५४०। “यत्वं पूर्वापरद्वति देशव्यपदेशः तत्वोदग्लक्षणा इष्टकावर्गो उपधीवत्ते” क०। “निर्यग्नुकमभितोऽक्षण्यावधिके पूर्वापरे देशे इष्टकानां वर्गाः समूहाः उदग्लक्षणा उपधेयाः” संय०। “प्राङ्गो दक्षिणोक्तरे” २६४०। “यत्वं तु दक्षिणोक्तरव्यपदेशः तत्वं प्राग्लक्षणा इति” क०। “प्राग्नुकमभितोऽक्षण्यावधिके दक्षिणोक्तरे प्राङ्गः प्राग्लक्षणा उपधेयाः” संय०। “भिक्षक्षण्योरक्तव्यगम्” (८, ७, २, १६) २७४०। “दीक्षाणामन्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम्” २८४०। “कर्त्तव्यम्” क०। “उखस्तानेऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परिविरुद्धति” २९४०। “मण्डलमिति शेषः” क०। “मण्डलादा प्रकमण्यमनःपात्यस्य” ३०४०। “पूर्वार्धाद्वामस्य त्रीन् प्राचः प्रकमान् प्रक्रामतीति वचनात् (१०, २, ३, १)। “पूर्वार्धोदेश व्यामस्य प्रकमण्यम् न स्तम्भादि प्रक्रमण्यमनगनौ चरितार्थम्” क०। “वावधारण, मण्डलादेवानःपात्यस्य क्रमण्यम् न पूर्वार्धात् स्तम्भात्” संय०। “पश्चाद्युपावश्यात्पात्यस्यात् विलस्य” ३१४०। यूपावटे भवः शङ्कुर्मू-पानस्यः तत्त्वात्पत्तात् पद्यालोकमात्रे विलस्याग्निलोकस्य स्यानं भवति” संय०। “यजमानेनोर्ध्वाङ्गुप्रपदोक्षितेन समस्तिसेन वा” ३२४०। (१०, २, १, ६)। “प्रपदोक्षितः पादापे व्यवस्थितः समस्तिः प्रसिद्ध एव, तत्क्रियायानोदितत्वात् प्रकमण्यवदर्थयुर्वार्ता भूदिति यज्ञमानप्रहणम्” क०। उक्तिहिंडका। “हिपुरुषं रक्षुं भित्त्वा” ३३०। “हिपुरुषं रक्षुं भित्त्वेति निगदे व्यास्तात्म”। “उभयतःपाशाम्” ३४०। “मध्ये लक्षणम्” ३५०। “अभितोऽर्धपुरुषयोश्च” ४४०। “मध्यमात्लक्षणात् पुरुषपञ्चमे” संय०। “अर्धं च” ४६०। “पुरुषपञ्चमस्यार्थे” क०। “अनुपृष्ठामायस्य पाशयोः शङ्कु मध्ये उर्धपुरुषयोश्च” ४७०। “पाशादन्तुर्धार्थपुरुषीययोः प्रतिमुच्य दक्षिणायस्य मध्यमे नितोदं करोति” ४८०। “गर्तम्” संय०। “उम्मुच्य पाशावेकं मध्यमे प्रतिमुच्य दक्षिणाविनितोदमायस्य मध्यमे शङ्कुः” ४९०। “तर्त्तमन् पाशमे प्रतिमुच्य पूर्वार्थे च दक्षिणायस्य मध्यमे शङ्कुः”

१०८०। “पश्चादर्थुरुपेच” १०८०। “उन्मुच्य
पूर्वोद्दीत् पश्चात्प्रतिमुच्य दक्षिणायस्य मध्यमे शङ्कुः”
१०८०। “अभितोर्धुरुपयोज्ञ” १०८०। “एव-
मुत्तरोऽन्तः” १०८०। “दक्षिणे पाश्चै पूर्ववदायस्य
पञ्चमभागीये शङ्कुः” १०८०। “तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य
पूर्वै चार्धुरुपवीये पञ्चमभागोयार्धुरुपवीययोः चक्रपात्र
तस्मिन्शङ्कुः” १०८०। “एवं पश्चात्” १०८०। “एव-
मुत्तरः पश्चा” १०८०। “तथा उच्चं वित्तस्या” १०८०।
इच्छन् पवुत्तस्यायेषु चतुरहूलं चतुरहूलं संकर्ति.विकर्प-
न्नन्ते” १०८०। “यत् पक्षं चात्मानमध्येति स पश्चाययः एवं
पुच्छाययः। अथवेषु पक्षयोः उच्चस्य च आदसम्बन्धिसमीपे
चतुरहूलं चत्वारि-चत्वार्यहूलान्युभयोः पार्श्वयोः सङ्कर्ति
सङ्कोचयति, तथा अन्ते पक्षुच्छपान्ते उभयोः पार्श्वयोः
चतुरहूलं विकर्पति वित्तारयति” संघं । “पञ्चारत्नि-
पुरुषो दृश्यदो हादशङ्कुलं पदं प्रकमस्तिपदः सम-
विभक्तस्य” १०८०। “पञ्चारत्नयोः यस्य सः पञ्चभिर-
रत्निभिः पुरुषः इश्विभिः पदैः पुरुषो हादशभिरहूलैः
पदम् इयैवमर्थैः न भवति इतः प्रागरत्नप्रादीनां लक्ष-
णस्यातुक्त्वे नासिद्वितात्, अतचैवभूम् पुरुषस्य समविभक्तस्य
यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दृश्यमो भागः पदम्,
पदस्य हादशो भागोऽङ्गुलस् लिभिः पदैरेके प्रक्रमः
इति द्वये भवति पदस्य विद्वितात्” क०। “परितत्वं रज्जा-
सहितं बहीरज्ज्वेकवटे शते परिचितो मिनोति” १०८०।
“रज्ज्वा परितत्वं सर्वतोवेदवित्ता रज्ज्वाबहिर्भागे
सहितं रज्जुसंसारन् यथा भवति तथा एकवर्णाधिके द्वे
शते परिमिनोति” क०। “चतुर्णवत्यधिकानि त्रीणि शतानि”
१०८०। चतुर्ख्यवत्यधिकानि त्रीणि शतानि” क०।
“अध्यौः चक्रराः साते” १०८०। “उत्तरेषु पुरुषीये-
एकशतविधात्” १०८०। “उत्तरेषु अष्टविधादिषु
चयनेषु चा एकशतविधात् एकशतविधचयन् यावत्
एकाधिकशतपुरुषात्मकं पञ्चमविभत्तिमव्यनपर्यन्तम् पुरुषोयेण
एकैकपुरुषपृष्ठज्ञाना अग्निसाम भवति तस्मादुपमविधमेव
प्रथमं विद्धीतेति” (१०,२,३,१८) क०। “यथाग्निवेदीट-
काप्रमाणम्” १०८०। वेदिष्य इष्टकाश वेदीष्टकाः तासां
प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणम् तद्यथाग्निभवति, अग्निसामसमन-
तिक्रम्य यथाग्निं, यथाग्निक्लेशस्य प्रमाणं वर्षते तथा वेदि-
प्रमाणं वर्षते इष्टकाप्रमाणं च वर्षते, न हि वेदिष्टकिं
दिना तन्मध्ये वर्धितस्यान्मैर्नन् समव्यवति, नापि इष्टका न

बधिता वर्धितमग्निकेवं पूर्यितं शकुनि, अतो
युक्तमुभयोर्द्दिः क०। “अन्नःपात्यगार्हपत्ययोरिच्छन्”
२७स०। “पूर्वधार्यामस्य लोन् प्राचः स वेद्यनः प्रकमः
प्रकमति” (१०,२,२,१) यः प्रकमत्वपरिमितो देशः
सोऽन्नःपात्य उच्चते, तस्मान्नःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्ह-
पत्यचितेय इच्छन् इच्छया इहिंकुर्यात् इच्छया न
कुर्यात् तदैकउत्तरा” श्रुतेः (१०२,३,३) क०। “उत्तर-
पवसापरस्यां ज्ञन्यां परिश्रितो मिनोति जहानार्थां
नाभिमार्थां मुख्यमार्थीमिति” २८ स०। “अन्ने हत्तरप-
दसापरस्यां पश्चिमकोष्ये एवम्प्रमाणास्तित्तः परिश्रितो
मिनोति” क०। अबसर्वत्वं चतुरहूः शतपथब्राह्मणा-
ध्यायादि बोध्यम्। विभिः कातोद्यन्तौतसूत्राध्यायादि
द्वाभ्यां शुल्कजुर्वेदाध्यायादि तेन तत्त्वस्याने अत्रोक्तपतो-
कयुक्तमन्त्यमूलाद्याक्यादिकं डश्यमिति सहृदेत्तद्यापनम्। विस्त-
रस्तु शतपथब्राह्मणे लिखिताङ्कं सूचिताध्यायादौ इत्यः।
इष्टकापथ न० इष्टकायाभ्युपि पन्ना यस्य चतुर्समां इष्ट-
कापथं यस्याधोसुख्यवायुकरणात्। श्वीरेष्मूले। इष्टकया
मिर्मितः पन्ना चतुर्समां। इष्टकानिर्मिते २५थि ५०।
इष्टकावत् विः इष्टका चतुर्यां चतुर्यां। इष्टकायुक्ते।
इष्टकावत् विः इष्टका+चतुर्यां चतुर्यां। महत् मस्तः।
इष्टकासचिकटदेशादौ स्त्रियां ढीप्।
इष्टगम्य उ० कर्मधा०। १सुमन्दो। इष्टोगम्योऽस्य। २सुग-
म्बिद्रव्ये विः इवालुकायां न० मेदि०।
इष्टतम् विः अतिशयेन इष्ट+तम्। १मियतमे २अतिशया-
भीष्टे ‘बद्यदिष्टतमं लोके’ गोता। इयोर्मध्ये अतिशयेन
इष्टः तरप्। इष्टतरः हयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टे विः।
इष्टदेव उ० इज्यते यज-कर्मणि क्तं कर्मधा०। १पूज्ये देवे-
तन्नाद्युक्तविधानेन यस्य मन्त्र उपास्यतया उद्दीतस्त्रित्
२देवे च। इष्टदेवताइयोप्यत्वं स्तो।
इष्टनि विः यज-तनिक् संप्र० इप-तनिक् वा। १यटव्ये
२एषव्ये च। “तुविष्वपित्रस्तोष्वैरास्तिष्टनिरार्थना
स्तिष्टनिः” क०। १२७,३। “इष्टनिरेष्टव्योयष्टव्ये
वा” भार०। [व्याकरणोक्तस्त्वारात्मारेण प्रयोगे।
इष्टप्रयोग उ० इष्टस्य शिष्टप्रयुक्ततया निश्चितस्य प्रयोगः।
इष्टवत् न० यज-इप वा क्षेत्र त्रियां ढीप्। १यजनकर्त्तरि
२त्वायुक्ते च। “इष्टं वेदाध्ययनादिः साध्यतया इस्यस्य
महत् मस्तः। २इष्टकर्म कर्त्तरि। वेदे ह पूर्वपददीर्घः
इष्टायात् “इष्टावनोरातिषाषोदधानाः” अथ। १८,२,

२०। 'इटिभिः पशुवन्तेष्व चातुर्मासैस्तथैव च । अग्निं
ष्टोमादिर्मिर्यज्ञं येन लेण्ठ स इटवान्" व्यासोक्ते ४ इष्टादि
कारिण्य त्रिं। स्त्रियां छोप् ।

इष्टव्रत त्रिं। इष्टं व्रतं यस । इष्टवशीले इष्टानि कल्याणानि
प्रतानि कर्माण्यि सिध्यन्ति येन । २ इष्टकर्म साधने अन्नादौ
"इष्ट इष्टव्रता अकः" ३० ३,५६,६ । "इष्टानि कल्या-
णानि प्रतानि कर्माण्यि याभिः सिध्यन्ति ता इष्टः अन्नानि"
भा० ।

इष्टसाधन न० इत० । अभीष्टसाधने इष्टाशब्दे उदा-
हतिः । ततो भावे त्व । इष्टसाधनत्वं तद्वावे न० ।
तत्त्व । इष्टसाधनता तद्वावे स्त्री ।

इष्टा स्त्री इच्छतेऽन्या यज-करणे वा० त्त । यभीहते राज
नि० तद्वस्मिधा होज्ज्वते इति तस्माः तथात्मसु कर्माण्यि
त्त । अभिमतादां स्त्रियाम् ।

इष्टाकृत त्रिं। अनिष्टिष्टं कृतम् इष्ट+च्यव्यये डाच् कर्माण्यि
त्त । इष्टीकृते "सतामिष्टाकृतं नाम पूर्ववरसह-
स्त्रिकम्" रामा० ।

इष्टादि उ० "इष्टादिमध्य" पा० स्त्रवेष्ट तद्वक्षगमनेनेत्यर्थे
विहितेनिप्रत्ययनिमित्तभूतशब्दसमूहे स च गणः । "इष्ट
पूर्त्त उपवासित विगदित परिगदित परिवादित निकर्षित
निवादित निपठित बंकर्षित परिकर्षित संकर्षित परि-
रक्षित ब्रह्मित गच्छित अवकोणे अयुक्त गद्वीत आन्नात
श्रुत अधीत अवधान आसेति अवधारित अवकर्त्तित
निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगच्छित अनुपठित
आकुरित" आकृतिगच्छते न "हठेन पठितो मात्रिन्
स्वतः सेवदृ" नैव० ।

इष्टापत्ति स्त्री इत० कर्मधा० वा । १ इष्टसापत्तौ इष्टा-
मालापत्तौ च वादिना दर्शितापत्तेः प्रतिशादिन इष्टवे
हि सा भवति । "इष्टापत्तौ दोषान्तरभाह" जग० ।

इष्टापूर्त्त न० इष्टं च पूर्त्त च द्योः समाहारः पूर्वपद-
दोऽच । इष्टशब्दोक्ते अग्निहोत्रादौ "वायोकूपतडागादि
देवतायतनानि च । अव्यप्रदानमारातः पूर्त्तमित्यभिधी-
यते" इति मनुष्णो पूर्त्ते च । "वितथन्त वदेश्यये धर्मं
प्रह्लाद पृच्छते । इष्टापूर्त्त च ते धुनि सप्त सप्तपरावरान्"
वा० व० ६५३० । "इष्टापूर्त्तेन च तथा वक्तव्यमन्तं
न त" वा० प० १४५३० । "इष्टापूर्त्तफलं न स्माच शिष्यो न
युद्धभेदृ" भा० व० ३२३० । क्रितिः इतरेतरद्वयोऽपि
हि० व० । "ईष्टापूर्त्ते संस्कृजेयामयज्ञ" यजु० १०,५४ ।

इष्टार्थोद्युक्ता त्रिं। इष्टे अर्थे उद्युक्तः । उत्सुके इष्टार्थ
लाभाय त्वरभाष्य करत्वासहिष्णौ ।

इष्टाश्व त्रिं इष्टोऽश्वोवस्तु । १ प्रियहये २ राजभेदे उ० ।
"किमिष्टाच्च इष्टरश्विरेतः" ३० १,१२२,१३ । "इष्टाच्च
एतद्वामको राजा" भा० ।

इष्टिं स्त्री यज-क्रित् । १ यागभेदे । स च कात्वा० त्रौ० सू०
दर्शितः "कर्मशब्दो इव्यदेवतासुक्तो यजतिः" १,४,३,१,८०
"क्रियाशब्दः आत्मात्प्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिशब्दो यज-
तिः प्रत्येत्यः यागो च्चेद रत्यर्थः न निर्वापात्मादिष्प-
संखारमात्रविधायकः यजतिशब्दोऽत तदर्थयागपरः ।
एवं यागत्वे सिद्धेऽपि इष्टं संदिग्धते सौर्यं चहूं निर्व-
पेदग्निवेमीयमजमालभेतेयादौ किं यागमात्रं भवति
उत धर्माण्यपि भवन्तीति यदा च धर्माण्य भवन्तीति पच-
स्तदापि संदेहः किं पूर्णाङ्गितिसम्बन्धिनो धर्माण्य भवन्ति
उत्तामिन्होत्वसम्बन्धिनः आहोस्त्रिहर्षपूर्णामासयोः, व्यथा
ज्योतिष्टोमस्त्वेति, व्यथा दर्शपूर्णमासयोरेवेति, । धर्मा-
यामनाम्बानाद्यथानुं यागमात्रं कर्तव्यमिति प्राप्ते आह"
क० "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्" २८० । सौ-
र्यांदौ धर्माण्य भवन्ति न यागमात्रम् एवमेतानि विधिवाक्यानि
समर्थान्वर्यवन्ति सप्रयोजनानि भवन्ति अन्यथा साकाङ्ग-
त्वादर्थप्रतिपादनाभावेन निरर्थकान्वेद स्तुः । तथा हि
सौर्येण यागेन ब्रह्मवर्चसं भावेदित्यत्रांश्लयवती भावना
विधीयते किम्, केन, कथमिति, किमशो ब्रह्मवर्चसम्,
तत्र वेनांशः सौर्येणेति, कथमं यस्तु वाक्यमध्ये नास्ति तेन
कथं भावेदिति वाक्यं कथमंशसामेवम् । यज्ञ सामेवं
भवति तदध्याहारेष्वात्पञ्चेष्व वा पूर्वित्वा निराकाङ्गं
कर्तव्यम् । अन्यथा तस्मानर्थक्यापत्तेः न च वेदे भाता-
मालस्त तदिष्टते तस्मादत निराकाङ्गीकरणाय विध्यन्ते-
तिकर्तव्यतापरमर्याद्यः कथमंशोऽत ब्रह्मिदनुष्ठानीय इति
सिद्धे आह "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादिति"
सर्वासु इष्टिय आनीजोमीये पश्चौ च दर्शपूर्णमासयोरेव धर्माण्य
भवन्ति सामर्थ्यात् पूर्वोक्त एव वेत्तरत्वापि योज्ज्वः । दर्शपूर्ण-
मासधर्मा एव सौर्यादिविधिनां शेषीभविद्वं समर्थः च रुप-
रोहागादद्यो ह्यव्यातादिभिरेव सिध्यन्ति नाभिषवादिभिर-
ति । इष्टिपशुविति इष्टिय सर्वासु अग्नीजोमीये पश्चौ च
पश्चनरेषु ज्ञानीजोमीयधर्मा भवन्ति" क० । इत्यारभ्य
पञ्चविंशत्या रुप्त्वा स्त्रियेषु उक्तस्त्रिय विस्तरेष्वावसेयः ।
तथा च दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यताको यागभेद इष्टिर-

लथा । तत्करणप्रकारः आच्चदा० श्रौ० स्तुते दर्शितो
“व्यथा पौर्णं सासेनेऽस्मीमा उपदिष्टाः” । २,१,१, प्रथमेऽ-
धावे दर्शपूर्णं सासौ व्याख्यातौ विध्वन्तरसहितौ । उत्त-
रत्वेष्यः पश्चव वच्छन्ते विध्वन्तरविहिताः । तेवां वि-
ध्वन्तरामेकात्मिति ॥ “अतोऽयमर्थः स्तुतस्य, यस्मिञ्चकास्ते उ-
दिष्टाइष्टवः पश्चवापि अविशेषिताज्यभागात्ते सर्वं वार्त्त-
व च ज्यभागा इति” ॥ “पौर्णं सासेनेत्यस्यायमर्थः, पौर्णं सासेन
व्याख्याता इति वार्त्तव्यज्यभागा इत्यर्थः । तेन समा-
न्नातानामिटीनां पश्चुनाज्ञं अन्यदेवतागममात्रः; सिद्धो
भवति । तथा चोक्तमिष्ट्यनप्रकरणे “असमान्नातास्तर्थात्
तत्त्वविकारः” नारा० इत्तिः तस्य कालस्तत्त्वेव दर्शितः यथा
“तैरमावास्यावां पौर्णमास्यां वा यजेत्” स्त्र० २,१,२, “तैरि
टिपशुद्भैरमावास्यावां पौर्णमास्यां वा यागः कर्तव्य इति
इष्टिपश्चुनां प्रकृतिप्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते इत्यह-
कालतां निवर्त्य ब्रह्मावताप्राप्तर्थम् । किञ्च दर्शप्रकृतेर-
मावास्या पौर्णमास्यप्रकृतेः पौर्णमासीत्येवं निर्वर्त्य
कर्तव्यमेव उभयकालताप्राप्तर्थम् । प्रकृत्यविरोधात् पर्व-
स्यस्तद्वयोरात्रे विकृतिः कर्तव्या । यज्ञाङ्गः पूर्वभागे पर्व
स्यात् तदा प्रकृतिं काला विकृतिः कार्यां । यदा परभागे
रात्रौ वा तदा विकृतिं काला प्रकृतिः कार्येति शोभस्या-
यमप्राप्तः कालो विधीयते । इष्ट्यादिष्टस्तम्भवादेव
यजेतेव्यपि सिद्धे यजेतेतिवचनं सोमस्य याग यशानयोः
कालयोः सम्प्रादनीयो नान्यत् दीक्षादीति” इत्तिः । “राजन्य-
ज्ञाग्निहोत्रं जुड्यात्” १८० । “ज्ञतियस्याग्निहोत्रहोमः
पर्वत्योरेव कर्तव्यो नान्यग्निन् काल इति चयन्द्रादैश्योऽप्य-
नवोरेव कालयोरग्निहोत्रं जुड्यात् नान्यग्निद्वय-
वगम्यते । तत्र विषेषमाह” इत्तिः । “तपस्त्वे ब्राह्मणायेतरं
कालं भक्तसुपहरेत्” ४८० । “तपस्त्वे कर्मनिरतस्यै ब्राह्मणाय
चृतपस्त्वेऽपि ब्राह्मणायै दद्यात् त जायन्तराय तपस्ति-
नेऽपीति । इतरं कालमिति, इतरेषु सर्वेष्वनिहोत्रकाले-
विकृत्यः । भक्तसुपहरेत्, भक्तं पकोदनं पकान्नसुपहरेत्,
दद्यात् । एतदुक्तं भवति । राजन्यवैश्ययोः पर्व एवग्नि-
होत्रकालहयं वर्जनित्वा इतरेषु कालेषु ब्राह्मणायोदनो
दातव्योन होमः कर्तव्य इति । अग्निधारणन्तु क्रियत एव”
इत्तिः । तसोऽग्न्याधानं प्रशङ्खादङ्गं तज्जाधानशब्दे पूर्वं
दर्शितम् अग्न्याधानोत्तरं कर्तव्यमाह “वदि तिविष्ट-
स्तुतुयुः” २,१,१८, सू० “अग्नीनेवेति वाक्यशेषः । यद्य-
नधिकारत्वादाधानविधेविग्निवोजकस्य प्रकरणस्य व्यापारा-

सम्भवादाधानाङ्गमिष्टयो न स्युः, इष्टीनास्त्रान्विकारत्वा-
दिष्ट्याद्भावानं न स्तात्, तथापि न कर्त्तिहोत्रः, अग्न्यर्थ-
त्वेनैवेभयोरथनुठानसिद्धेः” । “अस्मिन्द्वये स्तुतयोजना ।
ब्रह्मासामिटीनामाधानाङ्गता स्तात् तथापि आहवनीआ-
द्यनिष्टम्भवात् तानेवाग्नीनिष्टयस्तुतुयुः विस्तारवेष्युः
कुर्युः साधयेयुरित्यर्थः । तश्वदस्तु बाधनादिष्ट विशेषं
दर्शयति । आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्भवानामेव
साध्यत्वम् । इष्टियु साधनत्वेन सम्भवानामपि कल्पना-
गौरेवभयात् साध्यत्वमिति विशेषं गृह्णयेमः एवं यदा-
धानेनेटिभिरामनय एवांशतः साध्या इष्टमधिकारात्मां
कथमनुठानसिद्धिरिति न्यायाविदामेव उपाङ्गमो नाशा-
कम् । अस्माकं त साध्यसाधनसम्बन्धेवगते तदर्थिनां
कर्त्तव्येनावगतानां ब्राह्मणादीनां कथमिष्टदधिकारकल्पन-
यात्तुठानसिद्धिः । अथवाऽनधिकाराणामनन्यशेषाणामपि
तत्प्राधनसाध्यरूपेयोपकारकत्वेन कामं श्रुतिप्रयुक्तैवं वि�-
धानामनुठानसिद्धिरित्यत्तमितिविस्तरेण” नारा० इत्तिः ।
““प्रथमायामग्निर्ग्निः पवसानः” १८ सू० । “ग्रथमाया-
मिष्टो द्वे देवते । अग्निः प्रथमः केवलः । द्वितीयः पव-
सानगुण्यकोऽग्निः । केवलस्याग्नेवित्ये एव । “अग्न-
मायूर्णिपवसेऽग्नेव पवस्त्वत्पाः” २० सू० । “एते द्वितीयस्य
पवसानगुण्यकस्य” २० । “स इष्ट्यादिष्टसम्बाऽग्निर्हेताप्रतो-
हित इति स्तिष्ठकतः संयाक्षे इत्युक्ते सौविष्ठकात्री प्रती-
यात्” २१ सू० । “सौविष्ठक्योर्योज्यात्तुवाक्यवोर्व्योरत्तेनेन
संयाक्षे इति संज्ञा विधीयते” ८० । “सर्वत्र देवताग्ने
नित्यानाभपायः” २२ सू० । “सर्वत्रेति प्रकरणान्तरे-
ऽपीति दर्शयति । देवताग्ने इत्यत्र बमासनिर्देशस्य
तुत्त्वत्वादेवतादाः देवतयोर्देवतानां वा आग्ने इत्येवं
भवति । नित्यानां प्राकृतीनामित्यर्थः । अपाव उद्धार
इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विकृतौ देवतायाः एकस्या
आग्ने इयोर्व्योत्तीनां वा अनाग्नेऽपि प्राकृतीनां सर्वां-
सामुद्भार इति शां पुनर्विकृतौ इष्टिनोदनां काला
देवतां न विदधाति, तत्र नोद्धारः प्राकृतोनाम् । तत्र
ता एव देवता भवतोत्त्वर्थः । यथा गदितः शोभेन पश्चना
इष्ट्या वा इत्यादौ” ४० । “याः स्तिष्ठकतमनन्यभागौ च
तास्तद्वस्ताने” २४ सू० । “नित्यानाभपाय उक्तः । तत्र निं
सर्वा नित्या उद्देत्याः उत्तरां काचिद्वेषेतं संशयं निवै-
यति वा आज्ञाभागौ स्तिष्ठकतं चान्तरा देवता यद्यास्ता
उद्दृतव्याः । वा: पुनर्विकृतौ विहिताक्षत्वस्याने उ-

दृति वचनात्, तद्भिंकाशं भवनीति गम्यते” इ०। “एष समानजातिपर्यः” २४स० । “योऽयमतिदिष्टो विधिर्देवताभ्योऽन्यत्रापि समानजातीयेषु भवति । समानजातीय एककार्य इत्यर्थः” इ० । “हितोयसां उभन्वन्तौ अग्निः पावकोऽग्निः शुचिः स नः पावकदीदिष्टोऽग्ने पावकरेत्विषाग्निः शुचिव्रततन उदग्ने शुचयस्त्रः” २५ स० । “एकः पावकगुणकोऽग्निः, अपरः शुचिगुणकः । ‘साङ्गान् विश्वा अभियुजोऽग्निमीले उरोऽहतमिति संयाजेषु लृतीयसां सामिवेष्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्यरूपति हे” २६ स० । “चावपते इति वचनात् अधिके एते सामिवेष्यै भवतः । प्रथमायां हितीयसां लृतीयसामिति वचनात् यसामिष्टै यत् तन्वं विहितं तसामेकदेवतायामपि तत् तन्वं भवति न यथोक्तनानादेवतायामेवेति” इ० । “ध्याये इत्यक्तं एते प्रतीयात् पुष्टिमन्तावग्निना रथिमश्चवद्यस्मानो असीवहेति । क्वानोषोमाविन्द्राग्नो विष्णुरिति वैकल्पिकानि” २७स० । “व्याख्यामिको गृह्णते” इ० । “अदिति” २८स० । “अदितिश्वान्या, अस्यां हे देवते” इ० । “उत त्वामदिते चब्रतानामृतस्य पत्नीमसे छवेम तुविज्ञवामजरन्नोसुरुचीं महि महीकूरु भातरं सुशर्माणमदितिं सुप्रणोतिम्” २९ स० । “एषा कल्पजा” इ० । “प्रेषो अग्न इति संदाच्ये विराजायत्युक्तं एते प्रतीयादिति तिस्तः” ३० स० । “इत्येतास्तिस्त्र इत्योऽनुकाना इत्यर्थः । उक्तातुकोर्त्तनष्टतरार्थम् । यदाद्योक्तमे वै स्त्रातामाद्या वेति पञ्चस्तदापि तिस्त्रामिष्टीयां यावत्यो देवतास्त्राः सर्वा यष्टव्या इत्येवमध्येम् । आद्योक्तमपत्ते मध्यमायां ये देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्यते । यदा पुनराद्यैव तदा सर्वा देवता आद्यायामेव प्रक्षेप्यते इत्यर्थम्” इ० । “आद्योक्तमे वै त्व स्त्राताम्” ३१ स० । “इती इति शेषः । “आद्या वा” ३२ स० । “आद्यैव वेदिर्भवतोत्यर्थः” इ० । “तथा सति तस्यामेव धाये विराजौ भवतः । धायाविराजामत्प्रवेशस्य निभित्तं लृतीयसा इत्येदेवतात्प्रवेश इत्येवमध्यं तथा सतीयुक्तम्” इ० । “इतिमात्रे विकारे वैराजतन्वेति प्रतीयात्” ३४स० । “पौर्णमासतन्वायामिष्टौ धायाविराजामात्रे विकारे सति सेदिवैराजतन्वेति वेदितव्याः” इ० ।

‘चाभानादृ द्वादशरात्वमजस्ताः’ ३५स० । “अत्वाभानमिष्टौशोक्त्रा चाभानादृष्टौ द्वादशरात्वमजस्ता इत्युक्तम् । तस्यायमभिप्रायः, वावता कर्मसुदायेनाग्नीनां सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसुदायसाधानशद्वो वाचक इति ज्ञापयितम् । तेनाग्नप्राप्तेयं उनराधेयं वेत्यत्वं सेदिकसाधानस्य पद्धत्यं भवतीति सिद्धम् । चाधानेनेतिभिश्च सिङ्गामयो द्वादशाहोरात्वापि सर्वे स्त्रहप्रेषैव धार्यन्ते । एतदज्ञस्त्रभारतस्मिन्होत्पूर्वं एवाधाने भवति, अग्निहोत्रस्यैवानन्तरस्त्रमानत्वात् । अनुठानकमेत्यैव कर्मणां व्याख्यानमित्युक्तत्वात्” इति । एतमिदिसामान्यं प्रदर्शयन्ते विशेषेयस्तत्र दर्शिताः तत्रादौ नवशस्येऽपि: साचायायण्यन्ते दर्शिता तत्र रात्रे एवाधिकारः लृत्याणां वस्त्रानामविशेषेयेतिकल्पयते प्राप्ते रात्रो विशेष लक्ष्यते “इत्यसुराजः” ॥ “सर्वेषां चैके एके सर्वेषामिष्टिरेवेति नन्यन्ते” २,८,६,७ । “स्त्रामाकेऽत्रापौस्यवरः स च वर्षत्तौ तत्र याज्यादिकं २,८,८,८,१०, सूर्योक्तम् । अन्यनवाद्यभोजने जप्तमन्वादिकमुक्तम् १२,१५ । एतानित्या इत्यः अथकाम्या: इत्यः २,१०,१२, सूत्रादौ । तत्र आयुष्कामेदिस्तत्र अग्नियसमेदजीवात्महेवता २,१०,२,१४, सूर्यः । स्त्रस्ययनेऽपि: रक्षितवहेवताका तत्र याज्यादिकम् ५,६,७, पुत्रकामेऽपि: पुत्रवहुणकाग्निदेवताका तत्र याज्यादिकं ८,१०, वैस्त्रधेऽपि: विष्णुष्णेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादिकं १३,१४,१५, सूर्यः । आयेऽिराशापालदेवताका तत्र याज्यादिकम् १७,१८, सूर्यः । लोकेऽपि: इत्यव्यन्तरित्वदेवताका तत्र याज्यादिकम् २०,२१,२२, सूर्यः मित्रप्राप्तिकामेऽपि: अग्निसोमवरुणमित्रेन्द्रहस्तिशिवात्पूर्वन् स्वरस्तोदेवताका तत्र याज्यादिकं ११,२,३,४,५ । इत्यमिष्टिः महावैराजीनामा । अभिचारकामेऽपि: क्षुपाश्वशुरीयनाम्नी स्वरगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादिकं ११,७,८,९ । विमतसम्भवितिकामेऽपि: संचानो नाम वसुरद्वादिगुणकामिसोमादिचतुष्टवदेवताका तत्र याज्यादिकं १०,११ । भेदकामेऽपि: इन्द्रामक्षृहेवताका तत्र याज्यादिकं १३,१४,१५,१६,१७,१८ । सम्पत्तिकामेऽपि: ऐन्द्रामारुती संचानो वत् याज्यादिकम् । १७,१८ । शत्रभिमवनिष्टिकामेऽपि: ऐन्द्रावाहेस्तत्रा तत्र याज्यादिकं ११,१२,१३,१४ । पवित्रेऽपि: अग्न्यादिदेवताका तत्र याज्यादिकं २,१२,१ । “वैश्यानर्दी ब्रातपतीं पवित्रेऽपि: तथैव च । क्वाण्डतौ प्रयुक्तानः पुनाति दशपौरुषम्” । दृष्टिकामेऽपि: कारीरो नाम सा च अग्नप्रादिः

नामादेवताका अग्निदेवताका वा तत्र याज्यादि २,१२,१,३, ४,५,६,७,८,९,१० । सर्वांशं एता दर्शपौर्णमासेतिकर्तव्यताकाः । पशुगुणके कर्मणि पशोस्मयतोऽन्यतरतो वा पशुकामेष्टिः सा च आग्नेयी आग्नारैषांवी वा आग्न० औ०स्त्र० २,१,२,३,४ स्त्र० । तस्मामितिकर्तव्यतायाज्यादि तदुत्तरसूत्रजातैरुक्तम् । विध्यपराधप्रायश्चित्तिष्ठिः २, १०,१,१० । विध्यपराधप्रसूत्यकारणप्रदर्शनपूर्वकं तत्करणप्रकारादि तदुत्तरसूत्रजातैर्दर्शितम् । वैरुष्णीष्टिः तत्प्रकारादि २,१२,५, प्रातःकाव्यातिपक्षी प्रातरिष्टिः तत्र देवतादि २,१२,१२, आत्माशुपाले च सैवेष्टिः २,१२,१५ निमित्तमेदर्थे प्रावश्चित्तिष्ठौ देवतामेदादि २,१२,१६, आरम्भ आध्यात्मस्त्रैरुक्तम् । उत्तरावच्छरणीष्टिः तदेवतादि ४,१,२१ २६स्त्र० । दीक्षाप्रयोजनेष्टिः दीक्षणीया नाम तत्र देवतादि ४,२,१,१८, स्त्र० पर्यन्तेनोक्तम् । प्रायणीष्टिः तत्र देवतादि ४,३,१स्त्रवादौ । आतिथेष्टिः तत्र देवतादि ४,५,१स्त्रवादौ । उदयनीष्टिः तदेवतादि ६,१४,१,२२, सूत्रवादौ । अन्याः पुनराधेष्टिप्रभृतयोऽपि इष्टयः विस्तरभयान्त्रोक्ताः आकरेषु दृश्याः ।

शत०ब्रा० १,६,२,१२, इष्टिकरणप्रकारविशेषो दर्शितयथा । “स यदेष्टि कुर्वीत सप्तदश सामिधेनीरुत्त्रबूद्यादपांशु देवता यजति तदोष्टिरूपं, मूर्द्धन्तौ याज्यानुवाक्ये स्थातां वार्तेष्वायाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये” अग्नेरिष्टिमधिष्य अथ पृथक् प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टिशेषिकमङ्गजातमाह । यदोष्टिं दर्शपूर्णमासाभ्यां पृथगेव कुर्वीत प्रधानदेवता उपांशु यजेत तदुपांशुलुक्यात्येष्टिरूपं खलु । मूर्द्धन्त्वयौ “अग्निर्मूर्द्धा” “भुवो यज्ञस्” इत्येते । (यजु० १२,१४,१५,) मूर्द्धन् शब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ये इष्टिलयाज्यापुरोऽनुवाक्ये, विराजौ विराट्कन्दस्के “प्रेष्टो अग्ने” “इमो अग्न” इत्येते (यजु० १७,७६,७७,) भवतः” भा० दर्शपौर्णमासयां तत्वा प्रायश्चित्तेष्टिः कार्या तत्प्रकारः शत०ब्रा० ११,१,३,१, दर्शितो यथा । “पौर्णमासेनेष्टा इन्द्राय विष्टेष्टुनिर्वपति तेन यथेष्टुवं यजतत्रामासेनेष्टा अदिव्यै चरुमनुर्निर्वपति तेन यथेष्टुवं यजते । । स अत्पौर्णमासेनेष्टा इन्द्राय विष्टेष्टुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतायैतदग्नीष्मीयं पौर्णमासं हविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति किं च त्रियते एतेनो हास्यैतत् सेन्द्रं हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञोष्टि यद्युपस्थिति सर्वा उहि ।

नाष्टाः पौर्णमासेन हन्ति २ । अथ ददामावास्थेनेष्टा अदिव्यै चरुमनुर्निर्वपत्येष्टि वै सोमो राजा देवानामन्त्रं यज्ञन्द्रमाः स यत्वैष एतां रात्रिं न परस्तान्न पश्चाद्वृत्ते तेनैतदग्नेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमित्यं वै एष्टिव्यदितिः सेवमङ्गा सेवं प्रतिष्ठितेन हास्यैतदग्नेव हविर्भवत्येतेन नाप्रतिष्ठितमेतत्र तद्यामादनुर्निर्वपत्य तस्माद्वर्तुनिर्वपति ४ । स यत्पौर्णमासेनेष्टा इन्द्राय विष्टेष्टुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ इन्द्रखैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैतेनो हास्यैतत् सेन्द्रं हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ४ । अथ यदामावास्थेनेष्टा अदिव्यै चरुमनुर्निर्वपत्यामावास्यं वा अतुर्निर्वायं पौर्णमासेन वा इन्द्रो इत्यमहंस्तका एतहृत्वं जम्बुषे देवा एतद्विरुद्धिरुनिरवपन् यदामावास्यं किमनुर्निर्वायेऽनुर्निर्वपति तस्मान्नानुर्निर्वपति ५ । स यत् पौर्णमासेनेष्टा अद्यान्यद्विरुद्धिरुनिर्वपत्यामावास्थेनेष्टा अद्यान्यद्विरुद्धिरुनिर्वपति हिष्टन्तः ह स भाव्यत्यं प्रत्युच्छ्रवतेऽय यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतत्रामावास्थेनामावास्यामपत्वा हैवासात्तुपवाधा श्वोभवति है । पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासीं यजमाना आमाश्वेनामावास्यां क्षिप्रत्वं पाप्तानमपाप्नुत क्षिप्रे प्रायाजन्त स यो हैवं विदान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतत्रामावास्थेनामावास्यां क्षिप्रत्वं पाप्तानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यद्युर्निर्वपेद्याद्विक्षिणां नादक्षिणं हविः स्तादिति हाङ्गदर्शपूर्णमासयोद्देव्यैषा इक्षिणा यदन्वाहार्य इति न्वतुर्निर्वायस्यामाभ्युदितस्तु” श्वेतरुक्तका । “अद्यामावास्थेति मन्यमान उपवसति । अर्थं पश्चाद्वृत्ये स हैव दिव्यः चां स यजमानस्य पश्चूनभ्यवेक्षते तदपश्चर्यं स्वादप्रायश्चित्तिकृत एतस्मादु हैतद्वृत्यावचन्द्रमसादितिः । ऋयासुपसर्पनि । एतेनो हैतदुपतपदाचक्षते च्वलचित्तमित्येतत्पु हैवैतदाचक्षते २ । शशशान्द्रमस इति । चन्द्रमावै सोमो देवानामन्त्रं तं पौर्णमास्यामभिषुखन्ति सोऽपरपत्वेऽप्य श्वोष्टीः प्रविष्टति पश्चवो वा अप श्वोष्टीरदन्ति तदेनवेतां रात्रिं पश्चून्यः संनयति ३ । सोऽद्यामावास्थेति मन्यमान उपवसति । अर्थेष्टि इन्द्राद्वृत्ये तद्यजमानो यज्ञप्रयादेति तदाङ्गः कथं कुर्यादित्वा यज्ञप्रयाद्यज्ञोताऽन यजेताऽ इति यजेत हैव न ज्ञान्यदपक्रमणं भवति शः शः एवैष ज्ञायानुदेति स आमाश्वेनेष्टायेष्टिप्रभृतयोर्निर्वपति तदहर्वैव श्वो वा ४ । तथा त्रीणि हृवौष्ठि न्वन्ति । अर्थये यथिक्तेऽष्टाकपाणं उरोडाश्वम्, इन्द्राय इत्युच्छ्रृणकाद्यकपाद-

नम्, अग्नये वैश्वानराय हादशकपालं पुरोडायस् ५ । स वद-
नये द्रविक्षेते निर्वपति । अग्निर्देवः कर्ता स वैश्वानेवादो
यजमानो यत्पथादेवति तमेनमग्निः पव्यानमापादयति ६ ।
अथ वदिन्द्राय इत्यूच । पाप्मा वै इत्यो यो भूतेवार्यत्वा
तिष्ठति कल्याण्यकर्मणः साधोक्षमेतदिन्द्रेष्वै इत्यूचा पा-
प्मानं इत्वं हन्ति तस्मादिन्द्राय इत्यूचे ७ । अथ यदग्नये
वैश्वानराय हादशकपालं पुरोडायं निर्वपति यत्वा वा
इन्द्रो इत्यभङ्गमग्निना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य सर्वं
पाप्मानं समदहत्तयोर्वैष्व एतदिन्द्रेष्वै इत्यूचा पाप्मानं
इत्वं हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति तदश्य सर्वं
पाप्मानं संदहति स यो हूँवं विद्वानेतयेच्छा यजते न
हात्यात्मश्यन पाप्मा परिशिष्यते ८ । तस्य सम्प्रदश सामिधे-
न्यो भवन्ति । उपांशु देवता यजति याः कामयते ता या-
उच्चातुवाक्याः करोत्येतमाच्चामागावेत् संयाज्ञे ९ । तिष्ठ-
धन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वना वै च्छान् बाधने तदेत-
मेव तद्वाधते यक्षिसूधन्वं दक्षिणां ददाति १० । इण्डं द-
क्षिणां ददाति । इण्डेन वै च्छान् बाधने तदेतमेव तद्वाधते
यद्वण्डं दक्षिणां ददात्येचा इन्वादिदा दक्षिणा ददात्येचा-
व्यामध्यव्याहृतरा दक्षिणास्तासां यत् सम्बद्योत सा
सा हूँवा पश्येटिस्यायनभ्युद्दृष्टो यजेतैव” ४ क० ।
“दर्शयामे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्राप्यश्चित्तेष्टिक्ता अथ पश्या-
त्तद्वर्षने नैमित्तिकोभिष्टि विधित्वरुहाह । अथानन्तरं
सायंकाले एव चन्द्रमाः पश्यात् प्रतीच्छां दिग्गि दृश्ये
दृश्यते । अभ्यवेच्छते अभ्यवहृतुं पश्यति यथा शालाहको
वने संचरतो भेषादीन् पश्यनभ्यवजिहीर्वति । एतादेव
स्तु चन्द्रबम्बन्धिस्खलयेण पूर्वोक्तवत् अकारः समा-
क्षानः तस्माच्चन्द्रादिति भीषा उक्तरूपया भीषा, व्याया-
सम्पर्कन्ति गवाद्याः पश्यतः तिरोऽहिता यजमानश्य भव-
न्नोत्थर्थः पश्यनासुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् च्छु-
चितं शुना रिक्तीद्विमित्याच्छन्ते २ । एतेव चन्द्रगतं दोष-
भेषमाच्चन्ते, चन्द्रमसः सम्बद्यो तक्तरूपनमध्यवक्षीं गृष्ण
इति अत एष तस्य शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । उपवस्थकाणां
गतं देवान्नदर्शपं चन्द्रमसं पौर्णमासेकाले द्रवीकुर्वन्ति । पश्यत
क्षोबसीर्जग्नु अपश्य पीत्यात्मनि तं चान्द्रमसं कृत्स्नं रस-
ममादास्यायां वारवन्ति तत एनं रसमसावास्यासम्बन्धिन्यां
राकौ पश्यतः सकाशात् संवयति सम्यक् प्रापयति । तत्
संवयन् प्रतिपद्धतिर्वने सति बोपपद्यते । ३ दर्शयाग-
स्थातिक्षान्तकाकृत्वे दोषहप्यन्यस्य तन्नानुषासप्रकारमाह ।

प्रकातो दर्शयागः शोष्णं समापनोयः अनन्तरमेवैतद्वैष्य-
रिहाराय प्रायश्चित्तेष्टि कर्त्तव्या । स आभावास्यविधेन-
वेति यत्तोदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायागस्त्रूपकारेष्वै
प्रतिपदि प्रकालानां दर्शेष्टि समाप्त ४ । अव्यासामिष्टौ प्रकृ-
तिविक्षितिः कर्त्तव्येति नोदकप्राप्नेषु विशेषं विधत्ते ।
प्रकातौ पञ्चदश अत नोदकप्राप्नास्ता: एषुद्वाजवस्यै
धाये हेइति सम्प्रदश (सामिधान्यः) भवन्ति । प्रकातेवतालिङ्गयुक्तायद्वयां
दाशतयां समान्नाता या चक्षते: कामयते । आज्ज्ञामययोः
स्तिष्ठक्त्यागे च याचाकाम्यम् ८ । तिष्ठभिरिषुभिर्युक्तः धनुः
तिष्ठधन्वम् पूर्ववदकारः समाप्तानः । एतं चन्द्रात्मकं
दिव्यं चानम् १० । अदृश्यमानचन्द्रेऽपि” ११ भा०
“इष्टोः पार्वीयणान्तोयाः केवलानिवैत् सदा” मनुः “प्राजा-
पत्यां निरुप्तेष्टिम्” १ । “हेमन्ते नवश्येच्छा” मनुः “चा-
रेरेभिरेजितात्मानः पुलीयामिष्टिष्टिविजः” रघुः । २ “या-
मात्रे च “कर्तुमिष्टिमिष्टिवाच्छ्रुता मया” मात्रः राजस्त्रययान-
गामिप्रायमिदम् । इष्ट-किन् । इदृच्छायाम् । इष्टप्रयोग-
निर्वाच्याय पातञ्जलभाष्यकृतः इच्छादोषके ४ होकाद्यात्मक
वाक्यभेदे च । यथा । “दिव्यं न्नानामेवेष्टि” सर्वान्मोह-
त्तिमात्रे पुर्वद्वाव” इत्यादि । एतयेच्छा “ठक्कशेष्टि” वार्त्ति०
“एकतिष्ठते वेति” स्वत्रच्छ गतार्थम्” विंकौ० । “अतु-
स्त्रवपदन्यासेति” मावव्याख्यायाम् अतुवस्त्रवलाच्चरा
इच्छु पर्वत्याननैरपेक्ष्येच्छा स्वत्राज्ञरैवेव” इति मन्त्रः ।
इष्टिका स्त्री इष्ट-किन् । इष्टकाशब्दार्थे “उद्वर्धयं त्विष्टि-
कदा करणुकोठिनाशनम्” सुनु । ‘इष्टिका काव्यनो-
चात्र चयनार्थं कृताभवत्” मा० चाच्च० इष्टव्य० ।
इष्टिकापथिक न० इष्टिकायाः पथिकं तदुद्देशेनापि प्रभव-
त्वात् । नामज्जकल्पे राजनिं० [कृतयागे ।
इष्टिकृत् त्रि० इष्टं यागं कृतगान् कृ-भूते क्रिप् देत० ।
इष्टिन् त्रि० इष्टमनेन इष्टा० इनि । कृतयागे ‘अधरेच्छि-
टिनां पाता” भट्टिः ।
इष्टिपत्र पु० इष्टये इच्छायै अभिलाषार्थं पचति न वचार्यां
पत्र-अच्च- इत० । ? कृपये २ दैत्येच शब्दर० । य ह
खेच्छापूरणार्थमेव पचति न वचार्यमिति तस्य तथात्मम् ।
इष्टिपशु पु० देत० । यज्ञिये पश्यौ । विका० ।
इष्टिसुष् त्रि० इष्टि० यागं सुषान्ति सुष-क्रिप् देत० । दैत्ये
इष्टियायज्ञकु पु० इच्छा यायज्ञकः । “काप्येष्टियज्ञवीचे ।
“तप्ताच्चेष्टियज्ञकः स्थात् पश्यतः एकं प्रायच्छत्” य० उ०

इष्टियायज्ञकः इष्टियजनशीलः इष्टिशब्देन काम्या इष्टयः
शातपथप्रतिष्ठाः ताच्छोत्थयोगावृकास्येदि यजनप्रधानो-
न स्नात्” भा० ।

इष्टोक्तत त्रिं अनिटमिष्ट उत्तम् इष्ट+चि-ह-कर्मणि त्र० ।
अनिटे इष्टे कृते । अनिटिरिटिः कृता । इष्टिमेदे सते न० ।

“सद्बिमिष्टोक्तं नाम समुपास्ते महातपा॒ः” भा००१०२५६च०
इष्ट स्तो इष्ट-भावे तत् । इष्ट्यायाम् उष्णादिकोषः ।

इष्ट्यायनं न० इष्ट्यायनं गमनं यत् । “यागविशेषाचरणमेदे॑”

इष्ट्यायनञ्च वाच० औ०२,१४, सूत्रादौ इर्शितं यथा
“अत जप्तेमिष्ट्यायनानि॑” । “अत जप्त्वा॑ यानि वक्ष्यन्ते॑स्मिन्
अध्याये तानि इष्ट्यायनं ज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयनं
गमनं येषु कर्मसु तानीष्ट्यायनानि॑” नारा०३० । “संवत्सरि-
काणि॑”२४० । “संवत्सरेण क्रियने संवत्सरेण क्रियन इत्युभ-
याया विषयः कर्तव्यः; द्वाचायण्यत्रात्मास्यानामनेकसां-
वत्सरिकत्वसिष्ट्यायनम्॑”२४० । ‘तेषां फाल्युन्यां पौर्णमासां चैत्राणां
वा प्रयोगः॑’२४० । “फल्युनीर्भिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्युनी,
चित्रया युक्ता चैत्री । तेषां संवत्सरिकाणां चागन्तुका-
नामस्मिन् काले प्रारम्भः कार्यः । दर्शपूर्णमासु गुणविकार-
रूपाणां टाचायण्यत्रादीनामारम्भे कालनियमो नास्तीति
तेषामिष्ट्यायते॑” नारा०३० । “तुरायणम्॑”४४० । “तुरायणं
नामेष्ट्यायनहृष्ट्यते॑”४० । “अग्निरित्वो विश्वेदेवा इति पृथ-
गिष्टयो॑नुसवनमहरहः॑”५४० । “अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या
विश्वेदेवद्वद्वा चैताच्चित्त इष्टयः विषु सवनेषु यथासङ्गेन
एकैकेदिः कार्याऽहृष्ट्यहनि॑ । अहरहरिति वचनं पौर्ण-
मास्यमावास्योर्बाधनायैसु॑”४० । “एका वा त्रिहृषिः॑”
५४० “एताभिरेव देवतामिर्युक्ता एकैकेदिस्तिहविष्टकाऽह-
न्वहनि प्रातः सवन एव कर्तव्या चेत्वर्यः॑”४० । “इडाद-
धोनामेष्ट्यायनं तत्र देवतादि २ १४ १-१०” द्यावाष्ट्यि-
व्योरयनं नामेष्ट्यायनं तत्र देवतादि २,१४,१२,१५० ।
“वाद्वर्मस्यानि इष्ट्यायनानि तदेवतादि २,१५,१ सूत्रादौ ।
एवमन्याच्यपि इष्ट्यायनकर्मणि आकरे इष्ट्यायन

इष्ट्या॑ अव्य॑ यज-ङ्गा॑ । यागं कृत्वैत्यर्थे॑ । “अव्युमेधेन वेदा॑”
स्त्रैष्ट्यकटिकम्॑ । इष्ट-ङ्गा॑ । २अभिलक्ष्येत्यर्थे॑ च ।

इष्टम्॑ ए० इष्ट्यति इष्ट्यायने वा इष्ट-गतौ इष्ट-इष्ट्यायां
मक्त्वा॑ । १वसन्तकाले २कामे च भावे मक्त् । २गतौ॑ । ततः
अस्त्वये॑ इनि॑ । इष्टिन् गतियुक्ते त्रिं ख्लियां डीप॑ । “ते
वायीमन इष्टियो अभीरवः॑” च० १,२७,६० । “इष्टियः
गतिमनः॑” भा० । इष्ट-इष्ट्यायां कर्मणि॑ मक्त् । ४इष्ट्यमाये॑

अन्नादौ अस्त्वये॑ इनि अन्नादिमति “हिरण्ययाः स्वायु-
धास इष्टियः॑” च० ५,८, ७५ । इष्टियोऽवृत्तनः॑” भा० ।
इष्टम्॑ ए० इष्ट्यते॑ इष्ट-क्यप् । वसन्ते॑ चक्तौ॑ हेम॑ । तस्य च-
तुर्मां सध्ये॑ इष्टतमत्वात्तथात्वम्॑ “कृत्वमां कृत्वमाकरः॑” गो-
तायां॑ तस्य भगवद्रूपत्वोक्ते॑ इष्टत्वम्॑ ।

इष्टम्॑ ए० इष्ट-सर्पये॑ वन्-गुणाभावः॑ । चाचाये॑ उद्देश्यार्थम्॑-
पस्त्यमाणत्वात्तथात्वम्॑ । उज्जवलदत्तस्तु रूप दने॑ इत्यस्य॑-
व रूपं दीर्घादि॑ इत्याह । उपदेशदानाङ्गतस्य तथात्वम्॑ ।

इष्ट्यग्र न० ईत० । वाणाये॑ । गहादिपाठात् भवादौ॑ च । इष्ट-
योय तद्वादौ॑ त्रिं । [इष्टुनीकीय तद्वादौ॑ त्रिं ।]

इष्ट्यनीकै॑ न० ईत० । वाणावश्यवे॑ । गहा० भवादौ॑ च ।

इष्ट्यसन ए० इष्टवोऽस्मने॑ लिप्यनेऽनेन अस-क्षेपे॑ करणे॑ ल्यु-
दै० । धनुषि॑ “रामभिष्पुसनदर्थनोत्त्वकम्॑” रूप॑ ।

इष्ट्यास ए० इष्टवोऽस्मने॑ लिप्यने॑ अस-क्षेपे॑ करणे॑ वज्॑ ईत० ।

१धनुषि॑ “वत् न्यूरा भावेष्वासाभीमाज्जनसमा शुभिः॑”
“काश्यवृ परमेष्वासः॑ शिखरण्डी च महारथः॑” गोता० । अर्ज-
चाँदिपाठात् क्लीवत्वमपि॑ । इष्टन् अस्याति॑ अस-क्षण्॑
उप०१० । २शरक्षेपे॑ क्ली॑ (तीरन्द्वाज) मेदि० ।

इस् अव्य॑ इकामम्॑ स्फुति॑ सो-क्षिप्॑ नि० आलोपः॑ ।
इस्मनामे॑ २कोपे॑ इद॑खात्तुभवे॑ च शब्दर॑ ।

इह अव्य॑ इष्टम्॑+ह इष्टादेशः॑ । अक्षिन्॑ काले॑ देशे॑ दिग्यि-
वा॑ १इत्यर्थे॑ “एकमेवाहितीयं ब्रह्म नेह नामाति॑
किञ्चन॑” श्रुतिः॑ “इह जन्मनि॑ जन्मान्तरे॑ वा॑” वे०१० ।
“नेह नाम॑ किञ्चन॑” “नेहाभिक्रमनाशोऽक्षिति॑” गोता० ।
“तद्विलभिष्पु भूमि॑ भूतगत्या॑ जगत्या॑” नै०१० । प्रथमार्थेऽङ्ग॑ ।
२अनुभूयमाने॑ लोके॑ इष्टासुवार्थफलभोग॑ विरागः॑ वेदा०१०
सा० च इहकालः॑ । इह भवः॑ विदितोवा॑ कर्त्ता॑ ठज्॑ ।
ऐङ्गिक॑ इहभवे॑ इहविदिते॑ च त्रिं । “ऐङ्गिकब्रह्मपृष्ठते-
र्दाच्चादिनेष्वात्॑” गु०१०१०१० । [मानकाले॑ ।

इहकाल॑ ए० इष्टम्॑+प्रथमार्थे॑ ह इह कर्त्ता॑ । एतत्काले॑ वक्त-
इहतन त्रिं । इहभव व्यूल॑ लहूल॑ च । इहभवे॑ स्त्रियां॑ ढोप॑ ।

इहत्य त्रिं । इह भवः॑ इह+त्वप् । इहकालादिजांते॑ । स्त्रिये॑
काल॑ । इहत्यक॑ तत्वार्थे॑ स्त्रियां॑ निष्प्रिच्चम्॑ । इहत्यका॑

इहहितीया॑ स्त्री॑ मयू०१० । चतुर्व्युदितीयायासु॑ ।

इहपञ्चमी॑ स्त्री॑ मयू०१० । अत्यलपञ्चम्यासु॑ ।

इहसु॑ ए० इह भवं॑ लाति॑ ला-क॑ । चेदिदेशे॑ त्रिका॑ तदा॑
सिन व०१० ।

इहलोकै॑ ए० इष्टम्॑-प्रथमार्थे॑ ह कर्त्ता॑ । एतत्को॑ चतु-

भूयमाने लोके इहलोके भवः ठक् अनुशः द्विपदर्थाः
ऐहलौकिक तद्वेति ।

इहामुत्र अव्यः इह च अस्त्र च हृषी। एतलोके परलोके च
“इहासुत्रार्थकलभोगविरागः” वेदा०सा० ।

इति वाचस्पते इकारादिवर्खश्वद्वार्थनिरूपणम् ।

ई

ई अव्यः ई किप् । १ विषादे २ दुःखभावनायाम् ईकोचे
४ अनुकम्भायाम् ५ प्रत्यक्षे ई सन्ति औषधने च । भेदि
न्यामयं सान्ततया पठितः । यथो०साधुः ।

ई स्त्री अस्त्र विष्णोः पत्नो छन्दः । उच्चाराम् ।

ई कालौ (इक्षायाम्) गतौ व्याप्तौ ज्ञेये भोजने सक० गर्भ-
यहणे अक० अदादि अनिट् पर० । एति ईतः
इयत्ति । ऐत० । ऐपीत० इयाय इयदृः । एता एष्यति
ऐष्यत् । “ईतः । चासालनेपदित्वमपि “न हि तरणि-
दर्दीते” दिक्षपरापीनर्दत्तिः” कविक० टी०दुर्गा० ।

ई याचने इक० आत्मने । अदादि अनिट् निर० ।
ईते इयीत ईताम् । ऐत० । ऐट० । इय० । “आ वोदेवासं
देहमहे वामं प्रत्यधर्मे” यजु० ४,५ । “अजस्त् वर्ममो-
महे” यजु० २६,३ ।

ई गतौ दिवा०सक००चनिट् आम० । ईयते ऐट० । ईतः
“पद्मैरन्वीतवधूसुखदृतः” माघः । ईड्—गतौ मङ्गौ ।
ईक्ष दर्शने पर्यालोचने च भा० आम० सक० सेट् ।
ईक्षते ईक्षोत ईक्षताम् ऐक्षते ईक्षिट ईक्षाम्—भूव आ-
स-चक्रे—ईक्षिता ईक्षिट ईक्षिष्ठते ईक्षिष्ठत । ईक्षिष्ठव्यः
ईक्षिष्ठोयः ईक्ष्यः ईक्षिता ईक्षितः ईक्षिता वीक्ष्य । ईक्ष-
णम् ईक्षा । ईक्षमाणः । कर्मणि ईक्षते ईक्षप्रमाणः ।
धार्मनिर्देशे ईक्षतिः ईक्षितः । “न धर्मटद्वेषु वयः समो-
क्षते” न कानृत्तिर्वचनीयमीक्षते” कुमा० । “तदैक्षत
बहु सां प्रजायेय” श्रुतिः । “उ प्रजापतिरीक्षां चक्रे”
श्रुतिः “सर्वभूतस्यात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते
योगयुक्तामा” गीता । “कथमीक्षामहे सर्वे, दुर्योधन !
तदैक्षितम्” ना०२०२६८८० । “ऐक्षिट उंभिः ग्रच-
नान स गोडान्” भट्टः वेदे पदव्यालासोऽपि “कथिद्वीरः
प्रथगत्वानमैक्षाद्युत्तच्चुरमृतत्वमिक्षतु” कठो० । यु-

देन शुकाशुभालोचने च तद्योगे शुभाशुभसंबन्धिनि चहर्या० ।
“राधीक्षेयस्य विग्रनः” पा० । “यदीयः विविधः प्रद्वः
क्रियते तस्मिन् चहर्यार्थ्यः । “क्षणाय ईक्षते गर्गः पृष्ठो
गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतोत्त्वर्थः” सि०कौ० । “ईक्षते न॒-
यद्व्य॑” शा०स्त्र० । “कारणे ईक्षितव्यवश्वात्” भा० ।
अधिः+विवेचने अधीक्षते “कुक्षकचकितोलोकः सत्येऽप्यपाय
मधीक्षते” हितो० ।

अतु+अतुविन्नने । “तामन्वीक्षत इयं वै वल्मीकिवपेयम्”
शत०भा० ६,२,३,५ । “अन्वीक्षमाणोरामस्तु विषरण-
भान्वेतनम्” रामा० ।

अप—चाकाङ्क्षायामनुरोधे अवधिनियमे च । “अपेक्षते
प्रत्ययसुत्तम् त्वाम्” कुमा० । “अपेक्षने न च स्तेहं न पातं
न दशान्तरम् । परोपकारनिरतामणिदीपा इवोक्षमा॒ः”
उद्घटः । “किमपेक्ष्य फलम् पथोधरान् धनतः प्रार्थयते
मृगधिपः” किरा० । “दित्यादयः परार्द्धोन्ना अपेक्षा॒-
बुद्धिजामताः” ॥ “अपेक्षावुद्धिनाशाङ्कतेषां नाशः प्रकीर्तिः”
भाषा० । “शब्दोव्यङ्गक्षेत्रेऽर्थान्तरमपेक्षते” सा०द० ।
“सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समाप्तः” पा०भा० “सा प्रक्रिया
या कर्मात्मवेक्षा॒” भीमा० । “नदीशः परिपूर्णोऽपि
मित्रोदयमपेक्षते” चन्द्रा० ।

विः+अप+विशेषायेक्षयाम् । “न व्यपैक्षत समुद्रसुकाः प्रजाः”
रघु० । “व्यपेक्षमाणौ सहस्रीतयागतौ” रामा० । “समर्थः
पदविधिः” पा०भा० व्यपेक्षाऽव्यपेक्षापक्षद्वयस्पन्ध-
स्तम् । तत्र व्यपेक्षापक्षोभान्वरेण उपन्यस्तः स च
युक्तिविश्वलात् कैयटविररणादौ द्रुष्टिः “वाक्यवत्
सा व्यपेक्षाऽपि वक्तापि न हीयते” भर्तृ० । सा च शब्द-
बोधिपयोगिन्याकाङ्क्षया चाकाङ्क्षार्थद्वे विष्टिः ।

अव+ चालुषदर्थने । “योत्सुमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समा-
गताः” गीता । “अवेक्षमाणोमहतीं सुहर्ष्मुङ्गः” माघः
सत्यक्पर्यालोचने च । “यद्वोचदवेष्य हन्द्री॒” किरा० ।
अतु+ अव+पर्यालोचने अतुसम्बन्धने च “स्तुत्स्तां चान्वेक्षते
योगेन परमात्मनः” मनुः ।

अभिः+अव+मोजनार्थेक्षये । “यजमानस्य पमूनभ्यवेक्षते” शत०
भा० १,१,५,११, “अभ्यवेक्षते अभ्यवहर्तुं पश्यति” भा० ।
परिः+अव+सम्बन्धादृशने । “ततो वाचस्पतिर्ज्ञे तं मनः
पर्यवेक्षते भा० अःश्व०२१४० ।
प्रति+अव+ प्रतीय पर्यालोचनया दर्शने । “व्येमां प्रत्यवेक्ष-
माणो जपति” शत०भा० ५,१,४,२० ।

षम्+अव्य+सम्यग् दर्शने । “वृपेष्ठोऽयं समवेक्षते सभाम्”
भा० वि०२१८ हो० । “विद्वद् बलं सर्वं ववच्छ समवे-
क्षिता:” भा० आ० २५४० । सम्यक् पर्यालोचने च “सर्वं
तु समवेक्ष्ये दं निखिलं चानचक्रुषा” मनुः ।

ध्या०+सम्यग् दर्शने । “ज्ञवन्द्रियेष्य पाञ्चालोम्” भा० स०२३८० ।
उद्ग०+जहू० दर्शने । “सहस्ररश्मिना साक्षात् समणामहुदी-
चिताः” कुमा० । अपेक्षावाच्च “लोच्य वर्षाण्युदीक्षेत
कुमार्यृतमती सर्वी” मनुः ।

उप०+हेयतचानेन परित्यागे “उपेक्षया खलहानिः” दाय-
भा० टी० । “ये मां यिप्रकातां कुदैरपेक्षाच्च विशेषकृत्” भा०
व० ११४० प्रतिचिकीर्षाभावे “उपेक्षते यः ज्ञयविविनी-
र्जटाः” कुमा० । “नोपेक्षेत चण्डमपि राजा साइसिकं
नरम्” मनुः अपर्यालोचने चहुसम्भानाभावे च “गृहेन
चरता तथ्युपेक्षितमिदं भवा” रामा० ।

षम्+उप०+सम्यगुपेक्षावायाम् । “शतुपक्षं दमाधातु बोमो-
हाव उपेक्षते” भा० व० १०६० ह० हो० ।

निस०+निर०+निःशेषेण दर्शने निश्चार्यं दर्शने च । “यावदेता-
विरीक्षेहं योऽकामानवस्थितान्” गीता ।

धरि०+तत्त्वात्मन्वाने प्रमाणाद्युपन्यासेन वस्तुतत्त्वावधारणे च
“परीक्षय लोकानु कर्मचितान्” श्रुतिः । न्यायस्त्रवृत्त्यादौ
प्रमाणप्रेमेयादि परीक्षा बहुयो दर्शिता । सम्यक् विवेचने
च । “नैता रुपं रीक्षने नासां बयसि संस्थितिः । रुपं
वा विरुपं वा उमानित्ये व भुज्ञते” मनुः । लक्षणादिम-
न्वेन ज्ञाने च चक्रविद्याविद्यैव द्वता विप्राच तद्विदः ।
सेध्यमन्वं परीक्षनां तत्र यज्ञार्थमिद्ये” भा० आ० ३० २७ ह० ।
“यत्तात् परोक्षितः उल्लेष्या० वा० स० । “सर्वस्य
हि परीक्षन्ते खमावा नेतरे गुणाः” हितो० भक्तिमन्वा-
दिना ज्ञाने च । “मायां योङ्गाव्य परीक्षितोऽसि” रघुः ।
विवाहे सत्यवासत्यत्वादिसंशयनिराकाय स्वपत्रप्रामाण्य-
व्यवस्थापनाय शपथकरणे तत्वापरीक्षादि । परीक्ष-
ण्डे विष्टिः ।

ग्र०+प्रकर्षेण दर्शने “प्रेक्षने सर्वभूतानि बहुगः पर्वं सम्बिपु”
भा० व० ११६५७ । “यत् किञ्चिद्विर्गवर्षाणि सञ्चिद्यो प्रेक्षते
भन्नी” भा० व० मनुः । “उदायुधानापततत्त्वान् द्वापान् प्रेक्षण-
राचवः” रघुः । “एनः प्रेक्ष्य च श्वर्विनम्” कुमा० ।
अभि०+प्र०+आभिसुख्ये न दर्शने । “प्राची० दिशमभिप्रेक्षणं महर्षि०
रिदमवीत्” भा० व० ५६३४० । “दक्षमानमभिप्रेक्षण-
सञ्चिताः संप्रदद्रुवुः” भा० व० ८८८० ।

उत०+प्र०+उत्प्रेक्षायां कञ्जित्वं चाधर्मेषान्वस्थान्वस्थता
कलने उद्गावने च । “उत्प्रेक्षाभोवयं तावन्तिमनं
विभीषणम्” रामा० । “तदुत्प्रेक्षोप्रत्येक्षप्रियससि गतां-
स्तांश्च दिन साम्” अमरश० । “भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रक-
तस्य पराक्षना” सा० द० । “अलङ्कारशब्देष्टपृष्ठे विष्टिः ।
षम्+प्र०+सम्यग् दर्शने । “संप्रेक्ष्य नारिकायं ख्याता०” गीता
“बोगवेन्म च संप्रेक्ष्य विष्टिदापयेत् करम्” मनुः ।

अभि०+षम्०+प्र०+आभिसुख्ये न सम्यग् दर्शने । “अभिसंप्रेक्षणं भ-
क्तांरं क्रुद्धा वचनमवीत्” भा० आ० वि० ३०११ ।

प्रति०+अनुरोधे अप्रेक्षायां पूजने च । “प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै
पितृस्त्वं प्रतिश्वतम्” माघः । “प्रथमं संस्थिता भार्या०
वति० प्रेक्ष्य प्रतीक्षते” भा० आ० २०२६ । नाभिनन्देत
मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षते०
मनुः । “संवत्सरं प्रतीक्षेत हिष्वनीं योषितं पतिः” मनुः ।
सम्०+प्रति०+सम्यक् प्रतीक्षायाम् “सहूर्जं संप्रतीक्षस्त्वं” भा०
आ० २६०३ । “एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रती-
क्षते” रामा० ।

वि०+विशेषेण दर्शने । “वीक्षने त्वां विचित्राशैव सर्वे” गीता ।
“सीमाज्ञाने वृषां वीक्ष्य नित्य खोके विपर्ययम्” मनुः ।
“जड़ोक्षुतस्त्रप्रवक्त्रोक्षणे०” रघुः ।

अनु०+वि०+सन्ततवीक्षणे पश्चादीक्षणे च । “तस्माद्दिशोऽनु-
वीक्षमाण्योजपति०” शत० आ० ५२१२५ ।

अभि०+वि०+आभिसुख्ये न वीक्षणे । “नचैनं भुवि शक्तोति कश्चिद-
प्रभिवीक्षितम्” मनुः ।

उद्ग०+वि०+जहू० वीक्षणे । “उदीक्षमाणा भक्तांरं सुखेन परिशुद्धता०”
रामा० । “पतिव्रतामिसां याधीं तवोदीक्षिदमस्युत” भा०
अनु० २४० । “उदीक्षितं फलिभिर्भरतानुगाभिः” रघुः ।

सम्०+उद्ग०+वि०+समन्वादीक्षणे “जिवेदुर्भूमिपाः सर्वे सुषु-
दीक्ष्य परस्तरम्” रामा० ।

प्रति०+वि०+प्रतिदर्शने व्यक्तकर्त्तव्ये च दर्शने । “प्रतिवेदनं तस्य स्वेन दर्शने ।
“ततः सराजा प्रतिवीक्षण ताः० विष्टिः” रामा० ।

सम्०+वि०+सम्यग्वीक्षणे ।

सम्०+सम्यग् दर्शने पर्यालोक्य दर्शने । “पुरस्तादेव प्रतीक्षे स-
मीक्षमाणायाहवुयात्” शत० आ० ११५४८ ।
“समीक्षणं वस्त्राणं चरेत्” मनुः । “अयहस्तुप्रस्तुप्र-
शोकरेण स नागराद् । समैक्षत गुड्गाकेयम्” भा०
आ० २२३३४० । “तन् समीक्षणं कौन्तेसः सर्वान्
वस्त्रूनवस्थितान्” गीता । “नचितभैषमीक्षणमतान्वा-

रिषः” हितो० “समीक्षा कुवधर्मांश्च खधर्म” प्रति-
पादयेत् ।

प्रसम्भूपर्वेष समगीक्षणे । “सह सर्वाः समृतपन्नाः
प्रसमीक्षापदोभृतम्” मनुः “कुलं ख्यातिज्ञ इत्थं च
बुद्धा त प्रसमीक्षणं च” भा० आ० ४३७४ सौ० ।

ईक्षणैन० ईक्ष-भावे ल्पुद् । १ दर्शने॑ करणे ल्पुद् । २ नेत्रे॑ ।
तत्र दर्शने॑ “खिद्धः कार्येक्षणे नृणाम्” मनुः नेत्रे॑ ।
“अभिसुखे भव्य संहृतमीक्षणम्” शकु० “सदा संरथनयनौ
सदा चानिमेक्षणौ” भा० आ० ४३३ च० । “इत्यादिशोभा
प्रहितेक्षणेन” रघुः ।

ईक्षणिक त्रिं० ईक्षणं हस्तरेखादीक्षणेन शुभाशुभदर्शनं शिल्प-
भस्त ठन् । शुभाशुभफलकयनेऽपजीविनि सामुद्रिके॑ । स्त्रियां

टाप् । “मङ्गलादेशशृताच्च भद्राचेक्षणिकैः सह” मनुः॑
ईक्षन्ति पुर० ईक्ष-धात्वर्थनिर्देशे श्रितिप् । ईक्षणे॑ । “ईक्षतेर्नाश-
द्धम्” शा० सौ० ।

ईक्षा ख्ली॑ ईक्ष-भावे च टाप् । ईक्षणे॑ दर्शने॑ २पर्यालोचने॑
च “स ईक्षां चक्रे॑” श्रुतिः “व्रत्णादनु ईक्षा अन्वोक्षा” ।
न्यायसौ० इत्तिः । आन्वोक्षिकोशन्त्वे॑ विष्टिः ।

ईक्षेण्य त्रिं० ईक्ष-बा० एच्च । ईक्षणीये॑ दृश्ये॑ “ईक्षेण्यासोऽ-
द्धोऽनः” क्व० ६,७९,३ । “ईक्षेण्यासः॑ ईक्षणीया” भा० ।

ईख गतौ॑ ईदित् भा० पर० सक० सेट् । ईङ्गति॑ ईङ्गोत् । ईङ्गम्॑
बभूव व्यास चकार । ईङ्गता॑ ईङ्गिष्ठति॑ ईङ्गिष्ठत् । ईङ्गितः॑
“मन्वासमवितः॑ शकः॑ प्रैङ्गश्च चुभिता॑ चितिः॑” भट्टिः॑ “भुज्यु॑
सचुद्र आ रजसः॑ पार ईङ्गितम्” १०,१४३,५ ।
विचित्र॑ ईङ्गितः॑ । “वैरङ्गिति॑ पर्वतासिरः॑ सुषुद्रमर्घवम्”
क्व० १,१८,७ । “इङ्गयनोरपश्चुव॑ इन्द्रं॑ जातसपासते॑” क्व०
१०,१५३,१ । “इङ्गयनु॑ परिजना॑ पवित्रिया॑ रघुः ।

ईग गतौ॑ ईदित् ईगिष्ठत् । ईङ्गति॑ ईङ्गोत्॑ ईङ्गते॑ ईल्पेके॑ ।
ईज गतौ॑ निन्दायाज्ञ भा० व्यात्म० सक० सेट् । ईजते॑ ऐजत
ऐजिट॑ ईजाम्॑-बभूव व्यास चक्रे॑ । ईजिता॑ ईजिष्ठते॑
ऐजिष्ठते॑ ।

ईज गतौ॑ निन्दने॑ च ईदित् भा० व्यात्म० सक० सेट् । ईङ्गते॑
ईङ्गितः॑ । ईङ्गाम्॑-बभूव व्यास चक्रे॑ । ईङ्गितम्॑ । अथम्॑
अपादिनीयः॑ कविकलमद्वये॑ तु पठितः॑ ।

ईजान त्रिं० यज-ताच्चीत्ये॑ कानच्॑ द्वितम्॑ । यजमाने॑
बागशीले॑ । “ततोमहङ्गिः॑ क्रतुभिरीजानो॑ भरतसदा॑”
भा० आ० ४४ च० । “यः॑ सेतुरीजानानामचरं॑ ब्रह्म-
मन्॑ परम्” कठो० ।

ईड सुतौ॑ अदा० आत्म० सक० सेट् । ईडे॑ ईडिवे॑ ईडिष्ठे॑
ईडिट॑ ईडाम्॑-बभूव चाह चक्रे॑ । ईडिता॑ ईडिष्ठते॑ ईडिष्ठ-
यत । ईद्वा॑ ईंडितः॑ ईडनम्॑ ईडा॑ । “अग्निमीडे॑ पुरो-
हितम्” क्व० १,१,१ । डकारं॑ लकारतया॑ बहू॒चा॑
पठन्ति॑ । “अज्मध्यस्थडकारञ्च लकारं॑ बहू॒चा॑ जगुः॑ ।
अज्मध्यस्थडकारञ्च लकारं॑ त यथाक्रमभिति॑” क्व० भा०
वाक्योक्ते॑ । वङ्गदेशसम्भादायसु॑ तयो॑ अज्मध्यस्थयो॑
डङ्गकारतया॑ पाठः॑ इति॑ भेदः॑ । यास्तसु॑ “ईडिष्ठेषणक-
र्मा॑ पूजाकर्मां॑ चेत्याह॑” गन्धवर्णै॑ सुरसङ्गाच्च वहवश॑ मह-
धय॑ । अलरीवं॑ गते॑ देवं॑ गोभिरप्यामिरोडिटे॑” रामा॑ ।
“नेंडिष्ठेषदि॑ काकृतस्थम्” भट्टिः॑ “ईडानो॑ देवा॑ इटानाम्”
क्व० १०,६६,१३ । “भवन्मीद्य॑ भवतः॑ पितेव॑” ।
“शालीनतमव्रजदीज्ञमानः॑” इति॑ च रघुः । “अग्निः॑
पूर्वै॑ किर्विष्ठिभिरोद्योनूतनैरूत॑” क्व० १,१,२ । यिचि॑
ईदयति॑ ते॑ ईडिडृत॑ त ।

ईडा॑ ख्ली॑ ईड-भावे च ख्लीत्वात् टाप् । सुतौ॑ ।

ईडित त्रिं० ईड-क॑ । सुते॑ यस्त्वा॑ लक्षस्त्वामि॑न् ।

ईडिन्य त्रिं० ईड-बा० एच्च । १स्वनीये॑ २पूजनीये॑ च ।

“ईडेन्यो॑ नमस्त्विरत्तमांसि॑ दर्शतः॑” क्व० १,१४६३,७ ।

ईरमत् त्रिं० ईट॑ व्यस्त्वा॑ समृ॑ स्त्रियां॑ डीप् । सनाध्य॑ ईट॑
रति॑ । ईरमन्माचदे॑ लित्व॑ मतोर्लुक् । ईशयति॑ ।

ईति॑ पुर० ईयते॑ ई-क्षित् । १दिव्ये॑, २उत्ताप्तिदिते॑ त्रिं॑ ३प्रवासे॑,
“अतिष्ठिरनाटिः॑ शूभाः॑ शूषिकाः॑ खगाः॑ । प्रत्या-
सद्वाच राजानः॑ पठेताईतयः॑ खृता॑” इत्युक्ते॑ ४क्षेष्ठप्रदय॑
भेदे॑ च ख्ली॑ । “निरोतिभावं॑ गमितेऽतिष्ठितयः॑” नैव॑ । “निरा-
तद्वानिरीतयः॑” रघुः॑ “रैतयोव्याचयस्त्वामीर्देषाः॑ क्रोधा-
दयस्त्वा॑ । उपद्रवाच॑ वर्तन्ते॑ चाप्तवः॑ ज्ञान्यं॑ तथा॑” भा०
व० १४६१ च० ।

ईट्टक्त त्रिं० अयमिवपश्यति॑ ईदम्॑+दश-कर्मकर्त्तरि॑ कृष ईशादेशः॑
दीर्घः॑ । ईट्टये॑ एतद्वप्यदर्शने॑ एवंविधे॑ “ईट्टः॑ व्यात्मा-
द्वाश्च सदृढ़॑ च प्रति॑ सदृढ़॑” यज्ञ० १७,८ । “ईस्मि॑ पुरो-
डाश्च गत्वाच्च यज्ञोन्निरीतिः॑ ईट्टः॑ वेददी॑ । व्यास्त्वामात्॑
२तद्वेष्टपि॑ । तस्य भावः॑ त्वै॑ ईट्टक्त्वा॑ तद्वावै॑ न० तत्॑ ।
ईट्टक्ता॑ तस्य भावे॑ ख्ली॑ । “विष्णोरित्वास्त्रानवदार-
णीयमीहृतया॑ व्यपनियत्यया॑ वा॑” रघुः॑ ।

ईदृश त्रिंश्यमिति पश्यति इदम्+इष्ट-कर्मकर्त्तरि कर्त् इष्टा-
देश। दीर्घः। एवंविधदश्यनवति। “ईदृशैवरतेजाने सत्यं
दोषाकरो भवान्”चन्द्रा०। “यज्ञान्यत् किञ्चिद्दोदशम्”।
“न हीडशमनायुध्य” लोके किञ्चन विद्यते” प्रेषेह चेष्टा
विप्रागर्जान्ते ब्रह्मादिभिः” मनुः। “तानो-
म्भान ईदृशे” क्र० १,१७,१। “ईदृशे यत्र विधे”भा०।
स्त्रियां उपेत् “सर्वेषामीष्टयो रसमिवक्ति” सा०द०।
सुग्रवोधाकारस्तु अथमिति दृश्यते इति विद्यहं क्रमादौ
चकार तत्र “कर्त्तरि लक्षिति” पा० अनुशासनविरोधा-
इपेक्षणम्।

ईप्सा स्त्रो आप्सुमित्रा आप-सन्-य। १आप्सुमित्रायाम्
२इक्षायाच्च। “रेष्टेष्टा पिशुनं शुद्धं समत्वं परिपालनम्”।
भा० आच्च० १७च्च०।

ईस्मित त्रिंश्यमिति-सन् क्त। १आप्सुमिटे क्रियाफलेन व्याप्ति-
मिटे “कर्त्तरीस्मिततम् कर्म” पा०। “निर्वर्त्य च
विकार्यं च प्राप्य चेति विधा सतम्। तत्रेष्टिततम्
कर्म चतुर्व्यान्यतु कल्पितम्” भर्तु०। “तत्प्रवृहणं
किमीष्टिमाले मा भूत्”सिंकौ०। २इक्षाविषये च।

ईप्सु त्रिंश्यमित्रुः। आप-सन्—उ। आप्सुमित्रौ।
“मन्त्रःकवियगः प्रभुरिति” रघुः पाठान्तरं “शीर्षेषु:
सर्वदाषामेत्” मनुः। “धर्मेष्टवस्तु धर्मज्ञाः” मनुः।
“हीरथमीषुरिति ते सुखमारुतस्य” रघुः।

ईम् चत्त्र० ई-वा सत्। १अथवद्वार्ये। “एमेनमष्टव्यस्तता”
यजु० ३३,६०। “आ ईम् एतौ निपातौ अथार्यै”वेददी०
२इदमर्थे च। “चयत ईमर्थ्यमो अप्रशक्तात्” क्र० १,१६७,
८। “इह ब्रीह य ईमसङ्ग वेदस्य” क्र० १,१६४,७।
“सोमेभिर्भूषणा भूषणा भूषणमिन्द्रम्” क्र० २,१४,१०।
“ईमिमम्” इति भा०।

ईय त्रिंश्य-वा० व्यप्। व्याख्ये। “आयहा ईयवज्ञसा”
क्र० ५,६७,६८। “ईयवज्ञसा व्याप्तिर्थनौ” भा०।

ईधिवस्त्रिंश्य-कष्ट। “गतवति। क ईधिवान् उदम्”
सुखबो०। “प्रतीयुवा पूर्वदृशे जनेन” भट्टिः। “उपेयुवो
कोक्षपयं सन्त्विनः” माघः। “उपेयिवानिव्यादि” पा०
क्ष०। उपेत्युक्षयात् अन्यतापि कस्तु।

ईर गतौ प्रेरणे च चुरा०। उभ० पञ्चे भू०। पर०ष्टक०सेट्।
ईरवति ते-ईरति ईरिरत्स-त-ऐरोत्। ईरयाम्-ईराम्
वा बभूव आप चकार। ईरयिता। ईरिता ईरियिति-
ईरियिति। ईरवम्। ईरितः ईरवम्-ईरत्। ईरः ईय-

माचः। “आपः सस्त्रमैरयन्” क्र० ८,६१,१२। “अंशो-
रुम्भिमीरय” क्र० ८,७६,१४। “यदस्य शुश्मैरयन्”
क्र० २,१७,३। “ईरिरत्वं भहाकमस्” भट्टिः कथने च।
“अथ वाचमीरयति” शत० ब्रा०। “ब्रह्मा रथन्तरं साम
ईरयति भान्तिके भा०। आनु० १४च्च०। विरोध-
वाक्यं च यथेयमात्रम्” भा० व० १३२ च्च०। “दमयन्त्या
यथेरितम्” भा० व० २७४३। “हितं न गृह्णति सहृद्धि-
रोरितम्” रामा०। “इतीरिता पत्रवर्धन तेन”
इतीरिता विरचय वाङ्मयम्” नैष०।

उहु उत्क्रेपेषे। “उदीरयामासुःसलोलमकान्” रघुः।
उत्तारणे कथने च “यदशोकोऽयस्यसुदीरित्वति” रघुः।
“उदीरयामासुरितोक्तानाम्” रघुः।

अभिंउहु+आभिषुख्वेनोक्तारिते। “आस्तीकस्तिष्ठस्तिं ति
वाचस्तिष्ठस्युद्दैरयन्” भा० च० २१७।

सम्+उहु+सम्युक्तारे सहस्रोऽविते च। यांश्वोऽपि कुच-
चेत्रे वायुना सहस्रीरिताः” भा० व० ५०७०।

प्र+प्रेरणे। प्रेरयति। “समीरणः प्रेरयिता भवेति” कुमा०।
“अपः प्रेरय सागरस्य बुभात्” क्र० १०। “किञ्चिद्व्य
काश्यपेन सत्सकाश्यपयः प्रेरिताः स्तुः” शकु०। “या-
लाये प्रेरयामास तं शक्ते: प्रथमं शरत्” रघुः।

सम्+सम्यक्प्रेरणे सहस्रारणे सम्यग्मतौ च “समीरणः।
“समीरयाच्चकाराय राक्षसस्य कथिः शिळाम्” भट्टिः।

“ताभिरामरणः गन्धस्तासिताभिः समीरितः” भा०
व० १२१८च्च०।

ईर अदा० आत्म० सक० सेट्। ईत्ते॒ईराते॑ ईरते॑ ईवत ईरिट
ईराम् बभूव आप-चक्रे॑ ईरियति॒ “इश्वा सधुमन्त ईरते॑”
क्र० ५,६३,१४। “हशदीत्ते॑ पयो गोः” क्र० ८,
८,१२। “अस्ये राजास ईरताम्” क्र० ४,८,७।
यायुपच्युताटिवोटिरीते॑” तैत्ति०। अकात् निषादा
नेट्। “न हि राजानुदीर्यानाम्” भा० आ० ५,१३८
हो०। “उदीर्ण रागपतिरोधकम् सङ्कः” माचः।
अस्यैव पक्षे चुरादित्वं तेन न तस्य खादित्वमिल्येके।

ईरण न० ईर-भावे ल्लुट्। १प्रेरणे २यतौ च। युच्।
ईरणा तत्रैव स्त्री। नन्दा० ल्लु। ३प्रेरके त्रिंश्यमि-
त्रणः प्रेरयिता भवेति॑ कुमा०।

ईरामा स्त्रो ईरच्छोस्त्रया रस्यते॑त्र रस-आधारे चञ्च० ईत०।
नदीभेदे। “ईरामाच्च महमदोम्” भा० व० १८८८०।

ईरिण त्रिंश्य० ईर-इत्तन्। उपरभूमौ। मेदि० “तत्तदीरितं

जातं सप्तशतावर्षपूर्वकम्” भा० अ८० ७२५७ल० ।
 “वशिडसात्रमपदं शून्यमासीकहात्मनः । महुत्तेजैव
 निः पद्मसासीरिषष्ठिभम्” रामा० ।

दूरिन् वि० ईर-गिणि । १ प्रेरके १ गन्तव्य च स्थियां डीप् ।
 स्वयं शादस्य दृष्टिरेका० स्ते रो स्ते रिणि । ‘रे रे स्तैरिणि !
 निवाचारकविते, माझतु प्रकाशीभव० चन्द्रा० १ राजमेदे पु० ।
 ‘झतराद्वाचैकशतमणीतिर्जनमेजया॑ । यतच्च बहुदत्ता-
 नामीरिण्याच्च शतं तथा॒’ भा० स० ८० ३० फ्लो० यमसभासद्वर्णने
 ईर्ष्यै ईर्ष्यायां परदग्निहणुतायाम् आ० पर० उका०
 चेट् । ईर्ष्याति ईर्ष्यैर्ति । ईर्ष्याम् बभूव आस चकार ।
 ईर्ष्यैर्ता ईर्ष्यात् ईर्ष्यैर्वति ईर्ष्यैर्वद् । ईर्ष्यां ।

ईतर्सा स्त्री कङ्घ-सन्-अ । हड्डीकायाम् ।

ईस' लि० छध-सनु-उ० वर्जितमिच्छौ०

ईर्मी न० ईर-मक् । व्रणे । हुस्तादिरयमिति बहवः पृष्ठो
हुस्तः । अस्य उत्स्तमपि । “तदाङ्गरीम्भ इव वा एषां
होता यदच्छावाक्या” ता० ब्रा० ४,२,१० । “ईर्म इव
वा एषा होतायां यदच्छावाकः” “ईर्म इव हुष्टानाः”
इति शाश्वा० “तस्य माची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य
मतीची दिक् सुक्ष्मस्” शत० ब्रा० १०,६,५०,३ । तेन॑ व्रणे
अस्तियामीस्तमः । इत्यमरे अस्तियामिति संदेशपाठादुभ
ब्रवात्वे तोति बोध्यम् । इक्षिष्यन्तात् लुभ्योगेन कृतव-
आर्थे अस्तान् अनिवृ दक्षिणेमां आधेन कृतवये षट्गो
“सूर्यशुभित षट्गोऽथ दक्षिणेमां” भद्धिः । २प्रेरिते लिं०
“ईर्मान्नासः सिलिकमध्यमानः” षट् १,५०३,१० ।
ईर्मान्नासः ईर्माईर्ताः प्रेरिता अन्नायेषां ते” भा० ।
ईर्या॒ स्त्री॑ ईर-ईर्यायां करुङ्॑ ० यक् रोपधत्यात् दीर्घः भाव-
य स्त्रीत्यात् टाप् । १ईर्यायाम् । ईर्यते ज्ञायते परा-
त्मानवा ईर-गतौ गत्यत् । २भित्तुवर्यायाम् सा च
ध्यानमैनादिकरुपा । “चर्या॑ चेर्यापदे स्प्यतिः” अस्त्रः
“कल्याणा॑ पुर्वार्यं प्रवर्जितस्यर्या॑” ।

ईर्यापद्य पुर्वर्याहृषः पन्था कम्भिधा अच्च समा । ध्यान-
मौनादिष्ठपे प्रतिबालकस्य ज्ञानसाधानोपायमेदे ।

ईर्वानु पुंखो० रेर-भावे सम्म० किप् ईरनोरण्यं द्योति वार-
यति वा चण्। कर्कच्छाम शब्दर०।

ईर्ष्यं परगुणासहने भूा० पर० अक० सेट् । ईर्ष्यति ईर्ष्यति ।
ईर्ष्याम्-वभूत आम चकार । ईर्ष्यता ईर्ष्य अति ईर्ष्य-
अत् । गिँचि ईर्ष्यति ते त ईर्ष्यतु ईर्ष्य अत् त । सनि
ईर्ष्यविषयति । ईर्ष्यो ईर्ष्यतः । 'पत्वा॒ अ॒ क्षमो॑ ईर्ष्यतं म॒ स॒ ब॒ नं

नाशस हेतुः स्त्रियाः “हितो । ईर्ष्यतव्यम् ।” तथाद्धि-
क्षुपु दाराणां क्रमसेपु नेर्ष्यतव्यमिति” प्रबो० ।
ईर्ष्यकं विब० ईर्ष्य-एवुल् । ईर्ष्याकारिणि । “द्वाव्यायम-
न्येषां व्यववाये यः प्रवर्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेवः”
इति शुश्रुतोक्ते २लीवभेदे षु ० । “आसेक्यश्च हुगन्वी च
कुम्भीकश्चेर्थकस्या । सरेतस्तसी चेवा अषुकः
वरण्डसंज्ञितः” सुषु ० । लीवयव्वे विटति ।
ईर्ष्या स्त्री ईर्ष्य-भावे च इत्तीत्वात् टाप् । अक्षमायाम् पर-
वर्षप्रस्थिष्युतायाम् । “पैतृन्यं साहसं द्वोह ईर्ष्यास्त्रियार्थ-
द्वयम् । वाग्दण्डजच्छ पारव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः”
मतुः एतेषाच्च क्रोधप्रभवत्वात् क्रोधजत्वम् चतुरवृत्त्वा द्वु-
ईर्ष्यास्त्रियार्थानां यं प्रति कोपः” पा० । “द्वोहादवोऽपि
कोपप्रभवा एव गत्वालेऽतो विशेषणं सामान्येन यं
प्रतिकोपः” सिंहौ० । “ईर्ष्याशोकक्षमापेता भोहमात्-
सर्यवर्जिताः” भा० व० २६० “त्वक्त्वेर्थस्यक्षमन्युच्च
अवमानोऽवरीदिदम्” भा० षु ० २८० । अय-
शब्दोनिर्यकार इति केचित् “ईर्ष्यतेसूतीयस्तेति” वार्ति०
उक्तोः कविकल्पहुसे, पा० गणपाठे च यान्ततया
पाठात् निर्यकारपाठे मूलं स्वयम् । तेन सदकारण-
साधीयान् ।

ईर्ष्याल् लि० रेष्टां लाति ला-बा० डु० । ईर्ष्यायुक्ते

द्विर्यु ति । ईर्ष्ण-उत्तम् । अन्नामाशोले “ईर्ष्णगवर्द्धराजो व
जचक्रीडाहुपागतः” भा० आ० १३० अ० । “पर्य-
शहूत तामीष्वृः सुभीवगतमानसाम्” भा० २७६ अ० ।
द्विला खी ईड-क डस्य ल । १षथिवां, २वाचि, ३गवि,
४ । अस्य हस्तादित्यमेवेति बहुवोमन्यन्ते गद्वार्धचिन्ना-

मणी ह दंघापाठः । तनूल स्वर्गम् ।
इलिली स्त्री ईर्याते ई-इन रस्य लः वा डोप् ॥ कटपालि-
कायाम (काटारी)ः चतुर्वदाकारे इष्टदग्धे च ॥ भरतः ॥

ईलित वि० ईड-क्ल डस्य खः । सुते अमरः ।
ईलिन ष० ईड-इनन् डस्य खः । चन्द्रवंश्ये व्यपमेदे । “ई-
लिनं त सुतं तं सुर्ज नवामास वीर्यवान्” “ईलिनोजनया-
मास दुश्मनप्रभतीन् व्यपान्” भा० आ० ८५च० । “तं
सुं खरस्ती हुतं मतिनारादजीजनत् । ईलिनं जनया-
मास कालिङ्गां तं सुरात्मजस्” । ‘ईलिनसु रथनर्थां
दुश्मनाद्यान् पश्चुवानजोजनत्’ भा० आ० ८५च० ।
ईवत् वि० ई-गतौ भावे किप् अस्यर्थे महूप् वेदे नि०
मस्य वः गतिस्ति “य ईवते ब्रह्मणे गाहुरेत” आ०

४,४,६। “क्षमा चावीर ईशतोऽग्नेरीलीत मर्त्यः”
कृ० ४,१५,५ “मनु हिशा गच्छ ईशतो यून्”
कृ० ४०८,४३,३ “प्राय वसुभ्य ईशदानमोदः” कृ० ५,४६,५
“जनाय चिद्य ईशत उ लोकं चकार” कृ० ६,३३,२
“उपश्रोतास ईशतोवचांसि” कृ० ७,२३,१। लोके तु
ईमानित्येव स्त्रियां ढीप्।

ईश ईश्वर्ये अदा० आत्म० सक० सेट०। ईंटे, ईशिवे ईशिष्वे
ईशिष्ट। ईशाम्-बभूव आश चक्रे। ईशिता ईशिष्वोष्ट
ईशिष्वते ईशिष्वत। ईशनम् ईशिता। ईशितः। ईशा।
ईशिष्वा। “धनानामीशते यज्ञाः”। “यदीशिष्वे त्वं न मयि-
स्यिते च” भाद्विः। “पुरुषोवै पश्चनामैन्द्रस्तस्मात् पश्चना-
मीष्टे” शत० ब्रा० ४,५,५,७। एतद्युगे कर्मणः सम्ब-
न्धत्वविवक्षायां पठी। वेदे हु क्षिति॒ शिति॑ न आश।
“सहस्र यज्ञां पितरथ नेशिरे” कृ० १०,५६,७। ता-
च्छील्ये चानश् ईशानः।

ईश त्रिं ईश-क्रिय०। ईश्वरे “ईशावास्मिदं सर्वम्” यजु०
४०,१, “नमो देवेभ्यो नम ईश एजां क्वतं चिदेनोमनमा-
विवासे” कृ० ६,४१,८। “च देवानामीशां पर्येत् स ईशा-
नोऽभवत्” व्यथ० १५,१,५। “सह यजेयामारण्यानां
पश्चनामवर्घन्वे” शत० ब्रा० १२,७,२,८।

ईश ए० ईश-क०। ईश्वरे “दानीशं वाग्मिरर्थाभिः प्रथिपत्योप-
तस्मिरे” कुमा० “वानीशाद्या॒ सुनमनसः सर्वार्थानामुपक्र-
मे॑” माधवः। “इत्य॑ क्वितीशेन वसिष्ठेतुः” रघु०। एषमे-
श्वरे उ०। “खोकेश ! चैतन्यमयादिदेव !” प्रातः
क्षते पुरा०। “ईशस्य॑ निवेशितः पदयुगे भृग्नायसाणं
भमत्” न्यायचर्चेयमीशस्य सनव्यपदेशमाक्” कुष्माण०।
३८हादेवे। “ब्रह्माच्युतेशाकृतनस्य तीनाम्” “स्वमन्त्रो-
होममत्तृच्च स्थात्” हेमा० मत्स्यु०। मल० त०
“ब्रह्माच्यु शानवनस्य तीनामिति” पाठ०। ऋद्वंख्यात्युल्यसं-
ख्याक्षात् ४ एकादशसंख्यायाम्। “तारोमाया वर्मीज-
मृद्हिरीश्वरान्विता॑” तन्वसारे त्वरितामन्वोद्वारे ईशस्वर
एकादशस्वर एकार॑। इति क्षणा० ५ तद्दैवात्मे आद्रानक्षवे-
च। “नेशेच्चाग्निविशाखशास्य हिमवायाम्य॑” राजमा०।

ईशकोण० ३०। ईशस्त्रामिकः कोणः। पूर्वोत्तरायां विदिशि
ईशदिग्माद्योऽप्यत्। ततुकोणस्य ईशाधिदेवतात् तथावग्।
“इन्द्रोयिङ्गः पिण्डपतिनैर्कृतोश्चरणोमरुत्। कुवेर ईशः
पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्यमरोक्ते स्त्रयात्वम्।
हहस्य तेजादोषस्तं यात्रार्थ्यतया॑ ज्योतिः उक्तम्। “स्त्र्यः

गुकः चमातुलः सौहिको॑ चनिः चर्णी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च
पूर्वादिकदिग्मीश्वरा॑” इति निरूप्य “दिग्मीशाहे गुमा यात्रा
एषाहे मरणं भ्रुवमिति॑” तद्विपरीतदिशि यात्रा निषिद्धा॑।
ईशन न० ईश-भावे त्वय्। ईश्वर्ये॑ “य ईशेऽस्य जगतोनित्य-
भेव नान्योहेतुर्विद्यत ईशनाय” चेतात्म० ८०। ईशे
ईष्टे ईत्यर्थः। “सर्पिष ईशनमत्व न समाप्तः” मिंकौ०।
ईशपुरी स्त्री ईत०। काश्याम् ईशनगर्थादयोऽप्यत्।
ईशबल० न० ईशकतं बलम्। पाशुपतमतस्त्रिज्ञे पाशुपतानां
द्वितीये पाशे “तासां साहेश्वरी शक्तिः सर्वानुप्राहिका
शिवा। भर्मानुवर्तनादेव पाश इत्युपचर्यते” इत्युक्त्वा॑
पाशुपतशब्दे विद्यति॑।

ईशसख यु० ईत० टच्चमा०। कुवेरे। बड़०। म
टच्। ईशसखा ईत्वे॑ ईशमित्रादयोऽप्यत्। ईशेन
यथा ईशसख्य॑ तथा भारते वर्णितं यथा। “पिता-
महो रावणस्य साक्षात्वेवः प्रजापतिः। खयम्भुः सर्व-
लोकानां प्रभुः स्त्राम भवात्पापाः।” पुरुष्यो नाम तस्या-
मीन्द्रामसोदयितः सुतः। तस्य वैश्ववत्यो नाम गवि उक्तो-
प्रभव० प्रभुः। पितरं स सहृद्यज्य पितामहसुपस्थितः।
तस्य कोपात् पिता राजन्। ससच्चात्मानमातना। श-
जत्ते विश्वा नाम तस्यात्मादेवै हिजः। प्रतीकाराय स-
क्रोधस्तो वैश्ववत्यै॑ वै। पितामहसु प्रीतामा ददौ वै-
वैश्ववत्य॑ वै। अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च।
ईशानेन तथा सर्व्ये॑ भुवञ्च नवकूवरम्। राजधानी॑ नि-
वेशस्त्र बद्धां रक्षोगणान्विताम्। विमानं पुष्पकं नाम
कामगच्छ ददौ प्रभुः। वक्षाणामाविष्यत्वच्च राजराजत्वमेव
च” भा० व० २७३३०।

ईशा स्त्री ईश-च्च। ईश्वर्ये॑ “ईशायै मन्तु॑” राजानं बहिर्मि-
दध्वरिन्द्रियम्” यजु० २१,५७। “ईशायै ईशनभीशा॑”
वेददी० ईष्टे ईश-क० २ ईश्वर्यान्वितायां स्त्रियां॑ ३८गोद्यां॑
च। ईशस्य प्रतीक्षयेत् तद्वीप्। ईशी॑ ईशपत्न्यां दुर्गायाम्।

ईशान त्रि० ईश-तच्छील्ये चानश्। ईश्वर्यान्वीले॑ २८द्रभू-
तिं भेदे उ०। “तमीशानं जगतस्तस्युपस्तिम्” कृ० १,८८,५।
“ईशानसंदर्शनलालसानाम्” कुमा० ३८द्वैताके आद्रान-
ज्ञत्वे तत्त्वयुसंख्यायाम् ४ एकादशसंख्यायाम्। शिवस्य अ-
द्वैत मर्तिपु॑ स्त्र्यमूर्तिरूपतया॑ पूज्ये॑ ५ शिवमूर्तिमेदे
चाटौ॑ सूतीरभिधाय “मूर्त्योऽटौ॑ शिवस्यैताः पूर्वादि-
क्रमेयोगतः। आग्नेयन्ताः प्रपञ्चास्त्रु वद्यां लिङ्गे॑ शिवं
यज्ञेत्” ति० त० भविष्य उ०।

ईशानादिपञ्चमूर्ति स्तो व०१० ईशानादयः पञ्च मूर्तवः ।
महादेवस्य “ईशानतत्पुरवाषोरवामदेवसद्योजात् रुपेषु

पञ्च रुपेषु तत्रासप्रयोगस्तन्नारे शिवप्रकारणे दृश्यः ।
 ईशावास्य ए० ईशा वास्मै इति पदमस्त्वस्य अच् । “ईशा-
 वास्मिन्दं हर्वसित्वादिके यजुवेदस्थ४ ॥ अध्यायस्ये ब्रह्म-
 विद्याप्रतिपादके उपनिषद् मे यन्ते । “यजुवेदोपनिष
 इष्टनायाम् “ईशावास्य, इहदारण्यक, जावाल, हंस,
 परमहंसेत्यादि सुक्ति० उ० । तत्रोत्तरलोपे ईशापि ।
 “ईशा केन कठप्रश्नः सुर्गमारुद्धूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च
 छान्तोन्म्यं इहदारण्यकं तथा” सुक्ति० उ० । इवमेवेशा-
 वासोपनिषदित्यन्यते ।

ਇੰਗਿਲ ਕਿ। ਰਦੇ ਰੰਧ-ਵਚਨਿਆਂ ਭੋਪ। ਰੰਵਰੇ। “ਨ
ਤਥ ਕਚਿਤ ਪਤਿਰਸ਼ੀ ਨੇਧਿਤ” ਕੇਤਾਂਡ।

द्विशितव्य त्रि० रेष-तव्य । अधीने दं प्रति ऐश्वर्यं क्रियते
तज्जिन । भावे तव्य । २ऐश्वर्ये० ।

देशिता द्वी ईशिनो भावः तत् । अणिमाद्यैश्वर्यमध्ये
सर्वेषां स्वानिलकृपे ईश्वर्ये । त्वं ईशित्वमयत न ।
‘ईशित्वज्ञ वशित्वज्ञ तथा कामावसायिता’ एवं० कौ० ।
‘ईशित्वज्ञ वशित्वज्ञ लक्ष्मी न मनस्तु ते’ भा० चा० इटव०
‘वेन स्वावरादिसर्वभूतनि वशीभूतनि भवन्ति तावद्ये
द्वोगजन्त्वे रध्मभेदे च । ऐश्वर्यमध्दे विद्यति ।

ਇੰਗਿਨ ਲਿ ਰੱਟੇ ਰੱਧ-ਧਿਨ। ਰੱਵਰੇ ਰਸਮੈ ਰਪਦੀ। “ਹਾਂ
ਦੇਹਾਸਮਦਯੋਗ ਦੇਖੋਵਿਧਤੀਧਿਨਮ” ਸਰਤ: ਸ਼ਿਵਾਂ
ਢੀਪ। “ਬਾਬਾਂਕਾਨੀਧਿਨੀਮੀ:” ਚ੍ਰੋਤਾਂ ਤ।

देव्यर ए० ई० व० र० । १ महादेवे २ कन्दपे पातङ्गालोके, क्षे० श-
जन्मकम् विपाकाशयैरपरामृटे पुरुषविशेषे ३ चैतन्यात्मनि,
“ई० एशाहमत्थं न च मामीशते परे । ददामिच सदे-
वर्थ मोचरस्तेन कीर्त्यते” इत्युक्तवचये ४ परमेश्वरे,
“ई० श्वरः सर्वभूतानां शुद्धैयेऽर्जुन ! तिष्ठति” गीता प्रभ-
वादिमध्ये ५ एकादशे वल्लरे च तत्पत्तम् । “सुमित्रं चेस-
मारोग्यं कार्पासस्य महार्घ्यता । चवणं मधु गव्यस्त्र
ई० वरे दुखमं प्रिये !” छोति० ६ आठरे, ७ खामिनि
च त्रिःस्तीत्वे गौरा० डी० । “ई० श्वरीं सर्वभूतानामिति”
ब्रोद्धुक्तम् ।

आहंता निवेद्ये चरं न मन्यते तज्ज अहम्भवे १८२४६
 इर्यितम् एवं सांख्यरपि “ईश्वरसिद्धेः” सा० सू० ।
 “निवेद्ये निविदिः ईश्ये चरसिद्धिः सिद्धा” “उपासा
 सिद्धेः प्रथमाक्षयम्” सा० सू० तत्त्वाभ्यां प्रकृत्यपासक्ष

जन्मे चर्ये खोलातम्” सां० कौ० च निवेशवरस्य कर्त्त्वं
निरापितं यथा ।

“न च क्षीरप्रष्टतेरपीशराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वात्
साध्येन व्यभिचाररूपते साम्रांत्रे प्रेक्षावल्पदृष्टेः स्वार्थकार-
गवाभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्पूर्णावत्तमाने प्रेक्षा-
वल्पदृष्टिरूपकत्वमपि व्यावर्त्तयतः नह्याप्तसक्तेषुत्सु
भगवतोजगत्पूर्जतः किमप्यभिलयितं भवति नापि कार-
गवादस सर्गे प्रवृक्षिः प्राक् सर्गाञ्जीवानामिन्द्रिययरोर-
विषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रह्लादेच्चा कारणयः ?
सर्गेन्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारणवायुपगमे दुर्घटर-
मितरेतराच्यत्वं कारणयेन स्फृष्टिः स्फृष्टा च कारणय-
मिति । अपि च करुणया प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव
जन्मन् द्वजेद्व दिवित्वान् । कर्मचित्वागदिति चेत् उत-
मस्य मेचावतः कर्माधिष्ठानेन तदनधिष्ठानसाकाशेवाचेत-
नस्यापि कर्मणः प्रठन्तुपपत्तेस्तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषया-
त्तुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रकृतेस्तत्त्वतनयाः
प्रष्टत्तेन स्वार्थानुभवो न वा कारणं प्रयोजकमिति
नोक्तादीप्रसङ्गावतारः” ।

निष्ठेवरस्य यथातुमानं तथा आन्वीक्षिकीशब्दे ७३८
 एष सर्वदर्शनसंयहवाक्येन प्रदर्शितस् ईश्वरसाधनं त
 गौः । इत्थात्याद्युक्तं यथा ‘ईश्वरः कारणं पुरुषकर्म-
 साकल्यदर्शनात्’ इति । “गुणविशिष्टमात्मानरसीश्वरः”
 भाणि “गुणं निष्ठेच्छाप्रयत्नं विशेषयुक्तैः सामान्यैः संयोगा-
 दिभिस्य विशिष्टमात्मानरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जग-
 दाराध्यः इत्थादिकर्त्ता वेदाहारा हिताहितोपदेशको
 जगतः प्रितेति । अनुमानन्तु चित्यादिकं सकर्मकं कार्य-
 त्यादृष्टादिवदित्याद्युद्दम्” इत्तिः । बाणादस्त्रले च
 “संचाकर्म त्वज्ञिशिष्टानां लिङ्गम्” “प्रत्यक्षप्रहस्तया
 संचाकर्मस्यः” इत्वाभ्यामीश्वरसाधनं दर्शितं विवृतमेत-
 टप्रकरे यथा ।

“तश्वदः स्मर्तादिनिङ्गवच्छेदार्थः संज्ञा नाम, कर्म्म
कार्यम्” चित्तादि तदुभयमस्त्राहिशिटानाम् रेत्वरमहीर्वाणं
सर्वेषपि लिङ्गम् कथमेतदित्यत आह । अत्रापि संज्ञा
च कर्म्म चेति समाहारहन्त्रादेकवद्भावः संज्ञाकर्तुर्जग-
त्कर्तुशाभेदस्त्रवचनार्थैः । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादयः
प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तुमोषे नेतरः
एवज्ञ घटपटादिसंज्ञानवेशनमपि रेत्वरसंहेताधीनमेव यः
शब्दो यवेश्वरेण बहुतितः स तत्र साधुः यथा या काचि-

दोषविनेकुलदंडायसृष्टा सा सर्वांपि सर्वविषं इन्नोत्ये-
तात्ययी संज्ञा अचादादिविशिष्टानां लिङ्गमतुमापकं वा-
इपि मैत्रादिसंज्ञा पिता युते क्रियते साऽपि “हादये-
इहनि पिता नाम कुर्यात्” इत्यादिविषिणा नूनमीचर-
ब्रयुक्तैऽत तथाच सिद्धं संज्ञाया रेवरलिङ्गत्वम् । एवं कस्मां
इपि कार्यमयोद्वरे लिङ्गं तथाहि चित्यादिकं सकर्त्तव्यं
कार्यत्वात् घटदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं
वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्त्तव्यासकर्त्तव्येन
विचादाद्यासितं वा सन्दिग्धमानकर्त्तव्यं वा चित्यादि-
त्वेन न विवक्षितम् अदृष्टहारा चित्यादेरपि जन्यप्रयत्न-
जन्यत्वात् विदादसन्देहोच्चातिमध्यक्षत्वे न प्रकाशनवच्छे-
दक्षत्वात् किञ्च सकर्त्तव्यासकर्त्तव्यमपि वदि कृतिमञ्जन्यत्वं तदाऽ-
अदादिना सिद्धाधनम् अस्तदिक्षितेरप्यदृष्टहारा चि-
त्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरक्षातिमञ्जन्यत्वे इपि तथा,-
अचादादिक्षितेरपि किञ्चिद्पादामगोचरत्वात्, कार्यत्व-
मपि वदि प्रागभावप्रतियोगितं तदा भवं से व्यविचार इति
तथापि क्रितिः सकर्त्तव्यका कार्यत्वात् अत्र च सकर्त्तव्यासकर्त्तव्य-
दृष्टहारकृतिमञ्जन्यत्वं कार्यत्वं च प्रागभावाच्चित्य-
सञ्चाप्रतियोगितं न चाहुरादौ सन्दिग्धानेकान्तिकलस्या
दोषत्वात् अन्यथा सकर्त्तव्यामोक्षेदमसङ्गः न च प्रका-
तिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः नहि दोष-
स्थावं महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तच्चादहुरस्तरयदय-
यां निषितव्यप्रक्षेपेन इतना तत्र साध्यसिद्धेरप्यवृहत्वाद्
न सन्दिग्धानेकान्तिकता तदस्तुरथदयावान्तु सुतरामिति
संक्षेपः” ।

एवं व्यायकचादस्त्रवभाष्यादिषु प्रदर्शितेन्द्रात्मानप्र-
कारमधिकत्य कुसुमाङ्गुष्ठिरिदास्तोक्योः दिग्मात्रेषु
किञ्चित् विचरणकं ब्रह्म

“तस्माधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतियक्षिः नन्यो-
न्वरे साधकप्रमाणमेव नात्यत्वाह”हरि । “कार्यायोजनन
इत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः। ब्रह्मात् मङ्गलायिशेषाङ्ग
साध्योविच्चित्रविद्ययः”का । “चित्यादिसकर्त्तव्यं कार्यत्वात्
घटवत् सकर्त्तव्यकत्वं उपादानगोचरापरोच्चानक्षिकीर्ण-
कृतिमञ्जन्यत्वम् । आयोजन कर्म एवच्च सर्गादाकालीनहु-
णुकारमध्यक्षपरमाणुहयसंयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं
कर्मत्वात् अचादादिप्रतीरक्षित्वात् । इतीति ब्रह्मा-
ङ्गादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नदधिक्षितं इतिमञ्जन

विषयति निष्ठमस्मृतकाठवत् इतिच्च गुरुस्त्रितां यत्तमामावः ।
इत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिप्रयः ब्रह्माङ्गादि प्रयत्न-
हिनाश्यं विनाशित्वात् पाच्यमानपटवत् । पदात् पद्यते-
नेनेतिव्युत्पत्त्वा पदं व्यवहारः पटादिसम्मायव्यवहारः
स्वतन्त्रपुरुषप्रयोग्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकविष्यादिव्य-
वहारवत् । प्रत्ययतः प्रामाण्यात् वेदजन्यत्वानं कारण-
गुरुस्त्रित्वात् प्रमाणात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । उत्तरेदात् वेदः
पौरुषेयोवेदत्वात् आयुर्वेदवत् । किञ्च वेदः पौरुषेयौवाक्य-
त्वात् भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाच्च वाक्यत्वात् अच-
दादिवाक्यवत् । संस्कारितेषात् । इत्युक्तपरिमाणं सङ्खा-
जन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात्
तस्यपरिमाणकपाच्चारक्षटपरिमाणवत् । प्रकृष्टता-
दृश्यकपाच्चारक्षटपरिमाणप्रचयारक्षटपरिमाणवत् । अस्युपरि-
माणस्य न परिमाणत्वकं नित्यपरिमाणत्वात् अस्युपरि-
माणत्वादा एवच्च सर्गांदौ इत्युक्तपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठ
द्वितीयस्था च नामादाद्यपेक्षानुहिता अतस्मानोन्ननापे-
क्षावुद्दिरीचरस्यैवेति । विश्वविद्व्यव्यहृति विशिष्टसाम्ब-
वत्वं तेन नित्यसर्वं विषयकज्ञानविद्धिः नहु शरीर
विशिष्टस्य कर्त्तव्यतया विषेषणाधात्मकोविशिष्टवाध
इति कर्त्तव्यत्वापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्त्तव्यत्वाभाव
इति शतप्रतिपक्षता च । यदा कर्त्ता शरीर्येव इति
व्याप्रिविरोधिनी यदा व्याप्त्वा व्यादर्शनप्रदृश्या शरीरी
कर्त्तव्यं च उपनेयः, पञ्चधर्मतया च चित्यादावशरीरीति
साध्याप्रसिद्धिः विशेषव्यविशेषविद्यविद्यव्यविद्य यहा शरीरलन्यत्वा-
युपाधिना व्याप्त्वाप्रसिद्धिरिति कार्यत्वक्षेत्रौ पञ्च दोषात्मा-
त्वाह इरि । “न बाहोऽसोपजीवत्वात् प्रतिबन्धेन दुर्बलैः ।
सिद्ध्रुविश्वोर्विरोधोन नामिद्विनिबन्धना” का । “रेत्वरे
धर्मिणि शरीरवाधात् कर्त्तव्यत्वादोन, अधिकरण्यानं विना
स्वभावत्वानामध्यवात् अस्य कार्यत्वस्य धर्मिणाधकस्याधि
करण्यत्वानकर्त्तव्यां अवश्यमेक्षणीयत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवच्च
न विशेषणाधात्मकोविशिष्टवाधः प्रत्यक्षात्मकः । रेत्वरोन
कर्त्तव्यं अशरीरत्वात् इत्यत्तुमानवाधीऽपि नेत्र्यथः । चित्य-
ादौ न सकर्त्तव्यत्वं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धं
सतुप्रतिपक्षहेतोः शरीरांश्वयर्थात् व्याप्त्वासिद्ध्वा दुर्ब-
लत्वात् । द्वतीयेऽपि कार्यत्वाप्नेः पञ्चधर्मस्त्र-
कारात् विषयकधाधककर्त्तव्यतामात् वक्षवस्त्रम् । उपन्यस्याः
कर्त्ता शरीर्येवेति व्याप्तेऽर्बलत्वान् प्रतिबन्धः । चतुर्थे
च यदि पञ्चधर्मं तया अशरीरो उपस्थितसदा न विरोहः

कर्त्तव्याशरीरत्वसमानाधिकरणसोपलभात् तदउपस्थाने सुन न विरोधः विरोधाश्रयसाविदेः पञ्चमे विषयक्षबाधकतर्कसच्चात् तदभावनिबध्ननात्तानरूपासिद्धिर्व्याख्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजननुलोपाधेरपि विषयक्षबाधकाभावेनापास्त्वात्। ननु यदीच्छः कर्त्ता स्त्रात् गरीरी सादिति प्रतिकूलतर्कावितारस्त्वाह्”हरिः। “तर्काभासतया त्वेषात्कांशुद्विरदूषणम्। अत्रकूचसु तर्कोऽत्वं कार्यं होपो दिभूमणम्” का० “प्रतिकूलतर्कास्त्रावदोच्चरासिद्धांश्चाश्रयादिद्वा इत्याभासाः। कल्पोर्णं विना कार्यं न स्यादिति तर्कसु विभूषणं सहकारकः। “अहं सर्वं स्य प्रभवो मन्तः सर्वं प्रवर्त्तते” इत्यागमशाल। “कार्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। वस्तुकर्त्त्वात्सुभवन्ते स धर्मां वेद नेतरं इति तर्कानुग्रहीतस्यागमस्य बलपत्रम्” ननु कार्यग्रामं प्रयत्नजननत्वे इप्रयोजकम् अत्राह्”हरिः। “स्त्रात्म्ये जड़ताहानिर्नाईट” इत्यावतकम्। इत्यभावे फलाभावोविषेषसु विशेषवान्”का० “न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्यं परमाणोरेव यत्वत्वयेऽचेतनानुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितसैव जनकत्वात् अट्टस्य इट्टकारणसुहकारेण्व फलजनकत्वात्। न च चेटावासेव भोक्तृप्रयत्नोहेदः न तु क्रियासामान्ते इति, चेष्टः न विशेषप्रयत्नस्य इत्यत्वे इपि क्रियासामान्ते प्रयत्नसामाननुस्यं कारणत्वानपायात् अनन्तावोजविशेषस्याहुरिषेषे जनकत्वे नाहुरसामान्त्रं प्रति वीजत्वे न इत्यतावा अपि विशेषोपत्तेः ननु इत्यादीनां प्रयत्नजननत्वे किं मानमित्यत्राह्”हरिः। “कार्यग्रामाद्विरुपाधित्वमेवं इतिदिनाशयोः। विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादित्य पूर्ववत्”। “इतिविनाशयोः प्रयत्नजननन्त्राच्चिरपाधित्वं विच्छेदेनाननरा प्रलयेन आदर्शद्वयावात् अर्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं वावहारानभिज्ञत्वादिति सर्वाद्यकालीन घटादित्वप्रवहारप्रवर्त्तकं पुरुषः सिद्धाति। एवं प्रलयादेवेदजननप्रधीप्रामाण्यादेत्पि निरुपाधित्वम्”हरिः।

विज्ञेयेवरानुमानयन्वस्य प्रायेण लुप्तप्रायतया उत्तमाङ्गलियन्वे दिड्मात्रेण तत्प्रकारस्य सच्चेऽपि अत्यक्षदस्याम् अनुमानचिन्नामधिष्ठेवरवादे च विस्तरेण इर्षितं तयोर्व प्रायेण लुप्तप्रायतया तयोः प्रचारार्थमिहोपन्यासः क्रियते तत्रादौ

न्यादकन्दती। “किं उनरी द्वरसङ्गावे प्रगायेम् आगमस्त्रावत् अनुजानञ्च महाभूतचतुर्दश्यमुपलक्ष्मिमत्पूर्वकं कार्यत्वात् यत्कार्यं तदुपलक्ष्मिमत्पूर्वकं यदा घटकार्यं, कार्यञ्च महा-

भूतचतुर्दश्यं तस्मादेतदप्यत्त्वपूर्वकमिति। ननु प्रमाणेन पूर्वकोश्चतुपलक्ष्मिभिरुद्धिं पृथिव्यादिषु कार्यत्वमिति चेतु तद-युक्तं सावयवत्वात् तत्त्विदेः यत् सावयवं तत्कार्यं वदा घटः सावयवञ्च पृथिव्यादिति तस्मादेतदपि कार्यत्वे। ननु व्याप्तिप्रहणादतुमानप्रवत्तिः कार्यत्वुद्धिमहपूर्वकत्वयोर्व व्याप्तिप्रहणमशक्यं, घटादिषु कर्त्तुप्रतीतिकाले एवाहुरादिषु व्य-द्यमानेषु तदभावप्रतोतेः न चाहुरादीनामपि पक्षत्वमिति न्यायं संगठितायां व्याप्तिप्रहणानप्रवत्तिकाले प्रतिवाद्यमेवा पक्षादिप्रविभागः इह तु सर्वदैव प्रतिपक्ष प्रतीत्याकान्त्वाद्याप्तिप्रहणमेव न सिध्यति। अत्र प्रतिवादाधीयते। यदि चैव इताहुपलभाद्याप्तिप्रहणाभावः तदानीं सीमांसामाध्यक्षतोऽभिमतं सामान्यतोऽद्यमादित्वगत्यदुमानमपि न विज्ञाति तत्वापि देवदत्त-गतिपूर्वकदेयान्तरप्राप्तिप्रहणकाल एव नक्षत्रादिप्रदेशान्तरप्राप्तिभावोपलभात् अथ तेषु देशविप्रकर्त्त्वापि गतेरहुपलभ्यौ सम्भवन्त्वां न तदा व्याप्तिप्रहणहेतोर्निर्दापिप्रदत्तस्य भूयोर्दर्शनस्य प्रतिरोधः तुल्यकलात्या भावात् एव चेदथरीरत्वे नाभ्युपेतस्य कर्त्तुः स्वरूप विप्रकर्त्त्वाप्तिहुरादिषु तपत्वमभासमान्त्रात् न तेन निरूपाधिप्रदत्तस्य भूयोर्दर्शनस्य सामर्थ्यसुप्रहृते इति समानम्। अपि च भोः किमत्रेन कर्त्तुमात्रं साध्यते पृथिव्यादिनिर्माणसमयो वा। कर्त्तुमात्रसाधने तावदभिमेतायिद्विनाद्यमादिसदृशः कर्त्तार्भिप्रेतो भवतां न च तेनेदं पृथिव्यादिकार्यमर्त्ताग्दशा शक्तिनिर्माणवम्, पृथिव्यादिनिर्माणसमर्थसु न विज्ञाति अनन्यतात् अन्यवदेन इह इट्टान वटकर्त्तु शृणुः सिध्यतीति नायं प्रसङ्गः। कर्त्तुविशेषाप्साधनान्तु। व्याप्तिभामर्थाद्युद्धिमत्पूर्वकत्वाभान्यं साध्यमाने पृथिव्यादिनिर्माणसामर्थ्यलक्षणोऽपि विशेषः सिध्यत्वेव निर्विशेषस्य सामान्यता सिद्धात्मावात्। ननु सा सिध्यतु सामान्यमिति चेतु कार्यत्वे न सह तदाप्तेः प्रतिवेपात्। यदि हि व्याप्तिप्रहण न सिध्यति धुमादग्निसामान्यं न सिध्यत् अभिविशेषस्यानवित्स्यामिदेः निर्विशेषस्यानवस्यानान्। अथेदसुच्यते इदमनुमानस्य स्वरूपं व्याप्तिः पक्ष धर्मता च तत्र व्याप्तिभामर्थात् सामान्यं सिध्यति पक्ष धर्मतावदेन चाभिप्रेतो विशेषः, पर्वताद्यवच्छिन्नद्विलक्षणात् सा सिद्धाति अन्यता पक्षधर्मतायाः कोपयोगः कवाहुमानस्य गृहीत्याहित्यः प्रामाण्यम्। एव चेतु रैत्वराहुमानेऽपि तत्यस्यामिनिवेशात् अथ मतं सिध्य-

तद्वामानेऽपि विशेषोऽपि यत्प्रभाणविरोधोनास्ति । तथा हि
भूमात् पर्वतनितम्बुद्धिर्विशेषसिद्धो का नामानुपपत्तिः
हटो हि देशात् कालाभेदः स्वलक्षणानाम् । देवरात्मा-
ने तु विशेषोन चिङ्गति प्रभाणविरोधात् । तथा हि
नात् शरीरपूर्वकत्वं साधनीयं शरीरे सत्त्वशमिन्द्रिय-
मास्त्रात्मीन्द्रियोपादानोपकरणादिकरकशक्तिपरिज्ञानाऽस-
म्भवे सति कर्त्तृत्वासम्भवात् । अशरीरपूर्वकत्वं व्यश-
क्यसाधनम् सर्वोऽपि कर्त्ता पूर्वं कारकस्त्रहप्रभवधारयति
ततः कारणान्विधितिति तत इच्छतीदमनेन निर्वेत्या
मीति ततः प्रवृत्तते तदनु कार्यं व्यापारव्यति ततः करणान्वि-
धितिति ततः करोतीति । अनवधारयन्निच्छन्नप्रयत-
सानः काव्यमव्यापारव्यत करोतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
बुद्धिवच्छरीरपि कार्योत्पत्ताव्यप्रभूतं निषिद्धोपा-
धियहेण व्याप्तियाहकप्रसादादेवावधारितं न शक्यते-
प्रहात् वज्ञेरिवेभ्वनविकारदाहसामर्थ्यं भूमानुमाने ।
तत्परित्यागे च बुद्धिरपि लज्जतां प्रभावातिशयादशरीर-
वद्विद्विमानेवायमीचरः करिष्यति । उपादानोपकरणादि-
खक्षपानभिज्ञोनाशक्तीति चेत् । कुत एतत्? तथाऽनुप-
लभ्मादितिचेत् फलितं तर्हि ममापि मनोरथदुमेष, न तथा
यावद्विद्वाप्रयत्नाव्यवहितकार्योत्पत्ताव्यपुरुष्यते यद्ये-
दमव्यवहितव्यापारं शरीरम् । एवं तर्हि का गतिरत्न, बुद्धि-
मत्कर्त्तृपूर्वं कल्पसामान्यस्य, अगतिरेव उभयोरपि शरीरि-
त्याशरीरित्वविशेषयोरुपपत्तेनिर्विशेषसामान्यस्य सिद्धप्र-
भावात् । किमत्मानस्य दूषणं न किञ्चित् । पुरुष एवायं
विशेषाभावाच्छशविवायायमाने साधनानर्हसामान्ये
साधनं प्रवृत्ताभोनिष्ठहन्ते यथा कश्चित्तिशितं क्षपाण
मच्छेदामाकाशं प्रति व्यापारयन् । अथानुमानदूषणं विना-
न तुष्टिभवान् तदिदभरीरिपूर्वकत्वानुमानं व्याप्तिया-
हकप्रसादाभितत्वात् कालात्मवापदित् व्याप्तिवेन
चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषम् विरुद्धत् विशेषविरुद्धं तत्त्व-
विरुद्धानात्मारविशेष एवेति पूर्वं पञ्चसंचेष्टः । चत्र प्रति-
समाधिः । किं शरीरित्वमेव कर्त्तृत्वसुत परिहट्सामव्यकार-
कप्रयोजकत्वम् न तावच्छरीरित्वमेव कर्त्तृत्वं सुप्रस्तोदासी-
नस्य च कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिहट्सामव्यकारक-
प्रयोजकत्वं तच्चिन् सति कार्योत्पत्तेः । तत्त्वाशरीरसामपि
निर्वहित यथा स्वयरोरप्रेषणायामात्मनः । अस्ति तत्त्वाश्च
स्वकम्भोपार्जितं तदेव शरीरमिति चेत् सत्यमक्षिं परं प्रेर-
णोपयोगे न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधाद् । प्रेर्य तथा-

स्त्रीति चेत् देवद्वरस्यापि प्रेयः परमाणुरस्ति । ननु स्त्रीरे प्रेरणायामिक्ष्वाप्रयत्नाभ्यासतपत्तेरिक्ष्वाप्रयत्नयोद्यत्वा सति शरीरे भावादसत्यभावात् अस्ति तत्वं स्त्रैरेणायामिक्ष्वाप्रयत्नजननहरेणोपायत्वमिति चेत् न तत्स्येक्ष्वाप्रयत्नयोरूपजननं प्रत्यक्षाकरत्वात् अतव्याक्षयक्षयोरिक्ष्वाप्रयत्नयोः प्रेरणाकरणकाले त तदनुपायभूतमेव शरीर-मकर्मलादिति व्यभिचारः । अनपेक्षितशरीरव्यापारेक्ष्वाप्रयत्नमात्रसचिवस्यैव चेतनस्य कटाचिद्देतनव्यापारस्याम-र्थीदग्धनात् बुद्धिमदव्यभिचरितकार्यत्वमितीच्छरसिङ्गः । इक्ष्वाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षणीयमिति चेत् अपेक्षां-तां यत्र तयोरागन्तुकत्वं यत्र पुनरिमौ स्वाभाविकौ वा-साते तत्वास्थापेक्षणं व्यर्थम् । न च बुद्धीक्षाप्रयत्नानां नि-त्यले कस्त्रिहिरोधः इष्टा हि गुणानां छपादीनामास्यमेदेन हयो गतिः नित्यताऽनित्यता च । तथा बुद्ग्रादीनामपि भविष्यतीति सेयमीश्वरवाहे वादिप्रतिवादिनोः एवा काषाय, अतः परं प्रपञ्चः । आत्माखिडिताः परमाणुवः प्रवृहि-ष्वने इति चेत् न तेषां स्त्रकर्मोपार्जितेन्द्रियगणाधीन-एविदां शरीरोत्पत्तेरिक्ष्वापि पूर्वं विषयावबोधविरहात् । अस्त्वा-त्वनाभपि सर्वविषयव्यापि सहजचैतन्यमिति चेत् न स-हजं शरीरसंबन्धभाजां तत् केन विलुप्तं येनेदं सर्वत्वापूर्व-वद्वनभासयति । शरीरावरणतिरोधानामात्रात्मन्ये व समा-धीवते न वहिर्मुखं भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयसं-बन्धानुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयमकाशस्थभावस्थानिहत्तो का-तिरोधानवाचोद्युक्तिः? इत्तिप्रतिबन्धवैतन्यतिरोधानमिति चेत् कथं तहि शरीरिण्या विषयव्यहरणम् । क्वचिदस्य इत्यत्यो न विश्वन्ते इति चेत् कृतोऽयं विशेषः? इन्द्रियप्रत्यासक्षि-विशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनश्चैतन्यस्य विषयेषु इत्तिला-भो न सक्षिप्तिमात्रनिवन्धनः सत्यपि व्यापकत्वे सर्वोर्ध्येषु इत्यधावात् इन्द्रियवैय्यमसङ्काशं साधात् संशरीरिण्यामा-त्वानां न विषयावबोध इति । तथा चैके वदनि “पराद्वि-खानि व्यत्ययोत् स्वमनुकाशात् पराढः पश्यति नानरा-त्वेति” । अनवबोधे चैतन्यं नाधिष्ठानमिति तेभ्यः पूर्व-र्द्युष्येदशीं सहजत्वानभयः कर्त्तृस्थभावः कोऽप्यधिष्ठाता कल्प-नीयः चेतनमधिष्ठातारमन्तरेणाचेतनानां प्रदक्ष्यभावात् । स किमेकोऽनेको वा? एक इति वदामः बहूनामसर्वत्त्वते इ-आदादिवदसामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वे एकस्यै सामर्थ्यादपरेवामनु-पायत्वात् न च संप्रोष्णानां भूयसामैकमत्वे हेतुरसीति कटाचिद्दुत्पत्तिरपि कार्यं स्त्रात् एकाभिप्रायाद्युर्धेन

सर्वेषां प्रटक्तावेकस्यैवेश्वरत्वं नापरेषां सदः परिषदामिष्व, कार्योदृपत्युत्तरोधे प्रत्येकमनीश्वरत्वम् । तदेवं कार्यविशेषेण सिद्धस्य कर्त्तव्यविशेषस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र चिद्दस्तुभिं विशेषात् पन्थः । अतो ग तत्त्विभवं मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानाभायाज्ञ ग तत्त्वज्ञौ रागद्वयौ तयोरभावाज्ञ तत्पूर्विकाप्रष्टसिः प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यौ धर्माधर्मौ तयोरभावात्तत्त्वायोरपि सुखदःखोरभावः सर्वदैव चातुर्भवसङ्घावात् सूक्ष्मित्वंस्त्रात्मावपि नासाते इत्यदगुणाधिकरणं भगवानीश्वर इति जेचित् । अन्ये तु बुद्धिरेव तस्माभ्याहता क्रियाशक्तिगत्येवं वदन्त इच्छाप्रयत्नावन्द्वयीकृत्याचाः पशुगुणाधिकरणमयमित्याङ्गः । स किं वदोषुकोवा ग तावत् वदोषव्यवहारादिप्रस्थ वस्त्रेनहेतोः क्लेशदेरसम्भवात् सुक्ष्मोऽपि न भवति इवाविष्ठेदपर्यायत्वान्वक्तोः । नित्यस्त्रकः स्थात् यदाह तत्वभावान् पातञ्जलिः “लोकेयज्ञानकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषर्देश्वर” इति । अतुमानचिन्नामयौ ईश्वरवादो यथा

“एवमनुभावे निरूपिते तत्त्वात्मगतिर्मात्रादुपवधौरेय-सिद्धिः क्षित्यादौ कार्यत्वे न घटवत् सकर्त्तव्यात्मानानात् । न ह क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः तस्य स्वरूपे नाभिधातुमयक्षयत्वात् नापि मित्यितम् एकरूपाभावात् अत एव सकर्त्तव्यविचारारम्भक्षयविचयः, तथा विशदविवदयोवा न पक्षः एकरूपाभावेन तयोर्ज्ञात् पश्चोत्तमशक्यत्वात् वादिनो निश्चितत्वे न संशयाभावात् । न च वादात्मानयोस्तत्त्वेन मध्यस्यस्य संशयः । अनुभानाभ्यां तस्य संशयः मध्यस्यप्रवानलरक्षान्तुमानमिति परस्परान्वयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकसंशये विशदाभावत्वेनान्वयेऽर्थान्वतपत्तेच । न च शरीरापेक्ष्य कर्त्तव्यत्वं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः जन्यात्मविशेषगुणस्त्रिकार्त्तव्यकालीनवेदवटादिलिप्यादि संप्रदायाचामीश्वरभावकर्त्तव्याचामीश्वरभावसंयहात् असिद्धेच अट्टद्वारा शरीरिकोऽपि क्षित्यादिकर्त्तव्यात् । नापि जन्यक्षयज्ञान्यन् जन्यम् उभयविश्वात्मतिजन्यात्मजन्यं वा पक्षः क्षित्यादीनामद्वारा जन्यक्षित्यजन्यत्वात् । नायद्वाराजनक्षयजन्यं जन्यं ज्ञत्वात्माज्ञन्यं वा पक्षः ईश्वरक्षयेऽरद्वाराजनक्षत्रेन क्षितो तदभावात् वटादावप्येवं पक्षत्वे नांशतः विड्वाधनान् । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्गेण सन्दिग्धामैकानात् । न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति शाच्च ऐतो साध्याभावहर्नित्यसंयस्य दूषकत्वात् स च

साध्याभाववति हेतुसन्देहात् इतेहसति साध्याभावसन्देहात् उभयविधापि दोषः । न चेवं पक्षेऽपि तत्, अतुमानमात्रोऽक्षेदक्षत्वे न तदितरत्वं तस्य दूषकत्वात् । अङ्गुरे हेतोरनिश्चयेन सन्दिग्धामैकान्तिकं तदित्यवेन साध्यसन्देहविति साध्याहुमितिरेव पक्षत् सामयीश्वरात् । अत एवाङ्गुरः पक्षसम इति चेत् तस्यापक्षत्वे न हेतोः पक्षभर्मताविरहेण स्थापनात्मानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञातुपत्तिः । अत्र मानाननराधीनत्वसाध्याहुमित्यनन्तरञ्ज्ञ पक्षेऽनुमितिवितरेतरान्वयान्वैकमयनुभानम् । तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धामैकान्तात्, क्षितिर्विवादविषयत्वेऽङ्गुरे साध्यमाने अर्थान्तराज्ञ । किञ्च्चैव मेषकैकोपादानाभिज्ञिद्विषयापि नेत्ररसिद्धिः नापि सर्गाद्यासिद्धेः इति” पक्षात्पेः । “किञ्च्चैव सकर्त्तव्यत्वं? न तावत् क्षतिमत्तुहभावः क्षतिमत्त्वन्यत्वं वा अस्त्रादिना सिद्धसाधनात् । उपादानगोचरापरोक्षान्विकोर्षक्षतिमत्त्वन्यत्वं तदिति चेत् उपादानगोचरत्वं यदि यत्क्षित्विद्विषयादानगोचरत्वं तदा अस्त्रादिनाऽर्थान्तरत्वं ज्ञानादीनामपि ज्ञनक्षत्रं विक्षितं न च घटोपादानगोचरानादीनां क्षितिजनक्षत्रं सम्भवति व्याभिचारादिति चेत् क्षितिजनक्षत्रद्वारा ज्ञानादीनाम् उपादानविषयविनियमेनादद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तत्त्वन्यत्वं विवक्षितं तद्वा न क्षतिजन्यत्वे सति क्षतिजन्यत्वं खजनक्षत्रव्यवहितोत्तरक्षयवर्त्तित्वं वा घटद्वानस्य साध्यविकल्पत्वापक्षेः घटादौ कुलाचादिकर्त्तव्याभावमसङ्गाज्ञ । न च शरीरक्रियाद्वान इति वाच्च घटेनामैकान्तात् चेष्टात्वस्त्रोपाधित्वाज्ञ । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितं अप्रविद्धेः न चोपादानशस्य सम्भिश्वद्वत्वे न घटक्षियादिसमभिव्याहारे तस्मद्विषयादानगोचरत्वं चेतोमात्रम्भक्षेवविदिति वाच्च शाब्दे हि बोधे तथा न चात्र शब्दः प्रमाणवादिनोऽनाप्नत्वात् । अनुभावे त्वनुगतेन व्यापादात्मविदेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्च्चैव घटादावपि तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्यासामान्येन रूपेण कुत्रिष्ठलपस्थित्यविर्याप्तिरेव न गत्वेत् । अपि च सामान्यक्षयत्वात् ज्ञानक्षयत्वात् योगजर्धमरूपया वा प्रत्यासन्त्योपादानगोचरापरोक्षान्वत्तत्त्वन्यत्विकीर्षक्षतिमत्ता उपादाना सिद्धसाधनम् तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसंयासन्वेऽपि तद्वतः सम्भवात् अट्टद्वारा

ते पामयि जनकत्वसम्भवात् । चानादिसाक्षात्काञ्चन्यत्वस्य
निरस्तत्वात् । अथ योगजधर्मजन्यजन्यसविकल्पकाजन्य
सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञाने चि-
कीर्षाकृतिमञ्जन्यभिति साध्यम् यदा अनागतगोचरसा-
क्षात्कारजनकप्रत्यासत्यजन्यजन्यज्ञानादिमद्जन्यं ज-
न्यम् अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्यजन्यो-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानकीर्षाकृतिमञ्जन्यभिति साध्यम्
ज्ञानाव्यवहितोक्तर समयस्तीच्छाव्यवहितोक्तरज्ञवर्त्तकती-
नां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौवा-
र्थं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्वदा वित्वादौ बाध इति भैं
योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसा-
क्षात्कारस्य च तज्जनकप्रत्यासत्योनाम् परस्याप्रसिद्धिर्वदा
तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याव्यसिद्धिते न पञ्चसाध्ययोर्विशेषणा-
सिद्धिर्वदा परं प्रत्याश्रयाप्रसिद्धेः साध्याप्रसिद्धेः । तदुपरिद्वै
वा पक्षे तदजन्यत्वाप्रसिद्धेः वित्वजनकाहृष्टजनककृति-
क्षिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्मजन्यजन्याभामहृष्टहारा
वित्वजनकत्वे न सिद्धसाधनात् न च ताडिशसाक्षात्क-
न्यत्वं विवक्षितं घटादिष्टान्ते तदसम्भवात् । हठाने
घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्थानुभितिवेन जन्यस-
विकल्पक्याप्नियहजन्यत्वे न साध्याप्रसिद्धेच । न तु
व्याप्तिवेन साध्यं सिद्धिति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्यत्वं
तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्त्तव्यमितिरूपा न तु यद्यत्
कार्यं तत्त्वं किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यत्वभिति विशिष्टव्या-
स्या वित्वादौ कार्यत्वं वित्वादूपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव-
साधयाव्यतो न सिद्धसाधनमितिचेत्ते घटे पटे च व्याप्तिरूपः
कार्यत्वस्य किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्त्वुपा-
दानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा आदो-
पटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव ।
द्वितीयेऽनुगमः । तत्त्वकृद्वाभिषेषघटादूपादानगतानुग-
तरूपादानात् कथं व्यापकताप्यहः । तत्त्वकृद्वस्य स्वभावात्
समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् न अनुभावे-
शद्वस्थामोपन्यासस्थाप्रयोजकत्वात् । अतएवेदानीं देव-
दत्तोबहिरकृति विद्यमानत्वे सति गृह्णासत्त्वात् विद्यमानत्वे
सति योगदा यत्र नाच्छि स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति
यथाऽहमेव बहिरमन् गृह्णे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षे हृष्टान-
साधारण्यत्वयोरनुगतयोरभावादान्वयी किन्तु व्यतिरे-
कोन्युक्तम् । ततीये सिद्धसाधनमेव । अथ सर्गाद्यकालीन

द्वयुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीतसामयीजन्यं कार्यत्वात्
घटवत् । अहृष्टसामयोजन्यत्वे अहृष्टसाप्रसिद्धिरिति वेद्यं परं
प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्वयुकाजनक-
त्वात् तदानीमसिद्धावप्योजकत्वात् । एतेन सर्गाद्य-
कालीनं द्वयुकं द्वयुकासमवायिकारणसमकालीनति-
जन्यभिति निरस्तं द्वयुकासमवायिकारणसमानकालीन-
कृतिवेन गौरवाप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात्” साध्याक्षिपः ।
“किञ्च कार्यत्वं? न तावत् योगोपस्थितक्यहृत्वम् असिद्धेः
नापि पूर्वकालासच्चे सत्युत्तरकालसम्बन्धः तत्त्वपूर्वकालसा-
नहुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्थापसिद्धेः नापि कादाचित्-
कत्वं प्रागभावप्रतिद्वयोगित्वं खं सेनानैकानाम् । नापि सच्चे
सति तत्त्वं सत्त्वाजातेः परं प्रत्यसिद्धेः स्वरूपसत्यस्य च
खं सेऽपि सत्त्वात् यत्तु अयं घटः एतहृष्टजनकाभित्वज्ञान-
क्षिकीर्षाकृतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यादि
तम् विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं घटः
एतहृष्टजनकाभित्वादितिरिक्तिव्याहृष्टजन्यः कार्यत्वात्
अपरवटवत् । एतद्वुखदुःखसाक्षात्कारो एतत्त्वजनकाभित्व-
हुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्य-
धर्महुखदुःखसाक्षात्कारत्वस्यापि मिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनका-
नित्यज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः अपरवटवदित्यादिना
सत्यप्रतिपक्षात् । केचित्तु दृश्यते तावदभिमतविषययाहिष्ठो-
न्द्रिये भनोनिवेशवतः उं सोमनः क्रियाहृक्षुलो यत्रः तथा च
सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वं सानाधारकाखाधारज्ञान-
जनकालीनमनः संयोगजनकक्रियायां मनः क्रिया तन्मनोगोचरप-
यत्वानाधारतमनोगोचरप्रयत्नहृष्टेतर सकलकारणाधा-
रकालाननरकालानाधाराद्य सत्त्वाका तमनः क्रियात्वात्
ममतमनः क्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालाननरकाला-
धारा सा क्रिया विद्युतीत्याङ्गः । तत्र सर्गाद्यकाले ज्ञाने-
जनकमनः संयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव
संयोगसंभवात् । ईच्छवदिनां तमनोगोचरप्रयत्नहृष्टे
रकालोऽप्रसिद्धेव क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषत्वम् ।
किञ्चिवं प्रयत्नानाधारकालाननरकालाधारत्वम् अर्थात्
तत्त्वादौ मानानरादीच्छाविद्यावर्थान्तरत्वमिति” हेत्वाक्षेपः ।
“चक्रोच्यते अहृष्टार्कोपादानगोचरजन्यक्षयजन्यानि
समवेतानि जन्यानि, अहृष्टप्रागभावव्याप्तप्रागभावाप्रतियो-
ग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानक्षिकीर्षाकृतिमञ्जन्यानि, स-
जनकाहृष्टोक्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानक्षिकीर्षाकृतिमञ्ज-
न्यानि वा अंपरोक्षज्ञानक्षिकीर्षाप्रयत्नविषययोभूतोपादानानि

वा समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं
तदेवं ब्रह्म वटः । तथा चैतानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे
कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे
समूहालब्धनरूपैवातुमितिरत्पत्स्यते । न च जन्यक्तयज-
न्यत्वं तावत् अनुगतेष्वेकरूपाभावेन यहीतुमशक्यमिति
वाच्यं जन्यक्तयजन्यत्वं हि जन्यक्तिजन्यान्यत्वमित्यत्वेन
द्वयेण सामान्यलक्षणादा तावताहुपस्थितेः न च जन्यत्व-
विशेषणव्याघातन्याप्रसिद्धिः प्रभेवो घट इति वदव्यावर्त्तकत्वे
नापि तदुपरक्तव्येष्वेष्टत्वेन तस्मोपरङ्गकत्वात् । उक्तान्य-
त्वमेव सकर्त्तव्यम् अतएव घटभोक्ता न तत्कर्त्ता व्य-
वहृयते एवच्छ यद्वक्तुकारादीनां पक्षत्वेन ज्ञानेच्छा-
दीनामपि पक्षत्वात् सन्दिग्धानेकान्तः उपादानस्य
सिद्धत्वेऽप्युपादेयसामिद्वाक्षदत्त्वेन तत्वापि चिकीप्रा ।
यदा पक्षे इतीते च समवेतत्वं न विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि
पक्षः साध्ये चोपादानपदं कारणात्मपरस्परादेयमेव वा ज-
न्येच्छाक्तयजन्यत्वच्छ पक्षे विवक्तिं तेन क्तिभ्वंसस्य क्तिं
जन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्तिरेव वा पक्षः
न चाहुरे सन्दिग्धानेकान्तिकं पक्षपक्षसमनिरपेक्षेष्व घटादौ
निरितव्याप्ते लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयवातुमित्यविरोधात् ।
ननुमित्तोरन्योन्यापेक्षत्वं येनान्योन्यात्ययः स्थात् प्रति-
ज्ञाया अविषयत्वात्त्वे पक्षसमव्यपदेशः । न चाहुरस्य
पक्षत्वेनान्हैश्चात्मन न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यं विषय-
भविष्याविरहस्यकृतसाधकप्रमाणविरहवति लिङ्गज्ञानस्या-
त्तुमितिमात्रकारणत्वात् । तद्वच्छितो पञ्चावयवेनाहुरु स्तु
एवेति न कविद्विरेषः । यदि च क्तितौ ऐतनिशयदशायां
ऐतनिशयदशायां नियवस्त्राकं सन्दिग्धानेकान्तिकम्? ।
अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरणसंशयादैतौ व्य-
प्रियह एव नोत्पत्तयते उक्तप्रोऽपि वा वाध्यत इति चेत्तर्हि
महानसे भूमव्याप्तियहो न स्थात् भूतोऽपि वा वाध्येत स-
न्दिग्धवक्षिप्तवार्पत्तधूमवतामेकधर्मभावेनापेक्षत्वात् तस्मा-
त्साध्यसन्देहवति ऐतनिशयो न दीपः किन्तु गुणेव । अ-
न्यथातुमानमात्रसुपक्षिद्येत । पक्षादन्यत्वं दूषणमिति यदुक्तां
तत्वं पक्षान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितातुमितिने स्थात् । अथ
सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकवाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं
वा विवक्तिं तदाहुरेऽपि तदाहुक्ति अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं
तटा स्थायानुमित्युक्तेदः नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्ष-
विशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रय-
व्यानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य माध्यनत्वं विवक्तिं तेन न

तदोपलक्षितदेवत्वे नार्थान्तरं सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे-
पक्षधर्मतावलेनाभिमतविशेषसिद्धेः । नन्यादामाध्यदेष्व धउ-
युपादानगोचरापरोक्तज्ञानक्तिर्षाक्तीनामेव जनकत्वमा-
यात्मित्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् ज्ञित्यादाव-
कारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचिल् कदाचित्
क्तिद्वयुक्तादि पूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसन्त्वात् ।
न च सर्गास्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्त्वे चराचिद्भिः परं प्रति-
तदसिद्धेरिति चेत् न ज्ञानादीनां लयाणां स्वविषयसम-
वेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेन तदसुमानस्य तदविषय-
त्वात् अतएवान्योपादानगोचरापरोक्तज्ञानादजन्यत्वेन
पक्षविशेषणमपि न युक्तम् । लृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं
ज्ञित्यादेर्घटाद्युपादानसमवेतत्वात् । न तु सामान्यलक्षणा-
दिप्रत्यासन्त्वा ज्ञित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्य-
मेवासु तथाचेच्चरे न प्रत्यक्षं न वेच्छाप्रयत्नोत्योः समा-
नाधिकतरज्ञानाविषयेऽसन्त्वात् । न च ताडप्रत्यासन्य-
न्यत्वं प्रत्यक्षं विशेषणं, परं प्रत्यसिद्धेरिति चेत्र द्रव्यत्वेन
ज्ञानलक्षणादा वा कपालगोचरप्रव्यक्तेऽपि घटादावकर्त्त-
त्वात् ज्ञित्यादौ कर्त्तव्यनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तदिलक्षणमेव
सिध्यति न चायविभागद्वारा ज्ञित्यादिपुङ्कलक्षणात् समु-
द्रादिषु हक्षकेषात् परमाणुद्वयसंयोगेन द्वयुक्तेष्वस्मदादि
कर्त्तव्यत्वादिसतः सिद्धसाधनमिति वाच्यं तत्र हि क्तिन-
नाशे कर्त्तव्यं न खण्डक्तितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदु-
पत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाक्तीनामभावात् अत
एव द्वयुक्तेऽपि न कर्त्तव्यं जक्षकेषापादधिकपरिमाणसुकादेः
सपक्षत्वमेव घटस्येव । न तु घटे साध्यविकलत्वम् अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेवेव जनकत्वात् न तु तदाश्रवस्य
धर्मिग्राहकस्यान्यत्वव्यतिरेकस्य वा याहकस्याभावात् । न
च घट अग्रमजन्य उत्पत्तिमन्त्वात् ज्ञानविदिति वाच्यम् आ-
त्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् घट व्याकाशजन्य उत्पत्तिमन्त्वात्
शब्दविदिति वत् अप्रयोजकत्वाचेति चेत्तर्वं प्रयत्नदात्म-
संयोगश्चेष्टादारां घटचेत्ररतः प्रयत्नवानाभाविष्यते नेत्रः
न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव
तत्कारणम् असमवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः न
चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगपरिचायकमात्रमेति
वाच्यं संयोगमात्रसाकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य ऐत-
त्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकासिद्धेनात्म-
संयोगः कारणमिति चेत्र वा क्रिया व्याधकरणयदीयगुण-
जन्या वा तत्संयोगासमवायिकारणिका विधा स्मर्शवद्-

द्रव्यसंयोगजक्तियेति तत्सिद्धेः न च क्रियायामूर्तमात्रसम-
वेतासमाविकारणत्वनियमः कार्यमात्राभिप्रायणज्ञानादौ
व्यभिचारात् विशेषाप्रयोजकत्वात् असमवायिकारण-
संयोगात्मयस्य तत्पार्यजनकत्वनियमाद्बुद्धि। अन्ये त
चनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्त्तव्यं न तु जनकत्वे सति,
गौरवात् कर्त्तरिकारकव्यवहारस्याभियुक्तानां “सविशेषण”
इति न्यायेन कृतिपर्यवशम् एव। एवं ज्ञानेकाकृतिजन्यत्व-
मेव साध्यं तदात्मत्वेवेश्वरस्य कर्त्तव्यम्। अथ वटे कृति-
वाद्येषाधनताज्ञानं चिकीर्णद्वारा छेदः तत्त्वं न
प्रत्यक्षं चिकीर्णविषयेनागते इन्द्रियासामर्थ्यात् किञ्चनु-
भितिरूपं तथा च साध्यविकलोडानः साध्याप्रसिद्धिर्वैति
चेत्रं सिद्धउत्त्यसिद्धिविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति
भवति न हि स्वप्नैर्दृश्यत्वानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्ये-
दृश्याधनारण्यक्यवस्था प्रत्यक्षेषोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः
अतएव यागे शब्दात्तदुपजोविलिङ्गादा कृतिसाध्येषाधन-
त्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न
प्रवृत्तिः न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्तकज्ञानोपकीर्णम्
चप्रत्यक्षपरमाण्यौ तत्क्रियायाभिषाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः
प्रठित्तिविषयस्तद्वारादेः प्रत्यक्षत्वाच शब्दफुतकारादिना
व्यभिचारः न चाभिमत्प्राह्वकेन्द्रियसंयोगान्वनसि
प्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाद्वयभिचारः अटटसहकृतत्वगि-
न्द्रियेण हि भनोवहनादीनासुपलम्भेन तद्वोचरप्रय-
त्वाज्ञाडोक्रिया ततः सर्वश्वेगवक्षाङ्गा नोदनाक्वनसि
क्रिया न तु प्रयत्नात्। अतएव जलादात्मयवहारमलोल्प-
म् हेतुनादीनामनादात्मयासवासनावशाद्टसहकृतत्वगिन्द्रिये-
षोपलम्भात् तद्वोचरः प्रयत्नः। नन्वेवं वटादावनुभिते
र्जस्यवदशनादीच्चेऽनुभितिरेव न सिद्धेत्यथा च प्रत्य-
क्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुभितेर्नित्यं
जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्येन अनित्येनानादिव्याकार्य-
जननादिति चेत्रं सुखदःखाभावादिसाधनानुभिते तर्हि
वटादौ हेतुत्वं गत्वीतं न च तावता शरोरादाभा-
वेन सुखमस्य तो न तित्यादौ तसानुभितिर्याचार्यं सम्भवति
न च गाढशानुभितेऽनुभितिन्यत्वस्य वाऽनुभितिवेन वटादौ
टसिद्धिवपत्वत् हेतुत् गत्वीतमतो नेत्ररेऽनुभितिः।
नन्वद्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्णविरहाद्वयभिचारः
तद्वान्तेन तित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीच्चरे हेषोऽपि स्थात्
द्वेषवतः संसारितेन भगवतोऽपि तथा स्थादिति चेत्रं
न हि सर्पदिवेषादेव तत्त्वाशानुकूलव्यापारे कृतिरूप-
रूप वाणीनामात्रे-

मर्हति प्रयोजनं विना दुःखेकफणे प्रेक्षावतां क्षतेरनु-
पमत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्पाद्यदःखानुत्पादात्
वा फलसुद्धिश्य तत्पाद्यनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनता
ज्ञानात्मत्वे च्छास्येवेति सैव कृतिकारणं कृपत्वात् द्वेषसु
परम्परया तदुपक्षेषः, कृतस्वर्विहि द्वेषः, शत्रुं द्वेषोति
व्यवाधितप्रत्ययात्। न चाटश्यकर्तुरनुपत्तव्यवाधः, अनुप-
त्तव्यवात्मस्य वाधकत्वे ऽतीन्द्रियोच्चेदात् योग्यानुपत्तव्यवा-
धिः। परात्मनोऽप्योग्यत्वनियमात् शशद्वृप्रतिवन्यां
च नाहश्यमात्रनिरासः परमाखदिस्वेकारात् नाय-
योग्यकर्तुकनिरासः चेष्टा ज्ञानादिभृत् परात्मनोऽनु-
मानात् परं प्रति तस्य योग्यत्वात्। नापि इह्ये पशुत्वद्
प्रयोजकं, कर्तुः कार्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिव-
न्त्विमात्रस्याद्वयवत्त्वात्। शये पशुत्वे नायोग्यह्यसिद्धिः
कुतोनेति चेत् अर्थान्तरत्वात् विषये वाधकाभावात् व्याप्तप्र-
सिद्धिः इह्यत्वस्य योग्यत्वंस्यानविशेषव्यङ्ग्यत्वे योग्यस्य विरो-
धेन शङ्खितमशक्यत्वात् शये इह्यस्यात्मनाभाव इति सर्वे-
वामावधितप्रत्यक्षबाधतत्वात्। अथ कृतिकार्यं योर्नाम्यय
व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तियहः तत्त्वाते व्यापकहतेः सर्वेन देशे
समये वा कृतिसात्रव्यतिरेकानिकृपणात् निवृद्धतेरन्ययो-
ऽपि गत्वीतो न वक्ष्यमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गत्वाते च। न
चैवमाकाशात्मनोरप्रसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानि-
रुपयेन काय उभयावधिकारणजन्यभिति व्याप्तेरसिद्धे-
रिति वाच्यं समवायिकारणत्वयहे हि तत्परं सर्वाभावोऽप-
प्रयोजको निर्मित्तभावसाधारणत्वात् किन्तु यत्प्रभ-
वाय तत्र कायेण यत्र समवायित तत्र नेत्र्यन्योन्याभाव-
मादाय कायेण समवायित्यव्यमिति व्याप्तियहसमावात्।
समवायित्वेन तद्वोरन्योन्याभावोऽस्ति गत्वाते च। यदा
भावकार्यं समवेतभिति व्याप्तात् तयोः सिद्धिरिति
यथा हि यद्याह्येन्द्रव्यतिरेकेभूमियह्यत्वात् वृ-
भूम्यतिरेकयहात् वृद्धिधूममात्रयोर्याम्भेयहः न तु पर्व-
तीयवद्वः अन्यव्यतिरेकयहात्। न चान्यान्यव्यतिरेक-
काभ्यामन्यव्याप्तियह्येऽप्तिप्रमङ्गः यद्विषयोरन्यव्यतिरि-
तेकयहः तत्प्रायान्ययोर्बाधक विना व्याप्तियहात् स च
वक्ष्यमात्रव्याप्तियहे उद्पद्यमानः रक्षक्षुभूमगोचरो-
धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव न भवति। तद्य-
हापि कृतिविशेषकार्यं विशेषयोरन्यव्यतिरेकयहो वाधक
विना कृतिकार्यत्वमात्रयोर्बाध्याप्तियह उप्रज्वः न तु पर्व-
तीयवद्वेन अविशेषान्यव्यतिरेकप्रहः अनुमानमात्रे-

चेदप्रसङ्गात् । एतेन “कार्यतस्य विपक्षद्वितीयतये समा-
व्यतेऽतीन्द्रियः कर्त्ता चेद्वितिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः
कथं सिद्धति । इस्तोऽय व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समा-
धीयते तस्याद्यापि तदा इशादिकमिति व्यक्तं विपक्ष-
क्षण्यमिति’निरस्तम् । ननु यदि कर्त्ता सात्त्वव्यतिरेकमहा-
दउद्यक्तर्हसिद्धिस्तदा वज्रिमात्रव्याप्त्यभूमादउद्यजठर्यसि-
द्धिरपि स्थात्, न स्थात् अदृश्यवक्षेभूमात्रपत्तेः इशाख्यव
तत्वं हेतुत्वात् । ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नलयव्यतिरेकात्र कार्य-
व्यतिरेकः किन्तु एककव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वे
विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्त इति न हेतोर्विशिष्ट
सिद्धिः साध्याभावव्याप्तकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगक-
त्वादिति चेत्र यत एककव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽतएव
कार्यत्वाद्वैरेककैव्यव्यक्त्यमपि सिद्धति । आर्थस्तु समाजः ।

स्थादेतत् अशरीरसर्वत्त्वनिलक्ष्मानादिमान् कर्त्ता यत्ते
विक्षितः घटादौ च कार्यतस्य तद्विपरीकर्त्तव्यसहचारादि-
दर्शनादिशेषविहृत्वमिति न हेतोर्विक्षितसाध्यविपरीतस-
हचारमात्रसादूषण्यत्वात् अन्यथात्रुमानोचेदप्रसङ्गात् । न
ज्ञानिलक्ष्मानासर्वत्त्वशरीरकर्त्तव्यत्वेन समं कार्यतस्य व्याप्तिर-
स्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धं स्थात् ताडश्यव्याप्तिरु-
त्वया तथा वा नाहौकियते अहुरादौ योग्यात्रुपत्तमेन
शरीरिकर्त्तव्याभावात् । अथ यथादर्थनबलप्रदृत्या-
प्ताऽनिलक्ष्मानादिमान् कर्त्तैपनेयः पक्षधर्मतया च नि-
लक्ष्मानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसङ्करिताविरहान्नात्रुमान
विशेषविरोधादिति चेत्र अनिलक्ष्मानादिकर्त्तजन्यत्वेन व्या-
प्ताभावात् ज्ञानादिमत्कर्त्तजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतावलेभ्यः
विशेषविरोधात् केवलाया व्याप्तेश पक्षधर्मतायाश शृणु-
प्रनायकत्वाभावाच एकवैर्यं प्रसङ्गाच तथा च निरपेक्ष-
तायां विशेषात्रुपस्यापनादेव न विरोधज्ञानं सापेक्षता-
दयायाच सहोपलभ्मादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्ध-
सिद्धिभ्यां विरोधाभावज्ञानाभावाच्च । लिङ्गविशेषण साध्य-
विशेषेण च एव विरोधे च विशेषविरोधः यथा चन्द्रन-
प्रभवरहिमानयं सुरभिष्ठूमवच्चात् । ननु ज्ञानतुनिल्य-
तयोः कर्त्तागरीरित्युयोज्ञ परम्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्य-
ममात्रेणात् कथं निलक्ष्मानादिकर्त्तसिद्धिः, न उपसंहर-
म्यानाभावात् । तथाहोच्चे तद्वृद्धौ चागरीरित्युकर्त्तु-
सिद्धित्वे च उपसंहित्यमणे विशेषे, न तु स्थायस्यिते
उभयोचेदप्रसङ्गात्, न चेत्रसादृव्युद्धिर्वैपस्थिता उप-

स्थितौ वा धर्मियाहकमानेन तयोर्विरोधापहारात् अतु-
पस्थिते च तयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चिकरमेव अस्तादादि-
वृद्धौ योमादौ कुविन्दे उक्तालनि च उपस्थिते विरोधोप-
सहारात्, विनित्यत्युयोः कर्त्तव्याशरीरित्योरनधिगमे-
दपि ईश्वरेऽयरीरिकर्त्तव्यनित्यज्ञानादिसिद्धिरप्त्यूचैव ।
अतएव नित्यत्युयवत्युयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति
परमाणुसिद्धिः। ईश्वरतद्वृद्धादिकं तर्कितमिति चेत्र तर्कस्य
प्रसङ्गनस्य संशयस्य वाऽज्ञानेऽसम्भवात् । स्थादेतत् घटादौ
क्षितिसाध्यता इस्तादिव्यापारादिहारैव न ल साक्षात्, न च
पितापुत्रयोरेकघटसाधकत्वमिति प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः
साधकत्वं वाच्यं घटार्थं इस्तादिव्यापारादिना व्याप्रियमाच्य
कुलालसमीपदेशस्यस्य इस्तादिव्यापारस्त्वन्यस्य तद्घटकर्त्त-
त्वापस्ते : न च इस्तादिव्यापारत्ताऽशरीरस्य सम्भवति
अन्यादयो च विक्षितसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्वृपारौ चाहुरे
वाधिताविति कर्त्तुरपि बाधेः । अन्यथा तद्रुमानात्-
चेत्रत्वं एव कर्त्ता क्षितौ च अतुभीयते वृद्धादिव्यत-
परामनोयोग्यात्रुपलभिवाधाभावात् शरीरव्यापारहारै-
व चेत्रत्वस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाहुरे वाधात्
वाधितदृति चेत्रहीं कर्त्तुभावस्यापि तद्वृद्धारैव चेष्टेतर-
कार्यकर्त्तव्यदर्शनात् तत्वापि कर्त्तव्यावे वाधोऽपि । एवम्
क्षितिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति सए-
वोपाधिः। एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छाक्षितिहारा जनकत्वमिति
कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति । उच्यते । जन्म-
भावे इस्तादिजनकक्षितिवेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षि-
त्यादौ च व्यभिचारात् घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्म-
भावे क्षितिमात्रस्य जनकत्वविरोधिशेषयोर्जन्मजनकभावे
वाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात् । न हि वि-
शेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः। चेष्टेतर-
कार्ये शरीरहारैव क्षितेहेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न क्षि-
तिसाध्यत्वमिति चेत्र चेष्टेतरकार्यभावे शरीरव्यापारहारि-
त्वेन जनकत्वे क्षित्यादौ व्यभिचारात् । किन्तु तद्विशेष-
घटादौ इत्युक्तत्वात् । न चेष्टामवातजडीक्षितक्षेवरस्य प्र-
यत्नादेव घटोत्पत्तिः स्थात् इस्तादिव्यापारं विनैव लंते-
हेतुत्वादिति वाच्यं घटे क्षितौ इस्तादिव्यापारस्यापि हेतु-
त्वात् । यदुक्तं चेत्रत्वं एव क्षितेनानुभीयत इति तत्वं
इस्तादिव्यापारकक्षितमान् यदि चेत्रत्वोऽभिमतः तदा
इस्तादिव्यापारस्याहुरे योग्यात्रुपलभिवाधात् अथ
इस्तादिव्यापाररहितक्षितमानभिमतसदोमित्युच्यते स एव

भगवनीश्वरः । अतएव सहभावनिरूपकतुं नियतपूर्व-
वर्त्तितुं कारणतुं समवायसमवायिनोस्तथात्वेन निमि-
त्ते प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रति-
बन्धकसत्त्वे कार्यं स्थात् प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्
न च क्षेत्रे सहभावनिरूपकतुं स्थात् कार्यं समयेऽभावात्
तथा चैतत्प्रिचारितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरू-
पकतुमतः शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत्रजनकतुं न केवलाया
द्वच्यपास्तम् समवायसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविन-
श्वदस्यतुं न कारणतुत् तथैतन्त्रव्यवित्तिरेकात् तेन तेषा-
मभावे विनाशक्षणे च कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य-
सहभावनिरूपणे कार्येत्तत्त्वे प्राक्सहभावस्य निरूपयित-
मशक्यतुत् कारणत्वानित्ये क्वापि प्रदत्तिर्न स्थादिति, त-
ज्ञातीयत्वस्यावश्यव्याप्त्वे विनश्वदस्यं कथं सहभावेनापि
व्यवच्छेद्यम् अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्वापि,
कार्यभावस्तु सहकारितरहात् अन्यथा निमित्ता
नां प्रत्येकं कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवं प्रा-
गभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रयङ्गात् अन्यथा उत्तप्तो पि पु-
नरूपद्वेष सामयीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिब-
न्धकः अभावान्तरस्याकारणत्वेन तत्र कारणीभूताभाव
प्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणतु एव
विश्वासात् । न चैकसामयी एकदा एकमेव कार्यं जन-
यति स्वामावादिति वाच्यं सामयीतिहरहस्य कार्यं तदभाव
प्रयोजकत्वेन सामयाणां सत्यां कार्यस्य, तदभावे सामयीवि-
रहस्य कार्यभावस्य वच्चलेपायितत्वात् । स्थादेतत् कर्त्ता-
भरोर्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिक्षाहारैव अतिद्वारैवेच्छा
चेत्तरित्यादि प्रायमिकप्राप्तप्रत्यक्षविशेषात् नाशरी-
रनित्यज्ञानादिकर्त्तव्यसिद्धिः । अतएव शरीरमनित्यमेवेति
नियमात्र कर्त्तव्येन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे । न
ज्ञानप्रयोजकं निरूपाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् कार्य-
त्वसक्त्वं कल्पयोर्यदि निरूपाधिकतुमस्ति तदापि तत्त्ववच्च-
तुन सत्प्रतिपक्वात् तत् प्रतिबन्धोऽस्तु । न च कार्यत्वं पक्ष-
धर्मतासत्त्वाद्वृत्तीयः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तत्त्वास्ति
वाच्यं ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव ज्ञानजन्यत्वविशेषो-
र्वित्वात् एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयो-
र्विरोध एव अविरोधे तु दद्यमपि स्थात् तथा च क्षियादौ
शरीर्यनित्यज्ञानपर्यवसाने विरोध एव स्थात् । किञ्च ज्ञान-
मनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेः तदव्यावर्त्तकतया नो-
पाधिनिश्चयस्तुसंशयोत्ता कार्यत्वसक्त्वं कल्पव्याप्तिदशायां

शरीरव्यापारव्यभिचारात् उपाधेनित्यः संशयोवास्त्री-
तित्वं ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेऽप्सिद्धिः विपक्षे बाधकाभा-
वेनाप्रयोजकत्वात् निरूपाधिसहचारदर्शनव्यभिचारादर्श-
नादेव व्याप्तियहः । निरूपाधित्वमेव विपक्षे बाधकसिति चेत्प
अवयवोमहानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तियहात्
परमाणुनेत्रादेरप्रसिद्धः । अतएव ज्ञानवत्वेऽनेकद्वय-
वच्यस्य, सत्त्वात् कारे विषयेन्द्रियस्त्रिकर्षस्य हेतुत्वात् तत्त्व-
व्यक्तिपक्वाधकेन परमाणुखादिसाधकस्य बलवच्यात् परमा-
णुखादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेवार्थः न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाध-
काभावेन तस्याबलवच्यादिति भव्यसे तर्हि ज्ञानादिका-
र्यकारणभावावधारणात् तत्त्वात् लक्षित्वाधकेन निष्कल्पद्वय-
व्याप्तियहात् पक्षधर्मताप्रयहस्तिताविष्यज्ञानादिसिद्धौ
व्यभिचाराद्वयग्राम्पिः । अन्यथः साध्यं पक्षातिरिक्तं एवेत्यादि
निरूपाधिसहचाराद्वयग्राम्पियहस्तितात् सकलात्मानोच्छेदः ।
वयन्त ब्रूमः । पक्षधर्मताबलाच्चित्यं ज्ञानं सिद्ध्यत् बुद्धिर-
नित्यवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्धतेऽस्यादादिव्युद्धिविष-
यकत्वेन मित्रविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव
प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकज्ञातीये इवेऽपि विरो-
धात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विषयनित्यत्वबु-
द्धिरिति चेत्प बुद्धिमात्रसेवारात्मोऽवरबुद्धिपरत्वे विरोधात्
व्यभिचाराद्वय अभावादिव्युद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रति-
बन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्याद्वयवेत्यवगतमतस्तत्वं कथं
नित्यत्वावगम इति चेत्प उभयसिद्धिनित्यादिच्छित्वावगतौ
विरोधाभावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्तमवगतं नानित्यत्वाभा-
वति ज्ञातव्यमिति चेत् अनित्यत्वव्याप्तमनित्यमालविज्ञित्वं
तत्र चोक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्येवेत्यादपि ज्ञानं प्रतिब-
न्धकसिति निरूपस्तम् । न तु कर्त्तव्यं जन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं
किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्यव्यवित्तिरेकात् आवश्यक-
त्वाच्च अनुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वक्ष्वजन्यतायां धूम-
त्वादिवत् । अथ घटत्वादिव्यज्ञन्यत्वसवच्छेदकं न हि विशेष-
ज्ञानस्त्रीति सामान्यमप्रयोजकं तथा च वक्ष्वजन्यत्वे धूम-
विशेषः प्रयोज्योऽस्त्रीति न धूमसामान्यमर्जिनं गमयेत् र-
आद्यादिशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि बाधकं
विना तथात्वनियमः । न तत्र बाधकाभावात् अव-
ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि प्रायमिकबुद्ध्याप्तौ बाधात् तत्त्व-
त्वेन व्याप्तिसंशयाभायकत्वात् । न च कार्यकारणभाव
मूलकत्वेन कार्यत्वव्याप्तिवल्लीयसीति वाच्यं विरोधिप्राप्त-
व्येष्य कारणभावस्त्रीवासिद्धिः । एतेन धूमादौ वक्ष्वत् जन-

कतावच्चेदकमहुगतं सम्भवतोति हन जन्यत्वमहु-
गतमस्तुतो बाधकं विना न सुन्नते इति, निरस्तम् । ज्ञा-
नमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना पश्चधर्म-
व्याप्तिपर्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति सैवम् निश-
पाधित्येन सहचारावसायस्य साधकं बाधकं च विना
साधारणत्वे व्याप्तिसंशयाधायकतात् । अन्यथा साध्यं
पश्चातिरिक्त एव छुसं डुखसंभिद्मेवेत्यादिं व्याप्ति-
यहस्य कार्यकारणमावयाहक्तबाधकत्वे तत्संशयकत्वे वा
कारणानुमानोच्चेदनिरीहं लगज्जायेत । तदाद्युद्धये-
वयोः कार्यकारणभावस्त्रामान्ययोः कार्यकारणभा-
वो बलवता बाधकेनापनीयाते, न चात्र तदस्ति विरो-
धिव्याप्तिसाधकस्य सिद्धिव्याप्तिसाधात् । नव्यास्तु
कार्यं कर्त्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्त्तुं प्र-
स्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिशम्भाने न तु तां
विना प्रतियोग्यतुपस्थितौ विरोधोऽनिरुपण्यात् तथा चोप-
जीववाचात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्कर-
मेव । अतएव पश्चधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हे-
त्यामासतयोर्कृतं विरोधिप्रतियोगित्वाद्विषिद्धिपराहतत्वादिति
स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः न च पश्चेतरत्वहृ-
पविष्यक्तमात्रव्याप्तं कविषेषण्यत्वात् साधनविशेषितत्वात् सा-
धनतुल्ययोगकेम्भेन राध्यव्यापकत्वानिशयाच्च नोपाधित्वं,
चेष्टेतरकार्येण शरीरव्यापारदारैव कर्त्तुः कारणत्वात्
न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरकिंवा घटादिकं वा
जनयति । न च यत्वहृकृतं यज्ञनकम् तेन विना तज्जन-
कम् अतोऽस्त्राक्षरोरात्मन्येव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्या-
पकत्वनिशयात् । पश्चेतरत्वादो च विष्यक्तबाधकमात्राच्च
साध्यव्यापकतानिशय दृति तेषामनुपाधिते वीजम् । अत
एव बाधोद्वीतं वड्डीतरत्वं विष्यक्तव्ये न धूमवृत्ते साध्ये चा-
द्रेष्वनप्रभवविष्यक्तव्यं रसज्ज्ञेन गम्यत्वे साधो पृथिवी-
प्रसुप्तिः विष्यक्तबाधकेतत्रां साध्यव्यापकत्वनिशयदात् । न
च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं श-
रीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणव्यापकत्वानिरुक्ते : इतरपदसम्भि-
व्याहारेण जन्यपदादितरकरणस्येव प्रतीतिस्तदर्थत्व-
कल्पादिति विष्यो वक्ष्यते । अतएव शरीरिकर्त्तव्यगुपाधिः
शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात् व्याप्तिप्रकोशो-
रनिवेगयत एव प्रमाणस्य व्याप्तियाहकत्वात् । शरीरिक-
र्त्तव्यस्तद्वक्तव्ययोर्न व्याप्तियह इति चेत्त विशिष्टा-
विष्यक्तमेवेन व्याप्तिव्यापकमात्राविरोधात् । अत एव जन्यत्वे

कारणजन्यत्वमनुभीयत इति, भैवं कर्त्तृहि शरीरसहकृ-
तिति किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्यमाले वा स्वकार्ये वा आद्ये
कर्त्ता यरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्त्तुः
कार्यमालकरणे । द्वितीये च कार्यमालं कर्त्तृजन्यमिति
न त्वया स्वीक्रियते स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं
कर्त्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु न स्वजन्यत्वं
स्वजन्यतावच्चेदकमात्राव्ययात् । तथापि यत्र कर्त्तव्यस्ति
तत्र शरीरजन्यत्वमात्रस्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वं त-
त्वयोगज्ञे मत्वेन हेतुव्याप्तासंशयाधायकत्वेन सन्दिक्षो-
पाधित्वं वेति चेत्त ज्ञानवेन बाधकं विना कर्त्तृजन्यत्वे
सति जन्यत्वमन्येदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्
तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्त्तव्यप्रकारं घटादौ
त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्या-
पकत्वप्रयुक्ते मानाभावात्, शरीरजन्यत्वं न सकर्त्तव्य-
प्रकारं तदाप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नियत्वर्दिति बाध-
कात् हस्तादिनापि कर्त्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्त्राप्रयोजक-
त्वात् साक्षात् प्रयत्ननियते यजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च ।
शरीरिकर्त्तृत्वमपि नोपाधिः जन्यमाले कर्त्तुः परीर-
सहकारिताविरहात् । अथ यद्विषेपयोः कार्यकारण-
भावस्त्रामान्ययोरपि बाधकं विना तथा वियम इति
त्वया निरट्टिं तथा च कर्त्तृविषेपशरीरजन्यविषेपयोः
कार्यकारणभावनियमात् कर्त्तृसालशरीरजन्यमालयो
रपि तं द्वाभावः तथा च शरीरजन्यत्वं कर्त्तृतावच्चेदक-
मिति भवत्युपाधिः । न चैव घटवस्त्रे रजन्यत्वं सकर्त्तृ-
कर्त्तव्यात्म्यं न व्यापकमपीति वाच्यं उभयसिद्धसकलस-
कर्त्तृविषेपित्वेन साध्यव्यापकतानिर्यत्वात् जन्यत्वेऽपि
मकर्त्तृत्वव्यापकत्वभावकम्भोति देहस्त्रिं उभयत्र व्याह-
कसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वे न
सन्दिग्ध उपाधिर्व्याप्तिसिद्धिर्वा । देहव्याप्तासंशया-
धायक एव सन्दिक्षोपाधिः न च साध्यव्यापकते साध-
नाव्यापकत्वे वा, उभयसैवासन्देहात् । न च वाच्यं शरीर-
जन्यत्वयोरन्यत्वतिरेकज्ञाते अत्यनुशक्त्वकृत्योस्तद्व्यह-
व्यावश्यक इति ज्ञायत्वात् तथोरेव व्याप्तियहो न दृष्टिः
साध्ययोः हेतुव्याधयोरन्यत्वतिरेकज्ञात् शरीरजन्यत्वात्
नशनेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न कर्त्तव्यमाल-
जन्यत्वात् योरन्यत्वतिरेकाभ्यां व्याप्तियहः कर्त्तृसालस्य
व्याप्तिरंकाभावात् । किञ्च विषेपयोरन्यत्वतिरेकेष वा-
र्यकारणभावेन व्याप्तिव्यापकमात्राविरोधात् । अत एव जन्यत्वे

चेति चेदुच्यते । असु तावत् घटतृष्टु जन्मतुश्टरोरजनप्र-
त्योरपि कर्त्तव्यतावच्छेदकत्वेन सकर्त्तव्यव्याप्तिं
याहकसमानतात् विनिगमनाभावादिरोधाभावाच्च सकर्त्तव्य-
त्वव्यापकत्वं शरीरजन्मत्वस्य कृतः, घटत्वद्व्यापकस्यापि
जन्मतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धकर्त्तव्यत्वयति-
तेकाभ्यां शरीरजन्मत्वस्य व्यापत्वकथह इति चेत्र शरीर-
जन्मत्वविनिवेद्यत्वेन तत्त्वान्यादेन प्रथमं कर्त्तव्यत्व-
त्वे जन्मत्वमवच्छेदकं कृपमिति तद्विरोधेन शरीरजन्म-
त्वस्य सकर्त्तव्यव्यापकत्वानवगमात् । अतएव न संदिग्धो-
पादित्वम् । ननु घटादौ शरीरजन्मत्वे कर्त्तव्यत्वम-
मनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च च च घटादृघटत्वा-
दिक्षेव तथा, कर्त्तव्यत्वमेऽपि जन्मत्वस्यात्थावा-
पत्तेः । एवं शरीरजन्मत्वस्य व्याप्तिं सकर्त्तव्यत्वं वक्षेधूम
इतेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्त्तव्यत्वे जन्मत्वं शरी-
रजन्मत्वे वा सकर्त्तव्यवच्छेदकमिति संशयेऽपि न
हेतोः साध्यव्याप्तिनानशय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्त्त-
व्यत्वे गत्वातेतत्स्य शरीरावच्छेदकत्वं यहीत्यं घटे च
घटत्वज्ञनप्रत्यमिति बाधकं विना कर्त्तव्यत्वमवच्छेदकं गत-
हीतमतोजन्मतावावे कर्त्तव्यत्वाद्व शरीरजन्मत्वे तदवच्छे-
दकं प्रथमरहीतोपर्जीविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ
आप्निप्रश्नाधायकत्वमिति । एतेनानुवृत्तिलक्षणवदन्म-
त्वादय उपाधित्वे न निरस्ताः जन्मत्वस्य साध्यव्याप्तिं न
तेवां साध्यव्यापकत्वात् । तथापि क्लियादिकं न कर्त्त-
व्यत्वं शरीराजन्मत्वात् इयामविदिति सत्त्वतिपत्तेऽस्मिति
चेत न अस्य प्रसिद्धकर्त्तव्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीत
प्रतियोगिकसाभावस्य निरूपयित्वमशक्यत्वात् स्थापनानु-
भावच्च पक्षधर्मतावलात् प्रसिद्धकर्त्तव्यमित्तकर्त्तव्यसाधक-
मतोभिन्नविषयकत्वाद्व प्रतिव्यप्रतिव्यप्त्वमभावः । अतएव
तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तं तस्य प्र-
सिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । व्रज्ञि-
साधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धव्यप्रक्रियाभक्तविनियमात् अन्य-
आत्मानवैयर्थ्यात् । कर्त्तव्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं
वत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत् कर्त्तव्यत्व-
मनुगतमिति पक्षधर्मतावलेन प्रसिद्धं कर्त्तरभावादाय पर्यव-
स्तिं तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तरभावादाय सिद्धति ना-
प्रसिद्धस्य अतुगतस्यापि कर्त्तव्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्त्त-
व्यप्रक्रियटितत्वात् अनग्रया व्रज्ञितदभावाविद्विष्वसङ्गात् ।
अतेवं तद्विप्रवोच्छेदः तस्य गोत्वादौ कभावाभावविषयक-

त्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्याडिति ज्ञानमात्राद्विज्ञप्ति-
त्वात् कृतित्वत्, ज्ञानं न नित्यगुणाद्विज्ञप्त्वत्वायाप्यजा-
तियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् रुचयत् “आत्मा न नित्यविशे-
षगुणाधारद्विज्ञप्त्वापरजातिमान् विभुत्वात् गग्नविदि-
त्याद्यास्त्वं, प्रसिद्धनिष्ठे व्योमादौ प्रसिद्धायाच्च रूपत्वजल-
त्वादिजातेर्वप्रतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
क्लियादौ शरीराजन्मत्वमसिद्धम् अदृष्टारा तत्त्वत्वात्
नचाटादारकजन्मज्ञानानन्मत्वात् हेतुः ज्ञाने जन्मत्वविशे-
षणस्यावाप्तवर्त्तकतया वर्णत्वात् । न च स्यापनायां पक्ष-
विशेषेऽप्येष दोषः प्रसिद्धोच्च इतिवत्तदुपरक्तुद्वेरुद्देश्यत्वात्
अपि च शरीराजन्मत्वे वर्ग्यविशेषणत्वं लाघवेनाजन्मत्व-
त्वस्त्वैव व्याप्त्वात् । न च निष्ठ्योजनविशेषणमसिद्धं
व्याप्तियहोपयुक्तविशेषणत्वं, पक्षधर्मतौपरिकविशेषण-
स्यापि सप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे
इत्तुमितिप्रयोजकत्वस्त्वैव वीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेष-
णविशेष व्याप्तियह इति चेत् न निविशेषेऽपि गोत्वादौ
व्याप्तियहात् । तत्रापि व्रज्ञिविशिष्टव्याप्तियह इति
चेत्र स्तोत्रग्राहत्तमोत्तमावारभिचारात् अनग्रयान्मो-
न्माच्चत्वात् । अपि च व्रज्ञिविशिष्टवारकविशेषणत्वे
व्याप्तियहृष्टव्यप्रयोजकं सहचारदृशनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिप्रयाविलम्बात् । व्यभिचारवारकविशेषण
शून्यएव व्याप्तियह इति चेत्र प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने-
धूमे व्याप्तियहात् । अथ तत्रोपात्तक्षमिचारावारकविशेष-
णत्वं विवक्तिं न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणशुपात्तमिति
चेत्र विरोधत्वात् न हितत्रोपात्तं तेन अन्यद्विति संभवति ।
यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणभूमितौ तज्ज्ञङ्गं प्रकृते
च व्रज्ञिचारादनग्राधासिद्धेश न विशेषणविषयकत्वे न
तत्त्वमिति चेत्र धूमस्यायतत्त्वापत्तेः व्रज्ञिचारादस्त्विषय-
त्वेनानुभित्यकारणत्वात् । अद्यैकमवच्छेदकमपरत्वं व्याप्तिः
यदा लाघवेन व्याप्तसञ्चारित्वेऽपेक्षे व्याप्तिरिति विशिष्ट-
व्याप्तिर्था तत्र विशेषतावच्छेदकस्य व्याप्तुनवच्छेदकत्वं
विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमोत् । एकदित्यत्वाधे
सत्येव व्याप्तसञ्चारित्वमिति व्याप्तेः न शरीरजन्मत्वा-
भावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमाले सा, तथा
च खस्त्रप्रसिद्धिः । तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्त-
त्वासिहितिः चेत्र अव्रज्ञिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा
विशिष्टे नीलधूमादौ सत्येन तद्विरेकमाध्यने भाधात् ।
न च विशेषत्वसुप्राधिः साधनव्यापकस्यात् । किञ्च शौरम-

विशेषवद्भुमरहितभिदं चन्द्रनप्रभववक्षिरहितत्वात् निष्ठे-
मोऽयमार्देष्वनप्रभववक्षिरहितत्वादिव्यादावपि विशेषा-
भावेन कार्यविशेषानुमानं न स्थात् वक्षिरहितत्वादि-
कञ्जोपाधिर्भवेत् वर्णतिरेकिरत्यद्वयम्। तिरक्षद्वयानात्रि-
तत्वं हेतुभाववत्त्वायां न स्थात् द्रवयानात्रितत्वस्यैव
वर्णात्मत्वं स्वप्ने गम्भीर्यैव वर्णजक्षादिव्यादौ त्वया-
प्यसिद्धिवारकविशेषणस्त्रीकारात्। अपि च गौरवेण
विशिष्टस्य वर्णपक्तापि न स्थात् तथा च स्यापनानु-
माने उपादानगोचरापरोत्तमानचिकीर्णात्मतिमञ्जमन्त्रता-
ध्मेनार्देष्वनप्रभववक्षिर्भट्टेन शरीरजनग्रन्थमपि नानुमो-
देत्। यत्तु जनग्रन्थीनग्रामावेक्षया शरीरजनग्रानप्रो-
ग्रामावासस्त्रालत्वात्तेवामेव वर्णात्मतिर्भविति विपरीतमेव ला-
क्ष्मिति तत्र विरोधभावेन बहुनामल्यस्य च वर्णात्मत्वात्
स्त्रीहे शीतस्थर्यत्वजलत्वयोर्गम्भामोऽष्टयित्वैष्टियवी-
त्वाभावयोरित्। अनग्रथा नीलधूमस्यैव वर्णात्मत्वे धूम-
मात्रस्यावर्णायत्मप्रशङ्खः किञ्च तत्रये बहुनग्रन्थी-
ग्रामावेक्षया जनग्रन्थात्मनाभावस्यैव प्राप्तस्ता स्थात् एक-
त्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्तर्धर्मविशिष्टे वर्णप्राप्तपि प्रयोजनाभा-
वादानुमाने तदुपनग्रामः। अथ द्वावेन जनग्रन्थस्य शी-
घ्रोदस्थितिकतया अनग्रन्थाभावत्वेन शीघ्रं वर्णप्रियहः
न त शरीरजन्यत्वाभावत्वेन विलक्षितप्रतीतिकत्वात्। यत्र
विशेषणविशेषानग्रन्थतराभावत्वति साध्यं तत्र विशिष्टाभाव-
स्यापि वर्णप्रियति वेच्च एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति
सत्त्वादिकमनित्यत्वं सकर्णकत्ववर्णात्मतया न निर्गु-
ह्येत् शीघ्रोपस्थितिकतया घउत्त्वादेव तथात्मात्। यदि च
दामानप्रियेषमावहिरोधभावेन नोभयस्यापि वर्णात्मत्वं
तदा शरीरजनग्रन्थजनग्रन्थाभावयोरपि तत्त्वम्॥ किञ्च
शरीरं जनग्रन्थं विशिष्टाभावस्यापि विशिष्टिन त साक्षात्,
तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न वर्ण्य
विशेषता। न चात्र विशिष्टाभावो विशेषाभाव एव क्षि-
त्यादावजनग्रन्थापत्तेः। अतएव स्यापनायां शरीरजनग्रन्थ-
स्यापाधिः साध्याभाववर्णायाभावप्रतियोगित्वेन साध्यवर्णा-
पक्षत्वनियमात्। वर्णविशेषयोऽधिकं नियहस्यानिति वेच्च
हेतुद्योपनग्रामे द्वाधिकम्। अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति
विहृदस्थल उक्तमिति।

उच्यते। नीलधूमादौ वर्णप्रियस्यैव अनग्रथा विशेषा-
णमवर्णत्वे निरावयावर्णः स्थात् नीलत्वमपि न वर्ण-
त्वावच्चेदकं गौरत्वात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वे न कारणत्वे

रूपमिव धूमत्वस्य न नीलित्वा किन्तु तदात्मते धूमे इति
न नीलधूमस्य हेतुत्वम् नीलधूमे नीलस्य विशेषण्यत्वे तद्विति
शिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षण्यत्वे च धूमत्वमिति। किञ्च ।
वर्णात्मत्वावच्चेदकसैव हेतुतावच्चेदकत्वमिति न नीलधू-
मत्वं तथा। न चैव धूमत्वस्यावच्चेदकत्वेऽपि सामयोस-
त्वात् नीलधूमादनुभित्युत्पत्तौ हेतुताभासत्वं न स्थात्
अनुभितिप्रतिवन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं तदभावेऽपि नी-
लधूमप्रयुक्तसाध्यत्वप्रत्ययस्य भ्रमत्वे न तत्कारणत्वसामा-
त्वमन्धादितिदिक्। एवच्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरी-
रमवच्चेदकं गौरत्वात् येन विशेषेण विना वर्णप्रिये गृ-
ह्यते तस्यैव वर्णात्मत्वेदकत्वमिति। अतएव गम्भीर्यैव
वर्णकञ्जकादिव्यवाप्रसिद्धेन गम्भादिषु मध्ये इति विशेषण्यं
विना वर्णप्रियहोहो न शक्यते इत्यसिद्धिवारकं विशेषण्यं
सार्थकमेव। सुरभिधूमत्वमिति। च चन्द्रनप्रभवान्यादेः
कारणत्वात् कारणत्वाभावस्य कार्याभावप्रयोक्तव्या वर्णात्मत्व-
नित्ययः वर्णापके च न वर्ण्यविशेषणता विशिष्टस्य कारण-
त्वेन वर्णापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्त्वे विप्रचबाधकेना-
नन्दगतिकतया विशिष्टस्य वर्णापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेतुता-
भाववर्णत्वं यत्र च विप्रचबाधकं व्याकु तत्र विशिष्टस्य
वर्णापकतापिन् यथा सकर्णकत्वे। नापि शरीरजन्यत्वाभावो
दण्डण्डोहेतुः यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्णकत्वप्रयोजक
स्थात् तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्णकत्वाभाव इति तस्य
साध्यवर्णता स्थात् न चैवत्म् जन्यत्वं लाभवात्तथा। दद्यै
चाजनग्रन्थमेवोपाधिः साध्यवर्णायाभावः साध्याभाववर्णापक्
इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानित्यत्वात् सकर्णकत्वं
शरीरजनग्रन्थयोर्वर्णप्रभावेन तदभावयोरपि वर्णप्रभाव
इति वर्णप्रत्यासिद्धित्वाच्च। अतएव शरीरजनग्रन्थाभावस्या
कर्णकत्वात्मत्वात् तदभावयोरपि वर्णात्मत्वाभाव
इति निरस्तम् शरीरजनग्रन्थस्य सकर्णकताऽप्योजककल्प त न
चाजनग्रन्थं पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रति-
पक्षोच्चेदप्रसङ्गादिति वाच्यं स्यापनायां यत्राभासत्वं
तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यति-
रेकत्वे साध्यावर्णापकत्वेनात्माधिकत्वात् यथा शब्दोऽ-
नित्योगुणत्वादिव्यत् शब्दोनित्यो वर्णोमैकगुणत्वादिव्या-
दिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणु-
रूपे साध्यावर्णापकत्वात्। न चैवमन्तिकत्वमेव तदो-
ङ्गावत् सत्प्रतिपक्षसुपेक्ष्य तस्योङ्गावान्हेत्वात्। किञ्च प्रा-
गभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति

सत्त्वस्य, सत्त्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुले, एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वं साधनव्यतिरेकः। अतएव जन्मत्वस्य नोपाधित्वं ध्रुवे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः। अन्ये तु यत्तिथे यन्निरुपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गत्याते तत्र विशिष्टं व्याप्ततावच्छेदकम् कर्त्तव्यादिकावनिभव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितयां जन्मत्वमवच्छेदकं कल्पयन्निति न शरोरजन्मत्वमवच्छेदकं ध्रुमे नोत्तु इव अतोगौरवेण शरोरजन्मत्वं सप्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्ततावच्छेदकाभावाच शरीरजन्मत्वाभावोऽकर्त्तव्यत्वायाः। व्याभिचाराभावात्तथेति चेत्र चित्तादावव्यभिचारात् अन्यथा चित्तादिकं नाड्युहेतुकं शरीरजन्मत्वाभावादित्यपि स्थात्। नन्तरं तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्तव्यमितिस्थापि सानुभितिरयथार्थैवाशरीरे कर्त्तव्यज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्रेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीरजन्मे सकर्त्तव्यमितिर्विद्वान्विदिति साध्यं, न चोपजीव्याधः अतुभितिर्हुपजीव्या न तु तद्याथार्थ्यमयीति चेत्र कर्त्तव्योर्निरुपाधिकार्यकारणाभावेन इत्याप्योजकत्वात् अन्यथा पर्वते वक्ष्यतुभितिरयथार्थादेव उभयसिद्धिविज्ञमद्विद्वेषे वक्ष्यज्ञानत्वादित्यादित्यासुकलान्वयव्यतिरेक्युच्छेदः। किञ्चारुभितेरयाथार्थमनेन ज्ञायेन तद्याथ, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्वायमेव दोषोदोषान्तरं वा नाद्यः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव तस्माद्वापात्त्वात्तद्वित्यव्यतिरिति; नान्योऽसिद्धिः। तर्कापरिणामस्तु तद्वयम्, यदीच्चरः कर्त्ता स्थात् शरीरी स्थात्, प्रयोजनान् अनित्यज्ञानान् स्थात्, चित्तादिसकर्त्तव्यं स्थादिति तर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात्।

न तु चित्तादावेकर्त्तव्यः कुतः? एककर्त्तव्येन व्याप्तमावात् न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात्। सकर्त्तव्यमानादेव तस्मिद्विरिति चेत् न तावदनुभितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच न हि लिङ्गपरामर्थे सति तद्विलम्बेनानुभितेर्विलम्बोदेन तत् सहकारि स्थात्। नापि लघ्वनुभितौ, अन्योन्याश्रयात् नापि वप्रत्युभितौ ध्रुमेन वक्ष्यतुभितवेकर्त्तव्यादिसंशयाभावापत्तेः। साधकाभावेन नानात्वा-

सिद्धौ कर्त्तव्येनेवेककर्त्तव्यसिद्धिरिति चेत् न एकत्वसाधकाभावेनेकत्वासिद्धौ कर्त्तव्यसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्यसापि सुवचत्वात्। अथ यमनालम्बमानाऽनुभितिः पत्तेन साध्यसंसर्गं विषयोकरोति स पञ्चवर्षमतावलात् सिद्धिरिति न तव्यधिकर्मपि तथा च द्वितीयं कर्त्तांरं न विषयोकर्त्तव्यपि कर्त्तांरं विषयोकरोत्वेति न द्वितीयमवगाहते। एकस्तु कर्त्ता सिद्धिरिति तदविषयत्वेन कर्त्तृविषयैव न स्थात् एकविषयत्वाभावेन नानाविषयत्वाभावसाध्याभावात् तद्विषयित्वात्तथेति चेदेवं तर्हि कर्त्त्वेकत्वसपि न विषयः स्थात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्त्तृविषयत्वसम्भवात्। वसुगत्यैकः सिद्धिरिति न लेकत्वेनेति चेत्र एकत्वासिद्धौ वसुगत्यैक इति ज्ञात्वमशक्यात् तथा चेत्वरे एकत्वानेकत्वयोर्निवासंशय इति।

उच्यते। यत्र प्रमाणे लघ्वयुक्तिव्यता सम्भवति तत्र लाघवसहकारेण कार्यं ताव्याप्तायहेण प्रत्यक्षे दृच्छिनिमित्याहके उपमाने गद्यशक्तियाहकेर्त्तुभाने च तथाविधप्रमाणमात्रे च सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पात् एवं लाघवमेवं गौरवमिति ज्ञानान्तरं बाधके विना लघ्वान्वेत्र कारणत्वाकार्यत्वव्याप्त्यप्रदत्तिनिमित्यवश्वदशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात्। तत्रापि लाघवानादरे शब्दयक्त्यादिसंशये तत्पूलकव्यवहारोच्चे दो विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारम्भते लाघवस्त्र तदङ्गं नाङ्गीकृते इति महासाहस्रम्। नन्तरं वसुगत्यानानाकर्त्तव्यकेषु घटत्वेन कुलालकर्त्तव्यमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्त्तव्यसिद्धिः स्थात् न चेटापत्तिः अतुभित्यनन्तरं नानात्वेनेव संशयादिति चेत्र तत्रापि लाघवेन कर्त्त्वेकमेव सिद्धिरिति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्राभाग्यसंशयादिति पञ्चज्ञानाकर्त्तव्यसाधकप्रमाणादेवं कर्त्तव्यमिति चेत्र अङ्गुरकर्त्तव्यमेदानुभानादेव कर्त्तव्यसिद्धिः न च चित्तकर्त्ता अङ्गुरकर्त्तव्यमिति: अङ्गुराकर्त्तव्यात् कुलालवदिति मत्प्रतिपत्तिः अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वसोपाधित्यादित्याङ्गुरकर्त्तव्यमिति चेत्र भेदामेदयोर्त्तरवलाघवे एव शरणम्। तथापि कर्त्तव्यसंशयसिद्धिः। पञ्चभूमितावद्या-

भान्त इति । स्थादेतत् प्रयोजनं विना कथमोश्वरः
प्रवर्चते ? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निरुचित्वात् ।
कस्याया प्रवर्चते इति चेत्तहि परमुच्चदुःखमहाये प्रयो-
जने तथा च सुखिनमेव स्वजेत्र नारकिणम् । धर्माधर्मपर-
तत्त्वत्वात् तदत्तुरूपं फलं प्राप्तवीति चेत्तहार्षिश्वकत्वात्
कर्मनिर्मितमेव जगद्वित्तिग्रन्थस्तु, किमीश्वरेण अनपेक्षि-
तकीटादित्तानन्तता कर्मनिरपेक्ष्यते चैकटैव सदा च
सर्गप्रलयौ स्थातां ज्ञानादीनां नित्यत्वात् किञ्च
तत् प्रयत्नस्य करुणाजनन्त्रयेन शरीरादित्तनन्त्रापस्तौ
संसारितापत्तिः न । ईश्वरानभ्युपगमेन विचारस्या-
अयासिहत्वात् तेषम्भुपगम्य एक्षरसि चेत् चाक्षुये य
जगतएव तदेक्ष्याविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानस-
च्यात् । वस्तुतस्तु त्रिव्यादितत्तदसाधारणकमिकाढादि-
सामयी ईश्वरज्ञानादयो यदा यदा भवन्ति जिल्लादिकं
करोतीति व्यवहारः सर्गप्रलयासाधारणकमिकाढादि-
सामयीसमवयवर्त्तित्वमेव तदिच्छायाचिकीर्षासंजिहीषीत्वे
नचैव किञ्चित्तन्य ज्ञानादितेति वाच्यं चित्तादीनां कार्य-
त्वेन ज्ञानजन्मतया निवज्ञानादेनाभ्युपगम्य जनकत्वं सुखादि-
यद्वयोरात्माकाशादित् । नन्वशरीरात् कथं वेदघटादि-
यद्वयवहारसंप्रदायः । उच्यते सर्गदावडांपटहीतभूत-
भेदान्तीनशरीरोत्पत्तावडावडामसंयोगादवडसहकृतप्रयत्न-
वटीच्चरसंयोगादा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिवज्ञासहितान्ती-
नकलेवरकण्ठात्मादिक्रियाजन्मसंयोगादे दोत्पत्तिः । एवं
कुलालादिशरीरावच्छेदेनावडावडसहकृतप्रयत्नवटीच्चरसंयोगात्
हुद्दीच्छासहितवेदोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो
वटोत्पत्तिः । एवं प्रयोच्यत्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभि
मतशरीरावच्छेदेनापि अवडसहकृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव
वाग्वृत्वहारः, ततस्तद्युग्मीजो बालोव्युत्पद्यते सोऽयं भूता-
वेशन्यायः । यत्तु यदा लिप्यादिना मौनिनिष्ठोकोऽनुमाय
पञ्चते तथा सर्गान्तरोत्पद्यत्तच्छानवता भोगार्थं सर्गदा-
वुत्पद्येन मन्वादिना सर्वज्ञेन ईश्वराभिप्रायस्यवेदः साक्षा-
त् कल्यान्द्युते ततोऽप्रिमसंपदायः स एव काद्यव्युहं छता
वाग्वृत्वहारः करोतीति अत तद्य प्रतिसर्गादिनन्तर्वैज्ञक-
स्यनायां गौरवात् तेषामेव चित्तादिकर्त्तव्यसम्बन्धेन ईश्वरा
नदुगमाज्ञ । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धियोगिनश्च चित्ति-
कर्त्तारः सन्विति निरस्तु सर्गादावनन्तरसर्वज्ञसिद्धिच्च किं प्र-
योगान्वरात् चित्तादिकर्त्तव्याहकादा नाद्यस्तदभावात
नान्यः अनादिवृत्युक्तादिकार्थं प्रवाहस्य सकर्त्तव्यानु-

पानाद्वलाघवसहकातोदेकस्ये र्षवन्नस्य चिह्नः ॥ अथे
श्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिप्राप्ते प्रयोग्यव्यापाराहुभितव्य-
ज्ञाने वटशब्दस्य कारणताप्यहोभवः स्थात् तदीयज्ञा-
नस्य नित्यतात् तथा च तज्जन्यवटशब्दशक्तिप्राप्य
भवते सकलशब्दज्ञानं भवः स्थात् भवपरम्परामूलकत्वात्
अनित्यवैज्ञानिकशब्दव्यये च नायं दोष इति चेद्वा
व्यापारात्मुभितव्य-घटज्ञानं घटपदज्ञस्मिति ज्ञानस्य
शब्दशक्तिप्राप्तकारणस्य भवते ॥ प्रिय घटपदं घटशक्तिमिति
ज्ञानस्य वर्णार्थतात् विषयाबाधात् न च भवमूलक-
त्वेन तस्य भवत्वमभुवेयं तदेण व्याचिकरणमकाराभा-
वेनाबाधात् वाधितविषयव्यत्वस्मोपाधित्वात् । अत्र वट-
भानयेति शब्दानन्तरं रूपवस्त्राराधिगितदारुडुलस्य
घटानयनव्यवहारदर्शनाद्वालो वटपदे व्युत्पद्यते तज्जन्यवै-
ज्ञानमूलभिति न भवः तस्यापि भवते प्रयोग्य
व्यवहारादिदार्थे व्युत्पत्तिर्ण स्थात् किमयं प्रयोग्य-
चेतन व्यवहारादुप्रत्योज्जेतनव्यवहारादेति संशयस्य
वच्छेत्यावाधात्वात् ॥ “विश्वतव्यवृहत् विश्वतो सुखो-
विश्वतो बाहुरुहत् विश्वतः पात् । सं बाहुभ्यां भवति सं-
पत्वैर्दावामूली लनयत्वेकं एवेत्यादि शुतयः” । “उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेतुदाहृतः । योक्तव्यमाविश्व-
विभृत्यव्यय ईश्वरः” ईश्वादयः सृष्टव्यय वद्वयोमानत्वेना-
हुसम्बेयो इति ।

संख्यनकाता त ईश्वरविषये प्रश्नाद्युपपत्त्युपन्यासेन व्यतिरेक-
सुखेन ईश्वरस्य मामाणिकत्वं छुररीकावं यथा ‘तथाहीश्वरसङ्गावे
किं प्रमाणमिति व्याख्यः प्रतिकृत्यः किं शब्दोऽयमादेष्याद्ये
वाऽकुत्सितार्थो वा अवितर्कार्थो वा अप्रश्नार्थो वा अस्यात् । तत्र
वदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसङ्गावेनालिपि प्रमाणमित्युक्तं स्थात्
तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्माभ्ययिद्विरितिवैतादिकं वाच्यं
भवति । तज्जभवता नाभ्यधार्य तज्जन्यवैज्ञानवं दोषः । अथएव
न द्वितीयः, ईश्वरसङ्गावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञा-
मावत्वात् । अस्मित्वा च साध्यासाधकत्वाद्वा इत्युक्त्यते भवता
अन्यथा रथा । अन्यथा चेदत् तदुद्वानया साध्यविद्वेर-
प्रमाणहत्वात् । नापि प्रथमः प्रमाणव्य वाध्यासाधकञ्चेति
व्याख्यातात् । गौणोदयं प्रमाणशब्द इति चेद्वा प्रमाणस्यादो-
ग्निं यद्यप्य प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणताव्यावात्
सुख्यत्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा, अलन्दुद्वानया
ईश्वरसङ्गावे यः प्रमाणाभावः स कुत्सितव्यत्वं परस्यापि
सम्प्रतिपद्धत्वात्, ईश्वरसङ्गावे इति च विशेषोपाद्वर्त्यं वर्यं

स्थात् अन्यथापि हि विषये प्रमाणाभावः कुत्सितएव
साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वित-
र्कस्य पश्चान्तरसामेज्यत्वं न पश्चान्तरसामिति अनीयं भवति
ईश्वरसङ्गावे किमेतत् प्रमाणसुतान्यदिति तज्ज ? भवता
नाभ्यधार्य अतो न्यूनत्वं दोषः । नापि चर्दुर्यः प्रश्ना-
र्थात् चलु किंश्वद्वाक्त्वचित् पदार्थस्य जिज्ञासामानता
प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमिक्षाहारात् प्रमाणवि-
षयिषी प्रतीयते व्युत्पद्यते प्रश्नस्तुत्तरवादिनाभिधेयं तत् ।
अथं प्रश्न ईश्वरसङ्गावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषये
वाभिमिति आद्यवेदेश्वरसङ्गावे प्रमाणमित्येवेतरसापद्येत यद्विधि-
यद्यो हिप्रश्नस्तुदिधेयं, प्रमाणसामान्यविषयस्य प्रश्नः तज्ज
प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ हितोऽवः तथापी ईश्वरसङ्गावं
प्रमाणमित्येवेतरसापद्येत यथा प्रश्नवाक्यं प्रमाणशब्दवि-
षयेवपरस्तयोत्तरवाक्ये ॥ प्रियोऽसौ विशेषद्वृत्तिं चेत्पूर्वोव-
दुक्तोत्तरवात् । किञ्च अस्यापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किंश्व-
द्वस्य विशेषद्वेष्म सामानाधिकरणात् तथाच सति विशे-
षएवोत्तर स्थात् । स्थादेत् विशेषद्वेष्म न विशेषवाल-
मनिर्द्वारितभव विविक्तिं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिकल
विशेषद्वस्य तात्पर्यं तद्वाक्तासाधारणी प्रमाणव्य-
क्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृशः । प्रमाणव्यक्ते भविधान-
भुत्तरं युक्तं नैव विधाः प्रलापाइति भैतदेवं यतोऽवापि
विशेषद्वेष्मेवोत्तरस्य यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषद्वस्य
सर्वं तोव्यादृत्तस्य रूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तदोत्तर-
वाक्यस्तित्वापि । एवज्ञ सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्न
वाक्यस्य तात्पर्यं तदेवाक्ताकुत्सितवाक्येन प्रतिपादितविति
युक्तुषुक्तम् । अथ मन्यसे किनिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभि-
मायः अल्पार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरहेति । अल्पार्थेऽनुमान-
मित्युत्तरभवाक्यम् । किं तद्वापानमिति चेत् । अयमपि
प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः उत तद्विशेषविषय इति विकल्पय
प्रमाणशब्दविद्वत्तरं वाच्यमिति । अत च यं रुद्धं हृषीकौ ।
“यद्याविधिं व्य विषयं नियम्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो
वयोक्त्वा । वाच्यव्याख्यात्मेतरवादिनापि तर्यां वाचा स तथा-
विदोऽर्थः । प्रश्नस्य व्यः स्थाहिष्यः स वाच्यो वाचा तथा
चैव भवेत्विद्वत्तः । इदं त्वयाप्याख्यात्मेतर्यां गिरा खण्ड-
क्ताविषयस्य वक्त्वा ।” प्रश्नार्थात् किंश्वद्वाज्जिज्ञासाविष-
यतात्पर्यस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञात्वमिच्छा इच्छा च
नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तज्ञादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञात-
मिच्छता तत्र स्वामिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदव्याधेयं

यथार्थं वा स्थात् यथार्थं चित् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो
विषयः प्रमाणसुपस्थाप्ते विषये प्रमाणप्रदृष्टिमन्तरेण त-
दीयवद्यार्थत्वस्य वक्तुमयक्यत्वात् । तेनापि प्रमाणेन स्वगो-
चररेत्वरसङ्गात् उपस्थाप्तदत्त्वनायासेनैव सिद्धोऽभ्याव-
मीश्वरसिद्धिमनोरथः । अथावद्यार्थं तत्वाच्चित्तयथार्थ-
ज्ञानविषये यद्यक्षाभिरवद्यार्थेनैव ज्ञानसुप्तादनीयमिति
भवतः पृच्छतोवाच्छ्रुतं तदा केयं स्वाधीनेऽप्येव पराप्रेक्षा
भवानेशायथार्थज्ञानोत्पादकुशलोवैकं तत्र मित्रीज्ञान-
मज्जोजनत्वात् परमपुण्यादयत् वयं उन्नर्थार्थज्ञानस्तोत्पा-
दवितारोमियाज्ञाने सर्वैवाकृतिनः किमिह नियुज्ये-
महीति । अथ मदीयस्थायथार्थज्ञानस्य योविषयः स
मदीयवद्यार्थज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति तदीयं
वाच्छ्रुतं तदा व्याख्यातादीदृश्येभवतः प्रदृष्टिरेतात्प्रपद्मा
सुक्षिका रजतत्वेन सम यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्वे तदीयं
प्रेक्षावान् कवच्छारं प्रवतेत वेन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं
तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याख्यात् । अथ सन्यसे
स्वसिद्धान्तमनुरक्षानेन तथा यथार्थज्ञानं तत्प्रोत्पादनीय-
मतस्तदीयं भवाननुयुज्यतदृति । सैवम् यर्दश्वरसङ्गाववि-
षयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्वान्त्या प्रतीतः
तस्य प्रमाणत्वं अक्षाभिर्वृत्तादनीयमिति नास्ताक्षीर्दृशः
सिद्धान्तः प्रद्युत रेत्वरसङ्गावविषयः यत्राभासः भवता प्रमा-
णाभासत्वेन भान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रभासयोवमिति ।
स्थानात्म रेत्वरसङ्गावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं
क्रियतामित्यमितमं एष्वतामस्ताकं, न तु प्रमाणेना प्रमाणेन
वेति विषयेऽप्यमितदृति, न ज्ञापनमात्रस्याप्रभाणज्ञानमा-
दायाप्यपत्तेः तत्र स्वाधीने केयं पराप्रेक्षेत्याद्युक्तमनुष्ठ-
नीयम् । स्यादेतत् येद्यमीवरसङ्गावविषया प्रमाणप्रतीति-
रक्षाक्षुप्तवदा सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संश्योऽक्षा-
खाकं नैनेकपद्मनिर्दौरण्याधीनं यदिदं दूषणमवादि-
भवता तद्विवक्षाशमिति नैनेक्षिति एवं हि तस्यां
प्रतीतौ यथार्थज्ञायथार्थत्वं गयेन तस्याः प्रतीतेगोप्तरो
यत्वकाशः तस्यापि योऽप्यैव विषयेऽत्वरसङ्गस्तत्र एवं लैव
संग्राहानस्य भवतः प्रश्नोऽप्यं न तु विप्रतिश्चशेति स्थान्
तथाच स्वीकृत गिर्यभावं प्रमाणद्य चिरं चरणगुण्याभिर-
भावान् केतस्यामस्ते संग्रहमिति । यिप्रतिपद्माएव वयमा-
दार्थः संग्रहोऽभ्याक्षमिति चेत् तर्हि वधूत्वैकोट्यएव
वयं कार्यनुरोधात् संग्रहमालग्रामह इत्युक्तं स्थात् एवं
तर्हि तदृक् काशशधारणां वयार्थं संग्रहादेवं वेति विषयेऽक-

युक्त्या दूषणीयम् । एतेभानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रति
पद्मित्यपि निरस्त्रैवदित्यं, व्यभिचारिविषयमव्यभिवा-
रविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि यस्तत्वात् “पर-
म्पराविरोधे हि न प्रकारान्तस्थितिरिति” व्यायात् । एव-
मीश्वराभिसम्ब्यादावपि तत्त्वस्याने तिष्ठत्वर्क्षनामान्तरख-
राज्ञमनुद्रष्टव्यम्” । तृतीयः परिच्छ्रेदः ।

“न तु तथापि भावात्मके तस्मिन्द्वये विषयकं
किञ्चित्तमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं सुनभावत्वं विधित्व-
मिति चेत्त्र पर्यायप्रश्नात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभाव-
स्थापि तथाभावात् प्रतिस्त्रं व्याघ्रत्वेनानुगततत्वापत्तेऽप्येव ।
अस्तीतिप्रतीतिविषयविषयमिति चेत्त्र अभावोष्ठस्यास्तोति
प्रव्ययसम्बन्धेनाभावस्थापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीति
विषयत्वेऽप्येव घटादेवभावत्वानिवृत्तेः । अस्तीति चास्त्वर्द्यो
वा शब्दोवा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः । सक्ता तदर्थ-
दृति चेत्त्र सामान्यादीनां तदभावादभावात्वापत्तेः स्वरूप-
सत्त्वस्य निरस्त्रम् । नापि हितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेऽ-
प्रतिस्त्रेत्वात् वर्त्ततदत्याकारेण च प्रतीयमानस्थाभाव-
त्वप्रसङ्गात् । सोऽप्यस्त्रि पर्यायदृति चेत्त्र उभयसाधारण्यै-
र्थनिर्व्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ।
यत्वैकस्थास्तिपदप्रयोगः तवैवापरस्य वर्त्ततदृति प्रयोगात् ।
सामान्येन तावत् पर्यायत्वं शक्याधिगममिति चेत्त्र प्रमे-
याभिवेयादिशङ्गानां तथात्वे इत्यपर्यायत्वात् यत्वेत्यस्य
प्रदृष्टिनिमित्तार्थत्वे च तच्चिर्वचनप्रसङ्गस्तदयस्यः स एवा-
र्थोभावत्वसुच्यतां किं शब्दोऽस्त्रेत्यगवेषण्या । अपरप्रती-
तेभावत्वक्त्वं भावत्वमिति चेत्त्र व्यवच्छेदासम्बन्धेनापरपद-
दैवयार्थात् भावाभावयोः परस्यरपतिवेभावकतास्तीकारात् ।
तथापि भावो नास्तीलभावप्रतिपत्तिविषयभावोनास्तीति भाव-
स्य प्रतीतिरिति चेत्त्र तावतापि लक्षणानिरुक्तेः । अपर-
प्रतिपेष्टसुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेत्त्र चक्षुरा-
दिभिर्भावत्वपृष्ठास्त्रः अभावोनास्तीतिप्रतीतेनिर्व्वचनप्रसङ्गात् । न हि प्रतीयमानत्वं चक्षुरा-
दिभिर्भावत्वपृष्ठास्त्रः अभावोनास्तीतिप्रतीतेनिर्व्वचनप्रसङ्गात् । न हीयं
भावविषया भवत्वेण परप्रतिपेष्टसुखेन प्रतीयमानत्वात् ।
नाप्यभावविषयैव तत्त्विषेभावत्वात् । नैवं प्रतीतिरेवस्थाप्तिति
चेत्त्र शब्दाः प्रतीतेः सम्भवात् “अत्यनासत्यपि ज्ञानमध्ये शब्दः
करोति हि” । प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वादयमदोष-
दृति चेत्त्र सर्वस्य भावस्य प्रतीयमानत्वान्तीकारात् सेवर-
पत्ते सर्वं प्रत्यक्षमिति चेत्त्र तेन तेपामपरप्रतिपेभाव-

तदा यहेणे प्रमाणाभावात् । तेषां विविहृपतया तथैव
यहृष्णमिति चेद्व विविरुपत्वसानवधारणात् । यदपरप्रति-
धेष्ठामकतया शब्दे नापि बोध्यते तत्त्वावत् भावृपमिति
चेद्व परपदवैर्यार्थं तत्त्वागेऽप्यवाक्यादित्यापत्तेः । सुरभि
चन्द्रनमित्यादविवान्योपनीतभागवत् । तत्र चाक्षुष्यत्वं
भविष्यतेसि चेद्व तथाविष्णेनैव विषयेण विशिष्टाद्या बुद्धे-
र्विशेषणात्यायहे स्तान्योऽप्यंशतः स्थात् । तेनोपद्वजिता-
द्यास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावृप्यार्थसाम्यावस्था तथात्याप-
त्तेः । यदेवंविधं तद्वावृपमिति बदेवंविधत्वाद्वावृपत्वसन्ध-
द्वाच्यम् अभेदे यदेवविधं तद्वावृपमिति नियमाद्वप्पत्तेः ।
अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यसाम्यस्य वाच्यत्वात् अस्यै भावा-
र्थत्वे चाभावोनास्तीति क्षत्वा प्रतीयनानश्य भावस्य भाव-
त्वाप्रसङ्गात् । भिद्वच्च भावत्वं न सम्भवति यत्पदार्थ-
व्यतिरेकप्रसङ्गात् । यज्ञ किञ्चिद्वावत्वं तत्सामन्यस्ति जोया
चस्ति चेदात्मनि उत्तिविरोधः नास्ति चेत्प्रसाम्याप्तिवे-
धसुखेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गादिति” । “नन्देवमीश्वरे
प्रमाणानुपर्दर्शनान्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं
किमनिधीयते निषेधामकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रविक्षेपाम-
कत्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्योरपि परस्परप्रति-
चेपात्मकत्वस्तोकारात् । अथाभावत्वत्रेव तदा न निष्टत्तः
पर्यन्तुयोगः । एतेन निषेधसुखेन प्रतीयमानत्वमिति नि-
रक्षम् । भावविरोधित्वमिति चेद्व अस्यं भावविरोधित्वं
तद्विषयविरोधित्वं वा । नाद्यः असिष्टेः नहि वटा
भावोभूतत्वादिविश्वर्णः । न हितोयः भावानामपि को-
पाद्विज्ञेयाभावात् । अयासहानवस्थानं विरोधो विष-
क्षितः स भावानां नास्तीति चेद्व गोलादौ तस्यापि
भागात् । एकविधावन्यनिषेधः स इति चेद्व भेदे विरोधि-
भावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरेषापरनिषेधः स
इति चेद्व निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिष्टेः । ना-
स्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेद्व घटभावोनास्तीति घटस्य
तथाप्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्वनिष्टत्तौ
यदुक्तं द्रुष्ट्यं तदापत्तेव । प्रतीयोगिनिरूपणाधीननि-
रूपणत्वमिति चेद्व प्रतीयोगिनः परार्थत्वे ऽतिप्रसङ्गात्
विरोधार्थत्वे चैतदनिष्टत्तौ असंर्थत्वे न अर्थसासिष्टेः
अतीतागतद्वानादो विषयाद्वानातिप्रसङ्गात् । यज्ञ
किञ्चिद्वावस्था लक्षणस्त्वयते स भावोऽभावो वा स्थात् ।
नाद्यः भावस्थाभावानामितत्वात् विषयित्वेण च कथ-
भमि तथात्वे दिव्यार्थं स्थात् । अन्यदेव तदिति चेद्व

तद्वभावस्थाभावत्वे स्थृतिः भावतु च व्यावातात् ।
न हितोयः तस्यात्मनि उत्ती विरोधापत्तेः अष्टव्याव्याप-
क्तुप्रसङ्गादिति । प्रतिक्षेपविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति
तोभावद्विति चेद्व प्रतिक्षेपानिष्टत्तौ प्रतिक्षेपानिष्टत्तौः
विशिष्टपदार्थत्वे निर्वचनीयः स्थात् । तत्र विशिष्टं विषे-
षणविशेषत्वम्बन्धेभ्यो भिद्वमित्वं वा । नाद्यः दण्डपु-
रवसम्बन्धमन्तरेण दण्डमोऽन्यस्याप्रतीतेः दण्डनभानवे-
त्व्यत्वे तदानयप्रसङ्गात् । तद्वम्बन्धेनोपक्षितत्वासंघेति
चेद्व अतहत उपलक्ष्यत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । तद्वत्साम्यत्वात्
संम्बन्धोहेतुः सुच तदधिकरण एवेति चेद्व सम्बन्धात्मदधि-
करणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरिव्येषः न पन्थ्याः । तद्वम्बन्धनि
तत्र व्यवहारद्विति चेद्व तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ
अवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुभशक्यत्वात् । एवं परम्प-
राकल्पनायामयनवस्थामात्रं मद्व अवहार्यगतोविशेषः
कश्चित् । हितोये त प्रत्येकं दण्डपदार्थाः किन्तु मितितात्मति
चेत् मितिता इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत्त
तेभ्योऽन्यएव कश्चित् आद्ये प्रत्येकं सएव प्रसङ्गः मेलकोऽच-
धिकः । हितोयस्य प्रतीतिव्यवहारविरोधात् भूत्यन्यं निरस्तः” ।
इत्यादिना ४५८० । विशिष्टपदार्थं निरस्त ईश्वरप्रमाणा-
भावस्य निर्वचनमपि निरासितम् अधिकं तत्र द्रष्टव्यम् ।
तत्र निरीश्वरसांख्यमंते उपासामिद्वास्य प्रकृतिकीनस्य
पुरुषस्यैव सञ्चितिमालेण प्रधानप्रवर्त्तनेन कर्तृता । सेवर
योगङ्गप्रसांख्यप्रवचनमंते निलेश्वरस्यैव सञ्चितिमालेण
प्रधानप्रवर्त्तनेन तथात्वम् इति भेदः । प्रदर्शितेष्व
सतेषु ईश्वरोनिमित्तकारणम्, नेतान्तिमंते त उपादान
कारणं निमित्तकारणच्छेति भेदः तदेतत् शा०कू०भाष्यद्वो
दर्शितम् यथा “जन्माद्यस्य यतः” शा० कू० प्रतिज्ञातस्य
ब्रह्मोजनादिकारणत्वस्य विशेषनिरूपरणाय प्रहृतम् .
“प्रकृतिच्च प्रतिज्ञादण्डानाहपरोधात्” कू० “व्याप्तिव्य-
द्वेषुत्प्रसङ्गमीजिज्ञास्य एवं निःश्वेतस्त्वाद्ब्रह्मापि
जिज्ञास्यमिलुक्तं ब्रह्म च “जन्माद्यस्य यतः” इति चक्षितं
तत्र अस्त्वयं घटकठकादीनां भृत्युपर्यादिवृत्ते प्रकृतित्वे
कुलालसुवर्णकारादिविज्ञभित्त्वे च समानमित्यतो भवति
विमर्शः किमात्मकं एकर्बहृणः कारणत्वं स्थादि-
ति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्थादित प्रति-
भाति कस्यात् ? ईश्वरपूर्वकर्त्तव्यवस्थात् । ईश्वरपूर्वकं
हि ब्रह्मणः कर्त्तव्यवस्थयते “व ईश्वराङ्के च माय-

मसृजत” इत्यादिस्मृतिभ्यः। ईश्वरपूर्वकस्तु कर्त्तव्यं निमित्तकारणेवेदु तुक्षाणादिव इटम् बनेककारकपूर्वका च किया फलविद्वै लोके हटा स च न्याय आदिकर्त्तव्यं पूर्व युक्तः संक्रान्तविद्युत्, ईश्वरतपविद्वै च इन्द्रराणां हि राजवंशसतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्दृष्टे परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तः प्रतीयन्तुम्। कार्यं च्छेदं जगत् सामयमचेतनभग्निश्च इष्टते कारणेनापि तस्य तादेहेनैव भवितव्यं कार्यकारणयोः साम्यदर्शनात् ब्रह्म च नैव खल्यमवगम्यते ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरदद्या’ निरञ्जनस्” इत्यादि स्मृतिभ्यः। पारिषेष्याद्ब्रह्मस्युपगनव्यं ब्रह्मकारणत्वतेर्निमित्तभावे पर्यवसानादित्येन प्राप्ते ग्रूपः। प्रहतिशोपादानकारणश्च ब्रह्माभ्युपगमव्यं निमित्तकारणश्च न केवलं निमित्तकारणमेव कर्त्तव्यं “प्रतिज्ञाहटानानुरोधात् एवं हि प्रतिज्ञाहटानौ श्रूतौ नोपहेते। प्रतिज्ञातावत्” उत तमादेशमप्यद्योदेनानुरूपं श्रूतम्भवत्वमतं भत्तविज्ञातं विज्ञातमिति” तत्र चैकविज्ञानेन सर्वं सम्भवित्वमपि विज्ञातं सम्भवतोति प्रतीयते तजोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणव्यतिरेकात् कार्यस्य नास्ति, लोके तज्ज्वासारद्यतिरेकदर्शनात्। हटानोऽपि “यथा योम्बेकेन वृत्तिरुद्धेन विज्ञातेन सर्वं गृहस्य विज्ञातं स्थानादारमध्यं विकारोनामधेयं वृत्तिकेवेद सत्यम्, इत्युपादान गोचर एवान्वायते “यथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्थान्” “एकेन नखनिक्काननेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्थानिति” तथान्यत्रापि “कस्तिरुभग्वोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति” प्रतिज्ञा “यथा इष्टिव्याप्तोव्यवयः सम्भवनीति” हटानः; “यात्रनि खल्वरे हेते श्रूते भत्ते विज्ञाते इदं सर्वं विचित्रिभिति” प्रतिज्ञाय “स यथा इन्द्रुभेद्यमानस्य न बाह्याङ्गद्वान् यज्ञयादृप्यह्याव इन्द्रुभेद्य यद्येन इन्द्रुभ्यावातस्य वा शब्दो गत्वोत इति” हटानः; एवं यथासम्भवं प्रतिवेदानं प्रतिज्ञाहटानौ प्रकृतिवसाधकौ प्रत्येतव्यौ। यत इतीयमपि प्रज्ञमो “यतो वा इमाणि भूतानि जायन्” इत्यत्र “जनिकस्तुः प्रकृतिरिति” पा० विशेषकारणात् प्रकृतिलक्षण यथैपादाने इत्यत्वा। निमित्तस्मृत्यु अधिंतात्तराभावादवगलव्यं यथा हि लोके वृत्तसुवर्णादिकमुपादान वारणं तुक्षाणसुवर्णकारादीनधितात्वमेव प्रवर्तते नव

वक्षण उपादानकारणव्य वृत्तोऽन्योधितात्तपेत्योऽस्ति प्रत्युत्पत्तेः “एकमेवाद्वितीय” मित्यवधारणात् व्यधितात्तराभावोऽपि प्रतिज्ञाहटानानुपरोधादेव नोदितो वेदितव्यं” अधितात्तरि ह्युपादानादन्यचिद्युपगम्यमाने उनरथे कविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्त्रासम्भवात् प्रतिज्ञाहटानोपरोध एव स्थात् तस्मादिविधात्तराभावादात्तनः कर्त्तव्यम् उपादानानराभावाच्च प्रकृतित्वम्। तुत्तवाभावः कर्त्तव्यप्रकृतित्वे” भा०। “अभिध्योपदेशाच्च” स्तू०। “अभिध्योदेशस्यात्तनः कर्त्तव्यमेवत्वमेव गमयति “सोऽकामयत वड्ड एवां प्रजायेति” “तदैवतेति” च तत्त्वाभिध्यानपूर्वकाद्याः स्थातन्यप्रदृष्टत्ते: कर्त्तव्यं गमयते “वड्ड स्थामिति” प्रत्यगात्मविषयत्वात् वड्डभवनाभिध्यानाच्च प्रकृतिरित्विपि गमयते” भा०। “साक्षात्त्वोभयाभ्यानात्” स्तू०। “प्रकृतित्वस्यामयम्भुज्यते” इत्यश्च प्रकृतिर्बहु यत् कारणं साक्षात्त्वाच्च वारणसुपादानोभौ प्रभवप्रलयात्ताम्भायेते “सर्वाणि इ वा इमाणि मूत्रान्याकाशादेव सुषुप्तद्यन्त आकाशं प्रत्यक्षं वन्नीति” यहि वस्थात् प्रभवति वस्त्रिं च प्रतीयते तस्य तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा ब्रीहियवादीनां षुष्ठिवो” साक्षात्तदिति ओपादानानराहपादानं स्वरूपयति वाकाशादेवति। प्रत्यक्षसम्भवं नोपादानादन्यत्वं कार्यस्य दृष्टः” भा०। “आत्मकृतेः परिष्णामात्” स्तू०। “इत्यश्च प्रकृतिर्बहु यत् कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम्” “तदात्तानः स्वयम्भुतेति” वात्तामः कर्त्तव्यं कर्त्तव्यस्तु दर्शयति आत्मानमिति कर्त्तव्यं स्वयम्भुतेति कर्त्तव्यम्। कथं उनः पूर्वसिद्धस्य सतः: कर्त्तव्येन व्यवस्थितस्य क्रियमाणात्मं शक्यं सम्भादयित्वम्? परिष्णामादिति ग्रूपः पूर्वसिद्धो हि सच्चात्ता विशेषेण विकारात्तना परिष्णामासात्तानमिति विकारात्तना च परिष्णामो स्वदायाच्च प्रकृतिपूर्यत्वः। स्वयमिति च विशेषणात्मित्तात्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिष्णामादिति वा पृथक्कृत्यं तस्यैवोऽर्थः। इत्यश्च प्रकृतिर्बहु यत् कारणं ब्रह्म योनिरित्विपि सर्वत्र वेदानेषु “कर्त्तारभीषं उरुषं ब्रह्म योनिमिति” यहूत्योनि परिष्णामि धीराः” इति च। योनिशब्दस्य प्रकृतिवचनः समधिगतोलोके “षुष्ठिवो योनिरोपधिवनस्तीनामिति। द्वीयोनेरप्यस्येवाप्यवदारा

स्तुते प्रत्युपादानवृम् कचित् स्थानवदनोऽपि योनिशब्दो-
दृष्टः “योनिट इन्द्रनिष्ठे अक्षरोति” वाक्यशेषात् ।
तत्र प्रकृतिरवनता परित्वद्युते “यथोर्णनाभिः सूजते
गृहते च” इत्येवं जातीयकात् । तदेवं प्रकृतितुं ब्रह्मणः
सिद्धम् । यत् उनरिदसुकं रैवापूर्वकं कर्तृतुं निमि-
त्तकारणेभेदं कुलाकादिपु लोके दृष्टं नोपादानेजित्यादि
तत् प्रभुच्छते, न लोकवदिह भवितव्यं न तु यमनुभानग-
म्योर्ध्यः यद्गस्त्रूत्सप्तार्थस्त्रा, यथाशब्दमिह भ-
वितव्यं यद्वेचितुर्दशुरस्त्रा प्रवृत्तितुं प्रतिपादयतोत्त-
वोचाम उनश्चेतत् सर्वं विस्तरेण प्रतिवच्चार्णस्तु” भा० ।

तत्र चेतनकारणतावादे सांख्याक्षेपमदर्थनपूर्वकं ब्रह्म-
शोयथा कारण्यसम्भवस्थाया व्यवस्थापितं तत्रैव “इतर-
व्यपदेशाद्विताकारणाद्वोदोषक्तिः” भा० स्त्र० ।

“अन्यथा एुनश्चेतनकारणवाद अक्षिष्ठते चेतनाद्वि जगत्
प्रक्रियायामान्वीयमाणायां हिताकारणाद्वोदोषाः प्रस-
ज्ज्ञने कुतः ? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मा-
न्मत्वं व्यपदिष्यति श्रुतिः “स आत्मा तत्त्वस्य च तत्केतो” ।
इति प्रतिबोधनात् । बहा इतरस्य ब्रह्मणः शारीराकालं
व्यपदिष्यति “तत्सृष्टा तदेवादुप्राप्तिशदिति” स्तु रेतावि-
कातस्य ब्रह्मणः कार्यातुपवेशेन शारीराकालमदर्थनात् ।
“अनेन जीवेनाक्षनातुपविश्य नामरूपे व्याकरणार्थीति” पर
देवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिष्यनो न ब्रह्मणोभित्तः शारीर-
दृष्टि दर्शयति । तत्त्वाद्वब्रह्मणः स्तृत्वं तत्कारीरस्यैव-
त्यतः स्तवन्वक्तर्त्ता स च हितनेवात्मनः सौभग्यस्तरं कुर्यात्
नाहितं जन्मभरण्यजरारोगाद्यनेकामर्थजातम् । च
हि कविदपरतन्त्रोबन्धनागारमात्मानं क्षत्यानुप्रविश्यति न
च स्वयमस्त्वननिर्भलः सञ्चत्वन्तुं यद्विनं देहाक्षर्णे नो-
पेयात् क्षतमपि क्षत्यच्छिद्यते दुःखकरं तदिक्षया जहात्
सुखकरं ओपादीत करेत्वा मयेदं जगद्विविधं विचित्रं
विरचितमिति सर्वे हि लोकः स्तृत्वं कार्यं क्षत्या
आरति मयेदं क्षतमिति । वया च माद्यादी स्वयं प्रसारितां
माद्याभिक्षदा अनावासेनोपरं इरति एवं शारोरोऽपि
मां द्वृष्टिसुपसंहरेत् । खक्षीयमपि तावच्छरोरं शारीरो
न यद्ग्रोति अनावासेनोपरं हर्तुम् । एवं हितक्रिया-
र्थ्यनादस्याथा चेतनाज्ञगत् प्रक्रियेति मन्यते” भा० ।
“अधिकन्तु भेदनिर्देशात्” स्त्र० । “तश्वदः पूर्वपक्षं व्यावर्त्त-
यति । यत् सर्वं त्वं शर्वमक्ति ब्रह्म नित्यगुडुबुद्धसुक्तस्थाभात्
शारीराद्विकमन्यत तद्येवं जगतः स्तृत्वं त्रूपः न तस्मिन्

हिताकरणाद्वयोदोषाः प्रतिव्यन्ते । न हि तस्य हितं किञ्चित्
कर्त्तव्यस्ति अहितं या परिहर्त्तव्यं मित्यसुक्तात् ।
न च तस्य चानप्रतिव्यन्ते शक्तिप्रतिव्यन्ते वा कविदप्रस्ति
सर्वं क्षत्यात् सर्वं शक्तिक्षत्यात् । शारीरस्तनेवं विधस्त्रियन्
प्रसज्जने हिताकारणाद्वयोदोषाः न तत्वं वयं जगतः
स्तृत्वारं त्रूपः । कुत एवत् भेदनिर्देशात् “आत्मा वा चरे
द्रव्यः ओतबो मनव्योनिदिध्यासितव्यः” “सोऽन्वेष्यः स
विजिज्ञासितव्यः” “सता सौम्य ! तदा संपद्योभवत्” “शारीर
आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्याश्वट्ट” इत्येवं जातीयकः कर्त्तृकर्मा-
दिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । सत्यभेदनि-
र्देशोऽपि दर्शयतः “तत्त्वसोल्येवज्ञातीयकः कर्त्तृ भेदाभेदौ
विवृद्धौ सम्भवेताम् ? । नैव दोषः । आकाशघटाकाश-
स्यादेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिज्ञापित्वात् । अर्पि
ध यदा “तत्त्वसोल्येवज्ञातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः
प्रतिबोधितो भवति, अपगतव्यति तदा जीवस्य संसा-
रित्वं, ब्रह्मणस्य स्तृत्वं, समस्तस्य मित्यात्मनविजृम्भितस्य
भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव
स्तुदिः, कुतो वा हिताकारणाद्वयोदोषाः । अविद्याप्रत्य-
स्यापितनामस्त्रूपकृतकार्यकारणसंवातोपाध्यविकेकता हि
भान्तिर्हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न त यत्प्रार्थ-
तोऽक्षीयसक्तदेवाद्वोचाम जन्मभरण्यक्षेदनभेदनाद्वयिभान-
वत् । अवाधिते त भेदव्यवहारे “सोऽन्वेष्य इत्येवं वज्ञातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं” हिताकर-
णाद्वयोदोषकर्मक्षिप्तिं निरूपयित्वा “सोऽन्वेष्य इत्येवं वज्ञातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं” हिताकर-
णाद्वयोदोषकर्मक्षिप्तिं निरूपयित्वा “अश्वादिष्व तददुपपत्तेः”
स्त्र० । “वया च लोके पृथिवीत्वामान्वाच्चित्तानामव्यसनां
केचिन्महामणयोवज्ञवैदूर्यादयोऽन्ये मध्यसदीर्थाः स्वर्थ-
कामाद्वयोऽन्ये प्रहीणाः स्वावस्त्रेयणार्हाः पापाण्या इत्यनेव-
कविधं वैचिलंगं दृश्यते वया चैकपृथिवीव्याप्ताच्चायाः-
मपि वीजानां बहुविधं पत्र उपफलगम्दरसादिविलगं
चन्दनचम्पकादिपूरपद्यते वया चैकलाच्चन्द्रसस्य स्त्रो-
हितादीनि दीशबोधादीनि च कार्याल्यां विचित्राण्य
भवति एवमेकस्यापि ब्रह्मणोजीवमात्मादृष्टदृष्टां कार्याल्य-
विलगं ओपपद्यते इत्यवस्तुदुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषा-
दुपपत्तिरित्यर्थः । शुतेष्व प्रागारण्यादिकारस्य वाचार-
म्याद्यमात्रत्वात् रसप्रदश्यभावैचित्रपूर्वस्त्रेवभ्युच्यः” भा० ।
“उपसंहारदर्शनाद्वेति चेत्त लोको द्विरवदि” स्त्र० । “चेतनं
द्रह्मकमदितीयं जगतः कारणमिति यद्वक्तं तद्योपमदाते
कस्मात् ? उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलाकादियो-

षटपटादीनां कर्त्तरोभृद्गुडकस्त्रायनेकारकोपसंहा
रेण संगटहीतसाधनाः सनस्तत्त त्वा कार्यं कुर्वाणादृश्यने
ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य सावनान्नरात्पसंयहे सति
कथं स्त्रैत्वसुपद्येत तस्मात् ब्रह्म जगल्कारणमिति चेत्तेष
दोषः यतः क्षीरवत् द्रव्यस्त्रमाविशेषादुपपद्यते यथा हि
लोके क्षीरं जलं वा स्थयमेव दधिहिमभावेन परिषमते-
उनपेत्य बाहुरूपं साधनं, तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीरा-
द्यपि दध्यादिभावेन परिषममानमपेक्षतएव बाहुरूपं साध-
नम् क्षीरणादिकं, कथसुच्छते क्षीरवहीति नैष दोषः ।
स्थयमपि हि क्षीरं वाञ्छ यावतीच्छ परिषममालामहुभव-
त्वेऽपि पार्वते ताञ्छ तावतीच्छोण्णादिना दधिभावाय । यदि
स्थयं दधिभावशेषता न स्वाच्छोण्णादिनापि बलाहृषि-
भावमापद्येत । न हि वायुराकाशो वौषण्णादिना बला-
दधिभावमापद्येत । साधनसम्पत्त्वा च तस्मै संपूर्णता
वस्त्राद्यते । परिपूर्णयक्षिकञ्च ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्
पूर्णता सम्पादिवतव्या । श्रुतिच तत्र भवति “य तस्य
कार्यरूपं करण्णच विद्यते न तत्समशाभ्यधिकच दृश्यते ।
पराख शक्तिर्विधैव चूयते स्वाभाविकी चानवलक्रियः चेति”
तस्मादेकशापि ब्रह्मणो विविलशक्तियोगात् क्षीरादिवहि-
वित्रः परिषमवोपरद्यते” भा० । “देवादिवदपि लोके”
स्त्र० । “स्वादेतत् उपपद्यते क्षीरादीनामचेतना-
मामनपेत्यापि बाहुरूपं साधनं दध्यादिभावः दृष्ट्वात्
शेषता: उनुः कुदालादयच साधनसामप्तीमपेत्येष तस्मै-
तस्मै वायप्रायं प्रवर्त्तमाना दृश्यने कथं ब्रह्म चेतनं
सदमहायं प्रवर्त्ततेति? देवादिवदिति ब्रूमः । यथा
लोके देवाः पितर ऋषय दृष्ट्वेवमादय महाप्रभा-
वाशेतना अपि चन्तोऽनपेत्य किञ्चिद्बाहुरूपं साधनमै-
न्तु वर्द्धयिषेद्योगादभिध्यानमात्रेण स्वतएव बहूनि वा-
नासंस्थानानि शरीराच्च प्राप्तादीनि रथादीनि
च निर्मिमाणा उपदेश्यने मन्त्रार्थादेतिहासपुराण-
प्रामाण्यात् । तन्त्रानामव स्वतएव तन्नून् दृजति वदा-
का चान्नरेष्व शुक्रं गर्भं धत्ते, पश्चिमो चानपेत्य किञ्चित्
पूर्णानन्दसाधनं सरोन्नरात् सरोन्नरं प्रतिष्ठते । एवं चेत-
नमपि ब्रह्मानामेष्य बाह्यं साधनं स्वतएव जगत् स्वरूपति
अ वदि ब्रूयात् यत्ते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ना
उपासतास्ते दार्ढानिकेन ब्रह्मणा समान स्वभावा न भवति
शरोरमेव श्वेतनें देवादीनां शरीरान्नरादिविभूतूपादने-
सप्तस्तानं न त चेतन व्याता, तन्त्रानामस्य च क्षुद्रतरजन्तु-

भन्नणाञ्जातां कठिनतामापद्यमानो तन्तुर्भवति, बलज्ञा च-
स्त्रनयित्वात् अवणादृग्भूमि धत्ते, पश्चिमी च चतनप्रयुक्ता
सत्यवेतनेनैव यर्तारेण सरोन्नरात् सरोन्नरसपर्येति
ब्रह्मोव इच्छं न त स्वयमेव अचेतना सरोन्नरोपसर्पये व्या-
पियते तस्माच्चेते ब्रह्मणो दृष्टान्ना इति, तं प्रति ब्रूयात्
नायं दोषः । कुदालादिष्टान्नवैक्षणेयमात्रस्य विवक्षित
त्वादिति । यथा हि कुदालादीनां देवादीनाञ्ज समाने
चेतनत्वे कुदालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षने
न देवादयस्था, ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिते
द्रव्यतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामः । तस्माद्यथैकस्य-
सामर्थ्यं इदं तथा सर्वेषामेव भवित्वमहीति नास्येकान्न
इत्यभिप्राय” भा० । “क्षत्रस्य प्रसक्तिर्निरवयवत्वश्वद्व्याकोपो
वा” स्त्र० । “चेतनमेकमहीतीयं ब्रह्म क्षीरादिवहेवादिवज्ञार
नपेत्यत्वाद्यसाधनं स्वयम्परिषममानं जगतः कारणमिति
स्तिम् । यास्त्रार्थपरिगृह्यते त पुनराक्षिपति क्षत्रस्यप्रस-
क्तिः क्षत्रस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिषामः प्राप्नोति
निरवयवत्वात् यदि ब्रह्म एविव्यादिवत् सावयवमभविष्यते-
तोऽस्यैकदेयः पर्याणस्य एकदेशसाम्यास्यत, निरवयव-
न्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते “निष्क्रन्तं निष्क्रियं शान्तं निर-
वद्यन् निरझनम्” “दिव्योऽन्नमूर्त्तः इहपः सु बाह्यभ्यल्लो-
क्ष्मजः” “इदं भहृभूतमनन्तमपारम्” “पिष्ठानवन
एव स एव नेति नेत्यात्माऽस्यूलमनविष्ट्याद्याभ्यः”
सर्वविशेषं प्रतिषेधयितीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिषाम-
भासंभवात् क्षत्रस्यपरिषामप्रयत्नां सत्यां मूलोऽक्षे दः
प्रसच्छेत इत्यव्ययोपदेशानर्थक्षापञ्चम् अयत्नदृष्ट्वात्
कार्यस्य । तद्यातिरक्षस्य च ब्रह्मणोऽभावादज्ञादिव-
दृष्ट्व्याकोपय । अथैत्वैषपरिज्ञिहीर्वदा शावयवमेव
ब्रह्माभ्युपगम्यते तथापि वे निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः
वद्वाऽद्वाहृतास्ते प्रकृष्टेभुः । शावयवत्वे चानित्यत्व-
प्रसच्छ इति सर्वव्याध्यं पक्षो त चट्यितं ग्रन्थत इत्य-
क्षेकालेपं परिहरति त अल्पाक्षये क्षिदपि
दोषोऽस्ति न तावत् क्षत्रस्यप्रसक्तिरक्षति कुतः? चुतेः तथैः
हि ब्रह्मणोऽवस्थानं अयते प्रकृतिविकारयोमेदेन व्यपदेशाह
“सेवन्त्वैक्षत इन्नाहमिमास्तिसोदेवता अनेन जीवेन्नाम-
नाहप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणोति” “तावत्स्य र्भिमा
ततोऽक्षाद्यादांशु पुरुषः पादोऽस्यविश्वाभूतानि विपादस्याम्बत
द्वितीयिति” चैव ज्ञातीयकात् तथा इद्यायतन्तवत्वग्रावु सत्-

सम्योत्तिवचनाच्च ! यदि च क्रतुङ्गं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं सात् “सता चौर्य ! तदा सम्बद्धो भवतीति” सुषुप्तिगतं विशेषमनुपमज्ञं सात् विकलेन ब्रह्मणा नित्यं सम्बन्धत्वात् अविकलतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणः, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तच्चादर्दित्वं अविकलतं ब्रह्म न च निरवयवत्वशब्दवाक्योपोऽस्ति ख्ययमाण्डतुदेव निरवयवत्वस्याभ्युपगमयमानन्दात् । शब्दमूलञ्जलं ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथा शब्दमध्युपगलन्वयम् । शब्दघोभवमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति अक्रतुङ्गप्रसक्तिं निरवयवताच्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकावनिमित्तवैचित्रप्रवयात् शक्तयोविरुद्धानेककार्यात् विषया उपश्यते ता अपि तावद्भूपदेशमन्तरेण क्रेत्येन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्यएतत्प्रहाया एतद्वयया एतत्प्रयोजनाय शक्तय इति किसुतावित्यप्रभावस्य ब्रह्मणोरुद्यं विना शब्दे न निरुद्यते । तथाचाहुः पौराणिकाः “अचिन्त्याः खलु ये भावा न दात्त्वकर्त्य योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यज्ञं तद्वित्यस्य लंक्षणमिति” । तच्चाच्छब्दमूलएवातीन्द्रियार्थयावात्मप्राधिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धार्थः प्रत्याययितुं निरवयवत्वं ब्रह्म परिणमते न च क्रतुङ्गमिति यदि निरवयवत्वं ब्रह्म सात्रैव परिणमेत उत्स्फेये वा परिणमेत अथ केनचिद्भूपेण परिणमेत केनचिद्भूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसञ्चेत । क्रियाविषये “अतिरात्रे घोड़शिनं रुद्धाति नातिरात्रे घोड़शिनं रुद्धातीत्येवं जातीयिकार्यां विरुद्धप्रतीतादपि विकल्पात्रयणविरोधपरिहारकारणं भवति उरुषतन्त्रवृद्धुरुद्धानस्य इह तु विकल्पात्रययेनापि न विरोधपरिहारः शम्भवति अपुरुषतन्त्रवृद्धसुनः । तच्चाद्वृट्येतदिति नैप दोषः । स्वविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पदते । न हि तिगिरोपहृतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक शब्द भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपवक्तव्येन रूपभेदेन व्याकातात्याकातात्मकेन तत्त्वान्वयवृद्धाभ्यामिविर्योच्येन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहाराभ्युदत्तं प्रतिपद्यते पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपराण्यतमवतिष्ठते वाचारं स्वभूतमावत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निरपयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । नवेयं परिणाममृतिः परिज्ञाप्रतिपादनार्थी तद्विपत्तौ फ्रेद्याभवत्वात् । सर्वं

व्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्थी लेघा तद्विपत्तौ फलावगमात् । ‘सर्व नेति नेत्याका’ इत्युपकर्म्याह “अभयं वै जनक ! प्राप्नोऽसोति” । तच्चादर्दित्वपत्तेन कश्चिदपि दोष प्रसङ्गोऽस्ति भावो । “आत्मनि चैव विचित्रात्म हि” स्तूप । “अयि च नैवात्म विविदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपात्मर्द्देनैवानेकाकारा स्फृटिः सादिति यत आत्मन्येकस्मिन् स्वप्रदृश्य स्वरूपात्मर्द्देनैवानेकाकारा स्फृटिः पद्यते “न तत्रथा न रथयोगः पन्यानोभवन्त्यथ रवान् रथयोगान् पथः स्वर्जते” इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिपु मायाव्यादिपु च स्वरूपात्मर्द्देनैव विचित्राहस्यवादिस्तृट्यो दृश्यन्ते तथैकस्मिन्पि ब्रह्मणि स्वरूपात्मर्द्देनैवानेकाकारा स्फृटिर्भविष्यतीति” भावो । “स्वपञ्चदोषाच्च” स्तूप । “परेवामयेव समानः स्वपञ्चदोषः प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिक्रियं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिक्रियस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपत्तिः तत्वापि क्रतुङ्गप्रसक्तिनिरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमय्यकोपोवा । ननु नैव तैर्निरवयवद्वं प्रधानमध्युपस्यते सत्वरजस्तमांसि हि त्वयोगुणाः तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैः तत् सावयवमिति, नैव जातीयकेन सावयवत्वे न प्रहृतोदोषः परिहृतुं पार्यते यतः सत्वरजस्तमामयेकस्य समानं निरवयवत्वम् एकं कमेवेतरद्यानुरुद्धीते त्वं ज्ञातीयस्य प्रपञ्चस्त्रोपादानमिति समानत्वात् स्वपञ्चदोषप्रसङ्गस्य । तकांप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत् एवमध्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्रात्मचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथा अणुवादिनोऽप्यगुरुरखन्तरेण संयुक्तमानो निरवयवत्वाद्यदि कात्मेण संयुक्तेत ततः प्रथिमात्मर्द्देनैव रूपात्मताप्रसङ्गः । अर्थकदेशेन संबुद्धेत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमय्यकोपद्यते स्वपत्तेऽपि समानत्वात् नान्यतरचित्तेव पत्ते उपत्तेष्वयोभवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपत्तेदोषः भावो । “सर्वोपेता च तद्वर्णनात्” स्तूप । “एकस्तापि ब्रह्मणो विचित्रव्यक्तियोगात्मपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं तत् उनः कथमपराण्यते विचित्रव्यक्तियकं परं ब्रह्मेति ?” तदुच्यते सर्वोपेता च तद्वर्णनात् सर्वं यक्तिशुभ्या परा देवतेत्यवगलयं कुतः ? तद्वर्णनात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्यादेवतायाः “सर्वकर्म्मां सर्वकामः सर्वतम्भः प्रक्षरणः सर्वमिदम्भ्यात्मोऽपाक्षयनादरः” “सर्व-

कामः सत्त्वसङ्कल्पः” “यः सर्वतः सर्ववित्” “एतस्य वा अकरण्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ इत्यौ तिठत्” इत्थेव आतोयका॑भा० “विकरण्यत्वाद्वेति चेत्तदुक्तम्” स्फ० “स्यादेतत् विकरण्यां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् “अचक्षुष्यमवोत्तमवागमनः” इत्ये ब्रह्मातीयकम् । कथं सा सर्वगतिक्षियुक्तापि सतो कार्याय प्रभवेत् ? देवाद्योहि चेतनाः सर्वशक्तिक्षियुक्ता अपि सन्त व्याध्यात्मिककार्यकरण्यसम्भवा एव तस्मैतस्मैकार्यार्थं प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कवच्चन् “नेति नेतोति” प्रतिष्ठितुम्भविषेषाया देवतायाः सर्वशक्तिक्षियोगः सम्भवेदिति ? चेत् यदत्यवक्ष्यत् तत् पुरज्ञादेवोक्तं सूर्यवगाह्नप्रभेदेव-मतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कवगाह्नप्रम् न च यथैकस्य सामर्थ्यं हृष्टं तथाच्यसापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिष्ठितुम्भविषेषाया प्रतिष्ठितुम्भविषेषाया प्रतिष्ठितुम्भविषेषाया ब्रह्मायः सर्वशक्तिक्षियोगः सम्भवतीये तदम्भविषेषाया कल्पितुम्भप्रभेदेवोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रम् “अपाणिपादोजवनोपयहीता पश्यत्वचक्षुः स इत्योत्कर्षः” इत्यकरण्यसापि ब्रह्मायः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति॑भा० “न प्रयोजनवच्चात्” स्फ० “अन्यथा पुनरेतनकर्त्तव्यं कल्पिति॑ जगत् आविष्टिः, न खलु चेतनः परमात्मात् प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी-पुरुषः प्रवर्त्तमानो न मन्दोपक्रमाभिप्रतावत् प्रवृत्तिमात्म-प्रयोजनानुपयोगिनीगारभमाणोदृष्टः किमुत्त युरुतरसंरम्भा-म् भवति च लोकप्रसिद्धानुवादिनी श्रुतिः “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम् विवात्मनसु कामामाय सर्वं प्रियम् विवात्मनोति” । युरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यद्वावच प्रपञ्चुं जगदित्यं विरचयितव्यम् । यदोयमपि प्रवृत्ति-स्थितिनास्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनो परिकल्पयोते परिवृप्तप्रत्यं परमात्मनः चूयमाणं बाधेत प्रयोजनाभावे वा प्रत्यक्ष्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि सन्तुन्मत्तोब्रह्मपराधादनरेत्येवात्मप्रथोजनं प्रवर्त्तमानो-दृष्टस्या परमात्मापि प्रवर्त्तिर्यद्वावचे त, तथा सति सर्वेतत्त्वं परमात्मनः चूयमाणं बाधेत तस्मादित्यिष्ठा चेतनात् स्फृटिरिति॑भा० “लोकश्च लोकां॑कैवल्यम्” स्फ० “तुशब्दे नाज्ञेयं परिहरति । वजा लोके कस्यचिदाप्नै॒प्रशासन राज्ञी राजामावश्य वा व्यतिरिक्तः” किञ्चित्योजनमनभि सम्बाय लोकेत्वं लीलाह्या प्रवर्त्तयः कीडाविहारेषु भवन्ति यथा चोच्छुरपश्चात्पादयोजनभिसम्बाय वाच्यं किंच्चन्तप्रयोजनान्तरं खमावादेय भवन्ति यवभीश्वरख्याप्य-

नपेत्य किञ्चित्योजनान्तरं खमावादेय केवलं लीलाह्या प्रवर्त्तिर्यद्विषयति । नहींश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरुप्यमायं न्यायतः श्रुतिवो वा सम्भवति । न च स्वभायः पव्यं हुयोक्तु शक्यते । यद्यप्यस्माकमित्य लगदित्यविरचना युरुतरसंरम्भेवावभाति तथापि परमेश्वरस्य द्वौ-हैव केवलेयम् अपरिमितशक्तिवात् । यदि नाम लोके लीलास्यपि किञ्चित् स्त्र॒स्य प्रयोजनस्त्वप्रेक्षत तथापि नैवात्म किञ्चित्प्रयोजनस्त्वप्रेक्षत शक्यते आप्नकामताश्रुतेः । नायथ प्रवृत्तिर्यद्वावभाति द्विदिष्टिश्वति । अविद्याकल्पित नामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वात्मेति॑ तदपि न विक्षेप्यम्” भा० । “वैष्णवनैर्षये न द्वापेक्षत्वात्माहिं दर्शयति” स्फ० । “सुनश जगच्छन्नादिद्वैतवस्त्रमीश्वरस्याक्षियते स्युर्णानिश्वननन्यायेन प्रतिज्ञातस्थार्थस्य दृढीकरण्याय । नेत्ररो जगतः कारणस्तुप्रदाते कुतः ? वैष्णवनैर्षये एवत्यप्रसङ्गात् । कांशिदध्यन्तस्तुस्माजः करोति देवादीन्, कांशिदध्यन्तदुःखमाजः करोति पञ्चादीन्, कांशिन् सध्यमभाजोमहुष्यांदीनिव्येवं विजमां स्फृटिं निर्मितामस्येवरस्य युग्मज्ञस्ये रागद्वयापक्षोः श्रुतिरूपत्वधारितस्त्वत्वादीश्वरस्मावविपरिलोपः प्रसज्जेत । तथा स्वरजमैरपि जुयुच्छितं निर्षेष्यत्वमतिकूरत्वं दुःख्योगविधानात् सर्वप्रज्ञोपसंहरणात् प्रसज्जेत । तस्माहै॒प्रव्यनैर्षये नेत्ररस्य प्रसज्जेते कस्मात् ? सामेत्यात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरोविषमां स्फृटिं निर्मितीत स्यातामेतौ दोषो वैष्णव्यं नैर्षयस्तु । न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति, सामेत्वो हीश्वरोविषमां स्फृटिं निर्मितीते । किमपेक्षत इति चेहर्मीर्धमीर्धमावदेतत इति वदामः । अतः स्वज्ञमानप्राणिष्ठमीर्धमीर्धमामेत्वा विषमा स्फृटिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्य पर्जन्यवद्दृष्टव्यः यथा हि पर्जन्यो द्रोहियवादिद्वैतै शाधारणं कारणमवति द्रोहियवादिद्वैत्ये तु तत्रादीलगतान्येवा साधारणानि समर्थानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरोदेयमनुष्यादिस्फृटौ साधारणं कारणमध्यवति देवमहघ्यादिद्वैत्ये तु तत्त्वज्ञीवगतान्येवा साधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति । एवमीश्वरः सामेत्यात्म वैष्णवनैर्षयाभ्यां इत्यति । कथं युरुतरस्याक्षियते सामेत्वा ईश्वरो लीलास्य-मोक्षमसंभारं निर्मितीते इति । तथा हि दर्शयति

मृतिः “एव ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेष्योलो-
केभ्य उद्दिनीष्टेऽप्य उ एवासाधु कर्म कारयति तं,
यमधोलोकं निनोषत” इति “पुरुषोऽवै पुण्येन कर्मणा
भवति, पापः पापेनेति” च । स्मृतिरपि प्राणिकर्म-
विगेषापेक्षमेवे शरसानुयहीत्वा नियहीत्वत्वं दर्शयति
“ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्थैर्भजान्यहम्” इत्येवाङ-
तीयका” भा० । ‘न कर्माविभागादिति चेत्तानादि-
त्वात्’ स्त्र० । ‘सदेव सोम्येदमयासीदेकमेवाहितीय-
मिति’ प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्वास्ति कर्म, यद-
पेक्षा विषमा स्त्र॒दिः स्त्रात्, द्वच्छुत्तरकालं हि शरी-
रादिविभागापेक्षा कर्मस्त्र॒दिः प्रदर्शतां नाम,
प्राक् विभागादैचित्रनिमित्स्य कर्मणोऽभावात्सुख्यै
वाद्या स्त्र॒दिः प्राप्नोतीति चेत्तीय दोषः, अनादित्वात्
संसारस् । भवेदेष दोषोयद्यादिमान्यं संसारः स्त्रात्
अनादो तु संसारे वीजाङ्गुरुद्वेषेत्वमङ्गावेन कर्मणः,
सर्गैवप्यस्य च प्रटक्षिन् विद्यते । कथं एनरेतद-
वग्यते अनादिरेष संसार इति? अत उत्तरं
पट्टि” भा० । ‘उपमद्यते चायुपलभ्यते च” स्त्र० ।
‘उपमद्यते च संसारसानादित्वं आदिमन्ये हि संसारस्या-
कम्बादङ्गुतेर्मुक्तानामपि एुनः संसारोङ्गृत्प्रसङ्गः अक-
ताभ्यागमप्रसङ्गश्च सुखदःस्वादिवैष्यस्य निर्निमत्तत्वात् ।
न चेत्तरो वैष्यद्वेषेत्वरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैष्यस्य
कारण्यम् एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशसानाक्षिप्रकर्मापेक्षा
त्वविद्या वैष्यकरो स्त्रात् । न च कर्म अन्नरेण शरीरं
सम्भवति, न वा शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतोत्तरेतरा
अयदोषप्रसङ्गः ‘अनादिवे तु वीजाङ्गुरुन्यावेनोपपत्तेन-
कर्मच्छेषो भवति । उपलभ्यते च संसारसानादित्वं
स्मृतिस्त्र॒दिः । श्रुतौ तावत् ‘अनेन जोवेनात्मनेति, सर्गप्र-
सुखे शारीरमात्मानं जोवेष्टेन प्राणधारणनिस्तेना-
भिलपद्वनादिः संसार इति दर्शयति । आदिमन्ये तु
ततः प्रागनवधारितः प्राणः स क्यं प्राणधारणनिमि-
त्तेन जोवेष्टेन सर्गप्रसुखेऽभिलप्यते । न च धारादित्यती-
त्वात् भिलप्येत अनागताद्वा सम्बन्धादतीतः सम्बन्धोब-
ल्लोकान् भवति अभिनिष्पद्वत्वात् । ‘स्वर्णीचन्द्रमसौ धाता
यथापूर्जसकल्यदिति” च भवत्यर्थः पूर्वकल्यस्त्रव-
दर्शयति । स्मृतादित्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते । “न
रूपमस्येह तयोपलभ्यते नानो न चादिनं च सम्भविता”
इति भगवद्वीता । पुराणे चातीतानामनागतानां त्रिप्या-

नां न परिमाणमस्तोति स्वापितम्” शङ्करभाष्यम् ।
ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापक्षोऽपि न्यायवैष्णविका-
द्यमितः तत्रैव प्रव्याख्यातः यथा ‘पञ्चरसामङ्गस्यात्’ शा०
स्त्र० । “इदानों केवलाविडात्रीश्वरकारणवादः प्रतिपि-
धते । तत्कथवगम्यते ? । “प्रकृतितिश्च प्रतिज्ञाहृष्टानाम्
रोधात्” “व्रभिष्योदेशाच्च” इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठावना
वेन चोभयस्त्वभावस्ये श्वरस्य स्ववेत्ताचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् ।
यदि एनरविशेषेषेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिष्ठिष्ठेत
पूर्वोत्तरविरोधाहात्ताभिव्याहारः स्ववकार इत्ये
तदापद्योते । तस्मादप्रकृतिरधिताता केवलं निमित्त-
कारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदालविहितव्रह्मकवप्रतिपक्ष-
त्वाद्यत्रेनात्म प्रतिष्ठिष्ठते । सा चेत्य वेदवाह्येश्वरक-
त्वानानेकप्रकारा । केचिच्चावत्साङ्गश्चयोगव्याप्तयाः क-
ल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिताता केवलं निमित्तकारण-
मीश्वरः इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति ।
माहेश्वरासु मन्यते “कार्यकारणयोगविचिदुःखात्माः
पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिता” ।
पशुपतिरीश्वरोनिमित्तकारणमिति, । तथा वैशेषिका-
दयोऽपि केचित् कर्यञ्चित् स्वप्रक्रियात्मवारेण निमित्त-
कारणमीश्वरं वर्त्यनि । अत उत्तरसुच्यते । “पञ्चर-
सामङ्गस्यादिति” । पञ्चरोश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिता-
त्वत्वेन जगत्कारणस्त्र॒दिः नोपपद्यते कर्मात्? असामङ्ग-
स्यात् । किं एनरसामङ्गस्यम् हीनमध्यसोक्तमभावेन हि
प्राणिभेदान् विद्धत ईश्वरस्य रागदेवादिदोषप्रसक्ते रस्म-
दादिवदनीश्वरत्वं प्रसन्न्यते । प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष
इति चेत्र कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्त्यपत्तेव इतरेतरा-
न्यदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेत्र वर्त्तमान-
कालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतरान्यदोषाविशेषादन्व-
परम्परान्यायापत्तेः । अर्थात् च प्रवर्त्त्यनालक्षणदोषा इति
न्यायवित् समयः । न हि कश्चिददोषप्रसुकः परायेष्वा-
स्त्रार्थे वा प्रवर्त्त्यमानो दश्यते स्वार्थप्रसुक एव च सर्वो-
ज्जनः परायेऽपि प्रवर्त्त्यत इत्येवमस्यसामङ्गस्यम् । स्वा-
र्थकत्वादीश्वरसानीश्वत्प्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्यु-
पगमाङ्गेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामङ्गस्यम्”
भा० । “सम्बन्धानुपपत्तेच” स्त्र० । “एनरसामङ्गस्यमेव
न हि प्रधानपुरुषविशितिरक्त ईश्वरोऽनरेण सम्बन्धे
प्रधानपुरुषयोरेशिता । न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः
सम्भवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वात् निरवयवत्वात् ।

नापि समवायलक्षणः, चाच्रयाच्चिभाशानिरूपणात् ।
नाम्बद्यः कचित् कार्यगम्यः सम्भवः शक्तते कल्पयितुं,
कार्यकारणभावस्थैरादार्थसिद्धात् । ब्रह्मवादिनः कथ-
मिति चेत् न तस्य तादात्मप्रबलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । अपि
त्तिः गमवत्तेन ब्रह्मवादी कारणादिस्थैरूपं निरूपयति नाव-
श्यन्तस्य यथाऽट् सर्वमध्युपगमनव्यस् । परस्य तृष्णाता-
न्तवत्तेन कारणादिस्थैरूपं निरूपयतोयथाऽट्टेव
सर्वमध्युपगमनव्यमित्ययमस्त्वतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञ-
प्रणोत्तामगमसङ्घावात् समानमागमभवत्तमिति चेत् इतरेत-
नाच्यप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञिहिः सर्वज्ञप्रत्यया-
ञ्चागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपद्मा साङ्ख्ययोगवादिनामी-
श्वरकल्पना । एवमन्यासापि वेदवाङ्मासीश्वरकल्पनासु यथा-
सन्दर्भमसामङ्गस्य योजयितव्यस्”भा० । “अधिभावानुपप-
त्तेश्च”स्त्र० । “इतसात्तपत्तिज्ञाकिंकपरिकल्पितस्येश्वरस्य ।
स हि परिकल्पयामानः कुम्भकार इव खटादीनि प्रधाना-
दीनि अधिभाय प्रवर्त्तयेत् न चैवसुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं
रूपादिहीनञ्च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सञ्चावति खटादीवै-
ज्ञायणात्”भा० । ‘करणवज्ञे भोगादिभ्यः”स्त्र० । “स्या-
देतत् यथा करण्यपासं चक्षुरादिकमपत्यक्षं रूपादिहीनञ्च
पुरुषोऽधितिष्ठेवं प्रधानमीश्वरोऽविडास्थानीति, तथापि
नोपपद्यते भोगादिर्दर्शनाङ्गि करण्यपासस्याधितिष्ठं ग-
म्यते न चाल्म भोगादयो दृश्यन्ते । करण्यपाससाम्ये चा-
म्युपगम्यमाने संसादिणामित्येश्वरस्यापि भोगादयः प्रस-
ञ्ज्येरन् । अन्यथा वा स्वत्रद्वयं व्याख्यायते । “अधि-
भावानुपपत्तेश्च” । इतशात्तपत्तिज्ञाकिंकपरिकल्पितस्ये-
श्वरस्य साधितानो हि लोके सशरोरोराजा राज्येश्व-
रोदृश्यते न निरधितानः अतश्च तदृष्णान्तवशेनावट्टमीश्वरं
कल्पयित्वा मच्छ्रुतं ईश्वरस्यापि किञ्चित्तश्वरीरं करणा-
यतनं वर्णयितव्यं स्थात् न च तद्वर्णयितुं शक्तते स्वच्छ-
ञ्चरकालभावित्वात् शरीरस्य प्राकृष्टेऽस्तदनुपपत्तेः ।
निरधितानत्वे चैश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः एवं लोके
दृष्ट्वात् । “करणवज्ञे भोगादिभ्यः”स्त्र० । “अथ लोकदर्श-
नानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्तकरणानामायतनं शरीरं कामेन
कल्पयते एवमपि नोपपद्यते सशरीरत्वे हि सति संसा-
रिव्वेगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनोश्वरत्वं प्रसञ्ज्येत्”भा० ।
“अनवच्चमसर्वज्ञाता वा”स्त्र० । “इतशात्तपत्तिज्ञाकिंकप-
रिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञसौ रभ्युपगम्यते अनन्तश-
यनन्तञ्च प्रधानं अनन्ताश्च गुरुपामिदोभित्वा अभ्य-प-

गम्यन्ते । तब सर्वं ज्ञानेश्वरेण प्रधानस्य उरुवाणामा-
त्मनश्चेष्टापारिक्षिद्येत् वा न वा परिक्षिद्येत्, उभय-
यापि दोषोऽनुपक्ष एव । कथं? पूर्वाधिस्ताविकल्पे इयत्ता-
परिक्षिद्यं वसु बटादिदन्वत् हृष्टं तथा प्रधानपुरु-
षेश्वरत्वयस्तीयत्तापरिक्षित्वादन्वत् स्थात् । संख्यापरि-
भाण्यं तात्रत् प्रधानपुरुषेश्वरत्वयस्तीयेण परिक्षिद्यं, खण्ड-
परिमाणमपि तदृगतमीच्छेण परिक्षिद्यतेरिति । पुरु-
षताच्च महासंख्या । ततश्चेष्टापरिक्षित्वानां ये सं-
सारान्तर्व्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च तेषाम-
न्वत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण सुच्चमानेषु संसारित्वस्य
चान्तव्यं स्थात् । प्रधानञ्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वर-
स्याधितेयं संसारत्वेनाभिमतं तद्यून्यतायामीश्वरः किमधि-
तितेत्? किं विवदेवा सर्वं ज्ञानेश्वरते स्थाताम्? । प्रधानपु-
रुषेश्वराणां चैवमन्तव्यते सति, आदिमन्त्रप्रसङ्गः चायान्त-
वस्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेव दोष इत्युक्तरवि-
कल्पोऽभ्युपगम्यते न प्रधानस्य उरुवाणामात्मनेवेयत्तेश्वरेण
परिक्षिद्यत इति । तत इश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहा-
निरपरो दोषः प्रसञ्चेत् । तथादप्यसङ्गतस्तार्किकपरि-
वर्तहीतइश्वरकारणवादः” ।

देशूरकाररणतादाद्वयं च्छेतनप्रधानकाररणवाद्
स्तुत्तुमनमपि शा०स्त्र०भाष्यद्योः । यथा “रचनानुपत्तेन-
र्त्तुमानम्” स्त्र० । ‘तत्र साङ्गग्रामन्यने यथा घटश-
रावाद्यो भेदाङ्गदात्मकतयान्वयीयमाना स्त्रदात्मकसामान्य-
पूर्णकाः ज्ञोके इष्टाः तथ्य सर्वे एव बाह्याध्या-
त्मिका भेदाः सुखदःस्त्रमोहात्मकतयाऽन्वयमाना
सुखदःस्त्रमोहात्मकसामान्यपूर्णका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्
सुखदःस्त्रमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं स्त्रद-
दचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवृत्तं स्त-
भावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना विशर्त्ते इति । तथा
परिमाणादिभिरपि लिङ्गस्त्रदेव प्रधानमनुमिसते ।
तत्र वदामः यदि इष्टान्तवलेनैवैतत्तिरुप्तते नाचेतनं लोके
चेतनन्धिष्ठितं । स्त्रतन्त्रिलिङ्गहिष्ठिउत्तरार्थनिर्वर्त्त-
नसमर्थान् विकारान् विरचयत् इष्टम् । भेदप्रा-
सादगयनासनविहारमूस्याद्यो हि ज्ञोके प्रज्ञावद्वः
शिल्पिभिरथाकालं सुखदःस्त्रमाप्नियरहारयोग्या रचि-
ता इष्टन्ते तथेदं जगदखिलं इष्टिव्यादि नाना-
कम्पफलमोग्योग्यं बाह्यमाध्यात्मिकस्त्र शरोरादि नाना-
ज्ञात्यन्वितं प्रतिनियतावद्यविन्द्यासमनेककर्मफलात्मवा-

धितानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्विः सच्चाविततमैः शिल्प-
भिर्मनसांचालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं
रचयेत् ? लोटप्राणाणादिवृष्टित्वात् । मृदादिष्वपि कुम्भ-
काराद्यविहितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते तदृ प्रधा-
नस्यापि चेतनान्तराधितत्वप्रसङ्गः । न च मृदाद्युपा-
दानस्त्रूपव्यपात्रवेण्यै धर्मेण सूलकारणमवधारणीयं
त बाह्यकुम्भकारादिव्यप्रात्रवेण्येति किञ्चित्त्रियाभक्तस्ति च
चैव सति किञ्चिद्विद्विष्टते प्रत्युत मृतिरुमृहते चे-
तनकारणतासमर्पणात् । अतोरचनानुपपत्तेच्च हेतो-
र्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यम्भवति । अत्ययाय-
उपपत्तेचेति चश्वदेन हेतोरसिद्धिं सुकुम्भिर्विति । नहि
बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखुदुखमोहरकत्वाऽ-
न्वय उपपत्तेते सुखादीनाज्ञानरत्वपूतीते: शश्वादी-
नाज्ञातदुपत्वपूतीते: तन्मित्तत्वपूतीते च शद्वाद्यवि-
शेषेष्विच्छ भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलक्ष्यः ।
तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्ग-
पूर्वकत्वं द्वावाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्
संसर्गपूर्वकत्वमनुभिमानस्य सत्वरजस्तमसामयिं संसर्ग-
पूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् । कार्यकारण
भावस्तु प्रेतापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्टि
त कार्यकारणभावाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतन
पूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् भा० । “पूर्वत्तेच्च” स्थ० ।
“आस्तानावदियं रचना तत्सिद्धिर्था या प्रदत्तिः साम्या-
वस्यानात् प्रच्युतिः सत्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिरूपापत्ति-
र्विशिष्टकार्याभिमुक्तप्रवृत्तिर्विशिष्ट सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य
सत्तत्वस्त्रोपपत्तेते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिष्वु च । न हि
मृदादयोरथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तशेतनैः कुम्भ-
मादिभिरचादिभिर्वाइनधितिता विशिष्टकार्याभिमुक्त
प्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाङ्गाहृष्टिद्धिः । अतः पूर्व-
त्यनुपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्य-
म्भवति । ननु चेतनस्यापि पूर्वसिः केवलस्य न दृष्टा
संख्यमेतत्तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेवतेनस्य पूर्वत्ति
र्वदा नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य पूर्वत्तिर्वदा । किं
इनरत्वं यस्मिन् पूर्वत्तिर्वदा तस्य सेत्युत यत्संयुक्तस्य
दृष्टा तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते पूर्वत्तिर्वदैव
सेति युक्तम् उभयोः पूर्वत्त्वात् ननु पूर्वत्यन्वयत्वते न
केवलस्य तनोरथादिवत्पूर्वत्तः प्रदत्त्याद्यवेहादिसंयुक्त-
स्यैव त चेतनस्य सङ्गावसिद्धेः केवलाचेतनरथादिवैल-

क्षयं जीवहेहस्य दृष्टिर्विति । अतएव प्रत्यक्षेदेहे सति
चैतत्यर्देशनादसति तददर्शनात् देहसैव चैतत्यमपो-
ति लौकायतिकाः प्रतिपद्माः । तस्माद्वेतनसैव प्रष्ठ-
सिरिति । तवाभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्वेतने प्रष्ठत्ति-
र्वश्यते न तस्य सेति भवति तु तस्यैव सा सापि चेतनाङ्गव-
तीति ब्रूमः । तद्वावै भावात्तदभावै चाभावात् यथा का-
डादिव्यप्रात्र्यापि दाहपूर्काशादिलक्षणा विक्रियातुपलब्ध्य
मानापि केवले उच्चते उच्चतनादेव भवति तस्यंयोगे
दर्शनात्तदियोगे चादर्थनात्तदत् । लौकायतिकानाम-
पि चेतनएव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्त्तकोदृष्टिर्विति-
प्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्त्तकत्वम् । ननु तत्र देहादिसंयुक्तस्या
आत्मनोविज्ञानस्त्रूपमात्रव्यतिरेकेण प्रदत्त्यलुप्त्यते
पपत्तं प्रवर्त्तकत्वमिति चेत्र अयस्कान्तवृपादिवृत्त-
प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः यथाऽयस्कान्तोमणिः
स्खयः प्रवृत्तिरहितोऽपि अयसः प्रवर्त्तको भवति यथा
च रूपादयो विषयाः स्खयः प्रवृत्तिरहिता अपि चकुरा-
दीनां प्रवर्त्तका भवन्त्येवं पृष्ठस्त्रिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः
सर्वत्वा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्त्तयेदिलु
पपत्तम् । एकत्वात् प्रवर्त्त्याभावे प्रवर्त्तकत्वातुपपत्तिरिति
चेत्र अविद्यापूर्वुपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्
पूर्वत्युक्तत्वात् । तस्मात् सम्भवति पृष्ठत्तिः सर्वज्ञ-
कारणत्वे न तत्वेतनकारणत्वे भा० । “पयोऽनुवद्वैत्त-
त्वापि”स्थ० । “स्थादेतत् यथा चीरमचेतनं स्थादेनैव वत्-
मुविद्वये प्रवर्त्तते यथा च जलमचेतनं स्थादेनैव बोको-
पकाराय यन्त्रते एवं प्रधानसम्भवेतनं स्थादेनैव पुरुषार्थं
सिद्धये प्रवर्त्तिर्थत इति । नैतत् हाधूच्यते, यतस्तत्वापि
पर्योऽनुश्वेतनाधितियोरेव पृष्ठत्तिरित्यनुभिमृहे उ-
भयादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यर्दर्शनात् ।
शास्त्रज्ञ “योऽनु तिष्ठद्वयोर्नोपोन्नरोयमर्थमयति”
“हतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि! प्राच्योऽन्या नद्यः
स्थन्त्वे” इत्येवातीयकं समस्तवृत्तोकपरिस्त्रिन्दितसेप्र-
द्वराधितितां आवर्यति । तस्मात् साध्यपत्तिनिपत्त्वात्
प्रयोऽनुवदित्यनुपन्नासः । चेतनायाय धेनोःस्त्रेवेच्छया
पयसः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः वत्सूच्येण च पयस आकृथमा-
त्यत्वात् । न चाप्युनोऽप्यवन्तमनपेक्षा निम्नभूम्यादपेक्षत्वा-
त् सन्तत्वस्य । चेतनादेवेतत्वन्तु सर्वत्वोपदर्शितम् । “उप-
संहारदर्शनाचेति चेत्र चीरवृद्धीत्वं” त वाज्ञानिभ-
त्वनिरपेक्षपि स्थाप्य एवं कार्यम्भवतीये तज्जोक्तद्या ग्रि-

दर्शितं यास्त्रदद्या एनः सर्वलैवेद्यरापेक्षत्वमापदामानं
म पराणुद्यते”भा०। “व्यतिरेकानवस्थितेशानपेक्ष-
त्वात्”स्तु०। “साहृग्रानां ल्योगुणाः साम्येनावतिरप्तमानाः
प्रधानं न तद्वितिरेकेण पूर्वानस्त्र पूर्वत्तकं निवर्त्तकं वा
किञ्चिद्वाहृमपेक्षमवस्थितमस्ति उरुषस्त्रुदारीनो न पूर्व-
त्तकोन निवर्त्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानम् अनपेक्षत्वात्
कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिषमते कदाविच्छ प-
रिषमत इत्येतदयुक्तम् । इत्वरस्त्रु त्वं सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्ति-
त्वात् हामायित्वात् पूर्वत्तकम् न विरुद्धते”भा० “अ-
न्यत्राभावात् न लृणादिवत्”स्तु०। “स्त्रादेतत् यथा लृण-
उपक्रमोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्त्रभावादेव क्षीराद्या-
कारेण परिषमते एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिष-
मत्रद्विति । कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं लृणादोति गम्यते
निमित्तान्तरानुपत्तमात् । यदि हि किञ्चित्तिमित्तान्तरच-
लभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन लृणाद्यु-
पादाय क्षीरं सम्पादयेमहि न त सम्पादयामहे । तस्मात्
स्त्राभाविकस्तुलादेः परिषामः तथा प्रधानस्त्रापि स्त्रादिति ।
अत्रोच्चते । भवेत्तु लृणादिवत् प्रधानस्त्रु स्त्राभाविकः परि-
षामो यदि लृणादेरपि स्त्रभाविकः परिषामोऽभ्युपस्थेत
न स्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः कथं निमित्ता-
न्तरोपलब्धिः अन्यत्राभावात् धेन्वेत् हृषपश्चकं लृणादि-
क्षीरीभवति ग प्रहीणमडुदाद्युपयुक्तं वा यदि हि
निर्निमित्तमेतत् स्त्रात् धेनुशरीरसम्बन्धादन्यदापि
लृणादि क्षीरीभवेत् । न च यथाकामं नरैन शक्यं
सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तान्तरामयति, भवति कि-
ञ्चित् क्षार्यं सातुपसम्पादयं किञ्चिद्वैसम्पादयम् । मनुष्या
कृपि च शक्तु इत्येतोपादेन लृणाद्युपादाय क्षीरं
नस्यादियितुं प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं
धेनुञ्जायर्यन्त ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मात् लृणा-
दिवत् स्त्राभाविकः प्रधानस्त्रु परिषामः”भा०। “अभ्युप-
गमेऽप्यर्थाभावात्”स्तु०। “स्त्राभाविकी प्रधानस्त्रु प्रठित्तिन-
भवतीति स्त्रापितम् । यथापि नाम भवतः अद्वामसु-
रुध्यमानाः स्त्राभाविकीसेव प्रधानस्त्रु प्रठित्तिमध्युपगच्छ-
म तथापि दोषोऽनुपच्छेतैव कृतः? अर्थाभावात् यदि
तावत् स्त्राभाविकी प्रधानस्त्रु प्रठित्तिने किञ्चिदन्यदपेक्षते
इत्युच्चेत ततो यथैव सहकारि किञ्चिद्वापेक्षते एवं प्रयो-
जनमपि किञ्चिद्वापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं उरुपस्थायें
साधयितुं प्रवर्त्तते इतीयं प्रतिक्षा हीयेत । स यदि-

ब्रूयात् सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति
तथापि प्रधानप्रटिष्ठाः प्रयोजनं विवेक्षयं भोगोवा स्त्र-
दपर्वगो वा उभयं वेति । भोगशेत् कोटिशोऽनाधेत्तिर्वा-
शयस्य भोगो भवेत् अनिर्मोक्षप्रसङ्गश । अपवर्गश्चेत्
प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य मिद्वत्वात् प्रटच्छिरन्धिका स्त्रात्
शब्दाद्यनुपत्तिविप्रसङ्गश । उभयाधताभ्युपमेऽपि भोक्त-
व्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव । न
चौत्सुक्यनिहन्त्यथो प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्त्राचेतनस्त्रौ-
त्सुक्यं सम्भवति न च उरुपस्था निर्मलस्त्र, दक्षक्ति-
सर्वशक्तिवैयर्यं भयाज्ञेत् प्रटित्तिर्वहिं दक्षक्तिरुच्छेदवत्
सर्वशक्तिरुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव
तस्मात् प्रधानस्त्रु पुरुषार्थं प्रटित्तिरित्येतदयुक्तम्”भा० ।
“उरुपस्थानुपदिति चेत्थापि”स्तु०। “स्त्रादेतत् यथा कञ्चित्
उरुपस्थो दक्षक्तिरस्यद्वं दक्षक्तिविहीनमन्यमविष्टाय पूर्वत्त-
यति यथा वाऽवस्थानोमर्थिः स्वयमपूर्वत्ते मानोऽप्ययः पूर्व-
त्तये वं उरुपः प्रधानं पूर्वत्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन
एनः पूर्वत्तयानस्त्रु । अत्रोच्चते तथापि नैव दोषान्त्रिमोऽक्षिः ।
अभ्युपेतहानं तावहोष आपतति, प्रधानस्त्रु
स्वतन्त्रस्त्रु पुरुष्युपगमात् उरुपस्त्रु च पूर्वत्तकत्वानभ्यु-
पगमात् । कथं ज्ञात्वासीनः उरुपः प्रधानं पूर्वत्तयेत् ।
पङ्कुरपि हाम्भं उरुपं वागादिभिः पूर्वत्तयति नैवं उरु-
पस्त्रु कञ्चित् पूर्वत्तनव्यापारोऽक्षिः निष्क्रियत्वात्तिर्विगुण-
स्त्राज्ञ । नाप्यवस्थान्तवत् सद्विधिमात्रेण पूर्वत्तयेत् सचि-
धिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कानस्त्रु
चानित्यः सद्विधिरत्ति स्त्रयापारसद्विधिपरिमार्जना-
द्यपेक्षा चास्त्रात्यनुपन्दासः उरुपाश्चानुपदिति । तथा
प्रधानस्त्राचेतन्यात् उरुपे ज्ञात्वासीनात् लृतीयस्त्रु च
तयोः सम्बन्धुरभावात् सम्बन्धानुपत्तिः । योग्यता-
मित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । पूर्व-
वच्छेहाय ग्रामादेव विकल्पवितव्यः । परसामनस्त्रु स्वरूप-
व्यपात्ययसोदासीन्यं मायावपात्यञ्च पूर्वत्तकत्वमित्यस्थिति-
शयः”भा०। “अन्यत्रानुपपत्तेच”स्तु०। “इत्यत न प्रधानस्त्रु
प्रटच्छिरवकलते यद्वा सत्वजस्तस्त्रामन्दोन्यगुणप्रधानभाव-
स्त्रु स्वरूप साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था
तस्मात् सम्बन्धायामनपेक्षत्वस्त्रुपाणां स्वरूपप्रूपाशेभयात् पर-
स्त्ररं पूर्वत्तयाङ्गिभवानुपपत्तेः । बाह्यस्त्रु च कम्पुचित् क्षीभ-
यितुरभावात् अर्थात्यनिमित्तो महदाद्युत्पादोन स्त्रात्”
भा०। “अन्यत्रानुभितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्”स्तु०। “अथापि

सग्रात् अन्यथा वयमनुभिसीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसञ्जेत् । न ह्यग्रनपेत्तस्मावाः कूटस्थाशाश्चाभिर्गुणा अभ्युपगम्यते पूर्णाणामावात् । कार्यवंशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्यात्माद उपपद्यते तथा तथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगम्यः । चलं गुणाट्तमिति चास्यभ्युपगमः । तस्मात् साम्यावस्थायाभ्युपगम्य वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतित्तन् इति । एतमपि प्रधानस्त्रुत्यक्तिविद्योगात् रचनात्मुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषा स्तदेवस्या एव । चक्षक्तिमपि ल्वभिसानः पूर्विकादित्वान्निवर्त्तेत चेतनमेकमनेकपृष्ठस्त्रुत्यादयः नगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निभित्तमावाच्चैव वैषम्यं भजेरन् भजमाना वा निभित्तमावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् रत्निति प्रसञ्जेत् एवायमनन्तरोऽपि दोषः” भाष्यम् ।

वेदान्तिपत्त्यरिशुद्धे साङ्गात्युद्धावितदोपनिराकरणमपि तत्रैव यथा “नन्वौपनिषदानामप्यसमझसमेव दर्शनं तथ्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य पृष्ठस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकं कर्तृशात्मनोविशेषौ तथतापकौ न ज्ञात्यन्तरभूतावित्यभ्युपगमन्यं सग्रात् । यदि चैतौ तथतापकावेकसग्रात्मनो विशेषौ सग्रातां स ताभ्यान्तरायतापकामुयां न निर्मुच्येत् इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनसुपदिशच्चास्त्रमन्यकं सग्रात् । न ह्यौषिण्यपूर्वकाशधर्मकस्त्रुत्यप्रदोपस्त्रुत्यदेवस्य सैन्यवान्यां निर्मीकृत्य उपपद्यते । बोऽपि जलवैचितरङ्गफेनात्युपन्यासस्तात्वापि जलात्मन एकस्त्रुत्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या ग्रेति सभानौ जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मीकृत्यः । पृसिङ्गशायं तथ्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थो चार्घ्याच्चार्घ्याच्चोन्मित्तौ लक्ष्येते वद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थोन सग्रात् यस्त्रुत्यन्यो यद्विषयकमर्थित्वं स तस्मात्यैर्नित्यसिद्धं एवेति तस्त्रुत्यतद्विषयमर्थित्वं न सग्रात् । यथा पृकाशात्मनः पृदोपस्त्रुत्यपूर्वकाशस्त्रोऽर्थो नित्यसिद्धं एवेति न तस्त्रुत्यद्विषयमर्थित्वस्वति अप्राप्ते ह्यप्रत्येऽर्थिनोऽर्थित्वं स्थादिति । तथार्थसग्रात्यर्थित्वं न सग्रात् यदि सग्रात् स्वार्थत्वमेव सग्रात् न चैतदस्ति । सम्बन्धिशब्दौ हेतुतावर्थी चार्घ्यश्चेति द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः सग्रात्यैकसैन्यवान् तस्माद्विज्ञात्वैनावर्थीर्थिनौ । तथाऽन्यर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलकौर्यः पृतिकूलोऽनर्थः । ताभ्यामेकः पर्यायेषोभावान्

सम्बन्धते तत्रार्थसग्रात्यैवस्त्राद्वयुस्त्राज्ञानर्थस्त्रोभावः अर्थावनर्थं एवेति तापकः स उच्चते । तथ्यस्त्रुत्य एकः पर्यायेषोभावान् सम्बन्धते इति तयोस्तथतापकमावात्मुपगमते । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायान्तरायतापकमावादेव । न ह्यग्निरेकः सत्त्वानन्तर्दृष्टिप्रकाशयति वा सत्वस्यौष्ण्यप्रमाणादिधर्ममेदे परिणामित्वे च किञ्चु कूटस्ये ब्रह्मस्ये कर्मित्वात्यतापकमावः सम्भवेत् कु उनरयन्तरायतापकमावः सादिति उच्चते किं ग पश्यसि ? कर्मभूतो जोषहेहस्यः तापकः सवितेति । न तु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य थादिह देहस्यैव तप्तिः सादेहस्यां य स्वभेव नश्यतोति तत्राशायसाधनं नैषितव्यं सादिति । उच्चते देहभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्नाम दृष्टा न च त्वयापि तप्तिर्नाम विकिया चेतयितुः केवलस्ये घृते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वम् अशुद्धादिदोपस्त्रुत्य । न च तप्तिरेव तप्तिर्नाम्युपगच्छसीति कथं तथापि तथ्यतापकमावः । सत्त्वं तथं तापकं रज एवेति चेत्र ताभ्याज्ञेतनस्य संहतत्वात्मुपगमते । सत्त्वानुरोधित्वाचेतनोऽपि तथ्यत इवेति चेत्र परमार्थतस्तर्हि नैव तण्ट इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात् न चेत्यते नेवशब्ददोषाय । नहि डुरुडुभः सर्वे इवेत्येतावता सविषो भवति, सर्वै वा डुरुडुभ इवेत्येतावता निर्विघो भवति । अतश्चाविद्याकातोऽयन्तरायतापकमावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगमन्यमिति । नैव सति समापि किञ्चिह्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तथ्यत्वमभ्युपगच्छ सिंहेऽर्थं सुतरामनिर्मीकृतः प्रसञ्जेत नित्यत्वाभ्युपगमाद्वा तापकस्य तथ्यतापकशक्त्योनित्यत्वेऽपि सनिभित्तसंयोगमेतत्वापत्तेः संयोगनिभित्तसंदर्शननिहृष्टावात्यन्तिकः संयोगोपरमः तत्राशायन्तिको मोक्ष उपपद्य इति चेत्र अर्दशनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । शुणानाम्बोद्धवाभिभवयोरनियतत्वादिनियतः संयोग निमित्तोपरम इति, वियोगस्यायनियतत्वात् साङ्गप्त्यैवानिमेऽपि रिहार्यः सात् । औपनिषदस्य त्वात्मकात्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावात्मुपगमतेर्विकारभेदस्य च वाचारमम्बायात्मव्यवणादनिर्मीकाशङ्का खप्रेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तथापकमावस्तत्वतथैव स इति न भोदयितव्यः परिहर्त्तव्यो वा भवति” ।

“प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्त्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽनुशुक-

रथवार्दिना ब्रह्मवादिनि दोषउत्तेज्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्वायं वैशेषिकाण्यामभ्युगमः कारणद्वयसमवायिनो गुणाः कार्यद्वये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसरदर्शनात्तद्विषयाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्परत्वे इभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चेतन्यं समवेदात् तददर्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणमवित्पर्वतीति । इसमध्युपगमनदोयैव प्रक्रिया व्यभिचारयति”भा०। “महद्वीर्धवद्विषयपरिमण्डलाभ्याम्”स्तू०। “एषा तेऽपि प्रक्रिया परमाणुयः किञ्च कञ्जित्काळमनारभकार्यायथायोग” इषादिमनः पारिमाणडल्यपरिमाणास्तित्वनि । ते च पश्चाद्विद्वादिपुरःसराः संयोगसचिवाच सन्तो इषुकादिकमेष्ट छत्रस्त्रं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाच्च कार्यं गुणान्तरम् । यदा हौ परमाणुद्वयकमारभेते तदा परमाणुगता इषादिगुणविशेषाः गुणादयो इषुके शुक्रादीनारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाणडल्यं न इषुके पारिमाणडल्यमपरमारभेते इषुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । इषुत्पर्वत्वत्वे हि इषुकर्त्त्वं नी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि हे इषुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं इषुकसमवायिनां शुक्रादीनारभकालम् । अणुत्पर्वते तु इषुकसमवायिनो ध्यपि नैरारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदेवत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणयो बहुनिवा इषुकानि इषुकर्त्त्वहितो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानेष्टा योजना । तदेवं यथा परमाण्योः परिमण्डलात् सतोऽणु हस्तश्च इषुकञ्जायते महद्वीर्धश्च लग्नुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा इषुकादणोर्हस्ताच्च सतोमहद्वीर्धश्च लग्नुकादि जायते नाणु नोत हस्तम् एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्ञानिष्ठत इत्यभ्युपगमे तत्र किं छिद्रम् । यथा सत्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्वयं इषुकादि ततो नारभकाण्य कारणगतानि पारिमाणडल्यादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमिति नेन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कवित्वद्विषयोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमालत्वात् तत्त्वात् पारिमाणडल्यादिव्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरभकत्वमिति । मैत्रं भन्त्याः यथा कारणे विद्यमानान्तरापि पारिमाणडल्यादीनामनारभकत्वमेवं चेतन्य-

स्थापीत्यसांश्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाणडल्यादीनामनारभकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरान्तरम्भात् पारिमाणडल्यादीनामनारभकत्वाप्सेः । आरब्धसपि कार्यद्वयं प्राक् गुणारभम्भात् चतुर्मालमगुणं तितीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारभे व्यापाणि पारिमाणडल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणालरसान्त्वेतकावोभ्युपगमात् । “कारणबहुत्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् तद्विपरोत्तमणु । एतेन दोषत्वहस्तत्वे व्याख्याते” । इति हि काण्डमुजानि स्फुराणि । न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणात् बहुत्वादीनि एवारभन्ते न पारिमाणडल्यादीनीत्युच्चेत इत्यान्तरे गुणान्तरे धारभ्यमाणे बर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाव्यसमवायाविशेषात् । तस्मात् स्वभावादेव पारिमाणडल्यादीनामनारभकत्वं तथा चेतनाया अपि इष्टव्यम् । संयोगाच्च इत्यादीनां विलक्षणानां तु परिमाणित्वात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिन्नारः । इव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्र इत्यान्तेन विलक्षणारभमालत्वस्य विलक्षितत्वात् । न च इत्यस्त्र इव्यमेवोदाहर्त्वं गुणस्त्र वा गुणेवेति कवित्वियमेवेतरस्ति । स्वत्वाकारोऽपि भवतां इत्यस्त्र गुणस्त्राजहारं “प्रत्यक्षापत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्त्र पञ्चालक्ष्यं न विद्यते” इति । यथा प्रत्यक्षापत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षापत्यक्षेषु पञ्चपुभूतेषु समवयत् शरीरस्पत्यक्षं स्त्राव प्रत्यक्षत्वं शरीरं इत्यते तस्माच्च पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणवत्त्वं संयोगः इव्यं शरीरम्” इति भा० ।

ईश्वरस्य सर्वकर्त्त्वे इपि न स्वाभिन्नजीवस्त्रृत्वमिति निर्मयाय ईश्वरस्य जीवस्त्रृत्ववादिनोत्तम्यस्य मतस्त्वाय तत्त्वे निराकृतं यथा ! “उत्पत्त्यसम्भवात्”या० स्तू०। “येषामप्रकृतिरधिकाता केवलं निमित्तं कारणमीवरोऽभिमत्त्वे षां पञ्चः प्रत्याख्यातः । येषां सुनः प्रकृतिव्याधिकाता-चेत्युभयात्कं कारणमीवरोऽभिमत्त्वे षां पञ्चः प्रत्याख्यायते । नहु श्रुतिसमाच्चयेनाप्येवं रूप एवेश्वरः प्राण्डनिङ्गीरितः प्रकृतिव्याधिकाता चेति । शुल्कहुसारिषो च स्तुतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत् कस्य हेतोरेव पञ्चः प्रत्याख्यासितः ? इति । उच्चते यद्येवं जातीयोक्तःशःसमानत्वात् विसंवाटस्यानमिति अतस्तप्त्याख्यानायारभः । तत्र भागवत्

मन्यने । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनः ज्ञानस्त्रूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्द्वात्मानं प्राविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेव व्युहूहृषेण, संकर्षणव्युहूहृषेण, प्रद्युम्नव्युहूहृषेण-व्युहूहृषेण च । वासुदेवोनाम परमात्मोच्यते । सङ्कर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नोनाम मनः । अर्मिश्वरो नामाहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः अपरे संकर्षणादयः कार्यम् । तस्मिद्यन्ते भगवन्तमभिगमनोपासनेज्ञासाधाययोगैर्विषयतमिदा ज्ञायक्लेशोभगवन्तमेव प्रतिपद्यते इति । तत्र यत्तात्पदच्यते योऽसौ नारायणः परोव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मानमनेकधा व्युक्त्या व्यवस्थित इति तस्मि निराक्रियते “स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि” श्रुतिभ्यः परमात्मोऽनेकधाभवनस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिभवनादिलक्षणमाराधनमजस्मनन्यचित्ततयाभिग्रह्यते तदपि न प्रतिप्रिध्यते त्रुतिस्तुत्योरोच्चरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिद सुच्यते वासुदेवात् संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति अत्र ब्रूमः न वासुदेवसंज्ञाकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञकस्य जीवस्तोतपत्तिः सम्भवति अनित्यतादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिसम्भवे हि जीवस्यानित्यतादयो दोषाः प्रसञ्चेरन् ततश्च नैवास्य भगवत् प्राप्तिमोक्षःस्वात् कारणप्राप्तौ कार्यस्य विजयप्रद्वान् । प्रतिपेत्विष्ठति चाचार्योजीवस्तोत्रपत्तिः “नात्माऽश्वते नैव त्वाच्च” इति । तत्त्वादसङ्गतैषा कल्पना यस्माच्चाहि खोके कर्त्तुर्देवदक्षादेः करणं परत्राद्युत् पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्त्तुजीवात् संकर्षणसंज्ञकात् करण मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्त्तुजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते इति । न चैतहृष्टान्तरेणाध्यवसात् शक्तुमः न चेत्प्रमाणां त्रुतिसुपलभास्ते भावः ॥०॥ “विज्ञानादिभावे वा तदपतिषेधः” स्तु ॥०॥ “अथापि स्यात् न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयते किन्तर्हीच्चरा एवैते सब्दे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवैर्यतेजोभिरैश्वर्यं धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । वासुदेवा एवैते सब्दे निर्दोषा निरधिताना निरावाधावैति । तस्माद्वाय यथावर्णिं तमत्पत्त्यमभवोदीषः प्राप्नोतीति । त्रिवोच्यते । एषमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यनभवम्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्यैवायस्तुत्पत्त्यसम्भवोदीषः प्रकारान्तरे कथं न भवेदित्यभिप्रायः । परम्परभिद्वा एवैते वासुदेवादयः चत्वार ईश्वरासुल्यधर्माणो

नैषामेकात्मत्वमस्तीति ततोऽनेकोच्चरकल्पनानवैक्यम् एके-मेवरेणेच्चरकार्यं सिद्धेः । सिद्धान्तहानियं भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवतः एते चत्वारोव्युहासुल्यधर्माणाच्चादिति तथापि तदप्यस्य एतोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्तोत्रपत्तिः सम्भवति, सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारण्योरतिशयेन यथा ऋष्टयोः । नहसु-स्थितिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पाते । न च पञ्चरात्रं सिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिपु एकेकमित्रं सब्देषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतस्यकतः कश्चिद्दोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सब्दे व्युहा निर्विशेषा इत्यन्ते । न चैते भगवद्युहासुतसंख्यायामेव व्यवतिष्ठेतरु ब्रह्मादिस्तस्मपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतोभगवद्युहत्याभगमात्” भा० । “विप्रतिषेधाच्च” स्तु ॥०॥ “विप्रतिषेधश्वाजित्वा शास्त्रे बड्डविध उपत्याभ्येते गुणं गुणित्वकल्पनादिलक्षणः ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवैर्यतेजांसि गुणाः आक्लन एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिर्यनात् । वेदप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं च योऽलक्ष्मी चारिङ्गल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादि वेदनिन्दा दर्शनात् । तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिहम्” भा० ।

उपासनया प्राप्नैश्वर्यसानियेच्चरस्य तु न जगत्कर्त्तव्यमित्यपि तवैव व्यवस्थापितं यथा “जगद्वापारयज्ञं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च” भा० स्तु ॥०॥ ‘ये सगुण-ब्रह्मोपासनात् सहेतु मनसेच्चरायुज्वलं ब्रजनिं किन्तेषां निरवयहमैश्वर्यं भवत्याहोस्ति सावयहमिति च शयः । किन्तावत् प्राप्ने निरङ्गुशमेवैपापैश्वर्यं भवितुमर्हति “आत्रोति स्वाराज्यं सब्देऽसै देवाब्लाकाच्छन्ति” “तेषां सब्देषु कामवारो भवतीत्यादि” श्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ने पठति “जगद्वापारयज्ञमिति” । जगद्वापत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा अन्यदण्माद्यामकसैश्वर्यं सुक्रानां भवितुमर्हति जगद्वापारस्तु नित्यसिद्धस्यै चेच्चरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकरतत्वात् असन्निहितत्वाच्च तरेषाम् । परएव हीच्चरो जगद्वापारेऽधिकतः तसेव प्रकल्पयतपत्त्याद्युपदेशाच्चित्यशद्भनिवस्त्रत्वाच्च । तदन्वेष्यविजिज्ञासनपूर्वकमितरेषामादिमदैश्वर्यं श्रूयते तेनासन्निहितासे जगद्वापारे । समनस्त्रत्वादेव चैवामैकमत्येकस्यचित् स्तित्यभिप्रायः कर्मचित्वा संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्

सद्गुल्मन्त्रव्याख्या सद्गुल्म इत्यविरोधः समर्थेत तत् परमे-
श्वराहृतन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यतिष्ठते” भा०। “प्रत्य-
क्षोपदेशादिति चेद्वाधिकारिकमण्डलस्योक्ते” स्त्र०। “अथ
यदुक्तं आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशान्तरव्य-
हमैश्वर्यं विदुषां न्यायमिति तत्परिहर्त्यम् अतोच्यते ।
नायं दोषः आधिकारिकमण्डलस्योक्ते: आधिकारिकोऽयः
सवित्तमण्डलादिषु व्यवस्थितः परमेश्वरस्तदासैवेयं स्वारा-
ज्यमाप्निष्ठत्यतः यत्कारणमनन्तरम् “आप्नोति मनसम्पत्ति
मित्याह । योहि सर्वमनसम्पत्तिः पूर्वं सिद्धरूपरस्तं
प्राप्नोति एतदुक्तं भवति । तदनुसारेण चानन्तरम् “वाक्प-
तिश्वल्यत्वादिः श्रोतृपतिर्विज्ञानपतिश्व भवतीत्याह ।
एवमन्यतापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरायस्तमेवेतरेषा-
मैश्वर्यं योजयित्यम्” भा०। उपासामिद्द्वयः यथा जग-
त्कर्त्तव्यं न भवति तथानुमानचिन्नामणावलुपदं दर्शितम् ।
सांख्योक्तदोषनिरसनपूर्वकं तस्य सर्वविषयनित्यज्ञानत्वं
तत्त्वैव समर्थितं यथा “यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न गुल्मं
सर्वज्ञत्वसुपयद्यते नित्यज्ञानक्तिश्वेज्ञानक्रियां प्रति स्वात-
न्त्र्यासंभवादिति । अतोच्यते इदं तावद्वान् प्रदद्यः कथं
नित्यज्ञानत्वे सर्वज्ञत्वहनिरिति? । यस्य हि सर्वविष-
यावभावलक्षणं ज्ञानं नित्यमल्लि सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिष्ठि-
तम् । अनित्यते हि ज्ञानस्य कदाचिज्ञानाति कदाचिज्ञ-
जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्वात्, नत्वसौ ज्ञाननित्यत्वे दोषो-
ऽप्ति । ज्ञाननित्यते ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो-
नोपयद्यते इति चेत्र प्रतीष्टापकाये इपि सवित्तरि दहति
प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवित्तर्द-
ह्यप्रकाश्यसंयोगे सति इहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः
स्वात् न द ब्रह्मणः प्रागुत्तमे र्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति
विषमोद्दानः, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत
इति कर्त्तव्यव्यपदेशदर्शनात्, यत्मसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्म-
णः “तदैक्षतेति” कर्त्तव्यव्यपदेशोपमत्ते नैव यस्यम् । कर्मपे-
क्षायां त ब्रह्मण ईच्छित्वशुतयः सुतरासुपयन्नाः । किं
एनस्तु कर्म? यत् प्रागुत्तमे रोचरज्ञानस्य विषयो भव-
तीति तत्त्वान्यताभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते
व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्मसादाङ्गो योगग्रास्त्र-
विदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यभिद्वयेश्वरस्य स्फुटिस्ति-
संहृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्त-
मत्ते ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेज्ञित्वमनुपमप्रमिति

न तद्वेद्यमवतरति सवित्तप्रकाशत् ब्रह्मणोज्ञानस्वरूप-
नित्यत्वेन ज्ञानसाधनामेज्ञानपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पर्यात्मितः स्वात्
न ज्ञानप्रतिबन्धकरणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमा-
वीश्वरस्य शरीराद्यनपेत्तामनावग्नज्ञानतां च दर्श-
यतः । “न तस्य कार्यं करणेद्य विद्यते न तत्समज्ञाभ्य-
धिकश्व दृश्यते । परास्य शक्तिर्विधैव अूर्यते स्वाभाविकी-
ज्ञानप्रतिक्रिया चेति” “अपाणिपादोजनेयग्रहीता पश्य-
त्वचक्षुः स श्वेताल्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्याक्षिति
वेत्ता तमाङ्गरप्त्रं पुरुषं महान्मिति च” ।

अस्मादेव च जीवानां तत्त्वद्वक्षम्भक्तसिद्धिवैद्यथा तथा
या । स्वभाव्यर्थोर्वर्णितम् यथा
“फलमत उपमते” स्त्र०। “तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्या
भीशिलैशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावोवर्णते ।
यदेतदिदानिदिव्याभिम्बलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं
विविधं प्रसिद्धं जन्मनां किमेतत् कर्मणो भवत्याहो-
स्सिद्धीश्वरप्रसादादिति? भवति विचारणा । तत्र तावत्
प्रतिपद्यते फलभर्तरेश्वराङ्गविमर्हति कुतः? उपमते:
सहि सञ्चार्यक्षः स्फुटिस्तिस्तिहारान् विचित्रान् वि-
द्धधृदेशकालविशेषाभिन्नत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं
संपादयतोर्युपपद्यते । कर्मणस्वत्त्वाण्णं विनाशिनः काला-
न्तरभावि फलं भवतीत्यनुपमपत्रम् अभावाङ्गावानुत्पत्तेः ।

स्वादेतत् कर्मविनश्यत् स्वकालेव स्वानुरूपं फलभर्ज-
यित्वा विनश्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्त्ता भोक्षत इति
तदपि न परिशुद्धति प्राग्भूक्तसम्बन्धात् फलत्वानुपमत्तेः
यत्कालं हि यत् सुखं दुःखं वाक्मना भुज्यते तस्यैव लोके
फलत्वं प्रसिद्धम् । न ह्यसम्बद्धयात्मना सुखस्य दुःखस्य वा
फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः । अथोच्यते कर्मकार्याद-
पूर्वात् फलस्त्वत्स्थित इति तदपि नोपयद्यते अपूर्वस्या
चेतनन्य काठलोदसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रदत्त्वत्तुप-
पत्तेः तदस्तिवेच प्रामाण्याभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाण-
मिति चेत्र ईश्वरसिद्धेर्थापत्तिरच्चयात्” भा०। “शुत-
त्वाङ्गं” स्त्र०। “न केवलसुपमत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कलयामः
किंतिहि शुतत्वादपेश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथाहि शु-
तिर्भवति “स वा एव महान्मज्ज्ञानामाङ्गादेवसुदान” इत्येवं
जातीयका” भा०। “धर्मज्ञमिनिरत एव” स्त्र०। “जैमिनि-
स्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्दते अतएव लेतोः ऋतेर-
पमत्तेच, अूर्यते तावदयमर्थं, खर्गकामोयजितेष्व इमादिषु वा-

क्येषु । तत्र च विभिन्नतेरिंष्यभावोपगनाद्यागः स्वर्गस्तोत्-
पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यनुत्तरात्मकोयाग चापद्येत
तत्त्वास्तोपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नन्दनुच्छविनाशिनः क-
र्मणः फलं नोपपद्यते इति परिव्यक्तोऽयं पक्षः । नैष दोषः
श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिर्वेत् प्रमाणं यथायं कर्मणे फल
सम्बन्धः श्रुतउपपद्यते वया कल्पयितव्यः नन्दनुत्पाद्य
किमयोर्ब्दं कर्म विनश्यकालान्नरितं फलं दातुं शक्तो-
तीयतः कर्मणो वा स्वच्छा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य
वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नाभास्तीति तक्षेते । उपपद्यते चाय-
मर्धः उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्थम्
अविविवस्य कारणस्य विवितकार्यानुपपत्तेः वैष्यम्
नैर्दृश्यसङ्काद्युत्तरानन्दैयर्थ्यापत्तेच तत्त्वाद्वर्जन्नदेव फल-
मिति” भा० । “पूर्वन्तु वादरायणोहेतुव्यपदेशात्” स्त० ।
“वादरायणस्त्वचार्यः पूर्वोक्तमेवत्तरं फलहेतुं भव्यते ।
केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वाक्यं केवलात् फलमित्यवं पक्ष-
स्तुशब्देन व्याकर्त्तते । कर्मणेत्ताद्वाऽपूर्वमेत्ताद्वा यथा
तथास्तीत्वात् फलमिति सिद्धान्तः । हेतुव्यप-
देशात् । धर्माधर्मयोरपि कारयित्वेनेत्तरोहेतुव्यप-
दिश्यते फलस्य च दाहत्वेनैव द्वाधु कर्म कारयति
तं, यमेयो लोकेभ्य उच्चिन्नोपते एष उ एवासाधु कर्म कार-
यति तं, यमधोलोकं निनोपते” इति । अर्थते चायमयौ भग-
वद्वीतासु । “योयो यांयां तनुं भक्तः अद्याचिंतुमिक्षति ।
तस्य तस्याचलां अद्वां तामेव विद्धास्यहम् । स तया-
चद्या युक्तस्तसाराधनमोहते । लभते च ततः कामान्
मयैव विहितानु व्यतीनिति” । सर्वेवदान्तेषु चेश्वरहेतुका
एव स्फृट्यो व्यपदिश्यते तदेवत्तरस्य फलहेतुत्वं यत् स्त-
कर्मानुरूपाः प्रजा: हृजति । विवितकार्यानुपपन्थादयो-
ऽपि दोषः क्षतप्रयत्नामेत्तवादीत्वरस्य न प्रसञ्चने” भा० ।

मोमांसकैर्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फल-
हेतुत्वं किन्तु कर्मण्य एव फलसिद्धिरित्यरोक्तं तत्र
जैमिनोयमतत्वेन शा०स्त्रव्यभाष्योर्दिग्दर्शितम् अवियहश्च
देश्वरस्याचेतनत्वं यथा तथा ४५१४८ दर्शितम् ।

“कर्त्ता शास्त्रायर्थवचात्” शास्त्रेण जीवानां कर्मत्वेऽपि
असैं च कारयित्वं यथाह शा०स्त्रव्यभाष्योः ।

“परानु तच्छ्रुतेः” स्त० । “यदिदमविद्यावस्थायामुपाधि-
निभवनं कर्त्तृत्वं जीवस्याभिहितं ततु किमनपेक्ष्यैवत्तरं,
भवत्याहोस्त्रिदीत्वरामेत्तव्यमिति ? भवति विचारणा । तत्र
ग्रामः तावद्वेद्वरमपेक्षते जीवः कर्त्तृत्वं इति । कर्मात् ?

व्यपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वयमेव रा-
गदेषादितोषप्रयुक्तः कारणान्तरसामयीसम्बन्धः कर्त्तृत्व-
मत्तुभवितुं शक्तोति तस्य किमीत्वरः करिष्यति ? । न च
लोके प्रसिद्धिरस्ति कषायादिकासु क्रियास्त्रादुदादिवदोन्न-
रोप्तरोऽप्रेक्षितव्य इति । लोकामेत्तन कर्त्तृत्वेन जन्मन्
संस्कृत ईश्वरस्य नैर्दृशं प्रसञ्चते, विषमफलञ्च प्रां
कर्त्तृत्वं विद्वतो वैष्यम् । ननु वैष्यमनैर्दृश्ये न सामेत्त-
त्वादित्युक्तम् । सत्यसुक्तं सति त्वीत्वरस्य सामेत्वावस्थ-
मे, सामेत्वत्वेवत्तरस्य सम्भवति सतोर्जन्मनां धर्माधर्मयोः,
तयोर्च सद्वाप्तः सति जीवस्य कर्त्तृत्वे, तदेव चेत् कर्त्तृ-
त्वमीत्वरामेत्तं खात् किंविषयमीत्वरस्य सामेत्व-
स्त्व्यते । अक्षताभ्यागमश्वैर्दृशं जीवस्य प्रसञ्चते । तत्त्वात्
स्ततएव जीवस्य कर्त्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं दुश्चेन
व्याकर्त्त्य प्रतिजानीते परादिति । अविद्यावस्थायां कार्द-
करणसंहृतात्मविकदर्शिनोजीवस्याविद्यातिमिराभ्यस्य सतः
परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिण्ये-
त्तयितरीत्वात्तदनुज्ञया कर्त्तृत्वमोक्तुत्वाक्षण्यस्य संसारस्य
सिद्धिः तदनुप्रहेतुकेन च विज्ञानेन सोक्षयस्य सिद्धिः
भवितुमर्हति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । यद्यपि दोषप्रयुक्तः
सामयीसम्बन्धव्य जीवः, यद्यपि च लोके कषायादिपु
कर्मसु नेत्तरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्वाख्येव प्रदृशिष्ठु
ईश्वरोहेतुकर्त्तृत्वे ति श्रुतेवसीयते । तथा हि श्रुतिर्मिति
‘एव ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेयो लोकेभ्य उच्ची-
षते एव उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधोलोकं निनो-
पते” इति “य आत्मनि तिड्वाकानमन्तरोयमयतोति” चैवं
जातीयका । नन्देवमीत्वरस्य कारयित्वे सति वैष्यमनैर्दृश्ये
स्ताम् अक्षताभ्यागमश्व जीवस्येति नेत्यन्यते” भा०
“क्षतप्रयत्नामेत्तव्यु विहितप्रतिष्ठावैयर्थ्यादिभ्यः” स्त० । “त-
श्वद्वेनोदितदोषव्याकर्त्त्यनार्थः । ज्ञातेयः प्रयत्नोजीवस्य ध-
र्माधर्मसम्बन्धः तदपेक्ष एव चेत्तरामेत्तव्यः कारयति तत्त्वैते
नोदिता दोषा न प्रसञ्चने । जीवकृतधर्माधर्मवैष्यामेत्त
एव तत्प्रकलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदोत्तरोनिमित्त-
मावेष । यथा लोके नानाविधानां यवसुहादीनां गुच्छ-
गुल्मादीनां वासावारणेभ्यः खडीजेभ्यो लायमानानां
सावारणिमित्तं भवति पर्जन्यः, नह्यसति पर्जन्य-
रसपुष्पकल्पवायाविद्यव्ययं तेषां जायते नायसत्तु
खडीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नामेत्तरस्तेषां गुभा-
शुभं विद्यमादिति श्रिष्टते । ननु क्षतप्रयत्नसमेव जीवस्य

परायने कर्त्त्वे नोपयद्यते । नैव दोषः । परायतेऽपि हि कर्त्त्वे करोत्वे लोपः कुर्वन् हि तमीच्चरः कारयति । अपि च पूर्वमयत्वमपेक्षे दानीं कारयति, पूर्वतरञ्च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकार्यदिव्यमादित्वात् संसारसानवद्यम् । कथं उनरवस्यते क्षतप्रयत्नमपेक्ष ईश्वर इति? विहितप्रतिविद्वावैव्यर्थादिभ्य इत्याह । एवं हि "खर्गकामो-यजेत ब्राह्मणो न इत्यत्यः" इत्वे वं जातीयकस्य विहितस्य प्रतिविद्वा चावैवर्थं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्थानं इति ॥ गत विधिप्रतिवेक्षकीर्त्युत्तेत अन्यत्परतन्त्रत्वाज्ञीतस्य । तथा विहितकार्त्तिण्यमध्यनर्थेन संख्येत्, प्रति-सिद्धिकार्त्तिण्यमध्यनर्थेन, तत्र प्रामाण्यं वेदस्यास्तमित्यात् । ईश्वरस्य चावल्लामेक्षत्वे लोकिकस्यापि उत्तरकारस्य वैवर्थ्यं तथा देशकाङ्क्षिनिमित्तानां पूर्वोक्तोदोषप्रसङ्ग-चेत्येवं जातीयकदोक्षातमादियहयेन दर्शयति" भा० ।

सेव्वरपांस्यमते तु ईश्वरादिवित्यमध्यनस्य उगत्कर्त्त्वं तत्त्वेच्चरप्रसादाद्युयोगविद्वित्वस्तुप्रादिकं पातङ्कुच्छव-भाष्यविवरणेत् इत्यर्थं यथा ।

"किमेतद्वादेवासद्वरः समाधिर्भवति अथाच्च लोभे किं भवत्यन्योऽपि कस्तिहासो? न देति" भा०

"ईश्वरप्रविधानादा" स्त्र० २३ । "मध्यिधावाङ्गविद्वियेषादाव-निर्त्तिर्वरत्तमतुम्भावभिध्यानमात्रे च तदभिध्यावाङ्गावा-दपि योगिनः आसद्वरः समाधिलाभः फलङ्घु भवतीति" भा० २३ । अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमी-च्छरोनामेति?" भा० । "क्षेयकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविदेष ईश्वरः" स्त्र० २४ । "अविद्यादयः क्षेषाः । कुशाक्षाङ्कशलानि कम्भोणि । तत्पक्षं विपाकः । तदहुयुणा-वासना आशयाः । ते च मनसि वर्त्मानाः पुरुषे अपदिश्यते स हि तत्पक्षस्य भोक्तेति । यथा जयः परायतो योद्यु वर्त्मानः खामिनि अपदिश्यते । योद्युनेन भोगेनाऽपरामृष्टः स पुरुषविदेष ईश्वरः ।

कैश्च्यं प्राप्नास्तुर्हि सन्ति च बहुपः केवलिनः? ते हि लोकिकमनानि क्षित्वा कैश्च्यं पाप्नाः ईश्वरस्य च तदस्त्वस्यो न भूतो न भावी यथा सक्षस्य पूर्वोक्तकोटिः प्रक्षावते नैवसीच्चरस्य, यथा वा प्रक्षति-लोकसोन्तरा चक्षकोटिः सम्भाव्यते नैवसीच्चरस्य, स तु सदेव सुक्तः, सदेवेच्चर इति । योऽसौ प्रक्षत्वोपादाना-दोच्चरस्य शाश्वतिकः उत्कर्षः स किं सनिमित्तः? आहो-स्त्रिविभिन्नितः? इति तस्य शास्त्रं निमित्तं, शास्त्रं उन-

किंनिमित्तम्? एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीच्चरस्य वर्त्त-मानयोरनार्दः सम्बन्धः । एतस्मादेतद्वावति सदेवेच्चरः सदेव सुक्त इति । तच्च तस्यैव्यर्थं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदेष्यान्वरेण तदतिशयते यदेवातिशयि सप्तात् तदेव तत्प्राप्तं तप्तम् । यत्र काठाप्राप्निर्देव्यर्थं स ईश्वरः, न च तस्मान्मैव्यर्थमस्ति । कस्यात्? इयो-रेकांस्मिन् युगपत्रकामितेऽर्थे नवमिदमस्य उराण्डमिद-मस्तिति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविभाताद्वृत्तं प्रसक्तं, इयोष तद्वयोर्युगपत्रकामितार्थप्राप्निर्नास्ति, अर्थस्य विहित्वात् तथाह यत्र साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैव्यर्थं स ईश्वरः, स च पुरुषविदेषः इति" भा० २४ । किञ्च तत्त्वे निरतिशयं सर्वज्ञात्मीजस्म्" स्त्र० २५ । यदिदमतीतानामगत-मत्युत्पत्तप्रत्येकसुक्त्यातीन्द्रियप्रस्तुतमतः उहिति सर्वज्ञ-बोजमेतद्विर्द्वमानः यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः । चक्षित्यकाठाप्राप्निः सर्वज्ञोऽस्ति, सातिशयत्वात् परिमाण-वदिति यत्र काठाप्राप्निर्देव्यस त्वं सर्वज्ञः स च पुरुषविदेष इति । सामान्यमात्रोपसंहारे हातोपचयमत्तुमानः न विशेषप्रतिपक्षौ समर्थमिति । तस्य संज्ञादिविशेषप्रति-पक्षिरागमतः पर्यन्तेष्या । तस्मात्तामुपहामादेऽपि भू-ब्रातुमहः प्रयोजनस्म् । ज्ञानघम्मोपदेशेन कल्पप्रवृत्त्यमहा-प्रलग्नेषु संसारिणः पुरुषात्मुद्विरिघामीति । तथाचोक्तम् "आदिविद्विभिन्नार्थाचिन्तयित्वाविधाव काइणाङ्गवानुभर-मर्विटासुरवे जिज्ञासमानाय तन्म् प्रोक्ताचेति" भा० २५ । सरणः "पूर्वोक्तामपि गुरुः कालेनान-वक्षेदात्" स्त्र० २६ । "पूर्वोऽहि शुरवः कालेनाव-चक्षिद्वान्ते यत्रावक्षेदार्थेन कालोमेपावर्त्तते स एष पूर्वोक्तामपि गुरुः वयस्य सर्वसादौ प्रकर्षगत्या चिद्वितात्रिकान्तसर्वादिष्विपि प्रत्येतत्वः" व्यासभाष्यम् २६ ।

विष्टिमिदं वाचस्पतिना यथा "स्त्रावानरम्भात-वित्त" विद्यशति किमेतद्वादेतेति । व्याशव्दः संश्वविवरकः । ईश्वरप्रविधानादा । व्याशव्दे-प्रविधानाङ्गविद्वियेषान्मात्राङ्गाच्चिकात्कायिकादा आवर्जितोऽभिषुष्टीकृतस्त्रमतुगठ्याति, अभिभ्यानमनागतेऽर्थे-इक्ष्या इदमस्याभिप्रेतमस्तुति, तस्माक्षेष्य न व्याप्ती-रात्मरेण, शेषं सुगमस्म्" २३ । नहु चेतनाऽचेतनाभ्या-मेव व्यूढं विश्वम्, नान्येन, ईश्वरस्येदेतनस्तुर्हि प्रधा न, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथाव न तस्मावर्ज्ज-नमचेतनत्वात् अथ चेततनस्यथापि चितिशक्तैरौदाषीन्या-

दसं सारितद्वा चामितादिविरहात् कुतच्चावर्जनम् ? कुत-
चाभिध्यानम् ? इत्याशयवानाह, अथ प्रधानेति । अत
स्तवे षोत्रमाह “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः उरुप-
विग्रेषर्बूब्रः” । (न्यायकन्त्वां क्लेशकर्मविपाक-
जन्मे तिपदमैधिकम् इत्यते तज्ज लिपिकरप्रभादक्षतम्)
अविद्यादयः क्लेशाः, क्लिनिलखलमो पुरुष-
सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेण्येति । “कुशलाकुश-
लानोेति” धर्माधर्मास्तेषाच्च कर्मजत्वादुपचारात्
कर्मवत्म् । विपाकोजात्यावृण्गाः विपाकानुगुणा वास-
नास्त्रिचित्तभूमौ वायरेत इति आशयाः नहि कस्माजा-
तिनिर्वच्चकं कर्मा प्राग्भवोयकरभमोगमावितां भावनां न
यावद्भिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते,
तत्याङ्गवति करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानु-
शुणेति । नन्मी क्लेशादयोबुद्धिवर्मां न कथच्छिदपि उरुप-
परामृष्टेनि तथात् पुरुषप्रह्यादेव तदपरामैर्शिष्ठेः कुतं
क्लेशकर्मविपाकेत्व आह, “ते च मनसि वर्त्त मानाः
सांसारिके उरुषे व्येषदित्यने” कस्मात् ? “स हि तत्-
फलस्थ भोक्ता चेतयितेति” । तथात् पुरुषत्वादोश्वरस्यापि
तत्त्वमन्वयः प्राप्त इति तत्प्रतिवेष्टउपदेत इत्याह, वोद्धनेन
बुद्धिष्येनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः ।
स पुरुषविशेष ईश्वरः, विशिष्यते इति विशेषः पुरु-
षान्तरादावृपक्षिद्यते । विशेषपदव्यावर्त्यं दर्शयितुकामः
परिनोदनापूर्व्यं परिहरति कैवल्यं प्राप्ताक्षर्हि इति ।
प्रकृतिलयानां प्राक्तोषवत्वः, वैकारिकोविदेहानाम् दिच्छ-
कादिबन्धोदिव्यादिव्यविषयभोगमाजाम् । तान्यमूनि लोकि-
वस्त्रानानि । प्रकृतिभावनास्त्वक्तमनसोऽहि देहपातानन्तरमेव
प्रकृतिलयतामापन्नादितिषयं पूर्वी बन्धकोटिः पूर्वायते
तेनोत्तरकोटिभिवानमात्रमिह त्वप्रवृत्तिनिषेध इति
संक्षिप्त विशेषं दर्शयति “स तु सदैव सक्तः सदैवेश्वरः” इति ।
ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदेश्वर्यः । अत उच्चक्रिया “योजसाविति”
ज्ञानक्रिये हि न चिक्कज्ञेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति ।
रजस्तमोरहतविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये वृक्षाव्ये । नचेश्वरसादि-
द्याप्रभवित्तिसत्त्वसक्तवर्णेण सहं स्खसामिभावसम्बन्धः
सम्भवतोत्त्वतउक्तं, प्रकृतिसत्त्वोपादानादिति । नेश्वरस्य पृथग्-
जनसेप्रवाविद्यानिवन्धनवित्तिसत्त्वेन स्खसामिभावः, चिन्तु-
तापत्त्वयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्ष्यत् जन्मनुदिरिष्यामि-
ज्ञानधर्मोपदेशेन । न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्ति-
मन्तरेण तदुपदेशः, नचेवमप्त्वरजस्तमोस्तुविशुद्धसत्त्वोपा-

दानं विनेत्याक्लोच्य सत्त्वप्रकर्षसुपादत्ते भगवानपरामृष्टोऽ-
यविद्याऽविद्याभिमानोविद्यायाकृत्वमविहान् भवति न
पुनरविद्याभविद्यात्वेन सेवमानः, न स्तु शैलघोराभव-
मारोय तास्ताच्चेष्टदर्शयत भान्तोभवति तदिदमाहार्यमस्त्र
रूपत्र तात्त्विकनिति । ब्राह्मेतदुहितीर्ष्या भगवता सत्त-
सुपादेयं तदुपादानेन च तदुहितोर्ष्या व्यस्ता अपि पूरुषत-
त्वात्याचान्योत्त्वसंवय इत्यतउक्तं, शाश्रूतिक इति । भवे-
देतदेवं यदीदंप्रथमता सर्गस्त्र भवेत्, अनादौ तु सर्गसं-
हारप्रबन्धे सर्गान्तरसत्त्वप्रसङ्गोपर्यविधिसमये, पूर्णे यथा
सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्-
संजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासनावाचितप्र-
धानसाम्युपगतमपि परिपूर्णे सहाप्रत्ययावधौ प्रणिधा-
नवासनावशास्त्रैवेश्वरचित्तसत्त्वमावेन परिष्यमते यथा
चैत्रः युः प्रातरेवोत्त्वात्वं भयेति प्रणिधाय दुप्रकारदेवोत्ति-
ठति प्रणिधानसंखारात्, तस्मादनादिवादोश्वरप्रणिधा-
नसत्त्वोपादानयोः शाश्रूतिकत्वेन नान्योन्यसंवयः । नचेश्व-
रस्य चित्तसत्त्वं सहाप्रत्ययेऽपि न प्रकृतिसाम्युपैतीति
वाच्यं ? यस्त्र हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्रा-
धानिकं नापि चित्तिशक्तिः अन्ना तत्त्वेऽर्थान्तरमपामा-
चिकमापद्येत । तज्जायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्त-
राभावात् । सोऽयमीदृश ईश्वरस्त्र शाश्रूतिक उत्कृष्टेः किं
सनिभितः सप्रमाणकः ? चाहोस्त्रिनिभितः निष्प्रमा-
णकः ? इति । उत्तरम्-तस्त्र शास्त्रं निभित्तं चृतिस्तृ-
तीतिश्वासपुराणानि शास्त्रम् । नोदयति शास्त्रं युनः किं
निभित्तम् ? प्रत्यक्षात्मानपूर्वं हि शास्त्रम् ? नचेश्वरस्य
सत्त्वप्रकर्षेऽप्यत्यनुभवान् वाच्ति । नचेश्वर-
प्रत्यक्षमन्वयं शास्त्रमिति युत्तं, कृत्यायित्वापि ह्ययं स्यं ब्रूया-
दादामैश्वर्यप्रकाशनायेति भावः । परिहरति प्रकृतिसत्त्वनिभि-
त्तम् । अयमभिवन्धः मन्त्रायुवैद्युत तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रद-
त्तिसत्त्वर्थादर्थाद्यभिचारविनिययात् प्राप्तार्थः रिह्म ।
नचौषधिभेदानां तत्प्रयोगविशेषाच्च मन्त्राणाच्च तत्त्व-
द्विष्णवापोडारेण सहस्रेणापि उरुप्रायुपैलैकिकप्रमाणव्यव-
हारो शङ्कः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेको । नदागमादन्यव्यतिरेकौ
ताभ्यां चागमसत्त्वसन्नानयोरनादिवादिति प्रतिपादयितं
युक्तं, भङ्गाप्रत्ययेतत्वसन्नानयोर्विच्छेदात् न च तद्वावे
प्रमाणाभावः । अभिज्ञं प्रधानविकार जगदिति हि
प्रतिपादयित्वे । सदृशप्रिणामस्त्र पूर्वसदृशप्रिणाम-
सत्त्वात् दृष्टा । यथा ज्ञानेश्वरसदृशप्रिणामस्त्र

विस्तुयपरिणामस्य पूर्वसृष्टयपरिणामता च दृष्टा । तदिह प्रभानेनापि भहदहङ्कारादिरुपविस्तुयपरिणामेन सता भाव्यम् । कदाचित् सृष्टयपरिणामेन सृष्टयपरिणामस्यास्य सामावस्थ्य स च महाप्रलयः । तत्त्वान्मन्त्रायुर्देशयनात् तावद्वगवता रजसंमोमलावरणतया परितः प्रदोत्तमानं बुद्धिस्त्वमास्येयं तथा चाभ्युदयनिःश्रेष्ठोपदेशपरोऽपि वेदराशीश्वरप्रणोतस्तद्वुद्धिसत्प्रकर्त्तदेव भवितुमर्हति । न च सत्योक्त्वे रजस्तमः-प्रभवौ विभवतिमलम्भौ सम्भवतस्तप्रवादसत्त्वनिभित्तशास्त्रमिति । स्यादेतत् प्रकर्त्तव्यतया प्रकर्त्तव्यो बोधय-क्त्वास्त्वम् गेषवद्वुमानं भवेत् त्वागम इत्यत चाह, एतै-रिति । न कार्यत्वेन बोधयति चपि त्वनादिवाच्यवाच्कभावस्त्वन्वेन बोधयतीत्यर्थः । रेश्वरस्य हि बुद्धिस्त्वे प्रकर्त्तव्यत्ते, शास्त्रमपि तद्वाचकत्वे तत्वं वर्तते इति । उपसंहरति, एतमात् रेश्वरबुद्धिस्त्वप्रकर्त्तव्यवाच्कास्त्रादेतद्वन्नति ज्ञायते विषयेण विषयिष्ठोऽच्छायात् । सदैवेव-वरः सदैव सकः इति । तदेव उरुपान्तराद्वयच्छिद्यत्तरान्तरादपि अव्यक्तिनक्ति तत्त्वं तस्येति । अतिशयविनिर्भक्तिमाह न तावदिति । क्वातः ? यदेवेति । कदात् सर्वांतिशयविनिर्मुक्तं तदैवर्थम् ? इत्यत चाह, तत्त्वाद्वयत्वेति । अतिशयविनिर्भक्तिमाह न च तत्त्वमानमिति । प्राकाम्यमविद्वत्तेच्छता तद्विचातादूनत्वम्, अन्वत्वे वा इवो-रपि प्राकाम्यविवातः कार्यानुत्पत्तिर्वा विद्वद्वर्धमसमालिङ्गितमेकदा कार्यानुपत्तयेतेवा शयवानाह इवोचेति । अविद्वाभिप्रावत्वे वा प्रत्येकभीश्वरत्वे क्वत्वम्भैर्वेतेव-नायाः ज्ञात्वात्, सम्भूयकारित्वे वा च, कविदीश्वरः परिषद्वत्, निष्पेशनायोगिनाच्च पर्यायायोगात्, कल्पनागौरवपूरुषाच्चेति इट्यं तस्मात् सर्वमदात्मम्^{२४} विद्वा । एतमस्य किवाचानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञान-शक्तावद्वानं प्रमाणयति, किञ्च “तत्वं निररित्य” सर्व-ज्ञानेजम्^३ । चाचाच्चेद यदिदिति । बुद्धिस्त्वावरक-तमोऽप्यमतारतन्वेन वदिदमतीतानागतप्रवृत्यद्वानां प्रत्येकच्च सच्चयेन च वर्तमानानामतीन्द्रियाणां परह्यं तस्य विशेषमत्यं वद्विति सर्वं ज्ञानेजं कारणम्, कवित् किञ्चिदेतातीतादि व्यङ्गाति, कविहङ्गतरं, कविहङ्गत-मिति याज्ञामेत्या परह्यस्यास्त्वं वद्वत्वं क्वतम् एतद्विवर्द्धमानं यत्र निष्कान्तमतिशयात् स वर्वज्ञ इति

तदनेन प्रमेयमात्रं कवितस् । अत्र प्रमाणयति अस्ति-काषाप्राप्तिः सर्वं ज्ञानेजस्येति” साध्यनिर्देशः निरति-शयत्वं काढा यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति । तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति इति । यद्यत् सातिशयं तत्त्वं सर्वं निरतिशयं यथा कुशलमासल-कवित्वे पुरुषातिशयं महत्यम् आत्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति परमाणवत् । न च गरिमादिगुण्यैर्भिवार इति साम्रातं न सत्त्वावद्यवगरिमावयविनः, किन्त्वापरमाणुभ्य अन्यावयविभ्यो यावनः केचन, तेषां-म्भूयेकवर्त्तिनो गरिमाणः समाहृत्य गरिमवर्धमानाभिमानः ज्ञानन्त्र प्रतिज्ञेयं समाप्तं इत्येकहिंडविषय-तया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः । उपसंहरति, यत्र काढा इति । न तु सन्ति बहवस्तीर्यकरा बुद्धार्ह-त्वक्पिलर्पिग्रभृतयस्तत् कवात् ते एव सर्वं ज्ञानं भव-चरमादनुमानात् ? इत्यत चाह, सामान्येति । कुतस्तार्ह तद्विषयपतिपक्षिः ? इत्यत चाह, तस्येति । बुद्धादिप्रयोत्त्वागमाभासो नत्वागमः, सर्वप्रमाणवाधितत्त्विक्षेपनैरात्मादिमार्गोपदेशकत्वे विप्रलभक्त्वादिति भावः । तेन श्रुतिस्तीतिहासपुराणलक्षणादागमतः ज्ञागच्छन्ति बु-द्धिमारोहन्ति अस्त्रादभ्युदयनिःश्रेष्ठोपाया इत्यागमः । तस्मात् उच्चादिवेशप्रतिपक्षिः । उच्चाविशेषः शिवेश्वरादि-शुत्यादिषु प्रधिदः । आटिप्रदेन घड़कातादशाव्ययते सं-स्त्रहीते । यथोक्तं वायुपुराणे “सर्वं ज्ञानं द्विप्रिना-दिवोः स्वतन्त्रता निष्पत्तिस्त्रपक्षिः । अनन्तशक्तिश्च विभो-विधिज्ञाः वडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य” । तथा “ज्ञानं द्वैर-अव्ययम्” तपः सत्यं ज्ञानं द्वितीयतः । स्वैरत्वमात्रसं-बोधोऽप्निषिद्धात्वसेव च । अव्यवानि द्वैतानि नित्यं, तिडन्ति शङ्करे” इति । स्यादेतद्विषयत्वप्रस्तु भगवतरै-श्वर्यांतिशयसमद्वयस्य स्वार्थे द्वच्छासम्भवात्, कारणिकस्य च सुखेकतानजनसर्जनपरस्य दुःखदुङ्गलजीवलोकजनना-हृपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रष्ट्यनुपपत्तेः क्रिया-शक्तिश्चिनोऽपि म लग्नत्वक्येत्यत चाह, तस्मात्माह-यहामादेऽपीति । भूतानां प्राणिनामहुयहः प्रयोजनं शद्वायुपमोगविवेकलक्षातिरुपकार्यकरणात् किञ्च, चर्त-तार्य विन्तं निवर्त्तते तद्वा उरुपः केवलो भवति अत-सत्प्रयोजनाय कारणिकोविवेकलक्षात्युपायं कवित्यति ते-नावरितार्थत्वात् विन्तस्य जन्मन्, रेश्वरः ५ अपुराणवहायः उखड़स्ते भावमन्त्रपि नाकारणिकः । विवेकलक्षात्युपायक ५०-

जाय भूतात्प्रहरमाह स्नानधर्मोपदेशेनेति । स्नानश्च
धर्मश्च स्नानधर्मै तयोरुपदेशेन स्नानधर्मसंहृष्ट्यात्मार्थविवेक-
ख्यातिपरिपाकात् । कल्पप्रलये-प्रस्त्राणोदिनावसाने यत्वा
सत्यलोकवर्जनं जगद्दस्तमेति, महाप्रलये सप्तत्यलोकस्त्र प्रस्त्र-
णोऽपि निधने, संसारिणः स्वकारणगमिनस्तदा मर-
ण्यदुःखभाजः । कल्पेत्यप्लवक्ष्यम् । अत्यदापि खार्जित-
कर्मपाकवशेन जनन्मरणादिभौजः पुरुषानुइरिष्वामीति कै-
वल्यं प्राप्य पुरुषा उडृता भवत्वित्यर्थः । एतच्च करुणा-
प्रयुक्तस्य स्नानधर्मोपदेशनं कपिलानामपि सिद्धमित्याह,
‘तथा चोक्तं व्यादिविहान् कपिलं’ इति । व्यादिविहा-
निति पञ्चशिखाचार्यवचनम् व्यादिसुक्तसम्नानादि-
गुरुविषयं, नत्यमादिसुक्तपरमयुक्तविषयम्, व्यादिसुक्तेषु
कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलेषु व्याखाकमादिर्विहान्-
सुक्तः स एव च गुरुरिति । कपिलसामाप्ति जायमा-
नस्य महेश्वरात्प्रहरादेव स्नानप्राप्तिः । अत्रूयते हि कपि-
लोनाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः स्वयंभूत्यु हिरण्य-
गर्भः, तस्यामि साङ्कृत्योगप्राप्तिर्वै ह अत्रूयते इति “स एवे-
च्छरः व्यादिविहान् कपिलोविष्णुः स्वयम्भूरिति”
स्वायम्भूत्यादीनामपीच्छर इति भावः २५ । “सम्भवति
भगवतो ब्रह्मादिभ्योविशेषमाह, ‘स एव इति पातनिका
न तु स्वयम्भूत्यु “पूर्वोन्मापि युद्धः काढेनानवच्छेदात्” ।
व्याचष्टे, पूर्वे हीति । काढस्तु यत्वर्यादिः, अवक्षेदार्थेन
अवक्षेदनप्रयोजनेनोपावर्त्तते, एव वर्तते प्रकर्षस्य गतिः
प्राप्तिः प्रवेत्यच्च व्यागमात् । तदनेन प्रवन्धेन भगवानी-
च्छरोद्धर्थितः” २६ । वाचस्पतिविवरणम् ।

तस्येष्वरस्य लक्षणम् “जन्माद्युत्थयतः” शा० रुद्रभाष्यवो
 ईर्यितम् तत्त्वोपादाननिभित्तकारणोभयकारणप्रतया
 समर्थितं तत्त्वानुपदेशदाङ्कतम् । तस्य लक्षणानि नश्वितानि
 यथा ह ब्रह्मणस्तस्त्वलक्षणेदाहरणे वेदा० परिऽ“प्रकृते च
 जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र जगत्पृथेन कार्यं जातं विव-
 चितम् । कारण्यत्वम् कर्तृत्वम् अतो ऽविद्यादौ नातिव्या-
 प्तिः । कर्तृत्वम् तत्त्वदुपादानगोचरापरोच्चानन्विकोर्णाति-
 भव्यम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोच्चानसद्गावे
 च “यः सर्वतः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्या-
 देतद्वद्वान् नाम रूपमद्वच्च जायते” इत्यादिः रुद्रिम्बानस् ।
 तादृशचिकीर्णसद्गावे च “सोऽकामयत बड्ड स्यां प्रजायेवेति-
 श्रुतिस्मीनम् । तादृशकृतौ च “तन्मनोऽकुरुतेत्यादिः”
 वाक्यम् । ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगम्भै वक्ष्यत्वितव-

विवक्षितम् व्यन्दथा व्यर्थिशेषणापत्तेः । अतएव जन्म-
स्थितिध्वं सानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एव वृ-
लक्षणानि नव सम्भवने । ब्रह्मणोजगच्छदादिकारण्यते-
च ‘यतोऽग्निमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति
यत् प्रयन्त्यभिसंविश्वलोक्यादि’ शुद्धिर्मानस् । यद्वा निर्खल-
जगदपादानत्वं जगदाकारेण परिषेष्यमानमायाधिका-
नत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमधिप्रत्येकं “इदं सब्दं” यद-
यमात्रा “सञ्चामच्छभवत्” “बहु स्थां प्रजयेद्” इत्यादित्व-
तिष्ठ ब्रह्मपञ्चयोस्तादात्मप्रव्यपदेशः । चटः सत् घटोभाति
घटदृष्ट इत्यादित्वौकिक्यपदेशोऽपि संब्रिद्धानन्दरूपहृष्ट-
क्याध्यासात् । अतएव “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम
केव्यं शपञ्चकम् । आद्यं लयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो-
द्वयं” भिस्युक्तम् । श्रीधरत्वाभिनाऽपि भाग०ऽस्त्रोऽटोकाद्याभ्
“विश्वसर्गिसर्गादिनवलक्षणं लक्षितम्” इत्यनेन ब्रह्मणः
सर्गादित्वयस्य चानन्तिकीर्णहतिमत्त्वेन नव लक्षणा-
न्युक्तानि । “मायोपाधिरयं जीवोऽविद्योपाधिरीश्वर”
इत्युक्तोः तस्याविदोपाधित्वम् अविद्या च कार्यकारण-
भेदेन दिविद्या तत्र कार्यरूपा मायारूपेन वाच्या
कारणरूपा हृष्टविद्याशब्दवाच्या । तत्र कार्यरूपाभि-
प्रायेणैव “इन्द्रोमायाभिःुरुरूपं रैयते” शुतिर्दद्वया ।
अविद्याभिप्रायेणैव तद्वयान्तु प्रकृति विद्यात् मायिनं
हृष्टविद्याम् । “आजामेकां लोहितशुक्रकण्णशुरपुरुषाभिस-
व्यादि” शुतिश्च इत्याद्वया । तस्या एकत्वेऽपि सत्त्वरजसस्मो-
रूपगुणभेदात् लैविष्णेन तदुपहितचैतन्यस्यापि लैवि-
ष्णम् । तदभिप्रायेणैव “स च परमेश्वरः एकोऽपि स्वोपा-
धोभूतमायानिःसत्त्वरजसस्मोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा-
दिशबद्वाच्यतां भजते” इति वेदाऽपि र्परि । “सत्त्वं
रजस्तम इति प्रकृतेर्गुरुस्त्वर्युक्तः परः पुरुष एक इन्द्रोऽस्य
धन्ते । स्थित्यादद्ये हरिविरच्छिहरेतिसंज्ञा:” भागवतम् ।
मत्स्यावतारप्रभृतयोऽपि ब्रह्मकोटवरेत् । अत एव सिङ्गा-
न्तविन्दौ “उमाकारविष्णुप्रभृतीनां स्थाकाराणां च भारती-
प्रभृतोमामोश्वररूपत्वष्टकम् । तस्य नित्यतया निरवयवत्वेऽपि
सत्त्वच्छीवादृष्टवशात् तेषासुप्राप्तासिङ्गार्थं शुतिवेदपुराण-
प्रसिङ्गाकारसंयह्यम् । “चिन्द्रवस्यादितीयस्य निष्कल-
स्याशरीरिणः । उपासकानां सिङ्गर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पने-
त्युक्तोः “योद्य यां यां तसुं भक्तः अद्यार्चिं लैमि-
श्वरति । तस्य तस्याचलां अहूं तामेव विधायहृषिति”
गीतोक्तेच । रैद्रविमूतिशब्दे च दर्शयिष्यनाम

तत्तत्स्वानेषु ईश्वरस्याराध्यता । “यदा यदा हि धर्म-
स्य मनान्मिर्बति भारत ! अथु द्यानमधर्मस्य तदाकानं
स्वजाम्यहम्” गीतोक्तः जीवानां कार्यवशात् तस्य
वियहवच्चेनार्विभावः । किन्तु स्वाइटायत्तशरीरपरिप-
यहस्यै संसारित्वेन ईश्वरस्य शरोरपरिप्रहे जीवाहृ-
स्यै वेतत्वे नेश्वरस्य न संसारित्वमिति भेद इति द्रष्टव्यम् ।
तत्र परमेश्वरे “यज्ञिन्नीश्वर ईश्वनन्विषयः शब्दोवया-
योक्तः” विक्र० “उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्नीश्वरबुद्धिः”
पुरा० । “जगदाङ्गनीश्वरस्” गीता “न हीश्वरव्याहृ-
तयः कदाचित् उच्छन्नि लोके विपरीतमर्थम्” कुमा० ।
“क्षेत्रकर्मफलभोगवर्जितं पुंविशेषमुक्तोश्वरं विदुः” मात्रः ।
आठो “ईश्वरोऽहमइ भागीकोऽन्योऽस्मि सद्गो भम्” गीता
स्थानिनि । “आत्मेश्वराराणां न हि ज्ञातु विज्ञाः समाधि-
भेदप्रभवेभवन्ति” कुमा० । शिवे स्थानिनि च “प्रातेय-
शोत्तमचेश्वरमीश्वरोऽपि” कुमा० ईश्वर्यान्वितक्षियां
टाप् । “विष्णु शयनेऽप्यनीश्वरा सफलोकर्त्तुमहो भग्नो-
रथान्” रसग० । दुर्गायां त ईश्वरपत्रोत्ताविकटायां
टप्पेव । “विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरोद्वरायाः” किरा० ।

ईश्वरविभूति स्त्री इत० । ईश्वरस्य विभूतौ संसारमध्ये
स्थानविशेषु तदीयांशमेदे । वेषु येषु च भावेषु तस्य चिन्त-
नोदता तत् दर्शितं गीताबाम् । “हन्ते कथयिष्यामि
दिव्या द्वात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुचेऽपि । नास्त्वनो-
विस्तरस्य मे । अहमात्मा गुह्याकेष ! सर्वभूताशयस्थितः ।
अंहमादित्य मध्यञ्च भूतानामन्त एव च । आदित्याना-
महं विष्णुञ्चैतिषां रविरंशुमान् । मरीचिमरुतामस्मि
वक्षत्राणामहं शशो । वेदानां सामवेदोऽस्मि देवाना-
मस्मि वास्तवः । इन्द्रियाणां चन्द्रास्मि भूतानामस्मि
चेतना । कृष्णाणां शङ्खरवास्मि विक्षेपोयक्षरक्षसाम् ।
वस्त्राणां पात्रकशास्मि भेदः शिर्खरिण्यामहम् । उरोधसाञ्च
मुख्यं मां विद्धि पाप्ते ! इहस्तिम् । सेनानीनामहं स्वन्दः
सरतामस्मि वागरः । महेषीर्णां भग्नरहं गिरामस्त्रेक-
मक्षरम् । यज्ञानां यज्यवृत्तिं स्वावरणां हिमालयः ।
अश्वयः सर्वहृत्याणां देवर्योवाञ्च नारदः । गन्धर्वाणां
चित्तरथः चिह्नानां कपिष्ठोसुतिः । उच्चैः अवस्थानां
विद्वि माममृतोद्भवम् । ईराशतं गजेन्द्राणां नरा-
णाञ्च नराधिपम् । आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि
कामधुक् । प्रजनवास्मि कन्दपः सर्पाणामस्मि वासुकिः ।
गृहन्नशास्मि नागानां वृष्णोयादसामहम् । पितॄणा-

णामर्यं मा चास्मि यमः स्वयमतामहम् । प्रहृदयास्मि
देवानां कालः कलयतामहम् । मृगाणाञ्च स्वगोन्द्रोऽहं
वैनतेयस्य परिष्णाम् । पदमः पदतामस्मि रामः शस्त-
भतामहम् । भवाणां सकर्त्तास्मि स्वोत्तमामस्मि जाङ्गवी ।
सर्गाणामादिरन्त्र भूमध्यञ्च वाहमर्जुन ! । अध्यात्मविद्या
विद्यानां वादः प्रवदतामहम् । अवराणामकरोऽस्मि
इहः सामाधिक्य च । अहमभेदवाक्यः कालोधाताहं
विद्वतोसुखः । स्वयुः सर्वहृत्याहस्तुभवस्य भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्फुतिर्मेधा धृतिः चमा ।
द्वहस्ताम तथा साम्नां गायत्री चक्रन्त्सामहम् । भासा-
मां मार्गशीर्णेऽहमदृतां कुसुमाकारः । द्यूतं वृत्तवता
मस्मि तेजस्ते जस्तिनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायो-
ऽस्मि सच्चं सच्चपतामहस्तु । दृष्टिर्वां वासुदेवोऽस्मि
पाण्डुशानां धनञ्जयः । सुनीनामथहं व्यासः कवीना-
सुणना कविः । इरुद्वेदमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगी-
ज्ञाताम् । मौनं चेतास्मि शुहृदानां ज्ञानं ज्ञानवता
महम् । यज्ञापि सर्वभूतानां वीरं तदहमर्जुन ! । न
तदस्ति विना यत् स्वान्नवा भूतं चराचरम् । नानो-
ऽस्मि मम दिव्यानां विभूतीर्णां परन्तप ! । एष द्वृहे-
शतः प्रोक्तोविभूतेऽस्त्रोमया । यद्यद्विभूतिमत् सच्चं
श्रीमद्भूतिं तमेव वा । तत्तदेवादगच्छ त्वं मम तेजोऽश-
वभवम् । अथ वा बहुनोक्तेन किं ज्ञातेन धनञ्जय ! ।
विष्ण्याहमिदं लत्खेमेकांशेन स्थितोजगत् । द्वन्द्वे च ।
ईश्वरसाच्चिन् पुर्वश्वर एव साक्षी । वेदान्तिमतस्मिन्हे
पश्चिते चैतन्ये उ च वेदान्तपरिभावायां दर्शितो यथा
“ईश्वरसाक्षी त मायोपहितं चैतन्यं तच्चैकं तदपाधिभूत-
मायाया एकत्वात् “इन्द्रोमायामिः पुरुषोदैत्यत” ईत्यादि
श्रुते मायाभिरिति बहुवचनस्य मायागतस्तत्त्विशेषाभिम-
प्रायतया मायागतस्त्वरजस्त्वोरुपगुणाभिप्रायतया चो-
पपत्तिः । ‘मायान्त्र प्रकृतिं विद्यान्तायिनन्तु महेश्वरम् ।
तरत्वविद्यां वितवां हृदि वस्त्रिविवेशिते । योगे माया-
मसेयाय तस्मै विद्यामने नमः” । “अज्ञामेकां लोहित-
शुक्राणां वह्नीः प्रजाः हृजमानां सरूपाः । अजो
ह्नोक्तेन जुघमाणोऽनुग्रहेते जहालेनां भृक्तभोगामजोऽन्यः”
ईत्यादिश्रुतिषु एकवचनेन लाघवानुग्रहीतेन मायाया
एकत्वं निशेषयते । तत्त्वं तदपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षी
तत्त्वानादि तदपाधेमायाया आनादित्यात् । मायावच्छिदं
चैतन्यञ्च परमेश्वरः मायायाविशेषत्वे ईश्वरत्वं उपा-

धित्वे साक्षित्वम् इतीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः न तु धर्माण्योरो
श्वरतत्वान्तिष्ठोः । स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधी-
भूतमायानिडस्त्वरजस्तमोगुणमेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि-
शद्भवाच्यतां मजते । नन्वोश्वरानादित्वे “तदेतत बङ्ग सां
ग्रजायेय इत्वादौ स्वदिपूर्व्यसमये परमेश्वरसागन्तकमीच-
णसुच्यभास्म” कथसपयद्यते ? उच्यते । यथा विषयेन्द्रिय-
सन्दिकर्त्तिकारणवयेन जोवोपाध्यनःकरणस्य इत्तिभेदा
जायन्ते तथा सूज्यमानप्राणिकर्मवयेन परमेश्वरोपाधीमू-
तभायया इत्तिविशेषाः इदमिदानीं स्वदिव्यमिदमिदानीं
पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्त्यमित्याकाराइत्तिभेदाजायन्ते
तासाञ्च इत्तोनां तत्रतिविश्वितन्यस्य च सादित्वमित्ता
ईश्वरो स्तो ईश्वरस्य शिवस्य पद्मो डोप् । इुर्गीयाम् ।
“ईश्वरोमोश्वरजियाम्” दुर्गास्त्वः । ईश- वनिप् छेप्
रानादेश्वर । शिल्पिनोलतायां शब्द्याकर्क्षयाम्, ४कुड़-
जटालतायाम्, ५नाकुडोट्ट्वे च । ऐश्वर्यान्वितायां
स्त्रियाम् च । “ईश्वरो सर्वभूतानां त्वामिहोपहृये-
वियम्” श्रीस्त्रकम् ।

ईष उच्छ्वे (उड्ढृतश्वस्त्रेवात् कणश आदाने) दु०प०सक०
सेट् । ईषति ईषीत् । ईषाम् बभूव आस चकार ।
ईषिता ईष्वात् ईषिष्विति ईषिष्वित् “विच्छादीषतो यज-
मानस्य परिधिः” तैत्ति ।

ईष दाने ईश्वरे, सर्पणे हिंसने च भादि० आत्म० सक० सेट् ।
ईषते । ऐषिष्ट ईषास्त बभूव आस चके । ईषिता
ईषिष्टोट ईष्वते ऐषिष्वित । ईषत् ईषा “न्यूरस्ते त्वे ष-
यादीषतेष्यः” कृ० १,१४१३ । “अकादहं तनिषा-
दीषमाणः” कृ० १,१७१ ४७ ।

ईष ए० ईष-क । उत्तममनोः उत्तमेदेन । “क्वौचमेदान्
महाराज ! दश एवान् मनोरिमान् । ईष अर्जुननूर्च्यं
मधुर्मधुव एष च । शुचिः शुकं सहश्चैव नभस्तो नभेष्व
च” हरिं०७३० ।

ईषत् अय० ईष-अति० अल्पे, शकिच्छिदर्थे च । “ईषत्सहा-
स्रमलं परिपूर्णचन्द्रविष्वानुकारि” देवीमा० ईषदीषदन-
दोतविद्यया तातमाहस्तमाविष्वर्बवन्” कुमुमा० । “ईषद-
कृता” प्रा०सक० । ईषदुणः ईषत्पाणु । श्वस्त्रार्थे च
“ईषद्वैतं नवं शुकं सदर्शं यज्ञ धारितम्” वशिष्ठः ।
“ईषत् स्वच्छतन्तुकमिति रघुनन्दनः” एतदुपयदे भातोः
खल् ईषत्करः ईषहमः । दृशदेसु शुच् वा । ईषद्वयः
ईषहर्षनः । एतत्पूर्वे आठ्ये उपयदे खल् ईष-

दाठाहुरः “ईषदाठाहुरोऽप्येषः भद्रिः ईषदाठाहुरम् ।
ईषत्कर न० ईषत् क्ष-खल् । १लेये, श्वले च । श्वल-
प्रयाससार्थे त्रिः । [वर्ण० २ तद्विति त्रिः ।
ईषत्पाणु ३ु० “ईषदकतेति” भा०स० । १व्यलपाणु॒० धूसर-
ईषदुणा॒० ३ु० “ईषदकतेति” पा०स० । अल्पतप्रे॑१मन्दोष्णी॑
२तद्विति त्रिः । [२तद्विति त्रिः ।
ईषद्रक्ता॒० “ईषदकतेति” शा०स० । अल्परक्तवर्ण॑० व्यक्तरागे
ईषास्त्री॒० ईष-क । १शकटस्य दोषकाठे “देवानाभित्युपस्तम्भ-
नस्य पश्चादीषाम्” काल्या० २,३,१४, “शकटस्य दोषं
काष्ठमीषा॑” वेददो० । २रथावयवमेदे च “ईषामन्ये इया-
नन्ते स्वतमन्ये न्यपातयन्” भा०व०२४०च्च० “पाञ्चालस्य
रथसेषामामु॒० च सहस्राऽपतत्” भा० चा० ३३८च्च० ।
३हन्त्युगर्योमध्यमकाठे॑० ४लाङ्गुलदण्डे॑० च ।
ईषादन्तु॒० ईषव दन्तोऽस्य । १दोषदन्तगजे॑० २उदपदन्ते॑० त्रिः ।
ईषिकास्त्री॒० ईषव “ईवे प्रतिकृताविति” पा०कन् । १गजाच्च
गोलके, २तूलिकायाम, ३च्छविशेषे च । “सौ॑२मिमन्त्र॒०
शरेषीकामीषिकास्त्री॒० वीर्यवान् काकं तमभिसम्बाव
ससर्जु पुरुषर्भमः” रामा० । फर्फोकादि॑०नि॑० ईषो-
कापि॑० तूलिकायाम् दण्डमेदे “सौ॑२मिमन्त्र॒० शरेषीका
मोषिकास्त्री॒० वीर्यवान्” ईषिकेति तात्पर्यमध्योऽप्यवाच्य॑० ।
ईषिर ए० ईष हिंसने किरच् । अग्नौ उच्चाबदत्तः ।
ईषम् ए० ईष-सर्पणे करणे मक् । १कामदेवे॑० ईष ईषणे कर्म्मणि॑०
मक् । २वसनत्तर्णी॑० च उच्चलत० ।
ईह॑ चेष्टने भादि० आत्म० अक० सेट् । ईहते॑ ईहिष्ट ईहिष्टम्॑
ऐहिष्टम् । ईहास्म-॒० बभूव आस चके॑ ईहिता॑ ईहिष्ट॑०
ईहिष्टते॑ ईहिष्टत । ईहनम्॑ ईहा॑ ईहमानः॑ ईहितः॑
“एक्षसानी॑हमानस्य किञ्चित्प्रवाप्ता॑ एथक॑ किया॑” स्फृतिः॑ ।
“ईहिष्ट तं कारविह॑ लतात्मा॑” भद्रिः॑ । ग्रियाण्यि॑
वाज्ञन्त्वसुभिः॑ समोहितम्॑ । “हन्तु॑ क्रोधवशादीहाच्छ-
क्राते॑ तौ परस्तरम्॑” इति॑ च किरा० । अस्य इच्छापूर्व-
कचेष्टापरत्वे॑ सक० “नेहेतायान् प्रसङ्गेन”महुः॑ । “तस्या॑
राधनमीहते॑” गीता॑ ।
ईहा॑ स्त्री॑ ईह-च । १चेष्टायाम्॑, २उद्यमे॑, श्वाङ्गावाच् ।
“ईहा॑देहार्थन॑० यःस्याज्ञन्वर्च॑ उपतापिते॑ । ज्योति॑ ।
ईहा॑स्त्रगु॒० इहां॑ स्वयते॑ अस्य॑ ईहाप्रधानो॑ वा॑ रहगः॑
पशुमेदः॑ । (नेकड़ावाघ) । १ठके॑ ईहया॑ ईहासाध्वो॑ रहगः॑ ।
२ठविमर्घो॑ अलङ्कारशास्त्रदक्षिते॑० ३नाटकमेदे॑ च याहि॑ ।
४परिं॑० यथा॑ “ईहास्त्रगो॑ मित्रवृत्तशत्रुरहः॑ प्रज्ञोर्तिर्जः॑ ।

सुखप्रतिमुखे सम्बो तव निर्जहणं तथा । नरदिव्यायनियसौ नायकप्रतिनायको । ख्यातो धीरोङ्गताद्यन्यो गूढभावादयुक्तत् । दिव्यस्त्रियमनिच्छनीमपहारादिमेच्छतः । इङ्गाराभासमध्यस किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् । पताका नायका दिव्या भर्त्यायापि दशोऽताः । युद्धमानोय संरक्षणं परं व्याजाच्चित्तं ते । महाक्षानो बधं प्राप्ना अपि बध्याः सुरत्व नो । एकाङ्गोदेव एतात्व नेतेत्याङ्गः परे पुनः । दिव्यस्त्रीहेतकं युद्धं नायकाः पद्धिनीतरे । मिथाणि ख्याताख्यातानि । अत्यः प्रतिनायकः पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दग्ध । नायको मृगवदलभ्यां नायिकास्त्र ईहते वाञ्छतोतोऽहाम्भृगः दथा क्षमशेषवरविजयादि'

ईहात्रुक पुरोऽहामधानो दृक् । (नेकछियायाघ) ईहास्त्रे । ईहित लिंगं रैह क्त । १चेष्टिते २अपेक्षिते भावे क्त । ३उद्योगे ४चरिते न । 'समीहितार्थसिद्धिःस्यात्' तत्त्वम् ।

दृति वाचस्पते ईकारादिशब्द-निरूपणम् ।

उ

उ-शब्दे भूदिंयकं चाऽनिदित् । अवते औषट । उवे चोता ओषीट ओष्टते औष्टत । अवनम् उतः । 'उवे अस्य चुलाभिके यथेषाङ्गं भविष्यति' च० १०,८६,७ । उ अव्य । उ-किप् न तुक् । १स्मोधने २कोपवचने, ३अनुकम्मायां, ४नियोगे (अवधारणे) 'उमेति भाता तपसे निविडा पञ्चादुभाख्यां सुसुखी जगाम' कुमां । 'उद्य देवः सविता रु, वाय' च० २,३८,१ । 'उपो रुचे युवतिर्न योषा' च० ७,७७,१ । 'वेष्वो यथेम लोकं पुनरापद्यन्त इति' उह० ८० । 'एष उ एवासाधु कर्माकारयति तम्' श्रुतिः ५च्छ्रौकारे हैमन्त्रे च हैमच० ७पादपूरणे । अन्ति सातत्येन तिष्ठति अत-डु । दशिते पु० । स्वरूपार्थे कारः उकारोऽपि शिवे 'अकारो विष्णुरुद्दिद उकारस्तु महेश्वरः । मकारस्तु सूतो ब्रह्मा प्रणवस्तु व्यार्थकः' इति ओमित्यस्य अववार्यनिरूपणे पुरां । उग्रद्रात् स्वरूपार्थे कारः । उकारः । पञ्चमस्तरे । स च

उत्तादुदाच्चस्त्रितमेदेन प्रयमं विधा पुनः अहुमासिका ननुनासिकमेदेन प्रत्येकं दिव्येति चिह्निधः कारतकारानुचरस्तु हृसदीर्घम् तमेदेन विविधोऽपि प्रत्येकं प्रायुक्तमेदपट्कात् अष्टादशविधः । तस्य वर्णस्य कूर्खलिनीकूर्खलादिनाध्ये यत्वक्तम् कामधेनतन्त्रे बधा "उकारं परमेगानि । चिदुः कुर्खलिनों स्वयम् । प्रीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवं सदा॑मत्तम् । पञ्चमाणमयं देवि ! चतुर्दीर्घप्रदायकम्" तन्वान्तरे अकारोकारमकारात्मकप्रणवस्य मध्ये द्वादशकलात्मकार्कमण्डलरुपेण अकारस्य, घोड़शकलात्मकचन्द्रमण्डलरुपेण उकारस्य, दशकलात्मकरङ्गमण्डलरुपेण च मकारस्य ध्ये यत्वोक्तवा अमेदोपचारात् पोड़शकलात्मके, उच्चन्द्रमण्डले च तत्र मकारानस्यैव तत्वामतेति बहवः । उ, इत्यस्य एकाज्ञनिपातवात् प्रदद्वृपंज्ञा तेन अचि परे न सम्बिः । उ-उमेशः" सिंकौ० । 'एष उ वासाधुकम् कारयति तम्' श्रुतिः । स चचादिगणेयः । उकानह पु० प्रीतरक्तवर्णे लक्षणरक्तवर्णे च घोटके । हारा० उकार उ० उ-स्वरूपार्थे कारः । १उत्तरूपे वर्णे । "अकार-रञ्जाण्युकारञ्ज्ञ मकारञ्ज्ञ प्रजापतिः । बेदलयोत् निरदु-हृत-भूमुवःस्त्रितोति च" भनुः । २महेश्वरे च उशब्दे उ० । उक्तं लिंगं वच-हुहा॒गोण कर्मणि क्त । यस ज्ञानाय कथ्यते १ताटये जने । "अनुक्तेनापि वक्तव्यं हुहदा हितमि-च्छता" नीतिः "तयेत्युक्ता च सा देवी" पुरां १० गौणक-मांसमभिव्याहारे तु सुख्ये कर्मणि क्त । २कथिते वाक्यादौ ३शक्ताबोधिते "उक्तानि प्रतिविज्ञानिपुनः स-म्भावितानि च" । श्रुतिः "उक्तार्थानामप्रयोगः व्या० १० । भावे क्त कवने न० । 'सम्प्रद्यसाम्रात्' वक्तुं सुक्ते सुसल-पाणिना" माघः । ४एकाचरपादके कृत्योमेदे स्त्री भिद० 'उक्ताल्युक्ता तथा भध्येति' उत्त० १० केचिद्वा "उक्ता-त्युक्तेति पठित्वा उक्त्योशब्दस्तदर्थे इत्याङ्गः । उक्तश्च प्रायेण अभिभायक्या बोधितार्थं एत । "प्रधानविषया शक्तिः प्रत्येनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्दनुक्ताऽपि प्रतीयते" भन्न० । शक्तिः कारकर्शक्तिरित्यर्थः । उक्तिं स्त्री वच-भावे क्तिन् । कथने । "अतिसंचिप्तचिरलभो-क्तिभिः" उक्ता० । उक्तिप्रत्युक्तिरुपं वाकोवाक्यम्" क्वा० भा० २शब्दशक्तौ च "एकयोज्या पुण्यवन्तौ दिवाकरनिश्चाकरौ" अभरः । उक्त्य न० वच-यक्ष । अप्रगीतमन्त्रसाध्ये "खोले "इन्द्राय नन समयोक्त्यानि च ब्रवीत नः" च० १,८४,५ । 'उक्त्य-

निं अप्रगीतमन्वसाध्यानि स्तोत्राणि ॥ भा० ‘अथ योऽसा-
वनरक्षणिं पुरुषो दृश्यते सैवक् तत् साम तद्यजुः तद-
क्यं तद्वज्ञः’ वा० ३० । तथा हि स्तोत्रं हिविधं
प्रगीतमन्वसाध्यभगीतमन्वसाध्यच्च तत्र प्रगीतमन्वसाध्यं
शस्त्रम् अप्रगीतमन्वसाध्यन्तं स्तोत्रमिति तयोर्भेदः ।
गवामयने प्रायणोयसंज्ञकाहे पायपञ्चदशस्तोत्रात्मके
२चतुर्विंशस्तोत्रमेदे उपचारात् ४त्तसाध्ये उक्त्यद्यागे
य तद्विधानच्च” ता० ब्रा० ४ अ० ३ स० ८ उक्तं यथा “प्रा-
यणीयमहं भवति” १ इत्यपकाम्य “चतुर्विंशं भवति” ४
क० “इदमहस्त्रक्थसंस्थनलं सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विं-
शस्त्र स्तोमः कार्यः ४ । तदेतत् प्रशंसति” भा० ।
“चतुर्विंशत्यक्त्ररा गायत्री तेजोब्रह्मवर्चसद्गायत्री तेज एव
ब्रह्मवर्चसमारभ्य स्त्रवन्निति” ५ । “अय च्च स्तोमचतुर्विंशति-
संख्याकः गायत्री च चतुर्विंशत्यक्त्ररा सा च गायत्री तेजः,
प्रजापतिसुखादग्निना सहोत्पत्त्वात् अस्यास्तेजोरुपं
ब्रह्मवर्चसं च तेजोऽयान्तरभेद इति तेजोब्रह्मवर्चसद्गुणा
गायत्री । एवं सति चतुर्विंशतिस्तोत्रं पूर्णमतः प्रयुड्नानाः
साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरं प्रारभन्ते अस्मिन्द्वार्हनि प्रयु-
ड्नानाः संख्याद्वारेण तेजोब्रह्मवर्चसद्गारभ्य अवटभ्य
स्वर्णनि स्वर्णं गच्छन्ति ५ । उनरपि विहितं स्तोमम् अनूद्य
प्रशंसति” भा० । “चतुर्विंशतिर्भवति चतुर्विंशो वै संवत्स-
रः साक्षादेव संवत्सरमारभन्ते” ६ । “चतुर्विंशत्यक्त्रमासात्मक-
त्वात् संवत्सरस्य चतुर्विंशत्वं तथा सति चतुर्विंशत्योमं
प्रथमतः प्रयुड्नानाः साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरमार-
भन्ते ६ । अथेऽस्तोमं स्तोत्रीयागतसंख्याद्वारेण प्रशं-
सति” भा० । “यावत्यशतुर्विंशत्यस्तोत्रकथस्य स्तोत्रीयासात्मव्य-
संवत्सरस्य रात्रयः स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरमाप्नु-
वन्ति” ७ । “पञ्चदशस्तोत्रे अस्मिन्द्वार्हनि पञ्चदशसु स्तोत्रेषु
प्रत्येकं चतुर्विंशत्योत्रीयायुक्तेषु परिगणनायां मिलित्वा
षष्ठ्युत्तरत्रिशतस्तोत्रीया भवन्ति । तथा सति चतुर्विंश-
स्तोमस्य यावत्यः स्तोत्रोयाः संवत्सरस्यापि तावत्योरात्रयः
एवं प्रयुड्नानाः सत्विष्ट्वेन चतुर्विंशेन स्तोत्रीयाभिरेव
संवत्सरं प्राप्नुवन्ति ७ । स्तोत्रसंख्यायोदमहः प्रशंसति”
भा० । “पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदशार्द्दमासस्य रात्रयो-
र्धमासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्ति” ८ । “स्पष्टोर्धः८” । अथ
स्तोत्रशस्त्राणि समुच्चित्वं तत्संख्यायोदमहः प्रशंसति” भा०
“पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि समाप्तो मासश एव
नत् संवत्सरमाप्नुवन्ति” ८ । “स्पष्टोर्धः८” । तत्रान्विष्टोम-

कर्त्तव्यतारूपं पूर्वपञ्चसोन्नतरपञ्चमाहः “अथो खल्वा-
ङ्गकृत्यमेव कार्यमङ्गः समृद्धैः” ३। “अथो इति पूर्वपञ्च-
व्याप्तयर्थः । उक्त्यसंस्यमेवैदहः कार्यः किमर्थमङ्गः स-
मृद्धैः समृद्ध्यताया इति ब्रह्मवादिन आङ्गः । अग्नि-
ष्टोमे हि पूर्वयोः सशनयोः पञ्च पञ्च स्तोत्राणि तृतीये तु
द्वे एवेष्वहः समृद्धिर्भवति, उक्त्ये तु लृतोयसवने
पञ्च स्तोत्राणीताहः समृद्धं भवति १३ । उक्त्यसंस्याङ्गो-
कारे युक्त्यन्तरमाहः” भा० । “सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते
सर्वे ज्ञेतेनाप्यते” १४ “उत्तरेषामहूं सम्बन्धोनि यानि
रूपाणि स्तोमपृष्ठविभक्त्यादीनि तात्यस्मिन्नकृत्ये क्रियन्ते
अतः सर्वे हि यज्ञसम्बन्धरूपं तेनाह्ना उक्त्यसंस्येन
चाप्यते प्राप्यते तत उक्त्यसंस्यैव कार्येत्यर्थः । सर्वरूप-
करणज्ञ सर्वायामित्य सम्यादानद्वारेषेति निदानकारे-
णैवसच्यते, “अथो खल्वाङ्गः सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते इति”
चाचार्याः एतेष्वे सर्वान् स्तोमान् सर्वाणि गृष्णानि
सर्वा विभक्तीर्दशरात्ररूपा इति विभक्तिमाक्षेण कल्प-
यन्ते इति संगटज्ञोऽन्ना पुनरस्त्रितपञ्चदशौ चतुर्विंशः स-
म्यादात इत्यादिना” १४ भा० । एतान्येव स्तोमपृष्ठादीनि
प्रत्येकं क्रमेण विविच्य तत्र प्रदर्शितानि तत्सर्वं तत
ऐशागन्तव्यम् । तत्र च तक्षिद्वहनि यथा स्तोमादिकं
विधेयम् तदपि तत्रैव दर्शितं ततएव तदवसेयम् । अत
उक्त्यसाध्यागे अभेदोपचार इति बोध्यम् ।
४ हौत्रायां द्वी उक्त्याशस्त्रशब्दे उदा० उच्यतेऽनेन
करणे थक् । ५ उक्त्यसाधने प्राप्य च “वस्य लक्षविद्योगेन
ज्ञोकोऽस्मियदर्शनः । उक्त्येन रहितोऽप्येष ऋतकः
प्रोच्यते यथा” भाग ०१४० १५४० ।

उक्त्यपत्र पु० उक्त्यानि अप्रगीतमन्त्वसाध्यानि स्तोत्राणि
पत्रं वाहनमिति यस्य । ११८, स्तोत्रैव हि यज्ञोवाहन्ते
इति तस्य तथात्वम् । “समिष्ठे अग्नावधिभामहान उक्त्य-
पत्र इद्योग्यभीतः” यजु० १७५५ । “यजमानोऽपि साम-
हान उक्त्यपत्र इत्युक्त्यानि ज्ञेतस्य पत्राणि” शत० भा०
६,२,३,८ इत्युक्ते २ यजमानेऽपि । [न्तत्यात्वन् ।

उक्त्यथपात्र न० ६८० । यजमाने तस्य उक्त्यस्तोत्रकल्पा-
उक्त्यभृत् पु० उक्त्यं विभर्ति, सम्यक्त्विभजते भट-किप्
देत० । उक्त्यविभाजके कृतिभेदे “उक्त्यभृतं सामभृतं
विभर्ति योवाण्यम्” क्र० ७, १२, १४ । उक्त्यभृतं
उक्त्यानां स्तोत्राणां संभक्तारम्” ।

उक्त्यवर्जन पु० उक्त्यः स्तोत्रैव वैत्यन्तेऽसौ उध-णिच्च कर्मणि

ल्पुट्। स्तोत्रैवैर्वनीये इन्द्रदेवे। ‘त’ हि स्तोमवृद्धन
इन्द्रास्युक्त्यवैर्वनः” क० ८,१४,१। “उक्त्यैशस्त्रैवैर्वनीयैः”
भा०। इन्द्रस्य यथा उक्त्यवैर्वनीयत्वं तथोक्तं “उक्त्य-
मिन्द्राय शस्त्रं वैर्वनं पुरुषिष्ठवे” क० १,१९,५,
“इन्द्रायेन्द्रायैवैर्वनं दृष्टिसाधनम् उक्त्यैशस्त्रम्” भा०।
उक्त्यवाहस् उ० उक्त्यानि शस्त्राणि वहति वह-च्छन् शिक्षा।
शस्त्रपाठके विप्रे “यं विप्रा उक्त्यवाहसोऽभिप्रमं दुरा-
यवः” क० ८,१२,१३, । उक्त्यवाहसः उक्त्यानां
शस्त्राणां दोढारः” भा०।
उक्त्यग्रंसिनः उ० उक्त्यानि शस्त्राणि शंसति शनुस-शिक्षा।
शस्त्रसाधके क्लिग्भेदे “नयसीति द्विषः क्षणोद्युक्त्यग्रं-
सिनः” क० ६,४५, ६। स वीरं धस्ते अग्न उक्त्य-
ग्रंसिनं त्वना सहस्रोषिष्ठम्” क० ८, १०३, ४।
उक्त्यशस् उ० उक्त्यैशस्त्रं शंसति किप्। शस्त्रसाधके। उक्त्य-
घशास्यद्वे उदा०। पदकावे सर्वत तस्य हुस्तमध्यपाठः।
स च क्षान्दसो हुस्तमध्यति माधवः। किप् प्रत्ययेनैवोपयन्ते
न क्षान्दसत्वभित्यन्ते। “तस्मादुक्त्यशसं भूविष्ठैः परिच-
क्ते” शत०ब्रा०। १०,५,२,५।
उक्त्यशास् उ० उक्त्यानि शंसति शनुस-शिक्षा। नदोपः
उप० स०। शस्त्रशंसके। “शुचीदयन्दीधितिसुक्त्य-
शासः” क० ४,२,१६। “व्यस पदकावे हुस्तस्का-
न्दसः” माधवः। “नोहारेण प्राष्टता जल्प्राचाहुष्टप उक्त्य-
शासवरन्ति” क० १०,८,७, ७। “नरः शंसन्त्युक्त्यशास
उक्त्या” क० ७,१६,६।
उक्त्यशुश्मा वि० उक्त्यैशस्त्रं शुश्मा वलं यस्य। उक्त्यशुश्मा-
बलयुक्ते स्तोत्रादिवाक्ये “सुसुद्रं न सिन्धव उक्त्यशुश्मा उ-
रुव्यवसम्” क० ६,२६, ३। “उक्त्यशुश्मान् दृष्टिमरान् त्-
स्त्रप्रसक्तां” क० १०,६,२,३।
उक्त्यादि उ० देत०। तदधीते वेत्ति वेत्यैवै विहित-उक्त्यप्रत्य-
निमित्ततया दाणिन्दुक्ते शब्दसमूहे स च गणः। “उक्त्य-
द्वोक्तायत व्याथ त्यास उन्नरक्त निरक्त निमित्त द्विपद ज्यो-
तिप अनुपद अनुक्त्य वज्रं धर्मं चक्री क्षेतरं ज्ञात्य-
संहिता पद क्रमं संचक्ष दृत्ति परिषद् संयह गण गुण
आयुर्वेद तन्त्रायुर्वेद”। “उक्त्यैशसामविशेषलङ्घक्षणपरो-
पन्यविशेषोत्तराण्या तदधीते वेद वा औक्तिकः
सुख्यादुक्त्यशब्दाट्टगणौ नेष्ठेते” सि० कौ०।
उक्त्यामद् न० उक्त्या होत्राया माद्यति मद-च्छृच्। उक्त्या-
माधवे स्तोमभेदे “अग्निर्यजुर्मिः विता स्तोमैरिन्द्र उक्त-

यामदैर्युहस्तिस्त्रन्दोभिः” कठसं। “हुहस्तिरुक्त्या-
मदानि शंसिष्ठस्” ऐत०। शस्त्रसाधके
“हुहदते वयस्त उक्त्याव्यं ग्रहणामि” यजु०१०,२२।
उक्त्याभस्त न० उक्त्या होत्रा च शस्त्राणि च इत्यः। होत्राया-
मृचि शस्त्रे च। “वृन्दोभिरुक्त्याशस्त्राणि साम्नावभय
आप्यते” यजु० १६,२८।
उक्त्यिन् उ० उक्त्यैशस्त्रुतयाऽस्त्रस्य उक्त्य+इनि। १शस्त्र-
साधके होत्रादौ। “प्र वामदैर्युक्त्यिनो नीथाविदोजरि-
तारः” क० १,१२,५, “उक्त्यैशस्त्रं तद्वनः शस्त्रिणो
होत्रादयः” भा०। “तदद्याचित्त उक्त्यिनोऽनुदुवन्ति
पूर्वव्याप्ता” क० ८,१५, ६, । उक्त्यैशस्त्राधनतयाऽस्त्रस्य इनि। २शस्त्रसुले इन्द्रादौ। “हिंश्यपर्युक्त्यिनं
रशनां द्विभवतः विश्यं भगविन्द्रं वयोधसम्” यजु० २८,२९
उक्त्यैशस्त्रं संस्काराङ्गसाधनतयाऽस्त्रस्य इनि। ३शस्त्र-
साध्ये संस्कारयुक्ते सोमादौ। “त्वयेदिन्द्र! महत्वते
सुताः सोमासो अद्विदः हृदा हृद्यन उक्त्यिनः”
क० ८,७६,८। “उक्त्यिनोऽन्या होत्रा उक्त्यिनःश-
स्त्रवनः सोमाः अतुक्त्या अन्या” ऐत०।
उक्त्यैशस्त्रे वि० उक्त्यैशस्त्रे देवादौ। “इन्द्रः
सहस्रदावां दर्शः शंसानां क्रतुर्भवत्युक्त्यः” क० १,१७,५। “उक्त्यैशस्त्रे खलः” भा०। “होता ग्रहोत
उक्त्यैशस्त्रः” क० १,७६,१२। २उक्त्यैशस्त्रे शस्त्रे च।
“गाय गायत्रसुक्त्यप्रसम्” क० १०१,१८,१४। उक्त्यैशस्त्रे
योग्यं गायत्रसुक्त्यम्” भा०। उक्त्यैशस्त्रविवित्यात् ३शस्त्रे
१पि। “उक्त्यैशस्त्रे वाचि चोपाद त्वेति शस्त्रा जपेत्”
आद्य० चौ० ५,६,२६। “उक्त्यैशस्त्रे शस्त्रं परस्त्रविवित्या”
नारायणित्यात्। “सोमयागात् परं कर्त्त्येषु पृष्ठं वागेषु
भेष्ये ४यज्ञभेदे स च। “प्रथमं सोपाः पृष्ठपक्षम् ‘बडु-
क्तरे’” अत्यग्निदोष उक्त्यैशस्त्रे जोड़शी वाजपेयोऽति-
रात्रोऽप्तोर्यामः कात्या० १०,६,२७,२८ विहितः।
तत्प्रकारस्तु तत्रैव दर्शितः प्राक्। तस्य उक्त्यैशस्त्रविवित्या
उक्त्यैशस्त्रे नाम।
“उक्त्यैशस्त्रे होत्रकाण्यासु” ?। “हतोयसवनदव्यनुवर्त्तते।
उक्त्यैशस्त्रे त्वयै विशेषः। द्वतीयसवने होत्रकाण्यासपि
शस्त्राणि भवेयुः। तानीमानीत्याह” इति। “एह्युपु ब्रु-
णि तत्प्राणिनरगामि भारतवृष्णीष्ठतमस्तन्नाद्यामसुर दूति
हताविन्द्रावस्त्राणा युवमादां राजानाविन्द्रावस्त्राणा मधुमत्त-

मस्तेति याज्या । वयसु त्वामपूर्व्यो न इदमिदं पुरेति
प्रगाथै । सर्वाः कुमुः प्रभंहितायोदपु तोऽच्छाम इन्द्रं
इहस्यते युवमिन्द्रश्च वस्त्र इति याज्या । अधाहीन्द्रं
गिर्वणं इयनं इन्द्रं गिर्वणं क्रुर्जनिलीन् सर्वो भवा-
मितः स वां कर्मणेन्द्राविष्णुं सदपती मदानामिति
याज्या ॥ २ ॥ “अत रर्वाः कुमु इत्युक्तं किमनेनोक्तम् ।
काकुभेषु तावत् प्रगायेषु दत्तोयपञ्चमयोरभ्यासे सति
कुमु एव सर्वा भवन्ति । तथैव च सुवन्ति छन्दोगाः ।
अतोऽन्यत् प्रयोजनमन्वे पर्णीयम् । तदिदसुच्यते । इति-
काश्च येषां प्रगायाः । स्तोत्रीयातुरुष्पा इतीन्द्रनिहित-
ब्राह्मणस्त्वयवक्त्रं सन् विहितम् । तत्र वार्हतानामेवायं
विधिरित्युक्तवात् काकुभेष्टुप्राप्नोति तच्छिष्टच्यर्थं क-
कुभं इति वदनम् । सर्वकाकुभप्रगायसंय-
हार्थम् । तेन वार्हतेष्वेवासौ विधिरिति मनव्यम् ।
‘इयनं उक्त्यः’ ॥ ३ ॥ “एवमन्त उक्त्यः क्रुर्तिरित्यः ।
इयन्नोऽग्निष्टोम इत्यसानन्नरम् एतानि शस्त्राण्युक्त्यः
इत्यन्ते उक्त्य इत्येवास्तुच्यमाने एतानि शस्त्राण्युक्त्य
एवेति गम्यते । तत् किमर्थसुक्ये त इति काणामित्यतो-
क्यथहणम् । अथमभिप्रायः । अथ सोमेनेति त्रिपु-
ष्ठायेषु ज्योतिष्ठोमाख्यः सोमयागोऽधिकतः । स च
संसामेदाज्ञामेदाज्ञातुर्धा भिक्षो व्युत्पादितो भवति ।
तत्र सर्वत्र सोमेन यज्ञेतेवेतद्विधिविहित एवंको यागः
केनचिदुपाधिवशेनाभ्यस्तो भिक्षो नाम प्रतीयते ।
अतः सर्वेषां प्रकरणिते प्राप्नो अग्निष्टोम एव प्रकरणी,
अन्ये तस्यैव गुणा विकारा इति चापयितुक्त्य इत्यु-
च्यते । उक्त्य एतावदेष्वैपैदेशिकं अन्यत् सर्वमातिदेशिक-
मित्यर्थेष्वं चाच्च ० श्री० दृ० १, क० तस्य प्रकारोऽग्निहितः
उक्त्येन संखायेऽयहस्ये ५ प्राप्नेदे । ‘उक्त्यरुपयथाम
स्तहीत् इति’ कात्या० दृ० २१ । ‘उक्त्यादिः’ कात्या०
१४.२.१० उक्त्यप्रयहणादि प्राप्नतं कर्म भवति
उक्त्यस्याख्या उक्त्यरुपसंचक्षं यहं गटहाति” कर्कः ।
प्रागुक्त्यान्मस्ततीयमृतपात्रेण इन्द्रमस्तत् इति” कात्या०
१०.३.१४ । आपयणप्रहणानन्नरस्तक्ययहणात् प्रा-
गिति” कर्कः ।

उच्च— सेचने भू० सक० प० सेट् । उच्चति औच्चीत्
उच्चाम्-वभूव आस चकार । उच्चिता उच्चात् उच्चित्यति
औच्चित्यत् । उच्चित्यः उच्चणोयः उच्चः । उच्चिता
उच्चन् उच्चितः । उच्चा उच्चणम् । उच्चित्वा समुच्चम् ।

कर्मणि उच्चाते औच्चि उच्चामाणः ‘उच्चन्यस्त्रौ मस्तृ
हितादिः’ क० १,६६,३, “औच्चन् शोणितमस्त्रोदा:”
भद्रिः । “उच्चां प्रचकुनेगरस्य मार्गान्” भद्रिः । अव्यवधाने
एवासुप्रयोगविधानात् प्रश्नव्यवधानाज्ञासुप्रसक्तिरतोऽत
जयमङ्गलेन उच्चान् प्रचकुरिति पठितम् उच्चान् सिक्षानिति
तदृष्टः “दृतसुच्चता मधुवर्णं सर्वते” क० १,८७,२, “गङ्गा-
प्रवाहोच्चितदेवदास” कुम्भः । “गङ्गवद्रुधिरचन्द्रोच्चिता”
“किञ्चिदुक्तिर्शिखण्डकाद्भौ” रघुः । कचिदस्त पदव्य-
त्ययः । “अहमपो अपित्यसुक्तमाणाः” क० ४,४२,४
“तसुक्तमाणमव्यये वारे एनन्ति” क० १८,८८,५ । “प्रसव-
मात्मानसदकैः पर्युक्तते” आच्च ० श्री० । उच्चणम् द्रव्य-
द्रव्येण संयोगविशेषजनकव्यापारः । (सेचा) ।

अभिः+अवतानपाणिना सेचने । “उच्चानेनैव हस्तेन-
प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्चताऽभ्युक्त्यणं प्रोक्तं तिर-
च्चाऽवोक्त्यणं स्तुतमिति” छन्दोपाद । उक्तः॒१२० तथार्थ-
त्वम् । अभ्युक्त्यणश्वदे विष्टिः “परस्तराभ्युक्त्यणतत्-
पराणाम् रघुः । “शिरसि शकुन्लबामभ्युक्त्या” शकुः ।
“अथाङ्गिरभ्युक्तिः, एव वा च्यपां सम्भारो वदङ्गिरभ्यु-
क्तिः” शत० ब्रा० २,१,१,३,१ ।

अञ्च+तिर्यक्पाणिना सेचने “दम्भा मधुमित्रे यावोक्तति”
तैत्ति० । “उद्भतमवोक्तिं भवति यत्वैनस्तपाव-
हरत्युडते वा अवोक्तिर्ग्निमादधति” शत० ब्रा० दृ०
४,४,१८, “उद्भव्यावोक्तति यत्वैनस्तपावहरति” शत० ब्रा०
दृ०,१,१२, । “तिरच्चाऽवोक्त्यणं स्तुतम्” छन्दोग० ।

आ+समन्तात् ईषद् वा सेचने “च्चा नोगब्लूतिसुक्ततं ईतेन”
क० ७,६२,५ व्यवहिताच्चेति उपसर्गस्य व्यवधानम् ।

उद्ध+ज्ञहृदेशात् सेचने । “किं दत्तीयमेतां दिश्चुदौक्षीः?”
शत० ब्रा० १,५,३,४ । [ब्रा० ३,७,४,६’]

उप+सामीयेन सेचने । “अधस्तादपोक्त्यादेहीः” शत०
निस्त+ निर्जेषेण सेचने । “यत्सु च्यप आनीय निरौचिषम्”
शत० ब्रा० १,५,३,७ ।

परि+वेष्टनाकारेण समन्तात् सेचने “प्रसवसुदकैरात्मानं पर्यु-
क्तते” आच्च ० दृ० १२, “प्रसवं वासावर्त्तनेन वेष्टयित्ये-
त्वयः ना० ए० । “आहवनीयं पर्युक्त्योदधारां निनवत्या
गार्हपत्यात्” कात्या० ४,३,१६, “पर्युक्त्य हक्षमङ्गलेनोद-
केन समन्तात् सिक्षा” कर्कः । “पर्युक्तिं समिदसि” कात्या०
४,१४,३० ।

प्र+उच्चानुस्तेन सेचने “उच्चानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकी-

नितम्” इत्योऽुक्तेष्टयार्थता “अपिधानं प्रोक्षिताभ्याम्”
काव्या० ६, १०, ४, । “तं यत् वर्हिषि प्रौच्छन् उरुवं
जातमग्रतः” क० १०, ६, ०, ७, “प्रोक्षिताः स्य अग्नये त्वा
जुटं प्रोक्षामि । अग्नोषोमाभ्यां त्वा जुटं प्रोक्षामि” यजु०
६, १३, “कृष्णोऽस्याखरेणो अग्नये त्वा जुटं प्रोक्षामि । वेदि-
रसि वर्हिषे त्वा जुटं प्रोक्षामि । वर्हिरसि स्वग्रहस्त्रवा जुटं
प्रोक्षामि” यजु० २, १, “रक्षोहणो वो वलगहनः प्रो-
क्षामि वैष्णवान्” यजु० ५, २५, “संस्कारः उंस एवेषः”
प्रोक्षणाभ्युक्त्यादिभिः” कुम्हमा० “इत्यक्ते उरुवसंस्कार
इति नैवायिकाः । मीमांसकमते इवसंस्कारः इति भेदः
चम्भुक्त्याश्वदे विवरितः । “प्रोक्षितं भक्तयेन्नासम्” महुः ।
सम्+प्र+ सम्यक् प्रोक्षणे । “ग्राम्यानायम्य संप्रोक्षेत्-
चेनाद्वैयतेन तु” या० स्मृतिः ।

विशेषण सेचने “ज्ञयो वि रोहवज्जठरे विश्वचक्षते”
क० १०, ६, २, ५, “व्यश्विताश्वेति” पा० उपर्गव्यवधानम् ।
“केशमित्रं हास तां व्यौक्षदोषं भयेति” शत० ब्रा०
२, २, ४, ५ ।

अभिविशेषण सेचने “तत्त्वादु तथैव
संस्कारम् यथान्निं नाभिव्युक्तेत्” शत० ब्रा० १, २, १, १०
सम्+सम्यक् सेचने । “समुक्तिं खुतं सोमस्” क० ३,
६०, ५ । “इदं ते अब्दं युज्यं समुक्तिम्” क०
८, ४, १२

उक्तं लिं उक्त-अब्द । १ सेन्त्रिर्सुप्रतिष्ठा भनोष्टहुक्ताव नः”
यजु० ७, ८, कर्मणि घञ् । २ विक्ती० उक्तान् प्रचक्तुः” भद्रिः
उक्त्या० उक्त-ल्प्युट् । इवंव्येष च योजनव्यापारे “व-
सिष्मन्दोक्त्यजात् प्रभावात्” रघुः । [नायस्य इषे ।
उक्ततर्पु अत्य उक्ता हुख्यते तरप् । अप्राप्नवाह-
उक्तन् पु० उक्त-कनिन् । १८०, २४८भैषधी च । “विद्वित-
महाकूलामुक्त्यां दिष्टायविष्टुनैः” भाषः । “उक्तेव यूथा-
परियन्नराहीतु” क० ६, ७, ६ । “उक्ता मित्राति प्रति
यन्ति धेनयः” क० ६, ६६, ४ । “शरद्वप्नादृदीधितिमानि-
वोक्त्यः” कुम्हा० “न वराहं न चोक्ताणं न स्मग्नान् विविधं-
स्त्या” भा० ३० । “उक्ताणं पक्षा सह ओदनेन तत्त्वात्
कपोतात् प्रति ते न वेदा” भा० व० १६६ । “नोलं
चोक्ताणं मेधमप्यालभेत” भा० चाच्च० । च० । ३ सेच-
नकर्त्तरि । सेचके लिं । “उक्ता सुष्टुो अरुपः सुपर्णः”
क० ५, ४७, ३, उक्ता विभित्ति भुवनानि वाजयुः” क०
६, ८३, ३ । आत्मन उक्ताणं वृषमिक्तति उक्तोयति

वेदे त न नलोपः । उक्तरण्यति । “वयं हि वां हवामहे
उक्तरण्यन्तो व्यववत्” क० ६, ६६ । ततः कर्त्तरि उ उक्तरण्य
आत्मनोषेच्छौ “व्यवस्तावसुविद्मुक्त्याद्यरप्ताणादिपि” क०
८, २३, १८ । जातद्वमहद्वद्वः परस्य अव्यसमा० । जातोक्तः
द्वडोक्तः महोक्तं वा महजां वा औवियाय प्रकल्पयेत्” स्मृतिः “विलोक्य व्युक्तमधिष्ठितं त्वया” कुम्हा० ।
उक्त्योऽपव्यम् अण् टिलोपः । औक्त्य तदपत्ये तस्मैदमि-
त्ययि अनपत्ये त नलोपः न टिलोपः । औक्त्र सिं० कौ०
उक्त्या० समूहः वुज् । औक्त्यक्त वृपसंघे न० । कुरुपूर्ववंश्ये
४ राजमेदे च । तस्य गोवापत्ये रथ न एङ्गिः । उक्तरण्य-
तद्वगोवापत्ये उंस्त्री० । तदनत्वात् फक् उक्तरण्यायनः
“कव्यमुक्त्यायायने रजतं हरयाणे” क० ८, ५, २, २२ ।
“उक्तामा कव्यित् कुरोः पूर्वजः तस्य गोवापत्ये उक्तन्
गद्वात् रथः तदनत्वात् फक् । संचापूर्वकविधिरनित्य
इति न एङ्गिः अयच्छ व्यान्तः लोकेऽस्य न प्रयोगः” भाव०
उक्तवश विं उक्ता वशा वशास्यानीयो वश । वन्ध्याऽ-
तामे वशात्वेन कल्पितयके १यज्ञानमेदे । तत्र वशा-
रूपादिकमभिधाय वृषस्य तद्प्रतिनिधित्वम्” शत० ब्रा०
४, ५, १, ६, उक्तं यथा “मैत्रावरुणी वशा भवति यत्र वै
देवाः रेतः सिं० प्राजनयस्तद्विनिमाहत” मित्र्युप-
क्रम्य पश्चादीनाम् व्यक्तिमभिधाव “अथ यदा न कवन
रसः पर्यशिष्यत त एवा मैत्रावरुणी वशा समभवत्
तस्मादेषा न प्रजायते रसाङ्गि रेतसः पशवस्तद् यदनतः
समभवत् तस्मादन्तं यक्षस्यादुवर्त्तते तस्माद्वा एषाव न
प्रजायते मैत्रावरुणी वशाऽवक्तुम् तमा भवति यदि वशं न
पिन्देदयुक्त्यवश एव स्थात्” । २ यद्वायत्ते विं । “उक्तवेहदिपि
वेहतस्यानोयक्त्यित्वदेषे यजमाने” शत० ब्रा० उद्विधुक्तः ।
उक्तित लिं । उक्त-क्त । सिं० उक्तधातौ उदा० ।
उखु गतौ भूदि० पर० सक० सेट् । औखति औखीत् उखोच्च
जखतुः औखिता उख्यात् औखिर्याति औखित्यत् उखा० ।
उखु गतौ इदित् भूदि० पर० सक० सेट् । उङ्गति औङ्गीत् ।
उङ्गाम्—बूखू आस चकार । उङ्गिता उङ्गात् उङ्गि-
त्यति औङ्गित्यत् ।
उखर्वल पु० उख-उक्त् रुडागमः किञ्च । भूरिपत्रे
त्रष्णमेदे रारनि । “बलदो रुचिकारो च पश्चनां सर्वदा-
हितः” । अस्य गुणः राजनि० उक्तः ।
उखर्वल पु० उख-अब्द । भूरिपत्रे त्रष्णमेदे उखर्वले राजनि० ।
उखा स्त्री उख-क । १ पाकपाते पिठांदौ । (छाँडि) ।

“यद्वीक्षणं मांसवन्या उखाया उत पात्राणि यूण
आसेचनानि” शत० १,१६,२,१३ । कृचमेतामायित्वैव
“मांसवन्या उखाया!” इति पा० भाष्टक्तोदाहृतम् ।
यज्ञियेष्टकासाधने २चूङ्गीरुपे पदार्थे तत्करणप्रकारः काम्बा०
औ० १६,१,१, ल्लवादौ उक्तः तत्त्व इष्टकाशब्दे ६६,१४ठे
दर्शितम् । “उखास्तु” सि० कौ० शत० ब्रा० त स्यालीपरो-
खाशब्दस् निरक्षिरन्वयैगीक्ता यथा । “अद्येनमुख्याद्दं
विभर्ति इमे वै लोका उखा इमे वा एतं लोका यन-
महेन्नि एभिरेतं लोकं देवा अविभर्तेभिरेत्तेष्ठोकैवि-
भत्त्वयैष यदुखा नाम यतदै देवता वैतेन कर्मणैत्याद्व-
तेमां लोकानुदस्तन् यदुखनंसाखादुखा उत्खा वैता-
मुख्याचक्ते परोक्तं परोक्तकामा हि देवाः” ६६,७,१,२२,
२३ । अस्य “न क्रोडादिग्रह्वच” पा० क्रोडादिग-
णपादात् स्वाङ्गवाचिताऽपि तेन वृहदुखेत्यत न इनीष
उखायां संखतं यत् । उख्य तत्र संखते त्रिं । भवार्थे
दिगा० यत् । उख्य उखाभवे त्रिं । तस्य वर्णादि०
कर्मधारयसमादे आद्योदाहता ।

उख्य त्रिं उखायां संखतं यत् । उखासंखते मांसादौ “शु-
ल्यमुख्यं होमवान्” भद्रिः उखायां भवः दिगा० यत् ।
उखाभवे त्रिं । “उख्यान् हस्तेषु बिभ्रतः” अथ० ४,
१४,२ । उख्यानग्नीन् । “अथ यद्येष उखोऽनिरदु-
गच्छेत्” शत० ब्रा० ६,४,४,१० । “प्रागनः क्वलोख्यसोचरतः
समिदाधानम्” “असूख्यभक्षायपनं कवयोद्यादौ” काम्बा०
१६,६,१०,१५,२२ । “संविदां क्वलोख्यं निरवपति समि-
तमिति” १७,१,१६ । स्त्रियां टाप् ततः कवर्णादि०
जातादौ टक्कज् । और्ख्येष्वः उख्याजाते त्रिं ।

उगण त्रिं उद्गूर्णं उदायुधः नयो यस्य पृष्ठो० । उदा-
युधग्नोपेते “या: सेना अभीत्वरीताव्याविनीरुगणा
उत्” वज्र० ११,७७, “उगणाभ्यस्तु हतीभ्यश्च वोन-
मोनमः” वज्र० १६,१४ ।

उग्र यु० उच्च-रक्तगच्छान्तादेशः । १महादेवे, वाद्मूर्त्तिधा-
रिष्य गिवे क्वियात् उठायां शुद्धावासुत्पत्ते॒ २संकीर्ण-
वर्षे॑ (चारुरी) उयपुष्टत्वात् ३शोभाङ्गनवचे, ४केरलदेशे,
क्रूरसंज्ञके॑ “उग्रः पूर्वमघानका॑” इति ज्योतिषोक्ते॑
५नक्षत्रपञ्चके॑ च६वृद्धनाभाख्ये॑ विषे॑ न० । ७उक्तटे॑
त्रिं । उवचायां, उवचायां, १०धन्याके॑, ११उयजाते॑:
स्त्रियां च स्त्री टाप् । तत्र “शिववाचकोपनामनिरुक्ति॑”
वैषा॑ “तमव्रोदयोऽसीति तदाद्यस् तत्पामाकरोत् वायुखदू-

पमभवदायुर्वा॑ उयस्तत्त्वाद्यदा॑ वस्तवदात्युयोवातोत्त्वाद॑:
सोऽब्रोत् ज्यायान् वा अतोऽस्मि॑” शत० ब्रा० ६,२,१३ ।
उक्तश्चतुर्को॑:१२वायौ॒ शुद्धायै॑ नम इति तिथितत्त्वे॑ उक्तम् । शूद्रस्
विप्रकन्यायां जात उय इति स्तुतः॑” उग्नसोक्ते॑ १६चा-
रुडाल्लरुपवर्णसंकरे॑ च क्वियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचार
विहारवान् । क्वत्पृष्ठवर्जन्तुरुपनामा॑ ततोऽभवदिति॑
मनूकाद्यं भित्रः॑” “क्वचियपुष्कसानान्तु विलौकोषधवन्व-
नमिति॑” भवुः॑ करणेन समा॑ चास्य वर्हिर्भार्गवनिर्मिता॑
स्तुतिः॑ अखोग्रस्य । १४उत्तमे॑ त्रिं । “उयं वास्तु महि॑
अवः॑” वज्र० २६,१६ । १५असुरभेदे॑ शुद्धा॑ “विग्रहित्वा॑ शिविः॑
शहृ॑” इत्युपकम्यासुरगणनायां॑ “वेगवान् केतुमानुयः॑
सोपयप्योमहासुरः॑” हरिं० ३६३३० । तत्र उचायाम्॑
“वत्साह्यप्रियङ्ग्यायच्छाह्यवरसाङ्गनैः॑” “उग्रा॑ कृष्णम्॑”
तीक्ष्णगम्भा॑ विहङ्गं श्वेषं नित्यं चावपीङ्गे॑ करञ्जम्॑” । “विड-
ङ्गभङ्गातकचित्कोयाकटुतिकाम्भोदसुराइजाच॑” इति॑ च
सुत्र० १६तीक्ष्णत्रीर्थे॑ त्रिं । १७कालिकावरणमेदे॑ स्त्री॑ “वि-
प्रिचित्ता॑ तयोर्योपममा॑ दीप्ता॑ घनत्विदः॑” कालीकरञ्जम्॑ ।
१८उपतारायोगिनीभेदे॑ च॑ “महाकाल्यथ॑ रुद्राणी॑ उग्रा॑
भीमा॑ तयै॑ च॑” कालिकापु० । १९दीर्घे॑ च॑ उपनासिकः॑ ।
२०सच्च॑ कार्येषु॑ उद्यते॑ “उग्रासो॑ उपवाहवः॑ इति॑”
कृ० २०,१२ । उग्रासः॑ उह॒ ग॒र्भ॑ स॒र्वकार्येषु॑ उद्यताः॑”
भा० उच्च-समवाये॑ इति॑ धातो॑ निष्पद्धतया॑ कोषतोक्ष्णरसा-
दिना॑ विजेवसम्भव्यात्॑ एवां च॑ सर्वेषाम्॑ उग्रत्वम्॑ । उग्र-
प्रभोग्रद्वादिद्योगिनीभेदेऽपि॑ उक्तटाद्यर्थता॑ ज्ञेयम्॑” भा० ।
उग्रक त्रिं॑ उग्र+संज्ञायाम्॑ कत् । नागभेदे॑ । नागनामास्त्वाने॑
“आर्थ्यक्षेत्रोपक्षेव॑ नागः॑ कनकपोतकः॑” भा० चा० ३५
चा० । २स्त्रे॑ च॑ “उग्रुप्रश्वेषे॑ उदा० ।
उग्रकर्मन्॑ त्रिं॑ उग्रं कर्मास्य । १हिं॑से॑ पञ्चादौ॑ २प्राणिहिं-
सके॑ २क्रूरादौ॑ च॑ । [उक्तभेदे॑ राजनि० ।
उग्रकाण्डु॑ शु० उग्रः॑ काण्डोऽस्य । (करेला॑) कारविले॑
उग्रगम्य॑ शु० उग्रः॑ गम्यः॑ उग्राद॑ वस्य । १चम्बके॑ २कट्फले॑ ३च-
र्जकठके॑ ४लशुने॑ च॑ ५हिङ्गु॑ नि॑ न० । ६७उक्तटगम्भादेश॑
त्रिं॑ । ७यवान्याम्॑ उवचायाम्॑, उच्जसोदायाज्ञ॑ स्त्री॑
टाप् । राजनिघण्टु॑ भेदिनी॑ ।
उग्रचण्डु॑ स्त्री॑ । उग्रा॑ चण्डा॑ कोपना॑ कर्म॑ । १देवोभेदे॑ ।
तदाविभावः॑ कालिका० पु० ५८,६० अ० उक्तः॑ “उग्र-
चण्डा॑ त या॑ शूर्तिरटादशभूजाऽभवत् । सा॑ नवम्या॑

पुरा क्षणपक्षे कन्यां गते रवौ । प्रादुर्मृता महाभाग
योगिनीकोटिभिः सह” । क्षनयैव मूर्च्छा दद्यत्त्वा तिना-
चितः । यथा “आपादस्य त् पूर्णायां सत्वं द्वादश वा-
र्षिकम् । दद्यत्त्वा कर्तुं समारेभे द्वताः सर्वे दिशौकृष्टः ।
ततोऽस्मिन् न दृतस्तेन दद्येण उभमहात्मना । कपालोति
सती चापि तज्जायेति च नो दृता । ततो रोषसमायुक्ता
प्राणांस्तत्वाज् सा सतो । त्वक्कदेहा सती चापि चरण-
मूर्त्तिसदाऽभवत् । ततः प्रष्ठते सत्वे तु तस्मिन् द्वादश-
वार्षिके । नवम्यां क्षणपक्षे तु कन्यायां चरणमूर्त्तिष्ठक् ।
योगनिधा महाभाग्या योगिनीकोटिभिः सह ।
सतोरुप्यं परिव्यज्य यज्ञभङ्गमयाकरोत् । शङ्खरस्य गण्यः
सर्वैः सहिता शङ्खरेण च । स्वयं बभङ्गा सा देवी महा-
सत्वं महात्मनः” । “उग्रुचरणा प्रचरणा च चारणोग्रा-
चरणाविका” इत्यतो दुर्गाविरप्तमेदे च ।

उग्रता स्वी अपस्य भावः कर्म वा तत् । उपस्य भावे २कर्मणि
च २अद्वारोक्ते व्यभिचारिण्यमेदे । नह्नवाणं सा० ८० ।
“शौर्याप्राधादिमवं भवेद्वज्ञलसुप्रता । तत्र स्वेद-
शिरः कर्मतर्ज्ञनातड़नादयः” । तत्र । उपतत्र तद्वायकर्मणोः
न० । अत्र । औन्त्र तत्त्वैव न० ।

उत्तरारा द्वी उपादपि भयात् तारयति भक्तान् लृ-शिव-
च्च ५८० । तारारूपायां देव्याम् । “तारकवात्
सदा तारा महामोक्षप्रदातिनी । उपापत्तारिणी
यस्तादुपतारा प्रकीर्तिर्ति तन्मोक्षाऽस्य वा निरुक्तिः ।
तदाविर्भावः काव्यिकापुः ८१च्च० । “विनिःस्वतायां
देव्यास्तु भावद्वयाः कायतस्तदा । भिन्नाङ्गननिभा क्षणा
द्वाऽभूद्वौरी चण्डादपि । कालिकारथ्याऽभवत् सापि हिमा-
चलकृतान्वया । तास्तपताराभ्युपो वदनोह मनोधिष्ठः ।
उपादपि भयाद्वेत् यस्तात् भक्तान् लृदात्मिका । एषवै-
कजटारथ्याति । यसांत्तस्या जटैकिका । श्वर्णतं चिन्ननं
चास्याः सम्यक् येतात्मैरवै । । यथा ध्यात्वा सहादेवीं
भक्तः प्राप्नोत्यभीष्मितम् । चतुर्भुजां कण्ठवर्णां सुरखुमा-
ताविभूषिताम् । छडगं दक्षिणपाणिभ्यां विभूतोद्धरं
त्वधः । कर्वैश्च खर्परञ्जैव क्रमादामेन विभूतेभ्यः ।
संक्षिखनों जटामेकां विभूतें शिरसा स्थयम् । सुरखुमा-
ताधरां शोर्षें यीवायामपि सर्वदा । वक्षसा नागहारन्तु
विभूतें रक्षोचनाम् । कण्ठवर्णस्त्वधरां कशां व्याघ्राजिनस-
मनिताम् । वामपादं शवद्वृदि संस्याम्य दक्षिणं पदम् ।
विभूतें चिंहृष्टे तु लेण्डिहानां शब्दं स्थयम् । सुराङ्गहास

महाघोराराशुक्रातिमीथा । चिन्त्योयतारा कर्तवं
भक्तिमद्भिः सुखेषु भिः” अन्यत्र च “कृपं हृष्णं नरव्वेष !
येन ध्येया सदा शिवा । क्षणा लम्बोदरो दीर्घा विरला रक्त-
दन्तिका । चतुर्भुजा क्षणाङ्गी त दर्शे कर्त्तव्यर्पदे ।
खडग चेन्द्रीवरं वामे शीर्षे त्वेकजटां पुनः । वामपादं
शवस्थोर्मीर्निधायोत्याथ दक्षिणम् । शवस्थ हृदये न्यस्य
साहृहास्यं प्रकुर्वती । नागहारशिरोमालाभूषिता
कामदा परा” । अस्माहृष्टप्रियवे बङ्गविप्रतिपत्तिरस्तो-
न्यतस्तन्त्रिष्ठपणं तावत् क्रियते
राघवकृते पञ्चकल्पतरौ मन्दाररट्टप्रकरणे श्रीशङ्कराचार्य
कृतैतदीयमूर्त्तिप्रकाशकस्तोत्रं यथा । “ज्जलतूपावक-
ज्जालयोज्जालभास्तन्त्रामध्यसंस्थां छुपुटां शुखवांसम् ।
शब्दं वामपादेन कण्ठे निषेद्य शितां दक्षिणेनाह्नि शोरु
निषेड्य । उहङ्गीमलम्बोदरो भेष्यर्थं समुद्रं झूपेनसनान्
भोगरस्याम् । जवारागरागप्रहृतविनेत्रां उत्तरज्जि-
ह्या दंड्या भीषणास्याम् । उसद्गीपिचम्माईताङ्गी
नितव्वे जटाजटमध्यस्थितेन्द्रीवराङ्गीम् । शिरोदेशभा-
स्तत्पिण्डाभसर्पं जटाजटमध्यस्थिताकोथमूर्तिम् । भिष्म-
केशवन्धात् शिरिष्कृष्णद्योग्यहृष्टोलितां भानवीं सुरङ्गमा-
लाम् । दधानां च पञ्चाशदाख्यानसंख्याम् अतिष्कृच्छ-
रङ्गलिसंनामिताङ्गीम् । समाक्षिद्वमांसोत्करामूर्दद्वे स्फुर-
त्पाणिना धारयनीं सहासीम् । करे वाम इष्टस्फुर-
द्रक्षनालं लसद्वीलपद्मेष्वरहं धारयनीम् । करे सव्य उच्चै-
रधस्ताहृधानां शितां कर्त्तृकां वामपाण्यौ कपालम् ।
जगद्विर्जिसंसारसंजातजाङ्गं ख्रतः कर्त्तृकाधारया खण्ड-
यन्नीम् । विचित्रास्मिन्मालं करालं कपालं लहाटे च
पञ्चामितं धारयनीम्” । इति तत्वैव मन्त्रप्रदेशे “महा-
ठासिद्विप्रकठाह्निभृषणाम् इत्यनेन अष्टनागानामदिष्टिष्ठप-
त्वोऽथा तेषां भूषणविशेषरूपतया यथा स्तिस्तथा तत्वैव
दर्शितं यथा । “जटाखननः अवसोश्च तत्क्रको महादि-
पद्मो हृदि हारभूषणम् । तथैव कर्कोटकतोपशीतकम् स
मेष्वलायामय देवि । वासुकिः । स गङ्गापालः किल कद्व-
ण्डाहतः करेषु, पद्माः पदयुक्तमात्रयः । भुजेषु नागः कुलि-
कोऽङ्गदे सतः” । इति “तेषां वस्तु अपि क्रमशोदर्शिताः
सितोऽथ रक्तोधवलश्च मेचकः तदैव पोतोऽप्यसिमश्च पाटलः ।
भुजङ्गमानामिह वर्णजातयो भवन्ति सर्वेषु नरेषु सन्ति ताः” ।
तत्त्वायं निर्गतिमार्थः । अभ्यं लिहपिण्डैकजटा जवाकुम्भ-
सङ्काशतक्रकनागकृत्तरुण्डा शुभेषेनागकृतहारा द्वर्वा-

इत्यशामन। गक्तव्य चोपबीता नीलवस्त्री लग्नोदरी खर्वी
चतुर्भुजा तत्र उपरि दक्षिणे सरक्तमांसखण्डमण्डितमुष्टि-
निविष्टजटाजूटसंस्करणेऽप्यखण्डगविभूषितकरा उपरि वामे
रक्तानालकिञ्चिद्विक्षरनीलोत्पलकरा अधस्तात् दक्षिणे
वोजभूषितकर्त्तृकालङ्घतकरा अधस्तात् वामे विजगच्छाद्य-
स्खण्डकपालभण्डितकरा भुजचतुर्थे धूमाभनागक्तके-
यूरा कनकाभनागक्तकङ्गणा शवारुदा प्रत्यालोढस्ताना-
भिषिता निर्भयन्वत्याप्रायेण शवङ्गदयस्तितद्विष्णवरणा
शवोरुदयस्तिप्रासारितवामपादा कुन्दाभनागक्तकटीस्तवा
पाटलनागक्ततुपूरालङ्घुता सद्यमिक्तदग्नद्विरान्योन्यकेय-
भयितपादपद्मप्रलभित-पञ्चाशतमन्तमगृहमाला ज्वल-
दनलचितामध्यस्तिता द्वौपिचर्मालङ्घुतकण्ठस्ता योषि-
दक्षिणालङ्घारभूषिता मौलावक्षोभ्यरूपनागभूषिता पञ्च-
मन्त्यान्वितकपालमालाभूषितलज्जाटा ललज्जिह्वा इहृष्टं प्रा-
इत्येवं रूपा। अत्र प्रभाष्यवाक्योः शवङ्गदयस्तिते वामद-
क्षिण्यपादयोर्विकल्पद्रव्यतोमूर्च्छिदयमित्यन्ये। प्रत्यालोढपदा-
ङ्गिष्ठवङ्गदित्युक्ते: आलोढं दक्षिणं पादं प्रत्यालोढं तु
वामकमित्युक्ते: आलोढश्वदे दर्शितवाक्याच्च प्रत्यालोढ-
श्वदस्य आलोढविषयं यरूपत्वात् वामचरणस्यैव शव-
ङ्गदयस्तितिरिति तु न्यायम् ।

उथधन्वन् ३० उप० धर्मेश्वर ब० स० व्यन्द० समा० । १४५३
२४७० भिरस्त्रहनुष्ठेते ति० । ‘स इपुहस्तैः स निष-
क्षिभिर्वशो संस्ता सयुध इन्द्रोगणेन । संस्तजित् सोमया
वाङ्मयर्जुयवन्ना प्रतिहिताभिरस्ता’ व्य० १०, १०३, ३ ।
उथनासिक ति० उथा दोर्चो नासिका यस्य । दीर्घनासिके ।
उथपुत्र ३० उथस्य शूरस्य उत्तुः । १८०२८० व्यन्द० समा० । “काश्मो वा
वैदेहोत्रेयुवतः उज्जापुः धनुरधिक्यं शत्वा” यत् ब्रा० १४,
६, ८। “उथपुत्रः शूरान्वयः” भा० ॥ “उथस्य शिवस्य उत्तुः ।
२कार्त्तिकेये । उथ उड्हूर्खः उत्तु यस्तिन् । ३तादेशे
ग्रनीरजलाशये “क्वा उथपुत्रे जिधांसतः” व्य० ८,
६७, ११ । उथपुत्रे उथा॒ः उड्हूर्खः उत्तु यस्तिन्
तत्त्विच्छुदके” भा० ।

उथम्पश्य ति० उप० पश्यति उगु+दश-खण्डमुम् । पापा-
शयतया कूरदियुक्ते उपजन्मौ व्याप्रादौ “उथम्पश्या-
कुलेऽररणे” भट्टः ।

उथव्यग्र ३० अहुरमेदे उथश्वदे उदा० ।

उथग्रेखरा ख्वी उथस्य शेखरं वासस्यानत्वे नास्त्वस्ता॒ः चर्य०
अ॒० । गङ्गायाम् श्वदिल० सा हि तस्य शिरसि स्थिता॒

उथश्वस् ३० उथम् उल्कृष्टं श्रुतिधरं अवः कर्णे यस्य ।
१२०८८० यौतौ॒ ‘लोमहर्षण उग्रश्वा॑ः सौतिः॒ पौराणिको
नैमित्तिररणे॒’ चा० १४० । २४८८० इतराङ्गुलभेदे च । तत्-
युवनामाख्याने “उग्रश्वा॑ उग्रसेनः॒ द्वेममूर्च्छित्य॑ च
च॒” भा० चा० ६७० ॥ “उग्रश्वा॑ उग्रसेनः॒ सेनानीदु॑-
प्रराजय॒” भा० चा० १७० ॥

उथसेन ३० उथा सेना यस्य । १४८८० इतराङ्गुलभेदे, उथश्व-
श्वदे उदा० । २५८८० यौतौ॒ ‘कुरोसु॑ उवाच्चित्तारः॒
सुधन्वा॑ सुधनुस्तथा॑ । परिचित्त्वा॑ महाबालः॒’ इत्युपक्रम्य
“परिचितसु॑ दायाद॑ धार्मिको॑ जनमेजयः॑ । जनमेजयस्य
दायादाश्वय एव महारथाः॑ । श्रुतसेनोयसेनौ॑ च भीमसेनस्य
नामतः॑” इति० २२ च० ॥ अथस्य जनमेजयः॑ अभि-
मन्यु॑ पौत्रात् भिन्नरथ । अतएव “हाष्टकौ॑ तत्र वंशे-
जस्तिन् द्वावेत्र च परिचितौ॑ । भीमसेनास्त्वयोराजन्॑ ।
द्वौ॑ चापि॑ जनमेजयौ॑” इति॑ जनमेजयं॑ भ्रतितत्वोक्तम्॑ । यदु-
वंशे॑ १८८० यौतौ॒ च । “अन्वकञ्चु॑ महाबालः॒” इत्यित्त्वा॑ यदु-
नन्दनम्॑” इत्युपक्रम्य॑ “अन्वकात्॑ काश्युद्विता॑ चतुरोऽन्वक-
तालजान्॑ । कुकुरं॑ भजमानञ्च॑ शमं॑ कन्वलवर्हिष्म॑ । कुकुरस्य
सुतो॑ धृष्णु॑ धृष्णो॑ तनयस्तथा॑ । कपोतरोमा॑ तस्याय
तैत्तिरिक्षनयो॑ भवत् । जन्ते॑ सुन्व॑ सुक्षमादभिजित्तु॑ सुन-
व॑ व॑सो॑ । तथा॑ वै॑ युत्तमित्यु॑ बभूवाभिजितः॑ किल । आ-
ञ्जकश्चाङ्गो॑ चैव॑ ख्यातौ॑ ख्यातिमतं॑ वरौ॑” इत्याङ्गुलोत्-
पत्तिमधिधाय “आङ्गकस्य॑ तु॑ काश्यायां॑ द्वौ॑ उत्तौ॑
संबूष्टौ॑ । देवकञ्चोयसेनस्य॑ देवर्गम्भेयमाव॑भौ॑ । नगोपसे-
नस्य॑ सुताः॑ तेषां॑ कंससु॑ पूर्वजः॑” इति० ३८८० ।

उथसेनज ३० जायते॑ इति॑ जन-८॑ ईत० । कंसे॑ तस्योपसेन
चेत्व॑ उरुजातत्वे॑ तत्पुत्रवत्यम्॑ । कंसश्वदे॑ विष्टिः॑
उथादेव ३० उप॑ यादीव्यति॑ चा॑+दिव-च्च॑ ३८० । राज-
विभेदे॑ “अग्निना॑ तुव॑ यदु॑ परावत॑ उथादेव॑ हवामहे॑”
व्य० १, ३८०, १८० । उथादेवनामकञ्च॑ राजविष्म॑” भा० ।
जग्रायुध॑ पु० उग्राणि॑ आयुधाण्यस्य॑ । १४८८० राजभेदे॑ तस्योत्-
पत्तिमीश्वङ्गनकथादि॑ इति० २० च० । “अजसो॑ उद्यादः॑”
दायादः॑ इत्युपक्रम्य॑ तद्व॑शपरम्परा॑ उल्कृष्टा॑
“तस्य॑ वै॑ सञ्चते॑ उत्तु॑ नाम॑ महाबलः॑” इति॑ उत्तु॑
तत्त्विच्छावा॑ । “कार्त्तिरश्वायुधः॑ सो॑थ॑ वीरः॑ पौरव-
नन्दनः॑ । बभूव॑ येन॑ विक्रम्य॑ पृष्ठतस्य॑ पितामहः॑ । नीपो-
नाम॑ महातेजाः॑ पञ्चालाधिपतिर्हितः॑ । उग्रायुधस्य॑
दायादः॑ चेम्या॑ नाम॑ महायथाः॑ । चेम्यात्॑ द्वौरो॑ वै॑पतिः॑

सुवीरात्तु वृपङ्ग्रयः । वृपङ्ग्रयाद्वङ्गरथ इत्येते पौरवाः
स्त्राः । सचायुग्रायुधस्तात् । दुर्बुद्धिरभवत्तदा । प्रष्ठद
चक्रो बलवान्नीपालकरणो महात् । स दर्पपूर्णोहत्याजौ
नीपानन्यांशं पार्थिवात् । पितृयुपरते भव्यं चावया
मास किल्विषम् । महामात्यैः परिष्टतं शयानं भरणोत्ते ।
उपायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । अद्य त्वं
जननों भीम ! गम्भकालीं यशस्तिनोम् । स्त्रीरत्नं
मम भार्यार्थे प्रथच्छ कुरुनन्दन ! । एवं राज्यञ्च
ते स्तोतं धनानि च न संशयः । प्रदायामि यथाकाम
महः वै रत्नभाग् भुवि । मम प्रज्ञलितं चक्रं निश-
म्येदं सुदुर्जयम् । शत्रुवो विद्रवत्याजौ दर्शनादेव भारत ।
राष्ट्रस्येच्छिचेत् स्त्रिया प्राप्तानां वा कुलस्य वा । यासने
मम तिडस्य न हि ते शान्तिरन्यथा । अधःप्रस्तारथयने
शयानस्तेन नोदितः । दूतोऽन्तहितमेतदै वाक्यमन्ति
शिखोपमम् । ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धिविज्ञाय भतमच्युत !
चाचापयः वै संग्रामे सेनाध्यक्षांशं सर्वशः । विचित्र-
वीर्यं बालञ्चमदुपाचयमेव च । दृष्टा क्रोधपरीताक्षा यु-
ड्यायैत भनोदधे । निष्टीतस्तदाऽहं तैः सचिवैर्मन्त्र-
कोविदैः । चत्विंश्चिह्निर्वेकलैच उहङ्ग्रिस्त्वार्थदर्शिभिः ।
स्त्रियैव शास्त्रविज्ञित्वं संयुगस्य निर्वत्ते कारणं आवित-
चाच्चि युक्तरूपं तदाऽनव !” । “प्रदत्तनस्य तत्त्वकन्धर्म
निरतस्य वै । परदाराभिवाप्तेण सद्यस्तात् निवर्त्तिः ।
नत्वहं तस्य जाने तन्निष्ठत्तं चक्रसुत्तमम् । इतं स्त्रकर्मणा
तम्हु पूर्वं सहित्वा निन्दितम् । कृतशौचः शरी चापो
रथो निष्क्रम्य वै पुरात् । कृतस्तस्ययनो विप्रैः प्रायोध
वमहं रिपुम् । ततः संसर्गमागम्य बलेनास्त्रबलेन च ।
त्वाहसुनात्तद्युद्देवासुरमिवाऽभवत् । स मयाऽस्त्रप्रतापेन
निर्विघ्नोरणमूर्द्धनि । पपाताभिसुखः शूरस्यक्ता प्राप्ता-
नरित्तम् ! एतमित्तनरे तात ! कामित्यात् पृथिवीभ्य-
गात् । इते नीपेश्वरे चैव इते चोग्रायुधे वृपे । अहिं-
चक्रं स्वकं राज्यं पितृयं प्राप्य महाद्युतिः । दुप-
दस्य पिता राजद्यमैषानुभते तदा” भा० हरिव० २०४०
२४८तराष्ट्रपुष्टिभैः । तन्नामकीर्त्तने भा० आ० द३७४० ।
“उग्रायुधोभीमयरः कनकायुर्दायुधः” ।

उये शु० उग्रायास्त्कटरूपाणां प्रमधानामीयः । प्रमथाधिमे-
षिवे । “यहूरं भवमीयान्” पिनाकशूलपाणिनम् ।
ब्रह्मकं शिवसुग्रेषं बहुरूपमुमापतिम्” भा० व०प०
१०६८ आ० ।

उद्गुणं पु० उमिति छत्वा कुरुते हिंस्ते कुण कर्मणि वज्र्येक ।
(उक्त्य) उत्कृष्टे । यद्भाला ।

उच्च समवाये दि० पर० सक० सेट् । उच्चति इतिरूपौचत् ।-
चौचीत् उत्तेव ओचिता उच्चात् ओचिष्टिता चौचिष्टित
उचितः उयः । “उत्तेविष्ट हि सववन् देष्मम्” क०
७,३७,३ । उचतिः सेवाकर्मेति माधवः “अभि वा एष
एतानुच्यति” तैत्ति० । “नियो गतम् पौरुषेयो-
मुत्रोव” क० ७,४,३ । “तत्र सेदिन्युच्यते सर्वाश्च यात-
धान्यः” अथ० २,१४,३ ।

उच्चथ न० उच्चते स्त्रूपतेऽनेन वच-कथन् । सोले “यद्वां
मानास उच्चयमवोचन्” क० १,१८२,८ । उच्चथस्
स्तोत्रम्” भा० । “एवात इन्द्रोवथमहेम” क० २,१६,
७ । “कुविन्दो अग्निरुच्यथस्य” क० १,१४३,६ ।

उच्चथ वि० उच्चथं स्तोत्रमहैति यत् । १स्त्वे राजभेदे यु०
“उच्चये वपुषि यः स्त्राट्” क० ८,४६,२८ । “उच्चये
स्तुत्ये । यद्वा उच्चयो वपुष राजानौ” भा० ।

उचिति ति० उच्च-क वच-कित्तच वा । १शस्ते २परिविदैरवयै-
शीयतेऽसौ वा उह॒+चि॑-४ । १उचते । “उरस्ताऽद्व्यम्”
कात्वा० ७,१,२१ । “स तदुच्चकुचौ भवत् प्रभाभर-क्तकभ्न-
मिसातनोति अत्” नैवधम् । अस्यात् उत्कर्षेव तरप् तमप् ।
“किंस्त् गुरुतरं भूमेः किं स्तिद्वत्तरञ्च खात्” भा० व०
४,४४० । उद्भवम्” कात्वा० ७,१, १५ । देवय-
जनवर्णने “परितः समीपदेशवर्त्तिर्पदेशेभो यद-
तिशयेनोच्चम्” कर्कः । राशिचक्रमध्ये ग्रहविशेषाणां
२राशिभेदे, यथा “मेयो दृष्टो रुद्गः कन्दा कर्कमीनदुष्टा-
धरा । भास्करादेववन्त्युच्चाः राशयः क्रमशस्तिम्”
ज्योति० १० । स्यष्टमुक्तं तत्वैव “रविर्मेषे हृषे चन्द्रो
गुरुः कर्के बुधः श्वित्यास् । शनिर्युक्ते (दलायास्) मृगे
(मकरे)भौमः शुक्रो भीमे च तुङ्गिनः” । तेषां राशिभाग-
भेदे परमोऽन्तामाह तत्वैव “विंश्चाग्नेश्वरो दिशो (१०) रा-
माः (१) क्षटविंश्चतिमिस्तिः १५ । तथेषुः (५) सप्तविंश्च
विंशतिशोऽन्तसंचक्राः” । तथा च रवेभैषस्य दशमे भागे,

प्रदमोऽन्ता चन्द्रसु हुवे इचंये, कुजस्य मकर रटमाने
बुधस्य कन्यायाः १५भागे, शुरोः कर्क ५भागे, भूगोः नीन
२७भागे शनेसुला २०भर्गे तथात्यम् । “सोऽन्ता च
सप्तमं नीचं प्राण्य द्वागैर्विभिर्हेतु । उच्चान्तः स्तुत्यंच्चः
स्तात् नीचान्ते दुष्टोनीचकः” परिपूर्वकः स्तुते हुमीचे
इच्छोपहः । स्तुतुनीचयोरनभीगङ्गारात् फक्ते दिशेत्”
उच्चतिः ३० रात्तुक्षेत्रे “उच्चं व्युत्तम्” बठम् विको
यं कन्यामृद्दहं शुकशनो च मिले । स्तुर्यः शशाङ्को-
भरणीहृतव शाहो रिपुदिशतिकः परांयः । “विष्विनि-
कोणं धृत्युत्तमं भीनोद्दहं शुकशनो विष्वामी । स्तुर्यार-
चन्द्राः स्तुदः समानौ जीवेन्द्रजौ पद्मिषिनः परांशाः”
उच्चोऽन्तः । राशिपरत्वेऽस्य उच्चं भपरत्वे लोकतेति भेदः ।
भागहारात् प्रहवलहत्तं तदानयनप्रकारः नी०ता०
स्तुर्यार्देमेवादीन्युच्चान्यभिवाय “तत् एप्तमं नीचमनेन
हीनो य होऽधिकवेत् रसभाद्विशोधः । चक्रात् तद-
शाकुलयो बलं स्तात्” शतां च ताजके लोके २०कला
बलं तेन पहुः राशिपरत्वे द्वै पूर्णवलं तदा रटांयः
क्रिमिति १००,२०,१, लैराशिकेन प्रवेकाण्यः १८ वलभा-
यति । जातके स्तोके ६०कला बलं तेन प्रत्यंशः १८
वलम् । नी०ताजके ‘विष्वत्तमे विशित्वमे खे’ इति
उच्चम् । जातके स्त्रीपतिः ६० कला बलकाह यथा
“नीचोन्द्रोद्युधोद्युधिको चदि भवेत् पश्चात् तदास्त-
च्युत्वकात् लूप्रकलः खखाट्यकुमि (१०८००) भेदो-
बलं तद्वजम् । पादोन् तु बलं ३/८, विकोणरट्टो खद्वै
१/२ दलं च लयो १/८ बलं या उचित्विवेत् च चरयो
१/४ मिले समर्थेऽप्तमः । १/८ । शब्दमे भवति षोड-
शोयक १६६ चापित्वम् भवने रदांशाः । १/१२ ।
अनु विकोणादी पोदोन्द्रादिवृत्त्वमनात् खोक्ते पूर्णवल-
मिति प्रतीयते तेन ६०कलास्त्रे बलम् ।

उच्चान्तिभानिनि अचायां गतिभेदभारत्के भगवान्तः १३०व-
भेदे तेन्द्राकर्णपायात् गृहाणात्त्वाण्यतिशम्भवः ।

एवं द्विविदः शीघ्रोऽप्तमः अन्तोऽन्तं ताडयोऽन्त-
तायां कारण्यज्ञ ४०००ि० रक्षणाधार्यां दर्शितं यथा
“विष्वहस्याः कारण्य शूतयो भगवान्तिः । शीघ्रम-
न्दोऽन्तपात्रात्त्वा अचायां गतिहेतवः” ४०००ि० । “शीघ्रो-
श नन्दोऽन्तपात्रात्त्वाः पूर्णीक्षिपदायां जीवविशेषाः स्तुर्यां-
द्विपृष्ठायां गतिकारव्यभूताः एति । न तु जातेन्द्र यह-
त्वमयं भवतीति वाचो गतिहेतुर्भैर्द इत्यत् आह

कावसेति । पूर्वप्रतिपादितकालस्य खद्वपाण्य तथः
चैषां कालमूर्तिवेन यहगतिहेतुलं नासम्भवोति
भावः । न तु कालस्य यद्यादिमूर्तिलादेषां तदात्मक-
त्वाभायात् कर्त्तं कालमूर्तिविभवत आह भगवान्तिः
इति । भगोक्त्वक्त्रानिहत्तात्तुत्तप्तिहोत्तस्कानिहत्त-
प्रदेशान्तिः दर्शयः । तथा च यहराश्वादिभोगानां
आवायेनवेत्तव्यतात् तदात्मकानां कालमूर्तिविभवत भावः ।
न तु ते इत्यन्ते त्रितो नेत्रेत आह अद्यशस्त्रपा इति ।
वायवीयगतीरा अव्यक्तहृपत्वादपव्यत्वा इति भावः । एवं
च यहाणास्त्रादिसम्भवात् अदक्षियोत्पन्ने तात्मर्थम् ।
अचानयोरुच्चपात्रोर्भव्य उच्चयोर्गतिहेतुलं प्रतिपादवति”
४०भाः । “तदात्मरसिभिर्जासौः एवेतरपादिभिः । प्राक्
पश्चादप्रकल्पने यथावद् उद्दिद्धेष्मम्” २५०सि० ।
“तेजात्तुत्तमं चक्रजीवानां वायुद्वप्ता ये रक्षयो रक्षस्तो-
भिर्ज्ञा विवात्तकप्रवास्तुरुच्चसंत्तकजीवैः सव्यवामहस्ते-
उद्दवकुलेन इस्तवाहृत्वादुद्दवधनम् इस्ताभायित्वयः ।
उद्दिद्धेष्मं चाभिष्मकं व्याप्तास्तु यहविव्वं भवति तथा
माक् पश्चात् पूर्वप्रतिपातानांभायित्वयः । अपव्यत्वे
ज्ञातेन्द्रने । अवभिप्राप्तः भक्तगोक्त्वक्त्रानि-
हत्तात्तुत्तप्तिहाक्षयगोजान्तर्मनक्त्रानिहत्ते कालमूर्ते लक्ष्म-
प्रदेषे पहोच्चपात्रात्तिविभवति । तत्र विष्वव्याहोनक्त्वा-
कारक्त्वं प्रसुव्यात्तुरित्वायुद्धं खतोगतिस्यादे
कम्भमानं अद्यविभवत्त्वादेषु गोत्रव्याहोरुच्चत्वाद-
यान्तर्मनक्त्वसि । अव यहविव्वत्त्वस्यानात् लक्ष्मया
गच्छदपि वाक्षुद्धस्तित्वस्तुत्तेषोव्यस्यानाह, पूर्वदेशे पह-
स्यानात् पद्धिमहेष्य उद्दृत्त्वत्वादववात्तके ते लक्ष्मा-
नाह पश्चात् लाभिष्मत्तमप्रवात्तते निरन्तरउद्देशेतः लक्ष्म-
यावात् उद्भान्तर तयोरभरं गतामेवाक्त्वात्तस-
स्थवात् पूर्वक्त्वत् गच्छृहृद्विष्मं, सव्यविस्तृत्वत्वात्त-
षोऽन्तस्यानात् पूर्वद्विष्म लाभिष्मत्तमप्रवात्तते लक्ष्मया नि-
रर्लतरं यावदन्तराभावात्तयोरिति” ४०नाः । “अचान एवैक-
त्वां पूर्वद्विष्मकारवगतां गतिं लक्ष्मा दुतः, प्रव्यविलक्षणां
गतिं गाप्ता पश्चात् आह । “प्रव्याहृतो नदत् तांसु
खोक्ताभिष्मत्तमीरदेष्ये । यद्यप्राप्तवादात्ते गतिं यानि ए-
विविधाम्” ४०सि० । “मन्त्रहात्वः प्रव्याहृत्तमो भद्रात्तुः
प्रव्यविभान्तः भव्यं लान् लक्ष्मादिज्ञोनि खोक्ताभिष्म
लक्ष्मया प्रव्यविभवत्तेनेष्ये भावप्रवाननिर्देशादुक्ता यस्यां
दिशित्वा खोक्ते पूर्वद्विष्म पूर्वभाग दद्य पश्चायां प्रव्यविभव-

सोऽनुभवदर्शनात् तत्सम्भूतं पूर्वदिशीति तात्पर्यार्थः । इतरेत् पश्चिमाभिष्ठवमज्जिह्वाग्राहुकप्रहवलमग्नेय चालयतीर्थार्थः । अतः कारणात् ते यहाः पूर्वं पश्चिमादिशोराकाण्डाः पृथग्विधां प्रथमावगतैकद्वप्रभिद्वप्रकारावगतां प्रतिक्षणविकल्पाणां गतिं गमनक्रियां यान्ति प्राप्नुवन्ति । अद्वच्छन्नाकर्तव्याभ्यां प्रतिदिनं पश्चाणां गतेरन्याइश्वर्त्वं तदुपरारेण गृहचारक्षानं युक्तमिति गृहाणां स्वदक्षियोत्पत्तेति भावः । यहा नसु वायुरज्जुभिः कथं गृहाणामाकर्तव्यं यम्भवति तद्रूपानं विरलतया भजेभूतवालाभेनाकर्तव्यायोग्यतादित्यत आह । प्रवाहात्म्य इति । उच्चदेवताइस्तद्विषयतक्षाकारस्त्वत् वायुः प्रवहयुसम्बन्धात् प्रवहसज्जो न पश्चिमाभिष्ठस्वभूतप्रवहात्मकस्तान् गृहान् सोऽनुभिष्ठुत्वा उच्चदेवता स्यामसम्मुखमीरयेत् प्रेरयति चालयति । तुमाराइस्त्वा स्यानात् पूर्वस्त्रिन् गृहे वायुः पश्चिमगत्या गृहं चालयति पश्चिमस्ये वायुः पूर्वगत्या गृहं चालयतीर्थार्थः । तथा च कल्पाकारस्त्वत् तदा तदा तथा अभ्यतीति देवतैरालप्यत इत्युपचारादुच्चित इति भावः । अत एव गृहाणां स्वदक्षियोत्पत्तेत्याह । पूर्वपराप्रकाणा इति उच्चदेवतैः पूर्वोपरदिशयोराकाण्डा गृहाः पृथग्विधां स्वभूतप्रिक्षिप्रकारां गतिं भगवन्नक्रियां यान्ति । अतो न केवलं भव्यक्रियाया निर्वाहः” ३ र०ना० । अथ प्राक् पश्चादपक्ष्यन्ते इत्युक्तं विशद्यति । “गृहात् प्राग्भग्यादिस्यः प्राङ्मुखं कर्तव्यं गृहम् । उच्चसज्जोऽपराह्नस्यस्तदृष्टं पश्चान्मुखं यहम्” ४ र०सि० । “गृहस्यानात् पूर्वभागस्यराशिपट्कस्यित उच्चसज्जो जीवो गृहविष्वं पूर्वदिग्भिमुखं स्वाभिमुखं कर्तव्याकर्तव्यति । अपराह्नस्यो गृहस्यानात् पश्चिमाग्नस्तराशिपट्कस्यितउच्चसज्जो जीव इत्यर्थः । गृहविष्वं पश्चान्मुखं पश्चिमादिग्भिमुखं स्वाभिमुखं तद्वदाकर्तव्यार्थार्थः” ४ र०ना० । “अथ पूर्वोक्तिष्ठुः” फलितमाह । “स्वोऽनुभाकाण्डा भव्यतैः प्राङ्मुखं यान्ति यहुहाः । तद् तेषु भगविष्वुक्तव्यं पश्चान्मुखेषु लः” सूर्योऽसि० ५ । “स्वोऽनुभाकाण्डा भव्यता गृहाः पूर्वभिमुखं भगवैः राशिमिर्गोलस्यकानिहत्ताहुस्तसाकाशगोक्त्वर्त्तकानिहत्ते इडप्राह्नस्यन्तिके द्वाशिविभागैरित्यर्थः । यद् वत्संस्यामितं गच्छन्ति तत् तत्पश्चान्मितं भगवादिकं फलवृप्तं तेषु प्रश्चिमाग्नस्त्रुहराम्भादिभोगेषु धनं योक्तव्यम् । पश्चान्मुखेषु

पश्चिमाकर्त्तिं तग्रहपूर्ववगतराम्भादिभोगेषु तकारायत्व-क्षमितं फलवृप्तं पश्चिमतो गच्छन्ति तदित्यर्थः । क्षमं हीनमिति एतद् पूर्वैः कथितम्” ८ र०ना० ५ । सिंशिं “स्वद्व भवकं कमलोऽवेन गृहैः सहैतङ्गाणादिसंस्थैः । उच्चद्वयमेव विच्छृजा नियुक्तं तदलतारे च तथा ध्रुवस्ते । ततोऽपराशाभिमुखं भपङ्करे सखेचरे शीघ्रतरे भवत्यपि । तदलगत्वेन्द्रियं नभवताद्वरन्ति नीचो-चतुरासवर्त्मसु” । “यदेत्तद्वकं गृहैः सह अभद्रहस्यते तद्विच्छृजा जगदुल्पादकेन कमलोऽवेन ब्रह्मणा स्व-च्छादौ स्वद्व ततः यद्वद्वयमेनवरतभ्यते नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्चिन्त्यादीन्यम्याभि विशिष्टानि उच्चोर्तीषि तेषां स्वद्वकं गृहाच्च स्वर्याद्यत्यर्थः सह स्वद्वम् । तानि भानि प्राक्संस्यां सम्भलाद्विशिष्टानि । युहासु भग्यादायश्चिनीमुखे निवेशितास्त उपर्युपरिवर्त्यथा । तत्वादौ तावद्वयन्द्रियः तदुपरिदुधः, ततः शुकः, ततो रविः ब्रह्माङ्गौभाः, ततो गुरुः वतः शनिः । सर्वेवात्परि द्वूरे भवकम् । एवां कल्पाप्रभाणि चक्षाध्याये प्रतिपादविष्टने । अहो यद्युध्वर्णीर्खस्या गृहास्तदेहापरि द्वूरातो भगवत्स्तत् कथं भग्यादिसंस्थैर्गृहैरित्युच्यते ? स्वत्मसु । अत भूमध्ये स्वत्मस्यैकमग्रं बहु हितीबनग्रं भवकेऽन्विनीमुखे किंव लिप्तस्तम् । तस्मिन् स्वत्वे प्रोता समय इत्य चन्द्रादयो गृहा सृच्छादौ ब्रह्मणा विवेशिताः । भमण्डलं हादद-दशधा विम्बवैं भूमध्यात् चतुराणि प्रतिभागं नीता किंव वदानि तैः स्त्रियैः सह गृहकलायां चे संपातास्ते तासु कलाहु रात्रिनाः । तदृप्रकारा रात्रय इति एविष्मिहोक्तम् । कल्पाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्थं दद्यामः । एवंविधं भवकं स्वद्व ब्रह्मणा गदने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवृहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यग्गतिः । तेन समाहतं भवकं सखेचरं पश्चिमाभिमुखमेव प्रवृहम् । यत् तस्य प्रत्ययभवत्यं तच्छीवतरम् । यत एकेनाङ्गा भमण्डलस्य परिवर्त्सः । एवं तस्मिन् भपङ्करे सखेचरे शीघ्रतरे भवत्यपि सेचरा इन्द्रियं चरन्ति पूर्वभिमुखं ब्रजन्ति नीचोचतुरासवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्मार्गेषु तेषां प्राग्भग्यस्यम् । तस्य तदलगत्या, प्रत्यग्गतैर्वक्त्वात् प्राग्भग्यस्यां ग्रजन्तो नोपलक्ष्यन्ते इति भावः । तथा तस्य भवत्य-क्षमत्वे यो दक्षिणोक्तरावच्छौ तत्र ये तारे ते भूत्वे

नियुक्ते” प्रभि० । तथा श्रीपतिः । “ख्यापाराव्
प्राग्मतिः खंचराणाभूर्बधस्तादास्यसौम्यापराणि । गो-
लाभिन्नैः यज्ञ यातानि यानि तेवास्त्रान्यद्यहेतुनि
तानि । प्रथमतिः प्रवह्वायुशेन तेषां नीचोऽष्टत्त्वजनि-
तोर्ध्वं गधय सा स्थात् । याम्योत्तरा खपमण्डत्विमण्ड-
लाभ्यां घोटा गतिर्निगदितैवमिह गृहाणाम्” उच्चता च
महत्त्वव्याप्तयुग्मेदः । सा च उपर्युपरिसच्चिदेशि-
तावश्वनां महत्त्वे भवति तस्य गुणचमत्वात् ततः भावेऽर्थे
प्यज् । औच्चरम् उच्चतायां न० । त्व । उच्चत्व तत्वार्थे
न० तत् । उच्चता स्त्री । “उच्चस्ये गृह्यपञ्चके द्वरगुरुरौ
सेन्द्रौ नवम्यां तिथौ लग्ने कक्टके एवर्वद्युदिने
नेषं गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पवाशसमिधः
मध्याद्योध्यारेत्तराण्डिविर्भूतमभूद्यर्ब्दविभवं यत्किञ्चिद्देकं
महः” तिथित०पु० । “गृहैस्तः पञ्चभिरुच्चसंस्थितै-
रस्त्र्ययैः स्त्र॒चित्तभाग्यस्यद्मृ॒दम्” रघुः । “स्त्रोऽस्त्रः
स्वस्त्रहेऽपि वा स्वस्त्रहृदां वर्गेऽपि वा” ज्योति०त० ।

उच्चकौस् च्यवं उच्चैस्+टिरकच् । १ उच्चतायां २ तहिशिटे च ।
 “जनितमुद्सादुच्चकैदच्छ्रुतोरः” “स्थितोदयाद्रेभिसाय-
 मुच्चकैः” सावः । उक्तर्षाये तरवादि उच्चैश्चद्वयत् ।
 उच्चसुस् लिं ० उच्चिप्रमुत्पाठितं वा च्छुयस्य प्रा० ब० ।
 १ ज्ञांतुलिप्तनेत्रे २ उत्पाठितनेत्रे च । ततः चिद्गच्छूक-
 रोति उच्चभवति उच्चबच्चसात् ।

उच्चार स्वी उह-चट-च्च। १ बंगुनमेदे, २ गुङ्गायां
३ चुडालायाम्, ४ भयामलक्ष्याम् ५ नागरचुक्षायाज्ञ।

उच्चतरु व० कर्म०। नारिकेले धूके । २८ ब्रह्मसात्रे च ।
उच्चताल न० उच्चः तालः इत्यतालः यथा । शप्तनगोदाम् भस-

तथा तब उच्चैःस्तालिदानात्यात्म् । ३ उप्रततालिट्टे च
उच्चदेव प्रङ्गतः अहो देवः । बासदेवे ब्रिकाः । तथा “सर्वदे

वसदो इरि:” इत्युक्ते: सर्वदेवमयत्वात् सत्प्रधान-
त्वात् उत्पृष्ठत्वम् अतएव भागवते ‘अद्यांसि तत्र खल्
संततनोर्दणां सुरिति” सत्प्रधानत्वात् तस्य श्रीयः साध-
नत्वमुक्तम् ।

उच्चन्द्र पु. उच्चिदः सत्याऽयशिदृष्टन्द्रो यत् प्रादि०व०
गिद्यद्वलोपः । रात्रिशेषे शब्दरत्ना० ।

उच्चय पु उत्तमाच्य चयः चि-च्छ । पुष्ट्रादेहसोऽने । 'पुष्ट्रो-
च्छयं नाटयति' एकु । 'करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्त-

चिरः काम्योऽन्नम्” रघुः । “प्रथ्यु परदमेकीकृतेन कपा-
लान्धे काम्यात्प्रभृतीनाम्” कात्या० २३,२,२० । उच्च-
रेणु भुखोऽन्नैवैकशतविधात् १६, ८,२५ ।
२नारीकच्छंगकृत्यो “नीविः साइज्जयोऽप्ययम्” मार्त्तरुः
उत्कृष्टस्यः । ३ष्टहत्समुदाये च अभ्युज्ञयः । “वाक्यं स्था-
द्योभ्यताकाङ्क्षायत्तिवृक्तः पदोऽन्नः” सा० ८० । स निर्दिष्टा
कृति रामोऽधी भग्नःशिलोऽन्नैव” रामा० । “एकतः
सरितः सर्वां गङ्गाद्याः स लिलोऽन्नाः” भा० ८० ८८
च० । “नैकद्रव्योऽन्नवतों स दृष्टिविपणापणाम्” भा०
अतु० ३० च० । शिलोऽन्नोऽपि ज्ञितपात्रस्त्रैः” रघुः ।
कर्मणि च० । ४ हस्तान्यामुद्गृह्यावचिते नीवारे” हारा० ।
उच्चल न० । उदृ+चल-च० । ५ मनसि हेमच०तस्य “असं-
शयः” महाबाहो ! मनोुर्निर्गुहं चलम्” गीतोक्ते शब्दान्तस्त-
भावत्वात्तथात्वम् । २ चलस्वभावसाले त्रिं० ।
उच्चलित त्रिं० उदृ+चल-क्ति । गमनोद्यते प्रस्तुते गत्युक्ते
उच्चलसाटा खो उच्चं लकाटं यस्याः । उच्चतलाटरुपदुल्ल-
क्षणायां स्त्रियाम् । खोणां च दुर्लक्षणम् कन्याशर्वे वस्त्रे
उच्चनीचं त्रिं० उच्चं नीचैऽन्न मयू० समा० । उच्चतावनत
प्रदेशादौ “इटारमुज्जनोचानां कर्मभिर्हेहिनां गतिम्” ।
भा० चाश्व० १६ च० ।

उच्चा चब्ब० उद्दृ+ची-डा । १ उच्चैः यद्वर्षे । “अमोय कक्षा-
निहिता स उच्चा” कृ० १,२४,१० । “उच्चा उच्चैः प्र-
देशे” भा० । “उच्चा दिवि दलिष्टवन्नोद्यसुर्ये” कृ०
१०,१०७,२ । “अस्ताकं द्युम्नमधिपञ्च क्लिष्टुज्ञो”
२,२,१० । “उच्चा उच्चैः” भा० । “अवतस्तुच्छा-
चकं परिज्ञानम्” द,७२, १० । “उच्चाचक्कम्प-
रिस्थवचकम्” भा० उच्चाबुभूं नौलादुश्चाचक्कम्पुः
प्रातवे या? कृ० १,११६,२२ । २ उच्चतायाः स्त्रियां स्त्री
“उच्चारण्युपलिंगाणास्तीत्स्तम्” भाषः ।

उच्चाटन न० उट्टू-चट्-चिच्-ल्युट् । उत्पाटने स्थस्यानात्
 २ विज्ञे घोषे “उच्चाटनं स्थेशादेवं गनं परिकोर्त्ति तम्”
 इन घा० ति० उके० ३ पठ्कम्भार्त्तगतेऽभिचारभेदे च । उच्चाट
 तेऽनेन करणे ल्युट् । तन्मोक्ते० ४ तत्त्वाधनकर्मणि ।
 तन्मसारे वगजाया अभिचारप्रयोगे कुशलतत्त्वात्
 मुपक्रम्य “वश्ये तु चतुरस्त् चार्कर्षणे तु त्रिकोणकम् । तथै-
 वोच्चाटने प्रोक्तं पट्कोणे भारणं स्थृतम् । वश्ये० सेमासनं
 श्रेष्ठं कर्षणं व्याघ्रवर्मणि । यान्ते० सुगासनं प्रोक्तं स्थम्भो
 ग्रोचर्मणि स्थृतः । उद्भासनं तथोच्चाटे त्रित्रे० से० तुरगा-

सनम्' मारणे महिषीवर्म लोह च गजासनम् । भू-
क्षाजितादोनि वद्यगान्तिकाराणि च । आकर्षणे तथा
लोधं सतिलं भूतान्तितम् । निम्बप्रैरुद्दैत्यान्नः विहेव-
करणं परम् । इरिताळं इरिता च लवणेन च संयुता ।
अस्मयेत्तद् देवियि ! प्रज्ञाहृत गतिं मतिम् । वाजिना-
थस यारेण वधिरेण च होमयेत् । मारणे तु रिपोदेवि !
शमयानामनौ छुने चिति । क्षुद्राणां काकपक्षाणां श्वस्थूले
संयुतम् । क्षाजानु त्रिमधुरोपेतानु सर्वरोगप्रशान्तवे तन्न-
सा । उच्चाटनप्रकारा बहुबोद्धिताक्षत्र सामान्यप्रकारत-
त्वाभिधीयते निवेदे "यानिवद्यस्तत्त्वानि विहेवोच्चा-
टने ततः । मारणं तानि शंसनि वट् कर्माणि मनीयिणः ।
रतिर्वाणी रमा छ्वेठां दुर्गा कालो यथाकमात् ।
वट्कर्म देवताः प्रोक्ताः तजादेताः प्रपूजयेत् । ईश-
चन्द्रेन्दुगिर्वितायुग्नीनां दिशोमताः । स्तुर्योदयं समा-
रभ्य उठिचादशकं क्रमात् । क्षतवः स्तुर्यसनाद्या अहो-
रात्रे दिवेदिने । वस्त्रं गृष्णवर्णात्यशरद्वेमन्तर्यैशिराः ।
जलं शान्तिविधौ शक्तः वस्त्रे वाङ्गरुदाहृतः । स्तम्भने
पृथिवी शसा विहेवे व्योम कीर्त्तिं तम् । उच्चाटने क्षतो
वायुर्मैसानिर्माणे मतः । तत्तद्वौदगे सम्बद्धं तत्तन्नश्च-
वर्षयुतम् । तत्तद् कर्म प्रकर्तव्यं मन्त्रिणा निश्चिता-
तमा । शीतांशुशिल्पौष्णीव्योमवायुहिर्मुजाम् । वर्णाः
स्तुर्यन्तरोजानि वट्कर्म सु यथाकमस् । गृथनश्च विद्मेश
संपुटो रोधनं तदा । शोगः पक्षश्च इत्येते विन्यासाः
वट्कर्म वर्तु । मन्त्रान्ते विहतानु लता याध्यवर्णान्
यथाविधि । गृथनं तत् विजानीद्यात् प्रशस्तः शान्ति-
कर्मचित् । मन्त्रार्थं इत्यमध्यस्यं साध्यनामाकरं लिखेत् ।
विद्मे एव विचेतो मन्त्रिभिर्व्यकर्मचित् । आदावने
प मन्त्रः स्तावान्तोऽस्तु सम्पृष्ठः स्तृतः । एव सात् लम्भ-
ने यस्त्र इत्युक्तो मन्त्रवेदिभिः । नाम्न आदान्तमध्येषु
मन्त्रः स्तावोद्धनं स्तृतम् । विदेष्यविधाने तु प्रशस्तमिद-
सत्तमम् । मन्त्रस्यान्ते भवेद्वाम योगः प्रोच्चाटने मतः ।
आन्ते नाम्नो भवेद्वामः पद्मोमारणे मतः । भूतान्तिर्मु-
द्देवः या० चि० । 'दण्डाकारा गतिर्मूर्मेः पुरुषोदयोर्धृतः ।
मोयस्त्र, पातकश्चोर्ह गतिस्त्रिय्यर्थः त्वमस्तः । गतिर्व्याम्नो-
भवेद्वाम्ये भूतामासुदयः लक्ष्यतः । धरणेहृदये क्षुर्यात्
स्तम्भनं वद्यमात्मवित् । शान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्,
तेजसाद्या । मारणादोनि भूतोविष्यत्वोच्चाटनादिकम् ।
वृत्त विहेव्यः शक्षमुद्देव च विहायसः । भूतमस्त्रा-

दिकं तत्रैवावस्थेयम् । वट्कर्मकरचनिभित्तमाह इत्या-
मस्त्रे 'उपस्थिते भूताश्वात्री राष्ट्रवीक्षाह इत्यभ्येः ।
भूमिवित्तमहोत्तराते भूतभीतिविपत्तु च । वातःपरतरं
कर्म लक्ष्यो यान्तिकरं प्रिये । मारणं लोहं लक्ष्यं विहेव-
स्त्रमयापि वा । वशीकरकम्भांचित् तथोच्चाटनप्रवर्म च ।
सर्वत्र साधयेद्वाम्ना ततोनाम्यत् शुभापहम् । विषेवतः
श्वलं संघरोपेष्यतान्यनम् । शब्दूर्धा कर्मनाये च तथा
श्वलं पराजये । व्यामनो विजये चैव नातःपरतरा
क्रिया । घञ् । उच्चाटोऽयत्र यु । 'उच्चासनं
तथोच्चाटे' तन्नसारः ।

उच्चार उ० उच्चारैच्च-घञ् । 'उच्चारणे' । 'उच्चार्यैऽह-
चारः' उ० दो० 'मन्त्रोच्चारपरायाणः' उ० । उच्चार्यते
व्यामवायुना उद्यक्षियते कर्मचित् घञ् । २पुरीषे । वि-
ष्यलूपौत्पर्गविधानप्रकारः या० त० नामावचनैर्दीर्घितो
यथा विष्यु धर्मोक्तरे "निश्चां लक्ष्माद्युप्तो राम ! निष्य-
सेयारणोदये । वेगोद्यसंगं ततः लत्या दन्तधावनपूर्वकम् ।
व्यष्टोदयकालमाह लक्ष्मपुराणम् 'उच्चारात् प्राक्
चत्तस्तु नाडिका व्यष्टोदयः । तत्र लतां प्रशस्त-
स्तात्तद्वि पुरायतम् 'स्तृतम्' । नाडिका दण्डः । 'ना-
डिकोद्यश्चा दिवानिष्यम्' इत्युक्ते । विष्यु धर्मोक्तरे 'वेग-
रोधं' न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः । 'वेगरोधं न क-
स्त्रे व्यमिति त वां दिग्यं गलव्यमितिवत् भावाख्यातैतर-
त्यात् साधुतम् । आयुर्वेदोद्येष्यि "न वेगिनोऽन्यसिद्धिः
स्तात् नाजित्वा याध्यमासद्यम्" । अक्षिराः "उत्थय-
पविष्ये रात्रेष्टत आदम्य चोदकम् । अन्तर्धाय लृणै-
र्भूमिं विरः प्राण्यत्वा वाससा । वाचं नियम्य यत्तेन
त्रिवनोच्चासवर्जितः । कुर्यात्वा लपुरीषे तु शुचौ देशे समा-
हितः" विष्युपुराणम् "ततः कल्पं च सुख्याय कुर्या-
न्त्वैव मरेवत्र ! नैकर्त्त्वाभिष्विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः" तिष्ठत्वातिचिरं तस्मिन्द्वैव, किञ्चिद्दिव्येत् । कल्पसुधः
कालम्, मैत्रं भित्वेदेतत्कपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्पर्गम्,
नैकर्त्त्वाभिष्विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः" इत्युपेष्यत्वोव्यवेष्येते । इत्यु-
पेष्यत्वोव्यवेष्येते । तदैश्यपरिमाणमाह पितामहः "भूतमेत चापेन प्राप्तिपेतु शर-
त्वयम् ; इत्यामात्रु भूते श॒र्दे लक्ष्यं लत्या विष्यत्वा" ।
व्यापत्तम् : "भूतपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां दिशं दक्षि-
णापरावेति" । दक्षिणापरा नैर्चती । भूतः "भूतो-
च्चारसहस्रं लिपा कुर्याद्युद्धुषः" । दक्षिणागिरुषो

रात्रौ सम्यदोष यथा दिवा'। उच्चारः उरेषस् । यत्
यमयवन् "प्रत्यहं तु सबु उर्बाहृणे अपराह्णे च प्राह्णसुखः ।
उद्भूमुखस्तु मध्याह्ने नियायां दक्षिणामुखः" इति तत्
उद्भूमुखेन सहेष्वाविकल्पार्थं स्वर्याभिमुखनिरासार्थज्ञ
न तु नियमार्थं देशलवचनविरोधात् । तथा च "सदैवो-
द्भूमुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः । विष्णुते क्वा-
चरेत्विष्वा" सम्यायां परिवर्जयेत्" इति । प्रातःसा-
याह्नेष्वद्वै दिशराविपरौ पूर्वोक्तमनुवचनैकशक्यत्वात् ।
सम्यायां परिवर्जयेत्विष्वा तु पीडितेतरपरम् । यमः
"क्वात्मा य त्रोपवीतन्तु एषतः कण्ठलव्वितम् । विष्णुते च
गृह्णोऽस्याह्ने यदा कर्णे समाहितम्" । एषतः एषे
कण्ठलव्वितं निशीतम् । अत्र च व्वितं निशीतम् । "संवीतं
मातुषे छाणे" इति तैत्तिरोयश्चुते । मातुषे सनकादिक्षये ।
एषु व्विते निशीतम्" इति बोधायनवचनात् । तथा च
हारवत् क्वात्मा एषु व्वितम् रुद्धे इत्यर्थः । अत्र व्वा-
वस्थामाह सम्यायनः । "यद्योक्तस्ते यत्रोपवीतं कर्णे
क्वात्मा अवगुणिणः" इति कर्णे दक्षिणकर्णे । "पवित्रं
दक्षिणकर्णे क्वात्मा विष्णुतमावरेत्" इति स्तुतौ तथा दर्य-
नात् । अवगुणिणः कर्तशिरोऽवगुणेणः । मनुः "क्वाया
यामन्वकारे वा रात्रावहिनि वा द्विजः । यथा एषु उक्तः
कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च" महाभारते । "प्रत्यादित्य"
प्रतिज्ञां प्रति गात्रा प्रतिद्विजम् । देहिनि ये च परिषु
ते भवन्ति गतायुपः" । प्रति: सांस्कृत्ये । मनुः "न सूतं
परिषुत्ये त न भवन्ति न गोव्रजे । न फालकाटे न जरे
न चिक्षां न च पर्वते । न जीर्णदेवायतने न वल्सीके
कदाचन । न सहत्वेषु गत्तेषु न गच्छापि संस्कृतः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्त्वे । वायुग्निविप्रा-
मादित्यमः परश्यं स्तुत्ये च । न कदाचन कुर्वित विष्णु-
त्वस्य विसर्जनम्" । सहत्वेषु प्राणिमत्तु च संस्कृतः ।
उत्त्यतः पर्वतस्त्वकनिषेधोऽधिकदोषाय । विश्वः ।
"आहारनिहारविहारयोगः" सुषमृता धर्मदिदा तु
कार्यः । वाग्बुद्धिकायर्गाणि तपस्त्वैव धनाशुद्धी शुभ्रतमे
तु कार्ये । निहारो सूतपुरोषोवर्षगः विहारः स्त्री-
सम्मोगः । योगः समाधिः । वाग्गुप्तिरभुवाभापव्यागः ।
बुद्धिप्रिरनिष्टिनाव्यागः । हारीतः "आहारन्तु रहः
कर्यात् निर्झारज्ञैः सर्वदा । शुभ्राभ्यां लक्ष्मीमेतः स्वात्
प्रकाशे इवते तथा" । विष्णुपुराणम् "सोमानन्दकर्मण-
वायनां पूज्यानात् न शम्भुदेः । कुर्यात् शोवनविष्णुत्वस्तु-

स्तुत्ये परिषुतः" । आपस्तम्बः "न च सोपानसुक्तो
भूतपुरीषे कुर्यादिति" । इहन्नानुः "करञ्जहीतपात्रे च
क्वात्मा भूतपुरीषके । भूतपुरीषन्तु पानीय पीत्वा चान्द्रा-
यण्ड्वरेत्" । भरहालः "अथ विष्णव विष्णुत्वं लोट-
काण्डवणादिना । उद्दावासा उठितेहृष्टं विष्टुतेहृष्टः"
उद्दावासा कठितेशादुचिप्रवस्त्रः" आ०त० "सूत्रोऽवारौ
च कारयेत्" । "वस्त्रोऽवारं विना सूतं सम्यग् वायुष गच्छति"
चुक्षुः । "दाने तपसि शौर्ये च वस्त्रं न प्रथितं मनः ।
विद्यायामर्थलाभे च मातुरक्षार एव सः" इति० ।
उक्षक्षुः चारोगतिः । २ यज्ञादेवा राशिनवत्वान्तर
सम्भारे । "क्वात्माहृष्टं यतेनाहृष्टैर्यात्मु चित्रगिर्विष्णुप्
"उज्जारे चंहिकाकारैः" चिऽरा०त० ।

उच्चारण न० उद्धातेन कण्ठाद्यभिवातेन चार्यते निष्पाद्यते
उद्धृत्य-चर-श्च-ल्युट् । कण्ठाद्यभिवातेन शब्दजनके
व्यापारे तत्वकारसु "क्वात्मा सुज्ञा समेकार्थान् न मनो-
युक्ते विक्षया । मनः कायाग्निमाहिनि स प्रेरयति
माहतम् । बोदीस्त्रैमूर्खुर्मिहितो वक्त्रमापद्य माशतः ।
वस्त्रान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मनः" इति शिक्षो-
कादिशासेयः । वस्त्रैत्वपस्तिस्थानानि चादौ । "अष्टौ
स्थानानि वस्त्रीनामुरः कण्ठः शिरसोथा" । जिह्वामूर्कं
च दलाय नासिकोष्ठे च ताळः च" शिक्षाकदक्षानि ।
विष्टिर्वर्णशब्दे दृश्या । ग्रन्था च कण्ठाद्यभिवातेन बो-
द्धारणस्त्रैक्षण्या" ईश्वरशब्दे अनुमा०चिन्ना०१०२६
श्वेते दिग्निम् । "उज्जारणश्चोऽय गिरां दधामम्" मायः ।
"वैदेशारणकार्यार्थमयुक्तं तत्पदा-एतम्" भाव०१०२१४
च्च । "सज्जातीयोऽवारणामेष्वोऽवारणविष्ववर्णं वेदसापौर-
प्रेयत्वम्" मीमांसकाः वेदान्तिनस्य प्रतिपेदिरे ।

उच्चारित विः उच्चार-तारका० इत्य॒ । १ष्टविष्णोत्सर्वे॑ ।
उद्धृत्य-चर-श्च-कर्मणि कृ । वस्त्रोऽवारणं क्षतं ताढे श
वर्णादौ "तएव शक्तिवैकल्यं प्रमाटाङ्गस्त्रादिभिः । चन्द्र्यो-
ज्ञारिताः शब्दर्वपशब्दा इतेरिताः" भक्तृह० । उद्धृत्य-
कर्मभूतस्त्वर्णे चर-कृ । उच्चारितोऽयुक्तार्थे "सहाइज्ञरिः
श्वः सकृदर्थं गमयतीति" तत्पार्य द्वन्द्वे व्यायः ।
उच्चार्य अव्य॑ । उद्धृत्य-चर-श्च-ल्यप् । १कण्ठाद्यभिवातेन
दापाद्येत्वादै । कर्मणि यत् । २उज्जारणेष्वोऽव्यादौ दिः० ।
उच्चार्य माण विः उच्चार-श्च-कर्मणि शास्त्र॒ ।
वस्त्रोऽवारणं क्रियते तस्मादौ "कर्षीचित् कार्यार्थो-
कार्यार्थाण्णो वर्ष्यैत्यसंचः, भुष्यत्वो० ।

उच्चावच लिः । उद्गृ उल्कृ उच्च अवाक् अपकादञ्च मयूरिः ।
 उल्कृ एष काटाम्बके नानाभेदे “उच्चायचैरपि गतेषु सुहस्त-
 संख्याम्” माघः “भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोऽन्ना-
 वचं निगच्छति” शत० ग्रा० १४,५,१,१६ । अथ उल्कृ-
 उच्चावचा जनपदधर्मा यामधर्मास्ता तान् विवाहे प्रतोयात्
 आश० ग्र० १,७,१, । “उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं सं व्याप्त-
 तितरः” । “उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः” भवः
 उच्चिङ्गटुः पु० १८३४ गङ्गमत्स्ये, २ कोपनपुरुषे च मेदि० ।
 उच्चिटङ्गुः पु० विषकोटभेदे (उच्चिटङ्गे) सुश्रुते “जङ्गमस्य
 विषस्योऽकार्यधिडानानि योऽग्नेः” इत्युपक्रम्य “हस्तिकविच्छ-
 म्भाराजोत्तमत्स्योऽचिटङ्गसुद्रष्टविकालविषाः” इत्युक्ता
 तस्य शूकतुरण्डविषत्यमयुक्तम् । ‘स्त्र॒कृतुरण्डोऽचिटङ्गवर-
 टीशतपदे शूकतुरण्डविषाः शूकतुरण्डविषाः’ तेषां
 मृत्युपत्तिस्यानमपि ततोक्तम् “सर्पाणां शुकविषमूलयवपूर्व-
 रुद्धसम्भवाः । शायूनग्नेषु प्रकृतयः कोटास्तु विविधाः स्त्रताः”
 इत्युपक्रम्य “उच्चिटङ्गोऽभिनामा त चिर्चिदिं-
 द्वामयूरिका” इत्यादोनु अटादण कोटामनिधाय “अटा-
 दणेति वायव्याः कोटाः पवनकोपवाः” सुमुः । [वस्त्रुतुरण्डे ।
 उच्चैः (ल) सु० उच्चता चूड़ा वस्त्र उस्त्र वा उत्तम् । अंगोऽस्ये
 उच्चैः शिरम् लिः । उच्चैरुचतं शिरोऽस्या ; उच्चतस्तके मह-
 ाते ‘नमत्वउच्चैः शिरसा सतोऽव’ कमात् । वा रोः शतम् ।
 उच्चैः अवस् लिः । उच्चैरुचतं अयोऽस्या । उच्चतस्तके यस्त्रु-
 जाते चैतरण्ये इत्यस्य वाहनमूते सप्तमुस्ते २ अश्वभेदे उ० ।
 अस्य चोत्पत्तिकथा यथा ‘तत उच्चैः अवानाम इयोऽ-
 भृश्नद्वारण्डः’ भाग० ७५० ७५० । ‘गटहोतोऽस्यः
 वस्त्रसुखस्तया वृप बलासु किञ्चेति’ भागवतोक्ते रस्य सप्तमु-
 त्वम् । ‘धन्वन्तरितया भद्रा’ ओदेवी जौक्तमोमर्णिः ।
 शशाङ्को विमलवशापि सप्ततस्युः सप्तन्ततः । उच्चैः अवा-
 हयोरस्यः पीयूषं तदनन्तरमिति” इतिव० २२० अ० ।
 “उच्चैरुचैः अवानेन हयरत्वमहारि च” कमात् ।
 “उच्चैः अवाजत्विधेति जातमात्रः” “न चित्रुचैः अवशः
 पदकमम्” माघः । “उच्चैः अवमवानाम्” गोतोके :
 भगवद्विभूतितमस्य । “उच्चैः अवः सुतानदात् बलादप्यान-
 वहिः” इरि० १४५८ । “दिर्यांगजसुतास्तागान् इयां-
 वोऽचैः अवोऽस्याम्” इरि० १५६४ अ० अस्य वा विषेण्यस्य
 गते उच्चैरुचवा अप्यत । अस्य एषोः अदनत्वमपि ।
 “उच्चैः अवसर्वतः” तत् प्रणिपत्य समर्पितम्” देवीमा० ।
 “उच्चैरुचतः” यद्वं अस्योति शुच्छन् । इवधिरे लिः ।

उच्चैरुचैः न० बुध-भावे त्वं उच्चैरुचैः न० । (ढेडरा) सर्व-
 जनभाव्यघोषणायाम् ।
 उच्चैर्धीषु पु० बुध-धज् उच्चैर्धीषुः । १ सर्वजनभयन्नाव्ययन्ने “यदु-
 चैर्धीषु वस्तनविद्युरिव दहति” यत० ग्रा० । ७३० । २ उच्चैर्धीषु
 द्वान्तिते क्रन्तनादौ ईव० । ३ इद्रमूर्त्तिभेदे । “उच्चैर्धीषु भाव-
 क्रन्तयते” यजु० १६१,१६ ।
 उच्चैस् अव्य० उद्गृ+चि+डैषि । १ उद्गृष्ये, २ उद्गते इमहति ४ उ-
 इदेशजाते “उच्चैरुदात्तः” पा० । “उच्चैरुचैश्वासेन”
 कुमा० “शिखोऽक्षयोऽपि चितिपात्रसुचैः” रमुः “विचक्षपं च
 संहितेषु रुचैः” किरा० । “अलवा चेत्यापादादुचैर्मुर्ह-
 षु विहिषाम्” माघः । “उच्चैरुधः पातिपयोमुचोऽपि”
 “जनोऽयमुचैः पदचैर्मोत्तुकः” ‘उच्चैरुरुद्धयं शूक्रम्”
 कुमा० । या वः काले बहति उचित्तोऽपारसुचैर्मिमाना०”
 मेघ० । “उच्चैरसति मन्त्रामरसमाम्” चन्द्रादो० अस्य
 शब्दस्य गुणवाचितया प्रकर्षे तरप् तम्प् च ततः अद्वय-
 प्रकर्षे आमुः । उच्चैस्तराम् उच्चैस्तमाम् । अद्वय-
 व्यातिशये “उच्चैस्तरां वक्षति रैकराजः” कुमा० ।
 इव्यपकर्षे तु नाष्ठ । उच्चैस्तर उच्चैस्तम अत्युच्छतक्षादौ
 त्रिं । अप्रियस्तोऽचैः कथने उच्चैस+क-क्षाण्मुलै
 त्वप् च । उच्चैः कारम् उच्चैः कल्पा उच्चैः कल्प अप्रि-
 यमाचर्दै” सि० कौ० ।
 उच्चत्रन निः० उद्गृ-वृद्ध कौ । लुप्तप्रावे आच्छ चै “उच्चत्र-
 प्रच्छत्यन्ने वेदसाचारमूलत्वेत्यादि विधिवाहे मयुरा० ९
 अथा च वेदस्य क्षिद्यमूलपन्नतया उच्चिटत्वे र्जप्य अविं-
 शीतशिद्याचारादेव तद्वभानं तथा समर्थनाय शद्वदि०
 यद्वाप्रामाण्ये वादिपूर्व्यपश्च विरस्य अपस्यापितं यथा ।
 “स्त्रादेतत् स्त्र॒त्वाचारयोर्वैदमूलत्वे ततोऽचैर्दाविद्यादृच-
 देव त्वपिद्वन्त तथा हि वेदसमानार्था महाजनपरिणहीता च
 रुद्धतिः, स्त्रार्थोपस्थित्यमन्तरं स्त्र॒त्वार्थानुभावक्षेदानुसानेऽपि
 मतीतिप्राप्यस्यात् साध्यपसिद्धिपूर्व्यसुपजीव्यत्वाचै रुद्धतेरेषा०
 पूर्वादिवाक्यार्थत्वान्मस्तु किं वेदेन, तद्वयस्य कृतित
 एव हित्तोः अपूर्व्यस्य गृह्णैरुद्धत्वेन कृतितोऽपातस्य
 ज्ञापकत्वे गात्रवादकतापक्षेष वा च स्त्र॒त्वान्तरादिलिङ्गा
 दिरेव स्त्र॒तिधारावश्यको, अन्यथा मदुरुद्धते: पूर्वं तदापि
 वेदाहमानं न स्त्रात् । एव्यां च कृतिः पूर्वतिजन्मवा-
 कार्यप्रभाजन्मत्वे न महाजनपरिणहीतत्वेभ च प्रभाण्य-
 मिति नाभ्यपरम्परा० । प्रथमा च स्त्र॒तिः कृतिशूलं
 नानुभिता अतुर्यितवेदवत् तस्य अतुभावक्षत्वात् ।

वेदार्थस्त्रिताप्रसिद्धिसु प्रसिद्धवेदमूलस्त्रितासाहचर्यं
भ्रमात् प्रत्यक्षवेदाद्वोधितत्त्वोभन्यायमूलस्त्रिताविष तान्ति-
काणां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमात् सम्भवन्त्वान्त-
लान्तराणां वेदमूलत्वं कल्पयति । अथ स्त्रितिःतद्वे-
वेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि भहाजनपरियहीता एवज्ञ सा
वेदमूलत्वविभवना अविगीतमहाजनपरियहीतवेदमूल-
त्वप्रसिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्त्रितौ तद्विद्विक्षत । एवं
वेदार्थस्त्रिताप्रसिद्धिरपि अन्यथा भहाजनपरिय-
हामादरे वेदस्त्रियोरपि प्रमाणाणां न स्वादिति चेत् न
यूपहस्यादिस्त्रितेस्त्रिप्रसिद्धौ व्यभिचारात् कृपलो-
भादित एव तत्प्रस्त्रवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च ।
तत्र तत्प्रसिद्धौ विगान भहाजनानामिति चेत् न
तत्रापि मूळान्तरसम्भवाद्विप्रतिपत्तेश्च विगानमेव तेषाम्
अतएव स्त्रितोनां व्यायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्व-
प्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं, न च वेदमूलेयमिति ज्ञात्वा
स्त्रितेर्महाजनप्रतियहात्तमूलत्वं वेदमूलेयमिति प्र-
थमं यहीतमशक्त्यात् शक्त्यते वा किमनुभावेन, न च
वेदमूलत्वेन प्रकारेण भहाजनपरियहः, असिद्धैः, मन्वा-
दिस्त्रितिवेन पूर्वं भहाजनपरियहेणोत्तरेणां परि-
यहादनुशानाद्युपत्तेः । एवं होलकाचारेऽपि वेद-
लिङ्गेनैव कर्त्तव्यतान्नानोपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य
लिङ्गादेवोपत्तेः, अविगीतात्त्वौकिंविशयकविषयिःच-
रस्यवेदमूलत्वदर्थनात् वेदानुभावे चाविगीतशिष्टाचारत्वेन
भोजनाद्याशारोऽपि वेदमूलः स्यात् वेदं विनामि तदुक्त-
व्यतावेसम्भवाद्य तदर्थवेदाति इहापि तुल्यम् । आ-
चारकर्त्तव्यतानुभावोरनादित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यतानु-
भावमूलकत्वान्त्रभ्यपरम्परा । न च पूर्वानुभावसापेक्षसु-
दामानमिति स्तत्त्वप्रमाणमूलकत्वाभावात् साध्यव्याप्तिपञ्च
धर्मतासप्तेन पूर्वेषां स्तत्त्वप्रमाणत्वात् । तापीतरप्रमाणाग्या-
धीयेण सर्वेष्य प्राभासरव्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादेवपि
तदात्मापत्तेः । एतेन विवादप्रदमाचारोनिरपेक्षप्रमाणमूलकः
अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलत्वेनवृत्ते
खपत्तेः निरपेक्षत्वस्य तौरेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सामे-
क्तत्वेन न प्रमाणाता व्याप्तादिस्त्रित्वात् अन्यथा प्रमाणने-
पेक्षस्य तैव यत्ति । न चाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धैस्त्रितुनामम्,
अर्थमये: व्यभिचाराद्यत्थोपत्तेश्च । न च वेदमूलत्वेन
भहाजनपरियहात्तथा । न हि वेदमूलेयमिति ज्ञात्वा-

भहाजनानां तत्परियहः वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातमशक्त-
त्वात् शक्त्यते वा किमनुभावेन । न च वेदमूलत्वेन भहाजनपरियहीतोऽयमाचारः इति ज्ञात्वा तत्र भहाजनपरियहः, गौरवात् असिद्धेष्व पूर्वमहाजनपरियहादेवेत्तरेणां परिप्रहात्तुषानोपपत्तेः । तादृशस्त्रियाचारयोर्देवमूलत्वेन व्याप्तेवेदमूलत्वसिद्धिरिति चेत् न अस-
म्भवमूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलस्त्रिते
स्त्रियसङ्गः । अस्तु स्त्रियाचारयोरनादित्वं न चाचारात्
स्त्रितः स्त्रिया चाचारः इत्यन्यपरम्परा मूलीभूतप्रमाणा-
भावादिति वाच्यं स्त्रियाचारयोरभयोरपि प्रमाण-
त्वात् । अन्यथा न ततो वेदानुभावमिति ।

उच्यते प्रलब्धे दूर्बलस्त्रियाचारयोरुक्तेदात् सर्वादौ नित्य-
सर्वज्ञेश्वरपणीतेवेदमूलत्वं स्त्रियाचारयोः, अन्यथा मूला-
भावेनान्यपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थ-
दर्शित्वं ददुपायश्वरणादेस्त्रितानीमस्त्रित् पूर्वपूर्वसर्व-
सिद्धिस्वर्वं ज्ञात् एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात् । स्त्र-
ियाचारयोः प्रमाणमूलकत्वमेव तग्न्तस्त्रियमिति चेत् न
प्रतिसर्वं तेषामन्यान्यकल्पेन नोरनमित्येकस्यैव नित्य-
सर्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्त्रिय एव तत्प्रणीताः
तासां मन्वादिकर्त्तव्यतेन स्त्रितौ वोधात्, स्त्रियावेद
स्त्रितीनां वेदमूलत्वस्त्रियाचारयोर्महाजनपरियहात्त-
जनपरियहात्तवेदमूलत्वस्त्रियवेदमूलमिति भगवति प्रमाणम् ।
अतएव “प्रतिभन्ननरं चैषा श्वितरन्याऽभिदीयत” द्रुताग-
मोऽपि । एवज्ञ पूर्वप्रत्यक्षवेदमूलत्वेव स्त्रियाचारौ अथे
च काङ्कशेणायुरारोग्यवलश्चहायह्यधारणादिग्रन्ति-
हरहरपत्रोवमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदात् शास्त्रोक्तेदात्
स्त्रियाचाराभ्यामेव कर्त्तव्यतामविगत्य प्रवृत्तिः । नन्देवं
स्त्रितिरस्तु वेदमूला मङ्गलाद्याचारसु ईश्वरादेव भविष्यति
धट्टियादिसम्भावायवदिति चेत् ‘न वङ्गव्यापारवृष्टि
तस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वे न “मङ्गलमाचरेदिव्यादिवाक्य-
स्यैव लाघवेन कल्पनात्”’ ।
“निष्ठाचारशौचेषु परपाकोपजीविष उच्चद्वयलिभिर्द्वय-
भिन्नकांस्योपभोजिषु” स्त्रितः ।

उच्चलत लिः उद्द-गत अच्च । आधारातिकमेण सर्वतः
मूले । शब्दः । उच्चलत तवैव “कृटोच्चलाच्चहृत्तुलातुरेण”
माधः: “स्वच्छन्दोच्चलद्वच्छक्त्वकृहरच्छातेतरान्वुच्छटा”
काव्यग्रः । त्युद् । उच्चलत वरितः मूलने न० ।
उच्चादन न० उद्द-वृद्ध-णिच्च-ल्लुट् । । व्याज्ञादाने

२ गम्भद्रव्यहारा देहभार्जने च असरटी ० “क्षापगोक्षा-
दुनेन” रामा ० ।

उच्चास्त्र ति । उत्तमं शास्त्रात् प्राप्तम् । इतिकान्यास्ते
 २ शास्त्रविवर्हेऽधर्मकाण्डे च । उत्तकान्दं शास्त्रं यत् ।
 शास्त्रातिकमयुक्ते उच्चास्त्रं यदा तथा वर्तते उच्चास्त्र-
 वर्त्तिं तु शास्त्रातिकमेण यथेष्टचारिण्यं स्थियां छोप् ।
 “न रातः प्रतिष्ठीयात् क्रौसोच्चास्त्रवसिंहः । या-
 स्त्रः । “इस्तोच्चास्त्रवर्त्तिः” भाग ३ उत्तमं अ ॥

उच्छासन दि० उत्क्रान्तः यासनम् । यासनात्क्रान्तरि०
 उच्छिष्ठ दि० उत्तरा शिष्ठा यस्म प्रां॒ष० । १उत्तरामे॒
 २उदर्चिनि॒ वक्त्रे॒ यु० “भाज्ञ्योर्णवद्यथिनि॒ उरः पा॒
 यक्ष्योच्छिष्ठस्य”॒ रघु० । इत्यक्षणागङ्गजाते॒ नागभेदे॒
 यु० “तद्यक्षस कुलेजातानु॒ प्रवद्यामि॒ निवेष तानु॒”
 इत्युपक्रम्य॒ “उच्छिष्ठः॒ शर्भोभक्षोविल्पतेजा॒ विरोहणः॒”
 भा० आ०५७ अ० ।

उच्चित्तन न० उह+शिवि आपाये भावे ल्पुट् । आ-
सिकायायुनाइनः स्थितकाफादिनः प्रारप्ते । “उच्चित्त-
नेन इत्योडिमण्डजः कफः” । “नेने विष-
म्बिनि विधिर्विकृतः पुरस्तादुच्चित्तन शिरयि वार्ष-
वसेचनक्ष” सुन० ।

उच्चित्ति द्वी उह+द्विद-भावे क्षित् । समूक्षोत्पाटमे
अव्यन्तरं पद्धने । “यदा तदा तदुच्चित्तः पुरुषार्थः”
सर्वाद्यत्तम् । “सद्गुरुः सर्वद्वार्णान् प्रजानामोदर्शक-
मेयाम्” । प्रजानामपि ओच्चित्तिर्थपव्यसनहेतुजा”
हुशु । “अविनाशी वा अरे अव्यमात्साऽतुच्चित्तिर्थम्”
ह० उ०२१ ।

उच्चित्त भवि० अह+क् । इनमें नायिते रविदक्षिते ।

उच्चिरस् लि० उद्यतं शिरोऽस्य । १ उद्यते २ माहात्म्याद्वा-
दिना उद्यतमक्षके महिमान्विते “र्घुक्षामजापि पितृ-
र्वच्छरसोऽभिभावम्” कुमा० गौवेंदायौदिना हि खोक
उद्यतयिरा भवति अपकृष्टकमणा ह अनवद्यतयिराः प्रसिद्धः
उच्छिरसीन्द्रि॒ लि० उद्यितं शिरीन्द्रि॒म् । १ उद्यताके । २ विकसित-
शिरोन्द्रि॒यतो लि० “उच्छिरीन्द्रियमवृत्थामिति” नेपड० ।

उच्छिष्ट ति । उत्तर+यिप-क्त । भुक्तावयिष्टे, रत्यक्ते च ।
 अर्था० अथ । इच्छातयैचे भुक्ताव्ये । तत्त्वोच्छिष्टसाभव्यता
 सापवादप्रभव्यत्वे १७६ इष्टे उक्ता तत्त्वायं भेदः यर्थ-
 विशेषस्योच्छिष्टभाजने पापतारतम्यात् प्रायविचित्तारतम्य-
 प्रायविचित्तप्रेकादावक्तं यथा “समच्छिष्टशु बो भग्ने यो-

भुज्ञे यत्तमाभाजने । एवं वैवस्तः प्राप्त भुज्ञा चान्द्रायण-
च्छ्रेत्” चदृष्टविश्वमस् । “तज्ज्ञानाभ्यासविषयमिति”
प्राप्तिं । “ब्राह्मणोच्छ्रिटभोजने महाव्याघ्रतिभिरभिम-
न्त्यापः पिवेत्, ज्ञियोच्छ्रिटभोजने ब्राह्मीरविषयके न
लग्नहृष्ण जीरण वर्त्तयेत्, वैश्योच्छ्रिटभोजने विरालोपोषितो
ब्रह्मपर्वतां पिवेत्, शूद्रोच्छ्रिटभोजने सुराभारुदक-
पाने च चडात्तमभोजनं चान्द्रायणं वा अभिमन्त्रितं
जहुं पीतोपवसेत्” यद्युलिः ॥ “त्रत्तद्वाह्निश्चाश्च
ब्राह्मणाद्युच्छ्रिटाश्चेऽज्ञानतः सकृद् एव ज्ञिया-
देः समाधमवस्थैच्छ्रिटाश्चने समाधमवस्थैकमेतदेव
यथायथमुख्येयम् शूद्रोच्छ्रिटाश्चने त ब्राह्मणस्य ज्ञानतः
सकृद्विषयम् चडात्तमभोजनम्” प्राप्तिं । यथा
परत्वः । “अज्ञानाद्युभुज्ञीत शूद्रोच्छ्रिटं हिजो-
क्तम् । तिरालोपोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन गुह्यति” ।
“एतद्विजोसमयहणाद्युभ्राह्मणविषयम् । ज्ञियादिपरत्वे
वज्ञानायचिष्ठावचनविरोधात् । एतदपि सकृद्विषयं च-
लं च तिरालेऽप्तमर्थयमपि जपनीयम्” प्राप्तिं । यथा
छमन्तु । “शूद्रोच्छ्रिटभोजने विरालमघमर्थयच्च जपेत्”
“चान्द्रायणलूभयत्वैव ज्ञानाभ्यासे ज्ञियादीनां त्रिप-
पादपादहानिरहस्या । ज्ञियस्य च ब्राह्मणोच्छ्रिटाश्चने
ब्राह्मणोक्तप्रायचित्तां, वैश्यस्य ततोऽप्यहम् । एवं वैश्य
शूद्रयोरपि खापेक्षया पूर्ववर्णत्वेनोच्चेयम् उशनो
वचने वैष्णवेष्य हुसितपायचित्तदर्शनात्” प्राप्तिं । यथा
“अज्ञानां भुज्ञेष्वस्तु भवित्वैवैहिं जातिभिः चान्द्रं दक्षं
तदर्द्दशं क्रान्ते पां विशोधनम्” । तथा दिष्णुरुपि च्याय-
प्राप्तेवार्थमन्त्राह । “आसद्वाहाश्चने विरालं, वक्तैत
ब्राह्मणः शूद्रोच्छ्रिटाश्चने वस्तुं कात्वा सप्तरात्” वै-
श्योच्छ्रिटाश्चने पञ्चरात्म, राजन्योच्छ्रिटाश्चने तिर-
ालम्, राजन्यः शूद्रोच्छ्रिटाश्चने पञ्चरात्म् वैश्योच्छ्रि-
टाश्चने । विरालं वैश्यः शूद्रोच्छ्रिटाश्चने च ॥ “अत्र वस्तु
कात्वा पदवा वक्तैति सर्वत्राच्चेति” प्राप्तिं ।
“चण्डालपतितादीनासुच्छ्रिटाद्यस्य भव्यते । दिजः गृध्रेत्
पराकेण शूद्रः लक्ष्येण गुह्यति” अव्याप्तिः ॥ “एतदशाम-
विषयं ज्ञानतो हैश्चयादिकम् प्राप्तिं । भवत्तापि सामा-
न्याभ्योल्लभप्रकरणे । “एकां पर्युषितं चैव शूद्रध्रोच्छ्रिट-
सेव च “क्रूरवैश्योच्छ्रिटभोजिन” इति चोक्तम् । शूद्रस्य
तु हिजोच्छ्रिटभोजने न होतः । हिजोच्छ्रिटन्तु भोज-
नमिति” तस्य भरुनां दक्षितयोक्ते । एकपक्षिस्थमध्ये

केनंविदये भोजनपात्रत्वागे तत्पङ्क्षस्यानां तदनुच्छिद-
वत् यथा “अथो कपङ्गाणां नाशोयात् संष्टतः स्वजनैरपि ।
कोहि जानाति किं कस्य प्रचक्षन् पातकं महत् । भद्रस्त-
म्भजलद्वारमार्गेः पङ्क्षिष्व भेदयेत्” व्याप्तः । जलादिना पङ्क्षि-
भेदाकरणे तु शङ्खः “एकपङ्गुप्रपिविदानां विमाणां भोजने
कर्त्तव् । यदेकोऽपि ल्लजेत्पात्रं शेषमन्त्रं विवर्जयेत् ।
मोहात् भङ्गीत यः पङ्गुप्राप्तिक्षिदसहभोजनम् । प्राजा-
पत्न्यं चरेहिप्रः लक्षणः सान्तपनलया” । “विडालादिभि-
इच्छिदं इदमन्त्रं विवर्जयेत्, अन्यत्र हिरण्योदकस्यार्थात्”
देवतः अज्ञानादिच्छिदादिभोजने तदन्तर्यमित्याह
“अभोज्यमन्त्रं नात्तव्यमात्रनः शुद्धिमित्यता । अज्ञाना
द्वृक्तुक्षत्तार्थं शोध्य वायाशु शोधनैः” वमनपत्नेऽपि
अत्यन्तप्रायशित्तं भवत्येव “आमस्त्राद्वाशने तिरात्रं पयसा
वर्तेत ब्राह्मणः, शुद्धोच्छिदाशने वमनं कृता सप्त-
रात्रसुपवसेत्” विष्णुना वमनोत्तरमपि प्रायशित्त
विधानात् “अन्यानां भुक्तयेष्वन्तु भक्तयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं कृत्वा तदैत्य तु ब्रह्माचत्रविशां विधिः” मिता०
आप० वचनन्तु ब्राह्मणस्य सवदज्ञानविषयम् वस्त्रात्-
कारातुस्त्रारेत्यवेतरताम्बूलाद्युच्छिदपर्मात्मि” प्रा०त०
रुदु० । अन्यज्ञैः वत्तात्कारिते उच्छिदादेसार्जिनेऽपि दो-
षेत् । “दासोत्तोबलाम्बुद्ध्युच्छिदाद्याद्यैच दसुभिः । असुभं
कारितः कर्म गवादेः प्राणहिंसनम् । उच्छिदमार्ज-
नम्भैव तथा तस्यै भक्षणम्” इत्याद्यमिधाय “माशोविते
द्विजातौ तु ग्रजापत्यं विशेषनम् । चन्द्रायभन्त्वाहिता-
म्भैः पराकमय वा भवेत्” देवतोक्तः । उच्छिद-
चारणादिस्येऽपि दोषः” प्रा० त० उक्तः यथा ।
“आपस्तम्भः ‘भुक्तोच्छिदस्त्रनाचान्तश्चारणालैः अप-
वेन वा । प्रमादात् स्वर्गम्’ गच्छेत् तत्र कुर्याद्वि-
शेषनम् । गावलग्रादसहस्रन्तु द्युपदां वा यत् जपेत् ।
तिरात्रोपेषितो भूत्या पञ्चगव्येन शुद्धति । भुक्तोच्छिदो-
न्त्यज्ञैः स्तु० प्राजापत्न्यं समाचरेत् । अद्वैतच्छिदे
स्तुतः पांदः पाद आमाशने तथा” । “प्राजापत्न्यं ज्ञाने
अद्वैतच्छिदोदेवाद्यायाः आसे निविष्टः न तु निगीर्णः”
प्रा० त० रघु० । काश्यपः “अशूकरान्त्यचारणाल-
म्भैमात्राखण्डजस्त्वाः । यदुच्छिदः स्त्रेनत्र कृच्छ्र-
सान्तपनं चरेत् । “एतज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुदयम्”
प्रा० त० ब्रह्मपुराणे “उच्छिदेन तु शुद्धेण दिप्रः स्तु०
स्तुतु ताढः । उपवासेन शुद्धिः स्त्रात् रुता स्त्रृट्य

वा । उच्छिदेन तु विप्रेण विप्रः स्त्रृट्य स्तुतु ताढः ।
उभौ स्त्राम् प्रकृतं सद्य एव समाहितौ” । “अनुच्छिद-
माज्ञाण्यस्य नक्षमिति” प्रायशित्तविवेकः ।

“सर्वमध्यमेकत्रोऽत्य उच्छिदसमीपे दर्भेषु” आ०त०
गोभिलः । शदत्तावशिष्टे च । “उच्छिदे सतित्वान्
दर्भात् दक्षिणाप्राचिधापयेत्” आ० त० ब्रह्मपुरु० । “अ-
संख्यत्रप्रमीतानां, योगिनां, कुलयोविताम् । उच्छिदं
भागधेयं स्त्रात् दर्भेषु विकिरच्य यः” आ०त० ब्रह्मपुरु० ।
“प्रेतश्वाङ्गे युद्धिदं गृहे पर्यवितं च यत् । दम्पत्यो-
भुक्तशेषस्त्र न भुजीत कदाचन्” आ०त० सृष्टिः ।
“उच्छिदं पाकपात्रेऽवशिष्टम्, गृहे उपरागे पर्युषितं,
दम्पत्योरोत्तमस्त्रामिनोभेजनानन्तरं पाकस्त्राल्लासद-
शिष्टमिति” आङ्गिनतामणिः । ४ मध्यनि । मक्षिकोच्छि-
दत्वात्तस्य तथात्वम् । “उच्छिदं शिवनिर्मात्यम्—आङ्गे
प्रशस्यते” ए० । उष्टिमोदनः ।

उच्छिदृष्टगणेश ए० तन्त्रोक्ते गणशतिभेदे । तस्य मन्त्र-
ध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् “भुक्तोच्छिदोजप्रेत्वित्य” गणे-
शस्य सदा प्रिवः” । “उच्छिदशाशुचिर्मूला जपयजनमा-
चरेत्” । अनुच्छिदो न सिद्धेत्तु तत्त्वादेवं समाचरेत्” ।
“सदोच्छिदोगणेशानो यद्वारजेन धीमता” इति च तत्रैव
उच्छिदृष्टचारणालिनी स्त्री तन्त्रोक्ते भातडोदेवोभूर्त्तिभेदे ।

तस्या मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् । “भोजनान-
न्तरं देवि ! विनेवाचमने हते” इत्युपक्रान्त्य “उच्छिदेन बलिं
दत्त्वा जपेत्तहतमानसः । उच्छिदेन च कर्त्तव्यो जपो-
इत्याः चिद्विभित्तता । उच्छिदजा रानस्य जायने सर्व-
सिद्धयः” इति च तत्रैव ।

उच्छिदृष्टभोजन ए० उच्छिदं पञ्चयज्ञावशिष्टं भोजनमस्य ।
पञ्चयज्ञावशिष्टस्य भक्तके “यत्तशिष्टाग्निः सन्तोष्यत्यन्ते
सर्वकिलिवैः” भनुना तथा भोजने किलिपतरकव-
कीर्त्तनात् तथा भोजनस्य कर्त्तव्यम् । उच्छिदं देवभै-
वेद्यावशिष्टं भोजनमस्य । श्वेतेनवेद्यभोजके च ।
“तेऽन्तमप्रदायैयोद्यो भुक्ते स्तेन एव सः” गीतायां देवानि
वेदने दोषश्वरणात् देवाय दत्त्वैव भोज्यता ।

उच्छिदृष्टभोजिन् त्रि० उच्छिदं इतरस्य भुक्तावशिष्टं भुक्ते
भज-जिनि । निषिद्धोच्छिदभोक्तरि” “क्रूरस्त्रोच्छिदमा-
जिनः” भनुः । [वृद्धते स्तु-ल्लु । (भोम) सिक्षके ।
उच्छिदृष्टभोदन न० उच्छिदं भवतोच्छिदं भवतु तेन भोदते
उच्छिद्य त्रि० उद्दृश्य-वेदे निं० क्यप् । अवशेषणाये

नोके त रहदेह । उच्चेष्यम् अशेषवीवेज्ञादौ त्रिः ।
उच्छीर्षक न० उवापिं यथातउक्तोल्य स्यापिं शीर्षे
यस्तु प्राप्तं कप् । शीर्षेपधाने (वालिश)। प्राप्तं देव० ।
२उच्चतशीर्षके धान्यादौ त्रि० हवा० । जर्जु शीर्षे
कावति कै-क । इग्रःप्रदेवे “उच्छीर्षके त्रिये कुर्याद्
भद्रकाल्यं च पादतः”भवः उच्छीर्षके पासुषुरपत्त्वस तिरः
प्रदेवे” कुर्वन्नकृष्टृ । [एष्के ।

उच्छृष्टक त्रि० उर्जतः शुभ्रम् प्राप्तं । उर्जप्रदेशात्
उच्छृष्टुन् त्रि० उद्द-द्वि-क । १उच्छते २स्तीते च “हृष्टोऽनूः
किमेभिर्भूजैः” चा०द० । “अनस्तरस्तिर्ष्णूनात्प्रदिति-
मात्राम्” दयक० । भावे कृ । ३स्तीतामाम् । (कोडा)
उच्छृष्टल त्रि० उद्गतं शुभ्रातः निरा०द० । १स्वनरहिते,
२नियन्तरहिते, श्वप्रतिवसे च । “बन्धुदृष्टृक्षुलं सत्तम-
म्यक्षास्त्रनियन्त्रितम्” “वन्धुर्पूर्वुदृष्टृक्षुलनियन्त्रितम्”
भावः । [पाठके इत्याशके च ।

उच्छृष्टत् त्रि० उद्द+शिद-हृष्ट-हियां कोप् । १स्मृत्युस्त-
उच्छृष्टु उ० उद्द+शिद-भावे च । २हृलोत्पाठने१विनाशने
च “किमिति सर्वपशुक्षेदः किवते” हितो० “ततः
सत्यवत्यचिन्तयत् मा दोष्णलोवंश उच्छृष्टं त्रियेदिति”
भा०द्या०८५ क० । “सतां भवोऽस्तेदकरः चिता ते”
रवः । भावे ल्लृट् । उच्छृष्टेनस्त्रितम्० “वस्तु नोऽस्तेदनं
पक्षे कृशिकानास्त्रदारधीः” चा० प० १३३ क० ।

उच्छृष्टय त्रि० उच्छृष्टेन्दृष्ट्वाहर्थ्य यत् । १उच्छृ-
ष्टेन्दृष्ट्वाहर्थ्य यत् । २स्मृत्युस्तपाठमोये च ।
उच्छृष्टय न० उच्छृष्टते उद्द+शिद-कर्मणि ल्लृट् । १उच्छृ-
ष्टते “उच्छृष्टव्यं भूमिगतमज्ञास्त्रापत्त्वं च” उच्छृ-
ष्टव्यन्तु तत्तिटेत् वावहिप्रा विशित्तीताः० भवः “सत्यती-
म्यगृह्योऽस्तेवस्तोदशनक्षट् त्वं तुव्यतितम्” दयक० ।
सावे ल्लृट् । २मुक्तावयेपये ।

उच्छृष्टापाय त्रि० उद्द+शुभ-शिद-स्तु । १गत्यापके२कृष्टयो-
वले च “दक्षोक्तुमूर्खोपगमिन्द्रिवामाम्” गीता । भावे
ल्लृट् । २स्वर्गशोषये । “तरसा सेतुव्यनेन वागरो-
क्षोपयेन च” रामा० । “उच्छृष्टव्यं वस्त्राप्त्वं भतनं चन्द्र-
स्त्वयोः” रामा० ।

उच्छृष्टापुक त्रि० उद्द+शुभ-वा०क । जर्जेषोपमाप्ते॒ “
यद्यतावनरेशाम्यो दीक्षेतीत्योक्तदनेन द्वोक्तेन भावा-
मुर्यादक्षोपुका ह्य स्तुः” यत०वा०१२,१,१,१ ।

उच्छृष्ट(क्षटा)य उ० उद्द+त्रि-करये अच्च भव्यं वा । १कृष्टतामाम्

उच्चतया हि जर्जुमात्रोयते इति तस्मात्तदात्मस् ।
“दम्भो धर्मोऽव्याप्तिः” भा०द्व०३१२४० । “पत-
मान्ताः सम्भृयाः” नीति० “अपरेद्युत्तस्तस्याः
किवतेऽनुच्छृयोन्दपैः” भा०द्या०६३४० । प्राप्तादैः
स्त्रितोऽनुच्छृयैः” भा०द्या०१८५४० । “यहाधीना नरेन्द्रा-
स्यामुच्छृयाः पतनानि च” चा०कृतिः । “उच्छृयापातनं
धनिनां दर्शयत्तिव” कर्त्ता० । “व्याप्तेऽनुच्छृयैः” किरा० । २ उच्छ्रव्याहे “उच्छृ-
येष गुणितं चितेः फलम्” दीवा० ।

उच्छृष्टयण च० उद्द+त्रि॒ करये-स्तु । १चौक्ते उद्द+त्रि॒-
कर्त्तरि ल्लृ । २उक्तादे त्रि० । “सर्वार्थाव्युच्छृयतानि”
आ०द०४,८,२१ । उच्छृयतानि उद्कृष्टानि॒
भारा० दक्षिः ।

उच्छावण च० उद्द+त्रि॒-शिद-स्तु । उच्छृष्टावे उद्दोषे
“उद्दिष्य कुपितो यस्तु तोषितः त्रावेतु एवः” । तस्मि॒न्
स्त्रै न दोषोऽस्ति इयोरुच्छावचे तते” विष्णु० । “च-
च्छ्रावयहृष्टोः” भा०त०रुमन्त्वः ।

उच्छ्रित त्रि० उद्द+त्रि॒-कर्त्तरि॒ कृ । उच्छते॑ जर्जुदेवं
प्राप्ते॑ । “उच्छकैरुच्छ्रितोःस्यवन्तिनिपश्याम्” भावः॑ ।
२संजाते॑ इयोऽस्त्रै॒ ४मृष्टे॑ च मेदिं॑ । ५त्वं॑ इमैव॑ ।

उच्छ्रिति च॒ उद्द+त्रि॒-वा॒ करये किन् । १उच्छ्रिते॒ उच्छता-
माम् २उत्कवें॒ च “वक्तार्थं विधनं प्राप्ताः प्राप्तुवन्त्यु-
च्छ्रितोःएवः” भवः॑ । “वत्युष्यपि चाद्यात् उर्विक्षो-
च्छ्रितीर्वदेव॑” द्वात्॑ । ३उच्छ्रित्याम् “इहकोक्त्वयहृ-
च्छ्रितिपितेः” दीवा० ।

उच्छ्रिति च॒ उद्द+त्रि॒-वा॒ । १विकाशिते॒, २लोकिते॒
३स्फुरिते॒ “विशदोऽनुसितेव मेदिनिः रुपः॑ । ४प्राप्तेषु॑ च
“स्तु यस्तु भगवतः॑ करयस्तु युवपतेऽच्छ्रितम्” शकु॑ ।
कर्त्तरि॒ कृ । ५उच्छ्रावयुक्ते॒ इवाच्छ्राव युक्ते॒ च त्रि॒ ।
“तास्त्रुमुक्तयोऽच्छ्रितहृदया वोष्य संभाव्य चैवस्” मेष्ट॑ ।

उच्छ्रास उ० उद्द+त्रि॒-वा॒ । १चूलमुक्त्याम्ये॒ चास्त्राविका-
वा॒ २परिक्षेदै॒ यथा॒ दयकुमारस॒ प्रथमोऽनुसादि॒ प्राप्त-
वायोर्दीर्घगला॒ ३वर्हिर्गतै॒ ४चाद्यासे॒ च । “दीर्घ-
कृतीर्वर्णेऽक्षासप्तेऽच्छ्रावङ्गम्” कात्या॒ । “वायोर्मार्गिनिरो-
धात्॑ न गर्भस्यः॑ प्रतोदिति॑” निश्चासोऽक्षासंक्षेपस्त्रान्
गर्भ॒॑ विगच्छ्रिति॑” उक्तु॑ । उच्छ्रासमहनाङ्गीभेदास्तु॑ तत्व-
दर्शिताः॑ । “जर्जुगाः॑ शद्यस्य॑ दृपरसगम्भासासोऽक्षा॒॑ ए-

अृग्नितजुड़सितकथितरहितादीनि विशेषानभिवहन्त्यः
शरीरं धारवति “पीड़यन्नरजोगाटः सोऽक्षासः शिथि-
तः स्फुतः” । “शोतपादकरोऽक्षासम्भवासव वो भवेत् ।
काकोऽक्षासव यो मर्त्यस्त्रं धीरः परिवर्जयेत्” उत्तम० ।
“सन्तोऽक्षुर्विन्दिं क्लीणं नरं लपयति ज्वरः” उत्तम० ।
उच्चासव दोषिनिवासः स च यावत्कालेन चासरूपप्राप्त-
क्रिया भवति ततोऽल्पकालेन, दोषिदेशपर्यन्तमाणवायोर्व-
हिंगमने भवति । “ज्ञातोऽक्षुर्विन्दिं समधिकतरोऽक्षुर्वि-
सिना दूरतये” मेवदू । “इत्युक्षुर्विन्दिं प्राण आदाध”
काल्या० ४,८,२८ ।

उच्चासिन् त्रि० उद्दृ+शुर-शिनि व्हिवां छोप् । १३३०-
शासयुक्ते २दोषिनिवासयुक्ते । “समधिकतरोऽक्षुर्विन्दि०”
जेव० । ४ उहते च “उच्चासिकालाङ्गनरागमन्त्रोः” कुमा०
“समधिकतरोऽक्षुर्विन्दि०” जेव० । “५ ज्वै॒शासयुक्ते मुमूर्खै०”
“यत्नैतद्वै॒क्षुर्विन्दि० भवति” उ० ८० ८० उत्तक्रमणश्वे इत्यस् ।
उच्च उच्चे (कथयादाने) तदा० इदित् पर० सक० सेट् ।
उच्चति औच्छीत् । उच्चासम्-बभूत चास चकार । उ-
च्छिता उच्चारात् उच्छिति औच्छित् । उच्चः उच्च-
नम् उच्छितः । प्र+मार्जने प्रोच्छनं (पोक्का) प्रोच्छितः ।
उच्च बन्धे समाप्ते च विरासे पा० तदा० पर० सक० सेट् ।
उच्चति औच्छीत् उच्चासम् बभूत चास-चकार । उच्छिता
उच्चारात् उच्छिति औच्छित् । शिव् उच्चयति ते
औतिच्छत् औच्छित् त । सनि उतिच्छिति उच्छि-
ति । इदित् तेन निशाया नेट् । उटः ।

उच्चय(यि)नौ स्त्रो विकादिवरावधान्याम् अवन्नोपुर्वाम्
अवन्नोश्वदे विष्टिः । “सौधोल्लसङ्गप्रयविमुखो मास-
भूर्ज्जयिन्या०” जेवदू । इव इ हृष्टावधिमेहपर्यन्तस-
मरेखास्युरीमध्येऽनन्यतमा यथाह श्रोपतिः “हृष्टा कुमा-
रो नगरी च काङ्गी पानाटमद्विष सितः पडास्यः । श्रीव-
त्वामुखम् च पुरी ततश्च भाडिश्च त्रोज्जयिनी प्रसिद्धा ।
स्यादाश्रमोऽकाञ्चन्नरात् सुरस्य ततः पुरं पट्टिग्रामिधानम् ।
श्रीगर्गराटं च सुरोऽहितारस्य श्वानेवरं श्रोतगिरिः सुमेहः ।
इतीत याम्बोसरगांधराया रेखामिमां गोलविदो वदनि ।
अन्यानि रेखास्यितिभाङ्गि लोके चेयानि तज्ज्वः सुउभे-
दनानि०” स्फ० सि० त लामान्ये नोक्तम् यथा
“रात्रसालयदेशीकः गैलयोर्मध्यस्फुतवगः । रोहीतक-
मवन्नी च तथा उच्चिहितं सरः” । “रात्रसा-
लयो लङ्घा देवानां स्फ़हरूपः पर्वतो मेहरनयोमध्ये इजु-

स्फ़ुतः तत्र लिता देशा रेकास्ता० । लङ्घादिलिङ्गस्त्रवस्त्र-
उपयुक्तास्त्र भद्रघागोचरत्वादिति नोक्ताः । ज्ञानार्थ-
मुदाहरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगर-
मध्यव्युत्तयिनी उच्चिहितं सरः कुरुतेवम् । चकारत्वयेत्व-
व्यपरः । तथान्यानि परस्परं उच्चिहिततया चेयानि०”
१० लाम० । “वयोज्जयिन्या उच्चतृथभागे प्राच्यां दिशि
स्त्राद्यमकोटिरेव” स्फ० सि० ।

उच्चायन्त न० उद्दृ+जि-भ । रैवतपर्वते हैम० ।

उच्चानक यु० उत्तमूसनेरात्रमानिके उद्ग्रहसिंहे महभूमिचु
शालुकामयदेशमेदे । यत्र चिं भुभुडलो भुभुरुत्तमार्थितेन
कुवकाश्चेन विष्णुतेजसा द्विहितदीर्घ्यनिपातिः ततुकथा
वथा भा० हरिवं११४० । “समाव्यभसमीपे वै समेष्व मस्त-
न्वहु । सहस्रो वालुकापूर्ण उच्चानक इति श्रुतः । देवाना-
मयवध्यय भक्ताकायो महावलः । अन्तर्भूमिगतस्त्रव वालु-
कालर्हितो महावलू । रात्रस्य मधोः उक्तो भुभुर्नाम
महावरः । येते लोकविनाशया तप चाम्याय दाहयम्” ।
इत्युपकृथ्य तद्वधोवर्ण्यतस्त्रव कथाभुभुमारयद्वे दर्शयिष्यते
२ उत्तरदेशस्येऽपि देशमेदे “एतद्वारं महाराज । मान-
सस्य प्रकाशते” इत्युपकृथ्य । “एष उच्चानकोनाम प्रावक्षि-
यत्व यान्तरान्” भा० व०१३०४० देशमेद उक्तः ।

उच्चासन न० उद्दृ+जस-शिच्च-स्फुट् । १मारणे वधे एत-
द्योगे कर्मणः संबन्धत्वविश्ववा वटी प्रतिपदविहिततया
च तथा वठगा न समाप्तः “सौरसोऽक्षासनम्” सिंकौ० ।
“प्रतिपदविहिता वटी न समस्यते” वार्त्ति० । “प्रोक्ता
प्रतिपदा वटी समाप्तस्य निहत्तवे” भर्तू० तथैयोक्तम्
उच्चित्र त्रि० उद्दृ+प्रा-ष । आप्राणकर्त्तरि०

उच्चित्रि रस्ती उद्दृ+जि-क्तिन् । उत्कृष्टजये “अग्नीषोमयो-
रुच्चित्रिमहुच्चोषम्” यन० २,१५ । “उच्चित्रिमनु
पहतविष्वेन इविः स्वोकरण्यस्त्रुत्यम्” वेददी० । “सो-
मस्योऽक्षितिमित्यमिन्द्रमस्यति०” काल्या० १०,७,१४ ।
“उच्चित्रियो वोक्तरो याहेन्द्रः” काल्या० १४,५,३१ ।
अग्नीषोमयोरुच्चित्रिमनूच्चोषम् । “अग्नीषोमयो-
रुच्चित्रिमनूच्चयति०” इत्याम्ब्रोरुच्चित्रिमनूच्चयति०
शत० ब्रा० १,८,३,१२,३,४ । २ उच्चायलिङ्गयुक्तमन्व-
करण्यकाङ्क्षी च । “वयोज्जितो०” इत्युपकृथ्य “व्यग्नि-
रेकाक्षरेच प्राणसुव्ययस्त्रुच्चोषम्” इत्यादि शत० ब्रा०
२,२,१६,१७ उक्तम् ।

उच्चित्रान त्रि० उद्दृ+हा-यान्त्र् । उच्चतृति०

उच्चीविन् विं उद्दृजीव-यिनि । नाशप्रायताप्राप्तुर्
न्तरं पुनरुच्चीवनवति ।

उच्चूम् उ० उद्दृजीभि-घञ् । विकाशे २सुटने । उद्गता
जृम्भा (हाइतोला) यक्षात्” प्राप्तव गतलोपः । ३सुख-
विकाशनमेदे इकर्त्तर घञ् । ४प्रकाशाच्चिते ५उच्चूम्भावति
विं । “उच्चूम्भरनाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना”भावः
उच्चूम्भण न० उद्दृजीभि-भावे ख्युट् । विकाशे सुखविका-
शनमेदे आपारे (हाइतोला) । “उद्गारकाशक्षवयु-
षीवनोच्चूम्भणानि च” सुनुतः । उद्दृजीभि-घञ् । उच्चू-
म्भाप्यत ख्वी ।

उच्चूम्भित विं उद्दृजीभि-क्त । विकाशिते । भावे क्त ।
२वेदायाम् (हाइतोला) ३हृष्णव्यापारमेदे न० ।

उच्चैष पु० उद्दृजीभि-गत्ताम् भावे घञ् । १उत्कर्षप्राप्तौ
उच्चित शब्दे उदाह० । घञ् । २उत्कर्षे विं ।

उच्चैविन् विं उद्दृजीभि-गत्तां यिनि स्त्रियां डीप् । उत्कर्ष
प्राप्तौ “क्रीडी च याकी बोज्जोपी” यजु० १७,
८५ “उच्चैषी उत्कर्षयनशीलः” वेदाह० ।

उच्चार न० उद्गता च्या यस प्रा० वा गतलोपः । “आरो-
पितमौर्ध्वैके भरुषि । उच्चारधन्वा:” कात्या० २२,३,
१७ । “उच्चारधन्वा आरोपित्यधरुष्काः” कर्क० ।
उत्क्रान्ता अवतारिता च्या यतः प्रा० ५८०
वा क्रान्तलोपः । अवतारितमौर्ध्वैके भरुषि “काशग्रो-
वा वैद्वोपयुत उच्चारः धरुरधिज्यं क्षावा”क्षा० ३० ।

उच्चलत विं उद्दृजील-घञ् । १देसे, २विशदे, विकाशिनि
च । ४श्वाररसे पु० । “स राशिरासीन्नहसां महो-
ल्लवः: “श्वारमहाया सहाकाव्ये चास्यि नैषधीयचरिते
मगोनिसर्गीच्छतः” नैष० । “खातन्नपुरुष्यत लमवाव करेणु
राजः” अविरतसुद्दितिमुच्छतां दधानैः” भावः ।
“अस्माकं सखि । वासदी न द्विरे यैवेयकं नोच्छ उम्”
सा० ८० । “विचित्रोज्ञलवेशा तु वलनुपूर्निस्त्वना:” सा०
८० ८० “सुच्छाः पत्त्वलोच्छलाः” सुशु० । अस्य च रसान्तरसं
गोख्यामियन्ते स्थितम् । ५स्वयेन० राजनि० धातुमध्ये
तस्योद्दीपोत्यात्तथात्तरः । तस्य भावः घञ् औच्छल्य त्व ।
उच्चलत तद्वाये न० । तल् । उच्चलता स्त्री ततैव ।

उच्चलदत्त उ० उच्चादिष्टिकारके यद्वद्भेदे । तस्येदम् ।
छ । उच्चदसीय तत्क्रतयन्ते पु० तत्क्रतश्चौ त ख्वी ।

उच्चलन न० उद्दृजील-भावे ख्युट् । उद्दृजीप्रौ वैशद्ये च ।
उच्चम् त्यागे तदा० पर० सक० सेद । उच्चर्ति ‘औच्छीत

उच्चम्—बभूत आस चकार । उच्चिता उच्चमात् उच्च-
च्छिति औच्छिति । उच्चितः । त्वमङ्ग यस्याः पति-
रुच्छितकमः” नैष० । “वद्यापि नोच्छति हरः
किल कालकूटम्” चौरपञ्चाशिका । “प्राणानौच्छीत
खड़गेन विद्वन्नेनैव सूर्दनि” भट्ठः । “सपदि-
विगतनिद्रस्तत्पुरुच्छमाङ्गकार” । “चविरतोच्छितवारिविपा-
रञ्जभिः” “एरस्यरात्मिसावश्यमद्वरोच्छितवर्द्धं सु व्यगद-
न्देवु” सेकान्ते भुनिकन्याभिच्छितव्योच्छितटकम्”
“उद्गे मदशाच्छुच्छता” इति च रघुः । अतः “भिद्योद्दौै
नदे” पा० निं० क्यप् नदे कर्त्तर भस्य धत्वम् । “उदक-
मुज्ज्ञति उद्गोनदः” चिं० कौ० ।

प्र+प्रकर्षेण त्यागे । “स्वात्महिषी प्रेयस्यपि प्रोच्छिता” प्र० बो० ।
“लिचितमपि लक्ष्मां प्रोच्छितः कः समर्थः” हितो० ।
समू॒+ सम्यक्लागे ।

उच्चम् विं उच्चभृति उच्च-घञ् । त्यागिनि । “ब्रह्मोज्जना
वेदनिन्दा कौटश्चाच्छः” सुहृदधः । गर्हिताद्वाद्योर्ज्ञिभिः
हुरापाण्यसमानि घट्” मनुः ।

उच्च उ० उद्दृजीघञ् । “अवाभितस्यानेषु पथि लोकेषु च
च अप्रतिहतावाशेषु यत्र कुत्सैषधयो विद्यन्ते तवा-
ङ्गुलीभ्यामेकैकं कण्ठं समुच्छिनोतीति” बौधा० स्वत्युक्ते कण्ठश
आदाने । “शिलोज्ञकमस्याददीत यिप्रोजीवीन्
यतस्तः” मनुः । “एवं दत्तस्य व्यपतेष्वच्छेनापि च
जीवतः” मनुः । “तानुच्छवठाङ्गितसैकतानि” रघुः । “निरा-
हारस्तु स मनिरुच्छं सार्गयते एनः” “तथामुमुच्छ-
धर्माणं दुर्वासा मनिसत्तमः” शिलोज्ञकमिधर्मांत्मा मुहूल
संयतेन्द्रियः” भा० व० १५८८० । “प्रतियहाच्छितः
चेयांस्तोऽप्युच्छः प्रशस्ते” महुः । “व्यातप्रहानुच्छटस्तो-
नन्यांच वनचारिणः” मनुः । अस्य लोकताऽपि “उच्च” भैच्छ
यदन्वच्छ तत्परिप्रहणम् उत्तम्” निगमोक्तोः “प्रतियहात्
शिलं चेयस्तोऽप्युच्छं प्रशस्ते” स्वत्यन्तरे चोक्तम् । उच्च
शिलमिति समस्तमपि शद्वान्तरं केचिदिच्छिति । उच्च-
देव यज्ञित्वा उच्छिति शिलं चेयस्त्वत् स्थाद्याचितम् । स्वतन्त्र
याचितं भैच्छं प्रशस्तं कर्त्तव्यं स्वतम्” मनुः ।

उच्च र० उद्दृजीभावे ख्युट् । आपणकेवादिपतिस्य
केवलामिग्निहीतविकोतावशिष्टद्य धान्यादेः क्षेत्रं आदाने
उच्चशिल न० शिल-अपहारे क० १२०० । केवलामिग्नि
ग्निहीतश्यात् केवलाक्षण्यः समुच्छयरूपे आहरणे । अस्य

इत्यमकारमध्यतामपि केचित् शबोदरादि । कल्पयन्ति ।
उट न० उ+उक् नेच्चम् । १५३०, २५३० च ।

ਉਠ ਜੁ ਨਾਂ ਉਠੇਥੋ ਜਾਵਤੇ ਜਨ+ਡ। ਪਕਾਦਿਨਸਿੰਹਿਤਸ਼ਾਲਾਧਾਰੀ
ਮੁਚਾਦਿਗਹੇ। “ਉਠਜਾਵਾਰਰੋਖਿਮਿ:” “ਝੁਗੈਰੰਜਿਤਰੋਸਨਵ
ਮੁਠਜਾਙਨਮ੍ਰਮਿਥੁ” ਰਵੁ: “ਨਵੋਠਜਾਸਥਨਰਥਉਠਤਾਨਲਸੁ” ਕੁਸਾ।
ਉਠ ਗਤੈ ਭਾਵਾਪਰ। ਸਕਹੁ ਸੇਟ। ਓਠਤਿ ਓਠੀਤ। ਉਥੋਠ ਉਠਲੁ:
ਓਠਿਤਾ ਭਾਵਾਰ ਓਠਿਵਰਿ ਓਠਿਥਾਰ।

ਤਡ ਰਿੱਹਤੀ ਸੌਲੁ॥ ਧਰੁਅਕੁ॥ ਸੇਟੁ॥ ਓਡਿਤ ਔਡੀਤੁ॥
ਤੜੋਡ ਕਡਤੁ॥ ਓਡਿਤਾ ਲਦਾਤੁ ਓਡਿਵਤਿ ਔਡਿ-
ਅਤੁ॥ ਤਡ

उहु खो न० उड-वा० कु । इनक्षत्रे, २जगे च खोत्वे वा
कहः । “इन्द्र प्रकाशस्तिभितोऽदुरुत्याः” । “उत्तमितो-
दभिरतोवतरां शिरोभिः” माघः ।

उडुचक्र न० उडूनां चक्रमित्र मण्डलम् । इनक्षत्रमण्डले
भवक्रो तस्य संस्थितिर्” सि०शि० उक्ता उडुचक्रे
तज्ज दर्थितम् । उडुचक्रस्त्रयादि रु० शि०
उक्तम् यथा “ब्रह्मारुद्धमध्ये परिधिव्योमकल्पाभिधी-
यते । तन्मध्ये भग्नं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ।
मन्दामरेव्यभूपत्रमूर्ध्य शुक्रेन्दुजेन्द्रवः परिभ्रमन्त्यधोऽधस्या:
सिङ्गुटिदाधरा चनाः” । “ब्रह्मारुद्धान्तः परिधिस्तत्त्वत्य
मानं हृतं व्योमकल्पा वक्ष्यमाणाकाशकलोच्यते । तन्मध्ये
ब्रह्मारुद्धमध्ये आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तु-
त्योर्ध्वान्तरितानां भग्नं भवति । तथा दल्लोर्ध्वान्तरेणा-
धोऽधोमन्त्रवेभ्यः परिहस्य तिभौमारुकुवृध्वन्द्रावधस्याद्य-
परिभ्रमन्तः । सिङ्गुटिदाधराधनाद्याधस्याद्यन्द्रादधः
स्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । प्रश्नवायाव-
स्यानाभावाद्यन्द्रवत्त तेषां परिभ्रमः” २० नान० । तस्योत्पत्ति-
विभागस्तत्त्वैव । “पुनर्द्वादशवात्मानं व्यभजद्राशिसञ्ज्ञकम् ।
नक्षत्रमूर्धयिणं भूयः सप्रविंशत्यकं वशी” रु० शि० । “पुनरनन्त-
रमात्मान द्वादशधा द्वादशस्यानेषु राशिरुचकं व्यभजत्
अनःकल्पितं हृतं द्वादशविभागं राशिटक्षमकरोदित्यर्थः ।
भूयो हितीयवारमात्मानं नक्षत्रमूर्धयिणं सप्रविंशत्यकं
व्यभजत् । अनःकल्पितं तदेव हृतं सप्रविंशतिविभागं
चाकरोदित्यर्थः । न तु च्युनाधिकविभागः कथं न
लताः? उक्तसङ्गायां नियासकाभावादित्यत आह
वशीति । रक्षाविधयं वर्णं विद्यते यस्तेति वशी स्ततन्मे
च्छस नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तद्वङ्गाका विभागाः
कला इति भावः । सप्रविंशतिविभागशङ्कानि नक्षत्राणां

तारात्मकानि निर्भितानीत्यर्थसिद्धम्” र०ना० । तत्र राशि-
नक्षत्रानामानि ज्योतिः ० तद्वानि यथा “सेषट्टविमयुक्तक-
टिंहोऽक्ष्यात्तात्ताधरद्विकभम् । धरुरथ मकरः कुम्भोभीन
इति च राशयः कथिताः” । “अद्विन्या सह भरणी
क्षसिकापादः कोर्त्तितोमेवः । दृष्टभः क्षसिकायेषं
रौहिण्यर्द्द्वयं दृष्टगिरसः । दृष्टगिरसोऽहं चाद्री पुन-
र्वसोस्त्रिपादः मिथुनम् । पादः पुनर्ब्र्वसोरन्यः पुष्टोऽ-
स्त्रेष्य च कर्कटः कथितः । सिंहोऽथ यथा पूर्वफल्गुनोपाद
उत्तरायाः । तत्त्वे षड् इस्ता च चिराङ्कं कन्यकाल्यः स्थात् ।
तौहिनि चित्राङ्कं स्त्रातिविशाखायाच पादवयम् । अद्विनि
विशाखापादवयात्तराधान्विता ज्येष्ठा । मूर्छं पूर्वावाहा
प्रथमसाप्तुत्तरांश्को धन्वी । मकरस्तप्तपरिमेवं अश्वा-
चार्जं कनिष्ठायाः । कुम्भोऽय धनिष्ठार्जं यत्तमियादौर्ब-
भाद्रपदवयम् । भाद्रपदायाः येषां योक्षरा रेतती मीनः”
अद्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्यात्तस्त्रिवेशस्त्रहप्तं च
श्रीपतिनोक्तम् । “वङ्गिविकृत्यिषुगुणेन्द्रुक्तानि भूतवा-
णाश्विनेवशरभूक्युग्मिरामाः । इद्राविरामयुग्मवे-
दयतद्युग्मदन्ता बुधैर्निर्गदिताः क्रमयो भवाराः ।
हुरगसुखसहकं योनिरूपं चुरामं शकटनिभमर्यासोत्त-
माङ्गेन दल्यम् । मणिट्टहरचक्राभानि शालोपमं च
शयनसहशरन्यज्ञात् पर्यद्वृपम् । इस्ताकारभजस्त्रमौ-
क्तिकसमं चान्यत् प्रशालोपमं विश्वं तोरणवत् स्थितं
बलिनिमं स्थात् कुण्डलामं परम् । कुञ्ज्यकेसरिविक्रमेण
सहयं यथासमानं परं चान्यहृनिविलासयत् स्थितमतः
श्वस्त्राटकशक्ति च । विविकमामं च वृद्धद्वृपमं यत्तं ततो-
ऽन्यद्यमलद्याभम् । पर्यद्वृतल्यं सुरजांतुकारमित्येवमन्त्रा-
दिमचक्रहृपम्” ।

भचकपरिधिमानम् चिं. शि. उक्तम् “अथेषिभादूगजद्वा-
रगोऽस्यपत्राः” (२५६८८८८८५. योजनानि) कवां गत्यन्तं
गणका भगवास्य चेमान् । तस्य भूमध्यात्तच्छ्रुतियो-
जनानि त ततोक्तानि यथा “नागाज्ञपद्हृयरसाम्निकुवे-
दस्य्यो” (४१२६३८५८) नक्षत्रमरहलभवः अवश्यो
निरुक्तः । अस्य च हादशधा विमलस्य प्रवृत्तवायुना
भास्यमाणस्य दिने वर्षाचुटदयः रात्रौ च वर्षामिति भेटः ।
“सादुहमो निजनिजोदयमासुतव्ये स्थर्येऽस्तभास्तरस-
मोऽस्तमयश्च भानाम्” चिं. शि. उक्तेः । २ताराण्यं
समूहे च “वप्रेण वर्यन्तचरोद्यक्तः” माघः ।

उडु(हू)पति उ० उडुनां पतिः । १चन्द्रे २जवेशे वरद्ये च ।
 “परिच्छतां बणिगिरोडुपते:” माघः । “रसातकस्थोडु-
 पते च रसातः:” कुमार० ।

उहुपर्य पुः उहूनां पन्नाः । आकाशे । तद हि उहूनां
प्रत्यक्षं प्रवहनायुना भ्रमसात् तथात्वम् ।

उ(दु)डुम्बर उ० उ० यन्मु० इयोति वा उम्बरः उक्तः
उम्बरः प्रा० स० पृष्ठो० दस वा उत्तम् । (वच्च इसुर)
१ यज्ञाक्षे एव्येष्टताक्षे च, यह्वायप्रह्लयाम् ईदेहत्याम्
४ कुटभेदे च च । “उ(दु)डुम्बरो यज्ञफलो वज्ञाप्नो हेम-
दग्धकः । उदुहुम्बरोहितोहशो गुहपित्तकाकाङ्गित् ।
मधुरस्तुवरोत्सर्वैव्ययेष्वन्तरोपयः” इति भा० व० उक्त-
गुणाकः । तस्य विकारः व्यष्टः । औ(दु)डुम्बर तदिकारे
पात्रादौ लिंगं स्त्रियां छोप्त् । “गृहीतौडुम्बरं पात्रं”
जाहुभ्यां धरण्यं गतः” स्मृतिः । “औडुम्बरं सृष्टा
गायेत” श्रुतिः । [छोप्त् । दन्तोष्टुवे गृह्णत्वः ।

उडुम्बरपर्णी रुदी उडुम्बरस्य पर्णमित्र पर्णमस्याः गौरा०
 उडुराज् १० उडुपु राजते राज-क्रिप् । चन्द्रे । अच्, उडूना०
 राजा ट्वं समः० वा । उडुराजोऽस्यत्र “तदोऽराजः
 कक्षभः कर्मसुं प्राच्याविलिम्न” भाग०१०, २६५० ।
 उडुलोमन् १० उडुरिव लोमाख । अविमेदे । तस्यापत्न्यम्
 लाङ्गा०८४४ । औडुलोमि तदपत्वे ए० रुदी० । वष्टुष्टु अ-

कारः । उडुक्कोमाः । [विरुद्धेऽङ्गदने निराशताम्? नैषः ।
उङ्गदयन न । उट्ट-झी-ख्युट् । पञ्चिष्ठाखूँगतौ “गतो
उङ्गामर त्रिः । उत्कण्ठो लामरः प्रा०स० । । उङ्गटे २चेडे
च ३तन्त्रभेदे पु० । [तिभेदे]

उड्डीन न० उद्दृष्टि-भावे का॑। ज्ञेतापतनरूपे खगग-
उड्डीयन न० उद्दृष्टि-हृउद्गःस इवाचरति कथ्यं उड्डीय-भावे
ल्युट्।। उत्पत्तने। “कथउड्डीयनेऽशक्तान् पत्तने च
ममात्मजान्” मा० आ० २३३८०। उड्डीय-कर्त्तरि
ताक्षील्यं वा चानश्। उड्डीयमान उड्डयन कर्त्तरि
ताक्षीले च त्रिं।

ਉਛੌਥ ਪੁ. ਉਦੋ+ਡੋ-ਕਿਮ੍ ਤਥ ਰੇਣ:। ਉਤਪਤਮ
ਕਲ੍ਯਾਹੀਵੇ : ਮਹਾਦੇਵੇ ੨ਤਨਮੇਦੇ ਚ ਮੇਦਿ੦। ਯੋਗਿਨਾਂ
ਹਿ ਉਤਪਤਨੰ ਯੋਗਯਾਸ਼ਪਰਿਵਿਡਮ੍ ਮਹਾਦੇਵਸ ਚ ਤਦੀਸ਼ਤਾਤ
ਤਥਾਤਮ੍। ਉਡੀਥਤਨਤਥ ਤ ਉਤਪਤਨਸਾਧਨੋਪਾਵਿਭਾ-
ਯਕਤਾਤ ਤਥਾਤਮ੍।

उ(ओ)डु पु.उह-सौ० वा० रक् र वा उ-र-रक् वा
हुगागमोवा। कूर्मविभागस्यप्राच्यदे शब्दे “सवङ्गाङ्गान्
सपौष्ठोडान् उचोलान् द्रविडाभ्यकान्” आ० च० ५६४
च०। ओ(उ)ह-देश्व कूर्मविभागे ह० सं० प्राच्यतयोक्तः
यथा “प्राच्यामित्युपकस्य लिखितसमतोडाभ्यवदनहु-
रका:” हृति। स च उत्कृष्ट भिन्नएव तत्त्ववाचनरम्
“पौष्ठोलेखकाशिमेकलाभ्यक्ताः इत्युक्तेः। भारते
उ यहदेवदक्षिण्यदिग्बिजये “पाण्डुरांश्च द्रविडांश्चैव सहितां-
शोडूकेरलैः स०३० च० उक्ते स्तस्य हस्तिनानगरीतः
दक्षिणत्वात् तथात्मम् कूर्मविभागे प्राच्यत्वमिति न
विरोधः। सर्वत्र उष्णशब्दशब्दात् उक्तारादित्वम् रचु-
नन्दनेन दृ ओडादिदेशव्यवस्थितमित्युक्तवात् ओकारा-
दित्वमपि। अस्य देशविभागे तस्य राजा तद-
स्याभिजन इत्यर्थे च चण्। ओड, तद्वजे तदासिनि च
बडु तस्य लक्। उडः तद्वजे तद्वजाहिष च।

उणक विंचोण-अपसारणे खुल्गौरा० उणक इति पाठात्
निः हुसः। अपसारके । क्षियं गौरा० डीच । उणकी ।
उणादि पु० उणप्रवय आदियेषाम् । शाकटायनोक्ते उणप्रभ-
तौ प्रथयसुदाये । “उणादयो बृजम्” “ताभ्यासन्ध-
त्रोणादयः” पा० । “उणादयोऽब्युत्पन्नाः प्रातिपादिका-
नीतिः” पा० भा० । अब्युत्पन्ना इति पाठान्तरस् । अब्यु-
पन्निपञ्चाभिप्रायेणैः “राघवस्य ततः कार्यं कार्यदानन्द-
पुद्गवः” इति भड्हा कार्यं मित्रत द्वितीया कव्यप्रत्यय

सा न स्वादिति बोधम् उणादित्तिच उच्चवदत्तकाता
प्रसिद्धा ।

उत्तरुकु ए० ‘गमेस्य यक्तुहीहानौ शोषितजौ । शोषितफेन-
जः कुप्फुसः शोषितकिटप्रभव उत्तरुकुः’ इति सुश्रुतोके
इधिरकिट्टजाते देहस्यमलाशये कोठभेदे तन्मविभां-
जकात्कं कलाभेदस्य ततोक्तं वया “यक्तु उमलात्
कोड्ज्ञ तथान्वाणि समाचिता । उत्तरुक्तस्तु” विभजते
मलं मवधरा कला” सुनु० देहपत्तिविभागमुक्ता सुनु०
‘तस्य ए० संख्यानम् त्वचः कला धातवो मला दोषा
यक्तुहीहानौ फुप्फुष उत्तरुको इदथमाशय”
इत्युक्तम् । ‘स्थानान्वामाग्निपक्वानां मूलस्य इधि-
रस्य च । इत्युक्तुः कुप्फुस्य कोठ इत्यभिधीयते
इति तस्य आमाद्यपक्वमूलाद्याधारुक्तम् । शलो-
हारे च तत्वै । “अस्यस्यल्लमन्द्याता तिर्थकृकण्डाकृतमवेष्य
केयोण्डकृं इटकस्त्रबड्डम् इवभक्तोपचित्” पादयेत् ।
उत् अव्य० उ० किप् । प्रश्ने २वितके० ३८० शये ४ अव्य० अ० ५ उत्तरु
च । इतिदिते विं० । “तस्य उद्दितिनाम्” उ० ७०० ।
उद् इति वा क्वेद ।

उत् अव्य० उ० क्त । १विक्षये, २सुक्षये, ३वितके० ४प्रश्ने,
५अव्य० च । ‘अदकन्दः प्रथमं जादमान उद्यान् उस्त्रादुत
वा युरीवात्” यजु० २८०, १२ । “मानामिहोत्तुत मान
ओमम्” या० चा० २५०२८० । “एतावत्नि च दासानां
सहस्रायुत सन्ति मे” भा० स०२२१५० । “तत् किमय
मातपदोऽप्यः स्यादुत वया मे मनवि वर्तते” यजु० ।
“वीरोत्तसः किमयमित्युत दर्पेषवः” वीरव० । “प्रभुः
प्रहर्तुः किम्बुतान्विहिंच्चाः” रवुः । “सारतोन विरोधी न
स्वामाणो भर्त्यानुत्” विरा० । “धर्मे नटे कुड्ड छत्तेष्व-
धर्मोऽभिभवत्तु व” ज्ञानमाद्यत्व द तस्मः प्रकादे सहस्रायुत्”
गीता ।

[प्रोत्तस्तु] सुति:

उत् विं० वेष्य-क्त । सूते पथिते अवरः “वज्जिदोत्तस्तु ।
उत्तरु ए० आवोदैध्यस्यिष्वेदनामकस्य सुनेः शिष्यमेदे तद-
प्राणामस्तु” भा० चा० ३८० । वेदमुनिं प्रकृत्य “स
कदाचित् वाच्यकार्येणाधिप्रस्थित उत्तरुनामान् शिष्यम्
नियोजयामास” इत्युपक्रम्य “तत्त्वोम्य ! गम्यतामहजाने
भवनं वेयोऽवाश्यसीति स उपाध्यायेनात्मानो भग-
वानुत्तरः कुद्दस्त्रकं प्रतिचिकीर्त्तुलिनपुरं प्रतस्ये”
इत्यनेन विस्तारेण तत्त्वित्स्यप्रवर्णितस्य । तस्याय संक्षेपः ।
गुरुदक्षिणामार्थं गुरुवे उत्तरेन निवेदिते गुरुणा स्तप-

लोवचनात् पौष्ट्रवपवधृतकुण्डलद्वयमेव गुरुदक्षिणामेव
कलितम् तत्त्वं पौष्ट्रवपत्रोधतं कुण्डलद्वयं प्रार्थ्य आन-
यतस्य ममादत्तत्त्वकेणापहृतम् व्यथ विज्ञितो लव्यवरप्र-
सादात् नागलोकं गत्वा धूमप्राचुर्येण नागलोकावरणे
तद्वयात्तत्त्वकुण्डलद्वयं नागैर्देत्तमानीय उपहत्रै दक्षिति

२भार्गवे गौतमस्य शिष्यमेदे च तत्कथा भारते
‘उत्तरो भहता युक्तत्पसा जनमेजय ! । गुरुभक्तः
स तेजस्त्री नान्यत् किञ्चिदपूजयत् । उवेषामृषिषुवा-
णामेष आदीनानोरथः । चौद्दूर्णी गुरुदक्षितं वै प्राप्नुया-
मेति भारत ! । गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।
उत्तरेभ्यधिका प्रीतिः स्त्रे हस्तैवाभवत्तदा । स तस्य
दमशौचायां विकाल्नेन च कर्मणा । सम्यक् सेवो-
पचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् । व्यथ शिष्यसहस्राणि
समनुज्ञातवाच्चिः । उत्तरुः परत्या प्रीत्या नाभ्यनुज्ञात-
मेच्छत । तं क्रमेण जरा तात ! प्रतिपेदे भद्राष्टनिम् ।
न चाच्चुव्यथत तदा स सुनिर्गुरुत्तस्तः । ततः कदा-
चिद्वाजेन्द्र ! काणाम्यानयित्तु यत्यै । उत्तरः काणभारत्त-
महान्नं समुदानयत् । स तद्वाराभिभूतात्मा काणभारत्त-
न्दम ! । निष्प्रेष चितौ राजनुः परिवानो बुभुक्तिः ।
तस्य काढे विक्ष्यामूल्याटा रुप्यसमप्रभा । ततः काष्ठै
सह तदा प्रपात धरणीतत्त्वे । ततः स भारतिविष्टः चु-
षाविष्ट भारतः । इद्वा तां वयसोउवस्यां रुदोदार्त्त सर-
सदा । ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्तिभिन्नना । जया-
हाश्चूषि सुन्नोष्णी करेण षुष्युलोचना । पितॄनियोगा-
इम्च्चा गिरसाऽवनता तदा । तस्या निमेतहुद्यौ करौ
तैरनुविन्दिभिः । न हि तानुभुपातांसु शक्ता धारयितुं
मही । गौतमस्यत्वेदिप्रमुहूं प्रीतमानसः । कम्मातात् !
तस्याद्येह शोकोत्तरमिदं तस्मः । सस्तैरं ब्रूहि वि-
प्रवै ! ओदुमिच्छामि तत्त्वतः । उत्तरु उवाच । एवङ्गतेन
भवता भवतिविचिकीर्षया । भवङ्गक्तिगतेनेह भवङ्गावासु-
गेन च । जरेयं नाववुङ्गा मे नामिज्ञातं हुख्यम् मे ।
शतवर्षोऽप्तिं मां हि न त्वम्यनुज्ञानीयाः । भवता
त्वम्यनुज्ञातः शिष्याः प्रत्यवरा भव । उपपत्रा हिज्ञे-
षाः शतवर्षोऽप्त त्वम्यतः । गौतम उवाच । त्वत्तीति-
युक्ते न भया गुरुशूल्पया तत्वे । अव्यक्तामन्महान् कालो
नाववुङ्गो हिज्ञिर्थम् ! । किन्त्यद्य यदि ते अद्वा गमनं प्रति
भाग्य ! । अद्वाणं प्रतिगृह्य त्वं सद्वहान् गच्छ मा
चिरम् । उत्तरु उवाच । गुरुव्यं कं प्रयच्छामि ब्रूहि

त्वं हि जसत्तन । तमुपाहृत्वं गच्छेयमतुज्ञातस्त्वया विभो ! ।
गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां बहिरुच्यते ।
तव ह्याचतरतो ब्रह्मस्तुदोहं वै न संशयः । इत्यच्च
परितुटं मां विजानोहि अगूडह ! । युधा षोडशवर्षो
हि वद्याय भविता भवान् । ददानि पत्नीं कथ्याच्च स्तं
ते उत्तिरं हिज ! । एतान्तेऽङ्गाना नान्या त्वत्जे जोऽहंति
सेवितुम् । ततस्तां प्रतिजयाह युधा भूता वर्णस्तिनीम् ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमयाब्रीत् । कं भवत्यै
प्रवच्छामि गुर्वर्थं विनियुज्ञ भास् । प्रियं हितञ्च का-
ङ्गामि प्राणरपि भन्नरपि । यद्युर्लभं हि लोकेऽङ्गिन्
रत्नमत्वं भृतं भृत् । तदानयेयं तपसा न हि भेऽवास्त
संशयः । अहल्योवाच । परितुष्टाऽङ्गि ते विप्र ! नियं
भव्याऽन्याऽन्यव ! पर्याप्तमेतद्गृह्णले गच्छ तात ! यथेष्ठि-
तम् । वै गम्यायन उवाच । उतद्गुस्तु भवाराज उनरेवाम-
वीहृचः । आज्ञापयस्त मां भातः । कर्त्तव्यञ्च तव प्रियम् ।
अहल्योवाच । सौदासपत्नीविष्टते दिव्ये ये मणिकुरुखे ।
ते समानय भद्रले श्रव्यर्थः सुकृतो भवेत् । स तथेति
प्रतिश्वल्य जगाम जनमेजय ! । गुरुपत्नीमियायें वै ते
समानयितुं तदा । स जगाम ततः शोभमुत्त्वो ब्राह्मण-
वंभः । सौदासं उद्गादं वै भिक्षितुं मणिकुरुखे ।
गौतमस्तु भवीत् पत्नीहृत्वो नाद्य दद्यते । इति पृष्ठा
तमाच्च कुशल्लार्थं गतद्वया । ततः प्रोवाच पत्नीं स न
ते सम्यगिदं क्षतम् । यप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं
बधिष्ठति । अहल्योवाच । अजानया नियुक्तः स भग-
वन् ! ब्राह्मणोमया । भवत्वादाच्च भयं किंहितस्तु भवि-
ष्टति । इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्तिति गौतमः ।
उतद्गुप्तिं वने चुन्ये राजानं तं ददर्थ ह ॥
आश्रौ ५३ अ० । इतःपरं तत्कुरुद्गानयनादिकं भा-
गतकविष्टुपवर्ण्य विक्षिप्तादाच्चत् नागलोकादानीय
गुरुपत्न्यं तदान्वस्तुभित्यं संक्षेपो विस्तरस्तत दद्यतः ।
च्यस्त्रै तोयाभिलाप्तपूरणार्थमोश्वरेण उतद्गमेषः प्रव-
र्तितः तत्कथा उतद्गमेषवद्देव दद्यता ।

उतद्गमेष उ० उतद्गार्थमोश्वरेण प्रवर्तितोमेषः । भगदेशस्योत-
द्गुतोयाकाङ्गापूरणार्थमोश्वरेण क्षणेन निवेदिते मेषे ।
तत्कथा भाष्य आश्रौ५५ अ० । “उतद्ग उवाच । अव-
श्यकरणीयम् यद्येतत्कथ्यसे विभो ! । तोयमिच्छामि
यत्रेष्टं भृत्येतद्गुडलभम् । ततः संहत्य तत्त्वेज प्रो-
वाचेतद्गुमीश्वरः । एष्व्ये सति चिन्योऽहमित्युक्ता

द्वारका ययौ । ततः कदाचिद्गगशानुतद्गुस्तोयका-
ङ्ग्या । विवितः परिचक्राम भरौ सकार चाच्युतम् ।
ततो दिव्याससं धीमानातद्गुमलपद्मिनम् । अपश्यत भरौ
तथिन् द्वयूथपरिवारितम् । भीषणं ब्रह्मनिस्तिंशं वाण-
कमुकधारिण्यम् । तस्याधः खोतसोऽपश्यत् द्वारि भूरि
हिजोत्तमः । अरच्चेव च तं प्राह भातद्गः प्रहसन्दिव ।
एतद्गुतद्गु ! प्रतोच्चस्तु भस्तो वारि भगूहह ! । कपा
हि भै तुमहती त्वां दद्या दृष्टसमाचितम् । इत्युक्त्वेन
स सनिष्ठत्योयं नाभ्यनन्दत । चिक्षेप च स तं धीमान्
वाग्भिरपाभिरच्युतम् । उनः उनस्तु भातद्गः पिव-
स्तेति तमवरीत् । न चापितवृ स सकोधः चुधितेनान्त-
रात्मना । स तद्यो निद्यात्तेन प्रत्याख्यातो भहात्मना ।
वृभिः सह भहाराज ! तत्वैवान्तरधीयत । उतद्गुतं
तथा दद्या ततो ग्रीष्मितमानसः । भेने प्रलक्षमात्मानं लघ्ने-
मामिलधातिना । अथ तेनैव मार्गेण यद्गुच्छकगदा-
धरः । आज्ञागाम भहाबुद्दिरुद्गुस्तै नमवरीत् । न
दत्तं ताडयं दातुं त्वया उषवसत्तम । सदिलं विप्र-
सुखेभ्यो भातद्गुस्तेनसा विभो । इत्युक्त्वेन तन्तु भ-
हाबुद्गुर्ज्ञनार्हनः ! । उतद्गु इत्याया वाचा सान्व-
यन्निदमवरीत् । याद्येनेह रुपेण योग्यं दातुं धैतेन
वै । ताडयं खलु ते दत्तं तज्जत्वं नावदुध्यथाः ।
भया त्वद्यस्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः । उतद्गु-
यान्तं देहि होवद्यपमिति प्रभुः । स भासुदाच देव-
न्द्रो न मर्योऽनर्वतां ग्रजेत् । अन्यमसै दरं देहो-
त्वसुद्गुगुनन्दन । अस्तु देवमित्येव मर्यैवेक्षः शर्वी-
पतिः । स भां प्रसाद्य देवेन्द्रः उनरेवेदमवरीत् । यदि
देयमवश्यं वै भातद्गो हि भहात्मते । भूत्वाद्गुतं प्रदा-
स्यामि भार्गवाय भहात्मने । यद्येवं प्रतिगृहाति
भार्गवोऽद्गुतमया वै । प्रदाहमेष गच्छामि भार्गवस्याद्गुतं
विभो ! । प्रत्याख्यातस्त्वं तेन दास्यामि न कथश्चन ।
स तथा समयं क्षया तेन रुपेण वासशः । उपस्थित-
स्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽद्गुतं दद्यत् । आशुदालरुपी
भगदन् ! चुमहास्ते व्यतिकमः । सद्य शक्तं भद्रा
कर्त्तुं भूय एव तवेष्ठितम् । तोयेष्टं तव दुर्द्वयां करिष्ये
सफलामहम् । येषुहुः च ते ब्रह्मन् ! सलिलेष्मा भवि-
ष्टति । तदा भरौ भविष्यन्ति जगपूर्णः पद्मोदरा ।
रसवद्गु प्रदासन्नि तोयं ते भरुनन्दन ! । उतद्गुमेषा
इत्युक्तः ख्यातिं दास्यन्ति चापि नै । इत्युक्तः ग्रीति-

मान् विप्रः कण्ठे न स बभूव ह । अद्यायुतङ्गमेवाच मरौ
वर्णनि भारत' ।

उत्थय पु० अङ्गिरसः अद्वायां पत्रग्रासुतपने गुरोज्ये भवातरि ।
‘त्योज्ञङ्गिरसः उला एते सर्वत्र विश्रुताः । इहस्ति-
रुतथ्यं संवर्त्तय इतत्रतः’^{१०} भा० आ० ६८३ । तस्या-
पत्रम् अश्च औतयः स च उत्थये न ममतायासुतपनः
इहस्तिशापात् जात्यन्वतां प्राप्नस्तुकथा यथा
“अथोत्थ इति ख्यात व्यासीद्विमान्विः पुरा । ममता-
नान तस्यासीद्वार्या परमसमाता । उत्थयस यवो-
यांस्तु पुरोधास्तिद्वैकसाम् । इहस्तिर्द्वैत्तेजा मम-
ताभन्वपद्यत । उत्थाच ममता तन्त्र देवरं वदतांवरम् ।
अन्वर्त्ती त्वं ह भावा ज्येष्ठे नारायतान्विति । अवच्छ
मे सहाभाग ! कुक्षावेद इहस्तते । औतयो वेदस्त्रापि
षड्डङ्गः प्रत्यधीयत । अमोघेरेतास्त्वच्छापि द्वयोऽस्त्वत्र
सम्भवः । तस्यादेव च नवद्य उपारमितमर्हसि । एव-
सुक्ष्मसदा सम्यग्युहस्तिरधीरधीः । कामात्मानं तदा-
त्मानं न शशाक नियच्छित्तम् । स बभूव ततः कामी
तया सार्वभक्तया । उत्थ्यजनन्तु तं रेतः स गर्भस्तो-
ऽभ्यभाषत । भोक्षात । मा गमः कामं द्वयोऽस्त्वोह
सम्भवः । अत्यावकाशो भगवन् ! पूर्वं चाहमिहागतः ।
अमोघेरेतास भवाद्व पीडां कर्तुमर्हसि । अशुत्वैव तु त-
द्राक्ष्यं गर्भस्यस्य इहस्तिः । जगाम भैयुनायेव ममतां
चारुलोचनाम् । शुक्रोक्षर्गं ततो बुद्धा तस्या गर्भगतो
सुनिः । पद्मामारोधयन्नार्गं शुक्रस्य च इहस्तते ।
स्यानमप्राप्नमपतद्रेतः प्रतिहतं तदा । पयात सहसा
भूमौ ततः कुडो इहस्तिः । तद्वापि परितं शुक्र य-
शाप स रुधान्वितः । उत्थयुक्त्वा गर्भस्यं निर्भृत्य स्य
भगवान्विः । यन्मां त्वमोद्देशे काले सर्वभूतेश्विते
सति । एवमात्य वचस्त्वाच्चमो दीर्घं प्रवेच्यसि । स वै
दीर्घतमा नाम शापादविरजायत । इहस्ततेर्हक्तीत्तर्ह-
स्तिश्विजसा । जात्यभ्यो वेदवित्प्राज्ञः पत्रो लेमे स
विद्यया । तर्णोऽरुपसम्बद्धां प्रदेवीं नाम ब्राह्मणीम् ।
सुपुवाङ्गनयामास गौतसादीन् महायशाः । अपेहत-
यस्य तदा सन्नानकलद्वये । धर्मात्मा च महात्मा च
वेदवेदाङ्गपारगः । गोधर्मं सौरभेयाज्ञं सोऽधीय निखिलं
सुनिः । प्राप्तर्त तदा कर्तुं अद्वावांस्तमशङ्क्या^{११} ।
भा० आ० १०४३ । “मूढावेदी पतत्यवैरुतयनयस्य
वै” मतुः । “उत्थयुतनयस्य गौतमस्येति” कुब्जु० । तस्य

उत्थयपौत्रवे एषि तत्कुबर्द्धनात्तथात्वं तस्य जात्य-
व्यतया स्त्रितिकर्त्त्वाभावेन तत्पौत्रव्यैव गौतमस्य स्त्रिति
कर्त्त्वात् तस्यैव सम्मतिकथनं युक्तमिति” “तथग्रासुतयापा-
तुवज्जगदाग्ने गदायजः” मावः । अयच्च अङ्गिरस-
गोत्रप्रवरमध्यस्य वृषभेदः द१७४० विष्टः ।

उत्थयानुज प्र० ६८० । इहस्ततौ उत्थावरजाद्वोऽचत्र ।

“तथग्रासुतयापातुवज्जगदाग्ने गदायजः” । [वारे च
उताहो चव्य० उत च वाहो च इ० । विकल्पे, २प्रत्ये श्वि-
त्तक्ति त्रिः उहतं भनोऽस्य उहृ० निं०-क । १उत्थमस्त्रे २चन्द्र-
मनस्त्रे । “चगमयद्विसुतासागमोत्तकः” कुब्जा० । “तच्च
श्रव्या च अवण्डभगं गर्जितं भावसोत्तकः” सेव०” ।
“उत्तकं धरं द्रुमदेव्य चौरित्तकम्भरं दायक इत्युवाच^{१२}
मावः ।

उत्काच त्रिः उहतः उत्ततो-कठोऽस्य । १विकल्पे केशमून्दे॒२उत्तत
केये च “प्रशस्य विकचः पादावस्त्रात् च विहृत्तदा ।
भातुश परमेश्वासस्त्रौ च नामास्य चक्रहुः । घटोहास्योत्तकच
इति भाता तं प्रत्यभापत । अब्रवीसेन नामास्य घटो
त्तकच इति श्ल सा” भा० आ० १५६३ ।

उत्काठ पु० अतीव कठति उहृ०-कठ-अच् । १रक्तोक्तौ, २शरे
च इत्तक्पवे । (तेजपात) ४गुडत्वचि (दारचिनि) च
न० । ४अविसंवादिविषये त्रिः । उत्तकोटिसम्भवना
तत्वैतूक्त्वं विप्रवतादिविषयः स च अविसदादिप्रदत्तिप्रयो-
जकताप्रयोज्य इति नव्यनैवायिकाः । उहतः कठः आवरणं
यस्य प्रादिं०३० । ५तीव्रे त्रिः । ६८ित्तकठे गजे पु० ।
“चन्द्रांशुनिकराभासाहाराः कासाच्छिद्वित्तकाः” रामा० ।
मदोत्तकः । ‘शुकशोषिसंयोगे यो भवेद्दोष उत्तकः’
सुनु० ‘कितवा यानि दीव्यतः प्रलपन्त्युत्तकां इव’ भा०
स० ६३३० । ६८ित्तकठे त्रिः उत्तकाठाशनम् “कांश्चित्तकुर्जा-
नान्तु विद्यमेवूक्तानिव” भा० व० १५४६३ । ७सैंहील-
तायाम् स्त्री ।

उत्काग्नु पु० उहतः कण्ठं पादोयत्र । ‘नारीपादौ च
हस्तोन धारयेद्वलके सुनः । ज्ञानापितकरः कामो वन्ध-
शोत्तकण्ठसंज्ञित’ इति रत्नाङ्गे वन्धभेदे उन्नतःकण्ठो
यस्य । २उत्तर्पीवे त्रिः । ‘रथंस्त्रनोत्तकम्भगः’ रघुः ।

उत्काग्ना स्त्री० उहृ०-कठि-अ । इष्टलाभाय कालासहनरूपे
१चौत्सुक्ये॒२चिन्याच्च । “वास्तव्यद्य शकुन्तेति हृदयं
संसृष्टुष्टुक्त्वया” शकु० । “उत्तकाठायां हृदि न कुरुते
कारणानं सहस्रम्” पदाङ्गद्व० । “त्वासुक्तण्ठा विरचित-

पटम्” के कोत्कण्ठा भवनशिखिनः” मेवदू।

उत्कण्ठित वि० उत्कण्ठा जाताऽस्य तारकादि० इतच् ।

‘उत्कण्ठायुक्ते नायिकाभेदे रुद्धो । ‘सास्त्रेणाशुद्धं त-
भविर्तोल्पण्ठमुक्तण्ठितेन’ मेषधू । नायिकाभेदस्तु
‘आगन्तुः क्वतिचित्तोऽपि दैशाक्षायाति यत् प्रियः । तद-
नागमदुःखेन विरहोल्पण्ठिटा तु सा’ सा० द० उक्तः ।
“उत्कण्ठिताऽसि तरणे ! न हि नहि सचि ! पिच्छिलः
पन्थ्याः सा० द० ।

उल्कता खी उल्कं तनोति तन-ड। गजपिप्पत्याम्
शद्वच० उल्कसु भासः तल्। २ उत्तरुक्तात्याम्।

उत्कन्धर वि० उद्गतः कम्बोडस प्रांद० वा नतलोपः ।
उद्गतपोवे “उत्कन्धरं दारकृष्टवाच” माघः ।

उत्कम्प पुः उत्कृष्टः कम्पः प्राप्तं । ! कामादिकलिते
 कम्पने । “सोकम्पानि प्रियसहचरीसम्भूतालिङ्गितानि”
 मावः । भावे ल्युट् । उत्कम्पनमध्यत न० । व्याधिर्जरा-
 “टिर्वीताद्यैर्मीक्षोत्कम्पनाद्वत्” शैलेभवसोत्कम्पनादयः ॥
 इति च सा०द० । उत्कम्पते चक्र् । २ उत्कम्पान्विते त्रि० ।
 । “विद्युयोत्कम्पहृदया नाम चक्रमहर्षयः” आ०प० ३०
 च० । यिनि । उत्कम्पिन् स्थियां ढीप् । उत्कम्पान्विते,
 उत्कम्पयति यिजनात् यिनि उत्कम्पकारके च
 “किंमिद्” हृदयोत्कम्पि मनोभम् विषेठिति’ रामा० ।

उत्कर उ० उद्दक-चप् । १धान्यादीनां राशीकरणे ४ प्रसा-
रणे, २ लघुपवारणे ४ हृष्पदादिविज्ञेपे ५ समूहे च ।
“त्वयपर्यैत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम्” सुश० । “केश-
रोत्करभमित्रमशोकानामिवोक्तंरम्” भा० १११५० ।
कर्मणि चप् । है उत्कीर्णमाणे धूल्यादौ “चथ खनति
प्राच्छस्त्करमित्करति” भत० ३० ५,६,१,६, । उत्की-
र्णतेऽत्त्वा आधारे चप् । पांचादेवत्त्वेपाधारे गर्त्तादौ,
“चत्वालोत्करावनरेष चञ्चरः” कात्या० १,३,४२, सञ्च-
रोमार्गः चत्वालोगर्त्तः । उत्करस्त्वेपणग्नर्त्तस्त्वयोरन-
राहेन विहितकार्याद्यं सञ्चास्मार्गः । “प्रखीतोत्करावशि-
ष्टे च” कात्या० १,३,४३ ।

उत्करादि पु. चतुर्थ्याम् ‘उत्करादिभ्यस्क’ पा० विहितक्रम-
त्यनिमित्ते यद्यग्ये य च गणः “उत्कर संफल शकर
पिपुल पिपुलोभूल अश्वन् सुवर्ण लाजिन तिक
कितय अथक त्रैवज्ञ पिपुक अश्वत्य काश कुद्र पक्षा शाख
जन्या अजिर चर्मन् उत्कोश लान उदिर शूर्पयाय
श्वावनाय नेवाकृत लघु छुट शाक पडाय विजिगीषा

अनेक आतप फल सम्पर वर्क गति अग्नि वैराणि इडा
अरराद निशाल पर्यं नोचायक शंकर अवरोहित ज्ञार
विशाल वेत्र अटोहस्त खण्ड वातागर मन्त्रणाहि इन्द्र-
ठक्क नितान्नाठक्क आद्वच”। छ उत्करीय तत्सच्चि-
हितदेशादौ त्रि० ।

उत्कर्ष त्रि । उद्धतःकर्णे यस्य वस्त्रिन् वा प्राप्तवृं वा नत-
लोपः । उत्कर्षोत्तोलने “उत्कर्षमहाहितकवरेण” भाषः ।

उत्कर्त्तन न न० उत्त+वृत्त-स्वृट् । १ वेदने २ उत्पाटने ‘‘दंश-
स्थोकत्तन कुर्यादित्वव्युक्तक्षय च’’ हुन्नु । उत्कर्त्तनम्
मूडगभैर्विकल्पोपायः । हुम्हते दर्थितः यथा । “उ-
त्कर्त्तव्यापकवर्णस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनमेदनच्छेदनपीडन-
ज्ञकरणदारणानि” । उत्कर्त्तनकर्मयोग्यता च उप्प-
फलालाबुकालिन्दकत्वपुर्सीर्याहककर्काहकप्रभृतिषु
विशेषानु दर्शयेदुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चोपदिशेत्”
हुन्नु । उत्कर्त्तव्यसुपु उपरियस्त्वचालने तटीसोपरिस्य
मूकमात्रव्यरुद्धनं न त्वक्खस्त्वरुद्धनं यथाभ्रवि ऐँ गर्भ-
रक्षणेन उपरितनवस्तुमात्रच्छेदनं यत्तदुत्कर्त्तनमिति
शिक्षार्थमक्षमिति तातपर्यम् । ३ उत्पाटक्षेदने च ।

उत्कर्ष पु० उदृ+क्ष-घञ् । श्रावस्ये २व्यतिथके४स्कालात्
परकालकर्त्तव्यतायाम् । यथा पतितमासिकानां स्व-
काले दैवादकरणे सृग्गजातीयपरमासीयतिथौ करत्वम्
“एकोहिष्टे द संप्राप्ते यदि विभ्रं मजायते । मासेन्य-
स्तिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः” दूति स्फूर्तै-
तथा विधानास्य तथात्मम् । “पञ्चानामपि भूतानास्तकर्पं
पुषुर्गुणाः” रघुः । स्तीणाङ्गु उत्कर्षः भर्तृगुणेनैव “शाह-
गुणेन भर्त्ता स्ती संयुक्ते त यथाविधि । ताण्डग्गुणा सा
भवति समुद्रेणेव निच्छया । अतमाला वशितेन संयुक्ताऽ-
धमयोनिजा । शारद्वौ भन्दपालेन अगामाभ्यर्हच्छीय-
ताम् । एताद्यान्वास लोकेऽस्त्रियपलटप्रस्तृतयः । उत्कर्षं
योगितः प्राप्ताः स्तैः स्तैर्भर्तृगुणैः गुमैः” सहः ।
“उत्तमैरक्तमैनिलं संबन्धानाचरेत् सह । निनीषुः कुञ्ज-
मत्कर्षमधमधमानवस्तुजेत्” सहः ।

उत्कृष्टः निमित्ततया इत्यस्य व्यच् । ४ उत्कर्षनिमित्ते
त्रि । “निषिद्धभक्षणं जैद्वाग्रमुल्लिं च प्रोडन्तम् ।
रजस्त्रामुखासादः स्त्रापाणसमानित्” या० स्त० । उत्कृ-
ष्टमुल्लिं निमित्तं राजकुलादावचत्वर्वेद एव चतुर्वेदो-
हम्” इत्यन्तमावश्यम्” मिता० । उत्कृष्टे व्यपक्षे
भ्योगुच्छिशेषेण विभज्यते इति व्यत्पत्त्या गुणविशेषान्नारूप-

अपहाटा विभजनम् । स च सखजातिषु उत्तमगुणे-
नैव । तत्र विप्राणां विनयविद्यादिना, राजां शौर्यवी-
यदिना, वैश्यानां धनादिना, शूद्राणां नन्तादिना ।
एवमन्यवस्तुन्यपि यथायथमूलम् । इयोर्मध्ये ए-
कस्योत्कर्षेऽर्थं तरप् विद्वत्तरः शूरतरः बहूनां मध्ये ल
तमप् । विद्वत्तमः शूरतमः इत्यादि । “उत्कर्षे हेतवः
प्रोक्ता गुणाबद्धारोत्तयः” सा० द० । “उत्तरोत्तरमुत्कर्षौ
वस्तुनः सार उच्यते” सा० द० । “यथा वर्सानामुत्कर्षा-
पकर्पक्तेन संयोगविशेषेण” सुभूतु । भावे ल्युट् । उत्कर्ष-
यत्व न० । उत्कृष्टते कर्त्तव्य घञ् । ५ उत्कर्षाच्चिते । उद्भव
कर्षः । देउत्तमाद्यकर्षणे उद्धरणे पु० “सन्धानमुत्कर्षमिव
ब्युदसु” भावः । ल्युट् । उत्कर्षणमप्यत्वन० । “स्फाटिकं स्थ-
लमासादा जलस्थिभिश्चद्वया । वस्त्रस्तोत्कर्षणं राजा
कृतवान् बद्धिमोहितः” भा० स० ४ ईच० ।

उल्कधंक ति । उल्कर्पयति उत्तु+कृष्ण-यिच् खुल् । १उल्क-
प्रांयायके “वाव्यस्तोल्कर्पका उच्चने” सा०द० उद्दृ+कृष्ण-
खुल् । उत्ताष्ठ २कर्पयकारिणि । [लक्ष्मी ।
उल्कर्पित ति । उल्कर्पीजातोऽस्य तारका० इतच् । जातो-
उल्कर्पिन् ति । उल्कर्पति उत्तोल्य कर्पति । २उत्तोल्यकर्पके
उडारके “अयं स रथनोल्कर्पी मीनस्तमविमर्दनः” सा०द०
धृतम् । २उल्कर्पान्तिते च । स्त्रियासमभयो डोप ।

उत्कले पु. “जगदायमानदेश उत्कलः परिकोर्त्तित” इत्युक्ते
१ उड्डैशस्ये (उद्धिसा) इति ख्याते देशभेदे । स च देशः
कूर्मविभागे प्राच्यतया॑ हृ १० उत्कः तत्त्वं उड्डैशव्वे उत्कलम् ।
अस्यैश्चापेक्षया च तस्य दात्तिणात्वं विभित भेदः “उत्क-
लादेशितपयः कलिङ्गाभिसुखं यथोः” एवुः । ४ सुध्य-
न्नपुष्वे राजभेदे । “मनोर्धं शकः पुत्रस्त्वभेद च भविष्यति ।
सुध्यन्नस्त्वं इति विश्वातस्त्रियु लोकेषु विश्वतः” इत्युपक्ष्य
“सुध्यन्नस्त्वं च दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । उत्कलवच
गयस्यै विनतावश्च भारत । । उत्कलसोत्कला राजन् ।
विनतावश्च पविमा । दिक् पूर्वां भरतन्त्रे उ गयस्य तु गया
पुरो” हरिवं१० अ॒ इत्युक्तो च तस्य उत्कला
ख्या पुरो चासोत् तत्संबन्धित्वाच्च तदुद्देशसोत्कलात्मम् ।
उत्कलोऽभिजनोऽस्य अण् । औत्कल तदासिजने
तदुद्देशानां राजा अण् । औत्कल तदुद्देशानां राजनि ।
उभयत्र बहुषु अस्यो लुक् । “उत्कला भेकलाः पौरुषाः
कलिङ्गाभ्युत्त्वं संयुगे” भा० चौ० ४ अ० । उत्कः सन् लाति
लात्कः । २ व्याप्ते, रभार्दाह्वे च शङ्खमात० । ४ ग्रद्वपुत्रभेदे

पु० । “प्रजापतेर्द्दहितरं यिशुमारस्य वै भवः । उप-
येम ख्विं नाम तत्स्थौ कल्पवत्सरौ । दृडायामयि
भार्यायां वाचोः उत्प्रां महावलः । । उत्प्रदक्षनामानं
योषिद्वलभीजनत्” भाग० ४ स्क० १० अ० । पश्चगैड-
मध्ये ५ विप्रमेहे च । “सारस्वताः कान्यकुञ्जाः गौडमैथि-
कोत्ककाः” ।

उत्कलिका स्त्री उद्दृ-कर-वुन् । इत्कण्ठायाम्^१ कामादि-
जातायां रस्तौ च । इतरक्षे हृष्टा० “वनावृत्तीरुक्त-
लिकासुस्प्रतिक्षणोत्कृलितश्चैवलाभाः” साधः । शुक्लि-
कायां कोरके ५हेलायाच्च हेमच० ।

उत्कलिकाप्राय न० ‘भवेदुत्कलिकाप्रायं समाप्ताद्
दृष्टाचरम्’ । क्व० स० उक्ते गयमेदे

उत्तरकालित नि० क्ष उद्गु+क्ष-क्ष | उद्यग्यथिते

उत्कषण न० उद्दक्ष-ल्युट्। कर्षणे । ‘सद्यःसीरोल-
पश्चुरभिक्षेत्रमारहा सालम्’ मेघद० ।

उत्काका स्त्री उत्केयाकति अक-अच् । प्रतिवर्षं प्रसूतायां
गवि शब्द्धिच । तु उत्कारेति शब्दभाङ् ।

उत्काकुद्धति० उच्चतं काकुदमस्य “उद्दिभ्यां काकुदस्य”
पा० अन्त्यलोपः समा० । उच्चतवालके ।

उत्कार पु. उद्दक-‘क धान्ये’ पा. वज्। धान्यादेः विक्रमे
“उकारेषु च धान्यानमनभीष्टपरियह्वाः” भट्ठः।

उत्कारिका स्त्री उद्दृक्त-खुल् । सुशुतोक्ते शोफादिन-
वारके पाचनभेदे यथा “ब्रह्मस्थ पठिरूपकमा भवन्ति ।
अपर्वणमालेप” इत्युपक्रम्य “निर्वापणमुक्तारिकाकथाय”
इत्यादीनि विभज्य उत्कारिकाविषयपाचनमकारोदर्शितः ।
“निवर्त्तते न यः योफो विरेकान्ते रूपक्रमैः । तस्य संपा-
चनं कुर्यात् समाहृद्यौषधानि तु । दधितकासुराशुक
धान्याद्यैर्यैजितानि तु । स्त्रिघानि लग्नस्त्रीकल्पं पचेदुत्-
कारिकां शुभाम्” । “स्त्रैहिकेषु च वीजेषु पचेदुत्कारिकां
शुभाम्” । “ज्ञैहिकफलसारोत्कारिका वा” । “कुहीभा-
वितासुत्कारिकां दापयेत्” इति च सुन्धु ।

उत्कास धू० उत्कमयति अस-अग्न् उप० स०। कृषि-
भेदे तस्य गोलापव्यभू इज्। औत्कासि तडोत्रायत्वे
बद्धु त अस्तिया तस्य बुक्। उत्कासाः। अस्तै
क्षिप्तेऽनेन अस करणे घञ्च आसः। ऊर्ध्वस कस्य हुै-
जलस्य आसः। २ ऊर्धु गतहै शोत्वेषकरोगमेदे च। स-च
अन्तःस्थितकफादेरुद्दीवायुषा। उत्क्षेपसाधनं रोगः स्वामा-
मख्यातः।

उत्कासिका उत्कृष्टजनस्ति चर-खुत् । उद्गुहीय-
चेपके रोगभेदे ।

उत्कासन न० उत् उद्गुहीस्य कल्प आसनं चेपणम् चरस+
चिच-खुट् । अनः स्वकफलपथ कर्त्ता उद्गुही देशेन निष्ठा-
रख्यपे आपारे । “आहारशेषज्ञे श्वाहीनाशुश्वानि
वृत्तमोत्कासनप्रधमनैर्निर्वदेत्” । “श्विगतः पीड्यमानो
न प्रवर्जत चाकुचनप्रसारश्वामनविनमनप्रधावनोत्का-
सनप्रवाहश्वेत् शवति” उद्गुही । (काशीकरान)

उत्किर त्रिं उद्गुहीकर्त्तरि च । उत्केपके । “उपरेणू-
किर्वातैः” रघुः “गिनाय शायनहिमोत्किरानिवाः ।
“आहु तास्तीरमन्दार कुहमोत्किरवीचिंवु” कुमा । “शाचि-
मि: कुहुकोत्किरः” भद्रः

उत्कीर्त्ति त्रिं उद्गुही-न० । १८ छिचिते, २ लतवेष्टे च “मणौ
वज्ञुवस्तुकीर्त्ते” रघुः । ३ उद्गुही चिप्पे च “रजोमिसुरगो-
द्धोक्षुः” रघुः । ४ छिचिते “उत्कीर्त्तापि विमलभते” काद० ।
उत्कीर्त्तन न० उद्गुहीः कीर्तनस् । देवनामादेः उद्गुहीः कथने ।
उत्कीर्त्तिं त्रिं उद्गुहीकर्त्त-न० । उद्गुहीः कथिते । [हारा० ।
उत्कुट न० कुट-स्वृद्धे च उद्गुहीकुटो यत्र । उत्साहयने
उत्कुण त्रिं उत्तोल्य कुणयते हिंसते कुण-हिंसने चद०
चुरा० कर्मणि चत्र । उत्तोल्य हिंसे (उकुण)
स्थारते केशकीटे हेयच० ।

उल्कूट उ० अद्यतं कूटमस्य । छत्रे हारा० ।

उल्कूल त्रिं उत्काम्नः कूलात् निरा० स० । १ उत्कान्कूले
नदादौ । कूलसुहनः अत्या० स० । २ कूलमासे । तत्करो-
तोत्यर्थे निचि कर्मणि कृ । उत्कूलित । कूल मापिते
त्रिं । “प्रतिश्चोत्कूलितश्चलाभासः” माघः ।

उत्कृति खो वड्विंशत्यवरपादके छन्दोभेदे । “उक्तासुकृ”
त्युपक्रम्य “विकृतिः सद्वित्तिव तथातिकृतिरुत्कृतिः” इ००००
उत्तात्य अव्य । उद्गुहीत-ख्यप् । १ उत्कर्त्तनं क्षये त्यर्थे ।
“उत्कृत्योत्कृत्य छत्रिं प्रथमस्थ पृथूतस्तेष्यावृद्”
मालन० । उद्गुपध्यात् कर्मणि क्षयप् । २ उत्कर्त्तनामे
द्वेदनीये त्रिं ।

उत्कृष्ट त्रिं उद्गुही-न० । १ प्रश्नो २ उत्तमे ३ उत्कर्त्तान्विते
“हहासनमिमेषु उत्कृष्टस्यापकाटजः” । “वसनस्य दशा
याद्या शुद्धयोत्कृष्टेदने” “कन्धां भजन्तोमुत्कृष्टं न
किद्दृपि दापयेत्” “वीजस्य चैव योन्याश्च वीजमुत्कृष्ट
मृवते” इति च महुः । ४ कर्त्तव्ययुक्ते लेखादौ च । अतः
अतिथये द्वरप् तप्तम् च उत्कृष्टतरः उत्कृष्टमः ।

उत्कृष्टभूमि उ० उत्कृष्टा भूमिर्यत वा० अत् समा० ।
प्रश्नस्तमूमौ देशे जटा० अभिधानात् पुंख्यम् ।

उत्कोच उंस्ती उद्गतः कोचः सहृदोचः कार्यप्रतिबन्धोयेन ।
अन्यायकर्म करणार्थं स्वार्थप्रतिबन्धनिरासाय वादिप्रति-
वादिभ्यां दाने (बृस्) इति ख्याते । “तथोत्कोचयरी-
हासव्यात्यासच्चलयोगतः” अदसगणनायां नारदः ।
“उत्कोचजीविनो इव्यहोनानु वत्वा प्रवासयेत्” वा०
स्तु । उत्कोचदत्तस्तादत्ततैव यथा “दत्तं सप्तविधं
प्रोक्तपदत्तं” पोङ्ग्यामकमिति” सामान्यतोऽभिधाय
“अदत्तं त भयकोपेत्यादिना शोङ्गशविधादस्तपदर्था नार-
देन इर्षिताः अदत्ताशब्दे तज्जोदाहृतम् ?? इष्टे डायस्
“उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकतेभ्योदत्तम्”
मितां ।

उत्कोचका उ० उत्कोचे उत्कोचदव्ययह्ये प्रस्तुतः वा०
कन् । १ उत्कोचप्राचिणि “उत्कोचकाश्चोपाधका वञ्च-
काः किंतवास्था” इत्यपक्रम्य “एवमादीन् विजानीयात्
प्रकाशाङ्कोकवञ्चकान्” मनुः । २ घौम्याश्चमान्तिके तीर्थभेदे
“यवोयानु देवतस्यैव वने भाता तपस्यति । घौम्य उत्क-
कोचके तीर्थे तं घुण्यज्ञं यदीक्षत” । “तत्र उत्कोचकं
तीर्थं गत्वा घौमाश्रमं ततः” मांश्चा० १८ इत्य ।

उत्क्रम उ० उद्गुही-घञ् व्यद्विदिः । व्युत्क्रमे, विद्यरीत-
क्रमे “क्रमोत्क्रमान्ते षतुत्तादिमानम्” ज्वो० त० । “अथो-
त्क्रमाश्चानुपक्रमाय शतमानं भवति” शत० बा० १३.
४,२,१० । उद्गुही-घञ् । २ उत्क्रान्तौ जड्ड गतौ ।

उत्क्रमण न० उद्गुही-घञ् । १ अपसरणे “सोमवदुत्क्रमण
मपगमनश्च” कात्या० १६,५,१७ । २ देहात् जीवादेष्वसरणे
“शतं चैका च इत्यस्य नाश्चसाधां मूर्जनमभि निष्ठा-
तेका । तयोर्हमायवद्वृत्तपमेति विष्वहृदया उत्क्रमणे
भवन्ति” कठोप० अस्य भाष्यं यथा “तत्र शतं चू शतस-
क्षुप्राका एका च सुकुम्हाना नाम पुरुषस्य इत्यादिनः
स्तुता नाश्च: शिरासादां मध्ये मूर्जनं भिष्याऽभिनिः-
स्तुता निर्गता एका रुद्रेमुखा नाम तमाऽन्तकाले इत्ये
चात्मानं वशीकृत्य योजयेत् । तथा नाश्चोर्ह मुपरि आयत्
गच्छादित्यदारेणागृहतत्वभरव्यधर्म त्वमपेक्षिकम् । “आ-
भूसंज्ञवं स्वानमवृतत्वं हि भाष्यत” इति स्तुते । ब्रह्मणा
वा सह कावान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्ता भोगाननुपमान्
मञ्चलोकगतान्, विष्वहृ नार्विभवतयोऽन्या नाश्च उत्क-
क्रमणे निमित्तं भवन्ति संसारप्रतिपक्ष्यर्था यव भवन्ती-

भयः ॥ तत्वोत्क्रमस्यप्रकारः ४०७०६, ३, ४, बा० इर्शिते
वया “तद्यथाऽनः सुभसाहितम् त्रुट्यच्छ्रावादेवमेवायं
शारोर आत्मा प्राच्च नामनाध्याद्वद्वमुत्त्व्यद्याति वले तद्व-
र्षीच्छ्रासो भवति” ३५क० । स यत्तावमस्थिमानं च्छ्रेति जरया
बोपतपता वार्णिमानं निगच्छ्रति तद्यथाच्च वोदम्बरं वा
पियप्लनं वा वन्मनात्ममुच्यते एवमेवायं पुरुष एव्योऽहोभ्यः
३ प्रमन्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोग्याद्वयति प्राप्यादैश” ३६क० ।
“तद्यथा राजानं प्रयियासनमसुधाः प्रव्येन्द्रियः स्त्रियामरणोऽ-
भिरसा वन्ये द्वमेवमात्मानमनकां च सर्वे प्राप्ता अभिसमा-
यन्ति वलै तद्वद्वच्छ्रासो भवति” ३८क० । “स यत्तायमा-
त्माऽवल्यं च्छ्रेत्य सम्भोऽहमिदन्ये ल्यर्थैनमेते प्राप्ता अभिसमा-
यन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्व-
वक्रामति एव यत्वैष चाकुप्यः पुरुषः पराढः पर्वादिर्ज्ञते
तथा रुपचो भवति । एकोभवति न पश्यतीत्याङ्गुरेको
भवति न जिग्नीत्याङ्गुरेकोभवति न रसवत इत्याङ्गुरे-
कोभवति न वदतीत्याङ्गुरेकोभवति न श्वरोतीत्याङ्गुरेको-
भवति न मनुत इत्याङ्गुरेकोभवति न ल्यशतीत्याङ्गुरेको-
भवति न विजानातीत्याङ्गुरेक्ष्य हृतस्य हृदयमसायं प्रदो-
तते तेन प्रदोतेनैष आत्मा निष्क्रामति, उत्तमो-
दा मूर्द्वी दाज्ये स्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तस्तुक्रामन्तं प्राप्तो
इन्द्रुक्रामति प्राणमनून्तक्रामन्तं सर्वे प्राप्ता अनुकूमन्ति
सवित्तानो भवति सवित्तानमेवान्वयक्रामति । तं विद्याक-
र्मणीयी समन्वारभेते पूर्वज्ञा च” ४बा० १क० ।

मात्रप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिरथात्मा गच्छ
तीव । तथा च शृङ्खलनरम् “कश्चिद्ब्रह्मित्यादि”
“ध्यायतीवेति” च । अत एवोक्तं प्राचेनात्मनात्मारूढ
इत्यन्यथा माझेनैकीभूतः यकटवक्तयसुर्वर्जनं याति तेन
चिक्षेपाधिरात्मा उत्सर्जनमर्मसु निःक्षमानेषु दुःख-
बेदनवार्त्तः यद्वं कुर्वन् याति गच्छति । तत्कश्चिन्-
कायेऽप्यद्वच्छते । यत्वैतद्वयत्वेतदिति क्रियाविगेषयमूर्हो-
च्छादी वलोहौऽच्छासित्यमस्य भवतीत्यर्थः । इत्यमान-
स्यायनुवदनं वैराग्यहेतोः । इदेयः कदम् खलूयं संसारो
येनोत्कालिनकाले भर्मस्तुतवत्यमानेषु सृष्टिलोपो दुःख-
बेदनार्तस्य पुरुषायंसाधनप्रतिपत्तौ चाशामर्थं परवशी-
क्षतिचित्तस्य । तस्माद्यावदिवमवस्था नागमित्यति तादेव
पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतावामप्रमत्ता भवतेत्वाह काशयाच्छ-
तिः ३५५० । तत्त्वोहौऽच्छापित्यं कस्मिन्काले ? किं
निमित्तं ? कथं ? निमित्यं ? वा खादितेतद्वच्छते । सोऽय
प्राकृतः शिरःयाग्यादिमान् पिण्डो यत्र यज्ञिन् कालेऽय-
मस्यिमानमयोर्भाविमण्युत्तमाश्चेत्यमित्यर्थः न एति निगच्छति ।
किं निमित्तं जरया वा स्वयमेव कालपक्षफलवच्छीर्यः कार्यं
गच्छति उपतपतीत्युपतपत् अवरादितोगमयस्तेनोपतपता वा
उपतप्तमानो हि रोगेषु विषभाग्नितयाच्छं भुक्तं न जरयति
ततोऽवरसेनात्मानुपचोयमानः पिण्डः कार्यमापद्यते तदु-
च्छते उपतपता वेति आस्मिन्मानं निगच्छति । यदात्य-
नकार्यं प्रतिपदो अवरादिनिमित्तस्तदोहौऽच्छादी भवति ।
यदोहौऽच्छादी तदा अशाहितसभ्मारथकटवृत्तर्जन्माति
वरानिभवो रोगादिपीडनं कार्याणपत्तिश घरीरवतोऽवश्यं
भाविन एतेनर्थां इति वैराग्यादेद्वच्छते । यदासा-
दुर्लभ्यन्माति तदा कथं शरीरं विहस्तीति हृषीक्षेत्रं
उच्छते । तत्त्वं वचाच्च वा फलमुखं शरं वा फलं प्रि-
श्येद वा फलं विषमानेकटान्तोपादानं मरणस्यानिय-
तनिमित्ततात्म्यापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य निमि-
त्तान्वदहृतातानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । वस्त्रादयमने-
कमरणनिमित्तयांस्तज्जात्सर्वदा नद्योरास्ये वर्तत इति । बन्ध-
नाद्युच्छते येन हृनेन स बन्धनकारणो रसो यज्ञिन् वा
बन्धयत इति हृन्तमेवोच्छते बन्धनम् । तस्माद्यात् हृन्ताद्या
तन्धनाव्युच्छते वासाद्येनकनिमित्तम्, एतमेवायं पुरुषो जि-
क्षात्मा दिक्षेपाधिः एव्योऽहौऽभ्युक्तारादिदेहाववेभ्यः सम्भ-
वुच्छते सम्भिलूलेन प्रमुच्यते न सुभुप्राप्तसनकात् इव
प्राप्तेष रचन् । किन्तर्हितं वा बुद्धेष्वर्हृष्ट, धूनः प्रति-

न्यायं पुनः यद्वात्पूर्वे मर्यादयं देहादेहान्तरमसक्षमत-
वान् यथा स्वप्रबुद्धान्तो पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रति-
न्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः । प्रतियोनि योनि-
योनिं प्रति कर्मशुतादिवशादाद्रव्यति । किमर्थम्? प्राणा-
र्यं व प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः । सप्राप्त एव हि गच्छति ततः
प्राणायैवेति विशेषणमनर्थं ग्रीष्मिव्यूहाय हि गमनं देहा-
देहान्तरं प्रति । तेन ह्यस्य कर्मफलभोगार्थसिद्धिः । न
प्राणसत्तामावेण तथाचाचादर्थार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहा-
येति? ३६। “तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति? ये वा गच्छन्ति
ते किं ततिक्रयाप्रसुच्चा? आहोस्त्रित्तकमध्यवशात्स्वयमेव
गच्छन्ति परलौकिकशरीरकर्त्तव्यो भूतानोद्यतोच्यते
दृष्टान्तः । तदथा राजान् प्रवियासनं प्रकर्त्तव्यं यात्मिक-
क्लनमुपायाः प्रत्येनसः स्फूतपामण्डस्य एवाभिसमायन्याभि-
सुख्येन समायान्त्येकोभावेन तमभिसुच्चा आयान्त्यनाच्चप्ता
एव राजा केवलतज्जिगमिषाभिज्ञाः । एवमेवेमात्मानं
भीक्षारमनकाले भरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिस-
मायन्ति यत्वैतदृष्ट्वैच्छूच्चासो भवतीति व्याख्यातम्” ३८।

“स व्यावसाय्यतेति संसारोपर्वर्णनं प्रस्तुतम् । तत्वायं
पुरुष एव्योऽङ्गेर्भ्यः सम्मुच्चेद्युक्तम् । तत्र सम्मोक्षणं
कर्मिन् काले कथं देति? सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्य-
मित्यारभ्यते । सोऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यज्ञिन् काले अव-
ल्यमवलभावं नि एव गत्वा यदेहस्य दौर्बल्यं तदात्मन
एव दौर्बल्यमित्युपचर्यते अवल्यं नेत्येति । न ह्यसौ
ख्योऽमूर्त्तात्वादवलभावं गच्छति तथा समोऽस्मिव संभूटता
संमोहोविवेकाभावः संमोहसिव नि एति निगच्छति
न चास्य स्वतः संमोहोऽसंमोहो वास्ति निष्पत्तेन्य-
ज्ञोति; स्वमावस्थात् तेनेवश्चदः संमोहसिव न्येतीति ।
उत्क्रान्तिकाले हि करणोपर्वद्वारनिमित्तो व्याकुलीमाव
आत्मन इव लक्ष्यते खौकिकैः तथा च वक्तारो भवन्ति
संमृद्धः संमूदोयनिति । अथ योभयत्वे वशद्वयोगो
योज्योऽवल्यमिव व्येतोत्यसमोहसिव न्येतीति । उभ-
वल्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् समानकर्त्तव्येत्येति ।
व्यार्थान् काल एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिस-
मायन्ति तदास्य शारीरस्यात्मनो ऽङ्गेर्भ्यः सम्मोक्षणम् ।
कथं पुनः सम्मोक्षणं, वेन वा प्रकारेण्यात्मानमभिस-
मायन्ति? इत्युच्यते । च आत्मा एतात्मेजोमात्मास्येत्यो
मात्मास्येजोमात्मास्येजोऽवश्यवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चुरा-
दीनि करणः नीत्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्य-

डिङ्गेमेनाभ्याददानः चाभिच्छ्वनाददानः संहरमाणस्तत्प-
त्रापेक्षया विशेषणं प्रभिति न त त्वे निर्लेपेन सम-
भ्याददानमस्ति त्वादानसाक्षम् । “गच्छेता वाक् गच्छेतच्छु-
रस्य खोकस्य सर्वावतो मात्रासुपादाय शुक्रमादाये-
त्वादिः” वाक्येर्भ्यः हृदयेऽभिव्यक्तिज्ञानो भवतीत्यर्थो बुद्धगादिविलो-
पोर्पसंसांख्या भवति । न हि तस्य स्तत्वालनं विलेशोपसं-
हारादिविक्रिया वा “ध्यायतीव चेतायतीव” इत्युक्तत्वात् ।
बुद्धगाद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोधते तस्मिन् ।
कदा पुनर्स्तर तेजोमात्राभ्यादानभिव्युच्यते । स यत्वैव
चक्षुषि भवशाक्षुषः चादित्यांशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो
यावहेह्यारणं तावच्छुषोऽत्युपहङ्कर्त्तव्यत्वं कुर्वन् वर्तते । मरणकाले
त्वस्य चक्षुषोऽत्युपहङ्कर्त्तव्यत्वं परिव्यजति स्वसादित्यात्मानं प्रति-
पद्यते । तदेतदुक्तम् ‘यत्वास्य पुरुषस्य घृतस्याग्निं वाग-
व्येति, वातं प्राणश्चुरादिविक्रियादिः’ । पुनर्हेह्यपह-
काले संश्वयिष्यति तथा खस्त्रतः प्रबुध्यत्वः । तदेतदाह ।
चाक्षुषः पुरुषो यत्र यज्ञिन् काले पराङ्गः पर्यावर्त्तते
परि समन्वालं पराङ्गः व्यावर्त्तत इति व्याप्तिवाच्चिन् काले-
ऽङ्गपत्रो भवति सुमर्पुर्हिं रूपं न जानाति । तदावेमात्मा
चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति खप्रक-
इव । सएकोभवति करणजातं खेन लिङ्गात्मना ।
पार्वत्यस्य चाङ्गर्न वश्यतोति । तथा चाशदेवतानिहृत्तौ
प्राणमेवोभवति लिङ्गात्मना । तदा न जिह्वतीत्याङ्गः ।
समानमन्यत् । जिह्वायां सौमो वक्ष्यो वा देवता तत्त्व-
विद्यपेक्षया न रसदत इत्याङ्गः । तथा न वदति न इ-
ष्योति न भवते न स्युश्यति न विजातीत्याङ्गस्त-
दोपलक्ष्यते देवतानिहृतिः करणात्मा इत्येतत् । एव
भावः तत्र इत्येतत्परं इत्येतत् योऽनवर्यापारः स
कथ्यते । तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य इत्येतत् इत्येतत्परं इत्येतत् ।
अथं नाडीस्त्रुं निर्गमनहारं प्रदोताते स्वप्रकाल
इव खेन भासा तेजोमात्रादानकालेन खेनैव छोतिषाऽऽ-
मनवै च तेनात्मज्योतिः प्रदोतेतन् इत्याये एव चात्मा
विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिर्निर्गच्छति निष्क्रामति । तथाऽऽ-
र्थवद्ये “कर्मिन् त्वंहस्तकृन्त उत्क्रान्तो भविष्यामि? क-
र्मिन्वा प्रतिभिते प्रतिष्ठासामीति? स प्राणश्चुज्जतेति”
तत्र चात्मचैतन्यज्ञोति: सर्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिद्वारा
स्यात्मनि जन्मभरणगमनगमनादिसर्वविक्रियात्मना:
संव्यवहारस्यात्मकं हि हादशविधं करणम् । बुद्धगादि

तत्त्वं तज्जीवनं सोऽन्नरात्मा जगतस्युपचरते । तेन प्रद्यो-
तेन हृदयाप्रकाशेन निःक्रममायः । केन मार्गेण नि-
ज्ञानमतीत्युच्यते । चतुषो वाऽऽदित्यहोकप्राप्तिनिमित्तं
ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्द्धे वा अद्वितीयोकप्राप्तिनि-
मित्तं चेत् । अन्ये भ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो
वयाकर्म यथाश्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमुत्क्रा-
मनं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोऽनुभूतिमित्यर्थः ।
मर्ब्बाधिकारस्थानीयोरात्मा इवान्मुत्क्रामति तद्वा प्राण
मनुक्रामन्तं वागदद्यः सर्वे प्राणाणां अनुभूतिमन्ति ।
यथाप्रधानान्वाचिख्यासेयम् न तु क्रमेण सार्थवद्गमन-
मित्त विशितम् । एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्रदृश
विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशादस्तत्त्वः सात-
न्त्येष हि सविज्ञानते सर्वे छत्रात्मः स्यात् नैव त तद्वा
भ्यते अतएवाह व्यासः “सदा तद्वावभावितः” इति
कर्मयानुद्भाव्यमानेनान्तःकरणाद्विचित्राचित्रवासनात्मक-
विशेषविज्ञानेन सर्वोलोक एतस्मिन् काले सविज्ञा-
नोभवति सविज्ञानमेव च गतव्यमन्वयकासत्युग-
च्छ्रुति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवत्यर्थः । तत्त्वस्तत्काले
खातन्त्रात्म योगधर्मात्मसेवनं परिसंख्यानाभ्यासव्य विशिष्ट
पुण्योपचयव अहंधानैः परलोकार्थिभिरप्रमत्तः कर्त्तव्य
इति सर्वं यास्त्राणां यत्प्रतोविधे योऽर्थे दुर्विरितात्मोपरम-
मानम् न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्पूर्णपादविद्यतुम् कर्मयानीय
मानस्य स्वातन्त्र्याभावात् “पुण्योवै पुण्येन कर्मया भवति
पापः पापेन” इत्युक्ते । एतस्य द्वार्थस्योपश्मोपायविधानाय
सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रदत्ताः नहि तद्विहितोपायात्मसेवनं
स्वाक्षर्यनिक्षयान्यथसोपश्मोपायोऽस्ति तत्कालवै-
पनिषद्विहितोपाये यत्परमेवित्यमित्येष प्रकरणार्थः
शक्तव्यसम्भूतसम्भार उपसञ्ज्ञ॑ द्युतीत्युक्तं किंपुनस्तस्य
परलोकाय प्रस्थितस्य पथ्यदनं शाकटिकसम्भारस्थानीयं
गत्वा वा परलोकं यद्युक्ते शरीराद्यारम्भकर्त्तव्यत्वं यत्तत्
किम् ? इत्युच्यते । तं परलोकाय गच्छन्मात्रानं विद्या
कर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा
विहिता प्रतिषिद्धा अविहिता इप्रतिषिद्धा च तथा कर्म
विहितं प्रतिषिद्धं चाविहितमप्रतिषिद्धं सम्बन्धमेते
सम्बन्धावभेते अन्वालभेते अतुगच्छतः पूर्वं प्रक्षेप्ता च पूर्वं-
लभूतविषया प्रक्षेप्ता पूर्वं प्रक्षेप्तीतकर्मफलात्मवासनेत्यर्थः ।
सा च वासनाऽपूर्वकर्मार्थे कर्मविषये चाङ्गं भवति ।
तेनासावध्यन्वारभते नहि तया वासनया विना केनचित्

कर्म कर्त्तुं फलं चोपभोत्तुं शक्यते नह्यनभ्यस्ते
विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति, पूर्वानुभववासना
प्रष्ठतानां विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलस्य-
पद्यते, इत्यते च केषाच्चित् कासुचित् क्रियाणुं चित्
कर्मादित्यत्त्वात् विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलस्
कासुचिदत्यन्तसौकर्ययुक्तास्वयकौशलम् केषाच्चित्, तथा
विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषाच्चित् कौशलम्
इत्येते तत्त्वत् सर्वे पूर्वं प्रक्षेप्तात्मुद्भवनिमित्तं,
तेन पूर्वं प्रक्षेप्ता विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा
न कस्यचित् प्रदत्तिरपद्यते, तत्कादेतत्त्वं शाकटिक-
भारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वपूर्वाख्यम् ।
यस्माहिदग्राकर्मणी पूर्वं प्रक्षेप्ता च देहान्तरप्रतिपत्त्वमेंगसाधनं
तस्माहिदग्राकर्मादि शुभमेव समाचरेत् । यथा इष्टदेह-
संयोगभोगेपभोगै ऋब्रा॒ स्वात्मिति प्रकरणार्थः” ॥५०॥

शा॒०८० भाष्योच्च उत्क्रमणप्रकारः प्रपञ्चितो यथा
“याङ्गमसि दर्शनाच्छब्दात्” च० । “यथापरात्मा विद्यात्
फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमतारविष्यन् प्रथमं ताव-
द्यथाशास्त्रात्मकान्तिकमसाचदे समाना हि विद्विष-
द्विषेषत्यकर्मान्तिरिति वच्यति । अस्ति प्रावच्यविधवा श्रुतिः
“चस्य सोम्य ! उरुघस्य प्रयतोवाङ् मनसि सम्मद्यते,
मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्पान्दे वतायामिति”
किमित्ति वाच एव उत्तिष्ठताः समसि सम्पत्त्वात्मते उत-
वाग्वृत्तेरिति ? विश्वः । तत्र वागेष तावन्मसि सम्मद्यत
इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरुग्छीता भवति । इतरथा-
लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्व्याया न लक्षणा
तस्माद्वाच एवायं सनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
याग्टचिर्मनसि सम्मद्यत इति । कथं वाग्टचिरिति
व्याख्यायते वावता वाङ्गमनसीत्वे वाचार्यः पठति । सत्त्व-
मित्तव गठिष्ठति तु “परस्पात् अविभागोवचनादिति” ।
तत्कालव इत्युपशमसात्रं विशितमिति गत्यते । तत्त्व-
प्रज्ञविविद्यवान्तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात् किं परत्रैव
विशिष्यादविभाग इति । तत्कालव इत्युपशंहारविच-
क्षायां वाग्टचित्तः पूर्वं सुपसंचियते यनोदत्तावस्थि-
यामित्यर्थः । कदात् ? दर्शनात् इत्यते हि वाग्टचित्ते
पूर्वेषंहारोमनोदत्तौ विद्यानायाम् । न तु वाच एव
उत्तिष्ठतामनस्युपसंहारः केनचिदपि इष्टः शक्यते ।
न तु श्रुतिसामर्थ्यादाच एवायं सनसम्य इत्युक्तं
नेत्याह अनुत्मकतित्वात् यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य

तत्र लयोनायोमुदोव शरावस्त । न च मनसो वाग्यत-
द्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । दृच्युद्धवाभिमवौ त
प्रकृतिसमान्यावपि हग्नेते । पार्थिवेभ्योहीन्वनेभ्यस्त जस-
स्यान्वेर्दिक्षित्वति असु चोपशास्यति । कथं तर्हाच्चिन्
पणे वाह्मनसि सम्बद्धत इति शब्दः । इत्यत आह शब्दा-
चेति । शब्दोऽप्यक्षिन् पक्षेऽवकल्पते हन्तित्वमतोरभेदोप-
चारादिवर्णः” भा० । “अतएव च सर्वांगवतु” स्त० ।
“तज्जादपशान्तेजाः एुनर्भविन्दिन्यैर्मनसि सम्बद्धानैः”
इत्यवाविशेषेण सर्वेषामिवेन्द्रियाणां मनसि सम्बन्धिः अूर्यते
तज्जाप्तत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि वडिक्षिते भन्नस
वस्तिं उत्तित्वोपदर्शनात्प्रमुख्यासम्भवाच्छ्वेषपत्तेच
उत्तित्वारेषैव सर्वांश्चन्द्रियाणि मनोऽनुवर्त्तन्ते । सर्वे-
पाहुत्तराभां मनस्युपच्छहराविशेषे सति वाचः एषम्भूहणं
वाह्मनसि प्रम्बद्धत इत्युदाहरणानुरोधेन” भा० ।
“तन्मः प्राण इत्तराद्” द्ध० । ‘‘समधिगतमेतत् वा-
ह्मनसि वन्धद्यत इत्यत्वं उत्तिसम्भन्दिववक्षितेति ।
अथ अदुक्तरं वाक्यम् “मनः प्राणादति” किमवापि हन्ति-
सम्बन्धिरेव विविक्षिता उन वत्तिमत्सम्भन्दिरिति ?
विचिकित्यायां उत्तिसम्भन्दिरेवेति शुच्यतपहास्त-
प्रकृतितोपत्तेच तथा हि “वद्यमयं” हि सौम्य मनः
आपोमयः प्राण” इत्यत्वं चात्मयोनि मन चासन-
नि अव्योनिष्ठ माणसम् । चापदशाहमस्तुतेति चुतेः’
“वत्य यन्मः प्राणे प्रलीयते अत्तमेव तदसु प्रबोक्तते-
अस्त इ मनः, आपस्त्र प्राणः, प्रकृतिविकाराभेदादि-
त्वेवं प्राप्ते ब्रूमः तदप्यात्मगटहोतवाह्ने न्द्रिय-
उत्तिसमोहन्तित्वारेषैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तरादाक्यादव-
गत्यम् । तथा हि उप्सोमुर्मूर्खेय प्राणदत्तौ
परिस्मन्दात्रिकावामवस्थतायां मनोषस्तीतासुपशमो उ-
द्ध्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भ-
वति अतत्प्रकृतित्वात् । न तु दर्शितं मनसः
प्रलिप्तिम् । नैतत्वारं व इहीयेन प्राणालिकेन
तत्प्रकृतित्वे मनः प्राणे सम्भन्दुमर्हति । एवमपि हात्य
मनः सम्बद्धेत असु चास्त्रं अप्सेव च प्राणः । नहोरम्भि-
वपि पणे प्राणभावप्रतिष्ठताभ्योऽप्त्रोमनोजायत इति
किञ्चन प्रमाणमस्ति । तज्जाज्ज मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः ।
उत्त्यन्ते तु गज्जोऽवकल्पते हन्तिसमतोरभेदोपचारादिग्नि
इर्गितम्” भा० । “सोऽध्यज्ञे तदुपगमादिभ्यः” स्त० ।
“स्थितमेतद्यस्त यतेनोत्तपत्तिस्त स तस्मान् उत्तित्वयो

न स्वरूपलय इति । इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्वं
चिन्यते किं यथा नुति प्राणस्य तेजस्य इन्द्रियसंहारः किं
वा देहेन्द्रियपङ्कराध्यते जोके ? इति । तत्र ऋतेरमति
शङ्खात् प्राणस्य तेजस्य सम्पत्तिः स्यात् अशुतकल्पना-
या अन्यायत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति ।
म प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपृष्ठप्रज्ञोपाधिके विज्ञा-
नात्मन्यवित्तिते तद्ग्रधाना प्राणहृत्यभितीत्यर्थः । कुतः ?
तद्ग्रगमादिभ्यः । “एवमेवमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा
अनिसमावन्ति वत्वैतद्वृहेऽक्षुणो भवतीति” हि शुल्क-
न्तरम् अध्यक्षोपगमिनः सर्वान् प्राणानविशेषण दर्शयति ।
विशेषेणैव “तस्तुक्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीति” पञ्चवत्ते:
प्राणस्याध्यक्षातुगामितां दशयति तदनुष्टिताऽन्ते तरेषाम्,
“प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामतीति” ।
“सविज्ञानोभवतीति” चाध्यक्षस्यान्विज्ञानवशप्रदर्शनेन
तचिदपीतकरण्याभस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति । ननु
“प्राणस्तेजसीति” अूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः
क्रियते । नैष दोषः अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य
शुल्कन्तरगतस्यापि च विशेषस्यादेवणीयत्वात् । कथं तर्हि
“प्राणस्तेजसीति” श्रुतिरित्यत चाहृ भावः । “भृतेषु
तच्छुतेः” च । “स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसङ्करितेषु
भृतेषु देहवीजभूतेषु सूक्ष्मेष्वतितत इत्यवगलत्यम्
“प्राणस्तेजसी” इत्यतः श्रुतेः । ननु चेदं श्रुतिः प्राणस्य
तेजसि स्तिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः
“योऽध्यक्षः” इत्यध्यक्षस्यावस्थन्तरात् उपरहस्यात्मत्वात् ।
बोऽपि हि चुम्पाक्षयुरां गत्वा सद्युरायाः पाटलि इत्य-
क्षतिसोऽप्यसुम्प्रात् प्राणस्तेजसीति प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्तेज-
सीतेजःसङ्करितेषु भृतेष्ववस्थानन् । कथं तेजःसङ्करित-
तेषु भृतेष्विन्द्यते यावता तेजः अूयते “प्राणस्तेज-
सी” इत्यत चाहृ भावः “मैक्षिन् दर्शयतोहि” च ।
“नैकशिद्देव तेजसि शरं रुद्धरो श्वादेवायां जीवोऽव-
तिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकावक्तादर्थनात् । दर्शयत-
त्वं तर्हि त्वं प्रश्नप्रतिवचने “आपः तदर्थवचन” इति ।
गहनात्यात् “त्वात्मकत्वात् भूयत्वात्” इत्यत । श्रुति-
स्तुती चैतमर्थं दर्शयत । श्रुतिः “पृष्ठिनीमय आपमयस्तेज-
सीयो वायुमय आकाशमय” इत्यादा । उत्तरापि “द्यस्त्रो-
मात्मा ऽविवाशिन्यो दशार्द्धानान्तु दाः स्त्राताः । ताभिः
दार्द्धिगिर्द्ध एवं उत्तरुपूर्वेणः” इत्यादा । ननु चोपसं-

हृतेषु करणेषु शरीरान्तरमे स्वावेलायां क्रायनदा पुरुषो
भवतीयुपक्रम्य शृत्यन्तं कर्माचयतां निरूपयति “तौ ह
यदूचतः कर्म हैत तदूचतः अथ ह यत् प्रशंसतुः कर्म
हैत तत् प्रशंसतुरिति”। तदोच्यते । तत्र कर्मप्रयुक्तस
प्रहातिप्रहृत्तं त्तक्ष्येन्द्रियविवाक्षस बन्धनस प्रष्टत्तिरिति
कर्माचयतोका इह पुनर्भूतोपादानाहे हानरोत्पत्ति-
रिति भूताचयत्वमुक्तम् । प्रयं साशब्दादपि तत्र प्राधान्य-
भास्त्रं कर्मणः प्रदर्शितं न त्वात्रयान्तरं निवारितम् तत्त्वाद-
विरोधः”भा०। “समाना चा स्वत्युपक्रमादमृतत्वञ्चातुरपोम्”
स्त्र०। “सेवयुक्तक्रान्तिः कि विहृतिदुषोः समाना ? कि वा
विशेषवतीति ? विशेषानानां विशेषवतीति तावत् प्राप्तम् ।
भूताचयविशिष्टा ज्ञेया पुनर्भवाय भूतान्वाच्चोदन्ते न च
विदुषः पुनर्भवः सम्भवति” “अमृतत्वं हि विदानभ्यन्तुते”
इति श्रुतेः । तत्त्वादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः । ननु विद्या-
प्रकरणे समानानाहिदुष एवैषाभवेत्, न स्वापादित्यद्यथा-
प्राप्तातुकोर्त्तनात् । तथा हि “यत्वं तत्पुरुषः स्वपिति
नाम अशिशिष्टति नाम पिपासति नामेति” च सर्व-
प्राणिसाधारणः एव स्वापादवोनुकोर्त्तने विद्याप्रकरणे-
पि प्रतिपादिविषितवस्तुप्रतिपादनातुरुगुणेन, न ते
विदुषोशेषवलोचित्यग्रन्थे एवमियमयुक्तक्रान्तिर्हात-
जनगतेवानुकोर्त्तते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस प्रय-
त्तेजः सम्पद्यते, “स व्याप्ता तत्त्वमसीति” प्रतिपादित्य-
तम् । प्रतिविद्वा चेदा विदुषः । तत्त्वादविदुष एवैषेत्येवं
प्राप्ते ब्रूमः । समानैषोत्क्रान्तिः वाङ्मनसोत्यादा विद-
विदुषोरा स्वत्युपक्रमाद्वितुमर्हति अविशेषवत्यात् ।
अविदान् देवैषोज्यूतानि भूतस्त्वात्यावित्य कर्मप्रयुक्तो-
देवप्रहृष्टमनुभवितुं संसरति विहृत्तं ज्ञानप्रकाशितं
मोक्षं नाडोहारमाचयते तदेतदा स्वत्युपक्रमादित्युक्तम् ।
न त्वात्मतत्त्वं विदुषा प्राप्त्यन च तदेशान्तरायत्तं तत्र
कुतो भूताचयत्वं स्वयुपक्रमो वेति” । अतो-
च्यते । अतुपोष्ट चेदम् अदग्न्याऽत्यन्तमविद्यादीन् ऊर्जा-
नप्रविद्यांसामर्थादपेक्षिकमस्तत्वं प्राप्त्यते । सम्पर्शति
तत्र स्वत्युपक्रमोभूताचयत्वञ्च । न हि निराचयाणां
प्राणानां गतिरूपपद्यते । तत्त्वाददोषः”भा०। “तदा-
दोषोते संसारव्यपदेशात्”स्त्र०। “तेजः परस्यां देवतायामि-
त्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्त्युधा प्रकाशं तेजः साध्यक्षं स-
प्राप्तं सक्रत्यामं मूतान्तरस्तुरिति गवतः उंसः पर-
स्यां देवतायां सम्पद्यते इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी-

पुनरियं सम्पत्तिः स्वादिति चिन्त्यते । तत्रात्मनिकर्त्तव्य-
तावत् स्वरूपप्रवित्य इति प्राप्तं तत्प्रवृत्तिव्योपयत्तेः ।
सर्वस्य हि जनिमतोवस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देव-
तेति प्रतिडापितम् । तत्त्वादात्मनिकोऽयमविभागापत्तिः
इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तसे ज्ञानादिनृत्यस्त्वं ओवा-
दिकरणात्रयभूतमात्रपीतेरा उंसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननि-
मित्यादत्तिष्ठते । “बोनिमन्त्रे प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय
देहिणः । स्वायुमन्ये तु व्याप्तिः वद्यकर्म वद्यान्वृतम्”
तत्त्वादिसंसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि उर्वः प्रायस्तव-
द एवोपायप्रवित्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्यते तत्र विधि-
यास्त्रं चानर्थकं स्वाहिद्यायास्त्वं । मिथ्याज्ञानेनिमि-
त्यत्र बन्धो न सम्यग्ज्ञानादते विज्ञ यितुमर्हति । तत्त्वात्
प्रकृतिवेऽपि सुषुप्तिप्रवृत्यवद्योजमावशेषैव च स्वस्त्रपत्तिः”
भा०। “स्वत्वं प्रमाणतय तयोपलब्धेः” स्त्र०।
“तत्त्वे तरभूतस्त्वहितं तेजोजीवस्याज्ञान्करोरात् प्रवस-
त आचयभूतं स्वरूपतः परिमाणतय स्वत्वं भवितु-
मर्हति । तथा हि नाडीनिक्षकमण्डलव्यादिभ्योऽस्य
सौक्ष्म्यप्रबलमर्हते । तत्र तत्त्वात् सञ्चारोपयत्तिः स्व-
स्त्रत्वाज्ञानप्रतीचातोपयत्तिः अतएव च देहाच्छिर्गच्छतु-
पाच्चं स्वैर्णेपलभ्यते” भा०। “नोपमदेनातः” स्त्र०।
“अतएव च स्वत्वात्माय स्वूलघरीरस्योपमर्हेन-
दाइदिनिमित्तेनेतरत् स्वत्वाग्नेरस्तुरपद्यते” भा०।
“अस्यैव चोपपत्तेरेव उप्पा”, स्त्र०। “अस्यैव च
स्वत्वाग्नेरस्तुरस्यैव उप्पायमेतत्तिन् जीवच्छरीरे संस-
र्वेनोणिमान्” विज्ञानाति । तथा हि स्वत्वावस्या-
यामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेषुपि च रूपादिषु देह-
युगेषु नोद्दोपलभ्यते जीवदत्यस्यामेव तूपलभ्यते इत्यत-
उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तरूपाच्चय एवैव उप्पेति ।
तथा च श्रुतिः “उप्पा एव जीविष्यं क्षीतो मरिष्यति”
भा०। “प्रतिषेधादिति चिन्द शारीरात्” स्त्र०। “अस्यतत्व-
ञ्चातुरपोष्टेवतोविशेषणादात्मनिकेऽस्तत्वे गत्युक्ता-
न्त्योरभावोऽभ्युपगतः तत्रापि केनचित् कारणेनोत्क्रान्ति
माशङ्का प्रतिषेधति । “अथाकामयमानोयोऽकामो-
निक्षाम आप्नकाम आत्मकामेन तस्य प्राणाऽत्क्रामनि-
त्रैष्व च तत् ब्रह्माय तीति” । अतः परविद्याधिपत्यात्
प्रतिषेधात् न परब्रह्मविदोदेहात् प्राणानासुत्क्रान्तिर
स्तोति चेत्त्वयत्ते । यतः शारीरादात्मन एव उत्क्रान्ति
प्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात् । क्षमप्रशरण्यते । “न

तसात् प्राणात् क्रान्तीति” शास्त्रान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्बन्धसाकार्यविवदा हि वटो शास्त्रान्तरगतवा पञ्चम्या बन्धविशेषे व्यवस्थापते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिः चेवाभिकृतो हेही सम्बन्धते न हेहः । न तस्मै इश्विकमित्रोजीवात् प्राणात् क्रान्तिं हादित्ये वं प्राप्ते प्रत्यक्षते” भा० । “स्तोऽप्ने वेषाम् द्व० । “नैतदक्षिण्य द्वृक्तं पर ब्रह्मयिदोऽपि हेहादस्तु तक्रान्तिः प्रतिषेष्य देहापादान्तरा दिति । यतोहेहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेष्य एवेषां समाज्ञाण्यां लक्ष उपर्याप्तते । तथाद्यार्त्तं भागप्रम्भे “बन्धायं पुरुषोचिते तदसात् प्राणाः उत्क्रान्त्याहो स्तित् ?” इत्यत्र “नैतिहोशाच वाच्चवर्क्षु” इत्यतु तक्रान्ति पक्षं परिगृह्य न तर्हयमहु तक्रान्ते चु माणेषु लक्ष इत्यस्या माशक्षायाम्” “चत्रैव समवलीयन्” इति प्रविष्टयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तदसिद्धये “स्तु चक्षु यत्वां ध्यायत्याच्छातोऽहतः श्वेत” इति सम्भवप्राप्त्यदस्य प्रकृतस्थोक्त्यन्तव्येष्वच्छयनादीनि समाप्तनिः “देहस्य चैतानि सुन् देहिनः” । तत्सामान्यात् “न तस्मात् प्राणा उत्क्रान्त्यत्वैव समवलीयन्” इत्यत्वाय भेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमण्यस्य प्रतिषेष्यः यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयम् । येषां पञ्चमीपाठः देवान्तु षष्ठीपाठस्येषां विहृतस्थविच्चयन्तु तक्रान्तिः प्रति विष्टय इति प्राप्नोत्क्रान्तिप्रतिषेष्यर्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादनेत्र सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ना न देहिनः । अथ च “चक्षुषो या मूर्त्तीवन्येभ्यो या शरीर देयेभ्यस्तु तक्रान्तिं प्राप्नोत्नु तक्रान्तिं प्राप्नमनुसूक्रान्तनं सर्वे प्राणा अनुत्क्रान्तिं” इत्येवमविहिषये समपञ्चसूत्रं कृमणं संवारगमनस्तु दर्शयित्वा “इति तु कामयमान” इत्युपसंहृत्याविहृतक्याम् “चयाकामयमान” इतिव्यपदिष्य विहासं च, यदि तद्विषयेष्वत्क्रान्तिसेव प्राप्नयेदसमझन्ते एव व्यपदेशःस्यात् । तस्मादविहिषये प्राप्नयोर्गत्युत्क्रान्त्ये विहिषये प्रतिषेष्य इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थत्वाय । न च बन्धविदः सर्वगतव्रह्मामभूतस्य प्रशीणकाम बन्धव उत्क्रान्तिर्गतिर्वेष्पद्यते निमित्ताभावात् । “अत्र बन्धव समझत” इति चैवं जातीयकाः नृतयोगत्युत्क्रान्त्यो रभाव लक्ष्यवल्लिं” भा० । “स्वर्यते च” स्तु० । स्वर्यते र्पिच च भक्षभारते नृत्युत्क्रान्त्योरभावः । “सर्वभूतामभूतस्य सम्बन्धान्तिः पद्यतः । देवा अथ च माणेषु लक्ष्यलेष्यस्य पदेष्यिष्य” इति । न तु गतिरपि बन्धविदः स्वर्यते “शुक्रः किं

वैयाकिर्ण्युष्मत्रादिवस्य उत्तमभिप्रतस्ये पित्रा लक्ष्यगम्याहूतेभो इति प्रतिषुधावेति” । न सशरीरस्वेताय योगदलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति इट्यं सर्वभूतदृशत्वाद्युपम्याशात् । नहशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि इट्युः शुक्रुः । तथा च तत्वेषोप संहृतम् । “शुक्रसु माहताच्छीव्रां गतिं क्षत्वान्तरिक्षकः । दर्शयित्वा प्रभावं स्त्रं सर्वभूतगतो भवदिति । तस्मादभावः परब्रह्म विदोगत्युत्क्रान्त्योः । गतिस्तुतीनान्तु विषयमुपरिष्टाद्याद्यास्त्रासामः” भा० । “तानि परे तथाह्याह” स्तु० । “तानि एवः प्राप्नवन्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्त्रिक्षेव परक्षिद्वालनि प्रलोयन्ते । कस्मात् ? तथाह्याह श्रुतिः “एवमेवास्य परिइट्युरिमाः षोडशकलाः उरुवायाः पुरुषं प्राणास्त्रं गच्छन्तीति” । न तु “गताःकलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा” इति विहिषयेत्यापरा श्रुतिः परस्मादामनोऽन्यत्रापि कलानां प्रब्रवमाहक्ष । न सा खलु अवहारामेवा पार्थिवाद्याः कलाः एतीव्योदीरेत् स्वप्रकौटीरपियन्तीति । इतरा त विहृतप्रतिष्ठयमेवा कृत्स्नं कलाजातां परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति तस्माददोषः” भा० । “अविभागो वचनात्” स्तु० । “सु नुर्विद्यः क्षलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहो स्तित्तिरवशेषः” इति । तत्र प्रब्रवसामान्याच्छक्षयवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागापत्तिरिति । कुतः ? वचनात् । तथाहि कलाप्रलयमुक्ता वक्त्रा “मिद्योते चासां नामस्त्रये पुरुष इत्येवं प्रोक्ष्यते संष्ठोऽकलोऽहतो भवतीति” । अविद्यानिमित्तानां च कलानां च विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपपतिः । तस्मादविभाग श्रवेति” भा० । “तदोकोऽप्यच्छलनं तत्प्रकाशितहारो विद्यासामर्थ्यात्क्षेपविद्यतु योगम् इहैतु स्तुतिः यताधिकाया” च । “समाप्ना प्राप्नक्षिकी परविद्यागता चिन्ता । संप्रति त्वपराविद्याविवदामेव चिन्तास्तु यत्त्वं यति । समानाऽऽस्तु युपक्रमा वाहिष्यदिविद्येष्यत्वं तक्रान्तिरित्युक्तं तमिदानीं सृख्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतवागादिक्षाप्रस्त्रोच्च कृमिष्ठतो विज्ञानाकल चोक चायतनं लक्ष्यम् । “स-एतास्तेजोमालाः समभाददानो लक्ष्यमेवान्वयक्रान्तीति” श्रुतेः । तदद्यव्यवसम् । तत्पूर्विका चलुरादिस्यानापादाना चोत्क्रान्तिः चूर्णते “तस्य इत्यस्य लक्ष्यस्यायं” प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रान्तिः “चक्षुषो या मूर्त्तीवन्येभ्यो या शरीरदेशेभ्य” इति । सा किमविशेषेषैव विहिषदिवो भवति ? अवास्त्रिक्षिद्वि-

दुर्बो विशेषनियमः ? इति विचक्तिसायां श्रव्यविशेषाद् नियमप्राप्तावाचते । समाने पि हि विद्विदुभोहृदया च मध्योदिन् तत् प्रकाशितद्वारत्वे च सूर्जस्यान्तदेव विद्वान्दिव्यकूपनिः स्थानान्तरेभ्यस्तितरे । कुतः ? विद्यासाम् अर्थात् । यदि विद्यानपीतरवत् यतः कुतचिह्ने हृदये इति ग्रामेन्द्रेत् लक्षणं लोकं लभेत तत्वानर्थकैव विद्यासात् । तच्चेष्वगत्वा तु सूर्यस्तियोगाङ्गे विद्याशेषमूला च मूर्द्धन्यनाडीसम्बन्धा गतिरहुशोलवितव्या विद्या विशेषेषु विहिता तामध्यस्य च तथैव प्रतिकृत इति युक्तम् । तस्माङ्गद्यालयेन ब्रह्मणा सूर्यासितेनानुग्रहीत सूर्यावामापदोविद्यान् मूर्द्धन्ययैव एताधिकया एतादतिरिक्तया एकशततमया नाड्या निष्क्रामति इतराभिरितरे । तथा हि इार्द्दिविदां प्रकाय समामनन्ति “शत-श्वेका च हृदयस्य नाड्यत्वासां मूर्द्धन्यसमिनिःस्तैका । तयोर्द्धमायद्वयमृतत्वमेति विष्वृहृष्ण्या उत्क्रमये भवन्तीति” भा० । “रसग्रहुसारी” स्त० । “अस्ति दहरोऽस्मिन्ननराकाश” इति हार्दविद्या “अथ यदिदमिन् ब्रह्मपुरे दहरं उगड़ीरीकं वेशम्” इत्युपकृत्य विहिता । तत् प्रक्रियायाम् अथ एताहृदयस्य नाड्य इत्युपकृत्य स-पूर्वम् । नाडीरश्मिसम्बन्धसुक्षेपक्रमम् । “अथ यत्वैद-आच्छ्रोरादुक्तम् यत्यैतैरेव रश्मिभिर्हृष्णमाकृमत्” इति । उत्तरोक्तम् “तयोर्हृष्णमायद्वयमृतत्वमेतीति” । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रमन् रसग्रहुसारो निष्क्रामतीति गम्यते । ततु किमविशेषेणाहनि रात्रौ वा चियमायस्य रसग्रहुसारित्वमाहोस्तिदहन्ये वेति संशये सति अविशेषव्यव्यादविशेषेणैव तावद्वयानुसारीति प्रतिज्ञायते” भा० । “निश्च नेति चेत्र सम्बन्धस्य बावदुदेहभावित्वादृदर्थयति” च स्त० । “अस्त्वहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि स्तवस्य साङ्गश्मारुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्थात् नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेत्र । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य बावदुदेहभावित्वात् यावदुदेहभावी हि शिराकिरण-सम्पर्कः । दर्थयति चेतमर्थं श्रुतिः “अमुद्धादिविदात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीयु ख्रपा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ता अमुश्चिदादित्ये ख्रपाः” इति । विद्यावृद्धमेव च निश्च-प्रूपि किरणानुरूपत्वपलभ्यते प्रतायादिकार्थं दर्थनात् । क्षोकात्पृष्ठे स्तु दुर्लभत्वमूलनररजगीय शैशिरेवित्वं दिनेषु । “अहरेवैतद्रात्रौ विद्यातोति” चैतदेव दर्थवति । यदि च रात्रौ प्रेतोविनैव रसग्रहुसारेष्वोर्हृष्णमाकृमेत रसग्र-

तुसारानर्थकं भवेत् । न होतद्विशिष्याभिधीयते शोदि-वा प्रैति स रसीनपेक्षोर्हृष्णमाकृमेत यस्तु रात्रौ शोदि-पेक्ष्यैवेति” । अथ तु विद्यानपि रात्रिप्रायणाऽपराध-मात्रेण नोर्द्धकामेत पात्रिकफला विद्येति अप्रवृत्ति-रेत तस्यां स्थात् सूर्यकालानियमात् । अथापि रात्रावृप-रतोऽहरागमेऽप्यस्य कदाचिद्विरश्मि-सम्बन्धाहृं शोरेण स्थात् पात्रिकादिसम्पर्कात् । “स वावृत्तियेवनक्तावदित्यं गच्छतीति” च शुतिरहुदीक्षां दर्श-वति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिनिदिवं रसग्रहुसारित्वम्” भा० । “अतशायनेऽपि दक्षिणे”स्त० । “अतएवोदीक्षातुपपत्तेः अपात्रिकफलाङ्गे विद्यावा अनियतकालाङ्गे शूलोदक्षिणायनेऽपि चियमाणो विद्यान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरब्दप्राश-स्त्रप्रसिद्धेभीष्मस्य च प्रतीक्षादर्थनात् “आपर्यमायवयवाद्यान् बडुदण्डेति मासान् तानिति” च शुतेरपेक्षित-तव्यहृत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन शूले षापहुदति । प्रा-यस्यप्रसिद्धिरविद्विहित्या । भोग्यस्य प्रतिपादनमांचारपरिपालनार्थं पिण्डप्रसादवृत्त्वस्य अन्दमृत्युताख्यामनार्थं । शूतेस्वर्थं पश्चात् आतिवाहिकसंहितात् इति । नंह च “यत् काले स्वनावृत्तिमाइक्षित्वैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वज्रामि भरतर्षमेति” कालप्राभान्वे नीष-कृमस्याऽहरादिकालविशेषः शूतावयावृत्त्वे निवातः कार्यं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनाहत्तिं यावादिति । अतोच्चते भा० । “योगिनः प्रति च अर्चते श्वान्ते चैते” स्त० । ‘योगिनः प्रति चावभहरादिकाल विनियोगोऽगाढस्ये-र्थार्थते श्वान्ते चैते योगशाङ्क्षे न श्रौते । अतोविषय-भेदात् प्रमाणविशेषाङ्गे नास्य आर्त्तस्य कालविनियोगस्य श्रोतेसु विज्ञानेवतारः । “ननु अग्निज्वैतिरहः शुक्रः शूलमासा उत्तरायणम्” । “धूमोरात्रिस्थाया धूलाः वृश्मासादक्षिणायन मिति” श्रौतावेव देवपिण्डाण्यौ प्रस्त-भिज्ञायेते शूतावपीति । उच्चते । “तद्वालं वृश्मामोति शूतौ कालप्रतिज्ञानाहारिदोधमायद्वयं पर्वश्वार उक्तः । यदा पुनः शूतावपि वृश्माद्यादेषा एवातिवाहिका शङ्काले तदा न विद्विहरोत्वे इति भा०”

उत्क्रमणीय त्रिं छट्टक्रम-कर्मणि चनीयर् । अतिक्रम-णीये “न वेदवेष्वात्मात् न लेकवचनादपि । गति-उत्क्रमणीया ते प्रयातमरणं प्रति” भा० व० द४ च० । उद्धक्रमणस्येदम् च । उत्क्रमणसम्बन्धनि त्रिं ।

उत्क्रान्त त्रिं । उद्दृ+क्रम-कर्त्तरि क । १ अतिक्रान्ते देहा-
हे चान्तरप्राप्तैः २ अपवृत्ते वृत्तेच । “उत्क्रान्तानामासिषा-
योपरिष्टात्” भाषः “उत्क्रान्तानां वृत्तानाम्” महिं ।

उत्क्रान्ति स्त्री उत्क्रम-क्रित् । देहादुत्क्रमये अप-
सरये च उत्क्रमणशब्दे विष्टिः ।

उत्क्रोश यु० उद्दृ+क्रुय-चच् । कुररीपचिष्ठि । अवच्छ
पक्षी सुश० जलचरमध्यं पूर्वत्वेन संचारित्वे नोक्तः ।
“इंसारसकौ चेत्याद्युपक्षे ‘मद्गूत्क्रोशकाचेत्यानो-
हुक्ता ‘झावः संचारारिण’ इत्यन्ते न । “उत्क्रोशरसंसिङ्गा
मन्त्यन्तेहाँ यथागुं पायवेत्” सुश० । २ उद्दृ॑+क्रन्दिनि
त्रिं । ततः चतुरथ्यग्राम् उत्करा० वा । उत्क्रोशीय
त्रृष्णित्विहिते देशादौ ।

उत्क्रि॒दिन् त्रिं । उद्दृ॑+क्लिं-पिच्-चिनि । जर्ह॑तः क्ल॒॑-
कारके आदीकारके “लघु तोशोषाच्चत्क्रे॒दि च्छाल्लं वाता-
दुषोमनम्” सुश० । स्त्रियां छीप् ।

उत्क्रि॒श य० उद्दृ॑+क्लिं-चच् । जर्ह॑गवायुक्ते छोये स च
“उत्क्रिंशाङ्गः न निर्गच्छेत् प्रसेकं दीयनेरितम् । हृ-
दयं पीड्यते चास्य तस्त्वक्षेपं विनिर्हियेत्” इत्युक्त-
क्षणः रोगभेदः । ‘युरुपाक्ष्यदविष्मुत्तया कफोत्-
क्लोयेन च’ ‘क्लिंच्छत्क्रे॒शजनमनम्’ ‘त्रष्णाशूलकफोत्-
क्ले॒शक्खर्द्दिंशालिनिशारणम्’ सुश० ल्लुट् । उत्क्रेशन-
मयव न० “दद्याइत्क्रेशनं पूर्वम्” सुश० ।

उत्क्रि॒शक त्रिं । उद्दृ॑+क्लिं-पिच्-खलु॒ब् । १ उत्क्रेश-
कारके “कौणिहत्यकः करभक इत्युपकृये॑‘क्लीतः क्लिः-
शरारो च यशायुत्क्रेशकः स्तुतः’ । एते ह्यमिन्मकतय-
चतुर्विंशतिरेत् च” सुशुतोक्ते॑ २ अग्निमक्तिके क्लीटभेदे ।
उत्क्रिआति॑ ३ उद्दृ॑+क्लिं-चिनि । ३ जर्ह॑गवायुहेतु-
क्ले॒शकारके त्रिं । स्त्रियां छीप् । “क्ली॒मूर्त” कफोत्-
क्लेश न इति॑ तत् पिपासने॑” सुश० ।

उत्क्रिस्त त्रिं । उद्दृ॑+क्लिं-क्र । १ जर्ह॑तः क्लिपे॑ “क्लणं क्लोत्-
क्लिपाजेन्द्रक्लिना॑” “उत्क्रिसुच्छ्रदशतांशुकरावलम्बैः”
भाषः २ उद्दृ॑त्तिरेत् च । (रत्तिभिः) उत्क्रिप्रगुल्मै॒श तथा
इयै॒श सपताक्लिभिः॑” भा० व० १५८० । “युक्तो यत्प
स्त्रितेन योधर्षेन चतुर्दिग्भस्त्रितारिप्योहृष्टु॑ वाणा-
दिना॑ प्रहर्त्तु॑ । गवयन्ते ताहश्मु॒श्वासानमुत्क्रिप्तु॒श्वमैः
परकीयुक्त्मोज्ञाटनकर्तैः॑” लीक्षक० । धुक्तूरे॑ यु॒श्वद॒च० ।
तस्य फलसेवने॑ जन्मन्ताभावकात्यात्थात्वम् ।

उत्क्रिस्तिका॑ स्त्री घृत्विष्ठः॑ धुक्तूर॒दृ॑ कनू॒ स्त्रोत्याए॑ टापि

अत इत्यम् । धुक्तूराकारे॑ कर्मसूषणभेदे॑ हेमचन्द्रः॑ ।
उत्क्रेप यु० उद्दृ॑+क्लिप-चच् । १ उद्दृ॑त्तेपणे॑ “पञ्चोत्क्रेपादु-
परिविलमत्क्रिष्णसारप्रभाणाम्” सेव० । “पञ्चोत्क्रेपानु-
समोदिष्टः” सुश० कहे॑रि॑ चच् । २ उत्क्रेपकारके॑ त्रिं ।
उत्क्रेपक त्रिं । उद्दृ॑+क्लिप-खलु॒ल् । ३ जर्ह॒॑ प्रक्षेपके॑ २ उत्क्रिः
प्रक्षेपक्यन्विभेदौ॑ करसंदश-
हीनको॑ । कार्यै॑ द्वितीयापराधे॑ करपादैक्लीनको॑या॑ ।
स्तु० वस्त्राद्यु॒त्क्रिप्तपहरतीत्यु॒त्क्रेपकः॑ । यस्त्रादित्यु॒
स्त्रुर्णादि॑ विच्छिन्नोत्यु॒त्क्रेपके॑ वा योपहत्येस्त्रै॑ यन्विभेदै॑
तौ यथाकृमङ्गरेष्य॑ सन्दू॒शसदृशेन तर्जन्यहृष्टै॒न हीन
को॑ कार्यै॑ द्वितीयापराधे॑ पुनः करच्च पादशै॑ करपादै॑
तत्त्वं तदेकञ्च॑ करपादैक्लीनै॑ ययोत्क्र॒करपादैक्लीनकौ॑-
कार्यै॑ । उत्क्रेपक्यन्विभेदक्योरेकमें॑ करम्पादञ्च॑
क्लिन्दादित्वर्थै॑ । एतदप्युत्तमसाह्यप्राप्तियोग्यद्रव्य॑
विषयम् । “तदद्वच्छेद॑ इत्युक्तोदण्ड॑ उत्तमसाह्य॑” इति॑
नारदवचनात् । द्वितीयापराधे॑ ह वधै॑ एव । तथा॑ च मनुः॑
“वङ्गुलो॑ यन्विभेदस्य॑ व्येत् प्रथमे॑ यहे॑ । द्वितीये॑
॒हस्तवरयौ॑ द्वितीये॑ वधमहीतीति॑” सिता० ।

उत्क्रेपण न० उद्दृ॑+क्लिप-ल्लु॒द् । १ उद्दृ॑त्तेपणे॑ “उत्क्रेपणं
तथावक्षेपणमाकुञ्जन्” तथा॑ । प्रसारणञ्च॑ गमनं॑ कुम्भाशये-
तानि॑ पञ्च॑ च॑ भाषा॑ । “उत्क्रेपणमवक्षेपण-
माकुञ्जन्॑ प्रसारणं॑ गमनमिति॑ कम्भाण्यि॑” कण्णा॑ स्तु० ।
“इतिरवधारणार्थ॑” भ्रमणादेरपि॑ गमनान्तर्गतवात् ।
अत च उत्क्रेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्जन्तवप्रसारणत्वग-
मनत्वानि॑ कर्मात्वासाकांद्वाप्ताः॑ पञ्च जातय॑ । नन्वेत-
ददुपपञ्चं॑ गमनस्य॑ कर्मपर्यायत्वात्॑ सर्वत्र॑ गच्छतीतिबुद्धे-
द्व॑ उत्क्रिसु॒त्क्रेपणत्वादीनां॑ चतमृष्णां॑ जातीनां॑ परस्परा-
त्वान्नाभावसमानाभिकरणानां॑ सामानाभिकरणाननुभवात्॑
चतम्भ॑ एव कर्मत्वव्याप्ता॑ जातय॑ इति॑ चेत्॑ स्त्र॑ कर्म-
पर्याय॑ एव गमनं॑ पृथग्भिर्भावनन्तु॑ अभयरेचनस्यन्दनो-
हृष्टवलनन्मनोभ्रमनांदीनां॑ भिर्भिर्भ्रवुद्विव्यपदेशभाजा-
मेकेन॑ शब्देन॑ सञ्ज्ञार्थ॑ यदा॑ गमनत्वमिपि॑ कर्मत्वव्याप्ता॑
पञ्चमी॑ जातिरेत्॑ तेन॑ भ्रमणरेचनादिष्व॑ गमनप्रयोगो॑
सुख्यः॑ उत्क्रेपणत्वावक्षेपणत्वादिष्पि॑ यदि॑ गमनप्रयोगस्त्रा॑
भाजः॑ स्वाव॑ योगविभागासमवायिकारणत्वमेव॑ गौणा॑-
मुख्यसाधारणो॑ धर्म॑ गमनत्वात॑ तेस्तनियतदिग्देशसंयो-
गविभागासमवायिकारणत्वमेव॑ अङ्गक॑ तत्त्वं॑ भ्रमणादिष्पि॑
सर्वत्र॑ तेति॑ गमनप्रयोगे॑ तेषां॑ यहस्तमिति॑ । निष्कृ-

मन्त्रप्रदेशनवादिका तु न जातिः एकचिदेव कर्मणि
गृहाद् गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् इदुः प्रविष्ट-
तीति प्रत्ययः कस्यचित् निकामतोति तत्र जातिसङ्करः
स्थात् तथा भ्रमणादेकस्या जलप्रयास्या निकम्प्यापरां
प्रविशति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्यवृद्धयदर्थनादपाधि-
सामान्यमैवैतदध्यवसेयम् । उत्क्षेपणादौ तु मुश्लमुत्र-
चिपाण्योतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादप-
भवायिकारणाद्वारे तावदुत्क्षेपणं तत्र उत्क्षेपणविशिष्ट
इत्स्तोदनादसमवायिकारणात् सुस्तेऽप्युत्क्षेपणार्थं कर्म-
युगपद्मा तत्र जड्युत्क्षिप्तयोर्हस्तसुखदोरवदेपणेच्छा-
जनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वानोदनाच्च युगपद्मे इत्स्तो
सुस्तेचावक्षेपणम् उत्क्षेपणातुर्कूचं संजापते ततो
दृढतरद्वयसंयोगाद् यदक्षामुसुखसोर्हं गमनं सवति
तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संखारमात्रादेव
सुखसोत्पतनं तत्र गमनमात्रं नदुत्क्षेपणं, भाक्तस्त-
त्वोत्क्षेपणव्यवहारः एवमतुल्योमपतिक्षेप्तीमवायुद्युष्माद्व-
वशाद्वाच्चेत्स्त्रैरितितृष्णद्वलकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो
भाक्तः । एवं ज्ञोतोदयस्त्रृष्णद्वशाज्जलोर्हं गमनेऽपि ।
एवमुत्क्षेपणावक्षेपणव्यवहारः शरीरतदवयवतत्पुक्तमुख-
खतोमरादिष्ठुव मुख्यः । भवति हि इत्स्तमुत्क्षिप्ति
बोमरमुत्क्षिप्तोति एवमवक्षिप्तीत्पि” उपस्तरः ।
उत्क्षेपणं औते कर्मणि गोब्राण्याद्येष्वेष्ये भवति
तथा हि । “मूर्तयोः कला वेण्यक्षां वा कुपे वाऽसञ्चो-
भयतः स्थाणुद्वज्जन्मवल्मीकानामन्यतमसिद्धं तुक्षेपण-
वदासज्येत्तेन” कात्या०५,१०,२१ । “उत्क्षेपणविदिति
गोरभ्राण्येष्यम्” कर्कः यजु० ३,६१ सन्वया० “गो-
भिराण्याद्यमश्यक्यवादिति” वेदो० तत्पदं व्याख्यात् ।
“अतिमात्रात्मोहिततलौ वाहू चटोत्क्षेपणात्” शकु० ।
करणे द्वयुद् । २धान्यमर्दनकाणादौ नेदि० ३उत्क्षेपणे
४ षोड्युपणे च हेमच० । कर्मणि त्युद् । ५व्यजने न० ।
उत्खचित त्रिः उद्दृच्छ-वच्च-वच्चे क्षा । १उद्दृप्रस्तुते २रचिते
च । “कुसुमोत्खचितानु बडीभृतः” रघुः । [शद्वच० ।
उत्खाता ख्लो उद्दृच्छ-जन्मर्ये-चच् । सुरानामगम्यव्ये
उत्खात त्रिः उद्दृच्छ-वच्च-क्षा । १उन्मूलिते २उत्प्रस्तुते
“फलैः संबद्धयामासुत्खातप्रतिरोपिताः” रघुः ।
“रघेनानुत्खातस्तिमितगतिना शकु० भावे क्षा । ३उत्ख-
चनने न० । उत्खातकेलिः ।
उत्खातकेलिः ३० उत्खातस्त्रृज्जवमेव केलिः । “उत्खात-

केलिः उत्खात्यैवप्रकीडा निगद्यते” इत्युत्खात्यैवप-
गजादेः उद्दृग्दिना स्त्रिकास्तनन्त्रृपकीडायाम् ।
उत्खाय अव्य । उद्दृच्छ-त्यप् । उत्पाद्येत्यर्थे । “वक्ष-
तुत्खाय तरसा” रघुः पव्रे उत्खात्यैवप्यत । [वक्षरः ।
उत्खेद षु० उद्दृच्छिद-भावे घज् । छेदने उद्दृच्छधातौ
उदा० ।
उत्त त्रिः । उत्त-क्षेदने क्षा वा तस्य नः । क्षिते अर्द्धवस्तुनि
उत्तं स षु० उद्दृच्छ-चच् । १कर्णाभरणे, २शिरोभृषे च ।
“नोत्तं स त्रिपति त्रितौ अवशतः सा चे स्फुटेऽप्यागसि”
शा०द० । अस्य कर्णमूपणावाचकत्वेऽपि कर्णपदसमभिं
व्याहारे भूषणमात्रपरता तत्काले कर्णस्थितत्वद्वीतनार्थं
वा कर्णादिशब्दप्रयोगः ।
उत्तट त्रिः । उत्कान्तं तटम् अत्या० त० । तटपर्यनाम्नावके
“उत्तटा इव नदीरथाः स्त्रीम्” रघुः ।
उत्तम त्रिः० उद्दृच्छ-तप-क्षा । १संतप्ते २शुक्षमांसे न०भावे क्षा ।
३उत्तमे न० । उद्दृतं तप्तं तापो यस्य । ४क्षाते त्रिः०भेदि०
उत्तम त्रिः० उद्दृच्छन्तभ-क्षा । १जड्युत्पत्ते २जड्यावस्थिते ।
उत्तम त्रिः० उद्दृच्छ-तप० । १उत्क्षेपे० “ज्योतिषाहत्तकोरेव ।
दीपोऽयं प्रतिगद्यताम्” दीपमन्तः “अद्वलवा त्वच-
सदृत्तम् तमः” भावः “उत्तमः पुरुषस्त्वयः परमात्मे-
त्वुद्धातः” “यस्मात् ज्ञरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
ज्ञतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः”
गीता । हिजोत्तमः नरोत्तमः वृषोत्तम । “वर्षोऽ-
धर्मविदुत्तमः” विष्णुसह० । उत्त-उद्धातः अतिशये तमप् ।
२विष्णौ षु० । “वनादिनिधनो धातो विधाता धातु-
त्तमः” विष्णुसह० । “धातुउत्तम इति वामैकं
सविषेषणं सामानाधिकरणये न । सर्वधातुभ्यः उद्धि-
व्यादिभ्य उत्कृष्टिदातुरित्यर्थः प्रातर्विरच्छे उत्कृष्टि
इति वा । नामहयं वा कार्यकारणप्रपञ्चारणात्
धातुचिदातः उत्तमः सञ्चेषासुहत्तानासुहत्तत्वादुत्तमः”
भा० । ३चन्त्ये । “उत्तमैकाभ्याच्च” पा० । “उत्तमशब्दो-
इत्यर्थः” सिं को० । उत्तानपादस्य उत्तमे० ४धु० उत्पत्त-
भातरि उ० स च उत्तानपादस्य सुरुचौ भार्यायासुत्पत्तः ।
“जादे उत्तानपादस्य सुनोति॒ सुरुचिस्तथा॑ सुरुचिः प्रेयसी
पल्लैर्नेतरा यत् सुतोभृषः । एकदा सुरुचे॑ः उत्तमङ्गमारीच-
लालयन् । उत्तमः नारुत्तमुत्तमः भ्रुवं राजाभ्यनन्दत”
भा०४स्त० द्वय० । “उत्तमस्त्रकातोद्दाहो उत्तमयाधां
बलीयसा । हतः पुरुषजनेनाजौ तन्मातास्य गतिं

गता” भा० ४४० १०८० । प्रियव्रतस्य ५५३भेदे
स एव हृतोयमतुः यथोक्तं भाग० दस्ते० १८० ।
“हृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतोमनुः । पवनः स्तुद्यो
यज्ञहोत्राद्यास्तस्तुता वृप्त ! । वशिष्टतनयाः सप्त वृषयाः
प्रमदादयः । सत्यावेदस्तुता भद्रादेवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ।
धर्मस्य सुन्दतायानन्तं भगवान् पुरुषोत्तमः । सत्यसेन
इति ख्यातः जातः सत्त्वव्रतैः सह” । हृतिं० ७८०
तद औक्तमिलेनायं पर्णितः यथा । “स्वायम्भु-
दोमनुस्तात ! मनुः स्वारोचिष्ठाया । औक्तमिसामस-
स्यैव देवतश्चाक्षुष्यताया । वैवस्तय कौरव्य ! साम्भु-
तोमनुस्त्वते” इति सप्तमनूरुद्दिश्य । “इदं हृ-
तीयं वृष्यामि तद्विवेष नराधिप ! । वसिष्ठपुत्राः
सप्तारन् वासित्ता इति विश्वातः । हिरण्यगर्भस्य सुता
अर्जो नाम सुतेजसः । ऋजुदोत्तुतमया मोक्षाः कीर्त्य-
मानान् लिबोध तान् । औक्तमेयान् महाराज ! दश-
पुत्रान् मनोरमान् । ईश ऊर्जस्तनूर्जश्च मधुर्माधव एव
च । युधिः शुद्रुः सहस्रैव नभस्तो नभएव च । भागवत्तत्र
देवाव अन्वन्तरस्तदाहृतम्” । तत्र स्वार्थं इत्य औक्तमिः ।
च्छिपुत्रादिनामेदस्तु कलमेदादविश्वः” । [रत्नभा० ।
उत्तमफलिनी कर्म० निवेद० । (कीराद्) दुर्जिकाद्वै
उत्तमर्ण॑ ३० उत्तममृण्यमस्य । ऋष्यप्रयोजके (भवाजन) ।
उत्तमर्ण॑ इवादिपहृष्टमैविष्णुना दर्शितो यथा ‘‘अथोक्त-
मर्ण॑धर्मर्णाद्यादस्तमर्थं गृहीयात् द्विकं विकं चतुर्वकं
पञ्चवक्त्रं यतं वर्णात्ममेष्य प्रतिमासम् । सर्वे वर्णो वा
स्तप्रतिपक्षां दृढिं दद्युः । अक्तामपि वत्त्वातिक्षमेण
यथाविहिताम् । आध्युपमोगे दृष्ट्वा भावः । देवराजोप-
चाताहते विनष्टमाधिसुत्तमर्ण॑दद्यात् । अन्तर्द्वै प्रवि-
द्यायामपि । न स्वावरमाधिमृते वचनात् । गृहीतधनप्रवे-
श्यार्थमेव यत् स्वावरं दत्तं तदुक्त्वोत्तधनप्रवेशे दद्यात् ।
दीयमानं प्रयुक्तमर्ण॑स्तमर्ण॑साग्रहतस्ततः परं न वर्जते ।
हिरण्यस्य परा दद्विष्णुया, धान्यस्य त्रिगुणा, व-
स्त्वस्य चतुर्गुणा, बन्तिः स्तुपश्चुनाम् । किंवका-
र्पासस्त्वचर्मायुधेदकाङ्काराण्डामलया, अतुक्तानां दि-
गुणा । प्रयुक्तमर्थं यथा कथञ्चित् साधवद्व राजोवाच्यः
स्तात् । साध्यमानवे द्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्डः ।
उत्तमर्ण॑स्त्रेऽर्जानमसियात्तद्विभावितोऽधमण्डरात्ते धनद-
शभागवर्मितं दण्डं दद्यात् । प्राप्नार्थ॑क्तमर्ण॑विश्वित-
मितमर्ण॑म । वर्णप्रवाचेकदेविमावितोऽपि सर्वं द-

द्यात् । तस्य च भावना लिहोभवन्ति तिवितं साक्षिणः
समयक्रिया च । सराक्तिकमाप्तं सदाज्जितमेव दद्यात् ।
तिवितार्थप्रविटे लिखितं पाठयेत् । असमयदाने खेल्या-
सन्धिधाने चोक्तमर्ण॑लिखितं दद्यात्” । व्यधिकम्भण्यन्दे-
वक्ष्यते । उत्तमं देयत्वेनास्यस्य ठन् । उत्तमर्ण॑को-
ऽयत । “पञ्च पञ्चशतम् दायः प्राप्नार्थ॑हुत्तमर्ण॑कः”
या० स्तु । “यैर्यैर्हपापैर्यं स्वं प्राप्नयादुत्तमर्ण॑कः ।
स्वैस्तर्पयायैः संगट्या दायपेदधर्मणिकम्” मनुः “ते च उपा-
या दृहस्तिना दर्शिताः यथा । “कद्मना याचित्तद्वार्थ-
मानीय क्षणिकाद्वैः । अन्याहृतादि वाऽऽहृत्य दायते
तत्र सोपधिः । दारुत्वपश्चन् हृत्वा क्वत्वा दारोपये-
शनम् । यत्वादीं दायतेर्यं स्वं तदाचरितस्त्वते । वहा
खग्नहमानोय ताढनाद्यैरुपक्रमेः । क्षणिको दायते
यत्र बलात्कारः स कीर्तिः” ।

उत्तमशास्त्र उ० उत्तमा उत्कृष्टा शास्त्रात्स्य । उत्कृष्टात्स्यसे
इत्ये गहा० चतुर्थ्यां छ । जन्तमशास्त्रीय तत्त्वात्त्र-
हितादौ त्रि० ।

उत्तमश्वीक त्रि० उत्तमः स्तोकः चरितं यस् । इुरायकीर्त्य॑
कम्भ० । २उत्तमे काव्ये यु० । स च ध्वनिरूपः “इदम्-
त्तमर्ण॑तिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्दुर्घैः कथितः”
काव्यप० उत्तमलक्षणः ।

उत्तमस् त्रि० उत्कृष्टिं तमो येन प्रा० द० वात्कृष्टित्वोपः ।
उत्कृष्टित्वमस्त्वे २तमोऽतीते च । ‘क उत्तमः ल्लोकगुणाहु-
वादात् उमान् विरज्येत विना पशुप्रात्” भाग० १०४० १८००

उत्तमसाहस् उ० बाहुसमधिकतयाऽस्यस्य अर्थः अन्त-
कम्भ० । स्तुत्युक्ते साहस्राधिकारेण विहिते उत्कृष्टे
दण्डे । “पणानां हे यते साहु॑प्रथमः याहसः स्तुतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेष चोक्तम्” मनुः
“चनाख्याय दद्वैषं दण्डे उत्तमसाहस्” या० स्तु ०
नामास्याने उत्तमदण्डविषयमाह विष्णः यथा
दण्डे इत्युपक्रमे “परस्य पतनीयात्मेषते दृत्तमसाहस्” ।
“व्यङ्ग्यात्मायुक्तेषे कार्षपयण्यतम्” “मातृत्वेदृत्तमस्”
“पारजायी सर्वसार्गमने दृत्तमसाहसं दण्डः” । “अदुदां
(कन्याम्) दण्डमिति ब्रुत्वात्तमसाहस्” “फलोपगमदुभो-
क्तेदी कीटोपघाती दृत्तमसाहसं दण्डः” (अवगोरविता)
गस्तेषोक्तमसाहसं दण्डः” जेत्रकन्धवरावाङ्गसक्यं सभ-
क्ते चोक्तमस्” (साहसं दण्डः) “रत्नान्यपहार्युक्तमसाह-
स्” । “यक्षबोः (वितापुलबोर्विवादे) पान्तः

स्नात्सोत्तमसाहसः “तुलामानकूटकर्तुश तदकूटे कूट-वादिनश इव्याख्यां प्रतिरूपविक्रियकश्च च”। “स-मूर्य बणिजां परयमनर्वेणावरभवताम्” प्रत्येकं “विक्रियताञ्च”। “यस्त्वत्तमवर्णानु दासे नियोजति-स्नोत्तमसाहसदण्डः”। “सीमाभेत्तारसुत्तमसाहसेन दण्ड-यित्वा एनः सीमां कारदेत्” “अभव्यसाविकृयस्य च विकृयो देवप्रतिनामेदक्षेत्तमसाहसम् दण्डनीयः”। “भिवड्भिधाचरचुचमेषु पुरुषेषु”। २ प्राणिहिंसा-दिष्टपे बलहते कर्ममेदे न०। ततोत्तमसाहसा-दिष्टरूपबन्धविभागादि मितां दर्शितं यथा। “हामा-न्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं सूत्रम्” या०सू०। “सामान्यस्य साधारणस्य योषेष्टं विनियोगान्वृत्ताविशेषण परकोयस्य वा इव्यसापहरणं साहसम्। कृतः प्रसभहर-णात् प्रसह्याहरणाल्लोक्त्वेन हरणादिति यात्। एतदुक्तं भवति। राजदण्डझगाकौशं चोक्ष्मृग्नं राज-पुरुषेतरजनसमक्षं यद्यकिञ्चिद्द्विरणमारणपरदाप्रधर्षणादिकं क्रियते तत् सर्वं साहसमिति साहसव्यवहारणम्। अतः साधा-रणधनपरधनयोहरणस्यापि बलावृत्तेन क्रियमाणत्वा-स्याहसत्वमिति। नारदेनापि साहसस्य स्वदृप्तं विष्टतम्। “सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्वलदर्पितः”। तत्साहस-मिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते”। तदिदं साहसव्यै-र्यं वाग्दण्डपारव्यस्तोंयच्चेषु व्यासक्तमपि बलदर्पविष्ट-म्भोपाधितोमिद्यत इति दण्डातिरेकार्थं षट्यगमिधा-यस्य दण्डवैचित्रप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन वैविध्यमिधाय तक्षण्यन्तेनैव विष्टतम्। “तत् उन्नस्त्विष्ठ-त्वेयं प्रथमं सध्यमन्त्यथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्त-लक्षणं षट्यक्। फलमूलोदकादीनां लेलोपकरणस्य च। भद्राक्षेषोपमर्दाद्यैः पृथग्नं साहसं सूत्रम्। वासः-पञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण सध्यमं साहसं सूत्रम्। व्यापादोविषयस्त्वाद्यैः परदारा-भिसर्णनम्। प्राणोपर्दर्थं यज्ञान्यदुक्षसुत्तमसाहसम्। तस्य दण्डः क्रियाच्चेपः प्रथमस्य यतावरः। सध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्णदः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः ष-हस्तावर इष्टते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्तिर्यासनाङ्गेने। तदकूटे इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे” इति। वधादय-चापराधतारत्यादुत्तमसाहसे समस्ताव्यक्ता वा योऽत्याः”। तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह” मितां। “तमूल्याद्विष्टोदण्डोनिङ्गवे तु चतुर्गुणः” या०सू०।

“तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद्विष्टोदण्डः यः एनः साहसं छात्वा नाहमककार्यमिति निङ्गते तस्य मूल्याद्विष्टोदण्डो भवति। एतमादेव विशेषदण्डविभानात् प्रथमसाह-सादिसामान्यदण्डविधानमपहारेवतिरक्तविषयम्” मिता० उत्तमस्त्रीसंघरण न० परस्त्वियाः संयहशं कर्म०। सूत्र्युक्ते परस्त्वियासुत्तमे मिथुनाभावाय प्रदत्तिरूपव्यापारभेदे सत्-खरूपविभागादि मिता० दर्शितं यथा “प्रथम साहसादिदण्डप्राप्तर्थं लेधा तत्सरूपं व्यासेन विष्टतम्।” त्रिविध्यत्वामात्तमधमं सध्यमोत्तमम्। अदेश-कालभावाभिर्निंजने च परस्त्वियाः। कटाक्षावेक्षणं हास्य-मयमं साहसं सूत्रम्। प्रेषणङ्गम्बमाल्यानाम्बूपमूषण-वाससाम्। प्रत्येकमन्द्रावपानैर्व्यमं बुद्धिदाहृतम्। सहा समं विकृतेषु परस्तरमपात्रव्यः। केशाकेशि यहशैव सम्यक् संयहशं रुतम्”। स्त्रीषु स्वयोर्मिथुनीभावः सं-यहशं संयहश्चानपूर्वकत्वात्तर्कर्तुदण्डविभानस्य तज-ज्ञानोपायन्वापदाहृतम्। “एमानु संयहणे याह्वाः केशा-केशि परस्त्वियाः। सद्योवा कामजैचिङ्गः प्रतिपत्तौ इयो-स्तथा” या०सू०। संयहणे प्रदत्तः एमानुकेशाकेश्या-दिभिर्ज्ञैर्ज्ञात्वा यह्वीतव्यः। परस्तरकेशयह्यपूर्विका-क्रोडा केशाकेशि “तत्र तेनेदमिति सरूप” इति या० बहु-ब्रीहौ सति “इच्च कर्मयतिहारे” या० इति समाप्तान इच्च प्रत्ययः अव्ययत्वाच्च लुप्ततोयाविभक्तिः। तत्सायमर्थः। परभार्यवा सह लेशाकेशिकीडनेनाभिनवैः करुद्धदण्ड-वादिकत्रयैः। रागहतैचिङ्गैर्दयौः सम्पतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संयहणे प्रदत्तो यह्वीतव्यः। परस्त्रोपहृणं नियु-क्तावद्वादिव्युदासार्थम्। अदेशकालसम्भाप्तं सहैकस्यानमेव च” या०सू०। यःएनः परदारपरिधानप्रतिप्रदेशकुचप्राव-रणजघनमूर्द्धरहादिष्टर्थं सामिलावदवाचरति। तथा अदेशे निंजने जनताकीर्त्ये वान्धकाराङ्गेऽकाले संलापनकृदोति। परभार्यवा वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवावति-तते। सीतिपि संयहणे प्रदत्तो याह्वाः। यत्त्वाग्न्युपान दोषपुरुषविषयविभितरस्य न दोषः। यथाह अहुः। “यस्त्वनाक्षारितः पूर्वं सधिभाषेत कारणात्। न दोषम्बा-प्रुयात्किञ्चिद्विष्ट हि तस्य व्यतिकृमः” इति यः परस्त्विया सू॒दः ज्ञातेऽसावपि याह्वा इति तेनेवोक्तम्। “स्त्रियं सूर्योदयेष्व वः सूर्योवा सधयेत्तथा। परस्तरस्यात्तमेते सर्वं संयहणं सूत्रमिति” व्यच्च मयेयं विद्यधाऽपलक्ष्मि-

तेति ज्ञावया भुजङ्गनसमक्षहृष्टप्रयत्नसावपि याह्य
इति तेनवोक्तम् । “दर्पांश्च बदि वा मीहात् ज्ञावया वा
स्वयं वदेत् । पूर्वं मवेयमन्मुकेति तज्ज संप्रहणं स्फुतम्”
उत्तमा स्त्री उत्कृष्टसोन्दर्यान्मितायाम् स्त्रियाम् अग्रः ।
उत्तमाङ्ग न० कर्म् । मक्षके । “बभौ पतहृष्ट इवोक्तमा-
ङ्गे” कुमा० । “कविहु हिष्टत्खड्गहृष्टोक्तमाङ्गः” रघुः ।
“पृष्ठतस्तु शरोरस्य नोक्तमाङ्गे कथच्चन्” भरुः । मस्तकस्य
अङ्गे पृष्ठमालं चकुरादीन्द्रियाधारत्वात् प्राणवायुसञ्चा-
रस्यानवत्वात् सर्वेषामङ्गानामुपरिवर्तमानत्वाच्च । अतएव
“गर्भस्य हि सम्भवतः प्रथमं गिरः सम्भवतीत्याह शौनकः
शिरोमूलत्वाहैहेन्द्रियाणाम्” उत्तुः । शौनकीयसते इन्द्रि-
यमूलत्वमसोक्तम् “तज्ज शरोरस्य वड्डम् गाङ्गायत्रज्ञो सध्यं
पञ्चमं षष्ठं शिर” इति सुनुः वड्डमविभागे हस्तपादानां
चतुर्स्रां शालात्वेन मध्यसस्य चध्यत्वेन उपवर्गर्थ-
सर्वशेषे शिरवः कथनं पूर्वोक्तेतोः प्राधान्यात्तस्येति
बोध्यम् । प्रत्यहृष्टविभागेऽपि “मक्षकोदरेल्यादिभा-
स्तुः । मस्तकस्य प्रथमिन्देशः प्राधान्यादेव लीके-
ङ्गे प्रथमिन्देशेनेऽविष्टाङ्गैः न प्रत्यभिज्ञा किंवा-
मस्तकमालेण तु प्रत्यभिज्ञा इत्यतो मस्तकस्य प्रत्यभिज्ञा-
साधनत्वादपि उत्तमाम्” कथमन्यथा देवदत्तादिदेहस्य
हस्तादिषु च अङ्गेषु मध्ये हस्तादिना न प्रत्यभिज्ञा
इत्यतः मस्तकस्य उत्कृष्टत्वम् । हस्तादिष्वेदेनेऽपि
जीवनसम्भवात् मस्तकस्य ऐदेने तदभावादपि मस्तकस्य
प्राधान्यमित्वपि मनव्यम् ।

उत्तमाभ्यस् न० सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे नवविधत्तिमध्ये
तुष्टिभेदे “नापहृत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति
हिंसादोषपर्यनात् विषयोपभेदे या तुष्टिः सा यज्ञमी उ-
त्तमाम्भ उच्यते” सा० कौ० । अस्मासुष्टुः क्षम्भोऽङ्गरं
प्रतीक विवेकख्यातिं प्रति हेतुत्वात्तथात्वम् ।

उत्तमाय त्रि० उत्तमं क्रियते उत्तम-णिच-कर्मणि वा०
चाय्यनि० णिलोपः । उत्तमीकृते । “उत्तेदसुत्तमा-
यम्” ए० ई० २२,३०, “उत्तमायसुत्तमीकृतम्” भा० ।
उत्तमारणी स्त्री उत्तममृच्छति क्ष-अनि ढोप् । इन्द्रीयर्थाम्
उत्तमौजस्त्रि० उत्तममोजो यस्य । १ उत्कृष्टतेजस्के दग्धमन्व-
न्तराधिपमनोः २ उत्तमेदे पु० हरिवं । “दग्धमं त्वथ पर्याय”
इत्युपक्रम्य “मनोः सुतोक्तमौजाय दण्णिः खञ्चश्च वीर्यवान् ।
यतानीको निराभितो दृष्टेनो नयद्रवः । मूर्दिद्युत्तः उत्तमावृ-

दश त्वेते मनोः सुताः” उच्च० । हुतौत्तमौजा इत्यत्त-
सन्विरार्पः । हापरयुगीये त्युधामन्युभातरि न्दपे उ० । “नेह
पश्यामि विवृधा ! राघेयममितौजसम् । भातरौ च
महात्मानौ युधामन्युत्तमौजस्तौ” भा० सर्गा० २४० । “युधा-
मन्यु च विकान्त उत्तमौजाय वीर्यवान्” गीता “उत्त-
मौजाय शत्यश कौरवाः कैक्यास्तथा” हरिवं० २४० ।
“उत्तमौजास्तथा शाल्वः कैरेवेश कौशिकः” हरिवं०
२४० ।

उत्तमभ्यु उ० उत्कृष्टसुभ-घज् । १ प्रदृष्टिरोधिकायामनिष्टसाध-
नतोनिष्टत्तौ । (यामा) २ अवलम्बे च ।

उत्तमभ्यन न० उ० स्तम्भ-ल्युट् । १ अवलम्बने । करणे ल्युट्
२ तद्वाधने । “वरुणसोत्तम्भनमसि” यजु० १४, २३ ।
“समीपेऽन उपस्थायोत्तम्भनेन स्तम्भाति” क्रात्या० ७,
८, २३ ।

उत्तर न० उत्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन उत्कृष्ट-च्यप्, उत्कृ-
तरप् वा । राजसमीपे वादिकताभियोगापनोदके उत्तराख्ये
१ अवश्वाराङ्गे द्वितोयपादे “प्रत्यश्चोद्यधिया पृच्छा तस्य
खण्डनसुत्तरमित्युक्ते” २ दोषभङ्गनवाक्ये । इजिज्ञासित-
विषयावेदके वाक्ये । ४ उदीचाँ दिशि स्त्री । अनन्तरे
५ देशे, ईकाले च उ० । ७ अनन्तरोत्तरदिग्देशकालाङ्गसौ
क्रि० अंश्चिन्यादिषु १२, २१, २४०: चंख्यकेषु दनक्षत्रेषु
न० स्त्री । “उत्तरावयवाय्यरोहिणीौ द्रुष्टार्पिष्ठभेदु
चार्ग्नभे” “रेष्युत्तररोहिणी सृगशिरो मूलानुराधा
भवा” “लोण्युत्तराणि स्त्रूः” ज्यो० १० । तत्र वादे
उत्तरतदामासादिबल्लाणादि मिता० दर्शितं यथा ।
“शुतार्घसोत्तरं लेखं पूर्वोदेकसन्धिधौ” या० । “शुतो-
भाषादेष्वेन प्रत्यर्थिनाऽस्त्रौ शुतार्घसोत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरत्व-
भवतीति उत्तरं लेखं लेखनीयम् । पूर्वोदेकसन्धिनः
ममीपे उत्तरञ्च यतपूर्वोक्तख निराकरणलद्वच्यते ।
यथाह । “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्वेऽन्तरन्दिदोविदुरिति” । पक्षस्य व्या-
पक्षिद्विराकरणसर्वम् सारं व्यायं न्यायादनपेतम्,
असन्दिग्धं सन्देहरहितम्, अनाकुलं पूर्वोपराविरुद्धम्,
अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदवोगेन दुःखिदिविभक्षिसमासा-
धाहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यद्या-
ख्ये यार्थं भवति तस्मदुत्तरम् । तज्जंतर्बिध्म् ।
सम्पतिपत्तिर्मित्या प्रत्यवस्त्रान्दनं पूर्वन्यायवेति । यथाह

कात्यायनः । “बल्लं मिथ्योत्तरस्त्रैव प्रत्यवस्तुन्दनं तथा । पूर्वं न्यायविविष्टे दृष्टतरं स्वाक्षर्तुर्भिर्धमिति” । तत्र उलो-
क्तं वया इपकशतम्भास्वारयतो व्युत्ते सत्यस्वारयामीति । यथाह । “साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिस्तदाहृता” । मिथ्योत्तरन्तु नाइन्वारयामीति । तथा च कात्यायनः । “अभियुक्तोऽभियोगस्य बद्धं कुर्यादपक्षवस्तुम् । मिथ्या ततु विजात्वाऽयादुत्तरं व्यवहारतः” इति । तत्त्वं मिथ्योत्तरस्त्रै
तुर्विधम् । “मिथ्यैतत्त्वाभिजानानि तदा तत्र च सत्विधिः । अजातशास्त्रि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति” । प्रत्य-
वस्तुन्दनद्वाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतियहत्वमिति
वा । यथाह नारदः “अर्थिना बेखितो वोऽर्थः प्रत्यर्थी वदि
तन्तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्तुन्दनं स्तुतमिति” । प्राण्ड्यायोत्तरन्तु यत्वाभियुक्त एवं ब्रूयादक्षित्वें अनेना-
हमियुक्तत्वं चाचं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन “आचारेणावस्त्रोऽपि पुनर्लेखयते
यदि । सोऽभिधेवोन्निः पूर्वं प्राण्ड्यायय च उच्चते”
इति । एवमुत्तरतत्त्वे स्थिते उत्तरतत्त्वपरहितानाम् उत्तर-
वद्भासमानानासुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं स्वदेशतत्त्वं
स्तुत्यन्ते । “सन्दिवसन्ध्यत् प्रक्षतादत्यत्वस्तुमित्यूरि च ।
पर्वकदेशव्याघ्रव्यक्तया नैवोत्तरम्भवेत् । यद्वासपदम-
व्यापि निगूढार्थन्दाकुब्दम् । व्याख्यागम्यमरात्मा
नोहरं स्वार्थसिद्धये” इति । तत्र सन्दिवसम् सुवर्णशत-
मनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतम्, सुवर्णशत-
मापशतं वेति । प्रक्षतादत्यत् वया सुवर्णशताद्यभि-
योगे पश्यशतम्भारयामीति । अत्यत्यत्यं दुर्वर्णशताभियोगे
पञ्च भारयामीति । अत्यमूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशत-
म्भारयामीति । पर्वकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे
हिरण्यं गृहीतम्भान्यदिति । व्यक्तपदम् । अस्यादाना
भियोगे पदान्तरेषोत्तरम् । वया सुवर्णशताभियोगे अनेन-
नाहन्नाद्वित इति । अव्यापि देशस्यानादिविशेषव्याप्त्यापि ।
यथा मध्यदेशे वाराणसां पूर्वं सां दिशि लेतमनेनापहृत-
मिति पूर्वं पक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं
यथा सुवर्णशताभियोगे किमहृतेवास्त्रे भारयामीत्यत्व
धनिना प्राङ्गिनाः सम्योगार्थी वान्यस्त्रे भारयतीति
निगूढार्थस् आकुलं पूर्वापरविश्वदम् । वया सुवर्णश-
ताभियोगे क्षते सत्यं गृहीतम्भ भारयामीति । व्याख्या-
गम्यम् दुःखिदविभक्तिसमाप्ताहाराभिधानेन अन्यदेश-
भाषाभिधानेन वा । वया दुर्वर्णशतविषये पिण्ठेषामभि-

वोगे गृहीतं यतं वचनात् सुवर्णानां पितॄं जानामो
ति । अत एव पितॄवचनात् सुवर्णानां यतं गृहीत-
मिति न जानामीति । अन्यार्थं न्यायविशद्भूम् । यथा
सुवर्णयतमनेन दृष्ट्वा गृहीतं दृष्टिरेव दत्ता न मूलमिति
गमितोगे सत्यं दृष्टिरेत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तर-
मित्रेकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करोनिरक्षणः । यथा ह
काम्यादनः । “पश्यकृदेशे यत्पत्त्वमेककृदेशे च कारणम् ।
मिथुना चैकृकृदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति” । अनुत्तरत्वे
कारणत्वे नैवोक्तम् । “नवैकस्त्रिन् विवादे तु क्रिया स्मा-
हादिनोद्दीयोः । नवार्थितिरुभयोर्नै चैकृत्र क्रियाद्य-
मिति” । मिथुनाकारणोन्तरयोः सङ्करेऽधिप्रत्यर्थिनोर्दीयोः
क्रिया- प्राप्नोति । “मिथुना क्रिया पूर्ववाहे कारणे
प्रतिवादिनोति अरण्यात् । तदुभयमेकस्त्रिन् व्यवहारे
विशद्भूम् । यथा सुवर्णयतं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्य-
मितोपं सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदृच्छेति ।
कारण प्राढन्याद्यवसङ्गे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्यम् ।
“प्राढन्याद्यकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थीं निर्दिशेत् क्रियामिति” ।
यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदृच्छेत् रूपके व्यवहारमागेण प-
राजितं इति । अत च प्राढन्याद्य जयपत्रेण वा प्राढ-
न्याद्यवद्यर्थमित्वा भावयितव्यम् । कारणोक्तरे तु साक्षि-
त्वेस्यादिभिर्भाववितव्यमिति विरोधः । एव सुत्तरत्वय
सङ्करेऽपि इट्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं
वस्त्राणि च गृहीतानीत्यमितोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं
प्रतिदृच्छेत् रूपकशतं तु न गृहीतं वस्त्राणिवद्ये पूर्वन्या-
येन पराजितं इति । एव च गृहीतेऽपि । एतेषाङ्गातु-
त्तरत्वं दोनपद्येन । तस्य तस्यांश्यस्य तेज तेन विनाऽ
विद्धेः क्रमेष्योन्तरत्वमेव । क्रमसार्थिनः । प्रत्यर्थिनः
सम्यानाञ्चक्षुद्रा भवति यत्र पुनरभयोः सङ्करे वस्त्र प्र-
भूतार्थिवद्यत्वन्तर्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रद-
र्त्तवितव्यः पद्मादल्पविषकोत्तरोपादानेन व्यवहारो इ-
ट्टव्यः । यत्र च सम्प्रतिपद्मेष्यत्वात्तरस्य सङ्करस्तत्त्वोन्तरा-
न्तरोपादानेन व्यवहारो इट्टव्यः । सम्प्रतिपत्तौ क्रिया-
भावात् । यथाहारोत्तेन “मिथुनात्तद्वारारणज्ञ स्थान-
मेकत्र चेद्देव । सत्यं वापि सङ्करान्येन तत्र याहं च
किस्तरम्” इत्युक्तोक्तम् । “यत् भूतार्थिवद्यः यत्र वा
स्थात् क्रियाफलम् । उत्तरन्तव तज्ज्ञे यमसद्वीर्यमतो-
ऽन्यदा” । उक्तोल्लभवतीति वेदः गेषायेत्याद्य ऐच्छिकः
कुमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथाऽनेन हृष्णं

रूपकश्चं वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे सत्यं
सुवर्णं गृहीतं रूपकश्चत्तु न गृहीतं वस्त्राणि तु गृ-
हीतानि प्रतिद्रूपानि चेति अत भियोत्तरस्य प्रभूत-
विषयतादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्त्तयि-
तव्यः । पश्चाद्वस्त्रिषयो व्यवहारः । एवं भियोग-
प्राङ्म्यायसङ्करे कारणप्राङ्म्यायसङ्करे च योजनोयस् ।
तथा नभिज्ञेवाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकश्चत्तु गृहीत
न्द्रासामि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रति-
द्रूपानीति वा । वस्त्रिषये पूर्वे पराजित इति वो-
न्तरे सम्प्रतिपत्ते भूरिविषयत्वे ऽपि तत्र क्रियामादानियोगा
द्युत्तरक्रियामादार्थं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः । तत्र तु
भियोगकारणोत्तरयोः क्षत्रज्ञपत्रव्यापित्वम् । यथा
इत्यपाहितवा कश्चिद्दति इत्यज्ञैर्मदीया अहक्षिण्
कावे नष्टा अथास्य गृहे इटेति । अन्यस्तु भियैत्र-
देत्तप्रदर्शितकावात् पूर्वमेवाक्षद्यत्वे स्थिता मम गृहे
जाता चेति वदति । इत्नावत् पश्चनिराकरणसमर्थत्या-
चादुत्तरम् । नापि भियैत्र कारणोपन्यासात् । नापि
कारणम् । एकदेशसाम्युपगमाभासात् । तस्मात् सका-
रणं भियोत्तरभियोगम् । अत एव कश्चिद्दिष्येषो
व्यव०त्०दर्शितः यथा “कात्त्वायनः । “सदाः क्षतेषु
कार्येषु सद्येव विवादेत् । कालातीतेषु वा कालं
दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः” । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रती-
पदर्थयते इति प्रत्यर्थी । नारदः “गहनत्वाहि वादा-
नामवामर्थात् स्फुरेतरपि । अल्पादिषु इरेत् कालं काम-
नामवामर्थात् भुवया”दा० उहस्तिः । “यदा त्वेवंविषयः पश्चः
कल्पितः पूर्वमादिना । दद्यात् तत्पश्चसम्बन्धं प्रतिवादी
तदोत्तरम्” । सम्बन्धसुकृतम् अन्यथा अन्यवादि-
त्वेन भक्षप्रसङ्गात् । “अन्यवादी क्रियादेषो नोप-
स्खादी निहत्तरः । अहूः प्रपत्तादी च हीनः पञ्च-
विधः स्फुरतः” । प्रपत्तादी तिपद्मेषो भोवत्तर सम्भविद्दिनैः ।
क्रियादेषो तु मासेन शालिभिद्वस्तु तद्यात् । इति
नारदोक्तः क्रिया वेष्वादिका, शालिभिद्वः पराजितः ।
वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी उत्ती-
र्खं ते निस्तोर्खं ते प्रक्रताभियोगोऽनेनेति उत्तरम् ।
उत्तरसङ्करं तद्वेदांवाह नारदः । “पश्चस्य व्यापकं
शारमसन्दिग्धमनाकृतम् । अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं
वहिदेविदः । भियोगप्रतिपत्तिलः प्रत्यवस्कन्दनन्तर्या ।
प्राङ्म्यायोत्तराः पोक्त्रामवारः शास्त्रवेदिभि । अभि-

योगस्य वदि क्षर्वादपङ्गवस् । भियोग तत्त्वं
विजानीयादुत्तरे व्यवहारतः” । पश्चस्य भावार्थस्य
व्यापकम् आच्छादम् अभियोगप्रतिकुलभिति यावत् ।
अतएव “पूर्वपश्चार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदि”त्युक्तम् ।
न च विप्रतिपत्त्या न्यायोर्यामागतस्य भारयसीखभि-
युक्तस्य भारवामीति संप्रसिपत्ते । कथमुत्तरत्वम् अभियोगा
प्रतिकुलत्वादिति वाच्यम् भाषावादिनोपूर्वत्वेनापटु-
करत्यतया वा कदाचिह्नाभातिवादादेवायं इति वाच्यं
भाषाविभव्यपर्यन्तं विप्रतिपश्चायुत्तरवादिनोभाषार्थं
सम्यगवगम्य तत्त्वेभार्थं सम्भवुत्तरासम्भवात् विद्यत्वा
यां चाशत्यवचनमन्यनाधर्मकारकम् । परोक्तिपराजये
च दण्डत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्दधतः
सम्प्रतिपत्ते इत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवम् एतेभ्य एवानि-
ज्ञारात् साध्यत्वे नोपदिष्टस्य पश्चस्य चिद्वत्वे नोपन्यासेन
साध्यत्वनिवारणात् चिद्वाधनेनापि वादिनः प्रत्यक्ष-
स्थानाऽन्नोत्तरत्वं सम्भवित्येव । चिह्निति सारं प्रकृतोप-
योग अनाङ्कः पूर्वपरविरोधमूल्यं अव्याख्यागम्य-
मध्याहारादिकं विनैव प्रतीतम् अभियोगस्य अभियुक्ते
इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापङ्गमित्यर्थः” । “उत्त-
राभासमाह कात्त्वायनः । ‘प्रकृतेन तस्यम्बन्धमत्यलमति-
भूरि च । पौक्तकदेशव्याघ्रेव तत्र नैवेत्तरं भवेत् । अस्त-
व्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाङ्कलम् । व्याख्यागम्यसा-
रस्य नोत्तरं शस्ते दुष्टैः” । अस्तव्यस्तपदव्यापि अवन्वि-
तार्थपदव्याप्तिभिव्यवहारतिलके भवदेवभृष्टः । भियो-
त्तरभेदमाह पुनव्यासनारदौ । “मित्यैतद्वाभिजानामि
मम वत्वा न सन्निधिः । अजातशामि तत्काले इति
भियोग चर्तुर्थम्” । भियैत्तदितिशद्वत्तोनाभिजानामी-
भादिकमर्थतोऽपङ्गवः । तथा च कात्त्वायनः । “शुता
भावार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिवेधति । अर्थतः शब्दतोवापि
मित्या तज्ज्ञेयमुत्तरम्” । त्वं भज्ञ धारवसीति प्रति-
त्यायां न गृहीतभिति शब्दतः । कालविषेषगर्भायां तस्यां
सुवर्णां तदानाङ्कं जात इति अर्थतः । देशकालविषेषगर्भायां
तदा तत्र नाहमासम् इत्यर्थदेवः । देशादिमत्यां तच्च-
दूर्म्यायां वा न जानामीत्यतेव योग्याकारणेनार्थतस्त-
दपङ्गप्रतिपोदनात् । अत चरमवयं पङ्गयावस्त्रान्दनस-
त्वेन पङ्गयाभावप्रतिपादकं सापदेशमित्येवत्तरमात्मम् आद्यं
भियोगत्तरमात्मम् । तत्र कारणोत्तरं लिपिधं वस्त्रवस्त्र-
त्वेन दुर्वलत्वं तत्र वट्टदुत्तरं यथा त्वतः वं गृहीत-

मिति सत्यं किन्तु परिशेषितमिति अबोस्त्रवादिन
एव क्रियानिर्देशः । तथा च नारदः । “आधर्यं पूर्व-
पक्षस्य यज्ञित्वाध्यवशाङ्गवेत् । विषदे बाह्यिकात्म प्रष्टव्याः
प्रतिवादिनः” । आधर्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततच
स्यापक्षसाध्यस्य धार्यमाणत्वस्य ध्यं सकारणं निर्यातनादि
तद्युपस्थितं कारणोत्तरम् । अतएव नियोस्त्रादस्य भेदः
तद्विधानं धार्यमाणत्वस्यान्नाभावप्रदोजकमयहृष्णहृष्णं न त
ध्यं स्फूरपम् । तस्यवडकारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति
प्रतिवादिना तथोत्तरमिति तत्वं पूर्ववादिनः साक्ष्युप-
न्यासः । तदसामर्थ्यं प्रतिशादिनः । तथा च वाज्ञवत्कामः ।
“साक्षिपूभवतः सत्यसाक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षे-
वर्तीसूते भवन्त्युत्तरवादिनः” । दुर्बलकारणोत्तरं यथा
नभेयं मृः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते नभेयं भूर्देशवर्भुज्य-
मानत्वादिति प्रत्युत्तरम्” व्य०त०रुप० ।
“शोधेत् पूर्वं वादं त वाद्युक्ते उत्तरदर्थेनम् । अवदव्यसो-
न्तरेण निष्ठत्तं शोधनः भवेत्” नार० । उच्चायावयवभेदे
त० । ‘विषयो विश्ववै पूर्वपक्षस्थोत्तरम् । निर्णय-
त्वेति विद्वान्नाः शास्त्रेऽविकरणं दृष्टम्” भीमांशा । तज्ज
विद्वान्नातुकृतकेऽपन्यासस्फूरपम् । १० प्रतिवचने न ० “प्रचक्रमे
त्वं प्रतिवक्तुस्तुत्तरम्” रुप० । ११ उपरिस्ये, “समे देशे प्रतिष्ठाप
चेत्वाजिनक्तुशोत्तरम्” गीता । “मृदुप्राणोत्तरपुरुषश्याम्”
इतुः १२ उच्छ्रुत्मागे “तदाहनादवनोत्तरक्रायमीषत्” रुप०
“दूर्वाङ्गुरयवस्त्रात्वमभिद्वप्तोत्तरः इति रुप० । १३ वाम-
मागे “पिण्डात्मे निधायार्थं व्यञ्जुत्तरतोष्यसेत्” मत्स्य
एत० । “न्यसेदिव्यवात्स्वातोपस्यापितकर्तुवार्दमपाचै न्यासः
कर्तव्यः” आ० त० रुप० । तस्य तदर्थत्वे उदा० तत्वैव यथा
“तस्माद्यस्य दक्षिणो लक्ष्म भवति तं पुराणलक्ष्मोक्तिवा-
भवते उत्तरतः स्त्रियाः उत्तरायणा हि स्त्रोति” अत-
पथमृतिः । “उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्वते भविष्यति”
भारतम् दिश्य “अक्षुत्तरसां दिश्य देवतामात्रा” कुमा० ।
“सर्वेषाङ्गैव वर्णाणां भेदत्तरतः स्त्रितः” १४० अत्र उत्तौ
पुंवद्वावः । दिग्दिशकाङ्क्षवर्त्तिपरत्वेऽवि अस्य स्वाभिषेया
वद्विनियमस्फूर्यवस्यावाचित्वात् सर्वानामतया तत्कार्यम्
उत्तरे पामाः उत्तरस्य नगर्यैः उत्तरक्षितु दिने, संक्षावादं
त न सर्वानामकार्यं मृ उत्तराः कुरवः । तत्वोत्तरकालहृष्टौ
“क्षिमन्मधिकर्त्तिरुत्तरः पूर्वस्त्रवमपोदत्सवः” रुप०
“तस्मोभिरस्त्रोत्तरनोन्मित्तिमाम्” कुमा० । अवधिष

हिविधः देशिकः कालिकथ तत्र देशिकः “सप्तदशोन्नरे तीरे जम्बला नाम राजसी” गर्भप्रसवमन्तः । अत दिग्देशा-वधिवाचित्वे उद्दृजर्हार्थे तरप् । तथा हि ब्रह्मावधि-मेष्टपर्यन्तेशानाम् भूवलये क्रमश उच्चतत्त्वात् तत्त्वम्-हितदेशस्य उच्चतत्त्वादुच्चरत्वम् “सापेक्षया मेष्टमि-हितत्वमेव उच्चरत्वमिति” सुक्ता० । अतएव तद्देशस्यो-उच्चतत्त्वादेव च क्रमशस्त्रत्व उच्चरत्वं वसौदत्वम्” मिंशि० उक्तम् “निरजदेशे चित्तिमण्डुषोपगौ भ्रूयौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरै । तदावित्तं ले जजयन्वत्तत्त्वाभ्यमद्वचक् निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति नरो यथा यथा तथा तथा तत्त्वमृतमरण्डलम् । उदक्ष्युद पश्यति दोषतं चित्तेस्तदन्ते योजनजाः पनांशकाः” तदिष्यः क्रमशः उच्चतत्त्वाद्व दक्षिणस्या अधस्त्वम् । अतएव तद्देशोऽवाचीत्वम् । तद्विक्ततदेशस्यापि उच्चरदिक्ष्यत्वे नो-उच्चरत्वम् । कालिकथ उच्चरत्वं ह सापेक्षया परत्वम् तत्त्वसापेक्षया उत्पत्त्युद्युक्तिवहारात् तत्र प्राप्तिर्त्तिका-वडत्तः वहुक्त्युद्युक्तिवहारात् तथा-त्वम् । तथा च एताद्वशार्थपरत्वे उदः उत्कृष्टान्ति प्रकर्त्ते तरप् । उच्चरकालवाचित्वे इपि अव्यवहिते एवाद्य उच्चिरौत्तमिको लक्षण्या अधिककालोच्चरत्वमपि प्रता-यते । तेन स्थाव्यवहितोच्चरत्वाद्यत्तिकल्पित्यादिप्रयोगो-दृष्टव्यः । अविकार्थे त उदः उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः । १४प्रथाने “धर्मोत्तरं भूम्यमात्रयन्ते” रवुः “कला-त्तात तथाद्योह शोकोत्तरमिदं सनः” भा० अहु० १५२ च० १५अविके “देवे० सु मनसा ध्यावा यतमटो-न्तरं अपेत्” तत्त्वम् । “सप्तोत्तरं भर्मशतं इ च मन्त्रिगते तथा० या० स० । उत्तीर्थतेऽकात् संसारः अपादाने च्यप् । १६विष्णौ सु० । “उत्तरोगो-पतिर्गोप्ता” विष्णु० सु० “जन्मसंसारवन्धनादुत्तरन्त्यत उत्तरः विद्वाकात् वा उत्कृष्टः-भा० । १७विष्णे सु० तथापि तथात्वात् । भावे च्यप् । १८उत्तरणे उत्कृष्टने० १९विराटन्दप्यसु उ० स च भूमिङ्गयापरनामा० २० वत्कन्यायां खी तत्कथा यथा भा० विरा० प० १५१३८८० । “द्वाषा भूमिङ्गयं नाम युत्त्रं मत्स्यस्य भानिनम्” इत्युपक्रम्य “उवाच रहसि प्रीतः क्षणं धर्मार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणिः ! चिमं भगवनादपि०” । “उत्तरायाः प्रमुखतः युर्वं जान-

भरिन्दमः” “कथोत्तरा च कन्याव च ख्यातमवृत्तस्ता” “वद्युत्तरोऽयं संयामे विजेष्वति महारथान्” इति च । उत्तरा च अभिमन्योः पढो तत्कथापि तत्वैव ७१, अ० । “उत्तरां प्रतिगृहात् सव्यपाचो धनञ्जयः” इति विराटेनोक्ते “प्रतिगृहास्यहं राजन् ! स्तुवां इहितरं तव” “स्तु शार्दे उत्तरां राजन् ! प्रतिगृहामि ते स्तुताम्” “तां प्रतिगृहात् कौन्तेयः स्तुतसार्थं धनञ्जयः । सौभद्रस्तानवद्याङ्गी विराटतनयां तदा । तत्वातिष्ठन् महाराजो रूपमिन्द्रस्य चारवन् । स्तुवां तां प्रतिजयाह कुनीषुवो युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरुषत्वं जनार्थनम् । विवाहः कारयामास सौभद्रस्य महारथनः” ७२च० । २१ अष्टष्टकयने “क्रताव देवी वदनाधिकारिणी त्यहुत्तरं दासि ! ददासि का सती” नैव० । उत्तरकालभावित्वाद्यत्तरत्वाज्ञास्य तथात्मजिज्ञासिताधानतथा चास्य निपहस्यानत्वं तदभिप्रायेष्व उक्तव्योक्तेन निपहार्थकात्पेतः क्षतः । उत्तरकाल न० वाल्मीकि रामायणान्तर्गते सप्तमे काण्डे । उत्तरकाल उ० कर्म० । भविष्यत्काले क्रमिकर्मणां तस्य गौणकालत्वमाह “एतमागामिवागीवहस्यकालादधक्षतः । स्वकावादुत्तरोगोषः कालः पूर्वस्य कर्मणः” हरिहरः । उत्तरकुरु उ० नववर्षात्मकस्य जस्तुषीपस्य वर्षभेदे । वर्षणां दंस्तिः सिंशिं उत्ता “लहुदेशादिमगिरिदृग्मेमकूटोऽयं तत्काल तत्त्वाज्ञान्यो निषध इति ते सिंशुपर्यन्तदैर्याः । एवं सिद्धादुदग्धि इराकृष्णवक्तुकुनीका वर्षणेषां जगुरिह वुधा अन्तरे द्रेषिदेशान् । भारतवर्षमिदं हुदग्धात् किवर्वर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराणं तथा कुरु तत्काद्विद्वि हिरण्यवर्षकर्वे । माल्यवांशं यमकोटिपत्तनाद्रोमकाङ्गं किल गम्भमादनः । नोलशैलनिवधावधी च तावनरात्रमन्योरिलाहृतम् । माल्यवल्लधिमध्यवर्ति यत् तत् त भद्रतरं जगुर्बुधाः । गन्धयैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमित्वाकलाविदः । निषधनीलहुगङ्गसुमाल्यकैरत्प्रिलाहृतमाहृतमावधौ । अमरकेतिकलावसमालूलं हरिरकाङ्गनचित्वमहोत्तलम्”, “कथं भूगोहस्याधिषुत्तरं जस्तुषीपम् । तस्य आराव्ये च समिनिरेत्वदेशः । तत्व लहुदा रोमकं विद्विरुं यमकोटिरिति पुरुचत्वयं भूपरिधिचतुर्थांशान्तरं किन कथितम् । तेष्यः पुरेष्यो वस्त्रां दिष्य मेषः वोत्तरा । अतो लहुदाया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः षट्कापरसिंशुपर्यन्तदैर्योऽस्ति । तस्योत्तरे

हेमकूटः । सोऽपि सस्त्रपर्यन्तदैर्यः । तथा तदुत्तरे विषधः । तेषामन्तरे यथोत्तरम् भारतकिञ्चरहरिवर्षाणि । एवं सिद्धपुरादुत्तरतः लहुदवान् नाम गिरिः । ततः व्रेतनिर्मितः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिंशुपर्यन्तदैर्याः । तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्वादौ वुरुषवस्तु । सदुत्तरे हिरण्यवर्षम् । ततो रम्यकमिति । व्यथ यमकोटेहृतरतो माल्यवान् नाम गिरिः । स त निषधनीलपर्यन्तदैर्यः । तस्य जलधेष्यं मध्ये भद्राङ्गं वर्षम् । एवं रोमकादुत्तरतो गम्भमादनः । तस्य जलधेष्यं मध्ये केतुमालम् । एवं निषधनीलमाल्यवहस्यमादनैराहृतमिलाहृतं नाम नवमस्तुलम् । सा खर्गभूमिः । अतस्तत्र देवकीडागृहाद्विष्णुष्टिः । तत्वं प्रधाना नदी भद्राङ्गा “चक्रुच केतुमालम् भद्राङ्ग्या चोत्तरान् कुरुन्” । सिंशिः । भा०८०प०७च० । तदैर्यं वर्षितं यथा “दक्षिणे त नीलस्य भेरोः पात्रे तथोत्तरे । उत्तरा: कुरुवो राजन् पुरुवाः शिहुनिषेविताः । तत्व लहुदा भधुकवा नित्यप्रभु-फलोपमाः । पुष्पाणि च सुगम्भीनि रसवल्लिं फलानि च । सर्वकामफलास्तत्र केविदु लहुदा जनाधिप ! । अपरे क्षीरिणो नाम लहुदास्तत्र नराधिप ! । ये चरन्ति सदा क्षीरं वडसञ्चाहृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूत्यन्ते फलेष्वाभरणानि च । सर्वां मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाङ्गनालुका । मणिरत्ननिमं रम्यं वज्रैद्रुत्यर्थसिभम् । भूभागं दृश्यते तत्वं पद्मारागसमप्रभम् । सर्वर्त्तुसुखसंस्थर्या निष्ठङ्गा च जनाधिप । पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखसर्वां ननोहराः । देवबोक्तव्युताः सर्वे जायन्ते तत्वं मानवाः । शुक्लाभिजनसम्पदाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः । मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चासुरसोपमाः । तेजान्ते क्षीरिणां क्षीरं पिवन्यस्तस्तिभम् । मिथुनं जायते काले समन्तत्र प्रवर्द्धते । तत्वं रुपं गुणोपेतं समवेशं तच्चैव च । एवमेवानुरुपञ्च चक्रवक्तव्यम् ग्रभो ! । निरामयाच ते लोका नित्यं सदितमासाः । दशर्वसहस्राणि दशर्वशतानि च । जीवन्ति ते महाराज ! न चान्तोऽन्यं जह्नुत । भारुदाना नाम शकुनास्तीक्ष्णतरुदाना भयानकाः । ताच्चिर्हरनीह स्तुतान् दरीप्रमित्यनि च । उत्तरा: कुरुवो राजन् । व्याख्यातासे समाप्तः” । तेनास्य उंस्त्वं क्षीवावच्छ उक्ताक्षयेभ्यः । भा०८०प०२७३च० । अच्चनोत्तरदिवियज्ये “इदं पुरं यः प्रविशेद्व्रवं न स भवेद्रः । प्रीयामहे त्वया वोर ! पर्याप्तो विजयस्तव । न चाल फिङ्गिज्ञेतव्यम्-

स्वर्गमात्र प्रदश्यते । उत्तराः कुरवोह्येते नात्र युजं प्रव-
त्तते । प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय ! नेह इच्छयि किञ्चन ।
नहि मातुषुप्तेहेन शक्यमताभिवीचित्तम् । अथेह सुरुच-
व्याघ । किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि । तद्ब्रूहि च करिष्यामो
वचनात्तत्र भारत ! । ततस्तानवौद्राजन्मजुनः प्रहसन्निधि ।
पार्थिवत्वं चिक्कं धार्मि धर्मराजस्य धीमतः । न प्रवे-
श्यामि वो देशं तिरुद्धं यदि मातुष्वैः । युधिष्ठिराय यत्
किञ्चित् कापयत्वं प्रदीयताम्” । “ततोदिव्यानि वस्त्राणि
दिव्यान्याभरणानि च । जौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
प्रददः करम्” । “तेऽवतीर्य बहून् देशानुत्तरां च कुर-
नपि” । भा० व० १४५५ । “विजित्य यः प्राज्यमय
च्छुत्तरान् कुरुन्तुयं वसु वासवोपमः” किरा० ।
उत्तरकोशला स्त्री कर्म्म० । अथोध्यानात्त्रां न नगर्याम् ।
“यदुपतेः क गता मधुरा पुरी रघुपतेः क गतोत्तरको-
शला । इति विचिन्त्य कुरुत्व मनः स्थिरं न सदिदं जग-
दिव्यवधारय” उद्घटः ।

उत्तरक्रिया स्वी कर्मण् । उत्तरकालकर्त्तव्ये कर्मणि “सर्वे-
 वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया । आधौ प्रतियहे
 क्रीते पूर्वा त बलवत्तरा” या ० स्मृ० । “एकमेव लोत-
 नेकशाधिं हत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्वयाप्ताधाय
 किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तद्वत्ति नोत्तरस्य एवं
 प्रतियहे कुद्रे च” मिता० । २ वार्षिके पितृक्षये च । “प्रेते
 पितृत्वमापन्ने सपिगडीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया
 पित्राः प्रोच्यन्ते ता व्यपोत्तराः” । विष्णुषु० । इच्छन्ति-
 क्रियायाज्ञ ।

उत्तरङ्ग न० उत्तरमङ्गम् कर्म० शकन्धा० । इद्वारोऽस्यदा-
रणि । २प्रा०ब० । उद्गततरङ्गे त्रिः । “भागीरथीं शोण-
द्वीपरङ्गः” रघुः “अपाभिवाधारमनुत्तरङ्गम्” कुमा० ।
उत्तरच्छट पु० कर्म० । शय्याया उपर्यास्तरण्यवस्ते । “श-
योन्नरच्छटविमर्दकगाङ्गरागम्” । “सोन्नरच्छटमध्याक्ष-
तेप्रथायहण्णाय सः” रघुः ।

उत्तरज्योतिष्ठ ए० प्रतीचीस्यदेशमेदे भारते स० ६१ अ०
नकुलप्रतीची विजये । “क्षत्रज्ञं पञ्चनदञ्चैव तथैवामर
पर्वतम् । उत्तरज्योतिष्ठञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ।
दारपालञ्च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः । रामठानु
हारहणाश प्रतीच्याचैव ये वृपा:” ।
उत्तरतन्त्र न० सुश्रुतानगते यन्यमेदे । “इदानीन्तत् प्रत-
च्छाप्ति तत्त्वसञ्चरसञ्ज्ञमिति” सत्र० ।

उत्तरतस् अव्यः । उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु तदिल् ।
उत्तरक्षित् उत्तरक्षात् उत्तर इत्यर्थे । खल् उत्तरवा-
यन् अव्यः ताभ्यां भवार्थे व्यप् । उत्तरतस्य उत्तरतव्य
तद्वचे ति ।

उत्तरदायक लि० उत्तरं ददाति दा॒खु॒ल् । प्रत्यु॒त्त-
दायिनि॑ । उत्तरेण वाक्ये॑न दायति॑ शोधयति॑ निजदो-
षम् दैप्य-शोधे॑-खु॒ल् । स्वामिना॑ स्वकार्यं प्रभादक्षयने-
तहु॒दोषस्थादोषव्यापने॑न निजदोषशोषके॑ भव्यादौ॑ ।
“परपुंसि॑ रता॑ नारी॑ भव्यशोत्तरदायकः॑ । सपर्पे॑ च गृहे॑
वासः॑ मल्लरेव॑ न संशयः॑” चाण० ।

उत्तरदिक्काले पु. ७८। “रवाहन्तरः कावः सोमे
वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैकै तकोणके।
जीवे च यात्यदिग्भागे शुक्रे आग्नेयकोणके। चनौ ल
पूर्वदिग्भागे काशक्रं प्रकीर्त्तिम्” रत्नसारोके रवि-
वारे उत्तरदिग्बन्धिं काशक्रके। रात्रौ हु वैपरीत्यम्
उत्तरदिक्पाशयन्दे दृश्यम् अन्यदिक्काले युक्तदिशाज्ञेयः
उत्तरदिक्पाश पु. ७९। “रवै तु दक्षिणे पाशः सोमे
आग्नेयकोणके। भौमे ल पूर्वदिग्भागे बुधे ईशान-
कोणके। जीवे चोत्तरदिग्भागे शुक्रे वायव्यकोणके।
चनौ हु पश्चिमे भागे पाशक्रं प्रकीर्त्तिम्। रात्रै वैतौ
वैपरीत्यात् पाशकालौ वयोदितौ” रत्नसा० उक्ते दृह-
स्यतिवारे उत्तरदिग्य यात्रायुज्ञादिनियेषोपयोगिनि पाश-
क्रके। एवमन्यदिक्ष्युक्तटिशा याशोबोधः।

उत्तरदिक्खूल वि० उत्तरदिशि शुलभिवास्यस्य अच्
 “ज्ये छा पूर्वै भाद्रपदा रोहिण्यु उत्तरकाल्पनी। पूर्वादिषु
 क्रमाच्छूदाः यावादौ मरणप्रदाः। शूलाद्यानि च धिष्ठग्रा
 शूलसंचाच वासराः। यायिनां शूद्युदाः शीघ्रमय वा
 चार्य नाशकाः” भरदाजोक्ते उत्तरदिशि यावादौ वज्ये
 १उत्तरफलानीक्षत्रे शुभारे च दिक्खूलवारस्तु पृष्ठदिगी-
 श्वारः दिगीशाश उत्तरदिगीशशब्दे वक्ष्यन्ते। शूला इत्यत्र
 स्थीत्वं ताराविगेषयत्वात्।

उत्तरदिग्गीश पु० ईत० । “इन्द्रोवङ्गिपितृपतिनैक्षति-
वर्षणोभरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्णादीनां दिशां
क्रमात्” इत्युक्ते । कुबेरे उत्तरदिक्पात्रादयोऽस्यव ।
“कुबेरयुग्मां दिशसुष्णरश्चसौ” कुमारे “कौबेरदिग्भाग-
सपास्य मार्गम्” माघे च उत्तरदिशः कौबेरसवन्वित्वसक्तम्
“सूर्यः शुक्रः लग्नापुत्रः सैहिकेयः गनिः पश्ची । सौम्य-
स्थिदत्तमन्ती च प्राच्यादिकादिग्बुद्धाः” इत्युक्ते २५४

यत्त्र “दिग्मीशाहे शुभा वाका पृष्ठाहे मरणं बुवग्”
इत्युक्तेः उत्तरदिशः एष्टोभतटविष्णुसां दुधधारेयात्मानिवे-
षाय “प्राच्यादिकुमां नावाः यथासंख्यं प्रहिष्टिभूम् ।
मेवात्माः राशयो च या स्त्रिराष्ट्रपर्वत्प्रभात् इत्युक्ते पु-
रुषेऽन्तर्विक्षेनेषु राशिषु च तेषु बन्धेषु तप्त्यस्ये
चन्द्रे च उत्तरदिग्मामनं शस्त्रमित्यपि बोध्यम् ।

उत्तरदिग्द्वार च ० उत्तरदिशि द्वारं सुचमस्य । “प्राच्यादिषु
चतुर्दिशु सप्तसप्तानकर्त्तव्यतः” उक्तो ० उक्तसामिजित्काषाणा-
विंशतिनक्षत्रमध्ये २३,२४,२५,२६,२७,१२ । वच-
लेषु तानि च यात्मादिषु तत्र दिशि शस्त्रात् ।

उत्तरदिग्बलिन् च ० उत्तरसां दिशि वलो । “प्राच्यां शैव्य
सुराचार्यां याम्यां भास्त्ररम्भिजो । प्रलक्ष्यौ रौत्रिदीप्यान्त-
वितेनद्वृद्धि दिग्द्वान्वितौ” उक्तो ० त ० उक्ते १४५२ २४५२ च ।
उत्तरपक्ष च ० कर्म ० । वादे पूर्वपक्षस्य मर्दनक्षमे चिह्नान्त-
पक्षे । “प्रायमयन् पवनव्याधेर्गिरसुत्तरपक्षताम्” याचः ।
२उत्तरविकल्पे इक्षणपक्षे च शुक्लपक्षस्वेत भासारस्त्रकात्मा-
त्रणपक्षस्योत्तरत्वात् तथात्मम् ।

उत्तरपठ च ० कर्म ० । १उत्तरोडे । ततः उत्तरोत्तरपठः
सप्रस्तेदः सवेष्यः” भा० १५५८ । २श्वोत्तरक्षदे च
उत्तरपथ च ० उत्तरः पन्थाः अच् समाः । १उत्तरस्यिते
२अव्यवहिते च परिः । उत्तरः उत्तरायविचिङ्गितः पन्थाः ।
३देवदाने पर्वि देव हि अर्चिरादिमार्गेण विद्यावन्तो
ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ताहये मार्गे । तत्र मार्गे च ये तदभि-
मानिनो देशस्ये अच्चिरादिश्वदे १६४ एष्टे उक्ताः
तेषां च यथा आतिथाहिकत्वम् तथा आतिवाहिक
शब्दे १५१ एष्टे उक्तम् । “उत्तरपथेनाहृतज्ञः” पा० ।
उत्तरः औत्तरपथिक तत्पथेनाहृते त्रिं ।

उत्तरपथिक त्रि ० पन्थानं गच्छति “पथः वक्तुन्” पाठ्यपथिकः
उत्तरः तहेश्वरः पथिकः । उत्तरदेश्वरे १पथिके
क्षिवां डीप् ।

उत्तरपद च ० उत्तरसुत्तरवर्त्ति पदम् । १समावचरमावयव-
पदे २स्त्रोत्तरवर्त्ति पदे च । “एकाजुस्तरपदेशः” पा० ।
३समावयोग्ये पदे च । “प्राधान्यं” हि विषेषल प्रतिवेषेऽ-
प्रधानता । पर्वदासः च यित्तेष्वो यत्तोत्तरपदेन नज् ०
भोमांसा । भर्ति च “यजतिषु येयजामहं कुर्यात् नात्यु-
जेषु” इत्यत्र नजः समावयोग्याद्युयाजेन साहित्यात् पर्याप्त-
परता तथा रात्रौ आङ्ग न कुर्वीतेत्यादौ नजो रात्र्या
समावयोग्यत्वात्तथात्मम् “कर्म्यां मांसं नात्रीयादित्यत् त

क्रियापद्योगेन तस्य समावयोग्यत्वाभावेन च तत्त्वोत्तरपद-
योग इति न पर्युदासपरता किंतु प्रवद्यमातवेष्यार्थकर्ता
“अप्राधान्यं” विषेषल प्रतिवेषे प्रधानता । प्रवद्यमातवेषे-
धोऽत्र क्रियया यह वत् नज् ० इति भीमावकोक्तेः ।
“पदोत्तरपदात्” वार्ता० १८८० उत्तरपदवर्तीने वेत्ति वेत्तव्ये
इतन् । उत्तरपदित्र तद्यथेतरि तदेतत्तरि च त्रिं ।

उत्तरपदित्रा स्त्री उत्तराख्याः पांशुसावा अन्तराख्या दिश्
दिक्षु ० । १उत्तरपदित्रावोत्तराख्यादिशि नैर्भृतकोक्ते ।
वा विद्यतेऽस्य अच् । २नैर्भृतविदिक्षुपदम्भिनि देशे पु०
“उत्तरपदित्रे गार्हपत्यम्” याचः २० ४,२,१२ ।
३तद्वितीनि त्रिं ।

उत्तरपाद इ० कर्म ० । उत्तरादासपक्षे व्यवहारस्य हितोवे
प्राहे “पूर्वपक्षः स्वतः पादो हितोवक्षोत्तरः स्वतः ।
क्रियापादङ्गृतीयः स्याश्वत्योनिर्कृत्यः स्वतः । मिथ्योक्तो त
चतुर्पात् स्वात् प्रत्यवस्तुने तथा । प्राकृत्याये च च
वित्तेष्वोहिपात् संप्रतिपत्तिषु” इत्यत्तिः ।

उत्तरपुरस्तात् अच्यूतः उत्तरस्याः पूर्वस्या अन्तराख्या दिश्
उत्तरपूर्वी ततः प्रवद्यमाप्तुमीष्टप्रस्तर्ये असाति पुंवद्यमावः
पूर्वस्य उरादेशः । ईशावकोक्ते “उत्तरुत्तराख्यादाहृव-
नीवस्य जातुमानं गत्तं ज्ञात्वा” याचः २० ४,४,८ ।

उत्तरपूर्वा स्त्री उत्तरस्याः पूर्वस्या दिशोत्तराख्या दिश् इ०-
व्यावः दिक्षु ० । ईशावकोक्ते “आग्रे वद्युत्तरपूर्वादेष्वा”
कात्मा० ३,१,२० । दिक्षुनामसमादै वा इत्यात् सर्वं नाम-
कार्यम् योत्तरा वा पूर्वा वस्य सुखस्य एवं वक्त्रवीहौ द
न सर्वनामकार्यमिति भेदः । तेन ताहसायेऽयि चल
इत्तिवे त्रिं । “योत्तरा वा पूर्वा यस्य उत्तरपूर्वाख्या-
स्यस्य उत्तरपूर्वादै” सिंको० ।

उत्तरफलुनी स्त्री फलति फल-मित्रात्मौ “फलेर्गुक्
च” उत्तरा० उत्तरन् युक् च गौरा० इतीच कर्म ० ।
अश्विन्यादिषु द्वादशे नक्षत्रे तस्या॒ स्वरूपम् उठुक्षक्षदे॑
१०७१ प० अङ्गे वाचश्चदे॑ ४६७ एष्टे च तदधिरेवा-
दादि उक्तम् । फलुनी नशद्वात् स्वादें अच् डीप् ।
फलुनी कर्म ० । तत्त्वेषादें । इत्यं प्रवद्यमानमता॒ “भ्रु-
गण्यस्त्रीश्वृत्तरात्मा॒ स्वभूः” इत्युक्तेः वया आत्मा॒ फलुनी त्वं॒
तथा समर्पितम् ० इति॒ ब्रा० । “फलुनीयुवती॒ आदधीत॒
एता वा इन्द्रनक्षत्रम् वत् फलुनीयुपर्य॒ प्रतिमान्त्रो-
ऽर्जुनोहैतै॒ भासेन्द्रो॒ वदस्य गुह्यं॒ नामार्जुन्योवैनामै॒ तासां॒
इत्युपरोद्यमानवते॒ फलुनी॒ इति॒ कोहै॒ तस्यार्हिति॒ युद्धं॒

ताम पहीतम्” २, १, २, १ । अस्याः प्रथमपादः सिंहराशिः
उत्तरपादवयं कन्याराशिः प्रभाण्यं उडुचकृशन्दे दृश्यम् ।
उत्तरभाद्रपद् स्त्री भद्राय हिवः भाद्रः पत् पादशत्यांशो
वस्थाः व० ततः कर्म् ० । अत्रिन्यादिनक्षेत्रे पहिंशे
नक्षेत्रे । पदयन्देन समाप्ते टाप् । उत्तरभाद्रपदाश्चत्र ।
स्वरूपादिक्षुचकृशन्दे १०७१ष्ठे उक्तम् । अधिपत्या-
दिक्षमत्रेषाशन्दे चोक्तम् । इवं ग्रुवगणः “भ्रुवगलस्त्री-
युत्तराणि स्तम्” इत्युक्तेः सीतराशिवटिका ।
उत्तरमानस न० उत्तरत्वत्तरस्य मानसम् । इतीर्थमेदे
“कालोदक” नन्दिकृशुण्डं तथाचोसरभानसम् । अध्येत्य
बोजत्तराहृभूषणहा विमस्त्वते” भां अनु० २५४० ।
२ ग्रामध्ये उत्तरदिक्ष्ये तीर्थमेदे “उत्तरे भानसे,
स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये” इति गदाच्छादपङ्क्तिः ।
दक्षिणमानसमयि तत्कल्यतीर्थमेदे: “दिवाकर ! करो-
मीह स्नानं” दक्षिणमानसे” इति तत्त्वैव ।
उत्तरमीमांसा स्त्रो उत्तरस्य वेदयेभागस्य उपनिषद्-
रूपस्य सीमांसा पञ्चाङ्गन्यायोपेतवाक्यसुदावात्मकोवि-
चारः । “अवातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादौ “अनाहसिः
यद्वात्” इत्यन्ते चतुरध्यायोहृष्णे शोहशपादात्मके शारीरस्य
महाकालप्रतिपादके वेदव्यापरचिते शारीरकस्त्राख्ये
परम्ये । तत्र प्रतिपादविविधादि संक्षेपतः वैवासिकमालायां
भारतीर्थसुनिका दर्थितं वथा “शास्त्रं ब्रह्मविचा-
राख्यमध्यायाः खुशतर्पिधाः । वैमन्यविरोधे द्वौ
साधनं च कलं तथा” ४ । समन्वये स्वटिक्ष्म-
स्त्रात्मसुपास्यगम् । त्तेवग्यं पदमाद्यं च चिन्त्यं पादे-
ष्टदः क्रमात्” ५ । इतीर्थे स्त्रतितर्काभ्यामविरोधो-
इन्द्रियदृष्टा । भूतभोक्तुतेर्णिक्षुतेरप्यविरुद्धता” ६ ।
त्तीर्थे विरतिक्षम्पदार्थपरिच्छेष्वधनम् । गुणोपसंहृति
क्षांनवहिरङ्गादिसाधनम् ७ । अहुर्थे जीवतोसुक्ति
इत्कालिर्गतिइत्तरा । ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकावासीः पादा-
र्थसंयहः” ८ । “अध्यावचदृष्टवात्मकस्य शास्त्रस्य ब्रह्म-
विचारोऽर्थः संवेदं वेदानवाक्यानां ब्रह्मचित्तात्प-
र्येण पर्यवसानं प्रथमाध्यायेन प्रतिपादयते । इतीर्थे
वेन समाविशविरोधः परिच्छ्रियते । त्तीर्थेन विद्यासा-
धननिर्णयः । चतुर्थेन विद्याफलनिर्णयः इत्येति अध्या-
यार्थाः ८ । तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते ।
समन्वयेति । स्वटिक्ष्मविक्षयुक्तं वाक्यजातं प्रथमे पादे
चिन्त्यम् । “अन्तस्त्रात्मसुपासनेष्ट्रियं वा ब्रह्म-
स्त्रात्माः पूर्वभीमांसा उत्तरमीमांसा च तत्र पूर्वभीमांसा

वर्द्धपापविरक्षादिकं च ब्रह्मस्त्रात्माधारचतया स्वटिक्ष्म-
विक्षयम् । अस्यटिक्ष्मविक्षये दत्तेपापाश्चविषयं वाक्यजातं
हितीर्थपादे चिन्त्यम् । तद्यथा प्रथमाधिकरणविषये भा-
रिणिल्योपास्त्रिवाक्ये भनोभयत्वप्राप्यगरीरत्वादिकं लो
पाधिकव्रज्ञाणो जीवस्य च साधारणत्वादस्वटिक्ष्मविक्षयम् ।
हतोर्थपादे त्वस्यटिक्ष्मविक्षये सति त्तेयव्रज्ञाश्चविषयं वाक्य-
जातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे सुरक्षकरत्वात्म-
प्रवाक्ये द्वूभूतरिक्षाद्योतत्वं स्त्रात्मनः परज्ञ-
चत्र साधारणत्वादस्वटिक्ष्मविक्षयम् । वयमि इतीर्थ-
पादे कठवल्यादिगतव्रज्ञतत्त्वाक्यानि विचारितानि । इतीर्थ-
पादे इहरोपासनावाक्यं विचारितं तथाभ्यानन्द-
संगतिक्षेपेन दर्हित्वात्म सामिक्षिकत्वात्म पादार्थयोः
साक्षार्थापतिः इत्वेवं पादंवेष्ट वाक्यविचारः समाप्तिः ।
चतुर्थपादे त्वव्यक्तपदमजापदं वेत्येवादिसन्दिग्धपदं चि-
त्त्वम् । इतीर्थोद्यायगतपादार्थान्विभजते हितीर्थे इति ।
प्रथमपादे वांख्योगकाण्डादिस्त्रितिभिः सांख्यादि-
प्रस्त्रक्तर्क्षेष विरोधे वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । इतीर्थ-
पादे सांख्यादिमतानां दृष्टव्यं प्रदर्शितम् । हतोर्थपादे
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतशुद्धीनां परस्परविरोधः परिहृतः
उत्तरभागेण जीवशुद्धीनां चतुर्थपादे लिङ्गशरीरस्त्रीनां
विरोधः परिहृतः द्वै । त्रौतोद्यायगतपादार्थान्विभजते
लतीर्थे रति । प्रथमपादे जीवस्य परस्परविकागमनागमने विचार्य-
वैराग्यं निरूपितम् । इतीर्थपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः
योधितः । उत्तरभागेण तत्पदार्थः । हतोर्थपादेन सगुण-
विद्याया गुणोपसंहारो निरूपितः निर्गुणज्ञानस्य बहिः
रक्षभूतात्मवस्त्रादीन्यन्तरक्षभूतशमदमनिदिध्यासनादीनि
च निरूपितानि ७ । चतुर्थोद्यायगतपादार्थान्विभजते
चतुर्थे रति । प्रथमपादे अवण्णाद्याहृत्या निर्गुणसुपासनवा-
सुण्डं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापसुरखलेपिनाशक-
क्षणा सुक्ति रभिहिता । इतीर्थे पादे वियमाणसोत्कानि-
प्रकारोनिरूपितः । त्रौतोर्थपादे सगुणविदो वृत्तसो-
त्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्म-
विदो विदेहकृत्यपाप्तिरभिहिता, उत्तरभागेण सगुण-
ब्रह्मविदो ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निरूपिता” तद्वारा० । सीमांसा हि
वेदतात्पर्यनिरूपार्थः न्यायपञ्चात्मकविचारः । एव च
द्विविधा पूर्वभीमांसा उत्तरमीमांसा च तत्र पूर्वभीमांसा
जैमिनिप्रवीता “अवातोधर्मजिज्ञासा” इत्यादिका, उत्तरमी-

मांसा दर्शिता । इयमेव च ब्रह्मोमांसात्वेन प्रसिद्धा
उत्तररामचरितं न० उत्तरं रामस्य चरितं यत् । भवभूति-
प्रणीते नाटकमेदे ।

उत्तरवयस लिं० उत्तरं वयः निं० वेदे च च समा० । वृद्धा-
वस्थायाम् “तसादुत्तरवयसे उत्तान् पितोपजीवति” शत०
बा० १२,२,३,४ । लोके त उत्तरवयस् इत्येव ।

उत्तरवस्ति पु० सुशुतोके चिकित्साङ्गे यन्त्रमेदे । तदस्य
स्फुरप्रयोगप्रकारादि यथा तत्त्वैव

“वस्ते उत्तरसंक्षय विधिं वक्ष्याम्यतः पराम् । चरुहृषाङ्गुल-
नेत्रमादुराङ्गुलिसम्भितम् । मालतीपुष्पवृत्तायां विद्रू-
सर्वपनिर्गमम् ; भेद्रायामस्य लेखिदिक्षनि खलु त-
दिदः । खेहप्रमाणं परमं कुञ्जवालं प्रकोक्षितः । पञ्च-
विंशतिधोमालां विद्यादुद्दिक्षिताम् । निविष्टकर्षिकं
मध्ये नारोणां चतुरङ्गुलम् । मूलस्रोतः परीणाह-
सुहराहिदशाङ्गुलम् । तासामपव्यभार्गे सु निद्याच्छत्तर-
ङ्गुलम् । दशङ्गुलं मूलसार्गे तु कन्यानान्त्रेकमङ्गुलम् ।
विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्यते यथा । खेहस्य प्रस्तु-
तञ्चालं खाङ्गुलोमूलवं मितम् । देयं प्रमाणं परमम-
वर्गुलिविकलितम् । औरम्बः शोकरो वापि वस्तिराजच
पूजितः । तदलाभे मधुज्ञीत गलचम्बं तु पक्षिणाम् ।
अस्याद्वामें दृतेः पादो रुद्रचर्मं ततोऽपि वा । अथातर-
सुपक्षिण्वं सुखिनं प्रविताशयम् । यवागूं सप्तकीरं
पोतवन्तं यथावलम् । निवस्याजातु स्मृते पीठे स्थानाश्रये
समे । खम्भक्तस्तिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन मानवम् । ततः
समं स्यापवित्वा नालमस्य प्रहर्षितम् । पूर्वं शलाक्याऽ-
निष्ठ ततो नेत्रमननरम् । शनैः शनैर्दृताभ्यक्तं विद्याध-
दङ्गुलानि षट् । ततोऽपीडेदिक्षिं य नेत्रेन च निर्झिरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्त्रेहसपराह्ने विचक्षणः । भोजयेत् पयसो
मालां यूजेणाथ रसेन वा । अनेन विधिना दद्याद्वर्त्तीस्त्वा-
चतुरोऽपिवा । अर्हजान्मै स्त्रियै दद्यादुत्तानायै विचक्षणः ।
कल्पे तरस्यै कन्यायै दद्यात्सु रुद्रं पीडितम् । त्रिकर्णिकेन
नेत्रेण दद्याद्योनिहुषं प्रति । गर्भाशयविशुद्धयै स्त्रेहेन
हिशुणेन त । अप्रत्यागच्छति भिक्षक् वस्त्रात्तरसंक्षिते ।
भूयोवक्ति निद्याच्छु चंयुक्तं शोधनैर्गण्यः । युदे वर्त्ति
निद्याद्वा शोधनद्रव्यसं भृत्याम् । प्रवेशयेद्वा सतिमान-
स्तिहारमध्येयोम् । पीडेद्वाद्यथेनाभेदवेनोत्तरस्तिना ।
आरग्बवध्या पवे चु निर्गुण्ड्याः सुरसेपुं च । कुर्याहोमू-
लपिदे चु वर्त्तीर्वापि सम्बन्धाः । सुहृद्वासर्वप्रसामाः प्रवि-

भज्य वर्यांसि त । वस्ते रागमनार्थाय ता निद्याच्छुला-
कया । आगारधूमद्वृतीपियप्लीफलसंख्यैः । छाता वा
शुक्रगोभवसुरापिदैः समागरैः । अनुवासनसिद्धिच्छु धीच्छु
कर्म प्रयोजयेत् । शर्करामधुमित्रे य शीतेन मधुकाम्बना ।
दद्यमाने तदा वस्तौ दद्यादिक्षिं विचक्षणः । चौरट्टलक-
वायेण पयसा शीतेन च । शुक्रं दृष्टं योगितं चाङ्ग-
नानां सुप्तोद्रेकं तस्य नाशच्छु कटम् । मूलाघातान्मूल-
दोषान् प्रदद्यान् योनिवाच्छिं संस्थितिं चापरायाः ।
शुक्रोत्सेकं शर्करामधुमरोच्छु शूलं वस्तौ वृद्धये मेहने
च । घोरानन्यान् वस्तिजांश्चापि रोगान् हिता मेहानुस
रो हल्लि वक्तिः । सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम
एव च । वस्ते उत्तरर्त्तस्य समानं स्त्रेहवस्तिना” ।

उत्तरवादिन् तिं० उत्तरसुत्तरपक्षं वदति वद-शिग्नि ।
वाहे प्रतिवादिनि (आशामी) “साक्षिवूभयतः सत्सु
भवन्ति पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवा-
दिनः” या० स्तु० ।

उत्तरवेदि स्त्री कर्म० वा डीप् । ‘तरन्तुकारन्तुकयोर्बद्नरं
रामहृदानाच्छु मचकुकस्य च । एतत् कुरुत्वेव समन-
पद्मकं पितामहसोत्तरवेदिक्षते’ भा० व० ८३च ।
उक्ते कुरुत्वेवान्तर्गते । समन्पद्मकरुपे तीर्थे । कुरुत्वेच्छु
‘उत्तरेण दद्यत्वा दक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसनि कुरुत्वेवे
ते वसनि लिपिष्टपे’ इत्युक्तस्य ते तीर्थमेदः । इयमेव
ब्रह्मेदीलुच्छते ‘ब्रह्मेदी कुरुत्वेन पुरायं ब्रह्मां-
सेवितम्’ तत्त्वोक्तेः । यत्तेऽग्निस्यानपार्थं वेदिमेदे
तत्स्त्रूपादि दात्रया० दर्शितं यथा । “तत्र महारेदि-
पशिमरेस्वामध्यात् पूर्वतः, समिच्छयमितां, प्राचीरेत्वा
मध्यात् पशिमतः समिक्षालां, दक्षिणरेस्वामध्यात् उत्त-
रस्यासुत्तरवेदिक्षामध्यात् दक्षिणस्यां तथैव समिक्षालां भूमि-
त्यङ्गा कुरुत्वादिमध्ये समिद्यविमितदीर्घविस्तारां समचतुर-
स्यासुत्तरवेदिमग्निस्यापनाय वेदिमध्ये कल्पयेत्” ।
“उत्तरवेदग्निप्रश्नेयनमन्वनपृष्ठदाज्य” वरुत्वप्रधासा-
दधः” काला० ५, ७, १५ । ‘दक्षिणेन निर्वात्य दक्षिण-
स्यासुत्तरवेदित्रेष्वै निदधाति ८, ६, १८ । ७ अथात
आहृदेव नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम्” शत० बा० २, ९, १,
१८ । “तद्वै हे वेदी द्वावग्नी भवतः । तद्युद्गदे वेदी
द्वावग्नी भवतस्त्रुदभयतस्त्रुभवत एवैतत् वरुत्वप्रधासान्
प्रजाः प्रसुच्छन्तीत्वोहर्षी इत्यावाचीस्त्राह हे वेदी द्वा-
वग्नी भवतः । य उत्तरसामेव वेदौ उत्तरवेदिम् उप-

‘किरति न दक्षिणासाम्’ शत० क्रा० २,५,२,५,६ ।

उत्तरश्लहृष्ट उंसी व० व० उत्तरवच याद्वहृष्टवच इन्द०
ततः गोत्रप्रत्यवस्थ बुद्ध । उत्तरश्लहृष्टगोत्रोत्पन्ने ।

उत्तरसक्षय न० उत्तरः वथुः एकदेव० त० टच्छन्ना० । वस्त्र
उत्तरधारे

उत्तरसाचिन् लि० “साक्षिणामपि यः साक्ष्यं अप्यवृत्तं परि-
भावताम् । अवश्यान्वादवाहापि स वाक्युत्तरं च च” इति
नारदेके वाचिभेदे ।

उत्तरसाधक लि० उत्तरः चमु वाप्तवति विष्णु-विष्णु वा-
धादेशः वलु च । वहाये वहकारिष्ठि । ए ए इतर-
वामपीवर्णे तदुत्तरवर्णे चनु वार्णं वार्णवति ।

उत्तरा च च० उत्तर+प्रथामप्यव्यवस्थवर्णे चाच० । उत्तरका
दिवि वाढे देवे वेत्तावर्णे । १ प्रथावादुत्तराहृष्टः भा० व०
२ इत्य० । २ उत्तरसां दिवि इविराटक्षार्णा च्छी । ‘प्रेते
पिहृतमाप्यवे वपिरुद्धीकरणादहु । क्रिवन्ते याः
क्रियाः पितृर्णाः प्रोक्ष्यन्ते उत्तरा हि ता’ इत्युक्ताहु वपि-
एकोक्तर्णोत्तरादु वार्णिकवाहाविद्वावाहु च च्छी ।

उत्तरात् च च० उत्तर+दिग्देशकालविवेच्य आति । उत्तर-
उत्तरकादुत्तरजिह्वितर्णे । ‘पशादोत्तरादधरादादुत्तरकात्’
क्र० ६,१२,६ । “त्वं नः पशादधरादुत्तरात् इतः”
क्र० ८,६३,१६ ।

उत्तरात्तात् च च० उत्तरात्तात् । जेदेव० लि० ताति । उत्तरा-
दिल्लर्णे । “तप्त वीरायोधरादुत्तरादयवद्वोत्तरात्तात् उत्तरन्ति-
रन्ते” क्र० १०,२७,१५ । “पुरुषां दु वित्तोत्तरात्तात्
वित्ताऽधरात्तरात् १०,१६,१४ ।

उत्तराधर लि० चर्ण० उत्तरवच अवर्ण । उत्तरवचे उत्तर-
धरा इव भवन्त्वोद्धरन्ति” शत० क्रा० ५,३,४,२१ । एवं इति
नोठे ए० “पुनर्विनुः स्फुटितोत्तराधर” च्छी ।

उत्तराधिकारिन् लि० उत्तरं पूर्वस्त्राविहृतोपरमाम-
न्तराधिकारोति तदन्ते ल्लाम्यमान्त्रोति । अधित्त-विनि ।
पूर्वस्त्राविहृतोपरमे तदन्ते ल्लाविहृतोपरमे पूर्वस्त्राविहृ-
त्वन्तिङ्कादी ल्लियां छोप्त । तत्र चर्ण० उत्तराधिकारः ।
तत्र तात् तप्त विवेशप्रवद्वितदायमान्तरानुसारिकमोऽभि-
धीयते तत्र तप्त्या० श्रीविष्णुनोत्तमु वया । “अत्ताय”
तप्तपुम्बनाचिकारिकमः । तत्र प्रथमं उवः तदभावे
दोत्रः तदभावे प्रपौत्रः, च्छपिहृष्टपौत्र-मृत्युपितृपितामह-
कमप्रपौत्रयोस्तु उवेण सह युगप्रधिकारः । प्रपौत्रप्र-
र्यन्ताभावे यत्री मा च प्राप्तमन्त्रदाया भर्तृकृत-

३५ वा० माग २

तदभावे पिहृष्टुलं वा समाचिता सती शर्देररक्षार्थी भ-
र्वदायं भृष्टीत तथा भर्तुरुपकारार्थं वयाकविहृदानादि-
कमपि कुर्वीत न तु खीधनवत् सच्छद्वं विनियु-
ज्ञीत । तदभावे इहता तत्र प्रथमं चुमारी तदभावे
वाग्दस्ता, तदभावे जडा चा च उलवती वच्चावितपुवा
च ते इ युगपदेशाधिकारित्वादौ, वस्त्रा युवाहीना विधवा च
वाधिकारिष्यो । जडावाचमावे दीहितः । तदभावे
पिता । तदभावे माता, तदभावे भाता, तत्रापि प्रथमं
सोदरः तदभावे वैमात्रेयः, चतुर्स भावृत्संस्कृदत्वे तु
सोदरमात्रविषये प्रथमं चंस्कृदत्सोदर एवाधिकारी तद-
भावे चासंस्कृदत्सोदरः, एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं
संस्कृदत्वैमात्रेयः तदभावे चासंस्कृदत्वैमात्रेयः, यदा तु
संस्कृदत्वैमात्रेयः सोदरशासंस्कृदः तदा तावुभौ तत्त्व-
वदिकारिष्यो । भात्यामभावे भावृत्सु, तत्रापि
प्रथमं सोदरभावात्सुः तदभावे वैमात्रेयमात्रविषये
संस्कृदत्सोदरभावात्सुः, यदा तु सोदरभाव-
उल्लोऽसंस्कृदत्वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संस्कृदत्सोद-
रभावात्सुः तदभावे चासंस्कृदत्सोदरभावात्सुः, वैमात्रेय-
भावृत्सुवात्रविषये प्रथमं संस्कृदत्वैमात्रेयमात्रविषयः तद-
भावे चासंस्कृदत्वैमात्रेयमात्रविषयः तदभावे चासंस्कृदत्सोद-
रभावात्सुः वैमात्रेयमात्रविषयः संस्कृदः तदा हौ
भावृत्सुवात्रविषयारिष्यो । भावृत्सुभावे भावृत्सु
तत्रापि भावृतः सोदरासोदरकमः संस्कृदसंस्कृकमच
बोध्यः । तदभावे पिहृष्टोहितः च च सोदरभिगीतोस्त्रः
वैमात्रेयमगिनीपुत्रवत्, तदभावे पितामहः, तदभावे पिता-
मही, तदभावे पितुः चहोदरः तदभावे पितृवैमात्रेयः ।
तदभावे पिहृष्टोदरभिगीतोस्त्रः विहृदैवित्वात्वैयमुपिहृष्टोदरपैदैवित्वा-
हृष्टैमात्रेयमगिनीपुत्रवत्, वश्वमाचप्रितामहैहैविलाधिका-
देवैवेष्म, तदभावे प्रपितामहः गदभावे प्रपितामही
तदभावे पितामहैहैदैरभावृत्सुवात्रविषये यमात्रविषयै-
भिप्रितामहैहैवित्वाः क्रमेष्याधिकारिणः । एता-
वस्त्रपर्यन्तानां धनिभोव्यपिहृष्टदात्यामभावे धनिदेय-
पिहृष्टदोत्त्वा० सातामहैसात्तदादीनामधिकारः तत्रापि
प्रथमं सातामहैसात्तदभावे मातृतत्पुत्रपौत्राणां क्रमेष्या-
धिकारः तदभावे चाप्तस्त्रात्त्वाणां धनिभोव्यपिहृष्ट-
त्वाणां प्रतिप्रथमभृत्युपिहृष्टवत्याणां क्रमेष्याधिकारः,
तदभावे युवर्हदत्वैत्तदुत्त्वाणां धनिदेयलेपभुग्दृप्रपिता-

महादित्तसनीकामांशसिक्षेणाधिकारः, तदभावे कमानोदकानामधिकारः! तेषामभावे चाचार्यं ख तदभावे शिष्यस तदभावे सब्रह्मवार्त्त्योऽविकारः, तदभावे चैकप्रामस्यसगोवसमानप्रश्नयोः क्रमेणाधिकारः। उत्तपर्वत्तानां सर्वेषां सम्बन्धिनामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्ञं राजा गृहीयात्, ब्राह्मणधनन्त वैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृहीयुः। एवं वाचप्रस्यधनं भ्रातृत्वे कात्ययनोऽपरवाचमस्य एकतीर्थीं गृहीयात्। तथा विषयं चक्षिष्यः। नैषिकग्रज्ञचारिष्योधनमाचार्यः उपकर्त्त्वाणि तु ब्रह्मवार्तिष्योधनं पितामहिर्वृक्षोयादिति वृक्षे पा।

दायकमहंयहे भ्रातृदौहित्रपितृवृद्धोहित्रपितामहसो-दर्ट्टोहित्राचामधिकारोऽभिहितः। विशादभ्रार्थवस्ते उत्पौत्रदौहित्रवैरप्रधिकारः। इदन्त चोर्थं पितृधन-दिभावे जनन्याः उत्पौत्रवैरप्रधिकारः। पितामहधन विभावे च पितृर्जनन्याः प्रोत्तु खांवैरप्रधिकारः। जीवज्ञागे त पितृ पितामहेन वा भ्रातृवर्त्तं पात्रम् आपास्त्रीध-नानां वर्षासां स्वप्नपत्रीनां इत्यस्य वृत्तिगतु वौत्तस् वैकै-कोऽप्रोदेवः, व्यानेवपितृवापां तु पितृतोमामवस्तुना एवं भ्रातृधने पितामहीधने पि पितृतोमामवस्तुना इति। रक्षावे तु विश्वेः “अविक्ष्यं स्वावरं वत् वैवेष्येभित तद्व-वेत्” इहसतिवकानं तत्त्वादपाचां दोदरादोदराचां उमाधिकारः। गृहीयने विश्वेवात्मैव। “ब्राह्मां गृहीयनाधिकारिक्षिण्यिः। तत्र कथाधने प्रधनं लोदरभ्रातृपाद-भावे गात्रादभावे पिंतृधिकारः। वरदसतिरिक्षाग्रद्वा-वनेष्वेवं, वरदसधने तु वरसाधिकार इति। जडावा दो-तक्षधने प्रधनं कुमारी, तदभावे वाग्दसाऽधिकारिष्यो, एव-योऽभावे जटयोः उत्पत्तीममधादित्प्रत्यक्षोर्मगप्रधिकारः। एकसा भ्रातृवैपरायाः, यत्योरभावे वस्त्राविधवयोस्तुल्या-धिकारः, एकाभावे चाप्रावाहाः। तदः उत्पौत्रदौहित्रपौत्र-प्रपौत्रपत्रीप्रत्यौपत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः। पञ्च-लक्ष्मने तु वृष्टिप्रत्यक्षान्तरं दौहित्रस्वाधिकार इति विशेषः। ततोब्राह्मादिविशाहश्वकलजवस्त्रवैतकधने अहो, भ्राता भ्राता पिता वेति क्रमः, ब्राह्मणादिविश-वैतकधने भ्राता पिता स्वाता भ्राता वेति क्रमः। ततो हेत्रः ततोहेत्रउत्पत्तात्तदृष्टुलो, तसो-भगिनीपुत्रः, ततोभूमातिवेवः, ततोभ्रातृपुत्रः, ततो-जामादा, तसः वैयरः, भ्रातृवृद्धः। ततस्वामसर्व-क्रमेण विशेषः ततः वृक्षाः, ततः वृक्षाः,

इति। योतकातिरिक्षोऽपि पितृदत्ते प्रधनं कुमारी, ततः उत्तः, ततः उत्पत्तीमधावितुत्त, ततः पौत्रदौहित्रप्रपौत्रपत्रप्रपौत्राः। ततो वस्त्रा विधवा च युगप्रदधिकारिष्यौ, ततोब्राह्मादिकमेष्वै पूर्ववृत्त लक्षः। पितृदत्तातिरिक्षं व्यवैतकधने तु उत्पत्तीमध्येर्युगप्रदधिकारः, ततोहेत्रभावे उत्पत्तीमध्यावितुत्तयोः, ततः पौत्र-दौहित्रप्रपौत्रपत्रीप्रत्यौपत्रप्रपौत्राः क्रमेणाधिकारिष्यः। ततो वस्त्रा विधवा च युगप्रदधिकारिष्यौ ततः पूर्ववृत्त ब्राह्मादिकमः। अत वर्त, प्रमाणं दावभागेऽहुसन्वेष्यम्।

चिन्मालणियन्ते उत्पत्तजपौत्रवृत्तपितामिलामहक-प्रपौत्राधिकारं दायभागमतवृत्त वप्रपत्तु विश्वेऽभिहितो यथा। “अनन्तरः सपिरुद्धाद्यक्षस्य तत्त्वं धनं भवेत्” महः। “आपस्त्वः अपुत्रधनाधिकारी आशवदपिरुद्धाद्यभावे व्यवहितत्तदावावे चाचार्यं लदभावेऽन्तेष्वाहो”। ब्राह्मवृक्षः “पत्री इहितरचैव पितृतौ भ्रातरस्तथा। तद्वृत्तोगोत्रजोवस्तुः। यिष्वाप्रवृक्षाचारिष्यः। एवाम-भावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः। सर्वांतस्य हात्तवस्य वर्त-वर्षेष्वदं विधिः”। पितृताविवाद क्रमाङ्गायामादौ जाता तदभावे पिता विष्णु पूर्वेष्यक्षमूलत्वात्। तत्पुत्रो भ्रातृतुलः; वृत्तवस्य उत्पत्तीप्रपौत्रवृत्तवस्य। काम्यावनः “विभक्ते चंस्यते इवं वृद्धाभावे पिता इरेत्। भ्राता वा जननी वापि याता वा तपितुः भ्रामात्”। पितृर्जितं पिता, भ्रात्राद्यर्जितं भ्रात्रादिरिति व्यवस्थितोविकल्पः। पैठी-हसिः “वृद्धस्य सर्वांतस्य भ्रातृवापि धनं तदभावे पितृतौ वैभेताम्”। देवः “ततोदावभृत्वस्य विभजेरन् वहोहराः। तुव्यादिहितंत्तोवापि विष्यमाणः पितापि वा। सर्वांभ्रात-रोमाता भ्रात्या चेति यथाक्रमेभ्यः। एवामभावे गृहीयुः सकुर्खाः सहवासिनः”। तुल्याः सहोदराश्वद सर्वांभ्रातरोत्तल वैसालेयाः। अत च देवलोककमेष्य तद्विष्णुयाच्चक्रम्योर्क्रमोर्वेष्यमेवाशयः। यथाक्रममिति यदं देवलीयं याच्चक्रम्योर्क्रमानतिक्रमेष्येति इत्यायुधेन व्याह्यातम्। देवलवचनलिखनानन्तरं विष्णुयाच्चवृक्षोपत्रक्षेत्रे लिखितवतः कल्पतरुहतोऽपेष्यमेवाशयः। एतम् च यंकोरम् च हि लोकक्रमसुवृह्ण्यं परोक्तक्रमो-दधाक्रमिति लोकस्यार्थं भवितुमहेतोति उपस्थितं विष्णायाच्चप्रसिद्धतपरिप्रदग्नोरवात् एवमपि पैठीनिवच-नविरोधापरीहारात्। तत्रामूर्त्तुवृद्धार्जितवस्ते विष्णु-

वा ज्ञवल्क्योक्तकमस्तदस्यधने तु पैठोनसाद्यक्षकृत इति रत्नाकरः । वौधायनः “सपिण्डाभावे सुखः तदभावे आवार्यः अनेवासो चक्षिगुहे इरेत् तदभावे राजा” । सगौवजाभावे बन्धुः यज्ञवल्क्यवचनात् स च सख्युः पितृबन्धुः साहृदयुः । “आत्मदितुःपूरुषः उत्त्रा आत्ममातुःपूरुषः चताः । आत्ममातुषुप्तवाच विज्ञेयाद्यात्मवाभ्यवाः । पितुः पितुःपूरुषः पुरुषः पितुर्सतुःपूरुषः चताः । निर्मातृदृष्टुपुत्राच विज्ञेवाः पितृबाभ्यवाः । भाद्रः पितुःपूरुषः उत्त्रमातुर्मातुःपूरुषः चताः । भात्मातृदृष्टुपुत्राच विज्ञेयामात्मवाभ्यवाः” । एतेषां क्रमेणाधिकारः । तदयं संशेषः । आदौ पुत्रज्ञदभावे पौत्रज्ञदभावे प्रपौत्रज्ञदभावे साधी भार्या तदभावे इहिता तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे दौहिता तदभावे भाता तदभावे तदुपुत्रज्ञदभावे आवद्यसपिण्डवल्क्यदभावे वथाकृम् व्यवहितसपिण्डवल्क्यदभावे आसद्यसुखलस्तदभावे व्यवहितसुखलस्तदभावे मातुषुत्रादिः सर्वाभावे ब्राह्मणधनपर्कर्त्त राजगामि ब्राह्मणधने तु ब्राह्मणान्तर्मेव धनयज्ञाधिकारीति । याज्ञवल्क्यः “वानप्रस्यति ब्रह्मार्दिषामृक्षभागिनः । क्रमेणाचार्यस्त्रिव्यधर्मभावे कर्तीर्थिनः” । क्रमेण प्रतिक्रोमकमेतते न ब्रह्मार्दिष्योगुरुक्लस्यस्याचार्यः, वतेः सच्चिद्विः, वानप्रस्यस्य भावत्वेनानुमतोऽपरोवानप्रस्यएव” ।

अधिकारिकमे पितृदौहितादेरकीर्त्तनात् तस्य नाधिकार इति विशेषः ।

स्त्रीधने विशेषः “तत्र मनुः जनन्यां संस्थितावान्तु यमं वर्द्धेव चक्षोदराः । भजेरक्षाद्वकं रिक्यं भगिन्यस्य सनामयः । याचार्यां सुर्दौहितरसामाप्तिय यथाशतः । मातामन्द्राधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्” । समविषयमांशम् सनामयः चक्षोदराः, भगिन्यः कुमार्य एव समांशान्ताह इहस्तिः “स्त्रीधनं स्वादपव्यानां इहिता च तदंशिनो । अपत्ता चेत्प्रभूता त च भवते मानमात्रकम्” । अपत्तानां पुत्राणां तदंशिनीति विशेषानुत्या समत्वदाभः समूठा विवाहिता मानमात्रकं द्रव्यानुसारेण किञ्चित् । गौतमः “स्त्रीधनं इहितामप्रसानामप्रतिष्ठामात्” । “अप्रतिष्ठिता अनपत्ता निर्धनमर्वका दुर्भगा” चेति रत्नाकरादयः । एता अपुत्रा अपि पुत्रवन्मात्रधनभाजः । मनुः “मातृत्वं यौतुकं वत्सलकं मात्रोभागएव चः” । यौतुकं विवाहकाले पितृदितो वन्धनम् । विशेषः

“दाहः पारिषाय” स्त्रीविविजेन् । पारिषाय एव चक्षदादेवकृतिकार्दि । याज्ञवल्क्यः “मातुर्दृष्टिरः शेषवृत्ताकाय छतेऽन्यवः” । मातुर्दृष्टिं तदव्याकृते पं दृष्टिरूपनावशेषं इहितरोभजेरन्, तात्य च भवते दुहितृणामभावेऽन्यवः दोहितौदौहितौ चतुर्वचनादुरोधात् । ब्राह्मणदिवैवाहिकं परिच्छदादिकृष्ट यत्तात्तर्थं तद्विषयमेतत् । काव्यायनः “दुहितृणामभावे तु चक्षक्यमुलेषु तद्वेतत् । वन्धनामव्यभावे तु भवते गामि तत् खटतम् । भगिन्योदाभ्यर्थः चाहै विभजेयुः समर्वकाः । द्वीधनस्येति धन्वीऽयं विमागस्तु प्रकलिपतः” । दुहितृणामिति पारिषाय विवाहकाले यौतुकर्त्तव्यं पितृदृष्टु यद्यात्तर्थं तत्त्वाः पुत्रभावे पुत्रगामि भवतीत्यर्थः तदतिरिक्तन्त खीधनं तत्त्वा अभावे उत्तीपुत्रोभयगामि इत्युक्तमेऽपाक् । वन्धुदत्तमिति पितृतिरिक्तेन दत्तं यत्तद्वात्मृभगिन्यौ किन्तु कन्या तत्त्वामांशा विवाहिता तु किञ्चित्त्रिगामाभगिनीति भगिन्य इत्यादेर्थः । अभावे उत्तीपुत्राद्यभावे स्त्रियाधनं पतिगामीत्यर्थः चतुः “ब्राह्मणदृष्टिर्गाम्बर्व्यप्राजापत्येषु यज्ञनम् । अतीतायामप्रजायां भूत्युरेत तदिष्यते । यस्यसाः स्वाध्वनं किञ्चित्तिवाचेष्वाचुरादिषु । अतीतायामप्रजायां भातापितृकृतिष्यते” । यप्रजायामपत्त्वायादम् । गौतमः “भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्हं सातुः पूर्वं चेत्येते” । आसुरादिविवाहत्वयत्वविषयमेतत् । वौधायनः “चक्षयं चतुर्तायाः कन्यायाग्न्त्रहीयुः घोदराः स्वयम् । तदभावे भवेत्यितुः” विचित्र० । अत् यस्य भर्तुगामिन्यस्तु तदभावे तदृष्टिरपिण्डानामावृत्तकमेणाधिकारः । यस्य तु पितृगामितोक्ता तत्र तदभावे तत्त्वावस्थापिण्डा अधिकारिष्यः इति बोध्यम् । मिताकरामते तु जन्माधीनस्त्रिवाक्षीकारेण पैतामहे पितृच धने पितापुत्रयोः पितामहपैत्रयोश्च तत्त्वाधिकारः । पितुः पितामहस्य चोपरमे पुत्रस्य, पौत्राणां च यपितृयोग्येऽशिकारः । जीवहितागे त स्वार्जिते पितृहर्त्याकृतिरिता पैतामहे हस्त्यांशिता । धनिकतविभागे तदुपरमे पुत्रादिकृतविभागे च धनिपत्रिनामेककांशेऽशिकारः । दुहितृणाम्नु प्रथेकं स्वजातीय कल्पितभागचतुर्दशं यभागिता । सामृदयिकस्त्रिवाक्षीकारेण च भात्रादीनामपुत्रादीनामविभक्तये रंखदृष्टे च एकस्य मरणे इतरस्य स्वत्स्यिते । तत्र पत्न्यादीनां न स्वत्वस्त्रपद्यते तथा च विभक्तार्थं रुद्धधनएव पत्न्यादीनामविभिकारः । पत्नीदुहितरस्येत्यादिया । वचनात्

त इ वचनं चिन्नामणिमते ११०४६े दर्शितम् तस्य वचनस्य
व्याख्यायाम् मिता० तत्रक्रमोदर्शितो वथा

“तच्चादपुवस्य स्वर्णातस्य विभक्तस्यासंबृद्धिः परि-
षीता स्त्री संयता वक्तव्यमेव धनं वृक्षातीति स्वितम् ।
तदभावे दुहितरः । दुहितर इति वसुवचनं समाप्त
लातोवानामसमानजातीयानां एव समविवसांश्चमाप्त-
र्थम् । तथा काव्यायनः । “पत्नी भर्तुर्बन्हरी वा साद
व्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता वद्यनूदा भवेत्तदेति”
उद्देश्यतिरिपि “भर्तुर्बन्हरी पत्नी तां विना दुहिता स्त्रीता”
अद्वादक्षात्प्रभवति उत्तरदुहिता व्याप्तम् । तप्तामिति-
धनं स्वयः कर्त्तव्यमेव वृक्षातीति सामनः”इति । तत्र चोढानूदा-
समवायेऽनूठैव वृक्षातीति । “तदभावे तु दुहिता वद्यनूदा
भवेत्तदेति” विशेषकरणात् । तथा प्रतिताऽप्रति-
क्षितासमवायेऽप्रतिक्षिता तदभावे प्रतिक्षिता “स्त्रीधनं
रुहित्याम् अप्रसरनामप्रतिक्षितानां ज्ञेति” गौतमवचनस्य
पितृधनेऽपि समानतात् नवेतत्पुत्रिकाविवदभिति
मन्त्राद्याम् । “तस्मः उत्तिकासुतः” इति उत्तिकास्त्वम्-
तस्य धौरसमव्येन उत्तिकरणेऽभिधानात् । वशद्वा-
हुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् यथाह विष्णुः ।
“वसुवपौत्तिकाने दौहित्रा धनमाम्बुद्युः । पूर्वेचां तु
स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रकाः समा” इति मनुरिपि । “व-
द्वाता वाङ्मता वापि य विन्दे लुड्यात्तुतम् । पौत्रो माता
महस्येन दद्यात्पितृं हरेहनमिति” । तदभावे पितृ-
रो मातापितृरो धनभाजो । वद्वापि युग्मदधिकरण
वचनतायां इन्द्रियरचात् तदपवादत्वादेकघेष्यस्य धन
यस्ये पितृोः क्रमो न प्रतीयते । तथापि विष्णवाक्ये
मालवश्वस्य पूर्वनिपातादेकघेष्यमावप्य च मातापितरा
विति मालवश्वस्य पूर्वच्छापाताठकमालगमाङ्गनसम्बन्धे
ऽपि क्रमपेक्षयां प्रतीतक्रमानुरोधेभेदैव प्रथमं माता धन
भाक्, तदभावे पितृति गम्यते । किञ्च पिता उत्त्रान्ते-
षुपि वाधारणो माता तु न वाधारणीति प्रत्यासन्त्य-
तिगदात् “अनन्तरः सपिण्डांद्युतस्य तस्य धनमन्देटिति”
वचनानामातुरेव प्रथमन्यपितृं युक्तं न च सपिण्डे-
षु व प्रत्यासन्तिर्वाचिका विष्णु तु समानोदकादिषु व
विशेषे धनपह्ये प्राप्ते प्रत्यासन्तिरेव नियामिकोय
वादेव वचनादवगम्यत इति । मातापितृमात्रानुरोधे
व प्रत्यासन्तिगदात् धनपह्य युक्ततरम् । तदभावे पिता धन-
भाक् । पितृभावे भ्रातरो धनभाजः । तथा च मनुः ।

“पिता हरेदपुवस्य रिक्षं भ्रातर एव देति अनपत्न्यस्य
उत्तस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातार्येपि च हत्ताया
पितृमाता हरेहनमिति” मनुश्चनाल्जीवत्येपि पितृता
भ्रातरि हत्ताया पितृमाता पितृमही धनं हरेव पिता ।
वतः पितृगृहीतभवनं विजातीवेषुपि युतेषु गच्छति ।
पितृमही गृहीत तु वजातीवेषु व गच्छतीति पितृमहीव
गृहीताति । एतद्वचार्योवाहुमन्यते । विजातीय
पुत्राणामपि धनपरप्यसोक्तवात् “चतुर्स्त्रिद्वृक्तभागिनः”
इत्यादितेति । यत्पुनः “अहार्य” व्राण्णाण्डिव्यं राजा
नित्यमिति स्थितिः” इतिमतुज्जरणम् तत्प्राप्तिप्रायं
न सुवाभिप्रायम् । भ्रातृषुपि सोदराः प्रथमं गृहीयुर्वि-
द्वोदराणां साहृदयिकर्त्तात् । “अनन्तरः सपिण्डाद्युवल्लस्य
तस्य धनं भवेदिति” अरण्यात् । सोदराणामसमावे भिन्नो-
दरा धनभाजः । भ्रातृणां सुवल्लसमावे व्याहुपुत्राणाम-
नधिकारः । भ्रातृभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवच-
नात् । यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्णाते तेज्जात्यामर्वि-
येष्ये धनसम्बन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्यागेव यदि
क्षिप्तुता गृहत्तदा तत्पुत्राणामधिकारेऽधिकारे प्राप्नो-
तेत्वां भ्रातृणां विभज्य यह्ये पितृतोभागकल्पनेति
युक्तम् । भ्रातृपुत्राणामधिकारे गोत्रजा धनभाजः गो-
व्यजाः पितृमहादयः सपिण्डाः समानोदकाश तत्र पिता-
मही प्रथमन्यभाक् । “मातार्येपि च हत्तायामितुमाता
धनं हरेदिति” मालवनन्तरं पितृमहाद्या धनपह्ये प्राप्ते
धिकारीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां वृद्धकमत्वेन रुद्धेऽतुप्रवेशा-
भावात्पितृमाता धनं हरेदिवस्य धनपह्याधिकारप्राप्ति
मालवपरप्यादुक्षर्मे तत्पुत्रानन्तरम् पितृमही गृहीतात्य-
विरोधः । पितृमहाद्याचाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः
पितृमहादयोधनभाजः भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां वृद्ध-
श्वेन पह्यात् । तत्र च पितृसन्तानामावे पितृमही
पितृमहः पितृव्यासात्पुत्राश्च क्रमेव धनभाजः पितृमह
सन्तानामावे प्रपितृमही प्रपितृमहस्तत्पुत्राश्चाद्युन-
वये व्येदमासमावेसमानगोत्राणां व्यपिण्डानामन्य-
हणं वेदितव्यं नेत्रामभावे समानोदकानामनसम्बन्धः ।
ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्या जन्मनामज्ञाना
वधिका वा । यदाह्य इहव्यतः । “सपिण्डात् तु उत्ते
सप्तमे विनिर्वतते । समानोदकभावसु निवत्तेता चुर्द-
यात् । अस्मान्मन्त्रोः स्तुतेरेके तत्प्रदर्शोवश्चत्त” इति ।

गोवजाभावे बन्धवोर्धनभाजः। बन्धवय लिपिधा चाल-
बन्धः पितृबन्धरो मातृबन्धस्येति । यथोक्तम् । चाल-
पितृबन्धः उत्रा इत्यादि चिन्तामण्यमते ११०१ ए० दर्शितम्
तत्र चालरक्तत्वात् प्रथमसात्सवन्धवोर्धनभाजस्तदभावे
पितृबन्धउत्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमोर्वेदितव्यः। बन्ध-
नाभावे चाचार्यस्तदभावे शिष्यः “उत्राभावे यः प्रस्ता-
सन्नः सपिण्डस्तदभावे चाचार्यः चाचार्यभावेऽन्तेवासी”
इत्यापत्तस्यात् । शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक्
येन सङ्कल्पादाचार्यादुपनिषद्यनतदर्थं चाचार्यमाप्निः
स सब्रह्मचारी तदभावे चाचार्याद्यः चः लिंगक्रूरियो
रक्तहीयात् “ओरिया चाचार्यस्यानपत्यस्य चक्षुष्यम्भो-
रविति” गौतमस्तरणात् । तदभावे चाचार्यस्तदभावम् यथा-
ह भवतः “सर्वेषामयभावे तु चाचार्यादिक्यमाग्निः ।
तैविद्याः शुचयोदानास्तथा धर्मोन्नीवत्” इति । न कदा-
चिदपि चाचार्याद्य राजा रक्तहीयात् “अहार्यं चाचार्यं चाचार्य-
चाचार्यं राजा नित्यमिति स्थितिरिति” नहवचनात् । नार-
देनास्युक्तम् “चाचार्यार्थस्य तत्त्वाये दायाद्वेषं क्षवन् ।
चाचार्यार्थैव दातव्यमेनस्त्री खाद्युपोऽन्यदेति” । लिंगादि-
धनः सब्रह्मचारिपर्यान्तामभावे राजा हरेन्न चाचार्यः ।
यथाह भवतः “इतरेवान्तु वर्णानां वर्णभावे हरेन्नपः”
इति । “उवाः पौत्राच दायं व्यक्तिनि । तदभावे पत्राद्य
इत्युक्तिमानीन्दुभयापत्रादमाह । “वाचप्रस्थवित्तव्यचा-
रितिः रिक्तमाग्निः । क्लेशाचार्यसक्तिष्ठावर्धमभावेकतोर्धिनः”
यात् । “वाचप्रस्थस्य यतेर्व्याचारित्यव क्लेश प्रतिक्षेप
क्लेशाचार्यः सक्तिष्ठो चर्मभाले कतोर्धीं च रिक्त्यस्य धनस्य
भाग्निः । चाचारी नैविकः उपकुर्याण्यस्य धनं मा-
भादयेत् रक्तहीयति । नैविकस्य धनन्दपवादत्वे नाचार्यो
रक्तहीयति इत्युच्यते । यतेस्तु धनं सक्तिष्ठो रक्तहीयति ।
सक्तिष्ठः उत्तरध्यामयास्त्राच्चरणयधारणतदर्थात्तुत्तरामयः
द्रव्यस्त्रयाचार्यद्विपि भागान्हेत्यात् । वाचप्रस्थपन्नवर्धमभा-
वेकतोर्धीं रक्तहीयति धर्मभाताएकतोर्धीचार्यस्त्री धर्मभातासौए-
कतोर्धीं च उर्मभाले कतोर्धीं । एतेषामाचार्यादीनामभावे
उत्रादिषु सत्त्वयेकतोर्धीरक्तहीयति नित्याऽपि “सोदरस्तास्तद्ये
वैमात्रेयस्य च रक्तहीयते हृष्ट्याधिकारः । अन्नेदं वोर्धं “अप-
पौत्रैवसन्नाने” इति वदता विष्णुना प्रपोत्त्वाच्चार्यधिकारः
स्फुरितः तस्यापि तद्यन्तानामत्वात् सपिण्डत्वाच्च वन्ध्यया
चक्षिकारिण्डस्त्रवर्ध्यः सुभृपरितनामामेव कोर्सनात् तस्यान-
धिकारत्वापत्तेः । अतएव चाचार्यस्तदपर्वते तद्यन्तः पौत्र-

स्तुः प्रपोत्त्वाच्चक्षिकारिण्डस्त्रवर्ध्य न दद्यादिति
वदता मिनालारात्माता प्रपोत्त्वाच्चार्यधिकारः स्फुरितः । तदध-
क्षत्वस्त्रानस्य च प्रपितामहपौत्रपर्यन्ताभावेऽधिकारः तेषां
महप्रियत्वेऽपि गोवजसमानोदक्षत्वाविशेषात् सपिण्डाधिकारे
स्फुरित्वस्त्रानामेव प्रथमयहयत् गोत्राधिकारेऽपि
स्फुरित्वस्त्रानामेव ऊर्धवनामेवया प्रथमं यहयौवित्यादिति
एतद्वाते च असगोत्रविशेषमध्ये, दौहित् स्त्रीय यहयत्वात्
प्रितामहदौहित् देवीन्नधिकारः । बन्धुयज्ञस्य असगोत्र
सपिण्डपरत्वेऽपि बन्धुयज्ञस्य पारिभाविकपरत्वेन तेन
कोर्सनादिति इत्यः । वीरचित्रोदये हु विषमशिष्टभित्या
मातुकादीनामधिकारोव्यवस्थापितः तन्मते तेषां बन्धुपदेन
प्रहयत्वात् इति भेदः । तथा दायलव्यवहने प्रत्याय-
षट् दानभोगादायधिकारः इति मिता । वीर० भते हु
स्थापित उपकाराभावे नटादौ दानेऽनधिकार इति
भेदः । “चाचित्रेदिनिकायच्छेति” चाचार्यस्त्रवर्ध्य-
मेव स्त्रिया चक्षुष्यविभागक्यादिलव्यवहनस्त्रानस्य
स्त्रीधनत्वं व्यवस्थापक तद्विभागः निता । दर्शितो
वद्या “अतीतायामप्रजसि चाचार्यस्तदवप्रुयुः”
या० । तदपूर्वोक्तं स्त्रीधनसप्रजस्यनपत्यावां इहिष्टदौ-
हिष्टपौत्रैवहितावां स्त्रियाभतीतायां चाचार्या भर्त्वा-
दयोव्यवहमाणा रक्तहीयुः । सामान्ये न वाच्यवाधनयहये-
ऽधिकारिणो दर्शिताः । इदानि विवाहभद्रेऽधिकारिभेद-
माह । “अप्रजःस्त्रीधनं भर्त्वीक्षादिषु चरुर्वपि ।
हिष्टाणां प्रहुता चेक्षेषु पितृगामि तत्” या० । अप्रजः-
स्त्रियाः पूर्वोक्तायाचाचार्यदैवाष्माजापयेष चरुर्वपि विवाहेष
भायोर्वः प्राप्नाया अतीतायाः पूर्वोक्तव्यनं प्रथमं भर्त्वी-
दति । तदभावे तद्यन्तास्त्रानां सपिण्डानां भवति । शेषव्य-
स्त्रान्वर्द्दराज्ञवैपैश्चेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रोधनं पितृ-
गामि । माता च प्रिता च प्रितरौ तौ गच्छतीति पि-
तृगामि एकयोपनिर्दिटाया अपि मातुः प्रथमं धनय-
त्वं पूर्वेषेषोक्तान् । तदभावे तद्यन्तास्त्रानां धनप्रदह-
णम् । सर्वेषेष विवाहेषु प्रस्त्रताऽपत्यवती चेत् इहिष्टाणां
तद्वाते भवति । अत इहिष्टाणेन इहिष्टदौहितर उच्यन्ते ।
चाचार्यदैवाष्मासु “मातुर्दौहितरःयेषम्” इत्यत्रोक्तत्वात् ।
अतच चाचार्यस्य चाचार्यायां प्रथमं इहितरोस्त-
रुनि । तत्र चोदनूदासमवायेऽनूदा रक्तहीयति । तदभावे
प्रतिष्ठिता तत्वापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽपतिष्ठिता
रक्तहीयति तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतमः “स्त्रीधन-

इहिहृषामप्रसानामप्रतिष्ठितानां चेति । सत्र चश्वद्वा-
त्प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्बन्धा वा ।
एतम् शुद्धक्षयतिरेकेण । गुरुकृतं सोदर्याणामेव “भगि-
मीपुरुषं सोदर्याणामुर्मु” भातुरिति” गौतमवचनात् ।
सर्वासां “इहिहृषां प्रसूता चेत्” इत्यकाङ्क्षनात् तासां
भिन्नमाटकाणां समशये दौहितीणां किञ्चिदेव दात-
व्यम् । वयाह मतुः ‘याज्ञासां सुर्दुहितरक्षासामयि
यथार्हतः । यातामज्ञाधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वक-
मिति” । इहिहृषामयभावे दौहितीधनहारिणः ।
यथाह मारदः । ‘सातुर्दुहितरोभावे इहिहृषां तद-
न्ययः’ इति तच्छर्वेन सविहितदुहितप्रामर्शात् । दौहिती-
लाकामभावे उत्ता गट्टनि । “ताभ्य कृते अन्वयः” इत्यु-
क्तवात् भतुरपि इहिहृषां पुत्राणां यात्रधनसम्बन्धं
दर्शयति । “जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन्नाहकं रिक्वं भगिन्यस्य सनाभयः” इति माहकं रि-
क्वं सर्वे सहोदराः समस्तजेरन् सनाभयोभगिन्यस्य समं
भजेरन् इति सम्बन्धः न पुनः सहोदरा भगिन्यस्य संभूय
भजेरन् इति इतरेतरवोगस्य इन्द्रेकशेवाभावाद-
प्रतीतिर्विभागकर्त्त्वान्वयेनापि चश्वदोपपत्ते यथा देव-
दक्षः क्विं कुर्वाद्युपददत्तते । समयहणसुहारिण-
भागनिहृष्यत्यम् । श्रोदरमहयं भिन्नोदरगिहृष्यत्यम् ।
अनपत्यवृत्तिनामित्वीधनान्तु भिन्नोदराय्युक्तमजातीवसप-
लोइहिता गट्टाति तदभावे तदप्यत् तथा च मतुः
“क्षियास्तु यद्येहित्तं पित्रा दक्षं कृष्णन् । ब्राह्मणी-
तद्वैरेत् कन्धा तदपत्यस्य वा भवेदिति” । ब्राह्मणीयहण-
सुत्तमजात्वपुक्षणम् । अतशानपत्यवैश्याधनं ज्ञिया-
काशा गट्टाति । इत्यामभावे पौत्राः पितामस्त्रीधन-
हारिणः । “क्षक्यभाज क्षणं प्रतिकुर्युरिति” गौतमकर्त्त-
वात् “उत्पौत्रैर्ण देयमिति” पौत्राणामयि पिताम-
स्त्रीपापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामयभावे पूर्णोक्ताम-
लाद्वो वाभवा भनहारिणः” । अतापि शुद्धनवत्
स्त्रीधनेऽपि प्रपीत्रिधिकारो वेदितव्यः अट्टहीतवित्सस्य
प्रपीत्रिधिकारो वेदितव्येन पूर्धन इति स्त्रीधनेऽपि
तदधिकारस्य गृहितवत्तात् इति क्षर्त्यम् ।

उत्तरापद्य ३० उत्तरा उत्तरसां पत्याः अच्च समा० ।
१ उत्तरसां दियि स्थिते पर्य २१६में च । “उत्तर
पद्यजन्मावः क्षीर्त्विष्वामि तामपि । कौडकाल्पोजगा-
भाराः किरातवर्देः चहृ” । शर्वार्थचिं उरा० ।

उत्तरापरा स्त्री उत्तरसाः अपरस्त्रादिग्नोऽन्तरोक्ता दित्य-
दिग्नाम् च० । वायुकोषे “उत्तरापरामित्तुखोऽन्वदप्त-
दिशमानक्षवदर्थमात्” आ०त०सांख्या०ग्न० । “उत्तरा-
पराभिसुखः वायुकोषाभिसुखः” रघु० ।
उत्तराभास उ० उत्तरमिवाभासते आ॒भास॑-अच्च॑ । उद्गो-
क्तरे उत्तरशब्दे १०६० इष्टे तत्त्वशास्त्रादि ।
उत्तराम् अच्च॑ उद्गु॒-उत्कर्त्ते तरप् अस्तु । अतिशयेनोत्
कर्त्ते “उदेनसुत्तरां न यान्ने इतेमाङ्गतः” वजु० १७०
५० । “अतिशयेन उत् उत्तराम्” वेददो० । एवम्
तमप् चासु । उत्तरामयित्र अच्च॑ ।
उत्तरायण च० उत्तरा उत्तरसामयनम् ख्यादेः “पूर्वपदात्
संज्ञायाम्” पा०ण्वम् । ख्यादेः १८८८दिग्ना-
मने अभेदोचारात् ७२० दा । वर्षसांडे० ख्याद्यस्य
दक्षिणते उत्तरादिग्नमनसम्पादके॒ २४४सात्त्वके॒ कावे॒
ख्यादेः दक्षिणोत्तरवोरयनव्व अवनसंकालिशब्दे॒ १५२०
पृ० उत्तम् तथा च ख्याद्योत्तरायणसंक्रमावधि षष्ठ्यासाः
उत्तरायणकालः । “कर्कटादित्यिते भानौ इति-
यायनसुच्यते । उत्तरायणमयुक्तं मकरस्ये दिश-
करे” म०त० विष्णुपु० । “एतन्नकरक्कटादिशंक्रमे-
णायननिहृष्पथम् औत्तरार्त्तकमर्त्तीर्थं भदुरादौ ख्य-
र्यसिद्धान्ताभिहितोदग्यनादिनिहृष्पणन्तु रविगत्त्वहुसा-
रेण दिनमानादिज्ञानार्थम्, इत्यत्यनयोर्नै वि-
रोधः” म० त० रघु० । “तत्य मकरस्त्रियसंक्रा-
न्त्यवधिष्ठामासाः स्तूलसुत्तरायणं चक्रमकरसंक्रान्त्य-
वधि तु स्त्रूपमिति भेदः । अस्य प्रश्नसाऽपि “स यतो-
दग्यादर्त्तं ते देवेषु तर्हि भवति देवाङ्गृ॒ इति गोपायन्ति”
यत० ग्रा० २, १, ३, १ । “यदुत्तरायणं गद्यदेवेनाम् इति-
यायनं रात्रिः संवत्सरोऽहीरात्रः” विष्णुः “अग्निज्वर्त्तीहि-
रहः शुक्रः वरज्ञामा उत्तरायणम्” गीता॑ । यथा पास्त्र शौर्य-
त्वं तथाऽयनशब्दे॒ १५५ पृ० काकमाधवीयद्युतप्रमाणादिना॑
व्यवस्थापितम् । उपचारात् इतरागमनारम्भकाल्यै॒
“महकर्कटसंक्रान्ती इत्तदूदग्दक्षिणायने॒” ख्याद्य०८० । तत्
पुरायकाङ्क्षाताविधये “यावहि शकवा भुक्ता तवश्चयं चोक्त-
दायणे॒” “निर्यं भास्तुरे इष्टे दिनान्त॑ दक्षिणारात्रमे॒”
म०त०भवि०पु० “भविष्यत्वयने उयवमतीते चोत्तरायणे॒”
इति ति०त० देवीषु० । रायिशंक्रान्त्यभिप्रायमिदं
दक्षम् इति इत्यन्तमात्राः । माप्तददयस्तु च
संक्रान्तिप्रत्यत्तम् विशेषपुरायकाङ्क्षां चान्त्रीचक्रुः । तत्

अथनसंक्रान्तिशब्दे ३२६ दर्थितम् । उत्तरायणकाक्षा-
भिमानिनि वृतविहृतप्राणिनां ग्रहादिलोकप्रापणाय
वित्तिवाहनायेवरनियुक्ते वेतने ४ पुष्टवमेहे “आतिवाहिका-
तत्त्विक्षात्” या० स्तू० भाष्यवेच्छाया व्यवस्थापितं तत्त्वं
आतिवाहिकायद्वे ६५१ ए० दर्थितम् । तत्कूलमेव
अनिवार्यतिरित्यादिगोताव्याख्याने “अग्नादयत्तदभि-
मानिमीदेवा” इति श्रीधरोक्तम् ।

उत्तरार्कं पु० काशीस्ये उत्तरस्यां दिशि अर्कुरुण
वल्लिधौ त्वर्यूर्तिभेदे । तदितिर्विद्या “इति वरणी
प्रभावश्चो जगच्छुत्तमोपहा । तत्त्वा इदशधात्मानं
ताशोपुर्वो व्यवस्थितः । लोकार्कं उत्तरार्कं शास्त्रादित्य-
ज्ञात्यैव च । चतुर्थो इपदादिग्नेयद्वासादित्येव च ।
स्वचोरुक्षास्यादित्यो उत्तरेणवत्त्वकौ । दशमोविमक्षा-
दित्यो ग्रन्थादित्यस्त्वयैव च । इदशधार्यं सादित्यः काशी-
उर्वार्थं चटोऽव । ४६६ च० इति इदशस्त्वयैवेदा-
भिधाय तद्वस्थानानि तत् क्रमशोऽभिहितानि । “अथोत्तर-
सामाधायां कुरुणमवाच्यत्तरा । तत् भास्त्रोत्तरार्केऽप्य
रद्विमाक्षी व्यवस्थितः” ४७७ च० ।

उत्तरार्द्धं न० उत्तराद्यमर्द्धम् उत्तरमर्द्धस्य एक है० त० वा ।
देहपूर्णार्द्धे । तस्मोद्वाद्यान्तथात्मम् “व्यूहा स्थितः
विज्ञादित्योत्तरार्द्धस्” रघुः। कर्म्म०। २शेषार्द्धे च “अथ
मध्ये नैवोत्तरार्द्धान्तव्यमनेकते?” शत० चा० १३३११३
उत्तराश्च द्वी कर्म्म०। उत्तरस्यां दिशि । उत्तरायण-
भीशादिः उत्तरदिग्नीयशब्दे ए० १०६८६ उत्तराश्चाः ।

उत्तराश्मन् उ० कर्म्म० । उत्तरप्रसिद्धप्रस्तरभेदे ततः चास्त्रा०
चतुर्थप्रार्थम् च । उत्तराश्मन् तत्पञ्चित्यित्येशादी लिं० ।
उत्तरायाद्वा द्वी कर्म्म० । अनिवायादिनक्षत्रेषु एकविश्वितमेव
नृत्ये “उपः पूर्वमवान्तकाम्बुदगणस्तीयुत्तरायण
स्म०” व्यो० उक्तेरियः प्रुवग्यः । तस्माः स्वाहादि उ-
कुचक्षयद्वे १०७१ पृष्ठे उक्तम् इयं विश्वदेवताका अस्ते-
वायद्वे ४८७४० उक्ता ।

उत्तरासङ्गं उ० उत्तरे अर्क्षभागे आसम्भवते आ॒+सुनृ-
कर्म्मिव अ॒ । उत्तरीयवत्त्वे “शुक्रोत्तरासङ्गभूतो विषस्तान्”
भविः “त्वयुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्” कुम्भा० । “क्षणो-
त्तरासङ्गद्वच्च विदध्वौतपञ्चवीम्” चावः । उत्तरस्यां
दिशि उक्तावत्त्वे च । “यिगिरसमयस्त्वयैविव लोकोत्तराय-
स्म०” काद० । रवेष्य यथा यिगिरसमये भावादौ उत्त-
रस्यां दिशि गतिक्षयोत्तरावयवद्वे ॥०४ उठे उक्तम् ।

उत्तरासद् उ० उत्तरा उत्तरस्यां दिशि चोदति उद्द-क्रिप् ।

उत्तरदिशि भागार्देषु शित्रावृष्टप्रधानेषु २महत्प्रधा-
नेषु च देवेषु “देवा शित्रावृष्टप्रधानेत्रा भरवेत्रा वोत्तरासद-
त्वे भ्यः स्वाहा०” शित्रावृष्टप्रधानेत्रेभ्यो भरवेत्रेभ्यो वा
देवेभ्य उत्तरासङ्गः स्वाहा०” वज्र० ८,२६६,२७ ।

उत्तराहु उ० उत्तरमनन्तरमहः टच् समा० । अनन्तरदिने
उत्तराहि अव्य । उत्तर+प्रथमाद्यर्थे दिग्देशकालविषये
आहि । उत्तरसिन् उत्तरासात् उत्तर इत्यर्थे० “आहि
च दूरे०” पा० उक्ते॒ द्वूरएवास्य प्रदत्तिः । “उदीकीमेव
दिशन् प्राजनक्षमाकादुत्तराहि वाग्दति०” शत० चा०
१,२,३, १५ । “अव्ययात्यप्०” पा० “कातशित्रेभ्य एव०”
इति वार्तिके नियमात् अतो भवार्थे व्यषेव । श्रीत्तरा
हित तद्वन्नेत्रि० ।

उत्तरिक लिं० उत्तर उत्तरासङ्गस्याः उत्तु० । उत्तरार्थनदादौ
१नदीमेहे द्वी० “अहुत्त्रात्वं भरतो वाहिनीः उत्तराक्षिप्ती०”
ततः शीघ्रतरं प्रायादुक्षीयोत्तरिकां चरोम्० रामा० ।
उत्तरायै न० उत्तरसिन् देहभागे भवः नहा० च० अर्हुदेहभावे०
वस्त्रे “ज्वोतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि०” चावः० अनीतरीवाचि
भवन्ति साक्षात्०” “अथास्य ऋषित्रितीतरीवन्०” रघुः०
प्रतिनिधिपर्यान्तोत्तस्त्रीयधारणापद्मकतोक्ता चा० त०
यथा० “विकादोत्तुत्तरीयत्वं तग्नवावद्व० एव च । नौतं
कात्तं० तथा कर्म च वग्नविनयेदपि०” भग्य० तद्वारत्यप्र-
कारत्वं “वथा वज्ञोपवीतस्त्रं धार्यते च द्विजोत्तमै०” । तथा
संधार्यते वलाइत्तरास्त्रादानं युभम्०” रघुतिः०
“स्वायाहै० वासुदी धौते अङ्गिके परिधाव च । अभावे
भौतश्वस्त्राणां शापक्षोमाविकानि च । कुतपो दोगमद्व०
वा विवासा वेन वा भवेत्०” वा० कृष्ण० । “वेन वेति
उत्तरीतेन तत्प्रिणीभूतेन कुशरक्षनादिना०” चा० त०
रघु० । “वज्ञोपवीते इ धार्यै० नौतकात्तर्षेषु कर्मसु०
तत्तीयज्वोत्तरीयात्य०” वस्त्रायामतिदिश्यते०” रघुतिः०
वज्ञायाहै० “न सूतेन न दग्नेन पारक्येष्व विशेषतः०
मूषिकोत्तकीर्ष्यजीर्णेन कर्म्म० कुर्यादिवक्षणः०” चा०
त० भारतम् । “न रक्षसत्वयं वासो न नीक्ष्य प्रण-
स्थते० । मक्षात्मं च दशाहृती० वर्जयेदर्थने वुधः०” नर-
हिं० उ० । “दशाहृतेन वस्त्रेण कुर्यादै० कर्म्म० य-
भावतः०” उश० । “वस्त्रं वास्त्रात्वं धार्यै० न इकं
मदिग्नं तथा० । जीर्णं काऽपदपञ्चवी० वेतै० धार्यै० प्रद-
त्तमै०” विष्णुध० उ० ।

उत्तरण अब्य० उत्तर+एनप् । आसद्दिग्देशकालानां प्रथ-
मापञ्चमीसप्ततामासमेव “तत्वागार” धनपतिगढातु-
तरेणाम्भदीयम्” मेव । एतद्योगे द्वितीया । “किञ्चित्
पश्चात् व्रज लघुगतिर्मुवएवोत्तरेण” मेव । “हृदयदेश-
मालभेतोत्तरेण” आच्छ० ग्रं १,२०६, “एतचिन्नन् काले प्रप-
द्याच्छादाकउत्तरेणग्नेभ्रीयम्” आच्छ० औ० ५,७,३ ।
उत्तरद्युस् अब्य० उत्तरकिन् दिने उत्तर+एद्युस् । अन-
नरद्विष्टे इत्यर्थे ।

उत्तरोत्तर उत्तराद्यत्तरः । अनन्तरोदितावन्तरे । “पढी
डहितरथेव पितरौ भातरसथा । तवुच्छतो गोत्रजो
बन्धुः यिष्यः समझाचारिणः । एषामभावे पूर्वस्य
धनभागुत्तरोत्तरः” बाठहरू २क्रमेण उत्तरे । ‘‘उत्त-
रोत्तरसुदकर्त्तव्यं वस्तुनः सार ‘‘च्छते सा०ह० ।

उत्तरार्थी उत्तरः उपरितमः क्षोडः वा हृषिः । उप-
रितमे क्षोडे । “बधरो(दौ)४” दग्धति उत्तरो(दौ)५ वा
हृषिः ॥ “उत्तरौष्ठ योविज्ञादुद्गारांच करोति च” सुनु ॥
उत्तर्जन न० उत्तरसर्वान्म् प्रा० श० । उत्तरभूर्ल्लने ।
तत्त्वं क्रोधकार्यं वद्याह वा० द० ॥ “नित्यादेवापमानादेतम्-
वेऽभिनिविष्टा । नेत्ररागशिरः कम्भूमक्षोसर्वानादिक्षत्”
उत्पलित वि० उद्दृतवृ-कृ । ॥ उत्पुर्विष्टे ।

उत्तानं तिः । उत्तरसामो विकारो यस्य । (वित) भूमि-
कम्बुडया जर्जनावेन ! स्थिते रक्षितमुखे च । “उत्तान-
पाणिद्वयमधिनेशात् प्रकृत्यराजोविवाहकम्बे” इत्यात् ।
“उरःस्तोत्तानचरणः सब्ये न्यस्तेतरं करम्” उत्तानं
किञ्चिद्वायम् मुखं विट्ठम्बोरुसा” या० कृ० । “पिण्ड-
पात् तद्वान् नत्या विप्रान् विशक्त्येत् या० एति:
“प्रस्त्रेत्वं प्रस्त्रे निङ्गुष्टत उत्तानहस्ता दिविषोज्ञाना वा”
कात्या० दृ० ॥ । “उत्तानायै विचक्षयः” एत्तु०

उत्तानक उ० छहू-तम् पूरुष् । उद्धारणे रवना० [राजनि०]
 उत्तानपञ्चक उ० उत्तानमूर्ख सुख॑ पदमस्य कप् । रक्ते एररहै
 उत्ता० पाद उ० सावधु भवतोः शुते भृत्यितरि० इष्टप्रदेषे०
 “वैराग्यात् उरवात् वीरं यतदप्य अलायत । प्रियव्रतो-
 चानपादौ वीरात् काम्या अज्ञायत” हरि० शब्द० ।
 “सावधु वसायि बनोहर्वरेण्यं गजन्मनः । प्रियव्रतो चान-
 पादौ यतदपापते० उत्तो । बाहुदेश्य ललवा रक्षायां
 जगतः स्थितौ । आदे उत्तानपादश्च दुनीतिः सहस्रि-
 ताया । तुर्विः मे वदो पत्नुर्भेतरा यन्तुतोऽहुः” भाग०
 १५८० दद्य० इततत्त्वं तत्त्वित॑ तत्त्वं पर्याप्तम् । उत्तान

उच्चस्थितः पादोऽस्य । १४८मेश्वरे यु ॥ “पादोऽस्य वर्णभू-
तानि विपादसामृतं दिवीति” खुतेस्य साक्षोपरिस्थ-
गादत्वात् तथात्वम् । अस्य ममासे वा अन्तर्भूते उत्ता-
नपादपि तत्त्वैव “भूर्जीत्त उत्तानपदोभुव आशा अजायन्त” ।
“तदुक्तान पदस्थरि” क्र. १०, ७२, १, ४, अत भत्वे पाइः
पदादेशः । ३ उत्तानपादत्वक्तु विशुभस्तुतो तिरु ।

उत्तानपादज ३० उत्तानपादात् जाते जन-ह । ध्रुवे गच्छ-
रित' भागवते ४५० ददध्यादो वर्षितम् ।

उत्तानश्य लि० उत्तानः अर्जुषः सम्ब्रेव शते शी-अच् ।
अतिशिष्ठो तटानीसवदाने साम्याभासात्का तपासम् ।

उत्तानशीवन् लि० उत्तानः सन् शेते शी-कृनिप्॑ । अति
शिथी रुचतानस्थिते च । स्थिवां छीप् बनोरथ ।
उत्तानशीवरी “वे पर्वताः सोमष्टवा आप उत्तानशी-
वरी:” अथ० १, २१, १० ।

उत्ताप इ० उद्धृतप-चञ्च। १उत्तापाम्, २उत्तापे च।

उत्तार उ० उद्योग-पिच्छीच् । उद्यमने २ उद्यमने १ पा-
रनवने च । “संहारसागटोसारतरयि” प्रबोध० “व
जीरामापदं प्राण्डुमोसारमधिगच्छति” भा० उ० १२६५० ।
उच्चेस्तारः प्रा० उ० । ४ अक्षलोक्यदादो ति० ।

उत्तारक लि. चट्ट+हृ-चित्त, एवं ल। पारप्राप्ते।

उत्तारण न० उद्दृ-शिव-खुट् । पारमापदे । अर्जि
खु । २ पारमापके लिं । इविष्णी उ० “उत्तारणीदृपू
तिहा”विष्णुर्द । “यदारमाभादुत्तारथतीत्युत्तारनः”भाव
उत्तार्थं लिं । उद्दृ-शिव-कर्मचित् यत् । १ उद्दृष्टीये ।
“अग्रानभुत्त” दृत्तार्थं शोध्य वापागु शोधनेः” शतुः ।
खप् । २ उद्दृष्टन् ज्ञात्येत्येच्च अव्य । उद्दृ-शिव-कर्मचि
त् यत् । ३ उद्दृष्टीये ति० ।

उत्ताल वि० उद्द+चुरा० तद्-प्रतिष्ठायाम् अ॒। प्रति-
हिते महति । “उत्तालताणीवनस्पदकः” साइ ।

उत्तिष्ठदीम् ४० । उत्तिष्ठतोऽसुपविटस्य होमो यत् । अनुष्ठ-
विटकर्स्यहोमे यजतिरुपे यागमेदे । तत्र इत्योपविटे
न कुलवा उत्तिष्ठता होमः करणीय इति विचिकित्त-
रादा यजतिजुङ्ख्योऽस्मद्दर्शने तद्विर्योर्ति । कामा ३
११२.५.६.७. ८८० “यजतिजुङ्खतीर्ता लोविशेषः”
स्त्र॒ । “यजतीर्ता यागानां तुहोतीर्ता होमाणां त्वा
लो विषेषः कोमेदः इति वस्त्रः” कर्कः । तिठ-
होमाः वषट्काशपदानाः वषट्काशपदानाः वस्त्र-
यजतीर्ता” स्त्र॒ । यस्मन्ते इति येवः । तिठता शील

देषु ते तिष्ठोमाः इषट्कारेण प्रदानं वेषु ते इषट्कारं प्रदानाः तथा याज्यावलः उरोनवाक्यावलत्त्वं ये ते यज्ञ-तय उच्चने^१कर्कः। “उपविष्टहोमाः स्वाहाकारागदा-ना जुहोतयः”स्त्रौ। “उपविष्टेन कर्त्ता होमेवेषु ते उप-विष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं देषु ते जुहोतय उच्चने^२” कर्कः तिष्ठत्पदञ्च उत्तिष्ठत्परम्

उत्तिष्ठमान पुः उदृ+स्या-शानच्। वृष्माने “उत्तिष्ठमा-नस्तु परैर्नेपिष्ठः पथ्यमिष्ठता” माघः। ऊर्ध्वेष्टायां त यह , उत्तिष्ठत् अतुपविष्टे दग्धायमाने विष्ठियाम् डोपृतम्। उत्तिष्ठनो [क] । इक्षतोत्तरणे नदादौ त्रि०। उत्तीर्ण॑ विष्ठिष्ट॒-उदृ॑-कर्त्तरि॒क । १४को, २पारद्वते कर्मणि उत्तुङ्ग॑ त्रि० उदृ॑-कर्त्तरि॒क । ३०। अत्युच्छते । “उत्तुङ्गशैक्ष शिखरस्थितपादपानां काकः क्षयोऽपि फलमालमते सपदः। सिंहो बलो द्विरदकम्भविदारण्योऽपि सीदध्वहो-तद्वत्ते स्तु पवच्छीनः” उद्गटः “स्त्रीदुक्तुङ्गमसंविषाणं यत् चूक्षिनः” भा०व०८८वा०। “करमचेया सुसुङ्गां प्रभृत्यक्षिणीं प्रथीयसीम्” “यस्त्रालसुत्तद्वत्या विजेतम्” “उत्तुङ्गमातङ्गमितालघूङ्गम्” माघः।

उत्तुङ्ग पुः उदृतः कण्डुमाभावेष्टिपि तुषोऽसात् । प्रा०व० वा गतश्चूलोपः। लानाख्ये (खूर) भूषधान्ये

उत्तीजना ख्वी उदृ+तिज-चित् तुच्। १प्रेरण्याम्॒१ व्ययताकरणे, १उदृपते, ४तीच्छीकरणे च । “व्याव-कुमोसेजनया यस्तीनाम्” माघः ल्युट्। तत्वैव न०।

उत्तीजित त्रि० उदृ॑+तिज-चित्-क । १प्रेरिते, २उदृपते च । भावे क्ष । २प्रेरण्याम्॒१ उदृपते च न०। “उत्ती-जितं सम्भवेण योजनं स्थापत्याया”इत्युक्ते ५व्यश्वगतिभेदे०।

उत्तीरित न० उदृ॑-हृ॒भावे इत्युक्ते निं० एत्यम् । १च्छ-गतिभेदे । अर्थं आध्यत्ति०। “उत्तीरितोऽतिवेगाठ्यो न इत्योति न पश्यति”-इत्युक्तगतियुक्ते २च्छब्दे पु०।

उत्तीरण विष्ठिष्ट॒-उच्चतं तोरणमव प्रा०व०या भत्तव्योपः। १उच्च पुरुद्वारयुक्ते नगरादौ । “उत्तीरणामन्वयराजधानीम्” रुद्धः। “उत्तीरणं राजपथं पूर्वेदे” कुमा० उच्चतं तो-रणम् प्रा०स०। २उच्च तोरणे पु०।

उत्तीलन न० उदृ॑+तुल-उक्ताने भावे ल्युट्। ऊर्ध्वं नीत्वा तोलने च

उत्तीलित त्रि० उदृ॑+तु॒०तुल-क । १उत्तुचिप्ते, २उत्तुचिष्ठ उत्थते त्रि० उदृ॑+व्यज-क । १जुर्द्विप्ते, २परिवक्ते च । उत्थास पु० उदृ॑+तु॒०स-धम्। अतिभये ।

उत्था स्त्रि० उदृ॑-स्या-क । १उदृते २सुष्ठुते च । “रजांसि समरोत्थानि तस्योश्चितनदीच्छित्” रुद्धः। “भयदृष्टम्भा-दनोत्थाव परितोत्थाय मूर्च्छते” कुमा०। “निदालस्य प्रमादोत्थं तत् तामसुष्ठाहृतम्” गीता० “तपनं प्रियविष्ठेदे चारावेशोत्थेचित्तम्” चा०द०।

उत्थान न० उदृ॑+स्या-ल्युट्। ऊर्ध्वपतने, २उदृ॑भव-नवेष्टायाम्॒४ उदृ॑वे च । करणे ल्युट्। ५उत्थाहे, ईपैकषे, ऊर्ध्वे च । अधिकरणे, ल्युट्। ८ रणे, द्वाराज्यधित्तनरूपे १०तत्त्वे, ११माङ्गणे, १२चैते च । “इन्दुं न योत्थानमिवेन्दुमन्ते” रुद्धः “भ्रातृत्यामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह” भरुः। “सम धर्मार्थं हुत्यानं न कामकोधसंचित्तम्” रामा० “उ-त्थानमभिजानन्ति हव्यूत्थानि भारत! । प्रत्यक्षं फलभन्ननि कर्मणां लोकसाक्षिकन्” भा०ष० १२स०। भेदक्षेद-क्षयोदरं लघु भव्युत्थानयोम्यं वधुः” शकु० “पञ्च वा चप्त चाटौ च यैरुत्थानं न गच्छति” छुशु०। १३प्रबोधे च “सच्छवने मदुत्थाने भत्यार्थं परिवर्त्तने” ति०त०पु०।

उत्थानैकादशी ख्वी उत्थानस्य हर्ते: निद्रातः प्रबोधनस्य कालः एकादशी। चान्द्रकार्त्तिं कुहुकैकादश्याम्। तत्॒ काल व्यवस्था-ति॒०त० रुबुनन्दनेन दर्शिता यथा भात्॒से “शेते विष्णुः चदाषाढे माझे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके परिवृद्धेत शुक्लपक्षे इरोर्दिते” भविष्यनारदीवयोः “सैवाद्यपादे स्त्रियोऽहं विष्णुवैष्णवसध्ये परिवर्त्तते च । पौश्यावसाने च चुरारिहना प्रवृद्धते यासवतुष्टयेन” भविष्ये “विश्वस्त्रापोदितोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र पादयोगे; पि हादश्यामेव करयेत्”। अन्यत्र स्वापादिविहितरावग्रादीतरकाले दशनीप्रतिपदोत्था॒। “किन्तन्नैत्वाद्यपादेन? दशस्यैतेन यो दिवा । मौष्ण शेषेण किन्तेन? प्रतिपदय यो निशि॒”। दशस्यैतेन दशस्या अंशोयव पादे तेन । यः प्रतिपदि वा प्राप्तस्तेन वा किन्तु॒। अत्र दशसीप्रतिपदोर्दिनात् तदितरैकादश्या॒। दिप॒ इ-तिष्ठु नैवादिनक्षत्रपदादिविषेपलाभे द्वादशी॒ विनापि शवनादिरिति प्रतीयते । वचनालरम् “रेषत्वत्त्वतो यदा रात्रौ हादश्या च रात्रौ॒”। तदा विद्युध्यते विष्णु-र्दिनाने द्वाष्य रेवतीम्” दिनाने विधाविभव्यदिन तत्त्वायमागे दिशेत्यानमिव्यत्तुरोधात् । विष्णुधर्मान्तरे “विष्णुदिवा न स्त्रियते १ च रात्रौ प्रवृद्धते । हादश्या॒ रुद्ध संयोगे पादयोगे न कारणम् । अप्राप्ते हादश्येष्वन्ते उत्थानशयने हर्ते: । पादयोगे कर्त्तव्ये गाहोरात्रं

दिविन्देषु वराहपुराणम् । “इदस्मि खन्त्रिसमये न-
क्तव्याणां समस्तमये । अभाकां सितमये य यवनादर्शं ना-
दिकम्” अभाकानाम् अभाडभारकाति कानाम् । ततश्च
इदस्मि निशादो नक्तव्यान्तव्योगात् इदस्मान्तव्याभावे
तिथ्यकरे निशाद्यनादरेण पाददिशेषयोगात्, तदभावे
इदस्मि बन्ध्याद्यासेष यवनादिकं बोधनतु इदस्मि
रात्रौ देवतान्प्राण्योगे दिनकातीयभाग इति विशेषः” ।

उत्तापन वा उद्दृत्या-षिष्ठ-ल्लुट्। उत्तोडने उच्चती
वरणे रचाळने प्रबोधने उठामने वा “एवं यन्मोपायान
न्याय शिरोव्याप्तस्तु वशारेष्य” चुहुः।

उत्ताप्य ति० उद्दृ+स्था-पिच् कर्मण वत् । १८८०वर्षीये
२चाहनोये । अप् । १८८०त्येत्यये० ४मित्रीकाल्ये
लघे० “आहुय प्रथेभै उत्ताप्य प्रथेवेच” उत्ताप्य
मित्रीकाल्य प्रा०त० रु० । ५८८०त्येत्यये० च अव्य०।
उत्तित ति० उद्दृ+स्था-क्त । १८८०वर्षीये, २८८०वर्षानुते,
कुपुष्टिटे० “कर्मचिता बलरहितायाः” कुमा० रु०
“न यावदेतावुदपश्यदत्यितो” “मित्रोत्तितं भूमिभिरो-
रगाणाम्” मात्र । ३८८०त्ये० ४८८०त्ये० च ।

उत्तिताङ्गुलि ३० उत्तिता उद्युक्ता अङ्गुच्छो यत् ।
 (बापड) विश्वास्ताङ्गुलिके बरतवे चपेटे पद्धत् ।
 उत्तपचनिपचा ज्वी उत्तपच निपचेलुम्बने बस्ता क्रिया-
 वाम मध्य । उत्तल्प पाकादिनिरेशार्थिकियायाम् ।

उत्पचिष्यु ति० उद्ग-पद-रस्यु० । उद्गृष्टं पदम्
शीरे । पदः विकल्पित्वा कपरते । अर्जुतः पाकशीरे
२ हवादो ।

उत्पट इ० उत्पटति उद्युपत-गतौ अच् । एकादीनां
द्वयहर्षज्ञया उद्यो निर्बासि । “लच यवासु सधिरं प्रस-
न्धि लच उत्पटः” यत० १४,६-८-२१, “उत्पटः
इत्तिर्वासः” भा० । [त्रिभा० २ उत्पतनकर्त्ताते लि० ।
उत्पत इ० उत्पतति जर्जु गच्छति उद्युपत-अच् । १ पश्चिमि
उत्पतन न० उद्युपत-ख्युद् । १ जर्जगमने, २ उत्पत्तेपये च ।
उत्पत्तेपये उदा० ।

उत्तरनिपता द्वा० उत्तरनि० न गत इत्युच्यते साक्षां धिवाबास्
मय०। उत्तरनादिक्षेष्यार्थिनिवासम् ।

उत्पत्ताक लि । उत्तोषिता प्रताक्षा बतू प्रा० ब० या तो-
दितपश्चिमोप । उत्तोषितपता के उत्तरादी । “पुरम्भार्वी
यु उत्पत्ताकम्” एव:

त्रित्यतित नि० उद्दृ+यत-क० । लर्जुगते ।

उत्पतिष्ठु उह+पत्-रष्णु ए । उत्पतनशीवे । “करम्भु-
चक्षुक्षानभिक्षानाहृत्पतिष्ठावः” रघुः “उत्पतिष्ठु राहि-
ष्णु च वेरदः करदूषणी” भट्टिः ।

उत्तमसि ची उदृ+पद+क्षिण् । जर्जर पदने जर्जर गतो । उदृप-
ष्टते प्रथमतो ज्ञायतेन्द्रेन् उदृ+पद-परये क्षिण् । माथ-
भिकमतीतिविवरप्रांतिशाखनेद्वाधनतावोधके कर्मवाहप-
ज्ञाप्ते २ विधिर्विक्षये वया “सर्वकामोऽन्वेषेन वज्ञे-
तेत्यादि” वाक्यम् प्रथमं बागादो इत्वाधनतं वोध-
वृ ततुं प्रथमं वतीति तस्य तथात्मस् विधिवद्वे वि-
हतिः । ‘बोगसिद्धिर्वा अर्थस्त्रावपत्त्वद्वोगत्वात्’
अैमि.४० । उदृ+पद.क्षिण् । ज्ञायत्वप्रवचन्वद्वे १८-
इन्द्रे । उत्तमस्तौ वादिविवक्षयः उन्नि तथाहि अस्तः उदृ-
पद्यते इति द्वाजाः । मायुरपत्ते रवत्कारणव्यापारा-
इत्वपद्यते इति नैवार्यिकाद्वः । प्रायुरपत्ते उदृप-
कारणव्यापारादभिव्यक्तते इति सांख्या वेदान्तिनव प्रतिमे-
दिरे तद्वोरवान्नरमेदः सतो विवर्त इति वेदान्तिनः परि-
व्याप्तः इति सांख्याः । तदेतत् सांख्यं कौ० । प्रदर्शितं
वया केचिदाङ्गरसतः “वज्ञोवत् इति, एकस्य सतो
विवर्तः कार्यजातं न वस्तु वदिक्षपरे । अन्ये त वतो-
इत्यायतर्त्तविः । सतः सञ्चायते इति द्वाजाः । तत्र पूर्व-
क्षिण् कञ्चनमे न धानं न विध्यति । सुखदुःखमोऽन्वेदव-
त्स्वरूपरिच्छामयव्यापात्कलत्वं हि कलत्कारणस्य प्रधा-
नत्वं सप्तरजसामः समाप्तिवस्तु । यदि पुनरहतः बच्चादेत
असच्चिह्नपात्रं कारणं कथं हुक्षादित्वपद्वद्वायामतं सात्
सदवतोक्तादाग्रात्पत्तेः । अर्थस्य सतो विवर्तः
शद्वार्दित्वपत्त्वस्यापि सतः सञ्चायत इति न सात् ।
नवाहयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मक-
तया प्रतीतिभूमि एत । वेदामपि अस्मभ्यः क्वचित्पा-
दीनां सतएव कारणादसतो जन्म तेजामपि सदसहोरेकावा-
हपत्तेन वार्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः । अतः
प्रधानसिद्धिर्व्याप्तं प्रथमं तावद्वत्कार्यं प्रतिजानीते” कौ० ।
“सददकरणादपादानपक्षात्वं च सम्भवाभावात् । यक्षस्य
यक्षकरणात्कारणभावात् सत्कार्यम्” वा । “तत्कार्यं कारण-
व्यापारात् प्राप्तयोति येषाः । तदा च न चित्तसाधनं देवा-
यिकमवैरुद्धावर्णयम् । वेदापि वीजस्त्वसिद्धेणादिप्रधानं चा-
न् न अमद्वृत्तदायुत्पक्षित्वपत्तेते तथापि न प्रधमं सत्त्वं
कारणस्यापि तु भावस्त्रै वेजाद्यवयवस्य । अभावात्म
भावोत्पत्तौ तस्य वर्त्तवत्तु सम्भवाभाववत्ते उर्धकार्योत्पाद

प्रसङ्ग इवादि न्यायवाचिं करतात्पर्य टोकायामभिहितम्-
ज्ञाभिः । अपश्चमत्वद्यासर्ति वाधके न शक्योमिषेऽपि
वक्तुमिति कर्तव्यात्मकरण्यमतमविषयते । तत्वेदं प्रति-
ज्ञातं बल्कार्यमिति । अत ऐतुमाह असदकरणात् ।
अद्वैतेत्कारण्यवाचाशास्त्रात् पूर्वं कार्यं नास्य सच्चं ज्ञेनापि
कर्तुं शक्यं न हि नीत्यं विलिप्तश्चेष्टापि शक्यं प्रोतं
कर्तुम् । सदपन्ने चठख खर्माविति चेत् तथोच्चादति
धर्मिणि न तस्य धर्मं इति वच्चं तदवस्थमेव तथा अ
न्नामव्याप्तन् अवश्यव्याप्तात्माकाना वाऽप्यनेन कर्तव्यात् चठः ।
तत्त्वात्माकारण्यवाचापाराहृष्टमिति ततः प्रागपि वदेव कार्य-
मिति । कारणाशास्त्रं उतोऽभिव्यक्तिरेवाविषयते । सत-
चाभिव्यक्तिरपद्या । यथा पोऽनेन तिक्षेत्रं तैत्य, अव-
वातेन भाव्येत् तत्त्वानां, दोऽनेन दौरभेदोऽपि प्रथमः ।
अद्वैतः कर्त्त्वे तु न विद्ययन् किञ्चिदिति । न अस्तु भिव्य-
क्त्यमानं ओत्पद्यमानं वा क्वचिद्यद्दृष्टम् । इतच्च कार-
ण्यव्यापाराद् प्राक् वदेव कार्यमित्याह उपादानप्रह-
स्त्रात् उपादानानि कारणानि तेऽनां प्रह्येण कार्येण
कर्तव्यः उपादानैः कार्यस्य कर्तव्यादिति यावत् ।
यत्कुलः भवति कार्येण कर्तव्यं कार्यस्य अनक्ष-
कर्तव्यव्यय कार्यस्यादतो न वस्तुवति तत्त्वात् वदिति ।
स्वादेत् अवश्यव्याप्तेऽत आह वर्त्तसम्भवाशास्त्रात् । अव-
श्यव्याप्त अन्यते अवश्यव्याप्तिरेव शब्दं कार्यानां
वर्त्तसम्भवेत् नवेतदिति तत्त्वात्मासम्भवद्युतेन अन्यते
व्यपि तु स्वतं सम्भवेन अन्यते इति । अवश्यः दाऽप्य-
द्वैतः “अवश्ये नात्ति सम्भवः कारणेः सत्त्वव्याप्तिभिः ।
अवश्यद्युक्तं ओत्पत्तिभिर्ज्ञातो न व्यवस्थितिरिति” । स्वादे-
तत् अवश्यव्याप्तिरेत्य तत् अतोति यत्र यत्कारणं यत्तं
यक्तिव कार्यदर्थनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह
यक्तिस्य शक्यकरणात् । एत यक्तिः यक्तिकारणात्मया सर्वत्र
वा स्वाक्षर्ये वा । सर्वत्र चेत्तदवस्थेयाव्यवस्था शक्ये येद-
कुलमेवति शक्ये तदिति वक्तव्यम् । यक्तिभेदं यत्र वा ता-
द्यो यतः किञ्चिदेव कार्यं अनदेह वर्त्तमिति चेत् इति
भोः शक्तिविषेषः कार्यसम्भवो वा स्वादसम्भवो या,
वस्तुतः नासता उम्भव इति वद् कार्यम् । अवश्यव्याप्ते
संवादवस्थेति चूर्णां यक्तिस्य शक्यकर व्याप्तिग्य ।
इत्य उत्तमार्यमित्याह कारणभावाश्च ज्ञायस्य कार-
णात्मकत्वात् न हि कारणाद्विष्यं कार्यं कारणवृण-

दिति कथं तदभित्तं कार्यमस्तुते” सा० को ०।
उत्पत्तेव यथा विर्भावहृपता तथाविर्भाव गच्छे द३०
क्षमम् ।

व्याख्यात चैदस्माभिकाष्ठीकार्यां यथा अहतः—सत्त्वेन
वक्तुमयक्यात् निरुपाख्यात् अभावात् दत्त-भावहृपत् वस्तु,
जायते जाततया व्यवहृयते तथा हि अहुरादिकं वी-
जनाशाशनन्तरमेव, दध्यादि उग्धवाशाशनन्तरमेव, उत्तम्यमानं
दृश्यते अतोऽहुमीयते कार्यभावा अभावकारणका; कार्य-
त्वात् वीजनाशीक्षणवाताङ्गुरादिवत् । यत्रापि च तन्मा-
दिष्टु पटकारण्येषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्त्वायतुमानेनैव
तज्ज्ञानं जननीयम् । युक्तं चेतत् उत्पत्ते पटे ददि
तन्मवो न नास्तादा तन्मवस्ते इति व्यवहारित्यताम् प-
द्येरन् न च तथा, अतस्तत्र तन्मवहाराभावाशात् पटह-
पैष व्यवहारात् तन्मवन्दा रत्नतुमातव्यम् । न च कार-
णाये दध्यतन्तुपु पटदाहृत् पटनाशापन्निरित्वायद्वाप्तम्,
तन्मूर्मां पटकारण्यत्वाद्यापि अविद्यत्वात्, ये हि भाव-
कारणका इति वदेष्वक्षान् प्रवेषेतद्दृष्टवासवतरेत् जाभा-
वकारण्यतामादिनं प्रतीति त्रिस्तिमावकारण्यवादिवौका-
दित्यम् । उतः लैकाजित्ताधरहितात् शूटस्वपदपरि-
णामिनः विवर्तः स्वाक्षानकल्पितः स्वाक्षाननिवर्त्यः परि-
णामविकल्पणः अन्यदाभावापन्निः उपचारात् तथा उत्त-
पदामानं कार्यजात्यापि विवर्तः न वस्तु शूदिति वस्तुः
पारमार्थिकोन सत्त्वेन नामितं किन्तु व्यवहारयोग्यत-
स्यान्वितम् । तथा हि शुक्लिकादी रजतादित्यानं सर्व-
हुभर्विज्ञं तत्र प्रस्तुतमेवं रजतं साक्षात्करोनीक्षायाद्युभ-
दात् प्रस्तुते च विषयेन्द्रियविद्विषये वारण्यात् देशा-
न्तरादित्यतः जनस्य च चक्ररथपिण्डितया न प्रत्यविषयम् ।
न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपवीतस्य शुक्लिकारां
भूत इति वाक्यम् ज्ञानोपनीतस्य ज्ञानस्त्रीकारे ज्ञाना-
त्काराहुभवादवःपापत्तेः । अतएव न पूर्वानुभूतरजतत्त्वात-
णामात्मवस्तुरित्यात् । अतोऽग्नां तत्र शुक्लिकायामस-
द्रुचत्पत्तुपाद्यते इत्येव ज्ञानीयम् । तदृपत्तौ च शुक्लिका-
दिविषयसम्भानं कारणं रजतविषयसंस्कारय तातुह-
रितया क्षमीयः । तदेव अध्यक्षात्मम् वडुपद्यसा
तस्मात्तदो रजतस्य शुक्लिकादादालेन तद्वद्यत्वविषयता ।
तत्वोत्पत्तेऽप्य रजतो शुक्लिकादा एवागपि व्यवहारित-
हृपत्त्वस्य ज्ञानेति न धर्मतोति यत्रा, एवं शूटस्य लपरि-
णामिनि ज्ञानाति शास्त्रेनेकाउते विवरणित्वादित्यवध्यकातु-

तपद्यते तस्मि च तदकान् हेतः तत्प्रस्कारय उहकारीति
तथा च विशादाध्यायिता घटाद्यः सति अध्यस्तः स्तज्ज-
क्षाननाश्वत्रे सति सच्चादाम्बेन प्रतीयमानवात् शुक्लिता-
दाम्बेन प्रतीयमानशुक्लित्ताननाश्वरजत्वदित्यनुभानात्
अध्यस्तवं घटाद्यनां सिङ्गम् । अध्यस्तवं च साक्षात्कारि-
प्रत्यक्षिप्यत्वं प्रागुक्तं तत्त्वं तस्मास्तोऽप्युत्पत्तैः प्रत्यक्ष-
विषयता न स्यादिति अध्यस्तवरक्षायै तक्षिक्षुत्पत्तिरप्यङ्गो-
कार्या । ज्ञाननाश्वत्रं च तेषां मिथ्यात्वात् शुक्लित्तानना-
श्वासहजत्वदित्यनुभानात्प्रत्यक्षासां प्रित्तरेण इति वेदानि-
मनस् । सतो भावात् विद्यमानादेवेत्यर्थः । अस्तु उत्पत्तेः,
वार्त्तव्यप्रापाराहा पूर्वं सिद्धिमानं कारणव्यापाराइन्नरन्तु
जायते सङ्गतीति काणादनैयायिकाद्यः । सतः सच्चा-
त्रयात् भावादेय सत्, कारणव्यापारात् प्रागपि, कारणा-
त्प्रस्तावृष्ट्युपर्येण विद्यमानं जायते कारणव्यापारासु-
क्षमित्यज्ञते व्यवहारयोग्यतामापाद्यते इति यावदिति इड़ा:
शाङ्कादायः । एवसुतपत्तिविषये चतुर्वृ पक्षेषु स्थितेषु
आद्यपत्रवयेष्व व्युत्पत्तिकार्यालिककारणरूपप्रधानाचिह्नं
क्रमणः प्रदर्शयितुः क्रमप्राप्तं बौद्धप्रमाणह यदि पुनर्विद्या-
त्यादि । निश्चारणमनिर्वचनीयमिदन्तया वक्तुमयक्षमि-
ति वावत् सति हि लक्षणे वस्तु तत्त्वत्वयत्वेन वक्तुं
यक्षम् अभावस्य च लक्षणाभावात् कथंद्वारं वक्तव्यता ।
यद्यपि भावभिज्ञत्वं, सत्त्वेन प्रतोत्त्वर्हत्सम्, असत्त्वे
प्रतीत्वर्हत्वं वा तत्त्वत्वं कैचिदिच्यते तात्पति च सर्वाणि प्रपि
अभावत्तानवैकतया दुर्ज्यत्वादन्वोन्यत्वयोग्यस्तत्वा-
ज्ञानक्षणान्येव । चुस्तुः खमोहालकार्यदर्शनात् कार-
णस्तापि तथा भूतालक्ष्मनुभित्यनं तत्त्वं भावादेव कार-
णतापत्रे लेत्युति नाभावस्य भावाभावयोस्तालक्ष्मनुभ-
पत्रत्वरिति भावः । विद्यत्त्वादे च कार्यं जातत्त्वाध्यासेन
गादात्मभावेऽपि वस्तुतोऽदत्त्वेन गदसतोसादात्मा-
नुपदक्षा पूर्वत्वात्मित्यित्प्रधानसिद्धिरित्याह अदैक्षे-
त्यादि । सतोऽरक्तगावते इति पक्षेऽपि गदसतोस्तदा-
लक्ष्मनुभपत्रेव न प्रधानसिद्धिरित्याह सदसतोरेकावे-
त्यादि । एवमाद्यत्विको प्रधानाचिदिस्त्रहात् सत्का-
र्यपत्रे तत् साधयितुः शक्तादेवपद्मसमर्थनाय कारिकामयता-
रयति वल्लार्थं प्रतिज्ञानीते अग्नादि । कार्यं सत् कार-
णस्तापारात् प्रागपि विद्यमानसित्यर्थः तेन कारणव्या-
पारोऽस्त्रं वप्तव्य नैवायिकादिशादिदु इत्यत्वेन न सिङ्ग-
प्रधनमिति दर्शयितुः प्रित्तमिद्युक्तारणव्यापारादिशादि ।

चतुर्वृ प्रादिविग्रहितपत्तिषु दर्शितात् असत्कार्यपञ्चनिरा-
करणेऽपि इतरयोः पक्षयोरनिराकरणात् तत्पत्रयोः
प्रधानाचिदिसिद्धिरित्याह शुल्के तद्विराकरणाभावेऽपि अयुक्त-
त्वादेव तयोः पक्षयोर्याद्यतेति कथयितुमादौ बौद्धपत्रं
दूषयितुम्भापयति यद्यपीत्यादि । दूषयति तथापी-
त्यादि । अयमाश्वासः सम्बद्धं सम्बन्धितमेव जनयतीति
नियमेन कार्यकारणयोः सम्बन्धोमेलितः वीजनाशाङ्कु-
रयोश्च केनापि सम्बन्धेन न सम्बन्धिता चटते येन तयोः
कार्यकारणभावः खात् । असम्बद्धस्य कार्यजनकत्वे सर्व-
आत् सर्वकार्योत्पत्तिरित्यव्ययस्था खात् । न च वीजेवे-
वाङ्गुरप्रागभाव एव नियामकोभवित्यतीति वाच्यम्
प्रागभावस्य सूक्ष्मावस्थातिरिक्तत्वे अङ्गुरत्प्रागभावयोश्च
विभिन्नकाण्डिकतया केनापि सम्बन्धेन सम्बन्धिताभावेन
नियामकत्वाभावात् असम्बद्धस्य नियामकत्वे पूर्वदोषता-
दस्यग्रात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धेन तयोः सम्बन्धि-
तेति वाच्यम् अभावसम्बन्धितावा एव प्रतियोगितापदार्थ-
तत्रा तस्मा अथस्तपत्रेऽसिङ्गत्वात् न च वीजस्य भावात्
कथं तस्मि अङ्गुरकारणत्वमिति, तस्मि नायेऽपि तदश्ववस्था-
नाशात् तस्येव कारणत्वं वाच्यमिति एवं सुस्यम् । विव-
र्त्तयादे च यद्यपि तदश्ववस्थमानस्मृणशब्दादित्य इति शा०२,
११४स्त्रेण कार्यकारणयोरभिन्नत्वमेव खीकृतं तथापि
घटपटादिज्ञानानामध्यस्तविषयकतया विषयाणां मिथ्यात्म-
तैरङ्गीक्रियते तथा हि विशादाध्याचितानि घटादिज्ञा-
नानि अध्यस्तविषयकाणि सत्याविषयकत्वान्वात् शुक्लि-
कार्यां रजत्तानर्वादित्यनुभानेन घटादिज्ञानानामध्यस्त-
विषयकत्वे सिङ्गं अध्यस्तव्य च ज्ञाननाश्वत्रया मिथ्यात्म-
त्वमित्यस्त्रेषु इत्यसिद्धेः कथं घटादिज्ञानादात्माध्यस्तविषय-
कत्वमेव असति बाध्युक्तम् । किञ्च मिथ्यात्मं ज्ञाननिवर्त्तत्वं
गच्छ मेदेऽरजत्वमिति बाध्युक्तम् यथा रजत्वमिथ्यात्म-
प्रतिष्ठितेवं घटादेवमित्यग्रामावकस्य बाध्यस्तावृत्तात् तस्मि
मिथ्यात्मनेष्व इत्यसिद्धेः कथं घटादिज्ञानादात्माध्यस्तविषय-
कत्वमेविति । उदार्दमेव असति बाध्युक्तम् ।
तथा च अङ्गुरजत्वाध्युक्तम् बाध्युक्तम् तस्मि अयात्म-
परतया इत्तामावैत्येषप्रत्याभावात् अतएव “नादैतत्त्व-
रित्यरीत्यो जातिप्रत्यात्” इत्यनेन साहृप्रस्त्रत्वे श्रुते:
एकानकातीदबुद्धिमेवपरत्वं एमर्थितम् । एवं पक्षद्वय-

भयुक्तिकरया निरस्य डठयुक्तिकस्य काणादादिपक्षस्य निरसनीयतयाऽवशेषतां दर्शयति कण्ठमत्रेत्वादि कण्ठमन्त्रकर्त्तव्यं भक्त्यतीति कण्ठमन्त्रः कणादः । अत्रं चकुञ्चरणे यस्तेति अतचरणो गौतमसाददुषारिमतियर्थः

ननु भावस्य सच्चमसत्त्वं च काणादाचित्वको धर्मो न त स्वाभाविकः तथा च उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वं परतस्तु सच्चम् ब्रह्म चटे पाकात् पूर्वं इत्यामता, पाकोत्तरं रक्तता, तद्वक्तालित्येषु धर्मविशेषो भविष्यतोति असत्त्वार्थपक्षेऽपि न काचित् चतिरिति शङ्खते उद्दस्त्वे इति । परिहरति तथाव्यपतीति । अवयवाशयः असत्त्वस्य भावधर्मत्वे उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिणः सच्च' स्वोकर्त्तव्यं तथा हि धर्मसत्त्वं धर्मिसत्त्वं विनाशुपपट्यमानं धर्मिसच्चमपि रुदाचिपति तथा चापादकेन असत्त्वरूपधर्मसत्त्वे न आपाद्यस्य धर्मिसच्चस्य सिद्धिः इति । सत्त्वं कार्यसत्त्वं तदस्य उत्पत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानी धर्मसच्चाचिद्विरित्याह तथा च नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिष्यादानीभपि सिद्ध्यत्वाच्च धर्मसत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादवर्ति असत्त्वेनेत्यतासाम्यः । अतदाक्षण्या अतस्त्वरूपेण वा असत्त्वेन कथमसत् स्वात् असत्त्वात्मव्यः सादित्यर्थः धर्मिण्या सह सत्त्वेनैव धर्मेण तदावयत्वनिवासात् असत्त्वरूपस्य च तादाक्षेनैव तथात्मनियमाच्च प्रकृते असत्त्वस्य चटेन सह सत्त्वव्याभावात् तत्त्वादात्मग्राभावाच्च न तदात्मवत्वमिति भावः । सत्त्वार्थपक्षसुपत्तिरति तथादिति । गैरक्षण्या, तरजुङ्गुलानां, पदवद्वाभिव्यक्तित्यतात्मव्यात्मव्यः । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे सत्त्वविक्षिप्तिः सत्त्वात्मव्यः कारणैः सह उम्ब्रोनाल्पिः । असत्त्वरूपस्य चोत्पत्तौ प्रागुक्ता अव्यवस्थितिः चर्वाकात् सर्वोत्पत्तिरित्येवं रूपा अव्यवस्था । प्रथमं तत्पदं हितीयानं कार्यपरम्, हितीयं तु कारणपरं प्रथमानम् । कार्यात्मकूला वार्णनिष्ठैव गतिः कार्यजननगियमिकेत्यवस्थेयम् तथा च कार्यस्यासत्त्वे कथं तदत्मकूलत्वं तस्याः सादिति समर्थवित्तुं यज्ञेरितरमित्यत्वं विकल्पं दृष्टवति सा गतिरिति^१ ।

यथा च असतो न उद्दुपत्तिः सत्त्वाभिव्यक्तिस्था वा ०८०भाव्ययोः समर्थितं यथा "सदेव सौम्येदमय आसीदेकमेवाऽहितीयम् । तर्हुत्रै आङ्गुरसदेवदमय आसीदेकमेवाऽहितीयं तथादसतःस्वाज्ञायते । कुतस्तु चकु

सौम्येवं सादिति ? इत्योच्च कथमसतः स्वाज्ञायेति ? । सत्त्वेव सौम्येदमय आसीत् एकमेवाऽहितीयम् । तदैवत चड सां प्रजायेति" वा ०८० "सदेव सदित्यक्षितामात्रं वस्तु स्वरूपं निर्विशेषं सर्वगतम् । एकं निरञ्जनं निरवयं विज्ञानं यद्वगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः । एवयव्योऽवधारणार्थः । किन्तद्विभिर्यते ? इत्याह । इदं अग्रामरूपप्रक्रियावहिकतसुभयते यज्ञतदेवासीदित्यासीच्छवेन सम्बन्धते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्ने जगतः प्रागुत्पत्तेः । किं नेदानीमिदं सदृयेनायचासीदिति विशेषते, न, कथं तर्हि विशेषणम् ? इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदिदं गद्बुद्धिविषयं चेतीदक्ष भवति । प्रागुत्पत्तेस्त्वये केवलसच्चद्वित्यमावश्यमेवेति सदेवेदमय आसीदित्यवधार्यते । रुद्रं प्रागुत्पत्तेनामवृपवदेवमिति यहीदं शब्दं वस्तु सुषुप्तकाळं इति । यथा सुषुप्तादस्तिः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्दात्रमेव केवलं वस्तिति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यमिप्रावः । यदेष्वच्यते खोके पूर्णाङ्गे धटादित्यवृक्षाणा कुलाणेन उत्पिण्डः प्रसारितसुपत्तम्य आमान्तरं गत्या प्रत्यागतोऽपराङ्गे तत्वैव वटशरावाद्यनेकमेविक्षुं कार्यसुपत्तम्य उद्देवेदं वटशरावादिकेवलं पूर्णाङ्गे आसीदिति, तथेहोच्यते सदेवेदमय आसीदिति । एकमेवेति । स्वकार्यपतिसम्बन्धात्मेवेत्युच्यते । अहितीयमिति । उद्दृतिरेतेषु मन्दो यथाऽन्यहठाद्याकारेण परिषमयित्वाङ्गादिनिमित्तकारणं उद्दृत्यवित्तरेतेषु वातः सहकारिकारणं हितीयं वस्त्वन्तरं प्रतिविध्यते । अहितीयमिति नास्य हितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यहितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्त्वमात्राधिकरणं सर्वस्योपपदते । इव्युग्मादिषु सच्चद्वित्यां उत्तरवदत्ते । सहव्यं सन् गुणः सह कर्मेत्यादिदर्थनात्, सत्त्वमेव सादितानीम्, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवादेविद्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव सदहितीयं प्रागुत्पत्तेरित्यनि । तस्माहैश्चेषिकपरिकल्पिवात् सतोऽन्यकारणमिदं सुदृच्यते उदादिदान्तेभ्यः । तत् तत्र हृतिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आङ्गुरस्तुनिरूपयत्नोऽसदभावात् प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवायेऽहितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्त्वं कल्पयन्ति गोऽः । न तु सत्त्वमित्यनिश्चलन्ति

मिष्ठनि । वथा सज्जाहदिति गृह्णमाणं वथाभूतं तद्विरोतं तत्प्रभवतीति नैवायिकः । न तु सदभावसात् प्रायुतपत्ते चेदभिप्रेतं वैनाशिकः कथं प्रायुतपत्तेरिदमासीदसदेकमेवाहितीवद्वेति कालसम्बन्धः सहजामन्वयोऽहितोवत्प्रभवते तेः । वाढम् । न युक्तं तेषां भावाभावसात्तमस्युपगच्छताम् । असत्तमात्तमभ्युपगम्य एवाभ्युपगम्यतुरभ्युपगमादुपगम्यते । इदानीमभ्युपगमात्तमदुपगम्यते न प्रायुतपत्तेरिति न प्रायुतपत्तेरित्वा उदभावस्य प्रामाण्याभावात् । प्रायुतपत्तेरित्वा उदभावस्याहितोवत्पत्ते । नहु कथं वस्त्रात्तमे उद्धार्थेऽसदेवेशाहितोविभिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिकालदुपगम्यते वेदवाक्यमप्रभाणं प्रवच्छते तेति चेत् नैव दोषः सहुङ्गनिष्ठनिष्ठपरत्वाहाव्यस्य । उदित्यवं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाहितीविभित्येतो च उपासाधिकरणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र न युक्ताव्यये प्रवक्त्रः सहायतेशानकम्ब्र उद्धार्थविषयां तु चिं उदेकमेवाहितोविभित्यिनिदमासीदिवेवक्षणां ततः सहार्थवाक्यार्थोऽविर्भवति । अन्नाहृत इवान्नामन्वयोऽचं तदभिष्ठविषयाच्छिक्षत्वति तदृशः । न द एवः सदभावमेवाभिभवेतः उद्देश्यस्य विपरीतप्रविष्टिविषये परमिदमसदेवेत्यादिवाक्यस्य औतत्प्रामाण्याणां विडमित्यदोषः । तत्त्वादवतः सर्वाभावस्फलात्प्रदित्यमानमज्ञावत उत्तपत्तम् । अङ्गभावस्फलात्पत्तः । तदेवाहिपरीतप्रविष्टियां अहावैनाशिकपत्तं दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुत्सु ? प्रमाणात् चलु हे शोभ्य । एवं लादसतः यज्ञावते इवेवं कुतो भवेत् न हत्यिविमाणादेव उद्भवतीत्वणः । यदपि वीजोपमहेऽङ्गुरो जायमाणो इटोऽभावादेवेति तदप्यभुपगमविष्टवं तेवाम् । कथं ? मेतावीजाव्यया वीजसंस्थानविशिद्धेऽङ्गुरेऽप्तुरक्षर्ण एव न तेवापमहेऽङ्गुरजग्ननि । यत्पुनर्वीजाकारसंस्थानं तद्वीजावदव्यतिरेकेण वस्त्रभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते वद्धुरजन्मन्युपगम्यताय तदस्यवयवव्यतिरिक्तं वस्त्रभूतं तपाच्च वलभ्युपगमविरोधः । अथ संस्थानभ्युपगमं वीजसंस्थानव्यपूर्यत रति चेत् । केवलुष्टिर्णां विभावमाव उत्त भाव रति । यद्यभावो दृढानाभावः । अथ भावस्थायापि नाभावाद्धुरोदपत्तिः वीजावदवेभ्यो द्वाहुरोदपत्तः । अवयवा अङ्गुपमूल्यत्वं रति चेत् ।

न तदवयवेव उत्त्वात् । यथा वैनाशिकान्नौ वीजसंस्थानव्यपूर्यवी नाश्च । तथावयवा वैपीति तेषां भयुपमहारुपपत्तिः । वीजावयवानामभित्यस्त्रावदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्त्रात्तुदत्तः सर्वत्रोपमहारुपपत्तिः । उद्धुरुद्धुहत्तः सत्त्वानिहत्तिः वैति सद्वादित्वां सत एव उद्दत्पत्तिः उद्दत्पत्तिः न त्वसद्वादित्वां दुष्टान्नोऽस्यवतः सद्वत्पत्तोः । भूत्पिण्डाहृष्टटोऽपत्तिर्दृश्यते सद्वादित्वां, तद्वादेव च भावात्तदभावे चाभावात् । यद्यभावादेव घट उत्त्वेत वटाचिन्मामृत्पिण्डो नोपादेवेति । अभावशन्दुरुद्धुहत्तिश्च वटादीप्रसञ्चते न एतदस्यतो नासतः सद्वत्पत्तिः । यदप्यात्तुर्मृद्धुहृष्टटुड्डेनिमित्यमिति सृहुहृष्टटुड्डेः चारणहत्तते न तु परमार्थत एव उद्दृष्टटो वासीति तदपि उद्धुहृष्टिर्विद्यमाना विद्यमानायां एव उट्टवुड्डेः चारणमिति नासतः सद्वत्पत्तिः । सृहुहृष्टटुड्डेनिमित्यमैमित्यकतयानन्तर्यामात् न तु कार्यकारणालमिति चेत् न वुड्डोनां नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां विहिर्दान्तस्थानावात् । अतः कुतस्तु उत्तु शोभ्येवं सद्वादिति होवाच वर्णं तेन प्रकारेष्वासतः सज्जावेतेति ? असतः सद्वत्पत्तो न वैशिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽलीक्ष्यमित्रायः । एवमसद्वादिप्रवृष्टव्याप्तिरुद्धरति उत्त्वेव शोभ्येवमप्यचावीदिति स्वप्नविद्धिः । नहु सद्वादित्वोऽपि वृत्तः सद्वत्पत्तयत रति भेद दृष्टान्तोऽप्तिः । वटाहृष्टटान्तरोऽप्त्यर्थदर्शनात् । सत्यवेदं न वृत्तः सद्वलरत्तपत्तयते किं तर्हि वदेव वस्त्रानामरेणावतितते । यथा एवं कुरुत्वां भवति । यथा च सृज्ञासूर्यं पिण्डुष्टटकपालादिप्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्यं कथं प्रायुतपत्तेरिदमासीदिव्युप्तते । नहु न न्तु तत्प्रभवतीत्वा हेदेवत्यधारणमिदं शृद्वाच्यस्य कार्यस्य । प्राप्नोत्तर्हि प्रायुतपत्तेरित्वासीदेव दं शृद्वाच्यमिदानीमिदं जातमिति, न सत एवेदं यद्वृद्धिविषयतयावस्थानात वदा वदेव पिण्डुष्टटादिप्रवृद्धिविषयेत्वानावतितते तदृशः । नहु वथा उद्धस्त्वेवं पिण्डुष्टटाव्यपि तदृशुद्वृद्धिविषयतयावस्थानात्युर्यस्य कुतोऽन्यवस्थन्तरं स्थाकार्यजातं यथाऽन्याहृग्नीः, न पिण्डुष्टटादीनामितरेतत्प्रभिवारेऽपि उद्धवाच्यमित्यरात् । यद्यपि वृत्तः पिण्डुष्टटी भूत्पत्तं न व्यभिचरतसादाऽनुग्राम्य पिण्डुष्टटी, व्यभिचरतस्य गौरत्वो वा गाम्, तत्त्वाच्युद्धादिसंस्थानमात् प्रटादयः । दर्शनसंस्थानमात्तमिदं उद्धर-

मिः शुक्रं प्रायुतपत्तेः सदेवेति वाचारम्भस्यात्-
त्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयं सत् “निष्ठलं
निष्ठियं पास्तं निरवयं निरङ्गमम्” “दिष्टो द्वामूर्त्तः
इह इव वा वाह्याभ्यन्तरो इतज्जट्टा इत्यादिशुतिभ्यो, निरवय-
वस्य सतः कथं विकारसंस्थानमत्पपद्यते । नैव दीपो रज्वा-
द्यावदेभ्यः सर्वादिवसंस्थानमृत्युं विपरिकल्पितेभ्यः सदवय-
वे यो विकारसंस्थानमोपपत्तेः । “वाचारम्भं विकारो नाम-
भेदं लक्षितोऽस्ते व सत्यम्” “एवं सदेव सत्यमिति” श्रुतेः ।
एकमेवाहितोयं परस्मायेत इदं बुद्धिकालेऽपि तत्पत्रं ऐक्यतेजा-
दीर्घं ज्ञातवान् । अतथ न प्रधानं साहृपरिकस्यितं
जगत्कारणम् प्रधानस्यात्मत्वाभ्युपगमात् । इदन्तु
सत्ये तत्त्वमेतिविद्वात्त्वात्मथैवतेवाह वक्तु ममूर्त्त द्वा भवेदं
प्रजावेद व्रक्षर्णेऽप्यत्पद्येव । यथा नदृ चटाद्या-
कारेण यथा वा रज्वादि सर्वाद्याकारेण वुद्धि-
कालितेन । असदेव तर्हि सर्वं यदुरुद्धृते रज्वुरिव
सर्वाद्याकारेण, न, सत एव इतमेदेनान्वयाग्निहृष्टमाण-
त्वाद्यासत्त्वं कल्पचित् क्रिच्छिदिति ब्रूमः । यथा सतोऽन्य-
दास्त्वनारं परिकल्पये पुनर्वासैव प्रायुतपत्तेः प्रधंसाज्ञो-
र्जन्मणस्त्वं व्रुत्ते तार्किका न तथाऽज्ञामिः कदाचित्-
कालिदिपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्पते
सदेव ह सर्वं मनिधानमभिधीयते च वदव्युद्ग्रावा यथा
रज्वुरेव सर्वं इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्ड-
वटादिमृदोऽन्यवुद्ग्रा पिण्डवटादिवश्चेनाभिधीयते ज्ञोके ।
रज्वुविवेकदर्शिनां तु, सर्वाभिधानवृद्धी निवर्तते यथा च
वदव्युविवेकदर्शिनां वटादिवश्चुद्ग्रो तदव्युविवेकदर्शिनामन्य-
विकारशब्दुद्ग्री निवर्तते । ‘यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिशुतिभ्यः’ भा०
३०३० भाष्ये अभावादिकारण्यादनिराकरणेन उत्त-
पत्तेः प्रागपि सत्कार्यं कारण्यापारादिभ्युवर्तते इति
स्त्रीज्ञतम् यथा । “नैवेह किञ्चनाप्य आसीत् च्छु-
नेवेदमाष्टमासीत् इ०३० । ‘नैवेह किञ्चनाप्य आसीत् ।
इह संसारमशुद्धेन किञ्चन क्रिच्छिदिपि नामरूपप्रविभक्तं वि-
द्येवं नैवासीत् न ब्रूप् । प्रायुतपत्तेभेदं आदेः किं च्छु-
भेदं सात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः न, कार्यं कारणं वासी-
इत्पत्तेच । उत्पद्यते हि भटः । अतः प्रायुतपत्तेष्टट्टस्त्वा
नाक्षित्रम् न तु वारणस्य नाक्षित्रं च्छुपिण्डादि-
दर्शनात् । यद्योपद्यते तस्यैव नाक्षित्रा । अस्तु कार्यं स,
न तु वारणस्य, उपद्यतेवान्वात् न प्रायुतपत्तेः सर्वा-

हुपक्षमात्, च्छुपक्षमित्येदभावो लेतु; सर्वस्य जगतः
प्रायुतपत्तेने कारणं कार्यं च्छुपक्षमित्यते । तस्मात्वर्द्यस्यैवा-
भावोऽस्तु, न च्छुनेवेदमाष्टमासीदिति श्रुतेः ।
यदि हि क्रिच्छिदिपि नासीत् वेनाद्रियते वज्राद्रियते
तदा नावद्युत्युनेवेदमाष्टमासीदिति । न हि भवति गग-
नकुम्भमक्षमो वन्ध्यापुल इति । ब्रवोति च च्छुनेवेदमा-
ष्टमासीदिति । तस्माद्ये नाष्टं वारणेन वज्राष्टं कार्यं
प्रायुतपत्तेस्त्रादुभयमासीच्छुतेः प्रायुत्यात् अत्येय-
त्वात् । अहमीयते च प्रायुतपत्तेः कार्यं कारणयोर-
क्षित्वम् कार्यस्य श्विष्टो जायमानस्य कारणे वल्लुत्पत्ति-
दर्शनात् असति चादर्घनात् । जगतोऽपि प्रायुतपत्तेः
कारणाक्षित्वमहमीयते वटादिकारणाक्षित्ववत् । वटा-
दिकारण्याद्यस्यस्यमेदाहुपमृद्य मृदुपिण्डादिकं वटाद्य-
तुपत्तेरिति वेच्च भूदादेः, कारणत्वात् । मृदुत्तुष्ठर्णादि
हि तत्र कारणं वटरुचकादेः, न पिण्डाद्याकारविशेषः
तदभावे तदभावात् । असत्यपि पिण्डाद्याकारविशेषे च्छुत्सुष-
र्णादिकारण्याद्यस्यात् त्रैव वटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते ।
तस्मात् पिण्डाद्याकारविशेषो वटरुचकादिकारणम् । अ-
सति हु च्छुवर्णादित्ये वटरुचकादिने जायत इति
च्छुत्सुष्ठर्णादित्यसेव कारणं वहु विण्डाद्याकारविशेषः ।
वर्णं हि कारणः कार्यस्त्रपादयत् भूदुपमस्यात्मकार्यस्य
तिरोधाद्यं कुर्वत् वार्यान्तरत्रुपादयति । एकमित्रू
वारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमदे
कारणस्य स्वात्मोपमदे भवति । तस्मात् पिण्डाद्युपमदे
कार्योत्पत्तिर्दर्शनमेहः । प्रायुतपत्तेः कारणस्य वि-
ण्डादित्यस्त्रिरेकेण च्छुदेवस्याद्युक्तिरिति चेत् विण्डादि-
पूर्वकार्योपमदे च्छुदादिकारणं नोपमद्यते । वटादिका-
र्योत्पत्तिरेऽप्यत्यर्थत इत्येवदयुक्तम् । पिण्डवटादिव्यतिरेकेण
च्छुदादिकारण्याद्यस्यात्मकादित्यनात् । साड-
ग्राहादिव्यदर्शनं कारणादुडत्तेरिति वेच्च पिण्डादि-
नामानां भूदाद्यविवेकानेव वटादौ प्रदक्षिणेऽनुमानाभा-
साक्षात्कारण्यादिकल्पनात्पत्तेः । न च प्रत्यक्षाद्युमान-
योर्विद्वा व्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादसुमानस्य
दर्शनं वानाशास्त्रप्रसङ्गात् । यदि च अणिकं सर्वं, तदेव-
देविति गत्यमानं तदुपेत्रपि अन्यतदुवृद्धप्रेक्षात्
तस्या अप्यच्छुद्ग्रपेक्षात्मित्यनासायां तत्प्रायमित्यत्या
अपि बुद्धेमैवान्वात् सर्वत्रानावायतेव । तदिदम्बुद्धेप्रारपि

वर्त्मावे सम्भातुपपत्तिः । साहस्रात्सम्भवे इति चेत् । तदिदम्बुद्धोरितरेतरविषयत्वातुपपत्तिः । असति चेतरेतरविषये साहस्रप्रवृत्तातुपपत्तिः । व्यष्टये व साहस्रे तद्बुद्धिरिति चेत् । तदिदम्बुद्धोरिपि साहस्रुडिवदसंहित्यत्प्रसङ्गात् । अविषयत्वमेव सर्वबृहीनामस्तेति चेत्तुडिवुद्धेरप्यविषयत्प्रसङ्गात् । तदप्स्तिं चेत् । सर्वबृहीनां मृदात्वेऽसत्यबुद्धुपपत्तिः । तथा ददेतत् साहस्रात् तद्बुद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्कार्येत्पत्तेः कार्यस्त्रावः । कार्यस्य आभिव्यक्तिं लिङ्गत्वात् । कार्यग्रस्य च सङ्गावः प्रायुत्पत्तेः सिद्धः कार्यम् ? अभिव्यक्तिं लिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिं लिङ्गमस्तेत्यभिव्यक्तिः साक्षादित्तानां सम्भवत्प्राप्तिः । यद्युलोके प्रायत्तं तम आदिना घटादि वस्तु तत् आलोकादिना प्रावरणतिरङ्गारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्तु वल्ल प्राक्सङ्गावं च अभिरचति । तथेदम्बित्यगत् प्रायुत्पत्तेतिरित्यगत्यामः । न हि अविद्यमानो घट उद्दिते इप्पादित्य उपकथ्यते । नहु तेऽविद्यमानत्वाभावादुपकथ्यते वित्तेति चेत् । न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदितेऽप्पादित्य उपकथ्यते । मृत्युपिष्ठेऽसत्तिहिते तम आदावस्ये चासति विद्यमानत्वादिति चेत् न हिविधत्वादावरण्यस्य । घटादिकार्यस्य द्विष्ठं द्वावरण्यं मृदादाववद्वानां पिण्डादिकार्योत्तरक्षमेष्य संस्थानम् । तथात् प्रायुत्पत्तेविद्यमानस्यैव घटादिकार्यग्रस्यादित्यादनुपकथितिः । न दोषप्रवृत्त्यावश्यक्त्वमेदद्वयभिव्यक्तिरितोभावबोहिं विषयत्वापेक्षः । पिण्डकपाणादेतावरण्यवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत् तमःकुचादि हि घटादावरण्यं घटादिभित्तेऽहं इति न तथा घटादिभित्तेऽहं पिण्डकपाणे तथातुपिण्डकपाणसंस्थानवर्तिद्यमानस्यैव घटस्यादित्यादुपकथित्युक्तमावरण्यधर्मवैकल्याद्यादिति चेत् न क्षीरोदकादेः क्षीरादावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यववशानामन्तर्भावादनावरण्यत्वमिति चेत् न विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरण्यत्वोपपत्तेः । आवरण्याभाव एव यतः कर्तव्य इति चेत् पिण्डकपाणावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यभावत्वाद्वोपकथत्वति घटादिकार्याद्यना तदावरण्यविनाश एव यतः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चेतदस्ति तथादयुक्तविद्यमानस्यैवादुपकथित्यरिति । चेत् न अभियमान् । न हि विनोशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्ति-

नियता तस आद्यादेते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ गर्व लदर्यनात् । योऽपि तमोनाश्यैवेति चेत् दीपाद्युत्पत्तावपि य विद्यतः स्वयमेवोपकथ्यते न हि घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत् न प्रकाशवत्तो घटस्योपकथ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपकथ्यते प्रदीपकरणे, न तथा प्राक् प्रदीपरणात् । तथात् न तपस्तिरखारादैव प्रदीपकरणम् किन्तर्हि प्रकाशविषय । प्रकाशविषयत्वे नैवोपकथ्यमानत्वात् । कचिदावरण्यविनाशेऽपि यतः स्नात् यथा कुञ्चादिविनाशे । तथात् नियमोऽस्ति अभिव्यक्तिर्थिनावरण्यविनाश एव यतः कार्य इति । नियमार्थवचारः । कार्यण्यैवानं कार्यं कार्यान्तराणामावरण्यमित्योचास । तत्व यदि पूर्वाभिव्यक्तास्य कार्यग्रस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यतः क्रियेत तदा विद्यकूर्णायपि कार्यम् जावेत । तेनाप्याद्यो घटो नौपकथ्यत इति एनः प्रयत्नान्तरादेत्तेऽपि । तथाहटाद्यभिव्यक्तिर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तथात् प्रायुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागतप्रत्ययेदोच्च । अतीतो घटोऽनामतो घट इत्येत्योच्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवत् निर्विवरण्य दुक्षम् । अनागतार्थिर्थप्रवृत्तेच्च । न ह्यस्त्रविर्थितया प्रदृशिर्थेके इष्टा । योगिनां चातोतानागतज्ञानस्य सत्यत्वाग् असंचेद्विव्यहटैव इत्यरम्भविष्ठदृष्टविषयैः प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्नात् । न च पूर्वक्षमपर्युप्रते । घटसङ्गावे ह्यात्मानमवोचास विप्रिष्ठेधाच्च । यदि घटो भविष्यतोति कुचादादिपुव्याप्तिवार्थेष्य घटार्थं, प्रमाणेन निश्चितम् । येन च कार्येन घटस्य सम्भवो भविष्यतोत्युच्यते तप्तिष्ठेव कार्ये घटोऽसत्तिप्रतिष्ठिमभिव्यक्तिते भविष्यदृष्टोऽसत्तिप्रतिष्ठित न भविष्यतोत्यर्थः अद्य घटो न वर्तत इति यदा । अद्य प्रायुत्पत्तेघटोऽसत्तिप्रतिष्ठेव घटार्थं प्रदृशेषु कुचादादिपुत्तो तत्व यथा व्यापारहपेष्य वर्त्तमानाक्षावत् कुचादादिवस्तथा घटो न वर्तत इत्यस्त्रक्षद्वयार्थस्येत्यविष्ठते कथात् स्वेन हि भविष्यदृष्टपेष्य घटो वर्तते । न हि पिण्डस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तत्वोभविष्ठत्वा घटस्य । तथात् कुचादादिव्यापारवर्त्तमानतायां प्रायुत्पत्तेघटोऽसत्तिप्रतिष्ठेति न विष्ठते । यदिं घटस्य यत्वम्भविष्ठत्वाकार्य इति तत् प्रतिष्ठिते । तत्प्रतिष्ठेभिरोधः स्नात् । नहु तद्वान् प्रतिष्ठेधति । न च सर्वेषां

क्रियावतामेकेऽ वर्त्तमानता भविष्यत्वं या । अपि च
चतुर्विधानामधावानां बटसे तरेतराभावो बटादद्यो हृषी
यवा बटाभावः पटादित्वे न बृहस्पत्स्वरूपमेव । न च बटा-
भावः सन् पटोऽभावात्मकः किन्तर्हि भावरूप एव बटसे
प्राक्प्रथमाल्लनाभावानामपि बटेन व्यपदिश्यमानवात्
बटसे तरेतराभावत् तथैव भावात्मकता अभावानाम् ।
एवम् सति बटसे प्रागभाव इति न बटस्वरूपमेव प्रागुत-
पत्तेनांकिः । अथ बटसे प्रागभाव इति बटसे वत् स्वरूप
तदेवोच्चते, बटसे विषयप्रतिष्ठानुपर्यातः । अथ कल्पयित्वा
व्यपदिश्येत शिलापुण्डकस्थ घटोरमिति यद्यत् । तथापि
बटसे प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य बटेन व्यपदेशो
न बटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं बटाद्वबटसाभाव इति
उक्तोक्तमेतत् । किञ्चान्यमायुतपत्तेः शशविषाणवदमाव-
भूतस्य बटसे स्वारणसत्त्वासम्भवात्पर्यातः हिनित्वात्
सम्भवस्य । अयुतसिद्धानामदोष इति चेत् न भावाभाव-
घोरत्वात्मिद्धानात्पर्यातः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धान-
युतसिद्धाना वा स्वाक्षर तु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात्
सदेव कार्ये प्रागुतपत्तेरिति यिद्धम्” एतदभिप्रेक्ष गीता-
गाहकम् “नासहो विद्यते भावोनामावो विद्यते सहः” इति
अथ भूतोत्पत्तिप्रकारः काणादमाध्यन्यायकन्त्व्योर्दर्थिनो
वद्या “ततः प्रातः प्राणिमां भोगभूतमे कष्टेवरस्य सिद्धज्ञान-
न्तरं सर्वात्मगतहृत्तिलव्वादागेकेभ्यस्तुच्योगेभ्यः पश्च-
परमाणुषु कर्मीत्पत्तौ तथा परस्परसंयोगेभ्यो इत्युक्तादि-
प्रक्रमेण महान् वायुः स्वस्त्रप्त्वोदोषूबूमाविजितति”
भा ॥ “बद्यपि तदाऽत्मनां प्राणसंबन्धोनास्ति तथापि प्रा-
णिन इत्युक्तं योग्यत्वात् । तेवां भोगभूतमे स्वस्त्रःखातुभ-
वोत्पत्तेये कष्टेवरस्य सिद्धज्ञा सञ्जनेच्चा जायते तदनन्तरं
सर्वेचात्मतु गहन्यद्वानि इत्थिं लग्नमे । यद्यपि युग-
द्दुतपद्यमानासंख्येभ्यायैत्पत्तौ व्याप्रियमाण्या दिग्म-
दिशित्यत्वात्कैवल्ये चक्रांकिर्ण्या तथाये वा तस्मै
काचित्येनशक्त्वार्थिप्राप्नौ कदाचित् दंहारार्था भवति कदा-
चित् दृश्यायां भवति यदा दंहारार्था तदा तदहुरोधादंद-
हादोनां इत्यनिरोध चौदाशीन्द्रियलक्षणो जायते यदा त्व-
यौ तृक्ष्यायां भवेत्तदा इत्यन्ताभः खकार्यजननं प्रति व्यापारी
भवति । इत्यर्थं व्यैस्त्वानि इत्यन्तव्यानि व्याहितग्रन्यादि-
त्वात् निदायाः पूर्वेनिपातोद्दन्तग्रात इति यथा । सर्व-
त्वगतानि इत्यन्तव्यानि इत्यन्तव्यानि ताम्यपेक्षने ये तत् ग्रन्योगा
व्याहार्युक्तोगाच्चेभ्यः पश्चपरमाणुषु कम्मांशुत्पद्यन्

परमपरमात्मकः समाधिकारण् लभ्यत्युद्देश्यागु-
णं योगोऽसमाधिकारणमहृष्ट निभित्तकारणमेवं कर्मात्-
पत्तौ तेषां परमपरमाणुनां परस्परसंयोगं जायने
तस्मै संयोगेभ्य इत्युकान्युत प्रद्यन्ते तदनु लग्नुकानीति
व्यवेन क्रमेण महान् वायुः सुधृपद्यमानो नभस्याकाशे
दोधूधमानः क्षिद्प्रतिहृतत्वायहेगातिशययुक्तिःति'क०।
‘तदनन्तरं तस्मिद्यायेयः परमाणुभ्यस्ते नैव क्रमेण महान्
सवित्तनिधित्तपञ्चः पोल्यमानः’ भा० ‘प्रतिरोधकाभा-
वात् सर्वत्र स्फुमानस्तिःति'क०। ‘ततस्मित्तेव पार्थिवेभ्यः
परमाणुभ्यो हरणुकादिकमेण सुतप्त्वा महापृथिवी-
स्थिरस्थभावा तिथति । ततस्मैसेभ्यः परमाणुभ्यः सु-
तपञ्चो महास्तेजोरागिदेवीभ्यमानस्तिःति” भा० ।
‘तदनन्तरं सवित्तनिधेवद्यनन्तरं तस्मित्तेव जलनिधौ
पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी संहता स्थिरस्थभा-
वाऽहतिःते तदनन्तरं तस्मित्तेव महोदये तैजसेभ्योऽ-
पुर्यो हरणुकादिकमेणोत्पन्नो महास्तेजोरागिः केन-
क्षिद्प्रभित्तवाहै दीप्यमानस्तिःति यदमि पदः पाद-
कथोः स्थापाविकोविरोधोत्पत्तिः तथायुद्देश्यादाधाराधेय
भावीनाहृपपञ्चः’ क०। ‘एवं सुतपञ्चेषु चरुर्यु महाभूतेषु
महेश्वरस्थाभिध्यामसादासै असेभ्योऽपुर्यः पार्थिवपरमाणु-
शहितेभ्यो महद्वलमारभ्यते । तस्मिंश्चतुर्वदन-
नन्तरं सर्वेषोकपितामहः ब्रह्माण्डं सकलभूतनस्तिःत-
स्थृपाद्य प्रजासगे नियुक्ते’ भा०। ‘एवमनन्तरोकेन
क्रमेणोत्पन्नेषु महाभूतेषु महेश्वरस्थाभिध्यामसादासै-
कल्पमावात् तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः पार्थिवपरमाणुस-
हितेभ्योहृददर्शं नहृद्वलमारभ्यते डिक्कारन्ते पार्थिवा
वद्यशा उपदम्भकालोनेदं वक्षिपुड्डप्रायः मा भूत् ।
तस्मिन्नरु चत्वारि वदनकमलानि यथ तं ब्रह्माण्डं सर्व-
ेषोकपितामहः सर्वेषामिव लोकानामाद्यः एष उपर्युक्ते
मुखैः सहोत्पाद्य प्रजानां सगे जनने विनियुक्ते “त्व
मिदं कुर्विति” क०। “य च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मा-
तिग्रथानर्दराग्नैश्च च सम्बद्धः प्रणिगां कर्मविद्याकं
विदित्वा कर्मातुरुद्घनामभोगायुपः सुतानु प्रजापतोन् मा-
नसान् मतुदेवर्विपट्टयान् छष्ठबाहूरुपादतस्तु रो-
पयानेन यानि चोदावचानि भूतानि तानि रुद्राऽग्नयान्
रुद्धैर्धर्मसामवैराग्येष्वयैः संयोजतोति” भा०। शान्त-
वैराग्यक्षम्यस्य शान्तवैराग्यदर्थाणि अतिशयेन शाना-
दीनि तैः सम्बद्ध उपवितः स्थामातिशयात् प्राणिनां भर्त-

धर्मै यथावत् प्रवेति । वैराग्यादप्रकाशतेन प्रवर्त्तते । ऐश्वर्यात् कर्मफलं भोजयति । प्राणिनां कर्मविपाकं विद्वित्वे ति विविधेन प्रकारेण पाकोविपाकः कर्मणां विपाकः कर्मविपाकसं विद्वित्वा एतावदस्य कर्मफलं भविष्यतीति चावा कर्मानुरूपाणि चानन्मोगायूषि नेषां तान् प्रजापतीन् दक्षाद्यान् सानसान् मनःसंकल्प-प्रभवान् महुदेवधिपितृगणान् मनून् देवान्धिनोन् पितृ-गणान् सुखवाङ्महरूपादतवत् रोवर्सान् तुषात् जाह्नवान्, बाहुभ्यां लक्ष्मियान्, उरुध्यां वैश्यान्, पद्मभ्यां अद्वान्, अन्यानि चोक्तावचानि तुद्रव्युद्धतराणि भूतानि सूक्ष्मा आशयात्तुरूपैराशेते फलोपभोगकालं यावत् आत्मवित्तित इत्याशयः कर्म तदनुरूपैर्जन्मधर्मैरेताग्न्यैव्यर्थैः संयोजयतोति मात्रायाच्यन्वया न योजयतीत्यर्थैः” । यत् खत् केविदेवमाचक्षिरे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिटार्थी वा स्मादनिष्ठप्रिहारार्थावा नवेष्टानिष्ठप्राप्निष्ठप्रिहारार्थावा, न वेष्टानिष्ठप्राप्निष्ठप्रिहारावीश्वरे समस्तावाप्नकामे सम्भवतः तेनास्य जगत्तिमाणे प्रहृत्तिरुपवक्त्रा तत्त्वोक्तरं प्राणिनां भोगभूतव इति परार्था विस्त्रिक्षायां प्रदर्शने स्थायेनिवस्त्रेविभाग्यः । नवेष्टं तद्विद्विषयमीमेव सूक्ष्मिक्यात् न दुःखशब्दां करुणया प्रदृशत्वादित्वैव्यपरिहारः प्राणिनां कर्मविपाकं विद्वित्वे । परार्थं प्रदृशत्वेऽपि न सुखमयीमेव करोति विचिकित्सार्थायस्त्रहा यस्य कर्तृत्वादित्यर्थैः नवेष्टं सति करुणाविरोधोऽसोत्पादाद्य वैराग्यादनवहारेण परमपुरुषवार्थेत्प्राप्यात् वदि धर्मानुरूपैश्च करोति नास्य खाधीनं कर्तृत्वमिति अनीच्छरतादेव इत्यसारं प्रतिसमाधिः । आशयात्तुरूपैः धर्मसानवैराग्यैव्यर्थैः संयोजयति तद्विद्विषयमीमेव कर्मानुरूपैः फलं प्रवच्छन् कथमनोच्चरः स्वादिति भावः न हि योग्यतात्तुरूपैश्च भूत्यानां फलविशेषप्रदः प्रभु-रप्रभुर्भवति । कल्पादावुत्पच्चानां प्राणिनां सर्वेषद्वैष्णव्युत्पव्यामां सहैत्याक्षयकरणात्कर्तृत्ववृत्तानुपर्यन्ति तिति चोदनादां प्रव्यवस्थानीजग्निदं मनसानिति । योनिजग्निरोरं हि भक्ता गर्भवासाद्दद्यः यप्रवस्त्रेन विनामसंस्कारं जन्मान्तरात्मूलस्य सर्वस्य न लारति । चतुर्वयः प्राप्तपत्ययो लग्नवस्त्रं साग्रहा अयोनिजग्निरोरजग्निदा दद्यं चतुर्वयो धड्मं रक्षाराः कर्तृत्वान्तरात्मूलं सर्वसेव वृद्धिर्युद्धवार्द्धारं सुतापतिवृद्धयत् प्रतिसंन्दधते पति-सम्भवानां वर्त्यरं वृद्धयो अवधृतमि । तेषां अव-

हाराच्च तत्कालशर्मिनां प्राणिनासुत्पत्तिः तद्वृत्तहा-राज्ञापरेवाभियुत्पद्यते व्यवहारपरम्परया शब्दार्थं व्युत्पत्ति रित्यर्थः” क० । वेदान्लिङ्मते भूतोत् पञ्चिमकारो वेदा० य० दर्शितो यथा । “तत् सर्वाद्यकाले परमेश्वरः सूक्ष्मानप्रपञ्चविचित्रप-इत्प्राणिकर्मसहकरापरिभितानिष्ठपितशक्तिविशेषविशिष्ट भावायासहितः सूक्ष्मानप्रपञ्चपञ्चं प्रथमं तु द्वा वाकलयत् इदं करिष्यामीति सहृत्यति ‘तदैषत बड्ड स्वां प्रजापेयेति’ श्रुते । तत् आत्मन् आकाशादीनि उच्चमृतानि अपञ्चोक्तानि नन्मात्मपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते तत्वाकाशस्य गन्धोगुणो, वायोस्तु शब्दस्यर्थी तेजस्तु शब्दस्यरूपाणि, अपानु शब्दस्यरूपरसाः, इत्यिव्यासु शब्दस्यरूपरसगम्भाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणात् वा आदावपि तदुपलक्ष्यात् । नासौ भ्रमः वाधकाभावात् । इमानि भूतानि विगुणसायाकार्याणि अतस्मिन्द्वयात्मकानि । यतैव सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः ओत्त्वक्त्वक्त्व-इस्त्वाणानि पञ्चेन्द्रियाणि भवोवृद्धिहारत्विज्ञानि च जायन्ते । ओत्तादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिवावात्मकस्त्रियानि अधिष्ठात्रेवताः । मनवादीनां चतुर्हां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखगङ्गरात्मूताः अधिष्ठात्रेवताः । एतैव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्याकमेण वाक्याणिपादप्राप्यूपास्याख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषां चक्रमेण व-क्रीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठात्रेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदामसमानाख्याजायन्ते । तत् प्रागमनशानु वायुः प्राणोनासामस्यानवर्ती । चतुर्वाग्मनवापानः पायादिस्वामवर्ती । विशुग्रनवान् व्याजः अखिलशरीरवर्ती । कर्तृत्वमनवानुदानः कर्तृत्वस्यानवर्ती । अश्रितपीताक्षादिसोकरणः समानः वाभिस्यानवर्ती । तैरेव तमो-गुणोपेतैरपञ्चोक्तवभूतैः पञ्चोक्तभूतानि जायन्ते ‘तासां हिष्ठृतं त्रिष्ठृतमेककां करवाणीति’ त्रिष्ठृतकरणशुतैः पञ्चोक्तरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चोक्तरणप्रकारचेत्यम् । आकाशमादी हिष्ठा विभज्व तयोरेकं भागं उन्नचतुर्वै विभज्व तेषां चतुर्णामिशामां वायादिवृ चतुर्मूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं देवधा विभज्व तयोरेकं भागं पुनर्वृत्तौ विभज्व तेषां चतुर्णामां आकाशादिवृ संयोजनम् । एवं तेजोपश्चविद्यानामपि । तदेवमेकं क्रमतस्मादेवं स्त्रांगात्मकम् अद्वैतरक्षु चतुर्विधमूलमयमिति पृथिव्या दौ

संगाधिकात् पूर्णवादिवद्वारः । तदक्षम् “वैये-
व्यात्तदादस्तदादः” (शा० स०) इति । पूर्वोक्तैरप्यच्छीकृतभूतै-
लिङ्गशर्तरं परबोक्यात्मानिर्वाहकं भोक्त्वपर्यन्तस्यायि
मनोऽुदिभ्यासपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमन्द्रियपञ्चकप्राण्या-
दिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदक्षम् । “पञ्चप्राणमनोबुद्धि-
देवेन्द्रियसमन्वितम् । अपच्छीकृतभूतोत्थं खच्चाङ्गं भो-
गस्त्वधनमिति” । तज्ज्ञ द्विधिं परमपरञ्च । परं हिरण्य-
र्गमिलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वप्रमाणम्, अपरमस्त्रादिलिङ्गशरीर-
ज्ञाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणायुक्तेभ्यः प-
च्छीकृतभूतेभ्योभूत्यन्तरिक्षसर्वमहर्ज्ञनस्तपःसत्यात्मकसोऽर्थ-
लोकसप्तकस्य अत्युपातात्मवित्तसुतत्तत्तात्मतत्तम-
हातत्तात्मसाधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जारायुजाशङ्ग-
स्तेदजोऽन्नियात्मचतुर्विधस्त्रूलशरीराणां छोतपत्तिः । तत्त-
जारायुजानि जारायुभ्योजातानि महत्त्वप्रशादिशरीराणि ।
अरण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपञ्चगादिशरीराणि । उ-
द्गिज्जानि भूमिरुद्गिय जातानि इक्षादिशरीराणि ।
इक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्तेन शरीरित्वम् । तत्त-
परमेश्वरस्य पञ्चतत्त्वात्मादुतपत्तौ सप्तदशायष्टपेतिङ्ग-
शरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्यूलशरीरोत्पत्तौ च सत्त्वात्-
कर्त्तृत्वम् । इतरनिमित्तप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भ-
द्वारा “हन्ताहमिमास्तिस्तो देवता अनेन जीवेनात्मनात्म-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुतेः हिरण्यगर्भोनाम
मूर्त्तिव्यादम्यः प्रथमोजीवः “स वै शरीरी प्रथमः स वै
पुरुषतत्त्वते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माये समव-
त्तिं” । “हिरण्यगर्भः परमत्तत्ताये” इत्यादि “श्रुतेः” ।

सांख्यमते प्रकृतिरेका नित्या क्वचेतना साम्यावस्थापद्मस-
त्वरजस्तमव्यात्मिका, पुरुषासु बहवशिन्मात्रा अपरिणामिनः
कुट्ठस्या नित्याः । पूर्वकल्पे प्रकृतिपर्यन्तसाक्षात्तात्माया
प्रकृतिलोकोपाधिकेन आदिविद्या रेत्तरपदाधिधेयेन
स्वत्त्वमिभावरूपसंयोगतो स्वल्लीनाननभवुद्वित्तत्त्वनिष्ठ-
पूर्वकल्पार्क्तिताडपदित्तिः प्रकृतिः सर्वाद्यकाले सत्त्वादि-
गुणाद्यभापद्मा महादायाकारेण परिणमते । यथा ।
“वत्तरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेहानु मह-
तोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तत्त्वात्माण्युभयमिन्द्रियं तत्त्वा-
त्मेभ्यः स्त्रूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविश्वतर्गम्यः” स० ।
“इतादीनि इत्याधिः त्रैवेत्रिकदिवद्वग्याः संयोगिः-

भागवत्त्वात् त्रैवेत्रिकदिवद्वग्याः । ते-
व्यत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरण्यात्
पुरुषपशुवन्धकविगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मात्रत्वात् प्र-
भुत्त्वते । तैवां सत्त्वादिव्याणां या साम्यावस्थाच्च ना-
नतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकाभावेनासंहतावस्थेति यावत्
अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपवक्तिं गुण-
सामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैष्णवस्थायां प्र-
कृतिनाशप्रसङ्गात् । “सत्त्वं रजस्तम इति एवैव प्रकृतिः सदा ।
एवैव संस्तुतिर्जनोरस्याः पारे परं पदम्” इत्यादिस्तृति
भिर्गुणामात्रस्यैष प्रकृतिवचनाच्च । सत्त्वादीनामतुगमाय
सामान्यते । पुरुषव्यावर्त्तनाथ श्रुतेति । महदादिव्या-
वस्त्राय चोपलक्षितान्मिति । महदादयोऽपि हि का-
र्यं सत्त्वादिव्याः पुरुषोपकरण्यात् गुणाच्च भवन्तीति ।
— तदत्तम् प्रकृतेः स्त्रूलभूतेऽक्षम् । असा विशेषस्तु पश्चा-
हत्त्वते । प्रकृतेः कार्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादी-
नां स्त्रूलभूतेऽवज्ञते । महत्त्वं कार्योऽहङ्कारः ।
अहङ्कारस्य कार्यहृष्ट्यं तत्त्वात्माण्युभयमिन्द्रियं च । तत्त्वो-
भयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदैनाकादशविधम् । तत्त्वात्माणां
कार्याणि पञ्च स्त्रूलभूतानि । स्त्रूलपद्मात् तत्त्वात्माणां
स्त्रूलभूतत्वमध्युपेयम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविज्ञायः
इति इत्येवं पञ्चविश्वतर्गणः पदार्थवृहृष्ट्य एतदतिरिक्त
पदार्थो नास्त्रोत्त्वर्थः । अथ वा सत्त्वादीनां प्रत्येकदक्ष्या-
नन्त्यं गत्यश्वद्वो वक्ति । अयं च पञ्चविश्वतर्गो गणोऽव्य-
रूप एव । धर्मधर्मं भेदात् त गुणकर्मवामान्यादीनामवै-
वान्मर्मादः । एतदतिरिक्तपदार्थवस्त्रे हि ततोऽपि पुरुषस्य
विवेक्तव्यतया तदस्त्र्यहे न्यूनतापद्येत् ।
प्रकृतेऽवेतनत्वेऽपि पुरुषभोगापवर्गार्थं वृत्तस्विवृद्धिर्व-
भवेतनक्षीरवत् प्रदक्षिः । यथोक्तं सां०क०० कौ० ।
“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैश्चायां तथा प्रधानस्य । पङ्कुम्बुद्धुभ-
योरपि संयोगस्त्रात्मकः सर्वः” का० । ‘प्रधानस्येति कर्मणि
ब्रह्मी प्रधानस्य सर्वकारणस्य दर्शनं’ पुरुषेण तदर्थै, तन्द-
नेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता तत्त्वं भोग्यं प्रधानं
भोक्तारमन्तरेण न सम्भवेति शुक्रास्त्रं भोक्त्रपेक्षा । पुरुष-
स्यामेकां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधा-
नेनास्त्रिभूमिः पुरुषस्त्रात् दुःखव्ययं स्वाक्षर्यमिमन्यमानः
कैवल्यं प्रार्थयते तज्ज्ञ सत्त्वपुरुषान्यतःस्विविष्यनम् ।
न च, स्त्रूलपुरुषान्वयात्माख्यातिः प्रधानमन्तरेति कैवल्यार्थं
पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगगपरम्परायाः

भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय उनः संयुज्दते इति युक्तम् ।
ननु भवत्वनयोः संयोगोमहादादिसर्गस्तु कुतस्य इत्यत चाह
तत्कृतः सर्गः संयोगो हि न महादादिसर्गस्त्रैरेष्य भोगाय
पर्याप्त इति संयोगएव भोगापवर्गाद्येष्वां चरोतीत्यर्थः”कौ०
तथाऽचेतनायाः प्रहृष्टौ दृष्टान्तस्त्वैवोत्ताः “ब्रह्मविद्बि-
निमित्तं शीरस्य यथा प्रदृशिरत्त्वं । प्रवृत्तिमोक्षनिमित्तं
तथा प्रदृशिः प्रधानस्य”सांक्षा० ।

यातक्षुद्देष्ये तु प्रतिकल्पनेकेवां प्रकृतिलीनानां सर्गेत्तुत्त्व
कर्त्तव्ये गौरवात् एकस्यैव रैवरस्य तद्धित्तान्तवाङ्गीकारेण
प्रकृतेत्तथा परिष्याम इत्याङ्गीकृतं यथा च एकस्यैव सर्वोत्कर्त्त्वं
सार्वं तथा रैवरथन्दे १०५२४३८ स्त्रिभाष्यविवरणेषु
दर्शितम् । ४ अभिव्यक्तौ च अभिव्यक्तेर्यथा उत्पत्ति-
स्थूपता तथा अभिव्यक्तिपत्रे १०० एडे दर्शितम् ।

एवं सूतमोत्तिकोत्पत्तिप्रकारः जग्भेदेन निरुपितः ।
अथ विदेषभौतिकोत्पत्तौ वारणदियेष्वस्त्रायदिभौतिकै
तत्त्वं अन्वयात्मोत्पत्तौ रैवरः अदृष्टं वाचश नि-
मित्तात्मात्मोत्पत्तौ नैवाविकारयः । वेदान्तिस्ते ब्रह्मणोऽ-
विद्याहारा निमित्तोपादानस्त्रैप्रभवकारणता । सांख्यमते
प्रकृतेइपादानता । अन्वयात्मोत्पत्तौ इत्युपादानकारणं
यथा चटे कपाळम् पटे तन्वः, कुण्डे, स्त्रवर्णम् अन्वय-
विकारणम् । तत्तदवयवसंयोगवासभवायिकारणम् । गुणो-
त्पत्तौ इवं समवायिकारणम् अन्वयवस्त्रैवज्ञादिसंयोगे
वा असमवायिकारणं यथा चटहमे कपालहमे, पठहमे
तन्त्रहमे, श्लामहमे रक्तोत्पत्तौ अन्वितसंयोगः । एव-
मात्रनि द्वानाद्यत्पत्तौ मनःसंयोगादि असमवायिकार-
णम् । संयोगविभागोत्पत्तौ क्रिया असमवायिकारणम्,
इत्याद्यूक्तम् । अर्च रक्तहमे भावादीत्पत्तौ प्रतिवोगो निमित्त-
कारणम् । वायुदौ रुपाद्यभावस्यैवात्मनाभावतया
नित्तत्वम् घटाभावस्य जाये तु भूतेष्व घटापसर्वं तद-
नयनं च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणं तेनायस्त्रैपत्तिवि-
नाशशाली चर्त्यर्थः संवर्गीभावः इति ल्यायैकदेशिनः ।

देहोत्पत्तिप्रकारः वायवस्त्रे, गर्भोत्पत्तिप्रकारस्य गर्भ-
पत्रे वस्त्रते । “उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वतैश्चालिका-
रणे । व्यापारमेदाप्तिवायां करणत्वादिसम्भवः”भर्तु० ।
“उत्पत्तिहा वाहदोपः”सांक्षा० । “न निरोधो न चो-
त्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न सुकृतं वा भक्त इत्येषा
परायता” अभियुक्तोऽपि । जीवोत्पत्तिसु देहाद्येहान्तर
वस्त्रम् एव तद्विमित्तप्रकारादि । द०४०भा० दर्शितं

यथा “तद्यथा राजान्मायान्तस्याः प्रत्येनयः स्त्रियाद-
ग्रयोऽच्चैः पानैरावस्थैः प्रतिकल्पनेऽयमायास्यमागच्छ-
तोत्त्वेष्व इवंविदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति” “तत्तासेदं
यरोर् परिव्यज्व गच्छतो मात्स्य देहान्तरस्त्रोपादाने
सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियविद्योगात् । न चाच्चेऽस्य अत्य-
स्यानोया गद्यमित्य राज्ञे शरीरान्तरं लक्ष्मा प्रतीक्षमाणा
विद्यन्ते । अर्थात् एति कथमस्य शरीरान्तरोपादानमित्यु-
च्छते । एवं हास्य अगत्त्वकर्म्मफलोपभोगावतनं कर्म्मफलो-
पभोगाय चाच्चं प्रहृष्टो देहाद्येहान्तरं प्रतिपितृष्ठः । तत्ता-
त्पूर्वमेव जगत्त्वकर्म्मप्रयुक्तं तत्कर्म्मफलोपभोगोच्चं साधनं-
कथा प्रतीक्षत एव । “जतं लोकं उद्देष्योऽभिजायत इति”
कृतेः । यथा स्वप्रजागरितं प्रतिपितृष्ठोः । तत् जप्तमिति ?
स्वोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्छते । तत्र यथा राजान्मायाद्य-
भिमित्तमायान्तं स्तराद्ये उप्या जातिविशेषाः क्रूकर्म्माणो
वा प्रक्षेपसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्म्मच्छिन्युक्ताः प्रत्येन-
स्त्रासारादिदण्डनादो नियुक्ताः स्त्रियावस्था यामयत्वं स्त्री-
यामयः स्त्रीत्वं वर्षष्टुरंजा जातिविशेषा यामयेषा याम-
नेतारक्षे पूर्वंसेव राज्ञे आगमनं बुद्धाऽच्चैर्मेज्यभव्यादिप्रकारैः
पानैर्मेदिरादिभिरावस्थैश्च प्रापादादिभिः प्रति-
कल्पने निवृत्तैरेव प्रतीक्षन्ते इयं राजा । आयात्मयमाग-
च्छतीत्येष्व वदनः । एवं ह एवंविदं कर्म्मफलस्य वेदि-
तारं संसारित्यमित्यर्थः । कर्म्मफलं हि प्रसुतं तदेवं-
श्वेन परामृश्यते । सर्वांच्च भूतानि शरीरकर्तृत्वं कर-
णात्पर्यहीतृणि जादीत्वादिनि तत्कर्म्मप्रयुक्तानि कर्तृत्वे
कर्म्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तुं कर्तृ-
त्वाक्षाकमायाति । तथेदमागच्छत्वेष्व लक्ष्मा प्रतीक्षन्त-
इत्यर्थः भाष्यम् । तत्र विद्यरत्त्वेषोक्तो यथा ।
“तद्यथा दृष्टजलायुका दृष्टस्यान्तं गत्ताऽन्यमाक्रम-
माक्रम्यात्मानहुपसंहरत्वेवमेवायमात्मेदं यरोर् निहत्या-
इविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रम्यमाक्रम्यात्मानहुपसंहरति ।
तद्यथा मेशस्तारी मेशसो मात्स्यासुपादायाम्बद्धवत्तरं कल्पा-
दत्तरं इयं तत्तदृष्टमेवायमात्मेदं यरोर् निहत्याइविद्यां
गमयित्वाऽन्यम्बद्धवत्तरं कल्पायत्तरं इयं कुरुते प्रित्युः या
गाम्बद्वं वा दैवं वा प्राणायत्वं वा ब्रह्मं वा इत्येषां वा
भूतानाम् । ए वा अन्वयात्मा ब्रह्म विद्यानमयो मनो-
मयः प्राणायत्वं अर्थः ओक्तमयः पृथिवीमय आपोमयो
दायुमय आवायमयत्वेषोमयोऽतेभयदेः कामयीः काममयः
कौषमयोऽक्षोमयो भर्त्यमयोऽधर्ममयः वर्षमयस-

द्युदेतदिदम्योऽदोभव इति यथाकारो यथावारी तथा भवति साधुकारो साधुर्मवति पापकारो पापो भवति पुण्यः पुण्येन कमण्या भवति पापः पापेन । अथो खल्लाङ्गः कामय एवायं पुण्य इति स यथाकामो भवति तत्कृद्भवति यत्कृत्पूर्वति तत्कर्म कुरुते अत्कर्म कुरुते तदभिसम्यग्यते”॥४०.३०।

“एवं विद्यादिसम्भारसम्भूतो देहानन्दं प्रतिपद्यमानो उद्घाट्य पूर्वं देहं पश्चीव उच्चान्तरं प्रतिपद्यते, अथ वाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मपक्षजन्मदेयं नीयते किं वात्स्यस्यैव भर्वगतानां करवाचारा हस्तिजाभो भवत्ताहो-खिच्छरीरस्य सहुचितानि करणानि वृत्तस्य भिन्नघट-प्रदीपमाकाशवद्द्वैतो व्याप्त एव देहानन्दरम्भे सहोचमृ-च्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहानन्दर-भूदेयं प्रतिगच्छति किं वा कल्यानान्तरमेव । वेदान्तसमय इत्युच्यते । “त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः” इति श्रुतेः । सर्वाकामिति तावत् करणानि सर्वाकामप्राप्तसंबंधयाच्च तेषां-माध्यादिकाधिनौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्म ज्ञानभावानानि-मित्तः । अतस्याहशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनाहुरुपेष्ठैव देहानन्दरम्भवशात् प्राणानां इत्तिः सहुचति विकरुति च । तथाचोक्तम् । “समः झुपिणा सभो भश्वेन समो नागेन सम एभिस्थिर्मित्तेनैव समोऽनेन सर्वेषेति” । तथाचेदं वचममहूर्कृष्णम् “हं यो हैतानननाहुपाप्तः” इत्यादि “तं यथा वयोमासत्” इति च । तत्वं वासनापूर्वं प्रशास्त्रा विद्या कर्मतन्त्रा जलूकावल्पनतैव स्वप्रकाश इव कर्म कातं देहादेहानन्द-सारमन्ते रुद्यस्यैव एव देहानन्दरम्भं पूर्वावयं विषुभूतोत्तेव-स्थितये इटान्त उपादेयते तत्त्वं देहानन्दस्त्वार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण तत्त्वं ब्रह्मज्ञानायका दृष्ट्यज्ञौका तत्त्वान्तरसामनं गत्वा प्राप्यन्यतृणं तत्त्वान्तरमा-क्रममाक्रम्यत इत्याक्षमस्तमाक्रममाक्रम्याच्छ्रित्वात्मानमात्मनः पूर्वावयश्चुपमंहरत्यन्व्यावश्यस्याने । एवमेवावसामात्रा चः प्रकृतो चः संसारो इदं यतोरं पूर्वोपार्तं भिन्नत्वं स्वप्नं प्रतिपित्तुरिव वातित्वा विद्यां गमयित्वा चेतनं ज्ञात्वा स्वात्मोपमंहारेणान्यमाक्रमं तत्त्वान्तरमिति तत्त्वज्ञौका इव शरीरान्तरं व्यहीत्वा प्रसारित्वा वासनयाऽऽत्मानसुप-शंहरति । तत्वात्मावसारमते । यथा स्वप्ने देहानन्द-सारमते । सप्तदेहानन्दस्य इव शरीरानन्दसे आरभ-भावे देहे अङ्गमे स्वावरे वा । तत्प च कर्मवशात्करणानि

लश्वर्त्तीनि दंहन्यने वाञ्छृङ् कुशमृत्तिकास्यानीयं शरी-रमारभ्यते । तत्प च करणव्यूहमेवा वागाद्यनुपर्यहः । या अग्नादिदेवताः संचयने एव देहानन्दरम्भविष्यति” ।

तत्वं देहानन्दरम्भे नित्योपात्तमेवोपादानसुपम्भूयोप-मृद्या देहानन्दरमारभते आहोस्तिपूर्वमेव युनः उनरादत्त इत्यत्वोच्यते इटान्तः । तत्त्वैतत्त्वाद्यर्थे यथा प्रेशस्तारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति प्रेशस्तारी सुवर्णकारः प्रेशसः सुवर्णस्य मात्राप्राप्तायापच्छिद्य व्यहीत्वा इन्यत् पूर्वं र्खा-इत्यन्नादिवेषाद्व्यवृत्तरमित्यवतरं कल्याणात् कल्याणतरं इपं ततुते मिर्मित्योति एवमेवायमात्रेयादि पूर्वत् । नित्योपात्तमेव पृथिव्यादीन्याकाशानानि पञ्चभूतानि यानि “हे वाव व्रह्मणो रुपे” इति चतुर्वेद्याख्यातानि पेशःस्यानीयानि । तात्त्वैवोपम्भूयोपमृद्यान्यदन्यद्देहानन्द-मवतरं कल्याणतरं इपं संसाराविशेषं देहानन्दरमित्यर्थः । कुरुते पित्रॄं च पितृभ्यो हितं पितृत्वोकोपभोगयो-ग्यमित्यर्थः । गान्धवैः गन्धर्वाणासुपमोगयोग्यम् । तथा देवानां दैत्यम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम्, ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणं वा, यथाकर्म यथाकृत्यम्भूतेषां वा भूतानां स-स्वविद्य शरीरान्तरं कुरुते इत्यभिस्थित्यते । यस्य ब्रह्मन-सद्भूतका उपाधिभूता यैः संयुक्तमयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः उच्चीकृत्येहैकत्र प्रतिनिर्दिश्यते । य वा अयं य एवं संसारत्वात्मा ब्रह्मेव पर एव योग्यनायाद्योतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्त्रयः । करम आत्मेति । योग्यं विज्ञानमयः । प्राणेत्रिति हुक्तं विज्ञानमयो विज्ञानमयो यथाकृमित्यभस्य विभाव्यते “ध्यायतोव लेजावतीतेति” । तथा मनोमयो मनसिक्क-योन्यनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चशृत्तिस्तकयो येन चेतनश्चतीव लक्षणते । तथा चकुर्मयोरुपदर्शन-मात्रे । एवं ओत्रमयः शब्दशब्दयाते । एवं तस्य तस्ये-मित्यस्य व्यापारोऽन्ने तत्त्वात्मो भवति । एवं बुद्धिप्राण-इत्येण चकुरादिकरणमयः सनु शरीरानन्दकर्त्यव्यादिभूतभ्यो भवति । तत्वं पार्विद्यादिशरीरान्ते उपित्यो-मयो भवति तथा ब्रह्मादित्योपेषायशरीरान्ते आपोमयो भवति । तथा बायवशरीरान्ते आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेषां रम्भमाणेषु तत्त्वमयस्ते जोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पञ्च-दिशरीराणि नक्षमेतादिशरीराणि चातेजोक्तानि :

तान्यपेक्षणाहातेजोमय इति एवं कार्यकरणसङ्गातमयः सद्वाता प्राप्तं वस्तुलर्तं पश्यतिदमयः, अदोमय इत्यमाप्नव्यमिति । एवं विषयोत्तप्त्यवस्थादभिलाषः काममयो भवति । तस्मिन् कामे दोषं पश्यतप्त्यहिपयाभिलाषोपयमे विज्ञं प्रसन्नमकलुवं शान्तं भवति तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मिन्विहृते कामे केनचित्सु कामः क्रोधत्वेन परिणामते तेज तन्मयो भवन् क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्त्तिं तो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्सुं उद्दक्रोध उच्छते । एवं तेन तन्मयः एवं कामक्रोधाभ्यामकामक्रोधाभ्याच्च तन्मयो भूत्वा धर्मेषयोऽधर्ममयस्य भवति । न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रदृशिरपद्यते । “यद्युज्जिकुरुते कर्म्म तत्त्वामस्य चेदितमिति” अरण्यात् । धर्ममयोऽधर्ममयस्य भूत्वा सर्वमयो भवति । समस्तं धर्मं-धर्मयोश्च कार्यं यावत्तित्विद्वाऽप्तं तत्पूर्वं धर्माधर्मयोः फलम् । तत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयो भवति किं बहुना तदेतत् रसिद्यमस्य यद्युभिदमयो ऋद्यमाणविषयादिमय-स्त्रामादयमदोमयः अद इति परोक्षं कार्येण ऋद्यमाणेन निर्दिष्यते । अनन्ता ह्यन्तःकरणे भावनाविशेषाः । नैव ते विशेषयो निर्देशुः शक्यते । तस्मिंस्तस्मिन् चार्यतोऽवगम्यन्ते । इदमस्य इदि वर्त्ततेऽप्तेऽप्तेति । तेन रू-ह्यमाणाकार्येणेदमयतया निर्दिष्यते । परोक्षोऽप्तंस्यो व्यवहारोऽयभिदानोमदोमय इति । सङ्क्षेपतस्तु यथा कर्तुं यथा वाऽप्तिरित् शोलमस्य सोऽप्यं यथाकारी यथाकारी स तथा भवति । करणं नाम नियता क्रिया विधि-प्रतिवेधादिगम्या, आवरणं नाम अनियतमिति विशेषः । साधुकारी साधुभवति । यथाकारोत्त्वस्य विशेषम् । पापकारी पापो भवति च । यथाकारोत्त्वस्य ताच्छील्य-प्रत्योपादानात् अत्यन्तात्पर्यतैव तन्मयत्वं न त तत्कर्ममात्रेणेत्याशङ्करह । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्थान्तु ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये दु तन्मयतात्प्रतिशयदृश्ययं विशेषः । तत्वं कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्व-मयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहाहृहालरसस्त्रारस्य च । एतत्प्रयुक्तो द्वयदृश्यहृहालरसपादने । तस्मात्पुण्या-प्रग्रहे संसारस्य कारणरेतत् । विषयो हि विधिप्रतिवेधा-वत्वं शास्त्रस्य साकल्यमिति । अयोऽयत्वे बन्धनमोक्षज्ञ-गता: खल्वाहः सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरी-रप्रदृश्यकारणम् । तदापि काममयुक्तो हि पुण्यः पुण्या-

उरुणकर्मणोपचिनोति । कामप्रद्वाष्टे तु कर्म विद्यमा-
न्नमपि उरुणा पुरुणोपचयकरं न भवति । उपचिते अपि
उरुणापुरुणे कर्मणो काममूल्ये फलारम्भके न भवतः ।
तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तथाचोक्तमार्थवर्णे
“कामानुयः कामयते मन्यमानः स्वकर्मभिर्जायते तत्वं
तत्वेति” । तस्मात्काममय एवायं उरुषो यदन्यमयत्वं
तदकारणं विद्यमानमयोत्तोऽवधारयति काममय एवेति ।
स च काममयः सत् याहेतुन कामेन वयाकामो भवति
तत्कुतुर्भवति सकाम ऐव द्विलापमात्रे शाभिव्यक्तो यज्ञि-
न्विषये भवति स यिहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रहत्वमापद्यते ।
क्रहत्वमाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्त्तते
यत्कुतुर्भवति याहकामकार्येण क्रहत्वा यथास्त्रह्यः क्रहत्वस्य
सौर्यः यत्कुतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यद्विषयः क्रहत्वत्कु-
त्वनिर्त्तये यदोऽग्न्यं कर्म तत्कुरुते निर्वर्त्तयति । यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्बद्यते तदोऽग्न्यं फलमभिसम्बद्यते” भा० ।

उत्पत्तिक्रम प० उत्पत्तौ क्रमः । जगतास्तुपत्तिर्परि-
याचाम् । स च क्रमः “ब्रह्मेति प्रकृत्य तैत्ति० उ०
भाष्योदीर्घितो यथा ।

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन व्याकाशः सम्भूतः व्याका-
शाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अङ्ग्रः एथिदी
प्रथिव्या औषधयः औषधिष्ठोऽन्तम् अज्ञाद्रेतः रेतसः
पुरुषः । स वा एव पुरुषोऽव्यरसमयः” उ० । “तस्मात्
दिति मूलशाक्यस्त्रितं ब्रह्म परावृष्टयते । एतस्मादिति ।
अनन्तशाक्येन, अनन्तरं यथा लक्षितं वद्वृह्मैव वाह्याण-
वाक्येन स्त्रितम् यज्ञ सत्यं चानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तर-
सेव लक्षितम् तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण्य आत्म व्यामशद्वाच्य-
त्वात् । आत्मा हि तत्त्वेत्य “तत् सत्यं स आत्मेति” मृत्यन्त-
रादतो ब्रह्मात्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण्य आत्मस्त्रिपादाकाशः
सम्भूतः सम्भवः । आत्माशी नाम शब्दगुणोऽकाशकर्त्तो
मूर्त्तिर्व्याप्ताणां, तस्मादाकाशात् स्वेन संशेषुणेन पूर्वेण्यं च
कारणगुणेन शब्देन हिगुणो वायुः, सम्भूत इत्यत्पुर्वत्ते ।
वायोदय स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्याज्ञ त्रिगुणोऽग्निः
सम्भूतः । अग्नेः स्वेन रूपगुणेन पूर्वेण्यं त्रिभिर्वृगुणाः
आपः सम्भूताः । अङ्ग्रः स्वेन गम्भगुणेन पूर्वेण्यतुभिः
पञ्चगुणा एथिदी सम्भूता । एथिव्या औषधयः । औषध-
धोऽन्तम् । अज्ञाद्रेतोऽप्येण परिष्यतात्मुषः शिरः-
पाश्चाद्याकृतिमान् । स वा एव पुरुषोऽव्यरसमयोऽव्यर-
सविकारः । इत्याकृतिभावितः हि हर्वेष्योऽप्येभ्योऽप्येजः

समूनं रेतो दीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषा-
कृतिरेव स्थात् सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियम-
दर्शनात् सर्वेषामप्यद्रवतिकारत्ये ब्रह्मवंशये चाविशिष्टे ।
कमात् ? पुरुष एव दृश्यते प्राधान्यात् । किं उनः प्राधान्यं
कर्मजानाधिकारः पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वाच्च अर्थै
विदान् समर्थः कर्मजानयोरधिकियते । ‘पुरुषत्वे वा
विस्तरात्मा स हि विज्ञानेन सम्बद्धतसो विज्ञातं वदति
विज्ञातं पश्यति वेद इत्यनं वेद लोकात्मोक्षौ मन्त्र्येनामृत-
भोक्ततीत्येवं सम्भ्रोडयेतरेवां पञ्चानामश्नापियाचे यथा-
भिज्ञानमित्यादिद्वयलनर्दर्शनात्’ भा० ।

एतेषाच्च ब्रह्माधितानामेव तत्त्वकार्यरूपेणाविर्भावः
शा०स्त्र०भाष्ययोर्निरूपितो यथा ।

‘तदभिधानादेव तु तद्विज्ञात् सः’ स्त्र० । ‘किमिमानि वि-
यदादीनि भूतानि स्वयमेव अविकारान् स्फृजन्याहोस्ति त्
परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावितिष्ठानोऽभिधायन् तं तं
विकारं सृजतीति एन्द्रेहे सति प्राप्तं तावत् स्वयमेव सृज-
न्नीति कुतः? ‘चाकाशाद्वायुर्योरग्निरित्यादि’ स्फृजन्यन्त्र-
वण्णात् । नन्देत्तनानां स्वतन्त्राणां प्रष्टसिः प्रतिपित्ता, नैव-
दोषः । ‘तत्त्वेन एकत ता आपरेत्तेनेति च भूतानामपि
चेतनत्वव्याप्तिदेवं प्राप्तेऽभिधीयते । स एव परमेश्वर-
स्तेन तेनात्मनावितिष्ठानोभिधायांस्तं विकारं स्फृजतीति
कुतः? तद्विज्ञात् । तथा हि शास्त्रम् “यः पृथिव्यां तिठन्
पृथिव्या अन्तर्दो यं पृथिवी न वेद यस्तु पृथिवी शरीरं
यः पृथिवीमन्तरोदयमयतीत्येवं जातीयकं, आध्यात्मिक
भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा ‘सोऽकामयत वड सां
प्रजायेवेति’ प्रसुत्यं ‘वच्च व्यज्ञामयत तदात्मानं’ स्वयमकृ-
हतेति” च तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्तु ईश्वरव-
णामप्नेज्ञयोः; तए परमेश्वरादेवयशादेव इष्टव्यं “नाम्योऽतो-
पि इटा” इतोऽधित्वलनरप्रतिषेधात् प्रकृतत्वाच्च सत ईर्जितः
“तदेकत वड सां प्रजायेवेति” । “भूतानास्त्रपत्ति-
क्रमविनितः” शा०भा० ।

उत्पत्तिमत् त्रि० उत्पत्तिर्विद्यतेऽस्य महप् स्त्रियां डीप् ।

उत्पत्तिविशिष्टे ‘विषुद्गुपत्तिमतासुपस्थिता’ रुपः ।

उत्पत्तिविधि पु० उत्पत्तिः कर्मस्त्रूपश्चापको विधिः ।

“सर्वकामोऽच्छिसेवेन यजेतेत्यादौ कर्मस्त्रूपश्चापके
विधे, विविष्टे विवितिः । उत्पत्तियाक्षमप्यत न० ।

उत्पत्तिव्युत्क्रम उ० उत्पत्तितोब्युत्क्रमः । उत्पत्तिक्रमात्
विपरीते क्रमे । स च शा०स्त्र० भाष्ययोर्दर्शितः

यथा “भूतानास्त्रुपत्तिक्रमस्त्रिनितोऽथेदानोमप्यवक्त्रमस्त्रि-
न्यते “विष्यवेण तु क्रमोऽतउपपद्यते च” शा०स्त्र० ।
“किमियतेन क्रमेणायथः; उत्तोत्पत्तिक्रमेणाय वा तदिप-
रीतेनेति? । व्योऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलयः भूतानां ब्र-
ह्मायसाः अूर्यने “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्न्यभिर्विशन्तीति” ।
तत्वानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथ व्योत्पत्ते क्रमस्य
स्फृजन्यात् प्रलयस्यापि क्रमाकाङ्क्षणः स एव क्रमः स्यादि-
त्येवं प्राप्ते ततोवूः विष्यवेण तु प्रलयक्रमोऽत उत्त-
पत्तिक्रमाह्वितमहृति । तथा हि ज्ञोके इष्टव्यते येन क्र-
मेण सोदानमास्त्रूपस्तो विपरीतेन क्रमेणायरोहतोति । अपि
च इष्टव्यते नदोजातं घटाद्यप्यवक्त्राले स्फृजावस्थेति अङ्ग्रेष्व
जातं हिमकरकादिव्यव्याप्तियोतीत्यत्योपपद्यते एतत् यत्
पृथिव्यद्वोजाता एतो स्थितिकालव्यतिक्रान्तादयोऽपीयात्,
आपश्च तेजसोजाताः स्वस्ते जोऽपीयुः; एवं क्रमेण स्फृज्य
स्फृज्यतरज्ञानन्तरभन्नलर्कारणमपीय एवं कार्यं जातं
परमकारणं परमस्फृज्यं ब्रह्मायेतीति वेदितव्यम् । न हि
स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याभ्ययोन्यायः । स्फृ-
तावप्युत्पत्तिक्रमविष्यवेणाप्यक्रमस्त्रव तत्र प्रदर्शितः ।
“जगत्प्रतिष्ठादेवर्चे! पृथिव्यस्त्र० प्रलीयते । ज्योतिः धूपः
प्रलीयन्ते ज्योतिर्णदौ प्रलीयते” इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्र-
मस्त्रूपस्त्रावेद्य स्फृजन्याद्यत्रे भवितुमहृति न चासावयो-
ग्यत्वादप्यग्रेनाकाङ्क्षते । न हि कार्ये विष्यमाणे कार-
णायाम्ययोग्युः; कारणायाम्ययोग्यस्यानात्पद्यते ।
कार्याभ्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिवृवं इष्टव्यात्
भा० । तदेतत् वेदा०प्यस्त्रूपस्त्र० यथा । “भूतानां भौतिका-
नाच्च न कारणलयक्रमेण यत्यः कारणलयसमये कार्याणा-
माच्यतमन्तरेणावस्थानात्पद्यते । किन्तु स्फृटिक्रमविष्यरीत
क्रमेण तत्त्वकार्यं नाश्ये तत्त्वकांटनाश्यैव प्रयोजक-
तया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा न्यायमतेऽपि
सम्भाप्तवे एविष्योपरमाणुगतस्त्रूपरसादेवविनाशपत्ते । तथा
च पृथिव्या अस्त्र० अपां तेजसि, तेजसोवायौ, वायोरो-
काशे, आकाशस्य जीवाङ्कारे, तस्य हिरण्यगर्भाङ्कारे, तस्य
चाविद्यावाभिस्त्रूपेवं इष्टव्यः । तदक्रम विष्णुपुराणे
“जगत्प्रतिष्ठा देवर्चे! पृथिव्यस्त्र० प्रलीयते । तेजस्यापः
प्रलीयन्ते तेजोवायौ प्रलीयते । वायुश्च लीयते व्योग्यि
तत्त्वाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्माद्यपूज्ये सम्प्र-
लीयते । एवप्राप्तं परं किञ्चित्सा काश मा परा गतिः” ।

उत्पत्ति अव्य. उत्+पत्-ल्पम्। जर्वि पतितेष्ये उत्-
पत्त्याकांशा भयो। जन्मग्रन्थान्ते

उत्पय उ० उत्कालः पन्नानम् व्याह० समा० अच् । गस्य-
पद्धतिकाले २व्याख्योत्तिकाले च । भिन्नपर्याः-
दत्या अपकृष्टः पन्नाः उदभावे ग्राम० अच् समा०
कदये परि “गुरोरप्यज्ञिप्स्य कर्याकार्यं मजामतः ।
उत्पथप्रतिपक्षस्य व्यायं भवति यासनम्” भा०
आ० १५०७० । “प्रमदाहुत् पर्य नेत्रं कामकोधव-
शातुगम्” महुः । “क्षिप्तावरोधाङ्गनष्टपूर्वेन गाम्” माघः
उत्पव ति० उदृपद-क्त । उदृग्रृते । “अौरसे उनकृत् पक्षे
ट्टीयांशहराः सुताः” इति० “उत्पक्षस्य उनरत्तुत् पादः”
व्यायप्र० उत्पक्षेन हरति उत्सङ्गा० उञ्ज् । औत् पक्षिक
तेन हारके विं० ।

उत्पलन । उदू+पल-व्य॑ । १ नीकपद्मे, २ कुहुदादौ, ३ कुषो-
पद्मै च । उत्कालं परं सासम् व्याप्ता । उभा ।
४ संस्मृत्ये ति । ‘गणजसेदापनयनहजाकालकर्णोत्-
पलागान्’ भेष । ‘यत्रोत् पलदलक्ष्मीवस्त्राण्डायापुः
चुरद्विषाम्’ “हृहृत्तकर्णोत् पलतां प्रपेदे” “नवावतारं
कमलादिशोत् पलम्” रघुः “व्यन्धोन्यस्त् पीडयदत्पला
च्चाः” कुमा । तच्च त्रिविधं नीलं रक्तं क्वेतम् “ध्रुवं स
नीलोत् पलपलधारया” यजुः ।

उत्पलग्निक न० उत्पलस्य गम्भीर गम्भोऽस्य इत् शामा०
संज्ञायां करु । गोशीर्षाख्ये चन्दने ॥

उत्पलपन न० उत्पत्तय पत्रिति । इतिवक्तव्ये रहीएं
स्तनाहो २नव्यत्तेष्व । ईत० । इन्द्रीयरस्य दणे ।

उत्पलपनक न । उत्पलपनमिव करु । उत्पलपनाकारे
सुश्रुतोक्ते यस्यभेदे । अर्धधारयद्वे ३७५ पृष्ठे तत्त्वज्ञादि
दर्शनस्मृ । “एषिपननस्यस्यमुहिकोत्पलपनकार्ड्धभाराचि
क्षेदने भेदने च” सुश्रुतः ॥

उत्पलभेद्यक पुण्यस्तोके कर्त्तव्याकृतिभेदे । ए च पञ्चद-
शिवः । तद्विमागदक्षयादि सुख्युदर्शतं यथा ।

“तत्र समासेन पश्चदग्धकर्त्तुवस्थानाकृतयः । तद्यथा नेभि-
षम्बानक उत्पलभेदप्रको वश्च रक्त आसङ्गिमोगण्डकर्त्तु-
वाकृतये निष्ठेधिमो व्यायोजितः कपाशस्त्रिकोऽर्द्धक-
पाटस्त्रिकः संक्षिप्तो हीनकर्त्तुर्णी घट्टीकर्त्तुर्णी वटिकर्त्तुर्णी-
काकोठक इति । तेषु पृथुवायतसमोभयपादिर्भिर्निमित्तम्बा-
नकः । इत्तायतसमोभयपादिर्भवलभेदप्रकः । हस्त
उत्पलसमोभयपादिर्भवलर्णकर्त्तुर्णकः । अभ्यन्तरदीर्घकपात्तिरास-

क्रिमः । बाह्यदैर्घ्यकपालिगंशुकर्षः । अपाखिरभयतोऽ-
 व्याहार्यः । पीठोपमपालिभवयतः, शीणपुत्रिकामित्रो
 निर्वेधिमः । स्थूलाणुषमविषमपालिर्द्वयोजितः । अभ्य-
 नन्ददैर्घ्यकपालिरितराल्पपालिर्द्वयकपाटसचिकः । बाह्य-
 दैर्घ्यकपालिरितराल्पपालिर्द्वयकपाटसचिकः । तत्र हैर्यते
 कर्णद्वयविकल्पाः साध्यास्ते यां स्वनामभिरेवाङ्गतयः प्रायेण
 व्याख्याताः । संक्षिप्तादयः पञ्चांशाध्यास्त्वलं एवक्षयकृ-
 लिरत्यन्तपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः । अनधिगा-
 नपाखिः पर्यन्तयोः शीणमासो हीनकर्षः । ततु
 विषमाल्पपालिर्द्वयकर्षः । परितमांसस्त्वगिरायत छू-
 त्प्लापालिर्द्वयिकर्षः । निर्मांसधंक्षिप्ताद्याल्पशोणितपालिः
 काकोष्ठकपालिरिति' । 'अन्वेषणि तु योकदाहरागपाक-
 पिडकाक्षावयुक्ता न हिहित्यपालिः ।

उत्पलशा(सा)रिवा लि० उत्पल॑ तदाकारपुष्टवस्थस्याः
अर्थ॑ अच् कर्म॑ । अगन्तमूकायाः इशाभालतायास् ।
“हत्यादनी पवस्था च सता चोत्पलशा(सा)रिशा॑” सुनु ।

उत्पलपट्टक न० ज्वरातीयादविक्षिलाङ्गे चक्र० उक्ते चौथ-
धमेहे । यथा “ज्वरातीयारे पेयादिकृमः स्थाहस्तुते
चितः । ज्वरातिशारी पेयां वा पितेत् शास्त्रां इतां
नरः । एतिप्रणीतादिस्मागरोत् पृष्ठधार्यकैः” ।

उत्पलावती रुद्रो उत्पलस्त्रपलाकारं नेत्रमस्यस्मा: मनुष्
मस्यः संश्यायां दीर्घे: । अस्योदेहे^१ काशीख० हृष्ण० अस्य-
दोक्षोलवर्ण्यने । “निर्वच्यमानात् दोरोदात् सूर्यम-
स्त्रस्त्रम्भूः । गिःखता खिजगच्छेत्तर्मोहनास्त्रं चनो-
भुदः । ” उर्ब्बशी लेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिछोत्तमा ।
वपुश्चती कान्तिमती लोहादत्युत् प्रवावती । अहम्युधा
युग्मती स्फुलकेषी कठावती । कलानिर्विरुद्धमिथि:
कर्पूरतिलकोर्बिरा । अनद्रसतिका चापि तथा भट्टन-
मोहिनो । चकोराली चन्द्रकला तथा सुनिधनोहरा ।
पाशद्रावा तपोदेषी चाइनासा चुकर्खिका । दाईसंली-
वनी सुन्दी: लणशुल्का शुभानना । तपःशुल्का तीर्थियु-
ल्का दानशुल्का छिमावती । पश्चात्त्रमेधिका चैव राजस्तु-
यार्थिनी तथा । अटाग्निहोत्रिका तद्वाजपेयश्लोहना ।
कार्यविभारायिकी च दृष्टिद्रावा चुकलिमो । दृष्टादृश्व-
रसां चेष्टं रहस्यं प्रदिसंयुतम् । एतक्षित्तश्चर्णे लोहे
वसन्यत्वा चापि स्थियः” ।

उत्तरलिनी द्वी प्रतपदानि उन्नयजिन् देगे तेहां हस्तो या
इनि । उत्तर-प्रत्युक्तवतारां, २३-लघुसमदावे च । १४४७

वा महाराज विभतो रुपमुत्तमम् । अश्विवोत्प्रकृती
चीत्रमन्त्रेति विश्वा गुरा" भा० व० ८६५० । २ उत्पद-
बुक्ते लिं ।

उत्पवन न० उद्दृ+उ-खुट् । यज्ञिवप्तादिवस्त्वात्मेदे च १
आश० वट० १,३,२,३ स्तुत्योर्दर्थितो वदा ।

"यविद्वाभ्यामाज्यद्वोत्पवनम्" २ रुद्ध० । "अप्रकृतायापादनन-
र्तीभैं प्रादेशमात्रौ कुशो नानानलयोर्गुहोपकनितिका-
भ्यासुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां "सवितुहा प्रसव उत्पुनास्त्विद्वे च
पवित्रेण वसोः स्तुत्यस्त्विद्विरिति" प्रागुत्पुनाति उत्त-
नन्त्वेण, हित्तुष्टीम्" २ रुद्ध० । "कार्यमिति शेषः । अथ किं-
लक्षणे? पवित्रे कथं वा उत्पवनं? कार्यमित्येतद्दृढ़यं निर्णये-
तमाह । प्रश्नः स्तुत्यस्त्विद्विरिति" । न विद्यते
अनन्तर्भै गर्भे यतोत्तो तथोत्तो प्रादेशमात्रौ कुशो ।
एवं उत्तम्यशुक्रौ कुशो पवित्रसंज्ञौ । न जेत्यसंवर्गार्थम् ।
पवित्रे अन्त्योरसंसृद्धे अङ्गु डोपकनितिकाभ्यासुत्तानाभ्यां
पाणिभ्यां न्तहीत्वा प्रागुत्पुनातिशक्तनन्त्वेण, हित्तुष्टीम्"
ना० ८० । तत्र समन्वकामन्वकव्यवस्था नाराठत्तौ इर्थिता
पूर्वेषामन्वकहत्पवनं विद्यते । अवेन तु समन्वकम् ।
तत्र वैतानिके अमन्वकं गद्धे कम्पयि समन्वकमित्येवं
विनिवेषः" इति । "उत्पवनप्रकारः" शत० आ० ।
"प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत आदत्ते, ताभ्या-
माज्यमुत्पुनात्मेषो वाऽऽत्पवनस्य बन्धुर्भवेदत्क-
रोति । ए उत्पुनाति "सवितुहा प्रसव उत्पुना-
स्त्विद्वे च स्तुत्यस्त्विद्विरिति" सोऽप्तावेद-
भ्यः" । "अथाज्यविप्राभ्यां पवित्राभ्याम् प्रोक्ष-
णीषु उत्पुनाति "सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाति" एको
वा उत्पवनस्य चन्द्रः" २२, २३, २४, १, ३, १, "इव्याचा-
च्चैव सर्वेषां युविद्वत्पवनं चर्तुम्" चतुः "प्रादेशमात्र-
कुशद्वयाभ्यासुत्पवनेन शुद्धिः" कुञ्जु० ।

उत्पवनं लिं ० उद्दृ+उ-कर्त्तरि य । ! अर्थं प्रेषके १२ उत्तमुके
२ उत्तर्हृदात्रौ लेम० ।

उत्पाटन न० उद्दृ+पट-यिच्च+खुट् । ! उत्तमूने सुन्तोके
२ ब्रह्मवेदनामेदे च । वदा "अत जहू" र्वच्छवेदना
वद्यामः तोदनमेदनताङ्गन्येदनावमवमनविदेष्य चुम्-
चुमावननिदनावभञ्जनस्त्रोटनविटारयोत्पाटनमन्वन वि-
विधमूलविशेषविकरणपूरचक्षमन्वनप्राप्तुमहाङ्गुष्ठिकाः
शम्भवन्ति" ।

उत्पाटक इ० उद्दृ+पट-मेदने यिच्च-खुट् । ? उत्तमूके
३८ वा० भाग २

सुन्तोके २ पाल्यास्त्विद्विरिते उत्पुटशब्दे विष्टिः ।

उत्पाटिका खो रैदृ+पट-यिच्च खुट् ठाप् अत इत ।
इत्यस्त्रनीरक्षायां त्वचि "तस्य द्वोमानि पर्णानि त्वग्न्यो-
त्पाटिका बहिः । त्वच एवास्त्विद्विरिति" प्रस्त्रन्दि त्वच
उत्पटः" ३० । उत्पाटनकन्त्रां छिदां च ।

उत्पात उ० उद्दृ+पट-यज्ञ । ! उत्तर्हृपतने । उद्दृ+पट-य ।

अक्षादागते प्राणिनां शुभाशुभस्त्रज्ञे दैवनिमित्ते २ भूक्ष-
म्यादौ १ सुन्तोके विष्टाव्यपाल्यास्त्विद्विरिते च ।

"पाल्यास्त्विद्विरिति" इत्युक्ताः प्राणिवोष तान् । परि-
पोडस्त्रोत्पात उत्तम्यो इः चर्वर्णनः । पञ्चमः परिषेही
च चर्वपाल्या गदाः स्तुताः । सौकुमार्यांचिरोत्पृष्ठः
वहृष्टिभिरविद्विरिते । कर्णेषोक्तो भवेत्पाल्यां सरजः परि-
पोटवान् । लक्ष्याश्चनिभिः स्तवः च वातात् परिपोटजः ।
शुब्दाभरण्यस्त्रोगास्ताङ्गोद्वर्ष्णादिपि । शोफः पाल्यां
भवेत्पाल्यावो दाहपाकहरणन्तिः । रक्तो वा रक्तपित्ताम्बाह-
स्त्रातः शगदो भवतः । चक्षाद्वृद्धवतः कर्णं पाल्यां वायुः
प्रकुर्वति । गृहीत्वा चक्षं कुर्वांच्छोकं तद्वर्ष्णेदनम् ।
उत्तम्यकः उत्तम्यकूको विकारः कफवातजः । वहृष्टाने
मदा कर्णे करण्डाहरणन्तिः । शोफो अवति पाल्या
त्वक्स्त्रोत्पृष्ठौ इः चर्वर्णनः । कफाहृष्टकृमयः कुर्वुः सर्वपाल्या
विकारित्वोः । चाविषीः योऽप्ताः पाल्यां करण्डाहरण-
न्तिः । कफाहृष्टकृमयः उविषयांचित्तस्तुतः ।
चिह्नास्त्रशक्तीं पाणीं परिषेहीति च स्तुतः" ।

शुभाशुभस्त्रज्ञोत्पातव दिव्यान्तरीक्षमेदात् विष-
विधिः । य च ४० ० दर्शितो यथा "वानवै उत्प-
पातान् गर्भः प्रोक्षाच तानहं वद्ये । तेषां उत्तमेषो-
पृष्ठं प्रक्षतेरन्वत्वत्प्राप्तातः । अपचारेष नराचासुप-
र्णः पापस्त्रवाहृवति । संस्कृतवन्ति दिव्यान्तरिक्षमै-
लाक्ष्यादुत्पाताः । सत्तुलानामपचारादपरक्ता देवताः स्तु-
त्वे तान् । तत्रतिषाताव च्छपः शान्तिः राङ्गे प्रवृद्धीति ।
दिव्यं चर्वर्णेत्वतम् उत्पानिर्बातपवनपरिवेषाः । गृह्णन्-
उत्पुटन्द्रचापादि वदान्तरित्वं तत् । भौम चरस्त्रभव-
स्त्रान्तिभिराहतं शमस्तपैति । नाभसहृपैति उद्गुतां
शास्त्रियो दिव्यमित्येवे । दिव्यमिति शमस्तपैति प्रभूत-
स्त्रान्तिभिराहतं शमस्तपैति । रक्षायतने भूमौ गोदोहात्
कोटिहोमाच्च । आवहुतकोशवाहनपुरदारपुरोहितेषु
शोकेषु । पाकस्तपैति दैवं परिकल्पितमष्टधा श्वप्तेः ।
प्रग्निमित्तमहृष्टवसनले दोहृनिपातजल्यनाद्योनि । विष्टा-

र्चायतनानां भाषाय नरेयदेशानाम् । देवतवालाशकटा-
चक्रक्रुग्नेतभृपतनानि । समर्थासेनवादनसङ्गाच व
देशगृपयुभदाः । अविधर्मपित्रवृप्रोऽग्नूतं द्विजाती-
नाम् । वद्द्रष्टव्योक्तपात्रोऽवं पश्चानामनिदं तत् । एव
विद्वन्वरोत्यं पुरोधवं, विशुजं च लोकानाम् । खल्द-
विशाखसुत्यं मारुषिकानां नरेन्द्राण्याम् । वेदव्याप्ते
नन्दिष्ठ विनावते वैकलं चमूनावे । धातरि विद्व-
कर्मणि द्वोक्ताभावाय निर्दिष्टम् । देवकुमारकुमारोवनिता-
प्रेष्वेतु वैकलं वत् वात् । तत्तरपतेः कुमारकुमारि
कालोपरिजनानाम् । रजःपिशाचशुद्धकनागानामेत-
हेतु निर्देशम् । मारुषाप्रदानिः वैवेदमेव फलपाकः ।
पुरुषा देवविकारं शुचिः पुरोधाक्षयुहीवितः शातः ।
स्त्रानकुमाराहेतुपद्मस्तैर्त्यर्चवेतु प्रतिमाम् । मधुपक्वेतु
पुरोधा भव्यर्विमित्व विधिवद्विष्टिते । स्त्रालीपाकं
युक्त्याहिपित्रवन्नेत्वं विक्षिप्तः । इति विद्वधिकारे
शान्तवः चप्रारात् द्विजविदुधगवार्चा गोत्रव्योम्बवाच ।
विधिवदविष्ठवेष्वेत्वः प्रशुक्ता न तेवा भवति द्वितिपाको
ददिक्षाभिष्ठ रहः” देवप्रतिमावैकलतम् । “राङ्गेवसा-
नेनिः प्रदीपते दीपते च नेमनवान् । मठुजेवरस्य
पीडा तत्त्व उराद्वा विचेवा । जसमांसार्द्वज्ञवने
नवपतिवधः प्रहर्षेत्वो रौइः । संव्याप्तपुरुषे च
तात्रो वक्षेष्वेत्वं कुरुते । प्राचद्वयनतोरुचकेत्वादिव्य-
वदेन दध्वेतु । नद्विता वा वस्त्रावात् परचक्षागमो
निवनात् । धूमो इन्द्रियमुखो रजसमशाक्रिजं महा-
भवदम् । अभ्ये निष्ठुडुनाशो दर्शनमपि चाक्षिदोष-
वरम् । नगरवहन्नादाग्नेनमद्वानां भवकरं ज्वलन-
माळः । धूमान्विष्टुविक्षः शथाप्तरकेशर्गमृत्युः । चायु-
भवदतनहर्षवस्तनाः कोशनिर्मलवेषनानि वा । वैक-
लतानि वदि वामुषे इपराग्नाशु रौद्ररवस्तुवं वदेत् ।
मन्त्रैवोऽङ्गः शीरक्षात्वमिन्निर्हेत्वो न्मिः सर्वयैः
सर्पिष्ठा च । अन्मादीनां वैकले शान्तिरेव देवं चासिन्
कामृतं ब्राह्मणेभ्यः” । इत्यनिवैकलतम् । “शाखाभृ-
क्षात् द्वाचाचां निर्दिशेद्व्योद्योगम् । इसने देशभृंशं
ददिते च व्याधिकालस्यम् । राट् विभेदस्तनौ वाल-
वधो इतीव कुरुनिते वाचे । उक्तात् शीरक्षावे सर्वद्रव्य-
ज्ञवो भवति । मद्ये वाहनवाशः संयुक्तः शौचिते
कुरुनि रोगः । ज्ञेष्वे इन्द्रियवद्वं महाद्वयं निःशृते
दृशिते । एव विरोहे वीवोद्वद्वयः शोदये च विद-

जानाम् । पतितानामुत्ताने स्वं भवं दैश्वनितं च ।
सूजितहृषे इनृतो कुरुमफलं नृपवधाय निर्दिष्टम् । धूम-
स्तसिन् व्याख्यायवा भवेत्तुपवधायैत । सर्वत्सु तद्वपु वारि-
जनवद्वयो विनिर्दिः । उक्ताणां वैकले दशभिर्मासेष्व
फलविपाकः । खगभ्यधूमाम्बरपूजितस्य छबं निधायो-
परि पादपद्म । वाता शिवं दृश्यपो इति काम्बो इत्रेभ्य
इत्यत्र वक्ष्याहोमः । पायसेन मधुना च भोजवेदु
आह्वाणान् इत्युतेन भूपतिः । मेदिनो निगदितात् इत्य-
वा वैकले तद्वक्ते महर्विभिः” । इति इत्यवैकलतम् । “नके
प्रज्वलवादीनामेकसिन् द्विलिपन्नतो भरथम् । कथयति
तदधिपतीवां यमलं जातं च कुरुमफलम् । अतिहिः
यस्तानां नानाकुरुमुखमभयो इत्ये । भवति हि वदेष-
सिन् परचक्षस्तावमो निवात् । अधेन वदा तैवं
भवति तिक्षानामतैक्षता वा स्नात् । अद्वस्य च वेरस्यं तदा
च विद्याद्वयं सुमहत् । वैकलकुमुखं फलं वा प्राप्ता-
दयवा उराद्वहिः कार्यम् । शौच्यो इति चरः कायो
निर्विष्ठो वा पशुः शाल्यै । उत्त्वे च दृश्य विक्षितिः प्रदेषं
तत् चेत्वेव प्रदेषं हिजेभ्यः । तस्मैव भृष्ये च रुभल भौमं
जाता वा दोषान् समुपैति तक्षान्” । इति उक्तावैकलतम् ।
“इन्द्रियमनाहस्त्रामतिद्व्यां लुह्यं सपरचक्षम् । रोगो
द्वानुद्वयायां नवपद्मो इन्द्रियातावाम् । शीतोष्णविप-
र्यासेनो सम्बन्धतुषु च सम्बन्धतु । उक्तात्तात्ताद्वभवं
रोगभवं दैवजनितं च । अन्यतौ उप्ताहं प्रदुष्यवक्ते
प्रधानमृपमरचम् । रक्ते शस्त्राद्योगो मांसास्त्रियवा-
दिभिर्वेषक । भाव्यहिरयत्वक्षीलकुमुखादैर्वर्षितेर्भवं
विन्द्यात् । अङ्गारपांशुवर्णे विनाशमार्दित तद्वगरम् ।
उपवा विना जलधर्विक्षता वा प्राणिनो यदा उडाः ।
क्षिरं वामुषितदौ यस्तानामीतिवक्षतनम् । शीरक्ष-
त्वौद्वयां दम्भो इधिरोष्णवारिक्षां दर्शे । देशविनाशो
ज्ञेष्वे इस्तुवर्णे चापि नृपयुदम् । दद्रुमेत्केवलाया न
दृश्यते इत्यते प्रतीपा वा । देशस्य तदा उहाद्वयमावातं
विनिर्देशम् । अभ्ये नमेनीद्वत्तर्दिया यदा इत्यते
इत्यवा रात्रौ । प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् लुह्यं
सुमहत् । लुह्येन्दुपर्यन्त्यसमीरक्षानां योगः स्त्रोऽपि-
विकारकाये । धाव्याद्वगोक्षाद्वदविष्ठाच देवाक्षतः
शान्तिमुपैति पापम् । इति इत्यवैकलतम् । “अपर्यणं
नदीनां नगरादवितेष्व नृत्यतां कुरुते । शोचतायो-
ज्ञातामन्येभां वा इहादीनाम् । ज्ञेष्वेष्वमासिवहः

एहु उक्तवाचाः प्रतीपमाचापि । परचक्रसागमनं नदः
कथयन्ति वर्णादात् । ज्वालाधूक्काया इदितोकुट्टानि
चैव कृपानाम् । गीतप्रजल्पितानि च जनमरक्षाय प्रदि-
दानि । तोयोत् प्रतिरखाते गव्यरविपर्यये च तोया-
नाम् । सलिलाश्वविकृतौ वा महाव्यं तत्र शानि-
स्त्रिम् । सलिलविकारे कुर्यात् पूजां वरणस्य वारणे-
र्भन्तः । तैरेव च जपहोमं शुभमेवं पापमुपवाति” ।
इति जावैकातम् । “प्रसवविकारे क्षीणां दिविचतुः प्रभृति-
सम्पूर्णो वा । हीनातिरिक्ताणेऽप्यैरेष्युक्तुरुद्धयो
भवति । बहुवोद्धुमहिष्ठगोहस्तिनीयु वस्त्रोद्धवे भरण-
मेवाम् । परमासाद्युतिफलं यान्तौ ज्ञोकौ च गर्णेकौ ।
नार्यैः परस्य विषये व्यक्तव्याता इतार्थिना । तर्पयेत्
हिजान् कामैः शान्तिं चैवात्र वारयेत् । चतु-
ष्पदाः स्वयूरेभ्यस्त्रियाः परभूमिषु । अगरं स्वामिनं
द्युष्मद्वया हि विनाशयेत्” । इति प्रशवैकातम् । “पर-
बोनामभिमननं भवति तिरवामवाधु खेहुनाम् । उक्ताचा
वाम्बोद्यम्” पिबति चावा वा छरभिपुत्रम् । भासत्वदेव
विद्यात् तस्मिद्यत्यन्तं परागमनम् । तदप्रतिवातायैतौ
ज्ञोकौ गर्णेण निर्दिष्टौ । त्यागो विवाहमं दानं तत्साधु
शुभं भवेत् । तर्पयेद्वाह्निष्ठांचात्र जपहोमांचं कारयेत्
स्वाद्योपाक्रेन भातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन
भन्तेच यजेद्वाह्निष्ठदिविष्यम्” । इति वरुषादवैकातम् ।
“दानं वाह्निष्ठां वदि गच्छेत् व्रजेत् वाह्निष्ठम् ।
रात्रुमयं भवति तदा चक्रावां सादमङ्गे च । अनभिहत-
त्वयनादः यद्दो वा तेषां ताङ्गितेषु वदि नाश्वात् ।
अद्युपत्तौ वा परागमो वृपतिमरणं वा । गीतर-
वत्त्वयनादा नभसि वदा वा चरस्तिरात्मतम् ।
मृत्युक्तदा गदा वा विस्तरत्यै पराभिभवः । गोवाहाङ्गयोः
एहु दर्पेष्युपर्याइत्रपक्षरविकारे । क्रोटुकनादे च तदा
गस्त्रमयं मुनिवद्वचे दम् । यावद्येष्वेषु वृपतिर्त्युषु सङ्गु-
भिर्वर्तयेत् । आ वायोरिति पञ्चवी जपाय प्रयते
हिँनैः । व्राह्मणान् परमाङ्गे दिविष्यमित्य तर्पयेत् ।
वह्निष्ठदिविष्या होमाः कर्तव्याय प्रयत्नतः” । इति वाव-
व्यवैकातम् । “उरपविष्यो वनवरा वन्धा वा निर्भवा विषयनि
प्ररम् । नक्तं वा दिवश्वराः व्याप्तरा वा चरन्त्यहनि ।
सम्बाह्येऽपि भरणवामवाम्नो मृगा विहङ्गा वा । दीप्ता-
यां दिश्मवदा क्रोशलः वंहता भवदाः । द्वानः प्रह-
द्वन् इति इति वामनि जम्बुका दीप्ताः । प्रविष्ये चरेन्द्र-

भवने कपोतकः कोशिको वदिवा । कुकुटदत्तं प्रदोषे
सेमन्नादो च कोकिलालापाः । प्रतिलोममण्डववराः
स्येनादग्राचाम्बरे भवदाः । गृहवैस्त्रेतरणेषु द्वारेषु
त्रयनिष्ठांसम्भाताः । मधुवस्त्रीकाम्बोद्दहसमुद्धवाचापि
नाशवाय । वृभिरस्त्रियशाववयवप्रवेशनं भन्दिरेषु भवताय ।
पशुशस्त्रवाहाइरे वृपक्षल्युभुनिवच्चेदम् । मृगपत्तिविका-
रेषु कुर्याद्वोमानु भद्रिक्षानु । देवाः कपोत इति
च जपत्वा पञ्चभिर्द्विजैः । चुदेवा इति चैकेन देवा
गावच दिविष्या । जपेक्षात्रुनस्त्रक्तं वा भनोदेवदिविर्द्विच-
च” । इति मृगपत्तिवादिवैकातम् । “शक्तिवजेन्द्रकीष्मद्वाम्ब-
द्वारप्रयातिमङ्गेषु । तदल्पाटतोरणकेतुलां नरपतेर्मरचनम् ।
सम्बाह्येऽपि देविष्ठमूलत्वित्य कानने इनमौ । विद्रोहाये
भूलैर्दरयं कल्पय भवतारी । पापगङ्गानां नातिकामां
च भक्तः वाम्बाचारप्रीजिभृतः क्रोधशीवः । रीर्वः
क्रोटो विपङ्गावक्षेता वक्षिन् राजा तस्य देयस्य नाशः ।
प्रहर इति विनुष्ठि भिन्नधीयामुखकाष्ठाद्विपाण्यवो वाचाः ।
निगदनः प्रहरने तत्रापि भवं भवत्वाशु । अक्षारगैरि-
काद्यैर्विज्ञातप्रेताभिवेदनं वक्षिन् । नावकचित्तितत्त्वं वा
चये चयं वाति न चिरेष । लुतापटाङ्गयवक्तं न सम्बयोः
शूजितं कलहुमुक्तम् । निष्वोच्चिटद्वीकं च वदुम्भुं तत-
त्वयं वाति । इतेषु वात्पानेषु निर्दिष्येवारकमाशु वस्त्रा-
म्भम् । प्रतिवातायैतेवा गर्गः शान्तिं चकारे वाम् । वह्नि-
मान्त्वोद्यम वक्षदो भोज्यानि उमहातिं च । कारयेत वसेन्द्रं
च माहेन्द्रीभिः समर्पयेत्” । इति शक्तिवजेन्द्रकीष्मद्विवै-
तम् । “नरपतिवेशविदाये जेतोरददेष इव वा पद्मेन्द्र-
नोः । उत्तापानां प्रभवः वर्तुभवताम्बदोवाय । वे च न
दोवान् जनयन्त्वा तपामान्त्रमुत्तमभावकातान् । अविषु-
द्धातैः शौकैर्विद्यादेतैः वमाणोक्तेः । वज्ञायनिमहीकम्भ-
सम्बाह्यनिर्बाधिनःस्नानाः । परिवेशरजोधूमरक्षाकाषमनो-
दवाः । इतेष्यो इत्परमस्त्रे इवषुउम्भफलोद्वानाः । गोपविं-
शदहिंष यिवाव भवुमाभवे । वारोद्वापातकमुपं क-
पिष्याकेन्द्रं वल्लवम् । अनन्तिक्षम्भगस्त्रोधूमरक्षाकाषमनो-
दवाः । रक्षप्रसादचं दान्त्यं नभः चुम्बाद्योपमस् ।
हरितां चाम्बुदेशेषु इष्टा योज्ञे चुभं वरेव । शक्तावृष्ट-
परीवेशविद्युक्त्वक्षिरोहयम् । कम्बोद्दर्तनवैक्षयं रक्षमं
दरणं चितेः । वरोदनद्युदपानानां दुरुर्हतरभवताः ।
सरवं चादिगेहाणां वर्णासु त्रभवापहम् । दिव्यक्षी-
भूतमन्वर्दिमानाम्भुतदर्थनम् । लक्ष्मताराणां परम

दर्थन् च दिशावरे । गीतादिवनिर्वेषा वनपर्वतसाहुपु ।
वस्त्रदिविरपां हानिरपापाः शरदि सूताः । गीतानीलह
वारत्वं नर्दन् मृगपश्चिमाम् । रक्षोवचादिस्त्वानां
दर्थन् वागमाहुषी । दिशो धूमान्वकाराव सनमोदन-
पर्वताः । उज्जैः क्षवेंदवाक्षो च हेमले शोभनाः
सूताः । हिमपातानीबोत्पाता विष्वपाहुतदर्थनम् ।
कण्णाद्वानाभयाकाशं तासोक्तापातपिङ्गरम् । चित्रग-
भेद्वासाः क्षेत्र गोऽजान्महगपश्चिमु । पत्नाहुर-
हृतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः । अदृश्यमावजा
स्त्रैते हटाः खर्तीं प्रभमदाः । क्षतोरन्यत चोत्पाता
हटाते भयदाइषाः । उत्तरानां च या गायाः शि-
च्छुनां भावितं च वत् । क्षियो वज्र प्रभाघने तस्य नास्ति
व्यतिक्रमः । पूर्वं चरति देवेषु एवाहृत्वति भावुचान् ।
नाचोदिता वाम्बति सत्या द्येषा सरखती । उत्पातान्
गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा विष्वातो भवति न रेत्न-
वज्रभव । एतत्तम् निवचनं रक्षसमुक्तं वज्रात्मा भवति
नरस्त्रिकावदयी” ४६५० । “दिव्यान्तरिक्षात्रयमुक्तमादी
मवा फक्तं शक्तमशेषनं च । प्रायेष चारेषु वसान-
मेषु वुद्देषु मानोदिन् विक्षरेष । भूयो वराहिः
एस न वुक्तमेतत् कर्तुं वामायकददाविति तस्य दोषः ।
अज्ञने वाचमिदमेव फक्तादुगीतिर्वद्विविक्षिति
प्रथितं वराहम् । सखपमेव तस्य तत् प्रकोर्तितादुक्तीर्त-
नम् । ग्रन्थेषु न चेदिदं तथापि मे ज्ञनं वाच्यता ।
उत्तरवीचिनता इतिमलः चेमस्त्रिविद्याव उमस्ताः ।
दक्षिणांगता द्युतिक्षीणाः क्षुद्रयत्करमन्त्युकराक्षो ।
कोशागारमते भयुद्देषे उच्चस्ये च गिराम्बुभिष्ठौ । निर्देशः
वितिपाः कुक्षभाजः हंहृष्टाचं जना नतरोगाः । पीड-
यनि यदि लक्षिकां भवां रोहिणीं अवश्यमन्दमेव
वा । प्रोज्ज्ञा खर्यमपरे पराक्षरादा पवित्रा दिग्बन्धेन
पीछाते । प्राच्यां चेतुवदयस्ता दिनाने प्राच्यानां
भवति हि विष्पहोनुपाचाम् । भव्ये वेद्वति हि भव्य-
देशपीडा इत्यैत्यन्ते त वचिरेषवृक्षवद्विः । दक्षिणां
चतुर्भावितस्यु तैर्दक्षिणावयवपोहुचां चवः । हीन-
दृशतुभित्व विष्पहः सूहृदेवकिरचाचितः शुभम् ।
उत्तरानां चाहनवृक्षाः चान्तिकराते तत्पतीकाम् ।
उच्चगग्नेरा भव्यदर्शां दोषकराः सूर्येवन्यपाचाम् ।
नव्याचारी ताराः वयहाचां धूमज्वाङ्काविष्फुलिङ्गाचि-
तापेत् । आकोषं वा विर्मिति न यानि वाति

खंसं सर्वलोकः सभ्यः । दिवि भाति यदा दृष्टिना-
शुभुगं हिजटदिरतीव तदाशु शुभा । तदनन्तरवर्द्धरष्टो
इक्षुगे जगतः प्रहवस्त्रिष्ठतःप्रभृति । उमीनभिजितं
भ्रुं भवतव्यं भं संस्तु शनु शिष्ठो चनदिनाशक्तु कुशव-
कर्मङ्गाशोकदः । भुजङ्गममय च्छेष्टवति वृष्टिनाशो
वृद्धं चक्ष्यं ब्रजति विदुतो जनपदव बालाकुलः ।
प्राग्हारेषु चरन् रविपुत्रो नक्षत्रेषु करोति च वक्तम् ।
इर्मिचं कुरते भयस्य शिलाणां च विरोधमवृष्टिस् ।
रोहिणीयकटमर्कनन्दनो यदि भिनति रुधिरोदयवा-
शिष्ठी । किं बदामि यदनिष्टसागरे लगदशेषसुपद्याति सङ्क-
यम् । उद्यति सततं यदा शिष्ठो चरति भवक्रमशेषमेव वा ।
भवुभवति पुराक्षतं नदा फक्तमेषुं सचराचरं जगत् ।
धरुःस्यायी रुद्दो इधिरसदगः च्छृङ्करो वलोद्योगं
चेन्दुः कथयति जयं ज्वासं च वतः । अवाक्षङ्गो
गोष्ठो निधनमपि सशस्य कुरते ज्वरम्भूमावन् वा नृपति-
मरणायैति भवति । लिघ्वः स्वूरः समश्वर्णो विशालसु-
क्षेषोद्विवरदागवीथग्राम् । हटः दौर्येत्तुभैर्विप्रयुक्तो
खोकानन्दनं कुरते तीव्रं चन्द्रः । पित्रप्रभैत्तुरुद्धूतविशाला-
लाट्मेव च युनक्ति शशाङ्कः । दक्षिणे न शुभो
हितक्षुभाग्नाह यद्युद्ग् चरति भव्यगतो वा ।
परिच इति भेषरेषा या तिर्यभास्त्रोदेऽस्ते वा ।
परिचिस्तु प्रतिद्वयो देष्टस्तु जुर्नद्रचापिभः । उद्ये-
ज्ञो वा भानोर्येदीर्चा रक्षस्यत्क्रमोवाक्ते । सुरवा-
पस्त्रज्ञू यह रोहितमैरावतं दीर्घम् । अर्द्धास्तमया-
त्त्वम्भ्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजः परिहानिमस्त्राह
भानोरर्द्देवदयं यावत् । तस्मिन् सन्ध्याकाले विष्फैरेतैः शु-
भाशुभं याच्यम् । सर्वैरेतैः लिघ्वः सद्योवर्षं भयं रुद्दैः ।
अच्छिद्वः परिषो विष्फै विमलं श्वामा यदूसा रवेः
लिघ्वादेवितयः उत्तं सुरधुर्द्विदुज्ञ पूर्वोत्तरा । लिघ्वो
भेषतद्विद्वाकरकर्तैरालिङ्गितो वा यदा वृष्टिः शाद्य-
दि वार्कमस्त्रसमये भेषो महांश्वादवेत् । रुद्गुडो वक्तः
कृत्यो त्रुत्यः काकादैर्वां विष्फैर्विडः । वक्तिन्देशे रु-
द्गुडाकेत्तत्वभावः प्रायो रात्रः । वाहिनीं समपद्याति
पृष्ठतो मांसम्भु खगण्डो शुभुक्षतः । वस्य तस्य बलविद्वो-
कृत्यान् अपगैल्लु विष्यो विष्फैर्विडः । भानोर्देवे यदि
वाक्षमये गम्भीरप्रतिमा भविनी । विष्फै निर्वर्षित
तदा भवते प्राप्तं वस्य वभवं प्रवदेत् । शक्ता शान्त
द्विष्टवग्नुदा उच्चा लिघ्वा वदुपरमा च । पांशुभव्या

अनपदनां चत्तेषु रुक्षा रविरनिभा वा । येहिस्तरेण कथितं मुनिभिस्तद्विन् सर्वं मया निगदितं उनहृत्वं वर्जम् । श्रुत्वापि कोकिलहतं बलिभुग्विरौति यत्तत्त्वभावहत-स्त्री पिकं न जेतुम्” ४७च । एवमन्येत्युत्पाताः सन्ति विस्तरभयाद्वोक्ता चाकरे इत्थाः उत्पात विशेषे सङ्ग्रहणकर्मवर्जनकालव्यवस्था रुक्षन्देन इर्शता यथा “गर्गः । दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्भे वज्रप्रयातेऽय विद्वारणे वा । धूमे तथा पांशुकरप्रयाते न कारयेनाङ्गलिकादि कार्यम् । उत्कापाते च निर्वाते तथैशकालवर्षणे । हिंदे स्त्र्ये विनिर्दिष्टे न कुर्यामङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ सप्तवप्त्रे यहणे चन्द्रसूर्यदोः । यहणां सङ्करे चैव न कुर्यामङ्गलक्रियाम् । दित्यर्थं वा वित्यर्थं वा दृष्टि गगनमण्डले । रात्रौ यक्षधनुर्वै च मङ्गलानि विर्जयेत् । दिग्दाहे दिननेकञ्च यहे सप्त दिनानि च । भूमिकम्भे च सम्भूते लग्नाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च वित्यधूमे पञ्च दिनानि च । वज्रप्रयाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु” ! भोजराजः “यहे रवीन्द्रवनिप्रकम्भे केत्रहमोलकाप्रतनादिदोषे । ब्रते दशाइनि वदनि तज्जाख्योदयाहानि वदनि केचित्” । “यहणकाले भूमिप्रज्ञकापातवज्रप्राप्तादिदोषसमाहारे लयोदयाहं अशुद्धम् । किञ्चिद्दुनतत्समाहारेऽपि दशाहम् । यहणाद्येकदोषे लग्नामिति” वाचस्तिमित्राः । अत रुतिसागर धृतवारसंयहे । “रात्र्यादिमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च । होमस्त्राध्याययोद्यैव वर्जयेह्यरात्रकम् । लक्ष्मीमे महादाने वर्जयेत् सोमके भजे । तपःस्त्राध्याययोद्यैव चिरारम्भे तयोदय” इति अवस्था अन्यत । “उल्कापाते भूमिः कम्भे अकाङ्कशर्वगर्जिते । वज्रकेत्रहमोत्पाते यहणे चन्द्रसूर्यदोः । प्रवाणन्तु चजेत् चातुः सप्तरात्रम् । परम् । ब्राह्मणः ज्ञिवो वैश्यस्त्रजेत् कर्म त्रिरात्रम् । यशस्वरूपो चैकरात्मं वर्द कर्म समाचरेत्” । परायरः । “प्रदाये सप्तरात्रं स्तात् त्रिरात्रं ब्रतव्यने । यक्षरात्रं परिव्यज्य तुर्यात् पाणियहं यहे” । भूगुः । “राजन्यानां त सप्ताहं ब्राह्मणानां लग्नान्यथा । शूद्रसाङ्गदिनं प्रोक्तं सर्वकार्येषु वै भूगुः” । शूद्रसाप-हिष्यम् । कम्भे इत्युपलक्ष्यम् । यहणादव्येवमेवान्यत्रैक्यं पठितवात्” ४८०त । पीयूषधारायां तु विशेष उक्तः । नारदः “अनिदि विविधोत्पाते चिंहिका सुतदर्थने सप्तरात्रं न कुर्वते बालोहाहादि मङ्गलम्”

विहः सर्वग्रासे दिनान्यदौ सर्वकार्येवर्जयेत् । षट्दिनानि त्रिभागोने अर्द्धप्रासे चतुर्द्वयं नम् । चतुर्थांशे त्रिरात्रं स्तात् यहणे चन्द्रसूर्ययोः” नारदः “उत्पातयह्यादूर्ध्वं सप्ताहं निचिते त्यजेत्” । अङ्गिराः “सर्वयासे तु सप्ताहमङ्गलासे दिनत्यम् । त्रिदोकाङ्क्षतोपासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” “चन्द्रयोर्विषयव्यवस्था देशमेत्नाचारभेदेन चावगल्व्या” पी०धा० । अत्याप्तस्त्रककार्ये परिहारस्त्रबोक्तः ज्ञोतिर्निवन्धे “दिनानि पञ्चं विहितस्त्रिदिनं गर्गसु कौशिकस्त्रेकम् । यवना चर्यस्य मते पञ्च मुहूर्तांच दूषयति” । प्रायुक्तवराह प्रदर्शित शुभोत्पातैः दमेत दिनं वर्जयम् । “शुभदोत्पातैः दुष्टं दिनम्” मुहूर्चि० उक्तः । एवज्ञ आर्त्तादिव्यस्यापितं विवाहे यहणे एकदिनवर्जनम् अल्पप्राप्तविषयमाप्तिषयं वा उक्तवचनजातसामङ्गल्यात् । यस्तादिविषये विशेषः यहणशब्दे वक्ष्यते “एकतांत्र-इवोत्पातपवन प्रेवितोगिरिः” रघुः । ज्ञोषामासे भर्त्सरोत्पातवातः” भावः । “उत्पातेन ज्ञापिते च” पा० । “उत्पातग्रहदुष्टं” ज्यो० ।

उत्पातक त्रिः ० उत्पातयति उत्पातं जनवति उद्दृपत्यिच् एव लू० १उत्पातजनके उद्दृपत्य-एवुच् । २ज्ञद्वयतनशीले च । “दंशोत्पातकमङ्गलकमज्जिकामशक्तादृतम्” । भा० स्वर्गो० २च० ।

उत्पाद ए० उत्पुपद-भावे चञ्च । १उत्पत्ती “दुःखे च शोषितोत्पादे शास्त्राङ्गक्षेदने तथा” चा० उत्पत्तियदे विहितः उत्पत्तिप्रादोनेन । “उत्पत्तिप्रादे त्रिः ।

उत्पादक च० ज्ञद्वयस्तिः पादा चक्ष कप् । अदपदे भर्त्सरोत्पाते गजारातौ १पुमेदे तस्य षड्स्त्रहस्तरणत्वादूर्ध्यादप्तम् । उत्पद्यिच्-एवुच् । २पितरि ए० । ३उत्पादनकर्त्तर त्रिः । “उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गतोर्यानुब्रह्मदः पिता” “आङ्गदत्पादकं नेचिदपरे ज्ञेत्रिणं विदुः” “नोत्पादकः प्रजाभागी तचैवाध्याङ्गनाल्पिष्ठः” । स्त्रियां टापि चत रुपम् । उत्पादिका ४उत्पादकस्त्रियां ५हिंदमोचिकावां चद्वचि० ६पूतिकार्यां भरतः ७ हेहिकानामकोटे च स्त्री विका० ।

उत्पादन च० उद्दृपद-यिच्-स्वृद् । जनने उत्पत्तिकरणे “उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पात्रानम् तथा” भहः उत्पादशय ए० उत्पादः ज्ञद्वयप्रादः चन् चते शी-स्वृ । (टिटिर) ८टिडिभपर्विषये ऐगच० । २पितौ च । तद्वोः

उत्तमपादतवा शब्दनात्प्रयात्मम् । उत्पाद' शब्दनभवा
उत्पादप्रयवनोऽप्यत ।

उत्पादित लिं । उद्दृ+पद-चिच्च-कर्मचि त् । जनिते ।
“अवश्यनारम्भमाणस्य विभोक्तुपादिवाः परैः” सावः ।

उत्पादिन् लिं । उद्दृ+पद-चिच्चिनि । १उत्पत्तिसति । “सर्वं-
शुत्पादि भङ्गुरम्” हितोऽनि । उत्पादयति चिच्च-चिच्चिनि ।
२उत्पादते । “दुःखोत्पादि गृहे इत्यं शिष्यन् प्राप्तहर-
लग्ना” या०स्त०उभयतः स्थियां कीप् ।

उत्पाद्य अस्म०उद्दृ+पद-चिच्च-त्यप् । १उत्पवित्वेत्येदे “द्वा-
त्वा स्वयं वाच्युत्पाद्य” मनुः । “पुद्याहुत्पाद्य संख्य-
दत्तिं चैवां प्रकल्पते” स्फृतिः । कर्मचि वत् ।
जननीये लिं । “वाचयत् उत्पाद्य इवाव वत्तः” तुमा०
उत्पाली स्वी उच्चति पाकवति पाक-अण्ण-गौरा०कीप् ।
आरोग्ये गद्यच० ।

उत्पाद उ० उद्दृ+उ “उद्दि अवतिवौतिपूरुः” पा० अपं
वाचित्वा अ॒ । उत्पदने अविवपात्वादेः संख्याभेदे

उत्पिञ्चार(ल) लिं । उद्दृ+पिञ्जि-कलन् वा लक्ष्यतः । अत्यर्थ-
कुचे । “कुर्वाणमुद्दिग्न्नरजातपत्रैः” सावः । उत्प-
पिञ्चारोभूतदैतिवर्चः रखयोर्भेदः” मन्त्रिः । “उद्दृ
पिञ्चारकं युद्धमासीहेवाहुरोपमम्” भा०स्त्रो०२५४० ।

उत्पिब लिं । उद्दृ+पा-श । उद्दृत्य पाविति ।

उत्पिष्ट लिं । उद्दृतः पिष्ट उद्दृ+पिष्ट-क । उद्दृतः लक्ष-
येद्ये । उद्दृथिते । “विद्युष्टपूरुष्टपिष्ट विहिष्ट” विद-
स्तिसंवित्तप्रसन्नितिचिह्नं तिर्थक्षिप्तमिति पहिघम्”
सुन्दरोऽप्ते पहिघमन्तिक्षिप्तेऽस्मिभङ्गे तत् कार्यं तवीक्तं
“विशेषेषोद्दिष्टे वन्नावुभवतः योक्तावेदामाप्रादुर्भावो-
विशेषत्वात् नानाप्रकारा वेदाना रात्रो प्रादुर्भवन्ति” ।

उत्पीड लिं । उद्दृ-पीड-अ॒ । संकर्षयेत् १पीडके २संबा-
धके च । भावे अ॒ । १उत्पादने । “व तु वाच्यरोद्द-
पीडाद्विष्टव्यद्युग्म्यणम्” भा०३०२१४० । “त्रावाङ्गली॒
नवनसविद्वोदीद्वावकाशाम्” भेदः । ख्यट् । उत्प-
पीडक तत् न० । अ । तत्त्वैव स्तो । चह उत्पीडवत्
उत्पीडाकारके । “अन्योग्यवृत्तीडवंडुप्रवाच्छाः”
तुमा० । स्थियां कीप् [उभयते ।

उत्पुच्छ नामधातुः उच्चहृदशति उद्दृ+उच्छ+चिड् उत्प-
उत्पुच्छ उ० उत्पिञ्चिप्रः उच्छोदेन प्रा०३० वा स्थियोपः ।
चिर्द्विष्ट उच्छे पश्यो ।

उत्पुट लिं । उद्दृवाटितं उद्दमस्य प्रा०३० वा चाटित्वोपः ।

उठन्नृथे प्रफुड्वे । तेन निर्वृत्तम् सहृदादि० अण् । औदृ-
उठ तेन निष्ठादो लिं । तेन हरति उत्पुटादि० उत्पुट-
चौतुष्टिक तेन हारके लिं । स्थियां कीप् ।

उत्पुटक उ० उद्दृ+उट-कुन । संष्टुतोत्ते पात्त्वात्पद्मवेदे ।
“अत्तर्जुः नामलिङ्गे वस्त्रे पात्त्वात्पद्मवान् । उत्पाटक-
चौतुष्टकः स्थावः करुद्गुतोभृतम् । अवभन्नः सक-
रुद्गुको यन्त्रिको जम्बुवाक्यादा । सावी च दाह्यांस्वैव
इत्येवां क्रमयः क्रियाम्” । लेपष्टवृष्टये दद्यात् तैत्ति
सेमित्व साधितस्” उत्त० ।

उत्पुत लिं । उद्दृ+उ-क । पवित्रादिना लक्षोत्पवनसंख्यारे
पात्तादौ । इत्पचे उत्पवितोऽप्यत्ते लिं । तेन हरति
उत्पुता० अ॒ । औदृउत तेन हारके लिं ।

उत्पेय लिं । उद्दृत्य मेवम् । उद्दृत्यपेये जातादौ ।

उत्प्रभ लिं । उत्प्रात्ता प्रभात्त्वा प्रा०३० गत्वोपः । १उत्प्रत्ति
प्रभान्विते २उदर्ज्जिति वक्ष्ये उ०३३८० ।

उत्प्राशन न० उद्दृत्य प्राप्तवस्तु । उत्तोत्त्व भोजने

उत्प्रास उ० उद्दृ+प्र+अ॒-दीप्तादित्पूरुष् । उपहासे । “प्रियं
दोत्प्राप्तकोक्ता सधारीरा दहेहुया” शा०८० ।

उत्प्रेक्षण न० उद्दृ+प्र-र॒-भावे ख्यट् । उद्धारने
२विहारादिना कल्पित् पदार्थस्य बन्धावने । १जर्ज-
द्वौ ग । चिनि । उत्प्रेक्षितु तत्त्वारके लिं । स्थियां कीप्
उत्प्रेक्षा ख्या० उद्दृ+प्र-र॒-भ-अ॒ । उद्धारने अवर्द्धारभेदे
प्रवक्षारवद्ये एषे १६५विर्दितिः । [भजने
उत्प्रवन न० उद्दृ+उ-स्तुट् । उत्प्रित्तु त्वने (भावा) अवि
उत्प्रवा ख्यो उत्प्रवति उद्दृ+उ-अ॒ । गोप्यवां ख्यट् ।
उत्प्राल ३० उद्दृ+फ॒-अ॒ । १उत्प्रम्भे० २जर्जतोविवर्जे० च
उत्प्राम्भ लिं । उद्दृ+फ॒-क॒ लिं । ३विविते द्वावाम-
न्वोग्यविष्टेवे प्रकाशिते “उत्प्रम्भनीक्तविनोदर-
दद्यामासः” सावः । २उत्प्राम्भे लिं । ३स्त्रीष्टे गुम्बेन्द्रिये
न० भेदिं ।

उत्तम उ० उत्तमत्ति उत्तम-व किञ्च नवोपः । पर्वतादेः
१क्षवज्जवत्य पात्त्वाने । २जलप्रवाहे च “आदिविष्टुत्तम्
गौतमाय दद्याजे” च०१५४५, “विष्टोः पदे चर्ये
मध्य उत्तमः” च०१५४५ वड वाक्ते विवित्तव-
हरिष्टम्” २२४४, “उत्तमो वा तत् जायतां हुदो वा
पुण्डरीकनान्” उत्त०३६१०१, उत्ते भवः उत्त्वा०
अ॒ । औत्त तत्त्वे लिं । ३प्रविभेदे ततः गोले
प्रवादि०फ॒-अ॒ औत्त्वादिन तद्वोले उ०३३० । स्थियां कीप्

उत्तमकृति तिं जर्हुं गते मुक्तियनी अस्य व समा० रित्याँ छोग्
जर्हुंस्कृते “उत्तमकृत्या अवगुदंधेहि समज्ञि चारथा
दृष्टवन्” यजा० २३.४१।

उत्सङ्गः १ उ० उत्पत्त्य उजतेऽव उदृ+उन् ज आधारे वज् ।
मध्यभागे ‘दरीटहोत्सङ्गनिवक्त्वाभासः’ कुमा । “हृषी-
वासिनोत्सङ्गः” रघुः । “तत्सैकतोत्सङ्गलिकि-
याभिः” रघुः “शब्दोत्सङ्गे निहितमसकादुःखदुःखेन
गात्रम्” मेव० । २कोड़े “तस्मोत्सङ्गप्रणविन इव स्वस्त-
गङ्गादक्षबाम्” “उत्सङ्गे वा महिनवसमे सौम्य ! निश्चिय
बीणाम्” मेव० जबैं तथा उजतेऽवाधारे वज् । ३उपरि-
भागे ‘सौधोत्सङ्गप्रणविनुखो मात्र भूरज्जयिन्या’ मेव०
उत्क्रान्तः उक्तम् अत्या० स० । ४सन्यासिनि उक्तरहिते
तत्त्वं द्या० स० । ५जर्णतः संसर्गे च ।

उत्सङ्गादि इतोत्परे उभित्वा “हरयुत्सङ्गादिभ्यः”
या० उक्ते गद्यसमूहे स च गण उत्सङ्ग उक्तुप उत्सुत
उत्सङ्ग उत्सुट पिटक पिटक” औलिकः सिंकौ० ।

उत्सङ्गिन् ति० उत्सङ्ग जहौर्वर्गः अस्त्राय इनि स्थिरां
डीप० जहौर्वर्गयुक्ते०

उत्सङ्गित वि० उत्सङ्गिनः उत्संसृटाः कर्ताः उत्सङ्गिनु+
तल्करोतोत्पर्ये च-कर्मण्य कृ । संवर्गयुक्तीकृते । “उत्स-
ङ्गितोत्प्रत्यक्षबाहुः” मात्रः ।

उत्सञ्जन न ० उदू-सन्ज-शिच्छ्युट् । १४७५ तः संयोजने
उत्क्षेपणे । “सम्भाननोत्सञ्जानाचार्य करणेत्यादि” पा ॥

तब उलझने “दण्डमुख्यति उत्क्रिपतीव्यर्थः” गि-कौ०।
 उत्संत्ति स्त्री उद+यद-किन् । उच्चेदे ।
 उत्सधि पु० उलः जबप्रशाहोदीव्यते॒किन् धा-कि उप०
 ७०। जबप्रशाहवति कूपादौ “चक्रैरुद्धृ” उन्द्र उत्सधि॑
 पिव्यर्थे॒” ८०। उच० ४.

उत्सन्नति । उद्दृ-सद-का । १ उच्चिते समूलसच्चिमे २ नटे च
 “मकरध्वजाइयोत्सवविष्यहः” काद० ३ अत्यायासपाश्ये च
 “उत्सववत् इव वा एव यज्ञातर्मास्यानि” शत ० ब्रा ० २,
 ५, २, ४८, दर्शपौर्णसासवज्ञातर्मास्यानामतुष्टानबाहुल्या-
 भावादुत्सवयज्ञवस्मि” भा ० तेन हरति उत्सवा ० उभ ।
 औत्सविक तेन हारते ति ।

ਦਤ ਸਗੋ ਪੁ + ਤਦੁ + ਸੂਜ - ਕਰਮਣਿ ਘੜ੍। ਇਸਾਮਾਨਵਿਧਾਨੇ, ਤਥਾ-
ਉਤ ਬਾਥਕੇ ਸਵੰਤ: ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਤਾਤ ਧਾਰਮ੍। “ਕਿਚਿਦਪਦਾ-
ਦਵਿਚੰਡਯੁਝਨੀਓਮਿਨਿਵਿਥੇ” ਪਾਤੋ ਭਾਵੋ। “ਅਧਿਵਾਦੈਹਿ-
ਗੋਵਰਗੋ:- ਜਾਤਕਾਹਤਕਾ: ਪਦੈ:” ਤੁਲਾਵੋ ਰਤਾਕੇ। ਭਾਵੇ

चञ्च । इत्याननदायोव्यापारे विटोत्सर्गः ४त्वागे ५दाने
“तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्तेन तपस्रेष्ठं च” महुः “ची-
लक्षणोत्सर्गविनीततेषाः” कुमा० ईसमाप्ती ब्रतोत्सर्गः ।
“उत्सर्गभेके स्त्रयोपयुग्मत्वात्” आश० अ० १,४, २१,०
“स्त्रोमोत्सर्गे वैकस्थाकः” काल्या० २४, ७, २५, ७३ एवं-
जबैदपाठसमाप्ती । वेदाध्ययनोत्सर्गकाव्यस्त्रियापि
दर्शनतो यथा “पौष्ट्रासस्य रोहिण्यामटकायां प्रथमायापि
वा । जवाने ऋत्सर्गं कुर्यादृत्सर्गं विधिवद्वहिः” या०
“पौष्ट्रासस्य रोहिण्यामटकायां प्रथमायापि
ऋत्सर्गं वेदानां स्त्रमट्टोक्तिविधिना उत्सर्गं कुर्याद् ।
वदा उनर्माइमासे उपार्क्षं वदा मावशुक्लस्य प्रथमदिवसे
उत्सर्गं कुर्याद् । यथोक्तं भवता “पौष्ट्रे हृ ऋत्सर्गं
कुर्यादृहित्वर्जनम्बुधः । मावशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्णके
प्रथमेऽनीति” । तदनन्तरप्तिविधिमहोरात्रं वा विरप्त्य
एकपक्षेषु वेदान् कण्ठेष्वकान्यपीयोत । यथाह महुः
“यथाश्वन्तरं क्षमैवमुत्सर्गं ऋत्सर्गं वहिः । विरप्ते-
त्पत्तिविधिर्वालिं यद्याप्येकमहर्निशम् । अत उर्बं हृ ऋ-
त्सर्गं सुक्षेपु नियतः पठेत् । वेदाकानि सु सर्वोद्दिव
कण्ठेष्व सम्प्रेतिति” । अवानध्यायमाह या०
“त्वरं प्रेतेषु नध्यायः शिष्टत्विं गुणवत्म्भुवु । उपाकर्मणि
चोत्सर्गे स्त्राणहन्त्रिवेत तथा” “उत्सर्गे भग्नूप-
क्षिग्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्प” इति भिता । “चीं पूर्वा
आज्ञातीः शावित्रीच्छ लिरभ्यस्य वेदादिशारभेत्” “तथो-
त्सर्गे” आश० अ० ३,५, १२, १३, उत्सर्जनशब्दे विराटिः ।
उत्सर्गिन् त्रि० उत्सर्गोऽस्यस्य इति । उत्सर्गवुक्ते । “अ-
यनसुत्सर्गिण्याम्” २४, ४, २३, त्रिषुभित्तिविक्षेपु एकस्या-
हेत्वान्दोभयोत्सर्गेष्वास्मोत्सर्गित्वम्” कर्कः । अयनं
ग्रथमयनम् ।

उत्सर्जन न० उह॑+यृज्—स्युट् । १दाने, २त्वागे, च । वेदोत्स-
र्गं रुपे वरणासकर्त्तव्ये वैदिकानां शक्रियाभेदे स च
आश० अ० २० । उक्तो यथा “मध्यमाहकायामेताभ्यो
देवताभ्योऽवेन छत्राऽप्योऽभ्यवदन्ति” २०स्त्र० । “मध्य-
माहकायहर्व वरणासान्नोपलक्षणार्थम्” । तेन तस्या:
सभीपे मात्रां पौर्णमास्याभिवर्यः यास्त्रान्तरे चैवं
दृश्यते । ‘एताभ्यो देवताभ्यो उत्ता शावित्रादिभ्य
अमज्ज्यम्, इत्युक्तम् । अनिमीड इत्यादिभ्योऽवेन उत्ता
स्याचोपाकर्यह्यमहत्वात् त्रेति बत्वेन त्रुवन् स्त्रियिद-
मन्म् शाश्वमिति इर्वति, ततः शिष्टददृ, ततो वेदारम्भ-

णम् । ततो होमशेषं समाप्यापोऽवगः इत्यर्थः
नारा० “एता एव तद्वतात्मपर्यन्ति” २१ सू० ।
“ज्ञात्वा सावित्रीदा नव अनिमीड़ इत्याद्याच
विंशतिं तर्पयन्तोत्पर्यः । उग्गेश्वा आदिश्व तर्पयेयुः ।
हितीयान्तः क्लावा तर्पयामोत्तेकाद्विंशद्वाक्यानि क्लावा
तावत्कृत्यसर्पयेयुः” ना० ४० । “आचार्यान् ऋषीन् पितृ-
स्व” २२ सू० । यज्ञ ब्रह्मयज्ञान्तः तर्पयन्तकृं तदेत-
दक्षलेनेदानोमपि कार्यमित्यर्थः । चण्डो देवतातर्पण
ममुद्यार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्पयः । देवतात्म-
पर्यन्तोत्पर्य देवतापर्यणमत्रापि ममुद्यार्थम् क्रमश
तत्त्वाक्तं एव” ना० ४० । “एतदुत्तर्जनम्” २३ सू० ।
“अस्येवं संज्ञा । ततः वरसाधान् पङ्कजान्यधीयोत ।
वरसाधानधीयोतेत्वारभ्य एवमना भर्तुं पङ्कजाध्ययन
यतेत्वाक्तरेके । अस्ये तत्परेषेत्वाङ्कः” ना० ४० ।
उत्सर्गशब्दे दर्शिते वाचेनास्य विकल्प याचिभेदेन
म्ब्रस्यार्थः “पौरे त इत्यसां कुर्याद्विहितुत्तर्जनं
इत्युः” वदः ।

[कृते च

उत्सर्गण न० उद्दृ+सृप्-खुट् । १उत्सर्ग्यु पुरतोगतौ, २उत्स-
उत्सर्पिन् त्रि० उत्सर्पति चिनि । उत्सर्पिणी “पदोभरोद्-
र्पिणु शीर्यमःष्टः” रघुः । “उत्सर्पिभिः प्रांगु-
भिन्नांशुजालैः” किरा० २चतिशयिते स्त्रियां छोप् ।
“उत्सर्पिणी खलु भहतां प्रार्थना” यकु० सा च हेम-
चन्द्रोक्ते कालचक्रान्तं गते इकाशगतिमेदे “सागर
कोटिकोटीनां विंशत्वा च सप्ताष्टते । अवर्पिणर्गां
पङ्करा उत्सर्पिण्यां तदेव विपरीताः । एवं द्वादशभिरर-
विचर्त्तते कालचक्रमिदम्” हेम० । [पद्मादाम गवि जटा०
उत्सर्या खो उद्दृ+सृ-यत् । १कृतुसत्त्वां गमेदोग्यावस्था-
उत्सर्व ए० उद्दृ+सृ-अप् । आनन्दजनकव्यापारे विवाहादौ ।
“कृदिमनमधिकर्द्दिरुत्सवः पूर्वस्तुत्सवमपोहहत्तरः” “स
ज्ञात्वा विरतोत्सवान्” रघुः । “धर्मसेतुसमाकीर्णा
यज्ञोदयवत्तीं युभाम्” “हृष्टुत्सवमाकीर्णा नित्योत्सव-
समाकुबाम्” भा० व०२०६० च०

उत्सवसङ्केत ए० उत्सव आनन्दजनकः सङ्केतः खोपुं यजोः
रत्यर्थमनुरागादाहानम् वस्तु । अस्येवं खोपेवं दाम्भव-
नियमशून्ये खोपुं यजोरनुरागामावहेतकल्पैरविहार-
शाविनि यावतीये जातिमेदे । भा० स० अर्जुनसो-
न्तरदिग्यिजये “पौरवं युधि निर्जित दस्यून् पर्वत-
शाविनः । गवानुदृशसङ्केता नजवत् ब्रह्म यात्ययः,

२६४० अत नीत्यक० दर्शितरैत्यैव व्याख्या । तद्भक्ते
प्रतीचीस्येति प्रतीचीस्येति “गणानुत्सवसङ्केतान् व्यजयत्
इत्सर्वभः” नकुबस्तु प्रतीचीविजये १५४० “शरैस्त-
सवसङ्केतान् स क्लावा विरतोत्सवान्” रघुः ।

उत्सादन उद्दृ+सद-चित्-खुट् । १उत्सादने० २उत्सादने० मे कषाय
इव्येण स्त्रेहायपसारणे० ३उत्सादने० “उत्सादानार्थं
लोकानां रात्रौ भूत्वा इत्येत्विनिः” भा० व० १०३
च० । “उत्सादानार्थं लोकानां भुम्भुनां भुम्भुनां भुम्भुनां
व० १०० च० । “न हि इत्यने किञ्चित् विद्यतेऽन्यत् प्रयोज-
नम् । उत्सादनम्भते तेषां वनस्यानां भुम्भुनां भुम्भुनां
व० २३७ च० । स्यानान्नरनयने “क्रयणवेदारम्भण प्रय-
ग्योत्सादनेत्वा०” काल्या० १४,११२, “उत्सादने० प्रय-
ग्योत्सादनम्” काल्या० १८,११० । उत्सादातेऽत्र उद्दृ+
सद-चित् आधारे खुट् । भुम्भुनां भुम्भुनां भुम्भुनां भुम्भुनां
“उत्सादनम्भेष्यं गच्छन्ति सामग्रानान्नरम्” काल्या०
२६,७६०, उत्सादनम्भेष्यं प्रति आगच्छन्ति उत्सादनं
भुम्भुनां भुम्भुनां परित्यागः स यत्र देशविहितः भुतो० च०१०
उत्सादनीय त्रि० उद्दृ+सद-चित्-कर्मणि अपीवर० ४उत्स-
२उत्सूक्तीये उत्सर्वनीये कषायदिग्ये । “कुर्वाइनुवा-
दनीयानि सर्वेषां विपनानि” च सुठ० ।

उत्सादादि उ० उद्दृ+सद-चित्-कर्मणि अपीवर० ४उत्स-
कृतिशब्दग्ये । स च उत्स उद्पान विकर विनद महानद
महानस महामात्र तस्य तत्त्वं (वष्क्याऽसे) युश्यतो भेनु
पङ्क्ति जगती त्रिदुप् अरुदुप् अनपद भरत उत्तीनर
भीष्म पोङ्कुष्म(उद्दृ+स्यानदेष्ये) प्रशद्यंश भक्षकीय रथननर
मध्यन्दिन दृष्टुं महत् सत्तत् कुरु पङ्क्ता ल इन्द्रावसान उत्तिय-
ह कुम् उत्पर्य देव (पोङ्कादक्षकृद्दिः) औत्र तद्वये त्रि० ।

उत्सादित त्रि० उद्दृ+सद-चित्-कर्त् । उत्सूक्तिते उत्सर्वते च
“भद्रासनेष्यपविष्टः परिघायाम्बरं भवुः । वस्त्रौ चन्द्रगं-
युक्तैः पानीवैरभिमन्त्रितैः । उत्सादितः कषायदेष्य
वस्त्रङ्गिः त्रियितैः” भा० द्व० ८२४० ।

उत्सादरक उ० उद्दृ+सृ-चित्-खुल् । द्वारपादे इमण०
तेन हि प्रभुम्भारतो जना द्वूरोक्तियन्ते रति तस्य तथा
व्यपसारके त्रि० । [२चावने, इस्यानान्नरकरणे च ।

उत्सारण न० उद्दृ+सृ-चित्-खुट् । १द्वूरोक्ते०
उत्सारित त्रि० उद्दृ+सृ-चित्-कर्त् । द्वूरोक्ते वाचिते “ग-
णान्नवसङ्कुष्म गुण्डेन इन्द्राइत्सारितेष्यप्रसान्नमादीन्” कीडा०
उत्साह उ० उद्दृ+सृ-चित् । १उद्यामे० २चतिशयावादे० कर्त्तव्य-

क्षेत्रे इस्थिरतरे प्रयत्ने “उत्साहो मन्त्रमूलं” स्वादिति
नोतिविदां मतम् । प्रभुशक्तिर्मन्त्रमूला तथादुत्साहवान्
भवेत्” इत्युक्ते राजां ४ गुणविदेव, “चारेष्ठोत्साहयोगेन
क्रियते च कर्मणाम्” महुः । “जीताविदोत्साहयुणेन
सम्भव्” कुमा० । कल्प्यते यद्वरतावक्ता ईस्त्वा, भैदिनी
“कार्यारम्भे उत्सम्भवः स्वेयादुत्साह उच्यते” सा० द०
उक्तव्यशक्तिके वीररसस्य ७ स्लाविभावे । स च वीर-
रसस्य स्वायो भावः “रतिहीनव शोकव-
क्रोधोत्साहो भवत तथा । जुगुस्मा विद्युत्येऽमर्त्यै
प्रोक्ताः यमस्था” स्वाधिनो विमञ्चस्य “उत्समप्रवृत्ति-
वीरः उत्साहस्याधिभवकः” तत्रोक्ते । तत्र उद्यममाले
“मन्त्रोत्साहः छतोऽस्मि घण्यापवादिना माध्येण”
यहु० “उक्तव्यहोऽनहृवादी ईत्युत्साहस्यमन्तिः” गीता
“महोत्साहः स्युद्वच्यते छतोऽवृद्धसेशकः” या० एष०
अस्त्वयै वक्ता० मतप् इनि वा उत्साहिन् उत्साहित्
तद्विषये विद्वां डोप ।

उत्साहक वि.उदृ+षड्-खुव् । उव्याहामिते “हज-
काम्यामिति” पा० पठोनिबेधेऽपि बाजका० पठ्यो
समाप्तः । कार्यौत्साहकः ।

उत्साहन न । उदृ+सह-चिच्च-ल्लुट् । उत्साहजनने
उत्साहवर्द्धन यु.उत्साहं वर्द्यति उध-चिच्च-ल्लु । वीर-
रसे । उध-ल्लुट् दैतो । उत्साहस्य दृष्टौ न ॥

उत्साहशक्ति रुदो उत्साहएवयक्ति वैलम् ! राजा विक्रम-
हेतौ बहे । “बड़े गुणाः ॑ शक्तयस्ति ल्पः प्रभावेत्साह
मन्त्रजाः” अमरः । “कर्तव्ये॒ कर्ये॒ स्वेयान् प्रयत्न
उत्साहः” मन्त्रः ।

उत्तिक्त विं ० उद्दृ+सिच-क्त । १७इक्के अतिशयिते २८डि-
युक्ते ३८डिते गर्दिते च । “आमोबाइस्थिरां वाचस्पत्सिक्त
मनसां तथा” मनुः ।

उत्सुक लिं । उत्सुकति यु प्रेरणे भितइदि० डु करु।
१ इटावाप्रये कालक्षेपासहिण्या २ इटार्थेत्यु जो च “दि-
नावसानोत्सुकवालवत्सा” “मुखा रामः पियोदलं” भेने
तत्सुक्ष्मोत्सुकः” “वत्सोत्सुकापि चित्तमिता सपर्याम्”
“आशङ्कोत्सुकवारङ्गं चित्तकृष्टस्यज्ञो जहौ” रघुः ।
उत्सुकस्य भावः घञ् । औत्सुक्य तद्वावे न । “इटान
वाप्रेरौत्सुक्य कालक्षेपासहिण्युता । चित्ततापत्त
रास्तेदोर्बनिवितादिक्त” सा० द० । “औत्सुक्येन
द्वितीयरा सहभुवा व्यावर्त्य माना हिया” रत्ना० । भग्या०

अभूततद्वादार्थे क्यङ् । उत्सुकायते उत्सुकायमाना
 “यसोत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके” भट्टः
 उत्सूत्र लिः उत्क्रान्तः सूत्रम् अत्या० स०। विधानसूत्र-
 तीते “अतुत्सूत्रपदन्यासा सहृत्तिः सच्चिव्यना” मात्रः ।
 उत्सूरुष० उत्क्रान्तः अतिक्रान्तः सूर्य सूर्यम् अत्या०
 स०। दिनात्मये हेमव० उत्सूर्यादयोऽप्यत । “ब्रोत-
 सूर्यमन्यानुत्सापयाव्युषम्” । अथ०४, ५, ७, “उत्सूर्य-
 यायिनशासन् सर्वे चासनु प्रगे निशा” भा० शा० २०२२८ अ०
 उत्सूर्य अ० उद्दृत्तज्ञ-स्वप् । इत्यक्षेत्रे “क्षदुपत्वात्
 कर्मणि क्यप् । २८३५व्ये त्रिः

उत्सृष्ट त्रिंशुदृश्य-क । व्यक्ते रद्दते च । ‘ब्राह्मणा-
नाह यत् किञ्चित् न योत् स्फुटं लु निर्जने । तत्
कर्वदन्यो न नयेत् विभाज्यत् वथाकुमम् । न वाच्य
न च तत्त्वारं पातव्यं केनचित् कचित्” । ब्रह्म उ० ।
“महोक्त्रोत्स्फुटपर्यः स्फुतिकागन्तुकादयः” या० सू० ।

उत्सेक उ० उद्दृ+सिच-घञ् । १६८०, “उपदा विविशुः
सम्यक् नोत्सेकाः कोशलेघरम्” रघुः । “नोत्सेकमगम-
जे दं कदाचिदिह नः कुलम्” भा० आ० ११०४० ।
२ उद्ग्रे के “पातञ्जी शासकासप्तं स्त्रेष्ठोत्सेके गत्यपहे”
सुन्धु० । ३ उड्डल्य बहिः सेचने च ।

उत्सेकिन् लि० उत्सेक+अस्यर्थे इनि० । अतिशयिते
२ गव्युक्ते च स्थियां डीप् । ‘भाग्येषुत सेकिनो’ शक्त०

उत्सवन न० उत्कृश्य आधारमतिकृश्य मेघनम् । आधा-
रातिकमेष्ट मुश्ने (उपचान)

उत्सेध उ० उत्सेधति कारणमतिक्रम्य वर्षते उद्दु+सिध-
गत्याम् अच । इदेहे तस्य गुक्योपितहृष्टस्त्वकार-
णातिक्रमेण वर्षनाशयात्मम् । भावे चञ्च । २ उच्चतौ
तस्य कृदभिहितभावत्वात् “पुत्रवित्तार्जनात् पितैश्चादौ,
पुत्रार्जितवित्त इति उच्चत्वात्प्रेऽपि वृत्तिः तथात्वेऽपि
विशेषयसमासे ब्राह्मणाश्रमणादिवत् परनिपातः हिमनि-
ष्टन्दपाञ्छर इत्यादिवदिति भेदः । यथा “पयोध-
रोत् सेधनिपातचूर्णिताः इति कुमा० “तस्य प्रमाण-
मार्गमाहिषब्रह्मोत् सेधसुपदिशन्ति” चुक्षु० “उत् सेध-
निष्टुतमहोरह्यां ध्यजैः” माघः “तत्काल्पाचमसा दीर्घाः
प्रादेशाच्चतुरकूलाः । तथैवोत् सेधतोऽन्नेयाशतुरक्षासु
इत्यपि” छन्दोग्य० “पयोधरोत् सेधविशीर्षं संहिति”
कुमा० कर्त्तरि अच । २ उच्चे विं० “वायव्यं चेत् पुच्छे
उत्सेधमेति तं कुरुते तस्मादुत्तमेष्वं प्रजाभयेऽभि संच-

यात्” शत. ब्रा० १२, २, २, ८, “उत्सेपहृष्टं पर्वतादिकं प्रापादं वा” भा० ।

उत्स्वन उ० उच्चैःस्वः । १८३४५८ । २०। २तदिति लिं०।
उत्स्वप्र लिं० उत्काळः अतिकाळः स्वप्र तमार्थादाम् अस्या०
स० । निशायां बाह्ये निवासां विद्युत्येन मनसैव वर्ण-
व्यवहारनियमेन तदतिक्रमेभ्य लापदवस्थापत् स्वप्रव-
नादिव्यवहारे । उत्स्वप्रमिक भरति क्षणः उत्स्वप्रायते
यथा वृक्षकटिके “विदूषक उत्स्वप्रायते” स्वप्रप्र-
पदार्थस्य वृक्षवाचा व्यवहरतोत्पर्थः । एवसुत्तरराम-
चरितेऽपि “अस्मि एत्य अज्ञातत्त” इत्यादिना
सीतावा उत्स्वप्नो वर्णितः ।

उद्द अव्यौड-किप् तुक् “उदोऽनूचेटावाम्” पा० नि० पृष्ठो० द-
त्वम् । १प्रकाशे, २विमागे, ३खाभे, ४जडे, ५स्तक्षेपे,
६प्रावल्ले, ७चाच्चये, ८शक्तौ, ९प्राधान्ये, १०बन्धने,
११चभावे, १२झोक्ते, “तस्य उदिति नामेति” चुट्टे;
१३ब्रह्मचित् । गणरत्ने उदः अर्दासंभिधाय उदाहृतं
विधा “उत् प्रावल्लविवोगोद्यकर्णवाभप्रकाशाचर्य-
मोक्षाभावदक्षप्राधान्यशक्तिः” तत्त्वं प्रावल्ले उद्दितः
विद्वोगे उद्दितस्त्रिति । उर्जुचेटावाम् उत्तिति । वामे
यामात् यतस्त्रूपम् । प्रकाशने उद्दिति चाच्चये
उद्दितः । मोक्षे उद्दितः । अभावे उत्तप्तः । दहने
उद्दितः । प्राधान्ये उद्दितः । शक्तो उद्दाहः”

उदक न० उद्द-सुहूलि निवारोपन । जहे “अगीता प-
हुतां धूकित्तदं नावतिति” माथः । “सकत प्रिय-
तुदक नामगोबेच वास्तवः । प्रोविते कालशेवः स्वात्
पूर्वे इत्तोदकः शुचिः” । या० स्तू० “यावानर्थ उदपाने-
वर्त्ततः संभूतोदके” गीता० । “उदकसोदः संज्ञायाम्”
या० समाप्ते संज्ञायाहुदकसोदादेय उदपानः उदधिः
उदमेवः । शीरोदः । “येवंवासवाहुभिषु” पा० ।
पूर्वपदस्यस्य उदारेयः । उदमेवं पिण्डि उदशासः
“सहस्रालोहुददासतसुपरा” कुमा० उदवाहनः उद-
धिर्वटः पूरवितव्ये उक्तहत्तादौ परे वा । उदत्तम्
उदकत्रुभाः । “शान्तुदकम्भाहस्ता:” भट्टिः पूर्व-
यितव्य इत्याद्युक्ते॒ उदकपर्वत उदकस्यात्तो इत्यादौ न ।
“सम्भूतेनवस्तु विन्दु वज्रभारहारदीर्घगाहेय
पा० । उदमन्त्वः उदकमन्त्वः (अविद्योहनस्) ।
उदौदनः उदकौदनः (उदकेन सिद्धः शोदनः) । “उदौदन
प्राप्तिता सर्विष्टान्मन्त्रीदात्” यतः या० १३,६,४,१५ ।

उद्दरक्षः (उद्दरित्विदरक्षः)। उदावन्तुः उदरः
 उद्भारः उद्भारः (जुब्धारः) उद्दीप्तः उदगाः
 (अज्ञावगाहः)पद्म न । २ उद्दराये तर्पये च । “जनहिर्वं
 निक्षमेत् न कुर्यादुद्दरं ततः” । “हतोदधान् सह-
 सीर्णान्” “कामोदकं विप्रसासनीवन्नगुरल्मि-
 जाम् “न ब्रह्मारिष्यः कुर्युद्दरं परितात् चे ।
 “नाशौचोदकभाजनम्” इति च वा ०८० ।

उदकालाच्छ य० “उदकमत्तभ्यां मात्राभ्यवहा रेत्वौ उदक-
कच्छः” इति विष्णुते व्रतभेदे ।

उदक्रिया स्त्री उद्देश किया रप्तम् । शास्त्रविहिते
जाग्रहितर्थं “एति भातामहाचार्यं प्रेतानामुदक्रिया”
या०कर० । “अपुलेष्ट ऋत्यः उद्देशितिविधिः सदा ।
पितॄलोदक्रियाहेतोः” सर्वति “उदक्रमेदक्रार्य-
दयोऽन्यत्र न० । उदकदानमन्यत्र न० । ‘तोषकमूर्खि-
चार्ये राज्ञामुदक्राणिके” भा०आ०१५० ।

उद्धकपरीक्षा द्वी विशादादौ जौकिकप्रमाणाहामे कायें
 दिव्यपत्रमेहे तत्प्रकारस्य मिता० व्य० । “सत्त्वे कु
 भाभिरत्त्वं त्वं वर्षेत्यभिशाय कम् । नाभिइत्तोदङ्गस्यस्य
 स्टहीसोह अडं विशेष” वा० उक्तः । प्रपञ्चस्तु मिता०
 व्य० । दि० तत्त्वे च अनुवन्नेवः ।

उदकम् अव्य॑उन्द-अकम् किञ् । लोहे गचर० । साक्षा०
लजि वा नस्तितम् । उदकंत्युच्चुदकंत्या लोहं लाल रुद्धैः ।

उदकमेह उ० उदकमित्र मेहः । उत्तरतोक्ते मेहभेदे ।
 तमुदक्षयं तत्वैव ‘तत् यत्तमयेदनमुदकमित्रमुदकमेही
 मेहति’ । रस्मेह यद्दे ई० एष विहृतः तदः
 अस्यर्थे इति । उदकमेहिन् तद्युक्ते त्रिः । स्थियां छोप ।

उद्दकल त्रि० उद्दकमस्यस्य विधा० वा च॒ । उद्दकयुक्ते॑
बजभावे मतप् नस्य वः । उद्दकवत् तत्त्वार्थे स्त्रियां झोप् ।
पिच्छा० इत्यच॒ । उद्दकिल तत्त्वार्थे॑ त्रि० ।

उदकशुद्ध ति । उदकेत्र शुद्धः । १८।ते २ उदकस्थर्गेन यद्दे
च । ततः भवादौ अन्य अदृशति । हि पद्धतिः । औदकयौद्ध
लक्षणे ति ।

उद्दकषट्पल न० ‘यशारैः पञ्चकोर्चेषु पचिकैस्ति
गुणोदकैः । समतीरं इतप्रस्त् युरार्हः स्त्रीहकाशतुर्’
चक्रदत्तोक्ते इतभेदे ।

उद्कान्त उ उद्कमेवान्तः सीमा । उद्कपर्यन्ते । “सर-
स्त्राः पश्चिमे उद्कान्ते दीक्षिरन्” चाच० औ० १२,
६३, “स्त्रोद्कान्तादुद्दृष्ट्यनोऽवगत्यः” शृण० ।

उदकोय उ० नामधारु आमन उदकमिश्चति उदक+
कच् । उदकोवर्ति अतिर्यायान्तु उदन्वति ।

उदकोस्य(र्य) उ० उदकेन कीर्णः(र्यः) संज्ञायाम् उदा-
हेयः । महाकरणे राजनिर्ब० र्यान्तः रत्नमा० ।

उदकेचर उ० उदके जले चरति अच् वा सप्तम्या अलूक् ।
जलचरे मत्स्यादो । अध्यक्षुमैत्यस सामदोराजेभ्याह
तस्योदकेचरा विश्व इव आसत इति मत्स्याच्
यत० भा० १३,४,३,१२ जलचरे पश्चिमांदो च ते
त्र उच्चुते विभाजिताः ते च आनुपश्चद्वे ३३१ एषे
इर्षिताः । सप्तम्यालुकि उदकचरोऽप्यत, चिनि, उद-
कचारिन् अभ्यत स्थितां क्षीप ।

उदकोदर न० चुम्हतोक्ते उदरहितारकरोगे । उदरयन्दे
विट्ठिः “उदकोदरिष्यसु वातहरते वाभ्यामित्यादि” चुम्ह०
उदक लि० उद॒+अनु॒-क॒ । ब्रूपादित उक्तोचिते । “उ-
दकउदक’ छूपात्” लि० को० ।

उदक्प्रवण लि० उदक् उक्तरा प्रवणं निक्षम् । क्रम-
योदिष्यत उक्तरनिक्षे । “क्षयर उदक्प्रवणे समे वा”
काम्भा० २,१,४ । २८स्तरमार्गेगतिहेतौ च “एष वा उ-
दक्प्रवणोवक्षो वत्वैश्चिह्नु वज्ञा भवति” वा० ४० ।
“उदक्प्रवणः उक्तरनाम्बः प्रति हेतुरित्येः” भा० ।
“प्राचो हि देवानां दिग्बो उदक्प्रवणोदोचो हि मत्स्यां चां,
दिग्द्युष्यतः उत्तेष्ठ प्रलुद्दुष्येचा वै दिक् पितृचां चा
यद्दृश्या प्रवणा स्यात्” यत० भा० । १२,५,१७ ।

उदक्य लि० उदकमिश्चति इयडा० वत् । उज्जाहें द्रीज्जादो ।
२८त्स्यानाहें शुग्गी इक्षतमत्वां स्त्री । तस्याच ज्ञानदिव
मृथ्युन्मण्डुः ततः एष्यर्चहुदकाहेलात् तत्त्वम् । “उद-
क्या उत्तिका वापि अन्वजं संस्कृतेऽवर्द्ध । तिरपतेऽप्यै
शुभ्येत इति शाताकपोऽवर्द्धीत्” शु० १००० उदपरा० ।
“उदक्यदा च संभावां न कुर्वीत कदाचन्” भा० अ० प०
१०४ अ० । “उदक्यदा वते वे च द्विजाः वेचिद्व-
न्नयः” भा० शालि० १६५ अ० । अथ प्रवद्वात् प्रथम-
रजोददेवतिष्यादिकवदतदीवधर्मभेदा उच्चले ते च विभा-
त्र्यामित्याते इर्षिता वदा । “प्रवद्वेत्ता शुभाशुभ
निरीक्ष्यम् । कर्त्तव्यं ज्ञातिमिः वद्यग् धर्मशास्त्रविधान-
तः” । नत् वस्त्रफलम् । वदाहवंहितायाम् “हुम्भगा नेतव-
स्त्राडगा देविगबो रक्षावदावदा । नीकाम्भरा नारी विभवा
ज्ञायते श्रुतम् । भोगिनी दीतवद्वा स्याश्वद्वद्वा पतिवता ।
इर्भगा योर्वद्वद्वा च सुभगा शौमदिक्षाचो” रजोवर्षफलम् ।

“चाल्लोहिते भवेहन्या श्वेतवर्णे च उत्तिमी । क्षणे च
विभवा नारी रजस्तेत्तुलक्षणम्” विभाहोन्नरकालभेद-
फलम् “जटानां वत्सराधेन मासे पत्ने तथा खलु । रज
सोदर्यनं स्त्रीणां स्वैदैवाशुभावहम्” । अथ तिथिकलम्
“आदत्तै विभवा नारी प्रतिपद्यादताऽह्यजा । वैधव्यदा
प्रतिपदा द्वितीया उत्तवर्द्धिनी । सौभाग्यदा त्रीतीया
च चतुर्थीं सुखनाशिनी । पञ्चमी सुभगा चैव पठी
सम्पत्तिनाशिनी । सप्तमी धननाशाय, उत्तदा सोख्य
दाढ़नी । नवमी लोहदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा ।
एकादश्यर्थनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी । त्र्योदशी शुभा-
ग्नेया दुर्भगा च चतुर्दशी । पौर्णमासी त्वसावासा
दुःखरोगविवर्द्धिनी” । अथ सासफलम् तत्वैव “चैत्रे मासि
विशेष्य वैधव्यं लभते श्रुतम् । वैशाले बुद्धुप्रवादगा ज्येष्ठे
रोगादता भवेत् । आपाठो शुत्युदः प्रोक्तः आवश्योधनहा
भवेत् । भाइ त दुर्भगा क्लीवा द्वाचिने च तपस्तिनी ।
कार्त्तिके निर्झना वाला मार्गशीर्षे बहुमजा । पौषे स्वात्
पुंचही नारी शावे उत्तुष्वान्विता । फाल्गुने सर्व
सप्तमा प्रथमत्तै फलं भृतम् । अथशारकवलम् । “आ-
दिले विभवा नारी सोसे दैत्यनवाप्रवादात् । मङ्गले
ज्ञाप्तवाताव बुधे च धनिनी भवेत् । गुरौ च भर्तुसुखदा
कन्याप्रवर्ष्यर्थगौ । पौषस्त्रकारिणी भन्दे विषते
भर्तुरप्यतः” । अन्यत्रान्यथापि “इग्ना पतिवता इः च
पुत्रिणी भोगमागिनी । पतिवता क्लेश्मोगा स्त्र्यर्थारादिषु
क्रमात्” अथ वेलाकवलम् । “प्रातःकाले रजः स्त्रीणां
प्रथमं शोकवर्द्धनम् । सङ्गते सुखसन्तत्वे मध्याह्ने अन-
श्वलतिः । अपराह्ने धनावासिः सावाङ्गे अध्यमं फलम् ।
पूर्वराते सुखायां अध्यराते अनश्ववः । परराते इच-
नाशाय प्रथमत्तुफलं भृतम् । अथ स्वानकवलम् ।
“स्त्रहमध्ये सुखावासिर्थहारे वियोगिनी । श्वावां
सुखदा भूमायनेकापत्वसन्तिः” । इष्टफलम् । “पुर-
व्या दृश्यते वत् रजः स्त्रीणां सुखाव तत् । विश्वकरा
द यद्गठं रजो वैधव्यदं भृतम् । रजः पश्चति चेक-
न्या शुमात्वा तद्वृक्षं भवेत् । स्वयं दृष्टं तत्रा स्त्रीवा
मात्रावाताव कल्पते” । अथावासकवलम् । “पितृर्घ्ने रजो
देव्यं विभवाति पितृः कुषे । देवस्याने पितृस्याने
भूमस्यानेऽप्यवेश्यनि । जागे भर्तुविवोगे च चरणावानेऽ
मृतप्रजा” । अथ नक्षत्र फलम् । “चत्वारी सुखदा स्त्रीणां
भरणी कालवर्द्धिनी । क्षतिका दैत्यदा ज्ञेया रोहिणो

सुखदा भवेत् । महगस्तु कामभोगाय सुखदं उद्गदेनम् ।
क्षदिक्षुर्वं सुखं दद्याहुरभं सुखर्हनम् । अल्लेपा शु-
भनाशाय शोकायाय भवा भता । वैधव्यं फलुनीहन्दे
इसः पुत्रविवर्जनः । चिला चिलततुं नारोऽकुरुते
नात्र संशयः । स्वातो शुभाय नारीणां विशाखा सुख-
नाशिनो । अतुराधार्थभोगाय छ्वेषा भर्त्वियोगदा ।
शुभहाष्यशुभं मूलं पूर्वचार्णार्थनाशिनो । सुखदा चोत-
राचाटा अवणः सुखवर्जनः । भनिष्ठापञ्चकं स्वीकारं प्रथ-
मत्रौं सुखपदम् । तिष्ठिरेकगुणा प्रोक्षा नक्षत्रं च चतु-
र्गुणम् । बारः बडगुणो ज्ञेयो भासवादगुणः सूतः ।
वस्त्रं दशगुणं विद्याहर्षनं च ततोऽधिकम् । अशुभं चेष्टजः
स्वीकारं प्रथमत्रौं हि दृश्यते । विधान तत्र कर्त्तव्यम-
रिद्वनं विशेषत” इति । अथ योगादिफलम् । परि-
धस्त त पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वैष्टुतौ । व्याचात्मुक्तयो-
दिक्षामशुभं प्रथमार्त्तवम्” । विदिर्विदि भद्रेत्वर्यः । अन्य-
तापि । “असा संक्रान्तिविद्यादौ अतीपाते च वैष्टुतौ ।
परिवस्त त पूर्वार्द्धे वर्त्त गणहातिगणहयोः । व्याचाते
नव, शुले त नादः पञ्चदर्शनं तु । वैधव्यमर्थहानिच्छ सु-
तनायां भवतु भयम् । वैधव्यं गुणदिक्षुदारिण्यं शोषणीय-
नम् । तेजोहानिं समायोति युद्ध उद्धवतो क्रमात् । अथ
प्रशिक्षणम् । “मेषे सब्बिभिरादा स्वाहू भेषे परमोगिष्ठो ।
मिथुने भनभोगाद्वा कर्कटे अभिवाचिष्ठो । उष्णपाद्वा
हिंहरायौ त वन्यायां श्रीमती तथा । विलक्षणां सु-
वायां त दशिके तु पतिव्रता । इषारिषो भनुः पूर्वे
त्वपरे च पतिव्रता । भक्ते भानहीना च उम्भे निर्वच
वन्यता । शीने विलक्षणा लग्ने यद्यसंस्या विवाह-
वत्” । अथ लग्नफलम् नारचिंहीये । “लग्नस्य सप्तम-
स्थाने स्त्रीर्वे वैधव्यकारकः । उवहानिकरस्त्वारो वृधः
सप्तपुलदो भवेत् । उद्धस्तिर्धनायुष्मं शुकः सापत्रका-
रकः । शनैश्चरे च वन्या साहारो त वरणं ध्रुवम्” ।
अथ गुरुगुकोदवफलम् । “आयुः ओः प्रीतिरात्रोग्यस्तुदिते
गुरुभार्गवे । भन्नोदवे विरोधः स्वात् क्लेयः स्वात्मामसोदवे
तामसो राहः । अन्यद् । “संमार्जनोकावृत्त्वाग्निशूर्पीन्
इस्ते दधाना कुठाटा तदा स्वात् । तत्पोपयोगे तसमि-
स्तिता चेदुदृष्टं रजो भास्तवती तदा स्वात्” इत्यादि सर्वं
ज्ञोतिः शास्त्रोऽवगत्त्वम् ।
अथ कामसक्षयम् । “नाभिमूषे स्तितं उव्यप्त्वर्दलवम-
नितम् । तामन् इर्वाच दधते गर्भस्थैरकारणम् ।

अधोकुरुत्स्तितं स्वीकारं तदृशं सुखात्ति । बाल्यात्
परयव प्राप्तो कुरुत्वं विकसन्नवेत् । उत्पुक्तं कुरुत्वं स्वीकारं
स्वभावात् प्रस्तुतेऽन्तः । तदा प्रभृति सर्वासां साचि मासि-
क्तर्हवेदिति” । अथ प्रथमत्रौं सहजाचारः प्रयो-
गपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् । “प्रथमत्रौं तु प्रविष्टाः
पतिषुलवती स्त्रियाः । अक्षतैरासनं कुर्यात्समिक्षासु-
पत्रेयते । उरिद्रगम्भुप्यादेत् दद्यात्ताम्बुलकस्तजः ।
क्षाशिषोवाचयेयुताः पतिषुलवती भव । दार्पनीराजनं
कुर्यात्सदीपे वालयेहृहे । ताः सर्वाः पूजयेत्वाद्युपमा-
क्षतादिभिः । लवण्यापूषुङ्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वय-
क्तितः” । अन्यद्वाह इत्यः । “वार्त्तवाभिज्ञुता नारो नैका
वेष्टनि संविशेत् । न संसर्गं ब्रजेदद्विज्ञात्वा पापात्
प्रसुच्यते । अद्वानाभ्यञ्जने ज्ञानं प्रवासं दन्धावनम् ।
न कुर्यात्कार्यवा नारी पहाडामीत्वयं तथा । न ज्ञानं
दन्धनं रक्षतामपलादिवस्त्रम्” । नेत्रवनुष्ठौ सएव “दग्धे
यराये भुजीत पेदं चाङ्गलिना पित्रेत्” । अथ रजस्त्वा
सर्वेषुद्विविधानम् स्मृतिरत्नावल्लादि दक्षः “उदक्ये हे
सगोत्रे वा सर्वर्णे वाऽयवा शुनः । तयोः ज्ञानं मिथः
सर्वे पञ्चग्रन्थं ततः पित्रेत् । सर्वर्णे योनिस्वन्धेसंसोदते
च रजस्त्वे । मिथः संस्तु यतोऽमल्या ज्ञानमात्रेण शु-
द्धतः । सर्वैकरात्वं नात्रीतः पञ्चग्रन्थं पित्रेत्ततः ।
उदक्ययोर्यदान्योन्यमसम्बद्धः सर्वर्णयोः । स्तु येदमल्या
ज्ञात्वा च तजिज्ञात्वा शुद्धिर्भवेत्” । तजिन् सर्वर्ण-
दिने । “तत्वा तु नाऽद्यादाशुद्धेभुक्ता चेत् प्रतिशासरम् ।
उपोषणं तदा केचिदाङ्गस्तद्विद्वन्संख्या । उपवासि-
त्वयक्ता चेत्तत्वम् दानमाचरेत् । सम्भाषितां स्तु शेतां
वा ब्राह्मणौ च रजस्त्वे । आज्ञानकालाज्ञानीतो-
हुभे भवता मिथः कवित् । ज्ञात्वोपवासं कुर्यातां
पञ्चग्रन्थेन शुद्ध्यतः । एतम्यसत्वाद्वप्राविति उभा-
वरेत् । भवता रजस्त्वान्योन्यं उष्णलोः ब्राह्मणी स्तु-
शेत् । आज्ञानकालाज्ञानीयादतिक्ष्वादं समाचरेत् । चा-
रण्डालं सार्वता नारी संस्तु शेत् भोजनानरे । वाग्यता
वहिरात्रेनाऽज्ञानकालाङ्गोष्ठेन विशुद्धति । उपिष्ठी चंस्तु शेत् भोजन-
विशुद्धता विशुद्धति । उपिष्ठी चंस्तु शेत् भूजीत भूज्वा लक्ष्म्यं समा-
चरेत् । स्तु शेषेक्षा पञ्चग्रन्थात् हिष्पर्कशकान् पञ्चन् ।
अग्नजानि च सर्वाणि नादादा ज्ञानवासरात्” । परा-

यतः । ‘रजस्ता यदा ददा एना जस्तु करासनैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चग्रन्थे एव एव ग्रन्थि । उर्वः तु हि-
युण्णं बासे वैक्षेत्र विशुर्ण तथा । चतुर्मुखं स्तुतं शुद्धि-
दं ये इच्छावता भवेदिति’ ।

तस्मा वैमित्तिकस्तानएहिक्षानप्रकारस्त्वैव दर्शितः
तथा । तत् वैमित्तिकस्तानप्रकारस्तु स्तुत्यर्थसारे । “स्त्राने
वैमित्तिके पासे रक्तोदर्शने पात्रात्मविरतेयेन स्त्रात्माद्विः
सिङ्गगत्वा वाङ्मोक्षं वस्त्रं संनिवीच्यान्वस्तुत्पात्रणं
तथा विवृत्वादिति” । अथ एहिक्षानं स्तुत्यर्थसारेऽत ।
“रजस्ता विद्वित्तिक्षाविः शोषं कात्वा घर्वं प्रजात्य-
हन्त्वावनपूर्वकं संगते स्त्रात्” इति । अथ स्त्रावा-
नवरमपि रक्तोदर्शे विशेषेऽधिवीयते । कात्वावनेव
“रजस्ता यदा नारी विरात्मयुचित्वेत् । प्रथमेऽहनि
वास्तुतो हितोये आज्ञात्वातिनी । ऋतीये रक्तकी मोक्षा
वद्येऽहनि एव ग्रन्थि । अर्हुः एहा चतुर्वेदिक्षां स्त्राता
नारी रक्तस्त्रात् । देवे कर्मणि पित्रेऽपि पञ्चमेऽ-
हनि सुहृतीः लुक्ष्युधित्विमृश् । “रायज्ञं दोगवस्त्रै इव्य-
जं कालज्ञं तथा । यद्यागरोगद्वयोद्यं तद्रत्नं प्राह भा-
र्गदः । कालज्ञं सु रक्तः संतु तस्त्रात् तत्वैव साऽ-
गुचिः” । एवा वक्ष्यतानि । “कर्त्तव्यं प्रसूतेश्वरवं मेदेऽ-
वध्याङ्मात्रात् चतु । तद्वागविमिति षेषां प्रजोद्भूद-
सम्भूत्यस् । रोगेष यद्यः स्त्रीणा सन्वेषं संप्रवर्तते ।
नाऽयुचिः स्त्री उत्सेन यतो देकारिकं भवत्म् । अन्त्यादि-
दोपवेष्यमादप्रवृत्त्यं प्रवर्तते । रोगज्ञं तत्प्रसुत्विद्वय
इव्यज्ञुच्यते । इव्यज्ञं धातुवैष्येऽप्योपमोगवा-
सिति” । “स्त्रात्म चार्चवद्विद्वादेविदिविदिवासरे । आसा-
द्वूर्धं रक्तोदर्श स्त्रात्मकात्मपुदाहृतमृ । रजस्ता यदा
नारी उत्तरेव रजस्त्रा । सा विश्विदिवाहृहृ
विरात्मयुचित्वेत्” । ततः पूर्वं तु “रजस्ता विदि-
स्त्राता उत्तरेव रजस्त्रा । अटादप्रदिवादर्वीयुचित्वं
न विद्यते । एकोविद्यं तर्तुर्वागेकाहृ स्त्रात् ततोदाहृमृ ।
दिव्यत्प्रवृत्तुचरेषु तिरात्मयुचित्वेदिवि” । कथ-
पसु । ‘रजस्त्रा सती नारी उत्तरेव रजस्त्रा ।
अटादयाहात् प्राप्यामि अयुचिः स्त्राच्चिरात्मकम् ।
त्रयोदशदिवाहृहृ रजस्त्रा कुञ्जते यदा । अटादयाहात्
गम्भाऽपि विरात्ममिति निष्ठमः । एकादशेत्वहोरात्
विरात्म इदयेऽहनि । उर्वः विरात्म विष्ट्रेवभिति कुञ्ज-
विचोदितमित्वादिः’ परस्परविश्ववस्त्रम् ‘जातिपुण्यवोद-

िस्त्रादेष्मंदेन व्यवस्थापनोयम्’ । स्त्रात्मकात्मोत्तराहुचरत्वेन
अवस्थेति रवृ० । रजःकावाचाने प्रकाशविराहौ “स्त्रियोते
वस्त्रे सा च यद्वद्वस्त्रा विदि” । उतं गेहेषु जुहूः स्त्राच्छु-
द्विलसाः; विरात्मतः । रजः प्राप्नुकालसंदेहेष्पि स्त्रेताहौ ।
‘गिःसंदेहे परिज्ञाने स्त्रात्मवे शुद्धिकारणम् । संदेह-
स्त्रात्म व्यानं स्त्रादित्यवच प्रजापविरिति” । अथ रात्रौ
रक्तोदर्शने विदेषः । “कर्विरात्मपर्यन्तं पूर्वदिविविष्यते
परदिवगण्यना वा विमागादा रात्रेषांगाद्यं पूर्वदि-
वात्मवर्गत्वित्यत्ये । सूर्योदयावर्षिपूर्वदिविष्यते । वदाह
काश्यपः । ‘उद्दिते त यदा सूर्ये वारीणां इष्टवै रजः ।
वावनं वा विपच्चिर्वां वस्त्राहस्तु पर्वतो । अर्द्धरात्रावधिः
वातः सूर्योदाहौ विधीयते । रात्रिः कुर्यान्विष्यतागां तु
हो जगौ फूर्मगमिष्यो । उच्चमोऽशः प्रवातेन दुर्घ-
ते व्यतरुदते । रात्रावेष सम्बन्धे व्यते रजसि सूर्तके ।
पूर्वमेव दिवं पाद्यं आवद्याव्युदितोरविरितिः॒ । अत्रापि
देशाचारादिना अवस्था इष्टव्या । अथ रजस्त्रात्मा अ-
राहितोग्रंथं वै एहिविष्यानं स्तुत्यवर्ते । रजस्त्रात्म-
वृत्तिं चतुर्वेऽहनि वचेलनयाद्यात्म्य दशकलोदादश-
कात्मो वाम्या वा सूर्यात्मेदिवि” । उशनापि “कुरा-
स्त्रियोदाहौ वारीये रजसापि परिस्तुता । अथं तस्मा भवे-
त्त्वौचं गुह्यः स्त्रात् केवल कर्मशा ? । चतुर्वेऽहनि संप्राप्ते
स्त्रृयेदन्या त ताँ द्विष्यम् । सा सचेलावगाद्यापः स्त्रात्मा
स्त्रात्मा पुनः सूर्येत् । दशहादशकात्मो वा व्याचामेत्तु पुनः
पुनः । अब्दे च वाससो व्यामत्ततः एहा भवेत्तु ता । दद्या-
त्त्वात्मा वदोदावं सुखादेन विशुर्विति । आदुरात्मां तु कर्त्त-
वयेषः शुद्धिविशेषतः इति । अथोदक्षायुद्धानां
वेदवाचां सचेलं स्त्रानम् अचेदनपीडादीनां प्रशाक-
नं, तदोदक्षायादिस्तुदाचेतनस्येन आवमनम् “उदक्षायु-
वितिः स्त्रायात्मस्त्रृदक्षैरपरस्येदिवि” वाच्चवल्क्यस्त्र-
रथात् उदक्षायादिस्तुदाचेतनस्येन तु दिवीवस्त्रापि स्त्रान-
मेव वधाह नहुः । “दिवाकीर्चिमुदक्षां च परितं सूर्ति-
को तथा । अवद्वत्सर्वित्यं चेव सूर्या स्त्रानेन एव ग्रन्थि”
व्यतोवस्थ व्यामनं व्यामनं संवर्त्तः । उर्वमावमनं प्रोक्षं द्र-
व्याम्यो प्रोक्षणं तथा” एव दपतिविष्यं वुद्धिपूर्वस्येन
तु वृत्तीयस्यापि स्त्रानमेव “पतितवर्जालसूतिकोदक्षा-
यवस्थर्यितस्त्रायुपस्थर्यने वचेलसुपस्थर्यनाच्छुद्धिरिति” गो-
तमचरणात् । चतुर्वेदात्मनं व्यामनं वैवहः “स्त्र-

सृष्टाशुचिस्तु तृतीयं चापि सानवः । हस्तौ पादौ
च तोवेन प्रकाश्यापम्य गुह्यति" अशुद्धेऽदक्यादिस्थर्ये त
देवतः "अशुद्धान् स्थयमध्येतानशुद्धस्तु यदि सृशेत् ।
स गुध्यत्वपवासेन तथा क्षेत्रे वा पुनः । चादिस्थर्ये
तृपत्तार्थः क्षेत्रसु श्रूपवादिके'इति । अधिकमार्त्तवश्वर्ते
८० दृष्टे उद्धम् । [प्रथम् ।

उदगदि उदगुत्तरसामर्दिः । हिमाचले । उदक्यर्वतोदयो-

उदगयन न० उदक् उदीच्यामयनम् । १८८८ यते । ७० ।
माचादिके मासमट्टके "उदगयने आपूर्यमाले पञ्चे
कल्याणे नक्ते चौलकमीपनयनगोदानविवाहा" आक्र ०
८० १,४,१, "अहस्तबोदगयनं रात्रिः साइकिषायनम्"
भ्रुः । उत्तरायश्वर्ते १०४४० विद्विः ।

उदगदश न० उदक् उत्तरा दशा यस्त । उत्तराये एवे
"उत्तीर्णान्वानि वासांसि परिधाय सकृदेनान्वापीचोद-
दशानि विद्युत्त्वासत आनन्दतर्थनात्" आ० ८० ४,४,१०,
"उदगदशानि उदगयाणि" नारा० ४० । "चत-
वासी दिशुणे वा चतुर्गुणे वा प्राग्दर्थं बोदगदशं बोपद्ध-
शाति" यत० ४० १,२,२,६, [कृष्णभूमिके देखे अठा०

उदगभूमि ति० उदक् उत्तरा भूमिर्वत अच् यस्ता० । उत्त-
उदग ति० उत्तरमध्यं वस्त । उद्धै उत्तरे २५३ "हित्तिष्ठि-
यामहृदपवियहः" विरा० "नवन् भृद्धिहः चैत्तुर्द-
पदेशमांशुभिः" "चाक्रम्य चंस्तित्तुदपवियाहृदम्"
भावः "चवन्तिनामोऽवहृदपवाक्षः" "हंदेष्व उत्तुरु-
पताकाम्" "ज्ञातात् विद्व तायत इत्युदग्" रवुः ।
"द्वेष्वेष्व राजाश्वर्ते भृते च" "सन्नक्षलोदपतरंप्रभा-
वः" "चाविष्कृतोदपतरंप्रभावम्" रवुः । १ उत्तरे च । "म-
दोदया वक्तुहनः" रवु । [उत्तरदने

उदगदत् ति० उदया दन्ता वस्त दन्तादेशः विद्वाँ छीप् ।

उदग्राम उ० उदकं अङ्गाति यह-च्छु उप० ८० संज्ञाया
सुदादेशः वेदे इस भः । १मेचे "एवा पवस्त मदिरो भदा-
बोदयाभस्त नमयन् बध्यत्तः" अ० ८,८७,१५, "उदयाम-
सुदक्याहिणं भेषम्" भा० औके त उदयाह इत्येव ।
उदया उत्तरा आभायस्त । २महाप्रभे ति० ।

उदङ्ग उ० उदग्यते उद्गुद्यतेऽत उद्दृच्य-चम् । "उदङ्गो-
ऽतुदके" पा० नि० कुः ? चमसये उतादिपात्रे (कृष्णो) तैवो-
दङ्गः इतोदङ्गः । उदग्यते आहयतेऽनेन करणे चम् ।
आर्कप्रसाधने २८८ देशे "हृदयोदङ्गं संसानं ज्ञानाना-
यसन्निभम्" भद्विः । १मविभेदे उ० "अवदीक्ष उदङ्गः

शौल्वायनः" यत० वा० १४,६,१०,४, अस्य इवे
अहन्ये च उपका० बङ्गत्वे गोत्रप्रस्तवका वा चुक्त । औद-
श्वायनः उदङ्गः ।

उदङ्गमुख ति० उदक् उत्तरा रुद्धमस्त । उत्तरमुखे "मरुषं
कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं वायुदङ्गमुखं" अद्वाचत्तरमवङ्गमे पुरा०
"मरुतं भुङ्गेत्तु दङ्गमुखः" । "वद्याशास्त्रमुखमुखः" । "मूलो
ज्ञारस्तुत्तरमुखं दिश कुर्यादुदङ्गमुखः" भ्रुः । "उदङ्ग-
मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाङ्गे वै शुचिः शुचीन्"
भ्रुः । "उदङ्गमुखः बोद्धविद्यमन्वम्" रवुः । "स्तानाद-
ज्ञात् सरसनिचुकाइत्पतोदङ्गमुखःम्" मेव० ।

उदचमस उ० उदकस्य उदकधारार्थयसमः संज्ञाया
उदारेयः । उदकस्यापनार्थे चत्तमस्ते पात्रमेदे "चत्ता-
न्लरैबोदपमध्यं निययति" यत० वा० ७,२,१७ । "चत्तस्यु
चत्तस्यु लौहीनुदचमसाक्षिनवति" कात्या० १७,२,४,

उदच् ति० उद्दृच्यन्व-किप् । १मर्ज गते उत्तरे २६३८
१८८८नलरे ४वाले उत्तरदिग्देशकावृद्धतो च । ५ उत्तर-
दिशि स्त्री उद्गुद्योपे उदारेये दीर्घः उदीची
"तेनोदेची दिशमह रवे:" मेव० । ततः अकाति तस्त
चुक् । प्रथमापद्ममीषप्रस्तवलार्थे वर्त्तमाने दिग्देशशास्ते
चम्य० "चवने हे ततिदृदग् दक्षिणार्थस्य वत्तवरः"
चमरः "हृपदीषविद्वं वदौ रवेदृदगाहत्तिपवेन नारदः"
रवुः "हं पूरोदृदगाहुदगपाभास् पवित्राभास्" "उद-
गम्ये उत्तुरु तुष्वर्त्त चारवलि" व० ८० गोभिः । "त्राय-
मुदयं वा घौतं वस्तं प्रवारवैतु" विपा० चर० । "आच-
म्योदक्पराहत्य" भ्रुः । "चारविद्वीबोददक्षम्" चिपि० ।

उदज उ० उद्दृच्यन्व-चम् अभावः । पापुप्रेरणे ।

उदजिन उ० उत्त्रकानमजिनम् अत्या० ३० । चर्मातीते
निहित्तादि० अस्तानोदपत्ता० ।

उदज्ञ उ० उदकं जावाति च्छा-क संज्ञायाम् उदादेशः
अविभेदे तस्त्रापत्तम् तिक्ता० फिझ् । औदद्वायनि
तदपत्ते इंक्तो० ।

उदज्ञ ति० उद्दृच्यन्व-विष् । उदक्यन्वद्वार्थे । भत्ते
उदज्ञः उदज्ञा इति भेदः । ततः प्रथमान्वाद्वार्थे अस्ताति
तस्त चुक् । उदक् प्रथमान्वाद्वार्थे दिग्देशादौ अव्य० "यान्
उदुद्धेति तान् आदान्" वा० ८० । उदक् उत्तरसाम् ।
उदज्ञन उ० उद्दृच्यन्व-विष् वर्ते चुक् । १पिधानार्थे
पात्रे (डाकना) । "प्रतिप्रसाता संसानावस्तु चेता
चन्द्रित्त बोदङ्गमेत वा" यत० वा० ४, ५, ११,

“प्रतिप्रस्थाता च संस्काराधवनीवाहुद्वेतोद्वच्छनेन चमसेन
वा” काल्पा० १०,५,१। भावे ख्युट्। २ ज्ञान्वेष्ये। कर्त्तरि
ल्यु। ३ उत्त्वेष्ये क्लि०। “वृत्पतिर्विश्वासामूर्धः स
विवामुद्वच्छनः क० १०५,४४,१२।” “उद्वच्छन ज्ञान्-
सहस्रयिता” भा०।

उद्वच्छित वि० उद्व-अन्व-पूजायां क० १ पूजिते। शिव-क०।
२ ज्ञान्वेष्ये क्लि०। ऐम० “उद्वच्छितावोऽविष्ट-
तदक्षिणोऽः” भड़ि०।

उद्वच्छु वि० उद्व-अन्व-उन्। उद्विष्ये च। वाङ्मा० अ-
प्ये इत्। औद्वच्छित तदपल्ले उँस्ती०।

उद्वरुपाल उ० उद्विष्टमश्छु० पवति गच्छति वारणतवा
पल-गतौ अण् उप० स०। १ मत्स्ये २ सर्पे च भेदि० तबोर
खोड्डेदेन जातवात्तथात्वम्। [र्थचि०]।

उद्वद्या स्त्री उद्व-अन्व-धा० यद्। तैलपिण्डीक्षिकायां यद्वा-
उद्वधान उ० उद्वच्छ धीवतेऽल व्याधारे ल्युट्। उदादेशः।
१ क्लम्बे २ सर्पे च।

उद्वधि उ० उद्वकानि धीवतेऽक्षिन् वा-व्याधारे कि उदा-
देशः। १ सुष्टु, २ चटे च। “उद्वधेरिव निम्नगायते॒”
“बन्ध्रोदव इवोदधे॑” रवुः। “वैः क्लः वर्षभक्षीनिरपेव च
महोदधि॑” सहुः। उष्टुइसामान्यस्ये॑ संक्षा तत्त्व-
पद्वमभिव्याहारे तु विशेषस्य बोधः। व्याधा ज्ञारोदधिः
क्लोदधिः। सुरोदधिः। ३ सर्पे च। “हृदव मस्तुयुरपो
दहोदधिं भिन्न॑” यजु० १८,५४। ४ उद्वधानकर्त्त॑
स्थर्ये॑ च “संस्कर्ये॑ दिद्युतुदधिर्विषि॑” यजु० १८,२५
स्वर्यस्य च अवपूर्णामृताभिर्नाडीभिर्ज्ञाकर्षवेन
तद्वारवात्तथात्वं व्याधा च तस्माद्वताधावक्तव्यम्॑” तथा-
उद्वत्यर्थे॑ २२५ पृष्ठे उप्तम्।

उद्वधिक्रा लि० उद्वधि॑ क्रामवि क्रम-वि क्लोप्। सुष्टु-
क्रामके।

उद्वधिमल उ० उद्वधेर्व इत्। सुष्टुक्लेने राजव०।

उद्वधिमेखला स्त्री उद्वधिमेखलेव व्याधा। सध्यस्याने समु-
द्रवेदितायां एविव्याम्। भूगोले ‘भूमेर्जं व्याधिम्बो-
व्यादक्ष्यं जम्बूहीप॑’ प्राहुराचार्यवर्णाः। च्छु॑व्यक्षिन्
हीपवट्कश वाम्बे ज्ञारक्षीराचाम्बुधीनां निवेशः॑” सि० गि०
उक्ते॑ वाम्बाङ्गे॑ एवाम्बुधीनां निवेशात् तेषां एविव्यो
सध्यवेष्टकतया मेष्वत्वात्तत्वम्।

उद्वधिसूता स्त्री ईत०। १ व्याधा॑ तस्मा उद्वधिजातवात्
व्याधम्। उद्वधितनवाद्योऽचल २ पृष्ठे उ०।

उद्वन् न० उन्द्र+कनिन्। उद्वके। “उद्वशब्दादेशोऽवाम-
त्यन्वे अन्येशावं शब्द इत्यपरे। “धाराचर्मेशोदभि
वृन्दनि भूम्” क० १,८५,५। “वृत्त तत्त्वा भरते फेनम्-
दन्” क० १,१०४,३। उद्वन् उद्वनीर्यथः परमे व्योमन्
इति यत् सप्तस्या लुक् नलोपाभावश

उद्वन्त उ० उद्वोऽलोनिर्णयो व्याधात्। १ वार्त्त्वाम् उत्तात्वे
कुशलादिकथने, । “तुला रामः प्रियोदलम्” रवुः
“कालोदनः सुहृदपनतः॑ सहृदात् किञ्चिद्वृन्” भेद०
“एवं प्रावेष चाशोदले॑ न” काद०। २ साधो॑ भै खार्ये॑ कन्।
तत्त्वे॑ उद्वगतोऽलोऽस्य याक्षव्याधात् प्रा० व० गतस्योपः।
३ पाकव्याधात् प्राप्नाले॑ लि० “इत्तमसदिति तदाङ्गर्वद्यु-
दलन् तर्हि जुङ्गयादिति तद्वोदलन् कुर्यादुप हृदहे-
द्यादुदलन् कुर्वादप्रज्ञि॑ वै रेत उपदाष्ट॑ तद्वादोदलन्
कुर्यात्” शत० व्या० २,१,१४, ‘व्यविचित्रं वारणमुदलन्
पौष्टम्” काल्पा० २५,२,३,

उद्वन्तिका स्त्री उद्वलमुहतात्वात् ज्ञारोति उद्वल+शिव+
खुल् ठाप् अत इत्। उप्तम् इत्ता०।

उद्वन्य नामधातु अतिगार्वै॒ उद्वमिच्छति क्यच् निपा० उद-
न्यति अ॒ उद्वन्योत् उद्वन्याम्-वैभूत आस चकार। उद्वन्ता-
उद्वन्यिता उद्वन्या।

उद्वन्या स्त्री अतिगार्वै॒ उद्वमिच्छति क्यञ्जनात् च।
१ पिपासाव्याम्। “व्यस्तु उद्वन्यां चिशिर॑ पयोभिः॑” भद्धि०
वेदे० वा० न्यनार्थै॒ पि क्यच्। २ उद्वकनयने च “व्यव-
वत्तैत्वुपुरवः पिपासतिनाम तेज एव तत्पीत॑ नयते
तद्यथा गोनायोऽन्नायः पुरवनाय इत्येव तत्त्वेज चाचट
उद्वन्येति॑” व्या० ८० यथा च उरुवस्य पिपासां भवति
तद्वाप्ये समर्थित॑ यथा
“यत् यस्तु काल एतद्वाम पिपासति पातुभिच्छतीति
पुरुषो भवति। अशिशिवतोतिवदिदमपि गौणमेव नाम
भवति। इवीकृतस्याशितस्याच्यस नेत्रय चापोऽचशुक्रं
देहं क्लोदयन्यः शिशिलीकुर्याद्वाहल्याद्यादि॑ तेजसा न
गोष्यन्ते। नितरात्मा॑ तेजसा योषमाणास्वसु देह-
भावेन परिणमानासु पातुभिच्छा पुरुष्य जायते
तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह॑। तेजेव तत्त्वादा
पीतमवादि॑ शोषयेद्देहे॑ गतवोहितप्राणभावेन नयते परि-
णमवति। तद्यथा गोनाय इत्यादि॑ समानमेव। तत्त्वेज
आप्ये छोकः। उद्वन्येति उद्वकं नयतीवृद्या॑ इत्या॑ उद-
न्येतोति॑ व्यान्द्वस्म्”। पिपासा च प्राणस्य धर्मः व्याधाह

शा०ति० “बुद्धा च पिपासा च प्राणस्, मनसः
स्तौ। शोकभोग्नै, शरीरस्य क्षमत्वय्, वर्ष्यमयः”। उत्तः
अथम् उद्द्य उद्दकसम्बन्धिनि लिः “विद्वा उद्दन्वा
वर्षाधारा उद्दन्या इति” अ०२, ७, ३, “उद्दन्या उद्दक-
सम्बन्धिनी”मा०

उद्दगुरु विं० उदन्य-बामधातोः उन् । पिपासो ‘‘दृष्ट्ये
न दिव उल्ला उदन्यदे’’ ५,५७,१, “हरि नव
ते इता उदन्युदः” २०८,८६,२७, उदन्युदः उद्देश-
च्चयनः “मा० उदड़् छान्दसः ।

उद्दन्वत् उ० उदकानि सन्त्यज्जिनु भरुप् उद्दन्धातः सस्त वः।
 १ सहश्रे “उद्दन्धम्यापरिवीतमूर्च्छिः” भासः। “वैष्णवद्वा-
 निक चन्द्रपादैः” कुमा० “बद्धकामं किलोदन्यानु” ते च
 प्रापुदन्वन्तं दुरुधे धारिपूर्षः” रवः। येरे नि० २ उद-
 कयुक्तभावे ति०” क्षियां छीप॒। “उद्दन्वता परिदीवा
 रथेन” अ० ५, ८१, ७, “उद्दन्वता उद्दवुक्तेन रथेन” भा०
 “उद्दन्वतीरतुदकाव या॒” अ० ७, ५४, ४, [चौदापीत॑]

उदप यावाते बौद्धः पर० सक० शिट् । उंदपवि । बौद्धीय
उदपाव व० उदपूर्णं पात्रम् उदादेपः । जबपूर्णं पात्रे
“भिद्यामस्थुदपात्रं वा एतद्वाव विद्यिष्युद्भवम्” महः ।

उद्धारन उ० च० उद्धवं प्रयत्नेऽचिन्तु पा-खुट्, उदाहेयः ।
 कूपसमीपस्ये खाते लुट्टवाघारे । “वडागा उद्धारानामि-
 वायः प्रस्तरवालिं च” निर्विषय च केयेषु खानदा-
 भासुरक्षमान् । उद्धारान् इति० । “अस्त्रवर्णं प्रस्त-
 वणोद्धानोद्दधायः” हुशु० । अत० । उद्धारनमंख्यु० ।
 पीत्वे सिवादि० ७३७३ आदेशाः । आवादावा-

उदमान युः “कुच्छा सादर्भिर्देष्टेष्पादेव शाश्वतः।
यस्माह यत्कोपाग उदमान उदाहृतं इति हे पानवेदे।

उद्यु पृ० उद्यु-अचे । जो विषोके रामेश्वरम् पे इच्छे ।

आधारे चत् । “वैर्यम् इष्टते धाहान् स तेषाम् दयः
स्तुतः” इत्युक्तिक्षणे रवेऽटियोग्यस्याने २ उदयाचले पूर्व
पञ्चते । “उदयाचलव्याप्तिहेत्वं पुः” माघः “उदय-
गिरिवनालीशालमन्दारुप्यम्” उज्जटः । भावे चत् ।
३ पथमदर्थनयोग्यभवने, ४ इहौ, ५ उज्जने ७ तुगमे “आ-
त्मोदयः परमाणिनः” माघः “प्रभातसमयसिव पूर्वदिग्माग
रागात्मेयमित्रोदयम्” काढ० । “गवोदयः नायमित्रौष-
धीनाम्” “निवातस्त्रिमितां वेलां चन्द्रोदय इतोदधेः”
“उदयमस्त्रमयस्त्र रघूहिति” रघुः । “अपसेत्रोदयं
वर्षमहात्मसुम्” फलम् । “यो ह त्रस्त्रायवोधी तौ

भूतानां प्रवद्योदये । कुमा० “उदये सद्वाच्छमज्-
स्ता” । “आरम्भः सद्वारम्भ आरम्भसहयोदयः” ।
“प्रस्तावुद्वापकर्णयोः” रघु॑ । “वीक्ष्मृद॑ पाशुद-
यादिवाम्भः” कुमा० ददत्कर्त्त॑ । “विजितजगन्मवोदयम्”
पाप॑ । पक्षार्थीमुदयव॑ स्वाच्छिदितराशीकामुदयाम्
“निष्ठनिवेदयवम्बस्तुदगमे सहदयोऽपि छेद्वेष्टमभः स-
दाम्” वि० गि० । रायीनां देश्वेदेश्वेदयकालवि-
षेद॑ चि० गि० । उत्तर॑दी निरक्षेदेश्वेदादौ
उत्तरानसाधनं यथा “एवत्तु रायेवृहती व्यक्ता या
इयोक्षिमसापि कठीकतानाम् । खस्त्रापमच्छाक-
विर्बितानां भूतानि वासां त्रिगुणा १४३८ भूतानि ।
खस्त्रायुमौर्या यिष्ठेतु एकानां वापान्वद्वोऽधः परियो-
धितानि । क्रमोत्क्रमस्यानि निरलदेशे येषादिकामासु-
दयास्तः स्फुः” गि० । “एवत्तु रायेवृहती व्येत्य-
टमी व्या । हयोरिति षोडशे व्या । त्रिभ्येति
त्रिव्या । आसां वर्गितानां खठीयस्त्रीयकान्तिव्यावर्गे-
वर्गितानां भूतानि त्रिव्यांगुणितानि खस्त्रायुव्यया विभ-
जेत् । कष्टानां वापान्वद्वोऽधः परियोधितानीति छठीदात्
हितीयं हितीयात् प्रथमं योध्यम् । प्रथमं तथाविष्मेत ।
एवं खस्त्रोदयास्तः स्फुः । अतोपर्मत्तिः । खस्त्रोद्वच्छतः
क्षान्तिडस्तु त्रिव्यक्षितव्यात् व्यग्राणिं जेत्राप्युत्पदने ।
तद्यथा । येषान्वस्तु व्या क्षान्तित्तरे कर्णः । तत्कान्तिव्या-
खस्त्राच्छिदित्ते मुजः । तद्गर्हन्तरपदं येषान्वेऽहोरात्रष्टुते-
कोटिः । एवं रायिदयस्तु व्या कर्णः । उत्काच्छिव्या
भुजः । तद्गर्हन्तरपदं दृष्टमान्वेऽहोरात्रष्टुते कोटिः ।
एवं तिरायित्या कर्णः परमाक्रान्तिव्या भुजः । परमात्म-
द्युव्या कोटिः । एताः कोटयसापकरणार्थं विक्षेपद्वत्ते परि-
णामिता विव्यागुणाः खस्त्रायुव्यया भज्ञाक्षासां वापानि ।
प्रथमं येषोदवस्तु कालः । हितीयं रायिदयस्तु ।
छठीयं रायिदयस्तु । अतो विक्षेपितानीत्युपममम् ।
“इदानीं प्रकालरेण्याह” प्रभिं० । “कीटादिराश्च-
न्वजंकोटित्रीवाक्षिव्या १४३८ शुणाः खस्त्रदन-
व्ययाप्ताः । चापीक्षातः प्राग्वदधो विशुद्धाः कीटादि-
कानासुदयास्त्रो वा” चि० “कीटादिराश्चन्वजकोटित्रीवास्ता
एकद्विविराशिव्या भवन्ति ७१८ । २४७७ । १४३८ । ए-
तास्त्रिव्यया गुणवाः खस्त्रदनव्यया भक्षा इति । यैव येषान्वे-
द्युव्या चैव चिंहान्वेऽपि १४३६ । कस्यान्वे दा व्या त्रि-

ज्वैति २४३८। आभिस्ता भाष्याः । फलानां चापान्य-
धोऽधः शुडानि कीटादीनासुदयासवः सुनिरक्ते वा । त
एव मियुनदृष्टमेयाणामिवर्यः । अत्रोपपर्चिः । क्रान्ति-
हते वस्त्रान्ते स्त्रवसैरुक्तमयं बहु दितीयमयं कीटान्ते
निवध्यते तस्य स्त्रवस्त्राह्वेकारागेज्ञां भवति । एवं स्त्रव-
सैरुक्तमयं वेचान्ते बहु दिवीयं विहृते तस्य स्त्रवस्त्राह्वं
राशिदिवस्य बहु भवति । एवं भेषत्वादौ बहुचत्वार्थं
विज्ञा । एता एव उपभान्तमेहान्तीनान्नाहोराबृहत्तानां
ज्ञा भवन्ति यत्क्षत्वं पातेव क्रान्तिहते स्त्रवाण्य बहुनि ।
वत्सासां विज्ञात्तपरिषदानां चापान्तराणि कीटा-
दिकानासुदया भवन्तीति गोवे प्रदर्शयेत् । इदानीं
उत्तः प्रकारान्तरेषाह प्रभिः । “भेषादिजीवाद्विश्वह्य-
मौर्या ११११ लुक्षा हृताः स्त्रवदिवज्ञाया वा । चापी-
काताः प्राप्तवद्धो विग्रहा भेषादिकानामुदयास्त्रो वा” शिः ।
सापार्थमिदम्, चक्षुप्रपत्तिर्गोले कवितैव सुगमा च व्यथ-
निवृप्तांस्तानस्त्राह” प्रभिः । “तेऽत्ताद्विभूषा ११७०
शुणगोद्विश्वन्द्राः १११२ सप्तान्तिनत्वेन्दुमिता १११३
अर्थते । कुमोत्कृष्णस्वरवण्डहृते खैः क्रमोत्कृष्णस्यै च
विहीनवृक्षाः । भेषादिवस्त्रामुदयाः स्त्रेये हृषादितोऽप्ती
च विलोमसंस्थाः । उदेति राशिः समयेन येन वल्लभो-
ऽप्तं सम्पैति तेन” शिः । “अत्र घृत्यकरणे क्रीदानां स्यु-
वत्त्वाह्वीतीयहृतोयावुदयौ नाम्यः सम्प्रकृष्टिर्गौ । चतु-
प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो व्यद्यते । दितीयादिप्रकारेण
द्वितीयहृतीयौ । येष त्वं दर्शयम् । अस्तेपर्चिः । निरक्त-
स्त्रेयाक्रीदिययोरन्तरं चरम् । निरक्ते स्त्रेये च भेषादिः
सम्मुद्देति । भेषान्त आदौ व्यक्तिजे, तत्र उत्तरण्डहे
क्षणाति । वत्सवरुद्धग्नेनो भेषोदयः स्त्रेयोदयो भवति ।
एवं उपमिष्युनयोरपि । कर्वादौ तु चरुद्धग्नानामुपची-
तयमानत्वाह्वानं तानि परिष्यमन्ति । त्रिवादौ दृश्यरुद्ध-
साधः स्थितत्वाह्वरुद्धग्नानि घनं भवन्ति । मकरादौ
तु उत्तरुद्धग्नामुपचीयमानत्वाद्य परिष्यमन्ति । दूत्यादि-
गोले श्यग्नविलोक्यते” प्रभिः । “चरुद्धग्नाव तत्र वोक्ता
यथा ‘स्त्रेयजैक्षत्वरुद्धग्नकर्वा लक्ष्यकावद्रविदेव्यभा-
गात् । भेषादिराशित्यस्य यानि चराण्यधोऽधः परि-
शोधितानि । तानि स्त्रेये चरुद्धग्नानि दिङ्गगत्वा य-
गुणैः । द । १/२० विनिमी । पलप्रभा तोयपदालकानि
स्यानि वा सुचरुद्धग्नानि । स्युलं चरं चामुपला-
लकं तैस्त्रपाण्यापं यदि वापि स्त्रुम्” शिः । “व्यथा या

वक्त्रं वस्त्रमाणैक्षिप्तिः उत्तरुद्धग्नकैः स्त्रेयजैर्वृक्षाप्रकारेण-
यमितदशप्रभित्वादिना साध्यम् । कथादिव्याह । रविदो-
स्त्रियागात् । व्यक्तस्य सायनांशस्य यो भुजस्त्र्य यस्तंगश-
स्त्रादंश्यमितदशप्रभित्वादिना । व्यथा उत्तरुद्धग्नानि ।
भेषादिराशित्यव्येक्ष्यादितुम् । व्यथा स्युलुद्धग्नकैर्य-
ज्ञं तत्र स्युलं शानीवपलालकं भवति । तत्र पद्मुखं
प्राणालकम् । तानाद्यदि घटः कियते वदा स्त्रुम् चर-
धे स्त्रात् । अत्रोपपर्चिः । एकमहुङ्कं पलमां प्रकल्प्य
रविद्विलिराशीनां पृष्ठकृचराण्यानीय तानि पद्मुभिर्विर्व-
पत्त्वा पाणीवपलालकाविकृत्वा वापदधोऽधो विशेष्यते
तावद्विड्वागवल्लुप्तुशुणा उत्पद्यते । अतोऽतुपातः ।
व्यथेवाङ्गुलवा प्रवर्मयैतानि उत्तरुद्धग्नानि तदेष्या कि-
मिति । एवं उत्तरुद्धग्नानि शुः । परं तानि ज्यात्मकानि
यतः पूर्वे स्त्रवलात् रुद्धेनोत्पत्तम् । चतु एव तत्प्राण-
चापं यदि वापि स्त्रव्यमित्युक्तम् । उत्तरुद्धकैररकरणे
वृक्षायाधनवद्यासना । तत्र उत्तरुद्धग्नेन नव
उत्तरुद्धग्नानि वीयि परमे राशिव्ये भुजे यथा त्रीणि
व्यथ्यते । तद्यै रविदोस्त्रियागादिव्युक्तम्” प्रभिः ।
मोक्षाभ्याये च उदयान्तरकर्मोपतियुक्तं देशालर
उहितं स्त्राद्यत्या तत्वाधनमुक्तं यथा “उत्तरुद्धग्ने
व्यथमवानेन लृपद्वलात् उत्तरुद्धावनस्त्रा । तदुत्त्व-
लेटा उदयान्तरकर्मोपतेनुवेनवृत्ताः फलेन । उत्तरुद्धे
सुन्दरताप्ताद्यैर्तेऽन्तरनद्वलभत्यक्षु” शिः । योथमहर्गव्य-
आनीतः य स्त्रव्यमहावनेनवृत्ताः ? उत्तरुद्धावनस्त्रा उत्तरुद्धा-
त्वाविवेनादपासेन उत्तरुद्धो नायातीत्वर्यः शुगादेरारभ्य
दर्तमागरविवर्षादिः । प्रावृद्धावान् स्त्रव्यमहावनस्त्रावनेव
उत्तरुद्धावनः स्त्रात् किन्तु रविदान्देश्वर्हः यायान् स्त्रव्यमहा-
वनस्त्रावाच रुद्धा उत्तरुद्धावलेटा उदयान्तरकर्मो-
पतेन फलेनवृत्ताः चतु उत्तरुद्धावलेटा सुन्दराभ्याया उत्तरु-
द्धायो भास्त्ररोदये सम्भा उत्तरुद्धावलेटा तदेष्यते ।
व्यथोदयान्तरकर्मोह” प्रभिः । “उत्तरुद्धकैर्मुक्ताव्यथेनि
रन्ते ये ये च उत्तरुद्धकलावमानाः । उदयनं वत्र
स्त्रुटमध्ययोक्त्वा युपित्ययोः शार्दिष्यं गतिष्यम् ।
हृतं द्युराक्षाषुभिराप्तिप्तिः हीनापहावेदस्वोऽत्यक्ताः
श्युः । तदेष्यत्वाद्यास्त्रु निजोदयैङ्काषु पूर्वे विहितं तदा-
नीम् । इतं तथा स्त्राद्यत्वर्गेनिवं कर्म यहाण्यान्तरुदयाच-
रारभ्यम्” शिः । “सायनांयेन रविया भेषादेरारभ्य ये भुजा-
रारभ्यस्त्रव्यमहावनो ये निरक्तोदयासां गगनमुधरपट्ट-

चन्द्राः १६७०। इत्यादयलेपार्थक्यं क्षत्या भुव्यमान
रात्रेये भुक्तासागाथ्यांस्तदित्यात्मिः सहृदय लिंगता ३०
विमत्य लक्ष्यासरोऽपि तत्र लेप्याः एवं भधार्कभुक्तायतः
स्युः। भद्रित्यानादूर्ध्वं तावत्यस्तामके जाले सहृदयां भध-
भस्तार्कसोदयः। तद्वाचे हि पथाः साध्याः अथ चार्हग-
णेन चै सिद्धार्थे भध्यमार्ककलामितेऽस्त्रामके जाले भद्रि-
नालादूर्ध्वं जाताः, अतोऽस्त्रनां क्षत्यार्बा च अद्वन्द-
तेनाकौद्योऽन्नरितिः। अत्यत्युद्यान्तरास्यं कर्मच्युते तैर-
न्तरात्मुभिर्भृगातिं सहृदयार्कवानाहोरात्रात्मात्मुभि
२३६५८विंभव्य लक्ष्यकला पथे भव्यं कायीः वदि
क्षत्यास्योऽस्वोऽप्यकाः स्युः, अन्यथा धनं, वदि सु स्वदेशोदये
भेष्यमार्कभुक्तानस्त्रनामीवेदंक्षमे क्षतं वदीदिविकामां
पथायां चरकर्मापि क्षतं स्थात यदि ह स्तु ठार्कभुक्तानस्त्रन्
सोदयात्मुभिरामीवेदं कर्म क्षतं तदोदयान्तरभुजान्तर
चरकर्माण्डि त्रिलक्ष्यपि द्वातानि स्युः तर्हि कपमिदसंदयान-
रास्यं द्वर्षाद्यान्ते क्षतं तदाह यतोऽन्तरं तद्वन्मत्यक्षम्
पर्यं चरणान्तेव सहृद्यपि अन्तरामात्रः वन्दायेवन्तरस्य एविं-
द्यावो। इतर्वां देशान्तरस्यप्रमाहः” प्रभिः “येऽनेन बहुप्रेद-
यकालिकास्ते देशान्तरेष्व स्वपुरोदये स्युः। देशान्तरं प्रा-
गपरं तथान्यद्याय्योक्तरं तद्वरं त्वस्त्रन्” शिः। “ये
उद्यान्तरकर्मणा क्षत्यायामीदिविकाः स्युः। तस्म देशान्तरं
द्विविधसु एवं पूर्वपरमन्वद्याय्योक्तरं तद्वरं त्व-
स्त्रकं द्वय तावत्युर्बायरसोह” प्रभिः। “यद्वस्त्रोच्च-
यिनीएरोपरिकुश्येतादिदेशान् स्तु यत् स्त्रवं मेहगतं
बुधैर्विगदिता या गर्वरेखा भुवः। आदौ प्रायु-
द्योऽपरतः विष्वे देशाङ्गि रेतोदयात् स्थात्त्वात् क्रियते
तदन्तरभवं लेटे वृष्टं च फलम्” शिः। “लक्षाया चेह-
द्यवैनं नीयमाभा या रेखा लक्षयिनीकुश्येतादिदेशान्
स्तु वली याति दा भधरेत्युच्यते। रेखायां यदार्कोदय
लक्षालाग्नं पूर्वं सेवे पूर्वदेशे भवति देखोदयकालादनन्तरं
परिमितेऽकीदयः। तदन्तरकालस्तदन्तरयोजनैः स्त्रभूवे-
उनाद्युप्रातेन ज्ञायते यदि स्तुटपरिधियोजनैः वदि ६०
घटिजा लक्ष्यते तदा रेखाः स्त्रुद्योरन्तरयोजनैः क्षिणितीर्ति
त्वैरायिकेन देशान्तरघटिकालस्त्रन्ते भध्यमत्याऽर्थं चागीता
गायत्र निरनुपातः यदि घटीघश्च। पथस्तु गतिक्षमा
लक्ष्यते तदा देशान्तरघटीभिः क्षिमिति अथ दोखन्ते देश-
दृष्टातः। वदि लक्ष्यटपरिधिदेवमैर्गतिः प्राप्तते तदा देश-

नरवोजानैः किमिति फलं काण्डः प्राग्मर्ण, यतस्तत्वा दीपुदम्:
पश्चाद्ब्रह्म यतस्तत्वे रेखोदयाद्भन्नरमकोदय इत्युपमदम् ।
इदाकीं धूगोषे स्फुटपरिधिप्रदेशं स्फुटतात्रपातं चाहुः प्रभिः
‘स्वदेशमेवं नरयोजनैर्यैव्याप्तां शजैर्मेवं गिरे: समन्वासु । हत्तं
स्फुटो भूपरिधिर्यतः शाच्चित्त्वाहतो लभणुणः हतोऽप्यात्’
यिः ‘स्वपुरस्य मेवगर्भस्य आनन्दे यावन्नि वेजनानि ता-
दन्नि लभ्वांशजानि यतो निरक्षदेशस्थापनरयोजनान्वर्त्ता-
यजानि, भागेभ्यो वेजनानि च व्यस्तमित्युपपदयत इत्यर्थः
तैर्यस्वांशजैर्यैजनैर्मेवं गिरे: समन्वादाद्वृत्ततदाते स स्फुटं
भूपरिधिः यो सध्यपरिधिः पठितः स निरक्षदेशो-
परि । अद्यनु स्वपुरोपरि, अतः किञ्चित्तुन्मूलोऽभयं भवति अथ
वदानवम् सध्यपरिधेत्तमीदन्वित्त्वाद्वस्यं व्यापार्थं प्रकल्पत्
तस्मिन् व्यापार्थं स्फुटे यावतो लभ्वज्ञा तावत् स्फुटपरिधे-
र्थांशार्थं भवितुमहंति अतस्मेव लैराशिकं यदि किञ्च्या-
व्यापार्थं सध्यमः परिधिर्थयते तदा लभ्वज्ञाभिते कः
प्रति फलं स्फुटपरिधिरित्युपमदम्” प्रमिताक्षरा ।

इटकावे लग्नाद्यानवगस् चक्रमश्वे ५१८पृष्ठे लक्ष्मी-
दयप्रभावादर्थगपूर्वकस्त्रिप्रावयम् विशेषसु किं यिः ।
“तत्काञ्चिकार्यण युतस्य राघेत्तमुक्तभागैर्गुणितोदयात् खासु ।
भोग्याद्यवः खाग्निहृतादवाप्ता भुक्तास्वो भुक्ताखैः स्फु-
षम् । इटाद्युचक्षादपनीय भोग्यांस्तदपतो राग्न्यदयांच
येषम् । छगुडहृष्ट खाग्निगुणः लग्नाद्यमशुद्धपूर्वभवने-
जात्यैः । युक्तं तदुः स्फुटन्यनांशहीनमिहासदोऽप्या यदि
भोग्यदेव्यः । तिंशुष्णा; स्फुटयमाजितास्ते लभ्वांश-
शुक्तो रविरेव लग्नस्” यिः । ‘यक्षिन् जाते लग्नः ज्ञेयं
तस्मिन् काणे ताक्षकिकोर्कः शायनांशः कार्यः । तेवार्के
युतस्य रागेये भोग्यांशास्त्वाद्वावती युख्णास्तिं गता
भाज्ञाः । ये लभ्वास्ते भोग्यास्वः स्फुः । अथेषाद्युभ्यो भो-
ग्याद्यन्तु विशेषध्य तदयतो यावन्न उदयाः । गुध्यन्नि ता-
वनः शोध्याः । ततः गेषात् चरामशुष्णादयुक्तोदयेव
भक्ताद्युक्तव्यमंशाद्य तदद्युक्तोदयात् पूर्वः यावन्नो मेषाद्य-
उदयास्तायद्वी राशिभिर्युतमयनांशेष्य रहितं तस्मान्न स्थासु ।
अथ यदीषास्वो भोग्ये भ्योऽप्यः तदेषासवस्त्रिं यहुषास्तु-
दयासुभिर्भाज्ञाः । फलेनांशाद्यो युतो रविर्भग्नं स्थासु
प्रमिः लग्नांशादिना काङ्क्षास्यन् तत्त्वैव दर्शितं यथा
“व्यक्तस्य भोग्यस्तत्त्वमुक्तयुक्तो सध्योदयाद्वः समयो विल-
यत्तात् । यदैकमे लग्नरवी तदा तद्वाग्नान्तरं स्फुदयस्त्राञ्ज-
भागः । लग्नेऽप्यके तु द्युनिशात् एव शोध्यस्ताक्षालिः

काकांदसक्ष वालः । चेत् यावनाः प्रदूरभीष्माङ्ग्रेष्म-
दैवं तात्कालिकतिग्न्यरम्भः । व्याख्यो यदेवाघटिका वि-
ज्ञनं कालस तत्त्वैद्यिकात् यज्ञः ॥५॥ “वर्कस्य प्राग्वद्भो-
स्यकालः याध्यः । चानन्द्य यावनांशस्य भुक्तकालः याध्यः
तयोर्क्यवर्कादयतो चानन्दयते वे अध्ये राशयस्तोप-
मुदयात् शेष्याद्यार्थैव । एवं चानात् कालो भवति ।
च्छ वदैक्यार्थो चानाको भवतस्तदा तयोरन्तरार्थैः स्तो-
दयं सहृदय त्रिंशता अजेत् फलमिट्कालः स्त्राव् । परं
यद्यकांश्चनन्दित्यम् । दद्यत्यु तदा एवालोऽहोरात्राक्षो-
ध्यः । शेषनिष्ठकालः स्त्राव् । यत्वेटकालयास्तेक्ष्य
भोग्यमौद्यिकादेव मित्यते । यतः कालज्ञानात् तात्का-
लिकायमर्कस्य कार्यम् । अतः स्त्रूः काल चायाति ।
चनेन कालेन तात्कालिकमर्कं लत्या युडः कालः साध-
यितुं युज्यते । परं यदि प्रदृः यावनयटिका इष्टाः ।
एवदुक्तं भवति । उद्यानन्तरमेतावतीवर्कसाधनघटिकात्
कीडग् लत्यं सपतीत्वेतदभीडं तदैव तात्कालिकार्काश्चन्म-
साध्यते तदैव च चानादसक्ष वालः । यदा उमरिष्टयटिका
चार्काश्चदैद्यिकादेवार्काश्चन्म् चानात् कालः यज्ञः ।
अस्तोपपत्तिः सुगमा । तात्कालिकीकरण्यकारण्यता गोले क-
चित्ता व्याख्याता च । इदानीं विज्ञोमेन लग्नयाधनमाह॑
प्रविः । “भुक्ताणु शुद्धैर्विपरीतवस्त्रं भुक्तांप्येष्टाप्त्वा योनि-
तोऽर्कः” शिः । “यदोदयात् पूर्वधट्टोप चन्नमिटं यदा
येषासुभ्यो विशेष्य तत्कालिकमर्कं लत्या तस्य भुक्तास्य
साध्याद्यानिष्टासुभ्यो यावन उदया विगुण्यनि तावतो
विज्ञोमेन विषेष्येत् । येषात् चारामयुण्यितादविष्टो
दयभक्ताणु वे चावा चास्त्रेत्यार्कभुक्तांशेष तथा
विष्टोदयत्वयैराशिभिष्योनोक्तो रविर्भूमं भवति
प्रमिः । होराद्रेक्कालिकोदयसाधनमपि तत्वैव यदा
“चेत्राणां स्त्रू लत्यात् स्त्रू लत्यात् उदया भवन्ति राशीनाम् ।
स्त्रूद्यार्थैः होराणां कुर्याद्वद्रेक्कालिकानां या” शिः । “थथा
राश्मृदयाः याधितात्तथा होरोदया च्यपि याध्याः । त-
दयाः पञ्चदशादिपञ्चदशभागोन्नरमागाणां ज्या होरा-
ज्ञाः पञ्च भवन्ति । ताभिर्भिर्युक्तान्तद्युज्ञाः ११४१ पृष्ठक्
पृष्ठगुण्या चक्षयद्युक्तां चायान्देष्या भाव्या । फलानां धनं च्यधो-
ध्यः शुद्धानि । यठात् पञ्चमं पञ्चमाश्चर्थं-क्षियादि ।
येषां योरोदयासयो भवन्ति । एवं दशादिदयोन्नरभा-
गैर्क्कालिकोदया भवन्ति । ते च नव । तथा होराण्या-
नाम् प्रट् चराणि । यान्यधोऽधः शुद्धानि तात्रि तेषां

परस्य उत्तरानि तैः क्रमोऽकृपयैः क्रमोऽकृपस्या अनुत्ता-
वनः खदेये होरोदया भवन्ति । येषादीशां हादय,
ते च व्यस्तासुजातीवाभु । एवं चढिविश्वतः २४ । एवमेव
इक्कालिकोदयाः वट्लिंयत् । तथा चार्कस्य यायनांशस्य
मागाः पञ्चदश १५ हृता गता होराः स्त्रूः । शेषांशास्ते
भुक्ताणु पञ्चदशभ्यः शुद्धा भोग्यांशाः स्त्रूः । भोग्यां-
शभ्यः खदेयहोरोदयः वञ्चदशहृताः फलं भोग्यास्याः सुक्ता-
निष्टासुभ्यो विशेष्य तदग्रे वेहोदयांश शोधयेत् ॥ शेषं
पञ्चदशगुणमशुद्धेहोरोदयेन भजेत् फलं लता । अशु-
द्धपूर्वांशां होरोदयानी शंखया गुणितैः पञ्चदशभि-
र्युताः यनो लग्नस्यांशा भवन्ति । एवं चानात् कालयाध-
नेऽपि । एवमेव इक्कालिकोदयेन खदसाधनम् । तत्व-
पञ्चदशस्याने दश १० शुणने भजने च कल्पयाः । एवं
होरोदयैर्क्कालिकोदयैर्थं याधितं चानादिक्कुदयान्तरात्म्यं
कर्म च रक्ष्य भवति यान्यथा स्त्रू लत्यस्” प्रविः ।

पहाणामुदयान्तरकर्म तत्वोऽक्षम् “भानोः फलं गुणि-
सपर्क्युतस्य राशेवर्क्योदयेन लक्ष्मानगमही १८०० विभ-
क्षम् । गत्या यहस्य गुणितं द्युनिशासु भंत्तं खर्णं पहे-
र्क्षविदिरं द्युभुजान्तरात्म्यम्” शिः । “वर्कस्य यहु जफलं
थिन्तु राशै दविवैर्त्तते रथ्य राशेः सम्बन्धी यो
निरक्षोदयस्येन तद्युभितरात्माद्युभिः १८०० भंत्तं
हुनर्यहगत्या गुणितयहोरात्रात्माद्युभिः २१५६ भंत्तं यत्
फलं सहृग्रेऽर्क्यत् धनर्णं कार्यम् । यद्यक्स्य भुजक-
म् धनं, तदा स्त्रूर्यसाम्ये वां च धनम् । यदि धणं
गदा क्षणमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । ये भध्यमाक्षो-
दयिकास्ते सुक्ताकीदयिकाः क्रियन्ते । तत्वाक्फलसाधा-
करण्यात्मातः । यदि राशिक्ताऽन्तरात्माऽन्तरात्माऽन्तरात्मा-
भिरुभिरुभिन्ननि तदा फलकालाः कतिभिरिति ।
ज्येष्यं भास्त्रफलेत्या चरवो भवन्ति । यथान्योऽन्तु-
पातः । यदि द्युनिशासुभिर्गतिकला लभ्यन्ते तदैविः
किमिति । ताः कला ज्येष्यं धनं च यतो मध्यमाकीद-
यात् प्राक् सुक्ताकीदयः स्त्रावेत्य तत् फले खं यतोऽन्तरात्मा-
भिरुपपत्तम् । इदानीयुदयान्तरमाह॑” प्रमिः । “युक्तायन्त-
राश्च दयर्थं भुक्तासुवेऽर्क्यते निरक्षदेये । येषां
भुक्तोदयर्थं युता ये यस्त्रायनांशान्वितमध्यभग्नाः । लिप्त-
गण्याद्विवरेण निधी गतिर्ग्रह्यत्वा द्युनिशासुभक्ता । खर्णं
श्रेष्ठे चेदसवेऽधिकाना इदं पहाणामुदयान्तरात्म्यम्” शिः ।
“मध्यमाक्षस्य यायनांशस्य ये राशेभुक्तामागास्ते लडदयं

निरहृदयीयं संगुणा लिंयता विभजेत् फलं तस्य
राशेभुक्तासदः । अथ मेषाद्या वेऽर्केष्य भुक्ता राशयसे चां
च निरचोदयासवस्त्रव योज्यास्ते मेषादिभुक्तादयासदः
स्युः । अथ सध्यमार्कस्य सायनांशस्य कलाः कार्याः ।
चां चानां तेषामस्त्रां च यदन्तरं तेन पहगति-
नुग्रहा द्युनिशासुभिर्भज्ञा ज्ञावाः कला पर्हे धनं
कार्याः यदि कलाभ्योऽस्वोऽधिकाः स्युः, यदि त्यू-
कास्त्रदा ज्ञाप्तम् । अतोपपत्तिः । इह यः पूर्वभृ-
गेष्यः ज्ञातः समध्यमसावनमानेन स्फुटसावस्य चलत्वात् ।
रविमध्यगतिकलाहस्यासुभिः सहिता गावत्राः विद्व-
टिकाः ६०,५८,८ । इदं सध्यमार्कसावनम् । ता गति-
कला वैरसुभिरहस्तनि तद्युताः विद्वटिकाः स्फुटसाव-
भम् । तत्त्वम् । प्रथम् गत्यन्तवात् प्रतिसांसं राश्यु-
दयाच्यत्वाच्च । तद्योऽहर्गेष्यः कर्तुं जायातीति सध्यः
ज्ञातः । तेन सम्यनकोदये पहा न भवन्ति कदाचिद्कोदयाद्
प्राक् कदाचिदनन्तरम् । अत एव प्रागुक्तम् । “दग्धिरः
ुपरि सध्यनमास्तरे कितिगत्यद्विधिगे सति सध्यम्” यि०
इति । अथ स्फुटमध्याहर्गेष्योरन्तरान्तरम् । मेषादेरा-
रम्य वेऽर्कभुक्ता राशयसे वैरसुभिरहस्तनि त एकीकृता ।
तावत्सात्त्वे ज्ञाते भद्रिनालाद्वृष्टमहर्येन भवितव्यम् ।
अथ च मेषादिभुक्तकलाहस्तेऽन्तरे ज्ञातः । अतोऽस्त्रां
कलानां च यदन्तरं तावन्निरसुभिरहर्येऽन्तरितः । यद्य-
होरात्मासुभिर्गतिर्विभृत वर्दभिरन्तरात्मिः किमिति । फलं
पर्हेष्य सं वद्यस्वोऽधिकाः । अन्यथा अस्त्रियोऽन्तरेष्य
शुक्लेष्य । इदाचीं वेऽर्कोदयान्तरस्य वायनां च गुध्यनि
तेषां प्रतीक्ष्यन्तव्यद्याह्” प्रभिः । “तेतु खोदये एकुट-
वेदयः कलाचे विशेषिताच यदि सध्यरनेः कलाभिः ।
वाङ्मनराश्यमुदयान्तरकं चराश्यं कर्त्तव्यं विहितमौद-
यिके तदा स्थात्” यि० । “यदि स्फुटरनेः खोदयेन भुक्तासदः
ज्ञाता मेषादिस्वोदर्मेष्य युताक्षेपामस्त्रां सध्यमार्ककलानां
च यदन्तरं तेन भुक्तिर्गुणिता द्युनिशासुभिर्भज्ञा
यद्योऽधिकालादा फलं पर्हे स्तम् । अन्यथा ज्ञाप्तम् ।
एवं ज्ञाते सति भुजामन्तरमुदयान्तरं चराश्यं च कर्त्तव्य-
वस्त्रियोऽन्तरं स्थादौदयिके पर्हे । इदाचीं प्रकारान्तरेष्यौद-
यिकर्माह्” प्रभिः । “सध्याद्रेवरयमागुताहि॒निव॑-
होज्ञो ज्ञुर्गितिगुणा खगगाम्बि॒ २७० भक्ता । सर्वं पर्हे
शुगुजोः पद्यस्वितिप्राप्तेष्ये स्फुटं यद्युभेदुदयान्तरं
वा” यि० । “सध्यमार्कस्य सायनांशस्य हिगुणितस्य वा

स्फुटस्त्रुक्तदौज्ञां तथा युचिता पहगतिः खनगदम्॒
२७० हृता फलं विकलादिपद्ये धनम् । एवं युग्मपद-
स्त्रितेऽके । अव्युग्मपदस्त्रिते स्यूप्तम् । अतोपपत्तिः । का-
निहस्त्रस्य चत्वार्यपि पदानि पृथक् पृथक् पहगतिः
पञ्चदशभिर्बटिकाभिरहस्तनि । परं नैकेको राशिः पञ्च-
भिरत उदयान्तरकं पदमध्यं यावदुपर्यायते ततोऽप-
चोयते । अत एव पदान्तरेष्य तस्याभावः । पदमध्येष्य पर-
मता । यदल निरचोदयैः कमे दर्शितं तद्वाकावोधा-
र्यम् । तत् स्यूप्तम् उदवानां स्यूलत्वात् । अत एवार्यं
स्फुटदिमित्यं द्विष्णोदयाः पठिताः” । इदमु-
दयान्तरं कर्म यथा सम्भवित तेषायते । सध्यमार्कस्य
सायनांशस्य दोज्ञां द्युज्ञां च ज्ञाता तदा द्युज्ञाया सा
दोज्ञां भाज्या मियुनालद्युज्ञाया गुणनीया । तस्या
धनुषो वेऽपन्तो भूम्यमार्कस्य सायनांशस्य भुजकला ज्ञानाः
स्थायः स्फुटा अन्तरास्त्रो भवन्ति । तैदेवोऽन्तरित इत्यर्थः
एवं पदमध्ये विद्विभृतिः पठानि किञ्चिद्विधिकानि भ-
वन्ति । तानि व्याप्रकारेष्ये साधित्यत्स्को हिगुणिनः ।
हिगुणितस्यार्कस्य वाप्त्वाः क्रियते तावत् पदमध्ये राशि-
मयः भवति । तदोज्ञाया लच्छा विद्विशत्त्वा चाहुपातः ।
यदि खार्कमितया दोज्ञया विद्विभृतिर्विभृतये तदाभीष्या
किमिति । अब वहूकिंशत्त्वा खार्का अपवर्त्तिर्वा गुणक-
स्याने रूपम् । इत्यसाने साधार्थस्वारारः । फलं पानीयो-
पदानि । उमरन्योऽहुपातः । यदि पानीयपदान्त्रो गति-
वाङ्मनराश्यमुदयान्तरकं चराश्यं कर्त्तव्यं विहितमौद-
यिके तदा स्थात्” यि० । “यदि स्फुटरनेः खोदयेन भुक्तासदः
ज्ञाता मेषादिस्वोदर्मेष्य युताक्षेपामस्त्रां सध्यमार्ककलानां
च यदन्तरं तेन भुक्तिर्गुणिता द्युनिशासुभिर्भज्ञा
यद्योऽधिकालादा फलं पर्हे स्तम् । अन्यथा ज्ञाप्तम् ।
एवं ज्ञाते सति भुजामन्तरमुदयान्तरं चराश्यं च कर्त्तव्य-
वस्त्रियोऽन्तरं स्थादौदयिके पर्हे । इदाचीं प्रकारान्तरेष्यौद-
यिकर्माह्” प्रभिः । “सध्याद्रेवरयमागुताहि॒निव॑-
होज्ञो ज्ञुर्गितिगुणा खगगाम्बि॒ २७० भक्ता । सर्वं पर्हे
शुगुजोः पद्यस्वितिप्राप्तेष्ये स्फुटं यद्युभेदुदयान्तरं
वा” यि० । “सध्यमार्कस्य सायनांशस्य हिगुणितस्य वा

तारायहाणामुदयास्त्रमवेष्यांपनं यथा सूष्मि०
रक्षा । “अथोदयालान्तरयोः परिज्ञानं प्रकीर्तते । दिवा-

करकराकान्मूर्तीनामत्पतेजसाम्” स्तु । “अथ नक्षत्र-
प्रहयुत्थिकारानन्तरम् । स्तुर्यं किरणाभिमूरा मूर्त्ति-
विद्वं वेषां तेषां चन्द्रादिप्रद्यहाणां नक्षत्राणां
च । अतएशात्पतेजसां न्यूनप्रभावतासुदयास्तमयोः
अविमकाले स्तुर्यादधिकासन्निहितसच्चिह्नतत्पत्तसम्भावनया
कमेषोदयास्तमयोः स्तुर्याच्चिःस्तुतस्य यज्ञिन् काले यद-
नरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः । स्तुर्याहृ-
स्थितस्य यज्ञित् काले यदनरेण प्रथमदर्शनं सम्भा-
वितं सोऽस्तः । अतेन निवोदवास्तव्यवच्छेदस्तयोरि-
त्वर्थः । परिज्ञानं स्तुत्स्त्रानप्रकारः प्रकीर्त्वते अति-
स्तुत्स्त्रालेन मयोच्यत इत्यर्थः । तथा च यह इत्युद्देशे-
इत्समनुष्ठितप्रदिति तस्य पूर्वमेव स्तुर्यांसमत्वं एव स-
म्भावत् तद्विज्ञप्तया यहयुतिप्रसङ्गे नोक्तम् । नक्षत्र-
प्रहयुतिस्तु यहयुतिवदिति तदनन्तरसुक्ता । अतः प्रति-
दस्त्रकज्ज्ञासापगमेऽप्यस्त्राव्यादस्यावसरसङ्गतित्वात् त-
त्वसङ्गाया नक्षत्रप्रहयुत्थिकारानन्तरं प्राप्तुहितप्रस्तमनं
तत्प्रसङ्गादुदयश्च प्रतिपादयत इति भावः । तत्र प्रथमं पञ्च-
ताराणां प्रज्ञिमास्तपूर्वोदयावाह” र० ना० । “स्तुर्यादध्यधिकाः
पञ्चादस्त् जीवकुञ्जाक्षराः । जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्र-
शौ वक्षिणौ तथा” स्तु । “वक्षगतो शुक्रशौ तथा स्तुर्यादधिधि-
कौ प्रज्ञिमास्त् गच्छतः । स्तुर्यादल्पो पूर्वोदयं प्राप्नुतः ।
शेषं स्तुतम् । अथ चन्द्रबुधुकाणां पूर्वस्त्रप्रज्ञिमोदया
वाह र० ना० । “जना विश्वतः प्राच्यामस्त्” चन्द्रत्तमा-
गेन्त्राः । ब्रजन्त्यभ्यधिकाः पञ्चादुदयं शीघ्रयादिनः” सु० ।
“शीघ्रयादिनः स्तुर्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः । एतेन बुध-
शुक्रादर्कगत्यत्पत्ती स्तुर्यादस्त् पूर्वस्त्रमधिकौ च प्रज्ञिमो-
दयं न प्राप्नुत इत्यक्तम् । शेषं स्तुतम् । अतोप-
पत्तिः । रविगतिनोऽल्पगतिर्यहोऽर्कादूनवेत् प्राच्याद-
र्गनयोर्यो भवितुमर्हति । यतः स्तुर्यस्याधिकवेन बड़-
गतित्वात्त्रोम्भरोत्तरमधिकविमर्शीत् प्रवहयशेन न्यूनस्य
पूर्वसुदयादधिकस्थानन्तरसुदयनियमात् । यहस्य क्रान्ति-
जसुलग्नताकालानन्तरं यावत् स्तुर्यस्य तादृशः काल-
स्त्रावत्पर्यन्तं विप्रकर्त्त दर्शनसम्भवात् । एवं यदात्प-
गतिः स्तुर्यादधिकस्त्रदा प्रवहयशेनार्कस्य पूर्वसुदयादनन्त-
रसुदितप्रहस्य दर्शनसम्भवात् प्रवहयशेनादौ न्यूनार्क-
स्थावसम्भवादनन्तरमधिकयहस्यास्तसम्भवात् स्तुर्यास्त्रान-
न्तरं प्रज्ञिमागे प्रहर्दर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिस्तुर्यस्य
एतस्थितत्वे नोत्तरोत्तरमधिकस्थिकर्त्तव्यात् प्रज्ञिमायामदर्श-

न सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुयनयः । वक्रत्वे न्यू-
नगतित्वाद्बुधशुक्रौ चेति । अद्यार्कगतितोऽधिकगति-
यहः । स्फूर्याद्बूनस्तदोक्तर्योक्तरोक्तरमधिकसंचिकर्षात्
पूर्वस्थित्वदर्थेन याति । यदा स्फूर्यादधिकस्तदोक्तरोक्त्यो-
क्तरोक्तरमधिकविप्रकर्त्तात् परिमाणायासुदयः । ते तु शीघ्रा-
चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपच्रस्तकम् । अथाभीष्टदिन आसन्ने
स्फूर्यादयास्तकालिकौ सूर्यदग्धपूर्व हौ तत्कालज्ञानार्थं का-
र्यावित्वाह”र०ना०। “स्फूर्यास्तकालिकाः पश्चात् प्राच्यासु-
दयकालिकौ । दिवाकरपूर्व हुर्याद्बूकर्माद्य यहस्यतु”सू०।
“पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधने भीष्टदिन आसन्ने स्फूर्य-
यहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्याह्निष्ठः । पूर्वास्तोदय-
साधने सूर्यादयकालिकौ कुर्यात् दिनेभीष्टकाले कु-
र्यात् । चकारो विकल्पार्थकः । अनन्तरं यहस्य इकम्
आयनाक्षडकर्माद्य तुर्यात् । तुकार अक्षडकर्मस्तोऽ-
पूर्वाईकमिति विशेषार्थकः । अत्रोपपत्तिः । पश्चाद-
स्तोदयसाधने पश्चिमायां तदृदर्शनमिति सूर्यास्तका-
लिकौ सूर्ययहस्यावशिष्टकालांयसाधनार्थं सूक्ष्मौ । पूर्वे-
दयसाधने पूर्वदिशि तदृशेनमिति सूर्यादयकालिकौ
सूर्ययहस्यावशिष्टकालांयसाधनार्थं सूक्ष्मावश्यकाले तु कि-
चित्प्रस्तुतावपि छतौ इकमसंख्ययहस्य स्फूर्यदत् क्षितिज-
संलग्नतावोग्यतावहकर्मसंख्यतो यहः कार्य इति । अद्येष्टका-
लांयनयनमाह”र०ना०। “ततोत्तमान्तरप्राणाः कार्यांशाः
षष्ठिभाजिताः । प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वक्षमान्तरासवः”सू०।
“ततस्ताभ्यां स्फूर्यदग्धपूर्वाभ्यां उभान्तरप्राणाः “भोग्या-
स्त्रमूरकस्थाय”इत्युक्तप्रकारेण्यान्तरकालासवः पष्टिभक्ता इटा-
कालांशा भवन्ति । मागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां पश्चिमो-
दयास्तसाधने षड्भयुतयोः षष्ठिशयुक्तयोः स्फूर्यदग्धपूर्व-
योग्येनान्तरासवः । अनन्तरासवस्त्रदत् षष्ठिभक्ता इटका-
लांशा भवन्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । दग्धप्रस्तुतायाम-
न्तरकालो यहस्य स्फूर्यादयकाले दिनगतं पूर्वोदयास्तनि-
मित्तस्तप्तुकम् । एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं स्फूर्यदिग्ग-
हास्यामस्तकालासुभिरन्तरकालः सूर्यास्तकाले यहस्य
दिनशेषकाल उपयुक्तः तत्वास्तकालांनामनुत्तेऽदयासुभिः
साधनार्थं सप्तहौ स्फूर्यदग्धपूर्व हौ छतौ सकालोऽस्त्वाकः ।
यदि अहोत्तात्तासुभिस्तकालात्पूर्व्येष्वांशा लभ्यन्ते तदे-
शासुभिः क इत्युपुते प्रमाणफलयोः फलापवर्त्तनेन
द्वरस्याने षष्ठिः । अतोऽस्ताकालान्तरकालः पष्टिभक्त इट-
कालांशा इत्युपमच्रस्तकम् । अत्रै दमवधेयम् । स्फूर्यादयकालि-

काम्यामर्कदग्गम्भाभ्यामानीतेन दिनगतेन पूर्वं चाल्हो-
दग्गम्भः । सूर्योऽस्तकाविकाभ्यां सप्तड्भाभ्यामर्कदग्गम्भा-
भ्यामानीतेन दिनशेषेषाये चाल्हः सप्तड्भो दग्गम्भः ।
क्रमेण यहोदयास्तकाले प्राक्प्रथिमदग्गम्भौ भवतः ।
ताभ्यां सूर्योऽसप्तड्भसूर्योभ्यां च क्रमेण पूर्वरोत्तन्तर-
कालो यहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनशेषेषो
नाश्तो विभिन्नो कालांशाविटौ सूर्यो । अषेषकालि-
काभ्यामानीतकालेन पूर्ववृद्धाविकाभ्यां प्राक्प्रथिमदग्ग-
म्भाभ्यां सूर्योऽसप्तड्भसूर्योभ्यां चानीतकालो नाश्तोऽपि
सूर्योऽसप्तड्भसूर्योभ्यां । सूर्योदयास्तकालिकाभ्यामानी-
तेकालं कालात् कालांशाः सूर्यो इटकालिकाभ्यामानी-
तेकालात् कालांशाः अतिस्थूलाः उभयत्र कालस्य
सावनत्वात् । न हि वावनविष्टिभित्तिकपरिपूर्तिर्येन
सूर्योऽसिद्धान्तोति । अथ यैः कालांशैरुदयोऽसो या
भवति तानुविष्टुः पथमं शुद्धनिभौमानां कालांशानाह”
२० ना० । “एकादयामरेज्यस्य तिथिवृद्धरूपजस्य च । कालां-
शाभूमिपुत्रस्य दशसप्ताविकालात्” द्व० । “तत् इटकालां-
शावगमानन्तरमस्तांशाः । अस्तो यैरंशेषेति तेऽशा अ-
स्तोपवक्षादुदवांशा च्छेयाः । अमेषेष्वय एरोरेकादय
कालांशाः । यनेः पञ्चदश वृद्धशो कालांशानाम् । चः उष-
्णये । भौमस्य सप्ताविकादय सप्तदश कालांशाः दृश्येः ।
अथ शुक्रस्याह” २० ना० । “पशादस्तमयोऽदाभिष्ठदयः प्राक्-
महत्तया । प्रागस्तस्तदयः पशादस्त्वादुदयभिर्भूयोः” द्व० ।
“शुक्रस्य महत्तया ब्रह्मत्वेन नीचादस्त्वात् सूर्यविक्षयतया
पशिमायामस्तोऽदाभिः कालांशैः प्राच्यामुदयव तैः
नाभिकैः । प्राच्यां शुक्रस्यास्त्वादुपुविक्षत्वादूदयभिः
जालांशैरस्तं गणकः कुर्वात् नाल्पः । पशिमायामु-
दयस्त्वायुविक्षय दशिभिः कालांशैरेव च्छेयः । अथ बुध-
स्याह” २० ना० । “एवं बुधो हादयभिर्शुर्दयभिरंशक्तेः । वक्री-
शेष्वगतिशार्कात्करोत्तमयोदयो” द्व० । “वक्री शेष्वगतिः ।
चः समुच्छये । बुधः सूर्योदादयभिर्शुर्दयभित्तय कालांशै-
रस्तोदयो एवं शुक्रीश्वा करोति । पशादस्त-
प्रागुदयं च दादयभिः कालांशैर्महाविक्षयतया बुधः
करोति । प्रागस्तं पशादुदयं च चतुर्दशभिः कालां-
शैरप्तुविक्षत्वादुपुयः करोतीश्वर्यः । अथ प्रोक्ते-
इटकालांशाभ्यामस्तस्तदयस्य वा गतेष्वत्त्वानामाह”
२० ना० । “एम्योऽधिकैः कालभागेऽस्या अनुमैर्दर्शनाः ।

भवन्ति लोके चतुरा भातुभाग्स्त्रागृत्तेयः” सू० । “एम्य
एकादयामरेज्यस्येति लोकलयोक्तेभ्योऽधिकैरिटकालांशै-
र्दयस्या दर्शनयोग्या अभीटकाले गृहा भवन्ति । तथा
चास्तसाधने इटत्वे अस्त एव्यः । उदयसाधने इटत्वे
उदयो गत इति भावः । अल्लैरिटकालांशैर्द्यहा लोके
भूचोक्ते अदर्शना न विद्यते दर्शनं इटिगोचरता वेष्टा
ते अद्यता अभीटकाले भवन्ति । नवदृष्टाः कुतो
भवन्तीत्वत चाह । भातुभाग्स्त्रागृत्तय इति सूर्योऽस्य-
त्वेन सूर्यकिरणदीया गृहा अभिभूता सूर्यकिरणप्रति-
हृष्टोक्तनयनाविषयो मूर्च्छिविक्षस्तरूपं वेष्टा त इत्यर्थः ।
तथा चास्तसाधने अडिश्यते इस्तो गतः । उदयसाधने इट-
त्वे उदय एव्य इति भावः । अत एव । “उक्तेभ्य जना-
भिकाय यदीषाः लेटोदयो गत्यगतस्तदा खात् ।
अतोऽन्यथा चास्तसमयोऽवगम्यः” इति भास्तराचार्यैङ्गां स-
क्षफ्ते । अतोपपत्तिः उक्तकालांशैरुद्येटकालांशै यत्काले
गृही शावितो तत्काले एव गृहस्योदयोऽस्तो वार्क्षतः ।
उक्तकालांशानां शूर्यसार्विक्षयजनिताद्यन्तर्गृहादर्शने इत-
त्वप्रतिपादनात् । तथा वेटकालांशा उक्तेभ्योऽस्तादा
गृहस्यास्तद्वत्त्वमेवेत्युदयसाधन इटकालांशा उक्तेभ्योऽस्ता-
द्वेटकालात् गृहस्योदयः । यदीषालांशा उक्तेभ्यो-
ऽधिकालाद्वेटकालात् गृहस्योदयः पूर्वं जातः । एवमस्तसा-
धन इटकालांशा अधिकालाद्वेटकालात् गृहास्तो जात
इत्युपपत्तवक्तम् । अथोदयास्तयोगेत्त्वदिनादानयवमाह”
२० ना० । “तत्कालांशान्तरकला भुक्त्वान्तरविभाजिताः । दि०
नादि तत्पत्तं चक्षं भुक्तियोगेन वक्षिष्यः” सू० । “उक्तेष-
कालांशवोरन्तरस्य कलाः सूर्यगृहयोगेत्वोः कलात्मकान्तरेण
भक्ताः । दिनादिकुदयास्तयोगेत्वदिनाद्यां भवतीश्वर्यः । वक्षगतिगृहस्य विशेषमाह । उव्यभिति ।
वक्षिष्यो वक्षगृहस्य भुक्तियोगेन सूर्यगृहयोः कलात्मक-
गतियोगेन भक्ताः पक्षं गतैष्वदिमाद्यां च्छेयम् । अतो-
पपत्तिः । यदा सूर्यपहूर्योगव्यन्तरकलाभिरेकं दिनः तदे-
टप्रोक्तकालांशयोरन्तरकलाभिः किमित्यत्पातेनोदयाशयो-
रभीटकालात्वेष्वदिनादान्तरगमः । वक्षगृहे गुर्धव्यगृहयोगेत्व-
यित्योगेन प्रत्यहमन्तरेष्वदेवत्तियोगादत्पतात उपपत्त इत्यु-
पपत्तमुक्तम् । अथ गृहगतिकलयोः क्लान्तिष्वस्त्वात्
कालांशान्तरस्यास्तोरन्तरस्यात्त्वाक्तानुपातः प्रमाणेष्वद्वो-
वेजाल्लेनायुक्त इति भवति धृत्वा तयोरेकलातिस्वसम्प्रा-

दनार्थं ग्रुहगत्योरिच्छाजातीयत्वं वदं सदनरेण्यातुपात्
सु युक्त एवेत्याहः” २० ना०। “तज्जनासुहते भुक्ती
चटादशश्तोष्टुते । स्थातां कालगती तात्या” दिनादि
गतगत्योः” द्व०। “भुक्ती रविग्रहयोर्गती कलात्मके
तज्जनासुहते कालसाधनार्थं ग्रुहस्य यो राश्युदयो
दत्त्वीतत्त्वेनासात्मकोदयेन गुणिते अटादशश्तेन भक्ते
कर्ते स्तुर्यपहयोः कालांशशत् कालगती स्थाताम् ।
तात्यां गतिभ्यां गतगत्योरुदयात्मयोर्दिनादि पूर्वोक्त-
प्रकारेष्व साध्यम् । न तु पूर्वोक्तप्रकारेष्व वयास्पति-
गतिभ्यां स्युत्त्वापत्तेः । अतोपपत्तिः । यदि एकाराशि-
कलाभीरात्मुदयापवक्षदा गतिकलाभिः क इत्यसुपा-
तेनाहोरात्मकेष्वे गत्यसत्त्वः अव्याप्तसा इत्युपपत्तेनम् ।
अथ नक्षत्राणां स्तुर्यसात्मित्यवशादस्तोदयज्ञानार्थं कालां-
शान् विव्युः प्रथमेवामाह” २० ना०। “स्त्राव्यगत्य-
ग्रुहगत्याधित्यात्मेत्तुः पुनर्व्युः । अभिजिह्वाहृष्टदयं
त्रयोदशभिरुत्तर्यकेः” द्व०। “ग्रुहगत्यो लुभ्यतः । त्रयोद-
शभिः कालांशैर्दृश्यादश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति । शेषं स्त-
म् । अथान्येपामाह” २० ना०। “हस्तत्रयफाल्युन्तः अविं-
श्चारोहित्योवचाः । चतुर्दशांशकैर्दृश्या विश्वाखाश्चिन्दैव-
तम्” द्व०। फाल्युन्तः पूर्वोक्तस्त्रयफाल्युनीहयम् । आश्चिन्दैव-
तमविनीकुमारो दैत्यतं स्त्राणी वस्त्रेत्यविनीकुमारम् । इत्या
उपलब्धादश्या अथ लिङ्गप्रतिष्ठानस्य वयादेव्य
बोध्यः । ऐप्तं स्तम् । अथान्येपामाह” २० ना०। “क्षत्ति-
कामेवमूर्त्यानि सार्पं रौद्रूर्चमेव च । इत्यन्ते पञ्चदशभि-
रात्मादाहितयं तथा” द्व०। “क्षत्तिकालुराधामूलनक्षत्राणि
पञ्चदशभिः कालांशैर्दृश्यन्ते । उपलब्धादश्या इत्यन्तेऽपि ।
श्वकारो ग्रुहाधिकवृक्षेदार्थः । अस्त्रो वार्णी । चांसुक्षये ।
आवाढाहितयं पूर्वोक्तत्रापाठादाययं तथा पञ्चदशकालां-
शैर्दृश्यन्ते अत्यर्थः । अथान्येवामवशिष्टानामाह” २० ना०।
“भर्त्योदित्यसौम्यानि सौम्यग्रात् तिःसप्तकांशकैः । शेषाणि
पञ्चदशभिर्दृश्यादश्यानि भानि ह” द्व०। “तिथः सुष्ठुः सौम-
देवतं गृहगिरिः नक्षत्रमेतत्विन नक्षत्राणि सौम्यग्रात्युदित्य-
स्त्रात् तिःसप्तकांशकैरेकविंशतिकालांशैर्दृश्यादश्यानि ।
उदितान्यस्त्रातानि च भवन्तीत्यर्थः । शेषाणि पूर्वाधि-
कारोक्तनक्षत्रेषुत्तातिरिक्तानि शततारापूर्वोक्तत्रामात्रप-
दारेवतीष्वानि ब्रह्मापांशुपत्त्रापसञ्ज्ञानि च सप्त-
दशभिः कालांशैर्दृश्यादश्यानि भवन्ति । दुकारो इत्या-
दश्यानीत्यत्र यत्त्वयार्थकः । अथ दिनाद्यानयनार्थमि-

क्षया एव प्रभाण्यातोयत्वकरणमाह” २० ना०।
“अटादशश्ताम्यस्ता दश्यांशाः खोदयासुभिः । विभज्य
तत्त्वाः क्षेत्रांश्चात्मेत्तुर्दृश्यादश्यात्य वा” द्व०। “दश्यांशाः
कालांश्चात्मेत्तुर्दृश्यश्चत्युपित्तात्मान् खोदयासुभिग्रुहाद्यु-
दयासुभिर्भक्ता तत्त्वाः क्षेत्रांशाः क्रान्तिदत्तस्त्रांशास्ते-
र्त्यैर्दृश्यादश्यता उदयास्तु प्रकारनरेण्योक्तरीत्या त्वेवै ।
कालांशाम्यां क्षेत्रांशादानीय तदनरक्तादा वयास्पितगत्यो-
रन्तरेष्व योगेन वा भक्ताः फलशुदायास्त्रायोर्गतैर्यदिनाद्यं
पूर्वोगतमेव खादित्यर्थः । अतोपपत्तिः । यदि रात्मु-
दयासुभिरेकराशिकलाक्षदा कालांशक्तादात्म्यासुभिः कर-
इति क्रान्तिदत्ते भक्तास्ता विभक्ता अंशा इति पूर्व-
भेदेक्षास्ताने कालांश्चाया एव इता वाचवात् । “स्त्रात्मु-
पपम्यम् । ग्रुहाचामष्टकदित्यस्तोऽस्तकदित्यस्तुदय इत्यु-
म्यम् । तथा नक्षत्राणां नोक्तम् गत्यमावाहित्योगवोगा-
वस्थेन गतैर्यदिनाद्यानयनयावस्थवच्चेत्यत आह” २० ना०।
“प्रागेषासुदयः पश्चादस्तोऽकर्म पूर्ववत् । गतैर्यदित्यस्त्रामि-
र्भांहुमुक्त्या बदैव हि” द्व०। “एवां नक्षत्राणां मात्यासुदयः
प्रतीच्यामस्तो गत्यमावादत्यगतिग्रुहवत् । एवां नक्षत्राणां
दक्षकर्मालकर्म पूर्ववत् पूर्वप्रकारेष्व कार्यम् । परन्तु
स्तोकपूर्वाधेष्वभिति ध्येयम् । यदा निक्षम् । एवका-
रात् उदयिदप्यत्यया नेत्र्यर्थः । हि निश्चयेन । ए-
विगत्या गतैर्यदित्यस्तानां लक्षिः खात् । नक्षत्रगत्यस-
म्यत्वात् योगे ग्रुहगतिवत् । अथ अतिपयानां नक्षत्राणां
स्त्रूप्यसात्मित्यवशादस्तो नास्तीत्याह” । “अभिजिह्वाहृ-
दयं स्त्रातोवैष्णवयास्त्रवाः । अहिवुभ्रष्टदक्ष्यत्वात् लु-
भत्तेऽकरित्यमितिः” द्व०। अभिजित् । ब्रह्माहृदयम् । अनेन-
नैकदेशस्य ब्रह्मोऽपि ग्रुहस्यम् । स्त्रातीत्यवशिष्टिः ।
अचिर्बुभ्रष्टत्रामात्रपदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्-
स्त्रिवाङ्गत्तरविशेषाधिक्यादित्यर्थः । स्त्रूप्यकिरणैर्वा लुभत्ते
स्त्रलं न वालीत्यर्थः । अतोपपत्तिः “यस्त्रादयाकां-
दधिकोऽस्तभातुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्यात् । तिष्या-
शुभात्मित्यवेष्टन नास्ति धिष्याद्य तस्यास्तमयः कर्त्तव्यहृ” ।
इति भास्त्रताचार्येन्ता । परन्तिदत्तस्त्राक्षमात्राम् । अन्यथा
पूर्वभावादपदाया अथ तथात्मापत्तेरिति दिक्” २० ना०।
“यथा भौमादीनां स्त्रूप्यसात्मित्यवशादयास्त्रवच्चे दीप्त्या सकल-
विष्वदर्थन् तथा चन्द्रस्य खोदयास्त्रकाले सकलविष्वद-
र्थन् गुणत्वेन न भवति । किन्तु विष्वदेष्य एव शुक्लत्वेन
हात्याद इति भौमादिविष्वदश्यत्वं चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्का-

याः पूर्वोधिकारे सप्तपस्तिसदृचरभूतश्चोदनमाधिका-
रोऽवश्यमुपस्थित आरथो व्याख्यायते । तत शङ्कोऽहते
रुद्रयकालात् पूर्वकालेऽक्षतःलाग्नन्तरकाले चासप्तिपय-
दित्तसेषु दर्शनात् पूर्वोधिकारे चन्द्रस कालांशातुक्त्या
तदुदयास्तात्त्वेष्य प्रथममपस्थितचन्द्रोदयास्तयोः साध-
नमतिदिशति” ए० ना० । “उदयास्तविधिः प्राग्वत्
कर्त्तव्यः शीतगोरपि । भागैर्हादशिभिः पश्चात्यू
प्राग्यायदश्यताम्” शू० । “चन्द्रस अपिशब्दः पूर्वोधि-
कारोक्तेर्ग्रहनक्तवैः समुद्यार्थकः । उदयास्तविधिर-
दयास्तयोः साधनप्रकारः प्राग्वत् पूर्वोधिकारोक्त-
रीत्या गणकेण कार्यः । नहु कालांशानां पूर्वसतुक्ते
कर्यं तत्त्विद्विरत वाह । भागैरिति । द्वादशभि-
रं चन्द्रः पवित्रायां इत्य उदितो भवति । प्राच्यामड-
श्यतामङ्गं प्राप्नोति । अत व्यात् प्रागिति उनरक्तमपि
पूर्वं बुधयुक्तयोः साहचर्येष चन्द्रोदयास्तदिशुक्ता तद्
साहचर्येष चन्द्रस पवित्रास्तपूर्वोदयौ यत्तेते इति कस्त-
चिन्नन्दवद्वे र्भ मस्य दारण्यायेति घ्येयम्”।

सूर्योदये विशेषः शु० त० रट० सं० । ‘रेखामात्र’ च
इष्टेन रस्सिभित्र समितितम् । उदयं तं विजानीया-
त्त्वोम् कुर्यात् विचक्षणः” “उदयादोदयाङ्गानोमैमासावन
वास्तरः” च० सि० । “सावनः स्नादहोरात्रस्त्रयादो-
दयाद्रवेः” काल० मा० बङ्ग० सि० । युद्धुक्तोदये च
सर्वं मङ्गलकार्याणि कर्तव्याणि । अगस्त्योदयः अगस्त्य-
गन्ते उक्तः । “प्रसादोदयादम्भः कुम्भयोने महौजसः”
रवुः ।

उद्यगमिनी रुपी उदयं सूर्योदयं गच्छति उहूर्तादिना
व्याप्रोति गम-विनि छीप् । “सूर्योदयावधिष्ठूर्तादिका-
लव्यापिन्ना तिथे । कर्मात्माने उदयकाले कियनानस
पाह्वात तच्छीर्तम्” का०मा० । “ब्रतोपवासनियमे-
षट्कैका यदा भवेत् । उदये सा तिथि पाह्वा विपरीता
तु पैद्वके” ब०पु० । “ब्रतोपवासनानादो षट्कैका यदा
भवेत् । उदये सा तिथिग्रीहा आहादवस्तगमिनी”
विष्णु०ध० । “आदिलोदयवेद्यार्था याऽत्मापि च ति-
थिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव सा चेया प्रभूता नोदयं विना”
देवकः । “वां तिथिं स महमात्र उदयं वाति भास्करः ॥
सा तिथिः सकृदा चेया स्तानदानजपादिषु” देवकः ।
“उदयच्चेद सविता वां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः
सकृदा चेया दानाध्यवनक्षम्भु” व्यासः । “मत्तद्वयेष्टि

तिथ्यस्त्रियि पूर्वां तथोन्नराम् । तिमिर्मुहूर्तीवधन्ति
सामान्योऽयं विधिः स्त्रतः पैठी० । “उदिते दैवतं भानौ
पैलां चास्तमिते रवौ । हिमुहूर्तं तिरङ्गश सा तिथि-
ईव्यक्तव्योऽ” बौधा० । “भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽ-
ज्ञोमुहूर्तद्वयं दैवतस् । तस्मिंश्चास्तस्तिते ततः पूर्वकाली-
मनस्त्रोमुहूर्तत्वयं पितृदैवत्यसत्सावत्कालव्यापिनी या ति-
र्थिर्भविति सैव क्रेषण इव्यक्तव्योग्राहा” अत्राशङ्कापूर्वकं
माधवेन समाहितम् । नन्दस्त्रेवं लत्तदिवसाध्यतुषा-
तथाप्युत्तरविज्ञास्त्रियेग्रहणे कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्षा-
णीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेन अत्यापीत्यभि-
धानात् निमेषमालं प्रतिभाति, व्यासेन उदयत्वेत्य-
भिधानात् तथैव प्रतिभाति । भविष्यत्पुराणे तु चटिका-
मालं बौधायनवचनान्तरे हिमुहूर्तमितेवं विरोधमाशङ्क्य
“अतोच्चते “पौर्वाङ्गिक्यस्तु तिथ्यस्त्रियमुहूर्तः फलप्रदाः”
ह० या० वचनेन दैवे पूर्वाङ्गव्याप्तायास्त्रियमुहूर्तमिता-
यास्त्रियेष्यंहयम् । तिमुहूर्तम्यूनायास्त्रियेष्यंहयम् ।
पूर्वाङ्गव्याप्तमावात् पूर्वाङ्गस्य च पञ्चधा विभक्तस्य सुख्यतावृ-
उदिते भानौ तिमुहूर्तस्त्रियांहया । यत्तु “तिमुहूर्ता
न कर्त्तव्या या तिथ्युदयगामिनोति” न तत् तिमुहूर्तव्या-
मेवाधकं प्रत्युतोहोलकमेव । तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र
प्रसक्तिपूर्वकः, प्रसक्तिक्षात् यथोक्तरीत्या पौर्वाङ्गिकवाक्यात्
तिमुहूर्तवेधविधायिपैठीनसिवाक्याहा भवति तस्य प्रकल्पं
तिमुहूर्तत्वं सरष्टियौ बाधकाभावान्तर्यैव तिथिक्ये त्वधिक
व्यापिविधित्वया प्रतिषिद्धते अतश्च तत्र चतुर्थसुहूर्त-
स्तर्थिनो तिथिर्याहा तिथिसाम्यात् । तिथिष्ठावपि मु-
हूर्तत्ववेत्तम् सुख्यं मुहूर्तद्वयं त्वत्कल्पः । एतदेव स्त्रचयितुं
हिमुहूर्तसीपीत्वा अपिशब्दः पश्यते” । ततः प्राशङ्किकमन्यत्
समाधाय उपसंहृतम् यथा “प्रकृते तु ऋर्योदये मुहू-
र्तत्वव्यापिनी प्रतिपद्मानव्रतयोर्यहोतव्या एवं सत्य-
दयमात्रव्याप्तिशास्त्रं च चटिकामालव्याप्तिशास्त्रं च वैश्वानरा-
धिकरण्यावेषावस्थात्युत्थानुवादरूपतया तिमुहूर्तव्यामिन्न
प्रशंसति । अथवा यदा पूर्वेद्युदयकालं परित्यज्योपरि
सर्वत्र व्याप्तोति परेद्युदयकालमालं व्याप्तोति तदा-
नीमुदयानन्तरभाविन्यामुख्यायास्त्रियमुहूर्तव्याप्तेऽर्दिनहयेऽप्य-
भावेन हयोरपि दिनयोर्गैरिकालत्वे सति किं आस्तमिति
वीक्षायां पूर्वदिने गौणकर्मकालव्याप्तेभूयस्वात्तद्वयं पञ्च-
ण्यन्यायतः प्राप्तं केनापि निमित्तेन तत्प्रदूषे सति दरेदुः
कर्मकालव्याप्तिशमादनाय पूर्णत्वमधिकायोदयविहीनस्त

धापिवाङ्गत्वस्य हेयत्वोक्तिव्याजेन तदेव प्रशस्ते । “आदिवोदयवेलायां यात्मापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णै
इत्येव मन्तव्या प्रभुता नोदयं विनेति” । यदा पूर्वेद्युः
सङ्कृतमारभ्य परेद्युरुदयोत्तागेव तिथिक्यवशात्मतिपत्त्व-
माप्ना तदा वद्यपि दिनह्ये सोदयमुहूर्तं लयस्तर्थे नास्ति
तथापि पूर्वेद्युरेवाहुषेयम् । “सा तिथिः सकला चेया
यस्यामस्तमितोरविः इतिवचनेन सम्माद्यायाः सोदयति-
मुहूर्ताया व्याप्तेविद्यमानत्वात् । यदा न परेद्युरुदय-
मुहूर्तव्याप्तिरस्ति तदा पूर्वेद्युरेवाहुडानम् । अस्तमव्याप्ति-
प्रेरकित्वात् । अतएव पञ्चपुराणेऽभिहितम् । ‘ब्रैते
ज्ञाने तथा नक्ते पिण्डकार्ये विशेषतः । यस्यामस्तमितो-
भावुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेदिति’ । तत्रैव
हितेयाप्रकरणे च दैवं षड्बुधम् उपवासैकमक्षनकाया
चित्तदानवत्तेन, तीर्थस्त्रामजपहोमादयस्तु त्रिवृत्ते-
नैव संगटहोताः । पिण्डे हितिधम् एकोहिँदं पार्वणं
चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिर्भूत्वा । अव-
शिष्टा गौणः । तिथिव्याप्तिः हितिधा खाभाविक
तिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । तद्यथा
यदा सङ्कृतपर्यन्तामावास्या तदानीसुपरिच्छेष्याङ्गो
मुख्यवैव प्रतिपदा व्याप्ता भवति । यदा मध्याङ्गादिमारभ्य
तिथिक्यवशात् परेद्युः सङ्कृतान्ता प्रतिपद्धतिं तदा
पूर्वेद्युर्गौणेकालव्याप्तिसुपजोर्यैकमक्षानुडानाय तत्त्वीकारे
हति मध्याङ्गेऽवश्याहुषेयत्वात् तत्र च खाभाविकप्रति-
पद्धतेऽप्रभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्रतिपद्धतेऽप्रभाप्तिः
खोडता एवेच्च सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वस्त्रीनामव्यन्त-
निवेद्यदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबल
मिति निशीघ्रते । तदनुसारेण हितीविद्यावपि तिथयत्प
वापादौ देव; एकोहितादौ पिण्डे च कर्मकालव्याप्ति
युक्ताः खोकर्त्तव्याः । उपवासस्तु सर्वतिथिमुनारदेने
दर्शितः “शुक्रा वा यदि वा कृष्णा प्रतिपलप्रभतीनु तिथीत् ।
उपोष्ठैव बलिन्दन्त्वा विधिना त्वपरे दिने । ब्राह्मणान्
भोजवित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यत” इति । उपवासस्या
होरात्रः कर्मकालः । तस्याच्छापिनी तिथिर्याह्वा
तदसम्भवे खण्डितिथिरपि । तत्र का याज्ञेति निरुप्तते ।
तत्र स्त्रीयोदये त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्धतिं उभर-
दिनेवास्तमवादर्यांकं त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा वृत्तीया भवति
भेदमुभयविद्वा हितीया । तत्र वेधकतिथेऽरुदयेऽस्तमये वा
दिमुहूर्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोन्यनून्त्वे । तदेव

पैठिनसिवाक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेधतिथेव त्रिमुहूर्तं
सङ्कृतोपेक्षित इति “दिमुहूर्तं” त्रिरुद्धये सुमनु-
वचनेन दर्शितम् । “उदयास्तमव्ययोरेव वेध” इत्यस्यायमर्थः
“उदये सा तिथिर्याह्वा विपरीता तु पैठके” इत्यादिभिः
कालायनचन्त्रवगनल्प्यः । एवं सति उदाहृतविचये
हितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविद्वैष्णोपास्या युग्मादिवाक्ये-
नान्यव्यव्यतिरेकाभ्यासुत्तरवेधस्य प्राशस्याभिधानात्” इति ।
पादान्त्रवासरुपदेवविषयं तदथुकं तेनैव । “यद्युपो-
ष्ठव्यं साक्षात्त्वाभिहितं तथापि वैमान्तरविशेषानुपा-
दानादुपवासविषयत्वं परिशेषते तथा हि न तावत् पि-
त्रविषयत्वं” सम्भवति “हितीयादिक्युग्मानां पूज्यता-
नियमादिषु । एकोदिवादिष्टग्रादौ ह्रासद ग्रादिदेशेति”
व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य खर्चः दिशास्त्रस्य च दैवपै-
त्रविषयकत्वे व्यवस्थापनात् इति” । एवं चोपवसि-
तरदेवकर्मणि उदयगायिन्या ग्राह्यता तदपवादकं
युग्मशास्त्रम् । तत्र च पैठोनसिवचनेन त्रिमुहूर्तं
तिथेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालि-
कतिथ्या वेधाभावात् गौड़देशीया यत् सर्वमात्रेण
वेधं कल्पयन्ति तत्प्राहस्यात्मात् रघुनन्दनेन कुलापि तथा
वेधानुक्तेः कालमा० ऐमाद्रिप्रभतिषु दिमुहूर्तादिव्याप्तेष
वेधकतव्यवस्थापनात् युग्मशास्त्रस्य सामान्यग्रास्तया
वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठोनसिना तस्य विशेषाभिधा-
नात्मर्थैव यहस्या युक्तविष्युतपश्यामः । युग्मा-
दिशास्त्रस्य बाधधक्तन्तु “युग्माया वर्षद्वित्तु उपमो पार्वतैः
प्रिया । रवेऽरुदयमोक्ते न तत्र तिथियुग्मता” तिंत०
देवी० पु० “मगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्नाश याः क्रियाः ।
तिथायुदधगमित्वां सर्वास्ताः कारयेहृष्टः” दुर्ग० त० नन्दि०
पु० “शरत्काले सहायूजा क्रियते या च शार्मिको० सा
कार्योदयगमित्वां न तत्र तिथियुग्मता” तत्रैव उरा०
“पूर्वाङ्गे तु यदा कार्याः शुक्रा सन्युगादयः । दैवे
कर्मणि पित्रे च कृष्णा चैवापवाह्निके । हेमा० नार-
दीयम् “युग्मादिश्वादिष्टग्रादिषु शुक्रपते उदयव्य-
पिनी” तिथिर्याह्वा लक्षणपत्रे ऽपराह्नश्चापिनी याह्वा-
स्त्रतर्थसारय दिनह्ये तु तथा लाभे पर्यवेति हेमाद्रिः ।
विधानपारिजातादयोऽयम् । निर्दू० सि० “सर्वैष-
तिर्यक्तीपातो युग्मश्वादयस्तथा । समुखा उपवासेष
दानादावन्निमा स्तुता” अनन्तमर्त्तुरुदत्तवचे आदि-
यादात् आहसंयह इत्याह । इदन्ववधेयम् । “कर्मणो-

यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वते ह्यासुष्ठुपौ न कारणम् ॥ कर्मणोविहितकालव्यापिन्योऽत्र प्राह्यात्माभिधानेन यत् तिथिं यत्यवशात् उभयदिने श्रव्युक्तिः भावितकोदिनलृतीयं ग्रहपूर्वाङ्गाव्याप्रिस्तत् । प्रतियोगिवैयतिकरणवधिटिव्याप्तेः प्रवेशनेन मुहूर्त्तकालव्याप्तिपि पूर्वाङ्गाव्यापकतया प्रवृण्यमित्येव रघुनन्दनस्याशयः ॥ तथा च 'न्वारभ्य तस्मां दशमी च यावत्' इत्यादौ यथा पूजायान्तर्षीनां प्रतियोगिवैयतिकरणवधिटिव्यापकतामप्रवेश एवमत्वापि मुहूर्त्तव्यापकतानातोन्युन्दण्डादिव्यापने प्राह्यता । भवति च दिवमुहूर्त्तव्यापिन्याअपि मुहूर्त्तव्यापिते सर्वं सुस्थम् । तेन मुहूर्त्तन्युन्नतायां न याह्यता दिमुहूर्त्तादिव्यापित्यु मुख्येति । एव च युग्मादिशस्त्राविषये क्षणप्रतिपदादौ उभयदिने पूर्वाङ्गमुहूर्त्तव्यापित्वेऽपि तिमुहूर्त्तया एव प्राह्यते विवेकः । एवमस्तगामिन्यामपि अस्तादर्शक् तिमुहूर्त्तयास्तिथेः । पितृ याह्यतेव्यपि बोध्यम् ।

उदयगिरि ३० उदय उदयस्यानं गिरिरित्व । स्त्र्यादेहृदयस्याने पर्वतवदाच्छादके भूषज्ञपादे "उदयगिरिवनालीबांच भन्दारपुष्पम्" उद्गृहः उदयगिरिरित्विश्वरस्तस्यते प्रतप्रकलकनिकरपीतलीहिते सवितरि^१ क्षुमु० उदयाचलादयोऽप्यत । "विनोदयाद्रेरभिसावमुञ्जकैः" भाषः । भूगोचपादस्यैव यथा स्त्र्यादयस्य देशविशेषे विशेषस्याने एव सम्भवः तथापि निरक्षदेशावधिकरण देशे मुख्यतम् "लङ्घापुरेऽर्कस्य यदोदयः शाव तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्योम् । अधस्तदा सिंहपुरेऽस्तकाळः खारोमके रात्रिदर्शं तदैव । यतोदितोऽर्कः किंत तत्र पूर्वं तत्वापरा यत्र गतः प्रतिभास् तद्याम्यतोऽन्ये च ततोऽस्तिलानासुदक्षियतेभेदरिति प्रसिद्धम्" विद्वान्शिरोमण्डो तथैव व्यवस्थापितम् ।

तथा च लङ्घादिपुरोचतुर्थ्यस्य भूषज्ञपादानरस्यत्वेन द्वितीयपुर्व्युपरिस्ते स्त्र्यादौ प्रथमं इत्यता तत्पूर्वाङ्गदिश्वदेशे ततः सुवृम् । पश्चात् स्थितदेशेयु च सतः पश्चात् इत्यता एव च भूषज्ञपादेनाच्छादने तदतिक्रमे दर्शनयोग्यत्वादुदयः । ततश्च यत्र देशे यदा दर्शनं तत्र तदा तदेशापेक्षया स्त्र्यादेभिर्विम्बपादोपरिस्तत्वेन तत्स्यानस्य उदयगिरित्वम् यत्र चादर्शनं तदेशापिनामस्तर्गिरित्वं शास्त्रेषु कल्पितम् । एव च निरक्षदेशावधि भूषज्ञपादान्तरेषु स्थित लङ्घापुरवाहिनां यमकोटिरेवोदयस्यानभेदमन्यत्र कल्पय-

म् । लिङ्गपुराणे त्र अन्याः पुरीरक्षा तत्वोदयादिव्यव्यापाह "मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां भेरोः स्थिता उरी । दक्षिणे भारुपुत्रस्य वस्त्रप्रसादं वारणे । सौम्ये सोमस्य विषुला तासु दिग्देवताः स्थिताः । अमरावती संयमिनो सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालोपरिदात्तु सर्वतो दक्षिणायने । काण्डाङ्गतस्य स्त्र्यस्य गतियां तां निवोषत । दक्षिणां प्रकमेन्द्रानुः किमेषु दिव धावति । पुरानगो यदा भासुः शक्तस्य भवति प्रभुः । सच्चैः सांयामनैः सौरो ह्युदयो इत्यते हिजाः । । स एवं सुखवत्यान्त निशान्तस्यः प्रदश्वते । अस्तमेति तदा स्त्र्यो विभायां विश्वदग्निमुः । भया प्रोक्तोऽभरावत्या यथाऽसौ याति भास्तुरः । तथा संयमिनों प्रायं सुखाङ्गेष्व विभां खगः । यदा पराह्नस्त्रवन्येणां पूर्वाङ्गोनैर्कृते हिजाः । । तदा त्वपररात्रय वायुभागे सुदारणः । ऐशान्यां पूर्वरात्रस्य गतिरेवास्य सर्वत् इति । आख्यातच्च त्रा० उ० अ० अ० न्द० गिरिषा "तथा चोपरिदादमरावत्यास्तिउक्ष्याङ्गं तत्रे शक्तोष्यस्यानां हतीयामसाने यकोष्यस्यानामाद्यामं संयस्याउदयं च करेति सविता । एवं यदा याम्ये मध्याङ्गे तिडति तदैन्द्रे अस्तमयः, आग्नेये हतीययामः, तैर्कृतिकोणे प्रथमो यामः, वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याङ्गस्तदायाम्ये अस्तमयः, निर्कृतिकोणे हतीयो यामः, वायव्ये प्रथमयामः, सौम्ये उदयः । यदा च सौम्ये मध्याङ्गस्तदा वारुणे अस्तमयः, वायव्ये हतीययामः, ईशानकोणे प्रथमो यामः, ऐन्द्रे उदयः । तथाग्नेयकोणे वर्त्तमानस्त्रवस्यानां भध्यं दिनम्, यमेन्द्रपुर्योराद्याहृतेययामौ, नैर्कृतेशानकोषयोरुदयास्तमयौ च करोति" एतद्वामानसापेक्षयेदयास्तमयोक्तिनाम्पूर्वोक्तेन विश्वम् "अथ यदादिव्यः पुरस्तादेता पश्चाद्वस्तमेता द्विस्ता दृढ़उदेताऽर्वागस्तमेता इत्यादि" त्रा० उ० भा० अ० ए० पूर्वाद्वात्मादृष्टिगोचरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम् । सवित्रुतुर्दिशमिन्द्रयमवश्यमोभपुरीषु द्यास्तमयकालस्य दुत्यत्वं हि पौराणिकस्त्रम् । मानसोत्तरस्य मूर्दिनि भेरोः प्रदक्षिणादृतेलुत्यत्वादिति^२ इत्याशङ्क्रान्तिक्रोक्षोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात् । उदयस्य नाम सवित्रुत्तमिन्द्रियासिनां प्राणिनां चक्रगोचरतापत्तिस्त्रदत्यव्यास्तमयै न परमार्थत उदयास्तमयै सः । तद्रिवासिनां च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनव-

मागेण मक्षवपि नैत्रोदेता नास्तमेतेति चकुर्गांचरता-
मत्तेस्तद्यथस्य चाभावात् । तथाऽमरावत्याः सका-
शाहुदिगुणकालं सांयमिनीं पुरों वस्त्वतस्तन्निवासिनः
प्राणिनः प्रति दिव्यितः इवोदेत्युत्तरोऽस्तमेतीत्युच्यते-
इवाद्वृद्धिज्ञापेत्य तथोत्तराख्यपि पुरोषु योजना । सर्वे-
प्राच्छ भेशृज्ञरो भवति । यदाऽमरावत्यां मध्याङ्गगतः
सविता तदा सांयमिन्यासुद्यन् दृश्यते तत्र भध्याङ्गोवरो
वारण्याऽप्यन्तर्याते । तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणाहृत्ये स्तुत्य-
त्वात् । इवाडतवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवासिता-
दिव्यारम्भीनां सवितोर्हु इवोदेताऽर्वांगस्तमेता दृश्यते
पर्वतोर्हुच्छिद्वप्नेशात्पवित्वप्रकाशस्य । तथर्गांद्यमृतोपजो-
विनामस्तानाज्ञ दिगुणोत्तरोत्तरीर्यवच्चमनुभीयते भोग-
कावद्वैगुण्यलिङ्गेन”क्षा०७०भाष्यम् ।

उदयन ए० उद्दृ+इत्यु । इवगस्ये सुनौ, कुसुमाङ्गलिप्रभृ-
तिपञ्चकारके २उदयनाचाये॑ च । “व्यातेने किरणावर्णी-
सदयनः” इव्यक्तिरणावर्णी । अवश्य आत्मतत्त्वविवेकादिना-
ज्ञायन्वकर्ता॑ । ३उष्मभारजे “उदयनमिवानन्दितवल्लकु-
लम्” काद०४उष्मभारजे च । उष्मभारजवित्तम् उहत्त्वाचायां
विस्तरेण विंश्टम् । “प्रायावल्लीनुदयनकथाकोविदयाम-
द्वडान्” मेघ० उद०५-भावे ल्युट् । ५उदये न०
“पूर्वतः सागरस्ये चन्द्रस्योदयन” प्रति॑भा०भी०५८अ०
“एषा युक्ते परावतः स्तर्य स्योदयनाद्विचि॑भा०१,४८,५,
“सप्तर्षीणाज्ञोदयनमादित्यस्य” शत० ब्रा० १२, द०१६ । ईस-
मास्त्रौ च “सैवा विष्टुप्रायणा विदुदयना॑” ता० ब्र०२,
१५,२ विष्टु च्छग्नवक्तम् उदयने समाप्तौ यस्या॑”भा० ।

इदयनौया ज्ञी उदयने समाप्तौ विहिता तदिमित्तत्वेन तद्व-
स्वमिनी वा च । समाप्तिनिमित्ते॑ इष्टिभेदे॑ “गार्हिण्यव्य-
उद्दीनीयामाचरति॑” आश० यौ० ६,४,१,१, नेदमादिषु मा-
लैनमर्दांगुदयनौयायाः॑” ४,२,५,१, । अवभृथाऽदयन
निमित्ते॑ २वित्तिरावे पु० “हस्तावेत्रोदयनौयोऽतिरावः॑”
शत० ब्रा० १२०१,२,३, अवभृथाऽदुहेत्रोदयनौयेन चरित्वात्तु-
व्यस्य पशुषुरोडाशमहु देविकानां हर्वीपि निर्विपति॑द०८,
५,१,१४ । “प्रायणीर्य एवातिरावे युज्ञत्युदयनौये विष्ट-
हृत्ति॑” । “अथो यथा प्रायणीयेत्रितिरावे समिवेनीह-
न्त्य ब्रूयाऽददीनीयएवातोऽतुवक्ता॑भीति॑”६,४,४,१५,१६
उदयवेला ज्ञी स्तर्यस्य तत्त्विरण्यस्य वा उदयस्य वेला समयः॑ ।
१स्तर्योदयकाले॑ २अवभृयोदयकाले॑ च “माघेमास्तमिते पश्चे

रटन्याख्यवर्तुहृते॑ शो । तस्यामुदयवेलायां स्वात्वा नावेचते
यमस्” म०त०यमः॑ “उदयवेलायाम् अरणोदयवेला-
यामिति॑” म०त०रघु० । शा०त० उक्ते॑ इभूतानामुदय-
समये च भूतोदयवद्वे॑ विष्टिः॑ ।

उदयान्तर न० उदयस्योदयज्ञानार्थम् अन्तर॑ यत्र । सि० शि०

उक्ते॑ यहाण्यामुदयज्ञानर्थं संस्कारभेदे॑ उदयशब्द॑ विष्टिः॑ ।
उदयास्तस्त्र॒त न० “क्षाजे द्युरात्वसमरण्डवमध्यभागजी-
वायका भवति पूर्वपराययोः सा । अपाययोः प्रगुण-
मत्र निवङ्गत्वं॑ यत्तदृदलि गणका उदयास्तस्त्र॒तम्”
सि० शि० उक्ते॑ वितिस्वाहोरात्रिहत्तसम्यातयोर्बिंदे॑ स्त्र॒ते॑

उदर॒त न० उद्दृ+च्च-च्चप् । उजठरे नाभिस्तनयोर्मध्यभागे॑ ।

“दण्डस्यानि दण्डस्ये ल्युपकम्य॑ “उपस्थमुदरं जिह्वा॑ हस्तौ॑
पादौ च पञ्चमौ॑ । चकुर्नासा॑ च कस्यौ॑ च धनं॑ देह
स्तर्य॒त्रच” मतुः॑ । “मस्तकोदरपृष्ठनाभिलंगाटनासाचिवुक-
वस्तियोवाइत्येता॑ एकैकाः॑” शरीरविभागे॑ सुवृतः॑ ।
“उदर॒च्च एहौ॑ कोष्ठ्यौ॑ विस्तारोऽयस्तदाहृतः॑” या०स्त० ।
“उदर॒च्चपक्तिः॑” शत० ब्रा० ८,६,२१,३ । “उदर॒
पारिमाति॑ सुटिना॑” “सदस्त॒संशयगोचरोदरी॑” नैव०
आधारे च्चप् । २युजे॑ । इमध्यभागमात्रे॑ च “ताम्बो-
दर॒पूरु॑ तस्यपञ्चवेषु॑” रघुः॑ “ताम्बिदिविहितोदरे॑” चम०
“कुसुममिव पिनङ्गपाण्डुपत्रोदरेण॑” शक्तु० उद०५-च्चप्
षुषो॑ । द्वैषोपच्च,॑ उदर॒स्त्वाद्वास्त्रोदरशब्दवाच्यता॑
“तांत्रस्यग्रात्तद्वैतत्ताभ्याज्ञ तत्समीपतयाऽपि च॑ । तद्व-
शाहृच्यात् शद्वानां॑ शत्तिरक्तां॑ चतुर्विधा॑”भा० प्र० उक्तेः॑ ।
१उदररोगे॑ । उदररोगनिदानादि॑ सुवृते॑ उक्तं॑ यथा॑
“च्यात उदरायां॑ निदानं॑ व्याख्यास्यामः॑ । धन्वन्तरिच-
र्मभृतां॑ वरिठो॑ राजर्विर्त्त्वप्रतिभो॑ बभूव । बह्वर्विषुलं॑
विनयोपत्त्वयिष्यति॑ शुभं॑ सुशुत्तमन्तश्याम्यः॑ । षष्ठ॒ समस्त॑-
र॒पि चेह दोषै॑ ज्ञोहोदर॑ उद्गुहुदं॑ तथैव । आगन्तुक॑
सप्तमष्टमज्ञे॑ द्वोदरं॑ चेति॑ वदन्ति॑ तानि॑ । सुदृवेलाने॑र-
हिताशनस्य॑ संशुद्धपूर्वत्वनिवेष्यादा॑ । ज्ञेऽदिमि-
च्याचरणाज्ञ ज्ञलोर्हु॑ गताः॑ कोष्ठमिप्रपञ्चाः॑ । शुक्ल-
माळतिव्यञ्जितलक्षण्यानि॑ कुर्वन्ति॑ वोराण्युदराणि॑ दोषाः॑ ।
कोष्ठादुपस्त्रे॑ वृद्धदद्वसारो॑ निः॑स्त्र्य॑ दृष्टो॑निलवेगनुवृ॑ ।
त्वचः॑ सुधुम्य॑ शनै॑ समन्वानिवृद्धमानो॑ उजठर॑ करोति॑ ।
तत्पूर्वृ॒रूप॑ बलवर्णकाङ्गाबलो॑विनाशो॑ उजठरे॑ हि॑ राज्यः॑ ।
जीर्णापत्रिज्ञानविदाहवत्वो॑ वस्त्रे॑ रुजः॑ पादगत्वा॑ शोफः॑ ।
सङ्गृह्य॑ पात्रो॑दरपृष्ठनाभीर्यहृते॑ लण्णसिरायनज्ञम्॑ ।

यमुलमाना हवदुपशब्दं सतोदभेदं पवनात्मकं तत् ।
 यच्छोषवृष्णाज्वरदाहयुक्तं पैत्रं सिरा यत्र भवन्ति पीताः।
 पीताच्चिविष्मूलवत्तखाननस्य पित्रोदरम् २ तत्त्वचिराभिष्ठ-
 डिः । यच्छोषतं शुक्लसिरावनज्ञं गुरुस्थिरं शुक्लतखाननस्य ।
 स्त्रिघ्नं महस्त्रोफयुतं सप्तादं कफोदरम् ३ तत्त्वं चिराभिष्ठ-
 डिः । स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूलविष्डार्त्तवैर्युक्तमसाधुश्चाः।
 यस्मिं प्रयच्छन्नरयो गरांच दृष्टाम्बुद्भौर्विषेवनादा ।
 तेनाशु रक्तं । पिताम्बुद्धो दीपाः कुर्वन्ति चरं जठरं विलिङ्गम् ५।
 तच्छोत्तरात्मवस्थेष्विषेपतः कुर्वति दद्यते च ।
 स चातुरो भूर्चर्ति सम्प्रसक्तं पाण्डुः कथः गुण्डिति
 त्वश्चया च । 'प्रकोर्त्तिं दूष्युदरन्तु धोरं झीडोदरम्
 कोर्त्तयतो निवोध । विदाल्मिभिष्ठन्दितस्य जनोः प्रदृष्ट-
 मस्त्वयमस्त्वक् कफश । झीडोदरिं सततं करोति झीडो-
 दरम् ५ तत्त्वबदनि तञ्जाः । वामेष पाश्चे परिष्ठिभेति
 विजेततः सीदति चातुरोऽत्र । मन्त्वरामिनः कफपित्तलि-
 ङ्गैरपद्धतः क्षीणवलोऽतिपाण्डुः । उव्येतरमिन् यवत्ति प्रदृष्टे
 चेवं यक्षाल्मुदरं तदेव । तसान्त्वमस्त्वैरप्येपिभिर्वा-
 लाप्रसमिक्षाः सहितैः पृथग्वा । सज्जीयते तत्र सलः सदोषः
 क्रमेण नादामिति सङ्करोऽहि । निरुद्धते चास्य गुदे पुरीषं
 निरेति कच्छादपि नाल्यमत्यम् । हृत्वाभिमध्ये परिष्ठिभेति
 यज्ञोदरं विट्समग्निकञ्च । प्रक्षर्दयत् वद्युदरं है
 विभाव्यं ततः परिष्ठाव्युदरं निवोध । शत्यं यद्वोपय-
 निहतं तदन्तं भिनत्ति यसागतमन्यथा वा । तस्मात् सुता-
 न्त्वात्प्रलिङ्गकाशः खादः स्वेदैः गुदतस्तु मूर्यः । नाभेरध-
 शोदरमेति इविं निसुद्धतेऽतीव विद्वत्ते च । एतत्परि-
 ष्ठाव्युदरं ७ प्रदृष्टं दकोटं कोर्त्तयतो निवोध । यः
 स्त्रेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्नो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
 पित्रेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्वोतांसि दृष्टिं हि तद्व-
 हानि । स्त्रेहोपलिप्तेष्वय वापि तेषु दकोदरम् पूर्व-
 दद्युपैति । सिग्धं महस्त्रम्भिष्ठन्तनाभि भृशोद्रवं पूर्व-
 मित्राम्बुद्धा च । यथा दतिः कुर्वति कम्पते च यद्वायते
 चापि दकोदरं च तत् । आधानं गमनेऽशक्तिर्दैर्वलं च
 दुर्बलामिना । शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहकृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि । अन्ते सिं-
 खमावन्तु भजन्ते जठराणि तु । सर्वाण्येष परोपाकासदा-
 तानि विष्ठर्जयेत् । विष्ठरस्तु भा०प्र० दृष्टिः । गर्भपा-
 तनजारोगा यक्षत्पूर्वोदराः इत्युक्तेः उस्त्वमपि ।
 ५ अत्ये त्रिः । "उदरमन्तरं कुर्वते" श्रुतिः

उदरग्रन्थि उ० उदरे प्रविष्टिः । गुल्मरोगे हेम ० । गुल्मयन्ते
 विष्टिः उदरगुल्मोऽप्यत्र उ० "इत्योर्विकारहारी च भवेद्
 उदरगुल्मयान्" शाता० स्त्रिः । [उदरवभवत्ते हेम ०]
 उदरत्राणं न० उदरं त्रायतेऽनेन लै॑-ल्युट् । (कमरवभवत्ते)
 उदरयि उ० उद॒+क॒-व्ययिन् । सस्त्रे उद्वलदत्तः ।
 उजरपिशाच त्रि० उदरे तत्पूर्त्तैः पिशाच इव । सर्वाङ्ग-
 भजके हेमच० । [त्वेन पूर्वायत्वे त्वयै ।]
 उदरपूरम् अव्य० उदर+पूर-साक्ष्ये अमुल् । उदरं साक-
 उदरभरि त्रि० उदरं विभर्त्ति॑ भ॒-स्त्रि॑ सु॒स् च । पञ्च-
 यज्ञाश्चकरणेनात्मोदरमात्रपोषके ।
 उदररोग उ० ईत० । (उदरो) इति ख्याते रोगे । उदर
 शब्दे विष्टिः । उदरव्याधिरथवा० "कद्वोयद्वारन्तु पानी-
 येन प्रसाधितम् । तदास्तादेन नश्यन्ति उदरव्याधयोऽ-
 खिलाः" गरु० उ० ।
 उदरवत् त्रि० उद्गमुदरमस्यस्य तन्दादि० उद्गतायाम्
 मत्प॒ भ॒स्य वः । उद॒उदरयुक्ते॑ । पक्षे॑-ठन् । उदरिक
 इनि॑ । उदरिनु॑ पिक्का॑ इलच् । उदरित उक्तार्थे॑ त्रि०
 इनौ मतौ च स्त्रियाँ डीप् ।
 उदरशयं उ० उदरे येते शी॑-पार्याँ॑ अच् । गर्भं शरे
 उदरशागिङ्गल्य उ० कृषिभेदे॑ "हृत्यवोदरशागिङ्गल्यः पारा-
 श्यं॑ क्षीव॒वः॑" भा० स० ७ अ० । "तं हृतमिधन्वा॑ शैनकः॑
 उदरशागिङ्गल्यायोक्तोश्च" व्वा० उ० ।
 उदराभान् न० ईत० । (पेटकापा॑) रोगभेदे॑ । तत्कार-
 पमुक्तं रुशु॑ "कवायः॑ संयाहको॑ रोपणः॑ स्तम्भनः॑ शो-
 धनो॑ विश्वनः॑ शोषणः॑ पोङ्गः॑ क्लेदोपशोषण्यवेति॑ स एवं
 गुणोऽप्येकंशाल्यैर्दृष्टिरैव्यमानो॑ हृतपीडास्यशोदराभान-
 वाक्ययहमस्यास्त्रमगात्मस्तुरण्युषुमायनाकुञ्चनाक्षेपण-
 प्रभतीन् जनयति॑" । तज्जाजीर्णस्य लिङ्गं॑ तद्युक्तं॑
 स्तुते तत्त्वं उहिरण्यशब्दे॑ वक्त्रते॑ ।
 उदरामय उ० उदरसामं रोगं याति नयति या॒-क॒ ।
 खनामस्याते॑ रोगे अतिसारशब्दे॑ उ० विष्टिः । "शीतं
 मधुयुक्तं कल्पा॑ पाययेतोदरायमये॑" "शर्करोपहितं शीतं
 पाययेतोदरायमये॑" रुशु० ।
 उदरावत्त॑ उ० उदरे आवत्ति॑ इव गमीरत्वात् । नाभौ॑ ।
 उदरिणी॑ रुशी॑० उदरं तत्स्यगम्भै॑स्त्वस्याः॑ इनि॑ डीप् ।
 गम्भिल्याम् ।
 उद॒क॑ उ० उद॒+क॒-क॒-अर्च-या॑ अज्ञ । ;उदरकाले॑ २भाविफलके॑
 गुभाशुभकर्मणि॑ च । "तद्वयत्वं उद॒क॑ जीवत्वं नृत्यस्य॑ च"

“सोऽनुभूयासुखोदर्कान्” प्रेषेह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्मान्
निवोधत् अतुः । “नन्यमुदकः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य”
दशकृत् । “नानाप्रभृतव्यः समानोदर्का कृतवेद वा अस्त-
ज्यन्” शत. २०, ८, ७, १, २ ।

उदच्चिंस् ३० उहु अर्जुमर्जिः शिखायस्य । १८क्षिके वङ्गौ ।
उत्कृष्टकान्तिवात् २२कदर्पे अर्जुरेतस्त्वात् इशिवे च ।
४८उत्तरशिखान्तिवे त्रिः ॥ “प्रदक्षिणप्रकमणात् कथानोरुद-
र्जिः प्रसन्निष्ठुनं वकाशे” “कृचेवोदर्जिः च स्वर्यम्” रघुः ।
“स्फुरनुदर्जिः वक्षसा लतीयादत्थः कथातुः किल निष्प-
पात्” कुमा० । प्रा० स० । ५८उत्तरायां शिखायां न० स्त्री० ।
उदर्हु ३० उहु+अर्जु-अच् । “वरटाददसंस्यानः शोषः
संजायते बहिः । सकण्डुस्तोदबहुल अर्जु चरविदाह-
वान् । उदर्हुमिति तं विद्याच्छ्रीतपित्तमयापरे । वाता-
धिकं शीतपित्तस्तद्वृक्ष कफाधिकम्” इति निदानोक्ते
रोगमेरे ।

उदर्य्य त्रि० उदरे भवः उदर+यत् । जठरभवे॑‘यदर्दर्थस भेद-
सः परिश्येते’ शत. २०, ३, ८, ५, “पुरीतता नभ,
उदर्य्येण चक्रवाकौ” यज० २५, ८ ।

उदलावणिक त्रि० उदकीभूतं लवण्यमुदलवण्यम् उदादेशः ।
तेन पक्षम् ठज् उत्तरपददृष्टिः उदकीभूतलवण्यपके व्यञ्ज-
नादौ इत्याशु० ।

उदवसित न० उहु+अर्जु+सि-सो-वा क्त । एष अमरः ।
उदवाप ३०० उदर्जं वपति पिण्डस्यानीयतया वप-अर्ण्
उदादेशः उप० स० । जलमात्रेण १८चाइकर्त्तरि
२८तर्पणकारिणि च । तस्यापत्यम् रज् । औदवापि तदपत्ये
एंस्त्री ततः तस्यैदमित्यर्थे रैतति० रु । औदवापीय तत्
सम्बन्धिनि त्रिः ।

उदवास ३०० उदके व्रतायै वास उदादेशः । व्रतायै जड-
वासे । “अशक्तिरात्मु योज्येत् उदवास” च योज्येत् ।
वततं चैक्यायै यः स उभेतेष्ठितां गतिम्” भा० आतु०
१७अ० “सहस्रात्रीरुदवासत्परा” कुमा० ।

उदवाह ३०० उदके वृत्तिवह-अर्ण उप० स० । जलवाहके
१८भेदे । “दिशा चित्तम् क्षयलनि पर्जन्ये नोदशहेन” व० १,
१८, २, २८दकशाकमात्रे त्रिः ॥ “आ वोयस्तद्वाहासो
अद्य दृष्टि॑ ये विद्ये महतो जुनलि” व० ५, ५, “उत्त्वा
वहन्तु मरत उदवाहा उदपुतः” अथ. १८, २१, २१,
उदशराव ३०० उदकपूर्णः शरावः शा० त० पूरयितव्ये एकह-
वादौ उदादेशः । जलपूर्णे शरावे “उदशरावे आत्मानम-

वेच्य यदोत्तमो न विजानीयस्त्वं प्रवृत्तमिति तौ
चोदशरावेऽपेक्षाङ्गुक्राते” वा० उ० ६०५० ।

उदशुद्वित्रिः । उद्वा उदकेन शुद्धिः । स्त्राते तस्यापत्यम् रज् ।
चौदशुद्वित्रिः तदपत्ये उंस्त्री ततः यूनि रज्जन्तवात् फित्
तस्य पैला० लुक ।

उदशु त्रिः । उद्गतमश्च यस्य प्रा० व० गतज्ञोपः । उद्गत
नेत्रज्ञे ‘तस्य पश्यन् स सौमित्रिरुदशुर्वस्तिहृमान्’
रघुः ।

उदश्चित् न० उदकेन जलेन श्वयति वर्षते श्वि-क्रिप् संज्ञा-
याम् उदादेशः । अर्जुजलेन भयिते तके अमरः । “पाने
मूलघुरुदशु दधि गुकञ्च भोजने” । महैनं दध्युदशिङ्ग्राम-
मध वा तण्डुलाम्बुना” सुच्च० ।

उदसन न० उहु+अस-ल्युट् । १निरसने २उत्त्वेपत्ये च ।

उदस्यान न० उद्वा लावितं स्यानं शाक० त० । १उदक
लाविते स्याने । ततः भवायै उद्वा० रज् । औदस्यान
तद्वैते त्रिः । उदनि स्यानं वासः । २जलवासे । तत्
शीलमण्य व्यता० ण । औदस्यान जलवासशीते त्रिः ।

उदहरण ३०० उदकं ह्रियते॒नेन रु-करणे ल्युट् उदादेशः ।
कुम्भे । “प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभवा पञ्च-
दंश्यः” कात्या० ६, २, २३ । “उदहरणाः कलसाः”
इति कर्कः । “निधायोदहरणे त्रिविपत्ययते” “अ-
घैतमस्तानुदहरणेऽवधाय” शत. २०८, ३, २, ५, ६, ८ ।

उदहार त्रिः । उदकं हरति रु-अण् उप० स० उदादेशः ।
१जलहारके॑“प्रविक्षां नदीं रात्रावुदहारोऽहमागतः”
दक्षक० स्त्रियां डीप॑ । “उतेन गोपा अदश्वदश्वरुदः-
हार्यः सहृदो मृद्याति” यज० १६, ७ । तेन यि० कौ० “टि-
उदाण्डिचिचादि” द्वंते तद्विताण्डिस्यैव पद्मणोऽप्तिविन्यया
अतएव सुखदो० कर्म रथण्” प्रा० सूतपरिवत्तै॒नेन “दात्
षण्” इति सूते डीर्घं चित्त॑ लतम् । तथा च कुम्भ-
कारीवेत साधु न तु कुम्भकारा । प्रयुक्तये च नाटकादौ
प्रतिहारीवेत तत्र च प्रतिशब्दस्य प्रत्येकार्थत्वात् कर्मप-
पदत्वं हुलभम् । भावे च अ० दैत० । २जलहरणे च ।

उदाज ३०० उहु+अज-घञ् न कुत्वं व्यभावः । पशुप्रेरते॑

उदात्त ३०० उहु+आ+दा-क्त । वर्णोत्त्वस्त्रिस्यानेषु उच्चै॑
रज्जरिते॑ इतरे॑ २तद्वृक्ते त्रिः ॥ “उच्चै॑रुदात्तः” पा० ।
“ताल्वादिषु सभागेषु स्यानेषूर्ज्मागे निष्पत्तोजु॑उदात्तः”
यि० कौ० । “उदात्तचालुदात्तच्च स्वरितव्य स्वरा अचीति॑”
यिचालुक्ते॑ अचामेत तैस्तर्यम् । अनेकाच्कपदे॑“अनुदात्तं

पदभिकर्त्तर्ज्ञम्” पा० एकस्वीकोदात्तता अन्यस्य चाहुदात्त-
तोक्ता । तत्रादौ सामान्यत उदात्तविधायकं स्फूतं दर्शते ।
“अच्छे अन्त्येष्टसर्वं नामस्थानम्” पा० । अच्छे: परा
विभक्तिरुदात्ता । प्रतीचोबाहून् । “जडिदम्पदाद्युपम्
रेत्युभ्यः” पा० जट् इदम् पदादि अप् एम् रे
टिव् इत्येष्टोऽसर्वं नामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रठोहः ।
एम्बर्न्हभिः । पद्मद्वोमास् शृङ्गिश इति यट् पदादयः ।
पद्मराम् । इद्विः । नसा सासि । हृदा निषा । उंसः ।
राया । दिवः । “अट्टनो दीर्घात्” पा० । दीर्घानाद-
दृनः परः शसादिकरुदात्तः । अष्टभिः । “शतरुमोन-
द्याजादे” पा० अनुम् यः शत्रुप्रत्यक्षदल्लोदात्तात् परा
नदी अजादित्य शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । जानती
जानतः । दधती दधत इत्यादौ तु अभ्यक्षानामादित्याद्यु-
दात्तविधानेन अनोदात्तामात् न तथा । अनुमस्तु
उद्दनोत्प्रादौ न । “उदाहयणोहल्पूर्वात्” पा० उदा-
त्तस्थाने योवय् हल्पूर्वस्त्वात् परा नदी शसा-
दिर्विभक्तिरुदात्ता । नेत्री, नेत्रा, लक्षता सवित्रा ।
“नोऽधातोः” पा० अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न
सुः । बद्धवस्त्रा सुभा । “हस्तुऽभ्यां महप्” पा०
हुस्तानादल्लोदात्ताम्बुद्य यो भरुप् उदात्तः । अविक्षम्
उदिविमान् । हुट् अव्यखलतः । “रैश्वदात्” वा० रैवान् ।
“नामन्यतरसाम्” पा० । मत्पि यो हुस्तस्तदल्लोदा-
त्तात् परोनाम् उदात्तोऽं । सुभतीनाम्” उद्ग्राह्यन्त्वा
या० उद्ग्राः परोनाम् उदात्तो वा । अभिभञ्जतीनाम् ।
“यद् विचत्त्वां इत्यादिः” पा० एथोहलादिर्वि-
भक्तिरुदात्ता । उद्ग्रिभिः तिभिः । “न गोवन्तसावर्णराहु-
क्रुद्यत्” पा० एथ्यः परं प्रागुक्तं सावेकावस्तृतीया वि-
भक्तिरिति न कार्यम् । “दिवोभक्त्” पा० दिवः परा
भलादिर्वेदात्ता । “न चान्यतरसाम्” पा० । हुः
परा भलादिर्वेदात्ता । उद्ग्रिभिः । “उपोत्तमं रितिः” पा०
रितप्रत्ययान्तस्तोत्रमुदात्तम् । अहवनीयः । “सतोः
पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्” सतोः पूर्वमाकारः उदात्तः
संज्ञायां स्त्रियाम् । उदुम्बरात्ती शरावती अमरावती
“एकादेशउदात्तनोदात्तः” पा० । उदात्तेन सहैकादेश
उदात्तः साग् । क्वोऽस्माः । “स्फूरतोवादुदात्ते पदादौ”
पा० अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः
अरितो वा पक्षे उदात्तः । “वीदं ज्योतिर्हृदये” । “उच्च-
स्तरां वा वप्त्कारः” पा० वप्त्कर्त्तर्यणि वप्त्कर्त्तर्य

उच्चस्तराम् अत्यन्तोदात्तः एकत्रितिः “सुब्रह्मण्यायां स्फूर-
तस्तोदात्तः” पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे एकत्रितर्न सात्
स्फूरतस्य उदात्तः स्थात् । “भल्युपोत्तमम्” पा० उद्ग्रि
वत्त्वां वा भलादिर्विभक्तिस्तदने पदे उपोत्तमसुदा-
त्तम् । पञ्चभिः दशभिः । “विभावा भाषावाम्” पा० ।
उक्तविषये त्रिके वोदात्तः । “अन्तस् तदै युगमत्” पा० तदै
प्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगमुदात्ततौ । दाततै । “अस्तिदधिष्ठक्-
यक्षणामन्डहुदात्तः” पा० । दध्यादेशोऽन्नः उदात्तः “चतुर-
नहुद्दोराप्तदात्तः” पा० इत्प्रादोनि उदात्तविधायकानि ।
तत्र वहृदके पदे कसोदात्ततेति निर्षयाय आद्यनोदा-
त्तादिभेदेन” पा० लैविधियुक्तं तथा च केचिदाद्यु-
दात्ताः केचिदनोदात्ताः केचित् सम्भोदात्ताः ।
तत्राद्युदात्ततविधायकस्त्राण्यि आद्युदात्तशब्दे ७०६६
४० । उत्तानि अन्लोदात्ततविधायकानि अन्लोदात्तशब्दे
२०६६ ४० । इडमात्मुदात्तानीत्वतः प्रसङ्गात्तात्यत
प्रदर्शने “उच्छादीनाम्” पा० अन्ल उदात्तः स्थात्
उच्छादयत्वा । उच्छव्येष्टे उच्छ जल्य जप दुष्ट
युग (गरोदूष्टे) (वेदवेदनवन्वाः करणे) (सुवुहुव-
स्यन्त्वा) (वर्जिदःस्वेते) (दरःवन्वे) (सान्तवन्व-
पौ भावगर्हीयाम्) (उत्तमसत्तमौ सर्वत्वे) भक्ष गन्ध-
भोग मन्त्र । अत्रैष निपावनात् युग्मुवयोर्वज्ञत्वे-
र्जपि न गुणः” । “चतुरः शसि” पा० । चतुरोऽन्न-
उदात्तः शसि पदे । चतुरः । चतेष्वरचिति निच्छादा-
द्युदात्तत्वेर्जपि शसि अन्लोदात्ततैव । “अन्लोऽवयाः”
पा० अवयतीशब्दस्थान उदात्तः । वेत्तवती । “ईवत्याः”
पा० ईवत्ययन्तस्यापि अन्ल उदात्तः । अहीवती सुनीवती ।
“चितः” पा० चितप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तः स्थात् ।
“चितः सप्रकारेष्वृक्कर्जर्यम्” पार्तिः । चिति प्रत्यये सप्र
प्रकारितप्रत्ययसुदायस्थान उदात्तः । “नमनामन्यके समे
“यके सरस्ति” तक्तु कुरुते “तद्वितस्” पा० चितस्त-
वितस्थान उदात्तः पूर्वेण सिद्धे जितस्तवाभन्नाय । चक्षु-
कौञ्जायना । “कितः” पा० कितस्तवितस्थान उदात्तः ।
ठक् आग्नेयः । “तिस्तव्योत्तुः” पा० अन्ल उदात्तः । तिस्तः ।
“अन्लोदात्तादुत्तरपदमन्लोदात्तमेकात् ततः परा हतीया
विभक्तिरुदात्ता वा । परमशब्दा । “घदिच सेटीउले
वा” पा० सेटी वलि परे इदुदात्तः इदल्लोदात्ता-
दिर्वा । बुद्धिय चत्वारोऽपि पर्यावेदोदात्ता ।

फिट्स्कूलं च १मापदे केचित् शब्दा अन्नेदात्ता: दिग्ंिता
बथा। “फिषोऽन्नउदात्तः”^१। प्रातिपदिकं फिट् तस्मान्न-
उदात्तः स्यात्। उच्चैः। “पाठलापालङ्घात्वासागरार्थी
नाम्”^२। एदर्थान्, मन्नउदात्तः। पाठला फलेहङ्गा
सुरूपा पाकवेति पर्यायाः। लघावन्त इति प्राप्तः।
पालङ्घोव्याधिधात्रारेतत्तारग्बध इति पर्यायाः।
अभ्यार्थः माता। उन्नर्वन्नानामाद्युदात्ते प्राप्ते। सागरः।
सुषुद्रः। “गेहार्थानामस्त्रियाम्”^३। गेहम्। नव् विषय-
स्त्रेति प्राप्ते। अस्त्रियां किम् शाला आद्युदात्तोऽयम्
द्वैत पर्युदासाज्ञापकात्। “गुदस च”^४। अन्न-
उदात्तः स्याद्युदात्तस्त्रियाम्। गुदम्। अस्त्रियां किम्
“आन्वेभ्यस्ते गुदाभ्यः”। खाङ्गशिटामदन्नानामित्यन्नरङ्ग-
माद्युदासत्त्वम् ततटाप्। “ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य”^५।
धकारयकारपूर्वीयोऽन्त्योऽच् च उदात्तः। अन्नधीं।
स्त्रीविषयस्त्रेति प्राप्ते। क्वाया। माया। जाया।
यान्तस्थान्त्यात् पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम्
ब्राह्मम् यज्ञतत्वाद्युदात्तस्म्। विषयप्रह्णणं किम्
द्यथा। क्वतिया। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तश्चम्यशब्दः।
क्वतियशब्दसु यान्तस्थान्त्यात् पूर्वमिति मध्योदात्तः।
“खानसाधार्दः”^६। नखम्। उखा। सुखम्। इःखम्।
नखस्य खाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते। उखा नाम
भारङ्गविशेषत्वस्य क्विमत्वात् स्थुत्युर्ष्णैः क्विमात्या चेदि-
द्युर्वर्णस्त्रोदात्तत्वे प्राप्ते। क्वसार्दः किम् शिखा। सुखम्।
सुखस्य खाङ्गशिटामिति नव् विषयस्त्रेति वा आ-
द्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु शीङ्गः खो निष्ठुस्त्रेति
उणादिनु नित्योऽक्षिः अन्नरङ्गत्वाडापः प्रागेत खाङ्गशिटा-
मिति वा बोध्यम्। “व हित्संवत्सुरितिश्यानानाम्”^७।
एषामन्न उदात्तः स्यात्। अतिशयेन बहुलो व॑हितः।
नित्याद्युदात्ते प्राप्ते। “वंहितैरेवैः सुष्टुता रथेन”।
“यद्युंहित्वाति विधे” इत्यादौ व्यव्यादाद्युदात्तः।
संवत्सरः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रोऽब्र बाध्यते इत्याङ्गः।
मप्तिः। अशीतिः। लघावन्त इति प्राप्ते। चत्वारिंशत्।
इहापि प्राग्नवृ। अभ्युत्था। “नावधृथस्य”^८।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रोऽब्र बाध्यते इत्याङ्गः। याधादि-
स्त्रवेण गतार्थमेतत्। “दक्षिणस्य साधौ”^९। अन्न
उदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वाभावे तु अवस्थायां सर्वानाम-
तया खाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः। अर्थान्तरे तु लघावन्त
प्रति युक्तरुदात्तः। दक्षिणः सरलोदारप्रकृत्याद्यु-

वर्त्तिक्रिति कोशः। “स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा” १०। इह
 दक्षिणसाद्यनाडुदाच्चौ। इक्षिणो वाऽङ्गः आख्यायहृणं
 किम्। प्रत्यङ्गसुखसमीनस्य वामपाणिदेक्षिणो भवति।
 “कृन्दिं च” ११। अस्याङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह
 पर्यायेणाद्यनाडुदाच्चौ। “कृष्णस्याम्बगाख्या चेत्” १२।
 अनलदाच्चः। वर्षानामन्त्येयाद्युदाच्चे प्राप्ते अन्लोदा-
 च्चा विधीयते। कृष्णानां द्वीहीणाम्। “कृष्णो नो नाश
 हृषभः”। मृगाख्यायानु “कृष्णो रात्रौ”। (“वा नामधे-
 यस्” १३। “कृष्णसेत्येव। “व्ययं वा कृष्णोऽश्विना”। कृष्ण-
 श्विः। “शुक्लगौरयोरादिः” १४। नित्यमुदाच्चः स्थादिल्येके।
 वेत्यत्वत्तत्तदृष्टि त युक्तम्। “सरो गौरा यथापि वेत्यत्वा-
 न्लोदाच्चदर्शनात्”। “अङ्गुडोदकरकरशनां कृन्दस्यनः” १५।
 अङ्गुडस्य स्वाङ्गानामुकुर्वादीनामिति द्वितीयस्वाङ्गाच्चत्वे
 प्राप्तेऽन्लोदाच्चार्थं आरम्भः। वशायहृणं निवासयं
 कृन्दसेवेति। तेन लोके आद्युदाच्चतेयाङ्गः। “एषस्य
 च” १६। कृन्दस्यन्लोदाच्चः स्यात् भाषायाम् वा। पृष्ठम्।
 “अर्जुनस्य तृष्णाख्या चेत्” १७। उन्नीश्वनानामित्या-
 द्युदास्यापशाद्। “अर्थस्य स्वाम्याख्या चेत्” १८।
 यान्तस्यान्त्याद् पूर्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदाच्चे
 प्राप्ते वचनम्। “आशाया अदिगाख्या चेत्” १९। दिगा-
 ख्याव्याहृण्यर्थमिदम्। अतएव ज्ञापकाहिक्पर्यायस्याद्युदा-
 च्चता। “इन्द्र आशाभ्यस्ति”। “नक्तव्राणामावृषया-
 याम्” २०। अनलदाच्चः स्यात्। अङ्गेषाऽनुराधादीनां
 खघाशन्ति इति प्राप्ते। ज्येष्ठाश्रविष्ठाधिनिधानामित्यच्च-
 न्तत्वेनाद्युदाच्चे प्राप्ते वचनम् “न कृपूः कृत्तिकाख्या
 चेत्” २१। अनलउदाच्चता न। कृत्तिका नक्तत्वम्। केविसु
 कुमूर्वी य आप् तद्विषयायामिति व्याख्याय आर्थिका
 वङ्गलिका इत्यत्वायन्लोदाच्चो नेत्राङ्गः। “षटादी-
 नाङ्ग” २२। “षटं मिमित्ते” आकृतिगणः। “ज्येष्ठ-
 कनिष्ठयोर्विष्ठि” उदाच्चः स्यात्। “ज्येष्ठ आह
 चमसा”। “कनिष्ठ आह चतुरः”। वर्यसि किम्
 लघेषः अेषः; कनिष्ठोऽल्पिषः। इह नित्याद्युदाच्च
 एव। “वित्तविषयोः स्वरितो वा” २४। अनयो-
 रनः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदाच्चः। सिंहौ ०।
 फिट्स्त्वे इपादे येषां द्वितीयाद्युचासदाच्चताऽभिहिता
 तत् प्रदर्शयते “व्यथ द्वितीयं प्रागीषात्”। इपान्तस्य हक्ता-
 देरितः प्राक् द्वितीयाधिकारः। “वृष्णां प्राङ्गकरात्”;
 मकरवरुङ्गेत्यतः प्राक् त्राचामित्यधिकारः। “स्वाङ्गानाम्-

कुर्वदीनाम्” ३ । कश्चिरेकवकारादीनि वज्रयित्वा
त्वचां स्ताङ्गानां हितीयस्तदात्तम् । लब्धाटम् । कुर्वदी-
नान्तु कपोलः । रसना । वदनम् । “मादीनाम्” ४ ।
मलयः । मकरः । “शादीनं शाकानाम्” ५ । शीतन्या
यतपुष्पा । “पान्नानं शुर्वदीनाम्” ६ । पादपः
आतपः । लघुःदीनान्तु अनुपम् । “शुता-
न्त्यगत्तानाम्” ७ । युत अयुतम् । अनि धमनिः ।
अणि विषणिः । “मकरवर्ड्धपारेतवित्सेत्ताजिद्राक्षा-
कलोमाकाङ्क्षायुतवाकाशीनामादिर्वा” ८ । एषामादि-
हितीयो वोदात्तः । मकरः । वरुद्ध इत्यादि । “क्वन्दिति-
च” ९ । अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यात्तुसारादा-
दिर्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । “कर्हमादीनाम्” १० ।
आदिर्वितीयं वोदात्तम् । “सुगन्धितेजमस्य ते वा” ११ ।
आदिर्वितीयन्ते शब्दवेति त्रयः पर्यायेण दात्ताः । सुग-
न्धितेजनाः । “नपः फलानानाम्” १२ । आदिर्वितीय-
ज्ञोदीनाम् । राजादनफलम् । “यानसान्त्यात्
यूर्ब्बम्” १३ । कुलायः । “यानस्य च नालघुनी” १४ ।
नाशद्वे लघु च उदात्ते स्तः । सनाधा सभा । सरथा
सेना “शिशुमारोदुभरवलीवदीङ्गारपुरुषरवसाम्” १५ ।
अन्यात् यूर्ब्बसुदात्तं हितीयं वा । “साङ्गास्यकाम्बि-
त्यनासिक्यदार्वाङ्गाटानाम्” १६ । हितीयसुदात्तं वा ।
“ईपानस्य हलादीरादिर्वा” १७ । हलोया । लाङ्गलीया ।
४ पादे “शकटिशक्षेत्रकरमन्तरं पर्यायेण” १८ । उदात्तम् ।
शकटिः । शकटी । “गोपजस्य ब्राह्मणानामधेयस्य” १९ ।
अकरमकरं पर्यायेणोदात्तम् । गोपजः ब्राह्मणः अन्यत
गोपजः पशुः । कदुक्तरपदप्रकृतिस्तरेणानोदात्तः ।
“पारावतस्तेषोत्तमवर्जम्” २० । शेषं क्रमेणोदात्तम् ।
पारावतः । “धूमजातुहुङ्केगकालब्राह्मस्यालीपाकाना-
मधूलस्यानाम्” २१ । एषाङ्गत्तर्णाम्बूप्रभर्तीश्वरो
वज्रयित्वा शिरानि क्रमेणोदात्तानि । धूमजातुः
सुङ्केयः कालब्राह्मः स्यालीपाकः । “कपिकेशह-
रिकेयोच्छन्त्वा” २२ । कपिकेयः हरिकेशः ।
समासस्य बहुपदवटिततया कस्योदात्ततेति निर्णयाय
केचित् यूर्ब्बपदप्रकृतिस्तरा । केचित् उत्तरपदप्रकृतिस्तरा:
केचित् यूर्ब्बरहे आद्युदात्तः । केचिच्च तत्वानोदात्तः
केचित् उत्तरपदे आद्युदात्तः । केचिच्च तत्वानोदात्तः
इति विभागं मनसि निधाय पाण्यनिना ईश्वर्याये समास-
स्तरपकरणमारब्धं यथा “समासस्य” प्रा० अन्त उदात्तः ।

यत्तत्त्वियम् । इति सामान्यतोविवाय विशेषमाह ।
तत्वादौपूर्वपदप्रकृतिस्तरः । “बहुत्रौचौ प्रकृतर्वा
पूर्वपदम्” पा० । उदात्तस्तरितयोगिपूर्वपदं प्रकृत्या स्तात्
व० ब्रौ० । अन्तोदात्ततापवादः । “सत्यवित्स्तरस्तमः” ।
सर्वानुदात्ते पूर्वपदे तु अन्तोदात्तरेव । समपादः । “तत्-
पुरुषे तत्त्वार्थटतीयासप्त्युपमानाऽव्यहितीयाव्याप्त्याः” ।
पा० । सप्तैते पूर्वपदमूलत्वपुरुषे प्रकृतिस्तराः । तत्-
स्तरवेतः समस्तवेतः । किरिणा काणः किरिकाणः । मद-
यत्वस्त्रः । मदयति मादके इन्द्रे सखा । यस्त्रीश्वामः बन
श्वामः । “अव्यये नज्ञनिपातानामिति वाच्यम्”
वार्त्ति० । व्ययज्ञः । नज्ञित्याद्यक्तः प्रोव्यपापीयानि-
व्यादौ न । हितीया व्ययस्त्रम् । कल्प्रा भोव्योष्म् ।
“वर्णोवर्णेष्वेनेते” पा० वर्णं वाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते
वर्णं वाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । क्षणसारक्षः । वर्णः
किं परमक्षणः इत्यादौ, वर्णेषु किं क्षणतिला इत्यादौ च
न, एवं क्षणैत इत्यत्रापि । “गाधलवण्योः प्रमाणे” पा०
एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणाचाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं
प्रकृत्या । अरिवगाधम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवण्यम्
यावह्ने दीयते तावदिव्यर्थः । “दायांद्यं दायादे” पा०
धनदायादः । “प्रतिबन्धिचिरक्षुयोः” पा० । प्रतिब-
न्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परयोः । गमनचिरम् ।
कथनक्षुयम् । गमनादिकारणविकलतया चिरकालभावि-
क्षुयोगितया चात्र प्रतिबन्धः । अन्यत्र गूढवक्षुयमित्या-
दौ न । “पदेऽपदेशे” पा० व्याजशाचिनि उत्तरपदे
प्रागुक्तम् । मूलपदेन प्रस्थितः । अनपदेशे तु विशु पदम्
अत्र न “निवाते वातत्राणे” पा० पार्श्ववाचिनिवाते परे
वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे प्रागुक्तम् । कृटीनिवातम् ।
वातत्राणाभावे तु राजनिवाते वस्तीत्यत्र न “शार-
देऽनात्मे” पा० आर्तवभिन्नवाचिनि शारदे परे
प्रागुक्तम् । रञ्जशारदसदक्षम् । रञ्जाः सद्य उद्भव-
मित्यर्थः । आर्तवार्यत्वे तु उत्तमशारदमित्यादौ न । अ-
ध्वर्युकपाययोर्जातौ” पा० एतयोः परयोर्जातिवाचकद्य
प्रागुक्तम् । कठाध्वर्युः दौवारिकक्षयम् । अजातेस्त्र
परमाध्वर्युरित्यादौ न “सद्गप्रतिरूपयोः सादृश्ये”
पा० पितृपृष्ठः पितृप्रतिरूपः । असादृश्ये तु प-
रमसदृश इत्यादौ न । सादृश्यमत्र पूर्वता न तु
यादृश्यमात्रम् सिं० कौ० । “हिंगौ प्रमाणे” पा० हिंगौ
प्रमाणवाचिनि परे पूर्वपदं प्रकृतिस्तरम् । प्राच्छसप्त्यसमः ।

सप्त समाः प्रमाणमस्य सप्तसमः ततः कर्म० “गन्तव्यपरयं वाणिजे” पा० वाणिजशब्दे परे एतदर्थकौ प्राग्नव तत्पुरुषे । मद्रांवाणिजः गोवाणिजः । अगन्तव्यादौ तु परम-वाणिज इत्यादौ न । “मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके” पा० “मात्रादिवु परतः नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे प्रकल्पा । भिक्षामावस्मृ । पाणिन्यु पञ्चम् । नन्दीप्रक्रमस् । इत्युच्छायम् । नपुंसके किम् इत्यच्छाया इत्यादौ न । “हस्तिप्रव-योहिते” पा० । गमनसुखं गमनप्रियम् । “प्रीतौ च” पा० प्रीतौ गम्यायां प्राशुकम् । वाह्न्यासुखं पवःपानम् । वाल-प्रियोऽनध्यायः । “स्त्रं स्त्रामिनि” पा० । गोस्त्रामी । अन्यत परमस्वामीत्यादौ न । “पत्न्यावैश्वर्ये” पा० । उद्देश्यितः । “न भूताक्चिद्विष्वितु” पा० । “प्राणुक्तं न । भूयतिः वाक्पतिः चित्पतिः दिष्विपतिः । “वा भुवनम्” पा० । प्राणुक्तं वा । भुवनपतिः । “व्याशक्षावांधनेदीश्यसु रम्भावने” पा० । गमनाशक्षमस्ति गमनावाधम् गमननेदीयः । गमनमा-शृणुते आवाध्यते निकटतरमिति रम्भाव्यते इत्यर्थः । असभ्यात्मने तु परमनेदीय इत्यादौ न । “पूर्वं भूत-पूर्वे” पा० । भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकल्पा । आठ्ठा पूर्वे । “सविधसनीडसमर्यादसदेशसदेशेषु सामीये” पा० । मद्रांविधम् । एवं सनोहादिवु । वसामीये तु सह मर्यादया समर्यादं चेत्वम् चेत्वसमर्यादमित्यादौ न । “विस्तारोनि गुणवचेषु” पा० । विस्तटकुक्तम् । विस्तट विचित्र व्यक्त सम्बन्ध परिष्ठित कुशल चर्पल निपुण” एते विस्तारयः । अगुणवचने तु विस्त-वाह्न्यासु इत्यादौ न । “अज्ञायावमकनुपापवत्सु भावः कर्म-धारये” पा० । अज्ञ, अधम, कनु इत्यादेशवति पापिवाचिनि च परे भाववाचि पूर्वपदं प्रकल्पा । गमनच्चेषु गमनज्यायः गमनावस्मृ गमनकनिष्ठम् । गमनप्रापिष्ठम् । “कुमारस्व” पा० । कर्मधारये पूर्वपदं प्रकल्पा । कुमारस्वमयः । “आदिः प्रवेनसि” पा० । कुमारस्वादिष्टदात्तः प्रत्येनसि परे कर्म० । कुमारप्रवेनाः । “पूर्णेष्वतरस्याम्” पा० । कुमारचातकाः कुमारंजोमूरा । “इग्नकालकपालभनालशरीरेषु दिग्गौ” पा० । इग्ने पञ्चारत्नः । काले पञ्चासास्यः दशमास्यः । पञ्चकपालः पञ्चमगालः । (भगालः पालमेदः) । पञ्चशरीरः । “वङ्म्यन्तरस्याम्” पा० । प्रकल्पा वा । बहुरत्नः बङ्मासः । “दिष्टवितस्त्रोत्तु” पा० । प्रकृत्या वा । पञ्चदिष्टः पञ्च-वितस्तिः । “सप्तमी सिद्धगुणक्रमव्यवकालात्” पा० । अकालवाचि सप्तम्यन्तम् एवु परेषु प्रकल्पा । साक्षात्य-

सिद्धः आतपशुम्खः खाद्यपकः चक्रवन्धः । काले तु पूर्वं हस्तिपूर्व इत्यादौ न । परिपूर्वपापा वर्ज्यमानाहो-रात्रावयवेषु” पा० । एते प्रकल्पा वर्ज्यमानाहोरात्रावयव-वाचिनि परे । परिविगर्त्तं उद्देश्येभिः । प्रतिपूर्वाहम् । प्रत्यपररात्रम् । उपर्वरात्रम् । अपविगर्त्तम् । “उपसर्गा आद्युदात्ताः अभिवर्ज्यम्” इति बहुवीहितहस्तुष्वयोः विद्वावादच्युतीभावायेभिदम्” सिंकौ० । “राजन्यवहृवचनह-हेत्यकटश्चिष्पु” पा० । बहुवचनानानां राजन्यानाभ-व्यक्तहस्तुषु वर्तमाने इन्हे पूर्वपदं प्रकल्पा । यिनिवा-सुदेवाः । “संख्या” पा० । इन्हे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकल्पा “दाश लयोदश” । “आचार्योपसर्जनशान्तेवासी” पा० । इन्हे प्राणुक्तम् । पाणिमोयवौडीयाः । “कार्त्तकौजपादव्यव्यु” पा० । इन्हे एवां पूर्वपदं प्रकल्पा । ते च कार्त्तकौजपौ सावर्णिकमाग्नुकैयौ अवन्यशस्त्राः पैतृश्चा-पर्णेयाः कपिश्चापर्णेयाः शौतिकाच्चपाञ्चालेयाः कटूकवा-धूलेयाः शाकलगुनकाः शाकलशणकाः शणकवाभ्रवाः अर्जार्जभिमोद्गदाः कुलिसुराङ्गाः चिनिसुराङ्गाः तरुण-तरुणाः अविमत्तकामविद्वाः बाभ्रवशालक्ष्मावनाः बाभ्रदा-नच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौगालाः स्त्रीकुमारम् भौदपैष्वदादाः वत्सजरन्नः सौम्युतपार्थवाः जरामृद्धा याज्ञाहुवाक्ये । “महान् व्रीहीपराह्नग्निष्ठृष्टुष्वा जावालभारभारतैतिहिलरौत्रप्रदेषु” पा० । एषु परेषु भहस्तव्यः प्रकल्पा । महाव्रीहिः “सनाहिदिति प्रति-पदोक्तसमाप्त एशाय” खरः न बठोसमाप्ते” सिंकौ० । “कुञ्जकवैश्वदेवम् भहस्तवैश्वदेवम् । हुधं लाति चुञ्जः ततः कन् । “उद्गः सादिवास्योः” पा० । उद्ग्रादिः उद्ग्रामिन् । “गौः सादिवादिवारथिष्वु” पा० । गोवादः गोवादिः गोवारथिः । “कुरुगाह्यपतिक्षेपुर्वस्तुत जरत्वस्त्रीलट्टरुपरेबडवातैतिक्षेपुः परेवकन्दलोदा-सीभाराराश्च” पा० । एवां सप्तानां समासानां दासीभारादेष्व पूर्वपदं प्रकल्पा । ईत० । कुरुगाह्यपतम् । “हजेरिति वा-च्यम्” वार्त्तिं यजिगाह्यपतम् । कर्म० रित्क्षुरुः कर्म० अ-स्त्रतजरती । क० अज्ञोलट्टरुपा । पारेबडवेव इत्यार्थे क० विकल्पोपश्च निं० । क० देतिलक्षुः । क० परायकम्बलाः । ईत० । दासीभारः देवहूतिः देवमीतिः देवलातिः वहुनीतिः द्वोषविचन्द्रमाः आकृतिगणः । “यस्ततपुरुषस्य पूर्वपद-प्रकलित्यर इष्टते न विशिष्य विधानं स सर्वोऽपि दासी-भारादिषु दश्यः” सिंकौ० “चतुर्थी तदर्थे” पा० । चतु-

र्यनार्थाय वत् तदाचिनि परे पूर्वपदं प्रकल्प्या । ४८० ।
 यपदारु । “चर्ये” पा०। चर्ये परे चतुर्थ्यनं प्रकल्प्या । देवा-
 र्थम् । “क्षे च” पा०। क्षान्ते परे चतुर्थ्यनं प्रकल्प्या । ४८० ।
 गोहितम् । “कर्मधारयेऽनिष्टा” पा०। क्षान्ते परे पूर्व-
 मनिषान्तं प्रकल्प्या । अशिक्षातः पूर्णकातः अरेणाकृत-
 मिलादौ न । निषालस्यापि न, कृताकृतम् । “अहीने
 हितीयानं प्रकल्प्या । कट्यचितः कट्यचितः । यामगतः “अ-
 तुपर्वर्गं इति वक्तव्यम्” वार्त्ति०। नेह सुखप्राप्तः कट्यचितः ।
 “तृतीया कर्मणि” पा०। कर्मवाचकक्षान्ते परे तृतीयानं
 प्रकल्प्या । इद्यहतः सहाराजहतः । कर्मणि किं रथेना-
 यातः रथायात् इलादौ न । “गतिरनन्तरः” पा०।
 कर्मार्थं क्षान्ते परेऽव्यवहितोर्गतिः प्रकल्प्या । पुरोहि-
 तम् । व्यवधाने तु न अभ्युदृतः । “तादौ च निति
 कृत्यतौ” पा०। तकारादौ निति तुश्वद्भित्रे कृति परे
 गतिरनन्तरः प्रकल्प्या । “प्रभूतौ सङ्कृतिः गौः” वात्सुरा-
 प्रगदः । तौ तु न, आगन्तः । “तवै चान्तर्य युगपत्” पा० ।
 तवै प्रत्ययान्तरस्यान्तं उदात्तः गतिशानन्तरः प्रकल्प्या तज्ज-
 युगपत् । अन्वेतवै । “अविगलोऽच्छात्री वप्रत्यये पा०।
 अविगलगतिर्दिव्यप्रत्ययान्ताच्छात्री परं प्रकल्प्या । “ये पराच्छ-
 न्ताम्” “चर्ये” पा०। तस्मिन् परे चर्ये गतो प्रकल्प्या ।
 अङ्गङ् अध्यङ् । “रैषदन्वतरस्याम्” पा०। रैषत्कडारः ।
 रैषद्वेद इलादौ तु कृत्स्नरपतः । “हिरण्यपरिमाणं धने”
 पा०। वा प्रकल्प्या । हिसुवर्णधनं कर्मधारयः । “प्रथमोऽ-
 चिरोपसम्पत्तौ” पा०। प्रथमः प्रकल्प्या नूतनत्वे । प्रथमवैया-
 करणः । सम्पत्ति व्याकरणमध्येत् प्रठस इत्यर्थः । सु-
 खार्थत्वे तु न । “करतकमौ कर्मधारये” पा० । वा
 प्रकल्प्या । करतकः । “आर्यो ब्राह्मणङ्गुमारयोः” पा० ।
 कर्म । प्रकल्प्या । आर्यब्राह्मणः आर्यङ्गुमारः । “राजा च”
 पा०। राजब्राह्मणः राजङ्गुमारः । “पठी प्रत्येनसि” पा० ।
 बड्गुलोराजा प्रत्येनसि परे वा प्रकल्प्या । राजप्रत्ये-
 नाः । कर्म ० न । “क्षे नित्यार्थे” पा० । क्षान्ते परे
 नित्यार्थे समासे पूर्वं प्रकल्प्या । नित्यहसितः “यामः
 शिल्पिनि” पा०। वा प्रकल्प्या । यामनापितः । अशिल्पिनि
 न, यामरथ्या । “राजा च प्रशंसायाम्” पा०। शिल्पि-
 वाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकल्प्या । राज
 कापितः राजकुलाचः । अशिल्पिनि तु राजहस्तोत्रादौ न ।
 एवम् अन्तोदात्ततापवादं पूर्वपदप्रकल्पितस्वरम् भि-

धाय आदुग्रदात्तस्वरमपि तदपवादतयाऽभिदधे ।

“ब्रादिशदात्तः” पा०। अधिकारोऽयम् । “सप्तमीऽहरिणौ
 चर्ये॑ऽहरणे॒” पा०। सप्तम्यनं हारिवाचि च आद्युदात्त
 सात् अभ्ये॑ परे अहरणे॒ । देय॑ यः स्वीकरोति स हारी-
 त्युच्यते धर्माभिलाचारनियतं देयम् । स्वकटेकार्ध-
 पण्म् । हेषेऽपिदिका । संज्ञायाभिति सप्तमीसमाप्तः
 कारणान्ति चेत्यलुक् । याज्ञिकाच्चः वैद्याकरण्यहस्तो ।
 कविदयमाचारः स्वकटादिषु । कार्षीपणादि भृतिवेन
 देयम् याज्ञिकादीनां त्वश्चादिरिति तत्र याज्ञिकादीनां
 धर्मरूपदेयस्य स्वीकारित्वात् याज्ञिकादिपदस्यो
 दात्तत्वम् । बीजनिषेकादुत्तराकालं देहुष्वर्णं वहृदीयते
 तद्वरणं तक्षिन् परे न । वाडवहृण्यस् । वडवाया अवं
 वाङ्गः तक्षिन् हरणमित्तर्थः । परोऽपि लत्स्वरो
 हात्स्वरेण वाघ्यते इत्यहरणिषेषेन चापितम् । “शुके
 च” पा०। युक्तश्चिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोव-
 ज्ञः । कर्त्तव्ये तत्परव्ये ह युक्तः । “विभावाध्यदे”
 पा० । अध्यञ्जे परे प्रायुक्तं वा । गवाध्यञ्ज । “पा-
 पञ्च शिल्पिनि” पा०। पापनापितः । पापालके इति
 प्रतिपदोऽक्षस्यैव यहस्तात् षडीसमासे न । “गोवान्वेवासि
 साच्चवाङ्गाङ्गेषु चेष्टे” पा०। लेष्टे गम्ये एवु पूर्व-
 पदमाद्युदात्तं खात् । तत्र गोवे भार्यासैकृतः ।
 सुभृतापलस्य भार्यप्रधानतयेह चेष्टः । अन्ते वासिनि ।
 कुमारोदाक्षाः ओदनपाणिनोयाः । कुमार्यादिलाभका
 भनयैव दाक्षग्रादिप्रोक्तश्चाध्यायिनां लेष्टः । भिज्ञा-
 माच्चावः भिज्ञां चास्ये॑ऽहमिति माणवः इति लेष्टः ।
 भवब्राह्मणः भयेन ब्राह्मणः सम्पदाते इति लेष्टः ।
 “अज्ञानि भैरवेये” पा०। सभुमैरेयः सभुनो मद्गाङ्गलात्
 तद्परे तथात्तम् । “भक्तास्वात्तदर्थेषु” पा०। भिज्ञा-
 दयोऽच्चविशेषाः कंसादिरूपपात्रस्य तदर्थत्वात् तद्परे भि-
 ज्ञादीनां प्रायुक्तम् । भिज्ञाकंसः भाजीकंसः । “गो-
 विहालसिंहसैव्यवेष्टुप्रमाने” पा० । उपमानवाचिषु
 एवु पूर्वपदमाद्युदात्तत्वम् । धान्यगदः धान्यं गौरिनेति
 वाक्ये गवाकृत्या सद्विविशेत् धान्यं धान्यगदः । गोवि-
 डालः । लण्ठिंहः सक्षसैव्यवः । “अक्षे जोविकार्ये” पा० ।
 अकान्ते परे जोविकार्याचिनि समासे पूर्वपदमाद्यु-
 दात्तत्वम् । दल्लेखकः । दल्लेखनेन जोविकार्यान् ।
 “प्राचां क्रीडायाम्” पा०। प्राच्यानां क्रीडावाचिनि
 समासे अकान्ते परे प्रायुक्तम् । उद्दाचुष्पभस्त्रिका ।

“अथ नियुक्ते” पा०। अणने परे नियुक्ताचिनि समासे प्राशुक्तम् । व्यवधारः । “शिलिनि चाक्षजः” पा०। शिलिनाचिनि अक्षजः पराणने परे प्राशुक्तम् । तनुवायः । अशिलिनि त न, कुशलावः । क्षेत्रपि च, कुभकारः । “संचायाञ्च” पा०। अणने प्राशुक्तम् । वनुवायो नाम लूताक्षिः । अक्षज इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मण इत्यत न । “गोतनियवं पाले” पा०। गोपालः तनिपालः यवपालः । अनियुक्तार्थीयमारम्भः नियुक्ते त पूर्वेष्य सिङ्गः । “णिनि” पा०। णिन्यने परे प्राशुक्तम् । छुपहारो । “उपमानं शब्दार्थप्रकलावेष्य” पा०। उपमानाचि पूर्वपदं णिन्यने परे आद्युदात्तम् । उद्क्रोशी ध्वाङ्क्षरावी । अशब्दार्थे तु यक्षवृत्तिलादौ न । प्रकृतियहेन उपमर्गेष्य शब्दार्थत्वे गईभोज्जारी-त्यादौ न । “युक्तारोद्यादव्यष्ट” पा० । एते आदुदात्ताः । युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतपञ्ची आगतनन्दी आगतपुहारी । आगतमस्त्रः खीरहोता भगिनीभर्ता यामगोधुक् अवृत्तिरात्रः गर्भतिरात्रः व्युटिरिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् पात्रे सम्भिता-दद्य युक्तारोहादिः । “दोर्बकाशहुभवाङ्क्षवटं जे” पा०। जे परे एतानि आद्युदात्तानि । दोर्बजः काशज इत्यादि । “चन्त्यात् पूर्वं वह्नचः” पा०। वह्नचः पूर्वस्या-न्यात् पूर्वं पदं जे परे आद्युदात्तम् । उपसरजः । आमलकीजः । “यामेऽनिवसन्तः” पा०। यामे परे चनि-वसदाचि पूर्वपदमाद्युदात्तम् । मङ्गयामः, (मङ्गसमूहः) देवयामः (देवस्त्रामिकः पामः) । निवसतसु दक्षियाम इत्यादौ न । “चोपादिषु च” पा०। ओप इत्येव-मादिषु चोप्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्तात् । ओप कट बहुभ हुद वदरी पिहुल पिशङ्ग माला रक्षा याला कूट शाल्याणी व्यवत्य लण शिल्पी सुनि प्रेत्या वोषादि । दक्षिघोषः । “क्षात्रग्रादयः शालायाम्” पा०। क्षात्रियशाला व्याडिशाला । ते च क्षात्रि मेति भागिण् व्याडि आखण्ड आठि गोमि । “प्रस्येऽवद्वक्तव्यानी-नोनाम्” पा०। प्रस्यपरे अद्वः (वस्त्राद्यचः उद्दिने) ताहश्पूर्वपदमाद्युदात्तं न तु कक्षयोदीनाम् । इन्द्रप्रस्यः । उद्दिस त दाक्षिप्रस्य इत्यादौ न । कक्षयांदद्य च कक्षीं मन्त्री मकरो कर्कम्भु शमी करीर कन्तुक कवल वदरी । “मालादीनाम्” पा०। उद्दार्थमिदम् । मालाप्रस्यम् । मालादद्य च । माला शाला शोणा द्राक्षा स्त्राजा ज्ञामा

काञ्ची एक काम । “अमहस्त्रं नगरेऽतुदोचाम्” पा०। व्यवनगरम् । महवयोसु महानगरं नशनगरमित्यादौ न । उदीचान्तु कार्त्तिनगरमित्यादौ न । “अम्भे चादर्णं व्यक्तव्यात्” पा०। अम्भे परे ह्रष्कं व्यक्तव्यात् व्यात्तम् । पूर्वपदमाद्युदात्तं स्तात् । गुप्तार्थम् । कुक्षाता-र्थम् । अनदर्शस्य उद्दर्दमित्यादौ न । अधिकाचकेऽपि कपिङ्गार्थमित्यादौ न । अमहस्त्रमितेऽपि तेन महार्थम् नदार्थमित्यादौ न । “न भूताधिकसङ्गोत्तमद्राश्मकज्जलम्” पा०। अम्भे एतानि नाद्युदात्तानि । भूतार्थम् । एवं समासे पूर्वपदस्य आद्युदात्तमाभिधाय त स्यैव अनोदात्तताऽपि तत्र उक्ता यथा “अन्तः” पा०। अधिकारोऽयं प्राशुक्तरपदादिप्रहणात् । “सर्वं गुणकात्स्वेत्रः” पा०। सर्वं शब्दद्वयं पूर्वपदमनोदात्तं स्तात् । गुणसाकल्ये गम्ये । सर्वं च्वेतः सर्वमङ्गान् । चेतत्वमहस्त्रगुणाभ्यां छत्स्त्र्यापकताद्योतनादस्य तथात्वम् । सर्वं सौर्यं इत्यादौ त युणेन व्याप्तभावात् । अवाकल्ये त सर्वेषां च्वेतत्तरः सर्वं च्वेत इत्यादौ तरलोपे न । “संचायां गिरिनिकाययोः” पा० । एतयोः पूर्वमनोदात्तम् । अङ्गनागिरिः सौख्यनिकायः । असंचायान्तु परमगिरिः ब्राह्मणनिकाय इत्यादौ न । “कुमार्यां वयसि” पा०। कुमारीपरे पूर्वपदमनोदात्तम् वयसि । ईडकुमारी जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः उसा सह सङ्गमाभावतीपरः उद्दादिसामानायिकरण्यात् वयोवाचित्वम् । अवयसि त परमकुमारी आदौ न । “उद्केऽकेव्ये” पा०। अकेवलं मित्रं तद्वचिनि समासे उद्केपरे पूर्वपदमनोदात्तम् । गुडोदकम् । गुरुमित्रितसुदकमित्यर्थः स्त्रे क्षेत्रेण एकादेशे स्त्रितो-वानुकात्ते पदादाविति पञ्चे स्त्रितः । अमित्रे तु शीतो-दक्षम् इत्यादौ न । “हितो क्रतौ” पा०। हितादुन्नरपदे क्रतुवाचिनि समासे प्राशुक्तम् । गाम्भेतिरात्रः । अहितौ त अतिरात्र इत्यादौ न “धमायां नष्टसके” पा०। क्लीवान्त सभापरे प्राशुक्तम् । गोपालसभम् । अक्लीवे राज-सभेत्यादौ न । तत्पुरुषस्यैव यहस्यं तेन रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यादौ न । “पुरे प्राचाम्” पा०। देवदत्त सुरम् । बान्दोषुरम् । अप्राचि त शिवषुरमित्यादौ न । “अरिष्टगौडवैच” पा०। अरिष्टषुरम् । गौडषुरम् । पूर्व-प्रहणात् अरिष्टाचितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यापि स्तात् । “न हास्तिनफलकमाहेर्याः” पा०। पुरे परे एतानि नानो दात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । माहेयपुरम् ।

“कुस्तुलकूपकुम्भयालं चिरे” पा० कुस्तुलविलम् । कूप-
विलमित्यादि “दिक्कब्दा यामजनपदाख्यानचानराटेषु”
पा० । एषु परेषु दिग्बाचक्षशब्दाः अनोदात्ताः ।
पूर्वेषुकामशमी । अपरक्षणमृत्तिका । पूर्वपञ्चात्ता:
पूर्वचानराटम् । इह पूर्वकालवाचित्वे र्पि पूर्वादिः दिशि
हट्टाहिक्कब्दविलम् “आचार्यैपरश्जनशाने वासिनि” पा०
आचार्यैपशजने अन्तवासिनि परे दिक्कब्दाः अनो-
दात्ताः । पूर्वपाणिनीयाः आचार्यैलुकेः पूर्वान्तवासी-
तग्रादौ न । “उत्तरपदहड्डौ सर्वच्च” पा० । उत्तरपदसे-
तत्रिधिक्य या हृदिर्विहिता तदत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दः
दिक्षशब्दशानोदात्तः । सर्वपञ्चात्तः पूर्वपञ्चात्तः । “बड़-
ब्रीहौ विवं संज्ञायाम्” पा० । ब०ब्री०विश्वशब्दः पूर्वप-
दमनोदात्तः संज्ञायाम् । पूर्वपदप्रतिस्तरेष प्राप्तस्या-
यद्यारास्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । कर्म०विश्वदेवा
रत्यादौ न । अव्ययोभावात् बड़ब्रीहृत्यवित्यधिकारः ।
“उदरात्तेषु” पा० । एषु परेषु पूर्वपदमनोदात्तं
स्थात् बड़ब्रीहौ । उपेदरः हर्यस्वः महेषुः । “ज्ञेषे”
पा० । निन्दने गम्ये प्रागुक्तम् । घटोदरः कटुकात्तः
चलाचेषुः । अहुदर इत्यत्र नज्ञुभ्यामिति पूर्वप्रति-
प्रतिषेधेन भवति” सि०कौ० । “नदी बन्धुनि” पा० गार्मि-
वन्धुः । “निषोपसर्गपूर्वान्तरस्याम्” पा० । निषान्तसुपसर्गं
पूर्वपदमनोदात्तं वा । प्रधौतपादः ।

एवं समाप्ते आदिपदस्याद्यनोदात्ततां विधाय उत्तरपद-
स्याद्युदात्ततामाह यथा । “उत्तरपदादिः” पा० ।
उत्तरपदाधिकारः आपादानम् । आद्यधिकारम् प्राप्त्या
भगात्तमित्यविधिकः । “कर्णेवर्णेलक्षणात्” पा० । वर्णवा-
चिनः लक्षणशब्दित्य परः कर्णेशब्दः आद्युदात्तो
बड़ब्रीहौ । शुलकर्णः शहुकर्णः । अन्यस्तात्तु शोभनकर्णं
इत्यादौ न । “संज्ञैपस्ययोच्च” पा० । उत्तरपदस्य कर्णं
आद्युदात्तः । मणिकर्णः गोकर्णः । “कण्ठहृष्टप्रीवज-
हृष्ट” पा० । संज्ञैपस्ययोर्बड़ब्रीहौ । संज्ञायाभ् गिति
कण्ठः काङ्गडृष्टः हुयोदेः नाहीजहृः । औपस्ये खर-
कण्ठः गोहृः अश्वयोदेः गोजहृः । “श्वस्यस्यायाश्व”
पा० । अवस्थायाम् उत्तरपदः इहङ्कुलङ्कः अत्र
इहङ्कुलमनादिना वयो ज्ञायते । संज्ञायाम् कर्णपदः ।
औपस्ये मेषपदः । “नजोजरमरभिवन्धताः” पा० ।
नजः पराएते आद्युदात्ता बड़ो । अजरम् । अमरम् ।
अमितम् अमृतम् । “सोमनसी अलोमोषसी” पा० ।

सोः परे लोमोषसी त्वक् त्रस्त्रमसन्त आद्युदात्त
बड़ो । छुकर्माणः छुयुजः । छुमना॒ः सुमङ्गा॑ सुवर्जो॑ः छुपे-
वर्जः । लोमोषसोसु॒ सुलोमा॑ सूषा॑ इत्यादौ न ।
“क्लत्वाद्यच्च” पा० । सोः परे एते आद्युदात्ताः । छुक्रुः
सुप्रतोकः । क्रतु॒ हयीक प्रतीक प्रदृत्तिर्त्ति॑ हव्यभग । “आद्यु-
दात्तं ह्रष्ट इत्वर्सि॑” पा० । यदाद्युदात्तं ह्रष्ट तत् सोर-
त्तं बड़ब्रीहौ तथैव स्थात् वेदे लोके त न । स्वद्वा॑
सुरथा॑ । आद्युदात्तं किम् सुवाङ्गः । ह्रष्ट किं
सुगुः स्वहिररथ्य इत्यादौ न । ‘वीरवीर्यै च’ पा० । वेदे
उत्तोरः सुवीर्यैः लोके त न । अत्र वीर्यै पह्यादन्यत्वा॑
वीर्यैशब्दस्य यदन्तत्वे॑पि यतोनावरदत्याद्युदात्तं नेति
शापितम । “कूलतीरत्त्वलमूलशावाक्षसमभव्योभावे” पा० ।
बड़ब्रीहृत्यविधिकारोनिष्ठतः । अव्ययोभावे कूलादोभ्याद्यु-
दात्तानि स्युः । उपकूलम् उपतीरम् उपशालम् ।
उपात्तं सुषमम् निःषमम् । तिष्ठृग्वादिः स० । ‘कंस-
मस्यन्वृपयाय काशुः हिंगौ’ पा० । हिंगौ एतानि आद्युदा-
त्तानि । द्विकंसः द्विमन्यः द्विमूर्पैः द्विपात्यम् द्विकाङ्गम् ।
‘तवपुरुषे शालायां नपुंसके’ पा० । लीवशालाने तत्पुरुषे
उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । “कन्या च”
पा० । लोविलङ्गं कन्यान्तस्त्रपुरुषः प्राग्वत् । सौशमिक-
कन्यम् । “आदिविह्यादीनाम्” पा० । कन्याने तत्-
पुरुषे लीविलङ्गे चिह्नादीनामादिष्ठदात्तः । न तु कन्या-
ग्रन्थस्योत्तरपदस्य पूर्वापवादः । चिह्नकन्यम् । चिह्न-
णादित्र चिह्नण मद्दर मद्दुमर वैतल एटल वैडालिक-
कर्णक वैडालिकर्णि॑ कुकुटचिक्षण चित्कण । “चेलेकटुकु-
काशुः गर्हायाम्” पा० । निन्दायां चेलादीन्युत्तर-
पदान्याद्युदात्तानि । उत्तरेष्टम् । नगरखेत॑ दधिकटुकम् ।
प्रूजाकाङ्गम् । चेलादिष्ठस्ये न उत्तादीनां निन्दा व्याघ्रा०
स० । “घोरसुपमानम्” पा० । उत्तरपदस्यसुपमानं चीरम्
आद्युदात्तम् । वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । अनौपस्ये
तु उत्तरपदोरम् इत्यादौ न ; “पल्लस्त्रपयाकं मित्रे” पा०
मित्रार्थे॑ समाप्ते उत्तरपदस्यानामेषां प्राग्वत् । इतपल्ल-
ष्टस्त्रपः॑ इतशाकः । भक्षेण मित्रोकरणमिति
समाप्तः । अमित्रे॑ तु परमपल्लमित्यादौ न । “कूलसूद-
स्यलकर्णी॑ संज्ञायाम्” पा० । उत्तरपदस्यानामेषामादि-
ष्ठदात्तः संज्ञायाम् । दात्तिकूलम् । शाणिङ्गसूदम् ।
दाण्डायनस्त्री॑ । दात्तिकर्बः॑ प्रामभेदस्य एतास्त्राः ।
असंज्ञायां तु परमकूलमित्यादौ न । “अकर्मं धारये रा-

ज्ञेयम्” पा०। ब्राह्मचराज्यम् कर्मधारवे त परमराज्यमि-
त्यादौ न। “वर्णादियः” पा०। अकर्म वारय इत्येव। अर्जु-
नवर्ग्यः वाहुदेवपत्रः कर्मधा० परमवर्ग्य इत्यादौ न।
वर्णादिव दिगाद्यन्तर्गतः तच्चर्वे इत्यः। “युवः उभ्याः”
पा०। सुंगवेभ्यः परः उव आद्युदात्तस्तुपुरुषे।
दासकिपुत्रः माहिषपुत्रः। स्त्रीभ्यस्तु दाक्षीश्वत्र इत्यादौ
न। “नाचार्यराजत्वक् संयुक्तात्याख्येभ्यः” पा०। एभ्यः
पुत्रोनाद्युदात्तः। आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः।
राजपुत्रः रेत्वरुत्रः नन्दपुत्रः। कृत्विकपुत्रः याजक-
पुत्रः। संयुक्ताः संम्बन्धिनः। श्वासपुत्रः। ज्ञातिपुत्रः
भात्वपुत्रः। “चूर्णादीन्यप्राणिवक्ष्याः” पा०। एतानि
प्राणिविक्ष्यवृत्त्यनात् परायाद्युदात्तानि तत्पुरुषे।
सुहचूर्णम्। प्राणिवस्तु मृत्युचूर्णमित्यादौ न। चूर्ण-
देवय। चूर्णकरित्र करिष्य शक्तिन शाकट द्राक्षा
दृत्रुत्र तुन्दम दृत्रुत्र चमसी चक्कन चौल। “षट् च का-
ण्डुदीनि” पा०। काण्डु चोर पलुत्र सूप शाक कूल
इत्येतानि षट् अप्राणिविक्ष्यनात् आद्युदात्तानि।
दूर्वाकाशङ्कः दर्मचोरम् तिलपलुत्रम् उद्गस्त्रपः सूलकशाकम्
नदीकूलम्। “कुण्डं वनम्” पा०। वनवाचिनि तत्पुरुषे
कुण्डमाद्युदात्तम्। दर्मकुण्डम् कुण्डगद्वेऽत्र दाहश्ये।

अथ उत्तरपदे प्रकृतिस्तरविधानस्त्रियाणि। “प्रकृत्या
भगालम्” पा०। भगालवाच्युत्तरपदे तत्पुरुषे प्रकृत्या।
कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदात्तम् कुम्भीदापालम्। मध्यो-
दात्ताएते। प्रकृत्येत्विकारः अन्त इति यावत्। “शिते-
नित्यावङ्गच् बङ्गबोहावभस्तु” पा०। शितेः परं
नित्यावङ्गच्कं प्रकृत्या। बङ्गबोहौ। शितिपादः।
शितंप्रः। पादः उषा० आद्युदात्तः अंसगद्दः नित्-
स्त्रवान्। शितेराद्युदात्तवात् बङ्गबोहौ पूर्वं पद्मप्रकृति-
स्तरपवादेन उत्तरस्य प्रकृतिस्तरविधानात्तस्य वाधः। “ग-
तिकारकोपपदात् क्लृत्” पा०। एभ्यः क्लृत्लं प्रकृतिस्तर-
स्त्रात्तपुरुषे। गतेः, प्रकारकः प्रहरणम्। कारकात्
रेत्यमप्रवेशः। उत्पपदात् उच्चैःकारम्। रेत्वकृतः।
शेषपठोसे। त देवस्य कारकः देवकारक द्वात्यादौ न।
“उभे वनस्त्वादिव युगपत्” पा०। एषु पूर्वोत्तर
पदे युगपत् प्रकृत्या। वनस्तिः इत्यस्तिः। ते च
वनस्तिः इत्यस्तिः शब्देष्वति तनूनपात् नराशस शुनः-
योक गण्डामाकौ द्वाणाद्वृती लम्बाविश्ववस्त्रौ मर्मृत्यू।
“देवताइन्द्रे” पा०। उभे युगपत् प्रकृत्या स्तः। इन्द्रावश्वणौ।

“नोन्तरपदेऽनुदात्तादावष्टियोर्हप्त्रमन्त्यिषु” पा०।
पृथिव्यादिवक्ष्यं तेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तम्।
“हन्द्राग्निभ्यां कं इत्यः” पृथिव्यादौ त द्यावात्पृथिव्यौ
इत्यादौ श्वादेव। तत्र नि० आद्युदात्तः द्यावा, पृथिवी-
त्वनोदात्तः। एवं रुद्रसौमौ इन्द्रपूष्णौ इत्यादौ।
चयोन्तरपदे अन्तोदात्तताविधायकस्त्रियाणि यथा “अन्तः”
पा०। अधिकारोऽयम्। “यायघञ्जकाजविवकाण्याम्”
पा० य, अथ, घञ्ज, क, अच, अप् इत्र, क, एत-
दन्नानाम् उत्तरपदस्यानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त्र
उदात्तः। तत्र य अपमृष्टः। अथ आवस्थः।
घञ्ज प्रभेदः। क उरुदुतः। अच् प्रकृत्यः। अप्
प्रज्ञवः प्रस्त्रः। इत्र प्रलवितम्। क गोष्ठवः मूल० क।
गतिकारकोपपदमिक्षे त चुस्तुवद्विग्रादौ न सोः
पूज्यार्थत्वेन गतिलाभात्। “स्त्रपमानात् क्लृत्”
पा०। सोरपमानाङ्ग परं क्लान्तमन्तोदात्तम्। सुकृतम्
शशस्त्रः। “संज्ञायामनावितादीनाम्” पा०। गति-
कारकोपपदात् क्लान्तमन्तोदात्तं न त आवितादौ। “उप-
कूतः शाकल्यः” आवितादौ न। आवितादयश्च ६३८
पृष्ठे। दर्शिताः। “प्रद्वज्ञादोनाङ्ग” असंज्ञार्थम्।
प्रद्वज्ञः यान् प्रद्वज्ञोदवष्टः। प्रयुतास्त्रप्यवः। आकर्षे
चवहितः (चवहितो भोगेषु)। खट्टाखडः कविशस्तः
आकृतिगणोऽयम्। प्रद्वज्ञोदवष्टो उषकृतो रथः।
“कारकाहृतश्वतयोरेत्वाशिषि” पा०। कारकपदादुत्तर
पदपदस्योदृत्तश्वतश्वयोरेव संज्ञायामन्तोदात्तः आशी-
र्वादे गम्ये। देवदत्तः विष्णुश्रुतः। अनवोरेति निय-
मात् देवपालित इत्यादौ न। “इत्यमूर्तेन कृतमिति च”
पा०। इत्यमूर्तेन कृतमित्यविद्यर्थे यः समाप्तः कृतः
ततः क्लान्तुत्तरपदमन्तोदात्तम्। सुप्रमलपितम्। अत्र कृत-
मिति सामान्यक्रियावाचि। द्वतीया कर्मणीत्रस्यापत्तादः।
“अन्तोभावकर्मवचनः” पा०। कारकात् परमनप्रत्ययान्तं
भाववचनं कर्मवचनञ्जानोदात्तम्। भावे पर्यः पानम्।
कर्मणि राजभोजनाः शालयः। “मन्त्रक्रित्यव्याख्या-
नशयनासनस्यानवाजकादिकीताः” पा०। कारकात्
परायादेतानि तत्पुरुषेऽन्तोदात्तानि। क्लृत्वरामपदादः।
। मन् रथवर्त्म। किन् पाणिनिकतिः। करणे ल्युट्
क्लृदोव्याख्यानम्। तेन न पूर्वेण गतार्थः। राजशयनम्
राजाशयनम् अश्वस्यानम् एषु आवारे ल्युट्।
ब्राह्मण्याजकः। याजकादिव याजकादिश्वदे वस्त्रं

गोक्रीताः । क एकभिन्नात्तु प्रभूतिः सङ्गतिः इत्यादौ तादौ नितोति खरः । “सप्तम्याः पुण्यम्” पा० । अन्तो-दात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । हतोयात् तुष्टुवे तु वेद-पुण्यमित्रादौ न । “जनार्थकबहुं हतोयायाः” पा० । हतोयायाः परवेतौ अन्तोदात्तौ तुष्टुवे । माघोनम् माघविकलम् । वाक्कलहः । हतोयापूर्वपदप्रकृतिस्त्रापावदः अर्चेति खण्डपर्यहर्णं तेन धान्यार्थ इत्यत्तापि अर्थशब्दस्य तथात्मम् । अनश्वेते तदर्थपद्यमिति केचित् । “मिश्र-च्छातुपसर्गमसन्वै” पा० । हतोयायाः परम् अतुपसर्गं मिश्रं प्राप्तवत् । तिक्ष्णित्रम् सर्विष्मित्रम् । मिश्रपद्य-इन्द्रिय लोपसर्गस्य यहमिति अतुपसर्गं विशेषणात् ज्ञापितम् । सम्भौ त ब्राह्मणमित्रो राजा इत्यादौ न, ब्राह्मणैः सह ऐकार्थमापन्न इत्यर्थः । “नजोगुणप्रतिषेधे सम्भाद्य-हृहितालमर्थस्तिहिताः” पा० । सम्भाद्याद्यर्थतिहितान्तागुणनिषेधार्थकन्तः परेऽन्तोदात्ताः । न कर्तवेष्टनाभ्यां स-स्मादितं चुर्णं भवति अकार्थवेष्टनिकम् । न अच्छेद-मर्हति अच्छेदिकः । न वृत्तेभ्योऽहितः अवत्सीयः । न सन्नामाय प्रभवति असन्नामीयः । “ययतोऽनात्मे” पा० । तदर्थार्थमित्रौ यद्यौ यौ तिहितौ तदन्तसोन्नरपदस्यस्य गुणनिषेधार्थोत् नजः परस्यान्त उदात्तः । पाण्यानं समूहः पाण्याना न पाण्याना अपाण्याना । अदन्त्यम् । तदर्थार्थान्ते त अपाद्यमित्रादौ न । यतः नात्तुवन्वस्य पद्यमात् इत्यात् अन्वस्य यस्य अवसान्नदेवमित्रादौ न । अत्र वामेव द्वय-द्वयाविति आत् आ वा । “अच्चकावशक्तौ” पा० । अजन्नं कान्तञ्च नजः परमन्तोदात्तमसामर्थ्ये गत्ये । अपचः पक्तुं न शक्तः । अविक्षः । सामर्थ्ये तु अपचोदीनित इत्यादौ न । दीक्षितस्य न पाकासामर्थ्यं किन्तु निषेधादपवत्तम् । “आक्रोशे च” पा० । नजः परावच्कान्तावन्तोदात्तौ श्रेपे । अपचोजालम्: पक्तुं न शक्तोत्तिव्यवसामीयते । अ-क्षिपः । “संज्ञावाम्” पा० । नजः परमन्तोदात्तं संज्ञाकाम् श्रेपे । अदेशदत्तः ‘क्षेत्रोक्तेषु च वार्तादयश्च’ पा० । नजः परे एतेऽन्तोदात्ताः खुः । वृत्त्य अकर्त्तव्यः । उक्त अनाग्रहकः । दृष्ट्युच्च अनवद्विरण्युः । दिष्ट्युच्चोऽपि । अनाठग्रभिष्मणुः । अचारः । चार्वायदत्त चारु साधु यौधकि अनद्विभेजय वदान्य अकस्मात् (वर्त्तमानवर्द्धमान-तरमाणश्चियमानहुयमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञावाम्) (विकारण्ये व्यस्तमस्ते) गत्त्वपति गत्त्वपतिक (राजाङ्गो-स्त्रन्दसि) अराजा अनहः । माघायां तु अव्ययस्तरः । “विभाषा-

त्ववत्तीक्ष्ण शुचिषु” पा० । हनु अकर्त्ता । अन्तम् । अती-क्ष्णम् अशुचिः । पक्ते अव्ययस्तरः । “बहुमीहाविद्येत-चद्ग्रः प्रथमपूरण्योः क्रियागण्ये” पा० । एव्य एतयोरन्त उदात्तः बहुमीहौ । इदं प्रथमं यस्य इदं प्रथमः । एतम् एतद्वितीयं तद्वच्छमम् । इव्यगण्ये तु अव्यं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदं प्रथमा इत्यादौ न । बहुमीहाविद्यधिकारः । “संख्यायाः खनः” पा० । द्विस्तना चहुःस्तना । “विभाषा क्षन्दसि” पा० । “द्विस्तनां करोते वामदेव्यः” । पक्ते त “संज्ञायां मित्राजिनव्योः” पा० । देवमित्रः क्षणाजिनम् । असंज्ञायां प्रियमित्रः इत्यादौ न । “क्षविप्रतिषेधोमित्रे” वाच्चिं । विश्वामित्र अष्टिः अत्र न । “व्यवायिकोऽन्तरम्” पा० । व्यवधायकात् पद भन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रान्तरः । “सुखं स्वाक्षम्” पा० । गौरमुखः । अस्त्राङ्गे तु दीर्घसुखा शार्का इत्यादौ त । “नाव्यदिक्कद्ग्रोमहृत्यूहुटिपृथुवत्सेभ्यः” पा० । एव्यः परं सुखं नान्तोदात्तम् तेह पूर्वपदप्रकृतिस्तरः । उच्चमुखः । प्राङ्मुखः गोहृष्णः । गोहृष्णिवृष्ट्यूर्वपदसो-पमानक्षण्योऽपि विकल्पोवायते पुरस्त्रादपवाद्यायाद् । “निषोपमानादन्यतरस्याम्” पा० । निषान्तादुपमावाचिन्तय भरं स्त्राङ्गं सुखं वान्तोदात्तम् । प्रक्षावितस्त्रुः पक्ते निषोपमोति पूर्वपदान्तोदात्तवत्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वे न गतिस्तरोऽपि भवति । सिंहमुखः । पक्ते पूर्वपदप्रकृतिस्तरः । “जातिका-लस्त्रादियोऽनाच्छादनात् क्षोऽक्षतमितप्रतिपदाः” पा० । सारङ्गजश्वः मासभूतः हुखभूतः । सुख दुःख वृत्त्य अस्त्र व्यास्त्रादनात् वस्त्रक्षत्र इत्यादौ न । कुण्डलतः कुण्डलितः कुण्डप्रतिपद्म इत्यादौ च तु । वा जाते” पा० । एव्यो जातिशब्दोऽन्तोदात्तः । दलजातः मासजातः । पक्ते पूर्वपदप्रकृतिस्तरः “नज् सुधाम्” पा० । आभ्यां परमन्तोदात्तं बहुमीहौ । अव्रीहिः सुधामः । “कपि-पूर्वम्” पा० । नज् सुधां परमुत्तरपदस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्राह्मवन्मुकः । हुक्षमारोकः । “हुखाने अन्त्यात्पूर्वम्” पा० । हुखाने उत्तरपदे समासे अन्त्यात् पूर्वपदमुदात्तं नज् सुधां बहुमीहौ । अव्रीहिः सुधामुकः । “बहोन्ज्ञदत्तपदभूमिन्नि” पा० । उत्तरपदार्थे बहु-त्ववाचिनोदहोः परस्य पदस्य नजः परस्येव खरः स्त्रात् । बहुमीहिकः बहुमित्रः । अवत्त्रत्वे तु बहुमुष्मानोऽस्य बहु-माभ इत्यादौ न । “न शुणादयोऽवयवाः” पा० । अवर्यद-

वाचिवो बहोः परे गुणादयोनान्नोदात्ताः ब०त्री०। बहु-
गुणा रज्जु०। बहुचरं पदम्। गुणादयस्य गुण अकर अ-
भाय स्मृत क्वन्दः भान्। गुणादिराक्तिगणः। अनश्वये
त अध्ययनस्तुष्टपदाचारादिगुणपरत्वे बहुगुणोद्दिज इत्यादौ
न। “उपसर्गात् स्वाङ्गं ब्रुवमपशु०” पा०। प्रष्ठैः। अ-
भ वे त उद्दाहृतियादौ विपर्शुरित्यादौ च न। “वनं
स्मासे०” पा०। समासमात्रे उपसर्गात् परं वनमन्नोदात्तं
स्थात्। प्रश्नम्। “अनः०” पा०। अनर् शब्दात् परं
वनमन्नोदात्तम् भमासमात्रे। अन्नर्षोदेशः। “अन्नस्य” पा०।
उपसर्गादनशन्दोऽन्नोदात्तः। पर्यन्तः समन्तः। “न नि-
विध्याम्” पा०। अन्नः व्यन्त इत्यादौ न। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
यण्ण च व्यते उदात्तस्तरितयोर्येष इति स्वरितः। “परे-
रभितोभावि मण्डुलम्” पा०। परेः परम् अभितज्ज-
यतो भावि कूलादि, मण्डुलं चान्नोदात्तम्। पर्वकूलम्
परिमण्डुलम्। “प्रादख्याङ्गं संचायाम्” पा०। पूर्व-
हम्। स्वाङ्गे त प्रपदमित्यादौ न। “निश्चकादीनि च” पा०।
निश्चक निश्चपल निर्मलिक निर्मलक निष्कालक निष-
कालिक निष्वेष दुस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन
उपाजिन (परेह्लपादकेशकर्णः) निश्चकादिराक्ति-
गणः। एतानि अन्नोदात्तानि। निश्चकम्। “अभेरुखम्”
पा०। अवहुत्रीद्वार्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थमारम्भः। अभि-
भुखा शाला। “अपाङ्ग” पा०। अपसर्खम् अत्रापि पूर्वव-
दारम्भः। अपसुखा शाला। “स्फिगपूर्ववीणाङ्गोऽध्वकुक्रि-
सीरनासनाम् च” पा०। अपादिमान्यन्नोदात्तानि। अप-
स्फिगम् अपपूर्तम्। अपाङ्गः। अपाध्वा समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् नेह समा०। अपकृतिः। अपसीरम् अपहलम्।
अपनाम। स्फिगादियस्तग्नमवहुत्रीद्वार्थम् अधुवार्थमस्वा-
ङ्गार्थञ्ज। “अधेष्वपरिस्यम्” पा०। अध्यरुद्धोदन्तोऽधिदन्तः
दन्तस्योपरिजातोदन्त इत्यर्थः। अनुपरिस्ये अधिकरण-
मित्यादौ न। “अनोरप्रधानकनीयसी” पा०। अनोः
परमप्रधानवाचि कनीयशान्नोदात्तम्। अवगतोज्येष्वम्
अहुञ्जोटित्यादि। अत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यात् ज्येष्वद्व-
स्थाप्रधानत्वम्। अनुगतः कनीयान् प्रा० स०। अनु-
कनीयान्। अत्र उत्तरपदार्थप्राधान्यम्। प्राधान्यार्थमेव
कनीयसः पृथग्यपहणम्। “पुरुषवान्वादितः” पा०। अनोः
परः। अन्वादिष्वाची पुरुषः अन्नोदात्तः। अन्वादितः
पुरुषः। प्रा० स०। अनुपुरुषः। “अतेरकृपदे०” पा०।
अते० परमहृदन्तः पदे० पदशब्दवान्नोदात्तः। अलङ्घयो-

नागः। अतिपदा गायत्रो। कृपदे तु अतिवार
इत्यादौ न। “अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्” वाच्सि०।
“प्रादिभ्योधातुलस्य वा चोत्तरपदलोप इति अत्यादयः
क्रान्त्याद्यर्थे०” हितीययत्रेति यत्र धातुलोपस्तत्रेवायं
स्तरः। तेन शोभनोगार्थः प्रा० स०। अतिगार्थः; अत्र
न। अतिक्रान्तः कारुकम्। आतिक्रारक इत्यापि
स्तात् कारुकशब्दस्य वदनत्वेऽपि धातुलोपस्त वदन निय
मनात् अतिकार इत्यादौ त यात्रुलोपभावात्रेति भेदः।
“नेरनिधाने०” पा०। निधानमप्रकाशः तद्विने प्रायाशार्थे०
नेत्तरपदमन्नोदात्तम्। निमूलम् अन्यत्वम्। निधाने तु
निहितो दण्डः निदण्ड इत्यादौ अप्रकाशितः गुप्तो-
दण्ड इत्यर्थके न। “प्रतेरं व्यादयस्तपुरुषे०” पा०। प्रति-
गतोऽशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्तविधे-
नित्यत्वात् टच्। बहुत्रीहौ तु न। अन्वादयस्य ३७४०
दर्शिताः। “उपाद्वर्गजिनमगौरादयः०” पा०।
उपात् परं द्वाच्कमजिनज्ञान्नोदात्तम् न त गौरा-
दयः। ते च गौर तैष तैव लेट लोट जिह्वा लक्षणा
कन्या गुध कल्प पाद। उपदेवः उपेन्द्रः उपाजिनम्।
गौरादौ उपगौर इत्यादौ च; “सोरवक्षेपणे०” पा०।
आक्षेपे शस्ये शोः परमन्नोदात्तम्। शुप्रत्ववितः सुर-
ल्लपूजार्थः वाक्यार्थस्तु निन्दा अस्त्रयथा तथाऽभिधि-
नात्। “विभाषोत्पुच्छे०” पा०। उत्पुच्छे गृह्णे
वान्नोदान्तः। उत्काळः उच्चात्, उच्चसुदस्ति उत्त-
पुच्छयतेर्वा यरच्। उभयसाय्यत प्रहणम्। उत्पुच्छः।
“हितिभ्यां पहन्मूर्द्धसु बहुत्रीहौ०” पा०। आभ्यां
परेष्व अन्नोदासो वा बहुत्रीहौ। हिपाद् तिपाद्।
विमूर्ढः। समासान्तविधेरनियत्वज्ञापकमिदम्। तद्युपर्वे तु
हयोर्मूर्ढा दिमूर्ढेत्यादौ न। “सक्यज्ञाकानात्” पा०।
क्षतसमासान्तविध्यस्य अकालात् परस्य वान्नोदात्तः।
गौरसक्यः। स्लक्ष्मसक्यः। कालात् चक्षसक्य इत्यादौ
न किन्तु वच्चसमासान्तविध्यस्य चित्तात् नियमन्नोदात्तता। “प-
रादिष्वद्वसि बहुलम्” पा०। वेदे उत्तरपदस्यस्य शब्दसादि
कदात्तो बहुलम्। “अङ्गिष्ठसक्यमालमेत” बहुलयहणात्
“परादिष्व परान्तव्य पूर्वान्तव्यमेव इत्यते०। पूर्वादिष्व
इत्यन्ते अतयो बहुलं ततः०” वाच्सि०। इति समाप्तरात्।
एवसुदात्ते विहिते क्वचित्स्य निवातेनात्तुदात्तता स्थात्
तज्ज निवातेनात्ते सापदात् वज्रप्रते०।
“निहन्त्यरीनेकपदे० यउदात्तः खरानिव” माघः। “अवि-

कथनः ज्ञानवानतिगम्भीरो महारत्नः । स्वेदान् निगृ-
मानो धीरोदात्रो दृढव्रतः कथितः” सा० द० २ उक्ते
(पूर्वप्रद्वेषेन) मायकमेदे । भावे क्त । इदाने ४वाद्यमेदे
यद्व० ५ चलद्वारमेदे यु० । स च अलद्वारशब्दे इदैषु
दर्शितः । कर्त्तरि क्त इमहति उसमध्ये ददातरि च त्रिं ।

उदात्तराघव न० नाटकमेदे ।

उदान पु० अन-घञ् कर्ह॑मानोऽस्य । कर्ह॑गतिशीले
कर्हादिदेशवर्त्तिनि प्राणादृत्तिमेदे वायौ । ‘अथ योऽ-
स्त्रोऽस्त्रिः सुउदानः स वायुः सच्चाकाशः’ छा० उ० ।
‘आपादतलादारभ्योऽस्त्रसुत्कमात् उत्कर्षार्थं श्वरं कर्व-
द्विति उदानः’ छा० उ० भा० । पदार्थादर्शे वौगार्थं वे
तत्स्थानाद्युक्तम् “स्यत्वयधरं वक्त्रं गात्रेतप्रकोपनः ।
उद्देजयति उम्मार्णि उदानो नाम भारतः । विद्युत्पाव-
कश्चुः स्याद्वानासनकारकः । पादयोऽस्त्रयोश्चापि सर्व-
सम्बिषु वर्त्तते” । सुन्नते च ‘यथान्मिः पञ्चधा भित्रो नाम-
स्थानात्मकर्मभिः । भित्रोऽनिलस्थान्मोक्षो नामस्थानक्रि-
यांमयैः । प्राणोदानो उमानश्च व्यानश्चापान एव च ।
स्थानस्था माइताः पञ्च वापयन्ति शरीरिष्यम् । वायुयौ
वक्त्रवच्छारो च प्राणो नाम इहृष्टक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्वनः
प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते इटो हिकाशा-
सादिकान् गदान् । उदानो नाम वस्त्रूप्त्यपैति पथनो-
त्तमः । तेन भावितगीतादिविशेषोऽभिमवर्त्तते । कर्ह॑-
जन्मुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः । आमपका-
शयवरः सुमानो वक्षिष्ठतः । सोऽन्नं पचति तज्जां च
विशेषान्विविन्निः हि । गुह्यान्विसङ्गातीसारप्रभृतीन्-
कुरुते गदान् । उत्सर्वेहरो व्यानो रसवंहनो-
द्यतः । खेदाद्वक्षावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्वपि ।
क्रुद्य कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् । पका-
भानालयोऽपानः काणे कर्वति चाप्यवम् । समीरणः
सङ्गत्वशुक्रगर्भार्त्तवान्वयः । क्रुद्य कुरुते रोगान्-
वोरान् वस्तिगुदाच्चायान् । एकदोषप्रभेषास्तु व्यानापान-
प्रकोपजाः । युगपत्कुपिताश्चापि देहं भिन्न्युरसंशयम्”
क्रान्तोऽन्ने च भोजनस्थान्विहोलस्यानीयतया सम्भादनेन
प्राणादिपञ्चकाङ्गतेर्नियं कर्त्तव्यता तत्फलं द्वोक्तम् यथा ।
“उत्तरेव वेदिलोमानि वर्हिष्ठृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वा-
हार्यपचन आस्थमाहवनीय इत्युपक्रम्य” । (तद्भाष्ये च
आस्थ्य हूयते अस्त्रियमित्याहवनीयत्वक्तम्) आङ्ग-
तिप्रकारः फलसहितो दर्शितो यथा ।

‘तद्यज्ञतं प्रथमसागच्छेत्तद्वेषीय’ स यां प्रथमाभीकृति
जुङ्गयात्तां जुङ्गयात् प्राणाथ स्वाहेति प्राणसृष्टिः, प्राण
हृष्टिः वक्त्रसृष्टिः चक्रृष्टिः हृष्टिव्यादिव्यसृष्टिः व्यादिव्ये
हृष्टिः वौक्त्रसृष्टिः दिवि हृष्टिव्यन्तयां वक्तिश्च द्यौवा-
दिव्यशाखितिष्ठतस्तत्त्वसृष्टिः तस्माहृष्टप्रिः” हृष्टिः प्रजया
पशुभिरङ्गाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति । अथ यां हितोयां
जुङ्गयात्तां जुङ्गयाद्ग्रामाय स्वाहेति व्याप्तसृष्टिः, व्याने
हृष्टिः ओवं हृष्टिः ओवे हृष्टिः चन्द्रमासृष्टिः व्याने
चन्द्रमसि हृष्टिः दिव्यसृष्टिः निः दिव्यु दृष्टिव्यो वक्तिश्च
दिव्यश चन्द्रमाशाखितिष्ठनि तत्त्वसृष्टिः तस्माहृष्टप्रिः
हृष्टिः प्रजया पशुभिरङ्गाद्येन तेजसः ब्रह्मवर्चसेनेति ।
अथ यां वतोयां जुङ्गयात्तां जुङ्गयाद्ग्रामाय स्वाहेत्य-
पानसृष्टिः, अपाने हृष्टिः वाक्त्वृष्टिः वाचि हृष्टिव्यां
मनिसृष्टिव्यग्ने हृष्टिः पृथिवी हृष्टिः पृथिव्यां
हृष्टिव्यन्तयां वक्तिश्च पृथिवी वाग्निशाखितिष्ठतस्तत्त्वसृष्टिः
तस्माहृष्टप्रिः” हृष्टिः प्रजया पशुभिरङ्गाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति । अथ यां चतुर्थीं जुङ्गयात्तां जुङ्गयात्
हमानाय स्वाहेति समानसृष्टिः, समाने हृष्टिः मनसृ-
ष्टिः मनसि हृष्टिः पर्जन्यसृष्टिः पर्जन्ये हृष्टिः विद्यु-
त्त्वसृष्टिः विद्युति हृष्टिव्यां वक्तिश्च विद्युत्पृष्ठपर्जन्यवाखिति-
तिष्ठतस्तत्त्वसृष्टिः तस्माहृष्टप्रिः” हृष्टिः प्रजया पशुभिरङ्गाद्य-
द्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति । अथ यां पञ्चमों जुङ्ग-
यात्तां जुङ्गयाद्ग्रामाय स्वाहेत्युदानसृष्टिः, उदाने हृ-
ष्टिः वायुसृष्टिः वायौ हृष्टिव्याकाशसृष्टिव्याकाशे हृष्टिः
वक्तिश्च वायुवाकाशसृष्टिव्याकाशे हृष्टिः तस्माहृष्टप्रिः
हृष्टिः प्रजया पशुभिरङ्गाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति । स य इदमविहानग्निहोवं जुङ्गोति वथाङ्गारा-
नपोद्धा भग्निः जुङ्गयात्ताहक् तत्त्वात् । अथ य एत-
देव विहानग्निहोवं जुङ्गोति तस्य सब्देष लोकेषु
सब्देषु भूतेषु सब्देष्वात्मसु छतं भवति । तद्यथेषीका
तूलमन्नो प्रोतः प्रदूयेत्वैः हास्य सब्देष्वाप्मानः प्रदू-
यन्ते य एतदेव विहानग्निहोवं जुङ्गोति । तस्माद्द-
हृष्टविद्युत्यपि चण्डालायोच्छिष्टः प्रयच्छेदामनि हृष्टास
तदैश्वानरे छतं स्थादित तदेष लोकः । यथेह जु-
धिता बाला मातां पर्युपासने । एवं शांतिः भूतास्थग्नि-
होविष्यासत इत्यग्निहोविष्यासत इति” ।

उदापु० उदृ+आप-उन् । जरासन्धपौत्रे ज्ञातियमेदे ।
‘जरासन्धस्य उद्गोदै सहितेः प्रतापवान् । सहेवात्मजः

त्रीमातृदातुः स महायथा: । उदापुर्जनयामास्तु लूबं पर-
मधार्षिकम्” । हृदिव० २५३० ।

उदार वि० उद्दृ+आ+रा-क । १टातरि, २महति, ३सरवे,
५दियो, ५गमीरे, ६असाधारणे च । “मझ्युदारा
युग्मेऽर्जुनस्” “सतयेति विनेद्ददारमतेः” साकेतो-
पद्मसुदारमध्यवाप्” “रवुः उदारमने कलभाविकस्तेः”
माचः । “ईशितार्चक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वदः”
“तथा हि ते शोष्णदारदर्शने !” तुमा०। ततो भावे अज्
बोदार्थे न० तत् उदारता स्त्री त्व उदारत्वम० तद्वादे ।
उदारयि उद्दृ+आ+रा-व्ययिन् । जर्मागन्तरि । “करन्म
ओषधे भव पीवो उक्त उदारयि” क० १८७, १०, “करन्म
कावा तिर्यः पीवस्काकृष्टदारयिन्” अथ० ४, ७, ३ ।

उदारधी स्त्री उदारा धीः । १ उक्तदुड्डो उदारा धीर्यस् ।
 २ उक्तदुड्डिमति लिः “धियः समर्थः स गुणेऽदारधीः ।
 एवुः । उदारा महतो सदृश्यविवरात् धीर्यस् ।
 इविष्टो दुः । “निमेदोऽनिमिदः स्त्रीवो वाचस्पतिहदा-
 रधीः” विष्णु सः “यः सर्वतः सर्वविदितिः” श्रुतेज्ञस्य स-
 पौर्णविवरात्स्त्रिमूलात्मयात्मस्मृ ।

ਲਹਾਵਤੀ ਪੁ. ਤਡੂ+ਬਾ+ਡਿਤ-ਬੜ੍ਹ। ਰੋਗਮੇਡੇ ਤਜ਼ਸ਼ਾਹਿਦ ਚ-
ਛੁਤੇ ਫੰਘਿਤਾਂ ਬਥਾ

‘अद्यात उदावर्त्तप्रतिबेधमध्याकं व्याख्यास्थानः । अ-
ध्योर्ज्ञव्याख्यासानां प्रदत्तानां स्वभावतः । न वेगानु धार-
येत्तात्तो वातादीनां जिजीविषुः । वातविष्णुवृजूभाडक-
वोहारवसीम्बिवैः । आहम्यमानैरुद्दितैश्वदावर्त्तो निश्चयते ।
युकृष्णान्वासनिङ्ग्राण्यात्तदावर्त्तो विधारणात् । तस्माभि-
धासो व्यासेन लक्षणस्त्रिविकल्पितम् । तद्योदयविभवासौ
भित्ति एतेसु कारणैः । अपद्यभोजनाश्रयपि वक्ष्यते
च तत्त्वाद्यरः । आध्यात्मशूलो इद्योपरोधं शिरोहजं
आहमतीव हिक्काम् । काशगतिश्वायगवायप्रहार्चवक्षाहपिण-
प्रहरक्ष्व चोरम् । त्रिव्यादिपानाभिष्ठतः आमाणे इन्द्रावधुरोपं
हुक्तः त्रिवेदा । आठोपन्द्यलौ परिकर्त्तनक्षत्रः वज्रः पुरीवक्ष
तथोर्वेदातः । १ उत्तीक्ष्मास्थादपि वा निरैति उत्तीवेगोऽ-
भिष्ठते २ गरस्य । मूलस्य वेगेऽनिष्ठते ३ गरस्य लक्ष्मीक
मूलं कुरुतेऽत्यभवत्यम् । भेदे गुरे वद्युष्यत्तमवोक्त नाभि-
प्रदेयेवथ वापि मूर्धि । आनद्वक्तिक्ष भवति तीव्राः
न्द्रावद चूर्जेति भित्तमस्तः । मध्यागलक्ष्ममूर्धिरोदिकारा
लम्भोपवातात् ४ पद्मानामकाः स्युः । श्रोतानन्द्राणविक्षो-
क्त्वोद्वा भवति तीव्राव तथा विकाराः । आनन्दज्ञः

योक्तव्यसुदृशं वा नेत्रोदकं प्राप्नमनुद्धतो हि । शिरोगृहस्तं
नवनामयां भवन्ति तीव्राः सह प्रोनसेन । भवन्ति गाढः
शब्दयोर्बिंधातात् हैशिरोऽक्षिनासाक्षवणेन रोगाः । कण्ठां-
स्थापूर्णतमतीव नोदः कृजच वायोरथ वा प्रदत्तिः ।
उड्हारवेऽभिभृते उभवन्ति जल्लोर्बिकाराः प्रवनप्रस्तुताः ।
वर्देविंधातेन च भवेत् कुर्वन्ते तेजैव दोषेय विद्यधमन्तम् ।
मूलाशये वा शुद्धक्षयोऽप्योक्तो हजा मूलविनियमः ।
शुक्राश्वरो तवत्कृष्णं भवेत् ते विकारा विहते द
एकेदृ । तस्माक्षमदीवर्षिः त्रमश शुद्धोऽभिवातात् १००-
शता च इते । कण्ठास्थयोऽप्यवस्थां व्याख्याभिवा-
तात् ११३दद्ये व्यथा च । आनन्दस निश्चावविनियमेण १२-
हश्चगमोहावय वापि शुद्धम् । जृम्भास्त्रमदै फ़रिरो-
अक्षजाश्च निश्चाभिवाताद्य १३यपि तत्त्वा । वृणादितं
परिक्षिटं चीणं शुद्धैरभिकुतम् । शब्दमन्तं मतिमा-
हदावर्तिनस्तु जेत् । सर्वेषां तेषु [विधिवदावर्तेषु]
तवत्कृष्णः । वायोः क्रियाविधातव्या स्वसार्गप्रति तत्त्वे ।
उद्ग्र उद्ग्रस्थावर्तः । २५३स त्वतोभवसेण । दश्त्रीक्षिप्त-
रोगमेद्द्वयी सा च स्वते दर्शिता यथा “विंशतिर्व्याप-
दोयोनेत्रिर्दिटा रोगस्त्रहे” । मिथ्याचारेण ताः रुदोणां
प्रदेनार्तवेन च । जावने वीजदोषाच्च दैशाच्च इद्यु ताः
पृथक् । उद्ग्रवर्तां तथा बन्ध्या विष्णुता च पर्विष्णुता ।
वातवात्वेति वातोत्या पित्तोत्या रुधिरवाता । वासिनी
ज्ञानिनी चापि पुरुषोऽपि पित्तवात् च या । अत्यानन्दा च
आ बोनिः कर्णिनी चरण्यादवस्था । क्षम्भिका सकृपा च या
वर्णांश्च च फलिनी तथा । महतो रुदिवल्लां च उव्वेषिति
त्रिटोत्या ॥ “सप्तोनिवहदावर्तां रजः जल्लोर्ण मुख्यत्वं” ।
उद्ग्रावसु पुणिमिवंश्च शृपमेदे । “निनिः परमधर्मात्मा सुवस्त्र-
वर्ता वरः । तस्य शुल्वोमिदिनीम वभूतुपमद्युतिः । तस्यापि
जनकोनाम जनकस्याद्वावद्युतिः” रामा ० निमिदं इवर्णने ।
अद्यच्छ जनकः प्रविद्वजनकाद्विज एव तत्त्वदात्मे “सर्वां-
रोम्पोऽभवद्वापि हुस्तरोमा चयो ददी । तस्य उत्पत्तं जन्मे
धर्मसञ्चाल्य भवतामनः । ज्वेऽप्तोऽहमतुजवायं भावता भम कुश-
भज्य इति” दग्धरचं प्रति रुकुलकीर्तने जनकोन्नी अहं
यस्तेनामनः कीर्तनेन ततो भेदप्रतीतेः । [याच्च ।
उद्ग्रास उ० उद्ग्र+वस्त्र-वस्त्र । उद्ग्रप्रेक्षणे २विरसने १उप्रेक्षा-
उद्ग्रासीन त्रि ० उद्ग्र+वास-गावच् । चध्यस्त्री, २विवदमानयो
देकतरपक्षानवलम्बके, जिगीषोर्गृपतेः शत्रुमिहाभूवितो
व्यवहिते परतरे, अरियस्त्रे १५५४०दर्शिते “मरणुडाल-

हुहिरेतादुदाचीनोबडाधिकः” इत्युक्त लक्षणे उराजमेदे।
४उपेक्षके च “उदाचीनदासीनः” गीता० ।

उदास्थित उ० उद्+चा+स्या-क्त । उदारपाले २चरे ३च-
धक्षे च हेम० प्रवृज्ञाहृष्टपतिते ४प्रवृज्ञावसिते चरे च
स च पञ्चविधचरान्गतः । ५प्रवृज्ञावसितः प्रवृज्ञाहृष्ट-
पतित एव । तत्त्वादि “वृक्षं चाविधं कर्म पञ्चवर्गं च
तथतः” इति उत्तवचनस्य कुञ्ज० व्याख्यायाम्

‘कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं
पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गंशद्वाच्यं तथतशितयेत्’
इति संचेष्टोङ्का । तत्र परमर्भतः प्रगल्भभूतात्रः कप-
टत्रहारित्वात्कापटिकस्त् इत्यर्थिनमर्यानाभ्यासुशग्न्य-
रहसि राजा ब्रूयात् ‘यद्य दुर्तम्पश्यति तत्तदानोमेव
मर्यि वक्तव्यमिति’ । प्रवृज्ञाहृष्टपतित उदास्थितः तं
लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं दत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रहसि
राजा दूर्विद्वयात् बहूतपसिकमठे स्यापयेत् प्रचुर
भूतोत्पत्तिकम्भूत्यन्तरञ्जे तद्वृत्युत्त्युपकल्पयेत् सधान्येवा-
मपि पञ्जितानां राजचारकम्कारिणां यापांचारदाना-
दिकं दद्यात् । कर्वकः चीणदत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो
रहपतिव्यञ्जनस्तमपि पूर्ववृद्धां खून्मौ अपिकर्म्म कार-
वेत् । बाणिजकः चीणदत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तम्भूवृद्धां
भूतानाभ्यासाकीकृत्य दाणिज्यं कारयेत् । मुख्डोजडि-
ठोश उत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः शोऽपि कचिदप्यमे वसन्
वृक्षसुरुद्धजटिलान्तरकपटशिष्यगण्डतो शुभ्रराजोपकल्पि-
तस्तिः तपस्या० कुर्यात् सासहिमासान्तरितं प्रकाशं
वदरादिमुदिमन्त्रीयात् रहसि च राजोपकल्पितं यथेद
माहारं कल्पयेत् । शिष्याचास्तातीनानागतज्ञायादिकं
स्थापयेयुः तेन वृक्षसोकवेटनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनोय
त्यात् सर्वे कार्यमकार्यं च पृच्छति । एवं रूपं पञ्चवर्गं
यथावद्वितयेत्’ विशेषे योग्यम् ।

उदाहरण न० उद्+चा-हृ-भावे ल्पुट् । एकदेशप्रिवद्वा
दक्षजिह्वार्थं १कथने । कर्मणि ल्पुट् । इटिहृष्टपञ्चवर्ग-
माने २हटान्ते, ‘ल्पुदाहरणाकृतौ गुणा इति साहृदिक-
सारस्त्रणा’ नैव० प्रकलतिहृष्टपञ्चवर्गं निदेशनम्हेषे ३उपोहुषाते
तः । उदाहितेषे व्याप्रपञ्चधर्मते येन करणे ल्पुट्
न्दायमते पतिवादिमराजार्थं वादिना मदुक्तप्रति-
ज्ञादिपञ्चकान्गते व्याप्रिपञ्चधर्मं ताप्रदर्शके ४वाक्यमेदे
प्रतिज्ञाद्य नौ० स्त० हृत्योदैर्घ्यता यथा

‘मतिज्ञाहेत्वाहरणोपनयनिगमनान्यशयाः’ । अनेन

विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति लक्षणं सूचितम् च च
च प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामव्यवत्कथनाहशावदयवादोऽन्य-
दस्त इति मनव्यं ते च भाष्ये दर्शिता यथा ‘जिज्ञा-
षा संशयः यक्षप्राप्तिः प्रयोजनं सशयव्युदासवेति’ एते
प्रतिज्ञादिष्ठिता दश्य व्याख्याते वेदं तात्पर्यादीकायाम्
‘प्रयोजनं व्याधादिवृद्यः तत्पत्तिका जिज्ञासा, तत्त्वनकः
संशयः, यक्षप्राप्तिः प्रसाणानां ज्ञानज्ञनसामर्थ्यं, संशय-
व्युदासव्यक्तिः, व्ययमेवार्थोनिवन्धे निष्ठितः । निज्ञासा
विप्रतिपत्तिरिति कथित् एतेषाङ्गे न न्यायावदयवत्सं
न्यायावटकातात् । न न्यायाजन्यवोधात्तुलत्येवेता वयवत्सं
एकदेशस्थापि तत्पत्तिप्रसादात् प्रयोजनेऽतिव्याप्तेच’ इति ।
तत्र उदाहरणवल्लणविभागे तत्वैक दर्शितो यथा

‘साध्यवाधमर्गं तत्त्वम्भावी इटान्तउदाहरणम्’ स्त० ।
‘हटान्तउदाहरणमिति लक्षणं’ इटान्तपञ्चनः इटान्तकथ-
नवोन्यावदयवत्सं इत्यर्थः तेन इटान्तस्य सामर्यिकत्वेनास्त्रवैक्षि-
कत्वेऽपि न लक्षितः । योन्यतावच्छेदकन्तु व्यवदान्तरादो-
नन्तिर्वार्यकावदयवत्सं तत्त्वं दिविधिः अन्वयिष्यतिरेकिमेदात्त-
त्वान्युदाहरणं लक्षयति व्याध्यवाधमर्गं तत्त्वम्भावीति
अन्वयुदाहरणमिति श्रेष्ठः परे तपञ्चम्भूर्ष्वलभव्युदाहरण
लक्षणमेव सामान्यलक्षणं तद्विभाडः साध्यवाधमर्गं
त्वाध्यवृच्छिरितधर्मात् प्रकलतवाधनादितर्थः तं साध्य-
वृपं वर्त्मं भावयति तदा च साधनवासाप्रयक्षसाध्यव-
त्वानुभावकोऽवदयः साध्यवाधमव्याप्तुपदर्शक उदाहरण-
मिति यावत् । व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति’ स्त० । तद्विपर्यावात्
साध्यवाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्तथा च साध्यवाधनव्य-
तिरेकव्याप्तुपदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं व्यथा
नोवच्छरीरं सात्वकं प्राणादिमत्वात् वर्जेवं तदेवं
यथा लक्षणं इति । वाकारः प्रयोगमपेत्य तथा लक्षण-
उदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमितिर्थः’ स्त० ।
विनामित्यकाता तु तद्वल्लणादिकष्टः यथा
“हेतावर्णे कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षादार्थं व्याप्तिप-
र्थमतयोः प्रदर्शनप्राप्तो व्याप्तेः प्राधम्यात् तत्पत्तिरेकायो-
दाहरणं तत्रात्तुमिति वेत्तिलिङ्गपरामर्शपरवाक्यज्ञवान-
जनकव्याप्त्वात्तुमिति व्याप्तिपरवाक्यत्वात्तुमिति तस्मैत्युद्धोध-
जनकव्यवद्वल्लणादाहरणम् व्याध्यवाधम-
मर्गम्भव्यवोधकत्वं, साध्यवाधनवासामव्यवदेष्वकल्पं विशेष-
व्याध्यवृद्यम् । न्यायावदयवटान्तवग्नसुदाहरणमिति त

ज दान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्वलिङ्गतात्, योयो-
द्भूमान् शोऽग्निमानित्येव व्याप्तिरोते: । नापि प्रह्लादात्
मितिहेतुलिङ्गपरामर्यपराक्य जन्मतानविषयव्याख्यापना-
यकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्ते: । उपनयाभिधान-
प्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्याखुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यति-
रेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषित विशेषत्वाण्डियमित्यचे, अत
च व्यभिचारतारणाय वीक्षामाङ्गुः यत्र च सामानाधि-
करण्यादेव व्याप्तिस्तव न वीक्षा केवलान्वयिन्यभेदातुमाने
च वीक्षायामपि व्यभिचारतादस्त्रमिति तु वर्णं, वीक्षा च
अत्यहं, न तत्पदेऽपि विश्वासोपस्थितयोरपि तत्पदेन
परामर्यादुद्बुद्ध्यवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा
‘मद्यत् पापं प्रतिजह्नि जगद्वाय! नवस्य तन्म इयादौ’।

दोधितिक्षता त निवृक्षोक्तम् । इतरार्थान्वितस्त्वार्थी-
बोधकन्यायावयवत्समाहरणवत्म् अल्ययाप्निदोधक
नन्द व्यग्निरेकव्याप्तिबोधकतत्त्वं च विशेषज्ञवद्विभिर्ति ।
४ कथाप्रसङ्गे च । “अथाहितरसमयप्यमुदाहरणवस्तुषु”
कुमा० “उदाहरणाभि कथाप्रसङ्गः तत्त्वे व वस्तुनि” महिं०।
भावे ल्प्यत् । ५ कथनमात्रे । ईव कथाप्रसङ्गवत्या प्रामाणिक-
वाक्योपन्यासे च । [उदाहृत तत्त्वार्थे उक्तो च स्त्री ।
गच्छ उ० उदृ+आ+ह-वर्ण । उदाहरणार्थे । ज्ञितु ।
गहत वि० उदृ+आ+ह-क्त । [उदान्तत्वोपन्यस्ते, २ क-
यिते च “श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः” भद्विः ।
प्रामाणिकप्रयुक्ततया उत्पन्नक्ते च ।

उद्दित त्रिवद-क्र । १कथिते । “मुहिम्भृत्युदितं खर्मम्” मरुः
भावे क्र । २कथने न । “प्रियः कियहूरभिति त्ययोदिते”
अब० उद्दृ-रण्ण-क्र । ३उक्षिते, “तदुदितः स हि यो यद-
नल्लरः” नैव । ४उदयं प्राप्ते “उदिते जुहोति अहुदिते
जुहोति” श्रुतिः “उदितेऽहुदिते चैव समयाध्युचिते तथा”
मरुः । “उदिते जगतोकावे यः कुर्यादन्तनधावम्”
स्मृतिः । “उदितं सोमनकालं” हठा छदा: ग्रन्थिभवेत् ।
पारस्क. उदयप्राप्तिष्ठित यहादी भृष्टपादान्तरितेष्यो-
पुरिस्ये एव भवति सा च दिवा न भवति सहस्रांशुकरा-
भिमूरत्वे न दर्शनयोग्य चाभावात् । तथा च दर्शनयोग्ये
यहादी तच्छब्दस्य हस्तिः । “उदिते भृतिसंघेश्च” नीक० क०
“अत्ययोहुदितच्छ्वोनेतितव्यः कदाचन” इति व्याख्याने
“उदितः नवितः” इति अर्जुदितव्याहुतिपरं वेति ति० त०
उक्षे४सम्पूर्णोदिते च त्रि० भावे क्रः । वैरायीभाष्टदय-
काने । क्रर्त्तरि० क्र । उदयं प्राप्ते उदाशी च । “लक्ष-

देकन्तु दोषाणां इन्द्राज्ञैवोदिते गुरुः ॥ ज्ञोति ॥ दनरपति ॥
 जयच्योक्ते स्वरभेदे स च भुक्ताश्विष्टः स्वरः यथा । हाद-
 याद्वादिनाद्यन्नाः स्वस्यानाज्ञैव कालतः । उदयने
 एुसत्त्वान्ते एकादशोदये । दर्शमासदिवानाडीपवानि
 च क्रमादिकम् । कालमानं मया प्रोक्तं पञ्चधा च
 स्वरोदये । यत् भुक्तं स्वस्थभोगेन खब्धं शेषोदितं
 भवेत् । लब्धे भुक्ताः स्वरा ज्ञेयाः शेषाङ्के त्रृदितस्वराः ।
 अस्मान् षष्ठ्या विभक्ते तु भुक्तं स्वादितस्वरे । उदितस्य
 स्वरस्य स्फुर्नामस्वरवशेन तत् ॥ चार्धिकं चक्रशब्दे बाला-
 दिचके बद्धते । पञ्चमरोक्ते ई स्वरभेदे च । तप्ते खन
 प्रकारस्य बालादिचक्रत च्छेयः । तदप्युक्तं तत्त्वैव ॥ “तिथिः
 प्रतिपदादिश कुजादिर्वारानर्णयः । नन्दा भद्रा जया-
 रिक्ता पूर्सी चापि यथाक्रमम् । क्रमेणाङ्काः प्रदातव्या
 याहावाङ्कुरमुक्तयः । चन्द्रादौ दृष्टे प्रथमे देया नगनामं
 दृशितोयके । तृतीये चाग्निनवकं दृष्टे चतुर्थं द अह-
 यहाः दृष्टे । पञ्चोत्तरशतं १०५ देयम् क्रमेण पञ्चकोष्ठतः ।
 अङ्गप्रहणन्तु “वयोरापि” स्वराङ्कुर एकीकृत्य लिघापयेत् ॥
 इत्यादि सप्तादिशुभ्यगणनार्थां, सप्तशुभ्यशब्दे विहितः ।
 यतेवां पञ्चकोडस्यवर्णादीनां संज्ञा तत्त्वैवोक्ता यथा
 “उदितं भवित” भालं सम्याद्य “तदग्नरम्” सं
 ज्ञानरम्पि तत्त्वैव “जन्म कर्म च स्वाधेनं पिण्डुं छिरं
 तथैव वेति “उदते विजयोतित्य” भविते लाभ एव च ।
 स्वान्ते तु विहिमाप्रोति सम्याज्ञे सरणं सृतम् । यत्
 यामाद्यरं प्राप्तं तत्त्वैव उदितस्वरः । १० संज्ञे ॥ “पुरो-
 क्तिश्च कुर्वीत दैवतमुदितोदितम्” या० सह ॥ १० विद्या-
 मिजनाहातावादिभिरुदितः शास्त्रोक्ते उदितं सम्बद्धम्
 मिता० ॥ ११ ग्रामनामग्नवद्ये हुविरेवादा० न० अभ्यरः ॥
 उदिति श्री उद्दृत-स्त्रिय । उदये उदगमने “यत्त्वं वा
 निशिति वोदिति” वा ॥ क्र० ६, १५, ११ ।
 उद्दौचण न० उद+रैच-ल्प्यट् । १ अर्हृदर्थने २ उद्ग्रावने च ।
 उद्दौच्य अव्यृ.उद्दृत-रैच-ल्प्यए । १ अर्हृ० इदेत्यर्थे २ उद्ग्राय्ये-
 त्यर्थे च । कर्मणि यद्यत् । ३ उद्ग्रावनोये ४ उद्दौचणीये च त्रिः ।
 उद्दौचीन त्रिः । उदीचि उदीचां वा भवः यः उद्यादेपे
 अङ्गोपे पूर्वदीर्घः । उत्तरादिग्रदेशकालभवे । “उ-
 दीचीनप्रयणे करोत्पुदीन्ते वै मनुष्याणां दिक्” यत् ।
 आ० १८, १, १३ । “उदीचानदयं वै तत्पवित्र भवति”
 यत् । आ० १, ७, १, १३ ।
 उद्दौच्य त्रि० उद्ग्र+भद्रार्थे यत् उद्यादेयः अङ्गोपे दीर्घः

जस्तरदिग्देशकालमने । “शैरेहत्रैरिवोदीच्छाहुङ्करिष्यम्
त्रानिव” रुपः । २५८८वाप्तो कर्त्तव्ये दक्षिणादिदा-
नादिष्ठपे कर्मादी च । “अब्रतरोरथाहुदीच्छेषु” कामा०
२३,२,२५ । “अब्रतरोयुक्तान् रथाहुदीच्छेषु ददाति”
र्जन्मः । वथा ज्ञोमादो प्रलतहोमानन्मरं कर्त्तव्योदकाङ्ग-
लिसिकदि । वथाह सं०८० “अब्रोदीच्छाकर्म, तत्व
गोभिष्ठः । “समिधभाधायाहुपर्यच्छ तथैषोदकोऽुक्तीनु
पिच्छेत् अन्वस्थाः” इति वथायथसूक्षम् । उदीच्छेशाच
शरावत्ता॒ पश्चिमोत्तरस्ता॑ देशभेदादेष्व मन्त्रप्रपुराणे दर्घिता॒
वथा “वाङ्मीका वाटधानाच आभीरा॑ कालतोयका॑ ।
परम्ब्राचैव ऊद्धाच पहुङ्काचालक्षणिकाः । गाम्भारा॑
जवनाचैव सिन्धुसीधीरस्त्रिकाः । यका तुद्धाः पुक्तिन्दाच
पारदा हारमूर्तिकाः । रामठाः कण्ठकाराच केकथा देश-
शानिकाः । चत्विदोपनिवेशाच वैश्यन्दुइकुलानि च । आ-
त्मेषोऽप्य भरहाजः प्रस्थकाः सद्येत्काः । उम्मकालाक-
गामाच वैनिकाः सहवाङ्मीः यते हेषा उदीच्छास्तु पुराणैः
परिकीर्तिताः” । इतदृष्टं कूर्मविभागे तु अन्येदय ते उक्ता
वथा “उक्तरतः वैकासो द्विषदाम्भुमानु गिरित्वरुद्धाच ।
कौशो नेत्रः तुरवत्तायोत्तराः चुक्रमीनाच । केकयश-
वातियाहुनभोगप्रस्थार्जुनावनाम्भीश्चाः । आदर्शनहो-
पितिगर्तदर्शननाशसुखाः । वैश्वधरचिपिटनासिकदा-
दैरेत्कशाठधानश्चरधानाः । तत्त्वशिवापुक्तिकावतक्षावत-
कण्ठधानाच । अन्वरमहकमालप्रोटक्षारदरथण्डपि-
क्षकाः । माण्डुक्षूष्टोऽवर्योतकमाण्डुभूतपुराः ।
गाम्भारयथोत्तिहेमताक्षरान्त्यक्षरतगम्भाच । यौधेय-
दासेवाः श्वासाकाः चेन्द्रूत्ताच” अनबोर्निरोधपरि-
हारा॑ । अपेक्षाभेदात् नामान्तरात्तुल्लाज्ज्वान् योध्यः ।

दीर्घ स्तारकाष्ठो महाद्वारः ॥ कुमा० । एविष्ट्यौ पु० ।
 “दीर्घः सर्वतश्चतुर्नीशः शाश्रतःस्त्रिरः” विष्णु० स० ।
 य न० उड्डयमितिपद्मुक्तम् । यद्येपिस्थानार्थं सन्त्वे स अ
 सम्याप्रबोगे इष्टः “उद्बन्नस्तुद्युम्भ चित्तं” हेतेति तत्-
 परम् । तत्त्वुरित्युपस्थानं सन्त्वा ब्रह्मस्य विहिदा॒ ।
 काशीषः ।

उदुम्बर पु० उडुम्बरवत् । (यजुषुर) १४३ । २८६स्यां
१८पु० सके ४३भेदे च ५८त्त्वे न । ह अयोतिरत्तिकापरि-
मिते कर्ते पु० । उडुम्बरवत्ते उदा० । “यदुम्बरवर्णीना॑
चटीनु मण्डलं महत् । योतं न गमते खगे किन्तु
क्रदगतं नयेत्” । सौत्रमणीवागे सुरापाण्डुदत्तवोधकम् ।
“हीवेत्तकमञ्जिठोडुम्बरवत्तु साधितम्” । कच्छुरामूल-
कल्कं वा उडुम्बरफलोपमम्” चुच्छतः । ७१०स्वजनपदा-
वयने च । “साल्वावथेवेत्तादि” पा० ततोभवाद्यवेष्टम् ।
ओडुम्बरित तद्वने त्रिः । “साल्वावथवा उडुम्बरादयः” सि० कौ०
उडुम्बर एव स्वर्णे अण् तच्छिन् पासे । “ओडुम्बरका-
पिडलगजाहयचेति मध्यनिदम्” ८०सं० । उडुम्बरे
कलिः पात्रेसमि० स० । उडुम्बरकलिः तन्मध्यस्यकलमौ ।
उडुम्बर इव मयकः पात्रेसमिता० स । स्यूलमश्वे पु०
उडुम्बरदला खी उडुम्बरखेव दक्षमस्ता॑ । दलीइचे राजनि०
उडुम्बरपर्सी खी उडुम्बरपर्णीवत् र्वर्म॑ न उत्तम॑ । तदर्जे
उडुम्बरावती खी उडुम्बरकलानि पात्रल्येन चत्यस्तां नद्या॑
महप चंचायां दीर्घः । नदीभेदे ।

ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਰਖੇ ਰਖੇ ਵਾ ਵਾ : | ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਰੇ “ਉਦੁ-
ਸ਼ਕਲ ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਰੇ ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਰੇ” ਅਥ੦੮, ੬, ੧੭, ।
ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਰਾਮਦਾਨ ਪ੍ਰਤੀ । ੨ ਵਿਸ਼ਾਈਂ ਕਹੋ ਯੁਗ ਤੇ ਤਿਉ ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਰਾਮ-
ਦਾਨ ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਰਾਮਦਾਨ ਰੂਪੀ ਚਰਤੋਜਨੀ ਕਹੁ” ਅਥ੦੧੦, ੧੪,
੧੨, “ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਉਦੁਸ਼ਕਲ ਵਿਸ਼ੀਏਂਬਕੀ” ਭਾਵੀ।

ਉਦ੍ਘਾਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਂ ਕਾਨੀ ਕਾ-ਕ ਪੁਗੋ-ਨਿ। ਤਥਾਂ ਕਾਨੀ
 ਕਾਨੀ ਨਾਥੰ ਕਾਠਾਦਿਰਚਿਤੇ ਇਵੇ, ੨ਥੁਗੁਣੀ ਚ।
 “ਸਥਾਨਿਅਥਦੁਖਦ ਸੁਧਾਨਾਮਿਹਿਆਤ” ਸ਼ਹੁ। ਲਭ-
 ਤੋਕੇ ਯਾਦੀਏ ੨ਥੁਗੁਭੇਦੇ ਸੁ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਜੇ। ਇਧਿਤਾ:
 “ਕੌਟੋਦੁਖਦਿਵਸਾਹਮਨਤਰਦੁਖਦਿਵਨੀ ਕਾਦਿਸਥਾਨੁਸਾਹ-
 ਕਤਾਃ।” ਪ੍ਰਥਮਿਵਿਭਾਨੁ ਸਨੀਤੁਆਂ “ਕਾਨੀਅਥਦੇਪਨੇਹੁਦੁਖਦ
 ਪ੍ਰਤਿ ਛੁਫਲਾਨਿਖਾਤ ਤਦਿਖਿਕੁਝਰਕ ਤਥਾਤਮੁ।

ਤਦੂਠ ਲਿ. ਤਦੁ+ਤਾ-ਤ | ਅਥੇ, ਇਖੂਚੇ, ਇਛਤੇ ਚ |
 ‘ਤਦੂਠਕਲਿਤਸੇਮੇਤਿ’ ਸਾਬ: | “ਤਦੂਠਵਦ: ਸ਼ਗਿਤੈਨ-
 ਦਿਕਤੁਹੈ” ਕਿਰਾ। ਇਕਿਆਚਿਤਕਿਆ ਹੀ |

उद्धुव स्त्री उत्कटा अक् उमाशानविभेदनिवात् न उमा० ।

उत्कटावामृचि । “मा पातमास्य वक्षसोऽचः मा पाद्यं
इह आऽस्य वक्षसोऽचः” वजु० ४,८,१० “उडचः उत्तमावा
चचः पर्वतम्” वेददो० । वजुर्भिर्वशसोऽचं गच्छन्ति व-
क्षसोऽचं गच्छन्ति” यत० ब्रा० ३,१,१,१२ उद्दुचच-
हतो किप् । २उद्दे० “सत्त्वाः सत्तु वजमानस्य कामा;
इत्याहै च वै जामो वजमानस्य वदनाहै उद्दुचच गच्छति”
तंत्रिं । “लक्ष्मि ते देव सोम सुत्तामुद्दुचमधीयद्” एत०

उद्देजय लि० उद्दु+एज-पिच-अग् । उहेगकारके “उद्दे-
जवान् भूतगणान् ग्वेधोत्” भद्धु० । [उद्दकश्वदे उटा० ।
उद्दीदन उ० उद्देन सिद्ध ओदगः उद्देयः । जवमालविदे
उद्दत लि० उद्दु+गम-क् । १उद्दिते, २उद्दते, “वयोऽति-
पातोऽतवात्वैपिते” नैव० । १ज्ञाहैगते, ४उद्दासे च ।
उद्दतश्वद्व उ० उद्दतमुत्तिते श्वस्मस्य । जातश्वकायस्यपयो
उद्दति स्त्री उद्दु+गम-क्तिन् । १उद्दे० १ज्ञाहैगते ४उद्दपत्तौ च ।
उद्दन्ति लि० उत्कटो गम्बोऽस्य प्रा० व० कटकोप इत्यसमा० ।
१उत्कटगम्बाठेय २उत्कटगम्बयुते च । “विज्ञप्त्योऽभिनिष्ठु
कुञ्जकेषु” रघु० ।

उद्दगम उ० उद्दु-गम-वच् अमलात् न उड्डि० । १उद्दे०
२ज्ञाहैगते ४उद्दतौ च । “दोमोऽहमः प्रादुरभू-
दुमायाः” कुमा० “फलेन सहकारस्य उद्घोषम इव प्रजाः”
रघु० “इतित्वाणोऽप्तमश्वद्या गम्भीर्भिः” किरा० भावे
खुट् । उद्दमनमध्ये न० “आह उद्दमने” पा०

उद्दगता स्त्री “वज्ञादिमे सकुडे च नसजुहृकैऽप्यवो-
हता । अङ्गुष्ठगतभनजवगांगयुताः सजसा जगो च चरणमे-
कतः पठेत्” ड०८० उक्ते विद्महते श्वस्मेहे ।

उद्दगमनीय न० उद्दु+गम-ग्वनीवर् । धौतवस्त्रद्वये ‘गद्धी-
तप्तमुद्दमनीवस्त्रे ति’ कुमारः । “तत् व्याङ्ग्यमनीयं वद
भीतयोर्वस्त्रद्वयुर्गम्” इत्यमरव्याख्यावार्ता युगमिव्यविचितम्
इति प्राथयः वक्ष्यत्वं तदेवति व्याख्याय शीरसामी इत-
मेव श्वोक्तुमुद्दमव्याप्तार् । “गद्धीतं पतिं प्रति उद्दमनां व-
प्तं वयेति महिम् । स्त्रीयाज्ञेयवस्त्रधारित्वं कोकप्रसिद्ध-
वेदिके वर्णेति एव विवरतां अतरेव पतिं प्रतीतीत्यध्यो-
हृय व्याख्यातम् । “धौतोऽप्तमनीयवासवी” दयकुमा० ।

उद्दगाठ न० उद्दु+माहै-क् । अतिषये २उद्दत्ते । ३उति-
वयुक्ते लि० । “प्रेमाद्वैः प्रणवसूर्यः परिच्याऽद्द-
गाठरागोद्दमा०” वा०८० ।

उद्दगात् उ० उद्दुनीयते साम उद्दुगी-हृच् । सामवेद-

गायते । अस्य च उद्दीयरूपसामायवस्त्रोऽग्निनादुःखा-
त्वम् । यथा चास्य तथात् तथा उद्दीयशब्दे वक्ष्यते ।
वोऽग्नेषु कविक्षु मध्ये २उद्दतिग्भेदे । ते च वक्त्विजः
उद्दावाकशब्दे ५,४४० दर्थिताः । “एवं हरेदथाऽर्थ्यु
र्ज्ञाधाने च वाजिनम्” । होता चापि हरेदव्युहाता
चायनः क्रये” महु० । राजस्त्रये तस्य च दक्षिणामेद
उक्तः “सौदर्यीं ऋग्युहातः” वा०८० ८,४,६ । उद्द-
गात्वप्रयस्नपूर्व्यं तदकर्म च यत० ब्रा० दर्थितं यथा ।
“वर्ण्याति ह वा एतद्वेता वक्ष्यति । तस्या एतद्वेतते
प्रत्येवाऽर्थ्युहात्याति तस्यात् प्रतिगरोनाम । तं च मात्तु-
मासीनमाहृयते दर्शे वा व्यन्य उद्दगातः प्राज्ञ व्याक्तिं
उद्दुकर्मति तथो इत्यत्वं प्रागेवात्विं च्यं क्षतं भवति ।
प्रजापतिर्वाँ उद्दगाता । योग्यगच्छेता स एतत् प्रजा-
पतिहृदगाता योवायामृचि होतरि रेतः विज्ञति-
यत् स्तुते तदेवा शस्त्रेण प्रजनयति तच्छ्रौत यथाद्यं
उद्दवः गितकायदेनच्छ्रौति तस्याऽक्षस्त्रं नाम” ४,२,१,१,
२,१,१ । उद्दीयगानकहृत्याच्च यथाऽस्त्रोऽहात्वा० तथोक्तं
वा० च० । “तस्यक्तं च साम च गेष्यौ तस्याऽहात्यात्य्य-
वोऽहात्यायस्य हि गाता” “एवमेवोऽहातांरुद्योऽहोऽहातः । या
देवतोऽहीयमन्यायत्ता ताच्चेदविहान् उद्दास्यि मूर्खां ते विष-
तिष्ठतोति” च । तथाऽन्तमपूर्व्यकोऽहानस्य फलभपि तत्वोक्तं
वया “य एवदेवं विहान् साम गायति उभौ स गायति
सोऽस्त्रेवं स एव ये चामुःश्वात् पराङ्मोक्तोकास्तांश्वोत्रोति
देवकामांच । तस्याऽहृत्वं विहाता अूद्याय कं ते
काममागामीति एव द्वेष कामागामस्त्रेवं य एतदेवं
विहान् साम गायति” वा० च० ।

उद्दार उ० उद्दु+ग्नु+च्छदोर्पै वाधित्वा उद्दगोर्पैः” पा०
चम् । उद्दमने० “एर्जुरोऽस्त्रमेवनामै यदोऽहारुःग्निपै”
रघु० । “सविवोऽहारुमुद्वैर्विमानाः” “धौतोऽहाराहृति-
निषुणा नर्जरा निष्पर्वत्ति” नैव० । “सविभर्तोऽहार इवाश्रि-
राजः” रघु० । (डेक्टर) इति २कंशवस्त्रभेदे च । “धौतोऽहै
तवा वाने शुरुकर्मणि मैष्युने । शृतको शृतके चैव निष्प्र-
नैमित्तिकं त्वजेत्” वा०८० भूतिः । उसमप्रकारै
विहानादिसहितः सुश्रृते दर्थिते यथा

“अथातो वसनविरेचनव्याप्तिविलितिनं व्याख्यासामः ।
वैद्यात्यरुभिनित्तं वसनं विरेचनं च पञ्चदशभाव्याप्तयते
तत्र वसनसाधोगतिष्ठैः” विरेचनसेति पृथक् । उसमन-

समयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णैषधत्वं हीनाधिकदोषापह-
तत्वं वातशूलमयोगातियोगौ जीवादामाध्यानं परि-
कर्त्तिका परिच्छाप्रभाविका हृदयोपसरणं दिवसः
इति । तत्र बुभ्कापीडितस्यातिरीक्षणाने मृदुकोठस्य चा-
थितिहसानं दुर्घ्यलस्य वा गुणसामान्यमात्राहसनस्थोगच्छति ।
तत्वेष्ठितानवास्त्रिंदोषोकर्षस्त्र तमाशु चेष्टवित्वा भृत्यस्ती-
क्षतरैर्दामयेत् । अपरिहुदामाशयस्योत्काल्प्येष्यः संगेमा-
ज्ञस्य वाऽहृदयस्तिप्रभूतविरेचनं पीतमूँहं गच्छति तत्राए-
डामाशयस्त्वस्यै ग्रामाशु वामवित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्विरे-
चयेत् । यामान्ये त्वामवल्पं विधानम् । अहृदयोत्प्रभते
च हृदयं प्रमाणं शुक्रस्त्र । अतज्जर्हु सुन्तिक्षयौषधे च
हतीयं पाययेत् । ततस्वेनं सधुष्टतफाणितयुक्तं चेहर्विर्भ-
रेचयेत् । दोषविद्यथितमत्यमौषधमस्यतमूर्खभागिकमधो-
भागिकं वा न खंसयति दोषान् । तत्र लक्षणापार्श्वशूलं
जहर्द्वै मृद्धार्पवेदोहृद्धारात्युहाराविशुद्धिं भवति ।
तमुष्णाभिरङ्गिराशु वामयेत् । सावशेषौषधमतिप्रधावित-
दोषमतिवरुपसम्बन्धिरक्षमयेत् वामयेत् । क्रूरकोठस्याति-
तोक्षणाने रत्नमौषधमल्पशुणं वा सक्षयत्प्रक्षम्पैति तत्र
समुदोर्ध्वा दोषा यथाकालमनिर्हृत्यमाणा व्याधिं तत्र-
विभमञ्चापादयन्ति । तमनत्यममन्दमौषधस्त्र पाययेत् ।
आख्यस्त्रिवेनात्परुणुं वा भेदजमुपयुक्तमल्पान्दोषान् इति ।
तत्र वसने दोषयंत्रः गौरवमुत्क्षेयं हृदयाविशुद्धिं व्याधि-
ठिद्विक्षुं करोति तत्र यथायोगं पायवित्वा वामयेहृद्धारम् ।
विरेचनं गुदपरिकर्त्तनमाध्यानं शिरोगौरवमनिक्षरणं वा
वायोग्याभिरुद्धिं करोति । तमुषपाद्य भूयः खेष्ट्येदाभ्यां
विरेचयेहृद्धारम् । छट्ठं वक्षुप्रवक्षितदोषं वा तत्त्वीते
दिवसेऽत्परुणं चेति । अस्त्रिग्यस्त्रिवेन रुक्षमौषधमुपयुक्त-
मबद्धाचारिण्या वा वायुं कोपयति । तत्र वायुः प्रकृयितः
पाचनपृष्ठयोश्चिम्ब्यामर्खशूलं मूर्खां भवतं संचानायच्च
करोति । तमभ्यस्त्र धात्यस्त्रेन खेष्ट्येदाभ्यामविभूतिश्च-
विषेन तैवेनात्परुणयेत् । खेष्ट्येदाभ्यामविभूतिश्च-
त्रेणात्परुणौषधमल्पशुणं वा पीतमूर्खमवोश नाम्येति दोषां-
चोत्क्षिण्यते । सह वक्षयमापादयति । तत्राध्यानं हृदय-
पच्छस्त्राणा मूर्खा दाह्य । भवति तमयोगभित्वा चक्षते
तमायु वामवेगदनक्षत्रपर्याम्बुद्धिरेचयेत्तीक्ष्णतरं भासा-
यं । दुर्बलम् तु समुग्निक्षिप्ता दोषा व्याध्य गटीं
करुणूष्टव्युक्तपित्ताच्चराङ्गमर्खनिष्ठोदनानिं कुर्वन्ति ।
तत्क्षणानवेदेमाध्याहृद्धारेमापहरेत् । अस्त्रिग्यस्त्रिवेन शुद्ध-

उडारसाजीर्ष दोगालकातमिहिरण्यशब्दे बह्यते । अपया-
दिमोजनहृपकारण्यशहिताजीर्षं खल्पादि उच्चते छलम् ।
“प्रागभुक्ते त्वविदित्वेऽन्नौ द्वितीयं न समाधरेत । पूर्वभुक्तो
विश्वेऽन्नं भ्रातानोऽक्षिति पादकम् । जातागुरुं परिकरे-

दाहारं इव्यतयः । पिताच्च नैव भुजीत मात्रया वा वा भुवितः । हिगुप्तस्तु पितेतोयं सुखं सम्यक् प्रजोर्यति । पेत्तु द्वादशमध्यायां गुरु विद्याद्युपोन्तरम् । गुरुषामर्जुसुहित्वा लघूनां लग्निरिष्टते । इत्तेतत्त्वे इवापि न मात्रागुरुरिष्टते । इत्ताड्युपिगुरुकृत सम्बन्धेतोपदयते । विशुष्कमन्त्रमध्यस्तु न पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्रियं विदाहसुपर्गकृति । खोतस्त्रवहे पितृं पक्षो वा यस्य तिष्ठति । विदाहिभुक्तमन्त्यदातस्त्रायच्चं विदक्षते । शुष्ककं विशुष्कं विष्टम्भं विक्षियापदमावहेत् । आमं विद्यम् विद्यम् कफपित्तानिलेत्तिभिः । अजोर्यं केचिदिक्षन्ति चतुर्थं रसयेत् । अस्यम् पुरादिष्माशवाहा सम्भारणात्क्रमविपर्ययाऽन् । कालेऽपि वात्म् लघु पापि भुक्तमन्त्रं न पाकं भजते नरस् । इत्याभयकोधपरिष्टतेन लुक्षेन रग्देन्वनिपीडितेन । प्रदेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्त्रं न सम्यक् परिणामभेति । माध्यर्थस्त्रं गतमामसंक्षं विद्यमसंक्षं गतमन्त्रभावम् । किञ्चिद्विष्टकं भृशतोदन्त्रम् विद्यमाद्विशुद्धवातम् । उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्गा त जायते हृद्युरुद्धा च यस्य । रसावयेष्ण त सप्तसेकं चतुर्थमेतत्प्रदन्त्यजीर्यम् । सुख्योपलापो वस्थुः प्रसेकः सदन् भवतः । उपद्रवा भवन्त्वेते मरणं चात्मजीर्यतः । तत्वामे लघून कार्यं विद्यमेवमन्त्रं हितम् । विष्टम्भं लेहतं पर्यं रसयेत् शयोत च । वासयेदाशु तं तत्त्वादुष्णेन लवण्यास्तु ना । कार्यं चामशनं तात्प्रायावन्न प्रवत्तिं भजेत् । लघुकायमतस्यैनं लघूनैः समुपाचते । वायद्य प्रलतिस्थः साहोरुद्धतः प्राणतस्था । हिताहितोपसंयुक्तमन्त्रं समयतं स्फुतम् । वड सोकमकाले वा विज्ञेयं विष्मायनम् । अजोर्यं भुज्यते यत्तु तद्व्ययमस्त्वच्यते । तयमेतत्तिहन्त्याशु बहून् व्याधीनुकरोति वा । अच्चं विद्यम् हि नरस्य शीघ्रं शीतास्तु ना वै परिपाकमेति । तत्त्वमेव शैक्षेन निहन्ति पित्तमालेदिभावाङ्गं नवत्ववस्तात् । विदक्षते यस्य त भुक्तमालेद्द्वेत चूक्तरुदग्नकञ्च यस्य । द्राचाराभयां मालिकसम्युक्तां कौटुम्भयां वा वा सुखं लभेत । भवेदजीर्यं प्रतियस्य शुद्धा स्त्रियस्य जनोर्बिनोऽस्त्रकाले । प्रातः स गुरुठोभयामयहो भुजीत समाध्य हितं हितार्थं । स्वत्यं यदा दोषविद्यमासं लोनं न तेजः पथमाद्योति । मवत्यजीर्येऽपि तदा बुभुक्ता सा मन्त्रवृद्धिं विषवदिहन्ति । इत्यमजीर्यताकारणप्रदर्थनपूर्वमुहारयुद्धेः प्रकारस्त्वैव

इर्षितः यथा 'या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागमनेऽहनि । सा मात्रा दीपयवग्निमत्त्वदोषे च पूजिता । या मात्रा परिजीर्येत तदार्द्धदिवसे गते । सा उष्णा दृष्टिं चैव सध्यदोषे च पूजिता । या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागमव्येषिते । स्त्रेहनोया च सा मात्रा बड्डोषे च पूजिता ॥ या मात्रा परिजीर्येत ददा परिष्टतेऽहनि । ग्लानिमूर्च्छामदात्महित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत् । अहोरात्रादसन्दृटा या मात्रा परिजीर्यति । सा हृकृष्णविष्वोन्मादयहापचारनाशिनी । यथाग्निप्रथमां मात्रां पाययेत विचक्षणः । पीतो हृतियकुम्भे हो जनयेत्मायसंशयम् । भियाचाराहृक्षत्वादा यस्य स्त्रेहो न जीर्यति । विष्टम्भं चापि जीर्येत्तं वारिष्मोष्णे न वामयेत् । जीर्याजीर्यविशुद्धायां ज्ञेहस्योऽदकं प्रिवेत् । तेनोऽकारो भवेद्युद्धो भक्तं प्रति इविस्तथा । स्तुः पञ्चमाने हृद्दाहृभ्यमसादारतिक्षमाः । परिविव्याद्विशुद्धाभिजीर्यस्त्रेहं ततो नरम् । यवागूः पाययश्चोष्णां कामः क्लिनाल्पतरुद्धाम् । देवै यूवरसौ वापि हुगभी स्त्रेहवृक्षां लौलै । ज्ञातो वायलसपिष्वकौ यवागूर्वा विधेयते । पिवेत्युहं चतुरहं पञ्चाहं बड्डहं तथा । सप्तरात्रामरं स्त्रेहः साक्षीभवति सेवितः" ।

उहारस्य नागशायुक्तार्थम् यथोक्तं पदार्थाऽ । योगार्णवे "उहारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसचिभः । उक्तीलने स्थितः कूम्हर्मिभिज्ञाङ्गनसमप्रभः । कृकबस्तु लुते चैव जग्नुसुम-सचिभः । जृम्भये देवदत्तः सात् शुद्धस्फटिकरद्विभः । धनञ्जयस्तथा चोषे भवारजतवर्षकः । लडाटे चोरसि स्त्रेहे दृष्टि नाभौ त्वगस्त्रिषु । नागाद्या वायदः पञ्च-देहे तु परिवेदिताः" । [जिरके शब्दचिः । उहारशोर्वन उ० उहारं शोधयति शुध-शिर्ष-ल्यु । अणु-उहारस्त्रिन् वि० उहृ+ट्-णिनि स्त्रियां डोप् । उहारयुक्ते ।

"यत्ते मौली कनककपिण्यं सौरभोहार वायः" उहवदू० । "धारास्वनोहरिदिवीसुखोऽसौ" रघुः । "यः परणस्त्वारति परिमत्तुहारिभिर्भिर्नागराजाम्" भेष० ।

उहित्रण न० उहृ+ट्-ल्युट् नि० इत्यन् । १उहमने ।

उहारे (ढेकुर) २कण्ठस्त्रभेदे च । "चाप्तामनुहित्रणम-वरसो विदाहृत्तजीर्यस्य पानजनितस्य भवन्ति लिङ्गम्" सुषु० । उहारशब्दे विष्टतिः ।

उहीति स्त्री उहृ+गै-भावे क्लिन् । उहृगाने कर्मणि क्लिन् ।

"आर्याशकलहितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः । सोहीति किल गदिता तद्दुयत्वं भवेद्यसंयुक्ता" उ०००उक्ते मात्रा-

ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਉਚੈਂਗਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਂਦੇ।

“उद्गीथरस्यपदपाठशतात् वास्त्राम्” देशम् । वास्त्रोहि
पञ्चविधाः सप्तविधा वा अववदाः । “प्रस्तावसत उद्गीथः
प्रतिहार उपदृशः । निधनं पञ्चधेष्याङ्गर्हिण्डारः प्रणा-
स्थाप्ता नाभः भाष्यष्टवताक्षात् । तत्र वाच वायोभागः
प्रस्तोत्रा गेयः प्रकावनामा । हितीयोभाग उद्गात्रा
नेय उद्गीथनामा । ततीयोभागः प्रतिहक्त्री गेयः प्रति-
हारनामा । चतुर्थीभागः उन्नद्विगात्रा गेय उपदृशनामा ।
पञ्चमिर्युगपद गेयः निधननामा इति पञ्चविधः । गानार
म्भकाले सर्वेष्वलिग्मिर्यित्वा लङ्घातकरण्यहपो हिण्डारः,
ओङ्कारपूर्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवदृपः प्रधमा-
यदः इति सप्तावयवस्थत् तदेतत् वा ॥ उप० दर्शितम् यथा
“सप्तस्य खलु वास्त्र उपासनं वाख्” इति वाखुलोपन्यासि-
न “अनिः प्रस्तावोऽन्तरिक्षसहीय आदित्यः प्रतिहारो
द्यौनिधनसियूर्द्देवु अचाहसेषु वैर्हिण्डार आदित्यः
प्रस्तावोऽन्तरिक्षसहीयोऽग्निः प्रतिरिक्षसहीयोऽग्निः प्रति-
हारः एष्यदीनिधनम् । कल्पने वास्त्रे लोका र्जर्हा
वाहत्ताव य एतदेवं विद्वाङ्गोऽकेव, पञ्चविधं सामोपास्ते”
हट्टो पञ्चविधस्योपासनकृतं तत्रैव

“इटौ पञ्चविंश वामोपासीत युरोवातो हिङ्कारो, भेदो
जायते स प्रस्तावो, वर्देति स उद्गीथो, विद्योतते स्वनयति
स प्रतिहारः, उहृङ्काति तत्त्विधनं, वर्देति हास्यं वर्दयति
ह य एतदेवंविद्वान् इटौ पञ्चविंश वामोपास्ते । सर्वा-
स्वसु पञ्चविंश वामोपासीत भेदो यत् सम्प्रवते स
हिङ्कारो, यद्वर्देति स प्रस्तावो, वा: प्राच्यः सन्त्वने स
उद्गीथो, वा: प्रतीच्यः स प्रतिहारः सच्छ्रो निधनम् ।
न हास्यु प्रैत्यसुमान् भवति य एतदेवंविद्वान् सर्वा-
स्वसु पञ्चविंश वामोपास्ते” ।

कर्त्तव्यादिव पश्चविधस्तोपासनं तत्त्वैयोऽप्नम्

‘करु पञ्चविंश दासोपासीत दसनो हिङ्कारो,
पीङ्गः प्रसावो, वर्णं उहोयः, यरत्मतिहारो, हेमन्तो
निधनम् । कल्पने छात्या करु करुमान् भवति य एत-
देवं विहारुदय पञ्चविंश दासोपासी’ ।

“पशुवृष्टिविधि सामोपासीताजा हिक्कारो, इवः प्रसादो,
गाव उद्दीपोऽन्नाः प्रतिहारः उरुबो निभन्म् । भवन्ति
हालं पशवः, पशुमान् भवति य एतदेवविहान् पशुवृ-
पश्चविधि सामोपास्ते”

“प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत माणे
हिङ्गारो वाक् प्रस्तावं चक्षुरुक्तीयः चौब्रं प्रतिहारो नमो
निधनं परोवरीयांसि देतानि। परोवरीयो हास्य
भवति परोवरीयचो ह कोकाञ्छयति च एतदेवंविहानं
माणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासा इति तु पञ्चवि-
धस्य”। वाचि चप्पनविधस्य हास्य उपासनं तत्वे वोक्तम्

“‘अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत अत्क्रम्य
वाचो ऽहं इति स हिंदूरो, यत्वेति स प्रसांगो, यदेति
स आदिः, (प्रणवः) । यदुदिति स उक्तोयो, यत्वतोति स
प्रतिहारो, यदुपेति स उपद्रवो, यद्भौति तत्त्विधनम् ।
इत्येऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्तवानन्दादो भवति
य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपासेऽ” ।

आदित्ये सप्तविधस्योपासनं तत्रैवोक्तम्

“अथ खलमुमादित्यं सप्रविधं सामोपासीत उद्गटा
समस्तेन सामः। मां प्रति मां प्रतीति हर्षेण समः तेन साम।
तत्त्विकिमानि सर्वाणि भूताच्यन्नायकानीति विद्यात्तस्य
यत्पुरोदयात्म इहार, लदस्य पश्चोद्यन्नायभास्त्रात्माते
हिहुवन्ति हिहारभाजिनो हेतुतस्य सामः। अथ यत्-
प्रथमोदिते स प्रसाद, लदस्य सहव्या अन्नायकास्त्रात्माते
प्रस्तुतिकामाः प्रथं दाकामाः प्रस्तावभाजिनो हेतुतस्य सामः।
अथ यत्प्रस्त्रेत्याद्य ए अदित्यः (ओहारः) लदस्य वर्या-
स्यायकानि तत्त्वात्मन्त्रिकेऽनारम्भणायादायात्मानं
परिपतन्त्यादिभाजीनि हेतुतस्य सामः। अथ यत्प्रभृति
मध्यन्दिने ए उत्तीर्थ, लदस्य देश अन्नायकास्त्रात्माते
कृतमाः प्राजापत्यानामुहोषभाजिनो हेतुतस्य सामः।
अथ यद्गृहे मध्यन्दिनात् प्रागपराङ्गात् प्रतिहार, लदस्य
गर्भां अन्नायकास्त्रात्माते प्रतिहृता नावपद्मने प्रतिहार-
भाजिनो हेतुतस्य सामः। अथ यद्गृहे मपराङ्गात् प्राग-
सामयात् उपइह, लदस्यारखणा अन्नायकास्त्रात्माते पुरुषं
दृष्टा कर्त्तव्यमित्युपद्रवन्त्यु प्रद्रवभाजिनो हेतुतस्य सामः।
अथ यद्ग्रहमास्त्रमिते तत्त्विधनं लदस्य पितरोऽन्नाभास्त्रा-
स्त्रात्मात्माजिदधति निधनभाजिनो हेतुतस्य सामः। एवं
खलमुमादित्यं सप्रविधं सामोपास्ते”।

अतिमात्र फलाय सप्तविधसामोपासनं तत्त्वोक्तम्

"अथ अख्यातमसम्मितमस्तु एवं प्रतिधं साक्षोपासीह
हिन्दार इति लक्षणर्थं प्रकाव इति लक्षणर्थं लक्षणम् ।
आदिरिति लक्षणर्थं प्रतिहार इति उत्तरहर्ता तता इ-
हैकं तत्प्रसम् । उद्दीय इति लक्षणरूपदृष्टि इति चह-

करं विभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्ठते वा-
क्षरं तद्वस्तु । निधनमिति लग्नकरं तद्वस्तुमेव भवति,
तानि ह वा एतानि हाविंशतिरक्षराणि । एकविंशत्या-
दिलभाग्नोल्लिकविंश्टो वा इतोऽसावादिल्लिकविंश्टेन पर-
मादिस्माच्चयति तद्वाकं तद्विशोक्तम् । आप्नोतीहादिल्लिक्ष्य
जयं परो हास्यादिल्लिक्षयाच्चयो भवति य एतदेवं वि-
द्वान्नामसम्मितमत्यु सप्तविधं सासोपास्ते सामोपास्ते” ।

युनः पञ्चविधस्य भनव्यादिनाम्ना उपासनं तत्त्वोक्तं यथा
“मनो हिङ्कारो वाक्यस्तावच्छृङ्खृण्डुगीयः ओलं प्रतिहारः
प्राणो निधनमेतद्वग्यात्प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमे-
हुग्यायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान्
कोर्त्या, महामनाः स्याद्वत्तम् । अभिमन्यति स हि-
ङ्कारो धूमो जायते स प्रसादो लूलति स उद्गोष्यो
ङ्काराभयन्ति स प्रतिहार उपशम्यति तद्विधनं संश-
म्यति तद्विधनमेतद्वयन्तरमन्तौ प्रोतम् । स य एवमेतद्वय-
न्तरमन्तौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्त्रव्यादेष्म भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान्
कोर्त्या, न प्रब्लृग्निमाचामेष्म निर्देष्टद्वत्तम् ।
उपमन्यते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रसादः द्विया सह
येतेषु उद्गोष्यः प्रतिस्त्री सह येते स प्रतिहारः कालं
गच्छति तद्विधनं पारं गच्छति तद्विधनमेतद्वामदेव्यं मि-
थुने प्रोतम् । स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद
मिथुनभवति किञ्चुनान्निधुनात् प्रजयते सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कोर्त्या,
न काञ्चन परिहरेतद्वत्तम् । उद्यन् हिङ्कारः उदितः
प्रसादेष्म भव्यन्दिन उद्गोष्योऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्त्रं य-
द्विधनमेतद्वृहदादिल्लिकविंश्टेन प्रोतम् । स य एवमेतद्वृहदादिल्लिके
प्रोतं वेद तेजस्त्रव्यादेष्म भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कोर्त्या, तपनं न
निन्देतद्वत्तम् । अभ्याणि सम्प्रवल्ले स हिङ्कारो मेष्म
जायते स प्रसादेष्म वर्षति स उद्गोष्यो विद्योतते स्तन-
वति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तद्विधनमेतद्वृह्ण्यं पर्जन्ये
प्रोतम् । स य एवमेतद्वृह्ण्यं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरु-
पांशु सुरूपांशु पशुनवस्त्रेषु सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कोर्त्या वर्षतं स
निन्देतद्वत्तम् । वसन्तो हिङ्कारो यीद्यः प्रसादेष्म वर्षा
उद्गोष्यः शरत् प्रतिहारो वेमन्तो निधनमेतद्वृहदाजमृदुषु

प्रोतम् । स य एवमेतद्वृहदाजमृदुषु प्रोत वेद विराजति
प्रजया पशुभिर्भृह्ण्यसेन, सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कोर्त्या, कृत्वा निन्देत-
द्वत्तम् । श्विवो हिङ्कारोऽन्नरिक्षं प्रसादेष्म द्यौह-
दुगीयो दिशः प्रतिहारः सुषुद्धो निधनमेता: शक्यों
लोकेषु प्रोताः । स य एवमेता: शक्यों लोकेषु प्रोता
वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्र-
जया पशुभिर्भवति महान् कोर्त्या, लोकः च निन्देतद्व-
त्तम् । अजा हिङ्कारोऽव्यः प्रसादेष्म गाव उद्गोष्योऽन्नाः
प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवलः पशुषु प्रोताः ।
स य एवमेता रैवत्यं पशुषु प्रोता वेद, पशुमान् भवति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति
महान् कोर्त्या, पशुन् निन्देतद्वत्तम् । लोम हिङ्कारः
त्वक् प्रसादेष्म सांसुद्गीयोऽस्मि प्रतिहारो मज्जा नि-
धनमेतद्वृह्ण्याच्चयन्नोयमङ्गेषु प्रोतम् । स य एवमेतद्वृह्ण्या
यच्चयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गीभवति नाङ्गेन विहूर्कैति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति
महान् कोर्त्या, संवत्सरं मज्जो नान्नीयाच्चद्वत्यं मज्जो
नान्नीयादिति वा । अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रसाद व्यादिल्य
उद्गोष्यो नक्षत्राणि प्रतिहारस्वन्द्रमा निधनमेताङ्गाजन्त-
देवतासु प्रोतम् । स य एवमेतद्वाजनं देवतासु प्रोतं
वेदेतासामेष देवतासु लोकतां सार्वातां सायुज्यं ग-
च्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान् कोर्त्या, ब्राह्मणाच्च निन्देतद्वत्तम् । लयो विद्या
हिङ्कारस्वय इसे लोकाः स प्रसादेष्म निन्देतद्वत्तम् ।
स उद्गोष्यो नक्षत्राणि वर्णासि मरोचयः स प्रतिहारः
सर्वां गन्धर्वाः पितरस्त्रियन्मेतद्वाम सर्वस्मिन् प्रोतम् ।
स य एवमेतद्वाम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ।
तदेव लोको भवति ‘यानि पञ्चधा त्रौणि तेष्मि न-
व्यायः परमन्दस्मि । यस्तदेव स वेद सर्वं सर्वा दिशो
दर्शनमन्तर्मुहीयम् प्रपासीत तद्वत्तम्’ ।

एवं सामावयवानां तत्तद्वृह्णोपासनसुद्धा । उद्गोघरू-
पावयवस्य ओङ्कारादिद्वृह्णोपासनसुक्तं तत्त्वं यथा
‘अभिमित्येतद्वृह्णसुखोऽयः तदा एतान्निधुनं यदाकृच्च प्राणशर्क-
रं साम च । तदेतन्निधुनमोमित्येतस्मिन्द्वत्तरे संसृज्यते यदा
वै मिथुनै समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य का-
मम् । आपयता ह वै कामानां भवति य एतदेवं वि-
द्वान्नामसुहीयम् पास्ते । तदा एतदनुज्ञाचारं यद्द्विकिञ्चा-

तजानात्योमिलेव तदाह एषो एव सङ्कर्दिर्यदत्तशा सम-
ईयिता है कामानं भवति य एतदेवं विहानक्षरमु-
होधमुपास्ते । तेनेयं त्रयो विद्या वर्तते ओमित्याच्चा-
दयत्योनिति शंस्त्रियमित्युहायत्येतस्यैवाच्चरस्यापचित्यै
महिन्ना रसेन । तेनोभौ कुरुतो यथैतदेवं वेद यथा न
वेट । नाना त विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया क-
रोति अद्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खस्ते त-
स्यैवाच्चरस्योपव्याख्यानं भवति । तस्य प्राणदृश्या उपासन
सुकृत तत्रैव “देवासुरा है यत्र संवेतिरे उभये प्राजाप-
त्यास्तइ देवा उहीयमाजहुरनेनानभिमविद्याम इति ।
तेऽहं नासिक्य प्राणमुहीयमुपास्त्वकिरे तं हासुराः पा-
पना विविधुः तत्त्वात्त्वेनोभयः जिंश्वति सुरभिं च दुर्गम्बि-
च पाश्चना ह्येव विहः । अथ ह वाचमुहीयमुपसाच्च-
किरे तं हासुराः पाश्चना विविधुस्तत्त्वात्त्वेभयं वदति
सत्यस्त्वात्त्वं च पाश्चना ह्येषा विहा । अथ ह चकुर-
होधसुपास्त्वकिरे तद्वासुराः पाश्चना विविधुस्तत्त्वात्त-
त्वेभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाश्चना ह्येतद्वि-
द्वम् । अथ ह ओत्तुहीयमुपासाच्चकिरे तद्वासुराः पा-
श्चनः विविधुस्तत्त्वात्त्वेनोभयः श्वोति अपणीयस्त्वाच्चवणी-
यस्त्वं पाश्चना ह्यतद्विद्वम् । अथ ह मन उहीयमुपासाच्च-
किरे तद्वासुराः पाश्चना विविधुस्तत्त्वात्त्वेनोभयः सङ्कल्पते
सङ्कल्पनीयस्त्वाच्चवणीयस्त्वं पाश्चना ह्येतद्विद्वम् । अथ ह
य एतायं मुख्यः प्राणस्यमुहीयमुपासाच्चकिरे तं हासुरा
कत्वा विट्ठ्वं स्त्रीयाश्मानमाच्छब्दत्वा विभ्वंसेत । एवं
वाचाश्मानमाच्छब्दत्वा विभ्वंसत एवं हैव स विभ्वंसते
य एवं विदि पापं कामयते यथैनमभिदासति स एषोऽ-
उसाश्वसः । नैवेतेन न सुरभि न दुर्गम्बि विजानात्यपहत-
पाशा हृषय तेन यद्वाति अतिथति तेनतरान् प्राणान-
वति । एतम् यशनतोऽवित्योत्कासति व्याददात्येवान्तत
इति” । अग्निरसेन तस्योपासनं तत्रैवोक्तम् यथा ।
“तं हास्त्रिरसेन तस्योपासनं तत्रैवोक्तम् यथा ।
अस्त्रिरसेन तस्योपासनं यद्वास्त्रिरसेन तस्योपासनं यद्वास्त्रिरसेन
एतम् एव दृहस्तिं मन्यते वाग्वि दृहतो तस्या एव
यति । तेन तं हायस्यमुहीयमुपासाच्चक एतम् एवा
यास्य मन्यते चासाद्यदयते । तेन तं ह वको दाल्भ्यो
विदाच्चकार । स ह नैमित्योयाण्यामुहुगाता बभूव स ह
स्मैयः कामानागायति । आगाता है कामानां भ-
वति य एतदेवं विहानक्षरमुहीयमुपास्त इत्यात्मम्

आथाधिदंतं य एवासौ तपति तमुहीयमुपासीतोद्यन्
या एव प्रजाय उद्गार्यति । उद्यन्तमोभयमपहन्त्य-
पहन्त्या है वै भयस्त तममो भवति य एवं वेद । समान
उ एवायस्तासौ चोष्णोऽव्यमुच्योऽसौ खर इतोममा-
वक्षते खर इति प्रत्याख्यर इत्यमुँ तस्मादा एतमिमसमु-
च्चोहुगीयमुपासीत” ।

तस्य व्यानवेनोपासनं तत्रैव यथा

“अथ खलु व्यानमेवोद्गोयमुपासीत यहै प्राणिति
स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापा-
नयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तत्त्वाद-
प्राणप्रदनपानस्वाच्चमित्याहरति । या वाक् सर्कृतत्त्वादप्रा-
णनपानस्वाच्चमित्याहरति यर्कृतत्त्वाम तत्त्वादप्राणप्रदनपा-
नन् साम गायति यत्प्राप्तं स उद्गोयस्तत्त्वादप्राणप्रदनपा-
न्तुहायति । अतो यान्यन्यानि वीर्यवल्लि कर्मांचिय
घानेर्मन्यनमाजेः सरणं दृष्ट्य धनुष व्यायमनमप्राणप्र-
दनपानस्तानि करोत्येतस्य वेतोव्यानमेवोद्गोयमुपासीत” ।

‘उहोयाच्चराणां प्राणादित्वे नोपासनं तत्रोक्तम् ।

‘अथ खलुहीयाच्चराण्युपासीत उहु, गीर्य इति प्राण
एतोत् प्राणेन ह्युत्तितवाग्मो, धौचो ह गिर इत्वाचक्षते
अत्र अस्त्वचे हीदं सर्वं स्थितम् । द्यौरेवात्, इन्द्रियं गीर-
पृथिवी घम्, आदित्य एतोत्, वायुगीर्मनस्यम्, सामवेद
यशोत्, यजुर्वेदो गीर्यः, ऋग्वेदस्यं, दुर्घेऽर्जुं वाग्मोहं यो
वाचो दोहः अव्यवानन्नादो भवति य एतायैवं विहानु-
हीयाच्चराण्युपास्त उहु गो य इति’ । तस्य प्रणवत्वे नोपासनं
तत्रैव ‘अथ खलु य उहीयः स प्रवायः स उद्गोय इति
होत्यपदनाहैवापि दृहुगोत्तमनुसमाहरतीत्यनुस माह-
रतीति’ । तस्य परोवैयस्तेनोपासनं तत्रोक्तं यथा

“वयो होद्गीये कुशला बूँवः यित्यकः शालावत्यस्यैकि-
तायनो दाल्भ्यः प्रगाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गोये
वै कुशलाः स्तो हन्तोद्गोये कथां वदाम इति । तथेति
सप्तपविशुः स ह प्रगाहणो जैवलिरिति भगवन्ना-
वये वदतां ब्राह्मणयोर्बद्वोर्वाच श्रीमार्मीति । स ह
शिलकः शालावत्यस्यैकितायनं दाल्भ्यसुवाच हन त्वा
पृक्षानीति पृच्छेति होशाच । का सान्तो गतिरिति खर
इति होशाच खरस्य का गतिरिति प्राण इति होशाच
प्राणस्य का गतिरित्यस्त्रियमिति होशाच खरस्य का गतिरि-
त्याप इति होशाच । अपां कृ गतिरित्यस्त्रौ लोक इति
होशाच खरस्य होकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोक

मतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्यापयामः स्वर्गसंस्तावं हि सामेति । तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दात्रभ्यसुवाचाप्रतिष्ठित वै किंते टालभ्य ! साम यस्तेर्तहि ब्रूयान्मुङ्गा ते विपतिष्ठतीति मूङ्गा ते विपतेऽदिति । हन्नाहमेतद्वगवत्तो वेदानोति विद्वीति होवाच असुष्ठ लोकस्य का गतिरित्यं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिदां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिदां वयं लोकं सामाभिसंस्यापयामः प्रतिदासंस्तावं हि सामेति । तं ह प्रशाहणो जैवतिरुवाचान्तवडे किंते शालेवत्य ! साम यस्तेर्तहि ब्रूयान्मुङ्गा ते विपतोर्त्येति मूङ्गा ते विपतेऽदिति हन्नाहमेतद्वगवत्तो वेदानोति विद्वीति होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्तद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ज्ञेवैयो ज्यायानाकाशः परायणम् । स एव परो वरीयानुद्गोथः स एवो-देवः परोवरोयो हास्य भवति परोवरीयसोह लोकान् जयति य एतदेवंविदाम् परोवरीयां समुद्गोथसुपास्ते । तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशार्णिल्यायोक्तोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीयं वेदिष्यते परोवरोयो हैत्यस्तावद्याच्चिंझोके जीवनं भविष्यति । तथा मुश्चिंझोके लोक इति स य एतमेवंविदानुपास्ते परोवरीय एव हास्याच्चिंझोके जीवन भवति तथाऽसुशिंझोके लोक इति लोके लोक इति । उद्दीप्तस्य देवताऽपि तत्त्वोक्ता अथ हैनमुद्गातोपसादोद्गातः या देवतोद्गीयमन्वायस्ता ताञ्चे दविदानुद्गाससि मूङ्गा ते विपतिष्ठतीति मा भगवान्योचत् कतमा सा देवतेति । आदित्य इति होवाच सर्वाणीह वा इमानि भूतान्यादित्यमुङ्गैः सन् गायन्ति मैथा देवतोद्गीयमन्वायत्तर ताञ्चे दविदानुद्गास्यो मूङ्गा ते विपतिष्ठक्त्योक्तस्य भवेति । अत्राकाशादित्यशब्दे ब्रह्मपरो आकाशस्त्रिङ्गादित्यादि” शा०स्त्र०भा०व्यवस्थापितम् ।

उद्गोर्षु लि० उद्ग+गृ-कृ । १उद्गाले २उद्गमिते । „प्रयमादवृद्धियामेतदत्तुद्गोर्ष्युष्टायुधम्” कुमा० “वलय-कुलिशोद्गपद्गनोद्गोर्ष्युष्टोयम्” भेष० । [युडाइस्मिः] सृष्टिः उद्गृष्टे लि० उद्ग+गृ-कृ । उद्यते उत्तोलिते “उद्गृष्टे” । उद्गृष्टल उद्ग्रथित लि० उद्ग+यन्त्र-कृ । उत्तोल्य अथिते उद्ग्रथ लि० उद्गतोयन्यात् निरा०स० । १उद्गुप्ते २वन्धनोक्तुके । उद्ग+यन्त्र-घञ् । इउद्गोचने ए० ।

उद्ग्रभण न० उद्ग+यह-ल्युट् वेदे हस्य वा भः । १उद्गृष्ट-यहये २उद्गृष्टविट्डा दाने च “प्रतिमन्त्रज्ञोद्ग्रभणं तर्ज्ञं स्तम्भिन्” काल्या० १६,५,११, भत्वाभावे उद्ग्रहणम-थत् । “तस्योद्ग्रहणायेव सात्” शत०वा० १४,५,४,१२ उद्ग्राम प० उद्ग+यह-घञ् वा वेदे हस्य भः । १उद्गृष्ट-यहये २उद्गृष्टविट्डा दाने च । “वाजस्य माप्रसव उद्ग्राभणोद्ग्रभीत्” यजु० १७,५३, “उद्ग्राभण उद्गृष्ट”, विट्डा दीयते इद्यभणम् दानम्” वेददी० । भत्वाभावे उद्ग्रामोद्ग्रयुक्तार्थे २वादभेदे च । उद्ग्रामङ्गः । उद्ग्राहिणी स्त्री उद्ग+यह-णिं छोप् । पाशाख्यरज्जौ खार्ये कृत् अतद्वच्चम् । उद्ग्राहिणकाश्यत् । उद्ग्राहित लि० उद्ग+यह-णिच-कृ । १उपन्यस्ति, २वद्वै ३उदीर्णे, ४प्रत्यायिते, ५याहिते च भेदि० । उद्ग प० उद्ग+हन-अप् नि० । १इस्तपुटे, २वङ्गौ, देहवायो, ३प्रशंसायां ४प्रशस्ते च “पिप्रायाद्विगुहोपच्छानुहानु संचवसागताम्” भद्विः । अस्य च प्रशंसावचनतया जातिवाचकेन “प्रशस्ताचनेच्च” प० । समासे जातिवा चकस्य पूर्वनिपाते गवोहः अजोह इत्यादि “उद्गादयस्य नियतलिङ्गा न त विशेष्यलिङ्गाः” सि० कौ० । उद्गृष्टन न० उद्ग+घट्ट-ल्युट् । उद्ग्रष्टेन चालने । युच् । उद्गृष्टनायि तत्वैवार्थे स्त्री । “तत्रावश्य” वलयकुलिशो-द्विनोद्गोर्ष्युष्टोयम्” भेष० । उद्गृष्टन एव उद्ग+हन-आधार अप् नि० । काढादितक्षणसाधनेऽधःस्यकाढादौ यदपरि निधाय काढादिकं हन्ते तत् । “लौहोद्ग्रनघनस्त्रन्धा ललितापघनां स्त्रियम्” भद्विः । उद्गृष्टण न० उद्ग+घय-ल्युट् । इट्कादिकठिनादि द्रव्यः गात्रादिमाज्जैने । “उद्गृष्टणं तु विज्ञेयं करुङ् कोटमलापहम्” सुशु० “सिरामुखविक्षित्वं त्वक्स्यस्यानेच तेजनम् । उद्गृष्टणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसं गवम्” सुशु० । घञ् उद्गृष्टोऽप्यत् ए० । उद्गृष्टन न० उद्ग+घय कर्मणि अच् । मांसे हारा० । उद्गृष्ट ए० उद्ग्राम्यते प्रच्छादितस्तु दर्शनार्थमत् उद्ग+घट-णिच-आधारे अच् । प्रच्छादितस्य परण्यादिद्वयस्य दर्शनार्थोद्ग्राम्याधारे राजस्यापिते न्तर्हभेदे (चौकीधर) उद्गृष्टक ए० उद्ग+घट-णिच-खलुल् । कूपात् जलोद्ग्र रण्यार्थे (चौकीधर) (धूरना) इति-ख्याते यन्वभेदे । उद्ग्रामकारिणिं लि० णिं तत्वैव स्त्रियां डेप् । “उद्ग

वाटिनो कुङ्किका” प्रसन्नरा० करणे ल्युट्। उहाठन तत्वाधने न०। भावे ल्युट्। उहाठन प्रतिबन्धनिरासे, व्यतीव्यस्य व्यवापकरणे च न० (खोला)।

उहाटित त्रि० उद्दृष्ट-घट-यिच्च-क्त० । अपाहृते व्याक्षादन-रहिते प्रकाशिते व्यावरणरहिते लतोहाठने ।

उहाटितज्जू० उहाटित० प्रकाशित० यथा तथा जानाति ज्ञा-क० विज्ञे० ।

उहात पु० उद्दृष्ट-हन-घञ्० (ठोकरतामा०) । प्रतिवाते० “व्यावरुद्धातसुखेन मार्गम्” रघु० । “व्यावरुद्धातसुखेन सोऽच्छना” माधव० । “उहातिनो भूमिरिति रस्तमध्यमनात्” शकु० । “प्राणेन प्रेर्थमाणेन अपानः पीडते यदि० । गत्वा चोहु० निवसते एतदुद्धातलक्षणम्” इत्युक्ते २प्रागवायुनाऽपानाभिवाते० नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोर्वर्तिच्छमानस्य गिरस्मिभिन्ननमुहात इत्युच्यते० १व्याख्ये “उदातः प्रणवोद्यासम्” कुमा० “व्याकुमारक्योहातं शाखिगोप्यो जगुर्वेषः” रघु० । ४उत्तुङ्गे ५मुहूरे हेयास्त्र अन्वर्पित्येदे०

उहुषुषित त्रि० उद्दृष्ट-घन-रवे इट्। लतोहोवे० २प्रकटिता-भिमाये वाक्ये न० अशब्दे त उद्दृष्ट० । उहुषे० मेदि०।

उहुषुषे० पु० उद्दृष्ट-घन-घञ्०। उच्चशब्दवरणे “दोषोद्घोष ख् विमेदावज्ञाक्रोधेक्षितादिक्तु०” सा०द०।

उहुश्य पु० उहुश्यति उद्दृष्ट-नृश-च्च०। मस्तकदंशके (उक्तव्य) बीठमेदे०

उहुण्ड त्रि० दण्डोदमन् नियमनम् उवकालोदण्डम् कल्पा०स०। १प्रवण्ड०। उच्चतो दण्डो यस्य। २उच्चत-दण्डयुतो त्रि० “उहुण्डपद्म ग्नहोर्विकाशम्” रघु०। “उहुण्डध्वन्यक्तवः” हितो०। प्रा०सं० ३उच्चतदण्डे० पु०

उहुण्डपाल पु० उच्चतदण्ड उहुण्डः सहृद पाल्यते पाल-कर्मण्ड वज्र०। उच्चतदण्डाकारे० १संपर्भेदे० २मत्स्यमेदे० च मेदि०

उहुन्तुर त्रि० उत्तुङ्गे०। १उच्चते० २उच्चतन्नाचिते० च।

उहान न० उद्दृष्ट-हो-भावे ल्युट्। १बन्धे अमरः “उहाने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तव रक्ष्यमि०” भा०शा० १ ३७च०

२च्छये० ३चूङ्क्षाण० ४बाढानले० ५मध्ये० हृलम्बे० च ए०विच्च०

उहान्त त्रि० उद्दृष्ट-इम-क्त०। अतिदिनिते०

उहाम त्रि० उहातं दान्तः अच्चसमा०। १व्यवनरहिते० “गम्भ-शुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव दिपः” भा०व० १४६च०। व्यप्रतिनियमे० २स्वतन्त्रे० ३च्छयुषे० च। “उहामानि प्रथयति शिखावेशमियै॒शनानि॑” मेघ० “नदत्याकाश गङ्गावा-

स्त्रोतस्तुहामदिग्जे॑” रघु० उत्कृष्ट० अेडं दाम पाशाल्य-मस्तृ॒यस्य॑ ४वरणे॒ पु० ४गम्भीरे॒ त्रि॒। “उहामभाव-पिशुनामलवद्गुहास्तित्यादि॒” भाग० ५स्त०। ६दण्डकमेदे॒ चक्कन्दोमेदे॒ पु० “बदि॒ न युगलं ततः॒ सप्तरेफालदा॒ दण्डहृदि॒ प्रयातो॒ भवेहयक्षः॒। प्रतिचरणविष्ट्रेफाः॒ सुरसार्ण॑स्व-व्यावजीमूतलीबाकतोददामशङ्कादयः॒” इति॒ वृत्तर०।

उहाल पु० उद्दृष्ट-इल+यिच्च-च्च०। १बहुतारकठ्ये॒, २वनको-इके॒ “भोज्याः॒ पुराणश्यामाकोइवोहालशालयः॒” सुशु॒।

उहालक पु० उहालयति॒ भूमिसुङ्गिमत्ति॒+उद्दृष्ट-इल+यिच्च-च्च॒। १वनकोइके॒ उत्पन्ने॒ त शिखाजित्याद्युपकम्य॒ “मङ्गकोरदूषकश्यामाकोहालकादीनां॒ विहृत्याच्छेदनीयामाच्छ्रद्धव्याप्तां॒ विधिवदपयोगः॒”॒ “अथ सर्वेषां॒ प्राणिनामव-माहाराण्यं वर्गं उपर्दिश्यते॒। तद्यथा॒ रक्षशालिप्रस्ति-कगङ्गु॒ सुकुन्तकपाण्डु॒ कपोतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पक-कर्दमकम्यकुनामृ॒ तसुगम्बकलमनोवारककोइवोहालकश्यामाक-गोधूमवेण्युयशादयः॒”॒ इति॒ च सुशुतः॒। व्यायोदधौ-स्मशिष्ये॒ चाहणो॒ २कृपिमेदे॒। तस्य॒ तद्वामकल-प्राप्तिः॒ भा० आ० ३च०। उक्ता॒ “यथा॒ एत-स्थित्यन्तरे॒ कश्चिद्विधैस्योनामायोदधैस्यस्तस्य॒ शिथाल्यो॒ वभूवु॒ उपमन्युराहणिवेदयेति॒। स एकं॒ शिथ्यमारुण्यं॒ पाञ्चाल्यं॒ प्रेषयामास गच्छ॒ केदारखण्ड॒”॒ वधानेति॒। स उपाध्यायेन॒ संदिष्ट आरुण्यः॒ पाञ्चाल्यस्तत्र॒ गत्वा॒ तत्॒ केदारखण्ड॒”॒ वद्वु॒ नाशकत्॒। स तत्र॒ क्षिथ्यमानोऽप-यंदुपायां॒ भवत्वेव॒ करिष्यामीति॒। स तत्र॒ संविदेश॒। केदारखण्डे॒ यत्वा॒ च तथा॒ तस्मिंस्तुदकं॒ तस्य॒। ततः॒ कदाचिदपाध्याय॒ व्यायोदो॒ औस्य॒ शिथ्यानष्टक्तृ॒ कृ॒ आरुण्य॒ पाञ्चाल्यो॒ गत ?॒ इति॒। ते॒ तं॒ प्रत्यूर्चुभगन्॒। प्रेषितो॒ गच्छ॒ केदारखण्ड॒”॒ वधानेति॒। स एवसुक्षस्तान्॒ शिथ्यान्॒ प्रत्युवाच॒ तस्मात्॒ तत्र॒ सर्वे॒ गच्छामो॒ गत्वा॒ स गत॒ इति॒। स तत्र॒ गत्वा॒ तस्माङ्गानाय॒ यद्दद्वकार॒। भो॒ आरुण्ये॒ पाञ्चाल्य॒ कासि॒ वत्स॒। एहोति॒। स तत्पृष्ठ-त्वारुण्यप्रस्तुपाध्यायवाक्य॒ तस्मात्॒ केदारखण्डात्॒ सहस्र॒ उत्थाव॒ तसुपाध्यायसुपतस्ये॒। प्रोवाच॒ चैनमयमस्यात्॒ केदारखण्डे॒ निःसरमायसुदकमवारणोयं॒ संरोङ्गु॒ संविष्टे॒ भगवच्छक्त्य॒ चुर्वेद॒ सङ्गसा॒ विद्यार्थ॒ केदारखण्ड॒”॒ भवत्नपुष्प-स्त्रितः॒। तदभिवादये॒ भगवन्मात्तापत्र॒ भवत्न॒ कमर्थम्॒ करवाणीति॒। स एवसुक्ष॒ उपाध्याय॒ प्रत्युवाच॒ यस्मात्॒ नवान्॒ केदारखण्ड॒”॒ विद्यार्थैत्यितः॒ तस्मादुहालक॒ एव

नाम्ना भवान् भविष्यते ति । उपाध्यायेनातुर्गहीतः ॥
 “उद्दाहृतोऽपि च तत्केव प्रलभवाच” क्ला०३ ॥

“डृढ़ाखलाद्वाखकोहसाइन” इति ८०४।

उहालकपुष्पभज्जिका स्तो उहालकानां पुष्पाणि भज्यने
यत्र क्रीडायाम् एव त् । क्रीडाविशेषे यत्र उहालकपुष्प-
भज्जनं क्रियते तस्यां क्रीडायाम् ।

उद्दालकन्त्रत न० उद्दालकं पापनाशकं व्रतम् । परितशासि-
त्तीकस्य कार्ये विष्टोऽप्ते व्रतमेष्टे “परितशावित्तीक उद्दाल-
कन्त्रत चरेत् । ही मासौ वावकेन वर्त्तयेत्तासुं मात्रिकेणाद-
रात्र छतेन वह्नात्मयाचितं विरातमव्भचोः हीरात्रसुप-
दसेत् इति” विष्टः । मिता० प्रा० वि० उद्दालकन्त्रमित्येव
पादः संचित्तागत्ते उद्दालकेति पादः पापात्तिकः ।

उद्दालकायन उ० उद्दालकस्य गोत्रापत्यं फक् । कृषिभेदे
च तत्केतौ । तस्य तत्पुरुषलभद्रालकश्चर्हे उक्तम् ।

उद्धालवत् उ० उद्धालो मूकेदारभेदः प्रकाशस्थानतया विद्यते
उद्ध यदप् । उद्धालके क्षम्यौ । “यवमान् कविउद्धालवान्
धानानर्दन्” शत्रुघ्ना० ११,२३,६ ।

उद्धास ए० उद्दृ+दास-घञ् । उत्पीडने ततः बला० अस्यथै मरुप्
रमिर्वा० । उद्धासवत् उद्धासिन् तद्विति लि० लियां ढीप् ।

अहित लि० उद्दो-क । वदे भरतः

उहिट लि उद्दृश्य-क्रम । उपदिष्टे, रचभिक्षिते 'तत्-
समुदिट्ट कर्म' संविप्रसारः इन्द्रः गात्रोक्ते निर्दोहित-
युर्बादिस्थितिकमेदस प्रस्तारे कतमसंख्यकव्यज्ञानायै
उपायमेदे न० । तपकारो वया "उहिट" दिगुणा-
नादादपर्यहान् समाख्येत् । लघुस्या ये ह तत्त्वाहास्तः
सैकं मित्रितर्भवेत्" उत्तर० । आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि
वयोत्तरं दिगुणान् दिगुणान् अहान् समालिखेत् तत्त्व
सुवर्णोपरिस्थाहृष्टितैः एकेन युक्तः उहिट साव ।
वया लग्नव्यप्रस्तारे मध्यगुहको भेदः प्रस्तारे कित्तुसंख्यक
इति प्रत्ये वयोत्तरं दिगुणान् दिगुणान् अन्तरसंख्या
अहान् दयात् तत्त्व आद्यवर्णपरिस्थेनकाहेन लतीय
लघुपरिस्थव्युत्तरहेण योगे पञ्चाङ्गः एकेन युक्तः चद्धङ्गः
संमयते एव च बठोत्तं भेदइत्युत्तरस् । एवमन्यव
कव्यप्रम् । उन् गुरुकमेदे ह लघुवर्णमारात् योजका-
हामावेन एकमात्रेण योजयाहेन प्रथमोभेद इत्युचेयम् ।
भालाहसे उद्दिष्ट विस्तरभयावोक्तमाकरे हयम् ।

उहीपक लि० उद्दृ+दोप-यिच्-सुल् । उद्भासके प्रकाशके ।
उहीपन न० उद्दृ+दोप-यिच्-स्युट् । १प्रकाशने, २उत्ते-

जने व। ल्यु। अलङ्कारोक्ते रसाद्युहीपके ‘उट्टदोपन-
विभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये’ ‘रत्याद्युहोधकालोके
विभावः काव्यनाच्यायोः। आलम्बनोद्दीपनाल्पौ तस्य भेदा
युभौ सूर्यतौ’ आलम्बनस्य चेष्टादा देशकालाद-
वस्त्रादा” सा०८० उक्ते आलम्बनस्य १चेष्टादा विभावे
यथा शृङ्खारे रसे “चन्द्रचन्द्रनरोलम्बहताद्युहीपनं मतम्”
हासे “विक्रान्ताकाराद्वाक्चेष्टं यदालोक्य हसेजनः। तद-
वालम्बनं प्राञ्छसम्भवेद्दोहीपनं मतम्”। करणे “शोऽ-
कोऽल्ल स्थाविभावः स्थाच्छोच्यमालम्बनं मतम्। तस्य दाहा-
दिकावस्था भवेदुहीपनं युनः”। वीरे “आलम्बनविभा-
वास्तु विजेतव्यादिचेष्टाद्यासास्तो-
हीपनरूपिणः”। भयानके “यथा दुवपद्यते भोतिस्त-
दवालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुहीपनं युनः”।
जुगुस्यायाम् “दुर्गम्बमांसपिणितमेदांस्थालम्बनं मतम्।
तत्रैव लिपाताद्यमुद्दीपनस्तदाङ्गतम्”। अङ्गुते “योठ-
षण्डी, वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्। गुणानां तस्य
महिमा भवेदुहीपनं युनः”। शान्ते “परमात्मस्त्रूप वा
तस्थालम्बनमिष्यते। उरणाच्छमहरिल्लेत्रतीर्थरस्यनाद्यः।
महापुरुषसङ्गाद्यात्तस्त्रोटोपनरूपिणः” सा०८०।

उद्दीप वि० उद्द+दीप-क । प्रकाशन्तिै ।

ਉਹੀ ਪ੍ਰਸੁਦ ਭਦ੍ਰਦੀਪ-ਰਨੂ। ੧ ਯੁਗ ਵੱਡੀ ਕਾਚ ੨ ਭਦ੍ਰਦੀਪੇ ਕਿ।

उद्धस्ति॒ उद्दिप-क॒ । उद्धते॒ गर्वान्विते॒

उहैशु पु उद्दिश्यत्वज् । उत्तरस्वाने, उवन्नेष्ये, उच्चमि
लापे उपदेशेच । आधारे घञ् । ५ उपदेशेश्वरो यथोहृदयं
संज्ञापरिभाषम्” व्याधिभावा । व्याख्यातेषा नागेश्वर
“उहैशमनक्रिय वयोहैशम् । उहैश उपदेशेश्वरः ।
अधिकरणसाधनवायम् । यत्व देशे उपदिश्यते तहैश
एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतसत्त्वा गृहीतपरिभाषार्थेन च
सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशशोक्तारणकाल एवात्म
शास्त्रे व्यवहुयते । तत्त्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति
किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमालेण सन्तुष्ट्यद्याद्यग्रा-
हिप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्” इति “इदित्” पा० १, १, ११ स्तुते
कैव्यठः । कैव्यसु परिभाषाविषये “तज्जिन्” पा० १, १, ६३ इव
इत्यादिग्राक्यार्थबोधे भास्मोनिर्देशादिक्षेति पर्याहोचनायां
सकलत्विष्ठुपस्थितौ सकलतत्स्खाराय गुणेभेदं परिकल्पय-
कश्चक्षत्यैव नियमः । कार्यकालपक्षे त विपाद्याभ्युप-
स्थितिरिति विशेषः । एतदेवाभिप्रेत्वं “अधिकारो नाम
त्रिप्रकारः कर्त्तव्येषादेशस्यः सर्वगोस्त्रभिज्जदवति यथा म-

दीयः सुप्रज्जलितः सर्वं वेशमाभिच्छबयतीति” “वठी स्थाने” [१.१,४६] इति पा० स्तुते भाष्य उक्तम् । अविकारशब्देन पारार्थात् परिभाषाव्युच्यते । ‘कवित्वरिभाषास्तप’ इति कैयटः । दोषो यथा प्रभादारा सर्वगतहप्रकाशम् एवमेतत्खंडुद्विजननहारा सर्वशस्त्रोपकारकमिति तत्त्वात्पर्यम् । एतत्खं पत्तदेव साधारणं भाष्यं, पञ्चामेऽपि प्रदेशैकशक्तया ताया इतः प्रतीतेः । तत्त्वात्तात्त्वात्प्रियं शेषः । यथोहेशे परिभाषादेवे सर्वविविष्टत्वं उक्तामभेदं परिकल्प्यते तरेकवाक्यतापरिभाषाप्यम् । तदुक्तं “कृद्विति च” १.१.५ पा० इति रुद्रे कैवटेन । ‘थथोहेशे प्रधानात्त्वामसंखाराय संनिधीयमानानि गुणमेदं प्रयुज्ञते इति’ । कार्यकाले सुतत्त्वद्विधिप्रदेशे परिभाषावृद्धकतेति । अवैकटेयस्य इत्यनेन तत्वं तत्वं तत्त्वद्विधिप्रदेशे परिभाषावृद्धकतेति ।

है॒ संक्षेपे “एव तद्दुदेशतः प्रोक्तो विभूतेविक्षरोमया” गीता “समाप्तकथनसुद्देशः इति सुश्रुतोक्ते उत्त्वाधिकरणमेदे । उद्ग्राटोदेशः प्रा० स० । ७उद्ग्राटोदेशे च “न वने न नन्दनोदेशे न चैवरथसंचये” रामा० । “अस्ति कविहमोदुदेशे” हितो० भूरिप्रयोगः तत्सचित् । उद्दुदेशादिक्षाद्यर्थं अव्य० ।

उहेशक पु० उद्दृ+दिश-खुल् । १उपदेशके २उदाहरणवाक्ये च । “अलोहे शक इति” लोका० भूरिप्रयोगः । शप्तके “उद्देशकालापवदिदरायिः” लोका० इष्टकर्म शब्दे १८१४० इत्यम् । “उद्दुदेशेन पूजाभिसम्बिना रोपितः कन् । पूजाद्यभिसम्बिना रोपिते उक्तादी “चत्वायतने बुइप्रोद्देशकदत्तयोः” विका० इति केचित् उद्दुदेशवद्देन बड़बोहौ कप् इति तु न्यायम् ।

उहेश्य ति० उद्दृ+दिश-गत् । १अभिसम्बेदे यसुहित्य विधेय-प्राणत्स्तस्तिन् २चतुर्वादे । उद्दृदेशविधेयमावस्थे “अनुवादमनुकूलै न विधेयमुदीरयेत्” इति नियमात् उद्दुदेशवाचकस्य प्राक् प्रयोगः यथा पर्वतो वज्रिमान् । वज्रः पर्वते इत्यादौ तु वज्रोदेशदेशस्य पर्वतडत्तित्वं तत्वं विधेयम् । अतएव “न्यक्कारोद्द्वयमेव मे यदरयः” इत्यादौ अव्यपदस्य उद्दुदेशवाचित्यादौ प्रयोगोचित्येन परतः प्रयोगात् वाक्यगतिविधेयमित्यपीदोष इति समर्थितमालङ्घारिकः । “द्विरादैच इति” पा० स्तुते॒पि तथैव भाष्यहताङ्गीकात्य मङ्गलाधेमेव तथाप्रयोग इत्युक्तम् यथा “एतदेकमात्रायस्य मङ्गलार्थं मृष्ट्यताम् । माङ्गलिक

आचार्योमहतः शास्त्रौवस्य मङ्गलार्थं दृष्टिशब्दमादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्रथने वीरपुरुष-कार्यभवन्त्यायुभ्रवप्रयोगाणि च अध्येतारश दर्ढियुक्त । यथा सुरिति । सर्वत्रैव हि त्याकरणे पूर्वोच्चरितः । संज्ञी परोऽन्नारितः संज्ञेति “अदेह् गुणः” इति यथेत्वेन । उद्दृदेशविधेयमावेनाव्यस्थाले विज्ञया उभयलिङ्गवचनानुसारेण प्रयोगः यथा वेदाः प्रमाणः भवति भवन्ति वा । “अमानि तज्जेन निजायशोयुगं हिकालवद्वाचिकुराः शिरःस्थिताः” “मुखदगोठमरोपि मनोभुवा तदुपमाः कुमुमाभ्यस्तिलाः शराः” इति नैव त्वं उत्त्वयैव प्रयोगः । अतपत्तिवादे तु गदाधरेष्व उद्दृदेशवचनानुसारेण वचनादिप्रयोग इति सहितायासेन व्यवस्थापितं तज्जत तत एतावसेयम् । “उद्दृदेशप्रतिनिर्देशयतिरक्तविषयत्वात्” पा० स० । उद्दृदेशमेव प्रतिनिर्देशम् प्राग् विधेयस्तोदेशतया उननिर्देशकर्म इत्यर्थः यथा “उदेति सविता तात्त्वात्त्वं एवास्तमेति च” इत्युदाहृतौ प्राक् विधेयस्य तात्त्वस्य अस्तायुग्मविधानार्थं उनः प्रतिनिर्देशात् कथितपदत्वं न दोषायेति तदाशयः । तदन्यत्रैव वस्त्र दोष इति ज्ञोध्यम् ।

अहुवाद्यता च प्रमाणान्तरिक्षस्य किञ्चिद्भर्त्यविधानार्थम् पुनरुपन्नास्ता यथा पर्वतो वज्रिमान् इत्यादौ पर्वत-रुपोदुदेशस्य सिद्धते॒पि वर्णमन्त्रद्वगर्वमविधानार्थ-सुपन्न्यासः । ततो भावे तत् । उद्दुदेशता स्त्री तत् । उद्दुदेशता नै० । विषयताविशेषे च च अनुमिती शाल्वद्वोषे च विशेषतारूपा प्रष्टत्तौ तु स्त्रजनकेचाविषयतरूपा “स्वर्गकामो यजेतेत्यादि” वाक्यजनि-तेष्टाधमताज्ञानतः स्वर्गफलोदुदेशेनैव यागे प्रष्टत्तौः इति स्वर्गस्य तत्त्वोदुदेशता एवमन्यताप्यूक्तम् । इत्याविधयते च “अवश्चेदावश्चेदन साध्यरिष्वे रुदेशते” गदा० ।

[मितिद्वयमेदे उहेश्यासिद्धि स्त्री देह० । अनुमित्यसिद्धिरुपे अनु-उहेश्यासिद्धि स्त्री उक्तो देहोऽस्य कप् अत इत्यम् । कोटमेदे हारा० ।

उद्योगीत पु० उद्दृ+युत-घञ् वा दलोपः । विशिष्टप्रकाशे “त्रिभिन्नैः लक्ष्मीद्योतं त्रिभिः स्त्र्यैरिवोदितैः” भा० अनु० १४ अ० । “निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतितस्तत्त्वोऽयमर्थः” दायभा० उद्दृ+युत-घञ्-च॒च् । २किरणावलोभ्यास्याने इनागेशवते काव्यप्रदीपव्यास्याने

४ प्रहाराय प्रदीपव्याख्याने च यन्मे एु ५ उद्दारोतके त्रि ।
उद्धाव एु ६ उद्द-हृ-घञ् । १ पलायने अमरः । उत्कटो

द्रात्रोयस्य प्रा० वा० २ उत्कटगतियुक्ते । “यते साहा भावते
स्वाहोद्दावाय स्वाहोद्दुताय स्वाहा” यजु० २२, ८, “उद्द
अधिकोद्रावोयस्य सहद्द्रावः” वेददी० “उद्द अयतियौति
प्रुदुवः” पा० उत्पर्व्वकादेव घञ् विधानात् केवलात्
“क्षदोरप्” पा० अवेव । तेन तथाविधहकत्यनं निर्मू-
लमेव । तत्र संज्ञायां कर्त्तरि घञ् इत्येवोचितम् ।

उद्धत एु ६ उद्द+हृ-क । १ राजमङ्गे । २ वाक्यादित्वाल्ले,
३ अविनीते, ४ प्रगल्भे ५ उद्धते च त्रि । “परिगतो-
ज्ज्वरदुष्टवालधिः” भद्रः “सदोद्धातः प्रत्यनिलं विचेहुः”
क्रमा० “सहजवापलदोपसमुद्धतः” “जनावरस्त्रोद्धारसिन्व-
रंहसाम्” प्रचुरोद्दितध्वजविलभ्विवासुः “अंथानुद्दित-
सहवः” माघः । ५ कतोऽप्ते खने च । “उत्तरत आहव-
नीयस्योद्धतावोक्तिते सिक्तोपकोणे” परिष्ठते प्रागदारे
पिण्डः निरधात्वोपवय इति॑ काव्या० ६. ३, १४, “परि-
ष्ठते उद्धते कतोऽप्ते खने अवोक्तिते सिक्ते” यजु० ११, ४ ७ मन्त्रे
वेददी० । ततो भावे अघञ् । औद्धत न ० । तत्र । उद्धता
खो, त्व, उद्धतव न ०, तज्ज्वावे चाच्चाल्यादो ।

उद्धतमनस्तत्वं न ० उद्धतं मनोयस्य कप् तस्य भावः त्व । अ-
भिमाने गवे॑ शब्दचन्द्रिका ।

उद्धति खो उद्द+हृ-गतौ-किन् । ? उद्धतौ २ उच्चतौ । हन-
चाधाते किन् । ३ पाषाण्यादिनाऽवाते(ठोकरलागा) ‘अभू-
तलस्मर्शितया निरुद्दितस्तवावतीर्णोऽपि न लक्ष्यते रथः’
शकु० । [रेभिः] भद्रः ।

उद्धम त्रि॑ उद्द+ध्मा॑- ॒ धमांश्यः । कृतश्वद्वे॑ “ध्वनीनासुडमे॑
उद्धमचूडा खो उद्धम-चूडे॑ । इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मरय० स० । चूडां प्रति उद्धमानार्थनिरेशक्रियायाम् ।
एवं उद्धरचूडा उद्धमविधमा अपि मरय० स० । तत्त्व-
क्रियार्थं निरेशक्रियायाम् । [र्भूशम्] भद्रः ।

उद्धय त्रि॑ उद्द+धेट-श । उद्धृत्य पानकर्त्तरि । “मधूनासुहृदै॑
सहृदरण न ० उद्द+हृ-भवे॑-त्वयु॑ट् । ? स्त्रौ, २ वमने, ३ वच्छ-
शुद्धा, ४ उन्नूलने ५ उत्तरणे । “दिनानि दीनोद्धरणोचि-
तस्य” रहु॑ः “तेषासुहृदरणायायि इसं पिङ्गः ददाम्यस्”
वायुपु० । “करणोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्प्रसुतमस्”
मनुः । दै॒उत्थापने । “प्रतिकर्माहृदरणसंप्रसङ्गे” काव्या०
१, २, २ दै॒ “आहवनीयदिव्याग्न्यो गर्वहृपत्यादुद्धरणं कर्त्त-
व्यम्” कर्कः । ७ उद्धृत्य हरणे परिवेष्ये च । “स्वेन

बोद्धरणं सामथर्गात्” काव्या० ४, १, १०, “उद्धरणं परिवेष-
णम्” कर्कः । दवहिनिष्काशने । “दिवैव प्रदहनोद्धरणे”
काव्या० ०१६, ४, उद्धरणं बहिनिष्काशनम्” कर्कः ।
८ उत्पादने । “आहवनं वजागरणे तत् योद्धरणम्”
काव्या० २५, ३, ५, “तत् वाहवनीयोद्धरणम्” कर्कः ।
आग्नेयाद्वारण्यद्वे॑ तत्पकारः दै॒ ए० उक्तः । कर्मणि
त्वयु॑ट् । १० वान्नेऽवादो ।

उद्धरणीय त्रि॑ उद्द+हृ-कर्मणि अनीयर । ? उन्नूलनीये॑ २ उ-
त्थापनीये॑ इत्याहरणीये च । तत्युत्तर्त्वोद्धरणीयत्वं त्रि॑ ।

उद्धरावसृजा खो उद्धर अवसृज इत्युच्यते यस्यां क्रिया-
याम् मरय० स० । उद्धरणावसर्जनार्थनिरेशक्रियायाम् ।
उद्धर्सृ॑ त्रि॑ उद्द+हृ-हृ-स्त्रियां छ. प् । ? उद्धारकारके॑ २ उ-
न्नूलके॑ इत्तरणकारके॑ च । “विवेत्तर्मन्तुसु परिवैद्यै-
सुरवेत्तके॑” वा० स० । स्त्रियां छोप । खुल् । उद्धारक
उक्तार्थे॑ त्रि॑ ।

उद्धर्षे॑ उ० उद्धकृत उद्धूतोद्धा इर्षः प्रा० स० । ? उद्धकृते॑ २ उद्धर्षे॑ उ-
द्धूतहर्षे॑ च । उद्धूतोद्धर्षे॑ यस्य प्रा० वा० । उत्तातहर्षे॑ त्रि॑ ।
“उद्धर्षय सवद्वायुधानि” यजु० ७। ५२ “उद्धर्षय उद्ध-
तहर्षयुक्तं कुरु” वेददी० नामधादृष्टपम् । तत्र हेतुशिजन-
रूपाभ्येव न्यायम् ।

उद्धर्षण न ० उद्द+हृष-यिच-त्वयु॑ट् । ? हर्षयुक्तकरणे॑ २ प्रोत्-
साहने च “हितसुहर्षणं चैव उत्तात प्रथितं वचः” रामा०
“एषमेतन्महावाहो ! यथा वदसि प्रागङ्गव ! । कृतमुद्धर्षणं
पूर्वम्” इत्यादिव भा० आच्च ० १७ अ० बड्डकल्पः
पर्योगः । आधारे त्वयु॑ट् । २ रोमाङ्गे॑ हेम० ।

उद्धर्षिन् त्रि॑ उद्द+हृष-यिच-यिनि । उद्धर्षकारके॑ स्त्रियां
छोप । सा च वसन्तिलकारस्ये॑ वर्षेष्टत्तमेदे । “उक्तावस-
न्तिलका तभजा जगोगः । सिंहेऽचतेयमुदिता मुनि-
कस्थमेन । उर्ध्वर्षिण्योवमुदिता मुनिसैतवेन” द१००० ।

उद्धव एु १ उद्द+हृ-चाधारे॑ अप् । ? यज्ञान्नौ॑ २ उत्तवे॑ अमरः ।
इत्यादियते वादविग्रेवे च । उद्धवय यादवविशेषः ।
इत्यादियवर्णने । “उद्धवो देवमाग्न्य, महाभाग ! सुतो॑-
भवत् । परिष्ठतानां परं प्रागङ्गदेवन्यवसमुद्धवम्” हितिं०
१५ अ० । “भारतीमाहितमरामधानुद्धवम्” माघः ।
भाग० ११ रु० एवं प्रत्येव भगवतोऽन्नमोपदेशो वर्णितः ।
एवं उद्धवसंवादत्वे॑ न प्रसिद्धः प्रारायणे॑ च बठदिने॑ तत्पर्य-
न्नाध्येयता॑ “यावदुद्धवसंवादं पठेऽङ्गपरिकीर्तेत्” इत्युक्तः
उद्धवदूत न ० उद्धवोद्धतोयत । दूतत्वे॑ उद्धवं परिकल्प्य गो-

युक्तिहेतु काव्यमेदे उद्देश्यन्तेशोऽपि काव्यमेदे प० ।
उद्दस्त लिं उत्किप्तो हस्तो येन प्रा०व० । उत्किप्तहस्ते
उद्दाहौ “उद्दलः कश्यपरविरप्रकापी दुर्गम्बो भृत्यम-
शुक्लिष्टथाऽतिकोळः । बङ्गाशो विजनिहिमाम्बुद्धाविसेवी
आचेष्टन् भवति इदन् पिण्डाच्छजुः” हुन्त० ।
उद्दान न० उद्दीयतेऽस्मिन्निः भाज्य-आधारे ल्युट् । १३३ग्रा-
म् । कर्मण्य ल्युट् । २५मिते, २८मिते च । [२५मिते रमा०
उद्दान्त प० उद्द+धा वा०भ । मद्मूल्ये १५लिनि अभरः
उद्दार प० उद्दियते उद्द+हृ भावे-घञ् । १८की, २४यशुद्दी
३७उद्दारये । कर्मणि घञ् । संधनादुद्दृत्य ज्येष्ठादिध्योदिते
४८+यमेदेयथा चोडारस्थामनुना दर्शितः यथा
‘ज्येष्ठस्य विंशउद्दारः सर्वद्व्याज्ञ यद्वरम् । ततो उद्दे
मध्यमस्य स्थात् रीयन्तु यथोयसः ।’ “ज्येष्ठश्वेत कनिष्ठय
संहरेतां यथोदितम् । येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेवां स्थाम-
ध्यमन्वनम् । सर्वेवाम्बनजातानामाददोताम्ब्रमयजः ।
यज्ञ सातिशयं किञ्चिद्दृश्यत्वाम्ब्रयाद्वाहरम् । उद्दारो न
दग्धस्त्रिय सम्प्रानां खकर्महृ । यत्किञ्चिदेव देवन्त ज्यायसे
मानवर्द्दनम् । एवं समुद्दीप्तारे समानंशान् प्रक-
ल्पयेत् । उद्दारेऽहुद्दीते त्वेषामियं स्थादंशकल्पना ।’
अग्नोऽपि विशेषः स्तूपत्वन्ते उक्तः किन्तु “तथोऽपा-
रविभागस्तु नैव संप्रति वत्तेते” मिता० स्तूपयुक्तोः
इदानोसुद्दारो नास्तोति सर्वनिवन्धकर्त्तृष्टामैकस्त्वा-
न्तद्वाक्तम् “स्वाम्बयोम्बपदान्तरात्मेण अतपदस्य ५ परि-
त्यागे यथा गां वधान अशमानयेवादौ आवापोऽपाराध्या०
गोपद्वयं साक्षादिमान्तर्यः” सा०द० । अग्नवर्द्दिरेकावे-
वादोपोऽपाराधिति तत्त्वम् । “जगद्वायस्यायं सुर-
धुनि ! समुद्दारसमयः” गङ्गाउद्दीरो । द्वैवर्जने च “परयं
समुद्दीप्तारां विक्रेयं विज्ञवर्द्दनम्” अनुः “उद्दृतो-
द्वारमित्यस्य “वर्जनीयवर्जितम्” कुक्षुक० व्याख्या ।
७उत्कर्षे च “संगुणानामेव कर्मणामुद्दार उपजने”
चात्म० श्रौ० १२,४,१४ “यज्ञात् प्रधानकर्मणामुद्दारे
उपजने उत्कर्षे च संगुणानयेव सर्वोद्देश्यम्” ना०ह०
उद्दारण न० उद्द+धृ+यिच्च-ल्युट् । १८त्यापने ‘लाङ्गूलो-
द्वारप्तोऽपुरः’ भा०व० १४७च० । हृ-यिच्च ल्युट् ।
२उद्दारसम्प्रादने ।

उदि ए० उद्द+धा-कि । ज्वर्षभारके । “पुरोडाशः शफा
अनरिच्चमुक्तिः” अथ० द०,२२, “उद्दारको दशरात्र
उद्दिः पृष्ठाभिमुखौ चक्रे” शत० ब्रा० १२,२,२,२ ।

उद्दुर लिं उद्दगता भूरस्यात् प्रा०व० अ॒ समा० । निरक्ते
२भारमूल्ये २हठे “प्रसकालकुबवन्वुरोद्दुरोरः” भाषः ।
“जगन्मसंसव्योजुरम्” भावतीमा० । “यत्वानयि तु
श्रीभास्त्राङ्गूलोद्दारप्तोऽपुरः” भा०व० १४७ अ० ।
४ उच्चे च “प्रशाद्वद्दुरभुजः” पितरस्तुरध्वनिमहाजनातु-
यातमानीय” दग्धक० ।

उद्दूत लिं उद्द+धृ-का । उत्कमिते “उद्दूतस्त्रैर्व्यजिनीभिर-
युभिः” भाषः । “उनानं पवनोद्दूतः” रघुः । [२उत्कल्पने च ।
उद्दूनन न० उद्द+धृ-यिच्च-मृक् भावे ल्युट् । १७उत्क्षेपये
उद्दूपन न० उद्द+धूप-आयाभावयके भावे ल्युट् । १४व्य-
विशेषये ज्वर्षसन्नापनरूपे व्यापारे (भावरादेष्वयो) ।
“ग्नेहोलूकुपुरीवाणि केशा हस्तिनस्त्राष्ट्रम् । दृष्टमस्य
च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च” हुन्त० । (करणे
ल्युट्) २तृप्राधने इव्ये । “सर्वपाः सर्वनिर्म्मेको वचा-
काकादनीष्टतम् । उद्दाजाविगवाङ्गैव रोमाणुद्धूपनं
शिथोः । ग्नेहोलूकुपुरीवाणि यथा वदफलो इतम् ।
सन्ध्योदेवमयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिथोः” हुन्त० ।

उद्दूलन न० धूलिवद्वार्दयति उद्द+धूलि-यिच्च । उद्दूलयति
ततः भावे ल्युट् । १धूलिवद्वार्दयते २पाकार्यैपकरण-
मेदे च । (मस्ताकाचूर्णः) “त्रूपसोद्दूलनं देयं भोज्ये
चीरेत्वासम्भवे । व्यञ्जनेषु च सच्चेदु शाकजेष्वाजेषु च ।
मांसमत्स्यमवेष्वेदं प्रज्ञेहतत्वनादिषु । आदावेव पचेत्
स्त्रेहे ततोऽहुद्दूलकं लिपेत् । नेत्रारं बलवण्णं किम्पु-
तत् पिण्डितं पचेत् । अर्द्धस्त्रिये लिपेत्तकमय वा दाढ़ि-
मेतरसम् । सिद्धे पाके च दातव्यं त्रूपसुद्दूलमस्य तत्”
पाकशास्त्रम् ।

उद्दूषण न० उद्द+धृ-ल्युट् । रोमाङ्गे इत्या०

उद्दूत लिं उद्द+हृ-का । १७उत्किप्ते, २मृतोऽस्ति, ३उत्तो-
लिते, ४पृष्ठकृते, ५उच्चे दिते च । “इतीव वाहैनिर्जिवेग
दर्पितैः पयोधिरोधक्षमस्त्रैः रजः” नैष० “उद्दृतासि
पिनाकिना” कुरिकाङ्गोमन्त्रः । “पयोऽहुद्दीतसारस्त्रै”
“मृहेऽप्युद्दृततत्त्वलैः” चात्म० ५० “उद्दृत्सुभैर्दृत प्रस-
भोद्दृतारिः” रघुः ।

उद्दूतपाणि लिं उत्तरीयात् उद्दृतः बहिष्कृतः पाणियेन ।
उत्तरीयवहिष्कृतात्त्वैः । खाद्याद्ये भोजने द्वैव दक्षिणं
पाणिष्ठुरेत्” मनूक्तकर्मणयेव तथा भवनम् ।

उद्दृति रुद्दी उद्द+हृ-किन् । १७उत्क्षेपये २उत्तोलने च ।
“श्वलोद्दृतिर्व्यष्टान् दूतस्त्रागदर्शनम्” हुन्त० ।

उद्धान न० उद्धमति वक्त्रिरन् उद्द+भा-ल्पुट् । उद्धराम्
उद्धरु पु० उज्ज-व्यप् “मिदोहौ नदे” पा०नि० । नदमेदे

“कूचं मिदोहौषविभौ” भद्रिः “तोयदागमदोहौषभि-
व्योः” रु० ।

उद्धन्यक पु० (धोपा)वर्णसङ्करमेदे । “आयोगवेन विप्रायां
जातास्ताचोपजोदिनः । तस्यैव वृपकन्यायां जातः स्तुनिक
उच्यते । स्तुनिकस्य वृपायान्तु जाता उद्धन्यकाः स्तुताः ।
निष्ठे जयेयुर्वस्त्राणि वस्त्रृश्वास भवन्यतः” उपना०

उद्धन्यन न० उद्द+वन्य-भावे ल्पुट् । अर्डतः पाशादिना
गलादिवन्यने । “उद्धन्यनस्ता ये च गतिर्येवां न विद्यते ।
तेषामुद्दरण्यार्थाव इन्म पिण्डं ददाम्यहम्” वायु पु०
ववामाहात्मे “विष्वुद्धन्यन्” चैव शस्त्रमनिप्रदेशनम् ।
करिष्येन हि तावृत्तान् पुनर्दृष्टुमिहोत्पहे” भा०व०
७८० । “जलाग्न्युद्धन्यनभृतः प्रवृत्तानशनन्युताः ।
विष्वप्रपतनप्रादात्मधात्मत्युताव ये । सब्दे ते प्रत्यक्षिताः
सब्दे धर्मविहित्करातः । चान्द्रायणेन शुद्धे युतप्रकार्य-
द्वयेन वा” प्रा०वि०वमः । भावे वज् उद्धन्योद्धत्वे पु० ।

उद्धा(दा)हु लि० उत्तोलितो(वा)वाहूर्येन प्रा०व० । उत्तोलित-
वाहौ “प्रांगुलये कवे लोभाद्वाहूङ्गिरिव वामनः रघुः ।

उद्धुहु लि० उद्द+वुध-क्त । श्विकसिते न्यावादिमते ज्ञात-
वस्तुनः संभवितानादिना रक्तोदीपने संस्कारे च । यथा
इस्तिर्थनाव अवृत्तूहस्तिपक्षस्त्वारस्य उद्घोषहृषे उ-
दीपने ज्ञते इस्तिपक्षः अर्थते इति । इमपुढे ४जागरिते
च “उद्धुदां च जगद्वालों पूजयेद्दीपमालावा” तिंत०पु०
वेन येन वसुना संस्कार उद्घोषते तथा उद्घोषकशन्दे
वस्तुते । “उद्घुदं कारणैः स्वैर्विहित्वां प्रकाशयेत्” शा०द०

उद्धोधु पु० उद्द+वृष वज् । १किञ्चिद्वृषे न्यावादिमते
स्तुतिजननाव २संस्कारोद्दीपने च । “उत्ताहादिवहृषोधः
वाचारण्याभिमानतः” बहु कथं रामादिरत्वाद्युद्घोषकारणे
शोतादिभिः वामाजिकानां रत्वुद्धोधः” इति “रत्वाद्युद्धो-
धका खोके विभावाः काव्यनाश्वादोऽर्थति च सा०द० ।

उद्धोधक लि० उद्घोषयति उद्द+वृष-चिच्च-ल्पुट् । १उदीपके
२उद्घोषकारके इस्त्वये पु० उद्येन सर्वेवां प्रवोधकतात्त्वस्य
तथात्त्वस्य । उद्घोषकानि च न्यायस्त्रवृद्धत्वोद्दीर्घितानि विधा-
नितस्त्रवृद्धनन्यवियोगैककार्यविरोधातिवृद्धप्राप्तिवृद्धधान
हुखुटुः ले छाद्वै वभयाचित्वकिवारामधर्माधर्मं “मित्रेभ्यः” द्धु०
“करणविलुप्तस्ते गिमित्रश्वद्वस्य इन्द्रात्मरं शुतस्य प्रत्ये-

कमभेदेनान्वयः । प्रशिधानं मनसोविषयात्तरसञ्चारत्तरणम् ।
निगम्य एकपन्योपनिवृत्त्वनं यथा प्रसापेन प्रभेयादिकरणम् ।
च्याम्यासः संस्कारावाहूङ्ग्लम् एतस्य वद्यपि नोहोषकत्व
तथापि तावशे शीघ्रसुहोषकसमवधानं स्वादित्याशयेन तद-
पन्यासः । च्याम्यासोद्दत्तरसंस्कारः उद्घोषकत्वे नोक्तर्ति
केविल् । निङ्गः व्यायं व्यापकस्य आरक्षम् । वद्याणं यथा
कपिध्वजादि चर्जुनादेः । साहश्यं देहादेः । परिप्रहः
स्वेकारस्य स्वासिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरारणम् ।
च्याम्याचितौ राजादित्यरिजनौ परस्परसारकौ । सम्ब-
न्धोगुरुश्चित्तभावादिः गोष्ठव्यायामात् पृथगुकः । च्याम्याच्य-
प्रोक्त्वाच्चाचातादेः । वियोगोयथा दारादेः । एककार्या-
अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परसारकाः । विरोधादिनक्षां-
देत्यतरेणापरस्परसारणम् । अतिशयः संस्कारउपमयना-
द्विराचार्यादिआरकः । प्राप्तिवनार्देतारं चारयति ।
व्यवधानभावत्यन्य यथा खड्गादेः कोषादि । सुखुदृष्ट्योग-
न्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्रयोजकस्य वा आरणम् । इच्छा-
द्वैषौ यद्यिष्वक्तया गृहीतौ तस्य आरकौ । भयं भरणा-
देर्भयहेतोर्वा आरकम् । अर्थितं दातुः । शाश्वादेः
क्रिया वाच्चादेः रागाद्वीतैः उत्तादेः आरणं, धर्माधर्मास्त्वां
जन्मान्तरात्मुत्सुखुदृष्ट्योगनयोः प्राग्नमृतद्वृत्तादेच च
रणनिति उक्तेषु च किञ्चित्स्वरूपसत्त्विञ्चिच्च ज्ञातमुहो-
धकं शिष्यव्युत्पादनाय वायं प्रपञ्चः” ह० ।

उद्गट पु० उद्द+भट-करणे-च्यप् । तरणुलादेः प्रस्फोटम-
द्वैतोऽनुर्धै तदाकारत्वात् २कच्छये, श्वेषाशये महाशये,
४प्रवेते, च “पदेपदे सन्ति भटारणोऽद्विटा:” नैव०
उद्गतो भटात् यन्मात्” निरा०त० । यन्मविहूते होष-
प्रसिद्धेऽद्वात्मकृते ज्ञोके ।

उद्गव पु० उद्द+भू-भावे च्यप् । १उद्गपत्तौ । “स्वैर्यं चद्येव
स्वामानं पञ्चमे शोषितोऽद्विवः” या०स्त० । कर्त्तरि चच्च ।
२उत्पन्निमति । “दिलोपस्त्रुर्मधिराकरोऽद्विवः” “सोमोदृ-
भवावाः सरितो वृत्तोऽमः” रु० । “लुप्तावदोवोऽतिमतेन
कथ्ये सोमोऽद्वावावाः सुरनिग्नगावाः” लङ्गः । ‘विष्णुपादो-
द्विवा गङ्गा’ पुरा० “सत्यमात्रोऽद्ववत्यात्ते भिन्ना अव्यहु
भावतः” शा०द० । अपादाने च्यप् । ३उत्पन्नियादाने ।
“अहमन्य भूतानामुद्ववत्य भविष्यताम्” गीता । उद्गतो
भवात् निरा० स० । ४संसारातीते ५विष्णौ पु० । “उद्गवः
सोमोऽद्विवः” विष्णुस० “प्रपञ्चोऽपत्त्वा पादनकारत्वात्
उद्गवः, उद्गतः संसारादिति वा” भा० उभयथा वाक्यम् ।

६८२५० उद्ग्रहत्वे विशेषगुणमते जातिभेदे उद्ग्रहत्वद्वे विष्टिः ।
उद्ग्रावन न० उद्ग्र-भू-चिन्त-स्त्युट् । इच्छने, २उत्पादने च
उद्ग्र+हू०भू०स्त्युट् । इच्छने ४उत्प्रे क्षये च “उद्ग्रा-
वनस्त्रुत्वं त्वे विदुरस्य मते स्थिताः” भा०स्था० १४१८ ।
उद्ग्रास उ० उद्ग्र+भास-भावे च ज्ञ । उद्ग्रोप्त्रौ । ततः च स्वर्णे
“नैकाक्षारात् ज्ञतो जाते: सप्रस्याज्ञन तौ स्मृतो” वाचि ।
वज्ञूरुपकाक्षारात् इनेप्राप्तौ बाला० पाठात् अदृप् इनि
र्वा० । उद्ग्रासवत् उद्ग्राचिन्-तद्युक्ते विं । “विभूष्योद्ग्रायि
पिनहमोगि वा” कुमा० स्त्रियां ढीप् ।

उद्ग्रिक्षा उ० उद्ग्रभिनन्ति क्रिप् उद्ग्रित तथा सन् जायते
जन-ड कम्पो । भूमिसुद्ग्रिय जाते १उत्प्रस्त्रादौ “उद्ग्रिक्षाः
स्यावरा: सर्वे वीजकारण्डपरोहिणः” इति मनुः । पदा०
दोगार्ण्ये वे । “देहवृद्धिर्विवेजन्तोर्ज्ञेय उत्पत्तिभेदतः ।
उद्ग्रिक्षः स्वेदजोरुद्गोत्प्रवर्त्यच्च जरायुजः । उद्ग्रिय
भूमि॑ निर्गच्छुद्ग्रिदः स्यावरत्यः” इति विभूष्य तद्वृ-
पत्तिप्रकारंतत्वं दर्शितः “उद्ग्रिक्षाः स्यावरा ज्ञेयाद्वृ-
एत्युन्मादिरुपिणः । तत्र सिक्ता जलैर्भूमेष्वप्त्वभिव विपा-
विताः । वायुना व्यूहमानासु वीजत्वं प्रतियन्ति ते ।
तथाचोप्रानि वीजानि उंचिताल्पस्त्रासा एुनः । उच्चू-
नतां स्वदत्वं च मूलभावं प्रयान्ति च । तन्मूलाद्वृद्गुरोद्
यस्त्रिरुद्गात् पर्यासम्भवः । परमात्मकसातःकाश्चः काश्चाक्ष
प्रसरः एुनः” । एतेषां च वया पापभोगायतनवृत्त्वात्
देहवृत्तं तथा॒उयोनिजशन्दे॑ ३४७४३ उक्तम् “यरोरजैः
कर्मदोषैर्वर्ति स्यावरतां नरः” या० स्मृतो यारोरपापेन
तेषां ईहोत्पत्तिवृत्त्वात् भोगायतनदेहवृत्त्वेयम् ।
स्वतं सक्षावत्याम् चेष्टावृत्यत्वं यरोरजैरुद्गुराद्वा०
“उक्तादीनामपि नेष्टावत्त्वाव्याप्तिः । न च उक्तादीनां
यरोरिवे किं भानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकवायु-
सम्बन्धे प्रमाणवात् सर्वैः किं भानम् ? इति चेत्
भानशतसंरोहणादिना तद्वृत्तमानात् इत्युक्तम् । यथा च
स्यावरायां स्वस्त्रवैत्प्रवृद्धेहस्त्रं तथा॒उयोरुद्गशन्दे॑ ४००
४३७३० भाष्ये दर्शितम् । तेषां विद्यागेन्द्र्यायक-
द्वत्यासु दर्शितं यत्रा “स्यावराद्वृद्गुरुं विधिलतावतानवनस्त्रय-
रुति”भा० । “स्वगृह्यूपादिः योवधयःफलयाकान्ता गोधू-
माटयः, वे न पुरुपकलासे उक्ता कोविदारप्रभृतयः लता
रुग्दै । अवतन्त्वन्ति उवताना विटायाद्वृद्गुनः केतको
पीजपूरादयः वे विना पुष्पं फलनि ते वनस्त्रय ओड-
वरादेयः” ॥ न्या०क० । २भग्विसुद्ग्रियज्ञातमाने त्रिं०स्याव-

रादिविभागे सुश्रुतः “इव्यापि एनरोधयस्तार्दिःधा-
स्यावरा जड्माश्च । तासं स्यावरावृद्धिः वा । वनस्पतयी
हवा वीरध व्योपधय इति । तास्पुष्पाः फलधनोवन-
स्पतयः एव्यफलवनो ह क्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्भिन्वय
वेरधः । फलपाकनिष्ठा व्योपधय इति । जड्मां अपि
चतुर्विधा जरायुजारुजस्तेजोऽद्विज्ञाः । तत्र पशु-
भग्नव्यालादयो जरायुजाः । सगर्हपरीद्वप्रभृतयो
उड्डजाः । लमिकोटपितोलिकाप्रभृतयः स्तेजाः ।
इन्द्रगोपमरुणक्रभृतय उद्विज्ञाः” ।

उद्दिद् उ० भूमिभृद्विनन्ति उद्दुभिद्-किप् । १६४८-
गुल्मवद्वालतारुपे पञ्चविधे स्यावरभेदे उद्विज्ञान्ते
उदा० । उद्विनन्ति पश्चून् । यागभेदे ‘उद्विदा यजेत्’ सुतिः
उद्विदादिवद्वानां यथा कर्मनामधेयता व्युत्पत्तिवहितं
ज्ञैः स्तूपाभाव्योक्तथा दर्शितं यथा
‘उक्तं समान्नायैदमर्थं तसात् सच्चें तर्दं सात् १, ४, १,
४० । उद्विदा यजेत्’ बलविदा यजेत्’ अभिजिता यजेत्’
‘विश्वजिता यजेत्’ इति समामनन्ति, तत्र उन्देहः, किम्
उद्विदादयो उपाविधयः, आहोस्ति रक्षनामधेयानि
इति । कुतः संशयः ? उग्रवाऽपि प्रतिभादि वाक्यात्,
उद्विदा इत्येष शब्दो यजेत्इत्यनेन संबध्यते, स किं
वैयधिकरणेन संबन्धसुर्पति, उद्विदा इत्येष यागमभि-
मिर्बन्त्येदिति, उत सामानाधिकरणेन, उद्विदा यागेन
यजेत इति देखाऽपि एतद्विन् प्रतिभाति वाक्ये, सम्
भवति संशयः ।

किं तात् प्राप्तम् ? उक्तमस्तुभिः, समान्नायस्तैद-
मर्थः, कविदस्य भागोविधिः, योऽविदितमर्थं वेदयति,
यथा ‘सोमेन यजेत्’ इति कश्चिदर्थवादः, वः प्रते-
चयन् विधिं भौति, वया ‘वायुवै लेपिणा देवता’
इति, कवितमन्तः, योविहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति,
यथा ‘वर्हिदेवषदनन्दामि’ इत्येवमार्दिद, तसादुद्विदादयो-
उमोनां प्रयोजनानामन्यतमस्य प्रयोजनाय भवेयुः, तत्र
तात्पूर्णार्थवादः, वाज्यशेषो हि स भवति विधातव्यस्य,
न च मन्त्रः, एवं जातीयकाल्यं प्रकाशयितव्यस्य अभा-
वात्, पारिशेषात् गुणविधिः, उद्विद्वाता यागस्य विधी-
दते प्रसिद्धेरुपहात्, गुणविधेरर्थवच्चात्, प्रदत्तिवि-
शेषकरत्वात् । न च, एपां दागार्थता लोकेऽवगम्यते !
न च, वेदेन प्रतिभागते ! अतोगुणविधयः । ‘यदि
गुणविधिः, न तर्हि कर्म विधीदते, अविहिते घ कर्मेण

तत्र गुणविधानमनर्थकम् । न इति ब्रूमः, प्रकृतौ व्यो-
तिटोमे गुणविधानमनर्थवद्भविष्यति, यदि नामधेयं स्तात्,
यावदेव यजेत इति, तावदेव उद्दिदा यजेत इति, न
प्रदृश्मौ कश्चित् गुणविशेषः स्तात् । गुणविधौ च
गुणसंयोगात् अन्यविकर्मयं विद्भवत उद्दिदादयः यद्दा
क्षेत्रलो भविष्यन्ति तत्कात् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् भावः ।
“अपि वा नामधेयं स्तात् यद्यन्तेऽप्युभिधावकत्वात्”
१,४,२,सू० “अपि वा इति पक्षो विपरिकर्त्यते । नामधेयं
स्तात् इति प्रतिजानीमहे, एवमविहितमयं विधासति
क्षेत्रिटोमात् यागान्तरं, श्रुतिचैवं यागमभिधास्यति,
इतरथा श्रुतिरुद्दिदादेन वच्छनो उद्दिदादिभतो
वक्ष्येत् ! उद्दिदिता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यात्
इति यजेत्यस्यार्थः करणं हि यागः । उद्दिदादयपि
हतोयानिहैश्यात् करणं, तत्र उद्दिदा यागेन इति कर्म-
नामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामङ्गल्यं, द्रव्यवचनत्वे
मत्वर्थवक्ष्यया सामानाधिकरण्यं स्तात् । श्रुतिलक्षणा
विशेषे च श्रुतिर्थायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ‘नतु
प्रसिद्धं द्रव्यवचनत्वनपङ्ग्येत्, आपसिद्धं कर्मवचनत्वं प्र-
तिज्ञायेत्’ उच्यते, हतोयानिहैश्यात् कर्मवचनता । कुतः ?
करणाचिनो हि प्रातिपदिकात् हतोया भवति, करणं
च यागः, तेन यागवचनमिममतुमास्यामहे ।

“नेतद्युक्तं वदि हतोयानिहैश्यं सति उद्दिदादिभ्यः
यद्देभ्यो यागे बुद्धिरूपदेवत, स्तादेतदेव, न हि वो बुद्धि
इत्यद्यते, तस्मात् अयुक्तम् । हतोयावचनम् अन्यथा
नोपपद्यते” इति चेत्, कामं नोपपादि, न जातुचित्
क्षमवश्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणवि-
धयः । लक्ष्येति चेत्, वरं लक्षणा कर्त्तव्या, न यागाभि-
धानं, खौकिकी हि लक्षणा, हठोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि
च वदि नामधेयं विधीयते, न यागः, अथ यागः, न ना-
मधेयम्, उभयविधाने वाक्यमेदः” इति । उच्यते, न
नामधेय विधायिष्यते, अवृत्यादा हि उद्दिदादयः ।
कुतः प्राप्तिः ? इति चेत् । ततोऽनिवीयते, उक्तव्यसा-
मर्थात् भिक्षक्षसामर्थ्याद्व उद्भिक्षक्षः क्रियावचनः, उ-
द्भुभेदेन प्रकाशनं पश्यनामनेन क्रियते इत्युद्दित् यागः,
एवमाभिसुख्येन जयात् अभिजित्, विश्वजयात् विश्वजित्,
एव सर्वतः । अतः कर्मनामधेयम् । अस्त्रगण्ठन्ति विग्रह-
करोऽनर्थकः इति, नामधेयेऽपि गुणफलोपवद्येनार्थत्,
अस्मात् कर्मनामधेयान्येवज्ञातोयकानि—इति सिहम् भावः

गवामयने यज्ञे सप्रसमाधिकोत्तमाभिद्विकस्याने एकादशे
दिने । “सप्तमस्य मासस्योत्तमयोरभिद्विवेषः स्याने
विष्टद्व्यूहोदयरात्रं उद्दिद्वलभिदौ” आद्यः औ० १२,
१,५, “सप्तमस्य मासस्य ये त्वयोरभिस्त्रियाः तेषां द्वौ उत्त-
माभिद्वौ तद्योः स्याने विष्टस्त्रोमक्षो व्युहोदयरात्रः
उद्दिद्वलभिदौ च द्वे अहनी इत्येतानि हादयाहानि”
नारा० ८० । गवामयनशब्दे विद्यतः ।

उद्दिद उ० उद्द॒+भिद-क । १८्यादौ पञ्चविधे स्थावरे ।
२उद्द॒भेदेति । “होता यज्ञस्तनूनपात्रमुद्दिदम्” यजु०
३८,२५ “उद्दिदं यज्ञफलानासुद्वेत्तारम्” वेददी० ।
उद्दिदत्रि० उद्द॒+भिद-क । १८्यत्वे कर्मणि॒क्त । २८्याहते
द्वितीये च । “योवनोद्द॒भित्त॒येत्ता” ।

उद्द॒त्रि० उद्द॒+भू-क । १८्यत्पञ्चे “शिविज्ञत्येद्वूतः कोटि-
स्तर्यसमप्रभः” ति०त० १०० “सुषुद्धमयनोद्दूतः” कलस-
मन्त्रः न्यायमते २प्रत्यक्ष्येन्ये “उद्द॒त॒सू॑प” नयनस्य गो-
चरः” उद्द॒त॒स्त्वर्णद्व॒व्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः”
भाषा० । उद्द॒त॒स्त्वज्ञ उद्दवापरपूर्णायो रूपादिविशेषगु-
णगतोवाहिमेदः कणा॒ रूपवट्टौ उक्तः यथा
“अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाज्ञ रूपोपलक्ष्मिः” क० सू० ।
“तेन रसग्न्यस्यर्थेषु ज्ञानं व्याख्यातम्” सू० । “रूपगतो-
विशेषोरुपविशेषः तज्जोऽद्वूतमनभिभूतत्वं रूपत्वज्ञ तस्माद्व॒प-
स्योपलक्ष्मिः । जन्मेऽपि परमाणुर्द्रुपशुक्षम्य च रूपं गृह्णे-
तेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं
तेनानेकानि भूर्णांषि द्रव्याणि आश्रयतया यश तद-
भेकद्रव्यं त्रिसरेणुप्रभृति तत्समवायात्, चटादयोऽन्य-
वयवद्यारथाः परम्परयाऽनकाद्रव्याक्रया एव, रसस्त्वर्ण-
दी रूपत्वविरहात् चाकुलवत्याभावः चाकुले तेजसि॒ च
उद्द॒त॒त्वविरहात् । उद्द॒वः रूपादिविशेषगुणगतो जाति-
विशेष॒ एव रूपत्वादिव्याप्तिः । नव्येवं शुक्लत्वहरुभित्तक-
टुत्वादिभिरपि परम्परमायात्परपत्तिरेव तत्तद्वाप्त्यतन्ना-
नात्वक्षयने तु कृत्यनामैरवृत्तम् उद्वपदस्य नानार्थत्व-
ज्ञेति चेत् दाहां कैकेन्द्रिययहयोग्यत्वस्यैपोपधेरु-
द्ववलात् तदुपाधिविरहस्यैवात्प्रवत्यात् । अहुद्ववाभाव
एव उद्वव इति केचित् । तद्विन्द्यम् अहुद्वयस्यावेदं व्य-
वस्थापादितुमशक्यत्वात् । अतीन्द्रियविशेषवृश्यत्वमुद्वूत॒त्व-
मिति चेत् एवं तद्विन्द्रियविशेषवृश्यत्वस्यैवोद्ववत्वा-
पत्तेः । ऐन्द्रियवत्वावक्ते इकं किमिति चेत् तत्त्वम्,
विशेषवृश्येष्वैकैवोद्वूत॒त्वं जातिः गुणगतजातौ परस्पर-

भावात्प्रपत्तिर्भव दोषादेत्यपि वदन्ति । तेनेति रूपप्रत्यक्ष-
ज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्व-
वचणात्, द्वयोपलब्धिस्तथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वो-
द्भूतपृष्ठपात् रसोपलब्धिः एतमितरत्वापि योज्यम् । अ-
नेकद्रव्यसमवचात्तिदेशः । व्राण्णरसनत्वगिन्द्रियाणामु-
द्ध्राइन्वरसस्र्वश्चनामयहृषम् पाणीषादादवहृष्टादुगम्बर-
सयोः । तद्वाप्तनि तयोरुपलब्धात् तयोः पाणीषादादुप-
लब्ध एव न त स्त रस्ते के । विभक्तावद्यवाच्यद्रव्यकृपाह-
द्ध्रात्तदपहृषम् एवं रसस्त्वापि । उच्चाजते तेजोरूप-
स्तात्तद्वात् सर्वस्य चाभिभवात् विततक्षेपरव्यक्तादौ
रूपरसस्र्वश्चनामहृष्टादुपकृष्टः । कनकादौ रूपहृष्ट-
मेव शुक्रत्वमास्तरत्वे परमभिभूते । रूपभविभूतमि-
त्येके कनकपहृष्टन्तु रूपानरवाहृष्टयोर्भवात् । अभिमवत
वराऽस्तजातीयपहृष्टकृतमयहृष्टः न त बलवत्सजातीयस-
व्यव्याप्तात्मम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धसाच्यपहृष्टनिरूप्तया
अपहृष्टस्त्रैपजीवत्वात् च चापहृष्टप्रबोजकत्वे न बलवत्स-
जातीय एतेषजीवः, अपहृष्टस्य पहृष्टप्रागभावस्य तद-
त्वानाभावस्य वा तदप्रबोजत्वात् पहृष्टस्य च त-
त्वाभावात् । तदापि तर्हि बलवत्सजातीयपहृष्टकृतमयहृष्ट-
मतुपकृतेनेति चेत् चक्षेवं तदापि बजातीयस्य बल-
वत्स्य दुर्बिकृते वा तात्प्रसम्बन्धस्य वा पहृष्टापहृष्टे
एव प्रबोजके एवेति च एवाभिभूतपदार्थः” ॥

उद्दृति विद्युत्तम-भूमि। १८८८पत्तो। उत्तरार्द्धा भूतिः।
२८८८समविभूतौ इव्वेत्वे च। “उमा बधूभवान्
दाता वाचितार इसे वस्तु। एवः शम्पुरं ज्ञेष्व त्वत्-
कुडोद्भूते विद्धिः” कुला०।

उद्देश्योदय उ० उद्दभिद्यन् । उत्तमाक्षरे । भावे रज् । २३-
 द्वियोदयपत्री प्रकाशे च । “उत्तमाक्षरोद्देश्यनुप्रवद्धः”
 कथा । “तं बोधनोद्देश्यविशेषकान्तम्” रघुः । “उ-
 द्विद्वेद्यं सह किसलयैर्मूलव्याखानां विशेषात्” मेष । “कन्दो-
 द्वेदा वैद्युता वारियोद” मात्रः । “इसितं कु इथाहासो यौव-
 नोद्वेदयस्तः” “स्फोटि नक्षयोद्वेदसदागमनहेतुकः”
 वा०द० । १८६८ च “गङ्गोद्वेदं समाकाशं तिरालोपो-
 वितोन्नरः” भा०व०द०४ च । ल्युट् । उद्वेदयस्य वा०
 चमयोद्वेदन् विप्राक्षत्वापि कथयन्तु त” भा० व०द०८ च ।
 “उद्वेदन् प्रकाशनम्” उद्विक्षुर्द्वेष्यवभा० ।

ਉਦਖਮ ਪੁ. ਉਦਾਖਸ-ਕਰਕੇ ਬਸ਼ਨ ਗ ਹਵਿਃ । ॥ ਉਦੇਗੇ ਭਾਵੇ
ਬਸ਼ੁ ॥ ੨੩੮ ਸਾਤੂ ਖਸ਼ਕੇ ॥ ਭਾਵੇ ਲੁਟ । ਉਦਸਥਨ ਅਥਵਨ ॥

उद्ग्रान्त न ० उद्दृभ्रम-भावे क । १ उद्दृभ्रणे व्यम ० स्वार्थे कन् ।
धूर्णिंतगतौ शकु ० अन्नमूलतयर्थे भावे ज्ञा । २ बाल्मुद्यस्य
खल्गभ्रामणे । उद्दृभ्रम-कर्त्तरि क । ३ भानियुक्ते ४ जहू
भ्रमणकर्त्तरि च विं । “मारीचोद्गृजलहारोताः, रथु ०
उद्य ति० वद-क्षेप् । कथनीये “अवदतोद्यं न तत्वात्सि” महिः
हृषु पपद एवास साधुत्वम् न षट्क्रैपयोगे श्रति ।
उद्यत् ति० उद्दृया-यह । उद्गच्छति ‘उद्यता जयिनि
कामिनीचुखे तेन साहस्रमनुष्ठितं प्रवः’ का०प० “उद्यन्
सहश्राद्यत वा पुरीचात्” यज०२८, १२ । “नेत्रेतोद्यन्
मादित्वम्” मनुः । स्त्रियां डोप् । सा च २विटुतिमेरे
च सा च ताण्डु० बा० दर्शिता
“तिष्ठभ्योहिङ्करोति स प्रथमया, तिष्ठभ्योहिङ्करोति स म-
ध्यमया, तिष्ठभ्योहिङ्करोति स उत्तमयोद्यतो निहतो दि-
द्युतिः” । “एकैकस्य बाल्मः पञ्च विक्रान्तयः प्रसादोद्गी-
ष्मतिहारोपद्यनिधमाखाः, तत्त्वं हिङ्कारस्त्विभिरुद्धारणिः
वर्णव कर्त्तव्यः चतुर्वद लक्ष्मक्षतोच्यते “साम्भे दान्ते
हिङ्कुरुतिति” तिष्ठभ्य इति “किंयोर्चोपपदस्य च वर्णस्ति
स्वानिनः” पा० कर्मणि चतुर्वीं तिष्ठच्चो गातुं हिङ्कु-
वांश् एकवचनमत्वम् उप्लादेव हेतोः” अतस्मदोऽकुट-
गातारो हिङ्कुरुतिर्वयः । एवषत्तरवार्णपि हिङ्कारवि-
धायकेषु वाक्येषु बोक्तवा । स हिङ्करोति स हिंकर्ता
प्रथमया विश्वकर्मा गावेत चर्वं प्रथमः पर्याय-
ः । तिष्ठभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्ता भध्यमवा
विश्वकर्मा गावेत चर्वं द्वितीयः पर्यायः, एवरपि
तिष्ठभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्ता दृष्टस्त्रोतवा
चन्त्वा तद्या विश्वकर्मा गावेत एवः द्वितीयः पर्यायः ।
जनेन पर्यावेष विश्वकर्माः उभयद्यते उप्लापकारेष
विधा वर्तते इति विष्टुत्वोऽप्तमः तत्त्वं विष्टुतिरेवा उद्यतो
कर्त्तव्यं गच्छन्ती उप्लेषु पर्यायेषु प्रथममध्यमेतत्प्रवेष चातु-
गमनाद्वयसंस्थेयमेवा विष्टुतः प्रथमा विष्टुतिः” भा०
दामवं भाव्ये भाव्येनलद्यातीनामकविष्टुतेः प्रकारः स्वप्नं
द्विश्वितो वद्या “पठितानां नदानावृत्तां गाम” विभिः पर्याय-
वैः कर्त्तव्यम् तत्त्वं प्रथमपर्याये विषु द्वक्षेषु आद्यात्मित्वा
चर्वः, द्वितीये पर्याये भध्यमाः, द्वितीये पर्याये बोक्तमाः ।
तिष्ठभ्य इति हतीयार्थे पञ्चमी, हिङ्करोति गायतीत्वर्थः ।
सेष्ट वधोऽप्तकारोयेता गोतिष्ठिदृष्टस्त्रोतवा विष्टुतिः
(सुति-प्रकार-विषेषः), अस्ताः विष्टुतेद्यती नामेति, भा०
पञ्चदस्त्रोद्दिपरा उद्यतो विष्टुतिः ता० बा० दर्शिता वदा

“तिस्त्रयो हिङ्करोति स परावीमिः; पञ्चम्यो हिङ्करोति स एकवा स तिसुभिस्त्र एकवा, सप्तम्यो हिङ्करोति स तिसुभिस्त्र एकवा स तिसुभिस्त्र एकवा पञ्चदशस्य विटुतिः” बा० “विषु पर्यावेषूत्तरोत्तरसंख्योत्तरपञ्चेत्युद्यतो पञ्चदशस्य विटुतिरिति । विषु पर्यावेषूत्तरोत्तरसंख्योत्तरपञ्चेत्युद्यतीत्युच्यते” भा०।

सप्तदशस्त्रोमस्यापराण्युद्यतो तत्त्वैव दर्शिता

“अथोद्यात्याख्यां सप्तदशस्त्रोमस्यापराण्य विटुतिमाह” भा०।

“तिस्त्रयो हिङ्करोति स परावीमिः; पञ्चम्यो हिङ्करोति स एकवा स तिसुभिस्त्र एकवा, नवम्योहिङ्करोति स तिसुभिस्त्र एकवा तिसुभिस्त्र एकवा पञ्चदशस्य विटुतिः” बा०। “तिस्त्रयः पञ्चम्यो नवम्य इति क्रन्तेण सख्याया अङ्गं गमनादुद्यतो जहौं गच्छन्तो एतत्पञ्चा एषा सप्तदशस्त्रोमस्य विटुतिः” भा०।

अथं संलेपः गवामयने लिङ्गदात्यः खोमाः विहिताः तेषां लिङ्गदादिस्त्रोमानां तिस्त्रोविद्यतः (सज्जिवेषविशेषरूपेण स्तवनानि) तत्वं विष्विष्वमानसाधनस्य लिङ्गस्त्रोमस्य तिस्त्रो विटुतयः उद्यतो कुक्षायनी परिवर्त्तिनी चेति तत्वाद्या दर्शिता अन्त्ये तत्तत्त्वद्वे वस्थेते ।

उद्यत वि० उद्दृ+यम-कर्त्तर्त्ति-क्त । १उद्यमयुक्ते लतोद्यमे “आतायो बषोद्यतः” असरः । भावे क्त । २उद्यमे न०। यमेनियमनार्थत्वे कर्त्तव्यि क्त । ३उत्तोलिते ४उद्यमिते “प्रदक्षेज उद्यत आश्विनः” यजु० ३८.५ । “उद्यम्यते इत्युद्यतः” वेददी० । “पर्यावोद्यतकार्युक्ती” रघुः । उद्यति स्त्री उद्दृ+यम-भावे क्लिन् । उद्यमे । “वैच्छदैवानि जुहोत्यवस्त्रमेवस्योद्यत्यै” यत० बा० १३.१८.१ ।

उद्यम पु० उद्दृ+यम-वस्त्र न इत्तिः । १प्रवासे प्रथलमेदे २उद्दोगे । “निश्चय चेतां तपसे लतोद्यमाम्” “शशाक सेवा न नियन्तुत्यमात्” तुमा० । ३उत्तोलने च “विपद्गुडोद्यमे लक्ष्मतिलक्ष्म निपातने” या० सू० ।

उद्यमन न० उद्दृ+यम-पित्र-ल्पुट् । ४उत्तोलेष्वे २उत्तोलने । उद्यमित वि० उद्दृ+यम-पित्र-क्त । १उत्तोलिते २उद्यमाय मेरिते । “आत्मनोमध्यमदोद्यमितानाम्” किरा० ।

उद्यान पु० उद्यायतेऽत्र उद्दृ+यम-आवर्ते ल्पुट् अङ्गीर्चादि । आरामे । तत्करण्यप्रकारादि आरामशद्दे० १४० उक्तम् । “बाह्योद्यानस्तिहरशिरशन्त्रिकाधौतै-हस्ती” “उद्यानानां नशजडकण्ठैयुथिकाजालकानि” मेष० उद्यानपाल वि० अद्यान् पालयति पौल-अङ्ग० उप० स० ।

(मात्री) उद्यानरक्तके “उद्यानपालसामान्यस्त्रवस्त्र स्त्रपास्ते” कुमा० । खुल् । उद्यानपालको प्रयत्न । स्त्रियाँ टाप् अतद्दत्तम् । “ततः प्रविशति उद्यानपालिका” मालविकाग्निभिवनाटकम् ।

उद्यापन पु० उद्दृ+यम-पित्र-ल्पुट् अङ्गीर्चादि । व्रतादि-समापने ब्रतप्रतिष्ठायाम् । हेमाद्री व्रतखण्डे ‘उद्यापन’ प्रवच्छान्ति इत्यसक्तव्रतभेदे प्रयोगः । प्रतिष्ठा च कर्मान्तरं न तद्दभिति रघु० । अस्येतिकर्त्तव्यतासामान्यप्रकारः व्रततत्त्वादौ अनुसन्धेयः । विशेषतस्तु तत्तद्वतोक्तविधायकायेभ्यो विसेयः विस्तरस्तु हेमाद्रो व्रतखण्डे दृश्यः । तत्र तिथिः त० ब्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यं कालमाह ज्योतिषे ‘गुरोर्म्भगोत्तमात्म्ये पार्धके चिंहके गुरौ । वक्रिजोवादविंशेऽक्षिगुरुषादित्ये दृश्याहिके । पूर्वराशावनायातातिवारिगुरुवत्सरे । प्रायायिगलृजोशस्य चातिचारे लिपद्वाके । कर्माद्यन्तत उपास्ते नोवस्ते ज्ये अक्षिल्पुचे । भातुलहितके सामिक्षे राङ्गयुते गुरु । पौषादिकव्रतमासे चरणाहितवर्षणे । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनवत्ये । वृत्तोलेन हृसास्ते माहाप्रत्यानि शुभान्विताः । विद्यारम्भकर्त्तवेषी शूडोपनयनोद्दान् । तोर्ध्मानमनाद्यन्तं तद्यानादिशुरेक्षणम् । परोक्षाऽरामयज्ञांस्य उरचरचदीक्षणे । ब्रतारम्भप्रतिष्ठा च गत्त्वारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेवर्जयन्ति च । इति शहिवसाचास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । इसप्रतिमहत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात् । अस्तात् प्राक् परयोः पञ्चं गुरोर्म्भार्चार्द्वकवाङ्गते । पञ्चं उद्दोमहास्ते भग्नुवार्षोदशाहिकः । पादास्ते हृदयाहानि दृष्टः शुक्रो दिनवत्यम् । एवं ब्रतारम्भप्रतिष्ठवैविज्ञप्तालोके : सिंहस्त्रवै तदकर्त्तव्यतांकल्पनं साहसमेव हरितादिकादिवते तद्वज्ञेनसामधभावात् तस्य सिंहस्त्रविकल्पेनैव निमित्ततात् तत्र हरितादिकाशन्दे वस्त्रपते । सिंहस्त्रविकल्पालसामुद्दिष्टवैधकवाक्यस्य ब्रतारम्भप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयकत्वे नाम्यपत्तेः । “पूर्णे काले ब्रतानां हृ प्रतिष्ठां प्रिधिव्यर्थे । न तत्र कालनियमस्त्रव विष्टे पराविद्यके इति” वचनात् पूर्णकाले न समयाशुद्धिर्दिष्टिकेति केचित् । एतद्वचनस्यामूलकत्वमाहुरन्ये ।

उद्याम पु० उद्यमतेऽनेन उद्दृ+यम-कर्त्तव्ये वज्रं वा दृष्टिः । अर्जुनियमस्त्राधने रक्षादौ । “यिक्षयाशं प्रतिमुद्धते

पुद्याम् विश्वारूपाणोति” कात्या० १६,५,६, उद्गर्ह्यं यस्यते नियम्यते चैस्ते उद्यामाः पुद्यामारज्जवः जडां-कर्षणहेतशेयस्” यजु० १३,१०३८न्वया० वेददो० “पुद्यामं भवात् पठ्ठि दिशो मौञ्ज्ञं विष्टु” “संवत्सर एषोऽग्निर्हीतवः शिक्षमृतभिर्ही संवत्सरः शक्रोति स्यात्” यज्ञक्रोति तस्माच्छिक्षमृतभिरेवैनमेतद्विभर्त्ति पठ्यामं भवति पठ्यतः” यत० ग्रा० ६,७,१,१६;८, उद्याव पु० उद्दृश्य-व्यप्त वाधिता “उदि अयतिवौति-पुद्युः” पा० घञ्। जहौ तोमित्येव अरुदि तु अवेत। उद्यास पु० उद्दृश्य-घञ्। १२द्यमे कर्त्तरि संचारायं घञ्। २देवमेदे पु०। “व्यायासाय स्वाहा प्रयासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा” यजु० ३८,१, ‘व्यायासाद्यो देवविशेषाः’ वेददो०। उद्योग पु० उद्दृश्य-घञ् अर्हर्चार्दि। १२द्यमे कर्म-करणार्थं प्रयासमेदे “उद्योगाद्विष्टत्तस्य सुमहायस्य धीमतः। क्रायेवानुगता तस्य नित्यं श्रोः सहचारिणो” नोति०। “शत्वादिविषयोद्योगकर्मणा॒ मनसा गिरा॑” या० सूर्तिः। “उद्योगं सर्वं मैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह” देवीमा०। भोजसेनवत् उत्तरपदबोधे २उद्योगपर्वत्यिच। “उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्रेतोपाख्यानमेव च” भा० आ० १४० “उद्योगे भरतश्चेष्टः सर्वं कामगुणान्वितम्। भोजनं भोजयेद्विमान् गम्भमाल्यैरलङ्घुतान्” भा० स्तर्गा० १५०। उद्योगपर्वन् न० उद्योगस्य प्रतिपादकं पञ्चे। व्यास रवितभारतान्वगते पञ्चमे पञ्चेण। “उद्योगपर्वं विज्ञेयमतर्जहं महाङ्ग्रहतम्”। “उद्योगपर्वं विज्ञेयं पञ्चमं ऋग्वतः परम्” तत्ववृत्तान्वसुपवर्ण्य। “उद्योग पर्वं निर्दिष्टं सभ्यविषयहस्तमितम्” भा० आ० १४०। उद्योगिन् वि० उद्दृश्य-व्यिष्टु। उद्योगयुक्ते। “उद्योगिन्” पुरुषसिंहसुपैति लक्ष्मीटेवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति। देवं निहव्य कुरु पौरुषमात्मक्या यत्रे कृते यदि न सिद्धति कोऽत दोषः” हितो०। उद्योजक वि० उद्दृश्य-खुल्। प्रवर्त्तते। उद्रुतु० उद्योजति उद्दृश्य-रक्। जलविज्ञाते। (उद्दिरात) उद्रङ्ग(ङ्ग) पु० शैभुपुरे वोमचारिपुरगेदे जटाधरः। उद्रय पु० उद्गतोरथो यज्ञात्। १रथकीते। उद्गतरथं तत्यः पन्नो यस्य। ताम्बूडविहगे। सेदिनिः। उद्रपारक पु० “धृतराष्ट्रुते जातान् शृणु नागान् यथा-तयम्” इत्युपक्रम्य “भैरवोसुरण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्र-

पारकः” भा० आ० ५७ अ० सर्पसब्दे हतनागडक्काः। [च उद्रिक्त वि० उद्दृश्य-व्यिष्टत्ते॒ २चाधिके, ३स्फुटे उद्रेक पु० उद्दृश्य-घञ्। १२द्यौ, २चतिशये, ३उपकमे च। “गतेभक्त्युद्रेकः प्ररिष्टातिमसौ चक्रपुष्टा” पुष्टदनः। “प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम्” भा० वा० १६२ अ०। “क्षेत्रोरागच्च तन्त्रा च मोहोद्रेकस्य केव-लः” भा० अतु० २अ०। ४महानिव्वे स्त्री राजनि०। उद्दृशीय न० साममेदे। “तदाङ्गरीम्य एव वा एषा होत्वा यदच्छावाक्या यदच्छावाक्यमनुसन्धित ईश्वरेमा॒ भवितो-रिति वद्युक्त्य॑ स्वात्मैकमञ्चोहं शीयज्ञान्तः प्रतिष्ठाये वीर्यं वा एते सामनी वीर्यं एतान्तः प्रतितिष्ठन्ति॑। व्रा० “अतो यदीयसुक्ष्यम् उक्ष्यस्य स्यं स्यात् उक्ष्योषपरिहाराय त्वैककुमं चोद्योर्योगं वोमे सामनी अन्तस्तृतीयसवनस्यान्ते प्रतिष्ठाये त्वैककुमं ब्रह्मसाम उद्दृशीयमच्छावक्यसामेत्येवं कर्त्तव्ये इत्यर्थं” ता० ग्रा० भा०। उद्दृत् वि० उद् उत्कर्षितस्वामावोऽस्यस्य वा महेष्यस्य वः। १२उत्कर्षे॒ २उत्क्रते च। “स उद्दतोनिवितोयाति वेषिष्ट्” वा० ३, २, १०। “उद्दतः उच्छ्रायतः” भा० “उद्दृत्सक्ता अलण्योतना” १, १६२, ११। “उद्दवस्त्रवतेषु” भा०। उद्दवत्तर पु० उत्क्रान्तोरविसंक्रान्तिं चान्द्रोमासीयत्र प्रा० वा०। वत्सरपञ्चकान्वगते वत्सरमेदे इदावत्वरहावदे विष्टतिः। उदावत्वरहावदे विष्टति। उद्दपन न० उद्दृश्य-ल्युट्। १दाने॒ २उत्तोलने (तोला)। “उखायाम ओइपनमस्तमिते पात्रे” “अरुदिते भस्त्रोइप-नादि” कात्या० १६, ६, १, ३। उत्क्रान्तोरवपनस्य व्यास० १०। ३उत्पाटने च। उद्दमन न० उद्दृश्य-ल्युट् उद्दपर्गस्य धात्वर्यानुगम-मात्रमल्ल। वमने। उद्दारशद्दे विष्टतिः। उद्दयस् वि० उद्दतं वयोऽन्नं यज्ञात् प्रा० वा०। अद्वोत्पा-दके वायो॒ “अपां रससुद्यये॑ स्त्रये॑ सन्तं समाहितम्” यजु० ८, ३, “उद्दतं वयोऽन्नं यज्ञात् वायो॑ स उद्दया वायुः वायुनैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते” वेददो०। उत्क्र-क्रमलो वयः कालिकावस्थाम् व्यास०। अतिक्रान्त वयसि द्वद्वे लिं। उद्दर्त्त उद्दृश्य-घञ्। १चतिशये॒ २चाधिके व। (उपचान) यिच्-घञ्। चूर्णविशेषैः॒ २देहस्यमलाद्यपस-रण्यव्यापारे। उद्दर्त्तन न० उद्दर्त्ततेन उद्दृश्य-घिच्-करणे-ल्युट्।

शरीरनिर्मलीकरणइत्यादौ। चूणेऽहर्त्तरं नैः पालों तैला-
क्षामवचूर्णयेत्” सुमृ०। “नाकमेदक्षविष्मूलवोवनोह-
र्त्तर्नादि च” वा० स्फुतिः। भावे ल्युट्। २इवमेदैः स्फेहा-
दापहारार्थे व्यापारे च। “उहर्त्तरं वातहर्त्तरं कफमेदो-
विनाशनम्। स्थिरीकरणमझानां त्वक्प्रसादकरं परम्”
“यतात्मगम्यात्माहैस्तिसोहर्त्तरं हितम्। शतावर्षवृ-
गम्याभ्यां पवस्तैररण्डजीवनैः” “ततोऽस्य बलातैलमभ्य-
हर्त्तरार्थेऽवचार्यम् यथपिटहर्त्तर्नार्थे” सुमृ०
“वृष्टुतशफरोहर्त्तर्नमेजितानि” मेव०।

उहर्त्तरं नीय त्रि० उहर्त्तरं नाय हितम् छ। उहर्त्तरं न साधने इवे
“इदस्त्वं नीयं गोधूमवचूर्णमिति” दुर्गाचौपद्धर्तिः।
उहर्त्तरं न० उद्दृष्ट-वृष्ट-ल्युट्। १चलर्हासे विकाठ०। यिच-
ल्युट्। २ठड्नासम्यादने। ल्यु। ३ठड्नियम्यादके त्रि०।
उहर्त्तरं न० उद्दृष्ट+वृष्ट-ल्युट्। १उबूलने २उत्पाटने ३उह-
र्त्तरे। क्ष। उहर्त्तित उन्मूलिते त्रि०

उहर्त्ति ए० उहर्त्तित लहूं नयति उद्दृष्ट-वृष्ट-च॒। उले “उद्धा-
न्मो नरकाद्यजात् पितरं त्रायते सुतः” सृतेस्तस्य नरक-
नामाणकर्त्तृत्वात् तथात्वम् २वंशकारके “उदयमस्तामतज्ज्ञ रघू-
हहात्” “पार्थिवोद्दृष्टहर्षहूहः” रघुः ३कन्यायां स्त्री ऊहूं
प्रवहयायोरपत्रिवहति च॒। वायुसप्तार्गते ४त्रीयस्त-
वस्त्वे वायौ ए० आवहशव्वं विष्टिः “आवहः प्रवहत्वैव
विवहश समीरणः। परावहः संवहश उहर्त्तश महाबलः।
तथा परिवहः श्रीमातुत्पातभयर्थसिनः। इत्येतं चुभिताः
सप्त माहता गगनेचराः” हरिं० २३६च०। वा० भावे
च॒। ५विवाहे “चूड़ोपनयनोहर्त्तान्” राजमा०।

उहर्त्तन न० उत्तोवर वहनम्। उत्तोल्य स्तम्भादिना वहने।
“क्षणेन देहोहर्त्तनाय ब्रेपः” कुमा०। “कैलास-
नायोहर्त्तनाय भूवः” “आपीनमारोहर्त्तनप्रयत्नात्” रघु०
६विवाहे च “भूवः प्रयुक्तोहर्त्तनक्रियायाः” रघुः।
“कृष्णह्यः पिताद्यात् सुतमस्त्वाकर्मसु। पिण्डानो-
हर्त्तनत्तेण तदभावेऽपि तत्क्रमात्” स्फुतिः।

उद्धादन न० उद्दृष्ट-वृष्ट-यिच-ल्युट्। १उहर्त्तरावेदने। “उप-
दीक्षी स्वेष्मिन्नु नखनिकलननाद्युद्दादनान्तं साद्विपाति-
कम्” कात्या० २५, १४, ३, “उपदीक्षी नेदिः स्तानग्नीन्
दिहृत्व नखनिकलननाद्युद्दादनान्तं साद्विपातिकम् ऊर्यांत्
कर्कः। उद्दादनप्रकारय अन० भ्रा० ३, २, १, ३६, दर्शि-

त्रोवथा “व्यथैक उहर्त्तित दोजितोऽयं ब्राह्मणोदीक्षितोऽय-
ब्राह्मण इति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयन्यचं
महावोर्योवोयत्तं प्रापदित्ययं युश्माकौश्मृत्तं गोपाददे-
त्येवैतदाह विप्रक्याह”। “उहर्त्तित उच्चरावेदयति”
भा० २उहर्त्त्रैवांद्याकरणे च उद्दृष्ट-वृष्ट-यिच् ल्युट्।
उद्धावचनमयत्व न० “व्येन्द्र उद्धाचनं लक्षा चक्रे
चधस्तदम्” अंथ० ५, ८, ८,

उद्धान ए० उद्दृष्ट-वृष्ट-संभक्तौ वज्। १उद्धमने यिच्-कर्मणि
च॒। २उद्धमिते त्रि० रायमुकुटः।

उद्धान्त न० उद्दृष्ट-वृष्ट-क्ष। क्षतोहमने उद्धोर्णे अमरः।

उद्धाप ए० उद्दृष्ट-वृष्ट-भावे वज्। १उबूलने २उहर्त्तणे।

३चूयमाण परिपरित्यागे पश्चात् “आवापोद्वापाभ्यान्”
मुक्ता०। कर्मणि वज्। उद्धाप्य सञ्चीयमाने ४भासादौ।
“कपालानि भस्मोद्वापे कुर्यात्” कात्या० ५, २, ६,
भस्मोद्वापशब्देन प्रत्यहं गार्हपत्यादिखरेभ्यो भस्मोद्वाप-
वो राशिः क्रियते सञ्च्यते कर्कः। यिच्-भावे
च॒। ५मुख्याने।

उद्धाय ए० उद्दृष्ट-वृष्ट-वज्। १उद्धासने २उपशमे। तत आ-
चारे क्रिप्। उद्धायति। “वायुर्वै संवर्गोवयदा वा
अग्निरुद्धायति वायुमेवायेति” क्षा० ८०। “उद्धायति
उद्धासनं” प्राप्नोद्युपशम्यति” भा०। गणव्यत्योगाव।

उद्धासः ए० उद्दृष्ट-वृष्ट-वज्। स्त्र्यानातिक्रमेण अस्तप्राप्नौ
“चमरावत्वादीनां पुरीणां हिगुणोत्तरोत्तरेण कालेनो-
द्वासः” क्षा० ८० भा०। ततः बलादि० इनि० मतृप० वा०।
उद्धासिन् उद्धासवत् तदति त्रि० स्त्रियां ढीप्।

उद्धासन न० उद्दृष्ट-वृष्ट-ल्युट्। १मारणे उद्दृष्ट-वृष्ट-यिच-
ल्युट्। २विरजने। स्त्रुगादीनाम् उहोत्तरनेनान्यत्व स्य-
पनस्तु अन्नप्राप्नामाङ्गे ३संक्षारमेदे “अप उपस्तु इ-
शाकाद्वार्ये परिस्तरणपूर्णसंसादन प्रोक्षणाज्यनिर्वयणाविधि-
प्रयत्नस्तु कर्ममार्जनोहासनावेक्षणानि क्वानीभ उत्पत्य
पश्चादाज्यप्रयत्नस्तु” कात्या० ८, १, २, “धत्रोदासनमाहर्त्तनीय
आयिणः २, ७, ८, “आज्याविधिप्रयत्नस्तु कर्ममार्जनोहास-
नावेक्षणानि” कात्या० ८, ६, १, १, ४ स्त्रानान्तरनयने च
“दक्षिणोऽधिक्षययोहासने” २५, ८, ८, भस्मनि अधिक्षय-
शस्त्रासनं च गार्हपत्याहक्षणस्त्रां दिशि हर्यात् कर्कः।
उद्धास्य अब्द्य० उद्दृष्ट-वृष्ट-यिच-ल्युप्। विस्त्रिते त्रिः “उद्धास्य
देवं स्वेष्मिन्नु” तत्त्वम्। २स्त्रानान्तरं नीत्वेत्यर्थे च
कर्मणि यत्। ३उत्तोलनीये ४उहर्त्तणे च त्रि०।

उद्दाह यु० उद्दृतह वज् । विवाहे स च ज्ञानविशेष
इति रघु० येन ज्ञानेन समेवं भावी, ममायं पतिरिति
व्यवहारो भश्ति तादृशं ज्ञानम् । तत्र सम्बन्धेनोभय
निभूतम् । चरमसंखार इति नव्यनैदायिकाः । चरमतत्त्व
संखारप्रागभावासहचरितत्वम् । हितोविवाहस्य संखा-
रत्वाभावात् तप्रागभावसन्त्वे इषि आदृविश्वे चरमत्वा-
त्वतः । तत्र च स्थित्याः संखाररूपतया विवाहत्वव्यवहारः ।
यस्य प्रसवस्य विवाहात् प्रागेव नूड्डिदिवु जातेषु सरच्छम्
तत्र सुरुपे चूडादो संखारप्रागभावासहचरितत्वात् व्याप्ति-
व्याप्ते नैतत् नायम् । किन्तु यास्त्विहितसंखारालिमत्व-
भित्वे चरमत्वमिति युक्तम् । यात्मेषु च संखारेषु विवाहस्यै
निभतया विधानादितरेषामुपानिमत्वादिनेति नातिप्र-
मङ्गः । यूपाहवनोयादो यथा संखारादेव तत्त्वद्वद्वद्वत्तिः
एवं शास्त्रविधिना लक्षणसंखारवोरेव दम्पत्योस्तत्त्व-
द्वद्वत्तिः । संखारत्वात्मैकिकत्वात् तत्त्वकर्मकला-
पत्ताध्य इति चादानभावते च तत्त्विहितः । अतएव “अविस्तुत
ब्रह्मचर्यो लक्षणां स्थित्यसुद्योहेदिति” या० स्तूते “उद्देष्ट
हिजोभावीम्” इत्यादो च विधिश्वशाम्, चादानभावस्य
प्रमाणान्तरप्रतया तदंशे विधित्वासम्भवात् व्याप्तप्राप-
कस्यैव विधित्वात् अतएव “पाणियहितिकामन्वा नियतं
दारलक्षणम् । तेऽपि निता त विज्ञेया विहङ्गः सप्तमे पदे”
इति मनुना भन्नविदेषाभावेव भाव्यात्मरूपसंखारप्रयो-
जकत्वमिहितम् । आदोनभावस्य विवाहते तस्य च लौ-
किकत्वात्, स्तुतेतरद्वयवत् तदानविकल्यापत्तिःस्यात्
“न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भाव्यां विशुद्धते” इति कात्या-
यनेन दानविक्रयाभ्यां भाव्यात्मविग्रहमाभावं वदता च
विवाहस्य लौकिकत्वं निरापितम् । किञ्च विवाहसंखारस्य
देखते दथाविधानमेव तत्र प्रवर्त्तेत्वयम् । विधानाति-
कमे च कर्तुः प्रथगयोऽनिष्टं च फलं भवतीति गम्यते ।
तदिवानप्रकारस्य आश्व० ८० १४, कण्ठिकादौ दर्शितः
अन्येऽपि प्रकारस्तत्तद्वद्वकारेष्वकः । स च ततोऽ-
सेयः । उद्दाहे वर्जयनीयकन्याः स्तुतिषु दर्शिता यथा ।
“असपिण्डा च या सातुरसमोत्त्वा च या पितृः सा
प्रयत्ना द्विजातीनां दारकर्मणि संयुक्ते” मनुः । असपि-
ण्डाच्च असपिण्डाच्च ५४१४० गतभेदेनोक्ताः । “अनन्य
पञ्चिंकां कालामसपिण्डां यतीयमीम् । अरोगिणों
भावतीमसामानार्थगोत्रजाम्” यात्मा० । अन्य-
पञ्चिंकाः । “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता लक्षणैत्वकमङ्गला । उदकसर्पिता
या च या च पाणियहितिका । आग्निपरिगता या च
पुग्मूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्तादहन्ति कुल-
मनिवत्” काश्य० । “तत्र सपिण्डासमोत्त्वासमान प्रव-
रात्मा भाव्यात्ममेव नोत्पद्यते रोगिण्यादित् भाव्यात्मे
उत्पचेऽपि दृष्टदोष एव” मिता० एवमेव रघुनन्दनादयः ।
समानार्थाच्च व्याप्तिवद्दे ८१३ युठे दर्शिताः । “सगोत्रां
भावतरथे के नेत्र्ये न्युद्याहकर्मणि । जन्मनाम्नोर्विज्ञा ने
उद्देष्टाविशिष्टः” इति उ० त० व्यासः । “मातृत्वस्य सुता
मूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्वा
चान्द्रायाणं चरेत्” मिता० इ० । “आ सप्तमात् पञ्चमाच्च
वन्मुखः पितृमातृतः । अविवाह्या समोत्त्वा च समानप्रद-
रा तथा । पञ्चमे षष्ठमे वापि येदां वैशाहिकी किया । ते
च सलानिनः सर्वे पतिताः शुद्धतां गताः” नारदः । बस्तवश्च
उत्तराधिकारश्वद्दे १०६६४० दर्शिताः । “सगोत्राच्चेदमत्वा-
उत्पद्यक्तेनात्मवदेनाम् विभवात् समानार्थेयां विवाह्या
चान्द्रयणं चरेत्” सुभन्दः । “समानगोत्रप्रवरां सुषुद्धाहोप-
रात्म्य च । तस्यात्मवद्य चाण्डालं ब्राह्मणवादेव हीयते ।
आप० । “सर्वाः पितृपत्न्यो मातृत्वसङ्गाता मातृत्वास्तद-
पत्न्यानि भगिन्यस्तदपत्न्यानि भागिनेयानि ता धर्म-
तोऽविवाह्याः अन्यथा सहृदकारिण्यस्याध्यापयितृ-
रिति” सुभन्दः । “अध्यापयितृरेतदिवाहमन्त्वपाठयितृ-
रेतत् सहृदकारित्वमिति” रक्षाकरादयः । अध्याप-
यितृर्गुरोः कन्या विवाहेऽपि रघुनन्दनेनोक्तम् “समान-
प्रवरा वाऽपि शिष्यसन्ततिरेव च । ब्रह्मदार्घुरोत्तैव
सन्तिः प्रतिदिध्यते” मनुस्यु० । “मातृत्वं ज्ञाम
गुर्जं स्वात् सुप्रसिद्धमथापि वा । तदाम्नो या भवेत्
कन्या मातृत्वाम्नीं प्रचक्षते । प्रमादात् वर्दिग्नीयात् प्राय-
स्त्रिं समाचरेत् । तदान्द्रायणं कला तां कन्यां परि-
वर्जयेत्” मनुस्यु० । तथा शालिकापुत्रां अपि सुत-
स्यानिकतया अविवाह्यत्वमुक्तं दत्तकमी० इ० । अत च स-
पिण्डविषयेऽपवादः “सच्चिकर्वेऽपि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो
यदि” । मनुस्यु० । “असम्बन्धा भवेद्मातः पिण्डे
नैतोदकेन वा । सा विवाह्या द्विजातीनां विगोत्रानस्तिता
च या” । मनुः । शुद्धाण्डान्त अविदिवाहित्वगोत्रभागि-
त्वेन सगोत्राविवाहो न निविदः इति रघुनन्दनादयः ।
“हिजानामसवर्षांसु कन्यासूपमस्तथा” इ० । नां० उक्ते०
कलौ असप्तस्यांविवाहित्वेषात्महितेषोनभिहितः । ८

तिक्ष्णां मातुरक्तोद्दाहसु गिरैरपि क्रियते तस्य
सृष्टिर्विश्वेऽपि किञ्चित् औतं लिङ्गमास्याय तेवांतथा-
चरणमिति वहः । तस्य औतलिङ्गस्यान्वर्थपरता परायर
भाष्यादौ दर्शिता । अतएव हारकारूपदक्षिणेष्वासिनां
तथाचरणे भाग० १० स्तुते । “यद्यप्यत्परन् वै रस्ते
क्षणावस्थान्तः । व्यतरत् भागिनेयाव द्वृतां द्वृत्वा स्तुः
प्रियम्” । “दोहितायानिरुद्धाय पौलीं इक्षादददरेः ।
रोचनां बुद्धैर्तोऽपि स्तुः प्रियचिकीर्षया जानन्वधर्मं
तद्योनं स्तोऽपाप्यवशारुगः” । अधर्मं जानन्विलक्षणं
तेन तस्याधर्मतम् । “मातुरक्तस्तुतामूदेति” प्राप्तुकर्तव्याद्वा-
तस्याधर्मतम् स्वव्यक्तमेव । स च विश्वाहोऽपि विधः “ब्राह्मो-
देवतार्थैवार्थः प्राजापूर्वस्थाऽऽस्तुरः । गाम्भीराक्षमैव
पैशाच्यास्तोऽधमः” मनुः एतेषां लक्षणं तत्त्वाद्वदे दृश्यम् ।
“देव भार्या दृष्टा पूर्वं कृतोद्दाहा परस्य दै” हरिवं ।

उद्धाहन न० उद्दृष्ट-य-च-ल्लुट् । पुवादेश्वद्वाहसम्मा-
दने २उच्चयने इस्यानान्तरनयने । उद्धाद्यते स्यानान्तरं
नोवतेऽनेन उद्दृष्ट-य-च-करणे ल्लुट् । ४उद्धारण-
साधने “उद्धवाटनं बटीयन्वं विलोद्दाहने प्रहेः” अमरः ।
उद्दृष्ट-सार्वे चिच्च-भाने ल्लुट् । ५विश्वाहे । वाह-
नस्य इवाकर्षवस्त्रोपरि वाहनं कर्षणं यत् । ईदिहल्ये
ज्ञेत्रे यत् प्रथमसेक्षरारं लक्षा पुनः कर्षणं क्रियते ताहये
ज्ञेत्रे ईच्छा० ।

[टके (कडि) हेम० ।

उद्धाहनी स्तो उद्दृष्टते स्वार्थे चिच्च-कर्मणि ल्लुट् । वरा-
उद्धाहिक विं । चहाहः प्रबोजनमस्य ठक् संज्ञावृद्धकविधेर-
निवात्मात् न डिः । विश्वाहाधने भन्नादौ “नोद्-
वाहिकेषु भन्नेषु विधवावेदनं कर्चित्” मनुः । उद्धै
स्तोदवाहिकोऽप्यते लिं ।

उद्धाहित उ० स्तो उद्वाहोजातोऽस्य तारका० इतच् । जा-
नविश्वाहे “वाने उद्धै तर्षेषाच्च गते च दैत्यमन्विष्यि । उद्-
वाहितावां कन्धावां दम्भोरेकनाशनम्” राजसा० ।

उद्धाहिनी स्तो उद्गाहः उद्धरयं साध्यतवाऽऽवस्था० रूपि
ठीक० । रस्तो नेदिनिः ।

उद्दिन विं । उद्दृष्ट-य-कर्तरि क० । उद्वेगमुक्ते, “निम-
मोद्दिग्नवंहोरैः पमे दोनेच नेदिनी” भड़िः । ईः च-
परिहाराचमतवाऽन्वाहुकविचित्, ईच्छिते च ।

उद्धोक्षय न० उद्दृष्ट-य-रैच-भादे ल्लुट् । १ज्ञाहृदौ । करणे
ल्लुट् । २तृष्णाधने नेपो “विलोजनोद्दीक्षयकौषुदीष-
स्म्” रघुः ।

उद्धीत विं । उद्दृष्ट-य-कौषुदीष-स्म् । विशेषोद्गते । (व्यत्ता-
पिहस्योदा०) समन्वात् भाविते “ततोगुधिद्विरानोक्तुद्-
वीतार्थं विस्त्रनम्” भा० द्वो० १६च० ।

उद्धृत्त विं । उद्गते उद्गते उद्गते उद्गते । ४अधिके । “उद्दृ-
ष्टत्तोहि यन्वः समधिककलमाचदे” व्या० च्यायः ।
“कल्पवदोद्दृत्तमिवार्थवाच्यः” भा० आ० प०७ ।
५चुमिते च “उद्गत्तनकात् सहसोन्ममज्ज्ञ” रघुः ।

उद्देग उ० उद्दृष्ट-विज-यज् । १व्याकुलवित्ततायाम् २विरह-
जन्ये दुःखोद्भवे, “मनोमिः बोहेगैः प्रव्यविहित्य-
स्तरवदः” किरा० । “सहसोहेगमियं ब्रजेदिति” रघुः ।
“शान्तोहेगस्तिमितनयनं इदभक्तिभवाच्याः” भेद० । “वोजि-
हायं बाधते उद्देगं जनयति शिरोग्निहीते नाशिकाश्च
स्वावदति स कटुकः” सुनु० । “वक्षोमेवथनुहेगो माधुर्यं
परिकोर्त्तिम्” शा० द० । ३भये च । ४युवाकफले न० । उद्दीतो-
वेगोऽज्ञातु० । ५निवेदे, ईस्तिमिते उशीष्वगामिनि च विं ।

उद्देजन विं । उद्दृष्ट-विज-भादे ल्लुट् । १उद्देगे चमरः
“परदाराभिमर्षु प्रहस्तान्तृ भवीपतिः । उद्देजनकरे-
र्देख्यैचिङ्गवित्ता प्रवासेवेत्” मनुः तत्त्वै चाप्तु इ । उद्दृ-
जननोद्य उद्देजनके लिं । “परिहरेउद्देजननीयाचक्षक्षाः” सुनु० ।
उद्देजित विं । उद्दृष्ट-विज-य-कौषुदीष-स्म् । कतोहेगे “उद्देज-
जिता डृष्टिभावन्ते” कुमा० ।

उद्देदि विं । उद्धता वेदिवै ग्राम० व० नत्वोपः । उद्धत-
वेदिके । “विमानं नवसुमुहेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम्” रघुः

उद्देप उ० उद्दृष्ट-वेप-भादे यज् । १उद्धत्वने । वर्तते च ।
२तद्युक्ते लिं । ततः तेन निर्द्देशमित्यर्थं उद्गुता० अ०
औद्देप तद्रिष्टते लिं । स्त्रियां डीप् ।

उद्देल विं । उत्कालोवेत्तायाम् चत्वा० व० । १वेत्तातिकाले
२मर्यादितिकाले “भवमप्रवद्योहेहादापस्युर्मैर्वृतोदधेः” रघु०

उद्देष्टन न० उद्दृष्ट-वेप-ल्लुट् । १इस्तपादवैद्यवने, २उद्ध-
त्वेवे च । “वक्षो भधुरता तन्ना उद्दोहेष्टनं भवः”
“उद्दोहेष्टनं तन्ना वावालुतिरोचकः” सुनु० ।
उद्धतं वेष्टनात् निरा० त० । ३उद्धुक्तव्यने लिं ।
“वावालुहेष्टन वाल्मभाव्यगा” रघुः कुमारच

उद्दोहृ उ० उद्दृष्ट-य-हच् । परिषेतति । “उद्दोहायि
भवेत् प्राप्ति चर्णगात् उद्धनाविवे । वेष्टनागमनव-
पापं तस्य एवोदिनेदिने” नहानि० त० ।

उध्रस उद्धवे क्ष्वा० पर० अ० चेट् । उध्रसाति औप्रादीत्

उभ्रवास्-बमूद वाल चकार । [सरति ते । औदिभ्रवत् त
उभ्रस उद्येषे उम्है च (उच्चश्चादाने) उ० सक० सेट् । उभ्र-
उन्दु छं दने रधा० पर० सक० सेट् । उन्नति उन्नः उन्नलि उ-
न्न्यात् उन्नतु । औन्नत् औन्नाम् औन्नन् औनः—औ-
न्नत् । औन्नीत् । उन्नास्-बमूद वाल चकार । उन्निता
उन्निष्ठति औन्निष्ठत् । उन्नन् उन्नम् उन्निः उन्नः—
उन्नः । “षटपूषा मनसा इवसुन्दन्” च २,३,२ ।
“बल इत्याप उन्नन्वस्तिउन्नि तदोववोजायने” चत०
७,५,२,१ । भाद्रितमपि । “शिरस्तिरन्दति अदितिः
केशान् वपत्वाप उन्नन्त वर्णसः इति” आश० ए० १,१७,
७ । चित् उन्नवति-ते औन्निददृ-त चन् उन्निदिति ।

उन्नुर(क) उ० उन्न-उर-उववा । मूर्चिके मूर्चिका
भेदासाहं शोपद्वाव विकित्वाः सह० दर्शिता वथा ।
“ववातो मूर्चिकवस्तुं व्याख्यासामः । पूर्वस्त्राः एक
विवा मूर्चिका ले वभावतः । नामवावद्भैरववैरदाहय
निवोध तान् । वावनः उच्चः लघो हिंदिस्तिकिर-
त्वा । कुन्नुर्दोऽवसर्वै ववावद्वयोऽपि च । कुवि-
कृशाजितवै च वयः कपिवस्त्रा । ओकिदोऽवर्णवै च व
महाकल्पत्रोन्नुरः । चेतेन भहतः वाहैऽपिवेनाहै ना
तथा । मूर्चिकव कणोताभस्त्रैवाडादय इत्वाः । एकं
पतति वल्लवा शुक्रहृष्टैः सूर्यस्त्रि वा । नवदन्नादिभि-
क्षित्वा गते रक्षं प्रदुष्यति । आदने पत्वः चेका
कर्विका वहवानि च । पिहकोपचवद्वयोपा विषयैः
विटिभानि च । पूर्वभेदोरजसोग्रा अर्तोमूर्च्छा च दाह-
वा । दोर्वल्मद्वचिः वाको वस्त्रुवैर्वर्णवस्तु । द-
हृष्टं वमावोक्त्वेतत् व्यावतः इत्यु । वाहासावो
वावनेन इकाभर्दिच जावते । तस्यु चीयकवत्तमसु
विद्यात्वा वमाविवस्तु । उच्चवेचाहसादय पारण्डुवर्णव
जावते । चीवते पत्विभिवाहसाह यावकवत्तिनः ।
विरीवेन्नुर्दवद्वन्तु विद्यात्वा वमाविवस्तु । लक्ष्येना
सह० अर्दवति इर्दिनेनु विषेवतः । विरीवकवत्तुवन्तु
पिवेनु विश्ववस्त्रा । हिंदिरेचाहविवेनो वृक्षा
वोग्राहर्ववस्तु । विवेदारण्डवादिन्तु वृक्षवस्त्रा वान-
वः । विकिरेव विरीदुःखै योको इका वमी वथा ।
आविनीवदन्नाहोठववावेनोम्भेतु तस्मि । कुन्नुर्देव वर्ण-
र्वदिव्यतोऽवावस्त्रेव । योवाहस्त्रः वृक्षवोवो ववा-
उच्चान्विष्वविवा । चम्भं वरीतकी शुद्धी विष्वकृं वि-
ष्ववेनो वस्तु । ववगार्वमवार्वां उच्चवाचान दापवेद् । यीवात-

लम्भोऽवसेनोर्हवायुदेव इजा अवरः । उहागदं वर्णियवै
विद्यात्वा वमाविवस्तु । विद्या कवावद्वन्ते न वृक्षोदः
वावहमेव च । वौद्रोपेताः विरोपस्य विद्यात् चार-
फवववचः । तुविष्वेन इजः योको राववव दंशम-
वष्टवे । वहे विष्ववारे च विद्यात्वा वमाविवे ।
वजितेन वमी मूर्च्छा इदप्यहः लक्ष्येवता । तस्मि ज्ञ-
हीवीरपिटां काविन्दो वस्त्रा विष्वेत् । वपवेन भवे-
र्वदिव्यै च वहे वव्यवा । वभद्रवाठां वजटां वौ-
देष विफवां विष्वेत् । वपिवेन व्रजे वोदो व्यवो व-
पन्नुर्हवस्त्रा । वौदेष विष्वाविकावां चेतां-
वापि वुन्नवाम् । पत्ववः वोकिवेनोपो अवरो दाहव
दाववः । वर्णमूर्च्छिनोकावविवः तस्मि वत् पिवेत् ।
वहवेनाविवः कुडो वावनान् कुहते गदान् । उहा-
वणेन पित्तव चेतेन वक एव च । उहता कपिवेना
वृक्ष कपोतेन चदृवयस् । भवन्नि चेष्टां दृश्यु पत्वि-
मव्यवद्वचिकाः । पिहकोपचवावोपाः योकव भव-
दाववः” ।

उन्नूर(क)कस्ती व्यो उन्नुरस्य कर्णे रव पर्वमस्ता: गो० उन्नेव०
वाहाकर्वाम् । (उन्नूरकानी) लालेव चन् तत्त्वैव
उन्नूरु उ० उन्न-उर । मूर्चिके । [पदे उत्त वाहै० विं० ।
उन्न विं० उन्न-उ० । लिङ्गै० वाहै० (भिंवे०) २द्वापदे च ।
उवत विं० उन्न-उ०-उ०-उ० । १उ०, २उ०ति च । “उवतेन
स्वितिवता धुरस्त्रहता भुवः” कुमा० “वितः वर्णो-
चतेशोर्वीम्” रह० । “वन्नुरं लक्ष्यतानन्तम्” अवरः ।
“वभुरोपत्ववै विष्ववै इवोः” जावः ।
विं०विं० उल्ले दिववान्नानदावने इल्लावमेदे न० ।
“चक्षा प्रभाविभत्तिदिविवेन तावत् तामेव वावनिवेन च
विं० भूवः । व्यादुवतं द्युगतशेवकवोर्वदलूः तेनोवितं
दिवदलं गतसंशक्तं च । व्यवोदताहूनवतावैवेष व्रक्ताइद-
ग्रदिविवमोववोर्वां । लाल उत्तेनाहृष्टिं वृक्षोर्वां
व्यावार्वमस्तुं च व्याविधानम्”विं० । “दिवदल वृद्धतं यज्ञ
वेषं तदोर्वदलं तदुवत्तव्यं च वेषम् । तेनोवितेनोवितं दिव-
दलप्रमार्व तदत्तव्यं च भवति । व्यवोदताहृष्टतवकावाहृ-
त्वगेषे च तेनोविता दिविषे वुताव्या लाल तदुवत्तम् ।
हा० उत्तव्यं च वेषः । तदृश्यं द्युव्यवा वुवितं वि-
वववा भङ्गं कवावंत्यं भवति । व्यवोपपत्तिः । र्वक्षन्
वावे वावा वावा विवावेन वावे साहोरावत्त्वे वावती-
विविविवामिः विविवाहृष्टतो र्ववावाहृष्टतव्यं व्या । वेष

दादेन नभाङ्गाकृतस्तस्य नतर्हस्ता । अथ चरेवोमनुत्स्थो-
कृतकावस्थ किंव उत्ता वाधा । सा च उत्ता नभावधिभ-
वति । स च नभाप्रदेशोऽहोरात्मदस्योग्यशब्दवसंपाते
भवति । यत उक्तगुणवर्णपाताम्यानुच्छेष्टोरात्मदस्यार्थम-
धोऽर्थम् । उक्त उक्तगुणवर्णपातीर्जिता वाधा । किंतिज्ञो-
न्मखुष्ववोरत्नर्त्त चरार्थम् । अनवरार्थेन वर्जितादुकृता-
इकृतगोक्ते, दक्षिणे तु युतात् । यत उक्तरगोक्ते किंतिज्ञाद-
यद्युकृतगुण, दक्षिणे ऽप्यः । तत्त्वात् कलाद्या उत्ता सा-
धिता वा लिङ्गाद्वयस्यरित्यता । सा च स्वत्वसंस्ता । अथ
चदि लिङ्गाद्वय यतावती तदा द्युञ्जाणत्ते किंवतीत्यतुया-
तेन शुञ्जाणत्तपरिच्छता । सा च कलाद्यांस्ता” प्रभिः ।
हि०शिं उक्ते प्रह्लादानवरकृत्यनामै गुणायमेदे च ।
“वस्त्रवेष्वविधिना भ्रुवेष्वविधिना नतिष्ठ भवतोऽकृत्यन्वक्तो ।
तो क्रमादिवृत्यदक्षायदेवेऽप्य वा नतस्तुवता उवाः” शिं०
‘वक्तव्येष्व यज्ञवेष्वद्भ्रुवं’ विध्येत् । तत्र वक्तव्येष्वां
व उक्ततांशास्ते इक्षांशाः । ये नतास्ते इक्षांशाः । अथ
वा विजुविहिगार्थे वैर्कर्णस नतोकृतांशास्ते इक्षांशाः इति
वृत्तिवृत्तम्” प्रभिः । “उक्तं द्युञ्जयनशब्दे कुजात् चावनं
द्युञ्जिवौ हि तत्त्वाग्राम । तिष्ठनकृत्यतोऽकृत्यव्यक्ते दक्षो
न तु वरः व लक्ष्मवत्” शिं० “इडंमयखुष्ववोक्तिज्ञादुपर्य
यज्ञवेष्वन्म् वैऽशास्त उक्तताः स्वमध्यादधस्ते नताः ।
उक्ततांशास्ते उवा यद्युः । नतांशव्यात् दग्जवा यद्युः
कम्भविप्राभिष्ठवः कार्यः । इटः कुदेनोक्तित्वात् ।
अद्यवर्त्ये यज्ञवादाधिकारे व्याख्यात एव” प्रभिः ।
“उदग्देष्व वाति उवा यथा नरकृत्या तथा स्वाकृत-
मृत्यवशब्दम् । उदग्दिष्वं पश्यति चोक्तं किंतेस्त-
टन्तरे वोक्तनाः वक्तव्याः” शिं० शिं० ।
ततः भावे अज्ञ औक्तव्य न । तद्युञ्जता ख्वो । य
उक्ततत्व न, तद्युभावे “तदेय नैषिंकसुकृततत्वम्” रघुः
उक्ततकाले ए० शिं० उक्ते छावातः कालानवराधने
प्रक्रियाभेदे “प्रकृतिप्रस्त्रियुण्णु वर्गोद्युञ्जेष्टकर्णाहति-
हृद्देहां । इटान्वका तद्वितान्वका या भवन्ति या
उत्कृतमसापलिप्तः । नतासवस्ते स्वरहदिलं तैक्ष्णीकृतं
चोक्तकाव एवम्” शिं० । “विज्यावर्गः पतकर्णेन गुणयः
युञ्जवा इटकर्णस्य च वातेन भाज्यः यत्फलं वस्त्रते
वेदान्वका । तदेवान्वयवा रहितव्या अन्वयादा गच्छेष्ट त-
त्वोक्तमेव धरुः कार्यं तस्म धरुवोवावत्यः कलाकाव-
त्तस्त्रजितु कादेन नतावदेष्टेवाः तर्मताहुभिष्ठनीकृता-

दिनदिनावद उच्चतापदः सुः । प्रकारान्तरेष ले-रा-
शिक्षान्तरेषोपरपत्तिः । यदोष्टस्यायाकर्णेन हादशाङ्कुवृष्ट-
वंभयते तदा त्रिज्वाकर्णेन क इति । अत त्रिज्वाया हा-
दश गुण इटकर्णीहरः । फलं महाशङ्कुः । अथ तस्मा
हृतिकरण्यार्थमतुपातः । यदि हादशाङ्कुष्ठोर्बिष्वतर्क्षः
कर्वन्तादास्य महाशङ्कोः न इति । पूर्वं त्रिज्वाया हादश
गुण इटकर्णीहरः । अतस्मात्प्राद्हादशाङ्क्योर्गुणवृष्टयो-
नाये इति त्रिज्वायाः प्रकर्णीहरु इटकर्णायाकर्णी
हरः कलमिद्धृतिः । अथेषान्त्वाकर्णवायातुपातः । यदि
द्युज्ज्वाया त्रिज्वा वभयते तदित्तमता किमिति । इटानीं
त्रिज्वा गुणो द्युज्ज्वा हरः । इटवोर्जातो हर इति
इच्छेष्टकर्णीहतिर्भवति । गुणवोर्जाते त्रिज्वार्गीः प्रक-
र्णवृष्टितो भवति । एवं कलमिद्धात्मका । तत्र विजि-
ताया अन्त्वाया वदन्त्वेष सा नत्व्योत्क्रमज्वा चरवंत्वा ।
अतस्मा भवत्वकमेव ह नतकातः स्वात् । नतकातो
दिनार्थात् पतित उच्चतापादः स्वादित्युपममम्” प्रभिः ।
तानत न ० उच्चतं च तदागतम् । उच्चतोचस्यानादौ ।
“बन्धुर् तूच्चतानतम्” अमरः ।
ति स्तो उद्दृन्त-क्षिति । १३३२, २८८२, १८८२भा-
र्यायाज्ञ तत्र अन्द्रश्वर्गोदतिः चिऽचिऽ उक्ता वथा
“माहान्तपादे प्रवन्देऽप्य चेन्दोः इष्टकोचतिर्यहिवसेऽवगम्या ।
तदोदयेऽप्य निशि वा प्रसाध्यः शङ्कुविंधोः खोदित-
नाडिकाद्यः” चिऽ । “हाणादम्या उपरि प्रवन्देऽ-
प्य वा गुणादम्याः प्रागेव विज्ञानभीदिने शर्य-
श्वर्गोचतिर्यहिमभीदा तस्मिन् दिने माहान्तपाद औद-
यिको चन्द्रकैः स्तो कायैः । प्रथमचरणे तत्त्वकाचिकौ
ततः इष्टकोचतिर्येया । निशि वा । एतदक्षं भवति ।
मासान्तपाद उदयकाले यश्वर्गोचतिः साध्या । प्रथमा
चरणे तत्त्वकाले । अब वा चिह्नदयात्मनिवेन । बलोदये
तत्प्रदेवात् प्रागिष्टटीदृष्टिकाले वा अत्याप्ये तत्प्राप्ताङ्ग-
परोटात् वटोपु वा इष्टकोचतिः साध्या । तत्र तात्पा-
तिको चन्द्रकैः उत्ता चम्भृते कुटकाम्भुद्यासाम्भोदत
चटिकादिभिस्तद्यकर्णः शङ्कुः वाप्तः । अस्मीपरपत्तिः ।
चन्द्रसार्वादूने एहो तत्प्रोटी शृङ्काकारे भृत्या । तस्मै-
दक्षास्ये करता शृङ्कोचतिर्यविक्षिते तिर्यक्षम् । तस्मै पू-
र्वस्य गुणाकारतार्थादूने एहो । तत्प्राप्तादून्तर्मात्राः
पादे प्रवन्दे च यंभवति । दितीवह्नीदद्वोर्द्वि चरवदो-
त्र्माशुभ्रादिभिः अण्युष्टोचतिर्यानीता वा प्रथम च इत्य-

ता । नहि नरैः कण्ठशृङ्गोद्रविः स्वटोपच्छ्वते । प्रसिद्धा
द युक्तशृङ्गोद्रविः । अत उक्तं मारान्लपादे प्रथमेऽप्य वेति ।
“वचोजो करिकम्भ विभवकरोमन्तुचतिं गच्छतः” । ज्ञोके-
नोचतिमायाति” इति च सा०द०

उत्तरतीश ए० ईत० । गरुडे लिका० ।

उत्तर लिं । उद॒+न॒ह-ता॑ । १उदृष्टे । उलटे च । “जहय-
खतेज उद्भृत्स्वच्छोऽस्त्वतेजसा॑” भा० १४० । उत्तरं उ-
त्तरम्” । चीधरः ।

उत्तरमन्त्र० उद॒+न॒म-ल्लुट॑ । उत्तरतौ । विष्णु-ल्लुट॑ न उद्दिः ।
२उत्तोद्वेते सुनुतोक्ते ३वन्नकर्मभेदे च । तानि चतुर्विंशतिः
वचोक्तं तत्त्वैव । “वन्नकर्माचि द निर्वातनपूर्वादमन-
म्बूहनवर्त्त नवासननिवर्त्तनविरचयोहनमार्गविशेषविक-
र्दणाहरणाकुञ्जनोद्देशनयिनमनभङ्गनोद्देशनामूर्यवैवदार-
वज्ञूकर्त्तव्यप्रकाळनप्रधसनप्रकाळनामि चतुर्विंशतिः” ।
उत्तरमन्त्र व्रष्टविरक्तावदाधनं वचोक्तं तत्त्वैव “वन्न-
गतः पीदामानो न प्रवर्त्तत आकुञ्जनप्रवारचोद्देशमन
विनमनप्रधावनात् कारणप्रवादेष्य सुविति” ।

उत्तरमिति लिं । उद॒+न॒म-विष्णु-ता॑ । १उत्तोद्वेते, २उत्तोद्वेते
च “अथ प्रदलोकवितामन्त्रकर्त्तैः” कुमा० १क्षिदुक्षिविता-
नन्तौ” रुदुः । [महितं तत्] नाथः

उत्तरमन्त्र लिं । उद॒+न॒म-रत॑ । उत्तरते “उत्तरताम्भपटमरुप
उत्तरय ए० उद॒+न॒ो-ल्लुट॑ । १वित्के०, २उत्तर्मापये च ।

“अनादिट्टं देवोद्देशनन्तुते: कात्वा०” ८,५,२४ उत्तरम
शुतिव । “क्तोहिदेवेभ्य उत्तरन्त्वतोननुष्वेभ्यः”
शत०त्रा० ६,५,३,३, “समसोद्देशनकारे बाहुल दमो-
न्त्रूद्य तत्त्वमेनोद्देशेत्” कात्वा० १०,६,३१, “तेजेदोद्देश-
नमन्यभि सोमात्तर्मन्यनोति न्तुते:” कात्वा० २२,१०, ५,
“उत्तरन्यस्तात् अपादाने ल्लुट॑” । ३पूर्वत्तर्माप्ते ।
“उत्तरबने च” कात्वा० २५,१२,१४, तदेव भवति उत्तरय-
मन्त्रादित्युद्देशनम् पूर्वत्तर्माप्ते” कर्कः । उत्तरमिति नयनं
तेन प्राप्त० । उत्तरमितनेत्रे लिं ।

उत्तरस लिं । उत्तरता नामा वस्तु अच् उमा० नवादेशः । उत्तर-
तामादिके । “उत्तरं दधतो वक्त्रम्” भट्टः ।

अन्नाद० उद॒+न॒ह-वज्ञ॑ । उत्तरवदे “शरभोक्त्रादसंजुटम्
नामामृगनिवेदितम्” भा०व० १५८व० ।

उत्तराभ० उत्तरता नाभिर्वस्तु अच् उमा० सूर्यवंशे व्यपमेदे

“उत्तराभ० उत्तरुहतनामधेयः” रुदुः असंचायान्त न अच् ।
उत्तराभिरत्वे लिं । उत्तरता नाभिः प्रा०व० । उत्तर-
नाभौ उत्तरो० ।

उत्तराय ए० उद॒+न॒ो-“व्योदोर्नियः” पा०वज्ञ॑ । १ज्ञानयने
२वित्के० ३उत्तरे च “उत्तरायामधिगच्छनः प्रदावेष्वधा
भताम्” भट्टः । [वैमध० ।

उत्तराह उ० उद॒+न॒ह-वज्ञ॑ । १उत्तोल्यवन्ने० २काङ्क्षिके० न०
उत्तिद्राव० उत्तरता निद्रा उद्धावस्था॑ । ३विकसिते० निद्राशब्दस्य
सुकृतीभावपूरपनेत्रविनीतामधिक्त्वेन तथात्म॑ । “उत्ति-
द्रपुर्ख वण्चन्यकपुर्वभासा॑” नाथः । २निद्रारहिते च ।
“ताहुक्षिण्यमवनिवर्तनां दौधवासायनस्याम्” भेद० ।
“श्वाप्रानविवर्तनेविगमवल्युनिदृश्य ल्लपाः” शकु० ।
उत्तिद्राव० उत्तरता च आगरचं तत्त्वे विप्रलभ्यद्वारे कामकृत-
दद्विधावस्थामेदेः तावस्थाः । ४४७प० उत्तराः ।

उत्तोत लिं । उद॒+न॒ो-ता॑ । १उत्तर्माप्ते० २वित्किंते च ।

उत्तेत्रु लिं । उद॒+न॒ो-उत्त् ल्लियां उनेप । १उत्तर्मायिनि०
२उत्त्रावके च योद्दुष्टह उत्तिख॑३उत्तिगमेदे उ० च च
उत्तरावाक्यन्दे द५४० दर्शितः । तस्य च गीते
उत्तरावाम्यादनादुदकादुदकाक्षोद्वत्तम् “उत्तेत्रातु-
त्तवति” “उत्तेत्रावोद्वत्तोद्वेतर्सो अभ्युद्यान
उत्तुद्वीयमानामपन्नि॑” नाश० ची० ६,१२,१३,१४ ।
“उत्तेता ल्लशास्त्रात्तिविधिना उत्तर्माहुदकादुदकारवति” “उत्तेत-
रिव्येतं सन्त्वं अयन्ति॑” ना०ह० “आहृतमृद्वेता
द्रोष्कवशमिदानिव प्रतिगत्त्वोपहविहाऽवेतेत” नाश०
ची० ६,१२,१ । “वचोवेत उपांशुस्वनं प्रवच-
त्वथाहोत्तेतारमाहुल यावत्” इति च प्रमन्त्रहाति प्रति-
ग्रस्याता उत्तरात्तुत्तेता उत्तरेनोद्वत्तेन च॒ शत०त्रा०
४,३,५,१८,२१ । ततः उत्तरात्ता॑ । अत् न उद्दिः । उत्तेत्र
उत्तेत्रावस्थविभिनि लिं । “प्रतिग्रस्याताम्भोद्वेते॑” कात्वा०
२४,४,४६ । उत्तै औत्तेत्रित्वपि तत्त्वैव लिं ।

उत्तेय लिं । उद॒-न॒ो-मत॑ । १उत्तर्माप्तेव० २उत्त्रावनीये च ।

उत्तम्भक ए० उद॒+मस॒-ल्लुल॑ । “करुद्वत्तेते॑ स्थित्वा॑”
तपः उर्कन् प्रवर्त्तते । उत्तम्भकः स विज्ञेवसापसोलोक
पूजितः॑” इत्युक्तवश्ये॑ तापसे॑ । जलादेवपरि॒ २उत्त-
म्भावके लिं । [(भासा) ल्लवने॑ ।

उत्तम्भक न० उद॒+मस॒-ल्लुट॑ । मज्जानविपरीतव्यापारे॑
उत्तम्भण्डल न० उत्तरमन्त्रमृद्वत्तम् । शि० शि० उत्तै दिन
रात्रिः॑ ज्यवाहतावधने अरुहुतमेदे॑ । बदाह तत्त्वैव ।

“पूर्वपरक्षितजसंगमवोर्विलम्बं वाम्ये भ्रुये पश्चलेऽवितिजादधःस्ये । वौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैर्भुवे तदुक्षलहुलं दिननिशोः क्षयद्विकारं” शि० । “सममहत्त्वितिजयोर्वै पूर्वापरो चंपातो तयोर्भुविक्षयोच चक्षं वित्तिवध्यते तदुक्षलहुलसंभ्रम् । दिनरात्रोर्द्विक्षयो तदेशेन भवतः” प्रभि० । स्तर्विद्वाने रक्षनायेन च स्तरहुक्तं वथा “प्राक्षपचिमान्तिता रेखा प्रोत्येते सममग्नहुलम् । उम्बरहुलं च विवृत्वनामहुलं परिक्षेते” श्व० । “प्राक्षपचिमान्तिता पूर्वपचिमवद्वाचा वाधिता रेखा उम्बरहुलहुलते । सेव रेखोन्मग्नहुलं विवृत्वनामहुलम् । च चहुलते । उम्बरहुलं क्षतते । व्याप्तीपर्वतिः । वितिजपूर्वपरहुलवं-बोगे पूर्वापरे-तत्त्वूलं पूर्वपरहुलविति । पूर्वपरहुलम् भूमावृधीधरात्मारिहत्तत्वेनादर्थनाडे वाक्यारत्यैव दर्थनाम् पूर्वपरहुलतपि तत्त्वूलम् । पूर्वपरहुलत्तत्वं उम्बरहुलत्तत्वेनाभिधानात् तदेखा सममग्नहुलसञ्जोक्ता । अथ स्तनिरदेशवितिजहुलस्त्रोन्मग्नहुलवास्तस्य तत्त्वं बोगदोः चंक्षन्त्वात् तदुव्यक्षत्वेने पूर्वापरहुलत्तप्यापि उम्बात् पूर्वापरहुलमुन्मग्नहुलसञ्जम् । एतेभान्यदेशवितिजहुलव्याप्त्या ल्लहेशवितिजहुलं एतरां विद्वेति पूर्वापरहुलहुलवितिजहुलव्याप्त्या द्योतिता । पूर्वापरहुलवं बोगदोः वितिजहुलसञ्जम् । “उम्बुत्ताद्वोऽप्यत् । परोऽप्य वोद्दृशत्तत्वे रवौ श्रुतिः” शि० शि० । प्रा० श० । २४३५८हुलेति० । उम्बरहुलकार्णे पु० शि०शि० उम्बे व्यायामादेऽन्मग्नहुलस्य व्याक्षये । तदानवनं तत्त्वैव वथा “मुतायनांगाक्षेवृहृज्ज्ञवा चरामतिव्यभूमो” (१०१५१०) हृताः परः । पलम्बुतिन्नः परभाविभाजितः परोऽप्य वोद्दृशत्तत्वे रवौ श्रुतिः” शि० । “अर्कस्य लाबनं वस्त्वा वृहती भुजव्यामा याध्या । न लघुत्तरहुलवेत्यः । तवा याध्या पूर्णाग्नितिथिमूल्यशिग्नो (१०१५१०) भाज्या । यद्युभ्य-मस्तै परास्तः । च परः पलकर्णेन गुणः पलभवा भाज्यः । कफस्तुम्भुलगतस्त्राक्षरं क्षायाकर्णे वा भवति” प्रभि० । उम्बरहुलत्तत्वे इ० शि० शि० उम्बे अक्षतेत्तप्रदर्थनादेऽन्मग्नहुल-श्वौ । “अपादिवहुलं” वितिता च. कोटिरुद्धृत्तत्वा दोः अवश्योऽप्यव्यामव्या । उम्बुत्तत्वा कोटिरथाप्यक्षयहुलं भुज-स्त्राक्षव्यः वितिज्ञा । उम्बुलं वद्वृहृं समदत्तस्त्रोयत् तदुत्तेत्तावद्य कोटिकर्णे । अपादिवहुलं भुज एवमष्टौ वेत्तावद्य मूल्यभवानि तावद्” शि० । “अत विव निरक्षदेश-

यदेव विमन्दग्नहुलं तदेव सममग्नहुलम् । तथा वितिजादन्मग्नहुलहुलं नाम वहुलं नास्ति । तत्र भ्रुवौ च वितिजावक्त्रो । अथ निरक्षदेशाद्वद्वदा वथा वयोर्भवती गच्छति तथा तदोदग्नभ्रुवहुलतं पश्यति । तथा वैर्मार्गीभ्रुव उम्बत्तरेव भागेत्तवसंभ्रैः लाससिकाहृत्यातो विमन्दग्नहुलं नतं पश्यति । विमन्दग्नहुलस्य तिर्यक्स्तित्वात् तदाचिताम्यहोरात्मदत्तानि लक्ष्याने तिरक्षीनवगोवद्वदावानां च संप्राप्तात् लाप्याचिक्षेत्ताप्त्युत्तद्वने । ताम्ब-व्यवेदसंचान्युपवोगित्वात् कथयन्ते । अस्त्रभा नाम पवद्वा प्रदिव्या वा भुजः । द्रादशाकुडः श्वृः कोटिः । अक्ष-वर्षत्तत्वं कर्णः” प्रभि० उम्बुत्तनाम्यत् । एवमन्मग्नहुलादिवहुलरूप-

उम्बत्तत्वं इ० उम्बुत्त-कर्णे ता । !भूम्लरे “विल्लेरखार्ब-वर्षाभूदधित्वोन्मातशियुभिः” श्व० । २४४५८दत्तचेच च । कर्त्तरि ता । १उम्बादत्तति० ४पहादेशवति च शि० । “बाल-मूदात्तनाम्त्वात्तोन्मातापवर्जितम्” नारदः । “उम्बत्तेन वातिकाद्युम्बादयुत्तेन” विता० । “उम्बत्तानाम्त्वा वा गाया शिव्यनुनामेटिं च वस् । विवो वज्रं प्रभावते नास्ति तत्र व्यतिक्षमः” श०त० नद्युष्ट० । ४उम्बत्ते च उम्बुत्तनग्नम् । अतिश्वेन नतः । ५उम्बत्तेन “मदोन्म-मत्तस्य भूपत्य उम्बरस्य च गच्छतः” पश्यत्वम् ।

उम्बत्तत्वक पु० उम्बत्त इ० कन् । !तापम्भेदे । अवधूतश्वदे० ४२८८ इ० विद्वितः । स्तावेद्वन् । २४४८त्तावेद्वन् । “क्लीवोऽप्य व्य-तित्वत्तत्वं पङ्क्तुम्भुलत्तत्वो जहः” याज्ञवल्लः ।

उम्बत्तग्नः अव्य० उम्बत्ता उम्बुत्ता गङ्गा वह चंचायाम् अन्वपदार्थते अव्ययो० । देशभेदे । “उम्बत्तग्नः” नाम देशः” शि०कौ० ।

उम्बत्तगीत शि० उम्बत्तेन गीतम् “इत्युत्तेन लतविति” प्रा० श० । उम्बत्तेन गीते एवम् उम्बत्तप्रव-पिताद्यपि उम्बुत्तेन प्रविष्यताद्यवें शि० ।

उम्बथन न० उम्बुत्त-भावे ल्लुट् । १उम्बर्दे० २४४८ने । “क्षम्योन्यस्तोन्मातादभूताम्” रवुः “वायुनोन्मातयनं वार्षिप भ्रमस्य क्रमतत्वाया” श्व० । उम्बुत्तोक्ते० ३४४८कर्मभेदे च उम्बनभवद्वदे० ११८०४० इ० उम्बत्तम् । कर्त्तरि ल्लु । ४उम्ब-मर्द्दनकारके शि० । “विपक्षवित्तोन्मातया नवद्रवयः” किराः उम्बथित शि० उम्बुत्त-भावे० । उम्बुटे० सर्वाते० ।

उम्बद प्र० उम्बुत्तोभद्रोम्भत्तात्स्य प्रा० श० गत्तत्वोपः० ।

उत्तमदे । “उक्कादस्तगमदरपसवं वटनवटनमावस्थाके” अबहेदः “उदीरयामाहुरिवोक्षदानाम्” रवः । “अद्योर्जि-
लोलोक्षदराजहंसे” रवः । १७० । २ उत्तमदशाध्ये “मधु-
कराङ्गनया सुक्षेपदध्वनिभृता निभृताक्षरसुज्ञगे” मात्रः ।
उत्तमदन च । उद्भूतोमदनोऽस्य प्रा० च० भूतबोधः । उद्भूत-
कामे । “तदाप्रभृत्यनांदना बभूत्” कुमारः ।

उत्तमदिष्टा लिं० उद्दृ॒+मद-ताच्छ॒ल्ये इष्ट्युच् । उमादशीते ।
उत्तमनस् लिं० उद्भूतान्तं अनोऽस्य । १७१कण्ठाशुक्रे, २ चम्प-
मनस्ते च । “पवोधरेषोर्तुष्टि काचिद्यनाम्” मात्रः ।
“उम्मनाः प्रथमस्तु देष्टितान्यक्षरवपि वभूत राज्ञः” रवः
दा कप् । उम्मनस्तोऽप्यत्वा भद्रा० अभूततङ्गावे कद्धु-
सहोपच उम्मनावते उम्मनायमानः “अथसुतमनावि-
तम्” । चित्त-क्षमस्तु दहोपच उम्मनोकरोति उम्म-
नीभवति उम्मनोसात्” ।

उम्मनी स्तो उम्मनस्+एषो० । योगिनामनस्ताभेदे । “उम्मन्त्र-
स्ताधिममाय विद्युतपामेकं तद निहिंशानि । पश्चात्तु-
चोन्दशा प्रपञ्चं सहृत्यस्तुदूर्य सावधानः” आशार्यः ।
उम्मन्त्र ए० उद्दृ॒+मन्त्र-भावे चज् । बधे॒ २ इं॑हने॒ ५ उम्मन्त्रने च ।
उम्मन्त्र न० न० उद्दृ॒+मन्त्र-ख्युट् । जर्हौते दण्डादिना
विलोडने । करणे ख्युट् । तत्पाधने॒ २ दण्डादौ ।

उम्मन्त्र न० उद्दृ॒+खद-ख्युट् । १७२र्वणे सुवतोके वासु-
प्रसादार्थे॒ २ व्यापारभेदे । वाक्ये॒ इत्युपक्ष्य सुनु० “व्यु-
मांदाश्वक्षिरां प्राप्ते कुर्वात्ताश्वग्यमिष्टेष्टम् । स्वेषोपना-
हाग्निकर्म वन्मनोर्गर्हनाकि॒ च” नुवोपद्रवनिश्चारणार्थे॒
सुनुतोके॒ १ व्यापारभेदे॒ च” “वन्मनोर्गर्हनस्तेवद्वद्वलय-
क्रिदाः” । करणे॒ ख्युट् । ४ उम्मन्त्रनसाधने॒ इवादौ ।
“अर्देतान्तुपक्ष्यवीत उम्मन्त्रमाने॒ मर्त्यं करुणे॒ यस्त्वयुं
क्षव सुपानद्युगं दण्डं स्वज्ञनार्दनमनुलेपनमाङ्गनस्त्री-
वमित्यात्मने॒ चाचार्यो॒ च” आ० २०००१८० । “उम्म-
न्त्रनमिष्टेकेऽवीर्येके॒” काला० १८०४८० । “उम्मन्त्र-
चन्द्रमादि॒” कर्ते॒ ।

उम्मा स्तो उद्दृ॒+मा-च । जर्हौमाने॒ । “सुहस्त्राख्युत्तासि
हाह्यो॒सि” चज्० १५०६५०; “उम्मा” उम्मानं तुलादि
वेददी० ।

उम्माश्च ए० उम्मन्त्रतेऽनेन उद्दृ॒+मन्त्र-करणे॒ चज् । १ आनिध-
दानेन लगादिवन्वनार्थं निवेशिते॒ कूदश्यन्ते॒ (फांद) इति
ख्याते । भावे॒ चज् । २ विदोद्योव्यापने॒, इंहिं॑हने॒ च ।
तत्पादागत्य चाह्याकोऽप्यव्ये॒ क्षत्केतनः । प्रयोजवति॒

“चोक्षावं गित्तमस्तं गते र्वो” भा० शा० ११८० ।
उम्माद ए० उद्दृ॒+मद-क्षधारे॒ चज् । रोगभेदे॒ च च सुनुते॒ दर्शयते॒
यथा॒ “चत्रात उम्मादप्रतिवेधमध्यावं व्यास्तास्यामः॥ वदव-
त्त्वु॒ त्रिता॒ दोषा॒ यक्षादुम्मार्गमाचिताः । मानसो॒ यमतो॒
व्याधिक्षाम् रुति॒ कीर्तिः ॥ एकेकगः॒ यमस्य॒ दोषैर-
स्वर्धमूर्च्छतैः । मानसेन॒ च दः॒ लेण॒ स पञ्चविध उच्यते॒ ।
विवाङ्गवति॒ वठन्त्र॒ वयास्तन्त्र॒ भेषजम् । च वामदृश्याहयो॒
मदचंचां॒ विभर्ति॒ च ॥ योहोदेहो॒ स्वनः॒ योहो॒ वामाशाम-
दकर्षयम् । अव्युत्साहो॒ इचिद्यावे॒ ग्वप्ते॒ कलुषमोजनम् ॥
वायुनोक्तयन्त्रापि॒ भवति॒ क्रमतस्या॒ । वस्तु॒ लाद्विदे-
रैवधुक्षाद०० दो॒धिमस्तति॒ ॥ इक्षु॒ चिदिः॒ प्रस्तुवाक्॒ भवती॒
ततोषा॒ चावाहुरः॒ क्षमत्वः॒ स्फुरिताक्षस्तिः॒ । आस्कोट-
यन्॒ पठति॒ गावति॒ व्यव्यशीढो॒ विक्रोशति॒ भवति॒ चाच-
निलप्रकोपात् ॥ लृत्वे॒ देदाहवङ्गः॒ वक्षमुर्विनिह-
न्द्याहिमाचिक्षज्ञानाल्पिहिर्मेत्रे॒ । तोऽहो॒ हि भावु-
मिचयेऽपि॒ च वक्षियहो॒ पित्ताहिरा॒ नमसि॒ वश्चति॒
तारकाच ॥ व्य॒ निशाद॒ उद्दनारूचिकाश्वयुक्तो॒ योविदि-
विक्षर्तिरल्पमतिप्रचारः । निद्रापरो॒ ल्पक्षयनो॒ ल्पमुग्युष्म-
सेवे॒ रात्रौ॒ भवं॒ भवति॒ चापि॒ अक्षमोपात् ॥ स्वांत्रके॒
विभिरपि॒ अतिमिचितानि॒ इपाचि॒ वातवकपित्तक्षतानि॒
विद्यात् । व्य॒ निश्चल्यमसाभ्युदाहरन्ति॒ उर्जात्वकं॒
क्षिप्तिपि॒ प्रवदन्ति॒ चायस् ॥ चौर्मिरेव॒ द्युष्मपैर॒ भिक्षायाम्ने॒
विद्वाहितस्य॒ धनवाच्यवं॒ व्यावाहा॒ । गाढं॒ चते॒ मनसि॒
च प्रियवा॒ रिरंसोज्जित॒ चोक्षतरो॒ मनसो॒ विकारः॒ ॥
चित्तं॒ च अत्यन्ति॒ मनो॒ दुहगते॒ विद्वत्तो॒ गायत्रयो॒ इवादि॒
रोदिति॒ चापि॒ मूढः॒ । रक्षेष्यो॒ इतद्वेष्टिव्यमाः॒
सुदीनः॒ यायात्मनो॒ विष्णतेन॒ भवेत्॒ पराणः॒ ॥ लिङ्गं॒
स्त्रियन्॒ महुजस्त्रियादात्मे॒ विद्वदेष्टे॒ ॥ एतद्वायाम्ने॒ विद्व-
त्त्वयिभायादि॒ चोक्षं॒ भावप्रकाशे॒ “तत्र॒ उम्मादस्य॒ निरूपि-
माह । “मदयन्मुद्वाहा॒ इत्यादि॒” सुशुत्तवाच्यम्॒ यक्षादेतो-
रुद्धताः॒ प्रदृढा॒ दोषाः॒ उम्मार्गमास्तिः॒ । मदयन्मि॒ वित्तं॒
वित्तिपन्त्यच्चान्॒ अतो॒ यमुक्षाद॒ इति॒ कीर्तिः॒ । च उम्मादः॒
मानसो॒ व्याधिः॒ भग्नो॒ वैक्षयकरणात् । तस्यैवावस्याभेदे॒
वैक्षयान्तरमाह । “स॒ वामप्रदृश्याद॒ इत्यादि॒” सुनु०
“उम्मादस्य॒ विप्रदृष्टनिदावभाह । “विष्वदृष्टायाचिभोजना-
नि॒ प्रधर्षणं॒ देवयुद्धिज्ञानाम् । उम्मादै॒ त्रैभवैर्षप्रै॒
भग्नो॒ विष्टातो॒ विष्टमाच॒ वेदाः॒” । दृष्टं॒ भग्न॒ र्वो॒ जातिद-
हितम् । व्युर्वच॒ रक्षस्त्रादृष्टूदम् । प्रभै॒ यमभिभवः॒ ।

विश्वासु चेदाः बहुदिव्यहादयः। सविजटं निदानमाह । “एकज्ञयः इत्यादि” सुशृङ्खलयोग्याद्य। “तैरत्यस्तस्य भक्ताः प्रदुषा बुद्धिनिवासं हृदयं प्रदूष्य। त्रीतांख्यधिकाय भनोवहानि प्रमोहवन्याशु नरसं चेतः”। अत्यस्तस्य खल्लवचपुण्यस्। भक्ताः वातादयः। बुद्धिनिवासं हृदयं प्रदूषेति। एतेनात्मवस्थे दुच्छातदाक्षिताया बुद्धिपि इटिरका। भनोवहानि त्रोतांसि हृदयधितानि दय एतानि विशेषतो बोहव्यानि। यत्वरकेष सकलयत्तीरकोतांसेव भनोधितान्त्वे नोक्तानि। प्रमोहवन्यनिधित्वं कृदन्ति। उक्तादस्य सामान्यं रूपमाह। “धीविन्यासः सत्यपरिप्लवव पर्वीकुम्हा इटिरधीरता च। अवृत्ताकृच्च हृदयस्य शून्यं सामान्यसुक्ष्मादगदस्य लिङ्गम्”। धीविन्यासः शुक्लिकायां रजतज्ञानम्। सत्यपरिप्लवः सत्यं भगवत्तस्य बाह्यल्लभम्। अवृत्ताकृत्वम् असम्बद्धभापित्वम्। शून्यं भूतिशून्यम्। वातिकोक्तादस्य निदानपूर्विदाहं बम्भा प्रियमाह। “हृदात्यशेताविरेकधातुयोपवास्त्रैरनिलोऽतिहृदः। चिन्नातिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं भृतिं वाच्युपहिति शीघ्रस्”। प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयिता। तत्त्वेष इपमाह। “अस्यानहास्यस्तिन्द्रियगोत्रदाग्निधिक्षेपचरोदनानि। पाद्यकाश्चाद्यवर्षताव जीर्णे बहुद्वाग्नित्वस्य रूपम्”। अस्याने अनवदरे हास्यादीनि रोदनानानि। जीर्णे आहारे। वक्तुं व्याघ्रेः। पैत्तिकश्च निदानपूर्विकां बह्याप्रियमाह। “अजीर्णकटुष्ठविदाहाशीतैर्भौज्यैर्वैचितं पितकदीर्घवेगम्। उक्तादमवृपमवात्मकस्य हृदिस्तिं पूर्ववदाशु कुर्वत्”। हृदिस्तिं पितकं चितः उच्चितम् उनुः अजीर्णकटुष्ठविदाहाशीतैर्भौज्यैर्दीर्घवेगं सत् उक्तादं कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः। तस्य रूपमाह। “अभवत्तरमधिनग्नभावाः उन्नर्जनाभिदृवयौ षण्डुवोषः। प्रक्षावशीतावज्जलाभियापः पोतावभा पित्तकतस्य लिङ्गम्”। अमर्षोऽसुहित्युता। संरम्भः आरभटो चाहम्बर इति वावत्। सलज्जेन्यं परव्याप्तम्। अभिद्रवणं पव्याप्तम्। औष्ण्यं गात्रे। वोक्तो दाहविषेषः। प्रक्षावेत्यादि शायावां, शोतयोरव्यञ्जयोरभियापः। हैर्मिक्षु निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह। “वस्त्रूप्यैर्मन्दविचेहितस्य बोध्या कफो रसयि संप्रददः। बुद्धिं भृतिं वाच्युपहिति चित्तं प्रमोहवत् चञ्चनयेद्विकारम्”। चंपूरचैर्मैजामादिभिः। अत्यविरेटितस्य व्यावाहररूपितस्य।

सोम्या कक इति कपोऽचुकादं करिष्यन् पितृं सहय
लपेते व्याधिस्थावात् । मर्मजि अब मर्मयद्वेन हृदय-
स्थिते । विकारसुकादरूपम् । तस्य इपमाह । “वाक्ये-
टितं मन्त्रमरोचकम् नारीविविक्षिप्यता च निशा ।
हर्दिच बाला च बलञ्ज भुक्ते नज्ञादियौलग्रन्थ कफात्मके
स्थात्” । वाक्येटितं मन्त्रं दष्टवस्त्वप्यम् । नारीविविक्ष-
प्यता नारीप्रियता पिजनप्रियता च । भुक्ते इति बलं
व्याधे । लाक्षिपातिकस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह । “वः
उद्धिपातप्रभवोऽतिवोरः सर्वैः समझैः व ठ हेतुभिः स्थात् ।
सर्वाणि इपाणि विमर्ति तादग्निहृष्टभैरवविधिर्वर्त्यः”
एव लाक्षिपातिक उक्ताद । उद्धिपातप्रभवोन्द सर्वात्मकत्वं
लक्षणम् । तुनः सर्वैरिति बलुक्तं तद्गङ्गःकासःप्राप्यणा-
र्थम् । तेन रजस्तमोभिवितैरित्यर्थः । तेन वातादयो
रजस्तमोभिर्भवोद्देवैर्मिलिताः उभस्त्वं च निदानैः कु-
पिता उक्तादं जनयन्ति । हेतुभिः समझैर्मिलितैः
स्थात् । अतोऽन्योव्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति
नियमो नात्ति । अयम्यु व्याधिस्थावात् वैर्हेतुभिर्मिलितैः
स्थात् । तादग्नुकादः विहृष्टभैरवविधिः विह-
ृष्टभैरवविधिरिति कोऽर्थः । त्रिदोषे प्रत्येकं वातादि-
प्रत्यनीका कार्या । एष च परस्पराविरोधिनी त्रिदोषं
इति क्रियिदेव इप्यमासकादि तत्त्वात्मायौगिकम् । अ-
न्तर्द्व विवर्त्यः न चिकित्सा इत्यर्थः” । मनोदुःखजस्य वि-
प्रकटं निदानमाह । “कोरे नरेन्द्रुष्टर्वैरिक्षादि” उद्गुण ।
स्वन्देहिंसादिभिः । गाढसत्तिशयेन । ज्ञते अभिहृते
प्रियवा प्राप्तुमयकथया रिरसोः पुरुषस्य विकारः उक्ताद-
रूपः । तस्य इपमाह । “चित्रं प्रजस्तीत्वादि” सुनु । चित्र-
माचर्यम् । मनोऽनुगतं गोप्यसम्पि । विशं ज्ञो विहृष्टानाः ।
अतीतैव शूदः अतीतवज्ञानशून्यः । अत्त विकल्पो बोद्धव्यः ।
विषजस्य इपमाह । “एकोक्षण इक्षादि” उद्गुण । पराहुः
दृढः । करिष्यमाह । “अवाह्नुखस्तानुखो वा शोणमांस-
वदो वरः । जागद्वोहासन्देहुक्तादेन विनष्टति” ।
अथ देवादिकलासोक्तादस्य सामान्यं लक्षणमाह । “अम-
र्त्युवाचिक्रमदीर्घतेष्टो शानादिविज्ञानवलादियुक्तः ।
प्रकोपकाळो नियतव अस्य देवादिजन्मा च मनोविकारः” ।
अत्तर्वदाग्निक्रमदीर्घतेष्टोऽवेदः न मर्त्यस्येव महजस्येव वागादयो
वस्तु च । विक्रमः पराक्रमः । शीर्षं घौर्यम् । शानादि-
विज्ञानवलादियुक्तः । ज्ञानं युहिः । आदिपदेन त-
द्वेदा येषाविचारयास्तत्त्वाद्वो गृद्धाने । विज्ञानं गि-

त्वादिविद्यके ज्ञानम् । चेष्टा पाठ्यम् । चादिपदेमाभिमानादि स्वरूपे । निवेदः वस्त्रभाष्यादिभिः । अनोदिकारः उच्चादः । तत्र देवाविद्यस् कल्पणमाह । “सन्तःशुचिरतिदिव्यमाल्यगम्बो निश्चन्द्रोऽपितवर्षक्षत्रप्रभाषी । तेजस्सी स्विरनवनो वरपटाता ब्रह्मगम्बो भवति नरः स देवज्ञुटः” । अतिदिव्यमाल्यगम्बः अतिशब्दो दिव्यमाल्यसेव गम्बो वस्त्र सः । निश्चन्द्रः निश्चारहितः । अवितर्य सत्यम् । ब्रह्मणः आशूष्यमात्राः । देवाविद्यसाह । “संस्तेदो हिङ्गुहदेवदोषमक्षो विज्ञात्रो विग्रहमदो विमार्गहितः । उन्नुटो भवति न आवायतात्मेद्वाक्षाभवति स देवशब्दं ज्ञुटः” । विमार्गहितः क्वार्गेततः । इटामा इटस्थापातः । गम्बर्वादित्यसाह । “हृष्टाका पुष्टिमवनालरोपसेवी साचारः प्रियपरितीत्यन्यमाकारः । वृत्तन् ते प्रहवति चार चाल्यशब्दः” गम्बर्वादित्यपरितीत्यन्यमाकारः । वृत्तन् ते प्रहवति चार चाल्यशब्दः” । हृष्टाका हृष्टजीवतामा । पुष्टिमं तोवोत्तिततटम् वनान्तरं वनस्थाम् तदोः सेवी । साचारः अनिन्दिताचारः । प्रियाचि पर्य हमन्ततोभावेन गीतं गम्बनाल्यानि वस्त्र स तदा । चार चाल्यशब्दं प्रियति ह-हनक्षित्रावामिदेवशब्दम् । वज्राविद्यसाह । “तावाचः प्रियतहुक्षेवस्थधारी गम्बरीरोऽहु तग्नितरक्षयाक् सहित्युः । तेजस्सी वदति च किं ददामि कर्त्तृ दो वक्षयप्रियपरितीत्यन्यमाकारः । प्रियाविद्यसाह । “मेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान् वान्माका जडमयि वाऽप्यव्यवशः । मांसेषु लिङ्गयुक्तपावकामिकामसद्व्याप्तो भवति पिण्डिहामिज्ञुटः” । मेतानां व्यतानां पिण्डाणाम् । दिशति हदाति । अपवर्वदः दक्षिणक्षम्बृहतोत्तरीदः । भागविद्यसाह । “वस्त्र्यां प्रसरति वर्षवत् कदाचित् वक्षयत्वा भुजरपि जिह्वावरेति । क्रोधाद्युत्तमधुद्वयपावदेषुर्विच्छेदः स चक्षु भुधक्षमेन जुटः” । प्रसरति वर्षवत् उत्तरा चहति । चक्षयत्वा ज्वोडप्रान्तौ । राज्याविद्यसाह । “गां-साल्यग्निविधष्टुराविकारविसुनिर्बक्षोभवतिनिष्ठु दोऽतिन्दूरः । त्रोषालुर्विदुष्टवदो निषाविहरो शौचहितः प्रवति स राज्यवैर्ण्येतः” । अतिनिष्ठु दोऽतिनिर्देवः वज्रामराविद्यसाह । “देवविषयुद्वेषी वेदवेदाङ्गविच्छुचिः । आत्मेषुङ्गाक्षरोऽहिंसो वज्रामराविद्येवितः । अहिंसः वर्षिंदायीलः । यिषाचाविद्यसाह । “उद्दृक्षः क्षमवश्यो विद्युत्तमाषी दुर्गम्बो भवत्यग्निविकामाविद्येवितः । वज्रायी विजनर्वनालरोपसेवी आवेदन् भवति एदन्

पिशाचं जटः ॥। उद्दृश्यः नमः । दिग्वर इति
 विदेहं दधनात् । (४८४५) उद्दृश्य इति पाठः)
 कथो निर्भावः । उद्दृश्य इति । अतिक्रोलः सुवै-
 चिन् असपाने लोकुपः । व्याचेटन् विश्वासाचेटन् ।
 पहा हिंसाकीडापूजार्थं व्यक्तिनि । अतएवोक्तम् ।
 “बधुवि”, भिद्वर्मवार्द्धं अतं वा बदि वाऽच्छतम् । हिंसु
 हिंडापिहार्षं उक्तार्थं भयापि वा । तत्र हिंसार्थं
 व्यक्तेतत्त्वं व्यक्तमाह । ‘स्मूकात्मो इतमठनः सफेयामी
 निद्रावुः परति च कन्धते च बोऽति । यशादिद्विरद
 नगादिविच्छ्रुतः सात् सोऽवाध्यो मन्त्रति तथा ल्ययोद-
 येवृहे । अवाहीत्वादियः पर्वतादिपतितः सन् पर्वर्ग-
 इत इत्यर्थः । आदिवृहेन भित्तिप्राप्तादादयो व्यक्तिने
 लबोदयेवृहे चर्व एव देवादिवृहीतोऽसाध्यः । देवादीना
 वावेष्यसमवमाह । “देवपहा: पौर्णवं भास्यामसुराः सन्ध्ययो
 रमि । गवर्धाः प्रायशोऽस्मां यत्ताच प्रतिपद्यति ।
 पितरः कृष्णपते च पञ्चम्यामपि चोरगाः । रक्षः प्रिशा-
 वा रात्रौ च चतुर्दशां विश्वनि हि” । कृष्णपते अमा-
 वाम् । प्रायशः प्रदादन्वत्तापि । तिव्यमिधानप्रयोजनं
 वृहीत्वार्थं तत्र तिक्ष्णे विविदानार्थं च । ननु यदि देवा-
 दयो विश्वनि तदा विश्वनते दृश्यन्ते कथं नेत्रत आह ।
 “दर्पणादीन् यत्ता आया योतोष्यं प्राणिनो यथा । स्त-
 रमधिं भास्यारात्तिर्व यथा देहज्ञ देहधृक् । विश्वनि
 न च दृश्यन्ते पहास्तदृष्टिरित्यम्” । दर्पणादीत्वादि-
 यव्येनान्वदपि निर्मलवृष्ट्यं व्यक्तते । आया प्र-
 तिव्यम् । स्त्रमधिं सर्वमधिम् । देहधृक् जीवात्मा ।
 भा० प्र० । एतानि च वाक्यानि हुक्तोत्तरतन्त्रस्यानि ।
 तत्र द्वि “युह्यानामतिच्छानमवस्था सहिष्यता ।
 क्रिया वाऽमातुषी वस्त्रित च पहः परिकीर्त्यते” इति यह-
 वन्दं परिभाष्य “असंख्येया पहगणा यहोधिपतयत्वं वे ।
 अस्यान्ते विविधाकाराभिद्यन्ते ते तथादधा देवाकाया
 वालु गच्छत तेर्व गवर्धवस्थाः पितरोभृजाः । रक्षांसि
 वा चापि पिशाचजातिरेषोऽध्या देवगच्छपहास्यः” इति
 विभूत्या “संहृष्टः युविरित्वादिना तज्जुटानां वृक्षाचाम्बाह ।
 तानि भा० प्र० च इवङ्ग्योदाहृत व्यास्यातानोति इत्यम् ।
 अन्ते च प्रकाशदेवादीनां च कृचित् प्रवेशः किन्तु तत्परि-
 वारकाशामेव देवाद्यापरवतां प्रवेश इत्युक्तं यथा हुक्तु-
 डत्त । “तपांसि तीव्रांसि देवा च दानं ब्रतानि धर्मे निवामय-
 वाक्यान् । युवास्यादावपि तेषु नित्वा व्यक्ताः च वृक्षाचाम्बा-

वथाप्रभावम् । न ते मनुष्यः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् कर्चिदाविशन्ति । ये वा विशनोति वदन्ति भोहात्ते भूतविद्याविषयादपेहाराः । तेषां यहाएँ प्रिवारका ये कोटीसहस्रासु ग्रन्थान् ख्याः । अस्तु ग्रन्थासामांशभजः सुभोमा निश्चाविडारात् भगवान्ति । निश्चावराणां तेषां हि ये देवगणसंस्थानाः । ते तत्प्रत्यक्षसंसर्गांहित्येयास्तु तदङ्गानाः । देवयहा इति उनः ग्रोच्यने शुचवत् ये । देववत् नमस्कर्ने प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् । स्वामिशीलकियाचाराः क्रमएव सुरादिषु । नैर्वतेया द्वितरस्तासां स प्रसवः स्फुरतः । सत्याचादपठत्तेषु दृश्यसेषां गणेः कृता । हिंसा-विहारा ये केविद्य भावमुपाधिताः । भूतानोति कृता संक्षा तेषां संक्षा प्रवक्त्रभिः । यहसंक्षाभिभूतानि यस्मादेत्यनया भिषक् । विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरच्यते । अथोन्नादस्य सामान्यचिकित्सा

‘वातिके स्वेहपान’ प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे वमनं कार्यं परे वस्त्रादिकक्रमः । बच्छोपदेश्यते किञ्चिदप्यस्ते चिकित्सितम् । उन्मादे तत्र कर्त्तव्यं सामान्यादोषदूषयोः । जलादिदुभयेभ्यो विषमेभ्यते सदा । रक्तेदनादितं यत्तात् सद्यः प्राणहरा हि ते । ते जलादयः । विशेषविक्रिन्सा भाग्यप्रबादो दृश्या । सचायं रोगः । सहापातककर्मविपाकजः । “उन्मादस्तु ग्रोषो राजयक्षेयादि” शु ० त ० नारदोक्ते: “विषसंसोहे उन्मादः कामशोकभवादिभिः” । सा ० द ० उक्ते २व्यभिदारिभावमेदे ।

उन्मादक शु ० उद्दृ+मद-यिच्च-खु ल् । उन्मादजनको धुक्षुरादौ । [उन्मादकारके लिं ।

उन्मादन शु ० उद्दृ+मद-यिच्च-खु । १कन्तर्पवायमेदे विकाऽ ।

उन्मादवत् लिं ० उन्मादोऽस्यस्य मदप् भस्य वः । उन्मादयुक्ते स्तिवां ढीप् । [नादिनं यत्तात्] शु ० ।

उन्मादिन् लिं ० उद्दृ+यिच्चनि स्तिवां ढीप् । उन्माते “रक्तेद-

उन्मान न ० उद्दृ+मा-भावे ल्युट् । जहूमाने तत्र प्रथित-

युक्त्वेन पंखादिमितपाषाणादिना तुलाधारफलके एक-

पात्रे स्थितेन अन्यपार्श्वस्थुवस्तुदेश्वभनादिना शुरुत-

विशेषज्ञापनव्यापारः (ओजनकरा) “जहूमानं किलोन्मा-

नम्” वार्त्तिकोक्ते इकर्त्ततः प्रमाणे च । अस्तिवेषये “प्रमाणे इवसंज्ञानवाचः” पा ० “प्रथमवृहितोयस्य

जहूमाने मतौ शम्” वार्त्तिकोक्ते: हयस्च दम्भव । जहू-

द्यसः जहूद्यः “गजपतिद्यसोरिति” मात्रः । सामान्य-

प्रमाणे द्वा मात्रजेव । जहूमानं प्रस्थमात्रम् । ४करणे ल्युट् । २तुलादौ । ३द्वोषपरिमाणे शु ० वैद्यकम् ।

उन्मार्ग लिं ० उद्वकाळः मार्गात् निरा०य० । मार्गात्काळे मार्गश पन्थाः रेतिश् “नामयति च दिङ्मोहमि-वोन्मार्गः” काद० । २विद्वद्यपये च “मदोन्मार्गस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः । उन्मार्गे वाच्यतां वान्ति महामात्राः समीपगः” पञ्चतन्मस् । उन्मादश्वदे उदा० ।

उन्मिति लिं ० उद्दृ+मद-तिन् । जहूमाने ।

उन्मित्र लिं ० उद्दृ+मित्र-क । १प्रफुल्ले २किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च उन्मित्रित विं ० उद्दृ+मित्र-क । १प्रफुल्ले, विकविते २किञ्चित्प्रकाशिते च । “व्यलोकयन्तु द्वितीयस्ताङ्गाद्यत्यैः” कुमा० ।

उन्मीलिन न ० उद्दृ+मोड-ल्युट् । १विकार्ये २चकुरादैः पुटदिभेदे (ताकान) “ज्ञानाङ्गनयलाकामिनैतोन्मीलिनकारकः” भा० चा० द४ अ० । “सम्भोलनोन्मीलिनके तथैव” ति० शि० । भावे वज् उन्मीलिनप्यते शु ० ।

उन्मीलित लिं ० उद्दृ+मोड-क । १विकसिते “ते चोन्मीलित मालतीसुरभवः प्रोढाः जादम्बानिलाः” शा० द० । २चकुरद्विते च यिच्च-कर्मणि क । ३प्रकाशिते “उन्मीलितं तूर्जिकयेव चिवम्” कुमा० । ४भेदितसुद्रणे नेत्रादौ “अन्नानतिमिराम्बस्य ज्ञानाङ्गनयलाकाया । चकुरन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः” शुरुनतिमन्तः ।

उन्मुक्ता लिं ० उद्दृ+धृच-क । वभनराहिते

उन्मुख लिं ० उद्दृ+उड्डृं सुखमस्य । १जहूम्बासे, २उद्युक्ते च ।

“उन्मुखद्वाः स्वयीचिताः” कुमा० । “तस्मिन् संयमिनामादेय जाते परिणयोन्मुखे” कुमा० । “विपुलतरोन्मुखोन्मुखोन्मुखनावलग्नम्” “दलायनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः” मावः । “वस्तो शरण्यः शरणोन्मुखानाम्” “या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन” । “मनोऽभिरामाः श्वरन्तौ रथनेमिस्तनोन्मुखैः” रघुः स्त्रियां ढीप् । “चूतयदितिवाभ्यासे भधै परभौन्मुखी” कुमा० “प्रतिषिद्धापि कैकेया लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी” “पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्” “अद्वैतः इदङ्गः इरति पवनः किञ्चिदित्युन्मुखीभिः” “इत्याख्याते पवनतनयं भैरविलोन्मुखी सा” नेघ० ।

उन्मुद्र लिं ० उद्धता सुद्रा यस्मात् प्रा० व० । व्यक्तिपुद्रे, २विकसिते च

उन्मूल नामधा० मूलत उत्पाठयति उद्दृ+मूल-यिच्च । उन्मूल यति ते “उन्मूलयन् महाउन्मान्” भा० व० १४६ अ०

उन्मूलन न ० उन्मूल+यिच्च-ल्युट् । उत्पाठने उद्धतमूलकरणे । “न पादपोन्मूलनशक्ति रहः” रघुः ।

उभूलित त्रि० उन्मूलि॒-नामधा० कौ० । उत्पाटिते “उन्-
मूलिता॒ हृष्णदेण पदावचातैः” उहमटः “दूरे॒ फलानि॒
हृष्ण भवता॒ तन्मूलमुन्मूलितस्” उद्गवद्दू० ।

उन्मूलावसृजा॒ स्तो॒ उन्मृज अवसृज इत्युच्चते॒ यस्यां॒ क्रियायां॒
मयू॒ स० । उन्मार्जनावसार्जनार्थनिशेषक्रियायाम् ।

उन्मूलय त्रि० उह॒+मृग-क्यप्० “इत्तमुत्तोलग्रस्तृये॒” “इत्यु-
न्मृश्या॒ हृष्ण द्वौरात्” शत०प्रा० १,४,१,२२, ल्यप्०
२ज्ञहृतः॒ स्तृहेत्यर्थे॒ अव्यये॒ ।

अर्थ त्रि० उह॒+मा॒-यत्० । १परिमेये “आचितः॒ शक्टोनु-
मेये॒” त्रिका० । २उन्मानमेये॒ सुर्यणांदौ॒ च॒ ।

उन्मैष पु० उह॒+मिप-बृ० । १चतुरादेहन्मूलने॒, किञ्चित्त्रिका-
शे॒ च॒ । “खःकिरणपरिवेष्टोन्मेषमृश्याः॒ प्रदीपाः॒” रघु॑ ।
“दीर्घिकाकमलो॒ न्मेषोयावनभावेण साध्यते॒” कुमा० । “वि-
द्युदन्मेषदृष्टिस्मै॒ भेष० । भावे॒ ल्युट्॒ । उन्मैषयमयत्वं॒ न०
“मन्मथोन्मेषातिविच्छार्णा॒ शोभैव कान्ति॒” शा०द० ।

उन्मोचनं॒ उह॒+मुच-ल्युट्॒ । बन्धनात्॒ उह॒त्य॒ विह्वेषणे॒ ।

“उम्मोचनप्रभोचने॒ उभे॒ वाचो॒ वदामि॒” अ०५,१०,१,
उप अव्य००वप-क० । अधिकार्ये॒, २हीने॒, ३चासचे॒, ४सा-
मीये॒, ५सादस्ये॒, ६प्रतियते॒ सतो॒ गुणान्तराधाने॒, ७व्याप्तौ॒,

पूर्जायामू॒ दशकौ॒, १०व्यारम्भे॒, ११दाने॒, १२दोषाख्याने॒,
१३व्याचार्यकरणे॒, १४व्यये॒, १५निर्देशने॒ च॒ । ग-

णरते॒ “उप॒ सामोष्यसामर्थ्यव्याप्त्राचार्यक्तिसृष्टिदोष
दानकियागीश्वारम्भाध्ययनपूजनेषु॒” इति॒ उपर्यातुक्ता॒
क्रमेणोद्दाजहार॒ तत्र॒ सामीये॒ उपकृपम्॒ । सामर्थ्ये॒ उप-
करोति॒ । व्याप्तौ॒ उपकोर्षम्॒, व्याचार्यकरौ॒ उपदिशति॒ ।

मृतौ॒ उपरतः॒, दोषे॒ उपवातः॒ (इन्द्रियायां॒ स्वयास्यह-
स्त्रासामर्थ्यम्॒ दाने॒ उपहरति॒) । क्रियाभेदे॒ उपचरति॒ ।
वीश्वायां॒ दंवं॒ देवस्यपरति॒ । व्यारम्भे॒ उपकरते॒ भोक्तुम्॒ ।

व्यधयने॒ उपाधायः॒ । पूजने॒ उपचरितः॒ पिता॒ सुते॒ च॒”
इति॒ । प्रतियते॒ (चंस्कारे॒) “उपत्वा॒ नेत्रे॒ समिष्माहरेति॒”
क्वा०उ॒ सार्याये॒ “उपोपविश्य प्राणान्॒ संसृशन्॒” स०त०गो० ।

सादस्ये॒ उपदेवः॒ उपधातुः॒ “उपोऽधिको॒ च॒” पा० । १६व्या-
धिक्ये॒ “उप॒ च॒ त्योदेव॒ सामः॒” शत०प्रा० ६,२,२, अस्य
हीनेका॒ धिक्ये॒ च॒ कर्मप्रवचनोयता॒ तत्र॒ होनार्थयोगे॒ तत्-
सम्बन्धिनि॒ हितीया॒ । उप॒ हरिं॒ हुरा॒-हरेहीना॒ इत्यर्थः॒ ।

अधिकार्ययोगे॒ सप्तमो॒ । उप॒ परार्द्धे॒ हरेगुणाः॒ परार्द्धाद-
धिको॒ इत्यर्थः॒ । सामोष्यव्यवीभावः॒ उपकृम्भस्॒ उपकू-
लम्॒ । “उपसर्गाः॒ क्रियायोगे॒” पा० । क्रियायोगे॒

उपसर्गता॒ अन्यत्र॒ गतिता॒ ततः॒ भवार्थे॒ त्वकन्॒ उपत्यका॒ ।
उपक ए० उप॒+संज्ञायां॒ कन्॒ । १चौप्रिमेदे॒ ततः॒ नडा०॒ फक्॒
चौपकायनः॒ तस्य॒ अहन्वे॒ इन्वे॒ च॒ बङ्गत्वे॒ वा॒ लुक्॒ ।
अहन्वे॒ चौपकाः॒ चौपकायनः॒ । इन्वे॒ उपकलमकाः॒
चौपकायनकायनाः॒ । अतुकम्पितः॒ उपेन्द्रदत्तके॒ पु०॒ पचे॒
चडच॒ उपडः॒ । चात॒ ठच॒ चन॒ इलच॒ च॒ । तत्र॒ ठिच॒
उपिकः॒ चनि॒ उपियः॒ इलचि॒ उपितः॒ । तत्रार्थे॒ पु०॒
चजादावित्युक्ते॒ कनि॒ न॒ लुक्॒ । उपेन्द्रदत्तकः॒ एवमन्य-
सापि॒ उपपूर्वकस॒ संज्ञायद्वस्य॒ रुप॒ बोध्यम्॒ । तेन॒
तत्रापि॒ उपकादिशद्वद्यत्तिः॒ ।

उपकारण त्रि० उपकरतः॒ करणम्॒ अत्या०० स० । १निकटे॒, २कण्ठा-
सन्ने॒ च॒ “तस्योपकरणे॒ घननीलकरणः॒” कुमा० । “आ-
कृष्ण चापं॒ अवयोपकरणे॒” “उपकरणः॒ महोदधे॒” रघु॑
३पामाने॒ ४चञ्चानामास्त्वन्तितगतौ॒ च॒ न० । विभक्त्यै॒
सामीये॒ वा॒ अव्ययो॒ । ५करण इत्यर्थे॒ “रथाङ्गभन्त्रै॒ भिनवै॒
वरस्य॒ यस्याः॒ पितेव॒ प्रतिपादितायाः॒ । प्रेमूषोपकरण॑
सुङ्गरङ्गभास्त्रो॒ रत्नावलीरम्भ॑ विरावबन्ध॑” माघः॒ । उपक-
रणम्॒-करणे॒ पक्षेन्तके॒ इत्यर्थः॒५करणसामीये॒ च॒ अव्य००

उपकनिष्ठका॒ स्त्री॒ उपगता॒ कनिष्ठिकाम॒ अत्या०० स० । अना-
माङ्गुलौ॒ “अप्रच्छिद्वायावनन्नग्नै॒ प्रादेशमात्रै॒ कशाना-
जान्त्योर्ग्नै॒ हीत्वाङ्गुलै॒ ओपकानिष्ठिकाभ्याम्॒” चा०४०८०१,२,३
“अङ्गुलौ॒ ओपकानिष्ठिकाभ्यामै॒ कमस्युसंहादयन्तः॒” ४,५,४ ।

उपकनिष्ठा॒ स्त्री॒ उपगता॒ कन्याम॒ अत्या०० स० । कन्यासख्यादौ॒
अस्य॒ गौरा०० पाठात॒ उपादृप्रचदत्वे॒ र्पि॒ नालोदाचत्ता॒ ।

उपकरण न०७पक्रियतेऽनेन॒ उप॒-क॒-ल्युट्॒ । १प्रधानसाधके॒
इन्हे॒ यथाच्छभोजनादौ॒ व्यञ्जनादि॒, शयने॒ खट्टादि॒, ज्ञा-
नेऽनुषेपनार्दि॒, पूजायां॒ सुप्तादि॒ यागे॒ पञ्चादि॒ । “यस॒
वेद्यस॒ शुभं॒ दद्यात्॒ सर्वोपकरणान्तितम्॒” शु०त०नन्दिषु० ।
“भक्तावकाशान्त्रु॒ दक्षमन्त्रोपकरणव्यान्॒” चा०४०८०१
२न्यपादीनां॒ खत्वामरादिपरिच्छे॒ च॒ । उपगतः॒ करणम्॒
अत्या०० स० । ३इन्द्रियाहुगते॒ त्रि॒ । विभक्त्यै॒ सामीये॒
वाऽव्ययो॒ । ४करणे॒ इत्यर्थे॒४इन्द्रियासामीये॒ च॒ अव्य०० ।

उपकार्ण॑ अव्य॒ । विभक्त्यै॒ सामीये॒ वा॒ अव्ययो॒ ।
१कर्ण॑ इत्यर्थे॒२श्रोत्रसामीये॒ च॒ । तत्र॒ प्रायभवः॒ ठक्॒
चौपकर्णिकः॒ तत्र॒ प्रायभवे॒ त्रि॒ । “यःसामो॒ मम॒ कान्ता-
मानौ॒ ओपकार्ण॑ कलोचनः॒” भडिः॒ ।

उपकर्त् वि० उप-कृ-वृत् स्वियां डीप् । उपकारके आलु
गुणकारके “उपकर्त्रारिणा सन्विन मित्रे लापकोरिणा”

माघः । “हीनान्युपकर्त् नि प्रदृशानि विकृते”रघुः ।

उपकलाप अथ । विक्षयेऽसामोषे वाऽव्ययोऽ । १कलापे
इत्यर्थे २तत्सामोषे च ततो भवार्थे वरिसुखा० च ।
औपकलाप तद्वेति ।

उपकल्प वि० उपगतः कल्पस् अया० स । कल्पोपगते । गौ-
रा० पाठात् उपात् द्वच्कत्वेऽपि नात्तोदात्तता ।

उपकल्पन न० उप+कृ-ण्यच्-ल्प्य॒ट् । १सम्मादने २चा-
योजने च ‘वक्ष्याम्यतः पर’ सम्यगाहारसोपकल्पनम्”
सुशृ॒ष्ट् । तत्रैव स्त्रो । “एवं विज्ञाय भविमान् भोज-
नसोपकल्पनाम्” सुशृ॒ष्ट् ।

उपकार्दि उ० इवेऽद्वेते च बड़ते गोब्रप्रत्ययलुग्निमित्ते पा-
णिन्युक्ते गृज्जसमूहे । स च उपक लमक भट्टक कपिठल
कण्णाजिन कण्णसुन्दर चूड़ारक आङ्गारक गड़क उद्धृत्ते
धायुक व्यवधन पिङ्गलक पिण्ठ स्त्रियुक्तं खरीजहृ-
शलाधल पतझुड़ पदझुल कठेरणि कुषीतक काशकत्त्वं नि-
दाव कलशीकण्ठ दामकण्ठ लण्णपिङ्गल कर्णक प्रणक ज-
टिलक वैषरक जन्तुक अङ्गुलोम अनुपद प्रतिलोम अप-
जग्ध प्रतान अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्य कमन्दक पि-
ञ्जलक वर्षुक मक्षरकर्त्तु मदाव कबन्तक कमन्तक कदामन्त ।

उपकार उ० उप+कृ-भावे षष्ठ् । प्रधानस्यानुगुणवत्संपादने,
उपकारौ “उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोऽ”
माघः, “क्लोपकारेऽरतिर्वभूत्” क्रमा० “उपकारोमहां-
सात क्लोऽयं मम खेचरैऽ” भा० व० १५० च० । तस्यो
पकार्यार्चितोपका(चा)रा॑”रघुः । उपकारस्य सहकारिभिः
कारणस्य कार्योत्पादनार्थमानुगुणदभेदः यथा दर्शादियागस्य
प्रधानापूर्वसाधनेऽद्वादीनां प्रयाजादीनां कलिकापूर्वसा-
धनहारा तदानुगुणवत्सम् । स च वौद्वैः कुञ्ज्ढपतारूपस्य
वीजादेश्चुनतवस्य सम्मादनरूपातिशयाधानसुच्यते सर्वं
दर्श० । “तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः
पदार्थसार्थीराधीयमाने वीजस्यातिशये वीजस्यादकम-
भ्युपेयम् अपरवा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् । वीज-
ज्ञातिशयमाद्वानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वं-
दोपकारापत्तौ अङ्गुरसापि सदोदयः प्रसञ्चेत्; तस्मादति-
शयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरभाधेयं नीजे,

तस्मिन्द्युपकारे पूर्वस्यायेन सहकारिसापेक्षस्य वीजस्य जन-
कत्वे सहकारिसम्माद्यवीजगतातिशयानवस्या प्रधमा व्यव-

स्थिता । अयोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि वीजादिनि-
रपेक्षं कार्यं जनयति तस्मापेक्षो वा । प्रथमे वीजादेश्च-
तत्वमापतेत् । इतोये व्यपेक्षमाणेन वीजादिना उपकारे
तिशय आधेयः एवं तत्र तत्वाधीति वीजादिजन्माति-
शयनिः तिशयपरम्परापात इति हितोयानवस्या स्थिरा
भवेत् । एतमपेक्षमाणेनोपकारेण वीजाद्वौ भर्मिण्युपका-
रान्तरभाधेयमित्युपकाराधेयेजातिशयान्वयातिशयपरम्प-
रापातरूपता व्यतीयानवस्या दुरवस्था स्थात् । अथ भावाद-
भिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि
प्राचीनो भावो इन्तिशयात्मा निष्ठतः च चक्षातिशयात्मा-
कुञ्ज्ढपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितम् ।

उपकारक वि० उप+कृ-खुल् । १उपकारकर्त्तरि । “आग-
न्त्वोऽपि कदाचिदुपकारका दृश्यते” हितो० । खीत्वे
टापि अतद्वच्चे उपकारिका । सा च २न्दपालये, ३पट-
निर्मिते दृष्टे च । ४कारणमात्रे वि० “सर्वस्वगिन्द्रिय-
पाद्यास्त्वचः स्थादपकारकः” भाषा० णिनि । उपकारिन्
उपकारके वि० । “तदुपकारीणि शारीरकस्त्वादोनि”
वेदा० सा० “दातव्यमिति यद्वदान्” दीयतेऽनुपकारिणे”
गीता “मात्रापिक्तोरुरौ सिवे विनोते चोपकारिणि”
दक्षः । स्त्रियां डीप् ।

उपकार्य वि० उप+कृ-खत् । १उपकारयोग्ये । २राजालवे,
३पटनिर्मितराजसदने च स्त्रो टाप् । “तस्योपकार्यारचितो
पका(चा)रा॑”रघुः । “तीरोपकार्यां गतमात्र एव” श्लृ॒ष्ट-
प्रतिविहितोपकार्यमार्यः” रघुः साजभवते “रूपां रघु
प्रतिनिधिः स नवोपकार्याम्” । “उपकार्या राजसद्वा-
न्युपचारचितेऽन्यदिति विश्वोक्तः ५उपचारव्याप्ते वि०

उपकिरण न० उप+कृ-ख्यु॒ट् नि० इत्यस्मृ॒ति । १व्याप्तौ २सम-
न्नात् विक्षेपे च “आङ्गूत्करोत्किरणं वा” काल्या०
२५, १०, २३ । समोष्वादौ अव्ययो० । ३किरणसामी-
यादौ अव्ययो० ।

उपकीचक उ० उपगतः कीचकम् अया० स० । विराटन्दप-
श्यालककीचकात्तुजे विराटसंन्यमेदे “समवतेषु सर्वेषु
तामूच्छृपकीचकाः । हन्यतां शीघ्रमसनी यत्काते कीचको-
हतः” । ते च पञ्चाधिकशमिताः कीचकत्वे नापि प्रसिद्धाः
“एवं ते निहता राजन् ! गतं पञ्च च कीचकाः । स च
सेनापतिः पूर्वमित्येतत् स्त्रतप्तगतस्मृ॒ति० भा० वि० २२, २३च० ।

उपकुञ्ज्चिकी खी उप+कृ-ख्यु॒ट् । कण्णजीरके ।

उपकुञ्ज्चिका खी उप+कृ-ख्यु॒ट् अतद्वच्चम् । १दत्यायां

(हृते) २ स्त्री द्वाया च । स्त्रीं कन् । शक्तिरके । उपकुर्वाण प० उपकृते गुरोद्दिविषादानादिना उप+क-यानच् । समावर्त्त नयोग्ये स्वाध्यायपह्यावधिकवङ्गचय्येवति । व्रजाचारिणि “न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकृतीत धर्मविद् । ज्ञात्यस्तु गुरुषाऽऽन्तःपः शक्ता गुर्वर्थमाहरेत्” महुना ज्ञात्यतएव गुरुपकारविधानेन ततः पूर्वमुपाकारकर्तृत्वनिषेधेन ज्ञात्यैपकर्तृत्वाच्यात्मम् । व्रजाचारी हि द्विविधः नैविक उपकुर्वाणशः । यो निरवधिभरणान्म् उपनयनादृहु गुरौ वसन् गुरुषानुकातः गुरो-इपकार’ कला ज्ञानगाहस्यं लक्षेति स उपकुर्वाणः । ज्ञात्यते दीक्षणा च महुनोक्ता बथा “‘क्षेवं हिरण्यं गामच्च छत्रोपानहमासनम् । धान्यं याकञ्च वासीसि गुरवे प्रीतिमावहेतु’” । आश्व० ए० ३,८,१२ द “अथैतान्युपकृत्योत समावर्त्तमाने भूयिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं ज्ञजमुम्ह-ईनमनुलेपनमाङ्गनमुष्णोषित्यात्मने चाचार्यं च” “यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैव” । एकादश इव्याख्यानकानि एतच्चोपकृत्यां गुरोरभिलिपितः दद्यादिव्यवैव तात्पर्यम् अत एव या० स्तु० “गुरवे द वर्ण दत्ता ज्ञायेत तदत्त-तात्या” तदरदानमेवोक्तम् “गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलिपितं यथाशक्ति दत्ता ज्ञायात् तदशक्तौ तदत्तव्यादत्त-वरोऽपि” मिता० । संचायां कन् तत्त्वैव । “उपकुर्वाण-कास्तु स्वाध्यायपह्याधारीः” वा० उ० भा० । तात्त्वोद्योग्यम् । २ उपकारशोके लिं० ।

उपकूल्या स्त्री उप+कृत्व-अव्याह० निं० । १ पिप्पल्याम् (पिपुल) अम० “हरिद्रोपकूल्याविषालेखादि” स्तु० तत्पर्यायगुणादि भा० प्र० दर्शितं यथा “पिप्ली मागवी कृष्णा वैदेही च पवा कृष्णा । उपकूल्यो-वया शैरुडी कोला स्यात् तीक्ष्णतरुला । पिप्ली दीपनो दृष्टा स्वादुपाका रसायनी । अतुरुषा कटुका ज्ञिग्धा वातसे घृहरा लघुः । पित्तारा रेचनी इनि ज्वास-कासोदरच्चरान् । कुप्रमेहगुल्मार्थः श्रीहश्चलाममारुतान् । आर्द्धं कफप्रदा ज्ञिग्धा शीतला मधुरा गुरुः । पित्तप्रश-मनी सा तु शृणुका पित्तप्रकोपिनी । पिप्ली मधुसंयुक्ता मृदुः कफविनाशिनी । चासकासच्चरहरो दृष्टा मेधानि वर्दिनी । जोरेण्ड्रेनिमान्ये च यस्ते शुद्धिपिप्ली । कासजीर्णारचिष्यासहृत्याग्नुहिरोगदृ । हिगुणः पि-

प्पञ्चाभूर्णाद्विगुडोऽल भिषजां भते” ॥ उपगतः कुल्याम् लक्ष्मिभसरः ज्ञाता० स० । कुल्योपगते लिं० । २ सामी-यादौ अव्ययो० । ३ कुल्यामामीष्यादौ अव्य० ।

उपकूशु प० सुशुतोके १ सुखरोगभेदे । “सुखरोगः सप्तस्त्राय तनेव०” इत्युपकृत्य ओडादीनि सप्तायदनानि लक्षा “दन-मूलगतास्तु शीतादो दनपुष्टुको दनवेटकः शैविरो महाशैविरः परिदर उपकृशोदनवैदेहो वर्द्धनोऽधिभासंसो नाशः पञ्चेति” दनमूलगतात्क्षा “वेष्टे दाहः पाकश तेभ्योदनाच्चल्लिं च । आचित्ताः प्रस्त्रवनि शोणितं भन्दवेदनाः । आध्यायने स्तुते रक्ते सुखं प्रति च जायते, यस्तिवृक्षयः स स्यात् पिकरक्तलतागदः” । लक्षितः । “रुद्धोध्योभयतः कार्यं गिरशोपकृये तथा” स्तु० । सामीयादौ अव्ययो० । २ कृश इत्यर्थे २ कृशसामीष्य च अव्य० । उपगतः कुशम् अत्याह० स० । ४ कृशोपगते लिं० । उपकूप लिं० उपगतः कृषं अत्याह० स० । १ कृपोपगते देये सामीयादौ अव्ययो० । २ कृपसामीष्ये ३ कृप इत्यर्थे च अव्य० । उपकूल न० कृचे कूलस्तु समीपं वा अव्य० । १ कूलेइत्यर्थे । २ तीरसामीष्ये च अव्य० । “उपकूल वा कालिन्द्याः पुरों पौरूष भूषणः” रघुः ततो भवादौ अण “अव्ययो भावाहृते” पा० “परिच्छादिभ्य एवेति” वार्त्तिके नियमनान्न अग्र । औपकूलः तद्वादो लिं० ।

उपकृत लिं० उप+कृत-क्त । १ कौतोपकारे यस्तोपकारः कृत स्तम्भिन् । भावे क्त । २ उपकारे न० “उपकृत वहु तत्व-किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्” शा० द० । उपकृतमनेन इटा० इनि । उपकृतिन् येनोपकारः कृत स्तम्भिन् लिं० स्तिवां डीप् ।

उपकृष्णा लिं० उपगतः कृष्णम् अत्याह० स० । १ कृषोपगते उपाद्वाच्कत्वेऽपि गोरा० पाठात् नानोदासता । सामी-यादौ अव्ययो० । २ कृषसामीष्यादौ अव्य० । [समर्थे च ।

उपकृष्म लिं० उप-कृम-वज् न इति० । १ नियते २ विन्द्यस्ते ३ उपभोगाय-उपकौसल्ये प० कृमलापये वृषभिमेदे । “उपकौसलोह कामलायनः सत्यकामे जावाते ब्रह्मयर्थस्वास” शा० उ० “उपकौसलोनामतः कृमलापयं कामलायनः” भा० ।

उपकृम प० उप-कृम-वज् न इति० । १ उपायज्ञानपूर्वका-रम्भे, २ प्रथमारम्भे “ज्वोतिरुपकमात् तथाद्विषयेत् एके” “समानाज्ञास्त्रव्यपकमांटस्तत्वं चातुर्पोष्य” शा० स० । “तत्र च प्रतिकर्णिनि वदि पश्चन्त्युपक्र-मात्” भा० व० २३५ च० । “उपकौसलोपस्त्रहारौ—हेत-

स्तात्पर्यं निर्णये ॥ वेदान्तिमते तात्पर्यं निर्णयके २ इत्यमेदे
तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्यं निश्चीयते
नत्वे कैकेनेति बोध्यम् । करणे वज् । १ सामाद्युपाये “सा-
मादिभिस्तकम्” मदुः । “उपक्रमेत्स्वलितैश्चर्तभिः”
रवः । कर्मणि वज् । ४ आरभ्यमाये षु० तदादित्वविक्षा-
याम् तदन्तत्पुरुषस्य क्लोवता ‘नन्दोपक्रमं द्रोषः’ या०
भा० “रामोपक्रममाचत्यौ रक्षः पर्तिमवं नवम्” रवः । करणे
वज् । ५ चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः ।

उपक्रमणं न० उप+क्रम-भावे ल्युट् । १ आरभ्ये करणे
ल्युट् । २ तदसाधने सुश्रुतोके दीर्घायुष्मादिज्ञानपूर्व-
कचिकित्सायाम् इभूमिकायां रुपी डीप् । स्वार्थे कनू अत
इत्यम् । उपक्रमणिका । यन्त्रप्रस्तावने सुखवन्धे ।

उपक्रमणीय लिं ० उप+क्रम-अनीयत् । १ आरभ्यायोगे । उप-
क्रमणे साधु-क् । २ चिकित्साके दीर्घायुष्मादिज्ञानसाधने
बचणमेदे । आहरचिकित्सार्थं यथोपक्रमणं कर्तव्यं तदा
वेदके इयन्ते च । तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं वथा ।
“क्वाचात आहुरोपक्रमणीयमध्यायां व्याख्यास्तामः । आहु-
रसुपक्रममायेन भिसजायुरेवादौ परीक्षेत् । सत्येवायुष्मि
व्याध्युत्वग्निवयोदेहबलसत्वसाम्प्रप्रकृतिभेषजेशान् परी-
क्षेत् । तत्र महापायिपादपात्र॑ उष्टस्तनायदशनयदनस्तम्भ-
लक्षाटदेवाङ्गुलिपिं चक्रासप्रेक्षणवाङ्गुं विस्तीर्णभूत्त-
नान्तरोरक्षं चुख्तजह्नामेद्योदीवगम्भीरसत्वस्तरनाभिमनु-
ज्ञैवेद्यस्तनम्भुपचित्सहारोमशक्तां पशान्तस्तक्षकं स्वातानु-
लिप्तं मूर्हांतपव्यां विशुष्माणशरीरं पशाच्च विशुष्माण-
शहृदयं पुरुषं जानीयादीर्घातुः खल्यविभिति । तमेकान्ते-
नोपक्रमेत् । एभिन्नचर्याविपरीतैरत्यायुभिर्मैर्भूमिकायुरिति ।
गूढसर्वसिरास्त्रायुः चंहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्त-
रसुकेतो वः स दीर्घायुरुच्यते । गर्भात् प्रभूत्वरोगो वः
ग्नेः समुपचीयते । शरीरान्विज्ञानैः स दीर्घायुः स-
मासतः । मध्यमस्थायुषोज्ञानमत ऊङ्गं निबोध मे । अ-
भूत्वादूर्ध्वयोर्यस्य लेखा सुर्व्यक्षमायताः । हे वा तिस्तो-
ऽधिका वापि पादो कणैः च मांसतो । नासायमूर्हञ्च
भवेद्युर्द्वृतेखाच्च षुठतः । यस्य सुस्तस्य परममायुर्भविति
सप्त्वातः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊङ्गं निबोध मे ।
हस्तानि यस्य पर्वाणि सुमहज्ञापि भेदनम् । तथोरस्य
वृद्धोडानि न च स्यात् षष्ठमायतम् । ऊङ्गं च अवश्यौ स्या-
नान्त्रासा चोङ्गा यस्तिरिच्छः । इस्तो जल्यतो वापि दन्त-
मांसं प्रदृश्यते । प्रेक्षते यस्य विभान्तं स जीवेत्तद्विं-

शतिम् । अथ उनरायुषो विज्ञानार्थं भङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसा-
रातुपदेच्छामः । तत्राङ्गान्यनराधिष्ठाहुरितांसि
तद्यवाः प्रत्यङ्गनीति । तत्र स्वैरङ्गते पादाङ्गुष्टप्रदेशिन्यौ
द्वाङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु भूमिकानामिका कनिष्ठिका
वयोर्तारं पञ्चमभागहीना । चतुराङ्गुलायते पञ्चाङ्गुल-
विस्तृते प्रपटपादतत्त्वे । पञ्चचतुराङ्गुलायतविस्तृता याण्श्चिः ।
चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिष्ठाहुनि
पादगुल्फजङ्गुलाजातुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जह्ना
जानूपरिष्ठाहुलिं शद्वृत्तमेवं पञ्चाशत् । जह्नायामस-
मावृहु । द्वाङ्गुलानि वृष्टचिकुकदशनमासापुठभागकर्ण-
मूर्छनयनान्तराणि । चतुराङ्गुलानि भेदनवदनालरनासा-
कर्षलबाटयोद्योक्त्रायद्यन्तराणि । हादशाङ्गुलानि भगवि-
कारमेहनाभिहृदययोवासनान्तरमस्यायामभिष्ठवप्र-
कोठस्यौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिष्ठाहं सपीठकूर्परान्तरा-
यामः षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्याङ्गुलो हस्तः । हालिं-
शद्वृत्तपरिष्ठायौ भूजो । हालिं शद्वृत्तपरिष्ठाह-
हावृहु । यिदिष्विकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम् । ततं
षट्चतुराङ्गुलायतविस्तारम् । अङ्गुष्टमूलप्रदेशिनीश्व-
षापाङ्गुलान्तरमध्यमाङ्गुलौ पञ्चाङ्गुले । अर्द्धपञ्चाङ्गुले
प्रदेशिन्यनामिके । साहृत्याङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुठै । चतु-
र्विंशतिविस्तारपरिष्ठाहं सुखयोवम् । विभागाङ्गुलि-
विस्तारा नासापुठमर्यादा । नयनत्रिभागपरिष्ठा-
हा तारका । नयनस्तारकांशो इटि । केशनलम-
स्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । अस्तकादवटुकेशान्ते दशाङ्गुलः ।
कर्णावटून्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोऽप्रमाणविक्षीर्णस्ती-
श्रीणिः । अष्टादशाङ्गुलविक्षीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
कटी । सविंशत्याङ्गुलशतं पुरुषायाम इति भवन्ति चात्वा
पञ्चविंश्ये ततो वर्षे पुमान् नारी दृष्टोऽपि । समलागतवीच्छै
तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वैरङ्गुलैरेव यथा-
वदत्तुकीर्तिं तः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा वदि वाऽ-
ङ्गुना । दीर्घमायुरवाप्रोति वित्तञ्च महाच्छ्रुति । सध्यम-
मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ सारान् वच्छ्रा-
मि । स्तृतिभक्तिप्रज्ञाशैर्यैशोपेत् कल्याणाभिनिवेश-
सत्वसारं विद्याव । निर्ग्रहं संहतश्चेतास्तिदलनखं बहुल
कामप्रजं शुक्रेण । अक्षगमुक्तमवलं निर्ग्रहगम्भीरसरं सौ-
भाग्योपपत्तं महानेत्रञ्च मज्जा । महाशिरःस्कन्धदल-
हन्तस्थिनस्तमस्तिभिः । निर्ग्रहमूलवेशस्तरं द्वहच्छरीरमाया-
ससहिष्णुं नेदसा । अच्छ्रद्गात्रं गूढस्तिरम्भं मांसोप-

चित्तमांसेन । निष्ठताम्बनखनयनतालुजिहौठपाणि-
पादतल' रक्षेन । हुप्रसच्चटुलग्रोमाणं त्वक्सार' वि-
द्यादिव्येषं पूर्वं पूर्वं प्रधानमस्यैभाग्ययोरपि । भवति
चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रत्यक्षप्रमाणादथ सारतः । परीक्षायुः
सुनिषुणो भिवक् विष्ठति कर्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्वं एवंते विविधाः सा-
ध्या वाचाः प्रत्याख्ये यात्र तत्रैतान् भूयस्तिथा परीक्षेत
किमसावैप्रसर्गिकः प्राकेवलोऽन्यलक्षणं इति । तत्रैपस-
र्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालज्ञातो व्याधिरूप-
एवजिति स तत्त्वं लग्नेप्रदृशसंज्ञः । प्राकेवलो यः प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरपूर्वं रूपोऽनुप्रदृश । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्याधि-
विष्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्या-
दिरेषेनोपक्रमेत बलवलमुपदृशं वा प्राकेवलं यथास्त-
प्रतिकृष्टेत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्तिरोगो विना दोषेवाच्चाद्यादिचक्षणः ।
अनुक्रमपि दोषाणां छिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिहिता क्रतवः । शोते शोतप्रतीकारउद्यो चोष्ण-
विशारणम् । क्वात्रा कुर्यात् क्रियां प्राप्नां क्रियाकालं न
हापयेत् । अप्राप्ने वा क्रियाकाले प्राप्ने वा न क्वाता
क्रिया । क्रियाहीनातिरिक्ता वा साक्षेष्वपि न विष्ठति ।
वा ठदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया
न त या व्याधिं हरयन्यसुदोरवेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरच्छस्य पाचकः (ब्रह्मप्रस्त्र) उ चतुर्विंशो
भवति दोषानभिपक्ष एको विकियासापक्षस्तिविधो भवति
विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः लेपणा, चतुर्थः
समः सर्वसाम्यादिति तत्र यो यथाकालमन्त्रसप्तयुक्तं सम्यक्
पचति स समः, समैदोषैः । यः कदाचित्प्रत्यक्षपचति
कदाचिदाध्यानश्चलोदादवर्त्तिसारजडरगैरवान्वक्त्रजनप्र-
वाहणानि क्वात्रा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्त्रमाशु
पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवृद्धमानोऽत्यग्निरित्याभायते
म सर्डर्भुङ्कः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकाने च
गलतात्प्रोडशोषदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पम-
प्युपयुक्तमधरयिरोगौरकासच्चासप्रसेकक्षर्दिंगात्रसदनानि
क्वात्रा महता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान्
रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो
विकारान् कफसम्बवान् । तत्र समे परिक्षणं कुर्वीति
विषमे निष्ठान्वलयणः क्रियाविशेषैः प्रतिकृष्टेत तीक्ष्णे
मधुरस्त्रिघ्नयोत्तर्विरक्षय । एवमेवात्यन्तौ दिशेष्य माहृषे च

क्षीरदधिसर्पिर्मन्ते कटुतिक्कपायैर्मन्त्र । जाठरो
भगवानग्निरीच्चरोऽवस्था पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो
विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानस्यान्तसु सर्वतः पर्वन्न-
स्त्विभिः । ध्यायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ।

वयस्तु विविधं बालं भव्यं दृष्टिर्मिति । ततोनपोद्दशवर्णो
बालास्ते इपि विविधाः क्षीरपाः क्षीराद्वादा अद्वादा-
इति तेषु संबलरपराः क्षीरपा हिसंवत्-रपरा; क्षीरा-
द्वादा अरतोऽद्वादा इति । षोडशसप्तव्यैरलरे भव्यं
वयस्तस्य विकल्पे दृष्टिर्यैवनं संपूर्णता हानिरिति ।
तत्रा विषतेर्द्विरातिंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व-
धात्विन्द्रियबलवौर्यस्मूर्णता । अतकृष्टोविषत् परि-
हाणिर्यावत्प्रस्तिरिति । सप्ततेरुद्धं क्षीयमाणधात्वि-
न्द्रियबलवौर्यैवसाहमहन्यहनि वलोपलितस्यालित्यजुट्
कासद्वाषप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिमूर्यमानं सर्वं क्रिया-
स्वसमर्थं जीर्णगारमिवाभिष्ठृष्टमवसीदनं दृष्टमाचक्ते ।
तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासुत्तरोत्तरा भेषजमाला-
विशेषा भवत्यते च परिह्राणेत्त्वाद्यापेक्षया प्रतिकृष्टेति ।
भवति त्वात् । आते विषद्वेते स्त्रेष्वा भव्यमेपि चित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वैते वायुर्द्वेते तदीक्षणं योजयेत् । अग्निक्वार-
विरेक्तेस्तु बालदृढौ विवर्जयेत् । ततु स्वाध्येषु विकारेषु
मृद्दौं कुर्यात् क्रियां शनैः ।

देहः स्फूर्तः लयो भव्य इति प्रागुपदिदः । कर्म-
येहृं वैयेच्चापि सदा स्फूर्तक्षणौ नरौ । रक्षणस्त्रैव
भव्यस्य कुर्वीत षततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दौर्मल्यज्वलभावदेवजरादिभिरेत-
ज्जितव्यम् । यस्माद्वलवतः सर्वक्रिया प्रश्चित्तस्याद्वलमेव
प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् क्षणः प्राणवनः स्फूर्ताद्वा-
लवला नराः । तत्पात् स्थिरत्वव्यायामर्बलवैद्यः प्रतिक्षेव ।

सत्यन्तं व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्यानेषुवैकल्पकरम् ।
सत्ययान् सहते सर्वं संस्त्वामानसाम्नाना । राजसः
स्त्रामानेऽन्यः सहते नैव तामशः ।

प्रकृतं भेषजं चोपरिष्टाद्विक्षणामः (प्रकृतिं शारीर-
स्थाने, भेषजं तत्प्रकरणे) ।

साम्प्राणि त देशकालजात्यैतरोगव्यायामोदकदिवास्प्र
रसप्रभृतोनि प्रकृतिविरुद्धान्वयि यान्यवाधकराणि भवन्ति ।
यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजीव-
सन्यदा तत् साम्प्राणिति निर्दिशेत् ।

देशस्थानूपे जाङ्गलः साधारण इति । तत्र बहूदकनि-

न्मेऽन्तनदोवर्षगहनो रुदुशोतानिलो वज्रमहापर्वतठक्को
रुदुसुक्षमारोपचितशरेरमनुष्यगयः कंशातरोगभूयितश्चा-
नूपः । आकाशसमः प्रविरलात्पकरण्टकिङ्गमायोऽत्पर्वतप्र-
स्थरणेदपानोदकप्राय उशादाकृत्यातः प्रविरलात्पर्वतः
स्थिरक्षशशरोरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयितश्च जाङ्ग-
लः । उभयदेशलक्षणः साधारण दृति । भवनि चाल ।
समाः साधारणे यस्माच्छोतवर्षेण्मारुताः ।
देवाणां समता जन्मोस्तस्मात्साधारणे । भवतः । न तथा
बलवनः स्वर्जनजा वा स्वर्वाहृताः । खलेण निर्विता
देवाव अन्यचिन्तोपमागताः । उचिते वर्तमानस्य नास्ति
देशक्तं भयम् । आङ्गारखन्द्रेटादौ तदेश्य गुणे
सति देशप्रकृतिसामार्प्तुविपरीतोऽविरोधितः । भम्यसौ
भिषगादीनां बलसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कञ्चु
व्यामिश्रलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्थानवेगाणां न क्रियासङ्करो हितः ।
गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता । कर्त्तव्यैव
तदा व्याधिः कञ्चुसाध्यतमो यदि । यएवमेन विधिमेक-
रूपं विभर्ति कालादिवशेन धीमान् । स रुदुपायान्
जगतोगदौषान्किनिल्लभैषज्यपरद्वचेन” ।

उपक्रान्ति लिं । उप+क्रम-क्त । आकारे २विस्तृते शब्दार्थचिं ।
उपक्रिया स्त्री उप+क्र-भावे श । उपकारे “तमयोह गुरुं
विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया” मनुः ।

उपक्रीश उ । उप+क्रश-वज् । निन्दायाम् । “नायं विभे-
त्युपक्रोशादधम्नांदा सुरोचनः” भा० आ० १४५ अ०
“राज्येन किं तद्विपरोत्तत्तेः प्राणैऽपक्रोशमलोनसैर्वै” इषुः
अत्या० स० । २उपगतक्रोशे आसनक्रोशे लिं । अव्ययो ।
३क्रोशसमोपे अव्य । भावे ल्युट् उपक्रोशनमध्यव ।
“बाणस्तन्त्रणैर्लोकोपक्रोशनैः” दशक० । “कुलोपक्रोशनकरी
कुलाङ्गारो निराशया” हरि० १७६ अ० । [स्थियां डोप् ।

उपक्रीष्ट उ । उप+क्रश-वच् । शंगैभे । २निन्दके लिं ।
उपक्रीश उ । उपक्रियाति अनेन उप+क्रिय-करणे वज् ।
मदादिषु । [वज् पक्षे अप् । वीणानिनादे ।

उपक्र(क्र)ण उ । उप+क्रण-वज्वे “कणोवीणायाज्ञ” पा० वा०
उपक्रश्य उ । उप+क्रश-अच् । १अपक्रये हानौ । सामीयादौ
अव्ययो । २निवासमोपादौ, अव्य ० । २उपगतः व्ययम्
अत्या० स० । इव्ययं प्राप्ते लिं । तत्पुरुषे उपाद्वाच-
कत्वादन्तोदात्तता ।

उपक्षित् लिं । उप+क्षि-क्रिप् । समीपनिवासिनि । “यस्य
ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वया इव” क० ८,
१६, २३ । [२सकार्याद्यसामर्यं प्राप्ते च ।

उपक्षीण लिं । उप+क्षि-क्त तत्य न, दीर्घश्च । १अपचयाम्प्रे
उपक्षेप यु । उप+क्षिप-भावे वज् । १आक्षेपे, “कर्णनासा-
क्षे दोपक्षेपभोविताभ्याम्” दशक० । २समोपे निक्षेपणे च ।
उपक्षेपण न । उप+क्षप-ल्युट् । शूद्रसामिकाद्वय विप्रस्त्वे
पाकार्यं समर्पणे । “उपक्षेपणधर्मेण यत् पाचयते हिजैः ।
अमोज्यं तद्वेदद्वम्” शास्त्र० ५० । “उपक्षेपणधर्मेण शूद्र-
सामिकाद्वय पाकार्यं ब्राह्मणगते समर्पणहर्मेणेति”
कल्पतरुः । २समर्पणासाक्षे च ।

उपखात अव्य । सामीयादौ अव्ययो । १खातसामीष्ये २याते
इत्यर्थे च । उपगतः खातम् अत्या० स० । ३खातात्तुर्गते ।
उपाद्वाचक्त्वे न तत्पुरुषपक्षे अन्तोदात्ततेर्तिभेदः
उपगत लिं । उप+गम-ह । उपगतरि “अव्ययः फलपाका-
न्नाबङ्गुष्ठपलोपगाः” मनुः । “तेतायां भावसंकलयाः
क्रियादानफलोपगाः” भा० व । १४८ अ० । ‘केन्द्रोपगा
नवमपञ्चमगात्य सर्वे’ ज्यो० त० ।

उपगण लिं । उपगतो गणो येन प्रा० व । संख्यावचनत्वे इपि
“अव्यडगण्यादिति” पा० निषेषात् न डच् । प्राप्तसुधाये
डचि त विच्चात् अन्तोदात्तता स्यात् । अतस्य पूर्वपद-
प्रक्रियस्तरार्थं ड्वोनिषधः । “रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वर-
भेदार्थमेव पर्युदासः” सि० कौ० स्थितम् ।

उपगत लिं । उप+गम-क्त । १स्वीकृते, २उपस्थिते, ३ज्ञाते
४प्राप्ते च “सर्वैऽहि नोपगतमध्यपक्षीयमान” वर्द्धिष्यु-
माव्ययमनागतमध्यपैति” साधः भावे क्त । ५प्राप्ताटौ न ।
उपगतं प्राप्तिः स्वच्यत्वे नात्यस्य अच् । ईप्राप्तिस्वचके
पक्षे च (रसिद) । “धनो वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरि-
विक्रितम्” या० स० । “उपगतं प्राप्तिमिति यहा
उपगतम् प्रवेशपक्षं स्वहस्तलिखितर्चिक्रितमधमधमर्षीयो-
न्तमर्षोदद्यात्” मिता० ।

उपगति स्त्री उप+गम-क्तिन् । १प्राप्तौ २ज्ञाने ३स्वीकारे च
उपगत्तु लिं । उप+गम-वच् । ३प्राप्तिरि ४स्वीकर्त्तरि
५ज्ञातरि च ।

उपगम ए० उप+गम-भावे वज् अवृद्धिः । १समीपगमने,
२अङ्गीकारे ३ज्ञाने, च “सीमने च तदुपगममज् यत्र नीपं
वधूमास्” चेष० । ‘व्याव॑ न्दोपगमात् कुमारी’ व्यग-
मनोपगमक्षमवेशभद्र॒” । भावे ल्युट् । उपगमन

मथव । ‘यथा कर्म शु’ इत्वा खर्गेपगमनं ध्रुवम्’
भा० चा० १०३८० ।

उपगम्य(त्य) च अ० उप+गम-ल्प्य॒ वा मलोपे तक् । १८मी-
पं गतेन्द्र्यैः कर्मणि रायत् उपगम्य । २४मीष्ठेन गम्ये विं ।
उपगहन पु० ऋषिभेदे ‘भद्राद्विद्य कपिलस्तथैर्षिशाङ्का-
यनः । तथैव चोपगहनस्तथैर्षिशामुरायणः’ भा० आ०
४५० ।

उपगा शु. उप+गै-किप् । यज्ञे १ उपगातरि वर्त्तिग्रभेदे ।
भावे अहूः । २ उपगाने स्त्री “उपगादर्शनाच्च” कामा ।
हि ७ ३. “उपगानदर्शनाच्चैव मध्यसीयते कर्कः ।

उपगात्र पु० उपगायति उप+गै-हृच् । यज्ञे उहावः
 समीपे गातरि इतिम्भेदे “दृहस्तिसहाता विवेदेवा
 उपगातारः” तैत्ति० । “इतिवर्गतिरिक्तानामुपगा-
 तुष्यामदुपल्लूभृत्यादत्विज एवोपगातारः” कात्या० ३,७,३,
 कर्कः । “स वडवा उपरम्भनि संशिङ्गते यथोपगातार
 उपगायन्ति” शत० ब्रा० १३,२,२,२ । समीपगानकर्त्तरिति०
 (दोयार) स्थियां ढीप् । [गन्तरि २ स्थोकर्त्तरि इत्तातरि च
 उपगामिन् ति० उप+गम-णिनि स्थियां ढीप् । समीप-
 उपगिरि (रि) अब्य० सामोषादौ अब्ययो० वा अब्यसमा० ।

१८८८ तसामीथे २८८८ ते इत्यर्थे च । गिरिसुपगतः
अत्या० ८० । उत्तरदिक्ख्ये गिरिसुचिकटे देशभेदे यु०
“प्रथयामुत्तरं तसाहितं धनदपालिताम् । अन्नर्गिरिच्छ
कौन्ने यस्तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगरिच्छैव विजि-
त्ये पुष्टवर्भम्:” भा० ८० २५३ च० । अन्नोदात्तोऽयम् ।

उपगीति स्त्री ‘आर्यादितोयकाङ्क्षा’ यदृगदितं लक्षणं तत्
स्थाप्तं । यद्युभयोरपि दत्तयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रह्मते’
४०२० उक्ते मात्रावाट्चभेदे ।

उपगु भिः० उपगतो गौरस्य हुसः गोयद्वानार्थः० । प्राप्ति
किरणादौ श्वोपाचे च “उपगोरिदम् क्षण् । औपगत
तत्सम्बन्धिनि वि० । “सामीचेऽव्ययौ० । इगोः सामीचे
अव्यय० । [हिंस्यां गौ० डीष]

उपग्रह ति० उप+ग्रह-रोधने का । सामीक्षेन रोधने ।

उपग्रह उ०उपग्रहः साइर्ये न ग्रहम् अल्या०स०अलोदाचः ।

तन्मोक्षे युद्धदण्डे उपदेशादिकारके । सामीप्यादौ
अच्युयोः ३गोः सामीप्ये ग्राविलग्ने च कल्पा ।

उपगूढ न० उप+युह-भावे क० । इत्यालिङ्गने 'उपगूढानि स-
वेपथूनि च' कुमा० । "विश्वसार्थमुपगूढमजस्म्" माषः ।
कर्मणि क० । इत्यालिङ्गिते लिं० । ततः क्षम्या० क्षम-

उपग्रहण न० उप+यह-ल्युट्। [सामीक्षे न यहणे २ स्त्रीकारे
 “वेदोपयहशार्थाय तावयाहयत प्रभुः” रामा० कात्याय-
 नोक्तं चाज्याधारकरणमेदे । “एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपयह-
 णम्” कातग्रा० १, १०, ६०, “दक्षिणहस्तस्यस्य साज्यस्यै-
 कद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनास्तन्दनावरणार्थं” सब्यहस्त
 गटहीतवेदेनाधारकरणमुपयहणमुच्चते” कर्कः । अप० उप-
 यहोप्यत्वं । “न सब्येन वेदोपयहः” तत्त्वैव कर्कः।

उपग्राह यु० उप+यह-णिच्च-वच्च० १ उपठौकने उपहारे
 (मेटदेओया) कर्मणि वज् । २ उपहारक्षेप्त देये “उच्चा-
 वचाहुपमाहान् राजभिः प्रापितान् वहून् भास० ५१८०
 “ज्ञापाकात् उपहारात्” लोकक० ।

उपग्राह्य त्रि० उप+ग्रह-यित्-यत् । सभीमे याह्यितुम् प-
स्याधे । उपढौकनीयद्रव्ये(भेटी)भावे यत् । २ उपहारे न०
उपघात यु० उप+हन-घञ् । १ नाशने, २ कर्म्मयोग्यतासम्बादने

“काकेभ्यो रक्षतामन्त्रमिति वालोऽपि देशितः। उपघातप्रधानत्वात् न चादिभ्योऽपि रक्षति” मीरां का०। “बीजदोषोपघातेन परये दोषममुपागते” या० स्मृति० इच्छपकारे। “स्त्रीणां च्छ्र प्रेक्षणालभ्युपघातं परस्परं च” महु०।

४ इन्द्रियाणां खस्त्रकार्यं जननासामर्थ्यं च “तथात्वेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्फुतिः” भाषा०। इन्द्रियाणामुपघातश्च एकादेशेन्द्रियमेदेन बाधिर्यादिभेदात् एकादयविधिः। अशक्तिशब्दे ४७२४० विटिः। करणे घञ् ५८० रोगे दैपापस्मृते च “रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणोजातकर्मणां प्रथममपोहति” अष्टाभिः संखारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति” हारीतः। “उपघातः पापसङ्कृतः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपघातक जातिभूमिकरसङ्करोकरणापावोकरथमलिनीकरणशब्दपमपपञ्चकसंघः” सं०८० रघु० “पाणिना भेद्येनाथ सुवैयैव हृयते चानुपस्थोर्य उपघातः स उच्चते” गटह्यसंघङ्गोक्ते ७३० मेदेदे। “बहुपस्थोर्येवनेन सुचिवद्विरावत्ते पञ्चावर्त्ते वा इतो इत्यरण्यादिकं तदत्त नास्ति भेद्याणां दिवा सकृद् गटहीत्वा होमः” ब्र०८० रघु०।

“बरौ तु बड्डैश्वरो होमः, स्यादपाधतवत्” क्रन्दोग०।

उपघातके त्रि० उप+हन-घञ् ८८०। इनाशके २पीड़के च काकगद्दस दध्युपघातकल्यन काकाकाकोभयटितः, आलङ्कारिका०: “पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः” भा०आ० ७३०। “कथं सकून् यहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः” भा०आ० ८० अ०।

उपघातिन् त्रि० उप+हन-णिनि स्त्रियां डीप० इनाशके २पीड़के च “शस्त्रं पातयेन्मर्मसिराम्बायुसम्बीनं चानुपातिति” हुम्हु०।

उपग्रह ८० उप+हन-घञ्यै-क०। आसन्ने आश्रये “केदादिगोपन्नरोत्रवत्यौ” रघु० “पिप्रायाद्विगुहोपग्रान्” भट्ठि०।

उपच(ज) त्रि० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि-जन-वा ड०। चान्तपाठे डिकारके जान्नः अनन्तरजाते। “बीहि-यवयोर्वा॒ एतदुपचं (जं) यच्चभीधान्यं तद्बीहियवेतेन भूयांसौ करोति” शत०ब्रा० १,१,१,१०। भाष्यकता ल अत उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमावादि उपचिनोति उपचम् अल्पमावपिदेन मिथितं बीहिपिद्विचत्वरमामात् आरोपितम् उपचितं बड़ भवतीति” व्याख्यातम्।

उपचक्र ८० उपगतः साढ़स्थेन चक्र चक्रवाक्म् अव्या०८०। चक्रवाक्महेषे पक्षिमेहे “महाराजोपचक्राच्च लोहपटा०

पतन्त्रिणः” भा०व० १५८८०। “चक्रैरुपचक्रैश्च पक्षिमिजीवजीवके” भा० १७८८०। तदुपर्ये उपाद्वाचक्तवादलोदात्तः। सामीयादौ अव्ययो०। २चक्रस्य सामीये इचके इत्यर्थे च अत चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न० उपगतञ्चकृदर्थनानुयुग्यार्थम् अतग्रा०८०। उपनेत्रे (वशमा) काचादिनिर्मिते दर्शनसाधने द्रव्यमेदे० उपचतुर त्रि० उपगतश्चत्वारो यस्य प्रा०ब० गतलोपः डचोबाधकोऽच०। १चतुर्णां समीपत्तिनि०। चतुरस्य सामीयादौ अव्ययो०। २दक्षसामीयादौ अव्ययो०।

उपचय ८० उप+चि-भावे अच०। १८३३२८८८२० स्वरौ० उपचये केवित् परस्पर व्यवने परे० मावः। “तदेतेषाम-स्वत्पुत्राणां ज्ञानोपचये भवनः प्रमाणम्” हितो० “वदृतवो भवनि दोषोपचयप्रकोपोपशमननिनिजम्” हुम्हु०। “षष्ठिविदश्चलाभाच्च लग्नादुपचयाः स्फुताः” इति व्यातिषोक्ते १लग्नात् षष्ठादिस्यानेषु च। [च०]

उपचरित त्रि० उप+चर-क०। १८४८१८८८२० उपासिते २लक्षण्या बोधिते उपचम्यै(न्) अव्ययो० चर्मणः सामीयादौ अव्ययो० वा अच्चमा०। १चर्मसमीपे २चर्मणोत्प्रवै० च उगतश्च अतग्रा०८०। नान्नः। चर्मांपगते त्रि० स्त्रियां वा डाप् मनन्तव्याच्च डीप०।

उपचर्य त्रि० उप+चर-कर्मणि यत् ततः उपशब्देन व्यवतरेत्यादिवत् सुम्भुपेति समासः सोपसमीक्षु यदेव सात्। १सेवनीये “वे च यैरुपचर्याः स्फुर्वियमैस्ता॑च्चिद्धितः”। उपचर्यः स्त्रिया साध्या सततं देवयत् पतिः० मतुः “अग्निवज्ञोपचर्या॑ वै वाहृणा॑ कुरुसत्तम्” भा०आ० ८८०। २चिकि ल्लनीये च। भावं यत् तथा समाप्तः। ३चिकित्सायाम् ४सेवने च न०

[हला०]

उपचर्या॑ स्त्री उप+चर-भावे क्यप०। १सेवने २चिकित्सायां उपचाकु लि० उप+चक्र प्रतोषातव्योः उण्। १प्रतिधातके २प्रोते च ततः बाह्यादिं अपतग्राये॑ इज्। औपचाकवि तदपत्रे उस्त्वो०।

उपचायिन् त्रि० उपचिनोति उप+चि-णिनि स्त्रियां डीप०। उपचयकारके इष्टिकारके। “इतो उद्वोपचायित्वात् शिशु॑ मामद्य योधय” भा०आ० ७८८०।

उपचाय्य ८० उपचयोतेऽग्निरत्व उप+चि-आधारे रघुत्। बज्जे इष्टिकादिनिर्मिते अग्निधारण्याये॑ स्युलविशेषे॑ “कथामोरमसे नितप्रसुपचाय्यतां शुभे॑” भट्ठि०।

उपचार ८० उप+चर-घञ्। १चिकित्सायां, २सेवायां, “वे चिरायास्त्रितोवाराम्”। “उपचाराङ्गलिखित-

“हस्तया” रघुः । रववहारे, “सृष्टतेः उपचारात् अन्या-
र्थदर्शनाच्च” शब्दं भावूभूतिप्रयोगः अविष्यहश्चद्दे ४५ ।
एष्ठे दर्शितः । ४ उल्कोचे पूज्यताया शक्यार्थीत्यागेनाम्यार्थे
बोधने ईश्वर्यार्थवाक्येन सनोषकरणे च “उपचारपदं
न चेदिदमिति” कुमारः ७ धर्मानुशासनमात्रे “वैश्यस्त्रौप-
चारच्च” “व्रतचर्योपचारच्च” मनुः । “प्रयुक्तपाणि-
प्रहृष्टोपचारारौ” कुमारः । करणे चञ्च । पूजायाधने
इव्यभेदे “सन्धाङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत्” रघुः
पूजाङ्गलोपचाराच नानाविधाः तत्र सर्वोपचारमन्वास्तु
श्रीतारपूर्वीः, कल्पयामि नमः इत्यन्नाः कार्याः ।
“सिद्धजामते “श्रीतारच्च सुखे हात्वा देयस्य भूयनेश्वरि !
कल्पयामि नमः पश्चादुपचारेवयम् विभिरिदित्युपकल्प्य
तत्त्वसारे “चतुःषष्ठ्युपचाराः दर्शिताः यथा चां-
सेनारोपणम् १ । सुगन्धितेलाभ्यङ्गः २ । मञ्जनशालाप्रवे-
शनम् ३ । मञ्जनमणिपीठोपरिवेशनम् ४ । दिव्यस्त्रानीय-
हृदर्त्तनम् ५ । उष्णोदकस्त्रानम् ६ । कनककलसस्थितस-
कलर्त्तार्थाभिषेचनम् ७ । धौतवस्त्रपरिमार्जनम् ८ । अरण-
दुकूलपरिधानम् ९ । अरणदुकूलोत्तरीयम् १० । आळेपमल्लय-
प्रवेशनम् ११ । चालेपमणिपीठोपवेशनम् १२ । चन्दनागु-
रुदुक्षुभक्ष्युरकस्त्रीरोचनादिव्यग्नवसर्वाङ्गाहुषेपनम् १३ ।
कैश्चभारस्य कालागुरुधूपमणिकामालतीजातीचम्पकाशो-
कशतपत्रपूरुषकहरीपुचागकहारर्युथोमर्चर्चुक्समालाभूष-
णम् १४ । भूषणमण्डपवेशनम् १५ । भूषणमणि-
पीठोपवेशनम् १६ । नवमणिमुकुटम् १७ । चन्द्रशक-
लम् १८ । सीमन्विन्दूरम् १९ । तिलकरत्नम् २० ।
कालाङ्गनम् २१ । कर्णपाणियुगलम् २२ । नाशभर-
णम् २३ । अधरव्यावकम् २४ । प्रपदभूषणम् २५ ।
कनकचित्रपादका २६ । महापादका २७ । शुक्रावलिः २८
एकावलिः २९ । देवशत्कः ३० । केयूर्युगलचतुष्ट-
यम् ३१ । बलवावलिः ३२ । उचिकावलिः ३३ । का-
च्छिदाम३४ कटीक्षुब्धम् ३५ । शोभाल्लाभरणम् ३६ । पाद-
कटकम् ३७ । रत्नपुरम् ३८ । पादाङ्गुलोदयकम् ३९ ।
एककरे पाशः ४० । अन्यकरे अङ्गुशः ४१ । पूर्णपूचा-
पम् ४२ । अपरकरे पुष्पवाण्याः ४३ । श्रीमन्माणिक्य-
पादका ४४ । सप्तमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह-
स्रिंहासनारोहणम् ४५ । कामेश्वरपर्वद्वौपवेशनम् ४६ ।
अमृताशृणवयकम् ४७ । आचमनीयम् ४८ । कर्पूर-
टिका४९ । आनन्दोद्घासः ५० । शुद्धिलालहासः ५१ ।

मङ्गलारत्निकम् ५२ । श्रेतस्तत्त्वम् ५३ । चामरयुग-
लम् ५४ । दर्पणः ५५ । तालहन्तम् ५६ । गन्धः ५७ ।
पुष्पम् ५८ । धूपः ५९ । दीपः ६० । नैवेद्यज्ञदैः ।
एतानि कल्पत्रेत् एषामुपचाराणामभावे तत्त्वन्वाजप्याः ।
‘तदुक्त’ नवरत्ने चरे । ‘त्रृतःपञ्चुपचाराणामभावे
तत्त्वन्वाज’ जपेत् । तत्त्वदेव फक्तं विन्देत् साधकः स्थिर-
मानसः” । “आचमनीयं प्रदातव्यमुपचारान्तरे” तत्त्वसा०
तानि च व्रीष्मि “स्त्राने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्”
नरसिंहपुः तेन चतुष्प्रथिपूरणम् । एतत्र श्रोविद्यामकरणी-
यत्वात्तदिप्यम् । अन्यत्र यथागमं कल्पनीयम् । शङ्खा-
चार्येण हु स्तोत्रचक्षेन अन्यविधाः चतुःपञ्चुपचाराद-
र्थिता विस्तरभयाच्च ते दर्शितास्तत्स्तोत्रेऽवसेवाः ।
अथादशोपचाराः । “आसनम् । स्थागतम् २ पादम् २
अर्धम् ४ आचमनीयकम् ५ । स्थानम् ६ वस्त्रो-
पवीतज्ञ७ मूषणांनि च सर्वेषः ८ । गन्धम् ८ पुष्पम् १०
तथा धूपम् ११ दीपम् १२ अब्द्धः १३ तर्पणम् १४
माल्यानुवेपनेचैत्र १५ १६ नमस्कारविसर्जने १७ १८ ।
अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्” । अथ षोडशो-
पचाराः । “पादमर्घ्यं न्याचारं स्थानं वहनभूषणे । गन्धं
पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचंसनन्ततः । ताम्बुलमर्ज्जने स्तोत्रं
तर्पणज्ञ८ नमस्कृयाम् । प्रयोजयेत् प्रज्ञायासुपचारांसु
षोडशं” अथ दशोपचाराः । “पादमर्घ्यं तथाचामो मधु-
पर्काचम्भा तथा । गन्धादशोनिवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ।
अथ पञ्चोपचाराः । “गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यसेव-
च । अखण्डं फक्तमासाद्य केशवं लभते मूर्त्तम्” तत्त्वसा०
विधानपा० विसुद्धिवेच अन्यविधा षोडशोपचारा
दर्थिताः ते च तत्त्वन्वाजहिता मतुक्ततत्त्वादानादिप्र-
द्वतौ २२पृष्ठे दर्थिताः । आ०० ० “आसन स्थागतं
पादमर्घ्यं भाचनीयकम् । मधुपर्काचम्भं स्थानवसनाभर-
णानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपै नैवद्यं वन्दनं तथा” एवं
षोडशोपचाराः पठिता शक्तिभेदात् भेद उच्चेयः ।
तत्त्वासनादिकं यथा देयं तथोक्तं कालिः पु० “आसनं
प्रथमं दद्यात् पौर्णं दारवसेव वा” । (वाकासात् रज-
ताद्यासनम्) । “पादार्घ्यमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत् ।
तत्त्वज्ञेन पात्रेण शङ्खेनाथं प्रदापयेत्” । (अर्घ्यमर्घ्यं शब्दे
उक्तम्) । “उदकं दीयते यत्तु प्रसंगं फेनवर्जितम् ।
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनसित्येत् । तत्त्वज्ञेन पात्रेण
शङ्खेनापि प्रदापयेत् । स्तर्णुरत्रोदके स्त्रान् क्षूराद्य

धिवासितम् । तैजसैः कांश्यपालैर्वा शङ्केनाथ प्रदानयेत् ।
यद्युद्यते देवताभ्यो गम्भुष्मादिकं तथा । अर्धवाप-
स्थितैस्तोयैरभिविच्छ सुषुट्टजेत् । नैवेद्यैः दक्षिणे वा से
पुरतो वा न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
वामतः । वामतस्तु तथा धूपमये वा न त दक्षिणे । निवे-
दयेत् पुरोभागे गम्भुष्माद्वच्छ मूषणम्” नरसि० पु० ।
‘कार्पासं सर्वतोभर्तैः दद्यात् सर्वेष्य एव हि । नैकान्त-
रकैः दद्यात्तु बाहुदेवस्य चेलकम् । तत् पूर्वैः पूजयित्वैव
मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दशं मलिनं जोणं क्विदं
गात्रावलिङ्गितम् । परकोशं चाणुदद्वं स्फूचीविद्वं तथो-
षितम् । उप्रकेशं विधूतञ्च ल्लेघ्मलादिद्विषतम् ।
बर्जयेत् स्वोपयोगे च यज्ञादावुपयोजने” । (उप्रकेशं
केशेन सह वापितम्) । ‘प्रताकाच्चजनस्त्वादौ खूतं वस्त्रं
नियोजयेत् । चैवेद्यकादि संसक्तां सौवर्ण्यं राजतञ्च वा ।
निवेदयेत् त्वेवयो नान्यतैः जससम्भवम् । पावरः पान
पालञ्च गण्डुको गट्टहमेत च । पर्याङ्गादि वदन्वच्छ सर्वं
तदपभूषणम्” । गम्भविषयेवो गम्भशब्दे वच्यते ।

अपचारच्छलं न० वाद्युक्तं वोक्यस्य तत्त्वात् पर्यावैषयार्थान्तरप-
रत्वकल्पनेन छानामकासदुसररूपे दूषणमेते । क्षलस्य सामान्य-
वचनविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ० सू० ४८ त्योर्दर्शि-
तानि वथा । “वचनविभागो इर्याविकल्पोपपत्त्या च्छलम्”
सू० । “वर्धस्य वाद्युभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पो अ-
र्थान्तरकल्पनेति यावत् तदपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य
वाद्युक्तस्य विभागो दूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्यावैषयत्वं
विशेषे विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवक-
म्बन्धवस्त्रादिव्यत्वं नवसंख्यापरत्वकल्पनया । मिह्न्द्रभिधानं,
मध्येयं धर्मविलादिव्यत्वं पुण्यत्वार्थकल्पनया भागाभिड्य-
भिधानं, वड्हिमान् धूभादिव्यत्वं धूभावयने व्यभिचाराभि-
धानम्” ८० । “वर्त्तविधं वाक्यश्लं सामान्यं च्छलसुपाचारच्छ-
लम्” सू० । “धर्मविकल्पनिर्देये इर्यसङ्घावप्रतिषेधं उपचार-
क्षलम्” सू० । “धर्मशब्दस्यार्थं न सम्बन्धस्तस्य विकल्पो हिविधः
कल्पः शक्तिलक्षणान्यतरक्षणस्थाया च शक्तिलक्षणयोरेकतर-
टस्था प्रयुक्ते शब्दे तदपरदृश्या यः प्रतिषेधः स उपचार
क्षलः यथा भज्ञाः क्रोशनित नीजोघट इत्यान्तै मञ्जस्या
एव क्रोशनित न तु भज्ञाः, एवं घटस्य कथं नैलुल्लभ्यामेदः;
एवं अहं नित्यं इति शक्त्या प्रयुक्ते अमुकज्ञादत्प्रेक्षलवं
ज्ञयं नित्यं इति प्रतिषेधोऽप्यपचारच्छलम् । वाद्युभिमि ता-

र्थ सादृश्येन क्लस्सासु तत्त्वम् । न च ज्ञिष्ठलाक्षणिक-
प्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तस्मदर्थं बोधक-
तया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अच्यथा
पर्वतोऽक्षिमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवक्षिमानित्यादिद्व-
षष्टेनात्मानाद्युच्छेदः स्यात्” ।

उपचार्य त्रिं उप+चर-कर्मण रखत् ।१सेवनीये २चिकित्सा-
नीये च भावे रखत् ।३चिकित्सायां हैम ४सेवायाज्ञ न ०।

उपचित् ति । उपचिनोति देहम् उपचि-क्रिप् । देहवर्जके
 क्लीपदादौ “नाशयिवी बलासस्यार्थं उपचितामसि”
 यजु० १२.६७ । “उपचितः चयुथगङ्ग्लीपदादयः”
 वैदिको ।

उपचित उपचि-क । १सम्बोद्धे "वृगःयोगश्योपचितं वनम्"
रघुः । २दिग्वे च मेदि० इतेपनादिना वहिष्णौ निटिग्वे

अन्नरः ४ समाहिते हेम० ५ सञ्चिते च “प्रयत्ना-
द्वोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायचित्तम्” हारोतः ।
“उपचितं सञ्चितम्” प्रा० त० रघुनन्दनः । [३७ चतुर्तौ च ।

उपचात हा उपचाच-वाय-विनावावा नाव तीनूँ । इत्था
उपचित न० ‘उपचितमिदं सप्तसाहगौ’ इ० र० उत्ती

१ समष्टत्वर्णित्वभेदे । “विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि
भादृयुक्ताकामप्रियम्” ततोऽक्ते अर्द्ध सुसे २ वर्णित्वभेदे च ।
२ द्वितीयुक्तिभेदे “चित्रोपचित्रौ चित्राङ्गशारुचित्राङ्गदश
हृष्टतराङ्गयुक्तनामकथने । भा० आ० हृष्ट च० ।

उपचित्रा स्वो उपगता चित्रं वर्णम् चित्रां वा । मूषिकपर्याम्
 (उन्द्रकानि) अमरः चित्रातारास्मीपस्यायां २स्वातौ

४ इत्तमावच्च । रांशदक्ष तयोऽित्वा रुग्मत्वात्तथात्म् ।
 ४ दन्तोष्ट्रे राजनि ॥ “दिगुभितव्युलघुरचलष्टतिरिह”
 इत पक्षम् “वाणाइनवस बटि लभित्वा उपतिवा सवसे

परबुके” ह० र० उत्तो शोडृशमात्रात्मके ५ मात्राहृत्तमेदे च ।
उपचेय ति० उप+चि० कर्मण् यत् । अङ्गुशादिना विनाश्य
चयनीये पुष्टादौ ।

उपच्छन्दन न० उप+क्षदि-षिख् भावे ल्युट्। सान्वेन प्रा-
र्थने (फुसलान) “तथा निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मा-
मवियोज्ज्व उपच्छन्दनैव स्तु ते दापयितुं प्रयतिष्ठते”
दग्धुः ० २ उपमन्त्रणे च “उपमन्त्रणमुपच्छन्दनभिति”
सिं कौ० ।

उपच्चव ए० उप+च्चुड़-गतौ भावे अप् । ग्रहात् निर्गमे ।
 ‘यत्र नार्यपच्चवमुपच्चवश्च यित्तते’ क्र० १, २८, ५ ।
 “शालाङ्गनिर्गमनमपच्चवम्” भा० ।

उपजन न ० उपजायते जन-चक् । स्त्रीपुंसयोगेन जाय-
माने इदेहे । “नोपजनं अरनिदं शरे रं स यथा प्रयोग्य
आवरणे युक्तः” ला०उ० । “मनसैव नोपजनं स्म-
रन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायते इत्युपजनम्
चात्मभावेन वात्ससामीयेन वा जायते इत्युपजनमि-
तव अरतु” भा० । भावे चक् अश्विः । २स्त्रोमादि
ष्टुद्वौ पु । “तत्रोपजनस्ताक्ष्यवर्ज्जमाने स्त्रकानाम्”
आश० शौ० ८, १५ “तत्र क्रोमद्वादुपजनस्थानमुच्यते
नारा ह० “सोमातिरेके स्तुतशस्त्रोपजनः” ६, ७, १ “तदा
स्तुतशस्त्रयोरुपजननोभवति” नारा० ह० । ३उत्पत्तिसामाल-
च “योगोहि प्रभवाय्यौ” कठोप० भाष्ये योगोहि प्र-
भवाय्यौ उपजनापायायधर्मकौ” इति उक्तम् ।

उपजप्य त्रिं उप+जप-कर्मणि अर्हाये वत् । मेदनीये उ
 पूर्वीकाज्जपते भेदांयकत्वात्तथात्वम् । “उपजप्यातुपजपे
 द्वुध्येतव च तत्क्रतम्” महुः । [जरासामीये ।
 उपजरसं अव्या॒ जरायाः समीपम् अव्य॑ समा॒ जरसादेवश ।
 उपजला॒ स्त्री उगगतो जलम् अत्याऽस । यमुनापार्वत्से
 नदीभेदे “जलाश्वोपजलाश्वैव यमुनामभितो नदीम्”
 भा॒ ०१३०च्यु ।

उपजल्लिन् त्रिं उप+जल्य-लिनि । उपदेशके । “अनाहतोपदिवानामनाहृतोपजल्लिनाम् । ये लोकास्तानुहतः कर्त्त्वं मया त्वं प्रतिपत्त्यसु” भा०आ० १३५८ च ।

उपजाति स्त्री “अनन्तरोदितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयात्-
जातियस्त्राः। इत्यं किलान्यास्पि मित्रितासु वदन्ति जा-
तिपूदमेव नाम” ४०० उक्ते वस्त्रैष्टसे विभिन्नजातिहय
पादव्ययोगात् चतुर्दशप्रकारभित्रे कल्पन्ते। यथा
उपेन्द्रवज्रं न्द्रवज्रयोः पादव्यादियोगे १४ भेदाः। तत्त्व
चतुर्बुरणप्रस्तारे १५भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तत्त्व
चामभाक् यिटा चतुर्दश उपजातिसंज्ञाः। दिङ्गमालं
दर्शने। उ उ उ उ। इ उ उ उ। उ इ उ उ।
इ इ उ उ। उ उ इ उ। इ उ इ उ। उ इ इ उ।
इ इ इ उ। उ उ उ इ। इ उ उ इ। उ इ उ इ।
इ इ उ इ। उ उ इ इ। इ उ इ इ। उ इ इ इ।
यत्वाद्यन्तयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्ध-
तया तद्विद्वानां चतुर्दशानां भिन्नजात्यै यरणद्यलक्ष्म-
ययोगात् उपजातिवस्त्रम्। यथा “अथ प्रजानामधिपः
प्रभाते जायाप्रतियाहितगम्भमास्यमित्यादि” रघुः।
एवं वर्णस्येन्द्रवं गयोरपि। यथा “इत्यं रथाश्वेभनिषादिनां

प्रगे गणो नृपाण्यामय तोरणाह्वहिः” माधः तेष्यसंख्य-
वण् पादयोरे वोपजातित्वमिति न नियमः किञ्चु भिन्नसंख्य-
कवर्णपादयोरपि । “राम उच्चाण्यपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं
सुन्तरं काकुत्स्थं करणामयं गुणनिधिं विप्रमित्रं धार्मि-
कम् । राजेन्द्रं सन्यसन्ध्यं दधरदधतनयं इथामलं शान-
मूर्च्छिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं
रावणारिम्” इति पद्ये शाहूलविक्रीडितेन । ६ उन-
विश्वदधरपादकेन सह २१ एकविंशत्यक्षरपादक व्यग्र-
रायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं “म-
हिंडुराण्यामधिमे देवानाम्बु पुरन्दरे” इति देवीमा०
अनुष्ट वद्याह्योः सङ्खरादपजातित्वम् ।

उपजातु अव्यः जातुनः समीपस् अव्ययोः । जातुसभीपे ।
 “भीष्मोधतुपात्राजन्वरलिः” भट्ठिः । तत्र प्रायभवेऽर्द्धे
 ततः उक्त उगन्नतत्वात् उस्य कः । औपजातुक तत्रप्रायभवे
 ति । “पाणी यस्योपजातुकौ” भट्ठिः ।

उपजाप युः उप+जप-ध्य् । १मेदे, अनैक्षण्यमादके
व्यापारे । “उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवत्स्त्वयि” माधः
“तेषु तेषु चाक्षयेषु प्राप्तरन् परोपजापाः” दशकुः ।
२उपांशुजपे च ।

उपजापक त्रि० उप+जप-खुल्। १मेदके“धातयेहिविधैदं
गुर्हैररोचाद्वौपजापकान्”मतुः । [भेद्ये ।

उपजापसह लि । उपजाप भेद सहते सह-च्च । भेदाहे
उपजिह्वा स्त्री उपगता जर्हु मखो जिह्वा यसाः । १२३
भेदे । प्रा० ८ । २५ परिस्थायां जिह्वायाच्च (आलिभ)

“उपजिह्वास्फीचौ बाहू” कायविभागे या० सृ०। सुसु-
तोक्ते मांसदोषजे शरोगमेदे “अधिमांसार्चुदाशेऽधिजि-
ह्वोपजिह्वोपकुशगण्डगुगिङ्काल जीमांसंसं धातौडप्रकोपग-
लगरु गण्डमालाप्रभृतयोमांसदोषजा:” स च सप्तसु-
सुखरोगेषु पजिह्वाधिजिह्वोपकुशदत्तवै दर्भप्रभृतिपु जि-
ह्वागतसुखरोगमेदः। सुखरोगविभागे” सृ०। “जिह्वागताश-
कण्टकास्थविधात्तिभिर्द्वैरतासउपजिह्वकेति पञ्चधा-
विभज्य “जिह्वायरुपः चयथुर्हि जिह्वानुचास्य जातः
कफरक्तयोनिः। प्रसेककण्डप्रिदाहयुक्ता प्रकथतेऽसा-
वपजिह्वकेति” लक्षितः। अत्र स्थाये कन्। “उप-
जिह्वकां तसंलिख्य क्वारेण प्रतिसारयेत्” सृ०। उपजिह्वे
व इवाये कन्। ४ कीठमेदे हारा० कण्टकाद्यतततुत्वात्तथात्वम्
उपजीक त्रि० उ॒जी॒व-क्षि॒प् स्थाये॑ कन् वलोपः। उपजीयके
“उद्भवनि॒ र पजीका॑ सुचुद्रादधिभेजनम्” अथ०२.३,४,

“उपजीका आसिष्वन् धन्युदक्षम्” । हृ. १००, २,
उपजीव त्रि० उपगतो जीवं जीवनम् अत्मा० स०। जीवनोप-
गते । “उपजीवाः स्यो जीव्यासम्” अथ० १४, हृ. २, उ-
पाद् द्वयचक्कवेन तत्पुरुषेऽनोदात्तोऽयम् ।

उपजीवक त्रि० उप+जीव-ख्युल् । उपजीवनोपायवति “स्व-
चक्काः सेतुभेत्तारः परदन्यु पजीवकाः । अल्लतज्ञाश मि-
त्राणां ते वै निरयगमिनः” भा० आ० २५ च०। उपजी-
वतया २इतरात्मके ३प्रयोज्ज्वे “उपजीवोपजीवकभावः”
न्यायम् । उपजीव्यशब्दे विट्ठिः ।

उपजीवन न० उप+जीव-करणे ख्युट् । उपजीविकायाम् । “व-
वियस्यैतदेवाहृष्टमें क्षणोपजीवनम्” भा० व० २१ च० ।
“उपजीवनस्य पर्जन्योदानमस्य परायणम्” भा० व० ३१
च०। भावे ख्युट् । २इत्याद्यर्थमात्रये “स्त्रीशुद्रविट्क्कव-
वधोनिन्दितार्थोपजीवनम्” या० स० । “आत्मप्रदानं सौम्यं
त्वमङ्ग्रामैवोपजीवनम्” भा० स० ७५ च०।

उपजीवनीय त्रि० उप+जीव-कर्मणि अनोयर् । इत्याद्यर्थ-
मालम्बनीये “वत्र वा अस्यै वह्यतया ओवधयस्तदस्या
उपजीवनीवतमम्” शत० ब्रा० १, २, ३, १०, रसवतीमुपजीव-
नीयामङ्गुर्वत्” १, २, ५, ११,

उपजीविका ख्ती उपजीववति उप+जीव-करणे कर्त्तव्योप-
चारात् ख्युल् अत इत्यम् । जीवनोपायभूतायां उच्चौ ।

उपजीविन् त्रि० उप+जीव-णिनि । इत्याग्निते २इत्याद्यर्थ-
मालम्बके च “भीमकान्नैर्वपशुणैः वा भूमीपजीविनाम्”
रघुः । “वत्रतानाममन्त्राणां जातिभागोपजीविनाम् । नैवां
प्रतिपादेतेऽन शिलाम् तारेचक्कलाम्” “जातिभागोप-
जीवी वा कामं सात् ब्राह्मणवृवः” महुः । स्त्रियां डीप-

उपजीव्य त्रि० उप+जीव-ख्यत् । इत्याग्ने । २इत्य-
सत्त्वाइत्याद्यर्थम् अलम्बनीये “अलमुपजीव्यानां
सान्धानांशक्ये कटाक्षनिक्रेपेण” सा० ८०। “उपजीव्यहु-
साणाच्च विंशतेर्हि एग्योदमः” वा० स० । “उपजीव्यवा-
चापत्तेः” शन्तिः । उपजीव्यत्वस्य स्वसत्त्वप्रयोजकत्वम् स्य
ज्ञानप्रयोजकत्वम् । उपजीव्योपजीवकभावस्य ज्ञानसत्त्वयोः
प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकसान्ध्यसत्त्वप्रयोजकत्वम-
परस्य च तत्प्रयोजवसत्त्वाक्तम् । एवम् अन्यज्ञान-
प्रयोजकत्वम् अयाधीनज्ञानविषयत्वं च यथायर्थं प्रयो-
जात्मारूपे ।

[उपजीवणस्यत्व न० ।
उपजीषु० उप+जुव-प्रीतौ चञ्च । प्रीतौ॒ सेवने च । ख्युट् ।
उपजीषम् अव्य । उप+जुव-प्रीतौ वा० अम् । प्रीतौ॒

१कल्याणे॒ इयाकर्भं भोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ “यथो
पजीवं सर्वं जनयिक्तोऽभारत” ! भा० आ० ११२ च० ।
“यथोपजीवं विहितैर्हि क्षणा” भा० आ० १६८ च० अत
सर्वं उपजीवशब्दे नापि यथाशब्दसाव्ययीभावोऽपि
भवितुर्वैति । उप-रामीये जोषम् सौनम् । ४वासी-
व्येन सौने च “किमिद्भुपजीषमास्यते” शकु० ।

उपज्ञा ख्ती उप+ज्ञा-कर्मणि अड् । विनोपदेशेन स्वयमु-
द्घाव्ये॑ प्रथम् ज्ञायमाने । उपज्ञाशब्दस्य ह तदादित्व
विकायाम् उत्तरपदस्यस्य तत्पुरुषे लीवता । “पाणि-
न्युपच्छं व्याकरणम्” शि० कौ० । “यथ प्राचेतसोपच्छं
रामायणमितस्ततः” रघुः । “केक्युपच्छं वत वह्यनर्थम्” ।
भट्टि० भावे अड् । २आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्तो न लीवता
उपज्ञात त्रि० उप+ज्ञा-क्त । विनोपदेशेन ज्ञाते॒ र्थे ।

उपज्योतिष्य न० उपगतं सादस्येन ज्योतिषम्बन्धाम् ।
ज्योतिषशब्दात्मार्फणि॑ गणितादिशास्त्रे ।

उपठौकन न० उप+ठौकै-भावे ख्युट् । उपहारे राजादेः
संतोषार्थै॑ द्रव्यादिमापणे (भेटदेओया) कर्मणि॑
ख्युट् । २उपहार्हयमाणे उपायनद्रव्ये ।

उपतन्त्व न० उपगतं तन्त्रम् अत्या० स०। शिवोक्ततन्त्रसहगे
सिद्धिर्विकते तन्त्रमेदे तत्र वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा
“सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि॑ कपिलोक्तानि॑ यानि॑ च । अह्नु-
तानि॑ च तन्त्राणि॑ जैमिन्युक्तानि॑ यानि॑ च । वशिष्ठः
कपिलश्वर्व नारदो गर्गे एव च । उलस्यो भार्गशः सिद्धो-
यात्मवल्क्यो भग्यस्तथा । शुक्रो द्वहस्तिश्वर्व अन्ये ये
मुनिसमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि॑ उपतन्त्राणि॑ यानि॑
च । न संख्यातानि॑ तात्यत्र धर्म॑विद्विर्महात्मभिः॑ ।
सारात् सारतराण्येव सङ्ग्रामानि॑ निवेदते॑ति” ।

उपतस्त त्रि० उप-चाधिक्ये-तप-क्त । सन्तप्ते॑ । “आरोप-
तप्तोऽपि भर्त्य न स प्रभुः” नैव० ।

उपतस्तु त्रि० उप+तप-वा० भावे त्वच् । सन्तापे॑ । असरे भाव-
प्रकरणे॑ “स्वारः सर्वः स्त्रौपतप्तेति” पाठात् भावे एव
त्वच् इति॑ चौरस्तामी॑ । तेन शब्दं कल्पुने तापकपर्यां-
वताकथनं प्रामादिकमेव । कर्त्तरि॑ त्वच् स्त्रियां डीप् ।
२तापके॑ द्वैरोगादौ च ।

उपताप यु० उप+चाधिक्ये तप-चाधारे चञ्च । १त्ररायां
भावे चञ्च । २सन्तापे॑ गत्वन्तपैरत्वं श्वोरे भेदिं० । करणे॑
चञ्च । ३चशुभेदीडने च रत्नाबृद्धी॑ । “दीक्षितानुपतापे॑”
आश० श्री० ६, ८, १, ५३० स्त्रोपचातेन्द्रियोपतापान्॑ तथा सुखा-

क्षिपाकरकपित्तवातशेषितास्त्रोकाप्रभतीनापादयति” सुनु ।
“मानसागन्तुभिर्मृदुरपतापैः प्रपीडितः ‘बन्धोपतापैश्च
भवेह्येष्यशरोऽभितापैः सहमीरणे’” सुनु । [जनके]

उपतापक त्रि० उप+आधिकरे तप+णिच्-खुल् । सन्नाप
उपतापन त्रि० उप+आधिकरे तप+णिच्-ल्यु । सन्नापके।
उपतापिन् त्रिं० उप+आधिकरे तप+णिनि । इसनमें २ रो-
गिणि च । “गुर्वद्य पितृभावर्थं स्वाध्यायार्थं उपतापिनः”
मनुः “उपतापी रोगी” कूल्लू । णिच्-णिनि । इसना-
पकारके । “दातापरेभ्यो न परोपतापी” भा० आ०
१५० । उभयतः स्त्रियां ढीप ।

उपतारक त्रि० उप+हृ शिव-ख ल । सन्तारके ।

उपतिष्ठ न० उपगतं तिष्ठम् अत्याऽस० । उष्ट्रसमीपगे इन-
र्वसुतारके अवलोकनके च तयोः नक्षत्रचक्रे पुष्ट्रोप-
गतत्वात् तथात्मम् । उपाहु इग्नक्त्वादनोदत्तेऽयम् ।
उपतीर अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० । तीरसामीप्यादौ आद-

दात्तता एवम् उपद्रुतं उपमूलं उपशालं उपाकृं इत्यादि
तत्त्वसामीप्यादौ च्यव्यः । च्यव्यीभाने चात्युदात्तच्च

उपतैल ति । उपगतसौरभ् अत्याऽस । अम्ब
द्रव्यक्तिवादनोदान्तता स्थिरां गौरा । डीघ

उपत्यका स्त्री उप+भग्ये त्यक्तु त्यक्तनो निषेधात् नातहस्तम्।
पर्वतसामद्वायां भूमैः । ‘मलयाद्रेश्यपत्यका’ रघुः । प्राभा-
गतापतददिष्टेदसुपत्यकासु^१ भाभः । ‘कान्तरेण गम्बपा-
षाणपत्य प्रत्यका’ दशकु ।

लपदंश सु० उप+दन्श-कर्मणि वज् । १मद्यपानरोचके (बाटनी) भव्याइये, २भव्याइयोपकरणभावे, च । ‘तथासुठिते च तया द्विलात्पदंशात्पपाद’ दयज्ञमा०। भाबे वज् । सं-दशने (कामडान) ‘दिद्धकौ उपदंशेष्वावतीति’ माध टीकाबां मङ्गि०। कर्मणि वज् । ४समष्टिहृष्टे ५शिमुद्दर्शे च पु० राजनि०। ६उपस्थरोगभेदे (बाबो) (गरमि) तद्विदानिनादि सुन्नते उक्त यथा ।

“तत्वातिमैथुनादतिब्रह्मचर्योदा तथा ब्रह्मचारिणीं विरो-
त्सु इं रजस्तां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां नि-
गूढरोमामत्पदारां भवादारामप्रियाभकाभामचौक्षयलि-
तप्रकालितयोनिमक्तालितयोनिं योनिरोगोपस्थानं ख-
भावतो वा दृष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्पर्युपसेव-
भानस्य तथा करजदग्निविषमूक्निपातनादहृनाद्भुत्ताभि-
षाताच्छुतपदोगमनादचौक्षयसलिलप्रकालनादवपीडनाक्तु-
कमूलवेगविधारणान्वयनान्ते वाऽप्रकालनादिभिर्ज्ञेदम्

गम्य प्रकृषिता दोपाः क्षतेऽक्षते वा व्ययुष्टपजनयन्ति
तस्पदं यमित्याचक्षते । स पञ्चविधिहिमिहेऽपैः पृथक् सम-
स्तरस्त्वा चैकः । तत्र वातिके पादव्यं खक्प्रपुटनं
खव्यमेद्यता प्रस्थशोफता विधाय वातवेदनाः । पैत्तिके
च्चरःश्यथुः पकोडुम्बरसहायस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः
पित्तवेदनास्य । हैश्चिके श्यथुः करडुमान् कठिनः
स्त्रिगः 'हैश्चवेदनास्य । रक्तजे व्याणस्कोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थ-
मस्तुक्प्रटित्यः पित्तलिङ्गात्मव्यर्थं ज्वरदाहौ शोषण याम्यवैव
कदाचित् । सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः कमि-
प्रादुर्भावो मरणं चेति" | एतद्वाराख्याच्छ्वेन भावप्र० उत्तमं यथा
"तत्रोपदंशस्य विप्रकल्पनिदानमाह" | इसाभिषाताक्षस्य
दन्तघातादाधारणाद्रत्युपसेवनादा । योनिप्रदोषाङ्ग भवन्ति
शिंशे पञ्चोपदंशा विविधपचारैः" | इसाभिषाता॒
तात् इस्तेन मैथुनात् । नखदन्तघातात् नखदन्तव्योर्धात
स्थानत्वेनारुक्तेऽपि चेहने नखदन्तघातो बलवदनुरागो
दयात् । उत्तम्भ कामशास्त्रे । "शास्त्रस्य विषयक्षावदु
वावस्थान्तरो रसः । रतिचक्रे प्रटत्ते हु न शास्त्रं
नापि च क्रमः" । कलहे दुष्टस्तीक्ष्णतो वा चेहने नख-
दन्तघातः । उत्कलादौ स्त्रियो भुखयोनयो भवन्ति ।
ताभिर्बां चेहने, नखदन्तघातः । योनिप्रदोषात् दीर्घकर्क-
शयोनिलोभयोगात् । योनिच्छ्रद्धसातिष्ठस्त्वाहा वाता-
दिक्ताहा योनिदोषात् । विविधपचारैः । दुष्टजलमक्षालन
बह्याचारिष्येगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः । वातिकः पैत्तिकः
हैश्चिकः सात्त्विपातिकः आगन्तुजयेति । तत्र वातिकस्य
पैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह । "सतोऽसेदस्फुर्वैसु
क्षण्यः स्फोटैर्वैश्येन्द्रियोपदंशस् । पीतर्क्कलेदवुतैः शदा-
हैः पित्तेन रक्तैः पित्तितावधासैः" । व्यवस्थेत् जानोयात्
पीतैः रक्तैर्वैति विकल्पः । हैश्चिकं सात्त्विपातिकद्वाह ।
"सकरडुरैः शोफयुतैर्महङ्गः शुल्कैर्वैः स्वावृतैः कफेन
नानाविधिसावहजोपपत्तभसाध्यमाङ्गमिहमलोपदंशस्" ।
असाध्यमाह । "विशीर्णमांसं छमिभिः प्रजन्मं सुक्षकावशेषं
परिवर्जयेत्तम्" । विशीर्णमांसं गवितमांसं प्रजन्मं
खादितं सुक्षकावशेषं विशीर्णसमस्तभेहनमांसत्वे नाव-
शिष्टफलकोषमात्रम् । उत्पद्माक्षस्य चिकित्साया अकर्त्तृ-
दोषमाह "सञ्चातमात्रे न करोति सूढः क्रियां नरो यो
विषये प्रसक्तः । काढेन शोफकमिदाहपाकः प्रशीर्ण
शिश्चोच्चियते च तेन" । विषये प्रसक्तः अतिस्तीरतः । लिङ्ग-
र्गंसमाह "च्छरैरिष्व रुचातैरुपर्यन्तपरि उस्त्यतैः । क्रमेण

जायते वर्त्तस्ताच्चूङ्गिष्ठोपमा । कोषसाभ्यन्तरे
सम्भौ पर्वस्मिन्दिगतापि च । संवेदनः पिञ्चला च
दुश्चिकित्सा विदोवजा । लिङ्गवर्सिरिति खाता लिङ्गार्थ
रुति चापरे” । लिङ्गं वह्नैः स्थानम् । कोषाभ्यन्तरे अण्ड-
कोषाभ्यन्तरे । सम्भौ लिङ्गरम्भसम्भौ पर्वस्मिन्दिगता मर्य-
पर्वयोः सम्भिगता” । तच्चिकित्सादि सम्भूचिकिं १६५० ।
“उपदंशेषु सध्येषु लिङ्गवस्त्रिवस्य देहिन” इत्यादि उक्तम्
उपदर्शक उ० उप+उश-चित्त-सुल् । १हारपाते । २दर्शि-
तरि त्रि० उप सामीप्ये द्वय-सुल् । समीपस्यतया इटरि
३साक्षिणि । तस्य कार्यानुषङ्गित्वाभावादुपद्रृत्वम् ।
उपदश त्रि० ब०१० दशानां समीपवर्त्तनः ब०ब्री० छृ-
शमा० । दशसंख्यावसमीपवर्त्तिषु जनैकादशसंख्याकेषु ।
उपदा ख्ली उप-दा-भावे अङ्ग॑ । १उक्तोत्ते, २उपठौकने च ।
“तदस्मिन् द्वायायताभावशुल्कोपदा दीयते” पा०कदभिहि-
तोभावे इव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते:” उपर्यहुवमाणे इव्ये च ।
“उपदा विशिः शश्वत्तुसेकाः कोसेवरम्” “अन्ये तरा-
जानपदोपदाभिः” “प्रलम्ब॒ पूजामुपदाच्छ्वेन” रम्भः ।
भावे त्वयुद् उपदानमयत्वं न० । स्वार्थे कन् । तत्वैव
उक्तोत्ते च । उपदा+अभूततज्ज्ञावे भूदौ चि॑ । उप-
दीभूतः उपदोक्तः: “तस्य रत्नमुपदीकतं च्यपा:” माघः ।
उपददाति उप+दा-कर्त्तरि क्रिप् । उपदाद्रव्यदातरि त्रि०
“वस्त्रीयात्तुरुद्वं वनावेषदाम्” वज्र॑ १०६०, “उपदाम्
उपदानदातारम्” वेददी०

उपदानवी ख्ली स्वर्मातुदानवस्य प्रभानामकन्यांजे पुल्लोभ्नः
कन्या-भेदे । “स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या पुल्लोभ्नस्तु सुताम-
यम् । उपदानवी हयशिरा शर्मिष्ठा वार्षपर्वयोः” ।
हरि० १५० “उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैविकामजा-
न् । दुश्चनमध्य सुश्चन्नं प्रवोरमनवं तथा” हरि० १२५० ।
उपदि० ग्रा० अव्य० दिग्यि, दिग्योः समीपं वा वा अच्च॑ समा० ।
१दिग्यीर्थे॑ दिग्योः सामीप्ये च० उपगता दिग्यो अत्त्वा०
समा० इत्यन्तत्वाद्वा टाप् । दिग्योर्मध्यवर्त्तन्यां विदिग्य कोणे
ख्ली॑ “आष्टुन् सर्वतोव्योम दिग्योपदिग्यस्था” भा०
व० १७१ च०

उपदिश्य उ० “भगिन्यां वसुदेवस्य शुतश्चर्यि जप्तिरे । गिशु-
पालो दशपीवोर्म्योपदिग्यो वली” हरिव० ११७५० ।
उक्ते गिशुपालभातरि वसुदेवस्य भागिनेये न्यभेदे
उपदिश्य अ० उप+दिश-लग्नप् । १उपदेशं क्वतेर्ये । उप-
दिशि भवः दिग्या० वर्तु । २विदिग्भवे त्रि० ।

उपदिष्ट त्रि० उप+दिश-कर्मणि॑ तत् । यस्य जनस्य उपदेशः
कृतस्त्रिम्भिन्॑ जने उपदेशेन २ज्ञापिते च । “उपदिष्टा-
तिदिष्ट गोत्रस्यैव निपेदः” उद्भा०त० रघुनन्दनः ।
उपदी॑ ख्ली उपेत्रु॑ दे॑वते खण्ड॑ यते उप+दो-वज्रये॑ क गौ-
रा० छीष् । (परगाक्षा) वन्दायां राजनि० स्वार्थे॑ कन् ।
वा त्वस्त्वः । उपदिका उपदीकाम्यत्वं वेमचन्द्रः । “इमा
वन्नग्नो यदुपदीका” यत्त्रा० १४,१,१८, अत्वं वम्भौ॑
शब्दस्यैव वन्दायर्यायत्वश्चत्यात् वेमचन्द्रे वम्भोतिपाठ
कल्पनेन शब्दकल्पद्वये तत्पर्यायताक्यनं प्रामादिकमेव
२कीटभेदे च मेदिनिः ।

उपदीक्षिण्॑ उ० उपगतोदीक्षिण्॑ सामीप्येन अतग्रा० स० ।
वज्ञे दीक्षितस्य निकटस्ये “उपदीक्षी ख्लोप्यनिषु नखनि
कृतनायुद्वादनान्तं सन्निपातिकम्” कातग्रा० २५,१४,३,
“उपदीक्षी नेदिष्टः” कर्कः ।

उपदृश्य त्रि० उपर्यित्यः सन् पश्यति उप+दश-किन्॑ । उपर्यि-
त्यतया इटरि साक्षिणि॑ स्वर्य॑ चन्द्रादै । “अयं स्वर्य॑ इ-
वोपदृश्यं सरांसि भावति” कृ० ६,५,४,२, “अयं सोमः
स्वर्य॑ इव यथा स्वर्य॑ः सर्वस्य लोकस्योपद्रृता तत्त्वकर्मणा
मुपद्युपद्रृता” भा० । “भद्रा स्वर्य॑ इवोपदृशः” । ८,१०२,१५।
उपदृष्टवद्धृ॑ अव्य० सामीप्यादौ अव्ययो० वा अच्चसमा० ।
द्वयः पापाश्च सामाप्यादौ

उपदेव उ० उपगतोदेवम् शाद्वयेन अत्या० स० । “देवकस्या
भवन् उत्तात्वारात्मदशोपमाः । देववानुपदेवत्वं संदेवो देव-
रक्षितः” हरिव० १८८० उक्ते॑ देवकनृपुष्वभेदे । “अक्रू-
रेषोपसेनायां सुगात्मा॑ द्वादनन्दनः” । प्रसेनोपदेवत्व-
जज्ञाते देववर्चसै॑” हरि० १४८० उक्ते॑ २अक्रूरुपुष्वभेदे
च । देवतुल्यतेजस्त्वाज्ञानयोक्त्यात्मम् । देवसद्यालौकिक
सामर्थ्ययुक्ते॑ उपिषाचादौ । अन्नोदान्तोऽयम्, उपदेवाच
दश “विद्याधरोऽसुरोयक्तोरक्तो गर्भर्वकिन्तरौ । पिशाचो
युद्धकः चिङ्गोभूतोऽसी देवयोनयः” इत्यनरोक्तः॑ बोध्या
एषाज्ञालौकिकशक्तिकात्मात्मम् । उपदेवताद्योऽयत्वा॑ ।

उपदेवी ख्ली॑ “या॑ः पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्द्वयं वराङ्गनाः । पौरवी॑
दोहिष्ठी॑नाम् मर्हिराऽपि॑ तथा धरा॒ । वैशाखी॑ च
तथा भद्रा॒ सुनाम्भी॑ चैव पश्चमी॑ । सहदेवा॑ शान्तिरै-
वा॒ रान्दे॑ वा॒ देवरक्षिता॒ । उक्तदेव्युपदेवी॑५,६,८ च देवकी॑
चैव सप्तमी॑ । १२ । सुतरुर्वडया चेति दे॑ एते परिचा-
तिके॑” १४। हरि० १७उक्ते॑ वसुदेवस्य पत्रीभेदे । जातौ॑
छीष् २विद्याधरादिजातिस्त्रियाम् ।

उपदेश पु० उप+दिग्ः-घञ् । १ अनुशासने, २ हितकथने, प्रवर्त्तकवाक्ये च । “चन्द्रस्त्र्यं यच्च तीव्रं सिद्धवेते शिवालये । मन्त्रमात्रप्रकथनसुपदेशः स उच्चते” ८० त० रामार्जुनचन्द्रिकोक्ते श्रदीचामेदे । तदित्तारसु तन्वसारे कलावत्यादिदीक्षाप्रकरणे इत्यः । तदशतौ तु ‘तत्वाथशक्तः कवचे दज्ञमध्यर्च्चं साक्षतम् । तदम्बुनाभिषिद्याद्वारं मूलेन के करम् । निधायादौ जपेत् कष्टे उपदेशे त्वयं विधिः” । विद्यारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनुष्ठेयः । अजम् शङ्के के मस्तके । “यथासंख्यं सुपदेशः समानाम्” पा० । “बधनिधूतशापस्य कवचसोपदेशतः” इत्यः । “स्त्रीोपदेशासुपदेशकाणे” “तपस्त्रिनामयं पदेशतां गतम्” कुमा० । “अर्थं धर्मोपदेशङ्गं वेदशस्त्वाविरोधिना । यस्तकेचादुच्चंधस्ते स धर्मं वेद नेतरः” । “धर्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वतः” भ्रुः । प्रायशित्तोपदेश प्रकारसु भिताऽदर्शितो यथा । “विख्यातोऽप्यः कुर्वति पर्वदोऽनुभतं व्रतम्” या० स्त० । “योदोषो यावत्कर्त्तृ-सम्याद्यस्तोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्तासौ पर्वदुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलगास्त्रार्थ-विवारचतुरस्त्वयापि पर्वत्यमीपमुपगम्य तथा सह विचार्यं तदनुभतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । “क्वने निःसंशये पापे न भुज्ञीतातुपस्थितः । भुज्ञानो वर्जयेत्” पापं यावद्वाच्यात्तिः पर्वदि । सचेत्वावाग्यतः स्नात्वा किञ्चित्प्राप्तासाः समाहितः । पर्वदोऽनुभतस्तत्त्वं सर्वं विख्यापयेत्तरः । व्रतसाधाय भूत्रोऽपि तथा स्नात्वा व्रतञ्चरेदिति” । विख्यापनञ्च पर्वहित्यादानानन्तरं कार्यम् । यथाह परायरः । “पापम्प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा भेदुनत्त्वा दृष्टिमिति” । एतद्वयोपातकविचयम् । महापातकादिषुधिकाङ्क्ष्यत्यम् । यच्चूक्तम् । ‘तस्माद्विजः प्राप्तपापः सकृदाङ्गुत्त्र वारिणि । विख्याय पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्विद्वा व्रतञ्चरेदिति” । तत्प्रकीर्णकविषयसु । पर्वत्यस्त्रूपञ्च भरुना दर्शितम् । “तैविद्योहैतुकस्तकीं निरक्षो धर्मापाठकः । त्रयश्चात्मिणः पूर्वे पर्वदेशा दशावरा” । हैतकोमीमांसार्थं तत्त्वशः । तर्कीं न्यायशास्त्रकुशः । तथान्यदपि पर्वहृयन्तेनैव दर्शितम् । “क्वग्नेदविद्य-जुर्वेदी सामवेदविदेय च । त्रयवरा पर्वहित्यो धर्म-संशयनिर्णये” इति । तथा । “एकोपि वेदविहितं यं व्यवस्थे स्वभावितः । स त्रयः परमोधर्मो नात्मानामुदितो इयुतेरिति” । आपाङ्गु पर्वदां सम्भवप्रेक्षया व्यवस्था ।

महापातकाद्यभेदया वा । अतु स्वत्रन्तरेऽभिहितम् । “पातकेपु शतम्भर्षत्त्वाहस्त्रं महदादिपु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्त्वे स्वत्वा तथा भवेदिति” । तदपि महापातकादिदी-चानुसारेण पर्वदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न उनः संख्यानियमार्थं मन्त्रादिमहास्त्रतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा देवतेन चात्र विशेषो दर्शितः । “स्वयन्त ब्राह्मणा ब्रूयरल्पदोवेषु निष्ठतिम् । राजा च ब्राह्मणायै भह-ल्पु सुपरिच्छितमिति” । तथा च पर्वदा अवश्यं व्रतमुपदेष्ट व्यम् । “आर्तानां सार्गमाणानाम्प्रायशित्तानि ये हिजा । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यानि समतां त तैः” इति ग्रन्थः अरणात् । तथा तथा पर्वदा ज्ञात्वै व्रतमुपदेष्ट व्यम् । “ब्रह्मात्वा धर्मं गास्त्राणि प्रायशित्तन्दाति यः । प्रायशित्ती भवेत् पूतः किञ्चित्वम्पर्वदं व्रजेदिति” विशिष्ट अरणात् । त्रिविद्यादीनान्तु क्वतैनसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः । “न्यायतो ब्राह्मणः क्विप्रं लक्षियादेः क्वै-नवः । अन्तरा ब्राह्मणं लत्वा व्रतं सर्वं समादित्येत् । तथा शूद्रं समापाद्य सदा विप्रुरस्त्वारम् । प्रायशित्त-म्प्रदातव्यञ्जप्तो भवित्वर्जितमिति” । तत्र च यागाद्यतुष्णान-शीलानाङ्गप्रादिकं वाच्यमितरेषान्तु तपः । “कर्मनिष्ठास्त-प्रोतिष्ठाः कदादित् प्राप्तमागताः । जपहेतामादिकलेभ्यो विशेषेण प्रदीयते । ये नामधारका विमा सूर्यो धनविव-क्षिताः । कच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्योददण्डिषेषतः” तत्र च सत्येगपूजनप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानप्रतिज्ञा-तादयः तद्भूलं तत्र दृश्यम् । भृक्ततुलादानादिप्रदत्तौ च प्रायशित्तप्रकरणे तदुप्रकारोऽदृश्यः । प्रा० त० “तोष-यित्वा हिजोत्तमान्” देवतपत्ते तोषयित्वेति अवश्यात् तत्स्तानतिकरत्वेन तदृश्यहेते न दोषः प्रायशित्तदृश्यहेते च दोष इति” व्यश्यापित्यम् । प्रा० वि० तत्प्रपञ्चितं यथा “नन्ते तदृश्यहेत्यस्य प्राप्तजनकत्वे प्रमाणं नास्ति । न च पापक्षयार्थत्वात् प्राप्तजनकत्वं, प्रमाणाभावायात् दृश्याउरुप प्रतियहस्यापि गर्हितत्वापत्तेः । तत्र च “चथातः संप्रव-क्ष्यामि महापातकनाशनम्” इत्यनेन प्राप्तक्षयात् । अथ प्रायशित्तच्छयात् प्राप्तजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः । “पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्रयात्” आदात्वय विशुद्धर्थमिति वैश्वानरी स्फुटा । एतस्य महापातकविष-यत्वादन्यस्य गर्हितत्वं न स्थान् । अत एव “नाददीते न्यपः साधुर्महापातकिनोधनमिति” राजोधनप्रहणनिषेधो महापातक एव भरुनोक्तः । प्रतितदृश्यप्रहणस्यैव

पापजनक चम् ‘पतितानं गृहं गता भुक्ता च प्रतिगृह्य
चेति’ हृष्टतिवचनादिति चेत् पातकेतरपायशित्त
द्रव्यस्य प्राद्यत्वापत्तेः, उच्चाते। “आदातर्वि शुद्धर्थमिति”
भइपातके त्रयेष्यपि लाघवात् सामान्यशुतिरेव कल्पनीया
पापक्षयमात्रसाधनत्वेन बदुत्स्थृटं तत् प्रायशित्तद्रव्यं न
प्राद्यनिति, होलाकाधिकरणन्यायात्। अत एव न तुला-
पुरवादावतिव्याप्तिस्य पापक्षयमात्रफलस्ताभावात्
सर्वादिकलशापि तस्य श्रुत्वात् चत उक्त्याज्ञवस्त्रवचना-
न्महापातकिप्रायशित्तद्रव्यपक्षे सङ्कलते वैचानरीष्टिः।
अत्यन्नाडन्या द्रव्याचागश जले क्षेपयोऽपि ब्रह्मचारिणे वा
देयः। यद्यपि प्रायशित्ते तरपतितद्रव्यपक्षे हृष्टतिवचना-
चान्द्रावयमासोपगासौ विहितौ तथापि तावभ्यासविषयौ
क्षेयौ लघुपापप्रायशित्तद्रव्यपक्षे तु “यज्ञहितेनार्जय-
नि कर्मणा ब्राह्मणा धनम्। तस्योत्सर्गेण शुद्धनिं जप्तेन
तपस्यै चेति” भनुक्तायत्रीसहस्रजपमासैकगोडवासपयः
यानव्रतमाचरणीयम्। लघुतरपापप्रायशित्तपक्षे तु “प्रति-
निष्ठाप्रतियाज्ञा भुक्ता चात्र” विग्रहितम्। जपस्तरत्-
समन्वयं मुच्यते मानवस्त्रहादिति” भनुक्तं दिनत्वं
तरत्समन्वयजपश्चत् कुर्यादिति”。 तरत्समन्वयश्च पाव-
मानस्त्रकान्वर्गं स्फूर्तं तत्र मत्कृतहृदादानादिपङ्कतौ
१८०।१ पृष्ठे दृश्यम्।

उपदेशक त्रिः उप+दिश-खुल्। उपदेशकर्त्तरि। “उप-
देशकमाहात्मादार्पद्मानाम् पाणिने:” शब्दा०८०।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तत्र हि उपदे-
शाः सहस्रं सनीति तस्यास्तथात्मम्।

उपदेशिन् त्रिः उपदिगति उप+दिश-चित्रि। उपदेशकर्त्तरि
स्त्रियां क्षीप्। “गतातुगतिकोलोकः कुटिनीसुपदेशिनोम्”।

प्रिमाणवर्त नो धर्मं यथा गोप्त्रमपि दिजम्” हितो०।

उपदेश त्रिः उप+दिश-कर्मणि रथत्। अतुशासनीये।
यस्य प्रवर्त्तनार्थस्तपदेशः क्रियते तस्मिन् २उपदेशार्हे
कर्मादो च “विद्याश वा व्यविद्याश यज्ञान्वदपदेशम्”
अथ०११.८२३

उपदेष्टु यु० उप+दिश-त्वं। युरौ कर्मापदेशके २चाचा-
यो “चत्वारोवयमृत्विजः स भगवान् कर्मापदेशा इति:”
देष्यो०। “तस्योपदेटारमपि पूजयेत् ततो गुरुम्। न पूजय-
ते गुरुर्यत्र सर्वास्तवाफलाः क्रियाः” तिं०त०ठ०। “उप-
देटातुमना च जोके तुल्यफलौ स्फूर्तौ” आ०त०यु०।
३उपदेशदायके त्रिः स्त्रियां क्षीप्।

उपदेहु यु० उपदेशाते उपचीयतेऽनेन उप+दिश-घञ्।

देहादिद्वौ गण्डमात्राहीपदादिमिदैःस्फोततावाम्।
“करुण्डुर्गुरुत्वं सुप्रत्यसुपदेहोऽल्पवेदनं स्तम्भः शैवज्ञ
वत् तं हैश्चिकमिति विद्यात्” व्याख्यामिति चुशु० “शुदो-
पदेहशोकौ तु ज्ञेहोऽपकः करोति हि” तदौर्गम्योप-
देहौ तु ज्ञेश्चापकर्वति” चुशु०। [द्वैम०।

उपदेहिका स्त्री उपदेहोविद्यतेऽस्याः ठनु। कोटमेदे (दीमक)
उपदेहु यु० उपदेहतेऽत उप+दुह-चाधारे घञ्। दोह-

नपाते “ददादि यो वै कपिलां सवेलां कांसोपदोहां
द्रविण्यैरुत्तरीयैः” भा० व० १८६ अ०। “सदक्षिणां
कांसुनवाचारुहङ्कौं कांसोपदोहाम्”। “गाः कांसो-
पदोहाय कन्याश वस्तुरुताः” इति च इति० ईच०।

उपद्रव यु० उप+द्रु-भावे घञ्। उत्पाते। रोगारम्भ के
भाद्रवैषम्यजनिते रविकारमेदे च। (उपसर्ग) तज्ज-
त्वासुकृं वैद्यके। “यो व्याधि स्तस्य यो वैदेहोवस्तस्य
प्रकोपतः। योऽन्योविकारो भवति स उपद्रव उच्चाते”
चुशुते ओकां “साध्यायासाध्यरोगमेदस्तपक्य। “त-
त्वौपर्वर्गिको यः पूर्वोत्पच्याधिं जनन्यकालजा तो
व्याधिरूपस्त्रियति स तनुमूल एतोपद्रवसंक्षकः”। तेन
उपसर्जकत्वात्तस्य तथात्मं व्याधौं कर्त्तरि अच् इति०
विवेकः। स च व्याधिभेदेन नानाविधिः। रोगमेदे तज्जेदाच
तत्वैवोक्ता बहुशः। तत्र व्राणमेदे “अतिदग्धे मांसा-
लम्बनंगात्रविज्ञेपविरास्त्रायुसन्ध्यस्यापादनमतिमात्रं
त्वरदाहपियासामूर्च्छायोपदेशा भवन्ति” पात्रोरोगे च
‘ब्रह्म जर्ज’ नामलिङ्गं वैयो पात्यामुपदेशान्। उत्पाटक-
बोत्पुटकः स्त्रावः करुण्डुगुतो भृयम्। अवभव्यः सकरुण्डु-
को यन्विको जन्मुखस्त्रा। स्त्रावी च दाह्यांश्चैव स्त-
खेवां क्रमशः क्रियाम्” इति, विभज्य, तज्ज्ञाणचि-
कित्से उक्ते। वातव्याधादौ प्राणमांसक्षयादय उप-
द्रवाः। यथा “उपद्रवस्तु ये जुषाव्याधयो यान्त्यसाध्यताम्।
रसाय नादिना वत्त्वः तान् श्वरेकमना मम। वातव्याधिः
प्रमेहच्च कृष्णर्थोभगन्तरः। अश्वरी मूढगर्भस्तर्थोदरमष्ट-
मम्। अद्वावेते प्रकल्प्यते दुर्यकितुस्था महागदाः। प्राण-
मांसक्षयकाशत्वायोपवोजूर्दैः। मूर्च्छातिशारहिकाभिः
युनश्चैतउपद्रवताः। वर्जनीयोविग्रेवेण भिपजा मि-
हिमिच्छता” चुशु०। एवमन्योपि रोगमेदे उपद्रवा स्त-
वोक्ता दश्याविस्तरभयान्वोक्ता।

उपदेष्टु त्रिः उप+देश-त्वं-अम्। उपदेशके साचिनि

“क्वगिर्वा उपद्रवा वायुरुपन्नोतादियोऽनुस्वाता” तैहि०
“उपद्रवाऽनुभवा क भर्ता भौका महेश्वरः” । गोता “उप-
द्रवा पृथग्भूत एव समीपे द्रवा साक्षीत्यर्थः श्रीबरः “न-
मः प्रवक्ते नम उपद्रवे” आश० चौ० १,२,१ सो० यं प्रजा
नासुपद्रवा प्रविष्टः” शत० ग्रा० १,३,४,२,५ “उपद्रवा
साक्षी” भा०

[सुनु० ।

उपद्रुत त्रि० उप+द्रु-कृ । जातोपद्रवे “युनवैत उपद्रुताः”
उपधर्म्म उ० उप+हीने हीनोधर्म्मः प्रा० स० । अप्रधानधर्म्मे
“वेदमेवाभ्यसेन्ति॑ यथाकालमतन्त्रितः । तं ह्यस्याङ्गः परं
धर्म्महुपधर्म्माऽन्य उच्यते” “एव धर्मः परः साक्षादुप-
धर्म्माऽन्य उच्यते” भनुः “उपधर्मो जघन्यधर्मः” कुल्ल० ।
उपधा स्त्री उप+धा-अड़० । उपधाने स्यादने “धर्मार्थकाम-
मोक्षेत्र प्रत्येकं परिशोधने । उपेत्य धीयते यस्मादुपधा
तेन कीर्तिता” इत्युक्ते धर्मार्थाद्युपन्धासेन मन्त्रिणां २परी-
क्षणे; “चिनावलः कथां चक्रुपधाभेदभीरदः” भद्रिः
“अपेक्षामोपधिभ्यां द्व भार्यां उपवास शोधयेत् । धर्मो-
पधाभिविप्रांश्च सर्वाभिः सचिवानु भुवः” कालिका उ० ।
इत्यत्र च । “उपधाभित्व यः क्वचित् परद्रव्यं हरेश्वरः”
भनुः “तज्ञापि श्रुत्वा भूयोभूय उपधाभिः” दशक० १४ उपाये
च । “अवगोभिदुराखोके कोपधा मरणाहते” माघः ।
“अलोऽन्यात् पूर्व उपधा” पाणिन्युक्ते अन्यवश्यार्था०
५पूर्ववर्णे च । “अनउपधाकोपिनोऽन्यतरस्याम्” “को-
पधाकृ” पा० । लिङ्गानुशासनस्त्रिये कोपधात् शोप-
धादित्यादि मूरिप्रयोगः द्वृउपाधौ च । उपधाभृतः ।
उपधातु उ० उप साड्ये प्रा० स० । स्वर्णादिप्रधान-
धातुसहयेत् “सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमा-
चिकम् । तत्र जास्त्रज्ञ दीतिव चिन्द्रुरञ्ज शिखाज्ञतु”
भावप्र० उक्ते पु सप्तु १ इत्येत् । “उपधातुव सर्वेत् तत्तज्ञात-
गुणा अपि । सन्ति किंत्वेषु ते गौणाकालहंशास्यभावतः”
भावप्र० । तत्र कतमस्य इव्यस्य कतमोपधातुत्वं तत्त्विर्णीति
तत्रैव । “किञ्चित् उपर्खेषाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकभी-
रितम् । उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् स्वर्णगुणान्वितम्” ।
तारमाक्षिकमन्यतु तद्वेद्यजतोपमम् । किञ्चिद्भृतसा-
हित्यात् तारमाक्षिकभीरितम्” २ “तत्वं” (तत्त्वे) ता-
ओपधातुर्हि किञ्चित्ताम् तद्वेत् । किञ्चित्ताम् गुणं
तथा अद्यमाण्यगुणं तत्” ३ । उपधातुभवेत् कांसं हयो-
स्तरणिरङ्गयोः । कांस्य त गुणान्वेयाः स्वयोनिसहश-
जनैः” ४ । रोतिरथुपधातुः साक्षाम् स्य यशदस्य च ।

पित्तलस्य गुणान्वेयाः स्वयोनिसहशा गुणैः” ५ ।
सीसोपधातुः छिन्द्रं गुणेष्वत् सीसवन्नतम् । संयोगज
प्रभावेन तस्यान्वये गुणाः स्वताः” ६ । निदावे धर्म-
सन्तत्वा सत्प्रारं धराधारः । निर्यासत् प्रहृष्टनि
तच्छ्रिलाभत् कीर्तिम् । सौवस्ये राजत् तामायसं
तच्छ्रिर्विधम्” ७ । इति चतुर्थां स्वर्णादीनामुपधात-
त्वात् शिखाज्ञतुनश्चतुर्द्वयी भेदः । एतेषामस्यान्वयगुणास्तत्त-
च्छ्रिवेदव्याप्तिने । भावप्र० एतेषाप्रधातुत्वे न गणिताः शब्द-
कल्प० स्वर्णमाक्षिकतुत्पर्कूरकालाङ्गनमनः शिखाइति-
वरसाङ्गनश्या उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं गृह्णयम् ।
शरोरस्ये पु रसादिजन्ये पु रसनदुग्रादित्वं च ।
देहस्याः रसादयः सप्त धातवः तेभ्यो जाताय षडुप
धातवः । तत्र रसात् स्वनदुग्रादित्वम् । रक्तात् स्त्रीरजः २
मांसात् वसात् । भेदसो धर्मः ४ । अस्त्वोदलः ५ । अ-
ज्ञतः क्वेषः ६ । शुक्रात् ओजः ७ । वयोक्तं शार्ङ्गधर ।
“स्वन्यं रजोवसास्तेदो दन्ताः केयास्तर्घैव च चौजस्यं
सप्तधातुनां क्रमात् सप्तोपधातवः” । तत्र भाद्रम् स्वन्यादि
स्वरूपस्त्रक्तं यथा “वनितानां प्रसूतानां धमनीभ्यां जनौ-
गतात् । रसादेव हि जायेत स्वन्यं स्वनदुग्रादित्वम् । शुद्ध-
मांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकोर्त्तिता । भेदस्त्राम्भ-
मानस्य स्नेहेष्वा वा कर्तिता वसा” ।

उपधान न० उपधीयते विरोऽत्र उप+धा आधारे ल्युट् ।
(वालिश)१शिरोधाने करणे कर्मणि वा ल्युट् । २प्रथमे,
व्रतभेदे, द्वेष० । इविशेषे ४प्रथमे च विश्वः “सोपधानं
धियं धीराः स्येवै ल्युट्वन्ति वे” माघः । “सोपधानं
सविशेषां, पक्षे सोन्दुकामिति” मङ्गि० “पट्टोपधाना-
ध्याचितिशिरोभागेण” काद० । “कासन्दी सोपधाना
दक्षिणानडून् वयास” काल्या० २ १,४,१० । ५विशे भेदि०
भावे ल्युट् । ६सप्तीपस्यापने च० । करणे ल्युट् ।
७उपधानसाधने मन्त्रे उ० “तद्वागासाहुपधानेनमन्त्रः” पा०
उपधानीय न० उपधीयते विरस उपरि उप+धा-कर्मणि
चर्नीयर् । १उपधाने (वालिश) २सप्तीमे स्यापनीये त्रिं०
उपधाभृत त्रि० उपधया उपाधिना भृतः । “जातश-
स्विभागस्तु गृहोत्त्वोपधाभृतः” द्वह० उक्ते करभेदे ।
उपधायिन् त्रि० उपधाति शीर्षभागे उप+धा-विनि
स्त्रियां डोप् । शोषेभागे उपधानत्वे न घारिणि । “अ-
येत वा गाङ्गाङ्गतोपधायिनी” कुमा० ।
उपधारण न० उप+ध-धिष्ठ-ल्युट् । उपरिस्थितस्य वस्त्रः

अङ्गुशादिना इच्छाकर्त्तये । “अङ्गुशं शौचमित्राङ्गुर-
वानासुपधारणे । वानास्य फलितां शाखां पक्षं पक्षं प्र-
शातपेत्” १४०। २ सम्बन्धितने च । युच् । उपधारणा
योगाङ्गे चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थायापारभेदे रही ।
उपधारण न । उप+धार-ल्युट् । १ उपसरणे २ भूतुचित्तने
उपधिः ३ ० उप+धा-धारे कि । अन्यथास्थितस्य उस्त्रोऽ-
स्थापा प्रकाशनस्मृपे व्यापारे । “योगाधमनविकीर्ते योगदा-
नप्रतिमहम् । वत्र वाचं पधिं पश्येत् तत्पश्चैँ विनिवर्त्त-
वेत्” मनुः ३ अंते अमरः “अरिष्ठं हि विजयार्थिनः किंतोशः
विद्धर्ति सोपधिः सविद्वृष्ट्यानि” किरा । “बलोपधिः
विनिर्दिष्टान् व्यवहाराण् निवर्त्तेत्” वा । स्त्रौ दीप-
क लक्षायां पाठः । उपधिः उपधिति शूलपा । बलोप-
धीति” विता । पाठः उपाधिर्भवादिरिति व्याख्यातम् ।
“बलोपधितम्” वा । स्तु । “पशं वित्तमास्याय
संपैरुपधिना कृतम्” भा । अ ० २७ अ । “स्त्रौ चैपधिः
कवं मारुदार्यं निमित्तः” ३४ अ । व्यापारे कि । १ रथ-
जके हेम । उपधिना इयेन जीवनि ठक् । शौपधिक
भवादिर्दर्शने च नोपजीविनि “उलोडकाशौपधिका वञ्च-
काः कित्तास्तथा” मनुः औपधिका ये भवादिर्दर्शनादि-
नाधनमुपजोवन्तीति कुश्च । उपधिका इति पाठोऽनाकरः
पधुपित सु । उप+धू-स्त । १ स्त्रयो २ सन्तापयुते त्रि ।

उपधूमिति त्रि । धूमोजातोऽस्य तारका । इतच् दाहकायेगात्
ज्ञात्स्यं धूमितं प्रा० स । १ जातधूमे (भोक्त्यान) याकादौ
यर्जा नीवे ज्वोतिष्ठोक्ते स्फूर्यगलव्यदिग्भागे रही “दग्धा
दिग्न्द्री जूचिता दिग्यैष्टपधूमिता चानलदिक् प्रभाते
प्रयोक्तमेवं प्रहरादकेन क्रमादुदिशोऽदौ सविता क्रमेत ।
दग्धा दिगुक्ता दिनायथुक्ता विस्त्राप्ता भवति प्रदीपा ।
संधूमिका वां सविता प्रयाता शेषा दिग्न्ता: खलु पञ्च-
शान्ताः” पे द्यू । वस्त्रनराजः । तच्चिदर्थसंबक्तः यथा ।

१ वामे	ऐशी	मूर्वा	उपधूमिता	५ शान्ता:
२ वामे	पूर्वा	आग्ने यो	यास्यादिसौम्यान्ताः	
३ वामे	आग्नेयी	यास्या	नैर्वृत्यादीशानान्ताः	
४ वामे	यास्या	नैर्वृती	पद्मिमादिपूर्वान्ताः	
५ वामे	नैर्वृती	पद्मिमा	वायवी	सौम्यादियास्यान्ताः
६ वामे	पद्मिमा	वायवी	उत्तरा	ऐशादिनैर्वृत्यन्ताः
७ वामे	वायवी	उत्तरा	ऐशो	पूर्वादिपद्मिमान्ताः
८ वामे	उत्तरा	ऐशी	पूर्वी	ज्ञाने यादिवायम्यन्ताः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादितिके न गच्छेत् शान्तासु पञ्च-
सु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता संधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति रही उप+धृ-क्रित् । १ सम्बारणे २ किरणे हेम ।

उपधेय त्रि । उप+धा-यत् । मन्त्रभेदेन स्थापन्ने इटकादौ
“वयःशब्दवन्मान्त्रोपधेयास्तिकासु” सिंकौ ।

उपधान उ । उप+धृसुः पश्च धायते नेन उप+धा-करणे
ख्युट् । ओडे “तालव्या ओठजावपू” “उपूचानोयाना-
मोडौ” सिं कौ । उक्तः तस्य उपर्युपयोहव्यारस्यान-
त्वात्तथात्वम् । उपधान इति केचिदाङ्गः ।

उपधानोय उ । उपाधाने ओडे भवः च । पफपरे विसर्ग-
स्त्रानिके गजकुम्भाक्तितया लेखनीये वर्षमहे उपधान-
यन्त्रे उदा । उपाधानीय इति केचिदाङ्गः ।

उपध्वस्तु त्रि । उप+ध्वन्त-स्त । १ नटे २ मित्रिते च । “क्षण-
योवा आग्नेया बभदः सौम्या: उपध्वस्ताः सावित्रा वत्प-
तर्वः” यजु० २४, २४ उपध्वन्तमधः पतनम्” वेददी । “एत-
द्वास्यै रुपतमिवेति रोहिणी ह स्वेशोपध्वस्ता” यत् ब्रा०
४५, ८, २ । “सहस्रदलिष्णे विराते प्रतिविभज्य नयन्
रोहिणीषोपध्वस्ताम्” कात्या० १६, ४, १५ । “उपध्वस्त्रां
मित्रिताम्” संध्यहृष्टिः ।

उपनक्त्रत्र न । उपगतः नक्त्रत्रम् अत्या० स । अश्विन्यादि-
सप्रविंशतिनक्त्रत्राणां प्रयेकः सप्रविंशत्यातुगतेषु ७२८
संख्यातेषु रागिचक्षस्येषु तारकभेदेषु । “तानि वा ए-
तानि सप्रविंशतिः, नक्त्रत्राणि सप्रविंशतिः, सप्रविंशतिर्हैमि
नक्त्रत्राणेकैकं नक्त्रत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि च ब्रह्म यतानि
विंशतिश्चाधि” यत् ब्रा० १०, ५, ४, ५ । अश्वाधीत्य-
नेन नशधिकत्वं गत्यते सप्रविंशत्रा सप्रविंशतिगुणे
७२८ संख्यासम्भवात् त्रौ त्रै स्त्रात्मकरेण तथातुक्तिसु इट-
कानां ७२० संख्यकत्रात्तत्रै संख्यासाम्यसम्यादनार्थेति बोध्यम्

उपनख्य न । उपगतमधिष्ठानतया नस्य नस्त्रमासम् अत्या०
स । शुशुतोक्तेषु चतुर्बत्तार्दिश्वलुइटोगेषु चिप्पास्ये
रोगभेदे । वक्ष्यत्वां तु तत्वोक्तः “नक्त्रमासमधिष्ठाय पितॄं
यातश्च वेदनाम् । करोति दाहयाकौ च तं व्याधिं चिप्प-
मादिश्येत् । तदेव चतुरोगास्यं तयोपनखमित्यपि” ।

उपनत त्रि । उप+धृ-स्त । १ नम्बे “शौरोः प्रतापोपनते-
रितस्तः” माघः २ उपगते च “अश्विरोपनतां स मेदि-
नीम्” रघुः । ३ उपस्त्रिते च हेम ।

उपनति रही उप+नम-भावे क्रित् । १ नमने २ उपगते
३ उपस्त्रिते आधारे क्रित् । उपनत्याधारे ‘मासं स उप-

नतिर्वस्स्यि, मज्जा म आनतिः” यजु० २०, १२ । “उ-
पनमन्ति भूतानि यत्” उपनतिः वेददी० । [सामीषे ।

उपनद (दि) च च ० नद्याः सामोष्म् वा अच्समा० । नद्याः
उपनन्द् उ० उपगतोऽनुगतोनन्दस् चत्वा० ८० । गोकुला-
विपनन्दभातरि ।

उपनन्दक लिं ० उप+नन्द-पित्-खुत् । आनन्दजनके
इतराइत्वभेदे पु० । “जसुनाभः पश्चनाभस्तथानन्दोप-
नन्दको” इतराइत्वनामोक्तो भा० आ० ६७८० ।

उपनय उ० उप+नी-करणे अच् । उपनयने “मट्टोककर्मचा
येन समीप नोयते युरोः । वालो वेदाय तद्योगाइवाल-
स्थोपनयं विद्” रिति स्त्रयुक्ते १३८० आरजनकर्मविशेषे ।
“नोचस्यितेऽरिष्टहर्गेऽय पराजिते वा जीवे भगवानुपनयः
स्तृतिकर्महीनः” अतोति० । न्यायमते यो वो धूमवान्
स वङ्गिमान् अवमणि तयेऽदिशकर्महुपे रन्यायावववभेदे,
परार्थानुमानसाधकपञ्चावयवान्तर्गतावयविशेषोपनयवलक्ष-
णभेदौ न्यायस्त्रृतद्वयोर्दर्शितौ यथा

“उदाहरणामेवत्वं त्युपसंहारोन तथेति वा साध्य-
स्थोपनयः” द्वा० । “साध्यस्य पञ्चस्य उदाहरणामेवत्वाहर-
णात्मारी यज्ञपसंहारउपन्यासः प्रकरोदाहरणोपदर्शित-
व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपञ्चविशिष्टबोधजनकोन्यायाववव-
द्वयर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पञ्चबोधकं किन्तु पञ्चठ-
त्तिहेतुबोधकमिति तदुदासः । अत चान्यव्यतिरेकव्याप्तिर-
ख्यतरत्वादिनात्मगमः कार्यात्माहरणोपदर्शितेति त परि-
चायकमात्रमिति त न वाच्यम् उदाहरणविपरोत्प्राप्तुप-
दर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽपवशपदेनैव तदुदासः ।
स कोपनयोद्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकभेदात् । तथेति साध्यो-
स्थोपसंहारोऽन्वयुपनयः न तथेति साध्यस्थोपसंहारोव्यति-
रेक्युपनयः अत च तथायद्वप्योगावश्यकते न तात्पर्यं
किन्तु व्याप्तिविशिष्टवस्त्रबोधे, तथाच वङ्गिव्याघ्रूमवांशा-
यमिति वा तथाचावमिति योपन्यासः एवं व्यतिरेकव्यतिपि
वङ्गमावव्याप्तियोगभूमशांचायमिति वा न
तथेति योपन्यासः” एति०

उपनीयते उपस्थाप्ते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे
अच् । न्यायमतसिद्धे ज्ञानलक्षणाहुपे इच्छौकिक
प्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे । तथो हि सन्धिकर्षह पया पूर्व-
ज्ञातवस्तुतोऽज्ञौकिकप्रत्यक्षं जन्मते । यथा सुरभि उन्दन-
मिति चालुषे उन्दनस्य चक्षुर्याहात्मेऽपि सौरभस्य तद-
माहात्मात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्यालौकिकं प्रत्यक्षं ज्ञाते

तथा च सुरभि उन्दनमित्यत्र सौरभांशेऽज्ञौकिकत्वं उन्द-
नाश्चेत् तु ज्ञौकिकत्वमिति भेदः ।

ज्ञानलक्षणाकार्यकारणमात्रेत्यं दीचितिवतोक्तम् । “इयस्तु
धर्मविद्यकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासन्तिरितरा त यद्वि�-
वयकं तस्य प्रत्यासन्तिः । अतएव सुरभि उन्दनमित्यादो
सौरभत्वादेवपि भानमिति” व्याख्यातस्त्रैतत् जगदीशेन ।
“नातु सामान्यं यदि न प्रत्यासन्तिः किन्तु तज्ज्ञानं
तदा ज्ञानलक्षणा सह तस्याः कोभेद इत्यत आह
इयस्त्रैति सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः । इतरा ज्ञानलक्षणा
तस्येति प्रत्यासन्तिरित्यनुष्ठवते तथा च कार्यकारण-
भावभेदादेव प्रत्यासन्त्योः भेद इति भावः । अतएव ज्ञान-
लक्षणातएवेत्यर्थः अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्युप-
स्थित्यनन्दरं सुरभिर्गम्य इति वत् सुरभिउन्दनमित्या-
कारकं सौरभत्वप्रकारेण उन्दनस्य भ्रमाकरं चालुषं
तत्र सौरभत्वजातेभानं न स्यात् न हि तत्र सुरभिर्गम्यस्य
भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तद्वर्त्मप्रकारकत्वा-
अवप्रत्यक्षं प्रत्येक वेततया सौरभत्वप्रत्यासन्तेः कार्यताव-
क्षेत्रकतयैव सौरभत्वजातेभानं भविष्यतोति सम्भावनीयम्
चक्षुषो विहिरिन्द्रियत्वं न स्वार्योग्यमुख्यविशेषकज्ञानाजन-
कत्वनियमात् पूर्वाऽनुपस्थितस्य सुरभिर्गम्यस्य तत्र भाना-
सम्भवेनोक्तोत्या तदुगतजातेरपि तत्र भानादभानादिति
भावः । इत्यादाविवादिप्रत्येन भ्रमान्नरस्य तदनुव्यवसायस्य
च परिप्रहः । वस्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्मत्वं नियामक-
मिति पूर्वमनेनायं ग्रन्थः । तथा च सौरभत्वेन सौर-
भस्त्रृत्यनन्दरं जावमानायां सुरभिउन्दनमित्याकारक चा-
क्षुप्रभमानां सामान्यप्रत्यासन्त्यान् सौरभत्वस्य भानसम्भवः
कारणस्य सौरभत्वजात्युपस्थितात्मेऽज्ञानलक्षणा उद्यक्त-
प्रत्यासन्तिरिति भवते तन्मन्दं ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्मत्वा-
मेवायां सुरभिर्गम्यसापि तत्र भानसम्भवे सौरभत्वजाति
पर्वत्वाहुरत्वस्य सन्दर्भविदोधापत्तेः सौरभत्वादेवित्यादि
पदात् सौरभस्य परिप्रहः तेन न सन्दर्भविरोधोद्वै
इति विभावनीयम् । अतेदं तत्त्वं पद्यामि उटत्वादि-
प्रत्यक्षे उन्द्रौकिकप्रत्यक्षे वा तद्योजरत्वात्मेन ज्ञानलक्षण-
यान् रेतुष्वं उटत्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादिशामा-
न्यलक्षणाजन्मवटत्वादिप्रत्यक्षे च अभिवारात् तथापि
उटत्वादिकप्रत्यक्षार्थं उटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमान्यं प्रत्येक-
पटत्वादिगोचरत्वान्मत्तेन रेतुष्वतेन ग्रामसिकवटत्व-
चैवत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य उटत्वादिनिर्विकल्पकं

विमानुपयत्तेः ततुषिद्विरप्यावस्थकी पूर्वोत्भूतस्यमात्र-
स्यैव तथात्वेन घटत्वाद्याकरकतचाप्रत्यभिज्ञानाहुरोधेनैव प-
रेरप्युक्तकार्यं कारणस्याभ्युपेयत्वात् । न चैव जन्मस्विष-
यकमविकल्पस्यैव प्रत्यासचित्तिमिति प्राचीनगाधा-
विरोधः तस्या अकिञ्चित्करत्वात् सञ्चरणघटादेश्य-
नीतभानस्याने एव तथा नियमसम्भवाच्च इव्यतादिप्रका-
रेण घटादेश्यस्यैवपि घटत्वप्रकारेण तस्योपयनीतप्रत्य-
क्षानुदरेन घटत्वादिना तद्घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति
घटत्वादिप्रकारेणैव तद्घटाद्युपयस्य ऐतत्वादतएव घट-
घटत्वयोनिर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्यैव घटत्वैपि
घटस्य न वैशिष्ठ्यावगाहि प्रत्यक्षं घटत्वद्व्यतादिप्रकारेणैव
घटादीनां विगिद्वद्वैः पारमाधिकतया तद्वेभूतस्य घ-
टत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमस्त्वात् न चैवं
निर्विकल्पकोच्चरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिकमेषापि घट-
दिव्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, इष्टत्वात् जातोतरनिष्ठप्रकार-
तायां किञ्चिद्वच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्मणां निर-
वच्छिन्नप्रकारतानभ्युपगमात् । न च विर्विकल्पकस्य प्रत्या-
सचित्त्वे खविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः
विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षालीकतया विषयोपना-
थकविरहादेव तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि
सद्विकर्षे प्रत्यक्षाभान्नं प्रत्येवाद्यादितेव निर्विकल्प-
कत्वे नापि तादामासुमन्वेन विरेधित्वकल्पनादेव
निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा- सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य
स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्बार-
त्वापत्ते सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वैपि ज्ञौकि-
कस्यैव मनःसद्विकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तत्त्विर्विकल्प-
कस्य प्रत्यक्षे वाधकाभावादिति । अत्यु घटादिप्रकारक-
प्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञनत्वेन ऐतुत्वे घटादिविषेषक
घटोऽव्यभित्याकारमात्मोनीतभान् न स्यादिति तद्यु
घटादिविषेषकत्वसम्भवात् घट इत्येतनात्माकारस्य वाध-
निर्वियाप्रतिवध्यमानसप्रत्यक्षस्यास्त्वैपि ज्ञात्यभावात् । न
वैवं घटादेत्रुपस्थितिदशायामपि तद्विषेषकं सानसप्रत्यक्षं
स्यात् तद्विषिकासंबर्गायहस्य तदानीमपि सञ्चारादिति वाच्यं
घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालीकिकविषेषताकप्रत्यक्ष-
त्वव्यापकतया तद्वच्छित्तं प्रति ऐतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य
विरहादेवानुपस्थितघटादेविषेषविषयादामास्यहावस्मवात् अतएव
घटोऽव्यभित्यादिमानस्य घटप्रकारकत्वनियमात् अतएव

“उपनीतं विशेषणतयैव भासते” इत्यभिधाय “भानसे तु
नायं नियम” इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यतः पञ्चवितेन”। भाषा०
सुकावत्योच्च “विषयो यस्य तस्यैव व्यापारोज्ञानलक्षणा”
“न तु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासचित्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यल-
क्षणापि ज्ञानरूपा यदा तयोर्मेदोने शादत आह । विषयी
यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासचित्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं
जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासचित्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं
तस्यैव प्रत्यासचित्तिरिति”। “एवं ज्ञानलक्षणाया अस्तीकारे
सुरभि चन्द्रमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्? ।
वद्यपि सामान्यलक्षणापि सौरभमानं सम्भवति तथापि सौर
भत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणाया । एवं यत्र धूमत्वे न धूलीपटलं
ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यासुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणाया” ।
अत दिनकरः । “ज्ञानलक्षणास्तीकारे वीजमाह । एव
मिलादिना कथं सादिति । चन्द्रमस्तु ज्ञानुवे जा
यमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुः-
सचिकर्मभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकल्पकप्रत्यक्ष-
सामग्र्याः सहकारित्याविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्ष-
णापि सौरभमानं न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्द्र-
मित्यादौ सौरभादेभानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षण-
यैव सम्भवति । सौरभत्वप्रकारकल्पकप्रत्यक्षसौरभत्वा-
यक्षिक्तप्रकारकप्रत्यक्षत्वान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्या । फ-
लजनकवाङ्मीकारात् प्रकारे च हितीवसामग्र्याः सह-
कारिण्याः सत्त्वादिव्यभिमायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य
भानमिति स्त्रूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञान
लक्षणाया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मा-
न्तरसामग्रीतया । सामान्यलक्षण्याः तज्ज्ञानाऽनिर्वाहादि-
तिर्हादिति भावः । न तु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽपहेऽपि
सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेभानमस्तु सौरभ-
त्वप्रकारकसौरभविषेषकल्पस्यैव तत्कार्यं तावच्छेदकांता-
दिति चेत्र सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकावा; वामान्य-
लक्षणावाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य वस्त्रवस्य
सौरभमेऽपावेन सामान्यलक्षणावा तैज्ञानानिर्वाहात्
सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्व
प्रकारत्वविषेषं प्रयोजनाभावाच्च । न च ज्ञानलक्षणायाः
कारणत्वान्तरकल्पने । गौरभिर्यैव सामान्यप्रकारत्वस्य
कार्यतावच्छेदके प्रवेश इति शङ्खम् विशेषणज्ञानेतु-
तयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पना
विरहादिति । न तु विशेषणज्ञानजन्मतावच्छेदकं

विशिष्टद्वित्वं ज्ञानलक्षणया स्तु विशिष्टप्रवृत्तिमिति
न कृप्तेन निर्वाहः; एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषय
सुख्यविशेष्यकं स्पनसं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न
निर्वाह इत्यत आहे एवमिति ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्ष-
णयैव, तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्ववि-
षयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलोपटलेऽभावेन सामान्य
लक्षणयानुव्यवसाये धूलोपटलभानासम्भवादिति भावः”।
उपनयेन निर्वाहः उक्तः। औपनिषद् ज्ञानलक्षणाजन्ये
कलौकिके प्रत्यक्षे “अथ सार्थो यदि भवेत्तु तस्मै हि प्रत्यक्ष
एवैपनिषके” गच्छ ०

उपनयनं न० उपनी-स्तु द्। कृत्युक्ते संखारमेदे १७८-
नयार्थे २८८मोपग्रामणे च। तत्रोपनयसंखारविभागकाला-
दिर्दर्शते। स च संखारः विविधः निव्वः काल्योनेभि-
त्तिकश्च। तत्र द्विजातीनामधिकारः। तत्र निलः अटम-
वर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्चसादिकामस्य पञ्चमादिर्वच-
विहितः काल्यः, नैमित्तिकस्तु उनः संखारप्रयोजकपापाप-
नोदनार्थं प्रायश्चित्तात्मकः। तत्र नित्यस्य कालोऽपि विविधः
सुख्योगौशश्च। तेषु सुख्यकालः “गर्भाइमेऽटमे वाव्दे ब्रा-
ह्मणस्योपनायनम्। राजामेकादग्ने सैके विशासेके यद्या-
कुलम्” मतुः। “गर्भादिवस्य सर्वश्चानुपङ्गः यथाह आपस्तम्भः
“गर्भाइमेपु ब्राह्मणमनयेत् गर्भेकादग्ने राजन्यम् गर्भादग्ने
वैश्यम्”। अत एव “अटमे वर्षे ब्राह्मणमनयेत् १गर्भाइमे
वाव्द। एकादेशे चत्विंश्यम् २। द्वादशे वैश्यम् ४। आच्च ३० सूत्क-
ठत्तै “जन्मप्रभृत्याटमे वर्षे ब्राह्मणमनयेत् १। गर्भप्रभृत्याटमे
वाव्द। जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशवर्षे चत्विंश्यम-
नयेत् ३। जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यम् ४ इति
ज्ञानायण्योपाध्यायः। यज्ञोऽप्याह। “गर्भाइमाव्दे कर्त्तव्यं
ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भेकादग्ने राज्ञो गर्भात् द्वादशे
विशः”। तत्रापि गर्भाइमादिरेव मुख्यः कालः अत एव
मनुना यथाकृत्यमित्य नेन जन्मतोऽटमादीनां कुलात्मारेण
याह्नातामात्रमुक्तम्। तेनास्य कुलात्मारेण उभयोरपि
मुख्यतेऽपरे आङ्गः। अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते।
“प्राप्ते गर्भाइमे वर्षे शुद्धिर्यस्य न विद्यते। तस्योपनयनं
कार्यं चैत्रे मोनगते रवौ” व्यवहारचमत्कारः। “गुच्छिन्वै
गुदर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽटसे यदि। चैत्रे मोनगते भानी
तस्योपनयनं शुभम्” निःसि ३० सूत०। अत्र शुद्धिय
“रविगुरुशुद्धौ व्रतोऽप्ताहौ” इत्युक्ता रविगुरुर्गोचरस्तुः।
किञ्च “अटमैकादग्ने दैद द्वादशाव्दे व्रतस्य च। मुख्यं

कालं विजानीयाहु ब्रह्मत्वविशां क्रमात्” वचने अटमादि-
वर्षाशां वर्षेभेदेन सुख्यत्वमाह। “गर्भाइमेऽटमे ब्राह्मणमुप-
नयेत गर्भेकादग्ने चत्विंश्यम् गर्भादग्ने वैश्यम्” गोभिलः
“व्यक्तमाह माण्डुच्यः “प्रत्यव्यविदाहे च वस्त्ररपरिगणन
माङ्डराचार्याः। आधानपूर्वमेके प्रस्तुतिपूर्वं सदान्ये ह”।
काल्यकालः। “ब्रह्मवर्चशकामस्य कुर्याहिप्रस्त्रं पञ्चमे। राज्ञो
बलार्थिनः षडे वैश्यस्येहार्दिनोऽटमे” मतुः। “षडे त
बलकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे। अटमे सर्वकामस्य, नवमे
कालिनिकृतः” निःसि ३० विष्णुः। अथ काल्यानि, सप्तमे
ब्रह्मवर्चशकामस्म्, अटमे ब्राह्मणकामस्म् नवमे तेजस्कामस्म्
दशमेऽटमाद्यकामस्म्, एकादशे इन्द्रियकामस्म्, द्वादशे पशु-
कामस्म् उपनयेत्” पैठो। गोषकालोऽपि विविधः सध्यमो-
ऽधमस्य स्तल्याधिकप्रायश्चित्तनिमित्ततामेदात्। ब्रह्मत्वविद्य-
विशासुपक्षने “द्वादश षोडश विंशतिष्ठेदतीता अवश्य-
कालाभवन्ति” पैठो। ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् चतुर्थ
षोडशाव्दात् वैश्यस्य विंशत्यद्वात् उत्तरं अवश्यका-
लतादोत्तरवशात् तत्र महाब्याहृतिहोमस्त्रः प्रायश्चित्त-
विप्रादेः षोडशाव्दातीतत्वे चान्द्रायणादिगुरु प्रायश्चित्त-
मिति भेदः एवमेव सं ३० त० रव०। तथा च गौष-
कालसध्ये द्वादशाव्दादवो मध्याः तदत्तरमध्यस्त्र इति भेदः
तत्राधमगौष्ठस्तु। “आषोडशाहु ब्राह्मणस्य बाधित्रो नाति
वर्षते। आ द्वाविंशात् चतुर्व्याप्तो चतुर्विंशतेविशः”
मतुः “आ षोडशाव्दात् द्वाविंशात्तुर्तुर्तिं शाश्व वस्त्ररात्।
ब्रह्मत्वविशां कालं औपनायनिकः परः” या० सूत०। तत्र
आ इत्यस्य सर्वत्रात्मयः आङ्गः चाल्याधिविधौ न सर्वादायाम्
“षोडशाव्दो हि विमस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः। विंशतिः
सुवतुर्ती च वैश्यस्य परिकेन्तिं” विष्णु ४० उक्तः। अतः
षोडशाव्दात्यानामुपनयकालता। “अत जहौ” तयोऽप्येते
यथाकालमसंख्यातः। सोवित्रीपतिताः नामग्रा भव-
न्यार्थविग्रहिताः” मतुः। अत्र सर्वत्र गर्भेकादग्ने-
द्वादशाव्दायाह्नाः “सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च
च। ब्राह्मणस्य विशेषेति” यमवचने पञ्चदशवर्षातिकमे
शुरुपायश्चित्तविधानात्” एतच्च जन्माधिपरं तेन षोडशा-
व्दादिभिः यमवचित्तद्वात् एवमेव सं ३० त० रव०। पञ्च-
दशपद्वृद्धि दिमासाधिकपञ्चदशपरमिति कल्पते सर्ववा-
सञ्चालसात् अतएव “पञ्चदशवर्षाद्वृद्धिमपि कियत्कालातिकमे
तद्वालकव्रतमिति” वदता मिताचाराकाला तथैव स्फुचितस्।
एवं तत्त्वस्येदेन सामान्यकाले निरूपिते द्वानीं शुभमूलक

विशेषकालोऽभिवीयते । तत्वादौ वर्णमेदेन कर्मेदस्य मुख्यता वया ह प्रसि० कश्यपः । “बद्रतौ वसन्ते विप्राणां गीर्हे रात्रां गरद्यथो । विशां सरस्वत्य सर्वेषां दिजानास्त्रोपदायनम्” । नारदः “शरहृषीश्वसन्ते षु व्युत्क्रमाच्च हिनन्दनाम् । सर्वं साधारणं तेषां ब्रह्म साधादिपञ्चलु” । नि० सिंगर्गः । “विमं वसन्ते क्षितिपं निदधे वैश्यं घनान्ते ग्रन्तिनं निदध्यात् । साधादिशुकान्कपञ्चमासाः साधारणं वा सकलहिजानाम्” । एकोच्छैः । साधादिशुसामाशस्त्रमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे । “माधादिषु च सामेषु मौड़ी पञ्चसु ग्रस्ते” । अन्यत्रापि । “त्राञ्छण्वावैश्यानां माधादिष्विपं पञ्चसु । साधारणं तु सर्वेषां व्रतोपनयनं विदः” । तत्वं साम-भेदे फलमेटः यथाह व्यव० च० सुरेश्वरः? । “मात्रे मासि भज्ञागुणोधनपतिः प्रात्तोधनी फालुगुने भेदात्री भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः । वैशाखे सुभगः सुखो प्रटुभित्येऽपि वरिष्ठो वृधोऽप्याशाढे ऽपि भज्ञाविपञ्चविजयो खग्रातो भज्ञापरिष्ठतः” । लतप्रचि० “मात्रे इविषयशेषाद्यः फालुगुने च उद्भवतः । चैत्रे भवति भेदात्री वैशाखे कोविदोभवेत् । ऊँठे गहननीतिज्ञ आपादे क्लदुमाजनम् । शेषेष्वयेषु रात्रिः स्थादिष्विज्ञनिश्च च ब्रतम्” । निषिद्धमिति विप्रक्षवियविषयं न वैश्य परं तस्य “शरदि वैश्यमिति” भृत्या प्रायुक्तकाश्यपेन च शरयुपनयनविधानात् । यत्तु “विप्रस्य क्षवियसाप्रिव्रतं स्थाइत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्यं नानध्याये न संक्रमे” इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षविद्योर्दिष्यावने उपनयविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपरनिति० स० त० रघ० । वस्तुतः चर्लधे दक्षिणायने तु वैश्यस्य सुखोपनयनपरम् “उद्गयने आपूर्यं माणे पचे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविदाह्वा:” आश० रुद्र० तु विप्रक्षविद्यम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे “नानध्याये न संक्रमे” इति पर्युदासाहुपरपत्तिः अये प्रदर्शयिष्याणगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनसानध्यायेऽपि कर्त्तव्यतावगमात् । “जन्मलग्ननक्षत्रमासराश्वृ उपनयनप्राशस्यमाह” लतप्रचि० लक्ष्मि॑ । “जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽप्यवा जन्मनि जन्ममे वा । व्रतेन विप्रो न बड्डश्वतोऽपि विद्याविशेषे प्रथितः एष्ठिव्याम्” । “विवाहे मेखलावन्धे जन्ममासं विवर्ज्जयेत् । विशेषाज्जन्मपत्तन्तवशिष्टादैर्दाहतम्” गर्गवाक्यं तु क्षतियवैश्यपरम् न

त ब्राह्मणविषयं लक्ष्माक्षविरोधात्” । अय य पञ्चनिर्णयः व्य० च० । “अदृष्टं पञ्चसुशन्ति शुक्लमसितस्याद्यं त्रिभागं तथा रिक्तां प्रोज्ञात् तिथिं तथा त्वयनयोः सविच्छ शेषाः शुभाः” इति आपूर्यं माणे पचे इवादिप्रकाश्वलायनस्त्रवम् “पचे च क्षणेतरे:” भजवलभीमः । तिथिनिर्णयः । निर्णया० “हत्तीयैकादशी पाह्वा पञ्चमी हादशी तथा” । “हितीषु रुद्रविदिक्षप्रभिते तिथौ च क्षणादिमतिलवकेऽपि न चापराह्वे” स० चि० । निर्णया० व्यव० चम० । “न च वृष्णामध्याद्यां पञ्चदशां न पञ्चयि । रिक्तासु च न कर्त्तव्यं लग्नस्य ग्रिदसे तथा” । अटसीपञ्चदश्योरनध्य । यत्वेऽपि षष्ठ्युपादानं नैमित्तिकविषयमेवमयेऽपि । “वृश्चामशुचिरभायोः रिक्तासु बड्डोषभाक्” स० त० । “रिक्तायाभर्त्यहानि स्थात् पौर्खमासान्तर्धैव च । प्रतिपद्यापि चादशां कुलवृद्धिविनाशनमिति” । अन्यत्रापि “सप्तम्यामदस्याम्भृतिपदि रिक्तात्वोदश्याम् । आयुर्विद्यामाशोब्रतवन्धे पञ्चदशाङ्ग” । “इतीया पञ्चमी चौं सप्तमी दशमी तथा । त्वयोदशी लतीया च शुक्ले ऊँठोः प्रकोर्त्तिता” इत्यत्र सप्तमीत्वोदश्योर्यत् प्रायस्यस्त्रः तहसलाभिमावेण । नि० सि० नारदेन व्यतिरेकमुखेण वसन्ते गत्यहादिप्रतिप्रसोक्ते । यथा “विन्तुना वसन्तेन क्षणं पचे गत्यापि । अपराह्वे चोपनीतः इनः संस्कारमर्हति” । गलयहमाह भद्रनरत्वे नारदः । “क्षणापत्रे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनवयम् । त्वयोदशी चतुर्थक्ष्य अष्टावेते गलयहा:” । रा० मा० “आरम्भानन्तरं” तत्वं प्रत्यारम्भोनविद्यते । गर्गादिमुनयः सर्वे तमेषाङ्गः गलयहम्” । दैवज्ञमनोहरे । “प्रदोषे निश्चनध्याये सन्ध्यागज्जे गलयहे । सधुं विनोपनीतसु इनः संस्कारमर्हति” । एवं दिवचतुर्दीगस्त्रयोदशां यदा भवेत् । इदं दशी तत्वं वज्रार्पीस्थात् गलयहतया भतेति ज्यो० वचनात् तादेश्वादस्यावज्ञता । इद्वर्गर्गः । “स्त्रिषुक्तानध्यायान् सप्तमीञ्चत्वयोदशीम्” वर्जयेदिव्यवृश्च । तत्वानध्यायप्रदोषकालौ अनध्यायशब्दे । ४५४० दर्शितौ “अनध्यायवेऽपि कर्त्तव्यं यस्य नैमित्तिकं भवेत्” इद्वर्गर्गवचनात् । “प्रायश्चित्तोपनयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽपिकारात् लक्षणपत्तन्तवशिष्टादैर्दाहतम्” । नो जीवाशातिचारे सित्युर्दिवसे कालशुद्धौ व्रतं रत् दीपिकोऽप्तः सप्तम्युद्दिमात् वर्जनीयम् । युर्गुप्रासादिष्वपनयने दोष-

माह तत्वे । “अस्त्राते देव्युरौ गुरौ वा क्षत्रोऽपि वा पापवृत्तेऽप्यनुक्ते । ब्रतोपनीतो दिवसैः प्रणागं प्रयाति देवैरपि - रक्षितोयः” । नक्षत्रनिर्णयः सं० त० भुजद० “स्वातीशक्षभास्त्रिभित्रमें पौष्णे ज्येष्ठाक्षाह्निरक्षित्वै तोयपतौ भगे दितिशुते भाइहये सागरे” १५, १८, २३, १, १७, १२, २७, ८, १४, २२, ५, २४, ११, १२, २५, २६, २० एतत्संख्येषु सप्तदशु नक्तव्ये च उपनयनं सत् । सु० च० प्रमिः । विशेषः “लिप्रभुवाहिहरमूलस्तुविपूर्वोरोहेऽक्षविद्युरसितेन्दुदिने व्रतं सत्” अस्य व्याख्या प्रमिः । “प्राजापत्रादि चहूक्षेभगवार्दिष्यपञ्चसु । मूलादिदशके चैत सर्वैव व्रतवस्त्रम्” । तेन २२ द्वाविंशतिनक्तव्याणि विहितानि । अत्र उन्नर्वद्युपहव्यं लक्षियत्वेयविषयं न त ब्राह्मणविषयम् “पुनर्वसौ ब्रतोपिमः एनः संख्यारम्भतीति राजसा ।” “त्र॒हस्त॑यि भले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति । उन्नर्वसौ क्रतोपिमः एनः संख्यारम्भतीति” वारसंयहे ॥ च दिप्रोपनयनविवेचात् । तथा च “भरतोक्तिनामविश्वासेऽक्षवपनयनं” च कार्यम् एतानि नक्तव्याणि च सर्वशास्त्रामत्वप्रायाणि यथोक्तं तत्वैव “भरतोक्तिनामविश्वासेऽक्षवपनयनं” च । सर्वशास्त्रामत्वं प्रोक्तं व्रतं तत्वं विवज्ज्येत् । वेदमेदे नक्तव्यमेदो यथा ज्योतिर्निवस्ये व्यव० च० च । “सूक्ष्मस्त्रात्वये सार्थे शैवे पूर्वोत्तरे तथा ।” “अग्नेदाध्यायिनां कर्त्त्वं सेस्त्रावव्यनं वृष्टे” १८, १३, १४, १५, ८, ६, ११, २०, २५, एतक्षितानि कर्त्त्वेदिविषयाणि “पुष्णे उन्नर्वसौ पौष्णे २७हस्ते मैत्रे १७ शशाङ्कमेऽपि । भुवेष १२, २१, २६, ४ च प्रशस्तं स्थाद्यज्ञानं मौडीवस्त्रम्” । उत्तरग्रस्त २३हस्तान्त्रिशिवदृक्षेत्तरात्वयम् २२, ११, २१, २६ । प्रशस्तं मेषत्वावस्थे वटूनां सामग्रायिनाम्” । भगो ११मैत्रा १७ विनोहस्तारेत्वदिति उत्तरग्रस्त २३ । अवर्यपाठिनां शस्त्रोभग्योऽयं व्रतार्पणे” । नि० सि० “पूर्वा १, २०, २५, हस्तालये २, १४, १५, सार्थे दशुतिमूले” च २२, २८, चहूक्षम् । यजुर्वां पौष्णेत्वाकार्कादिविष्युप्यस्तुवैः । सामग्रायां हरोशाक्षस्त्रुपुष्ट्येऽत्तराश्विनी । धनिष्ठादितिमैत्राकार्काच्चेन्दुपौष्णे व्यथर्वास्म् ५०, २७, । अन्यत्रापि । “पूर्वाहस्त्रात्वयाऽह्नेष्ठायिवस्त्रानि भानि च । अग्नेदाध्यायिनां गतस्त्रान्त्रात्वयन्त्रेत्वस्थने । उत्तरारोहिणीयुग्मपुष्ट्यावौष्णेकरादितौ । मैत्रे यजुर्विदाङ्गोपनयनन्तु प्रशस्ते । उत्तराश्रवाद्विष्युप्याहस्ताधनेषु च । सामग्रायां व्रतं शस्त्र

मिति वेदविदोविदुः । अश्विनी रेततो हस्ता भगवंत्वधनादितौ । अश्वर्वदेविनाञ्चोपनयनन्तु शुभावहस्तिमिति” प्रमिः । उत्तरायुक्तव्यने ज्येष्ठायामलत्वे नोकावपि प्रागुक्तभुज जलादिवचने “अश्विनीमृगविलासु हस्ते स्वात्याञ्च शक्रमे । पुष्णे च पूर्वकल्यग्न्यां अवये पौष्णमे तथा । वासने शततरासु व्रतवस्थः प्रशस्ते” श्रीपर्तिवचने च ज्येष्ठायायहणमत्वान्तरापद्धिष्यम् । वेदमेदेन विहित नक्तव्ये च तस्याः अक्तोर्त्त्वेऽपि वेदमेदेन प्राशस्त्रवात्वस्थ प्रतीतेस्तद्वामेऽन्यवेदिविहितनक्तव्यस्यापि यहस्तिर्थं चुहू० चिंदाविंशतिनक्तव्याणां सामान्यतो यहस्तवदत्वापि तथेति वौधम् । ज्येष्ठायाम्लत्वान्तरापद्धिष्य एव पाहग्राता क्षेष्यपि वेदिष्य तदनुक्ते: व्यव० च० गुरुः । “तिष्ठते रेषु रोहिणाणां हस्ते मैत्रे च वासने । त्वाङ्गे सौम्यपुर्वस्त्रोहस्तम्” हौपनायनम् । वास्त्रे वैष्णवे पुष्णे वायच्चे पौष्णमे तथा । अश्विन्यां वट्सु भेषूकं मध्यमं तु चतुर्मुखैः । शेषेषु वर्जयेष्वी-मानु द्विजानामौपनायनम्” अवान्येषां वर्ज्योक्तिरपि अनापद्धिष्या” एतदरिक्तनक्तव्याणां प्रागुक्तव्यनैर्विहितात् । ज्योतिर्निवन्धे नारदः । “अष्टान्यक्तव्यान्येज्येऽक्षदादित्युत्तरात्वयम् । विष्णुवयाश्विमित्राज्योनिभान्युपनायने” । वर्ज्योनीययोगानाह व्यव० च० गुरुः । “व्याधातं परिचं वज्रं व्यनीपातञ्च वैष्टिष्यम् । गण्डातिगण्डौ शूलञ्ज्ञविस्तुम्भञ्च विज्ञेयेत्” अच्यत्रापि । “विष्णुकम्भम्भूलपरिवर्त्यतिपातगण्डव्याधातवैष्टिष्यत” त्वतिगण्डमज्जुम् । योगं विहाय कुजमन्दपराह्नसम्यां विहतानिर्गतमग्नुव्रतं प्रशस्तम्” प्रमिता० । “क्षीणवन्देऽस्त्रेषु शुक्रे निर्त्ये चैत्र भास्तरे । कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलयहे” । निरंपर्युषमाह तत्वैव । “राशेः प्रथमभागस्यो निरंशः सूर्यं उच्यते” । तेन रघुनन्दनेन निरंशयद्वस्य संकान्तिपरत्वस्य वृत्यनं विन्यम् । वारनिर्णयमाह नारदः । “अचार्यं सौम्यकाव्यानां वाराः शस्त्राः शशीनयोः । वारौ मध्यफक्तौ प्रोक्तावितरो निन्दितौ व्रते” तत्वाप्यस्त्रितस्य दुष्प्रस वारोवर्ज्यनोयः । ““अस्त्रं गतस्य सौम्यस्य वारो वज्रेऽदिजन्मनामिति” नारदोक्ते । अन्यत्र त । “शुभोऽवधोमास्त्रमितः पापयहस्तो न चेति” । चन्द्रवारसु क्षेष्ये वर्ज्यनोयः । “पापयहस्तां वाराः सूर्यं शुभाचन्द्रवारसः” । सितपश्चे प्रशस्तः स्यात् क्षेष्ये वारोविधोनंहीति” व्य० च० उक्तेः । सामग्रानां कुजवारेऽप्युनयनसुक्तं श्रीपर्तिना । “शास्त्राभिमे बलिनि

केन्द्रगतेऽयवाच्चिन् वारेत्स चीपस्यन् कथितं
द्विजानाम् । नोचस्यितेऽरिग्टहगेऽऽथ पराजिते वा जीवे-
भगवुपनयः सृष्टिकर्षहीनः” । ज्योतिर्निवन्धे नारदः
“सृष्टिवा जीवशुक्लज्ञाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्रकौं मध्य
मौ चेद्यो सामवङ्गजयोः कुजः । शाखाधिपति-
वाराव शाखाधिपवलं तथा । शाखाधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं
त्रितयं व्रते” । मु० च० “शाखेयवारतनुधीर्यमतोव
शक्तं शाखेयसूर्ययग्निजीवले व्रतं सर् । जीवे भगवे रि-
पुष्टहे विजितेऽय नोचे स्थादेदशाह्विधिना रहितो-
व्रतेन” । वशिष्ठः “शाखेयगुरुशुक्लाणां सौदृग्म बाल्ये
च वार्डके । नैवोपनयनं कार्यं वर्णेण दुर्बले सति” ।
तेन भौमेदुधयोरसादिवः सामग्र्यवणशाखिनोरुपन-
यनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यस्थितिं स्तनवां-
श्वसोद्दांशस्थितिं न शाखेयादेपवादमाह वशिष्ठः “यतु-
नीचांशयत्वस्ये स्तनांशे वा खोड्भागे । शाखेशे वा युरौ
युक्ते न नीचकलमन्तुते” । शाखेयवर्णेयास्तु । “विप्राधी
शौ भागेवेच्छा कुजाकौं राजन्यानामोवधीशोविशाश्च ।
न्यूदाणां च्छान्तज्ञानां शनिः स्याच्छासेयाः युजीर्विशुकार-
सौम्याः” मु० च० “क्षग्वेदाऽव वर्जुवेदः सामवेदो-
द्यर्थेणः । वेदान् निषियोजीपशुक्लमेवुधाः क्रमात्”
युवः । “भग्वेदाधिपतिजीवोयज्वर्द्दाधिपो भगुः ।
सामवेदाधिपो भौमः शग्योऽयव्यवेदाट” दीपिका ।
वाग्नभेदे फलमाह व्यव० च० वशिष्ठः “सेवे भवति
वाक्कृग्णो वित्तविद्यार्थितो वृषे । युग्मे वेदार्थदर्शी च
कुदोरे च वड़क्षवित् । शिल्पकल्पं करः सिंहे वठे भवति
परिहृतः” । त्रिवायां विनयप्राप्तः काशुल्लौटोऽय इत्यिके ।
सर्वत्र पूजितयापे अद्वितीयमृगे तथा । राजन्येष्वान्वितः
कुम्हे भीने वेदान्तपारगः” । वाग्नकेद्वय्यादियहफल-
माह सुच्चिं “राजसेवी वैद्युष्मितिः श्वस्त्रियो पाठकः
प्राज्ञोऽर्थवान् च्छेष्वेवो केन्द्रे स्त्रीयोदिष्वेचरे” व्यव०
च० युवः । “रथौ वाग्नादिकेन्द्रस्ये दोषः स्फुरित-
संचकः । तत्रोपनीतस्य शिशोः कुख्नायो भवेत् तदा,
कुजे वाग्नादिकेन्द्रस्ये दोषः क्रूजितसंचकः । तत्रोपनीतं
वक्तारं इन्ति वर्णाङ्गं संयथः । यनौ वाग्नादिकेन्द्रस्ये दोषो-
दितसंचकः । करोति महतीं पोङ्गं व्रतिनो वा युरो-
स्थाया । राहौ वाग्नादिकेन्द्रस्ये दोषोरन्माहवेत् ।
व्रातनोजननी इन्ति वायवा उनवश्चयम् । केतो वाग्नादि-
केन्द्रस्ये दोषव यासुसंचकः । उमयं व्रतिनोइति-

वित्तविद्याविनाशनम्” । वाग्नविद्याष्टमान्त्यस्यः करोत्येव
निशाकरः । व्रतिनोदेहमध्यनं निधनं दुःखसञ्चयम्” ।
वशिष्ठः “विशेषान्विधनस्थाने यहान्नेच्छन्ति सर्वदा ।
आचार्यन्वशुभा भ्रन्ति शिष्यं भ्रन्त्यशुभेतराः” । “केन्द्र-
विकोणगे जीवे भानौ शुक्रेऽयवा व्यवे । द्वितीये चौ-
शुभोबोगो द्विजानामौपनायने” । लग्नावधिकस्यानमेदे
यहविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः “वडाएमं विना
जीवः सर्वत्र शुभकृत् सदा । सर्वत्र शुभकृकः वष्टसप्रा-
दमं विना । भास्त्ररोलग्नः ज्यायोद्दृष्टुं भूपतिसेवकम् ।
वसुस्यः स्वर्णरहितं व्याहस्यः हस्तिनं सदा । वन्मुगोदः-
स्थिनं नितं च स्तम्भोमतिवर्जितम् । शत्रुगोरोगरहितं स-
प्रमे सार्गवर्जितं तम् । वृष्टमेद्दिरहितं नवमे धर्म-
द्वारित्यम् । व्यापारगोभिषग्दृक्तिं दीर्घयुद्धं तथा
इवगः । रिप्फगोहानियुक्तञ्च फलमेतद्युभम् । वसुगे स्यात्तनप्रा-
प्तिस्तृतोये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिष्ठिं च पञ्चमे सौ-
स्त्रसुक्तमम् । वठे तृ व्याधिपीड्हा स्यात् सप्तमे सुखस-
नतिः । वृष्टमेनिर्धनः प्राणी नवमे धर्मसंबूधः । दण्ड-
मे स्यात् सदाचारो जाने स्यात्तनसञ्चयः । दारिद्र्यं रि-
प्फगे विद्याक्षन्द्रे फलसदाहृतम् । द्वर्तिनाशः सुखं का-
र्यहानिर्दिग्दर्थतिर्गदः । अधर्मोद्भवतिर्द्विनाशो लग्नात्
कुजे फलम् । बुद्धिष्ठिर्वित्तनाशो लाभः उत्तोर्मतिः
सुखम् । आंयुःलयो धर्मसौख्ये कोषलाभः लयः क्रमात्
सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दां हानिं
सुखं रोगं द्यूतङ्कामं जड़ं मतिम् । विपद्मेशं सुखं
स्वयुमुदयात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लक्षः ।
“पापात् सम्भगञ्चन्द्रं पापग्रहेण वा युतम् । व्रते विद्य-
र्ज्जवेदुयत्राहोपमाङ्गुर्मनोविषः । तत्रकलं तत्रैव “पाप-
यहात् सप्तमं यशाङ्गं पापयहेणापि युतञ्च हित्वा ।
अतः प्रशस्तं मुनयोपदन्ति नोचेच्छदा न्युग्मपैति शीघ्रम्” ।
युक्तस्तु । “पापयहेणिते वाने जीवितार्थी न कारयेत् ।
चन्द्रो वा क्रदग्युक्तो भूदत्तं संप्रवृक्तिः” ।
वर्जयोगमाह मु० च० “करोज्यचन्द्रसंवन्पारिपौ
स्त्रतौ व्रतेऽधमाः । अयोऽज्ञानार्थौ तथा तनौ
स्त्रतौ स्त्रेषु खलाः” । अन्यत्रापि “लग्नाविनाथसितजीव-
निशाकिनायान् वडाएमेव व्यगतावपि चन्द्रशुक्रौ । ल-
ग्नाएमपञ्चमगतामशुभपञ्चां व्यतात् त्रजेद्दत्विधौ
सुनवोशदन्ति” । वारहं पर्वे । “सेष्वलावस्मकाः तु सर्वदा

पञ्चमङ्गलम् । शुभयुक्तं प्रशंसनि तदाक्षोकितमेव वा ॥” । योगान्तरमाह प्रमि ० महेश्वरः । “जोते जग्नर्जधिते भृगुसुते भर्मात्मजस्ये विघ्नै शुकांशेऽच्छिलवेदयिद्विस्त-स्थांशे लतप्नोऽव्याप्तः” । तत्रैव सं एव । “विघ्नै सितांशे गुरौ तनौ लिकोश्णे भग्नो । समस्तवेदयिद्वती यमांशके-ऽदिविर्षुणः” । तपांशफलमाह व्यप्त० च ० शुरः । “गुर-त्त्वशुक्रांशकरे च चन्द्रे विद्याधनायुः उख्वांन् द्विजना । माहेयमन्दाक्षीनवांशकस्ये हिंसो जडो मूर्खतरीऽतिनिःस्तः” ० सु० चिं । “कूरो जडो भवेत् पापः पटुः षट्कर्म-लहुः । ब्रांथमाक् तथा मूर्खोरव्याद्यंशे तनौ कमात् । विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरित्तरः । चन्द्रे स्वरवे बङ्गदुःखयुतः कर्णाऽदितिमे धनवान् स्वरवे” । प्रमि ० नारदः “अवगादितिनव्यते कर्कांशस्ये निशा-करे । तदा ब्रती वेदश्च स्वदनधायसम्भविमान्” । एतच्चुक्तपत्त्वविषयम् “शुक्ले खांशे निशानाये वित्तवान् वत्तक्षम्भवेत् । लक्षणे सांशगतवन्द्रोजाऽतिभ्रंशहृतोति हि” विश्वेतोऽप्तः “रविगुरुशुद्धौ ब्रतोहाहौ” इत्युक्ते व्रते गुरु-शुद्धिरावश्यको । तत्र शुद्धशुद्धौ विशेषमाह ॥ च० चिं “वटुक्याजन्नराशेद्विकोशायहिसप्तगः । अतेऽप्तोऽप्तः च वट्टलग्राद्ये पूर्णयाऽन्यत्र निन्दितः” । “खोज्वे खमे खमैते वा खांशे वर्गेऽस्मे गुरुः । रिप्फाद्वर्द्धगोऽपीटो नीचा-रिस्यः शुभोऽप्यवन्” अत्र जीवस्य नीचस्त्वत् इव अरि-स्वत्वत्प्रवृत्तेऽपि वर्ज्यता प्रतीबते अतएव “जन्मभादृष्टे विष्णुतो नीचे वा शत्रुभे गुरौ । शौश्रीवन्धवः शुभः प्रोक्त-चैते सोनगते रथाविति” निर्णयसिद्धुभृतवचने सोन-गतरविकोशएव प्रतिप्रसवशार्थक्यम् । एतेन “शास्त्राधिपे वित्तिनि” इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शास्त्राधिपत्ववात् गुरोररिष्टहस्यते तस्य चतुर्वेदाधिपत्वा तदेदिनामेवो-पनवनिषेद्धकल्पनमपि निरक्षम् “शोषेगृह्ण्यशयितीवद्वत्ते” इत्यादिप्रागुक्तवचने शास्त्रेणात् पृथक्कृतेन जीवस्य यहये-नारिग्रहस्यत्वेऽपि वर्द्धेदिनां दोप्रसवश्यकत्वात् । एतेन “नीचस्यतेऽरिष्टहृषेऽपि पराजिते वा जीवे भग्नो” इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् पराक्षः तथात्वे प्रति-प्रसवानर्थक्यापत्तेः । अन्यदाकरे इत्यनिति दिक् तत्त्वद्विद्यायहयाचेऽ इकर्मभेदे तत्र चिकित्साविद्याह्वा-पत्तयनप्रकारो दर्शितः सुश्रुतेन वथा ।

“अथातः शिष्योपनवनीवमध्यायं व्याख्यासामः । आद्याद्यत्रिवैश्वानामन्तमसन्देशदःशीखगौरवशीत्रा-

कारविनयशक्तिवलमेधाभृतिस्तुतिमतिप्रतियज्जितुतः” ततु-जिह्वौडित्त्वायस्तु जुवत्त्वाविनासः प्रसद्वचित्तवाक्येष्ट क्ले ग-वहस्त्र भिषक् शिष्यसुपनयेत् । तसो विपरीतगुणं नोपनयेत् उपनयनीवस्तु ब्राह्मणः प्रदस्ते प्रतिष्ठिरशस्त्रहूर्त्तनक्षत्रे प्र-प्रशस्तायां दिशि शुचौ समेदेये चतुर्हस्तं चतुरस्तं स्त्रियुलसुप-विषय गोमवेन दर्भैः संस्तीर्य शुष्पैर्वाजमक्तरत्वं च देवतां पूजयित्वा विप्रान् भिषजय, तत्रोऽस्त्रियाभ्युक्त्य च दक्षिणातो वज्ञाणं स्वापयित्वा ग्निसुपसवाधाय च दिरपलाशदेवदार-विलानां समिहित्यदर्शां वा श्वीडक्षाणां व्ययोधोऽस्त्रियार-शात्यसधूकानां दधिमदुष्टताक्षाभिः, दद्वार्ण ईमिकेन विधिना च्छुभेषाज्ञाकुर्तीर्जुक्त्यात् । सप्रथाभिर्भृत्यार-हृतिभिस्तः प्रतिदैवतमद्वैत खाहाकारङ्गु कुर्यात् शि-ष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्वाणां वर्णानासुपनवन्वन् कर्त्तु महीति राजन्यो इयस्य, वैश्यो वैश्योस्येवेति । नुइमपि कुलगुणसम्भवः सन्तवर्ज्ञमहुपनीतमध्यापयेदिलेके । ततो-ऽग्निं त्रिःपरिष्ठीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं बृहात् । काम-क्रोधभौभमोहमानाहङ्कारेष्वापारुष्यैशुन्यान्वतालक्षावय-स्त्रानि हित्वा नीचनखरोमृणा शुचिना कामावासासा स-त्वप्रतवज्ञाचर्याभिमादनतत्परेणाऽयश्च भवितव्यं भद्रहुम-तस्यानगमनशयनासनभोजनाभ्यथपरेण भूत्वा भवित्वहि-तेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्त्राधर्मै भवत्वक्षाच च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्ब-ग्रह्त्वमाने यदन्यथादर्शीं खामेनोभाग्मस्वेदमपलविद्युत् । हिजगुरुद्विद्यमित्वप्रविजितोपनतसाप्त्वनायाभ्युपगतानां चात्मवान्वयानामित्व ख्लेभेजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भ-वति । व्याधशाकुनिकप्रतिपत्पापकारिणां न च प्रति-कर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते विवद्ययोधर्मार्थकामांशं प्रा-प्रोति” एवं भवतिद्विद्यायहयाज्ञामध्येष्वनवन् इदव्यम् । उपनयनाय हितम् च । उपनयनीय उपनयनामेवदेवे शास्त्रे त्रिं ० तत्र साधु च । उपनयनीय उपनयनकारके गुरौ उ० । उभयस्य उदा० उक्तं सुश्रुतवाक्ये दर्शितम् । उपनहन न० उपनह-बस्त्रे भावे इत्युट् । १ बस्त्रे करत्ते इत्युट् । २ बस्त्रेनसाधने वस्त्रादौ । “प्रेष्यति च सोमोपन-हनमाहरः” कात्ता०७,७,१ । सोम उपनहते वध्यते येन तत् सोमोपनहनं वासः” कर्कः । “आसन्द्यैनप्रवभृतं इत्वाभ्युक्त्र बोमोपनहनेन” कात्ता०२२,१३,१३ । “अथ संनीष्यति सोमोपनहनमाहर” वजमानो वा सोसोपन-हनमादत्ते” शत०त्रा० ३३,२,३४ ।

उपनागरिका स्त्री “माधुर्यवद्वक्त्वं रूपनागरिकेष्टे”
इत्युक्तव्यये इत्यनुप्राप्तिभिर्देहे। यथा ‘अपशारव बनसारं
कुरु हारं दूरएव किं कमजौः। चलमालि ! रुद्धावैरिति
वदति दिवानिशं आडा’।

उपनामुक विं उप+नम-बा० उक्त्। १ सच्चमनशीले २ फला-
तुगुरुत्वाय प्रस्तुते “वदिष्टभिर्यजेतोपनामुक एनं यज्ञः स्त्रात्
वभास्त्रोत्युपनामुक एनम्” शत० बा० १३, १, ६, ३, ७।
उपनाय उ० उपनायथर्ति उप+नो-शिव् करणस्त्र जर्त्तुत्व-
विवलात्याम् कर्त्तरि अव्। उपनयसंखारे हेम०
तस्य आचार्यसमोपनयनसम्पादनकरणत्वात् तथात्वम्।

उपनायका उ० उपगतोनायकम् अत्या० स०। १ नायकसहस्रे
उपपतौ “नायकस्य गुणोत्कर्षकव्यक्तका उपनायकाः” संगी-
तोक्ते २ नायकसहायभेदे उप+नो-ख्युल्। ३ उपस्थापके
त्रिव॒ ज्ञानवक्ष्याऽरुपसञ्चिकर्त्त्वे पु०। उपनयश्वद्वे उदा०।

उपनायन न० उप+नो-स्त्रायै-शिव्-ख्युट् करणे कर्त्तुत्व-
विवलात्यां कर्त्तरि नन्दा० ख्यु वा। उपनयसंखारे।
उपनयनश्वद्वे बहुप्रयोगो इष्टः। “त्राप्ताणस्त्रोपनावनम्”
मतुः। उपनायन् प्रयोजनमस्त्र उक्। औपनायनिक्त
उपनयनप्रयोजने विधाने त्रिं। “एष प्रोक्तो हितातीता-
सौपनायनिकोविधिः” मतुः औपनायनिक इत्यत्र ख्यु०
अतुशतिकादिकादिवकल्पनमनाकरमेव उपनायनश्वद्वेव
तदूपसिद्धे स्त्रायकल्पनानैचित्यात्।

उपनाह उ० उप+नह-घज्। १ वीतायास्तन्त्रीवभवस्ताने,
श्वर्याद्युपशमार्थं लेपनद्रव्ये च। “आदौ विश्वापनं कुर्यात्
हितोयमवसेचभम्। त्रृतीयसुपनाहङ्कृ चतुर्थीं पाटनक्रि-
काम्” “शोफयोह पनाहन्तु कुर्यादामविद्यवयोः” “ति-
लोपनाहं कुर्याङ्कृ सर्वदा वातरोगिणाम्” “शालस्त्रमुप-
नाहायै बलातैवमनुवासनार्थे” इति च सुनुतः।

उपनाहन न० उप+नह-स्त्रायै-शिव्-भावे ख्युट्। प्रये
पादिवन्ने “प्रश्नमेत् ख्येहस्त्रे दोपनाहनैः”। “वेष्याराहै-
सक्तशरैः स्त्रियैः स्त्रादपनाहनम्” चतुर्थः।

उपनिक्षेप उ० उप+नि-क्षिप्-कर्मणि घज्। १ रुपसंख्या-
मदर्शने रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहिते द्रव्ये “आधिसीमो-
प्रनिक्षेपजड्बालधर्मर्विना। तथोपनिक्षिराजस्त्रोत्रोत्रिवि-
यामां धनैरपि” या० स्तू०। “उपनिक्षेपो नाम रुपसंख्या-
मदर्शने रक्षणार्थं निहितविमिति” मिता० भावे घज्।
२ तथाऽपि०।

उपनिधात त्रि० उप+निधा-हच्। उपनिधित्वेनान्य-

समीपे १ स्त्रद्रव्यस्थापके २ स्थापकभावे च। “पाणिधा-
हुपनिधाता ख्यत्यं देवाः” शत० बा० १, १, २, १७। उप+
निधा-ख्युल्। उपनिधायकोऽप्यति।

उपनिधान न० उप+निधा-भावे ख्युट्। उपनिधित्वे न
१ स्थापते “उपनिधानमुपनिधिः” मिता० २ समीपे स्थापते
“कदभिहितोभाव” ख्यात्युक्तेः उपनिधीयमाने इत्यते च।

उपनिधिक० उप+निधा-भावे कि। रुपसंख्ये अपदर्श्य
परस्यान्तिके रक्षणार्थं १ स्थापनस्थापने “कदभिहितोभावोइत्य-
वत् इत्युक्तेः तथा निधीयमाने इत्यते च। उप-
निधिस्त्रहृष्टतत्वव्यक्तव्यविशेषै मिता० दर्शितौ यथा
“वासनस्त्रमनात्याय इत्येऽन्यस्य यदर्थते। इत्यन्दौष-
निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्” शा० स्तू०। ‘निक्षे प-
इत्यस्याधारभूतन्द्रव्यान्तरं वासनहृष्टरख्यादि तत्स्यं यदृद्रव्यं
रुपसंख्यादिविशेषमनात्यायाकथयित्वा उद्दितम-
न्यस्य हस्ते च गार्थं विश्वमादर्थते तदृव्यमौपनिधिक
स्त्र्यते यथाह नारदः। “अर्चस्यात्मविच्छात् सप्तस्त्रं यत्ति-
धीयते। तत्त्वानोयादुपनिधिः” निक्षेपङ्क्षिप्तं विद्विति
प्रतिदेवन्यथैव तत् यस्मिन् स्यापितन्तेनैव पूर्वमुद्रादि
चिक्षितमर्पिततन्त्रैव स्यापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम्। प्रति-
देवभित्तस्यापवादमाह” मिता०। “न दाष्टोऽपहतन्तर्नु राज-
दैविकात्तस्तरैः” या० स्तू०। “तमुपनिधिं राजा दैवेनोदकादिमा
तस्तरैवैपहतं नष्टं न दाष्टोऽसौ राजा तदुपनिहितभवनि
न एव तदृव्यम् नष्टं यदि जिह्वाकारितं न भवति यथाह
नारदः। “टट्टीतः यह योऽयर्नेन नष्टोनष्टः च दायिनः।
दैवराजकते तदृव्यं चेत्तज्जिह्वाकारितमिति” मिता०। अस्याप
वाद माह। “भ्रेवसे नार्मितेऽदत्ते दाष्टोदण्डञ्ज्ञ तत्स्त्रम्”
वा० स्तू०। “स्त्रामिना नार्मिते याचिते यदि न ददाति तदा
तदत्तरकां यद्यपि राजादिभिर्वैष्णवाः सङ्कातस्त्रायापि
तदृव्यं मूल्यकल्पनया धनिने यहीता दाष्टो राजे च त-
त्स्त्रमन्दण्डम्। भोक्तारम्भात दण्डमाह” मिता०। “आजीवन्
स्त्रेच्छादण्डोदायस्तं वांपि सोदयम्” या०। “यःस्त्रेच्छादा
स्त्रामिनमतुवास्त्रम् उपनिहितन्द्रव्यमाजोवस्त्रुपमुक्ते व्यवह-
रति वा प्रयोमादिमा लाभार्थं सप्तस्त्रुपभोगानुसारेण द-
ण्डमन्दण्डोपनिधिं सोदयमुपभोगे सदृष्टिकं व्यवहारे स
लाभभवनिने दायः। उद्दिप्रसाणञ्ज्ञ कात्रयनेनोक्तम्।
“निक्षेप” उद्दिप्रेषञ्ज्ञ क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न
चेहदार्हते पञ्चकं यत्तमिति”। एतच्च भक्षिते इत्यते च।
उपेक्षाऽङ्गानन्दे तेनैव विशेषो दर्शितः “भक्षितं सोदयं

दायः समन्वय उपेक्षितम् । किञ्चिद्गूरुन् प्रदा-
प्तः स्वाहूव्यमज्जाननाशितमिति ॥। किञ्चिद्गूरुनभिति
चतुर्थांश्हीनम्” मिता० । “एव एव विविहै एव याचि-
दान्वाहितादितु । शिलिप्तपनिषौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव
च” नारदः । “स जातमात्रान् उवाच दारांश भव-
तामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितोगतः”
भा० आ० १२६५ अ० । उपनिधिमधिक्त्य प्रहृष्टम्
तदस्य प्रयोजन मिति वा ठक् । औपनिधिक तदधिकारेण
प्रष्टते व्यहारे तत्सावधान्वये च ।

उपनिपात उ० उप+नि-पत+वज् । १समीपे आगतौ २हठा-
दागतने “क्षताच्छ्रेप्रिनिपातवेगशङ्कः” किरा० ।

उपनिपातिन् लि० उप+नि-पत-चिनि । १हठादागते
अतिर्क्षितोपगतियुक्ते “रव्वोपनिपातिनोऽनर्थाः” ।

उपनिवस्त्वन् न० उप+नि+वस्त्व-करणे ल्युट् । १सम्बादन-
साधने । “प्रत्यबोपनिवस्त्वः” सर्वद० माने ल्युट् । २यथने
उपनिमन्त्रण न० उप+नि+मन्त्र-ल्युट् । उपेत्य आवश्यके
कर्मचिं प्रवर्त्तनाव्यारहये निमन्त्रणे ।

उपनिवयन न० उप+नि+वय-ल्युट् । अग्निप्रथयनकर्माङ्ग-
भूते इश्वाभ्याधानादिव्यापारे” ओपनिवयनात् शता-
क्षिर्धने स्यापयति” ८,५, २१ । “ओपनिवयनात्
“इश्वाभ्याधानादि उपयमन्युपनिवयनान्तमन्तिप्रथय-
नार्थं कर्म शता” कर्कः ।

उपनिवेशित लि० उप+नि+विश-चित्-क । १निविते
२वस्तिविशेषरूपेण स्यापिते च । “खर्गाभिष्यन्त्वमनं
कल्पे वोपनिवेशिता” कुमा० । ३निवेशितमात्रे च ।

उपनिषद् स्वी उपनिषोदति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया
उप+नि-सद-किप् । १ब्रह्मविद्यायां, २तत्प्रतिपादके
वेदशिरोभागे वेदान्ते च । ३० भा० उपनिषद्कल्पार्थ-
व्युत्तिर्दर्शिता यथा । “सेषं ब्रह्मविद्योपनिषद्कल्पवाच्या
तत्पराणां सचेतोः संसारस्याद्यनावसादनम् उपनि-
पूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् तादर्थाद्यपन्योऽप्युपनिषयुच्यते ।
कुण्ड० भा० “यथा य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्वात्
भावेन ब्रह्मभक्तिपुरासराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरा-
रोगाद्यनर्थपूर्णं निशात्यति परं वा ब्रह्म गमयति
अविद्यादिसारकारण्यात्मनमवसादयति विनाशयती-
त्युपनिषद् उपनिषद्व्यस्य सदेस्तदर्थमरणात् । “अत चोप-
निषद्व्य ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तत्कल्पवाच्यवार्थस्य वि-
द्यायामेव सम्भवात् । उपोपसर्गः सामोर्थे तत्प्रतीचि

समाप्तते । सामोर्थनारत्यस्य विद्वान्ते: स्वात्मनोऽशास्त् ।
त्रिविधस्य सदर्थस्य निगद्वेऽपि विशेषणम् । उपनीय
तमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः । निहन्त्यविद्या तत्त्वात्-
आदपिवद्वेत् । निहन्त्यानर्थमूलं खातविद्यां प्रत्यक्षया
परम् । नयत्यपास्तसम्भेदमतोवोपनिषद्वेत् । प्रदर्शि-
त्वैत्यिःशेषांस्तन् लोकेदक्ततः । यतोऽनसाद्येदिद्या तस्मा-
दुपनिषद्वेत् । यथोक्तविद्या हेतुत्वाद्युपन्योपि तद्भैदेतः ।
मेदुपनिषद्वामा लाङ्गलं ज्ञवनं यथेति” तस्मानिक्षिर्द्य-
आचार्यैर्दर्शितः । उपनिषद्वेदाच्च मुक्तकोपनिषदिर्दिता
यथा । “ईशा २वेन २कठ ४प्रश्न ५सुरङ्ग द्वारागुण्य
७तित्तिरिः । ८ऐतरेयस्त्रैकान्दोग्यं १०हृष्टदारण्यकं
तथा । ११ ब्रह्म १२ कैवल्य १३ जावाच १४ चेताद्वा
१५हृष्ण १६चारणिः । १७गर्भोऽप्नारायणी १८हृष्मो
२०विन्दु २१नांद २२शिरः ४ २३शिरा । २४मै-
त्रायणी २५कौषितकी २६ टहव्यावाल २७तापनी ।
१८ कालाग्निरुद्र २८ मत्वेयी ३०हुवाल ३१सुरि ३२
मन्त्रिका । ३२सर्वसारं ३४निराक्षम्य ३५रहस्यं ३६०
वच्चस्त्रैचिकम् । ३७तेजो ३८नादो ३९ध्यान ४०विद्या
४१४२योगत्वात्मबोधकम् । ४३परिब्राट् ४४विशिष्टी
४५ सीता ४६चूडा ४७निर्वाण ४८महरुदलम् । ४८द-
क्षिणा ५०शरभं ५१स्तान्दं ५२महानारायणाहृष्यम् ।
५३रहस्यं ५४रामतपनं ५५वासुदेवज्ञ ५६सुहलम् ।
५७शारिङ्गल्यं ५८पैङ्गलं ५९भिक्षु ६०द्वैर्महाकारीकं
शिखाद्वैर । ६१शतरीयातीत ६४संन्यास ६५ परिव्राजा
६६८त्तमालिका । ६७अव्यक्तैः ६८काक्षरं ६९पूर्णां०
७१सूर्याच्च ७२ध्यात्म ७३कुण्डिका । ७५सावित्रा
७६७८त्वा ७७पाशुपतं ७८परब्रह्मा ७९८८धूतकम् ।
८०त्रिपुरातापनं ८१देशी ८२त्रिपुरा ८३काठ ८४-
वना । ८५हृष्टयं ८६कुण्डली ८७भक्ष ददरुद्राक्ष
८८गण ८९दर्शनम् । ९१तारसारदृस्त्रवाक्य ९३पञ्च-
ब्रह्मा ९४निहोत्रकम् । ९५गोपावतापतं ९६क्षणं ९७या-
ज्ञवलक्ष्यं ९८वराहकम् । ९९शाश्वायनी १००हृष्योदयं
१०१दत्तात्रेषं च १०२गारुदम् । १०३कोल७ १०४जा-
वालि १०५सौभान्य १०६रहस्यद०७चूच १०८मुक्तिका”
तासाच्च भद्रे यासां यदेवगतलं तदपि शान्तिपाठमन्त्र-
सहितं तत्रैव दर्शितं यथा ।
“१ऐतरेयैकगोचरी १४नादविनाम्प्रबोध५निर्वाण ६८-
द्वारा ७त्रमालिका दत्रिपुरा दृसौभान्यं १०१हृष्टा

कहग्वेदगतानां दग्धसङ्खानामुपनिषदां “वाहृमे मन-
सीति” शान्तिः । १रेवावास्य २हडारण्यकं इजावाल
४हंस ५परमहंसं हैसुवालू उमनिक्रिका एनिरालम्बू एति-
यिष्ठो” १०ब्राह्मणमरुलू ११ब्राह्मणाहयतारक १२पैद्ग्रज्ञ
१३भिक्षु १४१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७या-
ज्ञवल्क्य १८शाश्वायानो १९मुक्तिकानां शुक्रवजुर्वेद-
गतानमिकोनविंशतिपञ्चकानामुपनिषदां “पूर्णमदः” इति-
शान्तिः । १८ठवल्ली २तैसिरोयकं २ब्रह्म ४कैवल्य
५ज्ञेतात्मनर ६गर्भं उद्भारायणावनविन्द ८१मृतनाद
१०कालाग्निरुद्र ११चुरिका १२सर्वमार १३शुक्ररहस्य
१४तेजोविन्दु १५ध्यानविन्दु १६वृष्टविद्या १७योगतत्त्व
१८दक्षिणामूर्ति १९स्तन्द २०शारीरका २१योगशिष्य
२२,२३कालारात्म्य २४वृष्टूत २५कठरुद्र २६हृदय २७
योगकुरुद्गुलिनी २८पञ्चब्रह्म २९प्राणामिनिहोत्र ३०वराह
३१कलिमन्तरण्य ३२सरस्तीरहस्यानां ज्ञायजुर्वेदग-
तानां द्वात्रिंशत्पञ्चकानामुपनिषदां “सह नाववत्तिति”
शान्तिः । १केन २३कालदोग्याहय्य ४मैत्रायणी ५मैत्रे-
द्वो ६वृज्ज्वरूचिकं ७योगदूङ्गामणि दवासुदेव ईमहृत
१०सन्द्यासाऽ११व्यक्त १२कुण्डिका १३सावित्री १४कृष्ण
१५जावालदर्थन १६जावालीनां हासदेवगतानां घोड़-
यसङ्ख्यकानामुपनिषदाम् “आप्यावन्ति” शान्तिः ।
१८पञ्च २मुण्डकं ३मारुडूक्याऽ४ वर्दिविरोऽ५ वर्दियिष्ठा
६८छज्ज्वालू ७८सिंहतापनो द्वारादपरिव्राजक ईसीता
१०शरम ११महानारात्म्य १२रामरहस्य १३रामतापनो
१४याग्निल्य १५परमहंस १६परिव्राजकाऽ८वृष्टूर्ण १७
सूर्योत्तम १८पाशुपत १९परब्रह्म २०तिपुरातन २१
देवी २२मात्रा २३भस्त्र २४जावालू २५गणपति २६म-
हावाक्य २७गोपालतपन २८कृष्ण २९हृषीव ३०द-
क्षावीय ३१गारुडानामध्येदेवगतानामेकत्रिंशत्संख्याका-
नामुपनिषदां “भद्रं कर्णेभिरिति” शान्तिः । पूर्वोत्तर-
वाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । ३योगे
च “वदेव विद्यया कर्त्तव्य अयोपनिषदा तदेव वीर्य-
वत्तरम्” छा०८० । “उपनिषदा बोगेन युक्तवेत्पूर्वः” भा०
“बोगो देवतादिविषयमुपासनम्” आनन्दग्नि० ४धर्मे
५ निर्जनस्याने भेदि० ६८ समीपसदने त्रिका० ।
७हिजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संख्यारमध्ये वेदमतभेदे
तत्त्वं ग्रन्थानाम्बूद्धिकौशलकर्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह
आश्वायनरहस्यकारिका “प्रथमं साम्भानाम्नी हिती-

यत्त्वं महाव्रतम् । हतोयं स्वादुषनिष्ठोदानं च ततः परम्
ततश्च विप्रसं जनातस्त्वयोदये वर्षे महानाम्नीव्रतं, चतुर्दशे
महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रतं, घोड़ये वर्षे गोदानम्,
चत्वार्षे जनविंशतिदिव्यवृत्त्वे, वैश्यस्य एकविंशतिदिव्यवृत्त्वे
वर्षाक्रमं महानाम्नारादिवेदव्रताम्बूद्धिवृत्त्वं कर्त्त-
व्यम् । तत्र चूडादिनक्षत्रादिकमेव पाहम्” यथाह
पी०धा० औधरः । “तिथिनक्षत्रवाराच्च वर्गोदयनिरी-
क्षणम् । चौरात्रू सर्वमास्यातं सगोदानव्रतेषु च” यदा
त ईवादतीतकावानि महानाम्नारादिव्रतानि स्वसदा समा-
वर्त्तनेन वह वार्याणि “वहागामिक्रियामुख्यकावस्याम्यन्न-
रावशत् । गोचकावत्तमिक्रक्षलीत्याद्युक्तेः । उपनिषद्वृत्ते
व्यञ्जते अण् । औपनिषद् वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि ।
“तत्त्वोपनिषदं पुरुषं वेद” छा०८० । उपनिषदं वेत्ति अण् ।
वेदानामित्रे “गुरुवद्विभाव इत्यैषनिषदाः” कुसु० ।

उपनिषादिन् त्रि० उप+नि+पद-पिनि स्थियां ढीप् ।
समीपे स्वादिनि “तदिष्मधस्तादुपनिषादिनीं करोति”
शत० धा० ६,४,३,५ ।
उपनिष्करण० उप+निस्त्रृक-करणे संज्ञायां च । म-
हति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सेन्याना-
महंवादेन निष्कमण्यात्तथात्मम् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण० न०उप+निस्त्रृक-करणे ल्युट् । राजपथे ।
उपनिष्ठित त्रि० उप+नि-धा०-क् । १८उपनिषद्वृत्तेन स्वापि
ते द्रव्ये उपनिषिश्वे मिता० उदा० २स्थापिते च ।
उपनीत त्रि० उप+नो-क् । १कतोपनिषदसंस्कारे “यदो-
पनीतं विधिवद्विषितः” रघुः । २क्षानलक्षण्यासच्चि-
कर्वेण ज्ञाते च “उपनीतं विशेषणतयैव भासते मान-
से तु नायं नियमः” प्राचीनगाया उपनिषद्वे दृश्या
४समीपे प्रापिते ४८पस्थापिते च ।

उपनेत्र० उप+नी-हृष्ट् । १८उपनिषद्वृत्तेरि गुरौ० २उपठौ-
कर्त्तव्ये त्रि० स्थियां ढीप् । “नियमविधिजलानां व-
र्षिष्ठां घोपनेवी” कुमा० ।

उपनेत्र० न०उपगतं नेत्रम् अत्या०८० । नेत्रसमीपे धार्ये काचा-
दिनिमिते नेत्रतिभिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्याससु० उप+नि+अस-घञ् । १वाक्योपक्रमे॒ २वाक्य
प्रयोगे उपचारक्षलश्च॑ उदा० । “तस्माद्ब्रह्म-
जिज्ञासोपन्याससुखेन” शारी०भा० । “मालविकायामय-
मुपन्यासः ग्रहयति” मालवि० । इविचारे पुरुषमुपन्यासं
निवेदत् भद्रः । “उपन्यासः विचारम्” कुल्ल० ।

४ विश्वा सेनान्तसमीपे स्वदृश्यन्वासे उपनिषदौ च ।

उपपति ३० उपभितः पत्वा व्रवा० स० । जारे । “उपपतिरिव नीचैः पश्यिमालेन चन्द्रः” माघः । तस्य पतिवृत्तस्त्वया रतिष्ठेतुत्वात्तुसमत्वम् । “वस्य चोपपतिर्णहे” “मृष्टिनि ये चोपपतिभूम्” मतुः “सम्बवे जारं गेहावोपपतिभूम्” अजु० २०६ । गुप्तव्यभिचारमात्रे जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थित्वा व्यभिचारे उपपतित्वमित्यनयोर्भेदः ।

उपपत्तिस्त्री उप+पद-किन् । १युक्तौ, २सङ्कौ इहेतौ च “ब्रोत्यः शुतिवाचेभ्योमन्तव्यवोपपतिभिः” “उपपत्तिभिहेतुभिरिति भृत्यरामायः । “उपपत्तिभूर्जितं वचः” “प्रियेत्वं यैः पार्थैः विभोपपत्तेः” किरां० । “लक्षणा शक्त्वा सम्बस्त्वात्तपर्यातुपपत्तितः” माघा० । “विश्विष्टत्वत्वोपपत्तेः” शा० द्व० । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽप्यवृत्ताफलम् । अर्थादोपपत्ती च ऐतत्सात्पर्यं निर्वगे” इत्युक्ते स्वस्याः प्रकरणप्रतिपादार्थनिर्णयकल्पं यथा । आन्द्रोग्ये ईप्र० “वथा द्वौस्यैकेन गृहपिण्डेन विच्छातेव सदैः गृहण्यते विज्ञातं भवति वाचारन्मयं विकारोनामधेयं गृहित्वेत्वत्वम्” इत्यादिना विकारमात्रस्य वाचान्मयकथनरूपा युक्तिः । १उपाये च “अप्योपतिः गृहनापरोऽपराम्” माघः । “अपेक्षितान्योन्यवलोपपतिभिः” माघः । ५प्राप्तौ ईसिही च “स्वार्थोपतिः प्रति दुर्बक्षाः” असंवयं प्राक् तन्योपपत्तेः” रघुः । युक्तवच नामविधाः स्वत्वे दर्शिताः ताच तन्युक्तिशब्दे दर्शयिष्यन्ते । “अपदाक्य प्रयत्नानां वाक्यानां प्रतिवेधनम् । स्वशक्त्विभिरिति च क्रियते तन्युक्तिभिः” स्वत्वे तत्पत्तिसुक्तम् ।

उपपद ५० उपोच्चारितं पदम् प्रा० स० । समीपोच्चारिते पूर्वसुक्तार्थे शब्दे “तस्या चराजोपपदं निशान्तम्” रघुः । ‘फलनि कल्पोपपदाच्चदेव’ माघः । राजनिशान्तं कल्प-वक्त्रा इत्यर्थः । २नामोत्तरसुक्तारिते शर्करवर्जी-दिश्मे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रव्यादिविधायकस्त्वे १८प्रस्तनपदेन निर्हस्यमाने पदे च । यथा कर्मशश्य इत्यादौ कर्मशीतिसप्तम्यन् पदम् अप्यप्त्वयविधाने उपपदम् । “उपपदमित्तु” पाठ० “गतिकारकोपपदानां कङ्गिः समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः” यात्रिं० उक्तोः कुरुकार इत्यादौ सुवृत्पत्तेः प्राक् समासे उपपदमास्तः । उपपदेन समोपस्थपदेन योगे विभक्तिरूपपदविभक्तिः “उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्गरीयसीति” व्या० प्र० उपपदत्रिः १युक्तियुक्ते, “उपपत्तं नतु यिव-

मिति” रघुः । २प्राप्ते च “अतीन्द्रियेष्वप्युपपत्तिर्णः” रघुः १८तोगुणान्तराधांनकृपसंस्कारयुक्ते “वयस्तु निवृत्तिर्णिहृषीही नायुपपत्तिसंस्कानः” दशकमा० ४उत्पत्ते च । उपपात ३० उप+पत-वज्ज॑ । १इटादागतौ २फलोन्मत्वे ३नाये च । “कर्मोपपते प्रायविलं तत्कालम्” कात्या० २५, १, ॥ १ “उपपातो विनाशोभेष इत्यनर्थान्तरम्” कक्षः उपपातक न० पातवर्ति नरके पत-यिच-खलु० उप अत्यार्थे शास्त्रे वा प्रा० स० । पातकसट्टे ततोन्मूलकलके पापभेदे । “महापातकत्वत्वानि पापान्तुकानि वानि तु । तानि पातक संज्ञानि तद्युन्तुपपातकमिति” पैठीनसि॒ । पतन्त्रु “द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतन्त्रे परलोकाविभिस्तमेके नरकम्” गौतमोक्तम् । तस्य न्यूनत्वस्त्रात्यफलदाहत्वेन तस्यात्यफलदाहत्वमाहाक्षिराः “पातके ह सहस्रं सात् भगवत्सु द्विगुणं तथा । उपपाते तरीयं सात् नरकं वर्षं संक्षयात्” । कैन केन कर्मणा च तज्जन्त्यते तत्त्विहितं प्रा० वि० । तत्र भूः । “गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रियः पितृसात्त्वयुक्त्वागः स्वाध्यायान्मः सुतस्य च । परिविसिता चाहुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दीनच्छ कन्यादात्यवोरेव च वाजनम् । कन्याया दूषयस्त्रैव वार्दुवित्वं ब्रतच्छुतिः । तड्डागारामसदाराण्यामपत्वात् च विक्रियः प्रायतावान्वत्वानो भृतकाध्यापनन्तया । भृतान्वाध्यवनादानमपयग्यानां च विक्रियः । वर्ष्वाकरेत्वधीकारो महायन्वप्रवर्तनम् । हिंसौषधीनां स्वार्जीतोऽभिचारो मूलकर्म च । इत्यनार्थमशुष्काणां इत्यापोमवपातनम् । चात्मार्थं क्रियारम्भो निन्दिताद्वादनन्तया । अनाहिताग्निता स्तेयमृष्णान्नां चामपक्रिया । असम्भास्ताभिगमनं कोशीलव्यस्य च क्रिया । धात्युक्त्यपशुस्तेवं मध्यपत्त्वीनिवेश्यम् । स्त्रीन्यूर्धविट्क्लवदधोनास्तिक्षम्बोपयादकम् । “अस्यार्थः । अवाज्वर्याज्यमिति प्रतियहाध्यापनङ्गयति । त्वागो योगदेमाकरणम् । अग्निमित्तं स्वाध्यावलागोऽधीतवेदविधरणम् । अग्निल्याग आत्मादिना । सुतव्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन चकाराङ्गार्थान्वागोऽपि । परिविसिता कनिष्ठस्य भ्रातृदीर्गाग्निहोत्रवशयोगम् । कनिष्ठस्य परिवेदनं, चकारात् कन्यादा अपि तथाभूतायाः परिवेदनीयत्वम् । परिविसिपरिवेदवोर्वर्त्येन कन्यादानम् । तयोरेव विशाहादो चत्विकार्यमिति । कन्याया दूषणमकन्ये सुक्तिः व्याङुल्या वोनिविदारणं वा

वार्षिकत्वं ब्राह्मणविद्ययोः । व्रतच्चुतिरवकीर्णत्वम् ।
द्वाराशासनि परिणीतानामपि विक्रयः । चत्वयस्यानेक-
शिधस्त् । द्वावता यथा कालमनुपनयनमधोमवाजित्वम् ।
बाम्बवत्वागो बाम्बवस्त् च पिण्डादेरनिभित्वागः । भृत-
काभ्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्यापर्यग्म् । भृतव-
वेतनपरिणीताहेदादि विद्यापर्यग्म् । अपरत्यानां लाक्षा-
दीनां सक्तम्, गोवादीनां चासक्तम्, ब्राह्मणेन विक्रयः ।
सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्यानेषु नियोगः । तैलादियन्वय-
शस्त्रतेजनादियन्वय च प्रवर्तनम् । धान्यादीनां यथा
कर्त्त्वाद्वाशनं स्त्रियाच्चिर्तधनजीवनम् । अभिचारः पर-
हिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशीकरणं सूक्ष्मादिकिवा । इन्व-
नार्थम् द्वाराशासनगुप्तकालां वेदनम् । आत्मार्थं पाककिया-
न वैश्वदेवाद्यर्था । गणेशवलक्ष्माराद्यन्वयभवत्यम् । सा-
मार्येष्यि औतस्यात्तीर्णग्रन्थपरियहः । स्त्रीयं हेमनरा-
द्वरजतभूमिमस्तित्वेतत्रद्वयहरणम् । देवर्पिण्डिसम्भ-
विन क्षणस्यानपश्योधनम् । असंच्छास्त्राभिगमनम् पाप-
खण्डास्त्राभ्यासः । कुंभे लक्ष्मी वर्ण तौर्यतिक्रम् तस्य सत-
तानुष्ठानम् । कुष्णासारद्वयस्यात्तम्रकांस्यादेः स्त्रीयम् म-
द्यापस्त्रिया भद्रपादाच्च स्त्रिया निषेष्यम् ब्राह्मणेन । स्त्रियाः
स्त्र॒दैश्वर्यविद्याच्च वधः । नास्त्रिक्यं नास्त्रिपरबोक्ष-
इति व्यवस्थितिः । उपपातकमैककम् “एकैकस्त्रियपातकमिति”
वाच्चवल्लभवत्वात् । एवम् गोवधादिनास्त्रिक्यानानि
पद्माशुद्धपातकानि । विष्णुना “अवृत्तवचनहक्षये राज-
गामि च पैशुन्यम् । शुहोशाङ्कोनिर्वन्धः वेदतिन्दाऽधेतस्य च
त्वागः” अत्यानि च लक्ष्मीनि उक्ता “उपपातकिन
चैते क्येवान्द्रावणं वरा:” इति उपपातके दर्शितम् ।
तत्र वृष्टपादिसमासु परापकारव्यतिरेकेण परदोष-
कोर्त्तव्यम् । चुतमात्रोपकारकगुरोर्निष्ठाभियंशनम् ।
तथा परिहासादिना वेदनिन्दा तथाऽसंच्छास्त्राभियोगेना-
धीतवेदविकारणम् यज्ञस्तु तदुपपातकं गुरुणां एनरेतेषां
मनुनाऽनुपातके दर्शित्वात् । अत्यानि चोपपातकानि
स्तुत्यन्तरेऽनुसन्धेयानि” ।

“गोवधो ब्रात्यतास्त्रेयस्यानामाज्ञानप्रक्रिया । अनाहिता-
ग्निताऽप्यर्थविक्रयः परिवेदनम् । भृतादध्ययनादानं
भृतकाभ्यापनन्त्या । पारदर्थं पारिविक्ष्यं वार्षु च लक्षण
क्रिया । स्त्रोन्मुदविद्यवत्वधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
त्रास्त्रिक्यं व्रतबोपस्त्र चतुर्नार्थैव विक्रयः । धात्यकु-

प्रपश्युस्तेयमवाज्ञानाम् याजनम् । पिण्डमाटहुतत्वाग-
स्त्राङ्गारामविक्रयः । कन्याप्रदाननस्यैव कौटिल्यं द्रवतलोपनम् ।
चात्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेष्यम् । स्वाध्या-
यानिस्तुत्वागो बाम्बवत्वाग एव च । इन्वनार्थन्दुम-
च्छेदः स्त्रोहिंसौप्रधर्मीयनम् । हिंसुयन्वविधानम्
व्यसनाच्छास्त्रादियन्वयनमाकरेष्वधिकारिता । भार्याया विक्र-
यच्चैवासैकक्षुप्रपातकम्” या० । “गोवधोगोपिण्डव्यापा-
दनम् । कालेऽनुपनीतत्वं ब्रावता । ब्राह्मणस्त्रेष्वत-
त्वामव्यतिरिक्तप्रदव्यापहरणं लेयम् । गृहीतस्य सु-
दर्शनदेवप्रदानस्त्रणामनपाकरणम् । तथा देवर्पिण्ड-
त्वाणां सम्बन्धज्ञानापाकरणम् । तत्वधिकारे अना-
हिताग्निवन्धम् । ननु ज्येतिदोमादिकामस्त्रवः स्वाङ्ग-
भृताग्निवृप्त्यर्थमाधानम्युक्तं इति भीमांशकप्रसि-
द्धिरत्वं वस्त्राग्निभिः प्रयोजनलस्य तदुपायभृताधाने
प्रहत्तिर्वीक्ष्याद्यर्थिनद्वय धनार्जने यस्य उनरग्निभिः प्रयो-
जनं नास्ति तस्याप्रहत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-
दोषः उच्चते । अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववत्वानादनिव्य-
नुतयोऽपि साधिकारत्वाविद्येषादाधानस्य प्रयोजिका इति
स्त्रिकाराणामभिप्राप्तो लक्ष्मीत इत्यदोषः । तथा
अपरयस्य लक्ष्मीदेविक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तितृः
कनीयसोमात्तदार्हाग्निसंवोगः परिवेदनम् । प्रथपूर्वा-
ध्यापकादध्ययनप्रहणम् । पञ्चपूर्वाध्यापनम् । परदा-
रसेवनङ्गः इदारत्युभ्यतिरेकेण । परिविक्ष्य कनीय
विकृतविश्वास्त्रेयस्य विष्णुराण्मित्यम् । वार्षुष्म्भु-
तिविद्युत्प्रजीवित्यम् । लक्ष्मीक्रिया लक्ष्मीस्यापाद-
नम् । स्त्रियावधो ब्राह्मणाच्च प्रपातकीव्यतिरेकेण ।
स्त्र॒दैश्वर्यविद्यवत्वधः निन्दितार्थोपजीव-
नम् अराजन्वाद्यर्थितार्थोपजीवनम् । नास्त्रिक्यं ना-
स्त्रिपरबोक्ष इत्प्राप्ताग्निवेषः । व्रतबोपो ब्राह्मचारिणः
स्त्रीप्रसङ्गः । चतुर्नामपत्रादां विक्रयः ध्यान्यं ब्रीह्यादि-
क्षुप्रपातकमसारदव्यन्वयसुरोसादि प्रशदोगवादयस्त्रपहर-
णम् । “गोवधो ब्रावतास्त्रेयम्” इत्वनेन लेयप्रहण-
नेष्व सिद्धे उनर्धान्वयक्षादिस्त्रियप्रहणं निन्दार्थमते
धान्यादिव्यतिरिक्तप्रवक्षेये नावश्यमेतदेव प्राविष्टसमि-
ति ततोन्मुक्तमपि भवतेरप । एतेन बाम्बवल्लभवत्यम्

नैव विष्णु पुनः पित्रादित्प्राग्यमहणं व्याख्यातम् ।
 अद्याज्ञानाङ्गातिकर्मदृष्टानां शृद्वत्रात्प्रादीनां वाज-
 नम् । पितृसालस्तुतानामपतितानां त्वागे गृहाच्चि-
 प्काशनम् । तडागस्थारामस्य चोद्यानोपवनादेविक्रयः ।
 कन्यायादूध्यमङ्गुल्यादिना योनिविद्वारण् न त सम्भोग
 स्तस्य 'सच्चिभार्या कुमारीचिति' गुरुत्प्रसामत्वसोक्तवात् ।
 परिविन्दक्याजनन्तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यज्ञुरो-
 रन्यत गुरुविषयस्य त कौटिल्यस्य सुरामाप्यसमत्वसुक्तम् ।
 एव इत्यत्तोपप्रहणं शिटाप्रतिविष्वेषुपि हरिवरणकमव्यप्रेक्ष-
 णात्माकाम्बुजादिकच्च भक्त्यामितेऽप्यं घण्टेषु प्राप्तर्थं न त
 स्त्रातक्त्रवतप्राप्तर्थं तत्र "स्त्रातक्त्रवत्तोमे च प्रायश्चित्तम्
 भोजनमिति" मनुगा उपुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात्
 यात्मार्थं पाकवत्त्वणक्यारथः । "अवं स केवलमुङ्गु यः
 पत्रप्रात्मकारणादिति" तस्यै च प्रतिविष्टवात् । क्रियासाल
 विषयस्य त प्रतिवेष्टक्त्वनागौरवं स्त्रात् । सद्यपायाः
 स्त्रियोजायाया अपि निषेद्यप्रभोगः । स्वाध्यायत्रागो
 व्याख्यातः अनीनाज्ञा औतस्त्राचार्त्तानान्वयाः सुतत्प्रागः
 संख्यारात्यकरणम् । वान्वयानाम्पितृव्यमाहलादीना-
 न्वयाः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिडप्रयो-
 जनविष्वार्थमाङ्गुल्येदोन त्वाहृत्वायपरिरक्षणार्थमपि ।
 स्त्रिया हिंसया वौषधेन च जीवनं वर्जनं स्त्री-
 हिंसौषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं न एम भार्याम्भग्य
 भावेन प्रयोज्य तत्त्वोपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं या ।
 हिंसया जीवनमाणिषधेन जीवनम् । वौषधजीवनं
 यशोकरणेण । हिंस्यत्वस्य तिषेदुपीडनकरस्य प्रवर्त्तनम् ।
 व्यहवानि रूगयादीन्यादग । आत्मविक्रयोद्व्यग्रुह्येन
 परदास्यकरणम् । शृद्वयेवं हीनेषु भूत्वोकरणम् ।
 अनूठसर्वदारस्य केवलहीनवर्द्धदारोपवयमनम्, सा-
 धारणस्यासभोगस्य । अनाच्छेदासः अग्नहोत्राच्चमि-
 तम् । परपाकरतिव्यम् । कसम्भास्यस्य चार्याकार्य-
 यन्वस्याचिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु
 राजाच्छयाचिकारित्वम् । भार्यायाचिक्रदः । चशद्वा-
 न्याद्युक्तामित्वारामतिपूर्वकसुधपातकसंत्वादेव्यहणम् ।
 एवां गोवधादीनाम्पत्रेकुमुषपातकसंत्वादेवित्वा"मिताऽ ।
 उपप्राप्तमन्तः । "जलोदरं यक्षल्लोहाशूलरोगद्रव्यानि च ।
 द्वासजोर्ख्यं जूरच्छहिं भ्रममोहगहयहाः । रक्तार्बुद्विस-
 पाद्या उपप्राप्तेऽवा गदाः" शाताऽ ।

उपप्रातिनि ति ० उप+पत-चिनि स्त्रियां झौप् । १४ठादा-

गते । २वतर्कितोपस्थिते च । "रस्त्रे प्राप्तिनोऽनयौः" हितो ०
 उपपाद ए ० उप+पद-वज् । १उपपत्तौ । उपगतः पादम्
 अतग्रा०समो० । २पादोपगते त्रि० । स्त्रियां गौरा० झोप् ।
 उपपादक त्रि० । उपपादयति उप+पद-चिच्च-व्युत् । उप-
 पत्तियुक्तकारके पद-व्युत् । उपपत्तियुक्ते च ।
 उपपादन न०उप+पद+चिच्च-ल्युट् । १युक्त्या समर्थने २स-
 म्यक्यपतिपादने ३प्राप्तियुक्तकरणे च । "लोहपिण्डं यथा
 वक्षः प्रविश्य द्वितिपादयेत् । तथात्मप्रजानीहि गर्भे
 जीवोपप्रादनम्" भा० आच्च० १८च्च० ।

उपपादित त्रि० । उप+पद-चिच्च-क्त । १युक्त्या समर्थने,
 "उपपादित द्वैतत् सुरक्षात्" जग० २सम्यक्यपतिपादिते च
 उपपादुक त्रि० । उपपदयते उप+पद-उक्तज् । दृष्टारथः
 निरपेक्षतया अट्टमात्रसहकैत्योऽस्युथो जायमाने देव-
 देहे नारकिदेहे च॑हेम० टिक्क्यापप्रादका देवाः॒ असरः॑ ।

उपपाद्य त्रि० । उप+पद-चिच्च-व्यत् । १युक्त्या समर्थनीये २प्रति-
 पाद्ये च । ल्यु॒ । ३उपपत्तियुक्तं क्वत्व्यैष्व्य॑ ।

उपपुर च० समीपस्य चुरं प्राप्त० । उरसमीपस्ये शाखानगरे ।
 उपपुरे भवः अण् उत्तरपदवद्विः । उपपौर तद्वेति त्रि० ।

उपपुराण न० । उत्तमनुगतं सुराणम् अव्या० १० । व्यासो-
 काद्याद्यासपुराणसुद्येषु नानारुचिनप्रसीदेषु नानाविधेषु
 पुराणेषु । तानि यथा । आद्य॑ सन्तुक्तमारोक्त॑ नार-
 सिंहमतः परम्२ । लतीय॑ वायशोयज्ञ॑ शूक्रमारेषानु-
 भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्मार्थ्यं ४ साक्षात्कृत्येषु भाषि-
 तम् । दुर्वासोक्तमार्थ्यं ५ नारदीयमतः परम्६ । नन्दि-
 केश्वरयुग्मच्छृ॒, दत्यैषोदेशनसेरितम्८, कापिलं वारुणं१०
 शास्वं११ कालिकाहृयमेव च१२ । स्नाहेवरं१३ तथा
 पादां१४ देवं१५ सर्वार्थासधकम्१६ पराशरोक्तमपरं
 १६ भारीचं॑१७ भास्त्रराहृयम्१८ । मत्त० क्रूरमु० ।
 हेमाद्रौ त एतहेचनमन्यथा पठितम् यथा "अन्यान्युप-
 पुराणानि सुनिभिः कथितानि त । आद्य॑ सन्तुक्तमा-
 रोक्त॑ नारसिंहमतःपरम् । लतीय॑ नारदमोक्त॑ कुमा-
 रेष्य त भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्मार्थ्यं साक्षात्कृत्येष्यभा-
 षितम् । दुर्वासोक्तमार्थ्यं नारदोक्तमतःपरम् । कापिलं
 मानवं॑ चैव तथैषोदेशनसेरितम् । बह्माग्न्डं वारुणं चाध-
 कालिकाहृयमेव च । माहेश्वरं तथा शास्वं॑ चौ॒॑ सर्वो-
 र्थसञ्चयम् पराशरोक्तमपवरं तथा भागवताहृयम् । इदं
 मदादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंचितम् । चतुर्द्वा॑ संस्थितै॒
 पुराणं संहितानां प्रभेतः॑" । अत उद्दितपुरुक्ते भागवत-

भुवनस्य च । सर्वं हार प्रदृशेत पुराणे पञ्चवर्णता । धन्म-
सार्थक कामच मोक्षप्रपत्तिकीर्ति । सर्वेषु पुराणेषु तदि-
रुज्ज्वले च यत्फलम् । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
होते । राजसेषु कल्पेषु च माहात्म्यं ब्रह्मणो विदः । तद-
दग्नेषु माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सहीयेषु सरस्वत्या:
पितृतां च निगद्यते ॥” । “हेमाद्रौ कालिकापुरात् कस्य किं-
मूलकत्वमिति कथनप्रस्तावे नारचिंहस्य पाद्ममूलकत्वमित्ता
“इदम् यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्” इत्युक्तं
तत्र भागवतं तत्स्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः । भागवत-
शब्दे नात्र देवीभागवतं पाहात् तयोरभयोरपि कालिका-
देवीमाहात्म्यकोर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वे न एकमूलत्वै-
चित्वात् । न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णु देवताकत्वे नैक-
देवताकल्पाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात् । एव च देवीभागवतमिति
महापुराणमिति वैचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति
तु वहवः । तत्र हेमाद्रौ मत्सपुरात् “हत्तासुरदधोपेतं
तद्वागवतस्तुच्यते । सारस्ततस्य कल्पस्य भृत्ये ये सुर्नरा-
मराः । तद्वत्तानोऽन्नवं खोके तद्वागवतस्तुच्यते । हित्तित्वा
तच्च ओ दद्याद्देवीभिंहस्मन्तितम् । पौर्णमासां प्रोष्ठ-
पद्याम् स याति परमं पदम् । अटादश सहस्राण्युपुराणं
तत् प्रकीर्तितम्” इति महापुराणान्तर्गतभागवतकल्पासुकं
वैष्णवे भागवते तु सारस्ततकल्पोऽन्नवनरादिकथाऽभावात्
तत्प्रकाशाभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपुराणम् ।
देवीभागवतं तु सारस्ततकल्पोऽन्नवनरादिकथावर्त्तनेन उक्त-
लक्षणपत्रेन महापुराणमिति पूर्ववामाशयः । देवी-
भागवतं विष्णुभागवतज्ञोभवमपि अटादशसाहस्रं हा-
ददशस्य युक्तज्ञेति हयोर्महापुराणलत्यंश्वे विष्णु-
भागवतस्य ब्रह्मत्वे वहूनां विवादात् तच्चिर्याय
देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदृश्यते
“तत्र तावत् पुराणेषु भागवतहयं” प्रसिद्धमेति महापु-
राणान्तर्गतमपरस्पराणान्तर्गतं खोकेऽन्युपत्तम्भोदेवी
भागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चास्येव तत्रैकं
महापुराणान्तर्गतमन्यदुपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवाद
मेव । तथापि किन्त्वेवीभागवतं महापुराणमन्यदुपुराण
मध्य वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपुराणमिति
हंश्वे केविद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति
केविदेवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र
प्रथमपत्रेन देशिनः केविदुपुराणेषु द्वितीयम्भागवतं
नास्येव महापुराणेषु वैकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

भागवतमेव न देवीभागवतं देवीभागवतं तु निर्मूलमेवेति वदति । हितोयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभागवतं बोपदेव कतमिति वदन्ति । वस्तुतसूभयोरपि पुराणयोः पुराण मतभेदेन महापुराणत्वेत्पुराणत्वञ्च । ननु पुराणे युक्तकथागवतं प्रसिद्धं न तूपुराणेषु हितोयस्य स्वप्नपरिगणनात् तथा । हि हेमाङ्गो दानपक्षावे नूर्मपुराणे' अटादश पुराणान्युक्ता 'व्यन्यान्युगपुराणानि सुनिषिः कथितानि तु । आद्य सन्कुमारोऽन्नं नारसिंहमतः परमित्वादि' पराशरोक्तं प्रवरन्थाभागवताह्यमिति" तथा गाहडे तत्त्वरहस्ये हितोयांशेऽटमकारणे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागस्त्वा लघुपुराणानां लात्तिकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे यत्त्वेऽनुकूलं 'पुराणम्भागवतन्दौर्गं नन्दीप्रोक्तं तथैव च । पाशुपत्यं रैष्टकञ्ज भैरवं च तथैव चेति' । तथा तत्पूर्वमपि "विष्णुधर्मोहरं चैव तत्वं भागवतन्नथेति" । तन्नम्भागवतन्नथेति पाठेऽपि तन्नं शास्त्रमित्यर्थः तद्विशेषेन चोत्तमत्वं स्फुचितं तथा पाद्मशक्तिपरीक्षावां "ब्राह्मम्भागं वैष्णवं च मार्तण्डं नारदेतिरमित्यादि" । तथैव गदितं राम चराणाहूपिलन्था । वाराहं ब्रह्मवैतं शकुनेषु प्रवस्थते । शैवम्भागवतन्दौर्गमित्योत्तरमेव चेति" । तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु "शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतन्नथेति" तथा मधुसूदनसुरस्तोकतवर्च्छास्त्रार्थं संप्रेष्य पुष्टपुराणमन्ये भागवतम्भरिगणितं नागोजीभृदादिमित्रं चर्मशास्त्रपत्न्येषु एवमन्यरपि निवन्धकारै इति । ननु देवीभागवतस्य "तत्वं भागवतम्भुगणं पञ्चमं वेदधर्मितम्" इति प्रथमाध्यायस्यस्वच्छेनाटादश महापुराणेषु पञ्चममितिं पुराणमिति स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतस्य कथमन्यपुराणवचनसुपुराणत्वं बोधयेत्प्रस्तुतं बचित् इटपरमिति चेच नारदोयगित्यवायादिव्यपुराणानां स्वाध्येनान्यस्त्वेन वा महापुराणत्वेन शायभानानाभन्यपुराणे युपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् पुराणमतभेदेनैकस्यापि पुराणस्य । महापुराणत्वोपपुराणत्वं सिद्धा तद्विरोधाभावात् । पुराणभेदेन मतभेदस्तु बल्गः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं, वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं 'दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदर्शुचाः । तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रकृतेः' ।

इति स्तान्ते शैवपुराणमतेनेत्रेवं प्रकारेणेति" । ततः प्रसङ्गागतमन्यदक्षा इत्वासुवदधोपेतमित्यनेन पुराणे प्रतिपाद्यदेवकर्त्तव्यध एवाभिप्रेत इति व्यवस्थाय तत्वं प्रोक्तं यथा "देवीभागवतातिरिक्तसंपुराणेषु देवीलोकेऽत्ताहुरवधो न क्वचिदप्यस्ति इन्द्रकतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं देवीभागवतं एव देवीकातः सोऽस्ति तद्यप्यइष्णेन त देवीभागवते स्वस्मातिर्दर्शितेति युक्तमेव, अनन्तरं च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे "ददाति स्वर्यमकाय यस्तु भागवतं द्विजाः । सर्वपापविनिर्मक्तः सर्वव्याधिविवर्जितः । जीवेहर्षशतं यायमन्ते वैवस्त्रं पदमिति" पठितम् । अत्र च स्वस्मात्म भागवतमेव यहीत्पूर्वचित्तम् । किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपचे एव स्वरसतः संगच्छते प्रथमलोके, एकादशदाशस्त्रान्वयोच्च विस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनात् स्वर्यस्य च गायत्रीदेवतात्त्वात् । श्रीभागवतपत्रे त वैकुण्ठं गच्छेदिल्लेव वदेदिति किञ्च "यत्वाधिक्यं गायत्रीं वर्षयते धर्मविज्ञरः" । इत्यादिमात्मपूर्वचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणान्यं बोधयति वेदे "विपदा गायत्रीति" गायत्रीलक्षणं त्रूप्यते तेन च तिपाच्छन्दोऽधिकश वल्खर्मविस्तरो वर्णयते यद्वागवतमिति तदर्थः । विपाच्छन्दश देवीभागवते प्रथमलोके "सर्वचैतन्यहरान्नामाद्यां विद्यां च धीमत्ति । बुद्धिं या नः प्रचोदयादिति" चूयते । न च विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति तत्त्वार्थार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणाया धीमहीर्यर्थकर्त्तव्ये विष्णुभागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साहसमेव । कृचित् पुराणेषु यदि तादशान्येव विष्णुभागवतपरायणं वचनानि सन्ति तत्र गत्वान्नरामाशदस्तु लक्षणा उदाशीने भावस्थावक्ये तु स्त्रियविवरत्वसम्भवे साऽत्मचित्ता । यत्तु गायत्रीर्थस्य विष्णुध्यानं न त शिवशक्त्यस्त्रीयदिध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव मैत्रायणीयानां "भगवेऽर्हद्" इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसर्वतत्वेषु पुराणादिमुखं शिवस्त्रीयस्त्रीदिव्यपार्थसोक्तत्वाच्च । किञ्च "हययोवव्रह्मयिद्या यत्र वृत्तवधस्तथा । गायत्री च समारम्भस्तदैभागवतं विदुरिति" पुराणान्नरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकं तथा हि हययोवनामासुरो देवीभागवते प्रथमस्त्रं निवद्यतेनोपासिता व्रह्मप्रतिपादिका विद्या द्वीपैदेवत्वे मन्त्रःसा विद्या यत्र वर्तते तद्वागवतमित्यर्थः । च दैवत्यस्तुपासिता विद्या देव्यमयमपि तत्रैव प्रथमस्त्रं दर्शितम् "जपचेकाक्षरं मन्त्रं मायावीजात्मकं समेत्यादिना" । ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्त्रमेवंपि हय-

योवस्त्रस्य सरस्वादिदं वचनसुभयमागवतसाधारणमिति
वेद्य नारदीये शारदातिकादिनिवेषु च “सन्माः पुंडे-
वताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः” इत्यादिवचनैः
स्त्रीदैवत्यमन्वेष्वे व विद्यापद्मयोगो न पुंडैवत्य मन्वं प्रिति
प्रतिपादानात्” कचित् पुंडैवत्यमन्वे तथा प्रयोगसु गौणः
न च गौणार्थमाद्य तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं
कल्पयिदुष्टिं लक्षणारूपदोषापत्तेः तत्त्वात् तद्वचनसुभय-
साधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति
किञ्च “सारस्वतस्य कल्पसेति” मात्रस्वचनादपि देवीभा-
गवत्प्रभेव महापुराणं अत इत्येवं प्रकरणशुद्धिः वृषभ
क्षुः। “पुराणसंख्यामात्रक्षु द्वयत ! विस्तरतः क्रमादिति”
मुनिप्रचोत्तरं “ब्रह्माभिहितं पूर्वं यत्तद्वाङ्मुः, पद्मक-
ल्पठत्तानाम्रयं पाद्मं, वराहकल्पठत्तानाम्रयं वैष्णवं
श्वेतकल्पठत्तानाम्रयं वायवीयमित्वे वं तत्त्वकल्पठत्ता-
यानाम्रयाणि पुराणान्युक्ता तदुत्तरं “यत्वाधिकाय गा-
यत्रीं वर्णते भर्मविस्तर इत्युपक्रम्य “सारस्वतस्य कल्पस्य
मध्ये ये सुनीरामराः। तदृत्तान्लोक्वं खोके तद्वागवतमि-
ष्यते” इत्युक्ता ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्त्वकल्प-
ठत्तानाम्रयाणि दर्शिताति पद्मादुपपुराणकथनाम्रम् “उप-
भेदान् प्रवक्ष्यामोति” प्रतिज्ञाय पद्मपुराणाच्चारसिंहं
निर्गतमेवं नन्दिशम्बादित्यसंचकान्युक्ता अन्योपपुराणा-
न्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति “अद्यादश्यसु
पृथक्पुराणं यत् प्रदश्यते। विज्ञानीभ्यं हिजन्मेष्टा-
स्त्रादा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन” द्वयत वृषभक-
वान्। ततः “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोभवत्सराणि च” इ-
त्यादिना पुराणज्ञानसुक्ता “सात्पिकेषु च कल्पेषु माहा-
त्मामधिकं इते। राजसेषु च कल्पेषु माहात्मं ब्रह्मणो
विदुः। तददमेवं माहात्मानामसेषु शिवस्य च। सङ्की-
र्णेषु सरस्वत्या: पितण्डाच्च निगद्यते” इति वचनेन पुराण-
प्रतिपाद्याहरिब्रह्मार्णिनहरस्त्रौपितण्डां भावाकल्प-
म्बन्यात् कल्पानां सात्पिकराजसतामससङ्कीर्णत्वमेदैश्वात्मवि-
ध्यत्वमक्षतानिति तत्र कल्पानां तत्त्वेवताम्बन्यानेवं यो-
ध्यम् अन्यप्रक्षारस्त्रौपितण्डां अनुपमन्यात्। त-
त्वैव सति “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये सुनीरामराः इत्यादि
वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम्। तदर्थस्तु
“यथा गारुडकल्प इत्यत्र गरुडसायं गारुडः यथा च वा-
राहकल्प इत्यत्र वराहसायं वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा

तदेव “सरस्वत्यास्तथा कल्पोगौरीकल्पस्यैव चेति” कल्प-
नामसु सरस्वतीकल्पत्वे नेव कवितत्वात्, मत्स्यपुराणे
उपान्याध्याये “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या: पितण्डां कल्प उच्यते”
वचनेन तद्यैकतत्वात् ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवङ्गोरी लक्ष्मी-
कल्पवत्त्र सरस्वतीकल्पस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च तादृशसार-
स्तकतत्वसम्बन्धिनो ये देवभूतस्तद्वृत्तान्तस्तोऽन्नव उत्प-
त्तिर्यात् तद्वागवतसंज्ञकमिति यावत्। अत च तत्त्व-
हेवतानामाविर्भावान्वया ये ये कल्पस्ते तत्त्वान्वया व्यव-
हिवन्ते एतत्र तत्त्वान्वयकल्पान्वितेषु पुराणेषु तत्त्वहेव
ताया एव नुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैलक्ष्मीकल्पादि-
कल्पान्वितकल्पपुराणादिषु सर्वत्र प्रतिष्ठेव तथा च
मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं
यत्तद्वागवतमित्यतिरहस्यार्थः। तत्र सारस्वतकल्प इति
पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं
“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या:” इति वचनेन ईश्वरप्रेरणां विनापि
उत्त्वागवतमित्यतिरहस्यार्थः। अस्मिन्द्वये वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य
पृथक्पुराणेभ्य एव सुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भाव-
स्तान्वयात् विष्णुभागवते द्वितीयस्त्वेषु “पाद्मं कल्पस्थो
श्वणु” इति वचनेन सुख्यत्वेन विष्णुभागवतस्य पाद्मकल्पकथाम्रयत्व-
स्तोकत्वात् तद्विरोधाच्च। न च पाद्मकल्प एव सारस्वतः
सरस्वात् समुद्रसंसाक्षात् कमलं सारस्वतं तस्य कल्प
इति व्युत्पत्त्येति वाच्यं “पद्मकल्पश्च उत्तान्तं तत्र यस्मां-
दुदाहृतम्। तस्तात् पाद्मं समाख्यातं इति” पूर्वोदाहृत-
शिवपुराणवचनेन “एतदेव यदा पद्ममभूरेण्यम् य जगत्।
तदृत्तानाम्रयं तदेव पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तत्-
पद्मपञ्चायत्यहस्त्वाणीह कथ्यते” इति मत्स्यपुराणवचनेन
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये सुनीरामराः” इति वच-
नेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् किञ्च
सारस्वतकल्पपाद्मं कल्पयोरेकत्वे पद्मकल्पप्रतिपादकं पुरा-
णं पाद्मं भागवतं क्षेत्रव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य उत्ता-
न्नमित्यत्र “अभिव्यक्तपदार्थां ये स्वतन्त्रालोकविच्छिन्नाः” इति
व्यायेन पूर्वं बुद्धारुद्धं प्रसिद्धं पद्मशब्दं विहाया-
प्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कल्पा सार-
स्वतपदवृत्तिकल्पने प्रयोजनाभावः। किञ्च “सरस्वता-
स्त्रया कल्प इत्यादेः” पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरक्षयर्थकल्पय-
त्वसम्भृत्य विरोधत्वं। न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृ-
थक्कल्पे, त्रिशत्रकल्पेषु मत्स्यपुराणानिमाध्याये कीर्ति-

तेषु सारस्तपदेन पाद्मस्य यहयं न स्वादिति वाच्यम्
प्रभासचरणे लिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पाचिष्ठकल्पसुपु-
ड़कल्पानां यहये ऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्यानि-
माध्याये न यहयं तथा पाद्मस्यापि न यहयमिल्यस्य त-
ल्पत्वात् । यदि तेषां पर्यायत्वेन कुलचिदनभावः
क्रियते तर्ह्यस्यापि कुलचिदनभावोऽस्तु चतएव विष्णुभाग
वत्स्य प्रबन्धटीकाकारेण “पिण्डकल्पे एव पूर्वार्धान्ते पद्मसो-
द्धात् पिण्डकल्पपदेन पाद्मस्यपदो वेदितव्यः” इत्युक्तम्
पुराणकथनप्रस्तावे सारस्तपदेन पाद्मस्य सर्वयो न यहयम् । वस्तुतस्य
लिंशत्कल्पाब्द्वाच्छस्त्रियत्यात्मकाः लिंशत्तिष्ठु
प्रतिपदादिष्टूपद्यन्ते “भवः धुवः सुवः भूर्भुवः सुव इत्या-
द्यस्त्रियत्यात्मकाः “पाद्माद्यस्त्रियत्यात्मकाः दिनकल्पा
ब्रह्मणः प्रतिदिवसेष्टूपद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां
सुतरां भेदात् तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न
गृह्णमिति विज्ञानः । यत्तु विष्णुभागवतस्यात्मतः
पाद्मकल्पकथाच्यत्वे ऽपि कण्जन्नखण्डस्यै च सारस्त-
कल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्त्वे सन्त्वात् “सारस्तपद्यस्य
कल्पस्य मध्ये वे सुर्नरामराः इति” वचनस्य विष्णुभागवतं
विष्णोऽस्त्रियाङ्गस्तदस्त्रियाङ्गस्य सारस्तपद्य-
भवत्प्रतिपदाद्कानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वे-
ऽपि यज्ञिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपा-
दन् तत्कल्पप्रतिपदाद्कमेव तत्पुराणमिति नियमः ।
सर्वपुराणे तथा हटस्त्रात् तथा च कण्जन्नखण्डस्य
दशमस्त्वे विद्यमानत्वे ऽपि प्रथमतस्त्वत्याया अभावात्
पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैषोकल्पाच्च
न “सारस्तपद्यस्य कल्पस्त्रेति” वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः ।
किं च कण्जन्नखण्डस्य यथा दशमस्त्वे कथनं तथा
सर्वपुराणे तत्कल्पनं वर्तत एवेति सर्वपुराणानं तद्वचन-
विषवत्वं स्त्रात्मा च सर्वपुराणानि भागवतपदाच्चानि-
स्युस्त्रात्मा च सारस्तपद्यस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स
एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तावश्यं च देवीभागवतमेवा-
स्त्रीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किं च शि-
वपुराणे उभावं हितायाम् “त्रिवृणा संस्तुता सेयं भधुकैषमनां
यने । सहाविद्या लगडात्री सर्वविद्याविदेवता । हादश्यां
फाल्गुनस्त्रेति शुक्रावां समभूत्प्रेति” वचनात् फाल्गुनशुक्र
हादश्यां देव्या उद्गवत्स्तिहिन एव च सारस्तपद्यलोऽन्नवस्त्रिक-
मेषाद्रौ” कल्पवाङ्मपकरणे नागरवरणे “सारस्तस्य हादश्या

शुक्रायां फाल्गुनस्य चेति” तथा च सरस्वत्या; कल्प इत्यर्थ-
कस्य “सारस्तपद्यस्य कल्पस्य मध्ये वे सुर्नरामराः इति वचनस्य
सर्वयो देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यं
किं च तस्य यहये तस्य इरिमाहात्मप्रतिपदाद्कल्पात्
तदात्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेव यास्त्रति “सात्त्विकेव्यत्र कल्पेषु
माहात्मप्रसिद्धिकं हरेरिति” वचनात् । तस्य “संकोर्णेषु सर-
स्त्रात्मा” इति वचनेन सारस्तपद्य इति नाम्ना च परमहंस्य
सामप्तेष्व तत्त्वं विष्णुभागवतं विहाय
देवीभागवतमेवाय वचनस्य विषयोऽनिक्षतापि वक्तव्यस्त्रात्मा च
सारस्तपद्यस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम्
अस्ति चात्र सरस्त्रात्माविर्भावप्रतिपदाद्कं वचनं तदुक्तं दे-
वीभागवते प्रथमस्त्रात्मे “तस्यास्तु मात्तिको शक्तीराजसी ताम-
सीतया । महाज्ञात्मीः सरस्त्रात्मी महाकालीति ताः त्वयिः ।
दासां तिष्ठणां यज्ञीनां देहाङ्गीकारलक्षणः । स्वर्णर्थं च
समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैरिति” “अर्बरीष शुक्रप्रोति”
नित्यं भागवतं इत्यु” इति वचनमपि शुक्राव प्रोक्तमिति व्युत्-
पत्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते । भवति हि देवीभावतं
शुक्रायै श्रोक्तं व्यासेनेति । किं च अटादशपुराणानि कल्पा
स्त्रयतीत्युतः । भारतार्थ्यानन्विलं चक्रे तदुपर्युप्तमिति”
मात्स्यप्रतिपदाद्कानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वे-
ऽपि यज्ञिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपा-
दन् तत्कल्पप्रतिपदाद्कमेव तत्पुराणमिति नियमः ।
सर्वपुराणे तथा हटस्त्रात् तथा च कण्जन्नखण्डस्य
दशमस्त्वे विद्यमानत्वे ऽपि प्रथमतस्त्वत्याया अभावात्
पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैषोकल्पाच्च
न “सारस्तपद्यस्य कल्पस्त्रेति” वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः ।
किं च कण्जन्नखण्डस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स
सर्वपुराणे तत्कल्पनं वर्तत एवेति सर्वपुराणानं तद्वचन-
विषवत्वं स्त्रात्मा च सर्वपुराणानि भागवतपदाच्चानि-
स्युस्त्रात्मा च सारस्तपद्यस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स
एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तावश्यं च देवीभागवतमेवा-
स्त्रीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किं च शि-
वपुराणे उभावं हितायाम् “त्रिवृणा संस्तुता सेयं भधुकैषमनां
यने । सहाविद्या लगडात्री सर्वविद्याविदेवता । हादश्यां
फाल्गुनस्त्रेति शुक्रावां समभूत्प्रेति” वचनात् फाल्गुनशुक्र
हादश्यां देव्या उद्गवत्स्तिहिन एव च सारस्तपद्यलोऽन्नवस्त्रिक-
मेषाद्रौ” कल्पवाङ्मपकरणे नागरवरणे “सारस्तस्य हादश्या

सुः”इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामदादशत्वाददृष्टेति
वक्त्रव्ये सप्रददशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यादादशत्वक्रमयति त-
स्यादादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्यादादशान्तर्गते वा अ-
दादशानां श्रीतुमीगतानां पुराणानां अदादशत्वात्कुर्तिर्विनिर्वी-
जत्वप्रसङ्गात् एवं पाद्मे“दश सप्त पुराणानि कृत्वा सत्य-
वतीसुतः । नाप्रवाक्यनसा तोचं भारतेनापि भासिन्” ।
चकार संहितमेतां श्रीमद्भागवतोक्तिः“सप्रददशत्वोक्तिः
श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संहितामिति निर्दिष्टस्यादादशत्वक्र-
मयति देवीभागवतस्यादादशत्वेऽदादशपुराणानीत्यनुकैर्ति-
वीजत्वप्रसङ्गादित्याऽस्तदसत् तेजामेव वचनैर्विष्णुभागव-
तस्यादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्धति किन्तु देवीभागवत-
श्चेति वार्षिकलं कुर्वन्ते भूत्वमेव विनाशितवानिति
न्दाय आगतः । तथा हि भारतं व्याससुखाच्छुत्वा तत्र
संहितानः कौटुकिर्मार्कण्डेयं पत्न्युगत्य सन्देहं पृष्ठ-
वान् तस्मै मार्कण्डेयोमार्कण्डेयपुराणसुक्रवान् तदुक्तं
मार्कण्डेयपुराणेऽतदिदं भारताख्यानं बहूर्थं शृतिविल-
रम् । तत्त्वोऽचातुकामोऽहं भगवन्तस्तपस्यतः” इति तथा
च भारतोक्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तर्थैव तदुक्तात्मेत्य
विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं बोड्ग पुरा-
णाभ्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये बोड्गेत्येव
वक्त्रव्ये सप्रददशत्वात् देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्रददशत्वपूर्त्तिं स्तात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्या-
देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्धति न तु विष्णुभा-
गवतं, मारतात् पूर्वं सप्रददशमदीयभागवतसंहितानि मा-
र्कण्डेयमदादशसुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोक्तरं
जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्याऽस्यानस्यत्वाभावादित्येवं ला-
पनेनापि दोषाभावादिति छुधियो विभावयन्तु । यत्तु
पाद्मे “वैष्णवं नारदोदयस्तु तथा भागवतं शुभम् ।
गाइहव्य तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्विकानि पुरा-
णानि वित्तेवानि शुभानि वै” इत्युक्ता भागवतस्य
सात्विकलस्तु त्वं सात्विकेषु पुराणेत्रितिकौर्मीक्षया च सा-
त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भा-
गवतमदादशपुराणान्तर्गतं ल तु देवीभागवतमिति अपि च
स्तान्दे प्रभाससुखेऽचतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्दीर्घ्यं ब्रह्मा
तथा रतिः अदादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः” इत्युक्तं
स्तान्दे शौरसंहितायां च “कथ्यते दशभिर्विमाः । पुराणैः
परमेवरः । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्दीर्घ्यं ब्रह्मा प्रती-
र्तिः । एकेनाग्निस्त्रयैकेन भगवांशुर्जभास्तरः” इ-

त्वुक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमदादशान्तर्गतत्वत्यदित्याऽ
स्तदसत् त्वत्तेमात्रस्याक्षात्किराजसत्तामससंकीर्णपुरा-
णेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता । संकीर्णपुरा-
णानान्तु नोक्ता तेषाङ्के पुराणेषुन्तर्भावे इति वद करि-
त्यापि कुलचिदिति चेत् सन्तातेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्ति
त्वाभिमानेन“विष्णुमन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमानो दुर्गां दुर्बै-
भध्वानभावुं गुरुं” चेति श्रीब्रह्मदेविकोक्तं प्रकारेण विष्णु-
मन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठात्रेन तथोरैक्यांहा तत्त्वतिपा-
दवागवतस्य वेष्णवेष्णवेत्यान्तर्भावात् अतएव “हर्षिर्भ्यां
रविर्भ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ । द्वाभ्यां ब्रह्मा
समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः इति वचनं महान्तर्भते”
वस्तुतस्तु इत्योरपि भागवतप्रत्योरक्षमते प्रभावत्वात् विष्णु-
भागवतपश्चात्पतिनां वचनानामस्ताकं विरोधाभावेन तद्वा-
पने प्रयोजनाभावश्च । तथा च नारदोदयादिपुराणते
श्रीविष्णुभागवतं महापुराणलहचनानि प्रसिद्धान्तेभेति न
सिद्धितानि देवीभागवतं तु तत्त्वते उपपुराणम् । शैव-
मात्रस्यपुराणादिमते ल देवीभागवतं महापुराणं विष्णु-
भागवतमर्द्दुपुराणमिति सिद्धम्” ।
इहचाऽदैव्याऽमहापुराणप्रतिपाद्यविष्णुर्व्याप्ते“श्रीब्रह्मो-
वाच, मारीचे ! श्वेषुवृक्षाभिः वेदव्यासेन यत् कतम् । श्री-
मद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसचितम् । तदादशसाहस्रं
कीर्तिं पापनाशनम् । चूरपादपूर्णोऽस्त्रं स्तुवेदीर्दशभि-
र्वतः । भगवानेव विमेन्द्र ! विश्वरूपी त्वमीरितः । तत्र
तु प्रथमे स्तुवे द्वृतर्थीणां समागमः । व्यासस्य चरितं
पुराणं पार्णवानां तर्थैव च । पारीक्षितस्त्रप्राण्यानिमितोदं
सहुदाहृतम् । परीक्षिकुकर्तव्यादे स्तुतिविनिरूपणम् ।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितावतम् । पुराणलक्षणं
चैव स्तुदिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं सप्तदितः स्तुव्यो
व्यासेन धौमता । चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्यस्त्रभः ।
स्तुदिप्रकरणं पद्मादुम्भाण्यः परमात्मनः । कापिलं चाहृ-
मध्यत्वं त्रितीयोऽयं सप्तदितः । सत्याचरितमादौ तु प्रूपस्य
चरितं ततः । एथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीन-
वर्हिषः । इत्येवं तुर्योऽगदितो विसर्गे स्तुव्य उत्तमः ।
प्रिवतस्य चरितं तदंश्यानाश्च पुण्यदम् । ब्रह्माशुर्गता-
नाश्च चोकानां वर्णन्तः । नरकस्थितिरित्येव संस्थाने
पञ्चमो मतः । अजामिवस्य चरितं दक्षदिनस्त्रपणम् ।
दत्ताख्यानं ततः पश्चात्कर्त्तव्यं जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽय-
स्तुदितः स्तुव्यो व्यासेन परिपोषये । प्रह्लादचरितं पुण्य-

वर्णाच्रमनिरूपणम् । वप्तुमो गदितो वत्स ! वासना-
कर्मकीर्त्तने । गजेन्द्रसोन्याख्यानं अन्यत्वादनिरूप-
णम् । समुद्रमध्यमहौव बज्जिवैभववन्मनम् । मत्यावतार-
चरितमटमोऽयं प्रकीर्तिः । रूर्वेवंशसमाख्यानं सोम-
वंशनिरूपणम् । केशानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महाम-
ते !। कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्जु व्रजस्थितिः । कैशोरं
मथुरास्यानं वौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणच्छात्र
निरोधे इशमः स्फृतः । नारदेन तु चंद्रादो वसुदेवस्य
कीर्त्तिः । वदोश इत्तलेषेष्य श्रीकृष्णोऽनुवास च । याद-
वानां मिथोऽनुवास भुक्तावेकं दशः स्फृतः । भविष्यकलि-
निर्देशो भोक्तो राजा परीचितः । वेदयाखाप्रणयनं
भारकर्णुयतपः स्फृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सातती
च ततः परम् । इत्युक्तेः विष्णुभागवत एव तेषां पदा-
र्थानां सत्त्वात् महापुराणत्वं देवीभागवते तदमावात् न
महापुराणत्वम् । एव च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्य-
चिदपुराणत्वं तत्र कल्पभेदादविवृद्धम् । एतेन विष्णुभा-
गवतस्य वोपकृत्वशङ्का निर्मूलैव । वोपदेवेन चतुरेण चतुर्वर्गे
चिन्तामणि विष्णुच्याया हेमाद्रिवेषपदेवेन चुक्ताफक्षमचीक-
रत् रुदिति भुक्ताफक्षयन्वे ख्वचं चत्तितत्वेन तस्य हेमाद्रि-
समासदत्वप्रतीतेः हेमाद्रौ च नानास्यानेषु विष्णुभागवत-
वचनस्य प्रकाशत्वेन धृतत्वेन न तत्क्रतुचिति प्रतिभाति ।
उपपुष्टिका स्त्री उपगता उष्मिति विकाशभावम् अव्याः स ।
संज्ञादां करु टापि अत इत्यम् । जृम्भायाम् (हाइतोला)
हारा । तत्र हि सुखस्य उष्मपस्त्रे विकाशभावात् तथात्वम् ।
उपपृच् त्रिः । उप+पृच्-क्रिय । उपरि सामीयेन संष्ठुर्णे
“विष्णुशाहिः यत उपपृच् पृथिव्याः” च । १, २, ५,
उपपौर्णमास(सि) अव्यासामीये अव्ययोः वा अच् समा ।
पौर्णमासाः समीपे ।

उपप्रदान न ० उप उपाधौ तेन प्रदानम् । १उत्कोचे स्कार्य
साधनार्थं तत्त्वतिबन्धक्योराजभव्यादिभ्योदाने (इमुदे-
व्योद्या) २सम्यर्थं भूम्यादेवाने च हेम । “तस्योपप्रदानेन
सम्बिरेव युक्तः” इतो ० “उपप्रदानं लिप्तुनामेकं द्वाकर्ष-
णौषधम्” कठसु । “साम चोपप्रदानं च भेदोदशुष्टु
तत्त्वतः” रामा । प्रदोभमार्थं शदव्यदाने “उपप्रदानैर्मा-
र्जारोऽहितकृत् प्रार्थ्यते नरैः पञ्चत । समीपे दाने च ।
उपप्रलोभन न ० उप+प्र+बुम-ल्युट् । १सम्ब्रक्प्रबोभने “अस-
च चोपप्रलोभनाय” दशकु । करणे ल्युट् । २सम्ब्रक्प्रबो-
भनसाधने इव्ये । “उद्भावचारुपप्रबोभनानि” दशकु ।

उपप्लव उ ० उप+सु-च्यप् । गगनादस्कापातादिरूपे । उपद्रवे,
“उपप्लवाय लोकानां चूमकेतुरिवोत्तिः” कुमा । “हृद-
मिहित” इत्याद्युक्तेः २उपमातस्त्वचके वायुदौ “त्यासा-
सारप्रशितवनोपस्थृतं साधु मूढो” लिप । “कविज्ञ
वायुदिस्तप्लवोत्तिः” रघुः इवे “न्यपा इत्योपस्थविनः
परेभ्यः” रघुः “उपस्थविनो भयवन्तः” मङ्गि । ४विष्णे
“जीवन् उनः शब्दप्लवेभ्यः” रघुः । उपस्थवेभ्यः विष्णेभ्यः
मङ्गि । ५चौपसर्गिकात्यन्तमरक्योङ्गने इराजविष्णुके
“द्विर्भिर्वा चाप्यु पुरुषे” क्रम्भुषु । “उपस्थवे राजविष्णुवे
चौपसर्गिकात्यन्तमरक्योङ्गने” शु०त०रघु० । ७उपरोधे
वेष्टने “अमेषोपस्थवे यत्र शक्त्वापतिष्ठाणान्” शुशु ।
दत्तन्त्रस्त्वर्योर्यह्ये “उपस्थवे चन्द्रमसोरेवेष” स्फृतिः ।
८विष्णुकौ “अथ मदनवधूस्तप्लवान्तम्” कुमा । १०स-
मीपे प्लवने गतौ च । “तद्वीमस्तुसार्थजनः” युद्धमासीदुप-
स्थवे ०भा०स० २२च० । “कल्पनापोऽमम्भान्तं प्रत्यक्षं
निर्विकल्पकम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपस्थवः इति
बोऽमसत्तिः । १विकल्पे स च संसारिताणां सविकल्प-
त्वानमात्रेऽस्मि रेत्वरज्ञानं तु निरुपस्थवम् । उपस्थवति
लोकानुपद्रवात् उप-सु-कर्त्तरि अच् । २राहौ मेदि० ।
“केतुप्लवभौममन्दगतयः षडे हृतोये शुभाः” ज्यो०त० ।

उपप्लव न ० उप+सु-चाधारे वा० वद् । १विराटनगरसमीपस्ये
पुरभेदे । “उपस्थवे निष्ठेषु पाण्डुवेषु जिगीवद्या”
“अगस्य इस्तिनपुरादुपस्थवसरिन्दम्” भा० चा० १च०
“ततस्त्वयोदशे वर्षे” निष्ठेने पञ्च पाण्डवाः । उपस्थव्य
विराटस्य समपद्यन्तं सर्वशः” भा० वि० ७२च० । “विरा-
टनगरसमीपस्य” नगरान्तरम्” नील० । “राजसु वचनं
स्त्रिया धृतराजस्य रञ्जयः । उपस्थव्यं यत्रौ शीष्रं पाण्डवा-
नमितौजसः” भा० त० २२च० । कर्मणि यत् । २उपस्थवनीये
त्रिः । आवश्यके द यत् । उपस्थव्यं चवश्यपस्थवनीये त्रिः ।

उपस्थुत त्रिः ० उप+सु-कृत । उपद्रवयुक्ते “उपस्थुतं पात-
मदो मदोहृतैः” माघः ।
उपस्थुत त्रिः ० उप+सु-च्य । १वस्त्रनदार्थार्थं तत्प्रसीपे व-
स्त्रवन्नरवन्धने । उपस्थितः वन्धेन अव्याः स० । २पद्मासन
इपवन्धवदये अवान्तरासनभेदे ३वस्त्राविशेषेष स-
वन्धप्रतिपादने च “नोदनागुणेषु च प्रकृत्युपवन्धाभ्याम्”.
कात्वा० १, ८, २२, “लोमस्य प्रकृत्ये उपवन्धाज्ञ” कर्कः
अत उपवन्धवस्य संख्याविशेषा सम्बन्धप्रतिपादनं तत्प्रस्ता
च शत०भा० ३, ४, ५, १८, दर्शिता वथा “अथ यदपामने

क्रीणाति रसो वा आपः स रसमेवैतत् क्रोणात्यथ वर्णिरश्यं
भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्त्व-
चक्षमेवैतत् क्रीणात्यथ यदज्ञा भवति स तप्तमेवैतत्
क्रीणात्यथ यद्वेन्द्रियैतत् सा शिरमेवैतत् क्रीणात्यथ
बन्धिद्युनौ भवतः स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति तं वै दग्धभि
रेव क्रीणोयाकादशभिर्दशाकरा वै विराङ्गैराजः सोम-
स्त्रां दग्धभिरेव क्रीणीयाकादशभिः”।

उपवर्हे पु० उपवर्हते आस्तीर्यते उप+वर्हे-स्त्रृतौ कर्मणि
वज् । (शालिश) १उपधाने वर्हे-हिंसायाम् भावे वज् ।
२उपपोड़ने च ।

उपवर्हण न० उपवर्हतेकर्मणि ल्युट् । १उपधाने “पुराणा
यवाः पुराणासत्त्वी सोपवर्हणैषान्वादिष्टा दक्षिणा” यत् ।
भ्रा० १३,८४,१०,वर्हे हिंसायां भावे ल्युट् । २उपपोड़ने च
उपवर्हति । उपगता वहतो यस्त्र संख्यात्वेर्पि पर्युदायात्
न ढच् । बड़संख्यासमीपवर्त्तिनि ।

उपवाधा स्त्री उप+वाध-च । संपोडने ।

उपवाहु पु० उपगतो बाहुम् अत्या० । १बाहोः समीपवर्त्ति-
नाहुमेहे ततः इटमर्ये बाहादि० इज् । औपवाहवि
तत्सम्बन्धिनि त्रिं । सामीप्यादौ अव्ययो० । २बाहु-
सामीप्यादौ अव्ययो० ।

उपवद् पु० उपगतः यवद् प्रा० ८० एवो० । “सोमाभिषवशद्वे
यावाणो ब्रुन्तु रक्षत उपवद्” क०७, १०४,१७, “उप-
वद्: अभिषवशद्वैः” भा०

उपविं पु० उप+शव्द-इन् पृष्ठो० । ओढ़महे शव्दे “न
योहपविंद्रश्चः” क०१,७४,७, “उपविं: अवश्याहः”
भा० “सरुतं इत्यु आयताम् पविंः” क०१,१६४,७,
ततोऽस्यर्थे मतुप् । उपविंमत् ओढ़ योग्ये शव्दश्युके
“सशब्दमविंदमत्” तैत्ति० “उच्चैर्वै उपविंदमान् चल-
स्य रुपम्” ऐत० भ्रा० । [सम्यग् भञ्जने २दैधीभावे च ।

उपभङ्ग पु० उप+भन्ज-वज् कुत्वम् । १युद्धादितः पक्षायने
उपभुक्ति त्रिं । उप+भन्ज-कृ । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भन्ज किन् । उपभोगे

उपभूपण न० उपमिं भूपणे अत्या० स० । चण्डाकालरादौ
“चण्डाकामरकम्भादिपात्रोपकरणादिकम् । तद्भूपणालौ-

दयाद्युपणात्तद्भूपणम्” पु० । उपचारशद्वे० २० १४० दश्यम् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-वाधारे किप् । आश्वये यज्ञाहृपात्-
मेहे स्त्रुचि “आश्वयुपभृत्” कात्या० १,२,३५, उपभृत्संक्तका-
स्त्रुक् आश्वयीकर्त्ता० । कर्त्ता० “पाणियां जुहूं परिगृह्योपभृत्या

वानम्” ११०,६ “सव्यउपभृत्” आश्व० स्त० ४,३,३ ।
उपभोय उ० उप+भुज-वज् कुत्वम् । विषयसेवाजन्म
सुखमेहे “स्त्रीणां स्तपतिदायसु भोगफलः स्त्रतः”
दा० भा० स्त० । “न जातु कामः कामानासुपभोगेन
शास्यति” भनुः भारतज्ञ । “आगमेनोपभोगेन नष्टं
माव्यमतोऽन्यथा” । “इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति
सोऽवशः” या० स्त० । “प्रियोपभोगविक्षेपु ग्रौरोभा-
ग्नविषाचरत्” क्षत्रोपभोगोत्सुकत्रेव लक्ष्मा० रघुः
भोगज्ञ विषयसंसर्गजन्मसुखमेहे । अधिकं भोगशब्दे
वज्ञते । ततः अस्यर्थे इनि । उपभोगित् तद्विति
त्रिं “ब्राह्मणां च इनिष्वन्ति ब्राह्मणसोपभोगिनः” । भा०
द० १६० च० स्त्रीयां डोप् ॥

उपभोग्य उप+भुज-रायत् अनन्दार्थत्वे कुत्वम् । उपभोग-
योग्ये वस्तुनि अव्ये तु न कुत्वम् । उपभोग्यमित्तेव ।
“अस्तु या नागवधूपभोग्यम्” कुमा० । “किञ्चित्काष्ठो-
पभोग्यानि योवनानि धनानि च” पञ्चत । “पितिधान्व-
न्नपानानि पुरुषा येऽत्युचिनः । ते वै वृपोपभोग्यानि
ब्राह्मणानां ददश ह” भा० आश्व० द५च० ।

उपभोजित् त्रिं उ० भृ+भुज-शिणि । उपभोगकारके । “निह-
क्षापारशैवेषु परमाकोपभोजित्” “उच्चित्तवर्त्तिभित्तेवु
भित्तिकांसोपभोजित्” सुशु० ।

उपभ्रम त्रिं । उपभीयते उप+मा-वज्यर्थे कृ । ?उपभेदे । पद्
यहिष्वैरुपम् निधायि” क००५,३,३ । “उपमसुपभेदयिव”
भा० । उपभीयते समीपे क्षिप्तये मि-वा० ड । २अन्तिके
निह० “यत् केतुभूपम् समतुसु” क००७,३०,३ । “उपमम-
लिकम्” भा० । ३अन्तिकस्ये त्रिं । दिविदिन्ना० उपमा०” क००
१०,८,१ । “उपमानु समीपस्यानु” भा० “राजामि लटे-
रुपमस्य यत्रोः” क००४, ४२, १ ।

उपमहु पु० “कक्रूरुः सुषुवे तस्मात् चक्षल्काहूरिदशिषः ।
उपमहुस्त्रया सहुर्मुदरश्चारिमेजयः” इरित्र० ३५ च०
इत्युक्ते चक्षल्कपुषु वैक्रूरात्मेये यदुवंशे त्रिवियमेहे ।

उपमन्त्वण न० उप+मन्त्र-रखुल् । आमन्त्रणे कर्त्तव्यकर-
णाय प्रार्थनापूर्वकप्रवर्त्तनारूपे व्यापारमेहे । “भासमो-
पसम्भाषणज्ञानयत्विमत्युपमन्त्वणेषु वदः” प्रा० । “उप-
मन्त्वणसुपच्छन्दनम्” सि० कौ० । २उपच्छन्दने ।
(खोसामदी) ततः अस्यर्थे इनि उपमन्त्रित् ।
(खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके नर्मसचिवे “इसना-
मुपमन्त्रियः” क०० ८,११२,४ । ‘उपमन्त्रिणःउपमन्त्र-

गान्तोनम्भुरचिद्रा इसनामुपहासयुक्तां वाचमिश्रनि"भा०
 उपमन्त्री स्तो उपमन्त्रेतेऽनया उप+मन्त्र-करणे ल्युट्
 डीप् । अग्निमन्त्रनाथनद्रव्ये "चतुर्दश्वरो भवति
 औद्वरब्रह्मस औद्वर, स्तु वौद्वर इध्य औद्वर्यां
 उपमन्त्रन्यौ" शत० ब्रा० १४, ८, २, २१ ।
 उपमन्त्रु पु० आयोद्वधोम्यश्चिद्रे छिद्रेहे । "घौम्योना-
 मायोद्वस्य तथः शिष्या ब्रूवृष्टपमन्त्रु राइश्चिद्रेद्वेति"
 भा० ३५० तद्विरतश्च तत्र वर्णितं यथा ।
 "अवापरः शिष्यस्तस्यावयोद्वधौम्यस्योपमन्त्रुर्नाम । तं चो-
 पाधावः प्रेष्यामास वलोपमन्त्रो । गारज्जस्तेति । स
 उपाध्यायवचनादरज्जन्माः स चाहनि गा रचिता दिवस्त्रये
 गुरुद्वृहमागस्योपाध्यायस्तागतः स्थिता नमश्चके । तमु-
 पाध्यावः पीवानमपश्यद्वाच चैनं वलोपमन्त्रो । केन इत्तिं
 कल्पयसि पीवानवि इठिति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच
 भो भैक्ष्येण इत्तिं कल्पयामोति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
 सयनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोग्यम्भविति । स तथेत्युक्तोभैक्ष्यं
 चरित्योपाध्यायाय न्यवेद्यवत् । स उपाध्यायः सर्व-
 मेव भैक्ष्यमन्त्रहात् । स तथेत्युक्तः पुनररज्जन्माः चहनि
 रचित्वा निशामुखे गुरुद्वृहमागस्य गुरोरग्रुतः स्थिता
 नमश्चके । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव इडोवाच व-
 लोपमन्त्रो । सर्वं सर्वेवत्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं
 इत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच
 भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि तेन इत्तिं कल्पया-
 भोति तस्मापाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा नाराया गुरुद्वृत्ति-
 रन्येवामपि भैक्ष्योपजीविनां इत्युपरीधं करोति इत्येवं
 वर्त्तमानो लुभ्येऽसीति । स तथेत्युक्तां गा रचन्तु-
 रचित्वा च एवनृपाध्यायगृहमागस्योपाध्यायसापतः
 स्थिता नमश्चके । तस्मापाध्यायस्तथापि पीवानमेव इडा
 एवनृशाच वलोपमन्त्रो । अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि च-
 चाच्चिद्रसि पीवानसि भैक्ष्यं केन इत्तिं कल्पयसीति ।
 स एवमुक्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पश-
 सा इत्तिं कल्पयामोति तस्माचोपाध्यायो नैतद्वराय्यं पथ
 उपयोक्तुं भवतो भया नाथ्यनुचातभिति । स तथेति
 प्रतिज्ञाय गा रचित्वा एवनृपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रुतः
 स्थिता नमश्चके । तस्मापाध्यायः पीवानमेव इडोवाच न-
 त्सोपमन्त्रो । भैक्ष्यं नाम्नासि नवाच्चिद्रसि पयो न पिव-
 सि पीवानसि भैक्ष्यं केनेदानीं इत्तिं कल्पयसीति । स
 एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो केनं पिवामि यस्मिसे

वत्सा साहृष्टां स्वनान् पिवन उद्दिरन्ति । तमुपाध्यायः
 प्रत्युवाच एते त्वदहुकम्या गुणवन्तो वस्त्राः प्रभूततरं
 फेनमुहिरन्ति तदेषामपि वत्सानां इत्युपरोधं करोद्येवं
 वर्त्तमानः फेनमपि भवत्त्र पातमहूर्तीति स तथेति
 प्रतिशुत्य पुनररज्जन्माः । सथा प्रतिपिङ्ग्मैक्षं नाम्नाति
 नवाच्चिद्रति पयो न पिवति फेनं नोपयुक्ते स कदाचिद-
 रखते लुधात्तो उक्तपत्रायभवत्यत् । स तैर्कपलै-
 भैक्षितैः चारित्रिक्तुरुद्वैस्त्रिक्त्यविपाकैच्छुद्युपहतोऽस्मो
 वभूव ततः सोऽस्मोऽपि चह्यक्त्यमाणः कूपे पपात । अथ
 तस्मिन्नागच्छति स्त्रये चास्त्राचलाबलम्बिति उपा-
 ध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्त्रुः त ऊर्चुर्वनङ्गतो
 गा रचितुभिति तानाह उपाध्यायः । भयोपमन्त्रुः स-
 वर्त्ततः प्रतिपिङ्ग्मैक्षं नियतं कृपितस्तोनागच्छति चिरं
 ततोऽस्मेव इत्येवमुक्ता शिष्यैः सार्वगरण्यं गत्वा त-
 स्वाहानाय शत्र्द्वकार, भो उपमन्त्रो ! कासि वहसि-
 हीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच्चैर्यमन्मिन्
 कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वममिन्
 कूपे पतित इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपत्राणि
 भज्यत्वाऽन्वीभूतोऽस्मग्रतः कूपे पतित इति । तमुपा-
 ध्यायः प्रत्युवाच । अद्विनौ सुहि तौ देवभिषजो खां
 चक्रधन्तं कर्त्ताराविति स एवमक्त उपाध्यायेनोपमन्त्रु-
 रचिनौ स्तोरुपयवक्त्वे देवावचिनौ वामिर्वन्निः ।
 अद्विस्तुतिमपवर्यं कथां समाप्यामास यथा "इत्येवं
 तेवाभिद्वावचिनावाजम्भुत्वाहतुस्तुनें प्रीतौ स्त एव-
 तेऽपूर्णोऽशानैभिति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच नावृतपूर्व-
 मूच्चतुर्भवन्त्वौ । नवहमेतमपूर्णयोक्तुमूत्सुहे गुर-
 वेऽनिवेद्येति । स तस्मिन्नावृत्वतः च्यावायां पुरस्ताङ्गवत
 उपाध्यायेनैवभिद्वावाभ्यामपूर्णोदत्त उपयुक्तः । स ते-
 नामिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरु यथाकृतमुपाध्याये-
 नेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रत्युवन्मुक्तुमिति ।
 तस्मिन्नावृत्वतः प्रीतौ स्वस्त्रानया गुरुभूत्वा उपा-
 ध्यायस्ते कार्ष्ण्यसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्यस्या भवि-
 ष्यन्ति चक्रधानं च भविष्यसि व्येश्वावास्त्रसीति । स एव-
 मुक्तोऽशिभ्यां लब्ध्वचक्रुपाध्यायसकाशमागस्योपाध्याय-
 सभ्यवाद्यत चाच्चिद्रसि च स चास्त्रा प्रीतिमान् वभूव अहं
 चैनं यथाविनावाहतुस्तथा त्वं व्येश्वावास्त्रसीति ।
 सर्वं च ते वेदाः प्रतिभास्त्रन्ति सर्वाणि च भर्म्मशास्त्रा-

णीति एवा तस्मापि परीक्षोपमन्योः”। उपमन्योरपत्वम् विदा० अज् । क्षीपमन्यव तदपते बड़त्वे त तस्म लुक् । उपमन्यवः “उपमन्यु पराशरकृगिहनेभ्यः” “उपमन्यु नं वाहिडाभारदस्त्रिक्रमसहित” आश० कौ० सू० १२१५ १,२, उपमहै उ० उप+सू०-चू०-चू० । आलोडने, रहिंसने, पूर्वधर्मिन्विनाशने १धर्मांनरोतादने । यथा अस्तेर्भूः चक्षिणो वचिः स्वा-तिठ इत्याद्यादेष्ये । इनिष्पीडने “अन्यादुत्तदुपमहै महासु भक्त” सा० १० । धान्यादेः ४ निष्प्रवृत्तकरणे च । (धानमाडा) भावे ल्यू० उपमहै नष्टकार्ये न० । कर्त्तरि खुल् । उपमहैक तत्कारके लिं ।

उपमा स्त्री उप+मि-च । १ साड़स्ये, “अतुलोपमाभ्याम्” पा० उक्ते : तद्योगे उपमानवाचकात् बडी नहु हतीया । “स्फटोपम् भूतिर्षितेग शक्तुना” साजे तु सहार्थे हतीया भक्षि० । २ अर्थांक्षारभेदे च अर्थांक्षारभेदस्य ३८६ ए० विष्टत्वैश्या । न्यायमतविष्टे उपमानजन्ये २ गवयादिपद्यक्षिणानहपे, वेदान्तिमतविष्टे ४ गवादिषाद्यस्तानहपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विष्टिः । करणे बा० च । ५ उपमाने च । “अपि लाङृतमधारं बुबुधे न बुबोपमः” रघुः । “यथा दोषो विषातस्यो नेहते बोपमा सृता” गोता “वजते बोपमा दिवः” ए० १,२१,१५, खार्ये चञ्च । क्षीपस्य उपमाने न० ।

उपमात् स्त्री उपमीवते प्रक्षिप्ते उप+मिज-खेपे-बा० अति । स्वूच्याम् वस्त्रवस्त्रनसाधने स्तम्भे “सातुमुपमादिव द्योः” ए० ६,६७,६१ । “उपमीवते प्रक्षिप्ते इत्युपमात् स्वूच्या” सा यथा वदुष्ये धारयति तद्वित्वर्थः” भा० ।

उपमाति स्त्री उप+मि-क्षिन वेदे नि॒ चात् । १ उपमायाम् । “पूर्णीं इन्द्रोपमातयः” ए० ८,४०,१, लोके त उप-मितिरित्वे च उक्तार्थे । उप+मीड-बधे-क्षिन॒ बा० चात् । २ रहिंसने उपमातिविनिः । “रिषे धादकाकं भूदुपमात वनिः” ए० ५,४१,१६, उपमातये वनते वसु व्यापृष्ठौ इत् । हिंसनव्यापृष्ठ इत्यर्थः “उपमातिविनिहैन्ता” भा० ।

उपमातृ स्त्री उपमिता मात्रा अवा० सू० । १ धात्रिग्राम् अ-मरः । सा हि मातृत्वस्य प्रतिपालयतीति तस्मात्तथात्वम् २मातृत्वस्यात् मातृपृच्छादिषु च । तात्र “मातृपृष्ठा मा-तुवानी पितृवास्त्री पितृपृष्ठा । चञ्चूः पूर्वजपत्री च मातृत्वस्याः प्रकोर्त्तिता” दावभा० इह० सू० ० उक्ताः । स्वसुदिपर्युदावात् छदन्त्वेऽपि स्त्रियां न छीप् । उप+मा-हृच् । २ उपमानकर्त्तरि लिं । छिवां छीप् ।

उपमाद लि० उपमादयति उप+मद-स्त्रि॒ अच् । उप-मादके इर्षजनके “देवानामुपमादमहृतः” कर० ३,५,५, “उपमादमुपमादकं यज्ञम्” भा० ।

उपमान न० उपमीवते उप+मा-भावे ल्यू० । १ साड़स्य-स्त्राने । करणे ल्यू० । २ साड़स्यानसाधने साड़स्यप्रतिधो-गिनि, वेन साड़स्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इत्युपम-मित्यादौ चन्द्र उपमानम् । प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् प्रसि-दस्योपमेवत्वम् । उपमानमभूलिलासिनाम्” कुमा० “उप-मानमातुजामहीरहायाम्” भावः । ३ उपमितिप्रमाकरणे उपमानलक्षणं न्या० सू० ० उक्त्योर्दर्शितं यथा “प्रसिद्ध-साधर्म्यात् साधर्म्याधनमुपमानम्” सू० ० । “प्रसिद्धस्य पूर्व-प्रसितस्य गत्वाः साधर्म्यात् साड़स्यात् तज्ज्ञानात् साधर्म्य-गत्वादिपदवाच्यत्वस्य साधनं विद्विरुपमानस्यप्रसितिर्यत-इत्यध्याहारेण करण्यत्वयम् अथ वा साधर्म्याधनमिति करण्यत्वुटा करण्यत्वयमेवेदम् अत च वैधर्म्योपसितिं अन्यने दीक्षाकृतः यथा अतिदीर्घग्रीवादिपदवनरैधर्म्य-ज्ञानाद्वृते करण्यपदवाच्यतायहः । एवभव्योऽप्युपमानस्य विवद्यति भावः यथा सुहपर्णीसिद्धी ओवधी विव-हलीत्वादेशवाक्यार्थे स्त्राते सुहपर्णीसिद्धस्य त्वाने जाते इत्यमोर्चये विवहरणीयुपमित्याविवद्योक्रियतरत्वादि” ।

उपमानचि० साड़स्यपदार्थनिरुक्तिपूर्वकस्यप्रसितिर्यत्वान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा । “तत्र साड़स्यप्रसाद-करण्यत्वमानमिति जेचित् । साड़स्यस्त्र पदार्थान्तरम् । तथा हि । सदगच्छहारादादवाचितादस्ति साड़स्यं तत्र न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्त्र सर्वसङ्गत्यापत्तेः स्वसङ्गत्यापत्तेच दुष्टद्यमन्तस्यव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपत्तेच । न च व्यहृकमूयः सामान्यात्पत्तमूयस्त्राभ्यां तदीरिति वाच्यं बडुमिरस्त्र व्यज्ञमानविटादौ द्वासद्विग्रोरदर्थनात् व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारविष्टौ अतिरिक्तासिद्धेच । नापि संबोगवद् व्याज्ञवद्यन्तेनकम्, गोत्रोपलक्षितसाड़स्यात्-वत्त्वात् गवयवद्, गोरपि स्वसङ्गत्यप्रसङ्गात् गोरवचिक्रें संयोगदपत्यवत्प्रसङ्गात् । प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरुपित-स्त्रैकवित्तिवेद्यतेन गोनिष्ठतया चाकुवत्प्रसङ्गः । किन्तु प्रत्याच्यर्थं भित्तम् । न चैकैकव्यमित्यादित्वत्वप्रभावाचानु-गतप्रत्ययः साड़स्यपदव्युत्पत्तिच न स्वादिति वाच्यम् अनु-गतवित्तिवेद्यसाड़स्यत्वमान्यात् उपपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा-जातिवदन्यविषेषवद्य स्वसङ्गत्यात्तयोरपदत्तेः । तत्र इत्ये न गुणः कर्म वा, गुणकर्मयुतित्वात् न च बहुच्चर्व-

दत्तियादेव तत्र व्यवहारः स्वाक्षर्यवैसाडश्येऽपि तत्र तद्-
प्रतीतेः । अतएव नाम्नयसाडश्यात्, सामयोग्यहात्तत्, बा-
धकाभावादविशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच् । नापि सामान्यं
तद्वा न सर्वदृष्ट्ये केमनभ्युपगमात् सुसद्यमन्दसद्य-
व्यवहाराहुपपत्तेष । अथ विजातोयले सत्यवयवगुणकर्म-
दत्तिभूवः सामान्यं तत्, अतएव दूरस्ये प्रतिबोगिनि
भूवः सामान्यचानाच तत्र साडश्यप्रव्ययः वर्णं, प्रापाद
तित्र बहुत्थस सुसदायस्त्वादेकं सामान्यमिति धी-
प्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थात्तरं स्वात् सामान्यबहु-
त्वात्पत्ताभ्यां सुसद्यमन्दसद्यव्यवहारः । यदच्छते । “सा-
मान्याच्चेव भूर्यादि तुल्यावयवकर्मस्याम् । भिन्नं प्रधानसा-
मान्यव्यक्तं साडश्यमितेऽपि इति साजात्येऽप्यरविन्दियवत्
यमजयोरवयवादिष्युच्ये गुणादौ जातौ च सद्यप्रत्य-
यात् विसद्ययोः करभरणरभयोर्दत्तुपत्ताच् । नापि धर्म-
न्नरे धर्मनदस्तिर्थमवाङ्गल्यम् अधारण्यर्थमन्यत्वे
वति तद्वत्भूद्योधर्मवच्च ता स्वनिराक्षयनाभावप्रतियोगि-
भर्मरमानाधिकरणसूयोधर्मवच्च वा तिच्छतुः पञ्चादि-
भेदेन भूयस्तस्याननुगतत्वात् । नापि क्वपिङ्गवत्तिर्थप-
र्यवसद्यः विसद्ययोरपि इत्तिमयकयोः साडश्यप्रसङ्गात् ।
तदुक्तः “एव जातिगुणदृष्ट्यक्रियाशक्तिवृद्धिमतः । एकैक-
हितियामस्यभेदादेकत्र चित्ततेति” । अथ व्यावर्तकधर्मपै-
क्षया तद्वत्भूद्यवाङ्गल्यं साडश्यवाङ्गल्यच्च तिच्छतरादिष्य-
तुमतं इत्तिमयकयोस्तु बहुव्यावर्तकं साधारण्यल्यमतएव
भेदादित्ताननुच्छते इति चेत्त व्यावर्तकसम्बन्धेनाल्ये-
नागण्यितेनापि साडश्यव्यवहारात् । किञ्च वामान्याच्चा-
ययमेदेनाभिन्नानि साडश्यन्तु भिन्नम् । सामान्यं
निःप्रतियोगिकं तदनिरूप्यच्च । साडश्यन्तु सप्रति-
योगिकं तद्वीव्यवहारच्च । अथ भेदे सति तद्वत्भूवः-
सामान्यवच्च साडश्यं भेद्य प्रत्याख्ययमन्यः सप्रतियो-
गिकयेति चेत्तर्हि साडश्यस्य भेदघटित्वते तत्त्वात्
सद्य इति स्वाद नद्य तेन तस्य वा सद्य इति स्वात् ।
नच साडश्यसापि सप्रतियोगिकत्वे तत्त्वात् सद्य इति
स्वात्, अवधौ हि तथाप्रतीतिप्रयोगो न तु प्रतियोगिनि,
चमावेऽपि चटाच्चेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि च तद्वर्तवच्च
यदि साडश्यं तदा तत्त्वात्तद्यतयोः बहुत्प्रसङ्गात् । तद्वर्त-
वच्चा हि तत्त्वा तद्यता च तद्वच्चा यदि च तत्त्वे तद्वच्चा
तदा तदेव तद्वदिति स्वात् । तथा च तद्वर्तवच्चाने
स्त्रभिन्नानवत् शोऽप्यमिति स्वात् नद्य तद्वदिति । एवं तद्व-

स्वे हि तसेति गवयेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ स्वाताम्
गोगतसामान्ययोगित्वे न गोवत्तत्त्वाच्चयत्वात् । नापि विशेषः
प्रत्यक्षत्वात् । न समवादः, एतिमत्वात् इत्वतिरिक्तं साड-
श्यस् यत्तु साडश्यं भावेऽभावो वा भावोऽपि सुगुणं निर्गुणं
वा, निर्गुणमध्यान्त्रितमवाच्चित् वा । आन्त्रितमपि सा-
मान्यवच्चित्वामान्यमान्त्रितमनान्त्रितमनेकान्त्रितम् वा ।
इति वयावयं सप्तपदार्थान्तर्भवतिति तत्र व्यवहाराहुप-
पत्त्वा तद्वहिर्भावात् अन्यथैताडश्यविकल्पे वामान्यवि-
शेषसमयायानाभपि इव्यादिवयधर्मात्तद्वर्गतत्त्वं स्वा-
दिति । उच्चते । असाधारण्यतद्वत्वक्षुधर्मवच्च तद्वा-
दश्यं यमजादिसाधारणं भेदादितत्वा च विरचिति,
तद्वत्वक्षुधर्मवच्च तद्विहृष्टप्रत्ययमेव तस्य स-
प्रतियोगिकत्वं तथापि साडश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं
न तु भेददीर्घादिवयधर्मवच्चित्वं वक्षात् सद्य इति प्रत्या-
पत्तेः । बहुत्थस्त्रियतारादिसाधारणपि आहुदाक-
त्वादिना साडश्यात् । अतएव वैसाडश्येऽपि आहुदाक-
त्वादिना चन्द्र इव मुखं, बहुत्थस्त्रियतारादिना महिलौ व
गोरिति । बहुत्थस्त्रियवच्चमवच्चेन सुसद्यमन्दसद्यवच्चम् ।
अतएव गवये गोसाडश्यं मन्दस्त्रियवच्चमेव विवेचयति ।
वराहं गावोऽनुधावनीत्यत्र गोसाडश्यं वराहेऽप्यक्षम् ।
तत्त्ववच्चेनोपमेवव्यवहारः काव्यादौ, साध्यसाधनवच्च-
मात्रेच इताने पक्षसाडश्यवाच्चकृति प्रयोगः परोक्ष-
वाचाम् । न चैते वौषा मुख्ये बाधकाभावात् । तत्त्वात्
केनचित् कल्पचित् कल्पित् साडश्यं नत्वहुगतमस्ति ॥ किञ्च
साडश्यवक्षुधर्मवच्चान् साडश्यवच्चकृतं तदेव तद्वय-
हारनियमाकमस्तु किमधिकेन । अन्यथा तिरद्वरादित्वे
तद्वयवक्षुधर्मवच्चमनुगतं स्वात् । अङ्गक-
मनुगतमपि बहुधर्मवच्चमनुगतं स्वात् । अङ्गकमेवानुभवविरोधात् तद्वत्भूद्योधर्मस्य बहुत्थस्त्रियतान्
विना सुसद्यमन्दसद्यवच्चानाभावाच् । अथ तद्वत्व-
वक्षुधर्मवच्च न सप्रतियोगिक, साडश्यं तु तथेति व्यव-
हर्मवच्चमिति चेत्त साडश्यवत्तस्यापि सप्रतियोगि-
त्वात् वत्तु तत्त्वात्तद्यतयोः बहुरः स्वादिति तत्र तत्त्वे च

तद्वर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने
भासते । भेदे भासमाने तदन्यस्तिं तद्वर्मवत्ता तद्वर्मवत्ता
यतो भवति तद्वद्य न हैं स इति तयोर्भेदात् । बन्वेवं
व्यक्त्यन्ते गोत्रपहे तद्वयद्यमिति साक्षात्यमपि गौरि-
ति चेत् गोत्रमात्रस्य तदन्यव्यक्तिश्चित्तिलयपहे वहचयः;
एकत्र नानासम्बन्धावगमनात् । तद्वोहत्तिश्चित्तिश्चित्तिश्चाने भव-
त्येव यशस्वाद्वयेति । तत्त्वात्ययमपि श्वानादिमानिति ए-
कुच्छयधीः स्थात् न तु गोसदृश इति चेत् एकत्रोभयसम्बन्धः
सुखद्वयोऽत्पत्तमभूयोधर्मवत्त्वमन्यथा साहश्च मिति विवेकात्
नवीनास्तु । विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्याघृत्तसाहश्चमनु-
भूयते न तु तद्वयमात्राद्विज्ञातिरस्ति तद्वयाभावे जा-
तेरनात्यत्वे नानियत्वप्रसङ्गात् । नानि जन्यं धर्मान्तरम-
स्त्रीव्यधिकं साहश्चमेयं तवापि समानवर्षवत्त्वव्यक्तिं
विना कथं तत्र साहश्चाभिव्यक्तिरिति चेत् प्रतीतिवत्तात्
इत्ये तथा, गुणादो तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकेना-
न्यथासिद्धिस्तदभावेऽपि साहश्चातुभावादिव्याङ्गः । तत्तु-
च्च विलक्षणं सुखद्वयं न सुखमात्रेतजन्यं सुखान्तरस्यापि
यद्वयत्वाप्तेः; किन्तु विलक्षणाद्वृत्तन्यं तत्त्वाद्वृत्तिः विहि-
ततद्वेदुक्तिविशेषातुवानादन्येषामन्यस्तोति तेषामपि ता-
द्वयाणि सुखानि भवन्तोति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विल-
क्षणतास्ति तत्त्वादात्मनामानन्यात् अनादिनिधनत्वाद्वृ-
पस्त्रानामगतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्ये
व्यपि न द्वानुत्पन्नमुत्पद्धसमानजातीयं कार्यमस्ति ।
यद्वयव्यक्तिनाम्भे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाश-
काभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम् । यद्यपि चैकत्वे
प्रतिवोगिभेदेन वाहश्चर्युं भिन्नं नवेकम्, सुखद्वयस्त्वद्वृ-
श्व्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकपहे सर्वयहप्रसङ्गात् ।
प्रतिवोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव
व्यञ्जहारनिमित्तमित्युक्तम् । किञ्चैव वैसाहश्चर्यमपि स्थात् ।
तत्र साहश्चाभावस्तु, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् साह-
श्चाभावत्वे नैव प्रतीतिर्विशब्दस्य निवेद्यार्थत्वादिति चेत्तर्हि
गौरित्वं महिषोद्धत्वं पावत्वक्षीरवत्तादिता वियक्तिसाह-
श्चाभावत्वे नैव वैसाहश्चर्युं न स्थात् न हि तत्र गो-
वाहश्चर्युं तदभावत्वं । तस्मात् वाभर्म्यवैधर्म्ये साहश्चर्य-
वैश्वाहश्चर्युं । यत् तद्वयमेकधर्मवत्त्वं साहश्चर्युं तेनाभेदेऽपि
“गगनं गगनाकारं वागरः सागरोपमः । रामरावत्ययो-
र्युङ् रामरावत्ययोरित्वं” इत्यादौ साहश्चर्युं, न चैव गोरपि
गोसदृशत्वे गवयपद्मभिवेत्याद्वैतिः तत्र सद्य पदस्थ

विशेषे तात्पर्यात् । अन्यथा महिषेऽप्रसङ्गं इति तस्मै
तस्य तेन वा सट्टश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेरे
सम्बन्धः सहार्थे वा सम्भवति । गगनं गगनाकारभित्यादौ
त गगनाद्यै वैतादृशर्थमवचान्यदित्यत्र तात्पर्यम् ।
यदा सर्वान्तरीयगगनरागरयोद्दृपमानस्तः तयोर्युक्तिविशेषे
तयोरेव युद्धान्तरस्तुपमानमिति । नन्यम् देवदत्तसदाद्यो
वा भवतु तत्सदृशस्तावदयमिति भेदाभेदव्यवेऽपि
सादृशग्रन्थिच्छावा च अतिरिक्तं सादृशप्रमिति वेत् न
देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृशप्रपदप्रयोगात् लक्षणस्त्रिया
ह एवायं न त सल्लडश इति, सहशोऽव्यं न द व इति
प्रतीतिप्रयोगो । न चात्र सहगपदं भेदमात्मपरमिति
युक्तं उक्ते सम्भवति लक्षणावा अवोगात् । तत्त्वादपदा-
र्थान्तरं सादृशप्रमिति । खादेत् । मा भूत् पदाचौन्तरं त-
थापि प्रत्यक्षाच्छब्दादा गवये गोसादृशग्रन्थाभात् गवयसहशो
गौरितिज्ञात्रसुपमितिः । न चैतत्त्वाद्यां विशेषाच्चिक-
र्षीत् नानुमानं लिङ्गाभावात् । न च गवयगतं सादृशप्र-
मित्यम् अपश्चर्थमत्यात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्थेन वो
बहुतसादृशप्रतियोगी स तत्पुडश इति प्रत्यक्षेष्व्याप्ति-
पहे सति गवयगतसादृशप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसहश-
इत्यरुपितिरिति चेत् व्याप्तिप्रहृष्टं विनैकं प्रथममपि
प्रत्यक्षाच्छब्दादा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृशप्र-
ज्ञानोदयात् । किञ्च गवि गवयसादृशं न साध्यं प्रथमत-
स्तदप्रतीतिः गवयगतसादृशप्रतियोगित्वं गवि न प्रत्यक्षं
विशेषाच्छासच्चिकर्षीदिति नानुमितिगम्यं तज्जिङ्गाभावानि त-
हतत्वे नाप्रत्यक्षस्त्र लिङ्गान्तरगम्यते नवस्थानात् । न च
गौरेतहस्तवद्वशः गवयगतभूयोऽवयवादिवामान्वयस्यात्
गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवय-
सादृशं विनानुपपट्यमानं तत्कल्पयति । न हि गोसदृशो
गवय एतद्विसदृशो गौरिति वाच्यम् । गवयनिरुपि-
तगोसादृशप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावा-
त् । किञ्च तवार्थापत्तिर्व्यवित्तिरेक्यतुमानं न च गवयग-
तसादृशप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञात् शक्यमि-
युक्तम् । नन्वेदं करमे गोदैषस्य ज्ञानात् गवि करभैष्ठं
स्य ज्ञानमपि सानान्तरं स्त्रादिति चेत् गवि करभैष्ठं
यदि करभैत्तिधर्माभावत्वं तदाऽस्तुते गवि प्राङ्गाज्ञि
तावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करभव्याघृत्तभैष्ठस्य तदा
गोधर्मां गविगता एव इदानीं स्तुतगोधर्माणां करभै-
भावात्मसधिकं गम्यं तज्ज प्रत्यक्षादेव । अथ तत्प्रतियो-

आदो प्रमाणते सति समाहारः समाहृतयो वा प्रमाणतः, फलानेकत्वे समाहारात्परपत्तेः तस्य परस्परसंहकारिष्यत्वात् । नान्यः वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालतात् वाक्यतदर्थयोः सूतिदारोपनेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धे नापि इन्द्रियादिना तद्वितीयादृश्यात्परनये समवयपरिच्छेदासिङ्गेः । फलसमाहारे च तदन्तर्भावे शब्दात्मानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । ततु किं तद्वफलस्य प्रमाणविहीन्वाच एव अन्तर्भावे वा कियती दीप्ता । तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् अस्ति तर्हि सादृश्यप्रज्ञानेऽपि विस्कारितस्य चक्षुषो व्यापारः । न तच्चिन् सति तस्यात्परयोगात् उपलब्धगोपादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्त्रितिमतः कालान्तरेऽप्यतु सम्बन्धवक्तात् समवयपरिच्छेदोपपत्तेः । तस्यादागमप्रस्तकाभ्यासन्वयेवेदमागमस्तुतिश्चित्तं सादृश्यप्रज्ञानस्यप्रमाणप्रमाणमिति जरवैयाविकाजयन्त्रप्रभृतयः । तत्र वैधम्येऽतुपपत्तेः । यदोदीचेन क्रमेलकं निन्दतोक्तं धिक्करभमतिदीर्घयोर्वं प्राक्षम्बद्धपत्रौष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्ठकाशिनं कुत्सितावयवस्त्रिवेशमपसदं पश्चनामिति, तदुपस्त्व दाक्षिणात्य उत्तराधयं गतस्यादृश्यं वक्त्रपूलभ्य नूनमस्तु करभ इति प्रव्येति । तत्र किं मानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात् न च प्रमाणान्तरं सम्भवति । उच्चते । न तावदुगतं प्रहत्तिनिमित्तसुपलक्षणं विना, प्रायभिज्ञानतः शरोरैकत्वादिनां शरोरविशेषे चैत्रादिपद्वदेवंकृश्चापाहिकया गवयपदशक्तियस्ते गवयान्तरेऽपि सम्भवात् । नायनध्यक्षेपदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽऽकाशादिपदवत्, अतएवानध्यक्षतात् उपलब्धश्यस्य च शक्तो विहीनवात् तद्वदेव । नापि योगनिर्वचनात् पाठकादिवत् सोपलक्षणे, अन्यथा पठिकियात्परहिते पठतिप्रयोगः स्यात् । अतस्याददुशुणज्ञानादियोगिनि शक्तिः । अतस्य दक्षवया तूपलक्ष्येऽपीति योगाभावात् । नायुपस्थितनिमित्तसङ्क्षेपमात् स्वर्गादिपदवत् तदभावात् । अतो गव्याद्युपवक्तिरेष्व धृतिशीलेन निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्याद्युपवक्तिते गवयत्वादौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः । अन्यथा फलस्याभावत्ये भानत्वरितोर्धात् न च पूर्वं गवयत्वमुपस्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिरन्योन्यान्यात् अथ वाक्यादेवानेन वस्तवः परिच्छिन्नः केवलमये प्रत्यभिज्ञानाति योगोषट्यो गवयपदशक्त्यात्वेन गवयवगतः सोऽप्यमिति त्रोपमानस्य विषय इति चेत्न हि वादृश्यमेव निमित्तसम्प्रतीतिगूनाभव्यवहारप्रस्त्राव गौर-

वाच्च नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव नोभदं स्वयं प्रतीतसमयसंकालये इति देशवाक्यम् ग्रोगात् उपपत्स्य । गवयत्वे ज्ञायं व्युत्पन्नो न गोसादृशे निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । न च यदा यदाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजी-जनत् तदा तदेव वाक्यं रूपतं तदाभिनिमित्तं क्षेत्रप्रति अध्यवसन्मयत्वहीत एव वेदाग्निरङ्गोपात्मपर्यवदात्मस्य कालान्तरे नववाक्यस्य वाक्यं प्रागेव बोधितस्यात् पर्यवसित इति वाच्च गोः सादृश्योपलक्ष्यात्मनिमित्तस्याः सन्देहात् यद्वाद्यवदत्वे इव गते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्योपलक्ष्यते गङ्गायां घोषः इत्यत्रिवाक्यो भविष्यतोति चेत् न उपलक्ष्यनिमित्तस्य नदे हेऽपि यो गोसदगः स गवयपदाच्च इति सामानाधिकरण्यमात्रे शान्तयोपपत्तो भानान्तरोपनीतानपेक्षात् रक्तारक्तसन्दे हेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्वदसितेऽपि वाक्ये भानान्तरस-इकारात् तत्तद्वयवुहौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदाच्च एवाम्बायोग्य इति युक्तं तत्त्वमानान्तरामेवायम् । च बदि च प्रतीतसंर्गवल्लायातोऽप्यवो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्यात्मपत्त्वा यदीः प्रवेशवेतिवक्ष्यात्मतु गवयपदात्मपञ्चं प्रति तद्वयत्वस्य वाक्यमाप्नीनोक्तं तत्त्वं न प्रदत्तिनिमित्तो-पादान्म विना । न च नोसादृश्यं तदिति तात्पर्यता नो-सादृश्यपदेन नोसमानाधिकरणं गवयत्वसुपलक्षितं कल्पयते । न तु यथा धूमोऽस्तेत्यत्र बङ्गो तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा न चात्र प्रमाणान्तरमत्तीति वेन तद्विरीहां अनुभावस्यादिदेः । अन्यथाम्योन्यान्यान्यथात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः इद्यत्वाद्यादिति वाच्च एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु विवाक्यमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणवा तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न ज्ञायेत शब्दादिति विशिष्टवाच्यता ग्राहक-भानान्तरमवश्यं स्तोकरणीयम् । न च, बद्धितो धर्मो-अत्पदाच्यः दोर्जप तदुपाच्य दृति नियमः । जाति-पदे व्यभिकारादिति चेत् न प्रदत्तिवद्याच्यत्वबोधता-त्पर्यकल्पे न जातीति देशवाक्ये गवयत्वयिशिष्टव्यक्ते रेव लक्षणात् । अथ यदा नवयत्वे वाक्यात् तात्पर्यं गोसादृशपदस्य म्बद्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमवृष्टतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि साम्बादिति चेत् न उपस्थ-पकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव वाक्यात् तात्पर्यरूपत्वात् न चोपमानमेव तथा, अन्यथान्यवत्वत्वात् । तैवं यत्र प्रदत्ति-

निमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगेशसदृशः स गवयशब्द-
वाच्यं इति स्वरूपाख्यानमालां तत्वायुक्तिसामयीतः सम-
यपरिक्रियभवत्येव न च कुत्पित्युक्तमत्ये प्रष्टतिनि-
मित्तविशेषे तात्पर्यं यदुपत्तिर्वच्छावीजं स्थात् । अथ च
विकारभमतिदीर्घयीवित्तादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्ये
कषण प्रष्टतिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशप्रश्नमहमवतः
अरत्थं वाक्यार्थम् अयं करभगद्वाच्यं इति भवति
मतिः । न च तत्प्र प्रष्टतिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमहिं क्षमा-
खाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च सर्वत्वाख्यासुपर्यात्तरेव
लक्ष्यावीजं वटोः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना युर-
खारादिप्रयोजनकल्पं प्रवेशनस्त्रावतं तदृशं च प्रवेश-
नादौ बस्त्रादेवत्वायात् तात्पर्यात्तुपपत्तेरपि तात्पर्यमज्ञात्वा
ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेवत्वत्तुगमः तात्पर्यव्याख्य-
त्वेन तदत्तुगमे तात्पर्यात्तुपपत्तिरेव तद्वीजमस्तु खाववा-
दिति चेत् न भूमादिवदननुगतस्त्रापि व्याख्यात्वाविरोधात् ।
तथात् गवयशब्दः कम्पुचिह्नवाचकः शिष्टप्रयुक्त्यादिति
शामान्यतो निषितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदशब्द्य
इति वाचवाचिष्येत्यम् । तश्च प्रमाणयस्त्रकारि न च तस्मार्पा-
दशायां प्रमाणान्तरमस्त्रतो यत् प्रमाणयस्त्रकारि तद्वा-
माणान्तरमास्येत्यम् । अस्तु तुमानां तथा हि गवयशब्दो
गवयत्वविशिष्टवाचकः असति उत्त्यन्तेरेत्यियुक्तैः पूर्ववृच्छ-
मानत्वात् गवि गोशद्वदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो
बो धर्मी तस्य वाचकत्वमहेऽपि नवयत्वप्रष्टतिनिमित्त-
त्वाविदेः । न च शक्तिमज्ञात्वा उत्त्यन्तरं कापि चक्ष-
धारयितुं शक्यते तुमानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तो
पलचण्यतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृशविमित्तता-
गौरवस्थानवतारेष्वोपमानस्यानवतारः । तथा च तर्केण
तस्य प्रष्टतिनिमित्तकल्पेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रष्टतिनि-
मित्तकल्पम् इतराप्रष्टतिनिमित्तकल्पे सति वाप्रष्टतिनिमि-
त्तकल्पात् यद्येव तर्केष्वमिति चेत् तर्केष्वानिवाचकत्वात्
न चायं तर्को व्याप्तियहमूलको येन विपर्यासात्तुमानाद-
र्याविदिः । अथ गवयपदं सप्रष्टतिनिमित्तकल्पमिति
शामान्यतो दृष्टेव तर्केष्वहक्तं गवयपदेतराप्रष्टतिनि-
मित्तकल्पं परिक्रियत्वं न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः
सहकारी कल्पयते इति चेत् इदं सप्रष्टतिनिमित्तक-
मन्यम् न प्रष्टतिनिमित्तमिति वृद्धावपि गवयत्वप्रष्टतिनि-
मित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमिते-
व्याप्तिकत्वाच्छेष्टकत्वप्रकारताक्तव्यिभात् । अथ वच्छावां

पामान्यतो दृटेन विशेषवाधसहजतेमान्यद्व्यानाचितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषवप्यहस्य तदिपर्ययस्य वा प्रमाणत्वात् वाधकानां उचित्वाद्यैकक्षमांत्रव्यतिरेकविषयकत्वं जन्यद्व्यानाचितत्वं केन याज्ञम्, तथात्वापि गौवराख्य तर्कसहजतसामान्यतो दृष्टादिना पूरुच्छिनिमित्तकत्वं चावते पश्चाद्वितिरेकी स्थात् काष्ठप्रमाणान्तरापेक्षयो मङ्गुप्रमाणासहजारितस्य युक्तत्वादिति चेत्वा इच्छायाभेक्षणाधसहजतप्रापरवाधकरेत् ताढुपविशिष्टवैश्चाद्यद्व्यानाचितत्वमित्तिरेकेदात् व तु सामान्यतोडटेन, विशेषत्वोपस्थित्वं विशिष्टवैशिष्ट्योधनिर्वाहात् तर्कानवदारदशावां तस्य तदपरिक्षेदक्षत्वाच् । न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थं इति वाक्यादवगतव्याप्तिरुभित्यादद्यं गवयपदवाच्यो गोष्ठड्यत्वात् अतिदेशकालावनतपिश्छवदिति वाच्यं न हि गोसदृशं चात्माऽनेन पृष्ठः स किंवद्वाच्य इति किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवस्थयो लीढ़ुगिति तथा च वद्योग्मायमाख्यानं तस्यवार्थत्वं ततः, किं तेन । अथ उक्तव्यपरमिदं वाक्यं किंवद्वाच्यो लीढ़ुगिति प्रश्नार्थः एव च प्रयोक्तव्यम् अवसरो गवव इति अवहर्तव्यो गोसदृशत्वात् वस्तु न तथा नासौ गोसदृशः च चाहस्तीति चेत्वा न हि इस्त्वादेनां विपक्षत्वे प्रमाणमिति मर्वप्रयोगस्य इत्यान्त्यात् कतिपयव्यवहारस्यैकान्तिकत्वात् अथ कोदृक् किंलिङ्गः इति प्रश्नार्थो नक्षेन लिङ्गमत्तात्वा गवयपदस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वमवस्थं येन तदर्थः प्रश्नः । अथ प्रट्टिनिमित्तविशेषे लिङ्गप्रब्रोगव्यपदं गवयपदं येन निमित्तेन बर्त्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थं इति चेत्न हि तदनुभेदविशेषेन निश्चितं येन तथा सप्तात् चानेहेतुमात्रप्रयोगे तद्विशेषेषोन्तरमिति चेत्वा अविशेषादिन्द्रियसञ्चिकर्त्तव्यमनुस्तरयेत् वनं गतो इत्याति तस्यान्तिमित्तमेदैवाच्यं प्रश्नः कोदृग् गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रदर्शने, गवयवस्त्रवाक्षादुपदर्थयितुमशक्यत्वात् पृष्ठ उपवक्षणं सादृश्यमाच्छटे पश्चाद्वृष्टे इपि पिण्डेऽतिदेशवाच्यं अरतस्तक्षेषुकारेण गवयत्वविशिष्टो भर्तीं गवयवद्वाच्य इति प्रट्टिनिमित्तविशेषः परिच्छित्तिरुपमानकृष्णम् ॥ इत्यन्ते न

वेदान्तपरिभाषायाम् “सादृश्यप्रमाणकरणमुपमानम् । तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतवस्त्र गवयेन्द्रियसञ्चिकर्त्तव्ये सति भर्तीतिरित्यं पिण्डेऽगोसदृश-हूँसि तदनन्तरं च भर्तीति निश्चयोऽनेन सहशी भद्रोया

गौरिति । तस्यान्यव्यतिरेकान्यां गवयनिःगोसादृश्यत्वानं करणं गोनिःगवयसादृश्यत्वाम् फलम् । नवेदं प्रत्यक्षेष्य सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियादृश्यकर्त्तव्यत् नाम्यतुमानेन गवयनिःगोसादृश्यस्यात्ज्ञिङ्गत्वात् । नापि भद्रोया गौरेत्तदृश्यसदृशी एतन्निःगोसादृश्यप्रतियोगित्वात् योग्यत्वादृश्यप्रतियोगी च तस्मिन्दृशी इत्यतुमानात् तस्यसम्भव इति वाच्यम् एवं विधातुमानानवतारेऽप्यनेन सहशी भद्रोया गौरिति प्रतीतिरुभविष्यत्वादुपमिनोमोत्युव्यवसायाच् । तस्मादुपमानं भावान्तरम्” ।

दां०त०क०० । तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा “उपमानं तावत् यथा गौक्षया गवय इति वाक्यं तत्त्वनिता धीरागमएव योऽप्यव्यं गवयशब्दो गोसादृश्यप्रसंवाचक इति प्रत्यावः सोऽप्यतुमानमेव, यो हि यद्वीयत्वादृश्यते सोऽसति उत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे, प्रयुच्यते चेत्वा गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमहुमानमेव । यत्तु गवयस्य चक्षुः इति लक्ष्यस्य गोसादृश्यत्वान् तत् प्रत्यक्षम् । अतएव अर्थमाण्यां गवि गवयसादृश्यत्वान् प्रत्यक्षम् न त्वाच्यत् गविसादृश्यमन्यज्ञ गवये, भूयोऽप्यवशसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवत्तीं जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगसंकेतः संचेष्टये प्रत्यक्षो गवयपि तथेति नोपमानस्य प्रभेयान्तरमस्ति यत्वं प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्” ।

एतन्नतं च भवित्वात् विज्ञरेष निराकृत तस्य प्रमाणान्तरत्वं समर्थितम् । तदेतत् संक्षिप्तं भावां उक्तं यथा “यामीणस्य प्रथमतः प्रश्नतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्णवादीनां वां स्यात् वा करणं मतम् । वाक्यार्थस्याति देशस्त्र ऋतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदानान्तु यक्षिभीरूपमाणकृष्णम्” । अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य चक्षिप्याहकता स्वीकृता यथा “यक्षियहं व्याकरणोपमानात् कोवाप्रवाक्याद्विवारत्वं । वाक्यस्त्र येवाद्वितेर्वदन्ति वाच्यत्वात् रिष्यपदश्य दृष्टाः” ।

उपमानचित्तामणि उ० मङ्गेयोपाध्यायकते उपमानप्रामाणायवदस्यापके यन्मेदे उपमानशब्दे प्रादेष्य स यन्म उपन्यक्तः स एव यन्म उपमानशब्दान्ते न प्रविदः ।
उपमारणं न० उप-मृ-चित्त-ल्युट् । वस्त्रप्रवासे यज्ञेऽप्यभ्योदकवसीपं गत्वा हविषोऽप्यु प्रवेषे “उपमारणप्रकारश्यतः ब्रा०२,५,२,४८८.उक्तः “तस्येभेव प्रतिप्रस्तावा स्तु”

प्रस्तुताति तद्ये वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते
स्थातां ते एवालाप्य स्थातामथासै वारुण्यं पयस्यायै
क्षामकर्ममित्रमादायावद्धृष्टं यन्ति वद्धर्णं वा एत-
क्षिर्द्धृष्टायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना
कि इन क्रियते दुष्णिमेवत्याभ्यवेत्योपमारयति' 'यजमा-
नयोर्यजमानत् उपत्योः । क्षामकर्ममित्रं क्षामोऽतिपा-
केन दग्धः पात्रे संसक्तः क्षण विलेखने क्षम्यत इति कर्षः
क्षामश्चादौ कर्षते ति क्षामकर्मलेन मित्रं हविरादाय
अवभृथहृदकं प्रति यन्ति एतत् क्षामकर्ममित्रं हविः
व इग्यम् । सौमिकादभृथत् प्रसक्तं सामगानं निवेधति
तत्र न सामेति न ह्यत्र वरुणप्रधासे साम्ना किमपि प्रयो-
जनं क्रियते अवभृथ समीपमध्यवेत्य हविरुपमारयति
अस्युपचिपति' भा० । एताड्योपमारणाभिप्रायेण कात्या०
२०, ८, २१, सुलदसौ 'क्षतः कुरुपोपमारणालमेव पूर्वयो-
रह्योः कर्त्तव्यमित्रक्षम्य' कर्त्तव्य ।

उपमास्य न० उपमास्य प्रतिमास्य भद्रं बहु । प्रतिमास्यमें
 पितृसं आदे “विराण् वा इदमय आशीत्” इत्युपक्रम्य
 “सोऽनुक्रामतु वा पितृनागच्छसं पितृरोऽग्रत वा पापि-
 शसमवत् तस्मात् पितृयोमास्युपमास्यं इदति प्र पितृ-
 याश्च पर्यां जानाति य एवं वेद” अथ० द०, १०, १६ ।

उपमित् वि० उद्धरभीषे मीयते क्षिपते उप+मि-क्षिप्।
 १ उपमित्वाते २ उपस्थापवितरि च “स्युषेव जग्ना उप-
 मित्यव्यव्य” अ० ५८, १, “उपमित् उपस्थापयिता यदा
 उपमित्वपनिषदाता स्युषेव” भा० ३ स्युषावाम् “ज्ञायद-
 पमित्र रोधः” अ० ४, ५, १, “उपमित् स्युषा”भा०
 “उपमितां प्रतिजितामधोपरिवितातुं शास्त्राद्या विश्व-
 वाराद्या नदानि वि चृतामसि” शास्त्राभिमन्त्रये, अथ०
 ६, ३, १। कर्त्तरि क्षिप् । ४ उपमाकर्त्तरि ।

उपमित ति । उपमि-क । १२४१श्वातुयोगिनि । यथा
चन्द्र इव सुखमित्यादौ सखं, तस्य चन्द्रश्वातुयोगि-
त्याद् “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” पा०
नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर
उपमितः । अत् उपमासे व्याघ्रश्वन्दस्य व्याघ्रसहये चक्षणा
व्याघ्रसहयोनर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यते ॥५४४ समांस-
विधियास्ते प्रथमान्तरया गिर्हेशात् पूर्वनिपातः । अनेन
स्फुलेण विहितसमाप्त उपमितसमाप्तं इत्युच्यते ।

उपर्मिति स्तो उपम-सि-किन् । १ उपमाकङ्क्षारे साडेश्वरान-
जन्ये गवयादिशब्दशक्तिबोधकृपे २ उपमानकरे बोधभेदे

“प्रत्यक्षमप्यतुभित्सयोपभित्तिशब्दजे” भाषा० करणे-
किन् । इसाठश्चे च “पञ्चवोपभित्साम्यसपच्चम्” सा०
द०। “तदानन्देष्वोपभित्तौ दर्शिता” नैव०।

उपमेत विं उपमासुपमानभावं सर्वदृक्षेभ्योदीर्घं व्यात् इतः
२८० । शालदृक्षे दक्षाणां सध्ये तस्य सर्वोच्चत्वात् अन्य-
सुपमानतां प्राप्तवाच्यात्मम् । “शालप्राप्युक्तिहामुजः”
रघौ तस्योच्चतायासुपमानत्वं वर्णितम् ।

उपमेय विं उपमीयतेऽसौ उपमि-यत् । सादृश्याहुयोगिनि
यथा चन्द्ररव मुखमिवादो मुखन् । “अन्न-पुरज्ञैक
कुलोपमेयम्” कुमा० “भूयिठमासोदपमेयकालितः ।
“नवेन्तुना तत्त्वमसेपमेयम्” रघुः “सा पूर्णा यदि साधा-
न्यधर्मं औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं” भवेहाच्च-
मियं पुनः” सा० इ० ।

उपमेयोपमां स्त्रो अर्थाचक्षारं भेदे । इदं दृष्टे विष्टिः ।

उपयज्जुं उप-यज्ञ-भावे देहे विच्छोके हृ किन् । पशु-
यागाण्डो यागमेदे “लोणि इव पश्चोरेकादशानि एकादश
प्रयाजाः एकादशात्याजा एकादशोपयजः” यतः त्रां
३.८, ४, ४, इत्युपक्रमे “अथ अद्यजन्तस्युपयजति तकादप-
यज्ञोनाम्” इति तद्वाभनिइति प्रदर्श्य एकादश उपयजः
क्रमेण दर्शिताः ।

उपयन्त् १० उपयन-हृ । विशाहकर्त्तरि पत्नौ ।
 “अथोपवनारभलं समाधिना” कुमा । “अथोपयन्ता
 सद्गेन युक्तम्” रघुः । २८८वसनकर्त्तरि विश्विदां छोप ।

उपयन्त्र न० उपगतं वन्नम् वचा० स० । सुश्रुतोक्ते श्ल्यो-
 हारण्योपादवन्धमेदे । वथा ‘तत्र मनःशरीरावाधकराणि
 श्ल्यानि तेषामाहरण्योपादो वन्नाणि तानि च पट्टप्रका-
 राणि तद्यथा खलिकवन्नाणि, संदशवन्नाणि,
 तालयन्नाणि, नाडीयन्नाणि, श्लाकायस्ताणि, उ-
 पयन्नाणि चेति’ विभज्य । “उपयन्नाश्वपि रञ्जुवे-
 णिका पट्टचमीन्नवर्कलतावस्त्राठीलाइमस्तुदुरपाणिपादन-
 वाहुः लिजिहाद्वन्नसुखवालास्त्रकशास्त्राठीबनप्राहाह्य-
 हृषीयस्तालमयानि श्लारामिभेषजानि चेति” तानि
 दर्शितानि । “एतानि देहे सर्वं शिग्नु देहस्त्रावयने तथा ।

सन्ध्या कांड धर्मन्यास्त्र यथाद्याग इनयोजित् सुशृङ् ।
उपयम पु० उप+यम-व्यप् । विराहे । ‘कन्या खजातोप-
यमा सलज्जा नवद्यौवना’ सा० ८० । उपयमस्य भेदादिक-
मुद्दाहश्चदे ११८ ६४० उक्तं तत्काल वरकन्यामेष्टकादि-
विशेषेनिष्ठयते । तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तरं

विवाहकालः मनुना “ब्रह्मायुषोभागमुचित्वाद्य” गुरौ हि जः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो वृहं वसेत्” आयुर्हितीयभर्ते विवाहकाल उक्तः” कुल्कम्भु न तु पूर्वापरविरोधमागद्वारे ब्रह्मचर्यकालोपत्त्वस्थ समर्थितं यथा “ब्रह्मं भागमिति ब्रह्मचर्यकालोपत्त्वस्थ-र्थम् आनयतपरिमात्मादायुषवृत्यभागस्य दर्शनत्वात् न च “यतायुर्वै पुरुष” इति नुतेः पञ्चविंशतिर्वै पर्यन्तपर त्वम्, “पट्टिंशदाद्विकं चर्यमित्यादिनो विरोधात् । आत्मसत्त्वयमप्यत्मात्मितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य-कालं जन्मापेक्षाद्य यथाशक्तिं गुरौ स्थिता द्वितीय-मायुषवृत्यभागं कृतदारो वृहस्यात्ममहतिष्ठेत् “वृह-स्यस्तु यदा पश्येत् बलिपतितमात्मनः । उत्तेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा” (मनुः) इत्यनिष्ठु-कालत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्यकालमेव । “गुरुणामुमतः स्त्रात्मा समाहतो यथाविधि । उहैत द्विजोभार्यां सर्वाणां लक्षणान्विताम्” मनुना समावर्त्त-नोत्तरमेव विवाहकालोविहितः । समावर्त्तनकालच “पट्टि-शदाद्विकं चर्यं गुरु त्वैवेदिकं ग्रन्थः । तदर्दिकं पा-दिकं वा यज्ञाणान्वितमेव वा” मनुना पट्टि-शद्वर्षाद्यु-त्तरकालः उक्तः । स च शक्त्यपेक्षया युग्मेदेन वा व्यव-स्थाप्यः तथा च सत्ययुगे, १६वर्षाः त्वेतायामाददय वर्षाणि डापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदप्रहर्णकालपर्यन्तं ब्रह्म-चर्यं कार्यं ततः समावर्त्तनम् । युक्तज्ञैतत् मनुनास्ये न राणां चतुःयतायुष्मक्त्वेन त्वेतायां त्रियतायुष्मक्त्वेन द्वापरे द्वियतायुष्मक्त्वेन कलौ यतायुष्मक्त्वेन चेत्कृः आयुरुत्तमत्वादिभेदेन व्रतकालाधिकारादि । अतएव “दीर्घ-कालं ब्रह्मचर्यं धारण्यज्ञ कमरुष्णोऽस्तु” इत्यादिपुराणे कलौ आयुषोहीनत्वाभिप्रायेषैव दीर्घकालब्रह्मचर्यनिषेधः । तत्वायं भेदः । “केशान्तः बोड्ये वै ब्राह्मणस्य विधी-यते । राजन्यवन्धोर्दीये वैश्यस्य द्विधिके ततः” मनुना स्वस्योपनयनं द्वियुषितकालएव गोदानाख्यस्य त्रिशान्त-संस्कारस्य विधानात् वेदव्रतस्य वक्ष्यमायस्य म-हानाम्नादिकेशानरूपस्यानन्तरं विवाहस्य कर्त्तव्य-तायाः सर्वनिवृभ्युभिर्वैवस्थापितत्वेन स्वस्योपनयनं दिगुणं कालोत्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यता नार्वाक् । तथा च ब्राह्मणस्य १६वर्षात् क्वतियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशते-रुत्तरं विवाहकालः । अतएव एवौ वर्षितम् “अयास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीर्घां निरवर्त्यत् पिता”

“नृदाणान्तः “वैश्यवच्छौचकल्पस्येत्युक्ते वैश्यधर्मातिदेशात् चतुर्विंशतिवर्षेत्तरमेव विवाहकालः ‘निं यद्वैष्णवेऽङ्गार्यां हृष्यां हादशवार्यकीम् । त्राप्तवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मे सीदति चत्वरं’ इति मनुना ब्रह्मचर्यरक्षणाशक्तौ सत्त्वरोत्कृः अशक्तौ ततोऽर्वागपि कर्तुं शक्तप्रते इति भेदः । स तु न चेयानिति बोध्यम् । अतएव श० त० रघुनन्दनेन । “अनूढभार्यः नूढस्य बोड्याद्वत्सरात् परमिति” ब्रह्म-वचनार्थीमांसायां ‘तदिगेषगेन न्यायवर्त्तिनां नूढाणां बोड्यवर्षीयां पर विवाहकालः कल्पते’ इति व्यवस्थाप्य तत्समर्थनाय वैश्यवच्छौचकल्पस्येति चकाराहै श्रुधर्म-मात्रसातिदेशस्त्रां अतिदेशेन नूढ्रसायुपनयनप्राप्तौ “विवाहमात्र” संस्कारं नूढ्रोपि लभते सदेति” ब्रह्म-उ० तस्य विवाहस्येषोपनयनस्यानीयतास्त्रां तत्कालाकालायां “गर्भादेष्टमे वावृदे ब्राह्मणस्योपनयनम्” या० स्मृतौ । उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्त्या वैश्योपनयनकालापेक्षयाऽधिकालत्वं नूढ्रविवाहस्योक्तम् । तत्वापि यथाकुलभित्य-तिदेशेन बोड्याहर्वात् प्रागपि विवाहो द्वयप्रते स तु न प्रकट इत्यन्ते उक्तरीत्यैव व्यवस्थापितम् । द्विजाति-स्त्रीणान्त यद्यपि हारीतेन “दिविधाः तत्र ब्रह्मवादि-नीनाम्नुपनयनं चेदाध्ययनं भिक्षाचर्या च, सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवधूस्य यथा कथञ्चिदुपनयनं विधाय विवाहः कार्यः” सद्यो-वधूनाम्नुपनयनं विहितम् । तथापि तथा विधीयमान उपनयनेन वर्णभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति कथनात् विवाहकालस्यैव तत्कालता । वस्तुतः स्त्रीणां स्वपुनयनं कल्पान्तरविषयम् यथाह यमः “पुराकल्पे हि नारीणां औड्योवस्थनिष्ठते । अध्यापनस्त्र वेदानां साविक्तीयहणन्तया । पिता पितृव्यो भावाता वा नैनाम-ध्यापत्तरः । खाटहै चैव कन्याया भैश्यवद्यो विधीयते” इति । नहु यद्यपि कलौ चुख्यसुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि आतिदेशिकमत्ति यदाह मनुः “वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः । पतिसेवा गुरौ वासोद-हार्थोऽग्निपरिक्रियेति” तेन कालभेदः सेवस्तीति सत्यम् अतिदेशोयसुपनयनधर्मप्राप्तर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपन-यनात् प्राप्तकामवारकामवादकामभक्त्यादाचारामदो-षतास्ति तदनन्तरन्त्रूपनयनधर्माणां सन्ध्यामूलादीनां प्राग-धर्मनिरसनपूर्वकमहुत्तानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-

मपि विवाहात् प्राक् कामचारादिप्सां न दोषं कुर्वन्ति
पिवाहस्य तु दिजत्विद्विकरत्वादनुष्ठिते विवाहे काम-
चारादिप्सम् निरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्या-
दिक्षमनुष्ठानं भवेदिति । सद्गवर्णस्तीणां पङ्क्तवर्षोत्तर
विवाहकालः वक्त्रप्रभायवचनात् । एवं वरकन्ययोः
सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते ।
तत्र तयोः रव्यादिशुद्धेरावश्यकता यथाह “गुरुशु-
द्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु पङ्क्तकोपरिष्टात् । रविशु-
द्धिवशाच्चुभीवराण्यासुभयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः” सु० चिं
पी० धा० व्या० “कन्यकानां विवाहः पङ्क्तकोपरिष्टात्
पङ्क्तवर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु, गुरुशुद्धौ
सत्यां विवाहः शुभः । अर्थात् गुरुशुद्धाणां विषमवर्षेषु रवि-
शुद्धौ विवाहः शुभः । तदाह च्यवनः । “पङ्क्तवस्थे-
नोद्बाद्या कन्या, वर्षहयं यतः । सोमोभुज्ञे इथ गम्भवेस्ततः
दशाद्भुताशन” इति जन्मानन्तरं वर्षहयं सोमः कन्यां
भुज्ञे । तदनन्तरं द्वे वषे गम्भीर्स्तदनन्तरमनिस्ततो भु-
व्याधिकारः पङ्क्तवस्थः प्राग्विवाहो न कार्यः । तत्र पङ्क्त-
वर्षानन्तरं समतये विवाहः शुभः । यदाह नारदः । “यु-
ग्मे इव्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पण्डीडनम् । एतत्-
एुसासुग्मे इव्दे व्यव्येनाशुभन्तयोरिति” । कथ्यपः “वि-
वाहो जन्मतः स्त्रीणां शुग्मे इव्दे पुवपौवदः । अयुग्मे
श्रीप्रदः पुंसां विपरोते तु स्त्रयुदः” इति । एवं च सति
स्त्रीणां विवाहोऽटमदगमवर्षयोगमवतीत्यर्थः । यथाह व्यासः
“अटवर्षा भवेद्वौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्
कन्या द्वादशे दृष्टली स्तुतेति” । अस्य फलभेदमाह वात्सः
“गौरी ददृवज्ञालोकं सावित्रं रोहिणीं ददत् । कन्यां-
ददत् स्त्रिग्लोकमतः परमसहस्रतिम्” । प्राप्नोतीति येषः ।
“गौरी विवाहिता सौख्यसम्पत्ता स्तात् प्रतिव्रता । रोहिणी
धनधान्यादिप्रवाढा सुभगा भवेत् । कन्या विवाहिता
सम्पत्सम्भासा स्त्रियोजितेति” । ननु नववर्षाया रो-
हिणया अयुग्मवर्षलाङ्घिवाहः कथं सम्भवति गम्भीरोनवर्ष-
पङ्क्तये अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् स दोषस्तदस्य एव
ये तु “अयुग्मे दुर्भेणा नारो शुग्मे च विधवा भवेदिति”
चण्डेश्वरवाक्यमध्यसन्नि तन्मते सुतरां विवाहाभावः ।
उच्यते । “युग्मे इव्दे सम्पदः सौख्यं विद्याधर्मीयुपः सदा ।
भर्तुर्दृष्टा भवतीत्यनिषेकान्नावै संशयः” इति पराशरवा-
क्याद्भूमिपङ्क्तये यथोऽवसीयते नारदादिवाक्ये तथा ज-
न्मत इत्यपि । तत्र चष्टवर्षानन्तरं जन्मतोविषमवर्षीयमा-

सव्यानन्तरं नव मासाः शुभाः । समवर्षीयसामत्रयञ्च ।
इटमेव च मासत्रयं नारदादिमते इति शुक्रां व्य-
स्येति शुक्रस्तपश्यामः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपति-
निबन्धे । “मासत्रयाद्वृद्धमयुग्मवर्षे शुग्मे तु मासत्रयमेव
यावत् । विवाहेषु ग्रवदलिः सन्नोषात्सादयो गर्भ-
वराहस्तुत्याः” इति । “अयुग्मे दुर्भेणा नारी शुग्मे तु वि-
धवा भवेत् । तप्ताङ्गभान्विते शुग्मे विवाहे सा पर्ति-
व्रतेति” चण्डेश्वरोक्तिश्च सार्थिका । एवं नवमवर्षस्या
युग्मत्रयव्युक्तिनिषेषोऽटमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव । एवं
विहितवर्षे यस्मित् काले गुरुशुद्धिभवेत् तदशेन विवाहः
कार्यः गुरुशुद्धिस्तु “वटुकन्याजन्मराशेष्विकोणायद्वि-
स्त्रगः । श्रेष्ठोगुरुः खण्ठत्वप्राद्ये पूजयान्यत्र निन्दित”
सु० चिं । अभिहिता । यदाह गुरुः “स्त्रीणां गुरुबलेनव
विवाहः शोभनः स्तृतः । वरस्याक्तवलं पाद्मैन्दवलभयो-
रपोते” “सुरगुरुबलमवलानां पुरुषाणां तीक्ष्णराश्मि-
बलमेव । चन्द्रवलं दम्पत्योरथलोक्य विशेषधेष्ठानमिति” !
धराहोक्तेष्व । एतज्ञावश्यकत्वार्थमभिहितम् । यदा हयो-
रपि गुरुबलमिदं भवेत् तदा पाणियहः शुभदः । द्वयो-
रन्यतरस्य गुर्वकेशुद्धै विवाहाकालान्तरामवये च तत्पित्रम्-
दिना पूजाङ्गारयेत् “रविशुद्धै ग्रहकरणं रविशुद्धै व्रतोद्वाहौ
व्रतोद्वाहौ । चौरत्नाराशुद्धै शेषं चन्द्राश्रितं कर्मेति” रा-
जमात्तर्णगुडोक्तेः । वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन
विवाहः शुभः । उभयोः स्त्रीषु स्योश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः
शुभः स्तृतः अत्र सम्भवितः प्रागुक्ता । यदा तु कन्या का-
लातिकालानां भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः
“दशवर्षव्यविक्रान्ता, कन्या शुद्धिविक्षिता । तस्मा-
त्वारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणियहोमतः” इति । “पहशुद्धि
मवृद्धिः शुहिः मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वांक् दश-
वर्षभ्यो सुनवः कथयन्ति कन्यकानाम्” भुजवलः सा च
गुरुविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते । “गोचरवलाभा-
वेऽटकर्गादिवलं पाद्मैसित्याह नारदः “गोचरं वेपज
चादृशं रुपेन बलम् । यथोत्तरं बलाभिक्यं स्युलं
गोचरसार्गजमिति” पी० धा० ।

तत्रादौ अयननिरूपणम् । विवाहेषु च “हरौ प्रसुप्रे न
च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिनि कथेष्वते” राजमा० ।
“स्त्रदयग्रन्थं वापूर्यं माणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपम-
यनगोदानविवाहाः, विवाहः सर्वं कालिक इत्येवे” आश०
स्व० १,४,१, छ० ० । सार्वकायिक इति दक्षिणायन-

क्षणपञ्चविषयः न तु अशुद्धकालपरत्तस्यातुपस्थितेः
अथनपञ्चयोरेव प्रकालत्वात्तदिविषयता सर्वशब्देन तथैव
परामर्शयोग्यतया अत्यस्य चाप्रकालतया तेन परामर्शः।
योगात् । अत एव भजवलभी० यहशुद्धिमित्रादिकं
प्रायुक्तमभिधाय “एततुपरन्ते विजेयमङ्गिरोवचनं
यथा । कालात्प्रये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ।
मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । उंसः प्रति
सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यते”इतुप्रकृतम् । तत्त्वं वर-
कन्ययोग्यध्ये कन्याया दशर्णातीतले यहशुद्धिरादिन्पेक्षणः
समयाशुद्धिच उभयसाधारणत्वादपेक्षयैव । यतदेव भङ्ग-
न्तरेष्योक्तुं लघ्यो० त० “राजयस्ते तथा युद्धे पितणां माण-
संशये । अतिप्रौढा च या कन्या नानुङ्गं प्रतीक्षते ।
अतिप्रौढा च या कन्या कालधर्मविरोधिनी । अविशु-
द्धापि सा देया चन्द्रकुर्वन्वेन त्” । “एतत्परमेव दश-
मासाः प्रश्नस्ते चेत्पौषविवक्षिताः” राजना० वाक्यम्
“सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं” गौतमादय इति निहित-
वचनमये नवरम् । वसुतः सार्वकालिक इत्येवदाद्युरा-
द्यधर्मविशुद्धिविषयम् । प्रभिः “प्राजापत्यब्राह्मदैवायसंश्चाः
कालेष्यूक्ते विवाहादेषु कालस्यैव परोक्षणम् । नाधर्मेष्यु
विवाहेषु” इत्यपरिशिष्टोक्तेष्व । तत्र सौरादिमासनिष्ठप्रणम्
“मिथुनकुम्भमृगालिष्टाजगं मिथुनेऽपि रवौ विवाहे
गुणेः । अदिष्टगाजगते करपीडनमध्यवति कार्त्तिक-
पौषमधुविषयि” मु० चिं० । “मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ ।
मृगोमकरः अलिष्टेचिकः रवः प्रसिद्धः अजोमेषः ।
एतद्विषयते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्यते स्त्र्येऽपि
गुच्छराषाढस्य तिलवे तत्तीयांशे आषाढशुद्धिप्रतिपदमारभ्य
दशमोपर्यन्तं करपीडनं विवाहो भवति । अर्थादितर-
राषयिते स्त्र्ये सति आषाढशुद्धिदशस्यनन्तरं इतिरथयने
च सति विवाहो न स्थात यदाह कश्यपः । “उत्तरायणगते
स्त्र्ये मीनं चैव चूर्णयेत् । अजगोहन्तुम्भालिष्टग-
राषयिते रवौ । सुख्यं करपीडनं त्वचराषयिते न कदा-
चनेति” वसिडः । “दिनाधिष्ठे मेषष्टालिष्टमृगमृगम-
काल्यधट्टर्कं संस्थे । माधवे माधवशुक्रयोश्च सुख्योऽथ वा
कार्त्तिकसूम्ययोच्चेति । धट्टसुला॑ । युकोज्येऽपि सौम्यो
मार्गशीर्वः सुख्यो विवाह इति शेषः । “आद्रौदियादृश-
मिनस्य कार्यं नक्षत्रदन्ते दशके कदाचित् । मासोक्त-

कर्मेतरमङ्गलाद्यं कुर्याद्बुप्रेऽपि तथा सुरारौ” । एतैन
हरिष्यनात्प्राकावः साधीयानिव्यभिहितं भवति । अत
सामान्यतोमासशब्देन चान्द्र एव मासो उद्घाते “इन्द्रानी
यत्त हूयेते” इत्याद्युक्तेः । अत तु सौरचान्द्रमासहयोपादा-
नादुभयोरैक्ये विवाहप्रवतिकलं भवति । तदक्तं केशवाके
ष । “प्रायः सौरं मासमिष्टं विवाहे केदिङ्गान्द्रं मास-
माङ्गः फलेन । तथात् उत्तरक् तत्फलामिष्टदैक्ये सौरो-
मासः केवलः किञ्चिद्दूनः” इति । अस्यार्थः । कश्यपा-
दिमिः सौरा एव मासाः उक्ताः तेषां च प्रायस्यम् ।
“विवाहादौ स्त्रिः सौरो यज्ञादौ सावनोमत” इति इहगमं
करणात् । नारदादिभिस्तु “माचफाल्गुनवैशाख्यज्येष्ठ-
मासाः शुभमदाः । सध्यमाः कार्त्तिकोमार्गशीर्वै वै नि-
न्दिताः परे” इति चान्द्रा एतोक्ताः । एतत्प्रायस्य च
विशिष्टेनोक्तम् । “उद्धाहृत्यज्ञोपनयप्रतिष्ठातिविग्रह”
सौरमहोत्पवाद्यम् । पर्वक्रियावास्तुप्रवेशः सर्वं हि
चान्द्रेण हि उद्घाते तदिति” । अतोहयोः सौरचान्द्र-
मासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकतरपक्षाभ्यये सध्यमभिति
निष्क्रियोर्ध्वः । एवं च मकरसंक्रान्तौ मासः, कुम्भे फा-
ल्गुनोमेव वैशाखः हषे ज्येष्ठः, मिथुने आषाढत्वतीयांशः,
तुलायां कार्त्तिको देवोत्थानादुत्तरः, इशिके मार्गशीर्वै,
शुभ इत्यर्थः । केवित्तु चान्द्रमासं सुख्यमाङ्गल्यस्तेनायमर्थः ।
फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणसङ्गावेऽपि शुभः,
चैत्रो निषिद्धे इति मेषसंक्रान्तिसङ्गावेष्यशाभः । तदक्तं
विवाहष्टन्दावने । “भशेन निष्ठो यदि फाल्गुने स्थाद-
जस्तु वैशाखगते न निष्ठः । मध्यावृत्तौ हावपि वर्ज-
नीयाविष्टादिगाचामित्यमेव युक्तिरिति” “वजस्तु वैशा-
खगतो न निष्ठ इति तु निर्मूलमेव । न हि मेषसंक्रमः
कचित् निषिद्धोऽस्ति । तदेतद्विचारितरमणीयं कृतः ? य-
तोयन्नते सौरमासस्यैव सुख्यत्वं तन्नते लेषः प्रश्नस्ते इति
वैतेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतं तस्यापि वक्तुमश-
क्यत्वात् । उक्तस्तु चूडारते । “पौषेऽपि मकरस्येऽक्ते चैत्रे
मेषगते रवौ । आषाढे मिथुनादिष्टे केऽप्याङ्गः करपीडन-
मिति” । किञ्चु विशिष्टवाक्ये “दिनाधिष्ठे मेषष्टवेत्यादौ, सौर
चान्द्रमासयोरुपादानस्य दैव्यर्थापातात् । तथात् इयो-
रैक्ये विवाहः प्रश्नः । तत्र माचफाल्गुनवैशाख्यज्येष्ठ-
सुख्याः । यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षि-
णायने विवाहः निषिद्ध कार्त्तिकमार्गशीर्वै विहितौ तत्र
सध्यमस्यम् अतएव कार्त्तिकसूम्ययोच्च वसिडेन पृथगुक्तः

भारद्वाक्ये स्तमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गर्गः “ुबोपेता तु कार्त्ति के भनधान्यसुतोपेता सौस्ये भर्तृप्रारथणा” इत्युक्तवान् तदपि धनुः संक्रान्तिव्यतिरक्तविषयं द्रष्टव्यम् । हरिण्यनात् प्रागाघाड़वोद्यांश्च मध्यमः हरिस्खापान्तर्गतः आघाठम्बावभाद्रपदाश्चिनकार्त्तिका पौष्टीयं निषिद्धाः । धनुषि पौष्टीयन्तं निषिद्धः । ‘माने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्तपुरुडमे । क्लौरमन्त्रं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म चेति’ गार्योक्तः । अन्नमन्त्रप्राप्तं विहितकाद्वातिकान्तम्, क्लौरं चौलञ्ज्ञ स्वरन्त्रस्य यन्त्रपूनयनाङ्गं क्लौरं तस्य न निषेद्धः “चैत्रे भीनगते रवाविति” विहितोपनयनस्य विषयालाभात् । अयोज्ञाङ्गं व्याख्यायते । अत्तीति । अविष्टगाजाः प्राग्याख्याताः । एतद्राशिगते सूर्ये सति कार्त्ति कपोषमधुवृपि करपीडनं भवति वया उच्चिक्रे कार्त्तिकः मकरे पौषः सेषे चैत्रोऽपीत्यर्थः इदं तु सौरमासप्रहितानां भवतम् । अतएवाधुनोक्तृङ्गारतस्याक्ये “केषाङ्गः करपोडन्” मित्र्युक्तिः श्रीधरोऽपि । “पौषे च कुर्यान्तकरस्तितेऽके चैत्रे भवेत्वे षण्गतो बदा स्थात् । प्रशस्तमायाठक्तं विवाहं वदन्ति गर्गां मित्र्युनस्तितेऽके इति तदेतत् प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा केशमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गोलव्य कालान्तरानपेक्ष्यवश्यदेयकन्याविषयम्” । पी०धा०। प्रभिता० तु देशमेदात् मासमेदस्य याद्यतोक्ता “तपतीक्षणयोर्मध्ये चान्द्रोमासः प्रशस्यते । अन्येषु सर्वदेयेषु सौरो ब्रतविवाहयोः । विन्याद्रेदेविष्णे भागे चान्द्रोमासः प्रशस्यते । उदग्भागे तु विन्यस्य सौरमासं विधीयते । अन्येषु सर्वदेयेषु मित्रामासं प्रकल्पयेत्” । मासमेदे फलमेदमाह ज्यो०त० भुजस्तः “आघाडे भनधान्यमोगरहिता नष्टमाजाः आवये वेश्या भाद्रपदे इत्ये च प्रथमं दोग्यान्तिका कार्त्तिके । पौषे प्रेतवतो वियोगबङ्गला चैत्रे मदेन्नादिनो” निर्णय०सि० व्यासः । “मावफालूगुनैश्यावे यद्यूदा भारग्योर्चके । चैत्रे वृषभाद्रमासे वा सुभगा वित्तसंयुता । आवये वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा चैत्राव्युक्त्कार्त्तिकेव याति वैधव्यतां लघु” अत्राघाठस्य शुभता दयेदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अतु प्रतिसवः प्रागुक्तः । अत जन्ममासादिनिषेधः “आद्यमूर्तुकन्ययोर्द्योर्जन्मामासमतिथौ करपेहः । नोचित्रोऽपि विवधैः प्रशस्यते चेहुतोयजनुयोः शुतप्रदः” सु०चि० “यदिनु चान्द्रोमासे जन्म स जन्ममासः । अवित्तिमारभ्यति शक्तियात्मको मासो जन्ममासोवेद्युच्यते । इयमया-

द्यप्रकरणे “जन्मकर्ममासतिथय” इति पद्मव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमध्याभिः, यस्मिन्नक्त्वे जन्म तज्जन्मामं यसां तिथौ जन्म सा जन्मतिथिः । समाहारदन्तः आगमयासनस्या नित्यत्वाच्चुम्भावः । उपलक्षणत्वात्तम्भुत्तोऽपि । तत्राद्यग्भसुतकन्ययोर्द्योः करपेहो विवाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः । “स्वजन्ममासर्वतिथिक्षेपु वैनाशिकाद्युक्तगणेषु चैत्रम् । नोदाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्क्षी नैवाद्यग्भसुतदेकदाचित्” । च्छोषुहूर्त्तः नारदोऽपि “न जन्ममासे जन्मत्वे न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यग्भसुतस्याथ दुहितर्वा करपेहः” इति । जन्मदिवसे जन्मतिथौ । आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने “जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः पञ्चैव गर्गस्तिदिवं तथातिः । तज्जन्मपक्षं किं भागुरिष्य व्रते विवाहे गमने चुरे चेति” पी०धा०। ज्यो०त० तु “चाष्टै च गर्गच्छ्रवनोदशाहम् । जन्माख्य मासं किं भागुरिष्य व्रते विवाहे चुरकर्यवेधे” लृतीयपादादि पाठः “अवेति द्वितीयं जन्मतुष्ठोरनाद्यग्भयोर्चेद्विवाहः तर्हि सुतमदो विवृधैः पशुकृतैः प्रशस्यते । एतच्च लृतीयगर्भदावपि द्रष्टव्यन् । सर्वयाद्यग्भराहित्यं विवक्षितम् । केचित् “वेदनाद्यजन्मतुष्ठोरिति” पठन्ति । यदाह च्यवनः “जन्मत्वे जन्ममासे वा तारायामय जन्मनि । जन्मलग्ने भवेदूढा उत्ताद्या पतिवृक्षमेति” । चर्णेच्चरः “जन्ममासे तु उत्ताद्या भगाद्या जन्मभोदवे । जन्मलग्ने भवेदूढा उडा सर्वतिसौख्यभागिति” एतच्चानाद्यग्भविषयम् । “आद्यग्भे साक्षात्क्रियेष्वाभिधानात्” पी०धा०। ज्यो०त० तु कत्याविषयमिदं न वरविषयम् । “उद्वाह्य कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते” इति श्रीप्रतिवचनात् इति समर्थितम् । अथ ज्येष्ठादिमासे विवाहे विशेषः । “ज्येष्ठदन्तः सध्यमं संप्रदिष्टं विज्ञेऽप्त्वे चैत्रे युक्तं कदापि केचित्पूर्ये वक्तिगं प्रोहा चाहुनैवान्योग्यज्ञेष्वयोः । खादिवाहः” सु०चि० “पुलोज्येऽप्तः कन्या च ज्येष्ठा भासोऽपि ज्येऽप्तेऽप्तेऽप्त्वे चैत्रम् । इदं ज्येष्ठेऽप्तेऽप्त्वे चैत्रे ततु करापि नैव युक्तं नैव प्रशस्यम् । ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठेऽप्त्वैवरयोर्नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदात्मे कतरज्ये इत्वं तदा ज्येष्ठेऽप्तमासेऽपि भवति । यदाह गुरुः “न ज्येष्ठे ज्येष्ठे ज्येष्ठेऽप्तोः कार्यं जन्मतीयोः पाणियोर्जन्मस् । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठेऽप्तमासापि कारयेत्” इति । एतच्चान्यतरज्ये इत्यं द्विविधं ज्येष्ठेऽप्तमासो ज्येष्ठेऽप्तमासः कन्या च ज्येष्ठा एतच्चेष्वः-दन्तः सध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः । एकोज्येष्ठेऽप्तमासेव्यमज्ये उपस्थितमेव विवाह याङ्गः “हौ रुद्धे त्वै सध्य-

मौ प्रोक्तावेक ज्ये॒ उः शुभावहः । ज्ये॒ उवयं न कुर्वीत
विवाहे सर्वसम्मतिमि॑”। पराशरोऽपि “अञ्जेदा कन्यका
वत् ज्ये॒ उः उलोचरो यदि॑। व्यत्ययोवा तयोश्चल ज्ये॒ उ-
मासः शुभमदः” इति॑। केचित्तु ज्ये॒ उमासाभावेऽपि पर-
कन्ययोज्ये॒ उत्तमपि मध्यमाहुस्तदसु॑। वधूपरान्तरज्ये॒ उत्ता
राहित्यं विवक्षितम्॑। तदुशक्यं प्रागुक्ति॑। किन्तु जन्ममास-
ज्ये॒ उमासयोरभावेऽपि ज्ये॒ उयोर्बैवरयोः सर्वथा निविद्धा
विवाहः । यदाह गर्गः “ज्ये॒ उत्तायाः कन्यकायाश ज्ये॒ उ-
उत्तम्य वै मिथः । विवाहे नैव कर्त्तव्यो यदि॑ स्वार्थिधनं
तयोरिति॑”। तदेतदुक्तं पर्यक्षता “नैवान्योन्यं ज्ये॒ उयोः
स्वादिवाहः” इति॑। ज्ये॒ उत्तम्यनिषेधस्त्रिदोषाधिक्य
स्फुचनार्थः । (अतः परं ज्ये॒ उगद्दस्य ज्यै॒ उवाचकत्वं समर्थितम्)
अथास्यापवाद उच्यते केचिदिति॑। यत्यावश्यकत्वे स्फुर्यं
वक्षिगण्डृचिकास्य॑ प्रोढा लक्ष्मा ज्यै॒ उमासेऽपि ज्ये॒ उस्य
वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभः इति॑ केचिदूचुः एतच्च
तुत्यन्यायत्वाज्जेऽप्रत्यक्षस्य न ज्ये॒ उत्ते इति॑ सामान्यतो
मङ्गलकल्पनिषेधेऽपि इटव्यं यदाह भरद्वाजः “ज्यै॒ उत्ते ज्ये॒ उ-
स्य कुर्वीत भास्तरे धानवस्तिते । नौत्सवादीनि कार्याणि॑
दिग्दिग्नानि॑ च वर्जयेत्”। विशेषमाह स एव । “दशाह-
ज्यै॒ उ गर्गसु त्रिदशाह॑ वृहस्पतिः । अर्कभोग्यानग्निम-
तो सुनिः लाह॑ पराघर” इति॑। तत्त्वान्तरेपि “कन्तिका-
स्य॑ रविन्यक्त्वा ज्ये॒ उत्ते ज्ये॒ उस्य कारयेत् । उत्सवादीनि॑
कार्याणि॑ दिनानि॑ दश वर्जयेत् । ब्रतवस्त्रविशाह च चूडः॑
कर्णस्य वेधनम्॑। ज्यै॒ उमासे न कुर्वीत कल्याणज्ञेऽप्रत्य-
वगमिति॑”। अत ज्ये॒ उपत्तुदुहितोर्ज्ये॒ उमासवन्नार्गयीर्वे॑
पि॑ मङ्गलकल्पनिषेधमाह वात्स्यः । “मार्गयीर्व तथा ज्यै॒ उ-
ज्ञौरं परिणयं ब्रतम् । आद्यपुत्रदुहितोश वयतः परि-
वर्जयेत्” इति॑। (जे॒ ऊ॒ त० । “आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः
ज्ञेऽप्रत्यक्षमि॑ न च जातु मङ्गलम्॑” पृथुक्तम्) स्वयं च
“पर्यक्तर्मा॑ ज्ये॒ उत्ते कैश्चिन्नार्गेऽपि नेष्ठते इत्युक्तं प्राक्,
कैश्चिद्दृश्यहृष्णं॑। गिरावाराभाषं स्वचयित्तृतम्॑” प००
धा०। “सुतपरिणयात् षण्मासानः सुताकरपीडनं॑
न च निजकुले तद्वा सरणनार्दपि सुगडनम्॑। न च
सहजयोर्देवे भावोः सहोदरकन्यके न सहजसुतोहा-
होऽप्रदार्थे॑ शुभे न पितृक्रिया॑” स०८०। “देहलीदीप-
न्यायेनावामि निजकूल इति॑ सम्बन्धते निजदुले स्वं गंगे

सुतस्य परिणयादिवाहात् परतः सौरसासपट्टकमध्ये
सुतायाः कन्याया विवाहो न स्थात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन ।
“उत्रोदाहात्त्रैव उत्प्राः कदाचिदा यथासाकार्यं उदाह-
कर्मेति” । नारदोऽपि । “पुत्रोदाहात्परं पुत्रीविवाहो न
करहतये । कर्यात्र व्रतसदाहृं मङ्गलाच्चापि मङ्गलमिति”
(ऋग्वनां सौरत्वात् सौरपरश्चासच्चर्जनसुक्तम्) अत्यञ्च निषेधः
कुलपरोद्दृष्ट्यः । यदाहृ वात्स्यः । “स्त्रीविवाहः कुर्वे निर्गमः
कथते पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिञ्च । निर्गमादादितो
भ प्रवेशो हितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्त्तिं तत्त्वं इति ।
निर्जकुल इति । स्त्रिये उत्पस्य कन्याया वा मण्डना-
दिवाहात्मुण्डनञ्चौलघुपनयनं मण्डनामन्त्रादितत्तदृष्ट्यं
भमावर्त्तनं वा तद्दृष्ट यथासान्तरं कार्यं सु । यदा-
हातिः “कुर्वे ऋतुत्यादर्थकृं मण्डनाच्च तु मुण्डन-
मिति” । तत्त्वान्तु मण्डनाच्च मण्डनं कार्यं तथा कन्या-
विवाहादनन्तरं उत्पस्य विवाहः कार्यं इत्यर्थः । यदाहृ
नारदः । “मुण्डनामण्डनं कार्यं मण्डनञ्चैव सुण्डन
मिति” । वसिष्ठः “पुत्रीविवाहात् परतः सदैव शुभप्रदं
पुत्रविवाहकर्मेति” नवेति, सहजयोः सोदरवोभावात्रो-
स्त्राहोदरकन्यके न देये नोद्वाह्ये । उक्तं च नारदेन
“न चैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके । नूनङ्गदाचि-
दद्वाह्ये नैकदा सुण्डनहृष्ट य मिति” “एकजन्ये तु कन्ये है-
पुत्रयोनैकजन्ययोरिति” वसिष्ठोक्तेच । अत्र चकारोऽनुक
मसुक्त्यार्थः । तेनैकमै वराय सहोदरकन्याद्यथमपि न
देयमित्यर्थः । “न पुत्रीदूयमेकमै प्रदद्यात्तु कदाचनेति”
वसिष्ठोक्तोः नारदोपि । “प्रत्युद्धाहौनैव कार्योनैकमै दु-
हितदयमिति” । प्रलटुद्धाहोविनिमयविवाहः सतुपुत्राय
विच्छया कन्या दीयते तदा भयापि स्वत्पुत्राय कन्या देये-
त्वये वं पश्चमवृह्णः । (परिवर्त्त) एतादृशः पश्चमव्योमगि-
न्यादिदानेऽपि इदृष्ट्यः । सुतश्च सुतश्च हुतौ सरुपाणा-
मित्येकशेषः । हुता च हुता च हुते पूर्ववदेकशेषः ।
हुता च हुतश्च हुतौपुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । हुतौ च
हुते च इति क्लैकशेषाणां न्वन्दः अत्रापि उपानु स्त्रिये-
त्येकशेषः । सहजात्य ते सुपाचेति कर्मधारयः । तेषां
सोदरभावृत्यां विवाहः अव्दाहै दर्षाहै सौरपरश्चास-
मध्ये न कार्यः । यदाहनारदः “विवाहस्तेकजन्यानां
यथासाम्यन्तरे यदि । असंशयं लिनिर्विष्टस्तत्रैका विधवा
नवेत्” । विवाह इत्युपलक्षण्यम् । तेन समानसंख्यार एक
नाराजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्बां पुत्रकन्ययस्त्रीं न कार्य

इत्यर्थः । तथा च दृढ़मनुः “एकमात्रजयोरेकवस्त्रे पुरुषस्तियोः । न समानक्रियाङ्गुर्यांकालभेदे विधीयते” इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषिद्धेत्यर्थः । एकवस्त्रे इति सावकाशकालद्योतनाय । वरणासमध्ये तु सर्वयैव त कार्यो । “विवाहस्त्रे कंजन्यानां वरणासाम्यन्तरे यदीति” नारदवाक्यस्तरसात् । पराशरोऽपि ‘एकोदरप्रस्तुतानामेककिन् वस्त्रे यदि । पाणियहोभवेत्तुन्’ तत्रैका विधवा भवेदिति” तु त्वयन्यायताद्यन्नोपवीतसंख्यार्थत्वात् तयोरन्यतरस्य नाय इत्यर्थः “नैकदा सुरुद्दनद्यमिति” वसिडोक्तेः । एकदा एककिन् वर्षे सुरुद्दनञ्जौलसुपनयनं वा” “सुवीपरिष्यादूर्ध्वं यावहिनचतुष्टयम् । उवरुन्नरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति स्वरय इति” गर्गवाक्यन्तु भिद्वा भात्रविषयपूर्वोक्तपराशरवाक्यस्तरसात् । “समानापि क्रिया कार्या मालभेदे तथैव च । विवाहे इहितः कार्यो न विवाहस्तुर्द्विनमिति” नारदोक्तेः । वसिडेन त विशेषोऽभिहितः । “एकोदरप्रस्तुतानां नात्र कार्यत्वं भवेत् । भिन्नोदरप्रस्तुतानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति” । चौलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्वयस् । तदक्तं च्यवनेन । “आदौ चौलं ततो भौज्ञो विवाहस्त्रं शुभप्रदः । मालभेदे बुधैरक्तो मालूरैक्ये न कर्विचिदिति” । एवं स्थिते भिन्नोदरप्रस्तुतानं सत्यावश्यकत्वे एककिन् सरुद्दपे न कार्यम् । किञ्च अहमेदादाचार्यमेदादां कार्यं यदाह वसिडः । “द्विशेषमनं त्वे काटहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चाद्वर्भिदिनैश्च । आवश्यकं शोभनसुतस्वो वा द्वारेऽशवाचार्यविभेदतोऽपि” इति ! हारे हारभेदे ।

यसलज्जातयोस्त्वपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्म-
णामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । यतो यस-
लज्जातयोरक्तनिषेधो भास्ति । “एककिन् वस्त्रे प्राप्ते कुर्या-
द्यमलज्जातयोः । क्वैरञ्जैव विवाहस्त्रं भौडीबन्धनमेव चेति”
पराशरोक्तेः । चौरञ्जौलम् । भट्टकारिकायां च “एककिन्
वस्त्रे चैव वासरे सरुद्दपे तथा । कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्त्रोभर्वा-
लोर्यमलज्जातयोरिति” । तत्रापि ज्येष्ठानुक्तेण । “जन्म-
ज्येष्ठेन चाहानं सुवाह्नग्रामास्त्रपि स्त्रुतम् । यसयोर्यैव
गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता मतेति” मनुकेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठ-
त्वम् । “यस्य जातस्य यमयोः पश्चति प्रथमं शुखम् ।
सन्तानः प्रथमस्यैव तस्मिन् ज्येष्ठां प्रतिष्ठितमिति” ।
सन्तानोवंशः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलक्ष्ये पिण्ड-

क्रिया श्रावकिया न कार्यो विशेषे णानभिवानात् कुलेऽय-
निषेधः मङ्गले नायमङ्गलमिति” नारदोक्तेः । अम-
ङ्गलं श्रावम् । तु किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्यमित्यर्थः ।
अथवा श्रावदित्वे समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नमवधार्य विवा-
हादिमङ्गलं क्षयं कार्यमित्यर्थः “पी०धा० । “बध्वा वरस्यापि
कुले त्रिपूर्षे नाशं व्रजेत्क्षयन निष्वयो त्तरम् । मासोत्तरं तत्र
विवाह इत्यते शान्त्याऽय वा स्त्रुतकिर्णमे परैः” मू०च०
“निष्वयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि बचाः कन्यायास्तथा
वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपूर्षमध्ये क्षयन सपिण्डो-
नाशं व्रजेत् प्राप्तुवात् तत्र मासोत्तरं मरण्डिनादार-
भ्य तिंश्विनं प्रतिकूलं ततः शान्त्या स्त्रुतिवया विवाहः
सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्त्रुतिवन्दिकायाम् । “क्वते वाङ्ग-
स्ये पश्चानुभृत्युभवति गोविषः । तदा न मङ्गलं कार्यं
नारोदैवध्यदं प्रवसिति” । विशेषमाह भेदातिथिः ।
“पुरुषवत्यपर्यं नं प्रतिकूलं सगोत्रिणांम् । प्रवेशनिर्गमी
तदृशं तथा सुरुद्दनमण्डने” । इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं
यथोक्तं माशङ्क्येन “अन्येषां तु सपिण्डा-
नामाशौचं माससम्भितम् । तदन्ते शान्तिकं क्षया ततो-
लग्नं विधोयते” इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह
शौनकः । “वरबध्वोः पिता माता पितृव्यश स्त्रोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलञ्च महाविष्प्रदं भवेत् । पिता पि-
तामहस्यैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो-
भाता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विष्प्रदं प्रति-
कूलं बुधैः स्त्रुतमिति । अन्यैरपि विष्प्रदं केचिद्दूर्चुर्न तद्व-
वेत् । अन्यैः उक्ते भ्योऽन्यैः । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह-
माशङ्क्यः “वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः क्षयचिन्-
मृतिः । तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पि-
तृराशौचमव्दं स्थानं तदर्जं मातुरेव हि । मासत्वयस्त्र
भार्यायास्तदर्जं भावपुत्रयोः” । दैवत्तमनोहरे विशेषः
“प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् । विवाहस्त्र
ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भित्ते राष्ट्रमङ्गले च पि-
त्रिवौष्ठा प्राणसंशये । प्रौढावामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्य-
तोति” सेवातिथिः । “दीर्घरोगाभिमूलस्य दूरदेशस्थितस्य च ।
उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । सङ्कटे समनुप्राप्ते
याज्ञवलक्षेन योगिना । शान्तिरक्षका गणेशस्य क्षया तां
शुभमाचरेत् । अक्षत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दाहणे ।
यः करोति शुभं तावहिन्प्रति तथा पदेपदे इति । अथव-
श्यकत्वे पवादमाहाधवेति । “स्वस्त्रवर्णपुरुखारेणाशौचनि-

गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शान्त्या च स्वसुष्ठितया
विवाहः कार्य इति परैराचार्यैरिष्टते । यदाह भेदा-
तिथिः । “प्रेतकार्याखणिनिर्व्य चरेद्वाभ्युदयक्रियाभिति”
ज्योतिःप्रकारेऽपि । “प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्योविवाहोमास-
मन्ततरा । शान्तिं विधाय गां दस्या वाग्दानादि चरेद्वृधः”
इति । सत्यावश्यकत्वं स्त्रीशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि
शान्तिं विधाय विवाहः कार्य इत्यर्थः पी०धा० “चूडा
ब्रतचूडापि विवाहतोव्रतचूडा नेटा उरुवत्वयान्तरे । बधू-
मवेशाच्च सुताविनिर्गमः वण्मासतोवाऽवृद्धिभेदतः शुभः
सु०चि० “चूडा चौलं ब्रतमुपनयनचूडा अपिशब्दान्
महानान्नदादिमासवर्त्तनचूडा विवाहात् परतः उरुव-
त्वयान्तरेऽन्त नेटम् । तथा ब्रतादुपनयनचूडा उरुवत्वय-
पर्यन्तं नेटा । तथा बधाः सुप्रायाः कन्यायाः वि-
निर्गमोऽपि उरुवत्वयपर्यन्तेनेटः एतन्मूलवाक्यं “उरुवत्व-
यपर्यन्तमिलादि” “आदौ चौलं ततो मौञ्चीत्वादि” च प्रा-
ग्लिखितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं
दोषः । स चायं दोषः पुरुषत्वये वण्मासपर्यन्तमेव अतः
वण्मासत इति मासवट्कानन्तरमयं व्यत्यक्तोऽपि विवा-
हादिः सर्वैविधिः शुभः । एतन्मूलवाक्यम् “कुचे
चतुर्थयदर्थक्” इत्यादि प्रागुक्तम् । अत्रापाद उच्चते
वेति अथवाऽवृद्धिभेदात् वर्षभेदात् वण्मासमध्येऽपि
शुभः । यथा मधि भासि विवाहो वैशाखे चौलं वयो-
पशीतं वा भवत्वे वेत्यर्थः । तदकूलं चंहितासारावत्याम्
“फालुने चैत्रमासे त पुतोहाहोपनयाने । भेदादवृद्ध्य
कुर्वीत नर्तुत्वयविलङ्घननिति” अत्र फालुनपदं प्रागवृ-
द्धान्तमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखा
द्युपलक्षणं तत्र कैतुतिकन्त्यायेन यत्र स्वसुखालान्तरं तत्वा-
पि निषेधाभावस्थादेऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अवृ-
द्धिभेदसंव प्रयोजकत्वात्” पी०धा० । अथ प्रसङ्गान्मूलादि
पूरुपचयोर्ध्वरयोः चशुरादिपीडकत्वमाह “चचूविना-
शमहिजौ सुतरां बिधतः कन्यासुतौ निर्वृतिजौचशुरं
हतय । ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवायजचू शक्राग्निजा
भवति देवरनाशक्ती” सु०चि० । “अहिजायाहे पोत-
पत्रौ कन्यासुतौ चचूः साक्षाङ्गत्तुर्मातुर्विनाशं” विधतः
कुरुतः तथा निर्वृतिजौ मूलोपचयोः कन्यासुतौ चशुरं
हतोमारयतः । उक्तचू वसिष्ठेन “नेच्छ्वभोद्भूत्सुतः
सुता वा माक्षादवश्यं चशुरं निहन्ति । तदन्यपादे जनितो
निहन्ति नैवोत्कर्मणाहिभवः कलत्वमिति” अहिभव

इति उस्त्वमविवक्तितम् । सुतः सुता वेति पूर्वोक्ते
“मूलजा चशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति” नारदो-
त्तेव तस्य चशुरसाङ्गनां पत्रीम् । वरस्य कन्याया-
वा साक्षान्नातरं न तु सापत्रमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव
स्वाष्टहृत्वा वसिष्ठेन । “जनकं जननो हन्ति भर्तुर्मूला-
हिभिष्यन्ता” । तत्यन्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षा-
न्नातरम् । ज्येष्ठेति ज्येष्ठानक्त्वोत्पचकन्त्रा स्वधवा-
यजं भर्तुर्ज्येहभातरं हन्ति । शक्राग्निजा विशाखा-
नक्त्वोत्पचकन्त्वा देवरस्य भर्तुः कनिडवन्धेनाशक्तीं
भवति” । यदाह वसिष्ठः । “हुरेशताराजनिता भवायजं
हिदैवताराजनिता तु देवरमिति” । हन्तीत्वनुवर्त्तते । ना-
रदोऽपि । “ऐन्द्रो पत्यवजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति” पी०
धा० अत्र विशेषः “दीशाद्यापादवयजा कन्या देवरसौख्यदा ।
मूलान्त्यपादसार्पद्यपादजातौ तयोः शुभौ” । सु०चि०
“दीण” विशाखा । यदाह च्यवनः । “विशाखा हलया-
युक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखा उषिकोङ्ग्राता देवरं
हत्यसंशयमिति” । उद्धनारदोऽपि “न हन्ति देवरं
कन्या तद्वामित्रहिदैवजा । चतुर्थपादजा त्वाच्चा दुष्टा
उषिकपुच्छवत्” । तस्मादिशाखाचतुर्थपादे निषेधः फ-
लित” इत्यर्थः । मूलेति । तयोः चशुरचचूः मूल-
चतुर्थचरणोत्पत्रौ तो कन्यासुतौ चशुरसौख्यदौ ।
आहोमाद्यचरणोत्पत्रौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदकूं
नारदेन । “हुतः सुता वा नियतं चशुरं हन्ति मूलजः ।
तदन्यपादजोनैव तथाऽस्त्रेषाद्यापादजः” अत्र उस्त्वमविव-
क्तिं वेदः स एव” पी०धा० । इति बधूवरयोः साक्षान्य-
तोगुणादोषविचारः ।

अथ बधूवरयोर्मेलकम् । तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र
केचिद्य कूटान्याङ्गः । तदाह नारदः । “दिनं गणच्छ
माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च । राशिराश्यधिपै रज्ञुं
वैश्यं वेधो दश रस्ताः” । “पुनश्च वण्णकूटच्छ माहेन्द्रं
वा ततः परम् । एते हादश योगाच्च प्रोतिभेदाः
प्रकीर्तिताः” । अन्येऽपादशकूटानाङ्गः । यदाह गर्गः
“माहेन्द्रं गणकूटच्छ दिनकूटच्छ योनिजम् । स्त्रीदीर्घं
रज्ञुकूटच्छ वैश्यं वण्णाश्यकूटकम् । राशिराश्यधिपास्त्रे
च वेधो नाच्चाश्यकूटकम् । भृतिङ्ग्राश्यकूटच्छ जात्याश्यं
पक्षिकूटकम् । योगिनीगोत्रकूटन्तु कूटान्यादशैव तु ।
दम्पत्योर्द्विकारीणि यत्राच्चिन्त्यानि शास्त्रतः” इति । तत्र
दशादिकूटानां तत्त्वे शविष्येषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय

मर्वेदेगप्रसिद्धान्यद्कूटानि सत्त्वणानि चाह पी० धा०
“वर्णोवशं तथा तारा योनिश्च यहमैत्रकम् । गणमै-
त्रम्भकूटम् नाडी चेते गुणाधिकाः” मु० चि० ।

“एते रायकूटभेदवर्णादिमैत्रां सत्त्वां गुणाधिका
एकादिगुणाधिकाःस्युः । वर्णमैत्रामैकगुणः, वश्ये हौ
गुणौ, तारायां त्वयोगुणाः, योनिमैत्रां चत्वारः, पहमै-
त्रां पञ्च, गणमैत्रां षट्, सप्तकूटे सप्त, नाडीमै-
त्रां इष्टौ इत्यर्थः । तदुकम् “वर्णोवशं तारा योनियह-
भकूटनाडिकाश्चेति । ज्ञेया य योक्तरं ते बलिनः स्त्रीपुं-
सद्योर्घटन”इति । दैवतमनोहरेऽपि । “नाडीमैदे गुणा
चादौ सप्त सदायकूटके । षट् गुणा गणमैत्रां चूहादै
पञ्चकं तयोः । योनिमैत्रां चूहा चत्वारस्त्वयस्ताराबले
गुणाः । वश्यत्वे हौ गुणौ प्रोक्तौ वर्णेकः प्रकीर्ति-
तः इति”पी० धा० । तत्वादौ वर्णकूटमाह

“हिंजाभालिककटाक्षतो न्यपा विशेऽदिग्भजाः ।
वरस्य वर्णतोऽधिका वधून शशते बुधैः” मु० चि० ।
“मीनद्विक्कक्कर्त्ताश्चयोद्ग्रजाः ब्राह्मणाः । ततोऽनन्तरसम्ये
मेवसिंहधनूराशयोन्यपा: चत्वियाः । द्वयकन्यासकराविश्वो
हैश्वाः । मिथुनतुवाकुम्भा अड्डभिजाः सूद्राः । ततश्च
वधूवरराश्योर्ज्ञौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकाद्-
वधूरधिका ज्ञेयवश्यां बुधैन शशते । किन्तु समा होना
या शशत इत्यर्थः । यदाह नारदः “अभालिककटाविप्रा-
स्तद्वधौः चत्वियादयः । उंवर्णराश्येः स्त्रीराश्यौ संगे-
हीने तथा गुभम् । वर्णज्ञेये तु या नारी वर्णहीनः
स्तु वः एमान् । विशाहं यदि कुर्वत तस्या भक्तो विन-
श्वति” । चत्वैको गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहीने
तु गुणाधादः तदुक्तः दैवतमनोहरे । “एकोगुणः सदग्यणे
तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं केऽप्याङ्गः सटये
दद्विति । दक्षमद्भूम् । पी० धा० । अथ वश्यकूटम् ।
“हिंत्वा व्यग्रेन्द्रं नरराशिवश्वाः सर्वे तथैः । जलजाच-
भक्षणाः । सर्वैऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां
व्यहारतोऽन्यत्” मु० चि० । “नरराशयो मिथुनकन्या
तुलाः एवां सर्वैऽपि भेषादयः सिंहं त्वक्का वश्याः ननु
मनुष्याणां जलचराः कथं वश्याः यत उभयोः सहाव-
स्त्वानाभाव इत्यत आह तयेति । एवां नरराशीनां
जलजाः कर्कमकरकम्भीनास्तु भक्षणाः किं उनवृश्या
इति सूचयितुं तुश्वदः । सिंहस्य वशे अलिं हश्चिकं विना
सर्वे राशयोवश्याः अन्यदक्षता चतुर्पदानां स्तुत्वराणां

चतुःपदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्यं, नराणां
मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह विश्वः “वश्यावश्य-
क्षा राशयोऽन्ये न्यभानां चिंहन्तस्याऽप्येवमन्ये विशेषाः ।
कोटन्यक्षा ढोकतोन्यत्वादिद्भूम् वश्यावश्यं नैव तो-
यालयाल्योः” तोयालया जलचराः अलिं ते पर-
स्परं वश्या नैव खुरियर्थः । अत गुणविभागो दैवतम् ।
“सख्यं वैरं च भव्यं च वश्यमाङ्गिधा दुधाः ।
वैरे भव्ये गुणाभावोद्योः सख्ये गुणदृश्यम् । वश्यर्ते
गुणस्तेको वश्यभवते गुणोऽद्विक इति” वश्योदं वधू-
वरयोः परस्परं तुश्यमेवोक्तं तथापि सत्यावश्यक्षत्वे
वरं प्रति भव्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु वि-
परीतः “वर्णज्ञेये तु या नारीवनेन” समावन्यावश्यात्
“अन्योन्यवश्यते दृश्यमेव”पी० धा० । अथ ताराकूटम् ।

“कन्यलादिरमं यावत् कन्यामं वरभादपि । गच्छवेत्व-
इक्षेवे त्रीषुपृष्ठिभमसत् स्तुतम्” मु० चि० । “कन्याजन्मनक्ष-
त्रात् वरनक्षत्रं यावहयेत्तथा वरनक्षत्रादपि कन्या-
नक्षत्रं गणवेत्ततोऽवगतेऽक्षे नवभिर्भक्ते यदविश्वः तत्त्वे
त्विपञ्चमप्रमितम्भवेत्तदाऽसत् व्यगुमद् व्यतमन्यथा
दिव्यतः दृष्टदृशमितम्भवेत्तदाऽसत् शुभमितम्भवेत्तदाऽसति
यदाह नारदः “स्त्रीभमारभ्य गणने नवप्रवौद्यतः
क्रमात् । जन्मतिपञ्चसप्तम्भुम्भुम् स्थाहसनाशनम् ।
युम्भमारभ्य गणने स्त्रीभञ्जनादिके स्वके । स्त्रीविनाशो
भदेत्त शाहिनकूटं विवर्जयेत्” दिव्यकूटं ताराकूटम् ।
शार्ङ्गेविश्विनाशयेद्यावत्कन्यर्ज्ञान्यभादपि । वरमं न
यहृक्षेवाक्षत्राः सत्ति परस्परम् । त्वक्का तिपञ्चसप्तम्भाः
येषोहाहे मिथः शुभाः “इति यत्तु कश्यपेन” “गच्छवेत्वक्ष-
काधिष्ठानादप्य वरजन्मभम् । जन्मतिपञ्चसप्तम्भं हि-
त्वाऽन्यतः शुभप्रदमिति” । कन्याजन्मनक्षत्रेव गणनोक्ता ।
अत एव “भीरभादचलपञ्चतीयाः शोकवैरविपदेव च
तारा” इति केशवार्केणायुक्ता सा त्वावश्यक्योत्तमार्था । त-
थाहि । इयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभञ्चुक्षुभमेवाशुभ-
ञ्चुदश्यमेव तत्वैक्षत्रादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्री-
तत्राक्षत्रादूरनक्षत्रं त्वयमं नामेक्षितव्यमेवेति भावः । अत
गुणविभागो दैवतम् । “एकतोलभ्यते तारा शुभा-
ञ्चत्राशुभाऽन्यतः । तदा सार्वीं गुणचैव ताराशुभग्रा मिथ
स्त्रयः । उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेदिति”
अब यद्यपि नारदादिर्भिर्जन्मतारा निविष्टेत्वकूटम् । तदृः
यन्मङ्गता एकनक्षत्रे तावत् “रास्त्वैक्ये नेत्रिङ्गम्भूलग्नयोः

स्वात्मकैव्ये राशियुग्मन्त्यैवेति” वस्यमाणत्वात्प्रोक्तम् । दशमैकोनविंशतिः अर्थोस्तु निषेधो इष्टभक्ते ज्ञेयः । सद्गुरुटे त दोषाभावएत्” पी०धा० योनिकृटमाह “अन्तिम्यम् पयोर्ह्योनिगदितः स्वात्मक्योः कासरः, मिहोवस्तजपाद्योः समुदितोवाम्यान्त्ययोः कुञ्चरः । मेषोदेशपुरोहितानलभयोः कण्ठाम्बुनोर्वानरः, स्वादैवाभिजितोस्तथै नकुञ्जसान्द्राज्योन्योरहिः । ज्येष्ठामेवभयोः कुञ्चरः उदितो मूलार्द्धयोऽवा तथा, मार्जारोऽदितिर्षार्पयोरथ अवायोन्योस्तथैवोन्तु रुदः । व्याघ्रोदीशभिवियोरपि च गौरार्थम् शुभ्रप्रकृत्योर्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत्” सु०चि० “अन्तिमीशततारायोर्ह्यः अश्वयोनिरक्तः? स्वातीहस्तयोः कासारोमहिषः२ । वस्तजपाद्योर्धनिरापूर्वाभाद्रपदयोः विहः३ । याम्यान्त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुञ्चरोहस्ती४ । एष्वक्षत्तिकयोः मेषः५ कण्ठाम्बुनोः अवणपूर्वाषाठयोर्वानरःस्वात्मै६ । उत्तराषाठाभिजितीनकुञ्जः ७ । चान्द्रं रुदः अज्ञयोनिर्द्वात्र तद्वर्त्तेर्हिष्ठो तयोरहिः सर्वः८ । ज्येष्ठातुराधयोः कुरुक्षो हरिणउदितः९ । मूलार्द्धयोऽवा कुञ्चरः१० । तथा पुनर्वस्त्वस्त्रयोर्मार्जारः ११ । मधापूर्वाकल्यान्योर्हस्तुरुमूर्धिकः१२ । दोशं विशाखा चित्रा तयोर्वास्त्रः१३ । आर्थम् उत्तरफलगृनी बुध्नप्रकृत्यस्तरभाद्रपदा तयोर्गैः१४ । तत्फलमाह पादगयोरिति । एकस्मिन् पादे ल्लोकवरये उत्कन्तक्योन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्त्यया नेत्र्यः । यथा । “अन्तिम्यम् पयोर्ह्योनिगदितः स्वात्मक्योः कासरः” इतिपादस्त्वोक्तयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं विहःहस्तिनोरित्यादिष्वपि इष्टव्यम् । यदाह वसिः । “अन्तेभमेषभुजगद्युक्तुरोत्तेषैतुमूरकमयोन्तुरुग्नेलुलापाः । शार्दूलमाहिषगवारिस्तुगद्यं च्चा कीशोऽथ बभु-युगकीशगवाच्चसिंहाः । गौःकुञ्चराविति यथाक्रमसार्विनादिभानाम्भवन्ति खंलुकल्पितयोनिरूपाः” । लुलापो महिषः, गवारिव्यासः कीशोवानरः बभुनेनुलः । “बभुरुगं द्वैयमिभेन्द्रिंहस्तोत्याख्युसंक्षेपजडानरै च । गोव्याभ्रमचोक्तरमाहिषञ्च वैरं वृत्तयोर्नृपभल्योचेति” एतत्फलं सापादामाहात्मिः । “एकयोनिषु सम्पत्यै दस्यत्योः सद्गमः सदा । भिन्नयोनिमुमध्यःस्वादरिभावो न चेत्योः । योनेभावे नोद्वाहः स त कार्यो वियोगः । रागिर्वस्त्रञ्च यद्यत्ति कारयेत्र त दोषभाक्” । अत गुणविभागोदैत्यम् । “अदाविंशतिरात्मां योनयस्तु

चतुर्दश । मैत्रं चैत्रात्मैलञ्च विवाहे नरयोषितोः । महावैरे च वैरे च स्वामावे च यथाक्रमम् । मैत्रे चैत्रात्मैले च खेन्दुहितिचतुर्गुणाः” पी०धा० । अथ यहमेत्रो “मित्राण्य द्युमणे: कुजेज्यग्निः शुकार्कजौ वैरिष्णौ, सौम्यशास्य समो, विधोर्वधरवी मित्रे, न चास्य द्विष्टत् । शेषाशास्य समाः, कुञ्जस्य सुहृदशन्त्रे च्यस्त्वर्या, बुधः शत्रुः, शुक्रशनो समौ च, भूत्सुनोः मित्राहस्तरौ । मित्रे, चास्य रिष्टः शशी, शानद्वाजाः समा, गोप्तते-मित्राण्यकुजेन्द्रवोवुधसितौ शत्रुः समः स्त्र्यजः । मित्रे-सौम्यशनी, कवेः शशिरवी शत्रुः, कुजेज्यौ समौ । मित्रे शुक्रवृधौ, शने: शशिरविच्छाजा दिष्ठोऽन्यः समः” सु०चि०

“एतपक्षं” सापवादमाह जगन्मोहने वसिः “अन्तीन्द्रमित्रं यस्तं स्वात् सममित्रं तु मध्यमम् । उदासीनं कनिष्ठं स्वान्मृतिं शालं स्तुतम् । शत्रु-मित्रञ्च विज्ञेयं दस्यत्योः कलहप्रदम् अन्योन्यसमशत्रुत्वं दस्यत्योर्विरहप्रदम्” अस्यापवादस्त्वर्वै “राशिनाद्ये विश्वदेवपि सब्रलावंशकाधिष्ठौ, तन्मैत्रैषपि च कर्त्तव्यं दस्यत्योः शुभमिच्छता । अत् युणमेहा दैत्यमः० । “यहमैत्रूः सप्तविधं युणाः पञ्च प्रकीर्तिताः । तत्रैकाधिष्ठित्वे च मित्रत्वे युणपञ्चकम् । चत्वारः सममित्रत्वे दयोः साम्येत् यो युणाः । मित्रवैरे युणवैकः समवैरे युणार्द्वकम् । परस्परखेन्द्रवैरे युणमूर्धन्यं विनिर्विशेष॑ । असद्वै सममित्रादौ व्यक्ता याह्वा यथोदिताः” पी०धा० । अथ गणकृतम् । “रक्तोनरामरगणाः क्रमतोमधाहिवस्त्रिन्द्रमूलवस्त्रणानलत-चराधाः । पूर्वोत्तरात्मविधात्ययेशभानि मैत्रादितीन्द्रह-रिपैष्णमरुक्षघूनि” सु०चि० ।

“क्रमतः रक्तोनरामरगणाः वाक्यवेणोच्यन्ते । मधा प्रसिद्धा अहिरञ्जेषा वसुर्धनिषा इन्द्रोज्जेता गूलं प्रसिद्धं वरणः यततारका अनलः अत्तिका तज्जाचित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रक्तोगणः । पूर्वविधम् उत्तरात्मव्यं चेतेवं वद्भानि विधाता रोहिषी यमोभरणी रेणः आद्वा एतानि भानि नरगणोमनुष्यगणः । मैत्रमनुराधा अदितिः उन्नर्वसुः इन्द्रमृगः हरिः अवणः पौष्णः रेततो महत् स्वातिः लघूनि अन्तिमोहस्तपुष्याणि एतानि भान्यमरगणो देवगण इति । यदाह नारदः । “रक्तोगणः पितृत्वाद्विदैत्येन्द्रतारकाः । वसुवारोशमूलाहिक्तिकाभियुतासतः । तित्वः पूर्वोत्तरात्मविधात्यमसाचेशनारकाः । इति मर्त्यगणोज्ञेयः स्वाद-

मर्यगणः परे । हयादिव्यार्कवायन्त्यसित्वाशीज्जेत्पुतारका:” पौ०धा० । फलभाष्म । “निजनिजगणमध्ये प्रीति-रत्वं तमा स्थादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिदा । असुरमनुजयोचेन्यस्तुरेव प्रदिटो दनुजविवृधयोः स्थादैर-भेकान्ततोऽत्” सु०चि० । “असुरमनुजयोः राजसमनु-धगणयोः स्त्रीषुर्भयोः स्त्रियुरेव प्रदिद उक्तः इयोर्वा-न्यतरस्य वेत्वाकाङ्क्षायां प्रबलेन इवलं बाध्यते इति न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नायः, यदाह नारदः । “दम्ब्यो-र्जन्मभे चैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवमर्यानां रक्तोन्मां तयोर्मृतिः” कश्यपः, “खगणे चौतमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरम-त्ययोः । मत्वं राजसयोर्वैरमहुराहुरदोरपेति” अवसर्थः पुरुषोरक्षोगणः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्य-क्षदा न्यूः । तथा पुरुषोरक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा यैर् वैपरीत्ये गृहिणीः । उक्तं च । “राजसी यदि वा नारी नरो भवति मातृषः । वृत्त्युस्तत न सन्देहो विपरीतः गुभावहः” । शार्ङ्गीये । “रक्षोगणः गुमान् स्थावेत्कन्या भवति मानवी । केऽपीक्षन्ति तदोदाहः व्यस्तङ्गोऽपीह गेच्छतीति” । एतत्तुल्यचायत्वाहेवराजसद्योरपि दृष्ट्यम् । अत्र गुणविभागो दैवत्यम् । “वृहुगुणा गणसादश्ये पञ्च स्युः स्त्रभासुवे । नार्या देवोनः पुंसचत्वारोवा गुणा-स्त्रयः । देवराजसयोः शून्यं तथैव नररक्षसोः । पुंसी रक्षोगणो यत्र नार्यादेवोऽथ वा नरः । गुणौ हौ क्रमतस्य-को गुणोयाहोऽन्यथा न हीति” । अस्यापवादमाह गर्गः । “यहमैत्री च राशीशेविद्यते नियतं यदि । न गणाभीव जनितं दूषणं स्थादुविरोधनम्” । अतिरिपः “राशी-शयोः स्त्रहद्वावे मिवत्वे वांशनाथयोः । गणादिदैच्छेऽप्यु-हाहः पुत्रपौत्रप्रश्वर्णनः” । अमुं परिहारं यन्वद्यये वच्छति । भस्तुरपि । “यहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाड्ही पृथक् तयोः । विशाहः गुभदः कन्या राजसी वा नरोनः” इति पौ०धा० । रज्जुकूटमन्यव दृश्यम् । अथ मृक्तम् “वृत्त्युः पठ्काटको त्तेयोऽपत्यहानिन्यात्मजे । हिंदादेशे निधनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यत्” सु०चि० । “स्त्रीषुर्भास्योः परस्परं पठ्काटमराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः । यथा मेषकन्ययोः दृष्टधनुषयोः । एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां हानिर्विशः स्थात् । यथा सिंहधनुषयोः एवं हिंदादेशे सति निर्झनत्वं दारिद्र्यं स्थात् । यथा मेषधनुषयोः अ-न्यत्र तृतीयकादगे चतुर्थदण्डे समसप्तमे वा सति सौख्य-ज्ञात्याणिपीडनं स्थात् । यदाह नारदः “पठ्काटके

मृतिनन्दनमेत्वनपत्यता । नैख्यं हिंदादेशेव दम्ब्ययोः प्रीतिरुक्षमेति” । अत्र विशेषोन्योतिःप्रकाशे । “पुंसो गृहात् सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती प्रतिवक्षभा च । हिंदादेशे धनगटहे धनहा च कन्या रिप्फे स्थिता धनवती प्रतिवक्षभा चेति” । अन्यच्च । “वृषगः कुलीरेष वटेन सिं-होवैरप्रदः स्थात् समसप्तकोयम् । तदा गृहेणाथ दुष्प्रण सिंहो मेषेण कर्कोनियुनेन मीनः । चापेन कन्या धनभेन चालिदैर्भाग्यदैन्ये दशतर्यवेऽस्मिन्निति” पौ०धा० अ-त्वापवादः “प्रोक्ते दुष्टमकूटके परिषयस्त्वे काधिपत्ये शुभो-ऽद्यो राशीश्वरसौहर्देष्पि गदितो नाडृक्षशुद्धिर्विदि । अन्यत्येऽपवोर्वित्वस्तिते नाडृक्षशुद्धी तथा तारा-शुद्धियेन राशिवत्ताभावे निदक्षी बुधैः” सु०चि० । “प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे बलपि इयेःस्त्रीपुरुषपराश्वेऽरेका धिपत्ये एकस्वामित्वे परिषयो विशाहः शुभोगदितः । यथा पठ्काटके मेषउचित्योस्तुलाष्टवयोर्वाँ । नवपञ्चमे त्वे काधिपत्याभावः । हिंदादेशे मकरंकुम्भयोः । अत्र वा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे भैरवे परि-शयः शुभोगदितः । यथा पठ्काटके भौनसिंहयोरित्या-है, नवपञ्चमे मेषधनुषेऽरित्यादौ । हिंदादेशे भौनसेषयो-रित्यादौ । यदाह वसितः “हिंदादेशे वा नवपञ्चमे वा षट्काटके राजसयोर्वितावाँ । एकाधिपत्ये भवनेशमैवेऽ-शुभाय पाण्यग्रहणं विधेयमिति” राजमा० “भवेत्त्रिकोणे बहुप्रत्ववित्तं द्विदृष्टदेशे वायेस्तुपैति कन्या । पठ्काटके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे यहमैत्रीभावे” इति एकाधिपत्ये पीति शेषः । अतएव यहमैत्रीका-धिपत्याभावे वैरषट्काटकमित्यादि वदन्ति । यदाह ना रदः “वैरषट्काटकं मेषकन्ययोर्धष्टमीनयोः । चापेष्टवयो-नृयुक्त कीटयोः कुम्भक्षीरयोः । पञ्चाश्यमृगयोर्जन्म-राजेः प्रोक्तोऽशुभप्रदः” इति । उक्ता दृष्टयोः चापेष्टवयोरित्यकोराजनिदेश्चकान्दसः । एतद्वित्तं मित्रषट्काटकमित्याङ्गः । तदुक्तं लग्नोऽहने “मित्रषट्काटकं कीट-मेषयोर्धष्टजूकयोः । कर्किचापयमोर्भीनसिंहयोर्मृगयुमयोः । कन्यकाकुम्भयोरन्यत् प्रयत्नादेष्वर्जयेदिति” । एवज्ञ य-हमैत्रीभावे वैरनवपञ्चममित्याङ्गः । तथा च शार्ङ्गधरयो-शुकः । “मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते । मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्याद्वयपञ्चमे” इति । एतादृश्य नवपञ्चमस्य फलानरमुक्तं कैवित् यथा ज्योतिर्निवन्ध्येशार्ङ्गधरः । “वरव्योर्मातृपत्ये जीवतो-

स्त्रहिनाशक्ति । त्रिकोणमीनकीटाटांग्र न स्थादन्यत्र दोष-
दमिति । एततुकलमनर्थव्याडुपेष्ठाम् । इतोन्यज्ञ मेष-
घिंहादिकं नवपञ्चमं यहमैत्रैसत्त्वान्नितं नवपञ्चममिति
ननु मीन कर्कादिकमपि त्रिकोणं यहमैत्रैसत्त्वान्नित्वनवप-
ञ्चममिति, कथं ? गुरोषन्द्रोमित्वमेव चन्द्रस्तु युरः
समोऽपि मित्रमिति “अप्रदोषतैव विगुणस्तु गुणः” इति
न्यायाज्ञया सति त्रिकोणेषोच्छेषापत्तिः स्थादिति
बत् उच्यते यत् द्वैक्षण्यमित्रत्वमपरस्य बमत्वन्तत्
दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मोनकर्कादिकं
त्रिकोणमैत्रत्वमेव सम्भवति । यत् त्रैभ्योरपि यहमै-
त्रो तत्रैव मेषसिंहादिके मित्रनवपञ्चममिति व्यवहृतिः ।
अथवृष्ट परिहारो वरवध्योमार्त्तिपत्रोरिलक्षाणि देषाधा-
न्नरस्य सन्वयति वा चमूकत्वे नाशको भवति तत्त्वान्या-
यवात् । सूक्ष्मातापित्तक्षेष्टु वरवध्योनार्यं दोषो-
क्षेषः एवं द्विदादेशेषपि । तथा जगन्नोहने वसित
कश्यरौ । “द्विदादेशं शुभं प्रोक्तं मीनादौ बुम्राशिषु ।
मेषाद्यसुखराशौ तु निर्वन्त्रं न संशयः । “आयुष
सम्पत्तु ततोग्रसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्यतिसौख्यसम्पत् । सौभाग्य
सम्पद्वधान्यसम्पत् भवादियुम्मे क्रमतः फलानि ।
चजादियुम्मे क्रमतः फलानि वै वैधव्यवृद्ध्युर्वैधव्यवनानि ।
विद्येगसन्नापमतीव दुःखं विशिष्टगर्गप्रसुरैः स्तुतानि”
इति । अथेऽविषेषपि प्रीतिष्टकाटकादिविषये नाडीदोषः
सर्वथा त्वाच्य एतेत्याह नाडृयशुद्धियोदीति । वस्त्रमालानां
त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिरे-
कसां कस्याभपि नालां यदि न भवति तदा प्रीतिष्टकाट-
कादि मवति तदा विशाङ्कः कार्यः । यदेकसां नालां स्त्रीपु-
रुषनक्षत्रस्थितिस्त्रिदा तु नैव विवाहः । उक्तज्ञरत्नमालायाम्
“मवनपतिसुहस्त्र” स्थान्यैकाधिपत्वं यदि भवनपतिसुहस्त्र-
वष्टकाटकोऽपि । शुभकृदिह विशाहोऽन्योन्यताराविशद्वौ
यदि खलु फणिकके स्थान नाडीसमाजं” इति । अपिग-
न्द्रादृशमपञ्चमद्विदादेशयोरपि । अत्यु केचित् वडृष्टक-
स्त्रैव भरणहृष्णानिष्टफलभवणात् तस्यापवाटकः वट्काटके-
पोति परिहारः, किन्तु निन्दां प्रतिपादयतोऽपिशश्त्रान्त-
स्य वाक्यस्त्रिभिरपतिमैत्रादिविषयपञ्चाहारा नवपञ्चम-
द्विदादेशयोरेव इष्टकूटयोर्विधानपर्यवसानान्तरोरेषाप-
वाटक इति यथा “ब्रह्मापि नरः पूज्यो यदि स्थादि
पुल धनमिति” अत्र वाक्ये धनसुतुर्धनश्चरपूजापरा न
तु धनविष्टप्रसन्नरपूजापरापीति मैवं वोचः ‘‘द्विदादेशे वा

नवपञ्चमे वा षट्काटके' इत्यादि विशिष्टादिवाक्यानि इष्टभूटापत्रदभूतान्यधिपतिमैत्रादिविशिष्टं वडेटकादि विध-
भते । षट्काटके भृत्युरित्यादीनि विन्द्यवादवाक्यानि-
यहर्त्यपत्रस्तद्विविधात्यि अन्यथा इष्टफलवड-
टकविराकरणस्य नवपञ्चमस्य द्विद्वादशयोरपि तत्पत्ते-
नापवादकवाक्याणां विषयवाचाभावे । टटाले तु वस्त्र-
कूप्रायद्वित्तविधानस्य दैवर्यापातात् वनस्तुतिर्थनश्व-
प्रशंसापर्वेति युक्तस्तत्पत्तामः । अथ नाडीसमाजप-
दस्यावर्त्यः । अविन्द्यादिविकल्पनदा विविधाणां नाडी
वक्तव्याणां वेष्ठो वाडीसमाजः । यदाह चीपतिः "ना-
डीस्त्रिस्त्रोन्यस्तनिः शेषधिष्णुग्रस्तभ्यवाच्चादिभ्य एव प्र-
ज्ञताः । सर्पकारात्मत्वं नाडीसमाजो नक्तव्याचामेकना-
डीस्त्रृशं सादिति" । एवज्ञ यत्वं भक्तादयः सप्तभेदाः शुभा
भवन्ति । तत्र नाडीदोषवेत्तदा विशाहो न विधेयः ।
चक्रश्व सप्तर्षिभते विवाहपटने । "सदा नाशयत्वे क ना-
डीसमाजो भक्तादिकान् सप्तभेदान् प्रशस्तानिति" । अत्र
केचित् । नाडीसमाजशब्देयादानात् समाजशब्दस्य
सहायवाचित्वात् यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वत्नाडीत्यसु-
दाये स्त्रीपुरुषनक्तव्ययोरेकनाडृशं पातकलदा समस्तवद्यादि
गुणवत्त्वे विवाहोनैव भवेत् । वदा त्रिचतुःपञ्चपर्व-
त्नाडीष्वकेऽन नाडी स्त्रीपुरुषयोःस्थात्तदा भवत्येव विशाहः ।
अतएव "भक्तादिकान् सप्तभेदांच ते तामिति" यीपरीतं
वचनमत्तुकूलम् । असायमाशयः "ते इति बहुत्वात्प्रभ
भक्तादयः शुभास्त्रामित्येकत्वनात्तुरोधादेकामेव ना-
डींपरिहरेवुः न तु नाडीसमाजमित्ताङ्गः । तत्त्व-
त्वम् । यत्तत्त्वस्त्रिद्विष्ट्वभोद्यायाः" इति वाक्याच्छु-
चरणनक्तव्योत्पत्तायाः कन्याया स्त्रियर्थेत् त्रिचरणन-
क्तव्योत्पत्तायाः कन्यायाः हिपर्वैति द्विचरणनक्तव्योत्पत्तायाः
कन्यायाः पञ्चपर्वत्नाडी गणनोयेति नियमाद्युगमन्नाडी-
त्यविचारासम्भव एव । किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु
पार्थिक्येन नाडीवयाभिधानात्तत्वत्यसमाजपदं नाडी-
संस्कृनक्तव्यसुदायपरं तथाहि "वद्यादिभस्त्रिभ्य-
एव नक्तव्येभ्यः प्रत्युता न्यस्तनिः शेषधिष्णुग्रा सर्पकारा-
स्त्रिस्त्रोनाद्यःस्युः तत्वैकनाडीस्त्रृशं नक्तव्याणां समाजो
नाडी स्थाव इति । नहु "यस्तादनर्थक्तव्यहागमस्तुत्यः
स्युः पाणियहादतु तयोः खलु नाडोयोगे । तत्त्वाच्छु-
स्त्रियमलाड्मित्रुभेषु नूनं नाडीसमाजरत्नित्वमस्तु-
कमेषेति" द्वागर्गदव्यनान्नाडीसमाजरेत् स्थिते दोषः नै-

कस्तां नाद्याभिति चेत् उच्चते । स्वयमेव चतुर्स्त्रिय
मलाहृष्टभेदः इति परिगच्छतविषयत्वे नाभिधाना-
क्षाढे उत्स्थनक्षत्रपुस्तदायविषयकमिति । किञ्च पञ्च
पर्वतसु पर्वनाद्योदैश्विशेषविषयत्वे न तिनाद्यासु
सर्वदेशवपयत्वादेतस्या एव निषेधोयुक्तः । तानि च
देशविशेषवाक्यान्वयेऽभिधास्ये । अतः ‘भृकृटकान् सप्त-
भेदां च ते ताभित्यवपाठे प्रगत्यानिति पठन्ति अभियुक्ताः
शार्ङ्गधरीयज्योतिर्निर्बन्धकारादयः । तस्माद्वाडीसमाज
पदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्यायम् । नतु यत्र नाडीनक्षत्र
शुद्धिरस्ति । यथा भरणीहस्तयोः षट्काण्डकञ्च
पर्वतस्यैवप्रपि नास्ति तत्र किं कार्यमत आह । अन्यकेऽप्य-
शपयोरिति । अन्यकेऽप्रेक्षपट्टाण्डकादिभ्योऽन्यराशौ,
कोर्णिः? राशिस्तमिनोः परस्परं शत्रुते या समन्वे वा षट्
काण्डकादौ च सति अशपयोस्तदाशिनवांशस्तमिनोर्बतित्व-
हस्तित्वे चेत् स्थाताम् । बलित्वं सबलत्वसुद्धादिस्तित्वे न,
सखिता परस्परमेती ते उभे चेष्टवतः सखिताया उपबल्लण-
त्वादेकाधिषत्यमपि तदा विवाहः शुभोनिरुक्तः । उक्तञ्च
जगत्तोहने वसिष्ठेन “राशिनाये विष्णुपि सबलावंशका-
धिष्ठौ । तर्ह्यत्वेऽपि च कर्त्तव्यं दम्भूतोः सुखमिच्छतेति”
नन्वयम्परिहारो राशिनाये विष्णुपीत्युतुवादात्मेव वल
यहदौश्चापवादको न तु दुष्टभृकृटपर्वतस्य । उच्चते
“खेटारित्वं नाशवेत् सद्गृह्णन्त्वम्” अप्ये वक्षति । ततु च
“नभोगारिमांवं हरेत् सद्गृह्णन्त्वमिति” सप्तविमतविवाहपट-
दीयवाक्यं सम्भितिले नाम्याभिरभिधास्यते । तदेव केवल-
यहैरापवादकमिति न लिदमपि । नतु इयो-
र्वाक्ययोर्याशुतयन्द्वासेनार्थे जिज्ञासिते एकस्मि-
न्द्रेव पर्वदौश्चरूपे परिहारददयं दृश्यते । अर्थकस्मि-
न्द्रेव दुष्टभृकृटके भवनपतिसुहृत्यमित्यादिनानेकपरिहारा-
भिधानस्त्रियोऽत वचने न किञ्चित्साधशं विषयं पश्यामः
सत्यम् । “नभोगारिमांवं हरेत्वद्गृह्णन्त्वमिति तु निःसन्देहं
पर्वतस्थापवादकम् परन्तु “राशिनाये विष्णुपीत्यैत्वत्वे
चांशनाययोः । विषाहृष्टारवेदीमान्दम्योः सौख्यवर्जन
मिति” जगत्तोहनस्थवसिष्ठवाक्येन प्रागुत्तमसिष्ठवचः
समानार्थकं दुष्टभृकृटपर्वतस्यहैरापवादकम् । तथाहि ।
च्युनार्थ एकस्मिन्वाक्ये राशिनाययोः परस्परविरोधे सति-
तदाशिनवांशस्तमिनोः परस्परमैती चेष्टुभो विवाह इ-
वार्यः । अव्यांशनाययोः सबलत्वविचारोनास्ति । यत्र त्वं-
शाधयोरुद्धादिस्तित्वेन सबलत्वं परस्परमैती चेति इवमस्ति

तद्विभृकृटपर्वतस्यहैरापवादकमित्यविधिकार्यवचनस्त्राद्यः ।
एवज्ञे ‘नभोगारिमांवं हरेत्वद्गृह्णन्त्वमिति’ वाक्यं पर्व-
तस्यापवादकन्तुस्यवक्त्राद्योहित्यवत् । अंशनायस्तवक्त्रात्मा-
भिधायकं तु “राशिनाये विष्णुपीत्यैत्वत्वाक्यं सुभयविधि-
त्योधपरिहार्यकम् । तथाहि । राशी च नाथौ च एतेषां
समाहारदृढ़ चास्त्रीयेत तथा सत्यमर्थः । राशी विष्णु-
द्वौ षट्काण्डकादिना, नाथौ विष्णु जयोर्नायावित्याकाढ़-
शायां यद्योः षट्काण्डकादिविचारत्वकोरेव सन्तिहितत्वा-
द्यपर्वतस्यमिति तयोः राशीर्नाथौ विष्णु “मित्राविद्यु-
मणेणित्यादिना परम्परं शत्रूसातां तदाशिनवांशस्तमिनोः
सबलत्वे मित्रत्वे च सुभुक्तिते सति विवाहः सुभदः ।
नन्वतिक्षिटे समाहारदृढ़े किं प्रयोजनम्? उच्चते ।
अंशनायस्य सबलत्वस्ताधिककरणमेव । तत्र युगपद्म-
न्यस्य दोषदृष्टिविधस्य राशिनिरोधपर्वतस्य परि-
हारादोऽतेष ऋत्योतिःशास्त्राभियुक्ताः एवंविधि उभयविरोधे
एवंविधि समाधिमात्रित्वं विषाहृष्टारवेदीत्वास्तां प्रसक्तो-
नुप्रसक्तम् । अभिन्नपि पक्षे नाडोशुद्धिरपेक्षितैवेत्वाह ।
नाथूलशुद्धौ तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रे चु स्त्री-
शुभनक्षत्रयोरेकस्यां नाद्यामवस्थायभाववेत्तदा विवाहः
शुभः । यथा भरणीहस्तयोः शत्रूभयविधिरोधे राशि-
नवांशयोः क्रमेण पञ्चमत्रवर्त्ययोर्यो खासिनौ स्त्र्य-
भौमौ तयोर्मैत्रप्रथमि स्त्रनवांशस्तित्वात्सम्बलत्वमपि तत्व-
विवाहः शुभफलदोनिगदितः । यतोऽत्र खोइुंस-
नक्षत्रवेरेकनाद्यामवस्थित्यभावः । यदात्वचिनोहस्ता
ख्ये एव द्वूर्मैत्रत्रे स्थातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्धप्रभा-
वात् सकलशुभवस्त्रेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेव-
विधिविषये इति “सदा नाशयत्वेकनाडीसमाजोभृकृटादि-
कान् सप्तभेदान् प्रशस्तान्” इत्युक्तेः । अर्थत् तत्परिहारा
सम्भवे परिहारान्तरमाह । तादाशुद्धिविषये इति । अ-
त्यान्वयकं इत्यनुवर्त्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् । एवं-
विधे विषये षट्काण्डकादौ च सति वदि खोइुंसनक्ष-
त्रवेदः परस्परनाराशुद्धिविषये कन्याक्षरादूरमं यावदित्यादिना
ताराशुद्धिरूपे वये वज्ञते द्वितीयवत्यर्थं षट्काण्डमनवस्ता-
रास्त्रके सति चुर्विवाहः शुभोनिगदितः । अत्रोदाहर-
णानि बुधैर्घर्येयानि । अत्र संमतिः ‘अन्योन्यताराविशुद्धौ’
इत्युक्ता । राजमार्जनं रुद्धान्यमर्थः स्तम्भमिहितः ।
“सैवो चेतपदोद्योरपि तयोरेकाधिष्ठेऽपि चेतारा

मित्रुभित्तजलशुभदा क्षेमा च संपत्करी । यथादे नव पञ्चमे व्ययधने बोगेषु उंचोषिताः प्रीत्यायुः दुतद्विद्वित्तजनकः कार्यो विवाहस्त्रैति ॥ चक्रारात् पठी च । जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिभेदे, चरणभेदे वा शुभा ध्येया । दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव । अत्रापि पचे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीशुद्धभावे विवाहेनैव भवेत् । उक्तौ वात संस्थितिः ॥ अर्थं तत्त्वापि परिहारसा सम्भवे परिहारान्तरमाह । अथ राशिवशताभाव इति । अत्रापि इयोः स्त्रीषु उच्चो राशिनाथविरोधादिके विषये पट्टकाटकादौ सति “हित्वा श्वेतेन्द्रं नरराशिवशा” इत्यादिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवशताभावे सति विवाहः शुभोनिगदितः । “यदि भवनवशित्वमिति श्रीपत्युक्तेष्व अस्तिष्ठपि पचे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव हेतोः । तदयमव निष्क्रियेऽर्थः । वट्टकाटकनवमपञ्चमहिदादशाख्येषु इष्टभूकृटेषु सत्यु सरस्वत् यहमैत्रये । एकः परिहारः । एकाधिपत्ते इतीयः । पहवैरेऽप्यशप्तोः सबलत्वे मैत्रे च हर्तीयः । ताराशुद्धै चतुर्थः । राशिवशत्वे पञ्चमः । सर्वेषापि परिहारेयु नाडी शुद्धिरपेक्षितैव । नाडीविरोधगत्वे तु विवाहेनैव स्थादिति । एवं यन्यकर्त्त्वं “मवनपतिष्ठृत्यमित्यत्वं” श्रीपतिष्ठोक्तस्य वाक्यचतुर्थयमझीक्य तत्परिहाराभिधानकृतम् । तट्टीकाकाशहादेवायेवेष्व आश्वत् । यत् हि प्रतेषुकं परिहारकम् तत् शुणसप्तदायः परिहारकः स्थादिति किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु । “मैत्री ज्ञेत्रपयोद्दुयोरपि तयोरेकाधिपत्तेऽपि चेत्तारामित्रुभित्तजन्मशुभदा क्षेमा च सम्पर्कोत्तादि प्राग्लिङ्गितेन राजसार्चण्डक्येन दुष्टभूकृटे पहवैत्रया सह तथैकाधिपत्त्वे न सह ताराशुद्धिरेव परिहारिका सहस्रिता । अर्थादेकस्य मित्रत्वेऽपरस्य समत्वे वस्त्रात्मेणा अतएतद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरे विष्टतम् “तत्रान्योन्यमित्रत्वे दत्त्वाधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव दिन्त्वा । एकमित्रात्यान्तु वशिवादि युणान्तरापेक्षा । शत्रुत्वे तु सर्वेषां त्याग इति ॥ अत एवैतमित्रु पचे चेत्पद्मभिधानादेकवाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्यं सप्तिव्याकर्त्त्वमेकवाक्यताबन्नात् । तत् पट्टकाटके दुनर्भवनपतिष्ठृत्यमित्य सकलगुणसम्भवेन परिहारकम् । अनयोर्दुष्टभूकृटयोद्दुयमेत । यदाह ज्योतिर्निवन्धे गर्गः “यहमैत्रां शुभा तारा राशिवशे त्रिभिः शुभम् । इष्टभूकृष्टुधाः प्राङ्गद्वैष्यां द्वृक्षक्षिकोणक मिति” । “द्रू-

कंहिदादशम् । “दिवदादये वा नवपञ्चमे वेत्यादीनि” वसिष्ठवादीनि तृप्तलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत् यथासम्प्रदाय व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता” पी०धा० अत्रापदादः । “सैवरो राशिस्त्रामिनोरं गनाधद्वन्द्वस्यापि स्थाहाणानं न दोषः । खेटारित्वं नाशयेत् सद्ग्रन्थृटं खेटप्रीतिश्वापि इष्टं भूकृटम्” । उ०च० “स्त्रीषु सराशिस्त्रामिनोर्मैवारां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्ह्वं दुग्मं तत्त्वापि मैवारां सत्यां गणानां दृष्टगणानां दोषो न सात्, स्त्रीरक्षोगणा उमान् भवुत्थगणोदेवगणो वा तदा गच्छदेषो न स्थादित्यर्थः” । यदाहात्रिः “राशीययोः स्त्रहावे मित्रत्वे वांशनाथयोः । गणादिदौष्ट्र्युद्याहः स्त्रपौत्रप्रसर्षनः” । अथ सद्ग्रन्थृटं शुभफलदम्भूकृटं राशिकृटं टत्तेयैकादशादिकं खेटारित्वं यहयोः शत्रुतासर्वभिन्न दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिर्यहमैत्री चापि इष्टं भूकृटं षड्षकादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः” तदुक्तं सप्तर्षिभते विवाहपटचे । “नभोगारिमावं हरेत् सद्ग्रन्थृटं विहङ्कं भूकृटं हरेत् खेटमैत्री । यदा नाशयत्वेकनाडीसमाजोभूकृटादिकान् सप्तमेदांशं ते ताम्” । (भ०च०) चतुर्थचरणः “प्रोक्ते दुष्टभूकृटक इत्यादिना पुनरुक्तोऽपि आरण्याविष्टेदायै पठितः” । यत् कृत् नारदेन “एकाधीये मित्रभावे शुभम्” पाणिष्ठीङ्गनम् । द्विदादशविक्रीष्टे च न कदाचित् षड्षके इत्यर्थम् । अधुनोदितयाक्यस्त्ररसात् । “भवनपतिष्ठृत्यं खात् तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव चतुर्थकृपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योऽन्यताराविशुद्धै यदि खलु फणिकके स्थानं नाडीसमाजं” रति श्रीपत्युक्ते स्वात्मान्यथा प्रागभिहितविदिवादिकायान्यन्यकान्यापद्योर्ज्ञिति । पी०धा० अथ नाडीकृटमाह । “ज्येष्ठार्यस्मै शनीराधिपतिष्ठुगुणन्दास्त्वभञ्ज्ञैकनाडी षुष्वेन्दुत्त्वाद्रिमि वानकरसुजलभं योनिवुभ्रे च मध्या । वायुग्निव्यालविश्वोऽुगुणशुभमधोपौष्णमञ्चापरा स्वाहम्ब्योरेकनाडां परिणयमसम्भव्यनाडां हि वृलुः” । उ०च० ज्येष्ठा प्रसिद्धा । अर्थम् चतुर्त्तरापल्लुनो । ईश आद्रां । नीराधीपोषरश्चत्तद्वाहं शततारका ईम्बो नक्षत्रेभ्यो शुग्युगं इयं इयम् । ज्येष्ठामूलं उत्तरापल्लुनीहस्तां । आद्रा एनर्वसुच । शततारकापूर्वभाद्रा चेत्यर्थः । दास्त्रभमियनी च एतद्वक्तव्यमेवं परस्परमेकनाडीलुच्यते । अथ उथः प्रसिद्धः इन्द्रमूर्गः त्वाद्रां चित्रा मित्रोऽहराधा अन्तकं भरणी व-

सुर्वतिता, जलभं पूर्वाधारा, योनिः पूर्वकाल्युगी, बुद्ध्योऽहिर्भूम्भ उत्तरभादपदा, एतच्चलवनवकं परस्तरं मध्यनाडोत्पुर्वते । अथ वायुः साती, अग्निः लक्ष्मिका, व्यालेऽल्लेशा, विश्वोत्तराधारा, एम्यो युग्मयुगं साती विषाणुच, लक्ष्मिका रोहिणी च कल्पेशा मधा च उत्तराधारा-अवश्यत्वेर्वर्थः । अथ पौष्ट्रम् रेती च, एतच्चलवनवकमपरा ततोयनाडीत्पुर्वते । एतद्फलमाह । दम्पत्योः स्त्रीपुंसोरेकनाडां परिषद्यनमधुदृढदक्षं सात् । मध्यनाडां हि निष्प्रयेन गृह्युर्देवारपि स्थात् । “मूलेन्द्रकं भपाध्यजं कवरथादित्यार्थमेशान्तिभैर्यास्येन्द्रीज्ञभमित्यभाग्यशुभमाद्राम्बृहिर्भूमिः । अन्यैर्नाडीहैकनाडिनवके स्थातां द्विने चेन्द्रितीर्णादादित्यितः कविच्छुपसुखे पार्वैकनाडी हिता” । गोदादित्यितः वृद्धर्जेन्द्रु पार्वैकनाडी हिता, तत्त्वियादी कवितु, अन्यकल्याणा अवामे पार्वैकनाडी हितेर्वर्थः” । यदाह गर्गः । “नाडीकूट” त संपाह्रः कूटानां तु शिरोमणिः । ब्रह्माचा कन्यका-कण्ठस्त्रवत्वेन विनिर्मितमिति । वराहः “आद्यैकनाडी-हुरुते वियोर्गं मध्याख्यनाद्यामुभयोर्विनाशम् । अन्या च वैधव्यमतीव दुखं तत्त्वाच्च तित्वः परिवर्ज्जनीयाः”इति । अब उक्त्याचोवसिठेनोक्तः । “चार्द्वित्तिभैस्त्रिभिरत्तिभांद्रं क्रमेत्कमात् चंगवेदुडुनि । वर्देकपर्वत्युभयोर्च-विश्वो नेटा घनार्दीर्भैरेकनाडी” । फलेःपि विशेषमाह विदितः “सा मध्यनाडी पुरवं निहन्ति तदपार्वनाडी खलु कन्धकां तु । आसदपर्यायसमागतः चेद्वृष्णं साम्यन-रिता विवर्णः” । उत्तराद्वेषावर्मणः । आसन्दे समीप-स्थिते पर्वते व्याहस्तौ चेदेकनाडी समागता । यथा-उद्भिन्नार्दीर्भैरवीमृगत्रोरेहिरण्याल्लेपदोर्वार्णं सा नाडी व-र्धेण्केन स्त्रीपुंसोरेकनाडीमुभकयदाली स्थात् । यदा तत्त्विन्युक्तरफाल्युत्पोरितरकतव्यवधाना सा नाडी विभिर्वै-दक्षाऽग्नुभुफलदाली स्थात् । इयद्वाचिन्यादिविक्षणना कल्याणाचतुर्यरणे अन्ननक्त्वे सति यदा तु विचरणं नक्त्वं तदा लक्ष्मिकामारभ्य सामित्रिचतुः पूर्णगणना दिवरणते कल्याणक्त्वस्य रुग्णशीर्षतः पञ्चपवगणना । यदाह नारदः । चतुस्त्रिदृक्षिभोत्यावाः कन्याधाः क्रमशोऽश्विमात् । वज्रिभादिन्द्रभान्नाडी लिच्छुः पञ्चप-र्वसु । गण्डेत् संख्या चैकनाडां गृह्युर्न संशयः” । अस-मर्यं स्मद्दमाह गर्गः । “चतुःपात् कन्यकाकृतं गण-येदश्रिमादिकम् । विभं सव्यापसव्येन भिन्नं पर्वं सुखा-

पहसु । कन्यकर्कं लिपाच्चेत् स्थान्नप्यतेव लक्ष्मिकादिकम् । चतुर्भिः पर्वभिस्तदुदभिन्नतरात्कान्तिम् । कन्यकर्कं दिपाच्चेत् स्थान्नप्यतेव सौम्यभादिकम् । पञ्चभिस्तवरोहे तु पञ्चमात् त्रिकर्वर्जिते” एतद्फलमम्पाह गर्गः । “संक्षिप्ता मध्यनाडी तु सुश्च इन्ति वेगतः । संक्षिप्ता पार्वताडी तु कन्यकां इन्त्यसंशयम् । आसदा त्वेकनाडी स्थादासद्वक्तिदाविनो । द्रूपसा चेकनाडी स्थाद्दूरानिदश कारिणीति” । जगन्नाडीने नारदः । “एकनाडी-विवाहश्च शुष्णैः सर्वैः समन्वितः । वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन दम्पत्योर्निधनं यतः” । आसां नाडीनां देशमेदेन व्यवस्थामाह जगन्नाडीने नारदः । “बतुर्नाडी स्वह-स्वादां पात्रावे पञ्चनाडिका । लिनाडी सर्वदेशेषु वर्ज्जनीया प्रयत्नतः” इति । अहस्यापात्रालौ देशविशेषौ । तत्त्वाद्विदिभिर्भेदमेदेन मक्षवमेदेन चानित्यप्रटित्तिके चतुःपञ्चनाडायुपेष्य सक्तवदेशव्यापित्वात् सक्तवनक्तव्या-पित्वाच्च लिनशेनोक्ता । नर्वतावदा चतुःपञ्चनाडी स्वस्त्रहेश्वरतिरित्वदेशु नैकावयोक्ते किन्तु सर्वेषु विचार्ये तत्र स्वदेशे होषमहस्यमन्वदेशे होषालता विनाडी तु सर्ववैष समानदेशा” यदाह भन्तः । “अहस्यार्थं चतुर्नाडीसंयोगः कालमृत्युः । एव योगोऽन्यदेशेषु ह्यप-मृत्युफलप्रदः । पञ्चनाडीसमायोगः पात्रावे कालदण्डः । इतरत्र समायोगो दुखदारिद्रग्देशक्तव् । लिनाडां तु स-मायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः” इति । यत्रु ज्योतिर्निवस्ये ज्योतिःप्रकाशे अश्रिन्यादितिनाडीं प्रक्षत्याभिहितम् “निधनं मध्यमनाडां दम्पत्योर्नैव पार्वत्येनाच्चः” । अब पार्वताडां गृह्युरुद्धरपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभावेत्यर्थः । तत्र चत्वियादिविषयं गोदावरीतोदक्षिणदेश-वाचिविषयं दा । तदयुक्तं तत्वैष । “करप्यहे पृष्ठनाडी न निन्द्ये इति यहचः । तत्त्वतित्यादिविषयं गौतम्याया-स्यतत्वयेति” । गौतमी गोदावरी । अत्रौर्ध्वं व्यार्थं मूलं वृ-ग्न्यम् । “इयं चाश्रिन्यादितिनाडी गुरुमन्त्रादिपूर्वनिष्टा प्रस-प्रखाङ्कनाडी तु शुभैव” । उक्तङ्क स्वरोदये “एकनाडी-स्थिता यत्रु गुरुमन्त्राच देवताः । तत्र द्वैषं हजं गृह्युं क्रमेष फलमादिशेत् । प्रभुः परण्याङ्कना मित्रं देशो यामः उरं उठहसु । एकनाडीस्थितं भव्यं विश्वद्वै वेधवर्जित-मिति” । अत्र नाडीवेष्टे चरण्यवेष्टेभिक्तोऽप्तः, आवश्यके स एव त्वाच्चः” एतद्युक्तं तत्वैष । “आद्यांशेष चतुर्यांशं तत्र धैर्येन चादिमस् । द्वितीयेन ततीयज्ञ ततीयेन दितीयकम् ।

एवं भांश्वर्यधो ब्रह्मं जायते वरकच्ययोः । तेषां अन्त्युन्
रन्देहः चेपांगाः स्वत्यदोषदा इति॑ तत्त्वावश्वप्रकल्पे गुरुः
“दोषपतुत्तये नाडा अद्युङ्क्यजपादिकम् । विधाय ब्रा-
ह्मणां स्वैव तर्पयेत् काञ्चनादिना । हिरण्यमयीं दक्षिणां ज्ञा-
टद्याद्यासार्वदिकूटके । गावोऽत्र वसनं देयं सर्वं दोषापहा-
रकमिति॑” । एवं सर्वं सम्प्रत्वाददौ कूटभेदा अभिहि-
ता नानेऽ । “माहेश्वरं गौडेशे च मालवे रञ्जुं संचक-
मित्यादिना वादरायणवाक्ये नाञ्चकूटानां तत्त्वे शिवित्यता-
पाटनात् । ते च कूटभेदावसित्पर्वतायां तोडलानन्दे
च सामान्यविशेषभावसहिता इष्टव्याः” पी० धा० ।
अथ नाडीदोषापशाद्: “राश्यैक्ये चेद्विवक्ष्यत्वं इत्योः
स्खान्त्रशब्दैव राशियुग्मं तथैव । नाडीदोषोनोगणानां
च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुमं स्थात्” सु० चिऽ । “द्वयोः
स्खोऽुःस्योरेकराशिले चति यदि भिन्नमृक्षं स्थात् तदा
नाडीदोषोगणानां राजसमनुष्णगणानां दोषो नार्ति ।
यथा एकस्मिन्दपि कुम्भराशौ शततारकापूर्वभाद्र-
पदापादत्वयं च श्रेष्ठं रूपोनक्षत्रभेदः । तथैव नक्षत्रैक्ये
राशियुग्मं राशिद्वयं चेत् स्थात् तदापि प्रायुक्तो द्वोषो न
स्थात् । उपलक्षणात्तात् तारादोषोऽपि न भवेत् । यथा॑ ।
एकस्मिन्दे नक्षत्रे पूर्वभाद्रपदाख्ये पूर्वभाद्रपदायाः प्रथ-
मपादत्वयं कुम्भे चतुर्थचरणश्च मीने इत्येवं हृष्णो
राशिभेदः” । यदाह नारदः । “एकराशौ पृथग् चि-
ष्ण्ये दस्मिन्दोः पाणियोऽनन्म् । उक्तसं सध्यम् भि-
न्नराशेऽपि कृशयोक्तयोः । एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहः
प्राणहानिदः” । वसितः । “दस्मिन्दोर्जन्मसे चैक्ये राशौ च
निधमनं तयोः । एकस्य च तयोरुद्वाहे किञ्चित्प्रदेषे पि चा
नया॑” । किञ्चित्प्रदेषे नक्षत्रभेदे राशिभेदे च । गर्गः “ए-
कराशिं विना नाडीदोषोगमादौ दिवर्जयेत् । न दोषस्ते
कराशिस्ये भक्षुट्टम्ये यु मृत्युदेति॑” । भगुरपि “दस्मिन्दो-
रेकराशिश्चेत् पृथग्मत्रं यदा भवेत्” । वसितोऽप्तो विवाहः
स्थाणेनाङ्गो न योजयेदिति॑ । “अतेषाह केशवाकः
“नक्षत्रभेदं यदि भिन्नराश्योरभिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षम् ।
प्रोतिसदानो निविडा गृणार्थेचेत् छक्तिकारोहिणीश्चत्
नाडोति॑” । चतुर्थचरणस्यायमर्थः चेद्यदि छक्तिकारोहिणीश्चत्
स्थात् तदापि नाडीदोषो न स्थात् । उपलक्षणात्ताप्तोऽपि गणदै-
ष्टोऽपि तत्त्वं चूचिताऽग्नुभक्तं नैव स्थात् । अत्तापि मध्य-
मतः पृष्ठारामेत्तिवा दिनेवतः खोत्तारेतत्रपि विशेषोद्येयः॑

यदाह गर्गः “एकराशौ पृथक् विश्वे उंतारा म-
थमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्तोतारा चेत्वशो-
भनेति” । तदेव केनुतिकल्पायेन यत्र नाडीगण्डोषाद्य-
भावो यथा दोहिष्णोस्त्रवयोर्हस्तिवयोर्वा तत्र पाण्डि-
पीडनं शुभं स्थादिति किं याच्यनियर्थः । अथेकराशि-
नेन्नक्त्वे प्रवादमाह । नक्त्वैक्ये इति । स्तोउंस्योः
राश्वैक्ये नक्त्वैक्ये च यदि चरणमेदो यथा भरण्याः
प्रथमपादे पुंसोजक्त्वा द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं
कल्पाण्णं स्थात् । तदुक्तं क्लेशवाकेण । “पराशरः प्राह-
नवांशमेदादेकर्कराश्योरपि सौभनस्यमिति” । सौभनस्यं
प्रीतिः । वसिष्ठेनापि “एकगत्वस्मभानां भवति विवाहः
सुतार्थसम्पत्यै । यद्युभयोरेकर्कं भवति यदा चांशको
भिन्ऩ” इति । एतच्च सङ्घोषविधयं वेदितव्यम् । तथा च
जगन्नोहने । “एकर्क्षं चैकराशौ च विवाहस्तशुभः स्तुतः ।
सङ्घोषे हु तदा कार्याभिन्नपादोयदा तयोरिति” । अ-
त्मापि यिषेषो ज्योतिनिनिम्बे विधिरत्रे । “दोहिष्णाणा-
द्रौं सवेन्द्रामनी तिष्णववणपैषाणभम् । उत्तराप्रोष्ठपाञ्चव न-
क्त्वैक्येऽपि शोभना” इति । इन्द्रामनी विशाखा तदेवत्
स्तदसुक्तं तत्रैव विधिरत्रे । “विशाखिकार्द्यवणप्रजेश्वति-
व्यान्त्यतत्पूर्वमधाः प्रशस्ताः । स्त्रापुंसतारैक्यपरिपृष्ठे
त येषाविवज्ञो इति सङ्ग्रहत्वा इति । ऐषाक्तारा इत्यर्थः ।
अत्र दूयोरन्वतरक्ष वा जन्मराशि नक्तात्यक्ताने उपाय-
माह । विषिटः । “अक्षातजन्मनान्तराणं नामभे परिकल्पना ।
तेनैव विन्नयेत् सर्वे राशिकूटादि जन्मत् । जन्मभं जन्म-
धिष्णाने नामधिष्णाने नामभम् । अत्येन सदा योज्यं
दम्पत्योर्निधनप्रदम् । कुर्यात् योऽश कर्माणि जन्म-
राशौ बलान्विते । सर्वाशक्त्यानि कर्माणि नामराशौ
बलान्विते” इति । इत्यस्तरेषि । “व्यवहाराराजसेवा
संपादयामभैतेषु । ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नाम-
राशिवशादिते” । नाम्नः सकाशाज्जन्मनक्त्वान्तराणं
स्त्रोदयाभिहितयतपदचक्रान्तर्गतस्त्रीयनामादिवर्णवयात्
त्तेवमिति । यस्तु चक्रादिवर्णं चक्रभादिनामसु
दृश्यते तत् यदासम्भदायं व्यवस्था” पी० प्रा० । नाडीभेदे-
इष्टौ शुणाः प्राशुक्ताः ।

रुग्यः पूर्वभाद्रपदादिभा । याम्यः खीम्योगुरुर्येनिश्चित्-
मित् जनाहयम् । धनिता बोक्षरा भद्रा मध्यनाडी व्यव-
स्थिता । क्षतिका रोहिणो सर्वैमवा स्थातोविशाखके ।
उत्तराच्छवणापौष्टि पृष्ठनाडी व्यवस्थिता । अश्वादि-
नाडीबेधक्षेष्वद्वं हितीयकं क्रमात् । याम्यादिकिं
तर्यज्ञ लक्षिकादिदिप्तकक्षम् । एवं निरीक्षयेदेव कन्या-
मन्त्रं छुरे गुरौ । परवस्त्रोक्षमिसिवं वृद्धेय यामे एरे
न्तर्हेत् । एकनाडीस्थधिष्णप्राणि यदि सुर्वरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीवात् गुर्वादिषु तर्यव च । प्रकटं यस्य
जन्मन् तस्य जन्मर्त्ततेव्यथः । प्रणाटं जन्ममं यस्य तस्य
नामर्त्ततेवदेत् । हयोर्जन्मयोवेधे द्युयोर्नामभयोक्षया ।
नामभन्मर्त्तयोवेधे न कर्त्तव्यं कदाचन । एकनाडीस्थिता
चेत् स्थात् भर्तुर्नामाय चाङ्गना । तखानाडीव्यधोवीक्ष्यो-
विशाहे शुभमिच्छता । प्राड्नाडीप्राणि वेधतोभन्मं मध्य-
नाडीमयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या विदते नात्
संशयः । एकनाडीस्थिता यत् गुर्वमन्त्रं व्यव-
देवता । तत् द्वेषं रुजं रुज्युं क्रमेण फलमादिषेत् । प्रभुः परवस्त्रना-
मित् देशेग्नमः पुरं गृहम् । एकनाडीगता भव्या
अभव्या वेधवर्जिताः ॥ । अस्यापवादः ज्यो०त० ।
“एकराश्वादिवोगे तु नाडीदोषो न विद्यते” एकरा-
श्वादिद्य “एकराश्वो च दम्पयोः शुभं स्थात् समसप्तके ।
तत्त्वं दशमे चैव हतीयज्ञादशे तथा” इत्युक्तः । समवह्या-
द्विष्मसप्तके दोषः । तथा च “योटके सप्तके मेष्टुले
युग्महयौ तथा । सिंहघटौ सदा वज्रीं मृतिं तत्वाव्यवी-
च्छिकः” । ओपतिव्यवहारनिर्णये । “सुहृदेकाधिप-
योगे ताराबले वस्त्राशौ वा । अपि नाडीप्रादिवेषे भवति
विवाहोहितार्थय, राजमार्त्तंजु च ।” न राजयोगे व्यहृ-
दिता च न तारपृद्धिनं गणवयं स्थात् । न नाडीदोषो न च
वर्णदुर्दिर्गर्गादयत्ते सुनयोवदन्ति” अत्र देशभेदात् व्यवस्था ।
अन्यत्रोक्तम् । “लग्ने व्यये च पाताले जामिते चाष्टमे कुञ्जे ।
भन्मं कन्याविनाशाय कन्याभन्मंदिनाग्रहत्” । अस्याप-
वादः । “अय वा गुणवाहूल्ये कुञ्जे वा ताष्टये दूयोः”
प्रागुक्तरोत्या अटानां कूटानां गुणाङ्गानां सङ्ग्रहने अटा-
दगतेऽधिकत्ये उभयोर्वरकन्ययोरुक्तलग्नादिस्थाने मङ्गलस्य
स्थितो च न दोषः एवमन्योऽपि वैधव्ययोगोनित्वनोयः स च
आतकशक्ते व्यव्यते । एवं विवाहे वर्षादिगुह्यं दम्पयो-
रानुकूल्याङ्गं चोक्ते दानीं निर्देवदिनलग्नादि निरूप्यते ।
“तत्रैकविंशतिः सर्वसम्भवा दोषा नारदेन परिगणि-

ताः । “एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पिता-
महोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समाप्तः । पञ्चाङ्गशुद्धिरहि-
तोदोषस्त्राद्यः प्रकीर्तिः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः
स्त्र्यसंक्रमः । त्रितीयः पापवड्गो भृगुववः कुञ्जाष्टः ।
गण्डान्तं कर्त्तरी रिप्फषड्गेन्दुच संयहः । दम्पयोरेष्ट-
मं लग्नं राशिर्विष्मधटी तथा । दम्पुहूर्त्तै वारदोषः
खार्ज्जुरिकसम्भृतिम् । यहणोत्पातमं क्रूरविष्मधं
क्रूरसंयुतम् । कुनवांगो महापाता वैष्टितिश्वैकविंशति-
रिति” अन्यस्तु दश दोषा उक्ताः “वेधश्च इत्तत्त्वाच्च तथा
च पातः, खार्ज्जुरयोगो दशयोगचक्रम् । युतिश्वैजामि-
त्वेषु सुपर्यहाच्च दवाणास्थवज्ञैष्टदश चैव दोषा इति व्यव-
हारोदयेऽभिधानात् । तत्र “दम्पुहूर्त्तै रवावर्यमेत्यादिः” वार-
दोषः कुलिकादिः, क्रूरसंयुतमित्यसोपलक्षणत्वादकाल-
दृष्टिनामकोऽपि दोषो गृह्णते । यदाह वसिष्ठः । “प-
ञ्चाङ्गशुद्धिरहिताशोत्पाताऽकालदृष्टिजाः” इति । एवं
दोषाणां कर्मविषेषे फलमाह वसिष्ठः “एकविंशति-
महादोषास्त्रेते ब्रह्मसुखोदिताः । कदाचित्तै शीदलि
गुणानां कोटिशोटिभिः । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचि-
माचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारो भरणं व्रतवस्त्रे ।
यामनाशः प्रतिष्ठायां शीमले गर्भनाशनम् । नवाच्च-
भोजने मृत्युः कप्रौ तत्पलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृह्णा-
रम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यावायां कर्त्तृनाशः स्थायु-
ज्ञायाने विशेषतः । लभ्यते सुमहत्प्रयत्नेषु आङ्गादिकर्म-
भिरिति” पी०धा० ।

तत्र सर्वकर्मेष्योगिष्ठवर्गं वक्तव्ये व्यादौ चेत्वनवांशप्रवाह
“कुञ्जग्रुकसौम्यशिष्मृत्युचन्द्रजाः कविभौमजीवशनिसौ-
रयोगुरवः । इह राशियाः, कियम्भगास्यतौलिकेन्दुभनो
नवांशविष्मृत्यते बुधैः” सु०चि० ।

“अत लग्नादीनां लक्षणं नारदोक्तम् ।” विंशत्ति-
ग्रात्मकं लग्नं होरा तस्मां उच्यते । लग्नलिप्तभगो-
द्रेषुकाणा नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशेषादशांशस्त्रिंशां
शस्त्रिंशदंशकः । घृत्वर्गः कथिताह्यते- तेषामीया इमे
स्त्रताः” इति । तत्रैते भौमग्रुकवृध्वन्द्रस्त्र्यवृध्वशुक-
भौमग्रुशनिगुरवः, क्रमेष्टेषु पञ्चगो राशिपा भिषादिरा-
शीयां स्थानिः । क्रियेति । क्रियो भेषः स्वगाणो भक्तः
तौलिकः तुला इन्दुभं कर्कः एव्यो राशिस्यो हादशस्त्रिपि
राशिपु नवांशवृध्वं धैर्यवृध्वते । भेषे भिषादेष, दृष्टे भक-
रादेष भिष्यने तुलातः कर्के कर्कादेव, एवं सिंहेऽपि भे-

‘पादेव एवं कन्यादिषु अपि राशिषु मकरादित एव।
एषमेव धनुरादिषुपि इत्यर्थः । यदाह नारदः । “सिंह-
खाधिपतिभौतुष्टन्दः कर्कटकेच्चरः । भेषदस्तिक्योभीमः
कन्याभिष्ठनयोर्बुधः । धनुर्मनयोर्देवेच्चरः गुकोद्धतचेच्चरः ।
शनिर्मकरक्रम्येष इत्येते राशिनायका” । “नशमांशा-
निषसिंहवाये, भेषाद्यः क्रमात् । क्रमाहोसृगकन्यासु
चेयाः स्फुर्मकराद्यः । दलामिष्ठनकृत्येषु स्युः क्रमेष
तुखाद्यः । अलिकर्कटभीवेषु क्रमात् स्युः कर्कटाद्यः”
इति पी० धा० । अथ होरेण्यकथनम्
“समस्तमध्ये यशिरविहोरा विषमभमध्ये रविशिनोः
सा” स० चि० । “पञ्चदशभागतकैका होरा समराशि-
मध्ये प्रथमा चन्द्रस्थापरा स्फुर्यस्त् । विषमराशिमध्ये प्रथमा
रवेः परा चन्द्रस्थेत्यर्थः । “होराकेन्द्रोरोजाराशौ सममे
चन्द्रस्फुर्यवेत्रित नारदेहकेः” पी० धा० । अथ त्रिंशांश-
द्रेकायेषाः । “शुक्रज्ञजीवशनिभूतनयस्य वाण्यैकाष्टपञ्च-
विशिष्याः समराशिमध्ये । त्रिंशांशकोविषममे विषरीत-
मस्ताहुहेकायेषाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम्” स० चि० ।
समराशिमध्ये क्रमेष प्रथमतः पञ्चानामशानां शुक्रः
स्त्रामी ततः शैवानां सप्तानां चोदुधः । ततोऽष्टानां
जीवो गुरुः । ततः पञ्चानां शनिः । ततो विशिष्यावाणाः
पञ्च तेषां भूतनयो भौमः । शुक्रज्ञेत्यादिसमाहारहन्तः ।
विषममे तु अग्रात्समराशेष्विंपरीत च्छेयम् । यथा प्रथ-
मतः पञ्चानां भौमः ततः पञ्चानां शनिः ततोऽष्टानां
गुरुः । ततः सप्तानां बुधः ततः नृश्चानां शुक्रः इत्यर्थः ।
अथमेव त्रिंशांशकसंच इति । यथाह नारदः ।
“कुजाकीर्जित्तशुक्राणां वाण्येषुट्टादिमार्गणाः भागाः स्यु-
विषमे ते तु समराशौ विषर्ययात्” इति । इवाण्या राशि-
दशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमोद्देष्काणाः प्रथमस्त-
स्त्राशयधीशस्य, द्वितीयोद्देष्काणाः पञ्चमराशीश्वरस्य,
तृतीयोः स्त्राशितो नवमराशीश्वरस्य । यथा उषे प्रथमो
द्देष्काणो द्वयाधीशशुक्रस्य, स्त्रापेष्टपञ्चमकन्याधीशुधस्य
द्वितीयोः तृतीयोः स्त्रापेष्टनवमस्त्राधीशशनेरित्यर्थः ।
“सुईकाणा लग्नपञ्चमवराशीश्वराः क्रमादिति” नार-
देहकेः पी० धा० । द्वादशपञ्चाण्याम् ।

“स्याहूदशंश इह रायित एव नेहं होराय
इकनवमांशकल्पयभागः । द्विंशंशकल्पय घटिमे कथितासु
वर्णः सौम्यः शुभं भवति चारुभमेव पापैः” मु०चि० ।
“इह पदवर्गे द्वादशंशः बाहुदंशश्चयं तत् स्त्रायित एवे-

‘आरथ्य लग्नार्थेत्सु हादशंयेव्राः व्रमादिति’ नारदोक्ते।
अन्यज्ञरणत्वयं स्मृतरम् । तदुक्तं वसिष्ठेन । “हन्तं
तदर्ज्ञं ततस्त्विगागो नवांशक्व द्विदगंशक्व । त्रिंशा-
शक्वेति हि वरेषट्कं एवं शुभव्योमवराधिपत्यन् ।
यः पापवृद्धर्गभवो हि दोषः पञ्चाङ्गसौम्यदहलग्न-
जातम् । गुणोवसम्भोधिमसोवाचाः शुभव्येवं खलु
राघवस्तेति” । तत्कात् शौम्यपापयहृष्टर्गवाङ्गये सति
सौम्यवृद्धव्यमित्यभ्योऽधिक्वेच्छुमः त्रिभ्योहीनस्तेदशुभ
इत्यर्थः” दी० धा० । अथ गण्डान्तदोषः । “अथ उ-
पौष्णभसाप्तमान्त्यवटिकायुम्” च मूर्खाश्चिनीपित्रिग्रादै
वटिकाद्य निगदितं तद्वस्य गण्डान्तकम् । कर्त्तव्य-
गुडजमान्तेऽध्यवटिका सिंहासने मेमादिगा पूर्णात्मे वटि-
कात्मकं तश्मदं नन्दातिवेष्वादिमन्म” रा० च० ।

“गण्डान्” नाम सन्धिविशेषः सचानेकविधः नक्तम्
सन्धिस्थितिसन्धिर्लग्नसन्धिय तथा योगसन्धिः करणसन्धिर्वर्म
सन्धिरत्नसन्धिर्कर्तुसन्धिर्माससन्धिः पञ्चसन्धिर्दिनसन्धी-
रात्रिसन्धिमध्याङ्गसन्धिः प्रातःसायंसन्धिर्निशीषसन्धिय ।
तत्र तिथिनक्तम्बलग्नविशेषाणां यः सन्धिर्नियतकालः
स गण्डान्संज्ञः । अत्येषां तु सन्धिर्नियतकालः
सन्धिशब्दवाच्य एव । तत्रादौ नक्तम्बगण्डान्सुच्यते ।
ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्टीं रेवती सार्पभस्त्रे वा एषा-
मन्ते घटिकाद्यम् (४दण्डाः) । तथा मूलाद्विद्यौ
प्रसिद्धे पितॄं सधा । एषामादौ घटिकाद्य च
गण्डान्नद्वाम । तथा च रेवत्यश्विन्दोरह्नेषामध्येज्येष्ठा-
मूलव्यारन्तरालवर्सिंघटीचतुष्टयं नक्तम् गण्डान्मण्डभद्रम्
तदुक्तं रत्नमालायाम् । “पौष्टीश्विन्योः सार्पे-
पितॄश्वयोश्च यज्ञ ज्येष्ठामूलव्यारन्तरालम् । तदण्डान्सु-
साम्भृतुर्नाडिकं हि याताजन्मोद्याहकालेष्वनिष्ट-
मिति” । यत्तु विठ्ठेनोक्तम् “यदन्तरालं पितॄ-
सार्पयोश्च मूलेष्ठ्योराश्विनपौष्टीयोश्च । सहन्धिगण्डा-
न्नमिति तु यं तद्यामप्रभाणं शुभकर्महन्तृ इति” । यामः
प्रहरो नक्तम्भोगस्येति येषः । नारदोऽपि ‘सार्पेन्द्र-
पौष्टीश्विण्यान्ते पोड्यांशा भस्त्रव्ययः । तद्यभेष्वाद्य-
लाताः पापागण्डान्संज्ञकाः । उपं सन्धितित्वयजः ग-
ण्डान्नतित्वयः महत् । वृत्तुं जन्मयानादिविषाहस्या-
पनादिषु” । पोड्यांशांशो नक्तम्भोगस्यार्द्वप्रहर इति यात् ।
आद्याताः पोड्यांशाः । तदेत्तद्योपमहन्त्वात्पत्त्वस्तु

नार्थम् । तथा हि । वृत्तिके नक्तुगण्डाने महान् दोषः, तदधिके लटघटिकाके मध्यसदोषः । कर्तेऽधिके चरणावधिके त्वत्पदोषः । अतएवोक्तं स्वर्यसिद्धान्ते "सार्वेन्द्रपौष्णाधिष्ठानानामन्त्याः पादा भग्नव्यः । तदयभेदु साद्बाधो गण्डान्त नाम कोर्त्यते । व्यतीपातेत्य घोरं गण्डान्ततिर्त्यं तथा । एतद्वस्त्रितिर्त्यं सर्वकर्मसु वर्जयेदिति" । अद्वांशश्वरणाङ्गं प्रहर इत्यर्थः । दीपिकायाच्च । "आद्ये सचाचतुर्भागे भूलपादाद्य एव च । रेव त्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणानाशक" इति । अथ लग्नगण्डान्तमुच्यते । कर्त्तैति कर्कः प्रसिद्धः अतिष्ठिकः अग्नजोमीनः एषाम्भानां लग्नानामन्तेऽङ्गठिका, तथा सिंहमेषौ प्रसिद्धौ अशोधनुः एवां लग्नानामादिभूतार्द्ध-घटिका गण्डान्त नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्ध्विकधनु-वेष्मीनमेषयोर्वा लग्नयोरारन्नरालवर्त्तिर्त्येका घटिका लग्नगण्डान्तमशुभदमित्यर्थः । यदाह उपर्युपः "सिंहकर्कयोर्यापकोटयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं लग्नान्तरालं" तदाङ्गिका निधनप्रदेति । यत्तु नारदेनोक्तम् "कुलीरसिंहयोः कोटचापयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्नात वर्त्तिर्त्यार्द्धमेतत्कुलीरहयोरलिचापयोश्च । मीनायोः सर्वगुणान्तिर्त्येति लोभो यथा सर्वगुणान्तरसेति" । तदौषाधिक्यस्तुवनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते । पूर्णान्त इति । पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदशरक्षासामन्ते घटिकैका, तथा नन्दः प्रतिपत्वच्छैकादशस्त्रासामादिभूतैका घटिका तिथिगण्डान्त नाम । तथा च पञ्चमीपञ्चदशस्त्रेकादश्योः, पञ्चदशीप्रतिपदेवार्वा तिथेऽरन्नरालवर्त्तिर्त्येवं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथाः सम्बिन्दांडीहियं सदा । गण्डान्तमत्युदं जन्मयातोद्वाहत्रादित्यु" इति । यत्तु कश्यपेनोक्तम् "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथाः सम्बिन्दांडीचतुर्दशम् । उद्याहजन्मयानेषु गण्डान्त निधनप्रदमिति" । तदौषतारत्यरुच्यनार्थम् । एवं गण्डान्तमन्तः सम्बिरक्तः । तत्र तिथिगण्डान्तपरिहारः शाकत्यसंहितायाम् । "तथैव तिथिगण्डान्त नास्तीन्दौ बलयात्मिनि । तथैव लग्नगण्डान्त नास्ति जीवे बलान्तिते" इति । अथात भस्त्रादन्ते पामपि सम्बिरच्यतेऽसामिति । यदाह गुरुः "घटिकादियमृतान्ते मासान्ते तु दिनत्वयम् । वर्षान्ते वर्जयेत्यत्वं यह्यादिनसम्प्रकमिति" । तिथिगण्डान्तम-

प्याह वसिष्ठः "पक्षोऽवदसम्बित्तिदिनञ्च माससम्बित्तिना ड्युः खलु मन्त्रयोश्च । नाड्युत्तस्त्रियिक्यौगस न्विस्तद्वृः करणस्य सम्बिति" । वर्षेषु विशेषमाह स एव "सौरावदान्ते त्यजेत्यत्वं चान्त्रे तु नवभत्यजेत् । सावनान्ते दृभन्त्याज्ञं नाच्चत्रे पौष्णमातृ लग्नमिति" । अत्रापि विशेषमाह स एव । "अवदः स्युस्त्रिविधा जीवसौर चान्द्राह्याः सदा । तेपामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं वर्जयेत्यत्वं" इति । अवज्ञ सर्वकार्यसाधारणे निष्प्रेष्टः अन्यथा मीनादिये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तनिष्प्रेष्टस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः "कट्चान्ते सुवनाशः स्यान्मासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते वर्गनाशः स्याद्यग्नहणात् सर्वनाशनमिति" । आवश्यकत्वे तु "नक्तव्योगतिथि सम्बिपु नाडिकैका तिथादविंशतिपलैः सहितोभयव । कर्कांडिमीनतदुसम्बिधु दिक्पलानि त्याज्यानि शेष विवरेषु च पञ्च पञ्चेति" वासनासिद्धं केशवाक्तव्यमत्तु सर्वत्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमण्डावभिहिता । "शशितुविकल्पाभ्यश्चन्द्रभुक्ते न्दुभान्वोर्गतिवरकलाभिर्भूय एवाभिरेव । पृथग्य गतिगुणा नाडिकाः सम्बिरामा भतिथिकरण्ययोगानां फलं तत्र मित्रमिति" । सम्बिफलमप्याह कोशवार्कः । "सम्बौ उरन्मौ शुचमेति बस्त्या मृतप्रजा वा यदि सम्बिसम्बिः । यदन्ति वात्स्या क्षतुनाविमूढां निशीथमध्यं दिनसम्बिष्ठूदाम्" तदाहौ रात्रमध्यन्दिनसम्बिः "मध्ये निशांडोषटीवृत्प्रशम्" मुऽचि । इत्याद्ये प्रकरणेऽभिहितः । सम्बिसम्बिस्तु कोशवार्कोक्तः । "रवेभवेटेकट्हाधिक्यश्च यदंशटन्दं खलु चायनस्य । तदत्र राशिद्यमागतं स्ट वसन्नादतयो भवन्ति । तत्सम्बयोगाङ्गाघटोसमाः सुहि सङ्कुणाच्चेहिप्रवायनीयाः । स सम्बिसम्बिः सलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेव विशेषपुण्डः" इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति पक्षमङ्गीक्षयैकट्हाधिक्यस्येत्यत्म । गण्डान्तदोषपरिहारमाह वसिष्ठः "गण्डान्तदोषसखिलं सुहृतोऽभिजिदाह्ययः । हन्ति यद्वन्मृगव्याधः पक्षिसङ्गमियास्त्रिलम्" । तदेसद्वोषप्रवादाख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वादिवाहजिष्यते न जातकादौ" पी०धा० अथ कर्त्तरीदेषः । "लग्नात पापाष्टजून्तजू व्यार्थसौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मत्युदारिद्रशोकदा" । मु०चि० "यदा पापयहो लग्नाद्याद्यस्याष्टज्ञन्जू द्वादशस्यः पापयहोमार्गी, हितीयस्यः पापयहो वक्त्री स्त्रात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः

कल्पति स्त्रीुंस्योः प्राणांच्छेदयतोति इति च्छेदन इति
धात्वर्थानुसारादन्वया समुखकर्त्तरीयं मृत्युदारिद्रग्रहो-
कदा भवेत् । यदाह नारदः “लग्नाभिसुखयोः पाप-
यहयोर्च्छजुवक्रयोः । सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्ग-
लकर्त्तरी । कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यज्ञग्नं तत् परिव्यजेत् ।
अथ सौम्यपहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितमिति” । ग-
गोऽपि “व्यये मार्गंगतिः क्रूरो वक्त्रो क्रूरो धने वदि ।
तौ च लग्नांशतुल्यो च तदा घोराख्यकर्त्तरी” । यदा तु
द्वितीये मार्गो द्वादशे च वक्त्रो अथ हापयि क्रूरौ व्यया-
र्थस्यै सन्तौ शीघ्रिणो वा स्थातां तदा कर्त्तरी नास्येव ।
यदाह विष्टः “लग्नस्य युठायगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी
स्थानुजुक्रगत्योः । तावेत शीघ्रौ यदि व्यक्तचारौ न कर्त्त-
री चेति पितामहोक्तिरिति” । इयं कर्त्तरी चन्द्रसापि
इष्टव्या । यदाह कश्यपः “चन्द्रसा कर्त्तरी तदृच्छुभ-
ट्टा न दोषदेति” । परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरयहम-
ध्यगतत्वदोषोऽस्यै व कर्त्तरीतोऽत्यफलः कन्यानाशकरत्वात् ।
यदाह विष्टः “क्रूरयहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा कर-
प्रहणम् । ते यमसदनाभिसुखं गमनञ्चेच्छन्ति कन्यायाः”
इति कर्त्तरीदोषेऽन्यदप्यपशादानन्तरः “पापै कर्त्तरिकार-
कावित्यादिना स्थं वद्यति । अत लग्नादिलुपलक्षणात्
सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषेऽध्यवसेयः “यो यो भावः
स्वामिहृष्टोयुतोवेत्यादिना” तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने
कर्त्तरी सहादेष्यकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्स्था अन्यत ता-
द्वयोराभावाव इति तु तत्त्वम्” पी० धा० । अतः परं राङ्केत्वोः
पापग्रहत्वं व्यवस्थापितं तज्जेतुष्ट्रेव विस्तरेण वक्षते ।
अथ युतयोगापरपर्यायसंयहदोषः “चन्द्रे सूर्यादिसंयुक्ते
दारिद्र्यं मरणं शुभम् । सौख्यसापत्रादैराग्यं पाप-
द्ययुते न्तिः” सु० चि० “सूर्यं युक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्तात् ।
भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण सादित्यर्थः पाप-
पहराहित्येऽप्यशुभफलं राङ्केत्वोरपि इष्टव्यम् । यथा ह
नारदः “शशाङ्के पहसुंयुक्ते देषः संयहसंज्ञकः ।
सूर्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यमूर्खति भ्रुम् । कुजेन मरणं
व्याधिः सौम्येन त्वमपत्यता । दौर्भाग्यहुरुणा युक्ते
सापत्रमार्गवेण त । प्रवज्या सूर्यपुत्रेण राङ्कणा कलहः
सदा । केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता । तस्मिन्
एं पहसुषे तु विवाहं नैव कारवेत्” । सापत्यं
मर्त्तुरन्या भार्या स्तात् । अत युरुद्वयसाहित्यफलमशुभ-
सुक्षम अन्यकर्त्ता तु विष्टवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्राप्तेष

शुभफलसुक्षमम् । यथोक्तं वसिष्ठेन “दारिद्र्यं रविणा
कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन
सहिते चन्द्रे सापत्रकम् । प्रवज्याऽर्कसुतेन सेन्दुजगुरौ
वाच्छन्ति केचिच्छुभं ह्यादौ मृत्युरसहृदृः शशियुतैर्दीर्घं
पशासः शुभैरिति” । अत एव श्रीपतिनोक्तम् । “शुभञ्च
दम्पोलिभद्रीज्यविङ्गामिति” दम्पोलभद्रीज्योजीवः ।
पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्पत्वादित्युते
मृतिरेव स्तात् । “पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भ्रुव-
मिति” नारदोक्तः । यज्ञसौन्यपहयोगे तु बङ्गकालं
पत्युदेशान्तरेऽवस्थानं स्तात् तदाक्यमधुनैवाभिहितम् ।
अथास परिहारो नारदोक्तः । “खचेत्वः खोऽग्नोवा
मित्रत्वेत्वगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेद्व्यप्त्योः अयसे
तदेति” । कचिद्गैरिक्तम् इति पश्यते । कश्यपेनापि ।
“तुङ्गमित्रखराश्वस्यः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूर-
युतः सम्रूपफलदः शशीति” पी० धा० ।
अथ जन्मराशिलग्नयोरदम्पलग्नदोषं सापवादमाह ।
“जन्मलग्नमयोर्द्युत्याशौ नेष्टः करप्रहः । एकाधिपत्ये
राशीश्च मैत्रे वा नैव दोषकृत्” सु० चि० ।
“जन्मलग्नजन्मराश्वोः सम्बन्धिनि द्युत्युराशावदमलग्ने
करप्रहोनेष्टः । यदाह नारदः “दम्पत्योरेष्टम् लग्नं त्व-
ष्टमोराशिरेव च । यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्निं-
धनप्रदः । स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम् ।
लग्नं विवर्जयेत् यन्मात् तदंशं तदीश्वरान्” इति । अतु
जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः । “इदं स्त-
जन्मलग्नं तज्जन्मराशिरिनेष्टः । लग्नं स्तु तयोः स्थान-
स्तु भान्युपचयानि वै” इति । नारदोऽपि “जन्म-
राश्वुद्मोनैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्यानं
यदि लग्नगतं शुभमिति” । अथादमलग्नदोषपरिहार-
माह । एकेति जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाह-
लग्नस्य च खात्यैक्ये सति यथा सेषष्टचिक्योः । तथा
त्योराशौ चरयोः मैत्रे यथा चिंहमीनयोः । अत इह
सूर्येषु रथ्योन्यप्रीतिरक्षिति । एताहशविषये विवाहो
लग्नादमलग्ने शौ मिथो मित्रे व्यवस्थितैः । जन्मराश्वदम्पत्य-
त्यदोषो नश्वति भावतः” इति पी० धा० । परिहारान्तरमाह
“सीनोक्तकर्त्तालिमृगस्त्रियोऽस्म” लग्नं यदा नादमगेह-
दोषकृत् । अथोन्यमित्रत्ववशेन सा वधुभवेत्युतायुर्द्यु-
सौख्यभागिनी” । “उक्ता दृष्टः स्त्री कन्या अन्ये प्रसि-

ः इते राशयो यद्यमलग्नं स्युः यथा सिंहान्मीनः
तुलातोष्टवः धनुषः कर्कः मेषात् वृश्चिकः मिथुनान्नकरः
कुम्भात्कन्याऽष्टमलग्नम् । तदाष्टमगेहदोषक्रम भवेत् ।
कुत इत्यत आह । अन्योन्येति । प्राणुक्तपरस्सरप्रीति
वशे । इदं चोपलक्षणम् । भेषण्ठिकवेष्टुलाष्टवयोरेकाधि-
पत्वात् । एवं सति सा वधुः परिणोता कन्या सुता
युर्ग्मृहसौख्यभागिनी स्थात् । उक्तं ‘भगुकुलीरण-
वालिम्भगाङ्गाना जननराशिविलग्नगटहाटमाः । शुभ-
फला श्वरुच्छा कथितास्ववेत्रधिपती सुहृदौ हि प-
रस्सरमिति’ । परिहारालरमध्याह गुहः । ‘लग्नादष्टम-
राशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः । यद्यमगतस्योक्त
दोषमाशु व्यपोहति । रम्भेशः स्वशुभांश्यस्तुङ्गः स्वेत-
मितुगः । अष्टमस्यानदोषोहि विनश्यति न संशय’ इति ।

अथ लग्नेऽसेषादिव्योगफलम् । “मृतिमवनं शोयदि च
विलग्ने तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्थात् । व्यवधवनं वा भवति
तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्थात्” सु० चिं० । “अष्टम-
भवननवांशोयदि विलग्ने स्यादथ वाष्टमभवनस्वामी विलग्ने
स्यान्तदा शुभकरो न स्थात् । यदाह कश्यपः । ‘दम्पत्यो-
रुषमेलग्ने राशी वशि तदंशके । तदोशे वा लग्नगते
तथोर्मूलुर्नं संशय’ इति । अथ व्यवधवनञ्चमलग्नजन्म-
राशिभ्यान्वादयम्भवनम् अथवा व्यांशो व्यवस्थामी यदि
लग्ने स्यान्तदा कलहकरु स्थात् । उक्तं च कश्यपेन “तथेव
दादेशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे । विवाहे लग्ने नैस्वर्य-
जित्यं स्थात् कलहोद्योरिति” । नारदेनापि “दम्प-
त्योर्दूदेशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः । अर्थहानिस्त-
योस्तस्मान्तदंशस्यामिनन्यजेत्यिति” ।

अथ विष्णवटीदोषः । “खरामते १०१न्यादितिविक्रिपत्रमेष्ट
खवेदतः ५० के, रदत ३२ च चार्पमे । खवाशतो ५०५ चे, ई-
तितोऽदर्थमास्तुपे, कृते २० र्भगताङ्ग भवित्वजीवमे । मनो
१४ हिंदैवानिलसैम्यशाकमे कुपकृतः २१ शैवकरेऽस्ति १६०
तोऽज्ञे । युगान्त्रिः २४ वृश्चुभतोयथास्यमे, खचन्द्रतो १००
भित्रभवासवन्त्रौ । मूलेऽङ्गशायाद् ५६ विष्णवटीदिकाः
कृताऽप्याशांशः शुभेऽयोविष्णवटीदिकाध्रुवाः । निष्ठा भभोगेन
खत्वकर्दै । भाजिताः स्युटाभवेयुर्विष्णवटीदिकास्थाथा” सु० चिं० ।
“रेवतीपुरुषवस्तुक्तिकामधानकृतेषु खरामतः त्रिशत्वटि-
कोक्तरं कृताशतस्तो वटिकाविष्णवटीदिकाः शुभकार्ये वज्योः-
स्युरिति” लतीयस्थोकेनान्वयः । एवं सर्वत्र व्याख्येये के
रोहिण्यां कृतेर्विंशते । अज्ञे पूर्वभाद्रपदायाम् अन्या-

नि पदानि स्पटानि । तदेवं वटिवटीहृष्टे नक्षत्रभोगे
धुवकाशतस्तो विष्णवटीदिकाः प्रोक्ताः न्यूनाधिकत्वे तु
स्पटीकरणसुन्यते । अयो इति । विष्णवटीदिकां ध्रुवाः ख-
रामतः इत्येवमादायो नक्षत्रभोगेनेटे न निष्ठा खत्कैः
पञ्चाभाजितासाताविष्णवटीदिकाध्रुवाः स्पटा भवेयुरित्य-
र्थः । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि वटीपञ्चाभामभो-
गेनेमे ध्रुवका इमाशतस्तो विष्णवटीदिकाश्च लभ्यन्ते । तदेष-
भभोगेन किमपि, ध्रुवाविष्णवटीदिकाश्चेष्टभभोगेन गुणाः
पञ्चाभाज्या फलितम् । यदाह कश्यपः ‘विष्णवाणा ५००
वेददस्ताः २४ खरामाः ३० व्योमसागराः ४० । वेदचन्द्रा १४
चन्द्रदस्ताः १२ खरामाः ३० व्योमवाहृदः २० । नेत्रा-
ग्नयो १२ व्योमगुणाः ३० शून्यदस्ताः २० गजेन्द्रवः १८ ।
च्छावाहवें २१ विष्णवाः २० शकाः १४ चेन्द्राः १४
खमूलयः १० । वेदचन्द्रा १४ स्तर्कवाणा ५५६ वेददस्ताः २४
खवाहृदः २० । व्योमेन्द्रवें १० व्योमचन्द्राः १० इतयः८
स्तर्कमूलयः १६ वेदाश्विनः २४ खरामाः ३० शुर्दस्तर्कात्
वटिकाः क्रमात् । अभ्यः परस्तत्कमशश्वतस्तो विष्णवटीदिकाः ।
क्षत्रायन्तवटीनिष्ठाः पटिक्ताः स्तुटाः स्तुताः । विष-
नाडेष्टवटु लग्नं सर्वगुणान्वितम् । शुभैः सर्वेषां
संयुक्तमपि पञ्चेष्टकं त्वजेदिति” । वसिदः कुर्वन्त्यु-
द्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरवत्वात् । अन्यस्तिन् मङ्ग-
ले तात्त्वं निधनं वाय निर्झनमिति” । ताः विष्णवटीदिकाः ।

अथ प्रसङ्गात् यन्वान्तरोक्तास्त्रियवारविष्णवटीदिकाः
प्रोच्यन्ते शामिः देवज्ञम् । “तिथीऽप्तु ५२नामा १८द्विः-
गिरी७व१८ वारिविष्णवटीदिकः १० पावक २ विश्व १२
वासवा: १४ । सुनोभ७ द८८ ख्याप्त्याप्तमातिथेः क्रमात्परं विष-
शात् चांडकाचतुष्टयम् । नखा २० द८८द्वादशः २८दिकः ० च
गैलाऽवाण्याच ५८व्यानि २५ यथाक्रमेण । स्तर्यादिवारेषु
परं खत्वानाद्यो विष्णवटीदिति स्थात् खलु वर्जनीयम्” । ज्योतिः सा-
ग्रे । “विवाहवत्तचूडासु गत्त्वारम्भप्रवेशयेः । यात्रादिषु-
भकार्येषु विष्णवटीदिति हन्ति केन्द्रविकोशयः ।
जग्नन्यिना शुभैऽटः ‘केन्द्रे वा लग्नपत्तयेति’ फलप्रदीपे
“विष्णवटीदिति हन्ति द्वाषं हन्ति सौम्यर्जगः शयी । मित्रवदेऽप्य
वा स्त्रीयस्यो लग्नप्रेष भवेत्” पी०धा० । अथ सुहूत्तेषाः ।
‘गिरिशभुजगमिवाः पित्रप्रवस्त्रविश्वेभिर्जिदय च वि-
धाताऽपीन्द्र इन्द्रानलौ च’ । निर्वृतिहृदकनाथोऽप्यर्थमायो
भगः स्युः क्रमशः इह सुहूत्तां वासरे वाणचन्द्राः” सु० चिं० ।

“अत्र वालचन्द्रा इत्युक्ते: मुहूर्तस्य पार्थं क्षेत्रे नात्-
लक्षणं नोक्तम् । गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मित्रः
स्त्रृयं विशेषः पित्रवस्त्रम् विश्वे प्रसिद्धाः अट्टमेऽभिजित्
ततो विधाता ब्रह्मा, इन्द्रः इन्द्रानलौ अत्र समुदितयो-
र्यां सञ्चयश्चिदेवतात्मग् अत्र तर्यमुहूर्तस्वामिनः पितर
इत्यपेक्षितम् पित्रप्रसिति नक्षत्रतदीश्वोरभेदोपचारात्
तस्य स्वामिनि इत्तिः । निर्दितीराक्षसः उद्कनाथो
वस्त्रणः अर्थं मा भगवे तौ स्त्रृयं विशेषौ । इत्येतदीशा
वायचन्द्राः पञ्चदण्ड वासरे सुहूताः सुः यदाह
नारदः “दिवामुहूर्तां रुद्राहिमिताः पित्रवस्त्रकम् ।
विश्वे विधात्वब्रह्मेन्द्रा इन्द्रानप्रशुरतोथपाः । अर्थं मा-
भगवं ज्ञश विश्वेयाः दण्ड पञ्च चेति” पी० धा० ।

“गिरोऽजपादादृष्टौ सुभेशा अदितिजीवकौ । विष्णु-
कैवल्यमृष्टौ भूतो मुसूर्ता निशि कीर्तिताः” मु० चि० ।

‘प्रथममुहूर्तस्वामी शिवः ततोऽजपादात् पूर्वाभाद्रपदा-
दृष्टौ भेशानक्षत्रस्वामिनो मुहूर्तेशः सुः । यथा “अजपादः
अहिर्वृक्षरूपः पूर्ण अविनीयमः अभिर्ब्रह्मा सोम इत्यदौ
भेशाः । ततोऽपेशोऽदितिः जीवको गुरुः । विष्णुकैवल्यम-
रुषः प्रसिद्धाः एतदीशा निशि मुहूर्ता प्रकीर्तिताः यदाह
नारदः “देशाजपः दहिर्वृभूप्रपूर्णाश्चिवमवक्षयः । भालचन्द्रा-
दितीज्यात्मविष्णुकैवल्यत वायथः” इति । मुहूर्तलक्षणं कग्र-
पेनोक्तम् । “अक्षः पञ्चदण्डयोभागेमुहूर्तैऽथ तथा निगः”
इति । प्रयोजनमाह नारदः । “यस्मिन्दृष्टे हि यत्कर्मे
कथितं निखिल द्वयत् । तदैव वेत तमुहूर्ते कार्यं यात्रा-
दिकं मदेति” यात्रैत्य पलक्षणं देवस्थापनाद्यपि कार्यं स् ।
पी० धा० । एवं मुहूर्तं निरूपिते तदैवमाह ।

‘रवावर्यमा ब्रह्मरक्षसे सोमे कुजे वक्षिपत्रेण बुधे चा-
भिजित् स्वात् । युरौ तोयरक्तो भृगो ब्रह्मपत्रेण शना
वोगमार्यै मुहूर्ता निपिद्धाः” मु० चि० ।

‘रवेर्वारेऽर्यमा लक्षणया अर्यं स्वामिकवर्तुर्गसं-
ख्याकोमुहूर्तैनिपिद्धः । एवं सोमवारे ब्रह्मरक्षः इन्द्रै-
कवद्भावः । ब्रह्मरक्षस्वामिको मुहूर्तै निपिद्धौ
एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । ईशो महादेवः । यदाह-
नारदः । “अर्यमा रात्र्सवाह्नी प्रित्याग्नेवै तथा-
भिजित् । रक्षः सर्वै ब्राह्मपत्रौ भैजह्नेशाविनादिषु ।
वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्तैः शुभमर्घस्ति” पी० धा० ।
“अथ वेधदेवात्” विष्णुर्कृतिवित्तनक्षत्रादिकमभिजित्वानञ्चाह
“गिर्वेदैः शशिकरमूलमैत्रपित्रव्राह्मान्त्योन्तरप-

वनैः शुभेतियाहः । गिकामारहिततिथौ शुभेऽक्षिवैवप्रा-
न्त्याङ्गिराहस्तमूलानुराधा सधारोहिण्युत्तराफाल-
गुन्दुत्तरापाठोन्तराभाद्रपदास्तातीनक्षत्रैः निर्वेदैः वेधा-
त्यदोपरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः यदाह
वसिष्ठः । “स्तातीमध्यायां निर्दितौ भ्रुवान्त्यभिवेन्द्रैस्तेषु
च कन्याकानाम् । पाणियहस्तिप्रफलप्रदः स्तादविज्ञेषु वै
शुणान्वितानामिति” । नारदोऽपि “पौष्णधात्रुत्तरामैत्रम-
रुचन्द्राकैपित्रैः । समूलमैत्रविज्ञेषुः स्तीकरपथं इत्यते”
अर्कोहस्तः पी० धा० । विष्ठवाक्ये इष्टफलदृष्ट्युक्ते अन्ये-
पामिप यहस्तमापदिष्ये स्त्रवितम् तेन “कुमार्याः पाणिं
स्तङ्गीयाच्चूत्तरादिषु” पारस्तरस्त्रे चिवावस्थाधनिदा-
श्चिनीनां यहस्तं तस्य यजुर्वेदीयगृह्णस्त्रवकरत्वे न
तद्वैदिविषयमापदिष्यं वेति ज्यो० रघु० अतएव भीमपरा-
क्रमे अन्यान्यनक्षत्रैऽपिष्ठकं यथा

“पूर्वावै विशाखायां शिवाये भवतुष्टये । ऊटा चाशुभ-
वेत् कन्या विधातो विवर्जयेत् । विष्णुभात्तु तिक्ते चित्वे
ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सु-
दुःखिता” अत्र चित्रादिवर्जनात् यजुर्वेदिनामस्त्वयन्नापद्येव
आहृता । तिथिनिर्णयमाह रिक्तेति । रिक्तामाः प्रसिद्धाः
आभिर्विर्जिततिथिषु शुभेऽक्षिवैवप्रहसारेऽपि विवाहः
शुभः । यदाह वसिष्ठः । “शुक्लहितीयादित एव क्षेष्ये पक्षे
दशस्त्वलगताः प्रशस्ताः । तास्त्रमीस्त्रन्दगण्येशुदग्नीचतुर्दशी
चापि तिथिर्विवर्जनी । वाराः प्रशस्ताः शुभसेचराणां
स्त्रृयाकिवारौ खलु मध्यमौ तु । त्याज्यः सदा भूमिस्त्रतस्य
वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषाविति” तौ स्त्रृयाकृ-
वारौ त्रयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रक्षेप्त्रोपावित्यर्थः । गणेशच-
तुर्थी दुर्गा नवमी । अत्र यदि विचारितविवाहित्वादिनमारभ्य
चतुर्थीकर्मपर्यन्तं प्रित्याद्यावश्यकचाहुदिनमावास्या वा
भवति तदा विवाहो न कार्यः । उक्तम् “विवाहमा-
रभ्य चतुर्थीमध्ये आङ्ग दिन्” दर्शदिनं यदि स्त्रात् ।
वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिष्ठेदमप-
त्यता स्त्रादिति । अन्यज्ञः । “विवाहमध्ये यदि तत्रज्याह-
स्त्रवाच्छुल्याः पितरो न यान्ति । इत्येतदीश्वरे परतस्य
कर्यात् आङ्ग स्त्राभिनं तु दूषयेत् तमिति ।
पी० धा० । तेन क्षणपक्षे द्वादश्यादिदिनचतुर्थये आपद्यपि
विवाहो न कार्यः । रिक्तामाः वर्जयत्वे ऽपि शनिवारयुक्ताया-
स्त्रसाः प्राह्म्यता इति गौड़ा । अनार्थमूलत्वात्त्रिन्यम्” न

वारदोषः प्रमत्ति रात्रौ स्थर्योवनोस्तुशमैचरणाभिति”।
गौडावदन्ति तत्पूर्वमयि मन्त्रम् । अथाभिजितप्रमाणम् ।
बैश्चेति पी०धा० ‘अभिजित्क्रदे २२७४० तद्विट्ठिः ।

अथ पञ्चशलाकाचक्रे विडनक्षत्राणि । ‘वेष्टोऽन्योन्यसौ विरञ्चन्मिजितोर्यास्यानुराधर्क्षत्रेविर्विहार्ह रपिलप्रयोर्यहक्तोऽहस्तोत्राभाद्योः । स्वातीवारुणयोर्भवेच्छिक्र्वतिभादियोस्तथोफान्त्यवेः खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्योवां लतोयद्योः’ सु०चि० ।

“विरञ्चिः रोहिणी रोहिण्यमिजितोर्यह्यैः क्रूराक्रूरैः क्लतेवेष्टोऽन्योन्यं परस्तरं भवेत् । रोहिणीस्ये यह्यै अभिजित्विद्वः अभिजित्स्ये रोहिणी विद्वैत्यर्थः । एवं सर्वत्र उक्ता उत्तरफल्गुनी । तत्त्वग्रासप्रकारमाह नारदः । “तिर्यक् पञ्चोर्धगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोशयोः । शुभ्मुकोषे द्वितीयेऽग्निधिष्ठाणं चक्रे च विन्यसेत् । भान्त्यतः सामिजिन्ये करेषाकोषे च विद्वमिति” । चक्रे तत्क्षेत्रके-खास्यितेन तद्विद्वें खेचेष्य प्रदिष्टम् । क्रूरविर्वं सर्वधिष्ठाणं विवर्ज्यं सौम्यविर्ज्ञं नाखिलं पाद एवेति” । नन्दाकिंश्विर्वत्तिभक्षत्राणि चक्रे तत्र इयोर्योः परस्तरवेष्टे चतुर्दश युग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमदावेवाभिहितानि उच्यते विश्वाहे ह्योकादशनक्षत्राणामेव प्राशस्याभिधानात् तद्वेष्टोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि सम्भवत्तीति तावतामेवाभिधानम् । अतएव दैत्यम् । “रोहिण्यमिजितोर्मूलादित्यत्रेवृग्नेवैयवेः । रेवत्युत्तरफलात्म्योर्भवात्मरणयोर्भवेत् । हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्भिर्यः । अनुराधाभरण्योश्च वेष्टोऽन्यं पञ्चरेखजः” इति तथैवोक्तम् । वाराहविवाहपट्टे प्रत्येकवेष्टफलानि ‘रविवेष्टे वैधव्यं पुलनाशं करोति कुजवेष्टे । बन्ध्या परिङृतवेष्टे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेष्टः । भृगुसुतवेष्टपुत्रा दासी रविजात-राङ्गसमूते” इति । परिङृतो बुधः दीक्षाकरणं प्रवृत्याम् चरणवेष्टमाह खेट इति । तत्र तस्मिन् नक्षत्रे विद्यमाने यह्यै सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्वन्नक्षत्रस्य प्रयमपादे वेष्टः । यदि ततोयपादे तदा द्वियोयचरणस्य वेष्टः एवं यदि द्वितीयपादस्यः तदा द्वियोयपादे वेष्टः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेष्ट इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः ‘‘चतोऽन्त्यपादमादिगोद्वितीयगस्तृतीयक्रम् । द्वितीयगोद्वितोयकञ्चतुर्थ-गस्तु चादिमम् । भिनक्ति वेष्टक्रूरोनवान्यपादमादिगते” । एतद्यद्यपि शुभाशुभप्रहसाधारणं प्रतीयते तथा

पि सौम्यग्रहपरन्द्रदद्यम् । यतोवसिष्ठेनैव खार्जूरदोषाभिधानावसरे “विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं लक्षादते । तथैव पादो न शुभोऽवशिष्टपादाः शुभाशेति पितामहेन” इत्याशङ्क्रम समाहितम् ‘पादेव न शुभः शुभयहैर्विज्ञ इत्याखिलशास्त्रसंभवम् । क्रूरविद्वभयुतं न शोभनं शोभनेषु गदित् न पादतः इति । नारदः । “पादेव शुभैर्विज्ञशुभैर्वै लक्ष्मभम्” इति । कश्यपोऽपि । “क्रूरविद्वं शुतन्मिष्ठांग्र क्रूराकालञ्च लक्ष्मभम् । मणिहेमयं हर्यस्य श्वाताकालमिव व्यजेतु” इति लक्ष्मभं सकलनक्षत्रम् । तत्त्वात्क्रूरयहविद्वं संपूर्णनक्षत्राणांगः शुभविद्वे चरणाणांग इति सिद्धान्तः । तत्र विवाहे पञ्चशलाकाचक्रे एव यदाह वसिष्ठः “पञ्चशलाकाचक्रे पाण्यग्रहणे भवेधविधिरक्तः । शस्त्रं शुभमित्रकृतः सप्तशलाकाज्ज्ञातरत्वेति” । श्रीपतिः ‘‘धूप्रवेशने दाने वरणे पाण्यपीडने । वेष्टः पञ्चशलकास्त्रोऽन्यत्र सप्तशलाकक” इति पी०धा० । अत्र केचित् सप्तशलाकाचक्रवेष्टमाहः । तत्र विडनक्षत्राणि यथा ‘‘शाक्रेच्छे, शतभानिले, जलशिवे, पौष्णार्थं भर्त्रे, वसुद्वीषे, वैश्वसुधांशुभे, हयभगे, सार्पानुराधे, तथा । हस्तोपान्तिमभे, विधाविद्यभे, मूलादिती स्वाद्रभाज्ञांशी, याम्यसधे, लक्षात्तुहरिभे, विद्वै कुभद्वेष्टये” सु०चि० “कुभद्वेष्टके सप्तशलाके चक्रे शाक्रेच्छे च्छेष्टापुष्ट्यनक्षत्रे मिथ्यः क्रूराधितत्वेन विद्वै ज्ञेये । एवं जलशिवे पूर्वपादाद्रै विद्वै ज्ञेये एवं सर्वत्र । वैश्वसुधांशुभे उत्तरपादामृगशिरसी, हयभगे वैश्विनीपूर्वफलालग्न्यौ, उपानिमभं उत्तराभाद्रपदा, अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्यं यज्ञोपवीतप्रकरणे भिर्हतम् । चक्रोडारो व्यवहारसंस्कृये “सप्त सप्त विनिमात्र रेखिकास्त्रियगूर्धं मध्य लक्ष्मिकादिकम् । जेखयेदभिजिता समन्वितञ्चकरेखखगमेन विष्यते” दीपिका । ‘‘यस्याः शशी सप्तशलाकमित्रः पापैरपापैरथवा विश्वाहे । उद्वाहवस्त्रेण तु संदृताङ्गी इमशानभूमिं रुदती प्रयाति” । तथा च भोजः । “विद्वै सप्तशलाकाचक्रे विधवा लग्नवाससा । युनयांलिचिराङ्गारी सुखान्त्वै सुखचन्द्रिकाम्” । वैधव्यञ्च नक्षत्रस्यात्यल्लावैर्वति तदुक्तः वराहेण “नक्षत्रजस्त्राहे फलमवैस्तारकाभितैः सदसदिति” । अत्रापि द्वलन्यायत्वात् क्रूरवेष्टे पूर्णं नक्षत्रन्यायम्, शुभयहवेष्टे पादस्याज्यः इति ध्येयम् । पी०धा० “सप्तशलाकाज्ज्ञातरत्वेति” प्रागुक्तवचनात्

“भुक्तम्भोग्यन्तयाक्रान्तं विद्धि” पापयहेण च । शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः” स्त्रोदयवाक्यांच्च अस्य कर्माकार्येषु वर्जनीयं तथा चतुर्दशयुग्मानाभिहोक्त्रिः “अत्यापवादः “कृत्याणि कूरविद्वानि कूरसुक्तादिकानि च । भुक्ता चन्द्रेण सुक्तानि शुभाहीणि प्रचक्षते” । सु०चि० कूरपर्वैविद्वानि कृत्याणि तथा कूरभुक्तानि व्यक्तानि । आदिपञ्चात् कूररैराक्रान्तानि कूर्गुर्गुलव्यानि च त्रिविधोत्पातैर्द्वृष्टितानि त्रियानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्ता सुक्तानि तदा शुभाहीणि प्रचक्षते वदन्ति सुनय इति शेषः । यदाह वात्प्रः “भुक्तम्भोग्यन्तयाक्रान्तं विद्धि पापयहेण भम् । मङ्गलेषु च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति” । विष्णोऽपि “उत्पातमङ्गलव्याख्यभङ्गुरविद्वस्तित्त्वं वत् । दहल्येव शुभं कर्म राघवाग्निशरोभ्युधिमिति” । शार्ङ्गीये “कूराचित्तङ्गुरविभुक्तविद्वान्तव्यधिष्ठेषु कुमारिकाणाम् । वदन्ति पापियहेण मुनीन्द्रवैधव्यमवैस्त्रिभिरेवाङ्गुरिति” । अस्यापवादमाह केशगार्कः । “उत्पातपापगुह्यद्विष्टित्वं यदेन्दुराकृत्य एुनभुवक्त्रिः । तदा तदेह्यद्विष्टिल मङ्गलेषु यजेत्साक्रान्तधनूरोद्दोरिति” । अव्यवधिराक्रान्तनक्षत्रुभिन्नविषयो वेदितव्यस्त्रव हि चारणालघृतहस्तस्त्रानवचन्द्रभोगस्यानिर्णेजक्त्वात् । तदुक्तं शार्ङ्गीय “विद्वाण्प्रन्देषसंयुक्तं स्थान्तयापोन्दु संयुतम् । शुभकार्येषु तत्त्वाज्यमन्यकर्मसु सिद्धिदम् । यथा हि चारणालघृतैकहस्तो मञ्जस्त्रगाधेषु परिवाहे । भवेत्पूर्वः शशिभोगतोऽपि तथा न शुधेद्दुष्पापयुक्तम् । सूक्ष्मा गते तु चारणाले शुद्धिरात्रवनाद्यथा । तथा भुक्त्वा गते कूरे चन्द्रभोगादिशोधनमिति । अतएतोक्तं विष्णेन “गलव्यधिष्ठाङ्गुलुभुक्तम् यत् कूर्मस्त्रोत्पातविद्विष्टित्वं । चन्द्रोप्रभोगादभस्त्रानार्देनोक्तम् “यह्योत्पातभन्त्याज्यं मङ्गलेषु वृद्धत्वम् । यावत् रविष्णा भुक्त्वा सुक्तन्दग्धकाञ्चविदिति” “तद्यादइचन्त वायनिकमिति” यायेन यह्योत्पातभयोः यस्मासपर्यन्तं निषेधस्तोऽपि यावदविष्णा भुक्त्वा न त्वक्तन्नायत्यजेत् तत्रापि चन्द्रगुह्यं एव सूर्यगुह्योयनक्षत्रस्य तु पर्याप्तानन्तरं सूर्यभोगायस्त्रव एव अतो न कूरुष्टकादो रविष्णोगायेजा उत्पातमङ्गुरविद्वान्प्रभोगोऽप्यावश्यको विष्णवाक्याक्षोचनात् । अत त्रुवेषे विष्णिलभं लक्ष्यं त चरणं एव । तदुक्तं कृष्णमेति “कूरविद्व-

युतन्विष्णुं निष्ठिलं नैर पादतः । अन्यैरपि गुणेयुक्तं सर्वदोषविवर्जितम् । त्वजेदनर्घमाणिक्यङ्गुलङ्गुपहतं वयेत् अयच्छ कूराधितत्वे दोषः कूर गुह्यचन्द्रयो रेकराशिस्त्वे वेदितव्यः । यदा त चन्द्रः प्रथमपादे कूरगुह्यच्छ त्रियोपादे एवं सति राशिभेदोऽपि जायते तदा कूरगुह्याधितत्वदोषोनाक्षोति ध्येयम् । उक्तच्छ ज्योतिनिवन्धे “एकमित्रपि विष्णो गुभित्रे राशौ स्वत यहे शशिनि । तच्चन्द्रक्षे कुर्याद्विवाह्यावादिकं सर्वमिति” यथा मृगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः त्रियोपादे कूरगुह्यः तत्र सत्यमेव कनक्षत्रवत्वे राशिभेदोद्योरिति पी० धा० । अथ लक्ष्मादोषः । “ज्ञाराङ्गुपर्येन्दुसिताः स्वप्तुभं सप्तगोजातिशर्मितं हि । संलक्षयन्ते इक्षनोज्यभौमाः सूर्योदायतक्षिनितं उत्पत्तात्” सु०चि० । “सप्तमसिद्धाः गावोनव जातयोद्विश्चतिः शराः पञ्च एतैस्तम्भम् स्वाक्रान्तनक्षत्रात् ज्ञाराङ्गुपर्येन्दुसिताः स्वप्तुभे संलक्षयन्ते यथा बुधः सप्तम्, राहुनवम्, पूर्येन्दुः पूर्यिमालनक्षत्रोदायिं शम्, तत्र गतक्षणापत्ते पञ्चमी वष्टीसप्तमीनामन्यतमायां सम्भवति । शुक्रः पञ्चम् स्वप्तुभे लक्ष्यतीत्यर्थः अर्कशनोज्यभौमाः क्रमेण पुरक्षादये सूर्योदायतक्षिनितं संलक्षयन्ते यथा सूर्यः स्वाक्रान्तनक्षत्रादभं, शनिरष्टम्, युरुः षष्ठम्, भौमसूतीयम् अप्यतोलक्षयतीत्यर्थः । यदाह नारदः “सुरतः पृष्ठतोऽकार्या दिनर्चं लक्षितञ्च वत् । अर्काक्षतिशुणाङ्गुर्त्तुवाणादनवसङ्गुभमिति, सूर्यः पुरतः, चन्द्रः पृष्ठतः एवं क्रमेण भौमादयोपि पुरतः पृष्ठतव लक्षयन्तीत्यर्थः । वराङ्गोऽपि “सूर्योदायदग्न्यकं षड् गुरुवनिजसृतीयन्तः संलक्षयति दिवाकरपुत्रोऽसमयतः पादैः । पश्चाङ्गुर्विश्चितमस्मैर्णिमचन्द्रसु पञ्चम् शुक्रः । स्वर्मानुरपि नवमं सप्तमसूक्तं शशाङ्गुसुवं इति प्रत्येकं वेषफलमाह सप्तः “रविक्षत्ता विजहरी निष्ठाङ्गुजीवि विनिर्देशवरणम् । चान्द्री नाशङ्गुर्याङ्गुदी नाशं वदत्येव । सौरी भरणं कथयति वन्धुविनाशं वृहस्तरेत्क्षता । मरणं लक्ष्मा राहोः कार्यविनाशम्भूर्येदल्लीति” नव्यपलक्ष्मा वा पृष्ठतवा वा वक्तव्या किमिति न द्वैरुद्यक्यक्यनम् । अत वसावत्तेकेशवार्कः “इति सति द्युसदामभिजन्ते वदतुलक्ष्मनुष्ठिवन्धेति” । तदुषुपश्चिमपूर्वविभागदेवनभिकाधिकदोषयिवक्षयेति” । अत राहोः सदा दक्षिक्वात्त्रभग्नेना क्रमेणैव याद्वा यथाश्चिन्यां राहः तदा वृक्षेषां लक्षयति । एम्बुख्यता

वादिमतेऽपि वक्त्रगमिना राहुणा सद्गुरुभमन्त्रिनीरेवतीत्या-
दिगणनया विंशतिभस्मु अस्ते चैव नत्यथाश्रयितव्यमिति
साम्राज्यिकाः” पी०धा० ।

अथ पातदोषः । “हर्षण्वैष्टिति साध्यव्यतिपातकगण्डमूल-
योग नास् । अन्ते यन्त्रनवं पातेन निपातितल्लत् स्यात्” ।
सु०चि० । “हर्षण्वैष्टिति पद्योगानां अन्ते वज्रन्त्रनवं
भवेत् तत्पातेन चरणीशचरणायुधार्थे न निपाति
तं स्यात् यदाहृतिविक्रमः “साध्यहर्षणमूलानि वै-
ष्टितिव्यतिपातयोः” । पद्यमूलस्य चान्ते सात्तत् पातेन
निपातितमिति” । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्भा-
दकः पातोऽभिहितः । “सूर्यभास्यार्पिपित्रान्त्यत्वाऽ
मित्रोडुष्टिष्ठुभे । सद्याया दिनमे तांवदाश्विभास्यातुदृ-
भस्म्” । वसिष्ठेनापि “रविभादहिपित्रिभित्वाऽभृहरिपौ-
ष्ट्यमिषु गणितेषु । आश्विनभादिन्दुयुतौ तावति वै प्रतिति
गणनया पातः । अयमपि पातोदोषवशर्णीशचरणायुधा-
हृष्टयोत्तेयः । अखिलेषु भज्ञतेर्षुपि वज्र्यैयसाद्विनाशदः
कर्त्तुरिति” यद्यप्यत्वं हर्षणादीनासुपादानं नास्ति तथा-
प्रभिहिताल्लिपादिनचत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्त्व्य
सत्याकेवे योगेषु पातसम्भवो जायते इति भवता हर्षणा-
दीनामनुक्तिः । एवच्च मायुक्तेषु दशषु विहृत्येगेषु
लक्षापातयोः पृथक् कीर्तनम्” । ज्यो०त० रघुनन्दनेन
“क्षत्रं द्वादशसुष्टुरशिरवनीस्त्रुत्यतीयं शुरुः षष्ठ
चाष्टयमर्कजस्तु शुरतोहन्ति स्फुटं लक्ष्या” इत्यादि रत्नमा-
चावाक्य सुक्ता “लक्षापातोऽयमिति, यदुक्तं तद्विन्यमूलम्
दद्योर्बिभज्ञदोषत्वात् अन्यथा प्रायुक्तव्यवहारोद्यवशक्ये-
वर्ज्ञदशसंख्यातुपपत्तेः तदाक्ये पातश्वस्यात्मव्ययाङ् ।
अथ क्रान्तिसाम्यम् “पञ्चाशाजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ
कन्यामीनौ कर्क्षलो चापयुग्मे । तत्रान्योन्यज्ञन्द्रभास्त्रो-
निर्हक्तं क्रान्ते: साम्यं नो शुभं भज्ञतेर्षु” म०चि० । “पञ्चा-
शाजौ सिंहमेषौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशियुग्मेषु च-
न्द्रभास्त्रोः पाठक्तमेष्य वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यं
निरक्तन्नाङ्गलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चाशाजा-
वित्ये वमादीनाङ्गाह्यमुदाहृतरथदिक्प्रदर्शनार्थतात्पर्यथा
सूर्याचन्द्रस्त्रोः वायनयोर्योगः पद्माशितितो द्वाद-
शराशितितो वा विषयितस्तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भ-
वात् । अतः सम्भविताक्यस्यानवसरः । नत्वेतावत्त एव
पद्माशितियोगा द्वादशराशितियोगा वा सम्भवनीति चंच
राश्यनावच्छेदस्थित्याधिकान्नामपि सम्भवात् प्रत्यंश-

कलाविकलान्तस्थितव्ये नानन्तभेदसम्भवाङ्गातः प्रायुक्तं
व्याख्यानं ज्यायः । क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति
नाम । एतस्य निन्द्यतामाह वसिष्ठः “दोषो महा-
पात इति प्रसिद्धः सर्वैष्टोहन्ति वधूं वरं च । तं र-
वितुं लग्नगुणास्त्रशक्ताः स्वाम्भवा नाशनितोऽप्यधातम्” ।
अयनिर्वज्रम् । नारदोऽपि “यस्मित् दिने महापात
स्तद्विन्दुं वर्जयेत् शुभे” इति अतएव पतननात्पातः सकल-
शुभकर्मणास्त्रियन्वर्दतापि । सा च सदा सोमसिद्धान्ते ।
“यच्च भानां विनाशाय नदचित्र पतत्वयस्म् । व्यतीपातः
प्रसिद्धोऽत्र संज्ञामेदेन वैष्टिः” इति । महापातशब्दस्य
रुदिस्तु रवीन्द्रकान्तिसाम्य एव नत्यव्येषां यहाणां क्रान्ति
साम्ये । यथा जलजशब्दस्य रुदिः कमले न त भेकाद्वौ ।
क्रान्तिनाम यहाणां दक्षिणोत्तरदक्षे गमनम् । या च सूर्यस्य
क्रान्तिः सा यदा चन्द्रकान्त्या लक्ष्या स्यात्प यातम-
ध्यकालः । तत्रोत्तर्योरेत्यन्द्रक्रान्त्योः समानत्वं भुज-
सामेषु सति सति । भुजोनाम ‘त्रूनं भुजः स्यात्
भुधिकेन होनं भार्द्वज्ञ भार्द्वादधिकं विभार्द्वम्’ । नवा-
धिकेनोनितरक्तम् चेति” लक्षणलक्षितः तत्पात्यं तु
सूर्याचन्द्रसदोर्योगे पद्माशितित्ये द्वादशराशितुल्ये वा
सति भवति । अतएव यन्यकात तादृशायोगा एव पठिताः ।
“विनाशपातेन्दुमिहायनं शक्यैर्युतोरविः शीतकरच गद्यते ।
समापत्ते व्यतिपात वैष्टिताह्यास्त्रदैष्ट्रे रसभेदक्तेऽक्षमात्”
इति भास्कराचार्योऽक्षिमिष्ठोऽक्षम्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्य-
दिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्ते
वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते ‘चक्रे चक्रार्द्वतुल्ये वा किंद्रामाधिकोनके ।
सायनाकेन्द्रयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः ।
गुभमङ्गलक्ष्मीश्च ज्ञोकानां च विनाशयेत् । ज्ञानदा-
नादकं तत्र जपश्चाहादिकाः क्रियाः । कदापि कुरुते-
सर्वं शुभहत् फलमन्त्रते । सूर्ययहे कुरुतेष्ट्रे कोटिस्त्र-
षांगीषे फलम् । तत्र फलं लभते पाते स्त्रानश्चाङ्गपा-
दिना । उत्पत्तौ लक्षण्यितं भवते कोटिस्त्रुणम् ।
पातेऽप्यार्द्वदसङ्गुरुणं परिते इत्तमक्षयमिति” । तथा सूर्यसि-
द्धान्तेऽपि । “एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रसौ अदा ।
तद्युतौ गण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैष्टिताभिधः । विपरीता-
श्वनगतौ चन्द्रकों क्रान्तिजिप्तिकाः । समाप्तदा अती-
पातोभगणार्द्वलयेत्युतौ । तुल्यांशुजालसम्पर्कास्तेषु प्र-
वहाहतः । ताढक् क्रोधेद्वौविद्विलोकाभावाय जायते”
इति । अतएवानन्तरोत्प्रक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो

नास्येव । तदुक्तं गणेशर्दैवतःः “पूर्वं तत् शात् पातमध्यं
हितोयं पूर्वैर्नक्तं तद्यतोनानिदृटमिति” । अनेनैवा-
शयेन बसिष्ठे न स्वर्वहितायामुक्तम् । “शास्त्रात् समानीत
महातिपातः सैष्ठतोहन्ति वधूं धरं च । विःसप्तवारा-
निव जामदग्न्यक्रोडचिरात् ज्ञवकुलं समस्तमिति” ।
शास्त्राहणितशास्त्रोक्तामहापाताधिकारादिव्यर्थः । तत्त्वं
हि योगादेव महापातसानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्य-
स्वेच्छादुक्तं भवति । किञ्चपद्माङ्गीयोऽपि योगः स्त्रीच-
न्नमधोर्योगादेव साधितः स्वाधिकारोऽतस्तथादेव महा-

अथ खार्ज राप्ररपर्यायैकार्गुदोषः

“व्याधातगण्डव्यतिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्ञे परिवातिगण्डे
एकार्गलाख्योहमभिजित्समेतोदोषः शशी चेदिष्मर्त्तगो-
ङ्कार्तुं” स० चिं। “अन्त्योवैष्टिः। अन्ये प्रसिद्धाः। यस्मि-
न्दिने व्याधातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अकार्दिकन्तवा-
च्छयी चन्द्रोऽभिजित्समेतोविषमे विषमसंख्याके कृचे न जले
स्थान्तदा खार्जूरचकोत्पत्त एकार्गलाख्योदोषः स्थात्।
यदा समे स्थान्तदा न दोषः इत्यर्थः। यदाह त्रिविक्रमः
‘विरुद्धानामयोगेषु साभिजिह्विषमर्द्देगः। अकार्दिन्द्रुस्तादा
योगोनिन्द्य एकार्गलाभिधः’ इति वसितेन तत्त्व-
कृमभिहितन्। ‘अन्त्यातिगण्डपरिव्यतिपातपूर्वव्याधा-
तगण्डधरमूलमहाशनोपु। चित्वाचुराधपिष्ठपञ्चगदस्त-
मेषु साहित्यमूलनयशिष्ठरिपु मूर्धंभेषु। ‘रेहासेकामूर्ध-
गां षट् च सप्त तिर्यक् लत्वायत्व खार्जूरचके। तिर्यपेषां
मंस्ययोचन्द्रभावोर्धक्षम्यातोदोष एकार्गलाख्यः। “खर-
करतुहिनांश्वोर्दिष्म्यातजातस्त्वनलभयशरीरस्त्रौऽिरक्षमिन
संस्थान्। भुवि पतति जनानां मङ्गलध्वंसनाय गुण-
मयगतस्त्वैरप्यशार्योऽनिकोपः” इति अत्र वसितवाक्येऽ-
भिजित्साहित्यमात्र न वेति सन्देहः नारदस्त्रभिजिह्विजितं
चक्रमाह “व्याधातगूलपरिवपातपूर्वेषु सत्रस्पि।
गण्डातिगण्डकुलिगृहैष्टत्या चहितेषु च। अदितीन्द्र-
मवाहग्राद्यमूलमेवेजग्रभानि च। त्योगानि सहचित्राभि-
मूर्धभिं भानि यथाक्रमम्। त्रिष्णेषुर्ध्वंगतंभेकान्तर्ययेस्त्रा-
खयोदय। तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्धं भं न्यसेत्।
भान्येष्वैखागतयोः स्त्र्याचन्द्रमसोर्मियः। एकार्गलो
हटिपाताश्वाभिजिह्विजितानि वै। लाङ्कुले कमठे चक्रे-
फचिचक्रे त्रिनाडिके। अभिजिह्वणा नास्ति चक्रे
खार्जूरिके तथेति। कम्पेनामि एकार्गलोहटिपात-

याभिजिद्विहितानि वै इति । तत्र लिखिकमकेशवार्क-
वाक्ययोः समूलत्वस्य शिदसम्मतत्वान्नारदादिवाक्यैः सह
विकल्पः ततोऽनयोः पञ्चयोर्यथादेशाचारादृव्यवस्थे ति
युक्तं प्रतोमः” पी०धा० । खार्जूरवेष्टे च्यो०ति०
“एकामूर्ध्गतां त्रयोदशं तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत् ।
रेखाचक्रभिद् बुधैरभिहितं खार्जूरिकं मत्वा त । व्या-
वातादि तृष्णूर्ध्वं भन्तु कथितं तत्रैक्यरेखास्ययोः सूर्या-
चन्द्रमसूर्भिष्ठोनिगदितो डक्प्रात् एकार्कलः” “व्याघा-
तादीति व्याघातयोगसंख्याद्वयोदशाङ्कः । तथा च
इक्ष्यादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः” इति यद्यप्ताख्यातं
तत्त्विन्यसुक्षमाक्यैःः व्याघातादिदृष्टयोगयुक्तदिवसे एव
खार्जूरवेष्टप्रतिपादनात् तत्र लेख्यनक्षत्रादीनां च
नारदेन विशेषाभिधानाच्च ।

अथोपयहदेषः स च उपयहश्च १२०२ पृ०
उक्तप्रायः- विशेषार्थं उन्हच्यते ।

“शराददिक्शकनगातिष्ठत्यस्तिथिर्वित्ति” प्रकृतेषु
पञ्च । उपयहा: स्त्र्यभतोऽजाताराः गुभा न देशे
कुरुत्वाह्निकानाम्” । ‘स्त्र्यभतः स्त्र्यक्रान्तनक्षत्राद-
जाताराः चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चादशचहर्दशसप्त्वैऽन-
विंशतिपञ्चदशाणादशैवंशतिद्वाविंशतिवयोविंशतितु-
र्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाशे तसुसुलदोपपहनामकादोषाः
स्युः प्रकृतिरेकविंशतिः ततः पञ्च । यदाह नारदः
“भूकम्पः स्त्र्यभात्यप्तमन्ते विद्युत्ते पञ्चमे । शूलोऽ-
ष्टमे च नवमेऽशनिरचादये ततः । केतुः पञ्चदशे द-
शूलयोत्का एकोनविंशतौ । निर्वातपातसंक्षेपे च यः
स नवपञ्चमे । मोहनिर्वातकम्प्याशु कुत्रिशं परिवेषकम् ।
विज्ञेयाशु कविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् । चन्द्रुक्तेषु
भेष्ये षु गुभकम्पं न कारवेदिति” । यराहः “उपयहत्वेषु
विवाहिता स्त्रो स्त्र्यर्थतो दुर्भगतात्पैति” । अन्यत्रापि ।
“स्तहप्रवेषे दारिद्र्यं त्रिविवाहे भरणं भवेत् । प्रस्ताने
विपदः प्रोक्षा उपयहदिते बदीति” । एवं सामाजिका
निषेधमभिधाय देशमेदेन परिहारमाह । गुभा
हृति । “बाह्निके कुरुतेषु च वर्जनेन्द्रियपहमिति” कश्य-
पोक्तीः” शीऽधा । अत्रापवादः ।

“पातोपयहलसादु नेटोऽड्ड्विः स्लेटपत्रम्” म० चि०।

“पात्रशरणीश्चण्डायुधाख्योदेषः उपपहः प्रायुक्त
एत् । लक्ष्मा च्छ्राङ्गपूर्णेन्दु सिताः” इत्यादिनोक्ता, तत्त्व
खेतपत्समः पह्यचरण्थल्यो नक्षत्रचरणोऽनिष्टः अस्यादेषः

प्राते उपयहे च रवियेचित् स्वात्तुमसंख्यचरणस्तस्य
नक्षत्रस्य वर्ज्येनान्यः लक्षायान्ते लक्षाकारिणोपयहा -
यज्ञरणे सुस्तुमसंख्य एव पादो वर्जेनान्यः । उक्तः च
छहूर्त्तीपिकायाम् “उपयहेतु लक्षायां तथा चरणायु-
धाह्ये यहोऽस्ति यत्प्रमाणाणांगे विद्युश्स्तुमप्रमाणकः” इति
उपयहचरणायुधयोः स्फुर्यक्तोऽह्मि प्राहृष्टस्यैव सम्भ-
वात् । अयच्छ परिहारसुख्यन्यायत्वात् खार्जूरकेऽपि
इष्टव्यः । स्फुर्यो यमिन् पाहे भवेत्तुमसंख्ययरण एकरे-
सावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः “खार्जूरिकमां-
ह्मि भमिति” नारदोक्तेः ज्योतिर्निवन्धे गर्गः “पूर्वाह्ने
दण्डोपः स्वादपराह्ने तु मोहजः । उक्ता चैवाह्निराले
तु कम्पेऽहोरात्रदूषकः” । तत्रापि “कम्पेऽलक्ष्मदण्डमे-
हानामह्मि भमिति” नारदोक्तेः कालभेद एव वर्ज्यः
“स्वरमार्ददशर्त्तव ७, १२, १०, ६, आदितो घटिकास्तु पु-
वर्जनीयाः पराः शुभा” पी० धा० ।

अथ वारदोपः । स च अर्द्धयामकुलिकवमघटभे-
दात् विविधः । ते च कथयेनोक्ताः यथा “र्है लाक्षशु-
तयः स्फुर्ये चन्द्रे वहेदपर्वताः । भौमे वाणिनेवाणि
दौये वेदान्तिशयः । गुरुवारेऽस्तिवन्द्रेभाः शुक्रे ने-
त्राद्रिवद्यः । शनौ चन्द्रे भूतकीःस्युः कुलिकोयमघटकः ।
अर्द्धपहरसंक्षय भङ्गलेपु विवर्जयेत् । वारदोपेण दुष्ट-
नक्षत्रान्संसर्वगुणान्तिम् । त्यजेद्यथा पुरोडाशं वायोप-
हत्तन्येति” । फलमाह वसिष्ठः “निधनं प्रहराह्ने तु
निक्षत्रं यमघटके । कुलिके सर्वनाथः स्वादाकावेते न
दोषदाः” पी० धा० । दिवसादमभागात्मकाच्छते । तत्र
अर्द्धयामशब्दे ३७६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्तः । मुहू-
र्त्तांतककुलिकस्तु कुलिकशब्दे वक्त्रते तत्र कुलिकमुहू-
र्त्तं सुप्रकम्भ श्रीपतिना “यावायां मरणं काले वैध्यव्यं
पाणिपीड़ने । व्रते व्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वे कर्म ततस्य-
जेत्” उक्तम् ।

अथ जामित्रदोपः । “लग्नाङ्गन्द्रान्मदनभवनगे खेटे न
स्वादिह परिणयनम् । किंवा वाणिगुमित्वलवगे
जामित्रं स्वादशुभकरमिदम्” सु० चि० । “विवाह-
लग्नाङ्गन्द्रादा सप्तमं भवनं गृहं जामित्रं तत्र गते खेटे-
परिणयनं न स्वात् । उक्तं च “जामित्रं हिविधं प्रोक्तं
गर्गागालवगौतमैः । तत्त्वाङ्गन्द्राच्च चन्द्राच्च जामित्रं परि-
दक्ष्येदिति” । ततुखदृपमाह महेश्वरः “लग्नाङ्गीत-
कराद्यपहा द्युगमता नेदा विवाहे स्फुर्ता” इति । वसिष्ठः

लग्नप्रकरणे “सर्वे जामित्रसंस्थाविदधर्ति मरणम्” इत्याह त्व ।
लग्नः “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
यत्वे नापि विवर्जयेत्तु निमते दोषोऽपि संकर्यते ।
उद्धाहे विविधा, व्रते तु मरणं, श्वलञ्चु पुंख्यमणि, यावाय,
विपदो, गृहेषु दहनः, ज्योरेऽपि रोगो महान्” । भुज-
वलः “चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्वक्ता धनैः कन्यका,
भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं, सौरे च बस्या सहक् ।
जीवः शुक्रशशाङ्कजो शुभकराः केचिद्दल्लिङ्गमवने नियं प्रवासान्तिते” । अस्मा-
पवादमाह । किंवादद्विविक्ष्ये पूर्वयहाधितिराये:
सप्तमराशिस्थितविंश्चागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रोनिविद्ध
इत्युक्तमिदानोन्दधितिरायिनशंशमारभ्य वाचाशुगाः पञ्च
पञ्चाशत् तन्नितनवांशगे लग्ने चन्द्रे रुति जामित्रं स्वात् ।
यथा भेषराशै पञ्चमनवांशे भौमेऽस्ति तस्मात् त्रिलांशं प-
ञ्चमनवांशस्यं लग्नं तत्र चन्द्रो वा निमिषोऽन्ये दौ नवांशाः
शुभाः । एवंविधं स्फुर्तः जामित्रमिदमशुभकरं स्वात् ।
यदाह्न महेश्वरः “कैश्चित् कामनवांशकादिषु शरैसु-
ल्ये नवांशे स्थिताः” इति । केशशर्कर्त्तु चन्द्रनवांशाः-
देवाह्न । “हिमरित्वनशंशकात् खलो यदि खेटः शरः
सायकरांशके । अथम च गुणेन हृत्यते निमिषैरत्युपसर्गदश्च-
रः” व्यपवादान्तरमाह राजमार्त्तेषुः “तङ्गतिकोषभवने
भवने निजे वा सौम्याधिमित्रगटहोऽपि तदीक्षितो वा ।
जामित्रवेष्वजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेक-
विधं विधरे” इति । व्यवहारसञ्चयेऽपि । “स्वोऽयवा
स्व भवने स्फुर्दंशुजालः सौम्यालये हृतरथे शुभर्वग्नो
वा । जामित्रकारिपरिविद्विष्वदोषराशिं हृत्वा ददाति
बङ्गशः सुखमेत चन्द्रः” । कालसुखेव वास्त्रायनः “गुरु-
चन्द्रश जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्तितः । धनसौभाग्य-
पुत्रांश लभते नात्र संशयः । मणिसुक्ताप्रवालैच्च, सुवर्णांभ-
रण्यैः शुभैः । शोभिता लृष्टादा तिष्ठेद्युपरुषापि निरीक्षिते
सा तु भर्तुः ग्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे” पी० धा० ।
“एकार्गजोपयहपतलक्ष्माजामित्रकर्त्तुदयास्तोषाः ।
नश्यन्ति चन्द्राकर्त्तुप्रसन्ने लग्ने विधाकर्त्तुदये तु दोषा”
सु० चि० । “एकार्गजः खार्जूरचक्रोक्तः उपयहः शरा-
देत्यादिनोक्तः पातशशाङ्गेशचरणायुधम् लक्ष्मा चर्माह्नत्या-
दिनोक्ता, जामित्रमधुनोक्तन् । कर्त्तरी, लग्नात् पापादि-
त्याद्युक्ता उदयास्तोषा वक्ष्यन्ते । एवंविधादोषा नश्यन्ति ।
कदा विवाहलग्ने चन्द्राकर्त्तुवैलं स्वोऽमित्रादिराशि-

स्थितत्वरूपं विहितस्थानस्थितत्वं तेनोपपचे उहिते
सति । अर्कस्य स्तर्या स्थाभुदये दोषा रात्रियथा नश्य-
तीत्वर्यः । गाढाभक्तारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना स्तर्य स्थो-
दयेन स्थयमेव नश्यतेति यथा"पी०धा० ।

प्रसङ्गादन्यान्यदोषस देशान्तरविषयत्वमाह “उपयहर्चं
कुरुभास्त्रिकेपु कलिङ्गवज्रेषु च पातितम्भम् । सौराष्ट्रशालेषु
च लक्ष्मितम्भं त्वयजेत् त विष्णु किंव सर्वदेशे” सु० चि० ।

‘कुरुयो वाहू काच पश्चिमदेशास्ते पूर्पपरहदोषाकाल-
म्’ त्यजेत्व तदरिकर्षवद्देशेषु तेषु शुभमेवत्यर्थः । कलि-
ज्ञो वस्त्रं प्राग्देशौ बहुवचनाद्यगधाङ्गादयोऽपि । तेषु
चरण्डीश्च रुद्धापरपर्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्ति-
सायरुपं पातं तस्य महापातत्वव्यवहारात् । सौराङ्गः
शालदेशः पश्चिमदेशविशेषः बहुवचनाद्यासवाङ्गल्यं
तेषु उच्चितं लक्षासंजातास्य तद्वा परित्यजेत् । विष्णुं
क्रूरेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिवक्रद्वारा भिन्नम् भूत-
ज्ञर्त्तिर्संवर्देशेषु त्यजेत् । किं न निश्चयेन नत्यस्य देशभेदेन
परिहारः एतदपि धाक्यं सम्भवलन्तं नार्हति । विवाह-
पट्टेऽपि “लक्षामालब्रक्ते देशे पातः कोशर्क्तेके तथा ।
एकार्गलक्तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेदिति” । वराहः ।
“युक्तिदोषस्तु विष्ण्याख्ये देशे नान्ये च केषु चेति” । दण्ड-
दोगो भवेद्वौष्ठे जामित्रस्य च यात्तने । वेधदोषस्य शेषेषु
द्रव्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था पौरीधा ।

अथ दशयोगः “यशाङ्कस्त्वर्थं युते भैरवे खं भूयग-
भूनि दशेशतिः नागेत्प्रोऽक्षे न्दुमिता नखाशे इ-
भवनि चैते दशयोगसंज्ञाः” स० चि० । ‘सेव्यदि-
चन्द्रस्त्रयनक्षत्रयोर्युतेयैगाङ्गाः’ सप्तविंशत्याभक्तायक्षे-
षस्त्रित शूल्येकवतः पहलृपैकादशपञ्चदशाटादशैकोन-
विंशतिविंशतिसंख्याके सति एते अङ्गाः दशयोग-
संज्ञा भवनि नाम्ये इत्यर्थः । शिरामां दशानामङ्गा-
भामभिडितत्वाहशयोग इत्यन्वर्धसंज्ञा तदुक्तं दीप्यिका-
याम् “तिथ्यङ्गेदेवंकटिगुनविंशत्याकादशाटादशविंश-
तंख्याः” । इष्टेषु ना स्त्र्यं युतो हुना वा योगादसो चैहय-
योगदोषः” । लक्ष्मीपि ‘यस्मिन्नक्षे रविस्तिः इ यस्मि-
द्वृन्जे यशी तथा । खण्डे द्वयोर्योगद्वृते शेषः स्थात
वादितोदश । शृणु येहं तु रुद्राणि दिघुद्रुषितयोरुत्तिः ।
अनविंश्या नखाशे ति दश योगाः प्रक्षेत्रिता इतिपी० धा०
तत्पत्रः “शाताभाग्निमहोपचोरनरचं रुद्रज्ञवादाः क्ष-
तियैगाङ्गाः इतिते शमे महुयुतेऽद्वैते लु यैतेऽन्तिः ।

भन्दास्त्रादय सम्भितास्तु मनभीरेखाः क्रमात् संलिखेदि धो-
इस्मिन् यहचन्द्रयोर्नै गुभदः स्यादेकरेखास्ययोः” सु० चिं०।

‘न्यून्येवे वातदोषः स्नात् एकर्घेऽभान्वी वात्, चतुर्व्य-
वशिष्टव्यन्तेः, पट्टु महीपादाक्षः, दग्धु चौरात्, एकाद-
शु भरणं हयोरच्यतरस्य वा, पञ्चदग्धु रक्, चाटादग्धु
वज्रस् एकोनविंशतिशेषे वादः कलहः, विंशतिशेषे क्षतिः
द्रव्यनाशः स्नात् । यदाहृ लक्ष्मीः “मरुमेघाग्निभूपालचौर-
म्बुद्युक्तजोश्चनिः । कलिहर्णिन्दशोदाहे दोषास्त्वाज्ञाः
सदा बुधैः” । विवाहादौ प्रतिभावां व्रते पुंसवने तथा ।
कर्णवेष्टे च चूडायां दग्धयेगं विवर्जयेदिति” । अथा-
पवाद उच्चते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे
भुग्नसंख्याके सति दलिते संबद्धीकृते भनुभिश्चतु-
र्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दावादश्चिनीतोमां नक्षत्रं
स्नात् । यथा समाङ्के अङ्गयोगः दशाङ्कः १० अङ्कितः
५मनुयुतः १८मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के अ-
युग्मसंख्याके सति सैकै एकयुक्ते ततोऽङ्किते अश्चिनीतोमां
स्नात् । यथा विपमाङ्को योगः पञ्चदग्धु शैकः १६अ-
ङ्कितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । तत्रकं यथा अथ मनुभिः
सम्मिताचतुर्दश रेखास्तिर्यक् क्रमात् संक्षिखेत् । अ-
नेन पकारेण यद्यनक्षत्रमागत् तत आरथ सामिजिक-
श्चतुर्दशस्त्रियस्के लेख्ये तत्र स्वाक्रान्तनक्षत्रे स्थाप्याः ।
दिननक्षत्रे च चन्द्र एवं सति यदि प्रहचन्द्रावेकरेखास्यौ
स्थातां तयोस्ताद्ययोः परस्परावलोकनरूपोवेष्ठोन
गुभदः । उक्तञ्च ज्ञातिः सागरे “योगाङ्के विषमे सैकै
समे सप्तुष्टोचने२८। दलीकृते॑श्चिनीपूर्वदग्धयोगसुदाहृतम् ।
दग्धयोगे महाचक्रे प्रभादाद्यदि विभृते । क्रूरैः सौम्य-
पर्हैर्गपि दम्पत्योरेकनाशनमिति” दग्धयोगपवादान्तर-
माह भरदाजः । “गुरो लग्नाधिपे शुक्रे संक्षीर्णे लग्न-
वेन्द्रगे । दग्ध देवाव विनश्यन्ति यथाग्नौ तूलराशयः” ।
आगोऽपि “शुक्रेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टेष्व च ।
दग्धयोगसमाशुक्रनपि लग्नं शुभावहमिति” पी०धा० ।
व्यपवादान्तरं च्यो०त० । “आद्यपाद्यस्ति स्त्र्यै हरी-
यांशः प्रदृष्टति । द्वितीयस्ये तृतीयस्यो विपरीतमतोऽ-
न्वया” । विपरीतं चतुर्थस्ये आद्यः तृतीयस्ये द्वितीयो
द्वृष्टति नात्यस्ये नात्यपादो दुष्टीयर्थः ।

अथ वाणदोषः । “लग्ने नादग्रायात्तिथ्योऽहृतदाः शेषे
नागहृत्विकर्त्तुसंख्ये रोगोवद्वीराजचारौ च स्त्रियु-
दार्यश्चाय दक्षिणाल्पसिहुः” उ०चि० “शुक्रप्रसादप्रतिप

दमारभ्य गतियोऽहूर्नेवभिस्तदा: शेषे नागसंख्यैऽदसंख्ये रोगाख्योवाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वज्राख्यः च द्विसंख्ये शेषे राजा । तर्काः पठ्य तस्मांख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञोवाणः । अयं च दात्रिणालेपु महाराष्ट्रदेशोयेत् प्रसिद्धः तेन देशाचारात् व्यवस्था वाणस्य त्वागः । न तु प्राच्योदीन्यपाशात्त्वानाम् । तदुक्तं सम्पूर्णिमते विवाहपट्टे । “गतितिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापनीय” तिथि ३५८वि १२दश १०नागैदर्वेद ४युक्तं क्रमेण । नवदेहत्यर्गं गेवे वाणसंज्ञाः क्रमेण रगनलवृप चौराः पञ्चमो मृत्युसंज्ञ इति” पौ०धा० अयं प्राच्याख्यवाणापवादौ

“रसगुणशिनागाभ्याद्युपकान्तियातांशकमितिरथ तदाहृत्येदा पञ्चशेषाः । रगनलवृपचौरा मृत्युसंज्ञस वाणो नशहृतशरगेवे शेषकैक्ये सशत्यः” सु०चि० । “रसगुणशिनागाभ्यमिराद्याचासौ संक्रान्तियातांशक मितिश्चेति स्मटनिरयनांशस्त्वयं क्रान्तिभुक्तांशानामितिः संख्या पञ्चधा स्थाप्या कर्तार्दिकुपेक्षप्रम् । सा क्रमेण गठत्रेप्रकाटदत्तुर्भिराद्या संबोच्याहूर्नेवभिस्तदा सती यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण-इगादिग्राणोज्येः । यदा चादौ पञ्चरेवे रोगवाणः द्वितीये पञ्चशेषेऽग्निवाणः तृतीये पञ्चशेषेराजवाणः चतुर्थे पञ्चशेषे चौरवाणः पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युवाणः तस्मात्तसाह्यं भव-स्त्रीर्थ्यः । यदाहृत्यस्याः “संक्रान्तियातांशकनन्देशपत्तकांग्निरूपाण्युग्मः समेतः । तदेषायहै रोगङ्गताशम्भूपस्तेनामृतिश्चेति च पञ्च वाणाः । इति पञ्चेति षट्यक् षट्यक् पदं शिष्यन्ते तदा वाणाः स्फुरियर्थः । तत्र वाणोदिविधः एकः काष्ठशत्योऽपरोत्तेहृशत्यः तत्राभिहितो वाणः काष्ठशत्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो वाण इत्याङ्गः । तेन तादृशे वाणे लग्ने तथा योडा न भवेत्त-दृश्यं तदपवादभृतो लोहशत्यसहितो वाण उच्यते त वेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैको नवहृते प्रश्चाक्षरशेषे सति सशत्यः लोहमहितेवाणः खात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शत्यसहितो दुष्टवाणः । अयं तु त्य-न्यायत्वात् प्राक् पद्योकेऽपि वाणे सशत्यो वाणोज्येः ज्योतिशिलामध्यावन्याया वाणोऽभिहितः । “तिथिवारभ-लग्नाङ्गोरसाभन्यज्ञादवेदयुक्ते ३,२,१,८,४, नन्दःप पञ्च-शेषे रगवङ्गिराट्चौरमृत्युकृदिति” पौ०धा० । अयं समवादिभेदेन वाणापवादः “रात्रौ चौरसजौ दिवा अग्निनृपती त्याज्यौ सदा सम्ययोर्मृत्युचात् शनौ व्यप्ते-

विदि मृतिभौमेऽग्निचौरौ रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोप-व्यपसेवायानपाणिपते वर्जनाय क्रमतो बुधैरुगनलच्छा-पालचौरा मृतिः” सु०चि० ।

“रात्रौ चौरसजौ वाणौ त्याज्यौ दिवा दिवसेऽग्निव्यपती वङ्गिराजशास्त्रौ त्याज्यौ सम्ययोः प्रातःसायंसम्ययोः सदा मृत्युर्वाणस्यस्यज्यः । ज्योतिःप्रकाशे “रोगङ्गौर-न्यजेहात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सम्य-योर्मृत्युमन्यकाले न निन्दितः” । अयं शनौ शनिवारे व्यपवाणः, विदि बुधवारे व्यतिवाणः, भौमेऽग्निचौरवाणौ रवौ रोगवाणः त्याज्यः । उक्तव्य दैवतम् “रवै रोगं, कुजे वङ्गः, शनौ च व्यपपञ्चकम् । वर्जयेत् कुजे चौरं, बुधवारे च मृत्युदमिति” । एतेषु शुभकर्म सु एते वाणा वज्याः यथा व्रते यज्ञोपवीते इक्, गेह॑ गट्ह॑ तस्य गोप आच्छादनं तवानलोऽग्निः, व्यपसेवायां च्छा-पालोराजा, याने वाक्यायां चौरः पाणियहे मृत्युर्वाणो वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “व्यपात्यः” राज-सेवायां गङ्गागोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौरः, व्रते रोग-न्यजेन्मृत्युं करयहे इति” । केचिदेव पाठमाङ्गः । व्रते विवर्जनेऽग्रोगं गङ्गागोपेऽग्निपञ्चकम् । याक्यायां राजचौ-राख्यो विवाहे मृत्यपञ्चकमिति” पौ०धा० ।

अयं लग्नसम्भयोः शुद्धावपयोगिपहृष्टिभेदः “त्वाश्च” विकोणं चतुरस्त्रमस्त्रं पश्यन्ति खेटाशरणाभिष्ठव्या । मन्दो-गुरुर्भूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णोऽशो भवन्ति” सु०चि० ।

“खेटायहायनिन् स्याने तिथिनि तस्मात् कथ्यमानानि स्यानानि चरणाभिष्ठव्या पादवङ्ग्या पश्यन्ति तद्यथा लग्नाशं हृतीयं दशमूङ्कचरणदश्या पश्यन्ति विकोणं नवपञ्चम् हिचरणदश्या पश्यन्ति । चतुरस्त्रं चतुर्थम् अद्भुतं च त्रिचरणदश्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्वृज्जवशुभक्तं चरणाभिष्ठौ च भवतीत्यपि स्फुचितम् । तदुक्तं वराहेष्य “दशमहृतीये नवपञ्चमे चतुर्थादेष्मे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवङ्ग्या फलानि चैव प्रयच्छन्तीति” । मन्द इति । मन्दः शनैश्चरः स्फुस्यान् लग्नाशं संपूर्णाङ्कं चतुरशरणदिः । एवं शुद्धिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्त्रं, परे चन्द्रबुधस्त्रयशुक्राः क्रमेण यस्माते संपूर्णाङ्कं इत्यर्थः यदाहृत्यांगिः । “दुच्चिकदशमान्, सौरित्यिकोणस्यान् इहस्तिः । चतुर्थादम-गांन् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वोक्ये नित्य-मेवाधिकफला परहाः” इति । वराहेष्य “पूर्णं पश्यन्ति

रविजक्षुतीयदशमे लिकोणमपि जीवः । चतुरस्त् मूमिहुतः
सितार्कुधहिमकराः कुलवं चेति” पी०धा० । अत्रापि
शब्दात् सप्तमस्तानेऽपि पूर्णदिः एवं शनिकुञ्जयोः । अत-
एतम् ० च ० परे चेत्यक्षम् तत्त्वमाणस्त्र यहृदिशब्दे वस्थते ।

अथ लग्ननिरूपस्म् । दीपिका कन्यादलाभन्निष्ठ-
नेतु साध्वी येवेषु साध्वी भनवर्जिता च । निन्द्योऽपि
लग्ने हिपदांश इष्टः कन्यादिक्षमेवुपि नान्यभागः” ।
कन्यादिलग्नेवुपि द्विपदांशेष इष्टोनान्य इत्यर्थः ।
वस्थमाणवचने चरे चरांशवर्जनात् चरलग्ने ऽपि तुला-
तिरिक्तदिपदांशस्य पाद्याता “धरुषि कुलठा तत्पूर्वाङ्गे
सतीत्यपरे जगुः” विवाहपट्टे भरुरक्षरार्द्धनिवेषात्
पूर्वोद्देश्य पाहृतैव । मासमेदे लग्नभेदानां शून्यतात्
तत्त्वादे शून्यलग्ने विवाहो नेटः यदाहृ व्यद०च० “चट-
मदृशदधा युग्ममेषकन्यालयसुखा । चापः ककीं वृगः
विंहयैतादौ शून्यराशयः” पङ्कादिलग्नानि यानि वस्थने
तान्यपि तत्त्वकाषे वज्राणां ।

अथ लग्नसप्तमशुद्धो “यदा लग्नांशेषोलवमय-
तनुं पश्यति युतोभवेदाऽयं बोदुः शुभफलमनल्यं रच-
यति । लवद्यूनस्तामो लवमदनमं लग्नमदनं प्रपश्येदा-
वध्वा: शुभमितरथा चेयमयुभेस्” स०च० । “यदा ल-
ग्नांशेषोलग्नांशस्तस्येषः स्तामी लवं नवांशं पश्यति ।
अथ वाऽयं नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा बोदुरस्यानलं
बहुशुभफलं रचयति । यथा भेषलग्ने मिथुनांशस्तस्येषो
दुधः तुलावां मिथुनं पश्यति तत्व तिक्तिवा अय-
हृदयशुद्धः प्रथमः कलः । तदलग्ने तु लग्नांशेषस्तस्तु-
लग्नं पश्यति लग्ने सह युतो वा भवेत्तदापि बोदुः
शुभफलमनल्यः स्तात् यथा भेषलग्ने एव मिथुनवांश-
स्तामी दुधोमकरे स्तमवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं
पश्यति अथवा भेष एव तिक्तिवा । अयं लग्नशुद्धः
हितीयः प्रकारः । लवद्यूनस्तामी लवाद्यूनस्ताम-
यात् द्यूनं सप्तमनदांशस्तस्तामी लवमदनमं लग्नमदनमं
सप्तमनदांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा वध्वा
अनल्यः शुभं रचयति । यथा मिथुनवांशात् सप्तमोध-
तुरंशस्तदेषोगुरुर्मैषे धनुः पश्यति तत्व तिक्तिवा
अयमस्तुद्धः प्रथमः प्रकारः । तदलग्ने तु लवद्यूनस्तामी
लग्नमदन्मप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवने न सह-
युतो वा भवेत्तदा वध्वा: शुभं यथा भेषलग्ने गुरुः
कर्त्ते सप्तमदुलागतं स्तमवांशं धनूरूपं न पश्यति किन्तु

सप्तमभवनं लग्नं पश्यति अथवा सुलायामेवास्ति । अय-
भस्तशुद्धे हितीयः प्रकारः । इतरघेति इतरथा यदा ल-
ग्नांशेषोलग्नन्तु वा न पश्यति तत्व युतो वा न स्तात्तदा
वरस्याशुभं शृणुः स्तात् । यदा त्वस्तांशेषोऽस्तांशस्त-
भवनं वा न पश्यति तत्व युतो वा न स्तात्तदा कन्याया-
शुभमं शृणुरित्यर्थः । यदाहृ कश्यपः “स्तस्तेषेनोदयास्तांशै
वीक्षितौ वाय संयुतौ । लग्नं वास्तगत्वं तत्तदेषेने-
क्तिं युतमिति” तदाऽशुभमित्युपङ्कः । वसिष्ठः इष्टो-
दयांशे निजपत्यङ्के वरस्य शृणुस्तुसंयुते च । अस्तांशके
ज्येष्ठमद्युक्ते स्तस्तामिना नाशस्तैपि कर्त्तेति” । तुल्य-
न्यायत्वालग्ने ऽप्यस्तस्तामे ऽपि उद्यवलवांशस्ताम-
नोर्द्ध्वभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् । “वेशोलवं
लग्नपोलग्नगेहं प्रपश्येत्यन्धी वा शुभं स्ताहरस्य । लव-
द्यूनपेऽयं द्यूनं लग्नपोऽस्तं मिथोवेक्षते स्ताच्छुभं क-
न्यकायाः” स०च० । “नवांशस्तामी नवांशं प्रपश्ये-
स्तस्तामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्तात् । अय वा
मिथः परस्मरं लवस्तामी लग्नं लग्नेशोलवम-
प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभम् एवं लवद्यूनपोनवांशस्तस्त-
भनवांशस्तामी अंशं द्यूनमवांशं सप्तमराशिमोक्तते लग्नपः
लग्नस्तामी अस्त्वा लग्नात्सप्तमभवनमीक्तते तदा कन्यायाः
शुभं स्तात् । वा अय वा मिथः सप्तमाधीशोलग्नस-
प्रपश्येत्तदा लवस्तामीशस्तामीशस्तममीक्तते तदापि
कन्यायाः शुभं स्तात् । अत्रान्यथात्वे दम्पयोरशुभमित्यर्थः ।
यदाहृ नारदः “लग्ननवांशकौ स्तस्तपतिना वीक्षितौ
युतौ । न चेद्वाच्योऽन्यपतिना शुभमित्वेष वा धवा । वरस्य
शृणुः स्तात्ताम्यां सप्तमप्रोदयांशकौ । एवलौ वीक्षितौ युक्तौ
शृणुर्बध्वाः कर्त्तव्यहेह” । वसिष्ठोऽपि “नद्यांशः स्त-
नाम्यो मित्रसौम्येन वा युतः । प्रेक्षितो वा तथास्तांशो
दम्पत्वोः पुत्रपौत्रदः” इति । परस्मरवोलवेऽप्येतदेव फलं
ध्येयं नारदवाक्यस्तरसात् पी०धा० ।
“लवपतिशुभमित्वं वीक्षतेऽशन्तु” वा परिणयम
करस्य स्ताच्छुभं शास्त्रदम्पत्वम् । भद्रनलवपतिशुभं सौम्यम-
शद्युनं वा तदुभवनमत्वहं देहीक्तते गर्भ वध्वाः” स०च० ।
“अयं पूर्णोक्तमकारेषोदयास्तस्तुद्विरभावेऽपि लवीयप्रकार
उच्यते । लवपतीति शुभमित्वं शुभम्भवतिशुभं तत्त्वित्वं चेति कर्म
धारयः । लवपतीत्वं नवांशेषस्तस्य शुभमयहः सौ-
म्यमुधगुरुशुक्राण्यासन्युरुद्धेत्वित्वं देवं श्वनवां-
शन्तु” लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

शास्त्रदृष्टं वसिष्ठोक्तुपवपौवादिमाप्निरुपं शुभं फलं
स्यात् अथ वा एवं मदनलवस्यास्तांयेगस्य मिलं सौम्यं चेत्
स्यात्तच्छात् द्यूनं सप्तमनवांशं चेद्वीकृते वा अथ
वा तनुमदनगटहं लग्नात्प्रसमभवन ज्ञेऽन्नते तदा बध्वा:
शास्त्रदृष्टं शर्म स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांशस्त्रामिनो
मिलं पापयहस्तेत्तस्य दृष्टिरशुभैर्वेति फलितार्थः । यदाह
वराहः “शुद्धस्त्रिह स्यात् यदोदयांशोलम्ने नवां-
स्तांशुभैर्वेति शुद्धिम् । तदा उहस्त्रौभ्यनिरोक्तिवैयः
शुभाय स स्यात्प्रदन्ति सन्तः” इति । कश्यपः “रा-
ज्ञांशौ मिलसौम्ये न यीक्षितौ वाय संयुतौ । उदयास्तां-
शयोः शुद्धस्त्रिविधा मङ्गलप्रदेति” । वसिष्ठः “लग्ना-
स्तशुश्चा रहितः चदोषः करोति उद्युगं वरकन्योदय ।
त्वात् तदा लग्नुश्चास्त्रशक्तास्तः बन्धुर्गी इव सर्पदृ-
मिति” । केचित्तु विदाहादौ वज्रयोगं निविड्माङ्गल-
स्त्रवणम् । “तिथिवारं च नक्षत्रं नवमिथ समन्वितम् ।
सप्तमित्यु हरेङ्गांशं शेषाङ्के फलमादियेत् । तिशेषे
त जलं विद्यात् पञ्चशेषे प्रभञ्जनः । सप्तशेषे वज्र-
पातोद्देशं वज्रश्च लक्ष्मिति टोडरानन्दे” पी० धा०
अथ सूर्यसंक्रातिदोषः “विशुद्धायनेवु परपूर्वमध्यमान्दिक-
वांस्त्रजेदितरसंक्रमेतु हि । घटिकासु शोङ्गय शुभ-
क्रियाविधौ परतो पि पूर्वमपि सन्त्यजेह्न धः” सु० चि० ।
“विषुद्धनुत्तुलमिष्टसंक्रान्ती अथन् कर्कमकरसंक्रान्ती एव-
ज्ञातस्तु विषुद्धायनाश्चायुषु संक्रान्तिषु परपूर्वमध्यमान्
दितिषानुवृधः शुभक्रियाविधौ विद्याहयज्ञोपवीतादि
शुभकार्येवु ल्यजेत् । इतरास्त्रसंक्रान्तिषु संक्रमकाला-
त्परतोऽपि पूर्वं प्रागपि शोङ्गय घटिकाः मिलि-
त्वा हातिं शृङ्खटिकास्त्रजेत् ! यदाह वसिष्ठः “विषु-
द्धतोरथनयोर्दिव्यवयं इरिपदे शुद्धयोतिसुखेवु च ।
पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रान्तिक्रान्तिषु सलु शोङ्गय त्व-
जेत् । संक्रान्तिदोषे त्वचिरात् कलं यदुहाहपूर्वाखिल
मङ्गलायम् । लाक्षासमूहज्ञलितामिनमध्ये बिलीयते
तद्वयेष्मेतदिति” उद्वाहादिग्रहणात्प्राणानादावनिषेधः ।
तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽपाभिरक्तानि । किन्त-
हिनत्रयं त्याज्यं किं संक्रान्तिकालात् प्राग्निनवयस्तु
बदनलरमुत मध्यमं वेति पञ्चवयस्मवे निर्णयमाह-
गुरुः । “अथने विषुवे पूर्वम्भरं मध्यनिदनन्वयजेत् । अन्य
संक्रमणे पूर्वाः परा: शोङ्गय नाडिका इति” । अथस्तु नि-
षेधः सावनसंक्रान्तिषुपि ध्येयः । यदाह वसिष्ठः “यदाह-

यनप्रवेशः स्यात्तदा तद्वायिष्यसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने
स्याज्या नाथः शोङ्गय शोङ्गयेति” । शौनकः “स्यनद्येये
समूढा भर्त्तारं नाभिनन्त्वे नारो । विषुद्धयेऽपि विधवा
शुद्धयोतिसुखेषु सा चियते । विषुपदेषु विगीता कन्या
विकलेन्द्रिया व्यतीयाते । वैष्ठतिविष्ठोर्भृदा सुभगा शेषेषु
करणेयुति” पी० धा० ।

अथ पञ्चम्भादित्यमदोषः “वस्ते तत्त्वालो वधिरौ स्वगात्मौ
रात्रौ च सिंहाजट्या-दि वाभ्याः । कन्यान्त्युक्तकर्त्ता
निशाभ्याः दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्कुसंज्ञः” सु० चि० ।
“वस्ते दिवसे तत्त्वादशिकौ वधिरौ सृष्टौ, स्वगात्मौ मक-
रधनुषी रात्रौ न त दिवसे, सिंहाजट्या दिवाभ्या
दिवसे वधिरात्रा न त रात्रौ । कन्या नृयुक्तकर्त्ता निशा-
भ्यारात्राभ्याः न त दिवाभ्याः । घटः कुम्भोदिने पङ्कु-
संज्ञो न त रात्रौ । अन्त्योमीनो निशि पङ्कु संज्ञोन त्व
दिने । यदाह वसिष्ठः “मेषादिचाभ्यकं घटकं चत्वारोव-
धिरात्रा ल्यताः । हौ पङ्कुचेति विशेषाविवेत्तदा शिल-
चणम् । मेषो हृषो सूर्गेन्द्रिय दिवसेभ्याः प्रकी-
र्त्तिता । नृयुक्तकर्त्ताभ्याः रात्राभ्याः प्रकीर्त्तिताः ।
तत्त्वा च उशिकच्चैव दिवसे वधिरौ तथा । धतुव मकरस्त्रैव
वधिरौ निशि कीर्त्तितौ । कुम्भमीनो च पङ्कु हौ दिवा-
रात्रौ यथाक्रममिति” । कुम्भोदिवा पङ्कुमीनो रात्रौ पङ्कुः,
अनेन यत्तिनुकाले लग्नस्य योऽन्वपङ्कुदादिदोषः उक्त-
स्त्रस्त्रियोव काले तद्वानन्दोषावहं न कालान्तरे” पी० धा० ।
तद्वफलम् । “दारिद्र्यमधिरत्नौ दिवाभ्यलग्ने वैधव्यं
यिषुमरणं निशाभ्यलग्ने पङ्कुके निखिलधनानि नाश-
भोयुः सर्वत्रायिषुरुद्दिभिर्दोषः” सु० चि० ।
“वसिष्ठः “व्यन्वे वैधव्यमान्नोति दारिद्र्यं वैधिरे तथा ।
अथ नाशो भवेत् पङ्कुविति धात्रा विनिर्मितम्” । व्यासः
“मासमूच्याह्यास्तारा राशयो वधिरादयः । गौलुमाल-
वयोस्त्वाज्यास्त्रव्यदेशे न गर्हता इति पी० धा० ।

अथ नवांशशुद्धिः । “कार्त्तकतौलिककन्यागुम्भले भवते
वा । यर्हि भवेदुपयामस्तहि॑ सती लालु कन्या” सु० चि० ।
“कार्त्तकं धतुसौलिकं तुला नृयुग्मं मिथुनम् एषामन्त्रे न-
वांशे भवते मीनगते वाशन्दशे कीयमसूचनायः॑ धतुरादि-
नवांशाः सर्वसुनिषमता इत्यर्थः॑ तेष्वेषेण यर्हि यदा उ-
पयामो विवाहो भवेत्तर्हि॑ दत्त्वा विवाहोत्तरं सती पतिव्रता
खलु यदाह वसिष्ठः “लग्ने हि सर्वे शुभराशवद्य शुभेचिता
दाय युताः शुभाः स्युः । नवांशकस्त्रौलिन्युमकन्याचापाद्य-

भागः शुभदो न चाच्ये । हिमर्त्का मेषनवांशके स्थात् भवांशके सा पशुयोलयुक्ता । वनान्विता उवतीये कुली-रकांशे कुलटाप्यजस्वम् । इंहांशके सा पित्रमन्दिरस्या कन्यांशके विस्तुता सुशीला । तुलांशके सर्वं गुणासदा सा, कीटां शके निःस्वरा विशोला । चापांशकाद्ये धनिनी हितीप्रे भागेऽन्यसका मतिना गदाठाः निःस्वा स्वगांशे विगुणा घटांशे विमर्त्का योगरता विशीर्णा । भीनांशके भर्तु-कुतार्थः होना शुभयहै युक्तिनिरोक्षिते वा । तस्मात्तदैवो-क्तनवांशकेऽपि कुर्यादिवाहङ्गुणसंचटद्वैर् । नवांशदोषः सकलकुशौषं लग्नोत्प्रसौम्यप्रहसन्मध्यम् । भूवं निह-न्त्येव एकोऽजसङ्गः पद्मर्गं सौम्यविवृताराणाम्” । पशु-शोलयुक्ता पशुचारपरा गदोरोगः एते एव च नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः “तुलाभियुक्तनवां-शाधन्तराद्यार्द्दिसंयुताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्यां-शकाः खल्विति” नारदोक्तः शौनकस्तु भीनांशकमपि शुभमाह “सुदो सौभाग्यती प्रहसितवदना च भीनांशे” इति । तत्र निवेद्य तुल्यवलत्वात्प्रोड्यीयमङ्गाणायच्छ-वदिकल्प इत्याङ्गः तत्र एकवाखेनोपपत्तावनेकवाधोन-न्याय इति वक्तुमुनिवचनप्राप्ताण्यात् भीनांशत्वाग एवा-चितोन त्वेकमुनिवचनात्प्रोधात्पात्रिकोविकल्पविविस्त-स्थापदोपपत्तावात् । का तर्हि शौनकवाक्यस्य गतिरिति चेत् गुणवहोपलब्धो लग्नान्तरासम्बन्धे भीनांशको निषिद्धोऽपिप्रश्न इत्येवं विषया गतिर्युक्ता” पो०धा० ।

“अन्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्या । नो चरलम्ने चरलवयोगे तौलिस्त्रगस्ये शशभृति कुर्यात्” सु०धा० । “विहितनवांशेवपि यथा मेषलम्ने धनु-नवांशोऽन्तिम इत्येवं विधिविषये लग्नान्तिमनवांशे काचन कन्या न परिणेया न विशाह्या । परन्तु वर्गोत्तमं नवांशं हित्या तत्र विशाह उचित एव । यथा मिद्युनलम्ने मिथु-नवांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तमः । यदाह कश्यपः “अन्यांशका अपि त्रिता वदिवर्गोत्तमाह्याः । अतुकांशास्तु न पा-द्या यतस्मे कुनवांशकाः” इति । वसिष्ठोऽपि “वर्गोत्तमं विनान्वांशे विशाहो न शुभप्रदः । वर्गोत्तमस्येऽन्यांशः उवपौत्रादिहिदः” इति । अन्यज्ञ नो चरलम्ने इति । तौलिस्त्रगस्ये द्रुतमकरस्ये शशभृति अन्त्रे मति चरलम्ने विहितचरलवयोगे नो कुर्यात् । यथा मेषलम्ने तुलांशे उक्तज्ञ केशवाकेण “चरलवं चरवेष्टमगच्छजेन्मृगतुला भरगे गृगतव्यमिष्य । युवतिरत्र भवेत् कृतकौतुका भदन-

वत्यनवद्यजनोन्सुखीति” । अनशो जीर्णोभन्ती तस्य त्वजने त्वांगे उन्मुखो परपुरुषरता खार्दिव्ययः” पो०धा० ।

व्यथ लग्नादिस्य यहोऽपि: “व्यये शनिः खेऽवनिजस्तुतीये भृगुस्तनौ चन्द्रखला न शस्ता । लग्नेऽट् कविलैश्च रिपै मृतौ ग्लोलिनेऽग्नेयारात्र भदे च सर्वे” सु०चि० ।

“व्यये द्वादशस्याने स्थितः शनिः न शस्तः “सोम-पक्षेऽपि हि जातां द्वादशगे मद्यपां कुरुते” इति शौ-नकोक्तः । अत्र रविसुते इत्यत्वर्त्तते । “खे दशमेऽवनिजो महालो न शस्तः । “गाकिनो व्येन्निव यक्षे” इति केश-वाकोक्तः । त्वतीयो भृगुः शुक्रः न शस्तः “धन्या धनने शुक्रे क्षणपत्वं प्राप्तुयान्नारी । दुश्चिक्यगते तु कन्या लाव्दाङ्ग्रहः कनीयास्त्रज्ञते” इति शौनकोक्तः । तनौ लग्ने चन्द्रः खलाः पापयहात्वा न शस्ताः । “लग्नस्ये-उक्ते कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्यो हिम-रश्मिर्मृत्युं कुर्यात् त्वयोदये मासे । भौमः गद्यो विधवां लग्नस्येऽव्दात्र सौम्यवग्योगात् । कामयति नीचवर्णाङ्गै ग्रन्थे रविसुते बहून् पुरुषान् । शनिवद्विधुन्तुदस्य त विनेये सदसदिति विन्नैरिति” शौनकोक्तः । लग्नेऽट् लग्नस्यामी, कविः शुक्रः ग्लोलिनेऽग्नेये रिपै वृषस्याने न शस्तः । “रम्भे कुजे सौम्यखगे च मृत्युः षडादेषे जग्नपतौ च मृत्युरिति” ज्योतिर्निवन्धोक्तः । “भृ-षट्काङ्गयो दोषोलग्नात् षडगते सिते । उच्चगे शुभ-संयुक्ते तक्षगनं सर्वदा त्वजेऽदिति” नारदोक्तः । “अवृ-चतुष्पक्तान् मृत्युर्दम्पत्योः षडगे चन्द्रे” इति शौनकोक्तः । ग्लौषन्द्रः लग्नेऽट् शुभाशन्द्रवृध्युरुगुकाः आरोभौम-स्वैते मृत्युर्दम्पत्यस्याने न शस्ताः “मासवयेण विधवां निधन-ग्रन्थमाः कुरुते” । मासवयेण कन्या निधनस्ये वाति पञ्च-त्वम्” । बुधदत्यत्वर्त्तते । “दम्पत्योर्निधनस्यः सप्तदशाव्दा-हियोगदो जीवः । पञ्चत्वं नयति भृगुर्निधनस्यः सप्त-भिर्भैरिति” शौनकोक्तः । नारदः “कुञ्जादमो भहा-दोषो लग्नादमगे कुजे । शुभत्वयुतं लग्नं त्वजेऽट् तत्तज्ञगो यदि” । ब्रह्म सम्पतिः प्राप्तुकाः । लग्नेऽट् च पुनः सर्वे सूर्योदयोपहाः भदे सप्तमस्याने न शस्ताः निषिद्धाः । “सर्वे जामित्रसंस्याविदधति मरणमिति” वसिष्ठोक्तः । कश्यपोऽपि “सप्तम्यानगाः सर्वे पर्वाः कुर्वन्ति शोषतः । दम्पत्योर्मरणः यत् सादेकस्य च न संशयः” इति अर्थादन्येषु स्यानेषु प्रहाः शमो-चीनास्त्र जेष्ठचित् स्यानेषु शुभा एव जेष्ठचिन्मध्यमा-

एवेष्येतदपि वक्षति । अतोऽसुमर्थमतिसंचित्य त्रिवि
कमेण निपिङ्गस्यानान्ये बोक्तानि । “त्याज्या लग्ने इधयोऽ-
मन्दात्, पठे शुक्रेन्दुलग्नपाः। रन्धे चन्द्रादयः पञ्च सर्वे-
ऽसे इग्नुरुद्ध समविति”। (मन्दादश्यः चत्वारो मन्दरवि-
चन्द्रकजा इत्यर्थः) । अजयुर्वैः समतं शौनकमतेन
ताटशविरुद्धफलाभावात् । यदाहृ “कन्यास्तिस्तो जनयति
सापत्न्यं चैव सप्ने शशिनि” । “शीलवरिकोपेताङ्ग-
रोति पत्न्यः कलवगे देव्यामिति” । युक्तरित्युवत्तेन
अत्र वचनद्यप्राभाग्याद्विकल्पः । यत्त्विष्योक्तं “जा-
मिकगो यदि भवेदुशना बुधो वा गोर्बाण्यनायसचिवः
सितचन्द्रपत्ने । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौ-
भाग्यपुष्पसङ्गितां वनितां करोतीति” तच्छन्द्रजामित्व-
विषयम् । तथा च भुजवतः “स्त्रीणां विवाहे ह तु
बलैरुपेताः पत्न्यः प्रणाशं विहगा विदध्युः । त्यक्ता-
बुधं दैत्यपुरुषं गुरुं च निशाकादस्तग्नप्रपन्नाः” इति ।
अतएव दोपिका “रविमन्द्रज्ञाकान्तं रुग्गाङ्गात् सप्नम्
त्यजेत् । विवाह्यात्मा चूड़ाषु गृहकर्मप्रवेशने” इतिपोऽधा ॥
अथ लग्नतःस्यानविशेषे यहमेदानां शस्त्राः “त्वायाऽप-
षट् सु रविकेतुतमोऽर्कपुवास्त्रायायारिगः चितिशुतो
द्विभुषायगोऽज्ञः । सप्नव्ययाऽरहितौ इग्नुरु सितोऽद-
तियूनवद्व्ययत्वान् परिहृत्य शस्त्रः” सु०चिं ॥

“ततीयैकादशाऽभवदस्यानेषु रविकेतुतमोऽर्केषुताः
शस्त्राः शुभफलदातारः । यदाहृ शौनकः “बन्धुजनेभ्यः
पूजां विश्वार्पणं सहजगे त्वकेऽ । प्राप्नोति धनं पठे
त्वावदादूर्जं सुताशैव । दम्पत्योः सह मरणं निधन-
स्ये इकेऽसप्नत्वा । कारयति धनविद्धिं त्वावदादूर्जं तथा
यगः सवितेति” (रवे) धनधान्यपुष्पयुक्तां पञ्चमसं-
वत्सरात्तृतीयस्यः । घटः पद्मिर्मासैरसपत्नीं कन्यकां
कुरुते । निधनगताकिं: कुर्यादाभरणादामयवियुक्ताम् ।
आयगताकिं: कन्यां विवरियोग्यां करोति वरणासादिति”
(यनेः) अत्र राहुकेतोश फलं शनिवदेवेति “स्त्रीनौ वाय-
ष शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्ये” इति वसिडोक्तः । त्वाय-
ायारिगः ततीयैकादशपदस्यानस्यितः चितिशुतो भौमः
शस्त्रः ॥ “सहजस्यो भूमिशुः सौभाग्यकरस्य वावदायुष्यम् ।
मन्त्रत्वसरेण विपुलं धनागमं शतुरुसंस्थस्तु । मणिकाङ्ग-
नरत्वाठगमेकादशगः वृजोऽप्तद्वष्टकेन” इति शौनकोक्तः ।
अजाचन्द्रोऽविगुणायगोऽतीयदत्ते यैमादशस्य शस्त्रः ॥ “अव-
दाङ्गनसंयुक्तां करोति चन्द्रो धने नायाः । चन्द्रसृतीय

राशौ सौभाग्यकरस्य वावदायुष्यम् । लग्नादेकादश-
गः कन्याभिन्दुधनान्वितां कुरुते” इति शौनकोक्तः । इग्नुरु
बुधविहस्तौ सप्नमद्वादशाऽसातिरिक्तस्यानस्यितौ शस्त्रौ ।
उक्तस्यानामाय चयुभवादन्ये वा शुभदावत्वात् । यदाहृ
वसिडः ॥ “प्रीतिर्विद्धिः सगुणनिरतिव्युपूजा द्वाताप्तिः
सद्वैष्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाशः । धर्मे बुद्धि-
भवति धरणीलविक्रिये व इद्विर्वानिः स्त्रीणां हिम-
करुते लग्नभावादिसंस्ये” इति । “लच्छोप्राप्तिर्भवति
सुयग्या ग्रीतिरन्योन्यद्विरिदप्राप्तिर्भवद्विधमयं चाच्यमाणां
विरक्तिः । पापासक्तिः सुखतविरतिर्भूरित्वाभः चुरेज्ये स्त्रीणां
सौख्यं रिपुकतभयं लग्नभावादिसंस्ये” इति अयं शुभ-
देवं अयः शुभावहो विधिहित्यमरः । क्षीवत्य त्वावैभु-
केचिद्वद्विधमयमिति” पठन्ति तन्नकारे भवकारभान्तः
“उभयुक्तानन्दकरों करोति न चिराहुरुः घटे” इति
घडस्यानस्यितगुरोः शौनकेनापि सम्यक्फलाभिधानात् ।
सित इति अदमहतोयसप्नपद्वादशस्यानानि परिहृत्य
त्यक्ताच्येषु स्यानेषु सितः शुक्रः शस्त्रः । तदुक्त वसिडेन
“भोगप्राप्तिर्भविधमयं खैरवत्तिर्भवद्वच्चं द्युम्नाधिक्यं
भवति निधनं सर्वं नाशोऽवस्थुत्वस्तु । तथ्यप्रीतिर्भवद्विध-
गुणाः सर्वसम्पत्समृद्धिरक्षं स्त्रीणामुशनसि तथा लग्न-
भावादिसंस्ये” इति द्युम्नं द्रविणम् । अवसुत्वं दरिद्रप्रता ।
अस्त्रं दारिद्रप्रम् । वसिडः “भूत्युनैस्त्रं बहुविधधनं
भावहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतोभर्तृ-
हानिशिरायुः । अयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरथांगमव-
भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्ये” (रवेः) नाशः
सम्यद्वद्विधयशेषव्युद्धिः प्रजाप्तिः शस्त्रान्मृत्युर्भवति न
चिराहुर्दीर्घसपत्न्यवाधा । प्रद्रव्यात्मं दुहितजननं वृद्धनं
भोगभाक्त्यं दासां स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नमादादिसं-
स्ये (इन्द्रोः) । अब चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाप्तिः फलमभिहितम्
श्रीपतिनापि “सुखे ह कथितो बन्धुक्त्यः कैच-
नेव्ये कीयमतमुस्तुव्योक्तमिति यन्यकाता चतुर्थस्यानस्य
मध्यमत्वमङ्गीकृतस्तु । “बधूं चशुरवियुक्तां चतुर्थस्यः
यशी त्वावदादिति” शौनकः । विश्वार्थयोः का गतिति
चेत् । बालवन्द्रविषयमशुभफलम् तद्विवचन्द्रविषयं
शुभफलम् । उक्तच्च केशवोक्तेण “वालोऽज्ञः प्रियविरहं
शनिः स्तनामामः स्तन्यत्वं स्तजति सुखे सुवासिनीमाप्तिः”
वसिडः “मुत्तुः शोको बहुविधधनं भावहैरं कुबुद्धिर्लक्ष्मी-
प्राप्तिर्भवति भरणद्वाप्रभवोवेशनाशः । स्त्रीणां हेषो व्यसननि

रतिः उवपौत्रादिसिद्धिर्भूमेर्वलिनि तनये लग्नभावा-
दिसंस्ये”(कुजस)। स्वच्छन्त्वं कदेनरतिर्बङ्गमत्वं पिशीलं
व्याधिः सुत्रीमृतिरथ सुखं गर्भपातप्रदृच्छिः द्यूतामुक्तिर्भ-
वति रविजे वैष्णवं वक्ष्वरोगं स्वर्मानी वा अथ शिखिनि वा
लग्नभावादिसंस्ये”पी०धा० बुधादीनामहुपदमुक्तम् ।

अथ लग्नादिभृक्तकर्त्तयैदिदोषापवादः

‘पापौ कर्त्तरिकारकौ रिपुट्टहे नीचास्तगौ कर्त्तरी-
दोषोमैव सितेऽरिनीचगटहे तत्प्रदोषोऽपि न । भौ-
मैस्ते रिपुनीचगे न हि भवेह्नीमोऽप्तमो दोषक्षेत्रे नीच-
नांशके शिखिनि रिप्फाटारिदोषोऽपि न” सु०चि० ।

“तत्र कर्त्तरीयोगवृक्षणं लग्नात् पापात्प्रियादिनोक्तं यौ
क्रूरौ यहौ कर्त्तरिकारकौ रिपुट्टहे शतुरेहे स्थितौ नी-
चेऽस्तगौ स्वनीचराशिस्तौ अस्तं गतौ वा तदा कर्त्तरी-
दोषे स्वात् यदाङ्गः कश्यपनारदविषिडः; “पापयोः कर्त्तरी-
कर्त्रीः शतुरीचगटहस्ययोः । यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्त-
री नैव दोषदा” इति इदं विशेषयः गत्वु वृक्षस्यत्वादिकं
समुचितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैव-
ज्ञम् । गर्भेण । “क्रूरकर्त्तरिष्युक्तं लग्नं चन्द्रं च न
त्वजेत् । केन्द्रत्रिकोषासंस्ये षु गुरुमार्गवित्सु च” ।
‘विष्वौ धनोपगे शुभग्नेऽयवान्त्यगे गुरौ । न कर्त्तरी
भवत्यहोजगाद् वादरायणः । क्रूरदयसान्तरगं विलग्नं
मृतिप्रदं चन्द्रमसञ्च रेगदम् । गुर्भैर्धनस्यैरथ वाऽन्तर्यगे
गुरौ न कर्त्तरी सादिह भार्गवाविदुरितिः” ।

अथ वडशुक्रापवाद उच्यते । “सिते शुक्रेऽरिमटहे नीच-
गटहे वा सति तत्प्रदोषो भृगुपट्क्षेत्रोऽपि न स्वात्
यदाह कश्ययः “नीचराशिगते शुक्रे शतुरेवगतेऽपि
वा । भृगुपट्कोलितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः”
अथादमौमदोषापवाद उच्यते । भौमैस्ते व्यस्तं गते
रिपुनीचगे शतुरेहे वा स्वनीचगटहे वा सत्प्रदो
षोमो न दोषकृत स्वात् । उक्तं च कश्यमेन “अस्तगे
नीचगे भौमे शतुरेवगतेऽपि वा । कुजादमोऽन्नवोदोषो
न किञ्चिदपि विद्यते” इति । अथ वडद्वादशश्यान
चन्द्रापवाद उच्यते । शिखिनि चन्द्रे नीचनांशके वा
सति रिप्फाटारिदोषोऽपि द्वादशादमशतुर्स्यानस्तित
चन्द्रदोषोऽपि न स्वात् । “नीचराशिगते चन्द्रे नीचनांश-
कगतेऽपि वा । चन्द्रे वडारिरिप्फस्ये दोषो नास्ति न
संशयः इति” कश्यपोक्त्रः पी०धा० ।

अथावद्वादिदोषापवादः “अवद्वायनर्तुतिथिमासभपक्त-

दग्धतिथप्रवक्ताणवाधिराङ्गुसुखास दोषाः । नश्यति विहुरु-
सितेपिहु केन्द्रकोषे तदवच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषाः”
सु०चि० ।

“अवद्वदोषः१ व्ययनदोषः२ व्यतदोषः३ तिथिदोषे-
रिक्तादिः४ मासदोषः५ नक्तवदोषः क्रूरसहि-
तादिः है । पक्षदोपस्त्रयोदशदिनात्मकादि ७ दग्धा
तिथिः प्रसिद्धा चापान्त्यगेत्यादिनोक्ताद । अन्यकाण-
वधिराख्योलग्नदोषः८ तन्मुखास्तदादयोऽन्ये अकाल-
दृश्याद्या दोषा विहुरु सितेपु केन्द्रकोषे केन्द्रं सप्तमस्या-
नरहितं विचक्षितं जामिवदोपस्य स्वात् । अतएवो-
क्तमग्ने “विकोषे केन्द्रे वा मदनरहिते” इति कोषे नव-
पञ्चमे सत्यु नश्यति । उक्तञ्च कश्यमेन “अवद्वायनर्तु-
मासोत्या पक्षतिथ्युक्तसम्भवाः । ते सर्वे नाशमायान्ति
केन्द्रसंस्ये गुभयपहे । काणाम्बवधिरोऽन्न दग्धवग्न-
तिर्थेभवाः । ते दोषानाशमायान्ति केन्द्रसंस्ये गुभ-
यपहे”इति । “अकालजात्र नीहारविद्युत्यांश्वभसम्भवाः ।
परिवेषप्रतिस्थृत्येषुक्वापव्यजादयः । दोषप्रदा मङ्गलेषु
कावजाचेन्द्र दोषदा । गुरुरेकोऽपि केन्द्रसः गुरुः वा
यदि वा वधः । इरेः स्फुर्तिर्थया हन्ति तद्वादोषान्काल-
जान् । लक्षोपयहचण्डीशवन्द्रजामित्वसम्भवान् ।
तत् केन्द्रोगेशुर्हन्ति चुपर्णः पक्षगानिवेति” । तद्वच्चेति
तथा यदि पापः क्रूरोविधुयुक्तराघेन्द्रांशे स्वाद्या
सचन्द्रे सेवे स्वर्यनवांशस्तहोषोऽभिहितो यज्ञोपवीतप्रकरणे.
तदा तत्कतदोषो नश्यति । उक्तञ्च संहिताप्रदीपे
“सचन्द्रराघेशुभोनवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विलग्नसंस्यः ।
विकोषकेन्द्रे षु गुरुः सितो वा यदा तदाऽसावशुभोऽपि
गत्सः पी०धा० ।

अथ वडविधदोषापवादः “केन्द्रे कोषे जीव व्याये रवौ वा
लग्ने चन्द्रे वा पिवन्त्यात्मे वा । सर्वे दोषानाशमायान्ति
चन्द्रे वामे तद्वहुर्मुहूर्तांशदोषाः”सु०चि० । “केन्द्रं प्र-
सिद्धं कोषं” नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरुः स्वात्तदा सर्वे
दोषानाशमायान्ति उपलक्षणात्माङ्गुधशुक्रापविधि । यदाह
नारदः “उक्तानुकाल ये दोषास्ताविहन्ति बलो गुरुः केन्द्र-
संस्यः सितोवापि पक्षगान् गरुडो यथेति” सितो बुधस्या-
युपलक्षकः । उक्तञ्च कश्यमेन “काव्ये गुरौ वा सौम्ये
वा यदा केन्द्रत्रिकोषे । नाशं वान्यविचादोपाः पापा-
नीव हरिस्फुर्तिरिति” तत्रापि लग्नास्वकेन्द्रस्यातिवलत्वा-
त्वा स्थितो जीवः सर्वोरिदहरः तदुक्तः विष्णेन “कुनवांश

दोषाः ये बन्दोषाः पापैः कर्ता दण्डिनियातदोषाः। बन्दे
गुह्यस्तान्त्रिमिसकीकरेति फलं बन्दाज्ञः बन्दवृत्तुमस्ति”।
बन्दवा आवे एकादशे रवी सति दोषनाशः। “बन्देका-
दयगे स्वर्ये दोषा नाशं बयुत्तदा। अरचादेव इदस्य पापं
जन्मयतोऽनुवमिति”। अथवा बन्दे वर्गोत्तमे स्वभवांय-
बुक्ते यथा मिथुने मिथुनांयः तदा दोषनाशः। अथवा
बन्दे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति दोषनाशः। हि-
ते बन्दवृत्तस्तान्त्रिमिसकीर्त्यत्वाहन्त्रो लग्नादुपचय०, १०, ११
स्थाने चेत् स्वात्तदादि सर्वदोषनाशः। एवं क्षमेष्य प-
रिहारत्वबहुतं यदाह कथमपः “वर्गोत्तमते लग्ने
वर्गदोषा चतुं यत्। चन्द्रे योपचये वापि यीझे कुशरितो
बथेति”। चन्द्रे इति तदक्षेत्रे प्रकारेष उर्भुरूर्ता र-
वाव्यमेषादेवः, अंशदोषाः पापयहनवांशस्तात्त्वात्ते वर्वे
चन्द्रे वामि एकाशस्तानस्थिते सति नाशमादान्ति।
“उर्भुर्तवन्दड्वर्गकुशवांशयप्तोऽव्वाः। ये दोषास्तान्त्रिइ-
त्येव बन्देकादयगः बथेति”। अन्यदद्वाह कथमपः
“बन्दाहस्तानगव्योमचरोत्तं दोषहश्चवस्तु। शुभः केन्द्र-
गतोऽन्ति दावान्त्रिविपिन् बथेति” पौष्टा०।

“तिकोषे केन्द्रे वा भद्ररहिते दोषवत्कं हरेत् दौमः शु-
क्रोहिषुचमपि चक्षं हरयुरः । भवेदागे केन्द्रे इष्यप उत
खवेशो वदि तदा चमुङ् दोषाचां दहन इव तूलं चम-
वति” ४०.८० । “तिकोषे ५.८ केन्द्रे सप्तरहिते
१.४.१०, वदि दौम्यो बुधसिद्धेतदा दोषवत्कं
हरेत् । उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि हिषुचं दोषव-
तकं दोषविद्यती इरेत् । तथोत्तमस्थानस्थितो युहरपि
चक्षं दोषात् हरेत् । वदाह नारदः “दोषाचां हि
चक्षं हन्ति वज्रान् केन्द्रमोरुधः । अपहाय शुन्
एकोहिषुचं वज्रमङ्गिराः” । अत चतुर्वदेनानेकवस्त्वा-
त्वं विवर्जितम् । अतहवाह कश्यपः “वज्रान् केन्द्रः दौ-
म्यो हन्ति दोषवत्तत्वम् । यूनं विहाव दैत्येभ्यः वह्यं
वज्रमङ्गिराः” इति । भवेदिति वज्रपोक्त्वसामी उत च-
म्दोषार्थे खवेशो वज्रगतांशनाथो वा चावे ११केन्द्रे १.
४.१० वदि भवेत्तदा व दोषाचां चमुङ् चमवति
तत्त्वं डालः दहनोऽग्निशुक्लं कार्यविधिव चमवति ।
तदुत्तमं नारदेन “वज्रेट् वज्रांशनाथो वा चावमः केन्द्र-
गोऽपि वा । रात्रिं निहन्ति दोषाचामित्वमादीव पादकः”

यद्यपि यजुर्वेद च युरादियुभायुभनिरूपसम् “चत्रूः दि-
तोऽर्कः च यूरा, अद्वित्ता, जर्जित्वः स्थाहितो, बनः च यो

— अथ संकोर्चं जातीनां विवाहे नियतकालविधेयः “कण्ठे
पक्षे सौरिकुञ्जार्केऽपि च वारे वज्रे नक्ते वदि वा स्थाप-
रपीड़ा । संकोर्चनां तर्हि सुतायुर्भवाभ प्रीतिप्राप्यै वा भ-
वतीह स्थितिरेवा” ३० चिः । “कण्ठे पक्षे शनिमौमार्कजारे
विवाहोक्तनक्तादिभिन्नक्तेषु चकाराह्यावातश्चुक्तेऽयादि
दुष्टयोगेषुपि वदि संकोर्चनाम् अनुकूलप्रतिक्षेमजानां
करपीड़ा विवाहः स्थात् । तर्हि वा करपीड़ा सुतायुर्भ-
वाभ प्रीतिप्राप्यै भवति । एवा स्थितिराचारोऽचिः, अनु-
कूलज्ञामूर्त्यावधिकादः प्रतिक्षेमक्तावाण्डाकाद्यः । वा-
कारप्यहृष्णमेतद्धामे विशाहादाप्यक्तव्ये च प्रायुक्तदि-
नेऽपि स्थादिति स्फुरनार्थम् । “तदुक्तः” गार्जीवि “कण्ठे पक्षे
भानुमौमार्कजानां वारे बोगे चापि विष्णुर्ये निविष्टे ।
संकोर्चनां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुः प्रायेषौ गकाद्याः”
इति । केशवार्द्धः “प्रायेष सङ्कृतभुवामसुभर्त्यपक्ष
करपीड़ा शुभमत् करपीड़ा व्यात्” इति

‘બાબ જામે પંક્તાચે તદવામે ગોધૂબિનિરુપથપ્રયંતે
‘ભાસામણં ન ત્રિદીકરણં’ નેંબ જામણસ્ય ચિન્તા નો વા
વારો ન ચ વચવિભિનોછૃસ્તસ્ય ચર્ચા । નો વા વોગે
ન કૃતિમધનં’ નેંબ જાયિતાદેશો ગોધૂબિઃ વા સુનિભિ-
રદિતા સર્વકાર્યેન શર્દા’ હંચિ ।

“यद्यन वक्तुमित्यादि: स सुवर्यथगादः तेज गोधूल्या: प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधिरन्वया निषिद्धे अमावा-खाभाद्वाभरतीत्यादिविषयि गोधूलिकान् भवितुं युक्तं स्थात् । वामाचैव अप्यत्ते रिटापत्तिरपि वक्तु मयक्या । तक्षादभिहितित्यादिवृद्ध वामाचक्याचित्तदोषपरिहारं पूर्वकवटीवान् कार्यं तदभावे गोधूलिकान् कार्यम् । यदाह लग्नः ‘लग्नं’ वदा नात्ति विशुद्धमन्यहोधूलिकां साधु तदा वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्यवृक्ते गोधूलिका नेत्रं एवं विषये । शुभाशुभ्युतं सर्वं राशेऽवन्तव्यनि-न्वितम् । विवाहलग्नवच्छेवहोधूलिर्माह भागुरितिं” किञ्च “कुलिकं कूलिसाम्यं च मूर्तीं वडाटसः शयो । पञ्च गोधूलिके खाल्या अन्ये दोषाः शुभावहाः” इति देवज्ञमनहरोववाक्यमपि सार्वकम् । गोधूलिविषयारे आह नारदः “प्राच्छानां च कलिङ्गानां सुखं गोधूलिकं स्फुरतम् । गन्धर्वादिविषाहेषु वेष्टोहाहे चायोजतेत् । चतुर्थमुभिजिङ्गनसुदयकान्तुं सप्तमम् । गोधूलिकं हि भवति सम्प्रत्युतादिसौख्यदभिति” । देव-कृतम् “वटीवान् यदा नात्ति तदा गोधूलिकं शु-भम् । शुद्धादीनां तुधाः प्राकुर्म द्विजानां कदाचन । महादोषान् परिव्यज्व प्रोक्तिविषयादिवेषु च । आरये-द्वोरजोवावसावङ्गान् शुभावहनिति । लग्नशुद्धिर्यदा-नात्ति कन्या योवनयात्तिनो । तदा वै सर्ववर्णानां लग्नं गोधूलिकं शुभनिति” । अतएव भूपालवङ्गमे “विप्रेषु व-टिकाऽलाभे दातव्यं गोरजो वृष्टेः । संकीर्णे गोरजः शस्त्रं परेषु द्वितयं शुभनिति” तत्र गोधूलिक्ष्यकालसमये केषवार्केष्वोऽपि: “अत्रोभवत्व वटिकादलभिटमाङ्गर्याङ्गं तदभरमवेषयि चार्ब्बविमादिति” केचित्तु वावहिना-ने दियि पवित्राणां पश्येत्तीवं रविविमभागम् । तपात्परं नाडीकुरुम्भमेके गोधूलिकाच्च तुनदोवदन्तीति, तदेतदेः पश्योर्बादेपाचारं अवस्था पी०धा० । “पिण्डीगृते दिनकाति ऐमन्तरौ स्तादर्दास्ते तपषमये गोधूलिः । चंपूर्वास्ते लक्ष्मरमादाद्याहे त्वेभा वीज्वा एकलयुमे वावर्दी” ४०चि० । “ऐमन्तास्ये ज्ञातो ऐमन्तश्वर्द्दे-न शीतकाल उपवस्थाते मार्गशीर्षीदिमासचतुर्दये इत्य-र्चः तत्र दिनकाति शुर्वं पिण्डीमृते औदनगोचकवद्ये वन्ध्यादां वीज्वादायाहतत्वेन निःप्रभे इत्यर्चः । तत्पिन् समये गोधूलिक्ष्येदा तथा तपषमये उष्णकाले चेतादि-उद्दट्टे सूर्योदासे अर्द्धविषयस्य इत्यात्मे च सति गोधूलिः ।

जलघरामेवास्ते वा मालासमूहक्षेत्रस्योत्पादके काले वर्षा-काले आवायादिमासचतुर्दये सूर्ये संपूर्णस्तेऽदर्शनं गते वित्त गोधूलिः । केवलमित्यं न विवाहे एव किन्तु लक्षण्युमे उपस्थित्युभावांयोदित्वपि त्वेवा । यदः इवाहः “गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति तुनवो नारीविवाहादिके वेमने यितिरे प्रयाति वद्दुतां पिण्डीकाते भास्करे । पीड्येवांकाभिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चालामध्यामते भगवत्ति प्राडृश्यरक्तालयोरिति” । पी०धा० ।

अथ गोधूलिसमयेऽवश्यकर्त्ता दोषाः “चक्षं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के लग्नान्मृत्यु रिपुभवमे लग्ने चन्द्रो । लग्ना-नाशस्तु नमदस्थल्युस्ये भौद्ये वोदुर्कर्मे धनसङ्गे चन्द्रे सौख्यम्” सु०चि० ।

“गोधूलिरित्वतु वृत्तते गुरुदिवसे उद्यस्तिवारे, चक्षं-उक्तां याते चक्ष्यास्तादनन्तरं गोधूलिः शुभा स्थात् न तु चक्ष्यास्तात्पूर्वमहं वटिकालोधूलिकान् चार्यसर्वाचार-सप्तस्त्रावहात् । तथा सौरे चत्विवारे वार्षे चक्ष्याद्यनव-हिते गोधूलिः शुभा । न तु चक्ष्यास्तादनन्तरहुक्षिकात्-हावहात् । उपलक्ष्यत्वात् कालिसाम्यनपि त्यावहात् तथा लग्नात्यावहालीनलग्नान्मृत्यावटमे रिपुभवते वहे वा लग्न एव वा चन्द्रे सति कल्यानाशः स्थात् । तदुक्तं देवतः “कुलिकङ्गुलिसाम्यच्च मूर्तीं वडाटसः शयो । पञ्च गोधूलिके खाल्या अन्ये दोषाः शुभावहाः” । अत फुलिकशब्देन तत्कालसम्भाव्यार्थवामास्योवारदोषो उद्धाते अन्येवान्वस्थव एव । लग्नस्ये मदनस्ये चन्द्र्युस्ये वा भौमे वति वोदुर्कर्म नाशो भवति तदक्त-झग्रोतिः चहितासारे “वहे इटमे भूर्ति गते शयाङ्गे गोधू-लिके चन्द्र्युपुरैति कल्या” । कुजेऽटमे भूर्ति गते शयाङ्गे वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गाः” अन्योऽपि विशेषस-त्वैव “वडाटसे चन्द्र्यजचन्द्र्यजीवे छोणोहते वा भयुनन्द्वते वा । मूर्तीं च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्थादिह वर्जनोयमिति” । “विष्णारङ्गुरुभूतन्यात्तद्वा शूर्तीं वडाटसः शयो । गोरजस्त्रावयन्ति तुलः शनिदिनं विनेति” । उक्तस्तु “वैष्णवार्केष्य गोधूलिकेऽपि विधुरदसवठमूर्तीं यन्त्रोचयन्ति तदयो चरुचिप्रपद्माः । पञ्चाशूरुहिमयमेद विषयादिविषयार्यवाहादिदं वस्ततमस्तगते पतञ्जे । नांशो न लग्नमिह इट्युतं सम्भव्या नारीसौरितमसामयि चन्द्र-भद्रः । किञ्चन्द्रवारभवमेकमिहासु किञ्च वाल-प्रमाणवस्थविषयि त्वतं नः” । वार्के शब्दे विशेषविल-

शिखगिड्स्त्रौतत्केशलङ्घुलिकयामदलोपलम्भादिति । चन्द्रे
लाभस्ये वित्ते इतोवस्ये सहजस्ये वा सति स्त्रौषु-
रक्षयोः सौख्यस्थात् । तदुक्तं संहितासारे “यत्रैका-
दयगच्छन्दोदीतीयो वा ततोवयः । गोधूलिका स विज्ञे-
या येवा धूर्लिति स्त्रैति”पी०धा०

छद्मो०त०भासमेदे फलमेदे: “मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति
विधवा, मावमासे तथैव, उत्त्रायुर्भेदवौदेनेन सञ्जिता कुम्भस्थिते
भास्तरे । वैशाले शुभदा, प्रजावत्तरी, अ॒वै॑ ए पतेमी-
नटा आचाटे भनधान्यपुत्रवक्तुला, पाणिप्रहे कन्यका ।
अथ विशाहादौ वर्ज्जित्रोपेषवसमिः “उत्तातान् सह पात-
दग्धतिथिर्दृष्टं च बोगांस्तथा चन्द्रेज्योगेनसामयास्तमयनं
तिथ्याः क्षयर्दी तथा । गण्डान्तङ्ग सविदि संक्रमदिनं
तत्त्वं शपाक्षा॑ तथा तत्त्वं शेषविधूलयादप्तिपुगान् पापस्य
वर्गांस्तथा । सेन्द्रकूरवगोदवांशसुदयास्ताशुद्धिवर्गायु-
षम् । खार्जुरं दपयोगवोगसहितं जामिक्वलत्ताव्यधम् ।
वाष्पोपयहपापकर्तरं तथा तिथ्यक्षयोगेत्यितं दुष्टं योग-
मधार्द्यामतुलिकाद्यान् वारदोषानपि । कूराकान्तविशु-
क्षमं प्रह्यमं यत् कूरगत्त्वम् त्वे धोपातहतङ्ग केतुह-
तमं सन्ध्योदितम् तथा । तदृच प्रह्यभिन्नयुहगतमं
मर्दीनिमान् सन्त्वयेदुवाहे शुभकर्मसु प्रह्यकातान् ल-
भ्यस्य दोपानपि” सु०चि० । “उत्तातादीन्दोषातु
हुवाहे यज्ञोपशीतादिशुभकर्मसु च सन्त्वयेदिति हृतोव
स्त्रोके नाम्यः । उद्धाहप्रह्यं गोबूलीवर्द्धन्यायेन सुख्य-
त्वस्त्रुचन्द्रनार्थम् । उत्तातान् विविधान् दिव्यान्तरिक्ष-
भौमान् लक्ष्यथा तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्जित्रिस्त्रैस्त्रये ।
यदाह युक्तः “दिग्दाहे वा महादाहपतने चाम्बूवर्द्धये ।
उत्ताताते महावाते महाशनिनिमातने । अनभाशनि
पाते च भूकम्पे परिवेषयोः । यामोपाते शिवाशन्दे
दुर्निमित्ते नयोमने । केतवो यत्र दृश्यन्ते स धूमा वा
प्रुद्यग्निधाः । चन्द्रस्त्रयं प्रह्ये चैत्र वर्ज्जित्रिनसप्तकमिति” ।
पातो महापातः क्रान्तिसाम्यमिति यात् तत्प्रशितप्रि-
ष्ठम् । दग्धतिथवः “कामान्त्वगे गोष्टगे इत्यादिवौक्ताः
एते: सह त्वजेदिति सन्ध्यस्यः तथा दुष्टान् बोगान् व्यतीपात
वैष्टिपरिवार्द्दीत् । अथ चन्द्रेज्योगेनसां चन्द्रयुर्द-
युक्ताणाम् अक्षमयनमस्तं च तिथ्या: क्षयर्दी तिथिक्षयं ति-
चिह्निः च पुर्णगण्डानं नक्षत्रमित्यित्तरनः; विविधं विष्टि-
मेहा वैक्षमदिनं तदित्तसे वर्ज्जया वटिकाः, यवनेषु विषुवेषु
च पूर्वोपरं विदिनमिति विशेषोभ्येयः । ताम्यां सहि-

तमिति पूर्वेण सन्ध्यस्यः । तत्त्वं यत्त्वहर्त्यम् अंशोलग्नगत
विहितनवांशः सौ पातः तत्त्वं यौ तयोरस्ता लग्नाधीशास्तं
लग्नगतनवांशाधीशास्तं वेत्यर्थः तथा तत्त्वं यैशविधन्
लग्नगतांशेषवन्द्रान् अटरिगान् अटमगतान् लग्नस्थान्
इन्द्रुष्टं कूरखगचेन्द्रुकूरखगी उदयोः लग्नस्थ अंशो
नवांशस्य उदयांशमिति समाहारद्वैकवचनं इन्द्रुकूर-
खगायां सहितसुदयांशम् । इन्द्रुष्टहितं लग्नं लग्नाश
च कूरयहेष्ट सहितं लग्नं लग्नांशं चेत्यर्थः । पापस्ये त्वे
कत्वमविवक्षितं पापानां वर्गानित्यर्थः उदयाशुहिरक्षः शुक्षि-
च उदयास्ताशुद्धिः चण्डायुधम् “चण्डायुधं इर्ष्यवैष्टिप्रा-
ध्येवादिनोक्तम् । खार्जुरं व्याघातगण्डेवादिनोक्तं दग्ध-
वोगः “क्षयर्दीवन्द्रेष्टयुतेरिव्यादिनोक्तः, योगो प्रह्ययुतिष्ठ तत्-
सहितं जामित्वलक्ष्याव्यधम् समाहारद्वैकवचन जामित्व
दिविधिः लग्नजामित्वं चन्द्रजामित्वं लग्नाङ्गन्द्रेष्टादि-
नोक्तं लक्ष्या “शराङ्गपूर्वेन्द्रुसिता” इत्युक्ता व्यधम् वेदं सप्तशला-
कोक्तं पञ्चशलाकोक्तम् । वायाः पञ्चकम् उपयहः प्रसिद्धः
शराटदिक् शके व्यादिः पापकर्त्ररी कूरयहकर्त्ररी समा-
हारद्वैकवचनं तिथ्युक्तारोत्यितं दुष्टं योगं तिथिनक्षयवा-
रै रुद्धितं उत्पद्मं दुष्टयोगम् । तथा तिथिनक्षयो-
द्धम् वैश्वमादिमे इत्यादि । तिथिशरोद्धवं स्त्र्ये शपञ्चे-
त्वादिनक्षयारोद्धवं याम्यन्वाद्रमित्यादि अनेकं दुष्ट-
वोगम् अवार्द्यामतुलिकाद्यान् वारदोषानपि स्त्रार्थम्
आदिष्ठेन इर्ष्युकूर्त्तादिकान् । कूराकान्तविशुक्षमं कूरा-
कान्तं कूरविशुक्षमं यत् कूरेण जिगमिषितं यद्युक्तं न-
श्चलं लेखोत्पातहतङ्ग भम् । विविधीत्यातैर्दिव्यभौमान्त-
रिक्षीर्हितं तन्मादवट्कं स्त्रार्थमेवं प्रह्ययनक्षत्रमिति ।
केतुहतमङ्ग केतुना हवमृष्टं । सन्ध्योदितस्थम् अत्र च-
न्ध्याशन्देन साध्यसन्ध्या गृह्यते । तत्कोदितं तत्काले य-
न्ध्यवत्तस्य लितिजे उदयस्तसु सूर्यकर्त्तुर्दर्शं नक्षत्रमित्य-
र्थः । न तु प्रातःसन्ध्यायान्तर्वति हि स्त्र्येणाक्षान्मुक्ता-
न्यतरत्वस्त्र्यावात् । बदुक्तं केशवार्केण “तरण्यात्तरकोऽपि
चर्हर्देशं तदस्तिलेप्ति लिलं शुभकर्मणीति” । तारकमण्डः
क्षीवेऽपि । अनुपयहत्वादेव निवेदे सिद्धे उत्तर्देवाभिधान
किमर्थम् उच्यते उपयहकर्त्रदीपस्य सत्यावद्यक्त्वे कुरवा-
हिक्कदेशविवर्यत्वाङ्गतुर्देशस्य च दोषाधिक्यस्त्रुचनादावश्य-
कोऽपि सर्वदेशविवर्यस्येन निवेदो यथा स्यादिति ।
प्रह्यमित्युद्धगतम् प्रह्येष्ट भेदितं प्रह्युद्धगतम् प्रह्यास

निविद्यु तथा पहकतान् करनस्य दोषान् । “व्यये शनिः ले-
उनिजदत्यादिकान् लानसम्बिदोषान् सन्त्यजेत्” ।
षी० चा० । उद्दी० त० उद्दीतिः सारसं पहकाक्यम् “विवाहे
त दिवाभागे कन्या स्थापुत्रिर्जिता । विरहानलग्नवा-
षा नियतं स्वामिवातिनी” एतद्वचनस्वार्थमूलाहुपलभात्
पाचात्यादिभिरप्रामाणिकश्वमुरटीक्ष्यं दिवाऽपि विवाह
कार्यते । कन्यादानं च रात्राऽपि कर्त्तुं शक्यते यथाह
ज्ञो० त० भारतम् “रात्रौ इति न शंखलि विना चा-
भवदक्षिणाम् । विद्यां कन्या द्विजन्तेषाः दीपमध्यं प्रति-
चबम्” । तर्वैव व्यासः दिक्षातु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्थाहु
विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव वदा दिक्षा तिथिर्भवेत् ।
तस्यां विवाहिता कन्या पतिशत्नानवर्दिनो” रत्युक्तः
शनिवारे दिक्षावाप्ति विवाह इति गोष्ठाः । पाचात्यादि-
भिरेतद्वचनमस्तु क्षमेवेति मत्वा शनिशुक्ररितावां न तदा
चक्षते । अथ विवाहस्तोषमाशुभववाच्युच्यने । उ०
७० च० “स्त्रियो द्वताप्ततहुतामनस्तो कुलार्दाः पादी चमो-
दतिविचारिन्द्रियशुल्फो । शिदाङ्गुष्ठो कमलकान्तितव्यो च
वस्त्राभात्तदेवादि भुवो ऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्साङ्गु-
शाजववर्ज्ञहवाविद्विक्षावस्तेदमो लदुतलौ चरणौ प्रग-
स्तौ । जड्के च रोमराहिते विषिटे स्तुते जातुहयं
वस्त्रहुत्तस्त्राविदेवयम् । उद्ध चनौ करिकरप्रतिवाप-
दोमायत्तपत्तवद्यं विष्णुं च युद्धम् । चोषीक्षाट
मुरद्ग्राम्यं सप्तकृतं च गठो भविष्य विषुलां वियमाद-
भाति । विस्तीर्णमांहोपचितो नितमो युद्ध चतुर रथना-
क्षापम् । नाभिर्गमीरा वियुक्तानां प्रददिष्या-
वर्तगता प्रयत्ना । मध्यं स्त्रियादिविचिनाद्यमोजशं च
उत्तो यनाविषमो कठिनातुरस्यै । रोमापवर्जितमुरो
चड्ड चाङ्गानां धोवा च कम्बुनिवितार्थ्युक्तानि चत्ते ।
पञ्चुजीष्ठुमोपमो ऽधरो मांसको इचिरविष्वकृपम्भृत् ।
उत्तद्गुह्मविभाः चका हिजा योवितां पतिशुक्षाभिता-
वेदाः । दाचिष्टवुल्लमश्यद् वरपुट्टं सद्वलुगु प्रभावित-
नदीनमनस्त्रोस्म् । नाशा समा समपुटा इचिरा प्र-
यत्ना इग्नोर्धनीरजदहस्युतिहारिष्यो च । नो चक्षते
नातिपृथु न चक्षे एसे भ्रुवौ वालयमाहुवक्रे । अर्देन्दु-
वस्त्रानप्तोर्मर्यं च चक्षं चक्षाटं न नतं न तङ्गम् । क-
र्प्पुम्भविति युक्तमांक्षं चक्षते चड्ड समं यमाहितम् ।
क्षिग्वनोदनदुक्षितक्षां मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ।
भक्तारावनवाजिलक्ष्मीरथन्नीष्टव्यूपेषु भिर्मालाकुण्ठुवाच-

राङ्गुयवैः शैवैर्भूजैरेष्यैः । मत्सस्त्वाक्षिकवेदिका-
व्यजनकैः शङ्खातपत्ताम्बुद्धैः पादे पाणित्वे ऽपि वा युधतयो
गच्छन्ति रात्रीपदम् । निगूढमविवर्मनौ तद्वप्याग-
गोष्ठमौ करौ चृपतिवैवितां ततुविकृष्टपर्वाङ्गुलौ ।
न निम्नमति नोक्तं करतलं हुरेषान्तित् करोत्विविधवा-
विर्पि चुतस्त्रार्थसम्भोगिनोम् । मध्याङ्गुलिं या मविव-
व्यनोद्या रेखा गता पाणित्वे ऽङ्गनायाः । अर्धस्त्विता
पादत्वे ऽथवा या सुंसो ऽथवा राज्यसुखाव या स्थात् ।
कनिछिकामूलभवा गता या प्रसाखमूना ल तदूनमायुः ।
करोति रेखा परमायुः या प्रसाखमूना ल तदूनमायुः ।
अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः पुत्रा वृहयः प्रसदालु तत्प्रः ।
अच्छिद्वदीर्घो वृहदायुषां ताः स्त्रियुषां विचवच्च-
प्रमायाः । इतोदमुक्तं शुभमङ्गनामामतो विपर्यक्षमनि-
दमुक्तम् । विशेषतो इनिष्टक्षानि यानि समाचरत्त्वः अ-
त्कृत्यामि । कनिछिका वा तनदन्तरा वा महीं च
वस्त्राः सृष्टी स्त्रियाः स्थात् । गताऽप्यवाङ्गुडमतीत्वं वस्त्राः
प्रदेशिनी वा कुवटातिपामा । उद्दाम्यां पिण्डिताभ्यां
यिराले युध्के जड्के रोमये चातिसांसे । वासावैतं नि-
क्षमत्वं च युद्धं कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ।
हुत्याऽतिनिःस्त्रां दीर्घ्या कुलक्षयः । योवया पृथूद्यवा
योवितः प्रचण्डता । नेत्रे वस्त्राः केवले पिङ्गले वा
वा इःशोका श्वावक्षेत्रव्याप्ता च । जूपौ वस्त्रा गरण-
बोच स्त्रितेषु नि सन्दिख्यं वन्धकैं तां वदन्ति । प्रवि-
क्षिप्ति देवरं लक्षाटे चरुरं इत्युदरे स्फितोः पतिं
च । अतिरोमवयान्वितोत्तरोदी न शुभा भर्तुरोद या
च दीर्घ्या । स्त्रौ चरोदी मविनोल्लव्याप्ते च क्षेयं दधाते
विचक्षते च क्षेयौ । स्थूलाः कराक्षा विषमाच दलाः हें-
शाय चौर्याय च लक्षणांसाः । क्रव्यादहृष्टैर्ककाककक्ष-
हरीहृष्टोलक्षमानविझ्ञैः । शुष्कः सिरालैर्विषमैय इस्ते-
भैवन्ति नार्थः उत्तवित्तहीनाः । या ढक्करोदेन समु-
क्षतेन इचापक्षेषी कलहपिता वा । प्रायो विष्वपातु
भवति दोना चलाक्षित्वात् गुणा वसन्ति । पादी च-
युध्को प्रथमं प्रदिष्टो जड्के द्वितीयं च सजातुपक्रे ।
मेठोदमुक्तं च तत्त्वातीयं नामिः कठिवेति चतुर्थ-
माहुः । उदरं चतुर्थयन्ति पञ्चमं हृदयं वठमतः स्त्रान-
मितम् । अथ सप्तममंसजालुप्पी कथयन्त्यदममोठकम्ब-
रे । नवमं नवमे च चन्द्रुषी चक्षाटं दशमं शिरस-
या । अशुभेद्युपमं दशाफलं चरकाश्ये च शुभेद्युषोभमम्” ।

काशोखरणे १७ अध्यावे स्तोषां शुभाशुभतदशान्वकानि
वथा 'सहा ग्रहो सुखं भुज्ञे स्तो लक्षणवती वदि । अतः
सुखरम्भार्थमादौ वक्षणोत्तरेत् । वपुरावचेंगंभव वाचा
उत्तं स्त्रोगतिः । वर्णं वेत्तव्या पोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका ।
आपादतलमारभ्य यावन्नोलिश्वं क्रमात् । शुभाशुभानि
वक्ष्यामि लक्षणानि सुने । इदृशं । आदौ पादरणे रेखा ततो-
इन्द्रियाङ्गुलीनस्त्रा । पृथृं शुख्फद्वयं पार्षीं लङ्घे रोमाणि
जानुनो । अर्ह कठिनितत्वः स्फुर्ग भगोजघमवस्तिके ।
नाभिः कुचिद्वयं पाद्वैदरमध्यवित्वयम् । रोमाणि
हृश्यं वक्त्रो वक्त्रोलाङ्गव्यशुभकम् । जबुस्त्रांसंक्षेपादो-
र्भविद्वक्तरद्वयम् । पाणिपृष्ठं पाणितत्वं रेखाङ्ग-
डाङ्गुलीनस्त्रा । पृष्ठं छाकाटिकाकरणे चित्रुकञ्च हनुद-
वयम् । वपोलवल्लभमधरोत्तरोठिनिजिह्विकाः । चरिट-
कातालुहितिं नासिका लक्ष्मचित्ताणो । पश्चम्भूकर्णभा-
वानि मौलिसोमलमौलिजाः । वटिः वडुत्तरा ओचिद
कूलवक्ष्यसत्त्वनिः । स्तोषां वादतत्वं स्त्रियवं सांसर्वं
स्तर्दूरं समम् । अत्तेदमुशमद्वयं वडुमोत्तोवितं स्त-
तम् । रुक्षं विशेषं पद्वयं छग्नितप्रतिविष्वकम् । स्त-
र्याकारं विशुकं च इःखदौर्माण्डवद्वकम् । चक्र-
स्त्रिकशङ्काङ्गव्यजमीनातपत्तवत् । वस्त्राः वादतत्वे
रेखा वा भवेत् लितिपाङ्गमा । भवेद्वरणभोगाङ्गु वा-
मध्याङ्गुलिसङ्गमा । रेखाङ्गुरपकाकाभा इःखदारिद्वय-
स्त्रिका । उक्तोनांवक्त्रोऽङ्गुष्ठो वर्तुलोऽतुलभोगदः ।
वक्त्रो हुस्त्र चिपिटः सुखसोभाग्वभङ्गः । विधवा वि-
पुलेन स्थाहीर्वाङ्गुष्ठेन इर्भग्नो । मृदयोऽङ्गुष्ठयः शस्ता-
घनाटकाः सस्त्रवाः । दोर्चाङ्गुलीभिः कुखटा, क्षयाभिरति
निर्जना । हुख्युषा च हुख्याभिर्भुग्नाभिर्भुग्नकर्त्तनो ।
चिपिटाभिर्भेदाद्यो विरक्ताभिर्दिविष्णो । परस्तरं समा-
रुद्धा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । वस्त्रा वहूनपि पतीन्
परमेष्ठा तदा भवेत् । वस्त्राः पर्य चमायान्त्वा रजो-
भूमेः वहूच्छवेत् । वा पाणुजा प्रजावेत् कुख्यवदिविना-
शिनो । वस्त्राः कवितिका भूयिं च गच्छन्त्वाः परिस्तृवेत् ।
वा निहत्य परिं पापा हितीयं कुरुते पतिम् । अनामिका-
च मध्या च वस्त्रा भूमिं च दंस्तुवेत् । वतिहतं निहत्याद्या
हितीया च पतितवयम् । पतिहत्यवकारिश्वरो जीवे ते-
दे इति वदि । प्रदेविनी भवेद्वासाङ्गुष्ठविरेकिष्णो ।
कन्द्येव कुखटा-सा स्थादेवरु विनिष्ववः । लिग्धाः वस्त्र-
क्षताङ्गाङ्गाङ्गाः पादनवाः शुभाः । राज्ञोद्वदवत्प

जोकां पादपृष्ठं समुद्रतम् । अस्तेदमसिरांगं च अहम्
भृदमांसलम् । दरिद्रा मध्यनन्देष चिरावेन बहुप्रथमा ।
रोमाटेन भवेहासी निर्मासेन च इर्भगा । यूली
युख्को शुमायोक्ताऽसिरामो छक्तुर्जौ । उपुटौ चिपि-
कौ दश्यो शातां दीर्भाग्नप्रसुचकौ । उमार्जिः शुभा-
नारी पृथुपाण्यिः इर्भगा । कुबटोचतपाण्यिः च दीर्भ-
पाण्यिः च दुःखमाक् । रोमझीने उमे लिङ्घे बज्जुक्ते कू-
मवत्तुये । का राजपत्रो भवति विविरे उमनोहरे ।
एकरोमा राजपत्री हिरोमापि शुखासदम् । त्रिरोमा हो-
मकूपेतु भवेहैधवदुःखमाक् । उत्तं पिशितसंबन्ध-
जाहुबृमं भेषस्ते । निर्मांडं लैट्चासिष्ठा इरिद्रा-
दाच विज्ञाथम् । विचिरेः वामाकारैवर्दभिर्दृढ़-
र्चनैः । उद्धत्ते रोमरहितं भवेवर्दुपदद्वभाः । वैधव्यं रो-
मयैषसं दीर्भाग्नं चिपिटैरपि । मध्याच्छिद्देव्यादुःखं
इरिद्रं कठिनलवचेः । चतुर्भिरकृतैः शक्ता कठिर्विभिर-
वंकुतैः । समुद्रतनित्याद्वाप्ता चदूरका नृगोद्धमाम् । वि-
जनता चिपिटा दीर्भां निर्मांडा उद्धुटा कठिः । शुखरोम-
युता नार्ची दुःखैव्यवस्थचिका । वित्याविष्यो नारीष्या-
कुमारोमांसलः शुद्धः । उमाभोगाय चंगोक्तसद्व्योऽश-
र्वांचे नदः । कपित्वफलवद्वृक्षो बदुक्तो मांसकौ वनौ ।
स्फिकौ विविभिर्वृक्तौ रतिदैख्यप्रवृक्तौ । शुभः व-
मठपृष्ठाभोगवस्त्रान्वोपमोभवः । वामोक्तस्तु कम्बाजः ए-
त्तजोदिक्षिणोदवतः । आचुरोमा गूँडमांडः उक्षिटः वृक्ष-
तः शुद्धः । दक्षः वसवार्षाभः शुभोऽच्छयदद्वाक्तिः ।
सरक्कुरुरुपोऽयचुहीकोटरुदिभः । रोमघोविहताल्लच-
द्यन्ताकोऽतिर्दिभः । शक्तावस्त्रेभिरोगस्याः का गर्भिनिः ने-
व्यति । चिपिटः कर्पराकारं चिह्नोपददो भगः । वैध-
वेतसवत्ताभो बजरोमोपमाविकः । विकटः उठिकाकारो
खम्बगद्वलया शुभः । मनस्य भावं लक्ष्यं विस्तीर्णे
तुङ्गमांसवदम् । बदुक्तः बदुक्तोमाठंगं इक्षिष्ठावर्त्तमी-
क्षितम् । वामावर्त्ती च निर्मांडं भग्नं वैधव्यवृक्तवक्तम् ।
बदुटस्यपुटं बदुक्तः लक्ष्यं इः चक्तं उदा । वस्तिः प्रश-
सा विपुला लहौ स्तोक्तवृक्तता । बोक्तवा च विराता च
देखाक्ता नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावस्ती नाभी लात्
सुखसम्बदे । वामावर्त्ती सुक्ताना व्यक्तयन्विन शोभना ।
खते उतान् बदुक्तारी शुद्धक्तिः शुखासदम् । जिती-
यं अनदेत् उत्तं चर्वकाभेन कुक्षिष्ठा । उद्धुटेन व-
क्तीभाजा वावस्तेषापि कुक्षिष्ठा । वस्त्या प्रग्निता दारी

कुमादोषा भवेदिह । समः समांसैमृद्भिर्योदित्वग्नास्य-
भिः शुभैः । पात्रैः सोभाग्यसुखयोर्निधानं स्थादं-
शवम् । यस्या उत्तरिष्ठे पात्रै उत्तरे रोमसंयुते ।
निरपत्या च इःशाका सा भवेद्दुःखयेविः । उदरेष्या-
तित्वेन विविरेष मृदुत्वम् । योविह्वर्ति भोग्याद्ग्रा-
नित्यमिटाद्वसेति । कुम्भाकारं दरिद्राया जठरं च
मृदुत्वम् । कुम्भाश्वामं यथामं च इःपूर्ण जायते स्तिथाः ।
सुविशाकोदरी नारी निरपत्या च इम्भगा । प्रलभ्यज-
ठरा हन्ति ब्रह्मूरं चापि देवरम् । सध्यामा च सुभगा-
भोगाद्ग्रा सबलित्या । कच्छो तन्त्रे च रोमालो यस्या;
सा नर्मशर्मभूः । कपिला जटिला स्यूला व्युच्छदा रोमरा-
जिका । वैरैध्यवदौर्भाव्यं विद्यादिह योविताम् ।
निर्वोम इहृदयं यस्या: समं निम्नलक्षणितम् । ऐवर्यं चाप्य-
वैध्यं प्रियप्रेम च ता खमेत् । विस्तोर्ष्वद्या योषा एुच-
दा निर्दया तथा । उद्दिव्वरोमहृदया पतिं हन्ति विनि-
शिक्षम् । अटादशाङ्कुलतत्त्वम् । योवरमुद्रतम् । उस्याय,
इःशाब भवेद्रोमसं विवस्तं धृष्टः । बनौ दसौ दृढौ पानौ
हस्तो शस्तौ परोधरौ । स्यूलायौ विरहौ स्त्रियौ वामो-
हस्तां न शर्मदौ । इक्षियोन्नतवक्षोजा उत्तिष्ठीत्यर्थीर्मता ।
वामोन्नतकुशा सूते कन्धां सौभाग्यसुन्दरीम् । अवबृष्टी
हस्तो कुचो दौःयीत्यसूचकौ । पीवरास्त्रा चालराशौ
हृष्टशालो न योग्यो । मूर्चेस्यूलो कमक्षयावदेतोल्लो
परोधरौ । सुखदौ पूर्वकाले त पश्चादव्यन्दुःखदौ ।
उत्तरं चूक्षुरुग्नं यस्तं यस्यामं सुकर्त्तुलम् । अन्तर्मनं च
दीर्घं च दीर्घं लोशाय जायते । पीवराभ्यां च वाह्याभ्यां
धन्वधान्यत्रिपर्वधूः । लोकास्यम्यां च विन्मास्यां विवमास्यां
दरिद्रिष्ठो । अवव्यापनतो स्त्रभावदीर्घवक्षयौ शुभौ ।
वक्रास्त्रौ च रोमाद्ग्रौ प्रेष्यैध्यसूचकौ । निगूढस्वी
कसाङ्कुलो शुभावंशौ सुखंहस्तौ । वैध्यदौ सुखायौ निर्मां-
वायतिहःखदौ । वक्षे सुख्यस्त्रेमे च दृढ़े स्त्रिये च
नायकै । वक्षे, न यक्षे गम्भीरे विराजे फेदमेदरे ।
कामो हीरौ स्त्रियैर्वै गूढास्त्रियन्विमुक्तौ ।
यिविटो च विरोमायौ सरलौ हरिण्योदयाम् । वैध्यं स्यू-
लरोमायौ हुस्तो दोभाग्यसूचकौ । परिक्षेयाय नारोक्षां
परिदृश्यतिरोभुतो । अभ्योजमुकुलाकारमङ्गुडाङ्गुडि
स्वयम्भूम् । इस्तदयं मृगाक्षीणां बड़भोगाय जायते । मृदु-
मध्योद्वतं रक्तं तक्तं पांगोररन्वकम् । प्रशस्तं शस्त-
रेवाद्ग्रामस्त्रेष्यं शुभाग्यम् । विधवा वङ्गेष्येष्यं विरेष्येष्यं

दरिद्रिष्ठो । भिक्षुको शुचिराढे ग्रन नारी करत्तेन वै ।
विरोम विसिरं शस्तं पाणिष्ठैः समुच्चतम् । वैध्यवैद्य
रोमाद्ग्रौ निर्वोम ज्ञायुमत् त्वजेत् । अक्षाव्यक्ता गम्भीरा च
स्त्रिया पूर्णा च वर्तुका । कररेखाङ्गनायाः स्थान्मुमा
भाग्यानुसारतः । मत्स्येन सुभगा नारी खस्तिकेन च
सुप्रज्ञाः । पश्चेन भूपतेः पलो जनयेन्मध्यपृति चुतम् ।
चक्रवर्त्तिस्त्रिया: पाणौ नन्द्यावत् प्रदत्तिः । शङ्खा-
तपत्वकमठा देवमात्रत्वसूचकाः । तुलामालाकौ रेखा च
चिक्कपत्रीत्वचेतुका । गजवाङ्गिहवाकाराः करे वामे मृगी-
दशाम् । रेखाः प्रासादवज्राभा ब्रूयुस्त्रोर्धकराः शुभम् ।
कषोवलस्य पलो स्थाच्छकटेन युगेन वा । तोमराङ्गुण-
कोदण्डे राजपलो भवेत् भ्रमेत् । अङ्गुष्ठमूलानिर्गत्य रेखा
याति कनिधिकाम् । वर्दि चा पतिहन्ता स्थादूरतक्तां
त्वजेत् सुधोः । विश्वलासिगदायकिदन्त्याकृतिरेखया ।
नितस्त्रियो कीर्त्तिमती पादेन षट्खितीत्वे । कहुजम्बूक-
मण्डुकटकटविलभोगिनः । रामभोद्रविहङ्गालाः स्युः
करस्या इःखदाः स्त्रियाः । शुभदः सरलाङ्गुडाः
हृत्तोष्टत्तन्त्रोच्छदः । अङ्गुल्यच सुपर्वाणो दोर्च इत्ताः
क्रमात् त्रयाः । विपिटाङ्गुष्ठारुकाः षट्टोष्टमयुक्तोऽ
शुभाः । अतिहस्ताः त्रया वक्ता विश्वा रोगहेत्वाः ।
इःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां वङ्गपर्वसमन्विताः । अवस्था:
संशिक्षास्त्रुक्षाः करजाः शुड्यां शुभाः । निम्ना विषणीः
स्त्रियाभाः पोता दारिद्र्यायकाः । गम्भेषु विन्दवः
त्वेताः प्रादः स्युः चेत्तिस्त्रियाः । पुरुषा अपि
जायने इःखिनः उप्पितैर्वैः । अन्तर्निमग्नवंशा-
स्यि उत्तिः स्थानांसत्ता शुभा । शुद्धेन रोमयुक्तेन वै-
ध्यं लभते भ्रमेत् । भुग्नेन विनतेनापि बसिरे:
नापि इःखिता । कच्छो लक्ष्मिकां चेता समांसा च
सुखदत्ता । शुष्का चिराक्षा लोमाद्ग्रा विशाका कुटिलाः-
शुभा । मांसको वर्तुकः कण्ठः प्रशस्तवत्तरङ्गुडः ।
शस्ता पीता विरेखाङ्गुड्रा त्वयक्तास्त्रियसुखंहता । निर्मांसा
चिपिटा दोर्च स्वपुष्टा न शुभप्रदा । स्यूलपीता च विधवा
वक्षयोवा च किंदूरी । बन्ध्या हि चिपिटपीता
हुस्तपीता च निःहुता । चिपुकं द्वाङ्गुलं यस्तं दृत्तं
पीतं चुकोमद्वस्तु । स्यूलं हिधा संविमक्तमायतं रोमणं
त्वजेत् । हतुष्टिकसंलग्ना निर्वोमा सुघना शुभा । वक्ता
स्यूला त्रया दोर्च रोमशा न शुभप्रदा । शस्तौ कपोलो
वामाङ्गाः प्रीनौ दसौ सुखदत्तौ । रोमशो पद्मौ

निम्नो निर्मांसौ परियज्ज्वेत् । समं समांसं सुक्षिग्वं
स्थासोदं वत्तुलं सुहम् । अनेहवदनक्षायं धन्या-
नामिह जायते । पाठ्वो वत्तुलः क्षिग्वोरेषाभूषितमध्य-
म् । सीमन्तिनोमामधरो धराजानिमिया भवेत् । कणः
प्रब्रह्मः स्फुटितो रुक्षो दौर्भाग्यसूचकः । यथाः स्फुटोऽ-
धरौडः लाहैध्यकलहप्रदः । मस्तुषोमस्तकाशिक्षाश्चो-
त्तरोऽसुभोगदः । किञ्चित्प्राप्योद्धतोऽरोमा विपरीतो
विश्वज्ञत् । गोक्षीरसक्षिभा: क्षिग्वा इति यद्यना:
शुभाः । अधस्तादुपरिष्टाच्च सम्लोकसमन्विताः ।
पोताः यथावाच दयनाः स्फुला दोर्वाच दिपङ्गयः ।
शुभाकाराच विरक्ता दुःखदैर्भाग्यकारिणः । अधस्ताद-
धिकैर्देन्मैत्तरां भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटैः
हुक्षां विरक्तैर्भेत् । जिह्वेऽपिष्ठभोक्त्रो स्थाच्छोणा-
वद्द्वया तथा सिता । दुःखाय मध्यसंकीर्णं पुरोभागसवि-
क्षाता । सितया तोयसरणं यस्यामया कलहप्रिया । दरि-
द्रिणो मांसलया खम्बयाऽभक्ष्यमक्षिणी । विशालया रसनया
प्रमदातिप्रमादभाक् । क्षिग्वः कोकनदभासुः प्रशस्तं ता-
लु कोमबम् । सिते तालुनि वैष्वयः पोते प्रवृत्तिता भवेत् ।
कणोऽपलद्वियोगात्तर्णं रुक्षे औरकटुम्बिनी । कणुते
स्फुला सुट्टता च क्रमतोक्षणा च लोहिता । अप्रलम्बा-
शुभामा वरटा स्फुला कण्णा च दुःखदा । अब्दक्षितदिजं
किञ्चित् किञ्चित्प्रकृत्यक्षेत्रोत्तरम् । क्षितं प्रशस्तं सु-
शरमनिमोलित्वोत्तरम् । समष्टत्तुष्टा नाशा ब्रुच्छिद्रा शु-
भावहा । यथाया मध्यमत्वा च न प्रशस्ता सुषुद्धता ।
आकृञ्जितारण्याया च वैध्यक्षेत्रीयदाविनी । परप्रेषा च
विपिटा हुखा दीर्घा कलिमिया । दोषः सकृत् त्रुतं
दोषं युगपद्विलिपिगिडतम् । लक्षणालोचने यस्ते रक्तान्ते
कण्णतारके । गोक्षीरवर्णविशेषे सुक्षिग्वे कण्णप्रक्षाणी ।
उद्भवात्तदो दोषायुर्भृत्याक्षो कुरुटा भवेत् । सेवाक्षो महि-
माक्षो च केकराक्षी न शोभना । कामयहिता नितरां
गोपिण्णाक्षी सुदृढता । पारवताक्षी दुःशोका रक्ताक्षी भर्तु-
वतिनी । कोटरामयना दुषा गजनेत्रा न शोभना ।
युंक्षो वामकाण्णाक्षी वन्या दक्षिणकाशिका । मधुपिङ्ग-
क्षाक्षी रमणी धनधान्यवन्दिभाक् । पञ्चमिः सुवने: क्षिग्वः
कणः: स्फुक्षः: सुपुरग्यभाक् । कपिर्विरुद्धः स्फुल-
र्लिन्द्या भवति भाविनी । भुवो त्रुत्तर्णे तन्त्रो क्षिग्वे
कणे सुसंहते । प्रशस्ते नहुरोमाणी सुभूदः कामु-
क्षाहती । अरटोमा च पृथुवा विकीर्णो वरदा क्षिया: ।

न भूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घलोमा च पिङ्गला । ए-
वक्षेष्ये शुभावस्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । श्वद्कुचोर-
हितौ निन्दी विरावौ कुटिलौ कणौ । भावः विरावि-
रहितो निर्वोभावेन्द्रुसविभः । अनिन्द्राप्रहुलोनार्थाः
सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्वस्तिकरेष्वद्व वक्षाठं
राज्ञवस्त्वदे । प्रवृत्तमनिक यस्ता देशं इन्ति या श्रुतम् ।
दोभयेन विरावेन प्रांशुला रोगिणी भता । सीमवः
वरवः श्वेतामौषिः शस्तः चुहुच्छतः । गजकुम्भ-
निमो उत्तः सौभाग्यवर्णसूचकः । स्फुलमूर्ढा च
विषवा दीर्घयोर्वा च वन्मक्षी । विशालेनापि विरक्ता
सवेहौभाग्यमाजनम् । केशा अविकृष्टक्षायाः स्फुक्षाः
क्षिग्वाः लक्ष्मीमहाः । किञ्चिदाकृञ्जितायाच्च कुटिला
अतिशेषना: । परवाः स्फुटितायाच्च विरक्ताच्च विरोह्वाः ।
तिलकं लाल्लहनं वापि इह शोभावक्षारणम् । वस्ता
दक्षिणवक्षोजे शोषे तिलकलङ्घने । कण्णाचतुर्दशं स्फुते
स्फुते या च त्रुतवत्वम् । भुवोरल्लखाटे वा भस्त्रोराज्ञ-
सूचकः । वासे क्षेत्रे लसकः शोषोमिदात्मदः क्षियाः ।
तिलकं लाल्लहनं शोषं यस्ता वामकुचे भवेत् । एकं
पुत्रं प्रस्त्रयादौ ततः सा विषवा भवेत् । शुद्धस्ता दक्षिणे
भागे तिलकं वदि योषितः । तदा क्षितिपतेः पली
सूते वा क्षितिपं चुतम् । नाशाये लसकः शोषो
महिष्या एव जायते । कणः स एव भर्तुलग्नाः पुंचलयाच्च
प्रकीर्त्तिः । नामेरधस्तात् तिलकं लसको लाल्लहनं
शुभम् । महक्षिलक्षिलिङ्गः शुद्धफेते दरिष्टक्षत् । करे-
क्षेष्ये क्षेत्रे वा कण्ठे वासे भवेत् वदि । एवां लत्वा-
ल्लामेकन्तं प्रागगर्भं उत्तदं भवेत् । भावगेन लिङ्गेन
निर्मितेन लक्षवत्तुवा । नितम्बिनो वर्णक्षाणां स्थानित्वं
वोमिदाप्रुवात् । सप्ता परस्तरं या तद दलान् कटकटा-
वते । सुखक्षापि न या यस्ता यत् किञ्चित् प्रवयेत्
तथा । पाष्ठौ प्रदक्षिणावस्तौ धन्यो वामो न शोभनः ।
तामौ चुतादुरसि वा दक्षिणावर्त्तं रेतीतः । सुखाय दक्षि-
णावस्तौः पुठरं यस्ता दक्षिणे । अनःपुते नामिभमो उद्धावुः
उत्तरवर्णः । राजपत्नग्राः प्रदक्षेत भग्नोक्तौ प्रदक्षिणः ।
स चेष्ट कटिभागे साहस्रपत्नसुष्ठप्रदः । कटिसोवृक्षेन
पत्नपत्ननियातमः । स्थानाच्छदरवेषेन पुठावस्तौ न
शोभनौ । एवेन इन्ति भर्त्तारं भवेदन्येन पुंचली ।
कण्ठगोदक्षिणावस्तौ दुःखवैध्यवेतुकः । सीमन्तेऽव-

कुबाटे वा क्याको दूरात् प्रवलतः । वा पर्ति इनि-
वर्णेषु वस्ता भवेद्वाटिकम् । प्रदक्षिणो वा वासो वा
दीमृचामावर्त्तः क्षियाः । एको वा मूर्दग्नि द्वो वा वासे
वासगती चपि । आदशाहं परिप्नी तौ क्याक्यौ
दूरात् दूरिता । क्यावत्तां च कुबाटा नाभ्यावर्त्ता
पतिव्रता । दृश्यत्तां च भर्तुप्नो कुबाटा वाऽय जावते ।
अथ कन्यावाः समविशेषे जन्मनशात् विकल्पात्
दीपः बधाह आत्माबहारे । “भीजङ्गे उ कन्ति-
वर्णी बतभिविति तथा स्वर्यमन्दारतारे भ्रात्रां ज्ञे
तिकौ वा नहु जन्मनिवात् वा कुमारी विवाहा ।
सम्मस्तो होम्यखेटावग्युभगगतगच्छक्षात्ते ततो हो
दैरिक्षेभावुव्यातो वदि जनुषि तदा चा हि कन्या
विवाहा । भन्दाङ्गेवाहितीवा वदि तदु कुजे
वप्नी वारच्छेऽप्त्वा २४ द्वादशां वा हिदेव॑ इं दिनमध्या
दिव्ये वस्त्रानिः वा विवाहा । चर्मस्तो भूमिक्षुरु-
स्तुत्तदनगतः स्वर्यक्षुत्तदानीं भार्त्तरुः सुरु-
वातो वदि जनिषमये वा कुमारी विवाहा । कन्मा-
दिन्दोः एभो वा भद्रनम्भापतिद्वैर्यन्वावो विवाह्य दोषं
चैवानपव्यं तदु च निवतं इन्नं वैधव्यदोषम् ।
चन्द्रोऽपि वैधव्यादिवोगोऽन्यतोऽप्तः वया होरागम-
रते “क्षत्रा भवेनोण्ठरेऽस्त्रव्यं वा ल्योऽपि
भैष्मि विवाहा प्रदिष्टा । पापगुह्याङ्गोकनवर्गयाते कन्यैव
वस्त्रा भवतीति सूतौ । वैधव्यं क्रूर्खेट्टेष्टदनम्भागते-
विचितैः स्वात् उर्म्भः पापेष्टैर्विर्युक्तैर्मवति परि-
स्त्रा मेवसा दौम्बड़े । अन्योऽन्याशस्ययोष्व लिति-
स्तविष्टवोर्मव्यो बोषिदुक्ता चन्द्रोष्वेष्टुशुक्ता वदि
मदमन्त्रे प्रेयसोऽहृत्या सेति’ ‘क्षने व्यये च
पाताहे इत्वादिर्ग्राम् । एवमन्त्रेऽपि वैधव्यादिवोगा
वाकरे दृश्याः । सु॒षि॒० तदपिहाराव विधि-
वकः वया “जन्मोत्तं च विक्षेप्य वालविधवायोगं
विवाह वतं सावित्र्या उत पै॒पव्यं हि सुतया दद्या
दिमां वा रङ्गः । उक्षनेऽस्य तमूर्जि पिप्पलवट्टैः क्षत्रा
विवाहं, स्फुटं दद्यात्ता विरजीविनेऽत न भवेहोऽपि
पर्मूर्दवः” इंहितावारे “वैधव्यकर्त्तव्यं गिर्विवाहमट-
कोदितैः । वरावायुश्चते देवा कन्या वैधव्यवोगजा”
तानभास्तरे “वैर्वाहिभवायोगे वाल्ये सति वैध-
व्याम् । पिता रहिति कुर्वीत तमूर्जं यास्तवम्भातम्”
कार्षे० ए० “वालवैधव्यवोगेऽपि तुम्भु प्रतिमा-

दिभिः । क्षत्रा वर्णनं रङ्गः पश्चात् कन्योद्वाहरेति
चापरे” । तत्र साधिवीपिप्पलादिवत्तिष्ठुप्रतिमादिविवा-
हप्रवोगादवश्यं पी० भा० विधानपारिजातादौ च दृश्याः ।
उपयमन न० उप+यम-ख्युट् । दिविवाहे॒० संयमने इवङ्गे-
रधः स्थापने च । करणे ल्युट् । ४ उभ्यनसाधने कुशादौ ।
उपयमनी उपयम्यते कर्मणि ल्युट् । अग्न्याधानाङ्गे वि-
क्रतादौ “उपयमनीरपकल्यन्ति” शत० भा० ३,५,
२,१ । “उप व्यामनेरपकल्यन्ति यम्यन्ति इत्युपमन्यः सिक्ताः”
भा० । “उपयमनीरपनिवपति” कात्या० ५,४,२० ।
“आहवनीयस्त्रोपयमनीवामनीप्रयोग्यस्त्रोपाङ्गने च” दृ,५,१,
उपयम्भु उ० उप-यज-हच् । षोडशसु ऋत्विकु मध्ये प्रति-
प्रस्त्रालाख्ये ऋत्विभेदे । “मनोमे हार्दियच्छेति ततो हो-
पयदात्मानं मातुमहवक्ति” शत० भा० ३,८,५,५ ।
उपयाचक त्रि । उपयम्य वाचकः उप+याच-ख्युल् । समीपे
कागम्य याच्जाकर्त्तरि । [दिपार्दने ।
उपयाचन न० उपयम्य याचनम् । देवादिसमीपे अभीटा-
उपयाचित त्रि । उपयाच्यतेऽनेन वा० करणे इतच् ।
अभीटविवदे देवेभ्योदेवे पश्चादौ । “उपयाचितदानेन
वतो देशा असीटदाः” यज्ञत० कर्मणि त्रै । २ उपयम्य
प्रार्चिते च । भावे त्रै । २ उपयम्ययाचने न० “उपयाचि-
ताव हितम् कन् । स्तेविष्ट्युर्यं देवेभ्योदीयमाने पश्चादौ ।
“सिद्धायतनानि ऋतविविधेवतोपयाचितकानि” काद० ।
उपयाज च० उप+यज-हच् वज्ञाहृत्यात् प्रयाजादि-
वत् न कुलम् । उपयक्ति एकादशप्रभेदे, वागाङ्गे याग-
भेदे । २ काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे । “तथैव च महाभागः
सोऽपश्यच्छसितवतौ । वाजोपवाजो व्रह्मर्षी शा-
म्यनौ परमेष्ठिनौ । संहितायद्यवने दुक्ता गोत्रतद्वापि
काश्यपौ । तोरणेवौ वीर्युक्ता व्राज्याङ्गादिविष्ट्यत्तमौ” भा०
भा० १६७ च० । “ताम्यामेव वाजमेन इपदेन उल्लिखोः-
प्राप्तिः “पुरावैष्टव्यजागाजा वधाव मम भारत । वालोप-
याजतपसा उल्लिखेवे च पावकात् । इष्टद्वुन्न इैषदीव
वेदिमध्यादिविष्ट्यताम्” भा० भा० ७८ च० ।
उपयात उ० त्रि । उप+या-कर्त्तरि त्रै । समीपागते ।
“उपयातायार्थमिति कोहनीया” गोभि० । “उपयाता-
याचार्यैष्टव्यप्राप्तवातम्” श०००० रक्षुनमनः
उपयाम न० उप+या-ख्युट् । उपवर्षं
त्वरिता वैष्ट् तुष्टा० ।
उपयाम उ० उपयामवस्त्रेन उप+यन-दिव-

उपहरूपे पालभेदे । “उपयामगृहोतोऽसि” यजु० ७,
४,११,२० । उपचारात् २तद्वे च । “वातं प्राणेनापा-
लेन नासिके, उपयामधरेण” यजु० २५,२ । उप+
वम्-घञ् वा वृद्धिः । २विवाहे । “यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि
सती खलु कन्या” सु० चिं० । बला० अस्यर्थे वा मह॒० ।
उपयामवत् तद्विषेदे त्रिं० । पत्रे इनि उपयामित् तत्वैव
उभयत्र स्त्रियां डोप् ।

उपयुक्त त्रिं० उप+युज-क्त । १न्याये, २रचिते, ३मुक्ते च ।
उपयोग यु० उप+युज-घञ् । १आचरणे २भोजने, “पर्यांगते
भद्रनफलभज्ज्वलुपयोगः” सुश्रुतः । ३इष्टिहिसाधने
व्यापारे आनुकूल्ये च । “अयता कार्यनिर्देशपयोगो
यथाक्रमम्” सुश्रु० “अनङ्गलेखकिययोपयोगम्” कुमा० ।
उपयोगिन् त्रिं० । उप+युज-घणु० । १इष्टसाधनायानुकूले
२उपयुक्ते च । “तदपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि” वेदा०
स्त्रा० । स्त्रियां डोप् । तस्य भावः तत् उपयोगिता स्त्री
त्वं उपयोगित्वं न० आनुकूल्ये ।

उपर त्रिं० वप-करन् । १उपे स्यापिते “दिवरज
उपरमस्तभायः”, “उपहरे वदुपरा: अपिन्वन्”
ऋ० १,६० २,५,६० । “उपरा उप्पाःस्यापिताः” भा० ।
“विक्षेभूमीरुपरा वर्धुधानाः” ऋ० ७,८७,५ ।
उप+रम-वा० आधारे ह । २उपरमाधारे । “ते नः
पूर्वांस उपरास इन्द्रः” ऋ० ८,७७,३, “उप-
रासः उपरोः उपरता यत्वे त्युपराः” भा० । कर्त्तरि ह ।
३उपरते “पुरः सतीरुपरा एतश्च कः” ऋ० ५, २६,५ “उपरा
उपरताः” भा० । उपरि जन्मसमयत्वे नास्यस्य अर्श
आ० अच् । उपरिकालोत्पन्ने । “वे पूर्वांसोय उपरा-
सद्युः” १०, १५, २, “उपरासः यज्ञानजन्मन उपर्युत-
पचाः” भा० । डब्बयोरैक्यात् । ४उपले प्रसरे च ।

उपरक्ता यु० उप+रन्ज-क्त । १राङ्गयस्ते चन्द्रे सूर्ये च ।
२व्यसनेवासक्ते, ३रङ्गनद्रवेष्ट रक्ते ४उपाधिसामिधारा॒-
पाधिगुणवत्त्या प्रतीते च ।

उपरक्त यु० उप+रक्त-खुल् । समीपस्थिता रक्तके रैन्यादौ
(यादिंगादै) । [(पहारा)]

उपरक्तण न० उप+रक्त-खुद् । रक्तार्थं रैन्यादिस्थापने
उपरत त्रिं० उप+रम-क्त । १विरते, २निष्ठते, ३मृते,
“पितर्युपरते उवाविभजेयुर्धनं पितुः” दा० स्त्र० ।
“पितर्युपरतस्युहे” या० स्त्र० । “सत्यं जीवने
निष्ठत्सद्वकामे इत्यर्थः । ४उपरतिद्वक्ते “शान्तोदान

उपरतस्तित्वं: अहावान् समाहितो भूत्वादन्यादान-
मनस्तोकत्रेत्” श्रुतिः ।

उपरताति स्त्री ताय-कर्मणि क्रित् । ३त० लस्य वा रः ।
११युद्धे अर्थं उपरताति वन्नन्” ऋ० ७,४८,३ । “उपर-
रुपत्वैः पाषाणतुत्यैः शरैस्तायते विस्तोर्यते उपरताति
युद्धम्” भा० सप्तम्या लुक् । २उपलङ्घपकरकैराच्छाद्ये
अन्तरिक्षे च । “स्वरन्ति ता उपरताति” ऋ० १०,५१,५ ।
उपरताति मेघकरकाच्छाद्ये अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक् ।

उपरति स्त्री उप+रम-क्रित् । १विरते, २मृतै इलभ्य प्राप्तादौ-
दासीन्ये विवेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्मणाम्
विधानतस्यागृहे संन्यासे “पुरुषैः कर्मणां नेति धीर्या सोप-
रतिमृते” इत्युक्तरुपायां इन्द्रौ च । सेयुपरतिर्ब्रह्मविधि-
चाराङ्गसाधनचतुष्टयालग्नितसाधनविशेषः तानि च साध-
नानि विवेकवृडामणौ सलक्षणमचार्येण दर्शितानि यथा
“साधनान्यत्वं चत्वारि कथितानि मनोविभिः । वेषु सत्-
खे च सचिता यदभावे न सिद्धत्वति । आदै नित्यानित्य
वस्तुविवेकः परिगणयते । इहासुल फलभोगविरागस्तदन-
न्तरम् । शमादिष्टकसम्पत्तिमुच्चुत्वमिति स्फुटम् । ब्रह्म
सत्यं जगत्तित्येत्येवं रुपे विनिश्चयः । सोऽर्थं विक्षानिव-
वस्तुविवेकः समुद्धृतः । तदैराग्यं जिह्वासा या दर्शन-
अवण्णादिभिः । देहादिब्रह्मपर्यन्ते ज्ञानित्ये भोग्यवस्तुनि ।
स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते । विवेभ्यः परा-
र्वत्यस्यापनं स्वसंगोलके । उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः
परिकीर्तिः । बाह्यानालम्बनं उच्चे रेषोपरतिरक्तमा ।
सहनं सर्वदुःखानाभप्रतीकारपूर्वकम् । चिन्नायित्ताप-
रहितं सा तितिक्षा निगद्यते । शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य स-
त्यवृद्धावधारणम् । सा अद्वा कथिता सद्विद्यया वस्तुपूल-
भ्यते । सर्वदा स्यापनं युद्धैः युद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु वित्तस्य लालनम् । अह-
ङ्कारादिदेहान्तान् बन्धानश्चानकस्तितान् । स्वस्त्रहपा-
दवेधेन मोक्षुमिच्छा स्फुक्ता । मन्त्रमध्यमरुपापि
दैराग्येण, शमादिना, । प्रसादेन गुरोः, सय प्रद्वाना
स्त्रीयते फलम् । दैराग्यञ्च सुकुलं तीव्रं यस्य तु
विद्यते । तद्विद्वेशार्थवत्तनः स्त्र॑ः फलवत्तः शमाद्यः ।
एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तात्मसुकृदयोः । मरो उचित्तवत्
तत्र शमादेहनमात्रता । भोक्त्रज्ञात्यामयी भक्तिरेत ग-
रीयती । स्वस्त्रहपाचुसम्भानं भक्तिरित्यभिधीयते । स्वाम-
तत्त्वानुसम्भानं भक्तिरित्यपरे जयुः । उक्तसाधनमरुप-

स्त्रिजितासुरात्मनः । उपर्युक्ते गुरुं प्राचं यतो
वन्विकोच्चणम्”

उपरञ्जक क्रिति+उप+रन्ज-यिच-खुल् । उपरागकारके ।
“न बाह्यान्तरयोहपरञ्जपरञ्जकभावोऽपि देशव्यधा-
नात्” सां० सू० । [रागान्वयतया करणीये ।

उपरञ्जक क्रिति । उप+रन्ज-यिच-यत् । उपरञ्जनीये उप+
उपरञ्जक न० उपमिति रत्नेन अवां० त० । मणिसङ्घेषु काचा-
दिशु “उपरत्वानि काचच्च कर्त्तोऽश्वा तथैव च । सक्ता
यक्षिस्थाय शङ्खं इत्यादीनि वहून्यपि । गुणा यथैव
रत्वानासपरत्वेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्तोहीना वि-
शेषोऽयमुदाहृतः” भा० प्र० ।

उपरम् एु० उप+रम-घञ्ज-यद्विः । श्वियवैराग्ये, श्विड-
न्ती च । “तथैव फेनोपरमे कल्कट्यभ्यः नियोजयेत्” वैद्य०
“रुभिगतेऽस्यिवद्दोपरमश्च” सुश्रू० । “द्विमासोपरमे
काले व्यतीते भूवगास्ततः” भा० व० २८१४० । भावे
ख्युट् उपरमण्ण । उपरत्वै न० ।

उपरव् एु० उप+रु-चाधारे घञ्ज् । सोमाभिषवाङ्गे गत्तोकारे
देशभेदे । तत्करण्यप्रकारात्” शत० भा० ३,५,४,१-१३
उक्तः यथा “इयं वाच्यभ्युपरवाः खायन्ते । गिरो वै यज्ञस
हविर्धानं तद्य इमे शोष्यन्तवारः कूपा इमावह इवामौ
हौ तानेवैतत् करोति तत्कादुपरवान् खनति । देयाच वा
च्चसुराच उभये प्राजायत्वाः पस्युधिरे । ततोऽसुरा-
एषु लोकेषु कल्यां वलगान्निचरञ्जुरेत्यैव चिह्नेवानभि
भवेभेति । तद्वै देवा अस्य खत । त एतैः कल्यां वल-
गानुदखनन् यदा वै कल्याच्छुखनन्यथ सालसा भोवा
भवति तथो यत्त्वं एतद्यश्चा अत चिह्निष्ठन् भा-
लव्यः कल्यां वलगान्निचरन्ति तानेवैतदुद्गक्तिरति तत्का-
दुपरवान् खनति सदक्षिण्यस्य हविर्धानस्याधोऽधः प्रत्यं
खनति । सोऽभिमादत्ते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽच्चि-
नोवांङ्गभ्यां पूर्णो इत्ताभ्यामाददे नार्यसीति” समान
एतद्य यजुषो बन्धुर्योजो वा एषा यदभिस्तसादाह
नार्यसीति । तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति ।
इदमहं रक्षसां यीवा अपिक्लनामीति वज्रो वा अ-
भिर्वच्चेष्यैतद्वाद्राचां रक्षसां यीवा अपिक्लनति ।
तद्यादेतौ पूर्वै तयोर्दक्षिण्यमेवाये परिलिखेदव्यापर-
योहस्तरमदापरयोर्दक्षिण्यमय पूर्वयोहस्तरम् । अ-
यो इतरथाङ्गः अपरयोरेवाय उत्तरं परिलिखेदय
पूर्वयोर्दक्षिण्यमध्यापरयोर्दक्षिण्यमय पूर्वयोहस्तरमिलयो

अपि समोऽ एव परिलिखेदेत् त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य
एव पूर्वयोहस्तरोभवति तान् यथापरिलिखितमेव यथा-
पूर्वं खनति । उहचसि उहचसि इत्युपस्तोत्येवैनानेतन्म
हयन्येव यदाह उहचसि उहचसि इति उहतीमिन्द्राय
वाचं वदेतीन्द्रो वै यद्यत्य देवता वैष्णवं हविर्धानं तत्
सेन्द्रं करोति तत्कादाह उहतीमिन्द्राय वाचं वदेति र-
क्षोहणं वलगहनमिति रक्षसां ह्येते वलगानां वधाय
खायन्ते वैष्णवीमिति वैष्णवो हि हविर्धाने याक् तान् यथा-
खातमेवोत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं
मे निष्ठोयमसायो निचखानेति निष्ठोवा अमात्यो
या कल्यां वलगान्निचरन्ति तानेवैदुत्किरति इदमहं
तं वलगमुत्किरामि । यं मे समानो यमसमानो
निचखानेति समानोवा असमानो वा कल्यां वलगान्नि-
खनति तानेवैदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किर-
रामि । यं मे सबस्युर्यमसबस्युर्निचखानेति सबस्युर्वा
असबस्युर्वा कल्यां वलगान्निचरन्ति तानेवैदुत्किरति ।
इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो
निचखानेति सजातोवा असजातोवा कल्यां वलगान्नि-
खनति तानेवैदुत्किरत्युत्कल्यां किरामीत्यन्त उ-
द्दिपति तद्विषयमुत्किरति तत्कादुमात्रान् खनेत् । अन्तो
वा एषोऽन्ते नैवैतत् कल्यां भोहयति तानक्षण्या संहन्त-
न्ति यद्यक्षण्या न शङ्खयादपि सभीक्षसादिमे प्राणाः
परः संत्वयाः तान् यदाखातमेवावसर्यति” “सोमा
भिषवायोपरवाणां खनन् विवक्तुः खननस्योभयार्थता
माह इमिति । कर्णच्छिद्रे है नासिकाच्छिद्रे है । है अ-
वधार्यं भूमौ स्थापिताः कल्याविशेषा वलगाः । अस्य
खतः हिंसितव्यः । मध्ये भूम्ये प्रादेशमात्रान्तरालं
विहाय समचतुरस्ति खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादे-
शमात्रान् परिलिखेत् खननमपि परिलेखनक्रमेण
कर्त्तव्यम् । खातायामृद उद्दपनेऽपि खननक्रम एव ।
अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रभाण्यस्यान्तत्वम् ततोऽधि-
कात् प्रदेशात् स्तुडरण्यस्याग्रवल्लाद्वाहुमात्रस्यान्त-
त्वम् तानक्षण्या संहन्तनि पूर्वयोर्दक्षिण्यस्यापरयोहस्तरस्य
चान्तरालदेशम् । अन्तःप्रदेशन्त्रोन्नतत्वपरिहाराय
संहन्तेते परस्य रहस्यसंस्यं कृत्याताम्” ।
भा० “उत्तरपूर्वे जुहोल्युपरवे” कात्या० २५, १२, १०,
“उपरदेशात् स्तम्भयजुर्हर्ति” द३, १३,

उपरस ए० उपमितोरसेन अवां० त० । पारदवलेप्रपुगम्भकादिषु ।

“गम्भोहिङ्गलमभवतालकगिलास्तोतोद्धनं ठङ्गणं राजाय-
न्त्कचुम्बकौ स्फटिकः शङ्खः खटी गैरकम् । क.सीं
रसकं कपदे सिक्षतावोत्ताव कङ्गुडक सौराद्वी च मता
अमो उपरसाः स्तुतस्य किञ्चिद्गुणेः” भा० प० । अथैवां
शोधनविधिः “स्तुर्यावत्तै वज्रकन्दः कदली देवदालि-
का । शिष्यः कोषातकी बन्धा क.कमाची च बाणकम् ।
एषमेकरसेनैव लिङ्गारैलं वैः सह । भावयेद्गैर्ष्य
दिनमेकं प्रयत्नतः । ततः पचेव तद्गावैलायन्वे
दिनं सुधोः । एवं शुद्धगति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि
ये”, विशेषश्च । “कङ्गुडः गैरिकं शङ्खः कासीं ठङ्गणं
तथा । नीलाङ्गनं शुक्रिमेदाः चूङ्काका सवराटिकाः । ज-
म्बोरवारिणा लिङ्गाः चालिताः कोषातारिणा । निव-
मायान्त्यमी योज्याभिग्मिवेगसिङ्गवे” भावप्रकाशः ।
उपराग ए० उप+रन्ज-घञ् । १८मीपस्थिता खन-
उगुणादेवन्वत्वारोपे, यथा स्फटिकसान्तिकस्थितजवादि-
गतलोहित्यं स्फटिके व्यारोप्यते” स चारोप उपाधि-
कतत्वादौपाधिकः व्यसुषुपरागमाधित्वैव संख्यादयः वेदा-
न्तिनय बुद्धिगतकर्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च
बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति “उपरागात् कर्तृत्वं चित्-
साचिन्धग्रात्” सं० स० ॥ “पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्बु-
द्धुपरागात् बुद्धेष्व या चिन्ता सा पुरुषसाचिन्धग्रात् एत-
दुभयं न वास्तवं यथाऽग्न्यवस्थोः परस्परसंयोगविशे-
ग्रात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जलस्त्रूय-
योः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्थैव बुद्धिपुरुषयोः” प०
भा० ॥ “तद्गुणसाचिन्धग्रात्” शा० स० ॥ “बुद्धेष्वैव आत्म-
नोगुणव्यवहारोप इति समर्थितम्” ॥ वौड्हा अपि बाह्योपरा-
गात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यने तत्सर्वं तत्त-
ज्ञानपसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरज्ञानो
परञ्जकमावः । २८तोगुणान्तराधानस्तु वासनारूपे
संस्कारे “मानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य” सं० स० ॥
“चर्मालानः प्रवाहरूपेणानादिर्यां विषयवासना न ततेवत्यः”
प्र० भा० ॥ श्रविचन्द्रयोर्यहै तत्वापि क्वादकसाचिन्धग्रात्
चन्द्रार्कये स्त्रूपारोप एवेति तस्य तथात्म । यहणक्ष-
राहृषितमूसिक्षायया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रम-
गुडलेन च रवेम एङ्गलस्य क्वादनमिति विज्ञाने स्थितम् ।
तत्र सि० शि० यहणं कथं? भवेदिष्येतत्तिरुपितं यथा
“पश्चाङ्गाज्जलदवदः अस्योऽस्येव चन्द्रो भानोर्बिम्बं
स्तुरदसितया क्वादयत्वात्ममूर्द्वा । पश्चात् सर्वे हरि-

दिशि ततो सुक्तिरसात् एव कापि चक्षुः कचिदपिहितो
नैप कक्षान्तरत्वात्” गि० ॥ “वक्तांदध्यन्दकत्वा । यथा
मेषोऽधःस्यः पश्चाद्भागादागत्य रवि क्वादयति एवं चन्द्रो-
प्रपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविः क्वादयति । तदः
पश्चात् सर्वम् । निःसरति चन्द्रे पूर्वतो सोक्तो रवेः ।
अत एव कक्षामेदात् कचिदकृस्वन्दो दृश्यते कचिदेप न
कवः । यथाधःस्ये सेषे कैश्चिद्वरविन दृश्यते कैश्चिद्वृश्यते
प्रदेशान्तरस्यैः । इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह॑” प्रभिः ।
“पर्वान्तेऽकं नतसुदुर्यात्कद्मेव प्रपश्येत् मूसध्यस्तो न तु
वसुमतीष्ठनितस्तदानोम् । तदृढक्षूत्राद्विमरुचिरधोल-
म्बितोऽकंग्रहेतः कक्षामेदादिह खलु नतिर्लम्बनं चोप-
पद्मम् । समकलकाले भूमा लगति रुग्गाङ्गे नतस्या
स्वानम् । सर्वे पश्यन्ति समं समकवत्वान्न लक्ष्यनाननी ।
पूर्वाभिरुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति । तेन
प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्नोक्तोऽस्य निःसरतः । भानोर्बिम्ब-
दृश्यत्वादपृथुप्रथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा । दीर्घतया श-
शिकक्षामतीव्य दूरं बहिर्याता । अनुपातात् तदैर्थ्यं श-
शिकक्षामतीव्य तद्विलम्बम् । भूमेहोरन्वदिशि व्यतः क्षेपः
शशिग्रहे तस्मात्” गि० ॥ “दर्शनकाले रविं पूर्वतः पश्यमतो
वा न तं चन्द्रेण चक्षमेव पश्यति मूसध्यस्तो द्रष्टा, यतो
दर्शने समौ भवतः । यो भूषणस्यो द्रष्टा स तदाकं छन्न
न पश्यति । यतस्तदृष्टिस्त्रूपाच्छ्रूपो लक्षितो भवति ।
अतः कक्षामेदाद्वृश्यन् नतिशोपपश्यते । चन्द्रग्रहे तु ल-
म्बनलत्योरभावः । यतः समकलकाले भूमा चन्द्रे लगति ।
तथा चक्षु तदृष्टिरूपाच्छ्रूपो लक्षितो भवति । चन्द्रं
समं पश्यन्ति । यतस्त्रूपाच्छ्रूपो लक्षितो भवति । चन्द्रं
समं प्रविशति । तेन तत्र प्राक् सर्वः । भूमाया निःस-
रतः पश्चान्नुक्तिः । भानोर्बिम्बं विपुलं दृश्यते लघुः ।
अतो भूमा सूच्यग्रा भवति । दीर्घतेन चन्द्रकक्षामतीव्य
दूरं गता । तदैर्थ्यं मनुपातात् साध्यते । चन्द्रकक्षामपदेष्ये
भूमा चन्द्रविम्बं चेति सर्वं ग्रहणे प्रतिपादितमेव ।
(अये स च गृह्योदर्शयिष्यते) इदानीं क्वादक्षिणिर्गण्य-
माह॑” प्रभिः । ॥ “क्वादकः दृश्यतरसतो विधोरहै-
खण्डिततनोर्विषययोः । कुण्ठना च महती स्थिरत्वयो-
लक्ष्यते हरिणलक्षणयहे । अर्धखण्डितनोर्विषयायो-
त्वीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः । स्यात् स्थिरत्वं वृत्ते

लघुः एषक् छादको दिनक्तेऽयगम्यते । दिग्देशकाला-
वरणादिभेदात्र च्छादको राङ्गरिति वृत्तिः । यन्मानिः
केवलगोचिद्विद्यास्तत् संहितावेदपुराणवाह्यम् । राङ्गः
कभास्त्रांश्च शशाङ्गः, शशाङ्गस्त्रादयतीनिविष्मृत् । त-
मोमयः शम्भवरप्रदानात् सर्वागमानाभविष्ठङ्गमेतत्” गिः ।
“अक्ष्यक्षादकाङ्गन्द्रच्छादकः एषुतरोऽवगम्यते । कुतः व-
तेऽर्धखण्डितस्येन्द्रोर्धिपाणयोः कुण्ठता इश्यते स्थितिश-
महतो । अर्कस्य उनर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः ।
स्थितिश्च लघुः । एतकारणद्यान्वानुप्रस्तर्क्षस्य, छाद-
कोऽस्तः । स च लघुकालः । एवं रवीन्द्रोर्ज छादको राङ्ग-
रिति वृत्तिः । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् ।
एकस्य प्राक् सर्वः इतरस्य पश्चात्, रवेः कापि यह-
णमस्ति कापि नास्ति । कापि दर्शनादयतः कापि
इष्टतः । अतो राङ्गकृतं न यहयाम् । नहि बहवेता
राहवः एवं केचन वृत्तिः । केवलगोचिद्विद्यास्त्रदभिनानि-
नवः । इदं संहितावेदपुराणवाह्यम् । यतः संहितासु
“राङ्गरट्टो ग्रहः” । “सर्वांतुर्ह वा असुरः स्त्र्यांचन्द्रमसौ
विव्याधेति” माधुर्दिनी श्रुतिः । “सर्वं गङ्गासमं तेऽयं
सर्वं ब्रह्मसमाः दिजाः । सर्वं भूमिसमं दानं राहुपते
दिग्दकरे” इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविहृतमुच्यते ।
राहुरनियतगतिस्त्रमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूमां प्रविश्य
चन्द्रः, चन्द्रं प्रविश्य रविं, छादयतीति सर्वागमानाभविष्ठ-
ङ्गम्” प्रमिः । अत्र लघुः । “यहये कमलासनानुभावा-
द्युतदत्तांश्चभूजोऽस्य सञ्चिधानम् । यदतः स्त्रिवेदसंहि-
तासु यहयं राङ्गकृतं गतं प्रसिद्धम्” । श्रीपतिः
“भूच्छायायां प्रविष्टः स्त्रगविति शशिनं शुक्लपञ्चावसाने-
राहुर्ब्रह्मप्रसादात् समधिगततरस्त्रमोव्यासतुत्यः ।
ऋग्स्यं भारुविलं सत्तिलमयतनोरप्यधोत्रतिं विष्वं सं-
स्त्र्यैवं च मासव्युपरतिसमये खल्य साहित्यहेतोः” ।

यहयप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च स्तूपि सि० रङ्गनायेन
दर्गितो यथा “साधानिं पट्सहस्राणि ई५०० योजनानि
विष्वस्तः । दिक्षम्भो मण्डलस्तेन्द्रोः सहाशोद्धतो चृतोऽन्तो
४८० । स्कुटस्त्रमुक्ता गुणितौ सध्यभुज्योद्दृतौ स्कुटौ । रवेः
स्त्रमगणाभ्यस्तः शशाङ्गभग्नोद्दृतः” स्तूपि० । “स्त्र्यस्य
मण्डलस्य गोलहृष्टविम्बस्य विष्कम्भोव्यासः । ई५०० यो-
जनानि, चन्द्रस्य गोलः कारविम्बस्य ४८० योजनानि
व्यासः” “व्यासस्य गणिते विष्वत्व्यवहार” र०ना०

“शशाङ्गवायुषितो भाजितो वार्कक्षया । विष्क-

म्बस्त्रक्षयायां तिथ्यास्त्रा भानलिप्तिकाः “सू० सि० ।

“स्त्र्यस्य विष्कम्भः ई५०० प्रागुक्तः स्त्र शो व्यासः खमगणै
स्त्र्यभगणैस्त्रकैर्गुणितव्यन्द्रमगणैभक्तो वायवा चन्द्रक्षया
वच्यमाणया गुणितः स्त्र्यक्षया वच्यमाणया भक्तव्यन्द्र-
क्षयायां चन्द्राधितिकाशोषे स्त्र्यव्यासः स्त्र शो भ-
वति । ततो व्यासयोजनसङ्घात्रा पञ्चदग्भक्ता स्त्र्येचन्द्रयो-
र्विष्वव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपतिः । यदा चक्र-
कलाभिष्वन्द्रक्षयोजनानि तदैककलया कानीति चन्द्रक-
्षास्त्रैककलायां पञ्चदश योजनानि । अतिचन्द्रस्य स्त्र-
क्षयायां स्थितत्वात् स्त्रद्विष्वव्यासयोजनानि पञ्च-
दशभक्तानि चन्द्रविष्वव्यासकला भवन्ति । एवं स्त्र्यक्ष-
यायामेका कला सार्वशतदययोजनैरिति स्त्रद्विस्त्र्यव्या-
सस्त्रैभक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र स्त्र्यस्य लोकैदूर्ध-
रात्मराङ्गन्द्रकाश इव दर्शनात् प्रव्यक्तते विविक्तानरेण
दर्शनाभावात् चन्द्रकलाप्रमाणेन स्त्र्यविष्वव्यासः यदि स्त्र्य-
क्षयाऽप्य तदा चन्द्रक्षया कः? इत्यनुपातेन गणितार्थ-
मवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुचन्द्रक्षयायां स्त्र्यम-
ण्डलावस्थानं स्त्र्यमहाणे चन्द्रस्य छादकत्वानुक्रियप्रसङ्गात्
अथ स्त्र्यस्पदव्यासप्रमाणभक्तस्त्रक्षया चृपचन्द्रक्षया
भक्त इति खक्षयारूपगुणहरयोर्नाशात् स्त्र्यभगणगु-
णितव्यन्द्रभगणभक्त इति पूर्वं कक्षयोरुक्तेरथं प्रकारो
स्त्र्यत्वात् प्रथमसुक्षेत्रतचन्द्रक्षयासिद्धस्त्र्यविष्वव्यासः
पञ्चदशभक्तः स्त्र्यविष्वव्यासकला: सिद्धा इत्युपपत्तम्” रङ्ग०
“स्त्रुतेन्दुभुक्तिभूव्यासगुणिता सध्ययोद्दृता । लघुं स्त्रैची
महीव्यासस्फुटाक्षविष्वव्यासनरम् भधेन्दुव्यासगुणितं
सध्याक्षविष्वव्यासभाजितम् । विषोध्य लघुं, स्त्रैचां त
तमोलिप्रासु पूर्ववत्” स्तूपि० ।
“स्त्रा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता सध्यया चन्द्र-
गत्या भक्ता फलं स्त्रैचीसंच्च स्तात् । भूव्यासस्पदस्त्र्य-
विष्वव्यासयोरन्लर्यं सध्येन चन्द्रविष्वव्यासेन ४८०
योजनेन गुणितं सध्येन स्त्र्यविष्वव्यासेन ६५००
योजनेन भक्तं फलं स्त्रैचां प्राक्सिद्धायां
न्यूनीक्षय तुकाराच्छेषं तमः भूच्छायारूपं योज-
नाक्तकं भाभावस्तम इति छायायास्तमस्तात् । असु
कलात्मकं मानमाह । लिप्ता इति । पूर्ववत् तिथ्या-
प्रा भानलिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायायाः कलाः
कार्याः । अत्रोपपतिः । “भूव्यासहीनं रविष्वव्यमिन्दुक-
्षांहतं भास्तरकर्णभक्तम् । मूर्दिस्त्रैतिर्व्यफलेन हीना

भैत्रै त्रिभावित्ति तिरिन्दूमागे' इति सिंशि० उक्ता तत्त्व
४८०० मूर्यासोनस्य रविविष्वस्य ई५००० स्वप्नालंतराङ्गीका-
रेण स्वप्नगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्त्तृहृष्ट-
स्थटेन्दूयोजनकर्त्तृण् गुणः । तादृशस्वर्यकर्त्तृण् हरः ।
तत्त्वैतत्त्वगुणस्य कलाकरणार्थं विज्ञागुणस्वन्द्रकर्त्तृस्तादयो
हर इति चन्द्रस्पृष्टमध्यगत्योस्तुत्यगुणहरत्वेन नाशात्
विज्ञामध्येन्दूयोजनकर्त्तृविज्ञापर्वतनेन हरः पञ्चदश
पृथगुक्तः । अयेऽतिगिर्दौ भूव्यासहीनमध्यार्कविष्वयो-
जनानां रविस्त्रिगतिमध्यगतौ गुणहरौ । चन्द्रस्वर्य
योजनकर्त्तृवपि क्रमेण गुणहरौ । तत्त्वकर्त्तृस्याने ला-
घधात् तद्योर्विष्वयोजनानि गृहीतानि । यद्यपि सूर्य-
चन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्त्तृनुसारित्वाभावाद्विष्वयोजनयहण-
मनुचितं तथाध्यत्पान्नराङ्गीकारेण तददोषः । इन्द्रव्या-
सार्कायासयोर्मूर्गेलाभ्यायोक्तकक्षामूर्कर्णगुणिता महीमरण-
लभाजिता तत्कर्त्तृ इति । तत्कक्षाव्यासार्धत्वे तु सुत-
राम् । तत्त्वापि स्वप्नाकेविष्वयोजनयहणे मध्यार्कयो-
जनविष्वं स्वर्यस्पृष्टगतिगुणितं स्वर्यमध्यगतिभक्तमिति
सिङ्गम् । न चोक्तोर्या स्वर्यस्पृष्टमध्यगतौ गुणहरौ भू-
व्यासमध्यार्कविष्वयोजनान्नरस्योत्पदौ न केऽलः विष्वद्येति
भूव्यासस्ताडशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिङ्ग इति वा-
च्यम् भगवता खल्यान्नरेण महीव्यासस्य यथास्थित
स्वैराङ्गीकारात् । महीव्यासस्कुटार्कविष्वान्नरमित्युक्त्वा
मध्यस्फुटपदस्योमयत्वान्वयेनार्कविष्वासद्विभानेन च स्वर्य-
विष्वस्फुटरीयैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिङ्गेत् । अथैतत्-
स्वरुपुसिङ्गं फलं भूव्यासाङ्गीन् भूमायोजनानि । तत्त्व-
कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखरुडस्य विज्ञा गुणः स्वप्न-
चन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्त्तृहृष्टपस्थटयो
जनकर्त्तृण् हरः । तत्त्वविज्ञामध्ययोजनकर्त्तृण् गुणहरौ
गुणेनापर्वत्य हरस्याने पञ्चदश चन्द्रस्पृष्टमध्यगतौ गुणह-
रायति स्वच्छुकोपपद्मा । भूमायाः स्वच्छुकारत्वात्
प्रथमखण्डः इतीयखण्डे हीनं भूमायोजनात्मिका सा
पञ्चदशक्रत्ता कलादिकेत्युक्तप्रपञ्चम् । यदि तु भूव्यास
हीनं रविविष्वमित्यादौ मध्यविष्वानुक्तेः प्रदद्यसेव स्व-
एर्कविष्वयहणं तदा महीव्यासस्य स्वप्नत्वाप्रसिङ्गरा म-
हीव्यासस्कुटार्कविष्वान्नरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक् ।
परन्तु तदा भूव्यासोनार्कविष्वस्य स्वर्यमध्यस्पृष्टगतौ हर-
गुणादयगिर्दौ वाच्यायपि भगवता खल्यान्नरत्वाददुक्तौ ।
म चातुरपाते स्वर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्त्तृवेष्ट गृहीतौ न

स्फुटाविति मध्यस्फुटगते हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति
वाच्यम् । चन्द्रस्टयोजनकर्णस्थरूपपथहयेनोत्पन्नस्थच्या
अनुकलापत्तेः । न च चन्द्रकर्णस्थ मध्यलेन गृहीते
बहुनरमतः स्फुटते तस्य पह्ये लक्ष्युपद्मा स्थूर्यक-
र्णस्थ मध्यत्वेन गृहीतेवत्पान्तरमिति वाच्यम् । मध्या-
कविम्बयोजनयहयेन स्फुटाकर्णवत्पान्तरपत्तेः । न चो-
भयत्वाग्तर्हीते प्रत्येकमत्पान्तरमपि बङ्गनरमत एकत्र
स्थूर्यगतियहयस्तुचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात्
पूर्वं स्थूर्यविम्बस्यैव स्थूर्यस्फुटगती गुणहरौ न सहीव्यासस्य
प्रान्ते द्विस्थोरिति स्थूलस्थूर्यविनिगमके तु प्रान्ते स्थूर्य-
गतियहयस्याचित्याच्च । अद्य भग्नोव्यासस्य प्रथमखण्डस्य
चन्द्रगतियहयेन स्थूर्युक्तावेऽ द्वितीयस्वरूपस्य भूव्यासो-
नस्फुटरविम्बसार्थात् सूर्यगतियहयं सूचितमिति न
क्षतिरिति चेत्त व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतियहये भानाभा-
वात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च । अन्यथात्वापि चन्द्रगतियहया-
पत्तेरिति । एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्याससङ्गदा चन्द्र-
स्फुटगत्यात् क ? इति भूव्यासरूपं खण्डं स्फुटं सूचीसञ्चात्
यदा सूर्यविम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविम्बखण्डं
तदा चन्द्रविम्बप्रमाणेन किमिति स्फुटं द्वितीयं खण्डं
तयोः; स्फुटयोरनन्तरं स्फुटा भूमेति सर्वस्फुटपत्रमिति निर-
स्तम् । उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्फुटत्वसिद्धौ भानाभावात् स्फुट-
त्वस्याप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यविम्बानुपपत्तेश्च” र०ना० ।
अथ चन्द्रार्कयज्ञवद्यसम्भवमाह ।
‘भानोभीर्धे महोक्ताया तत्त्व्येऽक्षमेऽपि वा । श-
शाङ्कपाते यहयं कियद्वागाधिकोनके’ सू०सि० ।
“सूर्यात् सकाशात् पड्भान्तरे भूक्ताया सूर्योपरदिक्षा ।
तत्त्व्येऽ सप्तष्ठार्कारूपक्षक्याचेवादिना समे चन्द्रपाते अपि
वायश्च सूर्यत्व्येऽ चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं यह-
यम् । ननु समव्याभावेऽपि यहयमिष्यत एवेत आह
कियद्वागेत्यादि । सप्तष्ठार्कादर्कादा कतिपयैभागैरधिके
जनेऽपि चन्द्रपाते यहयम् । तथा च न क्तिः । भा-
गाचन्द्रयहये द्वादश, सूर्यप्रहये त नतां ग्रष्ठं शम्संस्कारात्
सप्तेव्यापाततः । अत्रोपपत्तिः । सप्तष्ठार्काकेवलार्कान्यतर-
त्व्येऽ चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्त्व्यत्वात् । तदा चन्द्रो
भूक्तायायां भवतीति यहयम् । एवं शरसन्त्वेऽपि मान-
व्यस्वरूपादत्ये भूक्तायायां खण्डलैक्ष्मेणस्य सत्त्वेन यह-
यम् । एवं शराभावे मानैक्यस्वरूपान्तरेऽनश्चरे च चन्द्र-
मण्डलं सूर्यमण्डलस्याक्षादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति-

संस्कृतोऽतः सम्युक्तसुपपन्नम्” र० ना० । तत्र गृहणकालः
“हृष्ट्वा राश्चादिभिः स्यातामसावास्यान्लक्षितौ” ।
सूर्योन्दू पौर्णमास्यने भाई भागादिकैः समौ” सू० सि० ।

“व्रामावास्यान्लकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्चाद्यवयैः
समौ भवतः । पौर्णमास्यने भागादिकैः हृष्ट्वा सूर्य-
चन्द्रौ पञ्चभान्लरे स्याताम् । तथा चामान्ले सूर्यचन्द्रयो-
रेकत्रोधीर्घरात्तरेण सच्चात् सूर्यप्रहणम् । पौर्णमा-
स्यने चन्द्रमूर्खोरेकत्रायस्यनाञ्चन्द्रप्रहणम् । एतेन पूर्व-
लोके यशाह्वपात्रदत्त्वं चन्द्रचन्द्रपातौ हौ न याह्वा-
विति चूचितम् एतच्छोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्रोप-
पत्तिः । अमान्ले सूर्यचन्द्रयोः पूर्णपरान्तराभावेन
योगात् तत्यौ सूर्यचन्द्रौ, पूर्णमान्ले भवकार्धीनरत्वात्
बडाश्यन्लरे भागादिसमाविति” र० ना० ।

“गतैष्यपव॑नाडीनां खफलेनोनसंयुतै । समसिष्ठो भ-
वेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा” सू० सि० ।

अथ पर्वान्ले सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह ।
“तौ सूर्यचन्द्रौ गतैष्यपव॑नाडीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ
तत्कालाहतां एथा च दर्शनपूर्णमानात्यतरवटिका-
ज्ञासां खफलेन स्वगतिसम्बन्धेन यत् फलम् । “इटनाडी-
गुष्ठा उक्तिः वृद्धा भक्ता कलादिकम्” इति भध्याविका-
रोक्ते नानीतम् । तेन गतैष्यकमेषोनयुतै तत्र समकलै
ज्ञः । यद्यपि समांशाविति वक्तुं युक्तं तथायन्यतिथ्य-
नीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावित्युक्तम् ।
पातः स्वगत्युत्पद्मफलेभान्यथा गतैष्यकमेण शुतोनस्तात्का-
लिकः पर्वान्लकालिकः स्यात्” र० ना० ।

अथ प्रायुक्तानां विच्वानां प्रयोजनमाह “कादकोभा-
क्तरेणेन्दुरधःस्यो धनवद्वन्नेत् । मूर्क्यायां प्राण्युखचन्द्रो वि-
श्वायस्य भवेदधौ” सू० सि० । सूर्यमण्डलस्याच्चादकचन्द्रः
स्यात् । नन्वाकाशेद्योः सच्चेन सूर्यं एव चन्द्रस्य कादकः
कथं? न स्यादियत आह अधःस्य इति । वस्त्रमाणकत्ता-
ध्याये सूर्यकृतोऽधःकत्तास्यताञ्चन्द्रसैवाच्चादकत्वम् । न
हूँ स्यस्यादकोयेन सूर्यचन्द्रस्य कादकः । ननु विनैकत्वाय
स्यान् कादकं न भवत्यत आह । धनवदिति । यद्या-
धःस्यो मेवः सूर्यस्याच्चादको भवति तथा चन्द्रो भवती-
त्वयः । प्राण्युखः प्रव्योभसुखो गच्छचन्द्रो भूक्यायां
प्रति प्रविशति । अतः कारणादस्य चन्द्रसासौ भूमा च्छा-
दिका नवेत् । तथा च सूर्यपहृणं सूर्यचन्द्रविष्योः
प्रयोजनं चन्द्रपहृणे चन्द्रभूमाविष्योः प्रयोजनमिति

भावः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो दर्शन्ले सूर्यादधो भव-
तीति चन्द्रः सूर्यस्याच्चादकः । बुधशुक्लोस्तु भग्नला-
त्पत्ताचाच्चादकत्वम् । चन्द्रस्याधो पहाभावात् पञ्चभा-
न्लरे भूम्या प्रतिबडः । सूर्यकिरणाचन्द्रगोले न पतन्ति ।
अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूम्यायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूभा-
च्चादिका” र० ना० । अथ यासानयनमाह “तात्कालिकेन्दु-
विक्षेपं काद्यच्चादकमानयोः । योगाधीत् प्रोक्षणं वच्छेषं
तावच्छच्चं तदुच्यते” सू० सि० । “यस्त्रायते स काद्यः सूर्य-
पहृणे सूर्यचन्द्रपहृणे चन्द्रः । यस्याद्यति स कादकः ।
सूर्यचन्द्र, प्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूमे । तयोः पूर्वानीति-
मानात्तयोरेक्यस्याधीत् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्त प्र-
कारेण साधित् विक्षेपं कलादिकं विशेषं यद्विशिष्टं तत्-
प्रमाणकम् इत्त्रं कादकेन काद्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश
च्चाच्चादितस्तावत्प्रदेशात्मकं यासरूपं प्रहणतत्त्वज्ञैः
कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । काद्यच्चादकमण्डलनेमियोगे
प्रहणाद्यन्तरूपे उग्नलकेन्द्रयोरत्तरं विष्वस्याङ्गुल्योग-
रूपम् विष्वस्य व्यासमानात्मकत्वात् । तत् तु समवाज्ञाव-
वाज्ञ योगाद्यरूपं इत्तम् । ततो यथा प्रवेशस्याया यासो
भवतीति पर्वान्ले काद्यच्चादकयोर्विक्षेपान्तरितत्वात् तदूने
विक्षेपे भग्नलयोगस्तदन्तरमितः स एव यासः” र० ना०

अथ सम्पूर्णन्यूनप्रहणज्ञानं प्रहणाभावज्ञानं चाह
“यहामधिते तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा । योगाद्य-
दधिके न स्यादिक्षेपे ग्राससम्भवः” सू० सि० ।

“तस्मिन् इत्तमानेऽधिके ग्राहमानाधिके यद्यस्तात् कार-
णात् ग्राहमानमस्ति । अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं गृहणं
भवति । अन्यथा ग्राहमानाद्याग्ने ग्रासे न्यूनं याह्वा-
मानान्लर्गतं प्रहणं स्यात् । मानैक्यस्याङ्गुल्ये मेऽधिके
सति न याससम्भवः प्रहणं न स्यात् । अत्रोपपत्तिः ।
याङ्गुल्यमानादधिके यासे सम्पूर्णप्रहणं न्यूने न्यूनं
मानैक्यस्याङ्गुल्याधिके विक्षेपे भग्नलस्यांसम्भवाङ्गु-
ल्याभावः” र० ना० ।

अथ स्थिर्यधिमर्दीधै आह । ‘प्राह्याङ्गुल्यसंयोग-
वियोगी दर्शितौ पृथक् । विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्या-
समे पदे । वृद्धा सङ्गुलय सूर्योद्भुत्यन्तरितविभाजिते ।
स्यातां स्थितिविमर्दीधै नाडिकादिफले तयोः” सू० सि० ।

“याह्वाङ्गुल्यकमानयोर्योगान्लरे अधिते पृथक् स्या-
नान्लरे स्याये । अधिमक्तियायां कदाचिद्युद्गत्वसम्भव
पुनः क्रियार्थमेतयोरादश्यत्वात् । तद्वर्गाभ्यां योगाद्य-

न्तरार्थयोर्किर्णभ्यां विचेपवर्गेण वर्जिताभ्यासुमे हे मूले वच्छा गुणयिता सूर्यवन्द्योर्गत्यनकलाभिर्भक्ते तयोर्वेंगवियोगयोः स्याने वच्छादिभक्ते क्रमेण स्थित्यर्थविमर्दार्थं भवतः । अत्रोपपत्तिः । यहणारम्भाहृहणान्तपर्यन्तः यः कालः स स्थितिसञ्ज्ञः । तस्य हे खण्डे, एकं यहणारम्भान्तर्घृहणपर्यन्त, सपरं सध्यग्रहणाहृहणान्तपर्यन्तम् । तब विम्बनेमिस्तर्यकाले मानैक्यखण्डः कर्तः स्यमोक्तालिकशरो भुजः स्यर्थमोक्तान्तरकालिकशराग्रमध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरित तत्त्वगुणाधकं चेत्वम् । एवं सम्भूर्णग्रहणे सम्मेलनेऽनीलनकालयोरन्तरकालोविमर्दस्तत्र सध्यग्रहणात् समीलनोन्मीलनकालाविखण्डे तत्त्वाधक व्याद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विचेपद्वते पूर्वापरं कोटिरित चेत्वम् । समीलनं त व्यादकमण्डलाद्यादितसम्पर्यच्छाद्यमण्डलस्य निःसरणारम्भः । तब स्यगेमोक्तसम्मोक्तनोन्मीलनकालानामज्ञानान्तर्घकालिकविचेपग्रहणम् । भुजकर्णवार्णनरपदं कोटिरित पूर्वज्ञोक्तमुपपत्तम् । व्याद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे सध्यग्रहणसम्भवाद्यच्छादकयुतिर्गत्यन्तरकलाभिर्भदि विटविटकास्तदानीतकोटिकलाभिका इत्युपातेन स्थिति विमर्दस्तरणे । तब चन्द्रग्रहणे भूमागते: चर्वगच्छुरोधात् सूर्यगतित्वमित्वं पपत्रं द्वितीयहोकोक्तम्” २०ना० ।

अथ स्थित्यर्थविमर्दार्थं अस्तत् साध्ये इत्याह । ‘स्थित्यर्थनाडिकाभ्यस्ता गतयः विभाजिताः । विप्रादि प्रगृहे शोध्यं मोक्ते देय उनः उनः । तद्विचेपैः स्थितिदलं विमर्दार्थं तथाऽसक्तत् । संसाध्यमन्यथा पाते तज्जिप्रादि फलं स्तकम्” २०.३० ।

“सूर्यवन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्थवटीभिर्गुणिताः वच्छाभक्ताः फलं कलादि प्रगृहे स्यर्थस्थित्यर्थनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोहीनं मोक्ते भोक्त्रस्थित्यर्थनिमित्तं सूर्यवन्द्रयोर्देव्यं योज्यम् । चन्द्रपाते तज्जिप्रादि फलं स्थित्यर्थवच्छानीतकलादि पूर्वं फलं स्तकं स्वगत्युत्पन्नन्यथा विपरोतं प्रगृहस्थित्यर्थनिमित्तं योज्यं भोक्त्रस्थित्यर्थनिमित्तं हीनमित्वयः । तद्विचेपैक्षालिककलादिभावानीतशरकलाभिः कलानां बड्डत्वादिक्षेपैरिति बड्डवचनम् । विचेपाभ्यामित्यर्थः । उनः उनः स्थितिदलं कार्यम् प्रत्येकं उनः पदं स्यर्थस्थित्यर्थसम्बद्धं, द्वितीयं भोक्त्रस्थित्य-

र्थसम्बद्धं उनः पदम् । तेन स्यर्थस्थित्यर्थार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्यर्थस्थित्यर्थं संसाध्यम् । भोक्त्रस्थित्यर्थार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण पूर्वोक्तरीत्या भोक्त्रस्थित्यर्थं साध्यमित्यर्थः । तद्वेभयमसक्तादारंवारं स्यर्थस्थित्यर्थानीतचालनेन सध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्यर्थस्थित्यर्थमस्तादप्युक्तरीत्या स्यर्थस्थित्यर्थमेवं यावदविशेषः । एवं भोक्त्रस्थित्यर्थानीतचालनेन सध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या भोक्त्रस्थित्यर्थमेवं साध्यमित्यर्थः । नतु स्थित्यर्थविमर्दार्थयोरेकीत्युक्तोः कथं विमर्दार्थमस्तत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दार्थमिति । तथा च स्यर्थमोक्तस्थित्यर्थसाधनरीत्याऽसक्तादावदविशेषस्तावत् स्यर्थमर्दार्थं भोक्त्रमर्दार्थं च संसाध्यम् । तथा हि स्थित्यर्थनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दार्थनाडिकाग्रहात् स्यर्थमर्दार्थमेवं भोक्त्रमर्दार्थं साध्ये । आयां प्रत्येकमसक्तत् स्यर्थमर्दार्थमेवं स्तुते स्तः । अत्रोपपत्तिः । प्रागुक्तं चेत्वं स्यर्थमोक्तसमीलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्तर्घकालिकशरग्रहणेन स्तूलं स्थित्यर्थं मर्दार्थं चातो सध्यकालात् तदन्तरेण पूर्वगिर्मकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्कालवालितचन्द्रपाताभ्यां विचेपस्तालिको भवति परं स्तूलं स्यत्वस्थित्यर्थादानीतत्वात् । अतोऽस्मादानीतस्थित्यर्थादिप्रयोगस्य स्तूलमित्यसक्तत् स्तूलमिति । तब समीलनोन्मीलनकालयोराकाशस्यर्थमोक्तसम्भवात् स्यर्थमोक्तमर्दार्थमिति ध्येयम्” २०ना० ।

अथ सध्यग्रहणस्य र्थमोक्तकालानाह । “स्फुटतिथ्यग्रव्याने त भयग्रहणमादिशेत् । स्थित्यर्थनाडिकाहीने गायो भोक्त्रस्तु बंयुते” स्तू.३० ।

“स्फुटतिथ्यग्रनकाले तकारात् तत्पूर्वप्रकालनिरासः । सध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत् । सध्यग्रहणसम्बन्धेन सध्यसूर्यवन्द्रनीतमध्यतिथ्यग्रन्ते तत्प्रभव इति कस्यचिद्भवस्त्वादारण्यं स्तुतेति स्थित्यर्थविटिभिरुने तिथ्यन्तकाले भोक्तः । तकारः स्यर्थमोक्तस्थित्यर्थाभ्यां स्यर्थमोक्तकालाभिति विषयव्यवस्थार्थकः । अत्रोपपत्तिः । तिथ्यन्तकाले लाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्त्रैयावान् भवति ततः पूर्वगिर्मकालयोन्मूल एवुत्तोऽत्र सध्यग्रहणकालः । सध्यग्रहणाभालात् द्विंश्चत्वार्थं

षटीभिः सर्वः । अविमक्ते मोक्षस्थिर्धष्टीभिर्मौकः ।
स्थिर्धयोम्भदन्तररूपत्वे न सिद्धः” २० ना० ।

अथ समूर्यग्रहे निमीलोनकालावधाह
“तदेव विमर्दधनाङ्गिकाहीनसंयुते । निमीलो-
नीलनाथे भवेतां सकलग्रहे” सू० सि० ।

“समूर्यग्रहे तदत् यथा स्थिर्धेनाधिके ति-
यन्ते सर्वमोक्षे तदेव्यर्थः । एवकारात् तद्व्यज्ञरीतिव्य-
दासः । सर्वविमर्दधनोन्मीलनसञ्ज्ञे स्थापात् ।
अत्रोपपत्तिः । मर्दधस्य मध्यकालात् तदनररूपत्वे न
तद्वनाधिके तक्षिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्ण-
ग्रहण एव भवतः । च्यूनग्रहे तत्सरूपव्याघातात्
तदभावः” २० ना० ।

अथेष्टकाले इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह ।
“इष्टनाडीविहीनेन स्थिर्धेनाकर्वन्द्रयोः । भुज्य-
न्तरं समाहन्यात् पच्छाप्ताः कोटिविप्तिकाः” सू० सि० ।
“सूर्यवन्द्रयेऽग्न्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्ट-
विटिकाः सर्वस्थिर्धवश्चनिकास्ताभिन्नेन सर्वस्थिर्य-
र्थेन गुणत्वेत् । अस्मात् विविभक्तप्राप्ताः कोटिकला-
भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले व्यायक्षादकभरण्डल-
केन्द्रयेऽन्तरं विक्षेपदत्ते कोटिरिति तेष्वे इष्टवज्ञन-
स्थर्गस्थिर्धविटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं सर्व-
र्धकालिककोशाः स्थिर्धविटिकानां सिद्धत्वात्” २० ना० ।

“भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थिर्धवज्ञुणाः । स्फु-
टस्थिर्धवभक्ताः सूर्याः कोटिकलाः सूर्याः” सू० सि० ।

“व्यथात् सूर्यग्रहे विशेषमाह । सूर्यस्य ग्रहणे
उक्तमकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्तस्य इस्थिर्ध-
धानीतस्थिर्धेन सूर्युचिताः सूर्यविष्टिर्धेन सूर्यग्रह-
णाधिकारोक्ते नक्ताः सत्यः सूर्याः कोटिकलाः सूर्य-
ग्रहणतत्त्वे नक्ताः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यग्रहणे सर्व-
मोक्षान्तरमध्यकाळयोरन्तरस्य स्थिर्धर्त्वात् तस्य च स्फु-
टवरोदभूतस्थिर्धवश्चनान्तरैक्यसंस्कारमितत्वात् स्फु-
टस्थिर्धर्त्वुरुद्दा उक्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अपेक्षिताव-
स्फुटवरोद्दूतस्थिर्धर्त्वुरुद्दाः । एतत् कोटिसम्बद्धं तेष्वम्
स्थिर्धविष्टिर्धेन गुणत्वात् । स्फुटस्थिर्धर्त्वस्य लक्ष्मनैक्यसं-
स्कारातुक्षिप्तः । अतः स्फुटस्थिर्धेन आगताः को-
टिकलालादा स्फुटवरोद्दूतेष्वत्तद्विभासमरूपस्थिर्धेन का ?
इति सूर्याः कलाः सिद्धाः २० ना० । क्षेपो भुजस्त-

दोवर्ग्रह्यतेसूलं अवस्तु तत् । मानयोगाधितः प्रोक्तम्
ग्रांसंस्तात्कालिको भवेत्” । सू० सि०

“अथो एग्रासानयनमाह । क्षेपो विक्षेपो भुजः को-
टिभुजयोः कर्णसामेक्षादाह तयोरिति । कर्णस्तु तयोः
कर्तिभुजयोर्वर्गयोगाक्षूलं सिद्ध एव । तत् कर्णं गांत्ककं
सूलं याद्यपाहकमानैक्याधार्थद्विशेष्य चेष्ट तःत्कालिकः
कल्पितेष्टकालसम्बन्धे ग्रामोऽवान्तरग्रामः स्थात् । अत्रो-
पपत्तिः क्षेवं पूर्वं प्रतिपादितम् । सर्वशकाले मानैक्य-
स्वरूपस्य कर्णत्वात् त्वेष्टयोर्मध्यकालाविष्टिवादिष्टकाणां
मानैक्यस्वरूपमिष्टग्राम एव” २० ना० । “मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वं-
मिष्टनाडीविशेष्य चेत् । स्थिराधार्त्वोक्तिकाळेष्ट
चेष्ट तौक्षिके” सू० सि० । “अथ मध्यग्रहणानन्तरमिष्टग्रा-
मानयनमाह । “मध्यग्रहणकालाद्वृद्धं मनन्तरम् । चकारो
विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टविटिकाः कर्म । भौक्तिकान्वो-
क्षाकालसम्बद्धात् स्थिर्धर्थात् । त सर्वस्थिर्धर्थात् । विशेषधयेत्
गणक इति कर्त्तव्येषः । शेषः कोटिलिप्रादिग्रासानय-
नान्तरं गणितकर्म प्रावद्युक्त्यन्तरं समाहन्यादिद्युक्तप्र-
कारेण कुर्यात् । भौक्तिके मोक्षस्थिर्धर्थान्विष्टकाले
तर्विशेषे ग्रामः शेषसुर्विरितो ग्रामोऽवान्तरग्रामो भ-
वति । न पूर्ववद्दतः । अत्रोपपत्तिः । मध्यग्रहणात्
पूर्वमिष्टकालस्य ग्रहणारम्भविकस्य सर्वस्थिर्धवश्चूल-
त्वादागतो ग्राम उपचयात्मकः । नाविश्टः । अवशिष्ट-
भग्नलस्य शुद्धत्वेन ग्रस्तवासम्भवात् । एवं मध्यग्रह-
णानन्तरमिष्टकालस्य मोक्षस्थिर्धर्थान्विष्टत्वादुक्तरीत्यानीतो
ग्रामोऽपवद्यात्मकः । न शुद्धविष्टदर्शनात्मकः । ग्रामात्
भावात्” २० ना० । “ग्राहग्राहकयोगाधार्थोद्धाः स्वरू-
पिष्टिविष्टिकाः । तद्वार्ता प्रोक्तम् तत्कालविक्षेपस्य क्रिति
पदम् । कोटिलिप्ता रवेः स्फुटस्थिर्धेनाहता इताः ।
मध्येन लिप्ताक्षत्वाद्याः अविष्टग्रामाङ्गिकाः” सू० सि० ।
“व्यथातेष्टग्रासादिष्टकालानयनमाह व्यायक्षादकमानैक्य-
स्वरूपादभीष्टग्रामकलाः शोध्याः शेषस्य गर्णदभीष्टग्राम-
कालिकविष्टेपस्य वर्गं विशेष्य शेषस्य सूलं कोटिकलाः ।
सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे इति शेषः
भानोर्ग्रह इति पूर्वसुक्तः । उक्तप्रकारेण याः कलास्ता
मध्यग्रहणकालस्य ग्रामाध्यतरकालयोरन्तररूपेण स्फु-
टस्थिर्धेन गुणात् । स्फुटवरोद्दूतेष्वत्तद्विभासमरूपस्थिर्धेन का ?
फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिवत् स्थिर्धर्त्वाधनरीत्या ।
“व्यथा उपुत्त्वा सूर्योर्मुक्त्यन्तरविभाजिताः” इत्युक्तेन

तासां कोटिक्वानां घटिका यास्ता अभीष्टग्राससस्य-
भिष्टिकाः सर्वमोक्षान्यतरस्यवर्धन्तर्गताः क्षेत्रे
मध्यग्रहणाच्छेपा गता वा भवन्ति । अत्रोपयतिः पूर्वी-
क्लय्याचात् सुगमतरा । परन्तु सामीष्टग्रासकालिकश-
रजाने स्फूर्त्यम् । तच्चराच्चाने मध्यकालिकशरग्रहणे
स्थूलम् । अतएव भास्तराचार्यैः “कालयाधने तत्काल-
वाणेन सुङ्गः स्फुट इत्युक्तिमिति” रहम् ।

अथ वस्त्रमाणग्रहणपरिलोपयुक्तवलनानयनसाह ।

“नतज्ञाच्चज्यवाभ्यस्ता विज्ञाप्ता तस्य कार्मिकम् ।
वलनांशाः दौत्यवास्याः पूर्वीपरकपालयोः । राय-
त्ययुताह्राह्यात् क्रान्त्यशैर्दिक्ख्यमैर्युताः । भेदेन्नराज-
ज्ञावलना सप्तव्यहुलभागिता” सू० सि० ।

“यत्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, च-
न्द्रग्रहणे चन्द्रस, चूर्यमहणे सूर्यस साध्यम् । तद्यथा
स्वोदयात् सास्ताह्नतरेष्वपटिकाः स्वदिनार्धन्तर्गताः
स्वदिनार्धद्वादः क्रमेण पूर्वीपरनतवटिका भवन्ति । त-
द्वत् नवतिगुणं स्वदिनार्धमत्तं भवनांशासेपां च्या नत-
ज्ञे र्थं । स्वदेशाच्चांश्चयां एुणिता विज्ञया भक्ता
फक्तं धनुः कनात्मकं पदिभक्तं पूर्वीपरकपालयोः पू-
र्वीपरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा यत्कालांशा भवन्ति ।
यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्राह्याद्याशिवययुतात्
सायनांशाद्ये क्रान्त्यशास्त्रेदिक्ख्यमैर्युतासेपां च्या, भेदे
भित्तिक्लेन्नरात् क्रान्त्यश्वलनांश्योरन्नराज्ञ्याव सप-
त्वाहृत्यमिका शेषदिका । अङ्गुलात्मकत्वेन हरखोदेशाद-
ङ्गुलादिका वलना भवति । अत्रोपयतिः । समद्वच-
पूर्वीपरादिग्भ्यः क्रान्तिपूर्वीपरादिशो यावता-
नरेण वलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा वलनांशाः ।
वदान्यनार्थं प्रयमतः समद्वचातुर्दृष्टिग्भ्यो विषुद्ध-
दृच्छिदिशो यावतानरेण विजिता दक्षिणोत्तरवोस्तदा-
च्चवलनम् । तथा हि समप्रोत्तचलदृक्तं ग्रहचिङ्गस्यं य-
भविष्यवद्वृच्छयोर्थल चन्नं तत्प्रदेशाद्यव्यञ्यानरे प्राच्यो-
रन्नरं वलनं तत्त्वमेवेतरदिशामन्नरं पूर्वकपालस्य-
यज्जे समद्वचप्राचीतो विषुद्धदृष्टिप्राच्या उत्तरादुत्तरम् ।
पश्यमिकपालस्ये तु समद्वचप्राचीतो विषुद्धदृष्टिप्राच्या
दक्षिणाद्याद्याच्च । तब विजितस्ये ग्रहे तदनरमन्नां-
श्वत्यम् । यायोत्तरदृच्छये यज्जे तदनरमन्नां-
श्वत्यम् । यदिविज्ञातुल्यया नतकालव्ययाऽन्यज्ञातुल्ययवलनज्ञा
मुद्रेष्टमत्तेज्ञवा वैव्युतपातागताच्चज्ञाया धनुराच्चं वलनस्त-

तत्त्वपुच्चम् । हितीवं तु विषुद्धदृष्टिदिग्भ्यः क्रान्ति-
दृच्छिदिशो यावतानरेण वलिता दक्षिणोत्तरयेत्तदाच्च
वलनम् । तथा हि भुश्प्रोत्तचलं यहचिङ्गस्यं विषुद्धदृष्टे
यत्वाच्च लगति तत्प्रसानाच्चुर्दृश्यान्तरे यत् स्वान
तत्त्वपुच्चयाची । तस्या यहचिङ्गात् विभान्तिरितकान्तिष्ठाप-
त्राची यदनरेण तदाच्च वलनम् । तत्त्वमेवेतरदि-
शामन्नरम् । उत्तरायणस्ये यज्जे उत्तर, दक्षिणाय-
नस्ये यज्जे दक्षिणम् । तत्तु चयनसव्यावभावात्मकम्
गोलसर्वे परमकान्तित्वत्यमतः ए विभक्तान्तित्वस्यं
सत्तिभयहगोलदिक्खिल्लिपपत्तं राशितययुताह्राह्यात्
क्रान्त्यशैर्तिति । हयोर्वैलनयोरेकदिक्के समद्वचप्राचीतं
क्रान्तित्वप्राची तद्योगदृपरम्पुटवलनानरेण वलनांदिति
भवति । भित्तिक्लेने तु वलनानरह्यपस्फुटवलनानरेण
शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवलनज्ञाव विज्ञादृच्छे
च्ये परिलेख एकोनपञ्चाशन्तित्वासाध्येष्टते दानांशि
विज्ञादृच्छे यदीयम्, तर्देकोनपञ्चाशन्तित्वासाध्याकेत्युपाते
प्रमाणिच्छयोरित्यापवर्तनाद्वारस्यानेऽधोऽवयवस्यागत् उप-
त्तिः । अतो दिक्षमैर्युता इत्याद्युपपक्षम्” रहम् ।

अथ कलात्मकविष्वविक्षेपादोनामङ्गुलीकरणमाह ।

“सोत्वत् दिनमध्यर्धं दिनार्धम् फलेन तु । विन्द्यादि-
क्षेपमानि ताच्चेषामङ्गुलानि तु” सू० सि० ।

“दिनमानमङ्गुलाधिकम् इत्यध्यर्धं स धुशुक्लविष्वर्धं ।
क्रमीष्टिकालिकोत्तरवटीमिः वहितं दिनार्धेन भक्तं फ-
लेन । तकारो यहग्रहणं तस्य दिनमानोद्धते ग्राहेर
दायर्थकः । विषेपग्राह्यग्राहकविष्वमानानि । तानि
पूर्वीक्लानि कलात्मकानि । ग्रासादिकमपि ध्येयम् ।

भजेत् । तकारात् फलमेष्टां कलात्मकामङ्गुलानि
भवन्ति । अत्रोपयतिः । उदयास्तकः ले विष्वविरामानां
भूमिगोलावहृष्टेनालोहृष्टस्यकिरणानां नयनप्रतिहनना-
नर्हयादिम् । ब्रक्कलामहृष्टसते । तत्प्राचीत्वात्मकं विष्व-
कलात्मयात्मकाङ्गुलप्रभाणेन भवति । उमध्यस्ये ग्रहे
तु विष्वस्य सर्वकिरणानवरुद्धत्वाच्चयनप्रतिवात्मा इत्यस्यं

विष्वं भासते । तत्प्राचीत्वात्मकं विष्वं कलात्मकत्वा-
त्मकैकाङ्गुलप्रभाणेन भवति । तत्रोदयास्तकाणे श्वेषोर-
भासात् उमध्यस्ये तस्य विज्ञादृच्छयात् विज्ञादृच्छ-
यादृच्छयकालिकैकाङ्गुलप्रभाणेन विष्वेष्टकाङ्गुलप्रभयो

वलनस्ते तदेष्टश्वौ च? इत्यनुपातेनामोष्टिकाणे फलं
विष्वमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति । अत एव

भास्तराचायैददवासत्वादे धर्मदेवं वक्षाद्वद्वासम-
द्वोक्तव्य “विज्ञेद्वृत्तास्तदवेत्यशःः वार्द्धिगुप्तो-
ङ्गुचलिपिकाः सुः” इत्युक्तम् । तत्र भवता वोक्ता-
तुवया स्त्रान्तरताङ्गं मध्याङ्गेऽपि वक्षाद्वृत्तास्तदका-
ङ्गुचलिपिकाः दिनार्थ्यदद्वयपरमोदत्वाक एवोपवयक्तहे-
देष्टवत्कादे व रत्युपातागतफलदुप्तः लब्धं कला एका-
ङ्गुचलिपिकादे । तत्र दिनार्थ्यदद्वयोदत्वास्तदे फल-
स्त्रहपत्वात् लयाणां समक्षेदत्या योजने विशुचितं
दिनार्थ्यं सार्वेनगुचलिपिकान्तरप्रदृष्टवत्काद्वयः दिनार्थ्य-
भक्तमिति चिह्नम् । तत एतत्काद्वयोदत्वाकाङ्गुलं यदा तदे-
द्वयकाभिः विशित्तुपातेत्र वक्षाद्वत्तानामङ्गुचलिपिकरण्मु-
ख्यसुपपदम्” इति । इति चन्द्रगुचलिपिकारः

वथ सूर्योपहणाधिकारत्त्वं विशेषः ।

“मध्यवल्लमे भावो इरिजस्य न सम्भवः । अवोदह्म-
ध्यभक्तान्तिसाम्ये नापततेरपि” इति । “सूर्येभावासासा-
न्तराविदे मध्यवल्लमे सति दिनमध्यस्याने ऊर्जवास्यो-
त्तरदत्ते वलः कानिष्ठसपदेष्यो मध्यवल्लं विप्रचाधि-
कारोऽप्तम् । तसुव्ये सति मध्याङ्गं इति फलितम् ।
इरिजस्य वल्लमे भूष्टविजितजरणाकृम्यनोपत्ते ऊर्जवास्यापि
विजितजवाचवृत्तिवदेवाभिष्ठानात् सम्भव उत्पत्तिर्व ।
तत्र वल्लनाभावः इत्यर्थः । अवभवोददयवितिजासाधिति-
वप्रदेशयोः वृद्धवल्लकान्तिसपदेष्योदयम् ऊर्जवास्य-
प्रदेशदोक्षिभोवल्लमेवनमित्यर्थः । प्रयोगस्तु मध्याङ्गं इतित्वत् ।
तत्तु स्तु वृद्धवल्लनाभाव इति । वल्लभावव्यावभावः ।

“अवेत्तादि । अवाद्या उप्तादा ये मध्यमया मध्यवल्लस्य
क्रान्तव्याः । अव मध्यवल्लयन्देन इश्वरावदिभिर्भोव-
भन्तः वा पाहमुमयपत्तेऽपदोपः । अवयोस्तुल्लवेष्वन-
मेन्तेः । अपियद्वात् सम्भवाः नाभाव इत्यर्थः । न
त्वपियद्वाकृम्यनस्यापि तत्राभावः । उत्तरकान्तव्ययो-
स्तुल्लवे मध्यवल्लत्वार्कत्वाभावेऽपि तदभावपत्तः ।
अवोपपत्तिः । अवावासासानकाने समौ सूर्यवन्द्रो ।
तत्र चन्द्रशराभावे मूर्गमीद्विवानां सूखमर्कस्याना-
वधिचन्द्रं सूखत्वेवति भूमर्मीद्वादकत्वं चन्द्रस्य सूर्यस्य
वादत्वं सम्भवति । तत्र मनुष्याणामसूखाङ्गुष्ठे तेषां
सन्ताङ्गं भूष्टाचीयमाननर्कोपरि सूखं चन्द्रे न वल्लसेव ।
किन्तु चन्द्राधिदानगोचे । चन्द्रविज्ञाद्वृद्धुं उगति । तत्र
यदा चन्द्र वायाति तदा भूष्ठे सूर्यस्य चन्द्रस्कादको
भवति । यदा तु खमश्ये सूर्यस्तदा मूर्गमसूखं भूष्ट-

सूखं च सूर्योपरिगमेष्वेच चन्द्रे वल्लतीति भूष्टेऽ-
भावत्कादे चन्द्रस्कादको भवति । अत एव भूमर्मपृष्ठ-
सूखान्तरं वल्लनम् । भूष्टवूत्वात् सूर्योपरिगाच्छन्द्राधित-
वासाकाशगोचे चन्द्रस्य शरस्त्वे चन्द्रविज्ञास्य वा वृत्तित-
त्वात् । अत एव भास्तराचायैरक्तस् “दग्धर्षुवयो-
रेक्यात् खण्ड्ये नास्ति वल्लनम्” इति । वथ चन्द्रा-
धिदानगोचे भूष्टवूत्लभक्तैरपरिगतं चन्द्राच्छाद्वृद्धुं
चन्द्रदिग्दक्ते यदंश्वर्गति तल्लस्यन् दग्धसाकारकान्ति-
हत्ते भवति । यदा तु दग्धसाक्षिव्वात्त्वात्त्वायोत्तररुपकदम्पतो-
तटत्तमानीव चन्द्रगोचस्यकान्तिष्ठत्त्वायोत्तररुपकदम्पतो-
तटत्तमानीव चन्द्रगोचस्यकान्तिष्ठत्त्वे वल्ल लग्नं तदन्द्रवि-
द्धवेत्तरलं कान्तिष्ठत्त्वे पूर्वपरं स्फुटल्लवनकलाः कोटि
चन्द्रस्य कान्तिष्ठत्त्वानुपारेष्य गमनात् प्रोतहत्ते कान्ति-
ष्ठत्तुल्लवेत्तरलं यायोत्तरं कल्लात्तकं भवतिभुजः ।
मूर्गमीद्वृष्टवूत्वान्तरं दग्धसाक्षिव्वत्ते कल्लात्तकं दग्धस्यन् कर्णः ।
दग्धस्य वल्लप्रोत्तरसाकारत्वे कान्तिष्ठत्त्वे तयोरत्तरला-
भावाङ्गुल्लमाभावः । यायोत्तरमन्तरं दग्धस्यन् भवति-
वृत्तिरेवत्यद्या । दग्धसाकारकान्तिष्ठत्त्वे तु दग्धल्लवनमेव क्रा-
न्तिष्ठत्त्वे तयोरत्तरमिति ल्लवनस्त्वप्तं नत्प्रभावय ।
तथा च दग्धस्य वल्लप्रोत्तरसाकारत्वे विभोवल्लवन-
स्यानेष्वको भवति । तदुत्तरस्य कान्तिष्ठत्त्वायोत्तरले नो-
दयास्त्रावनमध्यवर्त्तित्वेन लग्नस्यानात् विभान्तिरत-
त्वात् । न हि क्रान्तिष्ठत्त्वाद्यायोत्तरलरक्षामार्थं सम-
प्रोत्तरस्त्वंकार्यम् । येव दग्धमभाववल्लाके ल्लवना-
भाव उपयनः ल्लात् क्रान्तिष्ठत्त्वस्त्वं गोवद्वत्तत्वेन वंभ-
प्रोत्तरस्य देष्टत्तत्वेन वल्लव्याभावात् । अत एव भग-
वता सर्वत्तेन नतिशाधनार्थमये दक्षेपः कदम्प्रोत्त-
रस्त्वे विभोवल्लवनस्य वाधितः । दक्षेपाभावे विभो-
वल्लवनस्य वल्लमध्यस्यानेन तदा तस्य दग्धमभाववल्लत्वे न द-
शमभावतांशाभावाद्वक्तुपाभावः । तदा विभोवल्लवनस्य
नतांशाभावत्वे । नतांशाभावस्त्रावन्गत्वात्तरक्रान्तौ खुल्लार्थं
स्थूलाङ्गुकारे तु दग्धमभावस्य नतांयोद्वत्तत्वेत् दक्षेप-
दग्धती नतिश्वल्लयोः साधनाद्यं समनन्तरमेव भगवदोऽप्ते न
तु वल्लस्त्वे । यायासेव दक्षेपसाधनस्याक्तस्य वैयर्थ्य-
पत्तेः” इति ।

“देशकान्तिविगेष्य यथावनतिसम्भवः । लम्बव्याप्ति
पूर्वान्यदिग्वयाङ्गुष्ठ तदोच्यते” इति । “देशविदेष्य काल-

विशेषेणात्मनिसम्बद्धो नतिकालोत्पत्तिर्गोवस्त्वा या यथा
 भवति । लग्ननसाध्यः प्रवृत्तये । तिमोमुख्यनस्यानात् पू-
 र्वपरदिग्नुरोधात् । चकारात् सम्भवे देशकालविषे-
 शेषेण यथा भवतीर्थः । तथा तत्त्वस्येन नतिलक्ष्यने
 आनन्दानामारा यथा कथ्यते” रङ्ग० । तत्त्वोपयुक्तात्-
 द्वाभिचागाह । “चाम् पर्वतिनाङ्कोनां कुर्यात् स्तैर-
 द्वायातुभिः । तज्जात्यापकमञ्चं चौ लग्नकामोदवा-
 भिषः” सू० चिं । “स्तैः स्तैर्योवैरद्वायामो रात्यु-
 द्वायातुभिः पर्वतिकामां लग्नं गच्छः कुर्यात् । पर्वत-
 नालिकं लग्नं साध्यमित्वर्थः । यद्यपि पूर्वं लग्न-
 साधनं स्तैदर्थे तोकमिति स्तैरद्वायातुभिरिति वर्यं
 तदापि समन्वयमेव दण्डनावस्थाधनोक्ता वासिनिकां
 अत्रोक्तये रेताव याध्यमिति भवत्यापि उपरक्षिः ।
 तस्य लग्नां जात्यानां शर्वस्त्रुतस्य च्छामुजल्लापरमकालिन-
 गुणात् खट्टेषीयत्वमन्यया भक्ता फलसदवरञ्जन् खात् ।
 अत्रोपपत्तिः । लग्नकालिनित्यापाद्याधारेण लग्नभुजल्लापाद्याः
 परमकालिनित्यापाद्यस्तित्याः इतरस्तो लग्नमन्ना कोटी वि-
 ज्ञाता कर्त्तव्यसदा लग्नकालिनित्याकोटी कः कर्त्तव्यस्तुपाते
 विजयबोनायात्मन्मुजल्लापाद्यापरमकालिनित्यापाद्यस्तित्यापाद्य
 भक्ता फलं लग्नसाध्या । एवं भगवतोदवरञ्जोक्ता लग्न-
 खट्टेषीयत्वात् अदप्तस्त्वात्मेत्युक्तुष्टपत्तम्” रङ्ग० ।
 “तदा लग्नोदयैर्वेनं सध्यसञ्ज्ञं अयोदितम् । लग्नका-
 ल्लापाद्यसदायत्येवानो दिक्षाम्बेऽन्तरमन्यथा । चेष्टं लग्नं शर्व-
 श्वार्द्धं सध्यजग्रा सामिधीवते” लू० चिं । “अत्रोपयुक्तां
 सध्यजग्दामाह । तदा पर्वतिनाये लग्नोदयैर्वेष्टयेरारा-
 ग्नुद्यैयैयोदितं पूर्वोक्तप्राकारेण जातकपृष्ठाल्पतत्पटी-
 लिर्भनग्नृष्टं बयायेत्यं सध्यसञ्ज्ञं लग्नं दण्डनभावात्मकं
 लग्नस्य । अत्र लग्नसदाम्बेन खट्टेषीयात्मुदयहृष्ट-
 यस्त्रावरचाव लग्नोदयैरिष्टुप्तम् । नस्य दण्डनभावस्या-
 यनांशसंकालस्य कालिः खट्टेषांशाः । अनत्रोर्योग
 रक्षदिक्षे कार्यः । अन्यथा भिज्ञदिक्षेऽन्तरं तदेवरेव येव-
 एत्यन्तरदिक्षा नतांशस्त्रीयां च्छामाकारी चा सध्यल-
 ल्लनतांशस्त्रापाद्यस्तित्यते तत्स्तित्यात्” रङ्ग० । “अपां
 श्वामुपवुक्तं दक्षेष्पं लग्नोपयुक्तां हृणतिंचाह ।
 “अप्त्येषीदयत्ययाभ्यस्ता विज्ञापा वर्गीतं फलम् ।
 सध्यश्वामार्णविस्तिं दक्षेष्पं येवतः पदम् । तत्त्विज्ञापा-
 र्णविस्तेषाम्बुद्धं यद्युः एव वृग्मतिः” सू० चिं ।
 “पूर्वोक्तप्राप्तस्या पूर्वोक्तीतेदयाभिधयेदयत्यया अस्या

ज्ञानाद्यपत्तावद्ये ग्रन्थम् । शुचिता तिवद्यया भक्ता फलं
र्गितं वर्णः सञ्चातो यस्त तत् । फलस्य वर्णः कार्य-
प्रवृद्धिः । मध्यज्याया वर्णे पिङ्गिट् इहिनं वर्गितं फलं
कार्यम् । वेषाम्बूलं टक्केपः स्याद् । टक्केपविज्ञ-
वेदीयै वर्णे तवोरन्तराम्बूलं यद्दुः । ए अभीतः
यद्दुह यग्निपश्चिमो भवति न त यद्दुमालम् । अत्रोप-
पतिः । तिभोगलम्बस इग्न्यानयनायं चेत्म् । म-
ध्यज्याया वर्णितमेवत्तरात्तरस्तितदीयद्वयं श्रमदेश-
यज्या कोटिः । मध्यज्यायतिभोगलम्बनालराशज्या क्रान्ति-
इत्यस्यो भुजः । अत भुजाययनं चाद्यवलम्बसका-
न्तिइत्यस्त्रम्भेशः प्राक्तस्तित्तरात् तदपालरेषोररदशि-
ष्यो भवति । एतमस्त्रम्भनप्रभेशः परस्परित्ताहृष्णो-
कारः । तदहुरोपेन ए तिभोगलम्बनप्रदेशकान्तिइत्यो-
याय्योत्तरात्तरस्त्रहृष्णृत्यात् तितिजे याम्बोत्तरात्तरात्ति-
तिजेयायाता त तदायान्तरेष्य लग्नमदश्यं भवति । अत-
स्त्रियात्तरस्त्रम्भज्यान्तराय्यावर्णम्बूलं तिभोगलम्बस इग्न्या-
टक्केपास्या । एतामानात् तिल्यावगोम्बूलं तिभोग-
लम्बयद्वृट्त्यतिज्ञः । अत्रोदमवधेयम् । तिप्रज्ञा-
यिकारोत्तमपकारेष्य तिभोगलम्बस यद्दुहग्न्ये इग्न्य-
तिज्ञेपयत्तर्ये न भवतः । तिन्दु इग्न्यतिज्ञेपाम्बा-
क्षमेष्य व्युत्ताधिके भवतः वर्णदा भूत्तोकर्मवायुभयात् ।
अत अभीतोऽयं टक्केपविज्ञतोगलम्बनः इग्न्यतिज्ञस्तितो-
टिपिन तिव्यात्तरः । तिन्दु फलवर्णेनविज्ञापर्य-
यद्वयपविक्षेपत्तव्यावार्द्धप्रसादेन विद्व इति गत्यते ।
अतो इग्न्याविज्ञात्तवद्वयेन तिव्यात्तरपविज्ञतो-
टक्केपविज्ञतोगलम्बस इग्न्या स्तु टक्केपद्धया ।
अस्त्रात्तरस्त्रियावर्णेत्यादिना इग्न्यतिः स्फुटा तिभोगल-
म्बयद्वृट्त्या । एतद्विः स्त्रात्तरत्वाहृष्णिद्वृट्त्यार्थ-
लपालुना लता । तिप्रज्ञक्रियावर्णोरवभिवैतन्मार्गान्तर-
वायावद्वितिः रहृण ।

“અથ વાચવાહુક્તેપદગ્રંતી મણિતસુખાર્થમાણ ।
 “નતાંશબાધુકોદિલ્યે સ્કુટે દ્વક્યેપદગ્રંતી” સું ચિ. ।
 “દ્વયમભારતાનાં ભૂજકોચોર્મતાંયતદૂષનયતિહ-
 એયોરનયોઽયે સ્ત્રેણ દ્વક્યેપદગ્રંતી અસ્કુટે ષ્ટૂલે ।
 યદા સ્કુટે પ્રાયુક્તી દ્વક્યેપદગ્રંતી વિહાય ગણિતકાવ-

वर्धं दयमभावतांश्मुजकोद्योजेरं तत्स्यानापस्ते पाह्वे ।
 अतोपरितः तिभीनक्षग्नस्य दयमभावसन्त्वन्
 दयमभावस्य याम्बोन्नैस्यालेन लावद्यां दयमभाव-
 सेव तिभीनक्षग्नं प्रकल्पय तत्त्वांशजग्ना मध्यज्ञारुपा
 तिभीनक्षग्नक्षेपः । उद्दत्तज्ञायहुर्गतिः । इद-
 मतिस्थूलम् । येत्कु भगवतोक्तं मध्यज्ञनं दयमभावपर-
 तया व्याख्यातं तेषां भत एतदुक्षमिति । प्रयास-
 कावितडक्षेपठग्रन्तो प्रागुमो लक्ष्मी चक्रतिस्थूले
 रुति ध्येयम् । भास्तरावायेत्कु ‘तिभीनक्षग्नस्य दिना-
 र्धजाते नतोऽस्तु यदि वा सुखार्थम्’ इति यदुक्तं
 तदस्यात् स्फूर्तिर्थ्येयम्’रह्य ।

यथ लम्बनोपयुक्तकेदक्षयनपूर्वकं लम्बनानयनमाह ।
“एकज्ञायावर्गतस्ये दी लक्ष्यं हग्गतिजीवया । भध्य-
लम्बनार्किशेषव्यया क्रेदेन विभाजिता । रवीन्द्रोर्लम्बनं त्वे यं
प्राक् पश्चाद्विटिकादिकम्” सू० १० ।
“एकराशिज्याया वर्गात् हग्गतिजीवया प्रागुपादग्गत्या
हग्गतेस्त्रिमाहूङ्गपत्वे उद्धारुपत्वात्तीवयेति लक्ष्यप्रसिद्ध-
पादमस् । भागहरणेन लक्ष्यं क्रेदम्भत्तं स्थान् । अथ
भध्यलम्बनम् विभोमलग्नं दग्धीनकालिकं न तु दशमभाव-
तात्कालिकः सूर्यः जनयेत्तरस्य विभानविकल्पे उद्धा-
क्रेदेन प्राक्षाधितेन भक्ता फलं वटिकादिकं प्राक्
पश्चात् लिभोमलग्नुपत्वमध्यलम्बनलक्षात् पूर्वोपरविभागत्रोः
सूर्यचन्द्रयोस्तुल्लं लक्ष्यं स्तेवम् । अत्रोपपत्तिः ‘लि-
भोमलग्नार्किविग्रहयित्तिनो ज्ञाताहता व्यापदेण भाजिता ।
हतात् फलादिविभलमग्नुमा विजीवयाप्तं वटिकादि-
लम्बनम्’ चिंशि । सूर्यः लम्बनानयनसुक्तम् ।
भध्यलम्बन लिभोमपरत्वे म व्याख्यानामध्यलम्बनार्किवि-
द्येषव्यया लिभोमलग्नार्किविलोपशिक्किनोरुपा जाता ।
इवं पर्युग्मा लिभोमलग्नुपत्वुङ्गपत्वेन हरस्यान् व्या-
ख्यावर्गेण भावेति लम्बनानयनपकारेण सिद्धम् । तत्
भद्रुक्षिण्यादर्थं योग्येष्वाहरवोर्नुपापवर्तेनेन हरस्यान् एक-
राशिज्यावर्गः चिह्नः । अतापि हग्गत्येकराशिज्यावर्गी
षुक्लं तरी युजेनापयत्वं हरस्यान् एकज्ञायापर्गं इत्यादिना-
क्रेद उपपदः हरस्य देट्यभिवामात् । अतो भध्य-
लम्बनार्केयाद्युक्तमुपपत्तम् । लम्बनवटोभिस्त्रिमयोश्वाल-
वस्त्रमाणगवित आत्मद्यगविति सूचनायें रवीक्षीर्षम्बन-
मिलुक्तम् । अन्यथा दर्गानकाले सूर्येनात्मपूर्वत्वात्
इन्द्रज्ञाया चन्द्रविक्षिप्तस्य तद्वटोभिस्त्रिमितत्वाद्यद्योरु-

क्षयनुपर्याप्तिः । त्रिभोत्तरग्रसमेक्वे लक्ष्मनाभावात् पूर्वी-
परिभागे सूर्यो चति लक्ष्मनं भवतोति प्राक् पश्चादि-
त्युक्तम् । अत्रेदमयथेयम् । लक्ष्मनानयने मध्यलग्नस्य
त्रिभोत्तरग्रसेव्यर्थे क्वेदः पूर्वसाधितसुच्छङ्गगत्या सुकृष्णो
नतांशेत्यादिस्टहीतस्यूद्दण्डगत्या स्वूल इति । एव मध्य-
लग्नेत्यसु दग्धमभावार्थे तु विपरीतमिति” रहुः ।

अथ मधुमहिणकालचानार्दि तिघौ उच्चसंकारं
तदेवत् साधुभिति च ह ।

“मधुरुलग्नाधिके भानौ तियन्नात् प्रविशोधवेत् । धन-
मनेऽस्तत् कर्म वायत् एवं स्त्रिरोधवेत्” ४०.८१।

“सूर्ये मध्यलग्नं लिमोनलग्नं तत्त्वादधिके सति तिथ्यु-
न्नाहर्यतिथ्युन्नकालादगतं लम्बनं शोषयेत् । सूर्ये लि-
मोनलग्नादूने सति तिथ्युन्नकाले लम्बनं धनं युतं
कार्यम् । एवं कर्म गणितमसकान्तुः कार्यम् । अ-
त्यर्गथः । तिथ्युन्नकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण
पूर्वाभिमकाले चाल्पो लम्बनसंखतिथ्युन्नेऽके भवति
तद्वाक्षयनसंखतिथ्युन्नकाले लम्बनदयसभावौ प्रसाधन
पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साधनम् । इहमपि केवलति-
थ्युन्ने संख्योक्तरीत्या लम्बनं केवलं तिथ्युन्ने
संख्यार्थम् । अत्तादधिलम्बनं तिथ्युन्ने संख्यार्थमि-
सकदिति । गणितात्रधिमाह । यावदिति । सर्वं गणितं
लम्बनादि यद्यत्परिवर्तीविषि स्थिरोभवेत् । अविलक्ष-
णं वाक्तदिग्धेष्य इत्यर्थः । अतोपपत्तिः इर्यान्नकाले-
रविगतमूष्ठउसूत्राङ्गन्द्रसाधो लम्बितत्वे न लिमोनलग्नादूने
रत्नै क्रान्तिष्ठत्ते पूर्वपरान्नरामावैकसूत्रस्थितत्वहृपयुति-
र्धर्षान्नकालः लम्बनकालेनाये भवति शेषगच्छस्य म-
न्दगरवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रक्षी चन्द्रस्य पुरः
स्थितत्वेन इर्यान्नकालः लम्बनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो
दर्शन्नकालो लम्बनसंखतो सध्ययहश्चाकालः स्थात् ।
युतिकालस्य सध्यग्रहणकालत्वात् । परन्तु तायता लम्बन-
कालेन सर्वस्यापि क्रान्तिष्ठेच चलनालम्बनसंख्यतदर्शन-
काले रविगतमूष्ठउसूत्राङ्गन्द्रस्य लम्बितत्वं स्थादेवेति सध्य-
ग्रहणकालस्थितिः । न हि सूर्यो धनलग्नव चण्डगच्छम्यने
चन्द्रस्य लम्बनकाले स्थिरो देन तद्योर्धुतिः सङ्खता स्थात् ।
चातस्तादगकालात् पुनरभास्ताकालिकं लम्बनं प्रसाधनं दर्श-
ने तुः संख्यार्थम् सध्यकालः स्थात् । एवं तादृश-
लम्बनसंख्यतदर्शनेऽपि तद्योर्धुष्ठउसूत्रस्थ्वाभावात् पुन-
र्लम्बनं दाध्यन् । तत्पृष्ठतो दर्शनो सध्यग्रहण इति-

सक्षिद्धिनः यदा सन्ननं पूर्वलब्धनत्यस्य' चिष्ठति तदावस्थं
 तादृशलब्धनस्त्वं स्तु तदर्थान्वयपमध्यग्रह्याणाकाले भूषणसूत्रे
 तयोः सक्षिप्तेः यतक्षादा सूर्यगतभूषणसूत्रलच्छन्योरन्नरा-
 भावेन पूर्वार्गतालब्धनत्यस्य एव एव एव एव एव एव
 तु लब्धलब्धनातुपपत्तेः। तस्मान्धराकालोऽसक्षिद्धिविशेषः
 एवधर्म इत्यपपत्तेः मध्यवलनिव्यादिं रहः।

अथ न तिसाधनम् । “दक्षेपः शोततिम्मांश्वोर्मध्यभु-
स्त्रवलराहृतः । तिथिप्रविष्टया भक्तो लब्धं साऽवनतिर्भ-
वेत्” स्तुतिः । ‘दक्षेपः प्रागानीकः शोततिम्मांश्वोर्म-
द्वार्कशोर्मध्यगतीः कलालिके तथोरन्तरेण युणितया
विष्टया भक्तः स्तुतं सा देयकालविशेषाभ्यां या गोचि-
षिद्वा भवति सैवात्म गणिते न तिर्भवेत् । अतोपपत्तिः
तदा क्रान्तिस्तं द्वग्नुकारां तदा न व्यभाव इति
प्रायुक्तम् । तत्र विभोनलम्बस्य अमध्यस्त्रस्त्वेन दक्षेपा-
भावः । यत्र च वष्ट्यक्तांश्चास्त्रात् देशे विभोनलम्बस्य विति-
स्त्वेन परमा नतिः । परमास्तु न तिकला मूर्गभ-
क्तितजाङ्गुष्ठक्षितिजस्य मूव्यासार्जान्तरेष्योच्छ्रुत्यात्, गति-
योन्नीर्यदि गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा मूव्यासार्जयो-
जनैः का भृत्यनुपातेभ तत्र गध्यगतियोजनानां मूव्या-
सार्जस्य च नियतत्वाङ्गुष्ठासार्जेनापवर्त्तः कृतः । तेन मध्य-
गत्यन्तरकलानां स्त्रस्तान्तरेण पञ्चदशांशः परमा नति-
कलाः । अतएव पष्टिघटिकानां पञ्चदशांशो पटिकाच-
तुष्टयं परमं लक्ष्मनं सिद्धम् । आभिस्त्रिज्ञाहस्त्विड्क-
श्च मे सूर्यगतमृग्निद्वयात्माचन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणायलक्ष्मनं
भवति । अतस्मिन्नज्ञात्वा हस्त्विड्क्ते मेष्य यदि मध्यगत्यन्तर-
दशगांगो न तिस्त्रटेष्टक्ते मेष्य केव्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो
दक्षेपो चरनातेन पञ्चदशगुणितविज्ञात्मकेन भक्तो
न तिकला एव पपद्मम्” रहम् ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां न तिसाधनं लाघवादा ह

“टक्के पात् सप्ततिहृष्टवेदाऽवनतिः फलम् । अथवा
त्रिव्यया भक्तात् सप्तसप्तकरङ्गात्” स्तु ति ।

‘सप्तया भक्तादृढक्षेपात् फलं कत्वादिका नतिः प्र-
कारान्तरेण भवेत् । अथवा प्रकारान्तरेण गणसप्तकमङ्ग-
णात् सप्तानां सप्तकं’ इत्यार्माध्लिर्वर्गं एकोनपञ्चाश-
दिवर्णः तेभु गुणितादृढक्षेपात् त्रिजग्रया भक्ता कला-
दिका नतिः । अत्रोपपतिः इक्षेपस्य गत्यन्तरकला-
भित ७३।२७ गुणकपञ्चदण्डगुणितत्रिजग्रामितहरौ ५।१५
७० प्रथमप्रकारे गत्यन्तरापवृत्तिरौ हरस्याने सप्ततिः ।

द्वितीय प्रकारे पञ्चदश भिरपवर्त्य गुणस्थाने स्वत्पान्तरादे-
कोनपञ्चाशूरस्थाने लिङ्गेत्यपपत्रम्” रङ्गः ।

अथ नतेर्दिग्भान् स्य एवित्वेषं चाहु

“मधुरच्छा दिवयात् रा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
ऐन्द्रिक्ष्ये पदिकसाम्ये युक्ता विज्ञेपिताऽन्यथा” सू०५०।

“साऽवनतिर्भवत्तरावा दिग्नुरोधाइक्षियोत्तरा भ-
भृज्ञा चेहक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चिदुत्तरा
तदोत्तरा ज्ञेया । च: रघुच्छये । तेन सधृज्ञा न तांश-
दिक्षेति । सा दक्षिणोत्तरा नतिशन्द्रविक्षेपदिक्षमत्वे
तयोरेकदिक्षे इत्यर्थः । शक्ता विक्षेपेण युतेवर्थः । अ-
न्यथा तयोर्भिर्विक्षेपत्वे विक्षेपेणान्तरिता शेषदिक्षा वि-
क्षेपसंख्या नतिः स्मदशरख्या स्थात् । अमूर्तिक्षेपो-
सधृज्ञग्रहणकालिक इति धेयम् । अत्योपपत्तिः न तांशदि-
क्षमधृज्ञावश्याद्विक्षेपस्योत्पदत्वात् तदुत्पचनतेष्विक्ष-
युक्तमेति । अथ रविगत्पूर्णसूत्राङ्गदाकाशगोले क्रान्तिवृ-
सावधियाग्नेत्तरानरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाङ्गन्द-
विक्षायधि विक्षेपत्वाइविगतमूर्षुत्त्राङ्गदविम्बावधि
यात्य्योत्तरानरस्य च रूद्यग्रहणोपशुक्लनिरुद्धरतविषये पूर्ण-
पस्मदविक्षेपत्वाद्वयोरेकदिग्यि योगोभिर्विद्यन्तरभित्य-
पपद्यम्” रहूः ।

अथ चन्द्रयहातिदेशः “तथा स्थितिविमर्दीप्यासाद्”
 तथोदितम् । प्रभाणं वलनाभीष्टयासादि हिमरशिष्ठृ”
 क्ष० मिं । “अथ चन्द्रयहाधिकारोक्तया विशेषसंख्यात्या
 नव्या चटविलेपहृपयेत्यर्थः । स्थित्यर्थविमर्दीधेयासाः आ-
 द्यगच्छाद् एव गमोक्तस्वीलनेन्नीलनं यथोदितं चन्द्रय-
 हर्षे यथोक्तं तथा । दुकारस्तद्वितिक्तरोतिव्यश्चेदार्थकैव-
 कारपरः । प्रभाणं मतमित्यर्थः । अवगिष्टमप्याह
 वलनेत्यादि । वलनाभीष्टयासी । आदिषद्वादिष्टमा-
 सादिष्टकालान्यनम् । हिमरशिष्ठृ चन्द्रयहणोक्त-
 रीत्या कार्यवित्यर्थः । अतोपेपत्तिरविग्रेप एव” इति ।

अथ स्थित्यर्थे विमर्दार्थे च विशेषः ।

“स्थित्यर्थीनाधिकात् प्राग्वत् तिष्ठन्नाज्ञम्बन्” एवं ।
 यासमोक्तोद्भवः साध्यः तत्त्वधृहरिजानरम् । प्राक्कपा-
 णेऽधिकं मध्याह्नवेत् प्राग् परहणं यदि । भौतिकं ल-
 घ्नन् हीमं पश्यार्थे तु विपर्ययः । तदा सोक्षस्यिति-
 दले देयं प्रपहणे तथा । हरिजानरकं शोध्य यत्र-
 तत् सादिवर्ययः । एतदुक्तं कपालैक्ये तद्वेदे लभ्यनैकता ।
 स्वे ये स्थितिदले योग्या विमद्दर्शिष्यि शोकत्वं “कृ०यि ।

“यन्त्रपद्धतिकारोक्तप्रकारेष्वाचाचात् याधितं सर्व-
स्थित्यर्थं मोक्षस्थित्यर्थं च । तद्यथा स व्यय हृषकालिकस्तद-
शरादुक्तरोक्ता स्थित्यर्थवटिकास्ताभिस्थित्यनकालिकपद्मः ।
सर्वस्थित्यर्थवटिकामित्तं पूर्वं चात्याः । मोक्षस्थित्यर्थवटि-
मित्तस्थित्यर्थे चात्याः । तत्कालयोः प्रत्येकं न तिष्ठते प्र-
वाध्य स्तदश्टः साध्याः । ततः प्रथमकालिकस्तदशरात्
स्थित्यर्थमनेन पूर्वं तिष्ठत्यनकालिकपद्मान् प्रचालयो-
क्तरीक्ता स्तदश्टः प्रवाध्य स्थित्यर्थं साध्यम् । एवमस-
लत् सर्वस्थित्यर्थम् । एवमेव हितीयकालिकस्तदशरात्
स्थित्यर्थमनेनाप्ये तिष्ठत्यनकालिकपद्मान् प्रचालयोक्तरीक्ता
स्तदश्टः प्रवाध्य स्थित्यर्थं साध्यम् । एवमसलत्कारो-
क्तस्थित्यर्थमिति । अथाभ्यां सर्वसोक्तस्थित्यर्थाभ्यां क्रमेण
हीनयुताहर्षनकालात् प्राग्वद्युक्तरीत्या लक्ष्यन् उत्तरस-
हृष्टप्राप्तमोक्तोद्भवः सर्वमोक्षकालिकं कार्यम् । तथाहि
सर्वस्थित्यर्थहीनात् तिष्ठत्यनात् तात्कालिकस्त्वयोऽनन्द-
शमगावौ प्रसाध्योक्तरीक्ता लक्ष्यन् प्राध्यम् । तेन सर्व-
स्थित्यर्थेन तिष्ठत्यनकालात् संख्याकालाङ्गनमगेनापि सर्वस्थि-
त्यर्थेन तिष्ठत्यनकालात् संख्याकालाङ्गनमेवमसलत् सर्वकालिकं
कार्यम् । एवमेव मोक्षस्थित्यर्थयुतात् तात्कालिकस्त्वयो-
ऽनन्दशमभावौ प्रसाध्योक्तरीक्ता लक्ष्यन् प्राध्यम् ।
तेन मोक्षस्थित्यर्थयुततिष्ठत्यनकालात् संख्याकालाङ्गनमनेनापि
मोक्षस्थित्यर्थयुततिष्ठत्यनकालात् संख्याकालाङ्गनमेवमसलत्काल-
कालिकं कार्यमिति । प्राकपाले विभोवत्यनामासूक्ष्मेण सूक्ष्म-
भागे विभोवत्यनामाधिके एवौ सध्ग्रामाध्यकालिकात् ।
अपोक्तशमनस्याविभक्तिविपरिक्षामादैन्यवेन लक्ष्यनात् प्राग्-
पद्मणं प्रगृहयं सर्वं स्थित्यर्थकालिकम् । अत्रापि लक्ष्यम-
मित्यस्यान्वयः । लक्ष्यन् चेदधिकं स्थाप । औक्तिकं मो-
क्षकालसम्बन्धित लक्ष्यन् लक्ष्यन् स्थाप । पश्चात्पूर्वे द्विमोक्ष-
मात् पश्चिमभागे विभोवत्यनामाहीने एवौ । तुकारः
मशश्चयार्थकारपरः । विपर्यय उक्तवैपरीत्यम् । सध्ग्र-
कालिकलक्ष्यनात् सर्वकालिकं लक्ष्यन् लक्ष्यन् मोक्षका-
लिकं लक्ष्यमधिकमित्यर्थः । तदा तहि तम्भद्ग्रहिरिजान-
रम् । तयोः सर्वमोक्षकालिकलक्ष्यमनेन प्रत्येकमन्तरं मोक्ष-
स्थित्यर्थेन द्योजयत् । प्राग्पद्मेण सर्वस्थित्यर्थेन तथा देयम् ।
मोक्षमध्यकालिकलक्ष्यमयोरन्तरं मोक्षस्थित्यद्वये द्योजयम् ।
सर्वस्थित्यर्थकालिकलक्ष्यमयोरत्तरं सर्वस्थित्यर्थेन द्योजयमित्यर्थः ।
यत्र दग्धिम् काले विपर्यय उक्तवैपरोत्तं प्राकपाले सध्ग्र-
कालिकलक्ष्यनात् सर्वकालिकलक्ष्यन् लक्ष्यन् मोक्षकालिकल-

मनमधिकं परिमकपाले स भृत्युकालिकलभ्वनात् स्थर्थ-
कालिकसमनमधिकं मोक्षालिकवृष्टम् न्यूनं भवती-
त्वर्थः । तत्त्वेतद्वौशस्यस्र्वमधृत्युकालिकं हरिजात्तरकं ल-
भ्वनात्तरं मोक्षस्यत्वद्वै, सभृत्युक्षालिकलभ्वनयोरत्तरं
स्वर्थस्यत्वद्वै सभृत्युक्षालिकलभ्वनयोरत्तरमित्यर्थः ।
शोध्यं होनं दुर्योगं एतक्षम्बवान्तरं योज्यं शोध्यं वा
कपालिके इवोः स्वर्थसभृत्युक्षालिकलभ्वनयोरत्तरमित्यर्थः
स्वसक्षालिकलिमोक्षम्बनात् सम्भवालिकस्त्वर्थं उभयताविके
न्यूने वेत्यर्थः । उक्तं कथितम् । तद्वै तयोः स्वर्थ-
सभृत्युक्षालिकलभ्वनयोरत्तरं भेदे कपालभेदे स्वर्थकालिक-
लिमोक्षम्बनात् तात्कालिकस्त्वर्थं स्वाधिके सभृत्युक्षालिकलिमोक्षम्बनात्
तात्कालिकार्कस्य न्यूनते सभृत्युक्षालिकलिमोक्षम्बनात्
तात्कालिकार्कस्य न्यूनते इत्यर्थः । लभ्वनेतता लभ्वनेक्षम्बनात्
तात्कालिकलभ्वनयोर्योगः सभृत्युक्षयोर्भद्रात् तात्कालिकल
लभ्वनयोर्योग इत्यर्थः । लक्षणे लक्षणे स्थित्यर्थं संयुता
कार्या । स्वर्थस्यत्वद्वै स्वर्थसभृत्युक्षालिकलभ्वनयोर्योगो
योज्यः मोक्षस्यत्वद्वै मोक्षसभृत्युक्षालिकलभ्वनयोर्योगो
योज्य इत्यर्थः । स्वर्थस्यत्वर्थः भोक्षस्यत्वर्थं च स्फुटं
भवति । आभ्यां चन्द्रग्रहपोत्तिदिशा सभृत्यहृषका-
सात् पूर्वमपरत्र क्रमेण सर्वसोक्षकाली च इत्यर्थधि-
हन् । अशोकरोमा विसर्दीर्थं पृथि लक्ष्यमतिदिशति ।
विसर्दीर्थं इति । स्वर्थभद्रीर्थमोक्षमर्दीर्थं चन्द्रग्रहशाधि-
कारोक्तरोमा स्पष्टशरेण सङ्केत साधिते उक्तवृत्तं “स्थित्य-
र्थेनाधिकात् प्राग्वृत्त तिथ्यनालभ्वनं इनः” इत्याद्य-
क्तरीया स्थित्यर्थस्याने भद्रीर्थयहेन प्राप्तमोक्षोद्घृष्मित्यत्व-
सम्बोलनेतामीलोनेहृषमिति प्रहृणेन प्राशृत्यहृषमित्यत्व-
सम्बोलनयहेन भौतिकगियत्रिलोकीलभवयहेन स्फुटे
साधेत् । अथिः सहजे, चकारात् आभ्यां सम्भोलमो-
क्षीलनकाली मध्ययहृषकालात् पूर्ववृत्त साधित्युक्षालिकर्थः ।
आत्रोपयतिः स्थित्यर्थेनयुतो सभृत्यहृषकालः स्वर्थसो
ज्ञकालः सभृत्युक्षालिकलभ्वनसंस्कारात् सर्वसंक्षेप-
कालिकलभ्वनसंस्कारस्यापेक्षितत्वात् । न हि वः जालो
लभ्वनसंस्कृतः स्फुटः स स्विभवालिकलभ्वनसंस्कृतः रुद्रः
सात् सम्भवाभावात् पूर्वं स्वर्थमोक्षकर्मसोरशानाम्
तात्कालिकलभ्वनसामाभावात् । अतो चर्योक्षालिकलभ्वन-
यत्वां तिथ्यनालदसहस्रभ्वन प्रसाधन तिथ्यन्ते प्रसाधन

भृत्यकालस्तथा स्पर्शमोक्षस्थित्यधर्महीनगुप्ततिथप्रल-
कालाभ्यां स्पर्शमोक्षतिथप्रलग्नपाभ्यां प्रत्येकं लक्ष्यन-
मसङ्गतं प्रसाधये स्वस्तिथ्यन्ते संख्ये स्पर्शमोक्षकालौ
स्फुटौ तथाघ्रकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यधर्मम् । तत्व-
र्णलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्ती यदा मध्यलम्बनाद-
धिकं स्पर्शलम्बनं भोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्य-
धर्मेनतिथ्यन्तस्थाधिकलम्बनोनितस्य स्पर्शकालत्वाद्गूणवत्स्वनो-
नितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे तिथोः स-
भवेन नाशात् स्पर्शस्थित्यधर्मे स्पर्शकालिकलम्बनेन युतं
सध्यकालिकलम्बनेन हीनमिति स्वत्यनयोरन्तरं तत्व धनं
योज्यम् । एवं भोक्षस्थित्यधर्मयुततिथप्रलग्नस्य न्यूनलम्बनो-
नितस्य मोक्षकालत्वाद्गूणमोक्षकालयोरन्तरे पूर्वरीता
मध्यमोक्षकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं भोक्षस्थित्यधर्मे यो-
ज्ञम् । यदा तु मध्यलम्बनादीनं स्पर्शलम्बनं भोक्षल-
म्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिकं
लम्बनम् ; हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्पर्श-
स्थित्यधर्मे लम्बनान्तरं हीनम् । एवमधिकलम्बनहीनस्य
मोक्षकालत्वाद्गूणमोक्षयोरन्तरे भोक्षस्थित्यधर्मे लम्बनान्तरं
हीनम् । धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्ती तु यदा मध्य-
लम्बनाद्गूणं स्पर्शलम्बनं भोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थि-
त्यधर्मेनतिथप्रलग्नस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिक-
लम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे लम्ब-
नान्तरं स्पर्शस्थित्यधर्मे योज्यम् । एवं भोक्षस्थित्यधर्मयुत-
तिथप्रलग्नस्थाधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वाद्गूणमोक्षयो-
रन्तरं भोक्षस्थित्यधर्मे पूर्वरीता योज्ञम् । यदा तु मध्य-
लम्बनादधिकं “स्पर्शलम्बनं भोक्षलम्बनं च न्यूनं तदाऽधि-
कलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्गूणलम्बनाधिकस्य मध्य-
कालत्वात् तयोरन्तरे उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यधर्मे लम्बनान्तरं
हीनम् । एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् त-
द्गूणमध्यकालान्तरे रोक्षस्थित्यधर्मे लम्बनान्तरं हीनमिति
यहम् । नव्यं लम्बनान्तरहीनपक्षो न उद्गतः वा-
धात् तथाहि लम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्पर्शमो-
क्षकालानां यथोक्षरं सम्भवाद्य भध्यकालिकलम्बनान्त-
स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम्
एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपनयान्दग्नलम्बनात् स्पर्शमोक्ष-
कालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकस्य न्यूनलम्बनस्य । न हि
कदाचिकधर्मकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणापूर्वका-
लयोः लम्बनतो येताकं युक्तम् वादात् तथा च लम्बन-

नान्तरं योज्ञमित्यस्यैवेऽपन्नते महतेतावत्ता प्रपञ्चे
“हरिजान्तरकं शोध्य यत्वा तत् स्थाद्विपर्ययः” इति सर्व-
ज्ञभगवद्गुरुं कथं निर्वहतीति चेत् मैत्रम् लम्बनस-
स्फुटस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोरयस्तमूर्तयोः उवेदा भ-
ध्यकालात् क्रमेण पूर्वेत्तरावस्थाभावित्वेऽपि लम्बना-
न्यूनं तयोः स्थित्येषांनुयुततिथप्रलग्नस्यमोक्षकालयोः
पारिभाविकत्वे नावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालपूर्वधनलम्ब-
नाभ्यां स्पर्शस्थित्यधर्मोक्षस्यैवेऽपन्नते लम्बनात्
स्पर्शमोक्षस्यैवेऽपन्नते लम्बनयोराधिकत्वागस्मदः । मध्य-
कालात् पूर्वापिमकालयोर्मैत्रस्यैवेऽपन्नते पारिभाविकयोः
क्रमेणासम्भवात् । अतः मैत्रात् कण्ठोक्तेरभावाहिपर्यय-
इत्यनेन विपर्ययवियोगस्यैवेऽपि विवक्तत्वन् । पूर्वं तु साधा-
रण्याच्छद्वस्य साधारण्येन व्याख्यानं लक्षितप्रदोषः” ।
“वस्तुतस्य लम्बनेष्वाद्याद्याम् प्राक् स्पर्शेऽनन्तरं मध्यकाल-
लम्बनामध्यकालात् स्पर्शलम्बनम् उत्तिभलान्नन्यूनीभावा-
धितः कदाचिन्नन्यूनं भवति । यत्वा चोदयात् पूर्वं मध्य-
परतो मैत्रक्षत्वं कदाचित् उत्तिभलम्बनन्यूनीभावीतम-
ध्यकाललम्बनमोक्षकाललम्बनमधिकं भवति । यत्वा चा-
क्षात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बना-
द्राविष्मव्यात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिद्द्विकं भवति ।
यत्वा चाक्षात् पूर्वं मध्यकालः परतो मौक्षस्तदापि
मध्यकाललम्बनमोक्षकाललम्बनं रात्रिस्वद्वं न्यूनं न
भवति । कदाचिदिति । यस्तोदययस्ताक्षयोः कदाहि-
प्रथमं सम्भवाद्विट्ठामर्त्तम् शोध्यमित्यस्य नाप्रसिद्धिः
निर्मदीर्द्वयुक्तरीतिसुख्येति सर्वसुपपन्नम् । भास्तराचा-
येत्सु । “तियन्नाहशितागतात् स्थितिद्वेनोनाधिका-
लम्बनं तत्कालेत्यनतीयं संसंख्या तिभवस्थित्यधर्महीनाधिके ।
दर्शने गणितागते धनलम्बणं यदा विधायासक्तत् ज्ञेयौ
प्रपञ्चमोक्षयं तस्यमयावेद् क्रमात् प्रस्फुटौ । तत्त्वधर्म-
कालान्तरयोः समाने स्फुटे भवेतां स्थितिस्वरूपेण ।
दर्शनातो भर्दलेनयुक्तात् समीलनेन्मीलनकाल एवम्”
इत्यनेन भगवद्गुरुकालिक्ष्मयनक्तमित्यलं पञ्चवित्तेन^१
रहम् । इतः परं परिवेष्वस्तवनाद्यानयनं नेत्रं शिरो
गुण्डेषाविशिष्टं तज्जाग्रे वस्त्रते इतीह सद्वोक्तम् ।
“विद्वान्नशिरमणौ यह एवमध्यवनिर्यात्यमाह यथा ‘कले-
र्गतांलहा’ रथि ॥२भिर्विजित्वाच्चतादिमासैः सहिताः ॥३-

यक्षसाः । दिव्याः समाभास्त्रगजांश ददृष्ट छोनाः प-
ञ्चाङ्गं द३५ भक्ताः प्रथमान्विताः सुः । मासाः पृथक्
ते हिगुणास्त्रिपूर्णवाणाऽ ५० शधिकाः स्त्राहन्तपांश १६८
युक्ताः । विभि इर्विभक्ताः फलमंशपूर्वं मायीपतुल्लैय
टहीर्युतं सात् । सपातस्त्र्योऽस्य भुजांशका यदा भन्
१४नकाः सादृश्यहणस सम्बदः”गि । “कलिदसादे-
रारभ्य गतावदा हादयगुणास्त्रेतादिगतमासयुताः पृथ-
क्स्या दिव्याः स्त्रकोयेन गआङ्गाट ददृष्ट भागेनोनाः
पञ्चपञ्चा ३५ भक्ताः फलमधिजायाः । तैः पृथक्स्या
युताचान्द्रा मासा भवन्ति । अब्रोपपत्तिल्लैराशिकेन ।
यदि युगरविमासै ५१६४०००० युगाधिमासा १५२३-
३०० लभ्यन्ते तदैभिः कलिगतैः किमिति । यत्ताधि-
कायानामधेनानेन ७३६६५० युगक्षमाजकायपवर्त्तितौः-
जातं युगक्षमाने इयम् भागहारस्याने पञ्चपदिः
किञ्चिद्दिव्यधिका ३५१४ २। अतः पञ्चपदिगुणानाम-
धिमासानां १०३५६४५० दिगुणानां रविमासानां च
१०३६८०००० यदल्लरं ११५५००० तेन हिगुणा रवि-
माया भक्ता लभ्यमास्त्रगजाः ददृष्ट । तैर्विशुणाः कलि-
गतमाया भाजप्राः । यज्ञभ्यते तेन तान् वर्जितान् क्षत्वा
पञ्चपञ्चा ३५ भागे दृष्टेऽधिभाया क्षयन्त इत्युपपदम् ।
तैरधिमासैः पृथक्स्या युताचान्द्रमासाः सुः । ते चान्द्र-
मासाः पृथग्दिनिव्यास्त्रिपूर्णवाणाः ५०६ सहिताः स्त्रको-
येनाहन्तपांशेन १६६४ युक्तास्त्रिभिर्भजिप्राः । फलमंशपूर्व-
पाञ्चास् । तानंशास्त्रिवृत्ता १० विभज्ञ फलं राशय-
स्त्रदुपरि स्यायाः । राशिस्याने सांख्यतत्त्वा राशयस
क्षेप्याः । एवमसौ सपातस्त्र्यो भवति । तस्य भुजांशा
यदि चतुर्दश्यभ्य १४ जना भवन्ति तदा चन्द्रपहणस
सभ्वतो वेदितव्यः । अब्रोपपत्तिः । यद्युणं हि मानैक्यार्थ-
दूने विक्षेपे भवति । चन्द्रपदे मध्यमं मार्मेक्यार्थं पट्पञ्चा-
शत् कला: ६५ । सूर्यपदे द्वातिंशत् १२ । पट्पञ्चाशत् कला:
शरो द्वादशगुर्भिर्जभागैर्भवति (चन्द्रपदे) । द्वातिंश-
न्विताः सप्रभिर्जभागैर्भवति (रशियहे) । अतः स विक्षेपः
सपातेन्द्रोः साध्यते । दर्शने यावान् विधुल्लाषानेय
र्त्तिर्भवति । पौरींगाखने स पठ्माधिकस्यामि भुजस्तुल्ग्र-
यत् । अतः सपाताकांहिक्षेपः लतः । अतः सपातस्त्र्य-
माधने तुपातः । तत्वाक्षिपातयोः कल्पमगणानांशेक्य-
हादयभिः १२ सञ्जुन्य राशात्कक्षं कार्यम् । यदि कल्प-
मान्द्रमादैभिः ५४४१३२०००० रेते राशयो ५४६२-

तस्यदिः योगोऽन्यदिशाभन्नरमेव ते नतांशा भवन्ति ।
तेषां रसांये न हैत्तनाः स्थापिता भागाः संखृता कार्याः ।
समदिशं योगोभिन्नदिशाभन्नरमित्यर्थः । एवं ते भागा
यदि सप्तम्य ७ जना भवन्ति तदा सूर्यग्रहसम्बन्धो वे-
दितव्यः । अथ सपातस्थर्यस्य प्रतिमासक्येः । यदि
तत्किन् मासे नार्कग्रहस्तदा सपातस्थर्ये राशिस्याने
रूपम् । भागस्याने पूर्णम् । सपादाचत्वारिंशत् क-
लाच ४० । १५ । प्रतिमासं प्रतिष्ठ य सम्बन्धो ज्ञेयः ।
ज्ञाते सम्बन्धे स्फुटार्थं तत्र गृहाः कार्याः । अत्रोपपतिः ।
ये सपातस्थर्यस्य भुजांशास्ते शरार्थं पृथक् स्थापिताः ।
अथ च सूर्यग्रहे गरो नव्या संखृतः कार्यः । तदर्थं
दर्शने या नतषट्टिकास्तात्मनेनोनाधिकाः कार्याः
नतषट्टीनां चतुर्थांशः स्त्रूः लम्बनम् । पञ्चमिः
पञ्चमिर्भिर्टिकाभिरेकैः किल राशिः । याः किल
नतषट्टिकास्तात्मदर्थांशेन लम्बनेनाधिकाः कार्याः ।
ततः पञ्चमिर्भाज्याः । एवं सते पूर्वषट्टिकाशत्रभिर्भक्ता
भवन्ति । अतस्मै राश्यादिनोनो रविः पूर्वाङ्के विति-
भासनो भवति । पञ्चमक्षणे ह युतः सन् । यतस्त्वा-
कांदपतो विविमं वर्तते । एवं विविभलग्नस्य क्रान्ति-
रक्षांशैः संखृता नतांशा जाताः । ते यदा नतांशा:
पञ्चचत्वारिंशत् ४५ भवन्ति तदा । यदि तिजाया परमा-
वनति ४८ । ४६ लं यते तदा पञ्चचत्वारिंशदशानां
ज्याया । २४३ किमिति । फलं नविः सार्धाचतुर्स्थिं-
शत् कलाः ४८ । ३० एतावांश्चरो यैमुज्जभागैरुत्पद्यते
ते ज्ञेयाः । यदि सप्तम्या कलानां पञ्चदश ५५ भागा
लभ्यन्ते तदाभिन्नतिकलाभिः ३४३० किमिति लक्षा अंशाः
सप्तम् २४ चतुर्विंशति कलाच । एते ह नतलवानां पठ-
शेनोन्तपद्यन्ते । अत उक्तं रसलवेनास्याथ ते संखृता
इत्यपपच्चमं प्रभिः ।

“ एवं विद्वान्नोक्ते यह ज्ञासम्भवनियमे स्थिते” उद्योगतः ।
 “भवित्पादान्तरे राहोः केतोव॑ संस्थितो रविः । चदप्यादा-
 नरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते यहः । यज्ञिवृक्षे रविस्त्रामाह-
 तुर्ह शगतः शशी । पूर्ख्यमाप्रतिपत्तुसम्बौ राङ्गणा ग्रस्तं
 शशी । कष्टपञ्चे हतीथायां भास्तु यदि जावते । तत-
 स्त्रयोदये स्त्र्ये राङ्गणा ग्रस्ते रविः” इत्युक्तिर्निर्मूला,
 समूलत्वे व्रतिस्थूलाङ्गणा तथोक्तिः कथच्छ्रुत्समर्थनीया ।
 विद्वान्नाग्रस्यौ यासाद्यानयमे विशेष उक्तो यथा

“समर्टहांश्चकलाविकलौ स्फुटौ रविविधू विद्धीत रवि-

गुह्यम् । समलक्षावद्यतौ त विधुग्रहं समवग्न्तुयगुं च त-
दोक्तवत्” शि०। “सति संभवे रविमहः” ज्ञातुमावास्यायां
रविविधू तमव स्फुटं क्लवा ततोर्केन्द्रू देशान्तरादिस्म-
टीकरणैः स्फुटौ विधाय तिथिं च क्लवा यथोक्तं नतकर्म
च । तथा इते सति तिथ्यनकालिकौ तौ कार्यैः तमव
एवं चन्द्रप्रहृष्टं ज्ञातुं पौर्णमासां च । यतस्तो यह्य-
क्रिया’ वभिं ।

इदानीनकेहोः कक्षाव्यासार्जे आह । “नगन-
गामिनवाटरसा दृदृश॒३७० रवे रसरसेवुमहोषु ५३५६६६
सिता विधोः । निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रितिः श्रुतिरियं
किल योजनवंख्या” शि० । “स्टायर् । अबो-
पपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४३१४६७, २०
स्वे, २४०००इन्ड्रोः,) कले कथिते । किन्तु व्यासौ न
कथितौ । ताविदानो लैराशिकेन । यदि भनन्दाग्नि-
मित ३८२७ परिवेः खत्ताणस्त्वयैः १२५० र्मितो व्यास-
स्तदा साधींद्रिगोमनुरुपाव्यिमिता ४३१४६७ । २०
इक्कक्षायास्तथा सहस्रगुणितजिनरामसंख्याया ३२४०००
चन्द्रकक्षायाः क इति । फलं क्रमेण तयोः (१३७७५, ४
र० १०३, १२ च०) व्यासौ । तवेऽर्थे एते (ज्ञोक्षोक्ते)
कृती । इवं भगवान्कक्षाया उच्छ्रितिः” प्रभिं ।

इदानीमस्य योजनात्मकर्त्त्यस्य स्फटोकरणार्थसाह ।

“मन्दशुतिर्दीक्षुतिवृत्तं प्रसाधा तथा त्रिभज्या दिगुणा
विहीना । त्रिज्ञानिः गेवहृता स्फुटा स्थाक्षिप्ता शुति-
क्षिप्तिर्वचेर्विद्वोच” शिं ॥ यदा यहस्य शीघ्रकर्मणि कर्णः
साधितस्थार्कस्य विधोच पृथक् पृथक् मन्दकर्णः साध्यः ।
तं कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्ञाया विशेषं गेवेण त्रिज्ञा-
क्षिप्तिर्भीज्ञ्या । फलं स्फुटः कलाकर्णैः भवति । एवं विधो-
च्य । अत्रोपयत्तिः । इह स्थानिकरणे ये मन्दनीचोऽन्न
दृक्षपरिधिभागाः पठितास्ते त्रिज्ञातत्त्वे क्वाव्यासार्थे
यदा गृहस्य कर्णं उत्पद्धस्तदा कर्णे व्यासार्थं गृहक्वाव्या-
याः । अतस्त्वैराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः । यदि
त्रिज्ञाव्यासार्थे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्थे
क इति । एवं परिधे: स्फुटत्वं विधायासक्षत् कर्णः
कार्यः । स कलाकर्णः स्फुटो भवति । एतद्वस्तकमेप-
संहृत्य सहाय्यकर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं क्षतम् । प्रथमं यः
कर्णं आगतस्थमेव त्रिज्ञात्वपूर्वं प्रकल्पय स्फुटः वार्णीत्वे
साध्यते । यदा किल कर्णं स्त्रिजंग्रातो व्यूनो भवति या-
वता व्यनसात् त्रिज्ञाया संयोजनं वद्यधिको वर्तते या-

वताधिकस्तु लिजग्रावा विशेष्य रेवेषानपातः । यद्य-
नेन लिजग्रा लभ्यते तदा लिजग्रा किमिति । अनेन-
मानुपातेन स्फुटः कर्णः सक्षमति । अत धूलीकर्मणा
प्रत्यक्षप्रतीतिः प्रमिति ।

“इदानीं योजनात्मककर्णस्य स्फुटस्यमाह । “लिप्ता-
मृतिस्त्रियुषेन भक्तः स्फटो भवेद्योजनकर्ण एवम्” शिति ।
‘स्टार्थम् । अतोपर्यन्तस्त्रैराशकेन यदि लिजग्राव्या-
साधे एतावान् स्फुटः कर्णस्तदा योजनात्मकव्यासाधे
किमिति । फलं भूमध्याद्ग्रहोच्चितियोजनानि” प्रमिति ।

इदानीं योजनविभान्याह । ‘विम्बं रवेर्हि दिशरत्नं
४५२२ संख्यानोन्देः स्फानायाम्बुधि ४८० योजनानि ।
भूमध्यासहोनं रविविम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्त्ररकर्णभक्तम् ।
भूविस्त्रितिर्लक्ष्यफलेन हीना मनेव कुभाविस्त्रितिर्निदुमार्गे” शिति ।
‘रवेर्योजनात्मकं विम्बं भध्यम् द्विमवाष्टकद्वल्यानि
४५२२ योजनानि (सौरागमे ४५०० मितविम्बोक्तिः किञ्चिद-
धिकपरत्यपरतया सङ्क्रमन्तीया) । इन्द्रीसु चून्यवस्थवेद ४८०
मितानि । अथ राष्ट्रोर्ख्यते । रविविम्बं दूध्यासेन हीने
४८११ तत्त्वेन्द्रुकर्णस्फुटेन योजनात्मकेन संख्यस्य स्फुटेन
रविकर्णेन भजेत् । फलेन भूमध्यो वर्जितव्यनक्तव्या-
दानं भूमध्यासो भवति । यतानि योजनविभान्यानि । अ-
तोपपत्तिः । यस्मिन् दिवेर्व्यस्य भध्यतस्यैव स्फुटा यतिः
शात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रवर्त्याव्यासार्चितेन
यदिहितयेन सूलभितितेन तत्त्वस्फुटप्रा तदगम्यां विम्ब-
प्रान्तो विष्ठेत् । वा बद्यग्रयोरन्तरकलाक्षा रविविम्बकला
भवन्ति भध्यमाणाः । तात्र हातिंशत् किञ्चिदविकर्णकलि-
द्विकलाधिकाः ४२ । ४१ । ४२ । एवं विघोरपि पौर्ण-
मासाणां यदा सध्यैव गतिः स्फटा तदा विष्ठेत् तस्यैव
हातिंशत् कलाः ४३ । ० । ६ उत्पद्यने । विम्ब-
कलामाणां योजनोक्तान्यायानुपातः । यदि लिजग्राव्यासादेव
दत्तात्रप्रमाणं विम्बं तदा पठितस्त्रियोजनैः किञ्चित्प्र-
क्षुपद्यते हिहितर्तु ४५२२ संख्यानि योजनानि । वि-
म्बोसु यनायाम्बुधि ४८० मितानीति । अथ भूमा-
विम्बसोपपत्तिर्लक्ष्यते । अर्कविम्बव्यासाङ्गव्यासो यतोऽऽ-
त्योऽतो भूमा सूच्यपा भवति दोर्घतया चन्द्रकलामतीत्य
दूरं बहिर्गच्छति । अतो भूविस्त्रैतः कियत्पद्यते जाते
चन्द्रकलायां भूमाविस्त्रिर्भवतोति चानायानुपातः । यदि
रविकर्णेन सूर्यविम्बभूमासान्तरयोजनानि ४८११ वध्यने
तदा चन्द्रकर्णेन किमिति । फलं भूमध्यस्थापवययोज-

नानि भवान्तः । चतस्र्युभ्यास ऊक्तव्यन्द्रकलायां भूमा
व्यासो भवतीत्युपपत्तिम्” प्रमिति ।

इदानीं योजनानां कलाकरणार्थमाह । “सूर्येन्द्र-
भूमात्मत्युयपत्तिम्” । लिजग्राव्यासान्यकश्चाङ्गकर्णः ।
भक्तानि तत्कार्णकविम्बिकास्तास्तेषां क्रमान्तरकला
भवन्ति” शिति । स्पष्टार्थम् । अतोपपत्तिर्लैराशिक्षेन
यदि योजनात्मकव्यासाधे एतावन्ति विम्बमानानि तदा
लिजग्राव्यासः धे कियत्नीति फलानां चापानि उभुवर्गाभि
प्रायेषोक्तानि” प्रमिति ।

इदानीं प्रकारान्तरेण विम्बकलानयनमाह “भाने-
र्गतिः खदश १० भानयुताधिता वा विम्बं विद्वो स्त्रि-
३ शुणिता युगशैव ७४ भक्ता । तिथ्यादि ७१५ हीन-
शिमुक्तिरिपुहि २५ भक्ता नन्दाति २६ युग भ-
वति वा विम्बवेवस्म्” शिति । “रवेर्गतिः खदश १० युताध-
र्गता च रवेः कलाविम्बं भवति । अथ चन्द्रगतिर्लि-
युणिता युगशैव ७४ भक्ता तदिष्विम्बं भवति । अथ वा
चन्द्रभुक्तिस्त्रियादिभि ७१५ हीना पञ्चविंशत्या २५ भक्ता
फलेनकोनिंशता २६ युतं चन्द्रविम्बं भवति । अतोपपत्तिः
लिजग्रातो भहति कर्णे पञ्चविम्बं लघु भवति तथा गतिश्च
द्वची भूमध्याद्ग्रहगत्याद्ग्रहस्य । अथात्पे कर्णे विम्बं
पृथु गतिश्च भहती तत्वासन्नत्यात् । विम्बगत्योर्पचया-
पचययोस्तुल्यादत्ताहतेरपि विम्बं साधयितुष्टुचितं
भवति । तद्यथा तत्व लैराशिक्षम् यदि योजनात्मिकया
गत्या पादोनगोऽक्षित्यभुमितया ११८५६ । ४५ हितिर्तु ६-
५२२ संख्यं विम्बं भध्यते तदा कलागत्या किमिति । अथ
युणकस्य इहितर्तुसंख्यस्त्रैकादयभागेन ५६२ । ५५
युणकभाजकावपवर्तितौ जाता युणकस्यान एकादश ११ ।
भाजके विंशतिः २० । अतो रविगतिः सुखार्थं दग्ध-
युणा विंशत्या क्षुयते तात्पर्यता भवति यत एकाक्ष-
मिर्गु यताते दशांशेनाधिका क्षतेत्युपपत्तिम् । एवं चन्द्रस्त्र
स्फटायाम्बुधि ४८० मितो युणो भागहारो योजनगति-
रेव ११८५६ । एतौ चन्द्रपैद० रपवर्तितौ जाते
युणकस्याने वयं भागहारस्याने चतुःसप्तिः ७४ अव-
पत्तम् विकलात्मितयं यदन्तरं तत् चुखार्थमङ्गलकर्तम् ।
अथ चन्द्रविम्बानयने क्रियेपसंहारः सुखोपार्थं क्रतः ।
नत्व तिथ्यादि ७१५ तुल्यस्य गतिश्चाङ्गस्त्रैकोनिंशत्या २६
निति विम्बस्त्रै लभ्यते । गतिशेषस्य पञ्चविंशत्या
२५ भागे लूते विम्बयेषं कलात्मयं ३ लभ्यते । अतस्म-

हैक्ये हाति'श १२ व्याधम् चन्द्रविष्वम् । गतेऽपच-
यापचयवशात् स्फुटत्रे विम्बखापि स्फुटलक्षपचम्" प्रभिः ।

इदानीं राहोः प्रकारान्तरेण कलाविम्बमाह । "भानो-
गतिः शर्वङ्गता रविभिः १२विभक्ता चन्द्रस्य बोधनः युणा-
तिथि १५भाजिता च । लब्धान्तरं भवति वाऽवनिभाप्रभाष्यं
भूमा विषुं, विषुरिनं पहच्छे विषुत्ते" शिः । "रविगतिः
पञ्चयुणा हादशभक्ता फलं कवात्मकमनष्टं स्याप्यम् । अथ
शिगतिर्हि युणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं
फलम् । अनयोः फलयोरन्तरं भूमाविम्बप्रभाष्यं भवति ।
इदानीं यहच्छे क्वाद्यक्षादकस्त्वते भूमा विषुग्रहच्छे विषुं
क्षादवति रविग्रहच्छे तु रवि' विषुम्बादयति । अत्रोप-
पत्तिः । अत्र कर्कव्यासान्तरमितानां बोजनानां रवि-
क्षाद्यायां कलाकरत्यावाहुपातः । यदि गतिबोजने ११८
५८र्गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्कव्यासान्तरयोजने; ४८४१
किमिति । अत्र रविगते; कर्कव्यासान्तर युणः ४८४१ ।
गतिबोजनानि हरः । एतौ वसुवसुनवभि उद्द रपवर्तितौ
जाता युणस्याने पञ्च ५ । हरस्याने हादय १२ । फलं
रविगतिस्वविष्योऽपचयविष्पः । अथ भूमाप्रभा-
चन्द्रकलायां लिप्ताकरत्यार्थमतुपातः । यदि गतिबोजने
११८५८चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूमाप्रभयोजने; १५८
८ । किमिति । अत्र युणकार्ये युणकभाजकावपदतितौ
जातां युणकस्याने हयम् २ । भागहारस्याने पञ्चदश १५ ।
फलं भूमाप्रभकलाः । एताभ्यः पूर्वकलाः शोध्याः । यत
उपर्युपरि गच्छन्त्या भूमाया विषुतिरपचयिनो भवति" प्र० ।

इदानीं चन्द्रविज्ञेयानवयनमाह । "सपाततात्कालिक-
चन्द्रोर्ब्द्या समै२७० ईता व्यापद्वेन भक्ता । सपा-
तशीतद्युतिगोलादिक् स्थादिवेप इन्द्रोः स च वाणसंज्ञः" शिः । "यस्मित् काले विषेपः साध्यस्त्रिन् काले
तात्कालिकयोचन्द्रपातयोर्योगः कर्तव्य इति वापरत्य-
नोक्तम् । इह चन्द्रपहण्यावगमे समकलस्य चन्द्रस्य
तात्कालिकपातस्य च योगः कर्तव्यः । तस्य दोर्ब्द्या
समै२७० गुणया लिप्तया भाज्या फलं कला-
लक्ष्यन्द्रविषेपः । स च वाणसंज्ञः । यदि वड्भा-
इनः सपातचन्द्रसदोत्तरो त्तेयो यदा वड्भाधिक-
तदा दधिष्ठो त्तेयो । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो हि वि-
म्बण्डे भवति कालिमण्डलस्य विमण्डलस्य च यः
कंपातकला पातसंज्ञः । स पातो मीनान्तादित्रोमं
गच्छति । तस्मात् पातादपतस्त्रिभेऽन्तरे तदिमण्डलं

साङ्गेचतुर्भिः ४,३० भागैः कालिमण्डलस्तरतो भवति ।
पातात् पृष्ठतस्त्रिभेऽन्तरे तरेव भागैः ४,२० देवियतो
भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य कालिमण्डलेन
सह बद्न्तरं स वास्योत्तरो विषेपः । तज्ज्ञानार्थं चन्द्र-
पातयोरन्तरं त्तेयम् । तस्य चन्द्रपातयोर्योगे काले भवति
पातस्य विलोमगतात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्ब्द्यानु-
पातः । यदि विज्ञाहत्तरया दोर्ब्द्यया परमः वृक्षनि-
वम २० । कलातुलग्रो विषेपस्तदानया कियानिति ।
फलमिन्दु विषेपः । यतः पातादप्यतः वड्भं कालि-
मण्डलस्तरतोऽन्यदेवियतोऽतः सपातशीतद्युतिगोलादिक्
इत्युपदशम्" प्रभिः । इदानीं यहच्छे यासप्रभाष्यमाह ।
"यक्षाद्यसंक्षादकमण्डलैक्षण्डः शरोनं स्यगितप्रभाष्यम् ।
तच्छाद्यविम्बादधिकं यदा स्याज्ज्ञेयं च सर्वपहण्णं तदा-
नीम्" शिः । "स्यद्वार्यम् अत्रोपपत्तिः । रवेरपतो भार्द-
न्तरे कालिट्टे भूमा भवति । अतः पौर्यमाणने भूमा-
चन्द्रो भवतः । किन्तु यास्योत्तरमन्तरं विषेपत्त्वं
भवति स विषेपशाद्यक्षादकविम्बमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा
विष्वार्थैव्यसम् तदा विम्बप्राप्तयोर्योगमालं स्यात् । यदा
वापाता भानैक्याद्वारा तापच्छाद्यविष्वे आदकविम्बं
प्रविष्टति । अत उक्तं तदस्यगितप्रभाष्यनिति । ततु
स्यगितं छाद्यविम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वपहण्ण-
मित्यपि सुगमम्" प्रभितात्तरा ।

इदानीं स्थितिमर्द्दधियोरानवयनमाह । "भानार्थवो-
गान्तरयोः कलिभ्यां शरस्य वर्गेष विर्जिताभ्याम् ।
मूर्खे लक्ष्मि६० संगुणिते विभक्ते भुक्तनरेव स्थिति-
मर्द्दस्त्राङ्गुः" शिः । स्पष्टार्थम् । "अत्रोपपत्तिः । स्वर्ण-
काण्डे तु विम्बगम्भयोरन्तरं भानैक्यार्थम् । तस्य कर्णधृपं
भवति । तत्र यः शरः सा क्लोटिः । कर्णकोश्चोर्बगान्त-
रपदं भुजः । तस्य पाहकमार्गस्त्राङ्गुः । तस्युक्तमण्ड-
कालावाहपातः । तच्छाद्यक्षेषाः प्राग्मनात् भुक्तनरेण
यदि भुक्तनरत्यक्षेषाभिः विष्टि६० वटीरकेन्द्र क्रा-
अतस्तदा लब्धाभिर्भुजक्षेषाभिः कियत्य इति । फलं स्थि-
त्वर्धविष्टिकाः । परं स्वर्णकालशराज्ञानानाध्यपहण्णशे-
णैतत् कर्म कतमतः स्यूलं स्थित्वर्धं जातम् । अथ स-
र्वार्थं सुच्छते । यदा छाद्यकेन छाद्ये समये छवे लंभी-
लनमानं तदा विम्बगम्भयोरन्तरे विम्बार्थैन्तरत्यक्षाः कला-
भवति । तात्र कर्णरूपाः । तक्षिन् काण्डे याशन् वि-
क्षेपक्षावसी क्लोटिस्त्रयोर्वर्गान्तरपदं पाहकमर्द्दस्त्राङ्गु भू-

ति । तत्वापि पूर्ववदनुपातेन घटिकात्मकः कार्यो मर्द-
स्थग्नं भवति । सोऽपि स्यूलः” प्रमिताच्चरा ।

इदानों घटोकरणमाह । “स्थित्यर्थनाडीयुणिता
स्थभुक्तिः यद्या ६० हृता तद्वितौ युतौ च । कल्पे-
न्तु पातावस्थाकराभ्यां स्थित्यर्थमाद्यं स्फुटमन्तिमं च” ।
“स्पष्टार्थम् । अत्र स्थंकालमवशरेष्य कोटिरुपेण कर्म
कार्यम् । एवं स्थित्यर्थस्थकृत् स्फुटं भवतीति सुगमा
वासना” प्रमिताच्चरा ।

“इदानीमिवं विमर्दार्थमेवीत्यतिदिश्यति । “एवं विम-
र्दार्थफलोनवुक्तप्रयातचन्द्रोङ्गस्थायकाभ्याम् । षष्ठक् पृथक्
पूर्ववदेव सिद्धे स्फुटे स आद्यान्यविमर्दखण्डे” शि०
स्पष्टार्थम् । इदानीमिटकाले भुजानयनमाह ।

“स्थर्यापतः स्थार्थिकमिटस्कृतः प्राङ्मोक्षतो मौक्तिकमत्त-
पूर्वोः । योद्देन निष्ठाः स्थितिखण्डकेन भुज्यन्तरांशा भुज
इटकाले । एवं विमर्दार्थहताः पृथक् ते संमीलनोन्मीलन-
योभुजो च” शि० । पूर्वार्थं स्पष्टार्थम् । इटोनेन स्थिति-
खण्डेन गुणिता भुज्यन्तरभागाः कवात्मको भुजो भवति ।
एवं त एव भुज्यन्तरांशाः प्रथमविमर्दार्थगुणाः संसी-
क्षणभुजो भवति । हितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अत्रो-
पपत्तिः । इटकाले यत्र याह्वकविव्वमध्यचिङ्गं यत्र
च सध्यशरायचिङ्गं तयोरत्तरं याह्वकमार्गस्थग्नं भुज
रहोच्यते । तस्मानयनं लैराशिकेन । यदि घटोकरणा
भुज्यन्तरकला वल्लने तदेषोनस्थितिदेवेन किमिति ।
अत्र गुणकमाजकयोः पञ्चापवर्त्तने छते जाता भुज्य-
न्तरांशा गुणकस्याने । इत्याने रूपम् । एवं विमर्दा-
र्थाभ्यां विमर्दभुजो” प्रमि०

इदानों कर्यार्थमाह । “कोटिच तत्कालशरोऽथ
कोटिदोर्बर्गयोगस्य पदं श्रुतिः स्थात् । मानैक्यस्थग्नं
श्रुतिर्श्रितं सद्गुप्रमाणं भवतीटकाले” शि० ।
“इटकाले यावान् शरः सा तत्र कोटिः । कोटिभुजवर्ग-
योगपदं कर्णः । कर्णोनं मानैक्यार्थमिटकाले यासप्रमाणं
भवति । अत्रोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिष्ठते प्राच्यपरस्त-
आद्यायोस्तः शरोऽतः कोटिः । तद्वयोगपदं कर्णं
स्थुचितम् । कर्णो नाम विव्वमध्ययोरत्तरम् । एवा-
यता मानैक्यार्थद्वनो भवति तावद्गृहकविम्बं ग्राह्ये
प्रविष्टम् । अतसावानिटकाले ग्रास इत्युपपदम्” प्रमि० ।

इदानी ग्रासात् तत्कालज्ञानमाह । “ग्रासेनमानैक्यवद-
रस वर्गाद्विषेपक्ष्या रक्षितात् पदं वद । गत्यन्तरांशैवि-

हृतं फलोनं स्थित्यर्थकं स्थं भवतीटकालः । तत्कालशरांशे
सुङ्गः स्फुटोऽग्ने वक्ष्येऽन्यथा वा परिलेखतोऽसुम्” शि० ।
इटपासिनेनस्य मानैक्यार्थस्य वर्गात् तत्कालविक्षेपवर्गेषो-
नान्मूलं गत्यन्तरांशैविभजेत् । फलेन स्थर्यस्थित्यर्थं हीनं वदि
स्थार्थिको यापाः । यदि भौतिकस्तदा भौतिकं हीनम् ।
शेषमिटकाले भवति । स च स्यूलः । अथ तत्कालश-
रेष्य च आनीयते स सूक्ष्मासदः । एवमस्यात् स्फुटः
स्थात् । अरुमिटकालमग्ने परिलेखादेव वक्ष्ये ।
अतोवपत्तिर्विलोमगणितेन यासेनमानैक्यार्थं कर्णस्तका-
लशरः कोटिस्तहर्गान्तरपदं भुजः । स गत्यन्तरांशैविहृतः
फलमिटकालस्य मध्ययहस्य च सावनान्तरमन्तः स्थित्य-
र्हार्थोषितमिल्युपपदम्” प्रमि० ।

इदानों स्थर्यादिव्यवस्थितिमाह । “मध्ययहः
पर्वतिरामकाले प्राक् प्रपद्गोऽस्यात् परतश्च उक्तिः ।
स्थित्यर्थनाडीव्यव्य मर्दजातु संमीलनोन्मीलनके तर्यव”
शि० । स्पष्टार्थस् । इदानों वलनानयनमाह ।
“खाङ्गा ६० हतं स्थद्युदलेन भक्तः स्थर्यादिटकालोयनतं
लवाः स्थुः । तेषां क्रमज्या पलशिङ्गिनीघो भक्ता द्यु-
मोर्या यदग्रामप्रचापम् । प्रजायते प्रागपरे नते क्रमादुदग्-
यमाशं वलनं पलोङ्गवस्म” शि० । “यस्मिन् काले वलनं साध्यं
तस्मिन् काले या न तदटिकालाः खाङ्गा ६० हताशन्द्रपहे
रात्रिर्वेन भक्ता अर्केपहे दिनाङ्गेन, फलमंशाः स्थुः ।
तेषां क्रमज्याऽक्षज्यया गुणया द्युजीवया भक्ता लक्षस्य
चापं पलोङ्गवं वलनं जायते । प्राङ्मन्ते सौम्यं, पदि
मतते यास्यम् । वलनानयनसुत्क्रेमजाग्रया कैस्ति लतं
तद्विराशार्थमव क्रमज्येति विशेषणम् । न युनरेतद्विशेष-
णबलादन्यत्र सर्वतोत्क्रमज्याः प्राप्नुवन्ति” प्रमि० ।

इदानीमायनं वलनमाह । “युतायनार्थोऽप्य-
कोटिरिष्ठिङ्गिनी जिनांशमौर्या १३८७ गुणिता विभा-
जितः । द्युजीवया लक्षफलस्य कार्मुकं भवेच्छशाङ्गाया-
नदिकमायनम्” शि० । “पहस्य सावनांशस्य कोटिज्या
जिनांशज्यया १३८७गुणया इत्यया भक्ता फलस्य चाप-
मायनं वलनं भवति । तज्जयस्मिन्द्यने यहो वर्तते
तद्विक् भवति । अत्रोपपत्तिर्गते” प्रमि० ।

इदानी स्फुटवलनार्थमाह । “तयोः पलोत्यायनयोः
समाशयोर्युतेषिष्ठुके स्थु विभिन्नकाष्ठयोः । या शिङ्गिनी
मानैक्यविष्टिनी लियोडृता तद्वलनं स्फुटं स्थात् ।
यैस्तक्रमज्याविधिमैतदुक्तं स्थ्यहृते गोष्ठगतिं दिन्ति” शि० ।

‘तयोः पलोङ्गवायनवौर्वलनवाययोः समाशयोर्योगे भि-
क्षाशयोरनन्तरं तस्य च्छा मानैक्यार्द्धगुणा तिज्यया भक्ता
फलं स्फुटा वलनज्ञा भवति । यैरिदं वलनद्वयस्तुकम-
ज्ञाविधिनोक्तं सम्युक्तं ते गोक्तगतिं विद्वनीति गोलं
परिभास्य दिशां वलनस्त्रोतक्रमजग्नयोपचयः क्रमज्ञाया
वेति तैः सम्युक्तं कापि नावकोकितमित्यर्थः । अत्रोपप-
त्तिर्गेऽसे सविस्तरा । इह सममरण्डलं द्रष्टुः प्राची
सममरण्डलादिष्टे नते काले विषुवन्मरण्डपाची यावता यत्
शक्तिता तावत् तद्विक् पलोङ्गवं वलनं चेयम् । अथ
विषुवन्मरण्डलात् क्रान्तिहृत्प्राची यावता यत्त्वशक्तिता
तदावनं तद्विक् चेयम् । तयोर्वैगवियोगात् स्फुटमिति ।
सममरण्डलात् क्रान्तिमरण्डलप्राची यावता यत्त्वशक्तिता
तत् स्फुटमित्यर्थः । एवं तिज्यापरिणामं तदत्तात्रुपातेन
मानैक्यार्द्धपरिणामं क्रतम् । यतोऽत भानैक्यार्द्धवृत्ते
वलनं देयम्” प्रभिति । इदानीमङ्गलविमार्घमाह ।

“विज्योऽृतस्तमयोत्यशङ्कुः सार्वद्वि२,१० युक्तोऽङ्गुल-
विभिन्नाः स्युः । स्थूलाः सुखार्थं द्युदणेन भक्तं सुखदत्तं
सार्थयना२,२० चितं वा” शि० । “मध्यपहण्यकाढे पहस्य
विप्रओक्तग्रा शङ्कुः साध्यः । स शङ्कुस्त्विज्यवा भक्तः ।
फलं सार्थदियुक्तमङ्गुलविभिन्नाः भवन्ति । अथत्रोक्ततब्दिका
पहस्य दिनांवटीभिर्भक्ताः फलं सार्थदियुक्तं सुखार्थं
स्थूला अङ्गुललिभिन्नाः भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । गगन-
मध्यस्य चहृष्यहविम्बं तस्य निष्ठिलकरनिकरपिहितप-
रिधिवावृ किञ्चित् द्वच्छम्भं दश्यते । अयोदये क्रितिजस्यं
भूयश्चिततत्त्वरनिकरविशालमिव प्रतिभानि । तदृस्त्वप्त्वं
विशालत्वं चोपलव्याप्ता वृहिमहिं कल्पितम् । तज्जग-
नमध्ये सार्थत्विकलं ३,१० । उदये सार्वद्विकलं २,१०
अङ्गुलं कल्पितम् । अवानलरेऽनुपातेन । यदि विज्या-
तुल्यं शङ्कावट्टुलिभिन्नान्तरं रूपं १ लाभ्यते तदेष्वेन किमिति
फलं सार्थदियुक्तमङ्गुलविभिन्नाः सुरित्युपयन्नस् । अयवा
स्य लोऽनुपातः । यदा दिनांवटलापाभिरुक्ततब्दिकाभी
रूपं १ लाभ्यते तदेष्वाभिः किमिति प्रमिति ।

इदार्हीं पलनादीनामङ्गुलोकरणमाह “आभिर्विभक्ता
पलनेषुविभवदोऽस्त्रविलिप्ताः सुरथाङ्गुलानि । शरा यथा या
यहये सरांशोऽस्त्रद्यये व्यस्तदिगस्तु वैद्याः” शि० ।
आभिरङ्गुलकलाभिर्विलयिकेषुविभवद्यच्चमुजकोटिकर्णा भा-
ज्ज्वाः । फलान्धङ्गुलानि भवन्ति । एह रवियहये शरा
बथागतटिण यद । चन्द्रपहये तु व्यस्तदिग्यो जातव्याः ।

अत्तोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव। शराये हि चन्द्रं,
शरमूले भूभास्तच्छ्रविक्षेपादन्यदिशि भूमा वर्तते। तत्-
स्थानद्वानार्थं चन्द्रपञ्चये व्यक्तिदिशः शरा वेदा इत्युप-
पत्तम्” प्रभिः। इदानीं परिलेखमाह।

“पाहार्धस्त्रतेण विधाय उत्तमानैक्यखण्डेन च साधिता श्रम् । बाह्येऽनु उत्ते वलनं ज्यकावत् प्राक्-चिङ्गतः स्पर्शभवं हिमांशोः । सव्यापश्वं खलु याम्यसौम्यं भौति तथा पश्चिमतश्च देयम् । परियहे पश्चिमपूर्वं तस्मै विशेषदिक्चिङ्गत एव साध्यम् । स्त्रिलिंगेन्द्राइलनाग्रसक्तास्याह्वान्यतः स्पर्शविशुक्तिशास्यौ । ज्यावद्विजाभ्यां वलनापकाभ्या देवौ यथाशावथ मध्यवाशः । केन्द्रात् प्रदेयो वलनस्य स्त्रते ते भ्यः एष्यग्नाहकखण्डकेन । उत्तैः कृतैः स्पर्शविशुक्तिमध्यपासाः क्रमेणैवमिहावगम्या:” शिः । “सपायामनौ पाहार्धप्रमाणेन स्त्रते योषस्थानकलितविन्दोर्धुत्तिलिंगिला तत्त्वादेव विन्दोर्धमानैक्यखण्डप्रमाणेन स्त्रते ग्नान्यहृत्तं लता तस्य विन्दोर्धपरि प्राच्यपरं याम्योत्तरं च स्त्रते खटिकावा रजसोऽकाद्य रेत्वे कार्ये । अथ मानैक्यार्धघृत्ते वलनं देयम् । तत्र चक्रस्य स्वार्थिकं प्राचीचिङ्गतो भौतिकं प्रतीचीचिङ्गतः । रवेणु स्वार्थिकं प्रतीचीचिङ्गतो भौतिकं प्राचीचिङ्गतः । अथ सम्यवलनं यदि विशेषो दक्षिणतो देवस्तदा दक्षिणचिङ्गाद्यदोत्तरस्तदोत्तरचिङ्गात् । ततु कथं देवमित्याह । सव्यापश्वं याम्यसौम्यमिति । यदि याम्यवलनं तदा सव्यक्तमेण प्राचीचिङ्गाद्यास्यं, दक्षिणचिङ्गात् पश्चिमं, पश्चिमचिङ्गादुत्तरस्तरचिङ्गात् पूर्वमिति सव्यम् । इतोऽन्यथापश्वम् । तत्र वलनं ज्यावहेयं न धरुवृत् । एवं वलनानि दक्षा केन्द्राइलनापगतानि स्त्रिलाभवङ्गानि । अथ स्वरूपलनापात् स्वार्थिको भोक्तवलनापान्नौत्तिको विशेषो देयः । स च ज्यावत् । अथ सर्वे विशेषः केन्द्राइलवलनस्त्रे देयः । तेभ्यः शराग्रुचिङ्गेभ्यो ग्राहकार्धप्रमाणेन सूत्रेण उत्तमान्युत्पाद्य स्पर्शउक्तिभूग्रासाः वेदितव्याः अत्र वासना । मानैक्यार्धघृत्ते प्राहकडत्तस्य सधं यदा भवति तदा प्राह-भाक्तयोर्विश्वप्रान्तौ संबन्धनौ भवतोऽतो मानैक्यार्धघृत्तं विहिलिंगितं तत्र दिग्द्वितं तत्र या प्राची या समस्यण्डलप्राची तत्तत्त्वाव वलने दत्ते या केन्द्राइलनापायगा रेत्वा सा क्रान्तिटत्त्वप्राची । एवं सर्वदिशां वलनम् । अथ वलनस्यात्त्वावदिक्षेपः । यतः कालिंडस्प्राच्या विशेषो याम्योत्तरः । एवं स्वर्गमोक्षयोः किञ् । अथ

मध्रशरः केन्द्राहलनसूले इतो इसो यतो मध्रवलनं
नाम तत्कालकानिविष्टप्राच्या याम्बोत्तरा दिक् । वि-
त्ते पागे पाहकृत्तमध्रमतत्त्वं कृतैष्टेचैः सर्गमोक्षमध्रा-
भवनीत्वुपत्तम्” प्रभिः ।

इदानी निमीत्तनोन्मीत्तनेष्टप्राप्तिरेखमाह ।
“केन्द्राहलजं से वलनस्य स्त्रे शरं भुजापाच्छ्वयं च
केन्द्रात् । प्रसार्य कोटिष्ठुतियोगचिङ्गादृष्टे कृते पा-
हकृत्तरुद्देन । संमीलनोन्मीत्तनेष्टकालपासाच्च वेद्या
वदि वान्यथाऽमी” शिः । “संमीलनकाले वलनमानीय तत्
प्राप्तचिङ्गतः प्राप्तवृत्तवा केन्द्राहलनाप्यगां रेखां कृता
तसां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः । भुजापात्
तत्कालशरप्रमाणां शक्ताकां तथा केन्द्रात् कर्त्तमितां च
प्रसार्य शक्ताकाययोर्युतिचिङ्गादृपाहकृद्देन हृत्तं विलिख्य
संमीलनस्यानं त्तेयम् । एवमुन्मीत्तनवलनं परिमितो
दत्त्वोन्मीत्तनस्यानं त्तेयम् । एवमेव तत्कालश्वलनविष्टप्रयत्ने
प्राप्त परिमितो वा दत्त्वोक्तविद्यपासो त्तेयः ॥ यदि
वान्यथामी इत्यसाग्रे उत्त्वत्वः । अत्रोपपत्तिः । भुजो हि
पाहकमार्गचतुर्णम् तत्र शरः कोटिष्ठुर्गयोगपदं कर्त्तः ।
कर्त्तुर्गाहकविष्टे लिखिते संमीलनादिकं भवतीति युक्त-
स्त्रुतम् । वतु पाहप्रविष्टमध्याहलनस्त्रुते भुजो इत्यस्त्रु-
तयं भुजो पाहकमार्गचतुर्णमित्युच्यते उत्त्वम् यद्य
तुत्तिष्ठुत्तकोटिष्ठुर्गचतुर्णवद्याते तदव्यमायत्तवत्तुर-
स्त्रार्द्द्वात् । तदत्त भुजाग्राहित्येषः कोटिः । एवं भुज-
मूर्खादपि । विष्टेपमूर्खयोरत्तरे दावानु भुजस्तावाग्रे विष्टे-
पाययोरपि । अतोपाहकमार्गस्त्रुतः भुज इत्युच्यते
तददृष्टम्” प्रभिः ।

इदानीमन्यथा समीलनादिपरिलेखमाह । “ये सर्वं-
सुखोविर्यिष्टापचिङ्गे ताथां पृथग्मध्यशराग्रयाते । रेखे
किञ्च प्रगृहमोक्षमार्गै तयोर्य याने दिग्गच्छ्य वेद्ये ।
पिष्टान्तराद्देन विधाय हृत्तं केन्द्रप्रयत्नस्त्रार्गयुतिव्येऽपि ।
भूभार्द्वत्तेय विधाय हृत्ते संमीलनोन्मीत्तके च तेये”
शिः । सर्वशरापान्तमध्रशराग्रयाता रेखा कार्या ।
स प्रगृहमार्गै त्तेयः । अथ मध्रशराग्राहुक्तिशरा-
ग्रया पृथग्मन्या रेखा कार्या । स सुक्षिप्तार्गै ज्ञीयः ।
तयोर्मार्गयोः प्रमाणे अभूत्तशक्ताहया मित्ता पृथग्मन्ये
स्त्राये । अथ पिष्टान्तरार्धप्रमाणेन सूत्रेष्ट केन्द्रे हृत्त-
स्त्रायाद तस्य हृत्तस्य मार्गैहेन यो योगी तत्तादोग्रहय-
चिङ्गात् भूभार्द्वत्तेये हृत्ते विधाय यंसीत्तनोन्मीत्तने

ज्ञातव्ये । अत्रोपपत्तिः । स्त्रमार्गैषागच्छतो ग्राहक-
मध्रप्रस्त यत्र मानान्तरार्धत्तव्यः कर्त्तो भवति तत्तस्ये त-
स्मिन् ग्राहके संमीलनसुन्मीत्तनं च यत्र उत्पद्यते ततो
पिष्टान्तरार्धं हृत्तं विलिख्य ते स्त्राने ज्ञातव्ये” प्रभिः ।

इदानोनिष्टग्रामार्थमाह । “मार्गैहलम्भैस्तिष्ठुत्तरुद्भक्त-
मिदं स्तुरिष्ठुलुत्तस्त्रकानि । इष्टाहुत्तानीष्टवशात् स्त्र-
मार्गै दत्त्वात् च पाहकस्त्रुत्तरुद्भत्तम् । हृत्ते उत्तरुद्भै यदि
वाव्यगम्यं सूलः सुखार्थं परिलेख एवम्” शिः । “इष्ट-
मित्तोष्टकालो घटिकादिरन्दस्यापितैर्मार्गैहुत्तरुद्भैः स्त्र-
स्तिष्ठुर्वटीभिर्भाज्ञानि फलमिष्ठाहुत्तानि भवन्ति ।
तानीष्ठाहुत्तानि स्त्रमार्गै दत्त्वा । कथमिति चेत् इष्ट-
वशात् । यदि स्त्रयोदयत इष्टं कलितं तदः सर्वशराग्रा-
दप्यत इष्टाहुत्तानि देयानि यदि सध्यात् पूर्वत इष्टं
तदा सध्यशराग्रात् पूर्वतो देयानि । एवं सुक्षिप्तार्गै-
पीष्टवशादिष्ठाहुत्ताग्रे पाहकपिष्टाहुत्तेन हृत्तं विलिख्ये-
दग्रासो त्तेयः । एवं वा स्त्रूलः सुखार्थं परिलेखः ।
अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि स्तिष्ठुर्वटीभिर्मार्गैहुत्त-
लानि लभ्यन्ते तदेष्टवटीभिः किमिति फलमिष्ठाहु-
त्तानि । तदग्रे पाहकपिष्टमध्यमित्यर्थः । तत्र पाहका-
हुत्तेन हृत्ते क्ते इष्टग्रासो भवतीति किं चित्तम्” प्रभिः ।
इदानी यासात् कालान्तर्यनं परिलेखेनैवाह ॥ “यासो-
नमानेष्टदलेन केन्द्रे हृत्तात् क्तानार्गद्वे वच्छ्येत् ।
ते संग्रहे स्त्रस्तिष्ठुत्तरुद्भकेन मार्गैहुत्तान्प्रे पृथगिट्कालौ”
शिः । “मानक्याद्देन ग्रासोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत् ।
तद्वाहृष्टाहृष्टविष्ट्ये मार्गैहुत्ते भवतस्ते स्त्रस्तिष्ठुत्तरुद्भकेन
गुणिते स्त्रमार्गैहुत्तरुद्भकेन । फलं स्त्रगांदग्रत इष्ट-
कालो भवति । मोक्षात् इष्टत्वं । अत्रेषु प्रपत्तिः । ग्रा-
सोनमानेष्टदलमिष्टकाले ग्राहप्रग्राहकपिष्टमध्ययोरत्तरं
कर्त्त इत्यर्थः । इष्टं पूर्वमेव कथितम् । तेन कर्त्तेन केन्द्रे
वृत्तात् क्ताद्वये मार्गैहुत्ते वहिभवतस्त्रायामिष्टास्त्र-
पातः । यदि मार्गैहुत्तेः स्त्रिष्ठुर्वटिको लभ्यन्ते तदा
वहिभूत्तरुद्भुत्ताहुत्तेः किमिति फलमिष्टकाल इष्टतिर्मिति ।

इदानी ग्रहणे वर्णमाह । “स्त्रेषु क्तेषु धूमवर्णः
दुधांश्चार्द्वे लक्षणः लक्षणरक्तोऽधिकेऽर्धत् । धूमेष्ट्रेषु वर्ण
उक्तः पिश्टो भानेष्ट्रेषु वर्णदा लक्षण एव” शिः ।

इदानीभादेश्वानादेश्वानाह ।

“इन्द्रोभार्गः षोडशः अस्तिष्ठुत्तोऽपि तेजः पुङ्गच्छ्रुभावाद्भ-
वत्त्वः । तेजस्त्रैश्वानात् तीक्ष्णगोद्दृष्टवांशो नादेष्टोऽप्तोऽप्तो

ग्रहो बुद्धिमङ्गः” शि० स्वर्णार्थम् इति चन्द्रगृह्याधिकारः। अथ सूर्यगृह्याधिकारं तदादौ न तिप्रयोजनोक्तिः। “दर्शनलकाले इपि समौ रवीन्दू इष्टा न तौ येन विभिन्नक्षमौ। कर्वैच्छ्रुतः पश्यति नैकसूत्रे तज्जन्मनं तेन न तिं च वच्चिम्” शि०। “अमावास्यान्तकाले समकलाविपि चन्द्राकौ न तौ खार्धी-दण्डयत तस्मातोऽपि वा स्थितौ भूम्यद्वैनोच्छ्रुतौ इष्टैक-सूत्रे न पश्यति। येन कारणेन तौ विभिन्नक्षमौ। चन्द्रस्य कक्षा लक्ष्मी अर्कस्य भवती। यथा चन्द्रगृह्ये यैव चन्द्रस्य कक्षा सैव भूमाया अपि तत्र तिथ्यने समौ भू-मेन्दू न तावपि कर्वैच्छ्रुतोऽपि इष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्क-यज्ञेऽकेन्दू न पश्यति भिन्नक्षमत्वात्। तेन कारणेन तज्जन्मनस्यमन्तरं न त्वार्थ्यं च वच्चिम्” प्रभिः।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं भनेत्यत्वं च कथयति। “दर्शनलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं विविभलग्नतुल्ये। रवौ तद्वै भ्यधिके च तत् स्थादेवं धनर्णं क्रमतच वेद्यम्” शि०। “अत्र लम्बनं ज्ञात् दर्शनलकाले लग्नं विधाय तत् लिभोनं कार्यम्। तेन लिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं नास्ति। उन्नेऽभ्यधिके च स्थादिति वेदितव्यम्। तथा विविभलग्नाद्वाने रवौ यज्ञस्वनमुत्पद्यते तद्वै ज्ञं वेदितव्यम्। तिथ्यन्तविटिकासु योज्यमित्यर्थः। यद्धधिके तद्वै तिथ्यन्तविटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः। अथ लम्बनस्योपतिक्रायदुच्यगे। एह किं लम्बनस्य गृह्याद्याम्बोद्धर-कोश्यहत्तानाम् इच्छेदेन परिकरवद्यात् चित्प्रयते तत् चितिजम्। ततस्य पर्वतः भूर्गमस्यो इष्टा पश्यति। भू-पृष्ठगस्य भूस्त्रं तत् चितिजमपि न पश्यति। किन्तु भूम्यद्वै योजनैस्तक्षमात् चितिजादपरि समग्रोदम्यत् चितिजं स मन्यते। यतस्मादूर्ध्वं स पश्यति। तदधः चितिजं इक्षुताज्ञवितं न पश्यति अतो यज्ञक्षमायां इष्टमण्डले तेषां योजनानां संबन्धित्योया जिप्तास्ता: कुच्छिङ्गिप्रस्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिप्रिप्ताच। तास्तु गृह्यमुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवति। यतो गतियोजनानां पञ्चदशांशो भूव्यासाद्विम्। यदा किं चितिजस्यक्षमा कुच्छिङ्गिप्राभिर्नतत्वं गतः। अथ यदा लम्बनस्यो रविक्षमा तं भूर्गमस्यो इष्टा भूपृष्ठस्योऽपि लम्बनस्यमेव पश्यति। न कुतोऽपि न तमतस्तत्र लम्बनभावः। चितिजे हु कुच्छिङ्गिप्रात्मत्वं परमं लम्बनम् अतो ज्ञातं खार्धाद्वते पर्वते लम्बनदुपद्यते। एवं चन्द्रसापि। दर्शनाते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽकलम्बनलि-

प्राते गुडासु शेषं रविक्षमताभस्त्रिक्ष परमा लम्बलिप्ताः। अथ यदा इष्टमण्डलाकारं क्रान्तिइच्छं भवति तदा परमलम्बनलिप्तानां घटीकरणायात्मुपातः। यदि गत्यन्तरक्षमाभिर्घटीघटिर्भूते तदा गत्यन्तपञ्चदशांशतुल्याभिः किमिति। फलं घटिकाचतुर्दशै यैरमं लम्बनम्। अतो घटिकाचतुर्दश्यात्मुपातेन लम्बनं साधयितुं युज्ग्रते परं यदि इष्टमण्डलाकारं क्रान्तिइच्छम्। यदा तदपि तिरसीनं नदातुपातद्येन। लम्बनं हि इष्टमण्डलसूत्रे योतपद्यते तत्र भूध्यमं लम्बनम्। तत्र किं च र्घृपम्। तत्र क्रान्तिइच्छप्राचीपरिणतं कोटिर्घृपं स्फुटं भवति। यदा इष्टमण्डलमेव क्रान्तिइच्छं तदा तदेव स्फुटम्। यतः क्रान्तिइच्छप्राचीपरवालम्बनस्य स्फुटत्वम्। अतः क्रान्तिइच्छस्य परमनीवस्थाने लम्बनस्य परमत्वम्। परमोऽस्थाने लम्बनाभावः। तत्र तस्य परमोऽक्षलं विविभलग्ने भवति। यदा विविभं लम्बध्यमेव स्फुटं लम्बनम्। यदा तदिविभं लम्बस्याद्यत्वात् भवति तदा तच्छ्रुस्तिज्ञादत्वः स्थात्। तदा मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिर्घृपकरणेन तदत्पतां याति। अतो विविभलग्नशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्यापचयः। अतो विविभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुटत्वकरणेऽनुपातः कर्तुं युज्ग्रते” प्रभिः। असुमेवार्थं संप्रधार्यात्मुपातद्येन लम्बनमाह। “लिभोनलग्नं तरस्य प्रकल्पत तज्जनयोर्थः समयोऽन्तरेऽसौ। लिभोनलग्नस्य भवेद्युवातः शङ्काद्यतस्य चरान्तकार्यैः। लिभोनलग्नार्कविशेषचिङ्गिप्रस्तानी लताहता व्याख्यादेन भाजिता। हतात् फलादिविभलग्नशङ्कुना तिजीयवासं चिटिकादि लम्बनम्” शि० शि०। “दर्शनलकाले लग्नं विधाय तदनां च लता तयोर्द्विविभस्य भोव्यं लग्नस्य भक्तमन्तरोदययुतं विविभस्योदितः कालो भवति। तेन कालेन विविभलग्नार्कान्तकज्ञाद्य जग्रान्त्यादिभिश्च विप्रक्षेत्र्या शङ्कः साध्यः। शङ्कोऽय इग्जाता तच्छायाकर्णश्च साध्यः। अथ लिभोनलग्नार्कयोरन्तरस्य जग्रा साध्या। अथ तया लम्बनार्थमहुपातः। यदि लिजग्रात्मत्वा विविभलग्नार्कान्तकज्ञाद्य चतुर्स्तो घटिका लम्बनं तदानयाभीदया किमिति फलं मध्यमलम्बनम्। अतस्तु स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः। यदि लिजग्रात्मत्वा विविभलग्नशङ्कावेतावज्ञस्वनं लम्बते तदा

ॐ वृन्तरामीते किमित्येवं चुम्बनं स्फट्टं भवति "प्रभि०।

रहानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह । ‘फवा-
इवि १२ घ्रात् विभग्नेन लग्नकर्णेन लघ्वं खतु लग्नन-
वा” सि० यि० । ‘मध्यलग्ननात् हादयगुणादिति-
भग्नसंभूतचायाकर्णेन भक्ताद्यज्ञव्यं नदा स्फुटं लग्नन
भवति । अतोपपत्तिस्त्रैरागिकेन । तत्र वित्ति-
भग्नश्चोदांदशांशेन वित्तिभग्नश्चुस्तिजपा चाप-
दर्जिता जाता युषकस्याने हादय १२ हरस्याने वित्ति-
भग्नकर्ण इत्यपद्मम्” मसि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । “विभोनलग्नस्य
रवेच शड्कोद्दृष्टे दण्डयोर्वर्गविद्योगमूलम् । शाद्-
ङ्गतिवेद ४ युषा तिमौर्यां भक्ताषां लम्बननाडिकाः
स्युः” सि० शि० । “विभोगलग्नस्य यः शङ्कुः साधित-
स्थाद दर्शन्तकाःपि र्घोः स्वोपकारर्थैर्यः शङ्कु इत्यद्यते
तावनटौ स्यापविता तयोः दण्डेन वाध्ये । अथ तयोः
शड्कोद्दृष्टेऽग्निरपदं तद्दण्डतिसंज्ञं भवति । प्रथमप्र-
कारोऽयम् । अथ दण्डनतेर्द्वितीयः प्रकारः । तदोद्दण्ड-
योर्वर्गान्तरपदं दण्डतिसंज्ञं भवति । अथ दण्डनते-
र्लम्बनस्यते । हठ्यतिवृद्धुर्या तिज्यया भद्रा फलं
लम्बननाडिकाः स्युः चत्वौपपत्तिः सैव । यदा विविभलग्नं
खमध्ये भवति तदा हठ्यतिवृद्धुलम्बनस्य । तिभो-
ननत्तमार्कयोर्वान्तरज्या सैव तदार्कस्य दण्डाः । सा चतु-
र्गुणा विज्ययाप्ना मध्यमं किंल लम्बनं भवति । तदेव
स्फुटम् कर्व्यस्तत्त्वात् क्रान्तिवृक्षस्य । अथ यदा
विविभलग्नं खाधीक्षतम् तिर्यक्स्तितत्वात् क्रान्तिवृक्षस्य
तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति ।
तज्ज विविभलग्नयड्कहृपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं क-
र्तम् । तत् कवयिति चेत् तदर्थमुच्यते । मध्यरुलम्बनान-
यने तिज्येव विविभलग्नशङ्कुः ततः स्फुटत्वार्थं यः
साधितो विविभलग्नशङ्कुः स दक्षेपमरुड्ले स्फुटस्त्वृग्-
ज्या भुजस्तिज्या कर्त्ता । विविभलग्नस्य यहृष्मगुल-
मिति गोत्रे जपितम् । अतस्मिज्यापरिष्पतया गतज्यया
यदानीतं तज्जातं कर्व्यरूपं तत् कोटिरूपस्य विविभ-
लग्नयड्कहृपातेन कोटित्वं नोतिमित्युपपत्तम् । यदेव
स्फुटलम्बनत् कोटिरूपस्युपपत्तं तदेव प्रकारान्तरेणोप-
पादिनम् । रवेद्दण्डमरुड्ले दण्डज्या सा कर्व्यरूपिणी ।
विविभलग्नस्य या दण्डज्या स एव दक्षेपः स भुज-
रूपः । यतः क्रान्तिमरुड्लप्राच्या सम्यग्दृष्टिष्ठोत्तर-

खार्जीविभिन्नभलग्नोपरिगतं दक्षेषु प्रमण्डलम् । तत्र
विभिन्नभलग्नस्य या दग्जापा स दक्षेषु पः । तच्चनिता न-
तिकलाचन्नार्ककलयोर्योक्तरमन्तरं सर्वत्र हृत्यमेव इदा
पश्यति । यथोक्तं गोचे । “कश्योरन्तरं यद् स्थाद्वि-
तिमे सर्वतोऽपि तत् । नतिलिप्ता भुजः कलो दग्जस्यम-
कलास्योः । कल्यनरपदं कोटिः स्फुटलभ्यनक्षिप्ताः”
शिं । यत् इदं ब्रह्मनक्षेत्रमतो दक्षेषपार्कद्गज्ञ-
योर्वर्गान्तरपदरत्या इडन्तिर्भवितुमर्हति । परं यथा
स्थिते गोचे क्षेत्रोपरीयं न इश्यते । यतो विभिन्नभल-
ग्नार्कयोरन्तरज्ञापा विभिन्नभलशङ्कुव्यासार्द्धपरिणामा सतो
इडन्तिर्भवति । अत एवानेनापि प्रकारेण वितिजस्ये-
इके परमा इडन्तिर्भवित्विभलग्नशङ्कुतुल्या भवति ।
अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव । किन्तु दक्षेषपार्क-
द्गज्ञयोस्तुल्ये शब्दाके भुजकर्णरूपे समायां भूमौ वि-
च्यस्तदन्तरे कोटिरूपां इडन्तिं दर्शयेत् । एवमने
कविधान्युपपत्त्यातुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्र भूलीकमै-
पसं हारमार्याः कुर्वते । अथ प्रस्तुतस्त्वयैते । अत तिल
विभिन्नभलग्नस्य रवेष दग्जयोर्योर्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छ-
ड्कोरपि भवति । तत् कथमिति चेत् तदन्तरे । अत
स्सशङ्कुवर्गेणोनै त्रिज्ञायगौ दग्जावगौ भवतः ।
तयोरन्तरे तते त्रिज्ञावगेयोस्तुल्यत्वाहतयोः शङ्कुवर्ग-
न्तरमेवावश्यते । एवं अत कुलचिद्ग्रासार्द्धेषु भुज-
ज्ञयोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ञायोर्वर्गान्तरं भवतीति ।
अत उक्तं त्रिभोन्नभलग्नस्य रवेष शङ्कीर्वा दग्जयो-
रिति” । इडन्तिर्भिज्ञापातेन लम्बनस्य घटोक-
रचम्” प्रभिः ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । “शङ्कोक्तयोर्विभिन्नग्नार्कशङ्कोस्त्रिज्ञाचतु-
र्थायेनापवर्त्तितयोर्योर्वर्गान्तरपदं तक्ष्मनं वा भवति ।
अथ तयोः शङ्कोक्ते दग्जेषु तयोस्त्रिज्ञाचतुर्थायेभक्त-
वर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति । अतोपपत्तिः ।
अत निष्पत्त्याया इडन्तेः कोटिरूपाया घटोचतुष्टयेन
त्रिज्ञाया चातुपातः । च तदुपकरणमूर्तयोः शङ्को-
क्तदग्जयोर्वा क्रियालाभवार्थं यदि क्रियते तदा घ-
टिकालिकैव इडन्तिरूपद्यते । तदेव लम्बनम् ।
अतस्था उते नातमन्यत प्रकारद्वयम्” प्रभिः ।

लम्बनप्रयोजनमाह । ‘तत्प्रस्तुतः पर्विराम एवं स्फु-
टोऽसक्तः स प्रहमध्यकालः’ सिंशि । ‘एवं यद्या-
न्तःसे लम्बनस्तपदं तदितिभलग्नादुनेऽके धनमतो
दर्शन्तपटिकासु चेष्टम् । यदि विविभादितिके जातं
तटयं दर्शन्तपटीभ्यः शोध्यम् । एवमसक्तास्तपदं स्फुता-
दर्शन्तकालाद्यग्नमानीय वित्रिभं च कालोत्प्रकारेण लम्बनं
साध्यम् । तेन विष्णिगतो दर्शनः पुनः संस्कार्यः ।
एवं चुड़वांपदविषेषः । एवं संस्कृतो दर्शनो प्रहम-
ध्यकालो भवति । अत्रोपपत्तिः । अत् चन्द्रकलाया
चासचत्वारिं विकलाया दूरत्वात् कुर्वीच्छ्राद्यदृष्टौ रवि-
मधुमलगामि वत् स्फुत् तस्मादध्यन्त्रोऽविभितो दृश्यते
तद्वन्म् । क्रान्तिहृते परमोच्चस्याने किं वित्रिभम् ।
तस्माद्युने यदा रवित्तदाकांदृष्टिभित्तन्दः पृष्ठतो भव-
ति । चन्द्रो हि शीघ्रमतिः । शीघ्रे पृष्ठते युतिरेष्या ।
व्यतो लम्बनं तिथौ धनम् । यदा वित्रिभलग्नादिविको-
र्वस्तदा चन्द्रोऽविभितोऽकांदपतो भवति । शीघ्रेऽयगे
युतिर्जाता लम्बनतत्त्वेन कालेनातस्य स्फुतम्भ्यम् ।
एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शनो गृह्णयन्तपदः स्फुतमध्यकालः स्थादि-
त्युपपत्तम् । यदि विजग्रातुल्यवाङ्गज्यया परमा भु-
क्त्यस्तरप्रदृशंशतत्त्वा लम्बनलिप्ता ४८ । ४९ लम्बने
तदेष्याकिंगज्यया किमिति । फलं इग्नम्बनकलाः ।
एवमनेनैषातुपातेन इक्त्वे पाद्या लम्बनलिप्ताउत्तमद्यन्ते ता
चवनतिलिप्ताः ता भुजरूपाः । इग्नम्बनकलाः कर्णः
तयोर्वर्गान्तरपदः स्फुटलम्बनलिप्ताः । यतो इक्त्वन्यानव-
नेऽकिंगज्यरा कर्णो इक्त्वे पी भजः । अतो इक्त्वे पात्तिनि-
ताऽवनतिर्भुजः । स्फुटलम्बनलिप्ताः कोटिः । इदमस्तित्वं
गोले लम्बनोपपत्तौ कवितम् । तद्यथा । ‘यतः कुर्वी-
च्छ्रुतो इटा चन्द्रं पश्यति लक्षितम् । साध्यते कुर्वी-
नातो लम्बनं च नवित्तम् । इटापर्वतिं पृथ्वी कर्त्ते च
शिष्मुर्ध्ययोः । भित्तौ वितिश्च तन्मध्ये तिर्येषां त-
योर्ध्वमानम् । तिर्येषां खायुतौ कल्पं लक्षादां लितिजं
तत्त्वा । अर्धे रेखायुतौ खार्धं दग्जग्रात्तापांशकीन्तौ ।
कलाकेन्द्रू सम्पर्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमधातः
स्फुत् नवेज्ञाणं एमण्डुलम् । इटुर्भुष्टुग्नादन्यदृष्टिशूलं
दृश्यते । कलादां स्फुतयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्तिकाः ।
गर्भसूते सदा यातां चन्द्राकौ समलिप्तिकौ । इक्त्वन्यान-
वित्तवन्यानेन तत्त्वम् स्फुतम् । इग्नमस्तित्वयोरेक्यात्
स्फुते नास्ति लम्बनम् । अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ

पृथ्वेःक्षमालिखेत् । ये कर्त्ते संस्कृते ते तु ज्ञेये विक्षेपम-
शुड्यते । त्रिभोनुष्टुग्नादन्यदृष्टिः या च इक्त्वे पी इयोरपि ।
तत्त्वापांशैत्तौ विन्द्यु कला वित्रिभसंस्कृतौ । प्राग्वद्युक्त्यत्-
तस्मन्त्रिविभित्त्य नतिर्भवति । कलायोरन्तरं वत् स्थाहि-
तिभे सर्वेऽपि तत् । बास्योत्तरं नतिः वाऽत्र इक्त्वे पात्
साध्यते ततः । यत् तत्र नतादकांदृष्टिभन्द्रावलम्बनम् । त-
दृष्टिशूतेऽन्तरं चन्द्रभान्तोः पूर्वापरं तु तत् । पूर्वापरं
च याम्योदग्जातः तेनान्तरदृश्यम् । लक्षापमण्डलं प्राची
तत्त्विष्यग्नदक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाल्ल-
तदन्तरम् । यद्याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं दृश्यते । न-
तिविष्या भुजः कर्णो दिग्भस्त्रिकलास्त्रयोः । लक्षान्तरपदं
कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः । परलम्बनलिप्ता ४८/४६३
लिप्तिः १४३८ म्भा रविदृग्जप्रका । इग्नम्बनकलास्त्राः
स्फुरेवं इक्त्वे पीर्वतेऽपि । यत्यन्तरस्य ७१/२७ लिप्तिः
४८/४६ परलम्बनलिप्तिकाः गतियोजन ११८५६/४५
लिप्तिः ७१/१५ कुदबस्य व्यतो नितिः । स्फुरेवं लम्बनकला-
नाद्यो गत्यन्तरवोहृताः । प्रामयतो रवेचन्द्रः पदात्
पृष्ठेऽवलम्बितः । शीघ्रेऽग्ने सुतिर्जाता यस्या पृष्ठते
व्यतः । प्रामयं तदन्तं पदात् किंवते लम्बनं तिथौ ।
बास्योत्तरं यत्यन्तरवोहृतं शिष्मुर्ध्ययोः । नतिस्त्रया तत्त्वा
तस्मात् संस्कृतः स्फुटः शरः” प्रसिद्धौ ।
स्फुरान्तीं सहायकारेण लम्बनमाह । ‘विभोनुष्टुग्नादन्य-
स्त्रिभूतः३ म्भो इन्ते १२ विभित्तः परसंज्ञकः स्फुटः ।
लग्नाक्षेयोरन्तरकोटिदृष्टिर्जेत्रे विधाय दोजप्राप्तेविभ-
योजात् । लक्ष्मायुतात् कोटिगुणस्य कला गूलं शृतिः
कोटिगुणात् परम्भात् । श्वस्या इत्याल्लभन्द्रुकलायास्त्र
वाऽसवो लम्बनजाः स्फुटः स्फुतः” सिंशि । “त्रिभो-
नुष्टुग्नादन्यव्यतिरेक्यात् यः यद्युः स लव्योदयगुणो इत्याल्लभन्द्रु-
क्षेयः फलं परसंज्ञं भवति । दर्शन्तपाले यज्ञात् तस्मादको-
नादुभुजकोटिर्जेत्रे शाधेत्र तत् देजप्राप्ताः अनन्तरानीतस्य
च परस्य यो विदेगस्त्रयाहगीकिरात् कोटिजग्रावगेण यु-
ताद्यात् पदं स कर्णः । कोटिजग्रापरयोर्वातात् तेन कर्णेन
भक्ताद्यात् फलं तस्य चापे यावद्यः कलाक्षावस्त्रो लम्बन-
सवः सज्जदेव भवेयुः । अतोपपत्तिः । यदि विजग्रातुल्ये
१२० विभित्तुग्नशूलोः परलम्बनजग्रात्तुल्यगुणेन त्रि-
जग्रात्तुल्यदात् त्रयोदशगुणेन कः । फलं इति शत् ।
तस्य परसंज्ञा कला । अधोऽधःस्ययोरपि चन्द्राक्षेयोः
कियोपसंहारार्थमन्यथा कलितः स्फुतवोत्तम् । तत्

तावत् परम् लभनसुच्यते । चतुर्थो वटिकाः किं परमं लभनम् । तत् तु त्रिज्ञाट्येति विभोवनवर्णयौ । तासां वटोनां यावन्नोऽमशस्तावव एव चतुर्थिं यतिभागानां कला भवन्ति । अनस्तिज्ञामंभूतकान्तेः कलानां तु ग्रासदा परमलभनासवा भवन्ति । यदा उषर्पितिभग्नशुस्ति-ज्ञातेऽत्यो भवति तदा तज्जनिकान्तेः कलानां तु त्या भवन्ति । अतीते विभिन्नमयक्षुजनिता ब्रान्तिज्ञा तदा परमलभनासूनां ज्ञानाशब्दीच्छगनन्त्यम् । अथ पूर्वपरायताया मितं द्वत्रपा ईव विज्ञानिताङ्गुलकर्णेन इत्य-मालिक्षण तत्क्ष्ये तिर्यग्येष्वामूर्खरेखां च कुर्यात् । तत् विल धन्द्रकाङ्क्षत्तं कल्पम् । तत्त्वाद्यादपरि परमलभनाहुजडन्ते भूमंत्तिं विन्दुं कला तत्र तेनैव कर्कटेनांच्छुक्ष्यं विलिखेत् । तत्त्वाद्याद्यन्ता तिर्यग्येष्वा कार्या । अर्धरेखा सर्वोपरिते नेया । तत् किञ्चकिक्षावृत्तम् । ते दृते चक्रांशैर्वटिकाष्वद्वा चाङ्केत् । अर्धरेखायुतौ द्वोरपि विभिन्नमर्दंशौ विन्दु कार्यौ ततो विभिन्नमाकांक्षरभागैरविकलायां विभिन्नमानांश्चत् रविचक्षकं विन्दु कुर्यात् । एवं चन्द्रविंशतिभाङ्गन्द्रकज्ञायां तरेष भागैर्नैव चन्द्रविन्दुं च । ततो भूमिन्दोः सकाशाच्चन्द्रविन्दुपरिगत् चतुर्थं प्रवार्यम् । तत् सूर्यं रविकलायां लगति तत्पूर्वविन्दोरन्ते वावत्यो वटिकास्तावत्प्रस्तमिन् काले लालवटिका चेवा । एवं दिवे चेत्रेत्यस्य लभनस्य साधनोपत्तिग्रहीयोपलकडन्तपद्यते । तत् द्विकलां कलामण्डलं, चन्द्रकलां प्रतिमण्डलं, परमलभनाहुजज्ञामन्त्यफलज्ञां विभिन्नमन्तं सवद्भूमं शीघ्रोऽच्च प्रकल्पयेता क्रियोहरा । एतदानयनं क्रियात् स्वूर्म्” प्रभिः ।

अथ नत्यर्थमकेहोर्दक्षेयावाह । “दग्जैत्र या विभिन्नमयक्षुदोः च एव दक्षेये इत्यस्य तावत् । सौम्येऽप्येविभिन्नेऽधिकेऽक्षात् सौम्योऽन्यथा दक्षिणेयं वेद्यः । चापीलतस्याथ छ संख्यात्यस्य तिभोनक्षमोद्यरेण जीवा” गिः । “पूर्वीं सुगमं प्रागेव व्याख्यातम् । सीर्जक्षुदक्षेयः सौम्यो यास्यो देति चानायेच्यते । तत् विभिन्नमयस्याप्येव सौम्येऽक्षांयेऽप्येविभिन्नेऽप्येव सौम्यो चेवा । इतीत्यथा यास्यः । अथ तस्य दक्षेये धन्तुः कार्यम् । विभिन्नमन्तं चन्द्रप्रकल्पयेवात्ताक्षिक्षान्ददेहेऽप्येवं विज्ञेयः साध्यः । तेन विभिन्नमविज्ञेयं तदृक्षेपधन्तुः संस्कार्यम् । एकदिशोर्योगो भिन्नदिशोरन्तरभित्यर्थः । संख्याचन्द्रदक्षेये धन्तुः तस्य जीवा दक्षेये इन्द्रोरिव्यग्ने

सम्बन्धः । अलोपपत्तिः । विभिन्नमन्तं क्रान्तित्ते तदृभवशात् कटाचिद्विष्णोन्तरहन्तात् पर्यतः कदाचित् पश्चिमतो भवति । यद्युद्यवलभन्तरगे ऐतदा पूर्वोभवति । तदन्यथा पश्चिमत इत्यर्थः । खार्धाहिमिभलम्नोपरिगतं दक्षेयमण्डले यत्र विलिमे लगति तत्खाङ्गालरेण्डक्षेयमण्डले लगति तत्खाधार्धान्तरे चन्द्रदक्षेयमण्डलापांशाः । तज्जेत्र तयोर्हकृपौ” । “यदा कलामण्डलं खमध्ये भवति तदा तेस्य इन्द्र-मण्डलाकारत्वाद्यत्र कुल स्थितोऽपि यहो लिपितोऽपि कलामण्डलं न लगति । अतोऽवावननेत्रभावः । यदा खार्धाचत्रं विभिन्नमन्तं इविष्णतः । तदा तिरस्ये नत्वात् क्रान्तिहन्ताहिमित्यतो यावतानरेण दश्यते तावती तस्य नतिः । एवं चन्द्रसापि नतिः । किन्तु चन्द्रकलामण्डलं विमण्डलमेव कल्पयस् । यन्मण्डले विमण्डले भवति । अतः खार्धाहिमण्डलं वापता नत्वा तांचन्द्रदक्षेये पस्य चापम् । तज्ज्ञाना तदृक्षेपः । एवं दक्षेये शेषात् तिरस्ये स्थिते विमण्डले शति इन्द्र-मण्डलगत्याऽयलभित्यस्य चन्द्रस्य विमण्डलेन सह वदकर्त् दक्षिणोन्तरं सा चन्द्रनविस्तस्य दक्षेयपादागक्षतिः प्रभिः ।

“दक्षेये पादविसाधनमाह । “दक्षेये इन्द्रोर्निजन्मध्यभूक्तित्यशनिचौ लिगुणोदृतौ तौ । नतो रवीचौः समभिद्विद्वे तदन्तरेक्यं तु नतिः स्फुटाऽत्र” शिः । “तो चन्द्रार्कयोर्दक्षेयौ स्वस्मध्यभूक्तिपञ्चदशांशेन युचितो विज्ञाभक्तौ फले तयोर्नती भवतः । तयोर्नत्योः समदिशोरन्तरं भिन्नदिशोर्योगो रविग्रहे स्फुटा विर्मवति । अलोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । विदि विज्ञात्येन दक्षेये परमा भुक्तिपञ्चदशांशत्यत्य । ननिलभ्यते तदेषु न निम् । फलं नतिकलाः । अथ तयोर्नत्योर्योगशिर्योगकारण्यमुच्यते । यसां दिशि चन्द्रो नत्सुस्यां दिशि वाद रविस्तदा नत्योरन्तरेष्व चन्द्रार्कयोरन्तरं ज्ञात् भवति यदा भिन्नदिशौ नतौ तदा तयोर्नतेगेन चन्द्रार्कयोरन्तरसुच्यते” प्रभिः । इदानीं स्फुटनतेरेवात्मनभावः ।

“दक्षेये इन्द्रोर्दिव्यग्नो भिभक्तः किन्द्रैः १४१सहुदृवाधनिभवेदाऽपि । लघुज्ञाकोलो हिष्पोऽन्यभक्तः चच्छुभुतोऽवनतिः स्फुटा वा” शिः । ‘चन्द्रस्य दक्षेये दिशुणो मृशक्षे १४१ भाजितः फलं स्फुटवावनतिः । विदि चन्द्र-

जग्नकोलो विधुदक्लेपसादा हिगुणः पञ्चभक्तः कदृति फलं
 स्वप्नं शयुक्तं स्फुटैवावनतिमनेत् । अत्रोपमधत्तिः । तत्त्व-
 खलान्नरत्वाच्छिद्यक्लेपस्त्वयमर्कडक्लेपं परिकल्प-
 भुक्त्वन्नरपञ्चदशांश्चेनानुपातः । यदि त्रिजग्रात्मेऽहम्-
 क्लेपे भुक्त्वन्नरपञ्चदशांश्चमिता स्फुटा नतिर्लभ्यते तदाऽभी-
 देऽस्तिन् किमिति । अत्र भुक्त्वन्नरपञ्चदशांशो युष्णस्ति-
 वग्रा हरः । युष्णकहरो युष्णकाङ्क्षेनापवर्तितौ । जातं
 युष्णकस्याने इयं २ हरस्याने किन्द्राः १४१ । एवं
 दहज्ञग्रामिभिः । उच्चजग्रामिस्तु युष्णकस्याने इयं २
 हरस्याने किंविद्बूनाः पञ्च ४ । ५५ । ते सुचार्थं
 पञ्च लक्षाः ५ । अदस्त्वत् फलं स्वप्नं शयुक्तं क्षतम् प्रलिप्तं

इदानीं स्युचे उम्मनावनतीं सुखार्थमाह । “लिमो-
नलम्मस्य दिनार्धजाते नतोद्धतजेरु यदि वा सुखार्थम् ।
दृक्क्षेपयश्च परिकल्पय साध्यं स्तत्यान्तरं उम्मनकं
नतिष्ठ”शि । “लिमोनलग्नं चन्द्रं प्रकल्पय तस्य क्रान्तिः
यरव्य साध्यः । तेन शरेण क्रान्तिः संखार्या । सातस्य
स्फुटा क्रान्तिः । पवावक्षम्बावपमेन संखृताविचादिना
नतांशा उत्तमांशा कार्याः । तत्त्वेरु वितिभृम्मस्य दि-
नार्धजाते नतोद्धतजेरु । चत्रोद्धतज्ञां वितिभृम्मश्च
नतज्ञां चम्भृद्देपं च परिवर्त्तयोजनाव्यवनं स्तत्यान्त-
रमनतिष्ठ सुखार्थं हास्या । चत्रोद्धपत्तिः । वितिभृम्म-
श्चहोरावद एव दिनार्धयश्चाहृन्मग्नावदो दृक्क्षेपः”प्रति ।

“स्वदोऽत वासो नतिशंखतोऽवात् प्राप्तवृ प्रसाद्ये
स्थितिमर्दशरणे”यिः । “अत इयगुह्ये वः पूर्ववक्षर
आगच्छति । असौ नत्वा संख्यात् सन् रुटो भवति ।
अतैतदुक्तं भवति । गच्छितागतो दर्शनकालो जन्मने-
वादतत् रुटोऽतः स किं गृहमध्यकालः । तत्र तात्-
कालिकं सपातं चन्द्रं कल्पा विक्षेपः साध्यः । अथ
स्थितिमर्दशरणे यहितिभवत्तरं तस्मादवनतिः साध्या ।
तत्रा स विक्षेपः संख्यातः । स मध्ययहितिक्षेपः रुटो
भवतीत्यवग्नव्ययम् । ततोऽमानार्थयोगान्तरयोः क्षतिभ्याम्”
रत्नादिना स्थितिमर्दशरणे साध्ये । अत्रोपपत्तिः ।
चन्द्रस्थाने क्रान्तिमर्दशरणेऽवयोनरात् विक्षेपः ।
चन्द्रो विमरणुवे, रवि: क्रान्तिमर्दशरणेऽतस्मेऽर्विक्षेपो यात्यो-
क्षरमन्तरम् । परं यदि भूर्गम्बस्या इदा । यदा तु कर्त्तव्यो-
क्षितो भूषुषस्यतादा रविक्षरामरणेऽवाचन्द्रक्षरामरण-
मध्ये इक्षुपैष्ठशास्त्रमित्रं भवति । तद्यायोत्तरभात्रेत या-

वता लभितं तावतो नतिस्तदग्राच्छरोऽतस्थाया श्वे संखृते
 स्फुटमकेन्द्रोरन्तरं भवति स एव स्फुटश्चरः । यथोक्तं गोवे
 ‘वायोच्चरं शरस्तावदन्तरं शशिरूपयोः । नतिस्तथा
 तया तस्मात् संखृतः स्खात् स्फुटः शरः’ शि ॥

दूरानीं सर्वसुक्षिप्तेनादिकालार्थमाह । 'तिथ्यनाइ-
णितागतात् स्थितिदेवेनोनाधिकालम्बनं तत्कालोक्त्यनतीयु-
क्तं खलु तिभवस्थित्यर्थे हीनाधिके । दर्शने गणितागते धनमृणं
वा तद्विधायामहज्ज्ञे यौ प्रगृहमोक्तसंज्ञसमश्चानेवं क्रमात्
प्रस्फुटो । तत्त्वाध्यक्षान्तरयोः समाने खलु भवेतां स्थिति-
स्थित्यज्ञके च । दर्शनलतो मर्ददलोनयुक्तात् मध्योल्लोक्तीलन-
कालः एवम् । सकलाकारेण विलम्बनं चेत् कषात् खलु टो प्र-
यहमोक्तकाचौ । किंतत्र वाचावनतो उनव तात्कालिकाभ्यां
विद्यविविभाभ्याम्' शिर० 'प्रथमं यो गणितागतस्थि-
यनस्तत्त्वात् स्थितिदेवेनोनाधिकालम्बनं' वाऽध्यम् । सर्वे-
स्थितिदेवेनोनात्, मोक्षे इधिकादित्यर्थः । अत्र विद्य सर्व-
कालः वाऽध्यते । तत्र गणितागततिथ्यनात् स्थित्यहैनात्
प्राग्यज्ञस्तमानीय तदनन्दं स्थापयित्वा तद्विधितागते तिथ्य-
न्ते स्थितिदेवेने धनमृणं वा कार्यम् । उ ख्युक्तः
सर्वकालः । तत्त्वाध्यक्षयोरन्तरं खलु लं स्थित्यहैम् ।
तत्त्वाधितफलोनात् उमकलेन्द्रोः शरस्तकालविभक्ताहै०
जनितवा नवा उ खलु तः खात् । खलु टविष्येपात् उनः
स्थित्यर्थम् । तेन स्थित्यर्थेन गणितागते दर्शने जने
तद्विधनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं कते सति वाशानु-
कालस्तानात् सर्वकालः । एवमसकलिति । सर्वमध्य-
गृहकालयोरन्तरं स्थार्थिकं स्थित्यर्थं ज्ञेयम् । सर्व-
वाचानात् उन्नर्वनसानीयानन्दं स्थापयम् । अथ स्थार्थिक-
स्थित्यर्थं चटीकेन उन्नर्वनसानीय शरः हाऽध्यः । अ-
नन्तरातीतवित्तभलग्नाच्छत्र० । तदा खलु टविष्याच्छरात्
उनः स्थित्यहैम् । तेनोनिते गणितागते दर्शने त-
द्विधनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं खलु टः सर्वकालः ।
असकलिति वाचदिविषेषः । 'मौक्षिकार्थं' सध्यगृहकालो-
त्यस्थितिः सुमकालोत्यतिथ्यन्ते वोजग्रा । तत्रासलह-
म्बनान्तरशरमवस्थित्वा गणितागततिथ्यन्ते खुतः सर्वमोक्ष-
स्थितिरसदा । तद्विधनान्तरशरोत्यस्थित्वा वारं वारं
पूर्वदर्शनोबोग्रः । एवं स्थितिरसदा नान्तरशरोत्यस्थिति-
मोक्षस्थितिर्वेद्या । सैव मौक्षिकम् । एवं स्थितिदेवे-
नाठग्राहणितागतान्मोक्षकालोऽपि । तत्र उन्नर्वाततास्का-
लिकोकरणे फलं धनम् । एवं मौक्षिकमध्यगृहकालो-

रन्नरं भौतिकं स्थिर्वृद्धम् । एवं मर्ददेवेनोनाहृणि-
तागतात् सभीलनकालः । मर्ददेवेन युक्तादन्तीलन-
कालः । सभीलनसध्ययहकालयोरन्नरं प्रथमं स्फुटं
मर्दीर्वृद्धम् । उन्मीलनसध्ययहकालयोरन्नरं हितीयम् ।
वदासक्षिधिना लम्बनं क्रियते तदैवम् । यदा एुनः
सक्षिधिना लम्बनं तदा स्वर्णकालो भोक्तकालोऽपि स-
क्षेप स्फुटो भवति । किन्तु तत्वाय विशेषः । स्वर्ण-
कालो भोक्तकालो वा एुमर्विक्षिभलम्बनं लत्वा तत्वाच्छ्रुतिः
साध्या । तत्वा तत्कालभयो विचेषः संख्यतः सन् स्फुटः
स्वार्थिकः । भौतिको वा स्फुटो भवति । नवेदेवं तदा
स्फुटः । अबोपपत्तिः स्थिर्वृद्धनवने पूर्वो-
क्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोक्ष्यते । गणितागते हि दर्श-
नकालो सध्ययहकालो भवितुमर्दीति चन्द्राक्षयो-
क्तम् तत्त्वायात् । स्थिर्वृद्धेनोनो दर्शनिकालः स्वर्णकालो
भवात् । युतो भोक्तकालः । अथ च इष्टः कर्त्तैच्छ्रुत-
त्वाङ्गम्बनस्त्वपद्धम् । अतस्मै संख्यतो दर्शनो सध्ययह-
कालः स्फुटो भवति । एवं स्वर्णकालोऽपि तत्काल-
जनितलम्बनेन संख्यतः स्फुटो भवितुमर्दीति । या युक्ति-
सध्ययहकालस्य लम्बनसंख्यारे सैव स्वर्णभोक्तकसभील-
नम्भीलनकालानां, किन्तु स्वर्णभोक्तकालस्य लम्बनसंख्यारे
क्रियमाणे कालान्यताच्छ्रुतः किञ्चिद्दन्त्यथा भवति ।
नविति किञ्चिद्दन्त्यादयो । तत्पं स्फुटिभवत् स्थिर्वृद्धमपि
किञ्चिद्दन्त्यादयम् । अतस्मै नोने गणितागते दर्शनो तत्त्व-
म्बनं धनमृणं वा कर्त्तुं युक्ष्यते । अत उक्तं तत्का-
लोयनतीषु संख्यतिभवस्थिर्वृद्धीनाधिक इत्यादि । यदा-
सक्षिधिना लम्बनं तदा एुनः एुनर्वम्बनं नवित्वा । तत्वा
तत्कालश्चरः स्फुटः स्थिर्वृद्धिं किल क्रियते । तदा
स्थिर्वृद्धं स्फुटं भवति । तदा तत्कालश्चरोऽपि स्फुटो
भवति । च एव स्वार्थिकः शर इति वेदितव्यम् । यदा
एुनः सक्षिधिना लम्बनं तदा एुनः एुनः शरस्य नतेषां-
करणात् स्वार्थिकः शरः एुनः कर्त्तुं न युक्ष्यते । अत
उक्तं किञ्चत् याणामती एुनस्य तत्कालिकायां विभु-
वितिभाभ्यामिति” प्रभिताच्चरा ।

इदानीं विशेषमाह ।

“येषं यग्याङ्गयहयोक्तमत् स्फुटेषुजेन स्थितिखण्ड-
केन । इतोऽथ तेनैव छृतः स्फुटेन बाढः स्फुटः स्वादु-
पहेणेत् भानोः । याणाच्च कालानवने फलं यत् स्फु-
टेन निघ्नं स्थितिखण्डकेन । स्फुटेषुजेनासक्षड्जृतं तत्

स्थिर्वृद्धं युवं भवतीष्टकालः” इति शिद्वान्तिरोमणिः ।

“अब रविग्रहणे विम्बवलनभुजकोश्यादीनामानयनं श-
शाङ्गग्रहयोक्तवत् वेदितव्यम् । किं तत्वं भुजसाधने विशेषः
अब पूर्वोनवनेन यो भुज आगच्छ्रुति । असो तत्कालस्फु-
टशरजनितेन स्थिर्वृद्धेन युग्मः स्फुटेन स्थितिखण्डकेन
भाज्यः । स्वर्णसध्यकालयोरन्नरेण भाज्यः इत्यर्थः । फलं
स्फुटो भुजो भवति” । “ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गादिक्षेपकलया
रहितात् पदं यत् । गल्यन्तराण्यैविहृतमिति” यत् फलं
ज्ञायते तस्य स्फुटोकरणम् । तत् फलं स्फुटेन स्थिर्वृ-
द्धेन स्वर्णसध्यकालयोरन्नरेण युग्मितं तत्कालस्फुटशरज-
नितेन स्थिर्वृद्धेन भक्तं स्फुटं भवति । तत् स्वस्थिर्वृ-
द्ध्युद्दिष्टकालो भवति । स च स्वर्णदग्धो भोक्तात् पृ-
ष्ठतः । तस्मिन् काले नविसंख्यतं शरं एुनः लत्वा ग्रासो
नमानैक्यदलस्य वर्गादिक्षेपकलयादिना फलं स्वाध्यम्
तत् फलं एुनः स्फुटं कर्त्तैव्यम् । एवं यावदिष्टकालः
स्फुटो भवति तावदसक्तम् । अबोपपत्तिः । भुजा-
नयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोक्ष्यते । यथा चन्द्र-
ग्रहणे स्थिर्वृद्धं शरमानैक्याद्वयोर्बर्गान्तराङ्गृतं तदेहा-
यानीतम् । तदस्फुटम् । लम्बनसंख्यारे छाते स्वर्णसध्यग्र-
हकालयोरन्नरं तत् स्फुटं स्थिर्वृद्धम् । लम्बनान्तरसंख्य-
तमित्यर्थः । भुजो हि स्थिर्वृद्धसम्बन्धेनागच्छ्रुति । यथा
चन्द्रग्रहे सध्यमेव स्थिर्वृद्धम् । तत्सम्बन्धेन याटयो
भुजसालागच्छ्रुति ताडयेतेहायि भवितव्यम् । वासनाया-
स्तुत्यतात् । अथ च “वीषेन निघ्नः स्थितिखण्डकेनेवम्”
यदानीयते तदा स्फुटस्थिर्वृद्धं वीष्टं लत्वा युग्मक आनीयते
तदा स्फुटस्थिर्वृद्धसम्बन्धी भुजः सात् । अबासम्यक् ।
अतस्मात् तत्कालस्फुटशरजनितस्थिर्वृद्धसम्बन्धीकरणायात्-
पातः । यदि स्फुटस्थिर्वृद्धेनेतावान् भुजसादा तत्कालज-
नितस्फुटशरभवस्थिर्वृद्धेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो
भवति । एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने ।
“ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात्” इत्यादिना यत् फलमाग-
च्छ्रुति तत्सध्यम् स्थिर्वृद्धं वीष्टम् । तत् स्फुटस्थिर्वृ-
द्ध्याविहृशोध्यते तावदसम्यागदं भवति । अतस्मस्य फलस्य
स्फुटस्थिर्वृद्धपरिणामायानुनातः । यदि सध्यमस्थिर्वृद्धे-
नैतावत् फलं तदा स्फुटस्थिर्वृद्धेन कियदिति । अब य
ज्ञायते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थिर्वृद्धोऽधिते स्फुटमिष्ट-
भवित्यतः” इति प्रभिताच्चरा ।

द्वृत्संहितायां ग्रासप्रकारस्फुटेदस्फुटानि चोक्तानि यथा

“अहुरास्तदविशेषान्विद्वन्पि शिरः किलासुर-
खेदम् । प्राणेरपरित्यक्तं गृहतां यातं वदन्त्येके ।
इन्द्रक्षमण्डलाक्षतिरसितत्वात् किल न दश्यते गगने ।
अथ च एवं कालाद् वरपटानात् कमलयोनेः । सुखपुच्छ-
विभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारसुपदिशत्व्यत्वे । कथयन्त्यमूर्त्त-
सप्रे तमोमयं सैंहिकेयाख्यम् । यदि मूर्त्ते भविचारी
गिरोऽथवा भवति भगवती राङ्गः । भगवार्थमन्तरितो
गत्वाति कर्यं नियतचारः । अनियतचारः खलु चेद्
उपलक्ष्यिः सङ्घाया कर्यं तस्म । उच्चाननाभिधानोऽन्त-
रेत्त कलाद्व गत्वाति । अथ तु भुजगेन्द्रद्वयः उच्चेन
सुखेन वा न गत्वाति । सुखपुच्छान्तरसंस्यं स्वगयति
कलाद्व भगवान्याङ्गम् । राङ्गदयं यदि स्वादुग्रस्ते इत्यमिते
प्रथोदिते चन्द्रे । तत्समगतिनान्वेन गृह्णः स्वयोऽपि
दश्येत । भूक्षयां स्वगृहये भास्तरमर्कयहे प्रविशतीन्दुः ।
प्रयहणमतः पश्चादेन्दोभीनोश पूर्वार्धात् । दृक्षस्य
खच्छाया वयैकपार्श्वे भवति दीर्घां च । निशि निशि
तद्व भूमेरावरणग्राहिनेश्च । रुद्धार्थात् सप्तमरणौ यदि
चोददक्षिणेन नातिगतः । चन्द्रः पूर्वार्धभूखच्छाया-
मौर्धेऽ तदा विश्वति । चन्द्रोऽधःस्य स्वगयति रविमन्त्र-
दवत् समागतः पश्चात् । प्रतिदेशमतश्चित्रं इटिवग्राहा-
खरथ्यच्छम् । आवरण्यं भवहिन्दोः, कुण्ठविवायस्तो-
ऽद्विसंक्षेपः । खल्यं रवेर्यतोऽतसीक्ष्वविभाषो रविर्भवति ।
एवमुपरागसारणमुक्तमिदं दिव्यडग्भिराचार्यैः । राङ्ग-
रकारणमस्मिन्द्यक्तः शास्त्रसङ्घावः । योऽसापुरो राङ्ग-
सास्य वरो ब्रह्माण्यमात्रपः । आव्यायनसुपरागे दत्त-
हुतांशेन ते भविता । तस्मिन् काले बात्तिभ्यस्य तेनो-
पचयते राङ्गः । योस्योत्तरा शशिगतिर्गणितेऽप्युपचर्यते
तेन । न कथश्चिद्विपि निमित्तैर्यहणं विज्ञायते विना-
तैस्तु । अन्यस्तिविपि काले भयन्त्यथोत्पात्रहृषिः । पञ्च
यहसंयोगात् किं यहणस्य सन्धयो भवति । तैर्व च
विनाऽप्यां न विविन्द्यमिदं विपचिद्विः । अननत्याके
यासो दिग्चेया वलनवावनत्वा च” अथ वेलाभेदे फलम् ।
“तिथ्यवसानादेला करणे कवितानि तानि मया । सरसा-
सोक्तरण्डग्रा पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः । ब्रह्मशशीङ्ग-
कुरेवा वरणग्रन्थियमाच विज्ञेयाः । ब्राह्मे दिजपशुठिद्वि-
षेमासोव्याच्च शशसम्पद्म । तद्व सौम्ये तस्मिन् पीड़ा
विदुवामदृष्टिश्च । ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदशस्त्रयो रुच
चिम् । कौबेरेऽर्थपतोनामर्थविनाशः सुगित्रं च ।

वास्तवमत्त नीशाशुभमन्ये वां क्षेमसस्त्रिकरम् । क्षाम्बकं
मिवाख्यं सस्तारोभ्याभयाम्बुकरम् । याम्बं करोम्बहृष्टिं
दुर्भित्वं सङ्घयं च सस्तानाम् । यदत् परं तदशुभं त्रृमा-
राष्ट्रिट्टिं पर्व । वेलाहृष्टे पर्वेण गम्भेविष्टिच शस्त्रकोपच ।
भृतिवेले कुसुमफल वयो भयं सखनाशच । शीनातिरिक्ताले
फलसुक्तं पूर्वशास्त्रदृष्ट्वात्” ।

अथ एकमासे ग्राहक्षय ग्रामभेदस च फलम् ।
“स्फुरगणितविदः कालः कथश्चिद्विपि नान्यथा भवति ।
यद्येकाग्निन् मासे पह्यां रविसोमवोक्षदा चितिपाः ।
स्ववलक्ष्मीः सङ्घयमायान्यतेशस्त्रकोपच । यस्ता-
वुदितास्त्रमितौ शारदधान्यावनीश्वरजयदौ सर्वपसौ
दुर्भित्वमरकदौ पापसंदृष्टौ” अथ दिनाद्यं शभेदे पापचक्रम् ।

“अर्धेऽदितोपरक्तो नैकतिकान् इति शब्दयत्तांश्च ।
आग्नेयं पंजोपिगुणाधियविप्रात्मसिषोऽयुगाभ्युदितः । कर्व-
कपाविश्विक्षुविद्यवत्तनायकान् हितीरेऽये । काशक-
शुद्धस्तेच्छान् खटतेवांशे समन्विजनान् । भव्याङ्गे
नरपतिमध्येशहा शोभनश्च धान्यार्थः । दृश्यमुगमात्मा-
नः पुरवैश्यधृः पञ्चमे खांशे । स्तीन्द्रशान् पठेऽये द-
स्युप्रत्यन्हाऽसमयकाले । बिक्षिन् खांशे जोशस्त्रप्रोक्ता-
नां शिवं भवति” ।

अथायनादिमेदे फलम् “हिज्जूपतीहुदेवने विट्ठूदान्
दविष्यायते इति । राङ्गदृष्ट्वादिदृष्टः प्रदक्षिणं इति
विप्रादीन् । च्छेच्छान् विदिक्ष्यतोध्ययायिनश्च इन्द्रा-
द्युताशक्तांश्च । सलिलचरदनिषातो यास्ये जोदग्नाशम-
शुभः । पूर्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः ।
पञ्चात्कर्षकसेवकवीज विनाशाय निर्हितः । पाञ्चाच-
कविष्ट्रशूरसेनाः काम्बोजोऽुकिरातशस्त्रवार्ताः”

अथ भेषादिराशी ग्रामचक्रम् । “जीवन्ति च ये
ङ्गताशृष्ट्या ते पीड़ासुपथानि भेषसंस्ये । गोपाः
पश्चेऽपि भोजिनो मनुजा ये च अहस्यमागताः ।
पीड़ासुपथानि भास्तरे गृह्णे शीतकरे ऽथवा हृपे । मियुने
प्रवराङ्गना वृपा वृपमात्रा बलिनः कलाविदः । यस्तु
नाततज्ञाः सर्वाहुका भवताः । चुद्धजनैः समन्विताः ।
आभीराङ्गवरान् सप्तहृष्टान् वह मङ्गान् मत्यकरुच्छ-
कानपि । पाञ्चालान्विकलांशं पीड़यत्यच्च चापि निहिति
कर्कटे । मिंहे उत्किन्दगणमेकलसत्यमुक्तान् राजोपमाचरप-
तीन् वनगोचरांश्च । पठे तु सत्यकविलेखकगेयसक्तान्
हन्त्यशस्त्रविपुरशालियुतांश्च देशान् । तलाधरेऽप्यन्यपरा-

न्तसाधून् वर्णगदयार्णनं महकल्पमांशं । अविन्द्यथोऽन्व-
रमद्रचालान् द्रमान् चयौधेवविवायुधीयान् । धन्विन्द्यमा-
त्मेश्वराजिविदेहमन्नान् पाञ्चावैद्यविष्णिजो विषमायुध-
शान् । हन्याहन्दगे त अवमन्त्रिलानि नीचान् सूक्ष्मौष-
धिपु कशलान् स्थिरायुधीवान् । कम्भीऽन्विरजाङ्गे
पश्चिमजनापु भारोऽहःस्तस्तरान् आभोरादरदार्थिंह-
पुरकान् हन्यान्धा वर्षरान् । नीने सागरकृष्णसागरज-
लद्व्याणि मान्यान् जनान् प्राज्ञान् वार्युपजोविनश्च भफलं
कूर्मंपदेशाहदेत्” ताराफलं कूर्मविभागवद्वे वस्ते ।

अथ यासमेदनाभतव्ये “सव्यापसव्येहयसन-
निरोधापमर्दनारोहाः । आप्रातं सध्यतमसामोऽन्व इति
ते दथ पासा । सव्यगते तमसि जगज्जलम् त
भवति सुदितमभयं च । अपश्वे गरपतिस्तराव-
मदैः प्रजानाशः । जिह्वे व लेठि परित्स्तिभिरुदो
मण्डुलं यदि च लेहः । प्रष्टदितमस्तमूर्ता प्रभूततोवा
च तत्वं मही । पसनमिति यदा लृणः पादो वा
मट्टातेऽयतायर्जस्म् । स्कोतव्यवित्तहानिः पीडा च
स्कोतदेशानाम् । पर्यन्तेषु गृहोत्ता च ये पिण्डीकां
तमसितेत् । ए निरोधो विश्वः प्रमोदत्त वर्षभूता-
नाम् । अवमर्दनमिति निःशेषमेव बद्धाव्य वदि चिरं
तितेत् । हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूपांशं विमिरमवः ।
दृक्ष्ये गृहे यदि तमसात्क्षयमादत्य उद्घते भूवः । आ-
रोहणमित्योऽन्वमर्दनेभयकरं राज्ञाम् । दर्पच इवेक-
देये सवाय्यनिःशास्त्राहोपहतः । उद्घेताप्रातं तदु च-
हाइद्यापां जगतः । मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्त-
मण्डलं च यदि परितः । तन्नाभ्यदेशाशं करोति कुच्छा-
मयभयं च | पर्यन्तेष्वतिवद्युक्तं खल्य मध्ये तमसोऽन्व-
स्यम् । उसानामीतिमयं भयमकिंस्तस्तराज्ञां च ॥

अथौल्पातिकाराङ्गस्मैदेव फलम् । ‘श्रेते क्षेमसुभिक्षं
ब्राह्मणपीडां च निर्दिगेशाहौ । अविन्द्यमनवदये
पीडा च ऊर्मायदत्तीनाम् । इति रोबोल्लता
उसानामीतिभिक्षं विष्णुः । कपिले शीघ्रगतव्ये च-
ध्यसोऽय दुर्भिक्षम् । अरुणकिरणात्मुखे दुर्भिक्षादृष्ट्वा
विहगपीडा । आधमे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्द्रविद्विं च ।
कापोताइषकपिलश्वामे चुदयं विनिर्देश्यम् । कापोतः
चूदाणां व्याधिकरः लक्षणपूर्णः । विमलकमस्तिपोताभो
वैश्वच्छी भवेत् सुभिक्षाय । सार्विश्वविनमयं गौरिकृष्णे
त उद्धानि । दूर्वाकाण्डश्यामे हारिषे वापि निर्दिग्य-

न्द्रकम् । अविन्द्यसम्भदायो पाठ उक्तुमोपमो-
राङ्गः । पांशुशिलोऽहितरूपः चतुर्भ्यं साय भवति उद्देश्य ।
बाह्यरविकमलसुरचापरूपभृक्तस्त्रोपाय । शिरोमध्यस्त्रो
ग्रासमेदे ग्रासस्त्रोमेदस्त्रु खामाविक इन्द्रियोधः ।

अथ गृहभेदैर्यने फलमेदः । “पश्यत् यस्तं
सौम्यो दृदनधूतैक्षवाय राज्ञो च । भौमः सम-
रविमदं शिलिकोपं तस्तरमयं च । शुक्रः स्थ-
विमदं नानाहृते चांशं जनवति धरित्राम् । रविज-
करोत्यठिं दुष्मिलं तस्तरमयं च । वदेशमवलोकना-
भिक्षकं यहजनितं गृहे प्रभोच्ये वा । उरपति-
युरुषावलोककं तस्त्रुमसुप्रयाति जर्वेतिवामिनरिदः” ।

अथ ग्रासोत्तरप्रणासाभ्यन्तरे उन्नर्गुसे भूकम्पादौ द्व-
पातेन्द्रना स्त्र्यस्त्रेव भौमादिपश्चुक्षशामाच्चादसन्मवेन त-
धात्वे ओदपातिकं गृहणं तेष्विनिष्टकलानि चोकानि वया
“गृहे क्रमाच्चिमित्तैः उन्नर्गुहो नासवटकपरिवृद्ध्रा
पवनोल्पयातरजः विक्षिप्तमेऽन्वनिपातैः आवन्लिका
जनपदाः कावेरीनमदातटाच्चविष्णुः । व्राच मतुजपतयः
पीड्यन्ते वितिसुते गृहे । अन्तर्वेदीं सरयूं नेपालं पूर्व-
सागरं शोष्यम् । ल्लीकृष्णयोधकुमारान् सह यिद्विन्द्र-
वुधो इति । गृहणोपगते जीवे विद्वृपमस्तिवज्ज्व-
ध्यवः । दिन्वुतपादिनामवृद्धिदृशं संमितानां च ।
भगुतनये राङ्गगते देवरकाः स्त्रैकयाः सौभैव्याः । आ-
वाँवक्षीः शिवः ल्लीकृष्णवाय पीछाने । दौरे मध्यभव-
उष्मारसोराङ्गा धावतोऽर्द्धुदान्वयजनाः । गोमनपारिवाता
निताच नाथं व्रजन्वाशु” ।

अथ मासमेदे यासफलम् । ‘कार्त्तिक्यामनलोपजीविम-
नधान् प्राच्याधिपानु कोशलान् कल्माणान्य द्वरसेनस-
हितान् काशीं च सनापयेत् । हन्याज्ञाशु कलिष्ठृदेश्व-
पतिं सामात्यभूयं तमो दृष्टं विवितापदं जनयति लेमं
सुभिक्षामितम् । काङ्गोरकान् कोशलकान् सुषुण्डान्
व्यग्राय हन्यादपरान्तकांश । ये सोमपात्रांशं निहन्ति
सौने (मार्गे) सुष्टुष्टिकृतं लेमसुभिक्षकृतं । पौवे द्विजत्त-
जनोपरोधः सर्वेभवाख्याः कुकुरा विदेहाः । ध्यंसं
व्रजन्वत्वं च मन्त्रदृष्टिं भयं च विन्द्यादसुभिक्षयुक्तम् ।
मावे तु माटृपितृभक्तशिष्टगोवान् साधायधर्मनिरतान्
करिष्यसुरकान् । वह्नाङ्गकाशिमनुजांशं दुनोति राङ्गर्द्धिं
च कर्मकजनाद्युमतां करोति । पीडाकरं फालुनमाशि पर्व-
वह्नाङ्गकाशनकमेकलानाम् । वृत्तभवस्प्रवराङ्गनानां भ

तु प्रकरक्तवत्पर्स्विनां च । चैत्रे तु चिलकरलेखकोगेयस-
त्तान् रूपोपजीविनिगमवाहिरगयपग्यान् । पौगडोङ्ग
कैकयजनानय चाइसकांचताप स्युंयत्यमरपोऽत्र वित्तिल-
वधी । वैशाखसाति गृहणे विनायमायान्ति कर्मामितिलाः
सप्तहाः । इश्वाकुयोधियग्का: कलिङ्गः सोपद्वा: किंतु
सुभिक्षमस्त्वन् । अैते नरेन्द्रद्विजराजपत्रः ससानि
दृष्टिच महागणात् । प्रव्यंसमायान्ति नराच सौम्याः
साल्वैः सप्तेताच निवादघङ्गाः । आवाइयवरण्युदमानव-
प्रनदीप्रशाहान् फलमूलवासीन् । गाम्बारकाइसोरपुलि-
न्द्वचीनान् इतान् वदेन्मरण्डलवर्षमयिन् । काश्मी-
रान् सपुत्रिन्द्वीनयवनान् इन्द्राव कुद्वेलकान्
गाम्बारानपि मध्यदेशसहितान् दृटो यहः आवये ।
कास्वोजैकशफांच शारदमपि त्वक्ता वयोक्तानिमान्
अन्यत्र प्रचुराच्छृद्दमदुजैर्धार्थानों करत्वाऽताम् । कलिङ्ग-
वङ्गान् मगधान् सुराङ्गान् ल्लोक्यान् सुरोरान् वरदाच्छ-
कांच । खोणां च गर्भानुरो निहनि सुभिक्षमाद्रपदे-
भ्युपेतः । कास्वोजैनयवनान् चह शत्यहङ्गिर्णहीक-
सिन्मुत्तवासिजनांच इन्द्रात् । आनन्दपौरुष्मभित्तच तथा
किरातान् दृटोऽसुरोऽन्नयुजि भूरित्युभिक्षम् ।

अथ मोक्षेनेनामत्वक्तानि “इतुकुचिपायुभेदादिर्दिः
हस्तर्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरव्यमिति दृश्य-
मयित्वर्थ्य वोमेत्वाः । आनन्देयामपगमनं दक्षिण्यहुभेद-
संचितं शयिनः । ससाविमर्दे चुखर्ग व्यपीड्डा खात्
चुडादित्र । पूर्वोत्तरेण वासो हुमेदो च्यपक्षमारभयदायी ।
मुखरोगं शत्यभयं तमिन् विन्दात् चुभिक्षम् । दक्षि-
णकुचिपिमेदो दक्षिण्यपात्रैः वदि भवेनोक्तः । पीड्डा
च्यपुत्राण्यामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वासस्तु कुचि-
भेदो यद्युत्तरमार्गंस्यतो राङ्गः । खोणां गर्भविपत्तिः
ससानि च तत्र भध्यानि । नैकं तत्वायव्यस्तौ दक्षिणान्मौ
त्र पायुभेदो द्वौ । गुद्धरगता उद्धिर्योस्तु राज्ञीक्षयो
वासि । पूर्वेण गृहण्यं कल्या प्रागेत चापसर्पेत । स-
स्तर्दनमिति तत् चेमसस्त्राहार्दिप्रदं जगतः । प्राक्प्रग-
हणं यच्चिन् पश्चादपर्षणं तु तत्त्वरणम् । चुच्छस्त्र-
भयोहिग्नाः क शरण्युपवान्ति तत्र जनाः । मध्ये
यदि प्रकाशः प्रथमं तत्त्वान्यविदरण्यं नाम । अन्नको-
पकरं स्तात् चुभिक्षम् नातिष्ठाइतम् । पर्यन्तेषु वि-
मलताबहुतं मध्ये तमोऽन्तरणाल्लयम् । मध्याख्यदेश-
गायः शारदवस्त्रयसाक्षित् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या-

भास्त्ररेऽपि किञ्चत्र । पूर्वो दिक्षयश्चिनि थथा तथा
र्खौ पक्षिमा कल्पत्रा” ।

अथ ग्रासोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् ।
“सुके सप्ताहान्तः पांशुनिमातोऽन्तसंचयं कुरुते ।
नीहासो रोगमयं भूकम्यः प्रवर्णन्तपत्रयुस् ।
उत्तरा भन्दिविनाशं नानावर्णा चनाच भयमत्तुलम् ।
स्त्रितं गर्भविभागं विद्युत्तु पूर्विपरिपोक्ताम् । परिर-
वेत्रो रुपीडां दिग्दाहो नृपमयं च वानिभवम् ।
इत्तो वायुः प्रवर्त्यौरपत्रयुस्यं भवं भक्ते । निर्वातः उर-
चापं दण्डच चुद्वां सपरचक्रम् । पश्चुबुद्धं वेदृष्ट-
तदेव संदृष्टः । अविहतस्त्रिविविषाते वसाहान्तः
सुभिक्षमादेश्यम् । वद्वायुम् पश्चिमं यद्युपां तत् वर्दं नाश-
मुपवाति । सोमपयहे निष्ठते पक्षान्ते यदि भवेदूपहो-
ड्वस्य । तत्वान्यः प्रजानां दस्यत्वोदैरमन्योऽन्यम् ।
अर्कग्रहान् शयिनो गृहण्यं यदि दृश्यते ततो विमाः ।
नैककतुफलभाजो भवन्ति उदिताः प्रजात्वैः दृष्ट्वा ।

ज्योतिः ०१० “रविभौमवांशे तु निर्ब्वः गृहामादिवेदू
दुधसौरिनवांशे तु मलिनं चुद्रवर्षम् । शुरोत्यक्षमा-
साद्य दृश्यते सप्तलाङ्कः । शयिषुक्षमवांशे तु प्रावट्ट-
कांचे महाजलम् । अन्यत्राक्षमभूतौ तौ दृश्यते क्षादि-
ताम्बरौ” । “अन्यत्र वर्षे तरत्र तौ चन्द्राकौ ।

एवं गृहण्यस काढभेदेन शुभाशुभसूचक्ये सामान्यतः स्थिते
इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन गृहण्यस दर्शननिवेष-
स्त्रात्पलांश्चोच्यते । राजसा ॥ “सप्ताद्यजन्मयेषु (१२) चतुर्थे
दर्शने तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्वाहृदर्शनम् ।
श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वर्णितः । “जन्ममे जन्मराशौ च चता-
दर्शने तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्वाहृदर्शनम् ।
याचदर्शनमात्रेण चार्यहनिर्महाव्यस् । जायते नात्र
सन्दे चतुर्थात्परिवर्जयेत्” । “जन्मनंक्षमापेक्षया चते
सप्तमे अर्थात् निधन तारायाम्” ज्योतिः । “जन्मसप्ता-
दरिप्रकाहृदर्शनस्ये निशाकरे । दृटोरिप्रदोराङ्ग-
र्जन्माक्षेन निधनेऽपि च” । “वैनाशिक कल्पे दृष्टं गृहण्यं
सुधांशुभास्त्रयोः । जन्मवर्तीरोगं बङ्गधा क्लेशं वित्त-
चयं चाशु” वराहः । तत्त्वान्निरप्युक्ता ज्योतिः ०१० तत्वैव
“जन्माद्यजायान्त्यस्त्रधर्मसंस्ते निशाकरे जन्मतु तार-
कासु । दृष्टा तमसन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्थं दद्यात्
कनकं प्रिजाय” चन्द्रमसमित्युपलक्षणं चन्द्रगृहे
चन्द्रं सूर्यं गृहे सूर्यं मध्यं चर्त्यर्थः” ज्योतिः रघुनन्दनः ।

यहां च स्वरायेः स्यानभेदेन शुभादिस्तुतकं यथा ह ज्यो-
तिषे । “तिष्ठदशायोपगतं नराणां शुभप्रदं सादृप्रहृष्टं
रथीन्होः । हिसप्तनन्दे ब्रुव मध्यमं खाच्छेषेष्वनिटं कथितं
चुनीन्दैरिति” । एष्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे “यद्रज्ञवगतो-
राङ्गर्थसते शशिभास्तरौ तज्जातानां भवेत् पूर्णा ये नराः
शान्तिवर्जिताः” तत्रैव पुराणः “सूर्यस्य संक्रमोषापि
यहां चन्द्रसूर्यं योः । यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रीमो-
ऽथवा रूपतः । तस्य दानं च होमं च देवाचेनजपौ
तथा । उपरागाभिवेकं च कुर्वीक्षान्तिर्भविष्यति ।
खण्डे वाच पिण्डे न लत्वा सर्पस्य चाहतिस् । ब्राह्मणाय
ददेत्तस्य न रोगादित्य तवक्षतः” । त्रिजन्मनक्षत्रम्
जनाद गम्भीरविषयति तारा इति । सर्पस्य तदाकारस्य राहो-
रित्यर्थः । अङ्गुष्ठागरे भार्गवः । “यस्य राज्यस्य नक्षत्रे
स्वर्णात्तुरपरज्यते । राज्यमङ्गुष्ठे हृष्णाश्यं सरण्यं वाल
निर्विशेषत्” तत्कान्तिर्भविष्यति निर्णयस्त्रिमौ दर्शयता तत एवावगया

चन्द्रोऽर्कोग्रहैष्ये यस्य उँसोदर्शनं न पर्युदस्तं तस्यैव
आद्याधिकार इति तिं० त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा
“ननु ज्योतिःशास्त्राद्युक्तं निषेषो हिं सावद्याद्विक्षिकपरो-
ऽस्तु न द्वै वैधपरः भैवम् “राङ्गर्थनसंक्रान्तिवाहाय्यव-
द्यज्ञितु । खानदानादिकः कुर्विनिधिं काम्यद्वत्तेषु च”
इति देवतवचने दर्शनपदन्वयाहर्यने वर्ति खानादेम-
हाभ्युदयहेतुलं दृढर्थनमपि विधेवम् । तथा च संवत्-
सरप्रदीपे मार्कण्डेयः । “एकरात्रमुपोष्यैव राङ्गु द्वाऽ
ज्यं नरः । उत्तमाश्रेति लत्वा च दानं आदृं विधा-
नतः” । ततस्य तस्यैव प्रकाशत्वे नोपस्थितस्य वैधर्यनस्य
पर्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेषोऽप्रकृतत्वे नानुप-
स्थितेः । एवस्तु पदार्थान्तर साकाङ्गुष्ठेष्विषयविधिमपहाय
तंदितरत्वं सामान्यमन्तेतोति सर्वत्र पदाहवनीयादौ सामा-
न्यस्य विषेषेतरपरत्वे शीजम् । यथा “अच्छरहर्दयात्” इति
“दीक्षितो न ददातीति” प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न राग-
प्राप्तिवेष्वकम् । तदुक्तं “त्रिष्वै ज्ञावते कर्त्ता विषेषेष्व
प्रतिक्षियम् । योग्यत्वं प्रतिष्विद्वत् विषेषणप्रदान्वयैः”
“यजसामः पठतोति श्रव्या तद्योग्योविहान्, दीक्षितो न
ददातीति प्रतिषेधादृटीक्षितेतरः, “खर्गकामोऽग्निटोभेन
यजेत्” इत्यत्र विषेषणात् खर्गकामः कर्त्तोति सेन
सप्तमचन्द्रादीतरो राङ्गु द्वाऽ खायादिति लभ्यते ।
एवं वैपदर्थं न पर्युदासेऽपि निन्दाप्रायस्त्रिचयोः अवश्याद्वा-
गप्राप्तदर्थस्य प्रसक्तप्रतिषेषः क्षत्रियगमननियमे पर्वत्यः

पर्युदस्तत्वे इपि तत्र रागप्राप्तगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधवदिति”
तदेवत्तिर्भविष्यति निराकृतं यथा “केचिद्बौद्ध-
दत्त्वा राङ्गुहृष्णस्य निमित्तत्वे तत्त्विश्वयस्य प्रयो-
जकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमि-
त्तत्वे प्राप्ते इपि “स्त्रानं दानं” तपः आद्यमनन्तं रा-
ङ्गुदर्थये । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावहर्षनगोचरं दूति जा-
बाल्यादिवचनेषु दग्धप्रयोगाद्यात्मवज्ञानस्य त्रैपं वंहारन्या-
येन निमित्तत्वम् । अन्यथा दृश्यौ लक्षणा स्यात् । तेन
मेवाच्छादने इभादीनां, जन्ममप्तादेत्यादिनिष्वद्वर्द-
नानां च स्त्रानशास्त्रादौ नाधिकार” इति । कल्पतरु-
प्याह । “दर्शनशब्दे न चाक्षुषज्ञानं गत्वाते । न ज्ञान-
मात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवादिविभित्तमहिन्दैव ज्ञा-
नज्ञामेन दशनपदवैयर्यापत्तेः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः
कालः एष्वः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपेत्यचाक्षुषज्ञान-
प्रतिबधकराहित्यं तेन मेवच्छक्ष्वे योग्यताभावात् स्त्राना-
दीति” निर्णयाद्यतेऽप्येवम् । तदेतत्तु चक्रम् । यदि चाक्षु-
षज्ञानं निमित्तं खात्तदा “सूर्यग्रुहो यदा रात्रै दिवा
चन्द्रगुहस्या तत्र स्त्रानं न कुर्वेत दद्याहानं न च क्षिच-
दिति” वाक्यं व्यथे स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त
भावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं ग्रस्तात्मपरम्
रविचन्द्रोरस्तानन्तरं रात्रिदिवायहस्तादिति वाच्यम्
तत्वपदस्य ग्रुहपरत्वे अधिकरणत्वायोगादिविभित्तपरत्वे च
तद्विनिमित्तकस्त्रानादेरस्तात्मागम्यभावापत्तेः । अथ
तत्वेति रात्रिदिने उच्चेते वैच्छदीपीतिवद्युष्मूर्ते
अपि तत्र ताडशमन्तविज्ञानाभावापत्तेच । किञ्च
“भेदेतोद्यन्तमादित्वं” नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं
न वारिस्तम्भमध्यं नभवोगतमिति” मनुवचनं वाध्येत
“ददोऽरिष्टपदो राङ्गुरित्यादि” च । न चाल विहिते द-
र्शने निषेषाप्रदत्तिवद्युदसनीयतापि न युक्तेति वाच्य-
म् दर्शनस्यात्तुवादेन विषेषत्वाभावात् । एतज्ञाग्रे व-
च्यामः । तत्त्वे वा विद्युतिकहृष्टापत्तेः अस्तु स्त्रां दृढर्थन-
विधानेन सङ्केत इति चेत् न “स्त्रिकृत्त्वानेऽपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः
अस्तु किं नश्चक्षिति चेत् न ग्रस्तात्मे ‘तयोः परेद्यु-
रद्येद्युष्मूर्तिरिति’ दर्शनोत्तरं भोजनविधाना-
दन्वस्य पूर्ववेधकालं इव यावहर्यन् भोजननिषेधापत्तिः
मध्ये इम्बीमूर्तस्य सुतरां यावक्ष्युः प्रामुख्यप्रवासप्रसङ्गत्वं ।

अथात्तदोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्षेत तत् तत्पूर्वभिपि
निर्लज्जोन स्त्रीक्रियताम् । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं स्वर्णस्त्राने
सुक्रियस्त्राने च यस्य दर्शनं विच्छितं तेनैव कार्यं नान्येन ज्ञा-
प्रत्ययेन समानकर्त्त्वावगतेतरित तच्चिरतस्म् । का तर्हि तस्य
गतिः देशेष्यविशेषणताद्बुद्धिकृतवद्विवक्षयार्थतः सिद्ध-
ज्ञानमात्राद्बुद्धले सर्वं सुख्यम् । अङ्गल्याद्यनादेशग्रहव्या-
टत्त्वे वा दर्शनस्त्रार्थवच्चम् । न चोक्त्योग्यतापि सा-
ध्यी दर्शनोक्तरं मेषच्छन्ते योग्यताभावापत्त्या दानाद्य-
भावापत्तेः । तेन तत्तदेशावच्छेन ज्योतिः शास्त्रावेदात्ममेव
योग्यता । किञ्च्चित् “रजसोदर्शने नारी तिरात्ममशुचिर्भवेत्”
इत्यवायम्बद्धोणामाशीचाभावप्रसङ्गः । यत् उद्भवानेभो-
क्तम् “ज्ञानोक्तरं स्मृतिकारो न ज्ञानकाले, ज्ञानकाले
ज्ञानाभावात् । एवं दर्शनोक्तरं सुक्रियस्त्रानेव
योग्यतेति” तदपि प्रतिज्ञानात्मम् । किञ्च यस्तात्ते
“तयोः परेद्युक्तदेशेष्यविशेषणहेत्कुचिरित्यादि” वाक्य
वैवर्थ्यापत्तिः । ज्ञानस्त्रानान्यथात् पदमत्त्वे वार्थाद्बुद्धये
ज्ञानसिद्धेः न तु सुक्रियस्त्राने शास्त्रोयमेव ज्ञानं निमित्तं
न चाक्षुषम् “चन्द्रकूर्ययहे नादात् तस्मिन्द्वनि-
पूर्तिः। रात्रेविमुक्तिं विज्ञाय स्त्रावा कुर्वेत भोजनमिति”
ठड्डगोतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः । यत् “मुक्तिं
ददा त भोक्तव्यं स्त्रावा ज्ञानात् ततःपरमिति” तदपि
ज्ञानमात्रपरम् । “मेषमात्रादिदोषेण यदि मुक्तिं ठ-
स्त्रते । आकृत्य हुतं कालं ज्ञानात् भुज्ञीत वाग्यतःः” ।
इति गौड़निवन्धे दर्शनात्” मैत्रम् अज्ञानस्य निमित्त-
त्वाभावेन निमित्तमहित्वै ज्ञानाभावे वाक्यवैवर्थ्यात् ।
यस्तात्तेऽपि तदापत्तेच । किञ्च, दर्शनं सुर्योविशेषण-
मुपकृत्यं वा, वायुः दर्शनावच्छिन्ने काले ज्ञानतुद्वादे-
र्बार्थात् । दर्शनविच्छेदे कृतमपि ज्ञानादिः न यह्य
निमित्तं स्थाव । नान्यः, “यावदर्शनगोचरं” इति यावद्
पदवैवर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्ट्यह्योत्तरगमपि ज्ञानाद्यापत्तेच ।
ज्ञानपत्तेऽप्येव दोषसुख्य इति चेत् । मूर्खोऽसि । वदि
ज्ञानावाक्यं पदं अत्रयेत तत्पत्त्यान्यतो विचार्येत ।
हयिस्तु अूयत इति वैपन्द्यात् कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ।
संकालो ज्ञायादिति वदर्थादित्वेच्च । अस्तुत्वादेव-
नोहेश्यविशेषणविवक्षाक्तो वाक्यमेदोऽपि । अस्तु तर्हि
दृष्ट्यह्यं निमित्तमिति चेत् । यस्तात्तेऽस्तोतरं ज्ञा-
नापत्तेः । विशिष्टोहेश्य वाक्यमेदाच्च तत्पत्त्येत्तुल्य-
मिति चेत् “यावदर्शनगोचरं” इति वचनेन तत्पत्तेधात् ।

तत्र तत्पत्त्येत् इति यस्तात्तेऽपि स्थात् । किञ्च, दर्शनस्य
विधिरनुवादो वा । ज्ञाये यह्योहेशेन दर्शनविधिरुत-
दर्शनविशिष्टस्त्रानविधिः । नायः, यह्योहेशेन ज्ञान-
विधाने दर्शनविधाने च वाक्यमेदात् । एतेन दितो-
बोऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधिय-
त्वात् ज्ञानस्त्रापाप्तेः । अन्यथा सोमवस्त्रादौ
प्रसङ्गनविधिः केन वायेत । अथ नानावाक्येषु ऋचि-
दर्शनविशिष्टस्त्रानविधिः । कविच्च प्राप्तदण्डननिमित्तो-
क्त्वा ज्ञानमात्रविधिः । तत्र, ज्ञानस्य प्रवानस्य प्राप्तो
तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्मां च निमित्ते सति ज्ञानमित्यन्यो-
व्याच्यतात् । एवं दर्शनविधौ सति तच्चित्तक्त्वान-
विधिः सति च प्रधानस्त्रानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः ।
एवं मधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम् । ज्ञार्थपूर्वकाल-
त्वविधौ चास्ते च वाक्यमेदात् । अन्यथा ज्ञानोक्तरमपि
दर्शनमङ्गः स्थात् । न हितीयः । तत्रापि दर्शनयह्यणयो
निमित्तत्वे ज्ञानद्वापत्तेः दर्शनाद्वापत्तौ नैमित्तकाटत्ति-
प्रसङ्गात् । दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्त्रात्मादेश वाक्य-
मेदात्मत्तेः । न च ठविरात्तिर्विद्विशिष्ट निमित्तमिति
वाच्यं व्यात्तिर्वाच्यल हि निमित्तत्वे निमेषाद्या-
त्तरपि तत्त्वापत्तेऽनिमित्तक्त्वमङ्गाद्युक्तं विशिष्टोहेश्य-
त्वम् । इह त ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित्
क्तिः । तस्मादर्शनवाक्यानां ग्रस्तात्मविषयत्वात् अना-
देशग्रहपरत्वादा ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्तेऽस्तेव निमि-
त्तम् । तेन मेषाच्छादनेऽप्येव ज्ञानादि भवत्येव-
त्वात् वेदवाह्यैः संलग्नपेन ।

“प्रागुक्तमनुवच्चेनोपरक्त दिवाकरदर्शननिषेधः साक्षाद्-
दर्शनपरः । अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते “सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं
स्वच्छत्वात्मवृद्धपूर्णेः । यह्यं गुर्विष्णो जातु न पश्येत्
पठं विना”पठदिस्त्यत्येत् ग्रहणदर्शनसुक्तम् ।

अत्र पूर्वोपरवेधः हेसादौ दर्शितो यथा “त्वयोदश्या-
दितो वच्ये दिनानां नवकं ध्रुवम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्र-
हये चन्द्रस्त्रययोः” । प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम् । “दादशादि
त्वतीयानो वेष्ट इन्द्रिये स्तुतः । एकादशादिकः सौरे
चतुर्थ्यतः प्रकोपितः” इदं च पूर्णग्रासे, “लग्नं सरणग्रहे
तवोरिति” तत्रैवोक्तोः । इदञ्च “ग्रस्तात्मे विदिनं पूर्वमिति
नारदेन ग्रस्तात्मे विशेषोक्ते ग्रस्तात्मभिन्नग्रहणपरम् ।
ज्योतिनिवन्धे च्यवनः ग्रहणोपातम् त्याज्यं मङ्गलेषु
चतुर्थ्यम् । यावद् रविष्णा मुक्ता मुक्तं भं दग्धवक्षप्रत्यक्ष-
त्वात्

चन्द्राकर्पहणस्य भूक्षाथाचन्द्राभ्यामावरणरुपस्याऽपि
चन्द्रावास्यासंक्रान्तिकालवत् तत्र स्नानदानादौ बङ्गु-
रण्यसाधनत्वं स्नानादिषु प्रसिद्धम् तत्वादौ कालमाधवीये
यथा निर्वैति ततु प्रदर्श्यते इत्यगार्वः “पूर्णिमाप्रति-
पदवन्वौ राङ्गः सम्भूर्यमरुडलम् । प्रसरते चन्द्रमक्षं च द-
र्शनप्रतिपदन्वरे” इति तत्र पर्वणोऽनिमोभागः स्वर्णकालः
प्रतिपद आद्योभागोमोक्षकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धाने “या-
वत्कालः पर्वणोऽन्ते तावानुप्रतिपदादिमः । रशीन्दुयह-
णानेहाः स पुण्योमित्रणाङ्गवेदिति” यहणानेहाः राङ्ग-
ग्रुहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह इद्वर्वाणिः “गङ्गांतोये च
संप्राप्ते इन्द्रोःकोटी रवेदंश । गङ्गाङ्गोटिपदानेन सम्बद-
न्धे ह यतु फलम् । गङ्गास्ताने ततु फलं स्नानाङ्गग्रस्ते नि-
श्चाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशर्षंख्यसुदाङ्गतिमिति” अस्य
ज्ञानाद्यस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाधाराणे योजनीयं
इन्द्रोग्रुहेण संप्राप्ते सति गङ्गातोये चवग्राहनं गोको-
टिपदानसम्भवति रवेग्रुहेण ततो दशगुणं फलम् अयमेवा
वार्ष उपरितनेनार्द्धतयेण स्फटीकृतः । व्यासोऽपि “इन्द्रो-
र्वं च गुणं पुण्यं रवेदंशगुणं ततः । गङ्गातोये ह संप्राप्ते
इन्द्रोः कोटीरवेदंश । गङ्गाङ्गोटिपदहृष्टस्य यतु फलं तम-
ते नरः । ततु फलं जाङ्गोस्ताने राङ्गग्रस्ते निशाकरे ।
दिवाकरे ह स्नानस्य दशर्षंख्यसुदाङ्गतम् चन्द्रसूर्यप्रहृष्टं चैव
गङ्गातोये ह कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणेऽपि
“तिक्ष्णोन्दो महापुण्या वेणा गोदा च जाङ्गवी । गां हरो-
शाङ्गिकात् प्राप्ना गङ्गा इति हि कीर्तिः”
इते: पादादीचरस्य चिरस्य गाम्भूमिं प्राप्ना गङ्गा । य-
द्यपि जाङ्गव्ये व ताहशी न ह वेणागोदे तथापि व्यविष्णो
गच्छन्तीति च्यायेन जाङ्गव्या सह निर्दिष्टयोक्तव्योरपि
गङ्गात्मविश्वं यदा जाङ्गवीजलभेव केनचित्तिमित्तेन
ब्रह्मगिरिवायुगियोरुद्भूतमिति वत्वा तयोरपि सुखमेव
गङ्गात्मनासु गङ्गासु स्नानं सुखं तदसम्भवे नद्यन्तरेषु
स्नायात् तदुक्तं महाभारते “गङ्गास्तानं त त्वर्ति ग्रुहेण
चन्द्रसूर्यव्योः महानदीयु चान्यासु स्नानं कुर्याद्याविधीति”
महानदो ब्रह्मपुराणे इश्विताः “गोदावरी भीम-
रथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापो पव्योणी विश्वस्य दर्शिणे
तु प्रकीर्तिः । भागोरथी नर्मदा च वषुमा च सरस्वते ।
विशोक्ता च विश्वस्योत्तरतस्येति” महानद्यस्य-

भवे जलान्तराग्राह यहः “वापीक्रूपतङ्गागेषु गिरिप्र-
स्तवणेऽपि च । नदाक्षदे देवस्ताते सरसीपूर्वृत्तम्बुनि ।
उष्णोदकेन वा स्नायात् यहेणे चन्द्रसूर्यव्योरिति” एतत्
सर्वमभिमेत्याह व्यासः “सर्वं गङ्गासमव्योयं सर्वो ब्रह्म-
समो दिजः । सर्वं भूमिसमं दानं यहेणे चन्द्रसूर्यव्योरिति”
उष्णोदकस्यात्माहरविषयत्वमाह व्यासः “आदित्यकिरणः पतं
पुनः पूतं च वक्षिना । व्यतोव्याध्यातुरः स्नायादुपहृणेऽ-
स्युशाश्विरेति” गङ्गातोयमार्योषोदकान्ते पूत्तरोत्तरस्या-
त्तुकल्पवस्त्रकम् । एतदेवाभिमेत्योषादकादिषु सुष्ठ्रदग्धान्ते
पूत्तरोत्तरस्य प्रायस्यमाह भार्करुद्येयः “शोतुष्णोदका-
त्यु रुद्रमपारव्यं परोदकाव । सुमिडमुद्धुतात्पुरुषं ततः
प्रस्त्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदो-
जलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं सहानद्याम्बुपावनम् । ततस्त-
तोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्तोऽम्बुधिरिति” मासविशेष-
ण यहेण नदेविशेषो देवीपुराणेऽभिहितः “कार्त्तिं के य-
हेणं चै गङ्गायमनसङ्गमे । भागे तु यहेणं प्रोक्तं
देविकायां महामुने । पौषे ह नर्मदा पुण्या भावे सच्चि-
हिता रुभा । फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वतो ।
वैष्णवे ह महापुण्या चन्द्रभागा चरिद्वारा । व्येष्टे ह कौ-
शिकी पुण्या आवाढे तापिका नदी । आवये रिम्बुनामा-
तु तथा भाद्रे ह चन्द्रिका । चाश्चिने सरस्यूः चै ता तथा
पुण्या ह नर्सदेहिति” यहेणविशेषे नदेविशेषस्त्रैवाभिहितः ।
“गोदावरी महापुण्या चन्द्रेरात्मुसमचिते । स्त्र्यें च राङ्ग-
णा यस्ते तमोमूते महामुने । । नर्मदातोयसं स्वर्णं क्षतकात्या
भवन्ति हीति” स्नानवत् चरणादिव्यपि पुण्यमाह “स्त्रिया-
शतकतुफलं द्वा र्षव्याधनाशनम् । स्त्री गोमेष्वपुण्यं तु पीत्वा
सौवाभण्डेष्वेत् । स्त्रिया वाजिमखे पुण्यं प्राप्नुयादिविचारतः
रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति” । ज्ञेवविशेष
भावः । “गङ्गा कनस्त्रं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राङ्गप्रस्ते दिवाकरे” इति यहेण
आइः विहितः लिङ्गपुराणे “व्यतीपातक्षणो यावांशन्द-
सूर्यप्रहृष्टणः” इति च त्रिभागात्मेऽपि “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं
आइः वै राङ्गदर्शने । अकुर्वाणस्तु नाचिकायात्महे
गौरित्रं सीदीतीति” । व्यवस्थापुराणे “चन्द्रसूर्ययहे
यस्तु चाङ्गं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
दत्ता विमस्य वै करे” इति । विष्णुरपि “राङ्गदर्शनदत्तं
हि आद्यमाचन्द्रतारकम् । पुण्यवत् सर्वकामीयं पितण्या

सुपतिडते” इति यहणे रात्रावपि स्नानादेन निषेधः । तथा च शातातपः “स्नानं दानं तपः काङ्गमन्तं राङ्गदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत तखात्तां परिवर्जये-दिति” देवतः “यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य यहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” आङ्गं प्रकृत्यं कूर्मपुराणे “नैमित्तिकं ह कर्तव्यं यहणे चन्द्रसूर्ययोः । बान्धवानां ह मरणे नारकी स्नाद-तोऽन्यथा । काम्यानि चैत्र आङ्गानि शशने यहणा-धिति” वारदिवशेषे योगफलातिशयमाह व्यासः “रवियहः सूर्यं वारे सोमे सोमपहल्लघा । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र इत्तमनन्तकम् । वारेषुच्चेषु यत् पुण्यं यहणे चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ सूतमिति” अतिथिप्राप्नोदितज्ञहणस्यापि चाहकालत्वमाह भार्करुडेयः “विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणे दिने । जन्मर्क्षग्रहपोडासु आङ्गं कुर्यात् तथेच्छदेति” । अत च आङ्गं नामेन किन्तु हेमादिना तदाहुषोधायनः “अज्ञाभावे द्विजाभावे प्रवासे उत्तरवर्णनि । हेमचाङ्गं संगृहे च कुर्यात्कूदृः सदैवहोति” शातातपोऽपि “आपद्यननौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यं ग्रहे तथा । आ-मन्त्राङ्गं प्रकृत्येत वेष्मचाङ्गमयापि वेति” अशौचिन्नोऽपि ग्रहणे स्नानादिन निविद्यं तथा च इत्तमितः “सूतके ग्रहतके लैव न दोषो राङ्गदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्दियोवन्मुक्तिं इत्यस्ते” इति इत्यच्च शुद्धिः सर्वात्तर्कर्मविषया अविशेषोऽपि : एतदेवाभिप्रेत्य व्याप्रपादाङ्गं “स्नात्तर्कर्मपरिवागो राहोरन्यत ग्रहतके । चौते कर्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवान्नुयादिति” यत्तु ग्रहणनिर्मितमाशौचं तस्मानेह निवर्त्तन्नदक्षकं ब्रह्म-पुराणे “स्नाशौचं जायते नयां यहणे चन्द्रसूर्ययोः । राङ्गस्यै तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः” इति इत्य-त्रिंश्चन्तेऽपि “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राङ्गदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्यात् इत्यमन्त्रं विवर्जयेदिति” यहणस्य आद्यत्ययोः स्नानं विहितं स्तुत्यन्तरे “ग्रहस्याने भवेत् स्नानं ग्रहे होमो विधीयते । सुच्यमाने भवेद्द्राबं सुके स्नानं विधीयते” होमदानवहीवाचनमपि स्नानइयमध्ये कार्यं तदक्षकं ब्रह्मवैवत्ते “स्नानं स्नाद-परागादौ मध्ये होमः स्नात्वान्मिति” तत्काले स्नानादिकं न कुर्यात् तदक्षतं शिवरहस्ये “सूर्येन्दुग्रहणं यावत् तावत् कुर्यात्त्वापादिकम् । न स्पेच च भुज्ञीत-

स्नात्वा भुज्ञीत उक्तयोरिति” मोक्षानन्तरभाविच्छृणु तथा शुद्धिरथया तत् सबेलं विषेधं तदाहुषोड्डमितः “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राङ्गदर्शने । सबेलं ह भवेत् स्नानं सूतकामच्च वर्ज्येदिति” यहणकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्षं तत्सूतकाच्च तत्तु पश्चादपि न भुज्ञीत । अत विशेषोऽभव्यश्वद्देव २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः “वादिमध्यावसानेषु यद्यहितं तथा फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे “उपमहै लक्षण्यं यहणे चन्द्रसूर्ययोः । पुण्यं कोटिगुणं मध्ये सक्रिकाले त्वनन्तकमिति” अत यहणे यद्यानं तत् सत्पात्रे कर्तव्यं तदुक्तं महाभारते । “वयने विषु वै च यहणे चन्द्रसूर्ययोः । पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति” पात्रलक्षणमाह यात्त्वलक्ष्यः । “न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र इत्तमिते चोमे तद्वा पात्रं प्रकोप्तितमिति” पात्रे सुख्यानुकसावाह वौवायनः “ओवियो-ऽओवियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रबुद्धेऽपि वा विप्रो यहणे दानमर्हतीति” । अक्षिं सूर्यप्रह्यं निश्चियचन्द्रग्रहणमिति हि प्रशिद्धिः सर्वजनीना, तात्पर्यं यहणे यद्यक्षयं तदुक्तं यत् कालविषयासेन स्नात्वा मानं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं यहणं तत् स्नानादिकं न कर्तव्यं तदुक्तं निगमे “सूर्यप्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रप्रहस्तथा । तत् स्नानं न कुर्यात् दद्याद्यानं न च कर्चिदिति” यस्तात्तमये जावालिराह “संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु चोड़शोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपरागे तु तु यावद्यर्थं नगोचर” इति परस्तात्समनपर्यन्तं दर्शन-गोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्थमाह महतः । चन्द्रसूर्यग्रहे नादादद्यात् स्नात्वा विसुक्तयोः । असुक्तयोरस्तगयोर्धा इत्यात्वा थरेऽहनीति” ग्रहे ग्रहणकाले स्वर्यमारम्भं मोक्षपर्यन्तोग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुज्ञीत किन्तु राङ्गणा चन्द्रसूर्ययोर्मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुज्ञीत यदा तु यस्तात्समयसदा परेद्य स्तौ विसुक्तौ दद्या स्नात्वा भुज्ञीत । ग्रेतेलं यहणकाल एव भोजनाभावः किञ्च यहणात्प्रागपि तदाहुष व्यासः “नादात् सूर्यं यहात् पूर्वं मङ्गलं सायं शशियहात् । यहणकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाश्रीयादिष्टकयोः । सुके शशिनि भुज्ञीत यदि न स्नानहानिशा । असुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दद्या परेऽहनीति” । पूर्वकाले भोजननिषेधे विषेधः अभव्यश्वद्देव २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः “समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं काम्यावसेन चन्द्रसूर्य-

हे भुज्ञा प्राज्ञापन्नेन शुध्यति । यस्तात्समये विशेषमाह भगुः
“यस्तावेशस्तमानं तु रवीन्दू प्राप्तु तोयदि । परे द्युरुदये ददा
स्त्रात्माभ्यवहरेवरः” इति दृष्टगार्थोऽपि “सम्याकाले यदा
राङ्गर्यस्ते शशिभास्तरौ । तदइनैव भुज्ञीत रात्रावपि
कदाचनेति” । विष्णुधर्मोऽप्तेऽपि “अहोरात्रं न भोक्तव्यं
चन्द्रं सूर्यं यहो यदा । उक्तिं ददा तु भोक्तव्यं स्तानं कला
तः परमिति” ननु मेषाद्यन्धर्माने चाकुपदर्शनं न सम्भवतीति
न दर्शनशब्देन शास्त्रोयत्रानस्य विश्वितत्वात् तदाह उद्द
गौतमः “चन्द्रसूर्यपहे नादात्तस्त्रियहनि पूर्वतः । तयोर्विं-
षुक्तिं विज्ञाय स्त्रात्मा कुर्वीत भोजनमिति” एवं तर्हि परे
द्युरुदयात् प्रागपि शशीयविज्ञानसम्भवात्तदै भोजनं
प्रसज्जेतेति चेत्रः “परेद्युरुदये ददा स्त्रात्माभ्यवहरेवरः” अहो
रात्रं न भोक्तव्यमिति “वचनदेयेन तदप्रसक्तेः यत्तु “स्त्रन्द-
भुराणे” यदा चन्द्रपहस्तात् निशीथात्मरतो भवेत् । भोक्तव्यं
तत्र पूर्वाङ्के नापराङ्के कथञ्चन । पूर्वं निशीथादपहणं यदा
चन्द्रस्य वै भवेत् । तदा मिशि न कर्त्तव्यं भोजनं शिस्तिवाह-
नेति” तदिं यामत्रायाभिप्रायं “चन्द्रपहे तु यामां स्त्रीनिति”
विशेषस्य दद्वगौतमेनाभिधानात् । यापक्षयकामोयहण
दिने उपश्चेत् तदाह दक्षः “अयने विषुवे चैव यहेण चन्द्र-
सूर्ययोः । अहोरात्रोपितः स्त्रात्मा सर्वं पापैः प्रसुच्यत” इति
पुत्रो तु नोपश्चेत् तदाह नारदः “संक्रान्त्यासुपवासस्त्र वृ-
ण्णीकादशिकादिने । चन्द्रसूर्यपहे चैव न कुर्यात् उपवासनृ
महीति” यस्तात्समये तु उत्तिष्ठोऽप्युपवासएव “अहोरात्रं
न भोक्तव्यमिति, भोजनप्रतिवेधात्” । काव्यमाह ।

यह अन्नादे विशेषः नि०सि० “सैंहिकेयो यदा स्वर्यं
यस्ते पर्व सम्बिधु । गजक्षाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आङ्ग
प्रकल्पयेत् । इतेन भोजयेद्विमान् इतं भुमौ समुद्धजेत्”
इति वाचुपु० विज्ञानेश्वरोप्याह “यह अन्नादे भोक्तुर्दीप्तो
दातुस्तम्भुदय इति । “स्वतके मृतके भुज्ञे गृहीते शशि-
भास्करे । क्षायायां इक्षिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत्
इत्यापस्तम्बे न भोजननिषेधात् अयं च निषेधः चाङ्ग-
भोक्तुः । अत यह अनिमित्तकन्नादे नैवामार्थकान्या-
दिनिमित्तकानां सिद्धिः । प्राणुकरचनैरशौचाभ्यन्तरेऽपि
आर्तादिकर्मविधानात् “खानमात्रं प्रकृतीत दात्रान्ना-
दविवर्जितमिति” निर्मलः घटनो गौडः परास्ताः
नि०सि० । अशौचिनां यह अन्नकादे शुद्धिरपियोगान्वयन्दी-
क्षापुरचरणादिसर्वकर्मविधया महनरत्ने उपयेत् । रज-
भास्यायास्तु भारी वाचेन दीपिकायाम् भेदः । “न स्वतकादि

दोषोऽस्मि यहे होमजपादिषु । यसे स्नायादुदक्षयापि
तीर्थादुकृतवारिलेति” अब “स्नाने नैभित्तिके प्राप्ते नारी
यदि रजस्ता । पात्रान्वरितोयेन स्नानं” कल्पा ब्रतं
चरेत्” । इत्यादि मिताजरोक्तो विविच्छेयः”निःसि०।

गृहणदिने वार्षिकं आङ् इमादिना- कार्यम्
यथाह प्रयोगपारिजाते गोभिनः । “दर्शे रविपहे पिहे”
प्रत्याक्षिकमुपस्थितम् । अच्चेनासन्धवे हेमा कुर्या-
दामेन वा सुतः”इति । अब दर्शरविपत्तिसुतशब्दः प्रदर्श-
नार्थाः न्यायसाम्यात् । तेन चन्द्रपहेऽपि सपिण्डादि वा-
पिकमदादिना तहिन एव कार्यमिति” मदनपारिजाते
व्याख्यातम् । एव्वाचन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि “वामशरदं
तु कुर्वीत सासंस्करादत्” इति । ‘अच्चेनैवावृदिकं कुर्या-
द्वे न्ना वाऽमेन न कविदिति” मरोचिलौगाच्छादिवचन ।
नि तानि गृहणदिनातिरिक्तविषयाणि निर्षयामृते-
ज्येष्ठम् । यानि हु “गृहणासु हितीयेऽक्षिं रजोदोषात्
पञ्चमे” । तथा “गृह्णावेवास्तमानन्तु रवीन्द्रं प्राप्नुतोयदि ।
प्रत्यवृद्धं ह तदा कार्यं परेऽन्येव सर्वदा” । “चन्द्रस्त्रयी-
परागे च तथा आङ् परेऽहनि” इत्यादीनि वचनानि तानि
महानिवन्धेषु कार्यदुपलम्भान्निर्मूलानि । प्रत्युत पूर्वोक्त
वचनेऽप्येततहिन एव चाँडुक्किमिललम्” निं० सिं० ।

“गृहणादिसप्तदिनपर्यन्तमागमे दीक्षोक्ता शिवार्चन
चन्द्रिकायां ज्ञानार्थने । “मन्त्राद्यारम्भणं कुख्याद्य-
हये चन्द्रस्त्रव्यदोः । परहणाडापि देवेशि कालः सप्त-
दिनावधीति” । रत्नसागरे “सत्तीर्थेऽर्कविधुयासे तनु-
दामनपर्वणि । मन्त्रदीक्षां प्रकृत्वाण्योमासर्वादीक्ष शो-
धयेत्” । अब स्त्र्यर्थपरहणमेव हुख्यम् । “स्त्र्यर्थपरहण-
काले ह नान्यदन्वेषितम्भवेत् । स्त्र्यर्थपरहणकालेन समो नान्यः
कदाचन । न मासितिविभादिशोधनं स्त्र्यर्थपर्वणीति”
तत्त्वैव कालोक्तरवचनात् । “चन्द्रपहे त या दीक्षा या दीक्षा
व्रतचारिण्यम् । वनस्पत्यस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्त-
जन्मास” इति तत्त्वैव खोगिनोतन्वे निषेधाङ्कु” निःसि०

‘पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।’ ‘चन्द्रस्त्रीयोपरागे च स्त्रात्मा
प्रयत्नमानसः । सर्वादिभोक्षपर्यन्तं जपेन्नन्तं समाहितः ।
जपादृदशांशतो होमस्थाहोमानु तर्पणम् । तर्पणस
दशांशेन मार्जनं कथितं किल । नार्जनस्य दशांशेन ब्राह्म-
णानपि भोजयेत् । जपार्चार्पूर्वकोहोमस्तर्पणज्ञाभिवेचनम् ।
भृदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्त्रिया । होमाशक्तौ जप
कृत्याज्ञोमसंख्याष्टुर्गण्यम् । ४४विशेषणतया सम्भवाते च ।

४ निन्दायाम् हेम० ५ पहकङ्गोले ईव्यसने उदुदनीतौ
च मेदि० उपरज्यते मिथ्यारम्भवेन सम्बन्धते इनेन क-
रणे चञ्च। आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धे दविशेषणमेदे०
यथा वटत्वोपरागेष पटभानम्। घटत्वं हि पटस
आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम्।

उपराज अव्य० सामीष्ये ईव्यदी० व्यच् समा०। १ राज्ञः सा-
मीष्ये उपगतो राजान् सादग्येन अत्या० स० टच् समा०।
२ राजहस्ते विं० स्त्रियां डीष्। ततः काश्या० भवार्थे
हञ्च (औपराजिकः तद्वेति विं० स्त्रियां डीष्। तदर्थे
जिठोऽपि रुपमेकं स्त्रियां तु टाप् इति भेदः
उपराध्य विं० उप+राध-पिच्-वा० य। उपसेषके०
ततः ब्राह्मण्या० भावे कर्मणि च अञ्च। औपरावय
तद्वावे तत्कर्मणि च न०।

उपराम ए० उप+रम-वञ्च् वा इत्तिः। १ उपरतौ २ रम्यो
श्निष्ठसौ ४ संन्यासे च। चन्द्रयो०। ५ रामसामीष्ये अव्य०

उपराव ए० उप+र-घञ्च। समीपोऽन्नारितशब्दे

उपरि अव्य० ऊर्ह+रिल् उपादेशव। प्रथमापद्मोसप्रस्त्य-
न्नार्थदत्ते॒ः ऊर्ह॑ गच्छसाध्य॑ वा॒ वसति॑
जड्डांत् पुरात् ऊर्हायावा॒ वसतेरागतः॑ ऊर्हे॒ उरे॑ ऊर्हायां॑
वा॒ वसतौ॑ वसति॑ इत्याद्यर्थे॑ संबूल॑ उपरोक्ते॑ व। “तु॒
पर्यंपि वादरायणः” शा० स्तू०। “नीचानाः॑ स्तुरपरि॑
दु॒भ्रष्टामाम्भे॑” कह० १,२४,७, “अधः॑ स्तिदासीदुपरि॑
स्तिदासीत्। १०,१२८,५, “तृपाणिमात्रोपरिपातुकन्त”
नैष०। “त्वयासद्वे॑ नयनमुपरस्यन्ति॑ शङ्के॑ स्तुगच्छाः॑”
भेद०। “अयाः॑ मुख्योपरि॑ उपपृष्ठिः” “परस्त-
स्तुपरि॑ पर्यं चीयत” रघु०। “किञ्चा॑ मांसानि-
यस्तेष वदिवोपरिजोभवेत्” सुशु०। “उपरिजतृजानि-
यावमानाम्” किरा०। “मिथ्या॑ तत्स्त्वादुपरिमुता॑ भङ्गेन॑”
यजु० ३,२, अस्य सामीष्ये द्वित्य॑ उपर्युपरि॑ समीपोह॑
अव्य०। “उपर्युपर्यं भुमुचां वितानैः” माव०। “अभिस-
र्वतसोःकार्या॑ धिक्युपर्यादिपु॑ त्रिषु॑ द्वितीयाम्भेष्ठित्वा॑
तथान्यतापि॑ दृश्यते॑” इत्युक्ते॑। तद्योगे॑ सम्बन्धिनि॑
द्वितीया॑। “उपर्युपरि॑ लोकं॑ हरिः” सि० कौ०। उपर्यु-
परि॑ गच्छन्तः॑ गैतराजम॑ दृश्युम्भाः॑” भा० चा०
४१४ अ०। बाहुलकात्॑ कचित्। “उपर्युपरि॑ वुहीनां॑
चरन्वीश्वरदृश्यः”।

उपरिचर वि० उपरि॑+चर-ट। १ ऊर्ह॑ चरे॑ विहगादौ॑। २ रा-
जभेदे॑ इ०। स च॑ वसुनामा॑ चेदिदेशपति॑ः॒ शक्त्वजपूजा॑-

प्रवर्त्तकः॒। तस्यैतिष्ठत्तं॑ च भा० अा० ई॒श्च०। “राजो-
परिचरोनाम॑ धर्मनित्योमहीपतिः॒” इत्युपकम्य॑ त-
देन॑ शक्तेष्य॑ आकाशगं॑ विमानं॑ दत्तं॑ तत्वं चरणाद्यु-
परिचरनामेःत्युक्तं॑ यथा॑ “देवोपभोग्यं॑ दिव्यज्ञ॑ आकाशे॑
स्फाटिकं॑ महत्। आकाशगं॑ त्वां॑ महत्तं॑ विमानस्तपपतुः॒
स्ते॑। त्वमेकः॑ सर्वमर्येषु॑ विमानवरमास्तिः॒। चरिष्य-
स्तुपरिठो॑ हि देशो॑ वियहवानिव। ददामि॑ ते॑ वैजवल्ली॑
मालामहानपद्मजाम्। भारविष्यति॑ संयामे॑ या॑ त्वां॑
शस्त्रविक्षतम्। लक्षणं॑ चैतदेवेह॑ भविता॑ ते॑ नराधिप।
इन्द्रमाखेति॑ विष्वातं॑ वन्यमप्रतिमं॑ महत्। वैश्यम्यायन
उवाच। यदित्त्वा॑ वैश्यां॑ तस्मै॑ ददौ॑ इत्यनिष्ठदनः॒। इह-
प्रदा॑ नपृहिष्य॑ शिदानां॑ प्रतिपालनीम्। तस्याः॑ शक्त्वा॑
पूजार्थं॑ भूमौ॑ भूमिप्रतिस्तदा॑। प्रवेश॑ कारयामास॑ गते॑
संवृत्सरे॑ तदा॑। ततः॑ प्रभृति॑ चाद्यापि॑ यष्टेः॑ क्विति-
सत्त्वमैः॑। प्रवेश॑ क्रियते॑ राजनृ॑। यथा॑ तेन॑ प्रवृत्तिः॑ तः॑
च्यपरेद्यु॑ सत्त्वसर्पाः॑ क्रियते॑ व्युच्छ्रौ॑ व्यपैः॑। ऊर्हाद्य॑-
तायाः॑ पिटकं॑ गर्वंभार्लैश्च॑ भूषणैः॑। माल्यदामपरिच्छिप्ता॑
यिविवत्॑ क्रियते॑ इपि॑ च। भगवान्॑ पूज्यते॑ चात्र॑ हंस-
कृपेण॑ शङ्करः॑। ख्यमेत्वं गत्वोतेन॑ वसोः॑ प्रीत्या॑ भहा-
त्मनः॑। स तां॑ पूजां॑ भहेन्द्रस्तु॑ दृष्टा॑ देवः॑ कृतां॑ शुभाम्।
वसुना॑ राजसुख्येन॑ प्रोतिमानव्रीत॑ पूर्णुः॑। ये॑ पूजयि-
ष्यन्ति॑ नरा॑ राजानश्च॑ महः॑ भम। कारयिष्यन्ति॑ च॑ सुदा॑
यथा॑ चेदिपतिर्व्यपैः॑। तेषां॑ और्विजयशैव॑ सराङ्गाणां॑
भविष्यति॑। तेषां॑ स्फीतो॑ जनपदो॑ सुदितश्च॑ भविष्यति॑।
एव॑ महात्मना॑ तेन॑ भहेन्द्रेण॑ नराधिपः॑। वसुः॑ प्रीत्या॑
भवता॑ भहाराजो॑ भिसतुक्तः॑। उत्सवः॑ कारयिष्यन्ति॑
मदा॑ शक्तम्॑ ये॑ नरा॑। भूमिरत्वादिभिर्हीनैस्तथा॑ पूज्या॑
भवति॑ ते॑। वरदानमहायज्ञैस्तथा॑ शक्तो॑ त्वं॑ वेन च॑।
संपूजितो॑ भवता॑ वसुसेदीश्वरो॑ व्यपैः॑। पालवामास॑
धर्मेण॑ चेदिस्यः॑ पृथिवीमिमाम्। इन्द्रप्रीत्या॑ चेदिपति-
शक्तारेन्द्रस्तु॑ व्यपैः॑। उक्तांश्चास्त्र॑ भहावीया॑ पञ्चासद्भ-
मितौजसः॑। नानाराज्येषु॑ तान्॑ उच्चान्॑ स॑ समाद्यषे-
चयत्। भहारयो॑ भागधानां॑ विश्वतो॑ यो॑ उहद्वृशः॑।
प्रत्युपहः॑ कुशाम्बृ॑ यमाहर्मण्याहनम्। भावेन्नैव
यदुच्चैव॑ राजन्यवामराजितः॑। एते॑ तस्य॑ चुता॑ राजनृ॑-
जर्वेभू॑ रितेजसः॑। न्यवेश्यद्वामभिः॑ स्वैस्ते॑ देशांश्च॑ पुराण्य-
च। वासवा॑ पञ्च॑ राजानः॑ पृथग्वंशाच॑ शाश्वताः॑।
वसन्तमिन्द्रप्राप्तादे॑ आकाशे॑ स्फाटिके॑ च॑ तम्। उपतस्यु-

मिहात्मानं गम्भीरसोऽप्यप्य् । राजोपरिचरेतेऽप्यनाम
तस्मात् विशुतम् । पुरोपवाहिनीं तस्मा नदीं युक्तमतीं
गिरिः । अरौत्सुवीतमायुक्तः कामात् कोलाहलः किल ।
गिरि कोलाहलं तन्त्र पदा वसुरतादयत् । निश्चकाम
ततस्तेन पूर्वारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयभिष्यन्
पर्वतः ख्ययम् । तस्याद्विमोक्षात् पूरोता नदी राज्ञे व्यवे-
दयत् । यः सुमानभवत्तत्त्वं स राजर्षिसत्तमः । वसुवसु-
पूर्वके सेनापतिसरित्नदमः । चकार पद्मीं कन्यान्तु तथा
ता गिरिकां वृपः ।

[जईभवे ।

उपरितद त्रिः । उपरि भवः व्युल तट् च स्त्रियां किंप् ।
उपरिमत्यं अव्ययेदेव वा । अव्ययोः । सर्वं स्त्रोपरीत्यर्थे
“ब्रह्मदेवेष्मुपरिमत्यं वैष्णविः” च । ८, १८, १२, “उपरि
मत्यं रमत्रिगानामुपरि” इति भा । लोके तु वा हैत ।
मत्रिगापरीत्येव । अतएव “तदुपर्यष्ठि वादवरायणः”
शा । “आत्मोपरिपातकन्तु” नै । इत्यादौ वा
बडीसमाप्तयोः ।

उपरिमेखलं उ । उपरि कर्मा भेष्मला यस्य । गोवप्रवर्त्त के
वृषभेदे तदः गोवार्थे इज् औपरिमेखलि तदोत्ते उँख्ती
बहुतु त अस्त्रियाम् यस्तादिः । तस्य लुक् । उपरिमेखला;
उपरिवृहती स्त्री वैदिके इहतोच्छन्दोभेदे “वृत्यं इहतो
त्वतीयो द्वादशकः । आययेत उरक्षाहृतो द्वितीयवे-
च्चाङ्गक्षुसारिषी उपरिवृहती स्त्रियोश वा अन्त्यवेदुप-
रिवृहृहती” सर्वात्मकमणिका । ५ अ । एतमुपरिवृहृ-
हतीत्वपि वैदिके इहतोच्छन्दोभेदे ।

उपरिष्टात् अव्ययः । जईनि । रिहातिल् उपादेशव । उपरिष-
द्यस्यार्थे “उपरिष्टादाच्यस्याभिषारयति” यतः ब्रा । १,
६, १, २१, “पुरुष उपरिष्टात् पम्भूनतितिष्ठति” । २, १, ६, ४,
“तस्मोपरिष्टाद् उच्चस बलाका संन्योयत” भा । २० व ।
२०५ अ । त्रिप्रसोपरिष्टादभवतः कूर्चः” सुमु ।

उपरिसद् उ । उपरि सीदति सद-किंप् । राजस्त्रयत्ते सो-
मनेत्वके द्रुवस्त्रामके इदेभेदे । “सोमनेत्वेभ्यो देवेभ्य
उपरिष्ट्वा द्रुवस्त्रः स्वाहा” “ये देवा सोमनेत्वा उपरि-
सदो द्रुवस्त्रस्तेभ्यः स्वाहा” यजु । ८, १५, १६ । २ जईस्ये त्रि ।

उपरिसद्य न । उपरि सद्यं सदनसुपवेशनम् सद-भावे वा ।
यत् । जईपवेशने अन्तरिक्षोपवेशने “उपरिसद्यं वा
एव जयति योजयन्तरित्यवस्थाम्” यतः ब्रा । २, १,
२२, उपरिसद्यम् अन्तरिक्षसदामाकाशे उपवेशनम्” भा ।
उपरीतक उ । “एकपादमूर्ती वत्वा द्वितीयं स्त्राम्भसंस्तिम् ।

नारीं कामयते कामी वस्त्रः स्वादुपरि.तकः” रतिम । उक्ते
शङ्कारवस्त्रभेदे

उपरुद्ध त्रिः उप+रुध+क्त । १निरुद्धे २चाहते च “अलघुवि-
लम्बिपयोधरोपरुद्धा;” माघः “उपरुद्धा: निरुद्धा चाहताश्च”
मङ्ग्नः ३प्रतिरुद्धे च । “हृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धेत्तम्”
रघुः ४मूर्तादिवेगयुक्ते च ।

उपरुपक न । उपगतं रुपकं दश्यकाव्यम् सादृश्येन अत्या० स०।

नाटकभेदे तद्वेदाश्च अपादग्र यथाह सा० द० “नाटिका
त्रोटकं गोठी सट्टकं” नाच्चारासकम् । प्रस्थानोऽप्नायका-
व्यानि प्रेष्यं रासकं तथा । संत्वापकं अगदितं शिल्पकञ्च
विज्ञासिका । दर्मज्ञिका प्रकरणी इङ्गीशो भाषिकेति च”
चाचादश प्राङ्गुरुपरुपकाणि भनीषिष्यः । विना विशेषं
सर्वेत्रां स्त्र॒ नाटकवन्नतस्” तद्वेदाश्चानि तत्त्वकञ्चे वक्षन्ते
उपरोधपुः उप+रुध-घञ् । १चाचारणे “शरत्प्रमृद्दाम्बुधरोप-
रोधम्” रघुः । २प्रतिवस्त्रे च “अन्ये पामपि भैक्षोपजो-
विनां दृच्युपरोधं करोवि” भा । आ । ३च । “तपोधन
निराचिनाम् परोधो भा भूत्” शकुः । ४चतुरोधे च । भावे
स्त्रुट् उपरोधवस्त्रम्भुक्तार्थेषु न ।

उपरोधक न । उप+रुध-एवुल् । १वासद्वे यन्त्ररत्नाः ।
२उपरोधकर्त्तरि इचाचारके ४प्रतिवस्त्रके ५चतुरोधकर्त्त-
रि च त्रिः स्त्रियां टाप् अत इत्यम् ।

उपस उ । उप+ला-चादाने क उपलीयते गिररस्मिन्
वा छी वा । ड, पल-गतौ अच्च पलः ओः शिवस पलः
बोधक इत्यपरे । १पावाणे “रेत्रां द्रव्यस्य पलविष्यमे विष्य-
पादे विशीर्णम्” भेद । “परिष्टह्य यत्प्रीव सचक्राः
सुगुडोपलः” भा । २शालुकायाम् “भिष्मुपक्ष-
प्रक्षिणी नमा” च । ३शालुकायाम् “भिष्मुपक्ष-
प्रक्षिणीन्ति” भा । ४रत्वमाले भेद । “वस्त्रार्पितासितमहो-
पत्तमाभाः “सुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानाम्” “नीलोपल-
स्यूतविचित्रधातुः” भावः “मध्यमोपलनिमे लसदंशौ”
किरा । ५शर्करायां रुदी । उपराति वारि रा-दाने
क वा रस लः । ६सेधे निरु । लंताभावे उपरोधपि भेदे
उपलक्षक त्रिः उप+लक्ष-एवुल् । ७उद्वाशके “भेदायी वाक्-
पटः प्रातः परचित्तोपलक्षकः । भीरो यथोक्तादी च
एव द्रुतो विधीयते” नीतिः उपादानलक्षणाया स्वस्ते तर
बोधके शस्त्रे च यथा काकेभ्योरव्यतामन्त्रमित्यादी काक-
शब्दः उपधातकत्वे न काकतदित्रबोधकत्वात् उपलक्षकः ।

उपलक्षण न । उपलक्ष्यते स्वस्ते तरज्ञाने उप+लक्ष-करते

ख्युट् । खस्त्र सान्ध्यस्त्र च अजहत्या र्थया लक्ष्यया बो-
धके शद्दे यथा काकेभ्योदधि रच्यताभियत्र काकपदं स्त्रय
स्त्रान्ध्यस्त्र चादेव बोधकम् । तस्मैक्ष्यम् स्त्रप्रतिपादकत्वे
स्त्रति स्त्रेतरप्रतिपादकत्वम् । भवति चोक्तोदाहरणे
उपघातकत्वेन काकाकाकेभ्युदत्तित्वं काकयद्यस्त्रेति
तथात्वम् तत्त्वं शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन इतर
धर्मस्त्रप्रेण स्त्रेतरत्रोधकं हि पद्मुपलक्षणं भवति “म-
न्त्रप्रहरणं ब्राह्मणस्याम्युपलक्षणम्” सिंकौ० । उप+
ब्रह्म-मा वे ख्युट् । २ताडशद्वाने । “क्षणप्रहरणं नियो-
गोपलक्षणार्थम्” सिंकौ० । गृहमेदे राजनि० ।
उपलधिप्रिय मु० बालधिः प्रियोऽस्त्रुष्टो० । चमरनाम-
उपलभ्यति० उप+ब्रह्म-क्ति० । १मासे, २ज्ञाते च । चारख्या-
यिकोपलक्षणार्था०” अमरः । कृदृशद् । उपलभ्यत् मास्त्रिर

ज्ञातरि च स्त्रियां डोप् “उपलब्धती दिवच्युतम्” रघुः ।
 उपलब्धि स्त्री उपलभ्म-क्षित् । १मासौ “हथा हि मे स्यात्
 स्पदो पलभिः” रघुः । २प्रत्यक्षादिज्ञाने च । “नाभाव
 उपलब्धेः” शा० सू० । योग्यातुपलब्धिः “व्यनपायिपदो-
 पलख्ये” रघुः ।

उपलभृति । उप+लभ-हृत् लियाँ ढोप । १मास्त्रि २ज्ञातरि
ज्ञानाच्युते इकात्तमि पु । [धार्यभेदे हजे राजनि । ।
उपलभेदिन् पु । उपलं भिनत्ति भिद-लिनि हृत । पा-
उपलभ्य लिं० उप+लभ-कर्मणि यत् । १मास्ये “आरम्भसिद्धौ
समयोपलभ्यस्” रघुः । २ज्ञेये च प्रशंसायां सुम् उपलभ्याः
उपलभ्य पु । उप+लभ-घञ् सुम् च । १लाभे, २ज्ञाने च ।
“कर्तृता तदुपलभ्यतोऽभगत्” माघः । “ज्ञातौ सुतस्यं-
सुखोपलभ्यात्” रघुः ।

उपलिङ्ग न० उपमितं लिङ्गेन व्रवा० स०। लोकनिःसाधन-
भावेन लिङ्गेनात्मापत्तेन सदये अलौकिकसाधनभावके
अर्द्धस्थूचके मक्षम्यादौ उपद्वे ।

उपलेप ए० उप+लप-घञ् । १ गोमयादिना आलेपने “गावे पु
सर्वेन्द्रियामुपलेपोऽवसादनभिति” सुशुतोक्ते २ सर्वेन्द्रि-
यावसादने च । “कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातत्त्वासर्पदौ-
गंव्यग्रविषोपसर्गः” सादोपलेपबलकत् सुश्रू० । भावे ल्यट्
उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० ‘सरङ्गलालेपनादिकं
कर्म समाज्ञापयति” पञ्चत्वं ।

उपवक्तु यु० उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति शा उप+वच
त्वच् । यज्ञे काकातावेक्तके छत्रिग्रभेद॑ १ ब्रह्मणि २ सदसिर
म “बैवि द्वाष्टरीयतामुपयक्ता जनानाम्” च० ४,६,१५,

“उपवक्ताऽध्यर्थुप्रभतेनां सर्वेषां कर्मणामनुक्रार्थमित्यं प्रश्नयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मासि, सर्वेषां कर्म- णामकल्यार्थमपद्गदा सदस्त्रो वासि” भा०

उपवास्तु पु. उपगतोवक्रम् अत्या० स०। वक्रदेशसमीपस्ये हेषमेहे
देशवन्दे किंविति॑। [ठके राजनि॑]

उपवट पु० उपमितो वटेन अशा० स०। वटद्वचसड्ये प्रियासाल।
उपवन न० उपमितं वनेन अशा० स०। वनतुल्ये छतिमे आरो-

पितटक्षसमूहे इत्याने । “पाण्डुच्चायोपवनदृतयः केतकैः
सूचिभिर्द्वैः” सेव ॥ “साकेतमालोपवना दृह्णि,” रघुः
आराधनद्वे पृ० ८०१ विट्ठिः वनस्प्रा सामीथम् वने वा
च्छब्दयी ॥ २वनसामीथे इवने इत्यर्थं च च्छब्द ॥ “कुसुम-
यत् फलिनोरलिनोरवैर्मदविकारशिभिराहितहङ्कृतिः ।
उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्” सावः ।

उपवर्णन न० उप+वर्ण+त्वयुट् । सम्बक्तोर्त्त्वे खण्डपत्रक्षण-
गुणादिभिः प्रतिपादने “अतिशयोपवर्णनं वायस्थानम्” सुशु ॥

उपवर्त्तन न० उपेत्र वर्त्तने इति उप+ट्रत-आधारे ल्युट्।
 जनपदे १ विषये “तस्मापवर्त्तने इत्येको न स्मृतो गोवभित्
 कृचित्” काशी० तटकटेये २ सजलस्थले भरतः ।

उपवर्ष पू. शास्त्रिनिकातप्रायनव्याड्ग्रमभटीनामध्यापके
कृष्णभिर्देतत्कथा दृष्टस्त्वयायाम् द्रष्टव्या “वर्णो एव तु
भगवानुपवर्षः” शा.० कृ.०

उपवर्हू षु० उप+उह-उद्ययने करणे घज् । शिरोधाने
 (वालिश) हेम०तव हि स्थापयित्वा शिर उद्यम्यते इति
 तस्य तथात्वम् । ख्युट् । उपवर्हैषमम्बव न० [राजनि० ।
 उपवक्षिका रुदी उप उक्तवै प्रादिव० । अवृतस्तत्त्वायाम्
 उपवल्लुङ् षु० उप+उह-प्राधान्ये घज् । प्राधान्ये उक्तवै
 “तत् एवैषां उत्तानं धास्यतामेव धनमुपाहितं भवत्युपव
 ल्लाय विभ्यताम्” शत०ब्दा० १ ४ २१.

उपवसथ उ० उमेत्र वसत्यत्र उपवस-चाधारे अथ । १यामे
हेमच । “यद्याहिताग्निरुपवसथे चिवते कथमस्त्र यज्ञः
सप्रात्” ऐत । “यजमानस्त्र यमीपे वसन्ति देवा अस्मिन्द्विः
आधारे अथ । २यागपूर्वं दिवसे । तच्चिर्वचनादिकं शत ।
ब्रा ० १,११,१७,२, दर्शितं यथा

“स्थातोऽशनानशनस्यैव । तदुहाषादः सावयसोऽनशन
मेव द्रुतं मेने मनोहरै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एन-
मेतद् तस्यपरम्त्वं विदुः प्रातर्नो यच्चत इति तेऽस्य विद्वे
देवा गृहानामच्छर्न्ति तेऽस्य गृहेष्यप्रवसन्ति स उपवस-
थः । तच्चेवानवह्नुप्रस्तु । यो मतुष्येष्वनन्त्रत्वसु पूर्वोऽ-

चीवादय किम् यो देवनश्चतुष्ट पूर्वोऽचीवात्तचादु
नैवाचीवात् । तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाच्चाति
पिण्डेवत्योभवति यद्यु चन्नाति देवानश्चातीति स
यदेवाशितमनशितं तदचीवादिति यस्य वै हविर्वे
ग्नहन्ति तदशितमनशितं स यदचाति तेनापिण्डेव-
त्यो भवति यद्यु तदचाति यस्य हविर्वे ग्नहन्ति तेना
देवाचाल्यचाति । स वा आरण्यमेवाचीवात् ॥‘ब्रह्म-
प्रसङ्गादागतं तद्विज्ञेनं समाप्तं पूर्वोद्युर्यजमानेन
ब्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदक्षयं प्रतिजानेते अथेति ।
यतो ब्रतानन्तरमध्यनानशनापरनामकमारण्याश्चयनमेव
यजमानेन कर्त्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरुपण्यं
क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञा तस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थम् ।
केवलानशनपक्षं निरसित्पुपन्वस्ति तदु हेति । तत्त-
चिक्षणाशननविषये अनशनं सर्वोत्तमा अशनतप्रागम् ।
उपवश्यनामनिर्वचनेन देशनामागमन् द्रढयति तेऽस्तेति
उपसमीपे यजमानस्य वस्ति देवा अर्चक्षिति पूर्व
दिवस उपवश्यनामक इत्यर्थः । गत्वे भुव्येषु गतेषु न
अत्र पूर्वोऽचीवादिति अस्यानवक्तुमिः किम् वक्त्या ?
अवाटेन चेन्नुनिला विर्येतीनशनपक्षः तर्हि स एव
परमार्थः । कथमध्यनानशनपक्षः ? इति चेत् अवेन मु-
निनैव स्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ द्रूपयित्वा याज्ञवल्क्येन
सोपपत्तिना नोभय अवित्युक्तम् । यदोति अशनानशनलक्षणं
यदीति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रदुहिद्दसैव हविः
प्रथममनुपयोगः काममन्यस्य, पित्रे उनरनिय
माहविष्ठोऽन्यदांप अतुपयोग्यमिति पिण्डेवत्यतामापा-
दयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः । तत् किं दैविके कर्मणि
प्रागपि भोक्तव्यमिति अस्याशयमनानानः शङ्कते त-
माह यद्यु इति यदि त अन्नाति तदा अशिशितो
देवानतिक्रम्य खयं भुक्तवान् सप्तात् । अशनानशनप-
क्षयोऽभ्योरपि दोषये वा का गतिरिति वद्द्रूपमशित
अथमनशितवद्वति तदचीवात् । यस्य इव्यस्त्र संबन्ध-
त्र इविदेन देवा न ग्नहन्ति तदशितमपि सदनशित
वद्वति । तथात्वे यशोदीरितदोषहयाभावमाह स यदिति ।
आरण्यपक्षं प्राक्षतदशेष्यमासहविर्वितिरिक्षोपलक्ष-
णम् ॥३०॥ तत्र विहितः ठञ्च भावे अथ । वैदिके कर्मभेदे
तत्र कर्म कात्प्रा० ८,८,८, दर्शनम् । वयमाध्यायादौ
“उक्तमौपवस्थं कर्मेति” कर्कः । [उपवासे अमरः ।
पवस्तु न० उप+वसु सम्मे उपस्थित्यादभोजने भावे त्व ।

उपवस्ति स्वो उप+वसु-सम्मे भावे क्रिन् । उपस्थिते आल-
म्बने तेन जीवति वेतना० ठञ्च । औपवस्ति क तदुपजो-
विनि त्वि० ।

उपवाक पु० उप+वच-घञ्च कुत्वम् । उपेत्य वचने १पर-
स्सरालामे “नस्त्वत्त इदुपवाकमीयुः” छा० १,१६ ४,८,
“उपवाकमुपेत् वचनं परस्सरवचनम्” भा० । उपवाति
उप+वा-भावे क्रिप् तस्ये कं जलं वत्र । २वेष्व पु० “स-
क्तूनां रूपं वदरमुपवाकः करम्भस्त्र” यजु० १६०,२२,
“सरस्त्वुपवाकैर्यान्म्” १८,८०, “उपवाका यत्राः” वेददी०
“अथ नासिकयोर्लामानि तात्युपवाकसक्तवच वदरस्त्र-
वच ओवे एवासेन्द्रौ यहौ” षत०त्रा० १२,८,१,५,
भ्रष्टयैर्हि जलस्त्र शोषणात् तथात्वम् । १८८० यवे द्वी०
द्वीप् “वदरैरुपवाकोभिभेषजं तोक्षभिः” यजु० २१, ३०,
तस्मिन् इतिः यत् । उपवाक्य तत्वाधने वद्वौ उप+वच-
कर्मणि रायत् कुत्वम् । सम्भाषणीये “अयमग्निर्भ्रष्टस्य
द्वत्वा सनकात् मे द्वौ नमसोपवाकः” छा० १०,८८,१२,
कुत्वाभावे उपवाच्य सुते प्रणम्ये च “अहस्त्र्यो वधा
विदे शीर्णशीर्णोपवाच्यः” छा० २,१,१२२,

उपवाद पु० उप+वद-घञ्च । अपवादे निन्दायाम् “पश्चुप-
वादाच्च” कात्प्रा० “पश्चुपवादः पशुदाननिन्दा” कर्कः
चिनि उपवादिन् । तत्कारिणि “तस्माच्चोपवादी स्वादुत
होवंवित्परो भवति” ऐत० “वेऽत्प्याः कलहिनः पिशुना
उपवादिनः” छा० उ० ।

उपवास पु० उप+वस-घञ्च । भोजनाभावे भोजननिहृतौ
स च वैधः अवैधश्चेति भेदात् द्विविधः । तत्र वैधस्त्र ग्रह-
रूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका० त० संकल्प-
जन्यत्वमुक्तम् यथा “दीर्घकालात्पालनीयः सङ्कल्पोव्रत-
मिति नारायणोपध्यायानां स्वरूपः । स्वकर्त्तव्यविषयो-
नियतः सङ्कल्पोव्रतमिति अदत्तहरिनाथवर्ज्ञमानप्रभ-
तयः । सङ्कल्पस्त्र भावे स्वैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न
कर्त्तव्यमिति ज्ञानविषयः अतएव मङ्गल्यः कर्मानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोऽक्षवराहपुराणवचने-
नैकादश्युपवासस्त्र व्रतस्वाभिधानात् “एकभक्तेन नक्तेन
तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादक्षम् उदा-
हृतः” इत्यादियाज्ञवल्क्यायुक्तेषु एकभक्तनक्ताया-
वितभोजनोपवासादिषु पादक्षम् उदिवाभिधानाच्च न स-
सङ्कल्पोव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्त्वम्ैव ग्रन्तिमिति ।
क्षत्वात् व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मतुः “सङ्कल्पशूलः

कामोदे वत्ताः सङ्कल्पसम्भवाः । ब्रतनियमधर्माच सर्वे
सङ्कल्पजाः स्तुताः । अनेन कर्मणा इदमिदं फलं
साध्यते इत्वे वंशिषया दुष्टिः सङ्कल्पस्तदगत्तरमिदसाधन
तथा अवगते तस्मिन् इच्छा जायते तत्स्तदवै प्रयत्नं
कुञ्जीत इत्वेऽवत्ता वत्ता सङ्कल्पसम्भवाः । ब्रतनियमहूपाध-
म्नाद्युपर्थाध्याये वच्चमाणाः । एव्वे इत्वेन अन्येऽपि
मास्तार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्तरति कुञ्जूभृः । सङ्क-
ल्पनाह वराहपुराणम् । “प्रातःसङ्कल्पेदिवाहुपयासवत्ता-
दिक्षम् । नापराहे न मध्याह्ने पित्रौ कालौ इति तौ
कृतौ” अत उक्तोवत्तारम्भः । तत्र भोजनाभावत्र अहो-
रात्रकालावच्छ्रुतः । वयोक्तं स्तुतै “तपमोदयमारभ्य
यामाटकमभोजनम् । उपशासः सविज्ञेयः प्रायचित्ते
विधीयते” प्रायचित्ते इत्युपकल्पयम् । प्राजापत्प्रादौ
तिरात्राद्युपोषणमस्त्रैवादत्ता बोधम् । उपशासम-
व्दस निश्चलनर्भविति । यु० दर्शितं यथा “उपा-
हतस्त्र पापेभ्योद्युप वासोयुर्णः वह । उपशासः श विज्ञे-
यः सङ्केतोगविज्ञितः” वैधोपवासस्त्र यथा निवक्ति
इत्य यत्परतया भावहृपत्वं तथा एका०त० समर्थितम् यथा
शतम् उक्तविषयस्त्र अनन्तं पूजयेदिवमित्यादौ भावत्वं
नेत्रोदयनामादिक्षमित्यादौ चाभावहृपत्वम् । गृह तर्हि व-
त्तस्त्र क्विदित्यभावहृपत्वात् “निवेदः कालमात्रके” इत्यसैव
विषयत्र साधिति वेद्यतस्त्र क्लेशलनिवेद्यविषयकत्वात् अस्त्र
तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यायोगित्वे न भावविषयत्वात् “तत्र पूज्य
विष्वेष्टिः” इत्प्रसैरुप विषयत्वमिति । जोगृहानेनापि
“एकादशां भोजने दोषं दर्घयसुपवासं नियमयति । न-
आयं निवेदः इतिकर्त्तव्यायिधानात् निवेदिते वेतिकर्त्तव्याय-
विर हात॑ तपदप्योगाच्च” इत्युक्तम् । वक्तु निवेदप्रकरण-
स्यदेवत्यवत्ते “न शङ्केन पिवेत्योद्यं न खादेत् कूर्म-
शुकरौ । एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोहमयोरपि” इत्प्रत-
नजोनिवेदे उक्तविष्वास्त्रोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोज-
नमहृपत्वं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । मत्प्रसैरुपाणे
“दशम्या विषयताहारो मासमैयुग्मविज्ञितः । एकादशां
न भुञ्जीत पक्षयोहमयोरपि” इति दशमीनियमपूर्वकं
ब्रतमभिधाय “रट्टीहु पुराणानि भूयोभूयोवरानने । ।
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते इतिवासे” इत्यादिविषे-
त्वन्यगतिकतया निवेदकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच नि-
विदे भोजने दोषवत्वं निवेदातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यासाम-
व फलहृष्टा काम्यतया निष्कर्ष तत्स्त्र निवेदे प्रमाण-

मिति तच्चिन्त्यं न खलु “न शङ्केन पिवेत्योद्यविष्वादिभिः”
प्रतिपद्मनिवेदभावैः साहृचयेणकादशीभोजननिवेदकमात्र-
कृतार्थं किन्तु “एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोहमयोरपि ।
वक्तव्यतिविष्वास्त्रं शुक्रामेव सदा गृही” इति गोभित-
वत्त्वने भर्मश्वद्यसमभिव्याहारेष्वकादशासुपवेदित्यनेनव-
वाक्यतया चोपवायविधायकमपि नहि निविद्यानां ब्रह्म-
हत्यादीनां त्वागेन कथिष्यम्भीजायते किन्तु भावहृपाक्षाह-
र्हीतोनिविष्वास्त्रमेवदेविति, वैधोपवासे च “उपाहत्तस्त्र
पापेभ्योद्य वासोयुर्णः वह । उपशासः श विज्ञेयः
सङ्केतोगविज्ञितः” इति भविष्यपुराणवचनेन भोग-
भावस्त्रैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव
पापनिष्ठस्युपवासयुक्तस्य प्राप्तव्यमन्यभोगर्विज्ञाहृपत्वम् ।
तथाच “कृतके वृत्तके चैव प्रणय्य मनसा हरितम् । एका-
दशां न भुञ्जीत ब्रतमेवत्रिवैवाच्चम्” । अत एकादशा-
सुपवासमात्रस्य त्रत्वस्त्रकम् एकादशां न भुञ्जीतेवस्य प्रत-
मरत्वेन नाभोजनपरता तस्याच्च पूर्वं दूषितत्वात् । तत्त्व-
यथा एकादशां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासहृप-
त्रत्वपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यापि । वस्तुतस्तु वराह-
पुराणे एकादशीव्रतस्त्रहृपत्वात् यस्ये “न शङ्केन पिवेत्योद्यमिति”
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनहृपत्वमित्यापि । विष्वास्त्रैव
प्रत्यक्षाय उपवासमिति विष्वास्त्रैव विष्वास्त्रैव विष्वास्त्रैव
निष्वास्त्रैव निष्वास्त्रैव निष्वास्त्रैव एव भोजननिवेदः शात् ।
“एकादशां प्रकृत्यनि उपशासः भवेत्यिष्णः” इति भविष्य-
पुराणे उपवासपदाक्षिराहारपदं नैकादशीकालना-
माभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् ।
तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । न च वैपरीत्यस्त्रैव उपवास-
पदशास्त्राहाराभावमात्रपरत्वे वृत्त्वाप्रसङ्गात् । निराहार-
पदशोपवासपरत्वे तु न वृत्त्वाप्रसङ्गात् चामान्यशास्त्रस्य विषेद-
तात्पर्यकत्वात् । तथाच काम्यतयः “निष्वेदपवासी
योद्यर्थः शायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । उत्त्वजेभ्यतिवान्
विष्णः संप्राप्ते इतिवासे” । शायं प्रातरिति रात्रिदिवो-
पक्षकल्पयम् “सुनिभिर्दृश्यनुकृतं विप्राणां मर्त्रवासिनां
निष्वास्त्रैव । अहमि च तथा तपस्त्रियां शार्दूलप्रहरयामानः”
इति लन्दोगपरिश्चिद्विष्वास्त्रैव विष्वास्त्रैव । प्रत्येव उक्तविष्वे-
त्वाहोरात्रव्यक्तीकृत्यनम् अहोरात्रासाध्यकर्माङ्गत्वार्थम् । तथाच

विष्णुधर्मोन्तरे । “सा तिथिस्तदहोरात्” यस्यामभ्युदितो-
रविः । तया कर्माणि कुर्वीत च्छास्त्रद्वी न कारणम् ।
सा तिथिस्तदहोरात् यस्यामस्तमितोरविः । तया कर्माणि
कुर्वीत च्छास्त्रद्वी न कारणम् । शुक्रपञ्चे तिथिर्याहा
यस्यामभ्युदितोरविः । करणपञ्चे तिथिर्याहा यस्यामस्त-
मितोरविः” । तज्ज तिथ्यन्तरस्त्रहायभावं विना प्रायोन
सम्भवति अतएव गत्त्वपरिगच्छे युग्मान्तोत्याद्यभिधाय “ति-
थोर्याम् महाफलम्” इत्युत्तम् अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः च्छास्त्र-
विशेषनियमनम्, खतिया कर्माणिर्याहे यहायभावेनान्य-
तिथ्यनुप्रवेशेनाहोरात्वसाध्योपवासाद्याचरणम् । एव च
प्रातःकाले तत्त्वाभेदे तिथ्यन्तरे इत्युपवाससङ्कल्पः च्छो-
रात्राभोजनकृपय स्त्र तस्य प्रातरारम्भार्हत्वात् । संवत्सर-
प्रदीपेऽपि “प्रातःसम्ब्रां ततः कल्पा सङ्कल्पं बुध व्याच-
रेत्” इत्युत्तम् । अत च कर्माणस्तावदपूर्यजनकत्वे न वि-
धियत्वेन प्राधान्यम् तिथ्यार्देगुणत्वेन क्लिदुपस्त्रणत्वमाह
गर्वः । “तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुरुषप्रापयोः । प्र-
धानगुणभावेन स्त्रात्मने गृह्ण न ते क्षमाः” इति प्रधानस्त्र
कर्माणोगुणभावेनाङ्गत्वे न । एव च निराहारपद्धोपवास-
परत्वे न कलङ्घाधिकरणन्यायामैकादशीक्षणमतिवाहा भो-
जनम् । किञ्चेदाद्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरा-
त्वपरम् । अथ कलङ्घाधिकरणम् । तत्र श्रुतिः “न
कलङ्घं भवेत्” इति कलङ्घभक्षणाभावदधिवक्त्वं कार्य-
मित्यर्थः । तत्र कालविशेषाहुपादानाद्यिविध्यमानक्रिया-
बां प्रदत्तिमतोनिषेधविधाविकाराद्यावत्कालमेव तस्यां
तस्य निष्ठिः । न हि कलङ्घभक्षणाद्यतः कुतश्चित् का-
रणादित्वस्य विवेधात्मालनं सकृदत्तमिति कलङ्घ-
भक्षणमिषेदो न पुनर्हां निष्ठत्वं यति किन्तु भक्षणम-
दत्तिमत्तामालमधिकारिविशेषयं यदा यदा भवति तद
तदा एव निषेधविधिरपि तं निष्ठत्वं यति । न हि कलङ्घ-
भक्षणमत्त्वप्रस्त्रक्षय यावत्कालं तद्वक्षयति । अतस्य-
दित्वकाले निष्ठिः इत्युत्तिभवति भवति विफलोविधिः ।
ननु नासौ निष्ठिरप्रस्त्रत्वस्य निष्ठत्वनुपपत्तेः, सत्यं
प्रदत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्तवर्णं प्रागभावेव प्रदत्ति-
निराकरणात् साध्यमामोनदत्तिरुच्यते न त गति निष्ठिर-
पि साध्यतयोपदित्यते किन्तु रागप्राप्तप्रस्त्रत्वय नि-
षेधविधाविधिकारः । यनु “मनसा तु प्रदत्तस्य भूत्वेदा-
वतोऽपि या । यदनागतभावस्य वर्जनं तस्त्रित्वं नम्” इति
तमापिश्वेनाप्रदत्तस्त्रावस्त्रहस्याद्य विरोधः भूत्वेदावत

इति । “भूतं च्छादौ पिशाचादौ जन्मौ लोबं लिषू-
चिते । प्राप्ते हृत्ते समे सत्ये देवयोन्यनरे हु ना” इति
निष्ठिमुक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये देष्टायत इत्यर्थः । त-
तस्य प्रागभाव एव कालान्तरस्त्रविधितया साध्यत्वेनोप-
दित्यते । प्रागभावस्यानादित्वं सर्वग्रामावभावपरः सचाप्रस्त्र-
त्वस्य भक्षणकारणमननुत्तितः विध्यत्वेव । तत्त्वात् च-
क्रत्वक्रियापर्यवशायित्वे विफलोविधिः कादाचिद्का-
करणस्य निषेधमन्तरेष्टापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत्
साध्यतया प्रदत्तिमत्कर्त्तृकत्वमध्यक्षं विषयमात्रानहुठाना-
धीमसिहस्रत्वाद्यिवेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताऽकाङ्क्षावि-
रहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तत्त्वादिषेध-
धिर्धिपु आकर्षनोदेवदत्तष्ट्रं इत्यादित्वस्त्रत्वेना-
धिकारिविषयपीभूतायाः पृष्ठत्वेऽप्यत्कालमहुप्रस्त्रिसा-
वत्कालमेव निष्ठत्वौ साकल्यं पुनर्निष्ठान्तरवत्त्र सक-
ददत्तुनेत्र शास्त्रार्थसिद्धिः” । गदाधरस्त्र विधिस्त्रहये
उपवासादिवतादेनिषेधविधिविध्यतया कैधत्वं कर्त्तव्य-
भक्षणादेव निषेधविधियतया निषेधत्वमङ्गीचकार । तस्या-
यसायद्यः । विधिप्रत्ययार्थस्त्रेष्ट्राधनत्वादेधीत्वयै यवान्यत्
व्युत्पत्तेः एकादश्याध्युमनसिद्धियादिवाक्येन उपवासे वि-
ज्ञाद्यर्थेऽद्याधनत्वस्त्राम्यद्योध्यात् भोजनाभावद्युपोपवासस्य
निषेधस्त्रपत्तया तत्र च विध्यधीन्यत्वात् निषेधविधिस्त्रम् तदेक-
दाक्यतया च एकादश्यां न भुज्ञीतेत्वादौ भुज्ञातोहप-
वासपरत्यक्त्वम् न ज् तु तत्र ताहश्चक्षणायाहकः यवस्त्र
तत्र निषेधस्त्रपत्तेनाभावे इत्याधनत्वस्त्रेधनाद्यिवेधवि-
धिस्त्रम् । प्रकाश्यर्थे एव प्रत्ययार्थाम्यविनियमेन तथान्तरयस्त्रैवी
चित्यम् । न कलङ्घं भक्षयेदित्वादौ त एजा कलङ्घभक्षण-
एव विध्यर्थेऽद्याधनत्वस्त्राम्यद्योध्यात् निषेधस्त्रपत्तम् । न ज-
समभिव्याहृतस्यते यत्र यस्यान्यत्यनियमात् मैत्रः पचतीलादौ मैत्रे पात्रकर्त्तृ-
त्वाम्यवेनं मैत्रो न पचतीलादौ तत्रैव कर्त्तृत्वाम्यावाक्यदर्श-
नात् । ननु एकादश्यां न भुज्ञीतेत्वापि कुतो न तथान्यत्य
इति चेत् तत्र तथान्यत्वस्त्रमेऽपि एकादश्याध्युपस्त्रेत् इ-
त्यादौ तथान्यत्वस्त्राम्यत् तत्र धातुनेत्र भोजनाभावद्यु-
पस्त्रापनात् तत्रैव विध्यर्थान्यत्वस्त्रम् इति । तदेकवाक्यतया च न भुज्ञीतेत्वादौ चक्षनिषेध विधि-
त्वस्त्रित्वमिति । निषेधविधेव इत्याधनत्वादेवजननद्वारा
प्रदत्त्युपाधिना प्रदत्तस्त्रावस्त्रहस्याद्य विरोधः भूत्वेदावत

जात् निवर्त्तकत्वमिति भेदः विक्षरसु विभिस्त्रहपे हृष्टः । प्रागुक्त भविं ३० याक्षय्याख्यायाम् एका०त० रसु० “उपाइसस्त्र निट्टसग्रं पापेभ्यः पापकर्मभ्यः । सैधिजासु दोषे अ इति पठित्वा दोषे भ्योरागदे प्रथमात् वर्णीदिनिविहात्ताप्रभ्य इत्यर्थमाङ्गः । गुणानाह गोत्रमः । “दया सर्वभूतेषु जान्त्रनस्त्रया शौचमनायां दोषकृत्तमार्पणमस्तु हा चेति” । दयादिलक्षणाव्याहृ उहस्ततिः । “परे वा बृद्धवर्गे वा मिले द्वेष्टि वा उदा । आत्मवद्विर्ति तत्त्वं हि दयैवेषा प्रकीर्तिता” । परे उदासीने । आत्मरादिलक्षणापत्रे रक्षत्वमितिकल्पतरौ पाठः । अक्षमाह दक्षः । “वर्यैवादा परस्तद्वृद्धव्यः उस्तिभ्यता । छुच्छुद्वानि तु ल्यावियथात्मनि तथा परे” । उहस्ततिः । “बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्तादिते क्लिच्छत् । न कुर्वति न वा हन्ति शा क्षमा परिकीर्तिता । न गुणान् गुणिनोहन्ति खौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रसते छात्तमस्त्रया प्रकीर्तिता । अभ्यत्त्रपरिहारस्तु संकर्षश्चाप्यनिन्दृतैः । स्वधर्मे च व्यवस्थान् शौचमेतत् प्रकीर्तिभ्यम् । शरीरं पीड्यते येन छुम्भेनापि कर्मस्या । अत्यन्तं भज्ञ कुर्वति चनायादः स उच्चते । प्रशस्तापरम् निष्प्रभृश्चाविवर्जनम् । एतद्वा मङ्गलं प्रोक्ष्यादिभिस्त्रपदर्शिभिः । खोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अस्त्रव्यहनि यत् किञ्चिद्वक्षार्येषाऽहि हि तत् स्तुतस् । यद्योतपत्तेन सन्नोषः कर्त्तव्योऽप्यल्लवस्तुना । परव्याप्तिनित्यत्वार्थं दाऽस्युहा परिकीर्तिता” । देवीपुराणम् । “वल्ग्रामं तत्त्वपः स्तानं तत्कथाश्चयादिकम् । उपवासक्षते ज्येते युषाः प्रोक्ता भनोविभिः” उर्वभोगविवर्जितः शास्त्रान् तु मतन्त्रयनीतादिवृष्टपराकृतः । अत दन्तघावते नैषिक्षतस्त्रयाध्य द्वूषितं तत्वैव । “अत र्मतिजाः उहस्तात्मपोभोगविशेषान् प्रतिप्रस्तुते । “गव्यालक्ष्मात्वस्त्रूनि सुव्यमाल्यानुषेपनम् । उपवासे न इष्टे त दन्तधावनमङ्गगम्” । गौड्योद्यक्षतिः “उपवासे तथा आज्ञे न स्तादेहन्त्वावनम् । इन्नानां काठसंयोगोद्वल्यासप्तमं कुञ्जम्” तत्त्वयोगीश्वरः “तस्मात् सर्वप्रयत्ने न भक्षयेहन्त्वावनम्” इत्यभिधाय दन्तकाठसंयोगं निविध्य उक्षोटादिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजडारेति वदम्नोनन्दयं व्याचकुः तत्त्व बृहृशात्तासपेन “सुखे पर्युषिने नित्यं भवत्यप्रयत्नेनरः । तस्मात् सर्वप्रयत्ने भक्षयेहन्त्वावनम्” एतत्रभिधाय तदुपचनाभिधानेन दक्षधावने दोषएकोक्तः । अस्त्रया दोषवृक्षाः-

पत्ते: “अङ्गन् रोचनज्ञापि गन्धान् उमनससाथा । पुराणके ओपासे च नियमेव विवर्जयेत्” इति इतिवंशात् चिता॒-चरायाम् । “गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चाहुनेपनम् । व्रतस्त्रोवर्जिते च वृक्षान्यद्वरागत्तम्” इतत्र-नेमाहुनेपनरागलघिपेभाज्ञ । अतएव प्रायवित्तविवेक-काङ्गिः सुक्षमस्त्रासेन हेतनेति” ।

जोभूतवाङ्गेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादु-क्तादिवृपीति व्याख्यातम् । तस्माहव्येत्यादि सर्वभोगस्त्रप्रव पृदर्शकं तेन विलापायंगन्धादिवर्जितं कार्यम् । देव-लः “उपवासः प्रशस्येत् दिवास्त्रापात्तमैयुनैः । अत्य-ये चाम्बुपाने च नोपवासः प्रशस्यति” । उपवासोऽपि नव्येतेति कल्पत्रपाठे अपिन्नज्ञद्वृतं सहज्ञोयत इति विशेषः । अचौर्दूर्गतैः । अतप्रये नाशे सम्भाव्यमाने । नैयुने विशेषमाह देवलः । “उपवासे तथा वौनं हन्ति हप्तकुञ्जानि वै । खोणां संप्रेक्षणात् स्यांत्तामिः शङ्ख-यनादपि । ब्रह्मचर्यं विषयेत न दारेष्वृत्सङ्गसात्” संप्रेक्षणात् संकथनादित्र्यल चरागलं संश्वस्यार्थः साह चर्यात् स्यांत्तपि तथेति प्रायवित्तविवेकः । वात्प्राय-वोऽपि “रेत॑सेकात्मकं भोगमृतेऽप्यत्र च्यतः । तथाच दक्षः । “अरणं कीर्तनं वेलिः ग्रैक्षणं गुच्छ-भाषणम्” । उक्षल्पोऽध्यवत्तायस्य क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतच्छुभ्यु मनष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीविषः । अतुरागात् क्षत्त्वैव ब्रह्मचर्यं विरोधकम्” ।

अतुक्षयप्रश्नधावपक्ष्योर्यावोगम् अन्यान्यपि वच्छांनि काढमा० उक्तानि यथा “कांस्यं मांसं मस्तरांश्च चण्डान् कोरदूषकान् । शांम्भु परास्त्रज्ञ त्वजेदुपवसन् क्षियम्” शूर्पस्त्र० । “अस्त्रज्ञलपानस्त्र दिवास्त्रापस्त्र मैयुनम् । ताम्बूलवर्जिणं मांसं वर्ज्येद्वयत्वासरे” विष्णुध० । “पतितप्रश्नगित्तान्तिक्षिक्षम्भापणमन्तवाज्ञीत्ता-दिक्षुपवासादिपु वर्ज्येत्” हारीतः । “बहिर्यामान्त्य-जान् स्तुतं पतितं च रजस्त्राम् । न स्तुशेच्चाभिभावेत नेत्तेत व्रतवासरे” कूर्म्युपु० “स्त्रयालोकनगन्धादिसेवनं परि कीर्तनम् । अन्नस्य वर्ज्येत् सर्वं प्राप्तान् ज्ञाभिकाङ्गस्यम् । गात्रात्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चाहुनेपनम् । व्रतस्त्रोवर्जिते च वृक्षान्यद्वरागत्तम्” विष्णुर० । तत्त्वै-काठस्युपासे “यानि कानि च पापानि दक्षाव्यादि-कानि च । अस्त्रमाच्चित्वा तिष्ठन्ति संप्राप्ते इतिवासरे, इति भविण्डु० अन्नस्यात्त्वा निवेदेऽपि मासमध्यरादिनिषेधोऽ-

त्वक्त्वपक्षेऽधिकदोषाय । अतएव “‘चर्चं तु धार्म्यं समूतं मिरिजे ! भुवि जायते । धार्म्यानि विविधानोऽजगत्यां शृणु वलतः । यसामानमस्तुराय धार्म्यकोद्धृष्टं एर्पयाः यत्गोभूमधार्म्यं तिलकत्वकुलस्त्रकाः” इत्यादीन्यद्वादश धार्म्यान्युक्ता “एतैरेव समुद्भूतमन्त्रं भवति शोभने ! । अच्छत्यागे ब्रते भव्ये वेतान्मेव विश्वर्ज्ज्ञेदिति” शास्त्रोत्तर खण्डे धार्म्यमात्रं भूतान्मेव निषेधात् । अतएव नक्तं “इतिशासनमोदनं” वेत्यनेन अनोदनपदेन विद्वान्मात्रमिद्धात्मकत्वपत्रोक्ता ।

एकादश्युवासेऽधिकारिण एकादशीशब्दे वक्षते । समर्त्वं कायात् भर्त्वं तु मतिं विनोपवासे नाधिकारः । “नाहिं स्त्रीणां उथं यज्ञो न व्रतं नायु पोषणम् । पतिं शुश्रूपते यस्तु तेन स्वर्गं महोयते” मनूकेः सावित्रीव्रतादौ विशेषविधानात् भर्त्वनुकृत्याऽधिकारः । अतएव यज्ञेन सामान्यत उक्तम् “कामं” भर्त्वनुकृत्या ब्रतोपवासनियमेज्ञादीनाम भ्यासः स्त्रीधर्मः” “पत्नौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतसाचरेत् । आयुः संहरते पत्न्युः शा नारी नरकं प्रजेत्” इति विष्णुवाक्यन्तं अहुमत्यभावविषयकम् ।

स च उपवासः नित्यः काम्यः नैमित्तिकश्चेति लिधा तत्वैकार्यीश्वरात्माद्युपवासेनित्यः । एकादशीशब्दे शिवरात्रादि शब्दे च तत्प्रमाणं इत्यस्मृतम् । काम्यस्तु “अभावस्या हादग्ने च संकान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रथस्तासिद्धयो भासुशारस्यैव च । अत्र स्तानं जपोऽहेरे भोदेवतानाम् यज्ञपूजनम् । उपवासस्थाया दानमेकैकं पाशनं स्वरूपम्” संख्या० “सप्त वारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तमज्ञनं पादं तत्त्वाणादेव नाशयेत्” संख्या० प्रदो० “नित्यं इयोरेयनयोर्जित्यं विष्वतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्हृष्णयोर्वैतीपातेपु पर्वत्यु । अहोरात्रोपितः स्त्रानं दानं होमं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य सादक्षयस्तु तत्” व्रजापु० इत्यादौ विहितः तत्वायनविषयत्वस्तुत्यत्वं इति भेदः । नैमित्तिकः प्रायशित्तरूपः “तपङ्गं प्रातस्तपङ्गं सायं तपङ्गहमयाद्याचित्तम् । तपङ्गं परस्त्र नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् हितः” मन्वादिविहितः एवत्यन्यान्यपि प्रायशित्तविधायकानि वाक्यानि स्फुटितोत्तेयानि

तत्र काम्ये सर्वं शक्तिमामधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्वाङ्गो मेत्यस्त्रैवाधिकारः । नित्ये तु यथाकथश्चिद्दुष्टुतानमिति समर्थितम् एकांतम् । “एव स्त्रीकादशीव्रतस्य नित्यात् किञ्चिद्दक्षेत्रत्वे इपि प्रधानोपवासादेवाचरणं यावज्ज्ञेया-

विकरणश्चायात् । स च न्यायोदेवा “यावज्जीवपर्गित्वोत्तु अुक्त्यादिति अूयते तत्र किं सर्वाङ्गोपस्त्रैहारेष्वाधिकारः न यावज्ज्ञेयपदेन यावन्ति शक्तोत्तीत्युपसंरक्षुं यदा तदा तावद्विरक्षेष्वपेत्” प्रधानं कुर्वन्तविकरेतोति संशयः । तत्राद्ये सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्त्रै फलसाधसत्त्वादद्वैतक्षये फलात्मत्यात् सर्वाङ्गोपस्त्रैहार इति पूर्वपक्षः तत्र सिद्धान्तः “सायं प्रातर्जुहोतोति” श्रुतेः सायं प्रातःकावायच्छक्षमं जीवनमनिहोत्तस्य निमित्ततया अूयते न तत्त्वानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात् । अतोऽशक्याङ्गपरित्प्राप्तेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावत्तैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे श्रीधरसामिष्ठता श्रुतिः “यथा शक्तुयात्मा कुर्यादिति” । बौधायनोऽपि अरति । “यथा कथश्चिद्विनिप्राप्तिं शक्यवस्तुनिरूपतः । येन तेनापि कार्याणि नैव निप्राप्तिं ज्ञोपयेत्” ।

वस्त्रमर्थसादुक्त्वे नाप्तवरणम् अहुकत्वय कर्त्तुङ्गव्यादिपु प्रतिनिधिरूपः तत्राह मतुः । “विच्छैच देवैः साध्यैच ब्राह्मणेण्य महर्पिभिः । आपत्यु मरणाङ्गीत्विर्विधिः प्रतिनिधिः इतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्त्रै योऽतुक्त्वे न वर्तते । स शास्त्राधिकं तस्य इमतेविवृद्यते फलम्” । अत्रापत्य-प्रतिनिधिरुक्त्वानां पर्यायता । कालविवेकाङ्गतवृत्ताहपुराणे “उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्वृक्ष्यं प्रयोजयेत्” तथा एकादशीमधिकार इति: “एकभज्ञेन नक्तेन भज्ञन् वृहात्मरः क्षिपेत्” नारदीये “अतुक्त्वैव यां प्रोक्तः श्रीष्टानां वरवर्णेणि । मूर्खं फलं प्रयत्नोपवस्थभोग्यं भवेच्छुभम् । न त्वे वै भोजनं कैचिदेकादशां प्रकीर्त्तिं तम्” । एवमत्तुक्त्वासामर्थ्ये ब्रह्मवैवर्त्तः । “उपवासासमर्थयेदेकं” विप्रकृतु भोजयेत् । तावद्विनानि वा दद्यात् यज्ञकाहिं गुणं भवेत् । सहस्र-सम्भितां देवीं जपेदा प्राप्तसंयमान् । कुर्यादित्यसंस्कृत्याकान् यथाशक्ति ब्रते नरः” । देवीं गायत्रीम् । वायुउराणे “उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्वृक्षं प्रकल्पयेत् । न दुष्प्रयु-पवासेन उपवासफलं” भवेत् । नक्तं इविष्वामनोदनं वा फलं तिलाः श्रीरमध्यात्म्यं वाच्यम् । यत् पञ्चगव्यं विद्वा वायुः प्रयत्नमत्त्वोत्तरस्तरङ्गः” । उपवासनिषेधे तु असमर्थप्रद इविष्वादित्यत्वम् । तानि च “अदौ ताम्यमत्प्राप्ति द्वापोमूर्खं फलं पर्वः । हर्विर्वाङ्गालक्ष्मी काम्या च गुरोर्वचमभीवधम्” बौधायनः । एकादश-तिरिक्तोपवासे असुक्त्वपक्षे विशेषः निःसिद्धिः । “नित्य-

ज्ञायी मिताहारो गुहदेवहिजार्दकः । चारं चौरसू लव-
चमू मधुमांसानि वर्जयेत्” पृथ्योच । अनिषु ० । शाराय
तत्वं वोक्ताः “तिलसप्ताहते यिम्बरः यसे गोधूमकोट्रवै ।
धन्याकं देवधान्यञ्च यमीधान्यं लघैव च । खिदधान्यं
तथा पण्यं मूलं ज्ञारमणाः स्त्रताः” गोधूमस्य ज्ञारत्ये-
इपि उपवासानुकल्पे प्रतिप्रसवत्तत्वैव “ब्रीहिहिन्दिकसुदुगाय
कल्पायः सतिलं पथः । यज्ञामाकर्वै नीवारा गोधूमाद्या
ग्रते हिताः” । तु ग्रामशुलावादुपास्तुपाक्षोऽवोत्स्थिका-
स्त्रजेत् । चतुर्भैर्यं सकुक्षयाः याकं दर्धि इत् लभ ।
यज्ञामाकशालिनीवारा यावकं सूखतद् फलम् । हवियं
प्रतनक्षादावग्निकार्यादिके हितम् । मधुमांसं दिहा-
वान्यवते वा हितमोरितम्” । “चतुर्भैर्यं सकुक्षयावा-
कशाकपयोदधिष्ठूपकलोदकानि इवैष्णुत्तरोक्तरं प्रथ-
स्तानि” मिता० गौत० । मिर्यां० संघ० । स्तेनहिं सक्षयोः
सस्यम् ज्ञाया संन्यञ्च हिंसनम् । प्रादविस्त् व्रती कुर्यात्
जपद्मासमर्पत्तवयम् । मिद्यावादे दिग्यासाये वड्योऽन्न-
निषेद्ये । चटाष्टरं व्रती ज्ञाया चतुर्मटोक्तरं युचिः” ।
च्यतएव वर्षर्घ्यस्य किञ्चिद्वृक्षप्रसिद्धि भव्या निषिद्धम् । “उप-
वाहो वदा राम ! आङ्ग नैमित्तिकं भरेत् । उपवासं तदा
कुर्याद्वाय पिण्डेवित यिति” ज्ञात्वा० ।

अथ वस्तुप्रतिविधिः समवयक्तौ प्रतिविधिनाऽपि
उपःसादिवतं कार्यगित्याह स्तन्दुः । “उलझ विमयोपेतं
भगिनीं भातरत्नया । एवामभाव एशाय ब्राह्मणं विनि-
योजयेत्” गरुदपुरा । “भार्वा भर्तुर्वतं कुर्वाद्वार्याद्वाच
प्रतिस्थापा । असामर्थ्ये इतोसाम्यां प्रतभङ्गोभ जायते” ।
वराहपुराणे “स्त्रियात्पतिभावस्त्रियां दिभूमजाम् ।
व्रटार्थमोघ्यैव स्त्रयस्त्रियां फलभाग्मेत्” ।

अथ विष्णु विकाशमद्भूते विशेषः “काम्ये प्रतिनिधि-
र्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्ये उपुपकमाद्भूतं
केवित् प्रतिनिधि॑ विडः । ए खात् प्रतिनिधिर्मन्तव्याभि-
देवाग्निकम्भूषु । स देवकालयोर्नास्ति नारण्येरग्निरेव सा ।
नापि प्रतिनिधातव्यं निविहृ॒ वसु तु त्रिवित्” । ततश्च
यक्तो उपोपचारादिकमतुकमादिना कार्यं पूजादिकं तु
अथवमसामार्थ्ये अथेन कारबेदित एका० त० एवु० ।

निवासायोदयपवासयोरय नेदः ‘उपवासफलं प्रेष्टुत्य-
जेत् भक्तचतुष्टयमिति’ कालमा । भारतम् “जद्याह्वकहय”
निये कार्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यलयोर्महामेकैकं
मध्यमे इयम्” एका०त० चतुर्ति । अत वादित्वस्थ

एकमोजवामालपरत्वम् तेज देशात् पूर्वदिने दिवशाऽ-
भोजने रात्रिभोजनेऽपि न कलाप्राप्तिः “चक्रोरात्-
नायोहक्षमेककं अध्यतो हयम् । उत्तरासफलप्रे शोर्व उद्द-
भक्तवतुदद्विति” वाराहात् ।

उपशाश व्रतस्य वैधतया तत्त्वसिद्धेः पूर्ववृक्षादृशं कर्त्तव्यता
तत्त्वनिष्ठपत्ताय प्रतिपदमारभ्य अग्निभिरेवनियमनं
काचमा० इर्षितं तत्त्वादौ प्रतिपदप्रकरणे वयोऽतः तदन्वेत
ततो‘मागेशिरे मासि प्रतिपदापरेऽहनि । एवा गुरुस्त्रैपत्र-
सेवमहादेवं अरन्त्युत्तिति’ । ननु पूर्वविज्ञायां शुक्ल-
प्रतिपदि बोद्धुपत्तावो विहितस्तस्य ईकल्पः चिं प्रातः
कार्यः चिं वा परत् नाशः प्रातस्तदभावेन संकल्पयोगात्
ए । अतएव बोधावतः ‘योयस्य विहितः काचः कर्मच-
स्तमुपक्रमे । तिथिर्याऽभियता वा त कार्यं नोपक्रमेऽचिन्त-
तेति’ खन्दपुराणेऽपि “बोयस्य विहितः काशः कर्मचास्त-
टुपक्रमे । विद्यमानो भवेद्वक्तुं नोचिन्तनोपक्रमेत्य तु”(सन्धि-
रांवः) । न हितोऽपि प्रातःकालस्यैव संकल्पाङ्कत्वात् तथा च
कार्यते ‘प्रातः संकल्पवेद्विद्वातुपावस्त्रादिकमिति’ । तथा
“प्रातरात्म भवित्वान् तायांवक्तव्यादिकम् । नापराङ्गे न
मध्याह्ने पितॄवौ काचौ हि तौ सूतायिति” । अत्रोच्चते
वयोऽत्तवचनवत्वात् मातरेव संकल्पः कार्यः तदानीं उद्योगिः-
शास्त्रप्रसिद्धमतिपदभावेऽपि सूतिभिरापादितायाः प्रतिपदः
सम्भावत् अतएव देवतः ‘बालियिं समहुपाप्य अहं वाति
दिवाकरः । तिथिः वा सकला च्छेद्या दानाध्यवनकर्मस्तिति’
अत्र दानाध्यवनयोरपत्राणां दिविचिह्नादैत्रोपवच्यार्थत्विः-
वत्वाच कर्मस्तित बडुवचनं निर्दिष्टम् । अत्राक्षमयात् पूर्वं
सुहृत्तत्वयव्यापिनीं तिथिं समहुपाप्येति व्याख्येयम् ।
न त ततोऽत्यव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोत्तरवे-
भाभावेनोत्तरतियेव पाद्यात्मप्रसङ्गात् तथा च तिसुहृत्त-
व्याप्तिः खन्दपुराणे इर्षिता । “बालियिं समहुपाप्य-
वाक्यां पद्मिनोपितः । वा तिथिस्त्रैने प्रोक्ता तिसु-
हृत्ता बदा भवेदिति” । यितरहस्यादौपुराणयोरपि
“बां प्रायास्तस्तुपैत्यर्कः वा चेत् सात्त्विसुहृत्तिका । अर्थ-
ज्ञायेषु सर्वेषु शंपूर्णां तां विदुर्दधाः?” इति । एषहृषि-
तोऽपि “बालियावस्त्रमियात् स्तुत्यस्तु तिसुहृत्तकैः ।
बागदानवपादिभ्याजामेवोपक्रमेत् तिथिमिति” । ननु
सातन्त्रतिसुहृत्तशुक्लप्रतिपदप्रेतायां तिथौ प्रातरेव
संकल्पप्रतिपदपत्तावो वार्य दूति युग्मादिवचनसाम्रा-
त्य निर्बोत्तिं तिथिष्वये तथाऽस्य हासदद्योस्तु खर्वादि

वाक्यात्परेद्युपवाचः प्रोपोतोति चेत् सैं खर्षादिश
क्षम्भौकोहिष्टादिविषयत्वात् तथा च व्याखः “हितीयादिक
मुम्भानां पूज्यता नियमादिषु । एकोदिष्टादिद्युपवादौ हास
द्युपवादिनोदनेति” नियमादिविषयत्वादिशब्दे न पिला-
कर्मव्यतिरिक्ततोपवासादिसकलकस्योपश्यम्, एकोदि-
ष्टादीत्यादिशब्दे न विवाहादिमङ्गलाङ्गूतम्याङ्गतिरक्त-
पांचांश्चाङ्गस्य, उपवादाविषयादिशब्दे न माङ्गलिकव्याङ्गस्य
हासद्युपवादीत्यादिशब्दे न यवास्तमित्यादिशब्दस्य” ।
पूर्वोङ्गनाक्षयस्य चामान्यद्युपवादे परविज्ञेयपवासिविषय-
तया संकोचनीयत्वादिति तदोक्ते न पूर्वोङ्गादिशब्द
वैवर्यम् । एतदेवाभिवेष्य निगमे चूयते । ‘पूर्वविष-
डाक्षुतिविषुभेषु च अवश्यं’ विजा । उपोष्य विधि-
वत् कुर्यात्तदन्ते चैव पारणमिति” । भेषु नज्ज्वेशु रू-
पद्युपराणेऽपि । “तिथीनामेव चर्वासासुपवासवतादिषु । ति-
ध्यन्ते पारणं कुर्यादिना शिवचर्दद्यग्नीम्” । अत्रोपवास
व्रतादिविष्टादिशब्दे नैकमक्तानक्तयाचितानि न्तद्युले व्या-
निधिमुहिष्यतानि पूर्वेद्युर्विहितानि परेद्युसक्षियभागे
समाप्ते पश्याङ्गोजनं कार्यम् अन्यथा पूर्वदिनानुठितै-
कभक्तादिवतानां वैकल्यं स्थादित्यभिमायः । अस्य च ति-
ध्यभान्तपाणस्थापवादः क्वचित् अर्थते । ‘तिथ्यन्ते चैव
भान्ते च पारणं यत्र नोश्यते । यामत्रयोर्बंगास्मिन्यां प्रात-
रेव हि पारणमिति” । तदलाभे उदयमामिन्याः पूज्यता
यथाह तत्त्वैव देवतः । ‘वान्निधिं समनुपास्य उदयं वाति
भास्तरः । सा तिथिः सकला चेया स्नानदानजपादिष्टिति”
आसोऽपि “उदयत्वैष सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा
तिथिः सकला चेया दानाध्यवनकर्मस्त्विति” । भविष्यो-
त्तरपुराणेऽपि । “व्रतोपवासनियमे वटिकैका यदोदये ।
सा तिथिः सकला चेया पित्र्यै चापराङ्गिकीति” । पश्च-
पुराणेऽपि “व्रतोपवासनियमे वटिकैका यदा भवेत् । उदये
सा तिथिस्त्रिति पित्रीता तु पैटके” इति । स्नान्द्युराणेऽपि
“व्रतोपवासस्नानादौ वटिकैका यदा भवेत् । उदये सा-
तिथिपांचां विपरीता तु पैटके” इति । विष्णुधर्मोक्तरेऽपि
व्रतोपवासस्नानादौ वटिकैका यदा भवेत् । उदये सा
तिथिपांचां चाहादावस्थामामिनी” । बोधायनोऽपि
“कादिकोदयवेचायां याऽल्पायि च तिथिर्भवेत् पूर्णा इत्येव
सा चेवा प्रभूता नोदयं विनोत “अवपां । “नम्भवत्वैव
क्षत्स्नादिवसाभ्यतुद्या । तथा पूर्वरविहायास्त्वैर्ये इत्ये
विवराणामुख्यतद्वेष्टेष्टुच्छीयं भवति विवेचनायम् । तत्व-

बोधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषसाव्र प्रतिभाति ।
तथा व्यासवाक्ये इति प्रतिभाति उदयत्वैवेत्यभिधानात् ।
भविष्यत्पुराचादिवचनेत्रु वटिकामात्रं प्रतीयते ।
वचनात्तरे तु विष्णुधर्मोक्तरवैधायनप्रोक्तं वटिकाचत-
त्यं प्रतिभासते । तथा च पश्यते । “उदिते दैवतं भानौ
पित्रिं चास्तमिते रघौ” हितृहूर्त्ता त्रिमूहूर्त्ता सा तिथिर्व्य-
वक्ष्यदोरिति” । अस्मार्थः । भानासुदिते सत्युत्तरकाले
इत्तो मुहूर्त्तहयं दैवत्यं तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीन-
मङ्गोमहूर्त्तव्ययं पिण्डदैवत्यम् अत्यावत्काङ्क्षापापनी या-
तिथिर्भवति सैव कुमेण हव्यक्षव्ययोर्याङ्ग्रा भवतीति” ।
तत्वैवान्यत “पूर्वङ्गिकादिवचनेत्रु इति पूर्वोङ्गव्या-
प्तायास्त्रिमूहूर्त्तपरिमितायास्तिव्येष्टिर्हणं त्रिमूहूर्त्त्यूना-
यास्तिव्येष्टिः पूर्वोङ्गव्याप्तामूहूर्त्तात् पूर्वोङ्गस्य पञ्चधा विमङ्ग-
स्य स्त्रव्यत्वादुदिते भानौ त्रिमूहूर्त्ता तिथिर्यहीतव्या । यत्तु
दक्षेषोक्तं “त्रिमूहूर्त्तापि नोकार्यां यातिथ्युदयगामिनीति”
न तत् त्रिमूहूर्त्तव्याप्तेवंधकं प्रत्युत्पोद्वक्त्रमेव । तथा हि
प्रतिबेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिय यथोक्तरीवां
पौर्वङ्गिकवाक्याहा त्रिमूहूर्त्तव्येविधायिपैठोनसिवाक्याहा
भवति तत्र प्रसक्तं त्रिमूहूर्त्तत्वं समतिथौ वाभका-
भावास्त्रैव व्यवतिष्ठते तिथिच्छये त्वधिक्याप्तिवक्त्व-
या प्रतिविष्यते । अतस्य तत्वे चतुर्थस्त्वैर्यस्तिव्येष्टि
तिथिर्याङ्ग्रा तिथिसाम्यवन्तिविष्टावपि मुहूर्त्तव्यमेव
मुख्यं मुहूर्त्तहयं त्वत्कल्यः । एतदेव स्त्रव्यित्यं त्रिमू-
हूर्त्तपीत्यविष्टः पश्यते” । तत्त्वैव स्नानात्तरे स्त्रयन्तरे
“एकादशी तथा अष्टी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः
परस्त्वयुक्ताः पराः पूर्वेण ईशुताः” । शिवगीतायाम् हह-
हाग्निः “हितीया पञ्चदी देखाश्यमो च त्रयोदशी । चत-
त्यैश्चो चोपवाचे हन्त्यः पूर्वोक्तरे तिथी” हितीयादयः स्ववेधेन
पूर्वामस्तराङ्गे हस्युरित्याङ्ग । तेन प्रतिपदु हितीयायुक्ता
उपवासे निषिद्धा । “प्रतिपदु सहितीया स्नादु -हितीया
प्रतिपदातैति” आपस्तम्भवाक्यं लक्षणप्रतिपद्यित्यम् उपवासा-
तिरक्तस्त्रैवक्त्वैर्ये चेति माधवः । उपवासस्नानोरात्म
साध्यत्वैव स्वाङ्गतिथौ संपूर्णकाङ्क्षाप्तामूहूर्त्तव्यवेन व्याप्ति
बाहुल्यं पूर्वविहायामेव सम्भवति अङ्गोऽपरभासे उक्तव-
रात्रौ च तद्वाप्तिः । “उदये सा तिथिर्यास्त्रैति सामान्य-
यास्तम्भस्य विषेवास्त्रादुद्यैवत्यम् ततस्य आप्राङ्गदित्यि
मुहूर्त्तव्याप्तिव्येव पूर्वविहाया उपोष्येति माधवमते स्थितम् ।
उद्यन्त्वन्तरभते तु “पञ्चमो शुभ्रमी चैव दृश्यमी च अयोदयी ।

प्रतिपद्धतिसे चैव कर्त्तव्या सामूखी तिथिः । पैठी० उक्तेः
 “सामूख्यं” नाम सायाङ्कायापिनी दृश्यते यदा” इति शब्दन्व-
 युरायोक्तसामूख्यगुक्तायाः प्रतिपदोयाज्ञता सायाङ्काया-
 प्रिय न् हृत्तन्व्य न व्येन याज्ञमिति । उभयदिने तत्प्राप्तौ
 विसन्ध्यापिचै तु परैवोपीष्या “तिसन्ध्यापिनी या
 तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्वं हरि-
 वासराद्विति” पराशरराक्षेन तदपवादः एतच्च ज-
 यनीयित्वरात्रप्रादि विशेषेतरपरमिति ति० त० तेनोक्तम् ।

अत्र प्रागुक्तविशेषवचनात् सारिमाधवमतमेव ज्ञायः ।
 गौडाहतमपि रघुनन्दनमतन्त सामान्यशास्त्राहुसारित्वाद्
 दुर्बैज्ञिति हुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम् ।

अन्यादि तिथिपु व्यवस्था त तत एवावगमन्वा दिण्-
मालमिह दर्शितम् तिथिथद्वे विट्ठिः । उपशम्से होयते
कर्यं वा व्युटा० अस्मि० । औपवास तत्र देये तत्र कार्योऽव-
वि० । तस्मै प्रभवति विभक्ता० ठज् । औपवासिक तस्मै
पर्याप्ते लिंग०

उपवासक ति । उप+श-खुट् । १ चनाहारकारिणि ।
 उपवासे क्षितम् कत् । २ ब्रतभेदे ति । “नैव यत्क्रिया:
 काचिद्भावं नोपवासकम्” भा० २०४ अ० ।
 उपवासन न । उप+श-उपसेवायाम् भावे ल्युट् । उप-
 सेवने । “यदा सन्ध्यासुपाधाने यदोपवासने कृतम्” अथ०

उपवासिन् ति० उप+यस-यनि । अनाहारकर्त्तरि 'दि-
नोपवासी त निशाभिषाशी जटाधरः सन् कुब्जटाभिषाशी'
हास्यार्थः "विमानैरुपरं दयनीयानि वासेपवाणिनः"
भा० ब० १६८ च० ।

उपवाहन न० उप+ष्टह-यिद्-भावे ख्यट्। सभीपनथने।
 उपवाह्य गु० उप उक्तर्वे प्रा० श०। राजवाह्यहस्तिनि हेम०
 उपविद् ख्यी उप+विन्दते; वेत्तवी गम्य। किप्। १ उप-
 कम्भे प्राप्ती २ ज्ञाने च “उपविदा वक्त्रिविन्दते वसु” ४०
 ८, २३, ३। “उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवार्थं
 न प्रवद्यन्नीये तज्ज्ञानेन” भा०। कर्त्तरि किप्।
 ५ प्राप्ति ५ बोडरि-च ति०।

झूपविन्दु पु. उपगतो विन्दुम् अत्या० स०। राजभेदे॒ तस्माप-
त्यम् वाह्ना० इ७। औपविन्दवि॑ तदपत्ये॒ पुङ्की०।
उपविष इ० उपमितं विषेण अशा० स०। “अर्कचीरं क्लुही-
चीरं तथैव कलिहारिका। धस्ताः करवीरस्य पञ्च औप-
विषाः स्फुदा०” इति॑त्तेषु अर्कचीरादिष्प॒ शत्रुविषविष

न० हेम०। इत्यतिविधायां (आतदृच्) स्त्री ।
 उपविष्ट विं० उप+विष-कर्त्तरि क्त । अतोपवेगने “उपविष्ट
 होमा: स्वाहाकारप्रदाना ज्ञहोतयः” काण्डा० १,३,७, ।
 उपवीष्टि विषया उपगायति उप+वीणा+षिच् नामधातुः
 सक० उभ० सेट् । उपवीष्ट्यति ते उपविष्टि त । उप-
 वीष्ट्याभूष्मूष्म चास चकार चक्रे उपवीष्टिः “श्रितगो-
 कर्ष्णिकेतमीक्षरम् उपवीष्ट्यितुः” यद्यौ रवेरुदयाष्टच्चि-
 पथेन नारदः” रघुः ।

उपवीत न० उपत्ये-का संप०। बहिर्भूतदण्डिशहस्त-
तया वासांसस्यः पिते कार्पासादि यत्तत्त्वते । तच्च त्रि-
युगाकृतस्य स्फुलस्य उनस्त्रैयुगेभवति यथाह कृत्वो०-
प० “जर्हं तु त्रिष्टं कार्यं तत्त्वत्यमधोटतम् । त्रिष्ट-
द्वोवितेन सात् तस्मैकोपन्धिरिष्टते” । तथा च
प्रथमं जहर्वित्तं नेन स्फुलत्यमेकाकृत्य पुनर्जात्यभूतस्त्रै
त्यवस्थाध्य वायर्सं नेन नवमूलात्मकमेकत्वं पिण्डीकृतं भवति
तच्च पुनर्जिटतमसंहतस्त्रैष्ट्य पिण्डीकृतमेकमन्धियुक्तमेक
मपवीतं भवति । व्यक्तमाह देवतः “यज्ञोपवतीतकं कुर्यात्
त् रूत्वाण्यनन्तं तन्नवः” इति । पहुयमेव सर्वदा धार्यं
मुक्तदीयवस्त्राणामेतत्तित्वयं धार्यम् “यज्ञोपवीते द्वे
धार्यं प्रवीते साक्षे च कर्मणि । द्वतीयमुक्तदीयार्यं वस्त्रा-
लाभेऽतिदृश्यते” आ०त० स्तुते । तद्यन्धिय सावि-
तीमन्देण कार्यः “सावित्रीयन्धिसंशुक्तमपवीतं तवा-
च्यत” विष्णुपूजने प्रद्वाहुरायात् “लौकिकास्तु सावित्री
यन्धिप्रवरणस्यावेदितयन्धिरित्वाङ्” आ०त०रघु०
अत्र सावित्रीयन्धिरित्वुक्ते: देवपूजादौ सावित्रीयन्धिः
देवन्धित्र सावित्रीयन्धिव्रज्ञयन्धिवेति शार्णस्त्रेदाद्वरस्या ।
तत्स्फुलमेद्व मुलुगा वर्णमेदेन उक्तः “कार्पासमपवीतं सात्
विमस्त्रोद्वितं त्रिष्ट । शणस्त्रवमयं राज्ञो वैश्यसा
दिकसौखिकम्” । “जर्हंद्वितं दक्षणावर्त्तितम्” कुञ्ज०।
इद्विष्टप्रयनवनकाले उत्तरकाले तु सदेषामेव कार्पासमय-
मिति भेदः । क्षषीणान्तु यथेच्छुत्वमयम् अत एव मात्रे
“विहङ्गराजाङ्गरहैरित्वायतैर्हिरण्मयोर्नीरहवक्षितन्तु-
मिः । व्रतोपवीतं हिमशुभ्रष्टकैः” “मुक्तायज्ञोपवेतानि
विभूतो जैवत्यत्त्वज्ञाः कमारे च वर्णितम् ।

यद्युपेनयनमकरणे उपवीतधारणं ग्रहस्त्रादौ न विहितं
तथा प्रायुक्तशद्वचने “भेषजासिजनं दण्डसुपरीतं कम-
ण्डलुम् । असु मास्य विनानि ग्रहोतात्मानि सन्तत्”
इति भजुद्वचने समन्वकधारणविधानात् “सदोपवातिता भाव्य

निति इते: “दशानिमोपवीतस्य भेदस्याद्युव भारतेत्”
बाहू० वाक्यात् “पवित्रं चाच्छ्रै प्रथक्षतीति” जात्-
कर्त्तव्यात् तद्वाहणवस्थं कार्यनिति गम्यते।
किंच व्यहरणवारेणापि वर्णविदेव वज्रोपवीतभारत-
नियमोऽभिहृतः; “वज्रोपवीतश्चौचे च” बाहू० इ० १, १,
१० “मातृष्ठैर्वक्तव्यतिरिक्ते वर्णसात्रे उपवीतभारतनियमः”
ना० ह०। “वज्रोपवीतिना वाचानेन वज्रमिति” नोभिल
स्त्रीं च तथा निवृत्यते। “वज्रोपवीतमिति वज्रस्य
तोपवीतोपमेहग्राहि” भृत्यावधृतमन्तिग्राहात् “वज्रो-
पवीतिनं कुर्यादिति” वाञ्छावग्नव्यहाराच्च “वेषुवीं भार-
तेयदि॑ शोदकश्च वस्त्राङ्कुम्। वज्रोपवीतं वेदस्य एमे
रोक्ते च कुरुक्ते” इति मानवाच्च तद्वारत्यविधिः।
“वज्रोपवीतं परन्तं पवित्रम् इहस्ततैर्यत् उहनं पुरस्तात्।
शायुष्यमयर्य” प्रतिमुहूर्तं वज्रोपवीतं वज्रमस्तु तेजः।
रूतं मन्त्रोक्तकलमेव तद्वारत्ये चेवम्। तथाहृते रूपस्ते च

भ केवलं वज्रस्त्रैव तथात्मं तथानिवेशितस्य वज्र-
स्त्राचिं तथात्मम् “दिविं वाङ्मुहूर्तं शिरोऽव-
भावं सर्वेऽसे प्रतिटापवति दिविं कलनवक्षम्यनं भवति
एवं वज्रोपवीती भवति एवं वाङ्मुहूर्तं शिरोऽवभावं
दिविंसे प्रतिटापवति एवं कलनवक्षम्यनं भवत्येवं
प्राचीवासीनी भवति, निवीती कलठवज्जन इति” नोभिलेन
षासान्धतोऽभिधानात् “शिरोऽवभावं दिविणादिपाणाद-
तुहूते कलठदेश वज्जने वज्रमुहूर्ते वज्रस्त्रै वज्रे च
निवीती भवति” कुरु० उक्ते: महुना “उहूते इविष्णे याणा
वुपवीतुष्यते दिगः। एव्यते प्राचीवासीती निवीतो
कण्ठसञ्जने” इति षासान्धतोऽभिधानाच्च। उपवीतमस्या-
स्ति इनि। उपवीतिन् तथास्त्रिवेशितस्त्रैवस्यधारिणि।
उपवीतस्य वज्रादिश्चनिवेशितस्त्रैवस्य प्राकरण्यकाङ्क्षता
कोपाचारां रथ० १पादे निर्णीता ददा “दर्शनौर्ख्यमा-
हयोः ०। एवाङ्गाणाहुयाक्षयोः वामधेय उक्ता नवमे
निविदः दग्धमे वाम्याः वामधेनीकल्पाः, एकादग्धे वज्रोप-
वीतमान्त्रात् ।” उपवीते देववक्ष्यत् तत् कुरुते” इति
नुतिशाक्षार्थस्य उपवीतं वामधेनीनां प्रकरणे निहत्ते॒-
निहत्ते वा इति वन्देहे वामधेनीप्रकरणमनिहत्तं तत्र
उपवीतं वस्त्रात्मात्मस्ति कुरुः ? काम्यानां वामधेनीव-
ज्रावानामान्त्रार्थवस्त्रात् वृद्धमस्तुविपरिवर्त्त्मानात्
वामधेनी॒, उपवीतमान्त्रमनिहत्तं वामो विष्णावस्त्रात्
गुणी भवति उपवीतं दाम, चिं त्रृप्ता तत्परत्वमनिहिति ०

भवति तत्र पदार्थोकाङ्क्षा तत्र बुद्धो उचितितेनाविप्र-
जटेन वामधेनीवाक्येन एकवाक्यतास्त्रप्रगम्य वामधेनी॒
उपवीतम् उपव्यवते इति यन्द्वौविदधाति इति गम्यते
इति पूर्वं पक्षः। चित्रान्ते त्रिविदिता व्यवधानात् बुद्धां
यिप्रकाटत्वाच्च वाक्यमेदमित्या च न वामधेनीभिः हड्डेकां-
क्षतीपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदहृते यं तदप-
वीतिना कार्यं भु इति”। इतो उपव्यवते इति अवस्थायु-
उपपूर्वकात् व्येज एव रूपमुपवीतमिति द्वयाव्यमित्यम्-
द्वयेतितम्। अग्नधातुरव्योक्तिः न्यूदर्थनात् प्रामाणिदीपी।
उपहृत्तिति विः उप+इन्द्र-विच्छ-कर्मचित्ति त्रृ॒
उपहृत्तिति वज्रां विच्छ-कर्मचित्ति त्रृ॒
उपहृत्तिति वज्रां विच्छ-कर्मचित्ति त्रृ॒
उपहृत्तिति वज्रां विच्छ-कर्मचित्ति त्रृ॒

उपवेणा रुदी उपगता नेणाम् वज्रां च०। नदीमेदे “वेषोप-
नेणा भोक्ता च वज्रां चेद भारत”। भा० च० २२। च० १
उपवेद उ० उपमितः नेदेन वज्रां च०। वेदस्तद्ये व्यायुर्व-
दादी। च च वेदमेदेन चद्वारा “तत्त्वेदस्यायुर्वेदं उपवेदः;
वज्रावेदस्य भद्रवेदः, वामवेदस्य गान्वर्ववेदः, अर्यवेदस्य
वज्रशास्त्रार्णाति” शौमकोक्तचरण्यव्युहोक्तदिशावसेयः। भा-
वप्रकाशमते द्व “विधातार्थस्वेत्तमायुर्वेदं प्रकाशयन्” इ-
त्युक्ते: अर्थवेदोपवेदस्यायुर्वेदस्येति भेदः। अतएव उहृते
“इह वल्यायुर्वेदोनाम यदुपाक्षमयर्वेदस्यत्वं कृतम्”
उपवेश उ० उप+विश-भावे च०। (वसा) १स्त्रीती “प्रातः ल
दने उहृति उवेशायोपवेशाय गावत्रै उपवेदमित्यै
स्वाहा” काम्या० २५, ४ १६, उपमितोपवेश वज्रां च०।
आहार्यवृपवेशस्तद्ये रवेशे। तेन जीवति उपेतनादिंठज्।
वौपवेशिक तेनोपजीविनि विः चित्यां छीप्।

उपवेशन न० उप+विश-भावे च०। (वसा) १व्यासने “प्रा-
वौपवेशनमतिर्वृ पतिर्वभूत” इवः। “अस्यावितमरुच्यता”
रुच्याऽया० “प्रवाङ्मुखवेशनेनोपसेवितम्” महिषा०। “प्रादे-
शोपवेशने” वाम्या० च० ४, ८, १, “वज्रोपवेशने विनि-
योगः” भवदेवः विच्छ-भावे ल्युट्। निवेशने रस्यापने च
उपवेशि उ० उप+विश-इन्। उपवेशस्त्रैवायप्रवर्त्तके उप-
विभेदे “अस्यादृष्ट्य उपवेशेषप्रवेशः” यत० वा० १४,
८, ४, ११, वंशर्ण्यने उक्तम्। [पविष्टे]

उपवेशिन् विः उप+विश-विनि॑। उपवेशकर्त्तृदि॒ उ-
स्त्रैवेष उ० उप+विश-करणे च०। उपवेशनामार्ये काष्ठे॑
“ह उपवेशमादसे इटिरवीति” यत० वा० १, २, ११, अक्षा-
रदिमत्रांकाष्ठविभेद उपवेदः। भा० उपवेशनामार्ये काष्ठ-

देशमालो वा तत्करणप्रकारः “मूलादुपवेषं करोति” का० ४,१,१२, इरितः “प्रवस्म” तथैर्णी शास्त्राभूलभरतिप्रमाणाभिप्रमाणं द्वित्या पृथक् कार्यं तत्त्वादुपवेषं अरोति उपवेषवारतिप्रमालः प्रादेशमालो वा परापरोऽहंः” कर्कः। स च इस्ताकाति: “इटिरबीमुपवेषमादायापाम्ब इत्वक्तारात् प्राचः करोति” कात्या० २,४,२६, वा० उपवेषोऽनुपायोऽनसमर्थं इस्ताकाति आठम्” कर्कोऽक्षोः “इतादभिवासवति भजना वैदेषोपवेषेण वा” कात्या० २,५,२५, उपवैषयव न० उपवैष्य-अव्य उत्तरपददृष्टिः। लिपत्वे हेम उपव्याख्यान न० उप+श्वि+व्या+ख्या-ल्युट्। फलमाहात्म्योपासनप्रकारादिकथने। “ब्रोमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्” छा०४०。“तस्याक्तरस्योपव्याख्यानम् एव स्पृष्टास्यम्, एवं विभूति, एवं फलमित्यादिकथनम्” जा०भा०। “आदित्यो ब्रह्मोत्त्वादेशस्योपव्याख्यानम्” “ब्रोमित्येतद्वर्तं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्” इति च छा०४०।

उपव्याघ्र ए० उपमितो व्याघ्रेण अव्या० स०। व्याघ्रतत्त्वे मृगान्तको (चित्तावध) चित्कारख्ये पशुभेदे। सामीये अव्ययो०। २व्याघ्रसमीपे अव्ययो०।

उपव्युषस अव्ययविगता अव्याः व्युव्याः प्रा० स०। ततः विभवयें सामीये वा अव्ययो० अच्च समा०। विगतायासु व्युषीयर्थे “उपव्युषसं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति” कात्या० २१,१,११, “उपसि विगच्छन्त्याम्” कर्कः। २विगच्छन्त्या उषसः समीपे च।

उपशम ए० उप+शम-घञ् अष्टदिः। १इन्द्रियाणां नियहे २ दृष्ट्यानाये, २रोगोपद्रवयान्तो च। “तेऽनां पैत्तिकानां व्याधीनासु पथमोहेमने, स्त्रैश्चिकाणां, निदावे वातिकानां चनात्यवे खभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपयथाभाः” “तत्कालमेव चतोश्चाच्च; प्रसृतस्योपव्याध्यम्” इति च सूत्र०। ४निवृत्तौ “जगत्युपयमं वाते न दद्यच्छेत् सदाकुले” भा० व० २० अ०।

उपशमन न० उप+शम-भावे ल्युट्। उपशमावे “व्याधीनामुपयमनार्थम्” सूत्र०। उप+शम-शिच्च-ल्युट्। अष्टदिः २निवारणे। तस्मै हितस्मै। उपशमनीय रोगशन्तिहेतौ चायुवेदे। कर्मणि अनीयर्। निवारणीये। “कटुकौषधविशमनीयस्य” सा०८०।

उपशय ए० उप+शो-अच्च। १समीपशवने। “हेतव्याभिविष्यां विशिष्यपर्यार्थां कारिण्याम्। औषधाद्विहाराणा नुपयीं सुखावहम्। विद्यादुपशयं व्याधेः सर्वां सात्म्-

मिति सूतः” इति निदानोक्ते व्याधिहेतविपरीतौषधादितः २सुखावहोरयोगे। शयः इस्तः तस्मिन् तत्त्वामीये वा अव्ययो०। ३हस्ते इत्यर्थे ४हस्तसमीपे च अव्ययो०।

उपशरद अव्ययो० विभवयें सामीये वा अव्ययो० अच्च ल्युटा०। १यरदि इत्यर्थे २शरत्समीपे च

उपश्ल्यम न० उपगतं यत्त्वम् अस्तिस्यानं (भागाङ्ग) अत्या० स०। यामान्ते “अमं च विशालोपशल्ये कम्प्याक्तीडमाशाय” दृश्यकुमा०। “उपश्ल्यनिविष्टस्तैः” “अथोपशल्ये रिषुमनश्ल्यः” रघुः। उपचारात् २प्रान्तभागे च। “शैक्षोपशल्यनिपत्तिरुद्यनेमिधारा” इति माघः।

उपशान्ति स्त्री उप+शम-किन्। निष्ठत्वै उपशमे। “ब्रह्मार्त्तभवोपशान्तवे” रघुः “वेदनोपशान्तिरुद्धृप्रशादो-मार्हवद्वा०” सूत्र०। [“निशोपशायः कर्त्तव्यः” भाईः।

उपशाय ए० उप+शी-घञ्। यामिकभटानां पर्यावैष्य शवने। उपशायिन् लो० उप+शी-णिनि। समीपशयनशीषे “ब्र-

ज्ञात्यर्थनित्यधारी चीरहोस्युरिनमुपशायी हादशरात्रं वद्वात् तिरात्मन्ततः” कात्या० ४,१०,१६०, अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमीशयः” कर्कः। शीलार्थत्वात् नात्र कर्मणि वडी। “आहूताध्यायी शुद्धकर्मस्त्वोद्यः पूर्वोत्तायी चरमं वीपशायी। मुद्दहूलो इतिभानप्रसन्नः खाध्यायशीलः विध्यति ब्रह्मचारी” भा० ज्ञा०८० अ०।

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष-अ०। सम्यक्शिक्षणे “उपशिक्षाया अभिप्राच्निनम्” वजु० १०,१०, ल्युट्। उपशिक्षण तत्वार्थेन०।

उपशिङ्गन न० उप+शिधि-शास्त्राये ल्युट्। १आश्राये। पिच्च-ल्युट्। २चाप्रायणव्यापारे च। (शोज्ञान) “तीक्ष्णाङ्गानावपीडभ्यां तीक्ष्णग्नभोपशिङ्गनैः। वस्त्रिप्रदोगैरथ वा अवशक्तिं प्रवर्तयेत्” सूत्र०। तत्र चिङ्गनैः शिङ्गनैरिति वा पाठः प्रामादिकः गच्छपाठे शिविधातोरेव पाठात् शिविधातोर्हान्तिं इत्यातोशाभावाङ्।

उपशिष्य ए० उपगतः शिष्यम् अत्या० स०। शिष्यशिष्ये “स्वतःप्रमाणं परतःप्रमाणं शुक्राकृता यत्र सहस्रिति॑। शिष्योपशिष्यैरपगीयमानमवेहि तन्मश्चनभिन्नधाम” उद्भू०

उपशुन अव्ययो० गुनि, तस्य समीपे वा अव्ययो० अच्च समा०। १कुकुर इत्यर्थे २कुकुरस्य सामीये वा।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभां साडश्येन अत्या० स०। आरोपितशोभायाम् “विहितोपशोभमुपयाति शाधये” माघः।

उपशोषण न० उप+शुष-शिच्च-ल्युट्। १शोषणशाधने व्यापारे। उपशोषण इति॒रि अ०। २तत्कारके त्रि॒।

(कटुकः) “विष्णु वक्रोद्देशोपशोभण्वते”
(कवायः) ‘क्लोदोपशोभण्वते ति सुशु०। शोभण्वान्नः-
स्थितजनादेवांतोशादिना नावनम् ।

उपशुत् इ० अूयते शु+उभ्य० किप् शुत् स्फुतिः उपशता
शुहू य अनु०। अन्ते “आ ना यातसुपशुवच्चिना क०८,
प०, ५, “उपशुति यत्ते” भा० ।

उपशुति स्त्री उप+शु-क्लिन् । १समीपश्रवणे “सुरुतिश मो-
पशुतिश मा हासिटास्” अथ० १६.२.५, “सोमपा-
गिरामुपशुतिः” क००. १०, १, “उपशुतिः समीप श्रवणम्”
भा० शुतिः श्रवणम् समाप्ते अव्यव०। २श्रवणसमीपे
“आ नोथाहुपशुत्युक्षेषु” क०८. १४. ११, “उपशुति
श्रवणसमीपमायाहि” भा०। “नक्त” निर्गत बतविवित
युभाशुभकरं वचः। अूयते तद्विधीं रादेशपशुपशुतिम्”
हारावल्क्यके इदेवं प्रतिकृतयुभाशुभपश्चस्य तदादिवाका-
दिभिहिताद्यत्तेऽत्तर वाक्ये च “परिज्ञनोऽपि चास्याः सत-
सुपशुत्ये निर्जग्नम्” काद०। उपशुतिश्रवणमकारस्य विधा-
ता पा० यज्ञकारणे दर्शितो यथा “उपशुतौ विधानं त्व यथा
कार्यं फलार्थिना । ज्ञातव्या यज्ञकर्ताने सा पौरमुखजा
यु०; । अन्त्यजानां गृहे वाक्यं पूर्वाल्पे यदुच्यते । स्त्रिया
वा बालकर्त्तव्यि तथा उम्भः परस्परस्म०। विचार्यं तद्व-
क्षस्यमादेष्यं फलं बुधैः। निर्येजकालवे पश्येत् प्रतिपद्ये च
युहिमानु०। अद्यक्षतपदने पश्येत् दितीयायां न संययः।
सैवविकर्त्तियो नेहे उक्तवस्य तथाक्षये । बोहक्षतपदने चैव
किंशुकानां गृहे तथा०। अद्यक्षाकारिगत्ये चैव तथा वैद्य-
व्यचेऽपि च। बोगिजातिक्षये पश्ये तथा० पौरमुखगृहे०
विन्दोद्देशमन्त्ये पश्येत् कुम्भकारन्त्ये तथा०। सर्वकारात्मये
चैव कापालिकदिजन्मनो०। लतीयादितिथो चेदा क्रमे-
त्वोपशुतिर्भवेत् । अमादां शुद्धजातीनां गृहे पश्येदुपशु-
तिम्”। पश्येत् युभाशुभमालोचयेत् । तत्र क्रमय०
“उपास्य परिचनां वन्ध्यां अरप्राप्तिहितं चैवीः।
स्वलिपाच्य दिजानु० गच्छेद्वयन्विर्मुदाचितः। चन्द-
नेनातुदिग्ग्राहः चेतमात्मधरः त्रुचिः। चेतवस्त्व-
मायुको दृष्टेविभूवयः। अक्षतानङ्गाकौ दृष्टा मन्त्रे-
व्यामेन मान्त्रतानु०। ओं ऐँ हूँ ओं महादेवि०। म-
हादेवस वहमे०। विमोहय जनानु० सर्वानु० मात्रान् वण-
गान् कर०। वस्त्रेण वहनेत्रः सहीवतेऽन्येत तद्वट्टम् ।
गृहोपार परिचित्य मुक्तनेत्रः त्रुतिर्भवेत्”। “तद्वट्टे म-
द्यपश्चानु० यादेद्वयुवात् । तद्वट्टमेन वा विचार्यादे-

ट्टम् । तेजु० शब्देषु कसराम्बर्जयित्वान्वयश्चादिवणाः
चेताः। प्रयाहि वर्त्तमाण गच्छ भवति अवार्जनार्था० दाना-
र्था० वाभार्था०; साधुशब्दाः प्रशस्ताः तेष्वपि काकर्था० दुटाः
न याहि न गच्छ नास्ति भवत्यर्था० अवानयद्वायु० गमने
दुटाः तद्वट्टानु० श्वस्त्रन् यात्रां निवर्त्तयेत् । अत्युक्तकार्ये०
तद्विहाच्च वृत्तेति० संस्कृतमुहूर्ते० तिवर्तु गच्छेत् ।
वैन्यं एषु० हैहयमित्यादि पठत् एनरपि निविडमयाच्च-
चेत् अतादिभिस्तदा सिद्धिविनायकवतोपवाचितं संकल्प्या०
गच्छेत् । तत्रापि निविडच्च गच्छेदेव” विंपा०।

उपश्लेष्य ए० उप रैषद्यै० एकदेशेन ज्ञेयः संबन्ध०
व्याधाराधेययोरेकदेशसंबन्ध०। यथा वर्त्तमाणयो०। उपश्लेष्ये साधु-
ठक् । औपल्लेचिक आधारभेदे “चौपल्लेचिकेवैवियिको-
इभिव्यापकवेत्याधारस्त्विधा०” सिंकौ०। भावे ल्युट् ।
उपश्लेष्ये तत्वैव च० “अत्याधानमुपल्लेचिकम्” रिंकौ०।
उपश्लोकि ज्ञोकेहपत्तौति उप+ज्ञोक+चिच् नामधार०;
उभ० सक० चेट् । उपज्ञोकवति-ते उपाशुलोकत्-त उ-
पज्ञोकवाम्-भूत्-चास-चकार चक्रे उपज्ञोकवत् उपज्ञो-
कितः उपज्ञोकवितम् उपज्ञोकवत् ।

उपष्टम् इ० उप+स्तम्भ-वज् वा० वस्तम् । १पतनप्रतिरोधे
(वासान) रक्षावस्थे० इक्षाङ्गम्बरे च स्थायें करु०। तत्राचेत्
१स्त्राधिक्ये च०। उपस्तम्भाति ल्युट् । उपष्टम्भक पतन
प्रतिरोधके, स्त्रू० वावां न० “सर्व एव हिमवारोऽन्तःप्राप्तः
उपष्टम्भः” द०.उ० “उपष्टम्भकः गृहस्त्रोव चान्मादि-
वैष्णवः” भा०।

उपष्टुत् विं.उप+स्तु-कर्मचि किप् वा० वस्तम् । उपस्तूतमात्रे०
“गच्छोव स्त्रवा उपष्टुत्” च०. ८, ८७.८,
उपसं(सङ्कृ)क्रमणं न० उप+स्तु-क्रम-भावे ल्युट् वा उ०।
१स्त्रियेषु क्षयचित् वस्तुनः पूर्वाधारस्त्रागेन सर्वीपलित-
वस्तुनि संक्रमणे “स्त्रियोवये हि विधिविवेधौ विशेषव-
स्त्रयसंक्रमणदः सति विशेषे वावे” इत्यादौ विशिष्टे विधि-
निवेदवाधे तद्वर्तमिवेष्ये उपसंक्रमणं भवतीत्युक्तं वया०
शिष्यो विनाटः पुरुषो न नट इत्यत्र विशेषयोभूतयिक्षा-
यामेव नाशश्वोपसंक्रमणम् । उपसंक्रमणे दीयते कार्ये०
वा व्युटा० अथ०। औपसंक्रमण तत्र दीयते कार्ये० विं.
स्त्रियां लीप् ।

उपसं(सङ्कृ)ग्रह उ० उपसंक्रम्यैति पादावत उप+वस्तु-पह-
आधारे अच् वा उ०। १पादपहष्पूर्वकमभिवादने उपसं-
क्रम्यैति० नेत्र करणे अच् । २उपकरणे “उपातिष्ठ वेषामः

पर्यहे सोपसंयहे"भा० वि० । ७८० । भावेच्छ० । १८८५० ।
हंयहे "ब्राह्माणुपसंयहे" राजा०

उपसं(सङ्ग्य)वहण न० उप+उम्+यह-चाधारे ल्युट्
वा डः । पादयहयहपूर्वप्रवासे "उपहयहवं कला श्रो-
षाव व विषापते"० भा० श्रो० ७४४० । "ब्रह्मस्तपाचिना
कार्यमुपहंयहणं शुरोः" महः । १८८५० उपहण च ।

उपसं(सङ्ग्य)याहा लि० ० उप+उम्+यह-कर्मणि गवत्
वा डः । पादयहयहेन अभिवाद्यो "भाद्रभीपवंयाहा
सदर्थाऽहन्त्यह्यपि । विमोष्ट द्रूपसंयाहा चातिरम्ब-
निवोचित" मतुः । [१८८५० निवसे १८८५० ने च ।

उपसंयम १० उप+उम्+यम-वज्र अवृहिः । ११८५० हारे ।
उपसंयमन न० उप+उम्+यम-चित्र ल्युट् । १८८५० उपसंयमने
करणे ल्युट् । १८८५० अधने ।

उपसंयोग १० शाकीयेन चंबोगः । समीपसंबन्धे । "नामा-
स्तातयोस्तु खलोपसंबोगश्चोततः अवलि उपसगोः" वा०
उपसंरोह १० उपगतः चंरेहः प्रा० ७० । उपोषप्रतीरोहे
"शत्यमागंहुपसंरोहः" च४० ।

उपसंवाद १० उपेत्र अड्डीक्य चंगादेवदम् । पश्चवन्ने
नाक्षीकारपूर्वककथने उपसवादाशह्योच्च" वा० । "उ-
पसंवादः पश्चवन्नः" लि० कौ० । स च "वदि भवानिदं
कुर्यात् तर्हि इदमहं ते दासाभीत्वे वाक्यरूपः ।

उपसंव्यान न० उपसंबोयतेऽनेन उप+उम्+व्यञ्ज-चंठतो
करणे ल्युट् । परिभानवस्ते "अनन्त वाह्यर्थो गोपसं-
व्यानोः" वा० ।

उपसंहार १० उप+उम्+ह-वज्र । १८८५०, स च यन्त्र-
तात्पर्यावधारकविज्ञभेदः "उपक्षोपवंहारौ-हेतुसात्प-
र्यनिर्स्त्रे, रत्नुक्तिः । गत्वोभवोरेव तदेतत्वं न त प्रवे-
क्षेत्युक्तहयकमयद्दे । २४८ यहे च । १८८५० इरणे ४८८५०
मुतार्थसान्वत्वावदार्थतपहेने वया गुणोपसंहारः । तच्च-
द्वे विवृतिः । ५२४५० इरणे इम्बवे "सर्वोपसंहारतत्वा-
व्याप्ते दुर्जानत्वात्" चर्व० ७० ।

उपसंहारिन् लि० उप+उम्+-ह-चिनि । ११८५० हारके
साक्ष्येन सम्बन्धे व्याप्ते अनुपसंहारित्यद्वे उदा० ।

उपसङ्गान न० उपरि० स्त्रोक्तादितिरक्तायः संख्यायते
अनेन उप+उम्+खा-करणे-ल्युट् । स्त्रोक्तादित्यसायस
वार्त्तिकादिभिः कथने वाक्यभेदे । "प्रकल्पादिभ्य उपसं-
खानभिलादि" वार्त्तिके भूरिपूर्योगः । इदुपसंखानने-
रपेत्येषु" २,११२, मात्रव्या० महिनायः ।

उपसर्त्त स्ता उप+उद-भावे लितु । इनक्षेन सम्बन्धे १८८५०-
हुग्ये० उपसर्त्तमाले च । करणे लितु । ४८६२० वाम् चेदि० ।
उपसर्त्त लि० उप+उद-तच् । चासम्बे निकटास्यते० उपसर्त्त-
गते० इमेवके च । "ना च रिहुपसर्त्ता ते अम्बे" । "चात-
मने० उपसर्त्तमस्तु तथ्यमुपसर्त्ता" वजु० २७, २, ४, उपसर्त्ता
सेवकः चेददो० ।

उपसद लि० उपसीदिति उप+उद-क्रिप् । १८८५० पस्ति० ।
"प्रकामोद्यावोपसदम्" वजु० १०, ८, करणे क्रिप् । २८६१-
भेदे० ल्ली । वा चेदिः "अधोपसदू" वा० श्रो० ४, ८, ८,
चारभ्य पाश्चयोरोपसदः; "इत्वल्लेषु॑ ११८५० उक्ता इटव्या ।
"अधोपसद्विद्विः प्रवरतिः" "वदोपसद्विद्विः प्रवरतिः" अवेतानि
इवेचिति निर्वपति चान्वेवमाकपालं दुरोडायं दौस्यं
चर्व० वैष्णवं त्रिकपालं वा उरोडायं चर्व० वा तेन वदेद्युर्व०
वजते । तदु तथा न कुर्यात् इत्वति वा एव वैष्णवाद्या० उपसदपयादेति तच्चा-
दुपसदपयादेव नेवात्" यत० ५, ४, १६०, "अव दशपेदे
तं ब्रह्मादहे स्यायितं बोममाह्यासन्दामासद्यातिथ्यवा०
प्रवरेदुः तदनन्तरतपयद्यागः तत्वानिस्त्रोमविष्णुदेवता
कोपसदप्रतिनिवित्वेन संस्कृतवागसम्बन्धिना० सुन्तमानार्था०
त्रयाण्यामान्वेव बौम्बवैष्णवानामेव० निर्वापं पूर्वपक्षवति०
वदोपसद्विद्विति० तेन वदेष्टीति एकैकोपसदृस्याने० तेन
एवेन इविता वदेष्टीति इटितन्त्रेष्टु कुर्यात् उपसदत्वयार्थ-
मेतद्विस्त्रवं कर्त्तव्यमिति शास्त्रान्तरोदः पव्यः तमिति०
विराक्षटोति तदु तथेति० नेवात् न प्रच्युतोभवेत् तत
उपसदः प्रवक्तु कुर्यात् तदन्त एतानि उपसदमन्विताकि०
तीविति इवेचिति वेचितन्त्रेष्टु पृष्ठक् कुर्यात् स एव दशपेदः
क्रतः उपसदश्चोमवाध्योऽनिदोमवंस्त्रोमवति० वा० । "उ-
पसद्विद्विरित्वा० मासमेकसम्भिष्ठोलं नुहोति०" चहितः ।
"हुपसदामेतत्त्वोरात्मीः वजु० १८, १४, "उपसद-
सु दौहिष्ठो कुर्यात्" काम्बा० ४, ६, ४४, "उपानुपसदः ।
७, २, २२, । उद्योतिटोमे० १८८५० इप्रवर्याहप्रविष्णुवामिष्ठौ०
४८६१० पश्चादिभिष्ठेऽन्मने च । "गार्हपत्योदक्षिणानि-
स्त्रवैवा इवनीयकः । एतेऽन्मवस्त्रवो उक्ताः चेष्टाचो-
पसदृस्यवतः" अनिन पु० गणभेदनामाध्याये० उपसदृतस्त्र-
वोऽस्त्रवित्वेन विचक्ता० चर्व० । औपसदृतस्त्रवित्वेन वा-
ध्याये अहुवाके च सु० ।

उपसद १० उपसीदत्वचिन् उप+उद-वद वा० उपसदृ-
उपसद्यागे "अव वदनाति वद् पिवति वद्यमते तदुपसदृ-

रेति” वा० उ० । “यद्यमते रतिष्ठानुभवति इटादि
संयोगास्तदुपसदैः समानतामेति उपसदाच्च पयोव्रत-
निभित्तं सुखमस्ति अलभोजनीया॑नि चाहानि चासद्वा-
गीति प्रवासोऽशनदीनामुपसदाच्च सामाच्यम्” वा० भा० ।
“पयोव्रतत्वं” पयोभक्षणुक्त्वम् यज्ञे यान्वहान्यभोज-
नीयानि तानि प्रसङ्गानि उपसत्त्वं क्रियमाणाच्च
प्रवासः स्वास्याग्रविशेषः अशनादिषु सोऽस्तीति प्राप्तिष्ठ-
मित्वाङ्गसुधनिनिक्षत्वं क्षेत्रेष्वत्त्वं सामाच्यम्” वा० ग० ।

उपसदन न० उप+सद-ख्युट् । १सेवायामुपसेवने २चारुगत्या
दिना प्राप्तो “तत्वोपसदनं चक्रे द्वोषास्येषु सूक्ष्मकम्भिणि” भा०
वा० १०८ अ० “प्रतिस्तद्वयं च तान् सर्वान् द्वोषास्यैवं
समव्रीत् । रहस्येकः प्रतीतात्मा क्षेत्रोपसदानांस्थाया”
वा० १२२ अ० सामीयो च अयो । इटहसमीपे अव्य० ।
“वन्योऽस्याग्रतुमद्वीतोऽक्षिं वस्य मे मुनिषुङ्कृ । । यज्ञो-
पसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह” रामा० ।
अत्राव्ययोभावस्यापि यज्ञे न समाप्तः व्याख्याः ।

उपसद्दौ स्वो उप+सद-चय्येकं गौ० डी० । सन्ततौ
धारायाम् । “स्वट्टहेऽस्योपसद्यां मा च्छैत्येत् प्रजाता च
पशुभित्याशित्यम् ज्ञत० १४८, ४, १२ । अस्य वज्रानस्य उप-
सद्यां सन्ततौ” भा० । सन्तित्य हेषां कालिकी दैशिकी च ।
तत्र समानानेककालिककार्यमात्रधर्मत्वं कालिकसन्तति-
त्वम् । विभिन्नकालीनघटपटादिकार्यमात्राङ्गिर्धर्मघटत्वादौ
सन्ततित्वारणाय समानेति सामाच्यस्त्राच्यवितावच्छेदक-
धर्मेण । तेन सत्त्वद्वयत्वादिना घटपटयोः समत्वेऽपि न
चतिः । सत्त्वद्वयत्वादिकमादाय तद्वारणाय कार्य-
मानेति । एककालोत्पन्नेषु बहुमु घटेषु तद्वारणाय
अनेककालिकेति । दैशिकसन्ततित्वं समानानेकट्टिका-
र्यमात्रधर्मत्वमितिभेदः । तत्र कालिकसन्ततेः प्रश-
हादिप्रदेश व्यपदेशः यथा ज्ञानप्रवाहः; दुःखप्रवाहः इत्यादि
दैशिकसन्ततौ त चेष्टिप्रभृतिश्वद्वयवहारः यथा दक्ष-
त्रे चो दक्षपङ्किरित्यादि । उभयसन्ततौ ह सन्ततिधारादि
शब्दप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्तति-
रित्यादि एवं ज्ञानधारा तैत्तिधारा तैत्तिसन्ततिरित्यादि ।
तादृशधर्मत्वं सुखत्वदुःखत्वान्त्यादिकं इत्यत्वैतत्वादिकत्वं ।
उभयविधापि सन्ततिः पुष्टिविधा अविक्षिक्तद्वा विक्षिक्तद्वा च
देशकालयोरव्यवधानेऽविक्षिक्तद्वा यथा धारावाहिक्तस्य ले
ज्ञानादिधारा । तयोर्व्यवधाने विक्षिक्तद्वा यथा विक्षिक्तद्वा वि-
क्षिक्तद्वा यावसानदुःखानाम् । विक्षिक्तसन्ततिमादायैवं स्वदि-

प्रवाहः । सुखदुःखसन्ततिरित्यादिव्यवहारः ।
उपसद्या त्रिं० उपसद्या सेवामर्हति यत् उप+सद-कर्मणि वा०
यत् वा । १सेवनीये २नैकक्षेत्रे प्राप्ते च॒भरेषु इव्यो नम-
सोपसद्योगना॑” वा० २, २१, १३ । “उपसद्याय मीढुच
चास्ये जुड्ता इति:” वा० ७, ५, १ ।
उपसद्यान् त्रिं० उप+सद-झूर्ननप् स्त्रियां डी० वशान्नादेशः ।
१उपसद्ये २सेवके च । कर्मणि झूर्ननप् । ३सेवे च ।
“नमस्ते अस्तु मीढुचे नमस्त उपसद्याने” वा० औ० २, ५, ११ ।
उपसद्यत्र त्रिं० उपसद्यु विहित ग्रन्थम् । उपसद्याहिते
पयोव्रते । “चापूर्यमायपत्रस्य हादशाहमुपसद्यती
भूत्वा” वा० उ० । “उपसद्यु ब्रतमुपसद्यतमुपसदः
प्रसिद्धः ज्योतिष्टोमे । तत्र क्षनोपचायापचयद्वारेण पयो-
भक्षणं ब्रतं तत्र च तत्कर्मानुपसंहारात् केवलभिति
कर्त्र्यव्यतामूर्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । उपसद्य-
त्रती पयोव्रती सद्वित्यर्थः वा० भा० ।
उपसद्य त्रिं० उप+सद-क्त । १उपस्थिते, २निकटागते ३उ-
पसेवके च ४चारुवस्युरेन नैकक्षयाप्ने “ब्रवीत् भगवांस्तन्मे
उपसद्योऽस्याग्रधीहि भोः” भा० या० २८८ अ० । “भगवसु-
दधै ऋतिजन्मजले सुखदुःखवड्वे पतितं व्यथितम् । क्षप-
या शरणागतम् त्र र मामनुशाश्वृ पसद्यमनन्यगतिम्” “तस्मै
स विद्वानुपसद्याय-प्रोवाच तस्यतो ब्रह्मविद्याम्” श्रुतिः ।
उपसमाधान न० उप+सम-चा-धा-ख्युट् । राशीकरणे,
“निवासचितिशरीरोपसमाधानेत्यादि” या० । “उपसमाधानं
राशीकरणम्” शि० कौ० । २समिधः प्रक्षिप्य च्चालने । “वि-
वाहानिमुपसमाधाय पश्चादशाः” वा० ग० १, ८, ८,
“उपसमाधाय सामिधः प्रक्षिप्य प्रज्ञात्वा” ना० दृ० ।
“अनिमुपसमाधाय” गो० ख्य० “उपसमाधाय च्चालयित्वे ति
संत्वे च समापूर्वभाज्यातोस्तथार्थदर्शनात् तथार्थत्वम् ।
उपसमिधध् अव्य० समिधः समीपे अव्ययो० वा अच्चसमाप्त०
समिधः समीपे ।
उपसम्यक्ति स्वो उप+सम+पद-क्तिन् । अभिनवत्वे न
सम्भव्यता॑ । “प्रथमोऽचिरोपसम्यक्तौ” या० “अमिसम्यक्तौ
अभिनवत्वे” शि० कौ० । सम्भव्यताहुद्वचात्मभावः शि० कौ० ।
उपसम्यक्त्र त्रिं० उप+सम-पद+क्त । १प्राप्ते २स्ते च हेम० ।
“ओत्रिये तृप्तसम्यक्ते विरात्मशृच्चिर्वेत्” भरुः ।
उपसमाधा स्वी उप+सम+भाव-भावे अ० । उपसाम्लने ।
“भावणोपसंभावाज्ञानयत्वेत्यादि” या० “उपसमाधा
उपसाम्लनम्” शि० कौ० ।

उपसर ए० उप+हृ “प्रजनने सत्ते”: पा० अ॒ । गर्भपह-
र्षार्थं स्त्रीपशुषु पुस्त्रशुगमने । “प्रजननं प्रथमगर्भपश्चिम् ।
गवासुपसरः” सि० कौ० । उपचारात् नैरन्तर्येष्वनिगमने
“वीनासुपसरं दृष्टः” भद्रः । “वीनासुपसरं नैरन्तर्येष्व निर्ग-
मनम् दृष्टा उपसर इव उपसरः नैरन्तर्येष्वोपलक्षित-
त्वात् उपसरो हि स्त्रींगेष्व पुस्त्रशानाभिगमनमुच्यते स
च नैरन्तर्येष्व भवति” जय इतः ।

उपसरण न० उप+हृ-ल्पुट । १३३६ उपसरार्थे १३३७ उपगमने च ।

“श्वर्हुभधो या भेषजदेवं प्रहृतमत्त्वादिनिहनि तसो-
पसरण” हृद कर्वन्न देवाः । “परिक्षादः प्रवाहिका
हृदयोपसरण्यं विवस्यः” सुशु० कर्मणि ल्पुट् । २ उपसर्त्वे
उपगम्ये च । “अथ स्त्रियोः सम्बृद्धरपसरणानोत्पा-
दीत” इ० उ० । “उपसरणानि उपसर्त्वानि उपग-
न्नव्यानि ज्ञेयानि” भा० ।

उपसर्गं पु० उप+हृ-ज-घञ् । १३३८ उपद्वेषे, शुभा-
शुभस्त्रियके १३३९ उपविकारहृपे उत्पाते, व्याकरणोक्ते मु
“निपाताशाद्योज्ञाः प्राद्यस्त्रूपसर्गकाः । द्योतकात्
क्रियायोगे द्योकाद्वगता इमे” इत्यकल्पयेषु क्रियायोगे
४ प्रादिषु च । “उपसर्गाः क्रियायोगे” पा० । “यत्र प्रा-
दीनामन्त्र वस्त्रः” प्रथ्येषोपसर्गेतिद्योतनाय योगयहणम् ।
तेन निर्गतः सेवको यज्ञादित वाक्ये निःसेवक इत्यादी न
वत्तम् शब्देन्दु० । ते च द्वाविंशतिविधा यथा, म, परा
अ॒, सम्, अ॒, अ॒, निस्, निर् इ॒, इ॒, वि, आ॒,
नि॒, अ॒, अ॒, अ॒, अ॒, अ॒, प्रति, परि,
उप एते प्राद्यः । निस् इ॒ इति सान्तौ “निस्तपता
वनासेवने” पा० स्त्रिये निस् इति निहैशात् । निष्कृतं
इष्कृतमित्युदाहृत्य इदुपधस्य रो विसर्जनीयः” इति
भाष्योक्ते ये “निरःकृष्ट इति” “सुइरोरधिकरणे” इति च
पा० निहैशात् रात्नावपि भनो० । निर्दुर्देशारोपेष्व
कविद्विष्टयतिभाकथनं इष्टव्यम् । “तस्य विधा प्रठच्छः
“धार्वयं वाधते काचित् काचित्तमनुवर्तते । तसेव विशि-
नन्त्वन्य उपसर्गतिविधा । क्रमेषोदाहरणानि यथा ।
आदत्ते प्रस्तुते प्रणमतोति । अथ च । “उपसर्णेष्व धार्वयों
वाचकत्वात् नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहार
वत्” । “विभाषोपसर्गे” “हृत्यरप्यभ्योऽपर्दत्” पा० ।

प्राद्यस्त्रूपसर्गाः न सार्थकाः, सार्थकाय चाद्यो निपाता
वाचकत्वात् उपसर्गाभ्यु न तथा किन्तु द्योतका इति नैवायि-
काः । वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति भेनिरे तदेतत्

वै० भ० दर्शिते तम् “प्राद्योद्योतकाशाद्योद्याचका इति नै-
वायिकमतभयुक्तम् दैषस्य योजाभावादिति ध्वनयच्चिपातानां
द्योतकत्वं समर्थयते । ‘द्योतकाः प्राद्यो येन निपाताशा-
द्यस्याय । उपाखेते इरिहृतौ चकारोदधस्ते यथा”
येन हेतुना प्राद्योद्योतकाक्षेनैव हेतुना चाद्योनिपाता-
स्याय द्योतका इत्यर्थः । अथं भावः । रैत्वरभुभव-
तोत्यादात्तुभनादि प्रतोयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्वा-
यापत्तेः । नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकल्पर्थतया नवास्याता-
यांनन्यापत्तेः प्रत्ययानां प्रवात्यर्थान्वितस्त्रायार्थशेषकात्यद्वृप-
त्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अतुभयादिप्रत्ययापत्तेष । न विशि-
द्धार्थः गौरवात् । तथा च धातोरेव विद्यमानस्तांदिवाचकस्य
दत्त्वाया उपसर्गात्यात्पर्ययाहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्य-
याहकत्वेव द्योतकत्वमिति । तत्त्वं चादिव्यपि दत्त्वम्
चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सांश्यविशिष्टं चैत्रपद्मव्यम्
दत्त्वद्वस्तात्पर्ययाहक इत्यस्य सुवचत्वादिति । इत्वं
युक्तप्रलम्बाह । उपाखेते इति । अत च्युपावता
किष्ठपर्वर्गार्थः ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य ? वा । नाव्यः
तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वदृपसर्गकम् क-
त्वस्याऽसधातोहपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्मकत्वाप-
त्तेस्ततः कर्मणि चकारोन स्यात् । न द्वितीयः गौरवात् ।
द्वितीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्ययाहकत्वाभावात् इति
भावः । इत्यते इत्यत्वं कर्मणीति येवः । तत्त्वादिव्यपि दत्त्वम्
मित्वाह । “तथान्यव निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
विशेष्याद्योगोऽपि प्रादिवज्ञादिके समः” । (अन्यत्र)
साक्षात्क्रियते अच्छिद्वयते उरीक्रियते यिव इत्यादौ । अ-
त्वापि धातोक्त्वदर्थे कर्मणि लकारसिद्धिर्वदें तत्तदर्थवाच-
कत्वं वाच्यमित्युपसर्गशेषप्रतकल्पमीवामपीत्यर्थः । यद्यपि
द्यातोः सकर्मकत्वस्येव तथायेवर्थेषु सकर्मकता न
स्यात् । अन्यथर वाचुर्विकृतै चैत्रवा विकृतै इत्यवापि
स्यादिति भावः । अथोपासनासाक्षात्कारादि निपाता-
योऽस्तु “साक्षात्व्यक्तवृत्त्योरिति” कोषस्तरसात् तदहृ-
क्त्वोव्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्त्रियुक्तनिपातान्यतरार्थ-
फलव्यधिकरणव्यापारव्यम् सकर्मकत्वमिव सुवचमिति
हृत्यरप्यनिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेच
नामार्थ धात्वर्थ योभेदेन साक्षात्व्यासम्भवेन निपातधात्व-
र्थयोरन्ययासम्भवात् । अन्यथा तर्णुलः पचतीत्यत्वापि
कर्मतया तर्णुलानां धात्वर्थेऽन्ययापत्तेरिति । किञ्च
प्रादीनां याचकत्वे स्यात् नु प्रकर्षः कीद्योनिषय इतिवृ-

यान् प्र. कोऽदोनिरित्येष्य सात् । असन्ते प्रादेवर्ण-
वत्ताद तदन्य इत्यत एव द्योतका तेषां सादिति ।
साधकान्तरमभिपेत्याह । विशेषेति । शोभनः सन्तु
बोद्दट्ट्य इति वक्तोभन च द्रट्ट्य इत्यस्याम्बापत्ते सुल्लिप-
स्याभेवत्यादिति भावः । अपि च निपातानां वाचकत्वेमाति-
पदिकार्थबोर्विना बठ्यादिकं भेदेनाम्बायाम्बायः । अन्यथा
राजा पुरुष इत्यस्य राजहम्बन्वी पुरुष इत्यापत्ते रित्य-
भिपेत्याह आदोति । धर्मदिरकोः सहश्वर इति वद्युत्तम-
च अदिरस्य चेतेव सादिति भावः । ननु प्रातिपदिकार्थ
बोर्मेदाम्बयज्ञोधे विभक्तिन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य-
कार्यमावो निपातातिरक्तिविच एवेति जोक्तदोष इत्या-
यद्याह । “पदार्थः बड्यान्वेति विभागेन लक्षण च त । नि-
पातेन रसद्वृचे प्रमाणं किं विभावत्” । (वद्या) सद्येन
समानाधिकरणेनेति वावत् । (अन्वेति) अभेदेनेति शेषः ।
(विभागेन) असुर्येन असमानाधिकरणेनेति वावत् ।
अवर्णः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थबोर्मेदाम्बव्युत्तिः
निपातातिरक्तिविचेति कल्पने मानाभावोन्निरवद् । अ-
स्ताकं निपातानां दोतक्तादन्वय एव नास्तीति नायं
दोषः अतएव बठोनाकोलादौ बठपद्म तत्प्रतिबोगिके
वाचकिकित्तिनैवादिकाः । अपि च निपातानां वाचकत्वे
वाम्बादाम्बयोन सादिति साधकान्तरमाह । “शर्तेष्व-
रितोद्यात् उद्दिरित्यनु रहानिति । इत्यादाम्बदोन
साक्षात् पात् च वशं ततः” । अत्रोक्तसहश्यः शरः रसदृ-
ष्ट्यात्तदीप्यानुहरित्यत्वित्वर्चः । अत्रस्तोकादिवद्यानां त-
त्त्वदृष्ट्यपरत्वे इत्यवद्यस्य दोतक्त्वे च वक्त्वाच्छते । अन्यथा
प्रक्त्वानां प्रक्त्वाच्चित्तस्वार्थबोधकत्वव्युत्तिविरोधः ।
तत्त्वाहि । उत्तरिति वरये लतीवा । न चोक्तोऽत्र-
वरचम् इत्याच्चवद्यस्य करण्यत्वेऽपि तस्य करण्यत्वं नानेन
बोधविदुः वक्त्वम् अप्रक्त्वर्चत्वात् । इत्यवद्यस्य चास-
त्वार्थकत्वा तदुत्तरतत्तीवावा असम्भवात् । सम्भवे वा
अत्यन्तप्रसङ्गात् । उत्तमदोत्तरतत्तीवावात्तदवप्रवङ्गाज्ञेवाह ।
कुपां चेति । कुपां अवश्वेत्यर्थः । चकाराद्युपदोत्तर-
तत्तीवानन्यः उप्त्वोक्ते इत्यादावित्यादिपदात् “वाग-
वार्त्तिव इन्द्रौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ” इत्यत वागर्थयो-
र्वन्दिकर्मत्वामावात्तदुत्तरहितीयावा अनन्यः इवार्थस्य
कर्मत्वाम्बयबोधाम्बव्य चंटहृते । यदि च विशेषण-
विभक्तिर्मेदायां साधुलम्बावार्था वा तदापि इत्यवद्यस्य
वाचकत्वे इन्यत्वे एव उत्तसद्यशराणां समानाधिकरणपदो-

पस्याम्बतया भेदेनाम्बयायोगात् । वाधादभेदेनापि च
एः । नहुङ्काभिसद्यभिक्षः यत्र इत्यर्थं इष्टव्यः” ।

उपसात्त्वप उपसर्गस्य लिपिः “वर्तित्वेभादसम्भावा
नास्तिक्यादाऽप्यधर्मतः । नरापत्ताराद्यनितस्यपर्मगः प्रवर्तते ।
वर्तोऽप्याराद्यनितस्यपर्मगः वर्तते । ताः स्वजन्वद्युता
सावहित्यनाम्बमूमिजान् । तदेव लिपिष्ठा लोके उत्-
पाता देवनिर्जिताः । विष्वर्णल विनाशाव इष्टैः वस्त्रा-
ववल्लिच च” गर्वः । “उपसर्गवृत्ते चेद उद्यः शोभं विषी-
वते”पराय । उपद्वरोगक्ताशोपसर्गा सुन्तुः उक्ताः “देव-
द्वरप्रहृता ये देवद्वौहादिभस्त्वाका व्यर्वदता उपसर्गवृत्तां
तेऽपि इविधा विद्युदयनिक्ताः पिशाचादिकताव्युत्तम्
हिविधाः संसर्गजा व्याकुक्षिकाश” “उपसर्गाद्वोरोग
ये चायागन्तवः स्वताः” क्षीरं हन्तु योपसर्गांः प्रभूताः”
हन्तुतः उपद्यवर्त्ते विष्टिः । “उपसर्गानयेवांसु भवति-
मारीद्वस्त्रान् । तद्या लिपिधस्युपातः” साहस्रं ग्र-
शन्देवत्तम्” देवीकाऽ । तज्जे प्रभवति उल्लापा । तेन
निर्वृत्तम् च ठम् । औपदर्गिक तत्वं पर्वाप्ते तेन निर्वृ-
त्ते च लिं । औपदर्गिकात्यमरक्षीयाम् शुद्धता ।
उपसर्व्यन् लिं । उप+स्वज्ञ-ख्युट् । देवायुपदे “निर्वृते
भूमिचक्षने ज्योतिवाहुपर्व्यने” भनुः । अप्रधाने गोचे-
विवेषये “वीपसर्व्यनस्य” “गोस्त्रिवीहसर्व्यनस्य”पा ।
“उपसर्व्यन् प्रधानस्य धर्मतो नोपपदा ते” भनुः “उप-
सर्व्यन्मप्रधानम्” कुश्युट् । “अतुपसर्व्यनात्” “आचा-
योपसर्व्यन्वान्वेवासी” पा । उपस्वज्ञत्वेनेन करये ख्युट् ।
इसंमार्गं साधने लिं. स्त्रिवां छीर् । “अर्चन्त उपसर्व्यनी-
भिरेभिः” शतोऽ॒२,२,२, । “पिदसमार्जनार्थात् अप्यु-
पिदसमार्जनार्थज्ञोपर्व्यन् वाधनानि उपसर्व्यन्वः” भा ।
“प्रथमानिर्वृद्धुपसर्व्यनस्यम्”पा । उक्ते । समासविधावकशा-
स्त्रे ४प्रथमान्तपदनिर्वृद्धे । “एकविभक्ति चादूर्ध्वविनिपाते”
विप्रहृताक्षे वक्त्वितविभक्तिकं उपसर्व्यनसंतम् इत्यर्थक
पादिनिक्षेप्ते ५वद्यमेहे च “उपसर्व्यनसंपूर्व्यम्”पा ।
समाप्ते उपसर्व्यनस्य पूर्व्यप्रवोगः वक्ता “हितीवा चित्ते-
वादिः” पा । इत्येवेति प्रथमान्तपद यद तदेव प्रादू-
प्रयोज्यम् यथा कट्ट चित इत्यादिवाक्ये कट्टचित इत्यादिः
उपसर्व्यन । उप+स्वप-भावे ख्युट् । समीपगमने “न ताद-
दयुपसर्व्यन्वालः” विक्त । “मक्षिकोपसर्व्यमाहस-
मित्यादिः” सुन्तु ।

उपसर्व्यन् लिं । उप+स्वप-ग्रतौ विनि । समीपगमनरि

“एकमेव इहत्याग्निनें दुरुपसर्पिष्यम्” मनुः । “शुक्रं मात्रा कलं तेषां परपीडोपसर्पिष्याम्” भा० अ० २० अ० ।

उपसर्थ्या स्त्री उपस्थितेःसौ शृः-कर्मणि यत् । गर्भयहय-योग्यायाम् क्षतुमन्यां स्त्रीगच्छादौ । अपजनार्थे तु शयत् उपसर्थ्या प्राप्ये लिं ।

उपसि अथ० उप+वो वा० कि । समोपस्थाने “आदोन जर्णुपसि चिष्याति” क० १०, २७, २ । “उपसि समो-पस्थाने” भा० “पि ने युव उपसि प्रेक्षः” क० ५, ४ ३, ७ । उपसौर अथ० बोरे हवे ततुषामीषं वा अथ० । १५३ इत्यर्थे २३३ उपसौरे वा । तरो भवार्थे परिस्त्रां जा । उपसीर्व तत्त्वभवे लिं चाक्षा० स० । इत्योपगते लिं ततोभवार्थज्ञे । औपसौर तद्वते लिं ।

उपसुन्द पु० दैत्यमेदे तदक्षवा भा० आ० “अहाहुरस्यान्वये हिरण्यकशिष्योः उरा । निकृम्भो नाम दैत्येन्द्र-सेजस्ती ब्रह्मान्मृत् । तस्य उलौ महाकायै जातो भीम-पराक्रमौ । उन्दोपसुन्दो दैत्येन्द्रो दार्ढो क्रूरमानसौ । तावेकनिवृत्यौ दैत्येन्द्रकार्यादेऽप्यतो । निरन्तरम् स्तेतां सपदुःखसुखानुभौ । विनान्दोन्दः न भुझाते विना व्योन्यं न गच्छतः । अन्योन्वस्य मिथकावन्योन्यस्य प्रिय वदौ । एकयोडसमाचारो दिघेकें वथा कृतो । तौ विद्वौ महाकीर्णै कार्येषु येकनिवृत्यौ । लैक्षोक्यविजयार्थाव चमाधावैकनिवृत्यौ । दोकां काका नतो विन्द्रं तावुयं सेपुत्रस्तपः । तौ तु पूर्वेष्य काकैन तपोऽप्यकौ ब्रूपदः । द्रुतपिपाशापरित्रान्तौ जटावरकवधारिष्यौ । मलोप-चित्तसर्वाङ्गो वायुभक्तौ ब्रूपदः । आत्मसंवानि जुहूलौ पादाङ्गुडायविभितौ । जर्णगाङ्गानिमित्तौ दीर्घकालं उत्तरतो । तयोस्तपः प्रभारेष्य दर्शकालं प्रतापितः । धूमं प्रसुषुचे विष्वस्तद्वृत्तमिनाभवत् । ततो देवा भवं ज-ग्नुर्हयं ददा तयोक्तेषः । तपोविषातार्थमक्तो देवा विनानि चक्षिरे । रत्नैः प्रचोदयामातुः खोमिदोन्नीयुनः युनः । न च तौ चक्रठर्भक्तं व्रतस्य उच्छावतौ । अथ सायां पुनर्देवास्योक्तुं शुद्धात्मनोः । अनिष्टो भातरो भाव्या-स्योऽसामजनस्तथा । प्रपात्यमाना विलक्षाः चुलहस्तेन रक्षाः । भट्टाभरथके शान्ता भट्टाभरथवासवः । अभि-भाव ततः सर्वस्तौ लाहीति विचक्षुयुः । न च तौ चक्रठर्भक्तं व्रतस्य सुमहावतौ । यदा ज्ञोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः । ततः स्त्रियस्ता भूतज्ञ सर्वसन्तरधी-व्रत । ततः पितामहः वासादभिगम्य महाद्वारौ । वरेष-

चन्द्रवामास सर्वलोकहितः प्रभुः । ततः उन्दोपसुन्दौ तौ भातरौ दृढविक्रमौ । डहा पितामहः देवं तस्यदः प्राङ्गणो तदा । जचतुष प्रभुः देवं ततस्तौ सर्वहितौ तदा । आवश्योस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः । आ-बाविदावस्त्रविदौ वलिनौ कामरूपिष्यौ । उभावयमरौ खाव प्रसुत्रौ यदि नौ प्रभुः । ब्रह्मोबाच । क्षतेऽमरत्वं युवयोः सर्वसुक्तं भविष्यति । अन्यहृषीतं स्त्रियो विधान-ममरैः समम् । प्रभविष्याव इति यत्ताहृदयुद्यतं तपः । युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते । लैक्षोक्यविजया-र्थाव भवद्वाग्नामास्त्वितं तपः । ऐतानेन दैत्येन्द्रौ न वा कामं ज्ञारोम्यहम् । उन्दोपसुन्दावूचतः । विदु ज्ञो-केनु यद्वूतं किञ्चित् स्यावरजङ्गमम् । दर्ढस्त्रां भवत् च खादतेऽन्योन्यं पितामह ! । पितामह उर्वाच । वत्प्रा-र्थितं यथोक्तज्ञ काममेत ददानि वाम् । गृहोर्विधान-मेतज्ञ यथावद्वरां भविष्यति । नारद उत्ताच । ततः पि-तामहो दत्त्वा वरमेत्तदा तयोः । निश्चर्व तपस्त्रौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह । लक्षुः वर्ताष्व दैत्येन्द्रावय तौ भात-रावभौ । अवध्यौ सर्वलोकस्य स्तमेव भवनं गतौ” २११० अ० “तावनरोत्तमुङ्गुलं दैत्यौ कामगमावमौ” । देवानामेव भवनं अग्मदर्थुद्दृश्यदौ । तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानश्च तत् प्रभोः । हित्वा विपिट्यं जग्मु ब्रह्मलोकं ततः चुराः । ताविन्द्रकोर्क निर्जित्व यत्तरक्षोग्यास्तथा । खेचरायविधि भूतानि अन्मदस्तीव्रिविक्रमौ । अन्तर्भुमिगतान् ज्ञागान् जित्वा तौ च महारवौ । उपद्वासिनीः सर्वा ग्नेच्छ-जातीर्विजयतुः । ततः सर्वां भही जेतुमारव्यावृ-शासनो । सैनिकांश्च समाहूय चुरीश्च वाक्यम् चतुः । राजर्वयो भहायत्तर्ह व्यक्तव्यैर्जातवः । तेजो ब्रह्म देवानां वर्द्यनिति विद्यता । तेजामेवं प्रवृत्तानां सर्वे-वामसुरद्विषाम् । सम्भूत्य वर्वैरक्षाभिः कार्यः सर्वात्मना वधः । एवं सर्वान् समादिष्य पूर्वतीरे नहोदधेः । क्रूरां भति उमास्ताय जग्मतः सर्वतोहृष्णो । वज्र्येज-निति वे केचिद्यानयन्ति च वे दिजाः । तान् वर्णानु प्र-वर्मं हत्वा वलिनौ अन्मदस्तः । आत्रमेवुग्निहोत्रावि-हनीवां भावितात्मनाम् । उद्दीत्वा प्रतिपन्त्यसु विचक्ष-वैनिषाक्षयोः । वपोधनैव वे कुँडः शापा उक्ता भवा-त्तमिः । भाक्तामन्त तयोसेऽपि वरदाननिराकाशः । नामामन्त यदा शापा वाणा उक्ताः शिवास्ति । विद-मान् समरित्वय अद्वित द्विजातवः । भृषिष्या वे

तपःसिद्धा दानाः यमपरावशाः । तयोर्भवाहुहुवते
वैनेतेयादिवोरगः । मधितरात्रभैरवन्दिकोर्यकलसस्त्रैः ।
शून्यमाशीत् जगत् सदैः काले रेत् हतं तदा । ततो राजन-
दायद्विष्टविमिथ महाहुरो । उभौ विनिवृत्य छाला
विकृतै वर्षेविष्टो । प्रभद्रकर्तौ सत्तौ भूला कुञ्जर-
हृषिष्टो । संकोचमपि दुर्गेषु विन्यतर्यमहादनम् । एं हौ
भूला उन्नर्चावै उन्नयान्तर्हितावभौ । तैलैरुपायैस्तौ
कूराङ्गोन् तदा विजप्त्वः । निष्टत्यत्त्वाध्याया प्रन-
श्यपतिहिजा । उत्सवोत्सवत्तद् च बूत् वसुधा तदा ।
हाहाभूता भयार्था च निष्टत्विपथापथा । निष्टत्वेव-
कार्या च उग्योहाहृषिवस्त्रिंता । निष्टत्वविगोरजा
विव्वस्तनगरान्मा । अस्तिकालसद्विष्टीभूर्भूपर्दर्शका ।
निष्टत्वपिट्टकार्यश्च निष्टव्यारम्भत्वम् । जगत् प्रति-
भवाकारं उप्येष्यमभवत्तदा । चन्द्रादिलो पहासारा
नक्त्वाणि दिवैष्टवः । जन्मुविजादं तत् कर्म तदा सुन्दो-
पसुन्दरोः । एवं वाँ दिशो दैत्यो जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
निःहपलौ करुक्ते निषेष्यमभिष्टकदः” २१५४० । तत
क्षिदोत्तमाभृट्यपर्य तखात्तुमोपयानं तयोस्तदा-
षक्तमुक्ता तत्त्वान्योग्यश्च नान्योग्यवधः २१५४० । ततः
यथा “तत्क्षिदोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्तती । वेश-
मालिप्तमाधाव रक्ते नैवेन वासवा । नदीतोरेषु जातान् वा
कर्विकारान् प्रचिन्तती । शनैर्जगाम तं देशं वत्तास्तं
तौ महाहुरो । तौ तु योत्ता घरं पारं नदरक्तान्तो-
चनौ । इदैव तां वरारोहां व्यवितौ वस्त्रमूर्तुः । तावु-
त्त्वावशेन इत्वा जन्मदुर्यात् वा स्थिता । उभौ च
कामसंक्षत्तावभौ प्रार्थयत्व ताम् । दक्षिणेतां करे सम्भू-
तुन्दो लग्नाश्च पाचिगा । उपसुन्दोऽपि जपाह वामे
पाणी तिक्तोत्तमाम् । वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन वरेन
च । धनरक्तमदाभ्याश्च तुरापात्तमदेन च । सर्वैरेतैस्तै-
मंत्तान्योग्यं भुक्टीकृतौ । नदकामसमाविष्टौ परस्पर-
मध्येष्टुः । नम भार्या तव वधूसपसुन्दोभ्यमापत । नैवा तव समे-
नेति तत्कौ जन्मुत्तविष्ट । तस्मा रुपेण संमती विग-
तप्तेहौहृदौ । तस्मा ऐतोर्मदे भीमे संस्तुतीतासुभौ तदा ।
वस्त्रां च वदे भीमे तस्मां तौ काममोहितौ । अहंपूर्व-
महं पूर्वमित्ययोग्यं विजप्त्वः । तौ गदाभिहतौ भीमो
पेतदुर्धरण्योत्तेः । इधिरेष्यावकिङ्गाम्हौ इविवाकैं नभ-
वर्त्तो” । सुन्दोपसुन्द्यायाः ।

उपसूर्यक न० उपगतं स्त्रयं चन्द्रं वा संज्ञाया करु । चन्द्रा-
र्कमीमे मण्डलाकारे परिधौ ।

उपस्थित न० उपस्थिति-का० । १मैथ्यने । २व्याकरणोक्ते प्रायु
पर्सन्युक्ते, “क्रुधृ, होश्चरहयोः” पा० । ३विश्वदृ
४उपइते च लिं० ५उपहेपरके चन्द्रे इके पु० ‘नेत्रेतोद्य-
नभादित्य’ नास्तं यानं कदाचन । नोपस्थित न वारिस्थित-
न मध्यं नभसोगतम् भनुः ६कासुके “उपस्थिता इव
कुड्डाधिटितभवना” का० । ७व्याप्ते च रोगोपस्थित-
हुद्वयस्ति८ भक्षणः” रवुः । [करणे ।

उपसेक उ० उप+सिच-भावे खज् । जवार्दिसेचनेन मट्टु
उपसेचन लि० उप+सिच-ख्य् । उपसेकर्त्तरि “लवः
कोशास उपसेचनासः” क० ७, १०१, ४, लच् । उपसेक
तत्वाधे लि० “होकेभ्य उपसेकारमवक्ष्ये” यजु० ३०,
१२, स्त्रियां ढीप् । मारे ख्युट् । २ उपसेके न० दुहन्य् -
धर्मसेचनाय कम्” क० १०, ७६, ७, “वर्यूह शाश्वोप-
सेचनात् कत्वा०” कात्त्वा० ८, ५, २६, वा० कर्त्तरि ख्युट् ।
३ उपसेचके लि० स्त्रियां ढीप् “वेति त्वामुपसेचनी”
क० १०, २ १, २, उपसेचनी उपरिक्तरषयीका आडति;
भा०। करणे ख्युट् । ४ तत्वाधने

उपसेवक त्रि० उप+सेव-खुन् । उपभोगादिना॑ सेवनाशक्ते॑
२भोगप्रसक्ते॑ । “अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः”
यात्र० इच्छेष्ट॑ सेवके॒ च ।

उपसेवन न० डा॒+से॒व-भा॒वे॑ स्त्र॒। १८५८०८५४५३१ ।

“नहीं हमना मुझ लोके किस्मत विदाते । याहौश” पुर-
बस्ये ह परदारो। सेवनम्” मरुः २८ सौ प्रस्त्रिया सेवने च ।
‘निरताह’ उदा उल्ले । भर्त्तैः या सुप्रसेवने” भा० १० २३२
च । इत सदूकम् यि अयन्तासक्तो “अजोरुणीध्यशनावा-
ह दिहुषोपसेवनात्” “एवं विधानं इवाण्यामन्ये वा सु-
प्रसेवनात्” उत्तुः । भाबे च उपसेवा । तत्वैवार्थे च ।
‘गोभिरैष वानैष कथा राजोपसेवया’। “परदारोपसेवा
च शारोरं विविधं सूतम्” “विषयोपसेवा याऽजस्म्” मरुः ।
उपसेविन् लिं । उपसेव-चिनि । उपसेवके “अभिश-
दनशीबस्य निलं हृषोपसेविनः । तेषां सततमज्ञानं
विषयाम्नृपसेविनाम्” मरुः । “वे हितं वाक्यस्त् शूलम्
विपरीतोपसेविनः” पञ्चत । “इष्टमा एकिनवनाम-
रोपसेवी” उत्तुः । स्त्रियां ढीप ।

उपसोम इ० उपग्रहः सोमस् अत्या० इ० । सोमेपगते
सोमवाजिनि । खल तत्पुरुषत्वात् द्वयकृत्वादन्तोदा-

न्तता । उपगतः सीमोऽनेन प्राप्त० । तवार्थे सामीये च अयो० । इसोमसामीये अव्य० एतद्योर्नालोदात्तते भेदः । उपस्करण् पु० उप+कृ-भावे अप् हिंसने सुट् । ॥हिंसने उप-स्करोति उप+कृ-अच् भूषणे समवाये प्रतियत्वे विकारे अध्याहारे च सुट् । २मूषके कटककरुडलादौ इमसुदिते संहते । ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्ठधन्याकादि-द्रव्ये (वाटना) । गठहर्वसंस्कारके ५समार्ज्जन्यादौ । ६विकारे अध्याहारेण उक्तव्ये च “पञ्च मूना गठहस्यस्य चूङ्गो मेषशयुपस्करः” । “वको भवति इत्वाग्निं यह-कारी सु० प्रस्करम्” भरुः ।

उपस्करण् न० उप+कृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । ॥हिंसने । उप+कृ-भावे ल्युट् उपस्करण्दोक्तभूषणादौ सुट् । २भूषणे २संघाते ४सतोयुग्मान्तराधानकृपसंस्कारे ५विकारे देवकायाध्यारे च । उभायां करणे ल्युट् । उक्ततत्तदर्थेषु सुट् । ७हिंसासाधने दभूषणादिसाधने कटकादौ च न० । उपस्कार पु० उप+कृ-भावे वज् उपस्करण्दोक्तभूषणादौ सुट् । १भूषणे २संहृताते ३प्रतियत्वलक्षणसंस्कारे ४विकारे ५अध्याहारे च । “साकाङ्गमतुपस्कारं विषुग्गति निराकृतम्” किरा० ।

उपस्कोर्णि वि० उप+कृ-कृ हिंसने सुट् । हिंसिते । उपस्कृत वि० उप+कृ-कृ उपस्कारण्दोक्तभूषणादौ सुट् । १भूषिते २संहृते ३संस्कृते ४विकृते ५अध्याहृते च । भावे किनृ० उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारण्दोक्तस्वो । उप+कृ-भावे किनृ० हिंसने सुट् । उपस्कोर्णि हिंसने स्वो ।

उप(ए)स्तम्भ उ० उप+स्तनुभ वज् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने “मूर्खिक्षोपस्त(ए)न्मे केनापि कारचेनात्र भवितव्यम्” इतिहो० । नि० अत्वम् । उपदम्भ १उपदम्भयद्वार्ये २वा-त्वम्भने ३स्थितो० ४उहकारे च “स्थानात् वीजादशदम्भात् प्रसन्नात् निधनादपि” पात० भा० गाथा । भावे ल्युट् । उपस्तम्भन तत्वार्थेन० । करणे ल्युट् । तत्वाधने शक्टायाधारकाठे च “वद्यस्त्रोत्तम्भनम-सील्युपस्तम्भनेनोपस्तम्भति” शत० ब्रा० १,३,४,२५, “उपस्तयते प्रतिदध्यते इत्युपस्तम्भनं शक्टायाधार-काठम्” भा० “देवानामित्युपस्तम्भनस्य पचादीपाम्” काथा० २,२,१४, “शक्टस्य काठमोषा तदग्यस्य मूर्मि-स्त्रयो मा मूर्दिति तदाधारब्देन स्यापितं काठमुप-स्तम्भनम्” वेददी० । ततो ल्युल् । उपस्त(ए)म्भक

वा नि० अत्वम् । उपस्त(ए)म्भक नैर आधिकाधायके त्रि० । उपस्तरण् न० उप+स्त -ल्युट् । १आस्तरणे (विष्णु) २भूमेः सम करणे च । “पुनर्नवोक्तव्य लेपनोपस्तरणैः चा० ग्ट०२, ३. अधारे ल्युट् । १आस्तरणाधारे “अस्तोपस्तरणमसि” भेजनस्यादौ जलपानमन्तः । ‘अथाचमनीयमाचामति अस्तोपस्तरणमसीति’ चा० ग्ट०१,२४,११, । ‘स्तरण-माच्छादनम् उपस्तरणैः भूमेः समोक्तरणम्’ ना० इत्तिः उपस्ति पु० उप+स्त्वे०-इत् नि० । इत्वे । “उपस्तरस्तु सोऽ-खाकम्” यजु० १२.१०१, “उपास्त्यायति उपकारायोपश्व निराकरणाय च समाप्ते संहतास्तित्वानीत्युपस्तयः इत्याः वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तृ-कम्भयि किप् । आस्तीर्यमात्मे आस्तरणोये । “अभि गुकस्तिरस्तम्” ग्ट०८,६२,२८, उपस्तुत त्रि० उप+स्तु-कृ । समोपस्तुते अवण्योग्यस्तवेन स्तुते “चोद्राध उपस्तुतशिद्वर्कृ” ग्ट०७,१७,३, “त्वं त्वम-हयथा उपस्तुतं पूर्वेभिरन्द्रः” ग्ट०१०,६६,५४ ।

उपस्तुति स्तो उप+स्तु-किनृ । समोपस्तुते अवण्योग्यस्तु-तिवाक्ये ‘कर्मोपस्तुतिं भरमाचस्य’ ग्ट०१,१४८,२, उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तु-क्यप् । समोपस्तुते अवण्योग्यस्तु-महिजात् ते अर्चन्” ग्ट०१,१६३,१,

उपस्त्य पु० अईर्चार्दि० । उप+स्त्य-कृ । १स्तोषु० स्तयोरि-न्द्रियविशेषे तत्र उपमिन्द्रिये “स्तानमौगोपवासेज्ञास्ताध्या-मोपस्त्यनियहाः” यात्र० । स्तोन्द्रिये “दक्षिणेण पातिना उपस्त्यमभिस्तुयेत् विष्णुवैनिकत्वतेत्यज्ञां” गोभिं० । “वितित्वान्ना मातुरक्षा उपस्त्यानामृपाः पश्चो जाव-मानाः” चत० ग्रा० १४,२, २५ । “मुच्छदम्भ” ब्राह्मणस्यो-पस्त्यदम्भं स्तियाः “शत० १२,८,१,११ । उभयेन्द्रिये “इस्तौ पायुषपस्त्य वाक्पादौ चेति पञ्च वै । कर्मन्द्रियाणि जा-नीयात्” यात्र० । “उपस्त्यस्तदं जिह्वा इस्तौ पादौ च पञ्चकम्” भरुः “सर्वेषामानन्दानास्तुपस्त्य एकायनम्” शत० ग्रा० १४,५,४,११ । उपस्त्य न तयोचिङ्गस्त्यान-मात्रं” किन्तु तत्स्यामाविडितः प्रजापतिहेवतावियमित-शक्तिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्मन्द्रियभेदः । तत्र “मङ्गो-न्द्रोपेन्द्रमित्रिकाः” इति शा० ति० तस्य कश्चद्वयाच्यप्रजा-पतिहेवताकत्वस्तकम् शत० ग्रा० उक्तशक्तिचानन्दन व्यापारसाधनत्वमुक्तम् तस्यैवापात्वे क्लैव्यम् । इन्द्रियाणां भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपदानकता आहङ्कारिक-त्वमते गम्यतन्नात्मसहिताहङ्कारोपदानकता । स च स्त्रूत्स

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिः संख्याशास्त्रः । तेन जोवति
वेतना० इव । औपस्थित जारकम्भीपजे विनि जारभेदे
षु० । वेश्यायां स्त्री० २उत्सवे क्रोडे ३शतराते “आत्म-
च्छुपस्थेन उक्षय लोम” यजु० १८.८२ । “वरोयचोभा
पृष्णलो पिवोरुपस्या” छ० १, १२४, ५ । “उपस्या उपस्ये
उत्सङ्गे उल्लालदेशे वा” भा० “तस्या॒ कमारसुपस्य चा-
धु॑” गोभि० “उपस्ये उत्सङ्गे” चं० त० “भूम्या॒
उपस्ये॑उपक्षवन्नात्” छ० २, १४, ७ । “रथोपस्य उपा-
विश्वत्” गोता० । उप+स्या घञ्ये भावे क । सर्वाङ्गुल्मीभिः
भूमिमात्रिक्यै॒स्यितौ “समस्त जङ्गोहररतिभ्यां जागुभ्यां
चोपस्यै॒कात्वा” आ॒च॒चौ॑ ६५, ५ । “उपस्यै॒कात्वा
भूमिमात्रिक्येर्थः पादाङ्गुलीभिच्च भूमिमात्रिक्यै॒वसुप-
विशेत्” नारा० द० । “प्राङ्गुलुष उपशिष्योपस्यै॒कात्वा”
आ॒च॒च॒ट० ५, २, २, । उप+तिति स्या— क । “उप-
स्यकृतस्वेदात्रिनै॒शंसेत्” आ॒च॒०६५, ५, ५ । ५समीप-
स्थिते त्रिः ।

उपस्थिति पुरुषं उपस्थिति स्त्रीचिङ्गमिति पत्रमस्य । अश्वथे इच्छे
ततु पत्रमस्य तदाकरत्वात्तथा त्वम् अतएव नैषं दमयन्त्यास्त-
दङ्गम्येते । अश्वथस्य चलपति नामता कारणस्तुप्रे क्षितम् ।
“अहोन केनापि विजेतुमस्यागवेष्टते किं ? चलपति-
पत्रम् । नो चेहिषेषादितरक्षदेभ्यस्तस्यासु कम्पस्तु क्रतो-
भवेन” उपस्थितवादयोऽथव । उपस्थितव्ये स्त्रोऽक्षत्ये
च तदङ्गस्य अश्वथदवारतोऽक्षा ।

उपस्थात् विऽउपस्था-हच् । उपासके, उपनते, च इयथो-
क्रकाले उपगते “अन्यदादि क्रियादेषी नोपस्थाता
निरक्षरः । चाकूतप्रपत्तायो च हीनः पञ्चविधः सूतः”
मिता० सूतिः । ५कृतिगमेदे पुणः ।

उपस्थान न । उपस्था-ल्युट् । १ उपेत्र स्तितौ, रथनुस-
भाने चरणे “तत्त्वचतुर्पदस्थानात् सनोयोगात् परिक्ष-
यात् । कर्मणां सञ्चिकर्षाङ्गं सततं योगः प्रवर्त्तते” याच ।
“कर्मासन्ति हितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात् तदुप-
स्थानसपादेये गुणो भवेत्” भट्टका । ३ उपसेवने
उपासने “स्तुर्योपस्थाने विनायोगः” सन्ध्याप्रयोगः “तृष्णीं
योपस्थानम्” कात्ता ० ४, १२, २०, ४ उपर्यणे । “तस्योऽक्ष-
सुपस्थानम्” व्याख्या ० ५, १२, २, “उपस्थानं प्रसर्यत्यम्”
नारा ० ८ । ५ वानतीकरणायोपगतौ “सुरद्विष्वद्वै जगज्ञ
सर्वसुपस्थाने सद्भवन्ति प्रभावात्” भा ० या ० ७६ ।
६ विमीपस्थाने ‘कुणान् यवांयासनोपस्थानेष्यं प्रोक्षेत्’

पार० स्तु० । उपस्थीयतेऽत्य आधारे ल्युट् । ७८ पा-
सनाधारे गटहादौ । “पर्याधिर्व्वङ्गमिः कोर्सु उपस्थानं
दिट्टकुभिः” भा० श० ४७ अ० “उपस्थानस्त्रैर्व्वल-
भीभित्ति शोभितम्” भा० आ० १२८ अ० अतुसञ्चानञ्च
अरणम् तथ च चित्तेऽतुभवाहितसंस्कारेणोपस्थित-
त्वात् तथात्वम् ।

उपस्थानीय त्रिः । उपस्था-“भवेत्वादि” पा० मि० कर्त्तरि
चनीयर् । १ उपस्थाको । कर्मस्य चनीयर् । २ उपासेत् त्रि०

उपस्थापक वि. उपस्था-णिच्-खल् । इमारके अनुभव
ज्ञानसंक्षारेण चिम्बेत्तमस्तानमस्याटके । उपस्थावै

८ समानविषयत्वं तत्त्वम् यद्विषयकोऽनुभवस्तदिषयकः
संख्यारस्तदिषयकैव सूतिरिति कार्यकारणभावः स च
समवायेनैव, तेनान्यात्मनुभवसंख्याराभ्यां नान्यस्य स्वरणम् ।
तत्र च साइक्षादिक्षानादि सहकारि कारणम् तत्सम-
षिफ्टसंख्यारस्यैव सूतो हेतुतात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च
संख्यारो न जन्यते । संख्यारस चरमफलनाश्यः तेन
सूत तधारायां न संख्यारान्तरक्लप्तनमिति वेदा०प० ।
कविच्छ दर्शकात्मरोगादिना जन्मान्तरेण वा तचाशः ।
जन्मान्तरन्तु कर्मविषयभावसङ्कलतमेव तत्त्वाशकम् तेन
“जाति” स्वरति पौर्विकीम्” इत्यादिमन्वाद्युक्तकर्मविषय-
सञ्चेन तत्त्वाशः । उपस्थापकञ्च यथा पदज्ञानं पदार्थस्य
इत्तिज्ञानं इस्तिपक्षेत्यादि एकसंबन्धिज्ञानसापर-
प्रभान्वभारकत्वनियमितात् पदपदार्थयोश शक्तिसम्बन्धेन
सम्बन्धिते तत्त्वात्म ।

भावे ल्य, ट । उपस्थापन-उपस्थिति साधन व्यापारे उद्दो-
षक समवधाने ततु सहकारे । उपस्थापनं प्रयोजनमस्य प्र-
प्रवचना० क । उपस्थापनीय उपस्थापन साधने उद्घोषकादौ
लि । उप+स्थापि-कर्मणि अनीय । सार्वे लि० ।

उपस्थावरा स्त्री उपस्था-बा० कर्मणि वरच् । उपसेवनीमे
पुरुषमेधयज्ञाङ्के देवतामेदे “सरोभ्योधैवरसुपस्थावराभ्यो-
दाशम्” यज ० ३०, १६.

उपस्थित त्रि० उप+स्था-त् । १ समीपस्थिते, २ समोपागते
 “तदुपस्थितमग्निहोर्मं तस्मातुपस्थितमन्वतुपर्पस्थिता
 इमाः प्रजाः प्रजायन्ते उपस्थितो ह वै श्रिया
 प्रजाया प्रजायते” शत०वा० २,३,१, १३, “उपस्थिते-
 यं कल्याणो” रघुः । इवद्वीनमादाय चोषद्वा-
 हुपस्थितान्” भट्टः । ३ पाप्ते, उपस्थितपरिव्यागे
 प्रमाणाभावात्” न्यायवाक्यम् “अनुपस्थितकल्पनाः

न्याया' इति मे मां० ४ वेदाप्रयुक्ते अनार्थं च । “अ-
स्तु उद्युपस्थिते” पा०। “उपस्थितोऽनार्थः” सि० कौ०
“उद्युइस स्तारेण चित्ते उपगते ५८८ते “तौ जौ गुरु-
णेयसुपस्थिता” ७००.८०.८० के दशाकरपादके ईकन्दोभेदे
स्त्री “उपस्थितमिदं ज्ञानैतूर्वै यदि गुरुः स्यात्” इति ८०
८०. उक्ते लयोदयाकरपादके ईकन्दोभेदे न० । एसेविते
विं० । भावे क्त सेवने उद्युपस्थाने न० । तेन जीवति
बेतना० ठक् । औपस्थितिक सेवनोपजीविनि लिं०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था-क्रित् । १ उपसेवने २ उपगतौ
३ स्त्रौ च “आसन्निरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः
सा० ८० आसन्निश्वदे उपसर्वयन्दे च उदाह० ।

उपस्थूण् अव्य० स्थूण्यायां तत्समीपं वा अव्ययो०। १ स्थूणा-
दामित्र्यै॒२ तत्समीपे च तत्त्वं भवेः परिस्थां च । औप-
स्थूण्य तद्वेदे लिं० । उपगता स्थूणाम् अत्या० स०। ३ गृह-
स्त्रमीपगते लिं० ततो भवार्थं अथ, न जा० इति भेदः
उपस्थिति लिं० उप+स्था-सैरार्थत्वात् कर्मणि यद् । उपसेवे
“वात्सप्रं कर्त्त्वोपस्थेयं चेत्” कात्या० १७, १, २, “वदीष्यै॒
रहै॑ विप्रै॒रपस्थेयै॒रुपस्थितः” रामा० ।

उपसेवे हु० उप+स्थिति-वज् । लिङ्गस्त्र नैकक्षम्यव्यवहारे
लोहे “मूवयुक्त उपस्थेहात् प्रविष्ट्य कुरुते इस्तरीम्” ।
“सायं भातुराहाररस्त्रीर्थभिवहिति तेनोपस्थेहेनासा-
मिदिविभवति” । “सर्ववरीरार्थवतानुसारिणीवां रसव-
हानां तिर्यगतानां धमनीनासुपस्थेहो जीवति” सुशु० ।

उपस्थूण् ३० उप+स्था॒ श-वज् । १ स्थूणे॑, २ स्थूणे॑ च । उपस्थू-
ण्यने॑ इन्द्रियागत्वं आधारे वज् । विधिना॑ जलपान-
वूर्बके सुखादिस्तर्थयुक्ते॑ ३२१धावमने तत्र हि “त्रिः प्राणा-
पोद्दिवक्त्वा॑ च सुखमेतानुपस्थूणेत् । आस्थानासाज्जि॑ कर्णार्थं
नाभिक्षःशिरो॒॑ शक्तान्॒॑ कन्दो॒॑ । आस्थानासिकादिस्तर्थो॑
विहित इति तस्य तथात्मम् । ‘तथेत पस्थूण्य प्रथः प्रवि-
त्तम्’ रघौ॑ आचमनार्थे॑ उपात्सूशते॑ः प्रयोगात् । भावे
ल्पुट् । उपस्थूण्यनम् तत्वार्थे॑ न० । “अथात उपस्थूण्य-
नम्” कात्या० ५०, १०, २० ।

उपस्थूण्यन० ३० उप+स्थू-भावे ल्पुट् । स्थूण्यक्त्वर्थे॑ उपरतं
स्थूण्यम् प्रा० स०। १ विरतस्थूण्ये॑ ज्ञानिनिष्ठसौ॑ “पत्युद-
क्या॑ दीक्षारूपाणि॑ निधाय॑ सिक्तासाधीतोपस्थूण्यात्”
का० २५, ११, १२, “ज्ञोतिष्ठोमादौ॑ दीक्षितस्य॑ पत्नो॑ रज-
स्त्रका॑ दीक्षारूपाणि॑ गङ्गा॑ दीनि॑ निधाय॑ सिक्तासु॑ आ-
मीत आ॑ रक्षाविरमणात्” कर्कः॑ ।

उपस्थूत्वं न० उपगतमृपर्त्तिक लेएव प्राप्तं॑ स्थूत्वं॑ यत् । स्थूत्वा॑
स्त्रौ॒भूतमृप्यादिभ्य॑ उतपद्यशादिइव्ये॑ । लोकव्यवहारः॑ ।
अन्यस्त॑ द्रव्यस्त॑ प्रतियहार्जनाधीनं॑ स्थूत्वं॑ न तु॑ उतपत्ति॑
बालात्, अस्तु॑ तत्काले॑ एव॑ स्थूत्ववत्तेव॑ तथात्मम् ।

उपस्थावत् ३० स्वाजितो॑ व्यपस्थूत्वे॑ प्रवेदे॑ । “स्वाजितो॑-
दय॑ त्वास्तु॑ भार्यास्तासां॑ शतं॑ सुताः॑ । स्थानिमन-
स्थूयस्तेषां॑ भवकारस्य॑ पूर्वजः॑ । वौरोवातपतिश्वै॒ च॑ उ-
पस्थावांस्तर्थै॒ च॑” हरिवं॑ ३८८० ।

उपस्थेत् ३० उप+स्थिति-करणे॑ वज् । १ वज्ञानादिसमीपस्था-
नात् जाते॑ ज्ञानिं॑ “तयोरशङ्कानि॑ निदधः॑ प्रहृष्टाः॑ परि-
चारिकाः॑ । सोपस्थेतेषु॑ भारण्डेषु॑ पञ्च॑ वर्षं॑ शतानि॑ च॑” भा०
चा० १६८० । “सोपस्थेतेषु॑ ज्ञानशङ्कु॑ तत्त्वं॑ ह्यशङ्कान्नै॒ लमू॑
श्वाणा॑ शास्त्र॑” चनोभवतीति॑ न० क० । “अलाव॑ भूमध्यादिव॑ क्षत्य॑
वीजं॑ वल्लेन॑ गोप्यताम् । सोपस्थेतेषु॑ पात्रेषु॑ वृत्तपूर्णेषु॑
भागशः॑” भा० व० १००८० । भावे॑ वज् । २ उपतामे॑

उपहृत लिं० उप+हृन-ल्पा॑ । १ तिरस्ते॑ “करोत्यश्चोपहृतं॑ पृ-
थग॑ जनम्” किरा० । “उपहृत” तिरस्तृतम्” मङ्ग्ल॑ । २ दू-
षिते॑ “किमेभिराशोपहृतात्मष्टिभिः” कुमा० । “आग्या॑
उपहृता॑ दूषिता॑” मङ्ग्ल॑ । इविनाशिते॑ ४ उत्पातपस्ते॑
आगुहृत्वसंयोगेन॑ ५ अशुद्धे॑ च “शारीरैर्मलै॑ सुरामिर्म-
द्यै॑ यदुपहृतं॑ तदत्यन्तोपहृतम्” विष्णु॑ । ६ अर्भमूर्ते॑
“शमूलुपृष्ठाः॑ सहस्रा॑” किरा० ।

उपहृति॑ स्त्री॑ उप+हृन-क्रित् । १ उपधाते॑ २ कार्यादिसामार्थ्य-
प्रयोजकापाते॑ ३ प्रतिहृनने॑ च ।

उपहृलु॑ लिं० उप+हृन-क्रु॑ । उपहृलरि॑ “मृग” नै॒ भीममु-
पहृलु॒ मुप्यम्” क्र० २, ३, ११,

उपहृत्तु॑ लिं० उप+हृन-ल्प॒॑ स्त्रियां॑ डो॑प् । उपधातके॑
(कटुकः॑) “स्तन्यगुरुमेदसापृष्ठना॑ चेति॑” सुशु० ।

उपहृरण॑ न० उप+हृ-ल्पुट् । १ परिवेष्ये॑ २ उपायनदाने॑ च
उपहृत्तु॑ लिं० उप+हृ-ल्प॒॑ स्त्रियां॑ डो॑प् । परवेषण-
कर्त्ता॑रि॑ “अनुमना॑ विशिता॑ नियन्ता॑ कर्यश्चिक्रयी॑ ।
संखात्ती॑ चोपहृत्ता॑ च स्वादक्षयेति॑ वातकाः॑” मठः॑ ।
२ उपायनदातरि॑ च ।

उपहृव॑ ३० उप+हृ-च्य॒॑ संप्र॒॑ गुणः॑ । आह्वाने॑, “वीना-
मुपस्थ॑ द्वात् तेऽन्योन्योपहृतः॑ युहाम्” भङ्गः॑ । “अ-
ध्ययुर्हेत्युपहृव॑” काङ्क्षते॑ का० वौ०५, ७, ४, “प्रति-
ग्निपृष्ठविमिहाऽवेत्ते॑” ह०, १०, १, १,

उपहृव्य॑ ३० उपहृयतेऽत् उप+हृ-वा॒॑ आधारे॑ यद् । सह-

दयस्तोमकेष पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे । ते च क्रतवः
कात्या०२२, दर्शिताः यथा । “सप्तदशाः पञ्चः”६.
“वच्छमाणाः पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्तीत्यर्थः”
कर्कः । “उपहृत्योऽनिरुक्तो यामकामस्य”७ उ “उपहृत्य
इति विशेषसंज्ञा य यामकामस्य भवति अ॑महकृत्य”
कर्कः । “अनृतेनाभियश्यमानस्य”८ उ “अलीकेनाभियश्य
मानस्य अ॑पहृत्यो भवति” कर्कः “श्याऽब्द्वो दक्षिणा तं
वच्छणे ददाति”९, इत्यपकम्याये चत्वारकृत दर्शिताः ।
उपहृत्यसित न० उप+हृत-भावे कृ । उपहृत्ये (ठाड़ाकरा)
निन्दास्तुचके हासभेदे । कर्मणि कृ । २हास्येन स्फुचित-
निर्दे लिं ।

उपहस्तु पु० उपहस्ति-भावे चतु० । इसेन यहाणे प्रतियहे
 तैन जीवति वेतना० अ॒ज् । औपहस्ति क तदुपजोविनि लि० ।
 उपहस्ति इसेन उपर्वक्षाति उप+हस्त-शब्द नामधाराः
 उभ० सक० सेट् । उपहस्तयति ते उपा(ज)जीहस्तत त ।
 उपहस्तिका स्त्री उपगता हस्तम् अत्या० स० संचारां कनू
 अत इस्तम् । (वेद्या) वस्त्रादिनिर्जिते ताम्बूलाद्याधार
 पात्रमेते । “उपहस्तिकायास्त्राम्बूलं कर्पूरसहितसुकृत्य
 मद्यं दद्या” दग्धक० ।

उपहार उ० उप+हृ-भज् । (भेट) १ उपदौकने उपायने
“ततः सपर्यां सपमृष्टपहाराम्” “रलपुष्पोहारेष व्रायामा-
नर्ज यादयोः” रघुः कर्मणि धज् । २ उपदौकनोये उपा-
यनद्रव्ये “बन्धुमीखा भवनशिखिभिर्दत्तन्त्रोपहारः”
मेव० उपगतः हारम् अत्या० स० । ३ हारसमीपस्ये तदु-
पशोभके द्रव्ये । अवग्रयो० । ४ हारसभीपे अवग्र० । उभयत्व
“उरोभुवाकुस्त्रयुगेन जृमितं नवोपहारेष वयस्तातेन
किम्” नै० । “व्योतियां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युप-
हारताम्” कुम्या० । [प्रक्रोत्यल । कुन्तलदेशे हेम० ।
उपहालक् १० इचे प्रस्तुतः वा० वुण् उपगतोहारको हव-
उपहास १० उप+हस-भावे वज् । निन्दासूचके हास्ये
(ठाकु) “फडमस्थोपहारसंस यद्यपाप्न्यासि पश्य माम्” रघुः
उपहास कि० उप+हस-कर्मणि रथ त् । उपहासेन
निन्दावे “गमिष्यास्य पाहास्यताम्” रघुः ।

उपहित ति० उप+धा-क्त । ?निहिते वर्चर्पिते इसमीय-
स्थापिते ४ आरोधिते च । “बउसुपहितयोभां तर्णमायाद्-
बोध्याम्” भाष्टः । “पुण्यं प्रवालोपहितं यदि स्थात्”
कुमा० । ५ उपाधिसंकृते उपलक्षिते “अन्नःकरणो-
पहितं” चैत यं जीवः अशानोपचर्तन्यमीकृतः” वेदानप० ।

उपहूत विं उप+हृ-क संप्रसारणे दीर्घः । समाहूते आ-
चितादित्वाह्नितपूर्वकत्वे इपि नालोदाच्चता ।

उपहूति स्वो उपहृते-क्तिन् संप्रसारणे दीर्घः । आह्वाने
“पठ्यमणादिविहितोपहृतयः” साधः ।

उपहृत त्रिं उपत्व-क्त । १७ पठौकिते उपहारहमेष दत्ते
“उपहृतपशुरुदः” सिंकौ ० ।

उपहीम ए० उपगतः होमं प्रधानहोमम् अत्या० स० ।
प्रधानयागममीमे स्त्रिटक्तः पूर्वं होतव्ये अग्निसोमादि-
दशंदत्ताके प्रत्येकं दयाहुतिके दशदक्षिणाके होमभेदे । स
च शत० ब्रा० ११४, २८, अवधि१७ पर्यन्ते दर्शितः ।
“सैतानुपहोमानपश्यन्” इत्युपक्रम्य “अग्निरक्षाद इत्या-
दि ।” “सोमोराजेत्यादिर्” “वरुणः सम्बाद्धितिः” “मित्रः
क्षत्रमिति४ “इन्द्रोबलमिति५” वृहस्पतिर्व्वज्ञोति६
“सविता राङ्गमिति७” “पूषा भगमिति८” “सुरखतो पुष्टि-
मिति९” “त्वदा रुपाण्णामिति१०” इत्येतदेश देवता
उक्ता “तावाएता दश देवता, हर्वेति दशाङ्गतयोदश, दश
दक्षिणाः” इति यथोक्तिविशेषणतया दर्शितः ।

उपह्र उप+ह्र-आधारे च । निर्जने रहस्योपगमाधारे “उपह्रे
हरे पुनरित्यविक्रमं धनभिलम्” दशक० । “यत्सीषुपह्रे
पिदत्” क्र० ८,६४,६, “वरन्तसुपह्रे नद्यः”
क्र० ८,६४ १४, “उपह्रे अत्यन्तगुच्छस्याने” भा० ।
२ अन्तिकस्याने “अर्थात्तरह्रै जाङ्गव्याः समानीताम् पह्रम्”
भा० ३० ३०८ च । इमूपदेशमात्रे च “उपह्रे यदुपरा
च्यपित्वन्” क्र० १,१२,६, “कौटिल्यलक्षणगतिवाचिभात
गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्ररन्ति गच्छन्यस्मिन् चः इत्यु-
हरोमूपदेशः” भा० । कर्मणि च । ४ गन्तव्ये “उपह्रे पु
यदविव्यम् । ८७,२ । “उपह्रे पु गन्तव्येचु” भा०
५ प्रान्तभागे । उपह्रे गिरीणां संग्रहे च” क्र० ८,६,२८
“उपह्रे प्रान्तभागे” भा० ।

उपहारन न० उप+हृ-ल्पुट् । चाहाने २मन्त्रोऽप्तारणे
माहाने च “द्यावापृथिव्योरुपहाने पठवस्म” कात्या०
३,४,१६, “चामीधे भक्षणं वषट्कारोपहानाभ्याम्”
१०,५,२३.

उपांशु अवग्र० उप+अनुष्ठ-उ॑ । निर्जने “परिचेत्सपांशु भार-
णाम्” रघु॑ । “उपांशु विजने” महिं॑ । २ अप्रकाशे
च॑ । ‘जिह्वोठौ चालयेत् किञ्चित् देवतागतमानसः ।
निजअवश्येऽग्न्यः स्थादुपांशुः स जपः सृष्टः इत्युक्तलक्षणे
१८८८नादेख्यभेदे पु० । अपोहि त्रिविधः नरसिंह पु० उक्तः ।

“विविधो जपदत्तः सात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचि-
कथ उपांशुश्च मानसश्च विभासतः । लयार्था जप-
यत्तानां श्रेयान् सादुत्तरोत्तरः । यत्वोच्चनीचस्तरितैः
स्मृत्यन्तदत्तरैः । सन्तमुच्चारयेद्वक्तं जपः प्रोक्तः स
वाचिकः । शनैरुच्चारयेनन्तमीषदोषौ प्रचारयेत् ।
किञ्चिच्छक्त्वस्तरं विद्यादुपांशुः स जपः स्फृतः । विद्या-
वदन्तरन्ते गता वर्णादिसंख्येषु पदात् पदम् । गव्यार्थ मा-
नसाभ्यासः स उक्तोमानसोजपः” । तेन स्वरादिस्त्रिव्यक-
त्वस्त्रैच्चारण्यान् वाचिकः स्वयं प्रहृण्योग्यः किञ्चिच्छक्त्व-
दान उपांशुः । जिह्वोच्चारतनमन्तरेण वर्णार्थानुसम्बा-
नवान् मानसः” आ० त० । हारीतः “यदुच्चनीचस्तरितैः
शब्दैः स्मृत्यन्तदत्तरैः । सन्तमुच्चारयेत् वाचा जपदत्तस्तु
वाचिकः । शनैरुच्चारयेनन्तं किञ्चिद्वौषौ प्रचारयेत् ।
किञ्चिच्छक्त्वण्योग्य सात् सदृशं शुर्जपः स्फृतः । विद्या
पदाचरत्रे गता अवर्णमपदाचरम् । गव्यार्थच्चन्तनाभ्यस्त-
तदुक्तं मानसं स्फृतम्” “तेषामुत्तरोत्तरफलतारतस्य-
माह” मनुः “विधिवज्ञाजज्पवत्तोविशिष्टोदशभिर्गुणैः ।
उपांशुः साच्छत्तगुणः साहस्रोमानसः स्फृतः” “उपांशु-
देवतां यजत्त्वनिष्कृतं वा उपांशु इति शत० ब्रा० ३,३,
५,२, उक्ते ४ अनिष्कृतमात्रे ५ सौने । “उपांशु वै रेतः
सिद्धते” शत० ३,२,२,२, सैयुनकाले सौनविधानात् तस्यो-
पांशुत्वम् । देविगूडे च “अस्य त्वे कष्टपांशु ब्रतम्” भा०
आ० ३ अ० । परप्रहृण्यायोग्यतया निगुटमित्वर्थः नील० क०
उपांशुयाज ए० यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न
कृतम् । उपांशु अनुष्ठेयोयाजः । यज्ञभेदे तत्त्वं शत०
ब्रा० १,६,३,८३ दर्शयित्वा “एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन
यं अमुसुराण्यामकामयत्वं तस्यतु सर्वे वज्रोण वज्रका-
रिणाङ्गत्वात् एवैव एतेनोपांशुयाजेन पापानं द्विष्टनं
भ्रातृव्यस्तपत्तय वज्रोण वज्रकारेण हन्ति तस्मादुपांशु-
याजं यजते” तद्फलमुक्तम् । “उपांशुयाजमन्तरा यजति”
मयाजादिवागेतिकत्त्वतायां श्रुतिः ।

उपाक ए० उप+अक-अच् । परस्मर् उमीपगते सक्रियाते
“आसुवयनी यजते उपाके” यजु० २८, ११, उपाके
परस्मरसमीपगते” वेददी० । “आ भन्तमाने उपसा उपा-
के” श० ३,४,६, “आभन्तमाने उपाके” १,१४२,७,
२ अन्तिके च । “स्त्रूर उपाकचत्त्वम्” श० ८, ६,२५,
“उपाक इत्वन्तिकनाम” भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+क-अमुट् । उपावर्त्तवृमेलें सोत्

पैषे “नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तवृमित्वेवावृथ्यु-
रुद्गाहम्यः” शत० ब्रा० १,२,२,१२, “यदा उद्गातारः स्तोत्रं
प्रातरभेदन् तावद्व्ययं यह्यादनन्तरं नापव्याहरेत्” भा०
“प्राग्वा च प्रवदितोः प्रातरतुवाकोपाकरणम्” कात्या०
८, १, १०, । “सोमे च यह्यं परह्यत्वोपकरणात्” ३, ३,
१७, उपावर्त्तवृमित्वयस्तोत्रपैषः उपाकरणवृद्धे
नौच्यते कर्कः । तथा प्रेषणे हि सोत्रसारम्भात्तस्य तथा-
त्वम् । व्यक्तियपशुसंस्कारविशेषे च “गोतमस्तोमः प्रथमं
द्वितीयस्त्रां यस्योपराकरणातेऽन्तमानीय वह्यवेद्या-
स्त्रावेवास्थापयेयः” आ० श० १०, ८, २ । “तमवस्थित-
स्थुपाकरणाय यदक्रन्तदत्येकादशभिः स्तौत्रं प्रशुवन्” ५
“पशुकल्पेन पशुं संक्षयं प्रोक्त्योपाकरणवर्त्तं” वपासुत-
खिद्य जुह्यात्” आ० श० २, ४, १५, १ आरभे च ।
“व्यथातोऽध्यायोपाकरणम्” आ० श० १५, १, ३, २, “उपा-
करणमारम्भः” ना० ४० । उपाकर्म यद्वार्थं च तद्वप्रकार-
कावादिकं वक्षते

उपाकर्मन० उप+आ+क-करणे मनित् । वेन कर्मविशे-
षणे वर्षान्ते उपवेदैः पठितमारम्भते ताडणे, कर्मभेदे तत्त्वं
“व्यथातोऽध्यायोपाकरणम्” इत्युपक्रम्य आ० श० १० दर्शितम्
तत्काङ्कर्त्तव्यातादि च तत्वैवोक्तः विशेषस्तु नि० शि० उक्तो
वथा “तत्व बहुतानां प्रयोगपारिजाते शौनकः” । “व्यथातः
आवणे मासे अवस्थां युते दिने । आवणां आवण मासि
पञ्चम्यां इत्यासंयुते । दिवसे विद्धीतैतदुपाकर्म यथो-
दितम् । स्वध्यायोपाळतिं कुर्यात्त्वोपासनवङ्गिना”
अत्व पौर्णमासो उपर्याहारन्यायेन यजुवेदपरेति हेमाद्रिः ।
अत्व इत्युक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकयाऽपि “तनासे इत्य-
युक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्टते” इति । कोयलपञ्चम्यां
इत्युतेऽन्यकिन् वा दिन इति त वेमाद्रिः । उपासन-
वङ्गिनेति त “कर्मद्वयमिदं केचिज्ञौकिकाग्नौ प्रकृत्वते”
इति कारिकोक्तौकिकाग्निना निकल्पते । तत्वं “व्यथाय-
रन्वारम्भः” इति इत्यात् सशिष्यत्वेन तदधिकारित्वात्
नाचार्याग्नौ “नाच्यसाम्न इव्योजयादिति” निषेधाङ्गौकिक
एव । तदभावे स्मार्तं इति निगदिः । वद्यपि दोपिकायाम् ।
“वेदोपाळतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते आवणे” इति शुक्ल-
पञ्चाऽपि सर्वेषां सुख्यकाङ्गत्वे लोकः । सुख्यकाङ्गार्थ-
वचनेन इत्योगान् प्रति विहृतस्य तस्योविसोधिता
सर्वान् प्रति निरक्षित । तथा पि आवणमासंवन्धस्तत्वो-
काङ्गात् इत्यपेष्य वायं मिति इडाः । तथा च आ०

स्त्रियों “अथातोऽध्यायोपाकरणम्” “बोधीन प्रादु-
भीवे” “अवणेन आवश्यक पञ्चम्यां हस्तेन वा” ।
अत अवश्योस्त्वोऽन्यो गौणः । तस्माहर्वयोगे
हेमाद्री व्यासः । “धनितासंयुतं कर्त्याच्छ्रुतं कर्म यज्ञ-
वेत् । तत्कर्म सकलं त्यज्यमाकरणं त्तितम् । अवणेन
त वत् कर्म हर्त्तरावाढसंयुतम् । संवत्सरकौद्याय-
स्त्रत्वादेव नश्यतोति” । प्रयोगपारिजाते गान्धीऽपि ।
“उदयचापिनो त्वेव विष्णुकै चटिकाइयम् । तत्कर्म
सकलं त्येयं तस्य पुराणमनक्तमिति” यर्वद्युश्चारा-
यादायोगे, परेद्युः अवणाभावे चर्टकाइयन्यूने वा
पञ्चम्यादौ कार्यम् । न त पूर्वविद्यायां सङ्केतेऽपि,
अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः सङ्कवास्यर्थे निषिद्ध
पूर्वविद्याये किं मानम् । सङ्कवाक्यं अवणाक्यं वेति
तेव तर्हि ब्रीहिशक्यादश्चफवाक्याद्वा माविमाणायाम-
प्युपादानं स्थादिति महत्पाण्डित्यम् । एतेन पर्याप्तौ
दर्शकं व्याख्यातम् निषेचनप्रवेशस्त्रभयत्र साम्यात् ।
अवणयुतदिने संकाल्पादौ त “उपाकर्म न कुर्वन्ति
क्रमात्मामर्गं जुर्जिदः । यहसंकाल्पयुक्ते पञ्चश्चवय-
पर्वत्तु” इति हेमाद्री निषेधात् पञ्चम्यादयो याह्वाः ।
अत यहसंकाल्पिने येषां प्राप्नन्ते: सर्वेषाकर्म न कार्यम्
दूत्येको वाक्यार्थः । तेनार्थवेदिनामपि निषेधः । अ-
वण्या हस्तादिवये ग्रत्वेकं यहसंकाल्पेः वहाक्यक-
र्त्तव्यापत्तेः । मदनरत्नेऽपि “यदि स्यात् आवश्यं पर्व य-
हसंकाल्पित्यम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां आ-
वण्यस्य तु” स्फुर्तिः, स्फुर्तिमहार्षेवे “संकालिर्यहस्यं वा पि
यदि पर्वत्ति जायते । तत्वासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा
तदिष्ठते” । तत्वापि प्रयोगपारिजाते यद्यमहकाव्या-
वनौ । “अर्द्धरात्रादधस्ताद्वेत् संकालिर्यहस्यं वदा ।
उपाकर्म न कुर्वते परतत्वेत् दोषकादिति” । मदनरत्ने
गान्धीऽपि । “यद्याद्द्वावादर्वाक्यं तु यहः संकरेत वा ।
जोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रुतावश्यां अवणेऽपि वा”; एतेन य-
हस्तकावे अवणस्त्वे एव निषेधोनार्थगिति मूर्खश्चापा-
परास्ता, यहसिद्धानां हस्तश्चवयपर्वत्यां प्रत्येकं नि-
षेधे तद्युक्तोपाकर्मनिषेधे च विशिष्टोहेये वाक्यभेदात्
पञ्चम्यां संकालो निषेधाभावापत्तेव । तेनार्द्धरात्राद्
पूर्वं यहस्तमात्रे उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे । यसु
“प्रतिपन्निति नैव नोत्तरावाढसंयुते । अवणे आवश्य-
क्युर्यहसंकालिर्यजिते” इति प्रतिपन्नितिनिषेधकं

‘वचन’ तत्त्वमूर्च्छम् । हेमाद्री निगमः । “यहयोगे
युक्तं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यवातिनो । तपोहन्त्युत्तरावाढा
उपाकर्मणि वैष्णवे” अत च “वेदोपाकरणे प्राप्ते कुचीरे
संस्थिते रवै । उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके”
इति वचनं देशान्तरविषयम् । “नर्मदोसरभागे त वर्त्तव्यं
सिंहयुक्तके । कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्वासु दिविणा”
इति । उचनात् इति प्रयोगोऽपाद०पाद० उक्तम् । परायनमाध्य-
वीयेऽप्येवम् । सामान्यां सिंहस्त्रवावृत्तेष्विषयमेवेदं,
पुरोडायाचतुर्द्विकरणदुपर्युक्तिः हित्यत इति । त त बहु-
चार्दिपरम् । तेषां स्फुर्ते चान्द्रश्रावणोक्तेः शौरे
पञ्चम्ययोगात् सामान्येन शौत्रविशेषस्य बाधायोगादिति
त वयं पश्यामः । यत्तु कालादर्थे “बध्यायानामुपा-
कर्म आवश्यान्तेत्तिरीयकाः । बहुचाः अवणे कुर्युः
सिंहस्त्रोऽकोभवेद्यदि । सहस्रशुक्रपञ्चम्यां तद्वद्युपहस्य-
संक्रमे । असिंहार्कपौडपद्यां अवणेन व्यवस्थयेति” तन्मूला-
लिङ्घनात् स्फुर्तविरोधाच्च वित्यम् । स्फुर्ते इ अव-
णेन आवणेति चान्द्रमास एवोक्तो त शौरः तस्य
पञ्चम्यभावात् श्रुतिलक्ष्मायामुभवपरत्वे दर्शिद्य-
विरोधाच्च । तेन सिंहस्त्रोऽकोभवेद्यदि तदा कर्त्तव्य-
पर्वत्यसंक्रमे सति असिंहाके शुक्रपञ्चम्यां अवणे वा
बहुचाः, प्रौढपदान्तेत्तिरीया इति व्याख्येयम् तेषां
शौरसामाभावात् । आवणे यस्यानुद्वादो बहुचार्दिप-
शिदे “अद्युक्तव्यस्त्रिन् मासे त न भवति चेत् ।
तदा भाद्रपदे भाषि अवणेन तदिष्ठत रूति” । “तत्वा-
यहस्तमे तु “कुर्यादेव तदाचिकमित्याचक्ते” इति स्फुर्तात् ।
वर्षत्तौ भव वार्षिकम् । एतच्च शुक्राचारादवपि कार्यम् ।
“उपाकर्मोत्तर्जनं च प्रतिवदमार्पणकिति” दमनारोपणे
लिङ्घितवचनात् “निष्ठे नैमित्तिके अथे शोमवद्य-
क्रियात् च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे यहसेधो न
विद्यते” इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्री च संयहोतोः ।
पर्वत्याप्ते विति पूर्वं विरात्रादिवेधाभावं यक्तु मि-
दम् । तेन पर्वत्याप्ते विति यहसेऽपि चर्हृश्यां अवणे कार्य-
मिति हेमाद्रिः । प्रथमारम्भस्तु न भवति “गुरुभार्ग-
वयोर्मैठ्ये वाल्ये वा दार्ढकेऽपि वा । तथाधिमाससंख्ये
महमासादित् हित्य ! प्रथमोपाकृतिन् स्यात्तदा कर्म-
विनाशकादिति” तत्त्वेव कश्योपोक्तेः । अत प्रथमारम्भे
ददिष्ठाचाहूः कुर्यादिति । नारायणहस्ते एतद्वाधिमासे न का-
र्यम् “उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाद्येववाढः । माव-

इहौ पराःकार्यो वर्जयित्वा त पैदृकमिति' ज्योतिःपरागरेत्तः 'उत्कर्षः कालष्टदौ स्थादुपःकम्भीदिकम्भैष्ण । अभिवेकादिदृशीनां न तत्कर्षै दुग्धादिविति' कात्यायनो क्लेश । यत् 'उपाकर्मैष चोत्तर्गेऽचेतदिष्टं दृष्टादित' इति चत्वार्थक्षत्रसंसामगविवयम् तेषां सिंहाके एवोक्तेः । एतद्वापराह्ने कार्यम् । 'उपाकर्मपराह्ने स्थादुत्तर्गः प्रातरेव त्विति' 'अध्यायानासुपाकर्म कूर्यात्क लेपराह्नके । पूर्वाङ्के त विसर्गः स्थादित वेदविदो विदुरिति' हैमाद्वौ गोभिलोक्तेः । वसुतस्य 'भवेदुपाहृतः पौर्णमासां पूर्वाङ्क एव त्विति' प्रवेतोदवनात् पूर्ववाक्यं सामगविवयम् । तेवामपराह्ने एतोक्तेरित्वत्पदं वक्षते । दोपिकापि । 'अस्य त विधिः पूर्वाङ्ककालः स्तृत' इति । बाजुधास्तु पर्वणि कुर्यात् । तज्ञापस्त्वैर्दौदियकं याद्यम् । अन्यैसु पूर्वम् । 'पर्वग्नौदियके कर्यु आवश्यन्ति॒स्त्रीयकाः । बहुचाः अथेऽक्षयुर्यहस्कान्तिवर्जिते' इति गर्गेत्तः । 'संप्राप्नवान् स्तुतीवृद्धा पर्वग्नौदियके पुनः । अतो भूतदिने तक्षिकोपाकरणमित्यते' इति कालिकापुराणात् । 'अथ चेद्वपसंयुक्ते पर्वणि स्थादुपाकृया । इःखगोकामयपसाराह्ने तस्मिन् हित्तात्वः' इति मदनरत्ने गर्गेत्तः । अत एकाभिलोक्ते विशेषः । 'अवश्यं पर्व सङ्कृत्युग्यदा भवेत् । तदौदियकं कार्यं नान्यदौदियकं भवेत्' । पराशरमात्रवीयेऽपि गार्वः । 'आवश्यौ पौर्णमासो त्वं बहुवात्परतो यदि । तदौदियको याह्वा नान्यदौदियको भवेत्' । कर्मकालमाह कालादर्शे निगमः । 'आवश्यां प्रौष्ठपदां वा प्रतिपत्त्वश्चमुक्त्यैः । विद्वा स्थाच्छन्दसां ततोपाकर्मत्वर्जनं भवेत्' । अत पौर्णमासो अवश्यक्षत्यवृपत्त्वश्चर्षयते तेन तावपि सङ्कृत्युग्यौ याह्वौ । 'उद्येष्वद्वटीस्तर्गेऽविते पर्वणि वाक्मेऽन्तः । दुर्बुर्मभस्युपाकर्म स्वयं त्रिपात्रामः क्रमात्' इति पूर्वोच्चन्द्रः । 'विष्णुऽस्ते घटिकादिविति' पूर्वोक्तविरोधात् सामान्यवाक्यादौदियकी कर्मपर्याप्ता याह्वा न पूर्वा । सङ्कृतनित्पूर्वविद्वापवादभावात् भाद्रादौ कालान्तरे वास्तु न तु निविदम् । न हि ब्रीहत्तामे निविदमाच्यमह्येण युक्तम् । अतएव परेद्युः सङ्कृतव्याप्तौ पूर्वविशेषः । तदश्वावे तु नेति मूर्खव्यवस्थापास्ता विधिवैव्यात् भाषनिवेष्टे तथापत्तेष्य । पूर्वविद्वावचनवस्तो हि वा युक्तते । एवं अवश्येऽपि चेवम् । एतच्छादाधिक्यपरं तेन वर्णान्वहोत्तादौ वायं प्रातः काल-

वाचे सामान्यस्य जोवनार्थकल्पकाल रहुश्चन्तम् । यथा ब्रोह्मविद्वापवादभावे यागाच्चिन्मर्जर्विद्वाकार्दीट्येतत्यात् सङ्कृतवाभावेऽनिविद्वावचनव्यकर्मपर्याप्तौदियिको कालान्तरे वानुषानं न तु कदापि निविद्वे अपवादभावे उत्तर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनान्त दिनहये पूर्वाङ्कव्याप्तौ एकदेशस्यर्थे वा पूर्वैवेति हैमाद्विः । घटिकादिविति पूर्वोक्तविरोधात् तेन प्राशस्यमात्रपरमिदम् । यदपि "आवश्यौ दौर्गनवमो दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्वा प्रकर्त्तव्या श्वरार्तिवेदिनविति" ब्रह्मवैत्तस्य तद्वद्व्यपवित्रिविषयमिति हैमाद्विः । मदनपारिजातेऽपि पूर्वविद्वायां आवश्यां वाजवनेविनामुपाकर्मत्वुक्तम् मदनरत्नेऽपि "पर्वग्नौदियके कर्युः आवश्यन्ति॒स्त्रीयकाः" इति बहुच्चपरिशिद्वाहृष्टचान् प्रतिकर्मविवाचार्थं प्रहृष्टे तत्र तैतिरीयककर्मविष्ययोगात् पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदियकपर्वप्राप्तेस्त्राच्चिवेष्टे न बहुचानां अवश्यविधानात्तिरीयकपदम् अत्युवादत्वात्तस्य च प्राप्नुधीनत्वात् प्राप्तेश्च वज्रुवेदमात्मपरत्वात् सर्वव्यञ्जेद्युपवक्षणार्थम् । अवयुत्तुवादो वा । न त विधावक्तम् । तेन विशेषविधिना उपसंहारः स्थात् । अत्युवादत्वाहृष्टच्छणा न दोषः । अन्यथौ दियकपर्वविशिष्टोपाकर्मादेशेन कर्त्तविधौ कर्त्तविशिष्टे वौदियकपर्वविधौ वाक्येभेदापत्तेः । तस्मात्तिरीयकपदाविवक्षया सर्वव्यञ्जेद्विनामौदियकमेव पर्वत्युक्तम् । तत्र न तावत्परिशिष्टे बहुचान् प्रलेव विधिः । धनिष्ठा प्रतिपद्युक्तत्वात् 'त्वाद्वृक्तत्वसमन्वितमित्यादि तदाहृष्टे एव परिशिष्टे वेदान्वरधर्मविधीनां दर्शनात् । नायनुवादो यम् कालिकापुराणाद्वहृष्टचादीनामपि तदापत्तेः त्रिलक्ष्मी विधित्वेन तस्मैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्नातुवादित्वात् । न च तैतिरीयकाणां वृक्षे तदिविक्षित्वेनान्तरात्मादः स्थात् । न च वाक्यमेदः । तैतिरीयकपदमात्रस्य कर्मभावस्य वा उद्देश्यत्वायेन इविरात्तिवृद्धवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेविज्ञागत्या विशिष्टोदेश्यत्वात् । अन्यथोक्तराज्ञे बहुच्चपदस्याऽप्यविष्यक्षापत्त्या आवश्यस्य सर्वसाधारणापत्तेः । तस्मात् हैमाद्विमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च । शिष्यानध्यापयत आवश्येऽन्नौ अनध्यापयतोनाधिकार इति कर्त्तः । आवश्यामपि अवश्यादिदुदायां कातोयविभैः प्रौष्ठपदां कायें तस्तु आवश्यपञ्चम्याम् । 'संक्रान्तिर्यहृष्टं वापि पौर्णमासां वदा भवेत् । उपा-

कर्तिस्तु पञ्चमां कार्यां वाजसनेयिभिरति" सूतिमहार्षे वाजसनेयिहृषादिति हेमार्दिः । इदं स्वस्वबोक्त कालपरत्वात् बहुचपरमपि । आवायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्त्वं रायर्द्येव पौष्टपदाम् । वतु बौधायनः 'आवश्यां पौर्णभास्यामावाढ्यां वोपाक्षेय्यूचे । ततु पौष्टपदामपि दोषे आवाढ्यां कार्यमित्ये वर्मर्यम् । तत्कालीयिवद्यत्वं वा । सामग्रास्तु आवश्ये हस्ते कर्युः । "बहुचाः आवश्ये चैव हस्तक्षेपामवेदिनः" इति निर्णयामृटे गोभिर्बोक्तेः । सोऽप्युत्तरः 'धनिडाप्रतिपद्युक्तं त्वाद्वृक्षत्वमन्वितम् । आवश्यं कर्म कुर्वीरन्वयजुः सामवाठकाः' इति भद्रनरत्वे परिशिष्टोक्तेः । गर्गोऽपि 'सि हे रघौ त उथर्वं पूर्वाङ्गेऽविवरे वर्त्तिः । ऋन्दे गामितिहाः कर्युरुत्पलं खस्त्वक्षन्दत्वाम् । शुक्लपत्ते त हस्तेन उपाकर्मापराह्निक्षमिति' । उथर्वं पूर्वाङ्गे उत्संगेः आपाराह्निक्षमपाकर्मत्वयत्वः । अविवरे यहादिदोषरहिते । अन्योविशेषः पूर्वमुक्तः । प्रयोगपारिजाते गोभिलः 'उपाकर्मात्पूर्वजनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्वृक्षिणां व्रज्ञाचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च । अक्षत्वा वेदजप्तेन फलं नाप्नोति मानवः' । सर्वथा लोपे तु क्षम्भु उपवासन 'वेदोदितानां नित्यानामिति' भग्नानाभोजनोक्तेः । 'एवमुत्सर्जेऽपि ।

अथ प्रसङ्गादवैशीत्पूर्वक्षर्जनमुच्यते । तत्र पौष्टमासे रोहिण्यां तत्कृष्णादम्यां वा कार्यम् । "पौष्टमासस्य रोहिण्यामष्टकावामदापि वा । जलान्ते ऋन्दसां कुर्यादुत्पलं विधिवृहिर्वर्तते" याज्ञः उक्तेः । आवाश्यां पौष्टपद्यां चोपाकृतो क्रमेष पौष्टशुक्रपतिपदि, मावशुक्रपतिपदि च कार्यम् "अद्वपञ्चामासानधीयीति" तेनैवोक्तेः । वतु हारीतः "वर्धपञ्चामासानधीयोर्ध्वं भूत्वज्जेत् पञ्चार्धपठात्येति" । तदाचार्युपाकर्मविवदम् । वोधावास्तु पौष्यां माघ्यां वा कर्युः । 'पौष्यां माघ्यां वोषु-द्वजेदिति' तत्कृष्णत्वात् । तैत्तिरायेस्तु तैषां कार्यं 'तैषां पौष्टमासां रोहिण्यां वा विरभेदिति' तत्कृष्णत्वात् । बहुचेत्सु माघ्यां कार्यम् "वर्धायोत्पत्त्वं नं माघ्यां पौष्टमासां विधोयते" इति कारिकोक्तेः । कातोयास्तु भावपदे कर्युः । "उद्वर्गचेत्सु तदा तिष्ठत्यां पौष्टपदेऽपि-वेति" काम्यानोक्तेः । सामग्रास्तु चिंहाकें पुष्टे कर्युः । तथा च सिंहे रघौ वेति गार्यवद्यते पूर्वमुक्तम् । स-वेदपाकर्मादिते वा कार्यम् । 'उथ्येत्तृपत्त्वं नं कुर्यादुपा-

कर्मदिनेऽथ वेति "हेमाद्री खादिर महोक्तेः । यदा चिंहस्ये सृथे सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रात्माकुपुष्टः कर्कस्यो भवति तदा तस्मिन् पुष्टे उत्पास्तु तत्वात् तदन्तरहस्ते उपाकर्म सामग्राः कर्युः । "मासे प्रोष्टपदे हस्ताप्त्वः पूर्वोभवेद्यदि । तदा त्र आवश्यं कुर्यादुत्पास्तु ऋन्दसां दिजः" इति तत्वैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र इत्यापि बौरौमासौ ज्ञेयौ तेषां बौरख्योक्तेः । अत्र विशेषमाह काष्ठांजिनिः । 'उपाकर्माणि चोत्पास्तु वयाकालं समेत्य च । चण्डोन्द्रभमयान् तत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः । संप्राप्ते आवश्यसान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । ज्ञानं कुर्वीत भविमान् श्रुतिस्त्रुतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृद्धीयादैव तर्पणम् । शूद्राणां भन्नराहितं ज्ञानं दानं प्रशस्यते" । 'उपाकर्माण्युत्पास्तु व त्विरात्म पत्तिष्ठी-महोगालं वानध्याय' इति मित्राक्षरायामक्षम् । अत्र नदीनां रजोदोषोनासि । 'उपाकर्माणि चोत्पास्तु रजो दोषो न विद्यते इति' गर्गोक्तेः । 'उपाकर्माणि चोत्पास्तु प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रस्त्र्यं यहे चैव रजोदोषो न विद्यते" ऋन्दो । उक्तेष्व उपाकर्माणि चोत्पास्तु दुग्धादौ मृत्वासरे । निषेद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" स्मृतिः । 'त्योदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं भ्रुवम् । भङ्गत्येव समस्तेषु यहेच चन्द्रस्त्र्यं योरिति" सामान्यतो यहेदिनवक्षिप्तेष्वस्तु अनियतकालीनकर्मपरः न तु नियतकालीनकर्मपरः । 'नित्ये नैमित्तिके जप्ते होमे यज्ञक्रियादृष्ट्यते । उपाकर्माणि चोत्पास्तु यहेदोषो न विद्यते इति निःसि । शूलुक्तेनैपाकर्माणि यहेवेधदोषः । आवाढ्यामपि उपाकर्मविधानात् आपादीप्रयोजनकत्वात् दण्डसामादनामता वेदयहेष्व दण्डपूर्वकत्वात् तथात्मसिति बोध्यम् । करणे किन् उपाकृतिरप्तव खो कर्मकरण्योरभेदोपचारात् उपाक्रियायत्र स्तो ।

उपाकृत त्रिः॒उप+चा+क-क । यज्ञे हननायै॑ कृतसंस्कारे पश्चै, "अहुपाकृतमांहानि देवादानि इवाँचि च" अभ्यन्ते भवतः । "पश्यादानि भन्नवङ्गलेन पश्चै अर्थात्पाकरणं तदृक्षितपशुरहुमातः" कुञ्जः । "पशुचेतुपाकृतः पश्चायेत वावने तमुहिष्यते तद्यसमानभेत" काम्या॒ २५,६,१ इचोत्प्रैषेण प्रेविते च "उपाकृत उहातार आहोहमेवात्" काम्या॒ ३,३,१८ । ४चारव्यं च । भावे क्ष । ५उपाकरणे ईश्वित्यपशुसंस्कारे उचारम्भं च न०। ततः इष्टा॒ कर्त्तरि इनि । उपाकृतिन् उपा-

करणकर्त्ति त्रिं स्त्रियां डोप् उपाकृतिनी ।
उपाकृत्यै अव्यैः सभीपस् अव्ययोः निः टच्चमा० ।

नेत्रसमीपे “कूचतीरदूतं गाढालसमव्यवीभावे” पा०
अलोदात्ता अवैत अक्षेतिनिहै गात् निः टच्चमा०
उपाख्या खो उप+आ+ख्या-भावे च । १प्रत्यक्षे ‘हितीयै-
चातुपाख्ये’ पा० । उपाख्या पत्वं तच्छूल्ये तुमान-
गम्ये इत्यर्थः । २शब्दादिभिर्निर्बन्धने च । “ज्ञानविज्ञान-
शुल्कानां निरपाख्या निरलमा । कैवल्या वा गतिदेवः
परमो स गतिर्भवेत्” भा० अ० २६५० । निर-
पाख्योऽभावः । तस्य च भावभिज्ञात्वादिना वथा निर्भक्तु-
मशश्यत्वं तदाऽभावशब्दे उक्तम् “प्रतिपाख्याः प्रतिसंख्या-
निरोधावाक्यस्येति” शा० अ० ८० भाष्ये ‘तदश्लु अभाव-
भाव’ निरपाख्यम्” “न हि भावानां निरन्वयो निर-
पाख्योविनाशः सम्भवति” “निरोधव्यावाक्यस्येति निर-
पाख्यम्” । “तत्र निरुद्धयस्य निरपाख्यत्वम् उरस्ता-
द्विराकृतमाकाशस्येदानीं निराक्रियते” “आकाशे च न
शुक्तो निरपाख्यत्वाभ्युपगमः” इत्येवम् सौगतमनिरा-
करणे अभावपरतयाऽसङ्कटम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या-त्युट् । १पूर्वैऽक्षकथने
“रामोपाख्यानमत्वैवेति” भा० अ० १५० । एवं नलोपा-
ख्यानाम्बोपाख्यानानि बहुन्युपाख्यत्वानि तत्र सन्ति ।
“बद्विंशतिसाहस्री चक्रे भारतवर्षाहताम् । उपाख्यानै-
विना तावत् भारतं प्रोच्यते च चैः” भा० अ० १५० ।
२विशेषकथने “सर्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मान् अतीव परमा-
ङ्गुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमङ्गु-
तम्” “इष्णु नारद वक्ष्यामि खड्गोपाख्यानमङ्गुतम्”
इति च ब्रह्मवै । तत्र साध करु । उपाख्यानकृतप्रति-
पादके यन्म्यभेदे स्वार्थे करु । कथमात्रे च । [गते च ।

उपागत त्रि० उप+आ+गम-कृ । १ख्यत्वपुस्तिने २अभ्युप-
उपागम उ० उप+आ+गम ‘यहृदार्निविगमच’ पा०
क्षप् । १खोकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+यह-त्युट् । संख्यार्पूर्वकवेद-
प्रारम्भे अमरटाकायां रायधु ।

उपाग्रहायण(णि) अव्यैः आयहावण्याः सभीपं अव्ययोः
वा० टच्चमा० । आयहायणोऽसभीपे

उपाङ्ग न० उपभित्तमङ्गुनं अव्या० स० । १प्रधानसाङ्गोपयोगिनि
“साङ्गोपाङ्गार्होदार्नम् इत्यमरः इवेदाङ्गसङ्गे शास्त्रमेदे
उपाङ्गानि शास्त्राण्येवे “पुर यन्मायसीमांसामर्म शा-
द६ वा० भाग २

स्वार्थि । चत्वार्युपाङ्गानि इत्यक्तानि तेषां अङ्गत्वं वेदार्थस्य
बहुत्तरं करणादुपाङ्गत्वम् । “साङ्गोपाङ्गोपयनिवदः” इति०
२५४० । “साङ्गोपाङ्गं चतुर्वेदाः सरहस्याः क्रमेण हु” विक-
मो० । “वदेदयास्त्वं तत्त्वापि कृत्यमस्ति न प्रतिष्ठितम् ।
तत्र एवे महावाही साङ्गोपाङ्गं महात्मनि” भा० अ० १०००
अ० । अङ्गं देहस्तदुपयोगिनि इपत्तङ्गे प्रत्यक्षानि च
अङ्गशब्दे ७२ ए० १०८० । इति० ४५३५० ।

उपाजिन त्रि० उपगतोऽजनम् अव्या० स० । चर्मोपगते उ-
पात् अजिनान्तत्पुरुषत्वात् अलोदात्तता । अजनस्य
सभीपस् अव्ययोः । १चर्मसमीपे अव्यै । निरुद्धकादि-
त्वान् अलोदात्तता । उपगतमजिन देव पा० अ० ।
१उपगतवर्मके त्रि० अव ग्रन्थितस्तरः इति भेदः

उपाजे अव्यै । उप+अज-वा० के वीमावाभावः । दुर्बलस्य बद्धा-
भाने, ‘उपाजे अन्वाजे’ पा० । कजि परे तस्य गतित्वम् तेन
समाप्ते उपाजेत्वा असमाप्ते तु उपाजे क्षेत्रे दुर्बलस्य
बद्धमावायत्वं” इति० कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूप-
वाव्यये इत्यन्वे

उपाञ्जन न० उप+अन्ज-व्यै ट् । १लेपने “सार्जनोपाङ्ग-
नैवेद्यम् युन पाकेन वृण्मयम्” यतु २गोमयादिनान्त-
लेपने च “सम्भार्जनोपाङ्गनेन येवोनोङ्गे यनेन च । गवाङ्गु
परिवासेन भूमिः शृध्यति पञ्चमि” “ज्ञानं तपोऽग्निरा-
हारो वृण्मयो वार्षुपाङ्गनम् । वायुव कर्मकालौ च शुद्धेः
कर्त्तिं इहिनाम्” यतु० उपाङ्गमसहलेपनम्” कुञ्ज० ।
आधारे त्युट् । इक्कुनाधारे हस्तादौ च । “बद्विंक
आङ्गनीयत्वोपयमनीक्षानीप्रीयत्वाङ्गोपाङ्गने च”
कात्या० दृ० १४०, लतोयं चतुर्भागमक्षोपाङ्गने अव-
धुरावक्त्राव्याङ्गार्थालयेषे पलीपाङ्गाविलार्थः” कर्कः० ।
अवधुराङ्गनपकारस्तत्रैः “दक्षिणया दाराऽनीता पत्ती
पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याऽचाप्तावनक्ति “पराग् देवशुति-
रिति” “प्रतिप्रस्थात्वा समानीता पत्ती शृमशेषालय-
नाक्षयाज्यस्यभागात्पञ्चज्यादिति स्त्रिलार्थः” वेदही० ।

उपात्त त्रि० उप+आ-दा० कृ । १गृहीते, २प्राप्ते च “अयं
केविदुपास्त्वं इरितस्य प्रवचते” लावालः । ३अलर्गतमहे
गजे उ० इलायुधः ।

उपात्यय इ० उप+आति-हृष्ट-अच् । १होक्याख्याचारानि-
क्रमे, २व्यतिक्रमे, क्रमोङ्गुने, इनाशे च । “परावत्तुपात्यय
हृष्टः” पा० क्रमप्राप्तस्थानतिपातोऽतुपात्ययः” इति० कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा-त्युट् । १प्रह्ये ‘दिक्ष्यं वा-

ज्ञातः नुदात् इव्ये पादानमाचरेत् "मनुः ।" सादात्मनोऽ-
मुपादानात् सा०द०। स्वस्विवेष्य इन्द्रियाणां निवारणकृपे
१ प्रचाहारे, कर्मण्य ल्यट् । कायजननार्थसुपाद यमाने
कार्यान्विते इकारणे, यथा मृदादि घटादेः स्वर्णादि वल-
हारादेः, जननार्थं मृदते । तत्त्वं सर्वदा कार्येषु गतम् ।
"असदकरणं दुरादानयहणात् सर्वसम्भासामाशात् । यक्षस
शक्यकारणात् कारणभासात् सह कार्यम्" सां०का०
"उपादानानि कारणानि तेषां यहणं कार्येषु सह स्वस्व
उपादानैः कार्यस्य सर्वस्वार्थिति यावत् एतदुक्तं भवति
कार्येषु संबन्धिकारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धकार्य-
साधनो न सम्भवति तत्त्वात् सह कार्यमिति" सा०कौ०
"उपादाननियमात्" "नकर्मण्य उपादानं योगात्" सां०सू०
उपादानकारणकृष्टं कार्यान्वितकारणमिति सांख्या वेदान्ति
न व न अन्ते यथा इत्तिकारणः घटादिकं प्रति, सुर्वेषु
इत्यत्तिकारिका प्रति, तत्त्वः पठं पति, तत्त्वकार्यान्वितत्वादु-
पादानकारणम् । नैवार्यकासु उपादानकारणं समवायि-
कारणतया व्यवहृतये । "सुसमवेत् कार्यं भवति स्ते-
वन् समवायि अनकं तत्" भाषा० तेषांमते उपादान-
वद्वेनापि तस्य वैष्णवारोऽस्येवं "उपादानस्य चाभ्यजं
महत्तौ जनकं भवेत्" भाषोक्तः । तत्तदुपादानगोचर
चिकीवीहं तत्त्वानान्तरात्मेन तैः रैचरस्य सर्वकर्तृत्व-
त्वाभ्युपगमात् तत्त्वं रैचरश्च विनामित्यन्वे विष्टतम्
सांख्यमतिरिद्वे ४ आध्यात्मिकतटिभेदे च यदाह सा०का० ।
"आध्यात्मिक उत्तमः" प्रकृत्या पादानकारभास्याख्याः ।
"वाक्या विषयोपरमात् पञ्च नव तु द्वयोऽभिमितः" । "या-
त् प्रकृतिवेक्ष्यतानि: सा प्रकृतमात्मात् सा भूत्
हर्वस्य सर्वदा तत्त्वात्मस्य सर्वान् प्रत्यविषेषात् प्रवच्या-
वास्तु सा भवति तत्त्वात् प्रवच्यामुपाददीयाः कृतं ते
भावानाभ्यासेनादुद्धरु । इति उपदेशे या न इः त्रोपादा-
नाख्या नामात्म रक्तु अन्ते सां०कौ०। सुल्लिङ्गेत् अहूरं
प्रति प्रद्रव्यवायाः नादात्मारं प्रति सहकारिकारणत्वेन
वृक्षसमठत्वात् उचितत्वम् । आत्मसाक्षात्काराय च
कर्तवीर्ये इपाद वदानतवा तत्त्वा उपादानत्वमिति बो-
ध्यम् । तेन निर्वितम् ठक् । औपदेशिक खोकारमात्र-
मन्ये खत्वादौ वर्णं निष्ठादौ इव्ये यहणमात्रादेव स्वत-
मुनुपद्यते । उपादानोपादेवभावः;

उपादानतत्त्वात् तत्त्वा उपादानात् स्वार्थस्य यहणात् तत्त्वात् ।
"नुक्तं अस्तेरात् यो वाक्यार्थेऽन्यविषिद्वे । सादात्मनो-

"उपादानादेषोपादानतत्त्वात्" सा०द० उत्तो अजहृ-
स्तायाहृपे लक्षणाभेदे । यथा कुला एविग्नीत्यादो कलश-
वद्स कलधारिणि लक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र कुलहृप-
म स्वार्थस्यापि विश्वविध्याऽन्यात्तथात्वम् ।

उपादिक उप+व्रद-रत् संज्ञावां कन् । कोटभेदे ।
उपोदिकावां स्त्री

उपादेय वि० उप+आ+दा-कर्मणि यत् । १ पाहो यहो तु
योग्ये विषये "उपादेयतारत्यमेव" सा०द० । "भवे सौख्यं
हित्वा यमस्तुपादेयमनधम्" यानिश । उपादानकारणे
सम्बद्धे २ तद भवे कायें । १ विधेयत्वादिना उत्कृष्टे च
"कर्मासविहितं नैव बृहौ विपरिवर्त्तते । यद्वात्
तद् पस्यानसुपादेये गुणोभवेत्" भड्काऽ । "उपादेये
विधेये" ति०त० रघुनन्दनः ।

उपादेयं यहणयोग्यं तत्त्वात्मकृष्टवेदनीवं सुखं तत्साधनम्
"हेयापादेवरहिते परिनिष्ठिते" शा०भा० वाक्ये "स यथा
मत्स्यार्थे स शक्तात् स कर्तव्यकान् मत्स्यानुपादत्वे स याह-
उपादेयं तावदादाय निर्वर्त्तते" सर्व०दर्शने च प्रयत्नम् ।

उपाधि उप+आ-भा-कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा
प्रकाशनहृपे १ कपटे, उपधिशब्दे उदा० । उपाधीयते
स्वधर्मोऽनेन करणे वा० कि । स्वसामीधारिना अन्यधिन्
स्वधमारोपसाधने विशेषणभेदे । १ उपाधिभेदेऽप्येकस
नामायोगः आकाशस्त्रेष घटादिना' गतिशुतिरप्युपा-
धियोगादाकाशत्" सा०सू० । "उपाधिना क्रियते भिस्त
हृपः" इति श्रुतिः "कार्मेपाधिरथं जीवः कारणो-
पाधिरीचरः" पञ्चद० कार्यमन्तःकरणं कारणमत्तानमिति
वस्त्रमाणोपाधिवादे उदा० १ उपलक्ष्यहृपे विशेषणे च ।
स च जात्यादित्तद्वित्तव्य पदर्थित्तधर्मः । "पदार्थविभा-
क्तकोपाधिमत्तम्" सुक्रा० । पदार्थविभाजकात् द्रवदूष
गुणत्वकर्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वमावत्वहृपाः तत्र
द्रवदूषत्वो जातिरूपः । सामान्यत्वादयस्त्रिक्षिप्ताः तत्र
नित्यत्वे उति समवेतत्वम् जातित्वम् परमसीमावर्त्तित्वे
उति नित्यद्रवदूषत्वविभृतिः विशेषत्वम् । वित्तव्ये उति
समवत्वम् समवायत्वम् । भावभिस्तवमभावत्वमन्योन्दा-
त्यभावात् अस्त्रणोपाधिभावत्वमिति नवरोः । एवं
प्रतियोगित्वादयोऽपि अस्त्रणोपाधयः तैः कल्पने ।
"उपाधिभेदादेकापि मात्यादिव्यपदेशभाक्" भाषा०
१ कुटुम्बव्याप्तिः । उपाधीयते नामसमीपे कर्मणि कि ।
५ उपनामति यथा मृदाचार्यमित्रादयः उपाधीयतेसम्बोध

आधारे कि । इधर्मचिन्नायाम् ७०भिचारोदायके
न्यावमत्सिद्धे पठार्थमेहे च । ‘सौ साध्यसमानाधिकरणः-
सदुपाध्यः हेतोरेकाश्वयेवेणं स्वसाध्यव्यभचारिता भाषा०
उत्थाधिपदार्थनिरूपश्चयन्वस्य प्रायेण वङ्गदेशं दौ पठन-
पाठनाभावेन लुप्तगायत्रया प्रचारो नास्तेति अनुमान-
चिन्नामणिकता वचा उपाधिशादे तत्त्वरूपितं वथा च
तस्य दूषकतावां वज्ञं निरूपयतं तद्व ग्रदर्थते ।

‘तत्त्वोपाधिः साध्यव्याधिमत्वामकचे सृत साधनस्याभि-
मताव्यापकः । ब्रह्मोपाधिकल्पतान् च न व्याप्रिताने हेतुरतो
व्यापक वादित्तानेन नाल्पोऽन्याश्वयः । वहा व्यापकत्वं
तद्विद्विभवनाभावागतियोगित्वं तद्वर्त्तवोगित्वव्याव्या-
पकत्वं प्रतियोगित्वस्य तद्विकरणान् भक्तरात्म्यमति व-
द्वनि तद्व साधनपक्षभर्त्तर्विकल्पसाध्यव्यापकोपाथ्याप्नेः
व च तयोरनुपाधित्वं दूषकतावोजसाभावात् भिक्षात्मय-
त्वेन श्वामस्याखने शोकपाकजल्वस्य, प्रत्यजस्य शोकव्य-
त्वेन वावोः पञ्चकाले साध्ये उद्भूतस्य तद्वप्तव्यस्य च शास्त्रे
उपर्योजक्त्वे नोपाधित्वस्यीकरणात् पञ्चतेतिव्याप्नेच ।
न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्वं इतरान्यत्वास्त्रिष्ठि-
वारण्यां पर्वतपदं विशेषसिति व्यतिरेके व्यर्थिशेष-
त्वात् स उपाधिः, वाधोदीतसाम्बन्धुपाधितापत्तेः । न
वेदापत्तिः इतरान्यत्वाण्मिद्धा विशेषतः विना व्याप्त-
पदेष्व तत्सार्थकत्वात् । वस्तुनवा साध्यव्यापकः पञ्चतर
उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते सा-
ध्यव्यापकताप्यहादुपाधेद्वृपकत्वं तस्य तद्वप्तति, अन्यथा
पञ्च साध्यस्येद्वादुपाधित्वे उपाधिमालविकल्पद्वये त वि-
पक्षाव्याप्तर्विशेषव्याप्त्वयत्वं विशेषणं तेन वाधोदीतप-
ञ्चेतरत्वदेविति चेत् न हि वस्तु विपक्षव्याप्तर्विशेषव्याप्त्वय-
सम्बलं प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तत्त्वोपात्तेति विशेषणे सिद्ध-
हित्वाव्याप्तातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे
तद्व स्त इति तद्वाव्याप्त्वये साध्यव्याप्तर्वितरतो हेतं व्य-
भिवार एव व्यभिचारे वाव्याप्तुपाधिरिति पञ्चतरएव
तत्त्वोपाधिः स्तात् तावक्त्वाव्याप्ते दूषकत्वात् व्यर्थं विशे-
षव्याप्तम् । अनेतात्तुमालोक्तेकतया जातित्वात् पञ्च-
तर उपाधिरित्वपात्तम् दूषकत्वसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् ।
इतेन पञ्चतरव्याप्त्वयत्वं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपा-
धिवाभावेऽपि दूषकत्वसमर्थत्वात् । अयोपाधिः स्तव्यात्तरे-
केष्व सत्त्रतिपक्षोपाधित्वया दूषणं, पञ्चतरत्वयत्वेकत्वे

न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोन्ना-
यकत्वा दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तत्वा हेतोः
साध्यव्याप्त्वयत्वं तथा साध्यव्याप्त्वयेत्वव्यापकत्वयोपाधेन
साध्यव्यापकत्वम् य सिद्धेत् व्याप्तियाइकस्त्रोभयत्वापि
साम्येन विनिगमकविरहात् । तात्त्वाद्वाचा साध्यव्याप्तेन हे-
तुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्याप्त्वया
साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तियाइत्वादिति दूष-
कतावीजं सोऽयं सत्त्रतिपक्ष एवेति मैथम् एवं हि सत्-
त्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्तात् सत्त्रतिपक्षान्तरवद् ।
किञ्चिवै वाधोदीतोऽपि पञ्चतरो नोपाधिः स्तात् व्यति-
रेकेऽसाधारणत्वात् । ननु वाधे नोपाधिनियमः धूमेन हुदे
वड्डिसाधने तद्भावात् । न च हेतुसति पञ्चे वाधे पञ्चतरो-
पाधिनियमः प्रत्यक्षे वड्डो लतकत्वे नाम्भृत्वे साध्येऽतेज-
स्त्रदेवप्रतिष्ठितसम्भृत्वादिति चेत् न तेजोमालपक्षत्वे॒-
तेजस्वं दिनान्यस्य उपाधेभरभावात् । किञ्च यज्ञतावदवृद्धत्व-
म्यत्वं पञ्चतेतरद्वयत्वं हुदयर्थतसंयोगानाधारत्वं हुद-
यर्थतान्यव्याप्तिरेकस्या सत्त्रतिपक्षसम्भवात् । न चासाधारणत्वं,
तस्यापि सत्त्रतिपक्षोत्पादकत्वया दोषत्वात् तात्त्रभयो-
रपि व्याप्तियाइकसाम्ये विरोधात् व्याप्तिनिक्षयः किन्तु
भयत्वं व्यभिचारसंश्वयः तथा च व्यभिचारसंश्वयाधायक-
त्वेनोपाधेद्वृपकत्वं तद्व पञ्चतरेऽप्यस्त तद्वक्त्वस्याधेरेव व्य-
भिचारशङ्केति । भवतु वोक्तन्याशेन सक्त्वात्तुमालभङ्ग-
भिवार पञ्चतरेऽनुपाधिः तथापि उत्तरणमतिव्यापकम् ।
नापि साध्यसमव्याप्त्वे सर्वति साधनाव्यापकत्वस्याधित्वं
दूषकत्वावोजस्य स्त्रभिचारोन्नव्यत्वस्य सत्त्रतिपक्षस्य वा
साम्येन विषमव्याप्त्वस्याधित्वात् तथा दूषकतावां सा-
ध्यव्याप्त्वयत्वाप्योजकत्वात् । अथ साध्यप्रबोजकोचम्-
उपाधिः प्रयोजकत्वस्य जन्मूलाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् स-
त्वयत्वस्येन विनापि भवत्तद्वप्योजकत्वात् अन्यथा प-
द्वयत्वायुपाधित्वप्रसङ्गं इति चेत् न दूषणोपयिकं हि
प्रयोजकत्वमिह विश्वितं तद्व साध्यव्यापकत्वे सर्वति सा-
धनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वपिकं व्यर्थत्वात् ।

अयोपाधिः स उच्चते यज्ञमोऽन्यत्वं प्रतिदिव्यते यथा
जवाकसुम् स्फटिकबौहिन्य उपाधिः तथा चोपाधिवित्ति-
व्यापत्वं हुतव्याप्तिते चकासि तेनासादुपाधिः न च व्य-
भिवारत्वेष्व दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीघते तथा
व समव्याप्त एशोपाधिरिति चेत् तद् किं विषमव्याप्त्व

दूषकतावीजाभावाद्वोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रशस्तिनिमित्ताभावादा नायः तस्यापि वृभिचाराद्युच्चायकत्वात् । नायरः न हि लोके समवग्राप्रयत्नाच्चलस्थधर्मपतिविष्वजनक एवोपाधिपटप्रयोगः लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ लाभादादुपाधिपदप्रयोगात् । किञ्चन शास्त्रे द्वौकिंवद्वहारार्थस्तुपाधिग्रन्थादन् किञ्चनुमानदूषणार्थं तज्ज साध्यवग्रापकत्वे सति साधनवग्रापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्त्वेऽपि धिपदप्रय नात् । अत्येतद्वद्वावोवृभिचारविरोधे स उपाधिः न च विषमवग्राप्नस्याभावोवृभिचारं विहृष्टिं तस्याभावेऽपि वृभिचारात् अस्ति ह्यनिलत्ववग्रापकं प्रमेयत्वं तद्य अच्छ गुणत्वं नवानिवाच्युच्चत्वयोर्ग्रन्थिरक्षित वग्राप्निकक्ष्य च वृत्तिरेकस्थाया, न हि साध्यवग्रापकवग्राप्नीभूतस्य वग्राप्न यत्तु साध्यं वृभिचरति वृभिचारे चालनः साध्यमेवोपाधिः अभेदेऽपि वग्राप्नवग्रापकत्वात् साधनवग्रापकत्वादिति खोचकुस्त्र तदापि ह्यवृभिचारे साध्यवग्राप्नवग्राप्नत्वं तन्मावद्यकत्वाद्वाच्याच न साध्यवग्रापकवग्राप्नत्वमपि भवते वृभिचारस्य दर्शनत्वात् । न च साध्यवग्राप्नवग्राप्नत्वमेवानोपाधिकत्वं साध्यवग्राप्नमित्यवापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्तेति । अनौपाधिकत्वे च वग्राप्निकत्वे वापिटिति पदं साध्यवग्रापके विशेषणं दत्तमेव किञ्च विजितु बलवृमितिर्भवति तदेव तत्र दूषणं न तु वहरेत्वे न भवत्येवेत्यतद्वग्रम् विहृत्वादेवप्रदोषत्वापत्तेः नायि पञ्चधर्माविष्वकृत्यसाध्यवग्रापकोपाध्यवग्रापनात् । यद्दोऽभिवेदः प्रमेयत्वादिकाद्वाच्यत्वाच्युपाधित्वापत्तेः च यद्वधर्मगुणवाच्यक्षमाभिवेयत्वं यत्र इपादो तत्वाचारणत्वं वग्रापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनसाध्यवग्रापकं हि तत् । वाऽप्नेवन्मनस्त्वदादुपाधी पञ्चनियततादशधर्मभावाद्वा । एव साधनाविष्वकृत्यसाध्यवग्रापकत्वे सति साधनवग्रापक उपाधि तत्र अस्य लन्त्यतेन असंप्रतियोगित्वे साध्ये वाधनाविष्वकृत्यसाध्यवग्रापकं भावत्वमुपाधिः । एषामत्वे वाधनाकलनपाधिरिति तद्य पञ्चधर्माविष्वकृत्यसाध्यवग्रापकर्त्तव्यात् वश्याधित्वसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्वं वाधनाविष्वकृत्यसाध्यवग्रापकवृभिचारित्वे साधनाविष्वकृत्यस्य वग्रत्वप्रसङ्गात् । किञ्च पञ्चवेऽपि विशिष्टसाध्यवग्रभिचार त्रयिं भावाध्यवृत्तिरेकं वा प्रसाध्य प्रयात् केवलसाध्यवग्रभिचारः केवलसाध्यवृत्तिरेको वा साधनीय-

स्त्रया चायौन्तरं केवलसाध्ये हि विगदो न तु विशिष्टे । अथ प्रकलतसाध्यवग्रभिचारमित्युपैत्रिशिष्टसाध्यवग्रभिचारः साध्य इति वेच्च अपाप्रकलनत्वात् प्रथमं साध्यवग्रभिचार यज्ञोद्भवत्त्वाविहादुपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकलतात्माने नोपाधिर्दूषणं सात् । किञ्च साध्यवग्रभिचारहेतुत्वे च पञ्चधर्माविष्वकृत्यसाध्यवग्रपकवग्रभिचार एवोपन्यसनीयोनोपाधिः । स्यादेतत् पर्युपसितसाध्यवग्रापकत्वे सति साधनवग्रापक उपाधिं पर्युपसितं साध्यं च पञ्चधर्मतावत्त्वत्वयापकं लक्षकत्वस्याधिः यदि च तथैव लक्षकत्वमपि यद्वे साध्यते तदा अनिलत्वस्याधिः तदुकं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैव्याधिरुद्भावः पर्युपसितं नियमयन् दूषकत्वावीजसाध्यादित । अतेन पञ्चधर्मसाधनाविष्वकृत्यसाध्यवग्रापकोपाधिः सर्वहरते ताडय साध्यस्य पर्युपसितत्वादिति तद्य एवं हि द्वाणुकस्य साध्यत्वत्वे सिंहे द्वाणुकमनिव्यादव्यसमवेत्त लन्त्यमहस्त्वानधिकरण्यादित्वादित्वं निस्शशद्व्यवसमवेत्त्वं पर्युपसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनवग्रापकच्छ । किञ्च पञ्चधर्मतावत्त्वत्वसाध्यसिद्धौ निष्कल उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य वग्रापकः न हि खोपाधी पञ्चधर्मतावत्त्वात् साध्यं सिद्धति यस्य वग्रापक उपाधिः स्यादिति । अतोच्यते यज्ञभिचारित्वेन साधनस्य साध्यवग्रभिचारित्वं स उपाधिः लक्षणत्वं पर्युपसितसाध्यवग्रापकत्वे सति साधनवग्रापकत्वं यज्ञोपाधिर्देव साध्यं स च धर्मः । किञ्चित् साधनसेव कविद्वद्व्यत्वादिकविनाहानसत्वादिति । तथा हि समवग्रापस्य विषमवग्रापस्य वा साध्यवग्रापकस्य वृभिचारेण साधनस्य साध्यवग्रभिचारः स्फुटेऽपि वग्रापकवृभिचारित्वादित्वाद्वायज्ञवृभिचारनियमात् साधनाविष्वकृत्यसंक्षेपमित्यसाध्यवग्रपक्योर्ग्रन्थिभिचारित्वेन साधनस्य साध्यवग्रभिचारित्वमेव यथा अस्यानिव्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, यायोः प्रत्यक्ष्ये साध्ये उद्भूतदृष्ट्यस्य च विशेषसाध्यवग्रभिचारित्वं साधने विशिष्टवृभिचारस्य विशेषवृभिचारित्वनियमात् । अतएव नायौन्तरं, विशेषव्याविभिचारित्वमेव त्राते साधने विशिष्टवृभिचारः अस्ति न विशेषसाध्यवग्रभिचारमादायैव सिद्धति पञ्चधर्मतावत्त्वात् । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पञ्चधर्मतावत्त्वात् प्रकलतसिद्धावद्वैत्तरम् । यदा प्र-

स्वत्त्वाद्युप्रभवात्प्रभिचारि इवग्रत्वाव्युप्रभिचारित्वे
सति इवग्रप्रत्यक्षत्वव्यापकव्युप्रभिचारित्वात्महत्यवृत्तं तथा
मित्रात्मनयत्वं श्यामत्वव्युप्रभिचारि मित्रात्मनयत्वाव्युप्रभिचा-
रित्वे सर्वे श्याममित्रात्मनयत्वव्यापकव्युप्रभिचारित्वात्
च्छटत्ववृत्तं । च्छटव्युप्रभिचारित्वे तत्समानाधिकरणात्यन्ताभा-
वाप्रतयोगित्वं तज्ज्ञामेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्युप्रभि-
चारी साध्यव्युप्रभिचारोद्घावकः स उपाधिः तत्त्वज्ञ
साज्ञात परम्परया वेति त्रायांलरम् । किञ्च च्यर्थान्न-
रस्य उरुषदोषत्वादाभासालरस्य तत्राभावादुपाधिरेव
भावत्वादिकं दोषः न चैव च्छटोऽप्यमेयः प्रमेयत्वादि-
त्यत्वाभ्यावणत्वं, जलं प्रमेयं रसवच्चादित्यत्वं पृथिवीत्व-
स्थिराधिः सात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्य-
सिङ्गेशप्रधर्मिण्याव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याधा-
तक्त्वेनातुपाधावतिव्याप्तिः तत्रात्मकूलतर्कभावेन साध्य-
व्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशय-
कत्वादित्वं बाधोद्धीते चातुर्कूलतर्कोऽस्येवेति । एवं प-
र्वतावयवद्वृत्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पत्रमात्रव्यावर्त्त-
कविशेषणवच्चत्वात् अतएव धूमे चाहेऽन्यप्रभवद्विभवत्वं
विहिन्दिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवच्च मित्रात्मनयश्या-
मत्वे शाकपाकत्वं जन्यानित्यत्वे भावत्वसुपाधिः तदुत्त-
कर्थेण साध्योक्तर्कात् अनन्यथासिङ्गान्वयव्युपरिकेतो वैद्य-
कात् कारणतावगमेन घटोनम्बज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापक-
तानिश्चयात् । ततु किं कायकारण्योरेव व्याप्तिः तथा च
बहुधा व्याकुलोस्यादिति चेद तदुपजीव्यान्वेषामयनु-
कूलतर्केण व्याप्तिप्रहात् यत्र साध्योपाध्येऽहेतुसाध्ययोर्वा-
व्याप्तिप्राहक्षसाम्याद्यैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धो-
पाधित्वं व्युप्रभिचारसंशयोपाधावत्वात् । यदा च तादेशे-
कत्वात्मकूलतर्कवतारल्लदा हेतुत्वस्थिराधित्वं वा निर्वित्तं
पक्षेतरस्य स्वव्याधात्मकत्वेन न हेतुव्युप्रभिचारसंशयकत्व-
मतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा
साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वस्थिरपि याहक-
साम्यात् तथा चोभयव्यापकनिःस्त्या साध्यतदभावाभ्यां
पक्षे निवर्त्तितरम् न चैवम् । तथा च पक्षेतरः सा-
ध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूष्येदिति तज्ज-
तश्चापि हि साध्यव्यापकता पक्षमालम्ब्य व्युप्रभिचार
संशयाधायकत्वेन दूषणं स्थादेव । न तु यवोपाधित्वात्
तुकूलतर्कायदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरप्यहः अ-
चाप्ति तदा साध्यव्यापकव्यापकत्वेनोपाधिः साध्यव्या-

प्रकृत्वनिश्चयाद्योपाधिरित्युभ्यथापि नोपाधिर्दूषणं न च
व्याप्तदभावव्याप्तमुभ्यमत उपाधिरपि तदभावेत्यनेन
दोष इति वाच्यं उपाधिरात्रलाभार्थमत्तुकूलतकीभावोजी-
वक्त्वे न तस्यै दोषत्वादिति चेत् सोपाधावेक्ष्व साध्यतद-
भावसम्बन्धस्य विश्वात्मादवच्छेदभेदेन तदुभ्यसम्बन्धो वाच्यः
तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमत्तुकूलतकीभा-
वोपजीवनमन्तरेणोपाधिरात्रवश्यकस्थात्तुकूलतकीभावोऽप्या-
वश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाददूषकत्वम् ।
अन्ये तु यद्यादन्याय यस्य साधनस्य साध्यं निश्चत्तेस स
धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्मोयसाभावात् पक्षे सा-
ध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आद्येभ्यनश्चत्तं व्यावर्त्तते हि
तद्वाटस्याध्यम धूमवच्चमयोगोऽप्ते । अतएव तत्र साध्यसाधन-
सम्बन्धाभावात् पक्षे । एवं भावत्वव्यादन्याय छंसे जन्यत्वनि-
त्यत्वयोः सम्बन्धीनिवर्त्तमानः पक्षेभ्यम तावल्लादनित्य-
त्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायावुद्भूतरूपवच्चं निव-
र्त्तमानं बहुह्रव्यते सलि प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्ष-
त्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्वापि पक्षे साध्या-
भावविद्वा साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव सा-
धानुचीतपक्षे तरस्यानुपाधित्वं स्वव्याधातक्त्वे न तद्विति-
रेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । यत्तु पूर्णप्राप्तस्य
लक्षणं व्यतिरेकिधर्मस्तं पक्षे तरोऽपि कविद्वप्याधिः
तत्तदुपाधेस्तु तत्तद्वाध्यव्यापकत्वे सति तत्तद्वाधनाव्याप-
कत्वं न च धूमवच्छिसम्बन्धोपाधिः पक्षे तरत्वं स्थानिति
वाच्यम् आपद्याप्रसिद्धेरिति तत्र अनुभितिप्रतिबन्धात्ता-
नविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरुद्धयं तज्ज न व्यतिरे-
कित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषत्वात् वक्त्रिभूमसम्बन्धे पक्षेतर-
त्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् । केचिच्चु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः
कर्त्तव्यत प्रत्यावतिहेतुः यथा करका पृथिवी कठिनहयो-
गात् इत्यत्वात्तथा शीतसर्ववच्च न च तत्र खरूपासिद्धि-
रेव दोषः सर्वत्रोपाधेदूर्वयान्तरसङ्करादित्याहः । सा-
ध्यज्ञ नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्यार्विशिष्टत्वात्
अनुभितिसाक्षोक्ते दप्रसङ्गात् ।

शाकाद्याहारपरिणयतितत्वं न च तेन हेतुना शाकपा-
कज्ञत्वमपि साध्यं तत्र द्यामत्वसोपाधित्वादुभवश्चापि
साधने अर्थान्तरं द्यामत्वमात्रे विवादो न तूभयत् । न
चैव धूमाहङ्ग्रनुमानेऽपि वक्षित्वामयुग्रपाधिः स्यात् तत्र
वक्षित्वे तत्वामयापि सम् धूमस्यानौपाधिकत्वनिश-
बात् । अत त मित्रात्तनयत्वाप्यश्वामसामग्न्या स्यात्-
व्यभित्वल कार्यकरणादादीनां व्याप्तियाहकाणामभा-
वात् । अतएव साध्यसामग्न्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिया-
हकमस्ति तत्र सामग्नी नोपाधिः यत्र त तत्त्वास्ति तत्र
साम्युपाधित्वभित्वमाय सामग्नी च क्वचिद्दोपाधिर्विन्दृ
सर्वत्र इत्यकं यथा दत्त्वयोगकेमयोहपार्थेव्यापकतासन्देहे
ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वालुत्तादिः यथा च शाकपा-
कज्ञत्वस्य साध्यवर्गापकतासन्देहे मित्रात्तनयत्वे । यत्तु
उपाधिसन्देहो नोपाधिर्व वा हेत्वामामासान्तरमिति तदु-
द्घावने निरनुयोज्यानुयोग इति तत्र सन्दिधानैकान्तिक-
व्यभिचारसंशयाधायकत्वे न दूषणत्वादुपार्थेरव व्युभि-
चारनिश्चयाधायकतया ।

कत्वसाध्यव्याप्त्यत्त्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप-
कत्वज्ञानं नोपत्त्वमहृतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्य-
प्यत्त्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं वेन तत् प्रतिवर्भकं स्थात्
किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यापकव्यभिचा-
रित्वज्ञानहारा, नापि व्यभिचारोद्घायकत्वेन । यथा हि सा-
ध्यव्यापकव्यभिचारित्वया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्व-
मनुस्मैयं तथा साध्यव्याप्त्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभि-
चारित्वसुपाधेरप्यनुस्मैयं व्याप्तियाहकसाम्यात् । नापि
साध्यव्यापकव्याप्त्यत्वेन व्याप्तिविरहोद्घायकतया, साध्य-
व्याप्त्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्वसाधनात् त-
आदुपाधिहेत्वाभासान्तरमिति । उच्यते आद्येत्वनश्चात्-
देष्टकार्दिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते
द्रूषकतावोजविलम्बं वदि हि साध्यसाधनव्यव्यापकारदर्श-
नेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नाक्ति तदोपाधि-
त्वनिश्चयाभावात् द्रूषकतैव नाक्तीति क व्यव्याप्तान्तर्भव-
चिन्ना । किञ्च उत्प्रतिपक्षतया व्याप्त्यत्वासिद्धतया खा-
तन्त्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्च-
योवाच्यः तेन विना तेषाभावात् । तत्त्वादुपाधिनि-
श्चयाद्यव्यभिचारनिश्चयः तत्पञ्चयात् संशय इति व्यभिचा-
रज्ञानहारा साध्यव्यापकव्याप्त्यत्वेन व्याप्तिविरहोद्घा-
यकतया वोपाधेद्वृषकत्वम् । यहा साध्यव्यापकभाव-
यद्वृष्टित्वया साध्यव्यभिचारित्वसुन्दरेयं न च साधनाभा-
ववद्वृष्टित्वसुपारेतिति वाच्यम् उपाधिमालोक्तेदप्य-
क्षात् उत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वत् अद्वृत्तिगग-
नादौ साध्यव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतो साधनव्याप-
कत्वाच्च । अयोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो य-
थान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये वाऽप्नोदातान्वयपक्षे तरत्वम् ।
अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षे-
तरत्वादिः । वाचितसाधकविपर्ययो यथा वक्त्रिहण्णस्ते-
जस्त्वादियत्वालक्षणत्वम् । पक्षाविपर्ययो यथा चित्ता-
दिक्कं सकर्णीकं कार्यत्वादित्यत्वाणुव्यतिरेकत्वम् अत्या-
णुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य चित्तादेवेक्तेश्वरत्वां भागाविदेः ।
पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनिलोऽनिलिवृत्तिः
गुणत्वात् रसोऽनिलो रसनेन्द्रियजन्मनिर्विकल्पकविषय-
त्वात् रसत्वर्दित्यादौ पूर्वसाधनतायाः प्रयोगात्मरोधि-
त्वे नाव्यवस्थितत्वात् कटाचिद्वित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्तो-
पाधित्वं कटाचिद्वित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्य-
वस्था न स्थात् उपाधेनिवदोत्तत्वाच्च । त इ वदेन

सोपाधिसम्बद्धं तत्त्वे नानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति न त
सत्प्रतिपक्षोच्चेदः पूर्वोराधनश्रुतिरेकस्यानुपाधित्वे वीजं
स्थापनाया यत्वाभासत्वं तत्वं पूर्वसाधनश्रुतिरेकस्य
साध्याग्रापक्षे नानुपाधित्वात् न च पूर्वेहेतोस्तत् एवासा-
धनक्षात् सत्प्रतिपक्षवैर्यं तत्वेति याच्यम् अग्निभाष्य-
विशेषदयात् सत्प्रतिपक्षवैर्यात् । पूर्वसाधनश्रुतिरेक-
त्वे क्षेत्रो यथा प्रविष्टानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षविपक्षान्य-
तरान्वी यथा प्रविष्टानुमाने पर्वतजलहृदान्यतरान्यत्वम् ।
पक्षेतरसाध्याभाषो यथात्वैव पर्वतेतरान्यत्वम् । तत्पु-
र्वत्वं यथात्वैव पर्वतेतरेम्बनवैर्यम् । एवं विज्ञानमन्यादि-
कमृहम्” विवरणं दीर्घियादौ दृश्यं विस्तरमयान्नोक्तम् ।
उपाधिना निर्मितः उच्च विद्यां छोड़ । औपाधिक
उपाधिजनिते मिथ्यामूर्ते आरोपिते स्फटिकबौहिल्यादौ
जवासचिकर्णात् स्फटिके च मिथ्यामूर्तं बौहिल्यस्तप्यते
इति वेदान्तिः । नैयायिकादयस्तु तत्वं बौहिल्यस्त
आन्तरिक्यररोचकः । प्रमेयविद्यां यहे तयोः पक्षयो-
र्वृक्षायुक्तत्वं यथावस्थिते तदत्वं दर्शते ।

“यस्तु बौहिल्यमिथ्यात्वं न सहते स यत्क्षयः किं स्फटिक
प्रवृत्ता नयनरूपमयः स्फटिकप्रतिफलितजवाकुसुमसुप-
सर्पेयुः ? किं वा कुसुमगतरूपमालात् स्फटिके प्रति-
विवितं स्फटिकालना भावते ? उत्त यज्ञारागादिमण्डी-
प्रसवेत कुसुमप्रभया व्याप्तवात् स्फटिकबौहिल्यत्वा
वधासते ? । अथ या तत्वं व्याप्रवती प्रभैत्र बौहिल्य भावति ?
आङ्गोस्तित्वा प्रभया स्फटिके नूतनं बौहिल्यस्तप्या-
दितम् ! आद्ये नेत्राभिसुखं कुसुममयि प्रतीयेत ।
इदं च होषयशाच्च कुसुमेन संयोगः तर्हि बौहिल्य-
मयि न भासेत तद्युक्तसभवायस्तु तत्वाभासात् । न
हितीयः क्वचिदपि इत्यं परित्यज्य रूपमालस्तु प्रति-
विविद्यनात् । द्वन्तीये तु स्फटिकबौहिल्यत्वोः सम्बो-
धियेऽपि त्वयाभ्युपगतमेव स्तात् इत्यन्द्रप्रयोगात् ।
चतुर्थे स्फटिकशीक्षामयि प्रतीयेत अप्रतीकारणाभासात्
न च जगाप्रभया विरोधिगुणयुक्तया शौक्लामपसारितं
तथासति नोद्युपस्थि स्फटिकस्याचाकुपत्प्रसङ्गात् न हि
इदं विहाय इत्यमालस्तु चाकुपत्वं सम्भवति वायोरपि
तत्प्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा
प्रभापगमेऽपि स्फटिके बौहिल्यस्तप्यते । उपादानं प्र-
भैत्र चेत् न मण्डिव तुम्हेमे प्रभाया एवादर्शनात् प्रवैक्ष-

विकल्पद्रूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या
बौहिल्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम् । एवमात्रं यह-
ङ्गारनिमित्तं कर्त्तव्यादिकमारोप्यते” । प्रतिविवितेऽपि प्र-
तिविवितार्थस्तु यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्वैव निर्णीतिं यथा
ननु जीवस्याहङ्गारस्यप्रतिविविते दर्पणस्यसुखप्रति-
विवितहिल्याद्वेदः स्तात् । तत्वं हि योवास्यदर्पणस्यदो-
र्ल्योन्याभिसुखत्वेन भेदोऽतुभवते । भैवं मदीयमिदं भुख-
मित्येकप्रवैभिज्ञामेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्य-
भिज्ञवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिविवित-
मध्यात् । किं प्रतिविवितोनाम सुखलाभ्युदात् उत दर्प-
णाभयदा एव विवस्य सचिन्धिवशास्त्रया परिख्यमन्ते ।
नाद्याः दर्पणस्यसुखस्येतरस्यादल्पत्वात् । यत्वं तु प्रौढं
दर्पणे प्रौढं सुखसुखलभ्यते तत्वापि तस्य न सद्वात्मम्
दर्पणसुखयोः संयोगाभासात् । न हितीयः निमित्तका-
रणस्य विवस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि
तथाशतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ्गीरीक्षिते पुरु-
षान्तरेण सम्यगव्योक्तिते वा तनुभ्यानुपलभ्यात् । न
चैवं मन्त्रम् क्वचिद्विमित्तापाये कार्यमध्यपैति इस्त-
दंयोगजन्यस्य कठप्रसारणस्य इस्तसंयोगापायेऽपाय-
दर्शनादिति । न तत्वं निमित्तापायात् कायांपायः किन्तु
चिरकालसंबेदनाहितेन संख्यारेण संबेदनलक्षणविश्व-
कार्योत्पादनात् । अन्यथा चिरकालप्रसारणे संबेदनसं
ख्यारे विनाशितेऽपि इस्तापाये प्रसारणमरेयात् । न
चैवमपैति । इह तु चिरकालविवितसचिन्धावध्यने विवा-
पाये प्रतिविवितेऽपि गच्छत्येवेति न विव्यं परिणामस्य
निमित्तम् । अथ भन्यसे चिरकालावस्थितेऽपि कमलवि-
कार्यः सविहिकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति ।
तत्वं तत्वापि प्रायसिकसुखत्वे हेतुभिः पार्थिवैराण्यं
कमलवयैः पुमरपि रात्रौ चकुवत्ये विश्वकार्ये जनिते
विकासापायात् । अन्यथा ताडगवयश्चरिते त्वानेकम-
चेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छते । आदर्शे तु सुखाकार-
परिष्ठते पुनः कैन वेदुना समतलाकारपरिणामः तदवय-
वानां कारुकमव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात् । अतएव वि-
व्यासचिन्धिमालेण नादर्शं विश्वकार्ये विविष्यते
मेव सचिन्धागवेयुनत्वे हमपक्षेरन् । दर्पणद्व्यस्याकार
परिणामे कारुकमपेक्षायामयि प्रतिविवितपरिणामे पुनः
स्त्रहपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न सुख-

प्रतिविष्वाकारपश्चिण्यामो युक्तिसङ्गः चक्रवृत्तिकादि-
निम्नोद्धतभावस्य स्थग्नेनापुलम्भात् । समतलमेव हि
पाणिना स्थूलते । समतलेन अवधितं सुखमिति चेत् ।
तर्हि चाकृष्मपि न स्थात् । तत एतत्सिद्धम् । विभव-
चादर्ग्यमुखव्यक्त्यनरर्हितः तज्जनकारणमूल्यवात् ।
यथा विवाणजन्मकारणमूल्यं विवाणरहितं शयमस्तक-
मिति । ननु तर्हि शक्तिरजतवक्तियात्वापत्तेन विश्वक-
त्वसिद्धिः प्रथमित्ता तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि म-
दीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् । विभवोद-
दानः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्तद्वपवाधया र-
जतामित्ताया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमु-
चितम् इह लृन तथा नेदं मुखमिति खद्वपवाधः
किन्तु नात्र सुखमिति देशमवभ्रमत्वाधे सहतपद्मा-
मदीयमेव सखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमःस्थात् । न च
स्तद्वपवाधयानामचाकृष्मवात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति
वाच्यम् नासायादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादि-
वदवयविनाशकृष्मतोपपत्तेः । यः उन्हईर्पशापगमे प्रतिवि-
च्वापगमः नासौ स्तद्वपवाधः दर्पणेऽपि ततुप्रस-
ङ्गात् । ननु तत्त्वमसिवाकरेन जीवरूपः प्रतिबिम्बो-
बाध्यते यः स्थायुरसौषुप्त इति बद्धाधायां सामाना-
धिकरणात् संसार्यविनाये च मोक्षाहृपपत्तेः । मै-
वम् सोऽयं देवदत्त इति वदेक्यपरत्वे नाम प सामाधि-
एगदसम्भवात् विरुद्धांशवाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः ।
क्षत्त्वस्य जीवस्य व.धे मोक्षसापुरुषार्थत्वात् । यस्तु म-
न्यते प्रतिबिल्ल एव नास्ति, दर्पणमपतिस्फुलिता नेत्र-
रक्षयः पराटव्यविष्वमेव दर्पणादविविक्तं गट्ठलनीति, स्तद-
प्रत्यक्ष्मुखत्वाद्यनुभवेनेत्रासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि
मूर्त्त्रद्रव्यस्य सुखसैकस्य विच्छिन्नदेशहवे युगपत् कावृत्स्नेन
ठक्किः । दर्पणेऽगट्टन्नेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः । न हि
मायायामरम्भावनोयं नाम स्तशिरक्षेदादिकमपि स्तप्ते
माया दर्शयति । नन्वेवेत्र जलमध्येऽधोमुखस्य उक्तप्रति-
विष्वस्य तीरस्यउक्तेणेक्ये सति तीरस्यद्वक्षोऽधिभानं तत्र
च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्यस्तमिति वक्तव्यम् ।
न चात्राध्याप्तेऽतुरक्ति । अधिभानस्य साकल्येन प्रती-
तेस्त्रात्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र उक्तावरणा-
मायादध्यामाभावः? किं वा दोषाभावात् । एतो-
पादानाभावात्? आहोस्तिदध्यासविरोधिनोऽधिभान-
तत्त्वज्ञानस्य उक्तावात्? नादः । वैतन्यावरणस्यैवा-

ध्यासोपादानतया जडे पृथगावरण्णाहुपयोगात् । एतेन
हतोयोऽपि निरक्षः । न हितीयः । सोपाधिकभवमेवूप्या-
द्धेरेव दोषत्वात् । न चतुर्थः । निश्चपाधिकभवमस्यैवाधि-
कान्तत्वज्ञानविरोधित्वात् । अहि सोपाधिकभवमस्य क-
र्त्त्व्यादेनामतत्त्वं ज्ञानाद्विट्ठिः किन्तु अहंकारो-
पाध्यपगमादिति चेत् । वाढम् । पारमार्थिकदर्पणाद्यु-
पाधिस्तुलक्ष्मभवमस्य च ज्ञानाद्विट्ठित्वात्प्रज्ञानजन्मोपा-
धेरहक्षारस्य निश्चपाधिकभवमरूपस्थानतत्त्वज्ञानाद्विट्ठित्वौ
कर्त्त्वादेनामान्विट्ठित्वात् उच्चित्रिति” ।
परिभावायां तु उपाधिस्तुलिकर्षस्ये भ्रममेवाङ्गोचकार न
त तत्र मिथ्यत्वमिति भेदः । “तत्र सहृतवद्वाम सैव संज्ञेति
कीर्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाविकौपाधिक्यपि तद्विदा”
इति संज्ञां लिखा पिभत्वा । “उभयाइन्निधर्मेण संज्ञा
स्थात् पारिभाविकी । औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या
प्रवर्त्तते” इति “यदाधुनिकसहृतशालित्वात् पारिभाविकम् ।
जात्या नैमित्तिकं यज्ञमीपाधिकस्तुपाधिना” । “यदुपाधि-
वक्ष्यत्वशक्तिमव्याम तदौपाधिकं यथाकाशपञ्चादि” इति
च गच्छप्र० । अत्र उपाधिना शक्ते रवक्षेदकरणात् तद्वक्त-
त्वम् इति बोध्यम् ।

गाधिय त्रि० उप+आ+धा-कर्मणि यत् । १अभिनिवेशनीये
२आरोधे उपाधिना विशेषे च । “उपाधेयसहृदैऽपि
उपाधेरसहृदात्” जगदी० ।

गाध्याय उ० उपेत्याधीयतेऽसात् उप+व्यधि+इहू-वज् ।
“एकादेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्वयपि वा पुनः । योऽध्याप-
यति इत्यर्थस्तुपाध्यायः स उच्यते” इति मनक्षबज्ज्ञे
वेदैकादेशतदक्षाध्यापके । स्त्वियां छोपि उपाध्याया
उपाध्यायोनिरूपहयम् । उपाध्यायस्य पत्रोत्तर्यै डीव-
क्षानुकूल वा उपाध्यायानी “उपाध्यायानी कृतमतो” मा०
आ० इव० उपाध्यायो च । “उपाध्याय नृ दयाचार्य
आचर्याणां शतं पिता” । “आचार्यं स्वस्तुपाध्यायं पितरं
भातरं गुरुम्” मतुः । तत्त्वरणे एकारात्माधीचस्म “आचार्य-
पत्रोषुलोपाध्यायमातुलश्च गुरुर्ब्रह्मगुर्यस्त्वाध्यायिश्चेत्त-
रात्रेण विष्णुकृः ।

उपानस् त्रि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अत्या० समा०।
 १ शकटसद्ये २ पितृसद्ये पितृव्यादौ च । जातौ अच-
 समा० । उपानस शकटशद्ये भृत्यमयादौ शकटे आकरे-
 व्यक्तुतयाऽस्य जातित्वम् । वेदे तु पुस्तमपि “सचायो-
 रिन्द्रस्कर्म उपानसः” ॥ १००, १०५, ४,

उपानह स्त्री उप+नह—किय उपसर्गदीर्घः। चर्मपादुकायाम् ।

“लावरोहस्य हयादुपानहौ निवोहुकामे किष्ठ बहवर्मणी”
इति नैषं अबोपानहोः वर्मत्वे नोत्प्रेक्षणात् तस्माः सर्वा-
ज्ञावरकत्वं गम्यते तेन लोके (सोजा) हयादिप्रसि-
ज्ञाया एव तथात्मस् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्द-
प्रयोगः । “अभ्यज्ञमञ्जनं” चास्त्रोपानच्छत्वारणम्”
“क्षेत्रं हित्यर्थं गामश्च” अलोपनहभासनम्” तदुः क्षेत्रो
पानहमित्यत्र उमा० अ० अ० उमा० । एवमत्यशब्देन हक्षे-
डपि । दण्डोपानहमित्यादि “उपानहौ च वासव इत-
मन्यै धारयेत् “अव्य” नोपानहौ इरेत्” “सोपात्वक्ष
यहमुक्ते तदै रक्षांसि भुज्ञते” तदृः । [सठये वैदिके वाक्यमेहे
उपानुवाक्य न० उपगतमत्तुवाक्याम् अथा० च० । अत्तुवाक्या-
उपान्त उ० उपमितमन्तेन उमा० च० । निकटे, उपाने च ।
“दिशाउपानेषु सर्वज्ञ इटिम्” “नयनोपानलवि-
कोकितस्तु यद्” “उपानभागेषु च रोचनाङ्गः” तुमा० ।
“मेरोहपानेष्वपि वर्तमानः” “उपानवानोरेष्टाण्यि
डहा” रघुः । गयोपाननिविट्सचितस्तुष्टो” सा० द० “ति-
रेहितोपाननभोदिगन्तरा” किरा० । अनन्त सीमाभेदः
स च देशिकः कालिकः वृष्टिकस्तित्वश । “उपान्यतो
निवैत्ते” इ० र० । अनन्त समीपम् अनन्यो । इच्छा-
हसीमे अनन्त ।

उपान्तिका न० उप आधिकर्ये मा० च० । अचलनान्तिके अति-
निकटे “बुदुपालिकेषु ददतोमहीकृहः” साचः “प्रसभादु-
पालिकनीपरेष्टकीर्णम्” किरा० । तदृः स्त्री लिं० अस्ता-
रादर्थत्वात् ततः प्रातपदिकार्थे पञ्चमी “यज्ञ वीरं न
पश्याभि धनञ्जयत्पालिकात्” भा० व० अ०

उपान्तिम लिं० उपगतमन्तिम अथा० च० उपान्त्रयद्वात्
ग लिख्य ग्रन्थयविधौ तदनविध्यभावात् । अन्तिमोपगते
“गुणकानदमङ्गः” शुचेन्द्रे हयादुत्थारितेनेवसुपालिमा-
हीनु लीका० । सामीक्षे अव्ययो । २ अन्तिमसमीपे अव्य०

उपान्त्य इ० उपाने भद्रः दिगा० वद् । अन्तेसमीपवर्त्तिनि
“अन्योपान्यो” लिमी श्वेतो पालादत्तु लिमी भद्रः” भ० त०
“उत्तमपद्मसुपान्यसुपान्यार्थम्” लिं० ज्ञ० ।
अपासि स्त्री उप+आप-भ-किप् तुक् । मास्त्रौ, “यदेतानि सर्वाणि
०४ इ० उपापासनि वैतेचाउपासिरिति” शत० ब्रा० १०, १, २, ६
उपास्त्रा स्त्री उप+आ-भ-किप् तुक् । उपाहरणे, “स न ऊ-
अस्त्रोष्ट्रपान्दस्त्रा उपा न लूर्जति” अ० १०८, २ ।
“उपास्त्रि उपाहरणे” भा० ।

उपाय इ० उप+अथ-भावे वज्ञ । १ उपगते । उपायते०-
चौकिकोउलौकिकश तत्र वटादिकं प्रति दण्डादिकौकिक
उपायः स्तंगं प्रति यागादिरुक्तौकिक उपायः । “उपायेन
च यस्त्वक्यं तस्त्वक्यं न पराक्रमे” इतो० । “एुं सो-
नेष्टाभ्युपावत्ताद्” तुषु० । शराज्ञां रिष्टनिराकरणैत्युप
वामादित्यु च । “चतुर्दोपायसाध्ये तु रिष्टो साम्ब-
नपक्रिया” । “उपायमास्त्रितस्यापि वश्यन्त्यर्थाः
प्रमाद्यतः” भावः । “सर्वोपायैक्षया कुर्याद्वीतित्तः
पृथिवीपतिः” भहुः । राजा० विजयोपायाच शामादवच-
त्वारः “वाम भेदव दण्डव दामज्जैव चतुर्दयम् । उ-
पायाः अथ ताराज्ञां स्वार्थसम्पत्त्वे भ्रु वम्” इत्युक्तः । एतेषां
वस्त्रानि तत्त्वक्वद्वे वस्त्राने । कचित् वस्त्रोपायाः पद्य-
न्ते । “वाम दामज्जैव भेदव दण्डवेति चतुर्दयम् । मावो-
पेष्टेन्द्रभावज्जैव वस्त्रोपायाः पक्षीर्त्तिः” इत्कारोपायो च
द्वौ “इत्कारे तु उराविष्ट्वरपायौ द्वौ पक्षीर्त्तिं तौ । उपायौ
द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्वाहु सुविचलणैः । वामदामे इति प्राक्षः
महारारसकोविदाः । भेदे प्रयुक्तमाने हि रसाभावत्तु
लायते । निपहे रवभक्तः लक्षत्तमासौ दृष्टितौ दुर्बृः”
इत्यावहारिकोक्तः । ४ प्रयुक्तधनप्राप्तिराम्भे उत्तमर्थ-
वग्रापारमेदे च “वैर्येष्ट्वरपर्यं च भ्रान्तु वाहुत्तमर्थिकः ।
तैस्त्रैष्टपायैः संस्तु दाप्रयेदधमर्थिकम्” तदृः । ते चो-
पायाः अहुना दर्थिता वया “धर्मेष्व व्रवहारेण,
क्षेत्रावरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ।
तत्र धर्मं उक्तो इत्यस्तिना “सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः
वामा चाहुगमेन च । प्रायेण वा भ्रान्तो दाप्रयेष्वर्धमेष्व
उदाहृतः” इत्यादीनि लोक्युक्तानि तेनैव “क्षेत्रा
याचितस्त्रार्थमानीय व्यापिकाहनी । अन्याहृतानि वा० इत्य
दायते वत्र सोपधिः । दारप्रयेष्वन् इत्या लक्ष्या इत्यो-
पवेशनम् । यत्वार्थी दायतेऽद्यष्टः तदाचरितसुच्यते । वहु
स्वप्तस्त्रानीय ताडनार्थैरुपक्रमः । अविष्टिकोदायते वत्र
वहात्कारः च कीर्त्तिः” व्रवहारसु अहुना स्वयं
दर्थितः । “अर्थेष्वपवदशानं तु कारणेन विभावितम् ।
दाप्रयेष्टिकस्यार्थं दण्डवेश्व शक्तिः” । तेन राजा-
वेष्टनरूपोव्यवहारः” लिं० (नालिक) । मेधातिविश्व
विःस्त्रो व्रवहारेण दापवित्यः । अन्यत् कर्मोपकरणं धनं
दक्ष्या, क्षमित्यज्ञायादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पत्त धन
तत्राहुक्तीयादिलाह” । ५ उपगते च ।

उपायन न० उपायते समीपे उपर्हियते उप+चय-खुट ।
उपदौकने (भेडेक्षोया) “तसोपायनयोग्यानि रत्नानि
सरितां पतिः” कुमा० कर्मणित्युट् । २उपदौकनीये
“परस्तरेण विज्ञातत्त्वं प्रायनपाणिषु” रघुः “शाखिवेशम्
विहितैरपायनैः” माघः “ग्रन्तीचक्रप्रायनानि” काद० ।
भावे ल्पुट् । ३उपगमने “उपायन उपसा गोपतीनाम्”
कृ० २,२८,२, “उपायने उपगमने” भा० । “सहो-
पायनकीर्त्या उवासु” क्वा०८० “उपायनकीर्त्या उपगमन
कीर्त्यनमावेष्ट” शा०भा० ।

उपायिन् ति० उपायोऽस्यस्य इनि । १साधनयुक्ते । उप+
इण-णिनि । २उपगलन्ति० “सर्वान् वोत्तमेनोपायि-
त्वात्” काव्या०१,१,८, “पञ्चमउद्धकष्टं” सर्वे उपयनि
उपगच्छन्ति० कर्कः । “स्वस्यानान्त्येन वोपायित्वात्”
काव्या०१,५,१६, एकेऽधः प्राकृशायो मध्याख्यृतजायोपायी
काव्या० ५,२,२,१, करुकालएव सर्वसोपायी०” काव्या०
१८,६,२७, । उभयतः स्त्रियां हीप् ।

उपायु ति० उप+इण-उण् । उपगलन्ति० “तसादाह वायवः
स्वेति उपायवःस्येत्युक्ते क्वाङ्गरप हि द्वितीयोऽ-
यतीति०” शत० ब्रा०१,७,१,१,

उपार् पु० उप+च-गतौ कर्मणि चज् । उपागते समीपे०
“अस्ति च्छायान् कनोयस उपारे०” कृ० ७,८६,१, “उ-
पारे उपागते समीपे०” भा० ।

उपारण् पु० उपेत्य न रथणं वल्ल पृष्ठो० । उपेतस्मारतिस्याने
“सुपु वा सप्तपारणे०” कृ० ८,२,२,१, उपारणे ब्राह्मणा
उपेत्य वचिन् देशे न रमने सउपारणः०” या० ।

उपारत् ति० उप+चा+रभ-ता० । १प्रतिनिष्ठते० “उपारतः
पश्चिमरात्रगोचरात्” किरा० ।

उपारभ् उप+चा+रभ-पञ्च-म् । प्रारम्भे “सर्वकर्म्म-
पारम्भे विनियोगः” सन्ध्यापञ्चतः

उपार्ज्जन् न० उप+चर्ज्जन-खुट् । ऋत्यस्मादकव्यापार
भेदे स च अर्ज्जनशब्दे १८५ ए० दर्थितः “शस्त्राणां
सरथानाम् लक्षा सम्युपार्ज्जनम्” रामा० । खुल् ।
उपार्ज्जन तदृकर्त्तरि० ति० ।

उपालच्छ ति० उप+चा+रभ-ता० । तिरस्कारेण चिन्दिते
उपालभ् पु० उप+चा-तभ-घञ्च सम् च । निन्दापूर्वकतिर-
स्कारे० ल्पुट् । उपालभ्यन तवायें श० । कर्मणि ख्यत् ।
उपालभ्य इंसनीये, “सौर्यः पशुपालभ्यः सवर्णोदयः”
साक्षात् श० । तिरस्कारेण त न पूम् ; उपलभ्य इयेव ।

उपावक्त्वा० न न० उप+चा+रभ-ख्युट् । १पुनरागमने प्रव्या-
दत्तौ० “तदुपावक्त्वनशङ्के मनः०” रघुः २भूमै लुठने च ।
उपाहृत्त ति० उप+चा+रभ-क्ष । १चमापभयनाय उनःउनः-
भूमिलुठतेऽन्वे० २प्रतिनिष्ठते च । “उपाहृत्तस्य पापेभ्यो-
यक्ष वासो गुणैः सहै०” ए०त० भविष्यपुराणम् ।

उपाहृत् स्त्री० उप+चा-हृत-क्षिप् । १चावक्त्वीनां समीपे
आष्टत्तौ० “शत् ते सन्त्वाहृतः सहृत्तं त उपाहृतः०” यजु०
१२,८ । “स्वस्यवावर्त्तनमाहृत् तत्समीपदर्शिनामाद-
र्त्तनस्तपाहृत्” वेदशी० २निष्ठत्तौ० च । उप+च-हृत-
क्षिप् । उपाहृत्तिरच्युभवत् स्त्री०

उपाच्रम् पु० उपभित्तमाच्रमेण च्यवा० स० । १चाच्रमसहये
पाशुपतताद्विद्वादौ० “उपाच्रमानच्यपरान् पाच्रमहान्
विविधानपि०” भा०शा० ४५८ । “उपाच्रमान् पाच्र-
पतपाच्चरात्राद्युक्त दोक्षायोगान्०” नीत्यक० । सामीपे
च्यव्य० । २चाच्रमसमीपे च्यव्य० ।

उपाच्रय पु० उप+चा+च-पचाद्यच् । १ आच्रयकर्त्तरि०
“ब्राह्मणोपाच्रयोनिविश्वाकृष्टान् जातिमन्त्रे०” सदुः कर्मणि
च्यच् । २चाच्रयीये “राजधीर्णां हि सर्वेषामन्ते वनमुपा-
च्रयः०” भा०शा० ४४८ । “त्वं हि नक्षात् ! सर्वेषां
दुःखितानामुपाच्रयः०” भा०व० ६११ च० । भावे
च्यच् । ३चाच्रये०

उपाच्रित ति० उप+चा+च-कर्मणि० । यस्याच्रयो
स्टहोतस्त्रिभ्यम् “तदैवोपाच्रिता देवो बुद्धिर्विमहांवर !”
भा०शा० ४५८ । उपाच्रितेति० पाठान्तरम् । कर्त्तरि० ३ ।
२कराच्रये० ति० ।

उपासक ति० उप+चा-ख-खुल् । १सैवके० २उपासनाकर्त्तरि०
“चिन्द्यस्याहितीयस्य निष्कलस्यायरीरिषः०” उपास-
कानां चिन्द्रयं ब्रह्मणोहृषकल्पना०” वेदा० । ३शुद्रे० पु० स्त्री०
तस्य हिजसिवकल्पात् तथात्मभु स्त्रियां जातिमन्त्रे० त्वीप् ।
हेमचन्द्रोके० व्याक्यदयाभेदे० वया वाक्यमुपकर्मण् “चाच्चा-
राज्०” ऋत्यवतं स्वामाङ्कं समवायतुक् । पञ्चमं भगवत्यज्ञं
ज्ञाता धर्मकथापि च । उपासकानक्षदत्तस्त्रोपमातिका
दशः० । प्रश्नव्याकरणच्चैव विपाकत्वत्सेव च । इत्येकादश
सोपाच्चान्यङ्गानि द्वादश पुनः०” इति० उपासनज्ञ विन-
नापरपरपर्यायमननात्मिका० मानसो क्रिया० । सा च
काचिद्युपादिकमारोप्य प्रवर्त्तते वया निर्गुणे ब्रह्मणि सु-
पत्त्वाद्यारोपेष्य प्रायुक्तवचने निर्गुणस्य ब्रह्मणोहृषेष्यै
उपासनोक्ते० अतएव “सर्वे० चक्षिदं ब्रह्म तत्त्वान् इति०

यान्त उपाधीत यथाकरुद्दिनन् खोके भवति तथेच प्रेषण
भवति स क्रहूँ कुर्वीत” इत्युपकम्य “मनोभयः प्राणगरीरः”
इत्यादिना ३०० च । “उपासनायां तत्त्वगुणोपाधयोऽ-
भिहिता निर्गुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव
मनोऽभिनिरेश्यम् ततो निविष्टमनसः चित्तकाप्रयत्नं ततः
उपासितेश्वरात्महादेव समाधियोगसिद्धिः इति पात ।
स्मृत्याध्ययोर्देशितम् । “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” स्मृत् । “प्रणिधा-
नाद्वक्त्रिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुस्तङ्काति अभिधा-
नमात्रेण” व्याख्य ग । “प्रणिधानाद्वक्त्रिविशेषात् मान-
साद्वाचिकात् कायिकादा आवर्जित अभिमुखीभूतस्तमतु
गत्वाति अभिधानमनागतेऽर्थे इच्छा, इदमसामिप्रे त-
मस्त्वति, तावन्नामेण न व्यापारान्तरेण” विष । तादेशे-
श्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्मूलादिभ्यो विच्छ्यात्मन-
द्वन्द्वाद्यात्मकतया चिनन् कार्यं तच्चिन्नने च फलसुक्तं
वायुषु । “दश सन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिनकाः ।
बौद्धाः दश सच्चात्मणि तिष्ठन्ति विगतज्ञराः । पूर्णं
शब्दस्त्वं तु तिष्ठन्त्यश्रुक्तचिनकाः” विषट्च तत् पात ।
भाष्यविष्टौ वाचस्तिना “अवरक्तमहद्वक्त्रारपञ्च-
तन्नामेषून्यनमात्रत्वेन प्रतिपक्षाः तदपासनागततद्वा-
सनावासितान्तःकरणाः पिण्डातानन्तरमवग्रादीनाम-
न्यतमे लोकाः” उक्ततत्त्वात्पर्यन्तं तिष्ठन्तीर्थः ।
उपासनशब्दे इति वद्यते । तन्त्रोक्ता उपासकोश पञ्च-
विधा पञ्चवेतोपासकत्वात् । “शक्तः शैवोगाण्डपत्यः
सौरव वैश्वामः क्रमात् । उपासकाः पञ्चविधाकान्त-
श्वस्त्रविधानतः” । पुनर्भेदे विधिभाः । “सात्त्विको राज-
सत्त्वे व बासवत्ते विते विधिः” । प्रकारान्तरेणापि यथा-
वस्त्रं विधा । “परुर्विस्तथा दिव्य आचारभेदतच्चिन्धा”
उपासनः ३०० उपासने शरा चतुर्विधान्तं आधारे
च च । द्वये । “इति च वस्त्र वाराचाः सहवा लोमवाहिमः ।
समन्नात्कलघौताया उपासके हिरण्यमये” भा० वि० ४ २८ ।
“एतात् सर्वातुपासनान् चित्रं बभीहि मे रथे” वि०
४५८ । भावे च । २ समीपासके च ।

इति वेदान्तसाहृदयः । “आचार्योपासनं शौचं स्वैर्यं सात्रविनिपथः” इत्युपक्रम्य “एतत्ज्ञानभिति प्रोक्तमन्नाम् यज्ञतोन्मुद्यत्था” गीतायाम् आचार्योपासनस्य ज्ञानसाधन-स्वेन ज्ञानस्वमुक्तम् आचार्योपदेशं विना हि ज्ञानात् उत्पत्तिः “आचार्योपासनं” वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता” इत्युपक्रम्य “एतैरुपार्थैः संशुद्धैः सत्ययुक्तोऽस्ती भवेत्” याज्ञः तद्वेतुत्वस्तुकम् । “आचार्यमनिकार्यं च सन्यो-पासनमेव” महुः । ग्रन्थय उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामशानलरफलमचिर-रादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः । प्राप्तब्रह्मलोकस्य तत्र अवश्यमनादिस्वरूपेन क्रममुक्तिः “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः तत्र प्राप्तविवेकस्यावानादचित्तनालरापतने “तत्र प्राप्तविवेकस्यावानादचित्तस्तुतिः” सांख्यः उक्तोः । चतुर्थं “इमं मानवं नावर्त्तते” इति श्रुतौ इसमिति इदमा विशेषणात् मानवान्तरे आदचित्तरिति रूपचित्तम् । कार्यब्रह्माद्विधिकारसमाप्तिपर्यन्तं तत्रश्यायिनस्य तेन सहेव भोक्तः । “कार्यात्म्ये तदध्यचेण सहायः परमभिधात्मवृ” शा० स्ख० उक्तोः ब्रह्मासङ्गे भे सर्वे चतुर्मासे प्रतिसङ्गरे । पर-स्थाने दत्तात्रामानः प्रविशन्ति परं पदम्” श्रुतेः । प्रतीको-पासनायां त नार्चिरादिना ब्रह्मलोकसाप्तप्रादि फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रेषु पूजा० फल० तत्र तावस् प्रतीकोपासनं तदफलस्त्र शा० स्ख० भाष्योः इर्थितं वद्या “न प्रतीकेन हि सः” “मनोब्रह्मेत्युपासीनेत्यात्मस्म्” अथा-धिदैत्यतामालाद्वै ब्रह्मेति” तदा “आदिष्ठो ब्रह्मेत्यादेषः, “स वो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” इत्येवमादिष्ठ प्रतीकोपा-सनेषु संशब्दः किमित्यात्मप्रहः कर्त्तव्यो न वेति । किन्तावस् प्राप्तं तेष्वात्मप्रह एव युक्तः कस्मात् ? ब्रह्मात्मः सुतिव्यात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे चत्यात्मत्वोपपत्तेरितेवः प्राप्ते ब्रूमः । म प्रतीकेष्वात्मभिति बधीयात् न हि स उपा-सङ्कः प्रतीकानि तात्यात्मत्वेनाकलयेत् । यद्युपनिषद्-ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्त्वात्मभिति, तदस्त्र प्रतीकाभायप्रसङ्गात् विकारस्त्रहपोपमर्देन हि नामादि-जातस्य ब्रह्मत्वमेवाभितं भवति खण्डपोपमर्देव नामा-दीकां कुतः प्रतीकत्वात्मभित्वो वा । न च ब्रह्मण्य आत्मत्वाद्वृहद्वृष्ट्युपदेशेष्वात्मदिः कल्पत्रा कर्त्तव्याद्य-निराकरणात् कर्त्तव्यादिसर्वं संसारधर्मं निराकरणेन हि ब्रह्मण्य आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपायनविधानं

तत्त्वोपासकस् प्रतीकं। समत्वादाकरणही नोपमद्यते। न हि इच्छकस्त्विकयोरितरेतामत्वमस्ति किन्तु सुवर्णी-
त्वात्मेव। ग्रन्थात्मेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचामः।
अतो न प्रतीकेषुत्पात्वमिति: क्रियते” भाँ। “ग्रन्थ-
इटिश्टकर्त्त्वं” भाँ। “तेषु वोदाहरणेषुभ्यः संशयः
किमादित्यादिवद्योग्रन्थप्रध्यायितव्याः? किं वा ग्रन्थ-
इटिरादित्यादित्यिति? कुतः संशयः? सामानाधिकरणे
कारणानवधारणात् अत इ ग्रन्थप्रसादित्यादिष्टं
सामानाधिकरणत्वं तुप्रभव्यते “कादिलो ग्रन्थ” प्राणो
ग्रन्थ “विद्युद्ग्रन्थ” इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्। न
चात्माङ्गतं सामानाधिकरणत्वमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वाद्-
ग्रन्थादित्यादित्यानां न हि भवति गौरव इति
सामानाधिकरणम्। नहु प्रतिविकारभावाद्ग्रन्था-
दित्यादीनां ग्रन्थारावादिष्टं सामानाधिकरणं स्वात्
नेत्युच्यते विकारप्रविक्षयोद्येवं प्रतिविषामानाधिकरणात्
स्वात् तत्त्वं प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम। परमात्मवाक्य-
ज्ञेदन्दानीं स्वात् तत्त्वोपासनाधिकारोविषेषत् परिचित-
तविकारोपादानञ्च अर्थम्। तत्त्वाद्ग्रन्थः “कर्मिवृद्धा-
ननः” इत्यादिवद्यतरत्वान्यतर्भूतप्रशासे यति किंड-
िटिरध्येयतानिति संशयः। तत्त्वानियमः विद्यम-
कारिणः शास्त्रसामानादिष्टेवं प्राप्तम्। अथवा आ-
दित्यादिवद्य एव ग्रन्थणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् एवं
ग्रन्थादित्यादित्यित्वं ज्ञोपसनञ्च फलवदिति शास्त्रम-
र्यादा। तत्त्वात् ग्रन्थादिरादित्यादिष्टेवं प्राप्ते ग्रन्थः।
ग्रन्थादिरेवादित्यादिष्टु स्वादिति। कस्यात्? उत्तरं तद-
शुक्लपैषादित्यादियोग्याभवनि। उत्कृष्टटटेसे पूर्वग्रा-
मात्। तत्वा च खौकिकोन्यायोऽनुभवते भवति। उद-
कटिटिहि निकटेऽधर्मसित्येति खौकिकोन्यायः विद्या-
राजदृष्टिः ज्ञाति, सचाहुनन्त्यः विपर्यये प्रख्यायप्रस-
ङ्गात्। न हि ज्ञातुदिपरिष्ठहीतोराजा निर्वर्त्तं नी-
यमानः अयसे स्वात्। नहु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्क-
नीयोऽति प्रत्यवायप्रसङ्गः न च खौकिकेन न्यायेन शा-
स्त्रोया दिटिनियन्तुं सुन्नेति। खौकिकोन्यते निर्वर्त्तिते शा-
स्त्रार्थं एतदेवं स्वात् निर्वर्त्ते त तत्त्वं ज्ञात्वार्थय-
प्रति खौकिकोन्यिति न्याय आश्रीयमाणो न विरध्यते।
तेन चोत्कृष्टद्युध्यधर्मसे शास्त्रार्थेऽवधार्थमाणे निकट-
डिमधर्मसे प्रत्यवेयादिति ज्ञियते। प्राप्तव्या-
त्यादित्यादिष्टानां सुख्यार्थत्वमविरोधाद्युपहीतव्यम्।

तः स्वार्थडित्यमित्यद्यायां बुद्धौ प्रशादयतरतो ग्रन्थ-
शब्दस्य सुख्यदस्या सामानाधिकरणासम्भवाद्ग्रन्थादिति-
विधानार्थत्वावतित्यते। इतिपरत्वाटपि ग्रन्थप्रद्यस्यैव
एवोऽयोन्यायः। तथा हि ग्रन्थोत्तरेयः ग्रन्थोत्पादीत,
ग्रन्थोत्पादीत इति च सर्वत्रत्वेतिपरं ग्रन्थशब्दजारवति
गुणांस्त्रादित्यादित्यन्दान्। तत्त्वं यथा शुक्लिकां रजतमिति
प्रस्त्रेत्यत्वं शुक्लित्वचनएव शुक्लिकाशन्दः रजतशब्दसु
रजतप्रतोतिवृत्यार्थः प्रतीत्येव हि वेत्तलं रजतमिति
न तु तत्र रजतमिति, एवमत्यादित्यादीन् ग्रन्थोत्पादीत प्र-
तीत्यादिति गम्यते। वाक्येषोऽपि च वितीयानिर्देशे-
नादित्यादीनेतोऽस्त्रिकियया व्याघ्रसामान् दर्शयति “व
य एतदेव विद्यानादित्यं ग्रन्थोत्पादीत” “योद्याचं ग्रन्थोत्पा-
दास्ते “यः स्वात्मं ग्रन्थोत्पादीत” इति। यत्तूलं ग्रन्थो-
पादमेवादादर्थोयं फलवद्यावेति तदयुक्तं उक्तेन
व्यावेनादित्यादीनेतोपादात्मस्वावगमात्। फलन्तविद्या-
शुपासन इत्यादित्याद्युपासनेऽपि ग्रन्थैव दास्ति सर्वांग्रन्थ
स्वात्। वर्ष्य तत्त्वं तत् “फलमत उपपनेत्रित्वं”। रैदृश-
स्त्रात् ग्रन्थण उपास्त्वं यत्प्रतीतेषु तद्युक्तं उपपनेप्रतिमादित्यिति
पिण्डादीनाम्” भाँ। एवं प्रतीकोपासनं
निरुप्त तद्फलसुक्तम् तत्वैष ४च्च ३पादे
“अप्रतीकाश्वनादवदतीति वादरायण उभयाऽदेवा-
च्चत्वक्तुव्य” इ०। “स्थितमेतत् कार्यं विद्या गतिर्व परदिव-
येति। इदमिदानीं सन्दिग्धते किं सर्वानु विकारावस्थ-
नानविशेषेण्येवामानवः युहवः प्राप्यति ग्रन्थोत्पादम्? उत-
काचिदेवेति?। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवेषां विद्याम-
न्यत्वं परस्याऽग्निष्ठोगतिःस्वात्। तत्वा हि विद्यमः सर्वस्त्रामोत्पादाविशेषेण्येवा विद्यामतेर्वृतारितेत्वेष-
प्राप्ते प्रत्याह। अप्रतीकाश्वनानिति। प्रतीकाश्व-
नान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विद्यारावस्थनादवदयति ग्र-
न्थोत्पादमिति वादरायणाच्चत्वयेवत्यते। नहोवस्त्रभयाचा-
भावार्थ्यप्रगमेष्विद्युदाषोऽस्ति। अनियमायायस्य प्रती-
काव्यातरिक्तेषु पृथुपासनेषुपपत्तेः। तद्युक्तत्वास्त्रोभवया
भावस्य समर्थकोत्तरं दृश्यः। योहि ग्रन्थकृतः स ग्रन्थार्थे-
न्यर्थमाणेऽदिति ग्रन्थटरं “यथा यथोपासने तदेव भव-
तीति” चुतेः। न तु प्रतीकोपु ग्रन्थकृत्वमस्ति प्रतीक
प्रधानत्वादपासनस्य। नहु अवग्रन्थकृतमाणप्रिय ग्रन्थ गम्य-
तीति अूर्यते यथा पञ्चाग्निविद्यायां सप्तमान् ग्रन्थ गम्य-
तीति”। भवत यत्वैषमाहत्य वाद उपकृत्यते, तदभावे-

त्वौत्वर्गेत्वे तत्कलत्वादेन ब्रह्मकलनामेव तद्प्राप्तिः
नेन रेवामिति सम्यते” भा०। “विशेषं दर्शयति” स्त्र०।
“नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वचात् पूर्वचात्
फलविशेषसुत्तरजिज्ञासुत्तरजिज्ञासुपादाने दर्शयति ‘यावद्वा-
न्नोगतं तत्वाख्य वदाकामवारो भवति’ ‘वाग्वाच ना-
न्नोभूयते’ “यावद्वाचोगतं तत्वाख्य वदाकामवारो भवति
“मनोवाच वाचोभूयः” इत्यादिना । ए चायं फलविशेषः
प्रतीकतन्त्र यादुपादानानासुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रते तु ब्रह्म-
बोडविशिष्टत्वाद्युपादिष्टविशेषः स्थात् ? । तत्काल प्रती-
कामवाचनानामितरेत्युपादवलमिति” भा०।

उपादवाच नामस्वरूपारो यद्यपि देहव्यापारानमेतत्तथा
पि आसीनस्यैतद तद्वत्तिनाम्यत्य वदाह्य या० स्त्र० भावयोः”
“आसीनः वस्त्रशत्” स्त्र०। “कर्माङ्गस्वन्विष्टु कर्मतन्त्रवादा-
इनादिविनेऽपि स्वयं दर्शयति वस्तुतन्त्रवात् ज्ञानस्त्र० इत-
रेवत्पूर्वानेत्रु किमनियमेन तिष्ठासीनः श्वानो वा प्रवच्चे
ते अविवेष्य मे न आसीन एवेति । तत्र नामस्वत्यादुपासनस्यानि-
वाचः शरेरस्तिरेतिवं प्राप्ते ब्रवीति आसीन एवोपासी-
तेति कुतः ? वस्त्रशत् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाह-
करणं न च तद्वच्छतो धावतो वा एवभूति गतादीनां चित्तविषेपकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्याघृतं मनो
न स्वस्त्रवस्तुनिरोचनस्त्रवस्त्रवति । श्वानस्याभ्यक्त्वादेव
निद्रावाऽभिभूयते । आसीनस्त्र० त्वे जातीयको भूयान्दोषः
स्वप्नरहर इति सम्यवति तस्योपासनम्” भा०। “ध्या-
नाह्य” स्त्र० “अपि च ध्यायत्वर्थं एवः यत्समानप्रत्यय
प्रवाहकरणं, ध्यायतिथ्य प्रशिथलाकृचेष्टे प्रतिष्ठितद-
दिष्टविवदानिप्रचिस्ते धूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति वक्तो
ध्यायति प्रोत्पत्तवन्नुरिति । आसीनस्यानायासो भवति ।
तत्त्वादिवार्णनकर्म उपासनम्” भा०। “अचलत्वामेष्य” स्त्र०।
“अपि च ध्यावतो वृथियत्वल प्रथिव्यादिषु चलत्वमपेक्ष्य
ध्यावतितादो भवति तत्त्वविशिष्टस्यासीनकर्मत्वे”
भा०। “करन्ति च” स्त्र० “आरत्यपि च शिरा उपा-
सनास्त्रवेनासनम्” “शुचौ देये प्रतिडाय स्थिरमासनमा-
त्मनः” इत्यादिना अतएव च पद्मासीनामासनविशेषो-
पासुपरेयोगमशास्त्रे” भा०। उपादवनक्षामरणात् भूयः क-
र्म व्युभिभूयिति तत्त्ववेक्ष्यन् ।
“आ प्रायवात् तत्वापि हि इटम्” स्त्र०। “आष्टिः श्वेष-
पासनेनुद्वादत्त्वत्वे तिस्त्रितमाद्ये इधिकरणे । तत्र वानि तावद्
सम्बद्धेनाधोन्युपासनानि तान्यवचातादिष्ट आर्यपर्य-

वसानानीति ज्ञातमेवैषामादत्तिपरिमः एवं त्रहि सम्बद्ध्यने
कायें निष्पत्ते यत्कलन्तरं किञ्चित्कामितु शक्यम् अनि-
योज्यवज्ञानत्वप्रतीतेः शास्त्रस्य विषयत्वात् । यानि
उन्नरभ्युदयकलानि तेषु वा चिन्ता कि कियन्तच्छ्रुत्वाद्यं
प्रत्यवसायत्वोपरेत् उत यात्यज्ञोवमावत्येदिति । चिन्ता-
वत् प्राप्तं कियन्तच्छ्रुत्वाद्यं प्रत्यवस्थस्त्रुत्वजेत् आ-
दत्तिविशिष्टस्योप सनश्वद्वार्यस्य ज्ञात्वादिलेत् प्राप्ते
ब्रूमः। आ प्रायणादेवावश्येत् प्रत्ययम्, अन्यप्रत्ययवशाद्
दृष्टकलप्राप्ते । कर्मायत्पि हि जन्मान्तरं पभेन्द्रं
फलभारभमाण्यानि तद्वरुद्धपं भावनादित्तान् प्रायणकाले
आक्षिपन्ति । “यविज्ञानो भवति” “विज्ञानमेवान्वयकामति”
“वज्ञित्तस्त्रेतेषु प्रायणमायाति प्रायणजसा युक्तः सहायता
वया सहस्रितं लोकं नयतीति” चैवादित्तिभ्यः दृष्ट-
ज्ञात्यूकानिर्दर्शनात् । प्रत्यवस्थेते स्वद्वाहत्ति उक्ता
किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेन् । तत्काले
प्रतिष्ठत्वं फलभारभमालकाः प्रत्ययाद्येष्वा प्रायणादाष्टिः ।
तथा च श्रुतिः “स यावदुक्तुरयमस्माक्तोकात् प्रतीति”
प्रायणकरेत्पि प्रत्ययानुष्टिति दर्शयति । इतिरपि “वं
यं चापि यारन् भावं त्वं जग्यन्ते कलेशरम् । तं तमेवैति
कौन्तेय ! सदा तद्वावभावितः” इति “प्रयाणकाले भवसा-
उद्येनेति” च । दोऽन्तेवायामितत् त्वयं प्रतिष्ठेतेति”
च भरणपेक्षायां कर्त्तव्येष्व आववति” भा०। प्रतीकभि-
तेषु उपासनेषु चर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्निः फलम् ।
“चर्चिरादिना तत्परिते” या० स्त्र० भावयोदक्षम्
तद्व चर्चिरादिमार्गश्वदे आतिवाहिक्यद्वे च उक्तम् ।
युच् उपासनाप्यत्वं द्वयो । “न्यायवज्ञेयमीश्वरं भवनव्यप-
देयमात् । उपासनेत्र क्रियते अवणानन्तरागता” शुमु०
सिद्धे च “उपासनामेत्यपिदुः च रुच्यते” नैवेद०। शाविष-
ल्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिश्वदे वक्ष्यते ।

उपासा रुद्धी उप+आप भावे च । उपासने “उपासाविष्टस्य
प्रसंगामावम्” शा० स्त्र०

उपासादिति लि० उप+आ+सद-चित्त-कर्मणि क । १ प्राप्ते
भावे क । २ प्राप्तौ ततः तत्कलत्वनेन इष्टा० इति उपासा-
दितिन् कलत्वाभे स्त्रियां छोप् ।

उपासित लि० उप+आप-सेवनार्थत्वात् कर्मणि क । च
तोपासने वसोपासनं क्षतं तस्मिन् देवादौ ।

उपासिति रुद्धीउप+आप-किन् रुद्धीप्रत्ययत्वे इपि वा० युच् च वा च
किनोवाचकः । उपासनायाम् “संगांपर्यग्नोर्मीमामन्ति

मनोविषः । यदुपास्तिमसावत परमात्मानिष्पत्ते” कुहु ।
 उपास्त न ० उपगतमस्त्वम् उपकरणत्वे न अत्या० स ० । अस्तु-
 पकरणे तृष्णादौ” । “राजानौ नीतिभार्गतौ अस्त्रोपाद्ध-
 तातनौ भा० स० १६५८ ।

उपास्य त्रिः उप+आश—सेवनार्थत्वात् कर्मणि रख्यंत् । १ सेव-
नीये २ चिन्ननीये “पुरुष ततो रक्षा उपासा गुरुवच्च ते”
भा० अतु० दृष्टः “गङ्गा संठैत्वा पूर्णपाशा” भा० अतु०
२ दृष्टः उप+आश—लघ्यम् । ३ सेवयित्वे लघ्ये ४ चिन्नयि-
त्वे लघ्ये च अथः । ५ उपास्य सन्ध्यां विष्णिवत्” स्मृतिः ।

उपाहित ए० उप आसच्चर्महितं यतः । १८स्कापातादौ अग्नु-
त्यात रुदे उपद्रवे उप+आ-धा-क्त । २आरोपिते, लि०
संपेक्ष ए० गान्दीनीहते अक्रूरभाष्टमेदे । ‘अक्रूरः सुपुत्रे तथा शू
शफलकात् भूरिदिविषः । उपमद्युस्थथा भद्रयुर्मुदर-
वासिरमेजयः । अ विक्षिप्तस्थयोपेक्षः शतु ब्रूप्रथारिमहीनः’
हार० ३५८ तत्त्वे १८स्वध्याये च गान्दीनीहतत्वस्थसोक्तम्
उपेक्षक लि० उप+रेक्ष-ए० उ० । उपेक्षाकारके योगिनि “उ०
येक्षकोऽसक्तुको हुनिर्भावसमन्वितः” मह॑ः “हटा मयेक्षु
येक्षक एको हटा हमित्य परता तन्या” शां० का०

उपेक्षण न० उप+रुक्त-भावे ख्यट् । शबागे > बौद्धार्थीये च
शरादां सप्तविधोपायान्वर्गते उपायभेदे “साम्भा दानेन
मेहेन दण्डे नोपेक्षणे च” भा० व० १५० । उपेक्षणस्य
यथोपायल्पं तथा उपायगच्छे उपक्रम ।

उपेक्षणीय त्रिं. उपर्दिक्ष-अनीयत् । इत्याज्ये २ प्रतीकाराधि-
मनाद्योचनोये च “न व्यतु उरक्तादुपेक्षणीयम्” रसः ।

उपेत त्रिंउप+रुण-क्त । उपगते २समीपगते सेवादिधर्मेण
३प्राप्ते ४उपनीते च । “यं प्रव्रजनत्सुप्तेतमपेतत्कायम्”
भा०;स्त० । “ग स्त्री जुङ्गयाद्वानुपेतः” स्तृतिः । “च-
हुपेतः अनुपनीतः” म०त०रुष्ट० । गर्भाधानार्थं ५स्त्रिय-

एगते व “गम्भीराननुपेतो अस्त्रागमं सन्दधाति” हारीतः
“उपेतः स्थियमपगतः” स॒० त॒० रघुनन्दनः।

उपेन्द्र उ० उपगत इन्द्रम् असुजत्वात् अथा० स० । १६४४४१ ।
ए हि कश्मपात् अदितौ इन्द्रादमन्तरं वासमहूपतया
संजातः इति तस्य तथात्वम् । “उपेन्द्रो वासनः
प्रांशुः” विष्णु० । अत भावे अत्यापि निरक्तिर्दर्शिता
यथा । “ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्वापितोगोभीरीचरः ।
उपेन्द्र इति क्षण ! त्वां गायत्रिं दिवि देवता०” इति हरि-
वंशशब्दनाम् उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः “इति । अत वाहुदेवस्यै व
यथोपेन्द्रामता, तथा गोदृग्नोद्वारणे गोपु रक्षितात्मा
तत्प्रीतये गोभिक्षास्य सर्वोपरिर्लोकस्थितत्वेन उपेन्द्रामत-
याऽभिवेकः कृत इति वर्ष्णितं हरिवं० ७६५० यथा ।
“अपामधस्ताङ्गोकात्यं तस्योपरि महीधराः । नागानासुप-
रिटाङ्गः पृथिव्युपरि मातृषाः । मनुष्योकादूर्ध्वं त
खगानां गतिश्चते । आकाशश्चोपरि रविहारं खर्गस्य
भावुमान् । देवतोकः परस्तकादिमानगमनो महान् ।
यत्वाह॑ क्षण ! देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे । खर्णदूर्ध्वं
ब्रह्मलोको महर्षिगच्छपूजितः । तत्र सोमसगतिश्चैव उद्दोति-
मात्रं महात्मनाम् । तस्योपरि गदां चोकः विद्वाच्च
पालवन्ति हि । ए हि सर्वं तस्य ! महाकाशगतो म-
हान् । उपर्युपरि तत्वापि गतिस्तव तपोमयो । यां न
विद्य वयं सर्वे पृथग्नेऽवि पितामहम् । लोकास्तथो
दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दाइणः । दृथिवी कर्मशीलावानं
चेत्वं सर्वस्य कर्मणः । अस्मस्थितायां विषयो वायुमा
तुख्यरक्तिनाम् । गतिः शमदमाटप्रानां स्वर्मः सुकृतकर्म-
णाम् । ग्राह्ये तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः वरा गतिः ।
गदामेव दृगोलोको दुरातोहा हि त्वा गतिः । ए त
कोकस्तथा क्षण ! सोदमानः अपामना । छतो धृतिमता
वीर ! निघूतोपद्रवं गवाम् । तदह॑ सभतुप्राप्नो गदां वा-
क्येन नोदितः । ब्रह्मणश्च महाभाग ! गौरयात्तव चात्र !
च्यह॑ भूतपतिः क्षण ! देवराजः उरन्दरः । अदितेर्गम्भ-
यांये पृष्ठेजस्ते पुरातनः । तेजस्तेजस्तिनश्चैव यस्ते द-
र्शितवानहम् । मेवरुपेण तत्त्वं चन्तुमहर्षिः मे विभो !
एवं क्षात्रमनाः क्षण ! स्तेन सौम्येन तेजणा । ब्रह्मणः
स्तेनु मे वाक्यं गवाच्च गजविकम ! । चाह त्वां भगवान्
ब्रह्मा गावश्चाक्षणा दिवि । कर्मभिस्तोषिता दिव्यै स्त-
संरक्षणादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महा-
नयम । तद्यं पुरुषैः लोकैः वर्त्तमानैः प्रसर्वस्तथा । कर्म-

तानु पुङ्कवैद्याम्भेष्येन इविदा सुरान् । त्रियं शक्तु-
प्रहृतेन तर्पयिष्यामः कामदा; । तदस्माकं गुरुस्वं
हि माण्डस्य महाबल ! । अद्यमध्यति नो राजा त्वमिन्द्रो
वै भव प्रभो ! । तद्यात्म्काञ्चनैः पूर्णैर्व्यस्य पथसो चटे; ।
एभिरद्याभिव्यस्य भया इस्तावनामितैः । अहं किञ्चन्द्रो
देवानां त्वक्षामिन्द्रताङ्कतः । गोविन्द इति लोकास्तां
स्तोष्णिं भुवि शाश्वतम् । भमोपरि येन्द्रस्तं स्वापितो
गोमितोश्वरः । उपेन्द्र इति छण्ण ! तां गास्ति दिवि
देवताः” ।

“ततः शक्तु तानु गृह्य घटानु दिव्यपयोधरान् । अभि-
चेन्द्रेन गोविन्दं योजयामास योगवित् । डाइभिव्य-
सान् तं गावक्ता; सह शूर्यपैः । लोनैः प्रस्तुतं युक्तैः
सिविद्वुः लक्ष्यमव्यवम् । भेदास्त्र दिवि हृष्टाभिः सा-
मृताभिः समन्ततः । सिविच्छोयधाराभिः सिद्धमान्
समव्यवम् । वनस्तीनां सर्वेषां सुखावेन्द्रनिभं पथः ।
इव युष्मवर्षच्च नेदुसूर्योणि चास्त्रे । सुवन्नि उनयः
सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः । एकार्णविविक्षु दधार
वस्त्रधा वपुः । प्रसादं सागरा जन्मुर्वुर्वाता जगद्विताः ।
जार्गस्तो विवमौ भासुः सोमो नक्षत्रसंयुतः । ईतयः प्रश्नं
जन्मुर्जन्मुर्निर्वर्तां न्यपाः । प्रवालपत्रशत्राः पुष्प-
वन्त्रच पादपाः । मदं प्रसुच्छवुर्नागा वातास्तोषं वने
गुगाः । अब्जङ्कुता नावरहैर्धातुभिर्भानि पर्वताः । इन-
खोकोपमो लोकस्तुप्रोऽन्तरसैरिति । आदीत् लक्ष्याभि-
वेके हि दिव्यः स्वर्गरसोचितः । अभिविक्षु तं भोभिः
एको गोविन्दमव्यवम् । दिव्यमाल्याम्बरधरं देवदेवोऽव-
दीदिदम् । एव ते प्रथमः क्षण ! नियोगो गोषु वृः कृतः” ।
तत्त्वैः १७४० । “शक्तु स्थयमाग्न्य देवतैः सह इति हा ।
अभिविष्यावशीत् क्षणमुनेन्द्रेति यच्चीतिः” । वासुदेवसै-
देन्द्रेण उपेन्द्रनाम्भाइभिकः लतः इत्युक्तम् । भा० द्वक० ३३
च० हु वामनस्यैव तद्वाभोक्त्रा यथो वामनेन वर्तेन्द्रनान-
न्तरम् । “क्षणपश्यादिते: प्रोत्यै सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानां भक्तोत् वामनं प्रतिम् । वेदानां
सर्वेवानां धर्मस्य वशसां त्रियः । भङ्गवानां व्रतानां
कल्पं लक्षण्यपर्वयोः । उपेन्द्रं कल्पवाच्मुके इति सर्व-
विभूतये इति” “प्राण त्रिभुवनस्त्रेन्द्र उपेन्द्रमुजपाचितः”
इति तत्त्वैव । वामनस्य उपेन्द्रविमिन्द्रानुजातत्वात् वासु-
देवस्य त पूर्वोक्तप्रकारेण तद्वाभता उभयोरेव एक
परमेवरांश्चत्वात् विरोधः । “तदिन्द्रसन्दिकाद्वपेन्द्र !

यद्वचः” साधे नारदस्य वाहुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः ।
उपेन्द्रवज्ञा स्त्री “उपेन्द्रवज्ञा जतजास्तो गौ” इति ४०८०
उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभिते । अस्मास्त्र इन्द्रवज्ञया
संमेलने वयोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्ञाश्वदे दर्थितम् ।

उपेय त्रिः । उप+वृण्ण-यत् । उपायसांघी, २प्राप्वये च ।
२उपगम्ये “उपेतारमुपेयच्च सर्वोपायास्त्र कृत्स्नशः” मनुः
“ज्ञातिवेनाहुपेयात्माः” मनुः । अच्यन्विष्य गम्ये “भूधरस्मि-
रहुपेयमागतम्” मात्रः । “उपेयमन्विष्य गम्यम्” मन्त्रः ।
उपेयिवस् त्रिः । उप+वृण्ण-कातु लोकेऽपि निः । उपगते “प-
चाङ्गेऽमुपेयुषे” कुमा० “उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजात
शालवीम् । राजन्यकानि” “उपेयुषोमोक्षपथं मनस्त्विनः”
मात्रः । स्त्रीयां छीपि उपेयुषोः ।

उपोट त्रिः । उप+वृह-क्त । सन्दिवेशविशेषयुक्ते १व्यूठे सैव्ये
२निकटे, “तदुपोढैश्च न भवते; इष्टवकः” किरा० तं “वराह-
मुदोढैः प्रत्यासन्तैः” मन्त्र० । ३जटे लतविवाहे च ।
भावे क्त । सैव्यविन्यासमेदे व्युहे न० ।

उपोत त्रिः । उप+वैज्ञक्त । उपसूते । गौरा० छीष् । पूति-
कायां स्त्री शद्वरता० ।

उपोत्तम त्रिः । उपगतसुत्तमम् अव्यधानेन अत्या० स० ।
उपानिषे अत्यात् पूर्वतने । “युहुपोत्तमयोः अद्य-
गोत्रे” । “योपधाहुयुहुपोत्तमाहुञ्” “आत्युपोत्तमस्”
“उपोत्तमं रिति” पा०

उपोदक उ० उपगतसुदकम् अत्या० स० । उदकसमीपस्ते ।
“प्रजापतौ त्वा देवतायासुपोदके” वजु० १५,६, “अयं वै
लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायासुपोदके लोके
निदधाति” अत० ब्रा० १३,८,१,१, सामीक्षे अव्यवी० ।
२उदकसमीपे अव्ययम् ।

उपोदकी स्त्री उपगतउदकमत्र गौरा० छीष् । पूतिकायाम्
(पुरुषाक) । राजनि० । “हादसां पारण्यं कुर्याद्वृ-
क्षयित्वायुपोदकीम्” ऐ० त० कूर्मपुराणस् ।

उपोदिका स्त्री उपाधिकसुदकं यत्र उदादेशः संक्षयां कनु-
चतद्वत्तम् । पूतिकायाकै अमरः तत्पाकादि प्रकारगुणादि
वैट्यके उक्तम् । “एकाहं वड्मोपेता किमन्यैर्व्यञ्जनान्तरैः ।
तद्युलैरानतव्यालैर्हसत्ये या उपोदिका । वटपत्रवच्छुभ-
पतिका परितपत्तेलं हुपाचिता । नवहिङ्गुवाससुवासिता
परिमोक्तृविच्छुभिकाशिका । सुतपत्तेलविपाचिता सुव-
नाम्भतकसुपाचिता । छ्वपोटिकाज्यभिर्जिता भोक्तु-
राशु रसमायनर्तकी । पोदिका शीतवा वक्ता औद्यता

वातपिहङ्गा । पच्चाव दोषयमनो निरादुष्टिकरो मता”
उपाधिकसुदकं यत्र उदादेशः गौरा० छोप् सार्थे कन्
वा चुस्तः । उपोदीकाप्तव खो
उपीद्यह उ०उप+उद०पह-च्चप् । ज्ञाने । “तस्याह स-
खपोदग्निति” ज्ञा०उ० । “उपोदपूर्वकपहे: ज्ञानार्थ
तदर्थनात् तथार्थत्वम् ।
उपोद्वातः उ० समीपशक्तिनः प्रकृतस्य उद्वातः उद्वनम्
ज्ञानं चिन्तनम् गते । उप+उद०-हन-गतौ गत्वर्थत्वात्
ज्ञानार्थतः चापारे च्च । १प्रकृतसिद्धार्थमालोचनात्मके
सहृतिमेहे । “चिन्तां प्रकृतसञ्चार्थासुपोद्वातः विदुर्भाः”
अवधरयन्ते विद्वितः । २तदर्थवर्णने च । उच्चायोपोद्वातेन
विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति” दीधि० ३प्रारम्भे च
उद्वीदलन न० उप+उ०दृश्व-च्चुट् । उद्वीपने उत्ते जने ।
उपोपश न०उप+उम-च्चुट् । उपवासे अहोरात्रामोजने ।
“प्राप्ते ओरात्रनवमोदिने भव्योविशूधीः । उपोपशं न
कुरुते कुम्भीपाके भव्योवते” । “उपोपशं नवश्याच्च
दृश्यमामेव पारम्भम्” उ० त० अगस्त्यम् । उपवास-
यन्ते विद्वितः । उपवासस्य उपदाहसाधनत्वात् तथार्थम् ।
उपोषित न० उप+उस-भावे-क्त । १उपवासे । “नास्ति
खोषां पृथग्यज्ञः न व्रतं नाशु पोषितम्” भृतः । कर्त्तरि-
क्त । २उपवासकर्त्तर्ति लिं । “उपोषितो हितोयेऽङ्गि
पूजयेत् उनरेव ताम्” इर्गं त०उ० ।
उपोष लिं । उप+उस-चक्रमकथाद्योगे कालस्य कर्मसंज्ञा
विधानात् कर्मणि वा०क्यप् । १उपवासेन यापनीये
तिव्रादौ । “तिव्यव्यापिनो या तु सेवोपोष्या
कदा तिथिः” ज्ञानमा०उ० । उप+उस-च्चप् । २उपवास-
कलेत्वर्थे अव्य० ।
उप लिं० उप-क्त । १कृतस्य धार्म्यादो अधिकरणे क्त । २उभ-
धार्म्यादो तेवे । “इर्वं त्वयेन तद्भूदसदीयः । रित्तं भक्तन्
उत्तं कुरुकरात्मितोप्रभूत्याम्” भाग० । ३सुरिष्ठिते
च । “पर्युपरित्तिति” पार०क० । गरिसर्वतोभावेन
उभयिरसम् मुश्कितयिरसम्” इरिमायः । भावे किन् ।
उभिं वपने खो “वैआनामुभिर्विश्व सात्” भृतः ।
उपस्तुष लिं । पूर्वमुप्तं पवात् कष्टं पूर्वकालेयादिका भ० ।
वोजवपनानलनर् कष्टे ज्वेवे(वोजानते ज्वेवे) । (काढान)
उपस्तुष लिं० उप+त्तिं उप्त् च । वपनजाते ।
उप्य लिं० उप-वा० कर्मणि क्यप् । वपनोये वंत्यादी
“दोक्षितये इपतप्तेषोपानां देनेष्वेद् विक्षितेव” ज्ञात्वा०

२५, १३, २० । “उपानां वीक्षितवादीनाम्” चक्षः ।
उल्ल चार्जिते उदा०पर० अक० सेट् । उभति औडीत् ।
पिंचि उभयति ते औडीजत् त । “इन्द्राभीरत उभ-
तम्” उ० १२, ५ । “उभन्त त” द्वृभुः पर्वतासः”
दै०, ५२, १ । उभ० नि० वस्य दः सम्भुः अभ्युः । नि० उभ०
(उहठान) उत्तानस्यावतानवरचे अनुभवि उत्तानं
वस्तु अवतानं-करोतीत्वर्थः ।
उभक लिं० उभ०-एस्तु । चार्ज्जवयुते । ततः तिका०
फिज० औजायनि तदपत्ये उ० खो । तिककतवादित्वात्
गोवप्रत्ययस्य बडुषु इत्वे तुम् । उभकहुमाः ।
उभम(भ) पूर्तौ ददा० प० सक० सेट् । उभति औभीत् ।
उभोभ । उभमति उभमोह अदै० मुद्वादिरिति अविकल्प
तन्नाते औभत्” भोपधात्वात् नोपधाडोपः उभाम् अभृत
आस चकार । वेदे नष्टव्यवयः उभमि उभाति “हडा-
म्बौज्ञादुशमानक्षोजः” उ० ४, १८, ४ । “हृष्मुखं
गा वे भानम् परिष्वलमदिसु” उ० ४, १, १५ । “शर्वंसर्वहृ-
काङ्गुदस्यमौमृतीक्ष्म्यः” शिलोमुखः” भहिः । पा० मते
खुक्षि रूपम् । अन्यमते लुक्षि रूपम् ।
उभ लिं० द्वि० । उडगतो-भक् । उभ०-पूर्तौ क वा । द्वितिदि-
शिटे एकत्वापेक्षादुद्वा प्रथमं द्वित्वस्यै जनमेन द्वित्व-
स्यै कत्वे न ज्ञानदारा गव्यमात्रत्वात् रूर्ध्वसाध्यत्वादोपचारात्
तथार्थम् । “उभी यदि व्योन्निपृथक् पतेतास्” ज्ञापः ।
“उभावपि हि तौ धन्तरौ सम्युक्तौ भभीभिनः” वद्वाचा
ज्ञानावुभौ” “आव्याप्तिविनियुक्ते अस्ये उभाहितः”
भृतः । ततः उत्तिमाले निवस्तु अयच् । “उभयपक्ष-
विनीतिनिष्ठा” रघुः । उभयविधः, उभयथा उभयतः
उभयल । अस सर्वादि० सर्वानामकार्यं भृते नास्य हित्वा-
न्त्वये न अस्यकार्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ गामच् ।
स्त्रार्थे तद्वितकनि दृ अव्यक्तप्रसङ्गः । ततः प्रथमापहुभी
सप्तस्यर्थे तद्वित् अयच् । उभयतस् । काम्यां द्वावित्वर्थे
द्वयोरित्वर्थे च अव्य० । “तज्ज्ञः उनाल्पुर्यतः एष्वादा-
नेकविंश्यतिम्” यात्त० । “यक्तिं चोभयतस्तीक्ष्माकाम्याः
दृष्ट्वेत वा” । “अोषध्यः फलपाकान्ना वहुद्वयक्षोपानाः
काम्याः फलवनीये ते वनस्पतयः रूपाः । द्विलिपः
फलिनस्व इवास्तु भयतः रूपाः” भृतः । ग्रहारे
आस अयच् । उभयथा हित्वार्थे अव्य० ।
“नेत न॒ प्रियतमोभयथासौ यद्युप्तं उभृते इपुक्षे दा॒”
नेत॒ । “विलाप्ते नार्थे वा तद उत्ति विक्षीलोरुक्षुद्वयाः” ।

प्रबो०। सप्तम्यर्थे तत्त्वं अथवा । उभयत्वं इयोरित्यर्थे अथ०
“उभयत्ववर्तीं सुनोन्द्राः” जातकप० “हौ दैवे पिण्डकार्ये
त्रीनेक्षेत्रमुभयत्वं वा” क्रन्त्वो० । अक्षिं द्युस् एवं स् वा-
अथवा । उभयद्युस् उभयेद्युस् च हयोरङ्गोरित्यर्थे
अथ० । “यो अन्येद्युस्मयद्युरयेति” अथ० १.२५, ४ ।
“उभयेद्युक्तया प्राप्तौ परोपोष्वा मनविभिः” रुद्धिः ।

उभयत्वं उभयत्वं । द्वयर्थं देव हित्यविशिष्टे अस्ति हित्यवोध-
कत्वे, पि एकवच्छवचनान्तवैद प्रयोगः न दिवचनप्रयोगः ।
विऽकौ० । “उभयमानविरे वस्तुधारिपाः” रुद्धः । उर्ध्वादि०
सर्वनामकार्यम् । उभयस्तु उभयेषाम् । “अथा न
उभयेषामस्तत मर्त्यानाम्” क्र० १.२६, ८ । जसि वा शी ।
उभये उभयाः । “परेऽत्र उभया अस्तिः” क्र० २, १२,
१८ । “वे जना उभये भुज्ञते विशः” २.२४.१० ।

“किं तत्साध्यं वदुभये साधयेयुन सङ्गताः” रुद्धः ।
स्थियां गौरा० ढीप् । “उभयोँ विहिमुभावदापहः” रुद्धः ।
ध्ययभ(त)वर पुंस्त्वी० उभयत्वं उभयोर्ती चरति चर-ट० भूम्य-
न्तरिक्षवरे पञ्चभेदे स्थियां ढीप् । स्फूर्यांकान्तरायेद्वै-
दयहितीश्लयहयोगभेदे ख्लो “स्फूर्यांद्वयवेऽपि च धने च
तथोभयत्वं संस्खैर्विना विधुशुशन्ति खर्गेस्तु योगान् ।
वेदां च वोगिमुभयवचरों गुनोन्द्राः स्पष्टं फलानि विवि-
वानि वदन्ति तेषाम्” “समो राज्ञोभयवरीप्रभवो वक्त-
भयमाक्” जातकपञ्चतिः ।

उभयतोदत्(त्व) पुंस्त्वी उभयतोदत्वः दत्तपञ्चान्तरस्य वा द-
त्वादेशः । उभयदत्तपञ्चान्तरस्य वा दत्वादेशः । “पश्चुन् स्वगान्
मनुष्यां च व्यालां योभयतोदत्वः” मनुः । स्थियां ढीप् ।
दत्वादेशाभावपञ्चे तत्रैवार्थे स्थियां वा ढीप् । “उभयतो-
दत्वाः प्रजाः प्रजायने” शत० ब्रा० १.६, २.३,

उभयतोमुख त्वि० उभयतो मुखे वस्ति० । दिमुखे ऋहादौ०
“उभयतोमुखास्यां पात्राभ्याम्” शत० ब्रा० ४.७, १.७,
स्थियां स्वाक्षर्याभावे टाप् स्वाक्षर्तु तु ढीप् । उभयतो-
मुखी धनुः । “सर्वत्सा रोमत्स्यानि युगान्युभयतोमुखी ।
दातास्ता० स्वर्गमाप्नोति पूर्णैः विधिना ददृत् । यावदुपत्-
क्षस्तु पादौ दौ मुखं योनौ च दृश्यते । तावत् गौः पृथिवी
प्रेया यावदुगर्भं न सुच्छ्रुतिः” यात्र० उक्तो धेनुभेदः । अ-
न्यत्वं इयेव उत्क्रान्तिं चेत्प्रत्यक्षान्तरायोक्ता । “उत्क्रान्ते तु प्रण-
त्यक्षस्तु उत्क्रान्तिरूपे । तथ्यं संप्रददे नान्ना गावसुत्
क्रान्तिरूपे ।” विधा० पा० वद्वानमन्तः ।

उभयतश्शीर्षी० स्त्री उभयतः शीर्षे यस्ता० शीर्षकादेशः

ठोष् अङ्गोपः विसर्गस्य वा शः । उभयतः शीर्षदस्यप्राव-
शोयादियुक्तायां गति “अदितिरस्युभयतश्शीर्षी०” यजु०
४.११, “उभयतः शीर्षे यस्ता० ज्ञोतिष्ठोमसाद्यन्तयोः
प्रायशीयोदयनोययोः शीर्षत्वम् “हे शीर्षे प्रायशायोदय-
नोये” यास्तोक्ते०” वेददो० ।

उभयवेतन यु० उभयोः भेदे स्वामिनि च वेतनं यस्तु अथवा०
दूतभेदे तो हि स्वामिसकाशात् प्रक्षत्तां भृतिं ऋहात्मा०
तद्भेदाश्लुषकाशे तदीयदास्त्वेनात्मानं ख्वाप॑यत्वा तद्-
वक्त्राशात् भृतिं ऋहात्मामिनोष्ठोत्त्वेत्त्वतिनि-
वृक्यार्चमुक्तस्य सचिवादिभेद० जनयति च उभयवेतन
इत्युच्यते० “अत्रातदोषैर्देवत्त्वेष्टु रुद्रदूषोभयवेतनैः० भेदाः०
श्लोरभिव्यक्तयासनैः सामाजिकाः०” मात्रः । तावश्टू-
ताव मुद्गारात्मे चाष्टस्यप्रेविता वह्वो वर्णिताः० ते च
मन्त्रवक्त्रोः प्रधानसचिवादीन् राजवादीन् ततो विभिद्य
चाष्टस्यकार्यं चाभितव्यं तत्र तत एवावसेय विक्षरभया-
क्तेष्टुम् ।

उभयादन्ति अथ० उभौ दनौ प्रहरणं यत्वं युजे हिदण्ड्या०
इत्यस्मात् अथवा० । उभयदन्तवाधेन्द्र युजे इत्यम् उभयाङ्गदि०
उभयाकाङ्क्ष उभयाः हस्ति उभयाकर्णि इत्यादयोऽपि नि०
साध्याः तत्त्वाधनयुजे० । उभाहस्ति उभाकर्णि० उभा-
वाक्ष उभादन्ति इत्यादयः० नि० साध्याः० तत् नायव् ।
तेऽपि तत्तदर्थेषु ।

उभम् अथ० उ-ब्रा० धुमि० । इतोषे, २स्त्रीकारे, इप्रश्ने च ।
उमा स्त्री ओः शिवस्य मा लक्ष्मीरिव च गिरं भाति
मन्त्रे पतित्वेन भात्क वा । शिवपत्राम् । दुर्गायाम्
“उ मेति भावा० सप्तसे निषिद्धा पश्चादुमास्यां समुखी०
जगमेति” कुमारे निरक्तायां रपार्चत्वाम् । “यदाहृ तपसे
पुत्री० वनं गन्तु ज्ञ मेनका० । उ मेति, तेन सोमेति नाम प्राप्त
तदा चती०” काज्जि० पु० । “भावा० निषिद्धा० तपसे यदा
सा व्यामुमास्यां भवभक्तिभाविनी०” विष्णु० वत्पत्ते उ मेति
शब्दः नामहेतुत्वेनाश्वस्याः० अर्थं चाऽच्यव्याप्तेति० पा०
आजोपे टाप् । “उमासुखे विष्वफलाधरोऽपि०” “उमासुखन्तु
प्रतिपद्य लोका०” “उमासुखेष्टि०” “उमा वृद्धवान्
दाता०” इति च कुमा० । “नियोजयितुकामस्तु उभायां
चन्द्रयेष्वरम्” शिष्ठु० उभामाहेष्वरवत्तम् । वत्पत्ते०
वस्त्यते० । वे-ब्रा० भक्त् संप्रसारणम् । २हरिह्रायाम् । ४अत-
वीड्ये० (मसिना०) उभाकाटः० उम्यः औमीनः० ५कोञ्ची०
ईकान्तौ० उशान्तौ० च ।

उनाकट उ० उमाया अतसा हरिदाया वा रजः कट्च ।

अतसा हरिदायाच रजसि ।

उमागुरु उ० ईत० । हिमाचये तस्य उमायाजनकत्वा-
त्तचात्म । उमाजनकाद्योऽथव । तस्याच तदुपत्ति
कथा शिष्यु । इश्वा :

उमाचतुर्थी स्त्री उमायाजनकदिनम् चतुर्थी । ल्यैश्युक्तच-
तुर्थांसु ‘ल्यैश्युक्तचतुर्थांनु जाता पूर्वमुमा चती ।

तस्यात् सा तत्र संपूज्य स्त्रीभिः सौगम्यड्डये” ब्र० उ०

उमापति उ० ईत० । महादेवे । स च यथा तासुपवेमि
तत्कथा शिष्यु । इश्वा तन्मूलकं कुमारे च
वस्त्रिता एवमन्यतापि पुराणे इश्वा । “मेनां यावत् चती
प्राप्त हिमाचलपतित्रतासु । उमरुपा हि तपसा पति
प्राप्त पिनाकिनसु” । काशीख० उमाधवाद्योऽथव

उमावन न० उमाप्रोत्ये वनमत । पुरभेदे घोषितपुरे हेम०
उमासहाय उ० ईत० । महादेवे दुर्गासहायतत्सह-
रसाद्योऽथव ।

उमासुता उ० ईत० । काञ्चित्क्वये । तत्कथा अग्निकुमारश्वद्वे
५५४० शिष्युराणे च इश्वा । उमातनयपार्वतीस्त्रियोऽथव
उम्भुरु पु० उमित्यव्यक्तश्वद्वृष्टाति वृ अच् । इदारोर्बिकाषे,
२गन्धीभेदे च । “उम्भरस्तुम्भुर्वृक जगुरन्ये च वह-
गणान्” हरिं १२८० ।

उम्भी स्त्री उम॒+श॑-क गौरा० छो॒ श्वो॒ वस्य वः । “मञ्चरी
त्वर्द्धपका वा यशोधूमयोर्भवेत् । लृष्णानेन सम्बृद्धा
बुधैर्दम्भोति शा खृता” इति भा० प्र० उक्तायाम् अर्द्धपक्य-
वशोधूमयोर्भव्यांसु । “उम्भी कषपदा वल्या उम्भी
पित्तानिवापहा” भा० प्र० ।

उम्भुरु पु० उम॒+श॑-क उत्र रप्तः । इदारोर्बिकाषे ।

उम्भि त्रि० उम्भ॒-इन् । पूर्वे । ततः कच्चर्ण० जाताद्यर्थे
टक्क॒ । औम्भेवक तज्जातादौ त्रि०

उम्भ्य न० उमाया अतसा भवनं लेतम् वा यत् । अतसीभ-
वनदेवे पूर्वे च अभ्यौमीन तत्वायें न०

उम्भीचा स्त्री अश्वोर्मेदे । “अहुत्यला इताची च विनाची
पूर्वचित्वपि । उम्भोर्चेति च विन्द्याता” भा० चा० १२४० ।
उरु गतौ दो० पर० सद० सेट् । ओरति ओरोत उरोर ऊरदः
उर उ० स्त्री उर-क । इमेवे स्त्रियाम् अजा० टाप् । “अता वि
नेमिरेपाहराम्” द० १४०१, “उरां वेषीम्” भा० २८८० ।
त्रि० । “उरामधिरा वयुनेवु” इ० द० १४०८ ।

उरःस्त्रिका स्त्री उत० । उत्ताहारे अमरः ।

उरग उ० स्त्री० उरसा गच्छति उरस॒+गम॒-ह सुलेपव । १सं०,
स्त्रियां जातित्वात् छो॒ पादशून्यतया उरसैव तेजां हि
गमनस् । “भिन्नोत्यितं भूमिभिवोरगायाम्” “विलमग्ना-
विवोरगो” “अहूलीवोरगत्ता” रवः । २तद्देवताके
अहूलीवानक्त्वे । “उरगविधिशतास्याः शर्वीनायवारे”
ज्वो० त० । ४सीसके तस्य नागवेजज्ज्वेनामेदोपचा-
रात्तथात्वम् । अहिश्वद्वे ५८०४० विष्टिः ।

उरगभूषण उ० उरगोभूषणमस्य । सर्पभूषणे महादेवे

उरगराज उ० ईत० टच॒ समा० । १सर्पराजे वासुके ।
उरगोराजेव उपसि० स० । २महासर्पे च । “एहर्कुरेवो-
ररगराजरज्जवः” मावः उरगेशतटन्द्राद्योऽप्यभवति ।
“उरगेन्द्रमृर्द्धरत्तसदिधेः” मावः । [तथात्वम् ।

उरगस्थान न० ईत० । पाताले तेजां तत्रस्यितत्वात् पातालस्त्र
उरगाश्वन उ० उरगामनश्चावि अश-ल्य॒ ईत० । १पैभवके
१गरुडे च २मयूरे उरगभवाद्योऽथव । “स्वावासभाग
मुरमाश्वनकेतुयस्या” मावः ।

उरग्न उ० स्त्री० उरसा गच्छति उरस॒+गम॒-ह निः । सं० स्त्रियां
जातित्वात् छो॒ । [सं० स्त्रियां जातित्वात् छो॒ ।

उरग्नम उ० स्त्री० उरसा गच्छति उरस॒+गम॒-ह सुलेपः ।

उरण उ० स्त्री० च-क्षु धातोरुरु रपरः । १मेवे स्त्रियां जाति-
त्वात् छो॒ । “इकोवोरणमाशाद्य ल्युतुरादाय गच्छति”
भा० शा० १५५० च० । “य उरचं जघान नव चख्यांचं
नवतिं च इहूनु” च० २, १४४२, २दर्दुम्भृष्टके पु० स्त्रामी ।

उरणाक्ष उ० उरणस्य मेवस्य अजीव अक्षिं उम्भं वस्य ।
ददुम्भे (दादम्भैन) इष्टे । स्त्रामी त उरणस्यस्त्रावाचे
दत्तोऽह । तत्त्वते उरणसास्या आश्वा यस्येति विष्यहः

उरभ॒ उ० स्त्री० उरु उर्चाक्षं भवनि भ्रम॒-ह पृष्ठो० उच्चोपः ।
१मेवे स्त्रियां जातित्वात् छो॒ २दर्दुम्भृष्टके पु० स्त्रामी ।
तस्येदम् अश् । औरभ॒ मेवमांदादौ “इविवाऽन्देन वै मासं
पादसेन च वत्सरम् । मास॒हस्तारिष्यकौरभयाकुन्दलाग
पार्षतैः । ऐवटोरववाराहयाशैर्मांसैर्विचाक्रमम् । मासांभिष्ठ-
द्वारा लघ्निं दक्षेनेह पितामहाः” याज्ञ० । “दर्पिता
भाङ्गसहगाहमिहोरभकुङ्कराः” उच्चते पशुन् तस्य
दर्पितवसुक्तम् स च पात्यपशुः “अश्वाश्वतरनो-
क्षरोद्वस्त्रोरभमेदः एक्षप्रभतयो याम्या” उच्च० तत्त्वं
दग्धास्त्रत्वै “पात्या वातहराः इष्टे इंहस्या कफपि-
त्तवाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्दनाः”
“दंहसं मांसमौरभं पित्तव्येषावहं गुरु” ।

उरभसारिका स्त्री सुनुतोके कोटमेदे कीटयन्दे विष्टिः ।
उररो अव्यः उर-बांचराक् । १चङ्गोकारे, २विस्तारे च ।

बजि अस्त्र गतिलात् तेन सह समाप्तः उररीकाय इति
“काल्पनिकं भेदमुररोक्त्य” सांद० । वज् उररीकारा
अङ्गोकारे पु० । त्र० । उररीकत स्त्रीकृते त्रिं ।

उरलत त्रिं उर-बा० कलच् । गतियुक्ते ततो बला० चतुरथ्यां
यत् । उरल्य तत्प्रिकादेशादौ त्रिं ।

उरश्च पु० मुनिमेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका० फिज् औरशा-
वनि तस्य भर्गा० स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशायनी ।

उरस्त्र० द पु० उरस्त्राद्यतेऽनेन छद्य-शिच्-व हुख्यः । कवचे
उरस् बलायें करण्डा० ४० चक्र० सेट् । उरस्ति बलवान् भवतीव्य-
र्थः औरस्त्रीत् औरसीत् उरस्त्राम् (साम्) बभूत आस चकार
उरस् न० चक्र-असुन् भातोरुच्च रपरः । वज्ञः स्यते । “कवाटविस्ती-

र्हमनोरमोरः स्यवस्त्रित श्रीलबनस्य तस्य” “जनितमुदभु-
दस्याद्ब्रह्मकैर्च्छन्तोरः स्यवनियतनिष्ठाश्रीदृढतां शुशुवान् सः”
भावः । “उरोस्त्रुजितस्तन्” लघनमन्तव्योद्दृष्टम्” मालती०
अस्त्र ब० १० अन्तस्य स्वप्नम् समा० “व्यूढोरस्त्रो दृष्टव्यः”
रघुः । “प्रक्षयेव शिळोरस्त्रः” कुमा० । कवित्रि० “हारोरा-
वनमार सा०” सुप्रसिद्धप्रधाम् । तेन निर्मित अस्त्र औरस्,
युवमेदे “औरसः क्षेत्रजस्त्रै दत्तः कातिमण्ड चेति” कावि०
इ० उरोजातमाले च औरसं भयस् । पचे यत् उरस् ।
यज्ञोगते । २चेठे न० । तस्य इत० अन्ते अस्त्र समा० ।
अशौरस अश्वप्रधाने । ३चेत्ते पु० तस्यापत्यम् तिका०
फिज् औरसावनि । उरश्वत् भर्गादिकार्यम् ।
उरः प्राशस्त्रे नास्त्र अर्थात् चक्र् । उरस् प्रश्नोरस्ते
त्रिं । पाठान्तरे तिकादित् उरस्त्रद्व० प्रथते उर-
श्वत् फिज् भर्गादिकार्यहृ० ।

उरसिज उ० उरवि जायते बन-हृ त० सप्तस्या अलुक् ।
स्त्रीविश्वाते स्त्रते । “परिपत्यैश्वरे चैनं पीनैरुरविजैः
रुडः” रामा० । उरविजातोरसिरहाद्योपत्ति ।

“केनानामरसिरहेदुःहारदीवाम्” मालवः

उरसिल त्रिं० उरः प्राशस्त्रे नास्त्रस्य पित्त्वा० इत्त्र० । प्रश्नोर-
स्त्रे । पचे सदृप् मस्त्र व० । उरस्त्र तत्वायें स्त्रियां छीप् ।

उरस्त्रट पु० उरः कञ्चते आवितेऽनेन कट-चयर्थे करण्ये
क । १वावानामुहुरोवमेदे तदीये वस्त्रापयोताकारे इत्वा०
मेदे च । (वुक्षग्राहा०) । त्रिका० ।

उरस्त्रम् अव्यः उरस्त्रा० दिक् त्रिः, पञ्चम्याद्यर्थे तस्मिन् वा ।
१हृदयैकदेशमने इते० २वस्त्र इत्याद्यर्थे च अत्र विस्त्रात्

खरितस्त्र इतिभेदः । [ल्युट् । उरस्त्राण्मयत्व न० ।
उरस्त्र न० उरस्त्रावते त्रै-क । वज्ञोर् के कवचे । करणे
उरस्त्र पु० उरस्त्रा० दिक् यत् । वज्ञसैकदेशगत “कम्या-
वाय्य रसेन वज्ञो वस्त्र विद्विरितम्” उच्चतः निर्मिताद्ये
यत् । २पुले

उररी अव्यः उर-गतो वा० इक् । १चङ्गोकारे, २१ ज्ञ रे च ।
उरयोदि० बजि गतिलभ० तेन समा० । ल्यर् उरोबल
“तदुरीक्य खतिम्बार्वाचस्यत्वे प्रताय्यते” माः ।

उरीकार पु० उरा०+क-चक्र् । १स्त्रकारे, विस्त्रते च ।

उरीकृत त्रिं । उरी०+क-क्त । !चङ्गोकृते, २विस्तृते, च ।

उरु त्रिं ऊर्यु-कु रुज्जोपो हुख्यश्च । !विशाले, २द्विति च
“विश्वीर्ये दृष्टव्यदुरव्यप्रकाशं” तेजाधृ० निर्धिसुस्तम्भ-
सामनन्तम्” भा० आ० २२च्य० । ३वक्षुचे निरु०
“दविजाता उरस्त्रया” च० १२६८, “उरस्त्रा० बङ्गनि-
वासो” भा० “रथे युड्ज्ञुरुचक्षे” । ४विस्तीर्थे० च
द्वहृत्वस्य विस्तीर्थायत्तत्वात् । “जनास उरु ज्ञातं सुन-
निभाचकार” च० ११००, ४०८, “स्त्रिमदुरक्षितै व्ययोहि”
च० ६८८४१, उरगायः “उरुग्युतिरभयानि” च०
८६०४०४, अहोविदिषा उरुक्तिरहुतः” २२६४०४,
“अग्नामिष्वरुधारामरहृतम्” च० ११००, “उरुमधाः
प्रथमानम्” यजु० २००, १६८, “गाथयोरौ रथ उरुयुगे” च०
८८८८८, १५३८८८ च “गतोरुमार्गः” मालवः भाषितु० रु-
त्वात् क्लीवे वृतीयद्वचि वा पु० वृ० । उरवे उरये० इयादि
विद्यां गुणवचनसत्त्वात् वा छीप् । “शिरोभिष्ठे स्त्रीलोकी०”
क्षजज्ञातारक्षव एसः” मतुः उरोर्यादः इच्छा० इमनिद् ।
उरिमनु तद्वाने । पचे त्व, उरुत्व न० । तत् उरुता० स्त्री
अस्त्र औरव न० । तद्वाने ।

उरकाल पु० उरः कालः पाकेऽस्य । (रास्त्रावश्याम्) १महा-
कालवतायाम्” रत्नमा० । कर्म० । २दीर्घकाले ।

उरुक्रम पु० उरवः मूस्यादिव्यापकत्वात् क्रमाः पादविक्षेपा
अस्त्र । !वामनरुपे भगवद्वतारे० “वस्त्रोरुविक्रमणेषु धिं-
त्वियन्ति भुवनानि विद्या” च० १५४८२, “यस्य विष्णो-
रुवु विश्वीर्येषु विष्णव्याकेषु विक्रमणेषु पादविक्षेपेषु
विष्णा० सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याच्चित्य निवसन्ति य
विष्णुः ऋवृते” भा० । इति तस्योरुक्तन्त्वे विह्रमुक्तम् ।
“यं न इन्द्रो इहस्तिः यं नो० विष्णु रुक्तमः” च० १६८८८,
८८८८८ विस्तीर्थे० क्रामति पादान् विजिपतीव्युरुक्तमः
विष्णुः भा० । उरु प्रधानं पदमात्रम् क्रामति-क्रम-

अच् देत् । भगवतोऽष्टमावतारे उक्तमहदेवे च । “अट्टमे
सेवदेव्यान्तु नामेजात उद्ग्रहमः । दर्शयत् वर्त्मं धीराणां
सर्वेषामात्मनाकृतम्” भा० १४० ३८० उक्तमहदे
विवृति है या ।

उरुगाय पु० उरुभिः अहेगीयते गम्यते वा गै—गाने गाढ़
गतौ वा कर्मणि धज् । परमेष्ठै वासुदेवे “लोकानि
उरुगाय ! विकमे” क० ८०, २८, ७, “उरुभिर्वृक्षभिर्नात्यः
वृक्षपु देवेषु गता वहुकोर्त्तिर्वा”भा० उक्तकोर्त्तिरित पञ्चे
गीयते गायः कीर्त्तिरित्येः “अत्राह तुरुगायस
विष्णोः” यजु० ६, ३, “विष्णु उरुगायैः” वजु० ८, १,
वः पार्थिवानि लिभिरिहि सामभिरुक्तमिटोरुगायाय
जीवसे क० १५५, ४, “उरुगायाय उरुगायाय”
भा० । गाढ़ गतौ भावे वज् गायो गतिः कर्म० २वि-
स्तीख्यां गतौ ‘सोममहुरुगायं प्रतिदां ददा’कठयक्तो ।
“उरुगाय विष्णाणां गतिम्”शा० भा० “असम्बाधातुरुगा-
यतोऽभिधाय त” वा० ८० उरुगायवतोविष्णीर्खं गतीन्”
गै गाने वज् कर्म० । उक्तकोर्त्तिरित्येः “प्राप्तस्य वाता-
योरुगायं कुरुते” यत् व्रा०, १३, १४,

उरुचचस् लि० उरु वथा सात् तथा उटे उच्च-उच्चत् ।
१महादेव्यने “वर्षितक्त्वा उरुचचसा नरा?” वा० ८,
१०१, २, सर्वदृष्ट्यात् रुद्धये पु० “नमोभिरुरुचो वृत्ति-
वान्” ६, ५, ८, यं नः रुद्धय उरुचचा उदेत्” ७, ३५, ८,
उरुजमन् लि० उरु ज्ञानि वितर्यति । वहुभूमियुक्ते “उरुज्ञा,
य उरुजमन्पुरुचन्”वज् ० ६, ४, २,

उरुज्ञयम् लि० ज्ञ्य-वभिमने करणे अत्तु उरु ज्ञयोवेगोऽस्य
विस्तीर्णवेगे । वेगेन इ वर्णामिभवात् ज्ञयस्तथा-
त्वम् । “उरुज्ञयसमिद्युभिः” क० ८०, ६, २८, ८० “उरुज्ञय-
दम् विस्तीर्णवेगम्” भा० । “उरुज्ञयसं इतयोनिमा-
हुतम्” ५, ८, ६, देहानः पूतना उरु ज्ञयः” ८, १३, १,
इत्यत् ज्ञयोवेगार्थक्षादुक्तन्तया प्रयोगात् तस्या
दनक्षयन्” प्रभादिकम् ।

उरुज्ञि लि० उरु वथा तवा ज्ञयति ज्ञि क्रिप्तेदे नि० न
वज् । जृ-वा० किंवा । प्रभूतगतियुक्ते । “अर्थाक्रिप्त
उरुज्ञयः लघुध्वम्” वा० ७, २८, ३, “उरुज्ञय प्रभूतग-
मनः” भा० ।

उरुज्ञु पु० उपद्रवके अत्तुभेदे । “उरुज्ञाः यक्षधूमदा उ-
रुज्ञा वे च मृतमाटा । कुरुत्तुस्तम अयाशयः । तामसा
नक्षयस्ते प्रतिषोधेन नाशय” वज् ० ८, ६, १५,

उरुविल लि० उरु उरु विवरमस्य । उरुच्छिदयुक्ते पाले
स्यात्यां स्त्री गौरा० उद्देश् । “वशेषीका भिद्येत वा-
उभिद्वा नवा स्यात्युरविली सात्तसामिमं पर्यावपेत्”
यत् व्रा० १०, ६, ४, ८, ८,

उरुज्ञ पु० उरुभ्योऽद्युभ्यो जायते जनयति अस्तमूत्तययेऽन-
ड पृष्ठो० अहोपाः प्रभूतपयोजनके । “गशसुरुज्ञमध्यर्वदि
व्रजम्” क० ८०, ७७, ४, “उरुज्ञ” प्रभूतानामयां जनकम्” भा०

उरुरी वज्य उरुराति रा०-वा० की । उरुहीकारे उविस्तारे च ।

उरुलोक न० उरु वथा तथा लोकयते लोक-कर्मणि
वज् । उरुनरित्ये तस्य सर्वलोकेभ्यो महस्त्वे न
ज्ञानात् तथात्वम् । “कालखात्तिदिगं सर्वगतत्वं परमं
महत्” भावोक्तेस्य परममहत्वम् । “ममान्तरिक्षमुरुचोक-
मस्तु” क० १०, १२८, २ । कर्म० । २वेद्वक्तोके पु० ।

उरुवु पु० उरु वायति वै शोषणे क । एरण्डद्वके “शम्या-
कोरुवर्णमूर्वाजिगम्भानिशाक्षदः” उसु० साधें कन्
तत्वैव । रायमुकुटस्तु उरुवुक्ष्याने उरुवकरत्यहीचकार
पृष्ठो० साधु० ।

उरुवूक पु० उरु वायति वै शोषणे “उरुकादयव” उसा०
नि० । रत्नैरुद्गे “पुनर्स्यावायाद्यतर्कार्य्युरुवूकवस्ताद्वी-
वित्तशाकप्रस्तरीनि उष्णानि व्यादितिकानि वातप्रशम-
नानि च” सुसु० । “पटोवासात्तुकुकारदेहुकुटुकिकाकेनुको-
उरुवूपटकिरातिक्तककोटिकारिट्कोषातकोकेतकरीराट-
कुषार्कुष्यप्रभर्तीनि रक्षपित्तहरायदाङ्ग्हीद्यानि सुहृनि
कुठमेहहज्जवरच्छासारकासारकिडायि च” सुसु० ।

उरुव्यचस् लि० उरु विचति व्यच-व्याने (वियेव्याप्तौ) उरुन्
अतिव्यापके । “अरोरुव्यचाः पृष्णताम्” वा० ३, ५, १ ।
“उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः” भा० । विस्तीर्णे “उरुव्यचसे-
महिने” वा० ७, ११, १ । “उरुव्यचसा विस्तीर्णे” भा० ।
“ममउरुव्यचा अदितिः” ५, ४६, ६ । “उरुव्यचसो-
धान्ना पत्तवानाः” वजु० २७, १६,

उरुधा लि० उरु सनोति उत्त-विट्ठा वेदे वलस् । उक्त-
दातरि “महीमस्यमुरुज्ञामुरुज्ञः” वा० ५, ४४, ६ ।
“उरुधां उक्तदातारम्” भा० ।

उरुष्य रक्षये पर० सक० सेट् । उरुष्यति औरष्योत् । “उ-
रुष्य राय एवो वजस्य” यजु० ७, ४, ४४ अस्य व्यास्याने “उरुष्य
राय उरुष्यतीरक्षयकर्मा” वेददी० । “उरुष्यदिति:
पितोरपस्ये” वा० ३, ५, ८ । उरुष्यत् रक्षत्” भा० ।
“गोपीवे न उरुष्यतम्” वा० ५, ३५, ८ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्यं रक्षणिच्छति क्यद् च यवोपः
रक्षणेच्छायाम् । “उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः” च.
५, ४४.७ । “उरुष्या रक्षणेच्छाया” भा० दत्तोयाया लुक् ।
ततः उ० “उरुष्यु रक्षणेच्छावति” “इमे मा पोता यशस
उरुष्योरथम्” च० ८, ४८, ५ । “उरुष्यः रक्षा-
कामाः” भा० ।

उरुचौ स्त्री उरुच्छ्रुतिक्रिप् डीप् अङ्गोमे पूर्णांशोदीर्घः।
अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम् । “उरुची विश्वे यजते नि-
पातम्” च० ४, ५६, ४ । “शं न उरुची भवत् स्त्रापामिः”
च० ७, १५, २ “विश्वयमाणो अमतिमुरुचीम्” च० ७,
४५, २ “या ते जिह्वा सधुमती हुमेषा अग्ने देवेष्यत
उरुची” च० २, ५७, ५ । स्त्रीमिदे उर्वश् तथार्थं शसा-
दाचि उरुचः उरुचा इत्यादि ।

उरुष्यस् त्रिं उरु दीर्घे नासिके तस्य नसादेशः वेदे
ग्रिष्ठत्वं दीर्घत्वं । दीर्घनासिकायुक्ते “उरुष्यसावस्तुत्पा”
च० १०, १४, १२ ।

उरोजु पु० उरुषि जावते जन-ड “जे विभाषा” पा० सप्तम्या
बुक् । स्त्रीस्त्रोने “दध्व्युरोजज्ञयमुरुद्योतव्यम्” “रेजाते रु-
चिरड्यामुरोजज्ञम्” भाषः स्त्रादिकं स्त्रुत्यमेष्य जना-
काणे उत्पत्तमपि यौवने उद्दित्यते । यथाह भाव-
प्रकारा० । “वाचानां शुक्रमस्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते ।
तेऽसां तदेव तादृशेष्ये पुष्ट्याद्युक्तिमेष्यति कुमुकानां
प्रफुल्लानां गन्धः प्रादर्भवेद्यथा । रौमराज्यादवः
इुसां नारोचामपि यौवने । ज्ञायन्ते तत्त्वोर्भेदो चेयो
व्याख्यानतः स च ॥” । तथा च इुसां रौमराजीस्त्रापुभृतयः
नारीणां त रौमराजीस्त्रापुभृत्यर्थं व्यवहृतयः ॥ । व्यार्त-
वस्त्रोद्देशकाच्च एकादृशवर्णदुत्तरः स्त्रियाकुपः ।
“व्यष्टिवर्णी भवेद्वौरी नववर्णी त रोहिणी । देशमे वन्यका-
पोका तत ऊर्जं रजस्त्वा” उ० १० ८, ४८ । इदमपि
वस्त्रादितविश्वयम् धातुभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति चोके
उप्पते सम्भावनाभिया दृश्यमावदादर्त्तं देवेति तत्त्वम् ।
उत्तरे द इदमशब्दोपरि रजःसम्भव उक्तः । “रसादेव
रजः स्त्रीषाम् साधि साधि व्याहृत उत्तरे । तदर्प्तदृ-
दादशादूर्ध्वं याति पश्चात्यतः लयम्” रजःपदं स्त्रोद्दे-
दस्यायुपद्मायम् । गर्भिष्यामः पीनक्षत्रे दृश्यवङ्गत्वे च
कारणसुक्तम् भा० ४० । “व्यष्टीतगर्भीणां स्त्रीषामार्त्तव-
वक्षानां स्त्रोतानां गर्भेष्यामरोधादार्त्तवं न स्त्रित तदेव
प्रतिष्ठतमूर्त्तमागतमुपचीयमानमपरा भवति येष्वौर्मुखी तर-

सागतं पयोधरौ याति तक्षाद् गर्भिष्यामः पीनोक्तौ एवो
घरौ भवतः” इति । उरोभूप्रभृतयोऽप्यत्र “उरोभूवा कुञ्च-
युगेन लृभितम्” नैव० ।

उरोभूषण न० उरोभूष्यतेऽनेन भूष-वरये ल्युट् दैत० ।
१२३० उरोभूष्यत्वारे हारे । उरोभूष्यति ल्यु । १२८० देवि० ।
उरोहहती स्त्री वैदिके उन्द्रेभेदे । “उहती जागतस्त्रयच
गायत्राः । पथ्या पूर्वेच नृतीयः । व्यङ्गुसारिणी द्वितीयः ।
स्त्रभयीवी कौटुकेः । उरोहहती यास्त्रस्य” काला०
उक्तेः यास्त्रमते द्वितोयचरणस्य जागतामक्त्वे च-
न्यैषां त्रिवाणां गायत्रामक्त्वे च सा भवतीत्यैः ।

उरोहस्त न० उरुषि हस्तयेपाचातोयत्व । बाढ़युद्धेदे
बाढ़युद्धयकारः भा० ८० २२४० दर्शितः यथा
“करप्यहृष्पूर्वन्तु लत्वा पादाभिवादनम् । कक्षैः कक्षाणां वि-
धुम्बानावास्कोटं तत्र चक्रतः । स्त्रम्बे दोर्यां समाहृत्य-
निहृत्य च मुहूर्मुहूः । चक्रमङ्गैः समाज्ञित्य पुनरास्कालम्
विभो ! । चित्रहस्तादिकं लत्वा कक्षावन्धं च चक्रतः ।
गवग्रहाभिवादतेन स्त्रुलिङ्गेन चायनिम् । बाढ़पाशा-
दिकं लत्वा पादाहर्तश्चाबुभौ । उरोहस्तं ततत्वक्रे
पूर्णतुम्बौ प्रयुक्त्य तौ । करसंपीडनं लत्वा गर्जन्तौ
वारण्याविद । दुर्दोनो भेषस्त्राशौ बाढ़प्रहरणाबुभौ । त-
सेनाहृत्यमानौ त अन्योन्यं लत्वोक्त्यौ । चिह्नाविव सु
षंकुञ्जावल्लिप्त्याक्षयं युध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं समापीचा-
बाढ़म्बानुभयोरपि । आहत्य बाढ़मिथापि उदरं च
प्रचक्रतः । उभो कट्रीं सुपाच्चेत् तत्वत्वन्तौ च शि-
क्षितौ । अधोहस्तं स्त्रकण्ठे तूदरस्त्रीरसि चाच्चिपत् ।
सर्वोत्तिकालमर्यादं पृष्ठभङ्गस्य चक्रतः । संपूर्णसूर्द्धा बाढ़-
म्बां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतः । तदेष्यीङ्गं यद्यकामं पूर्णयोगं
समुटिकम् । एवमादिनियुद्धानि प्रकृत्वन्तौ परस्परम्” ।
व्याख्यातच्छैतत् नीलकण्ठेन “कक्षैः दोमूलैः कक्षाणां
प्रकोष्ठगतां रज्जुं धृत्वामौ । यतः तत्र कक्षैः आस्कोटं
चक्रतः बाढ़मूक्तास्कालनेन अङ्गदृश्यवरज्जुयेष्यं चक्रव-
नावित्यैः । चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकृ-
च्छनप्रसारणोपर्यधशालनमुट्टीकरणात् चित्रहस्ताः का-
दिपदात् पादस्याप्याकृच्छनादि । कक्षावन्धं परस्परक-
च्छ्राणां हस्तौ लत्वा वन्धनम् गणेन नयणेन भालदे-
शेनाभिवादत्वेन पायष्ट्रशाङ्कत्वास्योरभिवादेन वि-
स्त्रुलिङ्गोत्प्रस्त्र्याश्यनिं वज्रिमित्र स्वर्जतरिक्ष्यैः । बाढ़पा-
शादिकं चरणपाश चादिष्ट्रार्थः । पादाभ्याम् आहताः

शिरा: चायोयाम्यानौ हहप्रहारौ नाडोपयं तम्भि
वदनावल्लाकिंच्यैः । उर्दोहस्तं उर्तसि चमेटाप्रकारम् ।
पूर्खकम्भौ द्वितं परस्तरं द्वावपि चक्रदर्शित वक्तुम् ।
तत्तेन चेपेट्या । आद्य जलु देशे एष कृत्या वाङ्गमिः
बङ्गत्वाहृत्वपि मिथः उदरम् चादाय प्रचक्रतः प्रचिति-
पदः कृ निचेपेष्य छान्दसं रूपम् । एवं कदां चुपाश्च
च प्रचक्रतः । तत्त्वनौ तत्त्वसन्नकरणं गत्वसङ्गेत्र इत्यैः
तद्वनौ । अधोहस्तं उदरसाधस्तात् फूलं तत्वा हस्ताभ्या-
मुदरमातेऽन्न स्वकर्णे खोरमि च कण्ठोरः समोपे अनीय
आक्रियत् चास्कालितवान् । पृष्ठस्य भूम्बन्धं न जातं
भङ्गं पराभवं वाङ्गम्यां उदरादिनिपीडने सम्पूर्णं मूडीं
द्वलपीडः पूर्खयोगं योगोविच्चक्षवातनं तत्त्वं पूर्णम् ।
अच्युतं मुद्देः पातं प्रदर्श्य अच्युतं पातनमित्यर्थः एवमा-
दिनियुडानि पादाकर्षणशीर्षकल्पीकरणादीनि”

उ(ज)ज्ञं जीवने वा तु ० उम० अक० पक्षे भ्वा० पर०
सेट् । उ(ज)ज्ञयति ते उ(ज)ज्ञति । क्वौज्ञ्ञजत्-त
च्छौज्ञ्ञति । उ(ज)ज्ञ्याम् बमूव आस चकार चक्रे
पक्षे उ(ज)ज्ञाम् बमूव आस चकार । कृ उ(ज)ज्ञत, उक्ते
वक्तान्विते । यिष्णत्वे वर्जिते त्रिंदोर्वादिरयमिति बहवः
उ(ज)म्भे नाभं उ० उर्जेव स्वत्रं नाभो गर्भेऽस्य अच्च उमा०
हस्तः । लूतायाम् (माकडसा) दोर्वादिरयमिति केचित् ।
उ(ज)र्णी स्तो जंग्यते आच्छाद्यते जंग्यु-ड हस्तः । भिरादि-
लोक्त्रि २लाटस्त्रोमसमूहस्तके त्रिक्रमेदे । “लबाट
पट्टे लवन्नलिननाल्लभङ्गतन्त्रीयमूर्सा परिस्कुरति” काद० ।
दोर्वादिरयमिति बहवः:

उ(ज)हृ दाने खादे सक० क्रोडायाम् अक० भ्वा० अमा०
सेट् । उ(ज)टेते चौहृष्ट दोर्वादिरयमिति बहवः ।
उ(ज)द्रू उ० उद्द-रक् । जर्खिडादे (उदिरात्) दोर्वादिर-
यमिति बहवः ।

उ(ज)र्वि हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । उ(ज)र्विति चौर्विति ।
क्रिपि यत्तोपे जः उरौ दोर्वादिले उरौ इति भेदः ।
उर्व्वे उ० उर्वीं पृथिवी रुच्चारस्यानव्येनास्यस्य अर्श० अच्च०
एष्यिवीसज्जारिक्ति पिण्डैदे तारण्ड० ब्रा० दश्यः । उर्वि�-
मेदे ततः विदा० अच्च० । ओर्वीं तदपत्ते उँस्तो ।

उर्वेट उ० उद्द बूद्धं तथाऽर्टित अट+अच्च० इत० । वतुसे
त्रिका० । तस्य दोर्वादिक्षम्भादिना अटनात् तथात्वम् ।
उर्वरा स्तो उक्त यस्तादिकमृक्तिं अच्च० इत० । १सर्वयस्या-
म्भूमो “पततां गणैः पितृ वार्षमुर्वरा” मापः २सूमिसाले

वित्तः १च्छिकेंत्रिं उर्वरमधिं जातमस्य तारका० इतच् ।
उर्वरित चाधिकद्युक्ते (उपचान) चाधिके । उद्धनु महत
चक्रति अ-अच्च० इत० । अस्त्रोभेदे “कलानिधिर्गुच्छ-
निधिकपूरतिक्रोर्वरा” काशीस्त ।

उर्वरासा त्रि० उर्वरां भूमि० सनोति सन-विद्धा । सूमि-
विभाजके उत्तादौ “सेत्वासां ददयुरुर्वरासाम्” अ० ४,
१८०, उर्वरासां उवम्” भा० । २उर्वराविभाजके त्रि०
“त्वं न: सहच्चभरुर्वरासाम्” अ० २००, । “उर्व-
रासां भूमीनां सनितारं संभक्तारम्” भा० ।

उर्वरी स्त्री अ-गतौ वनिप् डोप् वनोरव । आधिक्यप्रा-
प्तायां स्त्रियाम् “न्योषधीनामहं” उष्ण उर्वरीरित याध्या०
अथ० १०, ४, २, अन्यलिङ्गे उर्वन् इत्येव
उर्वर्यै त्रि० उर्वरायां भवः यत् । १सर्वयस्याद्ग्राम्भिमवे इहमेदे
“नम उर्वर्याय खल्याय” यजु० १६०, २५, उद्गाध्यायः ।

उर्वशी स्त्री उद्धनु अन्ते वशीकरोति उद्द-अश्च-क गौरा०
डोप् । स्वर्गवेश्यामेदे । अस्त्रोभेदाश्च अस्त्रः यद्देव उक्ताः
इव अन्नारायणोरु० भित्ता जाता यथोक्ते० इतिं० द५
च० “नारायणोरु० निर्मिद्य यस्त्रूता वरवर्णिनी० ऐश्वर्य
दयिता देवी योषिइत्रं किमुर्वशी०” तत्त्वं उक्तं नारायणोरु०
कारण्यत्वेनाच्चूते प्राप्नोति अश्च-क उक्तं पृ० हस्तः । इति
विषयः । इवमेव उद्धरवसः पद्मी आसीत् । “युद्धोनुध-
स्तोत्तमसीर्यकर्मा पुरुषवा० यस्य सुतो सुदेवः । तथैव
पद्माचक्षमे महात्मा पुरोर्वशीमध्यरसां वरिष्ठाम्” १५४
च० “युद्धरवाः सुतोविहानिकायां समपद्मन्” इत्युपम्य
“षट् सुता जन्मिते चैतादुर्धीमानमावसुः । दृढायुध-
वनायुधं यतायुद्धोर्वशीसुताः” भा० अ० ७५च० ।
सा च इन्द्रलोकगताज्ञनस्य समोपे रिरंसया गत्वा
तेन प्रत्यास्याता तस्मै शापं ददाविति कथा भा० व०
४६च० “तव पितृभ्युत्तत्तातां स्वयञ्च उद्धमागताम् ।
युद्धान्वां नाभिनन्देयाः कृ मत्वाद्यवद्यगताम् । तस्मात्प-
र्वन्नः पार्थैः० स्त्रीमध्ये मानवजितः । असुमानिति
विष्ण्याः० वण्डविद्विरिष्विति०” २नदीमेदे उर्वशीतीर्थयद्वे
उद्दा० ।

उर्वशीतीर्थै त० मारतोक्ते तोषमेदे । “उर्वशीतीर्थमासामा
ततः सोमात्रम् बुधः” भा० व० ४८० । तत्त्वं नद्युपम्य०
“उर्वशीं छन्तिकायेऽगत्वा चैव समाहितः० क्वौहित्ये०
विधिवत् ज्ञात्वा पुरुषरीकफलं लभेत्” भा० व० २५४० ।
उर्वशीरमण० उ० उर्वशीं रमयति रम-वस्तु० इत० । उन्द्रवृष्ट्ये०

बुधपुत्रे उद्धरवसि वृपे उर्वशीवज्ञभादयोऽथव ।

उर्वारु पु० उद्द-यथा तथा चहच्छति च-उण् । कर्कशाम् ।

खार्ये कन् अत्रैव । “उर्वारुकमिति वन्धनान् योर्मुक्षीय माहूतात्” क० ७,५८, १२, । यजु० ३,६, “उर्वारुकमिति वन्धनादितो मुक्षीय मासुतः” ३,७, अस्य स्तोत्रमपि अप्राचिजातिवचनतात् अड् । उर्वारुः तदर्थे ‘किञ्च्चित्प्रव वन्धनं सूच्यमूर्वीर्वा इव’ अथ ० ६, १४, १,

उर्वी स्वे उर्वा+युष्मवचनतात् स्त्रियां वा छीप् । १२हस्यु-क्षावा स्त्रियाम् “उर्वीं स्वजन्” उर्वयस्ते उदा० २४थिव्यां च तस्माद्वच्चात् तथात्वम् । “तैरुर्वीनिहितवचनत्पद” प्रचेष्ट भाषः । “अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरर मिति” “स्थितः सर्वोच्चतेनोर्वीम्” रघुः वेदे “सुपांसुलुगियादिना” पा० सर्वविभक्तौ दिवजादेशः “सिम्बुनक्षोद उर्विया व्यञ्जैत्” क० १,६२, १२, “उर्विया महती” भा० “प्रतीची चतु-कृद्विया विभाति” १,६२,८ । इनद्याम् निरु० ।

उर्वीधिरु० उर्वीं धरति च-च- द३० । पर्वते तेषां कीलकरुपेण अवस्थनेन प्रयिव्याधारकतात् तथात्वम् भूधरादयोऽथ “गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्याः” कुमा०

उर्वीधिव पु० इता० । पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीयोर्वीवर तत्त्वादयोत्यत्

उर्वीभृत् पु० उर्वीं विभृति धारयति पात्रयति वा भ-किप् तक् दृत० । ११वृत्ते राजनि च एवं पृथिवीभृद्वरणोभृदा-दवोऽथव । “उदयति खा तद्भृतमालिभिर्घरणोभृद्वितव विष्वष्य वत् । अरुमितोऽपि हि वाष्पनिरीक्षणात् व्यभिचकार न तापकरोऽनलः” नैव० तत्र धरणीभृत् राजा पर्वतव च व्यभिचारव साधनसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगित्वद्यः तेन साध्ये तत्सम्भवः तादश्यभिचारव उपाधिवादे विनामणौ अङ्गोकतः तज्जु उपाधिश्वदे दर्शनम्

उर्वीहृहु पु० उर्वीं रोहति रुह-क उ० । इच्चे “हिर-

गसयोर्वीरुहविष्वितन्तुभिः” भाषः;

उर्श्री स्त्रो उरोर्माय वा० व्यत् उत्तोपय । महत्त्वे “रुद्राणाम् व्यायां स्त्रादित्याः” यत० वा० १,५,१,१७, “उर्वीयां सहस्रे” भा०

उल दाहे (सौवः) पर० सक० सेट् । ओलति औलीत

उल उ० उल-टाहे कर्मणि वज्र्ये क । इतगमेदे “उलो-हलिक्षणे उषदंशस्ते धात्रे” यजु० २४,२१ । “उ-लोहनगमेदः” वेददी० । ततः चतुर्यां बत्ता० य । उल्ल भरकसविक्षणदेशादौ लिं० ।

उ(ओ)लड उत्तेषे इदित् वा चुरा० उभ० पत्रे भ्वा० पर०

सक० सेट् । उ(ओ)लण्डयति ते उ(ओ)लण्डति औलि-लण्डत् त औलण्डीत् अयं लडि औदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द) पु० राजमेदे तेन निर्दृशम् वरोऽह्मादिं बुज् ।

औलन्द(न्द)क तच्चिर्मितपुरादौ लिं०

उलपु० उ० वल-कपच् संप्रसारणम् । १शास्वापलपचययुतायां

बतायाम् २कोमले लण्डमेदे न० (उल्लण्ड) । ‘नशोलपम-

लक्ष्मृतयैवलामः’ “उत्तीर्ष्मारलघुनाम्यवृक्षपौष्टिक्ष्य

निःसहतरेण तयोरधस्तात्” भाषः ।

उलप्य पु० उलपे भवः यत् । इतगमेदे । ‘नशोलोचाय चोद-

पाय” यजु० १६, ४, ५, रुद्राध्यायः

उलिन्द पु० वल-बा० किन्दच् संप्रा० । देशमेदे उलादिकोषः ।

उलु त्रि० उल रस्त लः । १२हति २४दियुक्तश्वदे च विवाहादौ स्त्रीमिहज्ञायें शब्दमेदे “प्रकारे गुणवचनस्य” पा०

प्रकारे द्वित्वम् । उलु उलप्रकारे । “उज्जैरुलूध्वनिरु-ज्ञवार” नैव० “यत्तद्जायत सोऽसावादित्यक्ष्य” जायमानं षोषा उलूलवोऽनूदितिडन् सर्वोच्चि च भूतानि सर्वे च कामाक्षात्त्वात्त्वोदयं प्रति प्रत्यावनं प्रति षोषा उलूलवो-इत्तुतिडनि” वा० उ० । “उलूलवः उलूरवः विक्षीर्षवाः” शा० भा० ।

उलुपु० उल यायते रक्षते अस्तात् पा० रक्षणे-क्षपादाने वज्र्ये क रस्त लः । उलपहणे । “ल्लोलुपपुलाकचिङ्गा-तुमेयर्जरत्कान्नारकूपैरिव” काद०

उलुलि पु० उल-उलि । उलिद्वचकश्वदे । “एथग् षोषा उलूलवः क्षेत्रमन्त उदीरताम्” अथ ० ४, १६, ६,

उलूकु पु० वल-समवाये जक संप्रसारणम् । १पेचके, जातित्वात् स्त्रियां उलूलूकीसा च ताम्यायाः कन्यायाः श्येन्याः

कन्या “पट्टसुतासु महासत्वास्ताम्यायाः परिकीर्तिताः”

इत्युपकम्य “शुक्षीशुकानजनयदुलूकीं प्रसुलूककान्” विष्णुषु पु० ।

२४न्द्रे, कैतव्ये इद्येणीधनदूतमेदे ४४त्येके । (उल्लण्ड)

“लजति मुदसलूकः प्रोतिमांश्वकवाकः” भाषः “वृगोधोलूक

काकांश्च शुद्धव्याप्रतं चरेत्” मतुः “वदुलूको वदति सो-

घमेतत्” क० १०, ६४, ५, ४, “विविधाचैव सम्प्रीढः काको-

लूकैव भक्षणम्” भाषः । अव काकोलूकैरित्युक्ते कालो-

लूकैमित्यादि विरोधे समाहारकत्वविधानः प्रायिकसिति

गम्यते । “उलूकान् सुषुवे काकी श्येनो श्येनान् व्यस्त-

यत्” भा० आ० ६४, ३ । उलूकनामा द्रूतस्य युधिष्ठिरादीनां

समीपे दुर्योधनेन प्रेषितः यथा “व्याहूयोपहृरे

राजवृत्तकमिदनवीते । उलूक ! गच्छ कैतव्य ! पाशडवान्
सहस्रमकान् ॥ इत्यादिना भा० उ० ५०१च० । उलू-
कश कैतव्यः कितव्यस्यापत्यम् । तदगमवभिक्षयै उलू-
कदूतगमपत्य उद्योगपवोलंगतं पर्वतं ४८देशभेदे । “उलूक-
वासिनं राजन् दृष्ट्यसुपजग्मिशान्” । “उलूकातुस्तरं
चैव तांश्च रात्रः समानयत्” भा० ८०च० । अथवा देशः
“प्रययावृत्तरां त ग्राहिष्य धनदपाक्षिताम्” इत्युपकम्य
तस्य कीर्तनात् धनञ्जयस्य उत्तरदिविजय एव तस्य
उलूकदेशस्य वर्णनात् उत्तरदेशस्तीति गयते । ५८देश
भेदे च “उत्तरं पर्वतोद्देशं ये ते दुर्गमहा नपाः ।
आरोहन्त विमर्हन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः । उलूकः
कैतवेयश्च”हरिवंदृष्टि ।

उलूकयातु पु० उलूकद्वये याति या-तन् । असुरभेदे ।
“उलूकयातुं गुरुलूकयातुं जहि” उ० ७, १०४, १२ ।
“उलूकद्वये यातसुलूकयातम्” भा० ।

उलूखल न० जहू खम् उलूखं पृष्ठो० तत् खाति
गृह्णाति ला-क । धान्यादिकरणनयाधने काष्ठमये १११६
(उत्तरो) तश्च यज्ञियपात्रभेदः । तत्त्वव्याप्तकम्
“उलूखलसुखले अर्णिमात्रे औदिस्त्रे प्रादेशमात्रे
चतुरस्तसुलूखलं सध्यसंस्थोतमूहूँ हत्तम्, उपलं दक्षिण-
सुलूखलात्” कात्या० १७, ५, २ । तदुत्तरल ख्वले ११५पि
उदा० । “वनस्पतिभ्य इत्येव सुखलोलूखले हरेत्” मनुः
“स्फुर्युपर्यकटानात् सुखलोलूखलस्य च । अद्विस्तु प्रोक्षयं
योवं बहूनां धान्यागससाम्” तस्य मनकाशौचं चेयम्
उलूखलं शद्दस्य यात्तेनान्यथा निष्क्रिद्येति यथा ।
“उलूखलसुत्करं वोक्तं वोहूकं वोरु भे कुर्वित्यवरीत्तदुलू-
खलमभयसुकरं वै तदुलूखलमित्याचते परोक्षेण” ।
स्वार्थे करु तत्वार्थे “स्फुर्ये ग्रह उलूखलके” उ० १, १२८,
५ । तदस्य साधनत्वेनास्यस्य ठन् । उलूखलिकः । तत्-
साधनके जने “दन्तोलूखलिकोऽपि वा” मनुः २४ुगुलौ पु०
उलूखलसुतु पु० इत० । उलूखलेनामिषुते सोभरसे
“उलूखलहुतानामवंदित्तूः” उ० १, २८, १, २, १ ।

उलूतु पु० उड-या० जत्तच् । अजगरस्ये लिङ्गा० ।

उलूपिन पु० चो. शम्भोः रुपमस्यस्य इति रस्य चः ।
यिगुमारे अमरः । पृ० हुखराटोऽपि तत्त्वै उलूपिन
इत्यपि पाठः अवित् तत्वार्थे ।

उलूपी स्त्री कौरव्यनागक यमेदे तत्कवा भा० आ० २४१च० ।
“उलूपी श्वी योरव्यनागक यमेदे तत्कवा भा० आ० २४१च० ।

तस्याऽस्मि दुहिता राजन् । उलूपी माम पक्षगो । सात्त्व-
त्वामिषेकाद्येमवतीर्णं सस्त्रगाम् । दृष्ट्युप्रव्याप्ति
कन्दपेण्याभिमूर्खिता । तां मामनङ्गलपितां त्वलूते कुरु-
नन्दन ! । अनन्यां नन्द्यस्ताद्य प्रदानेनात्मनोऽनव ! ।
अर्जुन उत्तराच । ब्रह्मचर्यमिदं भद्रं ! मम द्वादशव॑र्षिकम् ।
धर्मसाधेन चादित् नाहमयि ख्ययंवशः । तव
चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलवारिष्य ! । अनन्तं
नोक्तपूर्वज्ञं भया किञ्चन कर्हिति । कवचं नामानं
मे खातव परिमियं भवेत् । न च पौष्ट्रेत भे
धर्मसत्त्वा कर्या भुजङ्गनि ! । उलूप्युगाच । जानाम्यहं
पाण्डवेष ! यथा चरसि भेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मच-
र्यमिदमादित्यान् युरु । परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदसा-
त्तमां प्रति । यो नोऽनुप्रविशेनोऽहात्य वै द्वादशव॑र्षिकम् ।
वने च रेहब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः । तदिदं द्वौप-
दीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् । कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्त-
धर्मे न दुष्टति । परित्वाणज्ञं कर्त्तव्यमात्तीनं षट्ठुषो-
धन ! । कृत्वा मम परित्वाणं तद्यधर्मे न लुप्तते । यदि
वाऽप्यस्य धर्मस्य द्वच्छोऽपि साकृत्यतिकमः । स च ते धर्मे
एव स्थान्धना प्राणाक्षमार्जुन ! । भक्ताङ्गु भज मां पार्थ !
सतामेतत्तदं प्रभो ! । न करिष्यसि वेदेवं वृत्तां मासुपधा-
रय । प्राणदानान्माहावाहो । चर धर्ममत्तमस्म् । अरण्य-
प्रपदाऽस्मि त्वामद्या पुरुषोस्मि । दीनाननाधान् कौन्तेय !
परिरक्षसि नित्यशः । साऽहं ग्रन्थमस्यै मि रोरवोमि च दुः-
खिता । याचे त्वां चाभिकामाऽहं तत्त्वात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तमहीसि । वैशम्यायन उत्तराच ।
एवसुक्तस्य कौन्तेयः पञ्चगेवरकन्या । कृतवांस्तत्त्वा सम्भ-
धर्मसुहित्य कारणम् । स नागभने रात्रिं तासुषित्या
प्रतापवान् । उदितेऽभ्युत्तिः स्वर्ये कौरव्यस्य निषेद-
नात् । आगतसु उनस्तत्र गङ्गाद्वारं तदा सह । परित्वाण-
गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् । दक्ष्या वरमजेयतं
जगे सर्वत्र भारत ! । साध्या जलचराः सर्वे भवि-
ष्यनि न संशयः” ।

उस्का स्त्री उष-दा-हे क नि० यस्य कृ० । रेष्वकारे गगनात्
पतस्तेजःपुङ्गे । अग्नुप्रत्यातपद्यद्वे ६२४७ तत्त्वद्वय-
फलादकमुक्तम् । “बाधेतोलकार्त्तिपत्तवर्मावाभारो-
दशमिनः” मेघ० । “उलूकानिष्ठोत्तेत्वं यज्योतीच्छावचानि-
ष्ट” । “उलूकापाते दिशां दा-हे गेमायुविदते तत्त्वा”
“विद्युत्सनितपर्वेषु महोल्कानां च संगुदे मनुः । “स्फूर-

लक्षाति विज्ञपत्वेषु” किरा० । उल्काकारणसु-
क्रम श्रोपतिना “यासां गर्तदिवि भवेहृष्णतेन गम्या ता-
स्ताराकाः सकलखेवरतोऽतिदूरे । तिवन्ति या अनि-
यनोहृतयश ताराचन्द्रादधोहि निवसन्ति तदन्तितास्ताः ।
गीतांशुवज्जलभयास्तपनात् स्मुरन्ति ताशावहपवहमारु-
तस्मिंस्त्वाः । पूर्वानिलैस्त्रभितभावमपागतेऽस्मिंस्ताराः
पतन्ति कुहृचिह्नुरुतापेत्” । (अवलन्खटेरुड्डा)
शुश्रूषाद्युपस्थादिदोपिते (मशाल) इति प्रसिद्धे
श्लोकमेहे च । “तत्त्वाराश्च गते भासौ अमा-
यास्तां नराधिषः । त्वात्वा देवान् पिण्डृन् भक्त्या संपू-
र्ण्यात् प्रणम्य च । त्वात् पार्वत्याद्बृं दधिक्षोरुड्डा-
दिभिः । ततोऽपराह्नस्त्रे घोषेन्नगरे ल्पः । लक्ष्मीः
संपूर्णं लोका ! उल्काभिष्यापि वेष्ट्याम्” ति० त० ज्यो०
उल्कः दाने दर्शदैषे निर्णयः । “तत्त्वामस्ये सहस्रांगौ
प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्कः हस्ता नराः कुरुः पिण्डृणां
मार्गदर्शनम्” ति० त० ज्यो० तत्त्वान् प्रदोषव्यापिदर्शे
कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युम्मादिश-
स्तात् । “दण्डैकरजनीयोगोदर्शस्य स्थात् परेऽहनि ।
तदा विहाव पूर्वेद्यु परेद्युः सुखरात्रिका” ज्योतिर्बन्नाच्च ।
उभयत्र प्रदोषप्राप्तार्थापि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्वत्याद्वरो-
धात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रकृतिं उल्कायहमचेतसः ।
निराशाः पितरो यान्ति यापं दत्त्वा सुदारुणम्” ज्योतिर्ब-
चनात् । उल्कः प्रहणादि पिण्डक्षत्वात् प्राचीनवी-
तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । “प्राचीनवीतिना सम्यग-
पसव्यमतन्द्रिणा । पित्रामा निधनात् कायें विधिवहूपापि
ना” मनूकेः । तदानन्मन्वादि ति० त० दृष्ट्यम् । ४ ज्योति-
षोके नात्क्षिकदशाभेदे । “मङ्गला पिङ्गला धान्या
भासरो भविका तथा । उल्का मिङ्गा सङ्कटा च झटौ-
क्षेया महादया” ज्यो० । तदानयनच्च “वङ्गभासीनक्षत्रा-
ज्जन्मन्वाच्छिक्षिभादथ” इत्यके : मतभेदेन क्षिकानवत्वात्
पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्राद्वाऽरम्भ एवैकास्ता-
त्रिवाराष्ट्र्या क्रमेण मङ्गलादिका दया भवन्ति इत्येवं चतु-
र्थिंश्चित्तनक्षेये विराष्ट्र्या अटौ दया अवसेयाः ततो-
ऽनिमतिभेये मङ्गलाद्यास्तित्वो भवन्ति । एवमन्यत्रायुद्धम् ।
तासां भोगकालये । “एकाद्योक्त्तरा अट्टोगिनीवहस्तरा
मत्रा: इत्युक्ता मङ्गलांयाः । एकोऽप्तः पिङ्गलायाः २ इौ,
धान्यायास्त्वयः, भासर्याः ४ वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च,
उल्कायाः पट्, मिङ्गायाः सप्त, सङ्कटायाः अटौ वर्षाः,

तेषां योगेन ३ दृष्ट्यमङ्गलाद्यानां भोगकाला, इत्येवं त्रिर-
ष्ट्र्या अटोत्तरगतपर्वतासां भोगकालः । अन्तेश्चादिकं
योगिनीशब्दे वक्त्रते ।

उल्काचक्र न० स्त्रियामलोके आच्यमन्त्रशुभमज्जापक
चक्रभेदे “उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् ।
मत्यग्राकारमूर्द्धं सुखं सर्वमन्त्रादिविषयम् । स्त्र॒म्भदेशाविधि
नाथ ! पुच्छपर्यन्तमेव च । अकाराक्षरमारम्भद्यादशा-
क्षरमालकम् । विलिखेन एष्टदेशं तु शुभाशुभविशुद्धये ।
त्रियोदशाक्षरान्नाथ । एकविंशत्यान्नकम् । नेतव्यं साध-
कैर्मन्त्रं एष्टस्य सुखदाहतम् । तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं क-
रणाठादिषुक्तकान्तकम् । द्वाविंशादि चतुर्स्त्रिंशदत्तरान्तं
शुभं मनुम् । उच्चस्यं नापि गङ्गीयान्तु खस्यज्ञं तथा
ध्रुवम् । श्रीष्ट्यज्ञापि गङ्गीयान्तु तदत्र इष्ट्यु
प्रभो ! । पञ्चविंशादि द्वाचत्वारिंशदण्णान्तमेव च । मस्त-
कस्य शुभं प्रोक्तं सुखसर्वानु इष्ट्यु प्रभो । त्रिवत्वारिं-
शदण्णादि एकपञ्चाशदलकम् । सुखस्यमन्त्रं मन्त्रो तु न
गङ्गीयान्तु कदाचन । उच्चस्यं इष्ट्यु यत्नेन निरर्थकमहा-
र्त्तिंदम् । भ्रमो गात्रस्य पीडाभिः देवता कुष्ठतेऽनिश्चम् ।
द्विपञ्चाशदत्तरादि एकपटि त्रान्तिकान् । वर्णान् उच्च-
स्यितानुं प्रोक्तान् नेत्रस्यानु इष्ट्यु वक्त्रम् ! । द्विष्टितमव-
र्णादि चतुर्पञ्चत्तरान्तकम् । अङ्गः लोचनमन्त्रज्ञं त-
तोऽन्यत रसनाम्यितम् । तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदन्यतम्
इष्ट्यु । वैणवानां च गैत्रानां गात्रानां मन्त्रजापनम् ।
अन्यदेवेषु भक्तानां भवितुक्तिमदं वृणाम्” । “एतच्च चतु-
र्थिंश्चित्तविद्वां वर्णां सम्भवतोमताः । स्तराविंशतिरेकय
स्वर्णानां पञ्चविंशतिः । यादयत्र सुताद्यादौ चत्वारश
यमास्तथा । अनुखारो विसर्गय+कौपै चापि पराचितौ ।
दृस्युदृशेति विज्ञेयो लृक्तारः श्रुते एव च” इति गिको-
क्तिभिः गाभिप्रायं चतुःषट्टरन्यक्यनम् कुकारस्य देर्च-
सच्चसत्तेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्वु पु० उल्केव जिह्वाः स्य । रामा० प्रसिद्धे राज्ञसभेदे
उल्कामुखं पु० उल्केव मुखस्य । प्रेतमेदे “वानाश्युल्कं मुखः
प्रेतो विप्रोधस्मात् स्वकात् च्युतः” मनुः (ख्यात-
सेच्चोयालि) इति प्रसिद्धे जनुमेदे स्तो दीप् ।
उल्कुषी स्तो उल्क-दाहे किप् उल्का दाहेन कृष्णाति इव-क
गो० छेष । उल्कायाम् । “अग्निरेव प्रथमोऽद्याजः
ह्वादिनिर्तीय उल्कुषी लतीयः” । “उल्कुषी
जहोति लतीयम्” “उल्कुषीह तमनयाजोऽन्ति” उल-

उन् भुतं परिधारति । वोगादायोमिताहारो देवा-
नामभवहुर्दः ॥ । तस्य नक्षत्रविशेषगता वर्षदिक्षास-
दिक्षा ह० सूर्यः उक्तम् “नागगजैरावतहृषमगोवर-
द्वयगाजदहनास्याः ॥ । अचिन्त्यादाः कैचित् लिभाः
क्रमादीयवः कैविताः ॥ । नागा त पवनवास्यानवानि
पैतामहाच्छिभाच्छिसः ॥ । गोदीश्चामश्चिन्थः पौर्णं हे
चापि भाइपदे । जरदगव्या अवशात् विभं वृगाद्यात्
विभं च जैवाद्यम् ॥ । इस्तदिशास्यात्वा द्वारायेत्याडा-
दवं दहना । तिफसिस्तत्त्वादां क्रमादद्वयमध्यवाय-
मार्गस्याः ॥ । ताप्तमध्य तत्त्वमध्यदिशिणावस्थितैकैवा ।
वोगीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य ।
नक्षत्रायां तारा वास्योत्तरमध्यमाहात्म । उत्तरभार्गो
यास्यादिनिर्गदितो मध्यमस्तु भावाद्याः । दिशिभा-
र्गीऽपाठादिः कैविदेवं कृता मागोः । ज्ञोतिभमागभ-
गस्य विप्रतिपत्तो न वोग्यमस्याक्षम् । स्वयमेव विक-
ल्पयितुं किन्तु बहूनां यतं वद्ये ।

उत्तरदीयिव एकः सुभिश्चित्तकृतोऽस्त्रुदयं वा । मध्यात्
मध्यफलदः कटपदो दक्षिणस्यात् । अत्युत्तमोत्तमोन् तम-
मध्यस्यूनमप्तमक्षकलम् । कष्टमं हौवाद्यात् वोदिवु-
यचाक्रमं ब्रूयात् । भरणोपूर्वं मण्डुकमृत्युवतुष्कं सुभि-
मज्जरमाद्यम् । वृक्षाङ्गमहितवाहूकीकर्जिङ्गदेशेषु भयज-
ननम् । अलोदितमारोहेऽप्यहोऽप्यरो वदि वितं ततो
हन्त्यात् । भद्राश्चनुरसेनकदी खेवककोटिर्वर्षम्पान् । भ-
चतुर्दशमार्दीदां द्वितीयमिताम्बुद्यसम्पत्ये । विप्रा-
वामगुमकरं विशेषतः व्रूपेष्टानाम् । इस्तद्यात्मा-
काले व्वेष्टाटविकाशजाविगोमनात् । गोवर्दनीच
चूदान् वैदेहांशानयः स्युगति । विवरन् मध्यादिप-
शक्तमुदितः यस्यप्रथागत्यकः । चुत्तस्त्रमध्यजननो
नीचोवतिष्ठूरकरथ । चित्राद्येऽवद्यो हन्त्येना-
विकाशवरम्पूरान् । उख्यापरान्त्याच्छिक्षनवाच्छिद्विष-
क्षाङ्गदान् । स्वात्माद्य भवितव्यं मण्डुकमेतज्जदयेमध्यक-
रम् । वृक्षाङ्गमृत्युभिक्षाभिष्ठुये मित्रमेदय । अत्या-
काले चतुर्युः किरातभर्तः पिनादि चेष्टाकृत् । मत्यना-
विनिपुलिन्दतक्षण्याच्छूरसेनांश्य । ज्येष्ठाद्य पञ्चवं चूत्त-
स्त्रमध्यरोगद् प्रवाधयते । काष्ठोराश्वकमत्स्यान् सवारदे-
वानवन्नीय । आरोहेऽत्याभीरान् इविडाम्बुद्यिगर्तसौ-
रादान् । नाशयति सिभ्यं सौवीरकांश काशीचरस वधः ।
यद्यं वश्नक्षम गुभमेत्तरण्डनं भनिष्ठाद्यम् । भूरिध-

वगोक्तुकाङ्गमनत्यधान्यं कैचित् समयम् । अत्यारोहे
न्तुविक्षगाम्बरावलयः प्रपीच्यन्ते । वैदेहवधः प्रत्यन्तवदन-
यक्षदासपरिवर्द्धिः । व्यपरस्यां स्वात्माद्यं ज्येष्ठाद्यं चापि
वर्णस्तु एमदम् । पित्राद्यं पूर्वस्यां शेषाणि यथोक्तक-
सदानि । हठोऽनस्तगतेऽक्षे भयक्षत् ज्युदोगकृत् समस्त-
महः । अर्धदिवसं च सेन्दुर्वपवलुर्भेदक्षुकः । भि-
न्दन् गतोऽनस्तं कूवातिकान्तवारिवाहामिः । अव्यक्त-
दहन्निनिज्ञा समा सरिह्वर्भवति भावी । प्राजापत्ये शक्टे
भिवेक्षेव पातकं वसुधा । केशास्त्रशक्तवशवत्ता कापा-
लमित्र व्रतं धत्ते । सौम्योपगतो रसश्शसङ्क्षयोश्चानाः
समुहिष्टः । आदीगतस्तु कोशवक्षिङ्गहा सक्षिल्लिनिकर-
करः । अश्वमर्दभार्यां पुनर्वसुस्ते सिते महामनवः ।
उच्चे उटा इटिविद्याधर्मगतिमर्दवः । व्यज्ञेषामु भज-
मदारस्यपीडावहयरक्षुकः । भिन्दन् समां महामाल-
दोषक्षुरिटिकरः । भाग्ये शरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽ-
म्बुनिवहसोक्षाय । आर्यम् ये कुर्वन्नाङ्गलपाञ्चालघुः स-
लिलदावी । औरवित्करायां इस्ते पीडा जलस्य च
निरोधः । कूपक्षदेहुजपीडा चित्रास्ये शोभना दृष्टिः ।
स्त्रातौ प्रभूतदिदूर्तवयिग्नाविकान् स्युगत्यवः । ऐ-
न्द्रामेन्द्रपि सुष्टुटिर्विज्ञां च भयं विजानीयात् ।
मैवेचत्वविरोधो ज्येष्ठायां चत्वस्यसन्नापाः । मौखि-
कभिषजां सूजे लिप्यते चैतेषुनाहिष्टः । व्याघ्रे सजिवज-
पीडा विच्छेषे व्याधयः प्रकृष्टनिः । अव्यजे अव्यक्ष्यामिः
पाषणिष्ठभयं भनिष्ठात् । शतभिषजि शौखिङ्कानामजै-
क्षे द्युतजीविनां पीडा । कुर्वपाञ्चालानामपि करोति
चापिन् सितः सलिलम् । अहिर्वृभेत्र फलमूलताप-
क्षयायिनां च रेवत्याम् । अश्विन्यां हयपानां याम्बे
त किरातयवनामाम् । चतुर्दशे पञ्चदशेत्याटमे तमि-
क्षपक्षस्य तिथौ भग्नोः चुतः । यदा व्रजेऽर्धक्षमस्त्रमेति वा
तदा सही वारिमयोव चत्यते । गुरुर्भूगुप्यापर्वृकादयोः
परस्परं सप्तमराशिग्नौ यदा । तदा प्रजा इग्मयशोकपीडि-
ता न वारि पश्चनि पुरन्दरोच्छितम् । यदा स्थिता
ओवद्धारक्षयज्ञाः चितस्य सर्वेष्यपदानुर्वर्त्तिनः । व्यना-
गदिविद्याधरसङ्कालदा भवन्ति वाताव चुच्छुतानकाः ।
न मित्रभावे सुहृदो व्यवस्थितः कियातु सम्यन्ते
वज्जेष्य शिरांसि भूभताम् । शैवेष्ट्रे चेष्टाविडालकु-
डाराः यरा महिष्योऽसितभान्यमृकराः । उलन्दृष्टः च

लभाक्षति विज्ञिपन्न नेत्रुः” किरा० । उत्तरकाकारणसु-
क्लम् श्रीपतिना “वासां गतिर्दिवि भवेद्गृहिणेन गमया ता-
स्तारका॒ सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिथिनि या अनि-
वरोहतयश ताराशन्द्रादधोहि निवसन्ति तदन्वितास्ताः ।
गीतांशुवज्जलमयास्तपनात् स्मृतिनि ताश्वाहपवहमास-
तस्मिन्दंस्याः । पूर्वोनित्वैस्तमितभावमपागतेऽक्षितारा॑
पतन्ति कुरुहिष्वहृतापयेन” । (उत्तरनस्तरेतुड्डा)
शुभकृच्छवस्त्रादिदोषिते (मशाल) इति प्रसिद्धे
श्वोपमेदेच । “हवारार्थं गते भासौ अमा-
वास्यां नराधिषः । स्त्रावा देवान् पिण्डून् भक्त्या मंपू-
क्ष्याय प्रणम्य च । तत्वा तु पार्वत्याद्यं दधिक्षीरयुड्डा-
दिभिः । ततोऽपराह्नस्य घोषयेत्वगते वृपः । लक्ष्मीः
मंपूक्ष्यां होक्ता । उत्तराभिश्वापि वेद्यताम्” ति० त० ज्यो०
उत्तरादाने दर्शदेवे निर्णयः । “हवासंस्ये सहस्रांशौ
प्रदोषे भूतदर्शयोः । उत्तरःहस्ता नराः कुर्युः पिण्डूणां
मार्गदर्शनम्” ति० त० ज्यो० इवनात् प्रदोषव्यापिदर्शे
कार्यम् । उभयत्र प्रदोषव्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिया-
स्त्रात् । “दण्डैकरजनीयोगोदर्शस्य स्थात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्वेद्यु परेद्युः सुखराविका॑” ज्योतिर्बन्धाश्च ।
उभयत्र प्रदोषव्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिया-
स्त्रात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उत्तरायहमचेतसः ।
निराशाः पितरो यानि यापं इत्या सुदारुणम्” ज्योतिर्बन्धा-
स्त्रात् । उत्तरायप्रह्यादि पिण्डूक्षयत्वात् प्राचीनवै-
तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । “प्राचीनवैतिना सम्य-
पवस्यामत्तद्वा॑ । पिण्डूमा निधनात् कर्यं विधिवह्मपापि-
ना” मनूक्तेः । तदानन्वादि ति० त० इवम् । ४ ज्योति-
बोक्ते नाक्षत्रिकदशभेदे । “मङ्गला पिण्डूक्षा धान्या
भास्त्ररो भद्रिका तथा । उत्तरा सिंहा सङ्खटा च हृष्टौ-
चेया महादशा॑” ज्यो० । तदानयनञ्च “वङ्गभासीनक्षत्रा॑-
ज्ञज्ञवर्णांच्छ्रभादय” इत्युक्ते॑ : मतभेदेन क्षिण्वानवत्वात्
पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्रादाऽरम्भ एवैकास्ता-
विराष्ट्र्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतु-
र्थिंश्चित्तनक्षत्रेण॑ निराक्षया अट्टो दशा अवसेया॑: ततो-
निनिमत्रिभेषं मङ्गलाद्यास्त्रिक्षो भवन्ति॑ । एवमन्यवायुद्यूमम् ।
तासां भोगकालव॑ । “एकाद्योकोत्तरा अट्टोनिनीवृत्तवर्षा॑
सत्रा॑ इद्युक्ता॑ मङ्गलांशाः॑ । एकोत्तैः पिण्डूक्षायाः॑ श्वौ,
धान्यायास्त्रयः॑, भास्त्रयाः॑ ४ वर्षाः॑, भद्रिकायाः॑ पञ्च,
उत्तरकायाः॑ षट्, विंशायाः॑ षप्त, सङ्खटायाः॑ अट्टो वर्षाः॑,

तेषां योगेन ३८८वर्षांमङ्गलाद्यानां भोगकाला॑ इत्येवं विर-
हन्त्वा अट्टोत्तरगतपर्वतासां भोगकालः । अन्तर्देशादिकं
योगनीशद्वे वक्त्रते॑ ।

उत्तराचक्र न० रुद्रयामलोके॑ याह्यमन्वयभाशुभक्षापक
चक्रभेदे॑ “उत्तराचक्रं सर्वसारं समवदोदादिविषयम् ।
मत्याकारमूर्त्त्वं सर्वमन्वयादिविषयहम् । स्त्रवदेशावधि-
नाय॑ । पुरुषपर्यन्तमेव च । अकाराक्षरमारम्भद्वादशा-
क्षरमालकम् । विलिखेन॑ षष्ठदेशं तु युभाशुभिषुद्यते॑ ।
त्रिवोदशाक्षराद्याय॑ । एकविंशत्तरान्तकम् । नेतव्यं साध-
कैर्मन्त्रं षुष्ठस्यं सुष्ठाद्युत्तम् । तथा श्रीशुभद्रं प्रोक्तं॑ क-
र्णादिपुरुषकान्तकम् । इविंशादि॑ चतुर्स्थिंशदक्षरान्त-
शुभं मनुम् । पुरुषस्यं नापि गङ्गीयान्युखस्य च्छ तथा
भ्रवम् । शीर्षस्थृत्वापि गङ्गीयात् तदवरं इवणु
प्रभो॑ । पञ्चविंशादि॑ इवाचत्वारिंशद्यान्तमेव च । मत्त-
कस्यं शुभं प्रोक्तं॑ सुखउराण्वत् इवणु प्रभो॑ । वित्वत्वारिं-
शत्यांदि॑ एकपञ्चाशदक्षरान्तकम् । सुखस्यमन्त्रं मन्त्रो तु न
गङ्गीयात् कदांचन । पुरुषस्यं इवणु यत्वेन निरर्थकमहा-
र्त्तिदम् । भ्रमो गात्रस्य पीडाभिः देवता कुर्यते॑ निश्चम् ।
द्विपञ्चाशदक्षरादि॑ एकपटि॑ इवानिकान् । वर्णान् उच्च-
स्थितान् प्रोक्तान् नेत्रस्यान् इवणु वक्त्रम् । १ द्विष्टितमव-
र्णांदि॑ चतुरपञ्चक्षरान्तकम् । अङ्गं लोचनमन्वयं त-
तोऽन्यत् रसनास्थितम् । तत् रवैं शुभदं प्रोक्तं॑ एतदस्यतमं
इवणु॑ । वैश्यानामाच्छ शैशानां शाक्तानां मन्त्रजापयम् ।
अन्यदेवेषु भक्तानां भत्तिहुक्तिप्रदं वृद्याम्” । “एतच्च चतु-
र्थिंश्चित्तिर्दिवी॑ वर्षाः॑ सम्भवतोमताः॑ । स्त्राविंशतिरेकस्य
स्वर्णानां पञ्चविंशतिः॑ । यादयत्वं स्त्रतावाटै॑ चत्वारचृ-
वमालाया॑ । अनुखारो विष्णग्य॑+कृपै॑ चापि पराक्रितै॑ ।
दुष्पृष्ठेति॑ वित्तेयो लृक्तारः॑ श्वून एव च॑ इति॑ गिरो-
क्तिदिवः॑ गाभिप्राय॑ चतुः॑ वष्टे॑ रन्धकयनम्॑ लृक्तारस्य॑ देर्च-
सत्त्वमतेनेति॑ बोध्यम् ।

उत्तराजिह्वा॑ पु॑ उत्तरेति॑ जिह्वाः॑स्त्र । रामा॑ प्रसिद्धे॑ राक्षसभेदे॑
उत्तरामुख॑ पु॑ उत्तरेति॑ मुखमस्त्र । प्रेतभेदे॑ “वान्नाश्वृद्धक्षमुखः॑
प्रेतो विप्रोध्वर्णात्॑ स्वकात्॑ अश्वतः॑” मनुः॑ (स्वाक्ष-
सेव्योयालि॑) इति॑ प्रसिद्धे॑ जनुभेदे॑ स्वी ढीष्॑ ।

उत्तराजी॑ श्वी उत्तर-दाहे॑ क्रिप॑ उत्तरा दाहेन कुर्णाति॑ इव-क-
गो॑ इति॑ । उत्तरायाम् । “अशनिरेव प्रथमो॑ इवयाजः॑
हादिनिर्हीतीय॑ उत्तर-दी वनोय॑” । “उत्तराय्यम्॑
जहीति॑ वनोय॑” “उत्तरी॑ तमनयाजो॑ इति॑” स्व-

उत्तरवीचिषु शुक्रः सुभिश्चिग्रकृहतोऽस्तुहृदयं वा । मध्यात्
मध्यफलदः कटकतो दक्षिणस्यात् । अव्युत्तमोत्तमोनं सम-
मध्यन्यूनमध्यमक्टकतम् । कटतमं सौयादात् वीचिषु
यथाक्रमं ब्रूयात् । भरणीपूर्वं मण्डलस्त्रवृत्तपकं सुभि-
जकरमाद्यम् । वज्राङ्गमहिषशाहीकर्णलङ्घदेशेषु भयज-
ननम् । अबोदितमारोहेद्यप्तोऽपरो यदि सिंत ततो
इन्द्रात् । भद्रावन्मूरसेनक्यौ धेयककोटित्र्यवृत्तपान् । भ-
षुत्तदयमार्दादं द्वितीयमसिताम्बुशस्त्रम्पत्त्वे । विप्रा-
चामशुभकरं विशेषतः प्रूरचेष्टानाम् । चतुर्वाला-
काने च्छेष्टाटविकाशजाविगोक्तान् । गोनर्दनीच
शूद्रान् वैदेहांवानयः स्मृगति । तिवरन् मघादिप-
कुकुष्ठितः यस्यप्रथाशक्त्यकः । शुत्तस्त्ररमयजननो
नीबोचितिसहूरकरथ । चिवाद्येऽवदव्यो इन्द्रेना-
विकाशवरशूद्रान् । उरण्डापरानश्चलिकवनवासिद्विष-
काशूद्रान् । स्वाल्याद्यं भवितव्यं मण्डलमेतत्तदृशं सभयक-
रम् । वज्राचतुर्भिकाभिष्ठाये भित्रमेदय । अत्वा-
काने शूद्रुः किरातभर्तः पिनष्टि चेत्सः कून् । प्रत्यना-
वनिपुलिन्दतङ्गस्याक्षरूसेनांश । ज्येष्ठाद्यं पञ्चकृत्यं त्तस-
खररोगदं प्रवाधयते । काष्ठोराश्मकमत्स्थानु सवाहृदे-
वानवनींश । आरोहेऽत्वाभीरान् द्रविडाम्बुद्विगतर्सौ-
राद्यान् । नाशयति सिंश्च सौवीरकांश काशीश्वरस वधः ।
पठं वण्मत्तवत् शुभमेतत्तमण्डलं भनिदायम् । भृति-

नगोकुलाकुलमन्त्यधान्य' कचित् समयम् । अत्रारोहे
शूलिकगाम्बरावन्तयः पर्याप्तेन । वैदेहवधः, प्रस्तुतयवन-
शक्तशसपरिषट्हिः । अपरस्यां स्वात्याद्यं ज्ञेयाद्यं चापि
भग्नस्तु शुभदम् । पित्र्याद्यं पूर्वस्थां शेषाणि यथोक्तफ-
लदानि । हटोऽनस्तगतेऽर्के भयहत् कुद्रोगलत् समस्त-
महः । अर्धदिवसं च सेन्टुर्व पबलपुरमेदक्षुकः । भि-
न्दन् गतोऽनलक्षं कूलातिकान्तवारिवाहाभिः । अवक्त-
तङ्गनिन्ना समा शरिह्वर्भवति धात्री । प्राजापत्ये शकटे
भिन्नेक्षेव पातकं वसुधा । केशास्यशक्तशवला कापा-
लमिद व्रतं धत्ते । सौम्येषगतो रसशस्त्रायोशनाः
समुद्दिः । आर्द्धागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकर-
करः । अश्वकैदर्भाणां पुनर्वसुस्ये सिते महामनवः ।
पुष्टे पुटा इटिविद्याभ्रगणविमर्दश । अल्पेषासु भज-
हृमदाहणपीडावहशरञ्जुकः । भिन्दन् मधां महामात्र-
दोषकङ्गुरिष्टिकरः । भाग्ये शरपुलिन्दप्रधंसकरोऽ-
म्बुनिवहमोक्षाय । वार्यम् ए कुरुजाङ्गलपाञ्चालघृः स-
लिलदायो । कौरववित्तकराणां हस्ते पीडा जलस्य च
निरोधः । कूपवदण्डजपीडा चित्रास्ये शोभना दृष्टिः ।
स्तातौ प्रभृतृष्टिदूर्तविष्णवाविकान् स्मृश्यनयः । ऐ-
न्द्रानेन्द्रियं सुष्टिर्विष्णिः च भयः विजानीयात् ।
मैत्रे ज्ञविरोधो ज्येष्ठायां ज्ञवस्त्रवसनायः । भौति-
कभिजां भूते विष्वपि चैतेषुनाढृष्टिः । आये सलिलज-
पीडा विन्देशे व्याधयः प्रकृष्टिनि । अव्ये व्रद्धव्याप्तिः
पाषणिष्ठभयं धनिष्ठासु । शतभिजि शौभिङ्कानामजै-
कपे द्यूतजीविनां पीडा । कुरुपाञ्चालामामपि करोति
वाक्षित् सितः सलिलम् । अहिर्वृष्टेषु फलमूलताप-
लद्यायिनां च रेवत्याम् । अश्विन्यां इयपानां याम्बे
तु किरातयवनामाम् । चतुर्दशे पक्षदेशतापमे तमि-
खपक्षस्य तिथौ भ्रमोः रुतः । यदा ब्रजेऽर्घ्नमस्तमेति वा
तदा मही वारिमयीव उच्छ्वते । गुरुर्भूयशपरपूर्वकाएयोः
परस्परं सप्तमरायिनौ यदा । तदा प्रजा रुग्मययोक्तपीडि-
ता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोच्छितम् । यदा स्त्रिया
जोवद्भारस्त्रयज्ञाः सितस्य सर्वेषप्रथानुवर्त्तिनः । वृना-
गविद्याधरसङ्गरासदा भवन्ति वाताच्च सुच्छ्रुतान्काः ।
न मित्रभावे सङ्घदो व्यवस्थिताः किद्यासु सम्बन्धता
हिजातयः । न चात्प्रस्थवृद्धाति वासवे भिन्नति
वज्रेण शिरांसि भूभृताम् । शैवेशरे स्त्रेष्विड्विडालकु-
द्धराः चरा महिषोऽसितधान्यक्षकराः । दुर्जनश्वदः च

सदक्षिणापथाः क्षयं व्रजन्त्यग्निरमहादोङ्गवैः । निहन्ति
शुकः क्षितिजेऽप्यतः प्रजा झताशश्वत्कुदृष्टितस्तरैः ।
चराचरं व्यक्तमयोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्गजसा च
पीडयेत् । इहस्तौ इन्ति पुरःस्थिते सितः सितं
समस्तं दिग्गोसुरालयान् । दिशं च पूर्वां करकास्तु-
जोऽन्त्यदा गणेगदा भूर्भेद्व गारदम् । सौम्योऽस्तो-
दश्योः पुरो भृगुष्टुग्नावस्थितस्तोयहृद रोगान् पित्त-
जकामलांश कुरुते पुण्याति च यैश्चिकम् । हन्त्यात्
प्रवर्जिताग्निहोत्रिक्षिभयग्नोपजोव्यान् हयान् वैश्यान्
गाः सह वाहनैरनरपतीन् पीतानि पश्चाहिंशम् । शि-
खिभयमनलाभे शस्त्रकोपथ रक्ते कनकनिकपग्नौरे
व्याधयो दैत्यपूज्ये । इरितकपित्रहृपे आसकासप्रकोपः
पतति न सलिलं खाङ्गम्बहूचाचिताभे । दधिकमुद-
यशाहुकानिभृत् स्फुटविकमत्किरणो उहत्तदः । हुगतिर-
विक्तो जयान्वितः क्षतयुग्रहृपकरः सिताहृयः” “उशने
काव्याय” क्र० २०, ११ “उशने उशनसे” भा० बान्दसम् ।
उशनसस्तोम पु० उशनसः स्तोमो यत्र अलक्ष्मीना०
वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये योगभेदे “उशनसस्तोमेन
गरगोर्ख्य मिवामानं सन्यमानो यजेत्” आ० चौ० ६, ५, ? ।
“उशनसस्तोमेनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति चास्यैव
संज्ञा गरोविषः गीर्णो वेन स गरगीर्खः यो बहुप्रत-
यहादिना पापादिभयात् गरगोर्ख्यमिवामानं सन्यते स
एतेन यजेत्” नारा० ८० “उशना यत् सहस्रैरयातं
त्वमपोयदेत्पूर्वगायेति स्फुक्तमुखीये” इति तत्त्वं स्फुक्तप्रा-
र्थः २८ते उक्तः ।

उशाना स्त्री वश-ताच्छील्ये चानश् । सोमसाधनभूतायां गिरि
जातायामोवचो । ‘यद्यादायायन्ति देवो वै सोमो दिवि
हि सोमो दृत्वो वै सोम आसीत् तस्यैतच्चरीरं यहिरयः
यद्यानानस्तदेपोशाना नामौषधिर्जयित इति चाह चेत-
त्वेत्पूरुहालकिस्तामेतदाहृत्यार्भियुखन्ति” शत० ब्रा० ३, ४,
२, २० । “उशानाल्या ओषधिर्जयते इत्येवं चेत-
त्वेत्पूरुह अतस्मिन्व गिरावृत्यनाम् इदानोनना यज-
माना अभियुखन्ति न साज्ञात् सोमसम्” भा० ।

उशिज् उ० वश-इजि किञ्च संप्र० । अग्नौ रुद्धते च उच्चं
तत्र यज्ञः हविः कामयमानत्वात्, इतस्य त वास्त्रमानत्वात्
तथात्मम् । एकामयमाने त्रि० । “उशिगसि कवि-
रिति” “उशिगसि बृहुष्टु इति” च ता० ब्रा० “हृष्टु उशिजो-
ययाविषः” क्र० १, १२१, ५, “उशिजः कामयमानान्

यजमानान्” भा० । उशिजोमनीविषः” क्र० २, २१, २,
“उशिज इन्द्रं कामयमानान्” भा० । “स हृष्टु इति उशिज
उशिग्दूतस्व लोहितः” ३, ११, २ । “उशिक् हृषिः काम-
यमानः” भा० उशिजोयविषो वक्षितमानाम्” ३, १५,
३३ । “पूर्वादिगुरुशिजः” यजु० “उशिजः हृषिः काम-
यमानान्” वेददी० ८कार्ये “उशिक् त्वं” देव ! सोमाम्नः
प्रियं पार्वीप्रीहि” यजु० ८, ५५ “उशिक् काम्यमानः”
वेददी० । “उशिगसि कविः” ५, ३२ । उशिक् का-
म्यमानः” वेददी० ५चक्रे तस्य काम्यमानत्वात्तथा-
त्वम् । “उशिजा वस्त्र्योवस्त्र्य लित्वः” यजु० १५, ६ ।
उशिजा दश कान्तौ इति उशिग्नं तेन” वेददी० । ततः प्रज्ञा
स्त्रार्थेण । औसिजः उक्तार्थे । करणे इजि । इदृक्षा
हेतौ मेधायाम् निर० । मेधारूपज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात्
तथात्मम् । ततः अस्त्र्ये अर्थः अच् । उशिजः
मेधाविनि त्रि० निर०

उशी स्त्री वश-र्त्त-संप्र० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर उ० इष्टव्यं शोद्धवे लक्षियमेदे । ‘उशीनरस्य विकानो
वृश्यास्त्रे प्रकीर्तिताः’ भा० चा० १८६ च० । २पौरवे इन्द्र-
पमेदे ‘इष्ट पूरोर्महाराज ! वंशसुत्तमपौरवम्” इत्यु-
पक्रम्य “स्वद्वयस्थाभवत् सुतो वीरो राजा उरद्धयः ।
जनमेजयो महाराजो सुरद्वयसुतोऽभवत् । जनमेजय
यस्य राजपैर्महाशीलोऽभवत् सुतः । महामना नाम
सुतो महाशीलस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वै सुतौ
जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञतिनित्यमहाव-
त्म्” इरिदं० ११८० तस्य चरितं वर्णितम्” भा० व०
“चावागच्छन्नपवरं चातुर्मनिः सवासवः । जिज्ञासमानो
वरदो महामानसुर्योनरम् । इन्द्रः श्वेनः कपोतोऽग्निर्मूलां
यज्ञेऽभिजग्नतः । ऊरुं राज्ञः समाप्ताद्य कपोतः श्वेन-
जायात् । शरणार्थी तदा राजन् । निर्दिष्ये भयो-
द्धितः” ११० च० । “श्वेन उपाच । धर्मात्मानं
त्वा रेकं सर्वे राजनाहीक्षितः । स वै धर्मीविरुद्धं
त्वं कस्यात् कर्म चिकीर्षिति ? । विहितं भक्षणं राजन् ।
पीड्यामानस्य मे कुधा । मा रक्षीर्घर्मलोभेन धर्मस्तु-
स्फुटवानसि । राजोवाच । सन्वस्त्रहपस्त्राणार्थी त्वक्तो
भीतो महाद्विज ! । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणमन्त्यर्थं
द्विजः । एवमध्यागतस्येह कपोतस्याभ्यार्थिनः । अप्र-
दाने परं धर्मं कर्त्तव्ये ! न पश्यति ? । मस्त्वमानः
संभ्रान्तः कपोतः श्वेन ! लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी

वेददी० ४ ब्राह्मसुहृत्ते० “उषा वै अन्नसु नेष्ठस्य विवाच”
४०७०। “उषा ब्राह्मो संहृतेकालः” श०भा०।
५ दिवोद्दिवदेवतायाम् स्त्री प्रौढमनोरमा०।
उषसी स्त्री उषं तापकत्वात् दिवसं स्वति सो-क गौरा०
डोप्। सायं सन्ध्यायाम् मेदिनिः।
उषस्ति ए० क्षितिर्है० “उषस्ति चाक्रायणः पपच्छ” “ततो हो-
पक्षसाक्रायण उपरराम” इति च शत० ब्रा० १४, ५१।
उषा स्त्री घोषत्वम्बकारम् उष+क। १मातरादिसन्ध्यासु० “वेनी-
रवृत्तसुषाक्षित्सः” क०८, ४१, ३। तिस्त्री प्रातः दायं सध्या-
ङ्गप्रसूया उषाः० “भा०। “उषा विभातीरहु भासि पूर्णीः”
२, ५१, ७, “तेजः परिहानिश्वा भानोरहौदयं यावत्” ८०
सं० ८० उक्ते० २ काले नक्षत्रप्रभाक्षयं काल उषा। तेन पञ्च-
पञ्चाशृग्मठिको सरमारभ्य स्थर्योर्ज्ञेऽदयपर्यन्तः स कालः।
लग्नाद्यामे उषाकाले यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० “प्र-
त्युषुद्युतितारका रुद्रतटी प्राची भवेन्निर्भासा स्त्रीष-
इक्षविलोहितान्तश्वत्वा देवै० सदा वाच्छ्रिता। नो वारं
न तिथिं न बोगकरणं लग्नम् नामेत्वते हत्वा दीपसहस्र-
सज्जयमुषा नूनं करोत्प्रतिमिति”। “तिथ्यादिषु
निविष्टे० चन्द्रतारामिलोमतः। उषां गोधूलियोगं वा
स्त्रीक्षयं गमनं चरेत्। प्राच्यामुषां प्रतीच्याज्ञं गोधूलिं
वर्जयेत् तु प।। दिविषेभिजितं चैवसुतरे च निशां तथा०”।
“आरक्षविल्वं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः।
व्यासः” “आहुः प्रयातुः संख्यार्थं सिद्धिः संख्यते हस्त-
हस्तितेव” ज्यो० ८० व्यासः। अन्धकरेण सन्नापकारिवत्यां
शरादौ मेदि० “अधिकर्षविरशेषामन्युषां जागरित्वा”
मावः। ४ चारमूलै। ततः कवित गौरा० ८०४०।
“भक्तन् उत्तं कुरुकराद्विजितोपस्थाम्” भगा० ५ स्त्रीगव्यां
मेन० ६ उषायां विद्वः उस्त्राल्यां रमानायः।
द्वावर्चराजसुतायाज्ञ तत्र दीर्वादिवसपि भारतादौ
तज्ज्ञं निहेत्वा०। तथा च यथा अनिरुद्धः प्रतिवे-
नाप्रः तथा वर्षीतं भाग० १० स्त्रा० ६२ अ० यथा (वाणस्प)
“तस्मोधा नाम इरुहिता स्त्रे प्रायुम्भिना रतिम्। कन्या
बन्धतकालेन ग्रामदृश्यते० सा तत्र तमपश्यन्ती
सावि कामोति वादिनी। सखीनां सध्य उत्तस्यौ विज्ञाना
विहिता व्यष्टम्। वाणस्प मन्त्री तु ग्रामदृश्यविलेखा च
तद्वितीया। तं स्वप्नपूर्वते० उस्त्रीं सूर्यः कोहुङ्लतमन्विता।
तं स्त्रं नृगदते० उस्त्री० कोहुङ्लते० भनोरवः। इस्तयाह

न तेऽद्यापि राजुत्प्रपञ्चत्वे। उषोवाच। उषः कवित्वरः
स्त्रे रक्षामः कमलवीचमः। पीतवासा दृहद्वाङ्मैवितां
हृदयङ्गमः। तमहृदयगे कालं पाययिताऽधरं मधु०।
कापि यातः स्त्रृहयतीं तिप्रासां भासि दजिनार्णवे। चित्वेषोवाच।
व्यसनमपकर्मामि त्रिवोक्तां यदि भाव्यते।
तदानेष्वे नरं। यस्ते भनोहर्ता तभादिश। इत्युक्ता देव-
गम्भर्जसिद्धवारव्यपन्नगान्। दैत्यविद्याधरान् यद्वान्
महृष्यां च तथाऽलिप्तत्। महुलेषु च सा वृष्णीन् न्यु-
मानकद्वन्द्वभिम्। व्यविष्ट रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं
वीक्ष्य हज्जिता। अनिरुद्धं विविष्टिं वीक्षेत्रवाऽवाऽह-
स्त्री हित्या। सोऽसावसाविति प्राह अयमाना भवीपते।
चित्वेषां तमाज्ञाय पौत्रं कण्णस्य योगिनी। यक्षी वि-
हायसा राजन। द्वारकां कण्णपालिताम्। तत्र सुप्र-
सुपर्यहै प्रायुम्भिं योगमास्थिता। गद्वीत्या गोणित
पुरं स्वर्णे प्रियमदर्शयत्। साच तं सुन्दरवरं विलोक्य
सुदितानना। उषप्रेतेषु स्वर्णे उंसा रेते प्रायुम्भिना
सम्भ। परार्द्धवासः स्त्रगम्भूष्मदीपासनादिभिः। पान-
भोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः सुन्धूषयार्जितः। गूढः कन्यापुरे
शश्वत् प्रद्युम्ने हित्या तया। नाहर्गण्यान् स दुवुधे जघयो-
पहृतेन्द्रियः। विस्तरसु हरितं० १७ अ०। प्रातः काले
अन्धं मेदि० अव्ययत्वात् ततो भवार्य शुल्क तट च।
उषातन तद्वेति० स्त्रियां डोप्।

उषाकल उ० उषायां कलोरवा रस। कुक्टे।

उषापति उ० ६८०। लण्णपौत्रे प्रद्युम्नपुले यदुवंशे अनि-
रुद्धे तत्प्रतिवाप्निकथा उषाशब्दे उक्ता उषानाधादवो-
यम्, अमरे ‘अनिरुद्ध उषापतिरिति’ हुस्तपाठः
भारतादौ त दीर्घपाठः;

उषित त्रि० वस क्त। १ पर्युषिते० २ क्षतवासे च। उष-दाहे
क्त। १ दग्धे मेदि०। ४ क्षरिते वरणिः। भावे क्त।
५ वासे त० “चारुलं॒हृषितं यत्” ८०८० देवकः।

उषीरु पुं० उष-कीरच्। वौरण्मूले रायस्तुक्तः;

उषृ० उष-सेचने तन् वेदे नेट्। १ सम्बक्षेत्तरि व-
लीवर्षे। तस्मामोषवीर्यत्वात् तथात्वम् “कोटारौ वा”
कामा० ५, ११, १३। “कोटारौ भहावसीवर्षैः” कर्कः।
चांसम्बक्षेत्तरि इति विष्टः। “उषारेष कर्त्तरेषु
अवेद्ये” क्ष० १५, १० ६, २। लोके दृ उषित इत्येव।
सेक्षरि त्रि० स्त्रियां डोप्।

उषृ० उंस्त्री० उष+इन् किञ्च। (उष) प्रसिद्धे पशुभेदे

षट्किष्णपथाः क्षयं द्रजन्त्यशिवमहूदोऽवैः । निहन्ति
शुकः । क्षितिजेऽयतः प्रजा छताशश्वत्रूदृष्टितस्तरैः ।
चराचरं व्यक्तमयोन्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्रजसा च
पीडयेत् । इहस्तो हन्ति उरःस्थिते सितः सितं
समस्तं दिजगोद्धरालयान् । दिशं च पूर्वां करकाश्व-
जोऽन्वदा गलेगदा भूरि भवेत् शारदम् । सौम्योऽसो-
दययोः पुरो भृशुसुनस्यावस्थितस्तोयहृद रोगान् पित्तः
अकामज्ञांश्च कुरुते पुण्याति च यैश्चिकम् । हन्त्यात्
प्रवर्जिताग्निहोविकिभवयहौपजीव्यान् हयात् वैश्यान्
गाः सह वाहृनैरपतीन् पीतानि पश्चाद्विशम् । शि-
खिभयमन्त्रामे शस्त्रकोपय रक्ते कनकमिकघगौरे
आधयो दैत्यपूज्ये । इरितकपिलहृपे आशकासप्रकोपः
पतति न सज्जितः खाङ्गस्थारुचासितामे । दधिकमुद-
शाश्वकान्तिभृत् स्फुटविकसत्त्विरणो इहत्ततुः । हुगतिर-
विक्रितो जयान्तिः क्षतयुग्रहृपकरः सिताहृयः” “उशने
काव्याय” ४०, २०, १। “उशने उशनसे” ८० बान्दसम् ।

उशनसस्तीम् १० उशनसः स्तोमो यत्र अल्क्षमा०
वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे “उशनसस्तोमेन
गरगीर्सु मिदात्मानं मन्यमानो यजेत्” ४० चौ० ४५, १ ।
“उशनसस्तोमेनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति चास्यैव
संज्ञा गरोविषं गोर्णो देव स गरगीर्सुः यो बहुप्रति-
यहादिना पापादिभयात् गरगीर्सुमिदात्मानं मन्यते स
एतेन यजेत्” नारा० ४० “उशना यत् सहस्रैरयात्
त्वमपोयदेत्पूर्वशायेति स्फुक्तमुखीत्रे” इति तत्त्वैव स्फुक्तप्रार-
म्भः २८५ उक्तः ।

उशाना स्त्री वश-ताच्छ्रील्ये नानश् । सोमसाधनमूतायां गिरि
जातायामोवधौ । “यद्यदायायनि देवो वै सोमो दिवि
हि सोमो उत्तो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छ्रीरं यद्विरयः
वद्यस्मानस्तदैपोशाना नामौषधिर्जायत इति स्माह श्वेत-
केतुरुद्वाहकिस्तामेतदाहृत्याभिषुर्खन्ति” शत० ४० १, ४,
१, २० । “उशानाख्या ओषधिर्जायते इत्येवं श्वेत-
केतुरुद्वाह अतस्मामेव गिरावुत्पन्नाम् इदानीलना यज-
माना अभिषुर्खन्ति न साक्षात् सोमम्” ८० ।

उग्रिजः १०वश-इजि किञ्च संग्रह० । अग्नौ २४८ ते च उक्तव०
तत्र वक्तःः हृविकामयमानत्वात्, इतस्य ते कामयमानत्वात्
तथात्मम् । इकामयमाने विं० । “उशिगसि कवि-
रिति” “उशिगसि वहृय्य इति” च ता० ४० । “दृष्टवृश्चिजो-
ययाविद्यः” ४० १, १२१, ५, “उशिजः कामयमानान्

यजमानान्” भा० । उशिजोमनीविद्यः” ४० २, २१, २,
“उशिज इन्द्रं कामयमानान्” भा० । “स हृष्ववाढमर्त्यं
उशिगदूतस्व लोहितः” ४, ११, २ । “उशिक् हृविकाम-
यमानः” भा० । उशिजोयविठो वक्तिमानाम्” ४, १५,
४३ । “प्र पूर्वादिगुरुशिजः” यजु० । “उशिजः हृविकाम-
यमानान्” वेददी० ४ काम्बे “उशिक् त्वं” देव ! सोमाम्बे
प्रियं पार्वेऽपीहि” यजु० ८, ५५ “उशिक् कामयमानः”
वेददीपः । “उशिगसि कविः” ५, ३२ । उशिक्का-
मयमानः” वेददी० ५ अब्दे तस्य कामयमानत्वात्तथा-
त्वम् । “उशिजा वहृभ्योवस्त्रूजिन्वः” यजु० १५, ६ ।
उशिजा दश काल्पी इति उशिगदं तेन” वेददी० । ततः प्रज्ञा
स्त्वर्थेण । औसिजः उक्तार्थे । करणे इजि । हृदस्त्रा
हेतौ मेधावान् निर० । मेधाद्वपन्नानस्येच्छादेतुत्वात्
तथात्मम् । ततः अस्त्वर्थे अर्थ० अच् । उशिजः
मेधाविनि वि० निर०

उशी ख्वी वश-र्दि-संग्रह० । इक्कामेदे उशीनरः ।

उशीनर उ० १८४३वं शोङ्गये क्षत्रियमेदे । “उशीनरस विकालो
द्वाण्यक्षे प्रकीर्त्तिताः” भा० चा० १८६६ अ० । २ पौरवे वृ-
पमेदे “वृष्णं पौरोर्महाराज । वंशसुत्तमपौरुषम्” इवु-
पक्रम्भु “वृद्धवस्त्राभवत् उत्तो वीरो राजा पुरञ्जयः ।
जनमेजयो महाराजो पुरञ्जयस्तोऽभवत् । जनमेजय
ग्रस्य राजवर्भे महाशीरोऽभवत् उतः । महामना नाम
स्तुतो महाशीलस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वै उत्तो
जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मत्वं तिनिकुच्छ महाब-
लम्” इरिव० ११४० तस्य चरितं वर्णितम्” भा० व० ०
“व्यावागच्छन्वपवरं चातुर्मिनः सवासयः । जित्तासमानो
वरदो महामनस्तुशीनरम् । इन्द्रः श्वेनः अपोतोऽग्निर्भूत्वा
यज्ञे भिजम्भतुः । अरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्वेन-
जाङ्गयात् । शरण्यार्थी तदा राजन् । नितिल्ये भवयो-
द्वितः” ११० अ० । “श्वेन उपाच । धर्मात्मानं
त्वा रेकं सर्वे राजन्महीवितः । स वै धर्मं विश्व-
त्वं कस्यात् कर्म चिकिर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् !
पीड्यामानस्य मे कुधा । मा रक्तीर्धर्मलोभेन धर्मं स्तु-
स्तुट्वानसि । राजोवाच । सम्वस्त्रहृपत्त्वाण्यर्थी तत्तो
भीतो महाहिज ! । मदसकाशमतुप्राप्तः प्राणमन्त्वुरवं
हिजः । एकमध्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप-
दाने परं धर्मं कथं श्वेन ! न पश्यसि ? । प्रस्त्रम्भमानः
संभ्रान्तः कपोतः श्वेन ! उक्त्वा ते । मत्सकाशे जीवितार्थी

बेददी ४ ब्राह्मसुहृत्ते “उषावै अश्वस्य मेध्यस्य विवाध”
हृ.७०। “उषा ब्राह्मो सुहृत्तकालः” ८०.भा ।

५ दिवोद्धिवदेवतायाम स्त्री प्रौढमनोरमा ।

उषसी स्तो उवं तापकत्वात् दिवसं स्थृति सो-क गौरा०
ङ्गेष । सायं सन्ध्यावाम् मदिनिः ।

उपस्थि उपकृषिभेदे 'उपस्थिर्वा क्राक्याणः' शा० उ० । उग-
स्तोऽप्यत्र 'व्यथ हैनसुपस्थाक्राक्याणः पपक्ष' "ततो हो-
पस्थाक्राक्याण उपराम" इति च शत० ब्रा० १४, ६, ५, १।

उषा रुद्रो वृषत्यन्वकारम् उष+क । प्रातरादिसन्ध्या सु “वैनी-
रुद्रवत्सुधास्तिरुदः” क० ८१, ३ । तिस्रप्रातःसायं सध्या-
इत्प्रश्नपा उषा: “भा० । “उषा विभातीरु भासि पूर्वोः”
३, ५, ७, “तेजपरिहानिरुषा भानोरुद्दीदयं यावत्” ८०
सु० उक्ते इकाले नक्षत्रप्रभाक्षयं काल उषा । तेन पञ्च-
पञ्चाशयद्विटिके त्रमारभ्य हृष्ट्यर्द्दीदयपर्यन्तः स कालः ।
लग्नाद्युब्बामे उषाकाले यात्रा गस्ता यथाह ज्यो० “प्र-
त्युष्ट्युतिवारका स्फुटतटी प्राची भवेत्तिर्मला त्वीष-
द्रुक्तिष्ठोहितालग्नला देवैः सदा वाज्जिता । नो वारं
न तिथिं न वोगकरणं लग्नज्ञ नापेक्षते हत्वा दोषसहस्र-
सञ्चयमुषा मूनं करोत्युच्चतिमिति” । “तिथ्यादिषु
निषिद्धे चन्द्रतारामिलोमतः । उषां गोधूलियोगं वा
स्तीक्ष्णं गमनं चरेत् । प्राच्यामुषां प्रतीच्याज्ञं गोधूलिं
वर्जयेत् या । दक्षिणेऽभिजितं चैव सुन्तरे च निशां तथा” ।

“बारकविष्वं रजनीविरामं वदन्त्युपायोगमिह प्रवीषाः।
व्यासः” “आहुः प्रयातुः सकलार्थसिद्धिः संलक्ष्यते हस्त-
स्थितेव” ज्यो० त० व्यासः । अभ्यकरेण सनापकारिगदां
इरालौ मेदि० “अधिकरचिरशेषामप्युषां जागरिता”
सापः । ४ चारभूमौ । ततः क्वचित् गोरा० डो० ।

‘भस्मन् ऊर्ते कुहकराद्भिरोप्रसूष्याम्’ भाग ० ५ स्त्रीगच्छां
हेम ० ईउखायां विश्वः ७ स्थाल्यां रमानाथः ।
द्वाषाराजसुतायाद्ब्रु तत्र दीर्घोदित्वमपि भारतादौ
तर्थैव निर्वेशात् । तथा च यथा अनिस्तः । पतित्वे-
नाप्रः तथा वर्गितं भाग ० १० स्त ० ६२ अ० यथा (वाणस्य)
‘तस्मोधा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् । कन्या
बन्धुत्कान्तेन प्रागडृश्यतेन मा । सा तत्र तमपश्यन्ती
कामि कान्तेति वादिनी । भवीतां सध्य उत्तस्यौ प्रिहृता
प्रीडिता रुद्यम् । वाणस्य भन्त्वा कुम्भार्याङ्गाविवेखा च
तत्प्रसुता । सत्यपृच्छत् सर्वो मूर्यः कौटृइलसमन्विता ।
कुं तदं संगवयसे सुन्त्व । कोटिगत्तो सनोरथः । इक्षपाह-

न तेऽद्यापि राजपुत्रापत्रक्षये । उषोवाच । इदः कश्चिद्धरं
खप्ते श्वामः कमलांडोचनः । पीतवासा दृहृद्वाङ्ग्यैषितां
हृदयङ्गमः । तमहं खगये कानं पाययित्वाऽधरं मधु ।
कापि यातः सृहयतो लिप्ता मां दृजिनार्णवे । चित्वते-
खोवाच । व्यसनसपकर्षांमि तिलोक्यां यदि भाव्यते ।
तदानेष्वे नरं । यस्ते मनोहर्तां तभादिश । इत्युक्ता देव-
गम्भर्च सिद्धावारथपद्मगान् । दैत्यविद्याधरान् यत्कान्
मनुष्यांश्च तथाऽलिखत् । महजेषु च सा छणोन् शुर-
मानकदन्तुभिस् । व्यलिखत् रामकथौ च प्रद्युम्नं
वीक्ष्य लक्षिता । अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्येत्वाऽवाङ्मु-
खी च्छिया । शोऽसावसाविति प्राह अयमाना महोपते । ।
चित्वते सा तमाज्ञाय पौत्रं लक्षणस्य योगिणी । यक्षौ वि-
द्वायसा राजन । हारकां लक्षणालिताम् । तत्र सुप्त-
सुपर्यह्ने प्राद्युम्निं योगमास्थिता । गृहीत्वा शोणित
पुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् । सा च तं सन्दर्वरं विलोक्य
कृदितानना । दुप्रेच्छे खटहे उंसा रेमे प्राद्युम्निना
सम्म । परार्जित्वासः च्छग्नमध्यभूपदीपासनादिभिः । पान-
भोजनभक्षयत्वा वाक्यैः सुन्धूप्रयाच्छितः । गूढः कन्यापुरे-
शन्तृप्रदशस्त्रेहया तया । नार्हगेणान् स बुबुधे ऊर्धयो-
पहृतेन्द्रियः” विस्तरस्तु हरिवं० १७६८० । प्रातः काके
च्छव्य । मेदिं च च्छव्यत्वात् ततो भवार्थं शुल्कं तट च ।
उषातन तद्वावे त्रिं० स्त्रियां डोप् ।

उषाकाल पु. उषायां कलोरवे रस । कुक्टे ।

उवापति षु० इत०। वृष्णपौत्रे प्रद्युम्नपुत्रे यदुवंशे अनि-
रुद्धे तत्पतिविग्राम्भिकया उवाश्वरे उक्ता उवानाथादयो-
ग्यत, अमरे 'अनिरुद्ध उवापतिरिति' हुस्पाठः
भारतादौ त दीर्घप ठः ।

उपित विं वस क । १ पर्युषिते २ कलतवासि च । उष-दाहे
क । ३ दग्धे मेदि । ४ करिते भरणः । भावे क ।

पूर्वासे न । “चारखलैरघितं यत्” शु०त । देवतः ।

ਉਮੈਰ ਪੁਨੋ ਉਥ-ਕੀਰਚ | ਬੋਰਣਸੂਲੇ ਰਾਧਚੁਟ: |

उष्टु पु० उक्त-सेवने हनु बेदे नेट् । १सम्यक्सेक्तरि व-
लीबद्धे । तथामोघवीर्यत्वात् तथात्वम् “ओटारौ वा”
कात्या० ५, ११, १३ । “ओटारौ महावलीबद्धैः” कर्कः ।
चा+सम्यक्त उटारौ इति विच्छहः । “उटारेव फर्वरेषु
अयेदे” क्र० १५, १०६, २ । लोके दू उचित्व इत्येव ।
सेक्तरि ति० स्थिरां डोप ।

ਤਾਥੁ ਪੁੱਖੀਂ ਤਥਾਫ਼ਰੁਨੁ ਕਿਚ । (ਚਟ) ਪਸਿਛੇ ਪਾਹੁਮੇਦੇ

स्त्रियां जातिन्वात् डीव् । “इतिगोऽशोद्देशकोनन्तर्वैर्यश-
जीवति” “नाधीयीताच्चमारुद्दो न रथं न च हस्तिनम् ।
न नावं त खरं नोद्धु नेरिण्यसो न यानगः” मनुः । तद्यान-
निषेधमाह “उद्ग्रायां समारुद्दा खरयानं तु कामतः ।
स्त्रावा तु विप्रो दिव्यामाः पाण्यायामेन शुध्यति” मनुः ।
काततः” इत्यन्या कर्मभेदे तद्याने न दोष इति स्फुचितम्
चतएव “उद्गमारोच्यन्वभिमन्वयते त्वाङ्गोऽसि” पार०
गृह० स्त्र० सन्त्वलिङ्गेन तद्यानं विहितम् । तस्य मांसं
न भक्ष्यम् “भक्ष्यान् पञ्चनखेच्छाहुरुद्धांश्चैकतोदतः”
मनुक्तेः । तेनास्य एकदलपङ्क्तियुक्तवम् । “गौरजो
महिदः कण्ठः शूक्रटो गवयोरुद्धः । दिशफाः पश्चव्यमेव अ-
प्युद्ग्राव सत्तम् !” भाग० उक्तेः गवादयः उद्ग्रान्ता दिशफाः
इति बोध्यम् । एवा तद्वाते दोषः “मनुष्यमारणे
क्षिप्तं चौरवत् किलिवं भवेत् । प्राणभृत्यु महत्-
खड्दं गोगजोद्ग्रह्यादिपु” मनुक्तेः । ब्रह्महत्याशेष-
पापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः “यां यां यो-
निन्तु जोशेऽयं येन येनेह कर्मणा । क्रमशो वाति
स्त्रोकेऽस्त्रं सत्तत् सर्वं निषेधत । वहून् वर्षगच्छान् घोरा-
न्त्रकान् प्राय दारश्यान् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महा-
पातकिनस्त्विमे । चत्युक्तरस्त्रोद्ग्रायां गोऽजाविश्वगपत्ति-
याम् । चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिस्त्रक्ति” । यान-
हरणपायेऽप्युद्योनिपाप्तिमाह हृतेऽयुद्धतौ मनुः “स्त्री-
स्त्रः स्त्रोकोवारि, यानाम्युद्धः, पशुनन्जः । तद्वधे प्रायचि-
त्तमाह “इयच्छागाविकोद्देशु गहैभेदु च मारयात् । प्राजा-
पत्याद्भेदेह प्रायचित्तमाह भुक्तेऽवरुद्धतौ प्रा० वि० शङ्कुः “गामत्रं
कुक्तरौद्रौ च सर्वं पश्चनस्त्रं तथा । क्रव्याद् कुकुटं पास्यं
कुर्यात् संवत्सरवतम्” “अथोद्ग्रामीशतवाहितार्थः”
रवुः । “एतिज्ञ तत्र कुर्वीत यास्त्रोनावलोक्येत्”
मनुः । “अन्योन्यतः परिव वतामिसीतामिभोद्वी” भावः ।
तन्मूलगुणाः शुश्रू० उक्ताः । “अथ मूलाणि गोमहि-
यजाविगजहयस्त्रोद्ग्रायां तीक्ष्णानि कटून्युण्णानि ति-
क्षानि वश्यानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातक्षमि-
भेदोविषगुलमार्शदरुकृष्णोफारोचकपारुदुरोगच्छारणि
हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चाल ।
तस्वर्वं कटु तीक्ष्णोणां लवण्यानुरसं लघु । शोधनं कफ-
वातक्षं ज्ञमिभेदोविषापहम् । अर्थोजउगुलमन्नं शोफा-
रोचकनाशनम् । पाण्णुरोगहरं भेदि हृदयं दीपनयाच-

नम्” । सामान्यत उक्ता “अर्थोम्प्राप्तिमिति” विशे-
षगुण उक्तः । तन्मांसगुणाः सुश्रुते उक्ताः । तत्र उरभवशब्दे
दर्शितम् । तस्य यास्यत्वं तत्वोक्तम् । तत्र उरभवशब्दे
दर्शितम् । किन्तु तस्मारणवत्तमिष्यतएव “उद्गमारण-
मनु ते दिशमिति” यजु० १३.२४, तस्मारणवत्तमितम् ।
तस्य तद्वैदेवतायै अश्रुमेष्व देयतोक्ता “दृहस्यतये गश्यां-
स्त्रद् उद्ग्रान्” यजु० २४.२८, इव गोयुग्म् उद्ग्रुगोयुग
उद्ग्रिविवेत्त्वे गोष्टच् । उद्गगोष्ट उद्ग्रालायां
न ० घट्के घग्नत्वं । उद्ग्रुष्टग्र उद्ग्रुष्टके न ० तस्मै-
दम् । औष्ट, तत्सम्बन्धिमांसादो विति । “परं चौद्धं
मैत्रं नरमहिवयोस्कागमिष्यता” कर्पूरस्त्वः ।

उद्ग्रकर्णिक उ० उद्ग्रस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि-अव् ।
शोऽधिकृतिठन् । दक्षिणस्ये यवनदेशभेदे तद्वैशापिभिर्हि
भोजनार्थम् उद्ग्रुभेदनात् तद्वैश्यस्य तथात्मम् । सहदेवदक्षि-
णदिग्विजयवर्णने “अन्त्युप्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुद्रुकर्णि-
कान् । आटवीं च पुरीं रस्यां यवनानां पुरीं तथा”
भा० स० २०.४० उद्ग्रुतव्यकर्ण्यजनवच्छाहा तथात्मम् ।

उद्ग्राकाश्मृते उद्ग्रु इव काण्डोऽस्य जातिन्वात् डीव्
(उटाटी) उष्णवभेदे राजनिः ।

उद्ग्रुग्रीवपु० उद्ग्रुपीता आकारत्वेनास्त्रस्य अर्य० अव् ।
सुश्रुतोक्ते पैत्तिके भगन्दर्त्तरोभेदे । तच्चिदानन्तस्त्रह-
पादि तत्वोक्तं यथा “वातपित्तज्ञेयविषयातागन्तनिमित्ताः
शतपोनकोट् योवयर्तिस्त्राविश्वन्त्युक्तावसर्वेन्द्रियार्थिष्यो यथासङ्क्षेपं
पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते ह भगगुद्वस्त्रिप्रदेशदारण्याच्च
भगन्दरा इत्युच्यन्ते । अपकाः पिङ्गकाः पकासु भगन्दराः ।
तेषान्तु पूर्वैरुपाणि कटोकपालवेदना गुदकर्णुर्द्वार्हाः योफच
युद्धस्य भवति” इत्युपकथ । “पित्तन्तु प्रुपितमिलेनाधः-
प्रेरितं पूर्ववद्वस्त्रितं रक्तां तन्वीसुच्छ्रुतासुद्रुपीताकारीं
पिङ्गकां जनयति । साऽस्यचोपादीन्देवनविशेषान् जनयत्वा-
प्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति वक्ष्यान्विज्ञाताराभ्यामिति
दद्यते दुर्गम्भसुष्णमास्त्रावं स्वव्युपेक्षितय वातमूलउरी-
घरेतांसि विश्वज्ञति, त' भगन्दरम् उद्ग्रुपीतिवाच्चते” ।
उद्ग्रुशिरोधरोऽप्यत्र “प्रकोपणैः पित्तमितिप्रकोपितः करोति
रक्तां पिङ्गकां गुदागताम् । तदानुपाकाहिमपूतिवाहिनीम्
भगन्दरं तद्रुशिरोधरं वदेत्” निदानम् ।

उद्ग्रुधूसरपुक्त्वे उद्ग्रस्ये व धूसरः युक्त इव मङ्गरो अस्याः
जातिन्वात् डीव् । (विक्राति) इत्यभेदे रद्वमाढा स्वार्वं
करु हस्तः । तत्वार्थैः ।

उद्धुपादिका रुदी उद्दुस्य पादा इव पादोमूलमस्याः कपि अत
इच्छम् । (मदनमाली) भूमिततायाम् रत्नमा०

उद्धुस्यान न०६५० । उद्दुस्य याकायाम् । तत्र भवः अण् ।
स्यानान्तत्वात् तस्य लुक् । उद्धुस्यान तत्त्वते त्रिं० तद्वित
लक्षि विशेषत्वात्तिनियमात् त्रिविज्ञवत् ।

उद्ग्रासिका रुदी आसनम् आसिका आस-भावे एतु उ॒ उद्ग्रा-
सेशसिका । उद्ग्रेव आसने । “उद्ग्रासिकाः आसने”
या० भाष्मम् अत्र कियाविशेषत्वस्यापि वथा बडुवचना-
नताऽल्लोवता च तदाकारे समर्थितम् तत्र शब्दार्थते
वस्त्राभिर्दर्शितम् ।

उद्ग्रिका रुदी उद्ग्रासाकारः पृष्ठावयव इव आकारोऽस्यस्याः
ठन् । उद्ग्रेमये मद्यमाण्डमेदे विद्यः ‘धूर्मङ्गविशेषविदारि-
तोटिका’भाषः । उद्ग्री+स्वार्थे कन् । उद्ग्राजातिस्त्रियाच्च ।

उषण यु० उषन॒नक् । १पीछे, छूतौ, रक्षातपे, शप्तवाण्डौ
४नरक्मेदे, ५योत्विरोधित्यर्थे च । अर्थः अच् । ईतहति,
७आलस्तरहिते ददक्षे च त्रिं० । ‘स्वतके स्वतके चैव न
लायादशावारिष्या’स्मृतिः “कादहे नातिशोतोषः नम
स्वानिव दक्षिणः” रवुः “अभीक्ष्मस्तुष्टुरपि तस्य शोषणः”
“स्वापयन्त्वभिमानोष्टुर्वनसाक्षां सुखानिलैः” भाषः ईतामे
यु० मुश्चान्तमुश्चं ततिभिस्तरुष्टाम्” भाषः “उषण् तापम्”
भङ्गिं । तत्र योग्यस्य स्वर्यतापाधिक्यवत्त्वात् उषणत्वम्
“योग्यातीत्रकरोभारुर्वे ऐमने तथाविधः” ईति सव्यप्रज्ञे
“अत्या सच्चतया तेन योग्ये नीव्राः कराः रवेः । देवभागे-
उष्टरात्मानु ऐमने मन्त्रताऽन्यथा” स्तु० यि० तथैवोक्तोः ।

विष्टत्वैदं रक्षानेन “तेन उत्तरदक्षिणगोल्योः स्वर्य-
स्योत्तरदक्षिणवत्तारक्षपकारणेनवयैः । देवभागे जन्मूर्हीपे
आत्मासच्चतया स्वर्यसात्यलनिकटस्यत्वेन योग्ये योग्यत्वै
स्वर्यस्य तेजोगोलकस्यकिरणास्तीच्छा अत्युषाः । अष्ट
रात्मां देवभाग इत्यस्य समव्याहृत्यानां भागे समश्चाह-
क्षिणप्रदेशे ऐमन्तर्मौ देवमन्तर्मौ दक्षारात् स्वर्यसात्युषाः
किरणाः स्वर्यसात्यासच्चत्वात् । अन्यथा स्वर्यस्य दूर-
स्यते मन्त्रता किरणानामुष्टात्मादः । देवभागे ऐमन्तर्मौ
करात्मां मन्त्रता । अतएव तत्र योताधिक्यम्, देव्यभागे
योग्ये करात्मां मन्त्रता शीताधिक्य च । तथाच देव-
भागे दक्षिणगोले स्वर्यस्य दूरस्यतहत्तरगोले निकट-
स्यत्वं मध्यगतदेशानां कमेषाविकात्यत्वादीति भाषः” ।
अतण्डीक्षं भिक्षकर्त्यर्थेर्भये गादः तपति भास्तरः”
तिं० त० यु० । एतत्र देवभाग एव नाहुरभागे, योग्ये

क्षतुष ज्यैषावाडात्मकः । “मधु॒ च माधवय वासुन्तिकादृतुः
शुक्रय शुचिय योग्यानुः” काल० भा० इट्कोपधानमन्त्रोत्तेः ।
ततो भारे इमनिच् । उषणमन् यु० तत् उषणता रुदी
त्व उषणत्वं० अत्र औषण्य च । उषणस्यें स्वार्थे कन्
उषणस्यार्थार्थे । उषणस्यें स्तु तेजसोगुणः “स्वर्य उषण-
स्ते जसस्तु” भाषोक्तोः जलादीनां तेजः संयोगविशेषादै-
प्राप्तिकः । ईत्यस्य तथात्वे कारणमूश्चन्तर्मन्त्रे वज्राते गुणव-
चनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् उषणोषण उषणप्रकारे । “उषणो-
षणीकरस्तजः” भाषः

उषणक त्रिं० उषणभिव करोति कन् । १षनक्षसे, त्रिप्रकारिचि
त्रिप्रकारी हि जायाधावकमालस्यमनाहत्य स्वकर्त्तव्ये
व्याप्रियते ईत तस्य तथात्वम् । उषण् करोति उषण-
चिच्-रुल् । २च्चरे यु० ।

उषणकार च० उषणः करः किरणोऽस्य । १स्वर्ये । उषण-
किरणोषणदीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उषणं करोति क्ष-अच्
ईत० । २उषणकारके त्रिं०

उषणकाल यु० कर्म० ईत० वा । योग्ये छूतौ । “तक्षं नैव जाते-
दयात् नोष्टकाते न दर्शके” सुन्तुः ।

उषणग यु० उषणमुष्टास्यर्थे॑ गच्छति वत्र गम-वा० आधारे च ।
योग्ये काषे “मातक्षोन्यपत्र भूमौ नदीरोधश्वोष्टगे”
भा० च० ई२३४० । आधारे च॒ उषणगमोऽप्यत्र चेम० ।

उषणगु यु० उषणागावः कराः अस्य हृस्यः । स्वर्ये॑ । उषणर-
स्त्रग्रादयोऽप्यत्र “कुवेरगुप्तां दिव्यमुष्टारङ्गां” कुमा० ।

उषणङ्गरण न० ईत० करणे परे चम् । उषणाधने ।

उषणनदी रुदी कर्म० । “वस्त्रारे महावोरे तप्ता वैतरणी
नदी” इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उषणवारण न० उषण् वारयति द्व-चिच्-रुल् ईत० । आतपत्ते,
वत्रे “वक्ष्यमन्त्रोजभिवोष्टवारच्चम्” कुमा० च स्तोत्रपत्त्या-
दिकम् व्यातपत्रवन्दे ई४० यु० उष्टम् । तत्त्वत्वं
दृह० सं० ईर्षितं वथा “निचितं त इंसपत्तैः लक्षणां
स्यूरसारसानां च । दौकूर्णिन च वेन द्व उष्टन्तस्त्रादितं
शुक्रम् । उक्ताकर्त्तवितप्रत्यमालाविलं स्फटिकम्-
चम् । चहूङ्क्षत्तुरुद्धृतैः नवपर्व नगैकदण्डं च । दृष्टार्थ-
विकृतं तत्र उष्टन्तस्त्रादितं रत्नविभूषितउष्टपम् । उष्टपते ज्ञादात-
पत्ते कल्पायकरं विजयदं च । युवराजनवपतिपत्त्याः
सेनापतिद्युष्टनावकानां च । दृष्टोऽर्धपञ्चहृतः समपञ्च-
कात्मविक्षारः । अन्ये वाहृष्टावृ॒ प्रसादपूर्विभूषितशिर-
स्तम् । व्यावस्थितप्रत्यमालावै वत्रं कार्यं च मासूरम् ।

अयेवां च नराणामातपदारणं तु चहरस्म् ।
उमष्टुक्षदग्न्युक्तं क्लवं कार्यं तु विप्राणाम्” उच्छाप्नादयो
ऽथवा । तदारणे गुणाः सुनुते उक्ता वथा
“वर्षानिवरजोषर्महिमादीनां निवारणम् । वल्यं चक्षु-
भन्नोजसं शृणुरं क्लवधारणम्” ।

उच्छावीर्यं पु ० उच्छामयं बोर्यमस्य । १ शिशुमाराण्ये जव-
नलो । २ उच्छोर्ये वति लिंगेम् । उच्छावीर्य इत्याणि
च सुनुते नानास्थाने उक्तानि तानि तत एवावगम्यानि
उच्छामांशु उ ० उच्छाः अंशोवस्य । श्वये ।

उच्छामगम पु ० उच्छ आगव्यतेऽत्र गम+आधारे-चप् । नि-
दाषकाणे । उच्छाभिगमोऽथवा शृण्डच० ।

उच्छालु लिंउच्छं न सहते आलु । उच्छाऽसहने । “उच्छा-
लुः शिशिरे निषोदति तरोमूलाक्षाणे शिर्को” विक्षो ० ।
उच्छासह पु ० उच्छ आसहतेऽत्र आ+सह-चप् । १ हेमले
भ्रतो । उच्छं न सहते चप् । २ चवद्वीषो लिं ।
उचिणिका स्त्री अत्यन्तमस्याम् अस्त्वार्थं करु नि० अत्यस
उच्छादेशः । १ यदागवाम्(वाऽ) । उच्छाकशद्वात् स्त्रियां
टाप् अत रस्मम् । २ दद्वावाम् स्त्रियाम् ।

उचिणिज् पु ० उच्छ-इर्जिक् वा० लुट् । उच्छसर्वशुक्ते तत्त्वे
प्रक्षा० स्त्रार्थे ण । औचिणित तदर्थे ।

उचिणिह स्त्री उत्स्तिहाति किन् नि० उदोऽन्वेषेष वस्यम् । सप्ताक्ष-
रपादके १ उन्दोभेदे । स्त्रादौ कुः उचिणि० । उचिणिग्न्याम् ।
“गायत्रुप्रणिणगहुप् च वहती पर्फ्लोरेव च” उ० ० । “वृथ
कस्त्रांसि गायत्रुप्रणिणगहुप् वहती” इत्युपक्रम्य “हितो-
यहुचिणिक् लिपदान्त्योहादयकः । आद्यवेत् पुरुचिणिक्,
मध्यमये तु कृप्तु । लैटुम जागतचहुक्त्वाः कुकुम्य-
हु शिरकादशिनोः परः वटक्त्वनुशिराः मध्ये चेत् पिपी-
लिका मध्याद्यपञ्चक्षुद्योऽटका अनुष्टुप्गम्भी चहुः सप्त
कोचिणिगेव” सर्वातु ५ च० । “एवमेविणिहं सवितारं
योवास्त्रनुके” इति सर्वातु ० ४ च० उक्ते॒ तस्याः सविह-
देवताक्त्वेन योवासु अनुके च न्यासः । तस्या उप-
धानप्रकारः चत० ब्रा० ८,६,२,३, आदौ दर्शितं
तत एवावसेयः । २ तदभिसानिदेयभेदे च । अव्यमेषे “ति-
वल्ला अनुष्टुभे तर्यवाह उचिणिहे” वजु० २५,१२१ ।
पशुविशेषाणामुक्तदेवताविशेषोहेण यूपादौ वस्त्रमुक्तम् ।
अस्य इतनलतेऽपि अजादि० टाप् । उचिणिहा “उचिणिहा
इत्य इन्द्रियम्” वजु० २१,१२, “दहन्तु उचिणिहा कक्ष-
द्वार्षीभिः अन्त्युता २१,१२, “सूप्तातु यीवा; प्रस्त्वा

तूष्णिहा उत्त्वस्ये व शब्दीपतिः” अथर्ववेदे ६,१३४,१,
उच्छीर्णीगङ्गः न० उच्छीर्णीभूता गङ्गा नदीभेदो वत्त नध्यपद्मोपः ।
भगुत्तमपर्वतस्ये तीर्थभेदे “अपां हुदं च पुण्यास्यं भगु-
त्तम् च पर्वतम् । उच्छीर्णगङ्गे च कौन्तेय ! सामायः
समुपस्तु य” भा० व० १३५ च० ।

उच्छीर्ण उ० उच्छीर्णेषते हिनस्ति रैष-क शक० परस्परम् ।
१ शिरोवेदनवस्त्रे(पागङ्गः)२ किरीटे च ‘वायाचा अर्ख्यु-
रुष्णीषं प्रथक्षति तदञ्जिना प्रतिगत्त्वा लिःप्रदक्षिणं
शिरः सम्मुखं वेदवित्ता” आ० चौ० च० ६,७ । सच्चादा
बोक्षितोच्छीर्णा निस्त्रिंशिनो याजयेतुः” आ० चौ० ई०
७,४ । “लौहितोच्छीर्णा अत्विजश्चरन्तीति” श्रुतिः । समा-
वर्त्तनकाणे च तत्त्वं धारणमाचार्यांश्य दानं च विहितम् ।
“अथैतान्युपकल्पयोत समावर्त्तमाने समिक्षण्डले वस्त्र-
युगं वलसुपानद्युगं दग्धं ऋजुस्त्रादनमनुलेपनमाङ्गन-
स्त्रेषु विमित्यात्मने आचार्यांश्य च” । “यद्युभयोर्न वि-
न्देताचार्यांश्यैत” आ० च० १,८,१,२ । तदारण्युपः
स्त्रुष्टु । उक्तः “पवित्रं केशस्त्रियं वातातपरजोऽप्यहम् ।
पर्वानिवरजोषर्महिमादीनां निवारणम्” ।

उच्छीर्णिन् लिं । उच्छीर्ण+चस्त्र्यै इनि० । १ उच्छीर्णधारिणि
स्त्रियां छीप् २ नहादेवे पु ० । “उच्छीर्णी च सुवक्त्राय उद-
पोवित्तमन्त्या” शिवस्तुतौ” भा० अनु० १७ । “उच्छीर्णिये
सुवक्त्राय सहस्रात्माय भीडुवे” भा० अनु० ८ ।

उच्छीर्णोदक न० कर्म० । अग्निना तप्त्वेष्व काय्यभानपादशेषा-
र्णावशेषपादादिहीनके जले दहन्तु आदिभावम् ।

“अद्भेदनांशरेषेष चहुर्थेषांहृकेन वा । अथवा कथने-
नैव सिद्धमुच्छोदकं वदेत्” । तदुगुणाः “ज्ञे आमवासमेदोष्टं
वास्त्रयोधनदीपनम् । कास्त्रावस्त्रारान् इति यीतमु-
च्छोदकं निशि । काय्यभानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मित-
न्त्या । अर्जाविशिष्टं यस्त्रोयं तदुच्छीर्णोदकमुच्यते । जूरकाव
कफभासवातपित्तामेदवाम् । नाशनं वस्त्रिसंशोधि-
पय्यमुच्छोदकं सदा । विपादशं च उचित्तं योद्धे
शरदि शस्त्रे । हिमेऽर्हशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः”
अथे तु “निदावे तर्वापादोनं पादहृषीनन्तु शारदम् । शि-
शिरे च वस्त्रे च हिमे वार्षावशेषितम् । अटमांशा
वशेषन्तु वार्षावर्षासु शस्त्रे” केचित् “विधिवङ्गेषु वायोप-
वेदेषु लिपु पत्रयोः । यक्षमामावशेषं स्यादन्वु वर्षा-
दिषु कमात्” । अत्र दोषाणां ययोल्पत्ता हीनता वा
तथा व्यवस्था कल्पनीया । “तत् पादहृषीनं पित्तमु-

੩

र्द्धोनन्तु यातन्त्रे । विपादहीनं ज्ञेयधूमं संयाह्यमिन-
करं लघुं ॥” विपादहीनस्य तत्कालरे आरोग्याम्बुदंज्ञा । तस्य
उत्तरणगुणास्तु । “पादशेषन्तु वक्त्रोयमारोग्याम्बुदं तदुच्यते ।
आरोग्याम्बुदं सदा पद्यं कासञ्चासकफापहम् । सद्यो-
ज्ञरहरं पाहि दीपम् पाचनं लघुं । आनाहपाशङ्कु-
शुलार्णेगुल्मशोदोदरापहम्” भा० प्र० “दिवा इतन्तु यत्
तोषं रात्रौ तदगुरुतां वज्रेत्” वैद्यकम् । “संकालौ
वर्धटद्वौ च पद्येण चन्द्रस्तर्ययोः । स्फुटके मृतके चैव न
स्नायादुच्छारिणा” सृष्टिः । “क्षेत्रसुदृतं वापि
शोतुच्छामथापि वा । गाङ्गं पद्यः एनात्माशु पापमा-
मरणानिकम्” मरीचिः । ‘नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाकृ-
मवकर्षणम् । तीर्थाभावे च कर्तव्यसुष्णोदकपरोदकैः’
यमः । “उच्छास्तु नाध्यकायस्य परिवेको भक्षावहम् ।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बहुतत् क्षेत्रवक्तुवोः” आ० त० आयु-
र्वेदः । उच्छास्तेजोनाचमननिषेध व्याचमनयन्त्रे उक्तः ।
उच्छास्तेजोपगम उ० उच्छास्तेजस्तेतत्वं आधारे घन् अट्ठिः ।
निदाचकाले । योग्यत्वां [कन् । तत्वैव आतपे च ।
उच्छ उ० उच्छ-मक् । १में, २चातपे, ३योग्ये चतौ च । स्वार्थे
उ(ज)यन् त्रिं जप-आधारे मनिन् वा० वा हत्वः । १योग्य-
त्वौ कर्त्तरि मनिन् । २चातपे ‘नोपतापि मनः सोऽपि’
“उच्छास्तेजोकरद्वन्द्वः प्रश्नोऽप्योऽन्तः” ॥ “अभे उच्छास्तेजोरपि
तस्य सोऽप्यः” मावः । दीर्घादिः इश्वसहवर्णेव ।
उ(ज)यन् उ० उच्छास्तेजपति पा-किप् । भगोः उत्रे १पृष्ठ-
गणभेदे “एकालिनो वर्हिष्वद उ(ज)यन् पा आज्यपा-
लथा” पितृगणनायां सृष्टिः । २उ(ज)यन् कर्त्तरि तप-
स्तिभेदे त्रिं । “उद्देश्वरैरिति रविनिविद्विभृत् (ख)-
श्वपैः” काद० । [घञ् अट्ठिः । निदाचकाले ।
उ(ज)यन् उ० उ(ज)या आगम्यतेतत्वं आ० गम-आधारे
उ(ज)यन् यामधा० उ(ज)यायसुद्धमिति उ(ज)यन्+क्यड् ।
उ(ज)यायते औद्यायिट उ(ज)यायमाणः ।
उत्तर उ० वसन्ति रसा अत्र वस-रक्तनि० न पत्वम् । १कि-
रणे, स्त्र्य किरणानां जलाकर्षकत्वे न रसवत्त्वात्तथात्मम् ।
२स्यम्येवां यथायथं रसवत्त्वम् बोध्यम् । २ष्टे । ३सुरभ्यां
४बहुतायां ५पृथिव्यां च स्त्री निर० । देवमात्रे ६० उच्छवं
“उत्तरावेतं धूर्षाहौ” वज्र० ४,३१ । “उत्तरो अनड्डाहौ”
वेदद्वौ । “क्रत्वा नार्वेत्वः पितृत्वैः” ख० ५६,१२,४ । “उत्तरो
हथमः” भा० “शरैरक्ष्मैरितोदीचात् इरिष्वन् रसानिव” रघुः
“यो भर्त्ता भद्रनानां य उत्तरायमपीक्षा” ख० ८,४५,५ ।

“**उस्तुर्ये “प्रभित्राषो न दहुक्षो अये”** ४,५८,४।
“**वसति नमसील्युस्तुर्ये:** स्तुर्ये:” भा०। स्तुर्ये रश्मिसम्पर्कात्
ददिवसे च । “**वसुमा उस्त्यामा**” क० ७, ७, ४, उस्त्यामा दिवसं प्रति गन्ता” भा०। उस्त्यमिक्ति उस्त्येयति
“**उस्त्योमाङ्काटः प्रतिवेधः**” वाच्ति० । उडान्दौ नाट उस्त्यी-
ल्युकोः उत्थाभावश्च ओच्चोयत् । उस्त्यवासिनोः अश्चिनी-
कुमारयोः द्वि० ८०। “**अग्नयः उस्त्या जरन्ने**” क० ४, ४,
५, ५, उस्त्या सहनिवस्त्वावश्चिनीस्तौ” भा०।
त्रै स्ती वस-वा० कि वत्ताभावः । गन्त्याम् “**हित्तनि स्तर
मुस्तवः**” क० १८ ६५, १, “**उस्त्यः सर्वं त्वं गन्त्य**” भा०।
त्रैक पृ० उस्त्य+वत्त्वार्थे स्तार्थे वा उत् । अत्यवाहके
१जीर्णहृष्मे अत्यक्षीरस्ताविश्यां २स्तीगव्याम् स्ती
नियु ए० उस्त्य+स्तार्थे अत्यवार्थे वा च । १जीर्णहृष्मे “**उच्चियो
हृष्मः क्रन्दतु द्यौः**” क० ५, ५८, ६, २स्तीगव्याम् स्ती
नियु । “**गवामूर्खं मुस्तियाणाम्**” क० ५, १, ४, उच्चियाचां
चीरमुत्सारवनीनाम्” भा०।
अर्दने भादि० पर० सक० सेट् इतित् । ओहति ओहत्,
ओहीत्, उओह ऊहतुः । अप अपसारणे तामपौहीत्
निशाचरः”भट्ठः “**अपौहुद्दत्तरः**” रघुः
अव्य० उ च ह च ह० । १संबोधने, २एवार्थे च ।
ह अव्य० उह च ह च । सम्बोधने ।
स्ती उह-कू० १खेदस्त्वके गद्दे, “**नखानि विधयक्षया
करत्तेन तत्वाग्नियोत् ततः किसलवभ्याम् त् करमयाक्षि
पहूरतः । ततोवत्त्वयशिक्षिते भवमरुञ्जिताग्निया उहूरिति
कुहूरवधनिभियाऽपत् मुर्च्छिता**” । वह-कू०। वाहके
विन०। “**हिरण्य पर्यां उहुव उपर्युधः**” क० २, ४५,
४, उहुवः वाहकाः” भा० उवडः क्षान्दसः
मान वि० वह-कर्मणि यानच् । यस्त वहन् क्रियते
तमिन् “**यथोद्यामानः किल भोगिवैरिका**” नैषध०!
प० वह-रकै । उष्मे गद्दार्थिचिनामणि॒

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थव्याख्यनम् ।

ज

जकारः स्वरवैभेदः “ओषजावुपू” इत्युक्तेः ओषस्या-
नोद्धारणीयः स च उदाचात्तदाच्चरितभेदात् लिपिः
द्वैरेव द्वाभ्यां साक्षाकाचाभ्यास्त्रायत्वात् तस्य लूतत्वो-
क्रिदित्या विमालकाचास्यैव लूतत्वात् व्यङ्ककाकारभेदात्
लूतस्य पार्श्वस्त्राहृष्टिक्रितहृस्त्राकारेण्व लेखनसमाचा-
रात्। विभेदोऽपि अतुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा-
तेन वद्विधिः तस्योद्धारणे विवार आन्तरप्रवत्तः “स्वरा-
णामूष्णाञ्ज्ञैव विष्टतं करणं स्फुरम्” शिक्षोक्तेः विष्ट-
तञ्ज्ञ जिह्वापादेः सर्वाभावः। “ब्रह्मोऽस्मृद्यायणस्त्रीपत्,
नेमस्त्रृदाः शबः स्फुरताः” इति शिक्षोक्तेः तस्य तन्त्रे
गुणाद्याकारतया ध्येयतोक्ता वया “शुक्रकृद्यस्माकार
जकारः परकृद्यली” कामधेनुतन्त्रम्। तस्य धामकर्ते
स्विन्दुकतया निर्वन्दुकतया वा साहकान्यासे न्यासः।
अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता “रैशानः सेन्दु-
वामश्वरपरिगतो वीजमन्यन्तरेष्यि” कर्पूरस्त्वे हृष्टारम-
न्वोद्धारः। ततः स्वरूपे कारप्रवयः। तपत्वयतः। अधिकं
स्वरवैरुचमास्त्रौ वच्छते।

ज अव्य० वेज् किप् । १स्मोधने, २वाक्यारम्भी, ३द्यायां,
४रक्षायाज्ञ भेदिं उज्जः स्थाने इतौ परे अतुनासिक
ज इति चादेगे तदत्तेतस्य प्रस्त्रात्मादितो न सन्विः।
ज उ० जवतीति अज्-किप् जठ् । १महादेवे २चन्द्रे च ।
३पालके लिं गन्धरता०

जठ् ३० वह-प्रापये चान्नार्थेवात् १कर्त्तरि कृ । १कतविवाहे
पुंसि “परिवेशातुजोऽनूदे ज्येऽपि दारपरिपहात्” असरः
क्षत्र जठवत् तत्त्वैव ३०। कर्मणि तत् । कतविवाहायां स्त्रि-
वाम् स्त्री। “भार्येऽपि तमवक्षाय तस्ये सौभित्येऽस्त्रौ”
भट्ठः “कन्या पितृर्थनहरो यद्यनूदा मवेत्तदा” स्फुरिः
“जटानूदासमवादेऽनूदै प्रथमं धनहारिनो” दायक०।
जटमास्त्र० इति वाक्ये औजडत् त सि० कौ० औजडत् त
इत्यन्ते । १कतवहने इते लिं । अस्य प्रथमेन प्रा०
स० डिः । प्रौढः “प्रौढकन्यायादोषदर्शनात्” रघु० “अथव-
दृपहयेनार्थक्षेति” परिभाषया प्रोटवानिवत् न एविः
जटकङ्गट ३० जठो धृतः जटकङ्गटः कवचोवेन । धृतकवचे वर्णिते ।
जटि स्त्री वह-भावे किंनू संप्र० । १वहने रविवाहे च । प्रा०

जटि प्रा० स० डिः । प्रौढः । जटिमास्त्र० औजिडत् त
सि० कौ० औजिडत् इत्यन्ते ।
जत ति० वेज्-कृ संप्र० दीर्घः । १कतवयने २यथिते । जयी-
तन्तुसन्नाने तत् । इस्ते “यस्मिन्दोतञ्ज्ञ प्रोतञ्ज्ञ” श्रुतिः ।
अज्-कृ जठ् । ४रक्षिते तिं ।

जति स्त्री अज्-किन् जठ् । १रक्षणे । “देवस्य यन्युतयी वि-
विधाः” कृ० ३, १४, ६, “शतमस्याम् सहस्रकूतयः” ४, २१, १०.
कर्त्तरि किंच् जठ् । २रक्षितरि “उरुष्यनस्माध्वोदक्षा न
जतीः” कृ० ४, २, “जतीः जतयः रक्षनः” भा० जय-वेज्
वा किन् । २सीधने (सेलाइ) ४वयने (वोना) ५ज्ञरणे
गद्वचि० । इलीखायाम् “नवास्य कस्त्रियुषेण धात्रवै-
ति जन्तुः कुमनीक जतीः” भा० १, ५, १८, “जतीलींदाः”
अधरः वेज्-कर्मणि कर्त्तरि वा किन् किंच् वा । उ
राणवक्षणमध्ये उक्तम्यासनारूपे तङ्गत्वणमेहे । “तसा-
दिदं भागवत्” उराणं दशतत्त्वम्” इत्युक्ता “अत-
ष्टीर्णविसर्गेष्व स्थानं” पोषणमूतयः । मन्वन्तरेशाहुकथा
निरोधोमुक्तिरात्रवः” इति दश लक्षणान्युहित्य तेजां
वक्षणान्युक्तानि वया “भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म
सर्गं उदाहृतः । मङ्गलो गुरुद्वयवस्थात् विष्णुः
पौरुषः स्फुरतः । स्थितिर्वृक्षारुषिः ॥३॥ पौरुषं तद-
तुपहः । मन्वन्तराणि सङ्कर्मजतयः कर्मवासनाः ।
अवतारात्मरितं हरेशास्त्रात्मर्त्तिनाम् । उ० समी-
शक्ताः प्रोक्ताः नानाव्यापोपदृष्टिः । निरोधोऽस्या-
त्मरूपेण व्यवस्थितिः । चक्रिहित्वाऽन्यथारूपं
स्वरूपेण व्यवस्थितिः । चामास्य निरोधय यतोऽस्यध्य-
वसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्दप्रते” भग०
२, १०, २, ८ “कर्मणां वासनाः जयने कर्मभिः संतन्त्वने
इत्युत्तम यदा उद्धर्यात् संक्षेपार्थादा वयतेर्धातिरिदं
रूपम् । जयने कर्मभिर्वद्धने संक्षिप्तते वा जतयः”
अधरः

जधन् न० जधस्+षुपो० सस्य नः । स्त्रीपश्योः दुग्धाधोरस्याने
(मेह) “वत्सो न भातुहप सर्व्योधनि” कृ० ६, ६८, १ ।
“वदा पीतासो अ॒श्वो गावो न दुहृ जधभिः” द० ६,
१८, १८, २२, ६ ।

जधर् न० जधस्+षुपो० सस्य रः । स्त्रीगच्छादे० जधसि (मेह)
“जधन्तलग्ना जरने” कृ० ८, २, १२ ।
जधस् न० उद्ध-कौदेने असुन् किंच् दीर्घः । स्त्रीगच्छादे० दुग्धा
धारे स्थाने (मेह) “गवामूधस्य वक्षणात्” कृ० १०, ४६, १०।

“यदैव स्त्रिये सत्तावाप्यावेते जघः पञ्चनाम्” शत० आ० २,५,१,५। अस्य बहु० स० अनड़् रमा० छीप्। पीनोज्ञी बटोच्ची। “भुवं कोष्णे न कुण्डोधी भेष्ये नावभृत्यादपि” रघुः। अस्तियान्त न कुण्डोरे चैतुकम्” सि० कौ०। अनन्तत्वे नेत्रोपयस्तौ अनड़् विधामं समादे सान्तप्रयोग-वारण्यार्थम्। समासान्तविधेतनित्यत्वात् काचिद् “मण्डु-कलेतां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्। अग्निगच्छ-स तां राजचन्द्रन्दिनीं गाधिनन्दनः” भा० आ० १७५ च०। आर्षत्वादा तथा प्रयोगः। खोके ल न तथा। तत्र भवः शेरोरावयवत्वात् यत्। जघस्य तद्वे दुखे न०। “अधसंभिक्षामि तवोपभोक्तुम्” रघुः। प्राशस्ते भद्रपृष्ठम् श्वः वः छीप्। अधस्ती प्रशस्तोषे युक्तायां गवि। “सिधिचुः य व्रजान् गावः पयसोधस्तीमेदा” भा० १, १०५। अधसे हितम् गवादि० यत् अनड़् च। अधन्य अधसोहिते इव्यभेदे, यद्वोजने आपीन् पीनं भवति तस्मिन् इव्ये लिं०। २रात्रौ निर० तस्याच्च हि मकरकरसम्पर्केण क्लेदयोगान्त्यथात्वम्,

जन परिहाये अदन्तुरा० उभ० सक० सेट्। जनयति ते औनिन्त० त लुङ्कि वा चक् औनयीत् औनयिष्ट। जनः जनितः। “मा त्वायतो अरिहुत्तमूनयीः” च० १,५,३,१।

जन लि० जन-हानो अच्। इनीने, २च्चसंपूर्णे च। “जनं न बलेवुधिकोबधाष्टे” “किञ्चिद्दूनमनुद्देः चरदामयुतं ययौ” रघुः। “जने दद्वादुगुह्येव यावत् सर्व्यज्ञुभुमेवत्” ह० २०। “जनहिवार्चिकं प्रेतं निदध्युवीम्बवा वह्निः” सतुः। “जनं वायधिकं वायि जिल्लेद्यो राजशाहमन्म्” वाह्नी। जनार्थगद्योगे हतीया। एकेनोनः। जनार्थकश्चेन वा हतीयास० माषेषोवः माषेनः; कलोनः कलोनः। एको-नविं शतिः एकोनत्रिं शत् एकोनचत्वारिं शत् एकोनपञ्चाशत् एकोनवद्दिः एकोनसप्तिः एकोनाशीतिः एकोननवतिः एकोनशतम्। तत्तत्संख्याया एकेनसंख्यायाम्। एकं द्वारुनविंशत्यादयोऽपि अष्टादशादिसंख्यासु। संख्यासु ए-कत्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकगद्याप्रयोगेऽपि एकत्वे नैवो-भत्वावगमात् जनविंशत्यादिशक्त्रामामेकोनविंशत्यादीना-त्रोधकत्वम्। “एकेन दाभ्यामित्युनके निष्ठृतः” सर्वातु०।

जनचत्वारिंश्च लि० जनचत्वारिंशतः पूरणः छट्। जनच-त्वारिंशदुसंख्यापूरणे एवमूनविंश उनत्रिंश उनपञ्चाश-इत्यादयः तत्तत्संख्यापूरणे। स्त्रियां छीप्। तत्राचें

तमप्। जनचारिंशतम् तदर्थे०। एवमूनविंशतितमादव-सत्तत्संख्यापूरणे स्त्रियां छीप्।

जबध्य न० ज-ईवदर्थे० वध्यं नीर्खम्। ईवज्ञीस्ये तत्पादी “यद्वबध्यस्तदरस्यापयाति” च० १,१६२,१० “जबध्यस् अज्ञोर्ये तत्पादी” भर० “व्यापासति” इर्भति० वाधमाना जबध्यं वातं सर्वं तदारात्” यज० १६,८४, “जबध्यमा-माशयगतम् वेदहो०। २ तत्स्ताने च “एतद्वाऽत् तद्वध्य-मिति सर्वेष्योयत्तत्वाद्यगूध्यं” वावस्तुतं भवति तद्व-रन्ति सर्वाः” आश० र्त० ४,८,२६०। अस्य अन्तःस्थ वध्यत्वमित्येके।

जबध्यगोहृ ई० जबध्यस्य गोहृः प्रच्छादनं यत्र। आन्तप्र-च्छादनस्याने। “सव्याष्टः शामिलोबध्यगोहचात्तालोत्त-करात्तावान्” आश० र्त० चौ० ५,३,१६०, “जबध्य गोहृनाम आन्तप्रच्छादनस्यान्म्” नारा० छ०। [वाच॑]

जम् अव्य० जय-हृक्। १रोषाकौ० २पनि० ३निन्दायां० ४स्त्राई० जम न० अव्य-मन् किं छठ॒च। नगरमेहे उच्चवृद्ध०। कर्त्त॑रि मन्० २रचितरि लि०। “इरि व जमेभ्यः सिङ्गता मधु” च० १०,२२५, “जमेभ्यो रचितर्व्यः” भा०। भावे मन्।

२रच्छे न०। “ये मर्त्यं पूतनयान्तमूर्खः” १,१६८,७, जमेभ्यः अल्परक्षणैः” भा०। उच्चवृद्धत्वसु तस्य वा० हुस्त्रे प्रकल्प्य उभाशत्त्वमाह। स च उभाशत्त्वार्थै०। वेजोहृ-पम् यदि वाऽवते० रुपसुभयद्यापि वा० हुस्त्रे इति वोध्यम् जय तन्तुपत्ताने भा० रैदित आस० स क० सेट्। जयते औयिष्ट। रैदित्यात् निषादां नेट् जतः जतवान् जतिः जररी अव्य० जय-वा० ररोकौ०। १च्छीकारे० २विच्छारे च।

कजि गतिश० जररीकात्य। क्लकररीकात् अङ्गीकाते विस्तीर्णे च लि०। चब् जररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु०। जरव्य॒ उंस्त्री जरौ भवः शरीरावदत्वात् यत्। १वैष्ट्ये॒ त-त्वातिस्त्रियां टाप् योपधत्वात् न छीप्। वैष्ट्यानां ब्रह्मण्य जहजातत्वसु “ब्राह्मणोऽस्य मुखमालीत् वाहू राजन्यः लतः। जहू तदस्य वैष्ट्यः पङ्ग्रां चूङ्गो अ-मायत” यजु० २१,११, उक्ते: “लोकानां स विहृष्यै सुखवाहूरपादतः। ब्राह्मणं लतियं वैष्ट्यं चूङ्गच निर-वर्त्तवत्” मनूकेच। तस्य उच्चिरपि तत्तोक्ता। “सखवाहू-रपञ्चानां षुधक् कार्यालयतन्त्रितः” इत्युपकम्य”

“पञ्चनां रक्षणं दानविज्ञाध्ययनमेव च। विचिक्षयं कुमीदच वैष्ट्यस्य लविषेव च”। २जस्तमवमाले त्रि०। जरी अव्य० जय-वा० रोक्। १अङ्गीकारे० २विच्छारे च।

जर्यादि० जजि गतिसमाप्तादि जररीवत् द्रष्टव्यम् ।

जरु उ० जर्ण्यते व्याच्छादाते जर्णु-कर्मणि कु हलोपत्र ।
जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्म ।
“निशालनारीपरिष्कानधूननस्कुटागसाप्य दशुलोलचक्षुः”
“करभकरोरभिरुभिरुभानैः” मावः । “कदली कदली,
करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनतिवये
न विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदयः” प्रसन्नरा० ।
“धात्रीकरायां करमोपमोहः” “मुजमूर्देऽरुदाङ्गत्या-
देकोऽपि खनदाहजः” रवृः अस्य उपभानपूर्वकत्वे उत्त-
रपदस्य बड़० स० स्थित्याम् जड़० करभोहः “करभोह !
रतिप्राञ्चे हितोये पञ्चमेऽप्यहम्” विद्यासुन्द० संहितश-
फलक्षणवामपूर्वकसापि जड़० । संहितोहः सम्यग्ग्रहितो-
हका इत्यर्थः शफाविष्य संहितौ जरु यस्याः शफोहः ।
लक्षणयुक्तावूरु यस्याः लक्षणोहः । वासौ सनोहरौ
जरु यस्याः वासोहः “वस्यनो चलयफरीयिघट्टितो-
हर्वामोहरतिश्वमाप विभ्रमस्य” किरा० । संहितसह-
पूर्वकसापि ताडयस्य जड़० । संहितौ हितयुतौ जरु
यस्याः संहितोहः । भारं सहेते सहावूरु यस्याः सहोहः ।
जरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । जरव्य जरव्ये वैश्ये
पुंस्त्री तद्वयात्रे विं० । स्वाङ्गत्याऽस्मात् विद्यानात्
बड़० स० स्थित्यां डोष् । जर्मिमधी ।

जरुग्राह उ० जरु गङ्गाति स्वभावित यह-व्याप्ति उप० स० ।
जरस्तम्भरोगे जरस्तम्भर्यव्ये विहितिः । “जरया-
इग्निताच केचित्तत्वाभवन् भुवि” भा० द्वो०१४ है च० ।

जरुज उंस्त्री जरोर्जायते जग-ड० । वैश्ये स्थित्यां जातित्वात्
डोष० १८ जरजातमात्रे विं० जरजातोरुजन्नादयोर्युभयत् ।
२ भगुवं द्यु ओर्वं च्छिमेदे पु० तस्य जरुतोजनकथा भा०
च्चा० १७८७८० “कतर्वीर्य इति ख्यातो बमूव पृथिवी-
पतिः । याज्यो देविदां चोके भगूणां पार्थिवर्भः । स
तात्पर्यमुज्ज्ञात । धान्येन च बनेन च । सोमान्ते तपैया-
वास विपुलेन विशाम्यते । । तच्छिद्वपतिश्चार्द्धे स्वर्यते॒१८
कथम्भूत्वा॒ । बमूव तत्पुलेन्यान् । द्रव्याकार्यं सुप्तिश्वत्म । भगू-
णान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्वं एथ ते । याचिष्णवो-
२ भिजम्भुत्तांस्तो भार्गवसम्भान् । धूमौ सू निदधुः
केचित् भगुवो धनमत्त्वम् । दद्वः केचिद्विजातिभ्यो
ज्ञात्वा ज्ञन्यितो भयम् । भगवस्तु दद्वः केचित्स्त्रीं विभ-
यथेष्वित्म । ज्ञन्यितां तदा तात । कारणान्नरदर्श-
नात् । ततो महीत्वां तात । ज्ञन्येण वृषभवा । चर-

ताधिगतं वित्तं केनचिद्दुभ्युवेशमनि । तद्वित्तं दद्वः
सर्वे समेताः ज्ञन्यिताः । अवसन्न ततः क्रोधाद्भगू-
स्ताङ्गरण्यगतान् । निजम्भुः परमेष्वासाः सर्वांस्तान्नि-
शितैः शर्वैः । चागर्भाद्यक्तनन्तरेहः सर्वां वस्त्रवराम् ।
तत उच्चिद्यामानेषु भगुव्येवं भयात्तदा । भगुपत्व्यो
गिरिं दुग्ं हिमवन्तं प्रपेदिरे । तासामन्यतमा गर्भं भ-
याद्वधे महोजसम् । जरुजेत वासोरुभर्तुः कुचिवि-
द्वद्यते । तद्वर्गमेपलभ्याशु वाङ्गारणास्तु भयाहिता ।
गत्वा का कथयामास ज्ञन्यितामुपहृते । ततस्मि ज्ञ-
न्यिता जन्मुत्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः । दद्वुर्बाङ्मणीं
तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा । अथ गर्भः स भित्तोरु-
वाङ्गारणा निर्जगाम ह । मुष्टन् दद्वीः ज्ञन्यितां भ-
ध्याङ्ग इव भास्करः । ततचक्षुर्विहीनात्ते गिरिदुर्गेषु
वभषुः । तततो शोहमापन्नां राजानो नष्टदृश्यः । व्रा-
ङ्गणीं गरणं जन्मुद्यूर्ध्यं तामनिन्दिताम् । जरुस्त्रीं
महाभागां ज्ञन्यितात्ते विचेतसः । ज्ञोतिः प्रहीणा दुः-
खात्ताः शालाच्चिं इवान्यवः । भगवत्याः प्रसादेन
गच्छेत् जरुं सचक्षुपम् । उपरव्य च गच्छेम संहिताः
पापकर्मणः । सपुत्रात्मं प्रसादं नः सर्वमर्हसि शो-
भने ! । पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्तातमर्हसि । व्राङ्ग-
ण्युवाच । नाहं गङ्गामि वस्ताता ! दद्वीर्नाच्चिं रुधास्तिता ।
जयन्तु भार्गवो नूनमूरजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षुं वि-
द्वताता ! व्यक्तं कोपान्नहात्तना । अरता निहतान्
वन्धुनादमानि न संशयः । गर्भनपि यदा नूनं भगूर्णां
हृत पुच्छकाः । । तदायमूरुषाणा गर्भौ भवा वर्षशतं धृतः ।
घड़ज्ञासाच्चिक्षेष्वे वेद इमं गर्भस्यमेव ह । विवेश भगुवं-
श्वस्य भूयः प्रियचिकीर्षया । शोऽयं पितृवधाद्यक्तं
क्रोधात्त्वे हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षुं वि-
मुचितानि वः । तस्मिं ताता । याचध्वमौर्वैः सम सुतो-
त्तम् । अव्यं वः प्रणिपातेन तुष्टो डटीः प्रभोक्षति ।
वसिं उत्ताव । एषमुक्तास्ततः सर्वे राजानात्ते तमूरजम् ।
जरुः प्रसोदेति तदा प्रसादञ्च व्यक्तर सः । अनेनैव च
विश्वातो नाम्ना लोकेषु सञ्चमः । स व्यौर्व इति वि-
प्रविष्ट्वा भित्त्वा व्यजायत । चक्षुं वि प्रतिलङ्घा च प्र-
तिजन्मुत्तो व्यपाः” ।

जरुदृश्य विं० जरु+“प्रयस्य दितीयस्य जर्माने भतौ सम्”
वार्त्तिकोक्ते । जर्माने दद्वच् । जरुपर्यन्तोऽभासा-
न्विते ज्ञातादौ । “यावाहुदाङ्गः पुरुषस्त्रावत् ज्ञन्यित्वा

क्षयात् उसद्व ब्राह्मणसोपस्तद्वं स्तिथा अर-
द्वं वैश्यस्यादीवह्नं शूद्रस्यैवं वीर्याहोते” शत.ब्रा०
।२,८,२,१। ‘करुद्वो द्वितीयो जाहुदधृतृतीयः
।२,२,१,२। अवार्ये हयसच् तत्परिमाणे उभयत
स्तिथां छीप् ।

अरुपर्वन् पु० जर्जेः पर्वेद । जातुनि (हांटु) ।

अरुरी अव्य० जय० इरीक् । अङ्गोकारे॒ विस्तारे॑ च अर्जोदि०
गतिवात् छजि स० । अरुरीक्ष्य । व्यू । अरुरी-
कारः अङ्गोकारे॒ विस्तारे॑ च पु०। क्त । अरुरीकार अङ्गो-
कारे॒ विस्तीर्णे॑ च लि० ।

अरुस्तम्भ पु० अरु सम्भाति स्तनूभ-अष्ट् उप० स०। एतोगमेदे
त च रोगः भाद्रप्र० सनिदानपूर्वक्यादिर्दर्शितः वदा
“यीतोष्णाद्वसंशुष्कयुद्धिग्वैर्वेषितैः । जीर्णाजीर्णत-
वायाससंक्षेपस्त्रजागरैः । सहेष्वेदः प्रवनः साम-
मत्वर्थसञ्चितस८ । अभिभूतेर् दोषमूलं चेत् प्रतिपद्यते ।
शक्यप्रस्तिनी प्रपूर्यात्तः स्तेष्याणा स्तिमितेन सः । तदा स्त-
भ्राति तेनोद्दृश्यत्वौ यीतावचेतनैः । परकीयाविशुद्धसाता
मतिशयव्यथौ । ध्यानाङ्गस्त्रैमित्वतनुच्छर्दृश्चिन्तृतैः ।
संयुतौ पादस्तनक्ष्योद्दृश्चत्तुप्रिभिः । तस्मैस्तम्भमित्वाङ्ग
राठ्यपादमध्याप ” “प्राप्यूं तस्य निद्रा इतिध्यानं स्तिमि-
तता ज्ञृः । रोमहर्षोऽहुचिर्कर्हिर्जहृवोर्वेः सदनं तथा ।
वातश्चिरित्वानात्तल स्तात् स्तेहनात् पुनः । पादयोः
सदनं चुप्तिः कन्धाद्युद्दरण्णं तथा । अङ्गोऽग्न्यानिरुद्धृतं
शब्दादाहरेदना । पदं च अथते न्यस्तं यीतस्मर्यं च
वेत्ति च । संस्याने पीड़ने गत्यां चाहने चाघनीचरः ।
अन्यनेयोः इह स्तम्भनापूर्वपादो च मन्यते । वदा दा-
शार्तितोदादो वेपनः उद्दो भवेत् । अरुस्तम्भदा इ-
न्द्र्यात् साधवेदन्द्र्यात् नद्यस्” अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं
तस्मिपि नवस्तुपचमात्मं साधयेत् । सात्त्विकमावेन रुच-
द्वौः स्तम्भे च । “करिष्योऽस्तम्भविष्टता” काद० ।

अर्जु वडाधाने लोकने वा अदलत्तु० पक्षे अवा० अक० तत्-
करणे उक्त० सेट् । उर्जवत् । नाभयो वाजिनमूर्जयन्ति०
क्त०८,८८,४, “यो छेदवाज्ञमत्ति च मार्णविति तस्मैर्जु-
यन्ति०” शत.ब्रा०७,५,१,१८, “तां वो देवाः स्तम्भतिमूर्जु-
यन्ति० विमित्वमद्याम्” क्त०५,४१,१८ ।

अर्जु० स्ती अर्जु० भावे किप् । वक्ते० । करणे किप् । २वक्ते० न० ।
१वक्त० रसाभिभेदैवस्य अस्तन्त्वारभूते॒ रसभेदे॒ स्ती॒ “विश्वे-
देवावामूर्जु॒ सदन्ति॒” क्त०७,४८,४, “वास्त अर्जुस्तम्भः

स्तम्भमूरुः” अथ०१२,१,१२, इह पृथिव्याः स्तम्भनेन तस्या
विकारान्तस्त्रैस्यां शतमूर्जासुक्तम् । “ए अर्जुष्पजोवतीति०”
ए० उ० “अर्जु० स्त्रैचिति० सूच्नम्” अ० २,२०,०
“उर्मस्याङ्गरस्यैवं च अर्जु० सवि धेहि०” यजु० ४,४०,०
“अर्जु० अन्तरस्त्रैपा० वेददो० अर्जु० वलं धेहि० इत्यर्थः
“अन्तरस्त्रैपा० वलं पुं साम्” इत्युक्ते॒ अन्तरस्य वदाधाय-
कत्वम् । “तस्मः समूहाङ्गतिमध्यशेषाद्वूर्जां जयन्तं प्रथितप्रका-
शान्” भद्रिः अर्जु० वलेन “बलमूर्ज्ज्ञं यद्यत्तिति०” मनुः
अल दण्डोजोमेदैविकामानसिकत्वांयां यारीरिकं बलमूर्कं
इति बोध्यम् । ४ ज्ञेण स्ती० “अर्जु० नपातं स हि नाय-
मस्युः” यजु० २७,४४, अर्जु० शब्देनाप उच्चन्ते अङ्गो-
दृश्याजायन्ते ततोऽग्निः इत्यग्नेरप्त्वैतत्वम् । वेददो० ।
“अर्जु० पते पाहि०” यजु० २७,४२ ।

अर्जु० पु० अर्जीति रसादिकं सोमोऽवाधारे अच् । १कार्त्तिके
मासि तस्य शरडतोऽवत्तरावयवत्वात् तत्र सोमेन रसादी-
यांधिक्यवह्नैनेन तथात्वम् । “इपोजै॒ शरद्” इत्युपक्रम्य
अयने विमञ्च च “तयोर्द्वित्यं वर्षाशरद्वद्भन्नादेषु भग-
वान्यायते सोमोऽवृत्तवर्णमधुररसा बलशनो भवन्त्यु-
चरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलमित्वद्वैते॒” उत्सुते शरडतोर-
न्तिमस्य कार्त्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिक्याभिधानेनास्य तथा
त्वम् । करणे अच् वज्ञा॒ वा सेट्कत्वाच्च कुच्चम् । २८-
वक्ता॒ हे॒ । भावे अच् वज्ञा॒ वा । ४ वक्ते॒ ४ जीवने च ।
करणे अच् वज्ञा॒ वा । ५ ज्ञेण न० “अर्जु० वहनी-
रम्भं इत् पयः कीदात्मस्” यजु० २,३४ । अच-
स्त्रैज्ञाधायकत्वात् अङ्गस्य जलाभीनतयैव बलेत्तत्वाच्च
तथात्वम् “अर्जु० इति॒ ! अर्जु० धाः” क्त०६,४,४, “अ-
र्जु० स्त्रै बने॒ ! अङ्गस्य दातः॒ !” भा० “अर्जाद उत यज्ञ-
यास्” क्त०१०,५२,४। अर्जादः अङ्गादाः भा० “अत्र
अर्जु० शब्दः अन्तरगतं रसमभिष्टते तेन तदाधायकत्वात् तथा
त्वम् । “तद्वितर्पणादेव शभितोर्जु॒ स्तम्भस्यैवम्” उत्सुते॒
कर्त्तरि अच् । देववाच्चिते लि० “वृत्तजग्न्यभूर्ज-
मतङ्गजस्” मावः ।

अर्जु० योनि पु० अविभेदे॒ “अर्जु० योनिरदामेत्वा नारदोऽपि
महान्त्विः” भा० अतु० ४ अ० ।

अर्जु० व्य० राजभेदे॒ “सिद्धेत्वा न अर्जु० व्यस्य पृष्ठे॒” क्त०५,४१,
२०, अर्जु० व्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः॒” भा०

अर्जु० स॒ न० अर्जु० अस्तु० । उत्साहातिशयाद्यायके वक्ते॒
२वक्त० स्तम्भभेदे॒ च । ततोऽस्यर्थे विनि उर्जु॒ स्तिन्, वज्ञा॒ अ-

जंखल, मतुप् मस्यवः। जर्जस्त्। तद्विति लिं०तल
विन्यन्नस्य मतुबन्नस्य च स्त्रियां डीप्। “जर्जस्त्वं
हविमोदस भागम्” कृ०१०, ५१, ८, “जर्जस्त्री चायि
पथस्त्री च” यजु० १, २७, “जर्जस्त्वं मन्यमानस् आत्मानं
भगवान्नत्तः” भाग ० ३, २०, ४२, “जर्जस्त्वं हस्तिदुरक्ष
मेतत्” भड्डि: “भोक्तारमूर्जा॑ स्त्रलमात्मदेहस्” रघुः “जर्ज-
स्त्रिय जर्जसेधाश्च यज्ञे” भा० अनु० ७६ अ० ।
“अत्ममूर्जस्त्वरं लोके दत्योर्जस्त्री भवेत्तरः” भा० अनु०
११२ अ० जर्जः करोति । जर्जस॒+क॑-च्च॑ ६८० ।
अस्त्रायमानरसायायके त्रि० । “जर्जस्त्रान् हव्य-
वाहान्” भा० व० २२ अ० ।

अर्जी स्तो भा० अर्ज-भावे च । १बले २उत्साहे ३चक्रवरष-
विकारे ४ठहौ च । ५अर्जास्त्वस्य मतप् भस्य वः ।
अजावत् बडान्ति दृष्टिमति च विं० स्त्रियां डीप् ।
“अर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं द्विवर्त्मगाम्” भा० चनु०
२ है च ।

जर्जित क्रि० जर्ज-कर्त्तव्यता॑। बलान्विते॒ रुद्धिशुक्ते॑ च ।
 “माहकं च भुरुहर्जितं दधत्” रच॑। “विनिहत्य
 बलमूर्जितस्मीः” साक्ष॑। भावेता॑। ऐवले॒ उठामय्ये॑
 पूर्तसाहे॒ च न०। “उपपत्तिमदुच्छितान्वयम्” किरा०
 शिव॑ता॑। कृतद्वौ॒ इवान्विते॑ क्रि०। “हिमकरोमकरोर्जि॑-
 तकैतनसु॑” रच॑।

जारी न० कर्णा अस्यस कारणत्वे न अशेषं च च । मेषलोमर-
चितवस्त्रादौ “कर्णस्त्र राङ्कुवं” चैव कीटजं पट्टजं
तथा । जुटीकां तथैवात्र कमवानां सहस्रशः ।
ह्लक्ष्मी वस्त्रमंकापांसमाविकं रुदु चाजिनम्” भा० स०
५० च० । २मेषलोच्चित्र स्त्री । “माङ्गल्योणावलयिनि पुर;
पावकस्त्रोच्चित्रस्य” रवुः “कापांसकीटजोणानां द्विश-
फैक्षणकस्य च” मनुः । इलताटस्यचित्रमेदे उर्ध्वाशब्दे
उदाऽ । स च चक्रवर्त्तत्वस्त्रधकः भ्रूद्यमध्यगत
मृणालतन्तुस्त्रद्वांसुनिभः प्रथस्त्रायतः । नरलक्षणशब्दे
वक्षुते ।

जस्तैनाभ पु० दस्तै नाभवत् । (माकडशा) १८०८ वायास् 'वस्त्रै-
नाभ इव तन्तुभिः प्रधानं जैः' ॥ ४० ॥ १० । गोब्रवर्त्तके
२ क्षेत्रमेहे ततः अपत्ये चिवा ॥ अग्नि ॥ और्यनाभ तदपत्ये
पु० स्त्री । स्थितां डीप् । तस्य परियोजितोदेशः राजन्या ॥
वुज् । और्यनाभक तच्छीजितदेशे । समाप्तान्तविधेरनिय-
त्वात् कृचित् अच ए ॥ 'नावारेण विना द्विद्विषया-

भेरपीथते । न च निःसाधनः कर्ता कवित् सूजति
किञ्चन शब्दा० ईतवाक्यम् । “यथोर्णनाभिः सूजते गद्धते
च दथा एश्विमेषावधयः सम्बोधनि” सुरुड्कोप्र० ।

जर्खं न्ददस् त्रिं जर्खं मिव जर्खानिभीं तव स्फृतिव च दोयः
 अतिशयेन चटु वेदे चटु दीयस् + निं ईयसोरीयो लोपः ।
 जर्खं तत्त्वातिम्बदौ “जर्खं चदा युवतिर्दक्षिणायतः” कृ० १०,
 १८, १०, “जर्खं चदसं त्वा स्तृणामि” यजु० २, २, “जर्गसा-
 हिररस्यूष्णं चदा जर्जं सयि धेहि ४, १० । अत च मृदुत्वे-
 नोर्खाया उपमानतोक्तेः काञ्चीरदेशजस्य (पश्च) प्रसि-
 द्धस्य आविकलोमन्त्र एव जर्खं तस्यैवातिम्बदुत्वात् ।
 जर्खं वाभिः १० जर्खनामिः १० परोक्ते वा नस्य वः ।
 (माङ्गडमा) लतायां “यथोर्खं वाभिस्तत्त्वो ज्ञरेत्” शत् ०

ब्रा० १४,५,१२३ ।
 उर्सामय जर्षा+विकारे मयट् । भेषलोभविकारे स्फुतादै
 “जर्षामयं कौतकहस्तस्तुतम्” क्रमा० ।

जर्जर्यु वि० जर्जर-वस्त्रये युम् सित्त्वात् भत्त्वाभावेन न
आतो लोपः । १४३५८विशिष्टे “हंसमूर्खायु” वस्त्रणस्य
नाभिस्” वजु० १३, ५० “जर्जर्युमूर्खावनस्” वेददी० ।
२६८विभेदे “जर्जर्युवित्तिसेनय हाहा डहूच भारत !
हरिवं० १२८ अ० “बडभिः सज्ज गन्धैः प्रागास्थत
च तुम्बुः । महाशुतिविशिष्टा जर्जर्युवनयस्तथा ।”भा०
२६१ अ० “सोमदा नाम गन्धैर्वी उर्जर्युद्दिताऽ-
भवतु” रामाय० ।

**जर्सीवन त्रिंजर्सी अस्त्वये बा० बनच् । उर्सीयुक्ते । “अ-
थावे: इममूर्सीयुमित्य् र्षायनं इत्येतद्वरणस्य नामिभू”
गत० ब्रा० ७, ५, २, ३५ ।**

अर्खास्तुक विं अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपवस् अव्ययम्
अर्खास्त्वत वा० अक । अर्खायुके “अर्खास्तुके केशप-
क्षयोर्बद्धे भवतः” आश्व० ग० १,३,१३,

अर्णु आच्छादने अदाऽउभं सक० सेट् । जसैर्विति लख्यौति
 कर्षु तः जर्णुवन्नि कर्षुते । जर्णुयात् जर्णुवीत । जसैर्विति
 कर्षुते जर्णुहि जर्णुताम् । और्णैति और्णैति । और्णै-
 ति । और्णैवीत् और्णैवीत् और्णैवीत् और्णैर्गा(र्णु)
 विष्ट उर्णुनाव उर्णुतुवलः । उर्णुतुविरे । जर्णु(र्णु)
 विता । जर्णुयात् जर्णु(र्णु)विष्टि । जर्णु(र्णु)विष्टि ते
 और्णैर्गा(र्णु)विष्टि त । जर्णुवन् जर्णुवानः उर्णुतः । “स
 द्यामौसौदलरिक्षम्” अथ ०७, १, २, “उर्णुनाव दिगः यस्तेः”
 “द्योर्णुवानान् कृत्वा बलौधान्” भट्ठि: “जर्णुना-

मिर्यदोर्युते' भा० ३,८,२७, । एवि असुन्नपति ते
असुन्नपिति ते असुन्नपिति ते ।

अप+अपदावरणे “अपीहना अपोर्सुवन्नो अस्तुः” आ०।
१८०, ६, “अपोर्सुवन्नः अपगतनिरसनवन्नः” आ०।

अभियानिमुखोन आकादने । 'अभ्युत्तै वस्त्रं' भिन्न-
कि" अ० ८, ७८, २, [३, १४, १

आ— एस्तगाव्यादने । “इस्ट्रूं बीमैरोर्युत अूर्यवहैः” क०
प्र— प्रच्चादने । प्रोर्युबन् घरवर्षेण तानपौहीविधाचरः”
‘प्रोर्युबन्’ दियोवापैः’ भट्ठि ।

वि-विगतापदरथे प्रकाशने । ‘सवितर्यूष्मेऽहुचीना’ क० ४
५ ४,२. ‘वर्ष से प्रकाशयसि’ भा.

आहे अळ्यातपव |

जाई लि० जई-बहू० कोड़ायुक्ते स्थिरां गौ० छं० ए०।
जाईर ग० अच्चा बहेन इपाति ह॑-'लच्छि' हण्ठातेर

लभी पूर्वान्यकोपच" उणा० अब अब् बा अब्जे०
इन्यकोपच ३५० । इन्हे ३४८१ च उम्मद०

उहीर्षम् पूर्खम् उद्द-प्रच-हरोऽ उद अरादेयः
भास्याधारमेते वृक्षे भास्यः । “कर्त्तं प्रसादा य

नेहम् २०१४, ११। चट्टारीर्णम् ज्ञाहरं कुखलम् भा
द्विर्ण (अ) एव लक्ष्य-प्र प्रयोगादेः । १३

१८ परि १४ परित्वाने ए “प्रबोधयस्त्वं ईश्वर्यवृष्टेः” कुमा
“कीकोई रेखायत्तेन यस्मन् ।” “व्यक्तोई रेखायाच्च कुटीष्ठ

‘इहिं’ “गङ्गे दोई प्रवर्त्तनी” रखः । ४ उत्पादित
उद्देशः ऐसा ० ५ उत्पविते दण्डायमाने ‘काहीन

जर्जः प्रहो वा नियमोयत् नेतृष्ठः” इत्योऽपि जर्जः अस्ति दक्षिणः” आ०त० एवु० । इत्यक्षिप्ते “जर्जः प्राप्ताण

क० १,५४,१२ । अर्दधावाणः शोभाभिव्यक्त्यसुदृष्टि
पावाणः भा० । द्वयतेर्वा क तेग सवकारत्वमपि तदा

जर्जः क य० अः सन् कावति यद्यायते । यद्यमिदे
ष गोप्यदाकारस्तावपरिमितः हयेऽप्युलः अ

झूला वाद्यते । “अर्जुनोपम्भूदभस्त्रितालोऽष्टाषु रु
द्धये । झूलोहुं वाद्यते” गव्यार्थं धोक्तः । “इतीत्प्रायाद्वि-
स्त्रायात्तदेवाभिन्नम् वद्याकृतिः । अर्जुनोदद्युतस्यः स
पुराजामेद्यतेयताः” च इति ॥

अर्हे(हृ)कव लि. जहो उद्धाटिला कवा थल। विष
है० लिया खान्दातु रा झोप।

अहे(ही)कण्ठ लि० लहूः कण्ठोऽस॒ । १८४८५८वरे शिळा
ग पौत्र॑ । १८४९प्रतिवर्षीयतार्थ खी भीउ राजनी॒

जार्दि^(हृ)कम्मेन् भ० जर्दि अङ्गदेशप्राप्तर्थं कर्म किंवा ।
उत्तानक्रियायाम् उदोऽनूर्त्यर्थस्ति” पा० । जर्दि-
द्वेर्दि क्रियाद्योऽयत्तम् । बछ्दःष्ठ० । तत्कर्त्तव्यति ति०
स्त्रियां वा आप॒ ।

जर्जकाय उन० । जहैं कावस्य एकदे इत० । देहसोर्भागे
जर्जकेतु लि० अईः उच्चितः केतुर्बस्य बल वा । १उच्चित-
भजे राजादौ तथाभूतपुर्वीं स्त्री । २जनकवंशजे वृप-
भेदे० पु० । “कर्जकेतुःसमहाजाद्योऽप्युत्तरजित्पुरुषः”
भाग० ८, १३, १५ ।

जर्जकेश उ. जर्जः खेत दूर कुपाप वस। “जर्जकेशो मवेह
नम्मा अम्बकेशसु विद्वः” इति नुके कुपदवदाह्ये। उक-
तापकेययुके लिंग लिंगो या कोइ

जर्हंग लिंगं अर्हं मन्त्रतिगम-कृति । उपरिन्माते । 'भुवा वर्षो-
द्याम्यमसुव्वद्वृह्णगम्' त्रिमा० वरांशाशीविवाकारामूर्त्युंगान्
दीप्तेजसः' भा० व० २२४० । जर्हंगतरेष्वल-
वायुक्ते श्वरोगमेदे "अर्हंगे रक्तपित्ते च योतपन्थः प्र-
यस्ते" चुम्ह० 'तस्योर्हंगोऽग्निः काम्यं दीप्तस्यं पात्त-
गात्रता' चुम्ह० । सर्वेवासुपरिगतत्वात् १परमेव दे ए०
‘जर्हंगः दसुपथाचारः’ विष्णुचुम्ह० । ‘सर्वेवासुपरि-
तिष्ठद्वृह्णंगः’ शा०भा० । जर्हंगतिशयविनि ४धार्मिं के
लिं ० 'भर्जेव गवत्तमूर्त्युंसभस्तामूर्त्युवर्जन्तेव' शा०भा० भ-
र्जेष्वोर्हंगतमिधानात् धार्मिंकल्प तदात्मस् । अर्ह-
गताद्योऽप्यत । ५ अर्हंगतिशयवे डलाविनि लि ।

अर्जुन गति छो. अर्द्ध गतिः । १ अर्ह नमने । यथा अवश्यादेः
यथोक्तं हस्तं ॥ “लग्नातीश्वरस्त्वकरलबुद्धिशं हस्तप्रयुक्तवक्षुभ
मीवक्षुवयो बटुभरस्त्वपायम् विशेषत्वेऽर्जुनिष्ठभाव
मिति तैजसः समूहनपचकदारस्तापप्रकाशनप्रभावर्ण-
करमिति” । अहं लक्षणादयोऽवत । “व्यवस्थं रैचम-
सम्भगोर्मुखवदनमेव च । तिर्यग्गमनमध्यम भवनादेव
राघवे” भाषा । “प्रियद्वन्द्वं लक्षणं इविस्त्रिकः” भाषा:
अर्जुनित्य लाभवातिशयेन भवति लक्ष्य च व्यवस्थामुर्ति-
गतिहेतुश्चमुक्तम्” सा० का० “कलं लघु प्रकाशकमिष्टम्-
पदम्भकम्भलक्ष्य रजः” । “तत्र ज्ञायेऽहमने ऐतर्याचवं गोर-
वप्रतिहित्वा, यतोऽग्नेहर्वं ज्युषन् भवति” सा० कौ० । २ अर्द्ध-
होके खगांदौ गमने च तदेतत्परं धर्मः “धर्मेण गम-
नमुर्ति” सा० का० लक्ष्मीः “अहं गच्छन्ति सत्यस्याः”
द्रुति गीतोक्तेच यात्विकभावमात्मापि तद्वेतत्परम् । अर्जुन
देहात् उत्तमस्ये अर्द्धं गतिर्यस्य ४ अर्जुनामिविति ०

जर्णगपुर न० कर्ण० । अन्वरस्तपुरे चपुरे हरिचन्द्रपुरे लिका० । हरिचन्द्रयन्ते तदुपरस्तोर्क्षतं वच्यते । २लि-
हरासुरपुरे च तदुपरस्ताप्तस्तपुरम् हरिव० १२४
व० वथा

“लिपुरं पुरव्याप्तं । उद्गातुष्मीरितम् । विकाशति
नभोमध्ये लेपद्विमित्यितम् । प्राप्तारेण प्रददेन बाह्य-
नेन विराजता । मणिभिरु प्रकाशद्विः वर्वरलैच तोरणः ।
बभास्ये नभसो मध्ये त्रिया परमवा उच्चत् । गव्यवाणा-
मितोदप्य कर्मणा साधितं पुरम् । वाजिः पश्चां-
सुका वहन्ति वच्छिरिताः । इति प्रभावर्तं चेऽ ए-
कोभिः कामचारिणः । धावनो त्रिवाचार्य विकासैः
प्राप्तसंभौतैः । आहृयन् इवाकाशं खुटः गव्यदक्षप्रभैः ।
वायुदेवसमैर्वेणैः कव्यवल्ल इवाव्याप्तम् । सर्वतः धन्दम्बन्त-
वल्लभिर्विदितास्तभिः । कर्त्रिमित्यवनप्रख्येत्पदा दग्ध-
किलितैः । गीतवादित्वद्वल्लं गव्यर्वनगरोपमम् । चि-
त्तावुधसमाकीर्णैः प्रतप्रकनकप्रभैः । अवनैर्वल्लवर्णैः पां-
शुभिः समवल्लूतः । देवेन्द्रभवनाकारैः युग्मे तन्महायुति ।
प्राप्तादायैः प्रददेव लेकाविश्वरप्रभैः । युग्मे देव्य-
वगरं वड्चर्यमित्याव्याप्तम् । चदाहृष्टकसम्बन्धं तप्त-
काङ्क्षयप्रभम् । चेऽहितोल्लुटवल्लूतं विञ्चादिवाना-
दितम् । वभौ यक्षुजनाकीर्णैः यन् चेवरवं वथा ।
सुहृतपततां तदसिभिरु विराजितम् । राजा लिपुरं
राजन् । भवाविद्यु दिवाव्यते” ।

जर्णचरण उ० जर्ण उर्जस्यः खरणोऽस्य । १तपसिभेदे जर्ण-
पादादिवोऽप्यत । २सदपादे घरमे च तस्माद्वानां पादानां
मध्ये चतुर्णामूर्ड्यस्त्वात् तथात्पतम् ।

जर्णजातु लि० उर्जमुग्मस्य जातु वसु । उत्तमात्मके वा कप्
जर्णजातु तदर्थे । कव्यभावपदे वा जातुभोग्युः
जर्णत् तदर्थे “क्षणमयमहसूय लाप्नुर्क्षुरेव” मावः
अत्रार्थे जर्णतः इति द्विष्टप्रकोपः पृथोः वा धु ।

जर्णदेवा अव्य॑ उत्त॑+वा॒ चात् । जर्णप्रकारे उर्ज इत्यर्थे च
“पृथुतु दोधुवद्वर्ध्वं वाऽभूत्” च० १०,२१,१ ।

जर्णदंष्ट्रकेशं उ० उर्जदद्वकाण्याद्वतदंष्ट्राणां भूतावामीशः । १महा-
देवे “ननोर्जदंष्ट्रकेशाद युक्तावावतताव च । विकोहिताय
धूताय नोक्षीवाय दे नमः” भा० या० २८६ च० नमोर्जे०
स्वतः “स्वेवदावरयो रामः” इति वसु पादप्रवाचाय वन्धिः ।

जर्णदृष्टि स्त्री जर्णा भुवोर्मध्यस्या दृष्टिः । उपायनाके
बोगार्थं भुवोरलालस्यदौ० २जर्णेत्वक्षिप्तदौ० च

जर्ण इटिरस्य बलू । इतादियदियते ४जर्णेत्वक्षिप्तदौ०
युक्ते च जर्णमेलोहु इमादिवोऽप्यत ।

जर्णदेव उ० जर्ण उत्त॑ देवः । १पञ्चमेवरे॒ विष्णौ॒ गव्यरत्ना॒ ।
जर्णदेह उ० जर्णः॒ मरणोत्तरं॒ भावो॒ देहः । मरणोत्तरमाविनि॒

देहे “जर्णदेहिमित्यार्थमहु॒ दातु॒ जक्षाङ्कीन्” रामा॒ ।
जर्णदेहाय वाऽधु॒ “जर्णदमाच॒ देहाच॒ कोकोक्षरपदस्य च”
चा० ठज् । और्जदेहिक मरणोत्तरकर्त्त्वे आहादौ॒

तत्त्वं कर्म स्तवितु प्रसिद्धम् और्जदेहिकशब्दे विष्टिः ।
जर्णनभस्य उ० उर्जं नभोयस्य । नभोमध्ये वर्त्तमाने वादौ॒

“आहादौते जर्णनभस्य साहतं गच्छतम्” यज० ६,१६,
जर्णनभस्य उ० उर्जं नभोयस्य । जर्णस्ये लिका॒

ततो भवाद्यर्थे ठज् । और्जन्दमिक तद्वादौ ति॒ ।

जर्णपात्र न० जर्णै॒ नेतव्यं॒ पात्रम् । वत्पाते॒ उत्त॑ वृक्षादौ॒
“हीवर्णदेहिनामूर्ड्यपात्रयहाइत्तमास्” याज्ञ० “जर्णपा-
त्रम् वृयत्यिहुव्यादादि॒ प्रयादिमाहृष्यात्” निता॒ ।

जर्णपुरणु० ४० जर्णै॒ जर्णमुखः॒ उण्डु॒ इत्युदिरिव । उत्ता-
टस्ये जर्णमुखे उण्डुत्वात् रेखाके तिलकभेदे ।

तद्वारये विधिनिषेधादिक॑ निरूप्यते । “जर्णुपुण्डु॑
मदा॒ क्ष्यांत् तिषुण्डु॑ भक्षना॒ वदा॒ । तिक्कं॒ वै हिजः॒
कुर्यात्त्वद्वनेन वदृद्वच्या॒” चा० त० ५०० । “जर्णुपुण्डु॑ हिजः॒
क्ष्यांत् चत्विवस्तु॒ तिषुण्डु॑कम् । उर्जवन्दन्तु॒ वैश्वत्वं॒ व-
स्तुत्वं॒ युद्ययोनिजः॒” चा० त० ५०० । “अशुचिर्विष्मय-
नावारो॒ वनसा॒ पापमाचरन् । युचिरेव भवेत्वाद्य-
सूर्युपुण्डु॑हिजोनरः॒” जर्णुपुण्डु॑धरो॒ मलो॑चियते॒ यत्वा॒
हुतिव॒ । तद्वारये॒ वैदिकहिजातिरिक्तस्य॑वाधिकारः॒
यथोक्तं॒ देवीभागवते॒ वीनारायणेन॒ “जर्णुपुण्डु॑ तिषुण्डु॑
वर्षुत्वं॒ चतुर्वक्षम् । उर्जवन्दादि॒ वा लिङ्गः॒ वेदनिष्ठो॒ न
धारयेत् । जन्मना॒ लक्ष्मजातिस्तु॒ वेदपत्न्यानमाचितः॒ ।
उण्डु॑न्तरं॒ भवमादापि॒ ललाटे॒ नैव धारयेत् । स्थाति-
काम्यादिपिद्विर्विषमपि॒ विष्णु॑वगमादिम् । स्थितं॒ उण्डु॑-
म्लरं॒ नैव धारयेद्विदिकोजनः॒” । नि०सि० उत्तस॑० । “विष्णु॑-
गमादितन्त्रे॒ दीक्षितानां॒ विधीयते॒ । यज्ञचक्रगदाधृत्य॑-
पृष्ठं॒ नान्यदेहिनास् । वेदमार्गैकनिडस्तु॒ भोक्षेनाय-
द्वितोयदि॒ । पतत्वे॒ व च सन्देह॒ इत्यथा॒ उण्डु॑न्तरादर्पि॒ ।
यज्ञचक्रगदाधृत्य॑ च गीतव्यादिक॑ तथा॒ । एकजातेरयं
धर्मी॑ न जातु स्तात् द्विजन्मनः॒” । “यज्ञचक्रगदा॑ यसु॒
क्ष्यांत् तप्तायसेन वा॒ । स यज्ञदवद्वहिः॒ कार्यः॒ उर्जया॒-

हि जचमीणः” यथा इस्तानजं काठमन्हैः सर्वकर्मसु । दिजस्तु तप्तयद्वादिलिङ्गाद्विततनुस्तथा । संभाष्य कोरवं याति यात्तदिन्द्राचतुर्दशं” इहन्नाऽ । “गिर्वेशवयोरहान् शूलचक्रादिकान् दिजः । न भारवेत मतिमान् वैदिके वर्त्तनि स्थितः” तत्त्वं त्रिपुरुषः दिधारणविधायकवाक्यं वैदिकेतरदिजविषयम् शूलविषयम् । यदपि ब्राह्मणस्य तद्वारणविधानम् “अग्निहोत्रं” यथा नित्यं वेदस्याभ्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथेवेह तप्तयद्वादिधारणम्” पद्मपुः । “ब्राह्मणः जटियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः । शूलचक्राद्विततनुस्तुलसीमङ्गरीधरः । गोपीचन्द्रनलिप्राङ्गोद्दृश्ये तदधं कृतः” काशोऽ । तदपि वैदिकेतविप्रपरम् सर्वासामङ्गस्यात् एवं शस्त्रार्थस्थितेऽपि कुलाचारात् तस्य-सर्वैः कर्त्तव्यता । तथैव भारतीकायां नीलकण्ठेन निर्खीर्तम् यथा

“ओणामेक उदकं गोमवाजति मांसमेकः पिंशति स्फूरनया भनम् आ निन्वचः शक्तेको अपाभरत् किं स्त्रियुतेभ्यः पितरादुपावृत्तः” श्रुतिः । “अस्यार्थं हे कवभवः! भवतां सध्ये एकः ओणां लक्षणां गां वृदं गोपीचन्द्रनादिरूपां तीर्थे निकटस्यां उत्त्वयकर्मभूतां प्रति उदकं जलं गौणेकर्म अवज्ञति अवगमयति अन्तर्भावितरण्यैऽजतिः । ओणां गाम् उदकेन मिश्रयतीत्यर्थः ओणां गां रक्तचन्द्रनादिरूपां वा तथा । एकः स्फूरनया हिंसया तत्कर्त्ता आभृतं अःहृतं सांसं गे रोचनार्थ्यं पिंशति पित्रिऽउदकेन यह इति शेषः निन्वचः नितरामस्तु गच्छतो दग्धेन्वनस्यान्नेः सम्बन्धि ग्रक्त गोमयं शुक्रगोमयोर्यः भजेति यावत् अपाभरत् अपाहृतवान् अवायुदकेन सहेति शेषः व्यर्वहिताद्येति-उन्दरियव्यवहितेनायुपश्यर्णे क्रियादाः सम्बन्धः । हृष्टहो भूम्यक्तद्वीति हस्य भ । एतानि मन्त्रपदानि असंपूर्णार्थत्वात् स्वार्थाभाय ब्राह्मणस्येकान्ते इवे त्वोजे त्येत्यादिमन्त्रश्वत् तत्र यथा “इवे त्वेति शास्त्रां छिनत्ति जज्ञे त्येत्यनुसार्दीति” ब्राह्मणात्तुसारात् हे शास्त्रे त्वा त्वाम् इवे अद्वाय छिनद्वीति जज्ञे पश्यत्यः अनुमाज्यीति व्याख्यातम् एशमिहापि बाहुदेवोपनिषद्गुब्राह्मणतन्त्रपुराणोपदेहणात्तुसारात् जर्जुपुरुषः शूलणां वृदं जलेन मिश्रयेदिति व्याख्ये यं तथा कालाग्निकृदृष्ट्यजावालाद्युपनिषद्गुब्राह्मणतन्त्रपुराणोपदेहणात्तुसारात् त्रिपुरुषः कर्त्तुः निन्वचः शक्तदपाभरदिति च व्याख्येयम् एशमितरस्यापि पद्मस्य ब्राह्मणस्यनलिङ्गाद्युपदेहये स्फृतिभ्यवाटकाप्रपा-

विधिवदतुमेयं तथाच ओणामिति पद्मस्य रक्तामिति व्याख्याने सौरथाक्षगायेशानां रक्तमेव पार्थिवं द्रव्यं पुरुषार्थे तत्तत्त्वे विधेयते वैष्णवानां पीतं शैवानां भ-स्मेति जनेन तत्तत्पुरुषः विधेयोपलक्षिततत्त्वेवता भजनेनापि देवताभावं प्राप्तुवन्तीति विधेयते । केवलवैदिकानां ह ओणां लक्षणामिति व्याख्यानेन त्रितयसामिति सम्भव्यः “स्त्रात्वा पुरुषः वृदा कर्यात् धूत्वा चैव तु भवेना । देवान् विमान् सम्भव्यर्थं चन्द्रनेन समाचरेदिति” स्फृतिभिः अत्र गोरोदनाद्यहृष्टं चन्द्रनाद्युष्मग्नेयोपलक्षणार्थम् एतेषां विकल्पसम्भव्ययक्ताणां पितृपैताह परं पराक्रमेण व्यवस्थामाह किं स्त्रियुते उत्ते भ्यः पितरा वुपावृत्तिरिति पुरुषहितार्थे यत्किञ्चिद्वृत्तं पितरौ माता पितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्त्रीकृत्य अवतुः ग्रङ्गं सम्यक् परिपालयामासदः तदेव तस्य श्वेयः साधनमि त्यर्थः एवं सति तीर्थानि यज्ञादयस्तन्त्रमार्गेण स्त्रीयाद्यन्यतमोपाळिः केवलवैदिकता चेति देवताभावमाप्निषाधनानिं” इत्यन्तेन । आडिकमूर्त्यि तु त्रिपुरुषः दौ विधिनिवेष्योर्व्यवस्थानि० सिं उक्ता यथा । “जपे होमे तथा दाने खाभ्याये पितृकर्मणि । तत्त्वं नश्यति लिप्रमूर्त्युपुरुषः विनाक्षतमिति” हेमाद्रावुक्तेः । “यत्तोदानं जयो होमः खाभ्यायः पितृकर्म च । दृष्या भवति विप्रेन्द्रा ! जर्जुपुरुषः विनाक्षतमिति” इहन्नारवेयात् “जर्जुच्च तिलकं कृत्याहैवे पित्रे च कर्मणीति” इडपराशरोक्तेष्व जर्जुपुरुषः धारणं पैत्रे विहितम् । अन्ये तु “जर्जुपुरुषः विनाक्षतेनामनिहोत्सभोविधिः । आडिकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेदिति “वामहस्ते च ये दर्भाग्ने रक्तविनिष्ठाया । ललाटे तिलकं दृष्टा निराशाः पितरो गताः” इति संघङ्गोक्तेः “जर्जुपुरुषः त्रिपुरुषः वा चन्द्राकारमथापि वा । आडिकर्त्ता न कुर्वति यावत् पिण्डाक्षनिर्विमेत्” इति विश्वक्रमाये वसनाच्च न भार्यमित्याङ्गः । अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था । अत एव इहन्नारदोदेयः “जर्जुपुरुषः च तुलसीं आडे नेच्छन्ति लोचनं” इत्यात्मैकृनेत्युक्तम् जर्जुपुरुषः विधिः आडिमोक्तपरः, निषेधः कर्त्तव्यपरः इति पृथ्यीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवेभः “ललाटे पुरुषः दृष्टा खलमेव माल्यं तथैव च । निराशः पितरो याज्ञि दृष्टा च छपलीपतिमिति” । तद्वन्वत्रिपुरुषविषयम् । “प्राकिप-रुदानात् गन्धार्यैर्नालहुर्यात्सविषयहम्” इत्याद्यायमोक्तोः

पुरण् वर्तुलसित्यपराके मदनरते च । एव्वीचन्द्रसु
‘पुरण्’ लिपुरण् स् जर्द्वच लिलक’ कुर्याच कुर्याहै
लिपुरण् कम् । निराशा: पितरो वानि हङ्ग चैव लि-
पुरण् कमिति” उद्धपराशरोत्तेः । भोक्तुस्तिर्यग्लपो भव-
त्येव । ‘वज्ञं वेत्तिलक’ भाले व्वाङ्काले च सदेव ।
जर्द्वपुरण् लिपुरण् वा भारयेत् प्रश्नतः “इति व्यासो-
क्तेरित्याह” । एव्वीचन्द्रदेव व्वाह्ने “सहदभेष्ण हस्तेन
यः कुर्यास्तिलकं बुधः । व्वाचस्य स विशुद्धेत दर्भ-
त्यागेन चैत ह” ।

जर्द्वपूश्चि पु० जर्द्वाः पुच्छयोविन्दोऽस्य । पशुभेदे । अच्छमेष्ठे
हतीययूपे बन्धनीदमादृतपशुकीर्त्तने “एतिक्षिरवीनपृ-
श्निर्वर्ष्णपृश्निस्ते मादृताः” यजु० २४,४,
जर्द्व बहिंस् ३० जर्द्वाः प्रागयं बहिंवेष्याम् । सोमपाख्ये पितृ-
भेदे “स्वाहा पितृभ्य जर्द्वबहिंभ्यो धर्मपापाभ्यः” यजु०
२.१५, “कर्हुबहिंभ्यः सोमपापाभ्यः” वेददो०

जर्द्वबाहु पु० जर्द्व उत्तोलितो बङ्कः कर्मण० । इज्ज्वासोलिते
वाहौ “तद्यदेनमूर्द्वबाहुमभिविज्ञति” गत० ५, ४, ११७, ।
बङ्क० । २प्रसारितबाहुके लि० जर्द्वबाहुः प्राच्च प्रस्त-
कात्यूहूः ज पूष इति” काव्या० १६, २, ८, जर्द्वबाहुः
प्रसारितबाहुः” कक्षे “पञ्चमोर्त्वतो नाम मनुस्तामससो-
दरः” इत्युपक्रम्य “हिरण्यरेतावेदशिरा जर्द्वबाहु-
दयो हिजाः” इति” भाग० ८, ५, ३, सोकोक्ते रैरैत-
मन्वनरीयसप्रविभेदे ते च “वेदवाहुर्यदधूच मुनिव्वेदशि-
रास्तथा । हिरण्यरेताप जर्द्वबाहुय सोमजः ।
सल्यनेत्वस्यात्वेय एते सप्रविष्टेमताः” इतिव० ७४०
विशेषत उक्ताः । जर्द्वस्तुतिप्रो वाङ्मयैन । ४८पस्या-
र्थमूर्द्वेत्तिप्रवाहौ तपस्तिभेदे ।

जर्द्वबुध्न उ० जर्द्वं बुध्नं शिरोऽस्य । जर्द्वशिरसे चमसे
“अर्द्वग्विलक्ष्मस जर्द्वबुध्नस्तिन् यशोनिहितं विश-
द्धप्रस्तुतः । तस्यासतः सप्त धीराः वागटमी ब्रह्मणा
संदिवानेति” “अर्द्वग्विलक्ष्मस जर्द्वबुध्न इति तच्चिरः
एव द्वार्तास्तुविलक्ष्मस जर्द्वबुध्नस्तिन् यशोनिहितं विश-
द्धप्रसिद्धि प्राणा वै यशोनिहितं विशद्धप्रस्तुतः ।
तस्यासतः द्वूषय सप्त धीराः इति प्राणा वा द्वूषयः प्रा-
णानेतदाह व० ७०। “देहस चसमद्धपेण द्वूषयः
मिदम् अर्द्वग्विलक्ष्मस जर्द्वबुध्नः इति तच्चिरः
चमसाकारः । हि तत् कथम् ? एव द्वार्ताग्विलः सखस्य
दिवद्धपत्वात्, शिरसोबुध्नाकारत्वात् जर्द्वबुध्नः तस्मिन्

यशोनिहितं विशद्धप्रसिद्धि यथा सोमस्यसे एव
तस्मिन् शिरसि विशद्धप्रस्तुतः नानाद्धप्रस्तुतः निहितं भवति
किं पुनस्तद्यशः ? प्राणा वै यशोविशद्धप्रस्तुतः । प्राणा:
श्वोत्वादयः सप्त द्वूषयः धीराः (धीरो हे नासिके हे नेत्रे
हे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिसन्दाककशद्वादिः
च्चानहेत्वात् । द्वूषयातोर्गत्यर्थतया परिसन्दाककशद्वादिः
मन्त्रम् च्चानहेत्वत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम् ।

जर्द्वभाग पु० जर्द्वः उपरिस्योभाग एकदेयः कर्मण० । उप-
रितनदेये “तात्वादिप्रस्तुतागेषु जर्द्वभागे निष्पद्मोऽज-
दात्तः” सिंकौ० ।

जर्द्वभाज् लिंजर्द्वः भजते भज—श्व । १उपरिभागस्ये
२जर्द्वदेयस्ये बङ्कभेदे पु० । “जर्द्वभागूर्ध्नभाङ् नाम
कर्मिः प्राणाच्चितस्तु यः” भा० व० २। ८८० व्वग्निनाम-
तदृकमूर्द्वेदक्षणे ।

जर्द्वम् अव्य॑ । उह॒-ह॒ज्ज॒ उह॒ व्वादेह॒रादेय॑श । जर्द्वयद्वार्थे॑ ।
“जर्द्वं प्राणाद्युत्क्रामन्ति यूनःस्यविर आव्यति” “तिष्ठ-
चूर्ध्न॑ रजः” पिवेत् भरुः “व्वधशोऽस्त्रं प्रस्तुतात्त्वस्य
शास्त्रा;” गीता ।

जर्द्व(ह॑)मन्त्रिन् पु० जर्द्वं ब्रह्मचर्यादुत्तराच्चम् गार्हस्यादि
मध्नाति मन्त्र—णिनि द्वैत० । नैषिकब्रह्मचारिणि स हि
ब्रह्मचर्योत्तरगार्हस्याद्याच्चमं त्वजतीति तस्य तथात्त्वम् ।

“व्वर्मान् प्रदर्शयितुकामोवातवसनानां अमण्डानास्त्रपी-
णामूर्द्वमन्वनां शुक्रया तत्प्राप्तवतार” भाग० ५, ३, २१,
जर्द्व(ह॑)मान न० जर्द्वमारोष्य सीयते येन मा-करणे त्वय॑ ।

पलकपार्वदिमिते पाणाशादौ(वाटखारा)। तेन हि तुलादा-
वारोपितेन खण्डिर्गुरुत्वसन्नीयते । भावे त्वय॑ । २उच्च-
तापरिच्छेदकपरिमाणे च “जर्द्वमाने किलोनानं परिमाणं
द सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्वात् संख्या वाह्ना तु
सर्वतः” व्या० का० । अयमर्थः । तुलादावारोपितस्य
खण्डिर्गुरुत्वमिति:तुलापरकोटिदेशे आरोपाद्युद्युम्नीयते
तदुन्नामनम् । प्रस्तादिना खण्डाभ्यामारोपितण्डाभ्यां
व्रीहीनादेः सर्वतोमानगत् परिमाणम् । आयामोदैर्यं
वस्त्रादेजनादेव मितिर्गत्वाद्युद्युम्नादिना यत् सीयते तत्
प्रमाणम् । सर्वतः उक्तप्रकारमानवयाह्ना बहिर्भूता
संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः । “प्रमाणे द्वयसज्जद्वूच्चमात्रवचः”
या० विहितौ द्वयसज्जद्वूच्चौ प्रत्ययौ जर्द्वमानादेव ।
“प्रथमस्य द्वितीयस्य जर्द्वमाने सतौ मम” वार्त्तिकोक्ते॑ ।
जर्द्वमुख लि० उद्द॑ उखस्य । १जर्द्वं गतप्रथमप्रसरे “प्र-

बोधवत्तर्हुस्त्वेष्यूः? जमा०२ जर्हुस्तितापभागे “बधो-
हुस्त्र्हुस्त्र्हुस्त्र्हुपतिभि” रहुः। १७वंसितवद्देव च
स्वाङ्गत्वात् स्तियां छेप्। जर्हुस्त्र्हुस्त्र्हुएक०१०।
४८वंसोहुभागे न० “दन्तालोहुस्त्र्हुस्त्र्हुस्त्र्हुस्त्र्हुस्त्र्हु-
तन्त्वात्। नाहकान्वासे तस्त्र्हुस्त्र्हुभागे विन्द्वोर्च्छ-
त्वादभेदोपचारात् विन्द्वुस्त्र्हुस्त्र्हुतदर्थः।

जर्हुस्त्र्हुलति० जर्हु० मूलमस्य। १ जर्हुस्तितम्भागे कशादो
जर्हु० बाराइत्वद्दृष्टिः उद्वोत्तमो मूलमस्य। २ अंसारे च
“जर्हुस्त्र्हुमधःशास्त्रमश्वलं प्राच्छरव्यवम्”गीता।

जर्हुरेतस० ३० जर्हुस्त्र्हुर्गं नाधःपततु रेतो वस्य। १ महा-
देवे, २ सनकादिहनौ ३ तपस्त्रिभेदे, ४ भीष्मे च। रेतो हि
उच्चिक्षेन प्रायः सर्वेषां गच्छति यस्य अधेगते
संदर्शिते जर्हुरेता रथुच्यते। समकादेनां निहति-
भर्त्यरपत्नेन नैहिकव्याचारितवा तथात्म “ब्रह्मायीति-
सहस्राणि वर्षीयास्त्रुरेतवाम्” भा० व० ११ व०।
“रथुका चोहुस्त्र्हुमनयद्वेतोहवभवाहनः। जर्हुरेता:
समभवत् ततः प्रभर्ति चापि सः” भा० अ० १२० ८४०।
“जर्हुरेता जर्हुदिक्षा उर्हुशाकी नभ स्यतः?” भा० अ० १३०
१७० व० यित्सुतो। भीष्मस्य च ज्ञतव्यावर्त्तनस्यापि
पित्तव्यविवाहार्थं सत्त्वतोष्ट्र्हुयै गार्हस्त्र्हुपरित्वाग-
प्रतिज्ञानात् तथात्मसूत्रतत्त्वाद्या “ब्रह्माप्रभर्ति से दाय !
व्याघ्रार्थं भविष्यति” भा० अ० १०० व० दाया।

जर्हुरोमन् ३० जर्हुनि रोमार्थवस्य। १ जर्हुस्त्र्हुतया विकट-
रोमिक्ष ब्रह्मदूतादो० “स पाशहक्षांक्षीन् ददा सुवद्यान् भव-
दाहणान्। ब्रह्मदूतान् भूतोमुष्म आत्मान् नैसुमागतान्”
भा० ११२५०। २ कुशद्वीपसीमापर्वतभेदे च। कुशद्वीप-
वर्णने “तेऽन् वर्षेषु दीमागित्वोनद्याचाभिज्ञाताः सप्तैः।
चक्रवर्जुवदःस्त्रः विपद्विलक्ष्मटेदेवानीक जर्हुरोमा
प्रविष्यः” इति भाग० ५, २०, ११। जर्हुस्त्र्हुरोमयुक्ते त्रिः।
३ रक्तालमूर्त॑रोमाण॑ कावजस्त्रुचिनाविकम्” भा० अ० १३०
८८० व०। स्तियां वा डाय्।

जर्हुस्तिङ्ग० ४० जर्हुइत्वद्दृष्टिः विक्रमस्य। १ महादेवे जर्हु-
लिङ्ग॑ विक्रपाद्यमिति॒ सम्ब्याज्ञानत्वः “जर्हुरेता जर्हु-
लिङ्ग॑ जर्हुशायो नभःस्यतः ! विजाटचीरवासाच इदः
सेनापतिर्विभुः” भा० अ० १७०।

जर्हुस्त्र्हुलोक॑ ५० कर्म्म॑०। खेप॑०।

जर्हुवात् ५० जर्हुगतो वातः। चुक्षुतोलो स्वाभाविकगतिरेषेव
जर्हुगते शायो। स च मूलादिवेगधारणाद्भवति यथोक्तं

सुन्दृ०। “बधसोहुस्त्र्हुभावानां प्रडानानां समाप्ततः। न
वेगान् धारयेद्वामान वातादीनां लिजीविषुः”। अधिक-
सदावर्त्तनवदृ० ६४० उक्तम्। “आटोपश्चूली परिवर्त्तनस्त्र्हु-
वदः पुरोपस्य तथोहुवातसू” सुन्दृ० २८प्रभाहतान्म-
र्गते परोवहे वायो तस्य सर्ववायूनास्त्र्हुपरित्यत्वात् तथा-
त्वम् जावहशव्दे विदतिः।

जर्हुहृत त्रिंश्चर्गत्या चेन्देन इतः। जर्हुमावर्त्तनेनाहते
दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तते स्त्रादौ “कार्पासुकुपवीतं स्त्रात
विमसोहुहृतं लित्तु” भहुः। वया च दक्षिणावर्त्त-
तस्त्रैव तथात्मसूत्रघोपवीतशव्दे उक्तम्।

जर्हुहृती द्वी वैदिके इन्द्रोभेदे। “वहर्थं हृहती”। इत्युप-
क्रम्य “अटिनोन्निष्ठे टश्कोविदारहृती लिजागतोहु-
हृहती” सर्वानु० ५८०।

जर्हुशायिन् त्रिं० जर्हु० चन् चेते शी-चिनि। १ उत्तान-
शायिनाक्षेत्रे। स्तियां छीप्। २ महादेवे ए०। जर्हु-
लिङ्गशब्दे उदा०।

जर्हुशीपम् अव्य॑० जर्हु॑० चन् शुभति जर्हु॑+शुष-चहु॑०।
जर्हु॑तवा शुष्के लक्षादिषु वयादिभ्युप्रयोगलियसात्
शुष्कधात्वनुप्रयोग यवास्या भादुत्तम्। “जर्हु॑शीप॑० शुभति
दृष्टः जर्हु॑० सन् शुभतीत्वर्थः” इ० कौ०। “वद्वोहु॑० शोष-
दृष्टविशुष्कः” भद्रिः।

जर्हुसानु० ३० कर्म्म॑०। १ पर्वतादीनासुपरिस्ये चानौ। जर्हु॑-
स्त्रैति शो-हृ॑०। २ उपर्यु॑० पर्यु॑०० कलिकदव॑० पतयु॑हृ॑०-
सानु॑०० ११५२५५। “जर्हु॑सानु॑० सुपर्यु॑० परिस्तुच्च-
यणः” भा०।

जर्हुस्तिं द्वी जर्हु॑० स्तितिर्वल वस्य वा। १ अश्वपृष्ठभागे
लिका०। २ जर्हु॑स्त्र्हु॑० त्रिं०। जर्हु॑० स्तितिः। ३ जर्हु॑स्त्र्हु॑० द्वी
जर्हु॑स्त्र्हु॑०० ४० जर्हु॑० जर्हु॑००० नाधोगमि द्वीतः रेतः
प्रवाहोऽस्य। १ जर्हु॑रेति शोभिभेदे च हि उपर्युपत्वाहेत-
सत्वाधिक्षये रेतः प्रवाहमूर्त॑मानवतोति तस्य तथात्मसू-
त्र्हुत्वाहु॑स्ये एव यथोहु॑त्वोत्तस्य॑ तथा वा० कौ०। उक्तम्
वया “केषित् शकु॑ सत्ववङ्गाः सत्यनिकाया यथो-
हु॑त्वोत्तस्य॑ इति” जर्हु॑० चोत आहारस्त्रुरोज्य-
२ वसस्त्रुदिषु “वनस्त्रुत्योपधिकृतात्वकृत्वारवैश्वोहु॑याः।
उत्तस्त्रोतस्त्रुस्यात्मायाः अन्तःस्त्रुविशेषिष्यः” भाग० १,
८, २०, तेषां तथात्मोक्ते; “जर्हु॑० चोत आहारस्त्रुरोज्य-
येवाम्” श्रीधरः। मूले विक्षजहादीनां मूलेनैशोहु॑माक-
र्यात् तेषां मूर्त॑त्वोत्तस्य॑।

जर्दीयन ति० जर्दीमवनं यस्य । इजर्दिगत मूलदीपस्ये २ वैद्य-
ष्टस्यानीवै पक्षिभेदे । मूलदीपवर्णेण अद्यादिसप्तनदो-
हक्का 'बारां जडोपस्थ यैनवधूरतज्ज्ञमसो हंसपतकोहर्दी
अनहस्यस' ग्रामवारोऽस्याः "भाग० ५.२०.७ । "हंसादयः
पक्षिणः ग्राम्यादिस्यानीयाः" चीवरः । इजर्दिगतौ न ।
जर्दीन्नाय एुं जर्दीमान्नायते आ+न्ना-कर्मणि चम् । वेद-
मार्गातिरिक्तबोधके तम्बमेदे

जर्जीवत्ति ३० जर्जीभावसंतेऽब आ+इत आधारे चम् ।
 १अश्वष्टस्याने लिक्षा०भवे चम् ५८० २दक्षिणावर्ते च
 जर्जीसित ४० जर्जीभूपरिग्रामे असितः क्षणः आसितो या ।
 १कारनेत्रे (करेवा) तिक्षा० २जर्जीपरविष्टे लिं० ।

जहें ह उ० जहाँ मीहा बेटा । डखनात कुदायामूँ बेटायामूँ
 “उडोइनूँहे” सुख० जहें हायद ल्हो ।
 चर्भि पुँस्ती० कृ-मि-चर्सेइव । इतरहे, “बोझगँगोभिं-
 वायुभिं?” रघुः “वहकोभिं भिर्याइतवाच्छतायेंः” २ प्रकाशे,
 इवेगे, ४ वस्तुसङ्को बरेखायामूँ, ५ पीड़ायामूँ, ६ उलखायामूँ,
 ७ दुन्धादिषु, बट्ठ देहमनः प्राणानां बधायं चम्भे पु-
 ते च “बुमजा च पिपासा च प्राणस्य, भनसः चर्ती ।
 शोकमोही, उरोरख उरामूलू बडूर्यः यः” या० ति०
 विभज्ञेत्रातः “पक्षोक्ततानामन्त्रानां न तानोचननाशतिं ।
 अतिवेगसमायुक्ता गतिर्भिं रुदाहना” दैजवन्त्यु-
 न्नकृष्णायामूँ दक्षयन्तो ल्हो “ढर्ये” पवोधव
 दर्शेभिं भिरापतनः” यावः “चिपङ्गिरहर्मीनपरैरितो-
 र्थिभिः” यावः “पक्षे जर्मिभिरुचन्ति भिरुत्थर्थः ।

अमर्मी भवः यत् । अमर्मी अमर्मी भवे तिरो रात्रो क्षी
निह० “तिरक्षमेऽदृशं अस्यात्” च०६४, ४८५, “अ-
स्यात् रात्रिषु” भा० । एषभेदे यु० “नम अस्यात् चाव-
स्याद् च” वज०१६३, १७३ ।

अर्थिका की अर्थिरिव जावति है—क । १ तरङ्गत् प्रकाश-
माने अद्भुतीयके । स्थार्थे कन् । २ तरङ्गादी च । ३ उत्-
कण्ठादाम् ४ अद्भुतादे ५ वस्त्रभङ्गे च हेम०

जर्मिन् लि० जर्मिरस्त्रख वा० इनि० । जर्मियुके स्थियां
छोप् । “हमृत्युष्मृतावरीहर्मिणा सधुमन्त्रमाः” कात्या०
४,२,३२, “प्रक्षापयन्त्यर्मिणम्” च० ८,८८,५,
१८मुद्दै पु० “ततः सागरमावाद्य कुचौ तस्य महो-
र्मिणः” भा० १०१० अ० ।

जन्मिमत् त्रिः नर्विरव वक्तास्य भूतप् यदा० मस्य
न ११४ । ११५ । “टीर्चे॑ नो॒ ज्ञेष्यथ बो॒ र्जि॑ भूतु॒ जया॒

केरेसु नरेन्द्रपलोसुः भा० स० ६५८० २ तरफ़वति च ।
जर्मिमालिन् ए० जर्मिमालाऽस्य इनि । समुद्रे “दन्द्-
पट्टुर्मिर्तिवोर्मिमाली” इत्थः

जर्वे उ० जहः कारणत्वे नास्यस्य अर्थः अच् संज्ञा पूर्वकविद्-नि-
त्वेन साधन्मुवत् न गुणः । इच्छीव्ये चषिभेदे उप-
कारात् तत्त्वाने वाहनान्वेदे “कर्त्तव्य प्रये” च ० ३,३,६,
अर्थः वाहनान्वयः भा० इतइति समुद्रे “अपार ऊर्वेन्द्रियं
दुहाणा॒ः” च ० ३,१,१६, समानमूर्वे नद्यः एषान्ति”
च ० २,४५,२, अर्थः साहस्रे नास्यस्य अच् । वाहना-
न्वयत्वे इतइति “दिव ऊर्वर्हा॑ अभितः” २,१२,७,
“जर्वन महतः” भा० तत्त्वे एवे विस्तृते च “महसिद्धन
एवसो अभीव्य जर्वात् ४,१२,५, “जर्वात् विस्तृतात्” भा० ।
जर्वात् भ ० जर्विव अक्षम् यस्य । छबिकायाम् शिखीन्द्रे हारा०
जर्वश्ची च्छो जहं नारायणोऽु॑ कारणत्वे नाश्रुते अप-अच्
ैत ० गौरा० छीष । जर्वस्याम् । ए० अस्य दन्त्यस्वत्वमपि ।
जर्वश्चीव न० जहू च अडीइन्द्रो च भगा० इदः नि० । ऊर्वो-

जर्वी ज्ञो जह मध्यस्थले नास्त्रस अर्थः अथ सायम्भु दवस्
न गुणः गोरा० छेष् । उहमध्यस्थाने “जर्मध्ये जर्वी नास-
त्रल शोषितक्षयात् शक्तिशोषः “अर्वा जर्म-
धोवद्धुणसन्वेहरुमूले लोहिताक्षिति” लोहिताक्षिति
जानर्वी कुचौः विट्कूपरा०” इति च सुशु० ।

जर्वे पु. जर्वे वाङ्मानसे भवः यत् । अधिगाहतया वाङ्मानस
स्थिते हहे “नम जर्वीय च सूर्वीय च” यजु.१६.४,
जर्वा स्तो उर-स नि. नेट् । देवताङ्ग्रहणे शद्वच् ।

जलुपन् ए० उलुपन् + ए० दाः । १ जलजन्तुभद्र२ मतूसम्भद्र च
जलूक पुर्वी० उक्त-जक्कू दीर्घ्य० । प्रेक्षके स्थितां छोप० ।
जप्ति पु० रुजायाम भा० पर० सक० सेटॠ । जप्ति औषधीय०

जपाम् ब्रह्म आस चकार । जपितः व्यूः जपणः ।
 अथ ए० अथ-रजायां क । ?चारे, २कण्ठरन्त्रे, ३चन्द्र-
 माद्रौ च । “कौशेयाविक्रीविकम्” मतुः । ‘‘सोर्वेषद्गग्नो-
 मूलैः शुध्यत्वाविक्रीविकम्” या० । तत्र चन्द्रादैः
 विरहितापक्त्वात् कर्णक्षिक्षय अलंजजादिप्रवेशेन उहेग-
 इद्वत्वात् चारम्भत्तिकाया भवापहारकत्वात् तथात्म-
 इति भेदः । अथति अभ्यकारं पेचकृ वा । ४प्रभाते
 ५रेतति न० । तस्य च चारत्तीवत्वात् उत्त्वाच्च-
 तथात्मै । यथा च रेतस अथत्मै तथाह “रेतो
 वा जपाः प्रजननं” तदेन प्रजनन आभजत्वेतत्र वै
 पितरः प्रजननाभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजाभवति” शत०
 ब्रा० १२,८,१,१४ । ५चारम्भत्तिकायां खो [यद्वच०]
 अथक न० अथति अभ्यकारं पेचकृ वा अथ-खुल । प्रत्यै
 अथण न० अथ-ल्यु । मर्तिचे, २पिप्लप्ले मूले, शुशुण्ड्राच्च ।
 (चिता) ४चितके उ० । ५पिप्लयां हैचव्ये च(वर)स्ती ।
 मरोच्चादीनां कठुत्वेन जिह्वोद्देजकतया तथात्मै ।
 त्वरूपयं त्रिकटुशुराठी पिप्लती मरिचं च यथाह “विश्वो-
 पकुल्या मरिचं त्वरूपं त्रिकटुकयते । कटुत्रिकं त्रिकटुकं
 त्वरूपयं व्योषमुच्यते । त्वरूपयं दीपनं इन्नि श्वासकास-
 त्वगमयान् । गुल्ममेहं च त्वक्स्यौल्यं भेदसा सह योन-
 सान्” भावप्र० । त्वरूपयं शक्त्यामूलं कथितं यद्वत्वरू-
 पवत्तम् । व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिक चतुरुष्ये”भा०
 प्र० । षड्बूषणम् । “पिप्लप्ली पिप्लतीमूलम् चव्या चि-
 त्वकनागरैः । पञ्चभिः कोलभात्तच्च पञ्चकोलम् तदच्यते ।
 पञ्चकोलं समरिचं पद्मवत्तमिहेष्यते” भावप्रकाशः ।
 अपर त्रि० अथ+मत्तवीयोरः, अथ चारम्भत्तिकां राति ददा-
 ति कः वा । चारम्भत्तिकायुक्ते देशे विनिमुप्तं वीजं
 न प्रोहति । “अनूधरमविविदणुमूलम्” आश० ८० २,
 ७,२ । आधानाङ्गोषरमृद्युपहण्णम् शत० ब्रा० २,१,१४ ।
 उक्तम् वया “अयोवान् सम्भरति । “असौ है वै द्यौरस्यै
 पृथिव्या एतान् पश्चून् प्रददोत्तमात् पश्वव्यमूवरमित्वाह”,
 “वर्षुक्त्यु क्रिमपः क्रोतोचतेरम्बुदस्य परिहार्यमूपरम्” माघः ।
 “तत्र विद्या न वप्त्या शुभं वीजमिषोपरे” मतुः “नक्षोषरां
 न निदेष्वा महीं दशात् कदाचन” भा० अतु० १३४ १.
 अपरज न० अथराज्जायते जन-ड । (पाङ्गा) लवण्यभेदे ।
 तद्गुणादि सुशु । “उपसूतं बालुकेलं गैलं मूलाकरोद्भवम्”
 लवणं विभज्ञ “लवणं कठुकं क्षेदिविहितं पटु चोच्यते” सुशु ।
 अपवत् त्रि० अथ-महृप् सस्य वः । अवरस्याने । स्त्रियां डीप्

अथा स्त्रो विष्वराजसुतायाम् उवाश्वदे तत्कथोक्ता ।
 अथ ए० अथ-म । १शोतविरोधिनि सर्वे । अर्ग-च्च ।
 २तदितिं त्रिं । शिनिदावकाले अभरः ।
 अथण त्रि० पामादि० अस्यव्येन न । अप्ययुक्ते महृप् सस्य वः
 अप्यवत् तदर्थे त्रि० स्त्रियां डीप् ।
 अथण त्रि० उष्मा निषारणीयत्वेनास्त्वस्य यत् । अप्यनिवार-
 णाहै “उत्तरणा पिधानां वरुणामङ्गः” छ० १,१४२,
 १३ । “उत्तरणा अप्यनिवारणाहौप्य पात्राणि” भा० ।
 अथन् ए० अथ-सनिन् । १योग्ये २तेजोइवस्य स्वत्त्वावयवे
 (भाप) “भुवा सहोद्राणमस्तुदूर्जगम्” कुमा० “यथा न्नेष्वैम्
 उदयते एवमेषामूद्योदयते” शत० ब्रा० १, ६,२,१,५ ।
 व्यारणोक्तेषु सोश्वायुमोद्वार्यमाषेषु शपस्त्वरुपेषु वर्णेषु ।
 “स्वराणामूष्यणाच्चैव विष्टतं करणं मतम्” शिक्षा । “शष-
 सहा जपाणः” सि�० कौ० । “सर्वे स्वरा वोषवन्नो
 बलवन्नो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वं ज-
 आणोऽप्यस्ता अनिरक्षा विष्टता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं
 परिददानीति” ब्रा० उ० । “सर्वं जाग्राणोऽप्यस्ता
 अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता अवहिराक्षिप्ता विष्टता वि-
 ष्टतप्रव्योक्तारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददानी प्रय-
 च्छानि” शा० भा० । “अथ यद्येनमूष्यस्त्वपालभेत प्रजापते:
 शरणोऽभूवं स त्वा प्रतिपेच्यतोषेन ब्रूयात्” ब्रा० उ० ।
 “स्वर्णस्त्वामवज्जीवः स्वरोदेह उदाहृतः । उत्तरणमि-
 न्द्रियाण्याङ्गरूपस्या बलभासनः । स्वरा; सप्त विहारेण
 भवन्ति या प्रजापतेः” भा० ३,१२,३०, अथाणं शषसह
 इति चतुर्दश्यम् अन्तःस्था यस्त्वाः सप्त स्वरा: षड्जाद्यः
 विहारेण क्रीडया” ओषधः । “खे खानि वायौ निष्वासां
 स्तेजःस्त्रुष्टाणमात्रान् । असुस्तुक्ष्ये ग्राम्यकाणितितौ
 येवं वयोद्वस्तु” भा० ७,१२,२४ । अत तेज रुद्धाण्य
 मिति खक्षारणे लयामिधानात् तस्य तेज कार्यता गम्यते ।
 छुक्तेष्व तस्य तेजः कार्यत्वदक्षः तज्ज्व उत्तराश्वदे दर्शनम् ।
 देहसोमां च ब्रह्मादिक्ष कौचेयानलोपाधिकजीवसंयोगेनैव-
 भवति यथोत्तं ब्रा० उ० भा० आश्वयोः । “अथ यदतः परोदिवो-
 ज्योतिर्दीर्घते विश्वतः एषेषु सर्वतः एषेषु अतुसमेषु त्वं
 लोकेष्वदः वाव तद्यदिदमसम्भिवनः उरुवे ज्योतिस्त्वसंभा-
 दिः विजानाति” उप० । “इदं वावेदमेष तद्यदिदमस्मिन्
 पुरुषेऽन्मध्ये ल्योति । चक्षुः शोक्याहेन लिङ्गेनोल्प्य-
 च्च शज्जेन वावः गम्यते । यच्च च सर्वं रुपेषु वर्णते
 तत्त्वं च । उद्ग्रन्तीतिकरत्वा च्च त्रिविनामूलत्वाच्च रुद्ध-

स्थर्योः । कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दिष्टिगोच-
रत्वमापद्यते? इत्याह यंत्र वस्त्रिन् कार्ये एतदिति क्रिया-
विशेषणं अस्त्रिन् शरीरे हस्तेनावभ्य संसर्वेनोषिमानं
हृषपसहभाविनसुष्णास्यर्थावावं विजानाति स ह्युषिमा
नामहृषपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो
लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्मात्रानमूषिमा व्यभि-
चरति । “उष्ण यत्र ज्योतिष्ट्र शीतो मरिष्यत्विति” हि वि-
ज्ञायते । मरणकार्ये च “तेजः परस्यां देवतायामिति”
परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यगमने-
रिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैवा इटिः साक्षादिव दर्शनं
दर्शनोदाय इत्यर्थः” ।

एतद्वाक्यं च कौचेयानलोपाविकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्य
ज्योतिःशब्दाभिषेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव हेहस्योष्णप्रसम्भवः
तदेतत् शा० स्त० भावयोः समर्थितं वथा “ज्योतिष्वरणा-
भिधानात्” शा० स्त० “इदमामनन्ति अथ यदतः परोदिवो
ज्योतिर्दीर्घते विश्वतः एषेषु सर्वतः एषेषु त्वन्मेषु
ज्योतिष्विदं वाव तद्यदिदमधिक्षमः उरुवे ज्योतिरिति” तत्र
संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधी-
यते? किं वा पर आत्मेति? अर्थात्तरविषयसापि शब्दस्य
तक्षिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वसुक्तम् इह तक्षिङ्गमेवास्ति नास्ति वेति
विचार्यते किनावत् प्राप्तम् आदित्यादिकमेव ज्योतिःश-
ब्देन परिष्ठाप्ते इति । कुत? प्रसिद्धेः तसो ज्योति-
रिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिहन्त्विषयौ प्रसिद्धौ ।
चक्षुर्त्त्वेनिरोधकं शार्वरादिकलम उच्यते । तसाएवातु-
याहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा दोष्यते इतीयमपि
सुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहोनं ब्र-
ह्म दीप्तत इति सुख्यां स्त्रिमहीति । किञ्च द्युमर्यादत्व-
स्त्रियेत् । न हि चराचरवीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्या-
दा युक्ता कार्यस्य त ज्योतिषः परिच्छस्य द्यौर्मर्या-
दा सात् ‘परोदिवो ज्योतिरिति’ च ब्रह्मणम् न तु का-
र्यसापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्यादावच्य-
मसमझस् अस्तु तर्द्विदृश्वक्तत्वेजः प्रथमनम् । न
अतिश्वक्तस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव
प्रयोजनं यदुपास्त्वमिति चेत्र प्रयोजनान्तरमयुक्तस्त्रैवा-
दित्यादेहपास्त्वदर्शनात् । “तासां विद्वत् विद्वत्मेककां
करवाणीति” चाविशेषमन्तेः । न चात्मिदृश्वक्तस्यापि ते-
वज्योद्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि विद्वक्तमेव
तेजो ज्योतिःशब्दम् । न नूकमर्यागपि दिशे गम्यते अन्नाः
अ॒ शा॑ भाग २

दिक् ज्योतिरिति, नैव दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्यो-
तिपः परोदिव इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिपर्यहो न
विश्वायते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना-
भागिनी । सर्वतः एषेषु त्वन्मेषु ज्योतिष्विति
चाधारब्रह्मशुर्तिः कार्ये ज्योतिष्युपद्यतेतराम् ।
“इदं वाव तद्यदिदमधिक्षमः उरुवे ज्योतिरिति” च कौ-
क्षेरे ज्योतिषिपरं ज्योतिरित्यस्यमानं इत्यते सारुच्यनि-
मित्ताश्वाध्याहा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति गिरः एकं शिर
एकमेतद्वक्त्रमिति” कौक्षेर्यस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमव्याप्तं
तस्यैषा इटिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यप्रबोधविशिष्टत्वव्य-
यात् “तदेतहु एव शृतुच्चेत्युपासीतेति” च श्रुतेः । “चक्षुष्य
श्रुतेः भवतीति य एवं वेदेति” चाल्यफलव्यवणादब्रह्मत्वं
महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमित्यते । न चान्यदपि क्रि-
च्छ्वत् स्वाक्षे प्राणाकाशवत् ज्योतिषोस्ति ब्रह्मलिङ्गम् ।
न च पूर्वस्त्रिविपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । “गायत्री वा
इदं सर्वं भूरमिति” इत्योनिर्देशात् । अथापि कर्त्तव्यत्
पूर्वस्त्रिविपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं सात् एवमपि न तस्यैह
प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति
द्यौरधिकरण्यत्वेन च्युतेः । अत एवः परोदिवो ज्योति-
रिति द्यौर्मर्यादात्मेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरित्यापा-
ह्यमित्येवं पाप्ते धूमः । ज्योतिरित्याप्ताह्यं कुतः?
चरणाभिधानात् पादाभिधानादिव्यर्थः । पूर्वस्त्रिवि-
त्याप्ताय चक्षुष्याद्ब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य महिमा
तोऽज्ञायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिविं” इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः
त्रिपादस्यामृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धा-
च्चिर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परिव्यज्य प्राकृतं ज्योतिः
कल्पयतः प्राकृतहानाप्रकृतप्रकृते प्रसर्जेतायाम् । न केवलं
ज्योतिर्वाक्यं एव ब्रह्मानुदर्शिः परस्यामपि हि शा-
गडल्यविद्यायाभन्तवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योति-
रिति ब्रह्म प्रतिपत्त्वात् । यत्कूँ ज्योतिर्दीर्घते इति
चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषिप्रसिद्धविति, नायन्दोषः प्रक-
रणाद्ब्रह्मवग्मे सत्यनयोः शब्देनारविशेषकल्पात् दीप्तमान
कार्यज्योतिर्हप्लक्षिते ब्रह्मणपि प्रयोगसम्भवात् “येन
स्त्रीरस्त्रपति तेजसेऽहोः” इति च मन्त्रवर्णात् । यदा नाय
ज्योतिःशब्दवक्त्रं वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते । अन्य-
त्रापि प्रयोगदर्दनात् “वाचैवायं ज्योतिर्दाक्षो” मनोज्यो-
तिज्ञेत्राभिधीति च । तस्माद्याद्यत्कृतस्य चिद्रभासकल्पात्

ज्योतिःशब्दे नाभिवीयते । तथा सति ब्रह्मणोपि चैतन्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपत्तो ज्योतिशब्दः “तमेव भान्नभन्नभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं मिदं विभाति” । “तहे वा ज्योतिष्ठां ज्योतिरायुर्हीपासतेऽमृतम्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदयुक्तं दामर्यादत्वं सर्वं गतस्य ब्रह्मणोनोपपत्तेऽर्थति । अत्रोच्चते सर्वं गतस्यापि ब्रह्मणस्यासनार्थः प्रदेशविशेषपरिपत्तौ न विरुद्धते । न नूकं निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपत्तेऽर्थति । नायं देवः निःप्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा “हि चादिव्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानिच्छून्नते । एतेन “विच्छतः पृथेष्ठियाचारबङ्गत्वसुप्यपादितम् । यदयेतदुक्तं औषणाद्योधाभ्यामन्नुभिते कौन्तेये कार्यं ज्योतिष्ठान्नान्नात् परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति । तदध्ययुक्तं परस्यापि ब्रह्मणोनामादि प्रतीकत्वत् कौन्तेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । “इदम्भुत्वेत्युपासीतेति” तु प्रतीकादारकं इदम्भुत्वेत्युपासीतेति । यदप्यत्यफलव्यवस्थाच्च ब्रह्मेति तदध्ययुक्तम् । न हि इयते फलाय ब्रह्मान्नायज्योयमितये नेति नियमे इत्यरक्षि । तत्र हि निरस्तयुर्विशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वे नोपदिश्यते तत्वैः रूपमेव फलं सोक्त इत्यवगम्यते यत्र त गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवेक्षावचानि कलानि दग्धने “अन्नादो वस्तुतानेविन्दते वह य एवंवेद” इत्याद्यात्मुत्तिवृत्तिः । यद्यपि न स्वराक्ते किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्मज्ञिनमस्ति तथापि पूर्वजिन्नन् वाक्ये इत्यमानं यहीनव्यभवति । तदुक्तं स्वराक्तारेण ज्योतित्वं रथाभिधानादिति । कथं उन्नर्वाक्यान्नरगतेन ब्रह्मसञ्चिधानेन ज्योतिःशृतिः स्वरिष्यात् प्रच्छाव्य शक्यां व्यावर्त्तयितम् । नैव देवः । “यदतः परोदिवेऽज्योतिरिति” प्रथमतरपठितेन यज्ञवल्लेन सर्वं नाम्नाद्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिटे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृद्दे सत्यर्थात् ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः । तथादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्त्यम्” भा० । श्रुत्यन्नरे त कौदेयानिसंबन्धात् देहसौष्ण्डुष्टकम् । तथापि कौदेयान्ने रपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधीनत्वं कल्पामित्याकरे प्रपञ्चः

जह वित्तेभुदि० चात्म० सक० सेट० जहते औहिट० जहां

ब्रह्म आस चक्रे । जहितः जहमानः जहिरस् जहः । “औहिट तान् वीतविश्वद्वहीन्” भद्विः । कर्मणि जहत्रते औहिण्यि । जहयति ते औजिहत् त । “रूपेण तावौजिहता विसिंहौ” भद्विः अस जहशब्दे वद्यमाणेऽर्थःपि इत्तिः । परस्यैपदित्वमम्यस्य जहति, इत्युहेत्विदैत्यं दैविकेषु “कात्या० १०, १, २, १७, यादौ उपसर्गांत् परस्यादेह स्तः । ससज्जते अर्त-एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशप्रेरणे “इोणकलसमत्युहर्” कात्या० ६, २, १६ । “अस्युहर् प्राच्यमेव प्रतोच्चां प्रेर्य” कर्कः । अधित्वच्छन्ने । “अग्निमग्नीत् संबृद्धीति यथाधुरमध्यूहे देवं तद्यत् पूर्वमाचार माघार यत्यध्युहर् हि धुरं शुड्जन्निं” यत० ब्रा० १, ४, ४, १३, अप+निरसने दूरीकरणे । “अपोद्धा वहींविष्यि” कात्या० २, २, १७, “एतैव्रैतैरपैहेत पापं स्तेयतत्” इजिः । “सर्वान् रसानपोहेत लताच्च च तिलैः सह” भरुः प्रतिकूलतकेण प्रकृतत्वांपनमने अपोहः । अप+वि+निवारणे “व्यपोहत शरांस्तस्य सर्वानेव धनञ्जयः” भा० आ० ४७० । [८८] । “अभ्युहति आक्षाद्यात्” भा० । अधित्वच्छादने । “अथाङ्गारं रथ्युहति” यत० ब्रा० १, २, ४, उत्त० उत्कर्षव्यष्टे । “रथनासुदृश्य प्राच्याम्” कात्या० १, ६, १ । “उदृश्य उत्कर्षम्” कर्कः निरसने च । “तेन प्राचोऽङ्गारात् दूरदूहति” यत० ब्रा० १, २, १, ४ । [१, २, ५, १७] । प्रति+उद्दृप्रक्षेप्ये “दक्षिणतः पुरोषं प्रवृहेत” यत० ब्रा० वित्वा+उद्दृप्रक्षेप्ये विवर्जने । “चरहनुलस्तमयतो वाहतो व्युदूहति” यत० ब्रा० १०२, १, ४ । व्युदूहति अन्ने विवर्जनिति भा० । उप+अधस्तात् प्रवेशने । “पशाक्षम्यासुपोहति” कात्या० २, ५, ४ । “उपोहति अधस्तात् प्रवेशयति” कर्कः । निर्दृनिष्काश्य अहये पृथक्करणे च । गार्हपत्यादुष्टये भजन निरहा० यत० ब्रा० ११, ४, २, २ । “शिरः चियमस्य निरौहत्” यत० ब्रा० १०, ५, ४ । वपान्नेऽनपेक्षमध्यर्थः प्रेष्यति निरुहेतं गर्भमिति” “निरह्यमाणसमिन्नवयीत” कात्या० २५, १०, ४, ५ । निरह्यमाणं पृथक्क्रियमाणम् वेदही० निरुह्यम् । परित्यरितः आत्पूरणे । “वरलिमात्रे संलेखे वोपदधाति-पर्युहति च” कात्या० ८, ५, २५ । पर्युहति पांशुभिरन्नरात् परितः पूरयति॑ कर्कः । पर्युह्यम् ।

प्रदेशान्तरनयने । “प्रोहु द्रोणकबृष्म” कात्या०६,५,
 १४ । “प्रोहु प्रेय्य” कर्कः । पातने च “दण्णाजिने
 प्रोहति” कात्या०२,५,७ । प्रजहसादैर्यङ्गः प्रोहः ।
 प्रति+उपरिस्थापने । “दीक्षितोरौ इविष्ये प्रत्यहु वायः”
 कात्या०७,८,२२ । “प्रत्यहु उपरि स्थापयित्वा” वेददी ।
 निवारणे च । “प्रत्यौचृतमश्विनो मृत्युं सुखात्” यज०२७,
 “प्रत्यौहतः न्यवर्त्तयताम्” वेददी ।

विविधरोत्तथा प्रेरणे “जुहूपभौ व्युहति” कात्या ३, ४,
 १७। सैन्यानां सचिवेशविशेषण स्थापने च । व्यूहः ।
 ‘प्रहृष्टयेह्वलं व्युहग्रतांश्च सम्यक् परीक्षयेत्’ महुः ।
 समवेत्तभवने । ‘योद्विजियते छत्रोऽस्य व्युहग्रन्ते’ शत ।
 ब्रा ० ८, ७, १२, ११,

प्रति-वि प्रतिरूपव्युहकरणे । “वाहृस्मयविधि” द्वाला प्रति-
व्युहानिशाचरम्” भा० ३८४ अ० । विरोधाचरणे च
प्रत्येकः

सम्- समवेतभवने संहनने सम्यक् प्रापये च । ‘ददुग्यना
हा जना त्वं यन्ना समूहिति’ च ०१,१३३,३, समूहिति
प्रापयति भा०। सम्यक् पूर्वे “वद्वारैरभि समूहिति” शत ०
आ० ४५३.१८. समहः

उप+सम् समीपे सङ्कोचने “पक्षाडपसमूहने” यत् भा० १०,
२.१.३. “समूहने भयभागसमोपे सङ्कोचयन्ति” भा० ।

परि-सम्-समन्वात् परिमार्जने "वेदि" परिसुहृष्टं काया।
 २,६, १.२, "परिसुहृष्टं सम्भाव्य" कर्कः । "वर्गिन" प्रति-
 षायान्वाधाय परिसुहृष्टं चाश्व० श० १, ३.३, "परिसुहृष्टं
 नाम चार्णे: समन्वाब परिमार्जननम्" नारा० श० १।

समृद्ध्युद्दिनहृष्टादिकमस्यैव रूपमाङ्गः केचित् । अस्य-
सेट्कत्वात् ऊङ्गित इत्याद्य एव स्युः । अतस्मानि उपस्थृत्य
वहृतेरेव रूपाणीत्यन्ये । अस्यैव चाङ्गपूर्वकस्य ओहृते
हति रूपम् । त त कैवल्यस्य दीर्घीप्रधत्वे न गण्याप्रसक्तोः ॥

जह पुः जह अः । वितर्कं आगमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य
संशयपूर्वं पञ्चनिवारणपूर्वे कोत्तरपञ्चविष्यापनेन निर्णयहृपे
२परीक्षणे, अनन्वितार्थकविभक्तिलिङ्गायपूर्वं के अन्व-
ययोग्यविभक्त्वादिकल्पने, यथा पार्वणे सौम्यास इति बहु-
वचनमन्वितमपि एकोहिदे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकत्व-
नान्वतया कल्पनम् । ४पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे
च । 'जहः शब्दोऽध्ययन' दुःखविधातास्त्वयः सुहृत्-
प्राप्तिः । दानक्ष चिक्षयोऽटो सिङ्गे: पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥
सांक्षक० उक्ते ताराख्ये ५सिद्धिमेदे 'जहस्तर्कः आगमा-

विरोधित्यादेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयदृढं पक्षनिराकर-
णेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मनममाचते आग-
मिनः सा लतीया सिद्धिकारस्त्वचते”मा० कौ० “रत्नोहा-
गमलब्धसन्त्वेहा; प्रयोजनम्” का० वाच्चिं० “जहः खल्पि
न सञ्चैर्लिङ्गैनेव सर्वाभिर्भक्तिभिर्भवेदेमन्त्रा निगदि-
तास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विप-
रिष्यमयितव्याः ताच्चावैयाकरणः शक्नोति विपरिण
भवितम् तस्माद्येयं व्याकरणम्” महाभा० “जहः ख-
ल्पयोति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्योपदिष्टा यागा-
न्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः
प्रकृतिविद्धितिः कर्त्तव्योति मीमांसकव्यवस्थापिते न्या-
ये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहः वैयाकरणस्यम्यग्वजानाति ।
तत्र अग्ने मन्त्रोऽस्मि “अग्नये त्वा जुट्डिर्वपामीति” तत्र
“सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम्” इति सौर्ये चरौ
मन्त्र जड्डते स्तर्याय त्वा जुट्डं निर्वपामीति । विस्तरिण
भर्तृहरिणा प्रदर्शित जहः” कौ० “जहः खल्पयोत्यस्य
प्रयोजनमिति गेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठित-
तास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इह इति नोहेन प्रयोजन
मित्याशङ्कृ प्रकृतावृहाभावेऽपि विकृतावृह इति दर्शयितुम्
प्रकृतिशब्दार्थं माह । इहेति । यस्मिन्नानेयादौ । यागा
न्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमन्त्र दिवैवत्य
त्वैकदेवत्यत्वादिसायेन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्र-
स्याकृत्यमन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिविदिति । यदा मोप-
कारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः त-
दनेनोपकारातिदेशे तत् पृष्ठभाषेन पदार्था अव्यतिरिदि-
श्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायाम्यायनायास्माकाङ्गत्वादेतत्सू-
क्षकमेव प्रकृतिविदितीति मीमांसकसरणिः । यागा-
न्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशक
मन्त्रस्याग्निपदस्य सूख्य सम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासम-
र्थत्वात्तदपक्षाय तत्स्याने स्त्रियोरेत्युङ्गमित्याह । त-
त्वाग्नेरिति । मन्त्र जड्डात इति । यद्यपूहे न मन्त्र-
त्वं तथाप्येकदेशस्त्रोहेऽपि अनेकपदसुदाये मन्त्रत्वमन्य-
भित्तानात्तद्विटिते समदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मण स्मा-
ङ्गत्वं द्वेति बोध्यम् । सोऽयम्प्रकृत्युङ्गः अन्यैऽप्युहाः । ज-
ड्डत्वस्य हि आर्तिज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिहारा ऐहिकसुख
सिद्धिः फलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदस्य प्रकृत्या-
देशपत्रश्यम् । यथायथमिति । अर्थं प्रकाशनसाम-
र्थ्यानितिलङ्घनेतर्थः” उद्योतः ।

ताटशोहमेदसु चधिकरणमालादौ वयः । इव्यपति निधौ तु नोहः । “तैलं प्रतिनिधिं कुर्यात्प्रतार्थं यात्तिको-यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयात् इतवतीमिति” सोमां । कात्यायनसूत्रादौ प्रतिनिधिविषये जहाभावोदर्गतो यथा “अथेऽ चिन्तयते विहितद्रव्यसाभावे द्रव्यान्तरे प्रति-निधित्वे नोपात्ते क्वागाभावे मेवरूपे अनुयाचनप्रेषादौ किमूहं क्वा प्रतिनिहितद्रव्यगद्यस्य प्रयोगः । कार्यः “अग्नोषोभाभ्यां भेषस्य वपाया” इत्येवम् उत विहितद्रव्य गद्यस्यैव अग्नोषोभाभ्यां क्वागस्येत्वेवेति । तत्र मन्त्रेण इव्यमभिवेषम् न चानुहितः प्रतिनिहितं इव्यं शक्तो-त्यभिधास्म् तत्त्वादूहित्वा प्रतिनिहितद्रव्याचिष्ठद्यस्य प्रयोगे प्राप्त चाहुः “शब्देऽविप्रतिपत्तिः” कात्या । १, ४, ६, “प्रतिनिधावुपासेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि-शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अग्नोहो भ-वति अग्नोषोभाभ्यां क्वागस्य वपाया इत्यनुहितमेव भे-षेऽपि प्रयोक्त्यस्म् न तु भेषस्यैत्येवं विपरिणतरूपमित्वार्थः कुतः ? प्रतिनिधिः श्रुतद्रव्यवृद्धाग्रा गद्याते न तु द्रव्यान्तर बुद्धाग्रा अत्यन्ताग एतायमिति बुद्धाग्रा गद्यहीतत्वात्तच्छब्दे-नैवाभिधानस्म् । यद्यात्र मेवश्चागवत् साधनं भवेत्तत्तत्-प्रकाशकम् भेषपदं प्रक्षिप्तेत न त्वेवम्, किं तर्हि भेष-गता ये क्वागांशास्त्र एवात्र साधनस्म् ते च क्वागगता इव भेषगता अपि क्वागगद्वै नैव प्रकाशयितुं शक्यन्तर इत्यनुहेनेव प्रयोगः । यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधो-यते यथा “सारस्तीं भेषमिति” “ऐन्द्रं भेषमिति” “ऐन्द्रं औरभः” इति तत्र द्रव्यान्तरवृद्धिर्भवति तत्र । जहोऽपि भवति । न चात्वैवं विधं किमपि वचनमस्ति तत्त्वाहहू-नामवयशानां सामान्याच्छुतद्रव्यभेदमिति बुद्धाग्रा भेषादि-द्रव्यस्य क्वागादिप्रतिनिधित्वे नोपादागमम् । तेन श्रुत-द्रव्यशब्दे नैवाभिधानं युक्तमिति साधूकम् शब्देऽविप्र-तिपत्तिरिति । यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधोयते तत्र जहो भवतीत्युक्तम् तेन सोमाभावे पूर्तीकानभिवृण्या-दिति पूर्तीकानां वाचनिकत्वादूहो भविष्यतीत्याशङ्काहुः” कर्कः “सोमेन जात्यभावात्” का० स० १० “सोमेनेति तत्ती-यैकवचनस्म् । सोमाभावे पूर्तीकेष्योपात्तेव शोमशब्दे नैव पूर्तीकानामभिधानं कर्त्तव्यम् । “अंगुरंशुटे देवं ! सोम ! पायतामिलेषम् न तु पूर्तीकाशब्देन । अथ वा होमे इति सप्रस्ये कवचनस्म् नेनि निवेषः । सोमप्रतिनिधित्वे नोपा-त्तेव अर्जुनस्येनहृतपूर्तोकादिषु सोमे सोमशब्दे जहो

न भवति कुतः जात्यभावात् जात्यन्तरवृद्धाभावात् वह्यते वचनेन द्रव्यान्तरं विधोयते किं तर्हि सोमाभावे यागसां-वश्यकस्यत्वादनेकेषु हुसद्गेष्वीषत्प्रस्तुतेषु च प्राप्तेषु पूर्तीकादेनियमः विधते तेनैन्द्रभेदवृद्यवद् वाचनिक जात्यन्तराभावादतोऽप्यहो न भवति” कर्कः । “क्वाग ! त्वं वल्लभेषेत्यादिमन्त्रे च बहुपशुघाते न ब-हुत्वोहः । तदेतत्” ति० त० “बहुपशुघातेऽपि सन्ते एकवचनान्त एष प्रयोज्यः न बहुवचनोहः । “नरं पञ्चत्वमागतम्” इत्यत्र नार्यां स्त्रोत्वोहाभावत् चतुरव्य सप्तद्वीकरणमानप्रयोगेऽपि “पर्वतो सद्वहृतिं” सन्ते एक-वचनान्त एवेति । जहं प्रकृत्य “प्रकृतावपूर्वत्वात्” कात्या-यनेनोहस्य प्रकृतो प्रतिवेषात् । विकातावेषोहः । “कहो-ऽपूर्वीत्प्रेक्षणमिति” जै । तत्त्वात्यात् न वात्यवावः वैभक्ति-कार्यामेवात्या प्रायमिकत्वे बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य सम-नित्वे नाविरोधात् । एवज्ञ प्रकृतौ नररूपबहुपश्यौ बहुवचनोहाभावात् क्वागादौ विकृतिभूतेऽपि न बहुवच-नोहः; किन्तु एकवचनमात्रमिति” वदता रघुनन्दनेन तथा समर्थितम् । संकल्पादित्वाक्ये तु जह इति भेदः । कृत्यादिप्रयोगे च अस्तदादिपदष्टिते “दातारोनोऽभिवृद्धला-मित्यादि” सन्ते ऽपि नोहः तैस्तथा प्रयोगेऽपि यजमान-गतानामेव तत्त्वत्फलानामवगम इत्याकरे सपञ्चः । तथा-चासमवेतार्थस्य समन्वयाय सन्ते समवेतार्थकरण-इत्यमपूर्वस्त्रोत्प्रेक्षणमूहः । ५चारोपै देसमूहने च । “इसे मनुष्या दृश्यन्ते जहापोहविशारदाः” भा० च४० । १४५ च० “जहापोहाभ्यां तत्त्वावधारणम्” पातञ्जलीभा० । जहगान न० सामगानयन्वभेदे जहगीतिरप्यत्र रुदी । जहा रुदी जह अ रुदीत्वात् टाप् । अध्याहारे २जहगद्याये जहिनी रुदी जह-सिनि । समवेतायाम् “ध्वनात् परस्य तस्यादेव्यद्विः अक्षौहिणी सेना । जह्य त्रि० जह-रथत् । १तक्षेषीये २उद्घावनीये इच्छाहार्ये ४सोमांसकोक्तोऽविषये च । अनोयर् । जहनीय तदर्थे त्रि० जह्यगान न० सामगानयन्वभेदे ।

इति वाचस्पत्ये अकारादिपद्वार्थसङ्कलनम् ।

ऋ

ऋकारः स्वरवर्ष्यमेदः मूर्जन्यः “स्फुरणाणां मुर्हा”
इयुक्ते । स त उदाचानुदातस्त्रितमेदात् विविधः । अनु-
नासिकाननुनासिकमेदात् प्रत्येकं द्विधेति वद्विधः । स च
हस्तः एकमावाकालैनोचार्यत्वात् । तस्य च ऋकविद्युत्-
तास्त्रितेष्य ध्येयतोक्ता । “रक्तविद्युत्ताकारमृकारं प्रणमास्य
इम्” काम०१० । तस्य च माटकान्यासे वामनासिं-
कायां न्यस्ता उक्ता तेन अमेदोपचारात् वामनासादि-
शब्दाच्यता । स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रवायौ ऋतु-
कारः तत्कालोचाये “तपरलत्कालस्त्रित” पा०
उक्ते । अकरणशास्त्रे अनुबृत्यः स्त्र इत्येतत् अटा-
दग्धिविद्यस्य ऋवर्ष्यस्य, हादग्धिविद्यस्य लकारस्य संज्ञा भवति
तेन “क इति त्रिंशतां संज्ञा” इति चिंकौ० । अधिकं
स्वरवर्णाद्विद्यव्यवस्थाप्ती वक्ष्यते समानवर्ष्यस्याद्योतना-
र्थम् वर्णशब्दोत्तरः प्रयुक्तते वक्ष्यते त्रिंशतां संज्ञा ।
ऋत गतौ ख्या०पर०सक०अनिट् । शिति ऋच्छादेशः । ऋत्तिं
आर्क्षत् आरत्-आर्वीत् । आर आरित्य अस्ति अर्यात्
अरित्यति । आरित्यत् । ऋक्कन् ऋतः ऋतिः अर्त्यः
अरणोद्यः अर्यः । यत् वैश्यस्त्रामिनोः अन्यत्र रात्
अर्यः । अर्त्या आरो आरितात् अर्त्यम्, सङ्गमा-
र्थत्वेनाकम्भेकात् सम्पूर्वकात् ततः आत्म० । समृक्तते ।
समारत समार्त् । “सारमानवारारोहा-वनमार सा” उद्घटः ।
ऋ-यित् अर्पयति ते । सन् अरिरिष्टि समरिष्टिते
गच्छेऽपि कौठित्ये यह् । अरार्यते “किमभोदररा-
र्यहे” भट्ठः । कर्मणि अर्यते । आरि ।
ऋत गतौ प्राप्ते च ज्ञात्वा०पर०सक० अनिट् । लडादौ यपो-
कुक्तते न शित्परत्वाभावात् न ऋच्छादेशः । यद्यन्यान-
स्त्रितुदातेशः । इयत्ति इयतः इयति । इयत्वात् ।
इयत्वं इयृहि इवरातिः । ऐवः ऐयृताम् ऐवहः ।
आरत्-आर्वीत् स्वसाहवर्णात् अङ्गविद्यो भावैरेव प्रहृ-
मित्यत्वे त्रिते आर्वीदित्येव । समारत समाते इत्यन्ये
आर इत्यादि भावितः । शित्परत्वात् इयृक्तव् समृक्ता-
न इति भेदः । अर्यं वैदिकं एवेति वह्वः “बुद्धं कृत-
वीति” पा०सिद्धेः “अर्त्तिप्रपात्येव” पा० इतोच्चविधा-
नवास्त्रोद्यं भावावाप्तिपि” सि०कौ० । “युग्म इयति
प्रभृतो मे अद्वि” ऋ०१,१६५०,४ । “इवत्ति वाचमरितेव

नायम्” २.४२,१ । अनये गैवर्यत्वात् उपसर्गमेद्वार्यमेद्वा-
इषाभात्वत् स च तत्कर्त्ते उक्तः “अभैवः कपयोऽन्वारत्
कुम्भकर्णं मरुत्सुतः” “सोतां जिवांस्त्र औमित्रे
रात्रवासारतां भुवस्” भट्ठः । आत्मेत आत्मः उडिः
“तथार्चौल्पि कियां भर्याम्” भट्ठः “उदयर्षि भानुका”
ऋ०१०,१४०,२, “सुस्त्रादूर्मिसुदियर्ति” वेनः १०,१२५,
१, “यदा शसा निः शसा भिशसोपारिम जायतो यत्
स्तपनः” ऋ०१०,१६४,५, एवं वयायथसुपसर्गपूर्वस्त्र
उदाहरणं दृश्यम् ।

ऋत हिंसादां स्वा०पर०सक०अनिट् । ऋणोति । ऋण्यात्
ऋणोत् ऋणु आर्णत् । आर्वीत् उडिङ्गादौ भादित्
यह-स्त्रेत् तत् ऋणम् इतिभेदः “त्वे पस्ते धूम कर्णस्ति”
ऋ०६,२,६, “क्षणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्”
यात्मा० स्त्रिः । “अपहारा मतीनां इत्वा कर्णलि का-
रवः” ऋ०८०,६, ऋणोरक्तं न शब्दीभिः” ऋ०१,३०,
१२, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिष्योति इत्यादि ।

ऋत अव्य० ऋ०किं वा०न तुक् । १स्वोधने २गह्ये
श्याक्षे च नेदि० ४परिहासे वाक्यविकारे यद्वरत्ना०
५देवमातरि स्त्री ।

ऋत्कृष्टस् अव्य० ऋच्च+श्य० । ऋत्सु ऋच्चमित्येऽ “क्षणेद-
श्यन्ते चरणच्युहभाष्यष्टत्रात्माएवाक्ये उदा० दृश्यम् ।

ऋक्षण त्रिः । व्रच-क्त ए०वलोपः । इक्षणे छिद्वे “वाचमेव
तदाप्तां आलान्त्रक्षणहीं वहराविषीमृक्तनि” ऐत० ।

ऋक्ष्य न० कृच्च-थक् । १धने २स्त्रे स्त्रिप्रसिद्धे शदायस्त्रे
धने च “क्षक्ययाही क्षणं दायः” यात्मा० “स्त्री अक्ष्य
क्रयसंविभागपरियहाविषमेषु” गौत०तत्र “क्षक्यमप्रतिब-
न्वोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाम् उत्तते न पौत्रत्वे न च
पितृत्वन् पितामहधनं च खं भवतीत्यप्रतिबन्धः” मिता०
क्रिति० सप्रतिबन्धदायवाचिताःपि “पुत्रहीनस्य
कृद्विजनः” इति यात्मा० प्रयोगात् तथा च स्वन्वन्वनिभित्त
स्वचासदीभूतं इव्यमृक्ष्यम् । क्रितिनमात्रैऽपि प्रयोग ।
कृक्ष्य ग्नाति यिनि देत० । क्षक्ययाहिन् दायहरेवि०
स्त्रियां छीप । “क्षक्ययाही क्षणं दायः” या० अण्
उप०स० ४क्षक्ययाहोथत्र वि०स्त्रियां टाप० तद्वितास्त्र-
नस्त्रेत्तुपैपि० सि०कौ० । क्षक्य+अस्त्रये रनि० क्षक्यन्
तद्विताहके०पुत्रहीनस्य क्षक्यिनः” यात्मा० स्त्रियां छीप ।

ऋत्तु उ०स्त्री कृष्ट-स किञ्च । १मङ्गूके० तत्त्वातिस्त्रियां
संयोगोपधत्वात् न छीप् किञ्च टाप० २नक्ष्ये ।

६ सेवादिराशो च न० ४ भज्जके उत्ते (भेला) ५ शोना-
कृष्ण (शोना) इं पर्वतमेहे च पु० सेहि० । च च रैवताप-
रनामकः ‘कृष्णपि रैवताज्ञते तस्य पर्वतमूर्द्धनि ।
ततोरेत उत्पद्धः पर्वतः सःगरान्तिके । नास्त्रा रैव-
तके नाम सूमी भूमिधरःस्तुतः’ हरिव० ३२ अ० । ए च
कृष्णाचलपर्वतः यदोक्तः सि० शि० । “माहेन्द्रशुक्लिमल-
यकृष्णपारियाता उत्त्वः सविष्य इह उप्र कृष्णाचला-
स्थाः” इति । उत्पमेदयोः तत्वैकः “वाजमोटपुत्रः ।
“धृष्टिया च तया देव्या त्वज्मीढः समीयिवान् । कृष्ण
इं भूमयामास धूमवस्तु छुर्दयनम् । कृष्णात् चंवरणो
जन्मे कृष्णः संवरणात्तथा” अपरो विदूरथस्य उवः “वि-
दूरथस्य दायाद कृष्ण एव महारथः । कृष्णस्य च द्विती-
यस्य भीमसेनोऽभिन्नृपः” इति हरिव० ३२ अ० । भज्जूक-
वारगत्यप्तुः जरायुजय । “जरायुजानां प्रवराः मानवाः
पश्चत्त ये । मानारूपधरा राजन् । एवां भेदाच्चतुर्द्वय ।
अरण्यवासिनः सप्त उप्रैवां यामवासिनः । सिंहव्याघ्रा-
वराहाच भृहिष्ठा वारण्यात्तथा । कृष्णाच वानराच्चैव
सप्तारण्याः स्तुता चृप ।” भा० अ० ३२ अ० तत्र प्रवरा इति
विशेषवात् एतद्विचानामात्ररथत्वमस्येत तेनोद्ग्रस्याव्यार-
पत्वं सुन्तते उक्तम् तत्त्वं उप्रशब्दे उक्तम् । अवरिहपुले
च “अरिहः क्षत्त्वाहेयीषुपवेमे हुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजी-
जनन्दृष्टम्” भा० अ० ४८ अ० । उत्तर दिग्य त्वं निह०
वद्यपि नक्तवस्य सामान्यतो गगनस्थिततारामात्रवा-
चक्ता तथापि ज्योतिषे येषामुद्याक्षत्तापन् तेषां
नेत्र कृष्णशब्दे न व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः । अभि-
जिज्ञेष्यादिविंशतिः । “अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका
रोहिणी तथा । ऋगशोर्पत्तथा चाद्रो पुर्ववृक्ष-
पुष्पको । अश्विना च मधा पूर्वफलुत्युत्तरफलुनो ।
इस्ता वित्तात्या स्वातो विशाखा चाहुराधिका । ज्येष्ठा
मूलं तथाचाद पूर्वोत्तरपदादिके । अवणा च धनिदा च
प्रतिभिंगाद्यभादिका । उत्तरादिभाद्यपदा रेवती भानि च
कृष्णात् ज्योति० अभिजित् अभिजिच्छव्ये उक्तम् । एतानि
दादयथादिमक्तराश्चिक्रक्षटकलात् प्राधान्याच्च कृष्णशब्दे न
व्यपदिश्यने एतेषां स्वरूपममाणाधिताहदेवताः अश्वेषा-
यन्दे ४८७४० श्रीपतिशक्तिनोक्ता । अन्यान्यपि यानि
उदयात्तमाङ्गि गगनमरुले सन्ति तेषामपि गति ज्यो-
तिषे आनोता तान्यपि वृक्षपदवाच्यानि । कृष्णकृष्ण-
प्रमाणमुक्तं सि० शि० । “अभ्ये वृभाष्टुगजकुञ्जरगोः-

कृष्णाः (२५४८८८८५० योजनानि) कृष्णां स्वर्णलि न-
एका भगणस्य चैताम् । नक्तवक्त्राया सूमध्यादुच्छ्रुतिमा
नम् “नागाक्षव्युत्तरसामिकुवेदस्य ख्यो (४१२६२६५८
योजनमितः) नक्तवसरुलमवः अवणोनिहक्तः” ख्यो०
उक्तम् । “तेषामन्येषां चौदयादित्तानाय” शि० शि० ।
ध्रुवक्तमागा उक्ता यथा “अट्टो नस्ता गजयुखा ल्लग्नाद्य-
वटकाः सप्तवैस्त्रित्वं चाङ्गदियोऽकाशाः । गोऽर्चा-
स्त्वाद्रिमनवः शरवाण्यचन्द्राः चायद्यस्त्रिष्टितयो नव-
नन्दवन्द्राः । अर्कोश्चिनो जिनयसा नव बाहुदद्वा;
कव्युश्चिनो जलधित्त्वमिताय भागाः । वद्युश्चिनच
पवनोल्कृतयोऽष्टभानि आङ्गाश्चिनो नखयुखा रंसदल-
संस्थाः । सप्तामराः अमिति भधुवका निरुक्ता इक्षमणाव-
नभवेन सहार्चिभिष्यत्ता० । ब्रह्मामिभधुवलवा रद्य-
मिकोना भैत्यन्द्र्योदर्ध्येषुपमस्य च सेषुलिप्ताः” शि०
“अट्टो नस्ता इत्यादयोऽद्विचादीनां सामितिं ध्रुवमागा
वेदितव्याः । तत्वापि विशेषमाहृ । ब्रह्मामिभधुव-
लवा रत्यादि । कृत्तिकारोहिणीमक्तवयोर्द्वितिं शत्कृष्णो-
नाः । विशास्त्वात्तुराधार्येषानां कठापस्त्रवेनाविका
ध्रुवक्तमागा वेदितव्याः” प्रभि० । एवां शरानाह॑
“दिशोऽर्काच सार्धव्यवः सार्धवेदा दयेषा रसाः
स्त्रे खराः च इवाः । विचन्द्राः कुचन्द्राः
विपादौ च दक्षो हरङ्गानयः सत्विभागं च रूपम् । वि-
पादं इवं सार्धरामाच साधां गजाः सत्विभागेष्वो मार्ग-
वाह । दिष्टिः सरामासु षड्वर्गसंस्थास्त्रिभागो जिना
उत्कृतिः च भानाम् । निरुक्ताः ल्लुटाः योग-
त राशरांश्चाद्यव्यं ब्रह्मधिष्यत्ता० दिश्याचादिष्टकम् । करो
याद्यश्च त्वादूभं सार्पमेषां शरा दक्षिणा उत्तराः येष-
भानाम्” शि० शि० । “दिशोऽर्का इत्यादयस्त्रेषां भानां श्र-
दांश्च ज्येयाः । शेषं स्वार्थम् । अत्रोपपत्तिः । तत्र च भवे-
धादिं गोलवस्त्रोक्तविधिना विपुलं गोलवन्तं ज्यार्थम् ।
तत्र च यथोक्तं भानिहस्तं भगवान्या १६० त्रितं
च ज्यार्थम् । तत्तत्त्वोक्तवन्तं स्वरूपभ्रुवामिसुखव्यादिकं
लक्षसमक्षितिज्ञवस्त्रय यथा भवति तथा स्थिरं ज्याया रात्रौ
मोक्षमध्यगच्छगतया उक्ता रेवतीतारायां विजोक्त्य क्लानि-
उत्ते यो भीनानस्तं रेवतीतारायां निवेद्यम भयनतयैव
द्वाच्चाश्विन्यादेनक्तवस्य योगतारां विजोक्त्य तस्मापरि-
वेभवत्य निवेद्यम् । एवं ज्येष्ठे शति वेभवत्यस्त्र क्रान्ति-

दत्तस्य च यः संपातः मोनानादप्तोयावद्भूरंश्चत्तावन्न
स्थाय धिषणस्य भ्रुवांशा चेद्याः । अथ वेधवलये त-
स्मै सपातस्य योगतारायाच्च यावन्नोऽन्नरेतं शास्त्रावन्तस्य
यरांशा उत्तरा इच्छिणा वा वेदितव्याः । अथ ये भ्रुव-
भागः पठितास्ते क्लतडक्कम् का एव । ये ह शरांशाः पठि-
तास्ते स्फुटा एव । यतो भ्रुवदयकीलयोः प्रोतं वेधवलयम् ।
तर्चिन्द्रि वेधवलये यो ज्ञातः शरः स भ्रुवाभिसुखः । भ्रुवा-
भिसुखः शरः स स्फुटः । अस्फुटस्य कदम्बाभिसुखः । अत
एव पूर्वं भगतोत्पत्तिकर्त्तने यहूदेधवलयं कदम्बकी-
लयोः प्रोतं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात्
क्लतडक्कम् का एव भ्रुवाः । यतो भ्रुवाद्यप्तरि नीय-
भान् स्थलं यत्र कालिङ्गे लगति तत्र क्लतायनडक्कम् को
यहूदति टक्कमवासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्य
लुभ्यकयोराहुः” प्रभिः । “अगस्यभ्रुवः सप्तनागास्तु
भागात्तरङ्गादयस्त्वा यास्याः शरांशाः । वड़ौ लता
लुभ्यकस्य भ्रुवोऽयं नभोऽस्त्रोधिभागाः शरस्य यास्यः”
द्विःशिः । स्तम् “अस्त्रोपपत्तिः पूर्वत्वे । अद्येष्ट-
ष्टिका आहुः” प्रभिः । “अगस्य नाहीदयं प्रोक्त-
मिष्टं सप्तद्वागनाडोहयं लुभ्यकस्त्रा । तिभागाधिकं
स्थूलभानामशूनां तत्त्वाधिकं तारतम्येन कल्पयम्”
चिःशिःस्तार्थम् । “अत्रोपपत्तिः अगस्य नाहीदयं
वद्यिष्टं तत् तस्य द्वादश कालांशा उत्तरान्ते । सप्तद्वाग-
नाहीदयं लुभ्यकस्त्रे ति । तत्र त्वयोदयः ३ कालांशाः तिभाग-
नाधिकं स्थूलभानामिति । यानि स्थूलानि नक्तवाणि तेषां
चतुर्दश कालांशाः । अष्टमां तत्त्वाधिकमिति वेषाच्चित् पञ्च-
श्च वेषाच्चित् घोड्येति कल्पते । अत्र यहाणां भानां
वा ये कालांशास्ते स्थूलस्त्रवत्तरतम्यपर्यालोचनया ।
वा; स्थूलास्ताराज्ञा अक्षोदयादल्पेन कालेनान्तरिता दृश्या
भवन्ति । वा; स्थूलास्ता अधिकेनेत्र्युपपत्तम्” प्रभिः ०

स्त्र० शिः रङ्गनाथास्यान्तु तददयतानार्थमन्यप्रकार उक्तो
वया “प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्थानेनोऽथ दयाहत ।
भवन्नप्रतोत्पिण्यानां भोगलिप्त युता भ्रुवः” स्त्र० शिः ।
“भानामचिन्यादिनक्तवाण्यात्तराषाठाभिजिक्षुव्याधिनि-
ष्टावर्तितानां लिप्तिका योगसञ्चाः कलाः प्रोच्यन्ते स-
मनन्तरमेव कल्पते । अथानन्तरं स्थानेन खामीट-
नक्तव्येन: कलामको पद्यमाप्तो श्यभिर्गुणितः कार्यः ।
तत्र स्थामीटनक्तव्यतनक्तवाण्यामचिन्यादीनां भोगलिप्ताः ।
“भोगोऽष्टवत्री लिप्ताः” इत्युक्तादयतकलाः । प्रत्येकं

युताः । अचिन्याद्यतेतनक्तव्यस्त्रायुपितकलाएत्यत
युतमित्यर्थः । भ्रुवा नक्तवाणां भवन्ति” । रङ्ग० । अथ
प्रतिज्ञाता नक्तव्यभोगलिप्ता उत्तराषाठाभिक्षुव्याधिनिष्ट-
वर्तितिकर्त्तनां तेषां भ्रुवकानक्तव्यशरांश्चाष्टस्त्रोक्तराहु ।
“अटार्थाः शून्यकृताः पञ्चविष्टिर्नेष्ववः । अटार्थाः
अच्ययोऽदागा अङ्गागा मनवस्तथा । क्लेष्वदो युगरसाः
शून्यवाण्या वियद्वाः । खवेदाः सागरनगा गजागाः
सागरतवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैञ्चम प्याध्यभोगगम् ।
आप्यस्वाभिजिताने वैञ्चाने अवगस्थिति । लिच-
तःपादयोः सन्ध्ये अविष्टा अवणस्य त । स्वभोगतो विय-
द्वागा षट्कर्तिर्यमलाच्चिनः । रन्ध्रादय क्रमादेया विक्षेपाः
स्वादपक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये वाम्ये पञ्च
दियो नव । सौम्ये रसाः स्वं याम्ये गाः सौम्ये खाकां-
स्त्रबोदय । दर्शणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदयोक्तरे ।
याम्ये इष्टर्धतिकर्ता नवस्त्रध्यरेष्ववः । उत्तरस्यां तथा
विष्टिस्त्रियत षट्क्रिंशदेव हि । इच्छिष्टे त्वर्धभागस्तु
चतुर्विंशतिक्तरे । भागाः षट्क्रिंशतिः च च दक्षादीनां
यथाक्रमम्” स्त्र० “अचिन्यादिनक्तवाण्यां क्रमाङ्गोगा एते ।
तत्राचिन्या अष्टवत्तारिंशत् कलाः । भरण्याचत्वारिंशत्
कत्तिकायाः कलाः पञ्चविष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत्
कलाः । रुद्रशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आदीयाचत्वारः ।
अत्राच्य इत्यत्र गोऽव्ययो गोऽग्नय इति वा पाठस्त-
्रुक्तः । शाकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन “सौरोक्त्रह-
भस्यांशास्त्रप्रदयोऽग्नाच्यः कलाः” इति नार्मदोक्तम्
“दयकलोनपञ्चदयभागा मियुने” सर्वज्ञाभिमतपञ्चको द-
यकलायुतव्योदयभागाः पर्वताभिमतपञ्चकश निरसः ।
उन्नईसोरेषपत्रिः । उपथस्य षट्सपत्रिः । अङ्गे याया-
चर्ददेश । तथेति कल्पः पूर्णार्थम् । मघायाचतुःपञ्चा-
शत् । पूर्वव्याप्त्यायाचतुःपञ्चविष्टिः । उत्तरफाल्यांश्चाशत् ।
पञ्चाशत् विष्टिः । चिवायाचत्वारिंशत् ।
स्वात्माचतुःपत्रिः । विशास्त्राया अष्टपत्रिः । अत्तरा-
धायाचतुःपत्रिः । अङ्गायाचतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य
षट् । पूर्वव्याप्त्यायाचत्वारः । उत्तराषाठाया भ्रुव-
भाहु । वैञ्चमिति । उत्तराषाठायोगतारानशतम् ।
चाप्यार्थभोगगम् । आप्यस्य पूर्वव्याप्तनक्तव्यस्त्रध्यभोगः ।
धन्त्र० शेविंशतिभागस्त्रवत्तरतम्यपर्यालोचनया । अटो राशयो
विंशतिभागा उत्तराषाठाया भ्रुव इत्यर्थः । एतेन
पूर्वव्याप्तायोगतारायाः सप्तद्वाग्नायोगतारा

विंशतिकलोनसप्रभागःन्निता । तेन पूर्वापादाषु वको-
इत्तराचयचतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्रभागैर्युत उत्त-
रापादादाया भ्रुवश्वत्वारिंशत्कालाधिकोक्तव इति पर्व-
तोक्तमपास्तम् बहूसिद्धालविरोधात् ; अभिजित्तद्वृष्टि-
कमाह । आप्यसेति । पूर्वापादादाया अवसाने भूराश-
विंशतिकलोनसप्रविंशतिभागेऽभिजित्योगतारा चेया ।
अत्यारिंशत्कालाधिकवद्वृष्टिभागाधिका अटो राशयो-
ऽभिजितो भ्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।
तेन उंहिताप्रमाणं अवश्यपञ्चदशांशस्थानं विंशतिकलाम-
युतवयोदयकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् ।
अवश्य भ्रुवकमाह । वैचाल इति । उत्तरापादादाया
अवसाने अवश्ययोगतारायाः स्थानं चेयम् । नव राशयो
दश भागाः अवश्यभ्रुवक इत्यर्थः । भनिडाया भ्रुवकमाह ।
त्रिवर्तुःपादयोरिति । अवश्यस्य त्रिवर्तुर्पञ्चरथयोः
क्रमेणान्नादिसम्बौ मकरराशेर्विंशतिभागे अविडा भनिडा
चेया । नव राशयो विंशतिभागा बनिडाभ्रुव इत्यर्थः ।
दकारात् चेवान्नर्गतधनिडास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलो-
नसप्रभागा निरस्तम् । अतताराया भोगमाह । खलो-
गत इति । भनिडाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्र-
भागाधेरित्यर्थः । अतताराया अशीतिर्भोगः । अतः
प्राप्तद्वृष्टा इति चापनार्थं खलोगत इत्युक्तम् । अत-
तारायाः स्थानं अतताराकाषु व इति पर्यवस्थम् । अव-
शिष्टनक्तव्याणां भोगानाह । अट्कतिरिति । पूर्वभाद्र
पदायाः अट्किंशत् कला भोगः । उत्तरभाद्रपदाया
ह्वार्विंशतिः । रेत्या एकोनाशीतिः । अथ भ्रुवकानयनं
यथा । अश्चिन्या भोगः । ४८ । दशयुषितः ४८० ।
अतीतनक्तव्याभास्त्रोगयोजनाभावः । अतोऽश्चिन्याः
कलाको भ्रुवः । ४८० । राश्यादस्तु । ०८ । भरण्या
भोगः । ४० । दशाहतः । ४०० । अतीतनक्तव्यस्तै-
त्वादप्तयुतो भरण्या भरिभावया राश्यादो भ्रुवः ।
० । २० । एवमाङ्गीभोगः । ४ दशाहतः ४० । अतीत-
नक्तव्याणां पञ्चतया पञ्चयुषितादप्तयेन ४००० वहः-
सहस्रात्मकेन युतः कलादो भ्रुवः ४०४० राश्यादस्तु २ ।
३ । २० । एवं पूर्वापादाया दशयुषितो भोगः । ४० ।
एकोनविंशतियुषितादप्तयेन । १५२०० युतः परि-
भावया राश्यादो भ्रुवः । ८ । १४ । अतताराया दश-
युषितो भोगः । ८०० । त्योविंशतियुषितादप्तयेन ।
१८४०० । युतवतुविंशतियुषितादप्तयेन । १६२०० ।

जातो भ्रुवो राश्यादः । १० । २० । पूर्वभाद्रपदाया-
दशयुषितो भोगः । २६० । चतुर्विंशतियुषिताद-
प्तयेन । १६२०० युतः । १६५६० । जातो
भ्रुवो राश्यादः । १० । २३ । उत्तरापादाभिजि-
त्तद्वृष्टिनिडानं खलोगस्थानात् पदात् स्थिगतेनोक्त-
रीत्यसम्भवाद्विवरोत्वा भ्रुवका उक्ताः खादिस्थानाद्योग-
तारा यदनरकलाभिः स्थितास्ता जाववाह्यापर्वतिंता
भोगसञ्चाता उक्ताः । तथा च बहूसिद्धाले । “अटो
विंशतिर्धेन गजान्नर्विष्वेषवः । त्रितकाँः सत्तिभागा-
द्विरसाम्भास्त्राच वट्शतम् । नवाशा नश्चर्यांय वेदेन्द्रः;
शरवाण्यम् । खात्वदिः खलृतिर्गोऽतिष्ठितिविचान्नि-
स्तथा । वेदालतिर्गोऽद्रिष्ठस्ताः कविहस्ता दुग्धार्थक् ।
खोत्कतिस्त्रुं यहीनाच रसहक्ताः खहस्तिटक् । अगो-
ऽश्विनः खदनाः खदनाः येत्युग्याग्नयः । भेषाद्यन्नाप-
दिमध्यांशः खड्योनाः खद्युग्याः” इति । अथ नव-
वाण्याणां विक्षेपभागानाह । एवासिति । अप्तभ्रुवक-
सम्बन्धिनामन्त्रिन्यादिनक्तव्याणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः ।
खात् खक्तीयापकमात् कान्यपासु खान्तिष्ठत्तस्थभ्रुवक-
स्थानादित्यर्थः । विक्षेप विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा
भवन्ति । तत्वात्तरदिष्ठश्चिन्यादित्याणां दिह्मास-
विचयाः क्रमेण दश हादश पञ्चतयर्थः । दक्षिणदिष्ठि-
दोहिण्यादित्याणां पञ्च दश नव । उत्तरस्तां पुनर्वृष्टोः
खद्यागः । पञ्चस्य खं विक्षेपभावः । अत पञ्चमाच-
रस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वात् दोषः । दक्षिणस्तां
महोदायाः सप्त । उत्तरस्तां मवादित्याणां चून्यं
हादश त्रयोदश । दक्षिणस्तां हस्तचित्प्रयोरेकादश हौ ।
अनन्तरं खात्या उत्तरदिष्ठि सप्ततिंशत् । दक्षिणस्तां
विशास्तादीनां खस्तां सप्तैकं त्रयं चत्वारः नव चार्षयक्त-
पञ्च क्रमेण उत्तरदिष्ठि तथा विक्षेपभागः । अभिजितः
प्राप्तिः । अवश्यस्य त्रिंशत् । भनिडायाः अट्किंशत् ।
हेवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । उक्तारः पूर्वार्थः ।
दक्षिणस्तां त्रुकारस्तथा । अभिभावः अततारायाः । दक्षा-
रस्तथा । उत्तरस्तां पूर्वभाद्रपदायादतुविंशतिः । तस्मा-
सेव दिष्ठि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः अट्क-
विंशतिः । रेत्या विक्षेपभावः । उक्तारः पूर्वार्थः ।
अथागस्यलुभक्तिविवरोत्तरायाणां भ्रुवकविक्षेपस्तुदप-
पत्ति ज्ञोक्तव्येषाह” एक० । “अशीतिभागैर्यास्यायामगच्छेवा
मिथुनालगः । विंशे च मिथुनस्तांये अगव्याधेष्य-व्य-

स्थितः । विक्षेपोदत्तिये भागैः स्वार्थवैः स्वादपक्रमात् ।
लतभुग्ब्रह्महृदयो द्वे हातिंशमागमो । अटाभिस्तिंशता
वै विक्षिप्ता उत्तरेण तौ । गोलं बध्वा परीक्षेत विक्षेपं
भ्रुवकं स्फुटम् च्छ ॥ “स्वकोयात् क्रान्तिविभागस्यानाहृति-
स्यामशीलं यस्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तः कर्कादिभागे
स्थितः । अगस्त्यनवबस्य राशिवयं भ्रुवकः । दक्षिण-
विक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगव्याधो लक्ष्मीको मिथुनराशेः
विंशतिभागे स्थितः । एकारः सुचृष्टे । सुव्यक्तनवबस्य
राशिहयं विंशतिभागा भ्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्या-
चत्वारिंशता भागैः परिमितस्य च क्रान्तिहृतस्याना-
दिवेषः । इष्टराशौ वक्षिवद्वाहृदयो हाविंशमागस्त्यौ
वक्षिवद्वाहृदयनक्षत्रयोर्द्विंशतिभागाधिकैकरात्मिप्रभ्रुवकः ।
तौ वक्षिवद्वाहृदयौ । अटाभिस्तिंशता । उक्तारः क्र-
धार्यै । एकारो मूलाधिकव्यवस्थेदार्थः । उत्तरेणो-
त्तरस्याभित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वक्षेविक्षेपो-
इभागः उत्तरः । ब्रह्महृदयस्तोत्रे विक्षेपविंशतिदि-
त्यर्थः । नवेते भ्रुवा विक्षेपाच काढकमेष नियता
स्त्रियिता वेलत आह । गोलमिति । गोलं बध्व-
मांशं बध्वा वंशस्ताकादिभिर्निवध्य स्फुटं विक्षेपं क्रा-
न्तिसंख्यारयोर्थं भ्रुवाभिस्तु भ्रुवकं स्फुटमायनदक्षर्म-
संखतं परीक्षेत । खत्तकाणे डमोचरसिङ्गमस्त्रीकृत ।
बध्वा च क्रान्तिसंख्यारयोर्थविक्षेपायनसंखतभ्रुवकवोरयना-
यवशादस्त्रिरत्वादपि सवेदानीननसमयानुरोधेन लाघ-
वार्थमायनदक्षर्मसंखता भ्रुवाः क्रान्तिसंख्यारयोर्थविक्षे-
पाच नियता उक्ताः । कालान्तरे गोलवन्तेष वेष्ठिङ्गा-
द्येयाः । नैत इति भावः । गोलयन्तेष वेष्ठसु गोल-
बध्वोलविधिना गोलवन्त लार्यस् । तत्र सगोलस्तोपरि
भगोडम् आधारदत्तस्तोपरि विषुवहृतम् । तत्र यथो-
ऽप्तं क्रान्तिहृतं भगवांशाहृतं च बध्वा भ्रुवयटिकोलयोः
प्रोतमन्त्यज्ञवः भवेष्ठवज्ञवम् । तत्र भगवांशाहृतं ला-
र्यम् । ततस्तोलवन्तं सत्यग्रन्थवाभिस्तुख्यविटिकं जस्त-
समवितिजवलवः च यथा भवति तथा स्थिरं कलां
रात्रौ गोलमध्यच्छिद्गतवा दृश्या देवतीतारां विक्षेप-
क्रान्तिहृते भीनानाहृशक्तान्तरितपशाङ्कां रेवतीतारा-
वां विवेश्य मध्यगतयैव डृश्याच्चित्यादेनक्षत्रस्य बोगतारां
विक्षेपक्ष तस्या उपरि तद्वैधवलवः निवेश्यम् । एवं कृते
विति वेष्ठवज्ञवस्य क्रान्तिहृतस्य च वः सम्मानः स भीना-
नाहृप्रयतो लाभदिः गंगावृत्तस्य नक्षत्रस्य भ्रुवांगा

ज्ञेयाः । वेष्टव्ये तस्यैव सम्मानस्य योगतारायाच्च याद-
न्तोऽन्तरे इशास्तावकेस्तस्य विशेषंशा दक्षिणा उत्तरा वा
वेद्याः । अथ कदम्बप्रोतवेधवलयेन वेषे तु सदा स्पिरा
भ्रुवका चायनहक्कम् संख्ताः परन्तु कदम्बतारयोरभावाद-
यक्षमिति यथोक्तवेषेनवायनहक्कम् संख्ताः भ्रुवाः ग्राव
भ्रुवाभिष्ठाः स्फुटाः मिष्ठा भवन्तीति दिक् । अथ रोहिणी
शीशकटभेदसाहृदृशः ॥८३॥ “वेषे सप्तदशे भागे यस्य वास्त्रेण॑-
यक्षवात् । विशेषोऽधिको भिस्त्वा हाहिण्याः शक्टं शक-
टत च ॥८४॥ “हपराशौ सप्तदशेण यस्य पहस्य भागद्या-
दधिको विशेषो दक्षिणः स यहो रोहिण्याः शक्टं शक-
टाकारास्त्विषेषं भिस्त्वा दृष्ट । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः ।
तुकाराद्यपहविषेपो रोहिणीविशेषादत्प्रस्तु इति विशेषा-
र्थकः । विशेषस्य दक्षिणस्य रेत्तर्हणीविशेषादधिकत्वे
शक्टाहाहिंदक्षिणभागे पहस्य स्थितस्येन तद्वद्वत्त्वाभा-
वात् । अत शक्टाप्रिमनक्षत्रस्य ध्रुवं एकरागिः सप्त-
दशंशाः दक्षिणः शरो भागद्यमिति वेषेषिष्ठा स्फुटा
शुक्तिः । अथ पहस्योगसाधनादेव यहयोगसाधनरौत्तिदेश-
माहृदृशः ॥८५॥ “यहवद्युनिशे भागां कुर्याद्दुर्क्षम् पूर्वयत् ।
पहमेलकरक्षेवं पहमृत्वा दिनानि च ॥८६॥ “यहवद्यु-
निशे पहायां य या दिनरात्रिमाने आकृक्कर्मार्थं लते
तथा दिनमानरात्रिमाने भागां नक्षत्रभ्रुवकाशामालाक्क-
र्मार्थं गणकः कुर्यात् । तदनन्तरं पूर्ववक्षत्रविनिवोदया-
क्तो साधयित्वाभीष्टकाले दिनगतयेषाभ्यां नतं कल्पा विष-
वक्ष्याययाभ्यस्तादित्यादिनेत्यर्थः । दक्षम् कुर्यात् । अत
नक्षत्रभ्रुवके पर्यतेजायनहक्कमाप्यदाहरणे लतं तदयुक्तम् ।
तस्य भ्रुवके खतः सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्र-
पहमृतिसाधनं पहभ्रुवत्त्वत्वरूपं पहमेलकरदृश्यहयो-
गसाधनरौत्त्वा पहाननरकला इत्यादिना कार्यम् । भनु
तत्वं पहाननरकला खस्त्रभुक्तिलम्पासमाहताः । भुक्त्वान्तरेष्य
विमजेदित्युक्ते नक्षत्रस्य का गतिर्याह्येत्यत चाहृ । पहमृ-
त्त्वेति । लेलवाया पहगण्या पहस्य फलं पहभ्रुवाननर-
करपयहे संख्तार्थं भ्रुवस्त्रो पहो भवति । नक्षत्रस्य पूर्व-
गत्यमावादभ्रुवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि पह-
कर्माप्युतिकालसाधनं भ्रुव्यन्तरादभ्रुवात् क्षयं कार्यमिति भ-
न्दाशङ्के त्यत चाहृ । दिनानीति । अभीष्टसमयादिवरमित्या-
दिना केवलवा पहगण्या पहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि ।
च । सप्तदशे । नक्षत्राणां गत्यमावात् । अथाभीष्टकामालाद्य-
हनक्षत्रयुतिकालस्य गते व्यत्यसमर्थमार्थं पुनराहृ ॥८७॥

“एष्वो हीने यहे योगो भुवकादधिके गतः । त्रिपर्य-
याहकगते यहे ज्ञेयः समागमः” इति ॥ “नक्षत्रभुवादुकाह-
यह आयनडक्कमसंख्यतयह अक्षक्कमसंख्यतनक्षत्र-
भुवकात् डक्कमद्यसंख्यतोयह इति विवेकार्थः । न्यूने
सति योगो नक्षत्रयहयोगः स्वाभीष्टसमयाङ्गावी । अधिके
सति प्रै जातः । वक्षगते यहे त्रिपर्यथादक्षवैपरीत्यात्
समागमो नक्षत्रयहयोगो ज्ञेयः । हीने यहे गतोऽधिके
यह एष्वो योगः । अब्लोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा
स्थिरत्वाद्युपहगमनेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा । अ-
पाश्चिन्यादिनक्षत्रस्य बहुतारात्मकत्वात् कस्यास्ताराया
एते भुवका इत्यस्य योगताराया ध्रुवकत्वमित्युपर्यं मनसि
भृत्वाश्चिन्यादिनक्षत्राणां योगतारां विवक्षुः प्रथमसेवां
नक्षत्राणां योगतारामाह” इति ॥

‘फालुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवावाढयोह्योः। विशाखाश्चिनि-
ष्टौस्थानं योगतारोत्तरा स्तुता’ स्तु । ‘एवामुक्तनन्त्रवाणं
प्रत्येकं स्तुताराष्ट्रं योजरादकस्या तारा सा योगतारा
गेजातत्पूर्वत्त्रैका । अथान्ययोरानयोराह्वर्षं’ रङ् । “पश्चि-
मोत्तरताराया हितीवा पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योग-
तारा सा चविडायाश्च पश्चिमा” लृ ।

“हस्तनक्षत्रं” पञ्चतारामकं हस्तपञ्चाङ्गं विसङ्घिदेशा-
कारम् । तत्र नैर्भाल्यदिग्गच्छितपश्चिमापस्थितताराया उ-
च्चरदिग्गच्छितताराया हितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे
वायव्याच्छिते वा स्थिता चा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया ।
उच्चरतारासङ्का पश्चिमाच्छिता तारा हस्तस्य योगतारेति
फलितार्थः । धनिष्ठाया योगतारामाह । अविष्टाया
इति । धनिष्ठामास्तारासु वा पश्चिमदिक्स्त्रा चा तस्मा
योगतारा । च: ससुच्छवे । अथान्यं वामेवामाह “एङ्गो”
“बद्धेऽप्रवर्णमैत्राणां वाईस्यत्यस्य मध्यमा । भरण्याम्ने-
बपिप्राणां रेवत्याच्यैव दण्डिणा” इति ।

“अथ टात्रवणाद्वारा धानां सुष्टुप्य च प्रत्येकं तारात्मयात्-
सत्त्वान्नाथ्यमतारा बोगतारा स्यात् । भरणीकृतिकामधा-
नां रेवत्ताः । चः सहस्रवे । प्रत्येकं स्वतारासु वा दक्षिण-
दिक्ख्या सा बोगतारा । अथान्तेभासवशिष्टानां चाहुः” ॥
इति ॥ “रोहिण्यादिक्षमूलानां प्राप्तो सार्पेश चैव हि ।
तथा प्रत्यवयेषाणां स्फूना स्यादोगतारका” स्त्र० “रोहिणी-
उन्नवृद्धमूलानामस्ते पायाश्च प्रत्येकं स्वतारासु या पूर्वदिक्ख्या
सैव योगतारेत्वे वक्षीरर्थः । प्रत्यक्षेषाणां भवशिष्टनक्षत्र-
चामाद्रीचित्रास्तात्मभिजिक्तताराणां स्वतारासु याव्यन्न

स्थूलं महती सा योगतारा स्यात् । अथ ब्रह्मस तत्त्वनन्द-
त्वावस्थानमाह रङ्गः । ‘पूर्वसां ब्रह्मद्वयाटं शकैः पञ्चभिः
स्थितः । प्रजापतिर्षषान्ते इष्टौ शौम्ये इट्टिंशदं शकैः’ च०
“ब्रह्मद्वयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिर्थंशैः प्रजापतिसारा-
त्मको ब्रह्मा क्रान्तिष्ठते स्थितः । कुलेत्यत आह । उधा-
न इति । उधाननिकटे । एकराण्यः सप्रविंशत्यं शा-
म्भ्रह्मधुवक इत्यर्थः । अस्य विशेषमाह । असाधित ।
ब्रह्मा उत्तरस्थामष्टिं शङ्खाग्रैः स्थितः । अष्टत्रिंश-
ङ्खाग्रा अस्य विशेष इत्यर्थः । अष्टापांशुस्थापयोक्तारयोर-
स्थानमाह ॥० । ‘अष्टापांशुस्थु चित्रायासुत्तरे इर्षेस्तु पञ्च-
भिः । इहत् किञ्चिददत्तो भागैरापः बड्भिर्शोत्तरे’ च०
“चित्रायाः सकाशादपांशुसंचक्षुरात्मकः पञ्चभिर्भाँम-
इत्तरस्थां स्थितः । प्रथमतुकारशिवाध्रुवं वृत्त्युधुवकार्थकः ।
हिनोयतकारशिवाविश्वे पस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपां-
शुव्यविश्वेव उत्तरस्थिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांशु-
स्थात् किञ्चिदल्पान्तरेण इहत् स्फुटारात्मक आपर्षद्वकः
तथाऽपांशुस्थात् बड्भिर्शैरुत्तरस्थां स्थितशिवाध्रुवक ए-
वापस्य ध्रुवको विशेष उत्तरे नवांशो इत्यर्थः” वृक्षः ।

न च वाया सुदृढा स्तकावनिष्ठपचम् उदयश्वरे ११२८
पृष्ठादौ दर्शितम् ।

“मासकांदीन न शोधवेत्” “जन्मके उपतापिते” आदि ।
 ‘दक्षिणां दिशमृद्देषु वार्षिकेष्वय भास्त्रः’ रहुः

कर्त्तव्यगम्भा खो कर्त्तान् गम्भयति हिनस्ति गम्भ-यत् ईत० ।

जाह्नवीष्ट्वे, (ज्ञविजाह्नवे) २महाश्वेतायां, इत्योर्विद्यार्थं । (वीरताङ्ग) स्वार्थे कनु तत्रैव

ऋग्वेगिरि पुःकर्म । कुलाचलभेदे वृक्षनामके पर्वते ।

ऋग्वेगिरि पुःकर्म । भृत्यालसुदावे वृक्षाणां चक्रिव गग्नस्ये नक्षत्रामके चक्राकारे पदार्थभेदे । उडुचक्रयद्वे तद्विद्वितिः । भृत्यक्षस प्रश्ववायुना प्रत्यहं पश्वाङ्गमेऽपि यहाणां वथा प्राग्नतिख्यं भवेत्यथा स्तु ० सिं ० रङ्गनाथव्याख्ययोः वथा “अथ पश्वपूर्वं गत्युपत्तौ कारणमाह ।” “पश्वाद्वज्ञलोऽविज्ञवाच्चत्रैः सततं यहाः । जीवमानास्तु लब्ध्वते तु ल्यनेव स्वमार्गगाः” स्तु ० सिं ० । “पश्वादनलर् पुनरादन्त्या पश्वात् पश्विमदिग्गिमधुस्वर्वं नक्षत्रैस्तात्कादिभिः सह यहाः वृद्यादयोऽविज्ञवात् प्रवश्ववायुसत्वरगतिवयात् बहतं निरन्तरं वज्ञलो गच्छनः स्वमार्गगाः वृक्षाणां तत्स्या जीवमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामभे गमनात् । अतएव वृक्षयेव युरभूता इति तात्पर्यार्थः । तत्स्यं सम्भू । एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः । लब्ध्वते स्वस्यामात् पूर्वजित्वा वृक्षायमाना भवन्ति । वथा वृक्षितः पश्वाङ्गवति नापे । तुकारादधोऽधः । क्वाक्षमानुरोधेन ग्रन्थादिपश्वाणां चन्द्रालानां युक्तापचयः शनिरतिशूरमूरतस्तस्यात् किञ्चित्कृप्नेऽगुरुस्तस्यादपि भौम इत्यादि वथोत्तरम् । वस्तु कला महती तस्य युक्तवाचिक्यं वस्तु वृक्षी तस्य तदुरोधेन युक्तव्यत्वमिति । एतदुक्तं भवति । वृक्षाणा प्रश्ववायौ नक्षत्राधिभितो मूर्तैः गोलः स्यापिवृक्षदन्तर्गताः स्वस्वाक्षर्गोलस्याः शन्यादयो नक्षत्राधिभितमूर्तगोलस्यकान्तिष्ठानस्येवतीयोगतारासच्चरूपमेषादिप्रदेशसमस्तवस्याः स्यापिताः । क्रान्तिष्ठानं त्वं निष्ठुलास्याने विषुवद्वृक्षतत्त्वं सम्भातात् विभान्तरितकान्तिष्ठानप्रदेशभायां चतुर्विश्लेषणान्तरेण दक्षिणोत्तरौ भक्तरक्षर्दिष्ठौ पदेवं द्वादशराश्यामकं इत्स यहारभूतम् । विषुवद्वृक्षतं तु भ्रुवमश्यस्य निरचदेशोपरिगम्भूतम् । तत्र प्रश्ववायुना स्यावातेन मूर्तैः नक्षत्रगोलो नाक्षत्रप्रिवट्टीभिः परिवर्त्तते । तदन्तर्गतवायुभिष्ठानदाघातेन वा यहा अमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्यितकान्तिष्ठानीयमेषादिप्रदेशेन सम्भूत गच्छन्ति वायुनां स्वत्वात् तदाघातवायुत्वात् वृक्षाणां गत्यन्ते नक्षत्राणां युक्ततात् । अतस्यानादुपश्वाणां सम्भवा डग्यन्ते । अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु यहो वृत्वितप्रदेशेन वायुना तदनन्तर्मूर्तमागम्भतेष्ठननरहदद्वः । लब्ध्वन् तु ग्रन्थादीनां

क्वानुरोधेन युक्तवाहायुनां तद्वातानां वा क्वानुरोधेन वृक्षत्वात् ल्यम् । यद्यपि वायोध्युवानुरोधेन स्वत्वाद्वृपद्वृक्षत्वम् विषुवद्वृक्षते भवित्वमुचितं न क्रान्तिष्ठाने । तथा च वृक्षमाणकान्त्यहुपपत्तिः क्रान्तिष्ठानदशराधिभोगेन वृक्षमाणानां भग्यानामनुपपत्तिः । तथापि वायुनावृक्षमितो यहो विषुवन्नार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशसद्वकान्तिष्ठानप्रदेशेन यहाकाशगोल एव स्वसमस्त्वे व्याकर्त्तव्यत इति नानुपपत्तिः । अतएव स्वमार्गना इति क्रान्तिष्ठानतुस्तस्वाक्षर्गोलस्यक्वामार्गता इत्यर्थकमुक्तमिति यहोः ॥ रङ्ग ० ॥ “वृक्षात एव पश्वाणां ओके प्राग्नितिख्यं रिद्विमित्याह । ‘प्राग्नितिख्यमत्तेवां भग्यैः प्रत्यहं गतिः । परिष्णाहयशाङ्कित्वा तद्विष्णानि भुञ्जते” स्तु ० सिं ० । “वृतोऽवलम्बनादेव तेषां पश्वाणां प्राग्नितिख्यं प्राच्यां दिशि गतियेषां ते प्राग्नितयस्त्रावः प्राग्नितिख्यं रिद्वम् । लब्ध्वनस्तरूपैव पश्वाणां पूर्वगतिष्ठत्वात् ओकेः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगता तद्विक्षिजनिता कल्पितेव्यर्थः । सा कियतोत्त्वत चाह । भग्यैरिति । वृक्षमाणभग्यैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्नितमरूपा भग्यानां गत्युपद्वत्वात् भग्यसम्बन्धिवृक्षमाणदिनैः स्तु यसावैर्येभ्यगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यसुपाताज्ञेया । न तु पश्वगणानां लभ्यन्ते प्रतिदिन यहागतिर्भिज्ञेति पूर्वं लभ्यन्ते पश्वगतिर्भिज्ञेति चाह । परिष्णाहयविष्णादिति । परिष्णाहः क्वापरिष्ठानदशरात् तदुरोधादित्यं पश्वगतिर्भिज्ञाऽदल्प्या । अयमिप्रायः पश्वाणां लभ्वन् तु ल्यमप्रदेशेव, परन्तु स्वस्वक्वायां तत्त्वप्रदेशे लभ्वयाः कलाक्षा गतिकालास्तु भवेति कलादेल्प्या लभ्युक्षाण्डते वह्नः लभ्यक्षापरिधीनां चक्रक्षाङ्कितत्वात् । भग्यानां गतिवशादेव वस्तु कलाएत्तं भवेत् तस्यात्मा वस्तु च लभु कलाएत्तं तस्य वृक्षप्रसादत्वम् गतिरपि तर्याति न विरोधः । न व्येकल्पयति विहाय भिज्ञरूपा गतिः लभ्यमङ्गोलतेव्यत चाह । तद्विष्णादिति । भिज्ञगतिवशाङ्कानिराशीन् नक्षत्राण्य भुञ्जते यहो भुञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च पश्वराश्यादिभोगत्तानार्थमियमेव गतिरूपयक्षा नैकरूपेति भावः ॥ रङ्ग ० ॥ “अथ भमोगे विशेषं वदन् वृक्षमाणभग्यस्तरूपमाह । “शीघ्रगत्तान्यात्पेन कालेन भवताऽल्पगः । तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णाने भग्यः स्तुः” स्तु ० सिं ० “अथशब्दः पूर्वोक्तिविशेषस्त्वकः । शीघ्रगत्तान्यपश्व-

सानि भान्यल्पेन कालेन भुनस्त्रवपगतियाहो वक्षकालेन
भुनक्ति तुल्यरास्यादिभोगो मन्दयोचूर्गतियह्योस्तुत्य-
वाक्तेन न भवतीति विशेषायाः । तेवां राशीनां परि-
वर्तेन भवतेन । तुकारादप्यहादिगतिमोगजनितेन भग्यः
प्रातैश्चक्तः । क्रान्तिहते द्वादशराशीनां सच्चात् तद्वो-
गेन चक्भोगसमाप्तेर्यत् स्वानमारभ्य चवितो यहः पुन-
स्तु श्वानमावाति च चक्भोगः परिवर्तसंबोध्यि हाद-
शराशिभोगाद्यगच्छ इत्यर्थः । न तु क्रान्तिहते सर्वप्रदेशेभ्यः
परिवर्तसम्भवादत्वं कः परिवर्तादिभूतः प्रदेश इत्यत्र चाह
पौष्ट्यान्त इति । श्वान्ता ही व्रह्णाणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयो-
नतारावक्षप्रदेशे सर्वप्रदेशाणां निवेशितत्वात् तदवधितो
प्रहवलगाच्छ पौष्ट्याण रेवतीयोगतारावदापिमस्थानमेवाद्यन्ता-
वधिभूतमिति” रङ्गः ।

तसु उच्चिवेशप्रकारः सिंशिं उक्तो यथा “सहा भचकं
कम्बोद्धवेन यहः उहेतद्वग्यादिसंस्तेः । यद्वद्वृते वि-
च्छृजा नियुक्तं तदन्तरारे च तथा षुश्रुते । ततोऽपरा-
भाभिमुखं भपञ्चरे सखेवरे याचृतरे भवत्यग्यि । तदत्पग-
त्येन्द्रियं नभवताचरन्ति नीचोऽतरात्मवर्त्तसु”

“वेदेतदुक्तं यहः सम्भवद्युते तदिच्छव्यज्ञाना जग-
द्यतादेन कम्बोद्धवेन व्रह्णाणा श्वान्ता दौ श्वादौ ततः
प्रचतुभ्येनवरत्भवत्ये नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भा-
न्यचिन्यादीन्यानि विशिष्टानि ज्ञातीर्णिते चां समूह-
क, प्रहाच श्वर्वदयस्तः एह श्वटम् । तानि भानि
प्राचंस्यवा समन्वितेशितानि । यहास्तु भगवादा-
वचिनीहते निवेशिताच्च उपर्युपरिसंस्यया । तवादौ
तापदधिन्द्रः । तदुपरि वृधः । ततः शुकः । ततो
रविः । तस्माद्वैमः । ततो गुहः । ततः शनिः । सर्वे-
शाहपरि दूरे भचकम् । एषां कक्षाप्रभास्यानि कक्षा-
भाये प्रतिपादिविष्टते । अहो वद्युत्योर्च्छ्वा यहा-
च्छुपरि दूरतो भगवत्तत् चक्षं भगवादिसंस्त्यर्प्यहेति-
त्यते । उत्तम् । अत भूमध्ये श्वलस्येकमयं वहा हि-
तीवमयं भवतोऽविनीहते किं निवहम् । तजिन्
क्षेत्रे प्रोता भवत्य इव चन्द्रादयो यहाः श्वान्ता दौ व्रह्णाणा
निवेशिताः । भमण्डुवं द्वादशधा विभज्यै भूमध्यात्
श्वलाचि प्रतिभागं नीत्वा किं वहानि तैः श्वले सह
प्रहवलाचां वै चंकाताक्षे तातु कक्षादौ रास्यनाः ।
तदृष्ट्याचारा राशव इति उद्घिमिहोक्तम् । कक्षाध्याये

गोले च विद्विहित्तार्थं वल्यामः । एवंविधं भचकं श्वल
व्रह्णाणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं हत्य प्रदहो
नाम वायुः । च च निव्यं प्रत्यग्यातिः । तेन समाहवं
भचकं सखेवरं परिचाभिमुखद्वये प्रदृष्टम् । यत् तदा
प्रचलग्भवत्यं तच्छीच्छतरम् । यत एकेनाच्चा भमण्डवस्तु
(भूमेः) परिवर्तः । एवं तजिन् भपञ्चरे सखेवरे योचृतरे
भवत्यपि खेवरा इन्द्रियं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति ।
योचृतरात्मवर्त्तसु । अनन्तरक्षयितेषु श्वसमार्गेन्द्रु तेवां
प्राग्भवत्यम् । तत् तदत्पग्या । प्रलग्नतेवद्वृत्यात्
प्राग्लग्नग्या व्रजलो नोपदद्यन्ते इति भावः । तता तदा
भपञ्चरस यो दक्षियोत्तरावनौ तत्र ये तारे ते ध
नियुक्ते प्रमि । रायिचक्षं प्रवह्णयुमा पश्चाद्यव-
चोक्षिरपि व्यशदेशोपरिगतत्वाभिमावेष देवाद्यरयोसु
स्त्र०सि०हव्यापशव्यभवत्योक्ते । वथा “‘हव्य भवति
देवानामपशव्यं सुरहिताम्’ इति” अस्मि पश्चात्तिः वदेति
वद्यएव पश्चात्तेवक्ते चेति इदव्यम् ।

कठचर ३० श्वव-कठरत् ! कठतिजि । कठतते: कलते:
कठटतेवा वा निर० कृपर० ए० । २कठटते “स्वोना
पृथिवी भवान्तकरा निवेशनी” वज्ञु० १५, २, १, “कठचरा
कठकठका” वेददी० १वारिधारावां स्वी भेदिनिः ।

कठचराज ३० द० द० द० द० द० समां । १मत्तेये चन्द्रे रभद्वृक्षे
आम्बवति च । “अथ सिंहं प्रधावन्तव्यकराजो यहा-
वदः” इरिव० १६८८८० । “वेमे जामवती वन्याव-
चराजस सम्याताम्” इरिव० १८ “जामवावचरा
जेन्द्र०” भाग० ८, २१, ४ । वक्षनावादवोऽप्यत ।

कठचला स्वी श्वव-श्वल्क्षिति । गुल्फाधःस्वनाद्याम् “क्रमचं
स्यूराभ्याम्बलवाभिः करिष्याचाम्” वज्ञु० ५, ३, “कठचला
गुल्फाधःस्या नाद्याः” वेददी०

कठचवत् ३० श्वकाः वाङ्गल्येन वन्यत्वं मदृप् भवत वः । नर्म-
दातोरस्ये पर्वतमेदे “वप्रकियाम्बलवतकाटेवु” रघुः “नर्मदा-
म्बुद्धमेकाची भेदकां वृक्षिकाद्योम् । कठचवत्तः निरिं
जित्वा युक्षिभवताहरात् वः” इरिव० १७८० उक्ते: तस्म
नर्मदातोरस्त्वम् बोध्यम् “कठचवत्तः निरिवरं विष्वव-
गिरिहसमम्” इरिव० १८८० ।

कठचवत्त श्वव+वा० वन् । श्ववराहुद्वरे वगरमेदे
“तद्वचवत्ते लगरे विहत्याक्षुरदस्तम् । व्यव्यापावती
देवीमागच्छवगरं पितुः” इरिव० १६८० लं श्ववरम् ।
कठचीक तिर० श्वव इव इवायें रेवत् । कठचल्ले विष्ववे ।

“ऋतोकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोचिण चाव्याधिन्यस्तस्तरा
ऋहग्येवाजायेरन्” शत० ब्रा० १३,२,४,२,४,
२ऋताकारपुरुषेवोयदेवतमेदे स्तो० “नदोभ्यः पौश्चित्-
मृतोकाम्या नैषादम्” वजु० १०,८। पुरुषमेवे उक्तम् ।
ऋतेष्टि स्तो० नक्तविशेषविहिते इटिमेदे ।

ऋतोद० १० ऋतं नक्तविशेषस्त्रियम् उदकं यत्र उदादेशः ।
पर्वतमेदे । “ऋतोद० पर्वतोऽभिजनो येषाम् चण् । चा-
क्षीर्दा द्विजा०” सि० कौ० ।

ऋक्संहिता स्तो० ६५० । ऋग्वेदसंहितायाम् ऋग्वेदश्लेष्टे
विष्टिः “ऋक्संहितां विरभ्यस्य यजुवां वा समाहितः ।
वाम्नां वा सरहस्तानां सर्वपापैः प्रसुच्यते” मह॑ वेदोहि
मन्त्रान्त्रान्त्रमेदेन हिविषः तत्र भन्त्वात्मको भागः संहिता०
“अग्निमीले०” इत्यादिकः ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता०
भन्त्रतेररवेदभागो ब्राह्मणम् । संहितारूपसम्बिकाव॑-
नियतान्त्रयतया संहितात्म॑ ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न सं-
हितानियतम् इति तदोने संहितान्त्रमिति भेदः संहिता-
स्थपदविक्षेदत्त्वापकोयन्वः पदप्रथमः । ए च ऋष्या-
दिक्षतः पौरुषेय इति वोध्यम् ।

ऋक्समम् ८० । ऋता० समम् । साममेदे । “जगत्या ऋक्समम्
ऋक्समाच्छुकु०” वजु० १५,६५, “ऋक्सममृक्समसंज्ञं
वत् साम” वेददी० ।

ऋक्साम च० ६३० । ऋक् च साम तदारूपगान॑ च
इदो० बसाहारः अच् समा० नि० हिव० । ऋग्व॒पमन्त्र-
भेदतदारूपगानयो० बसाहारे “ऋक्सामाभ्यां संतरनः”
वजु० ४,१ । “ऋक्सामयो० शिल्पे स्त्री०” ४,६ । ऋष्या-
सामानि लेति बड्डते तु नाच् । ऋक्सामन् इत्येव । “ऋक्स-
ामान्यस्त्रव॑ एट्योनाम” वजु० १८,४१ ।

ऋग्यन॑ ८० । ऋतामवनम् । ऋक्सामायण्यपन्ते पूर्वं पदात्
पत्वं नेत्रं गव्यवधानात् । ऋग्यनस्य व्याख्यानो यन्वः
ऋग्यनादि० अ० । आर्गेवन तदूत्याख्यानं यन्वः ।

ऋग्यनादि० १० । मायिन्युक्तं तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अस्यप्रत्यय
निमित्तप्रतिभूतश्वस्त्रुदाये । ए च गणः “ऋग्यन॑ पद-
व्याख्यान, ऋद्वोनान, ऋद्वोभाषा, ऋद्वोविचिति, च्याव,
उपरक्त॑, निरक्त॑, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, चतु-
विद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उदाव-
संवृत्यर, उद्भूत, उपनिषद्, निमित्त, शिक्षा, विज्ञा०”
ऋग्यावान॑ ८० । आ॒+तेज् भावे त्यु॒ ऋतामावान॑ पदनं
संहिताकार्ये॑ ऋतसम्भानम् । वेदपाठकावे अर्द्धक्षीर्दीर्घा०

संहितया पूर्वे॑ ऋतरयो० सम्बाने “ऋतमृतमनावानुष्ठाना०
प्रशुत्यावस्थे॑ तु” चाश० चौ० ४,६,२ । “तेनाहृचार्चाः
संहितयै॑ वक्तव्याः” नारा० ४० । क्षत्रामन्ते॑ त्वं॑ तु॑
संहितया यथनमिल्यर्थः । “अभिट् बाह्यावानम्” ५,६,१ ।
“तस्मुक्तमृगावानधर्मेण्य॑” ५,१३,२ । “तस्याद्यां पञ्च
ऋग्यावानं पञ्चः शस्ता चेत्” ५,२०,३ ।

ऋग्याथा स्तो० ऋत्यामित गाथा । लौकिकगीतिवेदे । “ऋग्-
गाथापाणिकादत्यविहितात्रहृगीतिकाः” वाच० ।

ऋग्मत् त्रिं० ऋक् स्तुतिः पूजा वा ऋस्त्वस्य भद्रप् । १४०तर्दि०
२४०र्वनोये पूजनीये । “राजानामसुपतस्युर्हृग्मियम्” वजु०
६,८,४ श्रुतेनिरक्त॑ ऋग्मियमृत्यन्तमर्वनीयं पूजनीयम्”
निरक्तकारः । ऋग्मानियस्त्रियै॑ वहितीवाचः पर्त्योपः ।
ऋग्मियोऽप्यत । “नाभिटण्टमृग्मियम्” वजु० १,८,८ ।
ऋग्मिन् त्रिं० ऋज्ञ॑+ऋस्त्वर्थे॑ भिन्नि॑ । त्वोतरि॑ । “गिरा वदि॑
निर्खिजमृग्मियो वयुः” वजु० ८,८६,१६ । “ऋग्मियः
स्तोतारः” भा० ।

ऋग्मिधान॑ न० ऋता० ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् ।
ऋग्वेदोक्तमन्त्रमेदेन कर्मविशेषविधाने तत्र ऐमाद्र॑ ब्रत-
खरण्डे विस्तरेणोक्तम् । वङ्गिपुराणोक्तमव॑ दर्शने

“अग्निदत्ताच प्रतिवेदन्तु कर्मांशि काम्यानि प्रददामि
ते । प्रथमं ऋग्मिधानं॑ वै इषु॑ त्वं॑ भुक्तिस्त्रिक्तिम् ।
अन्तर्जले॑ तथा॑ होमे॑ जपतो॑ वस्त्रेणितम् । कामं करोति॑
गायत्री॑ प्राणायामाहियेषतः । ना॑ प्रादशस्त्रिहृतो॑ जपो-
नक्तायनोहिजः । आश्रमाहृहिः॑ ज्ञातस्य॑ सर्वकल्पवना-
शनः । दशायुतानि॑ जस्त्राय॑ इविष्याशी॑ स॒ उक्तिभाक् ।
प्रणवोहिः॑ परं॑ ब्रह्म॑ तज्जपः॑ स॒ च पापहा॑ । ओहार॑
शतजप्तस्तु॑ नाभिसाक्षोदक्ते॑ स्त्रितः । जलं॑ पिवेत्॑ स॒ स्त्रै॑सु॑
पाप॑र्विप्रः॑ प्रसुच्यते॑ । सावाक्षव॑ त्रियोवेदात्मयोदेवात्म-
योऽप्यनयः॑ । सहाव्याहृतयः॑ सप्त॑ कोकाहृनोमवा-
पहः । अन्तर्जले॑ तथा॑ राम॑ । प्रोक्तस्य॑ वावरमपेणः । ऋग्मि-
योहृते॑ पुरोहित॑ ऋक्तोऽय॑ वङ्गिर्देवतः । शिरसा॑ धारधन॑
वङ्गि॑ योजपेत्॑ परिवत्सरम् । होम॑ लिप्तवत्त्वं॑ भैत्यमन-
ग्निवृद्धन चरेत् । अतः॑ परमृत्वां॑ सप्त॑ व्याख्याद्या॑ याः॑ प्रको-
स्तिः॑ । भोजयन॑ प्रयत्नोनित्यमिष्टान॑ कामान॑ समच्छ्रुते॑ ।
नेषाकामोजपेत्वित्वं॑ सदस्यतिभिलृचम् । अस्य॑ व-
जन्ति॑ याः॑ प्रोक्ता॑ नवर्ची॑ सृत्वा॑ नाशनः । गुण॑येकमृचिं॑
वद्य॑ वङ्गिरहृद॑ वा॑ जपेत् । सच्यते॑ सर्वपापेभ्यो॑ गदी॑
वापगदी॑ सपेत् । यद्यक्षेत्॑ यावतं॑ कामं॑ मित्रं॑ प्राप्तं॑

पुरन्दरम् । अग्भिः षोडशभिः कुर्यादिन्द्रस्येति दिने-
दिने । हिरण्यस्तु समिहोतव जपन् शबून् प्रवाख्यते ।
क्षमी भवति चाध्याने ये ते पन्था लपव्रहः । रौद्रोति
वद्विरीशान् सूयाद्योवै दिने दिने । चरुं वा कल्पवेद्वैङ्गं
तथा शान्तिः परा भवेत् । उद्ययुदितमादिष्यसप्तिष्ठन्
दिने दिने । द्विपेत्त्वाल्लीन् सप्त मनोऽुद्यविना-
शनः । द्विष्टलमित्यथर्वेदं यदिष्वान्नं जपन् अरेत् ।
चागम्यो सप्तरात्वेण विद्वेषमधिगच्छति । आरोग्य-
कामो योधो च प्रज्ञवास्यात्तमञ्जपेत् । उत्तमसत्य
चार्योधो जपेद्वैरिविनाशने । उद्ययायुरवृत्यं तेजो भ-
व्यं दिने जपेत् । अस्तं प्रतिगते सूर्यं विष्वन्तं प्रतिबा-
धने । तत् यथेति स्फुक्तानि जपन् शबून्नियच्छति । एक-
देशं सप्तस्य सर्वकामान् विनिर्हितेत् । आध्या-
त्मिका क इत्येता जपनोक्तमवाप्नुयात् । आ नोभद्रा इ-
त्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वा सोमेति च द्वक्तेन
नदं पश्यत्त्विश्चाकरम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्वासां-
स्त्राप्रोत्यसंशयस् । आयुरायुवि समिति कोषस्त्रक्तनदा-
ष्टपेत् । अपानः शोशुचदिति सूत्वा सभ्ये दित्तकरम् ।
वया उच्चति चेषोकालया पापं प्रहृष्टति । जातवेदस
इत्येतत्त्वपेत् स्त्रयव्यनं पथि । भर्यैविष्वच्येते सब्दैः स्त्रिय-
मानाप्नुयाह गृहम् । व्युदायाज्ञ तगा एत्प्राप्नेतहुः
स्त्रप्नाशनम् । प्रमन्दिनेति सूत्यां जपेद्वर्भविनोच-
नम् । जपन्निर्मिति ज्ञातो वैश्यदेवं तु सप्तकम् । उ-
च्चत्वे भ्यस्याय जुहुत् सक्तं किल्विषं नरः । इमामिति
जपन् यत्वत् कामानाप्रोत्यभीष्मितान् । मा नस्तोक इति
द्वाभ्यां तिरात्रोपोषितः शुचिः । औहु व्वरीव जुहुवात्
वमिधत्त्वाद्यसंभृताः । द्विला सर्वान् सूत्युपाशान् जी-
वेषोगविष्वितः । जहू वाक्तरनेनैव सूत्वा शभ्यं
तत्त्वेत् च । मा नस्तोकेति च चक्षु शिखावन्वे छते नरः ।
अहृष्टः सर्वभूतानां जायते संशयं विना । चित्विष्व-
युपतिष्ठेत त्रिष्यन्धं भास्त्ररं तथा । समित्पाणिर्व-
देनित्यमीष्मितं धनमाप्नुयात् । दःखप्रं तदते क्लृत्सं
भोजनं चायुवाच्चित्तम् । हतेष्यामीति तथा रक्षोघः
परिकोर्त्तिः । यदि वासा इत्युचेन जपन् कामान
वाप्नुयात् । नमोयवस्त्रिति जपन् सुप्रगे तापनः शुचिः ।
कथान इति च जपन् जातिअव्यवाप्नुयात् । इमन्ते-
स्त्रोमित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । पितुर्वृच्युपतिष्ठेत
गित्यस्त्रुपर्यायितम् । अग्ने तत् पति स्त्रक्तेन द्विष्टलमाप्नो-

त्युत्तमम् । योमेराजनित्यपान्तु दुःखप्रशमनीमृद्वम् ।
अध्यनि प्रस्त्यितो यस्तु पश्येच्चभवत्याशुभम् । अप्रशस्तं
प्रशस्तं वा कनिकदमिमं जपेत् । द्वाविंशकं ज्यन् सूक्तमा-
धामिकमत्तमम् । पूर्वं सुप्रयतोनित्यमिटान् कामान्
समन्वये । क्लृपुष्वेति जपेन्द्रान्तं जुहुदात्यं समाहितः ।
आरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांश्यपि च नाशयेत् । उपर्यति-
ते त स्त्रयं वज्रं परीत्वं च दिने दिने । उत्तमसत्य
वज्रिंश्चतो विद्वतोमुष्वः । च्छंसं शुचिप्रदित्येत् शुचिर्वैत्
दिवाकरम् । च्छंविं प्रपद्यमानन्तु स्याद्वीपाकं यथाविधि ।
जुहुवात् त्वेतमध्ये तु स्याद्वीपाकांसु पश्चभिः । इत्य-
यममहस्त्यर्थं पर्जन्याय भगाय च । यथालिङ्गं तु
विहरे लाङ्गुलन्तु क्षीवेतः । प्रोक्तोधान्याय सीतायै सु-
नासोरमधोत्तरम् । गन्धमाल्यनमस्त्रार्जपेदतात् दे-
वताः । प्रवापने प्रवदने स्वेते स्यापनहारवेाः । अमोवं
कर्म भवति वर्द्धते सर्वदा लिपिः । सुस्त्रादिति स्त्र-
क्तेन कामानाप्नोति पावकात् । वैश्वानर इति द्वाभ्यां
च च्छग्भ्यां वज्रिमर्हति । स तरत्यापदः सर्वा यथः
प्राप्नोति चाच्यम् । विपुद्वां श्रियमाप्नोति जयं प्राप्नोत्य-
त्तमम् । अग्ने त्वमिति च सूत्वा धनमाप्नोति चोच्छ्रितम् ।
प्रजाकामोजपेत्त्वित्यमहृष्णादेवमित्यृच्यम् दक्षात्वेयं जपेत्
प्रातः सदा स्त्रयव्यनं भहत् । च्छक्ति पन्था इति प्रोक्त्य स्त्र-
स्तिमान् व्रजतेऽध्यनि । विजिगीषुर्वैष्टमते शब्दैः
व्याधिदम्भवेत् । त्रियागमेप्रसूताया गर्भमोक्ष्यस्त-
मम् । आ बद्धादिति च्छक्तं च्छ एटिकामः प्रयोजयेत् । नि-
राहारः क्लिन्दवादो नचिरेष प्रवर्षति । मनसः क्राम-
मित्येतां पशुकामो नरोजपेत् । कर्वमन इति ज्ञायात्
प्रजाकामः शुचिव्रतः । अप्ये पूर्वामिति ज्ञायाद्वाच्चकाम-
स्तु मानवां चोहिते चर्मचिं ज्ञायात् त्रास्त्रस्तु यथा
विधि । च्छत्वर्मचिं वै व्याचे छागे वैश्यस्तर्यैव च । देशसाह-
स्त्रिकोहोमः प्रत्येकं परिकोर्त्तिः । आ गा वहेति च्छक्तेन
गोष्ठे गं बोक्तमातरम् । उपतिष्ठेत्यपेत्त्वै यदीच्चेत्ता:
सदाऽज्ञायाः । उपेते तिष्वभीराजो इत्युभिं चाभिमन्त्येत् ।
तेजोवश्च व्राप्नोति शबून्निवै नियच्छति । त्रिष्पाणिर्व-
देनित्येत् च्छक्तं रक्षोघः दस्युभिर्तः । वै केचिच्चेत्यृच्य-
जम्बा दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतसेति च्छक्तेन लाङ्गु-
लान्यमित्यन्त्येत् । यथा द्विद्वां ततो राजा विनिहन्ति
रणे रिपून् । अमीतेतिविधिः च्छक्तं धैर्यमाप्नोति चाच्यम् ।
अमीतेवैति चुक्तेन भूतानि ज्ञापयेत्तिशि । संवादे विषमे

दुर्गे बड़ो वा निगड़े; कचित् । पलायन् वा रहीतो वा
स्त्रकमेतत्सदा जपेत् । त्रिरात्रमपि चोपोष्य अपयेत् प्रायसं
चरम् । तेशाङ्गतिशतं पूर्णं जुङ्घयात् लग्नकेवृचा । सुहित्य
महादेवं जोवेदद्दे यत् सुखम् । तश्चुरिल्युचा स्नात
उपतिते हिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जि-
जोविषुः । सूक्षाभ्यां परभागाभ्यां भूताभ्यां भूतिमात्र-
यात् । इन्द्रा सोमेति स्त्रकन्तु कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य
बुधं ब्रतं मोहादमौतैः संख्यते वा । उपोष्याञ्चं
ए जुङ्घयादर्थे ब्रतपते इति । आदित्य इक्षसाम्बान्धं
जत्वा वादे जयी भवेत् । नदोत्तिति चतुष्प्रक्षेण स्वयते महतो
भयात् । इच्चं जत्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
इच्छावारिंशकं चैन्द्रं जसा नाशयते रिपून् । रायरहीति
जत्वा च प्राप्नोत्यारोद्यमेव च । यत्तोभवेति इच्छान्तु
भुक्तान्नं प्रयतः शुचिः । इदयं पाणिना स्पृद्धा व्याधिभि-
र्चांभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रसापयेत् ।
त्वचो अन्नेति स्त्रकं न झटेनान्नमवाप्नुयात् । कन्या-
वा मिति स्त्रक्तेन दिग्दोषात् विप्रस्वच्यते । यदभ्य कच्चेत्यु-
दिते जपुर्वश्यं जग्नवेत् । यद्वागिति च जप्तेन
वार्षी भवति शाश्रती । वाचोविदमितीत्येता जपन् वाचं
समश्रुते । पश्चिमाणं पवित्रिन्तु पायमान्य इच्छां मताः ।
वैखानसा कर्त्तस्त्विंशत् पवित्राः परमा मताः । इच्छोद्दि-
ष्टिः प्रोक्ताच्य यत्त्वेत्युपिसत्तम् ! । सर्वकल्पयनाशाय प
रिणामशिशाय च । स्वादित्येति स्त्रकानां सप्तष्ठिरुदा-
हृता । दशोन्नरायद्युपास्यैदाः पायमानीः शतानि षट् ।
एतत्त्वपंश्च जुङ्घच चोरं चत्त्वयुम्बवं जयेत् । आपोहितेति
चारिष्ठौ जपेत् पापमयाद्वै । प्रवेदनेति नियते
जपेत् महदध्वनि । प्राणान्तिके भये प्राप्नो लिप्रं प्राणांसु
विन्दति । व्युष्टायासुर्दिते स्फूर्ये ये चेति जयमाप्नुयात् ।
ज्ञायुर्हमेति नूदव पन्नानं पथि विन्दति । जोषे युवति
जन्मेण यं कञ्जिहृदयप्रियम् । यत्तेयमेति इच्छातस्य
मूर्डनमालभेत् । सहस्रकलः पञ्चाहं तेनायुर्विन्दते
महत् । इदं मेष्येति जुङ्घयाद् इतं प्राप्नः सहस्रः ।
पशुकामो गवाङ्गोषे अर्थकामस्तुप्यथे । वयः शुवर्णं
इत्येतां जपद्वा विन्दते प्रियस् । इविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्व-
पापैः प्रस्तुत्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्ष्णते
सदा । त्यज्ञामयः स्वस्ययनं सर्वव्याधिविनाशनम् । उहस्ते
अलोक्येतहृष्टिकामः प्रयोजयेत् । सर्वः त्वेति परा शान्ति-
र्जयाप्रतिरथस्था । मृताङ्कं कश्यपचित्तं प्रजाकाम-

स्य कोर्त्ति तम् । अहं कृदेभिरितेतदागमी भवति मा-
नदः । न योनौ जायते विद्वान् जपं स्तिष्ठृष्टु रात्रिषु ।
रात्रिष्ठृष्टु जपन् रात्रौ रात्रिं क्षेभां नमेभ्रः । आकम्य-
यन्तीति जपेत्तिव्यं कल्याविनाशनम् । आयुष्यच्छ्रैव स-
र्वस्य स्फुकं दाक्षायणं महत् । उत देवा इति जपेदास्ता-
पान्ते इतत्रतः । अप्यमागे तु जनिते जपेदग्निभये सति ।
अररण्डानीत्यरण्डेषु जपेत्तद्विवनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य
स्फुकं द्वे वरां ब्राह्मीं शतावरीम् । पृथगद्विष्टतेनाथं नेषां
ब्रह्मीच्छ्रै विन्दति । मातृ इत्यसप्तलभ्यं संयामं विजि-
गीषतः । ब्रह्मोऽग्निं संविदानं गर्भमलुनिवारणम् ।
अपैङ्गीति जपेत् सूक्तं शुचिर्द्वयस्तप्तप्राप्ताशनम् । येनेद-
मिति वै जस्ता समाधिं विन्दते परम् । यद्योभूर्वात इ-
त्येता जपेत् स्त्रव्ययनं परम् । शास्त्रीमिन्द्रजननम्
बाधामेतेन वारेत् । महिलीपामोस्तिष्ठिति पृथिवी स्त्रव्ययनं
जपेत् । अग्नवे दिष्टहेषं जपेच्च रिपुनाशनम् । वास्तोष्य-
तेति नन्तेष्य जपेच्च गृहदेवगाः । जपस्त्रैष विधिः प्रोक्तो-
कृतौ चेवो विशेषतः । होमान्ते दक्षिणा देवा पाप-
शुद्धिकातेन त । कृतं यस्यति चाचेन अच्छ्रैड्गमदा-
नतः । विप्राशिष्टस्तमोषाः सुर्वच्छिः ज्ञातं च सर्वतः ।
सिद्धार्थका यथा धान्यं परोगव्यहृतं तथा । शीरदक्षात्-
येष्वन्तु हैमा वै सर्वकामादाः । समित् करुदकिनच्चैव
राजिका रूधिरं विषम् । अभिचारे तथा शैलुमसनं
शक्तवः पथः । दधि मैत्र्यं फलं मूलवृग्वधानसुदाहृतम् ।

कर्त्तव्येद उ० क्वचित्ते स्थूल्यते क्षृक् कर्मण०। वेदभेदे । स च मन्त्र-
ब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसुमूहात्मकः क्षृक् शब्द-
वस्त्रमाणवज्ञानगत्यात्मकः संहितारूपो यत्थः । तत्र दय-
मरण्डलानि तत्वादी भरण्डले २४ अनुवाकाः ‘‘अग्नि-
मीडे” इत्वादीनि व्याख्येयानि ॥६॥ सूक्तानि तानि शत-
चिंकिष्ठिष्ठानि व्याख्यायोपाकरणोत्तर्यावेर्विनियुक्तानि ।

ਹਿਨੀਵੇ ਗੈਨਕਟਸਮਦਪਿਣਾਂਦੇ ਚਲਾਰਿ ਘਰੁਵਾਕਾ: ।
 ਖਮਗ ਇਤਾਦੀਨਿ ੫੩ ਰੁਕਾਨਿ ਆਗੇਯਾਨਿ ਲਪਾਕਰਣੋ-
 ਲਗੰਧੋਵਿਨਿਯੁਕਾਨਿ । ਗੈਨਕ ਸਟਲ੍ਸਮਦ: ਕਵਿਰੇਤਾਗਡੁਣਾਂਦਾ
 ਬ ਚ ਪ੍ਰਾਣਮਾਫ਼ਿਸਕੁਚੇ ਯਨਵੋਲਖ ਪੁਲ: ਬਨ੍ ਯਤਕਾਚੇ-
 ਦੁਰੰਦੰਹੀਤ ਇਨਦ੍ਰੇਣ ਮੋਚਿਤ: । ਪਚਾਤਾਤਿਥਨੇਮੈਵ ਭਗੁਕੁਚੇ ਧੁਨਕ
 ਪੁਲੋ ਸਟਥਸਮਦਨਾਮਾਬ੍ਰਤ । “ਧ ਆਛਿਰਸ: ਗੈਨਵੋਲੋ
 ਨੁਤਾ ਭਾਗੰਦ: ਗੈਨਕੋਬਹਵਤੁ ਸ ਸਟਥਸਮਦੋ ਹਿਤੀਥਮਗਲਾ-
 ਅਪਦੱਥਾਤ” ਯਥੀਨੁ । ਢਕੇ: । “ਖਮਗ ਇਤਿ ਸਟਲ੍ਸ-
 ਮਦ: ਗੈਨਕੋ ਬਗੁਤਾ ਜਦ: । ਗੈਨਵੋਲ: ਪਰਲਾ ਦ ਵ

‘आकृत्रस उच्यते’ इति ऋथरुक्षमोक्तेच । कर्णवेदभाष्यम् ।

ततीये विश्वाभिवद्ये पञ्चात्माकाः सो-
मस्य मेत्वादीनि ६२ स्फङ्गानि । तानि च आग्नेयानि
प्रातरतुवाकाश्चिनश्चयोर्स्तुभे ऋन्दसि विनियुक्तानि ।

‘षष्ठ्ये वामदेवर्षिट्टे पञ्चात्माकाः । आग्नेयानि त्वं
स्तुमे इत्यादीनि ५८ स्फङ्गानि । आद्याध्यायोपाकरणे
मण्डलादिष्ठेष च विनियुक्तानि ।

पञ्चमे आबे वदुधगविर्तिराद्यर्थिके षष्ठ्ये अतुवाकाः ८७
अदोध्यनिरित्यादीनि स्फङ्गानि आग्नेयानि आग्नेये
क्रतौ लैटुभे ऋन्दसाश्चिनश्चे चत्वारि शिष्टानि अ-
ध्यायोत्तर्ष्वर्ज्ञनीयाकरणयोर्विनियुक्तानि ।

षष्ठे भरहाजद्ये षडतुवाकाः त्वं लौप्ते प्रथम इत्या-
दीनि ७५ स्फङ्गानि आग्नेयानि तत्र प्रातरतुवाके आग्नेये
क्रतौ लैटुभे ऋन्दसि एतदादिस्फङ्गानकं द्वितीयर्ष्वर्ज्ञं
विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणे विनियुक्तानि ।

सप्तमे वसिष्ठद्ये ईश्वरुवाकाः अन्तिं नर इत्यादीनि १०४
स्फङ्गानि आग्नेयानि तेषां विशेषता विनियोगोवाङ्मत्त्वात्
बोक्त आकरे उद्धः ।

अष्टमे मेधातिविभेद्यातिथ्यादिनानर्थिकैः । दशात्-
वाकाः । इन्द्रादिदैत्यानि ‘मा चिद्यज्ञीत्यादीनि
१०५ स्फङ्गानि जहात्रादौ विनियुक्तानि ।

नवमे वैश्वाभिवमधुक्तन्द्याद्युषिको सप्तात्माकाः
पावमानसोमादिवेताकानि स्वादित्येत्यादीनि ११४
स्फङ्गानि तेषाच्च उपाकर्मण्य भगुलादिप्रह्ये च
यथावद्यं विनियोगः ।

दशमे भगुले आप्रतिताद्यर्थिके हादशात्माकाः
अत्रे उहत्रित्यादीनि १६१ स्फङ्गानि आग्नेयादीनि ।
प्रातरतुवाकाश्चिनश्चयोराग्नेये क्रतौ लैटुभे ऋन्दसी-
त्यादि कर्मषु विनियुक्तानि । इत्येवं दशमे भगुलेषु
१८० १६१, २८० ४३, ३८० ६२, ४८० ५८, ५८०
८७, ६८० ७५, ७८० १०४, ८८० १०३, ९८०
११४, १०८० ११६१ । इत्येवं समष्टि भूतानि १०२८
स्फङ्गानि । स्फङ्गानि च एकद्वारादिकर्ग्य च वित्तानि यथायथं
तत्तद्वक्त्रेषु उद्धारानि । एतत् संख्या च बालमित्रसहितानां
तद्वितिरित्यानि तु १०१७ स्फङ्गानि तत्र चरणव्यूह-
भाष्यवोः स्तदम् । तस्य च पकारान्तरेण विभागः तस्य
अष्टाटकानि प्रत्येकाटके च अटौ अटौ अध्यायाः
इत्येवं ६४ अध्यायाः ।

तत्र च दर्श २००६ संख्यकाचरणव्यूहोक्ताः खित्त-
सहितस्तु ततोऽप्यविकाः । चरणव्यूहभाष्योर्दर्शित-
विभागो दर्शते यथा ।

“चाहर्वेद्य चत्वारोवेदा विज्ञाता भवन्ति छन्दवेदो-
यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यर्थवेद्येति तत्र कर्णवेदस्या-
टमेदा भवन्ति चर्चा आवक्षर्चक अवणीयपातः क्रमपातः
क्रमजटाः क्रमदशङ्क्षेति चतुष्प्रारायणमेतत्रा शास्त्राः
पञ्च भवन्दाश्वायायनी सांख्यायायनी शाकला वाप्त्वा मा-
रण्डकाचेति तेषामध्ययनम् । अध्यायानां चतुष्प्रार्थिमरण-
लानि दर्शयत । वर्णाणां परिवर्णस्यातं हे सहस्रे षडुत्तरे
सहस्रमेकं स्फङ्गानां निर्विशङ्गं विकल्पितम् । दश सप्त च
पद्यन्ते संख्यातं वै पदकमात् । एकशतसहस्रं वा द्वि-
पञ्चाशतसहस्रार्थमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां
पञ्चाशीतिः । छत्रां दश सहस्राणि छत्रां पञ्चशतानि
च । छत्रामशीतिः पादश पारायणं प्रकोर्त्तितम् ।
एकर्च एकवर्गश नवक्षय तथा स्तुतः । द्वौ वर्गौ द्विचत्रौ
चेतौ क्रक्त्वयं शतं च स्तुतम् । चतुर्छत्रां पञ्च-
सप्तत्यविक्षङ्ग शतं तथा । पञ्चछत्रां त द्विशतं
सहस्रं षट्संयुतम् । पञ्चसंख्यार्थमिकं त षड्
छत्रां च शतवयम् । सप्त छत्रां शतं त्रयं विश्वि-
त्याधिकाः स्तुताः । अष्टछत्रां त पञ्चाशत् पञ्चाधिका-
स्तुत्य च । दशाधिकाहिसहस्राः पञ्चशाखासु निचिताः ।
वर्गं संज्ञा न स्फङ्गस्य चत्वारवात् कीर्तिताः” चरण-
व्यूहः । वेदपारायणचतुर्विभागात् चरण उच्यते ।
तस्य व्यूहः सुहदायः, चतुर्वेदानां सुसदाय व्याख्या-
स्यामः इत्यर्थः । कथमेकोवेदः तदुक्तं आरण्यके, “सर्वे
वेदाः सर्वेषोपाय एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा
क्षच इत्येता विद्यादिति” तस्य चतुर्धार्षा भागः छत्रः । तथा
चोक्तं भागवते । “तेनाच्च चतुरो वेदाः चतुर्भिर्वेदनैः
प्रभुः । सव्याहृतिकान्सोङ्कारां चतुर्होत्रविद्यक्षणः” । उल्ला-
नध्यापयंसां तु ब्रह्मविर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्म-
पदेष्टारः स्तुतुभ्यः समादिशन् । ते परम्पर्या प्राप्ता-
सत्तत्त्विष्य धैत्रत्रतः । चतुर्युग्मव्यवस्था द्वापारादौ
सहस्रितिः । श्रीण्यायुः श्रीण्यसत्त्वं उर्मेधा वीच्य का-
लतः । वेदान् ब्रह्मविर्ब्रह्मकान् चृदिस्वाऽच्युतोर्दितः ।
अस्तित्वन्तरे ब्रह्मान् खर्गत्वा लोकभावमः । ब्रह्मेत्या-
दैर्लोकपालैर्वीचितोधर्मं शुप्तये । परायरात् सत्यवत्यामंशं-
शकलया विभः । अवतीर्णो भगुतामो वेदं चक्रे चतु-

विभस् । व्रग्यर्वयजुः साम्बोराशीनुद्दत्य वर्गयः । चत-
सः संहिताशके मन्त्रैर्मणिगणा इव । तासां स चतुरः-
गिष्ठिन् उपाहूय महामतिः । एकैकर्संहितां ब्रह्मवेकेकर्षै
ददा विभः । पेत्राय संहितामाद्यं बहुचाल्यालभाच ह ।
शेषमायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । सात्त्रां जैमिनये
प्रादानया छन्दोगसंहिताम् । अथर्वाङ्गिरस' नाम ख-
शिष्ठाय सुमन्ततये । पैतृः स्तुष्टुहितामूचे इन्द्रप्रभित-
वे सुनिः । बाक्त्राय च सोऽवाह शिष्ठेभ्यः संहितां
खक्षाम् । चतुर्धा व्यस्त्र बोध्याय यात्रयस्त्राय भार्गव ! ।
पराशरायामिनहेत्वे इन्द्रप्रभतिरात्मशन् । अध्यापयत्
त्वंहितां स्त्रां मारण्डुकेयस्त्रिष्टुविस् । तत्त्विष्ठो देवमित्रय
सोभायार्दिभ्य जचिवान् । (इन्द्रप्रभतिसुतो मारण्डुकेवः ।
मारण्डुकेयस्त्रिः । शाकलशिष्ठो देवमित्रः) ।
शाकलत्यस्त्रिः । खान्त् पञ्चधा व्यस्त्र संहिताम् । वात्यस्त्र
सुद्गुलशालीवगोखल्यशिष्ठेषुधात् । जातुकर्षेच तच्छिष्ठः
द्वन्द्वकां खसंहिताम् । बाक्त्राकपैङ्गौवेतावत्विरजेभ्योददौ
सुनिः । वाप्कर्त्तः प्रतिशाखाभ्यो बाक्त्रिल्याल्यसंहि-
ताम् । चक्रे वृत्तायनिर्भुव्यः काशारवैव तां दधुः ।
ब्रह्मृचाः संहिताहीता एते ब्रह्मृचिर्भिर्भृताः । शुल्वव
छन्दसां व्यास' सर्वपापैः प्रसुच्यते" भाग० १२,५५ च० ।
"ब्रह्मणा नोदितो व्यासोदेवान् व्यस्त्रन् प्रचक्रमे । अथ
शिष्ठान् ब्रह्मणाह चतुरोदेवपारगान् । वृत्तेद्वावकं
वैष्णवं सङ्ग्रायाह महामतिः । वैश्वायननामान् यजु-
वेदस्य चापहीत । जैमिनिः सामवेदस्य तथैवार्थवेद-
वित् । सुमन्तस्य शिष्ठोभूदेव्यावस्था धोमतः" विष्णुऽु०
ग्रहग्रहस्त्रम् । "सुमन्तजैमिनवैश्वायनपैत्राः स्तुष्टु-
भाष्ममहाभारतभर्माचार्वा" इति । जबतिब्रह्म-
दीप्तारभ्य मारण्डुकेया इत्यन्नामारण्डुकेयाः गर्गीविचक्ष-
दीत्वारभ्य सांख्यवनमित्यनाः सांख्यायनगण्याः । एतेषां
कौचीतकीदृश्वं ब्राह्मणम् आरण्डकं च । ऐतरेय इत्या-
रभ्य आश्वायनानाः आश्वायनगण्याः एषान्तु ऐतरेय
आरण्डकं ब्राह्मणम् । आश्वायनस्त्रम् ।

तत्र यदुक्तं आत्मेद्यं चत्वारोदेवाविज्ञाता भवति । अ-
स्त्रित् यन्ते चात्मेद्यं तेन चत्वारोदेवाविज्ञाता भवति
स्त्रवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽर्थवेदेष्वेति इति स्मर्ण्यः ।
वेदा हि व्यशार्थस् अभिप्राप्ताः । ते यज्ञाः दिविष्ठाः ।
अस्मौ हूयमाना, अनग्नौ प्रङ्गताः । अग्नौ हूयमाना
नेतार्विकाः । अनग्नौ प्रङ्गता निखायासो ब्रह्मवद्धः पारा-

वद्धं च । अत्र ग्रहग्रहस्त्रे ब्रह्मवद्धवेण्टे" यद्वचोऽधीतेप-
वद्धाङ्गतिभिरेव तद्वेवतास्त्रपेण्टयोत् यद्वज्ञूः पित्राङ्गतिभिः,
यत्प्रामाणि सध्वाङ्गतिभिः, यद्यथांग्गिरसः सोमाङ्गतिभिः,
यत् ब्राह्मण्यानि कलान् गायानाराशंसीरितिहासपुरा-
णानीत्यवद्धाङ्गतिभिर्वद्धेऽधीते स्त्रधा अस्य पित्रृन् उप-
वाचरन्ति" इति । तत्र व्रग्यवेदस्यादभेदा भवति । स्थानानि
भवतीति पाठान्तरम् । शाकलबाष्पकलौ २ऐतरेयब्राह्म-
आरण्डकौ ४ साङ्गायनमारण्डकौ ६ । कौचीतकोद्य
ब्राह्मणारण्डकावितिद्व वृषभेदाः । अन्यज्ञ "वेदाच
वितिः यासाभेदस्त्र विविधस्त्रतः । एथग्नामाभिधानेन
व्यासेन कथितं शुरा" इति । अत्रादभेदेनादस्यानेन वा
प्रकृतिर्याहुः विकृतिस्त्र अये वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्म-
वद्धार्थे पारायण्येच व्रग्यवेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । तत्र चतु-
ष्टदेन वक्ष्यति । चर्चेत्यादि चर्चाध्ययनम् । तात्वोदपुट-
व्यापारेण इद्वसोऽज्ञात्यनं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य
युहः आधकः । तस्य चर्चकः शिष्ठः अवशीयपारः । अवशीयो
वेदः । तस्य पारं समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं
स्त्रिष्ठितम् । अये चतुष्पदेन चत्वारि पारायण्यानि स्त्र-
चयडि । तत्पारायण्यं हिविष्ठम् । प्रकृतिविकृतिरुपम्
का प्रकृतिः ? । प्रकृतिः संहिता । सा द्विविधा रुद्धा
योगा च रुद्धा वद्या । "अग्निभीष्मे शुरोहितमिति । योगा
वद्या । अग्निम् ईर्जे शुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये
हितोवपटे भाष्मकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्पारा-
यण्यं यथा । क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटाः क्रमद-
रुद्धयेति चतुष्पारायण्यम् । क्रमयद्वेन उभयसंहिता
वाच्या स कथम् ? । "अतुलोनविज्ञोमाभ्यां हिवारं
हि पठेत् क्रमम् । विज्ञोमे पदवृषभिरुद्धोमे व्याख्याक-
मम्" । यथाकम् यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यज्ञ वर्ण-
क्रमः । चक्ररुद्धमाभ्याय एवेत्यारण्डके । "कथमभिष्ठुयादि-
त्यचरणः चतुरस्त्ररशः पक्षः अर्द्धर्चयः कक्षः" ।
इति ब्राह्मणम् । क्रमः संहितावाची कथम् ? । पद
प्रकृतिः संहिता इति नैदृक्तवचनात् । सा क्रमरुद्धा
इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति
प्रकृतिपारायण्ये द्वेप्रकृतिरुपे । विकृतिस्त्र वृषभेदा भवति ।
तत्र "जटा काला शिष्ठा लेखा खजो दण्डोरयोघनः ।
वृषभेदावितयः प्रोक्तः क्रमपूर्वा महर्यिभिः" इति आसां मध्ये
जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटादण्डयो शिष्ठा
दण्डादण्डयो भालालेखाभ्यज्ञोरथय । घनस्तु उभयो-

रेणानुसारी । तब जटापटके जटावाकथम् । “क्रमे वयोक्ते पदजातमेव हिरभ्यसेद्भवत्तमेव पूर्वम् । अथस्य पूर्वं च तायान्तरे पदेऽवसानमेवं क्षिति अटाभिष्ठीयते” अस्यार्थः । क्रमे वयोक्ते सति क्रमोत्कमाभ्यामित्वुके क्रमपकारे पदजातं पद्वयं वा पदत्वयं वा हिवारमध्यसेतु । हिवारमध्यउते । अभ्यासप्रकरः । उत्तरमेव पूर्वम् । क्रमशतपदहयं गृहीत्वा पूर्वेष्य सम्प्रथमभ्युत्तरपदमध्यसेतु । ततः उत्तरपूर्वपदयोः सम्बन्धादारा पूर्वम् हिरभ्यस्योत्तरपदे अस्यानम् एवंप्रकारेण अध्ययनं जटा अभिष्ठीयते उदाहरणेन दर्शते । अग्निसील ईवेऽग्निमग्निमोक्ते ईके उत्तोहितं उत्तोहितमीले ईके पुरोहितमित्यादि चेयम् । अथ दण्डवत्येणम् । “क्रमसुक्तं विपर्यस्य उमव क्रमसुत्तरम् । अद्वर्चदेव मुक्त्योक्तः क्रमदण्डोऽभिष्ठीयते । उदाहरणम् । अग्निमीले ईवेऽग्निम् अग्निमालैरैलेपुरोहितमीलेऽग्निमत्यादि चेयम् । अथ मालावत्येणम् । “ब्रूयात् क्रमविपर्यसाद्वर्ष्णसादिदोऽन्तः । अनं चार्द्वयेदेवं क्रममालेति गोयते । माला मालेव पुष्पाणां पदानाङ्गुष्ठिनो हिता । आवर्त्तने क्रमस्त्राणां क्रमव्युत्क्रमसंबन्धम् । अथ शिखालवत्येण । “पदोत्तराङ्गामेव शिखामार्थाः प्रवक्षते । अथ चेखावत्येणम् । क्रमदिलिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत् । षुषक् षुषक् विपर्यस्य चेखामालः उनः क्रमात् । अथ ध्वन्तवत्येणम् । “ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगान्ताइत्तरवद्यादि । वर्णं च छृचि वत्वा स्तात् पठन् च ध्वजः स्तुतः” । अथ रथवत्येणम् । “पादयोर्द्वच्चो वापि सहोक्त्वा दण्डवद्यादि । अथ वनत्वत्येणम् । “जटामुक्ता विपर्यस्य घनमालं मनोविषः” । अन्यत्र । “जटाशिखाचनाः प्रोक्ता क्रमपूर्वो मनोविषः” । इति विकृतिक्षणान्वृत्कामि । अध्यवने चंहितापारायत्येण । पदपारायत्येण जटापारावत्येण । क्रमदण्डपारायत्येण चतुष्पारायत्येणिर्यथः । ऐतेवां शास्त्राः पञ्च भवन्ति । ऐतेषां वेदपारायत्यानां पञ्च शास्त्राभवन्तीर्यथः । ताः काः ? । आश्वलायनी संख्यायनो शक्त्वा बाष्पक्षामारण्डुकाचेति इति प्रसिद्धाः । तेषाम् आश्वलायनादिग्याक्षानां समानाध्ययनं सूचयति । अध्यायाचतुर्थादिः । अग्निमीले अवं देवावेत्यादि । चतुर्थादिरध्याया इत्यर्थः । मण्डलानि दर्शयत् । अग्निमीले-क्रमपूर्वम् इत्यादि उपाक्रमस्य प्रसिद्धावि इत्यर्थः । एगांवा परिवर्त्यात्तदे सहस्रे वहस्तैरे । वर्णादिः आश्व-

चान्ताः संख्या बालस्त्रिस्त्रैविना चेया । उद्भवत्तरपदहयं दग्धं इत्यर्थः । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विश्वकूर्मिविलितम् । दश सप्त च पदान्ते । सप्तपदायाविक्रमसहस्रं सूक्तानोत्तर्यथः । संख्यातं वै पदकूमम् । एकं यत्तरपदहयं च हिपञ्चायत्पदस्त्रक्षम् सार्वम् चतुर्दश वासिनानामितरेषां पञ्चाश्रीतीतिः । एकवत्त्रहिपञ्चायत्पदस्त्रपदहयं चतुर्दश वासिनानां वसिदगोविष्णाम् इन्द्रोनिरेकसप्ततिपदात्मकोर्गोनास्ति । एतद्वौलीयाणां पञ्चाश्रीत्यधिकपदाचोर्यथः । अथ बालस्त्रिस्त्रैविलित्यपदहयं चत्यते । उत्तरकन्तु विपञ्चायत्पदस्त्रम् यतसपदम् । पदानि च हिन्दवतिः प्रमाणं शाकलस्य च । एकवत्त्रविपञ्चायत्पदस्त्रसप्ततं हिन्दवति शाखिकानि पदानि इत्यर्थः । पदानं बालस्त्रिस्त्रैव वर्णं चेयम् । शतानि सप्तैव दग्धं अग्निमालायनानाम् संख्यायनानानु बालस्त्रिस्त्रैविलित्यपदसंख्या उच्यते । शाकल्यादेपदवत्त्रमेकं सार्वं तत्त्वेव विपञ्चयत्पदम् । शतानि सप्तैव तत्त्वाधिकानं चत्तादिवित्यच्च पदानि चर्चा । शाकल्योमारण्डुकगण्यत्यस्त्रतं-संहितापदानि एकवत्त्रविपञ्चायत्पदस्त्रपदहयं चतुर्दशिः-घटविकानि पदानोत्तर्यथः । पदानि बालस्त्रिस्त्रैवस्य उत्तरसंख्या शतानि च उद्भवीत्यधिकानि वर्णाः सप्तपदायापि च । एकादशत्यत्पदपञ्चायदधिकानि बालस्त्रिस्त्रैव पदानः इत्यर्थः । अटपञ्चायत्पदात्मक्लयस्य यम्भव्यजो वर्णोनास्ति आश्वलायनानां चुदृढं चात्मको वर्णः । इत्याश्वलायन-सांख्यायनशास्त्रयोरध्ययनयोर्भेदं इत्यर्थः । अथ पारावेष्टकपरिमाणसुच्यते । छत्रां दश सहस्रायि छत्रां पञ्चशतानि च । छत्रामशीतिः पादस्य पारावेष्टकीर्त्तिर्थम् एतत्पारावेष्टकायां वालस्त्रिस्त्रैविना संख्यातम् । बालस्त्रिस्त्रैविना पारावेष्टकायां चतुर्वेदान्तर्गत-बालस्त्रिस्त्रैमेकादशसूक्तम् सूक्तवृहस्त्रपदयाविक्रमित्यत्र छत्रां दशसहस्रायोत्तेतत्पदस्त्रस्याव्यतिरिक्तानि वालस्त्रिस्त्रैविनीतिप्रसिद्धिः” भाष्यम् । अत्र प्रथान शास्त्राभेदाभिमायेष पञ्चविधत्वसूक्तम् “क्षगुदेश त शास्त्राः स्त्रेकविश्वत्यसूक्तम्” सूक्तवृहस्त्रपदयाविक्रमित्यत्र छत्रां दशसहस्रायोत्तेतत्पदस्त्रस्याव्यतिरिक्तानि वालस्त्रिस्त्रैविनीतिप्रसिद्धिः” भाष्यम् । अत्र प्रथान शास्त्राभेदाभिमायेष पञ्चविधत्वसूक्तम् “क्षगुदेश त शास्त्राः स्त्रेकविश्वत्यसूक्तम्” सूक्तवृहस्त्रपदयाविक्रमित्यत्र छत्रां दशसहस्रायोत्तेतत्पदस्त्रस्याव्यतिरिक्तानि वालस्त्रिस्त्रैविनीतिप्रसिद्धिः” प्रश्नाभिमायेष अत्र एव प्रथासाम्य इति प्रायुक्तभाग० याक्ये तदोक्तम् । पृथ्वी उपनिषद्वैदेश्वर्यप्रतिष्ठाने उपनिषद्वैदेश्वर्ये उपनिषद्वैदेश्वर्यानां चाहुवः । शास्त्रेदः स्त्रवः पैत॒स्त्रस्याशृचिर्यादिः

मनुः । “कर्गवे दाधिपतिजीवः” ज्ञोऽउक्तेः जीवस्तु कर्गवे-
दाधिपत्वं तेन तस्य वारे तद्गुणे च तत्त्वकर्म ज्ञगुणे दिभिः
कर्त्त्वयोगम् “शास्त्राधिपे वल्लनि दीर्घ्युतेऽप्यवांच्चानु” ।
ज्ञोऽतः तद्ब्यानं तु “कर्गुदः प्रज्ञवत्वाचो गायत्रा:
बोभदेवतः । आत्रे यगोक्तः” इति पिता०पा० उक्तम् ।
ज्ञगुदोऽप्येतेनास्त्वय स्तुति । कर्गवेदिन् तत्पाठके ।
कर्त्त्वा स्तो ऋ-वा०वन् किञ्च । हिंसावाम् । “कवियस्त कर्त्त्वा-
वान्” क्व० १,१५२,२, “कर्त्त्वावान् डिस्कः” भा० ।
“महावातस्तुति कूर्मिर्ष्वावान्” क्व० २,२०,३ ।

ऋच् स्तुतौ ददा० पर० सक्त० सेट् । कर्त्त्वति आर्चीत् ।
आनन्दं । कर्मणि कर्त्त्वते आर्चि । “याभ्यां गायत्रवर्त्त्वते”
क्व० ८,२८,१० “व्रज्ञायत्युच्छ्वले युध्यमाम्” ७,७०,६,
ऋच् स्तो कर्त्त्वते स्तूतेनया ऋच्-करण किप् । वेदमन्त्र
भेदे “वत्वार्थयेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्” जै ।
“कर्त्त्वो यजू॒वि सामानि निगदामन्त्राः” काव्या० १,२,१, ।
“कर्त्त्वादयो निगदान्ताचत्वारोमन्त्राः । तत्वार्थयेन हत्त-
वयेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् तत्र “समिधानिं
इत्यस्त” इत्यादो यत्र प्रत्यक्षेण समाप्तोऽयैवद्यते तत्वार्थ
वयेन पादव्यवस्था यत्र च कियापदातुपादानात् “सुष-
षिद्धाय शोविषे तं त्वा समिद्धिरक्षरः” इत्यादौ अप्यै-
वसितोऽप्यस्तत्र एत्तवयेन पादव्यवस्था भवति ऋतु यत्र
नियताक्षराणि नियताच पादानियतानि यावसामानि सा
स्तुतियुच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः यद्यपि
अग्नीतं मन्त्रवाक्यं सामेतमियुक्तप्रयोगः तथापि तत्र विशेष-
ण्यं गोतिः विगेष्यायृगवराणि नाम्होत्तिशेषया
विशेषे वृद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गोतिरेव सामे-
त्त्वयते तथा च “कश्त्रीषु रथन्तरं गायति” “यद्योन्यां
तदुत्तरदोर्गायति” “कर्त्त्वायृदं साम गायति” प्रजापतेर्ह-
दवसमृत गायत्रीत्याद्य प्रपञ्च भवति अत ऋगचत्वारातिरिक्तं
वहोतिश्चत्त्वयं तत्र सामयन्ते नोच्यते । ननु यदि रथ-
न्तरादिष्वदा गोतिरेव वाचका: तदा “रथन्तरेण स्तुतीतेति”
कर्त्त्वं स्तुतिसाधनत्वम् युष्मगुणिस्त्वम्बकीर्त्तनं हि स्तुतिः
सा च गातिरुपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गोतिः
“त्वयस्तुतिवाचकत्वाभावादगतरप्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं
भवतीति नोक्तदोषः । निगदाः प्रेषाः परस्परोधनाथौः
“प्रोक्षोरासादय” “कमीदग्नीन्विहर” इत्येवमादयः । ननु
निगदा अपि वज्रार्थे ततः किमर्थं पृथगुक्ता: । उच्यते
“स्तुतु वज्रापा ऋचीनिगदेति” अर्थमेदेन यजुःवनन्त-

भाँवशङ्कया पृथग्यवचनम् । वस्तुतस्तु निगदानां यजुःमेद
परस्परोधनाधित्वात् उच्चैर्निगदेनेति धर्मभेदः न च धर्म-
भेदादभेदः कर्कसामयोरापि कर्विदपांशुपयोगविधानात् अ-
तस्मैविधेयेव मन्त्राणाम् । तथाचोक्तम् “अहेर्वृग्नमन्त्र”
मे गोपाय यस्तुवयस्त्रैविदा विदुः” ऋचः सामानि यजू॑-
गोति लोचेदाच्चिदन्तोति लिविदः लिविदां सखन्ति-
मोऽप्येतारस्त्रैविदाः ते च यं मन्त्रमागद्वगदिरुपेण
लिविदमाहस्ते गोपायेति योजना । ऋग्यजः सामा-
त्त्वको मन्त्रमेदोऽभिहितः तद्वान्तरभेदाकाङ्क्षायाऋचां च
साम्नां चाध्येत्प्रसिद्धैर्व भेदे चिह्ने लक्षणं न क्रियते”
कर्कः । “ऋचैव हौविमकरोद्यजुवाध्यर्थं साम्नोहीयम्”
ऐत । “लिविदा विहिता वास्तवो यजू॑ग्नि सामानि”
शत०ब्रा० ६,६,१,४ । “ऋचः सामानि जन्मिते पुरुष-
स्त० “तदेतद्वाचाभ्यनूक्तम्” क्वा० उ० । २विश उत्तरे निरु० ।
समाप्ते तदनात् अच् । अर्द्दैर्वः एकर्चम् हरूचं चहृचम्
इत्यादि । वड्ड० । अध्येत्यैव अच् । अन्दृचः वहूचः
इत्यादि इत्ये द्वन् अच् । अनृक् साम । प्राचुर्ये मयट् ।
ऋचमय तत्प्रचुरे लिंगां छोप् । “एतं यज्ञस्त्वद्-
मयं यजुर्मैयम् सामयमाहतिमयम्” शत०ब्रा० ४,
१,४५ । भावे किप् । २स्तुतौ ४पूजायाष्ट ।
ऋचस् त्रि० ऋच-वा०कस्तु० । स्तोतरि० । “गा अर्द्दैतो-
र्न ऋचसे तिरोहि” क्व० ६,२८,५ । “ऋचसे म्नोवे” भा०
ऋचसे अव्य० ऋच-तुमर्ये कसेत् । स्तोतुमित्यर्थे । “प्र वः म-
न्मानूचसेन वानि” क्व० ७,६,१,६ ।
ऋचीका० शु० ऋच-ईकक् । दिवः पुवे सविट्टभेदे । “दिवः पुवो
दृहङ्गामुच्चुरात्मा विभावसुः । सविता स ऋचीकोऽकेभातु-
राशावहोरविदः” भा० च्या० १व० । भगुवंश्ये २जमदग्नि-
पितरि० ऋषिभेदे । “तस्मिच्चियुक्ते विधिना योगक्षेमाय-
भार्गवे । अन्यस्तुपादवायासु वृक्षं भगुरनिन्दितम् । अ्यवनं
दीप्तपत्पसं धर्मामानं वशस्तिनम् । यः सरोपाङ्गुरुतोगम्भी
म्नादर्भीक्षाय भारत । आश्वयो तु मनोः कन्या तस्य
पत्नी मनीषिणः । और्मस्तसां समभवदूर्लभित्वा महा-
यथा० । महातेजाः महावीर्योवाल एव गुणर्थ्युतः ।
ऋचीकमत्वा पुवसु जमदग्निस्तोऽभवत्” भा० च्या०
६,६,४० । तस्य चरितम् । भा० च्यु० प० ४व० विस्त-
रेष्व वर्णितम् संक्षेपतस्तु इतिवर्णे २दद्य० यथा
“गाधे० कन्या महाभागा नाम्ना सत्यतो शुभा । तां गा-
धिम् गुप्तव्याय ऋचीकाय ददौ प्रभः । तस्याः प्रोतोऽभव-

द्रुत्ता भार्गवो भगुनन्दनः । पुत्रार्थं लत्यवामास चरुं
गाखेत्येव च । उनाचाहृय तां भज्ञो कृचीकी भार्गव-
सदा । उपयोज्यविश्वरवं त्वया मात्रा त्वयंतव । तस्यां
जनिष्ठते पुत्रो टोप्रिमान् कृत्तिवर्षमः । अज्जेवः कृ
त्तिवर्षोंके कृत्तिवर्षभस्त्रदनः । तवापि पुत्रं कल्याणिः ।
ष्टुतिमलं तपोधनम् । शमात्मकं हितव्रेत्रं चरुरेत्र
विधास्यति । एवत्क्षा त तां भावोन्वचीको भगुनन्दनः ।
तपस्यभिरतो नित्यमरणं प्रविवेश इ । भाधिः सदा-
रस्तु तदा कृचीकायममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गे न
हुतां इटुं नरेश्वरः । चरुहयं गृहीत्वा तदेव सत्यवती
तदा । चरुमादाय वदेन सा तु मात्रे व्यवेदयत् । माता
व्यवये दैवेन दुष्टिस्त्रे ल्लं चरुं ददी । तस्याचरुमया-
क्षानानादात्मसंस्यं चकार इ । अथ सत्यवती गर्भं कृत्ति-
वान्तकरं तदा । धार्यामास दीप्रेन वषुवा घोरदर्श-
नम् । तामृतोक्ततो द्वा योगेनाभ्युत्सूक्ष्म च । तामृत-
वीद्विजव्रेत्रः स्वां भार्यां वरवर्णमोम् । मात्राऽसि व-
द्विता भद्रे । चरुव्यत्वासहेतुना । जनिष्ठते हि पुत्रस्ते
कूरकमाऽतिदारणः । भाता जनिष्ठते चापि ब्रह्मभृ-
हस्तपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तच्यन् सम-
र्पितम् । एवसुक्ता महाभागा भक्त्वा सत्यवती तदा ।
प्रसादयामास पवित्रं पुत्रो मे नेहशो भवेत् । ब्रह्मस्ता-
पसदः जात्र इत्युक्तो सुनिरब्रवीत् । नैव सङ्कल्पितः कामो
मया भद्रे । तथाऽस्त्विति । उपकर्मा भवेत् पुत्रः पितृसं-
रुप कारणात् । उनः सत्यवती वाक्यमेवसुक्ताऽवैदिष्म ।
इच्छन् लोकानपि सुने । रुजेयाः किं उनः सुतम् ।
शमात्मकवृजुं त्वं मे पुत्रं दातमिहार्षिः । कामसेव-
विधः पौत्रो मम स्नात्तव च प्रभो ! । यद्यन्यथा ।
पृक्यं वै कर्त्तुमेतद्विजोत्तमः । ततः प्रसादमकरोत् च
तस्यास्तपसो वडात् । भद्रे । नास्ति विशेषो मे पौत्रे च
वरवर्णिनि । तथा यथोक्तं वचनं तथा भद्रे ! भविष्यति ।
ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं
दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् । भगोश्वरविषयोसे रौ-
द्रैव्याशयोः उरा । यजनाद्वैष्णवेऽथांये जमदग्निरजा-
यत । सा हि सत्यवती पुरुषा सत्यवर्षपरावशा । कौशि-
कोत्तिं समाख्याता प्रदत्तेयं महानदी । इत्याकृत्यप्रभवो
रेणुर्नाम नराधिषः । तस्य कन्या महाभागा कामली
नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामल्यां तपोविद्यासम-
न्वितः । चार्जीको जनयामास जामदग्न्यं छदारणम् ।

सर्वविद्यानन्दं व्रेत्रं भत्तेवदस्य पारगम् । रामं कृत्तिव-
हन्नारं प्रदोप्रमिव पाषकम् और्देवस्त्रीकस्य सम-
वत्यां महायशाः । जमदग्निस्तपोविद्याज्ञते ब्रह्मविदां-
वरः । मध्यमत्र शुनः शेषः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः । वि-
श्वामित्रन्तु दायादं गाधिः कृशिकनन्दनः । जनयामाप्त
पुत्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मविद्यमतां योज्यं
षष्ठितां गतः । विश्वामित्रसु धर्मत्वा नाम्ना विश्वरवः
स्तुतः । जच्छे भगुप्रसादेन कौशिकाहं शब्दिनः” ।
“व्यथचीकादयोऽप्येत्रं पितरो रामस्त्रुतन् । राम !
राम ! महाभाग ! प्रीताः य तव भार्गव !” भा० चा० ३४०
३भरतसुतभूमन्युद्धते व्यपमेदे । “ततोमहाद्विः क्रतुभिरीजा
नो भरतसदा । लेपे सुलं भरदाजाहु भूमन्यु” नाम
भारत ! इत्युपकम्य “पुष्करिण्यास्त्रीकस्य भूमन्योरभवत्
सुतः” भा० चा० ११४४० ।

ऋचौषम् न० ऋच्छ-कौषन् । पितृपत्नयात्रे हेम० ।
ऋचौषम् यु० ऋचा स्तुत्या समः वेदे नि�० ईत्यं वत्त्वा ।
ऋच्यवेष्ये समानगुणे । “इह श्रुत इत्यो अस्ते अद्य तदे
वच्चरूचीष्मः” च० १०.२२.२ । ऋचौषमः । “व-
ह्याव इन्द्र ! ते यतं यतं भूमीहत स्युः । न त्वा वज्रिन्”
इत्यादिक्षया च० द.७०.५ । स्तुत्या समानगुणकः भा०
“परोभावस्त्रीष्ममिन्द्रसुष्यम्” च० द.६८.६ । ऋचौ-
षमस् ऋचा स्तुत्या समस् यद्यपरिच्छस्त्रियापि सुति-
यांवन्नात् विवेकरोति तत्समस्” इत्यर्थः भा० । “व्य-
द्वच्छ ऋचौषमः” च० द.६२.६ । “इत्यहा परमज्ञा
ऋचौषमः” द.६०.१ । “२दोप्त्रा समे च “अहन् इत्य-
ऋचौषमः ऋचा दीप्त्रा समः” भा० ।

ऋचेयु च० राजमेदे । पूर्ववर्षमें “रोद्राक्षस्य महे-
षुसा दशाशुरसि स्त्रवः” इत्युपकम्य “ऋचेयुरथ वाक्षेवुः
क्षक्षेयुष वीर्यवान्” भा० चा० १४४० ।

ऋच्छ सोहे सूतीं (कठिनीभावे) चक्ष० यमने सक्त० तदा० पर०
सेट् । ऋच्छति आच्छ्र्वति आनच्छ्र्वति । उपर्गांतु अस्तादे
र्द्विः प्राच्छ्र्वति अपाच्छ्र्वति । “उपसर्गीः कियायोगे”
पा० इत्युक्ते वृत्तिविद्या योगस्त्रियायामेवोपर्गांत्वम् तेन
प्रगतः कृच्छकोऽस्तात् वाक्ये प्रादिव० वा० प्राच्छ्र्वकः इत्यादौ न
द्विः अत्र प्रथ गमेषुपर्गांत्वे न ऋच्छोपसग्रहाभावात् ।

ऋच्छरा स्त्री ऋच्छ-कर्मणि करणे वा घञ् । वेश्याम् ।
उल्लब्दः साधारणत्वेन सर्वैर्गीम्यत्वात् इन्द्रियभोहजनन-
हाधनत्वात् तस्यास्त्वयात् ।

कठज गतौ जर्जने (बलाधाने) वर्कुने च भा० आत्म०
मक० स्यैर्यै अक० सेट् । जर्जते आज्ञिंद आनृते ।
कठज भर्जने इदित् भा० आ० सक० सेट् । कठझते
आज्ञिंद । कठझां बमृत आस चके । कठझानः ।
कठजिय लि० कठजु आप्रोति गच्छति आप-यत् ए० ।
कठजुगामिनि “कठजियं श्वेनं पुष्टिष्ठुम्” कृ० ४,
१८,२ । “कठजु आप्रोति गच्छते यृजियः” भा० ।
“कठजिय इमिन्द्रावतः” ४,२७,४ ।

कठजिखन् उ० राजभेदे “अग्रमृथमृजिश्वने दात्मं दाशुषेव”
कृ० ८,२०,० । कठिश्वने एतन्नामकाव रात्म” भा० ।

कठजीक लि० कठज-गतौ रैकनु किञ्च । १८न्द्रे २४८े च
उच्चव० । उपाजीकश्वदे उदा० करणे रैकनु । १८ाधने
च “आविर्भूतीको विदवा” कृ० ४,१८,४ । “आवि-
र्भूतीका आविर्भूतसाधना” भा० ।

कठजीति उ० कठजु गच्छति ई-गतौ क्रिच् ए० । कठजुगामिनि
वाचे “कठजीते ! परि इत्वि नोऽस्मा” कृ० ८,७५,१२ ।
“कठजु गच्छति कठजीति रघुः” भा० ।

कठजीय न० अर्जन्ते रसोऽस्मिन् अज्ञै आधारे कीषनु
कठजादेयः । १४८पचनपात्रे २८रकभेदे पिष्टपचनाकार-
पात्रभेदेन पापिनां प्रचनहेतुत्वे न तस्य निधात्म० । नरक-
गणनायाम मत्तः । “बोहग्नुहृजीषङ्कु” नर-
कश्वदे विवृतिः । १८नीरसे सोमवताचूर्णे “सोमो-
राजामृतं सुत कठजीषेणाजहानुरुद्युम्” यजु० १८,७२
“कठजीषं नीरसं सोमवताचूर्णम्” वेदो० । ४गतवारे
सोमे उ० । “सस्त्रे त इति कठजीषकुम्भं द्वाववति” काव्या०
१०,८,१ । “गतसारः सोमः कठजीषसेन पूर्णकम्भम्”
कर्मः । यथा आदकइवसाभिष्वयेन सारांशे स्फृतोते
व्यवशिष्टः नोरसभागः (सिटि) व्यतिठते एवं सोमसाभि-
ष्वयेन निःमारांश व्यजीष इयुच्यते । कर्मणि कीषन् ।
१४विभिन्ने सोमे च “कुविद्राजान्” सवत्नुहृजीषिनु० ।
कृ० ४,४३,५ । “कठजीषिनु० सोमवत्” भा० । “अन्नारेत्ता-
द्वजीषो” २,४३,२ । “कठजीषो सोमवत्” भा० । तैत्ति०
व्यस विश्विर्दिर्यिता “तैत्तांगुमद्याद्यिवुषोति तेनेजीषि”
ततः जातार्थे तारका० इत्य॑ । कठजीषित नीरसवत्या जाते
लि० । कठजीषं दर्शं देयत्वेनास्यस इनि । कठजीषिनु गत-
वारसोमइवसम्भदाने देवे “इन्द्र ! सोमं सोमपते । पिषेन
माध्यन्दिनं सदनं चार वत्ते । प्रमुच्या शिप्रे सप-
वक्तुजीषिनु० । विचुच्या हरी इह माटवत्ते” कृ० ४,३२

१, कठजीषश्वदे न गतसारं सोमइवस्यते” भा० ।
कठजु लि० अर्जयति गुणान् अर्जी-कृ नि० कठजादेयः ।
“प्रयुषे २सरवे व्यवके । सरलस बड्डगुणां कलात तथा
त्वम् । लियां गुणवत्तनत्वात वा ढीष् । “कठजोर्द्धभा-
नैवतत्त्वे कन्वराः” भाषः । “कठजायता॒ ऋ॒हस्ति॒
स्वनी॒” भट्टः । “उमां स पश्चत् कठजुनैव चकुषा”
कुमा० “कठजवस्ते तु वर्ते सुरवणाः सौम्यदर्थनाः” यतः ते
दण्डाः । “कठजवोदभाः” गाम० कृ० । नान्दीसुखादौ दैवे
पैत्रे च दमी कठजवः कांचाँ० । “धर्मप्रधाना कठजवः
पुत्रवत्तो धनान्विताः” या० । ततः वेदे वा० प्रकारे
धाव । कठजुधा सरलप्रकारे अव्य० “यद्यमेव तद्जुधा
प्रतिशापदति” ऐत० । भावे पृथ्वा० इमनिच् । कठजि-
मन् सारल्ये अकौटिल्ये उ० । भावे तत् । कठजुता
तदर्थे स्त्री “कठजुतां नवयतः कारामि ते” कुमा० । त्व ।
कठजुत्व न० गुणवत्तनत्वात चण् आर्ज्य न० तत्वार्थे०
प्रकारहृक्षे ५कल्पाणे । “कठजुहस्ता कठजुनिः” कृ०
५,४,१,१५ । “कठजुहस्तासदनुकूलहस्ता कठजुनिः कल्पा-
णदाना” भा० । इयोभने च “धारवाकेष्टुजुगायः” कृ० ५,
४,४,५ “कठजगाय । योभनसुतिकः” भा० । ७वस्त्रेवपुत्रभेदे
पु० । “वस्त्रेवस्त्रु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् । कीर्तिसन्नं
स्वेष्यच्च भद्रसेनस्तारधीः । कठजु० संसर्वनं भद्रं सङ्कृष्याम-
हीवरम् । अदमस्तु तयोरासीत स्वयमेव इरिः किव ।
सुभद्रा च महाभागा तव राजन । पितामही” भाग०
८,२४, कृ० २५,२५० । कठजुत्व आर्ज्यश्वदे द०६ युठे
व्याख्यातम् वाक्यस्तु तत्त्वस्त्र स्वर्तार्थत्वन । “धर्मशास्त्र-
कठजुभिर्मिताकर्त्तैः” मिता० ।

कठजुकाय ए० कठजुः कायोऽस्य । १कथपसुनौ लिका०
२वक्ताटिलदेहमात्रे लि० । “तास्मन् स्वस्तिकमासीन कठजु-
कायः समभयसेव” भाग० ३,२८,६ । [हारिण्य २वाणे पु०]
कठजुग लि० कठजु वया तथा गच्छति गम इ० । १सरलव्यव-
कठजुरोहित न० कर्म्म० । सरवे इन्द्रधनुषोति केचित् वल्लुतः
“रोहित रधिरे प्रोक्तमनुशकशरासने” विश्वोक्तः उत-
पातस्त्रके सरवे इन्द्रधनुषि रोहितश्वस्यैव इत्ति० तेन
“इन्द्रायुधं शक्वनस्तादेव कठजु० रोहितम्” यमरे “सन्नानश
धनुदेवायुधं तद्जु० रोहितम्” इमचन्द्रे च तदेव कठजु
लेतु रोहितमिति व्याख्यानात न विशिष्टनामेत्यवधेयम् ।
कठजुसर्पे पु० क्षम्यपर्यवत् निव्यसमा० । सुशुतोक्ते दर्जी-
करविशेषे सर्पमेदे । “तत्र दर्जीकरा इयुपक्ष्य॑ कठजुसर्पे॑

चेतोदरो महागिरा अवगर्व्याशीविव' इति उक्तम् ।

ऋजूकु पुः कृज—वा० जकड् । देशभेदे विपाशानदी-
जन्मभूमौ । कृजूके भवा कृष्ण—पृष्ठो०। आजींकीया तत्-
प्रभायां विपाशायाम् “इमं से गड़े । यहने ! सरस्ति !
शतदि ! जोमं सचतां पश्चाया । आसिक्कामरहडूचे
“वितस्याजींकीये । अशुद्धा सुबोमया” कृ० १०,७५,५,
इमासुदाहृत्य निरक्ते आह । “आर्जींकीयं विपाहित्याङ्गः
अजूकपभवा कृजूगामिनी वा” तेन विपाशानदी तु-
पत्तिस्यानसूजक इति गम्यते ।

ऋजूकरण न० अवजुः कृजुः किंयतेऽनेन कृजु+अभूततद्वाये
चृ+कृ-करणे ल्युद् । १सरलतासम्भादनवाधने सुशु-
षोक्ते १यन्वशापारभेदे । “वन्नकम्भाषि तु निर्वातनपूरण-
वन्धनव्यपर्वत्तनवाहनविरत्तनविवरणपीड्यनामैविशेषधन
विक्षेप्याहरणोऽहनोऽमनविनमनभद्धनोऽन्नथनाचूषणैवण
दारणज्ञूकरणप्रवाहनप्रधावनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः”
सुनु० । २तथाभूतव्यापारमात्रे च ।

ऋजूयत् लि० अजु गच्छि कृतुं गच्छति वा कृजु+
अतु+—वा क्यच् कृजूय—पृष्ठो० तस्य जो वा भव । ३कृजु-
गामिनि २कृतुगामिनि च “देवानां भद्रा सुमतिकृजूयतां
देवानां रातिरभि नो निरवत्तताम्” कृ० १,८८,१, सुविभा-
न्निय “कृजूयतामृजुगामिनामृतुगामिनां वेति” निरक्तम् ।
ऋजु पु० कृज—गत्वा॒ दिषु रनु निँ० । १नायके उच्चवृ० ।
२कृजुगामिनि लि० । “स्यु मन्यु कृजू वातसात्वा” कृ० १,
१९३,५ । “कृजू कृजुगामिनौ” भा० । “कृजू वाजं
न गच्छम्” कृ० ४,१६,११ ।

ऋच्ची स्वो कृजु+स्त्रियां वा लीप० । १चार्ज्यवत्यां स्त्रियाम्
कृजूयदे उदा० । स्त्र० वि० उक्ते पश्चात्यां २गतिभेदे ।
“वकारुश्का कुटिला भन्दा भन्दतरा समा । तथा
शीघ्रा शीघ्रतरा पश्चात्यामदधा गतिः । तवातिशीघ्रा
शीघ्रत्वा भन्दा भन्दतरा समा । अच्चीति पश्चधा
त्वे वा वा कृजू वात्पकृगा” कृ० । “तवाटविगतिषु
अतिशोच्चेत्यादिः समेवना इत्येवं पश्चधा गतिः कृच्ची-
मार्गीं गतिज्ञेया वा गतिः सातुभकृगा अनुवकृगमनेन
सह वर्त्तमाना पूर्वज्ञोक्तेऽनुवकृगतेर्वकृकृठिलमध्येऽभिधान-
नात् उभयासत्रवाच्च सातुभकृगा कुटिलेति गतिवकृ-
त्वे वा तथा च पश्चात्यां मार्गीं वक्त्रे गतिदृशम्” रक्ष० ।

ऋज्जसान पु० कृजि—यसानच् । भेदे उच्चवृ० ।

ऋण गतौ तना० उभ० सक्त० सेट् । अग्नौंति अशोति, कृषुते

क्षार्णींत् क्षार्णिष्ट । आनर्षु क्षार्णशः क्षार्णये । क्षणः ।
ऋण लि० कृण-क । १गत्तरि । “वदीवान्वयो न तासुरति
धन्वा राट् कृ० १२,५ “क्षवः शेषुगत्ता” भा० “उव-
क्षेव वातव” १०,१२७,७ । कृ-कृ निं० । २वद्यस्तदेवे
(धार) अईचां० उंन० । “क्षतावानवयमाना क्ष-
णानि” कृ० २,२७,४ । “क्षणानि लोहभिरन्येभ्यो
देयानि” भा० “पर क्षणा सावीरध मत्कर्तानि” कृ० १,८८
८ । “क्षणानि पित्रादिभिः लतानि असाभिर्देयानि ।
अथ मत्कर्तानि क्षणानि” भा० तज्ज अवश्यशेष्यत्वे न
कौकिकमसौकिकत्वे । तत्र देवादिवद्याणां चहर्षीं पञ्चानां
वा अवश्यशेष्यत्वादलौकिकर्णत्वम् अशोधने पापहेतु-
त्वात्तथ तथात्वम् । “क्षणानपकियावा उपयातकश्वे उक्त-
शास्त्रेण पापहेतुत्वम् । “देवानाम् पितृणाम् क्षवीया क्ष-
तथा नरः । क्षणान् जायते यस्यात् तन्मोक्ते प्रयतेत्
सदा । देवानामन्दयो जन्तुर्वैर्भवति मानवः । क्षण-
वित्तव पूजाभिरूपवासव्रतस्थापने । आहेन प्रजया चैव
पितृणामन्दयो भवेत् । अष्टीणां व्रह्मचर्येण रुतेन तपसा
तथा” विष्णुधर्मो० एु० । “जायमानो वै ब्राह्म-
णस्त्रिभिर्वैक्षेपी भवति व्रह्मचर्येण कृषिभ्यो,
वज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः” मिता० न्तुतिः । “न
च जायमालोऽक्षतदाराग्निपरिप्रहोवशादिषुधिकृयते ।
तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्वज्ञादेन तुतिडेत्”
मिता० । “क्षणानि लीरण्याकृत्व भनोमोक्ते निवेशवेत् ।
अनपाहत्य भोक्तृं त सेवमानः पतत्वधः” । “मह-
र्विपितृदेवानां गत्वावगत्य यथाविधि । उत्ते उर्व-
समासव्य वसेनाध्यस्त्रमाचितः” भवता कृमेष चातु-
रान्वयप्रवामार्चिक्षोक्तम् । वया च व्रह्मचार्यादेव प्रव-
च्याधिकारत्वा आन्वयदे द१८ ए० उक्तम् ।
अवश्यदेवत्वे न चतुर्विधं पश्चविधच्छर्णं दर्शितं भा०
चा० १२० च० । “क्षवेचतुर्भिः संयुक्ता जायने मानवा
भुवि । पितृदेवर्विमत्तुर्जैर्देवं तेभ्यव चर्मतिः” इत्युपकृम्य
“वर्त्तसु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा हनीन् । सत्रैः
चाहैः पितृ॒चापि आनृश्येन मानवान्” “कृणम्-
न्युच्य देवानामृतीया क्षव तर्यै च । पितृणामय विप्राचाम-
तिशीनाम् पञ्चमम्” उक्तु० १७च० । “क्षणाभिरानु-
स्थमेव केश्वं तदा पितृणां सुषुप्ते स वन्धनात्” “अस-
द्वपीडं भगवत्त्वमन्वयमवेहि भे०” “नदोपसेमे पूर्वोन्नत्य-
निर्मोक्षसाधनम्” रक्ष० । लोकिकवश्यम् (धार) (कृकी)

अथादानयन्त्रे वस्तुते । इदुर्गे ४भूमौ ५ज्ञे च सि० कौ० प्रवत्सरकम्बवसनर्थं दशपूर्वकात् असार्देहिः प्रार्थम् वत्सरार्थं कम्बकार्यो वसनार्थम् दशार्थो-देशो दशार्था नदी । अथायोधनार्थमृणार्थार्थम् । अङ्ग-शास्त्रोक्ते कुतचित् राज्यलरादवश्यं वियोज्यसंख्यान्तिते पदार्थे । तत्स्त्रुतकसंख्यायाः सजातीयेन विजातीयेन धनेन च योगवियोगादिकियादिकं वीजग्रहकं यथा ।

“धनर्थसङ्कलने करणस्त्रुतं उत्तार्थम् । योगे युतिः स्तात् जययोःस्त्रयोर्वा धनर्थयोरन्नरसेव योगः । उदा०। रूपत्रयं रूपत्रहटयं च त्यं धनं वा विहितं वदाशु । स्त्रयं त्यं स्तं च पृथक् एषड्मे धनर्थयोः सङ्कलनाम-वैति । अत्र रूपायामव्यक्तानां आद्याज्ञरागुपलक्ष्यार्थं देख्यानि । यानि अथगतानि ताम्बूर्बिन्दूनि । न्यासः इ३० इ४० योगे जातं इ७० न्यासः इ३० इ४० योगे जातं इ१० । न्यासः इ२० इ४० योगे जातं इ१० । एवं विभिन्नेषुपि । धनर्थव्यवकलने करणस्त्रुतं उत्तार्थम् । संयोधमानं स्त-मृणत्वमेति स्तत्वं जयस्त्रद्युतिरक्तवृत्त । उदा०। त्रयाद्वयं स्तात् स्तमृणाड्यं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु येतम् । न्यासः इ३० इ२० अन्तरे जातं इ१० । न्यासः इ३० इ२० अन्तरे जातं इ१० । न्यासः इ३० इ२० अन्तरे जातं इ५० ।

युग्मनभागे करणस्त्रुतं उत्तार्थम् । स्त्रोरस्त्रयोःस्तं वधः स्तर्थाते जयोभागहरेऽपि चैवं निरक्तम् । उदा०। धनं धनेनर्थमृणेन निष्ठुं हयं त्येण स्तमृणेन किं स्तात् । न्यासः इ२० इ३० धनं धनष्ठुं धनं स्तादिति । इ६० । न्यासः इ२० इ३० करणमृणष्ठुं धनं स्तादिति जातं इ६० । न्यासः इ२० इ३० धनमृणगुणमृणं स्तादिति जातं इ६० । न्यासः इ२० इ३० करणमृणं धनं स्तादिति जातं इ६० । इति धनर्थगुणमृणम् ।

भागहरेऽपि चैवं निरक्तमिति । उदा०। रूपा-टकं रूपत्रहटयेन धनं धनेनर्थमृणेन भक्तम् । स्त्रयं ध-नेन स्तमृणेन किं स्ताद्युतं वदेदं यदि बोधेषुपि । न्यासः इ८० इ४० धनं धनष्ठुतं धनं स्तादिति जातं इ२० । न्यासः इ८० इ४० करणमृणष्ठुतं धनं स्तादिति जातं इ२० । न्यासः इ८० इ४० करणं धनष्ठुतम् करणं स्तादिति जातं इ२० । न्यासः इ८० इ४० धनमृण-हृतमृणं स्तादिति जातं इ२० । इति धनर्थभागहारः ।

वर्गमूलयोः करणस्त्रुतं उत्तार्थम् । कृतिः स्तर्थयोःस्तं स्तमृणे धनयो न मूलं जयस्त्राच्चिति तस्त्रातित्वात् । उदा०। धनस्त्र रूपत्रितयस्य वर्गं जयस्त्र च द्रुहि स्तेषु ममाशु । न्यासः इ३० इ४० जातो वर्गैरुहृतं इ४० । धनात्मका-नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । न्यासः इ४० मूलं इ३० वा इ४० । न्यासः इ४० एवामवर्गत्वा-मूलं नाज्ञि । इति धनर्थवर्गमूले ।

रूपसङ्कलनव्यवकलने करणस्त्रुतं उत्तार्थम् । स्त्रयोगे वि-योगे धनर्थं तद्यैव च्युतं शून्यतस्त्रहिपर्यासमेति । उदा०। रूपत्रयं स्तं जयगं च स्तं च किं स्तात् स्त्रयुक्तं वद खा-च्युतं च । न्यासः इ३० इ४० इ४० इ४० एतानि स्त्रयतान्य-विक्रान्त्येव । इ३० इ४० इ४० इ४० एतानि स्त्राज्ञरुतानि इ४० इ४० इ४० विप्र्यक्तानि” ।

“वेदं गुणं गुणं वेदं वर्गं मूलं पदं लक्षितम् । स्त्रयं स्तं स्तमृणं कुर्यादुद्देशे राशिप्रसिद्धये” छीला० ।

ऋणकाति ति । करणद्वयफलप्रदा कातिः स्तुतिर्थस्त । अवश्यफलदायकस्त्रुतिशब्दिनि “सायहिस्त्रयकातिमदा-स्त्रम्” इ० ८,९१,१२ । करणकातिः करणद्वयफल-प्रदस्त्रुतिकः भा० ।

ऋणस्त्रय पु० व्यपमेदे “करणस्त्रयस्य प्रवता मध्यानि” इ० ५, १०,१२, “करणस्त्रयस्यैतामकस्य राज्ञः” भा० करणस्त्रये राजनि करणमानाम्” इ० ५,२०,१४ ।

ऋणचित् उ० करणमिति चिनोनि चि-क्रिप् । करणस्त्रे स्त्रोहकामस्याधायके यजमाने । “स करणपिण्डया ब्रह्म-स्त्रतिः” इ० २,२३,१७ । करणचित् स्त्रोहकामस्त्रमिति चिनोनि भा० ।

ऋणदास इ० करणस्त्रय मोक्षेन ज्ञतोदाशः । दासमेदे ।

“करणजातस्त्रया क्रीतो जयोदायादुपागतः । धनाकाळ-मृणतादार्थिः स्त्रमिना च वः । मोक्षितो महत्त्व-पौद्युद्धे माप्तः पणे जितः । तवाहिमित्युपगतः प्रबल्या-वितिः दत्तः । भक्तदासव विज्ञेयस्त्रैव बद्धाहृतः । विक्रेता चामनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्त्रताः” नारदः ।

“म्टेदा स्त्राज्ञातो गर्हजातः । क्रीतोमूल्येन, लक्षः प्रति-प्रयादिना । दायादुपागतः पिलादिदासः । अनाका-लम्भतोदुभिक्षे यो दावस्त्राय मरणाद्रक्षितः । आहितः स्त्रमिना धनयहेनाधितां नीतः । करणमोक्षेन दास-त्वमन्युपगतः करणदासः” मिता० ।

ऋणभद्रकुण्ड उ० स्त्रयं परकर्त्तयं मर्मवेति कुण्डति कुण्ड-

चुप्तमेति स०। प्रतिभुवि (जामिन्) शब्दर०। स एहि परकोवर्ण स्या मटीयत्वेन ख्यापयतोति तस्य तथात्यस् ।

ऋणमार्गय ष० ऋणं ३. ५गते परं खगत्वेन प्रार्थयते मार्ग-ख्यु ईत० । (जामिन) प्रतिभुवि हारा० ।

ऋणमुक्ति स्तो ऋणाच्चुच्छेऽनया सुच-करणे किनू । ऋण शोधते लिका० । ऋणमोक्षोऽप्यत्र हारा० ।

ऋणमोचन न० ऋणात् भोवयति सुच-ख्य-ख्यु ५८० । काशीस्ये तीर्थमेहे काशीखण्डे प्रसिद्धम् ।

ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम् । ऋणयह्य-सूचके व्यवहारोपयोगिनि (खत) (तमःसूक) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रमेहे । तद्वेष्टनप्रकारादि मिता० दिश्यते गथा 'तत्र लेख्यं' दिविधं शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते । तद्व दिविधम् स्वहस्तकतमन्यकात् चेति । तत्र स्वहस्तकतमशाक्तिकम्, अन्यकात् सशाक्तिकम् । अनयोद्य देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् यदाह नारदः । "लेखन्तु दिविधं श्वेयं स्वहस्तान्यकात्" तथा । अशाक्तिमत्वाक्तिमङ्ग शिद्धि-द्वैश्यस्तेक्षयोरिति" तत्वान्यकतमाह । "वः कविद्योनिष्ठातः स्वरच्चा तु परस्परम् । लेखन्तु साक्षित् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या० । धनिकाधमर्योर्योर्यो हिरण्यादिः परस्परं स्वरच्चा इयता कालेनतावहे यस्मि तोयती च प्रतिमासं दिविरिति निष्ठातो व्यवस्थितः तस्मिन्द्वये कालान्तरे तप्रतिपत्तो वस्तुतस्यनिर्णयार्थं लेख्यम् साक्षिमद्वक्तव्याच्याक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वो वर्णिन् तद्विकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति वाप्तव कार्यं कर्त्तव्यम् । उक्तव्याच्याः साक्षिषो वा कर्त्तव्याः "कवाँ तु यत्कात् कार्यं" सिद्धार्थनस्य साक्षिषः। प्रवर्त्तने विवादेषु लक्षणं वाप्तेषु लक्षणं वाप्तेषु लक्षणिति" अरणात् । अपि च "समामासतद्वाहनामजातिस्थगोत्रके । सबद्धाचारिकामीयपितृनामादिविक्षितम्" या० समा संवत्सरः मासः चैत्रादिकार्द्वः पक्षः शुक्लः लक्षणो वा अहस्तियः प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्योर्योः । जातिः ब्राह्मणादिः स्वगोत्रं वागिडादिगोत्रमेतेः समादिभिर्विक्षितम् । तथा सबद्धाचारिकं बहुचारिदिशाखाप्रयुक्तं यशनाम बहुचः बठ ईति । आत्मोयपितृनाम धनिकर्दिकपितृनाम । आदिप्रहणाद्य जाति संख्याचारादेवंह्यम् । एतच्चिक्षितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः । किञ्चु 'समाप्तेऽर्थे लक्षणो नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । मतं लेखपत्रलक्षणं यद-

त्रोपरि लेखितम्" या० धनिकाधमर्योर्योर्योःर्थः स्वरच्चा व्यवस्थितः तस्मिन्द्वये समाप्ते लिखिते लक्षणो अधमर्योनामात्मीयं स्वहस्तेनाक्षिङ्गेष्ये यदुपरि लेखितं तन्मासूक्त-प्रत्यक्षं सतमभिप्रतिमिति निवेशयेत् पत्रे लिखिते । तथा "साक्षिण्यस्य स्वहस्तेन पितृनामप्रूर्वकम् । अबाहम-सूक्तः साक्षो लिखेत्युरिति ते समा॒" या० । तस्मिन् लेख्ये वे साक्षिषो लिखिताः तेऽप्यात्मोयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्द्वये व्यवस्थको देवदत्तः साक्षोति स्वहस्तेनैकक्षयो लिखेत्युर्ते च समाः संख्यातो युच्यते कर्त्तव्याः । यद्यधमर्यः साक्षो वा लिपिनो न भवति तदाधमर्योऽन्येन साक्षो च साक्षिण्यलरेण सर्वसाक्षिष्ठिधौ स्वमतं लेखयेत् । यथा-ह नारदः "व्याप्तिपत्रं लक्षणे यः स्वात् स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षो वा साक्षिण्यस्य न सर्वसाक्षिष्ठीपतः" इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्यात्ताहात्मकस्तुता॒" लिखितं इत्युपकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" याम ततो लेखको धनिकाधमर्यकाभ्यासमाध्यां प्रार्थितेन मयाऽहकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रहस्तुता॒ एतद्वेष्यं लिखित-मित्यने लिखेत्" साम्प्रतं स्वकात् लेख्यमाह । "विनापि साक्षिभिङ्गेष्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् । तद्प्रमाणं स्वतं लेख्यं बलोपविकाताहते" या० । यज्ञे लंगं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्येन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्वतं सम्बादिभिः । बलोपविकाताहते । बलेन बलात्कारेण, उपविना रुद्धोभक्तोषमयमदादिवक्तव्येन यत्कात् तत्त्वाहिना । नारदोऽप्याह "महाभियुक्तस्त्रीबाह्यवलात्कार-कात् च यत् । तद्प्रमाणं लिखितं भयोपविकातन्त्वेति" । तद्वत् तत् स्वहस्तकात् परहस्तकतद्व यज्ञे लेख्यं देशाचारानुसारेण सबन्धकर्त्रव्याहारे बन्धकर्त्रव्याहारयुक्तमर्थकमाप्तिर्विमेन विष्णवरापरिलोपेन च लेख्यमित्यावच्च उनः साधुशब्दैरेव प्रातिसिक्तिदेशभाषयापि लेखनीयम् यथाह नारदः "देशाचाराविश्वद्व यहात्काविविष्ववक्ष-णम् । तद्प्रमाणं स्वतं लेख्यमित्युपकमाक्षरमिति" । विष्णानं विष्णिरावेदिविष्णिराधीकरणनस्य चक्षयम् गो-आधिभोग्याधिकाक्षरतमित्यादि तद्वक्तं विष्मष्ट व-क्षिंस्तद्वक्ताविष्णिराधीकरणम् । अविलुप्तकमाक्षरम् अर्थानां क्रमः क्रमशाक्तराणि च क्रमशाक्तराणि अविलुप्त-क्रमशाक्तराणि यस्मिंस्तद्वक्तमाक्षरम् । तदेव भूतं लिखितं प्रमाणम् । राजशासनवक्ष साधुशब्दनियमोऽन्ते लेखितायः । लेख्यपत्रस्तेन लेख्याहृष्टममृणं लिभि-

रेव देयमित्याहुः “क्षणं लेख्यकृत्” देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । यथा साक्षादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृतमप्याहृत्पुत्रतत्पूर्वैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरति नियम्यते । न तु पुत्रपौत्रैर्क्षणन्तेयमित्यविशेषेणार्थमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढमस्यैतेष्वर्गस्य पत्रारुद्धरणविषये स्फृत्यन्तरप्रभवाभयवादगङ्गामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि पत्रवलक्षणमभिधाय काव्यायनेनाभिहितम् “एवं कालमतिक्रान्तं पिण्डाणां दायते क्षणमिति” । इत्यं पत्रारुद्धरमितिक्रान्तकालमपि पिण्डाणां सम्बन्धित दायते । अत पिण्डाणमिति बहुवचनर्निदशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्छुर्थादिर्दीर्घ्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि “लेख्यं यस्य भवेद्दस्ते लाभन्तस्य विनिर्दिशेदिति” । अतापि यस्य हस्ते पत्रमन्ति तस्यरूपाभ इति साभान्त्ये न चतुर्थादिभ्योपृथग्भास्त्रोति प्रतीयते । अतस्येतदाशङ्कानिदृत्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयन्त्य योगीश्वरवचनातुरसारेण योजनीयम् । अस्यापवादमाह “आधिस्तुभुज्यते तावद्यावत्तच्च प्रदोयते” । सबम्बन्धेऽपि पत्रारुद्धरेण त्रिभिरेव देयमिति नियमाद्यापकरणानधिकारेणादिध्याहरणेऽप्यनिकारप्राप्नोतिरुद्धरण्यते । यावद्गतुर्थेन पञ्चमेन वा क्षणं न दोयते तायदेवाधिर्मुच्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेयधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्ययुक्तमेव “फलभोग्यो न नश्यतीति” सत्यम् । तदप्यतिथिच्छस्यपवादित्वने पुरुषव्यविषयमेव स्थादिति सर्वमनक्षयम् । प्राप्तिक्रिया परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति । “देशान्तरस्य इक्ष्वेष्ये नटोन्मृदे हृते तथा । भिञ्चे इग्धेऽप्यथा किञ्चे लेख्यमन्यन्तु कारवेत्” या० । व्यवहाराक्षमेव पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्मन्तप्रवृहत्तदेशान्तरस्ये पत्रे इक्ष्वेष्ये इटानि सन्दिहरमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिखन्तराण्यपदानि वा यस्मिन्स्तमिन् इक्ष्वेष्ये न देव काचवयेन, उन्मृदे मसीदौर्बल्यादिना, मृदिते लिप्यते, हृते तस्करादिभिः, भिञ्चे विद्धिते, दग्धे अग्निना, किञ्चे हिधाभूते सति हि-भवति । एतच्चार्थिमत्यर्थिनोः परस्परानुभौतौ सत्यां विमत्यान्तु व्यवहारप्राप्तौ । देशान्तरस्यपत्रान्यनाध्यापेक्षया कालोदातव्यः इदेशावस्थ्यते न देव वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्मयः कार्यः । यथा ह नारदः “लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्षे इक्ष्विते हृते । सबस्तुकालक-

रणमस्तोद्रष्टुदर्शनमिति” । सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्यान्यनाय कालकरणं कालावधिर्दीतव्यः असतः पुनरधिद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमाप्न कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिवेष्वन निर्णयः कार्यः । “अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेदिति” अरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं वेत् स्वहस्तिसिद्धितादिभिः शोधनीयम् “सन्दिग्धनेत्यगुह्यदिभिः स्थात् स्वहस्तिसिद्धितादिभिः क्षिप्राप्निक्याचिङ्गं संबन्धाभयमहेतुभिः” या० उक्ते ।

ऋणादान न ० क्षणमादोयते यत्र । स्वयुतो अष्टादशविवादान्गते व्यवहारमेव “तेषामाद्यमृणादानमित्यादीनि अष्टादश व्यवहारपदानि सत्तुना दर्शितानि । तद्वच्चादि नारदादिवाक्येन मिता० दर्शितूं यथा “अधुनादाटशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति । ‘व्यशेतिभागो इद्धिः स्थादित्यादिना मोच्य चापिष्ठलदुत्पत्ते प्रविष्टे हिगुणे धने’ इत्येवमन्तेन । तच्चार्थादानं सप्तविषयम् । इदंश्वयन्तेयमीडाशमदेयमनेनाधिकारिण्या देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यव्यये पञ्चविषयसूत्रमण्ये दानविधिरादानविधिश्चेति॑ दिविषयमिति । एतच्च नारदेन स्थैरीकृतम् “क्षणन्तेयमदेयम्भवेन यत्र यथा च यत् । दानयहणधर्मश्च क्षणादानमिति स्फृतमिति” तत्र प्रथमसूत्रमण्ये स्थानविधिमाह तत्पूर्वक्त्वादित्वेषाम् । “व्यशेतिभागो इद्धिः स्थासिमासि सबन्धके । वर्णकमाच्छ्रुतं दिविचतुष्पञ्चकमन्यथा” या० “सासिमासि प्रतिमासि विद्यासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् बन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तमिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमोभागो इद्धिर्म्या भवति । अच्चया बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रेषणे दिविचतुष्पञ्चकं शतं भर्त्यं भवति । ब्राह्मणेऽधर्मण्ये दिकं गतम्, त्वित्रे त्रिकं, वैश्ये चतुर्थकं, शुद्रे पञ्चकं, सामिमासीयेव । द्वौ त्री ल्यो वा चत्वारो वा पञ्च वा दिविचतुष्पञ्चाः दिविचतुष्पञ्चाः अग्निन् शते इद्धिर्म्या भवते इति दिविः चतुर्पञ्चकं शतम् । “तदस्मिन् इड्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति (पा०)कृन् । इत्यं द्विमर्मसिमासि गृह्यत इति कालिका । इयमेव उद्दिहिं वसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाण्या कायिकाभवति तथा च नारदेन “कायिका कालिका चैव कारिता॒ तथाऽपरा । चक्रउद्दिष्य शास्त्रे पु तस्य उद्दिष्यतुविधा”

इत्युद्घोत्तम् “कायादिरोधिनो शब्दत्यगप्रापादादि; कायिका। प्रतिमासं स्ववल्लो या उद्घिष्ठा कालिका मता। उद्धिः सा कारिता नाम यर्थिकेन स्वयं छता। उद्गेरपि उनर्द्धिः-स्वकृद्गिरुदाहृतेति”। गटहीत्विशेषेण उद्धः प्रकारान्तरमाह। “कालारगास्तु दशकं साकुद्रा विंशकं शतम्” या०। कालारभरगत्यत्वं गच्छल्लीति कालारगाः ये उद्धाः धनं गटहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राप्ताधनविनाशयहास्यान् प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः। ये च बहुद्वगामे विंशकं शतं मासिमासोत्त्वे च। एतदक्षम्भवति कालारगेभ्यो दशकं शतं साकुद्रेभ्यस्य विंशकं शतम् उत्तमर्थं व्यादद्यात् भूजविनाशस्यापि शद्वितत्वात् इति। इदानीं कारितां उद्घिमाह। “दद्युर्वा स्वकृतां उद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु” या०। “सर्वे ब्राह्मणाऽद्योऽधर्मर्थाण्डवन्धके उच्चन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां उद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः। क्वचिदक्षतापि उद्घिर्भवति यथाह नारदः “न उद्धिः प्रीतिदक्षानां स्वादनाकारिता क्वचित् अनाकारितमर्थूद्धैः वल्लराङ्गिहित्तुं” इति। यस्तु याचितकं गटहीत्वा देशान्तरं गतस्तु प्रति काल्यायनेनोक्तम्। “यो याचितकमादाय तददर्श्वा दिग्ं ब्रजेत्। कर्हुं यं वल्लरात्तस्य तड्डकं उद्घिमाप्नुयादिति” यश्च याचितकमादाय याचितोऽधरकर्त्वा देशान्तरं याति तस्मै प्रति तेन्योक्तम्। “कर्तोऽग्नामदक्ष्यां यो याचितस्तु दिग्ं ब्रजेत्। कर्हुं मासवयात्तस्य तड्डनं उद्घिमाप्नुयादिति” यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारस्य उद्धिं दायेद्वाजा। यथा ह “स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित्। तन्नोऽकारितां उद्घिमनिक्षलं च दापयेदिति”। अनाकारित उद्गेरप्रयादो नारदेनोक्तः “परगम्मत्यम्भुतिन्योषोद-गुद्धोयस्य प्रकल्पितः। उद्धादानाक्षिकप्रया वर्जन्ते नाविव-चिताः”। अविविक्षिता अनाकारिता इति। अधुना इव्यविशेषे उद्घिविशेषमाह। “सन्ततिस्तु परगुस्तीयास्तु” या० “पन्नुनां स्त्रीणां सन्ततिरेव उद्धिः पन्नुनां स्त्रीणास्मोवच्चास्मर्थस्य तदपुष्टिसन्तिकामस्य प्रयोगः सम्भवति। य-हयस्त्री श्रीरपरिचर्यार्थिनः। अधुना प्रयुक्तस्य इव्यस्य उद्घिप्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कथा इव्यस्य कियती परा उद्घिरित्यपेक्षिते आह “रसस्यादगुणा परा। वस्त्रधान्यहिरण्यानां ब्रह्मतुस्त्रिदिगुणा परा” या०। “रसस्य तं ब्रह्मादेव्युद्घियस्यमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया।

उद्धाः उद्घमानस्यादगुणा उद्धिः परा नातः परं वर्दते। तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चरुर्गुणाः त्रिगुणा-दिगुणा च उद्धिः परा। वस्त्रेन तु रसस्य त्रैगुण्यसक्तम् “दिगुणं चिरगत्य त्रिगुणं धान्यस्तु धान्यनैव रसा व्य-ख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतं त्रितयमस्यु-ष्मितिं”। मतुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च पञ्च-गुणत्वसक्तम्। “धान्ये शहे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्च-तासिति” शहः लेवफलं पुष्पमूलफलादिति। लवेभेष्योषां चमरोकेशादि। वाह्योवर्तीवर्द्धतुरगादिः। धान्यशद्वद-वाह्यविप्रया उद्धिः पञ्चगुणत्वस्त्रित्वामतीति। तत्राधमर्थ-योग्यतावशेन दुर्भिक्तादिकालवशेन च व्यवस्था द्रवद्या। एतच्च सकृतप्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम्। उद्ध-वान्नरसङ्कुम्भेन प्रयोगान्नरकरणे तस्मिन्देव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्नरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यात्मकम् पूर्ववर्द्धते। सकृतप्रयोगेऽपि प्रतिदिनस्तु प्रतिमासम्भवति वदत्सरं वा उद्धाराहरणेऽधर्मर्थदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात् पूर्ववृहत्तद्वारा सह द्वैगुण्यसक्तम् यद्वित एव यथाह मतुः “कुसीदद्विद्वैगुण्ये नात्येति सकृदाहृता”। सकृ-दाहृतेव्यपि प्राप्तोऽस्ति। उपचयार्थं प्रसुकं द्रव्यं कुसी-दन्तस्य उद्धिः कुसीदद्विद्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि सकृदाहृता सकृदाम्भुक्ता पुरुषान्नरसङ्कुम्भ-आदाहृता द्वैगुण्यसम्भवेति। सकृदाहृते ति पाठे शनैः प्रतिदिनस्मृतिमासः प्रतिवृत्सरं वाऽधर्म-र्णादाहृता द्वैगुण्यसम्भवेति व्याख्येयम्। तथा गौतमेनायत्कम् “चिरस्थाने द्वैगुण्यस्तु प्रयोगस्येति” प्र-योगस्येत्वे कवचनन्देशात् प्रयोगान्नरकरणे द्वैगुण्यातिकूमोदभिप्रेतः। चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैः शनैऽद्वै-यं हये द्वैगुण्यातिकूमोदशितः। क्षणप्रयोगधर्मी उक्ताः साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य यद्विष्ठर्मी उच्यन्ते। “प्रपञ्चं साध्यवर्धनं न वाच्यो न्यपतेभवेत्। साध्यमानो न्यपत्त्वाच्च न दण्डयोदायस्त्रै तड्डनम्” या०। प्रपञ्चसम्भुपगतमधमज्ञेन धनं साज्ञादिभिर्भावितं साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिर्भावयैः उत्तमर्थो न रपतेन वाच्योनिवारणीयो न भवति। धर्मादयस्योपयाया मतुना दर्शिताः। “धर्मेण व्यवहारेण लक्ष्मेना-चरितेन च। प्रसुकं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति” धर्मेण प्रीतियुक्तेन सामवचनेन, व्यवहारेण सकृदिक्षेचाद्य-पायेन, बलेन उत्पादित्याजेन भूषणादेयं हयेन, आचरि-तेन अभोजनेन। पञ्चमेनोपायेन बलेन निगदवन्धनादिना

धर्मचर्यार्थं प्रयुक्तं इव्यमेतैरुपायैराक्षसात्कुर्यादिति । प्रपञ्चं साध्यवश्यं न वाच्य इति वदन्प्रतिपञ्चं साध्यन् राजा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टोक्तव्याल्यावदेन ‘योऽव्येद्योधनो कञ्चुडणिं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थात् स हीयेत तत्स्मां प्रामुख्याहमिति’ । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपञ्चमर्यं साध्यमानो वाच्यमानो नृपं गच्छेत् । राजानमभिगम्य साध्यवलमभिव्युक्ते स दण्डो भवति शक्तिनुमारेण । धनिने तहनन्दाप्यच्च । राजा दापने च प्रकारादग्निः “राजा तु स्वामिने विप्रं साक्षेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चाच्यांसु दण्डान् सम्पूर्ण दापयेत् । रिक्तिनं छहृदं वापि क्लेनैष प्रदापयेदिति”या० साध्यमानो व्यपञ्चक्तेदित्येतत् सृत्याचारव्यपेतेनेवस्य प्रत्युदाहरणं बोद्यत्यम् । बञ्जपूत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्त्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दध्योराच्चेत्यपेत्यत आह ! “गटहीतात्क्रमाहाष्योधनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा त्राज्ञाणायैव नृपते स्तदनन्तरम्”या० समानजातीयेषु येनैव क्रमेण धनं ग्रहोत्तरेनैव क्रमेणाधमर्णिको दाध्योराजा, भिञ्जातीयेषु त ब्राज्ञाणादिकमेय । यदा तु पुनरुत्तरमर्णी इर्वतः प्रतिपञ्चमर्यधर्मादिभिरुपायैः साध्ययित्वयक्त, वनु राजा साधितार्थैभवति तदाऽधमर्णस्य दण्ड-घृतमर्णीस्य च भृतिदानमाह “राजाऽधमर्णिकोदाध्यः वाधिताहशकं शतम् । पञ्चकञ्च शतन्दायः प्राप्ताच्याहात्मर्णिकः”या० । ‘वधमर्णिकोराजा प्रतिपञ्चार्थात्माधिताहशकं शतं दाध्यः’ प्रतिपञ्चस्य साधितस्यार्थस्य दशम-मर्णं राजाधमर्णिकाहग्रहयेण गट्ठीयादित्यर्थः । उच्चतमर्णिकस्तु प्राप्तार्थः ‘पञ्चकं शतं भृतिरुपेण दाध्यः साधितस्यार्थस्य विश्वितमस्यागम् उत्तमर्णाद्वाजा-भृत्यर्थं ग्रहीयादित्यर्थः । अप्रतिपञ्चार्थसाधने त दण्डविभागो दर्शितः “निर्वदे भावितोदद्यात्”इत्यादिना । स-धनमधमर्णिकम्भयुक्तमधुना निर्द्वन्नमधमर्णिकम्भयाह । “हीनजातिस्परिक्तीप्रमृणार्थं कर्म कारयेत् । ब्राज्ञाणसु वरिद्योगः शनैऽप्यो यथोदयस्”या० । ब्राज्ञाणादिजाति-उत्तमर्णो हीनजातिं ज्ञवियादिम्परिक्तीर्थं निर्द्वन्नमृ-णार्थम् ग्रन्थिनृत्यर्थं कर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत्तत्कुद्धाविरोधेन । ब्राज्ञाप्तः पुनः परिक्तोषो निर्द्वन्नः शनै-वयोदयः यथासम्भवमृण्टन्दायः । अत्र हीनजाति-यव्यहर्षं, समजातेरव्यपक्ष्यत्यमतश्च समजातिमपि परिक्तीर्थं वयोर्वितं कर्म कारयेत् । ब्राज्ञायव्यहर्षं च अयोजाते

रुपलक्ष्यमतश्च ज्ञवियादिरपि त्रीणो वैश्यादेःशनैःशनैः-हर्षाभ्योव्यधोदयम् एतदेव स्पष्टीकृतं महुना ‘कर्मणा पिपि समझ्याद्वनिकेनाधमर्णिकः’ । समाऽपक्षेष्टजातिश्च ददा क्षेयांस्तु तत्त्वनैरिति’ । उत्तमर्णेन सम्बन्धित्वा निष्ठत्वात् भर्त्यादिभमर्णस्याव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः । किञ्च ‘दोयमानं न गट्ठाति प्रयुक्तं यः स्व-कव्यनश् । मध्यस्यस्यापितं तत्स्वाहर्षते न ततः परम्’या० उपचर्यार्थं दत्तं धनमधमर्णेन दीयमानसुत्तमर्णाद्विक्षितो भावादिति न गट्ठाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्यहस्ते स्थापित सात्तदा ततः स्यापनादूड़े च वर्द्धते । अथ स्यापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्द्धते एव । इदानोन्त्यमृणं यदा येन च देयत्वाह । “अविभक्ते कुटुम्बार्थे यद्यन्तु कृतमृवेत् । दद्युत्तदक्तिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिन्”या० अविभक्ते बुद्धिभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यडणं कृतलडणं कुटुम्बी दद्यात्तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तदक्तिनः सर्वे दद्युः । येन देय मित्यत्र प्रद्युदाहरणमाह । “न योषित् यतिपुत्राभ्याच्च पुत्रेण कृतमृत्युता न दद्यात्तया भायोकृतमृतिन् दद्यात्कु-टुम्बार्थादिति इति सर्वे शेषमतश्च कुटुम्बार्थं” येन केवलिपि कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् “कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यव-हारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तत्र विद्वान् विचारयेत्”इति मनु (अध्यधीनः दासः) । तदभावे तद्यात्यहरै-देशमिति उक्तमेव । एतपौत्रैर्क्षण्डेयमिति इत्यात्रित तस्य पुरस्तादपवादमाह ‘सुराकामद्युतकृतन्दण्डरुक्तावशिष्टकम् । दृष्टादानलभ्यैवह सुवोदद्यात्र पैठकम्’या० सुरापाणेन यत् कृतमृणं कामकृतं स्वैव्यसनेन कृतम् । द्यूते परालयनिहत्तं दण्डशुल्कयोरविषयं दृष्टादानं धूर्त्तवान्द-मझादिभ्यो यत् प्रतिज्ञातम् ‘धूर्त्ते वन्दिनि सङ्गे च कुर्वद्ये कितवे शठे चाटचारण्यचौरेषु दत्तं भवति नि फलमिति’ चारणात् । एतद्यमुपिला कृतं पुत्रादः गौणिकादिभ्यो न ददात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टक-मित्यशिष्टप्रवृत्त्यात् सर्वं दातव्यमिति न सन्वयम् “दण्डं वा दण्डयेषु वा शुल्कनक्षेत्रे पमेव वा । न दातव्यन्तु पुत्रेण यत्र न व्यवहारिकम्”रत्यौशनः चारणात् । गोतमेनाम्युक्तम् “मद्यशुल्कटातदण्डा न पुत्रामध्यादेहुरिति” ।

न उव्वशोपरि भवनीयद्यः । अनेनादेयमृणसुकम् । न पतिः स्वोक्तं तथेयसापवादमाह । “गोपशौचिङ्गकशैलू-
वरजकव्याधयोविताम् । ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यसा-
हुस्तिस्तदाश्रया” याऽ । गोपो गोपातः शौचिङ्गः
हुराकारः शैलूपूनटः रजकोवस्त्वाणां रङ्गकः । व्याधो-
मृणयुः एवां योविद्विर्यद्वयं कृतन्तपतिभिर्देवं यसात्ते षां
दृच्छिर्जीविनं तदाश्रया योविदधीना । यसाहुत्ति-
स्तदाश्रयेति हेतुव्यवदेशादन्येऽपि ये योविदधीनजीवि-
नस्तेऽपि योवित्कृतस्त्वयं दद्युर्तिं गम्यते । पतिकृत-
स्त्रायां न ददादियसापवादमाह “प्रतिपन्नं स्त्रिया-
देवं पत्न्या वा सह यत् कृतम् । स्वयं कृतं वा यद्यं
नान्यत स्त्री दातुमर्हति” याऽ । “स्मूर्वुणा प्रवत्स्थता वा
पत्ना नियुक्तया वृष्णदाने यत्प्रतिपञ्चत्वतिकृतमृणन्देवं
यज्ञं पत्न्या सह भार्यया कृतन्दपि भर्त्वं भावे भार्यया अ-
पुत्रया देयम् । यज्ञं स्वयमेव कृतस्त्वयं तदपि देयम् । ननु
प्रतिपद्मादित्वयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहा
भावात् उच्यते । “भार्या पुत्रश्च दासश्च व्य एवाधनाः
स्फूताः । यज्ञे समधिगच्छति यस्यैते तस्य तड्डनमिति”
वदनाचिर्धनलेभं प्रतिपद्मादिव्यदानशङ्कायाभिदृश्यते ।
प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन ख्याता-
दोनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्रमात्रप्रतिपादन-
परत्वात् । एतज्ञं विभागप्रकरणे स्मद्बोक्तिरिष्यते । नान्यत्
स्त्रीदातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेनवान्यत्वं प्रति-
वेधमिष्टेः । उच्यते ‘प्रतिपन्नं स्त्रिया देय पत्न्या वा सह
यत् कृतम्’ इत्यनयोरपवादार्थस्त्वयते । अन्यज्ञं सुराकामादि-
वचनोपात्तं प्रतिपञ्चमपि पत्न्या सहकृतमपि न देयमिति ।
पुनरपि यद्यं दातव्यं येन च दातव्रं यत्र च काले
दातव्रं तत्त्वितव्यमाह “पितरि प्रोपिते प्रेते वरुणनाभि-
परिष्टुते । पुत्रपौत्रैर्कृत्यन्देयं निङ्गवे सार्चिभावितम्” याऽ ।
पिता वर्दि दातव्यमृणमदन्या प्रेतो दूरदेशङ्गतोऽविकितस-
नोव्याध्याद्यभिमूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण
पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रेन पौत्रलेन च । तत्र
क्रमोऽप्यमेव पितृभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण
पौत्रेण वा निङ्गवे कृतेर्धिना साच्चादिभिर्भावितमृणन्देयं
पुत्रपौत्रैर्त्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोपितं इतेऽनावदकं
कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो दृष्टव्यः । “नार्यांकं संवत्स-
रादिंशात् पितरि प्रोपिते सुतः । ऋणं दद्यात् पितृव्ये
वा ज्येऽन्ने भ्रातर्यथापि वेति” प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकावस्तु

न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्ते-
नैव दर्शितः । “गर्भस्यैः सदयो ज्ञेय आष्टमाहत्यरा-
च्छिशः । बाल योषोङ्गशाहर्षात् पौगशङ्गशेति यद्वत्ते ।
परतो व्यवहारतः स्वतन्त्रः पितराहत इति” । यद्यपि
पितृमरणाद्वृज्जं बालोऽपि स्वतन्त्रोजातस्तथापि न कृत्याभाग्
भवति । यथा ह “अप्राप्तव्यवहारस्तेत् स्वतन्त्रोऽपि हि
मर्यमाकृ । स्वातन्त्र्यं हि स्वतं ज्येष्ठे ज्येष्ठं गुणवयःकृत-
मिति” । तथा चासेधाहाननिवेष्व दद्यते । “अप्राप्त-
व्यवहारस्य दूतोदानोन्मुखो व्रतो । विषमस्यस्य नासेष्यो
न चैतानाहृवेन्द्रपः” इति तस्मात् । “अतः पुत्रेण जातेन
स्वार्थस्तस्त्वज्य यत्रतः । ऋणात् पिता मोचनीयोव्याधा
नोनरकं व्रजेदिति” । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन
निष्पद्येनेति व्याख्येयम् । आदै तु बालस्यापि अधिकारः
“न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्वं स्वधानिनयनादिति” गौतम-
स्त्रारणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्णेशाहृहवः पुत्रा यदि
विभक्ताः, स्वांशाकुरुप्रेण्यं दद्युः । अविभक्ताश्चेत् सम्भूय
सस्त्वानेन, गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूतएव
ददादिति गम्यते यथाह नारदः “अत र्जुं पितः
पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्मां
चोदहते भुरमिति” । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्कृत्यं देय-
मित्यविशेषे शोकम् । तथापि पुत्रेण यथा पिता सङ्गितन्द-
दाति तथैव देयं पौत्रेण तु सम्भूतस्य टातव्यं न र्यादिरिति
विशेषोऽवगत्यव्यः । “ऋणमात्रीयवत् पितृं पुत्रैर्देयं वि-
भावितम् । पैतामहं सम्भूतेयं देयमेवं तत्सुतस्य तु” इति-
हस्तिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात्
साक्षिभावितमित्यव शाक्षियहणं प्रभाशोपलक्षणम् । सम्भू-
त्यावद्गृहीतं तावदेव देयं न इदः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्या-
देयमग्नहीतधनस्य । एतज्ञोक्तरस्त्रोक्ते स्वर्णयिष्यते । ऋ-
णापकरणे ऋणो तत्सुतः पौत्र इति व्यतः कर्त्तरोद-
र्घिताः तेवाच्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ।

इदानीं कर्त्तव्यन्तरसमवाये च क्रममाह । “ऋक्यथाह
ऋणं दायोयोषिद्व्याहस्तथैव च । पुत्रोऽनन्यत्वान्निनदव्यः
पुत्रहीनस्य क्रक्षिनः” याऽ । अन्यदीयं इत्यमन्यस्य
क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्त्रीयं भवति तदक्षं विभागहारेश
क्रक्षं गृह्णातीति क्रक्षयाहः स ऋणं दायः । एतद्गृही-
त्वान्ने यदीयन्द्रव्यं रिक्यवृक्षप्रेण गृह्णाति स तदकृतम्
ऋणं दायो न चौरादिरिति । योपितं भास्त्रां गृह्णातीति
योषिद्व्याहः स तथैव ऋणं दायः । यो यदीयां योषितं

गद्धाति स तत्क्रतमृणं दायः योवितोऽविभाज्यद्रवत्वेन
क्षक्षयपदेशानहृत्वाङ्गेदेन निर्देशः । उत्तरानन्याश्रितद्रव्य
च्छणं दायः क्षन्यमाश्रितमन्याश्रितम् भावपिहसम्बन्धि-
द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रित
द्रव्यः उत्तरोनस्य चक्रथिन चक्रणं दाय इति सम्बन्धः ।
एतेवां समवाये क्रमशः पाठकमेव चक्रथिन चक्रणं दाय-
स्तदभावे योविद्युपाहस्तदभावे (तथाभूतः) उत्तर इति ।
नन्वेतेवां समवाय एव नोपपद्यते । ‘न भावतरो न
पितरः, उत्तरा चक्रयहराः पितुरिति’ उत्ते सत्यन्यस्य
चक्रयपहण्यासम्भवात् । योविद्युपाहोऽपि नोपपद्यते
‘न हितीयस्य साक्षीनां क्वचिद्दर्तीपदित्यते’ इति अर-
णात् । तदर्थं उत्तो दाय इत्यप्युक्तं उत्तपौत्रैर्चक्रणं
देवमित्यक्त्वात् । अनन्याश्रितधन इति विशेषणस्थनर्थ-
कम् उत्ते सति इत्यसान्याश्रयणासम्भवात् सम्बन्धे च
चक्रययाह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् उत्तरोनस्य चक्रथिन
द्रवेतदपि न वक्तव्यम् । उत्ते सत्यपि चक्रययाह चक्रणं
दाय इति स्थितसति उत्ते चक्रययाहः सुतरां दायः
इति सिद्धेतेति । अबोच्यते । उत्ते सत्यन्यस्य चक्रय-
याही सम्भवति क्लीवादोननुकर्त्य ‘भर्त्यासु
निरंशका’ः इति वक्ष्यति तथा “सर्वांपुत्रोऽप्यन्याय इत्तो
न लभेतेति केवामिति” गौतमवचनात् । अतश्च क्लीवादिषु
उत्ते चु सत्यन्यायहरे च सर्वांपुत्रे वति चक्रययाही
पितृव्यतपुलिगदिः । योविद्युपाहो यदपि शास्त्रविरोधेन
न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिक्रतर्णापक-
रणाधिकारी भवत्येव । योविद्युपाहो यदपि शास्त्रविरोधेन
नामनिमां गद्धाति, यस्य उन्नर्भांलिङ्गाणां प्रथमाम्,
यथाह नारदः “परपूर्वाच्चियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता
यथाक्रमम् । उन्नर्भूस्त्विधा तासां स्वैरिष्यो तु चतुर्विधा ।
क्षन्यवाऽक्षतयोनियां पाणिपहण्डुष्टिता । उन्नर्भूः प्रथमा
प्रोक्ता उनःसंस्कारकर्मणा । देशसर्वानपेक्ष्य स्त्री युर-
भिर्या प्रदीयते । उत्पच्चाहसा उत्पच्चयभिचारा । ‘असत्तु
देवरेव स्त्री बाघवर्या प्रदीयते । सर्वांव चयिगडाय
सा ततीया भ्रोन्तिं ता । स्त्री प्रस्तुताऽप्स्तुता वा पव्य-
वेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं पथमा स्वैरिष्यो
तु सा । कौमारं पतिपृष्ठज्ञ या त्वन्यं पुरुषाश्रिता ।
उनःपत्न्यं गृहं वायात् सा हितीया प्रकीर्तिं ता

भर्त्यरि तु प्राप्नान् देवरादीनपास्य या । उत्पगच्छेत् परं
कामात् सा ततीया प्रकीर्तिं । प्राप्ना देवाङ्गक्रीता चु-
त्पिपासात्तरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्वीं प्र-
कीर्तिं । अन्तिमा स्वैरिष्योनां या प्रथमा चु उन्नर्भुष्टम् ।
चक्रणलयोः प्रतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः “इति । तथा-
न्योऽपि योविद्युपाहः चक्रणाकरणाधिकारी तेनैव
दर्शितः “या तु सप्तधनैव स्त्री सापत्या वान्यमायेत् । सो-
ऽस्या दद्याद्यस्य भर्त्यरुद्धजेद्वा तथैव ताम्” । प्रकटेन
धनेन सह वर्त्तत इति सप्तधना बहुधनेति यावत् । तथा
“चक्रयस्यापुत्राय स्तुतस्योपैति यः स्त्रियम् । चक्रणं वोदुः
स भजते सह चास्य धनं स्तुतमिति” । उत्तरा उन्नर्भूचनं
क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुपुत्रेषु चक्रया-
भावेऽप्यंशयहण्योग्यस्त्रैवण्यापाकरणाधिकारोनायोग्यस्या-
भावेरित्वेवमर्थम् । “उत्तरोनस्य चक्रथिन” इत्येतदपि
पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि चक्रयं गद्धन्ति तदेवं
दायानान्यथेवमर्थम् । उत्तपौत्रैव तु चक्रययहण्या
भावेऽपि दायाविव्युक्तम् वयाह नारदः “क्रमाद-
भ्यागतं प्राप्तं उत्ते यन्नर्वपुष्टुदृतम् । दद्युः पैतामहं पैत्राम-
स्तद्वर्त्यांचित्वर्त्यते” इति सर्वे च निरवद्यम् । यदा योवि-
द्युपाहाभावे उत्तोदाय इत्युक्तलस्याभावे योविद्युपाहो
दाय इत्युच्यते । उत्तरोनस्य चक्रथिन्देन योविदेवो-
च्यते “सैव चास्य धनं स्तुतमिति” अरण्यात् “यो यस्य
हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति” च । ननु यो-
विद्युपाहाभावे उत्ते चक्रणं दायः उत्तभावे योविद्युपाह-
ह इति, परस्वरं विरुद्धम् उभयसङ्गावे । क्षिद्वाप्य
इति, नैव दोषः अन्तिमस्वैरिष्योपाहिणः प्रथमपुनर्भू-
याहिणः सप्तधनस्त्रीहारिष्यशाभावे उत्तोदायः । उत्तभा-
वे तु निःननिरपययोविद्युपाहो दाय इति । एतदे-
वोक्तं नारदेन “धनस्त्रीहारिष्यताणास्त्रणभाग् यो धनं
हरेत् । उत्तोऽस्तोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनि-
उत्तयोः” । धनस्त्रीहारिष्यताणां समवाये यो धनं हरेत्
स चक्रणमाक् । उत्तोऽस्तोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च
स्त्रीधने ते विद्यते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीध-
निनोः असतोः यत्र एवण्माक् । चनिपुत्रयोरसता-
स्त्रीहार्यैवण्माक् स्त्रीहार्यभावे उत्ते चक्रणमाक् ।
उत्तभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभावपदिहारः पूर्ववत् ।
उत्तरोनस्य चक्रथिनः इत्यसान्याय व्याख्या, एते धन
स्त्रीहारिष्यताणां चक्रणं कस्य दायाः ? इति विवक्षायासुत्तम-

र्ण स दातुसदभावे तत्पुलादेः पुत्राद्यभावे कस्य दाच्या
इत्यपेत्रायामिदमुपतिष्ठते । पुत्रहीनस्य कृक्यिन् इति
पुत्राद्यन्वयहोनस्योत्तमर्णस्य य कृक्यो कृक्यथहण-
योग्यः समिरुद्गदितस्य कृक्यिनो दाच्याः । तथा च ना-
रदेन “ब्राज्ञयस्य तु यदृदेयं साच्यवस्य न चाक्षितः ।
निर्वापयेत् सकृत्येषु तदभावेऽस्य बन्धुम्” इत्यभिभायामिहि-
तम् “यदा तु न सकृत्याः स्वर्वं च सम्बन्धवान्वयः ।
तदा दद्यादुद्दिजेभ्यस्तु तेषु सत्स्वस्य विनिक्षिपेदिति” ।
अधुना पुरुषविशेषे कृत्यय हणप्रतिपेधनप्रसङ्गादन्वयदिपि
पतिषेधति । “भ्रातृणामय दम्भ्योः पितुः पुत्रस्य चैव
हि । प्रातिभावमृणं साक्षमविभक्ते न तु स्फुतम्” याऽ।
प्रतिभुवो भावः प्रतिभावमृण् । भ्रातृणां दम्भ्योः पितापु-
त्रयोश्च । अविभक्ते इव्ये इत्यविभागात् प्राक् प्रातिभावप्र-
मृणं साक्ष्यज्ञ न स्फुतं सक्षादिभिः । अपि ह प्रतिष्ठां
साधारणघनतात् प्रातिभावसाक्षित्योः पञ्चे इत्यव्ययाव-
सानत्वात् कृत्यस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्पराऽन-
तुभया अनुभव्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभावादि भवत्येव ।
विभागाद्बृद्धित्वा परस्परानुभवित्यतिरेकेणापि भवति । ननु-
दम्भ्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभावादिप्रतिपेधो न दुर्ज्यते
तयोर्विभागाभावेन विशेषणार्थक्याद्विभागाभाववच्च आप-
स्तम्भेन दर्शितः “जायापत्योर्च विभागो विद्यत” इति ।
सल्लं चौत्रस्तार्त्तगिनिसाधेषु कर्मसु तत्पलेषु च वि-
भागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु इत्येषु च । तथा हि
“जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इत्युक्ता किंमिति न विद्यत
इत्यपेत्रायां वैत्युक्तवान् “पाणियहणाद्वि सहत्वद्वर्ण-
सु तथा पुण्यफलेषु वेति” हि यस्तात् पाणियहणा-
दारभ्य कर्मसु सहत्वं अूयते “जायापती अग्निमाधी-
यातामिति” । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्नि-
साधेषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा “कर्मस्यात् विधा-
हानाविद्यादि” अरण्यात् विधाहसिद्धाग्निसाधेषु पूर्णिकर्मसु
सहाधिकार एव । अतस्मोभयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्मसु
पूर्णेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्भवते । तथा
पुण्यानां फलेषु स्वर्णादिषु जायापत्योः सहत्वं अूयते
“दिवि चौतिरजरमारभेतामित्यादि” । येषु प्रश्नयकर्मसु
सहाधिकारसेषां फलेषु सहत्वमिति बोहव्यम् । न पुनः
पूर्णानां भवेतु उक्तयानुभितानां फलेषु पूर्णिपि । ननु इत्यस्त्रामि-
त्वेषु पि सहत्वसक्तम् “इत्यपरिषेषु च न हि मर्तु-
र्विप्रवासे नैमित्तिकदाने स्त्रेयधुपदिग्नीति” सर्वं इत्य-

स्त्रामित्वं पत्रप्रा दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्मा-
द्वयपरिषेषु वेत्युक्तु । तत्र कारणसुक्तम्भर्तुर्विप्रवा
से नैमित्तिकोऽवश्यकर्त्तव्यदानेऽतिधिभोजनभिज्ञादानादौ
हि यस्मात् स्त्रेयसुपदिग्निं सन्वादयः तस्माद्वार्याया
अपि इत्यस्त्रामित्वस्त्रिस्त्रिया स्त्रेयं स्त्रादिति तस्मा-
द्वर्त्तरिच्छया भार्याया अपि इत्यविभागोभवत्येव न
स्वेच्छया यथा वक्त्राति “यदि कुर्यात् समानांशान्
पत्रप्रा कार्याः समांशिकाः” इति । अधुना प्रातिभावं
निरूपयित्वाह । “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभावं विधी-
यते । आदौ त विषये दायावितरस्य सुता अपि” याऽ
प्रातिभावं तिश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः, तस्मा
विप्रयमेदात् विधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शना-
पेक्षायासेन दर्शयिष्यामोति, प्रत्यये विश्वासे मत्प्र-
त्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वज्रयिष्यते यतो
ऽस्त्रकस्य एतोऽयसुर्वराप्रायमूरस्य यामवरोऽस्त्रीति, दाने य-
द्यायं न ददाति तदानोमहसेव धनं दास्यामीति, प्राति-
भावं विधोयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आदौ त दर्शन-
प्रत्ययप्रतिभुवै विषये अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभि-
चारे च दायौ राज्ञा प्रसुतं (अष्टद्विकम्)धनसूत्रमर्णस्य ।
इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दायाः । विषये इत्येव
शाश्वेन निर्वृत्वानेन वा अवसर्णेऽप्रतिकृत्वति । इतरस्य
सुता अपेति वदता न पौत्रा दायाः इति दर्शितम् । एतदेव
स्वटोकर्त्तुमाह । “दर्शनप्रतिभुव्यते सृतः प्रात्ययिकोऽपि
वा । न तत्पुला कर्णं दद्युद्युदानाय यः स्थितः” याऽ
यदा दर्शनप्रतिभुवः प्रात्ययिको वा प्रतिभुदीदिवं गतः तदा-
तयोः पुवाः प्रातिभावायातं पैलकम् कर्णं न दद्युः । यस्तु
दानाय स्थितः प्रतिभुदीदिवं गतस्वस्य पुवा दद्युन् पौत्राः ।
ते च मूलमेव दद्युर्च इतिम् । “कर्णं पैतामहं पौत्राः
प्रातिभावायागतं सुतः । समं दद्यात् तत्पुत्रौ तु न दाया-
विति निश्चयः” इति व्यासवचनात् । प्रातिभावाव्यव्यतिरिक्तं
पैतामहहणं पौत्रः समं यावदुप्तहीतं तावदेव दद्याच्च
दद्विम् । तथा तत्पुत्रोऽपि प्रातिभावायागतं प्रत्ययस्त्र-
समसेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च
प्रातिभावायायातमप्रातिभावायातं कर्णं यथाकृममग्नीत-
विज्ञौ न दायाविति । यदपि अरण्यम् “स्त्रादकोवित्त-
हीनः स्त्राकृम्बनकोवित्तवान् यदि । मूलं तस्य भवेत्येवं न
दद्विं दातुर्मर्हतीति” तदपि लग्नकः प्रतिभुवः स्त्रादकोऽध-

मर्यः लग्नको यदि वित्तवान् गतस्तदास्य उत्रेण मूलमेव दातव्यं न इद्विरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्यप्रतिभूर्वा बभ्वकपर्याप्तं गत्होत्ता प्रतिभूजर्जातः तत्-उत्ता अपि तस्मादेव बभ्वकात् प्रातिभाव्यायातस्तु दद्यु-रेव । यथा ह कात्यायनः “गत्होत्ता बभ्वक” यत्र दर्श-नेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दायः स्नात तदण्ठं सुतः इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशङ्कते वेति । यस्मिन्नेकप्रतिभू ममध्वस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । “बहुवृः स्युर्यदि स्वांशै-देव्युः प्रतिभूतोधनस् । एकच्छायाच्छ्रितेषु धनिकस्य यथारुचि” याऽ । यदेकस्मिन् प्रयोगे दौ बहवो वा प्रतिभूवस्त्रादर्थं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाच्छ्रितेषु प्रतिभूष् एकस्याधमर्णस्य छाया साहश्यं तामाच्छ्रिताः एकच्छायाच्छ्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय-स्थितस्थाया दानप्रतिभूतोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः एवं दर्शनप्रत्यये च तेषुकच्छायाच्छ्रितेषु प्रतिभूष सत्सु धनिकस्यात्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतच्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वायं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्याच्चांशतः । एकच्छायाच्छ्रितेषु यदि कच्छि-हेशान्तरं गतस्तत्पुरव्य उच्चिहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दायः सुते तु कस्मिंचित् स्वप्रतिकृष्टमहद्विडः दायः । यथाह कात्यायनः “एकच्छायाप्रविष्टानां दायोयस्तत्र दृश्यते । प्रोतिते तत्सुतः सर्वं पित्रामर्णं गते सति” प्रातिभावर्णदानविधिसङ्का प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाचिधि माह । “प्रतिभूर्दीपितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् । दिगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्वेत्” याऽ । यदण्ठं प्रति-भूतपत्रो वा धनिनो नोपयोद्धितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राजा धनिनो दापितो न च दृश्येत्युपर्युक्तोभेन स्वयसुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः “चक्र्यं प्रतिभूदद्याद्विनिके-नोपयोद्धितः । चक्रिकन्तं प्रतिभूते दिगुणं प्रतिदापये-दिति” । चक्रिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभूवस्तदृश्यं दिगुणं प्रतिदातव्यं स्नात् । तत्र कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव दिगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्य-विषयम् । नन्दिदं वचनं दैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तत्र दैर्येकात्कालकलाकूमादाधेनाप्युपपद्यते यथा जाते दिविधानं शुचित्वावधेन । अपि च सद्यः सद्यः सद्यः नैषिकदानपञ्चे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावान्मुलदानमेव प्रापोतीति तदस्तु “वस्त्रधार्यहिरण्यानां चतुर्स्त्रिद्वि-

युणा परा” इत्यनेनैव कालकलाकूमेण दैगुण्यसिद्धिं दैगुण्य-मात्रविधान इदं वचनमनर्थकं स्नात् । पशुस्त्रीणान्तु कालकूमपञ्चे सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभू-रपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन संबटते तदा संततिरपि सम्भवत्येव यदा दैर्यसिद्धिसन्तत्या सह पशुस्त्री-योदास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रोतिकृत-मतव्य प्रतिभूर्वा दत्तं प्रोतिदत्तस्य न च प्रोतिदत्तस्य आ-चनात् प्राकृद्विरस्ति यथाह “प्रोतिदत्तं तु यत्कि-च्छिद्विते त त्वयाचित्तम् । याच्यमानमदत्तस्त्वेद्विते पञ्चकं शतमिति” । अतच्च प्रोतिदत्तस्यायाचित्तस्यापि दानदिव-सादारभ्य यावत् दिगुणं कालकूमेण इद्विरित्यनेन वचने-नोच्यत इति । तदस्तु अस्यार्थं यास्माद्वादप्रतीतेः दिगुणं प्रतिदातव्यमितेतावदिह प्रतोयते तस्मात् काल-क्रमनपेक्ष्यै दिगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुषुकम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र दैगुण्ये प्राप्तेऽपवाद-माह “सन्ततिः स्त्रीपशुपुरुषं धार्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसस्याद्युग्मस्थाया” याऽ । हिरण्यदैगुण्य-वत् कालानादरेण्यै त्रिपश्याद्यः प्रतिपादितवृद्धान् दायाः ल्लोकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य यावती दृढिः परा-काषोक्ता तत्तदृश्यं प्रतिभूदत्तं यादकेन तथा दृढ्यान् सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थिः । यदा त दर्शनप्रतिभूः स्त्रप्रतिभूमिते कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थ-स्त्रां तदन्वेषणाय तस्य पञ्चत्रयं (अवधिभूतम्) दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्षप्रोक्त्यथा प्रसुतं धनं दायः “न दृश्यान्वेषणाय न्तु देवं पञ्चत्रयं परम् । यदसौ दर्शयेत तत्र मोक्षप्रः प्रतिभूर्भवेत् । काले वर्तीते प्रति-भूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैषं विधिः स्तुतः” इति कात्यायनवचनात् । लग्नको विशेष-निवेदये तेनैवोक्तः । “न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामि-माधिकात्स्थाया । निरुद्धो दण्डितस्यै व संदिग्धवै व न कृचित् । नैव चक्र्यो न मित्रस्तु नैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यं नियुक्तस्य ये च प्रवर्जिता नारदः । न यक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्परम् । जीवन्वापि पिता यस्य तर्थैवेच्छाप्रवर्त्तकः । नाविज्ञातो यज्ञोतवद् प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतोति” सन्दिग्धोभियस्तः । अत्यन्तवासिनो-नैषिकवृद्धचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे ही “विश्वासहेतुं प्रतिभूराधिष्य यथाह नारदः । विश्वमहेतुं द्रापत्रं प्रतिभूराधिष्येव चेति” । प्रतिभूर्मिरूपितः” मित्रो-

आधिसु विस्तरेकाधिगदे ७। इतादौ निरूपितः ।

अत्र विशेषः वीरभि० व्यासः “सबन्ने भाग आशीतः
वटोभागः सलग्नके । निराधाने हिक्षयं मासद्वाभ
उदाहृतः” अत्र आधानपद’ प्रतिभुवोऽभ्युपलक्षणम् ।
तत्रैव नारदः । ‘स्थानकाभनिमित्तं यदानयहृष्णमित्यते ।
तत्कृषीदिति चेयम् तेन उच्चिः कृषीदिनाम्’स्थानं
मूलवनस्पादस्यानं लाभो ह्रस्तः तत्रिभित्त तत्रप्रयोज-
नम् । कृषीदश्वद्यार्थमाह दृह० । ‘कृतसितात् सीदतच्चैव
निर्दिश्यैः प्रमद्यते । चतुर्गुणं वादगुणं कृषीदाख्यमृणा-
मनः’ । कतमिनात योदतच्च अधमसूर्यत् इत्यर्थः । उद्भौ
विशेषमाह स एव । “हृद्यस्तुविधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकी-
र्त्तिता । अङ्गविधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्ता निवोधत ।
कायिका कालिका चैव चक्रद्विरतोऽपरा । कारिता स-
शिखा दृदिर्भौगलाभमस्तथैव च । कायिका कर्म्मसंयुक्ता मास-
यात्ता तु कालिका । दृह० दृदिशकद्विः कारिता चक्रिना-
कता । प्रत्यहं गृह्णते या तु शिखा दृदिस्तु सा स्फृता ।
गृह्णत्वोपेषः फलं चेत्वात् भोगलाभः प्रकीर्त्तिः” कर्म्म-
संयुक्ता कायिका यत्र वन्धकीकृतस्य गवाच्चादेदैऽनवहना-
दिक् कर्म्म दृदित्वे ख्यापितं तत्र सा कायिका । यथाह
व्यासः ‘दोद्याच्छकर्म्मयुता कायिका सच्चाहृता’ प्रत्यहं
गृह्णते या तु शिखा दृदिस्तु सा स्फृता । शिखेऽवर्जने
नित्यं शिरस्के दात्रिष्ठर्त्ते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखा-
दृद्विर्निर्वर्त्तते” । परमदृह० विशेषस्तथैव दृह० । “हिरण्ये
दिगुणा दृद्विस्तिगुणा वस्त्रकृष्णके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता
शद्वाच्चत्वेषु च । उक्ता पञ्चगुणा याके वीजे तौ अङ्ग-
गुणा स्फृता । लवण्यस्त्रेहमद्येषु दृद्विरद्युगुणा सता ।
युडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके” कुर्यं तपुसी-
सादि शदः चेत्वफलं धान्यस्य पृथग्गृहणात्तद्विरिक्तं
पुष्पकलादि । कात्वा । ‘तैत्रानाम्बैव सर्वेषां सम्यानामथ
सर्विषाम् । दृद्विरद्युगुणा ज्ञेया गुड्स्य लवण्यस्य च’ ।
सर्वेषां सर्वप्रकाराणां सर्वतान्वयः । गुडादौ विभक्तिव्ययेन
सर्वस्येत्यव्ययः । वसिडः “वज्ञुगुकिप्रवालानां ऐम्बृतं रजतस्य
च । दिगुणा त्विष्यते दृहिः ऋतकालात्तुरुषरिषी” कात्वा ।
“मणिसुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठते दि-
गुणा हृदिः फलकैटाविकस्य च” फलं फलजं कार्यासादि
आविकसाहृष्ट्यात् कैटं कीटोद्भवं पद्मस्त्रादि आविकं
कर्म्महादि । वसिडः “तात्त्वायः कांश्चिरोतीनां त्रपुणः सीष-
कम् च । त्रिगुणा तिष्ठते दृहिः कालात् विरक्षतस्य तु” ।

विष्णुः “अत्रुक्तानां त्रिगुणा” । देशाचारमेदादुक्तायाः सव-
प्रकारात्तद्वेत्यथात्वमाह नारदः “कृषानां सावभौमो-
ऽवं विधिर्द्विकरः स्फृतः । देशाचारस्थितिस्वन्या यत्वर्ष-
भवतिष्ठते । दिगुणं त्रिगुणस्त्रैव तथात्यर्थं चतुर्गुणम् ।
तथाद्युगमन्यक्षिन् तत्र देशवित्तिते” । द्रव्यमेदेऽक्षयद्व-
दिभाह दृह० । “हृष्णकाढे दकास्त्रविकरणवर्मास्थिवर्म-
णाम् । हृतिपुष्पकलानाम्बृतं दृहिस्तु न निर्वर्त्तते ।
किञ्चु चुराइयोपकरणं द्रव्यविशेषः । वसिडः
“दन्तचर्मास्थिपद्माणां मृणयानां संथैव च । अल्पाहृ-
देतेषां पुष्पमूलफलस्य च” पुष्पादौ पूर्वपरविरोधः अधमसं-
शक्तयैक्तानपेक्षाभ्यां समाधानीयः । शिखादृद्वादौ द्वेर-
रक्षयमाह दृह० । “शिखादृहिं कालिकाम्बृतं फलभोगं
संथैव च । धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न चोषि-
तम्” “कचिदग्नीकृताऽपि दृहिभवतीत्याह” विष्णुः
“यो ग्नीत्वा दृह्यं पूर्वं त्रोदास्यामीति सामकम् । न द
द्यास्त्रोभतः पश्चात् तद्वाहृदृहिसाम्रुत्यात्” सामकं सम-
सिवाद्विकं त्रोदास्यामीति प्रतिशुत्यैर्थे च इति पदं दा-
नकालोपत्तव्यम् । अङ्गीकाराभावे कचित् विषये दृह्य-
भावमाह संवेदः । न दृहिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च
यथास्थिते । सन्दिश्वे प्रतिभावेष च यदि न श्यात् ख्ययं
कृता” स्त्रीधने “व्यधिविन्नस्त्वयै देयमाधिवेदनिकं समम्”
इत्युत्पाद्यक्ते द्वियै दातवेष धने स्त्रीशुल्कधने च लाभे
कृष्णायाये बायिच्चाद्युत्पन्ने च्याये च कालातिकमेऽपि न
दृहिः । कात्वा । “धर्मज्ञात्यासवद्यूते पश्चामूले च सर्वदा ।
स्त्रीशुल्केषु न दृहिः स्यात् प्रातिभावागतेषु च” धर्म-
ज्ञात्ये प्रतिशुत्यादत्ते, यत्ते कृतस्यै पराजितर्थे च सुरा-
पाण्यार्थमृणे क्रीतद्रव्यस्य परदस्य मूले प्रातिभावाग-
तेषु सन्दिश्वप्रातिभावागतेषु प्रायुक्तसंवर्त्तवक्ष्यै बायित्वात्
च्यत्र सर्वदेति विशेषस्त्रै याचनेऽपि न दृहिरिति स्व-
च्यनार्थम् । व्यासः “न धन्वते चिरस्य च सद्युत्प्रकपतिशु-
तम्” । शुल्कं घटादिदेयं राजकरादि । पूर्खोवधौ चक्र-
दानासामर्थ्ये विशेषमाह मह्यः “चक्रं दातुमशक्तोऽयः
कर्त्तुमिक्षेत् भुवः क्रियाम् । स दक्षा निर्जितां दृहिं
करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परि-
वर्त्तयेत् । यावती, सम्भवेदृहिस्त्रवतीं दातुमर्हति । चक्र-
दृहिं समाहृदो देशकालश्चयस्थितः । अतिकामन् देशका-
लो न तत्प्रवास्याम्रुत्यात् । मिर्जितां लभ्यते नामाधी-
नत्वं नीताम् । करणमन्यदण्डेस्यं कुर्यात् । अदर्शयित्वा

साक्षियो देयहृषमदर्शयिलेव अधमसौन मया
एतावती उद्दिरियन्तुलभिवेमङ्गीकारणेन देयमृणं
परिवर्त्तयेत् सट्टिकले नाधिकतया अन्त्याभावना पादगेत्
तटेव पले साक्षिमङ्गेख्यम् एवज्ञ यावतीं उद्दिं तदा
दात् यज्ञोति तावतीं दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथा-
क्ते सति हिशुणातिकमेण उद्दिर्भवतीश्च: तथाक्ते च
उद्देश्यि उद्दिः तस्य सट्टिकस्य भूजस्यानीयत्वात्
यथाह इह॒ ॥ “पूर्णायधौ शान्तज्ञाभमृणमुद्याहये-
द्वनो । कारकेहा उद्दिः लेख्यं चक्रठिव्यवस्थया । हिशु-
णोपरि ग्रन्था चक्रठिः प्रगच्छते । भोगलाभमस्तथा तत्र
मूलं श्यात् सोदयमृणम्” ऋणग्रहणोपायाच्च मिता ॥
सक्ता: उपायश्चेच ॥ १५५४० विज्ञरेण दर्शिताः ॥ अव-
धिमध्ये सट्टिकसर्वर्णदानासम्भवे क्रमेण दाने स-
लेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याच्च ॥
“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेहत्वादत्त्वस्तिंको घनम् । धनी
बोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिन्तितम्” उपगतशब्दे १२०१४०
व्याख्यातम् । विष्णुः “असमयदाने लेख्यासक्षिधाने चो-
त्तमस्यः स्वलिखितं दद्यात्” (रमिंद) प्रवेशपत्रादाने विशेष
माह नारदः ॥ “गृहीतोपगतं दद्यादणिकायोदद्यं
धनी । अदद्याच्यमानश शेषहानिमवाप्नुयात्” “उदद्यं
माप्नम् । सर्वस्यदाने तु ऋणलेख्यच्छेदनमाह “दत्त्वस्य”
पाठवेद्वेष्यं शुद्धै बान्धत्तु कारयेत् । साक्षिमङ्ग भवे-
द्यहा तदात्वं सासाक्षिकम्” वा ॥

तत्वाशक्तौ विशेषमाह कात्या ॥ “धनदानारह॑” बुद्धा
स्त्राधीनं कम्ते कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारे प्रवंश्यो
आङ्गाणाहते” ॥ अशुभकर्मकारणं बन्धनागारप्रवेशमङ्ग
राजावेदनपूर्णकमेव कार्यं मन्यथा दण्डमाह कात्या ॥ “यदि
द्यादावनादिदमशुभं कर्म कारयेत् । प्राप्नुयात् साहस्रं
पूर्णमृणान्मन्त्रेत चर्षिकः” अनादिदम्भाज्ञानिवेदितम् ॥
ऋणदात्वपुत्रं विशेषयति कात्या ॥ “ऋणं तु दापयेत्
उत्तम् यदि खादिरुपहवः । द्रविणार्हेत् खुर्यव नान्यथा
दापयेत् सुतम् । व्यसनाभिज्ञुते उत्ते वा वा यत्
प्रवृश्यते । द्रव्यहृदापयेत् तु तस्याभावे उत्तम्भृहत्”
कुटुम्बार्थे क्षत्यस्ये विशेषमाह इह॒ ॥ “पितॄव्यभाव-
पुत्रस्त्रीदासगिष्ठानुजीविभः । यत् गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्
गृही दात्मैति” ॥ नारदः “शिष्यान्तेवासिदासस्तीप्रैष्य-
क्षयकर्तृच यत् । कुटुम्बहेतोर्यत् चिन्म दात्वं तत् कुटु-
म्बिनो” गिष्ठः वेदशिष्यः अन्तेवासी गिष्ठशिष्यः ॥

“कुटुम्बार्थसृष्टं दर्शयति” कात्या ॥ “कुटुम्बार्थ-
मयक्ते तु गृहीतं विशेषते तथा । उपपुत्रनिमित्तं
च विद्यादापत्तकतन्तु तत् । कन्यावैवाहिते चैव प्रेत-
कार्येषु यत् क्षतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन क्षतं
प्रभोः” ॥ उत्तवते विशेषमाह नार० “पितॄवेव नियो-
गादा कुटुम्बभरणाय या । क्षतं वा यद्यप्तं लक्ष्ये दद्यात्
पुत्रस्य तत्पिता” ॥ व्यिधाः पतिक्तं तस्य दाने विशेषमाह
कात्या ॥ “मर्त्तुकामेन या भन्ती उक्ता देयमृणं त्वया ।
प्रतिमन्त्रा च सा दाया भन्ते यद्यान्तिं व्यिधाम्” ॥ नार०
“दद्यादपत्रा विभवा नियुक्ता या चमृष्टुणा । या वा तद्रि-
क्ष्यमादद्यात् यतोरिक्ष्यमृणं ततः” ॥ मातुर्निर्धनत्वे-
र्जपि तत्क्षतस्ये उत्तेष्य देयमाह” ॥ नारदः “पुत्रियो तु
सप्तपुत्रज्ञ पुत्रं स्त्री यान्यमात्रयेत् । तस्या ऋणं हरेत् सर्वं
निःख्या उत्तेष्य तु” ॥ उत्तवते ताष्ठोदैव दद्यात् दाया-
ह कात्या ॥ “बालपुत्राधिकार्या सात् भन्तीर् वान्यमा-
न्त्रिता । आश्रितस्तमृणं दद्यात् बालपुत्राविधिः क्षतः” ॥
अविभक्तेष्ये विशेषमाह विष्णुः अविभक्तः क्षतमृणं यज्ञित्वा
स दद्यात्” ॥ नारदः “पितॄव्येवाविभक्ते न भावा वा
यद्यप्तं क्षतम् । भावा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युत्तत् सर्वं
पूर्णयिनः” अविभक्तकाले कुटुम्बार्थे क्षतमृणं विभक्तैः पि-
देयमाह मतुः । “पहीता यदि न एत् सात् कुटुम्बार्थे
क्षतोव्ययः । दात्वं बास्त्रैस्तत् सात् प्रविभक्तैरपि स्ततः” ॥
कांशक्तस्यमाह कात्या ॥ “लिखितं क्षतकं वापि देयं
यत्तु प्रतिशुतम् । परपूर्वविष्येत तत्तु विद्यात् कामक्तं
दद्याम्” क्षतकं लेखरहितम् । अनेकधनिसमाये
विशेषमाह कात्या ॥ “नानस्य समवाये तु यद्यत् पूर्वक्तं
भवेत् । तत्तदेवायतो देयं राज्ञः साक्षोत्तिवात् परस् ।
एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्यादिष्यं समम् । यहैषं
रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्षमम्” ॥ भिज्ञदिवसे क्षतं
श्रोत्रियपूर्वकं देयम् । एकदम्भक्तस्य समवाये युग-
पदेयम् भनाल्पत्रवड्वयोस्त तदनुसारेण भागं परिकल्प-
देयसिद्धिः ॥ अत विशेषमाह कात्या “वस्य द्रव्येण
यत्पराय” साधितं यो विभायेत् । तद्वद्वयमृणिकेनैव
दात्वं तस्य नान्यथा” यदुक्षतस्यां द्रव्यं गृहीता
वायिज्ञादिकं करोति तस्यात् उत्तवते तस्ये एव
देयं तत्पुत्रे नान्यस्यै इत्यर्थः । पैतामहपितॄस्य-
योरप्य देयतामाह इह॒ ॥ “पितॄः पूर्वमृणं देयं
पशादात्मीयमेव च । तयोः पैतामहः पूर्वैः देयमृणम्

सदा । पित्रस्मै विद्यमाने त् न च पुत्रो धनं हरेत् ।
देयं तद्विके द्रवं भृते पौत्रैसु दायते” । एवं मातृक-
र्णैऽपि “मातुर्दुहितरः शेषमृगात्माभ्य छतेऽन्यवः” या०
उक्तेः । उत्पत्तैवादिभिर्देयं कृत्ये विशेषमाह विष्णुः “ध-
नयाहिणि प्रेते प्रव्रजिते वा द्विदशाः समाः प्रोषिते
वा तपुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीमुभिः” प्रेते च प्राप्नो
वप्रवहारस्य विंशतिर्दर्शीत्तरं संन्यस्ते प्रोषिते च सर्वस्यैत तत्
कालोत्तरं देवम् । एतच्च च प्राप्नोधनस्य गत्वात्तेषां तत्
क्षणादेयता कृत्यावये वधनयच्छास्यै व प्रागुक्तशास्त्रसिद्धेः ।
कृत्यापकरणाभावे दोषमाह व्यासः “तपस्यी वाग्नि-
होत्री वा कृत्यात् नियते यदि । तपस्यै वाग्निहोत्रञ्च
सर्वं तद्विनो भवेत्” । अन्यत्र प्रत्ययस्यान्यत्र संक्रमाप्न-
स्त्रेतस्य विश्वार्थवद्वा तेन तत्त्वप्रणयनाशकतेति प-
र्ख्युचितेऽर्थे । कांत्वा० “द्वारादिकमादाय स्वामिने
न इद्वितीयः । कल्पस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुवां जायते
रहेत्” तथा नारदः “याच्यमानं न दद्याद्य कृष्णं
वापि प्रतिपाप्तम् । तदृश्यं वर्णते तस्य यावत् कोटिशत्
भवेत् । ततः कोटिशते पूर्णे वेदितस्तेन कर्मणा । अत्रः
खरो दृष्टे दासो भवेत्त्वान्मनिजननिः” तेनस्यानपक्रियाया
कृपच्छादियोनिप्राप्तिहेतुदरड्डजनकत्वम् । कृत्याद्य-
मेव पापेतः तत्क्षेपनस्य तत्त्वाशकतैति आद्याधर आह या ।

ऋणावन् लि० कृष्ण-वनिप् दीर्घवः ; कृत्यात् । “कृत्या-
वानं न पत्यन्त सर्वैः” छ०१,१६८,७ । कृत्यावानमृण-
मनम्० भा०। “कृत्यावा विष्णुनम्” छ०१०,२४,१० ।

ऋणान्तक उ० कृत्यमन्ततयति अन्ति-नामधार० यत् । मह-
त्यते शद्वरता० तदसेवने कृत्यमोक्षनात्मस्य तथात्मम् ।
कृत्यापकरण न०६८०। कृत्यशोधने कृत्यापनयनादयोऽप्यत् ।

ऋणिक लि० कृत्यमस्य स्य ठन् । कृत्युक्ते (चातक) “कृ-
त्युच्चं प्रतिदातवप्रमृण्यकृत्यस्य तदनम्” या० ।

ऋणिन् लि० कृत्यमस्य स्य इनि स्त्रियां डीप् । कृत्युक्ते
(चातक) “कृत्यो न स्यात् यथा पिता” छ० । “समा-
प्तेऽयै कृत्यो नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्” । “जाय-
मानोदै व्राह्मणस्त्रिभिर्वैर्णवी भवति” श्रुतिः ।

ऋणिधनिचक्र न० तन्त्रोक्ते याह्रमन्वयुभाश्चानामेऽचक्र
भेदे तत्त्वकुरुत्वप्रकार उक्तः तत्त्वसारे “कृत्य कृत्य-
धनिचक्रम् । तद्यथा दद्यात् “कोषात्मेकादृशेवेह वेदेन
पूरितानि च । अकारादिहकारान्त” लिखेत् कोषेषु तन्त्र-
वित् । प्रममं पश्चकोषेषु हृष्टादीर्घकृमेष्य त । इयं इयं

लिखेत् तत्व विचारे स्त्रुता धक्षकः । शेषेष्वैकशेष्वर्णान्
कृमतस्य लिखेत् सुधोः । षट्कालकालवियदग्निसप्तश्च
वेदखाकाशस्त्रुतदहनाः स्त्रुतु साध्यवर्णाः । सुम्भद्रिप
स्ववियदस्त्रव्युक्तशास्त्रव्युक्तोमात्मवेदघशिनः चल वाय-
कार्णाः । नामाज्जलादकठबाङ्गभक्तयेवं चात्मेभयोरधि-
कयेषमृणं धनं स्यात्” । असार्थः साध्यवर्णान् स्वरव्युक्त-
रूपेण पृथक्कलातात् षट्कालादाङ्गर्णितान् (मिलितान्) तथा
साधकनामाज्जराणिस्त्रव्युक्तं छन्नरूपेण पृथक्कलातानि सुम्भाद्यै-
रहैर्णवयिता (स्वरव्युक्तय) षट्कालादाङ्गर्णितान् त्वा उभयोः साध-
स्त्राधकयोऽसाधिकम् वृण्णं रेषं भनं ज्ञात्वा भनं दद्यात् ।
भनं चेष्टयो भवति तदा भन्वः शुभदायको भवति चनी
चेन । तन्नालने “मन्वस्त्रृतो शुभफलोऽवश्युभो भवती च
तत्यो यदा उपकरणे कवितो स्त्रीन्द्रैः” । अन्यत्र “मन्वे
स्वल्पमवाप्नोति धने च विफलेभवत् । वृष्णे तु प्राप्नि-
मात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते” तथा इद्यामले “मन्वो
प्रद्युक्तिकाङ्क्षः स्यात्तदा भनं जपेत् सुधीः । सेऽपि
जपेत् नूनमन्वं न जपेत् तु वृष्णाधिके । शूल्ये मृत्युं विजा-
नीयात् तत्त्वात् मूल्यं विवर्ज्येत् । “तथां इन्द्र्यर्थेन रविप-
द्वदशक्तवेदग्निस्त्राप्तुष्वाधादमविभिर्णितानश्च साध्यवर्णान् । दि-
ग्मूर्गिरिश्वतिगजान्तिर्नीयुवेदैः वड्वङ्गिभिस्तु गुणितः न य
साधकार्णान्” इदन्तु वचनं विष्णुविवर्यम् रामार्चनन्दिका
धत्तादिति केचित् । वस्तुतस्य पूर्वस्यैव विवरणं तथा
हि इन्द्र्यर्थेनेत्राद्यनन्तरं “नामार्चकोषाद्यमधाभिर्वै
हृष्टादिति एकादिहकृत्यगतकमेष्य” । वरक्तं इद्यामवे
“वाध्याङ्गान् साधकाङ्क्षं पूर्वेहुपर्यंस्त्वयः । गुणिते तु
हृष्टादिभिर्वैष्टे जायते स्फुटम् । तदृशं कृद्याद्यत्यव-
एकादिहगत्विष्टिम्” इव्वत्तु षट्कालेत्याद्युक्तम् । प्र-
कारान्तरं यथा “नामाद्याज्जरमारभ्य गावत् भन्नादिमा-
ज्जरम् । लिधालात्वा स्वरैर्भिर्वै तदन्यद्विपरीतकम्” । असार्थः
साधकनामाज्जरतोगत्वया यावत् भन्नादिमाकरम् तद-
संस्थानं विधा लात्वा सप्रभिर्वै वा व्यधिकम् कृष्णं रेषं धनं
स्यात् । तदन्यद्विती भन्नादिमाकरम् तदन्यद्विपरीतकम् । असार्थः साध-
मामस्त्रव्युक्तमेदेन हिगुणोक्त्वा साधकनामाज्जर-
मेदेन मिलितं लात्वा षट्कालेभवत् व्यधिकम् कृष्णं
शेषं धनम् । तदन्यद्विती साधकनामाज्जरमेदेन

दिगुणीक्षं साध्यं न युक्तं क्षत्वा वृद्धमिहर्ते । नामय-
हृष्टप्रकारभावं पितृलाभते । “प्रविद्वं” यद्वेक्षाम किं
वास्य जन्मामतः । यद्वीनां पुष्पपातेन गुरुषा यत्
कर्तं भवेत् । लोकप्रसिद्धमय वा साक्षा पित्रा तथा क-
तम्” । यामुखे “सुप्रोजागत्तिवेनासौ दूरस्थित्य प्रभावते ।
वदत्यन्यमनमस्त्वाऽपि तत्त्वाम प्राच्यमत्वं ह” । सन्तकु-
मारोये “पितृमातृकर्तं नाम त्वं शर्मादिदेवकान् ।
श्रीवर्षस्त्रं ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्”
कृतगतो नुशायाकृ शौकः सक० सेट् सार्वधातुके ईयङ् व्यात्मा
वार्षिधातुके वा ईयङ् ईयङ्गभावे पर । कृतीयते कृती-
वीत कृतीयताम् व्याचीर्णवत् । व्याचीर्णविद्य व्याचीर्णत् ।
व्यातीयाम्—व्युव व्याय चक्रे व्यानर्त् । कृतीयिता-
पर्विता । कृतीयिवीट कृत्यात् । कृतोयिविते व्यक्ति-
विति । व्याचीर्णविवित व्याचीर्णविवित । कृतीयमानः भावे व्य ।
कृतीया । “तत्त्वाचीर्णविवित च बोहैवं विद्वान् व्यती-
वतेऽप्रियं द्विवितं व्यतोति” यत् ३,४,२,१ । ते व्यती-
वताने ज्ञतुः ३,५,२,१ । यद्वै सेनायां च समितौ
व्यतीयन्ते” ८,६,१,१५ ।

कृत न० कृ-कृ । “कृतसुवृक्षगिल लोके” मित्रुन्ते व्राज्ञा-
स्त्रः १८पञ्जीवृष्टिमेदे रमोले, इत्ये, “तत्त्व कर्तं पातु
शतशारदाय” ४० ७, १०,५,५ । “कृतसुदक्षम्” भा० ।
“न गावो न वनवृत्तं जिरितारक्ष इन्द्र” ४० ७,२३,४।
“कृतसुदक्षम्” भा० । “कृतसु धाराः सुदुचा इहानाः” ४०
७,४,१,४ “गोजा कृदला अद्विजा कृतम्” ४० ४,४०,५ ।
४ कर्मफले “कृतं पितृनौ सुकृतस्य लोके” श्रुतिः ५ सुप्रिये
शाक्ये ६ सामग्रादिसत्ये च । ७ दीप्ते, दूर्पूजिते च लिं ।
८ व्यत्ते यु । “पीताये व्याहृताय पीतये” ४० १,१.
१३,२ । “कृताय व्यज्ञाय” भा० । “चाकृ कृताय
पीतये ८,१७,८ । “कृताय व्यज्ञाय” भा० १० स्त्रये यु ।
“एष ते योनिकृतायुभाम्” यजु० ७,१० “कृतायुभ्यां
मित्रावद्याभाम् । कृतश्वरेन मित्रः व्यायुश्वरेन
इत्यः” वेददो० । “व्रज्ञ चा कृतं व्रज्ञ हि मित्रो व्रज्ञ-
कृतं वर्ष एवायुः” यत् ० भा० ४,३,४,१० । ११ व्यादित्ये
न० । “कृतं सत्त्वमतं सत्त्वम्” यजु० ११,४७, “कृतमा-
दित्यः” वेददो० । “कृतमिति मन्त्राव्यमिति तत्त्वायम्
“कृतसु सत्यज्ञाभीद्वात्” कृतमर्घ्योक्ते : १२परव्याणि ।
“कृतमंकाश्वरं व्रज्ञ सत्त्वं स्यामनन्तकम्” यजु० १३सत्ये
द वाक्यादौ । “हत्ते वाचमृतां कर्तुमर्घ्यि तत्त्व-

न्दम् !” भा० व्यात्मा० ६७ । “तत्त्वात् साक्षात्” वदेवतम्
“साक्षात्” पृच्छेदतं द्विजान् भन्तः । “सर्वभेतवतं सन्द्ये यज्ञां
वदमि केशव” । गीता १४तद्विति च लिं । १५वृत्तदेवमा-
मके देवभेदे यु । “कृतस्य हि शुरुवः सन्ति” ४० ४,२३,८
“कृतस्य कृतदेवस्य” भा० । “गर्भमृतस्यतः” भा० ६३,
४८,५ । “कृतस्य यज्ञसोदकस्य वा पतिः” भा० पृष्ठो०
सुहागमः “कृतविद्वि सत्त्वः” ४० १,१४५,५ । “कृतस्य
यज्ञस्य जडस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता” भा० । १६वृक्षे-
कृतविभेदे “कृतस्य सत्यस्य भ्रुवस्य वृष्टस्य” यजु० १७,८२ ।

कृतजित् यु । कृतं नयति जि-क्रिप् दैत० । १६व्यत्तेदे ।

“त्वां च जमदग्निश कम्बलोऽथ तिलोच्चमा । व्रज्ञापेतो-
ऽथ कृतजित् द्वितराङ्गुष्ठ सत्त्वमः । सावमासे वसन्त्येते सप्त
मैत्रेय ! भास्तुरे” विष्णु० १० व्य । “व्रज्ञापेतो व्रज्ञाराज्यमः
कृतजित् व्यत्तेदेदः” व्रीधरः । २ व्यज्ञजयिन लिं । “कृतजित्
सत्यजित् सेनजित् सुप्रेण्यस्य व्यन्तिमित्रस्य दूरेऽमित्रस्य गणः”
यजु० १७,८२ । व्यज्ञाने भौमप्रियमेदः “सप्त तेज्ञे !
समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्तक्षयः, सप्तधामस्मियाचि ।
सप्त होलाः सप्तधा ता यजन्ति । सप्त योनीराशृण्ड इतेन
स्वाहा” यजु० १७,७८ इत्युपक्रम्य “अन्ने : समिधादिसप्त-
सप्तकोपकर्मेण्य धामप्रियवृष्पमध्ये तस्याभिधानात् ।

कृतद्युम्न लिं । कृतं द्युम्नं कीर्तिदीप्तिर्वाऽस्य । १ सत्येन दीप्त-
माने २ सत्यवृश्वले च । “पृष्ठं यद्वृतद्युम्न ! सत्यं वदन्त
पृष्ठकमेन्तु !” ४० ८,११२,४ । हे कृतद्युम्न ! कृतेन
दीप्तमान ! सत्यवृश्वल ! वा” भा० ।

कृतधामन् यु । कृतं धामास्य । १ विष्णौ लिका० । “कृतं
प्रियवाक्यं सामग्रामं धाम स्यानमस्य । २ सामग्रामस्यानयुक्ते
लिं । “कृतधामासि स्वज्ञर्णीतिः” यजु० ५,१२ । “कृतं साम-
ग्रामं धाम स्यानमस्याः क्वौदुम्बर्णाः” वेददो० कृतं सत्त्वम-
विनश्वरं स्यानमस्य । ३ व्यज्ञव्यवरस्यानयुक्ते लिं । “कृता-
द्वादृतधामासिनः” यजु० १८,१८ । ४ इन्द्रमेदे स च
द्वादशमन्तरीयः इन्द्रमेदः । “भविता कृतस्याच्ची
राज्ञ द्वादशमो भर्तः । कृतधामा च देवेन्द्रोदेवाच
इरितादयः” भा० ८,१३,१२ । ५ यदुवंश्ये व्यपमेदे ।
“कृतस्य कर्पिकायां वै कृतधामाजयावर्ण्य” भा० ८,२३ ।

कृतध्वज यु । व्रज्ञापिमेदे । “कुमारोनारद कृमुरित्युपक्रम्य”
“हिरण्यनामः कौशल्यः चुतदेव कृतध्वजः” एते परे च
सिद्धेशाचरनि ज्ञामहेतवः” भा० ६,१५,११ । २ शिवे च
तन्माम कथने “मन्त्यर्मुर्महिमसोमहान् शिव कृतध्वजः

उपरेता भवःकालो वासदेवो धृतव्रतः”भाग०२,१२,१० ।
ऋतनि त्रिंश्चत जलं यज्ञं वा नयति नी+क्रिपु वेदे नि०
हृष्णः । अदित्ये तस्य जलदायकत्वे उदयेन यज्ञ-
प्रवर्त्तकत्वेन च तथात्म् । “यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददा-
यः” क०२,२७,१२ । लोके हृष्टनीरत्येव ।
ऋतपर्ण स्तुर्यवंश्ये वृपमेहे । “भग्वरथसुतो राजा” इत्युप-
क्रम्य “असुताजितसुतस्यासौडितपर्णो महावशाः । दि-
व्याक्ष्यदयशोऽयं राजा नलसेषा वर्णी । ऋतपर्णसुत-
स्यासोदात्तपर्णिर्मीहीपतिः” हरिवं० १६च्च । तस्य च
नलेन सख्यमवहृदयज्ञत्वं भा० व० ७२च्च० दशित यथा
“एवसुको नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्वृपः । आमसादवने
राजन् ! फलवन्न विभीतकम् । तं हृष्टा वाङ्गकं राजा
त्वरमाणोऽभ्यभाषत । मनामि स्तुत ! पश्य त्वं सङ्कुप्राने
परमं बलम् । सर्वं सर्वं न जानाति सर्वं चो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठा स्त्रानस्य उरुवे क्वचित् । छुक्षेऽस्मिन्
यानि पर्णानि फलान्यपि च वाङ्गक । । प्रतितान्यपि
यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् । एकमत्राधिकं पत्रं फल-
मेकम् वाङ्गक । पञ्चकोद्योऽय पलाणां द्युयोरपि च शा-
खयोः । प्रचित्तुहृस्य यास्ते हृष्टे याचाप्यन्याः प्रशाखिवाः ।
आयां फलसहस्रे हृष्टे याचाप्यन्याः प्रशाखिवाः ।
कथसे शतुर्कर्षण । । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तान्ति शातयित्वा
विभीतकम् । अथात गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महाराज ! शातयित्वे विभीतकम् । अहं हि
नाभिज्ञानि भवेदेवं न वेति वा । सङ्कुप्रासामि
फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ! । स्त्रूपूर्तमपि वाण्णेयो
रश्मीन् यच्छत वाजिनाम् । तमग्रीवाः पृथ्वी नायं
कालो विष्वितम् । वाङ्गकस्त्रवीदेवं परं यत्रं समा-
स्त्यतः । प्रतीक्षस्त्र स्त्रूपूर्तं त्वमय वा त्वरते भवाम् ।
एव याति गिरः पन्न्या याहि वाच्येय ! सारथिः । अब्र-
वोदृपर्णस्त्र सामन्यतन् कुरुनन्दन ! । त्वमेव यज्ञा नाम्यो-
ऽस्ति दृष्टिव्याप्तपि वाङ्गक ! । त्वत्कते यात्रमिच्छामि
किर्मी हयकोविद ! । शरणं त्वं प्रपद्मोऽस्मि न विन्नं
कर्त्तमर्हसि । कामस्त्र ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि
वाङ्गक ! । विद्मां यदि यात्वाद्य स्तुर्यं दर्शयितामि से ।
अथात्रवीद्याङ्गकस्त्रं संख्याय च विभीतकम् । ततो वि-
द्मां यासामि कुरुत्वैवं वचो भम । अकाम इव तं
राजा गणयसे द्युयाच च । सोऽवदीर्यं रथात्तूर्णं शत-

यामास तं द्रुमस् । ततः स विश्वयादिष्ठो राजानस्ति-
मव्यवीत । गणयित्वा यद्योऽन्नानि तावन्त्वे व फलामां च ।
अत्यहृतमिदं राजन् ! दृष्टवानस्मिन् ते बलम् । श्रोतुमि-
च्छामि ते विद्यां यद्यैतज्ञायते वृप ! । तस्वाच ततो
राजा त्वरितो गमने वृपः । विद्युत्वहृदयज्ञं मां सङ्कुप्राने
च विश्वारदम् । वाङ्गकस्त्रवाचाय देहि विद्यामिमां
मम । मत्तोऽपि चावहृदयं गत्ताण्य पुरुषपूर्णम् । ऋतपृ-
र्णस्तो राजा वाङ्गकं कार्यगैरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च
तं तथेत्रव्यवीहृचः । यद्योक्तं त्वं गत्ताण्ये दमक्षाचां
हृदयं परम् । नितेषो भेदवहृदयं त्वयि तिभृत्वा वाङ्ग-
क ! । नलस्य वाङ्गकस्त्रव्यप्रत्यक्षयैर्व्यन्त, उक्तं यथा
“ऋतपर्णोऽपि गुम्बाव वाङ्गकस्त्रद्विन् न लभम् । दमयन्त्या
समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । तमानाय नलं राजा
क्षमयामास पार्विवम् । स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बु-
द्धिसम्भवः । । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्त्रिता-
ननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या
समेतो दारैः खैभूवानित्यभ्यनन्दत । कच्चित्तु नाप-
राधं ते लत्यानक्षिनैषध ! । अज्ञातवासं वसते महृ-
स्त्रहृषे वसुधाधिप ! । यदि वा वुद्धिपूर्णिणि यद्युवुद्धापि
कानिचित् । मया लतान्यकार्यांकि तानि त्वं क्षन्तुमम-
हृषि । नल उशाच । न भेदपराधं लतवांस्त्रं स्वत्यमपि
पार्विव ! । लतेऽपि त्वं न मे कोपः लतव्यं हि मया
तव । पूर्वं हृप्रपि सक्षा भेदसि सम्भवी च जनाधिप ! । अत
अर्द्धन्त भूयस्त्रं प्रीतिमाहस्त्रमहृषि । सर्वकामैः सुवि-
हितैः सुखमस्त्रप्रितस्त्रिवि । न तथा स्त्रगते राजन् । यथा
तव गत्ते सदा । इदंस्त्रं हयज्ञानं त्वदीयं मवि तिभृति ।
तदुपाहर्त्तुमिच्छामि सन्यसे यदि पार्विव ! । एथस्त्रा
ददो विद्यामृतपर्णांय नैषधः । स चे तां प्रतिजपाह
विष्विद्येन कर्मणा । गत्तीत्वा चावहृदयं राजन् !
भाङ्गासुरिर्वृप ! । निषधाधिपतेश्वापि दमयन्त्य-
वृप ! । भा० व० ७५ च्च । “कर्केटस्त्र नागस्य दम-
यन्त्या नलस्त्र च । ऋतपर्णस्त्र राजवैः कीर्तनं कलि-
नाशनम्” भा० “ऋतपर्णस्त्र माहतम्” नैष ।
ऋतपेय उ० ऋतं स्त्रांदिफलं मेयं भोग्यमस्त्रात् । एकाहे
२यागमेहे । “यः कामदेत नैषिद्धां पाम्भन इयामिति स
ऋतमेयेन यजेत” आ० ष्व००८,७,२५ । “निःस्त्रोऽस्य
भावो नैषिद्धाम् यः पाम्भनोनैषिद्धामियां गच्छेयमिति
कामदेत स ऋतपेयनामदेन एकाहेन यजेत अत्यन्तपि

पापं मयि नो तिष्ठेत् इति यः कामवेत् स कृतपेत्रेन
यज्ञेतेर्यथः” भारा० ठ०। सम्पदश्चोमकेषु पञ्चसु कृतपु
मध्ये स्वगकामकर्त्तव्ये २क्रमेहे च । “सम्पदशः पञ्च
काम्या० २२८६६ । इत्युपक्रम्य “स्वगकामस्यकर्त्तव्यः”
१० स्त्रवे दर्जितः ।

ऋतपेशस् उ० कृतसुकृं पेशोरुपमस्य । जलाक्षके वद्ये
“वरुणाय कृतपेशसे दधीत” कद० ५६६६१ ।

ऋतपुष्पु ए० कृत” यज्ञियहिंशः स्मात्स्था-बा० कृ । यज्ञियह-
विभोजके देवे । कृतं स्यं सुरुपमस्येति । इस्त्वास्त्वपे
देवे च । “अन्नर्यादिननो वामृतभू” कद० ११८०२ ।

“कृतस्यु यज्ञियहिभक्षयितारौ सत्यस्त्वपौ वा” भा० ।
ऋतम् अव्य० कृत-कमि । सत्यमित्यर्थे । कृतम्भरः ।

ऋतम्भर ए० कृतमित्यव्य० तद्विभर्ति अच् । ११८०५८८ के
परमेश्वरे “ततोगतो ब्रह्मगिरोपहूत कृतम्भरध्याननिवा-
रितावः” भा० ६१२१२ । इत्यहीपालर्गते २नदी-
भेदे स्त्री । तस्य वर्षाणवभिद्याय “तेषु गिरयोनद्यश सम्प्र-
वामिज्ञाताः” इत्युक्ता । “अरुणा नृस्माङ्ग्रहको सावित्री
सुप्रभाता कृतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः” भा० ५.
२०६६ । पाठ० उक्ते इविष्यांसमूच्चे समाधिस्थपन्ना-
भेदे च स्त्रो “कृतम्भरा तत्र प्रज्ञा” कद० “तस्मिन् समा-
हितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्य कृतम्भरेति संज्ञा
भवति अन्वर्यां च सा सत्यमेव विभर्ति न तत्र विष्या-
संज्ञानगम्भोऽप्यस्तीति । तथा चोक्तम् “आगमेनानुभानेन
ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिवा प्रकल्पयन् प्रज्ञां चभते योग-
स्थितमिति” पा० भा० । तस्याः शाद्वादियो विशेषादिकसुकृ
तत्वैव । “मुतानुभानप्रज्ञानाभ्यासन्यविषयविशेषार्थत्वात्” कद० ।
“मुतानुभानविज्ञानं तत् सामान्यविषयविशेषार्थत्वात्” न द्यागमेन शक्यो-
विशेषोऽभिधात् कस्यात् ? नहि विशेषेण कृतस्युत्तेतः यद्य
इति । नशानुभानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्निस्त्व
निति; वलाप्राप्निस्त्व न भवति गतिरित्युक्तस् अतु-
भानेन च सामान्ये नोपसंहारः । तस्यात् नुतानुभानवि-
षयो न विशेषः कस्तिति न वास्य स्तुत्यव्यवहत-
विप्रकाटस्य वस्तुनोलोकप्रत्यक्षेण यहयम् । न चास्य विशे-
षस्याप्रभास्यकस्याभाषोऽस्ति” समाधिप्रज्ञानिर्याज्ञा एव
स विशेषो भवति भूतस्तुत्यागतो वा पुरुषगतो वा तस्यात्
नुतानुभानप्रज्ञानाभ्यासन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वा-
दिति । समाधिप्रज्ञाप्रतिज्ञभे योगिनः प्रज्ञाकृतः
संस्कारो नयो नवोजायते । समाधिप्रज्ञाभवः संस्का-

रोव्युशानसंस्काराश्यं बाधते व्युथानसंस्काराभिभवात्
तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा० ।

“तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धो” कद० ।
“प्रत्ययनिरोधे समाधिरूपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा
ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराश्यो
जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ
संस्कारातिशयशित्तं समाप्नाधिकारं न करिष्यतीति ? न
ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्वयज्ञेतत्वात् चित्तसमिक्षा-
रविशिष्टं कुर्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति ।
ख्यातिपर्यवशानं हि चित्तचेष्टिभिति” पात० भा० ।
विष्टतस्यैतत् वाचस्पतिना । “अत्रैव योगिजनप्रसिद्धा-
न्वयं संज्ञाकथनेन योगिसंभवितमाह । कृतम्भरेति आग-
मेनेति वेदविज्ञात् अवश्युक्तम् । अनुभानेनेति
भनन्, ध्यानं चिन्ता तत्राभ्यासः; पौनः पुन्ये नानुष्ठानं
तस्यात् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनष्टकम् । स्वा-
देतत् आगमानुभानग्नीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलव्यजन्मा-
निर्विचारा आगमानुभानविषयमेव गोचरयेत् न स्वल-
व्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जन-
यितुम्, अतिप्रसङ्गात् तस्माच्चिर्विचारा चेऽत्मभरा आग-
मानानुभानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह । नुतानुभाने-
त्वादि । बुद्धिस्वर्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्वार्थदर्शने-
समर्थमपि तमसाहृतं यत्रैव रजसोद्घात्यते तत्रैव
स्वहाति यदा त्वयासवैराग्याभ्यासपास्तरजस्तमोमलमन-
वद्यवैशारद्यसुदृद्योतते तदास्यातिपतितसमस्तमानमेय-
सीमः प्रकाशवत्त्वे सति किं नास यद्य गोचर इति
भावः । व्याचटे नुतमानप्रज्ञानं तत्यासान्विषयं
कस्यात् ? न द्यागमेन शक्योविशेषोऽभिधात्, कृतः ?
यस्मादाग्नन्याद्विभिचाराच्च न विशेषेण कृतस्युत्तेतः शद्यः
यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत-
नन्व वाक्यार्थोऽपीदयो विशेषः सम्भवति । अनुभाने-
त्वादिपि लिङ्गलिङ्गसम्बन्धप्रवृण्डीनजन्मनि गतिरेवैवे
त्वाह तथानुभानमिति । यत्र प्राप्निरिति यत्रतत्वश-
ब्दयोः स्यानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः ।
अतोऽवानुभानेन सामान्ये नोपसंहारः । उपसंहरति
तस्मादिति । अस्तु तर्हि सम्बन्धयहानपेक्षा लोकप्रत्यक्षं
न तत्र सामान्यविषयमित्यत आह । स चास्यादिभा०
भूत् सम्बन्धयहाधीनं, लोकत्वचमिन्द्रियाधीनन्तु-
स्थात् । नचेन्द्रियाणामस्मिन्दसि योग्यतेत्यर्थः नहु च यद्या-

गमात्मानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाण-
विरहादित्यत चाह न वेति । न क्षि प्रमाणं व्यापकं
कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ निवर्तते । न स्तु
कलावतशन्द्रस्य परमागर्त्तिहरिणसद्भावं प्रति स-
न्दिते प्रामाणिका इत्यर्थः । तज्जात् समाधि
प्रक्षानिर्याह एवेति । अत च विवादाभ्यासिताः पर-
माणवः चात्मानस्य प्रातिस्थिकविशेषशास्त्रिः इवत्वे सति
परस्तरं व्यवर्त्तमानत्वात् ये इवत्वे सति परस्तरं
व्यवर्त्तने ते प्रातिस्थिकविशेषशास्त्रिः यथा खण्ड-
स्त्रयादय इत्यत्तुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रक्षेपेष्यपरेण
यद्यां विशेषो निष्ठपते तदनिष्ठपणे संशयः सात्
न्यायप्राप्त्याकृत तथाप्यद्वूरविप्रकर्त्त्वे तत्स्त्वं कथञ्चिहो-
चरयतः त्रुतात्माने त साक्षात्कार्यमिव संचेष्यादि
पदानि विक्षेपस्त्रयायोगितया, तज्जात् सिद्धं त्रुता-
त्मानप्रक्षाभ्यासन्यविषयेति । स्त्रादेतत् भयतु परमार्थवि-
वयसम्बानो यथोक्तोपायाभ्यासात् अनादिना तु व्यु-
त्यानसंख्यारेण निगूढनिविडितवा प्रतिबन्धनीया समाधि-
प्रक्षायात्मावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रमाणुरिवेति शङ्कासप-
नेते स्त्रियतारवति समाधिप्रक्षेति स्त्रियं पठति । तत्त्व-
र्ति तदिति निर्विचारं समापत्तिं परामृशति अन्वेति ।
अन्यान्याह । भूतार्थप्रक्षपातो हि चियां खभाकः,
तीव्रदेवेयसनवस्तिभास्त्रिति च वात् तत्त्वं प्रतिबन्धते
तदप्रतिबन्धे तत्र स्थितपदा सती संस्कारवृद्धिः संस्कार-
वृद्धिक्रक्कमेणावर्त्तमावा सती अनादिमयतत्त्वसंस्कारवृद्धि-
क्रमं बाधत एवेति तथा च वाह्या अप्याह्वः “निष्ठपद्वभू-
तार्थस्त्रयास्य विषयर्थः । न बाधो नादिमन्त्रेऽपि वुहे
स्त्रप्रक्षपाततः” इति । स्त्रादेतत् समाधिप्रक्षातीत्यु-
त्यानजन्यसंख्यारस्य निरोधः स्वाविजस्तु संख्या-
रातियः समाधिप्रक्षापस्वे इतरस्त्रायादिकल इति
तदवस्यैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथम-
साधिति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्य-
हयं शब्दाद्युपभोगः विवेकस्त्रातिश्चेति तत्र क्लेशकर्मा-
शयसहितं शब्दाद्युपभोगे वस्ति प्रक्षापमवसंख्यारो-
न्त्रितनिखिललेशकर्माशयस्य तु चेतसोऽवसितप्रायाभिः
कारभावस्य विवेकस्त्रातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तज्जात्
समाधिसंख्याराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतुः प्रत्युत
तत्परिपन्थिन इति स्वकार्याङ्गोगलच्छाद्वसादयनि
संस्थयं कुर्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकस्त्रातिपर्य-

वसाम् हि चित्तचेष्टितम् । तावद्भिर्भोगाय चित्तं वेष्टते न
यावद्विवेकस्त्रातिमत्तुभवति सञ्चातविवेकस्त्रातेस्तु क्लेश
निवृत्तो न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्त भोगाधिकारप्र-
शानिः प्रयोजनं प्रक्षासंख्याराश्चाभित्युक्तम्” तत्र प्रचितु
चित्तप्रसाधनीश्चतस्त्रोमैवादिभावनाः प्रसीदत ते विशेषो
च्योतिष्ठती नाम चित्तष्टितः समापयतु परश्च तत्प्र-
सादज ऋतम्भराभिधानप्रवाहः साधनोपाध्येयः” वौ०८० ।
ऋतव्य त्रिः । ऋतस्त्रदभिसानी देवो देवताऽस्य यत् । ऋतदेवताके
इष्टकादौ “ऋतव्ये मधुव भाववेति” काल्या० १७,
४,२४ । विवच्योतिः पुरोहे पद्ये प्राणलक्षणे ऋ-
तव्ये इष्टके अनुकूलभित उपद्वच्च उपदधाति” वेददी ।
“धर्थर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदत्वे ऋत्वनैवेतदुप-
दधाति मधुव भावव वासनिकादृष्ट इति हे इष्टके
भवतो हौ हि भासाष्टुः” इति शत० ब्रा० ७,१,२२४ ।
“अथ ऋतव्ये उपदधाति” इत्यादि प्राग्वत् । “शुक्रव शुचिव
यैश्चाद्यतु” इत्युक्ता प्राग्वत् द, २,१,१६ । “नावसदोऽनु-
केष पूर्ववर्जन्ततव्यवेचायाम्” काल्या० १७,१३,१ ।

ऋतवत् उ० ऋतमविनश्चरफलकं ब्रतं यस्य । शाकहीयस्ये
भगद्वासकभेदे । शाकहीयवस्तुने भाग०५, २०,१८ । “तेषु
पुरवा ऋतवतस्त्रयवतदानप्रतानुवतानाम भगवन्तं वा-
युत्तमकं प्राणायाभिष्ठूतरजस्तमसः परमसमाधिवा य-
जन्त्वे” ऋतवतस्त्रयवस्त्रस्यानीया इति बोध्यम् । अन्य-
दीपेषु वर्णभद्रोरह त तेषामेव तत्स्यानोयत्वैचि-
त्वात् चतुःसंख्यासाम्याच्च ।

ऋतसद् उ० ऋते यत्रे शीदति सद-क्रिप् उत० । वङ्गौ
“वद्वदरसदतसद्वोमसदज्ञाः” च० ४,४०,५ । ‘ऋतस-
दग्निः’ भा० ।

ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञार्थं शीदत्यस्त्रिन् सद-आधारे
ल्पुट् ईत० । यज्ञार्थस्त्रयवेशनस्याने । ‘वद्वस्य ऋतसदन-
मसि वद्वस्य ऋतसदनमासीद्’ यज्ञ० ४,२६८ । स्त्रियां
डीप् । ‘वद्वस्य ऋतसदन्यसि’ तत्रैव ।

ऋतसाप् त्रिः । आप-क्रिप् सहाया साप् प्राप्ता ईत० ।
यज्ञस्य प्रापयितर्ये चिद्विपूर्व ऋतसाप आसन्” ऋ०
१,१७६,२ । ‘ऋतसाप ऋतस्य यज्ञस्यापयितारः’ भा० ।

ऋतस्पति उ० ऋतस्य पतिः बा० वेदे सुट् । यज्ञपतौ “तव-
वायवृत्तस्ते” । ऋ० द, २६८,२१ । “ऋतस्यते ! यज्ञानां
पते !” भा० लोके त ऋतपतिरित्येव ।

ऋतावन् त्रिः । ऋतमस्यस्य “वन्द्वीवनिपौ” पा० वनिम् दीर्घच

यत्त्रवति । “कृतावान् महिषं विचर्दयेत्सग्निम्” यजु० १२, १११ । “कृतावानो जने जने” क्र० ५, ६८, ४ ।

“भूतावानः यज्ञवल्तः” भा० । लोके ल भूतप भूत्य वः ।

कृतवत् इत्येव । “ऐक्याद्वयस्य कृतवानिति विप्रलभ्यः”
भाग १५२० “कृतवान सत्यवान्” इति श्रीधरः ।

कर्ताहृध् लि । क्वतं यज्ञं वर्जयति हृध-अन्तर्भूतश्चयर्थे किप्
दोर्वः । यज्ञवर्ज्ञके । “विस्वयन्नाहृताहृदोहारः” यजु ।
२८,५ । “सुतः सोम कर्ताहृधः” ३,६ । “देवीरहृता
कर्ताहृधः” ४,१२ ।

कृताधाहू ति । कृतं सहते अस्य न, सह-स्त्रि दीर्घः
दृतं पु ॥ “सहेऽप्तनसाम्भाष्टेति” पा० जत्वम् । सत्यसहने

चरसल्ये कुपिते “भूतावाहृतधासाम्नः” यज० १८, ३८ ।

कृति स्त्री वृ-क्तिन् । इगतौ २सर्वायाम् ३निन्दायाच्च ।

ਕਸ਼ਮੰਣ ਕਿਨ੍ਹ । ੪ ਵਰੰਨਿ ੫ ਸਙਕਲੇ ਚ । ਫੁਲਦਮੇਧਧ-
ਤੇ-ਤੇ-ਤੇ । ਤੇ-ਤੇ-ਤੇ । ਤੇ-ਤੇ-ਤੇ ।

“कृतये स्तेनहृदयम्” यज ०३०.१३ । कर्त्तरि क्रिच ।

७ यत्कौ पु० निर०। अग्निरस्त्रामृतीष्वहम्” क० ६,१४,४

‘गरव्यामुखेऽपि नहृसान् वृत्तिर्हन्यमाना’ अथ०
१२,५,२५ । [कारके ।

[कारके ।

कृतिङ्ग्रहं लिं पूर्वां करोति ह-खच् उम् । पौड़ा-
कृतौय नामधा० इतामिच्छति इतोयति आत्मीयत् । इतो-

याम् ब्रह्म व्यास चकार । वद त न वृत्त्यां पा०
न रेत्यम् । अतयति इत्येव “अकृतसावेधातुकयोः” पा०

क्रचिदास्त्वं अतायति । अतायन् । “देवा अतायते इमे”
अ० ४, ८, ३ । “अतायते यज्ञमिष्टते” भा० । “अग्निबहु-

यत्तदादि” अ०५, ११, ७। “ज्ञातयन् यत्तमिष्ठन् भा०।
ज्ञाती ज्ञातावह” अ० ७२। “ज्ञातामत् योग्याम-

मिक्कनु”माह। तत उ ए। कृत्यु वज्रामे “तं न रस्त
कै देखो”

तत्रस्त्वान्दा नि दृम्मासं दृष्टिं, १०, १०। इव अतायु
तत्राये “न वा एतत् ब्राह्मणा अतायवः” तैर्दृष्टिं, २,

५,५, भावे अ । एतदा एताया वा “स्थितं वने एहतया बपन्ना” ४०२, १, १२ । “एतदा एत कर्मकर्त्तव्यं तद्वाम-

नया"भाव। वह स्पास्तुगियादिना बतौयास्थाने आँ।
क्रतौया जी उर-युक्त भावे अ। अप्रभायाम उमर।

कर्तृतौष्णि लिं ॥ अतिं पीडां यतुं वा सहंते क्रिप् दीर्घः ।

“सहः प्रतनसाम्याच्च पां चातु रक्तात्यन्दिदाप वलम् ।
१पीडास्ते२यन् कहने च “अग्निरसामृतोषहस्” च ॥

६,१४,४ अतीवहम् अरावीना षोडारम्' भा०।

कृतु उ० कृ-त किञ्च । शिशिरः पुष्पसमयो धीशो वर्षा
शरद्विमः । सावादिमासु यम्भै स्तु कृतवः षट् क्रमादिमे
इत्युक्ते १कालभेदे । “कृतः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः
पौड्यश कृताः” इति मनूके स्त्रीणां २ शोणितदर्थनयोग्ये
गर्भधारणसमये च कावे “कृतौ भार्यास्त्रेयात्” श्रुतिः
“स्वकृत्स्वकृत्स्वाटतौ, कृतुकालभिगमी स्वात्” मनुः ।
कृतुरस्य प्राप्तः व्यष्टः । आर्त्तव स्वीरजसि न ॥ आर्त्तव यद्वे
८०८ एष्टे विहितः । ३ दीप्तो ४ मासे च । भासह्यात्मक
कृतु चौरसान्द्रश यथा काव० सा० “कृतुशब्दस
एव गतावित्यसाहातोर्निष्पद्मः । इवर्त्ति गच्छति अशोक-
उष्मिकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तांदिकालविशेष
कृतः । स च विहितः “कृत्वा कृतव इति” श्रुतेः । यत्त
“दादश सासाः पञ्चर्त्तव॑” इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयो-
रेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजातुमन्त्रयमन्वेषु
हेमन्तशिशिरयोरेकज्ञिने केनैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा
हि “वसन्तकृतूनां प्रीणामि यीश्वरूपानां प्रीणामि वर्षा
कृतूनां प्रीणामि शरद्मृतूनां प्रीणामोति” चतुर्नां प्रया-
जानां एथकृष्णगतुभूत्यमन्त्रानामान्नाय पञ्चप्रयाजस्यात्
मन्त्रये मन्त्र एवं चूयते “हेमन्तशिशिराटतूनां प्रीणा-
मोति” एतदेवाभिप्रेत्य बहुत्रयाज्ञाये दादश सासाः पञ्च-
र्त्तव॑ वो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति” वत्वनयोर्मन्त्रवास्त्र-
शयोर्द्दिवचनं ततस्व रूपदैविध्याभिप्रयेष्य शिशिरस्य बठ-
स्त्रान्निमत्वात्तेनातुमन्त्रयोयस्य षष्ठप्रयाजस्याभावात् तस्यैव
पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्मायोन्यायः । अतएव प्रयाजब्राह्मणे
“वसन्तमेवर्तुनाभवरूप्य” इत्यादिना चतुरः प्रयाजानु प्रयस्य
पञ्चमे प्रयाजे वैत्येन हेमन्तेन प्रशंसा “स्वाहाकारं य-
जति हेमन्तमेवावश्ये” इति । अस्तु नाम यथा तथा प-
ञ्चमंस्या तथापि स्वरूपेण षोडा भिद्यते द्वादशमासात्मके
संवत्सरे एकैकस्य कृतोर्मासद्याक्षकात्ये सत्येकादश द्वादश-
मासयोर्दर्जं वित्तमयकत्वात् षष्ठते॑ एथगतुठानविधा-
नात् तत्रोपरिटादाहरिष्यामः । सासह्यात्मकत्वं
चाग्निचयने कृतव्ये एकोपधानब्राह्मणे चूयते । “इन्द्रसु-
पदधाति तत्त्वा द्वाहमृतवत्” इति । एकज्ञिन॑ कृतौ कर्यो-
मांसयोर्दर्जं पर्वीतवयभिति चेत् वसन्ताद्यृतुक्रमेण चैत-
मासादि इवभिति त्रूपः । तत्रोपरिटोपधानमन्वेषु चूय-
ते “सधुच्च भाष्यव्य वासन्तिकाटतू” “सुकृष्ट एविच ये-
स्त्राटतू” “वमन्त नभस्य वार्षिकाटतू” इष्वोर्जर्जस “शार-
दाटतू” “सहस्र वहस्य हेमन्तिकाटतू” “तपस्य तपस्य

गिरिशरात्रू” एषु च याक्षेषु ऋतु इति द्विवदनं सासाभिमायम् अन्यथा षड्तत्र इति अूयमाणा पट्संख्या बाध्येत । अवयवाऽवयविनोर्वसलादेरेकात्मत्वं सौवामणीयहौवमन्त्रेषु एकत्रनेन वृश्वहारादवगत्व्यं “वसनेन ऋतुना देवाः, योग्येण ऋतुना देवा” इत्यादि हि तत्र पश्यते तथैवाधान-ब्राह्मणे अूयते “वसनो वै ब्राह्मणस्त्वं”, योग्यो वै राजन्यस्त्वं, शरदैश्यस्त्वंरिति” यदप्येते षड्तत्रो षटोवस्त्रवन्दैरन्तर्येण प्रवर्त्तने तथापि संदत्त्वरोपक्रमभृपत्वे न वसन्तस्य प्रायस्य इष्टव्यम् एतदेवाभिमेष्य अूयते “सुखं या एतदत्तूनां वसन्तं” इति पूर्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसन्तोपक्रमणाङ्गु वसन्तस्य प्रायस्यं ते च वसन्ताद्युतशो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयशान्द्राः तत्त्वोदाहृतं “मधुच भाधवत्वेत्यादिना” न च तत्र चैत्रादयोनोक्ता इति षड्तत्रीयं मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात् । अत एवाङ्गः “चैत्रामासो मधुप्रोक्तो वैशाखो माधवो मर्तव् । अैष्टमासस्तु शकः स्थादाषाढः शुचिरुच्यते । नभोमासः आवश्यः स्थादाषाढः भाद्र उच्यते । इष्टवस्त्राश्वयजोमासः कार्त्तिकश्चोर्जसंज्ञकः । सहीमासो मागेशिरः सहस्रः उप्पनामकः । माघमासस्त्रभाः प्रोक्तस्तप्यः फाल्गुनः स्त्रतः” इति । एतेषां चैत्रादयात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्पत्राङ्गान्द्रत्वम् । अतएव इष्टवस्त्रेषु अन्नायते “नन्दमाः षड्ठोता स ऋतून् कल्पयति तथा” स्त्रकविशेषे स्त्रीयचन्द्रमस्यौ प्रकृत्व अन्नायते “पूर्णपरं चरत्वै सायवैतौ गिर्मु कीलनौ परियातो अधरम् । विश्वान्यन्योभुवनाभिचष्ट ऋतूनन्योविदध्यायते उनरिति” अत उन्नजायत इति तिज्ञादत्तुविधाता चन्द्र इति अवश्यते । नन्दक्षत्रे वै मध्वादीनां चान्द्रमासानां वसन्ताद्युत्वं संषर्णस्वस्य तत्रयोदयस्य चान्द्रमासस्य कथमृतम्, निर्णयः । तन्नासद्भावस्वर्तुप्रह्राह्मणे मन्त्रात्वादपुरामान्नायते “उपयामग्नीतोऽपि संसर्णेऽपि अहस्यायाले स्वाहास्त्रित्योदयोमाय इत्याकुस्मेव तत्र प्रोक्तातीति” तथा इवग्येब्राह्मणे इपि “अस्त्रित्योदयोदशोमास इत्याङ्गः यत्त्वोदय परिवर्भवति तेनैव तत्रयोदयं मासमश्वम्भे” इति । तदुत्तिसकारोऽप्याभिर्मलम् । निर्णये वक्ष्यते । विद्यतामेवं तत्रयोदयोमासस्वस्य का उपपत्तिः सन्नादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमवं सप्तमं षडः? अचोहोस्त्रिदुक्ते अैव पट्सु अन्तर्मावः? उत्तरं इयान्तरावत्तर्ती कविदनृत्युपः? न तापत् पश्यिमः ‘अृतुर्वृत्-

नातुद्यामान्” इति ऋतुनां नैरत्यव्याप्तात्; नाप्य-पिमः । ‘षड्वा ऋतवः’ इति पट्संख्यानियमात् । वसन्तादिवन्मन्त्रब्राह्मणयोर्नामान्तराव्याप्ताङ्गु नाप्य-मध्यमः मध्वादिषु अपाठात् । उच्यते योर्मासियोर्मध्ये मन्त्रमासो ऋश्यते तयोरुचरक्षःस्त्रान्तर्मावः । तथा चासौ षट्डिविसात्मकोमलिनशुद्धमागद्यात्मक इति मध्वादिशब्द-वाच्यत्वे नोक्ते ऋन्तर्मावाच्च काप्यनुपपत्तिः । सौरेषु ऋतुषु बौघायनेन मीनमेषयोर्मेष्व ययोर्वा वसन्त इत्यमिधानात् भीनादित्वं भीनादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तसाङ्गीकृतम् । तथा च तदुत्पातेष उत्तरे यीशादयोऽपि यथायर्थं विकल्पन्ते । विनियोगसैषां ऋतुविशेषाणां शृतिसृति पुराणेषु वगस्यते । तत्र शृतिः । ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत; योग्ये राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि’ इतिरपि “वसन्ते ब्राह्मणं उपनयोत, योग्ये राजन्यं” शरदि वैश्यमिति” विष्णुधर्मोऽन्तर्देष्पि परामूर्त्तिः वते वसन्ताद्युत्वं पृथक्पूजा विशेषतः कथिताः । तथा तत्वै वसन्ते ज्ञानातुवेषादिदानम् योग्ये मानकादिदानमुक्तं देवीपुराणे । वर्षाषु तिलादाम् तथा शरद्यादान् इत्यन्ते वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानभिलेतानि विष्णुधर्मोऽतर एवोक्तानि एवमन्यदद्युद्दार्थम्” । “वसन्ते ऋतुना देवा वसवस्त्रिष्टुताः” “योग्ये ऋतुना देवा इद्वा षट्पदशे स्तुताः” “वर्षाभिर्वृत्तनादित्या ऋमे सप्तपदशे स्तुताः” “शरदेन ऋतुना देवा एकविंशत्यभवस्तुताः” “हेमन्ते ऋतुना देवा षट्पदशे म-स्तुताः” “शैशिरेण ऋतुना देवा षट्पदशे म-स्तुताः” प्राप्तस्यात् २१, २३, २४, २५, २६, २७, २८ । स्त्रीयसिङ्गानेतु सौरत्वमङ्गीकृतम् । यथा “हिराशिनायादत्तवस्त्रतोऽपि शिशिरादयः” मेषादयो द्वादशैते माषास्त्रैव तत्र वृत्तस्त्रैव तत्र वृत्तम् अतएव गीतायाम् “ऋतुनां कुसुमाकारः” इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्रथमत्वे व भगद्विमूतित्वस्त्रकम्” म०त०ब्रह्मप० । “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा सप्तर्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समयन्तु तदा स्त्रीयोदये सति । प्रवर्षयामास तदा कालस्य गणनामपि । यहान्नाशीन्द्रतून् मासान् वृत्सरान् वृत्सराधिपान्” । मासस्त्रैव उत्तराष्ट्रः अैषं चान्द्रत्वमुक्तम ब्रह्मविद्वान्तेऽपि “चैत्रसितादेष्वद्याङ्गानोर्बीर्त्तुमासश्वगत्याः । स्वच्छादौ लङ्घायामाह प्रदक्षा दिनर्वत्”! चैत्रसितादेष्व वृशुक्लप्रतिपदप्या-

रथ्ये यथैः दिनैस्तिथिभिः” म०त०। ५ भासहयमात्रे “सुख्यं
आइं मारि मारि अपर्याप्तादत् प्रति” स्मृतिः ।
सुभृते व्युत्तुन्वप्यं तद्युग्मतिक्षादि च दशितं यथा
“व्यथात व्युत्तुचर्याध्यायं व्याख्यासामः कालोहि नाम
भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधेऽत्र रवयापत्तं पत्ती
जीवितमरणे च मनुष्याणामायते स सुक्ष्मामपि कलां
न लोयत् प्रति कालः सङ्कृत्यति कालयति वा भूता-
नीति कालः । तस्य संवत्सराक्षयोभगवानादियो गति-
विशेषेणात्तिनिमेषकाठाक्षयासुहृत्तीहोरात्पक्षमास्त्वर्य-
नसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति । तत्र लघ्वतरोऽकारणमा-
त्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशात्तिनिमेषाः काठा । त्रिंश-
त्काठाः कला विश्विकलोऽसुहृत्तीः कलादशभागस् ।
त्रिंशनुहृत्तमहोरात्मस् । पञ्चदशाहोरात्माणि पलः ।
इच्छिविधः शुक्रः लक्षणं तौ मासः । तत्र माघादयो
द्वादश भासा द्विभासिकमृतं लक्षा पडृत्वो भवन्ति । ते
शिशिरवसन्तयोऽप्यवर्षयरडेमन्तः । तेषां तपस्तपस्यौ गि-
यिरः । मधुमाधवौ वरन्तः । शुचिशुक्रौ योग्यः । नभो-
नभस्यौ वर्षी । इवोर्जी शर्त् । बहुःसहस्रैः हेमन्त इति ।
त एते शीतोऽप्यवर्षल तण्णाशन्द्रादित्यबोः कालविभागकर-
त्वादयते द्वे भवतो दक्षिणसुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षोश-
रद्वैमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽस्त्रवलयमधुराश-
रसा बलवन्तो भवन्त्युच्चरोस्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलम-
भिर्यज्ञते । उत्तरञ्च गियिरवसन्तप्रोग्नात्मेषु भगवानाप्या-
यते । किंकिंकक्षयकटुकाश रसा बलवन्तोभवन्त्युच्चरोत्तरञ्च
सर्वप्राणिनां बलनपहीयते । भवति चात्र । शीतांशुः ल्लेद-
य यूर्ध्वैः विश्वान् शोषयत्वपि । तावृभावपि संश्चित्य वायुः
पालयति प्रजाः । व्यथ खल्यन्तेद्वे युगपत्तुं वसरो भवति ।
ते त पञ्च युगमिति वंशां लभन्ते । स एष निमेषादि
युगपर्यन्तः कालयक्षपत्रपरिवर्त्तमानः कालवक्षसुच्यत-
इत्येके । इह तु वर्षाशरहेमन्तसुन्तयोऽप्यप्रायृषः पडृत्वो
भवन्ति दोषोपवयप्रकोपोपयसनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदा-
दयेन दिम सिकेन व्याख्याताः । तद्यथा भाद्रपदाद्वयुजौ
यद्योः । कर्तिकमार्गयोर्जी शर्त् । पौयमात्रौ हेमन्तः ।
फाल्गुनैवैतौ वयन्तः । वैशाख्यद्यौ योग्यः । आषाढ-
श्वावयौ प्रावृद्धिति । तत्र वर्षास्त्रोपद्यस्तरङ्गतोऽत्यवीयो
आप्याप्रसवाः ज्ञितमत्प्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि
निमेषायतते जलप्रक्षिन्दायां भूमौ क्लिन्डेहानां प्राणिनां
शीतवात्तदिष्टञ्चामोनां विदद्यन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमा-

पादवन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेष्वे विद्यन्तु पशुष्पति
पक्षेर्किरणप्रिलिपितः पैतिकान् व्याधीन् जनयति । ता
एवैवधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्यो बलवत्योहेमले
भवन्त्यापच प्रसच्चा; निश्चिं अथवेऽगुरुर्स्ता उपयुज्यमाना
मन्त्रकिरणवाहानोः सहवारपवनोपस्थितदेहानां
देहिनामविद्याः स्त्रेहाच्छ्रौत्याज्ञौरवादुपलेपाच्च लेपणः
सञ्चयपापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेर्किरणप्रिलिपित
ईवत्सञ्चदेहानां देहिनां श्वेतिकान् व्याधीन् जनयति ।
तां एवैवधयो निदावे निःसारा रुक्षा अतिमात्रं लक्षणो
भवन्त्यापच ता उपयुज्यमानाः स्वर्यं प्रतापोपशोषितदे-
हानां देहिनां रौच्चाक्षुत्वाहैश्चाक्षुत्वायोः सञ्चयमापाद-
यन्ति स सञ्चयः प्रावृष्टि चात्यवै जलोपहित्वायां भूमौ
किञ्चदेहानां प्राणिनां शीतोत्तात्पर्येतितो वातिकान् व्याधीन्
जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरक्तः ।
तत्र यर्थाहेमन्त्ययीम्बुधु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्त-
माहट्सु च मक्षिपात्रानां निहरणं कर्त्तव्यम् । तत्र पै-
तिकानां व्याधीनासुपश्चमो हेमन्ते, श्वेतिकाणां नि-
दावे, वातिकानां चनात्यये, खमादत एव त एते सञ्चय-
प्रकोपोपशमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वाङ्गे वसनस्य लिङ्गं
मध्याङ्गे योग्यस्य, अपराङ्गे प्राणवृष्टिः, प्रदोषे वार्षिकम्,
पारदमर्दरात्रे प्रवृष्टिः हेमन्तसुपलक्ष्येत् । एवमहो-
रात्रिमपि वर्षभिर्शीतोष्टवृष्टिलक्षणं दोषोपचयप्रको-
पशमैर्जनीयात् । तत्राव्यापवेष्टुत्वव्यापक्षा ओष-
यो भवन्त्यापच ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्यै-
स्त्रेहाच्छ्रौत्याज्ञौ भवन्ति । तेषां व्यापदोऽदिकारिताः पौत्रो-
णयातवर्तीर्णि खलु विपरोतान्वेष्टवीर्या पादयन्त्यपच,
सासुपयोगादिविधरोगप्रादर्भातो मरको वा भवेदिति ।
त्राव्यापक्षानां सोषधीनामपाच्छोपशेषः कटाचिटवर्गा-
त्रेष्वप्यतु लक्ष्यपिशाचरतः कोधाधैर्दृपच्छस्यने जन-
दाः । विशेषधोपुष्पगम्बेन यायुमोपनीतेनाकम्यते यो
शस्त्र दोषप्रकल्पविशेषेण कासश्चासवमयुपतिश्चायगि-
तोऽग्न्यरूपतत्पने यहनक्षत्रचरितैर्वा ग्नहटारगयना-
नयनवाहनमशिरत्रोपकरणगहितलक्षणिमित्तप्रादर्भा-
र्वा । तत्र स्थानपरिणामशान्तिकर्मप्रायशित्तमङ्गलजप-
मोपहारेज्याञ्चलिनमस्त्रारतपोनियमदयादानटीजा-
पुरुगमस्त्रेवताव्राज्ञाणगुरुरुपर्मवितव्यमेवं साधु भवति ।
द्वृनामत जड्डमध्यापक्षानां लक्षणान्तुपदेश्यामः ।
युवोत्सरः शीतो रजोधमाकुला दिगः । क्वचम्

पारः सविता हिमानदा जलाशयाः । दर्पिता छाहुखडग्गाहमहीपोरभक्षणराः । लोभप्रियहुपुद्वागाः उपिता हिमसाहये । शिशिरे शीतमधिकं वातदण्डाकुला दिः । शेषं चेमनवत्त्वं विशेषं लक्षणं बुधैः । दिगो वसन्ते विसलाः काननैरूपशेभिताः । किंशुकाभ्योजवक्तुलचृताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाः षट्पदमर्हयगोता मनोहराः । दक्षिणानिलसंबीताः सुधुखाः पल्लवोच्चलाः । शीघ्रे तीक्ष्णं गुरादियो माहते नैर्वृतोऽसुखः । भूस्त्रप्ता भरितस्त्वयो दिः प्रज्ञलता इव । भानुचक्राहुयुगलाः पयः पानाकुला मृगाः । भक्षतीरुच्छुलताविपर्युक्तपादपाः । प्राह्यद्वरमानङ्गं पविमानिलकर्तितैः । अम्बुदैर्विद्युद्योतप्रभृतैसुशुलसनैः । कोमलश्यामशस्त्रद्वारा शक्गोपोज्ज्वला भी । कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकिभूषिता । तत्र वर्षासु नद्यम्भः पूरोद्भग्नतटदुमाः । वायः प्रोत्फुक्तुक्तुद्वीलोत्पलविराजिताः । मूरव्रक्तस्त्रवन्धना बड्डशस्त्रोभयोभिता । नातिगर्जत्वस्त्रनो विनिहार्कायहः नभः । वभुरुषाः गरद्यकः चैताभविमलं नभः । तथा सरंस्त्रम्बुद्धैर्मालिं हंसंसंवदित्तैः । पद्मशुप्तकदुमाकीर्णां निम्नोद्धत्तमेषु भूः । वाजस्त्राहुवन्धुक्काशासनविराजितो । खण्डुरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा इनः । विषमेवायदा दोषाः कुण्ठन्यृदृपुर्देहिनाम् । करेद्वसने त्वे प्राप्तां पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेहायुं प्राविकारसमुक्तवात् कृदुचार्याभ्यायः । आ०त० कृदुगुणादियथा ‘मार्दिं संख्यै मार्दादौः क्रमात् बहुतः’ इताः । ऐनने कृपिताद्वयोः स्वाहस्त्रवद्यानसान् । गोभूषपित्तमांसेत्यारोयविहतिर्भजेत् । नवमज्ज्ञं रसानु तेलं शैवेत्प्रोटकं नरः । शक्यकंकिरणान् खेदं पादवाणज्ञसंवेदा । उणास्त्रमावैलंवुभिः प्राष्टतः शयनं भजेत् न श्यमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कृपितः लेप्ता द्विनिमान्द्यं करोत्यतः । तीक्ष्णं वमननस्त्रादिकवलयहमञ्जनम् । व्यायामोद्दीर्चनं धूमं शौचे तप्तोटकं भजेत् । एउराण्यवगोधुमचौद्रिजाहुस्त्रमांसभुक् । युरुष्णि विषमधुरं दिवा लक्ष्मी वर्जयेत् । खादु शीतं इवं छिप्पमनुपानं दर्शकरम् । इतं पयः सयात्कर्म भजन् पीघे न बोदति । भद्राङ्गे शीतेषु रुम्यासु निश्चातिगम्भिते । लक्षणाहुकूष्णानि व्यायामञ्जनं वर्जयेत् । वर्षास्त्रमिनिवेदीने कृष्णले पवनादयः । अग्ने-

संवर्द्धकं इवं जीर्णधान्यं रसान् लघु । जाह्नवं पिशत् सहान् दिव्यं कौपं जलं शुचि । इच्छाहुलवयं क्षेत्रं रंगुष्कं क्षेत्रमेव च । नदीजलौदनञ्चाहुस्त्रायासातपांस्त्रजेत् । शरदि कृपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् । खादुतिक्कवायेत्युग्माविसुहृतरोजलम् । तथारक्तारसौ-हित्यदिति लरसातपान् । कृद्वतीक्ष्णदिवास्त्रप्रमाणी-वातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसाम्भादः स्त्रेषु धिक्य-मृतावृतै । कृद्वनां शेषमप्ताहे सेवितव्यः परंक्रमः । तच्च नित्यं प्रयुक्तीत स्त्रास्त्रं येन प्रवर्त्तते । अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पयादभिभवाहुक्तात् ज्याज्ञाशरात् वेगानां ज्ञ विधारणादित्युच्चः शैव्यादतिवासतः । रुक्षांशेभक्षायातिक्ककुरु-रेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वैरधरागमे परिणते चाचे इप-राङ्गुद्दिपि च । कटुस्त्रोणविदाहितीक्ष्णलक्ष्मीधोपवासात-पस्त्रीष्मर्कतिलाः सीदधिष्ठुरास्त्रकारनालादभिः । भुक्ते जीर्णति भोजने च शरदि शीघ्रे सति प्राणिनाम् भ-धाङ्गे च तथार्द्वात्वसमये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । उष्ममधुर रसातिस्त्रिघदुरुच्चेत्युभक्ष्यादवदधिमनिद्रास्त्रपर्पिः प्रपूरैः । तद्विनपतनकावे स्त्रीभ्याः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भूक्तमात्रे वसने” । ईकालमात्रे कृदुधायन्ते उदाऽ । उतदभिमानिदेवे यु । कृतव्यशब्दे उदाऽ । ईविष्णौ यु । “कृतुः सुदर्शनः कालः” विष्णु यु । “कालात्मना कृतुशब्दे न लक्ष्यते इति कृतः” भा । “प्रधानपुरुषक्षेत्रं यत्कालात्म्यं इपं तदुग्रदेन लक्ष्यते” आनन्दिः । कृतुरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव प्राप्तर्त्तुके त्रि । स्त्रियां छोप् । कृत्वसि यस्त्रि विष्ण्याच युणः । कृत्विय तद्ये त्रि । कृतुदेवताऽस्य यत् । कृतव्य कृतुदेवताके इट्कादौ । कृतुकाले यु । वसन्तस्त्रयत् कर्म । राङ्गियरेत् दृत । वा । स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये षोडशरात्वामके कावे । “कृतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्र्यः षोडश सूताः” मतः । “कृतुकालाभिगामी स्वात्” मतः । पर्वादिवज्ञे तत्-काचे च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्त्रैरुपनिर्वाहककारणादिप्रदर्शने कृत्वभिगमस्य यथानियमविधित्वं तथा प्रा०त० न्यायावाक्ये नोक्तम् यथा ‘स्वरच्चा क्रियमाणे त्र यत्वापरस्य क्रिया कवित् । नोद्यते नियमस्त्रकृतावभिगमो यथा’ मीमांसकवाक्यम् । कृत्वभिगम-नस्त्र परिमत्यापरत्वनिराकरणे न नियमपरत्वं समर्थितमिता० यथा ।

“तस्मिन् युग्मात् संविशेदिति” । “किमय” विधिर्नियमः परिसंख्या वा । “विधिरत्यलमप्ताप्तौ नियमः पात्तिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते” । उच्चते । न तात्त्विधिः, प्राप्तार्थ्यात् । नापि परिसंख्या, दोषवयसमाप्तकैः । अतो नियमम्भूपेतिरे न्यायविदः । कः पुनरेषां भेदः । उच्चते । अत्यन्ताप्राप्तपापणं विधिः । यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् “अष्टकाः कर्तव्याः” इति । पचे प्राप्तस्याप्राप्तप्रकालरप्तापणं नियमः । यथा “समे यजेति” “दर्शपूर्वमाणाभ्यां यजेतेति” यागः कर्तव्यतयाविहितः स च देशमन्तरेण कर्तुनशक्य इत्यर्थात् देशः प्राप्तः । स च सभो विषयते तिर्विधिः । यदा यजमानः समे विषयते तदा “समे यजेतेति” वचनसुदार्स्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थ्यात् । यदा तु विषये देशे विषयते तदा समे यजेतेति” स्वार्थं विषये स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तात् । विषयमेतदेशनिर्तिस्तर्थार्थिको नोदितदेशेनैव यागनिष्ठते । अनोदितदेशोपादानेन यजाशास्त्रं यागोमातुष्ठितः सादिति । तथा “प्राङ्गुस्त्वोऽचानि भुज्ञोतेति” । इदमपि आर्त्तसदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् । एकसानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निष्ठत्यमेकत्र उपर्वचनं परित्यन्त्या । तदुवाचा । “इमामस्तम्भत् रथनामृहतस्येत्यद्वाभिधानीमादत्” इत्येभ्यः स्वसामर्थ्याद्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याच रथनाया यह्ये विनियुक्तः । उनरत्वाभिधानीमादत् इति वचनेनाद्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या विनिवर्तते । तथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र बडच्छया शयादिपु श्वादिपु च भक्षणं प्राप्तम् । एवः यशादिपु च्युमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति । किं पुनरत्र यत्तु परिसंख्येत्याह । तथाहि कृतदारम्-यह्यस्य स्वेच्छयैव यत्तु गमनं प्राप्तमिति न विषयेभ्यः । नापि नियमस्य गद्यस्त्रितिविरोधात् । एवं किं अरनि गद्यकारा: “दरसंयहानन्तरं तिरात् इद्यशरावं संयत्सरं वा ब्रह्मचारी शादिति” । तत्र इद्यशरात् संयत्सरात् वा पूर्वमेवन्तु सम्भवे यत्तु गच्छेदेवति नियमात् ब्रह्मचर्यस्त्रयार्थं वाध्येत । अथि च प्राप्ते भावार्थं वचनं विशेषणपरं युक्तम् । प्राप्तवृत्तीभार्यागमनमिक्तयैशातो यदि गच्छेत्तदेवति वचनव्यक्तियुक्ता । किञ्च नैयमिकात् उत्तोषत्तिविषेदेवत्तौ निःनमनं प्राप्तमेवति यत्तु गच्छेदेवति नियमेन्तर्यकः स्त्रात् । नियमे चावद्दृक्ष्यनीयम् । किञ्च यत्तु गमनं-

मेवेति नियमेऽसच्चिह्नितस्य व्याध्यादिनाः समर्थस्यानि-च्छोषाश्चक्षोऽर्थं उपर्दितः स्त्रात् । विध्यनुवादविरोधव्य नियमे । तथा हि एकः शन्तः सकृदज्ञरितस्तमेवार्थं पचेऽतुवदिति पचे विषयते चेति । तथाहतावेव गच्छेच्छान्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदम्भारुचिव्यवृ-पादयोनात्मन्यत्वे । यतो नियम एव युक्तः पचे स्वार्थविधि सम्भवत् । अगमने दोषवचनाच्च यथा ह यागाश्चरः “करुञ्जातान्तु यो भार्यां सच्चिधौ नोपगच्छति । घोरायां भूरुणह्यत्यां युज्यते नात्र संशय इति” न च विध्यनु-वादविरोधोऽत्याधामावात् विध्यर्थत्वाह चनस्य । तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विषेयावधितया तदेवानुवाद-तव्यसमाप्तयान्योहेन विधातव्यवृत्तेति । यथा वा-जपेयाभिकरणे पूर्वपत्ते “वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति” वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोनुवादि-तव्यः स एव स्वाराज्यलक्षणफलोहेन विधातव्यवृत्तेति । न चातुर्वादेनेह कल्यमस्ति । यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्यनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामध्यं समानम् । अ-व्यतौ गच्छते दोषकल्यनात् । यत्तु नैयमिकयुक्तोत्पा-दनविध्याक्षेपेणैव यत्तौ नियमगमनप्राप्तेन नियम इति । तदस्तु स एवायां नैयमिकः एतोत्पादनविधिः । स्वाकृतम् “एवं गच्छन् स्त्रियं ज्ञामां लक्षणं पुत्रं भनयेद्दिति” ख्यातिभिगमनारिकः उत्तोत्पादनविधिरिति । तत्र गमन-करणिकाया भावनाया एव उत्तोत्पादनविधिरिता प्रदश्यते । “एवं गच्छन् लक्षणं पुत्रं जनयेदित्यनेन” यथाग्निहोत्रं जुह्वत् खर्गे भावयेद्दिति । न चासच्चिह्नितादेव ग्रन्थार्थे विधिप्रदङ्गः सच्चिह्नितशक्तयोरेवोपदेशात् “करुञ्जातान्तु यो भार्यां सच्चिधौ नोपगच्छतीति” “यः खदारान्तु-स्त्रातान् स्वस्यः सच्चोपगच्छतीति” विषेयोपादानात् । अनिक्षानिर्दितस्तु नियमविधानादेव । न च विशेषण-पत्ता पचे भावार्थविधिसम्भवात् । नापि गद्यस्त्रिति विरोधः संवत्सरात् पूर्वमेवनुदर्शने संविषयते न ब्रह्म-चर्यस्त्रवलनदोषः । यदा श्वादिपु तथात् स्वार्थश्वामि-परार्थकल्पनप्राप्तवा भलक्षणादेवयतीति परिमंख्या न युक्ता । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र यद्यपि शयादिपु भक्षणस्य यत्तु प्राप्ते नियमः, शयादिपु श्वादिपु च प्राप्ते परिसंख्येति उभयसम्भवन्यामध्यं नियमपत्ते शयाद्य-भवते दोषप्रकृष्टः । श्वादिभवत्ये चादोषप्रसद्देवं प्राय-वित्तस्त्रितिविरोध इति परिसंख्यैवाचिता । एतेन “साय-

प्रातर्हि जातीनामशनं शुतिनोदितम्” इत्यत्वापि नियमो
व्याख्यातः “नान्तरा भोजनं कुर्यादिति” च उग्रशक्तं स्थात्
परिसंख्यायाम् । एवं च ‘नियमे सकल्यकृताष्टता
विति’ बोधा व्यते “निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमध्यावर्त्तत्”
इति न्यायात् । ‘यदा कामी भवेदित्यपि’ नियम एवानुता-
योग स्तोकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरसमेदेवति । “कठता
वुपेयात् उवेत्र वा प्रतिचिङ्गवर्जम्” इत्येतदपि गौतमीयं
स्त्रियदेव्य नियमपरमेव । कठतावुपेयादेवानुतावपि स्त्री-
कामनायां प्रतिचिङ्गवर्जसमेयादेवेत्यब्रह्मतिप्रसङ्गे नेति ।
“अनुष्ठानतक्त्वे च मन्त्रवस्त्रारक्तं पतिः । सुखसु
नित्यं दातेह परबोके च योवितः” “तडूतो रतिकाभ्य-
दा” इति च मनुना अन्यकाले स्त्रीकामनया गमन-
स्त्रोक्तः “वथा कामी भवेद्यापि स्त्रीणां वरमनुस्तरत्”
या । अन्यकाले स्त्रोगमनोक्तेय न परिसंख्यापरत्वम् ।
तासां स्त्रीणां वरश इन्द्रदत्तः । स च भिता । शुतौ
दर्शितो वशा “ता अव्रुद्धन् वरं एषीमहै ज्ञातियात् प्रजां
विन्दामहै ज्ञातियो भर्तुः काममाविजनितोः सम्भवामेति
तस्माद्यित्याः स्त्रियः प्रजां विन्दते काममाविजनितोः
सम्भवनीति वरं दृतं ज्ञाताम्” इति तासां वरस्तुप-
वरण्ये “भवतीनां भास्त्रिहन्ना पातकी स्त्रादिति” इन्द्रेण
तासां वरोदत्तः । दक्षाद्युर्बद्धजन्यवृहत्याया भाग-
यः स्त्रीभिर्यज्ञतोवितेन शक्तेण तासां वरदानम् भार-
तादौ वर्णितम् ।

कर्तुग्रह पुण्यतूनां पहः पात्रभेदप्रहृष्टं यत्र । यागमे दे-
तदपरपाटी काला०८१२३० दर्शित यथा “उपविष्टे-
चाराके” इत्युपम्य । “क्वत्यहेवरतः”४८०। “अच्छा-
वाके सदः प्रविश्व सदा विष्णुप्रस वचादपविष्टे सब्ब-
धर्युप्रतिपस्तातारौ ष्ठतय हैवरतः । अतेऽभक्ते
पत्नीयजमानाभ्याम्बृत्यिग्मध्याशने च क्वते मार्जनभागप-
रिहरणाजिनयागप्रसीताविसोकराम्भभागभावेत्यग्म-
गप्राग्नानि कर्त्तव्यानि तत भृत्यग्नप्रचारः । यथा “क्वत-
प्रहृष्टप्रचारस्य विधिस्पदिशति”कर्कः। “द्रोणकलशादपवाम-
ग्नहीतोऽसि मध्वे त्वेति द्वादशगतिमन्वम्”२८०। “क्व-
दपहान् गट्टीतः द्रोणकलशादिति नियमावधुक्तम् ।
मन्विभागमाह”कर्कः। “अध्यर्थोऽपूर्वः”४८०। पूर्वोमन्वः ।
तथा॑ मन्ववृग्मान्वा॒ पूर्वोमन्वोऽध्यर्थोऽपूर्वोऽसात् कर्कः ।
“उत्तर उत्तरः प्रतिप्रसादःतः”४८०। “युगपत् प्रवस्त्रौ
गृहीतः”५८०। “उत्तरौ च”६८०। “अत्यासम्”७८०।

“मध्ये न युगपत् प्रचरणं च लवेषाम्” ८ स्तु ।
“सर्वेषाम् हादयामामस्यृत्यपहाणां प्रचरणं आंगानुषानं
चकारात् व्याल्यासं व्याल्यासेनैव पूर्वमध्यर्थोः ततः प्रतिप्र-
स्थाहः । उनरध्यर्थो उनः प्रतिप्रस्थातुरित्येवं सर्वेषामपि ।
स व्याल्यासः केण कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह । “निष्कामत्वेकः
प्रविशतीतरः” उद्धृ । “हविर्धानमध्यात् अपरोहवि-
धानं प्रविशति” कर्कः । “उत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थाता पर-
कालत्वात्” १० स्तु । अत यहये प्रचरणे च देशतः
कालत्वं प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कुतः अपरकाल-
त्वात् प्रतिप्रस्थातमन्वाणां पश्चात्कलोनत्वात् परकाल-
त्वादिति बेचित् स एवार्देऽक्षिप्रियपि पाठे “उभयतोऽध्य-
र्थुपालेष परिप्रगृह्णति” १८ स्तु । उभयत इति “स वै
हविर्धानास्त्रिष्कामनं हविर्धाने प्रविशत्वं चाध्यर्थुं
प्रतिप्रस्थाता पालेष परि गृह्णति अव्यवायार्थं पालम
धर्योदक्षिणोहरति ख्ययुत्तरतो यातीत्वर्थः मानवे
“गृह्णता गृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाध्यर्थुमभिप्रथम्य
पालं चरति नाम्योऽन्यमभि प्रपद्यते शेषे पूर्वसोत्तर-
मभि परिगृह्णते” इति काठके “प्रपद्यामानः प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणाध्यर्थोः पालं हरेदुत्तर एव सञ्चरेदिति” कर्कः ।
“सर्वङ्गताः प्रायुक्तमाभ्याम्” १२ स्तु । “उत्तमाभ्यामे-
कादयद्यादयाभ्यां प्राये दग्ध क्वत्यहाः ते सर्वङ्गताः
कार्याः सकृदव सदैः गोत्रव्यम् अनुवषट्कारोऽपि न
भवति” कर्कः । “क्वतुनेति षट् प्रेष्टः” १३ स्तु । “व्या-
द्येषु षट् सु क्वत्यहयागेषु क्वतुना प्रेष्टेवं मन्त्रावरुणं
प्रेष्टः” कर्कः । “क्वतुमिरिति चतुरः पालसुखे विपर्यस्य”
१४ स्तु । “ततः पालसुखयोर्विपर्यासं क्वला सप्रमाणमन-
वमदयमेष्वतुयहयागेषु क्वतुभिः प्रेष्टेवं प्रशास्तार
प्रेष्टः मानवे “क्वतुना प्रेष्टेति षड्भिः प्रचरतो यतो
क्षतम् । ततः पाले गृहीत्वा क्वतुभिः प्रेष्टेति षड्भिः
र्यथादितत्त्वाय गृहीत्वा क्वतुना प्रेष्टेति हाभ्यामिति”
अत च पश्चामये षष्ठोः । ततश्चतुर्णां पालसुखे षष्ठोमो
इयं हस्ते गृहीत्वा उत्तमयोः उनरध्येष्व यहय
मपि पालसुखयोर्विपर्यस्यैव कार्यम्” कर्कः । “सहुदुत्तमौ”
१५ स्तु । “उत्तमावेकादयद्यादयाष्टुप्रहौ चहृत् प्रचरतः तेन
पालयोरपेष्ण होमः क्वतुना प्रेष्टेति चेत्येतद्विना
गृह्णते कः पुरमन्वार्थः क्वतुना इत्येवं रूपां तृतीयैक-
दद्वनः न्तर्मुशब्दयुक्तां याज्यां प्रेष्टेत्यर्थः क्वतुनेतत् प्रद-
युक्तेन प्रेष्टेवा एवमृतुभिः प्रेष्टेभ्यतामपि” कर्कः । “य-

जमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् । १६८० ।
 “हादगे कृतु गृहे गृहपते । यजेद्येवं प्रगास्ता प्रेषितो
 यजमानः होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् ततस्तां यजमान-
 याज्ञां होता ब्रूयात्” कर्कः । ‘ब्रध्यैर्युच’ १७८० ।
 “एकादणे कृतु यज्ञे प्रगास्ता अध्ययै यजतमित्येवं प्रेषि-
 ताऽध्ययै होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयाताम् तत्त्वं तद्या-
 ज्ञामपि होतैव ब्रूयात् । यास्तन्ते तु यिकल्पेन होतुः
 प्रेषणं खयं वा याज्ञापठनमित्येवस्तुमस्ति । मानवे
 एकादणे प्रेषेऽध्ययै यज्ञतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्य-
 मस्य परिधेः पश्चादुपविश्य ये यजामहेऽन्निनावध्ययै आ-
 ध्ययशाङ्कतुना सोमं पिततं वौचडिति प्रैषेण यजेदथ
 चेष्टचा । ये यजामहेऽन्निना पिततं सधु दीद्यग्नी शुचि
 ग्रह कृतुना यज्ञशाहस्रा वौचडिलवानां यजेति होत-
 रेतद्यजेति वा न पेत्यस्तुत्ये प्रैषे यजमानस्ता याज्ञानि
 प्रैषो वेति काठके विशेषः “हारे इविधौनस्योपविश्याध्ययै-
 यजतमित्युक्ते अन्निनावध्ययै यजतस्मु आध्ययशाङ्कतुना सोनं
 पिततमिति होतारं वा प्रेषेऽप्तोतरेतद्यजेति यद्याध्य-
 यैर्यजेताक्षेता प्रेषेण चरेदिति” कर्कः । “त्वयोदयं गृही-
 यादिक्षक्षुपयामगृहीतोऽस्य इवस्तये लेति” १८८० ।
 यतः प्रा० ४,२,१,२, हादशादिप्रहृष्टप्रहृष्टे हेतुर्दर्शितो
 ब्रह्मा “सदेऽक्षावाके । कृतप्रहृष्टरति तद्यतु सदेऽक्षावाक
 कृतप्रहृष्टरति मिथुनं वा अक्षावाक ऐन्द्राग्नोऽक्षावाको
 हौ हीन्द्राग्नो हन्वं चि मिथुनं प्रजननं स एतमानमिथु-
 नात् प्रजननाऽऽत्म् संवत्सरं प्रजनयति यज्ञेव
 सदेऽक्षावाके कृतप्रहृष्टरति सर्वं वा कृतवृः उंवत्-
 सरः सर्वमेतत् प्रजनयति तथात् सदेऽक्षावाक कृत-
 प्रहृष्टरति ताम्बै हादश गृहीयात् । हादश वै मादाः सं-
 वत्सरस्तस्मादुदादश भासा इति हादश त्वेव गृहीया
 देवै सम्पत् । द्रोषकलयाद् गृहीयात् प्रजापतिर्वै द्रो-
 षकलयः वै एतमात् प्रजापतेर्वै गृहीतोऽस्य संवत्सरं प्रजन-
 यति उभयतोऽस्याभ्यां प्राताभ्यां गृहीति । कृतस्त्वो-
 रन्नोद्ये उभयतोऽस्य तस्माद्यमनन्तः संवत्सरः परिप्रवते
 तं गृहीता न साद्यति तस्माद्यमनन्तः संवत्सरः नानु-
 प्राप्यमन्ताह । गृहीति वाऽनुवाकया गतोऽप्ते यत्तुर्युदि-
 दिशा यदि नक्तं नाशुभट्करोति नेहत्वनपद्मेष्टजा इति
 गृहीते प्रथमौ पहौ गृहीतेः सहोत्तमाविद्येवत् सर्वं
 संवत्सरेण परिगृहीतस्तदिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृही-
 तम् । निरेवान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पदाते तस्मा-

दिमेऽन्वच्छोमासा यन्त्यथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेतास्मौ
 वा सह प्रपदेयातां प्रथमैहैवेममासा रियुस्ताक्षाद्विरेवा-
 न्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पदाते । तौ वा कृतुनेति गृह-
 प्रचरतः । तदेवाऽहरस्तजन्तुभिरिति चतुर्स्त्रातिमस्त-
 जन्तु स यज्ञैतावदेवाभवित्यात्मिहैवाभवित्यच व्यवत्स-
 स्त्रै तौ वा कृतुनेत्युपरिष्टादुहित्यतः । तदेवाः पर-
 स्तादहरददस्तादिमद्याहरय गृहीत्येवा । कृतुनेति
 वै देवाः मनुष्यानस्तजन्तुभिरिति पञ्चनृत्य गृह तन्म-
 ध्ये येन पश्चात्यजन्तु तजादिमे पश्च उभयतः परि-
 गृहीतावश्चुपेता मनुष्याणाम् । तौ वा कृतुनेति गृह-
 प्रचर्य इतरथा पात्रे विपर्यास्ते गृहुभिरिति चतुर्स्त्रि-
 त्येतरथा पात्रे विपर्यास्ते अन्यतरत एव तदेवा
 अहरस्तजन्तान्यतरतोरातिमस्त्यतरत तदेवामनुष्यानस्त-
 जन्तान्यतरतः पञ्चनृत् । अतातोगृहात्येव उपयामगृहीतोऽ-
 चिभि सधवे त्वेष्वेवाध्ययैर्वै गृहात्युपयामगृहीतोऽ-
 चिभि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्तातैतावेव वाहनिकौ
 स यद्यस्त ओषधयो जायन्ते वस्तुतयः पञ्चने
 तेनोऽहैतौ सधुव नाधवच । उपयामगृहीतोऽचिशुकाय
 त्वेष्वेवाध्ययैर्वै गृहात्युपयामगृहीतोऽचिशुक्ये त्वेति
 प्रतिप्रस्तातैतावेव यैश्चौ वै यदेतयोर्बलिष्ठं तपति
 तेन इहैतौ शुक्य युचिच । उपयामगृहीतोऽचिशु
 भस्ये त्वेष्वेवाध्ययैर्वै गृहात्युपयामगृहीतोऽस्यै त्वेति प्रति-
 प्रस्तातैतावेव शारदौ स यक्षरद्यूर्घस ओषधवः प-
 च्यने तेनोऽहैतौ विषयोर्बन्ध । उपयामगृहीतोऽचिशु
 त्वेष्वेवाध्ययैर्वै गृहात्युपयामगृहीतोऽस्यै त्वेति
 सहस्याय-
 त्वेति प्रतिप्रस्तातैतावेव इमनिकौ स वैमन्त इमाः
 प्रजाः सहस्रे स्त्रै यशस्पतयते तेनोऽहैतौ सहस्र सह-
 स्त्रै । उपयामगृहीतोऽचिशु तपसे त्वेष्वेवाध्ययैर्वै गृहात्यु-
 पयामगृहीतोऽचिशु तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्तातैतावेव यै-
 शिरो वै यदेतयोर्बलिष्ठं श्यायति तेनोऽहैतौ तपस्य तप-
 स्य । उपयामगृहीतोऽचिशु चाऽहस्यतवे त्वेति त्वयोदगं
 पहं गृहीति यदि त्वयोदगं गृहीयादश प्रतिप्रस्ताता-
 ध्यर्योः पात्रे संस्करणयत्यध्ययैर्वै प्रतिप्रस्तातः पात्रे
 संस्करणयत्याहरति भजम् । अथ प्रतिप्रस्ताता भज्जितेन
 पात्रेण ऐन्द्राग्नं पहं गृहीति तद्यदभज्जितेन पात्रे-

यैन्द्राग्नं पहं गङ्गाति न वा क्षतुयहाणामतु वषट्क-
र्ब्बन्तेतेभ्यो वा ऐन्द्राग्नं पहं प्रहीयन् भवति
तदस्येन्द्राग्ने नैवातुवषट्कता भवति यज्ञैन्द्राग्नं पहं
गङ्गाति सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य क्षतुयहानपहीत्य
इदं सर्वं प्रजनयेदमेवत् सर्वं प्राणोदानयोः प्रति-
कापयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी
हि प्राणोदानाविमे हि द्यावाश्चत्वे प्राणोदानावनयो-
हीति सर्वं प्रतिष्ठितम् । यज्ञैन्द्राग्नं पहं गङ्गाति ।
सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य क्षतुयहानपहीत्य इदं
सर्वं प्रजनयास्त्रिच्चैवेतत् सर्वसिन् प्राणोदानौ दधाति
ताविमाविज्ञिन् दृश्वर्चसिन् प्राणोदानौ हितौ । अथातो
गङ्गात्येव । इन्द्राग्नी चागतं सुतं गोभिर्च्चभोवरेण्यम् ।
अस्य पात् धियेविता । उपयामगङ्गीतोऽसीम्नाग्नि-
भ्यां त्वैव ते यो निरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति साद्यतीन्द्रा-
ग्निभ्यां छेन्नं गङ्गाति । अथ वैश्वदेवपहं गङ्गाति । सर्वं
या इदं प्राजीजनद्य क्षतुयहानपहीत्य यज्ञैतावदेवा
भविष्यत्र प्राजनिष्ठल । अथ यज्ञैवेत्वं पहं गङ्गाति ।
इदमेवत् सर्वमिमाः प्रजा यथायचं व्याघ्रजति तस्मा-
दिमाः प्रलाः सुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते शुकपालेण
गङ्गात्येव वै शुको य एव तपति तस्य ये रम्यस्यस्ते विश्वे
देवास्तस्माच्चुकपालेण गङ्गाति । अथातोगङ्गात्येव चो
काहवर्षयोर्धृतो विश्वे देवाश चागत । दाचांसौ दाशूपः
सुतम् उपयामगङ्गीतोऽसि विश्वेभ्यस्ता देवेभ्य एव ते
योनिर्विश्वेभ्यस्ता देवेभ्य इति साद्यति विश्वेभ्यो हेन
देवेभ्यो गङ्गाति” ।

“ऋतुथा अव्यं वीस्तार्थे बा० थाल् । काळे काले इत्यादिष्ठे
“ऋतुक्ता ऋतुथा पर्वं शमितारो विशासद्” यजु०
२३, ४०, “ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले” वेदद्वै० ।
“या ते गात्राणामृतुथा लगोमि” ४० १, १६२, १६ ।
ऋतुपति पु० इत० । वस्तन्काले तस्य सर्वतु० पु प्रथमत्वात्
“ऋतुनां कुसुमाकरः” गीतायां भगवद्विभूतित्वे नोक्ते च
तथात्वम् । ऋतुनाथादयोऽप्यत । [मेवह पर्यये] भरुः ।
ऋतुपर्ययं पु० इत० । ऋतुनां परिपाशा गमने । “ख्य-
ऋतुपा पु० ऋठन् पाति निर्वाहकतया, प्लुषु सोमं पिबति
ऋतुभिर्मरुद्धिः वह सोमं पिबतीति वा पा-पालने पा-
पाने वा क्रिप् । वर्षपालके तथाभूतसोमपातरि च !इन्द्रे
“ऋतुभिर्मरुपाः पाहि सोमसिम्न् !” ४० १, ४७, १
ऋतुयाजदेने च । “सजोपा इदॄ ! वद्येष्व सोमस्

सजोगाः पाहि गिर्वणोमरुद्धिः । अये पाभिर्दृष्टपाभिः
सजोवाः ॥४० ४,२४,७॥ “कृतपाभिः कृतयाजदेवैः” भा०
कृतपात्र न० कृतूरुद्दिश्य पात्रम् । आश्रत्ये श्रीपर्णीष्टिव
भवे वा यज्ञिये परहर्षपे पात्रभेदे तदाकारश्च “कृतपात्रे
पूर्वे सुकृपुरुषकरात्रती उभयतोमुखे काश्चर्यमये आश्रत्ये
वा” कात्या० ८, २, १३ उक्तः । “पूर्वे व्यापवणस्तात्या;
पूर्वे इकृतपहपात्रे योजनीये सुकृपुरुषकरस्येवाकारोदय
योक्त्वे अपे मूर्खे च मुखं यद्योक्ते द्विद्वये इत्यर्थः ।
काश्चर्यमये श्रीपर्णीष्टिविकारौ आश्रत्ये वा पिप्पलदक्ष-
काठनिर्मिते वा” कर्कः । “तद्यन्तरुलतीयानु गटङ्गाती-
स्तुपक्रास्य । “तद्यादाश्रत्ये कृतपात्रे सातां काश्चर्यमये
स्त्रेय भवतः” यतः ४, २, ३, ४ ।

ऋतुप्राप्त तिक्तदृश्योर्थः पुष्पादिः प्राप्तोऽनेन विभान्तस्
परति । फलेषहौ अवस्थृष्टे ।

ऋतुबल पुङ्कतौ ऋतुभेदे वर्णं यसु । शिशिरादिषु बलयुक्त-
रव्यादिपचेषु ते च यथा । “शिशिरकुञ्जेन्द्रश्चयुरवः शि-
शिरादिषु भवन्ति कालविनो पोष्णे स्मर्यत्वयैषं च” उद्दो ।

कृतुमत् वि० कृतस्त्कालयोग्यप्रशस्तुप्रकल्पादिर्भेद्यतया-
इत्यस्य कृतु+प्राशस्त्वे मृद्य । १प्रशस्त्रुप्रकल्प-
भोक्तव्यि । “कल्पने हास्या कृतय कृतुमान् भवति यएव-
विद्वान्तरतु पञ्चविंश सामोपास्ते” ता०उ० । “आर्त्तवै
भर्गेण्व सम्बद्धो भवति” भा० । कृतुकाषे २यजनोयपित्र-
भेदे पु० । “कन्निक्षात्तानृतुमतोहतमहे” यजु० १८,
दै० । कृतः खोरजःकालः प्राप्त्वे नास्यस्याः सत्पृ-
स्त्वियां डोप् । २आर्त्तवत्यां स्त्रीधर्मिण्यां स्त्रियाम्
“काममासरथात् तिष्ठेत् स्त्रेहे कन्यात् सत्यपि” महः ।
“तत्र प्रथमदिवसे कृतमत्यां मैयुनगमनमनामुद्य” मुंसां
भवति” उत्तु० । “उपाध्यायानी ते कृतमती उपाध्यायच
प्रोषितोऽस्या वथावभृत्यस्यो न भवति तथा क्रियताम्”
भा० आ०३४० । कृतमत्या धर्मांश्च आर्त्तवत्यन्ते
उक्तः । विशेषस्त्वयम् “स्त्रीधर्मिण्यो तिरात्मन्तु स्त-
रुष्णं नैव दर्शयेत् । स्त्रियां आययेद्यापि बावत् स्त्राता
न शुद्धितः । स्त्रियाता भर्तुपदनमोक्षेऽन्यस्य न करित् ।
अथ वा समवि ध्यात्वा पतिं भावुं विलोकयेत्” काशीश० ।

ऋतुमयी त्रिंश्चतुर्पञ्चांशी चितिः कृतः+पाञ्चांशे मध्यट् छीप्।
ऋद्धमधाने चितिभेदे तदुपधानप्रकारः यत्त० ब्रा० ८,१,
२,१। उक्तः वद्या “अथ उत्तरतः शीशुस्तासां प्रथमा,
वर्षी द्वितीया, हेमन्तस्तीवा, हेमन्तशतर्थी, वर्षीः पश्चमी

योऽप्तः पठी, योऽप्तः सप्तमी, वर्षा अटमी, छेषन्तो नवमी,
यजमान एवात् दशमी सप्त यजमान एतसां विराज्यचित्-
कृदः प्रतिष्ठितः कृतमयामव्याचीय पराचीकोपदधाति”
ऋतुमुख न० इत० । गौणचान्द्रमासप्रथमर्दने प्रतिपद्मे
तिथिभेदे । “चतुर्मासेषु चर्तुसुखश्चते:” कात्या० १,
२,३ । “चातुर्मासेषु च न यायाकाम्यम् कृतः कृत-
मुखश्चते: “कृतमुख कृतमुखे चातुर्मासैयेजेति”
बीज्ञाच्यथाशु कृतोर्हस्तं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्वेत्यर्थः ।
अत एव वै च देव वृषभप्रवासादेनि चातुर्मासप्रवौष्णि प्रति-
पदो व क्रियन्ते न पौर्णमास्यामिल्यवसीयते यतः
प्रतिपदेव चर्द्धमुखं न पौर्णमासीति तथा च चूयते”
“एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रियत् फालान्मो पौर्ण-
मासी योन्त्रैषोन्तमा या पूर्वा सुखतेष्व तत् संवत्सरमा-
रभते” शत० ब्रा० ६,२,१,१७, कर्कः । “इहैव पौर्ण-
मासासौ हे अमावस्ये” इति श्चते: योन्त्रा पौर्णमासी
खण्डप्रतिपदित्यर्थः । तथा च पौर्णमासां दीक्षा प्रतिपदि
पौर्णमासी दिवसाप्रथमम् कृद्वसन्धिश्च विट्ठिः । यत्तु
पौर्णमासेष्टिवेदयम् अमावास्येष्टौ दर्शेत् दीक्षा शत०
ब्रा० ६,२,२,२०,२५, “अमावास्यायां दीक्षते” इत्यु-
पकर्त्य “या प्रथयामावास्या तस्यां दीक्षित एतद्वै संव-
त्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते” २० इत्युक्तः ।
ऋतुराजषु । कृतूनां राजा इत० टच् समा० । वसन्ते कृतौ
ऋतुलिङ्ग न० इत० । वस्त्रादिषु जायमाने चूतमङ्ग्यादिष्वे
तत्कृष्णे “यथन्तु लिङ्गान्यत्वः स्वभेवर्तु पर्यवे” मनुः ।
तत्कृष्णानि च कृतयन्दे दर्शनसुखतश्चाक्यादवगम्यानि ।
ऋतुहृत्ति उ० कृतूनां दृक्षिः पर्यावेषावर्त्तना यत्र । इत्यरे
त्रिका० । इत० । २ कृतुष्वर्म्मे रुद्रो ।
ऋतुशस्त्र अव्यः कारकार्ये कृतु+यस् । कृतौ कृतौ इत्याद्यर्थे
“यज्ञविष्ववृत्यगोदेवयानम्” कृ० १,१६,२,४ । “कृतुः
कृताहसौ काढे काढे” भा० “कृति होतार कृतुषो यज्ञन्ति”
यजु० २,१,५,७ । कृतुः काढे काढे” वेददी० ।
ऋतुष्टां (स्या) त्रिः । कृतौ तिष्ठति स्या-किप् नेत्रे यत्वं लोके
त न । वस्त्रादिषु स्यायिनि । “कृतयः स्य कृतादधः
कृताः स्य कृतादधः” यजु० १७,२,१ ।
ऋतुसंहार उ० कृतूनां संहार, समूहीपर्यात्येन यत्र । बा-
दिदासप्तीते काव्यभेदे ।
ऋतुसन्धिः उ० कृतोः सन्धिः । दर्शनसुखाम्ब्रमासप्ते
१ द्वये, पौर्णमासान्तरगोदेवयान्द्रमासप्ते २ पौर्णमासम् ।

कृतोमासविटितस्यात् भासस्य च पर्वतसन्धिवुक्त्वेन
पूर्वसन्धिरेव कृतुसन्धिः अतः प्रसङ्गात् पर्वतस-
न्धिर्निरूप्तते च च कालमा० उक्तः यथा “कुहूच-
रितिक्तानां लक्ष्मवरीक्षाराणपरिमितः कालः सन्धि-
रित्युच्यते कुहूस्त्रक्तरहयपरमितः कालः तदेतदक्तः
भगवतोपुराणे “कृतुमव्याश राक्षयः सिनीवात्याः कुहूं
दिना । एतासां द्वित्वः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्तुतेति” तत्वे
लवस्त्रहृष्टे स्तुत्यन्ते दर्शितम् “लक्ष्मवरवत्तर्मागस्त्रुटि-
रित्यनिधीयते त्रुटिद्वाभिधेयानां भागानां चतुर्वयं
स्वहयरूपे” लक्ष्मवरसम् भवति तस्मिन् लक्ष्मवरपरिमिते
काले एकः पर्वतोभागः, द्वितीयः प्रतिपदः, तद्वयं सिद्धि-
त्या सन्धिर्वति कुहू प्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वक्षात् द्वितीयः
लक्ष्मवरहयपरिमितत्वात् भवत्युक्ष्माणपुराणयोः ‘राका-
चानुमतिश्वैव सिनीवात्यी कुहूस्तथा । एतासां द्वित्वः
कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा । कुहूतिकोकिलेनोक्ते यायान्
कालः समाप्तते । तत्कालसंसिताचैषा अमावस्या कुहूः
स्तुता । इत्येव पूर्वसन्धीनां काष्ठोयोहितिः स्तुत” इति ।

एवं सन्ध्या निरूपिते सति योऽयं प्रकालोविचारस्तत्र
सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् “सन्ध्यौ यजेतेति” श्चते:
मैवं द्वच्छत्वात्तत्वं यागानुशानानुपपत्तेः का तहि श्चते-
र्गतिः पार्वतीद्यलक्षणेति ब्रूम् यथा गङ्गायां चोप इत्यत्वं
मङ्गलवदः प्रवाहेऽनुपपञ्चस्त्रसीपं तेरं लक्षयति तथा
सन्धिश्वदोऽपि पार्वतीद्य लक्षयत । अत एव श्वलन्तरं “स-
न्धिसमितो यजेतेति” वौधायनोऽपि “स्वक्षमत्वात् सन्धि-
कालस्य सन्धेविषय उच्यते । सामान्यं विषयं” प्राङ्गः
पूर्वेष्वायपरेण चेति” अत्व पूर्वापरणद्वायां सन्धेः प्रावीनं-
प्रतिपदिः चाभिधीयते । तत्वे पूर्वाभिन्नपर्वदिने प्रयोग-
प्रारम्भः नोसरस्मिन्, प्रतिपदिने यः गसमाप्तिः अग्नाधा-
नसिध्यावहिः सम्बादनमन्विपरियहयसुपसारणं चेत्येवमादि
प्रयोगप्रारम्भः स पूर्वेष्वारुषेभ्यः तथा च तैत्तिरीय
ब्राह्मणे चूयते “पूर्वेष्वारुष्यावहिः करोति यज्ञभेवरम्भ
स्त्रहृष्टोपयसस्तोति” शतपथब्राह्मणोऽपि “पूर्वेष्वारुष्मिः स-
हृष्टात उभरमहर्यजतीति” तत्वे परहयं नामाभ्युयाः आह
वभीयगाहपत्यदक्षिण्यानिषु “ममाये वर्च” इत्यादिभिर्भ-
ग्निः समिदाधानलक्षणे अन्याधाने क्रियमाणे पार्वतीत्यना
यजमानेनायनिः स्त्रहृष्टभीम्बादीनां अन्याखां पठन् तदिदं
पर्वदिने क्रियते । प्रविष्टिः हने दृ “कर्त्तव्ये वां देवेभ्य” र-

स्वादिभिरध्यर्थुँस्तपक्षालनतगुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादि
लक्ष्मप्रये, गं करोति तदिदं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्य गो-
भित्वा आहुः “पक्षाला उपश्तव्याः पक्षाद्योऽपि यदव्याः”
इति अव्योपवासश्वेन, म्लुपश्चरणादिविवक्षितः तस्मिन्
क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्त-
चिरीयवाङ्माणे दर्शनम् “उपाञ्चिन् त्वा यज्ञमाणे देवताः
सन्त य एवं विहाननिमुपस्तुणातीति” उपवासश्वद्भाभि-
धेयस्य पर्वदिने कर्त्तव्यसाक्षाधानादेः पर्वचिं चतुरं
शवति आदास्त्वोऽथाविहितः कालः न त चतुर्योऽयः
वागश्वद्भाभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्वोऽक्षः पर्वचतु-
र्योऽयः प्रतिपदं शास्त्रवश विहितः कालः न त प्रति-
पदचतुर्योऽयः । तदेतदाह लौगाञ्छुः “लोनंशानैपव-
स्तस्य यागस्य चतुरोविदुः । द्वावशातुवृष्टजेदन्त्यै यागे च
प्रतकर्मणोति” तमेत्य यनकालं यज्ञपार्वीः प्याहुः “पञ्चदश्या:
परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः । कालः पार्वतिवागे स्वाद-
शान्त्वे तन विद्यत इति” इहशातातपोऽपि “पर्वयोयश्वद्यो-
ऽय आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स वित्तेयः प्रातरु-
क्षोमनीषिभिरिति” अत्र प्रातरिति विषेषणात् स्त्र्योऽद्य-
सोपरि चुहूँत्त तयं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपदच-
र्चांशः विषेषति वाक्यायनः “न यद्यच्च चतुर्योऽये यागैः
प्रतिपदः कचित् । रक्षांसि तद्विजुम्पन्ति श्रुतिरेषा सना-
तनोति” तदेवं पर्वयोयवाधानादिकं प्रतिपदि विदिरिति
सम्बिपार्चयोरुभयोः प्रारम्भपरिवमासी व्यवस्थिते । यदा
पर्वप्रतिपदावृद्धमारभ्य सम्पूर्णतयी भवतः तदा न स-
न्देहः यदा तु चतुर्विधी तदा निर्योऽभिधीयते तत्र
गोभितः “आवर्त्तने यदा सम्भिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदह-
वांग इत्येत परतस्ते परेऽहनि । पर्वप्रतिपदोः सम्बिर्वां-
गावर्त्तनाह वदि । तस्मिन्दहनि यदव्यं पूर्वेद्युक्तुपक्षः ।
आवर्त्तनात् परः सम्बिर्यदि तस्मिन्दुपक्षः । परेऽपि रिति-
रित्येव पर्वद्विविश्यतः” इति आवर्त्तनमङ्गोमध्यभागः ।
बौगालिरपि “पर्वाङ्कं वाऽप्य लभ्याङ्के वदि पर्व समाप्तते ।
उपोष्ट तत्र पूर्वेद्युक्तदहवांग इत्यते । अपराह्नेऽयवा
रात्रौ वदि पर्व समाप्तते । उपोष्ट तस्मिन्दहनि त्वा भूते
याग इत्यत” इति एषु वचनेषु सम्भाङ्गादिष्वद्यायैकाः
न तु पञ्चधा विभागभान्वित्य प्रवक्ष्यास्तथा खलङ्गोमध्यो-
मध्याङ्क इति द्युतपत्तेरावर्त्तनं मध्याङ्कश्वेनाभिधेयते
अतएव गोभित्वात्पर्वनश्वदः प्रथकः यातातपेनापि न-
भ्यमन्दः प्रथकः “पूर्वाङ्के सम्भमे वापि वदि पर्व

समाप्तते । तदेवपवासः पूर्वेद्युक्तदहवांग इत्यते” इति
अङ्गोपरोमागोऽपराह्नः अतस्ताभ्यां यद्वाधानामा-
वर्त्तनात् पूर्वोत्तरभागावभिधीयेते । वाजसनेयि-
नात् विषेषमाहुः भाव्यांसंयहकारः “सम्भद्विनात्
स्वादहनीह यस्मिन् प्राक् पर्वशः सम्बिर्य” लृतीया ।
सा खर्विका वाजसनेयमत्या तस्मासपोष्याद परेऽपुरिटि-
रिति” आवर्त्तनाद्युँस्तम्भयादर्वाक् यदा सम्बिर्यति त-
दाहः सम्बिमती तिथिः प्रथमा, रात्रौ सम्बिचेत् सा ति-
थिद्वितीया उभे अपेक्षा पूर्वाङ्के सम्बिमती पर्वतिष्ठल-
तीया भवति तस्मां लृतीयतिथौ पर्वकालस्यात् सा-
खर्विकेत्युच्यते । शास्त्रान्तराध्यायिनासोहशे विषये
पूर्वेद्युक्तवाधानादिकं सम्बितियाविदिर्वाजसनेयिनान्तून्
रतिथाविदिः एवं सृति वाजसनेयिनां न कापि सम्बि-
द्विनातपूर्वेद्युक्तवाधानादिकमस्ति सोऽयं विषेषः आवर्त्तने
ततः उरा वा यदा सम्बिर्यति तदा वाजसनेयि
व्यतिरिक्तानां पर्वचतुर्योऽये इति: प्राप्नोति तत्र विषेष-
भाहुः गार्ज्यः “प्रतिपदापविदायां यदि वेदिः समाप्तते ।
एवः प्रणीय कृत्स्नेऽपि कर्त्तव्या यागस्त्रित्तमैरिति” पर्वश्वद्यु-
र्धायः प्रतिपदस्त्रयोऽयाश्च यागकालत्वेन विहिताः । अत्र
पर्वचतुर्योऽयाश्च यागकालत्वे न विहिताः । अत्र
पर्वचतुर्योऽयाश्च यागकालत्वे न विहिताः । अत्र
निशीये सम्बौद्धीतीयाश्च रात्रिप्रारम्भे सम्बौद्धीतीयाश्च;
रम्भेन न्यायेनापाराह्ने सम्बौद्धीतीयाश्च याग-
कालत्वे प्राप्नोति तत्र प्रतिपदः “न यद्यच्च चतुर्योऽये”
इति स्मृतेः अतस्तादेष्व निषये याग एव लुप्येतेति चेत्
सैवं द्वद्वयातातपेन प्रतिपदवाभिधानात् “सम्बिर्यद्वाधा-
र्हे स्वाद्यांगं प्रातःपरेऽहनि । कृषोणः प्रतिपदागे चतुर्योऽ-
पि च दुष्प्रतीति” एवं तस्मिन्प्रतिवेषो निर्विषयः स्वादि-
ति चेत्वां च सद्याकालविषये चरितार्थत्वात् त च वि-
षयं दर्शयति काल्यायनः “सम्बिचेत् सम्भवाद्युँ” प्राक्-
चेदावर्त्तनाद्वेदः । सा पौर्णमासी वित्तेया सद्यस्ताल-
विषये तिथिरिति” भाव्यांसंयहकारोऽपि “अन्वाहितिशा-
क्तरणोपवाहः पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमासः स् । आवर्त्तनात्
प्राग्यदि पर्वसम्बिलत्तदेव यागः क्रियते समस्तः” इति ।
आपस्तम्भोऽपि “पौर्णमास्यामन्वाधानपरिष्ठारणोपवाहः
सद्यो वा सद्यस्तालायां सैवं क्रियते” इति सम्भवाद्युँ-
नयोर्मध्ये पौर्णमासीप्रतिपदोः सम्भौ सति पूर्वेद्युक्तदेव-
र्वचनैः सम्बिद्विनात् पूर्वेद्युक्तवाधानादिकं प्राप्नं तस्म

सद्यस्तालशक्यः सन्विदिन उत्कृष्टते । नन्दीदये विषये
सन्विदिनात् परदिने वाग उत्कृष्टतं तथा खल्पपराह्ना-
दिशन्विविशान्वाधानयागयोर्दिनमेदो भविष्यति । अस्ति
च हटान्तः वाजसनेयिनामीडये विषये, अन्वधानोत्कर्षे
सति वागस्याप्यकृत्वात् मैवम् अन्वयव्यतिरेकहृपाभ्यां वि-
भिन्नियेधाभ्यासस्थाः शङ्कायानिशारितत्वात् तत्र सद्यस्ता-
त्तविषयोऽन्वयरूपाः प्रतिपञ्चतुर्थाश्चे प्रतिषेधाच्च व्यति-
रेकहृपाः एव च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति ।
अमावास्यायां विशेषमाहृष्टव्यायातातपः “हितोया विस्तुहृ-
त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्नको । अग्नप्राधानं चतुर्दश्यां परतः
सोमदर्शनादिति” सोऽयं विशेषोनाच्छायानापस्त्वविषयः
किन्तु बौधायनसत्त्वव्यायिविषयः चतएव बौधायनः “हितो-
या विस्तुहृत्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्नकी । अन्वाधानं चतु-
र्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । चतुर्दशी चतुर्वार्षा अमावास्या
न दृश्यते । ओम्भूते प्रतिपञ्चेत् स्थात् पूर्वां तत्रैते कारयेत् ।
चतुर्दशी च संपूर्णा हितोया लक्ष्यगामिणो । प्रातिरिट्टमायां
स्थाद्भूते कव्यादिका कियेति” एतेषां वचनानामयमर्यः अङ्गि
चतुर्दशी संपूर्णा अक्षमया दर्शनगमावास्या स्त्वा तत्र एवा-
पराह्नव्याप्त्रावाच्छायान्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या
वद्यपि निमित्तमात्रं न भजते तथापि प्रतिपदि हितोयायां
सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वासदर्थेन चेदेनिषिद्वात् प्र-
तिपद्युतायासामावास्यायामिदिः स्त्वामावासोपेतायां
चतुर्दश्यां आद्यग्नप्राधानादिकं कर्त्तव्यमिति । एतदेवाभिम-
प्रेत्य स्मृत्यन्तरे “क्वादितेषुऽस्मिते चन्द्रः प्रतीच्यासुदियात्
वदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्थात् पञ्चदश्यां यजेसदेति”
दृश्वविशिष्टोपि “ऐन्द्रे निरप्ते पवसि पुरकादुदिते विष्ठो ।
वदैशुरण्यं इतं तस्मिन् पथादपि हि तद्वेदिति”
अस्यायमूर्धः यदा सपूर्षचतुर्दशामविचारेणामावास्या-
दुद्धिं क्षत्रा अग्नप्राधानादिकं क्षत्रा हिनिंवांपे क्षते
तस्मिन् उषःकाले पूर्वस्थां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा
न दशकर्म भवितुमर्हति दर्शकालस्थाप्तामाप्तवात् किन्तु का-
वापरस्त निमित्तीक्ष्णं दर्शदेवता अपनोब्र दावादिगुण-
विशिष्टाग्नग्नादिदेवतान्तराचयुद्ध्य हृषि इवः प्रक्षेपो विहितः
तदेतत् तेजिरीयवाङ्मोऽन्यूने च्यूते ‘वस्य हीर्णिरेष्प्र’ पुर-
स्त्वाचन्द्रमा अभ्युदेति लेघा तरणुक्तान् विभजेते मध्यमाः
स्युस्तानमये दावे पुरोडाशमटाकपालं कुर्यात् ये स्य-
विषाक्षानिन्द्राय प्रदावे दधंशशम् ये क्षोदितास्तान्
विष्णुवे, यिपिविषय इते चहसिति” सोऽवः दण्डनोह-

विषि निश्चेसु सति तदृश्यं पूज्यस्यां दिग्यन्दावदिते सति दर्शकम् विधेयं द्वैगुण्यक्रूरीयावस्थितं तदेव कौपुरायं होम-दिते पञ्चमदिति चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायन-मतसुपोद्वलयति श्रुतिः “यज्ञिद्वहनि पुरस्तात् पञ्चात् सो-मोन दृश्यते तदहर्यज्ञेतेति” अथमर्थः सिनीवाल्यां पुर-स्याज्ञन्ददर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पञ्चाज्ञन्द्रो दृश्यते तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुहां द्विविधमपि चन्द्र-दर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिते यद्यव्यमिति चन्द्रद-र्घनोपेतायां शुक्रप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रावचित्तमाह का-ल्यायनः “यजनोयेऽङ्गिसोमशेहारुद्यां दिग्यिदृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्त्वा दण्डं दद्याहुद्विजातये” इति चन्द्रदर्शन-राहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पद्यते “इटे रुदं प्रातिपदादि नादाः सप्नाट वा यत्र भवति तत् सात् । क्षी-णासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ दृश्यौ च भवेद्वितीयः” इति अथमर्थः अमावास्यातिथिः सम्बन्धिनीषु नाडीषु क्षीणासु सतोषु तस्मिन् दिते अरुमयात् पूर्वं प्रतिपत्तसम्ब-न्वन्यो नादाः सप्नाट वा यदि भवति तदा तद्विनिष्टे-रुदं योग्यं सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्षेते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमायामनिमाधाय सोमदर्शनराहिते प्रतिपदिने यागः कर्त्तव्य इति । स्तृत्यन्न-रेऽपि “अश्विगस्तमयात् यत्र द्वितीया ह प्रदृश्यते । तत्र यागं न कुब्जीत सुर्देवासु पराङ्मस्त्वाः” इति बौधायनमतानुसा-रिणामग्रन्थाधानवृद्धश्चाद्यमपि खल्यामावास्योपेतायां च-तुर्देश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तम् “यदा चतुर्दशी यामन्तुरोयमनुपूर्वेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आ-द्वामाचरेत् । चतुर्देश्यां चतुर्दशीं अमा यत्र न दृश्यते । द्वोमूले प्रतिपद्यते भूते कव्यादिका क्रियेति” चतुर्दशी यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्तव्यसाने खल्या सा चेत्-परदिते द्वीयते तदानीं चतुर्देश्यां आद्वामाचरेत् । ननु चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समान्नाता तथा च यतपद्यब्राह्मणम् “यदहः पञ्चाज्ञन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्य-जन्मिभास्त्रोऽकानभ्युदेतीति” । तंत्रिरीयब्राह्मणमपि “एवा-वै सूमना नामेष्टिर्येयमयोजानं” पञ्चाज्ञन्द्रमा अभ्युदेतन् यस्मिन्वेवास्त्रे लोके सम्बुद्धकं भवतीति” अथमर्थः येय-मिष्टिचन्द्रदर्शनोपेते दिते क्रियते सेयमिष्टिः सुमनः शब्दवाच्या तादृशेमिष्टिं कृतवन्न यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन् दिते पञ्चाज्ञन्द्रमा उदेति तद्वै यजमायास्त्रिष्टोऽके सम्बुद्ध-भवतीति बाढं तदेतच्छ्रुतिहयं बौधायनमतानुसारिव्यति-

रिक्तविषयस् एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपद्धतुर्थं गे याग उदा-
हृतः । न तु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चन्द्रदर्शनयोग्यं
हितीयायुतं प्रतिपद्धतिरिक्तमिटौ निषिद्धं तथा च स्फुतिः “प-
र्वेषोऽश्ये चतुर्थे तु कार्यो चेदिदिं जोत्तमैः । दितोयासहितं
यस्माद् प्रथम्याद्वायायनाः” इति तदेतदावर्त्तनतत्पूर्वका-
लयोः सम्बौ मति द्रष्टव्यं अपराङ्गादिसम्बिपु चतुर्थे दा-
वप्राप्तत्वात् । तदेवं प्रकातिरुद्धयाया इष्टे: कालोनिरुपितः
विकलेस्तु कालो निरुद्धयते तत्र कात्यायनः “चावर्त्तनात्
प्राग्यदिपर्विभिः कृत्वा तु तस्मिन् दिवसे प्रकायाः । तत्र व
यागः परतो यदि सात्त्विन् विकल्पाः प्रकल्पते परेद्यु-
रितिः” चावर्त्तने ततः युरा वा पर्वसम्बौ तस्मिन् सम्बिदिने
प्रकलित्यागः कृत्वा पश्चाद्विकलितसम्बौ यगः कर्त्तव्यः ।
यद्यावर्त्तनात्परतः सम्बिदिना केवलं विकलित्यागः
सम्बिदिने कर्त्तव्यः प्रकलित्यागस्तु सम्बिदिनात्परेद्युरुद्धे य
दृश्यते । चावर्त्तन न तः पूर्वकाले ततः परकाले वा सम्बिदि-
त्येतेषु त्रिविषये प्रकल्पते यु सम्बिदिन एव विकलेतरस्तानं प्रक-
लितेस्तु पूर्वोक्तरीत्वा सम्बिदिने परेद्युर्वानुष्ठानं व्यवतिष्ठते

दूटीनां सर्वासां प्रकलित्यागस्तु मासौ “ऐन्द्राग्रन्थेकादण-
कपालं निर्वपेत् प्रजाकाम” इत्यादिः कागडान्तरेण्ठिताः
काम्ये द्वयोविकलयः । ततु “प्रकलित्यागिकातिः कर्त्तव्येति” च्या-
वेन विकलेनामपि सम्बिदिनात् परेद्युः कदाचिदनु-
ष्ठानं पूर्वं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते ।

तेन सम्बैः स्त्र॒चकालत्वेन कर्मान्वृत्वात् संक्रान्तिवृत्त-
द्वयपलञ्जितदिनविशेषे तत्तत्कर्म कर्त्तव्यमिति फलितम् । अत
एव “कृतुसम्बिपु वापयेत्” इत्यतिष्ठम्भौ स्फुतिः तत्र यदि
दर्शनलविक्षणस्त्रात् तदा दर्शस्त्रैव सम्बित्वात् तत्र वयनं
कुर्युः कुर्वन्ति तु पूर्खिमायां तस्मात् दर्शनलत्पूर्खिमान्त्वयोः
समो विकल्पः अतुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छिदाचाराच्च
व्यवस्था” कालमां । अयत्त्वं कालः श्रौतस्त्रात्कर्माङ्गम्भौ
वैद्यके तु कालविशेषोऽपि फरिभावितः “यथा कृत्वोर-
त्वादि चप्ताहादतुसम्बिरिति स्फुतः । तत्र पूर्वोविधि-
स्त्रात्वात्यः सेवनीयः परोविधिः” वाग्भूषणः । ज्योतिः-
शास्त्रे तु कलोः सम्युपलञ्जितस्य कालमेदस्य “रवेभं-
वेदेकाग्रहाधिकस्य यदं ग्रन्थं खलु सायनस्य । तदत्र राशिद-
वभागतटं स्थ॒दं वसन्नादृतवौ भवन्ति । तत्प्रवृत्तोऽगाङ्ग-
देवषटीष्ठनाः सुद्धिं संयुष्णा (। ३४ षटीसमाः) चेत्
विषुवायनीयाः । स यम्बिप्रविभिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवे-
देष प्रियेषु प्रियेषु: “क्षेत्रवार्केण सम्बिप्रविभिः नापि प्रियभाषा-

क्षता तत्र शून्यावयेषे स्त्रानदानादौ विशेषपुरुषदफलम् ।
इतरस्य विवाहे वर्जयना । यथाह स एव “सम्बौ युरन्वी
शुवमेति बन्ध्या स्त्रप्रजा वा यदि सम्बिप्रविभिः” इति ।
कृतुसेव्य विः । कृतमेदे सेव्यं वैद्यकोक्तगुण्यायुतमाहारादि ।
सुस्तुतोक्ते कृतमेदे सेवनये पथ्य रूपे वस्तुमेदे तत्र सुशृङ्गर्थितं
यथा । “यस्मिन्यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः त्रैष्मिन्दि हेहि-
नाम् । तेषु नेषु प्रदातव्याः रसाख्यते विजानता ।

प्रक्षिप्तवाच्चरीराणां वर्षात् खलु देहिनास् । मन्देऽनौ
कोपमायान्ति संहर्षान्मारुतादयः । तस्मात् लोदेविशुद्धर्थं
दोषसंहरणाय च । कवायतिक्कटुकै रसैर्युक्तमयाऽद्रवम् ।
नातिस्त्रिघ्यं नातिरुद्धरुष्यं दीपनमेव च । देयमच्च
न्तपयते यज्ञलं चोक्तमादितः । तप्तावरतमस्त्रोवा पिवे-
न्नाधुसमायुतम् । अङ्गि सेवानिलाविष्टे इत्यर्थयोताम्बु स-
द्धुते । तस्मात्प्राहिदाहश्च गच्छन्त्योषधयस्तदा । सति-
मांसविभित्तश्च नैव व्यावासमावरेत् । व्यावास्याव-
श्यायायास्यधर्मातपांस्तथा । भूवायपरिहार्यं शर्योत च
विहावसि । शोते साम्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे स्तहे ।
यायाचागदधभित्तश्च प्रशस्तागुरुभूषितः । दिवाखप्रमजी-
र्णश्च वर्ज्जयेत्तत्र यततः । वर्षासेव्यासेव्ये ।
“सेव्या गरदि यत्नेन कवायांसादितिकाः । चीरेक्षुविज्ञति-
क्षौद्रयालिष्टुहादिजाङ्गलाः । यत्तिक्षु यस्त्रात् सर्वमेव
तदा हितम् । सरःस्त्रावन्द्धुते व कमलोत्पत्त्याविष्टु ! प्रदोषे
शशिनः पादाचन्द्रन्द्धुनुवासनम् । तिक्षु सर्पिषः पानै-
रस्त्रावैश्च युक्तिः । वर्षास्त्र॒दूषप्रचितं पित्तं हरेक्षापि विरे-
चनैः । नोपेयात्तोक्त्यामस्त्रैष्टुः । ज्वारं स्त्रं दिवाऽतपम् ।
रात्रिजागरणच्चैव मैथुनद्धुष्टापि वर्जयेत् । स्वादु शीतजलं
मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम् । शरञ्चन्द्रांशुनिर्वैतमयस्त्रो-
दयनिर्वितम् । प्रसदत्त्वाच्च सलिलं वर्षमेव तदा हितम् ।
सवन्दनं वा कर्पूरं वासद्वामलिनं खलु । भजेच्च यारदं
माल्यं सोधोः पादञ्च युक्तिः । पिपसप्रथमं यज्ञ तत्र
सर्वं समाचरेत् । गरदि सेव्यासेव्ये
“हेमन्तः शीतबो ऋक्षो मन्दस्त्र॒दूषानिलाकुचः । ततस्तु शी-
तमासाद्य वायुस्तत्र प्रकृत्यति । कोष्ठः शीतसंस्थ शर्दूलः-
पिशडीष्टोऽनलः । रसस्त्र॒कोष्ठयाग्नु नामात् झिग्यं तदा
हितन् । हेमर्मे लवण्याचारतिक्कटुकौक्तम् । सर्पि-
स्त्र॒लमहिम्मशनं हितसुव्यते । तीक्ष्णान्यपि च यानानि
पिवेदगुरुभूषितः । तैलाभ्यक्तः सुखीष्टे च वारिकोदेव-
ग्राहयेत् । साङ्गारधाने महृति कौषे यास्त्ररणास्तुते । श्योत

शयने वापि इते गर्भदहोदरे । स्त्रीः स्त्रियागुरुधूपाद्याः प्रोनोरुजघनस्तनीः । एकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पतो वृपः । मधुरं तिकटुकमञ्चं लवणमेव च । अद्रपानं तिबान् आषान् शाकानि च दधीनि च । तष्ठेत्तुविक्तीः शालीन् सुगन्धिं च नवानपि । प्रस्त्रानूपमांसानि क्रवाद-बिलयादिनाम् । औदकानां स्त्रावानाञ्च पादिनाञ्चोपलायते । मयानि च प्रसदानि यज्ञे किञ्चिद्वलप्रदम् । क्रामस्तच्छिष्वेते पुष्टिभिर्ज्ञत् हिमागमे' हेमन्तसेव्यादि "एष एव विधिः कार्यः शिशिरे ससुदाहृतः" ।

"हेमन्ते निचितः स्त्रे श्वा गैत्याच्छीतशरीरिणाम् । औषणाग्रादिसने कुपितः कुरुते च गदान् बहून् । ततोऽस्त्रमधुरस्त्रिग्निलवणानि गुरुणि च । वर्जयेद्भग्नादीनि कर्माण्यपि च कारयेत् । पटिकाच्च यदान् शोतान् चुहान् नोवारकोद्रवान् । लावादिविक्तिरसैर्दद्याद्यूर्ध्वं युक्तिः । पटोलनिष्ववाच्चाकुतिक्तकेच्च हिमात्यये । सेवेतं साध्वेदरिटान् सीधु माध्वीकमासवान् । व्यावासमझनं धूमं तीक्ष्णं च कवचयहस् । उखाम्बुजा च सर्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे । तीक्ष्णरुचकटुकारकपायं कोषाम-द्रवम् । यस्तुमधुप्रायं वसने भोजनं हितम् । व्यावासोऽव नियुक्ताध्यशिलानिर्वातजो हितः । उत्थादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च । सेवेत निर्वेच्छापि हेमन्तोपचितं कफम् । शिरोविरेकवभननिहृष्टकवलादि-भिः । वज्र्णवेन्नधुरस्त्रिग्निदिवास्त्रप्रगुरुद्रवान्" वसन्तसे ०

"व्यायाममृणमायासं मैथुनञ्चातिशोषिं च । रसां-शाम्निगुणोद्दिकान् निदावे परत्वर्जयेत् । सरांसि वरितोशापि वनानि रुचिराण्यि च । चन्दनानि परा-र्थानि स्त्रजः सकमलोत्पलाः । तालष्टनानिकाहारां-स्त्रया शीतगृहाण्यि च । वर्सकाले निषेवेत वासांसि सुदधूनि च । शर्करास्त्रुदिग्वः नि सुगन्धीनि हिमा-नि च । यानकानि च सेवेत मन्थांशापि सर्शर्करान् । भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम् । श्वेतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च । प्रत्ययकुसुमाक्रीर्णशयने हर्य-संस्थिते । शीत चन्दनार्द्धङ्गः स्त्रूष्यमानोऽनिर्वै सुखैः शीघ्रसेव्यादि ।

"तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्तथा । पयो-मांसरसाः कोषाम्लैजानि च इतानि च । दृष्ट्याच्छापि यत्किञ्चिद्भिष्यन्ति तथैव च । निदाष्वोपचितञ्चैव प्रकृ-मन्तं समोरणम् । निहृत्यादिनिलघ्ने न विधिना विधि-

कोविदः । नदीजलं रुचसुष्णसुदमन्यं तथाऽतपम् । व्या-यामञ्च दिवास्त्रप्र व्यगत्यज्ञात्वा वज्र्णयेत् । यत्पदि-कगोधूमान् शालोऽशायनयांस्तथा । हर्यमध्ये निंताते च भजेच्छायां घट्टत्तराम् । सविषप्राणिविरामूलकाला-निष्ठोवनादिभिः । समाझुतं तदा तोयमानरीक्षं विषोप-मम् । वायुना विषदुषेन प्राप्तव्येण च दूषितम् । तद्वि-सर्वैपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् । निरुद्दैर्वस्तिभिं-शान्यैस्तथान्यैर्मास्तायहैः । कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेदिग्निम् । अताष्टौ य एतेन विधिना वर्तते नरः । घोरावृत्तक्रतान् रोगाद्वाप्रोति स कदाचन" प्राप्तसे ० कृतुस्तोम पु० एकाह्वास्ये यागमेदे "नाकसद कृत्योमा-दिक्सोमाचाभिस्तुवाहानि" आश० औ० ८,८,२६० । "कृतुस्तोमनामानस्व घडेकाहा:" नारा० ।

कृतुस्त्वला स्त्री अस्त्रोभेदे "कृतुस्त्वला इताची च विश्वाचो पूर्वचित्यपि" भा० च्या० १२३ अ० अस्त्रोभेदकथने । कृतुस्त्राता स्त्री कृतौ कृतकाले विहितदिने (वर्तुर्थदिवसे) स्त्राता । कृतुकाले चतुर्थदिवसे शुद्धयर्थं लतस्त्रानायां स्त्रियाम् । "कृतुक्तातां त यो भार्यां सचिधौ नोप-गच्छति" भिता० स्तृतिः धर्मलोपभयाद्वाच्चीकृतु-स्त्रातामिमां आरन्" रघुः । "पूर्वं पश्येद्वत्स्त्राता याद्यं नरमङ्गना । ताद्यं जनयेत् पुत्रं भर्तां दर्शवेदतः" स्त्रुतः । अधिकसुकमात्तर्वश्वद्वे कृतमतीश्वद्वे च । दार-विशेषणले पुंस्तुम् "यः सदारानृत्स्त्रातान् स्त्रस्यः सन्तोपगच्छति" भिता० स्तृतिः ।

कृतुस्त्रान न० कृतौ शुद्धयर्थं स्त्रानम् । रजस्त्राया-चतुर्थदिनकर्त्तव्ये स्त्राने तस्या आत्मायाः स्त्रानप्रकारसा-र्त्तवश्वद्वे ८०८४० उक्तः ।

कृतुहरितकी स्त्री कृतमेदे द्रव्यमेदे न सेव्या हरितकी । वर्षा-दिप अद्वयु क्रेमण सैवदर्शकरागुणठीजीरकमधुगुणै-मिळेन सेव्यायां हरीतक्याम् । "सिम्बूलशर्कराशुराठी कलामधुगुणैः क्रमात् । वर्षादिव्यभया प्राग्या रसायन गुणैषिणा" भावप्र० ।

कृते अव्य० कृते (सौविः) के । वज्र्णने विनाये च । "अवे-हि मां प्रीतमृते लुरक्षमायु" रघुः "अशादते निपक्षस्य नीज्ज्ञोहितरेततः" कुमा० । "शक्तोऽन्यः सहित वेगमृते देवं पिनाकिनम्" भा० व० ३८ अ० । "नाभिव्याहार येद्वज्ञा स्वधानिनयनाहते" महुः "अभावको हरेत्सर्वं उहित्वाणं सुताहते" या० । एतच्छद्य विनायत्वात्

तयोर्गे पञ्चमी हितीया लृतीया च भवति उक्तोदाहरणेषु
पञ्चमो हितीयाद्वित्या। लृतीयाया उदाहरण स्मृत्यम् ।
कृतेकर्म्म अब्य० वेदे दा० वर्ज० ने अब्ययो० अस्मां ।
कमे विनेत्यथे । “ये कर्मणः क्रियनाण्स्य मङ्ग कृतेकर्म्म-
सपाजादन देवः” च० १०, ५५. ३०
कृतेजा विऽकृते यज्ञनिमित्तं जायते जन-विट्यलुक्-स० ।
यज्ञनिमित्तजाते । “चान्दे म चेष्टहतपा॑ कृतेजाः” च०
.३०. ३१ । “कृतेजा यज्ञनिमित्तं जातः” भा० ।
कृतेयु उ० वद्यस्य कृत्विजि॑ कृत्विभेदे । “हडे॒ युष कृतेयुश
परिव्याधय कोर्त्ति॒ मान० । एकनव हितयै॒ वितव्यादि॑
त्यस्त्रिभाः ॥ अते॑: उत्तव धर्मात्मा कृषिः सारस्त
स्तया । वद्यस्य त्विजः सप्त पर्विमां दिशभास्त्रिताः”
भा० आठ० १५० च० । २पौरवे॑ नृपभेदे । “पूर्तेन॑ चं
प्रवच्छामि” इत्युपकम्य । “संयाचितस्याहंयातीरौद्राब्ध-
स्तस्तुतः॑ स्तुतः । कृतेयुस्य कत्तेयुस्यण्डले॑ युक्ते॑ यवः ।
जलेयु॑ सद्यतेयुच धर्मस्य अवतेयवः । दृश्येत्प्रस्तुतः॑
वनेयुचावमः॑ स्तुतः । इताच्या॑ इन्द्रियाणीव सुख्यस्य जग-
दात्मनः । कृतेयोर्निनादोऽभृत्॑”भाग०८ । ३०, ३ ।
कृतेरक्षस्॑ उ० कृते॑ उद्यतया॑ वज्जितं॑ रक्षोयतः । यज्ञे॑
“कृतेरक्षा॑ वै॑ यज्ञः” ऐत० ब्रा० । यज्ञस्य रक्षोभ्यो॑
रक्षणोयत्वात्॑ तथात्वम् ।

कृतोद्य न० कृत+वद-भावे कथ्य् । सत्यकथने “कृत” वदन्ता
“हृतोद्येषु” अय० १४, १, २१ ।
कृतिविज् उ० कृत+वज्-किन् उ०प० । इयाजके, ‘‘चानग्राधेयं
पाक्यज्ञानग्निटोमादिकान् मखान् । यः करोति हृते
यस्य स तस्यात्मिंगिहोच्यते’’ इति भूनूके २स्वारुपे वैदिक
क्रमकरे । कृतिविज घोड़श तत्र सुस्थान्तत्वाः तेषां
प्रत्येकं सहकारिण स्त्रय स्त्रय इति घोड़श । विडतिरच्छा-
वाक्यगद्दे ८५४००दशा । ‘‘व्यथर्त्तिं जो यां काच्छिदाशि-
गमाशासते सा यजमानस्यैवेति युतेः’’ ‘‘कृतिविज्वादेनियुक्तौ
च समौ संपर्कीर्तिनौ । यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हनिं
वादेऽथवा जयम्’’ इति उहसत्युनोच्च कृतिविज्ञकृतयत्तकलं
वेतनद्विषिणादिना वर्तयनुरेष । “अौतम्भात्तं किया हेतो-
र्द्धणुयाऽतिविजः स्वयम्” या० । “तस्य सांख्यपुरुषेण
तत्त्वां बिभ्रतः स्वयमकृत्वः कियाः । कर्त्तुता तदुप-
वर्त्त्वतोऽभवद् तिभाजि करणे यथात्मिनि” मा० ।
कृतिविजः कर्म व्यञ् । अर्तिव्य विज्ञकृतकर्मणि आत्मि-
व्ययन्दे उदा० कृतिविज्ञकर्मार्हति खज्ञ । आत्मिलीन

कृत्तिक्रमार्थे 'दाच्चिग्रहयदिष्ट' लतमान्वितीनैः॥ भट्ठः ।
कृत्तिय त्रिंकृतुरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्वानुष्ठेयं वा वेदे
घम् विच्चात् भत्वाभावेन न गुणः । १माश्रत्कावे॒काल-
भवे॑ ३कृतुकालानुष्ठेये॑ च "च्यं वो गर्भकृत्तियः प्रत्य-
सधस्यमासदत्" वजु० ११,४८ । "दधे ह गर्भकृत्तियं
यतोजानः प्रजापतिः" २३,६३ । कृत्तियावान् लोके त
थत् । कृत्तिय इत्येवं तेष्वर्थेष्वं त्रिं ।
कृत्तियावत् त्रिंकृत्तियम्भुकालभवं प्रजोत्पादनकर्म तत्त्वा-
हुष्ठेयकर्म वास्यस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः । १प्रजोत्पादन-
कर्मयुक्ते॑ २तत्वानुष्ठेयकर्मयुक्ते॑ च । "लतं न कृत्तियावतः"
कृ० ८,८,१० ख्यायां डीप् । "इयं त वृत्तियावती
धीतिरेति नवीयसी" कृ० ८,१२,१० । "वृत्तौ वसन्ना-
दिकालेऽनुष्ठेयं वज्रकर्म कृत्तियं तद्वती" भा० ।
कृत्तिय त्रिं । कृत्तियम्भुकालभवं तत्वानुष्ठेयं वा कर्म यद्
संज्ञापूर्वकविधेर्नित्यत्वात् न गुणः व्यज्ज्वलः । कृत्तियश-
ब्दार्थे॑ "अपश्यं त्वा मनसा दीर्घानां स्थायां तनू कृत्तिये॑
नाधमानाम्" कृ० १०,१८३,२ ।
कृदूदर त्रिं० मृदु उद्दरं यस्य वेदे पृ० १०० मृदोपः । मृदूदरे
निर० । "कृदूदरः सुहृतो मा नो अस्ये" कृ० २,३३,५,
कृदूदरेण सख्या सचेये॑" कृ० ८,४८,१० ।
कृदूपा त्रिं० पृ० १०० । १वृहृन्यातिनि॑ २गमनपातिनि॑ ३दू-
रपातिनि॑ निर० । "उभा ते बाहू रथया सुसंस्कृतं कृदू-
दे॑ मि॑ चिह्नदूषधा" कृ० ८,७७,११ । इसामेवर्चमधिकात्य
यास्त्वेन तथार्थतया निर्वचनं लतम् ।
कृदूषध पृ० १०० । १मर्मग्रहदूर्वेधिनि॑ २गमनवेधिनि॑ ३श-
ब्दवेधिनि॑ ४दूरवेधिनि॑ च निर० । कृदूपाशब्दे॑ उदाह० ।
तामेवर्चमधिकात्य यास्त्वेन तथार्थतया निरक्षम् ।
कृदृ० कृध-क्त । १प्रक्रम ईतधान्ये॑ २सिङ्गाले॑ ३षड्हौ॑ च ।
४सम्बृद्धे॑ ५सम्पत्ते॑ त्रिं॑ "इयम्भृद्वगी॑ दृष्टाऽवर्णी॑" नैव० । व्यवा-
ष्य भूमावसपलम्भृद्वराज्यं॑ सुराणामपि चाधिपत्वम्॑" गीता
"धमज्ञानवैराग्यादिभिः॑ सम्पत्ते॑ प्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमाने॑
च॑ ईविष्णौ॑ १० । "कृदृ॑ स्ताचरो॑ सन्तः" विष्णु० १००
धर्माद॑भृप्रेतत्वात् कृदृ॑" भा० । "सद्भृद्विक्षिद्वो॑ दृष्टा-
त्वा॑" विष्णु० । "प्रपञ्चरूपेण वृद्धमान कृदृ॑" भा०
कृदृ॑ स्ती॑ कृध-भावे॑ क्षिति॑ । १षड्हौ॑ २सम्पत्तौ॑ ३सिङ्गौ॑ च ।
"प्रस्त्रिक्षम्भावद्विन् सद्या न च विष्णुना॑" कुमा० ।
"कृदृ॑ भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते॑" भा० व० १११ ।
कर्त्तरि॑ क्षिति॑ । ४पार्वत्यां॑ यद्वरता० । ५लक्ष्म्यां॑

दैदेवभेरे । करणे क्रिच । ७ ओषधिभेदे स्त्री राजनि ।
तक्षशल्य यथा । “कृद्विर्द्विश कन्दौ हौ भवतः को-
यथामले । व्वेतत्तोमान्वितः कन्दोलताऽलैः सरन्व-
कः । स एव कृद्विर्द्विश भेदमये तयोर्बुदे । द्वय-
न्विसमा कृद्विर्द्विशावत्तं फला च सा । द्विसु दक्षि-
णावत्तं फला प्रोक्ता भहर्षिभिः । ‘कृद्विर्द्विश
शुक्ला भधुरा गुरुः । प्राणेवर्यं करी मूर्च्छा रक्तपित्त-
विनाशिनी’ भावप् । ‘काकोली क्षीरकाकोली जोवक-
वैभकादुभौ । यथा मेटा महामेदा कृद्विर्द्विशभूलिका ।
निरुहेतु यथात्ताभसेष वर्गो विधीयते” सुन् । तयोर-
ज्ञामे वर्गमध्ये वाराही देवा कृष्णभश्वरे प्रमाणम् । दकुवे-
रपत्याच्च । तरौ तब निवध्याथ कृश्यपं प्रददौ शुभा ।
अदितिर्मम उग्रयार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च । निष्क्रयेण
मया सुक्तः कृश्यपस्तु तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्थे न्द्रागया
सौभाग्यार्थं ततो मम ! सोभसाध्यथ रोहिण्या वृद्धा च
धनदस्तथा । एव सौभाग्यदोषकः पारिजातो न सं-
शयः” हरिवं १२६ । “कृद्विः कुवेरकान्ता च जलेश
महिती तथा” हरिवं १३६च । “सावित्री व-
द्वाणः साध्वी कौशिकस्य शत्री सती । मार्जरण्डेयस्य भू-
मोर्खा कृद्विवैश्वरणस्य च” भा० अतु १४६ अ० ।
“शक्रः शक्तीपतिटेवैश्वरोर्भूमोर्ख्या सह । वरणः सह
गोर्या च सहदेवा च धनेश्वरः” हरिवं १५६च । सादृशा-
स्ति भवप् । कृद्विमत् द्विशुक्ते त्रिः स्त्रियां ढीप् ।
“तम्भिरुन्वजनाधिरूढः” कुमा० । “धाराग्नेज्वात-
पम्भिरुमन्तः” रुपः तन्त्रोक्ते दृख्यारे । “च्याभिधास्ये
त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम् । “नारो रमा वस्त्रयो-
वम्भिरोगस्तरान्विता” कृद्विः खकारः” तन्त्रसारः ।

भक्त्यन्तो न वस्त्रावधुः” २,२५,८ । आत्मनेपदित्वमपि
“ते च लोमश ! लोकेऽस्त्रिन् ध्यने केन हेतुना” भा० १०
८४ । वेदे गणव्यत्यासात् अस्मि । “य एषां भत्यावृणधत् य
जीवात्” भा० १,८४,१६ । मनानि धीतिरह यज्ञस्तन्वन्”
१०,११०, २ । अल्मूर्तश्चर्यत्वात् सक० । यिच्च अ-
हं यति ये “त्वां वच्चैर्ज्ञये अर्हयन्ति” अ० ७,८,४ ।
सनि वेट् चहि चिष्ठति देत् सति । वेदे गणव्यत्यासात्
य तेन । “इन्द्रानास्त्वा शतं हिमा चक्षेषम्” अ० ८,५,४,
४ । चक्षेष्वद्दे उदा० । “क्षेष्टास्ते धिया भस्तः गश-
मते” अ० ६,२,४ । स्वांतर्पणे वर्जने च सक० । “आ-
द्भ्योति इविष्टक्षितम्” अ० १,१८,८ । “अलत एव तहे-
वान्ध्वन्ति” ऐ० ब्रा० । “सोऽहं प्राग्भवतैव मूतजननी-
द्भ्योमि” भवभूतिः ।

अधि+अधिकद्वौ । “यदस्त्रिन्दिं सर्वभद्याभ्रोत्तेनाध्यद्वः”
इति शत० ब्रा० १४,६,१० ।

चा+सन्द्वौ । “क्षणान्नोनर्स्य मेर्त्त समानो यमस्य लोकेऽधिर-
रज्जुरायत्” अ० ६, ११८,२ । ताच्छील्ये चानश्
उप+उपगमे । “तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नक्त्वसुमेर्त्त सेज्जि-
धांसतीव” शत० ब्रा० २,१,२,१३ । “उपर्वृसेत् खोकुर्यां-
त्” भा० । “एतेषामेव संवत्सरक्षपेर्वृसेत्” २,३,२,१४ ।

विक्षिप्तिगमे विगतायां द्वौ “अथ यस्तात् लक्षिकास्ताद-
धीतर्क्षायां वा एता अये पत्वा आहुः सप्तर्षिणि ह च वै
पुरर्क्ष इत्याचक्षते ता भिषुनेन व्याङ्गलामी ह्युचराहि
सप्तर्षय उद्यन्ति पुर एता अश्मिव वै तद्योभिषुनेन
वृद्धः स नेत्रिषुनेन व्यृद्धः” इति शत० ब्रा० २,१,२,४ ।
“व्याङ्गला विगतद्विका अभवत्” भा० । गणव्य० साधुः ।
“यद्यत्त्वसुखे यज्ञसुखे जुङ्घायात् पशुभिर्वृध्येत पा-
पीयानुत्सात्” १३,१,३,८ । “अव्ययं विभक्तीत्वादि”
पा० स्त्रवे विगता क्षद्विः अृद्विः” सि० कौ० ।

सम्+क्षद्वेराधिक्ये अतिशयितद्वौ । “अव्ययं विभक्तीत्वादि”
पा० “क्षद्वेराधिक्य सम्भद्विः” सि० कौ० । “कः जिख्यस्तानु
समृध्यात्” महुः । “शत्रुपर्वं समृध्यत् यो मोहात्
समुपेक्षते” भा० व० ५,८ अ० “अव्ययं कामः समृध्य-
ताम्” यजु० २६६,२ । पदव्यव्यासः ।

कृधज्जक् अव्यय० कृध-बा० अजिक्कि० कृस्त्रा० । १सत्ये,
२वियोगे, ३शैव्रये, ४सामीष्ये, ५लाघवे, च ग्रौटम० ।
वियोगः पृथक्करणम् । “कृधग्नेवः क्षणुत्” च० ८,१,
८,११ । “कृधक् एथक् क्षणुत कुरुत” भा० । “यदि-

न्द्रो दिवि पर्यो यद्धक्” कृ० ६, ४०, ५ । “कृधक् सा वो
महतः” ७, २३, ४ । “कृधग्देवा इह यजा चिकित्वः”
२, २५, १ । “कृधग्यां स मर्यः” कृ० ८, १०१, १ ।
“कृधक् सत्यन्” भा० । “कृधग्यतो अनिषिद्धं” रक्ष-
भाण्याः” ६, १, २ । “कृधग्यतः सत्येन गच्छतः” भा० ।
कर्त्तर व्यजिक् । इसमृद्धे, उवडुं के च त्रिं । “कृधग्या
कृधग्युताशमिदाः” यजु० ८, २० । “कृधक् समृद्धमयाः”
“कृधक् यज्ञं समर्द्धयन्” वेददो । “कृधक् सौमः सूक्ष्मे”
कृ० ८, ८५, १० । “कृधक् कृधु वन् तथा च” यास्त०
“कृधग्यति पृथग्भावस्यानुप्रचन्नम् भवति अथाप्यूधोत्यर्थे
हृश्यते” भा० । “कृधग्युवेम कविनेषितासः” कृ० ६,
५८, १० । “कृधक् समृद्धं वद्या तथा छुयेम्” भा० ।

कृधत् त्रिं कृध० यह वेदे गणव्यत्वासः । वह माने । “दश
श्यामा कृधद्योतीतवाराम् आशवः” कृ० ८, ४६, २२ ।
“कृधद्योद्दुवेगाः” भा० । रथग्द्वे वेगवाची जसः
स्याने प्रथमा । “शमाभिर्घडारावान्ये ददाश” ६, ३,
२ । “कृधद्वाराय कृधत् समृद्धं वारं वरण्योऽधनं
यस्य” भा० ।

कृन्फ़ (मफ़) हिंसायां दुदा० सुचा० सक्त० पर० सेट् । कृन्फति
आर्फिति—आर्फीति कृन्फास् ब्लूव आस चकार आनर्फ
कृन्फ दाने हिंसायां निन्दायां युद्धेच सक० ज्ञाधायाम् अक०
दुदा० पर० सेट् । कृन्फति आर्फिति । कविकल्पद्वे मे
कृन्फधातुस्तदर्थे पा० मते रिफधातुस्तदर्थे पुर्येषु कृन्फधातुस्तु
हिंसायाभिति भेदः । आनर्फ आनृफतः ।

कृबीस न० कृ० + र्ज० ने भास-च्च० ४० । पृथिव्या निर० सत्स्ये
२ अन्नोचै । “हिमेनाग्निं वृं समवारयेथां पितृसत्तेर्मू-
र्जा मखा अधन्तम् । “कृबीसे अतिमश्चिनावनीतहृच-
न्यतुः सर्वगणं स्वस्ति” कृ० १, ११६, ८ । इमासृचमधि-
क्षय यास्ते न कृबीसमपगतभासमन्तर्हितभासं गतभासम्
दा इति निरच्योक्तम् “योऽयं कृबीसे पृथिव्याभग्निरन्न-
रोवधिवस्तिवस्तु तस्त्रन्यन्तुः” “युवमृबीससुत तप्तमवये”
कृ० १०, २६, ८ । “तप्तमृबीसमन्मिकुरुष्म” भा० । “अ-
विर्याहमवरोहवीसम्” कृ० ५, ७८, ४ । “कृबीसे त-
प्ताग्निम्” भा० । “कृनृतातिथ्यपनोदपूतिदावैधान-
र्वैसपक्नाव्युदक्षानि वर्ज्जयेत्” कात्या० ४, १०१, ५ ।
“कृबीसशङ्कः पृथिवीयाचो योऽयमृबीसे पृथिव्याभिति”
यास्तोक्ते : कृबीसे यत् पक्तं तिन्तुक दि० कर्कः ।

कृभु ३० अर सर्गे वृद्धिनौ वा मति कृ० + भु० - ड० । देवे ।

तेन कृशब्दस्य सर्वगाचित्वं द्रष्टव्यं तत्र प्रसादात् पूर्व-
मनुक्तमिति तस्य च सर्गे पुंस्तम् बोध्यस् । “समीचीनोत्स
कृभवः समस्तरन्” कृ० ८, २, ७ । “तं नेतिष्ठभवो
यथा” कृ० ७५, ५ । २८६धाविनि निर० । “अग्नये ब्रह्म
कृभवस्तत्त्वुः” कृ० १०, ८, ७ । “कृपिर्विप्रः पुर एता
जनानामृभुवीरं उशना काव्येन” कृ० ८, ८७, २ । ३८३-
नामपि यद्यव्ये देवे । “कृभवोनाम तत्वान्ये देवानामपि दे-
वताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजनोह देवताः” भा०
८, १५, ४५६ । चाकुष्मन्वन्तरोये ४८६वग्णमेदे च । “चाकुष-
म्वन्तरे तात । मनोर्देवानिमान् इष्टणु । आप्याः प्रभूताः
कृभवः पृष्ठकाश दितौकमः । लेखानाम सहाराज । पञ्च
देवगणाः स्तुताः” इरिदं ७ । तैर्यिकहीने ५४३तिभेदे
“कृभुणां त्वेति रथकृतः” कात्या० ४, ८, ५, ५ । “कृभु० सौधन्वन्म
सात्वतापरपर्यायस्तैवर्ण्यिकेष्यो छीनो नियतः कविज्ञाति
विशेषः इति पार्यसारविभित्राः” कर्कः । लतीयसवनीये
सुधन्वनः पुत्ररूपे इदै॒भेदे च । “इहोपयात शवसो
नयातः सौधन्वना कृभवो माप्य भूत” कृ० ४, २५, १,
एतत्स्त्रक्ते च नवर्वैस्तस्यैव गुणादिर्णनम् । कृ० + भा० - ड० ।
उत्तरभासमाने लिं । “कृभुस्तुत्यो रथ्यम्” कृ० ४,
१७, ५, ५ । “कृभुसुरभासमानम्” भा० कृभुरस्त्वयस्तु
हृश्यतया कृत्प० । कृभुसत् कृभुदेवताके त्रिं ।
“कृभुमन्तं वाजनन्तं त्वा कवे” कृ० २, ५२, ५ । कृभुणा
हृष्टं साम चर्ण । आर्भव तदृष्टे सामभेदे आर्भवशद्वे
उदा० । किंप० । कृभुरपि देवे तु० ।

कृभुच्च १० कृभवो देवाः क्षियन्ति वस्तन्यव लिं+आधारे वा०
ड० । ; सर्गे २ वज्ञे २ इन्द्रे च रायस्तुकुटः । कृभुनाम्ना-
क्षीयते गम्यते कर्मणि वा० ४ । कृभुनामके देवे “लपौ-
वाजा अध्वरन्त्यभ्याः” कृ० ४, १७, १, “कृभुका कृभवः” भा०
कृभुच्चन् १० कृभुनाम्ना ज्ञायते चै-चैये धात्रूनामेन कार्यत्वात्
ख्यातौ कर्मणि कनिन् । कृभुनामख्याते देवभेदे “स्तोमो-
याजा कृभुच्चयो ददे वः । “कृभुस्तुत्यो रथ्यम्” कृ०
४, १७, ३, ५ ।

कृभुच्चिन् १० कृभुजः वज्ञे॑ सर्गे॑वाऽस्यास्ति इनि । इन्द्रे
खादौ कृभुच्चयो वृभुक्तायो ग्रसादाजादौ टिलोयः कृभुच्च
इत्यादि॑इन्द्रो विभवां कृभु वा वाजो अर्थः” कृ० ७, ४८, १,
“कृभुच्चेवाचरति कृभुच्चिन्+आचारे किंप० कृनुनासि-
कटीर्चिः कृभुच्चीष्यति । ततः किंप० कृभुच्चीन् तददाचारा-
न्विते लिं ।

ऋभ्वति० उरुमूतः पृष्ठो०। महति उरुमूते निरु०। “सुवेष्यं
उरुवर्पसन्ध्वमितममाप्नुभाप्नानाम्” क्र० १०, १२०, ५,
चला क्रवः यास्केन “स्तोतव्यं बहुरूपसुरुमूतमीश्वरतम-
माप्नुभ्यमाप्नुभ्यानामिति” क्रमेण पदानि निरुक्तानि । क्रमः
उरुमूत इयाचरति क्रमुत्तचाचारे क्रिप्ततो ब्रा० चतु० ।
क्रमूत उरुमूते महति०। “युरुहूतोयः पुरुगूत्तं क्रमूत् ।
एकः पुरुप्रथसः” क्र० ५, ३४, २, “क्रमान् महान्
भां अत्वल्लाज्ञान्यलोपः । क्रित्वा०। क्रमूत तत्वार्थे०
“जुषड्या० मतुषस्त्रौस्त्राष्ट्रभ्वा० यज्ञे” क्र० १०, २०, ५
ब्रा० असच् । क्रमस अतिट्ठे०। “सत्यग्रवसन्ध्वमूसम्”
क्र० ५, ५२, ८, “क्रमूसम् अतिप्रद्विमिति” भा० “इन्द्र” न
यज्ञेर्विश्वर्त्तमृमृसमष्टम्” क्र० ८, ७०, ३,

ऋष हिंसायां गतौ च सौ० पर० सक० सेट् । अर्थति आर्यैति०

आनर्थ आनुशतः अर्थः । क्रमः ।

ऋश्वरति० कर्मणि० क्यप् । १हिंसे० उमूरे उम्ही० शब्द-
रत्ता०। स्त्रियां जातिक्लेपि० योपधत्वात् टाप् । “क्रश्वो न
त्वयन्नपानमा गहि” क्र० ८, १०, “क्रश्व क्रश्वाख्योमृग
दृश त्वयन् भा० “वस्त्रय क्रश्वानालभेत” यजु० २४, २७,
“क्रश्वो मयूरः सुपर्स्त्रो गत्यांश्चाम्” यजु० ३४,
२७, ततः० क्रुर्यांस्त्रो न च । क्रश्वक तत्-
सन्निकट्टेशादौ० भावे० क्यप् । २हिंसायां न० । क्रश्वं
हिंसां पतनेन ददाति दा-क । क्रश्वद कूपे उ० “युवं
वन्धनस्त्रश्वादुद्वप्युः” क्र० १०, १६, ८ । “क्रश्वदात्
कूपात्” भा० ।

ऋश्वपादूति० क्रश्वाख्येव पादावस्य अन्यलोपः समा०। मृ-
गसदृशपादयुक्ते० स्त्रियां डीप् पञ्चावश । “क्रश्वपर्दी०
ठंडटीं योषेधां विषमास्यत्” अथ० १, १८४ ।

ऋश्वादि० ए० पाणिण्युक्ते० चतुर्व्यां क्रमत्वयनिमित्ते० शब्दगणे-
ष च गणः । “क्रश्व, न्यपोध, शर, निलीन, निवास, निवात,
निधान, निबन्ध, विवृद्ध, परिगूढ, उपगूढ, अशनि, सित,
मत वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्तूल, बाहु, चदिर,
अर्करा, अनड्ह, अरड, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड,
दण्ड, परिदण्ड, कर्दम, अंशु” ।

ऋष गतौ वधे० च दृशा० पर० सक० सेट् । क्रषति आर्यैति० ।
आनर्थ आनुशतः अर्पिता० क्रश्वात् अर्पिष्यति० आर्पि-
ष्यत् । अर्चितव्यः० अर्चितव्यै० अर्थः०। अर्पिता० ईदित् क्र०
अष्टवान् क्र० ए०। “इक्षाभ्यां० रज अष्टव्यतिस्म्” अथ० ८,
४, १७ । अथ दोक्षायाग्न्यसुर्पर्वति०” शत० त्रा० ५,

४, २, ८ । “हुद” न हित्वान्यूपन्त्यूम्भयः०” क्र० १, ५२, ७.
“यदर्दर्थस्य मेदस्य परिशिष्यते तद्युहे न्यूपेत्” शत०
त्रा० २, ८, ४, ५ । “अथ पर्वृष्टिर्विष्ट्युपक्रम्य० समं भूमि
पर्यंष्ट्या० करोति०” ३, ६, १, १८ । अस्य वैदे व्यादित्वमपि
दृश्यते । गणव्यत्यासात् साधु०। “अर्पित्वापस्त्रयेह प्रस्त्रातः०”
क्र० ३, ३०८ । “क्रमो गतौ व्यत्ययेन शप्” भा० “तस्मा-
आपोष्ट्रतमर्षन्ति० रिक्ववः०” ३, १२५, ५ । “महो न धारा-
त्यस्वो अर्पति०” ८, ८८, ४४ । “एता० अर्पित्वन्तवा०
भवन्ती०” ४, १८, ६ । “एता० अर्पन्ति० हृद्यात् सुष्ट्रात्”
४, ५८, ५ । “शशमास्त्रन्दर्मर्षति०” यजु० २३, ५५ ।
अभित्त्रामिष्ट्येन गतौ० “अर्पित सुष्टुति०” गच्छाजिमस्या-
ष्टुति०” क्र० ४, ५८, १० । “क्रमन्ति० वरितो गवे० अर्पितन्ति०
सुष्टुतिस्म्” ८, ६८, २ ।

नि० परि० + सस० + इत्यादौ० गत्यर्थधातोरिवार्थै० । “गुहाकरिन्द्रं
याता० वीर्येण न्यूटस्” क्र० ४, १८, ० । “न्यूट” नितरां०
प्राप्नम्” भा० । “अथ” निधिः० सरमे० अद्रिवधोगोभि०
रथेभिर्वसुभिर्न्यूष्टः०” १०, १०८, ७ ।

ऋषन् ए० यदुवंशे० राजभंदे०। “यदुस्त्रात्वात्वासत्वः० क्रो-
दा० तस्माद्विष्ट्यति०” इत्युपक्रम्य० “दृजिनीवतस्तु० भविता०
क्रमन्तु० रथाजितः०। क्रष्ट्रोर्मविता० उत्तरात्वित्वरथ-
सत्या०” भा० अतु० १४७ अ० ।

ऋषभम् ए० क्र० - अभक० । १ व्योष्टिभेदे० व्योष्टिभेदै० इव्य-
गत्यान्वर्तते०। स च सुशृ० इर्गितः० यथा०
“अथातो० इव्यसंयहश्चीयमध्याय॑” वास्त्वास्यामः०। समा-
सेन॒ सप्तत्रिं॑ यदुद्रव्यगता॒ भवन्ति॒ । तद्यथा॒ विदार॑ गम्भा॒
विदारो॒ सहेवा॒ विश्वदेवाश्वद्वाप॒ प्रत्यक्षपर्य॑ शताशरो॒
सारिवा॒ क्षणाश्वारिवा॒ जीवकर्षभकौ॒ भवाश्वाः॒ क्षुद्रस्वाः॒
दृहस्त्वो॒ उपर्यवैरण्डो॒ इंसपादो॒ दृचिकाल्यूपभी॒ चेति॒”।
तद्वात्वाद्युक्ते॒ भावप्र॒ “क्रद्रमातिविवा॒ क्षणा॒ काकनाशाच॒
चामरै॒ । जीवकर्षभकौ॒ चेत्यै॒ हिमाद्रिश्वरोद्भौ॒ ।
रसोनकन्दयत्कन्दौ॒ निःसारौ॒ स्त्रृच्छपत्रकौ॒ । जीवकै॒ कूर्च-
काकारै॒ क्रष्ट्रभो॒ दृष्टद्वङ्गवत्॒ । जीवको॒ मधुरः॒ इद्वी॒ हृ-
खाङ्गः॒ कूर्चीर्षकः॒ । क्रष्ट्रभो॒ दृष्टभोवीरो॒ विष्वाशी॒ ब्राह्मा॒
इव्यपि॒ । जीवकर्षभकौ॒ बल्लौ॒ शीतौ॒ शुककफ्प्रदौ॒ । सधुरौ॒
पित्तदाह्न्वौ॒ काशवात्तचयापहौ॒”। अयज्ञादवर्गान्वर्गतः॒ ।
जीवकर्षभकौ॒ मेदे॒ काकोल्यौ॒ क्रद्रिष्टिके॒ । अष्टवर्गो॒ इ-
भिर्द्वयै॒ कथितशरकार्दभिः॒” भावप्र॒ “रात्रामयद्वर्गस्तु॒
यतो॒ यमतिरुष्यभः॒ । तस्मा॒ इस्य प्रतिनिधिं॒ गर्हीयो॒ तज्जुं॒

मिष्क । मेदा जीवककाके लो कवचिर्द्विस्तया इसतो ।
वरीविदार्य श्रवणवावारा हीसु क्रमात् जिमेत्” भावप्र० ।
२६३निमेदे च । कृष्णकूटशब्दे सुनिमेदा दृश्यः । वर्षति रेतः
दृष्ट-अभक् पृ० बलोपः । ३४३मे “ते ते भवनूक्त्या कृष-
भासो यथा उत्” ३०० ६, १६, ३० । वृहव्यासो रेतोवर्ष-
काटव्यामः” भा० । “उप कृष्णमस्य रेतसु मेन्द्र ! तव
वीर्ये” २८, ८ ‘ततो नियुक्ताः पश्चो यथा शास्त्रं भनी-
विभिः । तं तं देवं सर्वहृष्य पक्षिण्य यथा विधि
कृष्णभाः शास्त्रपठितास्तया जलचराच्य ये” सर्वाङ्गान-
भ्य युज्ञस्ते तत्राग्निवयकर्मणि” भा० आव० ८८ ।
अन्नमेधस्य दृष्टभादयस्य सत्त्वाणा अन्नमेधशब्दे दर्शिताः
अस्य व्याघ्रादिव प्राठात् उपसित्यसामासः । नरः कृष्ण इव
वाक्ये नरवेभः एवं राजवेभः पुरुषवर्णम इत्यादि । सर्वते
प्राशस्त्वं तेन द्योत्यते । ‘स्युरत्तरपदे व्याघ्राद्विवर्षभ-
कुञ्जारा० । सिंहशार्दूलनागादाः पुंसि अे भारवताचकाः”
व्यमरोक्तिः । कृचिहृवाक्ये इपि अे उत्त्वं द्योत्यते । “सा-
त्यतामृषभं सर्वे भूतावासमसंसत्” भाग० ३०२, १० ।
“स्तुतक्षणा प्राद्वरभूत किलास्तः स मे कृष्णीणामृषभः
प्रसीदत्” भाग० २, ४, २३ । गोलक्षणालग्नं तदृष्णभलक्षण-
सुकौ” हृष्णं । “सात्त्वाचिलरुक्ताण्यो मूषकनयनाय न शुभदा
गावः । प्रचलक्षिपिटविषाणाः करटाः खरसद्वर्षणाः ।
दशसप्तचतुर्दश्यः प्रलभ्यसुखानना विनतपृष्ठाः । हृष्णस्यू-
लयोवा यवस्था दारितखुराच्य । श्यावातिदीर्घजिह्वा
गुल्फैरतितद्विभिरतितद्विहर्ता० । अतिकुदा० कृष्णेहा
नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यस्य । दृष्टमो इष्येऽस्युलातिलम्ब-
वृपणः सिराततक्रोडः । स्यूलासिराचितगण्डविस्तानं
मेहते यव । मार्जाराच्यः कपिलः करटो वा न शुभदो
द्विजस्येऽः । कृष्णौष्टालुजिह्वः वृसनो यूष्यस्य वात
करः । स्यूलयक्षणिश्वङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णस्य ।
गृहजातो इपि त्वाच्यो यूयावनाशाश्वहो दृष्टमः । श्या-
मकुपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसद्विभो विज्ञालाक्षः । विप्रा-
णामपि न शुभं करोति दृष्टमः परिस्तहीतः । ये चोह्य-
रनि पादान् पद्मादिव योजिताः कृष्णीयोवाः । कातर-
नयना हीनाच्य पृथक्तसे न भारवशः । छटुसंहृतता-
न्तोऽस्तु सुस्फुचस्यान्तालुजिह्वाच्य । ततुहृसोऽन्तव्यणाः
कृष्णः स्तु उज्ज्वाच्य । आताम्बसंहृतस्त्रा व्यूढोरेक्षा
हृत्कुद्युक्ताः । निग्वलक्षणं तनुत्योमाणस्तान्तनु-
द्वङ्गः । ततुभूम्भूम्भावधयो एकान्दिवोचना महो-

च्छासाः । सिंहस्त्रास्तन्त्रकवल्लाः पूजिताः हुगताः ।
वामावतैर्वै दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावतैः । शुभदा भ-
वन्न्यन्दुहो जह्नाभिश्चैषकन्माभिः । वैद्यर्यमङ्गिका-
वुद्धुदेत्याः स्यूलनेत्रवर्णाण्यः । पार्षिद्विरस्तुटाभिः
शक्ताः सर्वेऽपि भारवहाः । शाश्वोहेश्च सर्वलिंगार्जार-
स्त्रः सित्य दक्षिणातः । कमलोपिललाक्षाभः सुबाल-
धिर्वैजितुल्यज्ञवः । उत्त्वैर्दृष्यसेवोदरच्च सङ्ग्रहप्रवद्ध्य-
क्रोडः । त्येवो भाराभ्यमहो जवेऽश्रुतुल्यवृश्चक्षः ।
सित्यर्णः पिङ्गालक्षणाच्चविषाणेत्याः सम्भावक्तः । हृष्णो
नाम शुभफलो यूष्यस्य विवर्धनः प्रोक्तः । भूस्त्रुग्वालधि-
राताम्बद्ध्यो रक्तकृकुञ्जो च । कस्यापश्च खामिनम-
चिरात् त्रुक्ते परिं लक्ष्मा० । यो वा सितैकचरणो
यदेवर्षणे सोऽपि शक्तफलः । मिष्कस्त्रोऽपि याद्यो
यदि नैकान्प्रशस्तो इस्ति” । “कृष्णभास्त्रमेतददित” स-
जसाः सर्वौ चेत् इत्युक्ते ४४८न्देऽपूर्णचिक्ष्मे द्विक्ष्मो-
रपुक्षे मेदि० ७८८तमेहे धरणी० । द्वराहुपुच्छ-
द्विजनमेदे च हैम० “नाभिमूक्तात् यदा वये उत्तितः
कुरुते ध्वनिम् । हृष्णमस्यै विवर्धनिति ढेलया कृष्णमः
स्तुतः” इति सहीतदा० उक्ते १०४८मेदे । “निवर्धभगा-
न्वारध्दृजमध्यमध्यवतः । पञ्चमस्यै व्यमी सप्त तन्त्रोक्ताण्डो
विताःस्त्राः” अभरः । ११भगवद्वतारमेदे स च नामेहैर-
देव्यामजान भाग० ५, २३ अ० । “नाभिरपत्यकामो मेहैरेव्या
भगवन्न यज्ञपुरुषसद्विहतात्मायज्ञत्” इत्युपक्ष्य तपः-
प्रसद्वो भगवांस्तयोः प्रत्यतयावतीर्थः इत्युक्तं तत्त्वेव ।
यथा “भवद्विरवितयगीर्भिर्वरभस्त्रमियाचितो यदमध्या-
त्मजो मया सद्यो भूयादिति” १८ । यथाहमेवाभे-
रुपश्च कैवल्यात् ६४ अथापि ब्रह्मावादो न शृणु भवितु-
महीति समेव हि सुखं यद् द्विजेवकुलम् ।
तत आम्नीध्रीवेऽग्नकलयाऽवतरिष्यत्वात्महत्यमनुपलभ-
मान इति निशामयन्त्या मेहैरेव्या० परिमात्रायान्देवे
भगवान् ! वर्हिषि तस्मिन्द्रेवं विष्णुदत्तं भगवान् परम-
विभिः प्रसादितोनामेः प्रियचिकीर्षया तदश्रोधायने
मेहैरेव्यां धर्मान् प्रदर्शयित्वाभो वातप्रसनानां अस-
णामामृषीणामूर्जमन्यनां शुल्कया तन्वाऽवतार” ६५० ।
“शुक उवाच अथ तस्त्रपत्त्यै वाभिव्यज्यमानभगवद्विजणं
साम्योपशमैराग्न्यवृद्ध्यमहार्मितुभिरन्दिनमेधमानात्माव-
प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा दवताशावानतलसमवनायातित
रां जग्नुः । तस्य च वा इत्यं वर्णणा वरीयसा इहृच्छो-

केन च ओजसा बलेन विद्या यगसा दीर्घशैर्यांभ्याज्ञ
पिता कृष्णम् इतोदं नाम चकार । यस्य हीन्द्रः सर्व-
भासो भगवान् वर्षे न वर्ष तदवधार्य भगवान्वप्यभेषो-
योगेश्वरः प्रह्लादयोगमायाया खं वर्षमजनार्थं नामाभ्य
वर्षत् । नाभिस्तु यथाभिलक्षितं सुप्रजास्तनवध्याति
प्रसोदभरविहृण्गोगदृगदाचरया गिरा खैरं गृहीतनरलो-
कसाधर्मं भगवत्तं पुराणपुरुषं मायाविलक्षितमतिर्वत्स
तातेति सातुरागस्तप्तालयन् परां निष्ठितिहयगतः ।
विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजं स-
मयसेतुरकायामिभित्य ब्राह्मणेषु पनिधाय सह मेह-
द्विया विशालायां प्रसवनिष्टेन तपःसमाधियोगेन
भरनारायणाख्यं भगवत्तं वासुदेवसुपासीनः कोवेन तन्म-
हिमानमवाप । यत्र ह पाराणवेय ! लोकावृदाहरन्ति ।
कोतु तत् कर्म राजपैनंभेन्नेत्रं चरेत् पुमान् । अप्यत्ताम-
भगवद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा । ब्रह्मणेऽन्यः ! कुतोना-
भेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः । यस्य बर्हिषि वज्रे शं दर्शयामासु-
रोजसा । अथ ह भगवान्वप्यमदेवः खं वर्षं कर्मचेत्वमत्तम-
न्यमानः प्रदर्शितयुक्तुलवासोलव्यर्त्युर्भिरुद्धातो ग-
हमेधिनां धर्मानुशिश्चिभाषोजयन्त्यामिन्द्रदत्तायासुभय-
विध्वन्त्यं कर्मसमान्नायमभियुद्धात्मजानामात्मसमानानं
शतं जनयामास । येषां खलु महायोगो भरतोज्येषः
अे उग्रय चार्योत् येनेदं वर्त्तति भारतमिति व्यपदिशन्ति ॥
१२राजकर्त्तव्ये कृष्णसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये याग-
मेदे “कृष्णभगोसवै” कात्या० २२, ११, २, “कृष्णभग-
गोसवय क्रद् भवतः” कर्कः “पूर्वोरात्रः” ४ । “पूर्वः
कृष्णभगसंज्ञोरात्रः” कर्कः “दक्षिण कृष्णभगसहस्रं हादर्थं वा
यत्तम्” ५ । “कृष्णभगायां सहस्रं हादर्थाधिकं यतं वा”
संयहः । १३ यत्तदरपुर्वे व्यपमेदे च । “एकविंशत्सोमेन
कृष्णभगो यात्तदर ईजे शिक्षानां राजा तदेत्ताययाऽभिगी-
तम् । याऽत्तदरे यजकाने ब्रह्माण्य कृष्णमेजाना । अश्व-
भेषे भज्नं प्रिया विभजनेष्वा दक्षिणाः” शत० १२, ५, ४, १५,
ऋषभकूट ऊ० ऐमकूटपर्यंते भा० १० १० अ० । “पर्वतं स
समासाद्य ऐमकूटमनासयम् । अचिन्त्यान्द्रुतान् भावान्
दर्श सुबहूत् वृष्ट्य !” इत्युपक्रम्य तदार्थ्यं सूलपत्रे
बुधितिर्प्रति लोमशवाक्यं यथा

“अस्मि नृकृष्मकूटे भूष्मभोनाम तापसः । अनेकशत-
वर्षांयुक्तपत्त्वे कोपनोभयम् । स वै सम्भाव्यमाषोऽन्यैः
कोपाहिरसुवाच ह । य इत्त व्याहरेत् कविदुपलान्-

लु जेस्तह । वातञ्जाहूय मा शद्भिमित्यु वाच स तापसः ।
व्याहरं चे ह उद्धो भेवशब्देन दार्यं ताम् । एवमेतानि
वार्माणिं राजसो न महिर्षिणा । क्लानि कानि चितु क्री-
धात् प्रतिविहानि कानि चितु । मन्दं त्वभिगता देवा उरा
राजद्विति श्रुतिः । अन्वपदान सहसा उद्धर्षा देवदेविनः ।
ते दर्शनं त्वनिक्षल्नो देवाः शक्तुरोगमाः । दुर्गञ्जकृतिम्
देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदा प्रभृति कौन्तेय ! नरा गि-
रिमिमं सदा । नाशङ्कुवच्छिद्दृष्टुं कृत एवाधिरोहितम् ।
नातप्तपसा शक्यो इटुभेष महार्गिरिः । आरोढुं वा
इषि कौन्तेय ! तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सदै
यज्ञानाजहुरत्तमान् । तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यतेऽ-
द्यापि भारत ! । कुशाकारेव दूर्वैयं संस्तोकेव च भूरि-
यम् । दूपप्रकारावहयो दृक्षाचेमे विशाम्यते ! । देवाच
कृष्णयस्यैव यसन्वद्यापि भारते ! ”

ऋषभगजविलसित भ० “भविनगैः स्वरात् खम्भभगजवि-
लसितमिति” ए० र० उक्ते षोडशाक्तरपादके वर्णष्टमेदे ।

ऋषभतर उ० ततुः व्यपमः ततुत्वे दरच् । भारवहने मन्द-
शक्ती वृषभे । जातिन्वेन वित्त्वात् स्त्रियां डीघ् । दृष्टभतरो ।

ऋषभदीप उ० न० कृष्ण इव चेतः द्वीपः । द्वीपमेदे चेतदीपे
यत्र क्रौञ्चं पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः “कृष्म-
दीपमासाद्य सेव्यं क्रोञ्चनिस्त्रदकम्” भा० व० ८४४ ।

ऋषभमध्यज उ० कृष्मभोद्यभोद्यजोऽस्य । उषवाहने इमहादेवे ।
कृष्मकेतनादयोऽचत्र । २वर्हिदिशेषे मेदिनिः ।

ऋषभमी ख्ली कृष्मभगौरा० ८३१४ जातौ वा डीघ् । १८राका-
रायां स्त्रियाम् २शुक्यिस्त्राम् १सिरालोयाम् ४विध-
वायाम् भेदिनिः । ५कृष्मभजातिस्त्रियां ख्लीगव्याम्
६४कपिकच्छाम् । कृष्मभवद्दत्तदा० ।

ऋषि उ० कृष्मति ज्ञानेन संसारपारं कृष्मी गतौ कि । ज्ञा-
नेन संसारपारगते १यश्चिदादौ २शस्त्रकदाचायेै ३वेदे
४किरणे चं तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । कृष्मी चिंसा गतौ धातु-
विद्यासवत्पतः श्रुतिः । एव सन्दिग्धयो यज्ञात् ब्राह्मणश्च
तत्स्वृष्टिः । विहृत्तस्मकालं तु बृह्मा उत्तिष्ठिष्ठिष्ठयम् ।
कृष्मनि परमाण यज्ञात् परमविश्वतः स्तृतः । गत्यर्थादृष्टे
धर्मोनामनिर्दितिकारणम् । यज्ञादेतत् स्तृतम्भूतस्तस्माच्
कृष्मिता सतेति॑ सत्यम् । उ० १२० अ० “अजान् ह वै पृच्छी
स्तृतस्मानान् ब्रह्म स्वयम्भूत्यानर्षते कृष्मोऽभवत् सद०
धीषामृषित्वम्” ऐत० ब्रा० हलादिरप्यते “विद्याविदरभ-
मतयोविषयः प्रसिद्धाः” भरतः । “सप्त ब्रह्मवैद्य विषय-

हर्षिष्ठरमर्थयः । काशडर्षिष्ठ शुतर्पित्र राजर्पित्र क्रमादरा：“ रत्नकोषोक्ते सप्रविध वृषभर्मवति । तेषां विशेषः त्रिका० उक्तः यथा “व्यासाद्यास्तु महर्षयः । परसर्वयस्तु भेदाद्याः देवर्षयः कणादयः । ब्रह्मर्षयो वसिडाद्याः सुषुताद्याः शुतवर्षयः । शुतपर्णदयो राजर्षयः काशडर्षयस्तमो । जैमिष्यद्याः” वसिडाद्याऽच मरीच्याद्याः दय । “ध्युर्मीचिरत्रिव अङ्गिरा उल्लङ्घः क्रतुः । मनुर्दत्तो वसिडव उल्लस्यते ते दय । ब्रह्मणो मानवाद्यते चतुपद्माः स्त्रयसीशराः । परत्वेनर्वयस्त्राङ्गुतास्त्रान्नहर्षयः” मत्प्र० १२०५० । तेषां उल्लाणां ह तपस्यै वृषित्वं यथोक्तं तत्रैव “ईश्वराणां सुतास्त्रेषामृषयस्तान् निवोधत । काव्यो ईस्त्रतिशैव कश्यपस्त्रवनस्तथा । उत्थयो वामदेवव अगस्त्यः कौशिकस्तथा । कर्दमो वाच्चिल्लाद्य विश्ववाः शक्तिर्चसः । इत्येते वृषयः प्रोक्तास्तपसा वृषितां गताः” । किन्तु मरीच्याद्यामेव वृषित्वं भूरि प्रसिद्धम् । तएव भोगदमास्त्रे नक्तवृषपेण गगनभृण्डले उत्तरस्यां साहस्रतीकाः स्थितावभ्यन्वले तेषां च गति कालवहितवारादि निरुपितं उह० सं० यथा “सैकावलोव राजति सहितोत्पलमालिनी सहासेत् । नाथवतीत च दिग्यः कौवेरी सप्तभिर्षुनिभिः । भ्रुवनायकोपदेशाङ्गिरन्तीवीक्तरा भ्रमङ्गिष्ठ । यैश्वारमहं तेषां कथयिष्ये उद्गर्गमतात् । च्यासनवाहु सुनयः यासति षट्युं युधिष्ठिरे वृपतौ । भङ्गिकपञ्चद्विश्वः (२५२६) शक्कालस्त्रय रात्रय । एकैत्तिक्ष्वाक्ते शतं शतं ते चरन्ति वर्णाणाम् । प्रायुत्तरतस्त्रैते सदोदयले साधीकाः । पूर्वे भागे भगवान् मरोचिरपरे स्त्रियो वसिडोऽक्षात् । तस्याङ्गिरास्त्रोऽतिस्त्रयासङ्गः उल्लस्यद्य । उल्लङ्घः क्रतुरिति भगवानासद्वालुकमेष्य पूर्वाद्याः । तत्र वसिडः सुनिश्चरुपाश्रितारम्भती साधी । उल्लकाशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरञ्जयो हुस्ताः । हन्तुः स्तं स्तं वर्गं विषुलाः क्षिण्वाय तदृष्टिरूपे । गर्वदेवदानवसन्नौपधिसिङ्गयच्छनागानाम् । पीडाकरो मरीचिर्णेयो विद्याधराणां च । शक्यवनदरदपारतकास्वोजांसापसान् वतोपेतान् । इन्ति वसिडोऽभिहतो विरुद्धिदो रजिसम्बन्धः । अङ्गिरसो ज्ञानयुता धीमनो ब्राह्मणाऽच निर्दिटाः । अत्रः काजारभवा जलजात्यस्मोनिधिः सरितः । रजःपिशाचदानवदैव्यमुजङ्गाः खृताः उल्लस्यस्य । उल्लस्य ह त्रूपफलम् क्रतोस्तु यज्ञाः सद्यन्वन्तः” ।

एते च स्वायम्भूव मन्वन्तरे सप्रवृत्य व्यासन् ततोऽधिकारसमाप्तौ नक्तवृषपेण नभोभृण्डले स्थिताः । मन्वन्तरभेदे तु अत्ये एव सप्रवृत्योभवन्ति यथाह इति० ।

१ “मरीचिरत्रिभवगानङ्गिराः उल्लङ्घः क्रतुः । उल्लस्यव वृषित्वं सप्तैते ब्रह्मणः सुताः । उत्तरस्यां दिग्य तथा राजन् । सप्तर्षयः सुताः । नाभा नाम तथा देवास्त्रासन् स्वायम्भृण्डलरे” ।

२ और्वी वृषित्वपुलव तत्त्वः काश्यप एव च । प्राणोऽद्यहस्तिशैव दक्षोनिष्ठवनस्तथा । एते महर्षयस्तात् ! वायुप्रोक्ता भहाव्रताः ।

३ वसिडपुलाः सप्तासन् वासिडा इति विश्वताः । हि-रण्यगर्भस्य सुता ज्ञानानाम सुतेजसः । वृषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्य सानाहिद्वाप्त तान् ।

४ काव्यः प्रयुस्त्रैवाभिर्जन्तुर्धामा च भारत । कंपीवान कंपीवान्त तत्र सप्रवृत्योऽपरे ।

५ वेदवाङ्गर्थं दुध्रय उनिर्वेदशिरास्तथा । हिरण्यरोभापर्वन्य जर्वाङ्गश्च सोमजः । सत्वनेत्रस्तथाऽत्रैव एते सप्रवृत्योऽपरे

६ ध्युर्नभो विवस्यांश्च सुधामा विरजस्तथा । अर्दिनामा सहिष्युऽच सप्तैते तु महर्षयः । चाक्षुपस्त्रान्तरे तात ! मनोर्वेदानिमान् श्वसु

७ वृत्तिर्विशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महान्विषः गौतमस्त्रभरदाजोविश्वाभिवृत्यैव च । तथैव उल्लो भगवान्वचीकस्य महाकलः । सप्तमोजमदग्निश्च वृषयः साम्प्रत्वं दिवि । मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः । छत्रा कम दिवः यान्ति ब्रह्मणोक्तमनामयम् । ततोऽन्ये तपस्या युक्ताः स्थानं तत्पूरयन्त्युत । अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेण्टेन भारत ! । एतान्युक्तानि कौरव्य ! सप्तातीतानि भारत ! द रामो व्यासस्त्रात्मैयो दीप्तिमानिति विश्वतः । भान्द्रहोषस्त्रयाऽपोणिरच्यत्यामा महादुतिः । गौतमस्त्रमज्ञैव शरद्वात्मा गौतमः । कौशिको गालवशैव रुदः काश्यप एव च । एते उल्लम्बानोभविष्या सुनिष्ठताः । ब्रह्मणः सद्गायैते धन्याः सप्रवृत्यः सुताः ।

८ मेधातिविष्ठु पौबस्त्रोवसुः काश्यप एव च । ज्योति-आन् भार्गवशैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सूर्यनशैववाग्निश्च अंत्रैयो हव्यवाहनः । पौबहः सत्यः इत्येते सुनयो रौहितेऽपरे

९ दयमे त्वय पर्याये द्वितीयस्तान्तरे मनोः । हविशान

पौरहर्षैव सुकृतिर्वै भारगवः । चापोमूर्जिस्तथावेयो
वाग्यितश्चाटकः ईरुतः । पौलस्यः प्रमतिर्वै नभोगर्हैव
काश्यपः । अङ्गिरानभसः सत्यः सप्तैव परमर्थयः ।

११ एकादणे त पर्याये लतीयसान्तरे मनोः । तस्य सप्त
कर्वीश्चापि कीर्त्य मानान्त्रिभाष मे । हविष्णान् काश्यपश्चापि
हविष्णान् यत्र भारगवः । तरुणश्च तथावेयोवासिड स्तनयः
स्तथा । अङ्गिराचोदधिष्ठात्र औलस्योनिश्चरस्तथा । उ-
लहशान्तिर्जात्य भव्याः भप्त सहर्षयः ।

१२ चतुर्थसाथ सावर्ण कठघोन् सप्तश्छणुष्व मे । द्युर्तिर्व-
यिष्ठ उत्तर आत्मेयः सुतपास्तथा । अङ्गिराक्षपसोमूर्जि-
स्तपस्त्री काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्यः पौरहर्षश्च
तपोरविः । भारगवः सप्तमस्त्रेषाम्”

१३ त्रयोदशेऽय पर्याये भव्ये मन्त्रन्तरे मनोः । अङ्गिरा-
चैव धृतिमान् पौलस्यो हव्यपस्तुयः । पौरहर्षस्तत्त्वदर्शी
च भारगवश्च निरुद्धकः । निष्प्रकम्पस्तथावेयो निर्मोऽहः
काश्यपस्तथा । वेतपाचैव वासिडः सप्तै तु सहर्षयः ।

१४ चतुर्दशेऽय पर्याये भौद्यस्त्रैवान्तरे मनोः । अग्नीधः
काश्यपर्वैव पौलस्यो भारगवस्तथा । भारगवोऽतिबाहुद्य-
शुचिराङ्गिरसस्तथा । दुक्तचैव तथात्मेयः शुक्रोवाशिड
एव च । अजितः पौलहर्षैव अन्त्याः सप्तर्थयत्र ते ।

सप्तर्थीणां उत्तराहुद्यव्युत्त्वं शत०ब्रा० २,१,२,१ । उक्तः
वया ‘सप्तर्थीउहु ऊ वै पुरक्षाः इत्याचक्षते अमीहुत्त-
राहु यप्तर्थयत्त्वान्तिर्जित्य’ ।

विश्वामित्रस्त्रादाः सप्तर्थयस्तु इत्यिणसां नभोगर्हैव स्तिताः
उदुक्तः “ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । स-
चर्ज इत्यिणे भागे सप्तर्थीनिपरान् एनः” । “सतुभेकाय-
मासोनभिगम्य सहर्षयः” । “क्षवयो देवसन्ध्यत्वाद्वै-
भादुरवाप्नुयुः” । “क्षवयः संयतात्मानः इति च” भवः ।
“वसन्तपिकुलेषु सः” “चाकोर्णमृषिपत्रीनाम्” रघुः ।
“क्षवीन् ज्योतिर्संयान् सप्त” “सप्तर्थिहस्तावचितावशेषा-
राख्यधो वित्सान् परिवर्तमानः” कुम्भा० । वेदमन्तस्य
प्रथमं १४इटरि च । “येन यडिष्या दृष्टि विदिः
प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमृषि-
भावः स उच्चते” योग्या० । येन क्षविणा कल्पादौ यो-
ग्यन्त्रोदासस्तस्य मन्त्रस्य स क्षविः । तज्ज्ञानावश्यकत्वमार्प-
यद्वे दर्थितम् तद्व वैदिकमन्त्राणामृषिनिरूपणच्च सर्वात्म-
कमणिकादौ इत्यां संचेपेण तत्रोक्तमतोच्यते । “सर्व-
माग्नेत्रं गायत्रे गौवमीयम्, सर्वं शवित्रमौष्णिहं

भारहाजीयम्, सर्वं सौम्यमात्मात्मायर्विकम् । सर्वं
वार्हस्त्र्यं वाहृतमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुणं पाङ्गमालव्याय-
नीयम्, सर्वमैन्द्रं त्वैद्युभं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदैवतं
जागतम् कौत्यस् । ज्योतिर्दोषे दीक्षाप्रभृति वश्यमाण-
दीक्षायां ऋग्युग्माविष्णुगायत्री । प्रायणीये, अङ्गिरसो-
ऽदितिरूपिण्यक्, क्रये विश्वामित्रः स्त्रोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्य-
वसिठो विष्णुर्द्वृत्ती, प्रवर्यै कश्यप आदिवः पङ्किः ।
उपसत्स्त्रावेये उपसहृदेतता विद्युप् । अग्नीवोमीयेऽग-
स्त्रोऽग्नीवोमौ जगती । प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेष्टोऽ-
होरात्रे अतिजगती, चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवृत्सरः
शक्तरी, षष्ठ्ये षष्ठ्ये सावर्णोऽर्द्धमासा मासाचेति
शक्तरी, षष्ठ्ये षष्ठ्ये सावकायन चक्रत्रोऽदिः, अभिजिति,
प्रियव्रनोऽग्निरत्वादिः, खरसामस्तु सरस्त्वापो धृतिः, विषुवति
रौहिण्यायण आदियोऽतिष्ठातिः, तिष्ठजिति सौभर इन्द्र-
निर्वृतिः ज्ञतिः, गो चायुषेवार्कं लिमिंवावस्त्रयो प्रकृतिः,
दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके पृष्ठे
षष्ठ्ये षष्ठ्ये भावेयो दिशो विकृतिः, छन्दोगेषु शैल्यात्यन इमे
खोकाः चक्तिः, दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिकृतिः,
महाव्रते शैक्षिनः प्रजापतिरुक्तिः, उदयनोयेऽतिरात्रे
भौद्यनायनो वायुस्कन्दन्त्यं सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षितं
वाक्यमृषयः” । अधिकं हेमा० ब्रत०दश्यस् । भावे किं ।
१५ दर्शने ? देज्ञाने च । क्षविकृत् क्षविजनाः । १७त-
न्त्रोक्तमन्त्वस्य प्रथमोपासानेन सिद्धे क्षविष्णवदे यु० उदाह० ।

ऋषिकुल्या स्त्री क्षवीणां कुल्येव । १८द्यां त्रिका० । क्षवीणां
कृतिमा सरितु । मानससरोऽनिर्क्ष्ये क्षविनिर्मितसरोवरे
“तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमस् । क्षविकृ-
त्यात्मास्त्रा सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः । सरो मानस
मासाद्य हाटकानभितः प्रभो ! । गव्यर्वर्चितं देश
मन्यत् पाण्डुवस्त्रतः” भा० स० २७ च० । १९तीर्थमेदे
“क्षविकुल्यां समासाद्य वासिष्ठज्ञैव भारत ! वासिष्ठीं स-
मभिक्रम्य सर्वे वर्णीं द्विजातयः । क्षविकुल्यां समासाद्य
नरः स्त्रावा विकल्मणः । देवान् पितृं शार्चर्यित्वा क्षविलोकं
प्रपद्यते” भा० व० ८४ च० । “भूमिभागात्मया उग्राणा
गङ्गाद्वारस्त्रयापि च । क्षविकुल्यात्मयामेवा नदी चित्रव-
हातया” भा० अस० १६५ च० । क्षविकुलाय हितं यत् ।
४ क्षविकुलहिते त्रिं । “उभयोर्क्षविकुलयाः सर-
स्त्रावा उत्तोधसोः” भा० ग० ३,२२,२६ । “क्षविकुल्याया॒
क्षविकुलहिताया॒ सरस्त्रावा॒” श्रीधरः । क्षविकुलस हर्षि

यत् । ५८७िकुल्योग्ये त्रिं । “कथं तस्योर्थतीं देवो-
मृषिकुल्यां सरस्वतीम्” भाग० ३,१६,१३, । सा च
“भूम्न ऋषिकुल्यायाहुङ्गोरस्तः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्”
भाग० ५,१५,६ । भारतवर्षस्य ईमहानदोभेदे तत-
त्वसहानदीकोर्त्तने भा० ५,१६,१८ । चन्द्रवधा तत्त्व-
पर्शीत्युपक्रम्य “ऋषिकुल्याउद्दिष्टामा कौशिकी मन्दा-
किनोति ताः प्रदर्शय इति महानद्य इत्युक्तम् ।

ऋषिकृत् त्रिं । २४७िं दर्शनं करोति कृ-क्रिप् ईत० । सर्व-
द्रट्टरि । “ऋषिमनाच ऋषिकृत् स्वर्णः” २४७,६,६,१८,
ऋषिगिरि ३० गिरिजाख्यसागधेशस्यजरासम्बुद्धरसचिक-
दस्येषु पञ्चसु पर्वतेषु सध्ये पर्वतभेदे “एष पार्थ ! महान्
माति पश्यमाच्चित्यमन्मुमान् । निरामयः सुवेद्माद्यो नि-
वेशो मागधः शुभः । वैहारोपिषुलः शैलो वराहो इत्य-
भस्त्रधा । तथा ऋषिगिरिस्तात् ! शुभाच्चैत्यकपञ्चमाः ।
एते पञ्च महाइत्याः पर्वता शीतलद्वुमाः । रक्षनीवाभि
हंहय्य संहताङ्गागिरिजम्” भा० स० २० अ० [रत्नमा०
ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिमिया जाङ्गलिकी । ऋषगम्भाट्टे
ऋषितर्पणं न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीतुहीयस्य जलाच्छवि
दाने तद्विधिः आ० त० “कृतोपशीतो देवेभ्यो निरीती च
भवेत्ततः । सनुष्यांसंसर्पयेद्वस्त्रा ऋषिषुलाचर्णीस्तथा ।
सनकव सनन्दव्य हतीयस्य सनातनः । कपिलशासुरिच्छैव
बोदुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वे ते लिपिमायान्तु महत्ते नाम्नु ना
सदा । मरीचिमत्वप्रङ्गिरसौ गुलस्य उलझं वहम् । प्रचेत
सं वसिष्ठञ्च भग्युं नारदसेव च । देशान् सर्वान्वशीन् सर्वान्
तर्पयेदक्तोदक्तैः” अच्छताच्च यथाः “अच्छताच्च यथाः प्रोक्ताः”
इत्यक्तैः । तच्च स्नानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह याता०
“तर्पणम् शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोहिजः । देवेभ्यस्य
ऋषिभ्यस्य पितॄभ्यस्य यथाक्रमम् । “नित्यं स्नात्वा शुचिः
कुर्याहे वर्षिष्ठतर्पणम्” भग्नुः । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन
द्विधता तर्पणगद्वे पञ्चते ।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्णीणां पूजाङ्गं पञ्चमी । भाद्र-
शुक्रपञ्चम्याम् । तत्र हि सप्तर्णीन् प्रतिमास्यान् पूजयित्वा-
उद्दृतभूमिजग्नाकेन वर्त्तनम् कार्यम् । सप्त वर्षीयेवं कृत्वा
उद्दृतेऽन्ते सप्तकम्भस्त्रियतात् प्रतिमासु सप्तर्णीन् संपूज्य
तन्मन्त्रेणादोक्तरथत् तिक्ष्णेत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजये-
दिति विधिः । मूर्त्ति ऐसाद्यौ ब्रतस्वरूपे इत्यम् । सा
च भध्याङ्गव्यापिनी याह्वा “पूजाग्रतेषु सर्वेषु सध्या-
ङ्गव्यापिनी तिथिरिति” माधवीये हारीतोक्तैः दिनह्ये

तथालाभे हेमाद्रिभते परा याह्वा “परासिता स्यात्
पञ्चमीति” दीपिकोक्तैः माधवमते पूर्वा “सर्वत्र पञ्चमी
पूर्वा” इत्युक्तैः दुम्भशास्त्राच्च । “ऋषिपञ्चमी वडीयुतैः
याह्वीति” दिवोदासः । [प्रपरश्याम्” रत्नमा० ।

ऋषिप्रीत्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैवन्त्राय प्रोक्ता । मा-
ऋषिबस्यु पु० ऋषिर्वभ्युः उत्तादक्षोऽस्य । १२४७िं यजाते अ-
क्षष्टपै० २८रभनामके क्षेत्रै च । “वस्त्रपादणोः शरभाय
ऋषिवन्वदे” क्र० ८,१००,५ । ईत० । १२४७िमित्रै च ।
ऋषिमनस् पु० ऋषिवर्षोर्धदर्शि मनोऽस्य । सर्वार्थदर्शि मनस्ते
ऋषिलक्ष्मदे उदाह० ।

ऋषियज्ञ पु० ऋष्युदेह्यको यज्ञः ऋषिवेदक्षदध्ययनरूपे वज्ञो
वा । नित्यं ग्नहस्यकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते वेदाध्ययनरूपे
वज्ञायज्ञे “ऋषियज्ञं देवयज्ञं” भूतयज्ञस्व सर्वदा । नृत्र्यु
पितॄयज्ञस्व यथाशक्ति न हापयेत् । एतानेके महायज्ञान्
यज्ञशास्त्रविदो जनाः” । स्वाभ्यायेनार्चयेतर्थीत् इोन्देवान्
यथाविधि । पितॄन् आहै च नन्दन्नै भूतानि बलिकर्मणा”
भग्नुः

ऋषिलीक-उ० । २४७िभिर्भाग्योलोकः । सत्यलोकसचिकाटस्ये
ऋषीणां भोगस्यानभेदे ऋषिकुल्यागद्वे उदाह० । स च लोकः
शनिलोकाद्वृद्धं ध्रुवलोकाद्वोकर्त्तमानः यद्याह काशीस्वरूपे
शनिलोकर्त्तनान्तर्गते “नेत्रयोः प्राप्तुषीचक्रे ततः सप्तर्णि
मल्ललम्” इत्युपक्रम्य ‘शिवशर्मान् ! शिवमते ! सदा सप्तर्णि-
योऽसल्लाः । वस्त्रीह प्रजाः स्त्रृष्टुः विनियुक्ताः प्रजाः-
स्त्रजा । मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्यः क्रतुरङ्गिराः ।
वसिष्ठव महाभागा ब्रह्मणोसान्साः सुताः । सप्त ब्रह्मणे
रूपेते पुराणे निश्चयं गताः । “संभूतिरनस्त्रया च ज्ञमा
प्रोतिश्च सच्चितः । स्तृतिरुक्ताँ क्रमादेषां पत्न्योलोकस्य
मातरः । एतेषां तपसा चैत्यार्थते भुवनत्वयम् । उत्पाद्य
ब्रह्मणा पूर्वमेतत् प्रोक्ता भविष्यतः । प्रजाः स्तृजत रे
सुता ! नामारुपाः प्रयत्नतः” इत्यादिकष्टपरश्चर्य “मुवतो-
रिति संकरां तथा गण्यदेवैषावयोर्सु दावहाम् । ध्रुवलोक
उपागतक्षयोर्नव्यातिथमत्यवर्ज्जितः” इत्यक्तैः ।

ऋषिशाङ्क न० ईत० । २४७िणां कर्त्तव्ये आहे । तत्र हि बहार-
रम्भे लघुक्रिया तदुक्तम् “अजायुद्धे ऋषिशाङ्के प्रभाते
सेवडम्बरे । इम्बत्वोः कलहे चैव बहारम्भे लघुक्रिया” ।

ऋषिसाङ्क त्रिं । २४७िणां सहिते अभिमवति दह्य-रित ईत० ।
२४७िणां इट्यामभिमावके । “बहारस्य धीतिमृषि-
याङ्गवीरशत्” क्र० ८,७३,४ । “सुहेसाङ्क” पा० वत्पञ्चे

बत्तमन्यत्र कविसाहौ इत्यादौ न बत्तमिति भेदः ।

ऋषिवाणु पु० कविभिः सायते भव्यते षष्ठ-संभक्तो कर्मणि
वज्ज् वेदे षत्वम् । कविभिः संभक्ते । “वै त्वा रुजन्त्य-
विवाण ! वेष्टसः” क०८,८८,४। “कविवाण ! कविभिः
संभक्ते” भा० । लोके तु न षत्वम् ।

ऋषिप्रियेण पु० वृपमेदे । ततो विदा० वज्ज् । आर्द्धे
(द्वि)वेणः । तदगोवापले उँस्ती० स्त्रियां डीप् ।

ऋषिष्टुत त्रिं० कविभिः सुतः वेदे षत्वम् । कविभिः सुते
“कविष्टुता जरयन्ती” क०७,७५,५ । २चरन्तौ च “कविष्टुत
इति कवयोद्यो तमये इसुवं सत्त्वादाहर्षिष्टुत इति”
शत ० १,४,२,६ । लोके तु न षत्वम् । कविस्त्रीकेऽपि
षत्वम् । “कविष्टुतां विष्णुपदीं पुराणाम्” भा० अत० २७

ऋषिस्तीम पु० एकाह्वान्ये वाग्मेदे । “कविस्तोमा व्राव्य-
स्तोमाव॑ एकाह्वान्ये” व्याच० त्रौ० २५ । “कविस्तोमा
नाम सप्त एकाहाः । उभयत्र सप्तमोज्योतिष्ठोमः प्र-
कृतिः” नारा० ।

ऋषिस्तर पु० कविभिः स्त्र्यैते गद्यते स्त्र्यैते स्त्र्यै-
कर्मणि अप् ईत० । कविभिः स्त्र्यै । “कविस्तरं” चरति
यात् नाम ते” क० ५,४४,८ । “कविस्तरम् विभिः
स्त्र्यैत्वम्” भा० । [कते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग पु० कविभिः कृतः सर्गः । ब्रह्माणानियुक्तैर्कविभिः
ऋषी स्त्री कविगौरा० स्त्रियां डीप् । कविपत्न्याम् ।

ऋषिप्रीक उ० कविध्वान्यां भवः क वा हत्तः । कविप्रीको
गर्भजाते कवप्रौरसे युते । “कविषुवा कवीकास्तु मैथु-
नात् गर्भसर्वात् । परत्वे नर्वयस्ते वै भताये कविकास्ततः ।
कवीकास्तं सुताये वै विज्ञेता कविषुवकाः” इत्युपकम्य
कतिचिद्वीतुवा “तेषां पुत्राव्यवीकांस्तु गर्भात्पद्माचि-
दोधत्” इत्युपकम्य कवीलामौरसान् कतिचिद्वकाः “इत्येते
कविकाः सर्वे सत्येन कवितां गताः” सत्यपु० १२० अ० ।

ऋषीवत् त्रिं० कविः खोटत्वे नास्त्वस्य सत्यप् “कविसीरः”
या० सत्य वः दीर्घः । कविस्तोहके कविस्तुते । “शिप्रिच्छ-
वीदः शचीदो” क० ८,२,२८, “कविदः ! कविप्री-
मिर्युक्त” भा० । अत “महत्प्रोर सम्बुद्धौ कविसि” या० स-
म्बुद्धौ नस्ताने रु० । कविदः गद्यकल्पनं प्रामादिकमेव ।
लोके तु कविस्तुत इत्येत ।

ऋषीवह त्रिं० कविन् वहति पचा० अच् ईत० “इकोवहे
पीलो” या० दीर्घः । कविवाहके

ऋणु पु० कवव-गतौ कु० “अनवरतगतियुक्ते स्त्र्यैरस्त्रौ” ज्येष्ठे

भिर्यै भारुभिक्षेष्यां पर्यैति” क० १०,१, “कवूषां स्त्र्यै-
रस्त्रौनाम्” भा० १गन्तुमात्रे २महति इवलवति ४ज्ञाह-
मात्रे च “अप्ये रेभोन जरत कवूषां जूर्णिर्हेति कवूषाम्”
क० १,१२०, “कवूषामागल्याम्” “कवूषां महताम्
ज्ञानवताञ्च” भा० । ५मन्त्रदृष्टरि कवौ च “इव्योमुवदसुर्व-
ष्याम्” क० ८,७१,१५, कवूषामृषीयां स्त्रकादिदृष्ट-
याम्” भा० ।

ऋषि स्त्री कवौ करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते इव्यहूगे ।
१खड्गमात्रे अमरः । १चायुधमात्रे च “चित्रोवोयामः
प्रयताखृष्टिपु” क० १,१६६,४, “कविदिषु युद्धस्यहेतिपु”
भा० । “अश्वेषां निमित्युक्तिपु” क० १,१६४,४,
“कव्या कवटीरसृजत” क० ५,५२,६, “कवटीरायुवविधेयान्” भा०
“वायीमन्त्र कविभन्नो मनीषिणः” क० ५,
५७,२, “कविर्नाम कुरिका” भा० “शरशक्तिपु”
देवोमा० “धनूषि चायग्राणि शराच चित्रा शक्यै दृष्टः
काङ्गनभूषणाच” भा० चा० १६४ अ० “कोवोऽन्तर्मरुत
कविदिष्टुतः” क० १,१६८,५, “कविदिष्टुत कव्या मेषभे-
दनायुधविशेषणे विद्योतमाना” भा० भावे किञ्च । ८हिं-
सायाम् ५चनिष्टोत्पादने । “हिरण्यनिर्णियुपरा
कविदिष्टुतः” क० १,१६७,६, रिष इंसायां रिटिरथ्यत
“गोचरे वा विलग्ने वा वे यहा रिटिरथ्यकाः” ज्योति०
ईदीप्रौ च । कविटरस्त्वस्य सत्यप् । रिटियुक्ते दीप्तिशुक्ते
त्रिं० स्त्रियां डीप् “विद्युद्रथा सत्यत कविभन्नो दिवो-
मर्यां” क० ३,५४,१२ “कविभन्नो दीप्तिमन्तः” भा०

ऋषिप्रियेण पु० वृपमेदे ततः पाठान्तरे विदा० अच् शिवा०
अण् वा । आर्द्धेष्व ततुपत्रे । “आर्द्धेष्वोहोत्र
मृषिनिषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वात्” एतमृच-
भिक्षाय वाक्ये नेतिहासो वर्णितः वया “तत्रेति-
हासमाच्छते देवापित्यार्द्धेष्व वा० शान्तनुश्च द्वौ कौरव्यै
भारतौ बभूवतः स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाच्चके दे-
यापिस्तपः प्रमेदे ततः शान्तनोराज्ये द्वादश वर्षाण्यि देशो
न वर्षं तमूर्चीर्ण्याः अर्धमृस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भा-
तरमन्तरेत्यभिषेचित् तत्त्वात्ते देवो न वर्षतोति” कविदि-
षेष्यस्य नामान्तरं प्रतीप ईति । “प्रतिश्वसः प्रतीपः
खलु शैवासुपदेशे महुं नाम तस्यां उत्तरत्पादयामास
देवाप्रिं शान्तनुं वाहोकं चेति देवाप्रिः खलु वाक्य
एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीयाक्तो वनुवेति” भा०
चा० ८५ । “कविस्तराहृदिष्टीपोऽभूत प्रतीपस्तस्य चा-

सजः । देवापिः शान्तुच्चस्य बाहुदीक इति चात्मजाः । पितृराज्यं परिक्षय देवापिस्तु वनं गतः । अभवच्छान्त नूराजा ग्राह्महाभिर्वर्णितः । समा हादश तद्राज्ये न वर्ष यदा विभुः । शान्तुर्बाह्यर्थैरक्तः परिवेत्ता यद्यथक् । राज्यं देवप्रजायाशुपर्य राङ्गविद्वते । एव-सत्रौ हिंज्येऽन्त्यामास सोऽव्रीत् । नाहं राजा त्वमेवाङ्ग विप्रान् यद्वौ उण्य ! प्रभो । तद्वन्निर्माहतैर्विप्रै-वेदाहृतिभिर्यतोगिरा । वेदवादातिशादान् वै ततो देवो वर्षं ह । देवापिर्वेयमास्याय कलापयामसास्त्वितः । सोमवंशे कलौ न एते लक्षादौ स्यापतिष्ठति भाग०६, २२, १६ खो० । अटिवेण्यन्त्यामायवायवायै निर्ह० दर्शितो यथा “आदिवेण्य कृष्णेणस्य उतः इतिवेनस्येति वा । सेना सेवरा समानगतिर्वा । उतः उत्त्वायते निपरण्यादा पुनरकं तत्स्यायते इति वा” ।

कृष्ण पु० कृष्ण-हिंसायां कर्त्तव्यं कर्यप अन्नग्रादि० यत् निः । “कृष्णोनेत्तारुद्धरोलोके सरोष इति कीर्त्तिः” इत्युक्ते मृगमेदे ।

कृष्णकेतु पु० अनिरुद्धे तिका० । कृष्णकेतनादयोऽन्यत । कृष्णगता स्तो कृष्णद्वय गता चाता । कृष्णप्रोक्ताद्युक्ते यद्वरला० कृष्णगत्या स्तो कृष्णस्य गन्ध इति गन्धो यस्याः । १८वारके द्वये । २३ीरविदार्या० इमहात्मेतावाम् ।

कृष्णजिह्वा० सुनुतोके सहाकुडोगमेदे । सुनुते । “धूप महाकुडानि” इत्युपक्रम्य “तत्र सहाकुडान्यस्य दुम्बरप्रज्ञिहृकपालकाक्षयपुण्डरीकद्वय इति” विभव्य । तत्र “वातेनादर्थं, पितेनौदुम्बरप्रज्ञिहृकपालकाक्षयादि । क्षेत्रेण पौण्डरीकं दद्रुकुठस्तेति” तज्जिदानुषङ्गा “कृष्णजिह्वाप्रकाशस्वरत्वानि कृष्णजिह्वानि” उच्चितम् । कृष्णप्रोक्ता स्तो कृष्णभिरप्रोक्ता कृष्ण इति प्रोक्ता इति वा । १यतावर्वाम्, २व्रतिवलायाम्, ३नूकशिखोद्युक्ते च । “कृष्णप्रोक्ता वयस्या च” सुनु० ।

कृष्णमूला० कृष्णो मृगो मूर्को यत्र । कृष्णमूलस्तु पर्यायाः परतः उप्मितइ॒मः “इति रामाययोक्ते पर्यायस्तोऽनिकास्ते पर्यतमेदे “कृष्णमूलसगात् कपिः” भद्रः क्षयक्षु पर्यतः कूर्मविभागे इह० दक्षिणस्यतयोक्तः “अथ दक्षिणेन क्षेत्र्युपक्रम्य “कौञ्ज्बीपञ्जटाधरकार्त्तेर्य कृष्णमूलक” ।

कृष्णशृङ्ग उ० कृष्णस्य मृगमेदस्य शङ्कमित शङ्कमस्य । विभारुद्धरुनिपुत्रे ज्वोमपादराज्यक्षयायाः शान्तायाः पत्नौ कृष्णमेदे तस्योत्पत्त्यादि भा०व० ११० अ० उक्तं वया ।

‘विभागङ्गकस्य विप्रवेत्तपसा भावितात्मनः । असोष्वी-र्यस्य चतः प्रजापतिसमद्युतेः । इत्यु पुत्रो यथा जात कृष्णशङ्कः प्रतापवान् । महाहृस्य महातेजा बालः स्वप्न-रसमतः । महाहृदं समाधाद्य काश्यपक्षपर्विस्तिः । दीर्घकालं परिव्रान्त इष्टिः स देवसम्भवः । तस्य रेतः प्रचल्यान्त दद्वासुरसुर्वशीम् । अस्यपूस्यूपतो राजन् ! स्तुगो तज्जापिबन्तहा । सह तोयेन त्वचिता गर्भिणी चाभवत्ततः । सा सुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा । देवकन्या स्तुगो भूत्वा हनिं स्तुथ विभोष्यसे । असोष्वीत्वाहृष्टेव भावित्याहैवनिर्दितात् । तस्यां मृग्यां स-भवत्तस्य पुत्रो महान्विषः । कृष्णशङ्कस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्येवे इत्यु शिरसि राजन्नासीकाहात्मनः । तेनर्थेऽस्त्र इत्येवं ततः स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पिदरन्यत भातुषः । तस्यात्तस्य सनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवत्तुप । एतक्षिक्षेव काले तु सच्चा दशरथस्य वै । लोमपाद इति ख्याते ब्रह्मानामीश्वरोऽभवत् । तेन कामात् लनं भित्या ब्राह्मणस्येति नः स्तुतम् । स ब्राह्मणः परिलक्ष्यदा वै जगतः पतिः । पुरोहितापचारात् तस्य राज्ञो यद्यक्षया । न वर्षं स-हस्ताक्षस्तोऽपीद्यन वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पर्यपृच्छ-स्तपोयुक्तान्द्रनोचिष्यः । प्रवर्षणे द्विन्द्रस्य समर्थान् पृथी-वीपते ! । कर्तं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिवृद्धताम् । तमुचुर्नोदितात्मेन स्तमतानि सनीचिष्यः । तत्र त्वेको हुनिवरक्तं राजानस्याच ह । कुपिताक्षव राजेन्द्रः दा-हृष्णायां निष्कृतिं चर । कृष्णशङ्कं सुनिष्ठुतमानयस्य च पार्यिव । वानेयमनिष्टस्त्र नारीणामार्जने रतम् । स चेदवरेष्टाजन् विषयं ते सहातपाः । सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति भे नात्वा संशयः । एतच्छुत्वा वचो राजन् ! नात्वा निष्कृतिमात्मनः । स गत्वा पुनरागच्छन प्रवर्षेत् द्विजातिषु । राजानमागतं नृत्वा प्रतिसंकृद्युः प्रजाः । ततोऽकृपतिराहूष्य विविद्याक्षकोविदान् । कृष्णशङ्क-गमे यत्तमकरोन्नन्तनिष्पदम् । सोऽध्यगच्छदपायन्तु तैर-मात्रैः सहाच्युत । शास्त्रज्ञरक्षमर्यज्ञैर्नीतिं च परिनिष्ठिते । तत् आनावयवायामाव वारस्याय भृतीपतिः । वैश्याः सर्वत्र निष्पातास्ता उवाच स पार्यिव । कृष्ण-शङ्गमूढः पुत्रमानयस्वप्नायतः । ज्वोभवित्वा भिविदाप-दिवयं सम शोभनाः! ।” तदोवेष्याभिश्वलेन तस्योपहरच्छुपवर्ष्य “ततो राजन् !

क यत् पर्युक्तुन् प्रवेश बोगेन विद्धुत्य नामम् । प्रसो-
ददयन्त्यो विविधैरपार्यं राजम् उरज्जाधिष्ठेः सभीपम् ।
संस्थाप्य तामाच्चमदर्थने तु सन्नारितां व्यवस्थातिशु-
भ्राम् । तीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याच्चमं नाम वनं
विचित्रम् । अनःपुरे तु निवेश राजा विभाग्न-
क्षात्मजमेकुत्कम् । ददर्थे देवं सहस्रा प्रट्टमापूर्यं मा-
पञ्च जगच्छेन । स लोभपादः परिपूर्णकामः सुतां
ददाहष्टहाय शान्ताम् ॥ अनेनैव याजित्यादशरथेन
पुत्रचतुर्दशं लेखे इति कथा रामायाचादिस्थानुसन्धेया
“मान्योुषिनः स्त्रां पुरमष्टहङ्कः” भट्टिः ।

ऋषादि पु० ऋषिरादिरस । वैदिकमन्त्रसावश्वज्ञातव्ये
ऋषिप्रभृतिपञ्चके तज्ज पञ्चकं वयथा “आर्षं छन्दश दैत्यं
विनियोगकर्त्तव्यं च । वैदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपक्षि-
ता” योगिया० । ब्राह्मणेन सह आर्षदिक्किलिर्यः व्यक्त-
माह स एव “यसु जानाति तत्त्वे न आर्षं छन्दश दैत्यतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च । एकैकस्या छन्दः
सोऽभिभन्द्योद्धतिथिद्वयेत् । देवतावाच्च सायुज्यं गच्छ-
त्वं तत्र न संशयः । पूर्वोक्ते न प्रकारेण ऋष्यादीन् वैत्ति यो
हितः । अधिकारोभवेत्स्य रहस्यादिपु कर्मसु । मन्त्रे
मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन त । विज्ञानपरिपू-
र्णस्तु साध्यायफलमन्त्रुते । छन्दस्यात्यात्यामानि भवन्ति
फलदान्यपि । अतेव उभये सोऽत्र धर्मसायुज्य विन्दति ।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्तस्याने ऋषिभिः सह । तिट्ठनि
तत्र तैः सार्वं तत्त्वं ल्युक्तं जायते” । ऋष्यादिपदार्था-
नाह स एव । “वैन यद्विषया दृष्टं” सिद्धिः प्राप्ता च येन
वै । मन्त्रे च, तस्य तप्रोक्तरूपिभावस्तदात्मकः । श्राद्धना-
-छन्द इत्युक्तं वाससीबाऽथ वा कृते । आत्मा तु ऋक्तिरो-
-हैर्मृतोर्मीतेत्सु दे उरा । आदिलैवैष्मीदृष्टे न छन्द-
दूतीरितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
तदाकारं भवेत्स्य दैत्यं दैत्योच्यते । उरा कल्पे
उष्णदृपदामन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं ह र्कर्त्तव्यं
विनियोगः च उच्यते । निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य उष्ण-
पक्षिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं सुतिष्ठेव ब्राह्मणं त्वमि-
धीयते । एवं पञ्चविधं प्रोक्तं उपक्रान्तेषु तुम्हरेत् । इसे
मान्तर्जले योगे साध्याये याजने तथा” ।

कथादिन्यास पृष्ठादीनं न्यासः । तत्रोक्ते शुद्धादिव
कथादीनं न्यासे । कथादिशब्दार्थमें दर्शनपूर्वकं तत्रापि
प्रकाशः संक्षेपात् । उक्तः । ‘महेश्वरसुखाज चात्मा वः

मात्रात्मपदा मनुम् । उंसाधयति शुडात्मा स तस्य क्रिय-
रोरितः । शुडात्मा वृक्ष के चास्य न्यासस्तु परिकीर्तिः ।
सर्वेषां मन्त्रवत्सानां छादनात् क्रन्द उच्यते । अज्ञरत्यात्
पद्मताङ्ग चुर्णे क्रन्दः समीरितम् । सर्वेषामेव जन्मनां
भावनात् प्रेरणात्तथा । हृदयान्मोजमध्यस्था देवता तत्त्व
तां न्यसेत् । कृषिकरन्दोऽपरिज्ञानात् मन्त्रफलभाग्भवेत् ।
दौर्बल्यं वार्ति मन्त्राणां विनियोगमजानताम् । तत्त्वान्तरे
“कृषि” न्यसेन्दूर्दृशे क्रन्दस्तु सुखपद्मजे । देवतां हृ-
दये चैव वीजन्तु उत्पादेशके । शक्तिष्ठ पादयोशैव सर्वाणि-
कीलकं न्यसेत्” । “आदाहयादिकन्याशः करण्डिस्ततःपरम् ।
अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तात्त्वयस्तु
दिग्बन्धः प्राणायामस्ततःपरम् । ध्यानं पूजा जपयेति
सर्वतत्त्वे षुषुं विधिः” तत्त्वम् । तत्त्वहेवमन्त्राणां विशेषत
प्रथमाद्यस्तु तत्त्वसारादौ इत्याः ।

ऋषु विं ऋष व-उत्तादवत् निं०। महति महामह
निन्द०। “अजा इन्द्रस गिरयस्तिष्ठाः” ऋ० ६,२४,८,
“क्षेत्रा महानः” भा०। “गम्भीरय क्षेत्रायायः” ऋ०
६,१८,१०। “गिरिन् यः स्वतंडा इष्टु इन्द्रः” ऋ०
४,२०,६। “त्वं मुदा प्रतिमानं पृथिव्याः क्षेत्रारस
पतिर्मूः” ऋ० १,५२,१३। “मास्तो दध्यौ जा क्षेत्रे भिन्न-
स्तत्त्वं” ऋ० १०,१०५,६। “क्षेत्रा क्षटीः” क्षटीशव्दे
क्षट् विं रह-यत् ए० साधु। हुखकायादौ। “हुहन्त्
विडहते रन्धयानि” १०,२८,८। “क्षहते हुखकाया-
ल्याय” भा०।

इति वाचस्पते कक्षारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

੩੮

ऋकारः खर्वर्षियेषः मूर्ख्यः स च दीर्घः उदात्तात्-
दात्तस्त्रितमेदात् लिपिः तुनः अहनासिकात्तुनासिकभेदे-
न प्रत्येकं द्विधेति षट्। माटकान्यासे वामनासाधां तस्य
न्यस्य तथा वामनासाधनाभिधेयता। तस्य कामधेत्-
तन्त्रे ध्येयस्त्रपदकं यथा। “ऋकार” परमेश्वरि !
स्य एव वर्णशब्दोम्। पीतविद्युताकारं पञ्चवेदमयं

सदा । चतुर्जांगमस्यं वस्तुं पञ्चप्राणयुतं सदा । तिनि किसीहितं वर्णं प्रथमामि सदा प्रिये !” । चस्य मृत्यु-त्वोऽक्षिचिन्त्या दीर्घस्य दिमालत्वेन तिभातोऽन्नार्थमृता-हिन्द्रियत्वात् आकारभेदात् ।

ऋगव्यादः क्रान्तिः व्यादिः परः सकः सेट्। व्यादिः
 आप्रत्यये हस्तः। करणाति करणीतः करणन्ति। करणीयात्
 करणात् करणोहि। आसुंदृ आर्णीताम् आर्णंत्।
 आरीत्। आर! आरतः। अरिता। ईर्यात्। अरि-
 ष्टि। आरिष्टत्। अरित्यः अरणीयः आर्यः।
 अरिता। करणन्। ईर्णः। अरः।

ऋ अव्य० नह-किप् वा० इत्वाभावः । १वाक्यारम्भे २८त्रयां
मेदि० । ३निन्दायां ४भये च शब्दरत्ना० । ५देवमातरि०
६दानवमातरि० ७सूतौ दगतौ च स्त्री० पञ्चसि न० मेदि० ।
८भैरवे० ९दहुजे पुरु० मेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

८८

लकारः स्वरवर्ष्यभेदः स च दन्तमूर्च्छीयः। उदात्ताहुदात्-
खरितभेदात् त्रिविधः अतुनासिकानतुनासिकभेदात्
प्रत्येकं पुनर्हितेति षड्भिः। तस्य मात्रकान्वासे दक्ष-
गण्डे न्यशतया तच्छब्देनायभिधानम्। तस्य ष्ठेयरूपं
कामधेतुतन्वे उक्तं यथा। “लकारश्चलापाक्षिः!
कुरुखड्बी परदेवता। अत ब्रह्मादयः सर्वे लयोऽस्ति सततं
प्रिये!। पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्वर्णनमयं सदा। पञ्च
प्राणशुतं वर्णं तथागुणवयात्मकम्। विन्दुत्वयात्मकं वर्णं
पीतविद्युक्षता यथा”। अस्य म्लुतत्वोक्तिश्चिन्न्या एकमात्र
त्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात्। तकाररहितस्तु इटशानं
बोधक इति सिंहौ चक्रशब्दे विष्टिः।

खल अव्यः क्षगतौ ख-क्रिप् तुगभावः चत्वस् । १८६मातरि
२भूमौ ३पर्वते च मेदिं ।

दूत बाचस्पते लकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

४

झृकारः तत्त्वमते सुष्ठवोधमते च स्वरवर्णभेदः पा० मते
तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्तातुदात् तत्स्वरितमेदात् अतु
नासिकातुनासिकमेदात् अहित्वः । अत्रेदै बोध्यम् लृ-
पर्णस्य देवर्त्तवामावेऽपि “लृति लृता” वार्त्तिं उक्ते लक्षा-
रहययुत लृपर्णर्थं एव तत्र विधेयः तत्र लक्षारहयरूपव्य-
ङ्गनद्ययस्य एका मात्रा अचयापरा इति द्विभावत्वं तेन
होलृकारः इत्यादौ दीर्घत्वव्ययहारः । सुष्ठवोधे लृत्वय-
मिलुक्तिरपि एकमात्रद्विभावत्विमात्रत्वमेदापेक्ष्या । तेन
न विरोधः । अतएव शिक्षाणां “दुस्मुष्टचेति विज्ञेये
लृकारः लृतएव वेति” अकाररूपकारयोः दुःख्याद्वोक्तिः ।
दुःख्याद्वत्वम् रैषत्सृष्टत्वं तस्य रकारलक्षारादित्वे एव
सम्भवति “अचोपसृष्टायणस्त्रीष्वदेमसृष्टाः शलस्तथा”
शिक्षाणां यवरलानामीषत्सृष्टत्वोक्ते । “तेन लक्षार
लक्षारयोरीषत्सृष्टत्वात् दुःख्याद्वत्वम् । एवं सर्वसामङ्गस्ये
छवर्णस्य च दीर्घत्वकल्पनमिति सृष्ट्यमीक्षणीयम् । अस्य
च लक्षारहययटितत्वात् दन्त्यता । अन्ते च स्वरवर्णयोगात्
असृष्टत्वम् । तस्य च उदात्तादिमेदैः वडविष्वत्वमपि ।
माहकान्याशे च तस्य वामगण्डे न्यशता तेन तच्छ्वेना-
प्यस्याभिधानम् । कामधेनुतन्त्रे तस्य भ्यै यस्त्रैष्टुक्तम्
यथा “लृकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवा-
त्मकं वये पञ्चप्राणात्मकं तथा । कृष्णत्वयात्मकं वर्णं
तथाविन्दुत्वयात्मकम् । अतर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यावेत् परम-
कण्ठक्षीम्” ।

सु अव्य० क-रस वः । १देवनार्यम् २दैत्यस्तिवाम् ३दत्त-
जमातरि ४कामधे तुभातरि च त्वो एकाक्षरकोषः ।
५महादेवे पु० एकाक्षरकोषः ।

स्त्रिवाचस्ये शकारादिशब्दार्थवद्वयगत् ।

四

एकारः स्वरवर्णभेदः एषः “एदेतौ कण्ठताच्यावित्युक्ते
कण्ठताल्पोः स्थानयोरुच्चार्थः । उ च देर्घः द्वि मात्रत्वाद्
उदाक्षात्तुरुदाक्षरितभेदेरनुनासिकाननुनासिकाभेदभ्याच्च
प्रहिधः । तस्य मात्रकान्यासे जट्टीष्ठस्याने न्यस्यतया तत्त्व-
द्वेनाप्यभिदेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुमन्त्रे ।

‘एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णु शिवात्मकम् । रङ्गिनी
कुषुभग्रस्यम् पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं
तथा विन्दुविवात्मकम् । चतुर्वर्गमपदं देवि ! ध्यायेत् परम
कुण्डलीम्” । एशब्दस्य वाचकाः शब्दास्तन्त्रे उक्ता यथा
“एकारो वास्तवं शक्तिर्भिरुद्गोशौडौ भगं मरुत् । स्त्रज्ज्वो
भूतोऽर्जुकेशो च ज्योतस्ता अङ्गा प्रमहीनः । भयं ज्ञानं
कथा धीरा लङ्घा सर्वसुद्भवः । वक्षिविष्णु र्भगवती
कुण्डली मोहिनो वहः । योषिदाधारयकिंच लिकोणा
द्विशसंत्त्रकः । सम्ब्रेरकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाधलः” ।
“एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिरुद्गोशौडी भगन्तथा । मात्वी-
जञ्जलि विजया चोषः एकादशस्तरः” इति बीजवर्णाभिधानम्
द्वयोऽस्त्र-विच्च बा० न छुसः । ?हृष्टौ २चक्षुयायाम्
३चक्षुकम्यायाम् ४संबोधने ५चाहाने च” रेदिनि:
हैविष्णौ यु० एकाक्षरकोषः ।

एक विं इण्ण-कन् । १ एकत्रहपमयमसंख्यान्विते, २ केवले,
इष्टख्ये, ४ अन्यार्थे, ५ सब्दे, इच्छितीये, ७ समाने, दद्यात्मे
वा । प्रायशः संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्वे उपि
एकत्रहस्यमूर्तिः एकत्रसंख्यान्वितपरत्वम् । तेन एकोषष्ठ-
दत्त्वादिन तु वटस्यैः । क्वचित् भावप्रधाननिहर्वशपर-
त्वेन संख्यावाचकत्वमपि । ‘इत्रक्योर्द्दिवचनैकत्वने’
पा० । इह द्वित्वम् एकत्र व द्वेष्टकशब्दयोरर्थः । अत इव-
चनान्तत्वमेव तथार्थत्वे लिङ्गम् संख्येयपरत्वे द्वारे केषामिति
स्थात् इक्षार्थानां संख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकदिव-
चनशब्दोऽपि एकत्रहित्वार्थकः तत्रार्थे तयोः परिभाषितत्वाव्
अतएव ‘सुपां कर्माद्योऽप्यर्थः संख्या चैव तथा तिङ्गा-
म्’ इति सुपां तिङ्गाच्च संख्यावाचकत्वस्त्रकम् । तथा ‘अ-
नेकमन्यपदार्थे’ पा० स्त्रते अनेकपदस्य एकत्रचनान्तत्वा
प्रयोगात् नास्ति एकत्र यत्र इति विमुक्ते एकत्रम्-

न्यायकता । एकसंख्यान्वितपरत्वे अनेको इति सात् “पर-
न्यनेको जलधेरिवोमय” इत्यादौ बहुवचनान्तर्यैवानेक
शब्दस्य प्रयोगात् । सारसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन
घटस्यैक इत्यादि न प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् । इतरसंख्यासु
एकत्रस्यात्मगमात् द्वित्यादीनाभेकत्वबुद्धैव जननाज्ञ
इत्यधात्वर्थात्मगमात् तस्य अन्वयनामता । संख्या च
इत्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्वयः पर-
म्परयेति विशेषः । एकत्रादेहांतित्वनिरासेन गुण-
त्वव्यवस्थापनं कर्णा० सू० इत्योऽक्तं यथा

‘रूपरसगम्बसर्वव्यतिरेकादर्थानरभेकत्वम्’ क० सू० ‘रूप-
रसगम्बसर्वेति संख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरे-
कादिति व्यभिचारात् । तद्यमर्थः, एकोघट इति विशिष्ट-
प्रतीतिविशेषज्ञानं जन्मा, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्वा-
तिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निभित्तम्,
पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तात् सामान्यम्,
सत्तया सहान्युनानतिरिक्तादत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे
सामान्यं तत्, इव्यत्वेनान्युनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चान्यु-
नानतिरिक्तदेशत्वे ऽपि प्रतीतिभेदाद्वै इः, प्रतीतिभेदस्य स्व-
रूपक्षतत्वे अत्ताऽपि भिद्येत, विशयभेदक्षतत्वे हु विधय-
भेदा । तु प्रपत्ते रूपत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्वयोरपि भेदा-
पत्तेः । न च स्वरूपभेद एकत्वमिति भूषणोऽपि बुक्तम् ।
उच्चरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो भ स्तात्
स्वरूपभेदोद्दित्वादिकमित्यपि भूषणमतमुपपत्तं स्वरूप-
भेदस्य त्रिवर्गहरादिसाधारणेन व्यवहारवैचित्रयातुपपत्ते-
रिति भावः” । वैया० सू० सुक्ष्मानिरूपणपूर्वकं तद्वा-
वक्षादिनिरूपणं यथा “अभेदैकत्वसंख्याया इत्तौ भा-
नमिति स्थितिः । कपिङ्गलालभूषणाक्ये त्रिलक्ष्यायाद्य-
योच्यते । उक्तञ्च वाक्यं पदोये । “यथैषधिरसाः सर्वे-
सधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्त्तने संख्यां तां
तादर्थीं विद्विति” । परिवक्तव्येष्वा संख्यासामान्यं
तत् । उक्तञ्च “भेदानां या परिव्याप्तसंख्यात्मा स
तथाविधः । च्यापाराच्यातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ।
च्यगतच्छीतविशेषणं यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते
न शुक्रादि भेदापोहसु गम्यते इति” । अस्याः इत्तौ
सामासादौ भान् च्यायधित्तमिति ग्रेवः । इति मतस्थिति-
वैयैकरण्यानाम् । अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो-
राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते ।
विशेषजिज्ञासासार्यां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः यद्वादाव-

स्यको अतस्तसां शक्तिरिति । तसा एकत्वेन प्रतीयै स्वायमाह कपिञ्चित्वेति । बङ्गत्वगणनायां तित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्गुपेषै भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नामुभविता । तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारक्त्वेन हेतुहेतुमङ्गाशक्तत्तद्गुणेषै वाच्यता स्यादिति ध्येयम् ॥

तथा च उत्तर्गात् सर्वत्र अमेदैकत्वस्यैव यज्ञौ प्रतीयते तु विशेषेण । अत एव “संख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादित् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित् तत्र संख्या प्रतीयते”इति वाक्यपदीये उक्तम् ॥

तेन राजुरुप इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीतिः व्यञ्जकाभावात् त्वत्पुष्वः असङ्गतम् इत्यादौ तु विशेषेण तत्प्रतीतिः त्वादेशतदभावयोर्व्यञ्जकत्वात् “त्वमावेकपचने”इति पा० एकवचने त्वमादेशस्य विभानात् । तदभावादेव दित्वकुलयोर्विशेषेण प्रतीतिः । एवं इव्यक्ते एकदेशितत्पुरुपविभानात् व्यञ्जपदेष्यत्वादौ एकत्वप्रतीतिः द्वित्वादौ विशेषिते तु पिपूल्यज्ञित्वादेव स्यादिति तत्र विशेषसंख्याप्रतीतिः । “एकः यद्दः सुप्रशुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुगम्भवति” श्रुतिः एकद्वेषाद्वितीयं ब्रह्मं श्रुतिः । द्वेषदत्वयस्त्रन्ये परमेवरे यु० । “एकोउनेकः सदः कः किम्” विष्णुस० । “परमार्थतः सज्ञातीयविजातीयस्वगतमेदराहित्वात् एकः” भा० । सज्ञातीयमेदः यथा इक्षे इक्षान्नरात् भेदः विजातीयमेदः यथा इक्षेपटाङ्गेदः । स्वगतमेदः यथा इक्षे याखादिभ्योमेद इत्येवं भेदत्वयाहित्यच्च सर्वसं ब्रह्मात्मकत्वात् कार्यकारण्ययोरभेदात् तदरिक्तपरमार्थवस्तुनराभावाच्च । तदेव “एकमेवाद्वितीयविति”श्रुतौ पदत्वयेषोक्तम् इह तु अन्यपदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्वयाहित्यपरत्वमिति बोध्यम् । संख्यमते तु “एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि वैधर्म्यलक्षणमिदाविरहं वदन्ति” इत्युक्तवैधर्म्यपूरुपभेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु “एकत्वमनुपश्यतः” इति श्रुत्यन्नरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधान्येन या एकत्वं समर्थनोयम् । “एकातपवा शृणुवीभताङ्गणः”मावः । “त्वमेकदृशं नयनैः पिबन्त्यः” “समात्मावैकरसं भनः स्थितम्” कुमा० त्वमेकोद्धस्य सर्वस्य विभानस्य स्थितम् ॥ सहुः । “अजासेकां लोहितगुणक्षणां वह्नीः प्रजाः सूजमानां सरूपाः । अजोह्नेकोजुषमाषोऽत्येते”श्रुतिः ॥ “एकातपत्तं जगतः प्रभुत्वम्

“त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणी काळि ! सततम्”कर्पू०स्त० “हेतोरेकाश्रये वेषां स्वसाध्यव्यभिचारिता” भाषा० । विशेषप्रयोरेकस्य विशेषत्वविचलया क०स० एकशब्दस्य पूर्वनिपातः एकघुर्डर इत्यादि “असोषं सन्दधे शर्वं धतुष्येकधुर्डरः” रघुः । वीरशब्देन समासे तु एकवीरः वीरैक इति रूपदयं भवतीति भेदः । वस्तुतस्तत्र वीरैकः इत्येव एकेषु सर्वेषु वीरयते इति वीरधातोरूपवीरशब्देन सम्भीतव्युरुषे एकवीर इति प्रौढम् । एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि “संख्यापूर्वो द्विषुः” पा० न हिगुत्वमिति । अस्य सर्वनामकार्यम् एके एकस्यै एकस्यात् एकेप्राम् एकमिन् । स्त्रियाम् एकस्यै एकस्याः एकासामेकस्याभियादि नज्जत्पुरुषे तु । अनेक एकमित्रे द्वि० च० वा० । तत्र एकत्वं संख्यास्वयासम्भवाद्वैकवचनप्रयोगः । तत्र च सर्वनामकार्यम् “अनेके अनेकस्यै इत्यादि अनेके सेवने भवदधिकगोर्वाणिनिवृहान्” कर्पू०स्त० । एकत्वार्थकेन तेन बहुव्रीहौ एकवचनप्रयोगोऽपि “अनेकमन्यपदार्थे” पा० । एकस्य भावः त्व । एकत्वं न० तत् । एकता स्त्री, अम् ऐक्यं न० एकत्वसंख्यायां साम्ये अेष्ट्वे अभिदेच । “तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” श्रुतिः “अद्योन्तरभेदकत्वम्” कणा०स्त० । “एकत्वं सागता यज्ञात्” श्रुतिः । “समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्त्ररस्य च” भा०य० २२३ । “व्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकताम्” माघः “देवक्यं सोऽन्ये” सुषष्ठुवो० । “इव्यक्ते” सिं०कौ० । उत्तर । एकतर इवोमेष्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धार्यै एकमिन् त्रिः एकतरो ब्राह्मणः एकतरः कठः एकतरो-नोऽः एकतरस्त्र इत्यादि । “अस्त्वाणि वा शरीरं वा ब्रह्मज्ञेकतरं दृष्टुः” भा० आ०१६६५० । “एकतरपञ्चापातिनी युक्तिविनिगमना” न्याय० । स च शब्दः अन्यतरान्यतमवत् अव्युत्पत्तं प्रतिपादिकमित्यन्ते अतएव “अद्वृह्णरादिभ्यः” पा० एकतरशब्दात् अद्वृह्ण । एकतरं कुलम् । तेन न सर्वनामकार्यम् “हयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामित्यादि, एकशब्दस्य भिज्ञार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि मित्रादेष्यमरः” उत्तम । एकतम बहुनां सध्ये जात्यादिभिः निहायै एकमिन् त्रिः । “यदि द्वे कतमोद्दोषां स्त्रीधनं भजयेद्वृह्णात्” काल्या०स्त० । सर्वनामकार्यम् एकतमेष्य एकतमस्यादित्यादि लौके स्वमोः अद्वृह्ण एकतमत् । तस्मि० । एकतमैषकमित्यन्यै अव्यै “एकतोदतः” मनः “तासेक-

तस्य विनिर्ति गुरुविंशतिः” रघुः । तत् । एकत्र एक-
सिद्धिर्थे च्यत् । “एकत्र स्फटिकतटांगुभिद्वनीरा:”
माघः । “तथैकत्र करे दश” मतुः “अन्त्यजंगैर्भै-
रद्दैः सहैकवावतिष्ठते” या० । दाच् । एकदा एकस्थिति
काले च्यत् । “स अभुद्दै सहस्राणां बहूनामन्त्रमेकदा ।
एकदा अल्पक्तं भुद्दै” भा० चतु० १५६ च्य० । अल्पा-
द्यर्थकात् कारकार्थे वोशार्थे शस् । एकश्च अल्पमत्यमेक-
मेकं वेत्याद्यर्थे च्यत् । “परिस्तीर्य त् पूर्ववत् पात्रा-
सादनमेकगः” कात्या० ४,२,४ । एवमेकेनैकेन एकै-
कस्त्रै इत्याद्यर्थे प्रिय । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे
“एकधा बड्डधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” श्रुतिः । ध्युच्च-
ऐकध्यम् एकधेष्यर्थे च्यत् ।

एकक त्रि० एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये “क्षमाचरिष्ये-
कक्षं भरनामप यद्रपः” च० १०,५६,६ । “महानयोक्तो
दृश्यः सर्वतः द्विप्रिष्ठिः । प्रसद्यैव हि वातेन ग्रक्तो-
धर्ययितुं यतः” पञ्चत० । “विधिरेककचक्रवारिष्यम्”
नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरक्ति त । एकश्चाद्यर्थे इति भेदः
एककपाल त्रि० एककपाले संख्तः अण् तस्य लुक् । एकक-
पालसंख्ते पुरोडाशादौ । “एत द्यावाष्टिव्यमेककपालं
पुरोडाशम्” शत० अ० २,४,३ ।

एककर्त्रि० एकं करोति एक+कृ-“दिवाविभेत्यादिना”
या० संख्यापूर्वकवेन अणोदाधकः ट उप० स० स्त्रियाम्
डोप् । एकमालकारके एवं द्वितिकरादयोऽपि तत्त्व-
संख्यान्वितकारके त्रि० स्त्रियां डीप् ।

एककार्यत्रि० एकं समानं कार्यं यस्तु । समानकार्यं करे ए-
कस्य पाकर्त्तुर्दर्शने अन्यस्य पाककर्त्तुः आरणं भवतीति
आरकणगमध्ये गौत० स० ० उक्तम् यथा । “प्रणिधा-
न निवभ्यास्त्रिवृत्तलक्षणसादश्यपरिप्रहान्त्रयान्वितउच्च-
भ्वानर्थ्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यधानद्वयदः-
द्वे छादे परागाधित्वकियाधर्माधर्मेनिमित्ते यतः” स० ।
“एककार्यात् एककर्त्तुर्दर्शनात् कर्त्त्वन्तरस्य ऋतिः”
द्वतिः । एकं कर्यं ययोः तयोर्भावः । एककार्यत्व-
तुल्यकार्यकरत्वरूपे सङ्कृतिभेदे । तया च समानकार्यका-
रित्वं स्वकर्त्तव्यकार्यकारित्वं सङ्कृतिः । “सप्रसङ्ग-
द्धपोद्वातो देतुतावसरत्वस्या । निर्वाहकैककार्यत्वं योठा
सङ्कृतिव्यते” अनुमानज्ञा० । कर्मधार० । एक-
सित् कार्ये “एककार्यं सप्तद्यन्तौ क्षणौ युद्धेऽपरा-
निदृष्टे” भा० स० १० च्य० । “शुष्णागुणमनासङ्गमेककार्यं

भनन्तरम् । एतत्तु बहुषो दत्तमाङ्गरेकपदं द्यम्”
भा० व० २१२ च्य० ।

एककाल कर्मधारयः । एकस्थिति काले “एककालं चरेद्वैकं
न प्रसज्जेत विस्तरे” मतुः । “सुनिभिर्दिरशनसुक्तम्” इ-
त्युक्ते भैरविनस्य द्विकालिकत्वं सार्वजनीनं यतेस्तु भिक्षा-
क्षिप्तभोजनस्य रागप्राप्तवया तदंशे विभित्वासम्भवेन ए-
ककालशब्देन हितोयकालनिष्ठत्यर्थं परिसंख्येहाग-
त्यात्मयणीया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषा
अवश्यात् । एककालभोजनकत्यास्यस्य ठत् । “कालाट्
ठञ्च” त न भवति समाप्तप्रतिव्यविधौ तदलविधेः प्रति-
विधात् । एककालिक एककालभवे त्रिं । “तेभ्यो लक्ष्येन
भैक्ष्येण वर्त्ते येद्वैककालिकम्” श्रुतिः । तत्त्वभयः खञ्च ।
एककालीनोऽप्यत्र त्रिं ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । वलरामे २कुवेरे च मेदि०

एककुष्ठ न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुषुप्तोक्ते कुष्ठ-
भेदे । तत्र “एकादशकुष्ठकृष्टानीति” उद्दिष्ट “कुष्ठकृष्टा-
न्यपि स्युलाकृष्टकृष्टमेककुष्ठं” चर्मदलभूमि विसर्पः
परिसर्पः प्रिष्ठ्य विचिकिं किटिसं पामा रक्तसेति” वि-
भज्य “क्षणाकृष्टं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्य-
साध्यमिति” लक्षितम् ।

एकगम्य त्रि० एकत्वे न गम्यः । निर्विकल्पकसमाधिगम्ये
अस्त्रजडाकरे चिदाक्षनि । तत्र च भित्तिमालमेयन्त्रत्वे-
मैकरूपतया ज्ञानात् तथात्मम् । परस्मीतया गम्ये २प-
रमेश्वरे च “न्वणामेको गम्यस्त्वमसि परवामर्णव इव”
पुष्पदन्तेन तस्येकगम्यत्वोक्ते स्त्रियात्मम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थे ।
एकग्राम पु० कर्म० । अत्रभिन्नामे । “एकग्रामे चतुःशाले द्व-
र्मिक्ते राष्ट्रविस्त्रे । परिना भैयमानायाः युरः शुक्रो
न दृष्टिं ल्यो । तत्रभवः च । एकग्रामीण एकग्राम-
भवे त्रि० । “नैकग्रामीणमतिविष्टं विष्टं साङ्गतिकं यथा ।
स्त्रेऽप्यस्त्रिं विद्यात् भार्या यत्रान्वोऽपि वा” मतुः अस्य
गहा० प्रातात् छ्रेण एकग्रामीय तत्रार्थे । एकग्रामीणप्रयो-
गस्तु चार्यः । एकोग्रामोऽस्य । २समानग्रामवासिनि त्रि० ।

एकचक्र न० एकं श्रेष्ठं वा चक्रं यत्र । इहरिष्ट्वे २स्त्र्यरथेषु० ।
३पुरोभेदे स्त्री यत्र वक्तासुरस्य वधो भीमेन छतः ।
“एकचक्रोरयो यस्तु” स्त्र्यस्तुतिः “षट्युवर्त्तुलत्तित्वक्तन्-
मिहिरस्यन्दनश्चित्यस्याद्य । विधिरेककचक्रष्टरिष्टं किञ्च
निर्मित्वसितं सान्दर्भं रथम्” नैष० स्त्र्यरथस्यैकक्रचा-

‘रित्वसुक्तम्’ । ४ असहाय वरे लि ॥ “सूर्यरथवर्णन स्म” च ० १, १६ ४, २ । “सप्त युज्ञन्ति रथमेकचक्रमेकोऽत्रो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनव्यं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्युः” । व्याख्यातैषा भाष्यकता यथा

“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथं रंहणस्तभावं द्वयस्य सम्बन्धिनं सप्तैतृसंख्यका अद्वा युज्ञन्ति अनुबृन्ति वहन्यहोरात्रनिर्वाहाय किं वस्तुतः सप्त नेत्राह । एकोऽत्रः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं इत्वा वहतीत्येः वायुधीनत्वाद्विरचित्प्रसारस्य एकचक्रमित्युक्तं कीडिशं तदित्यत आह । त्रिनाभि बलयत्वयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छ्रद्धव्योपेतम् । अजरम् अमरण्यधर्माकम् । अनव्यं स्म अग्नित्यिं पुनर्ज्ञत्वे विशेषते । यत्र यज्ञिं इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यथा आश्रित्य तस्युः तिथिनि । यदा एकचक्रमेकचारिणमसाहायेन सञ्चरन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युज्ञन्ति सर्पणस्तभावाः सप्तसंख्या वा रथस्यः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः वहृतवः एकः साधारण इत्येवं रूपाः अथवा मासहृदयात्मकाः पट् अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्वे युज्ञन्ति । एतस्य कार्यं निर्विहन्तीलित्येः । स चेकोऽसहायोऽत्रो व्यापनशीलं चादित्येः सप्तनामा सप्तरसानां सद्वयितारोरभूमयो यस्य तत्त्वादित्येः । सप्त चक्रिभिः सूर्यमानो शादित्यो वहति धारयति भवप्रयतोत्यर्थः । किं भूतं ? त्रिनाभि चक्रम् । तिथो नाभिस्थानीया सन्ध्यासम्बद्धा वा एव चक्रत्वो यस्य तत्त्वादित्येः केते योग्यवर्यहेमनात्मकाः यदा भूतभविष्यत्वं सानात्म्यास्त्वयः कालास्त्रिनामद्यः । तदिशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः परिभ्रममाणं संवत्सरात्म्यचक्रमजरमनवर्णं न हि कदाचिदपि कालोचित्यते “अनादिनिधनः कालः” इति स्मृतेः । अनेवमप्रतिकृतम् । ईदिशं संवत्सरात्म्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमधादित्यः पुनः पुनरावर्त्यति संवत्सरादर्वाचीनानां तमन्वान्भोवात् युगादीनां तदाश्चिसाध्यतात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीडिशं तत् । यत्र यस्मिं चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्युः । आश्रित्य तिथिनि कालाधीनत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदिश्य कालस्य कारणम् तपरमेश्वरप्रारज्ञानेन मोक्षसहावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रसंगमा चेत्यनुक्रम-

श्वासुक्तम् । अथमपि मन्त्रो यास्त्रैन सप्त युज्ञन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तदत्त्वाप्यनुसन्धेयम्” भा० ।

भावेऽसुन्धेयतयोक्तं यास्त्राक्यषुद्दाहियते “सप्त युज्ञन्ति रथमेकचक्रमित्यादिम्” स्मृतिमधिक्योक्तम् सप्त युज्ञन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चक्रतेर्वा चरतेर्वा कामतेर्वा । एकोऽत्रो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्य रथस्यो रसानभि संनामयनि सप्तैतृस्थयः स्तुवन्तीति वा । इदमपोतरं नामेतत्त्वादेवाभिसंनामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धचतुर्थः । त्रिनाभि चक्रं तृप्रवः संवत्सरो योग्यो वर्षा हेमल इति । संवत्सरः संवसन्ते इच्छिन् भूतानि । योग्योपस्थानैऽस्त्रिनृसाः, वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमलो हिमवान् हिमं उनहेत्वेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमसरणधर्माणमनवृमप्रवृत्तमन्यचित् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभि संतितन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमानः” स्मृतिःपद्मर्त्ततया । “पञ्चतेः संवत्सरस्येति” इति च ब्राह्मणं हेमल शिशिरयोः समासेन । “बडर आङ्गरपितमिति” स्मृतिः पद्मतुदत्या । अरा॒ः प्रत्यृता नामौ । पट्टुनः सहते । “द्वादशारं नहि तज्जराय द्वादशप्रधयचक्रमेकम्” इति श्रुतिः मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितोमवति “तत्त्विन् त्राक्षं त्रिंशता न यद्वैऽप्यिताः परिन् चलाचलासः” श्रुतिः । “वृदिशं हवै त्रीणि च शतानि संवत्सरसाहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं समासेन । “सप्तशतानि त्रिंशतिश तस्युः” श्रुतिः । “सप्त च वै शतानि त्रिंशतिश संवत्सरसाहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं विभागेन” पूर्णोः उत्प्रभेदे उ । “चत्वारिंशद्वृद्वौः सुताः” इत्युपक्रम्य “एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ” भा० अ० ६५ । स एव प्रतिविन्यतया जातः यथाह भा० अ० ६७ । “एकचक्र इति ख्यात आसीद् यस्त महाद्वारः । प्रतिविन्यग्र इति ख्यातो बभूव प्राप्यतः चितौ” भा० युदीभेदत्तु “एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डुराः संशितद्राताः” इत्युपक्रम्य “मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । तत्वासूषाद त्रुधितं उरुघांदं द्विकोदरः । भोमसेनो महाबाहुर्वक्तं नाम महाबलम्” भा० अ० ६१ अ० उक्तः । एकमेव चक्रं सैन्यसंघो यत्र । ईएकराजचित्ते लिः । “तायतु शशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्षीः” भाग० ३, १, ६० । “एकस्त्रै चक्रं सैन्यं

वत्र” श्रीधरः । “वकराच्छसिव गद्दोतैकचक्राम्” काद० । वक्रस्य ततु पुरीयहृषीमकर्त्तुकवधकथा च “भा० चा० १५७ अध्यायादै । “एकचक्रां गतास्ते तु कुलीयुक्ताः महाबद्धा” इत्यादिना “भज्यमानस्य र्भासेन तस्य घोरस्य रक्षस्” इत्यन्न १६३च० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् चा०त० । (एकचक्रिय) एकाधिकचत्वारिंशत् संख्यायां २तु संख्या चिते च वड्डलबोधकत्वे इपि उभयत्र नित्यैकवचनम् । एवमेकविंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्ठि एक-सप्तति एकाशोति एकनवति इत्येते शब्दाः क्षमेष्ट एकविंशत्वादिसंख्यायां तदन्विते च स्त्रो एकाधिकादय इत्यत्र त्र्यात् एकादश इति भेदः सर्वैर्भ्यः पूरणे हट् । एकचत्वारिंशत्सत्त्वसंख्यापूरणे त्रिंश्चियां छोप् ।

एकचरत्र त्रिंश्चियां चर-पचा० अच्छुपेति स० । एककोभूत्या चारिष्य चहायचारिष्य । “सुनिरेकचरः श्रीमान्” भर्त्यो विष्यहवानिव “भा० च० ७३च०” । “अनोक्षायो लघुरत्यचारस्वरूपे देशानेकचरः स भित्तुः” भा० चा० ८१च० । “न भक्षयेदेकचरान् अत्तातांश वृग्गिजान्” भवतुः । “ये एकाकिनः प्रायेष्ट चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्” कुञ्जू० अयमेकचरोऽभिवर्त्तते मास्” किरा० । “षष्ठिव्यामिकचरः परिवभास्” भा० ५५०, २० ।

एकचरण उ० एकचरणो यस्य । एकपादयुक्ते । मनुष्यभेदे २तद्युक्तजनपदभेदे च स च देशः दृहत्व० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । “ऐशान्यामिकलव्यराज्यपशुपालकवीरकाङ्गोरा” इत्युपक्रम्य “एकचरणानुविद्वाः सुवर्णमूर्वसुवनं दिविष्ठाच्च” [यगमने

एकचर्या० स्त्री एकस्य चर्यां चर-भावे क्यप् ईत० । असहा-एकचारिन् त्रिंश्चियां चर-चिन् “सुप्तुपेति” स० । असहायचरे० एकचरे० त्रिंश्चियां चर-भावे० उ० त्रिका० ।

एकच्छाया० स्त्रो एकस्य षष्ठिष्योधनेऽन्यांसहायस्याधमर्यस्य च्छाया० सादश्यम् । अधमर्यसादश्ये० “बहवः स्त्रुयदि स्त्रांश्यान् दयुः प्रतिभुवोधनम् । एकच्छायायश्चितेषु धनिकस्य यथाइचि० या० । “एकच्छायायश्चितेषु प्रतिभुवु० एकस्याधमर्यस्य च्छाया० सादश्यं तामायिताः एकच्छायायश्चिताः अधमर्यो यथा अण्डानाय स्थितस्या० दानप्रतिभुवो० इपि प्रत्येकं इव्यदानाय स्थिताः० मिता० । “एकच्छायाप्रविटानां दायो यस्त्रव दश्यते । प्रोपिते तत्सुतो० दायः प्रित्यर्थं मृते चर्ति० कात्या० स्तु० । एकैव च्छाया०

च्छायादनश्यपा० यत्र । त्रुत्यच्छायादने त्रिंश्चियाय चक्रतुस्तावाकाशं शरणिभिः०” भा० चिं १८७ ।

एकज त्रिंश्चियात् जायते जन-छू० त० । एकचाच्छायाते “साक्षानां सप्तधमाङ्गरेकजम्” चिं १, १६४, १५ । साक्षात्तामामेकचाच्छायात् सहोत्रपक्षानाम् नां सध्ये सप्तधं सप्तममृतम् एकजमेकेनोत्पचमाङ्गः कालतत्त्वविदः० चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेखनेन वसनादाः चहृतवा भवति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः०” भा० । एकेन जातमित्युक्तिश्चिन्या० कर्त्तुकरण्योरेव हर्तायासभासोन हेतुतीयवेति नियमात् । २सोदरासोदरभातरि तयोरेकशरीरोत्पक्षात् एकजत्वम् ३भागिच्छायां स्त्री जन-क्त । ५त० । एकजातादयोऽप्यत्र सर्वपामेकजातानामेकचर्त्व० उत्पत्तान् भवेत् । सर्वांसांस्ते न पुन्ते युत्पिष्ठोमनुरक्षीयते०” चर्तिः० “बहीषु चैकजातानां नानास्त्रोषु० निबोधत” चिं । एकः असहाय एव जायते जन-छू० सुप्तुपेति स० । ४चसहायतया जायते “एकजम्” कात्या० ६, १, १ । “एकः असहाय एव भूमेजातः० तमेकः० यूपं दृश्यति०” कर्त्तः० “उप्यं ते पाञ्जो न त्वा रक्ष्ये वशी० वशं नयस एकज ! त्वम्” चिं १०, ८, १ ।

एकजटा० स्त्री एकाजटा० यस्याः० सर्वतारिष्णीगणप्रकृतिरूपे देवीभेदे तदाविभावौ० कालिका० दै० च० वर्षितो यथा० “सर्वं हृषगण्याः० सिन्द्राक्षतोगत्वा० हिमाचलम् । गङ्गावतारनिकटे० महामायां प्रतुष्टुः० चनेकशः० सुता० देवो० तदा० सर्वामरोत्कौः० सातङ्गवर्णतामूर्च्छूत्वा० देवानपृच्छत । युग्माभिरमरैरत्वं स्त्रूयते० का० च० भाविनो० किमर्थमागतायूं० सातङ्गस्याम्रम्० प्रति० एवं ब्रुवन्त्या० सातङ्गप्राप्तस्यास्तु० कायकोपतः० । सुरुद्गूता० ग्रीष्मेष्वी० सां० सुवन्निरुद्धरा० इति० युग्मो० निशुम्मोहासुरौ० वापेते० सकलान् सुरान् । तच्चात् तयोर्बधायाहू० सुयेऽद्य० सकलैः० सुरैः० विनिःस्तायां० देव्यान्तु० मातृङ्गाः० कायतस्तदा० भिन्नाङ्गनिभा० कण्णा० सामृतौ० गौरो० च्छायादपि० कालिकाल्प्याऽभवत्० सापि० हिमाचलै० लताश्रया० तासुपतारामृषयो० वदनीहू० मनीयिष्यः० उपादपि० भयात्० त्राति० यस्त्राङ्गकान्० सदाम्बिका० एतस्याः० प्रथमं० द्वितीयं० कथितं० तन्त्रमेवै० च० एवैैकजटा० स्वतान्त्र्यायां० जटै० किंका० इत्युत्तं० चिन्ननं० चासाः० सम्यक्वैतालभैरवौ० । यथा० असहाय भूमेजाती० भक्षः० प्राप्तोल्मी० श्चितम्० । चर्तुमुजां० लक्ष्यवर्णां० सुखमालाविभूषितम्० चड्गं० दक्षिणपाणिभ्यां० विभूतीन्द्रीवरं० त्वधः० । कर्त्तौ॒

खपरचैव क्रमाद्भेदेन विभवतो । खं लिखनी जटाभेकां
विभवतो शिरसा स्थयम् । उत्तरमालाधरा शीघ्रे धीयाया-
मपि मर्वदा । उक्तसा नागहारन्तु विभवतो रक्तलोचना ।
लक्ष्मिवस्तुधरां कव्यां व्याघ्रजिनसमन्विता । वामपादं
गवहृदि संस्थाप दक्षिणं पदम् । विन्यसंहृष्टे त ले-
खिहानाऽऽसदं स्थयम् । साट्टुहासमहावोरारावयुक्ताऽति
भीषणा । विन्योगतारा सततं भक्तिमङ्ग्लः सुखेशुभेः ।
शतस्याः संग्रहक्षमानि वा अठौ योगिन्योगताः । सहा-
काल्यश एद्वाणी उपा भीमा तथैव च । घोरा च भ्राम-
तो चैव महारात्रिश सप्तमी । भैरवी चाटमी प्रोक्ता
क्षोगनीस्तु प्रपूजयेत्” । तन्मसा० पञ्चाक्षरीं विद्यां
प्रदर्श्य “पञ्चाक्षरो एकजटा(ब्रोम्)ताराभावे महेश्वरि ! ।
(ओम्) ताराद्या तु भवेद्देवि ! श्रीमन्तीलसरस्तो” । “अन्यासां
विद्यानामेकजटैव देवता प्रकृतिवात्” दक्षां० । तद्वेदाच
“ताराचोपाया महोपाया च वज्रा काळो सरस्तो । कामे
चरी च चाहुरणा इत्यदौ तारिणीभिदाः” तन्मसा० ।
एवाजन्मन् उ० एकं प्रधानं जन्म यस्य एकेभ्यो प्रधानेभ्यो
दिक्पाचांशेभ्यो वा जन्म यस्य वा । १८८५ त्रिकां ० इत
मनुष्यामेत्या प्रधानभोगसाधनजन्मत्वेन दिक्पाचांश-
गूरुत्वेन च तथात्मम् । एकमेव न हितोयं जन्म यस्य इत
२ शूद्रजातौ उं स्त्री तथ सावित्रिजन्माभायात् गर्भभा-
त्वजन्मकत्वात्तथात्मम् स्त्रियां वा डाप् ।

एकजाति पुरुषो एका जातिर्जनास्त् । शुद्धजातौ “ब्राह्मणः
चत्वियोवैश्यस्योपस्थां हिजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु
शुद्धो नास्ति त पञ्चमः” महुना लक्ष्यैकमात्रं जनात्प्रतिति
पादनेन द्विजातित् बाविविजन्मराहित्येन एकजातिस्तम् ।
“एकजातिद्विजातीस्तु वाचा दाश्यया क्षिपन्” महुः ।
“एकजातेरयः धर्मो वद्विष्णोर्बिंदुधारस्म्” उरा० । च-
नुतोक्ते इकीटभेदे । “एकजातीनतस्तुङ्” कीटान् व-
व्यापि भेदतः । सामान्यतोदद्विङ्गः साध्यासाध्यक-
भेद च । त्रिकष्टकः कुष्ठो चापि इस्तिकक्षोऽपरा-
जितः । चत्वारं एते कण्ठा व्याख्यातास्त्रीब्रवेदनाः”
इति कीटशब्दे विहितिः । एका दृश्या जातिः सामान्यध-
र्मोऽस्य । इतस्यधर्मं युक्ते त्रिंकर्मधारा० । ४८स्यधर्मे
स्त्री । तामर्हिति च । एकजातीय समानवर्भान्विते त्रिं
“एकमेकजातीयानां भङ्गायरीरेभ्यः छश्यरीराः प्रधान-
हमाः” उभ्युः । “एकः प्रकारः जातीयर् । एकजातीय ।
वृल्लप्रकारे त्रिं ।

एकजीववाद उपर्युक्त एव जीव इत्येवं वादः। एक चैतन्य-
सेक्यैवाविद्या बहुं संसरति तदेव ज्ञानेन कदाचिन्मुच्यते
नाशादादीनां वन्मयोक्तौ स्तु इत्येवं रुपे विदान्यो-
कदेशिवादभेदे। उक्तौ चैकानेकजीववादौ वेदा० प० वया
“एकजीववादेऽविद्याप्रतिविम्बः जीवः अनेकजीववादे ह
च्छन्त करणप्रतिविम्बः स च जायत्सप्तसुष्प्रिष्ठपावस्था-
लयशात्। तत्र जायदृशा नाम इन्द्रियजनन्तानावस्था-
च्छस्थानरे इन्द्रियाभावान्नातिव्याप्तिः। इन्द्रियवच्छ-
न्नान्नान्नकरणदर्त्तिः स्त्ररुपज्ञानस्थानादित्वात्। सा-
चानःकरणवित्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम्। तथाहि
अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्पक्षे बटाद्यधिकानचैतन्यस्य
जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटा-
द्यविक्षिप्तचैतन्यावरकमज्ञानं सूखाविद्यापरतन्त्रमवस्थाप-
दवाच्छब्द्युपगत्यम्। एव मति न सर्वदा घटादि-
भानप्रसङ्गः अनाहतचैतन्यसम्बन्धस्यै भानप्रयोजकत्वात्।
तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदिपि घटभानं न
स्यादिति तद्वद्वेषक्तव्ये तद्वद्वज्ञमक्तं न चैतन्यमात्मं, त-
द्वासक्तस्य तदनिर्दर्शकत्वात् न पि दृक्षुपहितं चैतन्यं
परोक्तस्येऽपि तच्छिष्टप्राप्तत्वेरिति परोक्तव्याहृत्वदर्त्ति-
विशेषस्य आवरणमडकविमिलावरणाभिभवार्था हृति-
रूप्यते। सम्बन्धाद्यो यत्तिरियपरं मतम्। तत्रा-
विद्योपाधिकोजीवोऽपरच्छिद्धः स च घटादिप्रदेशे वि-
द्यानानोऽपि घटाद्याकारापरोक्तविशिष्टिरहदशायां न
घटादिकमवभासयति घटादिना सम् सम्बन्धाभावात त-
त्तदाकाररूपितदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसम्बात्।
ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिप्रस्थ स्वतं एव स-
मस्तव्युपसम्बद्धस्य दर्त्तिरहदशायां सम्बन्धाभावाति च
समस्तव्युपसम्बद्धस्य दर्त्तिरहदशायां सम्बन्धाभावाभिभ-
भानमसङ्गतं असद्वत्त्वद्वज्ञा सम्बन्धाभावाभिभाने च
दृक्षुपगत्यमपि सम्भवोन स्यादिति चेतु चक्षते
न हि दृत्तिरहदशायां जीवस्य घटादिना बहु सम्बन्ध-
भासामाच्च निषेधामः किनाहि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्ध-
विशेषम्। स च सम्बन्धविशेषोपिविद्याभावासक्तस्य जीवचै-
तन्यस्य च व्यञ्जित्व्यहुकतात्त्वाण्णः कादाचिक्लसत्त्वदाकार-
दर्त्तिनिबन्धन। तथाहि तैशसमनःकरणं खच्छद्वयतः तु
स्त्रतेव जीवचैतन्याभिव्यहुनसमर्थं घटादिकन्तु न तत्रा
असच्छद्वयत्वात्। स्वाकाररूपित्वंयोगदशायान्तु दृक्षु-
भिभूतजात्याधर्म्मकत्वा दृक्षुपत्मादित्वैतन्याभिव्यज्ञन-
दोभवतात्रयतया च दृक्षुपदानन्तरं चैतन्यमभिव्यक्तिः।

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्त्रियां इति स्वसंसर्गी-
यत्था प्रथा घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामायादयतोति ।
हृष्टव्याख्यक्षद्वयस्यापि स्वच्छद्वयसम्बन्धदशायां प्रतिविम्ब-
याहित्वम् । घटादेरभिव्यक्तिव्यक्त्वा तत्प्रतिविम्बयाहित्वम्
चैतन्यसाभिव्यक्तिव्यक्त्वा तत्प्रतिविम्बितत्वम् । एवंविधा-
भिव्यक्तिव्यक्त्वसिद्धार्थमेव व्यत्ते प्रतिविम्बयाहित्वम्
इति कारः । परोक्षस्य तु व्यक्त्वादेवैतिम्बितये गाभावेन चै-
तन्यानभिव्यक्तिव्यक्त्वानापरोक्षत्वम् । एतन्तते च विषया-
यामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यक्तिव्यक्तिमिति इष्टच्छम् ।
‘एकानेकजीववादौ सिद्धान्तेभेदे दर्शितौ यथा । “अथ
विद्योदये सत्युपाधिविषयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावा-
पतिस्तु शुद्धचैतन्यसाकृत्युपेणावस्यानमिति विवेचनीयम् ।
चक्षते । एकजीववादे तदेकाक्षात्कल्पितस्य जी-
वेश्वरविभागादिक्षमेदप्रपञ्चस्य तदिद्योदये विषयाच्चि-
र्दिष्टेष्वचैतन्यरूपेणवस्यानम् । अनेकजीववादमध्युपगम्य
व्यक्तिव्यक्त्वाङ्गोक्तारे यद्यपि क्षमित्विद्योदये तद-
विद्याकृतप्रपञ्चिलेऽपि व्युष्टप्रवाचनरात्रिविद्याकृतोजीवे-
श्वरविभागादप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीववादेऽपि
प्रतिविम्बविशेष इति पक्षे सुक्षमस्य विम्बमूत्रशुद्धचैतन्यरूपेण-
वावस्यानम् अनेकोपाधिष्ठुक्त्ये प्रतिविम्बे सत्येकोपाधिष्ठु-
विक्षयेन तत्प्रतिविम्बस्य विम्बभावेनैवावस्यानौचित्येन प्र-
तिविम्बान्तरत्वापत्यवस्थात् तत्प्रतिविम्बस्य विम्बान्तरत्वापत्य-
विम्बान्तरत्वावैत्तर्पि द्वावैरत्वेनावच्छेदपक्षे इति सुक्षमस्य
पुनर्वद्वापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽवक्षेदपक्षोवादादि-
व्यते तदपक्षेदेनान्तरत्वान्तरसंसर्गे पुनरपि वस्त्रमत्ते:
प्रतिविम्बो जीवः विम्बस्यानोवैश्वर उभयानुसूनं शुद्धचैतन्यमिति
पक्षे यद्यत्ते तु सुक्षमस्य यावत्सर्वसुक्षिति सर्वत्प्रतिविम्ब-
स्य त्वं त्वसर्वेश्वरत्वस्यकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावाप्रतिष्ठि-
त्वे यद्यानेकेव दर्पणेषु एवस्य उच्चस्य प्रतिविम्बे
इत्येकदर्पणापत्ते तत्प्रतिविम्बोविम्बभावेनावातिष्ठते ।
न तु शुक्रमात्रव्युक्तसं सुक्षे विम्बत्वस्यानपायात् तथैकस्य
व्रश्चाचैतन्यस्यानेकेवूपाधिष्ठुप्रतिविम्बेसत्येकस्यात् प्रतिविम्बे
विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिविम्बस्य विम्बभावेन-
पायस्यानावस्थमावत । न च सुक्षमाविद्याभावात् सत्य-
कामलादिगुणविद्यित्वेश्वरत्वानुपत्तिः तदविद्याभावेऽपि
तदानीं व्युष्टप्रवाचनरात्रिविद्यास्यान् न हीश्वरस्येश्वरत्वं
सत्यकामादिगुणविशिष्टत्वस्य स्त्रियालक्षणं तस्य निरक्षन-

त्वात् किञ्चु व्युष्टप्रवाचनरात्रिविद्यालक्षणेव तत्प्रतिविम्बम्” ।
एकत षु० पिट्लिप्पालीप्रकालनजलनिनयनेहेष्ये देवमेदे ।
तस्मोत्पत्तिकथा यज्ञांशभागित्वकथा च शत० ब्रा० १,
२,३,१,दर्शिता यथा । “चतुर्थं विज्ञितोह वा अद्येऽ-
गिरास । स यमयेऽन्तिं होक्ताय प्राणशत स पैवाध-
न्वद्यं हितीयं प्राणशत स प्रैवाधन्वद्यं हतीयं प्राणशत
स प्रैवाधन्वद्य योऽयमेतर्व्यग्निः स भीषा निलिल्लो सो-
ऽप्यः प्रविवेश तं देवा अनुविद्या सहस्रवाङ्ग्र आनिन्युः
चोऽपोऽभितिष्ठेवावधूताः स्य या अप्रपदनं स्य याभ्यो
बोमासकाम् नयनीति तत आप्नाः सम्भूत्स्तितोहित
एकतः । तद्द्वेष्य सह चेदः यथेदं ब्राह्मणो राजान-
भनुचरति स यत्त त्रिशार्थायं त्वाटुं विद्यरूपं जघान
तस्य इतेऽपि बृथस्य विद्याज्ञकुः यश्वैन् वित एव
जघानाव्यह तदिन्द्रोऽस्त्वच्यत देहो हि सः । त उ हैत
ज्ञुः । उपैवेशनो गच्छन्तु येऽस्य बृथस्यावेदिषु
रिति विभिति यज्ञ एवेषु मृदामिति तदेषुतद्यज्ञो मृदे य
देह्योः पात्रोनिर्णयेनमहूः विप्रगेजनं निनयति ।
त उ हाया ज्ञुः । अत्येव वयमिदमस्तु परो नयामेति
कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति तस्मा-
आदक्षिणेन हविषा यजेतामेष्वु ह यज्ञो स्तु आप्ना
उ ह तस्मिन् स्तु ज्ञते, यो दक्षिणेन हविषा यजते ।
ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णसामृददक्षिणामकल्पयत् यद-
न्वाहार्यं नेददक्षिणं हविरसदिति तद्वाना निनयति तथै-
भ्योऽसमदं करोति तदभितपति तथैपां इत्यं भवति स
निनयति विताय त्वा द्विताय त्वैकताव त्वेति” “यं हो-
हृष्टमये प्राणशत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्वत् प्रागच्छदम्बियत
धवि गमने । भीषा पूर्वाभिमित्वान्तरणभयेन निषीनोऽन्लहितो
वभूव । द्विव निरसने । अप्रपदनमाशयभूताः । वः
पञ्चम्येव चहर्षीं युग्मत् सकाशात् । ततो निषीनलक्षण्य-
वीयभावात्त्वाद्येऽह्वः ब्राह्मणात् । यवेदानीं ब्राह्मणः
पृतोऽस्तिः । तं बृथं बधाहं ज्ञातवन्तः । अनन्तरं चैन वि-
द्यरूपं वित एवेन्द्रसाहायार्थं जघान इन्द्रव तद्वननजनि-
तात् पापादति सुक्षेष्वभवत् यज्ञात्स्य इन्द्रो देवः अतोऽस्मिन्
पापसंस्कृप्तो न शुक्र इत्यर्थः । ते छौकिकाजना विश्व-
रूपहननानन्तरमेतद्वृत्तः । एषु वितादिषु यद्यित्वरूप-
वधनमित्वेनस्यात्त्वां भूजीत योपयेदिति अत एतत् एतेन
पात्रोनिर्णयेनादिमित्वमेन एषु तदेनो यज्ञः संबोध-
यति तस्मादवहनपेत्तजादिजमित्वसंसर्गो रूपं पा-

ल्यादिनिषेजनमास्त्रेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः । वयम-
पोद्देनः परः परस्ताद्यत्वाधारान् रे व्यत्यवाच्च ते नवाम
च्यन्वाहरति यज्ञसम्बन्धं दीषजातं परिहरयनेनेति व्यत्वा-
हार्थीनाम स्वतिग्र्यो देय औदनः । निनीतसुदक-
मङ्गारेण प्रतपत्तिं भावो ।

“त्रिताय त्वा, दिताय त्वा, एकताय त्वा” यजु० १.२२,
“पात्राङ्गुलप्रकालनोदकं त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय
त्वा त्वां निनयामीति, तथा दिताय त्वा निनयामि, तथा
एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय शत० ब्राह्मणोक्ता
कथा संखेषण दर्शित यथा “पूर्वं कुतश्चित् कार-
पात् भीतोऽग्निरप: पाविशत्तोदेवास्तं ज्ञात्वा जट्ठ-
स्तदाग्निमा वोर्थं मधुं सकं तत आप्नो उत्पदाः त्रित-
हितैकतसंज्ञास्ते हैः सह चरन्ते वक्षे पात्रामप्नालभजत्वा-
च्चां भागं लेखिरेऽहति वेददेहो ॥ “तदुदक्षनयनप्रकारः”
कात्या० २.५, २५, दर्शितो यथा “पात्राङ्गुलिप्रकालन-
मास्त्रेभ्यो निनयत्यभित्य प्रश्नगं स्नन्दमानं त्रिताय त्वेति
प्रतिमन्त्वम्” स्त्र० ॥ “पिण्डिप्रपात्रोपकालनं पिण्डिप्राङ्गु-
लिप्रकालनम् आभित्य पात्रोस्यमेव ज्वलतोक्तुकेन
तापयित्वा प्रव्यक्तं स्थमस्यान्दमानं परस्तरसङ्कृतिमप्राङ्गु-
वदास्त्रेभ्यो देवमूर्तयो निनयति स्तिटकडेवोमयरूपमेतत्
कर्त्तव्यतिपत्तिरूपमपूर्वोत्पादकङ्ग । तेन इत्यविनाशेऽपि
स्त्रिटकडेव इत्यान्तरेणापि किनयनं कर्त्तव्यम् । अपरे त
इत्यप्राचानत्वात् तदिनाशे नोत्पत्तिमिच्छन्ति” कर्कः । ब्रह्म-
स्त्रोमानसुपुत्रे ऋषिभिरेऽपि “प्रजापतिसुतावाव सदाशाशाभवं
स्वयः । एकत्र त्रितयैव त्रितयैव महर्षयः” ॥ “दितै-
कत्रितायोच्चस्तदा चित्रिशिर्षुनम्” “वतं हि ब्रह्मणः
पुत्रामानसाः परिकोर्त्तिताः” भा० शा० ३१८च०
कु एव वर्णस्त्रियकुसप्तकान्तर्गतः तत्र प्रमाणम् कृतेयुश्वदे
भा० अत्तु० १५० अध्यायस्त्राक्यसुदाहृतम् ।

एकतान त्रि० एक० तानयति चु० तन॑+ब्रह्मायाम् चण्ड॑उ०
स० १ अनन्यचित्तद्वृत्तौ एकत्रियासक्तचित्ते २ तदत्तचित्ते च ।
“सहैकतानमत्यः प्रश्नाहैः कृतत्वञ्चरैषैकतानयोः” भाम० १,
२०,२, । खलु ल॑ । एकतानकोऽप्युक्ताद्यै त्रि० “एकस्तानो
विस्तारो गोत्रभेदोऽस्य । श्य एकत्रूपविस्तारै ४ एकता
प्राप्ते खरभेदे च । “तानोनाम स्तरान्तरप्रवर्त्तकः रागा-
दिस्त्रिप्रवृत्त्यादिष्ठेतः अ॑शापरनामा वंशावयव-
दाध्यः खरविषेः । ‘गाता य’ यं खर॑ गायेत् तं तं
दं शेन तानयेत्” इति भरतः” कुमांटो॒० मस्तिनाथः

एकताल प० एक० समस्तालोमान॑ यत्र । ! समन्वितलग्ने, वि-
च्छेदरहिते व्यत्याद्यगोत्रादौ । एक० एव तालोयत्र । २ वा-
द्यभेदे च (एकताला) ।

एकतीर्थिन् एक० समान॑ तोर्धमाश्रमस्त्वस्य दूनि । समाना-
श्रमयुक्ते । “वानप्रस्थयतिव्युच्छारिणास्त्रकृष्मागिनः ।
क्रमेणावर्यसच्चिद्धर्मभावेकतीर्थिनः” इति या० “एक-
तीर्थीं एकाश्रमी” मिता० ।

एकतोदत् त्रि० एकतोदना च्यस्य दत्तादेशः । एकपार्वै॒ इत्य-
पक्ष्युक्ते पश्येदे गवादौ “चनुद्गांश्चकोदतः” भरतः ।

एकत्रिकड॑ अन्नाद्यकामकर्त्तव्ये एकोहसाध्ये यागभेदे “एकत्रि-
केण त्वदेवेण वाचाद्यकामेन” व्याच० ४.५, १.८८० ।
“एकत्रिकः त्वदेवेकाहौ तयोरन्यतरेणाद्यकामो
यजेत । एकत्रिक एवं भवति एकस्त्रोमो बहिष्प्रयमानः
विस्त्रोमोहोत्तराज्यम्, एवं व्याप्तेन सर्वत्रतौ स्त्रोमौ
भवतः त्वदेवेतावेद स्त्रोमौ विपरीतै भवतः विस्त्रोमो
बहिष्प्रयमानः एकस्त्रोमोहोत्तराज्यम् । एवमेव
व्यत्यस्य व्यत्यस्य समाप्तेत्” नारा० । कात्या० २२,३.२४,
२५,२६३ स्त्रैः तस्य वाद्यस्त्रैवेन परिभाषां कृत्वा तद्विषया
नाद्युक्तम् । “षट् साद्यस्त्र॑ः” ६ स्त्र० इत्युपक्रम्य पञ्च
क्रतूक्तमेण प्रदर्शय षट्मेकत्रिकः प्रतिपादितिरुत्तरम्
प्रथमसुराः “साद्यस्कधम्मां हिरण्यस्त्रम्बत्” २४ स्त्र० ।
“साद्यस्त्र॑ शब्देनात्म श्वेनोऽभिधीयते तस्य धम्मालोहितो-
ष्णीयादयः हिरण्यस्त्रम्बत् । वद्यस्त्र॑कृत्तम्”
कर्कः । “साद्यस्त्र॑धम्मां लोहितवस्त्रादय यथा वाज्मेवे
हिरण्यस्त्रज्ञो यथोपस्त्र॑ दीयन्ते एवमत्रापि येन यद-
स्त्रादिपरिहितं तत्त्वां देयस्त्र॑संचय ॥ “एकत्रिके दक्षिणा
पदिश्यतः षट् च २५४४० । एकत्रिकः षट् साद्यस्त्र॑;
तत्र षट्पदिश्यतः दक्षिणा” कर्कः । इतः परं साद्यकधम्मां
२६३ स्त्रैवातैः उक्ताः । तत्र स्त्रोनांद सामर्थं भा०
निरूपित यथा

“एकत्रिकनामकः कश्चित् क्रदूर्भवति, सच्चेदं श्रूयते
“व्यवैष एकत्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्प्रयमानम् । तिस्त्र॑पु-
होत्तराज्यम् एकस्यां भैवावरूपस्य तिस्त्र॑पु ब्राह्मणा-
स्त्रिनिः, एकस्यामस्त्रावाकस्य तिस्त्र॑पु माध्यन्दिनः
प्रथमानः” इति ! सति प्रकृतौ माध्यन्दिनप्रथमानस्य
त्रयस्त्र॑चाः “उक्ता ते जातस्त्र॑” इत्ययं (उ१प्र.८४४०
२,३ स्त्र॑) प्रथमोगायत्रीस्त्र॑कृत्तम्; “उक्तानः स्त्रोम्” इत्ययं
(उ१प्र.८४४० १,२,३ स्त्र॑) द्वितीयोद्दृतोस्त्र॑कृत्तम्; “म त्र॑

इति” इत्यर्थ (उ११ग्र, १०सू. १, २, ३ च) हतोयस्ति-
हृप्रकृत्यस्ति: १० एतदेवाभिप्रेत्य रुतम्, लिङ्गन्दाच्चायाः-
प्रोमाध्यन्तिनः इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्ति-
नप्रसान्ते तिसूचिति यदक्तं तत्र किं त्रयाणां लक्षणा-
चायाच्चित्तः क्वचो याह्नाः? किं वा प्रथमलक्ष्यस्याः क्रम-
पटिताचित्तः? इति संशब्दः । तत्र लिङ्गन्दस्त्वया
प्रबलया इवं पाठकम् वाचित्वा प्रथमपक्षो याह्नाः
इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् लिङ्गन्दस्त्वं रदेतद्
प्राप्तम्, तत्र लिङ्गन्दस्त्वयोपेतस्य लक्ष्यसोपदिष्टात्
विवितावपि तत्त्वदर्शतिदिष्टसिति चेत् वाढम्! चत एव
पाठकमोऽप्यतिर्दिष्टः, तथा सति प्रकालयायत्रोच्चन्द-
स्त्वस्य लक्ष्यस्य समाप्तौ सबां पश्चात् इत्यतीच्छन्दस्त्वके हत्ये
प्रथमायाः क्वचः प्रारम्भावस्तरः स चारमध्यस्त्वपुः इति
विशेषविधानेन बाध्यते, तज्ज दादा रुद्रोनिष्ठिलोयाह्नाः”
एकत्रादिविवक्षान्याय यु० जैमने योक्ते एकत्रादिसंख्या-
विवक्षावधारणावें च्याये स च च्यायः ४च० १पादे ११सूत्र
आश्चादो दर्शितो यथा “तत्रैकत्रमयत्ताङ्गमर्थस्य गुणभूत-
त्वात्” ११सू० अस्ति ज्योतिषोमे पशुः अग्नीषोमीयो,
क्षो दीक्षितः “वत् अग्नीषोमीयं पशुमाच्चभते” इति,
तथा, “अनडुहो दुष्क्रिति” इति, तथा, अश्वमेधे, “वस-
न्नाय कपिङ्गानाच्चभते” इति । तत्र सन्देहः, किं वि-
वक्षितम्, एकत्रं हित्यं बहुत्रं च, उत अविवितम्?
इति । तत्र एकत्रमयत्ताङ्गभूतं च विवक्षितम्, इत्यर्थः,
अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलम्भस्य गुणभूता संख्या
नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि? पशोः अनडुहोः कपि-
ङ्गानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं
ब्रूते, वाक्येन सा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याङ्गं शुतिर्बली-
यस्मी । तत्त्वात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति” “चाह
मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्चादोनामङ्गम्. विवक्षितं तथापीति”
उच्यते, न, पश्चादोनामङ्गेन उक्तेन अतुक्तेन वा किञ्चित्
प्रयोजनसमिति, यज्ञाङ्गेन हि अविवक्षेन प्रयोजनस्,
विपक्षेऽपि हि पश्चादाङ्गेऽविशुष्य एव कठुर्मवति, यज्ञाङ्ग
फलः न पश्चादेः । तत्त्वात् पश्चादेग्येन अवज्ञेन भातेन
वा न किञ्चित् प्रयोजनसमिति इति न तत् विवक्षितम्,
बहिः प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते” भा० ।
“एकत्रुतिलाङ्गः” १२सू० “भवति च किञ्चित् वचनं येन
विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, ‘यदि सोमसप्तहरे-
वुरेकां नां दक्षिणां दद्यात्, इति, वदि हि विवक्षित’

भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकवचनस्य विवक्षि-
तत्वाद्, तथा, “अवी है धेनू है” इत्यवापि है इति
वचनं शापकम्, अविवक्षितम् अवी इति दिव्यम् इति
“तीनू लक्षामान्” इत्यवापि तीनिति वचनं लिङ्गम् ।
लक्षामानितिवक्तुवचनम् अविवक्षितम् इति” भा० ।
“मतोयते इति चेत्” १२सू० “एवं चेत् पश्यसि, अ-
विवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या
चायात्यतत्वनस्य अङ्गभूता, यथा “पशुमानय” इत्युक्ते
एक एवानीयते, पशु इति, हौ, पशुन् इति बहव आ-
नीयने, यस प्रतीयते स शब्दार्थः, तत्त्वात् यज्ञसाङ्ग-
भूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमा-
नम् अते कारण्यात् अविवक्षितं भवति” भा० “नायद्वं
तत्वमाण्यत्वात् पूर्ववत्” १४सू० “नैतदेव”, सत्यं प्रती-
यते, न त च य शब्दार्थः व्यामोहादेवा प्रतीतिः । त्रितः
एतत्? व्याक्याद्वि यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च
श्रुत्या बाध्यते । तत्त्वात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्रादीति
अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यंथा पूर्वो धावति इति,
स पूर्वं इत्युच्यते, यस अपरोऽस्ति, तेन पूर्वः इ-
त्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो, धावति इति
अवश्यात् प्रतीयते, एवम् इत्यापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते,
न तु यज्ञे यथैव हि पूर्वं इत्युक्तोऽपरो गम्यते एव
केवलं, न तु स विदीयते कपिं विदर्थं, एवम् इत्यापि
संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विदो-
यते न पशौ । कवं न पशौ विदीयते? इति चेत्
विधायकस्यामावात् । आयाताशब्दो विधायको भवि-
ष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, इत्यदेवतासम्बन्धस्य स वि-
धायकः बन् आलभते इति न संख्यारूप्ये यसम्बन्धं वि-
धात्वमर्हति इति, भिदोत हि तथा वाक्यम् । तत्त्वात्
अविवक्षिता संख्या इति” भा० । “शब्दवृत्तपूर्वभ्यते त-
दागमे हि तत् इत्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्” १५सू०
“हृश्वदः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यज्ञे
संख्या शब्देन अ॒यते इति, आयातवाच्ये हि अर्थे उ-
पलभ्यते, लोके पशुमानव इत्येकवचने सति एकत्रपशुवि-
शिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्रमर्हति, हित्यस्त्रपञ्चावते ।
यस्य चागमे यत् उपज्ञायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते
तस्य ज्ञानं, उथान्येषाम् शब्दानाम्, अवज्ञानवेति
उक्ते अवज्ञानयनं प्रतीयते, न गमानय इति ज्ञायते, अव-
श्यकस्य अर्थोऽर्थो गोपद्वस्मै गौः इति । बडकं, नुत्ता

वाक्यादें वाभ्यते, इति, उच्चते, न नुत्रितृते, वाक्यादें
नालिं इति, लेङ्हं तु प्रातिपदिकार्चगतं संख्यामाह ।
ताडशी संख्या वाक्येन यद्ये विधीवते, प्रातिपदिकार्चो
हि आख्याताच्येन सम्बन्धते, विभक्तदेवेऽपि, तथा हि
तद्विशेषणविशिष्ट आलभो गम्यते, तत्र एकार्थत्वात् एक
वाक्यम् अवकल्पते । पश्यो हि संख्यायां विधीयमाना-
बानेक व्याख्यातयद्वो न यज्ञयात्, व्याख्यातर्थं विधा-
तम्, संख्यासंख्येयसम्बन्धं च । तत्त्वात् यज्ञे विवक्षिता
संख्या इति" भा० "तद्वच्च विज्ञदर्शनम्" ।१६४० ।
किम् ? इति । "कर्णादास्या, अवद्विष्टारौद्रा, नभोरूपाः
वार्जन्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नी दयमः" इति, यदि त्रित्वं
विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नी दयमो भवति । तथा "क्षणा
भौमाः, धूमा आन्वरिकाः, दृह्णो दिव्याः, शब्दमा वै-
द्युताः, विद्वान्नारकाः" इति प्रकल्प आह । "अर्द्धमा-
हामां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनः" इति तत्त्वात्
व्यपि पश्यामि, विवक्षितं संख्या इति । वसु उक्तम्,
"एकां गास्" इत्यविवर्णां दर्शवति इति । अब उच्चते
मोसंख्यासम्बन्धं विधातम्, यत् उच्चते, इतरवा हि,
गोदक्षिणासम्बन्धो विवितो गम्यते । तत्त्वात् विवक्षिते-
ऽपि वाच्यमेतत् । अर्दो हे धेनू हे त्रीनुवर्वामान् इति
च अतुवादाः" भा० "तथा च विज्ञम्" ।३४० "एवं
च कृत्वा समानश्रुतिकं विज्ञमपि विवक्षितं भविष्यति,
तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, "वस्त्रे प्रातराग्ने वीर्यो क्ष-
म्यपीवामावभते, योग्ये माध्यन्तिने सिंहोमैन्द्रो शरदि
श्चपराङ्गे चेतां वाईश्च वास्" इति । तत्र चूयते,
"नभिंश्लो भवन्ति" इति, नभिः ल्लोणां गुणः, तेन स्त्रि-
योदर्शवति इति भविष्यति । तथा "अन्न अवभो उच्च-
देवतः उद्देशः इति ते प्राजापत्याः" इति । तत्र चूयते
"हृष्करा भवन्ति देन्द्रियवाद" इति, हृष्करत्वं उंसां
गुणः, तेन उंप्राप्तिं दर्शवति इति । अधिकरण्यान्तर-
वा, तथा च विज्ञम् इति, संख्याधिकरणं विज्ञविष-
ट्येऽतिःश्वते । विज्ञम् अविवक्षितं, श्रुत्वा वाक्यस्य
वाचित्यात्, न च; विवक्षितमिति चूयते इति, भवति
चिद्ग्रं, "स्त्री गौः लोमकवचो" इति, ल्लोवचनात् सोम-
श्ववचो इत्यविवक्षितमेव विज्ञं प्रतीवते । "ननु चक्ष-
म्यगीमाच्च इति न रुद्गः आवीवते ?" नैवम्, तत्, अ-
शब्दन्तु पूर्वो भावति इति वचा० । विज्ञं विवक्षितं वा-
दान्वार्चस्य दृत्वाऽप्रदिविज्ञत्वाद्, वचा० च विज्ञन्

"गर्भिष्यो भवन्ति" इति, तथा "हृष्करा भवन्ति"
इति । यद्गतः, "स्त्री गौः लोमकवचो" इति, तत्र स्त्री-
त्वविवक्षितं, तथा "प्रजापतये पुरुषान् इस्तिन आलभते"
इति, पुरुषप्रहृष्टम् अविवक्षितं, विस्तो हि न्याय उक्तो
लिङ्गविवक्षितायाम् । तत्त्वात् विवक्षितं लिङ्गम् इति"भा० ।
तत्त्वबोधियां स्वदक्षता० यथा "अग्नीवोमीय पशुमाता-
भते" "पशुना रुद्रं यज्ञेत्" इत्यादौ पशोरेकत्वं विवक्षितं
न वेति संशयः । तत्र पशुमित्यत्र इतीयान्नादिशुत्वा
पुंतदेकत्वबोहपस्थितयोः परस्परान्वये परस्पराकाङ्क्षा-
भावात् तथैवप्रेक्षणे पश्चेकत्वयोः परस्परमन्वयः पशुच-
आलभेतेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वात्तदपश्चो-
र्यागादावत्वं इति वाक्यात् श्रुतेर्वलीयस्त्वेन पशुविशेषण-
त्वे नोपक्षीयस्यैकत्वस्य न वागादावत्वयः निराकाङ्क्षत्वात्
तथा च स्त्रियां "एकत्वमयद्वाङ्मर्थस्य गुणमूलत्वात्" ।
अर्थस्य पश्योर्गुणमूलत्वात् विशेषणत्वेन प्रागमन्वयात् तत्त्वा-
देवत्वमविवक्षितं द्वाभ्यां वक्त्वभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते
उच्चते । पशुमित्यादौ प्रकल्पा पशुरुपस्थापितः पश्येन
चक्षत् कारकत्वं तत्वैकपदोपात्तत्वप्रत्यापन्त्य एकत्व-
स्य कम्पत्वादौ वारवेत्यव्यः कारकत्वं क्रियानिमित्तत्वसिद्धि
क्रिया चोपस्थितयागादिरिति पश्योः प्रथमं कारकादारा
क्रियाद्यामन्वयः । पशाङ्कासूक्ष्मस्यैकत्वस्य क्रियासाधनत्वा-
न्वयानुपत्त्या इत्यद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेना-
न्वयः अद्वान्वयादिति विवक्षितमेकत्वस्तोद्वाभ्यां वक्त्व-
भिर्वा न वागिद्विः तद्गतः "समानप्रत्यवस्तेन कारवेत्य-
वामयात्काता । क्रिया वै नीयते संख्या न परस्परं पदाङ्ग-
वेदिति" । एवमनुष्ठाई शुभक्षिकपिद्वल्लामालभेतेत्यादौ
हिंश्वद्वक्षयोर्विवक्षितत्वम् । एवं उंसमधिपि विवक्षित
प्रलयार्थत्वेन कारकान्वयित्वात् । अय कर्त्त लिङ्गं विव-
क्षितं चन्द्रार्थस्य तदमुठानस्य विचारे तदपयोगादर्शनात्
चपुंस्यपि उक्ते उच्चवद्वदः, मत्तिकादौ चात्मियामपि मत्ति-
कादिविष्टः प्रदुष्यत इति लिङ्गं न अन्दार्थः अपिद-
प्रदोगवाप्तुवामालार्थं तदप्रयनोऽहेताने एकत्वविष्ट-
पशुत्वस्याविवेषात् लिङ्गामपि अहेतानयाम्यात् जाग्ने-
वात्वादिवृत् लिङ्गस्य दृष्टव्यवहारेणान्वयवतिरेकाभ्यां च-
द्वायांवमसात् वस्त्र च तत्तत्पदवर्षमध्येयमात् दृष्टादिपु न वास्तवं पुंस्यं लिङ्ग-
वक्त्वभिरुक्तोक्तिवेन तेषां उंदिग्नात्मेति । न वानुषानवा-
स्यं पुंस्यैविशेषसम्भवात् "आहू ने आव्ययेत्यम्" इत्यादि

मन्महीनद्रव्यवस्थाप्यायनकाले “सेदुं ते आप्यताम्” इति पुम-
वयस्याप्यायनश्रवणात् । यत्र च सारस्वतमेधोवया-
गादौ स्त्रिया व्याकृत्मनस्तु तत्र स्त्रीत्वं विश्वितम् ।

उद्देश्यगतसंस्थानास्तु विवक्षा नास्तीति यह व्यायशब्दे
वक्ष्यते एकत्वविवक्षास्तु गदाधरेण धर्मिपारतन्त्रप्रेण
एकत्वादेयांगादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्मिः पशोर्वागान्वये
व्याकृत्वस्य स्वान्वयपशुकरणकत्वस्तानान्वयपशुकरणकत्वे
भयसम्बन्धेन यागेऽन्वय इति तेनोक्तः ।

एकदंष्ट्रे यु० एकः दंद्रा यस्तु । गणेशे विकाः । तस्य परशु-
रामेण्यकदन्तस्त्रोत्पाठनात् तथात्म् परशुरामेण त-
इनस्त्रोन्यूलनकथा च ब्रह्मै० यु० गणेशस्त्रुः द-
र्शिता । शिवार्च्छियोः रहस्य वर्त्तमानयोर्हारपाक्त्वे न
स्थितेन ग्रन्थपतिना परशुरामस्य शिवं द्रुङं अनःपुरमध्ये
जिगमिषोहर्तरोधे क्षेत्र तथोः कलहादादस्त्रपर्वश्चरु “चि-
त्तेप पर्शुभव्यर्थं शिवतत्त्वं ततेजसा” इति गणेशं प्रति प-
र्शुनिक्षेपमुक्ता “निपत्य पर्शुवेशेन किंत्वा इन्तं रम्भूकम् ।
अंगास रामहस्तं तु महादेववरेण च” इत्युक्ता “प्रपात भूमौ
इन्द्रश महान् शब्दस्त्रवरन्” इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्ये-
कवचमनिहेशात् एकस्त्रैव दन्तस्य भग्नता प्रतीयते ।
एकदन्तादयोऽन्यत्र । “कपिलश्चकदन्तश्च” गणेशस्त्रवः ।

एकदृष्टिन् यु० एकः केवः: शिखायज्ञोपवीतादिश्चन्द्रो वा
दश्मोऽसालि इनि । “वदा चृदाध्यवितं परं ब्रह्म सना-
तनम् । तदैकदण्डं च गंगांशुषोपवीतां शिखां त्वं तेऽ” इत्युक्त
वक्ष्ये परिव्राजके । सन्वासी तावत् चतुर्विधिः कुटीचक
व्यूहदक्षं सपरहंसभेदात्, तत्र कुटीचकव्यूहदक्षयोस्त्रिदण्ड-
धारणं हंसस्त्रदण्डधारणम् परमहंसस्य च दण्डधारण-
मिति भेदः । तदेतत् निर्णयोऽस्मि । निरुपितं यथा

“कुटीचकोव्यूहदक्षोऽन्वस्त्रैव लत्सोवयकः । चतुर्विधिः परम-
हंसोवयः प्राप्तात् स उत्तमः” हारीतः । आद्यः प्रवाह-
दिना कुटीकारयित्वा तत्रैव वसन् काषायवासाः शिखो-
पवीतत्रिदण्डवान् बन्धुम् खट्टहे ना भुझान कालज्ञो
मनेत् । यतदलनाशक्तपरम् । इतीवस्तु वस्त्रैव फिला
संप्राणाराख्य भैरवं चरन् पूर्वोक्तवेदः स्तात् । हंसस्त्र-
शूर्वोक्तवेदोऽप्येकदण्डः । “एकन्तु वैष्णवं दण्डं वारय-
च्छिकमादरादिति” इत्यान्दात् । विष्णुरपि “यतोपर्वतं
दण्डं च रक्षुं गोदावरिमिताम् । विखां यज्ञोपवीतं
च नित्यं कर्म परिव्यजेत्” अथमध्ये कदण्ड ए । ये द
शिखोपवीतादित्वामनिषेदास्ते कुटीचकादिपराः ।

यत्तु भेदातिथिः “यावस्य खुस्त्रयो दण्डास्त्रावदेकैव
वर्त्तयेदिति” । तदपि तत्परमेव । यज्ञातिः “चतुर्वै शि-
खः पौक्ताः सर्वैव चैव त्रिदण्डः” इति तत् वाग्दण्डादि-
परं न विदिपरम् । “वाग्दण्डोऽय मनोदण्डः कर्म-
दण्डस्त्रैव च । यस्तु नियता दण्डाः स त्रिदण्डो-
ति चोच्चते” इति मनूकः । तस्मात् परमहंसस्त्रै-
दण्ड एव । सोऽप्यवदुवः । विदृषस्तु चोऽपि नास्ति ।
“न दण्डं न शिखां नाच्चादनं चरति परमहंस” इति
महोपनिषदुक्तः । “ज्ञानमेवास्त्र दण्ड इति” वाक्ये-
नाच्च । यत्तु यमः “काढदण्डो इतो येन सर्वाशी-
ज्ञानर्जितः । स याति नरकान् घोरान्महारौरवसंज्ञका-
निति” तदैराग्यं त्रिना जीवनार्थं सन्मासपरम् । “एक-
दण्डं समाच्छ्रित्वा जोवन्नि वहगो नराः । नरके रौरवे
घोरे कर्मल्यागत्यन्तिते” इति स्मृतेः । यज्ञात्मेधिके
“एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखो सुशिङ्गत एव वा । काषाय-
यमात्रसारोऽपि यति पूज्योशुधिदिरेति” तस्यापि पूर्वोक्ता
व्यवस्था चेया । “त्रिदण्डो एकदण्डो चेति” औधा०
“चतुर्विनाश्च मंगक्षेत्रं ब्रह्मविद्योपरायचः । एक-
दण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः” इद्विशतिम-
तस्य व्यवस्थितविकल्पाश्रयस्यात् कुटीचकव्यूहदण्डवि-
षयम् इति शङ्कराचार्यमतात्परारिच्छः । रामात्मता-
त्परारिच्छस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरनः चमदाचाच दो
व्यवस्थामेदक इति कल्यनिः । एतेषां विखायज्ञोपवीतधा-
रणमपि वैकल्पिकम् । “शिखी सुखी चेति” गौतमात्मता-
त्परामनोऽपरिप्यहुः इति वैकल्पारथात् । “सशिखान्
केशाच्चिकत्वं विदृष्य यज्ञोपवीतमिति” काटकशृतेः
“कुटुम्बपुत्रदारांशु वेदाङ्गानि च चर्वशः । केशान् यज्ञो-
पवीतञ्च त्यज्ञा गङ्गावरेन्द्रुनिः” वास्त्रवोक्तेः मिता० ।
एतदपि कुटीचकव्यूहदण्डविषयकम् व्यवस्थितविकल्पाश्रय-
मेनावगम्यम् । अत्र प्रवक्त्रात् यतिख्याता उच्चने ते च
मिता० दर्शिता यथा

“बैरभूतं इतः शान्तस्त्रिदण्डी उक्तमण्डलः । एकारामः
परिवृच्छनिष्ठार्थी याममात्रयेत्” या० ।
“काषायो छतुर्वै त्रिदण्डी उक्तमण्डलः पवित्रपादका-
सनव्याप्तामात्रं” इति देशः । घोराद्यं कमण्डलु
वहितव भवेत् । एकारामः व्रजनितानरेशासहायः
पन्नाविनीतिः स्त्रीमिति “स्त्रीकाञ्जके” इति औवामेन
स्त्रीकामपि प्रवक्त्रामात्रात् । तथा च दशः “दृषोभिषु-

यथोक्त्य द्वावेव मिथुनं स्फुतम् । लवोपामः समाख्यात् कर्त्तुं तु नगरायते । राजशास्त्रादि तेषान्तु भिज्ञावाच्चार्ता परचरम् । अपि पैशुन्यसात्म्यं सद्गिर्वाच्च संशयं दृति । परिव्रज्य परिपूर्णो व्रजतिस्युगे वर्तते । अतशाहंसमाभिमानलक्ष्मृतञ्च औकिकहृष्मीनिचयं वैदिकञ्च नियकाम्यात्मकं सन्त्यज्य । तदुक्तं मनुना “सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैःचेयेषिमेत्यत् । प्रणत्तञ्च निष्ठुतञ्च इविधृष्मी वैदिकम् । इह चाहत्र वा काम्यं प्रदृशहृष्मी कोर्त्यते । निष्क्रमेण चानपूर्वं सुनिष्ठुतदिदिक्षते । यथोक्त्याम्यपि कर्माण्यि परिहाय दिजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च खाद्येदाभ्यासे च यत्तदानिति” । अत वेदाभ्यासः प्रणवाद्यात् । तत्र यत्तदान्तर् । भिज्ञाप्रयोजनार्थं प्राप्तमात्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिशासार्थम् । वर्षाकाले द्युन दोषः । “जहौं वार्षिकाभ्यां साधाभ्यां नैकस्यान वासीति” गद्यारणात् । अयक्तौ उन्मादवत्तुदयपर्यन्तं प्रपि स्यात्यम् । “न चिरभेदत्वं वसेदन्यत्र वर्षाकालात्” दृतिकरणात् । “एकरात् वसेत् यामेनगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योन्यत्र वर्षात् सांसासु चतुरोवसेत्” दृति करणकालात् । “कथनिष्काऽदानहृष्मीमित्यत आह । “अप्रत्यक्षरेहैव सायाक्ते नाभिवक्तिः । रहिते भिज्ञुकैर्यामि वातासात् नक्तोलुपः” अप्रसन्तो वाऽचहुरादिचापवरहितोभैव च्छ्रेत् । विशेनात् विशेषोद्दिग्दितः । “सप्तगाराशतस्तुलितानि चरेहैव मिति” । सावाङ्गे चक्रः पञ्चसे भागे । तथाच मनुः “विधूमे सद्गुरुस्त्वे व्यक्तारे भुक्तवच्छाने । हन्ते शरावसम्याते निष्पन्निकां यतिषेवत्” तथा “एककालच्छरेहैवस्यस्त्वे चतुर विष्टरे । भैष्मे प्रसन्नो हि गतिर्विषेषपि सञ्चतोति” । अनभिवक्तिः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिङ्गितः । “न चोत्पातनिमित्ताभ्यासं नक्ताहृष्मीविद्या । नातुशासनवादाभ्यामित्तां द्विषुत कर्हिचिदिति” तेनैवोक्तवात् । यत्पुनर्विदेशवन्म् । “ब्राह्मणकुले वक्तमेत तदुङ्गीत सायम्यात्मांसवर्ज मिति” । तदग्रंथविद्यम् । “भिज्ञुकैर्मित्यश्चयश्चैः पाष-एड्यादिभिर्वर्जिते यामि । मनुना चात्र विशेष उक्तः । “न तापसैक्षांहृष्मैर्वै वयोभिरपि वा च्छमिः । चाकोर्यमित्यशुक्ररन्ये राजारसुपसं व्रजेदिति” । यावता प्राण्यात्मा वर्तते तावन्मात्रं भैष्मेष्वरेत् । तथाच संवर्तते: “अहौं भिज्ञाः समादाय स च्छनिः सप्त पञ्च वा । अह्निः प्रकाश्यताः स-दोषतोऽन्नोयाम् वाग्यत” दृति । कर्त्तोलुपः मिष्टान्वयङ्ग-

नादिष्वप्रसक्तः । भिज्ञाचरणार्थं यतिपात्राच्छाह । “यति वाताण्य रहेषुदार्ढाबुमयानि च । सर्विते एहिरेतेषाङ्गीवाहैव वर्षाण्यम्” या । रहदादिमक्तिकानि वतीनां पात्राण्य भवेयुः । तेषां सर्विलङ्घे वातावर्षवस्त्रं एहिष्वाधनम् । इवञ्च शुद्धिर्मित्याचरणादिप्रयोगान्मूतामेध्याद्यनुपहितविषया तदुपवाते इवशुद्धि प्रकरणोक्ता इवद्वया । अतएव मनुना “अतैजवा नि पात्राण्य यस्य सुनिवृणानि च । तेषामद्विःस्तं गौचञ्चमसानामिवाध्वरे” दृति चमसदटान्नोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभावे भोजनमपि तत्त्वैव वार्यम् “तद्वै रहोत्तेकाने तेन पात्रेनाम्बेन या दृष्टीं मात्रवा भुज्ञीतेति” देवलभारणात् । एवम्भूतस्य वंतेरात्मोपासमाहृतिवसिरेष्वाह । “सच्चिरध्येन्द्रियामं रागहैवै प्रहाय च । भयं चूत्वा च भूतानाममृतीभवति हिजः” या । चक्रादीन्द्रियसमूहः रहपादिविषवेष्यः सम्भक्तिनिरुद्ध्य विनिष्वल्ये रागहैवै प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय व्यक्त्वा चयद्वादोष्योदीनपि । तथा भूतानामेवकारकरणेन भवमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सद्वैतवाकाशारेणाहृती भवति सक्तो भवति । किञ्च । “कर्त्तव्याश्व शुद्धिसु भिज्ञुकैष्य विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्तन्वपुराणाय च” या । विषयाभिलाषहेष्वनितदोष कल्पितस्याश्वयस्तानःकरणस्य एहिः कर्त्तव्यविषयः प्राण्यायामैःकर्त्तव्यः । तस्याः शुद्धेरात्मादैतसाचाकारहृपत्तानोत्पत्तिनिमित्तवात् । एवञ्च सति विषयावस्त्रितम् नितदोषात्मकप्रतिवन्धत्वये सत्त्वात्मध्यानधारणादीत्वा तन्मोभवति । भिज्ञुकैष्य त्वेषा शुद्धिर्दिशेषोत्तुष्टिया । तस्य सोक्षप्रधानत्वात् सोक्षश च शुद्धान्तःकरणताम्लरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः “दद्वन्ते च्छायमानानां धातृनां हि यथा भजाः । तर्थेन्द्रियासान्दद्वन्ते दोषाः प्राणस्य निष्पहादिति” । तेषां कर्त्तव्यानि च निर्दृष्टि । दर्शितानि यथा “प्राणत्वाय ब्रह्मण्यस्ते दृति यजित्वा देवलादीनि भूमी निधाय सूलपुरीप्रयोर्पृष्ठस्थृत्युगुणं घौचं लक्ष्माऽच्छयं पर्वद्वादशीवर्णं प्रपत्तेन दन्तधावम् लक्ष्मा तेनैव चक्रा बहिःकर्त्तिं प्रक्षालय लक्षतर्पयद्वर्णं लक्ष्मा उत्तर्णक्षे प्राळ्याल्य बद्धादीनि रहीत्या केशवादिग्मोत्तमाभिस्तर्पयित्वा भूस्तर्पयामीत्यादिवस्तंसमस्ताभिव्याहृतिभिमहृजनस्तर्पयामीति तर्पयेत् । कोऽस्तु स्ता-

हेति स्वाहाशन्दान्ते सैभिरेव उनस्तर्पयेदिति केचित् । तत आचम्याङ्गलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिरुच्य गायत्रा तिः किंतु तिः गायत्रीं जपेत् । उद्दिते स्त्रूपे प्रणवेन व्याहृतिभिर्बार्यं त्रिदेवं च मित्रस्य चर्षण्योऽथाद्यैः पूर्वोक्ते औरं इदं विष्णुरितिवैष्णवैः ब्रह्मवज्ञानमिति वोपस्याय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिण आवर्तते । ततो नत्वादिव्याय विज्ञाहे वहस्ताक्षाय धी माहि । तत्र ऋथैः प्रबोदयात् इति विज्ञेत् । एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मवज्ञं च कुर्यात् । अथ मित्रा । “विष्णुसे सद्गुरुषे व्यक्तारे” इत्यादिमनुकूले उद्दिष्टिभिर्वादिव्यस्याय तेनैव्यं ध्यात्वा “आकृष्णेनेति प्रदक्षिणं कर्तुं “ये ते पन्थान्” इति जप्तु “योऽसौ चिदाख्ये आदित्ये पुरुषोऽलङ्घृदिस्यते । सौऽहं नारायणोदेव इति ध्यात्वा प्रणव्य तस्मि । त्रिदेवुः इत्यिष्ठे त्वं से ततः सम्भार्य वाङ्गना । पात्रं वासकरे किंपुरुषे व्यवेदहितिषेन-तिति” बौधायनोक्तिदिशा लोनुं पञ्च सप्त वा गट्छानु गत्वा भवतुपूर्वं भित्रा वाचित्वा “पूर्णमसि पूर्णे मे भूयाः” इत्याग्य शुचिरद्वं प्रोक्ष्य ओँ भूः स्वधा नम इत्यादिव्य-स्वसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिभ्यो मूर्त्येभ्य भूमौ किंतु भुक्त्वा भुक्त्वा व्याख्यायां भृगुः । “यतिहसे जलं दद्याङ्ग्नैवं दद्यात् उन्नर्जलम् । भैंतं पर्वतमालं स्नात् तत्त्वां सा-गरोपमस्म्” अत्र सर्वत्र सूर्णं साधवापराकर्मदनरत्नं सूर्यविद्यारादौ चेयम् । जावाचित्तुरौ “शून्यांगारे देवस्तत्ते लग्नकुठीवल्मोकट्यमूलकुलालशाद्वाग्निहोत्रमण्ड-नदीपुलिनगिरिकुहरनिर्भरस्यगिरुचेष्वनिकेतनः” इति । मात्स्त्रे “अष्टौ मासान् विहारः स्नाद्यतीनां संयतां तत्वाम् । एकत्र चतुर्तोमासान् वार्षिकान् निवसेत् उनः । अविष्टुहे प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते” । अतिः । “भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्च-नस्म् । कर्त्तव्यानि वडेतानि सर्वथा वृपदण्डत् । मस्त्रकं शुक्रवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवा-स्वाप्य वानं च यतीनां पतनानि वट् । वासनं पा-त्रसोम्यत्वं सहयः शिष्यसंयहः । दिवास्वापोद्यथाजल्पोय-तेर्वन्धवराण्य वट्” । इतः “नाधोत्त्वं न वक्ष्यत्वं न ओत्त्वं अथस्तु” । भद्रनरत्ने उत्तयः “पितॄव्यक्तियं पूर्वमन्त्रं देवादिकोरण्यात् । वर्जयेत् ताहर्यी भिक्षां पर-वापाकंती तथा” इत्यस्तिः “न तोर्यासी नित्यं स्नानो-

पवाप्तपरो यतिः । न चाध्यवनशीलः स्नानं व्याख्यान-परो भवेत्” । एतदेवभिन्नपरम् । अतिः “स्नानं सु-रार्चनं ध्यानं प्राणायामोवलस्तः । भिक्षाटनं जपः सम्यात्वागः कर्मफलस्य” च । अन्येऽपि साधवीयमिताक्ष-रादौ चेयः । यतिधर्मसहस्रहये “न स्नानमाचरेद्विक्तुः उत्तादिनिधने श्रुते । पितॄमातृत्वं श्रुत्वा स्नाना शु-द्धाति साम्बरः” । वापनं च पौर्णमासां कार्यम् “कष्टस-न्विषु वापयेत्” कालमां दृतवाक्यात् । [कटिक्]पा० । एकदिश् तिः । एका समाना दिक् यस्य । हृत्यदिक्स्ते “तेन-एकदिश् तिः ० एका दक्षयस्य । १ एकनेत्रे काणे । २ कोक्ते पु० एक सर्वमभिन्नं पश्यति हय-किन् । इश्विरे । एकत्रे न सर्वदृष्टिरि ४ तत्त्वज्ञे तिः । एकटिष्ठि स्त्री एका अभिक्षा अनन्यविषयत्वात् दृष्टिः । अन-न्यविषयदर्शने । “सततमेकटिष्ठा तमवशोकयन्” पञ्चत० । वड० २ तथादिष्टियुक्ते इकाणे च त्रिकाण्यत्वं चक्षुःशून्यैक-गोलकर्त्त्वमन्वत्वं चक्षुरन्द्रियमूल्यत्वमिति भेदः । ४ काणे पु० एकदेव पु० कर्म्म० । सुख्यदेवे परमेश्वरे “एकोदेवः सर्वभूतेषु गृहः इति” श्रुतेच्चास्य तथात्वम् “स हि पूर्वेवामपि गुरुः काणेनानवच्छेदात्” पात० उक्ते: यो “ब्रह्माण्डं विद्धाति पूर्वमिति” श्रुतेष्व ब्रह्मोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् । एकदेवत तिः । एका देवतास्य । एकदेवताके १ अग्निहोत्रादौ । “एकदेवतेषुभयम्” कात्या० २ २, ८, ४ । “यत्र पुनः कर्मणां वैकर्ये केव देवता यथादिग्निहोत्रे पुनराभ्येत्य च तत्रोभयं तद्देवत्यच्छेति” कर्कैः । एकदेवतोऽप्यत्र कर्मेष्वा० । एकस्यां देवतायां स्त्री । एकदेवत्य तिः । एका देवताता सर्वति यत् । १ अत्र एकदेवता-के । “तस्मादाङ्गरिन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रस्येष्टादेवा इत्येतदैवै देवात्मै धैकदेवता अभवन्” यत० ब्रा० १, ३, २२ । २ एकदेवताके च । “सोमादप्युत्पादकदेवत्यं भवति” कात्या० संयहव्याख्या । एकदेवत्योऽप्यत्र तिः । एकदेश पु० कर्म्म० । १ अवयवे, प्रतीके । अवयवस्य सह-दायसांश्चृपः च च वास्तवोवुद्दिकलित्यत्वं सावयवानां चटादीनां विद्येत्य योवासूरादिः वास्तवः, कालविवदा-दीनां निरवशानां लुभुदिकलितः यथा पूर्वाङ्गः पूर्वरात्र इत्यादि । तथा तुष्यविषेषायामपि यद्वादीनां दुष्किक लित्यत्वादा “एकदेवपितॄतमनन्यवद्वतोति” व्या० परिभाषा “एकदेशन्त वेदस्य वेदाङ्गाव्यपि वा पुनः” महुः यद्व-समूहात्मकवेदस्य वौद्वमेव तथात्वम् । “सम्भोगहीनसम्भद्व विटस्तु उर्त्तः कल्पकदेशः” सा० ३० । विद्याविषेषप्रदृप्त-

ज्ञानं तथात्मम् । “उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां सर्वक्रदेशः
प्रसभीक्ष्य बुद्धो” भा० अनु० २६३ अलापितथा । “तान्ये-
कदेशान्तिभूतं पयोधे;” मावः “गामिलै कदेशमाहवनीये प्रा-
स्ति” काल्या० २६५ । एकदेशशब्दस्य पूर्वपरमध्योत्तरादि-
शब्दः तेन सहैकदेशिना वषटीसमासापवादकः रकदेशिस-
मासः । “पूर्वपराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे” पा० । “सर्वै-
उप्येकदेशः कालेन सह समस्ते” सि० कौ० । “उपारता॒
पश्चिमरात्रगोचरात्” किरा० । एवं मध्यात्र इत्या-
दि । एकाधिकरणे इत्युक्ते॑ पूर्वम्बात्राणामित्वादौ न ।
तत्वाऽग्न्यद्यैकदेशवाचकत्वे इपि समांशवाचिन एव
एकदेशिसमा० अर्जुं पिप्पल्या॑ इति वाक्ये अर्जुपि-
प्पलोत्यादि । असमांशवाचित्वे तु वषटीसमासः॑ ‘क्रोशाऽङ्गं
क्षिमितज्जेव गत्वा’ इत्युः । इत्यैक्यं एव तेन पिप्पलो॑
नामर्जुमित्वादौ न किन्तु द्वित० । एकदेशोऽस्यस्य इनि॑ ।
एकदेशिनू उकांशयुक्ते॑ त्रिःक्षियां हीय॑ । ‘असुमेव शब्द-
मान्वित्य प्रष्टतसमासस्य एकदेशिसमाससंज्ञा तत्’ प्रभा-
षम । “पूर्वपरेत्यादि” पा० स्त्र० ।

एकदेशविभावितन्याय इ० एकदेशविभावितः प्रमाणादि-
ना सप्ताध्याङ्गीकारितो येन तमधिक्य न्यायोन्यायसाध्य-
त्वाकेविषेषः । कृष्णादानादिव्यवहारे सुवर्णादिवड्हवामि-
योगे प्रतिशादिनाऽप्तव्वेषादिनैकेदेशभावस्य प्रमाणैः साधने
एकदेशे तयोः सत्यमित्यात्मावधारणमूलके सर्वधनदापनात् कृ-
दे तत्क्षेत्रे तत्र एकदेशसाधने क्वचित् पूर्वे निवेदितसर्वधन-
दापनं क्वचिच्चेति विषयविशेषव्यपस्थापनम् मिताऽयथा ।
“निकृते लिखितचौकमेकेदेशविभावितः । दायः सर्वं न-
पेण्याद्यं न याह्यस्यनिवेदितः” या । नैकममेकं सुवर्णरजत
वस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्ययीं यदि सर्वेषैव
निकृते च्यपजानोते तदाधिनैकदेशे हिरण्ये साक्षात्प्रादिभिः
प्रत्ययीं भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यीं पूर्वलिखि-
तं दायोऽर्थिने वृपेण न याह्यस्यनिवेदितः पूर्वे
भाषाकाले अनिवेदितः पशादर्थिना पूर्वे भया विश्वटम्
इति निवेद्यमानो न याह्योनादर्तव्योन्वपेण । एवत्तद्वा-
केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनोभित्यावादित्यसम्भ-
वात् । अर्थिनैकदेशे सत्यवादित्यनिश्चयादेकदेशान-
देऽपि सत्यवादित्यसम्भवात् । एवं तर्कापरनामसम्भा-
वनाप्रत्ययानुग्रहोतादकार्ये योगीश्वरवचनतः सर्वं
दापनोयम् वृपेण इति निर्णयः । एवत्तद्वा तर्कापरना-
देष्वपेण निर्णये कियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेषि व्यवहार-

दर्शनात्र दोषः तथा च गौतमः” “न्यायाधिगमे तक्षे-
भुदेयस्ते नाभ्युद्य यथास्यानद्वयेत्” इत्युक्ता “तथाद्राजा-
चार्यादिनन्द्यौ” रक्षुप संहरति । नचैकदेशविभावितो-
नुपादेयवचनः प्रत्ययीत्येतावदिह गम्यते एकदेशवि-
भावितो व्यपेण सर्वन्दाष्ट इति वचनात् । यत्तु कात्या-
यनेनोक्तम् । “अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्वन्नो ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितन्धनमिति” तत् उत्ता-
दिदेयपिताद्युपादिप्रथम् । तत्र हि बहूनर्थानवियुक्तः
उत्तादिनं जानामोति प्रतिवदन् निङ्गवादी न भवती-
त्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादोति “निङ्गुते
लिङ्खितद्वैकमिति शास्त्रन्तरं न प्रवर्तते । निङ्गवाभा-
वादप्रेक्षिततक्षंभावाच्च” “अनेकार्थाभियोगेऽपोति” कात्या-
यनवचनं सामान्यविषय विषेषशास्त्रस्य विषयं निङ्ग-
वोक्तरं परिहृत्याज्ञानोक्तरे प्रवर्तते । ननु “क्षणादिपु-
विशादेय स्थिरप्रावेशु निश्चितम् । अने वाप्यधिके चार्ये
प्रोक्ते साध्यत्र सिद्धयोति” वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभि-
योगे साक्षिभिरेकदेशे विभाविते अधिके वा भाविते
साध्यं सर्वमेव न सिद्धतीत्युक्तम् । तथा सत्ये कदेशे भा-
विते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्यग्रात् ? उच्यते लिङ्खित
सर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभि-
धाने च कृतस्तमेव साध्यं न सिद्धयोति तस्यार्थस्त-
त्वापि निश्चितन्न सिद्धयोति वचनात् पूर्ववत् संशय एवे-
ति प्रसाप्यान्तरस्तावसरोऽस्येव “क्षबं निरखेति” नियमात् ।
षाहसादौ त एकत्र साध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षि-
भिरेकदेशेऽपि साधिते कृतस्तमसाध्यसिद्धिर्भवत्येव ता-
वतैव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । “साध्या-
र्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकृतम्भवेत् । स्त्रीस्त्रै चा-
हसे चौयैः यत्साध्यं परिकेत्ति तम्” ।

असुयेवार्थमवलम्ब्य एकदेशविभावितन्यायः प्रवर्जते इ-
त्वे केदेशविभावितन्यायस्य तादृशार्थकलम् इति बोध्यम् ।
एकदेह पु ० एकः अष्टोदेहोऽस्य । इवध्यहे लिका ० तस्मा-
यद्वैपु अतिसुन्दरत्वात् तथात्मम् । एकसुखोदेहो यत्वा-
एकस्मात् देहोयत्र वा । २५शङ्खमे गोवे तत्र सर्वे-
षां हृत्यदेहत्वादेकस्मादुत्पच्चदेहत्वाच्च तथात्मम् । “बहूनि
विष्णुं गोवाण्यां सुनीनां भावितात्मानाम् । एकदेहानि ति-
ष्ठनि विभक्तानि विना प्रजाः” इति १४६ । इसमानदेहा-
रस्ये सर्वाङ्गाङ्गे च एकमेतकां गतं देहमस्य । १४८मयोः
तयोर्विवाहेन एकदेहतोत्पादनात्मात्मस्य “अस्मिन्मात्र

स्त्रीनि मांसैर्मांसानि त्वा त्वचमिति” सुतेः । “आ-
चाये स्मृतितन्त्रे च खोकाचारे च स्मृतिभिः । शरीराद्बृं
ष्टुता जाया पुण्यापुण्यफले समा । यस्य नोपरता भाव्यां
देहाद्वं तस्य जीवति । जीवत्यद्वयश्चरेण तु कथमन्योधनं
इते॒” उह॑० स्मृतेष्व तयोरेकदेहत्वम् । तत्र पुंसि पुं॑०,
स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽयत्र । स्त्रियां डीप्
दति भेदः । कर्म॑० । ५ एकस्मिन् देहे न० ।

एकद्यू पु॑० एकेन पराक्राना दीव्यति दिव-किप् ऊठ॑० ।
आत्मारामे अवृत्ते सहि आत्मनैर रमत इति प्रसिद्धम् ।
“ध्यमन्त्रैदेकद्यूद्वाचत याच देवीः” उ॑०८,८०,१०,
“एकद्यूः चरितः” भा॑० ।

एकधन न० एकमेव धनम् । एकमात्रधने “दृतानां धा-
वतामेकधनसुपाहितम्” शत॑० ब्रा॑० ११,४,१,१, “एकमेक-
समभयम्” धनं धोयमानसुदक॑ यत्र । ऋयुग्मसंख्याके
उद्दकाधारे कहसे “अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति “त्वयो
वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश
वा, एकादश वा त्वयोदश वा, त्वयोदश वा पञ्चदश वा
इन्द्रमहर्मित्युन् प्रजननम् । अव य एव एकोऽतिरिच्यते
स वज्रमानस्य श्रियमध्यतिरिच्यते स वा एवां सधनं यो
यजमानस्य श्रियमध्यतिरिच्यते तद्यदेवां सधनं तस्मा-
देकधना नाम” शत॑० ब्रा॑० ३,८,२,४, “प्रत्यगेकधनान-
युम्भातुदहरण्यास्त्रिप्रभव्यापञ्चदश्यः” काल्या॑० ८,
३,२२, “उत्तरस्यैवानसोऽक्षात् प्रत्यक् अधोभूमौ एक-
धनानुग्रहसंख्याच्चिद्धाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव
व्याचष्टे उद्दहरण्यानिति उदकंह्यते एभिरित्युदहरणाः
कलसाक्षात् लग्नादिपञ्चदशपर्यन्तायुग्मसंख्यान् विष्वम-
संख्यान् । तवाग्निष्टोमे व्रत्यः पञ्च वा सप्त वा, अत्वग्निष्टोमे-
ऽपि तावल एव, उक्त्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिर्ण सप्त
नव वा, दाजपेत्रे नवैकादश वा, अतिरात्रै एकादश
त्वयोदश वा आप्नोर्यामे त्वयोदश पञ्चदश वेति” कर्त्तः
“अत्र कलशपरत्वात् पञ्चत्वं अपां विशेषत्वं स्वोत्तम्
“आवर्दततीरधनुद्विभारा इत्याउत्तास्तेकधनासु” आचृ-
त्व॑० ५,१,६। “द्विविधा अःपः वसनीयते एकधनाश तत्र
पूर्वेद्यैत्र वसतोवर्द्योऽग्नीता एकधना इदानीं गत्यन्ते ।
ता गत्यन्ता पर्यग्नेदेव यजनदेवं प्रति यथा वर्जने
तदेयम्भग्नुवक्त्राया” नारा॑० ४० । अपाञ्चाधारं वि-
ना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रागुक्तवाक्याच्च उपरुग्मकलसे
राहरणं कर्त्यमिति शोध्यम् । वसुतः एकधनशब्देन अयु-

ग्मसंख्याकलसा एवोच्यन्ते । स आधारत्वे नास्यस्य अच् ।
२८८० स्ये जबादौ त्रिष्ट्रिव्यव्याथम् “तावच्चैकधनानासु”
काल्या॑० ८,२२,८० “एकधनानामेकधनस्यानासपामिति”
कर्त्तेण तथा आख्यानात् “एकधनं स्त्रीनुच्छयन्ति” काल्या॑०
३,१०, “एकधनान् उच्छयन्ति उद्देन पूरयित्वा उत्त्वि-
पन्ति जलमध्याद्वृं निनयन्ति निष्कागयन्ति” कर्कः एक
सुखं धनम् कर्म॑० । ४ सुखे धने न० ‘सोमसाधा-
यतामिन्द्रायैकधनविदे” वजु॑० ५,७, “एकं धनं” सुखं
धनं सोमसूपं विन्दते लभते स एकधनविद् । यहा
सोमकण्ठानाय यैर्जलमानोवते ते कुम्भाः एकधना एकं
धनं सोमसूपं यत्वेति वेच्छि जानातीति” बेददो॑० “एक-
धनस्ताऽक्लासः आस्यस्य इनि । एकधनिन् ताढयैक
धनयुक्ते किं॑० “प्रलोहस्तानयैकधनिनः” शत॑० ब्रा॑० ३,८,२,१७,
“एकं समानं साधारणं” धनं यस्य । ५ अविभक्तधनानां संस्कृधनानास्त्र साधारणधन
त्वात् तथात्वम् । ७ एकमात्रधनयुक्ते किं॑०

एकधनमैन् त्रि॑० एकसुखोधर्मो यस्य अनिच्च स० । द्वृक्षधर्म
युक्ते स्त्रियां वा डाप् । एकोष्मैऽस्यस्य इनिरप्यत्वं साधुः ।
“सर्वेषामेकधर्मिणासु” स्त्रिः । अत्र स्त्रियां डीप्

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म॑० च समात् । इकमारे । तदहृ-
तीत्येद्य॑० तस्य लुक॑ । एकधुर-एकभारताहके २ गवादौ
विति॑ । अस्यर्थं अच् । १२१८४० एकधुरायुक्ते त्रि॑० । एकधुरं
दहति॑ स्त्री । एकधुरीय एकधुरत्वाहके विति॑ ।

एकधुरावह॑ त्रि॑० एकधुरां वहतीति वह॑-अच् दंत॑० । एक-
भारताहके गतादौ॑ ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत्र । एकतारात्मके नक्षत्रभेदे
आद्वा॑ चित्रा॑ स्त्रातिश्च एकतारात्मकं नक्षत्रं तत्र अस्ते
व्याप्त्ये॑ ४६७४० दर्शितम् । शत॑० ब्रा॑० भाष्ये त्रु पुष्ट्यस्यैक-
तारात्मकत्वस्त्रु॑ तदतु सारेण सरष्टव्यामत्तामिक्षयोक्त-
किन्तु तदृश्वलं उक्तोतिप्रवचनं स्त्रयम् । वसुतोऽत्र एक-
च्चिद्व्यापुग्मपरत्वं पुष्ट्यस्य च त्रितारात्मकत्वे तथात्यामि-
प्रायेण पुष्ट्यस्यैक्युक्तिः “अयुग्मं हि पिण्डामेकनक्षत्रे॑
एकनक्षत्रे॑ हि पिण्डामेकनक्षत्रे॑ वा एकनक्षत्रभेदे॑ हि यहेतां रात्रिं सर्वोष्णि॑ भूतानि सं-
सन्नि तेनो तं कामभाग्नोति या सर्वेषु नक्षत्रेषु॑” शत॑०
ब्रा॑० १०,१३,८,१२ । ‘एकनक्षत्रे॑ काल्या॑० २१,
३,२ । एकं नक्षत्रं हि पिण्डामिति॑’ एकनक्षत्रं
च यत्वैका तारा॑ चित्रा॑ स्त्राति रेत्वादि॑ यथा॑’

कर्मः । अत्र रेवता दाति॑शत्तार तत्कलम् अज्ञे वा-
श्वदे उक्तम् अतस्या एकत्वाभावात् रेवत्यादिश-
देन बहु॒अचिनोति बोध्यम् तस्याच्च लितारत्वे नायुग्मप-
रवम् । अभावास्या वा एहनक्षत्रमिलुक्तः॒२ अभावास्या-
याज्ञ । तत्र च रविचन्द्रयोरेकनक्षत्रस्थितत्वात् एकनक्ष-
त्रतत्त्वफलदात्वादा तथात्वम् कर्म० । इएकस्मिन् नक्षत्रे
एकनटुषु॒० एको स्त्रियो नटः । नायुग्मपर्वते॒० सुखानुटे॒० लिका॒०
एकपत्रुषु॒० एकः पत्रो यस्य । १८हाये कर्म० । एकत्र॒२ पत्रे॒० पु॒०
एकपत्री स्त्री एकः समानः अनन्योशा परिर्थ्यस्या । नान्तादेशः

नान्तत्वात् डीप॑ १८पत्रत्वाम् “सर्वासामेकपत्रीनामेका
वेत् उपिष्ठी भवेत् । सर्वासास्तेन उत्तेष्ठ माह पुत्रव-
तीमैनुः” मनुः॒२पतिव्रतायाज्ञ । ‘‘यो धर्मं एकपत्री-
नां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्” मनुः॒० “ताज्ञावस्थं दिव-
सगणनात् परामेकपत्रीम्” मेघ० । “कामेकमत्रीं व्रत-
इःखशीलाम्” कुमा० । एकः पतिरीशो यस्य वा कप् ।
एकपत्रिक एकस्त्रियिके लि॒० स्त्रियां टाप् । “पत्रुर्नैवत्त-
स्वम्भव” इत्यधिकारात् भर्त्यर्थक्षेव नादेश्वरोपो नेतरस्य ।
एकपत्रिका स्त्री एकः गम्युक्तया च्छेष्ठं पत्रं यस्याः
कप् टापि अत इत्यम् । गम्यपत्रादृक्षे राजनि० ।

एकपद्न० एक पदं पदोऽपारण्योर्यक्षलो यस्य । एकपदो-
शारण्योर्यक्षलो इतकाले । कर्म० । एकस्मिन् २स्याने
१८पृतिड्नलक्ष्मे पदे च “निहन्तरोनेकपदे य उदात्तः
स्वरानिद” मावः । “अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जम्” पा० । एकपदे
चन्यसरस्य उदात्तेन निधातविधानात्तेन सादृश्यमिहोक्त-
मिति बोध्यम् “कथमेकपदे निरागसम्” रघु० । एकः पदं
चरणो यस्य । ४एकवरणमनुष्य॑५तद्युक्ते॒० देवमेदे॒० पु॒० स
च देशः॒० हहस्य॑० कूर्म्यभिभागे प्राच्यासुक्तः॒० अथ पूर्वस्यामङ्ग-
न इत्याद्युपकर्म्य॑० एकपदाभिंश्चिकोशलकावद्मानश्चेति॑०
एकं पदं कोठं पूजास्यान यस्य । वास्तुभगुड्ले॒० एककोठपूर्ण्ये॒०
देवमेदे॒० “भगुच्च॑० कपदोऽत्रेयः” वास्तु॒० त० देवीपु॒० ।
एकं पदं कोठरूपं स्यानस् । कर्म० । वास्तुभगुड्लस्ये॒०
७एककोठात्मकस्यादे॒० न० “इन्द्रव॑न्द्रात्मजशेभावेकपद-
संस्थिता” तत्रैव । तत्कोठजिस्तनादिप्रकारोवासुशब्दे॒०
वच्छ्रुते॒० । एकं पदं चरणोऽस्य । दद्वगमेदे॒० पु॒० स्त्री॒०
स्त्रियां जातित्वात् छोष॑० । “कर्णैर्णिकपदाज्ञास्त्रैर्निजुटं
एकदात्तिभिः॑०” भाग० ४,६,१५ । एकं सुवर्णं पदं
वाचकं यस्य । ८एकपदत्वाच्चे लि॒० “किं स्त्रिदेकपदं धर्मं
किं स्त्रिदेकपदं यथः॑० किं स्त्रिदेकपदं स्त्रीं किं स्त्रिदेकपदं

स्त्रीम्” । यत्प्रम्भे “दाव्यमेकपदं धर्मं दानमेकपदं
यथः॑० सत्यमेकपदं स्त्रीं शीलमेकपदं रुख्म्” भा०
१०१२ च० । युधिष्ठिरेण॑० कपदबोध्यदाक्षाद्युत्तरे उक्तम्
एकं पदं पदविन्यासियेत्रो यत्र । १०८तिव्यमेदे॒० उ॒०
“पादमेकं इदि स्थाप्य द्वितीयं स्त्रिवर्द्धस्थितम् । स्त्री॒०
पृत्वा रमेत् कामी वन्धुस्वेकपदः॒० स्त्री॒०” रत्नमाखोक्तः॒० ।
एकपद्विच्छय॑० एकः पादः॒० साधनं यस्मिन् प्रहरणे॒० दिव-
रुद्धादिं॒० इत्यस्मा॒० भत्वात् पद्गावच । पादसाधने प्रहरणे॒०
एकपदी स्त्री एकं गन्तुः॒० समानं पदं तत्किञ्चित्तमलं गौ॒० छोष॑० ।
पथि चमरः॒० तत्र हि गन्तुः॒० पदसमानचिङ्गः॒० दृश्यते॒०
इति तस्य तथात्वम् । एकः पादो यस्याः॒० संख्या-
पूर्वकत्वात् पादावाः॒० कृम्यपदाः॒० डाष्टपृद्वावश । २०९क-
चरणयुक्तायां॒० स्त्रियाम्॒० इकट्ठतत्त्वरूपायां॒० शशुकायाः॒० शृचि॒० च
“गायत्रृस्वेकपदो॒० द्विपदो॒०” श्रुतिः॒० । “एकपदी॒०
द्विपदी॒० त्रिपदी॒० चतुर्पदी॒० चतुर्पदी॒०” यजु० ८,११ ।

एकपरि॒० अव्यय॑० एकेन विपरीतं यत्तम् “अत्यशक्तकासंख्या-
परिणा॒०” पा॒० अव्ययो॒० । एकेन विपरीततया पतनेन परा-
जये द्यूते व्यवहारेचाय॑० प्रयोगः॒० यस्य यथा पातने ज-
योभवति तस्य एकस्यान्यथाकाढः॒० पातने एवं प्रयो-
जनः॒० एवं व्यवहारेऽपि॒० ।

एकपर्सी॒० स्त्री एकं पर्सीं तपः॒० साधनतया॒० आहारो यस्याः॒० गैंड
राजस्य मेनावादुत्पत्तिड्नित्वयन्धे॒० उद्दित्वमेदे॒० । तिक्ष्णः॒०
कच्यास्तु मेनायां॒० जनयामास शैवराट् । अपर्सीमेकपर्सीच्छ-
हतीयामेकपाटलाम्॒०” इत्युपकर्म्य॑० । “आहारमेकपर्सी॒०
एकपर्सी॒० समाचरत्॒०” हर्टि०१८च० । स्त्रीं कर्तु बड़॑० बप्
वा अत इत्यम् अपर्सीकायत्र । “व्यपर्सी॑० निराहारा॒०
एकाशा॒० एकपर्सीका॒०” देशे॒० ४५च० । अस्य पूर्वीक्षया-
क्षेवे॒० केवाक्षयतया॒० हिमशत्क याभेदपरत्वम्॒० न तु दुर्गपर
त्वमिति बोध्यम्॒० । एकमात्रं॒० पर्सीमस्य॑० । एकपत्रावशेषे-
दृक्षादौ लि॒० ।

एकपर्वतकृष्ण॑० यर्वतमेदे॒० “कुरुभ्यः॒० प्रस्थितास्ते॒० तु॒० (कृष्ण-
भीमार्जुनाः॒०) मध्येन कुरुज्ञाङ्गुलम्॒० रस्य॑० पद्मसुरोगत्वा॒०
कालकूटमतीत्य॑० च । गुणकोऽच्छ महाशोणं॒० सदानोरां॒० त-
त्वैव॑० च । एकपर्वतकृष्ण॑० क्रमेणेत्यावजन्ते॒० उत्तीर्ण॑०
सरदू॑० रस्य॑० दद्वा॒० पूर्वीच्छ॑० कोशलाम्॒०” भा० स२१८च० ।

एकपलाश॑० एकः पलाशो यस्य । एकपलाशवदृक्षे॒० तत्र भवः॒०
तस्येदं वा गहा॒० छ । एकपलाशीय तत्रभवे॒० तदीये॒० च लि॒०

एकपाटलाम्॒० स्त्री एकं पाटत्वं पुरुषं॒० तपः॒० साधनतया॒० आहारो॒०

यस्माः । हिमवतोमेनायासु तपच्च दुहि-
त्वभेदे एकपर्सा शब्दे मूलं दृश्यं तत्रैव तत्त्वाभन्निरुक्ति-
यथा । “पाठ्लापुषपमेकच्च आदधावेकपाठ्ला” ।

एकप्रातिन् शि० एकः सन् पतति पत-श्चिनि “सहस्रपेति”
 स० । एकाकितया इपतनशीले अतिरात्रयागस्य
 २अहविषेधे न० “एकप्रातीनि ल्वाहान्यतिरात्रा॑”
 आश० श्रौ० १२,६३२ । “चतुर्विंशाभिजिह्वपञ्चहास्या-
 ग्रतादीनि एकप्रातीन्यहास्यानि तानि अतिरात्रयसंस्थानि
 भवन्ति” नाराठ० । इक्षग्भेदे स्तो छोप॑ । “धायाचा-
 त्वैकपाणिनोः” आश० श्रौ० ५,१८,११ । “अग्निर्होता
 ग्टहपतिः स राजेति प्रतिपदेकप्रातिनो पञ्चः” ६,५,६ ।

एकपाद् त्रिं एकः पादोऽस्य अन्यतोऽपि समा० ।
१विष्णौ “चतुरामा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्” विष्णु-
षं०। “एकः पादोऽस्य त्वे कपात् पादोऽस्य विद्वाभूतानोति”
कृते : “विद्ययाहमिदं क्षत्रस्त्रकेकांशेन स्थितो जगत्”
गीतोक्तेष्व् भा०। परमेश्वराभिन्नत्वेन एकपादयुक्तत्वेन वा
२श्रिते च । स च रुद्रभेदः । “अजैकपादाद्विरुद्धोविश्व-
पात्त्वा रेवतः । हरस्य बङ्गरुपय लग्नवक्तव्य चुरेन्द्रः ।
दद्राएकादश प्रोक्ता जयन्तवापराजितः” विष्णुध० अ-
न्यतामानोऽपि रुद्राः सन्ति तुलादानादोत्ते एव पूज्याः ।
अजेतिनामान्तरं तेन एकादशस्य ख्यापूर्तिः अतएव वि-
ष्णुध० “अजनामा महारुदः” इत्यादिना तद्वानसु-
क्तम् “एकपादभिधो विप्र ! ज्ञे हादः स्थादहन् यरम् ।
चक्रं डमरकं चूलं सहरं तदधोवरम् । वर्णं चक्रं
सेष्वदावान् खट्टाङ्गवांशं भस्त्रते । धर्तुर्व शट्टां कपात्तच्च
कौसुरीं तर्ज्जनीश्वरस् । परसुं चक्रमाधत्ते क्रमा-
दामाष्टके करे । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यच्चनः
षदा”इति तत्रैव एकपदोद्यानान्तररुद्रक्तम् ॥२एकपादयुक्ते
त्रिं स्थित्यां छोवि पद्मावः एकपदोति भेदः एक-
पदोश्चेष्टाऽपि ।

एकपाद पु. कर्म०। “एकमात्रवरणे “व्युत्तिष्ठदकपादेन परमं
बोगमात्स्थितः” भा० अनु० १३४०। “उत्तिष्ठदेकपादेन
दृढये विदुर्धर्मभान्” भा० ४० ११८। “एकःपादेऽस्य स-
आसालविधेनित्यत्वात् नान्यजीपः। एकपादयुक्ते २परमे-
चरे। “पादोऽस्य विश्वाभूतानोत्पुक्ते: तस्य सर्वभूतरूपै-
कपादत्वात् वशात्वम् “तत्र शिरियेऽज एकपादः” कथ०
१३, १, ६, २, एकवरणयुक्तमात्रे त्रि० स्तिवृत्ताङ्गत्वात्
ज्ञोऽटापृष्ठा। “द्वार्चीं तर्चीं विश्वाभूतीं दीर्घजिह्वा-

મજિહ્વકામું। તિસ્તનીમેકપાદાચ્છ તિજટામેકલો-
ચનામું” ભા.૦૧૦૨૦૨૯ચ્ચ. “એકપાદાંશ પુરુષાનું કેર-
ચાનું બમણાસિનાં”, ભા.૦ ચ.૦ ૩૦ચ્ચ. સહદેવદિચિષ્ઠ-
દિગ્વિજયે” “એકપાદાંશ તથાહમપશ્યં હારિ વારિતાનું”
૫૦ચ્ચ. । ૪ચદુરમેદે “એકપાદમહોડરૌ” ભા.૦ચા.૦
ચદુરગળનાયામું। એકપાદોઽયલમ્બનતેનાસ્થયથ ચચ્ચ. ।
૫એકપાદમાલાલમ્બકે। “પર્વતારોહણં કૃત્વા એકપાદો
વિભાવદુભુમું। નિરોક્ષેત નિરાહાર જર્ઝ બાઢુઃ કૃતા-
ઝાલિઃ” ભા.૦ચા.૦૧૨૫ચ્ચ.

एकपादिका खी एकः पादोऽवलम्बनत्वेनास्यस्याः ठन् । एक-
पादावलम्बनेन खगानां स्थितिभेदे “अथावलम्बरु क्षणमे-
कपादिकाम तदा निटट्रावपपत्त्वलं खगः” नैय०।

एकपिङ्गु षु० एकं पिङ्गुं नेत्रमस्य । कुवेरे । तस्य क्लूरड-
च्छा पार्वतीदर्शने वासनेत्वस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रस-
चायास्तस्या वरेण्यं पिङ्गुलं वासनेत्वं जातभिति तस्य
तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

“प्रसार्य नयने पूर्वचुम्बिते व्यतोकथत् । शम्भोः
सभीपे का योविदेषा सर्वाङ्गचुन्द्रो । अनया किं तपस्त्वं ?
समापि तपशोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम चौभाग्य
ओरहो भयम् । कृदण्डोलते यात् पुनः पुनरिदं
बदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं याम् वामविलोकनात् ।
अथ देव्यवशीहेवं किमसौ दुष्टापसः । असक्ताईव्या मां
वक्त्रं न्यकुञ्जर्वं के तपः प्रभाम् । असक्ताहित्येनाच्छा पुन-
र्मासेष पश्यति । अस्ययमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्मदः ।
इति देवीगिरं शुल्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः । उमे !
त्वदीवपुत्रोऽयं न च कृरेष चक्षुषा । संपश्यते तपो-
चक्ष्मणः तत्र किन्तव्यधिवर्धयन् । इति देवीं समाभाष्य-
तमीशः पुनरब्रवीत् । वरं ददामि ते वत्त्व ! तपसाऽनेन
तोषितः । निधीनाभिनाथस्त्वं गुहाकानां भवेष्वरः ।
यक्षाणां किवराणाञ्च राजा राजाञ्च सुवत् ! । परिः-
पुरग्रजनानाञ्च सर्वेषां भवदोभवः । मया सर्व्यज्ञे ते नित्यं
दत्त्यामि च तत्त्वान्तिके । अतकां निकषा मित्र ! तत्र प्रीति
विवृद्धयन् । आगच्छ पद्योरसाः पत ते जननो त्वियम् ।
इति दत्त्वा वरानु देवः पुनराह यिः शिवाम् । प्रसादं
कुरु देवेषि ! तपस्त्विन्यकुञ्जे तत्र । देव्युवाच । वंश ! ते
निर्मला भक्तिमे भवत् सर्वदा । भवैकपित्रोनेत्रे च
वामेन स्फुटितेन च । देवदत्तास्तु ये तथं वराच्छन्तु तथैर-
ते । क्वैरो भव नाम्ना त्वं सम रूपेर्विवा एत ! ”एकपि-

क्षुलोऽप्यत्र । एकपिण्डलवर्ष्णनेत्रयुक्तत्वात्तस्य तथात्मम् ।
 एकपिण्ड लिंगः एकसमानः पिण्डः देहः आङ्गदेवपिण्डो या-
 यस्य । सपिण्डे तस्य एकदेहारवदेहकत्वात् दातृत्व-
 भोक्तृत्वात्यन्तरसम्बन्धेनकेपिण्डवच्चादा तथात्मम् । “त-
 यायासुदक्षं कार्यं” लिपुं पिण्डः प्रवस्ते । चतुर्थः संप्र-
 दातैषां पञ्चमोनोपपट्टाते “इति भन्नक्तोः । लेपभाजशुद्धर्था-
 द्याः पिवाद्याः पिण्डभागिनः” इत्युक्ति “जोवति यत्-
 पिण्डदाता स मृतः सन् तदपिण्डभोक्तोव्युक्तो च सप्ता-
 नामेव सपिण्डत्वमिति दायमागतुसारिणः ।

एकपुरुष पु. एकः योऽपि पुरुषः । १पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य
यो उत्तमकं गोतायाम् “यस्मात् ज्ञानमतीतोऽहमनुरागं प्रियं
योत्तमः । यतोऽपि लोके वेदे च प्रवितः पुरुषोत्त-
मः” तस्य च पुरुषवत्तमलयाभितया सर्वदेहे पुरि वा-
सात् । “दा सुपर्णो सयुजा सखाया समानदृशं इत्य-
परिष्वज्ञाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहात्ति अन्योच-
नन्त्रभिवाकशीति” श्रूतै इत्यरुपदेहे वासोक्तेच उत्त-
वस्तम् । २प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यत्तिन् ।
इएकपुरुषाभिते लिः । “तदैकडुरुपं राष्ट्रं विजयाडट-
निर्गमम्” भाग ३, ५, ७, “एकः पुरुषोभोक्ता यत्व । ४ए-
कपुरुषोक्तुं के भोगभेदे तत्त्वायं भेदः प्रपितामहादीनां
व्याख्यां जीविते एकपुरुष एव भोगः व्याह दा०त०
व्यासः “पिता पितामहो यस्य लोकेच प्रपितामहः ।
तत्त्वायां जीवतां भोगोचित्तेयोह्येकपुरुषः” । “युगद्वारे
वर्षाइवेऽपि न त्वं पुरुषिकः प्रपितामहत्त्वं स्वातन्त्र्यात्
तस्यै भोगस्तेन तत्त्वैकपुरुषो भोगः” दाय०त० रकु०
एकपुरुषल(र) ए०एकं पुरुषं दृखं यस्य रस्य वा लः । काङ्क्षे
वादाभेदे । “अथ प्रयाते दाशाहे” प्रावाद्यन्तैकपुरुषक(रा)-
वाः “भा०त्त०दृ०अ०एकपुरुकराः काङ्क्षाः” नोलकरुठः
एकपुरुषा रक्षी एकं पुरुषं यस्माः । इत्यभेदे यस्यैकमात्रं
पुरुषं जायते तत्त्विन् जातित्वेऽपि अज्ञा० टाप ।

एकपृथ्वी युक्तिः । १ एकनिन् प्रस्थे धार्मिकानभेदे माहार्दि
चायुदाचोऽयम् । एकः प्रस्थोऽस्मि । २ एकप्रस्थयुक्ते पूर्वते यु
एकफला(लौ) स्तो एकं फलमस्ताः सुखवोधमते टाप् ।
मा० सते भीष्म । एकमात्रफलके औषधिभेदे

एकमत्त न० एकंभक्तं भोजनं यत्र । स्फुट्युके व्रतमेहे तत्स-
रूपकाचार्दिनिरूपयां कालासाधवीये यथा
“अद्यमत्तनिर्णयः । ब्रह्मपुराणे वैशानरव्रते पश्यते
“प्रतिपद्येकमत्ताशी उभास्ते कपिकामपदः” इति । तत्वादा-

वेकमप्तवत् विविधम् स्त्रान्वसन्याहु सूपवासप्रतिनिधि-
रुपं चेति । तेऽन्धानीसुदाहृतं स्त्रतन्वम् । ततो दं
चिन्त्यते । किञ्च पश्चात्पत्तु तिथिरस्मिन् यहीतव्या ? उत
प्रकारान्तरेष्टेति ? । उपवासवदिति तावत् प्राप्नम् “दैवं
पित्रं” तथा कार्यम्” इति वचनेन उपवासैकभक्तादिकृत-
स्त्रदैवस्त्र विविजितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्त्रा तद्विष्ण-
यदृति गङ्गनीयम् । तत्कालस्य व्याप्तिनिर्णीतित्वात् ।
किञ्च तच्चिन्त्ये कर्मकालव्याप्तवचनस्य पित्राविषय-
त्वे नोपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तद्विष्ण्य इति प्राप्ने व्र-
मः । कर्मकालव्याप्तिरेवात् निर्णयेतुः । कर्मकालस्त-
त्वक्मस्त्ररुपं चेत्युभयं श्वस्त्रपुराणे दर्शितम् । “दिनार्ढ-
समवेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तिमिति प्रोक्त
मतस्तु स्याहिवै हीति” । देवत्तीपि “दिनार्ढसमवेऽ-
तीते भुज्यते नियमेन यत् । एकमक्तं त तत् प्रोक्तं अन्यम्
यासत्त्वेण त्विति” । अत च दिनार्ढसोपरि सार्वद्वृत्त्वं-
परिमिदोस्तत्वः कालः पञ्चधा विभागे सध्याङ्गस्यापरभाग
एकभक्तस्य कालः दिनार्ढतीते सति समन्वलत्वात् ।
अस्तमयात् प्राचीनोऽविष्टोगौणः कालः दिवेष्वय-
हुत्तानात् एवंस्थिते सति सख्यकालव्यापिनी तिथि-
र्यहीतव्या अतएव पश्चात्पुराणम् । “सध्याङ्गव्यापिनी
पाद्मा एकभक्ते सदा तिथिरिति” । बौद्धायनोऽपि
“उदये दूष्पवासस्य नक्षत्रास्तमये तिथिः । सध्याङ्गव्यापिनी
पाद्मा एकभक्तप्रते तिथिरिति” नवात्रोपवासन्यायो
युक्तः । तब पूर्वविद्वायामेऽविशेषशास्त्रपर्यवसानात् ।
हिविधं हि निशेषयास्त्वं तिथिमयुक्तमेकं कनेप्रयुक्तमपरम् ।
तत्र “पौर्वाङ्गिकास्तु तिथयोदैव” इत्यनेन कर्मविषयेण सा-
मान्यशास्त्रेणोत्तरविद्वायां प्राप्न्याम् “उपोष्ट्राः परसंशुक्राः
पराः पूर्वोष्ट्रं संयुताः” इत्यनेन कर्मविषयेण विशेषशास्त्रेण
पूर्वविहिततिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदास्येते
“पूर्वाङ्गिकास्तु तिथय” इति तिथिमात्रसप्तजीव्यप्रवत्तत्वात्
सामान्यशास्त्रम् “प्रतिपत् समुसो जायेति” तिथिविशेषसंपूर्ण-
जीव्य प्रवत्तत्वादिशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि
विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्वायामेवोपवासः सुस्थितः । अत द-
सध्याङ्गव्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अत-
स्तदनुगारेण निर्णयो युज्यते । न तु प्रतिपत्सम्मुच्ची का-
र्येत्यनेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णय-
इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्मोपपत्तेरिति श्रूमः ।
न तु सध्याङ्गव्याप्तिवसपि तिथ्यत्तरेकभक्तविषयत्वेनोप-

पादवित् शक्यम् अतः कर्मविशेषशास्त्रतिविशेषशास्त्र-
स्थयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नम्भ-
द्धं मध्याङ्गव्यापित्वस्तुखलयोः पूर्वविद्वायामापादवित्
शक्यत्वे न विरोधाभावात् । यदा तृत्तरविद्वायामेव म-
ध्याङ्गव्यापित्व तदा विरोध इति चेत् । वाढम् । तथा
पि तिथिविशेषशास्त्रात् कर्मणश्च मधानत्वात् । तस्मादे-
वं विवर्दिष्यैः कर्मकालव्याप्तैऽपि निर्णेतव्यम् । अत्र नि-
र्णेतव्योविषयोभियते । पूर्वेद्युरेव मध्याङ्गव्यापि-
त्वम् परेद्यरेव तदव्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम्
उभयत्र तदव्यापित्वम् उभयत्र साम्ये न तदेकदेशव्यापि-
त्वम् । उभयत्र वैष्णवे ए तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र
प्रथमहितीवयोर्मध्याङ्गव्यापित्वस्तु निर्णयकालम् । हतो-
मे पूर्वविद्वा याज्ञा चुल्यकालव्याप्तोः समत्वे इपै
गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेमोभयत्र सु-
ख्यकालव्याप्तमावैऽपि गौणकालव्याप्तिमात्रपूर्वविद्व-
द्युः । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । यदे त वदा पूर्वे-
द्युर्मध्याङ्गकदेशमधिकं व्याप्तोति तदाधिकगौणकाल-
व्याप्तेच पूर्वेद्युर्याज्ञा । वदा परेद्युर्मध्याङ्गकदेशम-
धिकं व्याप्तोति तदा गौणकालव्याप्तमावैऽपि चुल्य-
कालव्याप्ताधिक्यानुसारेण परेद्युर्याज्ञा ! नन्दस्त्वे व-
स्ततन्त्रै कमक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम् ? । तत्र का-
रुपपत्तिः ? इति चेत् । “पूजाब्रतेषु सर्वत्र मध्याङ्गव्यापिनी
तिथि” । “मध्याङ्गे पूजयेत्प्रेत्यादि” शास्त्रैरङ्गिनः पूजा-
र्हमध्याङ्गे विहितत्वेनाङ्गस्यैकमन्त्रस्यापराङ्गादौ चुल्य-
कालानन्त्रयः । ना भूदोऽशविषये चुल्यःकालः । म-
धानानुसारेण शुण्णश्च नेतव्यत्वात् । यदा स्ततन्त्रै कमक्ते इपि
केनचिद्भिस्तेन सुख्यकालानन्त्रये गौणकालोऽप्यतु-
ज्ञायते तदा किञ्चक्रत्यम् अन्याङ्गे । यत्प्रवासप्रतिनिधि
रूपमेकमक्तं तदुपवासितयौ कार्यं तस्य गौणे ऽप्यतुज्ञान-
त्वात् । अतएव सुमन्तुः “तिथौ यत्प्रवासः स्तादेक
मक्ते इपि सा तथेति” न च ताठशमेव नास्तीति यद्यनीयम् ।
उपवासव्रतं प्रक्रम्य दोगादिना तदशक्तो गुर्वतुज्ञया-
तस्यैकमन्त्रस्य सम्भावितत्वात् । “अदौ तान्यवत्स्त्रानि
आपोमूलं फलम्भयः । इविव्रीद्ध्यग्नकाम्या च गुरोवैवन-
मीषधिभित्वा शास्त्रात्” । “एकमक्तं न नक्तेन तथैवाया-
चित्तेन च” याऽ एकस्थित्वा नाम्यस्थित्वा भक्तः । २नि-
तान्तमक्ते इच्छ्यजिज्ञमक्ते च विऽ “प्रौढ्यान चैकम

‘क्षीष्ट’ मनुः । एकमक्तासु अन्यानासकास्त्ररुद्धासु ।
एकमक्ति स्तो एका अनन्यविषया भक्तिः । १नितान्लभक्तौ
२अनन्यभक्तौ एकमिन् अनन्यमिन् भक्तिरस । २निता-
न्लभक्ति विं “एकमक्तिर्विशिष्टते” गीता ।

एकभूनय एका भूमि रीतिस्तस्तु तामधिक्य नवः ।
 एकरूपाणां बहुनां मध्ये एकस्य यथा प्रदर्शन्नसापि
 तथा प्रश्निर्व्वेदं ज्ञापके न्यायमेदे “सर्वेषामेकरूपाणा-
 मेकसापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्कुर्यादेकरूपाहि ते
 स्तुता:” इत्युक्ते क्षयात्म् ।

एकभार्या स्त्री एकस्वै भार्या । १ अनन्यपतिकायां साम्ब्रां
स्त्रियां “तामेभार्यां परिवादशीरोः” रुचः । “एकभा-
र्यांम् संचोम्” मङ्ग । एका भार्या यस्ते । २ अन्यस्ती
रहिते डुः । एकेन भार्यः । ३ एकभर्त्त्ये त्रिं ।

एकभाव हु० एको भावः । अनन्यविवरे १८०गे २ एकस्त्रभावे
 ३ एकाशये “स्त्रीणश्लोः कुमिलस्य परणस्त्रीणां विशेषतः ।
 यो भवदेकभावेन न स जीवित भावः” इति पञ्चत० ।
 एकस्य भावः दृत० । ४ अभिज्ञये अभेदे “खतेजसा सत्य-
 गुणप्रबाह्यमात्रैकभावेन भजधमहा” भाग ४, ११, १६,
 एकोभावोयस्य । ५ तत्स्त्रभावके त्रिं “वा वै यूँ सोइ-
 नद्यैकभावः” भा० अनु० ७३४४० ।

एकभूत त्रिःब्रह्मेक एको भूतः चूर्ध्वे च रथा०त०स०। १८
कीभूते । एककिन् भूतः। २एकासक्ते च “नियतेनेकभूते०
मनसा धरदर्शभूमः” भा०शा० ४३च्छा०।

एकभूम पु. एका भूमिर्येत व समा० सुध्य०। एकभूमिरख्यस
 अर्थ० अच्च पा०। (एकतला) प्राप्तादभेदे एवं द्विभूम-
 दयोऽपि (दोतला) (तेतला) इत्यादि प्राप्तादभेदे।
 एकमति खी एका मतिः। एकस्यां मतीं “तथा मनुवैभग
 वान् पितामहोयमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मत्यैः”^४, १, २४, ए
 का मतिर्यस्य। एकविषयमतियुक्ते “तैरेकमतिर्भूमत्व
 यज्ञोक्तं शास्त्रसुत्तमसु”भा० शा० ३३७च०। मतिरेक
 त्यस्य एकरूपविषयावलम्बनं विरोतविषयानवलम्बनं त्रु
 तस्य भावः व्यञ्ज। एकमत्य एकविषयज्ञाने विश्वादि
 ज्ञानाभावे च “कैकमत्यं महाधियासु” पुरा०।

एकमुख न० एक सुख प्रधान यत्व । १एकप्रधाने द्यूतादौ
 “द्यूतभेकसुख” कार्यं तस्मरचानकारणात् या० ।
 एकं सुखं द्वारं यत्व । २एकद्वारे मरणप्रभेदे । ‘‘मरणप
 कारवैतत्वं माडसुखं’ याप्युद्दृमुसम्’ पुरा० अस्त्राचलादौ
 एकमरणङ्गपं विहितस् अन्यत तु चर्तुर्मुखमिति भेदः ।

एक सुखमियोदताकारविशेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोन्नतांश्-
विद्वयुक्ते इद्राक्षरुभेदे । तत्फलस्य एकादिच्छेषसुखता
यास्ते उक्ता । तनुस्तु “इद्राक्षसोब्रतं” प्रोक्तं सुखं
पुच्छन्तु निम्नगम्” तन्नशा० स्वकृत्महेश्वरे उक्तम् ।
इद्राक्षश्च विहृतिः । एकवक्त्रादयोऽथत ।

एकमूला स्त्री एकं सूखमस्त्वस्य अच् । एकं सूखमस्याः बहु०
त जातौ छोप् स्थात् । (शालपान) १ शालपरण्योम्
अतस्याच्च वैद्यकम् । २ एकमूलवयुक्ते विं ।

एकयष्टिका स्त्री एका वटिरिवाद्वयी यस्याः ब०क्षप् । (एकमर)
एकावक्त्रोहारभेदे ।

एकयोनि त्रिंश्चका समा योनिर्जातिरसं । १ समानजातौ “एत-
द्विधानं” विक्षेयं विभागमेकयोनिषु” मनुः “समानजा-
तिषु” कुञ्ज० कर्म० । २ एकमित्रुत्पत्तिस्याने स्त्री एका
योनिरुत्पत्तिस्यानं यस्य । ३ समानोत्पत्तिस्यानके त्रिं ।

एकरज्ञ यु० एकं च उत्तया रक्षते केशोनेन रुद्रा-उरुद्ये
करणे क । भृङ्गराजे जटा० । च च केशरक्तनद्रव्यम् ।

एकरम त्रिं । एकोऽनन्यविविवकोरसः रागः अभिप्रायः एको-
भिद्धः स्त्रावो वाऽस्य । १ एकरागे २ एकाभिप्राये इच्छ-
भिद्धस्यामे च “अस्यूलमनश्चहुत्तमदे चैममनन्तरपरम-
वाच्चं प्रशानवनमेकरसम्” इति स्त्रिः “विदेकरसवसुनि
वेदा० । एकोरसोयत । ४ एकरागविवेत्रिं “तपस्येक
रसे रतम्” रामा० । एकोरसोयत्वेन यत । प्राधा-
येन एकरसयुक्ते ५ नाटके न० । “एकएव भवेद्वारी इ-
कारो वीरेण वा । अङ्गोन्यन्ये रसासत्त्वं” इति सा० द०
कलोः नाटकस्य प्राधान्येन इद्राक्षरीररसान्यतरवत्त्वेन
वर्णनीयत्वात्तथात्मम् ।

एकराज् यु० एको राजते क्रिप् । १ सार्वभौमे “हिरण्यकशि-
पूराजद्वजेवमज्ञामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराज्
व्यवित्तत” भाग०७,१,१, “तस्मित् भवेन्द्रभवने महा-
वक्तो महायुरोनिर्जित्तलोकएकराट्” भाग०७,४,
११, “यावदीशो महानुव्याप्तिनाभिमन्यव एकराट्”
भाग० १,१८,६, “एकएव राजते राज-क्रिप् । २ पर-
मेश्वरे तस्मै भासा सर्वस्य भासनात् तस्य तथात्मम् ।
तथा हि “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं” तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति” त्रया “यदादियगतं तेजो जगद्वासयतेऽस्ति-
म् । वद्वन्द्वमिव वज्ञानौ तज्जेजा विद्धि सामकम्”
गीतोक्तोः “अस्ति भाति प्रियं रुपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं तिकं वद्वद्वर्षं सायाहृपं ततो हयम्” इत्युक्ते च

तस्य सर्वेषां भानप्रयोजकत्वात् “एष स्वयंज्योतिरिति
स्त्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशभानत्वात् स्वप्रकाशे अन्यान्मे-
क्षणाच्च तथात्मम् ।

“स वा एष इदा नापश्च हृष्टमेकराट्” भाग० १,५,२०,
एकराज यु० एको राजा ठच्चाऽ । एकमित्रु अद्वैत राजनि
एकरात्र न० एका रात्रिः—निः अच्च संस्थापूर्वकतया रात्रा-
लत्वेऽपि न पुंस्तम् । एकाहोरात्रे । “एकरात्र” तु
नियमद्वातिथिर्वाच्चाः स्तुतः “यत् करोत्तेकरात्रेष्य इव-
क्षीदेवनात् दिनः” । “एकरात्रोपवासश कच्चुं सान्तपनं
स्तुतः “मनुः । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । “कल्पतं त्वे क-
रात्रेष्य” भाग० १,३१,२ । एकरात्रभोजने पर्याप्तम्
ठनु । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्याप्ते त्रिं
“आददीतामभेयाकाददृत्तावेकरात्रिकम्” मनुः ।

एकराशि यु० कर्म० । १ एकमित्रु भेषणादौ राजौ । “एकराशि-
गतौ स्त्रात्मेकर्त्तव्यिष्ये यदा” व्यो० । २ एकमित्रु धान्यादैः
स्त्रूमे च । “एकराशि” पञ्चधा कुरुते” सिंकौ० ।

एकरिक्यित् त्रिं । एकस्य पितृः रिक्यमस्त्वस्य इनि ।
एकपित्रप्रांश्चहरे । “वद्योकरित्यधिनौ स्त्रात्मामौरस्त्वेत्वजौ
सुतो” मनुः । एकं समानं क्रक्यमस्त्वस्य इनि । २ अवि-
भक्ते ३ संस्कृटे च । स्त्रियां छोप् ।

एकरूप त्रिं । एकं समानं रूपमस्य । १ दल्ल्यद्वये “सर्वेषामेक-
रूपाणामेकस्यापि यद्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेव-
रूपाहि ते स्त्राताः” स्त्रिः । कर्मधा० । २ एकमित्रु रूपे ।
“पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्वे करूपेष्य सांकौ० । एक-
रूपस्य भावः अज् । ऐकरूप्य तल्ल्यरूपे न० । त्वयक-
रूपत्व न० तत्, एकरूपता स्त्री तत्वादें ।

एकरूप्य त्रिं । एकस्यात् एकस्या वा आगतः रूप्यप् । १ एकत
आगते । कर्म० २ केवलरजते न० बहु० ३ तद्विति त्रिं ।

एकर्चं पुंन० एका चक्रं च समा० चर्द्वर्चादि । १ एकस्यान्तचि
एका चक्रं यत । २ एकर्चयुक्ते चक्रते न० । “चतुर्दशत्तराण्य-
कर्चानि” शतांश्चा० १०,१,२,८, ३ एकर्चस्तुत्ये देवभेदे “त्वं
चेभ्यः स्वाहा एकर्चेभ्यः स्वाहा” चय० १८,२३,२०,

एकल त्रिं । इण्डिट् एर्गता कला यस्य । १ अनवयने
एकत्रवल्लायते गद्वते ज्ञायते ला-घञ्चर्ये क “सह
सुपेति” स० २ असहाये एकके “अष्व ऊर्ह उदेत्य नैवेदेता
नांस्तमेतैकल एवं सध्ये स्याता” खा० ऽ० ३ “एकबोऽ-
हितीयेनवयतो वा” भा० “जायेत चैकलः प्राणीप्राणीयेत
तर्हक्तः । एकबः चक्रतं भुङ्गेऽन्नोद्याहृष्टमेकच्चः” काशी०

एकमेकत्वं जाति चाक । एकत्वाच्ये “तत्त्वित् वाव किं स एकत्रः उल्लहाश्रमोपवने” भाग ५७१२ ।

एकलव्यु प० निषादराजस्य हिरण्यधरुषः पुत्रे तत्कथा भारते चा० १२४ च० ।

“ततो निषादराजस्य हिरण्यधरुषः सुतः । एकत्रयो महाराज ! द्रोषमभ्याजगाम ह । न स तं प्रतिजयाह नैवादिति विनयन् । शिष्यं धनुषिं धर्मं त्रस्तेषामेवान्वेश्यात् । स तु द्रोषस्य शिरवा पादौ गृह्ण परत्पर ! । अरण्यमनुषं प्राप्त ज्ञात्वा द्रोषं महीमयम् । तत्त्विकाचार्यदत्तिवृष्टे परमामास्तित्वादा । इष्टुत्ते योगमातस्ये परं नियममास्तितः । परवा अद्वयोपेतो दोगेन परमेण च । विमोक्षादानसम्बन्धाने जघुत्वं परमाप्त सः । अथ द्रोषाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्डवाः । रथैर्विनिर्विद्युः सर्वे गृह्णयामरिमह्न ! । तत्रो पकरं गृह्ण नरः कवित्वद्वड्क्या । राजन्तु जगमैकः आममादाय पाण्डवान् । तेषां विरचतां तत्र तत्त्वं कर्मचिकीर्या । च्छा चरन् स वने गटो नैषादिं प्रतिजन्मिवान् । स लक्ष्मस्तदिध्याहा० कृष्णानिनजटाधरम् । नैषादिं च्छा समाजव्यं भवंस्तस्यौ तदनिके । तदा तस्याथ भवतः शुनः सप्त शरान्मुखे । लाघवं दर्शयत्तस्ते सुमोच्च वुगपद्यथा । स तु च्छा शरपूर्णाशः पाण्डवानाजगाम ह । तं ददा पाण्डवा वीराः परं विजयमानाः । चाप्तं शब्दवेचित्वं ददा तत्र परमं तदा । प्रेक्ष्य तं व्रीडितावासन् प्रश्यंसुव रर्चणः । तं ततोऽप्येवमाचार्ये वने वननिवासिनम् । दद्युः पाण्डवा राजत्रस्तनिशं शरान् । न चैनमभ्यजानं क्षे तदा विकलदर्शनम् । अथैनं परिप्रक्षुः को भवान् कथं वेत्युत । एकलव्य उवाच । निषादधिष्ठितेव्वर्त्ता ! हिरण्यधरुषः सुतम् । द्रोषशिष्यवृष्टं मां वित्तं धनुष्वैदृष्टतत्त्वम् । वैशम्यायन उवाच । ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनराग्यं पाण्डवाः । वयाऽन्तं वने सर्वं द्रोषायाच्छ्वरुद्धुतम् । कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्त्रेकलव्यमनुष्ठारन् । रहो द्रोषं समाशाद्य प्रणयादिदंभवेत् । अर्जुन उवाच । तदाह॑ परिरम्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वदः । भवतोको न मे शिष्यस्त्विशिष्टो भविष्यति । अथ कलाकृदिगिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् । अन्योऽस्मि भवतः शिष्यो निषादधिष्ठितेः सुतः । वैशम्यायन उवाच । सुहृत्समित तं द्रोषशिलयित्वा विनिष-

यम् । स अवाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ददर्श भवदिधाहाङ्गं जटिलं चीरवाससम् । एकलव्यं धरुषप्राणिमस्तनमनिशं शरान् । एकलव्यस्तु तं ददा द्रोषमायान्तमनिकात् । अभिगत्योपसंगत्या जगाम शिरसा महीम् । पूजयित्वा ततो द्रोषं विधिवृत्तं च निषादज्ञः । निवेद्य शिष्यमात्मात् तस्यै प्राञ्छिरपतः । ततो द्रोषोऽवृत्तिराजन्त्रेकलव्यमिदं वदः । यदि शिष्योऽस्मि मे वीर ! वेतनं दीयतां मम । एकलव्यस्तु तत्र शुत्वा प्रीयमाणोऽवृत्तिराजिदम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि भगवत्ताज्ञायत भां गुरुः । न हि किञ्चिद्देव्यं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम् । द्रोष उवाच । यद्यव्यं त्वया देयमेकलव्यः प्रयच्छ मे । एकाङ्गृहृद्दित्येति मतं मम । “एकलव्यस्तु तच्छुत्वा वचो द्रोषस्य दारणम् । प्रतिज्ञामात्मानो रक्षन् सत्ये च निवतः सदा । तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः । छित्वा इविचार्यं तं प्रादात् द्रोषावाङ्गुहमात्मनः । ततः शरन्तु नैषादिराजुचिर्विर्वक्षेत । न तथा च स शीघ्रोऽभृत्यवदा पूर्वं वराधिप ! ” । अद्यवृष्टिराजस्य पाचित युवः शुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिवं ३५४० । “शुतदेवात् प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिशृतः । एकलव्योमहाराज ! निषादैः परिर्वितः” अतएवांशवतारे “कृमो च वृपयाईूल ! राजा च नन्मेजय ! ” इत्यप्रकल्प एकलव्यं प्रधत्तेनू कतिच्चित्पारुत्तूर्णगणात् कोखवयादेव राजपूर्णोऽभवत् वित्तौः चा० ६७अध्याये तस्य राजवंशत्वेन राजपूर्णान्तर्गन्तौकिः । “एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्” काद० एकलिङ्गं न० एकं पञ्चकोशसम्बोधे लिङ्गं यत्र । इविदिसाधनं क्षेत्रमेदे “पञ्चकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरभीक्ष्यते । तदेक लिङ्गमास्त्वात् तत्र चिद्विरुद्धमा॒ च्छागमः । एकं लिङ्गं पुंस्त्वादियस्य । २नियतेकलिङ्गे शब्दे सु० । एकं लिङ्गं मिन्द्रियं चक्षुर्यस्य । ३कुवेरे यद्वरत्रां० ।

एकलूप० एकं लुनाति लू० किं दृत० । कविभिर्देत ततः गोत्रे गर्मी० यज्ञ० । एकलव्यं तदोत्तापत्वे पुंस्त्वे बद्धत्वे यजो लुक० एकलूप्येत्विद्यां न लुक० एकलव्यः चित्वः एकवक्त्रा तु० । १वृष्टरभेदे “एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालस्त्रिभः” हरिवं २५३४० । २ एकसुखे ददाचक्षे न० । एकवक्त्रन न० एकमेकत्वैत्यतेः नेत वच-करणे ल्युट० ६८० । व्याकरणोक्ते एकत्वं स्त्वावाचके “इत्रेकयोर्हिंवचनैकवचने” पा० उक्ते स्वादौ तिङ्गादौ च । “एकत्वबोधकाच

सु अमृ ठा डे डसि उत्त डिं इत्येवं रूपाः तिप् सिप्
सिप् ते से इ इत्येवं रूपाश प्रत्ययभेदाः “अथोनेदेक-
दवनेन बहुवचनं व्यवायामेति” शत० ब्रा० १३,५,१,१८ ।
एकवत् अव्य । एकस्येव वति । १ एकताच्चवस्य सहये कार्ये
“नपुंसकमपुंसकेनकवचचान्यतवस्थास्” पा०। शुक्रः पटः
शुक्रा शाटी शुक्रं वस्त्रम् इत्येवं वाक्ये नपुंसकमात्र-
चेचे विकल्पेन एकवत् कार्यविवानात् इदं शुक्रम् इत्यामि-
शुक्रानीति वा” सिंकौ०। २ एकवचनवदिव्येचे ॥ ॥ “एक-
वचनान्वानुहेतैकोहिटे” विष्णुः । “एकवत् एकवचनवत्
यथा स्वान्तरोहेत” आ० त० रघु० । एकेन तत्त्वकि-
वति । ३ एकेन तत्त्वकियायाम् अव्य ।
एकवद्ग्राव पु० एकेन तत्त्वोभावः भवनम् । एकता-
च्चवस्थाशेकवचनान्ताहेमे शब्दनिष्ठे कार्यभेदे ।
एकवर्णं त्रिं । एकोवर्णो रुपं यस । अन्यरूपामिच्छितवर्णं
शुक्रे । एकोवर्णः जातिभेदो वत्त । २ ब्राह्मणादिवर्णविभा-
गशून्ये कलियुगावशेषस्यचोके । “एकवर्णस्तदा चो-
को भविष्यति युगल्लवे” भा० व० ११० च० । वर्णरूपेऽ-
नेन वर्णः एकः वर्णः स्वरूपः वत्त । १ एकस्वरूपे ।
“य एकवर्णं तमसः परम्” (उपासते) भाग० ८,५
१८ । एकवर्णभेदकस्वरूपं ज्ञानम् एकस्वरूपमित्यर्थः ।
ज्ञानभावा० । एकविज्ञ० ४ शुक्रादौ रूपे एकविज्ञ० ५ ब्राह्म-
णादौ जातिभेदे एकविज्ञवचरहेद्देव च । ७ त्रेतवर्णे
दद्वेष्टजातौ च ए० । तमर्हति ठक् । ऐकवर्णिक वसाधारणे
ब्राह्मणवर्णसावाहेऽप्तवर्णसादौ त्रिं । “हिजातीनामृतं
धर्मेण्होकचेवैकवर्णिकः । वज्ञान्यवनदानानि तत्वः साधा-
रणाः सृष्टाः” भा० व० १५० च० । ८ वोजगचितोक्ते
वजातीये तत्त्ववर्णं दद्वेष्ट च ।
एकवर्णसमीकरण न० एकवर्णो तत्त्वरूपो समीक्रियेते
अनेन करणे त्यृट् द्वृत० । वोजगचितोक्ते वीजचतुष्ट्या-
न्नर्गतवीजभेदे अव्यक्तशब्दे तद्विषितप्रकारो दर्शितः “प्रथम-
मेकदक्षर्णसमीकरणं वोजं, हितोयमनेकवर्णसमीकरणं पी-
जम्, यत्वैकवर्णयोद्योर्बहूनां वा दर्गादिगतानां समी-
करणं तत्त्वान्यमाहरणम्, यत्वं भावितस्य तत्त्वावितमिति
वीजचतुष्ट्यं वदन्त्याचार्याः” भास्त्रराचार्यः । असोदा-
हरणम् । “एकस्य रूपलिंशती चहृश्च अन्नादशान्यस्य तु
तत्त्वमूलग्राः । अव्यं तथा रूपशतस्य तस्य तौ तत्त्वग्रन्थितौ
च किमत्वमूलग्रम्” एतद्वायकशब्दे व्याख्यातम् ।
अत तत्त्वमूलसाश्रूपस्यैकविभस्यै षट्संख्यान्वितस्य

समीकरणात् एकवर्णसमीकरणमित्यनुगतार्थं च ।
एकवर्णस्यै रूपो एकवस्थायां यथा तथा वर्णरूपे शब्दप्रतेऽन्या-
वर्ण-करणे च्च २त० गोरा० डीव् । करतात्त्वोरूपे
वादो शब्दरत्ना० । कराभ्यामित्यत्कारणानपेक्षया तदु-
वाद्यवादनात् तथात्वम् ।
एकवर्णिका रूपी एको वर्णो वयः कालोवस्थाः कप् व्यत-इत्यवस् ।
एकवर्णिका रूपीगच्छाम् वैम० एकवर्णभवे त्रिं ।
एकवस्त्व त्रिं । एकं वस्त्रं यस । १ उत्तरोयपत्त्वमूल्ये २ एक-
जातीयवस्थान्विते च एकवासः प्रभृतयोऽप्यत्र । कर्म० ।
एकविज्ञ वस्त्रे उत्तरोयरहितपरिधानमात्रवस्त्रे न० ।
तन्मात्रे ज्ञानिवेदधाम आ० त० गौतमः
“एकवस्त्रे य यत्स्त्रानं च्छव्या विदेन वैत हि । ज्ञातस्तु न
च विशुद्धः ज्ञात् श्रिया च परिहेयते” अतएव “ज्ञानं
तर्पयपर्यन्तं कुर्यादेकेन वाससा” । इति यदि समूलं तदा
प्रोतपर्यपरमिति । तत्र “एकवस्त्रा ज्ञातयः” इत्यादिना
एकवस्त्रविधानात् “एकेन एकजातीयेन इति” वाचस्यति-
मित्रः “येन वाससा ज्ञानं वातं जलस्यस्य तेनेव तर्पयम्”
इति लक्ष्यत्वार्थतः । न च “ज्ञानशाश्वान्तु दातव्यामृ-
दस्तिच्छोविशुद्धे । जलमध्ये तौ यः कवित् हिजातिर्वान-
दुर्बलः । निष्पोङ्गवति तदस्त्रं ज्ञानं तस्य दद्या भवेत्” ।
इति वशिष्टवचने ज्ञानशाश्वामिति तदस्त्रमिति एकवस्त्र-
निर्देशेन च ज्ञानेऽप्येकवस्त्रविधिति वाच्यम् । अत
विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोष्टवस्त्रस्यैव चक्षयेत् प्रकाशनं
स्तुत्तरीयस्य एतदर्थमेकवस्त्रम् । अतएव “वृक्षयेषाध-
रोयवस्त्रं प्रकाश्य” इत्याक्रिकविज्ञानमित्रः । वशिष्टवच-
नैकवाक्यतया “ज्ञातोनाङ्गानि निर्मृत्यात् ज्ञानशाश्वान-
पाश्चिना” इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रे शैव गात्र-
मार्क्षनं निषिध्यते । एतेन “निष्पोऽस्य ज्ञानवस्त्रमिति”
कात्त्वायनवचने एकवस्त्रविज्ञितमिति निरस्त्रम् । अतएव
सर्वत्रैकवस्त्रनिर्देशः” आ० व० १५० रघु० । एवं वैदिक-
कर्मजात्रे एकवस्त्रतानिषेधः उत्तरोयवस्त्रे इति-
एकवाक्य न० एकम् एकार्यं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षिता-
काङ्क्षापूरणेण विशिष्टैकार्यबोधके वाक्यभेदे तत्र हिविधं
पदैकवाक्यं वाक्यं कवाक्यं तत्र वेदा० प० निरूपितं यथा
“एवमर्य वादशक्यानां प्रशंसापरार्थां प्राशस्ये चक्षया,
सोऽरोदीदिव्यादिनन्दर्थवादशक्यानां निन्दितत्वे चक्ष-
या अर्थवादगतपदानां प्राशस्यादिलक्षणाभ्युपगमे एतेन
पदेन वक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं साव-

एवं इच्छये निति प्राशस्त्व रूप पदार्थ प्रत्याकृतवा अर्थ-
वाद पद सुषुदाय स्य पद स्यानीयतया विधिपटेन कवाक्यता
भवतीत्यर्थ वादवाक्यानां पदैकवाक्यता । कतहि वाक्यै
कवाक्यता ? यत्र प्रथेकं भिन्नभिन्न संसर्गप्रतिपादकयोर्धि-
क्षयोराकाङ्क्षादेन महावाक्यार्थे बोधकत्वं यथा “दर्श-
पौर्णमासाभ्यां सर्वकामो यजेत्” इत्यादिवाक्यानां “समि-
धो वज्रिति” इत्यादिवाक्यानां च परस्पराङ्किभावबोधक-
त्वैकवाक्यता । तदक्षम् भट्टपादैः “खार्चबोधे समाप्ता-
नाभाङ्किन्वाद्यपेत्य । वाक्यानामेकवाक्यत्वं” एतम् चं-
हल लायते इति । एकमविसंवादितवा तत्त्वरूपं वा-
क्यम् । चक्रिंवादितया तत्त्वरूपे इवाक्ये च । “अवश्य-
क्तु रूपाणामेकवाक्यं” विष्वुः “रघुः । “एकमविसंवादि-
वाक्यमेकवाक्यम्” भक्षिः ।

एकवाद पु० एकेन हस्तेन धार्यते वाद-कर्मणि अच्च ।
१ उद्दिग्दुम वायो ग्रन्थरत्ना० तस्य कहक्षेन वादमात् तथा-
त्वम् । वादः कथाभेदः एकस्य एकत्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्य
वादः । २ वेदान्तिभिरक्षेन वादभेदे सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वेन-
कत्वस्य प्रतिपादनात्तदादस्य तथात्वम् ।

एकविंशत् स्तो एकाधिका विंशतिः पु० । (एकश) १ संख्या-
भेदे २ तदन्तिते च एकविंशतिव्यवृत्त्यत्र स्तो । एक-
विंशतः एकविंशतेवां पूरणः डृ । एकविंशत् तत्पूर्वस्यापूरणे
स्तो वै कन्तन्वैवार्थे “दश पूर्वान् परान् वंशानामानं
चक्रिंशक्तम्” मनुः । पूरणार्थे छठि वा तमच्छि तद् एक-
विंशत्तम् एकविंशतिम इतिभेदः तत्पूर्वस्यार्थे द्विवा-
चन्नयतो छैप् । तदक्षिण्विक्षिकं यते सहस्रे देवत्यर्थे कन् ।
एकविंशतिक एकविंशदक एकविंशत्यविक्षिकयतादौ द्वद्वाय-
वामोपदारूपेष्य दीयते इत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एक-
विंशत्क दृश्यादिरूपेष्य दीयमानविंशतिके यते । अववेक्ष-
कन् रूपसक्तस्य एकविंशतिसंख्यायां न० । एकविंशति-
र्भवाः परिमाणस्य स्तोमस्य छै । एकविंशति॑ तावनान्वके
स्तोमभेदे एकविंशत्सोभग्ने तिथिः । “शृशनोडिनि-
र्वक्षयः” “विंशतेष्य” वार्त्ति॑ डिनि॑ । एकविंशति॑ एक-
विंशतिसंख्यायुक्ते त्रि॑ त्रियां छैप् । प्रकारे धा एक-
विंशतिभा॑ एकविंशतिप्रकारे अव्य० । एकाधिका विंशतिः
संख्येया छै । तमा० । एकाधिकविंशतिसंख्येवे ।
एकविंशति॑ संख्यातः स्तोमोरूपस्य महर्प स्य वः । एकविंश-
ति॑ एकविंशत्सोमान्विते त्रि॑ त्रियां छैप् । “त्रिद्विती॑
हरस्तादुपधाव्येकविंशतिर्यो परात्” यत्तमा० द३,४,४,१ ।

एकविंशत्सोम षु० कर्म० । एकविंशतिसंख्यपरिमिते
स्तोमभेदे “एकविंशत्सोमेन रूपमो याच्चतुरर्जे”
यत्तमा० १३,५,४,१५, स्तोमस्य सोमादिवागेषु सामगैः
क्रियमाणः पृष्ठादिसंज्ञः सुतिभेदः । एकविंशत्सोमस्य
विद्वितप्रकारः ताल्लभम् त्रा० भा० इर्षितो यथा
“एकविंशत्सोमस्य चतस्रो विद्वत्यः । तत्र सप्तसप्तिन्या-
स्यां प्रथमां विद्वत्यं दर्शयति” भा० । “सप्तम्यो हि-
इहरोति स तिस्त्रिभिस्य तिस्त्रिभिस्य एकया, सप्तम्यो हिह्म-
रोति स एकया स तिस्त्रिभिः स तिस्त्रिभिः, सप्तम्यो हिह्म-
रोति स तिस्त्रिभिस्य एकया स तिस्त्रिभिः, सप्तम्यो कर्वि-
यस्य विद्वतिः” भा० । “अथासैव स्तोमस्य उद्यात्यास्यां
हितीवा॑ विद्वितमाह” भा० । “पञ्चम्यो हिह्मरोति
स तिस्त्रिभिः स एकया स एकया, सप्तम्यो हिह्मरोति स
एकया स तिस्त्रिभिः स तिस्त्रिभिः, नवम्यो हिह्मरोति स ति-
स्त्रिभिः स तिस्त्रिभिस्य तिस्त्रिभिस्य विद्वतिः” भा० ।
“अथासैव स्तोमस्य प्रतिद्वितिर्याम लतीता विद्वतिः प्रद-
र्श्यते” भा० । “नवम्यो हिह्मरोति स तिस्त्रिभिः स तिस्त्रिभिः
स तिस्त्रिभिः, पञ्चम्यो हिह्मरोति स तिस्त्रिभिः स एकया सति-
स्त्रिभिः, प्रतिद्वितिः” भा० । “त्रिद्वित्सोमषद्वृत्य-
प्रतिरूपकत्वात् अस्याः प्रतिद्वितिरिति संक्षा यौगिकी
अथासैव स्तोमस्य स्त्रमास्यां चतुर्वी॑ विद्वत्यं दर्शयति”
भा० । “नवम्यो हिह्मरोति स तिस्त्रिभिः स तिस्त्रिभिः च-
हस्त्रभिः, तिस्त्रिभिः हिह्मरोति स पराचोभिः, नवम्यो हि-
हमरोति स तिस्त्रिभिः स तिस्त्रिभिः स तिस्त्रिभिः स्त्रम्युभवत
चादीप्ता” भा० । “उभयत आद्यान्त्ययोः पर्याययोर्धृ-
नक्षकान्ते त्रिद्वित्स्वाद्यमयतः आदीप्ता त्रिद्वित्स्वान्त्ययो
पतिस्त्रसात् सहोवक्ष्यते रादीप्ता स्त्रम्यी॑ कृषा सध्ये स्त्रूपेतरा
तत्तदाद्यादस्या अव्येका संक्षा । अस्या अपि मध्यमपर्याय-
स्य स्त्रक्षवद्याक्तव्येन च्छन्वकाभ्यामत्यात्मावु” भा० ।
अत्र उद्यतीत्यवृत्ते दर्शितद्वाद्यात्मासुराण एतदर्थेऽदर्शते
एककक्षस्य साम्भः पञ्चम्यो हिह्मरोत्तीयप्रतिह्मरो-
पद्विनिधनास्याः । तत्र हिह्मरोत्तु त्रिभिस्त्रिभिहिह्मरोत्तिः
कर्त्तव्यः “साम्भे साम्भे हिह्मर्युरिति” स्त्रत्वतोक्ते ।
तथा स सप्तम्य इति चतुर्वी॑ सप्त चतुर्वात् हिह्मर्यु-
रित्यर्थः । तत्र एकैकं स्त्रक्ते त्रिरावर्त्तीयम् । तत्तदाद-
स्त्रौ आद्याया हितीयादाया त्रिरभ्यासः । हितीयाहत्तौ
हितीयाया अन्त्याया त्रिरभ्यासः । तत्तदाद्याया

आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः । एवं सप्तसप्तिनो नाम विदुतिः ।
पर्यावरयेऽपि सप्तवैः स्तनवात् तथात्वसु सप्त सप्त इवचः
प्रतिपर्यावै परिभाषमस्यां “शन्तातो दिनि” वाच्ति । दि-
नि हीप् । सप्तसप्तिनोति व्युत्पत्ते रत्न्यसंज्ञा । पञ्चवृ-
चोगात् हिङ्कुर्युरित्यर्थः । तत्र पञ्चानां सध्ये आद्याहत्तौ
आद्याया स्त्रिराधत्तिः । द्वितीयाहत्तौ सप्तर्णेणात् हिङ्कुर्युः
तत्र सध्यमान्त्ययोस्त्रिराधत्तिः । द्वितीयाहत्तौ नवर्णो गात्
हिङ्कुर्युः तत्र च सर्वासां विराधत्तिः इव सुशब्दे कविं प-
स्त्रोमस्य विट्ठिः । पञ्चर्चसप्तर्चनवर्णानां यथोत्तरशु-
ल्कर्माधिक्येन उद्यतीतिसंज्ञाऽन्यथा । नवर्णो गात्
हिङ्कुर्युः तत्राद्याहत्तौ सर्वासां विरभ्यासः । ततः
पञ्चर्णो गात् तम् हिङ्कुर्युः । तातु द्वितीयायाः विरा-
धत्तिः । ततः सप्तर्णेणात् हिङ्कुर्युः । द्वितीयाहत्तौ तातु
आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः । इवं प्रतिद्युतिनाम तस्य
स्त्रोमस्य विदुतिः । नवर्णोगात् हिङ्कुर्युः आद्याहत्तौ
तातु सर्वासां विरभ्यासः । तत्र स्त्रिलक्षणवोगात् हि-
ङ्कुर्युः । द्वितीयाहत्तौ तासां कस्याच्चपि न विरा-
धत्तिः । ततो नवर्णो गात् हिङ्कुर्युः तत्र द्वितीयाहत्तौ
सर्वासां विराधत्तिः । इयमस्य स्त्रोमस्य रुद्रीं नाम
विट्ठिः ततु संज्ञानिभित्तं भाष्ये उक्तम् ।

एकविधि त्रिः एका विधा प्रकारोऽस्य । एकप्रकारे “मा-
तुष्यवैकविधिः समाशुतो भौतिकः सर्वं” सं.का ।

एकविलोचन लि० एकं विलोचनं यस्य इकाण्ये । २८४-
भानहेशमेहे च स च देः दृष्ट्यः । क्रूरमविभागे पदिमो-
त्तरसाधकः । पदिमोत्तरसामिश्रयकम्य एकविष्ठो-
चनमूलिकदीर्घपीडास्यकेयाच् ॥ ३५६८० पु० तस्य वामने
लस्य रुटोनात् तथात्मम् । एकपिङ्गशब्दे विडतिः ।
४८५० के पुंस्त्रो द्वियां जातित्वात् छीव । तस्योभवगोव-
कवत्तेऽपि एकमेव नेत्रेन्द्रियसुभवगोलते बद्धरतोति
तस्य तथात्मम् । एकद्विनादयोद्वा० । ४८५१० । ५० एकस्त्रिय-
ज्ञोचने न० वौद्वमेदैर्हि० । एकमेव ज्ञोचनं नासास्त्रिमेदेन
व्यवधानाद्वित्वेन प्रतीक्षते दृष्ट्याक्रीक्रियते तदेतन्नतस्त्वाम्य
गौत० ४८५२० दृष्ट्योः रुणिङ्गतं यथा
“नैकस्त्रियासास्त्रियविहिते द्वित्वाभिमानांतु” ४८५३० एकमिदं
चतुर्मुखे नासास्त्रियविहितं तस्यान्तौ गृह्णमाणे द्वित्वा-
भिमानं प्रयोजयतः पञ्चविहितस्य दीर्घस्तेव’ ४८५४० । “एक-
विनाये हितोयाविनायाचैकवत्तम्” ४८५५० । “एकस्त्रियपहिते
चोद्दृते वा उच्चुपि द्वितीयमर्तिविहिते चतुर्विवदयइ-

लिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानातुपपत्तिः” ह० “अवयवनाशे-
ऽप्यव्यव्युपलब्धेरहेदः” स्त्र॑ ० “एकविभागे द्वितीयविभागा-
दित्यहेतुः कथात् एतस्य हि कासुचिच्छाहातु किंद्रास्तपच-
भ्यत एव वृक्षः” ह० । “दृष्टालविरोधादप्रतिवेधः” स्त्र॑ ० “न
कारणद्रव्यस्य विभागे कायै द्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्प्रसङ्गात्
बहुज्ञवविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विभागः ।
येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्य-
मानार्थविरोधो दृष्टालविरोधः वृतास्य हि चिरः कपाते
दाववट्टौ नासास्यव्यवहितौ चक्षुः स्याने भेदेन स्त्रोते
भ चैतदेकमिदासास्यव्यवहिते सम्भवति । अथ वैकविनाश-
स्थानियमात् द्वाविमरवर्णै तौ च पृथगावरणोपवातो अ-
हुमीथेते विभिन्नाविति अवपीडनाज्ञकस्य चक्षुषो रश्मि-
विषमसच्चिकर्षस्य भेदादु दृश्यमेद इव गृह्यते तत्त्वं कत्वे
विरुद्धते अवपीडननिष्ठत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मा-
देकस्य व्यवधानातुपपत्तिः” अवपीडनं चिपिटीकरणम् ।

एकवीर पु. कर्मा. वा. एकशब्दस्य पूर्वजिनि । इते उक्तवीरे
 “यस्ते कर्तीरोऽतिरथो विजिग्न्ये” भाग ३.१४० ।
 “गोप्त्वं कर्तीरो नरदेवनाथः” ४.१६.१८ । ईमहावीर
 ‘भाद्रकोऽस्युष्णकटुकस्तोदशातादिनाशकः । चटुलीकटि-
 पृष्ठादिचलपचादिचातकः” इति वैद्यकोक्तगुणवे ४ठस्यमेदे
 वीरैक हन्त्यपि सापुः वस्तुत एकशब्दस्य संस्थापरत्वे
 दीरकः नेत्रपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था ।

एकवीराकल्प ए० एकः प्रधानं वीरः कुबाचारी वस्तः
ताडायाः तारादिविद्यायाः कल्पः उपासनात्मापक
शास्त्रम् । तत्त्वभेदे वत्व वीराचारसेव्यायाः देव्या
रहस्यादिकसुक्तं तत्त्वित् तत्त्वशास्त्रभेदे ।

एकहृष्ट यु० एकोहृष्टोयत । “चतुः क्रोधान्तरे यत्र न हृष्टा-
न्तरमीव्यते । एकहृष्टः स विच्छेयोदेशः सिद्धिप्रदायकः”
इत्यागमोक्ते । देशभेदे । कर्म ० २ एकजिन् हृष्टे ‘एकहृष्टो
पञ्च नौका भवतीति’ सारमहृष्टे ।

एकहृत् स्त्री एकधैर वर्त्यते अजमूलतरयवदेहै इत-भावे किप् ।
 १ एकधार्वत्तने एकाहृतो “एकहृतस्त्रायम्”कात्या० ८,२,
 ३८ । कर्त्तरि किप् । २ एकधा वर्त्तमाने । एकधा
 वर्त्ततेऽत्र आधारे किप् । ४ स्त्रीबोक्ते । “एकोत्तरा-
 जुहोयेकट्टदै स्त्रीं होकएकधैर्वतं स्त्रीं लोकं गमवति”
 शत० भा० १३,२०,१५ ।

एक हृष्ण यु^० “हत्तोऽन्तोयः शशयुः सदाहः करणु लितोऽपावध
भट्टुर्गुर्वत् । नाम्नैकडन्तः परिक्षितोऽसौ” इति स-

सुतोक्ते श्रोगमेदे स च कण्ठगतो सुखरोगमेदः । “सुख-
रोगाः पञ्चविदिः” इत्युपक्रम्य तेषां भये सप्तदश कण्ठमूले
इत्युक्ता “वथ कण्ठगतास्तु रोहिणः पञ्च कण्ठशालूक-
भाविजिह्वो बलयोबलास एकटन्त्रोऽन्तः गतवृत्तीगित्तायुर्ग-
त्विद्विधिर्गत्वैषः स्वरघो मांसतानोविदारी चेति” इति कण्ठ
गतान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने एतम्भवस्त्रसोक्तेस्त्रा-
मुखरोगत्वम् । “एकटन्त्रं तु विच्छाव्य विधिं शोषणमाचरेत्”
चुन्तु । कर्म ० । एकस्थिन् उन्ने शेषकाराशी न ।
एकद्वय उ० कर्म ० । एकस्थिन् उपे तस्य स्वामिनोऽविद्या-
वक्तव्यम् यथा “एकोद्वच्छत्योगावः सप्ताश्च नवदल्लिनः ।
सिंहप्रसूतिका नावः कथिताः स्वामिचातकाः” शुरा०
वड्ड० । शेषकटवयुक्ते लिः “एकद्वच्छत्यस्त्रा जिनो-
वान्” अथ० ४,२२,६० “इमं विशामेकद्वचं क्षणु त्वम्”
अथ० ४,२२,१ ।

एकवेणिं (स्त्री) स्त्री एकीभूता संख्याराभावेन जटावत् संहृतिं
माप्ना वेणी । प्रोषितमन्त्रूकायाः स्त्रियः केशसंख्याराहित्येन
एकोभूततां प्राप्नावां जटाकारावां वेणायाम् । “गण्डा-
भोगात् पतनविषयाभेकवेणीं करेण” मेष० । “एकवेणीम्
एकीभूतां वेणोम्” मङ्गिः । वेणीनां संख्याराभावेन
एकीभूतत्वेन गुम्फितत्वम् “प्रोषितेषु पतित्वद्युवेषि
ताम् गुम्फिनाः शिरसि वेणायोऽभवन्” इति माचे वर्णि-
तम् । “ततः प्रविश्येकवेणीधरा यकुन्नह्न्” शक्त० ।

एकशत न० एकाधिकं शतम् या०त० । शेषकाधिकरणे एक-
मित्रं शतम् । शेषमित्रे यते शतवसंख्यान्विते च । तत
संख्ये ये “विश्वाभित्वस्त्रैवासन् उत्ता एकयतं न्यप!” भाग०
८,१६,१७ । संख्यायाम् “प्रमाणवैश्यं दत्तस्यं ददात् कश्यं
गवाम्” मनुः ततः पूरणे उद्दृतमट्टच । एकशततमः ततपू-
रणे लिः लियां ढीप् । एकशतं प्रतिमाणभेदाम् कन् ।
एकशतकं ततपरिमाणे लिः । अवयवे कन् । एकशतकं
ततसंख्यावां न० । प्रकारे धात् । एकशतधा एकशत-
प्रकारे अव्य० वीसार्थे कारकार्थेन्द्रेः शस् । एकशतस्
एकशतभेदकशतमित्याद्यैः अव्य० ।

एकशफ उ० एकं शकं खुरो वस्य । एकस्त्रुत्युक्ते खरादी
ते च “खोट्वोऽद्यतरो गारः शरभशमरी तथा । एते च-
क्षफाः चतुः । इत्युपञ्चनव्यान् यम्भून्” भा०३,१०,२२
उक्ताः । “चतुर्विकं चैक्षफं न जातु विषमं भजेत्” मनुः
अविकेयमध्ये “मद्य” नीकीज्ञ लाक्षात् सर्वांश्चक्षफां-
क्षयः” मनुः अभक्षणमध्ये “वर्णिदिट्टं चैक्षफान् दिट्टि-

भम् विर्जर्जेत्” मनुः “कार्यासकीटजोस्यानां हिशकैक्षफस्य
च” “एकशफो वा एष पशुर्यदशः” शत० ब्रा० ७,५,२,
२३ । “इमं सा हिंसीरेक्षफं पशुं कनिकदं वाजिनं
वाजिनेत्” यजु० १३,४८ “एकविंशत्यास्त्रुतेक्षफाः पशु-
वोऽस्त्रुत्यन् वहणोऽधिपतिरासीत्” यजु० १४,१० ।
“एकविंशत्यास्त्रुतेभिः । दशहस्या अङ्गुत्थः दश पाद्याः
वात्मैकविंशत्यो नैतदस्त्रुतेक्षफाः पशुवोऽस्त्रुत्यनैक्ष-
फाः पशुवोऽस्त्रुत्यन् वहणोऽधिपतिरासीत्” शत० ब्रा०
८,४,१६ । एकशफमांसगुणाः “द्व०हस्यं मांस औरवं
पित्तज्ञेश्वाहं गुरु । मेदः पुक्कोऽव्वं दृष्ट्यमौरव्वं सहशं गुणैः
औरव्वं तसं लवणं मांसमेक्षफोऽव्वं” चुन्तते उक्ताः ।

एकशास्त्रं लिः । एका तस्या शास्त्रा वेदशास्त्रा वस्य । द्व०हस्य-
शास्त्रे “एकाशास्त्रोऽव्वोदसो गत्त्वीतशोपनायितः” स्तृ-
तिः । एका शास्त्रा वस्य । एकशास्त्रके २ वृत्ते च । ततः
गहादि० भवादौ च । एकशास्त्रोय तद्वादौ लिः ।

एकशाला० स्त्री कर्म ० । एकसां शालायाम् । चेत ठन् । ए-
कशालिक वा ठक् ऐकशालिक तत्सद्वशे लिः ।

एकशितिपाद० उ० एकः यितिः लिः पादोऽस्य । अव्वमेदे ।
स च अश्वमेधे वहणदेवत्वः पशुः । “वाद्याः लिः ए-
कशितिपादपेत्वा” यजु० २८,५८ । अस्य शक्तारोद्या-
दि० आद्युदात्ता । तदग्ये इतन्तपाठात् नि० अन्तलोपः ।

एकशुद्गः लिः । एकं शुद्गं मङ्गर्णयं वस्य । (एकशुद्गो)
“ब्रोच्चभेदे “प्रश्नृश्वतोस्त्विनोरेकशुद्गाः प्रत्यन्तीरोष-
धीरावदामि” अथ० ८,७,४,

एकशृङ्गः उ० एकमेकत्वं शृङ्गः प्रधान्यमत्त । एकत्वस्त्रभावे
१विष्णौ लिका० १२ पितृव्याप्तेदे । “पितृव्याप्तेदे व्याप्ते गणान् वि-
द्वि भुप्रवै पुरवर्बम् ! । मूर्त्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयवा-
यशरीरित्यः । वैराजाव भवाभागा अन्तिवात्ताव
भारत ! । गाह॑पत्या नाकचराः पितृलोकविश्रुताः ।
सोमपा॑ एकशुद्गाच चतुर्वेदकलास्थाः । इते चतुर्वृष्णेषु
पूज्यन्ते पितरो व्यप ! । एतैशाप्यायितैः पूर्व्यं सोमवा-
प्यावते युनः” भा०८० ११६० । शुद्गदेवमहिष्याम्
स्त्री । शुद्गयद्वस्य प्राधान्यवाचकतया अस्त्राहवाचित्वात्
न छीव । “तवैव वंशे वा दत्ता शुक्लस भविष्यते प्रिया ।
एकशुद्गेति विश्वाता शास्त्रीनां कोर्त्तिवर्दिनी॒” हरिदं०
११८० । एकं शुद्गं पितृरमस्य । ४ एकशिते पर्वते
पु० । एकं शुद्गमस्य । ५ एकशुद्गुके पशु इङ्गो०
स्त्रियां ढीप् ।

एकग्रेप पु० एक; गेमोमूलभस्य । (एकग्रिकड़युक्त) एकमूले इत्तमेदे
एकग्रेप पु० एक; शिष्टतेऽन्योल्युप्यते यत्र शिष्ट-आधारे
वज् । “सरूपाणःभेकशेष एकविभक्तौ” इत्यादिना पा० उक्ते
हत्तिमेदे । अस्य समासत्वदभावै सत्तमेदेन सरलाया-
मस्याभिर्दर्शतौ यथा सरूपाणां समानार्थानां समानानु-
पूर्वीकाणां च सध्ये एक एव शिष्टमाणस्तत्त्वस्त्रिय-
व्यक्तिबोधकः” तत्र अपरांशोलुप्यते धूति बोध्यम् । अय-
च्छैकग्रेपः “प्रत्यर्थशब्दनिवेशः” इति मते व्यक्तिमेदापेक्षया
इत्तमपाप्नौ तदपवादकः । एव च सुवृत्तप्रसः पूर्वमेवोत्प-
द्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वयाधकरत्येके । सुवृत्तप्रत्यनन्तर-
सुवृत्तप्रद्यत इत्यत्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्व-
नास्तोत्तिः कृत्तिः लक्ष्मित्तसमासैकग्रेपेत्यादित्तमेदगणने
पृथक्विहैशस्त्रया च समासत्वाभावेन पन्थानाविलिख न-
समासान्त इति एकपक्षः । अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गो-
वजीवद्वय्यायेन हत्तिमेदगणने पृथग्यहयं समासान्ताभा-
वश तत्त्वद्वये एकग्रेपभिन्नत्वेन निवेशनाद्येति पक्षान्तरम् ।
“विरूपाणामपि समानार्थानामिति” वार्त्ति० वटश-
कवृत्तश वटौ कल्पसौ या । तथा च समानानुपूर्वीकाणां
भिन्नात्पूर्वीकाणाच्च समानार्थानामेकग्रेपः । स प्रकारा-
न्तरेष्व इदिविः समानार्थकानां भिन्नार्थकानाच्चेति
भेदात् । तत्र वटौ इत्यादौ समानार्थकानामेकग्रेपः ।
भिन्नार्थकैकग्रेपः यथा पितरौ च चूर्णरौ भ्रातरावित्यादि ।
एकः प्रधानं शेषोऽन्तः । २एकान्ते पु० बड़० । अतिथ-
यिते त्रिं । “कृत्तिःत्तसमासैकग्रेपस । नाद्यन्तधातवः
दत्तयः पञ्च” विं कौ० ।

एकश्रुति विं० एका न्युर्यस्य । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम-
विभागेनैकस्त्रवण्यायोज्ञारिते शब्दभेदे कर्म ० २ तद्यैक-
स्त्रवृत्तौ स्तो । कुलकुले कश्चुतिभंवतीति पा० उक्त-
यथा ‘एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ’ पा० दूरात् सम्बुद्धौ
वाक्यमेकश्रुति स्थात् । उदानाद्यपवादः । ‘यज्ञकर्मण्यजप-
न्यूङ्गासामसु’ पा० यज्ञक्रियायायां सत्त्वं एकश्रुतिः स्थात्
नपादीन् वर्ज्जयित्वा । यज्ञेत्युक्तौः स्याध्यायकाले य-
थोक्तस्त्ररा; प्रयोगाभ्याः । जपोनाम उपांशुप्रयोगः ।
यथा जपे निष्पन्नस्य । न्यूङ्गानाम घोड्य ओकारा;
सामानि गोतयः । एषु यथोक्तस्त्ररा नैकश्रुतिरिति बो-
ध्यम् । “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” पा० यज्ञकर्मण्य
वषट्पद्व उदात्तो वा स्थात् पचे एकश्रुतिः । “विभाषा
कृन्दसि” पा० व्यवस्थाविकल्पः उंहितायां यथोक्त

खराः ब्राह्मणे त एकशुर्तिर्वहृचानाम् अन्ये पान्तु यथा-
सम्प्रदायात् व्यवस्था । चसापत्रादः । “न सुब्रह्मण्यायां
खरितस्य द्वितीयं” पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे “वत्त
कर्मणोति” “विभाषा क्लन्द्मीति” मास्त्रा एकशुर्ति न
स्थात् खरितस्योदात्तव खात् । “खरितात् संहिता-
यामतुदात्तानाम्” पा० खरितात् परेषामतुदा-
त्तानामामेकशुर्ति: स्थात् एकशुर्तेरेव प्रचयनाम्” चि०
कौ० । एकशुर्तेभावः अज् ऐकशुर्तु “उदात्ताहुदा-
त्तस्त्वरितानां परः सदिकर्ष ऐकशुर्त्यम्” आश० चौ०
१,२,६ उक्ते उज्जारणभेदे “उदात्ताहुदात्तस्त्वरिताना-
मभिव्यक्त्वा ये प्रयत्ना आयामविश्वम्भाक्षेपास्त्रे पामन्तम-
स्त्रैकस्यैवात्यन्तस्त्विकपैषासजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन यद-
ज्ञारणं तदैकशुर्त्यम्” नारा० । कतिचिद्वच उक्ता “ता एक-
शुर्तिसन्ततमनुब्रुयात्” आश० चौ० १,२,८ । एका
शुर्तिः कर्णो यत् । त्रिव्यवहारे भुजकोटिवर्गयोगस्य मूल-
मितकर्णयुक्ते त्रिकोणादौ इक्षेवे ४एकर्णयुक्ते त्रि० ।
एका शुर्तिर्वेदः कर्ण० । एकश्चिन् ५वेदवाक्ये । “उभयो-
रेकशुर्तिमूलकत्वादिति” स्फुतिनिवन्तेषु भूरिप्रयोगः ।
एकघट त्रि० एकघच्छाः पूरणः छट् संख्यापूर्वकत्वात् छटि
न तमट् । एकघटिपूरणे यत्संख्या एकघटिः पूर्वते
तत्संख्यान्विते श्वियां ढीप् । एकघच्छा युतं शतार्दि
छट् चुष्व० । २एकघच्छा युते यते सहस्रे च तेन स्त्रयं
कविकल्पद्वये उक्तम् “इति स्फुतः सप्तदशच्छा षट्-
कोनघटया” । पा० सते हु नाल छट् तेन दशान्तात्
शदनात् विंशतेच तदस्त्रिभिकमित्यर्थे छटोविधानादिति
भेदः । तेन तन्नाते एकघटिरस्त्वयाधिकतया वर्ण० चच्च० ।
तेन तद्दृष्टप्रिच्छिः खरे भेदः । दृदन्त्ववधेयम् वेषाम् अच्च-
प्रस्त्रयेन न दृष्टिक्षिप्तेषामेव स्फुतकृता दशान्तस्य
शदनस्य विंशतेच यहस्यं लतम् घटिसप्तत्ययीतिगवत्य
नानां सु अच्चप्रत्ययेनैव तदूपूषिद्वै न तेषां यहस्यमिति ।
एवमेकसप्ततादयोऽपि तत्संख्यापूरणे त्रि० तत्संख्या-
धिके यते सहस्रे च न० । एकघच्छादिपरमाणमेषां छ ।
एकघटेषुकसप्ततादित तत्संख्यामिते त्रि० एकघच्छादि-
च्छिकमस्तिर्वतु यते सहस्रे वा कतु एकघटिकैसप्ततिकादि-
तत्संख्याधिके, यते सहस्रे च । अवयवे कनू । एक-
घटिकैकसप्ततिकादयस्तत्संख्यायां न० ।

यतः ब्रा० १४.६, ३.६ । “याखल्कैका सभा जगदातिका
सा त्वदातिकैवेति खमेकसभमसीति” भा० ।

एकसर्गं पुः एक एकविषयः सर्गः चित्तशक्तिः यत्र । १एकाये
एकताने एकमात्रासक्तिचित्ते व्यमरः । कर्मणा२एकस्त्रैषी पुः
एकसूत्रं पुः एकं सूत्रं वाटनसंधनं यत्र । डमरुद्धपे वाटे
शब्दरत्नाः । तस्य एकसूत्रवेदनेन वाटनात तथात्वम् ।

एकस्य त्रिं० एकस्मिन् तिष्ठति स्था-क उत० । एकवस्थिते
 “एकस्यसौर्दर्घदिव्ययेत्” कुमा० । “तान्ये कस्यानि स-
 वाणि ततस्त्र प्रतिपत्यसे” भा० व० ३७ अ० । ‘हन्तै-
 कस्य’ कचिदपि न ते चण्डि ! सादश्यमस्ति’ सेव० ।
 स्था-क उत० । एकस्यतादयोऽप्यत्रिं० ।

एकहंस भ० एकः अे तो हङ्सोऽत । सरोभेदं हमे तीर्थभेदे
“एकहंसे नरः स्त्रात्मा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं
समाप्ताय तीर्थसेवो नराधिष्य ! । पुण्डरीकमवाप्रीति कृत-
शौचो भयेच्च सः” भा० ब० ८३ अ० । “हन्ति गच्छति
जायदायस्या इहलोकपरलोकौ वा हङ्सः कर्म । १३३३ ।
“शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्यमयः पौरुष एकहंसः”
“स रेयते अस्तो यत्र कामः हिरण्यमयः पौरुष एक
हंसः” शत० बा० १४,७,१, १२,१३ । “शुक्रं शुक्रं-
ब्रदोतिष्ठदिन्द्रयादिमात्राखूपं गटहोत्वा पुनः स्वप्नहे-
तुकर्मोपरमानन्तरं जायद्वोगच्छतुकर्मणा जागरितं स्या-
नमागच्छति हिरण्यमयैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः
पुरुषेऽत स्वायै च्यण् एकहंसः एकशासौ हसव्येत्येकहंसः
एक एव जायत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति
हिनस्तोति वा एकहंसः” भा० जीवस्त्रोपाविकृतजाय-
दायस्याभिन् किञ्चिदिकतत्वमिति द्योतनार्थसेकत्व-
विशेषणम् ।

एक हायनी स्त्री एक हायनो वयोमानं यस्याः डे प् । एक-
वर्षवयस्यायां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्ये
पशुमाले त्रिं । “अजमेषावनड़वाह” सरं चैवैकहाय-
नम् भवतः । ३ एकार्षत्पचे धान्यादौ त्रिं । तत्र वयो-
वाचित्वाभावेन स्त्रियां न डेविति भेदः एकहायना इत्येव
एका स्त्री सर्वत्र अभिन्नत्वे न स्थितायां । इदमायाम् “एका सा-
त पृथक्त्वे न विना सर्वत्र विशुद्धा । यथा त व्यज्यते य-
र्थिर्विचित्रैः स्थिटिकोमणिः । तथा गुणवशाद्वी नानाभावेषु
वर्णर्थते” देवीषु ॥४५॥ । २ द्वितीयरहितस्थित्याम् “एक-
वाह जगत्यत्र का दितीया समापरा:” देवीमा ॥ ३ ए-
कत्वाचित्तस्थित्या ये “अजामेकां छोहितशुक्लबणां त्रिः

प्रजाः सूजमानां सरुपाः” इति श्रुतिः “एका सुभित्वा
सह लक्षणेनेति” भद्रिः । पुत्रयोरेकत्रोत्पत्तिकथनार्थमे-
केति विशेषणम् । अच्यु तु एव विष्णु कायति अभिरक्षते
कै-क अलुक् स्थ० । विष्णुरतेत्यर्थमाङ्गसे न ४तदर्थे त्रिं० ।
एकाकिन् त्रिं० एक+असहाये पक्षे आकिनि । सजार्तय-
सहचररहिते “एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्”
देवीमाऽ । अब हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वे-
ऽपि न क्षतिः । असहायत्वम् एकजातीयक्रियाकरणे
अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सह-
चरत्वाभावात् नानुपपत्तिः । तत्वान्यत्रः प्रकृत्यर्थसंख्या-
न्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन ‘एकाकिनोऽपि परितः पौर-
षयक्ता इत्’ साधे प्रत्येकसेकत्वसंख्यान्वितानां राम-
दण्डाणोऽवशानामन्यासहायत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः ।
“एकाकी चिन्नयेद्वित्यं विविक्ते हितमाल्मनः । एकाकी
चिन्नयानोहि परं व्रेयोऽपिगच्छति” मतुः । “एका-
किना चात्ययिके” मतुः । स्त्रियां छीप् । “एकाकिन्यपि
यामि सत्त्वरमतः स्त्रोतस्तमालादलभम्” साठ० द० ।

एकाच्च ए० एकमत्ति यस चतुर्था० । १काके० । २काये०
त्रिं० । स्त्रियां ढोप० । काकसंय यथा तथात्वं तयोक्तं
रामा० अ० का० १०५ अ० यथा
“एवस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः । अध्यगच्छद्-
द्वयोरत्म्भुत्यागमेकस्य परिष्ठितः । शोऽब्रवीद्राघवं काको
नेत्रमेकं त्वजाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसा-
दाच्चराधिप ! रामाद्वात्मेकं तत् (इषोकास्थम्) काक-
नेत्रमयात्यत् ॥” । तज्जातीभवादन्येषामपि तथात्वम् ।
एकनेत्रादयोऽप्यभयव । स्त्रियासुभयार्थे टाप०

एकाच्चर न० एकमहितीयमच्चरम् । १एकमात्रवर्णे “एकाच्च-
रद्वप्पहराणेव प्रथमं वदनु कुमारो वदति” शत० छा०
११, १६, ४ । २एकस्त्रवर्णे ““एकाच्चरात् क्षतोजातेः सप्र-
स्याच्च न तौ स्मृतौ” व्या० का० चोमित्ये काच्चरस्त्रांथेहपा-
सीत” छा० उ० । “एकाच्चरं परं ब्रह्म इति” मनः ।
“एकाच्चरम् चोद्धारः” कुक्ष० । चोद्धारस्य हिरण्यत्वे इपि
एकस्त्रवर्णवच्चात् एकाच्चरत्वम् । अदाच्चराऽनुषु ब दी
स्त्रवर्णेनवाच्चरत्वव्यवहारात् स्त्रवर्णमहत्त्वार्थं केवल-
व्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अहुचार्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे
क्षरस्याभावात् अक्षरत्वम् । एकमक्षरं यत्र । ३एकाच्चर-
युक्ते लिं ख्तियां गौरा० ही॒ष । “शिरो मे काँडिका
पात्र क्षीड्कारेकाच्चरी परा” इष्टामाकर्त्तव्यम् ।

एकागार न० एकमसहायमगारम् । हितोयजनामधिति
रहे तत्प्रयोगतमस्य उज् एकागारक औरे लिं०
स्थितां जोप् “केनचित् हस्तशतैवागार्तकेष” दशकुमा० ।
चोरादन्यत्र हइत्वात् क । एकागारीय स्थादो लिं० ।
एकाय लिं० एकमयं विषवदप्रथमता वस्य । १विषयान्तरव्या-
दत्तेकमात्रविषवदकविच्छितिके २विषेपरहितज्ञाने च ।
“मनुभेकायमासीनमभिगम्य महर्षेवः” महुः । स्वार्थे चत् ।
ऐकाय अत्रार्थे लिं० । तस्य भावः व्यञ् ऐकायत्र तद्वावेन०
“मनस्वेन्द्रयाणां चाचायप्र” विशितं तपः” भा०
८०२५ अ० । ‘तद्वितीनवर्णयाणां संसदनुसुखो बहौ’
रहु० । तत् एकायता ल्ली, त्वं एकायत्व न० तत्रार्थे ।
एकायता च वित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावलम्ब
नद्यपर्वत्यन्तः । एकविषयकधारावाहिकार्तिरूपः
व च त्रिगुणात्मकस्य वित्तस्य संसद्युक्तोरेके रजोगुण
वातविक्षेपाभावात् तमोगुणकृततन्मादभावात् उद्देति ।
तत्र बाह्याभ्यन्तरकारणाण्युक्तानि” पात० रु०
भाष्यविवरणेषु वचा “वस्य वित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण
परिकर्म विहीयते, तत्कर्म? भा० ।
“मैत्रीकरणं च देतोमेकार्थं चुच्छुःसुगत्यापुण्यविषया-
यं भावनातवित्तप्रवादनम्” रु० ।
“तत्र सर्वे प्राचिवद् सुचुपूर्वोगपक्षेषु मैत्रीं भावयेत्
इः चितेषु कषणाम्, पुण्यात्मकेषु चृदताम्, अपु-
ण्यात्मकेषु प्रेषाम् । एवमस्य भावयतः शुक्लः धर्माडप्रजायते
तत्रित्येति प्रसीदति प्रश्नमेकायं स्थितिपदं लभते”भा० ।
“अपरिकर्त्तिर्तमनुसोद्धवादिभितः वित्तप्रतिपायसमन्त्य-
हत्यादात् वित्तप्रवादनोपायानस्त्रवादिविरोधिनः प्रति-
पादवित्तप्रकमते-यस्य, -वित्तस्यावस्थितस्येदमिति । मै-
त्रीकरणेत्वादि प्रश्नादात्मनम् । चुच्छितेषु मैत्रीं सौहाइं
भावयत रीढ़काङ्क्षयं विवर्तते वित्तस्य । इः चितेषु च कषणामानीव परचित् इः स्वप्रहाणेच्चां भा-
वतः परापकारविक्षीर्णकाङ्क्षयं चेतसोनिवर्तते ।
शुक्लशीलेषु प्राचिवद् चुदितां इदं भावयतः अस्याकालुङ्घ-
येततो विवर्तते । अइरवयीलेषु चोपेतां भाष्यस्य
भावयतो धर्माडप्रजाङ्क्षयं चेतसोनिवर्तते । तत्रास्य रा-
जसतामसधर्मविनिरूपी सात्त्विकः शुक्लोधर्म उपजायते ।
सत्त्वोकर्मसम्बद्धः सम्भवति । वृत्तिनिरोधप्रयो वस्य प्र-
सादस्याभाव्याचित्सं मैत्रीदति प्रश्नदर्शक वित्तस्याणेभ्य
उपजायेभ्यः एकायं स्थितिपदं लभते । असत्वां पुनर्मैत्र्या-

दिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कदम्बे-तानिदार्जे
स्थित्युपायानाह” वाचस्पतिविवरणम् ।
“प्रच्छर्वनविधारणाभ्यां वा प्राणाश्च” रु० ।
“कोठ्रस्य वायोनौसिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वस्तु
प्रच्छर्वनं, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा वस्तुः स्थितिं
संप्रसादयेत्” भा० ।
“दाश्वद्वे वल्लमाण्योपायान्तरामेत्ती विकल्पार्थो च, मैत्रा
दिभावनामेत्या तया सह सुच्छयात् । प्रच्छर्वनं वि-
धायोति-कोठ्रस्येति । प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहि-
तात् येन कोठ्रोदायुनौसिकापुटाभ्यां शर्नेच्चते । वि-
धारणं विधायोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य
कोठ्रस्य वायोर्यदायामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा-
प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छर्वनविधारणाभ्यां वायोर्लघुत-
शरीरस्य वस्तुः स्थितिपदं लभते । अत्र चोत्तरस्त्रवगतात्
स्थितिनिवन्धनोतिपदात् स्थितियह्यमाक्षय सम्बन्धदेवि-
द्यर्थप्राप्तेन सम्बन्धनीयोः” विं० । “स्थित्युपायान्तरमाह” भा० ।
“विषयती वा प्रदर्शनतुपन्ना वस्तुः स्थितिनि वन्धनो” रु० ।
“मासिकाये धारयतोऽस्य या दिव्यगम्बसंवित्ता गम्ब-
प्रदर्शनः, जिह्वाये रसंवित्, तालुनि इपर्वंवित्, जिह्वा-
मध्ये सूर्यसंवित्, जिह्वामूले शब्दसंवित्, इत्येताः प्रद-
र्शन्य उत्पन्नाचित्तं स्थितौ निवधुनि संशयं विश्वमन्ति
समाविप्रवादायाच्च द्वारीभवनीति” भा० ।
“व्याचष्टे-मासिकाये धारयत इति । धारणाध्यान-
समाधीनु कुरुतस्तत्त्वात् या दिव्यगम्बसंवित् साक्षात्-
कारः एवमन्वास्त्रपि प्रदर्शनिषु योग्यम् । एतद्वागमात्
प्रवेत्यन्यं नोपपत्तिः” विवरणम् ।
तत्र सामान्यकारणच्च शौचमेव तत्रोक्तम् “शौचात् खाङ्गज-
योजुषुष्टुपररेषं र्थं” रु० “सत्येषुद्वैमनस्यैकायप्रेत्त्रि-
यज्ययात्मदर्शनयोग्यतानि च” रु० । “शुक्लः वस्त्रगुद्धिसतः
शौमसद्यं तत्र एकायं तत्र इन्द्रियजयत्वात्मदर्शनयोग्यत-
वुद्धिसत्यस्य भवतीति एतत् शौचस्यैर्यादधिगम्यते” भा० ।
तत्राय रु० वाद्यशौचस्त्रवकं द्वितीयन्त आलनशौच-
स्त्रवकम् “वित्तमवानां लालने वित्तममलं भवति वैमलायात्
शौमसद्यं लक्ष्यता लक्ष्यत्वादेकायप्र ततो भवेत्यादिन्द्रि-
यादां जयस्तत्त्वायादात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण
आलनशौचस्य कवचकम् । एतच्च विवरणे स्थितम् एका-
यताया व्याविभावे यथा समाधिलाभन्तवा तत्रैकोक्तम्
“दर्शयतेकाय तयोः ल्योदयौ वित्तस्य समाधिपरिषामः”

स्त्र० ‘सर्वार्थता चित्तधर्मः एकायता च चित्तधर्मं सर्वार्थतायाः क्षयस्तरोभाव इत्यर्थः एकायताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः स्त्रीर्धमित्रेनाशुगत चित्तं तदिदं चित्तसपायोपजनयोः स्त्रामूलयोर्धर्मयोरतुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः’ भा० ।

“संप्रत्तातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति । सर्वार्थेऽर्थाद् । विक्षिप्तात सर्वार्थता । सच्च विनश्चतीति आवस्तरोभावः, नासदृपदगत इति उदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्वार्थतैकायतयोः धर्मयोः यौ अपायो-पजनौ सर्वार्थताया अपायः एकायताया उपजनस्तयोरतुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वोपरीमूलसाध्यभानु समाधिविशेषणं भवतीति” वा० विवरणम् ।

“ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्येकायता परिणामः” स्त्र० ।

‘समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्त्वदगतिः उदितः समाधिचित्तभूयोरतुगतं पुनश्चयैव आ समाधिवेषादिति । स तुल्ययः धर्मिण्यचित्तस्येकायता परिणामः’ भा० ।

“पुनः समाधेः पूर्वोपरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावृतोत्तरवर्त्तमानौ तस्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकायतायान्तु इयोः सादृशं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथैवैकायप्रस्ताविभाव असमाधिभ्वेषात् । असमाधिभ्वेषादिति” । वा० विवरणम् ।

एकायता लिं० एकमयत्र यस्य । एकतावे एकावलम्बने । एकाङ्गं उ० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । यहस्ये-

अविद्यन्द्राङ्गे इवधयहे विका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्त्र० । २चन्दने न० हारा० । कर्मधा० । ३एकविद्यां न० ।

अयोकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिक्कामि च सुकृष्टिते”भा० अनु० ८२ अ०३५० छाङ्गे मक्कके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतं

प्राप्तयोः ४दम्पयोः कमेण पुंस्त्र० । स्त्रियां डीप् ।

एकाग्रह उ० एकमण्डुः दृष्टयमस्य । अश्वमेदेव्यवृश्वद्वेषितिः एकामन् उ० कर्मर्थ० । १एकविद्यामनि । एक आका खरुमम्

ख्लावेवा वा यस्य । २एकस्त्रहये ३एकस्त्रावे विं० स्त्रियां वा डाप् । एकोऽसहाय आका वस्त्र । ४असहायामनि

विं० । “नार्थन्युनैर्नवगण्येतेकामभिरसाधनैः” भा० व० ८२ अ० १०४० । तस्यभावः अन्य । एकामन् तदुभावे न० ।

“अश्वोधरवेकाम्प्रमानन्दमहुसन्तेतम्” भा० ४,१२,८ ।

“वर्गस्तर्गापर्वर्गाणां प्रायेण्यकाम्प्रहेतुना”भागल४,२१,२८ एकादशन् लिं० एकाधिका दश निं० आत् । (एगार) १८८४-

न्तिते २तत्संख्यायाज्ञे ततः पूरणे डट् । एकादश तत्पूरणे यत्संख्या एकादशसंख्या पूर्यते तादशसंख्यान्तिते त्रिं० स्त्रियां डीप् । एकादशी सा च वन्द्रस्य स्त्रीयम-राङ्गलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रमण्डलकलाक्रियारूपे तद्विक्रियोपचलन्तिते वा तिथिभेदे स्त्री । डटि संख्या पूर्वकादपि कचित् स्त्र० । एकादशम तदयै लिं० ।

“मनुष्मै धर्मसायर्ष्येरेकादशमचामदान्” भाग० ८,१३,१२ । स्त्रियां डीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् ।

एक दशक तत्संख्यान्तिते गणे । “एकादशक्ष गणकामात्मात्वपञ्चकस्यैव” “सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृताद-इङ्गारात्” सा० का० स च गणकात्वैव दर्शितः “बृही-न्द्रियाणि चक्षुःस्त्रोतव्याणरसनत्वगास्त्रानि । वाक्प्राणिपादपायूपस्थानि कर्मन्द्रियारथाङ्गः । उभयात्मकमत्वमनः” सां० का० एवं रुद्रगणः । एकादशानामवयवः कन् । एकादशक तत्संख्यायाम् न० “रुद्रैकादशकेऽधिकम्” सुग्र० ।

एकादशद्वार न० एकादश हाराणि किंद्रायवस्था । शरीरे तत्त्वद्वारत्प्रसिद्धावर्णि कविदेकादशद्वारत्वं स्त्रीते ।

सप्तोष्येण्यानि नामिभिःहितान्यधःस्याने त्रीणि शिरस्यैकं ब्रह्मन्वयित्वेकं दशचिद्रवच्चास्यस्य तथात्मम् । नवद्वारव्यवहारस्य नाभिशिरसोम्ब्रह्मस्य स्त्र॒स्यात् “प्रधानेन व्यपेशामवनोति” न्यायात् । प्रधाननवचिद्रावलम्बनेन ।

एकादशाहु पु० एकादशानामङ्गां समाहारः टच्च समाहारे नाङ्गादेशः अह्नत्वात् पुंस्त्रम् । एकादशानामङ्गां समाहारे । डौ तः एकादशाहे एकादशाङ्गि एकादशाहनि रूपाणि । स धानतयाऽस्य स्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे “एकादशाहैरयजन् सदस्त्रियैद्वादशाहैरवैष्णवैश्वदेव” भा० अनु० १०३४० । ब्राह्मणजातीनामेकादशाहकर्त्तव्ये इच्छादेष्ये । तमधीष्ठो भूतोभूतेवत्यर्थे स । एकादशाहीन उक्तार्थे लिं० ।

एकादशिन् लिं० एकादश यंस्या परिमाणमस्य लिं० । एकादशसंख्यान्तिसोमादौ लिं० स्त्रियां डीप् । “एकामेकादशिनीमपश्वत्” “स एकादशिन्येद्वामजापतिः पुनरात्मानम्” “तस्मै कमेकादशिन्या यजेत्” शत० भा० ३,६,१,४,५ । “यूपैकादशिनी स्त्रात्” ३,७,१,२२ । यद्यु पञ्चादशिनी स्त्रात् ३,६,१,२३ ।

एकादशी लिं० एकादशानां पूर्णी उभयपक्षीयप्रतिपदादितः

एकादशपूरण्यां तिथौ । वत्र हि इरिवासरवतम् । असां
ब्रतश्च नित्यत्वादिसमर्थनतद्वतकालव्यवस्थादि कालमाऽ
दर्शितं यथा “अथैकादशी निर्णयेते । तत्रैकादश्याह्यप-
वासविधिवाक्ये पु नित्यशब्दशदाशदादीनां नित्यत्वसा-
धकानां आरथात्तिव्यवस्थितिः । तानि च साधकानि
संयहकारेण संस्तुतोतानि । “नित्यं सदा यादाशुर्ने
कदाचिदतिकमेत् । उपेत्याऽतिकमे दोषसुतेरत्यागनोद-
नात् । फलानुतेर्वैभिया च तत्त्वमिति कीर्तितम्” । अत्र
च नित्यशब्दादोन्यदौ नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदा-
द्धतो गाहृडपुराणे “उपोष्यैकादशी नित्यं पञ्चयो-
रभयोरपीति” । सदाशद्भूतः सनत्कुमारसंहितायाम्
“एकादशी सदोपोष्या पञ्चयोः शुद्धशश्योरितिः याव-
दायुः शब्द उक्तो विष्णुरहस्ये “इदं न प्रमोक्तव्या
यावदायुः सुष्टुत्ति भरिति” । आग्नेयपुराणेऽपि “उपो-
ष्यैकादशी राजन् ! यावदायुः सुष्टुत्तिभरिति” अतिक्र-
मनिचेष्ठः कर्त्तवेन दर्शितः “एकादश्यासुप्रसेच कदाचि-
दतिकमेदिति” विष्णु नार्पि “एकादश्यां न भुज्ञीत क-
दाचिदपि मानवः” इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः
“न करोति हि यो मृद एक दश्यासुष्टुत्येत् । स नरो
नरकं याति रौरेवनमसाइतम् । एकादशां सुनिश्चेत् ! यो
भुज्ञे मूढतेनः । प्रतिसां च भुज्ञे तु किंत्वं चादि-
वित्यमम् । निष्कृतिर्मद्यपस्त्रोक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः ।
एकादशव्रतकामस्य निष्कृतिः कापि नोदिता । सद्यपानात्
सुनिश्चेत् ! पातैव नरकं ब्रजेत् । एकादशव्रतमस्तु पितृभिः
सह मञ्जतोति” नारदीये “पापानि कानि चिदृयानि
ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिडिलि संप्राप्ते
इरिवासरे” इति खान्दे “मात्रहा पितृहा चैव भ्रातृहा
शुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुज्ञे पञ्चयोरभयोर-
पीति” अकरण इवासमाप्ते दोष उक्तो विष्णुरहस्ये ।
“परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः । न समा-
पयते तस्य गतिः पापीयमो भवेदिति” अत्यागनोदना
दर्शिता विष्णुरहस्ये “परामापद्मापत्रोऽहर्वै च सुष्टु-
प्तिते । खृतके मृतके चैव न त्वं जेत् इदं शीवतमिति”
विष्णुट्टप्त्वा अवश्यक्ये पु तत्र कात्यायनः “ए-
कादश्यां न भुज्ञीत पञ्चयोरभयोरपीति” खान्दे ऽपि
“उपोष्यैकादशी सम्यक् पञ्चयोरभयोरपीति” कूर्मपुरा-
णेऽपि “वदनोह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ! । न

भक्तोव्यं न भक्तोव्यं संप्राप्ते इरिवासरे” वौभासाह स-
नत्कुमारः “पञ्चे पञ्चे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोष्य-
मिति” नारदोऽपि “नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्विष्णु परा-
यणैः । पञ्चे पञ्चे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोष्यमिति”
तदेवं नित्यशब्दादिमिहेतुभिस्पश्यते तदुक्तं विष्णु-
रहस्ये “यदीच्छेदिष्णु सादुच्छं सुतान् सम्पदमात्रनः ।
एकादश्यां न भुज्ञीत पञ्चयोरभयोरपीति” कूर्मपुराणे-
ऽपि “यदीच्छेदिष्णु सायुज्यं श्रियं सन्तिमात्रनः । एका-
दश्यां न भुज्ञीत पञ्चयोरभयोरपीति” कात्यायनः “संसा-
रसागरोत्तारमिच्छन् विष्णु परायणः । ऐश्वर्यं सन्तिं ख-
गं सुक्तिं वा यद्यादिच्छति । एकादश्यां न भुज्ञीत प-
ञ्चयोरभयोरपीति” खान्दपुराणे “यदीच्छेदिष्णुलान्
भोगान् सुक्तिं चात्यन्नदुर्भास्म् । एकादश्यासुप्रसेत् पञ्च-
योरभयोरपीति” नारदोऽपि “एकादशीसमं किञ्चित्
पापवाण्यं न विद्यते । स्वर्यमोक्षप्रदा हेत्रभा राज्यपुत्रप्रदा-
यनो । सुक्तव्रतप्रदा होषा शरोरात्रोग्यदायिनीति” ।
तदेवं फलव्रतात् काम्यत्वं सुज्ञम् । न तु काम्यत्वमनित्य-
त्वमसति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्त्वेकस्य क-
र्मणोनित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां हैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयो-
गविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणद्वयेन हैरूप्यो-
पपत्तेः । तथा हि । “खादिरो यूपो भवतीति” कृतौ
नित्यः खादिरो विहितः । “खादिरं वोर्यकामस्य यूपं
कुर्वतीति” तक्षिक्षेव कृतौ काम्यत्वे नानित्यः खादिरो-
विहितः । तत्र यथा प्रमाणहयसम्बन्धादेकस्यापि खादिरस्य
हैरूप्यमङ्गीकृतं तदवत्वापि द्विविधप्रमाणसङ्घावादुपवासस्य
हैरूप्यं किं न स्तात् ? । न तु विष्णमोदान्तः नित्यः खादिरः
काम्यत्वं काम्यस्तु पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरु-
षार्थ एव तस्य खादिरवत् काम्यकृतं बोधकप्रमाणाभावात्,
वाढम् । अस्तु एवं वैष्यस्य, प्रयोजकं तु हैरूप्ये प्रमाण
द्वयस्त्वयेव । खृतकारेण प्रमाणद्वयस्य हैरूप्यसाधकत्वोप-
न्यासात् । तथा च खृतवस्तु “एकस्य द्वूभयत्वे संयोग-
द्वयकृतिं” (जै०) । अतः केवलहृष्टव्याधस्य उपवासस्य
हैरूप्यमपिरहस्यम् । बदि बध्यारोहस्य सद्यो डान्नोऽस्तु
पेत्तिः तर्ह्यग्निहोत्रादिहृष्टान्नोऽस्तु । न त्वंग्निहोत्रं
काम्यत्वं तस्य खृतमेय क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यकाम्यत्वे-
वाक्यहयादवगम्यते । “यावज्जीवमनिहोत्रं जुहोतीति”
नित्यत्वाक्षगमकं वाक्यम् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् रूपेन्द्रकामः”

इति च कास्यत्वादगमकम् । तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावेन
केवल पुरुषार्थैतत्वे । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं कास्यत्वं
चेति हैरव्यमस्ति । तत्र शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदहेत्व-
भावेनैकस्यैव कर्मणः सतः प्रयोगभेदात्वगत्वयः ।
प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतिः । तस्य चाधि-
करणस्य संयाहकावेतौ ज्ञोक्तौ भवतः । “यावज्जीवं जुहो-
तीति धर्मः कर्मणि पुर्णिं वा । कालः पुरुषधर्मोऽतः कास्य
एकः प्रयुज्यताम् । न कालो जीवनं तेन निमित्प्रविभा-
गतः । कास्यः प्रयोगभिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः “इति ।
चयमर्थः “अग्निहोत्रं जुहोत्यात् खर्गकाम्” इति । कास्या-
ग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पद्यते “यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहोतीति” तत्र संशयः । किं यावज्जीवभिन्नतेना-
धिकारान्तरं नोद्यते किं वा कास्याग्निहोत्रे गुणविभि-
रिति । यदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवभित्यस्यार्थः
कर्मधर्मः उत पुरुषधर्म इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषा-
युपरिमितः कालोऽभिधीयते । कास्येन चाग्निहोत्रेण
कालविशेषं अकाङ्क्षितः । तस्य च कालस्यानेन स
मर्यादयं कर्मधर्मः । तस्मात् गुणविभितः । तथा चाग्नि-
होत्रस्य कास्यप्रयोगः एक एव न त्वन्योनित्यप्रयोग इति
प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः । किन्तु
लक्षणः । वाच्यार्थस्तु कालस्य वनं तद्व न कर्मधर्मत्वेन वि-
धातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति जीविधातुः प्रायधारणामभि-
धत्वे न तु कालम् । प्रायधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य
तदसम्बन्धात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिच्चिभि-
त्तम् । तस्मादधिकारान्तरोदना । तथा सति जीवन-
निमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयो-
गश्च परस्परं भिद्यते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्र-
न्यायेन प्रकृतस्यायुपशोस्य निमित्प्रयोगेन नित्यप्रयोगः
कास्यप्रयोगश्चास्तु । अन्वेकस्त्रु कर्मणः कालभेदेन कर्तृ-
भेदेन वा विना हौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चाल काल-
भेदः संभवति नित्यकाम्योपशाहयोरेकादश्यामेव विधा-
नात् । नास्यत कर्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि कास्यं परिव्यक्तं
केवलं नित्यमनुष्ठात् शक्यं तथापि कास्यमनुतिष्ठासुना-
निव्यस्य परिव्यक्तमशक्त्वात् । अतः कर्तैर्क्यात् कालै-
क्याज्ञ नित्यकाम्यहूपै हौ प्रयोगौ ज्ञ घटेते । नाय-
दोऽपि, विविद्याधिकरणन्यायेन स्वादेवानुस्तितः प्र-
योगद्युयमिद्देः । तस्य चाधिकरणस्य संयाहकावेतौ
ज्ञोक्तौ भवतः “विद्यार्थमास्यमार्थं च हिंप्रयोगोऽथ वा

सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । आज्ञं
भूत्या यथा लृप्रिविद्यायार्थेनाभ्यमस्तथा । अनित्यनित्य
संयोग उक्तिभ्यां खादिरे मतः” इति । चयमर्थः
“तमेतं वेदात्मवचनेन ब्राह्मणाविविद्यनि यज्ञेन
दानेन तपसा नाशकेनेति” श्रुतिवाक्येन यज्ञादय चात्म-
विद्योदयाय विहितः गृहस्याद्याच्यमधर्मत्वन्तु यज्ञादेनां
सर्वश्रुतिस्तुतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादेनां
हिंप्रयोग ? उत सकृदिति ? । तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोग
भेद इतिपूर्वपक्षः । निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन कियमाण
भोजनेन यथा अन्यकर्त्तव्याङ्गान्तरात् प्रयोजन-
द्वयं सिध्यति । तदृढृत्वाद्यायार्थमनुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजन-
द्वयं सिध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः खाद-
वहाक्यद्येन तदुपपक्षः । तद्व पूर्वसुपादितं तस्मात्
सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्यापि सकृदेवोपवासः कुर्वतः
कास्यप्रयोगोनित्यप्रयोगस्येत्युभयं सिध्यति । वहु सकृद-
हुठानेनानेकार्थसिद्धिर्भावति तन्मेय वा प्रसङ्गेन धा ।
तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः च यां प्रधानवागानां भव्ये त्वयाचार्यां
सकृदहुठानुष्ठितेन प्रायाजाद्याङ्गेनोपकारः सिध्यति ।
तदिदं तन्वस् । पश्चर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्वम-
ध्यपातिः पशुपुरोडाशस्यायुपकारः सिध्यति सोऽयं
प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्वप्रसङ्गयोः कतरसो
पादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । कास्यप्रयोगेत्वं
नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धान्तात् तथा च स्तुतिः । “कास्येऽपि
नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मकः इति” तदेवेकाद-
श्युपवासस्य नित्यत्वकास्यत्वलक्षण्डृष्टे विरोधाभावात्
हैरुपमभ्युपेयमिति स्तुतम् ।

अत्रोपवासाङ्गविद्यनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दश-
मं वेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः
स्त्रूर्योदयवेधः पञ्चदण्डाणीवेधस्त्रेति । तत्रारुणोदयवेधो
भविष्यत्प्रस्तराणे दर्शितः । “अरुणोदयकाले तु दशमी वदि
दृश्यते । सा विज्ञेकादशी तत्र पापमूलसुपोषणमिति” ।
“अरुणोदयवेदायां दिशो गम्भो भवेद्याद । इदं तन्त्र-
प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप !” । गारुडपुराणेऽपि
“दशमीवेधसंशुक्लो वर्दि स्वादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वै-
श्वेतेन तदिनेकादशीव्रतमिति” । अरुणोदयस्य प्रमाणं
स्वान्त्रनारदाभ्यासुक्लम् । “उदयात् प्राक्त्वत्स्वसु नर्थिका
अरुणोदय” इति । तस्मिन्पुरुणोदये वेषा बहुविधा ।
ते च प्रयोज्ञराम्यां ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिताः । “कोटिशस्युभवे-

द्वे यो योगोविप्रेन्द्र! कीहशः? । योगवेधौ समाचक्ष याभ्यां
इत्सुपोवच्यम् । चतुर्स्रोषटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः ।
चतुर्थविमागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः । अरुणोदय
वेधः स्थाप्तार्द्धन्त चटिकात्वयन् । अतिवेधोहिर्वटकः प्र-
भासन्दर्शनादृदः । महाबे धोऽपि सत्रैव दश्यते को न
दश्यते । हुरीयस्तत्र विहृतोयोगः स्फुर्योदये सतीति” ।
अथमर्थः वे धातिवेधमहाबे धयोगायत्वारउपवासस्त्र-
द्रुष्टकाः । तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनातपृष्ठं सार्वचटिका
त्वयमेकादृशा व्याप्तं ततः प्राचीने चटिकार्द्देष्व अरुणो-
दयसम्बन्धिनि दश्मीसहावे वेध इत्युच्यते । यदा
स्फुर्योदयनातपृष्ठं चटिकाद्वयाहुपरितनभेकादशीव्याप्तं
पृष्ठं त चटिकाद्वयं दश्मीव्याप्तं तदाऽतिवेध इ-
त्युच्यते । यदा स्फुर्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकाले
मेकादशी व्याप्तोति ततः प्राक् लक्ष्मोऽरुणोदयकालो
दश्मीव्याप्तसदा महावेधः । यदा स्फुर्योदये स्तरे सति
प्रवाहेकादशी प्रष्टता ततः प्राच्याहुदयवेलायां दश्मी
विद्यते तदा योगशब्दे नाभिव्योदोपोभवति । स च वेधा-
द्यमेवया हुरीयोभवतीति । नन्दरुणोदयातपृष्ठमपि
वदि मध्यरात्रानन्तरं दश्मीकला विद्यते तदा नोप
वासस्तदभावे तूपवास कर्त्तव्यः । तथा च स्तुतिः “अ-
र्जुरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्वोपवासः क-
र्त्तव्यो न तु वै दश्मीकलेति” । अतोयथानिदिनेभ्य स्ति-
भ्योऽन्योऽपि कश्चिद्भोऽस्तोति चेत् सैवम् । अर्जुरात्र
वेदोऽपि यदा वर्णसदा किञ्चु वक्तव्यम् अरुणोदयवेध
रूपत वक्तु मध्यरात्रवेधउपन्यस्तो न तु वेधाभप्रायेष ।
तदेव ब्रह्मावच्चै शौनकेन स्त्रीकृतम् । ‘अर्जुरात्रेत के
वाच्छिद्वग्न्या वेध इत्यते । अरुणोदयवेलायां नावकाशो
विचारणे । कापालवेष इत्याहुराचार्यो ये हरिप्रियाः ।
न तन्मम मतं यकाच्चिद्यामा रात्रिरिष्यत’ इति । य एते
वेधातिवेधमहावेधयोगाः पृष्ठं समिहितास्तेषु त्वयोऽरुणो-
दयवेधावर्त्यददवेधः । तज्जोदयवेधक्षलोऽप्याह ‘उ
ददेवोपरिविद्वा त दश्मेकादशी यदा । दामवेष्यः प्रीण-
नायं दक्षतानुपाक्षासन रूपति’ । स्त्रियन्तरेऽपि । ‘दश-
म्याः प्रान्मादाय यदोदेति द्विवाकरः । तेन स्तृङ्गं
हरिदिनं दक्षं जम्भाहुराय लिति’ । पञ्चदशनाडीवेष-
स्तु स्फुर्यदपुराणे इतिः “नागोद्वादयनाडीभिर्दिक् पञ्च
दशभिसत्या । शूलोऽद्वादयनाडीभिर्दूषयत्युत्तरानि-
शिति” । तदेव वेधत्वय निष्पत्तिम् । तत्र पञ्च-

दशनीडोवेधस्य् वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निर्गमे
दर्शिता । ‘सर्वप्रकारवेधोत्यसुप्रबासस्य दृष्टकः । सार्व-
संस्कृतस्तु वेधोऽयं बाधते ब्रह्मिति’ । सर्वप्रकार इ-
त्यत्र प्रकारशब्देन कलाकाण्डाद्यवेधातिवेधादयो वा
ग्नहर्णने नात तिथ्यन्तरवच्चिमुहूर्तत्वं वेधोऽप्येक्षितं
किन्तु लक्षणकलाकाण्डादिकसंग्रहं याह्यम् । तदक्तं नार-
दये । ‘लक्षणदेवेधे विप्रेन्द्र ! दग्धम्यकादयी त्वजेत् । सु-
राया विन्दुना षुक्तं गङ्गाम्य इव निर्मलनिति’ । स्वन्द-
पुराणेऽपि ‘कलाकाण्डग्नैव दश्यते दग्धमी विभो ।
एकादश्यां न कर्त्तव्यं ब्रतं राजन् ! कदाचनेति’ । स्वत्य-
न्दरेऽपि । ‘कलार्ज्ञेनापि विद्वा स्वाद्यस्यकादयी यदि ।
तदाप्यकादयो हित्वा द्वादशीं सचुपोचयेदिति’ । सोऽप्य
कलाकाण्डदेवेधोऽरुणोदये दूर्घटादये च समानः । त-
त्वारुणोदयवेधोवैष्णवविषयः । तच्च गारुडपुराणे विश-
टमवगम्यते । ‘दग्धमीशेषसंयुक्तोयर्दि स्वादरुणोदयः ।
नैपोपोद्यं वैष्णवेन तदिनेकादयीब्रतमिति’ । वैस्त्वन
सपञ्चरात्रादिवैष्णवागमोक्तदोक्तां प्राप्नोत्वैष्णवः । अत
एव स्वन्दपुराणे वैष्णवस्त्रहृष्टप्रभिहितम् ‘परामापद-
मापन्नोऽहर्षं वा सत्प्रस्थिते । नैकादशीन्यजेयात् यस्य
दोक्ताऽस्ति वैष्णवो । समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारा-
दविच्युतः । विष्णुर्पूर्णताचिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते’
इति । विष्णुपुराणेऽपि । ‘न चलति मिलकर्मणोऽयः
समतिरात्मस्त्रहृष्टप्रकप्ते । न हर्ति न च हन्ति क-
च्छिद्दृच्छैः स्तिमनसं तमवेहि विष्णुभक्तमिति’ ।

यथोक्तुगुणसम्पदो दैष्णवदोक्तां प्राप्नोयस्तं प्रति तिथि-
वेधोनिर्णीयते । एकादशो हित्वा व्यरुणोदयवेधवती शुद्धा-
चेति । तत्र वेधवती सर्वां व्याज्या । ‘तदिनेकोदयीब्रत-
मिति’ गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिवेधात् । विशेष
तस्युं संष्टकादिभेदेन प्रतिवेधोदृष्टव्यः य एते वेधाति-
वेधमहावेधयोगस्वादोषाः पूर्वसुक्तासेषु सत्स्वेका-
दयीं संष्टकसंदिग्धसंयुक्तसंकीर्णनाभभिर्व्यरुह्यते । अर-
णोदयस्य प्रथमवटिकायां दग्धमीसद्वावे वेध इत्युक्तेः ।
स च हितिभः । वटिकाप्रारम्भे लक्ष्मघटिकायां च
दग्धमीष्टिभेदात् । तत्र प्रारम्भमात्रदग्धमीयुक्तकादयी
संष्टकोत्युच्यते । लक्ष्मघटिकावर्चिंददग्धमीसद्वावयुक्तका-
दयीं सन्त्विष्वा । अरुणोदयप्रथमस्त्रहूर्त्तादधोदग्धमोव्या-
प्तिरितवेधसादुपेतकादयो संयुक्तोत्युच्यते । दृश्यमयद्व-
र्दयनसन्द्वे इवेवादां दग्धमीसद्वावे महावेषः तद्यु-

कैदकार्यो संकोर्येच्युच्यते । ता एताः संष्टकादयस्व तस्मैपि व्याज्याः । तथा च गोभितः “अरुणोदयवेलायां यदिदशनोमङ्गला । संष्टकैकादशी तान्त्र मोहिन्यै दत्तानु प्रभुरिति” । गारुडपुराणे “उदयात्राक्तिविटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । संदिखैकादशी नाम वर्जयेद्भूमिः दद्वये । आदित्योदयवेलाया आरभ्य वटिनार्डका । संकोर्यैकादशी नाम व्याज्या धर्मफलेशुभिः । उत्पौत्रप्रदृढर्थम्भादश्यासुपशास्येत् । तत्र क्रतुशत् पुरुषं त्रयोदशां त्वपारणमिति” । यद्यपि पूर्वत्र वेधवाक्ये “सार्वत्र विष्टिकात्यम्” इत्युक्तम् अत्र त उन्निष्ठैकादशीवाक्ये विष्टिकेत्युक्तं तथापि नैतायता वैष्णव्ये विरोधः शङ्कनीयः शास्त्रदयस्याऽपि दशमीवेधत्यागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिष्ठितादरुणोदयविष्टिकादशी वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योगसत्क्रियाद्यै योगसत्स्य त्याक्त्वत्त्वमर्थात्तिष्ठम् । अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किञ्चित्कर्तव्यं स्तुर्योदयवेध इति । वचनन्त्वत्र कर्त्तव्योक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्विधवेधरहिता शुद्धिकादशी सा हिविधा । आधिक्यं युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्य च विविधम् एकादश्याधिक्यं हादश्याधिक्यसुभयाधिक्यं चेति । विष्टेत्वा पक्षेव अरुणोदयमारभ्य प्रदृशां शुद्धामयेकादशीं परित्यज्य परेद्युरुपशास्यः कर्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये नारदः “संपूर्णैकादशो यत्र हादश्यां दृष्टिगामिनो । हादश्यां लक्ष्मीन् काय्य न्त्योदश्यां त्वपारणमिति” । स्तुव्यन्तरेऽपि “एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुरुषं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदशां त्वपारणमिति” । विष्णुरहस्यैऽपि “एकादशीकलाप्राप्ता येन हादश्यापोषिता । तस्य क्रतुशत् प्रीक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति” हादश्याधिक्ये व्यास आह “एकादशी यदा लक्ष्मा परतो हादशी भवेत् । उपोष्टा हादशी तत्र यदीक्षेत् परमां नतिम्” उभयाधिक्ये गुरुराह “संपूर्णैकादशो यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्टा हितीया त्वपरतो हादशी यदीति” नारदेऽपि “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोचरा कार्या परतो हादशी यदीति” स्तुव्यन्तरेऽपि “एकादशी यदा पूर्णा परतो हादशी यदीति” । एकादशीं परेद्युरुपशास्यो गारुडपुराणे दर्शितः “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव-

वेदिति” । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्देहोऽस्ति । इति तैषावदोक्तायुक्तानामेकांदशी निर्णीता । अथ श्रौतकार्त्तपर्यवितानां पञ्चरात्रादिदीक्षारहितानाम् एकादशी निर्णीते । अरुणोदयवेधस्वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सलुदयवेधः आर्त्तनुषानविषयत्वे न परिशिष्यते । अतएव अर्थते “अतिवेधामहावेधा वेवेधस्तिष्यु स्त्रताः । सर्वैवेधाविज्ञिया वेधः स्तुर्योदये सतः” इति । एव च सति शुद्ध्योदयवेधमेवेकादशी हिघा भिद्यते शुद्धा विद्वा चेति । तत्र शुद्धायां पूर्ववृत्तत्वारोमेदा भवन्ति एकदश्याधिक्यं हादश्याधिक्यसुभयाधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं विहायामयि चत्वारोमेदा उच्चेयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिष्योरुपशास्योग्यतामाह वृद्धविशिष्टः “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुभ्यते हादशी तस्मिन्नुपवासः कथम्भवेत् तु ? । उपोष्टे हे तिथी तत्र विष्णु प्रीणनतत्परैरिति” । उभयोग्यधिकारिमेदेन व्यवस्था स्तन्त्रुपराणे दर्शिता “प्रथमेऽहनि संपूर्णी व्याघ्राहोरात्रवृश्युता । हादश्यां च तथा तात ! दश्यते पुनरेव च । पूर्वाकार्या गत्वास्त्वैस्तु यतिभिसूत्तरा तियिरिति” एतम्भपरेद्युर्दश्यमार्विषयम् तथा च स्तुत्यन्तरे । “पुनः प्रभातसमये विष्टिकैका यदा भवेत् । अत्रोपशास्यो विहितो वनस्यस्य यतेस्तथा । विधवायाश तत्रैव परतो हादशी न चेदिति” । एव च पुराणान्तरे “एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुरुषं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति” एवमेकादश्याधिक्यपत्रे गत्वाहितयोव्यवस्थाऽभिहिता । हादश्याधिक्ये पूर्वद्युरुपशास्यमाह नारदः “न चेदेकादशी विष्णौ हादशी परतः स्थिता । उपोष्टेकादशी तत्र यदीक्षेत् परमं पदमिति” । स्तन्त्रुपराणेऽपि “शुद्धा यदा समाहीना समहीनाऽधिकोच्चरा । एकादशासुपशेष्व शुद्धां वैष्णवोमयीति” दशमीवेधरहिताशुद्धिकादशी यदा परेद्युरुदयाद्वैनास्ति किन्तूदये समा ततोन्यं ना वा द्योपीर्णीर्थः । एवं च सति प्रकृते हादश्याधिक्येऽपि एकादशी समन्यन्योरन्वतरत्वात् प्रथमेवोपोष्टेकुरुक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युरुपशास्यो गारुडपुराणे दर्शितः “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव-

व सा । तत्पोपोष्या पराऽऽ युधा परतो हादशी यदोति” वराहपुराणेऽपि । “एकादशी विष्णु ना चेत् हादशी परतः स्थिता । उपोष्या हादशी तत्र यदेच्छेत् परमं पदमिति” सूत्यन्तरेऽपि “संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते उनरेव सा । वैष्णवी च त्वयोदयां अटिकैकापि दृश्यते । गृहस्योऽपि परां कुर्यात् पूर्वं नोपवस्त्रदा । पूर्णोप्येकादशी त्वच्या वर्ज्ञते हितयं यदीति” एवमेकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि निर्णयो दर्शितः । अनुभयाधिक्ये तु नात्मि सन्देहः । इति शुद्धायां चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ विद्यायां चत्वारोभेदा अवस्थाभ्यन्ते । तत्पायेकादश्याधिक्ये पूर्ववद्युत्तिहयत्वाव्यवस्था दृष्टव्या । तदाहु प्रचेताः “एकादशी विष्णु चेच्छुक्ले लघ्येऽविशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेद्युत्तिहीति” न चैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शङ्कनीयम् बाधकाभावेन विष्णुधिक्येऽपि तदृवजनमठन्ते निवारयित्तमयक्यत्वात् । द्वूदश्याधिक्ये परेद्युत्पवासः । तदाहु व्याखः “एकादशी यदा लुप्ता परतो हादशी भवेत् । उपोष्या हादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिमिति” लुप्ता आदौ दशमोभित्तित्वात् परतो-दृढ़भावायाच्च क्षयं गतेति वावत् । उभयाधिक्येऽपि परेद्युत्पवासः । तदुक्तं मधिष्ठपुराणे “एकादशीं दिशा युक्तां वर्ज्ञाने विवर्ज्ञयेत् । क्षयमार्गस्थिते चोमे कुर्वीत दशमी युतामिति” उभयानाधिक्ये तु नैवात्मि सन्देहः कोश्यम्भरभावात् । न च विष्णवादस्ति सन्देह इति वाच्यं कोश्यन्तराभावे विहाया अप्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णुरहस्ये “एकादशी भवेत् काचिद्विग्रह्या दूषिता तिथिः । उद्दिष्टके भवेद्योषः क्षयपञ्चतिपुरुच्यदेति” । इति विष्णोभद्राव्यवस्थापिताः । अत्र शुद्धाविष्णवोरयेष निर्णयसंचः । एकादशीहादश्योरम्योरपि वृक्षौ परेद्युत्पवासः । हयोरप्यहृष्टौ पूर्वेद्युः । एकादशीमात्रवृक्षौ गृह्यत्वयोर्वस्था । हादशीग्रात्रवृक्षौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वेद्युः विहायां परेद्युरिति” तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते वावन्ति सुनिश्चक्यानि विधायकानि निषेधकानि सर्वाणि तात्त्विरोधेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः स्कन्दपुराणे “प्रतिपत्तप्रभवः शर्वा उदयादोदयादेवः । संपूर्णा इति-विद्याता इरिवासर्वर्जिताः” इति इरिवारेणु तु संपूर्णत्वं प्रकारन्तरेणोक्तं गारुडपुराणे “उदयात् माघ्यदा विम ! छहूँके द्वयं युता । संपूर्णेकादशी चेदा तत्रैषोपवसेद्युत्तिहीति” भविष्यपुराणे-

इति “आदियोदयवेलायां प्राङ्गस्तुहर्वद्यार्थिता । एकादशी त संपूर्णा विष्णुव्या परिकल्पितेति” । तदेतदृवजनदयमस्तुदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वादृव्यविधयम् । दशमोभेषे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्तु प्रलभ्यन्ते । कानिचिद्रस्योदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानिचिददनतुयादेनेति । यथा भविष्यपुराणे “अर्होदयकाले तु दशमो यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्याधर्मकामार्थिनशिनीति” कौत्सुः “अर्हणोदयवेलायां विष्णा गाम्भार्युपोषिता । तस्याः पुत्रश्च त न तस्यात् तां परिवर्जयेदिति” एतादशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि द्रष्टव्यानि । अर्हणोदयानुवादमन्तरेण दशमोविष्णुनिन्दकानि च कानिचिदृवजनान्तु प्रलभ्यन्ते तद्यथा नारदः “दशम्युडगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् । तत्पोपवासे नाशश परेत्य नरकं ब्रजेदिति” ब्रह्मैवस्ते “दशमोयेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधेः । एकादशी फलं तस्य न श्वेत द्वादशवार्षिकमिति” विष्णुरहस्येऽपि “दशमोयेषसंयुक्तासुपोष्येकादशीं किल । संवत्सरकाते नेह नरोभर्मेण सुच्यते” इति रैडशानि सर्वारण्यापि वेष्टिविषये वैष्णवविषयाणायन्त्रविषये तृभयाधिक्ये द्वादश्याधिक्ये च सर्वपुरुषविषयाणि द्रष्टव्यानि । दशमोविष्णाभ्युत्तज्ञापकानि च कानिचिदृवजनान्तु प्रलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्दपुराणे “लयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उपोष्येकादशी तत्र दशमोभित्तिपि चेति” सूत्यन्तरे “उपोष्येकादशी तत्र द्वादशो न भवेद्यदि । दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्यै धर्मकल्पिति” इहदृव्यशङ्कः “एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्येकादशी विष्णा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति” एतादशानि वाक्यानि सर्वाणि उभयाधिक्ये सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये तु रात्रौ गृह्यत्वविषयाणि द्रष्टव्यानि नत्वेतानि वैष्णवविषयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विष्णाभ्युत्तज्ञाया अदर्शनात् । संपूर्णेकादशीपरिव्यागविषयाणि कानिचिदृवजनान्तु प्रलभ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे “एकादशी भवेत् प्रणी परतो द्वादशी यदि । तदाहु नैकादशीं त्वक्षा द्वादशीं सहपौष्येदिति” तथा कानिचिदपुराणे “एकादशी यदा

पूर्णा परतो हादशी भवेत् । उपोष्या हादशी तत्र तिथिद्विः प्रश्नस्त इति” गारुदपुराणे “पूर्णा भवेद् यदा नन्दा भद्रा चै यिवद्वैते । तदोपोष्या तु भश्यात् तिथिद्विप्रस्तिर इति” । एकादशानि सर्वाच्च वैष्णवविषयाच्च । दिनत्वयविषयाच्च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । यदाह नारदः “यदि दैशात् संसिद्धेदेकादशां तिथित्वयम् । तत्र क्रतुर्यतं उपर्यं हादशोपारणे भवेदिति” कूर्मपुराणेऽपि “हिस्तुगेकदाशी यत्र तत्र सचिद्विदो हरिः । तामेवोपत्तेव कामकामो विष्णु तत्परः” इति चत्वार्यन्योर्दयमीहादशौ मध्ये एकादशीलेतद्विनत्वय यदाप्रोति तदा परतो हादशाः द्विद्विद्विचेष्टुभवं सम्भवति । तत्र यद्विद्विसदा यथोक्तं दिनत्वयस्तोषम् । तदुक्तं पुराणान्तरे “दिनत्वयस्ते ! देवि नोपोष्या दशमी युता । स्त्रीोष्या मदा पुराणा भरतचेत् लयोदशीति” हादशोदृढौ “एकादशी यदा लुप्ता” इत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युपत्ताश इति पूर्वमेव निर्णीतं यदा त्वाद्यन्योरेकादशो लयोदशोर्मध्ये हादशीत्वितादयं दिनत्वयं तदा नारदेन अर्थते “एकादशी हादशी च रात्रियेषु लयोदयो । तत्र क्रतुर्यतं उपर्यं लयोदशां तु पारणम्” । “एकादशी हादशी च रात्रियेषु लयोदशी । तिस्र्या नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतोति” । नदेतदुर्वाशविषयं यतिविषयं वा द्रष्टव्यम् । अहस्ते तत्रित्विद्वित्वयं यदा च कूर्मपुराणे “एकादशी हादशी च रात्रियेषु लयोदशी । उपवास न कुर्वीत उत्पौत्र-समन्वितः” एति पञ्चामुराणे “एकादशी हादशी च रात्रियेषु लयोदशी । त्राहस्त्रूग्यदहोरात्रं नोपोष्यं तत्र सुतार्थिभिरिति” यत्तु क्षब्दशङ्केषोक्तम् । “अविद्वानि निविद्वैष्य न लभ्यन्ते दिनानि तु । सुहृत्तैः पञ्चभिर्विद्वा आहौषेकादशी तिथिः । तदैवित्विद्वान्यन्यानि दिनान्युपत्तेषु धः । पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या चक्षे कादश्यादभी । एकपदशी तु कर्वीत चीयते हादशी यदोति” अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्गृहस्यविषयः वेधवाङ्गल्ये हेयत्वशङ्का मा भूदिति पञ्चभिर्भूत्सौरत्युक्तम् । तदेव चानाविधवचनस्य व्यास्थापनप्रकारो व्युत्पादितः । अनया व्युत्पन्न्या मन्त्रुद्विद्रपि व्यवस्थापयितुं शक्तोत्तेव । इत्युपत्तास्तिथिर्निरूपिता ।

अवाधिकारी निरुप्यते तत्र नारदः “अचावदादधिको मत्त्वैद्वैष्णवोपूर्णीयोतिहायनः । भुज्ञे यो मानवो

भोहादेकादशां स पापविदिति” । कात्यायनोऽपि “अचावदधिको मत्त्वैद्वैष्णवोतिन्युनश्वर्तः । एकादशापत्तेत् पत्रयोरुभयोरपोति” । गटहस्तस्य तु शुक्लैकादशामेव निष्ठोपदासः यथा कूर्मपुराणे “एकादशां न भुज्नीत पत्रयोरुभयोरपि । वानप्रस्तो यतिवैष्व शुक्लामेव सदा गटहीति” भविष्योत्तरेऽपि “एकादशां न भुज्नोत पत्रयोरुभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गटहीति” नारी विधवा तस्मा एव यतिवैष्मत्वात् । पतिमत्याक्षू पत्रां निषेधति विष्णुः “पत्नौ जोवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्म इतरे भर्तुनरकं चैव गच्छतीति” भवुः “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यत्तो न व्रतं नायुपोषणमिति” मार्कण्डेयपुराणे “नारी खत्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा । निष्कृतं तु भवेत् तस्मा यत्करोति व्रतादिकमिति” आदिशद्वाद्वस्त्रालङ्घारगम्बूपाङ्गानामासुपञ्चयः । भवुः “ुष्मपाङ्गारवस्त्राच्च गम्बूभूपाङ्गेनमिति” पञ्चरुहमत्या व्रतादिविकारिष्यो भवति तदाह कात्यायनः । “भार्या पञ्चुर्भुतेनैव व्रतादीनाचरेत् चदेति” शुक्लामेवेवकारः लक्षणैकादश सुवासनिषेधपरः । तथा च कूर्मपुराणे “संकाल्यां लक्षणं च रविशुक्लिने तथा । एकादशां न कर्वीत उपवासक्ष पारणमिति” गौतमोऽपि, “आदिशेऽहनि संकाल्यामसितैकादशीषु च । व्यतीपाते कृते आहे एती नोपत्तेषुहृष्टहीति” । अत्र उत्तोति विशेषणं उत्पत्तो दोषविशेषप्रतिपादनार्थम् तथा च पञ्चामुराणे “संकाल्यासुपत्ता सेन पारणे न व्युधितिर । एकादशां च लक्षणायां कृते उत्तोतिनिष्ठानिति” नारदोऽपि “इन्द्रुक्येकसंकाल्यामेकादशां सितेतरे । उपवासं न कुर्वीत यदीक्षेत्यन्तिभुगमिति” । अत्र संकाल्यादिशूपशास्त्रस्य निषेधः संकाल्यादिनिभित्तक्ष्य । तथाच कात्यायनः “एकादशीषु लक्षणासु रविसंक्रमणे तथा । चन्द्रस्त्रूर्योपरागे च च कुर्वातुवयाम् गृही । तत्प्रयत्नोपत्तासस्य निषेधोऽयसुदाहृतः । निभित्तालयुक्तस्य न विभिन्ननिषेधनमिति” जैनिनिरपि “तत्रिमित्तोपत्तासस्य निषेधोऽयसुदाहृतः । नातुषङ्गकर्तोपाहोयतोनियमुपोपणमिति” । अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नियत्वात् काल्यादापत्तासस्य च काम्यत्वात्कामोपवासनिषेधे सति न निष्ठोपवासनिषेधः विष्वतीति । संकाल्यादिनिभित्तक्षेपत्ताम् संक्षेपोत्तमः । “अमावास्यादादशी च संकाल्यां पिषेतः । एताः प्रशस्तास्तिथ-

यो भादुवरस्तथैव च । अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानां
च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैवं पापत्तं स्मृतमि-
ति । स्वहस्यस्य त इक्तं यामेव नित्योपवास इत्युक्तम् ।
नैमित्तिकः स्मृत्युल्लासौ त कृष्णायामपि कर्तव्ये । तत्र
नैमित्तिकः स्मृत्युल्लासौ पश्यते । ‘शयनीबोधनीभूष्ये या
कृष्णैकादशी भवेत् । सैरोषोष्ट्वा स्वहस्येन नान्या कृष्णा
कदाचनेति’ । काम्यस्तु स्वन्दुपुराणे ‘पितण्ठा गतिम-
न्विक्ष्यन् कृष्णायां स्मृत्युप्रेदिति’ सनक्तुमारः ‘भा-
दुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रान्तिसंयुता । एकादशी
सदोपोष्टा सर्वसंपत्करी तिथिरिति’ । मत्ख्यपुराणेऽपि
‘एकादश्यां त कृष्णायामपोष्ट विधिवच्चरः । पुत्रानायुः
सम्भृतिं च साक्षात्यां च स गच्छतीति’ । दिनक्षये पुत्रवतो
स्वहस्यस्मृत्योपवासोऽपि निविद्धः तथा च पितामहः
‘एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः । तस्य उत्ताविन-
प्त्यनि मध्यायां पिण्डदोयवेति’ । मत्ख्यपुराणेऽपि
‘दिनक्षयेऽक्तं संक्रान्तौ परहये चन्द्रस्फूर्ययोः । उपवासं न
कुर्वैत उत्तप्तौ त्वस्मिन्दिवस्मिन्दिवः’ इति । दिनक्षयवक्ष्यणं प-
क्ष्यपुराणे ‘द्वौ तिथ्यनावेकरारे यस्मिन् च स्थाहिन्ययः’
इति । विगितेऽपि ‘एकादशित् सात्ने त्वङ्गिति तिथीनां वित-
यं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्षक्षत्र साहस्रिकं फलमिति’ ।
फलमत्रोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं इटव्यम् उ-
पवासस्य निविद्यत् । ईत्येण विषये किं कर्त्तव्यमि-
त्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पश्यते ‘उपवासे निविद्धे त
भक्तं किञ्चित्कल्पयेत् । न इष्टलुपवासेन उपवासफ-
लमत्रेतु’ । ‘मत्तं हविष्याद्यमनोदनं वा फलनिलाः
क्षीरमथाच्च वाच्यम् । यत्पञ्चगच्छं यदि वापि वायुः प्र-
शस्तमत्रोत्तरस्तरं चेति’ । उपवासासमयस्त्वे कम-
क्षादीनि कुर्यात् तथा च स्फुरतः । ‘उपवासेत यक्तानाम-
गीतेऽर्थं जीविनाम् । एकमक्तादिकं कार्यमाह वैधायनो
भृत्यरिति’ । मार्कण्डेयपुराणे ‘एकमक्तेन नक्तेन तथै-
वायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्दादिशिकोभ-
वेदिति’ । कूर्मपुराणेऽपि ‘एकमक्तेन नक्तेन कीरणद्वा-
द्वादशिमेत् । नातिक्रामेहूदशेन्तु उपवासवतेन चेति’ ।
स्वत्युल्लासौ ‘एकमक्तेन नक्तेन बावद्वादशः चिपेत् ।
पदोमूर्त्तं फड़ं वाऽपि न निर्दादिशिकोभवेदिति’ । भविष्य-
पुराणेऽपि ‘एकादश्याद्यपवसेन्त्रं वापि सप्ताचरे-
दिति’ । नित्यकाम्ययोरपवस्त्रासु प्रतिनिधिभिर्वृत्तारवेयुः ।
तथा च विष्णा रहस्ये ‘असामाय्ये यत्रोरस्त्र व्रते च सु

पस्यते । कारयेद्वर्षपत्रों वा सुत्रं वा विनयान्वित-
मिति’ । पैठेनसि: ‘भार्या पत्न्युप्रतं कुर्याद्वार्ष्यायाश
पतिव्रतस्तु । असामय्ये परस्ताभ्यां व्रतमङ्गो न जायते’
इति । स्वत्युल्लासे ‘पुत्रं वा विनयोपेत’ भगिनीं भवा-
तरन्नथा । एषामभावरथान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्’ ।
अन्यत्रापि ‘भावतं भागिनों शिष्यं कारयेद्वाराह्मणादिभि-
रिति’ । स्वत्युल्लासे ‘पितृमात्रस्वभावहयुर्वये’ च
विशेषतः । उपवासं प्रकृतीयः पुराणं यत्युपां चभेत् । द-
क्षिण्या नात्र दातव्या गुच्छूषा विहिता च सा । नारी
च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुराणं यत्युपां
प्राङ्गुर्वन्यः पारदर्शिनः । उपवासफलंतस्याः पतिः
प्राप्नोत्प्रभृत्यम् । राज्यस्वत्याक्षरे च एकादश्या-
मुपोषितः । पुरोधाः चलिवस्त्राद्वं फलं प्राप्नोति
निवित्यम् । पितामहादोहुदिश्य एकादश्यामुपोषणे । क्षते
ते ते ते फलं विप्राः । समयं समवाप्त्युः । कर्त्ता दययुणं
पुराणं प्राप्नोत्प्रभृतं न संशयः । यमुदिश्य क्षतं सोपि सं-
पूर्णं फलमाम्रयादिति’ । प्रतिनिधीं च कविहिंशेषः
स्वतौ ‘काम्ये प्रतिनिधिनीस्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।
काम्येऽप्यपक्षमादूर्जैकचित्प्रतिनिधिं विदुरिति’ । अयमर्थः
नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनायुपकम्य कारयेत् काम्यं
तु स्वसमायां परीक्षणं स्वयमेवोपकम्य कुर्यात् असामय्ये
उपक्रमादूर्जै प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासाकरणे प्रायचित्यं अर्थते ‘चट्टम्याच्च चतु-
र्दशां दिवा भुक्त्वा न्द्रं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ
नक्तम्बैव त पर्वणोति’ स्वत्युल्लासे ‘अर्के पर्वद्वये
रात्रौ चतुर्दश्यदसीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा
चान्द्रायणस्तुरेत्’ ।

अथ काम्योपवासकमः तत्वाङ्किराः ‘सावभाद्यन्तयोरङ्गोः
सायं पात्रं सम्भवे । उपवासफलं प्रेषुर्जहाङ्कत्तचतुर्द-
श्यम्’ इति । देवः ‘दश्यामेकमन्त्रसु सांसमैयुनवर्जितः
एकादशीस्त्रपवसेत् पक्षयोरभयोरपि । देवतास्त्रस्य त्रिष्णिनि
कामितं चाद्य सिध्यतीति’ इत्यस्त्रिरपि ‘दिवानिद्रा प-
रात्रं च पुनर्भीजनमैयुने । कौद्रं कांस्यामिषं तैलं हा-
दश्यामहोरात्रं कूर्मपुराणे ‘कांस्य मांसं मस्त्राच्च
चणकानु कोरदूषकानु । याकं नधु पराच्च लज्जेऽपव-
स्तु चित्यमिति’ स्वत्युल्लासे ‘शाकं मांसं सख्तसांच्च

पुनर्भौजनमैथुने । द्यूतमन्यम् पानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्व-
जेदिति॑ विष्णु धर्मेत्तरे॒ “अवन्नाथान् हि सम्भाष्य तु उत्त्व-
तविकादत्तम् । आमलक्ष्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुभ्यति॑”
“स्वसङ्गज्ञलयानं च दिशस्तपञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्चयं
मांसं वर्ज्जयेत् व्रतवासरे॒”इति॑ च । वसिडः “उपवासे तथा
आहे न खादेह दनधावनम् । दन्नानां काठसंयोगोऽन्ति॑
सप्रकृत्या नि॑ चेति॒”दनधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये॑
“आद्वोपवासदिवसे स्वादित्वा दनधावनम् । गायत्र्याः
शतसंपूतमन्त्यं प्राश्य विशुद्धतोति॑”हारीतः “पतितप्राप-
शिङ्गनास्तिकसम्भाष्यमन्ततास्त्रोऽतिकसुपवासादिषु वर्ज-
वेदिति॑”कूर्मपुराणे॑ “वहियांमान्यजान् छृतिं पतितञ्च
रजस्त्वलाम् । न स्युरेत्वाभिभावेत नेत्रेत व्रतवासरे॒”इति॑
विष्णुरहस्ये॑ “स्वत्याक्षोकनगम्भादित्वादनं परिकोस्तम् ।
स्वत्वं वर्जयेत् सर्वं, पासानां चाभिकाङ्क्षयम् । गावाभ्यङ्गं
शिरोऽथङ्गं॑ ताम्बूलं चातुरेवनम् । व्रतस्यो वर्ज्जयेत् सर्वं
बद्धान्यत्वं निराकारतमिति॑” बद्धारुपुराणे॑ “कांस्यं मांसं
हुरां लौहं छोभं वितयमाष्यम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च
दिग्दश्त्रं॑ तथाङ्गनम् । तित्वपित॑ मस्तुरांश्च दादृशे॑
तानि॑ वैष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्जयेत्तित्वं सर्वपापैः प्र-
हृच्यते॑” इति॑ ।

एकादश्यां व्यायामं लत्वापि न भोक्तव्यं तदाह
कात्मायनः “उपश्येत्वा वदा नित्यः आहं नैतिकिं
भवेत् । उपवास॑ तदा कुर्यादाचार्य पितृसेवितमिति॑”
तथा “मातापिलोः लते प्राप्ते भवेदेकादशी यदां ।
अभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु व्याजिष्ठेत् पितृसेवितमिति॑”
यत्तु वचनम् “आहं लत्वा त यो विप्रो न भुङ्कते पि-
तृसेवितम् । हविदेवा न गृह्णति कव्यञ्च पितृसेवितमिति॑”
तदेकादशीव्यतिरिक्तविवश्यम् आधुणेनापि भोजनकार्यं सिं-
ध्यति तस्य भोजनकार्यं विधानात्”

स्वतकादौ दानाचं नरहितस्तुपवासमालं॑ कुर्यात् तदुक्तं
कूर्मपुराणे॑ “काम्योपवासे प्रकान्ते त्वन्नरा स्वतस्तुतके । तत्व-
ताम्यं त्रतं कुर्यात् दानाचं नविवर्जितम्” इति॑ वराहपुराणे॑
“स्वतके च नरः लत्वा प्रश्यम्य मनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुङ्कते व्रतमेवं न लुप्यते । स्वतके न च भुङ्कते
एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तं समश्रीयात्स्वत्वा वि-
ष्णुं प्रश्यम्य चेति॑” । तत्व परिवक्त्रं॑ देवार्चनं॑ स्वतकाने॑
कुर्यात् तदुक्तं सत्यपुराणे॑ “स्वतकाने॑ न लत्वा पूजा-
विला लगाहीनम् । दानं॑ दश्या विधानेन व्रतस्य फलम-

च्छुते॑” इति॑ । द्वीणां रजोदर्शनेऽपि न इत्यागः किन्तु
देवतार्च्चनादिरिहितं॑ स्वतकादाविवोपवासमालं॑ लार्यं
तदाह उल्लतः॑ “एकादश्यां न भुङ्कते नारी इटे॑ रजस्त-
ऽपि॑” इति॑ । व्यष्टिः॑ “संप्रदृतेऽपि रजाशि॑ लालं
हादशीव्रतमिति॑” । सत्यवतोऽपि॑ “प्रारब्धदीर्घतपसां नारी-
णां वेङ्गजोभवेत् । न तत्वापि व्रतस्य स्वाडपरोधः॑ कदा-
चनेति॑” शुद्धतन्त्रं॑ देवतार्च्चनादिकं॑ कुर्यात् तथा च
स्त्रिः॑ “स्वात्वा भर्तु चतुर्थेऽपि॑ शुद्धा स्वात्यरिचारते॑ ।
पञ्चमेऽहनि॑ शुद्धा स्वादृते॑ विष्वेषे॑ च कर्मणीति॑”

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः॑ “व्यष्टि नित्योप-
वासी चेत्वायं॑ प्रातर्भुजिक्षियाम् । वर्ज्जयेत्विभावै॑
विग्रः॑ संप्राप्ते॑ हरितासरे॒” इति॑ ब्रह्मवैत्तर्तेऽपि॑ “इति॑
विच्छाय कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतं॑ । विशेषनियमाशको-
ऽहोरात्रं॑ भुक्तिर्विजितः॑ । निष्ठहीतेन्द्रियः॑ चहाश-
हायोविष्णुतत्परः॑ । उपोष्येकादशी॑ पापान्तु च्छुते॑ नाल-
संयदः॑” । शत्रौ॑ सत्यां नियमानावरेत् तदा च काम्य-
यनः॑ “शक्तिमांस्तु ततः॑ कुर्यात्स्वियम्॑ सविशेषणमिति॑” ।

वदा द्वादश्यां॑ अवश्यनक्षत्रमभवेत् तदा शुद्धकादशी-
भिपि॑ परिवक्त्र द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदोवे॑
“शुद्धा वा यदि वा लत्वा द्वादशी॑ अवश्यान्विता ।
तयोरेवोपवासव लत्वोदश्यां॑ च पारणमिति॑” तथा
“एकादश्यान्वित्वायां॑ संप्राप्ते॑ अश्ये॑ तदा । उपोष्या-
द्वादशी॑ शुद्धा सर्वं पापक्षयावहेति॑” यदा पारणपर्याप्ता॑
द्वादशी॑ स्वात्तदा तस्यामेव पारण्या कार्यान् तु त्वयोदश्यां॑
तदुक्तम् “भवेद्यत्व त्वयोदश्यां॑ द्वादश्यास्तु व्याहायम् ।
द्वादश द्वादशीर्हन्ति॑ त्वयोदश्यां॑ तु पारणम् । कलादृवं॑
त्वयं वापि द्वादशी॑ न त्वतिकमेत् । पारणे॑ भरणे॑ तिं-
विश्वात्कालिकी॑ स्त्रिते॑” नतु द्वादशीतिकमेऽपि॑ नास्ति॑
दोषः॑ “सा तिथिः॑ यक्षां चैवेति॑ “वचने॑ स एकल्यविधा-
नादिति॑ चेत् सैवं॑ एकल्यविधा॑ स्वामादिविवश्यात्
वाक्यशेषे॑ “स्वामदानजपादिपु॑” इत्यमिधानात् । पारणे॑ तु
एकल्यविधनं॑ न प्रवर्त्तते॑ “तिथिश्वात्कालिकी॑ चैवेत्युक्ते॑”

त्वयिद्यादशीकाले॑ वदा पारणनदा॑ सङ्क्षिप्तः॑ प्राते॑-
सत्याः॑ क्रियाः॑ कर्त्तव्याः॑ तदुक्तं॑ नारदोवे॑ “अल्पायामच-
विग्रेन्द्रि॑ द्वादश्यामस्त्रयोदये॑ । स्वात्वाचनाक्रियाः॑ काल्यां-
दानहोमादिसंयुताः॑ । एतात्कारपादादृविपि॑ प्रत्यु-
स्वानमावरेत् । पितृतपर्यणसंयुक्तं॑ सत्यां॑ उद्धा॑ च द्वा-
दशीम् । महाइनिकरी॑ श्वेता॑ द्वादशी॑ विहृता॑ च

वाम् । करोति धर्महरणमन्नातेव सरस्तीति” गच्छ-
उत्तरार्थेऽपि “ददा सत्या दादशी सादपक्वैभुजिभवेत् ।
प्रातर्मध्याङ्गिश्चयापि तत्त धर्मादपकर्त्त्वमिति” । स्कन्दपुरा-
णे तर्हा “ददा भवेदतीवाल्पा दादशी पारणादिने । जब-
क्षाणे दृयं कुर्यात् प्रातर्मध्याङ्गिश्चयादिति” । तत्त पारणा-
वस्त्रे अङ्गिः पारणहुयांत् तदाह कात्यायनः “हन्या-
दिक्षम्भवेत्वित्वं पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पार-
वित्वाथ नैति कान्ते भुजिभवेदिति” । देवलोऽपि “सङ्कटे वि-
षमे प्राप्ने दादशां पारवेत्वकथम् ? । अङ्गिस्तु पारणहुयां-
त्पुनमुक्तं न दोषकादिति” । यदा कर्त्तव्यापि दादशी नास्ति
तदात्त्वयोदयामपि पारणहुयांत् तदुक्तं नारदाये
“त्वयोदयां त शक्तायां पारणं पृथिवीकृष्टम् । खतवज्ञा-
धिकं वापि नरः ‘प्राप्नोत्वस्त्रयमिति’ । पारणहुय-
नेद्यमित्तहुयांत् तदुक्तं स्कन्दपुराणे “क्षता चैतो-
पवासन्त चोऽग्निं दादयादिने । नैवेद्यं तु लक्षीमित्वं
इत्याकोटिविनाशनमिति” ।

अस्यामेकादयां यान्युपशमप्रतिनिधिरुपाणि एकम-
क्षमकायाचित्तदानानि तेषां प्रतिपद्युक्त्यादेवोप-
वावतिथावेशात्तान्, न नि तु स्तत्त्वारणेकमत्तनक्ता
हीनि तेषां पूर्वोक्त्यावेन चध्याङ्गादिव्यापितिथिप्रहृष्ट-
प्राप्नोदयमीविद्वा प्रतिविष्टते दादशीकल्पे “पूर्वोविद्वां-
दिनार्देन नन्दां पूर्वोविष्टि व्यजेत् । यदोच्छेदात्मसन्नान्
निवर्मेषु चतुर्विष्टि । नोपोदितं च नक्तेष्व नेकमत्तमवाचितम् ।
नन्दायां पूर्वोविद्वायां कुर्यादैवर्यमोहितः । एकादशी
त्रुता यसा दादशां बहुप्रवर्षे । नक्ते चावाचिते नित्य-
नेकमत्तके वयाऽनन्द ! । नक्तेष्वावाचितं तात ! नैकमत्त-
क्षमाहरेत् । दयमीसहिते दानमन्यं इतिराष्ट्रे” इति
दिनार्देन वार्षिकप्रसुहृत्तिर्विष्टः । एतदेवामिमेष्य “दिक्षपूर्व
दयनिष्ठत्वेति” उदाहृतम् । तथा “वार्षिकप्रसुहृत्तिस्तु
नेष्वोदयं वाप्तते व्रतमिति” एतद्वन्देष्वे तु तिग्रन्तरव-
क्षमाङ्गादिव्याप्तिर्प्तिर्हीतव्या” ।

अत्ताविकारिविवेदः हरिंभ० अान्वेते “मृहस्तोव्रज्ञ
चारी वा चाहितग्निर्यापिक्षया । एकादयां न भुज्ञीत
पश्यो रमयोरपि” । पाद्योत्तरवर्षाणे “दर्शनामाच्चमाच्चा-
म्बुद्धोषाङ्गं वरवर्षिनि ! । एकादस्युपवासस्तु कर्त्तव्योनाल
वंशयः” । “एतमात् कारणादिम् ! एकादयां चुप्रेष-
णम् । कुर्याद्विवाचारी वा पश्यो रमयोरपि” विष्णा-
-र्षोत्तरीवस् “वैष्णवो वाय यैतोवा कुर्यादेकादयोव्रतम्” ।

सौरपुराणम् “वैष्णवो वाय यैतोवा वौदोऽच्चेत् तत् तेमावरेत्” ।
स्कन्दम् । “न यैतोवा च सौरोवा नान्मो तीर्थसेवकः ।
योभुद्गके वासरे विष्णोः वैष्णवादधिको हि सः ।
विष्णवित्वं तेन मे गोरि ! त्रैं दुष्टेन यापिना । मह-
भक्तिवलमाचित्वं येन भुक्तं हरेदिने” । “विधवा या
भवेत्तारो भुज्ञीतैकादयोदिने । तस्मात्तु सुक्तं भवेत्
भूषणद्वा दिनेदिने” कात्या० । एकादशी विना
रण्डा वर्तिक्षमं चुम्हातपाः । पञ्चते द्वाम्भतामित्वे
यावदाहूतसंप्रवृत्तम्” नारदेयम् । “सधवायास्तु पत्त्व-
तुमत्वा सह वाधिकारः । “सपुत्रव समार्थं च खजने
भक्तिपूर्वुतः । एकादशीसप्तसेत् पश्योरुभयोरपि”
विष्णुध० । तदनुमत्वा सधवाया व्यधिकारिता कालमा०
दर्शिता ।

“वैष्णवस्त्रोभयपञ्चद्योर्नित्याविकारः वथाह तत्त्वसागरे ।
“वदा गुक्ता तथा क्षणा यथा क्षणा तथेतरा । दल्पे ते
मनुते वस्तु सदैवैष्णव उच्यते” एवमेव ए०त०रघु० ।
“व्याधिभिः परिमूर्नानां पित्ताधिकयरोरिणाम् ।
त्रिंश्चवर्षाधिकानां च नक्तादिप्रतिक्षयनम्” सार्क० पु० ।
प्रायुक्तकाचमाधरमतानुषारिष्येकादस्मीव्रतकालादिव्यस्या
सर्वदेशवाचिभिः प्रायेषां दिव्यते । गोडनिवादिभिस्तु रघु-
नन्दनोक्ता व्यवस्थादिव्यते । तन्नातसिद्धव्यवस्था तु एकादशी
तदृष्टवचनजातोदादनुसन्धेया तत्त चंकेपञ्चतं दर्शितो वथा
“तत्त चंकेपेः पारणादिने दादशीलामे चर्वं एव पूर्वं
त्यक्ता खण्डाधृतसेत् तदवामे चहो पूर्वां तदन्यः परो
विधापि । यदा तु पूर्वदिने दयम्या उत्तरदिने
दादशी युक्तेकादशी नदोत्तरासुपोष्य दादशां पारणं
कुर्यात् । परदिने दादशानिर्गमे त्वयोदयामपीति ।
यदा तु स्त्र्योदयानन्तरं दयमोयुतेकादशी चय च पर-
दिने न निःसरति तदा तां विहाय दादश सुपश्येत् ।
(अत्तमाधरमते भेदः) यदा तु स्त्र्योदयात् प्राच-
कालीनदयमोविद्वेकादशी परदिने न निःसरति तदा
ताल्पश्येत् । यदा तु तथाविधा सतो परदिनेऽपि निः-
सरति तदृपरदिने च दादशी तदा तां विहाय खण्डा-
धृतेष्व दादशां पारवेत् । यदा तु पूर्वदिने तदिव्येका-
दशी परदिने च दादशी तदा वर्दिदण्डात्मिकां विद्वा-
सुरोष्य परदिने दादशाः प्रथमयादसुतीष्यं पारवेत् ।
वैष्णवस्तु तत्वापि शुक्रपते परापुरोष्य त्वयोदयां पार-
वेदिति ।

सर्वसां क्षणे कादयतां वैष्णवानां सपुत्राणां
गृहस्थानामन्यवासोनित्यः । ब्राह्मणस्तु तु विशेषतो-
नित्यः । वैष्णवेतरेवान्तु ताडशानां हरिश्चयनमध्यवर्त्ति-
नीषु क्षण्येकादयीपूपवासोनित्यः । अपुत्रतां गृहि-
शान्तु सर्वास्तेव नित्याधिकारः । काम्योपवासे तु अ-
विशेषेण सर्वेषामधिकारः । नित्योपवासे तु रविसं-
क्रमादिदोषोनास्ति व्याघ्रादधिकोमलोऽन्नपूर्णीतित्य-
सरोनित्याधिकारी विधवायास्तु सर्वास्तेव नित्याधिकारः ।

अत भजमासादिदोषोनास्ति । यथा ज्योतिः परा-
यरः “अनादिदेशताङ्गींसु कान्तोपोन विद्यते । नित्य-
स्वाध्याययोगे च तथैकादशोवते” एका० त० रघु० ।

अत विशेषोहेमाद्वै स्तान्ते । “एकादशी कला अत हा-
दशो च लक्ष्यं गता । नक्तं तत्र एकवर्तीत नोपवासं
गृहाश्वमी” । अत्रोपयात्विधायकसामान्ययात्रस्य
नक्तविधायकविशेषयात्मेण वाधः । “एकादशी कला-
प्येका हादशी यत्र लुभते । तत्रोपवासं कुर्वीत नित्य-
कामोविष्णु तत्परः” तत्वेव स्तान्तम् । “तत्र पूर्वाय-
वचनपर्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्योपवास
व्रतविधयं निष्कामस्य निष्कोपवासाधिनो विष्णुपरायणस्य
गृहस्थसाम्यवासः” ए० त० रघु० । वाचस्तिमते
“निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरेकादयीं तथा । शका-
मस्तु तदा पूर्वीं कुर्याद्वौधायनोऽब्रवीत्” विष्णुरुहस्थात्
शकामेन तत्र दयमोविद्वा कार्या निष्कामेण हादशी-
युक्तोपोष्येतिभेदः ।

वेधविषये हेमाद्री तु सर्वेषट्कात्ययोक्तिराविंशति-
मानवात्विविषया महत्तरास्तु रात्रीरपेत्य चतुर्स्रोष-
टिकापाहा “निशःपान्ते तु यामाद्वै देवतादित्यादने ।
शारस्तानध्ययने चार्हणोदय उच्यते इति” स्मृतेरित्यक्रम् ।
हेनादिमताहुसारेण निख ० चि० एकादशंभेदा व्याप-
दयेत्युक्ता तद्वयस्या तत्रोक्ता यथा
“गुडा विद्वा द्यो गन्दा लेखा न्यूनसमाधिकैः । वट्प-
काराः पुनस्त्वेधा हादश्यूनसमाधिकाः” इत्यादयैकादयी
भेदाः तत्र गुडाधिकन्यूनद्वादधिका गुडाधिकसमद्वादधिका
च शकामैः पूर्वी निःकामैरुत्तरा कार्या “प्रथमेऽहनि
संपूर्वेति” पूर्वोक्तस्तान्तात् “जनद्वादधिकायां तु विष्णु-
प्रीतिकामेष्टपाठदयं कार्यम् “संपूर्णेकादशो यत्र प्रभाते
इतरेव सा । लुभते हादशी ब्रह्मिकुपवासः कथं भवेत् ? ।
उपोष्ये हेतिष्ठो तत्र विष्णुप्रीणनतत्पर्तिरिति” इत्यविष-

ठोक्ते । “गुडन्यूना गुडाधिका गुडसमा विद्वन्यूना विज-
यमाधिकद्वादधिका च सर्वेषां परैवेति” हेमाद्रिः भद्रनरत्ने
त गुडाधिका परा । “संपूर्णेकादयी यत्रेति” पूर्वोक्तोः ।
“गुडा यदा समा हीना समा होवाधिकोन्तरा । एकादशी
सप्तसेव गुडां वैष्णवेमपोति” स्तान्त्रात् अत गुडा एका
दशी, उत्तरा दृश्यी “नवेदेकादयो विष्णाविति” नारदो-
त्तेच । यत्रु “व्यविद्विषये च विद्वा स्वादिति” पार्वती
तत्त्वं गुडाधिकापरम् । यत्रु “संपूर्णेकादशो त्याज्या परतो
हादशी यदि । उपोष्या हादशी गुडा हादश्य मेव पार-
णम्” इत्यादि तद्वैष्णवपरम् । आर्तीनां तु पूर्वेवेत्युक्तम् ।
विद्वन्यूना समद्वादधिका तु सुनुष्यां पुत्रतां च परा च
न्येवाच पूर्वा । इतत्रतोऽपि पूर्वोत्तं भद्रनरत्ने । विद्वसमा
समद्वादधिकोन्द्वादधिका च हृष्टवृभिः पराऽन्यैः पूर्णी
कार्यां । “टशमी मित्रिता पूर्वी द्वादशी यदि लुभते । गु-
णेवं हादशी राजन्युपोष्या भोक्तव्याङ्ग्निभिरिति” व्यापोक्ते
कोक्तव्याङ्ग्नि�प्रहस्तादन्येषां पूर्वेव । “पारणाहे न च भवेत
हादशी कलायापि चेत् । उद्गर्नो दयमोविद्वायुपोष्येन-
दशी तिथिरिति” गृह्यस्त्रोक्तेच । विद्वाधिका समद्वा-
दधिका च सर्वेषां परैव माधवमते तत्र गृहिणः
पूर्वी वतेऽत्तरा “वर्षत्वेकादशो कार्या हादशीमित्रिता
नरैः । प्रातर्भवतु वा चा वा वतो नित्यसुपोष्यमिति”
पाद्मोक्ते । विद्वाधिका न्यूनहादधिका भोक्तव्यरैः विष्णु-
प्रीतिकामैः पराकार्यां गृह्यस्येन तु नक्तं कार्यम्
“एकादशी हादशी च रात्रिष्ठेत्र त्रिवोदशी । उपवासं न
कुर्वीत पुलपौत्रसमन्वित” इति कौमे दिनक्षये उपवास
निवेद्यात् । “दग्ध्यैकादशो विद्वा दृदशी च लक्ष्यं
गता । ज्योत्ता वा दृदशी त्रयो नक्तं त गृह्यतः स्तुत-
मिति” इत्यातातपोक्तेच गृहिणः पूर्वत्रोपवासः । ए-
कादश्याः गुडन्यूनत्वे गुडसमत्वे वा दृदश्या न्यूनसम-
त्वयोरेकादश्यात्पवासः । यानि त “दग्ध्यनुगता हर्त्ता
दृदश्यदशीफलम् । धर्मपत्वधनायुर्वित्योदयत्रां तु
पारणमिति” कौमीदीनि दशमोवेधत्ययोदः पारणयोनि-
वेधकानि तानि विहितमित्रपराणि, अत भूखद्वचनानि
तद्वयस्या चाकरे त्रया । यत्रु कालहेमाद्री “व इवाक्य-
विषयेन सन्त्वेत्तो जायते यदा । दृदशी त तदा याज्ञा
त्रयोदयां तु पारणमिति” सार्कर्णेयोक्ते: “सन्त्विष्य
च वाक्ये च दृदशीं सहमोक्तेत् । विद्वादेषु च सर्वेषु दृद-
श्यां सहमोक्तव्यम् । पारणं च त्रयोदयमाज्ञेयः जा-

मको छने ! ”इति पाद्मोक्तेच वेधसन्देषे ज्योतिषिदां यि
प्रतिपत्तौ वा परा कार्येत्कम् । ततु देश्यविषयम्”

“अयात्रोपयुक्तं” किञ्चिद्ब्रह्मते । तत्र देश्यमेकादशेऽयोगे देशमीमध्य एव भोजनम् । “एकादशरात् न
भुङ्गीतेति” तस्या एव निभित्तत्वात्, “निवेधस्तु निहृताता
कालमालमपेक्षत” इति देशोक्तेच । केचिच्चु एकादशी
ब्राह्मणवेन पूर्वद्युरेकः क्षेत्रधानादिप्रिष्ठस्तु च विषये नि-
वेधानवकाशेन काम्यव्रताङ्के न भोजननिवेध प्रवर्त्तते ते
नैकादशीमध्येऽपि पूर्वदिने भोजनमित्याङ्कः “निर्ण० चि० ।
तत्त्वैकः दशीदिवसे आद्वासी विशेषः निर्ण० सि० उक्तः

माधवीये “उपवासो यदा नित्यः” इत्यादि प्रागुक्त
काव्यानवकाशमाध्यित्वं उपवासदिनेआड़ा लक्षा आद्वासी
चार्यं कार्येति व्यवस्थाप्रक्तम् ; “ऐमाद्वारादिसर्वनिव-
स्त्वेत्क्षम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं व्याहृत्वादशरात् कार्य-
मिति” वदन्तः परास्ताः किञ्च्च, महालये । “स पक्षः
सकलः पूज्यः आद्वासोऽशकं प्रतीति, श्रुतं शोषणत्वम् ।
पौष्टिकादशरात् च मन्त्रादिश्रावः, ज्याह्नापरिच्छाने च कृ-
त्यैकादशरात् विच्छितं आद्वृत्याद्वाधितमेव स्थात् । यदपि
स्त्रितिवन्दिकास्यं पठन्ति । “अक्षांशितानि पापानि
तद्वोक्तदोद्दरेव वा । भज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्रयोः
समा”इति । हस्तापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैपं आद्वृ-
त्योचरयतां भहत्याहसमित्यवलम् । योऽपि “अक्षत्वाद्व-
तिवया लक्षण्युविनाशताः” इति चमुनारदेये एका-
दशरात् आद्वादिनिवेधः स मातापितृभित्विवदः पूर्ववाक्ये
तद्युपहण्यात्”

हरिमत्तिविकाशात्तुरिष्टस्तु वैष्णवदीक्षावतां तद्दिने
आद्वानिवेधः दादश्यां ततु करणीयमिति यदन्ति यथा
“स्वयोपवासदिने आद्वानिवेधः । पाद्मे पुण्डरसरङ्गे” “ए-
कादशरात् यदा राम ! आद्वृत्येति भवेत् । तद्दिनं तु
परिवृज्ज दादशरात् आद्वासाचरेत्” । तत्त्वैक्तरस्तु ये
“एकादशरात् प्राप्तायां मातापितृभूताहनि । दाद-
दशरात् तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् । गर्हि-
ताच्च नशाश्रन्ति पितरव दिनैकसः” । स्तान्दे
“एकादशी यदा नित्या आद्वृत्येति भवेत् । उपवासं
यदा कर्यात् दादशरात् आद्वासाचरेत्” । त्रिवैत्तच्छै
“ये कृष्णनि महीपाल ! आद्वृत्येति एकादशोदिने । त्रिवैत्त-
नशकं यानि दाता भोक्ता परेतकः” । हरिमत्ति
उत्तराक्षानि ।

“एकादशः यदा रामेत्यादिना उपवासदिने आद्वृत्येति
विहस्त् । यच्च स्तान्दादौ ‘आद्वादिन’ समाप्ताद्य उप-
वासो यदा भवेत् । तदा लक्षा तु वै आद्वृत्येति भवेत् । तत् सर्वं दक्षिणे पाण्डो गट्हीत्वाच्च यित्ति-
ध्यज ! । अशज्जिवे देनाथ भवेत् आद्वृत्येति यित्ति ध्यज ! ।
पितृणां लग्निप्रदं तात ! व्रतभक्तो न विद्यते” इत्यादि ।
तत् वैष्णवेतरविषयम् भन्नव्यस्तु वैष्णवपितृष्यामपि श्री-
विष्णुदिने आद्वादिवक्षयायोगादिति” तद्गोका ।

अत्रैदं दोध्यं इति वन्दिकास्यवचने इतिभक्तिविकाश-
स्त्रितवनवत्तुरेक्ष्ये च उपवासदिने आद्वानिवेधात् प्रागुक्त
काव्यानवकाशान्दादिवचने आद्वानिवेधमोजनासम्भवेऽपि
आधुण्यमात्राङ्कतया आद्वानिवेधानात् परस्तरं विवेधस-
योर्विरोधपरिहाराय कर्त्तव्येदिविषयकत्वमवश्य कल्पनीयं
तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आधु-
ण्यमात्राङ्गस्य, वैष्णवविषयकतया च आद्वानिवेधस्य कल्पनं
युक्तं न च विनिगमनाविरहेण वैपरोत्त्वं शृङ्गीयं
वैष्णवस्य सत्यगुणाधिकरिष्योः सेवकत्वे न सात्त्विकउरा-
णीकविधेरेव याह्नातया सात्त्विकपुराणेषु च पाद्मस्य की-
र्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव याह्नातैत्तिवेन स्तान्दस्य
तामसत्वे तदुक्तविधेत्तरैर्याह्नातैत्तिवेन च विनिगमना-
सम्भवात्” पाद्मस्तान्दयोर्यथा सात्त्विकतामसत्वं तथोऽस्तु
भास्यस्य कौर्म्मं तथा लैङ्गं गैव लैङ्गान्दं तथैव च । आग्ने-
यज्ञ घटेतानि तामसानि निवोधत । देव्यावः नारदोत्तम्
तथा भागवतं शुभम् । गारुदस्तु तथा पाद्मं याराहं शु-
भदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विह्वेदानि शुभानि वट्”
पञ्चपु । एव च सति पाद्मग्रन्थस्य वैष्णवविषयकत्वनि-
चये स्तान्दकाव्यानादिवाक्यस्य तदितरविषयत्वं निर्वै-
यते । निर्णयस्त्वं लक्षा आद्वानिवेधवाक्यस्य माता-
पितृष्याद्विविक्तिरिक्तिविषयकत्वं यत्कल्पितं तत्र भनोरवसं
पाद्मोक्तवाक्ये गर्हिताच्च न गृह्णन्ति पितरद्विति पितृमात्र-
स्यायहयोक्ते: सर्वं आद्वासोदै निवेधात् मातापितृभूताह-
नावादिपाद्मोक्तवचने तयोरपि आद्वानिवेधात् । तेन
कैस्तिकन्यायेनेतराद्वासायापि निवेधः स्त्रपपत्त एव । किञ्च
शेषभोजननिमित्तकालयोरभवोरहतया आसानां वेष-
भोजनहृष्टवाचः वैष्णवानां तु कालवाच इत्युभयोरपि
एकत्रवाचस्य यास्त्रोधिततया न दूषकत्वम् । आसानैरपि
पक्षोदया दिननिमित्तकोपवासदिने आद्वृत्येति यित्ति यहवास-
प्रदेयुः आद्वानिवेधने कालहृष्टवाचस्य तत्र स्त्रीवाराम तद-

द्वायपि एकादश्युपत्रासदिनवभविष्टताहरूपकालबाधेनोन्तरदिने आङ्गिधिनेनावैप्रस्थम् । तथा च 'यस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यवृद्द सुषुप्तस्थितम् । तदिने चोपग्रासः स्थात् प्रत्यवृद्दं तु परेऽहनि' "यस्तावेवास्तमानं तु रवीन्द्रप्राप्तुतो यदि । प्रत्यवृद्दं तु तदा कार्यं परेऽहन्ये व सर्वदा" निः सिः ४८ तत्वचनैः निमित्तकालबाधेनापरेटाः आङ्गिकालः । एतेन एकादशीव्रतदिवसे आङ्गिनिवेदे विघ्नपतितव्याङ्गिस्य क्षणैःक्षणां विधानम् अश्वयुक्तश्पृष्ठनिमित्तकषोडश-आङ्गिधिवानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन व्यवस्थासम्भवात् । तथाहि विघ्नपतितव्याङ्गे आङ्गिकालव्याप्तिकादशीतिविमालव्य सिमित्तता तस्य व्रत-दिवसात् पूर्वेद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तदूपविषय-लाभेन निर्विषयत्वाभावात् क्वचिदेकदिने तत्प्रसक्तावपि सामान्यसुखेन प्रहृतशास्त्रस्य उपतासदिनव्यतिरिक्तिविषयशुद्धिविषयकृत्कल्पनेनाविरोधः । किञ्चात् कर्तुमेदेन-व्यवस्थापूर्वद्यते वैष्णवेतरसपुत्रगृहस्यस्य क्षणैःकाद-श्युपत्रासस्य नियत्वाभावेन तत्परं आङ्गिधिवानं, वैष्णव-विषयः आङ्गिनिवेद इति कर्तुमेदेसम्भवात् । अश्वयु-क्तश्चणपवनिमित्तकषोडशव्याङ्गिधिवानमपि न निर्विषय-तिविहासादिशशाक्तसावनदिवसे तत्वविहितव्याङ्गदृद्य-वद्वैष्णवैः द्रादश्यां आङ्गदृद्यकरणेन वोहशस्यव्यापूर्त्तिसम्भवात् । पौर्वेकाश्याहरूपमन्वादिनिमित्तकाल-स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिकव्यतेन पूर्वाङ्गे विहितव्यतेन उपतासदिन एव तत्खण्डस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व-दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां हादश्याभेदं मृताहश्चासेव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृहस्यस्य तदिने कर्त्तव्यतेति कर्तुमेदात् व्यवस्थाया नातुपपत्तिः ।

पादे नैमित्तिकमित्युक्तेः ज्ञज्ञवैवत्ते परेतक इत्युक्तेव व्यादिव्याङ्गमपि एकादशुपत्रासदिवसे वैष्णवैर्वयं कर्त्तव्यमेति । "एकोहिष्टं तु यत् चाङ्गं तत्रैमित्तिकसु-च्छते । तदप्यदैविकं कार्यं सयुग्मानाशयेद्दुट्जान्" इति भविष्य पुः एकोहिष्टस्य नैमित्तिकतेन परिमाणितव्यात्-प्रेतोहेष्टकाश्याङ्गिस्य च एकोहिष्टत्वाच्च तस्यापि तदिने निवेद एव प्रेतश्याङ्गिस्य यथैकोहिष्टत्वं तथैकोहिष्टदे-व्यवस्थाते इत्थं स्मार्त्त्वैष्णवकर्त्तुमेदात् व्यवस्थाभेदः ।

एकादशगुरु ३० एकादशमिता गुरवः । "व्याचार्यं च पिता ज्योतिर्भावात् चेद् महीयतः । मातुलः च्युरुरस्तात् मातुमहिषितामही । वर्षुज्येष्ठः पितृव्यवृत्ते पुंखेते

गुरवोमताः" इति देवलोकेषु व्याचार्यादिषु । व्राता त्रायकत्तां । वर्षुज्येष्ठः क्वतियादीनां ब्राह्मणादिः । "अनेनैकादश गुरवः सङ्केतिताः । कथमनेकेषामेकगुरुश्वर्व बाच्यत्वमेकस्य प्रष्टत्तिनिमित्तसाभावात् इति चेत् "गुरुरनुगन्तव्यः" इत्यादिश्वला सदापरितोषणीयत्वादिभर्मार्त्तिक्षयोपाधित्वात् यद्यप्याचार्यस्वैव परितोषणीयता च्युते तथापि तदन्वेष्टिदिश्वर्ते अतोऽतिदिश्व-भर्मार्त्तिक्षयोपाधिर्भवति इटिश्वद्प्रदत्ताविवृत्तत्वम् संवन्धः शास्त्रीयगुरुप्रदृष्टिविषयत्वं वोपाधिर्भवति विशेषाप्रहादज्ञादिश्वद्वनेकार्थतैऽकोदोषः" प्रा० वि० । अवृच्च शब्द एकादशिनश्वद्वात् पृष्ठं बोध्यः प्रमादात्तत्वं न लिखितोऽतोऽत्वं लिखितः ।

एकादशराशिका न० एकादश राशीनधिकत्वं प्रष्टत्तं गणमम् कन् । चीलावत्युक्ते गणनपकारमेदे तत्प्रकारश्च तत्वैव यथा "पञ्चसप्तमवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयनं फल-च्छिदाम् । संविधाय बड्डराशिजे वसे खल्लराशिवध-भाजिते फलम्" इत्युक्तदिशा फलानयनम् । तत्वोदा० "पिश्छु येऽकिमिताङ्गुलाः किं चतुर्वर्गाङ्गुलाविज्ञृतौ पि० १२ च पट्टादीर्घतया चतुर्द्वृश करास्तिंशन्निताः" वि० १६ १२ "एता विज्ञृतिदीर्घपिश्छुमितयो येवां दी० १४ १० चतुर्वर्गिताः" इति नवराशिके उक्ता । मि० ३० १४

"पट्टीये प्रथमोदितप्रमितयोगव्युतिमात्रे गतास्तेषां वि० १२ च मानमनाय चेच्छकट्टिनां द्रस्माटकं भाट-वि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने दी० १४ १० चतुर्वर्गितास्तेषां का भवतीति भाटक-मि० ३० १४ मितिंश्वूतिपट्टके वद्" । अत्र फलस्तेतर-ग० १ ६ पक्षनयने तस्य बहुराशिकत्वं तदृहितपक्षस्य भा० ८ ० खल्लराशिता तेन समानाङ्गेनोभयपक्षयो-रपवर्त्तने फलस्तितवड्डराशिगपक्षस्याङ्गस्य परस्परगुणने जाता: ४८ च्छाः फलरहितपक्षाङ्गानां परस्परवातनिष्ठेन ६६ पड़क्षेन भाजिते लक्ष्मा: दच्छौ च्छाङ्गेन अष्टद्रस्मा-स्त्रात् भाटकमितिरिति तत्र निश्चयः । अत्रैदमवधेयम् फल-च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिद्वराशिच्छेदस्यैव अन्योन्य-पक्षनयनम् न तु फलच्छेदसेति । अवृच्च शब्दः एकादशगद्वार-श्वद्वात् परं बोध्यः प्रमादात्तत्वं न लिखितोऽतोऽत्वोऽत्वः ।

एकादि त्रिः एक व्यादिर्यस्य । एकत्रित्वस्यान्वितमारभ्य परार्द्धान्वस्त्र्याङ्गुक्ते । २ तदृशारके रेखासच्चिवेशविशेषप्रकृपे-

अहूः च । अह्नात् नव तेषामेव स्थानविशेषयोगभिदेन
विभिन्नसंख्याकारकत्वम् । अथ एकाद्युः यद्य यत्संख्या-
न्विता: आर्यन्ते तदच्छते । १८लक्ष्मेन एकः एवं२,२०,३,३,त्रयः,
४,चत्वारः ५,पञ्च ६,षट् ७,सप्त,चट्ठै८,नव १०,दश । द-
शानामेकादिनविभिरुःराधिक्ये १,१२,१३,१४,१५,१६,१७,
१८,१९ इत्येतेऽह्नाः क्रमेण एकादशद्वादशत्वयोदशतर्हय
पञ्चदशयोङ्गशप्तदशगाढशनवदशानां आरकाः । दशाद्वाद्य-
च द्वादिनविभिरुष्णने क्रमेण २०,३०,४०,५०' ६०,
७०,८०,९० यतेऽह्नाः क्रमेण विश्वतित्विंशत्त्वाति शत-
पञ्चाशत्पृष्ठिसप्तत्वयीतिवशतिसंख्यान्वितानां आर १: ।
एवाच्च एकादिकनविभिराधिक्ये २१,२२,२३,२४,२५,६,
२७,२८,२९, इत्येतेऽह्ना एकविंशत्यादीनां आरा १: ।
एवं ११८त्वादयोऽह्ना एकत्रिंशदादीनां आरकाः । दशभि-
र्युष्णिते दशाद्ये १००इत्युः यतस्य आरकः । क्रमेण दशो-
त्तरगुणने ‘एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।
चर्वदमजः सर्वनिखर्वः’ महापद्मयज्ञवस्तस्मात् । जलभि-
शान्त्यं सध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा: संक्षाः संख्यायाः
स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः “इति लोकावत्युक्तिदिग्या-
वसेयम् । संक्षेपेण तत्त्वाद्याङ्गानां क्रमशः स्थितानां योगज-
वंख्याज्ञानार्थसुपायान्तरस्तत्र तत्रैव यथा “एकादिन-
वानामङ्गानां योगे का संख्येति प्रत्ये “सैकपद्मपदार्द्धमण्डे-
काद्युत्युतिः किं सङ्कलिताख्या” इत्युक्तरीत्या पृष्ठसंख्या-
पदं एकयुक्ते तेन १०अहूनाहृतं एषाह्नार्द्धम् ८/२
४५ संक्षिलितसंख्या । तथाचैकादिनवाङ्गानां योगे ४५
संख्या भवतीति निश्चय इत्यस्मन्यत्वाच्युत्तमम् । “एकाद्ये को-
त्तरा अह्ना व्यक्ता भाव्याः क्रमस्थितैः” शीला ०

एकादिसंस्थानां वाचकाच करित्तितु शब्दाः कविकल्प-
ततायां संमहोताः यथा । .
“एकोव्याप्तेन्द्रहस्यश्वरामवृद्धनश्चित्क । । इयं पच
नदीकूलासिधारामामनन्दनौ २ । तथं कालोऽप्यामुखं
गङ्गामागेश्वर्णुषाः । यीवारेखा कालिदासकाव्यम्
शूलशिखा बलिः । सन्ध्यायुरपुष्कराणि रामविष्णुपदं
दयः ३ । चत्वारि वेदव्याख्यास्वर्णाभिहरिवाहवः ।
स्वर्द्धनिदनसेनाङ्गोपाद्यामयुगाव्यमाः ४ । पच्च पा-
श्चुपश्चद्व्याप्तियस्तु तताग्नयः । महापापमहाशूत
महाकाव्यमहामस्त्वाः । मुराण्डुक्तान्वङ्गानिलकम्भे-
न्द्रियाधिकाः ५ । चट् वज्रकोणत्रिशिरोनेत्रतकांक्ष-
दर्पणम् । चक्रवर्त्तिमहासेनवदनानि गुणा रसाः ६ ।

सप्त पातालमुवनसुनिहीपार्कांजिनः । वाराच्छिव्यप-
राज्याङ्ग्रीहिंश्चक्षिखाइयः ७ । अष्टौ योगाङ्गस्तीश-
मूर्च्छिदिग्नजिहवः । ब्रह्मस्तिथाकरणदिक्पाणाहि
कुलाचलाः ८ । नवाङ्ग्रीहारभूत्यश्चक्षतरावस्थमस्तकाः ।
व्याप्रीस्तमसुराकुशंसेव अद्वृतमयहः ९ । दश इत्या-
ङ्गुडीशम्भुवाङ्गरावणमैवयः । कण्ठावतारदिग्विक्षे
देवावस्थेन्द्रुवजिनः १० । एकादश महादेवः सेनाच
कुबूपतेः ११ । हादशार्कमास्तरायिसंकानिगुह्वाइयः ।
शारीकोडकसेनानेनेत्रव्याप्तिमश्चादाः १२ । त्रयोद-
श सुक्ष्माम्बूद्युग्माः १३ अथ चतुर्दश । विद्यामनुविद्य-
राङ्गुडुवनभ्रुवतारकाः १४ । तिथयः स्तुः पञ्चदश १५ षोड-
शेन्द्रुक्तवातिकाः १६ । चाटादश होपिद्यापुराव्यक्तस्तिथा-
न्यकम् १७ । चिशतीरावणमुजाङ्गुलयोऽय शतं यथा ।
धार्तराङ्गाः शतभिक्तारका उत्थायुम् । रावणाङ्गु-
द्यव्यजद्वयक्यत्ताभ्योजनम् १०० । सहस्रं जाङ्गीवर्द्ध-
येष्वर्षीष्वाम्बुजच्छदम् । रविवासार्जुनकरा वेदशसेन्द्र-
दद्यः” । १०० ।

या० ति० केवाच्छ्रित संख्यामेदान्विततद्वोत्पत्तिक्षयनेन
तेषां तत्तत् संख्याबोधकत्वं स्मृचितं वद्या “हंसवर्णै परा-
क्षमानौ शब्दर्थैर्वासरक्षये । द्वजस्त्रेषा परा देवो तदा प्रका-
तिपूरुषौ । दद्यादेव्यक्तगत्वकिन् युभ्यं तत्तदजायत २ ।
त्रिगुणोलमसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी । प्रसूते लैंपुरं
मन्त्रम्” इत्युपक्रम्य “ब्रोकवयगुणत्वये । धामवर्णं सा
वेदानां त्रयं वर्णत्वये गुभम् । त्रिपुष्करं स्वरान्देशी-
ब्रह्मादीशां विवेत्या । वष्टिकालत्वयं शक्तित्वयं दृक्षित्वं
महत् । नाडोत्तरं त्रिवर्णं सा वद्यादत्यन्वित्वा भवतम् ।
चतुःप्रकारगुणिता शाम्भवो शर्मदायिनी” इत्युपक्रम्य
“बतुरः सागरानन्नःकरणानां चतुर्दशम् । च-
क्ष्मादीयतुरोभावान् विष्णोमूर्तिं चतुर्दशम् । चतुर्दशं ग-
णेशानामात्मादीनां चतुर्दशम् । उद्धिक्षानार्दिकं षोडं
धर्मादीनां चतुर्दशम् । दमकादोन् गजान् देवो यद्याद-
न्यक्षत्रदशम् ४ । पञ्चधारुणिता पली शम्भोः शर्वार्थसाधिनी ।
पञ्चरत्नं महादेवी सर्वकामफलमपदम् । पञ्चाचरं महेश्वर
पञ्चवर्णं गरुदतः । शम्भोहनान् पञ्च वाणान् कामान्
पञ्च चुरुदूमान् । पञ्च प्राणादिकान् वायून् पञ्च वर्णान्
महेश्विदुः । मूर्च्छीः पञ्च, कला: पञ्च पञ्च ब्रह्मचर्चः कलात् ।
द्वाजस्त्रेषा परा शक्तिर्देवार्थदृष्टिष्ठी ५ । षोडा संगुणिता
देवी धर्मे मन्त्रं पठ्यत्वम् । कृत्वा वस्त्रलम्पुस्त्राना-

मोदादीन् गणाधिपान् । कोजानूसीनु रसान् शक्तीडोकि-
न्याद्याः पठध्वनः । अन्वं पठ्यशितं शक्तेः पठा-
धारानजोजनत् । पठ्यिधं यज्ञगच्छित् सर्वन्तु परमे-
श्वरीदै । सप्तवा गुणिता नित्या यज्ञरार्द्ध शरीरिणी । सप्तां
विषुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम् । सप्तकं व्याहृतीनां
सा सप्तवर्णं सुर्दर्थनम् । लोकानदीन् स्वरात् धातून्
सुनीन् दोपान यहानवि । सप्तिभः सप्त स्वाताः सप्त-
निहाँ हविर्भुजः । अन्यत् सप्तविधं यद्यत्तदस्याः सप्त-
जायत् । अटवा गुणिता शक्तिः शैवस्ताचरहयम् ।
गम्भाटक शुभं देवीदेवानां यज्ञद्यम्भनम् । बाह्याद्या-
भैरवान् सर्वन् सूक्ष्मीर्शीर्द्धनपि । अटपोटं महा-
देश्या अटाटकसमन्वितम् । अटौ सा प्रकारेविज्ञान्
वक्तव्यहार्दिकान् क्रमात् । अणिमादिगुणाद्यागान् वज्ञे-
मूर्त्तीर्थमाटिकान् । अटाटक जगत्त्वयत् सर्वं वित्तुते
तदात् । गुणिता नववा नित्या स्वते भवन्त् नवात्मकम् ।
नवकं शक्तिस्वानां तत्त्वरूपा भवेत्वरी । नवकं पीठ
शक्तीनां यज्ञरादीन् रसानपि । माणिक्यादीनि रत्नानि
नववर्णयुतानि सा । नवकं प्राणदूतीनां भगुडकं नवकं
गुभम् । यद्यत्तात्मकं लोके सर्वमस्याहृदयत् ।
दण्डय गुणिता शम्भोर्भासिमो भशुदःखहा । दण्डकं
शक्तिस्वानां तत्त्वरूपा भवेत्वरी । नाढीनां दण्डकं
विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दण्डकं लोकपालानां यद्यत्य-
त्कल्पयत्यसौ ॥० । एकादश क्रमात् संविद् गुणिता वा
जगत्ययो । रुद्रकादशनामाद्या शक्ते रेकादशाचरम् ॥१ ।
समुहरति सर्वत्वा गुणिता हादश क्रमात् । राशीन्
मासान् हरेमूर्त्तीर्थन्त्रं सा हादशात्मकम् । अन्य-
देशादशं सर्वं बत् तदस्याच्यजावत्” ।
अत्र च यो व्यः पदार्थः यद्यत्तसंख्यान्विततया उत्पन्नः भ-
वतःस्वगतसंख्यात्मसंख्याकृत्यकः भवति च निर्दिशं
पदार्थानां तत्त्वसंख्यायुक्तया लोकशास्त्रप्रसिद्धिः इत्यत
सत्तत्कल्पानां तत्तत्वसंख्याचारकल्पम् । तथाचैकविधिसं-
ख्यागुणितप्रलक्षिकार्थत्वे त लत्यसंख्याबोधकल्पम् ।
अन्ये एष वेचित् संख्यावियेवस्त्रवक्त्राः भा० व० १२४
अ० दर्शिता वया । “वन्युवा च । एक एवा गिर्विन्दि-
उभा समिध्यत एकः स्त्र्यः सर्वमिदं विभाति ।
एको वीरो देवराजोरिहन्ना वयः पितॄशामोचरवैक
एव ॥ । अटावक उवाच । हाविन्द्राम्बो वरतो वै सखायै
द्वौ देवतो नारदपर्वती च । द्वार्षितौ दे रघसापि

चक्रे भायोपतो द्वौ विहितौ विधात्वाच । वन्दुवाच ।
त्रिः स्त्र्यते कर्मणा वै प्रजेयं त्रयीयुक्ता वाजपेयं
वहन्ति । अध्वर्यवस्त्रिसूतनानि तत्वते त्रयो लोका-
स्त्रीयि ज्योतीयि चाङ्गः ॥ । अटावक उवाच । पठुट्यं
ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो व्यासो यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्वतत्त्वो वर्णचतुर्दश चतुर्पदा गौरपि यन्त्रदक्षाः ॥ ।
वन्दुवाच । पञ्चानन्य पञ्चपदा च पञ्चिर्यज्ञाः पञ्चवायथ
पञ्चेन्द्रियाच्च । दृष्टा वेदे पञ्चचूडामुराच लोके ख्यातं
पञ्चनदञ्च पुण्यस्म॑ । अटावक उवाच । लोकाने दक्षिणा-
माहुरे के षड् वै चेमे चतुर्वदः कालवक्त्रम् । अदिन्द्रिया-
रण्युत पट् कत्तिकाश पट् सात्यास्त्राः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ ३ ।
वन्युवाच सप्त यास्याः पश्चवः सप्त वन्याः यप्त्वच्छन्दांसि
कर्त्तुमेकं वहन्ति । सप्तविधः सप्त चार्यांशानि सप्ततन्त्री
प्रविता चैव वीणाऽ । अटावक उवाच । अहो याणाः
यत्तान् वहन्ति तथादपादः यरमः सिंहवाती ।
अटौ वस्त्रन् शुश्रुम देवतासु यप्त्वादास्त्रिविहितः
सर्वविज्ञेद । वन्युवाच । नवैवेक्ताः सामधेन्यः पि-
लृणां तथा प्राङ्मन्त्रयोगं विसर्गम् । नवात्मा उहतो
संपर्दिदा नवाक्षयोगेगणनामेति यज्ञत्वृ । अटावक-
उवाच । दिग्गोदशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्देश-
पूर्णं यत्वानि । दर्शव मासान् विभवति गर्भवत्यो दर्शरका-
दश दाशा दशाहौ ॥० । वन्युवाच । एकादशकादशिनः
पञ्चूनामेकादशैवाच भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां
विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥१ । अटावक
उवाच । संवृत्सरं हादशमासमाहुर्जग्याः पादो द्वा-
दशैवाचराच्च । द्वादशाहः प्राणतयत्त उक्तो द्वादशा-
दित्वान् कथयन्तीह धीरा: ॥२ । वन्युवाच । त्रयोदशी
तिविष्कां प्रशस्ता त्रयोदशदीपवती भवते च । लोकम
उवाच । एतावदक्षा विराम वन्दी ल्लोकस्त्रीङ्गः व्याज-
हारादाचकः । अटावक उवाच । त्रयोदशाहानि स-
सार के यो त्रयोदशांदोन्यतिक्लन्दांसि चाङ्गः ॥ १३ अस्य
नीलकण्ठोक्तिदिशाव्याख्या यथा एकोऽग्निः स्त्रीयो वा
इन्द्राप्रकाशोऽन्यत्रकायक्ष । एवं देवानामिन्द्रियाणां
राजा प्रधानूरूपः अरिहन्ता पराभिभूततत्त्वान्तराभिभा-
वकः ॥ यसः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितॄणां विषयोपकार-
द्वारा पालयित्वा मिन्द्रियाणाम् रेत्वरो भोक्ता कर्त्ता
प्रधानमृत एक एव ॥ । सखायै सत्तजीवो जीवेत्वरौ वा ।
२ पुण्येन देवस्वापरमुद्घृष्यं पापेन नारदस्वादरत्वर्ष्णो-

निष्ठं जनत्वम् । बाजपेवोपद्विति^१ कर्मसात्मम् तत्र
बेदभेदात् द्विजभेदाच्च तयम् । तोष्ये व प्रातर्भास्त्र
त्वतीयसवनानि । त्रयो लोकाः सर्गोनरकं भूते ति भो-
गभूमयः । त्रीणि व्योतीयि जायदाद्यस्यावयम् । ३ ।
निकेतमाश्रमम् यत्तमिह ज्ञानयत्तं तेन चारुर्ख्यमध्ये
चूद्रसापि तत्वाधिकारः । दिशः विराटस्त्रिवान्तर्यामिदिर्य-
शाकात्काररूपाः चतुर्थः दिशः । वाङ्मयप्रथमस्य वर्णे
चतुर्थम् अकाररुपारोमकारः अर्द्धमात्रा इत्येवं चतु-
र्थम् । चतुर्थपदा परा पश्चान्तो मध्यमा वैखरीति भे-
दात् गौर्बाक् चतुर्थमदा ४ । पञ्चान्तयः गार्हपत्यद्विष्णो-
ग्रन्ताहृष्णनीयसभ्यावस्थास्यास्याः । पञ्चपदाऽष्टाचतुर्थः पादैः
पर्णाः कृत्वः पञ्चपदा । वज्ञाः पञ्च ब्रह्मिर्विष्ण-
मूलयत्ताः पञ्च खात्ताः । अग्निहोत्रं दर्शयैर्य-
मासौ चारुर्ख्यसानि पशुः सोम इति औता वा पञ्च ।
चतुर्थु शरोराकारप्रियतात् जलप्रधानासु मात्रासु चरति
गच्छतीत्यस्त्राः चितिः पञ्चचूडा तत्तद्विषयाकारतया प्र-
माणविषयं विषयत्वनिहृष्टिरूपदत्तिपञ्चकसाहृष्टेण गि-
श्चापञ्चकयती पञ्चानां विषयरूपस्तोतस्त्रां समाहारः
पञ्चनदम् ५ष्ट् चाधाने गार्हति येषः । मनस इन्द्रियत्व-
मध्युपेत्य षट्कोपपत्तिः साद्यका यज्ञविशेषाः॒३४॑॥‘यास्यार-
ण्याः पशवशत्रुर्दश गौरविरजोऽश्वतरोगर्दभोमतुर्यते
सप्त घोम्याः महवयानरात्राक्षवसरीरूपरुद्धृष्टवन्तु गायते
षप्रारण्याः’ पैठोनसुक्ताः । सप्त कृत्वांसि गायतुर्ग-
ण्यगुदुवृहतीपङ्कलितिवृग्नतीसमास्यानि । सप्त-
व्यः सप्त प्राणाः “प्राणा वै चृष्टय” इति श्रुतेः मनोबु-
द्धिसहिताः प्राणादयः पञ्च सप्तत्वयः । सप्त अर्हणानि
अर्हणीयानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियैः मनोबुद्धिभ्यां प्रा-
णानि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त । ७ “अहो यहा
चेष्टावतियहा:” श्रुतेः याणाः शशनिर्मिता गौरणः
चावपनविशेषा इव इन्द्रियप्रवेशयोग्याः अटौ । ८ । पिण्ड-
व्यामिष्टो “उत्तमस्त्रा निधीमहीति” एकं विरभ्यस्त्रा प्र-
त्तेष्व त्रिसमितका नव सामधेच्योऽग्निसमित्यनार्थो चक्षः
बन्धयन्ते । तथा एका प्रतिरेव त्रिगुणा एकहिंगुणम्
भावभावविभूतैः प्रत्येकं त्रिविभा नवै संपद्यते तथा
नवैवाहूः क्रमस्यानभेदात् येषट्संख्याविनो भवन्ति ।
दिश उपदेशारदासा तत्त्वते पकाः । अर्हास्तत्त्वाधिकारित्यच
दय । १० । इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्म निर्याणि तेषां
विशेषाः तद्यपहजाविकारात् एकादश ॥ । प्राणत-

यत्तः हादशाहताध्यस्त्रात् हादशाहः १२ । त्रयो-
दशहोपवती भूरादिष्टकेन पातालसप्तकेन युक्ता च म-
ध्यस्त्रा मही त्रयोदशहोपवती १२ । एवमेका-
दिसंस्थाया बोधकत्वं तत्तपदार्थानाम् दर्शितम् ।
चत्वये च शब्दाः शास्त्रान्तरेषु एकादिसंस्थाबोधकतया
प्रयुक्त्वन्ते ते च शब्दाः पूर्वदर्शितयन्त्रात् यथा तत्तसंस्थ
बोधकाभवन्ति तथा दर्शने ते तत्र सर्वत्र शब्दतदर्थयोरभे-
दात् स्वत्वाच्यार्थगतसंख्याद्यसंख्याबोधकत्वे न स्वत्वाच्या-
र्थसंख्यापूर्यसंख्यात्त्वसंख्याबोधकत्वे वा तथात्वं
बोध्यम् । सर्वेषां च कवित् तत्तसंख्यापूर्णाचकतापि
“युग्मान्ती कृतभूतानि षष्ठ्युत्ती वहुरन्वयोः” सृष्टौ युग्मा-
दिभिः तत्तसंख्यापूरणद्वितीयादेनां बोधनात् ।
११त्वादौ एकत्वबोधकाः । कवि० छ० । ब्रह्मणः “एकमेवा
हितीयं ब्रह्मेति” श्रुतेरेकत्वात्तयात्मम् विरच्छिवाचिभ्रह्मणो
प्येकमहासर्गे एकत्वात्तया इत्येकिन्द्रे ति पाठे भूमिचन्द्रयो-
रेकत्वात्तया । इन्द्रहस्तिन येरावतस्य तदन्वस्त्रोऽचैः अवस-
चैः कत्वात् तथा । गणेशदन्वस्य शुक्लेनेत्यस्य चैकत्वात् तथा
एवं काकनेत्यस्यापि । भा० व० उक्ताः । स्वप्रकाशस्य अ-
न्वयप्रकाशकस्य सूर्यस्यान्वेत्य यसम्य सर्वनियन्त्रित्वात्त्वरस्य,
इन्द्रपदाभिषेदस्य तथा “इन्द्रोमायाभिः पुरुषैरुद्यते
इति” श्रुतेरीचरणे न्दपदवाच्यत्वात् ।
रूपस्त्रै वैशेषिकमतसिहृष्टवृत्तिरूपिण्यु चाद्यत्वात् तथा ।
“भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विभिर्वै रूपं भजेत् स्त्रात् परि-
पूर्चिकालः” लोकां० । अश्विनी तस्याः तारास्त्रादत्वात्
बेदभेदात्तदधिपात्रिशब्दोऽपि । तस्य स्वपरत्वे द्वित्वबोधक
तेति भेदः । उक्त्या तस्या एकाक्षरपादकत्वात् प्रधान-
वाचो प्रतिशब्दस्त्राः “अजामेकां बोहितशुक्लवास्याम्”
इत्यादिश्वृतेस्तदर्थस्त्रैकत्वात् ।
२ द्वित्वबोधकाः । कवि० छ० उक्ताः । चान्त्रसासप्तकयोः
पञ्चिक्षदरूपयोर्दीप्तयोः पञ्चयोः, नदोद्ग्रुष्योः, असिधारयोः, क-
यलदरूपयोर्दीप्तयुत्तयोत्य तथा । शा० ति० “
उक्ताः । इष्ट इति वस्त्रौ जीवपरमरूपौ परामानौ
गद्वायौ दिनरात्रौ स्त्रीषु इष्टौ, परस्परविदेषि
उपरूपा योतोण्णुखुदःसाद्यत्र तथा । भा० व० उक्ताः । इन्द्रानो सत्त्वजीवौ नारदपर्वतौ अश्विनी
रथवक्त्रे च तथा । एवम् भरणो तारासु तस्याहिती-
यत्वात् तदभेदात् तदधिपोयमोऽपि । यस्तद्वस्य यमवित्ती-
यत्वात् यमजपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगाङ्गय-

रत्वे अद्वत्स्य बोधकतेति भेदः । प्रेतराजपरकालशब्द-
स्थापि तथात्म् । तत्य समयपरत्वे वित्तस्य, शिवपरत्वे
आद्वार्द्धिपत्त्वस्य षट्कस्येति भेदः । अत्युक्त्या द्वाच्चरपा-
दत्वात्तथा । शकटांशभेदार्थकुण्डलस्तथा तस्य शकटादौ
हित्वस्य कर्तव्यं योजनात् । एवं इन्हार्थकुण्डलस्त्रोऽपि ।
अयनशब्दोऽपि तथा वर्षे तदर्थं योर्होर्योरेव षट्कत्वात् ।
पर्वतनिविष्टः चान्द्रमासे तयोर्हित्वात् । शब्दः अन्यात्मक-
वर्णात्मकरूपः, अडट्स्म पुराणापुरुषरूपम्, शब्दतत्त्वः
यमिधालक्षणारूपम्, वृद्धिः अनुभवस्तुतिरूपम्, गम्भः
सुरभिर्दग्धरूपः, अनिधर्मः तारत्वमन्त्वात्मकः, स्फुरः
उत्तरानुषात्मकः, स्फुरत्वकार्तिचात्मको वा, अभावः, संस-
र्गभावभेदात्मकस्य हित्वस्य बोधकः । सामान्यं व्याख्य-
व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पदा-
र्थः चिक्कडरूपः इष्टृष्टस्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीव-
रूपो वा अन्यमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम्
वेदान्तिमते अण्वमहत्वरूपं च हित्वात्तथा । वैशेषिकमते
तु अणुमहत्वस्त्रित्वदर्थत्वरूपं चतुष्कात् चतुर्पक्षस्य
तर्थेति भेदः । पदम् सुवल्तिङ्गलरूपत्वात्, धात्वर्थः
फल आपाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणसुखरूपत्वा-
त्तथा । अन्यथाते व्याप्तिः अन्यव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।

वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्ते भावात् तस्मां एक-
त्वादेकत्वस्येति भेदः । संयोगः कर्मजसंयोगजातात्मकः,
विभागः कर्मजविभागजातात्मकस्य हित्वात् तथा । नाटक-
प्रस्ताव्यस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं हित्वात् तथा ।
काव्यम् दृश्यश्राव्यरूपं हित्वात् तथा अवान्तरभेदपरत्वे
अन्यादिपरत्वात् वित्तस्येति भेदः । गुरुत्वदृश्यरूपम् रस-
वद्व्यञ्जितिज्ञात्मकत्वात्तथा । नैमित्तिकद्रवदृश्यं
चितितेजोरूपत्वात्तथा । समाधिः सविकल्पनिविकल्पा-
त्मकः सवेजनिर्विजात्मकः संप्रत्तातासंप्रत्तातात्मको वा
हित्वात्तथा । समाप्तिः सविचारानविचारात्मिका
हित्वात् तथा । परक्षुर्क्षिवदेहकैवल्यात्मिका हित्वा-
त्तथा । सात्त्वोक्यादिपरत्वे चतुष्कात्येति भेदः । समाधि-
प्रक्षां ज्योतित्यनम्भारात्मिका हित्वात्तथा । कर्तुकारक स्वरूपप्रयो-
जकरूपः, सम्प्रदानकारकं प्रेतकानुमन्तरूपञ्च हित्वात्तथा ।
प्रयत्नं लौकिकात्मकतया दित्वात् तथा अवान्तरप्र-
त्यक्षपरत्वे पठत्वस्येति भेदः । ज्ञानं सविकल्पनिविक-
ल्पत्वात्मकं तथा । अनुमानं स्वायेपरार्थात्मकं अनु-

मानफलं तत्त्वनिर्णयविजयरूपं तथा । ब्रह्म सुष्ठुर्निर्णय-
रूपम्, जीवादः शकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं
वृत्तिद्वयवच्छिन्नचैतन्यात्मकम् जीवभेदः अवच्छेद
प्रतिविम्बरूपस्य हित्वात् तथा । कर्म शुक्लशणात्म पु-
ण्यापुण्यसाधनम् विहितनिर्णयरूपं, धर्मः प्रष्टत्ति
निर्णयत्वात्तथा: वेदभेदं सिद्धसाध्यरूपं, प्रयागः पश्चि-
मदक्षिणरूपः, वेदान्तिमते व्यविदा कार्यकारणरूपम्
हत्याविद्यामूलाविद्यात्मिका हित्वात्तथा । काञ्चिः
विष्णु शिवकाञ्चित्तरूपत्वात् तथा । आगमरूपप्रमाणशब्दः
द्वाषट्कार्थकत्वात्तथा उदाहरणं साध्यवैधर्म्यकृतम्, इहङ्कारः
विप्रलभसंभोगात्मकः, मानसं प्रणयेष्वाजातः । हित्वात्तथा
‘३ त्रिविद्योधकाः कवि० ल० उक्ताः । कालः मूर-
भविष्यदर्तनरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणाग्निगाहैपत्याच-
वनीयरूपत्वात्, लोकः स्वर्गसर्वप्राप्तात्मरूपत्वात्, ग-
ङ्गावर्ती त्रिलोकस्यत्वात्, शिवनेत्रम् स्त्र्येन्दुवक्त्ररूप-
त्वात्, गुणः सत्वरजस्त्रोहपत्वात् तथा । नीतिशास्त्रप्र-
चित्तिरूपरत्वे पटक्षस्य, इष्टधर्मभेदपरत्वे चतुष्विंशति
त्वस्य बोधकदृति भेदः । योवारेस्ता, कालिदासकात्काव्यं कुमा-
ररस्त्रृश्वमेष्वद्वैतरूपत्वात्, त्रिमूलशिखा, देहोदराधः स्वल-
वित्तमंशरूपविलक्षण्यत्वात् तथा । मातृभृत्याक्षररूप-
सम्प्राणां, विपुरासुरसर्वादिस्यपुराणां, वर्तित्वात्मकत्वात्मक-
त्वभेदात्मकज्योतिष्ठेत्प्रकरोषीष्वर्गदोषाणाम्, परशुरामदाशरथि-
वलभद्रात्मकर माणां, त्रिलोकव्यापिवाभनरूपविष्णुप्रदानां,
वास्त्वयैवनजरात्मरूपवयसाञ्च तित्वात् तथा । शा०
ति० उक्ताः । स्त्र्येन्दुवक्त्ररूपधात्माम्, कवयजुः सामरूप-
त्वात्मकवेदानां तित्वात् तथात्मम् । अर्यवैदेशहित्व-
योपरत्वे तु चतुष्विद्यस्य बोधकतेति भेदः । ग्राववर्णानाम्
अकारोक्तामकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्त्ररूपस-
राणाञ्च तित्वात् तथा । स्वरम् षड्जादिपरत्वे सप्त-
कस्य अज्ञव्यपरत्वे प्रोक्त्यस्येति भेदः । देवीनां
गायत्रीमावित्रीसरस्तीरूपाणां, ब्रह्मविष्णु शिववैरु-
भूतीनाञ्च तित्वात् तथा । कविपाणुपात्याणिज्ञरूपा-
याजनाध्यापनप्रतियहरूपो वा ज्ञानीविकात्मिका उत्ति-
त्वात्तथा मनोउत्तिपरत्वे चतुष्कात्य, प्रमाणादित्यपत्तिपरत्वे
पञ्चक्षस्य, शब्दनिष्ठदोधनाशक्तिरूपदिपरत्वे अत-
हारिकमते वित्तस्य, अन्यमते वित्तस्य, वाचक-
शब्दभेदपरत्वे तद्वित्तादिपञ्चत्वस्येति भेदः । ज्वेष्वारौदी
वामारूपाणां ज्ञानेच्छाकियारूपो वा प्रमाणोत्साह-

मन्त्रजाहपा वा शक्तिः तथा, माडी इडापिङ्गला-
हुष्मणाकपधाननाडीहुपा तथा । गाम्बार्यादिनाडी-
परत्वे सप्रत्यस्य, दण्डपरत्वे तस्याः पटिपलामकत्वात्
दिवसे पटिसंख्यकत्वाच्च पटिलस्थेति भेदः । भा०३०३३ः ।
ग्रजा देवतिर्णगमनुरूपहुपा, त्वयीभेदात् दिजभेदाच्च वा-
जपेयादिकर्म च तथा । प्रातर्मध्यसायाङ्कर्तव्यानि सृ-
नानि, ज्योतिः विश्वप्रात्मतैजसरूपम् तथा । एवम् कटु
शुण्डोपिप्पलीभरिचरूपतथा, फलम् हरीतक्यामबकोवय-
स्याहृपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागहे पमोहरूप-
तया वा तथा । कक्षिका तस्या रायिचके लतीयत्वात्, अभे-
दोपचारात् तदधिप वङ्गिरपि । तदृष्टकतारापरत्वे दु
ष्टक्लस्य वोधिका इति भेदः । मध्या लक्ष्मरपादत्वात् तथा
गद्धत्तिः शक्तिब्रह्माव्यञ्जनाहृपा तथा इत्यालङ्घारिकाः
चन्द्र्यमते द्वित्येत्युक्तम् । कारणम् समवायसमवायि-
निमित्तात्मकं तित्वात् तथा । फलावहेतुः दैवउद्य-
कारकालात्मकः “देवं सुखकारत्वं काले फलति पार्थिवं ।
त्रयमेतन्नात्मव्ययं पिण्डितं फलवाहम्” इत्युक्ते
स्वयाणां तथात्मतथा । “अधिष्ठानं तथा कर्त्त-
करणज्ञं पृथग्विधम् । विधाश्च पृथग्वेदा दैवत्वे वात
पञ्चमम्” गोतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि । उच्चारः स्थितिस्या-
पनवेगभावनात्मकस्तित्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्वे दश-
त्वस्य चत्वारिंशत्वस्य वेति भेदः । संसर्गभावः प्रागभाव-
धं वात्त्वानाभावात्मकत्वात्मतथा । यतः प्रदत्तिनिर्दित्तिजोवन-
योनिरूपत्वात्मतथा । इःहम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-
शिकात्मकत्वात्मतथा । त्वागिकर्त्तृकरणकर्म शानुद्दिष्टिविश-
द्वाचुस्वादिकं गीतोक्तं प्रत्येकं सात्त्विकराजसतामसरूपतया
तित्वात्मतथा । अतस्या सांख्यामते आविर्भूतिरोभावाभि-
व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जागत्स्वप्रस्तुप्रिरूपा, अधिकारत्व-
गङ्गास्रोतोमरुष्टकूप्त विंहावलौकितात्मकः तित्वात् तथा
व्यसिद्धिः आश्रयाचिह्निव्यायत्वाचिह्निस्खल्यरूपाचिह्नि-
रूपत्वात् तथा, विष्णुहेतुदोषः साधारणासाधारणा-
तुपम् हारिरूपत्वात् तथा । न्यायमते “प्रकृतिः प्रत्य-
वर्षेव नियातये ति भ तिथा” इत्युक्तानां प्रकृत्यादीनां
सार्थकशद्वानां तित्वात् तथा । वाचकश्चतः रुद्धयौगि-
कयोगरुद्धरूपतया तित्वात्मतथा वाचकश्चत्तिकः
नैमित्तिक्यौगिकीपारिभाविक्यात्मकतया तित्वात्मतथा ।
बत्त्वा जहृत्स्वार्याऽजहृत्स्वार्याऽजहृदजहृत्स्वार्यादिका
तित्वात्, आच्छारिकमते वङ्गत्वस्थेति भेदः । यामः

स्वरारोहावरोहकमात्मकः तित्वात्मतथा “सप्त स्वरास्त्रयो-
पामा मूर्च्छनायैकविंशतिः । तालाङ्गैकोनपञ्चाशत्
मात्रातिस्तोलयास्त्रयः । स्वानत्वयं यतोनाङ्गै यदास्यानि
रसा नवः । रागाः वट्त्रिंशत्तु मावाचत्वारिंशत्तताः (तान)
सृताः” भरतोक्तः द्रुतमध्यविलक्षितकालरूपा मात्रा, त्वयः
उत्तममध्याधममानात्मकः, कादिमध्यान्त्यरूपतिस्याम्,
च तित्वात् तथा । विष्णुहेतुम् भूमिहिरण्यमित्राभा-
त्मकं तित्वात् तथा । काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाव्यङ्गां-
त्मकसुत्तममध्यमाधमात्मकं तित्वात् तथा । देहः कारण-
स्त्रूलस्त्रात्मकः तित्वात् तथा । मूर्च्छेदः देहेन्द्रियवि-
वयात्मकस्तथा । सर्वः सात्त्विकराजसतामसात्मकस्तथा ।
सुखविद्धिः इःस्वत्याभिवातात्मिका प्रभोदर्दितमो-
दमानाभिवेया तित्वात् तथा । सिद्धाङ्गुष्ठः विपर्यगा-
शक्तिरुदिरूपस्तित्वात् तथा । कर्मविपाकः जात्या-
युभेगामकस्तित्वात् तथा । चतोन्निद्रवगुणः गुरुत्वा-
ददृष्टभावनात्मकः तित्वात् तथा । कर्मजग्युणः वेग-
संयोगविभागात्मकस्तित्वात्मतथा । मित्रभेदः शत्रु-
भेदश सहजप्राप्तत्वात्मिकमात्मकस्तित्वात्मतथा । संसृतिमार्गः
देवायाभिपृथ्वयान यमयानात्मकः तित्वात् तथा । वि-
त्त्वपत्तम् तस्य प्रत्येकपत्रे तित्वात् तथा । वेदान्तिमते
सत्त्वा पारमार्थिकीव्यङ्गारिकीप्राप्तभासिकीरूपा ति-
त्वात्मतथा । ज्ञोतः ज्ञानाधित्तिर्ययं पं तित्वात्मतथा ।
रेण्यितत्तमकर्म निर्वर्ण्यविकार्यप्राप्तात्मकः तित्वात्मतथा ।
आधारकारकम् ज्ञौपत्रे विकाभिव्यापकैवयिकात्मकं ति-
त्वात् तथा । अपादनकारकम् निर्विद्विषयोपात्त-
विषयापेक्षितकियात्मकं तित्वात्मतथा । अपारः काव्यक-
वाचिकमानसात्मकस्तथा । अण्णं देवर्षिपृष्ठस्त्रविरूपं
तथा । अलौकिकस्त्रिकर्मः सामान्यस्त्रात्मानवल-
श्यायोगजात्मकस्तित्वात्मतथा । काव्यगुणः साधुर्योजिप्रसा-
दात्मकः तित्वात्मतथा । ज्ञेष्वौदार्यादीनामोजस्त्रात्मभोवात्
तित्वम् सा० द० । नायिका स्वकीयापरकीबासाधार-
णात्मिका, सुघ्ना मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तासा-
मेकेक्षया उभयर्थभूत्ये नवत्वस्य अवश्याभेदात् वङ्गत्वस्थेति
भेदः । अनुसितिलिङ्गः पूर्ववच्छेपवत्सामान्यतोदात्मकं
केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्यव्यतिरेकिरूपं वा तित्वात्मतथा ।
वलं वाक्मान्योपचारकलात्मकं तित्वात्मतथा ।

४ चतुर्प्रकोष्ठकाः कवि० ज० उक्ताः । वेदः ज्ञान्यजुंसा-
माधर्वात्मकः, चतुर्षुव्याप्तिरूपात्मानि, पूर्वापरदशिष्ठो-

अ तादृशं चतुर्दात् तथा । लक्षणसमुद्रादिपरत्वे सप्तव्य-
नामक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णु बाहुशङ्क्रोषिपि तथा ।
स्वगृहस्तिनामैरावतादीनां चतुर्दलानासुत्तरं दलशब्द-
स्थाप्ता । हस्तवृत्तधारादात्रहृषेनाङ्गम् । उपायः साम-
दानभेददण्डरूपः । दिनरात्रयोश्वलं गंशहृषपयामशब्दस्थ-
तथा । युग्मं सत्यवेतादापरहृषं तथा गकटांश्विशेषपरत्वे
हृषपरत्वे च द्वित्यबोधकमिति । आन्वयः ब्रह्मचर्यगा-
ईस्यवृषानप्रस्तुत्यसंन्यासहृषपस्था । शा० ति० उक्ताः ।
तत्त्वम् आत्मविद्याविष्वत्त्वहृषम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे
चतुर्भिं चतिवृत्त्याबोधकमिति भेदः । मनोदृक्तिः संशयनि-
चयगच्छभिमानहृष्या तथा । वाग्दृक्तिः परापश्यन्तीम-
ध्यावैखरोहृष्या तथा । वर्णबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्यस्य
त्रित्यस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तमते
जायत्सप्रसुप्तिहरीयहृषपस्था । सांख्यमते त धर्माद्य-
दपरत्वेनाट्यबोधकः देशेषिकमते षट्लस्येति भेदः ।
विष्णुमूर्तिः वासुदेवानिरुद्धर्षसंकषेषणप्रदृशहृष्या तथा । शङ्का-
दिव्यत्यविन्यासमेदक्षता तन्मूर्तिसु चतुर्भिं चतिवृत्त्यस्य
बोधिकेति भेदः । गणेशः “गणाधिपं गणेशान्” खतीयं
गणनाथकम् । गणाक्रोडं पीतगोररक्षनीवरचः क्रमात्
शा० ति० १३० । उक्तपीतादिवृष्टिहृषकगणाधिपादिहृष-
स्था । आत्मादि आत्मानरत्वजीवात्मपरात्महृष-
स्था । पीठबद्धं उड्डियान जात्यवृत्तपूर्णगिरिकायार्थकः
तथा । धर्मादि धर्मज्ञानेश्वर्यवैराग्यहृषम् अधर्मादि
अधर्मज्ञानानेश्वर्यवैराग्यहृषम् तथा सांख्यमते धर्मादि
चतुर्लक्ष्य बोधकमिति भेदः । लक्ष्योगजः दमकादि-
हृषः दिशः प्राच्यशब्दोपशिष्योत्तरहृष्या तथा । अतान्तर-
दिक्परत्वे चतुर्लक्ष्य दग्धवस्य वा बोधिका इति भेदः ।
ज्ञोतिः विश्वात्मस्त्रवाक्यान्तर्यामिहृषम् । एवमन्येः प्रयथा
रोहिणीं राशिके तस्याकूर्यत्वात् तदभेदात् तदधिष-
ब्रह्मादिपि तथा । प्रतिष्ठा तस्याच्छ्रुत्यरपादकत्वात् तथा ।
वृत्त्युग्मार्थकलत्यद्दः चतुर्स्तिहृषकसुशुणा” स्तूपि सि०
उक्तोः “महायुगप्रभाण्डादशसहस्रदण्डं इयं चतुर्गुणद-
ष्टव्यात्मस्थ तथात्मम् । सार्थकगदः नामाख्यातनिपातोपस-
र्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थव धर्मार्थकाममोक्षहृषपत्वात् तथा ।
नावकः धीरोदात्मधीरेष्वधीरलितधीरप्रशान्तात्मकत्वात्
दक्षिण्यधृष्टानुकूलशठात्मकत्वात् तथा तेषां प्रत्येक-
सुप्रयधर्मात्मे बोद्धयभेदत्वात् बोद्धयत्वस्येति भेदः ।
काव्यरीतिः वैदमींगौडीपाञ्चाशीकाटिकात्मिका चतुर्दा-

स्था । प्रब्रह्मः नित्यनैमित्तक प्राकृतात्मनिकात्मकत्वात् तथा
भगवद्भक्तः “चतुर्विष्णु भजन्ते माम्” इत्युपक्रम्य “आत्मो
जित्तासुरर्द्युधीं ज्ञानी च पुरुषर्दभ !” इति गीतोक्तेः
चतुर्प्रकृत्वात् तथा । चतुर्भित्रः चाङ्गिकावाचिकाहृष्य-
सात्विकात्मकः चतुर्प्रकृत्वात् तथा । नायकादिव्यापार-
विशेषात्मकरीतिः कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीहृष्या
चतुर्प्रकृत्वात्मथा । कौशिक्यज्ञम् ‘नम्मं च नम्मस्तुर्जो
नम्मस्कोटच नम्मगर्भम्’ इत्युक्तनमांदिहृषं तथा ।
सात्वत्यज्ञम् । “उत्तापकोऽथ संबाधः संबाधः परिवर्त्तकः।
विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिवर्त्तिता” इत्यु-
क्तोत्यापकादिहृषपस्था । आरम्भज्ञम् “वस्त्रूत्यापनस्पेटौ
संक्षिप्तिरवपातनम् । इति भेदासु चत्वार आरम्भाः
प्रकीर्तिता” इत्युक्तवस्त्रूत्यापनादिहृषं तथा । अनेका-
चित्तगुणः संयोगविभागद्वित्वादिसंख्यादिपृष्ठकृत्वरूपः
चतुर्दात्मथा । आध्यात्मिकत्वादिः “आध्यात्मिक्यशतसः
प्रकृत्यापादानकाव्यभाग्याख्याः” शा० का० उक्तप्रकृत्यादि-
हृष्या चतुर्दात्मथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना भैवोक्त्वाख्या-
सुदितोपेक्षात्मिका चतुर्दात्मथा । समाधिविष्णुः चयविष्णु-
कषायरसास्तादात्मकः चतुर्प्रकृत्वात्मथा । संन्यासी कुटीचक
बहूदक्षेत्रं परमहृषसामकस्थाया । अनुबन्धः विषयप्रयो-
जनसम्बन्धाधिकारिहृषपस्था । ब्रह्मविविद्यासाधनम्
इहामुत्तार्थफलभोगविरागनित्यवस्तुविवेक शमादि-
षट्कषुष्याखृषं तथा । कल्पितकर्मकारकस् । औदासीन्य-
प्राप्नानीच्छिताकथितान्यपूर्वकरूपं तथा । वीजस् एकानेक
वर्णसमीकरणमध्यमाहरणभावितात्मकं तथा । सहेतदिष्यः
जातिद्रव्यगुणक्रियाखृषपस्था । द्रव्यारम्भः सर्वशृद्वद्वयस्त्र-
क्षितिलक्षणेत्रोवायुरूपत्वात्मथा । अपरसुक्षिः सात्त्वोक्य-
वायुव्याप्तिर्णवारूप्यात्मिका तथा । कार्योत्पत्तिप्रकारः
व्यस्तः सुदुरपत्तिः सतोऽसुदुरपत्तिः सतोविवर्त्तः सतः
सुदुरपत्तिष्ठेति चतुर्लक्ष्यत्वात् तथां । दृढिः कायिकाका-
लिकाकारिताचक्रहृष्या तथा । सिद्धान्तः सर्वतत्त्व-
प्रतितत्वाधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुर्दात्मथा ।
वर्णोत्पत्तिष्ठै आभ्यन्तरप्रयत्नः स्तूपेषत्सूपिष्ठत्सूष्टात-
मकवद्वप्त्वात्मथा । विप्रबन्धः, पूर्वरागमानप्रवास-
करणात्मकः चतुर्प्रकृत्वात्मथा ।
५. पञ्चत्वबोधकाः । कविंल० युधिष्ठिरभीमार्जुतनकुलसहदेवा-
नाम् पाण्डुप्रताणां, पञ्चाननविष्वक्षानां, श्रोत्रवत्सग्नेत्र-
रसनघ्राणामकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्प्राणि-

पादपाथूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, सन्नाम कल्पश्चमन्त्सारपारिजातहिरचन्दनानं देवष्टुताणां, महानाम्भ्रादिवेदपहस्यार्थानां व्रतानाम्, दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनोयान्वाहाय्य पचनावस्थानां उक्तीनां, व्रह्महत्यास्त्रापाणव्राह्मणस्त्रामिकसुवर्णहरणगुर्वङ्गनागमनतत्संसर्गं जानां प्रातकानाम्, त्रिव्यपेतजोमरुद्गोमस्त्रूपाणां मूरानां, कुमाररस्वदंशमाधकिरातनैषधार्घात्यानां महाकाव्यानां। होमस्त्राध्यायदाठपितर्पत्यातिविष्णुनदैवदेवलिरूपाणां गृहस्त्रक्तं व्यानां आर्तीनाम्, लभ्निहोत्रादीनां नो०क० प्राग्दर्शनानां औतानां वा यज्ञानां, सर्वप्रत्यमन्वन्तरराजवंशत्वरितरूपाणां उत्तराण्डलक्षणानाम्, प्राणापानस्त्रानोदानव्यानरूपाणां देवस्यवायूनाम्, उत्क्षेपणावस्त्रेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनात्मिकानां क्रियाणां, त्रानेन्द्रियविषयाणां गद्वस्त्रूपरुगम्भात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा। गा०ति० उक्ताः। नीलकहीरकपद्मारगम्भालभौद्विकरूपाणां स्त्राप्यवृद्धे देयानां रत्नानां पञ्चत्वस्त्रोधकता वास्तुमूरावारोयरत्नानां कालिदासादिकवीनाम् नवत्वात् तत्परते नवत्वस्य वोधकताये वस्त्रते। चेतगीरकत्तिहरितश्चास्त्रूपाणां वर्णविशेषाणाम् पञ्चत्वात् वद्या पाटलादिवर्णानां मिच्छेनैव जातत्वात् न पृथग्वर्णता, वर्णगद्वस्त्र व्राह्मणादिजातिपरते च उष्णस्य, अचरपरते तन्वते पञ्चाशक्तिप्रिमिर्विभक्तेत्युक्तेः पञ्चाशक्त्यस्य विकासते “चतु पटि-स्त्रिविदिवौ वस्त्रौः सम्भवतोमताः” इत्युक्तसंख्याबोधकत्वमिति भेदः। तदुपराष्ट्रोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणां विष्णुर्तीनाम्, “समोहनस्तापनश्च शोषणः ज्ञानस्तथा। उक्तादनश्च कामस्य वाणाः पञ्च प्रकोक्तिःतः” इत्युक्तानां कामवाणानाम् “निवृत्तिः सुप्रितिः स्वात् विद्या शान्तिरनन्तरम्। शान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेयाः” इति उक्तानां कवाविषेषाणाम्, ईशानयनोभवतत्पुरुषवक्त्रजाघोरकमारतेजोवासदेवसन्धयसद्योजातकामदेवात्मकानाम् न त्रैव उक्ताना कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात् तथा। तत्पुरुषादिमन्वरूपाणां व्रह्महत्याम् पञ्चत्वात् तथा, भा०ब०उक्ताः। प्रमाणविषयव्यविकल्पस्त्रतिविद्रूपाणां उक्तानाम्, इन्द्रियविस्त्रूपाणां खोतसाम्, “किरणा खूतपापा च गुप्ततोया उत्तरी। गङ्गा च यस्त्रा चैव पञ्च नदाः प्रकीर्तिः” काशी० उक्तानां नदीनां वा

पञ्चत्वात् तथा। उक्तिः कृत्तिसप्तसैकयेषसनाद्यनधारूपया, पञ्चवत्य “आचाराद्यवटस्त्रयं त्रोड्यकरपञ्चवः। पञ्चपञ्चवमित्युक्तम्” इत्युक्तानां पञ्चशनां पञ्चत्वात् तथा। मूलम् “विल्लयोनाकगाम्भारीपाठलाग्निकारिका। पञ्चमूलमिति रूपात्म्” इत्युक्तविल्लादिमूलानां पञ्चत्वात् तथा। कवायः “जन्मुग्नाम्भिलिपात्यालम्भवुक्तं बद्रं तथा। कवायाः पञ्च विज्ञेयाः” इत्युक्तजन्मवृद्धीनां कवायाणां पञ्चत्वात् तथा। कोषः वेदानोक्तानामभिप्राणमनोविज्ञानानन्दभयानां कोषाणां पञ्चत्वात् तथा। देवत्वम् परत्वे षट्कवोधकताये वस्त्रते। गव्यम् “पञ्चग्रन्थं दधि चीरं दृष्टगोमूत्रगोमयैः” इत्युक्तानां दध्यादेनां, पञ्चत्वात् तथा। तत्त्वम् “सद्यं सांचं तथा सत्सो छुट्रा मैथुनमेव च। पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्” इत्युक्तमद्यादीनां पञ्चत्वात् तथा। वत्कलम् “न्यपघोदम्भरात्मस्त्रूपत्रेतस्त्रूलम्। पञ्चवल्कलमित्युक्तम्” इति न्यपोधादिवत्कलानां पञ्चत्वात् तथा। ग्रस्म् “धन्यं सुहास्तिलामाशा यदाः सिद्धार्थकोऽपि वा। पञ्चश्चमिति प्रोक्तम्” इत्युक्तानां धान्यादीनां पञ्चत्वात् तथा। सुगन्धिः करूरक्कोललवङ्गपुष्पगुवागजातिफलरूपाणां हुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा। सूत्रा “पञ्च सूत्रा गृहस्त्रादिरूपवृद्धस्यानां पञ्चत्वात् तथा। एकवृक्षाद्वाम् “त्वक् पत्रं कुम्भं मूलं फलं ज्ञेयकश्चास्त्रिनः। एकवस्त्रन्तु पञ्चाङ्गम्” इत्युक्तानां एकवस्त्रस्य त्वंगादीनां पञ्चत्वात् तथा। पुरवृत्तरणाङ्गम् “जपहोमौ तर्पणज्ञामिति को विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासनं शास्त्रे पुरवृत्तरणमिति” इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वात् तथा। अस्त्रत्वम् “दुर्ग्रं च शक्तेरा चैव दृष्टं दधि तथा मधु। पञ्चास्त्रतमिदं प्रोक्तम्” इत्युक्तानां दुर्गादिरूपाणां मृत्युत्तमादीनां पञ्चत्वात् तथा। नाशोकिः स्त्रेत्प्रकाशापवारितजनान्तिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात् तथा। अनुपातः लकडित्तश्चित्यन्त्यलाटाहुप्रासादकः पञ्चत्वात् तथा। लघुलौहकम् “सुवर्णं रजतं ताम्बं रङ्गं नामं तर्णेव च। पञ्चलौहमिति प्रोक्तम्” इत्युक्तस्त्रूपादिलौहानां पञ्चत्वात् तथा। लग्नाशरात्माः राशिचक्रे पञ्चमत्वात् तथा। अमेदोपचारात्मदधिपत्रन्तोऽपि तथा। सुप्रितिः तस्याः पञ्चावरपादत्वात् तथा। तर्कः व्याकाश्यान्व्योन्याश्ययचक्रकानवस्थाप्रभागवाधितार्थकम्भरूपतया पञ्चत्वात् तथा। कार्यावस्था

आरम्भयत्प्रभागानियताप्रिफलागमातिका पञ्चत्वा-
तथा । नाटकसंस्थिः सुखप्रतिष्ठगर्भविमर्देपसंहृति-
रूपः पञ्चत्वात्तथा । प्रस्तावना उद्घात्यकथोदघात-
प्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलगितातिका पञ्चत्वात् तथा ।
प्रयोजनविहेतुः जविन्दुपताकाप्रकटोकार्थात्तथा ।
विपर्ययः अविद्याइचितारागहेषाभिनिवेशात्मकः तथा ।
अश्वगतिः ‘आस्तन्दितं धौरितकं रेचितं वलितं मुतम्’
स्थुकास्तन्दितादिलक्षणा तथा । गर्भस्थानुगामिधर्मः

“आयुः कर्म च विस्त च विद्यानिधनमेव च । पञ्च-
तानि हि सूच्यने गर्भस्थस्यै देहिनः” इत्युक्तायुरा-
दिलक्षणस्तथा । योगाङ्गासनं “पद्मासनं स्तस्तिकार्थ
अभिमासने तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं कभादासन-
पञ्चकम्” शा०ति० इत्तस्तस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा ।
पूजाङ्गासनं तु आसनशब्दे उक्तसंख्यादेष्वभक्तिति
भेदः । ऐताभासः अनेकान्तविद्वाऽसिद्धिसुप्रतिपक्षवाधा-
त्मकः तथा । स्यादावयवः प्रतिष्ठाहेत्तदाहरणो-
पनयनिगमनात्मकः तथा । वेदान्तस्तेतु त्रिव्यस्तेति-
भेदः । कालगुणः दिग्गुणः सूक्ष्मासाधारणगुणस्त-
संयोगविभागपरत्वापरत्वपृष्ठक्षत्वात्मकः तथा । वा-
क्षीकेन्द्रियपात्तिगुणः शब्दस्यरूपरसगम्भात्मकत्वा-
‘दःस्त’ संसारिणः स्ताम्बस्ते च पञ्च प्रकीर्तताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारोद्घपमेव च” इत्युक्त
विज्ञानादिलक्षणः स्ताम्बस्तथा । प्रातिपदिकार्थः वि-
शेषविशेषसंख्याकारकलिङ्गात्मकत्वा-
वयवः “विशेषविशेषवै पूर्वपञ्चस्त्रोत्तरम् । निर्देश-
येति विज्ञानः यास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम्” इत्युक्तसंय-
यादिरूपस्तथा वर्णविभाजकोपाधिः “वर्णान् अनयते
तेषां विभागः पञ्चधामतः । स्त्रतः कालतः स्थानात्
प्रायत्नानुपदानतः” शिक्षोक्ते उदासादिस्त्रोक्तारण-
कालस्थानस्यन्तरवाक्यप्रस्तावनां पञ्चत्वात् तथा ।
षट्संख्यावोधकाः अवित्त च ० उक्ताः । वज्रास्त्रकोषानां,
त्रिमूर्तिभूर्नेत्राणां, तर्काणां चामसाधनप्रसाणानां प्रत्यक्षा-
त्मानोपमानागमानीपत्त्वनुपलब्धिरूपाणाम्, विनियोग-
णाभूषणाणां, सुतिविज्ञप्तिक्षमप्रकरणस्थानसंसाख्यात्मकानां
वा षट्क्षात्रात्तथात्मम् । चापाद्वाक्यान्वयीनापादाच्चन्त्रहृष-
प्रत्येकात्माच्चादिपद्मविभवप्रसङ्गरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति
भेदः । अग्रामां भूक्तामाङ्गद्युष्यदयमध्यरूपाणाम् प्रधाना
क्षानां ० विज्ञानस्त्वयावरत्रिविद्वान्देवत्प्रतिपक्षत्वेत्तप्याणां

वेदाङ्गानां वा, स्यायवैशेषिकसांख्यपातङ्गामीमांसावेदाना-
त्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रा-
वस्थरूपाणाम् अराणां, कल्पे शक्तप्रवर्त्तकानाम् “युवि-
डिरोविकमशालिषाहनौ धराधिनाथो विजयमिनन्दनः ।
इसे तु नागाङ्गामेदिनीविर्वलिः कमात् षट् शककारकाः
कल्पौ” ज्योतिर्विद० उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्वभौ-
मानां वा, गडाननकार्त्तिकेयस्त्रानां, सन्विषयहया-
नासन्दैधाश्रयरूपाणां द्वयगुणामाङ्ग षट्क्षात्तथात्मम् ।
युग्मवद्दस्य सत्वादिपरत्वे त्रिव्यस्त, इव्यधर्मेदपरत्वे
षट्क्षर्विश्वत्वस्तेति भेदः । सधुरक्तुक्षपायास्त्रिक्षलव-
स्तानां रसानां षट् क्षत्वात्तथा । इङ्गारादिरसपरत्वे
त्रिव्यस्त वोधकतेति भेदः । शा०ति० उक्ताः । आमोद-
प्रकोदसुषुषुर्दुर्मुखविभूषित्वकर्त्तरूपाणां गणेशानां, कमे-
षोक्तामोदादिप्रियाणां सिद्धिस्त्रिकालिसदनावतीमद्व-
वाद्राविषीरूपाणाम्, “स्त्रायुस्त्यमज्जशक्ताणि त्वद्मांस-
वधिराणि च । वाट्कौचिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु
देहिनामिति” तत्रोक्तानां स्नादादीनां कोषाणाम्, बुभु-
क्षापिप्राणायोक्तमोहजराष्ट्रयुरूपाणामूर्मीणाम्, उक्तिनी
राकिषीलाकिनीकाकिनीशक्तिनीहाकिनीरूपाणाम् षट्-
क्षकाधिष्ठितानां शक्तीनाम्, “कलाध्वा चैव तत्त्वाध्वा
भवनाध्वेति च त्रयम् । वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्रा-
ध्वेत्यपरं त्रयम्” इत्युक्तानां कलाध्वादीनामध्वनाम्.
मूलाधारस्त्राधितानमयिष्पूराकाहतविशुद्धाङ्गारूपाणां दे-
हस्त्रवक्त्रमेदरूपाणां डाकिन्यादिपट्टशक्त्यधाराणां च षट्-
क्षत्वात्तथा । चरूनां वसन्तपीष्टपर्याशरदेष्वन्तिगिरात्मकानां
षट्क्षात्तथा भाव०उक्ताः । आधाने दक्षिणात्मेन विहित-
गवानां षट्क्षात्तथात्मम् । छन्तिकाः तासां षट्क्षात्तथात्मक-
त्वात् तथा नक्षत्रवक्त्रस्त्रैयत्परत्वे त्रिव्यस्तेति भेदः ।
उक्ताङ्गानामेकाहकर्त्तव्यदीक्षोपस्त्रहमत्याहकानां सद्य-
स्त्रिव्यवातां “षट् सादास्त्रा” काल्या०१२,२६,८०,८००उक्ताः ।
क्रमः१२,१३,२५, स्त्रान्तेषु दर्शितानां सादास्त्रदीर्घ-
माविष्यमादिकामक्तेत्यात्मकीविशिष्टिक्षेत्रे मैक्तिक-
रूपाणाम् षट्क्षात्तथात्मम् । आद्वै राशिचक्रे तस्मां षट्
त्वात् तथा तदभेदात् तदधिपश्चिमालादिश्वद्वोपि तथा ।
गोवदी तस्मां षट्क्षात्तथात्मत । भाविकाराणां जन्म-
मध्यहृदिविपरिष्ठामापक्षवनाशरूपाणां वास्त्रोक्तानां षट्-
क्षत्वात्तथा । भैवपदार्थानां वैशेषिकस्त्रोक्तानां इव्युग्म-
कर्मसामान्यविषेषसमयाद्यात्मकानां षट्क्षत्वात्तथा । “ऐव-

र्थस्य समयस्य वीर्यस्य यशस्य त्रियः । ज्ञानवैराग्ययोन्मेव भगवत्तु भग इहोच्चेते' इत्युक्तभगस्य षट्संख्या-योगात् तथा । कारकाणामपादानसंप्रदानकरणाधारकम् कर्तृरूपाणां षट्कल्पत्तस्था' सुपां सुपा तिङ्गा नाम्ना धातुनाऽथ तिङ्गां तिङ्गा । सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समाप्तः पद्मिषेद्युच्चैः' इत्युक्तानां, इन्हकमधारयहिगुतवृष्टुरूप-वड्ब्रीह्यव्योभावात्मकानां या समाप्तानां षट्खात्मस्य । सङ्कृतिः प्रसङ्गोपोहातहेतुतावसरनिर्वहेककार्यत्व-रूपा षट्कल्पस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्गतिरूपा तु वित्वस्य, अधिकरणसङ्गतिरूपावान्तरसङ्गतिस्तु व्याकेपदानप्रत्युदाहरणादिरूपा बहुत्वस्थेति भेदः । अङ्गन्यासः शोर्घशिखः सुख-इत्यनेवकरतत्त्वृष्टन्यासंखृपतया षट्खात्मस्य, अभिज्ञादिव्यवत्तुः अोत्तिपरचि तज्ज्ञानपूर्वनिवासात्मस्तित्सामतत्त्व-ज्ञानविद्यतिकायव्युहादिर्सिद्धूरूपद्वैधर्मभेदरूपा षट्खात्मस्य, उपसैन्ध्यं भौतिक्यस्तुहक्केणीपराजितशब्द-सैन्याटविकात्मकम् षट्खात्मतथा । सुरापाणसमस्म् "ब्रह्मो-न्मता वेदनिन्दा कौटसाक्षं सुहृद्दधिः" । मर्हिताद्वाद्ययो-र्डिधिः सुरापाणसमानि षट्" इत्युक्तम् षट्खात्मतथा । नारोदूषव्यानि "पान" दुर्जनं संसर्गः पत्या च विरहोऽ-दनम् । ख्लोऽन्यगत्वासङ्ग नारोणां दूषव्यानि षट्" काशोऽक्षानि षट्खात्मतथा । शास्त्रात्मात्पर्यनिर्णयिकः 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोप-पत्तो च हेतुतात्पर्यनिर्णये" इत्युक्तेः षट्खात्मतथा । प्रीतिबृत्तणम् "ददाति प्रतिष्ठाति गुह्यमास्त्वाति पृच्छति । भुङ्गे भोजयते चैव षड्निधिः" प्रीतिबृत्तणम्" इत्युक्तादानाद्यात्मकम् षट्खात्मतथा । गोताङ्गवस-न्नादिरागः षट्खात्मतथा । पतोकांस्यानाङ्गफलम्" इटा-र्चरचनाचर्यवाङ्मोऽक्षान्तविश्वरः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा । प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्निधिम् फलम्" इत्युक्तेऽप्यरचनादिरूपं षट्खात्मतथा । तिपुः कामक्रोधबोम्बोहमदमात्मायोत्क्रमः षट्खात्मतथा जन्मवग्नावधिकशतस्याने चिन्तनोयत्याहा तथा । विप्रकर्मवजनयाजनाभ्यवनाध्यापनदानप्रतिपृष्ठाकर्मं षट्खात्मतथा । अभिज्ञारः भारवोऽक्षान्तविदेष्णास्तम्भनमोहनवशीकरणात्मकः षट्खात्मतथा । गमादिः शमद्सोपररतिविक्षात्मवासमाधिरूपतया । प्रत्यक्षम् शावण्यत्वाच चात्मुपरासनव्यायजमानसात्मकं षट्खबोधकम् लौ-किकप्रत्यक्षसंविकर्षः इन्द्रियादेवं योगतत्पुक्तसमवयाच

तत्संयुक्तसमवेतसमायसमधायसमवेतसमवायसंयुक्तिश-
व्रयतात्मकः षट्कृत्वात्तथा । आकाशगुणः संख्या
परिमाणशृण्यकृत्वं योगविभागशब्दात्मकः षट्कृत्वात्तथा ।
निसित्ताप्रभवायिकारणतपञ्चगुणः उच्चस्त्रीषुरुद्धव-
वेगस योगविभागात्मकः षट्कृत्वात्तथा । मानभङ्गोपायः
सामदानभेदनीलुपेक्षारसान्तरात्मकः षट्कृत्वात्तथा ।
सप्तसंख्यादोधकाः । कविंल० उक्ताः । लोकः भूर्भूवः
स्वर्महोजनतपः सत्यात्मक ऊर्जसः, अतत्ववितलसुतत्व-
तत्वात्तलमहातत्त्वरसात्तवपाताजात्मकः अधस्यो वा, हीपः
जम्बुभाकशालभृत्यकुरुषकुञ्जगोमेदप्रकरात्मकः, सुनिश्च
वैद्यतमन्यन्तरे वसिष्ठकश्यपातिविचासित्रजमदग्निगौतम-
भारद्वाजात्मकः स्थायम्भुवान्तरे मरोच्चत्रिपुलस्तुपुलह-
क्रतुप्रवेतोशशिठात्मको वा सप्तत्वात् तथा । स्त्र्यह्यः
तदत्त्वानां सप्तत्वात् तथा । सप्तदृष्टिरेत्त्वात्तददधि-
क्षीरसादूदकात्मकः, वृपराज्वाङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्-
कोषराइदुर्गवलात्मकम्, धात्यम् यश्वोहितिलमाय
द्यामाककुञ्जसङ्कात्मकं सप्तत्वात् तथा । वक्षिशिखा
कालीकारात्मोजनोजशासुलोहितासुभूत्यस्यास्फुलिङ्गीनो-
विच्छधामात्मिका, अरिष्य महेन्द्रमधयसज्जगुरुक्षमद्विद्य-
पारियात्मकुक्षपर्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा । या०ति०
उक्ताः । सप्तर्णम् व्याकृविचक्तुचक्रधीचक्रसचक्र-
ज्ञात्वाचक्तुसुदर्शनचक्रात्मकम्, स्वरस निषादर्घभगाम्वार-
षद्वजसध्यमधैतपञ्चमात्मकः सप्तत्वात् तथा उदा-
त्तादित्वे विव्यस्य, अन्तर्यहृपत्वे षोडशत्वस्त्रेति भेदः ।
यहः रविचन्द्रमौमदुधुरुशुकशनिरूपः सप्तत्वात् तथा ।
राङ्केत्तोर्पूर्वत्वमते ए न नदत्वस्य वक्षियपात्रभेदत्वे
दशत्वस्य “दश यहानु वर्ज्ञातोति” त्रुतौ दशत्वस्य
सोमप्यहृष्टपात्राणां विधानात् । “अहौ यहां अद्वा-
वतियहाः” इति सुते: ज्ञानसाधनात्मत्वे पञ्चज्ञानेन्द्रिय-
मनोबुद्धरुद्धारात्मकात्मिकार्थ्यपहृष्टत्वात् अष्टत्वबोधक-
रूपति भेदः । समिधाम् अर्कप्रवाणस्त्रदिरापामार्गपिप-
लोहुम्बरश्मीरूपाणां, नी०क०उक्तानां याम्यपन्नां गवा-
दीनां, वन्यपन्नानां महिषादीनां श्वरादीनां व्याहृतीनां
सप्तत्वात् तथा । भा०व० उक्ताः: मनोबुद्धिसहितज्ञाने-
न्द्रियपञ्चकात्मप्राणरूपः अ॒ष्टिः सप्तत्वात् तथा । मनो-
बुद्धिप्रादिमामायिषु छुखानि सप्तत्वात् तथा, वीष्णातन्त्री
तासां त्वोक्ते सप्तत्वप्रसिद्धेत्तथा । इन्दृः गायत्रप्रादिजग-
त्वन्वैदिकरुद्धपम् सप्तत्वात्तथा त्वौक्तिकरन्दृः परत्वे

चहि यतित्वस्येति भेदः । साममक्तिः ओङ्कारहिङ्कारप्रस्त्रोद्दीयप्रतिहारोपदवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा । “लोकेषु सप्तविधं सामोपासीतेति” श्रुतौ साम्नां सप्तविधत्वोक्ते स्त्रात्मम् । वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाभावात्मकः सप्तत्वात् तथा । प्रहतिविक्तिः महदहङ्कारगद्यस्यैरुपरसगम्यतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात् तथा । उन्नेसुस्त्रस्यारपिचके सप्तत्वात् तथा । अभेदात्तदधिपतिरदितिरपि । उल्लिखन तस्याः सप्ताकरपादत्वात् तथा । अवजञ्जस्यानम् “अमृतादु बाष्पतोवङ्गे वैदेभ्योऽग्नाञ्च गर्भतः । साम्नोहयानासुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्तिः” इत्युक्तानां सप्तत्वात्तथा । तादशोत्पत्तिस्यानक्तेन अन्वयन्ते । मदसुत्पत्तिः ‘करात् कटाभ्यां भेदात् नेत्राभ्याञ्च मटत्वतिः’ इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । वर्णुणः “कुलञ्च योजञ्च मनोज्ञात्वा च विद्या च वित्तं च वसुर्यथ । एतान् गुणान् सप्त विचिन्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनोवस्तु” इत्युक्तकादीनां सप्तत्वात् तथा । पौरमध्या “सप्त पौरमध्याः कन्या वर्जनोयाः कुलाध्याः । वाचा इत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकसर्पिता या च या च पाणिगट्ठीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्मूर्त्रभंगा च या” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्मविचारगमः “सप्त विचारगमा धर्मादायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्पतिप्रवृत्त च” इत्युक्तदायादीनां सप्तत्वात् तथा । मरुत्, आवहप्रवृद्धोद्देहसंवहवियहपरावहपरोवहात्मकः सप्तत्वात्तथा । अबान्तरभेदपरत्वे ऊनपञ्चाशत्वस्येति भेदः । भोक्तदपुरी “अयोध्या मधुरा माया काशी कांच्छिरवनिका । उरी हारवती चैव सप्तता भोक्तदायिका” इत्युक्तपुरीर्णा सप्तत्वात्तथा ।

अट्टोधकाः कविंहः । उक्ताः । बोगाङ्गं यमनियमासन प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्त्तिः क्षियादिपञ्चभूतचन्द्रसर्वयज्ञमानरूपा, ऐरावतपुण्डरोक्तकामनकुषुदाङ्गनउपदलसार्वभौमसुप्रतोक्तरूपोदली च अट्टत्वात्तथा एकं गेषात् करिष्येत्तद्वेष्टितया करिण्यवच्छुक्तिरूपाः । मिहिः अथिमलघमप्राप्रिमाकाम्ये श्रितायशिता व्याप्तिकामावस्थितात्मिका अट्टत्वादु तथा । चतुर्थदन्तव्यकर्म्मस्य साया । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशक्तस्त्रापिशिलिशाकटावनपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकादकन्तृकतम् अट्टत्वात् तथा । दिक्पातः इन्द्रविज्ञयमनिर्विवरण-

वायुक्तेरेणानाम्भकः प्राच्यादीनामासानां दिशामीश्वरा-शामेषामस्तत्वात् तथा । अद्वैधोदिकसहितदिक्पात्म परत्वे दशत्वस्येति भेदः । अहिःशेषवासुकिपद्ममहापद्मतत्त्वकुलीरक्कटशङ्कात्मकः अट्टत्वात्तथा । कुलाचलः भतन्तरे हिमाचलमहितः पूर्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः अट्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्तत्वप्रसिद्धावपि क्रचिद्दहत्व्यःहारः । “अष्टकुलाचलसप्तसुदाः” सोहसुहरः । शांतिः । भैरवः असिताङ्गरुद्वरण्डीमत्तकपालिमीवण्यकोधनसंहारात्मकः । प्रकृतिः प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मिका अट्टत्वात्तथा । प्रहतिशद्दः प्रधानपरत्वे एकत्वस्य तत्त्वात्तरोपादानत्वपरत्वे अट्टत्वस्येति भेदः । गणेयः वक्तुरण्डैकदंद्रमहोदरगजानमलभ्योदरविकटविभ्रामधूमवस्त्रात्मकः अट्टत्वात्तथा । अग्निमूर्त्तिः “जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्याहनसंज्ञकः । अच्चोदरजसंज्ञः स्यात् उन्नेश्वानराहयः । कौमारंजाः स्यादिश्वसुखोदेवस्त्रः स्वतः” शांतिः । उक्तानां जागवेद्यादीनामस्तत्वात्तथा भा० व० उक्ताः । शाणः अवयनदत्त्वपूरणीयः महहङ्कारचित्तव्यहितज्ञानेन्द्रियरूपः अट्टत्वात्तथा । शरभपादस्य लोके इष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । यूपकोण्यस्य वेदे अट्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । द्विजगुणाः “दया सर्वभूतेषु क्वान्तिरनस्या शौचमनायासोमङ्गलमकार्यगमस्युहेति” गौतमोक्तानामस्तत्वात्तथा । वैशेषिकोक्ते रेत्वरगुणः संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणवृद्धीक्षा क्षतिरूपः अट्टत्वात्तथा । राज्याङ्गम् पौरवेणीष्यविहितस्त्रावदिसप्तकम् अट्टत्वात्तथा । नृपगतिः “अदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्यवचने व्यवहारस्य वेष्टये । इण्डशुद्धेरवकः स्त्रात्तेनाट्मतिकोनृपः” उशनशोक्तगतिरूपा अट्टत्वात्तथा । तारिष्णो “तारा चीया महीया च वज्वा काजो सरस्ती । कामेद्यो च चासुरण्डा इत्यैषै तारिष्णोमराः” इत्युक्तानां तारामूर्तिभेदानामस्तत्वात्तथा । छोमद्रव्यम् “अन्नयोद्मुखरम्भन्नययोधसमिधितिलाः” । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्यागवदौ विदुर्बुधाः” इत्युक्तानामस्तत्वात्तथा । धातः “खर्सं रौथञ्च ताम्बञ्च वङ्गं यशदमेवच । सीष लौहं रसवेति धातवोऽप्ते प्रकोर्त्तिताः” इत्युक्तानामस्तत्वात्तथा देहस्थाहपरत्वे सप्तत्वस्येति भेदः । महासरखतीभुजस्था अट्टभुजत्वात्तथा । सार्वत्कभावः “स्त्रम् स्त्रेदोऽय रोमाञ्चः स्वरभूतोऽय वेष्टयः । वैवर्ण्यमन्व-

प्रलय इत्यै स्वातिकाः स्वताः^१ सा० द० उपरसमादी-
नामट्वात्तथा । असमवायिकारणगुणः रूपरसगम्बस्यर्थ-
परिमाणेकष्टक्त्वस्त्रेहश्वदात्मकः अट्वात्तथा ।
निमित्तकारणगुणः वुहिष्ठुष्ठुःखेच्छादेपयत्वादेभावना-
मकस्तथा । मनोगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोग
विभागपरत्वापरत्वेगात्मकस्तथा । महाक्षम् “महराजो-
द्युषोनागो कल्पोव्यजन” तथा । वै जयनी तथा भेरो
दीप इयटमङ्गलम्” इत्युक्तानां ‘लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यदौ
ब्राह्मणो, गौचृताशनः । हिरण्यकं सपि रादिलोमाला
राजा तथादमः” इत्युक्तानां वाट्वात्तथा । नायिका-
वस्था स्वाधीमसर्त्तका खण्डिताभिसाकृतिकालस्त्रात्मात्त-
विमलव्याप्रोवितभर्तुकावासकसञ्जाविरहोत्कर्षितात्मिका
अट्वात् तथा । इहस्त्रेहम् “सुवर्णं रजतं ताचं सीसकं
कालिकं दथा । रक्तं वैहं तीक्ष्णलौहं लौहान्यदौ इसा-
नि त” इत्युक्तानामट्वात् तथा । लघुलौहपरत्वे पञ्चल-
स्थ बोधकमिथ्यक्तम् । आयुर्वेदाङ्गम् “शत्र्यं शालक्यं
कायाचक्रित्सा भूतविदा कौमारभूत्वागदतन्त्रं रसायन-
तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” सुश्रुतोक्तानामट्वात्तथा ।
अर्धाङ्गम् “आपःक्तो तु यायच्छ दधि लर्पिः सतरु-
लम् । पयः सिद्धार्थकैवल्य अटाङ्गोर्विः प्रकीर्तिं” इति
इत्युक्तानाम् “आपःक्तो तु यायच्छ इतं सधु तथा
दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् । अटाङ्ग-
एव वा अर्च, इत्युक्तानां वाट्वात् तथा । ग्रणामाङ्गम्
“ज्ञानभास्तु तथा पद्मयां पाणिभ्यासुरसा धिया । चिरसा
वचसा दक्षा प्रणामोऽटाङ्ग ईरितः” इत्युक्तानामलक्ष्या-
त्तथा । “सैधुनाङ्गम् स्मरणं कोर्त्तनं” केविः प्रेक्षणं गुह्य-
भावचम्पम् । संकल्पोध्यवसायस्थ आसनस्त्रिएव च ।
एतन्मैयुममटाङ्गम्” इत्युक्तानामट्वात्तथा । पुष्यं तस्य
राशिचक्रे अट्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपोनीवो-
डपि, अनुष्टुप् तस्माः अटाङ्गरपदत्वात्तथा ।
तमः अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतामात्मकेज्ञात्मभूतेत्वात्म
बुद्धिमपमट्विधिविषयत्वात् तथा । ‘भेदस्तमसोऽट्विधो-
मोहस्य च तथा” सा० का० । मोहः अणिमादिसिद्धी-
नामात्मगतानां ग्राम्यतिक्त्वाभिमानहृपः अणिमाद्यद-
विधिविषयत्वात् तथा । विषाहः ब्राह्मदैवर्ष्माजा-
पत्वाचुरगाम्बर्यरात्मसंशयात्मकः अट्वात् तथा । लवि-
‘अ हः यद्वोऽध्यवनः तुः अविषयत्वात्मयः सुहृत्प्रांपिः ।
ज्ञेयस्त्रिएवोऽटी॒दा॑का० उक्तोऽटाङ्गोनामट्वात्तथा ।

उक्तसिद्धीनं नामान्तराणि सां० कौ० दर्शितानि । तारसुता-
रतारताररम्यकसदाहृदितमोदर्शदितमोदमानहृपाणि ।
खगगतिः “संपातं विमपातस्त्र महापातं निपातनम् ।
वक्रं तिर्यक् तथा चोर्हमृष्टं लघुसंक्तकम्” इत्युक्त
सम्भातादिहृपा अट्वात् तथा परिकर्म अहृशास्त्रोत्त
योगविद्योगयुग्मभागवर्गतपदवनतत्परहृपम् अट्वात्
तथा” वस्त्रैत्यन्तिस्थानम् । “अटौ स्थानानि वस्त्रै-
नासुरः कण्ठः शिरक्षाथा । जिह्वामूलं च दन्तोऽनौ नामा-
मूलं तालु च” यित्रोक्तोरवादीनामट्वात् तथा ।
अवत्प्रस् अटौ तान्यव्रतप्राणि आपोमूलं फलं पयः ।
इविव्रीहृष्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधवस्त्रम्” सूत्र्युक्तावादी-
नामट्वात्तथा । नहारोगः उन्नादवग्दोषराजयच्छवास-
मधुमेहभगन्द्रोदराश्च रीहृपः अट्वात् तथा ।
नवत्वसंख्यावोधकाः कवि० ल० उक्ताः । सखनासिकानेत्रकर्ण-
द्योपस्थ्यपायुहृपाणां देहदाराणाम् नवत्वसंख्यायोगात् तथा
भारतकिञ्चरहरिकरुहरिरम्यरम्यकेलाट्वत्भद्रदुरगकेलुमा-
काख्यागां भूखण्डानाम्, तपस्याकाले स्वयंकन्तानां रा-
वणमस्तकानाम्, व्याधीस्तनानां ‘गौडी पैठी च माघी च
विज्ञेया त्रिविधा उरा’ रति विविधसुरायाः सांत्विक-
राजसत्तामसाधिकारिभेदसेव्यतया नवत्वात्तथा । कुण्डानां
अटाङ्ग दिक्षु अटौ ऐयानोप्राच्योर्मध्ये आचार्यकुण्ड-
भेदकिति भग्नपाङ्गकुण्डानां नवत्वात्तथा । “पद्मोऽश्विव-
महापद्मः यज्ञोमकरकच्छपै । उक्तन्दकुन्दनीकाय वक्त्रे-
ऽपि निधयो नव” हारा० उक्तानां पद्मादेनाम्” अहृ-
नामेकादीनां नवत्वानां, उक्तन्दकुन्दनीकाय वक्त्रे-
भयानकं भत्यशान्तास्थानामलज्ञारोक्तानां रसानाम्, रवि-
चन्द्रमौषधवस्त्रुहृशुक्षयमिराङ्गुकेतुहृपाणां प्रहाणाश्च नव-
त्वात् तथात्मम् । शांति० उक्ताः “सच्चिदानन्दविभवात्
सक्षतात् परमेवरात् । आसीच्छक्षितो नादो नादा-
हिन्दुसच्छङ्गवः । परशक्तिमयः साकात् लिधाऽप्तैः भिद्यते
पुनः । चिन्दुर्मादो देवजनित तस्य भेदाः समोरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको वीजं शक्तेनादिक्षयोमित्यः । समवायः
समाच्छ्यातः सर्वागमविशारदैः । दौदी विन्दोस्तोन्ना-
दात् ज्येढा वोजाद्वायत । वामा, ताम्यः सच्छुताः
कद्रवहरमाधिधाः” तत्रैवादे उक्तानां शक्तिस्तानां
पीटग्रन्थीनां तत्त्वैवत्तमेदेन भिद्यानां तत्रैवोक्तानाम्
“उक्तामाणिक्यर्थदूर्यं गौमेदानु वज्रविद्रूपै । उम्परागं
मरकतं नीजद्वेति असेतु क्रमाण्” इत्युक्तानां रसाना-

नवत्वात् तथा । वर्गाणामकवटतपयशद्रुपाणाम् नव-
त्वात् तथा जोके ज्ञवरुपत्वं साभावात् अटसंख्या-
बोधक इति भेदः । प्राणरक्तकुर्मभेदरुपाणाम् शा०
ति० २३४० उक्तानां प्राणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा ।
भा० व० । सामधेनो तत्त्वात् यथा नवत्वं तथा नी०
कव्या० दर्शितः प्रकृतिसंयोगः ए च रुदौ यथा
नवधा योगस्तथोक्तं प्राक् ।

रैवरलत्वण्म् जगज्जनस्थितिप्रवदेवु प्रलेकं ज्ञानचि-
क्षोर्वप्रयत्नात्तथा नवत्वात्तथा । “विश्वसर्गविश्वगौदिनिव-
ज्ञवण्लक्षितम्” श्रीधरः । पतिका कद्गी दाढिमो
धान्यं हित्रिमानकं कुचः । विलोऽशोको जयली च
विज्ञेया नव पतिकाः ॥” इत्युक्तानां पतिकाणां नवत्वात्
तथा । नवपतिकास्यदेवोरुपा दुर्गा ब्रह्माशीरकदन्ति-
कालस्तोजयन्तोचासुरण्डाकालिकाशिका शोकरहिताकार्त्ति-
कोरुपाणां नवत्वात् तथा । अविश्वेषार्थकरत्तयः ॥“धन्व-
न्तरिः ज्ञपत्तिकोऽमरसिंहशशुर्वेताङ्गभृष्टकर्परकांलिदा-
साः । स्वत्तोवराहमिहिरोन्पतेः सभावां रक्तानि वै वर-
द्युचिर्मव विक्रमस्” ज्योतिर्विं० उक्तानां विक्रमादित्यसभा-
स्यकविश्वेषानां नवत्वात् तथा । विष्णुभक्तिः “अवशं की-
र्त्तन्- विष्णोऽस्मरचं पादसेवनम् । अर्चनं बन्धनं दासं
सख्यमात्मनिवेदनम् । इति उंसाऽपि ता विष्णौ भक्ति-
स्वेषवलक्ष्या” भाग० ७,५ उक्तानवचादिरुपा नव-
त्वात् तथा । दृष्टिः “आध्यात्मिक्यवत्तत्तः प्रकृत्युपा-
दानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव
दृष्टयो भवत्तोऽह” सौ० ज्ञानां नवत्वात् तथा ।
अभ्यागतेऽव्यक्तार्थम् । “नवैतानि गृहस्येन कार्य-
रुपव्याप्तते सदा । अव्यर्थानि च यत् शौर्यं वाक्यं
चक्षुर्मनोऽसुरम् । अभ्युत्तान५ मिहावाते चक्षेहृ॒
पूर्वापवच्यम् ७ । उपासन ए गृहवृद्याद्” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । अभ्यागते रुपव्यवसाध्य
कार्याणि । “तज्जवरुपयुक्तानि कार्यरूपव्याप्ताते नव ।
ज्ञासन॑ १पादवैच॑२ च यथापवच्यम् २
क्षितिः ४ । यत्त्वा५ वृच्छैज्ञा० उभ्यकृद दीपांगार्ह-
स्थापित्वानि “तथा नव विकर्माणि त्या-
ज्ञानि गृहमेधिना । पैशुन्यं परदाराच झोङः क्रोधा-
न्वतापित्रे । द्वैषीदम्भव भावा च सर्गनार्गला-
णि च” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अवश्यकर्त्त-

वानि “नयावश्यककर्माणि कार्याणि प्रतिवासरम् ।
स्नान सन्ध्या जपोऽहोः स्नाध्यायो देवताचैनम् ।
देवदेवं तत्त्वात्तिथं नवम् पितृतपूर्णम्” काशी० उ-
क्तानि नवत्वात् तथा । गोपानि “जन्मर्त्तं सैषूनं
भग्नो गृहस्त्रिय वृक्षम् । आशुर्धनाप्रमाणं स्त्री न
प्रकाश्यानि वर्णया” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा ।
प्रकाश्यानि “नवैतानि प्रकाश्यानि गृहप्रपत्नकृत्वितम् ।
प्रायोग्य रुद्धशुद्धिवै सान्वयः ४ ऋबू० वि-
क्रयौ६ । कन्यादानं७ गुणोऽप्तकर्त्तः८” काशी० दर्शितानि
नवत्वात्तथा । अव्यवदानपात्राणि । “पात्रमित्रविनीतेषु
दीनानाथोपकारिषु । पितृमातृयुरुचेतत्तमकं दत्तमत्त-
वम्” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । निष्फलदान-
पात्राणि “निष्फलं भवकं लृष्टं चाटचारणत्वसु ।
कुवैदो कितवे धूते शठे भवदे च वन्दिनि” काशी०
उक्तानि नवत्वात्तथा । अदेवतस्त्रूनि “आपत्त्वपि
न देयानि नव भवत्तु न भवदा । अन्ये सति भवत्त्वं दा-
राच गरुदागताः । आहारी कुवैदत्तिष्ठ निकेपः स्त्री-
धनं सुतः” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । आधारण-
कर्मी ‘सत्त’ शोचनहिंसा च ज्ञानिज्ञानं दद्या इमः ।
अस्त्रेवमिन्द्रियाकोचः वर्त्म शाधारणं भवम्” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । इव्यं चितिजलतेजोवायुकाश-
कालदिनचात्ररुपं नवत्वात् तथा । तमसोद्रव्यलम्बते
दश्वत्रोधकर्तिभेदः ।” स्वाविभावः “रतिर्हाचव
शोकव क्रोधोव्याहौ भवं तथा । जुगुम्भा विश्वयचे-
त्यमस्तौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” वा०द० उक्तानवातीनां
नवत्वात्तथा ।

१० दश्वत्रोधकाः । काव०७० उक्ताः । इक्षाङ्गुलीनां, दश-
भुजश्चम्बुद्धूनां, दशष्चरावच्चौडीगां, मीनकूम्भं वराहं
वृत्तिरुद्धामनपरशुरामदाशरविवलभृद्वृद्धिकस्त्रिरुपाणां ल-
ण्णावतारायाम्, पूर्वान्मेवोद्दिष्टनैर्वर्तीपविभावायव्यो-
त्तरैश्चान्नुर्वाहोरुपाणां दिशां, गविश्वेण देवानां गग्नदेव-
तामेदानां, क्रतदशैच्छुभ्यकामवाच्चनिरोचकपुरुषो
भाष्टव्योरुपाणाम्, दशाच्चरवचन्द्रावानाच्च दश्वत्वात्तथा
वा०ति०। उक्तित्वानि “निष्फलाद्याः कलाः पञ्च ततो
विन्दुकला पुणः । नादः शक्तिः सदापूर्वः शिवस प्रकृतेविं३ः”
इत्युक्तिविष्वादिरुपाणि दश्वत्वात् तथा । नाडीनाम्
इडापिङ्गवासुपुम्भासचितानाम् “गव्यारोहित्विहृष्टाज्ञा
सप्तप्रज्ञवस्तुषा भवता । वयस्मिनो अद्विनी च कुरुः सुः

सप्त नाडिकाः” इत्युक्तानां दशत्वात् तथा । भा० व० । पुरुषस्य वागादोनामधिदैवसभिभूतं स्थितानां विषयसर्पणं वर्त्तीकक्षिदिशं दशत्वात् तथा “ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधियज्ञं प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति॑ः शुतेस्तथात्वम् । गर्भमासानाम् उपनिषद्देवेन उपदेशकमहावाक्यानाम् “ब्रह्माहमस्तीति” एवमादोनां तद्विनेयानां तद्विक्षेपकाणाङ्ग दशत्वात् तथा ।

महाविद्या “कालो तारा महाविद्या घोडशी भुवनेश्वरी । भैरो ते विद्वमस्ता च विद्या धूमाश्री तथा । वगला सिद्धविद्या च मात्रको कमलालिका । एता दश महाविद्या॒ः विद्विद्या॑ः प्रकोर्त्तिता॑ः” इत्युक्तकाल्यादीनां दशत्वात् तथा । ब्राह्मणः सारस्तकान्यकुञ्जगौडमैथिलोत्कर्णद्राविडमहाराटूतेलङ्गयुर्जरनागरूपतया दशत्वात् तथात्वम् । पापानि “अदत्तानामपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं विविधं एहतम् । पारश्चमनृतं चैव यैश्वर्यं चापि सर्वयः । च्यस्म्बन्धप्रलोपच वाञ्छमव स्वाहृतर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं भनसानिष्ठचन्तनम् । वित्याभिनवेश्वर विविधं कर्म भानधम् । एतानि दश पापानि॑” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा योगाङ्गद्वयो यमः “अहिंसा सत्यसेवं ब्रह्मचर्यं लपार्जवम् । जपा धृतिर्मिताहारः शैवं चेति यमा दश” इत्युक्ताहिंसा दीनां दशत्वात्तथा । नियमः “तपः सन्तोषव्याक्षिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तव्ययं चैव होर्मतिय जपोऽहतम् । दग्धेन नियमाः प्रोक्ताः” शा०ति० उक्तप्रथादीनां दशत्वात् तथा । रूपकाव्यम् “नाटकमय प्रकरणं भाष्यायोगसमकारिणीः । ईहास्तगाङ्गवीथः प्रहसनमिति रूपकाव्य इश्वर्य॑ इत्युक्तनाटकादीनां दशत्वात् तथा लालाङ्गम् “गेयं पदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगिरुका । प्रक्षेदकान्तयूटं च सैववार्ष्यं हिगूढकम् । उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्षपत्युलभेत च । बास्ये दशविधं श्वेतदङ्गसुकं मनाभिमिः” इत्युक्तगेयादीनां दशत्वात्तथा । भर्मव्ययम् “इति॑ जपा दमोऽस्ते यं शौषुभिन्द्रियनियहः । धीर्विद्या यत्यनक्षेपो दयकं धर्मलक्ष्यम्” इत्युक्तउत्त्वादीनां दशत्वात् तथा । पञ्चमूलद्वयम् “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलसुदाहृतम्” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा । पञ्चमूले च “आफलः सर्वतोभद्रा पाटना गणिकारिका । गोनाकः पञ्चमित्यैते॑ः पञ्चमूलसुदाहृतम् । शाखपर्णी उष्मापर्णी दृष्टिरो कण्ठकारिका । गोक्षुरः पञ्चमित्यैते॑ः

कनिं पञ्चमूलकम्” भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रत्येक मूलशब्दः पञ्चार्थकत्वात् पञ्चत्वस्य बोधक इति॑ भेदः । उपनिषद् “ईशाजेनकठः प्रश्नोष्टरुद्माशुद्धव्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च ब्राह्मण्यं दृहदारण्यक दश” इत्युक्ते शादीनां प्रधानोपनिषदां दशत्वात् तथा । मन्त्रसंख्यारः तन्त्रोक्तदशविधतया दशविधत्वात्तथा ।

न्यायावधिवः केऽपाच्चिन्तते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्नि प्रयोजनसंशयव्युदासप्तहितानां प्रतिज्ञाहेतुदादरणोपनिषद्गमानां दशत्वात् तथा । मध्या राशिचक्रे तस्या दशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपित्वशब्देर्गपि तथा । पञ्चः दशत्वात्पादत्वात् तथा । दशरथ इत्यैव पञ्चिन्द्रियः इत्यादिः । बौद्धवलम् “दानं शीतं चमा वीर्यं ध्यानं प्रज्ञा बलानि च । उपायः प्रणिधिर्जीवं दश बुद्धवलानि वै” इत्युक्तदानादीनां दशत्वात् तथा । वक्षिकला “धूमार्चिरूपा॑ ऋत्विनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गनी । सुश्रीः सुश्रपा कपिला इव्यक्तव्यवहै व्यपि” इत्युक्तधूमार्चिरादीनां दशत्वात् तथा । योगभङ्गः “तिष्यद्वैदैकदशोनविंशमैकादशादादृशविंशसंख्या॑ः । इष्टोऽना सूर्ययुतोऽयोगाद्योगाच्चमूले दृदश योगभङ्गः” ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदशाद्युक्तानां दशत्वात् तथा । विप्राशौचदिनम् “शुद्धे इविप्रोदशाहेन” मनूक्ते॑ः विप्राशौचस्य दशदिनव्यापित्वात् तथा । ब्रह्मर्जुनस्त्वारः गर्भाधानपुंसवनसोमनोचयनजातकर्म्मनामकरणनिष्क्रामणाक्षाशनचूडोपनयनविबाहरूपतया दशत्वात् तथा । दृहसंख्यारस्तु अट्चत्वारिंशक्षव्यै उक्तचत्वारिंश्च चत्वयोधक इति॑ भेदः । महापुराणलक्षणम् “सर्गोऽस्याच विसर्गव दृतीरक्षान्तराणि च । वंशोवंशानुवरितं संस्था हेतुरपात्रयः । दशभिर्लक्षण्युक्तं पुराणं तद्विदोविदः । केऽन्तृ पञ्चविधं च खर्महृदत्वव्यवस्थया॑ः भग०१२,७ । महामोहः दिव्यादिव्यवद्वादीनां तद्विषयाणां दशत्वात् तथा । “दशविधो महामोहः” सा० का० ।

देहस्वायुः प्राणादिपञ्चकविहितनागकूर्म धनञ्जयकलदेवदत्तास्त्वानाम् देहस्यानां दशत्वात् तथा । वक्षः “भाजकोरञ्जकचैव च दकः स्त्रेहकस्तथा । वारकोवन्दकचैव द्रावकाल्यस्य सप्तमः । व्यापकः पावकचैव इस्तेषुकः दशमः स्तूतः” इति॑ पदार्थादर्शीकानाम् देहस्यानोनां “तेजकोदीपकचैव विभमन्त्रमयोषयाः । व्यावसायाहृवनीयो दक्षिणागिनस्तथैव च । व्यवसायाहृवनीयो गार्हपत्य इत्यैते॑ दशवद्वयः” इति॑ तत्रैवोक्तानां बाह्यवल्लोनां वा दशत्वात् तथा ।

या । दिक्पालवाहनम् ऐरावतब्रागमहिषसि'हमकरह-
रिणाश्वदपभृंसपद्मा रूपम् दशत्वात् तथा । मतान्नरे
सोमस्याने कुवेराधिपतिव्ये तस्य नरवाहनत्वमिति भेदः ।
दिक्पालाहनम् बज्रगिकिरण्डखड्गपाशाङ्कशमदलिमूल-
चक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । दुर्गमूजः तस्या दशमूजत्वात्-
तथा । सामान्यगुणः संख्यापरिमितिष्ठक्षसंयोगविभाग-
परत्वापरत्वनैमित्तिकद्रवगुरुत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा ।
तेजाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम् । अमूर्त्तगुणः
“धर्माधर्मैभावना च यद्वे बुद्धादयोऽपि च । एतेऽमू-
र्त्तगुणाः सर्वे”इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा । बृहग्रा-
दयथ घट् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष्यत्रहृष्टा इति दशत्वम् ।
मूर्त्तगुणः “रूपं रसः स्थर्गम्बौ परत्वमपरत्वकम् । द्वो-
गुरुत्वं स्नेहस्त्रवेगो मूर्त्तगुणा धर्मी” इत्युक्तरूपादीनां
दशत्वात् तथा ।

एकादशबोधकाः कविः ३० उक्ताः रुद्रायासु “अजैकपादहि-
मुभूविरुद्धाक्षय रेवतः । इरश बहुरूपश्च व्याघ्रकश्च
चुरेश्चरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तवायराजितः”
इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा । दुर्योधनसेनाना-
मेकादशाक्षौषीमित्तत्वात् तथा ।

भा०००उक्ताः । पशुयागे स्तोमभेदानां, तत्त्वयूपानां
चैकादशत्वात्तथा भनस्याहितज्ञानकर्मन्द्रियाणां तद-
व्याहृतिविभागाञ्च एकादशत्वात् तथा ।

इन्द्रियधातः “बाधिर्ध्यं कुतिताम्बत्वं अहताऽजिष्ठता
तथा । मकता कौरशपङ्कुलकैवोदायर्त्तमन्दताः” इत्युक्त
बाधिर्यादीनामेकादशत्वात्तथा । “एकादशेन्द्रियवधाः”
षां०का० । पूर्वफाल्युनो तस्या चक्रचक्रे एकादशत्वात् तद-
धिपोभग्य तथा । तेजोगुणः रूपस्थर्गसंख्यापरिमाण
ष्ठथक्षेसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगनैमित्तिकद्रवरूपतया
एकादशत्वात् तथा । कारणेऽव्वर्णणः च्यपाकजरूपरस-
गम्बस्थर्गापाकजद्रवस्त्रेष्वेष्यत्रहृष्टगुरुत्वकृष्टपरिमाणस्थिति
स्थापकसंख्यारूपतयात् एकादशत्वबोधकः । अव्याध-
ठन्तिगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष्यत्रहृष्टभावनाश्व-
संयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा ।

द्वादशबोधकाः कविः ३० उक्ताः “धाता मित्रोऽर्थमा रुद्रो वक्षः
स्त्रयेऽव च । भगोविभानु पूषा च सविता दशमः स्तुतः ।
एकादशवैथा त्वद्विष्णुद्वादश उच्यते” विष्णु ध० ३० उक्त-
धातादीनां चान्द्रचैत्रवैशाखच्यैषाचाहन्त्रावश्यामाद्राश्चिन-
कार्त्तिकमार्गपौषमाधफाल्युनरूपाणां भासानां, भेष्टप्र-

मित्तनकर्कटसिंह कन्यारुद्धारश्चिकधनुमंकरकुम्भमीनरूपाणां
राशीनां, तेषु स्त्र्यादिसंक्रान्तीनाञ्च हादशत्वात् तथा ।
कार्त्तिकवाहनां, तत्त्वेत्राणां शारीफलककोठानाम् अरि-
श्चेदे दर्शितराजभग्नलस्य च हादशत्वात् तथा
शा००१० । आदित्यानां विष्णुधर्ममूर्तीनाञ्च तथात्वम् ।
तत्त्वैव १५० “हादशादित्यसहितामूर्तीद्वादश विन्यसेत् ।
केशवाद्याः क्रमादेष्वे वक्ष्यमाणविधानतः । लक्षाटे
केशवं धाताः, कृतौ नारायणं २पुनः । अर्यमूणा इति
मित्रेण॑माधवं॒ ३करण्ठेशतः । वरुणेन॑४ च गोविन्दं॑४,
पुनर्दक्षिण्यार्च्चके । अंशुनाम्॑५ विष्णु॑५ संसस्य भगेन॑६
मधुसूदनम्॑६ । गरुडे विवस्ताद युक्तिविक्रम॑७ मन-
नलरम् । वामपार्च्चस्थमिन्द्रेण्ट वामनाश्वद भधांघके ।
पूर्णाद श्रीधरेनामानं॑८ गले पर्जन्य॑९ संयुतम् ।
हृषीकेषाह्यं॑१० एषे पद्मानामं॑११ ततःपरम् । लक्ष्मी॑११
दामोदरं॑१२ पशात् विष्णुनाम्॑१२ ककुदि न्यसेत्॑१२२ इत्यु-
क्तानां हादशत्वात् तथा । भा०१० । जंगती तस्या
हादशाक्षरपादत्वात्तथा । माणतयज्ञसाधनाहः तस्य हाद-
शाहस्राधत्वात् तथा ।

नाटकीयसुखाह्यम् “उपक्षेपः परिकरः परिम्बासो
विलोभनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना । उद्देशः कारणं भेद एतान्यक्षानि वै सुखे”
मा०१० उक्तोपक्षेपादिरूपतया तथा । बोद्धमतसिङ्गमाध-
तनम् “अर्थात्पार्च्च बहुशो हादशायततानि तै ।
परितः पूजनोयानि किमन्यैरिह पूजितैः । ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्चैव तथा कर्मन्द्रियाणि च । मनोनुहितिं प्रोक्तं हाद-
शायतनं बुधैः” इत्युक्तायतनानां हादशत्वात् तथा ।
उभरफाल्युनी राशिचक्रे तस्या हादशत्वात् अभेदोपचारात्
तदधिपार्यमापि तथा । लुचितः “प्राणापानसमाचारं
उदानोव्यान एव च । चक्रुः ओत्ररसाधारणसर्वेन्द्रियन-
स्तथा । हादशैते च तुषिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे”
इत्युक्तप्राणादिनामकगणेदेवात्मकत्वात्तथा । जटाधरमते
“षट्क्षिंशत्प्रितामतः” इत्युक्तेः षट्क्षिंशत्प्रितेति भेदः ।
चत्विंशौचदिनम् “हादशाहेन भूमिपः” इति भन्नु-
स्तथा शौचस्त्रहादशाहस्राधत्वात्तथा । साध्यः “मनोभना
तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्यवान् । विनिर्भयोनवैष्य-
दंशो नारायणो दृष्टः । प्रभुशेति समाख्यातः साध्याः
हादश पौरिकाः” इत्युक्तमनादिगणेदेवात्मकः हादश-
त्वात्तथा । स्त्र्यकला ‘तपिनी तापिनी धूचा भरीपि-

ज्वालिनो रुचिः । सुषुम्या भोगदा विश्वा बोधिनो
धारिषी ज्ञामा” शा०ति० उक्तपतिन्यादीनां हादशत्वात्-
तथा मद्यम् “पानवं इत्यमाधुकं खार्च्छूरं तालमेष्यम्
मात्रिकं टाङ्गमाध्वीकमैरेवं नारिकेलजम् । समानानि॑
विजानीयाद्यान्ये काइशेव त । हादशन्तु सुरामद्यं
सर्वेषामधमं स्फुतम्” । पुलस्योक्तपानसादीनां हादशत्वात्तथा
१२ लब्धोदशसंख्याबोधकाः । कवि०ल० उक्ताः तात्पूरुण्युः
तात्पूरुश्वर्वे वज्यभाष्यत्वयोदशविधत्वात्तथा । भा० व० ।
महीडीपः ऊर्ज्ज्वलोकषट् काखोलोकसप्तकरूपतयोदशही-
पत्त्वयोगत्था । अतिक्रन्तः गायत्रादिवैदिकच-
क्षः सप्तकातिक्रान्तातिजगतीक्रन्तोरूपम् लयोदशा-
क्तरपादनया तथा । प्रतिसुखाङ्गं “विचापः परिसर्पच
विघ्नं तापनं तथा । नर्म नर्मद्युतिश्वेव तथा प्रश-
मनं उनः । विरोधव प्रतिशुले तथा सात् पञ्चुपा-
सनम् । उष्म्प वज्जस्तपन्यासोवस्तुरंहार इत्यपि” शा०द०
उक्तविकासादीनां तथात्तथा । गर्भाङ्गम् “अभूताहरणं
मागोरैर्हपोदाहरणे क्रमः । संयुक्तात्मानस्त्र प्रार्थना-
विप्रिरेव च । लोटकाधिवलोहेगा गर्भं सुर्विद्वस्तथा”
तत्वोक्ताभूताहरणादीनां तथासंख्यत्वात्तथा । विष्णुङ्गम्
“अपवादोऽथ उंफेठो व्यवसायोद्रवः स्फुतिः । शक्तिः
प्रसङ्गः खेद्व प्रतिषेधोविरोधनम् । प्ररोचना विसर्प-
स्यादादानं छादनं तथा” शा० द० उक्तापवादादीनां
लब्धोदशत्वात्तथा । हस्तनक्षत्रं तस्य राशिक्रक्ते लब्धो-
दशत्वात्तथा तद्भेदात् तद्विषिद्विनक्तदीप तथा । करणं
“करणं लब्धोदशविधम्” शा०का० उक्तव्यानकर्मन्द्रिय-
दशकमनोवद्वाहृहारक्षपं लयोदशत्वात्तथा ।

वर्तहृषयसंख्यावोधकाः कविः ल० उक्ताः । विद्या “अक्षानि
वेदायत्वारो भीमांसा स्थावदिस्तरः । धर्मशास्त्रं उराणच्च
विद्या त्रोतावर्तहृषे” इत्युक्ताऽप्प्रियादिश्चपा” मतुः “स्थाव-
न्म् यो मनुरभूत प्रथमस्ततोऽसी स्वारोचिद्योतमजता-
मस्तरेवतास्थाः । बहुस्तु चाकृष्ट इति प्रथितः पृथिव्या-
वै वस्ततस्तदनु तम्भूतिः चममोऽवस्” चिं शिं उक्तानां “सा-
र्विद्येत्यपाऽस्मिन्न अक्षावस्थिकाणाथा । धर्मशास्त्रिष्ठोक्त्र-
उक्तोरौच्छ भौतिकः” पुराणोऽक्तानां च वर्तहृषयाच्चाणाथा ।
इत्थः इन्द्रियदे मन्त्रन्तरमेहे उक्तानामयुक्तः, भुवनम् भूरा-
विद्यप्रकाशादिशप्रकृद्य भ्रुवतारकयोगताराय चत-
है गत्वा तत्त्वात् । एवं यत्सूक्तिः यमधर्मराजस्त्वयनक
वस्तकावस्थाद्यभूतलब्धोद्दृष्टरद्यम्भीकृपरमेद्विकोटरचित्व-

चित्रगुप्ताका चतुर्दशत्वात्तथा । चित्रगुणः रूपरसगन्ध-
सर्पं संख्यापरिमाणपृष्ठकृत्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगु-
रुत्वद्रवत्वात्मकः, जलगुणः गम्भीरनस्त्रे हस्तिहितचित्रगुणा-
त्मकः, आवामगुणस्त्रे बुद्धिसुखदुखेच्छाद्वयवत्वसंख्यापरि-
माण पृष्ठकृत्वसंयोगविभागभावनाधर्माधर्मात्मकः चतुर्द-
शत्वात्तथा । चित्रा तंस्याराशिङ्के चतुर्दशत्वात्तथा तद-
भेदात् दधिपत्वात्पि तथा । शकरी तस्याचतुर्दशत्वात्तथा दक-
त्वात् तथा । श्रीविद्यायन्त्राहाङ्कोषम् तत्त्वे तेषां
चतुर्दशत्वोक्ते स्तथा । निर्वहस्याङ्कम् । ‘तन्त्रिविद्वोधो-
यद्यन्’ निर्मुयः परिभाष्यम् । कृतिः प्रभाद्व्यानन्दः
समयोऽप्युपगृहनस्त्रे । भाषणं पूर्ववाक्यस्त्रे काव्यसंहार
एव च । प्रशस्तिरिति संहारे उक्तान्यङ्कानि नामतः “
सा.८० उक्तसन्ध्यादीनः चतुर्दशत्वात्तथा ।

पञ्चदशसंख्याबोधकः विशेषव्यवहार्या चन्द्रकलाक्रियात्मिका
तिथिः उभयपक्षोयप्रतिपदादिरूपा पञ्चदशत्वात्तथा ।
चन्द्रस्थामाकलायाः सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो
व्यवहाराभावात् न पञ्चदशत्वव्यवहारः । स्वातन्त्र्यत्वं
तस्युचक्रे पञ्चदशत्वात् तदभेदात् तदधिप्रपंचनोऽपि तथा
व्यतिशक्तरी तस्याः पञ्चदशाचरपादकत्वात् तथा ।
वैश्वाशौचाहः ‘दैश्यः पञ्चदशाहेन’ अनूके स्त्रसाशौच-
स्य पञ्चदशाच्छब्दापकलत्वात्तथा । पञ्चमान् तस्य पञ्चदश
तिथिरूपत्वात् तथा । कालोयन्त्रकोणं “त्रिपञ्चारे पीठे”
इत्यस्त्रोज्ज्ञे च य पञ्चदशत्वात्तथा ।

बोड्यसंख्यावोधकाः इन्दुकला “अमृता मानदा पषा तटिः
पुटीरतिर्थृतिः । शशिनशन्तिका कामिज्ञेत्रस्ता द्वीः
प्रीतिरक्षदा । पूर्णा पूर्णामृता कासदायिन्यः स्त्रज्जा:
कलाः” या० तिं० उक्तामृतादिरूपा, कलाशव्वेत्यग्रामाशा
दिगादिरूपा ब्रह्मकला च बोड्यत्वात् तथा । स्त्रवर्णः
तन्त्रमते लकारादिविमर्गान्तकः बोड्यत्वात् तथा । शशा-
मते “स्तरा विश्वितरेकचेति” इत्युक्ते; एवं विश्वित-
भेदः । अटिः बोड्याचरपादत्वात् तथा । विश्वासा
राशिचक्रे तस्माः बोड्यत्वात् तथा । तदभेदात् ददधिपौ
इन्द्रगंगी अपि तथा । तत्प्रज्ञानोपयोगितवा ज्ञातव्यमदा-
दार्यः “प्रमाणप्रमेयसं यद्यप्योजनमडान्तसिद्धा। नाववृत्त-
कनिर्णयवादजस्य दितशङ्कुषेत्यभास फलजातिनियहस्यान-
हृपः गौतमोक्तः बोड्यत्वात्तथा । मं तत्राद्भूमि काद्य-
हाद्यशमासिकघारमासिकदृश्यष्टिप्रज्ञेकरणहृपः बोड्य-
त्वात्तथा । वृप बोड्यत्वाजिके प्रदिव्यमर्त्तादिरूपः बोड-

त्वात्तथा । ते च न्यपाः “महसः १ सुहोत्रः २ पौरवोऽङ्गः ३ औशीनरविविः ४ दाशरथिरामः ५ भगीरथः ६ ऐलविल-
टिलोपः ७, यौवनाद्वौमान्वाताम्, नाह्नपययातिः ८ नाभागोऽस्वरीषः ९, यशविन्दुः १०, गयः १२ साहृतिः १२ रन्तिरेवः १३, दौधनिर्भरतः १४, वैराणः १५, जामदग्निरो-
रामः १६ इत्येते भागद्व० ५५, ७० च ० दर्शिताः । तत्यान्तरात्मयादानन्तरात्मयः संख्योक्तः विकारः एकादश-
निर्द्यपञ्चमस्थाभूतात्मकत्वे न षोड्दशत्वात्तथा । “षोड्दशकसु
विकारः” सं० का० ।

१७ सप्तदशसंख्यात्मोधकाः । अनुराधा राशिचक्रे तस्याः सप्तदश-
त्वात् तथा तदभेदात्तदधिपतिमित्रोऽपि तथा । अत्येदिः सप्त-
दशचरपादत्वात् तथा । लिङ्गदेहाववयः “पञ्चप्राणमनोबुद्धि-
दशनिर्द्यपञ्चमन्तितम् । अपञ्चोक्तन्त्रोत्तम् सूक्ष्माङ्गः भोग-
साधनम्” इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिः ।
वांख्यमते ह पञ्चप्राणस्याने पञ्चतन्मालाणीति भेदः “स
सप्तदशकैवनापि युज्यते नाम संशयः” । “सप्तदशैकं
गिङ्गम्” सं० स० ।

१८ अष्टादशसंख्यात्मोधकाः कवि० ल० सप्त द्वीपाः महाद्वीपा
अन्नुप्रभेन्दयः एकादश उपदीपा इत्यादशत्वात् तथा ।
“अष्टादशद्वीपनिखातवयः” रघुः “नवदयद्वीपष्ठयग-
लविविवासिति” नैव । विद्या धनुर्धेदायर्वेटगाम्बर्यर्थ
शास्त्रसंहितात्तद्विद्यारुद्देश्यविद्यारुपाः अष्टादशत्वात् तथा ।
महापुराणम् उपगुराणशब्दे दर्शितव्राज्ञगादिरुपम्
अष्टादशत्वात् तथा । ऋतिः अष्टादशसृतिकारिशब्दे-
दर्शितविष्णुप्रभतिप्रयोता अष्टादशत्वात् तथा । धात्यम्
अष्टादशधात्यशब्दे दर्शितवयादिरुपम् तथा । महा-
दक्षोभजाः तस्या व्रातादशभूतत्वात्तथा । ज्वेषा राशि-
चक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि
तथा । ऋतिः तस्या अष्टादशाचरपादत्वात्तथा । विवादः
अष्टादशविविधपदशब्दे दर्शितसुर्दानादीनामष्टादश-
त्वात्तथा । कुण्डमंस्काराः “अष्टादश सुः संस्काराः
कुण्डानां तन्ननोदिताः । वीक्षणं मूलमन्त्रेण इत्यस्त्रेण
प्रोक्षणं मतम् । तेनैव ताङ्गनं दर्मिर्वन्मयाभ्युक्ताणं सूतम् ।
अस्त्रेण सूतनोद्वारौ तन्मन्त्रेण प्रपूरणम् । समीकरण-
मन्त्रेण सूतनं दर्मिर्वन्मयाभ्युक्ताणं सूतम् । कुण्डनं हेतिमन्त्रेण वर्म-
मन्त्रेण कार्जेभ्यः विलेपनं कलारूपं कल्पनं तदनन्त-
रम् । विक्षमीकरणं प्रवाहृदयेनार्चनं सूतम् । अस्त्रेण
हत्योकरणं सूरा घेष्व कुर्याः एमैः । चक्रपथं ततुत्वेष

ततुयात्मेतपाटनम्” शा० ति० उक्तानाम् अष्टादशत्वात्तथा ।
भाषा संख्याता शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी अर्द्धमागधी
व्यावनिका दाक्षिणात्मा शाकरी वार्ह्लिकी इवाविडी
आमोरी वार्हाळी शावरी पैशाची प्राकृता वेतिसा० ८०
उक्तानां षोडशानां रात्मसीपाण्डात्म्याच्छितानामष्टादश-
त्वात् तथा “अष्टादशमाष्टादशविलासिनी” शा० ८० ।
असनम् “दश कामसुस्तर्यानि तथादौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रवत्तेन विवर्जयेत् । नृगयाऽक्षो-
दिवास्त्रपः परिवादः स्त्रियोमदः । तौर्यतिकं दृथा-
क्षा च कामजोदशकोगणः । दैशुन्यं साहृषु द्रोह रैश्चो
उद्धयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारथ्यं क्रोधजोऽपि
गणोऽष्टकः” समूक्तमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा । भारत
पर्वं तेषामष्टादशत्वात्तथा ।

१९ अनुविंशतिबोधकाः । धर्मशास्त्रकारकः “मन्त्रतिविष्णुहा-
रीतयाज्ञवल्क्योश्नोऽक्षिराः । यमापक्षाम्बसंवर्त्ताः का-
लायनवृहस्ती । पराशरव्यासशङ्कालिखिते दक्षगौत-
मौ । शोतातपोऽसिद्धश धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” इत्युक्त
मन्त्रादीनामूलविंशतित्वात्तथा । मूलनक्षत्रम् तस्य
राशिचक्रे अनुविंशतित्वात्तथा । तदभेदात् तदधिप-
विविच्छितिरपि तथा । अतिष्ठितिस्त्रस्या अनुविंशत्यवरपादत्वा-
त्तथा । अभिजिज्ञानम् तस्याः उत्तराषामाटापञ्चदशदण्ड-
न्यवण्णचतुर्दशेण्यविषयोनविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा ।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानां, नस्यानाम्, अङ्गुलीनां च
हस्तपादयोज्ञावन्तित्वात् तथा । पूर्वांशादा राशिचक्रे
तस्या विंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपज्ञमपि तथा ।
कन्द्रोऽप्या लित्तस्या विंशत्यवरपादत्वात् । शनेस्तुता-
यासुक्षमांशः भेषे नोचांशव तथा । तत्र तस्य विंशतिशे एव
परमोऽनुच्छयोः ज्यो० उक्तत्वात् । ताजकोक्तयहोऽवलम्ब-
“त्रिंशत्स्वमेव विंशतिइच्छमे स्मे” नी० क० उक्ते-
स्त्रास्य विंशतित्वात्तथा ।

२१ एकविंशतिसंख्यात्मोधकाः । परम्पुरामवितिज्यस्त्रस्य एकविं-
शतिमित्वात् तथा । उत्तराषामाटा तस्या अङ्गुलचक्रे एक-
विंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपविच्छितिपि तथा ।
कन्द्रोऽप्या प्रवृत्तिस्त्रस्या एकविंशत्यवरपादत्वात्तथा ।
मूर्च्छनाम् शूर्च्छनाम् कविंशतिः” भरतोक्ते उपस्त्रराण्डा-
मारोहायरोहकमरुपैस्त्रित्वात् एकविंशतिरुपत्वा तथा ।
स्वरवर्णः “स्वरा विंशतिरेकवेति” शिक्षोक्ते स्त्रास्ते स्त्रास्यां
तत्रूपं स्वत्वात्तथा ।

२३ हाविंशतिसंख्याबोधकाः । अवस्था तस्या क्रचचक्रे हाविंशत्यात् तथा । तदभेदात् तदधिपवहरिरपि तथा । अाहतिः तस्याहाविंशत्यक्तरपादत्वात् तथा । नियहस्यानम् ‘प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासोहेत्वलन्तरमर्थात् निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं मुनहक्तमनुभाषणमज्ञानमप्रतिभावेषो भवात्तज्ञा पर्युत्तुबोच्चोपचेष्यम् निरत्युत्त्वानुयोगोऽप्सिद्वानोहेत्वाभासात्’ गौ० सू० उक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनां हाविंशतित्वात् तथा ।

२४ त्रयोदिंशतिसंख्याबोधकाः । उनिष्ठा तस्या क्रचचक्रे त्रयोदिंशत्यात् तथा । तदभेदात् तदधिपवहरिपि तथा । विहतिः तस्याः त्रयोदिंशत्यक्तरपादत्वात् तथा ।

२५ चतुर्विंशतिसंख्याबोधकाः । तत्त्वम् प्रधानमहदहङ्कारशब्दस्यर्थहपरसगव्यतनात्मेन्द्रियपञ्चस्यूलभूतरूपं चतुर्विंशतित्वात् तथा । उद्घरुहितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंशतित्वस्य पुरुषे वरयुतवृपरत्वे चतुर्विंशतित्वस्य बोधकमिति भेदः । गायत्र्यकरम् तस्या चहुक्तरपादत्वात् उत्तमां तथासंख्यायोगात् तथात्वम् । जिनः चहुक्तमाजितसम्भवाभिनन्दनसुमितपद्मप्रभुपार्च्छवन्द्रप्रभुसुविधिशोतवन्द्रेयोगवाहुपूर्वविमलानन्तरीर्थक्षम्यशान्तिकुन्तुररमज्ञिसुविन्द्रवत्तिमिनेमिपार्च्छवीराक्षकवर्तिंशतित्वात् तथा । ज्ञानाकानिव सिंशिंशिंशतिमितत्वोक्तेत्वात् । शतभिवात्साराशिवक्रे चतुर्विंशत्यात् तदभेदात् तदधिपवस्येऽपि । खगततारासहशयपरत्वे शतत्वस्येति भेदः । संक्षितिस्यायत्रिंशत्यक्तरपादत्वात् तथात्वम् । जातिः न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेष्वेदः चतुर्विंशतित्वात् तथा । सा च गौ० सू० दर्शता यथा “साध्यैवैत्यैत्यक्षमप्यकर्त्तव्योऽवश्यकत्वं विकल्पस्याद्यमाप्निप्रसङ्गप्रतिडानात् सुपत्तिर्थश्यप्रकरणहेत्वर्थापत्त्विशेषोपपत्त्युपलब्धप्रहुपत्तविनिवानित्यकार्थं रमाः” इति । वैशेषिकोक्तः द्रव्याश्रितः गुणः रुपरसगव्यसर्गसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववद्विद्विष्टदुःखे च्छाहेषयत्वगुहृत्वद्वक्षे इसं-स्त्वारपुरुषाणुगत्यद्वामस्त्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकः । अन्यार्थपरत्वेतिवादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक् । विष्णु-मूर्तिः शङ्खवक्रगदापद्मानां दक्षवामहस्तेषु विन्द्याशविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्त्तभेदेभ्यानशब्दे वक्ष्यते ।

२६ पञ्चविंशतिसंख्याबोधकाः “मूलप्रकृतिरविहतिर्महादादा:

प्रकृतिविहतयः सप्त । पोङ्गशकस्तुविकारो न प्रकृतिर्नविहतिः पुरुषः” सा० का० उक्तपुरुषसहितप्रधानादिपञ्चविंशतित्वस्यानामझीकारात् तथा । ‘पञ्च पञ्चजनाः’ इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता । शा०भा० तु तस्याः श्रुतेः देविपृणगव्यवर्षासुरव्यक्तादीनां पञ्चप्राणादीनां पञ्चविंशतित्वपरतेष्युक्तम् । पूर्वभाद्रपदा तस्याराशिवक्रे पञ्चविंशत्यात् तथा । तदभेदात् तदधिपः अर्जुकपादपि तथा । उत्तकृतिः तस्याः पञ्चविंशत्यक्तरपादत्वात् तथा । सर्वः कादिभावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात् तथा । “सर्वानां पञ्चविंशतिः” शिक्षा ।

२७ षड्विंशतिसंख्याबोधकाः तत्त्वम् जीवेश्वरसहितप्रकृत्वादिरूपं तस्य ‘षड्विंशत्यात् तथा । उत्तरभाद्रपदा तस्याः राशिवक्रे षड्विंशत्यात् तथा तदभेदात् तदधिपाहिषुभौर्मीपि तथा । संक्षित्स्याः षड्विंशत्यक्तरपादत्वात् तथा ।

२८ सप्तविंशतिः । नक्षत्रः उडुचक्रगदे दर्गितराशिवक्रस्या चिन्वादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेषतो तस्या राशिचक्रे सप्तविंशत्यात् तथा । शुक्ले भीने सूर्यः कल्याणं उनोच्चं च तथा ।

२९ अटाविंशतिसंख्याबोधकाः साभिजित्त्वात्वम् तस्यादाविंशत्यात् तथा । सात्त्विकनार्थलङ्घारः “यौवने सत्वजास्तादामाटाविंशतिसंख्यकाः । अचहङ्काराक्षत्र भावलावेष्वास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कानिव दीप्तिव माधुर्यस्त्र प्रगळ्भता । औदर्यं धैर्यमितेषुपैषुव सुरयत्रजाः । लीका विलासो विच्छिन्तिर्विक्षेपः किरकिर्ज्ञितम् । मोङ्गायितं कुट्टमितं विभभोजकितं भदः । विकृतं तपनं भौघूमं प्रविष्टे पृष्ठे उठहृष्टम् । इहितं चक्रित केतिरिवादशसंख्यकाः” सा०द० उक्तदशस्यभावसहितलीकादीनामाटाविंशतित्वात् तथा ।

३० द्वात्रिंशत्यबोधकाः दन्तः तस्य नरसुक्ते द्वात्रिंशत्यसंख्यक-त्वात् तथा । भगवदपराधः अपराधशब्दे २२२४० दर्शितानां यानगमनादीनां चत्तिविहुष्मोजकादीनां वा द्वात्रिंशत्वात् तथा ।

३१ स्त्रिलिंशत्यबोधकः । नायाकङ्घारः “आशीराकन्दकपटाऽन्नमागर्वेद्यमात्र्याः । उत्प्राप्तं सृहाक्षोभपश्चात्पोपपत्त्यः । व्याशंसाऽध्यवसायौ च विसर्पेण्णेषु संक्षितौ । उत्तेजनं परीवादोनीतिर्विषेष्यम् । प्रोत्तसाहनस्त्र साहाय्यमिमानोऽतु चेनम् । उत्तकीर्त्तन तथा याच्चना परीहारोनिवेदनम् । प्रयर्णनाख्यान

युक्तिप्रवादोपयदेशनम्” सा० ८० उक्ताशीरादीनां
तत्संख्यकत्वात्तथा । व्यभिचारिभावः “निर्वेदादेवगदन्त्य-
अममदजडता औप्रभोहौ विवेधः स्वप्राप्त्वारगच्छ-
मरणमलसताऽमर्षनिद्राबहित्वा । औत्सुक्योन्नादशङ्का-
स्फृतिमतिसहिता व्याधिसंत्वासलज्जा हर्षसूत्याविषादाः-
सष्टिचपलताग्लानिचिन्नावितर्काः” सा० ८० उक्तानां
तत्संख्यत्वात्तथा ।

५ वट्टत्रिंशतसंख्याबोधकाः । रागिणी ‘राजा- वट्टत्रिंश-
त्र भार्याः इति भरतोऽप्तेः वस्त्रादिरागभार्याणां तत्-
संख्यकलात् तत्संख्याबोधकता । रागिणीयद्वे तात्प-
वच्छन्ते । नाटकलक्षणम् सा०१०८ “वट्टत्रिंशतसंख्यान्वय”
इत्युपक्रम्य “भूषणालतरसंचातौ शोभोदाहरणं तथा ।
ऐतुसंशयऽराजानास्तुत्यतर्कः पदोच्चवः । निदशनाभिप्रायौ
च प्राप्निविचार एव च । दिशोपदिष्टे च गुणातिपाता
तिशयौ तथा । विशेषणनिरूपौ च सिद्धिर्भविष्यत्यौ ।
दाचिणातुनयौ सामाचार्यपक्षिर्गह्या तथा । एच्चा
प्रसिद्धिः सारूप्यम् संक्षेपोगुणकीर्तनम् । लेशो मनो-
रथोऽतुक्षिदिः प्रियवचस्थया” इत्युत्तमूषणादीनां
वट्टत्रिंशतसंख्या ।

१८ अटलिश्वरसंख्यादोषकाः सोमस्त्रयांनिकवा “सोमस्त्रयां-
ग्निभेदेन मालाकावर्संबहुभाः अटलिं चतुर्बलाद्यत्तम्-
रुद्येषु व्यवस्थाः” शा० ति० उपार्ण सोमधोडशकवा
स्त्रयां हाटगकलाऽङ्गिदपकलाद्यपाण्यामटलिं चतुर्बलतया ।

४० चत्वारिंश्टसंख्यादोधकः । तात्रः “चत्वारिंश्टसामताः” इति
भरतोक्ते । तत्तद्वयाच्युतानानां तत्संख्यात्वत्तु ।

४८ अनपञ्चात्सखाबोधकः । अनिक्षः अनिलशब्दे दर्पितो-
नपञ्चाशब्दे दत्तात्रतथा ।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधकः । माटकालिपिः तस्याः तन्नमते
पञ्चाशत्संख्यात्मकत्वात् तथा । “पञ्चाशलिपिभिर्विभक्ते त्या-
दि” शा० ति० ।

५। एकपञ्चाशङ्कोधकः महापीठः महापीठशब्दे वद्यमाण
भेटानां महापीठियेषाणां ततुसंरक्षकत्वात्तथा ।

६४ संख्यावेषकाः । वर्णाः शिक्षामते 'चतुःस्तिस्तिपदि-
वर्ण दर्शाः सम्भवतोमताः । स्वराविंशतिवेकष स्वर्णानां पञ्च-
विंशतिः । वादयष स्वताद्यादौ चत्वारव यमाः सूताः ।
अतुस्तारेविसर्गश्च+कृपौ चापि परावितौ । दुसूट्टवेति
विच्छेय लक्ष्मारः मूलेत्व वा' इतिशिक्षोक्ते स्थथा । कला
कृतायषद् वज्रमाणमेदानां तासां चतुःषट्टिस्तात्तदा ।

महादेवीपोठम् । ‘मायामङ्गलनागशामनमङ्गात्तद्वीचरिता
भगुच्छायाच्छत्विहरणहास्तिनमहेन्द्रोऽहोशवम्भापुरम् ।
पद्मं शीरकमञ्जनेश्वरपटेलीचन्द्रपूः द्वीगिरिः कोलाकुञ्जक-
पूर्स्वपर्वतकुरुचेत्वैकलिङ्गाबुद्दाः । काष्ठमीरैकाम्बकाञ्ची-
मलयगिरिवरेकारकनभूतदेवीकौ दाम्भालेश्वराजाम्भरसुर-
भिमषीयाद्विकाशीप्रयागाः । त्रिस्तोतःकाककोच्चोज्ज-
यिनिसमयुरं कोशलाकान्यकुञ्जौ डाण्डेष्टाराहुहासा विरज
इह ततः कुगिछनं राजगेहम् । नेपाळं पुरुषवर्द्धन
मालवपारसीकामरूपकेदाराः । विष्वमङ्गामठगोमुत्रिक-
मिङ्गाश्रीपीठमरुदेशाः” पदार्थादर्शकामां तत्संख्य-
कत्वात्तथा ।

१०० शतसंख्यादोधकाः पुरुषायुपम् “शतायुक्ते पुरुषः इति
स्मुतेक्षया । रात्रयहस्ताङ्गुलिः तस्य विश्विभाङ्गत्वेन
प्रत्येकं बाहौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्परम् ।
इन्द्र्यज्ञः तस्य जटयज्ञत्वेन न तदुभानां शतत्वात् तथा ।

१०० सहस्रबोधकाः । इन्द्रनेत्रः तस्य सहस्रनेत्रतया तच्च-
लाणां सहस्रत्वे न तथा । विराट् युद्धवच्छुः तत्पादः
तद्वाङ्मुख्यमुद्भवी च तथा । “सहस्रशीर्षो युद्धः सहस्राक्षः
सहस्रात्” चृतिः । कार्त्तीदीर्घार्जुनवाचुः वाणीष्ठुरवाङ्मुख
तयोः सहस्राक्षत्वात् तथा । अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्र-
शीर्षतया तथा । गङ्गास्त्रोतोषुखम् सुषुप्तिश्चमसमीपस्थाने
सहस्रुत्तया तस्माः प्रवहनात्तथात्मम् । सामवेदशास्त्रा
तद्वेदस्य सहस्रशास्त्रत्वात् तथा ।

१०००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकार्त “दय वर्ष बहुज्ञा
णि रामोराज्यमकार्यवत्” रामा० उक्तेस्थाया ।
अत्रेदं बोधम् । यात्कर्त्तारैः ये ये पदार्थौ यद्यत्संख्यक-
तया उक्तास्तत्त्वद्वास्तत्त्वसंख्याबोधकाः । तेषु दिङ्ग-
भात्मक दर्थितम् अनयैव रीत्यान्येभासपि सुश्रुताद्युक्तभेद-
युक्ततत्त्वसंख्यार्थपराणां शब्दानां तत्त्वसंख्यार्थकत्वं
कल्पनीयम् । यद्वार्थयोरभेदात् कचिच्छब्दस्य तदर्थकता
उक्ता कचिच्छार्थस्यैव तत्त्वसंख्यायोगउक्तः तेनैव तत्त्व-
दर्थकशब्दस्य तत्त्वसंख्याबोधकता उद्देश्या । इयांस्तु विशेषः
सप्तदायश्चिर्पदार्थस्यैकदेशषट्तित्वाभिमानेण बडुसंख्या-
न्वितपदार्थोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि । यद्या
“रामोऽगवेदैर्जवधिस्तु मैत्रैरित्यादौ” रामजब्ध्योः वित्य
चतुर्थोधकत्वेऽपि एकवचनानालता अगवेदैरित्यादो सप्तत्व-
चतुर्थोधकयोः बडुवचनानालता । एवमन्यतापि । उक्त-
शब्दानां कचित्संख्यापरत्वम् कचित्पुष्टं ख्येयपरत्वम्

कचित्पूरणार्थताऽपि यथा “दिग्भिर्गुणैरदद्यते शर्टकै
वर्णैर्भस्तु नैक्षम्यस्मितैश्च” नौ०क०दिग्भादिशब्दानां दयमा-
द्यं प्रपरत्वम् । एवं “युग्माभ्योऽनभूतोनि ब्रह्मु नी वसु-
न्नयोः” इत्यादौ युग्माभिन्द्रभूतीनां तत्त्वसंख्यापूरणो
हितीयादिपरत्वम् । अत च ये यद्वा उक्तास्तत्पर्याय-
यद्वा अपि तत्त्वसंख्याबोधकाः इति ।

एकादेश पु० कर्म० । पाणिन्युक्ते उभयस्यानिप्रमदे
एकशिवादेषे । एकादेशव यथा सुरारितिव च-
रणद्वय अन्याकारस्य अतिशव्दादिभूताकारस्य चेत्युभयोः
स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एकमन्यतापि । ‘एका-
देश उडात्तेनोदात्तः’ पा० ।

एकादृन(क्र)विश्वति स्त्री एकेन न विश्वतिः । एकान्न-
आदुक् दस्य वा न । यक्षोनविश्वति वस्त्रायां, २तद्युक्ते
व एवमेका(इन)वत्तिंशदादयः ।

एकानन्दा र्हो एको न अंशोयस्याः असमर्थसमा०। अने-
कशंत्रयां दुर्गायां सा च यशोदागम्भीर्मृता प्रजा-
पतेर्वजाता॑। तथोऽन् हरिर्वं० है० अ० वथा “नन्द॒ योपस्थि-
भाव्यैका॑ वसुदेवस्य चापरा॑। तुल्यकालं॑ हि गर्भिर्यौ-
यशोदा॑ देवकी॑ तथा॑। देवक्यजनयद॑ विष्णु॑ यशोदा॑
तान्तु कन्यकास्॑” इत्युपक्रम्य “वसुदेवस्तु॑ संगत्या-
दारकं॑ त्रिप्रभेत् च। यशोदायाम्भ॑ चातस्तत्त्वं विक्षिप्त दारकम्॑।
म्भृत्युता॑ दृक्कां ताज्ज्ञ॑ देवकीश्वयने॑ असद्। परिक्षेत्
अते॑ ताभ्यां॑ गर्भाभ्यां॑ भयविक्लृप्तः। वसुदेवः॑ लता-
र्धी॑ वै निर्जगाम॑ निवेशनात्। उपसेनसुतायाच॑ कंसादा-
नकटुन्दुभिः॑। निवेदयामास॑ तदा॑ कन्यां॑ तां॑ वरवर्णिनीम्॑।
तच्छ्रुता॑ त्वरितः॑ कंसोरक्षिभिः॑ सह॑ वेगितः। अ॒जगाम
म्भृद्वारं॑ वसुदेवस्य॑ बीर्यवान्। स तत्त्वं॑ त्वरितं॑ दूरि-
किं॑ जातमिति॑ चाब्रवीत्। दीयतां॑ शीघ्रमिलेवं॑ वाग्भिः॑
हमभितर्ज्जयन्। ततो॑ छाहाङ्कताः॑ सर्वा॑ देवकीमवने॑ स्त्रि-
वाः। उत्तराच॑ देवकी॑ दीना॑ वाष्पविक्लृप्तया॑ गिरा॑। दारिका॑
इच्च। जातेति॑ कंसं॑ समभियाचतो॑। श्रीमन्नो॑ मे॑ छताः॑ सम्भ
पुच्चगर्भास्त्रया॑ विभो॑।। दारिकेयं॑ इत्तैत्रैषा॑ पश्यस्तु॑ यदि॑
मन्यते॑। दृद्धा॑ कंसस्तु॑ तां॑ कन्यामध्यते॑ सुदा॑ युतः।। है॑
तैत्रैषा॑ यदा॑ कन्या॑ जातेत्युक्ता॑ उच्चामतिः॑। सा॑ गर्भश्वयन-
द्धिटागर्भाम्भृक्षिक्षमुर्द्भजा॑। कंसस्य॑ पुरतोन्यस्य॑ पूर्यिव्यां॑
पूर्विशीषमा॑। पादे॑ तां॑ ग्भृता॑ पुरेषः॑ समाविभ्यावधूय॑ च।
उद्याक्षमेव॑ सहृष्टा॑ शिलादां॑ सम्पादयत्। सा॑ वैष्णवीता॑ शिला-

एष्टे निष्पिटा दिवसुभवत् । हित्वा गर्भतनुं सा तु स-
हसा सुक्षमूर्द्धं जा । जगामाकाशमाविश्य दिव्यस्थगतुलेप-
ना । कन्यैव चामवत् सा तु दिव्या हैरभिष्टुता । नील-
पीताम्बरधरा गजङ्गमभोपमस्तनो । रथविक्षीर्णजनना च-
न्द्रवक्ता चरुमुंजा । विद्युदिस्पष्टवर्णाभावालाक्षदृशेत्याः ।
पयोधरस्तनवती सम्प्रेरण सपयोधरा । सा वै निश्चितमोयस्ते
सर्वभूतगणाकुले । नृत्यन्ती हसतो चैव विपरीते नभस्ति ।
विहायसि गता रौद्री पपौ पानभनुच्छमम् । जहास च ज
हाहासं कंसज्ज रघिताऽब्रवीत् । कंस कंसात्वनाशाय यदहं
वातिता त्या । सहसा च सहस्रक्षिप्य शिलायामभिपो-
थिता । नस्तात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वा
दिव्याकरंहैसुखं पास्याभि शोणितम् । एकनुक्तावचो घो-
रं सा यथेष्टेन वर्णना । खं सा देवालयं देवी सगणा विं
चवार ह । सा कन्या वहन्ते तत्र दृष्टिसङ्गनि पूजिता ।
उत्तरवत् पाल्यमाना सा देवदेवाज्ञया तदा । विद्वै चैनाम-
योत्पचामयाहैवीं प्रजापतेः । एकानंशां योगकन्यां र-
क्षांच केषवस्त्रं च । तां वै सब्दे सुमनसः पूजयन्ति च
यादवाः । देवीहृ दिव्यपुष्पं कृष्णः संरक्षितो वया ।
तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने स्मृत्यमात्मनः” ।
“सा कन्या वहन्ते तत्र दृष्टिसङ्गनि पूजिता । उत्तरवत्
पाल्यमाना वै वहन्देवाज्ञया तदा । एकानंशा तु
यामाङ्गइत्पचारं सामनाभुवि । योगकन्यां द्वाराधर्षाम्”
रति च । उहत्सं० भूर्त्तिलक्षणे “एकानंशा कार्यां
देवी बलदेवाज्ञयोर्मध्ये” ।

एकानुदिष्ट त्रि० एकमतु दिष्टम् “सहस्रा॑” पाठ० एकोहेयै
दत्तश्चात्रे । “यावदेकानुदिष्टस्य गत्वोलेऽप्य तिर्तति । विप्रस्थ
विदुषोहेते तावद्ब्रह्मन् कीर्तयेत्” मतुः ।
एकान्तं त्रिं० एकः अन्तः निश्चयः सीमा वा । २ अत्यन्तं अ-
तिशये “तेजःशमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः” भावः ।
“शकुन्तलेकान्तमनोविनोदिनम्” नै० । क्रियाविधेषणत्वे शास्त्र
नै० । “एकान्तविध्वंसिदु॒ भद्रिधानाम्” रघु० “नाव्यन्तरस्तु
योगोऽस्ति नैकान्तमन्तः” गीता । तदृशति शद्रव्ये
त्रि० । “एकान्तपाण्डु॒ त्तन्तस्त्विहारम्” रघु० । “एका-
न्तशैतान् कदलीविश्वा॑ः” कुमा० । एक एवान्तो
यत्र । निर्जने॑ ४ रहस्य । “तत्त्वादृध्वान्ते हर्ष्यशान्तः
शय्यैकान्ते कर्त्तव्या॑” ज्यो॒त० । “वासे वहूर्नां कलहे-
भवेद्वान्ती दयोरपि॑ । तत्त्वादेकान्तमास्याय चिन-
येत् नित्यसंयुतः, इरा० । ततः तसिल । एकान्तरस् एका-

ने इत्याद्यर्थे । “हमे सापार्था चेत्कान्तोऽत्यन्तो
भावात्”—सांका०। तत्र भवः ठज् । ऐकान्तिक एका-
न्तमवे लिंस्तियां डीप् । “ऐकान्तिकी हरेभृत्यत्पा-
तायैव कल्पते”पुरा०। एक एवान्तः स्तम्भादो यस्य । एक-
रूपताप्राप्ते लिं । “विलोक्यैकान्तभूतानि सूतान्यादौ
प्रजापतिः । स्तियं चके स्तदे हार्ज्ञ यथा पुंसां मतिहृ-
ता” भाग० द३,१८,२२ ।

एकान्तत्यागवाद् उ० वस्तुनः एकान्तता एकस्त्रूपता
स्तोत्यादिसम्बन्धपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवादः ।
अर्हद्विशेषोक्तव्यादभेदे । सब वादः अर्हस्त्रूपे साहाद
प्रकरणे १८६६ द१० दर्शितः ।

एकान्तदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
एकान्त दुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
यथा “कालो द्विव्योऽवसर्पिण्युत्सर्पिण्यु भेदतः ।
सागरकोटीनां विंशत्या स समाप्तते । अवसर्पिण्यां
घडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः । एवं द्वादश-
भिरर्तिर्वत्ते कालवृक्षमिदम् । तत्रैकान्तस्त्रूपसारवतस्त्रृ-
कोटीकोटीः । सागराणां सुषमा त तिस्रासूलोटीकोटीः ।
सुखमदुष्माने हे दुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
वर्षाणां द्विव्यारिंशतोनिता । यथ दुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
सहस्राणि तावती त सात् । एकान्तदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
संख्या: परेऽपि विपरीताः । प्रथमारत्ये मन्त्रांस्त्रिवृद्धे क-
पल्यजीविताः । त्रिवृद्धे केगव्यूच्यक्षाया स्त्रिवृद्धे कदिनभो-
जनाः । कल्पद्रुफलसंदृष्टाशत्त्वये त्वरके नराः । पूर्वे
कोञ्चायुषः पञ्चधनुःशतसुच्छ्रयाः । पञ्चमे तु वर्ष-
शतायुषः सप्तरोच्छ्रयाः । षष्ठे पुनः पोङ्गशावद्वायुषो-
हस्तसुच्छ्रयाः एकान्तदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
हस्तसुच्छ्रयाः । पञ्चादुपूर्वां चक्षेया अरेषु किं षट्स्त्रिपि ।

एकान्तर लिं । एकमन्तरं व्यवधानम् । एकव्यवधाने “एका-
न्तरे त्वानुलोभादम्भोदो तथा स्त्रीतो” मनुः । वह० ।
२एकान्तरवर्त्तिनि लिं । “एकान्तरात् जातानां धर्म्य-
विद्यादिमं विधिम्” मनुः । एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे
इत्रभेदे न० एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४च्चरमेदे उ० ।

एकान्तमुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्रीदुष्मास्त्री
एकान्तिन् लिं । एकान्तमस्त्रूपस्य इनि स्तियां डीप् । अविति-
शयवृक्ते एकान्तः एकस्त्रूपः उपास्त्रेनास्त्रूपस्य इनि ।
स्तियां डीप् । २भगवद्गत्तविशेषे लिं । “एकान्तेना-

समोविष्णुये सादेवं यरायस्यः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्ता-
स्त्रूपस्यत्वेतसः” गरुदपु० १३१ ।

एकान्त लिं । एककालमेवाद्यं भव्यं यत्र । १एककालि-
कमत्त्वे एकमन्त्रोदये व्रते कर्म् । २एकमात्रमन्त्रे अत्रे
न० । “जच्छे यदाद्यमन्त्रीयो इकान्तमय वा पुनः ।
एन्ताकं श्वरत्त्वं श्वरूपश्वभीम्बृ वर्जयेत्” काशी० ।
“भव्येषु वत्त्वेत्त्वित्यै नैकान्तादी भवेत् व्रते” मनुः ।
“क्रोत्वा लब्ध्वा प्राप्य ग्रहमेकान्तमस्त्रूपस्यमेकरात्” तिरात्
वा भोक्तव्यमिति” शु०त० स्मृतिः । एकमित्र॒ स्थाने पच-
नीयमन्त्रं यस्य । अविभक्ते भावादौ “एकान्तवर्त्तिनां ज्ञ॑व
एकोदिष्ट॑ न पार्वणम् । एकपाकेन वस्तां पिण्डेवदिजा-
र्जनम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् ग्रहेऽग्नेष्टहृष्ट॑ ॥४४० ॥
एकायन लिं । एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य । १विषया-
लरव्यादहस्तित्ते एकायनस्त्र॒ २एकावलम्बने च ।
“तानि वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि”
क्षा०उ० । एकमयनमवलम्बनीयं यस्य । ३एकावलम्बनीये
लिं । “एवमेकायनं धर्ममाङ्गदेवदिवोजनाः” भा०शा०
७८७२ स्तो० । एकस्यायनं गतिर्यत्र । ४एकमात्र-
गमनगम्ये लिं । “भातरं भोमसेनन्त॑ विज्ञाय ह्रुमान्
कपिः । दिवङ्गमं रुतोधाय मार्गं भीमम् कारण्यात् ।
अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्यसः । चास्त्
एकायने मार्गे कदलीखरङ्गमिष्टते । भातर्मीमस्य रक्ता-
र्घ्नम्” भा० व० १४६८० । कर्म् । ५एकस्यायने न० ।
“यः सादेकायने लीनस्त्र॒ लिं विज्ञादिचिन्तयन्” भा०
अतु० ५३२४० ।

एकार्थं उ० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा ।
एकमित्र॒ प्रयोजने अत्रभिधेये अपदार्थे च । “दर्शाः पदं
प्रयोगार्हान्त्वितैकार्यबोधकाः” शा०द० । बड० ।
४एकाभिधेये शब्दभेदे एकार्थस एकशब्दोपस्थापितार्थकः ।
५एकप्रयोजनयुक्ते लिं । अभूतदृभावे चित्रम्-धू-घञ् ।
एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थात्प्राप्तै पु० “समादे
खुलु भिन्नै चक्षिः पञ्चशब्दवत् । बहूनां द्वितीर्षाणां
वचनैरेव साधने । स्वान्महत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव
आत्रितः” इति भर्तृहरिः । कर्त्तरि कृ । एकार्थोमूल
परस्य रमन्विते एकमित्र॒ विशिष्टार्थे च “एकार्थमनेक-
शब्दं वाक्यम्” निर० । वै०मते वाक्ये अपि शक्तिः अवश्य-
वाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् “पदे न वर्णाविद्यन्ते वर्णेष्वव-
यवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं” प्रविवेको न कथम् ।

भास्त्रार्थेयथा नास्ति कच्छिद् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो
वाक्ये तथैव स्युनिर्दर्थकाः” इति “वाक्यस्तोटोऽतिनिष्कर्षे
तिष्ठतोति मतस्यतिरिति च” इहितः ।

एकावली स्तो एकाऽहितीवा आवली भास्त्रा मणिश्चेणी ।
(एकनर) हारमेदे, सा०द० उक्तोऽर्थालङ्घारमेदे अल-
ङ्घारशब्दे २६८ ए० विष्टिः ।

एकावदा स्तो एकः अ॒दो वयोमानं यस्तः । १६९हायन्यं
खीगव्याम् । “एकावदा त्वेकहायनी” अमरः । २७९-
वर्षयुक्ते तिः । “एकवर्षाद्योऽप्यत । “एकवर्षे गवि
हते क्षम्पादो विधीयते” स्मृतिः । एकहायनोऽप्यत
हायनस्य वयोवाचित्वेत् संख्यापूर्वकत्वात् रुद्धियां डीप्
रुति भेदः । “अद्यथां पिङ्गाल्येकहायन्या गवा सोम-
क्रीष्णाति” स्मृतिः ।

एकाशीतिपद् न० एकाशीतिः पदान्वत् । गृहारम्भप्रवे-
शादौ वास्तुपूजार्थं कर्त्तव्ये तावन्नितिकोटके वास्तुमण्डल-
मेदे । तद्व गृहडलं तर्त्यं गृह्मूस्याभिर्दशभीरेखाभिः एका-
शीतिकोटात्तर्त्यं गृहारम्भाद्यर्थं वास्तुयागे लेख्यस् वयाह
देवीषु० । “प्रापादे च चतुःषट्टिरेकाशीतिपद् गृहे”
तद्वेष्वनप्रकारादि वास्तुमण्डलशब्दे वक्ष्यते ।

एकाश्रय त्रिं० एक आश्रय आधारोऽवक्षम्बनं वा यस्य ।
१४८नन्द्यगतिके २२एकाधारदृष्टौ ३१३येत्तिकोक्तगुणमेदे च ते
च गुणाः अनेकाश्रितगुणभिन्नाः । “संयोगश विभागश सं-
स्थाहित्यादिकाच्छाया । द्विष्ठक्त्वाद्यस्तदेतेऽनेकाश्रिता
गुणाः । अतः शेषगुणाः सर्वे भवते एकैक इत्यः”
भावा० दर्शिताः । एवं च रूपरसगम्बस्य र्थशब्दः एकत्व-
भेदकृष्टक्त्वं परिमाणपरत्वाप्रत्यानि बुद्धिसुखदुर्ले-
खाद्वेष्वत्तगुश्वत्तस्तेहस्तस्त्वाराददानि च ताटशाः, तेऽपां
प्रत्येकस्य एकैकटत्तित्वात् संयोगादीनान्त एकैकस्यैव
द्विष्ठत्तिभिति न तथात्म । एकाधिकरणाद्योऽप्यत ।
कर्म० । ४२८क्षिन् आधारे पुरो “हेतोरेकाश्रये वेषां
स्वसाध्यव्यभिचारिता” भावा० ।

एकाष्टका स्तो एका व्यष्टका । १३०ाष्टकाष्टाटस्याम् २८८क-
र्त्तव्ये आज्ञे च । व्यष्टकानां तासु कर्त्तव्याज्ञानां च
त्रित्येऽपि आ० औ० स्तु० “तेमन्यिगिरयोश्वदर्णामपर-
पश्चात्यामष्टमीव्यष्टका एकस्यां वेति” एकस्या अपि
कर्त्तव्यतया विधानाच्छाया । सा च मध्यत्वे न माष्टकाष्टा-
टमो पाद्या । अत एव “गवामयनार्यैकाष्टकायां दीक्षा”
काया० १२१,२, स्तु० व्या० “एकाष्टका नाम माष्टका

ष्टकाष्टमो प्रसिद्धिः” कर्त्तेष्टोक्तम् । ३२८भिमानिदेव्यां
श्च्याम् “एकाष्टका तपसा तथ्यमाना जजान गर्भं महि-
मानमिन्द्रम् । तेनेदेवा असहन्त शत्रुन् हन्तास्त्रारा-
णामभवक्त्वोभिः” सा० ग्रा० २ प्र० ६२० । श्चीभिरित्यत्वा
श्चीपतिरिति” अथ० ६०, १०, १२, पाठः । “एकाष्टके ! सुप्र-
ज्ञसः सुवीरा वयं स्थाम पतयो रथीणाम्” अथ० ३, १०, ५
एकाष्टील १० एकमस्यीव काश्छः” तद्वक्तिनत्वात् लाति
ला॒क इत्य॑पत्वं दोर्चच । वक्तव्ये अमरः पाठायां स्तो ।
(आकनादी) राजनि० ।

एकाह उ० एकमहः टच्चमा० एकशब्दोत्तरत्वात् नाक्षा-
देशः । “अङ्गाहानाः पुंसि” पा० सु॑स्त्वम् । “एक-
जिन् दिवसे “एकाहेनैव निर्विपेत्” कृष्ण० स्मृतिः “सञ्चान्न-
चारियत्वेकाहः” भरुः । “अश्वस्तेकाहगमः” पा० ।
लपचारात् । २६९हस्ताष्ट्ये अग्निदोमादौ यागमेदे
च । “उक्तप्रकृतयोऽहीनेकाहाः” व्याख्या० ६, १, १ ।
“उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्वाणां प्रकृतेभूतः
उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सात्विकाणि एतेभ्य एव
सात्विकेभ्योऽहोभ्यो ऽहीनेकाहा व्याख्यायन इत्युक्तम्
इदानीं तानेकाहाहीनान् वक्तुकामेनाचायेण “उक्ता
प्रकृतयोऽहीनेकाहाः” इत्युक्तम् । तस्यायमर्चः उक्ता प्रकृति-
र्येणां ते रुपे उक्तप्रकृतयोऽहीनेकाहाः । प्रकृतिः प्रकारो
न रुपान्तरभित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामेकाहा
हीनसत्वाणां प्रकृतिरिति सिद्धम्” नारा० । “अनिदेशे
त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो इदं शशतदक्षिणस्तेन यस्तमेका-
हानास्” ६, १, ३ ।

एकाहगम उ० एकाहेन गम्यते गम-कर्मणि चञ्च् । एका-
हगम्ये देये “अश्वस्तेकाहगमः” पा० ।

एकाहार उ० एकशिन् दिने एक आहारः । एकशिन्
दिने उलङ्घोजने “एकाहारस्त्रया (विधवया) कार्यो न
द्वितीयः कथञ्चन” शु० त० पुरा० । “हुनिर्भिर्दश-
उक्तम्” इत्यादिना दिर्भेजनस्य विधानेऽपि एककाश-
मात्रभोजनं तस्य विहितम् । एकाहारे च परिसंख्यैव-
आहारस्य रागप्राप्तेः न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपाद-
नात् । एक आहारो यस्य । एकशिन्निः उलङ्घोजारि
ति० “प्रौढपदं तु यो माष्टमेकाहारो भवेचरः” भा०
स्तु० १०६४० ।

एकीकरण न० एक+मूलतद्वावे चिन्ह-अनुप्रयोगः व्युट् ।
अनेकधार्म्यादेः राशिकरणेन एकताप्राप्तने । कर्मणि कृ ।

एकोकृत तथापादिते धान्यादौ त्रिंश्ची+भू-घञ् । एकी भाव अनेकधान्यादेः राशिताप्रापणद्वपे व्यापारे यु० । कर्त्तरि कृ । एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्वादौ । कृ-ल्यप् । एकीकृत्य तथापादनं कृतेर्वर्ये व्यव० भू-ल्यप् । एकीभूय एतत्प्राप्तेर्वर्ये व्यव० ।

एकीय त्रिंश्ची+भवार्थे तस्मेद्विवर्ये वा कृ । एकपच्चमवे सहाये, २एकसम्बन्धिनि च ।

एकेत्तरं यु० एकमीक्षयं यस्य । १काके २एकचक्रुर्युतमात्रे काये त्रिं० । १शुक्राचार्ये यु० । बिजिना वामनाय दीय-मानविपदभूमि प्रतिषेधतः शुक्र्य वचनमनाहत्य तद्वानाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्षण दानार्थमहोतजलपालद्वारं सूक्ष्मासूक्ष्मी प्रविश्य रक्ष्यतस्य कलं बुद्धा जलद्वारा-वरणिवारणच्छ्लेन कुर्येन तस्यैकं नेत्रं वामनेन विदारितमिति तस्य तत्वाचादेकानेत्रतेति पौराणिकी कथाऽत्वाहुसम्बद्धे या ।

एकैक त्रिं० सुबन्नस्य एकस्य वीभार्ये द्वित्वम् “एकं बड्डब्री-हिवत्” पा० द्वित्तकं एकगद्वो बड्डब्रीहिवत् तेन सुब-ल्लोपषुं वृभावौ । प्रत्येकपदार्थे इह इयोरपि हुपोलुकि लते यति बड्डब्रीहिवद्वावादेव मातिपादकत्वात् सुषुदायात् उनः सुप् । स्त्रियां टाप् । एकैका चाहुतिः । “न बड्ड-ब्रीही” पा० सर्वनामसंज्ञानिषेधः सुख्यवहृषीहिपरस्तेन एकैकस्यै एकैकस्यात् इत्यादौ सर्व्यनामकार्यम् । “दश दश वा एकैकस्यिन् प्राण्याः” श०ब्रा० ८,१,१,२ । ततः कार-कार्ये शस् । एकैकशस् कारकरूपप्रत्ये के अव्य० । “एकै-कश्चिरेत् कच्छु” द्विः प्रापापनुक्त्ये प्रा०त० विद्वा० “आह्वाणस्य च्याह्वस्य यत् प्रमाणं समाप्ततः । एकैकशेषु-गानां तु क्रमशस्तानुं निबोधत” मनुः । स्त्रार्थे यत् । एकैकश्य तद्योन० “एकैकश्येनानुपूर्वा भूत्वा भूत्वे ह जां-यते” भा०७, १५,४२ “एकैकश्य” तदा योधा धार्तराष्ट्रस्य भारत । पर्यवर्त्तन्त गव्यवैदीर्घ्यमिदं यथिः सह्” भा०३०। २४० । नीलकण्ठेन “एकैकस्येति पठित्वा एकैकमिति चाच्छ्वातम्” एकैकशो भावः यत् । एकैकश्य “एकैक-राशिभवने “एकैकश्ये न यथारुपूर्वम्” भा०ग०५, १,२५ ।

एकैविकास्त्री नित्यकर्मधा० । (चाकनादी) उत्ते रत्न-माला । “एकैविकाजश्वर्णी च प्रलेपे ज्ञेश्वरोपहृत्” । “एकैविकातेत्वं सृष्टमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं ज्ञेश्वरभिहरणम्” इति च सुश्रु० । क्वचित् रत्नमालायाम् एकोभिकेतिपाठं इद्धा शब्दकल्पद्रुमे तादश्यव्योमिष्ठितः ।

एकार्कात्ति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः । उभयपदार्थविश्वित्यामेकस्यां शक्तौ । यथा पुष्पश्वनौ इत्यादौ प्रप्त्यश्वत्-पदेन दिवाकरनिश्चाकरयोरुभयोरेव बोधः न तु अनुपदा दिवत् प्रत्येकपदार्थे बोध इत्याकरे इश्वम् । एवं “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” गौ०स्त्र० जात्यादीनांभेक-शक्त्वैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः ।

एकोत्तर त्रिं० एकैकस्त्ररं यत्वा उत्तो सप्तच्छत्तु संख्याच्छत्त्वा वीभार्यता । एकैकाधिके । “एकाद्वयोक्तराव अङ्गा अस्ताभाज्याः क्रमस्यितैः” लोका० । “सर्गादौ तु यथा काशं प्रायुं ज्योतिर्ज्ञं सहोम् । द्वज्यव्येकोत्तरगुणां स्त्रायादत्ते भवन्नपि” । “तत्त्वात्वादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगु-णानि च” इति च यात्र० । “यथास्त्वमेकोत्तरपरिष्ठङ्गाः शब्दस्वर्गरूपरसगेन्वा” सुश्रु० एकाधिकादयो-प्रवत्ति त्रिं० ।

एकोदक उस्त्री एकं समानसुदकं यस्य । समानोदके सप्तमपुरुषाद्वृः चतुर्हृषप्रपर्यन्ते गोत्रजे “समानो-दकभावसुं निवन्त्तेताचतुर्दश्यात्” चतुर्षत्प्रपर्यन्नाना-मेकोदकत्वम् । “जन्मन्येकोदकानां तु तिरात्माच्चुद्विर-प्रते” मनुः ।

एकोदर यु० एकं समानसुदरं गर्भस्यानं यस्य । समा-नोदरे १भ्रातरि स्त्रियां टाप् । कर्म० । २समाने उदरे न० । “एकोदरप्रस्तुतानांम्” स्वर्तिः ।

एकोद्दिष्ट न० एकं प्रेतः चहितोयत्वं । प्रेतोद्देशके आड-भेदे तस्य इतिकर्त्तव्यातादिकं च्चा०त०निरूपितं यथा । गोभिकः । “अद्यैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोर्ज्वं एकः पिण्डो नाशहनं नाशनोकरणं नाल विश्वेदेवाः स्त्र-दितिमिति लृप्तिप्रभः उत्प्रदितमिति प्रलुभ्यरम् उपर्तिष्ठानितप्रत्ययस्याने, अभिरस्तामिति विषगे, अभिर-तोऽस्तीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्चाद्विमिति” । अथेत्वनेनै-कोद्दिष्टस्य पार्व्यानन्तर्यामिभानं तत्रोः प्रकृतिविलतित्वं सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्व्यानधमेमाप्नावाहनादि-प्राप्तौ नावाहनमित्यादिषेध उपपदाते चन्द्र्या प्रा-प्राप्तमात्राद्विषेधोऽप्तपदः श्वात् । एतत् प्रेतश्चाद्विषेध-संहारात् एकं प्रेतस्तुहित्य यहीयते आदृ तदेको-द्विष्ठमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । अतएव प्रतिवां-वत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्वे कोहित्यविभिकत्वम् । अत्या-च्यैकाहित्यद्वच्छपस्त्वैतिपरिष्ठैक्यमाप्तौ एकं प्रवित्व-मिति उत्तरभिधानसार्थं कत्वाय तदव्यवैकद्वपरम् ।

आज्योत्पवनप्रकरणे ‘बहिःषः प्रादेशमात्रे पश्चिमे कुरुते’ इति गोभिलस्त्रूले पश्चिमपदस्य दत्तपरत्व-वत् । अत्र नावाहनं नामनौकरणमिति निषेधयोः पौर्वापर्यादनौकरणपूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आडस्त्रूलोदितं आडाङ्गावाहनसेव निषिध्यते नत्प्रधानसम्बन्धि पिण्डयत्तदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डाङ्गावाहनमिति । एतेन पिण्डाङ्गावाहननिषेधोमैथिलोक्तो हेयः । अत्राग्नौकरणिन्द्रेष्वेन हृतशेषसालाभं ‘हृतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति एविरीत्यादि स्वाहाइत्यनस्त्रूलोकपात्रालम्भनस्यापि वाऽधः आनन्दर्थ्याभावात् अनुष्टुपमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाज्ञ । स्वदितमिति लंगिप्रश्न इति हप्तास्य इति लंगिप्रश्ने, स्वदितमिति प्रश्नः । कुण्डमयवाह्न्याणपत्रे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निष्टिः अत्रयश्वद्स्याने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेनान्नादिकमित्यस्यान्वये अस्तित्वस्यान्वयात्तुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः । अतएव पिण्डदित्यात्याभावादिकसुपतिष्ठतामिति लिखितम् । तत्र ‘प्रेतायाज्ञयमस्तु च’ इति ब्रह्मपुरणीयः “ततो वदेत् उमधीर्मानक्षयसुपतिष्ठताम्” । इति मार्कण्डेयपुराणीयज्ञे गोभिलविरुद्धत्वात् शास्त्राल्लोक्तम् । अभिरम्यतामिति ‘वाजो वाजो’ इति स्थानेऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति । एतेन ‘प्रेताङ्गेषु सर्वेषु न स्वधाराप्रभिरम्यताम् । स्वस्त्रुं विस्तजेदेवं सकृत् प्रश्नवर्जितम्’

अत्राश्वलायनगत्यपरिशिष्टात् एकोहिदे प्रणववर्जितं-स्वस्त्रिस्त्रियनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतायाडिविषयम् अभिरम्यतामिति तैर्संबलरिकविषयमिति कल्पतरश्चोदत्तवाचस्त्रिमित्राद्युक्तं निरक्षम् । बहुचानामेव पार्व्येऽभिरम्यतामिति विसर्जनस्य प्राप्नुत्वादेकोहिदे ऽपि तथात्वात् सर्वं शास्त्रिसाधारणिषेधात्तुपपत्तेऽच । एतदिति पूर्वोक्तेतिकर्त्तव्यताकाम्भाहमित्यर्थः । प्रेताहनं न यार्वं शिक्षित्वेन प्राप्नुपिष्ठलोककुरुपरिपतिः आडम् अकृतस्त्रिमित्रीकरणस्य तथाविधिपिण्डत्वाभावात् । अतएव तत्राश्वलायनगत्यपरिशिष्टेऽपि “पिण्डश्वद्न युज्ञोत पिण्डहा चोपजायते” इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना ‘प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताज्ञयोदकेषु’ च इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्येषुक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततस्य मन्त्रे प्राप्नुपिष्ठलोकोपाविकाय एवित्यनेन प्रेतपदोहो न तु वर्गित्वात्ताद्युपाधिके । एवमित्यापशक्ये सम्बन्धित्वेन नोऽप्तेः किन्तु प्रेतस्येन असम्बन्धिनोऽपि

मठब्राह्मणादेरपि प्रेताद्वाधिकारित्वात् । अतएव शातात्मेनापि “प्रेतान्तनामगोत्राभ्यासुत्युजेऽपतिष्ठताम्” इत्युक्तम् । अत्र प्रेतस्यान्तः प्रेतान्तो न तु सम्बन्धित्वात्मकस्यान्तः नवा मैथिलोक्तो बड्डबीहिस्तस्य तत्पुरुषामेत्याजघन्त्वात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्यानीयत्वेन तत्पुरुषस्यैव युक्तत्वात् । तत्र प्रेतान्तनाम च गोत्रज्ञ इति इत्यः अतएव तर्पये विष्णुः “तत्र सर्वे” शब्दस्त्रिनोगत्वा पिण्डपदस्याने प्रेतपदोहेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पिण्डश्वद्वोच्चारणे पिण्डहामवति” इति । एतेषां वचनानां न्यायमूलक्त्वात् संवत्सरिकत्वात् एकोदिदिविक्तिभूतेऽपि प्राप्नुपिष्ठलोकोपाधिकपिण्डपदवन्त्वेऽभिवापे च सम्बन्धिवोधकपिण्डत्वेनैवोऽप्तेः । एवज्ञ देवताभ्यः पिण्डभ्यत्वे त्वयन प्रेतपदोहः तत्र पिण्डपदस्य दिव्यपिण्डपरत्वात् एव नैकवचनोहोपि तथा “मधू द्यौरस्तु नः पिता” इत्यस्य द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्वं स्वार्थाधिगत्यत्वात् सधस्तु सधस्योभवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेतिपदयोः सामानाकरण्यं प्रतोयते अत्र च द्युपिण्डत्वयोर्भेदेऽपि धर्मिणोः सामानाधिकरणेनाभेदावगमात् दिवः पिण्डसाधम्भिरप्राप्निरिति पिण्डपदं पिण्डत्व्यपरं न तु जनकपरं प्राप्नुपिण्डलोकपरं वेति तेनात्र मन्त्रे पितेत्यवेद वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः नवा “पिण्डश्वद्न न युज्ञोत” इत्यनेन निषेधः । एवम् आमावेति मन्त्रे पितरेत्यत्र नोहः यदाऽहं आडं करोमि तदा मातरपितराश्वलायनगत्यात्मित्यद्वजने क्रियमाणे आडफलस्य प्रार्थनीयत्वात् । एव वृद्धिआडेऽप्तेत्यु नान्दीसुखविशेषणं न देयमेवेति अत्रात् सर्वं त्रोत्सर्गयाक्ये मन्त्रे च पिण्डपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । “अत्रैकोहिदे गोभिलात्मकोविशेषोऽभिधीयते । यथाह विष्णुः ‘एकवचन्वानूहेत्कौदिष्टे’ इति एकवचन एकवचनवद्युयथा स्थान्तयोऽप्ते “अपूर्वोत्प्रेत्याश्मूहः” (लै०) इत्युक्तेन पूर्वोप्राप्नैकवचनात्मत्वकल्पेन बड्डवचनान्तात्मन्त्रान् विकलान् कुर्व्यात् एकस्मिन् पितरि बड्डवचनस्यासम्बेतार्थत्वात् प्रकृतावर्द्धप्रकाशनाव्युद्दृप्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विकलौ बड्डवचनस्याने एकवचनोहः कर्तव्येऽप्ति न्यायमूलमित्य वचनम् । यदा “पश्चिमे खो वैष्णवावित्तत्र “पश्चिमे वैष्णवी” इति न चात्र पश्चिमसिवैष्णवम् इति पिण्डदित्योक्तं युक्तं “पश्चिमे खो वैष्णवावित्ति” मन्त्रस्य है पश्चिमे युवां विष्णुदेवताके स्वाः भवत्यस्त्रीलिङ्गत्वं शास्त्रमिति कायमाचार्यव्याख्याने गुण-

विश्वानापि तथा व्याख्याने समुद्रनलताप्रतीतेः । एवं “विष्णोर्मनसा पूते स्यः” इत्यत्रापि पूतमर्षीति । “अत पितरो मादयध्यं यथाभागमाटपायस्येवुद्घम्” इति मन्त्रे अत्र प्रेत ! मादयस्त्र यथाभागमाटपायस्येवुद्घम् । प्रार्थनार्थकृतीयत्वकारीयमध्यमपुद्घबडवत्तनस्याने तदेकवचनस्यैव उहग्रत्वात् न त भूतार्थकृत्यैवकारीयमाहवायथा इत्यनिरुद्घभट्टोक्तो युक्तः अतएव श्रोदसादिभिरपि “मादयस्त्रेवुद्घम्” अमीमदन्तप्रते तेति द्वयायितेवत्त द्वयायिटेति । एत पितर इत्यादिपिरुद्घक्षावाहनमन्त्रे एव्वियंतेति, सौम्यासुइत्वत्त सौम्येति दत्ताभ्यमित्यत्र देव्याभ्यमिति, नियम्यतेवत्त नियम्यतेति, नमोवश्यादिमन्त्रे भु पितर इति स्तानवरुद्घये प्रेतेवुहग्रम् । एवं वद्यत्वत ते इति ; आयोःप्रार्थने च वेद्य इत्वत यस्त्रै इति तेजाभित्यत्र तस्येवुहग्रम् । एतदः पितरइत्यत्र त्रै प्रेता इति विक्रतावूहो न त वहुवचनस्य “एतदः पितरो वाव इति जल्यन् इथक् इथक्” इति ब्रह्मपुराणेन प्रजातेऽपि पार्वत्ये पितादिष्ठु प्रत्येकमेतदः पितर इति वहुवचनान्तमन्तप्रयोगात् अत्यानर्थक्येन तद्विकृतावेकोदिष्ठुप्यमवेतार्थं वहुवचनस्यैव युक्तत्वात् । तत्त्वं प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विक्रतावूहः ।

संवत्सरिके लेकवचनान्ततयेहो न त पितृपदस्य तत्र प्राप्तिरुद्घोक्त्वेन तर्थं युक्तत्वात्” आ० त० रुद्रनन्दनः ।

एकोहित्वा “द्वादश प्रतिमासानि आद्यं वास्त्रासिकेत्या” इत्युक्तपञ्चदशन्नामात्मकम् । अत द्वादशपदं लब्दोदयानामयुवत्यष्टम् “संवत्सरे पिट्डेष्टिपि प्रतिमासुक्तं वासिकमिति” काल०मा० क्षोण्यमित्या वत्सरवटकप्रतिमासे तस्य विधानात् अत एव “द्वादश मासाः संवत्सरः कृचित् लब्दोदय मासाः संवत्सरः” इति स्त्रौ वत्सरस्य लब्दोदयमासात्मकत्वक्तम् ।

अर्थकोहित्वनिभित्तकाल्पोनिहस्यते स च आ० त० रुद्रनन्दनेन दार्थतो वाया

याच्छवद्वत् । “अताहाम तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । भूतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” । एकादशेऽहनीति स्त्रौश्योचालदितीयदिनोपलच्छम् । “क्षत्रादिः क्षत्रान्ते तु भोजयेदयुजो हिजान्” इति भत्त्वपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं शोडयश्राद्धानामादिभूतम् । तथा च इन्दोगपरिशिष्टम् । “श्राद्धमनिमतः कुर्यां द दाहादेकादशेऽहनि । श्रुतापि त्र प्रकृत्येति

प्रमिताहनि सर्वदा । द्वादश प्रतिमासानि आद्यं वास्त्रासिकेत्या । सपिरुद्घोकरणञ्चैव इत्येव श्राद्धोहुभ्यम् । एकाहेन तु प्रणासा यदा सुरपि वा विभिः । न्यूनाः संवत्सरञ्च स्तातां वास्त्रासिकेत्यात् । अग्निमतः श्रौतामिनमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य दाहादिपिदशाहाशोचित्वात् । अन्ये भान्तु मरणावधि तथा च शङ्कः “मरणादेव कर्त्तव्यम् षयंयोगो यस्य नामिना । दाहादूर्ध्वमशौचं स्त्रादृयस्य वैतानिको विधिः” । वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादिनिपदं श्रौतामिनपरम् । तत्युक्ते वेलकार्त्तामिनसतो निरन्त्रेच मरणादेवाशौचम् । श्रुताणि एतानि शोडश श्राद्धानि निवानि सर्वदा नृत्यनालभेदपि । प्रमिताहनि मृततिथौ श्राद्धश्राद्धाश्यासिकश्राद्धयेतरत्राद्यानि कार्याणि व्याद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् वास्त्रासिक्योस्तु कालान्तरविधानात् । अत्राश्योचालदितीयदिष्ठुसोद्यश्राद्धसादिभयत्वसमाप्त्यानुरोधेन तदसरकर्त्तव्यमासिकतिथेष्ट तत्तिथित्वानुपमत्या तत्त्वजातीयत्वमेव प्रतीयते । तेन प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिविद्विरिति । एवं एकाहेन तु प्रणासान्तु इत्यनेन नृत्यनिधिष्ठित्विधिः प्रतीयते । एवं लिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्यासेकादिनूपने । अत चंवत्सरकर्त्तव्यस्यापि वास्त्रासिकत्वं द्वितीयप्रणामसमन्वयाद्यानुपपत्तम् । संवत्सरामिधानन्त्वादिमध्याधिमासयुक्तप्रथमाद्यस्य “द्वादश मासाः संवत्सरः कृचित्वयोदय मासाः संवत्सरः” इति नृत्यनारेच लब्दोदयमासेष्टित्वात् लब्दोदयमासेव द्वितीयवास्त्रासिककरत्याय कालः सप्तमासासक्तं व्यस्य वास्त्रासिकत्वं ‘पञ्चा तु द्विसैर्मासः कृचितो वादरायणः’ इत्यनेनाविहितम् । ननु शोडशश्राद्धगणेन द्वादशमासिकत्वक्तुं कर्त्तव्यमासयुतावद्वै लब्दोदयमासिकत्वमिति चेत् “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्त्रादिमासकः । तदा लब्दोदयश्राद्धं कार्यं तदधिकं भवेत्” इति सत्यवत्त्वत्वत्वनेन द्वादशमासिकादिधिकं लब्दोदयमासिकं श्राद्धमित्युक्ते । एतद्वत्त्वन्यायमूलकम् । “एवं अताहनि प्रतिमासं श्राद्धं कुर्यादतन्त्रितः” “अताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्” इति वत्सरहेन पूर्वीक्षित्विमाप्नयोदयमासामात्रं संवत्सरं व्याप्तं नृत्यनिधिष्ठितीयदिष्ठुसमाप्तकर्त्तव्यमासिकादुर्भेदेन तत्प्रकीयतत्तिथिष्ठु श्राद्धमिति वोधयता अर्थापत्या वैशाश्वादि

भूतसान्त्यमासिकं तन्मासीयतत्पक्षीयतत्तत्त्विद्यु कर्तव्य-
मिति बोधनात् सधोऽधिमासपाते हादशे मासि मृतमा-
सीयतिव्यप्राप्नुगा वर्णालिहितस्य मासिकस्य सपिण्डनस्य
चाप्राप्नेः । एवमाद्याधिमासेऽपि चतत्वाद्यावदेऽधिमास-
पातेऽपि लबुहारीतेन हादशमासे यद्वादशमासिकमि-
ल्लुक्तं तदन्याधिमासविषयम् तत्वे हादशमासे मृतमा-
सीयतत्तत्त्विद्यप्राप्नेः । यथा उबुहारीतः 'प्रत्यवद् हादशे
मासि कार्यो पिण्डक्रिया इजैः । कचिच्चन्नयोदयेऽपि स्था-
दादाय' सुक्ता तदवत्सरम् । चक्रवत् परिवर्तते स्थर्यः काल-
वशाद्यतः । अतः सांवत्सरं आङ्गं कर्तव्यं मास-
चिक्कितम् । मासचिक्कित्तु कर्तव्यं पौषमाघात्येव हि ।
बत्त्वात् विधानेन भासः स परिकीर्तिः । असंक्रान्तेऽपि
कर्तव्यमानिद्वक्त्वा प्रथमं हिजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपि
गणीकरणात्यथ । गर्जे वाङ्मुखिक्षेच्च मृतानां पिण्डक-
म्भूमिः । सपिण्डोकरणे चैव नाधिमासं विदुर्भागः । सपि-
ण्डीयारणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आदिकं भवेत् । इटं वायथ
वा पूर्वं तत्र कुर्यान्नलिङ्गुच्चे" आऽतः रघुनन्दनः ।

एकोहिटञ्च मध्याङ्गालव्यापितिथौ कर्तव्यं वथाह
‘व्यामत्राङ्गं त पूर्वाङ्गे एकोहिटन्तु मध्यतः । पार्वणं
चापराङ्गे त पातर्द्वच्छिनिमित्तकम्’ हारीः । ‘पूर्वाङ्गे
देविकं आङ्गमपराङ्गं त पार्वणम् । एकोहिटं त मध्याङ्गे
पातर्द्वच्छिनिमित्तकम्’ मतुः । ‘यो यस्य विहितः काल-
सांवत्सरालव्यापिती तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत हास-
द्वारी न कारणम्’ वाऽतः । मध्याङ्गालव्यापिता विभक्तिनि
त्वतोयमाग्रह्य एव । तत्रापि कुतप्रथमाग्रह्यैव तदा-
रन्धकालः ‘कुतपे प्रथमे भागे एकोहिटसुपक्षेत् ।
आदत्ते नस नैपे वा तत्वैव नियतत्तमवान्’ कालः । व्यासोऽपि
आवर्त्तनं पश्यमिदिग्रस्थितच्चायावा पूर्वदिग्मनारन्ध-
मालः तद्वप्नोपे कुतपेषवदर्णे । गौतमोऽपि ‘आरभ्य
कुतपे आङ्गं कुर्यादिरोहिणं बुधः । विचित्रो विधिमास्याय
रोहिण्यन्त न लक्ष्येत्’ अतः कुतपस्तारन्धकालतयोऽपि
प्रदेश्युः रोहिण्यमालामे परदिने कुतपस्तालभेऽपि
परद्युरेव आङ्गं ‘योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तुप-
क्षेति । तिथिर्वाभिमता वा त याहा बोपक्षमोचितता’
बोधाय तेनोपक्षमयोग्यतयेते यात्तोऽपि । उभयदिने
लतपालामे रोहिण्यमालामे त तत्वैव आङ्गम् ‘रोहिण्यन्त
न लक्ष्येदित्युक्ते’ । उभयदिने तयोरलामे सप्तमसहूर्से
कार्यं तस्याङ्गामे तयोर्लामे वा पञ्चमेन व्यवस्था ‘युक्त-

पञ्चे तिथिर्वाह्या यस्यामभ्युदितोरविः । तथा कर्माणि
कुर्वीत हासद्वारी न कारणम् । कृष्णपञ्चे तिथिर्वाह्या
यस्यामस्तमितोरविः । तथा कर्माणीत्यादि स्कन्दपुण्डकः ।
‘द्वितीयादिक्युग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोहिटादि-
द्वारादौ हासद्वारादिदेशना’ व्यासोऽपि च । तत्र स्कान्दवाक्ये
हासद्विषयद्वः तिथिविषयः व्यासवाक्ये चन्द्रहासद्विषयरखेन
कृष्णशुक्लपञ्चमेन व्यवस्थेति स्थितम् । तदेतत् कालमात्रा
निर्णयितम् यथा । “नन्वत्र व्ययद्वारुपजीवनेन निर्णयः
क्रियते । सचानुपत्तः । व्यासवाक्ये चाषड्हितिनोद-
नायाः पित्राविषयत्वाभिधानात् । ‘एकोहिटादिद्वा-
रादौ हासद्वारादिनोदनेति’ हि पूर्वद्वारादृतम् ।
“दानप्रते चैतदेवेति” च अतः कथमन्योर्द्विक्षयाभ्यां
निर्णयः । किंचोदाहृतयाज्ञवल्क्यप्रस्तान्तपुराणगार्वद-
चनेषु “हासद्वारी न कारणमित्युक्तं तत्कथमव्य-
हासद्वारोनिर्णयकारणत्वम् । अत्रोच्यते । सन्ति
द्वार्णानि हासद्विवाक्यानि । तत्रेणनाः, ‘खर्वो-
दर्पस्था विंश्चस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्वदर्पै
परौ कार्यैः हिंसा सात् पूर्वकालिको’ । पिता-
महोऽपि “खर्वोदर्पस्था विंश्चस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
खर्वदर्पै परौ पूज्यौ हिंस्त्रं पूर्वत्र पूज्येदिति” भविष्यो-
न्तरे “खर्वोदर्पस्था हिंसा विविधं तिथिलक्षणम् । खर्व-
दर्पै परौ कार्यैः हिंसा सात् पूर्वकालिकोति” । खर्वः
साम्यमल्पस्त्रयो वा । दर्पै उद्दिः । हिंसाधिकक्षयः । एतैः
खर्वोदिवाक्यैः सह यस्त्रिविधये युग्मादिवाक्य स विरोधः
प्राप्नोति तत्र दैवित्यरभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यम्
ननु प्रकलतयोः ज्यद्वारोः पित्राविषयत्वप्रतिपादकवाक्य-
वल्क्यप्रादिविषयेन्द्रेष्वपि कर्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य खर्वदर्पादि
शास्त्रस्य च विरोधेष्वप्ने सति कर्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य प्रा-
वल्यस्त्रयते न त प्रकलतयोः ज्यद्वारोः निर्णयेद्वत्य-
प्रतिपिध्यते । न त व्यासः खर्वोदिवाक्यानि पित्राव-
िषयत्वेन संकोचयामास, याज्ञवल्क्यादयस्त पित्रोऽपि
कर्मकालव्याप्त्रा खर्वोदिवाक्यान्यनाधनं, इत्तैव निर्विध-
यत्वेनां प्रसञ्चेतेति चेत् तैव यदा पूर्वोत्तरदिवियो,
पित्राविषयत्वम् कालव्याप्तिः उमाना यदा वा दिविवेऽपि
कर्मकालव्याप्तमालाः तत्रोभवत् खर्वोदिवाक्यैर्निर्णये
तुमशक्यत्वात् । तदैवास्य विषयवाम इति भावः ।

“एकोहिटे तु संप्राप्ने वदि विष्णुं प्रजायते
मासेऽन्यक्षिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विषयस्यः

देवतः”। एकोहिंदविविकत्वात् संवृत्सरिकं आद्यमपि एकोहिंदशन्देन शास्त्रे व्यवहीयते। “एके दिं सुता दश” „एकोहिंदं न पार्वण्म्” इति च सृष्ट्योः संवृत्सरिकेऽपि तथा प्रयोगात्।

एकोहिंदाविकारिणसु निर्णयोः सिद्धिताः यथा “चन्द्रिकायां सुमन्तुः” “मातुः पितुः प्रकृतीति संस्थितस्यौरसः सुतः। पैलमेधिकसंखारं मन्त्रपूर्वकमाहतः”। तत्रैव हेमाद्रौ शङ्खः “पितः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्षिया। उत्तमाभावे हु रत्नो खात्तदभावे हु सोदरः। अब्दं पुत्रपटं यद्यपि चेतजादिदाशविधिपुत्रपरम्। ते च हादशपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः “बौरसो धर्मपतीजस्तु त्वमः उत्तिकासुतः। चेतजः चेतजातसु सगोवे रेतरेण वा। गत्वे प्रचक्ष उत्पन्नो गूटजसु सुतः सृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतःसृतः। अतायां ज्ञातायां वा जातः पौनर्भवः सृतः। दद्यान्नाता पिता वा यं स पुत्रोदत्तकोभवेत्। कीतद ताभ्यां विक्रीतिः लक्षितः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्रां हु स्वयंदत्तो गम्भै विद्धः सहोदजः। उत्सृदो स्वद्वये यस्तु सोऽपविद्वोभवेत्युतः। पिण्डदोऽशहरवैषां पूर्वाभावे परःपरः”। इति तथापि “दत्तात्रैसेतरेषां हु सुवत्वेन परियहः” इति हेमाद्रावादिविष्णुराणे कलावितरेषां पुत्रविनिषेधादौरसदत्तपरमेष। यद्यपि “पिण्डदोऽशहरवैषां पूर्वाभावे परःपरः” इति याज्ञवल्क्योक्तैरैरसाभावे दत्तकप्राप्निक्षयास्यौरसाभावे पौत्रवः प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादश इति ज्ञेयम्। “उत्तेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्यमन्त्रुते” इति “अथ उत्तेण पौत्रेण ब्रह्मस्त्राप्नोति विष्टमिति” जीमूतवाहनस्तत्त्वारीतविषिठशङ्खलिंखतोक्ते: “लोकानन्यन्दिवःप्राप्निः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरति” याज्ञवल्क्योक्तैव। “पुत्रः पौत्रव तत्त्वः पुत्रिकापुत्र एव च। पतो भाता च तत्र जन्म पिता माता चु च तथा। भगिनी भागिनेयव उपिण्डःसोदकत्त्वा। असमिधाने पूर्वेष सुन्तरे पिण्डदाः सृताः” इति सृतिसंयहे म-बौद्धानन्तरं पुत्रिकं पुत्रोक्तेज्ञात्वमत्वाच्च दत्तकस्य। यद्यपि दृहस्तिना “पौत्रव उत्तिकापुत्रः स्वर्गप्राप्निकरातुभौ। रिक्ये च पिण्डदाने च समौ तौ परिकोर्त्तिज्ञाविति” घौतुसाम्युक्तम्। याज्ञवल्क्येन च “बौरसोधर्मपतीजस्तु त्वमः पत्रिकासुतः” इत्यौरसाम्युक्तम् “तथापि लोके राजसोमन्तोत्यादौ किञ्चित्तूर्ने समशब्दप्रयोगाहौण-

सुख्योः साम्यायोगाच्च स्तुत्यर्थन्त् न तु समविकल्प इति भवितव्यम्। “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भाता वा भ्रातृसन्ति। सपिण्डः सन्तिर्बापि क्रियाही व्यप। जायते। एवाभावे सर्वेषां समानोदकसन्ति। मातृपत्रः सपिण्डेन सब्दद्वयो यो जलेन वा। दुलद्वयेऽपि चोक्षिच्छ्रीमिः कार्या क्रिया व्यप।” तत्पूर्वान्तर्गतैर्बापित्रिक्यात्कारयेन्द्रूपः” इति विष्णुषुराणाच्च प्रपौत्रानन्तरन्तरकादयः इति पृथीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः। मदनपारिजातेऽप्येवम्। वोपदेशसुधारादयसु “पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्योदये कारयेत्स्वधाम्” इति सुमन्त्रूक्ते: “पितामहः पितः पश्चात्पूर्वत्वं यदि गच्छति। पौत्रेण कर्तव्यं उत्तेष्वं वितामहः” इति कन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रवन्दस्य हादशविधिसुतपरत्वात् पूर्वाभावे परःपर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्याहः। अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसच्चेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः। बौरसाम्युक्तुपनीतोपि कुर्यादित्याह पृथीच० सुमन्तुः। “आदृकुर्यादिवश्य त प्रभीतपिण्डकोहिजः। ब्रतस्यो वाऽव्रतस्यो वा एकएव भवेद्यदि” इत्यन्तः। “कुर्यादनुपनीतोपि आद्यमेको हियः सुतः। पिण्डयज्ञाङ्गति” पाषौ जुड्गाद्याहाण्यस्य चः” मन्तुः “नक्षत्रिन् दुव्यते कर्माकञ्चिद्विद्यामौ-ज्ञिवन्धनात्”। सुमन्तुरपि नाभिव्याहारयेद्बह्य यान्कौञ्जी निवध्यते। मन्त्राननुपनीतोपि पठिदेवैक बौरसः। बह्यवेदम् मन्त्रपाठस्थिवर्धक्तव्याद्यैव। “अत्यपेतेऽपि कुर्यात मन्त्रवत्पैतृमेधिकम्। यद्यसौ कतचूडःस्याद्यदि स्वाच्च त्रिवत्स्वरः” इति सुमन्त्रूक्ते। यन्तु व्याघ्रः “कतचूडसु कुर्यात उदकं पिण्डसेव च। खधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोज्ञारं न कारयेदिति” यज्ञे सृतिसंयहे “कतचूडोऽनुपेतश पित्रोः आदृ समाचरेत्। उदाहरेत्वधाकारं न हु वेदाच्चरायायसाविति”。 तत्प्राप्नमर्वद्यचूडःविषयमिति भावधमदनरत्नपृथ्येचन्द्राः। त्रिवर्षोऽप्यं मन्त्रवत्स्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेशः। मन्त्ररत्नस्त्वान्ते। “यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्रो कुर्याद्यथा व्यप।” तयैऽपैदिकं कर्म कुर्यात् सा धर्मसंखृता। अत्यक्तो त कालायनः। “असंखृतेन पत्वा च अग्निदानं समन्वयकम्। कर्तव्यमितरत्संवं कारयेदन्यमेव हि”। पुत्रेषु न जन्मतोऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कालादयः। “बौलादायादिद-

कादर्वाक् न कुर्यात्मैत्यमेधिकम्” इत्युक्तेः। मदनरत्ने सुम-
न्तुरपि “मुवशेत्पत्तिमाले षण् संस्कुर्यादिग्यमोचनात्।
पितरं नाविद्वाक्चौलात्पितृमेधेन कर्मणा”। एतद्वैरसस्यैव
दसकादीनां तुरनीतानमेवाधिकारः इति कालादर्थः।
पृथ्वीच० खान्दे “पित्रोरनुपनीतोऽपि विद्यथा
दौरसः सुतः । और्हदेहिकमन्त्ये तु संस्कृताः श्रावकारिणः”
इति । अन्यतापि दर्शमहालयादायतुपनीतस्यार्थ-
कारोऽसामिः पूर्वस्तः । प्रपौत्राभावे दत्तकादयो दा-
दश पुत्राः । तदभावे भर्तुः पत्नी तस्माच्च सः “अपुत्रा
श्वयनं भर्तुः पालयन्ते व्रते स्तिता । पत्न्येव ददात् तद्-
पिण्डः कृत्स्नमन्त्ये लभेत चेति” इत्यमनूक्ते । “भार्या-
पिण्डः पतिर्ददाङ्गन्तुर्भार्या तथैव च । च्छ्रुदेश च्छ्रुदर-
चैव तदभावे सपिण्डकाः” इति । पुत्राभावे हृषीकेतुः
पृथ्वीचैव सडोदरः” इति च इमाद्वै शङ्कोक्ते । देव-
याज्ञिकस्तु “कानोनगृहसंहजपुर्वतनयात् ये । पत्र-
भावेऽपि कुर्यास्ते अप्रशस्ताः स्तुताः हि ते” इति
स्तुतिसंयहात् पत्न्यभावे कानोनादय इत्याह ।
पृथ्वीपि सपत्नी उत्ते रुति नाधिकारः । “पितृपत्रः
सर्वामातरः” इति सुमनूक्ते । “विद्यथादौरसः एतो
जनन्या और्हदेहिकम् । तदभावे सपत्नीजः चेत्प्रादा-
स्तया सुताः । तेवामभावे न्यपतिस्तदभावे सपिण्डकाः”
इति मदनरत्ने कात्यायनोक्ते । “बह्वीनामेकपत्नी-
नामेष एव विधिः स्तुतः । एका चेत्पुत्रिणी तासां
सर्वासां पिण्डदस्तु सः” इति इहस्तिवचनाच्च । अप-
राजीयेवम् । तेन वच्छ्राङ्गिवेके उक्तम् “सत्यपि स-
पत्नीपुत्रे पत्न्येवाधिकार इति ताज्जिरसम् । यज्ञ तत्वैव
कात्यायनः “न भार्यायाः पतिर्ददायादपुत्राया अपि
कच्चित्” । यज्ञ विष्णुषु ० “कुलदयेऽपि चोच्छ्रुते स्त्रीभिः
कार्या किया न्यपेति” । यज्ञ मार्क० पु० “सर्वाभावे
स्त्रियः कुर्युः स्त्रमन्त्यामनन्तरकमिति” । तदापुरादिवि-
वाहोदाविषयम् “धर्मार्थिवाहैरुद्धाया मा पत्नी
परिकीर्तिता । क्रयकोदा दया नारी न सा पत्न्यभिधी-
वते । न सा देवे न सा पित्रे दासों तां सुनयो विद-
रिति” मध्योदेव श्रावतपोक्ते । यज्ञ युद्धिरत्नाकरः
पूर्वपायित्वा “अपुत्रस्य च या पुत्री चैव पिण्डप्रदा-
भेत् । तस्य पिण्डान् दशैकं वा एकाहेनैव निःक्षि-
पेत्, इति जायालोक्ते । “भर्तुर्धनहरा पत्नी तां वि-
ना इहिता स्तुता । अकादम्भात् सम्भवति उत्पद्दिहि-

ता न्यायिति” इहस्तिना इहितद्वन्द्वारित्वोक्ते च
पुत्राभावे कथा तदभावे पत्नी इत्याहतः । तद् पूर्व-
विरोधात् “मातुर्देहितः शेषमृणात्माभ्यवृत्तेऽन्वयः”
इति इहितमांत्रधनहरात्वेन पुत्रस्य तच्छ्रान्तधिकारा-
पत्ते स्त्रोमेक्ष्यम् । वचनं भ्रातृपुत्राद्यभावविषयम् । पत्रभ-
भावे अविक्षेप्य सोदरः पूर्वोक्तशङ्खचनात् । वि-
भक्तस्य हृषीकेतु इहिता धनहरात्वात् पूर्वोक्तजागात
वचनाच्च । तवाप्युदान्दूसंप्रवायेऽप्यूदैव “इहिता
पुत्रस्य कुर्यान्नातापित्रोक्तु संस्कृता । अशैचस्तकं
पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोरिति” भरहाज्ञोक्ते ।
तदभावे दौहितः धनहरात्वात् । “मातापित्रोर-
पाध्यायाचार्ययोरौर्हदेहिकम् । कुवन्नातामहस्यापि व्रतो
न भ्रम्यते व्रतादिति” दन्त्रिकायां इत्यमनूक्ते: “यथा
व्रतस्योऽपि सुतः पितृः कुर्यातुक्रियां न्यप ! । उद-
कादां महाबाहो ! दौहितो इहिताहृतोति” अप-
राजेभविष्योक्ते च । एतद्वन्द्वारित्य आवश्यकं नान्यस्मि-
त्याह तत्वैव खन्दः “आङ्गं मातामहानां ह अवश्यं
धनहरिणा । दौहिते शार्यनिवृत्तैः कर्तव्यं पूर्व-
सत्तरमिति” । तेन दौहितोऽत् उत्तीकृत इति देव-
याज्ञिकोक्तिः परास्ता । अत एतोदौहित्वसम्भावये
ऽशंहरत्वात्पत्रप्रेव कुर्यात् । दौहित्वभ्रातृपुत्रसत्त्वे वि-
भक्तस्य दौहितः । अविभागे भ्रातुरुत्तम् । भ्रातृत-
त्वसत्त्वे कनिष्ठश्चेद्भातैव । अशेषत्त्वत्त्वतः कुर्यो-
दिति दाविष्णाव्ययन्वयः । हारत्वादै तु “भ्रातृ-
भ्रातास्त्वयं चक्रे तद्वायां चेत्व विद्यते । तस्य भ्रातृ-
सुत्वके यस्य नात्ति बहोदरः” इति बहोक्ते: “पत्नी
कुर्यात् सुताभावे पत्रभावे बहोदरः” इति कौमांज्ञ ।
अशेषत्त्वत्त्वतः कुर्यात् तत्पुत्रः । यज्ञु “न उज्जस्य तथा
यजः” इति, तत्कनिष्ठधातृपुत्रसत्त्वविषयम् । यज्ञ मनुः “स-
र्वेषामेकजातानामेकचेत्पुत्रान् भवेत् । सर्वासांस्तेन
पुत्रेण पुत्रिष्यो भरुत्ववीत्” इति तद् सोदराभाववि-
षयमित्युक्तम् । एतेन पुत्रस्यातिदेवोऽप्यम् अतस्मिन्न
सत्येकादय उत्ता: प्रतिनिधियो न कार्याः । च एव
पिण्डदोऽशहरेव” इत्यत्रापीति वाचस्यतिमनुटोकाश्च
रत्नाकरादयः परास्ता: । मदनरत्ने स्तुतिसंयते “पत्रः
कुर्यातुपितृः आङ्गं पत्नी च तदस्त्रिधौ । धनहरार्थपि
दौहित्वसत्त्वभ्राता च नस्युतः । भ्रातोः बहोदरो-
भ्राता, कुर्याहाइदि नस्युतः । ततस्यदीरभ्राता तद-

भावे च तत्पुतः” इति । भावुप्राभावे क्रमेण पितृ-
भावस्तुपास्तुतप्रवादयः धनहारित्वात् । “भगिनो-
तत्पुत्रयोर्विशेषमाह भदनरले काल्यायनः “अतुजो
स्थायजो वापि भावः कुर्वीत संस्क्रियाम् । तत्पुत्रोद-
रलहत्कमेण तर्पयेत्योः” अपराके काल्याजिनिः ।
“पुत्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भावा स्तुष्टा गुरुः ।
स्तोहारो धनहारी यः कुर्यात्यिङ्गोदकक्रियाम्” । मार्क-
गणेयपुराणे “पुत्रोभावा च तत्पुत्रः पत्नी भावा तथा
पिता । विज्ञाभावे तु शिष्यव कुर्वीत्वैर्धेहिकम्” ।
तेन धनहारो एतद्वित्त इति कालादर्थः । अत पाठकमो
न विवक्षितः पूर्ववाक्ये च चथ ततः ग्रन्थादिभिः औत
क्रमोक्तः “चथ जिह्वाया चथ वक्षुः” इति वत् । व-
च्छोयन्द्रोदये दृष्टम् । “स्तुवास्तुवीयतवपुत्रत्वाति स-
म्बन्धिवाभ्यवा । उवाभावे तु कुर्वीत्वैरुपर्यणात् वया
विधि” । मार्कगणेयपुराणे “उवाद्युच्चित्वव्येष्व
सखापि च गुरुस्त च । जाभावा स्ते हत्तु कुर्यादित्विः”
पैदेविधिकम् । चन्द्रिकावां दृष्टशतातपेः “भादलो-
भागिनेयस्य स्त्रीयो माहूरस्य च । वगुरस्य गुरोचैव
सरस्य मातामहस्य च । एतेषाच्चैव भार्याणां वगुर्मातृः
पितृस्था । आदेषां तु कर्तव्यमिति वेदविदो-
विदः” । शुद्धिविदेके ब्राह्मे “दत्तानां वायदत्तानां कन्यानां
कुरुते पिता । चतुर्देविनि तास्ते वान् कुर्वीत्वैरुपर्यणाद्वित्ता” । इत्यां वाग्दत्ताः । “मातामहानां दौहित्राः कु-
र्व्यन्वहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकृद्वन्ति दितोवेऽहनि
सर्वदा । ज्ञामादः वगुराशकुर्त्वेवानेऽपि च संवताः ।
मित्राणां तदपवानां वोत्रियाणां गुरोक्तया । भागिनेय-
स्तुतानां च सर्वेनाम्बप्तेऽहनि । रात्रोऽपि सर्पिण्डे तु
निरपत्ये उतोहितः । मन्त्री वा तदयैचान्ते पुरा चीत्वा-
करोति च” । अत दितोवाहादौ आवृत्तिवान्मस्तिस-
म्बन्धनपरम् । कालादर्थे “दाहादि सम्बन्धिलोर्विद्या-
दौरेवः स्तुतः । तदभावे तु पौत्रव ग्रपौत्रः उतिका-
स्तुतः । दौहित्रोधनहारो च भावा तत्पुत्र एव च ।
पिता भावा स्तुष्टा चैव स्तुषा तत्पुत्र एव च । सपिण्डः
सोदकोमादः सपिण्डव सहोदकः । स्तो च शिष्यत्वै-
माचार्यां जाभावा च स्तुष्टापि च । उक्तिवाम्बोति-
क्तेन कारयेदवीपतिः” । गौतमः “पुत्राभावे सपि-
ण्डः विजाय दृष्ट्यामावे वृत्तिगामार्यौ” । वत्तु चन्द्रि-
कालर दृष्टशतातपेः “मोत्या चाद्रं प्रकर्तव्यं सर्वेषां व-

र्णिकिनामिति” तत्पर्यविवरम् । “माहूरस्त्वन्यवस्तु-
नां न कुर्यात्कर्म किञ्चन । कामाङ्गोभाद्वयान्गोहात्
त्वा तज्जातिनां वजेत्” इति ब्राह्मोक्ते । “न ब्राह्म-
णेन कर्तव्यं च्छ्रद्धसाध्योऽर्थेहिकम् । च्छ्रद्धेष वा
ब्राह्मणस्य विना पारवशात् कवित्” इति पारखकरो-
त्तेच । पारस्वः ऊद्धृद्वापुतः । चत्वेदलच्च उर्ब-
उत्वादेः पूर्ववाभावे पत्न्यादेविधिकार उक्तः । तत्वा-
भावोऽस्त्रिविधिः नायशोच्यते । अतएव पूर्वत्वं उर्ब-
निधाने पूर्वेषाम्” इत्युक्तम् । तत्वास्त्रिवै पत्न्यादेः स-
द्विलाधिकारे प्राप्ते “प्रोवितावसिते पुत्रः कालादिति-
चिरादिपि । एकादयाद्याः क्रमशोच्यते उत्त विधिवत्क्रियाः”
“अद्वै नैव च यत्कर्त्तव्ये दैवान्तरेऽपवादादपुत्राणाम्
एव पत्न्यादेः सपिण्डनादायधिकारः । अस्त्रिवै तु पूर्व-
सेव नौर्हम् । अतोऽनधिकारिणा भावादिना कृतमयक्त-
मेवेति पुनरात्मन्त्वं नौर्हम् । मासिकापक्षवैप्यावर्त्तं नौर्हमः ।
एकादयाद्यासिधिकारिनि नावर्त्त्वे “दज्ज्यायसापि कर्त्त-
व्यं सपिण्डेकर्त्तव्यं पुनरिति” वदादत्तिविधानाभावा-
दिति कैचित् । तत्त्वं अस्य निर्मूलत्वात् । अतसादपि
कनिष्ठकृतमावर्त्त्वे ते दैहिकौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु अतं
नावर्त्त्वे । न पार्वयं नाम्युदयिकं कुर्वन्ते फल-
मिति” उत्तुकृतनिषेधनादिति “भावा वा चावुप्रको वा”
इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेविधिकारात् तथा
चात्म व्येदकर्त्तव्यत्वाधः । सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तत्त्वि-
र्यवेदव्यामः । अधिकारिविशेष्यं क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णु-
पुराणे (पूर्वादिकिणाः शुद्धितत्वे दर्शयिष्यमाणाः) ।
“प्रेते पितृत्वमापन्ते सपिण्डीकरणादत् । क्रियन्ते याः
क्रिया उत्” प्रोच्यन्ते तात्पोत्तराः । पितृत्वमापन्ते
पिण्डैव समानसलिलैस्था । तत्पुत्रान्तर्गतैव रात्रा
वा धनहारिणा । पूर्वां मध्यात् कर्तव्याः उत्त-
दैवेष्वोत्तराः । दौहित्रैव नरञ्चेऽ । कार्यात्मक-
नवैस्था । धत्ताहनि तु कर्तव्या स्त्रीणामस्तुत्तराः
क्रियाः” । दौहित्रत्वप्रवैद्यनहारिणीरिदम् । एव-
भन्धव धनहर्त्तुः । “यथार्थरः स पिण्डदायी स्वात्”
यज्ञोक्ते । “प्रेतस्य प्रेतकार्याणि व्यहत्वा धनहारकः ।
वर्णानां वद्वधे प्रोक्तं तद्वत् प्रवत्तवरेदिति “पृथृचन्द्रोदये-
व्याचपादोक्ते । भदनरले स्तान्देऽपि “सहस्रेतन्म-
रुव्याणां द्रविणं यत्वकोक्ते स”मित्युक्ता “दैहिमित्यस्य

निर्दिष्टा निष्क्रिया: पावनो परा । आदेहपतनात्तस्य कुर्यात्प्रियण्डोकक्रियाम् । क्रियानिवन्धे काल्यायनः “न च माता न च पिता कुर्यात्प्रियण्डोकक्रियाम्” । इष्टोचन्द्रोदये बौधायनः “पिता आङ्गं न कर्तव्यं पुत्राणां त कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्तव्यं भ्रातृणां तु कर्तीयसाम्” । यदि स्त्रेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्ञायानपि समाचरेत् । अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्यात् । “उच्चित्तबान्धवं प्रेतं पिता भ्राताध वाऽयजः । जननी यापि संखुर्यात्महेनोऽन्यथा भवेदिति” सुभन्नूक्तेः । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धितिवेके ब्राह्मे “असमाप्तवतसापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः । आङ्गं तु मातापितृभिन्नं तु तेषां करोति सः” । आङ्गं मासिकावृद्धिकादि सर्वं कार्यमित्यर्थः । नविति निषेषोऽन्यसत्त्वे । यत्तद्दन्तोगपरियिते “न त्वं जेतस्त्वं कर्म ब्रह्मचारी स्वयं कवित् । न दोजणात्परं यज्ञे न छन्दादितपश्चरन् । षिष्ठ्यपि नृते नैषां दोषोभवति कर्हिचित् । अशैच कर्मणां न खात्विश्वं वा ब्रह्मचारिणाम्” । गच्छ यात्रवल्क्यः “न ब्रह्मचारिणः कुर्याद्दक्ष्यतितास्त्वेति” । तद्धन्यसत्त्वे । अन्यानावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्यम् पूर्वोक्तवृद्धमनु वचनात् । “आशार्यपितृपाध्यायान् निष्ठत्वाऽपि ब्रतो ब्रती । स तद्वं च नाश्रीयाद्यच्च तैः सह संवेदिति” तेनैवोक्तेः । “ब्रह्मचारिणः यजकर्मणोव्रतात्तिष्ठत्ति: अन्यत्र मातापित्रोरिति” वसिष्ठोक्तेः । अत्राशौचमेकाहं वस्त्रामः । प्रायुपनयनात् पञ्चवर्षैरतरं सपिण्डीकरणवर्ज्जनादि सर्वं घोडशब्राह्मादि सर्वं कार्यमित्युक्तं देवानोवे “असंख्यातानां भूमौ पिण्डं दशत्वंसंख्यातानां कुर्यात्विति” प्रवेतोवचनात् । एतद्वाये वस्त्रामः । अभिमत्तानां विशेषमाह इष्टोचन्द्रोदये मरीचिः । “बहुः स्तुर्यदा उत्त्राः पितुरेकत्वासिगः । सर्वेषां तु मतद्वृत्ताज्येष्टेनैव तु यत्कलतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव तत्प्रवेत्” । ज्येऽस्य कर्तव्येष्यपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्यपराचर्वज्जनादयः कविताः संस्कारास्ते सर्वेषां भवत्तोति विष्णुम् संख्यादिनामप्येवम् तत्प्रत्यात् । विभक्तानां विशेषमाहोयनाः । “नवश्चाङ्गं सपिण्डत्वं प्राह्मान्यपि च घोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तेभेष्यपि” । उषुहारीतः “सपिण्डोकरणानानि यानि आङ्गानि घोडश । इष्टुर्वैनव रुताः कृष्णः इष्टुगदव्या

अथपि कवित् । जर्हुं सपिग्नीकरणात् सर्वे कुर्युः पृ-
थक्पृथक् । मदनरत्ने “विभक्तास्तु पृथक्युः प्रतिसंब-
ल्पाविदकम् । एकेनैवाविभक्तेषु क्लेष्टु तत्कलतम्”
एतेनाद्विकादिवविभक्तानामनियम इति वदन् मूल-
पाण्डिः परास्तः । अयमधिकारिक्तमोदाचिष्यात्यपचलितः ।

गौडेशवाचिभिसु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था-
द्रियते सा च व्यवस्था शुद्धितम्बे तेन दर्शिता यथा
आप्रः “क्लेष्टु सु कुर्वीत उदकं पिग्नुमेव च” । एतच्च
पुत्रेतरपरम् “असंख्यतः सुतः अेषोनापरोवेदपा-
रगः” इति दायभाग्यतात् । अन्यथा सुतत्वे न
विशेषोपादानं वर्ध्यं स्थात् । आदेतुपनीतस्य मन्त्र-
पाठाधिकारमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्वृह्ण खधा-
निनयनाहते । चूष्टेण हि समस्तावद्यायावद्वे हे न जायते” ।
अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् खार्यं चित् ।
तत्र प्रथमतोज्ज्वेषुत्रः यथाह मरीचिः ‘मृते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्यां विधानतः । बहवः स्तुर्वैदा पुत्राः
पितुरेकत्र वासिनः । सर्वेषास्तु मतं क्लेष्टेनैव
त यत् क्लेष्टम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव क्लेष्ट भवेत्’ ।
तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रयौद्राः । तथाच
विष्णुपुराणम् ‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तदहा आत्म-
शत्रुतिः । सपिग्नुसन्तिर्वापि क्रियार्हा न्यप ! जायते” ।
एतच्च पौडशच्चादप्यन्तम् तथाच क्लेष्टोगपरिशिष्टम्
“पितामहः पितुः पश्चात् मेतत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणकादशाहादि कर्त्तव्यं आहिषोडशम् । नैतत्
पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांशेत् पितामहः” । सपिग्नीकरण-
पर्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह उषुङ्गारीतः ‘सपिग्नीकरणा-
नानि यानि आद्वानि पौडश । पृथग्नैव सुताः कुर्युः
पृथग्नव्या अथपि कवित्’ । एषामभावे पत्री तथाच
शङ्कः ‘पितुः पुत्रेण कर्त्तव्यां पिग्नदानोदक्षक्रिया ।
तदभावे तु पत्री स्थान्तदभावे सहोदरः । भार्यांपिग्न-
पतिरद्यात् भवेत् भार्या तथैव च । इति “अपुत्रधनं
पत्रभिगामि तदभावे दुःखिणगामीत्यादिं” विष्णुदिवचनेन
धनाधिकारश्चते । तदभावे इति प्रपौत्रपर्यन्ताभावपरं
पार्वत्यपिग्नुदात्रत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां बत्र-
त्वात् । ‘अपुत्रा रुदी यथा पुत्रः पुत्रशत्र्यपि भर्त्तरि ।
पिग्नुः’ दद्यात् जलस्त्रैव जलमात्रान्तु पुत्रिणी’ इति
निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालटेशान्तरितपुत्रसङ्गावविषयमिति
आद्विक्रेकप्रभृतयः । पत्रभावे कन्या । ‘अपुत्रस्य द

वा उत्तीर्णे पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैवं-
तानेकाहेनैव निर्विपेत् ॥ इति ब्रह्मण्डवचनात् ‘गोल-
क्षक्षातुगः पिण्डः’ इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया
तस्याबलवत्वात् । कन्याभावे यथाकम् वा दत्तादत्ता-
दौहित्राः “दसानां चाप्यदसानां कन्यानां कुरुते पिता ।
चतुर्देहिनि मास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः” इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु “इहिता उत्तरवृत्त कुर्यान्नाम-
तापित्रोत्तरं संखता । अशौवष्टुकं पिण्डमेत्यहितं
सदा तयोः” इति ब्रह्मवचनात् उत्तानन्तरमेव दुहित्वधि-
कारश्चुतेः इति चेत्त पत्न्याः प्रथम् धनाधिकारश्चुतेः
यथा याज्ञवल्क्यः । “पत्नी इहितरवै पितृतौ
भ्रातरतत्त्वाय । तत्सुतेगोवजोवन्मुः शिष्म सब्रह्म-
वरिष्ठः । एषामभावे पूर्वेषां धनभागुस्तरोत्तरः” इति ।
तथा ‘मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहिनि चाप्ते’ ।
इति ब्रह्मपुराणात् । “पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषो-
ऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि माता पितृतौ च भूतौ तस्य
देहतः” ॥ इति मनुवचनेन “पौत्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा
चिरजीविनः । प्रियद्वाराश चालानां ते नराः सर्वगा-
मिनः” इति विष्णुधर्मोत्तरेण पौत्रत्वत्वाभिधानात् ।
तेन यथा उत्ताभावे पौत्रस्थादौहित्रभावे दौहित्रः । न
च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक्षगोलवत्वात् सोदराधिकार
इति वाच्यम् गोलवत्वापेक्षया पिण्डादानादेवं साध्य-
त्वात् क्षक्षयाहिष्ठोर्द्दिव्यदौहित्रयोर्बलवत्वात् । अत
एव दुहित्वधनाधिकारे तद्वेन च त्वतोपकारकरणं हेतु-
रत्वाहपत्तमः । “अन्ने वास्त्रार्थांस्तदर्थेषु धर्मं क्षये च
प्रयोजयेत् दुहिता वेति” तदेषु मांसिकादिना तद्वोगार्थं
धर्मं क्षये व्यदृष्टं चिति । “गोलक्षक्षातुगः पिण्डः”
इति मनुकैः । “अन्नं शौ कीवपतितौ जात्यन्वधिरौ
तथा ; उन्मत्तजड्मूकाश वे च केचिच्छिरिन्द्रियाः” । इति
मनुकानां “पिण्डहित्पतितः वशजोयस्त्र स्थादौपपातिकः ।
च्छेरसाच्चपि नैतेऽयं लभेत् शेवजाः कुतः” इति
नारोदीक्षानात् भागानधिकारिणां पिण्डादानानधि-
कारः । जात्यन्वधिरौ जात्यन्वधिकारिणौ निरन्दियाः
पद्मदयः वौत्तमात्तर्कर्मानधिकारिणौ पि गत्वान्ते
इति रत्वाकरः । तथाच दृष्टशातातपः । “चाप्यालं
पतितं व्यक्तस्तुमन्त्रं शवहारकम् । स्त्रिकां स्त्रियां नारीं
रजसा च परिमुताम् । श्वकुटवराहांश्च याप्यान्
संसृथं मामवः । सर्वेन स्थिरं स्त्रात्मा तदानीमेव गु-

धति” । व्यङ्गः पारम्यादिविकलः । व्यङ्गोन्मत्तयोः—
सदाचारहोनत्वात् अस्त्रश्चतेति प्रायर्शत्त्विवेकः । अौ-
तस्यात्तर्कियानधिकारित्वे सदाचारहोनत्वच्च मूलपुरी-
षाद्यशौचापनयनासमर्थं त्वे नेति बोध्यम् । स्त्रियां प्रस-
वकारयित्रोम् । पिण्डहित् पोषणौ द्वैदेहिकविमुखः । अौ-
पपातिकः उपपातकैः संसृष्टः । उपपातके ति प्रकाश-
कारपाठेऽपि सरेषार्थः । अपपातिक इति पाठे त
राजवधादिदेवेण वाम्बवैर्यस्य बटापञ्चर्जनं लतभिति
कल्पतरः । अक्षं याच्चबल्करेनोक्तम् “न ब्रह्मचारिणः
कुर्याद्दक्षं पतिता न च । पाषाणहमाश्रितासानान् ब्रात्या
न विकर्मणः । गर्भमत्तृदुहित्वै चुरापाचैव योषितः” ।
पाषाणहं त्रियोवाह्यधर्मम् । स्तेनाः सततं द्वैयैषत्तयः ।
ब्रात्याः षोडुशवर्षपर्यन्तमप्राप्नोपनयनाः, विकर्मणः आ-
च्छसे नाश्रद्धान्ततया स्वधर्मानहुषायिनः । व्यङ्गत्वा-
दिना स्वधर्मानुठानासमर्थाच्च बोध्या इति “कश्चित्
विषयति चतुर्विदौहित्रोवा सहोटरः । गटहीत्वास्थीनि
तद्वाज नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत्” इत्यादिपुराणे क्रम-
दर्शनादत्वापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्वोक्तशङ्खवचनेऽ-
येवं क्रमोयोध्यः । अत च्यैः कनिष्ठशाविशेषात् । “नानु-
जस्य तथायज्ञं” इति छन्दोर्गपरिशिष्टं कनिष्ठभावाहरज्ञाव-
विषयं तयोरभावं तथाविश्वै वैमात्रेयै । “भात्यभर्त्वा
स्थयं चके तद्वार्या चेत्त पिद्यते । तस्य भ्राण्डसुतत्वके
यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्रह्मपुराणाहै मात्रेय-
स्त्रापि एकजातत्वेन भ्रात्यत्वात् । “देशान्तरस्याकैवल्यवृ-
णामसहोदरान्” इत्यादिक्षन्दोर्गपरिषेन परिवेदने वैमात्रे-
यस्य भ्रात्यन्प्रसक्तावस्थोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवात् ।
पिण्डव्युत्वादौ भ्रात्यपदप्रयोगो गौणः । गुणय वैजि-
षुरपापेक्षया समानसंख्यजनकजन्म्यत्वमिति । धनिपित्रादि-
पिण्डहित्वद्वैः सोदरपुत्रादृ धनिपित्रादिपिण्डव्यदा-
त्वत्वाहैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्वात् । ततर
सहोदरइति पूर्वोर्द्दुरोधात् वैमात्रेयप्रसवात् अन्यथा
सहोदराभावे वैमात्रेयस्थे वैमात्रेयपुत्र विकारापत्तेः ।
तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रात्यक्रमवत् सोदर-
पुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तन्मात्रभोग्यपिण्डाण्डतया
प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्वात् तस्यातिदिष्टपुत्रत्वात् । तद-
भावे पिता । “पुत्रोभ्राता पिता वापि मातुलोगुस्तरेत्वच ।
एते पिण्डप्रदात्रे याः संगोवाचैव बाम्बदाः” इति प्रचे-
तोवचनात् । “न उत्तमं पिता दद्यात्” इति छन्दोग-

परिशिष्टः भगवन्नपर्यन्तस्त्रिविषयम् । तदभावे
भाता । “पुत्रोभ्राता पिता वा पि” इत्वापिशब्दे न मातृः
समझ्यात् । “पितरौ भातरक्षये लादो धनाधिकारे तथा
दर्शनात् । अतएव आदर्शवेक्षे पितृरभावे तु स्वन्याय-
तथा भातापोत्प्रसिद्धिः । तदभावे पुत्रवधूः । तथाच
एहुः “भायर्पीपिण्डं परिदृश्यात् भन्ते भायर्पी तथैव च ।
चन्द्रादेव स्त्री चैव तदभावे हिजोत्पत्तमः” । अतादिप
दात् चशुरादेवपि परिपङ्कः इतरतः स्त्रीभावात् ।
हिजोत्पत्तमहत्यत्वं सपिण्डक इति सैवित्तानां पाठः । स्वस्त्र-
पटोपात्तसपिण्डुविशेषाभावे “अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य
तस्य धनं भवेत्” इति धनाधिकारे तथादर्शनादत्वापि
सविधितारत्येन भाता पुत्रवधूः पौत्री पौत्रवधूः प्रपौत्री
पृष्ठवधूः पितामहः पितामही पितृव्यादवः सपिण्डाश्चापि-
कारिणः” “पुत्राभावे सपिण्डाः” इति वस्त्रमाणवचनात् ।
यद्युक्तस्यस्यैविषयपाठात् । तदभावे समानोदकाः । “सपि-
ण्डुक्तस्त्रिवर्णपि” इति वस्त्रमाणवात् । सपिण्डसन्ततिः
समानोदकाद्यत्वः । तदभावे समोद्रुपाः “समोद्रुप्त्वेति”
“गोत्रकृष्णातुगःपिण्डः” इत्युक्तस्त्रात् “एवामभावे सर्वेऽपां
समानोदकसन्ततिरिति” वस्त्रमाणवात् । तदभावे भाता-
महः “दावामहाना दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति हितीयेऽहनि सर्वदा” इति ब्रह्मपुरा-
जात् । तदभावे भातुः तदभावे भागिनेयः “मातृ
स्त्रीभागिनेयस्य स्वस्त्रीयोमातृलस्य च” इति शातातपीयपाठ-
कमात् । तदभावे सविधिकमेय सातामहसपिण्डाः । तद-
भावे भातामहसमानोदकाः । “सपिण्डुक्तस्त्रिवर्णपि क्रिया-
इत्यन्वयं जायते । एवामभावे सर्वेऽपां समानोदकसन्ततिः ।
मातृप्रस्तस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा” विष्णुपुरा-
जात् । तदभावे चशुरः तदभावे जामाता “जामातुः
चशुरायकुर्वते च तेऽपि च संयताः” इति ब्रह्मपुराज-
पाठकमात् । तदभावे पितामहीभाता । “भागिनेयसुता-
नात् सर्वेषान्तपरेऽहनि । चाहं कार्यं च मध्यमे स्त्रीला-
क्षत्वा जलक्रियाम्” इति ब्रह्मपुराजात् । अपरेऽहनि
इत्यत्वाशौचान्तदिनस्येति शेषः । तदभावे यथाक्रमं
शिवर्त्तिं गावायर्पीः, गौतमेन “उच्चाभावे सपिण्डाः
मातृप्रसिपिण्डा वा शिवा वा दद्युः तदभावे चृत्विगा-
चार्योः” इत्युक्तस्त्रात् । तदभावे सहृत्प्रिलक्ष्मदौ
“चित्ताणां तदपव्यामासिति” ब्रह्मपुराजपाठकमात् । तद-
भावे एकप्राजवादी । “संचातान्नर्गतैर्यापि कार्या प्रेतस्य-

सहपिण्डक्रियां कला कुर्यादभ्युदयन्तः” इति ब्रह्मारीं
तोक्षेषु चायानुपत्तेः । भ्राता वेति वाशव्वात् पूर्वेषां
दोहिवादीनां तदपेक्षा प्रधानाधिकारिण्यां समुच्चयः । अत
एव सपिण्डत्वे नैव भ्राह्मतपुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपा-
दानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । उत्रव्वातिदेशफलन्तु उच्चामन-
कनिस्तारः । अतस्तत्पत्त्वे चेत्वजाद्यकरणम् । तथाहि
“पुच्छाम्नोनरकाहृयस्मात् वायते पितरं सुतः । सुखसन्द-
र्गेनेनापि तदुपत्तौ यतेत सः” इति भ्राह्मत्वने उच्चाम-
नरकत्राण्याय पुच्छोदपादनं विहितम् । तत्र फलं वद्यति-
दिष्टपुत्राभ्यां आत्मसप्तलोजाभ्यां निष्प्रचं तदा विज्ञे इच्छा-
विरहात् तदपायान्नरुपत्रिनिधीभूतचेत्वजारेनैषादा-
नम् । उत्रोत्पादनन्तु तथापि कार्यं पुत्रस्त्वे ऽपि
पुत्रान्तरेक्षाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतेः यथा मत्स्य
पुराणम् । “एष्वावहवः पुत्रायद्यप्तेषोग्यां वज्रेत् ।
यजेत् वाच्मेधेन नोऽवं वा वृषसुद्धजेत्” । एवमेव
कल्पतद्वपारिजातमूलपाणिमहामहोपाध्यायरत्नाकरशाच
स्मतिमध्यादयः । खोणमपि उच्चात् उच्चामनरक
निस्तारणमाहत्तरत्नाकरे शङ्खलिखितौ “वात्मा उच्च
इति प्रोक्तः पितर्मातृत्वप्रहात् । उच्चाम्नस्त्वायते उच्च-
स्तेनापि उच्चसंचितः” । पूर्वेक्षब्रह्मारीतवचने उच्च-
स्तेति तत्त्वमात्रं विचित्रम् । “सपिण्डोकरणनानाम्
उच्चामावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणेकवाक्य-
त्वात् । “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुच्छस्येतराणि च ।
एकस्यैव त दातव्यमपुच्छायाच वोचितः” इति कल्पो-
गपरिशिष्टेनापुच्छाया एशाद्यपञ्चदशश्चादृः प्रेतत्वप्रिहा-
रोक्तत्वाच्च । एतत् पञ्चतामावे इटव्यम् । “अपुच्छायां मृ-
तायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् । चञ्चादिभिः स-
हृष्वासाः सपिण्डोकरणं भवेत्” इति पैठीनविचनात् ।
तत्त्व वचा गिरी पुले ऽन्येनापि सपिण्डप्रते । एवं पति-
सन्त्वे ऽपि । अतएव मैथिलेषीवरायाः सपिण्डनं नास्ति-
त्युक्तम् तदभावे पतिः । “भाव्यापिण्डं प्रतिर्दद्यात्”
इति शङ्खवचनात् । “न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया-
क्षपि कच्चित्” इति कल्पोगपरिशिष्टवचनम् सप्तलपर्य-
न्तसङ्घाविद्ययम् । पत्न्यावे खुपा “चञ्चादेव खुपा चैव”
इति यमवचनात् । तदभावे साच्चिद्धकमेष्ण सपिण्डः ।
शङ्खवचने “तदभावे सपिण्डकाः इति मैथिलपाठात्” ।
“तदभावे सपिण्डः” इति पूर्वेक्षगोतमवचने सामान्यतः
कुर्वेत् । तदभावे सनानादकाः । “सपिण्डसन्तिवेत्यविशे-

ष्टुतेः । तदभावे सगोत्राः । समानोदकसन्तिरिति व-
च्छमाणात् । अद्विवेकेऽप्येवम् । एषामभावे पिता ।
“दत्तानाच्चायदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता” इत्युक्त-
त्वात् । तदभावे भ्राता । “प्रवीभूता पिता वापि”
इत्यविशेषश्चुतेः । तदभावे यथाक्रमं दायमागोक्तो-
पकारात्मतस्येन । “मातृलोभाग्नेयस्य खस्त्रीयोमातृ-
लस्य च । वशुरस्य गुरोचैव सख्यमातामहस्य च ।
एतेषाच्चैव भाव्याभ्यः खस्त्रीयातिः पितृस्तथा । पिण्डदा-
नन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः” इति शाताप-
वचनात् भगिनीप्रक्षमन्तर्भूमाग्नेयभ्राह्मपुत्रजेमातृभू-
मातृलभूमृशिष्याः पत्न्येषां धिकारिण्यः । तथाहि तदुपिण्डतप-
पुत्रदेवतव्यिक्षादिपिण्डतप्यदाहत्वात् भगिनीपुत्रः । तद-
भावे भर्तृभाग्नेयमः । उत्ताङ्गसुर्दुबलत्वेन तत्स्यान-
पातिनोऽपि तथैव वलावलस्य च्यायत्वेन तद्वर्त्तेदेवपुरुष-
त्वयपिण्डतप्यदाह्मर्त्तपिण्डदत्वात् । तदभावे भ्राह्मपुत्रः ।
तदुपिण्डतप्यदुपत्वेदेवतप्यिक्षादिपिण्डतप्यदत्वात् । तदभावे
जामाता । “मातृस्यामातृलानी पितृव्यस्तो पिण्ड-
पुस्ता । चञ्चूः पर्वजपत्रो च माटलत्वा प्रकीर्त्तिं”
इति उहस्तिवचनेन मातृसङ्घादीनां मातृतत्वत्वामि-
धानात् । खस्त्रीयाद्याः सह जामातः पुत्रतत्वत्व-
प्रतीतेः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह उहस्तिः ।
“यदासामौरसोन साव सुतोदौहितयेव वा । तत्सुतोषा
धनं तासां खस्त्रीयाद्याः समाप्तयुः” । धनयाहित्वे-
नपि पिण्डदत्वमाह सतुः । “गोत्रक्षमृथातुगः-
पिण्डः” इति । तदभावे भर्तृमातृभर्तृशिष्याः
क्रमेषाधिकारिण्यः शातातपीयपाठकगाहुरोचात् ।
प्रातिस्थिकानामावे पिण्डव्यस्यामातृव्यस्यो । “पिण्डमातृ-
सपिण्डैव समानसंचित्वेन्द्रपि” इति ब्रह्मपुराणेविशेष-
श्चुतेः । तवोरभावेऽस्मद्भवी हिजोन्नमः पूर्वेक्षशङ्ख-
वचने हिजोन्नम इति गौडीयपाठात् संघातान्नर्गतै-
र्वापीति विशेषश्चुतेः ।

विधाक्रियाकर्त्तव्यात्मा ह विष्णुपुराणम् “हतः पौत्रः
प्रपौत्रोवा तदद्वा श्रावसन्तिः । सपिण्डसन्तिर्वर्णविधि-
क्रियाहीन व्यप । जायते । एषामभावे सर्वेषां समानो-
दकसन्तिः । मातृपत्न्यस्य पिण्डेन सम्बद्धये ललेव
वा । कुलद्वयेऽपि ज्योत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया
व्यप । संघातान्नर्गतैऽपि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया ।

उत्तरवदन्वेष्ट्यक्यादा कारवदेवमीपतिः । पूर्वाः क्रिया
अध्यमाच तथा चैवोच्चराः क्रियाः । लिप्रकाराः
क्रियाहेऽगतास्तावां भेदानु श्वेष्व चे । आदाह-
वायांयुधादिस्यर्थानाम् याः क्रियाः । ताः पूर्वामध्य-
मामाचिमास्येकोहिष्टसंक्षिताः । प्रेते पितॄत्वमापन्ने स-
पिण्डीकरणादत् । क्रियन्ते याः क्रियाः चित्रग्राः प्रो-
त्यन्ते ताक्षयोच्चराः । पितॄत्वमाप्तपिण्डैऽसमानसंक्षित-
र्णप ! । संब्राताल्गर्त्तीपि राज्ञा वा धनहारिणा । पू-
र्वक्रियास्य कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोच्चराः । दौहितैर्वा-
नरवेष्ट ! कार्यास्तत्त्वयैस्तथा । बृताह्निं तु कर्त्तव्याः
स्वोणामध्यच्चराः क्रियाः । प्रतिसंवृत्सरं राजन् । एको-
हिष्टं विधानतः । कादाहेति दाहावधेरशौचानविह-
तवायांयुधादिस्यर्थानाम् तक्षयोपलक्ष्यम् । सपिण्डनोच्चराः
पार्वत्यादिक्रिया उच्चराः । अत्र पुत्रदिस्यपिण्डाद्यः
पूर्वाः क्रिया अवश्यं कुर्याः । मध्यमक्रियायामनियमः ।
उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृत्वलतिपर्यन्तानियताः ।
भ्रातृक्रियेकेऽप्येवम् । दौहितैर्वैति वाशव्दः सष्वयार्थः
तेन दौहितोऽप्येवत्तरक्रियायां नियताधिकारी । दौ-
हितोत्तरयरिति उत्तिकाऽनुत्तिविवयमिति कल्पतरः । कर्त्तृ-
प्रकरणात् स्त्रीणामिति ‘वा कर्त्तरिक्त्वे’ इति कर्त्तरि-
क्त्वे । उत्तरक्रियायां प्रतिसंवृत्सरमेकोहिष्टविधाननिय-
मात् । न पार्वदिस्यनादादौ स्त्रीणामधिकारः ।
भार्कण्डे युपराष्टम् “सर्वाभावे स्त्रियः कुर्याः स्वभर्त्-
सामभन्नकम् । तदभावे च वृत्तिः कारयेत् स्वकटुच्च-
वत् । स्त्रीणामध्येवमेवंतदेकोहिष्टसुदाहृतम् । बृता-
हितविद्यायां न शां यद्विहोदितम्” । स्त्रियोऽन्त्रा-
वश्येऽपरिणीता वेति आङ्गविवेकः । सवर्णोऽन्याः-
पुत्रपौत्रपर्यन्ताभावेत्वा विधानात् । स्त्रीणामिति तु
हंप्रदानपरम् । एवमेवामन्वकमिति आङ्गविवेकः । अत्र
स्त्रियद्यस्यासवश्येऽपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां
मन्वतिष्ठेऽपि तत्प्रप्रदानकाद्याद्यवागम्यते । न तु स्त्री-
मातृसंप्रदानके । एतच्च विप्रे तत्परं तस्य हीनवर्णान्ना-
हिविवेधात् । कल्पतरौ तु स्त्रीणामध्येवमिति समन्वेन
स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति एतद्यस्याने स्त्रीष्वदानक-
आदे सुतरां मन्वाः पाद्याः । याज्ञवल्लेनापि समन्वक-
भेदोहिष्टं सपिण्डीनस्त्रीका । एतत् सपिण्डकरणमेकोहिष्टं
स्त्रियाच्चपि इवनेन स्त्रियाच्चपि तथैवेत्युक्तम् । “मातृः

सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् । यद्योक्तेनैव क-
ल्पेन उत्तिक्रिया न चेत् सुतः” इति छन्दोग्यपरिधि-
ष्टेनापि यद्योक्तेनैव कल्पेनेवनेन मन्वादिकमतिदिष्टम् ।
व्यवहारोऽपि तथेति ।

तद्यसंक्षेपः । ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रपौत्रापुत्रपत्नी-
कम्मासमर्थपुत्रपत्नीकन्यावाग्दत्तादत्तकन्यादौहित्रकनि-
ष्ठपुत्रोदरक्षेदसहोदरकनिष्ठपौत्रमात्रेयज्ञेष्ठपौत्रमात्रेय-
हित्रपुत्रज्ञेष्ठसोदरपुत्रकनिष्ठपौत्रमात्रेयपुत्रज्ञेष्ठपौत्रमात्रेय-
पुत्रपितृपात्रपुत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्र-
महित्रपितृपात्रपृथिव्यादिस्पिण्डुसमानोदकसगोत्रमातामह-
मात्रुवाच्चभागिनेयमात्रपत्रपिण्डतत्वमानोदकासवर्णमार्या-
परिणीतस्त्रीच्छगुरुजामात्रपितृपात्रपृथिव्यादिस्पिण्डतत्वमानोदकमात्र-
मित्रपिण्डमित्रैक्यामवास्त्रहितवेतनसज्जातीयाः अच-
चत्वारिंशत्प्रकाराः क्रमेणाधिकारिणः ।

स्त्रियास्यु ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रपौत्रकन्यावाग्दत्ता-
दत्तादौहित्रपत्नीपुत्रपत्नीसपिण्डसमानोदकसगोत्रपि-
त्रभ्रातृभर्गमीपुत्रभर्त्तुभागिनेयभ्रातृपुत्रजामात्रमन्त्रुभादवा-
भर्त्तुशिष्टपितृपात्रमानोदकपितृवंश्यमात्रपात्रमानोदकमात्र-
वंश्यद्विजोत्तमावृतर्विशतिप्रतिकाराः” इति

व्यथाविद्कन्नाद्यरूपैकोहिष्टे विशेषः आ०त०निर्खीतिः
वथा गोभिलाः । “अतज्ज्ञं संवृत्सरे संवृत्सरे प्रेतायाऽन्नं
दद्यात् यज्ञिद्वहनि प्रेतः स्थादिति” । अतज्ज्ञं सपिण्डीक
रणान्नादिनिभित्तादाद्यसंवृत्सराद्युः संवृत्सरे संवृत्सरे
प्रतिवर्षं वस्त्रिच्छहनि स्त्रतस्त्रिच्छहनि सृताय दद्यात् ।
व्याघ्रः । ‘प्रतिसंवृत्सरवृद्यवैयसेकोहिष्टं सृताह्निं’ । एतेन
सपिण्डीकरणापक्षे आद्यसंवृत्सरेऽपि सृताह्ने आहान्नरं
कर्त्तव्यमिति मैथिलोकं इवम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिष्ठत-
यचनम् । ‘पूर्णे संवृत्सरे आङ्ग ओङ्गशं परिकीर्तिं तम् ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाविद्कमित्यते” । अत्र पूर्णसं-
वृत्सरक्रियमाण्डाद्यवैयमित्यनिवाहित्यस्यान्नादिपरिण्डी-
करणान्नादिप्यनिवाहित्यो न पूर्णसंवृत्सरे आविद्क-
कान्नरम् एवं पञ्चदशाविद्युविवेयम् । भ्रातृपुराणम्
“ततःप्रभृति उक्तानामावपरागादिपर्वत्तु । लिपिण्डमा-
चरेत् आङ्गमेकोहिष्टं सृताह्निं” । ततः प्रेतत्वपरीहा-
रात् लिपिण्डं तैपुरवम् । निरपदमृताह्नशव्दः सृतसम्ब-
न्धिमासपत्रतिथिशेषपरः । उपपदानु कचित्तिथिशेष-
मावपरः । वथा मृताह्ने प्रतिमासम् वृर्यादित्यादौ । यद्वः
‘सपिण्डीकरणाद्युः वस्त्रयम् प्रदीयते । तेव तत्र त्वयम्

कुर्यांत् वज्रित्वा मृताहनि । अभावसाम् लयो यस्य
प्रेतपञ्चदधवा युनः । सपिण्डीकरणाद्बृहं तस्योक्तः पा-
र्व्यो विधिः” । त्वय अमदानानां त्वय कुर्यांत्
विभ्यो दद्यादिव्यर्थः । मृताहपर्युदत्तविदैवतत्स्य प्रति-
प्रसंविष्टमाह अभावसामिति प्रेतपञ्चत्वं पिण्डपत्रः अब्द-
युक्तकण्ठपत्र इति यावत् न तु कण्ठपञ्चमात् कण्ठपञ्चसा-
म अपरत्वेऽमावासापदवैयर्थ्यपत्तेः । पिण्डपत्रं विशेषवर्ति
हेमाद्रिभाष्वाचार्याभृतं नागरखण्डम् ‘नभोवाष नभ-
स्वोवा भलमासो धदा भवेत् । सप्तमः पिण्डपत्रः स्वाद-
न्त्यत्वैव तु पञ्चमः” । अत्र अवश्यभाद्रियोरन्त्यतरस्य भल-
मासत्वे अवाठपित्रया सप्तमपञ्चम्य पिण्डपञ्चत्वम् । अत्र
मृतसैव प्रेतपञ्चमृतत्वं न तु भलमासभाद्रकण्ठपञ्चमत्तस्य ।
ततश्च तत्र मृतस्य वर्णान्नरेऽन्वयुक्तकण्ठपञ्चेऽपि तच्छाङ्ककरणे
न पार्व्यां किञ्चेकोहित्विभिति । अत्र पार्व्यगोविधिः
पार्व्येतिकर्त्तव्यताकोहित्विभिरिति नव्यवर्जुमानप्रभ-
तयः । तच्च पूर्वं वचनोक्त्वैपुरुषिकस्य वृत्ताहे पर्युदत्तस्य
पार्व्यो विभिरित्यनेन प्रतिप्रवतात् तथात् सदैककोहित्वै
पुरुषिकं नतु षाट्पौरुषिकं ‘कषे समन्वितं’ चक्रात् त
याद्य आङ्गोङ्गम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः
स्युः चड्डितिस्थितिः” इति इन्द्रोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याविद-
कश्चितिरेकेण पट्संख्यानियमात् । एतमसामासादिमरण-
निमित्तेन भातुरपि प्रत्याविदकं पार्व्यायिधिनैव ‘अषुका
ये मृताः केचित् स्थियोवा उरुवाच ये । तेषामपि च देवं
स्वादेऽपि न पार्व्याम्” इति आपस्तवित्वचने अपुच्चा
इति विशेषणोपादानात् सप्तवाणां पार्व्याभ्युत्तज्ञानात् ।
एतच्च मात्रादिवितयदैवतं कार्यम् । “मात्रे पितामहै-
प्रपितामहै च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजित्वा” इत्यन्व-
टकायां तथादर्थनात् अवसानदिनमिमित्तत्वेन पार्व्य-
विधिवा इन्द्रोगरपि मात्रादिविकाणां आङ्गं कर्त्तव्यं
“न य विद्वाः एष्यग्रद्यादश्वानदिनादते” इति इन्द्रोग-
परिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रश्नत् । एवं सपिण्डी-
करणेऽपि । एतच्च मृताहपार्व्यं मात्रापित्रोरेव ।
तथाच हेमाद्रिहितं काल्यायनवचनम् । ‘सपिण्डीकरणा-
द्बृहं पित्रोरेव हि पार्व्याम् । पिण्डव्यभ्रातृमात्रात्याम-
भिकोहित्वै च दैव तु’ । मात्रप्रदं सप्तमीमात्रपरम् ।
हप्त्वोमात्रियत्र मात्रपदस्य राजदलादित्यात् पर-
विपातः । ततश्च याक्षे मात्रपद्विति न प्रयोज्यं किन्तु
हप्त्वोमात्रित्वादिकम् । एवं सामिक्षोरवचेत्वाभ्यां

मृताहे पार्व्यां कर्त्तव्यम् । ‘औरसज्जेवजौ पुनौ विभिमा
पार्व्येन तु । प्रत्येदमितरे कुर्यांतेकोहित्वै तुता दय’
इति जावलिवचनस्य “यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्
परम् । पार्व्येन विधानेन देवमनिमत्ता यदा” इति
मत्स्यपुराणवचनस्य चैकशक्यत्वात् । उग्राच च ‘प्रत्य-
वदं दर्शयच्चाङ्गं शान्तिः कुर्वीत वै हिजः । एकोहित्वै
सदा कुर्यांत्रिभित्वां आङ्गदः तुतः” । अत्र प्रागुक्त्युप्या
प्रेतश्चात्तस्य एकोहित्वाभिधानात् संवद्वरिकच्चाङ्गे तरेह-
कोहित्वपदस्त्रं तत् प्रेतश्चात्तपर्यमाहित्यार्थम् । ततश्च
योग्यतादेकार्यादिलाभः न च यदा प्रेतश्चाङ्गे पिण्डव्य-
स्याने प्रेतपदोहः तथात्रापीति वाच्यं संवद्वरिके
प्रेतत्वाभावाच्चाविधानातुपपत्तेः । एवं प्रतिप्राप्तवृ-
सरिकच्चाङ्गे सम्बन्धार्थकपदं आशीःप्रार्थनं येषमोजनरा-
कर्त्तव्यम् ।

रजस्तानायां विशेषवर्ति गोतमः ‘अप्यत्रा द यदा
भार्या सम्माप्ते भर्तुरावदिके । रजस्ताना भवेत् मा द
कुर्यांत्रपञ्चमे दिनेन । कुर्यांच्छाङ्गमिति शेषः । यत्तु
आङ्गचिन्नामणौ “एकोहित्वै त्वैर्णिकेन सिद्धांतेन अ-
र्त्तव्यम् । “एकोहित्वन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा चत्यम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहः सम्मोषणस्य” इति वाच्याद्वारी-
तवचनात् पाकपात्राभावः पाकसामयाद्वारोपत्वाच्च त-
दामि नामचाङ्गं किन्तूपोषणेव आङ्गस्यानीयित्वर्थः ।
खयमित्यभिधानादपाठशादिनापि नान्यद्वारा कारवितव्यम्
अतएव चपदासेनैव आङ्गस्यानीयेन तदकरणप्रायवित्तेन
वा कृतकल्पतया आङ्गविभृत्यादिवचनादिपि नेत्रादश्या-
मनुषानमिति” तच्च पिण्डप्रेरजातत्वेनकादश्यां तदहु-
ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा बोङ्गश्चाङ्गाधिकारिणः क्रदा-
चित्तथात्वे ‘यस्यैतानि न दीयने प्रेतश्चाङ्गानि बोङ्गय ।
पिण्डाचत्वै श्रुवं तस्य दत्तैः आङ्गशतैरपि” इति यमचनेन
षोडशच्चाङ्गाभावे प्रेतत्वपरीक्षारो न स्यात् । तच्चादप्या-
सोन आङ्गार्थः किन्तु तदनीननाकरणप्रायवित्तार्थः
यथा खक्कालाक्तसंस्कारे प्रायवित्तं काल्या कालान्तरे
तत् करणं तथात्रापि तद्विने उपवासं काल्या एकादश्यां
आङ्गं कर्त्तव्यमिति । एकोहित्वै नान्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि
गोत्रजेतरत्वे न विशेषणीयं ‘न कदाचित् सगोत्राव आङ्गं
कार्यं भगोत्रजैः’ इति प्रेतश्चाङ्गे वस्त्रपुराण्यात् । अत्र
हि नागेवत्वस्य साक्षात् कर्त्तव्यं निविध्यते सगोत्रावेत्यस्म-
भापत्तेः तत्पादगोत्रं द्वारमूर्तैः सगोत्राव चाहं न

कार्यभित्तिः । तथाच पर्युदासपत्रे गोवजद्वारा कारयि
तव्यमिति हुव्यक्तेष व्रसज्यपत्रे तु अगोवजविशेषणस्तर-
सात् गोवजलाभः । प्रेतश्चाङ्गधर्म्यम् । हित्वात् संवृत्सरिक-
मपि तये ति आडविकेः । कल्पतरुद्वाकरयोस्तु खगो-
लावेति पठितं खमालीयं गोलं यस्य स खगोलः विद्य-
मानगोलइत्यर्थः । यस्य आङ्गकर्तव्यं तस्य खगोलजे
विद्यमानेऽन्यगोलजेन संबातान्तर्गतेन राजा आड़ न
कारयितव्यमिति व्याख्यातम् । एतन्मतेऽप्यूदहित्वादी-
नामसगोलते ॥ पि न निषेधः । वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कन्म
धारद्वामेत्या बङ्गव्रीहेऽर्जवन्यत्वात् खमालीयम् तद्
गोलव्यैति तस्य अन्यगोलजद्वारा आड़न कार्यभि-
त्तिः । अतोऽवधुहारीतवचने खयं पदं खगोल
परम् । अन्यथा बङ्गपुराणोऽगोलजपदवैवर्यापसे ।
एवम् भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः “मृताहनि पिठ-
र्यस्तु न कुर्यात् आडमादारात् । मातृत्वैव वरारोहे ! वृ-
सराने सृताहनि । नाहनस्य महादेवि ! पूजां गङ्गाभि-
नोहरिः” । भरीचिः । “पतिताऽज्ञानिनोमूर्खास्त्रियोऽथ
बङ्गचारिणः । मृताहं समतिक्रम्य चाग्नालेवभिजायते” ।
इत्याभ्यां कालमाधवीयद्वताभ्यां वचनाभ्यां संवृत्सरिक
आडस्य मृताहकर्त्तव्यतेनावश्यकत्वात् भविष्यन्ताहे स्थूल
कर्त्तव्यत्वसम्भावनारहितेन मृताहात् पूर्वकावेऽपि प्रतिनि-
धोयते । ‘प्रक्षिप्तान्नि खदारेषु परिकल्पात्रिन्जं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रोद्यैव न चिरं कवित’ इति
कृत्वोगवरिशिदोक्तसाय प्रातंहेमप्रतिनिधित्व । एवं
सति प्रतिनिधिकरणेषु एकादशां क्रियते । न या क-
स्याकृत्वे न प्रधानविद्यकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् ।
‘व्रतोपशासनियमे वटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः स-
क्षेपेद्या पित्रये चापराहिको’ इति वचनेन सूक्ष्मूर्त्त-
मात्रवाभेदपि कर्त्तव्योपदेशात् तदानीं पाके तदसंस्म-
षात् । ‘एवकुरुच्याङ्गयेष्वभोजनेऽपि न तन्नियम इति’ ।
एतच्च उत्पुदहित्वेऽनिव्यं प्रायुक्तवचनेभ्यः । स्वतपिठकपौत्र-
स्यापि तथा । “स्वतमासस्य यः पक्षस्तत्त्वै प्रतिवत्सरम् ।
“यावत्करति पौत्रोऽपि एकष्टहित्य दापयेत्” प्रचेतोवाक्यात्
लघुहारोतवाक्ये न द्विजानां सिहावे नैवेकोहिटकरणवि-
धानात् तत्पुकेविधिकारिविशेषेषोनिरुप्तते । तत्र आ० त०
टेवलः “तथैवामन्त्रितोदाता प्रातः स्नातः सहावरः ।
आरभेत नवैः पात्रैरद्वारम् सवान्ववः” । वृत्त सवा-
न्वव इलक्ष्मेः सपिरहानामपि पाकाधिकारः इति

गोडाचारः । निं सि० विशेष उक्तः । हेमा०
चाच्छला० “समानप्रवर्त्तिमित्रैः सपिरहैच गुणा-
न्वितैः । क्षतोपकारिभित्तैव पिठकार्यं प्रशस्ते” । व्यासः
“महिला चैव सुस्नाता पाकं कुर्यात् प्रयत्नतः । निव-
पत्रेषु च पाकेषु उनः स्नानं समाचरेत्” एष्वीचन्द्रोदये
ब्राह्मणे । “रजस्त्वाच्च पापण्डां उच्चलीं पतितां
तथा । त्वजेच्छूदां तथा बस्त्वा॒ विधवाम् चान्यगोलजाम् ।
व्यङ्गकर्णां चतुर्वैक्षत्तातामपि रजस्त्वाम् । वर्ज्यवे-
च्छाङ्गपाकार्थममालपिठवंशजाम्” सृतिसारे “न पाकं
कारयेत् उत्तीमन्यां वाप्यगोलजाम् । स्वतवस्यां
उच्चलीं च गर्भिणीचैव दुष्टुखाम्” ।

एकोनचत्वारिंशत् स्त्री एकेनोना चत्वारिंशत् । (अनचक्षिप्त)
१८३ ख्यायां २८८४ ख्यान्विते च एवम् एकोनविंशत्वा-
दयोऽपि एकेनोनत्वृ४४ ख्यासंख्येयोः स्त्री ।

एकौघ षु० एकः व्यच्छिद्वक्ष्योः प्रवाहः । व्यच्छिद्वप्रवाहे
“एकौघेन खर्षुपुर्वदिवनः” साधः ।

एज कन्मने भा० आ० अ० अ० सेट् । एजते ऐजिट एजां-
बमूव आ० अ० अ० । एजकः एजितव्यः एजिता । एजितः
एजमानः एजनम् चित् । एजयति जनमेजयः । “लुद्ध-
मन्वमत एजयतेऽक्षिणी मे” भाग० ५, २, १५ । वेदे गण-
व्यत्यासः । “एजतु दशमास्तो गर्भः” वजु० २८ अथास्य
मध्यमेजतु” २९, २७ उष्मका विद्या एजतो गोपक”
२९, २८ । “उदेजति पतति यस्य तिति” अथ० २०८
११, १ । “सुखेन दण्णिरेजति” अथ० १, १०, २ उद्दृद्धे
जत्यन्नरा वा एतदाहवनीयम्” श० भा० १, ५, १, २५
कच्छिको तथा । “शतान्यशीतिरटौ च सहस्राणि च
विंशतिः । सप्ताण्यां प्रमहा यान्ति ईतरादृप्रयमेजति”
भा० आ० ८० अ० “त्वत्तःपरं नापरमयनेजदेजन्न कि-
च्छिद्व व्यतिरक्तमस्ति” भाग० ७, ३, ३ । बलीपतित
एजत्कः” भाग० ६, ८, ८२, एजत्कः कन्ममानशीर्षः”

अप+व्यपगमने एडि पररूपम् अपेजते । कच्छिद्वन्मृत-
ग्रह्यदेहपि । “क्षपेजते शूरो अस्तेव शब्दून्” क० ६, ८, ४,
३ “शब्दून् अपेजते अपगमयति भा० । उद्दृच्छ-
गतौ उदेजते । “उदेजत प्रजापति ईषा शुभेष वाजिना
अथ० ४, ४, २, “उदेजयान् भूतगण्यात्यन्वेषीत्” भद्रिः ।
प्र+प्रकर्षचलने पररूपम् प्रेजते । सम्+सङ्कृतो निय-
मेन चलने “एवेदनु द्यून् किरणं समेजात्” अ० १०,
२७, ५ । “समेजात् नियमेन प्रयाति” भा० ।

एज दोप्री भूदि० पर० अक्ष० सेट्। एजति ऐजोत्। एजाम्-
बूरु आर० अक्षार०। एजन्। [युटे]चय० १२,१,१८।

एजय० उ० एज-इ० भाव० अथु। कथ्ये “महानुवेग एजयुर्वेप-
एजय त्रिः। एज-यिच्-चय्। कथ्ये कामनयः अन्न-
सेजदः अरिमेजयः विश्वमेजयः।

एजि त्रिः। एज-इत्। पातरोगयस्ते ततोऽप्यते कुर्वौ० अव०।
ऐज्ज्ञ तदपत्ते पुंस्तो।

एज्य त्रिः। आ॒+वज॑-कर्म॒ यि॒ क्य॒पु॒। सम्बग्वजनोदे॒ “आद्य-
जतामेज्ज्ञा॒ इ॒प॒ इ॒ति॒ प्रजाया॒ इ॒प॒त्ता॒ ए॒त्तद्यावज्जू॒का॒”
शत० भा० १७,३,१५।

एठ वाधने भूदि० आक्ष० अक्ष० सेट्। एठते ऐठिद रठाम्
बूरु आर० अक्षै। एठनम् एठितः। वाधनमत याद्यम्
एठ पंख्तो इव-संप्रे अच् डस्त खः। १मेवे “चैडवराहेष्ठू
भारा प्राचीद॑ विष्णुरिति॑” कात्या० २५,४,१८।

स्थिया॑ जातित्वात् क्षीप॒॑ रविते॑ त्रिः। एठमूकः।
एठक पंख्तो॒॑ इ॒ल-॒खु॒ छं॒स्त खः। १वनच्चागे, २ष्ठु
म्हङ्गे॑ मेवे॒॑ ईमेषमाले॑ च जातित्वात् क्षीतो॑ अजादि॑
त्वात् टाठि॑ त्विपकादि॑ नात इ॒त्यम् एठका। एठ इव
प्रतिकृतौ कत्। मेषवदये॑ इत्विष्णापथप्रविष्टे॒॑ ४पशुभेदे॑।
म्हङ्गने॑ पत्तिरुद्याय तथा॑ पशुगवेष्ठकम्॑” भा० व० ११२८८।
तथे॑ दम् अच्। ऐठक तद॑वन्विनि॑ त्रिः। स्थिया॑
उपी॑। “अनैडकीर्णै॒॑ प्रकाल्य॑” कात्या० ५,३,७।
एठको॑ नाम दक्षिणापथे॑ मेषाक्षतिः॑ पशुः तथे॑मा॑
ऐउक्षः॑” कर्क॑। “तयोर्मेवे॑ भेष्यां च यद्यनैडकीर्णै॑
विन्देत ताः॑ प्रणित्य निष्ठे॑ वयेत्॑” शत० भा० २,५,२,१५,
एठकद्वाचरति॑ क्य॒ एठकीवति॑ उपवर्गस्यावर्णात्॑
परस्य वा॑ पररूपम्॑ उपे॑(प॑)डकीवति॑

एठगज॑ उ० एठोमेष॑ एठ गज॑ इव॑ भक्तकलादस॑। (दाद-
मह॑) अक्षमदे॑ दृश्य॑ दृश्य॑ अमरः। [यक्षिरहिते॑।

एठमूक त्रिः। नुतिरहितएठोवधिरवास॑ भूकः। वाक्षुति॑-
एठ(हू॑)क॑ न० रैठ-(ज)उक॑ उलूका० नि॒॑ पुष्यः। १व-
चर्न्यस्तास्तियुक्ते॒॑ अथनन्वास्तकठिनद्रव्ययुक्ते॑ च कुर्यैतमि-
त्तिमात्॑ च। एठ॒क॒चिङ्गा॑ पृथिवी॑ न देवमृह्मृतिः॑”
भा० व० १०। तथा॑ पु॒स्तमपि॑ “एठ॒क॑ नू॒ पू॒अविष्णवि॑
पर्ण्य॒यिष्णवि॑ देवताः॑” भा० व० १८०४०। स्थार्थ॑य॑।
ऐठ॒क॒माप॑ वा॑ व्योकः। एठोकमपि॑ तत्त्व॒॑ द्वि॒रूपक॒ोषः।
एठ पंख्तो॒॑ इ॒-॒य॑ तथा॑ न॒स्तम्। कण्ठाय॒॑ झूरे। स्थिया॑म्
उप॒॑ ‘वृक्ष वानप्रविष्टिर्हुङ्गेष्यावै॑’ रवुः। “क्षटा-

वैष्णव्य सांसेन रौरवेष्य न॒व॑ तु॑” मनुः। तस्य लक्षण्य-
स्तुकम्॑ क्षत्वोग। “अनैवोमाण्योऽते॑ ए॒ लक्षणमृगः
पृथितः। रुर्ग॒॑रहुतः॑ मोक्षः॑ य॒वरः॑ योष्ण उच्यते॑”।
“त त्वे॑ अकुण्ठकं क्षपणं॑ ओत॒शातु॒हृमानम्॑”भा० ५,८,८
“एष्टुकृष्टकं॑ रुर्गशावकम्॑” चीधरः। एगया॑ क्रीतम्॑ “एशया॑
ठञ्ज॑ या॒॑ठञ्ज॑। ऐण्य॑ एणीक्रीते॑ त्रिः। एणेन॑ क्रीत-
मित्यात्मेण। ऐण॑ तत्क्रीते॑ त्रिः। स्थार्थ॒॑ कनु। एष्टक॑
तत्त्व॒॑ यद्वरला॑। [क्षारा॑।

एष्टतिलक॑ उ० एष्टतिलकमिति॑ चिङ्ग॑ यस॑। मृगाङ्गे॑ चन्द्रे॑
एष्टभृत॑ प० एक॑ विमत्ति॑ भ॒-क्षि॒प॑ दैत॑। चन्द्रे॑ तस्य-
जगाङ्गत्वात् तथात्मम्।

एष्णीपचन॑ ग० एष्णी॑ पच्यते॑ अल॑ पच-आधारेत्यु॑ “एष्णी-
पाकाधारे॑ देशभेदे॑ रुपयोरवध्यत्वेऽपि॑ तद्व॑यवाचिभि॑
निवेष्टस्त्रङ्गत्पृथमात्मात्मम्। तत्व॑ भवः॑ पक्षे॑ व॑। एष्णी-
चनोय॑ तद्व॑ शभवे॑ वि�॑। [एष्णीपादाकारपादयुक्ते॑।

एष्णीपद॑ त्रिः॒॑ ए॒ग्या॒॑ पादाविव॑ पादावस्य॑ अ॒ध॑ नि॒॑ पद्माव॑।
एत॑ उ० इ॒ण-॒तन्। १अ॒र्चु॒रय॑। २तद्व॑ति॑ त्रिः॑। तोपध-
वर्णवाचित्वात्॑ त्विवाँ॑ क्षीप॒॑ तस्य॑ न॒व॑। “त्र॒प्रेष्या॑
श्वल्या॑” हृतिः॑ “स्त्र॒ोव॒र॒योऽन्यत॑ एष्णीमैत्रः॑”

यजु॒॑ २४,८। वर्णवाचिभि॑ एते॑ वरे॑ “व॒र्ष॒ोव॒र॒ल॒॒नु॒नेते॑”
या॒॑ एतश्वद्वप्युदासात्॑ तत्पुरुषे॑ पूर्वपद॑ न प्रकृत्या॑।
क्षण्ट॑तः॑ गुरुत॑ इत्याद॑ न प्रकृतिस्वरः। आ॒+इ॒-
कर्चरि॑ ऋ॑। १वागते॑ त्रिः। “क्षया॑ भती॑ कुत॑ एताव॑
एतेऽर्चिनि॑”भा० १,६५,१। “एताव॑ आगता॑”भा०॒ भह॒॑
मिरेता॑ उपयुज्महे॑”भा० १,६५,२। “एतावागलू॑”भा०॒
एतम्ब॑ उ० एतवर्णी॑ऽऽः॑ धृषो॑। १वित्तवर्णी॑वे॑। “एतम्बा॑
विद्य॑ एतया॑ युयोजते॑ इरी॑” भ॒-॒८,७०,७। “एतम्बा॑
एतवर्णी॑वेवाच॑” भा०॒। “पिपत्य॒॑तम्बा॑ विद्य॑ सुयुंजा॑
युवानः॑” भ॒-॒७०,७२। २च॒श्वमालि॑ विद्य॒॑।

एतद॑ त्रिः। इ॒ण-॒अ॒दि॑ त॒क॑ च। वृ॒द्धिस्ते॑ स॒मोपवच्चि॑ वि॑
“इ॒दमस्तु॑ ब॒विक्षण॒॑ स॒मीपवच्चि॑ च॒तदो॒र॒पम्। अ॒द॒श्वल्य॑
विक्षण॒॑ तद्विति॑ परोक्षे॑ विज्ञानीवात्॑”इ॒त्युक्ते॒॑ स॒मीपवच्चि॑
बृ॒हिस्तोपवच्वितधर्मां॒विक्षण॒॑ एतदो॒ व॒चिः। क्रिय॑
विशेषयत्वे॒॑स्य॑ ल॒ोषता॑ “न वा॑ उ॒ एतम्बि॒॑ य॒से॑ भ॒-॒
१,६५,२,१। अ॒स्य॑ स॒र्वनामकार्यम्। एते॑ एतम्ब॒॑ एत-
म्बा॒॑ एतेवाम्॑ एतम्बि॒॑ एतस्या॑ एतावाग्निलित्यादि॑। “एते॑
व॒चममी॑ दारा॑” कुमा॑। “देवा॑ एतस्याम॒द॒ल॑ पू॒ज्य॑”
२०,१००,१८। एठ॒॒॑ प्रथमः॑ कृत्य॒॑ धृ॒हः। “एतपि॑-

ब्रह्मरे देवी” देवीमा० “एतानु महाराज ! विशेषधर्मान्”
गु० उरा० “एवा तेऽभिहिता संख्ये” “एतत्ते
सर्वमास्थातम्” गीता। अनुकूल “द्वितीयां तौस्तेनः” पा०
एनस् एनौ एनानु एनेन एनयोः। “एनोनिष्टत्ते न्द्रिय-
ष्टत्तिरेनम्” रघुः। “महाशनोमहापात्रा विष्णुनमिह
वैरिष्णम्” गीता छोड़पि अनुकूल एनादेशः। इदं कुलं
शोभते एनतपश्च। परिमाणे वत आदलादेशय।
एतावत् एतत्परिमाणे लिः। “एतावानेव उरुषोयज्ञायात्मा
प्रज्ञेति ह” भरुः। “किं वेतावन्मावस्तुपजानीत” शत. ब्रा०
१,६, १,४। “एतावदज्ञा विरते भूरेन्द्रे” रघुः। “एतावता
नन्दनुमेयशोभि” कुमा० र्षियां छोड़। “एतावती महिना
सं ब्रह्मू” क्र. १०, १२५८। एतदि इश-किन् क्ष स टक्।
आदलादेशः। एताइश् एताइश् एताइश् एतत्कुलदर्शने
लिं तत्र किनन्म् भविते पदान्ते च कः। “एतावदक्लयता
कुतः” बा० द०। टगलस्य स्त्रियां छोप्। “अस्माने पतता-
वतोव महतामेतावद्यो स्थाहगतिः” उद्घटः। तस्ये दमित्यर्थे
कः। एतदीय एतत्प्रविनि त्रिं। एतदात्मकः मय् एत-
ग्राय एतदात्मके लिं। परिमाणे मात्रच्। एतक्षात्
एतत्परिमाणे लिः। स्त्रियां छोप्। दिन्देदेशकावहस्ते-
क्षस्तात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे तत्र तस्मिच। एतत् एतस्
प्रथमाद्यर्थयुक्तैतच्छद्वार्थदिगादौ अव्य०। अन्वादेशे
“एतदोऽश्च तत्सोस्ततसौ चाहुदात्मी” पा० उक्तोः अशादेशे
अत्य अतः इत्येवेति भेदः। [गतित्वात्तथा ।

एतन उ० आ+इण्ठ-तन। निशासे हेमच०। निशासस्य सन्तत-
एतहिं अव्य० रद्मस्+काले हिंल् “एतैतो रथोः” पा०
एतादेशः। अस्मिन् काले इत्येने “अव यो ऽयमेतद्वर्णिनः
स भोवा निवित्ये” शत. ब्रा० १,२,३,१। “एतहिं
चलु वा एतद्वच्छम्” तैत्ति०।

एतश उ० इण्ठ-तशन्। ब्राह्मणे उच्च०। रथश्चे निर०।
“येन इवादेतयो ब्रह्मणस्तिः” क्र० १०,५३,८।
“यत्रौत्योऽभिधोवसे” यज० ४,१२। “सजूः स्तुर एत-
शेन” १२,७४। एतशेनाश्वेतेति” वेददो०। “उमे चक्रं
न वर्त्येतशस्” क्र० ८,६,१८।

एतश्च उ० इण्ठ-तशन्। ब्राह्मणे २ अव्य० च।
एदिष्पिः पति उ० इण्ठ-विच् कर्म०। उष्मो० मध्ये सृष्ट०।
बपे दिष्पिः उपतौ। “निर्वित्यै, परिवन्दनमारहणा
वदित्यै, एदिष्पिः पतिै निवृत्यै” यज० २०,८।
उरुषमेष्वीवपशुदेवतामेदकीज्ञैने

एध इहौ भादि० आत्म० अक० सेट्। एधते ऐधिष्ट। एधाम्-
बभूव-चास-चक्रे। एधितव्यः एधनीयः एधः एधिता-
एधितः एधनम् एधः एधमानः एधित्वा सुमेध्य एधामि०।
“हिरण्यभूमिसंप्राप्ता पार्यिष्वेन तथैधते” भरुः। कचिदस्त्र-
आमभावः। “यत् मैथुनेरेविरे प्रजा॒” भा० ब्रा० ८०,२१,१।
चार्षत्वात् समाख्येयः। “तपसा महतैधित” भा० ब्रा० ८०,८०।
“विवृद्ध ल्लना इवधमाना॑” ७१,५५। “लोकयोरुम्भवोः
यक्षं निव्यदा सुखमेधितम्” रामा०। कचित् पर०।
“न हि साहसकर्त्तारः सुखमेधन्ति भारत !” भा० द०
२४५ अ०। यिष्वि एधयतिते ऐदिधत् त। “किं त्वं
मामजुश्चिदानैधिः स्वपराकमस्” भद्रिः। उपसर्ग-
स्यार्थात् उद्गुरेव न पररूपं पैधते एडादित्वे एव तथा-
तेन सा प्रेदिधत् इत्यादौ न उद्गिः।

एध उ० इण्ठतेऽग्निरनेन इभ्व-करणे उभ्ये निं० नलोपगुणौ।
काष्ठे “एतानु छतायनवतः स सुनिर्वयाचे” रघुः। “एधो-
दकूं मूलफलमभूमभ्युदितं च यत्” भरुः। “यद्येधः स्व-
स्वत्वेन विक्षिना माशमद्यक्षति” भा० व० ८०,८०,८०।

एधतु उ० एध-कर्त्तरि चतु०। १पुरुषे उच्च०। २क्षम्नौ च०
३उद्गियुक्ते लिः। शब्दर० भावे चतु०। ४उद्गौ स्त्री॑। “युव-
हिष्मा उरुमुजेसमेधतम्” क्र० ८, ८३, ३, “एधतु॑ भवादिद-
उद्गिम्” भा० “ते हैतामेधतुमेधाभ्युक्तिरे” शत. ब्रा०
६, २, ३, “एतामेधतुम्भदिम्” भा०

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इभ्व-च्यसि निं० नलोपगुणौ।
काष्ठे “यद्येधांसि समिष्टोऽग्निर्भावात् कुरुते उर्जुन !”
गीता। “अनक्षायागुरुरुचन्दनैधसे” रघुः। “फलैष्वः कुरु-
भस्ते यमधैर्यज्ञ मनवहम्” “यद्येधसे जसा विक्षः” भरुः।

एधा स्त्री॑ एध-भावे अ॑। सम्भूतै अमरः।
एधित त्रिं० एध-कर्त्तरि कृ॒। १द्वे यिच्-कर्त्तरिणि कृ॒।
२वर्द्धिते त्रिं०। “सधुसम्भविष्यतेष्वेधया” भावः।
एनस् ८० एति गच्छति प्रायचित्तेन क्षमापणेन वा
आगासि अर्थे इण्ठ-च्यहन् तुट् च। १अपराधे। इवदात्मा
लहृनरुचनिषिद्धाचरणापराधन्यत्वात् २पापे च।
“एनोनिष्टत्ते न्द्रियदृष्टिरेनम्”। “अकामोपनतेनेव
साधोहृदयमेनसा”। “एनसां स्यूलस्त्वद्वाणां चिकीर्ष-
च्यपनोदनम्” भरुः। पापमेदाश प्रा० वि० दर्शिता॑। यथा
“अव पापोहेयः। तत्र विष्णः। “अव उरुषस्य काम
क्रोधबोभास्यै रिपुत्रै॑ स्तुरो॑ भवति परियहप्र-
सङ्गादिष्वेष्य ग्नहाश्चमिष्यत्वेनायमाकालोऽतिपातक

महापातकानुपातकोपपातकेवु प्रवर्त्तते । जातिभूमि करेषु सद्गुरीकरणेषु अपातुकरणेषु मलावहेषु प्रकौ-र्षेषु च । अनेन नवविधत्वं पापसोक्तम् । हारीतसु पञ्चविधत्वमाह “पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातक-प्रातकमहापातकात्यनुपातकानि” पूर्वं पूर्वं गरीयः अत्र द्वृत्तरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जाति भूमिकादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायः । ननु नवस्वेव पापेषु पातकशब्दे दृश्यते यथा पैठीनिः “स्त्रीगोष्ठपत्रवैश्यत्रतिव्यवातो शूद्रसहभोजी कन्या-द्रुष्ट्यगरादाहो दृष्टीपतिः अग्नरुच्चदी देति पात-कानि” नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः । “एवं पा-तकिनः पापमन्त्रूय छुट्टिताः । तिर्थग्रीवां प्रप-द्यने दुःखानि विविधानि च” । याज्ञवल्क्यः “नीचाभि-गमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसम् । विशेषपतनीयानि नृणामेतान्यपि भ्रुम्” । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः । “क्वचल्युटोबङ्गलमिति” करणेऽनीयर । तथा गौतमः “ब्रह्माद्युपरुदत्यगमात्पितृवोनिसम्बन्धागस्तेन ना-क्षिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्वपतितत्यागिनः पति-तात्य पातकद्योजकात् तैश्वादं समावरन्” । पातक-स्वयोजकाः सुरापाणादौ वः परान् प्रयोजयति सः । बाढम् । सामान्यशक्त्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति रु-गादिपदेषु, हारीतेन विशेषगमने पाठात् । तथा च्य-वनः “अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्याशामः” इति । तथा च पठन्ति । “महापातकत्यानि पापान्य-क्लानि यानि तु । तानि पातकस्त्रानि तदूनसुपपातक-मिति” । ततो महापातकत्यपापविशेषे व्याख्या शक्तिः । पतनशब्दार्थमाह गौतमः “हिजातिकर्मभ्योहानिः पतनम् परत्र चासिद्विस्तमेके नरकम्” । हिजातिकर्म औतमग्निहोत्रादि अर्चात्तमकादि प्रायशित्तदङ्गपा-दिव्यतिरिक्तम् तेभ्योऽनिरनधिकारः इति । हिजाति यहयं प्रावान्यार्थम् शूद्रसापि वाक्यान्तरेण पाति-त्याभिधानात् । इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चासिद्विः पापकर्मप्रतिबन्धादुपात्तुकृतफला-निष्पत्तिः नरकं वा । स्तुतकादिव्याडत्यर्थमिदम्” ।

पापलक्षणं पापसक्तायां प्रमाणेष्व प्रा० वि० दर्शितं यथा “ननु किं पापलक्षणम्” उच्यते “नोदनालक्षणायैधर्मः!” इत्यचिन्तनु स्तुते वेदैः प्रतिपादोऽर्थोधर्मः इति धर्मलक्षणं कुर्वता द्वत्कांरेषु ज्ञैमिनिना वेदैकप्रतिपादोऽनर्थो-

इधर्म इत्यधर्मलक्षणं स्तुतिम् । अनर्थसानिष्टसाधनं तथाचोक्तं भाष्यकाता “कोऽर्थैयोऽभ्युदयाय कोऽनर्थैयोऽम-भ्युदययेति” । ननु पापसक्तायां किं प्रमाणं न तावदेतः तस्य काये कार्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्वं कार्यं कार्यान्वितं वा । न च नित्यकर्मानावरणस्य निविद्वाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्या-कर्मम् तस्य तयविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चाव-गमनुभव्यत्वात् उच्यते “यो ब्राह्मणायावश्युरेत्तं यतेन यातयेदिति” श्रूतौ लिङ्गद्वयश्चत्वारवर्णशत-यातनयोः साध्यसाधनफलभावोऽवगम्यते “हेतुहेतुमतो-र्लिङ्गिति” पा० लिङ्गः करणादितियथोऽर्थं गंयुधिकरणे, तथाऽनुप्रापि कवितु पञ्चम्या कवितु द्वतीयया कवित्तु विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्यः “विहिगसान-हुषानाम्निन्दितस्य च सेवनात् । अनियहात्ते न्द्रियाणां नरः पतनस्तुच्छति” । ननु “यदीरजैः कर्मदोर्बैर्योति स्या-वरतां नरः । वाचिकैः पक्षिस्तु भावस्तु वैर्यजाति-ताम् । इह इच्छरितैः केचित् केचित् पूर्वकात्तेजाता । प्राप्नुवन्ति दुरालानोनराद्यपविपर्ययम्” । तथा विष्णु उराण्यम् “नरकं कर्मणः पापादेवमाङ्गुर्महर्षयः” । तथा-यमः “सुरापो ब्रह्मां गोप्तः स्वर्णस्तेवक्षरः । पति-तैः संप्रयुक्तस्तुतप्त्वोयुरुत्तल्यः । एते पतन्ति स्वयं चु-नरकेषु तपूर्वगः” । अतैते सुरापादवः पतनीति सुरा-पादीनां पतनकर्त्त्वागते । कर्त्त्वस्तु साधनत्वविशेषः अतः सुरापाणादिविशिद्यस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशे-षणस्य सुरापाणादैः सति सम्भवे पतनसाधनत्वविशेषे “सप्रदश भाजापत्यानं पश्चनालभेतति वद । एवं “वारिद-स्तुप्रिमान्नोति” इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्यान्वया भावान कथं शब्दादपगतिरिति वेद॑ शंयुवद्विवर्यविशेषण-तया इति ब्रूमः यथा शतयातनासाधनादवगोरणाच्चिवर्त्तिव्यमिति विधिः, तत्रा नरकसाधनात् सुरापाणा-देविर्वच्चेतेति, निष्ठेऽपि यस्ताकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्मचिं ग्रंथेतेवि विध्युद्गोकारात् । अथवा यद् यत्साधनं तद-भावस्तप्तयोरेहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् कर्यात् प्र-त्यवायपरिहारशोपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारोनित्य-मिष्ठेष्वपि । ननु “अहरहः सन्योनुपासीत” इत्यादौ जीवनेष्व सन्ध्योपासनव्याप्तवगमात् जीवनवोऽधिकारः । “न कलङ्गम्भक्षयेत्” इत्यादौ निष्ठित्समावनिरुद्धा-प्रवक्ष्यति रधिकारिविशेषण तथाचोक्तं “मनसा तु प्र-

हक्षय भूतचेदावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्जनं
मन्त्रिवर्त्तमनिति' अतः कथं प्रत्यवायपरीहारार्थिनोऽ-
धिकारः उच्चते प्रत्यशयपरीहारस्यायुपस्थितत्वात्
ज्ञातेदिवत् संविताधिकार एव भविष्यति तथा च जा-
वाजः “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अ-
त्युत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य भन्ते । नित्यक्रिकालर्थ-
वान्ये हारुषङ्गकलां श्रुतिम्” । अनुत्पत्तिसित्यनेन प्रव-
शायपरीहारः फलमित्युक्तम् । अथवा प्रायशित्याधि-
किं रात्रिसुत्तम्यायेनार्थं वादकपापक्षदार्थिनोऽधिकारात् ।
एवं च विधवः पाप्रस्तां बोधयन्ति तथाचाङ्गिराः
“उद्गक्तु यदादिव्यक्षमः सर्वं व्यपोहन्ति । तदत्-
क्ष्याणमातिहनु नरं पापं व्यपोहति” । पाप्रस्ते हु-
पुरुषः कृता क्ष्याणमभिपद्यते । सुअते पातकैः लब्धे-
मैहार्घैरित्वं चन्द्रमाः” । काल्याणं प्रायशित्यम् । यसः
“तपसोऽन्ते विशुद्धिन्ति कर्मणां वापरिक्षयात् । तज्ञात्
कर्त्तव्यमेतत् प्रायशित्यं विशुद्धये” । कर्मणां भोगेन
परिक्षयादिव्यर्थः । अपरं स्वत्यन्ते चेत्यमिति । नहु
किं पापोत्पत्तिकारणम् ? उच्चते विहिताकरणं निविद्वा-
चरणम्बुद्ध्यं पापकारणं तदाह मनुः । अकुर्वन् विहितं
कर्म निविद्वद्य चमाचरन् । प्रवजं चेद्विद्यायेषु प्राय-
शित्योयते नरः” । प्रायशित्याहंतात्त्रापनेन पाप्रस्ता-
वित्पादयति । तत्प्रदाच्छस्त्रः । “विहितस्यानुष्ठाना-
विन्दितस्य च सेवनात् । अग्नियहार्घ्येन्द्रियाणां नरः
पतनमृच्छति” ।

पापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा मीमांसांभांदर्शितम् यथा
“उभयिह चोदनया लक्ष्यते अर्द्धोऽनर्थं इति कोऽर्थः ?
यो निवेदयसाय व्योतिष्ठोमादिः । कोऽनर्थः ? यः
प्रत्यवायाय यद्येवत्वः इत्युत्तिवेमादिः । तत्र अनर्थो
भर्म उक्तोमा भूत् इति अर्थं पृष्ठम् । कथं पुनरनर्थ ?
हिंसा हि सा साच प्रतिष्ठेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यः
नयोपदिश्यते ? । उच्चते नैव यद्येनादरः कर्त्तव्यः विज्ञा-
ते योऽहि हि वित्तिमिक्षेत् तस्यायसम्युपायः इति हि
तेषु तुपदेशः “यद्येनेनाभिचरनु यजेत्” इति समाप-
न्तिः हि “नाभिचरत्वम्” । “अतएव मूढकर्मरूपा-
भिचारस्योपपातकसंज्ञा लृता महना तेन तस्यानर्थेतुत्यं
स्वत्यक्षेप । यथा च कलञ्जभक्षणस्येनादेवनिटसाधन-
म् इपि वेदबोध्यत्वं तथा यद्वचिं समर्थितं यथा
यद् “य कलञ्जं भक्षेत्” इत्यत्र विध्वनिवेदादुपपत्तिः

तद्वक्ष्यस्य इटेदसाधनत्वात् । न चाहुराविद्यावत् पर्यु-
दासक्षत्यया विशेषविद्वनिटसाधनतावोधनं, नजोऽसमवा-
त्यात् क्रिवासङ्गतत्वेन प्रतिवेधशाचकत्व्यतपत्तेचेति
चेत् न विशेषविति विगिटनिवेदस्य “सुविशेषणे होति”
न्यायेन विशेषविवेधदयां वसावितया कलञ्जभक्षणमि-
टोत्पत्तिनान्तरीयवद्वुःखाधिकदुःखसाधनमिति “न कलञ्जं
भक्षेत्” इत्यनेन बोधनात् । इटसाधनतावाचकस्य विधेः
सामान्ये निषेद्यादुपपत्तेवैलवदनिटाननुवन्धीदसाधनवि-
धेष्व तात्पर्यम् तथा चाश्चविशेषणेविधपरत्वं नव
इति कवित् तद्वयात्ययोग्यतया क्रिद्व विहाय चट-
त्वेन तदितरात्ययो न तु क्रिद्वेतरत्वेन, युगपहृतिदव-
विरोधात् तथेहपि वैलवदनिटाननुवन्धीत्वेन नोपस्थिति-
रिति कथं निषेद्यः ? । “यद्येनेनाभिचरनु यजेत्” इत्यत्र
कथं विधिप्रटितिः हिंसाया वैलवदनिटसाधनत्वादिति
चेत् तत्र लतिसाध्यत्वे चति इटसाधनता योग्यतवा-
न्येति न तु वैलवदनिटाननुवन्धीत्वमपि अबोग्यत्वात् नि-
न्दर्विद्यादेन प्रायशित्योपदेशेन या हिंसाया वैलवदनिट-
साधनत्वोपगमात् । अत एव विहितेऽपि यद्येने विशेनां-
चान्त्यिकप्रटितिः । रागदेवयोरुक्तात्वेनानिटाननुवन्धां
यस्य तिरोधानात् कलञ्जित् प्रदक्षितिर्यके । अन्येत्वाभि-
चारस्य धैरिवधक्षत्वेन श्रुतत्वात् तत्साधनत्वेन यद्येनो-
विधीयते नहु वधसाध्यभरकसाधनत्वेनानुष्ठानत्वात् । च च
लक्षणजनकस्य लग्नक्षमनियमः कुम्भकारपरम्परायाः कुम्भ
कारणत्वायपत्तेः विधिनैव यद्येनस्य वैलवदनिटाननुवन्धीत्वस्य
बोधनात् । न च यद्येनस्य नरकार्येतुत्येनापेक्षितवेदिवध-
हेतुत्वे सत्त्वविगीतत्वेन प्रदक्षितिः स्यादिति वाच्यम् । यद्येन-
नाहैरिवधेवधाज्ञावश्यं नरकमिति प्रतिसम्बन्धेन विग-
नात् । ननु यद्येनोपरणफलक्ष्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च
नरकजनिकेति चेत् । नहि साक्षात् परम्परासाधारण-
मरणफलक्ष्यापारो हिंसा कूपादौ न एव गति तत्त्वं तु-
र्हन्त्वप्रसङ्गात् वध्यस्यापि हिंसानन्दन्त्वात् रात्राहन्त्वं त्वं
प्रसङ्गात् । न हारुत्पादितमन्युः कवित् कवित् व्याप-
दयति । नन्वनुनिधार्दितमरणफलक्ष्यापारो हिंसा यद्येन स-
मरणं भवत्येव न च यद्येनस्या किन्तु खड्गहमनो-
दिकमेव । अथ भरणात्कूचोव्यापारो भरणो हेये
नाहुठीयमानो हिंसा यद्येन तथा, कूपादौ च न भरणी-
हेयेनानुष्ठोयमानसमिति चेत् एव उति गोरवात् भर-
णात्वेन विप्रमारासादैते ब्राह्मणे हिंसा न रसायै ।

हिनस्तिभाव्यं तावच्छेदकं फलमव्यष्टिहितमेव मरणम् अव्ययहितफलकव्यापारस्यैव धातुवाच्यतात् अन्यथा परम्परया तिक्ष्णतिक्ष्णकान्तकमि तरण्डुलं कुर्वत्यपि पचतीति प्रसङ्गात् अथ खड्गवातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तुलं प्रायवित्तादि च न स्थादिनि चेत् न प्रायवित्तहत्या त्वार्थं हि तत्र हन्तुलव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु लाववमेव

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन क्तोऽदावारकस्तदुक्त्वाव्यापारः इंसा यदेनशाद्दावारामरणसाधनमतो न हिंसा। यदाद्दावारा मरणसाधनं हिंसा सात्तदा सप्तमीतैलाभ्युद्धस्ताद्दारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्त्तुः हिंसकत्वापत्तिः। अत एव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोबधकर्त्तृता तत्कर्त्तुः, गलतानाम्नमरणेन भक्तुरात्महन्तुत्वं, परिवेषविद्विर्वा ब्राह्मणहन्तुत्वम्। व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तुत्वं सुख्यमेव। नाम्नुनिष्ठादितमरणफलकत्वं, गलतानाम्नमरणेस्तद्वापत्तेः। अन्योद्देशेन चिप्रमनाराचहते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तुत्वं न स्थादिति चेत् न इष्टा पत्ते। व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयित् शक्यते, त्वत्प्रेऽप्तिप्रसङ्गो वारयितुं म शक्यत इतीदमेव विनिगमनम्। अन्योद्देशेन क्तोऽपि निविदे प्रायवित्तार्जुसक्तम्। अपरे तु अननिसंहितावान्तरव्यापारमदारीकाय मरणसाधनं हिंसा, खड्गकारात्मानभिसंहितावान्तरव्यापारादारा मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः। किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न धातकः विषाद्ये प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेद भोक्तव्यमिति सम्भाय विषप्रयोगादिति हिंस्य विषप्रयोग इति तत्र गणवानाम्नकर्त्तव्यत्वं मरणं तत्र परिवेषयितुवाँतकत्वापातात् अनेनेद भोक्तव्यमित्यभिसंवैयाक्षयपरिवेषणात् भोक्तुः हन्तुत्वापत्तेः च अनभिसंहितमवान्तरव्यापारमदारीकाय मरणात्मक्या धनुषानात्। अत एव अव्ययहितप्रायवित्तोगकृत्यकोव्यापारो हिंसा द्रष्टव्यपरम्परयामृते न हन्तुत्वं व्यापारव्यवधावकत्वादिति निरस्तम्”

यद्युनादेवैद्विषितत्वेऽपि यथा उन्नर्थेहेदृत्वं तथाऽभिप्रारशद्वद्यद्विषितवचनेऽक्तम् अविकं यदेनयद्वद्व वक्त्रते। एनसाकात्म् यत्। एनस्य पापरचिते विः “यत्क्षमेनस्यम्” अथ ८, ७, २। एनोऽस्यस्य मत्प्रस्तुत्वः। एनस्तु विनि। एतस्मिन् पापयुक्ते त्रिः उभयत्र स्थित्यादीप। “मा त एनस्तो यत्क्षम् भुजेम्” क्षट् ७, ८८, १।

एनस्तो चिदेनसः सुदानवः ८, १८, १२। “एनस्तिभिरनिर्णिको नार्थं किञ्चित् सप्ताचरेत्”। “अव्दाहैमिन्द्रमित्येतदेनस्ती सप्तकं जपेत्” सतुः। “इष्ट आगसेति” उष्णा० अपराध एव साधुत्वम् पापे त ईश्वराज्ञालहृन्दृपापाराधजयत्वेनोपचारात् इति बोध्यम्।

एम त्रि० इष्ट-कर्मण्यि स । १प्राप्ते । “अर्थश्च म एमच” यजु० १८, १५, “एमः प्राप्तव्यार्थः” वेददी०।

एमन् न० एवनेन मार्गेष इष्ट-कर्णे मनिन्। १गतिमार्गे “क्षणं त एम इष्टः” क्षट् ४, ७, १। “क्षणं त एम इष्टदूर्मे १, ५८, १। “एमन्यज्ञेन गमनमार्गं उच्यते” भा० एवत्र आधारे मनिन्। २चरवस्तिस्थाने। “पृष्ठे सुष्टुप्स्येमन्” यजु० १३, १७, “एमन् अवस्थाने” वेददी०। “क्षणां त्वेमन्त्याद्यायामि” १३, ५३। सप्तम्या लुकि न नलोपः। भावे मनिन्। १गमने। “दूरे दृश्ये ये चितयन्त एमभिः” क्षट् ५, ५८, २ एमभिर्मनैः” भा०। एरका स्ती इष्ट-वा० र ततः संज्ञायां कन्। निर्यन्त्यव्याभिमेदे (नलस्ताडा) “एरका युन्द्रमूला च शिखी युन्द्रा शरीति च। एरका शिशिरा दृष्ट्या चक्षुवा वातकोपिनो। मूलकक्षाराइस्तोदाहपित्तशोणितनाशिनी” भावम्। “ददार करजैरुरावेरकां कठक्षयथा” भाग० १, ३१८, “एरकायां तदा स्फटि” कोपाज्जयाह केशवः। भा० मौस० ५४४। “एरकार्हपिभिर्ज्ञैर्निज मृत्युतरेतरम्” भा० वा० २४०। २कौरव्यवंशजे सर्पभेदे “एरकः कुम्भोवेणी वेणीस्कन्दः कुमारकः” भा० वा० ५७४०। नागनामकीर्तने

एरङ्गः ४० अ+ईर-अङ्गच्। सत्यमभेदे, “एरङ्गोमधुरः स्त्रियो विट्स्मी शोत्सो गुरुः” राजनि० तद्युग्मः।

एरण्डः ४० ईरयति वायुस्मलं वायुः ईर-अङ्गच् निःगुणश्च। १ष्टकभेदे (एरडी)। (भेरण्डा)। “एरण्डयुम्” भधुरुमुश्यं गुरु विनाशयेत्। शूलशोथकटीवस्तिशिरः पीडो-दरच्चरान्। व्रध्वासककानाह्कासकुडामास्तानिति” एरण्डयुम्भुम् शुक्ररक्तेरण्डी “एरण्डयत् वात्प्रस्त्रं कफक्षमिविनाशनम्॥ मूलकक्षूहरच्छापि पित्तक्रमकोपण्यम्। वातार्यमदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्। कफवातलमीनु इन्ति दृष्टि सप्तविधामपि। एरण्डफल-सत्युष्ण गुल्मशूलानिलापहम्। वक्त्रस्तीहोदरार्येष्वैः कटुकं दीपनं मतम्। तद्वन्द्या च विष्वेदी वातस्तेष्वै-दरापह। कायेऽस्य मूलं संयाहमित्राडरपरे जनाः”

“एरण्डतंत्रं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिं” गुरु । इच्छा
तच्चं वयःस्याभि नेधाकानिवृत्तप्रदम् । कथावासुरसं
स्तुत्त्वं योनिशुकविशेषधनम् । विच्छं स्वादुरसं पाके
सुतिक्तं कटुकं सरम् (रेचकम्) विषमज्वरहृष्टगृष्ट-
गुह्यादिशूलसृष्टु । इन्ति वातोदरानाहृगुत्पादीक्षाकठि-
पचान् ॥ वातशोषितविघ्नवृक्षे घाशेथामिविधीन् ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवन्धारिणः । एक एव निह-
न्नायमेरण्डस्त्रे हृकेशरी” भावप्र० । स्वार्थे कनु । तत्रैव ।
एरण्डस्य फलम् अण् । एरण्ड तत्रफले । “एरण्डं
कोमलं याद्यं फलं तक्रेण स्वेदितम् । पाचितं
कटुतेन हिङ्गुनातिसुवासितम् । कफानिलहरं वृद्धं
हृत्तसृष्टु पित्तलम् । अग्निसंजननं रुचं गुरु पाके-
पितिपिच्छिलम्” भावप्र० । “फले लक्” पा० अशोलुग्वि-
भानात् एरण्डमिव्ये व शाधु । निष्पर्यत्वा स्त्री शब्दच० ।
टाप् गो० छंच् वा ।

एरण्डपत्रिका स्त्री एरण्डस्य पवसिव पत्रमस्याः कप् संचारां
वा कनु अथ इत्यम् । दन्तीडके । [डके । राजनि । ।
एरण्डफला स्त्री एरण्डस्य फलमिव फलमस्याः । लघुदनी-
एक तिं० आ+ईर-चन् । गन्तरि । “एजाति ग्लहा कन्येव
दुचैर तन्दना पत्रेव जाया” अथ० ६,२३,३,
एर्वाहु पु० आ+ईर-किप् एरं वारयति ई-श्च उच् ।
चिरांशाम् कर्कटीभेदे (काकुँड) “एर्वाहवीजं तोयेन-
पिवेदा लयर्णेक्षतम्” सुनु । “कटुवारौ यथा पके
मधुरः सतुरेऽपि न” वा० स्वार्थे कनु तत्रैव ।
एतक पुंस्त्री एडक+डख लः । मेवे स्त्रियां अज्ञा० टाप्
चिपा० नातहृत्तम् डलयोरेकवर्णरचात् ।

एलङ्गु उ स्त्री आ+इल-चक्षु । (राइखडा) मत्स्यभेदे
स्त्रियां डोष् । “एलङ्गोमधुरोदृष्ट्वः संयाही कफ-
वातहा । नेधाग्निपुष्टिकारी च योततः स्त्रेष्वालो गुरुः”
राजनि० ।

एल(ला)वालु न० एतेव वलते वल-उच् डग्गापोरिति
संचारां वा हुसः । (लालुका) सुगम्बिद्वयभेदे
“उद्गारेलवालूनि नागपुष्पोत्पलासिता” सुनु । स्वार्थे
कनु एल(ला)वालुकमथत्वं न० ।

एला स्त्री इल-चक्षु । स्वनामस्यातलतावाम् । (एलाची)
तद्वै दग्गुणादि भावप्र० उक्तम् । “एला स्त्रूषा च वल्ला
पुष्टीका विषुटापि च । भर्त्रैला दहदेला च चन्द्रवाला च
निष्कृदी । स्त्रूषा कटुका पाके रसे वानाहकमधुः ।

रुक्षोष्णा स्त्रेष्वपित्तास्त्रकफव्यासहयापहा । हङ्गासविवृत्त्वाद्या
शिरोहृग्विभिकासत्तु । स्त्रूषा ला कुञ्जिका तत्त्वा को
एकी द्रविडी गुटिः । एला स्त्रूषा कफव्यासकासार्ये
मूलकच्छ्रुहृत् । रसे त कटुका योता लच्छी वातहरी मता”
“एलालतालिङ्गितचन्दनासु” रघुः । तस्याः फलम्
अण् तस्य लुप् लुपि प्रकृतिलिङ्गत्वेन तत्प्रत्येऽपि स्त्री ।
“सुसङ्कुरव्यक्तुसानामेहानास्त्रपतिष्णयः” रघुः । “सजना
नयौ शरदयतिरियमेला” छ०र० उक्ते रपद्वद्या-
चरपादके व्यन्दीभेदे ।

एला विवासे कल्पुः० प० अक०सेट् । एषायति ऐलायोद् ।
एलायां वभूव व्यास चकार ।

एलाक पु० एलाय-खुल् । व्ययिभेदे गर्गा० वज् । ऐलावव
तदपत्वे पुंस्त्री० । स्त्रियां डोर्प यत्तोपः । ऐलाकी ।

एलादिगुटिका स्त्री “एलापत्रत्वदोऽहीक्षाः पिप्पल्लव्ह-
पल तथा । चितामधूक्लज्जूरम्भदीकाश पलोन्मिताः ।
संचूर्णेर मधुना युक्ता गुटिकाः कारयेद्विषक्” चक्रद० उक्ते
रक्षित्ताविकारस्ये गुटिकाल्पैषधभेदे ।

एलापत्र पु० एलापत्रमिताकारोऽस्यस्य अच् । नागविशेषे
“नागस्तथा पिङ्करः एलापत्रोऽय वाभनः” भा० श्वा०

२५ अ० । नागनामकीर्त्तने । [(काटा व्यामहल) ।

एलापर्सी० स्त्री एलायाः पर्णमिव पर्णमस्याः । “राज्ञायाम्
एलापुर न० नगरभेदे ।

एलौका स्त्री आ+इल-ईकन् । स्त्रूष्टैलायाम् (गुजराटि)
राजनि० । [च सर्वेषु लवयेषु च” सुनु ।

एलुक न० इल-उक । गव्यद्रव्यभेदे । “भद्रदावेल्काल्पे
एलवालुक न० एलवालुक एषा० लुड्डागमः । एलवालुक
सुगम्बिद्वये (लालुका) राजनि०

एव अथ । इण्ठ-वन् । १सादृश्ये, २वनियोगे, ३वाक्यमूष्ये,
४चारनियोगे, ५विनियहे, ६परिमते ७र्देषदर्थे च ।
विशेषसङ्कृतः ८चन्द्रन्यवोगव्यवच्छेदे । यथा प्रार्थ एव
भरुईरः इत्यादौ पार्थीन्यपदार्थे प्रथस्त्रभरुईरव्यम्
व्यवच्छिद्यते । विशेषसङ्कृतः ९चन्द्रन्यवोगव्यवच्छेदे यथा
गङ्गः पार्थुर एवेत्यादौ गङ्गे पार्थुरत्वायोगो व्यवच्छि-
द्यते । क्रियासङ्कृतः १०चन्द्रन्यवोगव्यवच्छेदे यथा नीलं
सरोजं भवत्येत्यादौ सरोजे नीलत्वायन्नायोगो व्यव-
च्छिद्यते । ११गन्तर त्रि० । “एवेत्यवधारेष्यानियोगै-
पर्यनियोगेषु” इत्युक्ता गव्यरत्वे यथाक्रमस्ता-
इतम् । “अहमेव ददामि । अद्येव । इहैव । त्रोत्तम-

मेऽसु । अद्यैव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवचारणम् । “एवं चनियोगे” वासि० । तत्र केव भोक्ष्यते” इत्यत्र पररूपकादेयः । एतदोगे च “न च वाहाहृवयुक्ते” पा० न वसनसादादेयः । “ब्राह्मणस्यैव कर्म्मतदुपदिष्ट मनो-विभिः” । “स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” सतुः । १२एवमित्यर्थे च । “एवा न इन्द्रोतिभिः” क० ४,२३,७, एवा एतम् भा० । अब वेदे “एवा तु द्वैव प्रत्यु” इत्यादि वत् दोर्चः । तत्र गन्तरि “एवा न देव्या-दितिरनवी” तैत्ति० ३,१,१,५, “एवा गमनशीला” भा० । शीघ्रगन्त्यात् १३चतुर्थे उ० । “शूद्रोनाम पत-यद्गिरेवैः” क० १,१५,८,२, “एवैतत्रैः” भा० । करणे भावे वा वन् । १४गमनसाधने १५गमने च । “एवेन सद्यः पर्येति पार्विकम्” क० ३,१२,८,३, “एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा” भा० ।

एव त्रिं एवमस्त्यस्य अच्च अव्यु-ठिलोपः । एवंकिमाणप्रकारे “सुदानूनेत्या मरुतः” ५,४१,१३, एवंवा एवंकिमाणप्रकारेण” भा० लृतीयस्याने याच् ।

एवथ उ० अव-भावे अथ पृष्ठोः अतः एत्यम् । गमने “न को राया नैवथा न भन्तनी” क० ८०८,२४,१५, एवथा शत्रु पुराण्य संयामं प्राप्त गमनेन । लृतायास्याने आह॑ ।

एवम् अव्यु इत्य-वा०श्चै । “एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारे रेवार्थीपदेवनिदेशनिक्षेपाकारवार्थेषु” गणरा० उक्तेषु अव्यु । क्रमेण उदा० तत्त्वे । १प्रकृतपरामर्शे “एव वादिनि देवर्षैः” कुमा०, २प्रकारे । एवं कुरुते । इत्यादे० १सादृशे अग्निरेव विप्रः । ४उपदेशे एवं पठ । ५निर्देशे एव तद्वत् । ६निवये । एवमेतत् कः वन्दे॒इः । ७अङ्गोकारे एवं कुर्मः । वायै॒दसहज्यादेवे “अहोर्य-भेदं सूगनाभियत्वम्” । “ब्रह्मेतमनेवम्” शा० सू० । ८सम्बन्धे १०परकृतौ ११प्रत्ये च मेदिं । तत्र एवम् भूतः एवकृत इत्यादौ क्रियाविशेष्यात्वम् एवंविभः एवं-प्रकारारित्यादौ इव्यविशेष्यात्वमिति भेदः ‘एवंविभे-नाहृवयेदितेन’ रघुः । “एवमादीनु विजनीयात् प्रका-शास्त्रे कक्षणकान्” “व्रन्ये याज्ञीवमादीनाम् मद्याना-मोदनस्य च” सतुः ।

एवया त्रि० एव एवं अवम् वा वाति या-क्रिप्य प्रपो० । रक्षके “द्युम्न एवया उ सप्रधाः” क० १,१५,८,१, “एवया रक्षणप्रथिता” भा० ।

एवयामरुत् उ० एवया रक्षकोमरुद्यस् । अविभेदे ।

“मरुते गिरिजा एवयामरुते । “एतत्त्वामक्ष्य अविभेदेष्यात्मक्” भा० ।

एवयावन् उ० एवस्य एवंप्रकारस्य यावा या-वनिप् । “इत्यत्त्वे विष्णौ । “विश्वजन्मामप्रशुतमेववावो मातं दाः” क० ७,१००,२, “एवयावः ! विष्णो !” भा०, वेदे सम्बृहेत्यत्त्वम् । एव गन्तरि त्रि० “तात्पो महो मरुत् एवयावौः” क० २,२४,११, स्त्रियां छोप् वनोरुच । एवयावरी । “या सुन्नरेवयावरी” क० ६,४८,१२, एवार उ० एव एवंवृच्यति क०-च्यण् । शोभमेदे । “एवारे हृष-भाःसते” क० ८८,४५,१८, “एवारोनाम कस्ति सोमः” भा० एवावद् उ० एव एवमादति या॒५८-च्य॒८ । अविभेदे “सहि लतस्य मनस्यस्य चित्तिभिरेवदद्य यजतस्य सधे :” अवत्सारस्य सृष्ट्याम्” क० ५,४४,१, “लतस्य मनस-स्यैवापदस्य यजतस्य सम्प्रेरत्सारस्य चैवामृषीणाम्” भा० एष गतौ भा० आत्म० सक० सेट् । एषते एविष्ट एषाम् बभूत चास चके । एवणीवः एवित्यः एवितः एविता । एवितम् एविः एवस्य एवा एवमाणः । “यराङ्ग्मित एव त्वर्वाची गौरैपैवत्त” अथ० ६,६७,४, वेदे गणव्यत्वापात् पर । उपेषत् एडिपररूपम्” । “स वै वत आटमतिक्षेप-भृते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः” भाग० ३,१३,४४, धातूनामनेकार्यात् अवलोकयतोत्तर्यः” “तत्त्वादिवा नष्टैष एति” शतं ग्रा० १३,१,४,४,१, ।

परित्यन्वेषणे पर्येते पर्येदिः ओवेऽपि क्वचित् गणव्यात्यासः । “जग्मः संसिद्धुष्वत्त्वाः पर्येत्वनो विभावत्तम्” भा० अनु१८८५ ।

एष्म् स्त्री एष-भावे क्रिप् । गतौ “तावामेवे रथानामुख्यैम्” क० ५,६६,६,३, “एवे गन्तम्” भा० । “राय एवेऽप्येद ध-धीत्” ५,४१,५, “एषे मासुम्” भा० । ‘तेभ्यः स्त्रैवमेव चकार” शत० ग्रा० २,४,२,४, । इष्म-विच् । २इष्मौ । “न लोदोदृष्टीतमेवे” क० १,१८०,४, एषे सौख्यविच्छृते भा० ।

एष्मण् उ० एषते शत्रु इष्मद्यम् ल्यु । १लौहमयताणे इष्मायुधः । इष्म इच्छायां यिच्च भावे-इष्म । एषणा २प्रेरणायां १पुत्रलोकवित्तकामनायाज्ञ स्त्री “ते विचिदन्यः पंसार उक्तादस्ये विष्णात्वायात्” वेदा० । “तमात्मानं विदित्वा व्राण्ड्याः पुत्रेष्यायाय वित्तैष्यायाय चौकैवशायाय अुत्तियाय भिज्ञावर्यः” चरन्ति । या च्छ्रेव पुत्रेष्याया या वित्तैष्याया या छौकैवशोमे छ्रेते एषणे

भवतः” शत० ब्रा० १४,६,४,१, “पुत्रैषणा सुत्वोत्पत्ति-
चुहिष्य दारसंयहेच्छावक्षणा । वित्तं द्विविधं मातृषं
गतादि, दैवं विद्यादि, तस्य कर्मणा साधनस्य गदादेह-
पादानरूपा इच्छा वित्तैषणाऽनेन कर्म् लत्वा पितॄलोकं
ज्ञेयाभीति विद्यासंयुक्ते वा देवतोकम् । केवलत्वा वा
हिरण्यगर्भविद्यावा देवेन वित्तेन देवतोकं ज्ञेयाभीतोच्छा-
लोकैषणा । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणावायाः साधनसन्त-
रेण्यासिद्धेः साध्यसाधनाभेदेन द्वैविध्यमाह उभे होति”
भा० । “व्यपहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेवितभाव
नोपहृतः” भाग० ४,३,१८, एथते ज्ञायते मानमनया
करणे ल्युट्टोप् एथेष्व । ४सुलासाधने (निक्ति)
मानवन्त्वभेदे भेदिनः । “म्वार्ये कन् । एषामिकाऽप्यत्र ।
अमरः । एषते व्रतपारमनया करणे ल्युट्टोप् । (वेत्त-
कार) ५ब्रणस्कोटनास्त्वभेदे भेदिं । भावे ल्युट् । सु-
श्रुतोके देवताविदारणव्यापारभेदे । तत्र हि “व्यन्तकर्मा-
णि तु निर्यातनपूर्येष्वाद्युपक्रमे “चूचौषण्यदारणेत्वादि
पठित्वा चतुर्विद्यतिरित्वुक्तम् । तत्र एषणमध्यन्ते शस्त्र-
मवेशनेन पूयादेरप्रसारणम् । तत्साधनशस्त्रमेषणी वदा
ह सुश्रुतः “विश्विः शस्त्राण्य तद्यथा मरण्डलापकरपत्रे-
त्वाद्युपक्रमे “वडिगदन्तशङ्कृष्टयो” इत्युक्ता “एषणयेषणे
आदुलोम्ये च” इति तत्प्रयोजनस्तुक्तम् । एषणमध्यन्तर-
गमनमात्रुलोम्यं विक्षावशम् तत्वैव एषणोलक्षणं “एषणो
गण्डुपदाकारात्मकी” उक्तम् । “एष्वे षुप्रसरयतामेतु वाका-
क्तुल्यहुरा हिताः” सुश्रुतः ।

एषणीय त्रि० इष-एष-वा कर्मणि अनीवर् । १चाशास्ये
“जायापती लौकिक भेषणीयम्” लुमा० । २गम्ये च ।

एषा न्वो एष-वा । इच्छायां जटाधरः ।

एषावीर उंस्त्री । एषायां यथेष्ट् धनादिप्रतियहे-
च्छायां वीरः । यतः कुतश्चित् प्रतियाहके निन्दितब्राह्म-
णभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ढीप् । “यद्येनसेपाशीरा-
याजयेयुः” शत० ब्रा० ११,२,७,२२, “एषावीरोमाम
निन्दितब्राह्मणजातिविशेषः तत्संबन्धिन ऋत्यिजः” भा०
एविन् त्रि० इष-णिनि० । इच्छौ अभिलाप्तौ । “यौवने
विष्वैविष्णाम्” “बभूव युडं तु सुलं परस्परजयैषणोः”
रुपुः । स्त्रियां ढीप् । “तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धि-
क्षस्येषणी भवेत्” भा० ब्रा० ८१ अ० ।

एष्टव्य त्रि० इष् वाच्छायाम् तव्य । वाच्छनीये । “एष्टव्या
पहवः पूत्रा वद्याच्छो गया द्रजेत्” गु० त० भल्लप्रपु०

“तद्वेत ब्राह्मणेनैषव्यम्” शत० ब्रा० १,६,२,१७ ।
एष्टि स्त्रो व्यायज-व्याय-इष-वा किंतु । १चाभियजने २चमि-
कामनायाज्ञा । “पितॄणां शश्वद्वभूय सुहृष्टौ” वृ० ६,२१
द् । “एष्टौ व्यायजनेऽभिकामवे वा” भा० करणे किंतु
३चायासनसाधनेषु इक्षक्सामेषु । “प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा
सहीदं सर्वमकरोत् भनोगवर्वस्तस्य इक्षक्सामान्यस्त्ररूपः
इति भनोह गम्भृवैः इक्षक्सामैरभूरोमिमित्युनेन सहो-
कामैष्टयोनामेत्युक्त्सामानिवा एष्टय इक्षक्सामैद्वृशासते
इति नोऽस्त्रिति नोऽस्त्रिति” शत० ब्रा० ६,४,१,१२ ।
“प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा भनोगवर्वस्तस्य इक्षक्सामान्यस्त्ररूपम्
एष्टयोनाम्” यज० १८,४२ ।

एथ त्रि० इष-कर्मणि रथत् । १वाच्छनीये भावे रथत् सुश्रुतोके
“तद्व शश्वकम्भूर्द्विधिं तद्यथा इत्येदं भेदां लेख्यं वेष्य-
मेष्यमाहार्यं विश्वाव्यं सीव्यमित्युक्तेषु अष्टपु मध्ये
२शल्लकर्मा भेदे न । “एष्वेष्वे वरयत्वाभे” सुश्रुतः “मुष्णोपहृत
काठे वेणनलनालीशुष्कालावृसुखेषु ध्यय” इत्युक्तेषु
तत्कर्माचरणम् । कर्मणि रथत् । ४एषणकर्मसाध्ये त्रि० ।
“एष्वा नाशः सश्वत्याच व्रणा उन्नार्गिष्यते ये” सुश्रुतः
एष गतौ रथत् । ५गत्व्ये त्रि० । “गतैष्वदिवसाद्येन
गतिर्विद्वी खचड्हाता” नीत्वा० ता० । इष गतौ दि० इष
इच्छायां भा० इष व्यामीक्षणे क्रारा० एध्यः रथत् ।
एष तत्तद्वात्यर्थकर्मणि प्राचु पैष्य इत्येव प्रेष्यस्तु इष
गतिर्विद्वादर्थेनेषु इत्यस्य यद्वन्तस्य रूपम् इति भेदः ।

एह त्रि० व्याय-ईह अच् । १सम्यक् चेष्टायुक्ते । एला एहा०
परिपाते दद्वान्० अथ० १२,२,३३ । व्या ईषदयै
ईह-चञ्चर्ये करणे क । २क्रोधे निरु० क्रुजस्य सम्यक्कार्या-
नहृत्वात् ईष्वेष्टावस्त्रे न तद्यात्वम् । [डीन् । एही० ।

एही० व्या-ईह-त इन् । सम्यक् चेष्टान्विते त्वियां शार्ङ्ग०
एही० न० एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर०
नि० । एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि तादृशे
कर्मणि एवं एहिकटा एहिविष्णजका एहिहितीया
एहिविष्णजता एहिविष्णसा इत्यादयोऽपि तत्तद्विष्णायाम्
स्त्री एहिविष्णं त तत्कर्मणि न० इति भेदः ।

इति व॒चस्त्वे एकारादिश्वद्वैरसक्षलनम् ।

ए

ऐकारः स्वर्वणभेदः एदैतौ करण्तुतालव्यावित्युक्तोः करण्तुतालुस्यानयोहज्ञायेऽ। स च दीर्घः दिमालत्वात् मूलतस्य विमाल इति भेदः। दिमालत्वा उदात्तातुदात्तस्त्रित-भेदैः प्रथेकमनुनासिकाननुनासिकमेदाभ्याज्ञ षड्बिधः एवं मूलतस्यापीति द्वादशविधः। तन्वे तस्य वाचकशब्दा उक्ता वयथा। “ऐरेवज्ञा भौतिकः कान्ता वाययी भौहिनी विभुः। दक्षा दामोदरः प्रनो धरो विक्रतसुख्यपि। ज्ञानामृता कपर्हिंश्चोः पीठेशोऽग्निः सप्ताटकः। विपुरा लोहिता रात्री वाग्भवो भौतिकासनम्। सहेश्वरी द्वादशी च विमलस्य सरख्तो। कामकोटो वामजातुरं शुभानु विजयो जटा”। “ऐकारः कोठराक्षी च मालिन्युन्मत्तभैरवी” इति च वर्णभिधाऽ। मालकान्वासेऽधरोष्ठे न्यस्त्वात् तच्छब्दभिधेयता। तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतः उक्तं वयथा “ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं स्थयम्। कोटिचन्द्रपतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा। ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये।। सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्वयस्मन्वितम्”। तपरत्वे कारपरत्वे च तत्त्वरूपपरः।

ऐ अव्यः चात्मण-विच्। इच्छाहाने रुद्रणे इच्छामन्वये च ४महेश्वरे यु० तस्य सर्वगत्यात्तथात्मम्।

ऐक विः एक+स्वार्थं अण्। एकशब्दार्थं ततोभवादाद्यर्थं गहा० छ। ऐकीय एकस्मविभिन्नतद्वादौ च विः।

ऐकध्यम् अव्यः एकधा+धास्याने ध्यस्त्वं एकधेत्यर्थं “ऐकध्यं च अपणम्” कात्या० १४,३,२४। “एतदैकध्यं संग्रह्य” छठु०। ततः स्वार्थं उ०। ऐकध्यं तदर्थं न० “ऐकध्येन अपणम्” उक्तकात्या० स्वत्वभाष्ये कर्तः।

ऐकपत्वं न० एकपतेभावः कर्म वा अज्। सार्वभौमत्वे “अप्रतिहतामैकपत्वं सर्वदेहिनाम्” भाग०३,३,२४।

एकपतौ भवः पत्युत्तरपदत्वात् रथः। एकपतिभवे त्रिः।

ऐकपदिक विः एकचित् पदे स्याने विमत्त्वने वा भवः अज्। इएकस्यानभवे २एकविभक्त्वनपदभवे च। एकपदाय

प्रभवति अज्। “क्लोऽयोकपदिका भवन्ति यथा व्रततिद्मूनाः” इत्यादि निश्च। “एकार्थमनेकशब्दभिव्ये तद्वक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतो-तुक्रमिष्यामाऽनवगतस्यात्मांश्च निगमानु तदैकपदिक-

मित्याचक्षते इति निश्च। उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरे समासादित्यरूपे श्वाक्यभेदे च।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्थकैकविभक्त्वनस्य भावः अज्। संस्कृतार्थत्वे अनेकपादानामेकार्थवेधकतासम्पादने संसादिभावे। [भावत्वे]

ऐकभाव्य न० एको भावो वस्य तस्य भावः अज्। एकस्व-ऐकमत्य न० एकं भत्वं येवां तेषां भावः अज्। तत्त्वसम्भवतौ “स्वर्गाभिग्यक्षास्य तमैकमत्यात्” रघुः। “ऐकमत्यं हि नोराजन्। सर्वेषामेव लक्ष्यते” भा०७० ७४०। “ऐकमत्यं च र्वं स्य जनस्याथ न्य पं प्रति” भा०७० २६८ अ०। “सुहृदस्यैकमत्यात्” भा०७० २२ अ०। “कैकमत्यं महाधियाम्” नीतिः। ऐकमत्यमत्वात्ति अच्। ऐकमत्ययुक्ते त्रिः। “गङ्गेतान्योन्यमतयो भस्त्रिष्यो ब्रुवते सदा। नचैकमत्यः शेषोऽस्ति भन्नः सोऽधस उच्यते” रामा०।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः अज्। चक्रवर्त्तित्वे “यु-सुपण्ये येनैकराज्यमजयो हि ना” व्याक० अ० ५,१६,४।

ऐकलव्य उँस्तो एकत्वः व्यपत्यं गर्गा० अज्। एकलूनामकर्णेवापत्ये स्त्रियां ढीप् यत्तोपः ऐकलवी। ऐकलव्यस्य व्यावाः कर्णा० ततोऽण् यत्तोपः। ऐकलव तच्छाक्षेपु स्त्रियां ढीप्।

ऐकश्वतिक त्रिः एकशतमस्यात्ति अज्। एकशतपरिमित-इवस्यामिनि। एवमैकसहस्रिकादयोऽपि तत्त्वस्यात्मव्युक्ते त्रिः।

ऐकशुत्त्वं न० एका शृतिर्यत्वं तस्य भावः अज्। “उदात्तातुदात्तस्त्रितानां परः सच्चिकर्ष ऐकशुत्त्वम्” व्याक० अ० १,२८, स्त्रियोक्ते श्वरभेदे। एकशुत्तिशब्दे विष्टिः ऐकश्वर्य-सम्यत्वं न०।

ऐकागारिक विः एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य उज्। चौरे स्त्रियां ढीप्। “ऐकागारिकवद्भूमै द्वूराज्ञाम्-रदर्शनम्” भावः “केनविदैकागारिकेण हस्तवता” दशक०।

ऐकाग्र त्रिः एकाग्र+स्वार्थेऽप्य्। एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते ऐकाग्रय न० एकाग्रस्य भावः। अनन्यासक्तचित्तत्वे एक-

मात्रालभिचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विष्टिरुदाहरणज्ञ।

ऐकाग्र न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः अज्। एंगेष्ये २एकस्वरूपत्वे। “तथैकात्मानुभावानां विकल्पर-हितः स्वयम्” भाग० ६,८,३१। “एतेषां चेयत्वाशसे उत्तैकात्माम्” भाग० ७,१,३८। “एकाग्रमनवात् स्यः कलुषादिप्रस्त्रयते” भा० अ० ८५० १७५। अभेदे च

“ऐकात्मा” वाहुदेवस्य मोक्षानन्दज्ञनस्य च” भा० अ०
१४० । । एकव्याकात्मा तस्य भावः । ४थात्मग एकत्वे
ऐकात्मवादः ऐकात्मव्यादी

ऐकादशिन ति० एकादशानं संव इनि एकादशिनी खलि-
नोवत् स्त्रीलं सा साधनतया उरुव्यस्य अण् । एकादशिनी-
साधकहे । “हे त्वे वेते एकादशिन्यावाचमेत य एवैका-
दशिनेषु कामस्तस्याप्नैत्” शत० ब्रा० १३,१,१,२ तत्वा-
षभ्यद्विविधैकादशसंख्यप्रमाणेदाः देशतासहिताः यजु०
२६,५८,५८ उक्ताः यथा

“आन्नेयः क्षणायीवः१ सारस्ती सेवो द्वन्द्वः सौम्यः२
पौष्णः श्वामः४ शितिष्ठो वार्हस्ययः५ शिलोद्वेष्ट्रेव६
ऐन्द्रोऽश्वो७ माहतः कल्याचट ऐन्द्राग्नः संहितो८ उधो
रामः सार्वत्रो१० वाइष्णवः क्षणा एकशितिपातु११ पेत्वः५८
“व्यन्तमेधे शुतिरस्ति हे त्वे वैते एकादशिन्यावालभेतति”
तयोरेकादशिन्योः पश्यस्त्वाद्वताच्च करिङ्कादयेनो-
च्यन्ते नेनेमानि ब्राह्मणावाक्यानि द्रव्यदेवताप्रति-
पादकानि नहु भक्ताः। क्षणा धीरा यस्य स क्षणायीवः
पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः१, सेवो स्वारस्ती स्वरस्ती-
देवताकार द्वन्द्वः पिङ्गलवर्णः पशुः सौमदेवत्यः१
श्वामः क्षणवर्णः१ पौष्णः पूषदेवत्यः४ शिति श्वामः एन्द्र-
स्य स शितिष्ठः वार्हस्यत्वः द्वहस्तिदेवत्यः५ शिलो
विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः६ अहुणः रक्तः ऐन्द्रः
इन्द्रदेवत्यः७ कल्माषः कर्वुरो माहतः मरुदेवत्यः८ संहितः
ददाहः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः९ अधोरामः अधोदेव-
त्वेतः सवित्रः सवित्रदेवत्यः१० एकः शितिः चेतः पादो-
दस्य व एकशितिपात् एकपदे चेतोऽन्यत्र क्षणः पेत्वः
पतनशीलो वेगवान् पशुः वार्हत्वः वशदेवत्यः११ एव
मेकादश्येददो०। “अनन्येऽनीकवते रोहिताङ्गिरन-
द्वानधोरामो सावित्रौ पौष्णो रजतनामो वैश्वदेवौ पिशङ्गौ
द्वपरौ माहतः कल्माषः आग्नेयः क्षणोऽनः सारस्ती
मेवी वार्हत्वः पेत्वः५८। “हितीयैकादशिनीपशुदेवानाह ।
रोहिती रक्तोऽङ्गिस्तित्वको वस्य सोऽनहान् दृष्ट्वोऽनीक
वतेऽन्यवे ज्ञात्यभ्य अनीकं हुश्च सैन्यं वा वस्य सोऽनीक
वरन् तस्मै१ अधोरामी अधोभागे चेतौ हौ पशु सावित्रौ
सवित्रदेवती२,२। रजतवर्णा नाभिर्योस्त्रौ रजतनामी हौ
पौष्णौ पूषदेवत्यौ४,५ “पिशङ्गौ पीतौ द्वपरौ निःशङ्गौ वैश्व-
देवौ धिश्वदेवदेवत्यौ६,७ कल्माषः कर्वुरो माहतः८ क्षणः
श्वामोऽन्योनेपः आग्नेयः आग्निदेवत्यौ९ सेवो सारस्ती१०

प्रेत्यः वै गवान् परुषणदेवताः ॥ एवमेकादशं इति वेददीपः
एकाधिकरण्य न । एकाधिकरण्यस्य भावः व्यञ् । एकाधि-
करण्टन्तित्वे सामानाधिकरण्ये । ‘अथवा ऐतमाच्छ-
ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन ऐतोरैकाधिकरण्य-
व्याप्तिरूच्यते’ भाषा ॥ । तत्त्वविभक्तिकपदयोः स्वोप-
स्थापार्थ्योर्मेदद्वैधकत्वं च ।

ऐकान्तिक वि० एकान्तमवश्यं भावी ठज् । इत्यर्थमव्ये ।
 ‘सुखसैकान्तिकस्य च’ भरुः । “ऐकान्तिकमात्यन्तिक-
 सुभयमाप्नोति कैवल्यम्” सं० का० ऐकान्तिकमवश्यं
 भावि” कौ० । एकान्तं भूतः स्वसन्तया व्यापो ठज् ।
 २एकान्तस्य स्वसन्तया व्यापके “क्षणसैकान्तिकः सुहृत्”
 भाग० ३.२, स्थियां छीप ‘ऐकान्तिकी हरेम्भक्षिदत-
 पातायैव कल्पते’ वरा० पु० ।

ऐकान्यिक त्रि० एकमन्यत् विपरीतं दृक्षमध्ययनेऽस्य ।
 “कम्हाध्ययने दृक्षम्” पा० उक् । यस्याध्ययने प्रदृक्षय
 परीक्षाकाले विपरीतोभाराश्चरुपं स्खलनमधेकं जातम्
 ताडगे कुपाठके छात्रे ।

एकायन पुँखी एकस्य तत्त्वान्वोष्टेगोर्गेत्रापत्रम् नडा० फक् ।
एकस्यर्थे गोर्गेत्रापत्रे द्वियां टाप् ।

एकार्थं न० एकार्थं स्य भावः अज् । एकमस्त्रा विशिष्टं का-
र्थेष्यापने एकार्थीभावे । एकप्रयोजने च । “३ प्रश्न
वस्त्रेनेकार्थं सन्मित्तः” इ० कौ० ।

ऐकाहिक त्रि । एकाहमघोटेभूतोभूतोभावी वा इत्य् । १८-
काहसाध्ये वागादौ लिपा छोप् । ततोऽन्यास्यैका-
हिकानि चाच० औ० द१६, १६, “ताभ्यां पूर्वे
ऐकाहिके” २, १०, १०, “अन्यानामैकाहिकानासुत्त
मान्” २एकाहव्यापके ज्वरादौ “सहस्रसोत्तरे दीरे
द्विपदोनाम वानरः । ऐकाहिकच्चरं हन्ति तस्य नाशाद्य-
कोत्तर्णाय्” । ऐकाहिकच्चरस्य एकाहानन्तरे एकदिनं
व्यापकोच्चरः इति वैद्युते प्रसिद्धम् । एकाहस्ते
इदाये एकाहमघोटे सतृकात्य व्यापारिते ४ अध्यापके
स्वसंतत्या एकाह व्याप्रव्यक्ताते ५ एकाहभाविनि लतव-
वाटो च । एकाहसाध्ययागमेद एकाहः तस्य टविष्य
ठम् छोप् । ६ एकाहसाध्ययागदक्षिणायां स्ती ।

ऐक्य न० एकस्य भावः प्यज् । १ एकत्रे २ अभिज्ञते इष्टकार्थी
भावे ४ “दैक्यं सोऽनुवेते” सुधर्षण । “ऐक्यसंबोधनाभाव
समवाचविशारदः” भा० स० ५ च । ४ ऐकत्रे स्मीङ्कार्टे च
“तेषां हयोर्द्वौरेक्यं विमेते न कथञ्चन” रघुः । एकस्या-

पञ्चं गग्नी०यज् । एकापते० उंस्तो०स्तियां डो०प् यत्तोप ऐको ।
ऐच्छव लि० इत्योर्विकारः विल्वा० अण् । इत्युविकारे ग-
डादौ इत्युविकारेभाष्ट इत्युशब्दे ८०६ ८० उक्ताः ।
‘ऐक्षवं युड्डर्जितम्’“फलान्युद्धमैत्रमिति” च स्मृतिः ।
२मद्यमेदे च । “पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैत्रवम् ।
माचिकं टाङ्गमाधूकमैत्रेयं नारिकेलजम् । समानानि
विजानीयाच्छदान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं
सर्वेषामधमं स्तुतम्” उलस्थः । मद्यान्येकादशेत्युक्तिः
अधिकदोषार्थं अन्येषामपि मद्यानां मदनपातेन
दश्तितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र युष्मसहितानि दश्यन्ते ।

“मद्यं हाला सुरा शुण्डा मदिरा वहयात्मजा । इरा
गन्धोत्तमा कल्या देवस्तुटा च वार्षणी । मद्यं पित्तकर
प्रायं सरं रोचनदोपनम् । विदाहि स्तृत्विष्युतं
तोऽन्यं वातकफापहम् । विधिना त युतं पीतं तस्मा-
दमृतसत्त्विमम् । अन्यथा कुरुते रोगनातपीतं विषोप-
मम् । इदाचोत्यमविदाहि स्याद्रक्तपिसेषु शश्त्रे । बहु
उटिकरं मद्यं रक्तार्गेहारि दोपनम् । माध्यीकल्य
शुण्डं किञ्चित् २खार्जूरमनिलप्रदम् । तदेव विशदं इच्छं
ज्ञेष्यन्नं कर्त्तव्यं उभु । शार्विष्टिकपिटादिक्तं मद्यं
सुरा शमता । सुरा गुर्वेष्व बलस्त्व्युष्मिदेकफण्डा ।
याहिणी शोषयुस्त्वार्थेयिष्यहणोमृतकस्त्रुतुरु । उन-
ण्डेष्वाशालिपिटेर्विहिता वास्त्री ४शता । सुरावदार्ढणी
कल्पी पीनसाच्चामशूलतुरु । प्रसङ्गा ५सात्युरामण्ड-
स्त्वात्कादम्बरो ईवना । ७जङ्गवस्त्रदधः प्रोक्तो जङ्गला-
न्वेदको दधनः । पक्षसो ईजङ्गलः सारः सुरावीजन्तु
किञ्चित्कम् १० । प्रसङ्गानाहृत्वार्थमृत्युरोचकवात-
जित् । दोपन्याध्यानहृत्कुञ्जितोदमृतप्रसाधिनो । काद-
म्बरो उरुर्ध्वां दोपनी वातक्षत् सुरा । जङ्गलः कफ-
तुरु पाही शोकार्थेयिष्यहणीहरः । मेदको मधुरो क-
ल्यस्त्वनः शीतजो शुरु । पक्षसो हृतसारत्वात् विषमी
वातशर्विनः । किञ्चिकं वातशमनमहृशं इच्छरं गुरु ।
आचिकी ११४ सुरा या स्यादक्षत्वकशाचिन्तण्डः ।
आचिकी पार्श्वपोथाशेषित्यास्तककुञ्जतुरु । किञ्चिदात-
करी इत्या दीपनी रेचनी लघुः । यवपिष्ठतं मद्यं
प्रोक्तं यवसुरा १२८ सा । काकोचिकी १३४ ता शेषा
मैत्रेयो १४४ अन्यजासवः । आसवश्च सुरायाच इयोरप्येक-
भाजनम् । साधनं तदिजानीयात्मेवेष्वमवात्मकम् ।
क्रित्तु भावकीप्रथं युज्ज्वलान्यात्मेवित्तम् ! शुष्मीं

यवसुरा रुचा सादिष्मतिदेष्वत् । काकोली इंहणी
इत्या दृष्टिमान्यपदा युरुः । मैत्रेयं इच्छं गुरु
सन्तर्पयं सरम् । मद्यं सर्वरसं जातं मधूलक्षुदीर्यते ।
मधूलकं १५गुरु स्वादु क्लिर्गं शुक्रकप्रदम् । पर्करो
१६दीपन स्वादुः पाचने रोचने लघुः । स्त्रीविलासकरो
वातशोषवस्तिविकारतुरु । मध्याद्वयो १७लघूरुच्छः कुड
मेहविषापहः । गौडोऽदिग्निवर्जनो वर्ण बलक्षत्तर्पयः
कटुः । तिक्को इंहणी खादुः स्तृत्विष्युत्वमास्तः ।
इत्तोः शीतरसः १८पकः सीधुः २०पकरसः स्तुतः । आमैः
स एव विहितो बुधैः शोतरसो सतः । सीधुः पकरसः
चेष्टः अरामिनवलवर्णकरु । वातपित्तकरो इत्यज्ञेह-
नो रोचनो जयेत् । विषवसेहशोधार्थं शोषोदर
कफामयान् । तस्मादत्प्रयुग्मः शीतरसः संलेखनः
स्तुतः । लाम्बवः छौद्रेष्वमूतः अम्बूरसयुज्जोद्वयः ।
जाम्बवो २१बहुनिष्ठदः कपायोद्दिनिलकोपनः । अरिटा-
संबसीधूना युष्मान् कम्माणिण चादिशेत् । बुद्धा यथा-
त्वं संस्कारमवेष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि इ-
र्गभिं विरसं लभिष्वलम् । अहृद्यं तस्यं रुक्षस्यां
दुर्मैजने हितम् । अहृद्यं पर्युचितमर्थ्यपिच्छवस्त्र-
वत् । कफप्रकोपि तन्मयं इजेरस्त्र विशेषतः । पित्त-
प्रकोपि बहुत्वं तोऽनुष्मण्णं विदाहि च । अहृद्यं पेशवं
प्रतिक्रियिलं विरसं गुरु । तथा पर्युचितं वापि वि-
न्द्यादनिलकोपनम् । सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रको-
पणम् । चिरस्थितं यातरसं दीपनं कफशातनिति ।
इच्छं प्रसवं सुरभि सेष्यं सेष्यं सहासवम् । तस्मात्क-
प्रकारस्य रसवोर्यतः । स सौच्चार्दौष्ट्यवात्त्वाद्
विकाशित्वाच विक्षितुरु । समेव इद्यं प्राय धमनी-
रूपमुर्यगा । विक्षयेन्द्रियं चेतासि सदयत्याशु वीर्यतः ।
चिरेण ल्लिके इंसि पातनो जायते मदः । अचिरा-
द्वातिके दृष्टिके शीधुमेव च । नवं सद्यमभिष्ठन्दि-
तिदोषजनकं सरम् । अरिट्टं इंहणं दाहि इर्गभि
विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिणु लभिष्वप्तानिवाप-
हम् । इदं सुराम्बि उपर्यं लघु शोषोविशेषनम् ।
सातिके गीतहासादि राजसे साहसादिकम् । तामये
निष्ठकम्माणिण निद्रादि कुरुते तदा । शुक्रं कफम् ती-
क्ष्णोणं लघु रोचनपाचनम् । पाशहु लभिष्वरं इच्छं
भेदनं रक्षित्वात् । गौडादित्यवृत्तानि मद्येषुकानि
याविह च । यथापूर्वं युद्धवान्यात्मेवित्तम् ।

स्थाकाङ्गिकन्तु २२ सौवीर २२ मारनालं २४ तदोपलक्ष्म् । काङ्गिकं शिशिरस्यं पाचनं रोचनं लघु । दृष्टोदकं वय-
रामं सतुर्वैः सकलैः कलम् । सौवीरकं कलतन्त्वामैः पक्वैर्वा
निस्तुर्वैर्वैः । सक्वैर्सैरसाम्बूः २५ स्थात् सौवीरकमिति
कलचित् । दृष्टाम्बु दीपनं हृष्ट्यं पाण्डु कमिगदापहम् ।
सौवीरकं यहश्यर्थोनाशनं भेदिदीपनम् । धान्याम्बू २५
न्वान्यदोनित्वात् प्रोणनं लघु दीपनम् । सर्वदाहकरं
पानात्माचनं ल्लेघनाशनम् । गण्डु धान्यु खवैरखदौर्गम्य-
कफलन्तनम् । ऐक्षयस्य हृष्ट्यमाह भावप्रम् ॥ इक्षुः पक्वैः
रसैः सिङ्गः सीधुः पक्वरसश सः । आसैस्तैरेव यः सीधुः
स च शोतरसः स्फृतः ॥ इति । इक्षुः काशमूलं तस्येदम्
चण् । इक्षमूलादयवयभूते स्त्रियां ढीप् । इक्षुः इक्षुपत्राकारं
कारः अस्यस्य चण् । ४ इक्षुपत्राकारे च स्त्रियां ढीप् ।
“ऐक्षब्दौ विष्टतो” काल्या ० ८, १, १४, “विष्टतो ऐक्षब्दौ
काशमूलादयवयभूते अत्य भवतः “काशमयः प्रस्तुः काश-
मूलमये विष्टतो” शाखान्तरीयवाक्यशेषात्” कर्कः ।
अविकरणमालायां “इक्षुः प्रस्तुरयोवन्नरात्रे तिर्यक्-
प्रसार्यमाणौ दमौ विष्टतो ते अत्य इक्षुपत्रहृष्टे स्थाता
मिति” भावधवः । तेनात्र ऐक्षव्यवद्वक्त्यन्तं प्रामादि-
कम् । “इक्षुकलशं वायवानिद्धकार्यमयात् परिधीना-
न्वयात् प्रस्तुरमैक्षब्दौ विष्टतो तद्वर्हिष्टपसंनदः भवति”
शत ० ब्रा ० ३, ६, ३, १०,

ऐक्षुक त्रिं इक्षौ साधु युडा ० ठज् । इक्षुसाधुनि केत्रादौ
इक्षुः भारभूतं वहति आवहति वा ठज् । १भारभूतेन्नु-
वाहके २तदावाहके च । इक्षुः सन्त्यस्यां नडादिं छ
कुक् च । इक्षुकीया भूमित्तस्यां भवः चण् वित्तकादि-
छमात्मस्य लुक् । ऐक्षुकः ताडभूमित्ते त्रिं ।

ऐक्षुभारिक त्रिं इक्षुभारं वहत्यावहति वा ठज् । इक्षु
१वाहके २तदावाहके च ।

ऐक्षाक एु ४ इक्षाकोर्गेत्वापत्यम् चण् निं । १स्त्र्यवंश्ये व्यपे
वक्षुपु अश्योलुक् । “इक्षाकूणां दुरामेऽयै त्वदधीनार्ह-
सिद्धयः” एुः । इक्षाकोर्गेत्वं जनपदः । ऐक्षाक २तदा-
जके जनपदे च वक्षुपु लुक् । तत्र भवः कोपधत्वात् चण्
ऐक्षाक तज्जनपदभवे वक्षुपु लुक् । कवित्तन लुक् । “ऐ-
क्षाकेषु च सैवित्तेषु च फलन्त्यआकमदायिषः” इति
सुरारिः । “ऐक्षाक पुरुषव्यावस्थमित्तमात्रविक्रमम्” भा ०
गा ० २६ च ० । “तिशक्तुर्व्युभिर्वृत्ते ऐक्षाकः प्रोति-
पूर्वकम् भा ० चनु ० १च ० । अत ऐक्षाकुरितिपाठस्तु

चार्षत्वात् साधुः [इक्षुदोषक्षफले (जिं आपुती)
ऐक्षुद न० इक्षुद्याः फलम् फले चण् तस्य सूक्ष्मा० न लुक् ।
ऐक्षिक त्रिं इक्षया निर्दृत्तः ठज् । इक्षया लते स्त्रियां ढीप्
ऐड पु । इडाशद्वृद्ध्यत्वात् तुवाकेऽध्याये वा विसुका० चण् ।

इडाशद्वयते १च्याये २च्युत्वाके च एडस्येदम् चण्
३मेषवस्त्रमिति त्रिं स्त्रियां ढीप् । इडा+अपत्ये शिवा०
चण् । इडापत्ये पुरुषवस्त्रिपु ।

ऐडक उंस्त्री एडक एव स्वार्थेऽप्य् । १सेवाकारे दक्षिणापथ-
प्रसिद्धे पशुभेदे “वियो वा पशवोऽसेष्यादुर्वराह ऐडकः
श्वांच” शत ० ब्रा ० १२, ४, ६, ४ । एडकस्येदम् चण् तत्
संबन्धिति त्रिं एडकस्यज्ञे उदा० ।

ऐड(ल)विड(ल) एु४ इड(ल) विडा(ला) वा अपत्यम् “चण्-
द्वाभ्यो नदीमात्रुपीभ्य स्त्रामिकाभ्यः” भा० ठक्षोऽपवादः
चण् डुर्योरेकत्वस्त्ररणात् उभयत्र अन्तरतो वा
डस्य लो वा । कुवेरे । “तस्य प्रौतेन मनसा तान् दत्ते
डपिडस्ततः” भा० ४, १२, ८ ।

ऐडिविडपु ४ स्त्र्यवंश्ये ज्ञियभेदे “नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे
मूलकोऽभवत् । ततोदशरथः पुवस्त्रादिडिविडस्ततः”
भा० ६, ६, २२ । स्त्र्यवंश्यवन्ने ।

ऐण त्रिं एणस्य कण्णम्भगमेदम् चण् । कण्णमृगचम्पादौ ।
एणशब्दे उदा० [एणीपत्तनदेशभवे ।

ऐणीपत्तन त्रिं एणीपत्तनदेशं भवः क्लाभावपत्ते चण् ।

ऐणीय त्रिं एणा इदम् ठक् । कण्णमृगचम्पादौ “ऐणीयरौ-
वाजानि अजिनानि” गोभिं । २रतिक्षमेदेहेम० ।

ऐतर त्रिं इतरस्य तद्राम्भ अवेपत्यम् शुभ्रा० ठक् । १२-
तर्वर्षपत्ये । “महिदायः ऐतर्वेयः इक्षु तेन प्रोक्तम्
उ० चण् । २चारणस्त्रादिव्रताख्यापत्ते अग्नेदोयत्राह्न-
षमेदे “ऐतरेयस्त्रा इक्षुदोय्य” इहदारणयकं दद्य” इत्युक्ते
तटीये ४ उपनिषद्गेहे ४ वेदशास्त्रमेदे च तदधोयते इनि ।

ऐतरेतिन् तद्व्येवपु “अन्तरेण इहिषो विष्णुत्पां-
चैतरेयिणः” आच ० श्रौ ० १, ३, १२ । “व्यानीषोमावेवमि-
त्वैतरेयिणः ३, ६, ३ । एकाहांशैतरेयिणः” १०, १, १३ ।
ऐतिकायन पुंस्त्री इतिकस्त्र्यर्गेत्वापत्यं नडादिं फक् ।
इतिक्षेष्वर्गेत्वापत्ये अनन्तरापत्ये त इज् । ऐतिकिरिति
ऐतिशायन पुंस्त्री ऐतिकवत् । इतिशर्षेष्वर्गेत्वापत्ये ।
ऐतिहासिक त्रिं इतिहासादागतः इतिहास वेष्यवीते वा

ठक् । इतिहासयन्वलव्ये २तहेत्तरि ३तदधेतरि च ।
 ऐतिहा॒न० इति॒ह पारम्य॑ योपदेशः अनिर्दृष्टप्रवक्तु॑ कोप-
 देश॒ इति॒ यावत् स्वार्थे॑ व्यञ् । पारम्य॑ योपदेशे॑ यथात्
 वटे॑ यवः प्रतिवशतीत्वादि॑ परम्परोपदेशमात्रम्॑ न त के॑
 नाम्येतदुपलभ्य कथितम् । अष्टप्रभाष्यतादिनः पौरा-
 णिका॑ इदं॑ प्रमाणान्तरस्त्रोच्चकु॑ः तदेतन्नतं॑ सां॑
 कौ॑ निराकास्॑ यथा॑ ‘यज्ञानिर्दृष्टप्रवक्तु॑ः प्रवादपार-
 म्य॑ योगमात्रम्॑ इति॒ होचुर्द्वा॑ इत्यैतिहर॑ यथा॑ इह॑ वटे॑
 यवः प्रतिवशतीति॑ न ततु॑ प्रमाणम्॑ अनिर्दृष्टप्रव-
 क्तु॑ कत्वेन सांशयिकत्वात् आप्रप्रवक्तु॑ कालनिवृत्ये॑ स्वागम
 इत्युपपत्तं॑ विविधस्॑ प्रमाणमिति॑’ “स्मृतिः प्रब्रह्मैतिहर॑
 महुमानं॑ चतुर्थम्॑” ऐतरे॑ । “ऐतिहास्यमनुभावम्॑ प्रतग-
 ज्ञमपि चागमम्॑ । ये हि सम्बक्॑ परीक्षने॑ कुतक्षेषा-
 मवृद्धिता॑” रामा॑ ।

[साधौ

ऐदं॑ युगीन त्रि॑ । इदं॑ कुगे॑ साधु॑ प्रतियुगा॑ खज्॑ । इदं॑ युग-
 रेनस॑ न० एन एव प्रज्ञा॑ स्वार्थे॑ चण्॑ । पापे॑ ।

ऐन्द्रव॑ न० इन्दुदेवताऽस्य । १मृगशिरोनक्षत्रे॑ २इन्दुदेव-
 ताके॑ इविरादौ॑ त्रि॑ । तखेदम्॑ चण्॑ । ३चान्द्रे॑ मासे॑ यु॑
 “ऐन्द्रस्तिथिभिस्तद्वृत्तं॑ संक्रान्त्या॑ सौर उच्चते॑” सू॑ १० ।
 ४चन्द्रसम्बन्धिनि॑ त्रि॑ । इन्दुः॑ इन्दुलोकप्राप्तिः॑ प्रयोजनमस्य
 चण्॑ । ५चन्द्रावये॑ व्रतमेदे॑ । “संहृष्टापालकत्वात्॑ मासः॑
 योधमैन्द्रवस्म॑” भवुः॑ । “कर्त्तव्यमैन्द्रवस्म॑” स्मृतिः॑
 तद्वतस्य॑ यथा॑ चन्द्रलोकप्राप्तिकलक्त्वं॑ तथा॑ चा-
 न्द्रावयगद्वे॑ वक्षते॑ । ६सोमराज्वास्॑ ख्वी॑ डी॑प्॑ ।

ऐन्द्र त्रि॑ । इन्द्रोदेवताऽस्य चण्॑ । इन्द्रोदेवताके॑ इविरादौ॑
 “ऐन्द्र॑ इधि॑ ऐन्द्र॑ पदः॑” श्रुतिः॑ । २क्रमियेवे॑ ख्वी॑ ।
 “ऐन्द्रा॑ गार्हपत्यस्तपतितडे॑” श्रुतिः॑ । सा च कक्ष
 “कदाचन॑ स्तरोरसीत्यादि॑” । ३तहेवताके॑ ज्ञेष्ठा-
 नक्षत्रे॑ न० “ऐन्द्रे॑ यु॑ श्वी॑ चैव प्राजापत्ये॑
 रविकाशा॑” प्रा॑ ० त० पुरा॑ । तखेदम्॑ चण्॑ । ४इन्द्र-
 सम्बन्धिनि॑ त्रि॑ । “कद्वं॑ हि राज्वं॑ पदमैन्द्रमाङ्गः॑”
 “ऐन्द्र॑ पदं॑ भूमिगतोऽपि॑ भुक्ते॑” रघु॑ । ऐन्द्र॑ स्वान-
 त्पाणीना॑ ब्रह्मभूता॑ हि ते॑ भदा॑” “ऐन्द्रस्यानमभिप्र॑-
 सुर्यश्चाच्यमवश्यम्॑” भवुः॑ । ५तत्किञ्चुपदेवीमूर्ति॑
 मेदे॑ ख्वी॑ डी॑प्॑ । “ऐन्द्रोतमस्त्रोच्चरम्॑” देवीमा॑ तन्मोक्ते॑
 भूतशुद्गद्वे॑ देवापामेदे॑ “ऐन्द्रा॑ भारत्या॑ देहं॑
 स्त्रीकलेति॑ भूतशुद्गै॑” रघु॑ । तत्वं॑ भदः॑ चण्॑ ।
 ७वर्जुने॑ द्वाविष्याते॑ च यु॑ तत्पोक्षत उद्यतिस्त्रात्॑ ।

चपत्ये॑ त इज्॑ । ऐन्द्रिरिल्ले॑ व॑ दृष्टनार्द्धके॑ न०राजनिः॑ ।
 “ज्यैष्ठे॑ मूळे॑ च नक्षत्रे॑ चरेद्य॑ दि॑ इहस्ततिः॑ । ऐन्द्र॑ च-
 वत्सरः॑ य स्त्रात्॑ सर्वमूर्तायिप्रदः॑” विष्णु॑ च० उत्तो॑
 द्वादशश्वर्षमध्ये॑ १०संवत्सरमेदे॑ यु॑ । तत्पत्ति॑ “ज्यैष्ठे॑
 जातिकुलश्चेषो॑ चेषा॑ न्यपा॑ सर्वधर्मश्चाः॑ । पीच्छने॑
 सर्वधान्यानि॑ हित्वा॑ कहु॑ यमीजानि॑” मह०त० ।

ऐन्द्रजालिक त्रि॑ । इन्द्रजालेन चरति॑ ठक्॑ । मावादिति॑
 (वाजिकर) जटाधारः॑ ।

ऐन्द्रद्युम्न॑ न० इन्द्रद्युम्नमधिकात्य॑ कृतमारुष्यानमल्॑ । इन्द्र-
 द्युम्नप्रयाधिकारेण॑ कृते॑ चारस्याने॑ “ब्रोहिद्रोणिकमारुष्या॑ च
 मैन्द्रद्युम्नं॑ तथैव च” भा॑ ० चा॑ ० १६० । इद्वारुष्यान॑ ब्रो-
 हिद्रोणिकमारुष्यानात्॑ परं॑ उद्दितभारते॑ न इहस्ते॑ कविद्॑
 उपस्तकालरेऽस्ति॑ ।

ऐन्द्रमहिक त्रि॑ । इन्द्रमहः॑ प्रयोजन॑ कारणं॑ फल॑ चार-
 ठज्॑ । १ऐन्द्रमहकारणके॑ २तत्पत्ति॑ च ।

ऐन्द्रवायव त्रि॑ । इन्द्रव॑ वायुश॑ इन्द्रवाय॑ वायुश्वद्युम्नत्वात्॑
 देवताऽहन्ते॑ पि नानड॑ तौ॑ देवते॑ चस्य चण्॑ । इन्द्रवायुदेव-
 ताके॑ इविरादौ॑ । ऐन्द्रवायवपत्र॑ तत्त्वं॑ द्वितीयम्॑”
 यत० चा॑ ० ४,१५,१६ “यदैन्द्रवायवशायान॑ प्रातः॒ इन्द्रे॑”
 ४,४,१,१७ ।

ऐन्द्रशम्भि॑ पु॑ ख्वी॑ इन्द्रवर्म्मशोऽपत्तं॑ वाह्ना॑ इज्॑-॒ दिष्ठोपत्र॑ ।
 इन्द्रशम्भ॑ नामकन्दपशापत्ते॑ स्त्रियां॑ डी॑प्॑ ।

ऐन्द्रहव॑ त्रि॑ । ऐन्द्रहव्यस्य॑ व्यात॑ कृत्या॑ चण्॑ यज्ञो॑ लुक्॑ ।
 ऐन्द्रहव्यव्यक्ति॑ । इन्द्रहूशद्वे॑ इन्द्रहव्यवाधन॑ टम्भम्॑ ।
 ऐन्द्राग्नि॑ त्रि॑ । इन्द्राग्नी॑ देवते॑ चस्य चण्॑ । इन्द्राग्निदेवताके॑
 इविरादौ॑ । “एता॑ ऐन्द्राग्नी॑ दिष्ठया॑ चग्नी॒ यमीजा॑”
 यज्ञ॑ ० २४,८ “ऐन्द्राग्नः॑ संहितोऽप्तोरामः॑” २६,५८ ।
 “ऐन्द्राग्नेन॑ विधानेन॑” भा॑ ० चतु॑ ० ६० च॑ ।

ऐन्द्रापौष्णि॑ त्रि॑ । इन्द्रव॑ पूजा॑ च इन्द्रे॑ चानड॑ इन्द्रापूजाय॑
 देवते॑ चस्य चण्॑ उपधाऽतोऽप्तोः॑ । इन्द्रापूजदेवताके॑
 इविरादौ॑ । “ऐन्द्रापौष्णि॑ चर्मिति॑” चत० चा॑ ० ४,२,
 ५,५ । “चग्नापौष्णः॑ ऐन्द्रापौष्णः॑” कामा॑ ० १५,२,१८
 एवम्॑ ऐन्द्राग्नाऽतैन्द्रावाहस्यव्यादिष्ठोऽपि॑ इन्द्रवहित॑ तत्त-
 देवताके॑ इविरादौ॑ त्रि॑ ।

ऐन्द्रायण॑ पु॑ । इन्द्रसामव्यस्॑ चा॑ ० फल॑ । इन्द्रायणे॑ ततः॑
 चतरथ्यां॑ चरोऽह० दुञ्ज॑ । ऐन्द्रायणके॑ तेन॑ निर्दृष्टादौ॑ त्रि॑ ।
 ऐन्द्रि॑ उ॑ । इन्द्रसामव्यस्॑ इज्॑ । १जयते॑ २चक्षु॑ ने॑ इवाचि-
 वानरे॑ ४काके॑ च” भेदिनि॑ । तत्वं॑ चाके॑ । “ऐन्द्र॑ त्रि॑

मस्तुत्याः” रवः । अदने “कामस्तु कमवेत्यः ।
ऐन्द्रिमध्ये यामाथ वायराशीविचोपमैः” हरिं ० १२२
अ० अर्जुने “सभोहन्” यत्सुष्टोऽन्यदस्तं प्रापुष्का-
रैन्द्रिरवायीयम्” भा०यि० ६६ अ० ।

ऐन्द्रिय वि० इन्द्रियेण प्रकाश्यते अथ । १इन्द्रियप्रकाश्ये
मत्त्वशास्त्रके ज्ञानभेदे तस्ये दमु अथ । २इन्द्रियसंबन्धित
लि० “वहर्षस्त्वैन्द्रियः रगः” भा० ३, ३०, १६ । स संगी
“मनसष्वेन्द्रियाणां चूति” भाग ० १, १५, २६, उक्तः । स
च तैजसद्व “तैजसानीन्द्रियाखयेव” भा० ३, २५, ३१,
उक्तिः । इन्द्रियमेव स्थार्थेऽथ । ३इन्द्रिये न० । “वैका-
रिकं तामसमैन्द्रियं स्वजे” भाग ० ५, २४, १७ ।

ऐन्त्रिक लिंग इन्द्रियेण प्रकाशः वुअ॒ । इन्द्रियप्रकाशे
 श्रमद्भास्म के ज्ञाने २८द्विषये च “स च प्रतिष्ठामभेद ऐन्द्रि-
 यक इति भास्मि प्रव्यथाद्यमवरुद्धोविषय इति” सं० कौ०
 “यथा मनोरथः स्वप्नः रव्वमैन्त्रियकं भवता” भाग०

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रसे यम् इन्द्रोदेवताऽस्या वा अथ इपि ।
१ प्रचासम् । २ ज्येष्ठायां तारायां शूर्पूर्वशार्द दिग्य शक्त-
श्चासम् विक्षा । इन्द्रवाहणयां (राखडाउस्या) रत्नमाम्
द्युष्म्यलावासम्' राजनि । ऐन्द्रशब्दोत्तार्थं च ।

ए स्वाधयन भुज्ज्वी इन्द्रसर्वगीतापत्तिम् गदाऽ फक् । इन्द्र-
वामर्गेनीतापत्ति लिंगार्था टाप् । [र्यभवे २खामिभवे च ।
एन्य तिं इन्द्रे स्वर्ये खामिति वा भवः कुर्वन् रथ । १८-
ऐभावत पुणो इन्द्रायतोऽपत्तिम् अर्थ । अधिभेदे प्रतोदर्शे ।
“तद्वितीय पदच्छुः उपासः शाङ्कीयः प्रतीटर्गम्भीरावतम्”
शत. ब्रा० ३.८.२१३ ।

ऐ भी व्ही इम इभवाधकशब्दः कर्त्तव्यसाः प्रत्या० अथ डीप् ।
 १ इस्तिष्ठोप्रदत्तायाम् राजनि० इभस्येयम् अथ डीप् ।
 २ इस्तिष्ठमध्यनि लिं० ।

ऐर लि० इरायाम् अन्ने उथुरां जले वा भवः कर्ता । ॥ कथ-
भवे मण्डे २तृपूर्णे ब्रह्मजोकस्ये वरसि न० । ‘तदैर्
मदीयं सरः’ छान्दो३० । “तत् तत्वैव इराचं” तत्त्वय
ऐरोमण्डसेन पूर्णमैरम् मदीयं तदुपयोगिनां भट्करं
‘इर्षीत्पादकं सरः’ भा० । सैन ऐरभित्येकं पदम्
मदीयमित्यपरं पदम् ऐरमदीयमित्येकं गद्धक्त्वम् प्राप्ता-
दिक्षेव । ३भुमिभवे ४जलभवे च लि० ।

ऐरेका तिं एरका + माथे कुर्बादि० एवं । एरका भवादी तिं ।
ऐरावण उ० इरा छुरा वग्नस्त्रक० यत्र तत्र भवः अथ ।

पूर्वपदादिति षतम् । इन्द्रगजे ऐरावते । इरथा
उदकेन वस्ते शशादते वच-चच् इरावतः सहस्रस्त्र
भवः अधिवेव न्यायम् । ‘अतेऽन्ते चतुर्भिर्सु महा-
कायस्तः परम् । देरावणो महानागोऽभितृ बल-
भता छतः’ भा०चा०१८च० । तस्य क्षीरसस्त्रोऽङ्गवेन
सुरासस्त्रोऽङ्गवत्वाभावात् । सुरेवापेचत्यात् वनकुटकमस्य तत्त्व-
भवः चण् षतमित्यपि साधु । प्राणुका क्षीरखास्युका-
व्युत्पक्षित्तुं काल्यनिकीं सुरासस्त्रेतस्याजातत्वात् । २८७-
भेहे “वासुकिस्तक्षक्षयै नानयैरावणक्षावा” भा०१०८०८
च० । वृषभलोककर्त्त्वे ।

ऐरावत ति० इरा जवानि भूम्ना सन्यस्य इरा+मदुय् मस्य
 व इरायान् रुष्टद्रक्षत भवः अण् । सहजाते इन्द्रमजे ।
 “प्राप्तेष्यं पयोवाहं विद्युद्दीरावताविव” ऐरावतास्का-
 लमेविहयं हरिः” रघुः । “ऐरावतस्कालमक्षेष्ये”
 कुमा० “कुर्वन् कामं व्यष्टवपटप्रीतिस्मारतस्य” भेष ।
 इनारक्षेष्ये ४नकुचप्रुमे च बेदि० । ५पञ्चकलमात्रा-
 प्रसारे आदिलघुके अन्त्यगुरुद्वचके प्रथमे भेदे पु०
 इक्षुदीर्चे शबुधुरुभि भेदि० । इरावताः नद्याः सद्वि-
 कटोदेशः अण् । ७महस्यलमेहे न० । “वभूव परमाश्राना
 मैरावतपथे यदा”भाष्य० १६२४० तत्र भवः “धन्वयोपधा-
 द्वाम्” पा० वज्ज । ऐरावतके ऐरावतस्कपथ्यवेभमने तिं०

ऐरावती स्त्री इरा: सन्त्यस्य भूम्ना महप् मस्व वः इरावान्
 भेषः तत्र भक्षण् । १विद्युति । १ऐरावतयोषादा च
 भेदिं ०३षट्पत्तीष्ठवे राजनिं । ४पाञ्चालदेशसे नहींभेदे ।

ऐरिण न० इरिणे उपरे भवम् ध्यण् । बद्धमेहे । (पाठ्य)
राजनि० [स्त्री भवः टक् । २महूले पु० इच्छादी विषये

एरय न० इरायामञ्च भयम् उक् । अच्छपिदभवं मध्ये । इरामुखि
ऐम् न० इर्वाय हितम् व्यञ्ज । “नहावोर्यसुत्थरकः कुठ-
नेहापहः परः । सोन्धुमस्तश मञ्जा तदग्धः विभ-
न्ते सैव्यवं चाङ्गमञ्च । ऐर्यं हन्यादिष्ठनकाम्बद-
काचाचीकीरण तैरिरं चाङ्गनेन” उत्तोके अङ्गमेहे
अङ्गनेन नेत्रे लेपनेन ।

“सोमधुत्वाद्युधाराजंसां जर्ते पुहरवाः । जनयित्वा
कृत् सा तमित्वा सुद्युम्भत्तं गता” हरिवं १७८८-
इडायन्दे विटति । “पट्स्ता जन्त्रे चैतादायुधी-
यानमावसुः । इटायुच वनायुच शतायुर्थेवशीकृताः”
आ० आ० ४५८० । इता पृष्ठो तस्मां भदः । २८३८

महाराजा द्वारा समूहः व्यष्टिः । १५८८ महाराजा न०
द्वारा एवं विभिन्न विषयों पर व्यष्टिः । १५८९ महाराजा न०
“वेष्यां पथि रवस ऐव बृदा चायुर्विषः” यजु० १६०, ६०,
ऐव मन्त्रमूहमन्त्रः वा विभिन्न ऐलभृतः परोच्छव्यन्त्य भत-
कारयोर्बद्कारौ । इत्योर्क्योत्तम्यकार्ये
ऐलवालूक एलवालूकमेव स्थार्थे व्यष्टिः । एलवालूक (लालुक)
मात्रिभृत्ये शब्दरूपां ।

ऐस्विल न० राजमेंदे । “भरतवृपि दौमनिक्षेमे भूमिशया
दर्शिस् । तथा ज्ञेमे च वर्मीश्चो राजद्रैक्षिलस्तथाः ।
तत्त्वैलविद्याज्ञेमेभ०” भा० शा० १६१ ४० । अविविद्यावैश्य-
वस्तुने । २कुवेरे च । “बरासनगतं तत्र यथैलविद्यु-
त्वा” हरिदं । १७७च० । ऐहविद्युत्युपर्णिः ।
ऐस्ताक वि० ऐजाक्ष्यस छात्रः कर्त्त्वा० व्यष्टयज्जोत्तोपः ।
ऐस्ताक्ष्यात् ।

ऐलिक शु. इतिन्यो भवः उक् शुभत् । इतिन्यपर्वे
दग्धनादिपितामहे तंसौ राजनि “इतिनीग्राम तस्मासीत्
बन्धा वै जगमेजय ! । ब्रह्माधिन्यधि स्त्री च तंसुष्टा-
भयमच्छत् । तंसौः सुरोधो राजर्विर्वर्मनेतः प्रताप
शान् । ब्रह्माधी पराक्रान्तज्ञास्य भार्योपदानवी । उम-
दानवी उतान् चेन्ने चतुरस्त्रिकालजात् । उम्भन्मय
सुष्ट्यन् प्रवीरभनवं तथा” हरिंव ३२

ऐलेयु पुः इलावा: च्यपत्तम् टक् । १भौमे महावे रवावा
भवः टक् । २एलुवालुके गन्धद्रव्ये न० शिवादौ० इवा-
यद्दसु भारुपुणोहापरस्तेन ततोऽयेवति भेदः ।

ऐ श्रिंति० देशस्येदम् अप्य्। रंगसंबन्धिनि॑ ‘हुरसर्वदिव ते-
जो वक्ष्मिन्द्यूतमैयम्’ रघुः “वो लोकशेरवामितौ भर-
देशभृप्तम्” भाग० ६, १०, ६। एवमैयानैच्चरादयोऽ-
प्तव ख्विया क्षीप्। ऐशानो “पूर्वोत्तरवोरन्तरात्मदिवि॑
‘ऐशानीकमतो रेषोत्तराया देवमण्डले। नैक्त तीक्ष्मतो-
रेषा प्राग्या पिण्डमण्डले’ स्मृतिः। “ऐशान्यो भरपू-
र्वम् निगदितं दिग्भृत्या॑ खल्लने॒” तिं० त० य॒ ल॒त्यम्।
रंगसंबन्धिनि॑ लिं० “पश्य मे योगमैच्चरम्” गीता॑
“पिश्चाँ॑ भरतभाजि यत्प्रथम्” रघुः २द्वयां स्त्री॑।

ऐश्वर्यं न० ईश्वरस्य भावः षष्ठ् । १ प्रभुते “तज्ज्ञे निश्चाच-
॒ ईश्वर्यं प्रतिशुद्धाव राघवः” रघु । इच्छानभिधातात्मके
॑ ॒ ईश्वरधर्मे ईश्वर्यमादौ च “ऐश्वर्यं श्व समयस्य वीर्यं स
॒ वृश्चः चित्रः” रघु भुरा० । ऐश्वर्यवृ द्विदिवं निश्चं
॒ निश्चेष्टरात्माननन्यं बोगवं वा तज्ज्ञे निश्चेष्टर्यम् ईश्वरस्य

स्वाभाविकम् “स्वास्य वस्तु निर्जनं जगत् सु” आत्मतः । योगक्रिया
वृहीः सात्त्विकेण गुणभेदैः यथोक्तम् “अध्यवसायो बुद्धिर्घर्ष्मो-
ज्ञानं विरागं ऐच्छ्यम् । सात्त्विकमेतद्वृपम् तामसमाहारि-
पर्यस्तम्” चां ० काठ० अस्त्रात्मजे देवाचर्चर्तिना “ऐच्छ्य-
भृषि बुद्धिर्घर्ष्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्वाणिमा अ-
णुभावः यतः शिळामणिप्रविश्चति । लविमा लघुभावः यतः
स्वर्यमर्तोविमालाम्बुद्धर्य लोकं याति । महाइमा महतो-
भावः यतोमहात् संभवति । प्राप्तिरङ्गुल्यये च सृशति
चन्द्रम् । प्राकास्यमिच्छानभिवातो यतोभूमादुन्मत्तज्ञति
विमत्तज्ञति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं यथोभवत्वं
स्थायश्चम् । ईर्षिवं भूतभौतिकान् प्रमर्शस्थितिमोष्टे
यत्त्वं कामाव्यायित्वं सत्त्वं उद्गत्यत्वा यथास्य सङ्कल्पो भवति
भूतेषु तर्यै भूतानि भवति । अन्येषां निश्चिदा नित्ये तत्त्व-
मत्तुविविद्यन्ते योगिनसु निषेतत्वाः पदार्थाः निषयमिति
अत्वारः स त्विकां बुद्धिर्घर्ष्माः ॥

पातञ्जलस्त्रिमाणविवरणेषु कारणफलसहितं तत्स्थि
स्थृपादिकं दर्शितं यथा । “कायाकाशयोः सम्बन्ध-
यमाङ्गुष्ठलभ्यापत्तेषाकाशभग्ननस्” ४३ द्वा० ।
“यत्र कायस्त्रिवाकाशं तस्याऽकाशदानात् कायस्य तेभ
सम्बन्धप्राप्तिस्त्रिल छतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं कुरु
दृजादिष्वापरेमाणुभ्यः शमापत्तिं लभ्वा जितेसम्बन्धो छप्तु
भैश्चति उच्चत्वाङ्ग जडे पादाभ्यां विहरति तत्स्थूर्यनामि
सन्तुमात्रं विहृत्य रक्षिषु प्रियरति ततो यथेष्टमाकाश-
गतिरस्य भवतीति” भा० ४३ ।

“काया काशस्वन्धेऽयमादा लघुनि वा त्रुट्टादै क्षत-
संवमास्यमापत्ति” चेतस्तुतश्मलघुतां लघुति विहि-
क्रमेमाह अन इति” वि० ४१ ।

“महिरकल्पिता दृतिमेहाविदेहा ततः प्रकाशवरयच्छब् ॥”

“गरीराह्विनसोट्तिलामोरिदेहा नाम धारणा शा
शदि शरीरप्रतिशय भग्नसोविर्भृत्तिमात्रेण भवति शा

कल्पितेत्युच्यते या हूं श्रीरमिरपेचा बहिर्भूतस्वैव मनसो
बहिर्भृतिः । सा खल्कलिमिता । तत्र कल्पितया साधयन्त-
कल्पिता भट्टादिदेहाभिति यथा परश्चरोत्तरागणादिश्चित्

दीगिनः तत्त्वं धारणातः प्रकाशात्मनो बृहिसत्त्वस्य ये-
दावरेण क्लेशकर्मविपाकवयं रजस्तमोभूतं तस्य च
क्षयोभवति" भा० १५।

“अपरमपि परश्चरीतावेश्वेद्धृष्टं यम्” के शक्तम् विपात्-
स्थव्रेत् विद्वेष्ठामाह शरीतारिति । अक्षत्वितावा

महाविदेहाया य उपायत्तु प्रदर्शनाद् कल्पितां विदेहा-
माह सा वदीति । इतिमात्रं कल्पनान्नानसात् तेन
महाविदेहाभाष्य या लिपिः । उपायोपेवते कल्पिता-
कल्पितयोराह तत्वेति । किं परश्चरीरावेशमात्रमिती
नेत्वाह तत्वेति । ततोधारणातो महाविदेहायै गमयि
प्रइते सिद्धेक्षेत्रं शब्दं च ताभ्यां विपाकवयं जात्यायु-
भीर्णाः तदेतद्रजस्तमोभूल विगलितरजस्तमः सत्तमात्रात्
विवेकस्थातिमात्रस्त्रियादात्तदेतद्विपाकवयं रजस्तमोभूल-
तत्वा तदात्मकं सद्गुद्विस्तमाष्टपोति तत्त्वात् निरावरणं
बोगचित्तं वये क्वां विहरति जानाति” विऽ“स्फूलस्त्रिय-
स्त्रियान्वदार्थस्त्रियमाङ्गुलं तजवः” मू० ४३ । “तत्र पार्थि-
षाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहकारादिभिर्भूमिः सूखशब्देन
परिभाषिता एतद्भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वपा-
न्नान्वं सूर्चिभूमिः स्त्रे होजलं विक्षिप्ताणां यायुः प्रणामी
वर्त्तते गतिराकाशद्वेतत् स्वरूपयन्देनीच्यते अस्य सामा-
न्यस्य शब्दादयोविशेषाः तथाचोक्तम् “एकजातिसम-
न्वितानामेवां धर्ममात्रव्याघर्तिरिति” सामान्यविशेषस-
हद्वोऽत् इव्यः । छिठोहि समूहः प्रत्यक्षमितभेदाव-
ववाहुगतः शरीरं दक्षोयूपं वनमिति शब्देनोपात्तमेदा-
ववाहुगतः अस्मूह उभये देवमनुष्माः समृहस्य देवा एको-
भागो भवत्या द्वितीयोभागलाभ्यामेवाभिखोयते समूहः ।
अ च भेदभेदविवित आन्वाणां वनं ब्राह्मणानां सङ्गं आन्वन
आङ्गुष्ठसंबंधिति इति स उन्हिं विभोयुतसिद्धाववयोऽयुतसिद्धाववयव-
युतसिद्धाववयः अस्मूहोवनं सङ्गं इति । अयुतसिद्धाववयः सङ्गातः
शरीरं इच्छः परमाणुरिति । अयुतसिद्धाववयभेदाहुगतः
अस्मूहो इव्यमिति पतञ्जलिः । एतत् स्वरूपमित्युक्तम् । अथ
किमेवां स्वस्त्रियं ? तन्मात्रं भूतकारणं तस्यकोऽवववः
परमाङ्गुष्ठामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धाववयभेदाहुगतः सप्त-
दाव इत्येवं सर्वतन्मात्राणि एतत् त्वतीयम् । अथ भूता-
नां चतुर्थं रूपं स्वातिक्रियास्त्विशेषगुणाः कार्यस्त्र-
भावाद्युपातिनोऽववयस्तेनोक्ताः । अर्थात् पञ्चस्त्रियमर्थं
परमं भोगापश्चर्गीर्थिता गुणेव्यविनो गुणास्त्रभावभूतमौ-
तिक्षेप्तु चर्वनर्थवत् । तेविदानीं भूतेषु पञ्चस्त्रियमेवु-
ववनात्तस्य तस्य रूपदर्शनं जवव प्रादुर्भवति तत्व-
पञ्चभूतस्त्रियमिति जित्वा मूत्रजयो भवति तत्त्वादित्तानु-
दारस्य इति गावोऽस्य सङ्गत्यातुविशायिन्योभूतप्रकल्पतो
भवन्ति” भा० । स्फूलस्त्र स्वरूपस्त्र मूलस्त्रान्ववद्याच-
दस्त्रस्त्रेति स्वस्त्रस्त्रियमस्त्रान्वदार्थव्यव्याप्तिः तेजस्य स्व-य-

मात्तज्ज्ञवः । स्वूक्ष्माह तत्रेति पार्थिवाः पाथसीया-
स्ते जसा वायवोद्या आकाशीयाः चन्द्रसर्गरूपतसगम्भा
वथासम्बवं विशेषाः चण्डजगम्भारादयः शीतोष्णादद्
नीहपीतादयः कषायमधुरादयः सौरभादयय, एते हि
नामरूपप्रशोजनैः परस्परतोमिद्यन्तरूपति विशेषाः एतेषां
पञ्च पृथिव्यां, गम्बुदर्जज्ञात्वारोऽसु, गम्बुरसवज्ज्ञवयस्तेज-
ति, गम्बुरसरूपयज्ज्ञं द्वौ नमस्ति, चन्द्रएकाशे । तत्र र
ईडया विशेषाः सहकारादिभिर्वर्षम्: स्वूक्ष्मयन्ते
परिभाविताः शास्त्रे तत्वापि पार्थिवासावद्धर्माः । “आ-
कारो गौरवं रौक्षं वरणं स्वर्यं मेव च । इत्तिमेदः
ज्ञाना कार्यं काठिन्यं सर्वं भोग्यता” । अपां भर्माः
“स्त्रेहः सौक्ष्माद् प्रभा यौक्ष्मा साहेदं गौरवञ्च यत् ।
शैलं रक्षा पवित्रत्वं सम्बान् चौदका गुणाः” । तेज-
साधर्माः “जर्ह्माभाक् पात्रकं दग्धं पावकं लघु भास्तरम् ।
प्रज्ञसोजस्ति वै तेजः पूर्वार्थां भित्तिवक्षणम्” ।
वायवीयाधर्माः “तियं ग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं
बलम् । चतुरमच्छायता रौक्षं वायो धर्माः पृथग्विधाः” ।
आकाशीया धर्माः “सर्वतो गतिरवूहो विट्टमधेति
प त्रयः । आकाशधर्माः व्याख्याता पूर्वधर्माः विचक्षणाः
पूर्वतः । तत्र आकारप्रभतयो धर्माक्षैः सहेति आकार
सामान्यविशेषे गो गोत्वादि । द्वितीयरूपमाह । हितीयं
रूपं स्वसामान्यं भूतिः सांसिद्धिकं काठिन्यं, स्त्रेहः जलं
मृद्गलायजपुरिवलाभानहेतुः । गङ्गिरस्तात् औदये शौक्यं
भौमे च सर्वत्रैव तेजसि उभवेतोष्णतेति सर्वं ज्ञैतदर्थ-
धार्म्योरभेदविवक्षयाभिधानम् । वायुः प्रणामी वहन
शोतुः तदाह “चलनेन दृष्टादीर्णं शरीरस्थानेन च ।
सर्वं गं वायुसामान्यं भासित्वमहुकीयते” सर्वतो-
गतिराकाशः सर्वत्र गङ्गोपवस्थिर्दर्शनात् शोत्वा-
अयाकाशगुणेन हि चन्द्रेन पार्थिवादिशन्दोपवस्थि-
रित्वं प्रादितमधस्तात् एतत् स्वरूपयन्देनोक्तम् । अ-
स्यैव मृत्युदिसामान्यस्य चन्द्रादयः शुरभित्वादयो भू-
क्ष्यादेनां भेदाः सामान्यविशेषे भूक्ष्यादेन जम्बीरप-
नसामलकफडादोऽनि रवादिभेदात् परस्तु व्यावर्त्तते तेषै-
तेजाम् एते रसादयो विशेषाः तथा बोक्तम् “एतज्ञात तु सम-
न्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनभिकैकया जात्या भूतिं स्त्रेहा-
दीर्णां समन्वितानामेवां चण्डादिभर्म्यसाम्बृद्ध्यादित्तिरूपति ।
तदेवं वायुसाम्यं भूक्ष्यादित्यं विशेषाः यन्त्रादय उक्ताः ।

ये चाहुः “सामान्यविशेषात्रयो द्रव्यमिति” तान् प्रत्याह सामान्यविशेषवस्तुदावोऽत दर्शने द्रव्यम् वेऽपि तदात्रयो द्रव्यमास्थित तैरपि तत्प्रत्यायोऽनुभूवमानो नापक्तोत्पत्त्वः न च तदपक्तवे तदाधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यां, तत्प्रत्यायाच्च तदाधारमपरद्रव्यस्तपत्त्वामहे प्रत्येक्यो प्रावस्तुदायादित्तच्च तदाधारमपरं पृथग्विष्वं विष्वरं समूहो द्रव्यमित्युक्तम् । तत्प्रत्याह सात्र द्रव्यमिति अमापतुत्त्वे समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रत्यारामाह । द्विष्ठोऽहीति वत्तादेवं तस्मात्र अमूहसात्र द्रव्यमित्यर्थः । इत्याभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः । एकं प्रकारामाह । प्रत्यक्षमितेति प्रत्यक्षमितोमेदो वेषामवयवानां ते तथोक्ता प्रत्यक्षमितमेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदक्तं भवति शरीरदृक्त्यूच बनशब्दे यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीताववत्वमेदस्तुद्वाच्चक्षयन्त्वा प्रयोगात् समूह येकोऽवगम्यते इतिशुतायुतिष्ठाववदत्वे न चेतनाचेतनत्वे न कोदाहरण्यत्वद्वयम् । युतायुतिष्ठाववदत्वाख्ये वस्त्रते । द्विष्ठोऽप्रकारामाह । शब्दे-नोपात्तमेदावयवातुगतः समूहः उभये देवमन्त्या इति देवमन्त्याः इति हि शब्दे नोपायशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावपात्तौ । न नूभवशब्दात्तदवयवमेदो न प्रतीयते तत्प्रत्यात्त भेदावयवातुगत इत्यतत्त्वाह । ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाच्चित्तशब्दितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः । पुनर्हेविध्यमाह स चेति । भेदेन चाभेदेन स विवक्षितमाह । आत्माभ्यां वन् ब्राह्मणानां समूहं इति । भेदेव चडीकृते । यथा गर्गाणां गौरिति । अभेद विवक्षितमाह । आत्मनम् । आत्मात्र ते वनज्ञेति समूहं समूहिनोरभेदं विवक्षिता सामान्याभिकरणवाच्यित्यर्थः । विधान्तरमाह । स उनर्हितिभिः सुतिष्ठाववयवः समूहः युतिष्ठाः पृथग्विष्वाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथः । वयमिति सान्तराला हि तदवयवा एतात्र नावत्त्वायुतिष्ठाववयवस्य समूहो इत्योग्मौः परमाणुरिति विधान्तरमाह तदवयवाः सामान्यविशेषा वा सास्त्रादयोरेति । बदेत्तेषु समूहेषु द्रव्यमूलं समूहं निर्धारयति अयुतिष्ठेति तदेवं प्रावस्त्रिकं द्रव्यं व्यापाद्य प्रकृतस्तप्त्वरति एतत्-खल्पमित्युक्तमिति । लृतीयं रूपं विष्वः पृथग्विष्वति । उत्तरमाह । तस्मात्रमिति । तस्मैकोऽवयवः प्रतिष्ठामभेदः परमाणुसामान्यं मूर्त्तिः । शब्दादयोविशेषाः

तदात्मानः अयुतिष्ठाना निरान्तरायेऽवयवाः सामान्यविशेष— वाक्याद्वभेदेषु तु गतः सहस्रायाः यथा च परमाणुः स्त्र॒स्त्र॑ रूपम् एवं सर्वतत्त्वात्वाणि स्त्र॒स्त्र॑ रूपमिति उपसंहरति एतदिति । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिकिया स्थितिशीलागुणाः कार्यस्वावस्तुपतित्वमत्तुगन्तु शीलं वेषां ते तथोक्ताः अतएपान्यवशब्देनोक्ताः । अर्थात् पञ्चमं रूपसंघर्षच्च विष्टोति भोगेति । नन्दे वमपि सन्तु-गुणा व्यर्थवन्तत्त्वत्कार्याणां तु कुतोऽर्थवस्त्रमित्यत आह । गुणा इति । भौतिका गोषटादयः । तदेवं संदर्भवित्य चक्रा स यस्मां तत् फलज्ञाह तेष्विति । भूतप्रकृतयो-भूतस्त्रभावाः” ॥४२ विं ॥

“ततोऽस्मिन्नादिप्रादुभर्विः कायसम्बन्धमार्भमित्वात्त्व”स्त्र॑ । “तत्राऽस्मिन्ना भवत्युः । विचिमा लघुर्भवति । महिमा महान् भवति । प्राप्निरकुल्ययेषापि स्त्र॒शति चन्द्रमसम् । प्राकाम्बमित्वानभिवातः भूमावृक्षज्ञति भज्जति यथोदके । विश्वत्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यसावश्यमधान्ये वामृ रूपित्वं तेषां प्रभवाप्यव्यूहानाभीष्टे यज्ञे कामावसायित्वं सत्यं सङ्कल्पता यथासङ्कल्पतायाभूतप्रकृतीनामवस्थानम् । न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यथा कामावसायिनः पूर्वविडिस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति । एतान्यदावैश्वर्याणि । कायसम्बद्ध्यमाणा तद्वर्मान्वभिवात्त्व इत्यो भूर्यान निरण्ड्रियोगिनः, शरीरादिकियाः शिवामध्यनुविशतीति, नापः ज्ञिग्नाः क्षेत्रयनि, नागिनरूपोद्दृति न वायुः प्रणामी वहत्यनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यादृतकायः विष्ठानामध्यदृश्योभवति” भा० ।

“सङ्कल्पादुविधाने भूतानां किं योगिनः विष्वतीत्यत आह ।

“स्त्र॒स्त्र॑संभवित्याच्चत्त्वः विष्ठयो भवत्तीत्याह । तत्राणिमा चम्हानपि भवत्युः । चचिमा रेभम्हानपि वस्त्र॒स्त्र॑सेषीकातूलू इवाकाशे विहरति । रेभम्हिमाऽत्योऽपि नागनगगगनपरिसासो भवति । शूप्तिः ४सर्वे-भावाः सद्विहिता भवत्तलं योगिनस्तद्यया भूमित यश-कुल्ययेण स्त्र॒शति चन्द्रमसम् । स्त्र॒रूपसंवमविजयात् विजितमाह । प्राकाम्बमित्वानभिवातो नास्य रूपं भूतस्त्र॒रूपै मूर्च्छादिभिरभिहयते भूमावृक्षज्ञति भज्जति च यथोदके । स्त्र॒शत्वविष्वत्वं यस्तज्यात् विष्ठिमाह विश्वत्वं भू-तानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोषटादीनि तेषु वशीस्त्र॒सेषीभवतिर्दृ । तेषां त्वश्यं तत्कारण्यात् एविवादिपरमाणुवशीकारात्तत्त्वार्थं वशीकारस्ते न वार्त्ति

यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठने इत्यर्थः । अन्य-
विषयवसंयमजयात् सिद्धिमाह ईशिष्टत्वं ७ तेजां भूतभौ-
तिकार्णं विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पादो यदा-
पायोविनाशो यथा व्युहो यदावदवस्थारूपः तेषामीष्टे ।
व्यर्थवृत्तसंयमात् सिद्धिमाह । यच्च कामावसायित्वं दसत्व-
सङ्कल्पता विजितगुणार्थं वर्त्तो हि योगी यद्यदर्थतया
सङ्कल्पयति तत्त्वे प्रयोजनाय कल्पते । विषयस्थृत-
कार्ये सङ्कल्पय भोजयन् जीवयतीति । स्वादेतद् यथा
शक्तिविपर्यासहूरोलेवं पदार्थविपर्यासमयि कथाच क-
रोति तथाच चन्द्रमसमादित्वं कुर्वति कुहूच्च सिनोवाली-
मित्यत आह न च शक्तोऽपीति । न खल्लेते यत्कामाव-
सायिनस्त्व तत्वभयतः परमेश्वरसाज्ञामित्कमित्सुख-
हन्ते । वस्तुपदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्त-
भावा इति युच्यते तातु तदिच्छानुविधानमिति ।
एतान्यदातैचर्यार्थं तद्वर्णानभिवात् इति अणिमादि
प्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्वर्णानभिवातसिद्धौ उनश्चपादानं
कावयसिद्धित् एतत् स्त्रूपेनिवद्वक्तुविषयसंयमफल-
वस्त्रज्ञापनाय । सुगमसंयत् ॥४४ वि० ।

येदान्तिमते निवैश्वर्यं सीश्वरस्यैव योगिनान्तु ऐदर्थं
तदधीनसिद्धितोन जगत्सर्वान्ने तेषां शक्तिः । यथोक्तं
शारीरकस्त्रवभाष्टे षु

“जगद्ग्रामारवजं प्रकरणादसच्चिद्वितत्वाच्च”स्तु । “ये
सुगमस्त्रूपासनात् सहैव सनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किञ्चु
एवं निरवयहृष्टेश्वर्यं? भवत्याहोस्त्वि सावयहमिति
संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरहृष्टेवैषमैश्वर्यं भवित्वम-
इति” आप्नोति स्वाराज्यम्” “सर्वेऽप्यैव देवार्दिमावहिति”
“तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवतीत्यादि” अतिश्यः ।
इत्वेवं प्राप्ते पठति जगद्ग्रामारवजंमिति । जगदु-
पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिसाद्याक्षमैश्वर्यं
सुक्तानां भवित्वमहंति जगद्ग्रामारस्तु निविड्द्वैश्वरस्त् ।
कुतः? तस्य तत्र प्रकृतावादसच्चिद्वितत्वाच्चतेरेषाम् ।
परएवैश्वरो जगद्ग्रामारेऽधिष्ठितः तमेव प्रकृत्योत्-
पत्त्याद्युपदेशाच्चित्यगव्यनिवन्त्याच्च तदन्वेष्यविजि-
त्तासनपूर्वकमितरेपामादिमहेश्वर्यं श्रूयते तेनास-
चिह्नितासो जगद्ग्रामारे । समनस्त्वादेव चैषामनैक
भल्ले तस्य चित् स्थितिमितायः कर्त्त्वाच्चत्संहाराभिपाय
इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्वात् । अथ कर्त्त्वाच्चत्संह-
स्त्रमन्वन्देश्वर्यं सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत । ततः पर-

मेवरा हृततत्त्वमेवेतरेजामिति व्यवतिष्ठते” भा० ।
ऐषमस् अव्य॑ अक्षित् वृत्तसरे नि�० । वत्तेसानवृत्तसरे । ततः
भवार्थे व्युल् तट्व । ऐषमस्तन तद्वै स्त्रियां छोप् ।
पञ्चत्वप् । ऐषमस्त्व तत्वार्थे त्रिं । स्त्रियां टाप् ।
ऐषीक न० इषीकमेव स्वार्थे अण् । इषीकाशद्वार्थे ।
ऐषुकारि पु० इषुकारसापव्यम् इञ्ज् । शरकारापव्ये तस्य
विषयोदेयः भक्तल् । ऐषुकारिभक्त तद्विषये देये ।
ऐषुकार्यादि पु० पाणिन्युके विषये देयेऽप्येभवत्त्वप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगण भेदे । स च गच्छः “ऐषुकारि, सारसायन ।
चान्द्रायण । द्वाक्षायण । त्र्याक्षायण । औडायन ।
जीजायन । खाडायन । दावमिति दावमित्वायण यौद्वा-
यण द्वाक्षायण, यायण्डायण । तार्ष्यायण । शौभ्रायण ।
सौवीर । सौवीरायण । शयण्ड । शौण्ड । शयण्ड ।
वैश्व मानव । वैश्वभेनव । नड । तद्वैदेव । विश्वदेव ।
सापिण्डु” ।

ऐषिक उ० इट्व्यार्थ्यानो पन्थः ह्रच्कत्वात् ठक् । इट्व्यार्थ-
स्वाने यन्त्रे इट्याय हितम् ठक् । इट्युपयागादे-
हिते चन्द्रन्विदिके कर्मभेदे “दानधर्मं निवेदेत नित्य-
मैटिकपौर्जिकम्” महुः । “अस्ति तावत् माचीनवं यशाला-
तस्यामाहवनीयाद्विनिवयमैटिकवेदित्व” यजु० ५, १४ वेददो
इत्यै प्रभवति ठक् । इट्यिसाधनसमर्थै प्रयोगे च । “अ-
जामानशब्दादैटिकेषु निगमेषु” आद्य० श्व० ५, ३, ७, ।
तेषां समावापादि व्यार्थमित्यानमैटिके तन्मे” ४, १, ६ ।

ऐहलौकिक त्रिं । इहलौकोक्ते भवः ठज् द्विपदद्विः । इह-
लौकजाते “ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारकौकिकम्”
भा०व० १८१ च्य० । “ऐहलौकिकमीहन्ते मांसयोषित-
वर्जनम्” भा०व० १८ च्य० । स्त्रियां छोप् ।

ऐहिक त्रिं । इह भवः कालाट्ठज् । इहलौकमेवे रस्तहीत-
शरोरस्त्वन्वाने स्वच्छन्दमादिसुखानुभवादौ च । “क्षिप्ति
द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु” भा०ग० ५, १४, ३२ । “वयेहि-
कासुशिग्निकामलम्पटः” भा०ग० ५, १८, १४ । इह विदितः
ठज् । इहविदिते ४ “ऐहिकवृत्तमपतेद्वाहादिनिवेधात्
जन्मानलरीणतत्पापवत् एव सहमरणेन्द्रारः” शु०त०
रघु० । स्त्रियां छोप् ।

इति वाचस्त्वे ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

୪

ओकारः स्वरवर्णमेदः करण्ठौडस्थानयोरुद्धार्यः दीर्घिः
दिमात्रत्वात् शुतस्य लिमातः । मुचोदात्ताहुदात्त
खरितभेदैः प्रत्ये कमलुनाचिकाननुनाचिकायां इविधाय-
पद्धिधः तथा शुतोऽपि चक्षुधः एवं हादशविधः । तपरत्वे
कारपरत्वे च स्वरूपपरः । तन्वे तस्य वाचकशन्दा वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “ओकारः ज्ञात्येदृष्टौ पश्चिमास्यः
श्रुतिः स्थिरा । सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दर्जन-
हृष्टकः । आप्ययनी चोर्द्दन्तो लक्ष्मीर्वाणीमुखो द्विजः ।
उहेश्वर दर्शकस्तीवः कैलासो वसुधात्तरः । प्रणवांशो
ब्रह्म स्वरमज्जेयः सर्वमङ्गला । त्रयोदशी दीर्घनायारति-
नायो दिग्म्बरः । त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवोजादि-
कर्तिष्यो” इति । तदधिकात्तदेवता च तत्त्वेक्ता
“ज्ञात्वास्त्रैकारणं ज्ञेया भीमा च मत्तमालिनी” । तस्य-
ध्येयरूपं कामघेतत् । उक्तं यथा । “ओकारं च चञ्चला
पाङ्क्रियः । पञ्चदेवमयं सदा । रक्तविद्युत्ताकारं त्रिगुणात्मा-
नमीश्वरम् । पञ्चप्रायमयं वर्णं नमामि देवमातरम् । एतदीर्घं
महेशानि । स्वर्यं परमञ्जुगुण्डोम्” ।

શ્રી અદ્ય. ઉ-વિચ્. | ૧સમ્બોધને ૨ચાહ્નાને ૩ખરણે ૪અ-
તુકદસને ચ મેદિં. | ૫. બ્રહ્માણિ યુ. એકાચારકોષ: |

ओक पु उच-घ चस कः । १८च्छिणि २४८
 ३८ान्वये च । “अनोकशायी लघुरत्नप्रचारशरन् देशा-
 नेकदरः स फिलुः” भा० चा० ह॑ च० । उच भावे घञ-
 कुः । ४८मताये च । ओकाय हिव यत् । ओकय नि-
 वासाय हिते ति । “ज्योतीरथः पवते राय ओकयः”
 च० ह॑ च०, ४५ । [(उकुण) कै यकौटे यद्वर ० ।

श्रीकण्ठ(गु) पु० उ-विच्छौः सन् कण्ठि कण्ठ-च्छ-इन् वा
श्रीकास् न० उच्च-व्यस्तु ल्यहुदिशात् कुलम् । १८४२ रथा-
न्यथमात्रे च । “बज्जितिन्द्रः परिव वाष्ठधान योको दधे
बह्यरथनय नरः” उ० २,१६,१ । “बज्जित् देवा यो-
कांसि चकिरे” १,४०,५ । “लोभ्राण्याज्ञ शुभाः पार्थ !
गौतमौकः समीपनाः” भा० स० २० । बौकसः लिदि-
बौकसः दिवौकसः लक्ष्मीकर इत्यादि ।

“ઓકિવાંસા ચુતે સચા” છા. ૬, ૫૮, ૨ । ઓકિવાંસા
ઓકિવાંસો સમનેતૌ” ભા. ૧ ।

हितरूपधरधर्मरूपातिथेः आत्मपर्यन्तप्रदानादिरूपपरिचरणेन तुष्टधर्मवरेण अर्जुदेहेन लोकानां पावनार्थं नदीत्वमाप्ना इति तज्ञामपसिद्धे कुरुतेवस्ते इनदीभेदेऽपि । तत्कथा भा० अरु० २५० यथा “तस्यां समभवत्पुरुषो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः । सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसंधृयोपमः । शिशुरेताव्यगात्मव्यं परं ब्रह्म सनातनस् । अथौववाचाम उपो न्द्रयो न्द्रगस्यासीतिप्रामहः । तस्याद्यौषधती कन्या पुत्रौवर्योऽप्यत् । तामोधनान् ददौ तस्यै स्यमेषवतीं सुताम् । सुदर्शनाव विदुपे भार्यार्थे देवरूपिणीम् । स गृहस्यात्मरतत्त्वावस्तु सुदर्शनः । कुरुतेवेऽवस्थाज्ञेषवत्त्वां समन्वितः । गृहस्यत्त्वायजेष्वामि नद्युमित्येव स प्रभो ! । प्रतिज्ञामकरोङ्गीमान् देष्वतेजा विशम्यते ! । तामधौषधतीं राजनु॒ स पावकसुतोऽववीतु॑ । अर्थेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं कथम्भून् । येन येन च तद्यते निष्ठमेव त्वयाऽतिथिः । अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा । एतद्वत् मम सदा हृदि संपरिवर्तते । गृहस्यानां च सुक्रोणि ! नातिथेव्वद्यते परम् । प्रमाणं यदि वासेह । वचते मम शेषमने ! । इदं वचतमव्यपा हृदित्वं धारयेः सदा । निष्कान्ते मयि कल्पाणि ! तथा सविर्हितेऽनवे ! । नातिथिस्त्रिवसन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तद् । तमब्रवीदेषवती तथा मूर्खिं कृताङ्गलिः । न मे त्वद्वचनात्किञ्चिदकर्त्तव्यं कथम्भून् । जिगोषमाणस्तु गृहे तदा गृह्यः सुदर्शनस् । गृहतोऽन्यगमद्वाजन् रन्ध्रान्वेषी तदा सदा । इच्छार्थं तु गते तस्मिद्विनिपुर्वे सुदर्शने । अतिथिर्वाङ्माणः वीमाङ्गामाहौषवतीं तदा । अतिथ्यं लग्नमिक्षामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ! । प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्यात्मसंस्ततः । इच्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनो । विधिना प्रतिज्याह वेदाक्ते न विशम्यते ! । आसनं चैव पाद्याच्च तस्यै दक्षा दिजातये । प्रेषवौषधती विप्रं केनार्थः किं ददानि ते । तामब्रवीकृता विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् । त्वया ममार्थः कल्पाणि ! निर्विगृह्णेतदाचर । यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्यात्मसंस्ततः । प्रदानेनात्मनो रात्रि ! कर्तुमहसि से प्रियम् । स तथा वृत्त्यमानेऽन्ये रोचितैन्दुपकन्त्या । नाम्यमात्मप्रदानात्म तस्या वन्ने यर्त दिजः । सा त राजसुता गृह्यता भर्तुवैचनमार्दितः । तदेति वृत्त्यमाना सा तस्याव दिजर्वभम् । ततो विहस विप्रिदिः सा चैवेषविषयेष ह । संस्तुत्य भर्तुवैचनं गृह-

स्यात्मकाहिणः । अथेष्व नहृपादाय स पावकिरुपागम्भू । नद्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवाचितः । ततस्वात्ममागम्य स्वं पावकसुतस्तदा । तां व्याजहारौषवतीं क्रामियातेति चासक्तत् । तस्यै प्रतिवचः सा तु भर्तु॑ न प्रददो तदा । कराभ्यां तेन विप्रेण स्तु भर्तुवैचन । त्वर्णी-भूताऽभवत्वाध्वी नवोवाचाऽय किञ्चन । अथ तां उन्नेदेव प्रोशाच स सुदर्शनः । क सा साध्वी कृतो शातागरीयः किमतो मम । प्रतिव्रता सत्यरैता नित्यं चैवार्जवे रता । कथं न प्रलुब्देवद्य ज्ञायमाना यथा पुरा । उटजस्यस्तु तं विप्रः प्रलुब्दाच सुदर्शनस् । अतिथिं विद्धिसंप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च मास् । अनया गृहस्यानोऽहं भार्या या तद सत्तम् । तैस्त्रैरतिथित्वकार्त्तिर्ब्रह्मचेषा एता मदा । अनेन विधिना सेव्यं मामर्ज्ञति शुभामना । अहुरुपं यद्वान्यत्तद्वान् कर्तुमहसि । कूटसुहरहस्यस्तु नद्युस्तु॑ वै समन्वगात् । इनप्रतिज्ञमत्वैन् वधियासीति विलयत् । सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा । त्यक्ते पूर्वकमन्युशं ज्ञायमानेऽववीदिदं । उरतं तेऽस्तु विप्रायग्र । ग्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्यस्तु तु धर्मैऽप्यः सम्माप्नोऽतिथिपूजनस् । अतिथिः पूजितो यस्तु गृहस्यस्तु हि गृहति । नाम्यत्वात्परो धर्म इति प्रज्ञर्मनोविषयः । प्राणा हि मम दाराय यज्ञान्यहि द्यते वसु । अतिथिभ्यो मदा देवमिति से व्रतमाहितम् । निःसन्त्वयं मदा वाक्यमेतत्त्वे सप्तदशहतम् । तेनाहं विप्रं सत्येन स्यमात्मानमालभे । उत्थितो वायुराकाशमापो ज्येष्ठित्वं पञ्चमम् । बुद्धिराकाशमनः काळोः दिश्यैव गणा दश । निष्ठमेते हि पश्यन्ते देहिनां देह-संन्धिताः । सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभूतां पर । यथैषा नाम्ना ता याणी मध्याद्य सहृदारिता । तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा । तेन नादः समभृदिकु सर्वाहु भारत । । अस्त्रत् सत्यमिलेवं नैतन्तियेति सर्वतः । उटजात्मु ततस्वात्म विश्वकाम स वै दिजः । दपुषा द्याच्च भूमिज्ञ व्याघ्रं वायुरिवेदातः । स्वरेण विप्रः शैव्येष्व लोकीकाननुनादयत् । उत्ताच चैवं धर्मज्ञं पूर्वं मामन्त्रानामतः । धर्मैऽहमस्मि भद्रने जिज्ञासार्थं तयानव । प्राप्तः सत्रपू ते ज्ञात्वा ग्रीतिर्हि परमा त्वयि । विजितश्च त्वया गृह्युर्वैदियं त्वामनगच्छति । रन्ध्रान्वेषी तत्प सदा त्वया धृत्या यशोक्तः । अ चात्ति शङ्खिर्वैक्षेप्ते

कशचित् पुरुषोत्तमः । पतिव्रतामिनां साध्वीं तवोहीक्षि-
तुभयुत् । रक्षिता लहू औरेबा पातिव्रयगुलैस्थाया । अध्या-
यदिव्यं ब्रूथास्थाया तन्मान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा
खेन संयुक्ता ब्रह्मादिनी । पावनार्थं च लोकस्य सरि-
च्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन चैतंहेन लोकांस्त्वमिह
पत्स्यसे । अहेनौवदती नाम त्वामद्देनानुयास्यति”

ओङ्कार उ० ओम्+स्वरूपे कारप्रलयः । प्रणवे १ “प्राणायामै-
स्त्विभिः पूतस्तत्त्वोङ्कारमहति” भनुः । “ओङ्कारयाथ-
शब्दस्य द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे-
वक्ष्यते “ओङ्कारं पूर्वसुज्ञार्थं पश्चाद्देदभवीयते” इति एते:
“तत्त्वोऽस्मिन्द्युदाहृत्य यज्ञानतपःक्रयाः । प्रवर्त्तन्ते
विधानोक्ता” इति गीतोक्ते: “स्ववत्त्वेनाङ्गुतं सर्वं म्”
इत्युक्ते ओङ्कारस्य सर्वं कम्मारम्भादौ पाद्यत्वात् आर-
म्भासाधनत्वेन श्चारम्भे । सप्तानां सामावयवानां इप्र-
थमायवने च । उद्गीथयन्ते ॥१०० ए० सप्तावयव-
सामानि दश्यानि । ओङ्कारः तदाकारः अस्यस्य
शब्दः । काशीस्य इशिवलिङ्गभेदे “ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं
हितीयन्तु त्रिलोचनमिति” काशीस्यत्तद्दृश्यधानलिङ्ग-
कथने । तदाविर्भावकथा तत्त्वै तद्वचार्ये
“यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इच्छाभयत् । पुरानन्दवने-
चात्र ब्रह्मणा विश्वेषानिना । तपस्यप्नं महादेवि । समाधिं
दधता परम् । पूर्णे युग्मस्वर्णेऽथ भित्त्वा पातालसप्तकम् ।
उद्दितृ उत्तोर्व्योतिविद्योतितहरिन्द्रसुखम् । यदन्त-
राविरभवचिर्याजेन समाधिना । तदेव परमः धाम
वर्हिराविरभूदिष्ठः । अभूट्टवटाशद्दः स्फुर्टिता भूमि-
मागतः । तच्छ्वादाहृस्तज्ज्वेधाः समाधिं क्रमतोवशी ।
स्वदाऽस्त्वयत तपसानौ यावदुक्तीत्य लोचने । पुरःप-
चाहृदर्शीये तापदक्षरमादिमस् । अक्षरं सत्वसम्बन्धक-
क्षेत्रं स्फुर्टिपालकम् । नारायणात्मकं साक्षात्तमःपारे
प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारमव तस्यापेर्जोऽप्य यजुर्जनिम् ।
विधातारं समस्तस्य स्वाकारमिति चिन्नतम् । नीरव-
ध्यानवद्वेतसदनाम् तदपतः । भक्तारं स ददर्शय
तभोरुपं विषेषतः । साम्नां ओमिं लघे छेदं साकाद्रु-
द्रस्त्वयिष्यम् । अथ तत्पुरतोधाता व्यधात् स्वनवना-
तिथिम् । विश्वरूपमयोङ्कारं सगुणज्ञाविनिरुपम् ।
चनाख्यकादगदनं परमानन्दविषयहम् । अद्यमन्त्रेति
बत् स्थात् सर्वशक्तिमवक्षारपम् । अयोपरिषदाचादस
दिन्दुरुपं परात् परम् । कारणं वारणांस्तु जगदा-

सङ्क्षेपं परम् । विधिविलोक्याङ्कके तपसा गोचरो-
क्षतम् । अवनादोमिति ख्यातं सर्वसाक्ष ख्यमावतः । भक्त-
सुन्दरते यस्तात्तदोमिति यर्दर्तः । अरुपोऽपि सरुपाच्यः
स धावा नेत्रयोऽक्षतः । तारयेद्यज्ञवाम्भोधे: स्वजपासक्त
मानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयस्तु ब्रह्मा व्यसोक्यत् ।
प्रणूयते यतः सर्वैः पुरमिर्बाणकासुकैः । सर्वभ्योऽ-
भ्यधिकस्त्वात् प्रणवोयः पर्कीर्तिः । सुरे वितारं
पुरव्यं प्रणमेद्यः परमादम् । अतस्तु प्रणवं शालं
प्रत्यक्षीकृतवान् विधिः । त्रयीमयस्तुरोयेयस्तुर्याती-
तोऽस्तिविलाम्भकः । नादविन्दुस्त्रूपो यः स पैक्षि द्विजग-
मिना । प्रावर्त्तन्ते यतोवेदाः साङ्काः सर्वस्य योनयः ।
स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवेदोक्तिः । एषभोयस्त्रिधा-
वद्वोरोरवोति महोदयः । स नेत्रविषयोऽक्षके सरमः
परमेष्ठिना । इङ्गाश्वत्यारि यस्तासन् इस्तासन् इप्प एव च ।
इशोर्णे च त्रयः पादाः स देवोऽधिनेत्रितः । यदनन्तरी-
नमखिलं भूतं भावि भवत् उमः । तटीजं वीजरक्षितं
इदुःहिणेन विलोकितम् । लीनं स्वर्णे त यत्कैतदाब्रह्मस्तम्भ
भाजमम् । अतः समाज्यते सद्ग्रीर्यक्षिङ्गं तदिलोकितम् ।
पञ्चार्थायत्र भासने पञ्चवद्वासयं हि यत् । आदिपञ्च-
स्त्रूपं विविरक्षि ब्रह्मणा हि तत् । तमालोक्य ततो-
वेधा लिङ्गरूपिणीवरम्” । ओङ्कारेन्द्रोरप्यत्र । ४३३-
शक्तिभेदे स्त्री त्रिका० । अवर्णाऽस्तादेः परत्वे पररूपम् ।
ओज वले अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । ओजय-ति-तै
क्षौजिजत् त ओजयाम् बभूत आस चकार लक्रे । ओजितः
ओज उ० ओज-अच् । “ओजोऽय युम्बं विषमः समश्च” ।
ज्या० त० उक्ते भेषादोनां द्वादशानां सम्ये १४युम्बे
विषमे राशौ यथा १,३,५,७,९,११,अङ्गैर्दीधिता भेष-
मिनुसि॑ इत्तुराधनुः दुम्भाः ओजराग्यः “ओजे रेत्वीक्षोः
समदूर्दूरवोः” नील० ता० । ओजस् शब्दोऽप्यव न० ।
“कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च कमात् । पञ्च-
पद्मादसप्रेषु त्र्येयमेजस्य राशिष्य॑ ज्यो॒ त० अत ओजेषु
राशिष्य॑ दत्येव कृचित्पाठः । २युम्बमाले (विजोड)
च “मत्रयोजगतं युरेणा चेत्” “ओजे तपसी भरी
गुरुवेत्” इत्यादौ अयुम्बपादे मयोगात्

ओजस्स॒ न० उज्ज-अस्तु बडोपे युणः । १दीप्तौ २पदम्भै,
३प्राणवेषे, ४प्रकाशे, ५सूर्ये॑ ६द्योतिष्ठोक्ते प्रथमहतो-
आदौ विषमराशौ, ७शस्त्रादृशैश्चेदधारुतेनर्विं इत्ते-
क्षियः३० ८पृष्ठै, ९०काश्चयुग्मभेदे, ११णीश्चाऽरीचाम्,

“वग स्थाद्युतीयाभ्यां युक्ते वस्त्रै तदन्तिमो । उपर्युक्ते धौहृश्च
या स्थात् रेफः टटडण्डैः सह शकारथ वकारच तस्य
व्यङ्ककवाङ्गताः तथा समासवक्षला वटनौद्वयशालिनी”
“द्वृजसा त्र प्रहृतं त्वयाऽस्माम्”रघुः । “महाभूतादि
द्वृत्तौजाः प्रादुरासोन्मोनुद” “पुरुषाणां महौजसाम्”
“महामानो महौजसः” इति मतुः । अतस्तृतीयायाः
क्षतादौ अलुक् । ओजसाक्षतम् तस्यापत्यम् इत् । औज-
साक्षितः तदपत्ये । ५ तद्विशिष्टे त्रिततः भृशा ॥ अभू-
ततद्वावे क्षणः सखोपद । “ओजायते औजायमाना
तस्यार्थं” प्रणीय जनकात्मजा” भट्टिः । “ओजायमान-
स्तस्य गुम्भते” कृ० १.१४०,६ ।

ओजसीन नः “ओजसोऽहनि यत्स्तु”पा० ओजोऽस्यत्वा-
हनि इत्यर्थे त्र । ओजोयुक्तेऽहनि । “गुच्छः शुक्रे अह-
न्योजसीना”वैत्ति० “पञ्चे यत् ओजसमहः” चित्त० कौ०
“मत्वर्थे मासतन्त्रो” पा० मत्वर्थे यत् । ओजसा ततुः ।

ओजस्त् लिति० अजोऽस्यस्य मत्प्रमत्य वः । बलवत्ति
तेजस्तिनि “महत्वन्मृजीषिष्यमोजस्तन्म्” कृ० ८,७६,५
विनि । तत्वार्थे लिति० “रूपं तदोजस्ति तदेव वीर्येम्”
रघुः । “ओजस्तिर्णोच्चवट्टत्तशालिनम्” साक्षः ।
“शतक्रतुरिवौजस्त्रो धर्मार्थां संशितव्रतः” भा० आच्च
५ अ० । स्त्रियः सुनयतो छोप् । “ओजस्तोऽस्य राङ्गदा
राद् मत्स्त्रै दह्य” बजु० १०,२२ । ताभ्याम् अतिशायने
तरप् तमप् वा । ओजस्तिर ओजस्तिम व्यस्त-
लौजोयुक्ते । तत्वार्थे रैठन् रैयसुन् वा । मतोलुक् । ओ-
जिष्ठ ओजीयस् तदर्थे लिति० रैयसुन्नात् स्त्रियां छोप्
इति भेदः अजीयसी ।

ओज्जमन् त्रिं चातुर्ज-हृष्णनिप् वा० सम्भ० । १प्रेरके
२वेगे पु० “व्रषामोज्जमानं परि गोभिः” क० ४३, ४७, २७ ।
“ओज्जमानं प्रेरकं वेगं वा०” भा० ।

ਓਡਿ ਤੁ। ਚੜੀਤਦਾਮੋਦਰੋਕੀ ਪੁ ਪੜ੍ਹਖਰਾਸ਼ਭੇਦੇਹੁ ਤਲ
ਪੜ੍ਹਖਰਾਵ ਪੜ੍ਹਭਪੜ੍ਹਮਵਿੰਕਿਆ : ਚਿਵਾਦਯਾਮਾਰਵਣ-
ਸਥਾਨਬੈਵਸ਼ਕਾ : ।

श्रीडिका स्त्री उ-ह तस नेहम् गौरा० ही॒-स्थाये॑ क
हुस्तः । (उद्धिधान) नीवारे स्त्री 'नीवारः शीतबो-
पाही पितृम् कक्षवात्तत्त्वं' भावम् उक्त्युप्यकः ।

ओडौ स्त्री उ-ड तस्य नेत्यम् गौरा । डीप् । (उद्धिधाम) नीयारे
ओडौ व०आ+ईचू उवति उन्द एक् वि०दस्य डः । १जयापुष्पे
२उत्कलटेये प्र० (उद्धिया) तह्येष्यस्य राजा वत्वमवो था

चण् । ओडू, तहे शन्ते तद्वेष मनुष्ये च बङ्गपु त तस्य
लुक् । ओडास्तज्जनपटवासिनः तहे शन्तपात्र ते च कर्मेण
शूद्रत्वं प्राप्ना यथाह मतुः । “शनकेस्तु कियालोणादिमाः
खुः चत्र जातयः । उष्णलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्थनेन च ।
पौरुष्कांडूद्विडः काम्बोजाः जवनाः शकाः । पारदाः
पङ्कवाचीनाः किराता दरदा खसाः” । उत्कलदेशस्य उह०
सं० कूर्मविभागे पूर्वदिक्स्थिततया उक्तः । चथ पूर्व-
स्थामञ्जनेत्याद्यु पक्षमे “उदयगिरिभद्रगोडकपौरुष्डुवकल-
काशिमेकलाम्बडाः” उत्कलशन्ते इधिकस्तुकम् । “तैव
चौडाः पौरुष्डुव वामचूलाः सकेरदाः” हरि० २५६
ओडुपुष्य उ० ओडू पुष्यमस्य । जगाठके ।

ओण अपनयने अपसारणे इदित् भादित् परं सकं सेट् ।

ओणति ओणीत् । ओणाम् बभूत आस चकार ओणनम्
कनिप् अवादा स्त्रियाम् अशब्दो । ओणात् ते मा
भगान् ओणिण्यत् ।

ओणि त्रिं ओण-इत् । १ अपनयनकारके २ द्यावाष्ट्रिव्योः
स्त्री छोप् दित० निर० । “प्रते शोतार ओणयो-
रसम् भद्र” क०६,१६,१ । “तं त्वा धर्त्तारमोणयोः”
६,१५,११, “ओणोः द्यावाष्ट्रिव्योः” भा० ।

ओत त्रिं आ+वेजन्तक । १ अन्तर्व्योप्ति कर्मणि त्रि० २ तथास्यै
त्रिं० “यस्त्रित्वं सर्वमोत् जनानाम्” यजु० १४,५ ।
“ओतच्च प्रोतच्चेति” शुतिः । १ पटीवदीर्घतलौ च
(टानारस्त) । “यदिदं सर्वमस्योत् च प्रोतच्च, कस्त्रिच्च
खल्वाप ओताच्च प्रोताच्च” इत्यादि । छा०७० । बहुलत्वः
प्रयोगः । तत्र स्यूलानां परिच्छन्नानां कारणेन
स्त्रृच्छेण चापरमात्मपर्यन्तं व्याप्तवेति छा०७०
भाष्ययोनिर्स्वीति० यथा “यदिदं सर्वमप्स्योतच्च प्रोतच्च,
कस्त्रिच्च खल्वाप ओताच्च प्रोताच्चेति” छा०७० ।
“यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातमस्यूदके ओतच्च दर्शपट-
तनुश्चोतच्च तिर्यकन्तुवदुपरिततं वा अङ्गः सर्वं तो-
उन्नर्वहिर्मू तभिर्वाप्नित्वर्यः । अच्यथा सकुष्टिवहि-
शीयेत् । इदं तावदनुमानसुपन्यस्म् । यत्कांयं परि-
क्षिनं स्यूलं कारणेनपरिच्छन्नेन स्त्रृच्छेण चाप्निति
दृष्टम् । यथा पृथिव्याद्विस्थाप्ता पूर्वं पूर्वसुत्तरेणोत्त-
रेण व्यापिना भवितव्यमित्येव आशर्वान्नरादाक्षनः प्र-
ग्राह्यः । यत्र भूतानि पञ्च संहताच्चेतोत्तरोत्तरं स्त्रृच्छ-
भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतित्वे । न च
परमात्मनोर्वाक्तिरितेष्य यस्तन्तरमस्ति “सत्यस्

सत्यमिति” श्रुतेः । सत्यस्य भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च
पर चात्रा । कस्त्रिच्च खल्वाप ओताच्च प्रोताच्चेति ।
तास्मपि कार्यत्वात्स्यू चात्मरिच्छन्नत्वाच्च कचिद्दि-
ओतप्रोतभावेन भवितव्यम् । क तासामोतप्रोतभाव
इत्येवसु तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः” भा० ।

“बायौ गार्गीति, कस्त्रिच्च खलु वायुरोत्तरं प्रोताच्चेति,
अन्तरिक्षोत्तेषु गार्गीति, कस्त्रिच्च खल्वनरिक्षलेका
ओताः प्रोताच्चेति, गन्धर्वलेकेषु गार्गीति, कस्त्रिच्च खलु
गन्धर्वलेका ओताच्च प्रोताच्चेति, आदिलेकेषु गार्गीति,
कस्त्रिच्च खल्व। दिव्यलोका ओताच्च प्रोताच्चेति, चन्द्रलेकेषु
गार्गीति, कस्त्रिच्च खलु चन्द्रलेका ओताच्च प्रोताच्चेति,
नक्षत्रलेकेषु गार्गीति, कस्त्रिच्च खलु नक्षत्रलेका ओ-
ताच्च प्रोताच्चेति, देवलेकेषु गार्गीति, कस्त्रिच्च खलु देव-
लेका ओताच्च प्रोताच्चेति, इन्द्रलेकेषु गार्गीति, कस्त्रिच्च
खल्लिन्द्रलेका ओताच्च प्रोताच्चेति, प्रजापातिलेकेषु
गार्गीति, कस्त्रिच्च खलु प्रजापतिलेका ओताच्च प्रोता-
चेति, ब्रह्मलेकेषु गार्गीति, कस्त्रिच्च खलु ब्रह्मलेका
ओताच्च प्रोताच्चेति, सहोवाच गार्गि० मातिप्रा-
चीर्मा ते मूर्दा० व्यपम्पदनतिप्रभावां वै देवतामपिष्ठच्छसि
गार्गि० मातिप्राचीरिति ततो ह गार्गि० वाचक्त्वयुपर-
राम” उपनिः ।

“बायौ गार्गीति । नन्वग्नाविति वक्तव्यम् । नैष
द्वेषाऽग्नेः प्रार्थितमपां वा भातुभनात्रिव्येतरमूतवत्-
स्वातन्त्रेत्रणामलाभो नास्तोति । तर्जाओतप्रोतभावेन नो-
पदिश्यते । कस्त्रिच्च खलु वायुरोत्तरं प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-
लेकेषु गार्गीति । ताच्चेति भूतानि संहतान्तरिक्षलेका-
कामात्म्यपि गन्धर्वलेकेषु गन्धर्वलेका आदिलेकेषा-
दिव्यलेका इन्द्रलेकेषु चन्द्रलेकेषु नक्षत्र-
लेकोक्ता देवलेकेषु देवलेका इन्द्रलेकेषु विराङ्-
भरीरारम्भलेकेषु भूतेषु प्रजापतिलेकेषु प्रजापतिलेका
ब्रह्मलेकेषु ब्रह्मलेकोक्ता नामाग्नारम्भकाण्यि० भूतानि०
सर्वत्र हि स्त्रृच्छातारतम्यकमेण प्राणयु प्रभोगाच्याकार-
परिष्ठतानि संहतानि० ताच्चेवं पञ्चेति वक्तव्यचन-
भाङ्गि० कस्त्रिच्च खलु ब्रह्मलेकोक्ता ओताच्च प्रोताच्चेति०
स इवाच यात्रवल्क्ष्यो हे गार्गि० मातिप्राची० ख-
प्रश्नं व्यापककारमतोत्त्वागमेन प्रदद्यां देशतामनुसानेन
मा प्राचीरित्वर्यः । एक्षत्याव मा ते तत्र मूर्दा० शिरो
व्यपम्पदिश्वष्टं मा पतेव० । देवतायाः प्रश्नः द्याम-

वैसु । गोता “क्षोमित्येकाचरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुभारन् ।
गः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमाङ्गतिम्” ।
सोङ्कारस्य मात्राविशेषाभिध्यानफलम् प्रथोप लिखीतं यथा
‘एतद्वै सत्काम ! परब्रह्मपरब्रह्म यदोङ्कारस्तथा-
द्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरभवते । स यद्येकमात्रमभिध्या-
योत स तेनैव संवेदितस्तु शुद्धैव जगत्यामभिसम्पद्यते ।
तम्भ्यो मनुष्यलोकसुपनयने स तत्र तपषा ब्रह्मचर्येण
अद्वया अस्मिंश्च महिमानमनुभवति । अथ यदि द्विमा-
त्रेण अनसि सम्भवते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुद्धीयते ।
ह चोमखोकं, स सौमवेषाके विभूतिमनुमूय उनराञ्चते ।
वः उनरेतन्विमात्रेष्वौमित्येतेनैकाचरेण परं प्रश्नव-
मभिध्यायीत स तेजसि स्तुयो रूपदः । यथा पादो-
दरस्त्वचा विनिम्युच्यत एवं च वै स पादना विनि-
म्युक्तः स सामभिरुद्धीयते ब्रह्मलोकं स एतच्चो-
वधनात् परात् परं युरिश्यं पुरुषमीक्षते तदेतौ ह्लोकौ
भवतः । “तिष्ठो मात्रा ऋत्युमत्यः प्रयुक्ता व्यन्दोन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । कियादु बाह्यान्तरमध्यमादु सम्यक्
प्रयुक्तस्तु न कम्पते चः । क्वाभिरेतं, यजुर्भिरन्तरिक्षं,
स सामभिर्यत्तकवयो वेदयन्ते । तसोङ्कारेष्वैयायतनेना-
न्ते ति विद्वान् यसच्छान्मजरमस्तुतमभयं परब्रह्मेति” ॥० ।

“एतत्बद्धावै परज्ञापरज्ञ बहु परं सत्यमक्तरं पुरु-
षास्त्रमपरज्ञ प्राणाख्यं प्रथमजं वच्चदोहार एवोहारा-
त्मकमेहारप्रतीकतात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षणा-
नर्हं सर्वधर्मयिशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगो-
चरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितमेहारे तु विष्णुर्दि-
प्रतीमास्यानीये भक्त्यावेशितव्रज्ञभावे ध्यायिनां तत्परी-
द्दोत्त्वयगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात् । तत्त्वाऽपरज्ञ बहु ।
तत्त्वात्परज्ञापरज्ञ बहु यदोहार इत्युपचर्यते । तत्त्वा-
देवं विद्वानेतेनैतत्प्राप्निसाधनेनैव घोड़काराभिध्याने-
नेकतरं परमपरमनेति बहुत्तुगच्छति नेदिष्टं ह्यात-
म्बनमेहारो बहुत्थः । स यद्यप्योहारस्य सुकलमात्रा-
विभागज्ञो न भवति तत्त्वाप्योहाराभिध्यानप्रभावाद्विशि-
ष्टासेव गतिं गच्छति किञ्चिह्नि यद्यप्येवमेहारमेकमात्रा-
विभागज्ञ एव केवलो अभिध्यायोत्तेकमात्रं उदा ध्यायोत
सतेनैव मात्राविशिष्टोहाराभिध्यानेनैव संवेदितः
सम्बोधितस्तर्गम् जिप्रसेव जगत्यां पृथिव्याभिसम्पद्यते
किं मनुष्येऽकमनेकानि जन्मानि जगत्यां तत्र तं पाठकं
जगत्यां सनात्येऽकमनेपनयने उपनिगमयन्ति चतुः

कवर्वेदरूपा लोहारस्य प्रथमा एका मात्रा । तदभिधानेन स मनुष्यजननि हिजायाः सन् तपसा ब्रह्मचर्येण अङ्गया च सम्बन्धे महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्चिह्नो यथेष्टचेष्टो भवति योगभवः कदाचिदिदपि न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि हिमात्वात्मिभागज्ञो हिमात्वेण विशिष्टमेहारसमिध्यायोत्त स्वप्रात्मके मनसि भननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकायतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्बन्धो नहोत्तर्मित्याधारं हितोबृहपं हितोयमात्वारूपेरेव यजुर्मिहृषीयते सोमवेक्षकं द्वौस्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूं वीतपूर्वः । स तत्र विभूत-मनुभूय सोमवेक्षके मनुष्यवेक्षकं प्रति पुनरावर्त्तते । यः पुनरेतमेहारां त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञान-विशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरिण प्रतीकेन परं स्थूर्यानुभवं पुरुषमध्यायोत्त तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वे न त्वात्मनस्त्वं प्रकृतमेहारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्मते भेदाभेदस्तुतेरोहार-मिति च हितोयानेकशः स्मृता बाध्येत अन्यथा वद्यापि-हितोयाभिधानत्वे न करण्यत्वसु पपयद्यते तथापि प्रकृताह-रोधाच्चिमात्रं परं पुरुषविभिति हितीयैव परिणया ॥ “तज्जे-देकं कुलस्थार्थे” इति न्यायेन । स हितीयो मात्रारूपस्ते-जसि स्थूर्ये सम्बन्धे भवति ध्यायमानो नहोत्तर्मिति स्थूर्यां त्वे भलेकादित्वं पुनरावर्त्तते किन्तु स्थूर्यं सम्बन्धमात्रं एव । यथा पादेद्वारः सर्पस्तथा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्-विनिर्मुक्तः स पुनर्नेवा भवति । एवं हृते यथा डट्टान्तः स पाद्यना सर्पत्वकस्यानीये नाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः सामभिसृतीयमात्रारूपेरूप्तु उच्चीयते ब्रह्मलेकं हिरण्यग-र्गभस्य ब्रह्मण्या लेकं सत्प्राप्यस्म । च हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्रभूतः स ज्ञानरात्रा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तर्जित् लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः । तस्मात् जीवघनः स विद्वांस्त्विमात्रे द्वारामित्तः । एव-अ जीवघनाद्विरण्यगर्भात् परात्परं परमात्मास्त्वं पुरुषस्तोत्तते । सुरियं सर्वशस्त्रिरात्रुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः । तदेतावस्थिन्यथेकार्यप्रकाशकौ भन्तौ भवतः । तिस्त्रिसंसङ्गाका चक्रोकारमकारास्या ओहारस्य मात्राः । नहुर्यांसां विद्यते ता नहुर्यमत्वः नहुर्योदेव-रादनतिकान्ना नहुर्योदरा एवेतपूर्वः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चाच्योन्यसक्ता नहुर्येतरस्याः । अनविमुक्ताः । अनविमिश्रका अविमिश्रका नाविमुक्ता अनविमुक्ताः । तथा न विप्रवक्ता अविप्रवक्ता नाविमुक्ता अनविमुक्ताः ।

किनहि विगेषेणकिंत्यानकाले तिस्तुष्टावु क्रियादु वा-
त्याभ्यन्तरमध्यमादु जायत्प्रसुषुप्रस्थानपुरुषाभिध्यान-
चत्यणादु योगक्रियादु सत्यकृपुकृष्टादु सत्यग्राह्यानकाले
प्रयोजितादु न कर्मो न चलति त्तः त्तो योगी यथोक्त-
विभागत्त ओङ्कारस्येतर्यथः । न तस्यैवं विद्युत्स्वरूपप-
द्यते । यस्याज्ञाप्रत्यक्षप्रसुषुप्रस्थानपुरुषः सह स्थानैर्माला-
त्वरुपेणोङ्कारामरुपेण इष्टाः । स ह्यैवं विद्यान् सर्वा-
त्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेकस्तित्वा । सर्वार्थ-
सङ्कुच्यर्थो दिव्येत्रो मन्त्रः । ऋग्युभिरेतं लोकं भूत्यो-
पलक्षितम् । यजुभिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्य-
त्तद्वद्व्यालोकमिति वृत्तीयं करयो मेधाविनो विद्युत्स्वरूप-
एत नाविद्युत्सेवेदयन्ते । तं विविधलोकमेष्टारेण साध-
नेनापरब्रह्मलत्यसन्वेत्यनुगच्छनि विद्यान् । तेनैवोङ्कारेण
यत्त्वरं ब्रह्माक्षरं सतं पुरुषवाख्यं शान्तं विचुकं जाय-
त्प्रसुषुप्रादिविगेषसर्वप्रस्थितिं तेजोऽजरं ज-
टारजितमस्तुं चत्युवजितमेव । यस्याज्ञारात्मिक्यादिर-
हितमतोऽभयम् । यस्यादेवाभयं तस्यात्मरं निरतिश-
यम् । तद्योङ्कारेणायतनेन गमनसाधनेनात्मेत्यर्थः “भा०

स च सामायवद्यमेदः ब्रह्मात्मकाक्षररुप-
व तदेत् व्याऽउप० भाष्ययोर्दर्शितं यद्या ।

“ओमित्येतद्वक्त्ररुप्त्वयस्तीत” व्याऽउप० ४० ॥

“ओमित्येतद्वक्त्ररुप्त्वयस्तीत । ओमित्येतद्वक्त्ररुप० । परमात्म-
नोऽभिधानं नेदितम् । तस्मिन् हि प्रयुच्यमाने स प्रसीदति
प्रियनामपहण इव लोकः । तदिहेति परं प्रयुक्तमभि-
थायक्त्वाद्ग्रात्मिति शब्दस्त्रूपमात्रे प्रतीयते । तथा-
चाचोदिवलत्यस्यात्मनः प्रतीकं सम्यद्यते ।

एवं नामत्वेन प्रतीक्त्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
त्रिभिति सर्ववेदान्ते पूर्वगतम् । जपकर्मस्त्वाध्यायाद्यनेषु
द्वयः प्रयोगात्मसिद्धमस्त्रैश्चान् । अतस्तदेतद्वक्त्रं वर्णा-
मात्रसुद्वयमत्यवत्ताद्वौषधशब्दवाच्यस्तीत । कर्मा-
त्मावयवमूर्ते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृष्टिमेकायप्रबलव्याप-
क्तिं सन्तुयात्” भा० ।

‘ओमित्युद्दायति तस्योपव्याख्यानस् । एवं भूतानां
पृथिवी रसः पृथिव्या आपोरसः । अपासोषधयो
रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वायसो,
वाच ऋग्यस, ऋचः साम रसः, साम्न उद्दीयो रसः ।
स एव रसानां रसतमः परमः परार्द्देऽप्तमेष्ट उद्दीयः ।
कृतमाक्तम्, कृतमत्तम्बास, कृतमः कृतमउद्दीयरूपति

विस्तु भवति । वागेश्वर्कं, प्राणः साम, ओमित्येतद्वक्त्ररुप-
त्रीयः, तदा एतनित्यित्युनं यदाकं च प्राणश्वर्कं च माम च ।
तदेतनित्यित्युनमेष्टमित्येतनित्यित्युनं यदावै मित्युनौ
समागच्छत व्यापयते वै तावच्योन्यस्य कामम् । आपयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्यानक्षरसुहोयस्तपास्ते ।
तदा एतदनुक्ताक्षरं यज्ञे किञ्चानुजानात्मेष्टमित्येव तदाहृ
एषो समद्विद्येतदुक्ता, समद्वियिता ह वै कामानां
भवति य एतदेवं विद्यानक्षरसुहोयस्तपास्ते । तेनेयं त्वयो
विद्या वर्तते ओमित्याचावयव्योमिति यं सत्प्रोमित्युद्दा-
यतेत्रुतस्यैवाचरस्यापचित्प्रमहिन्ना रसेन” उप० ।
“स्वमेष्ट श्रुतिरोङ्कारस्योङ्कारस्येत्यव्यत्वे हेतुमाह ।
ओमिति ह्युद्दायति । ओमित्यारभ्य हि यस्या-
द्वयायति अत उद्दीय ओङ्कार इत्यर्थः । तस्याचर-
स्योपव्याख्यानमेष्टुग्रामेष्टविभूत्येवं फलमित्यादिकथ-
नसुपव्याख्यानम् । प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।
एवं चराचराणां भूतानां पृथिवी रसेऽप्तु उद्दीयता च प्रोता च
पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपासोषधयो रसेऽप्तपरि-
णामत्यादोषधीनाम् । तासां उरुषो रसेऽप्तपरिणामत्या-
तपुरुषस्य । तत्रापि पुरुषस्य धायसः । पुरुषावदवानां
हि वाक् सारिषा । अतो वाक् उरुषस्य रस उच्यते ।
तस्या चर्यप वाचः कृपसः सारतरा । कृचः साम रसः
सारतरम् । तस्यापि साम्न उद्दीयः प्रकृतत्वादोङ्कारः सार-
तरः । एवं स एव उद्दीयाख्य ओङ्कारो भूगदीनामुच्च-
देऽन्तरसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात्
परार्द्दः अर्द्दं स्थानं परञ्च तदञ्चञ्च तदर्द्दतोति परार्द्दः
परमात्मस्यानाह्वः । परमात्मदुपास्यत्वादित्रुभिप्रायः ।
अटमः पृथिव्यादिरससङ्घात्यां यदुद्दीयः य उद्दीयः ।
वाच ऋग्यस इत्यक्तम् कृतमा सा कृक् कृतमत्तम्बास
कृतमो वा स उद्दीयः । कृतमा कृतमेति वीश्वादरार्थाः ।
ननु वा बहूनां जातिपरप्रत्ये उत्तमच्” पा०न ल्लाल कृग्-
जातिबङ्गत्वं कथं उत्तमच्चप्रत्ययः । नैष दोषो जातौ
परिप्रश्नो जातिपरप्रत्ये इतेत्रुतिन् वियहे जातादग्न्य-
क्तीनां बङ्गत्वोपपत्तेः । न तु जातौ परिप्रश्न इति
विगतद्वत्ते । ननु जातौ परिप्रश्न इत्यक्तिन्वयहे कृतमः
कठ इत्प्रश्नद्वयुदाहरणसुपपत्तं जातौ परिप्रश्न इत्प्रश्न तु न
युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेत व्यक्तिबङ्गत्वाभिप्रायेण
परिप्रश्न इत्प्रदोषः । यदि जातौ परिप्रश्नः स्वात् कृतमः

कतमा क्वगितग्राहो उपसङ्घानं कर्तव्यम् स्थात् ।
विस्मृटं भवति विमर्शः क्वनी भवति । विमर्शे हि क्वते
सति प्रतिवचनोऽक्षिरुपपञ्चा वागवर्क्प्राणः सामेति ।
वाग्वद्वारेकत्वेऽपि नाटमत्वावाचातः पूर्वज्ञादाक्यान्न-
रत्वादाप्निगुणसिद्धये ओमितेऽप्रतदच्चरहीष्य इति वाक्
प्राणाक्षसामयोनी इति वागवर्क्प्राणः सामेत्यक्षते ।
यथाक्षमस्त्रूषामयोनीर्वाक्प्राणयोर्यहेण हि सर्वासा-
मर्चां सर्वेषां ज्ञानामवरोधः क्वतः स्थात् । सर्वक्षा-
मावरोधे चर्क्षामसाध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः क्वतः
स्थात् । तदश्वरोधे च सर्वे कामा अवरह्वाः स्थुः ।
ओमितेऽप्रतदच्चरहीष्य इति भक्त्याग्नां निवर्त्यते ।
तदैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किलनिधुनभित्याह
यद्वाक् च प्राणश्च सर्वक्षामकारणौ क्षक्षामशब्दोक्ता-
वित्र्यः । न तद्वत्त्वम् क्षक् च साम च मिथुनम् ।
अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेतेऽप्रक्षिप्तुनम्भक्षाम चापरं
मिथुनमिति हे मिथुने स्थाताम् तथा च तदेतनिधुनभि-
तेऽप्रक्षचननिहैशोऽनुपपञ्चः आत् । तथाऽक्षसामयोनीर्वा-
क्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् । तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमो-
मितेऽप्रतदच्चरे संस्कृत्यते । एवं सर्वकामावाप्निगुण-
विशिष्टं मिथुनमोह्नारे संस्कृतं विद्यत इतेऽग्नारस्य
सर्वकामावाप्निगुणत्वं प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोह्नारस्य
प्राणिन्याद्यतत्त्वं मिथुनेन संस्कृतं मिथुनस्य
कामापयित्वत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्तं चक्ष्यते । यथा लोके
मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमांसौ यदा समागच्छते
याम्बधर्मतया संशुद्ध्येयातां तदाऽपयतः प्रापयतेऽन्यो-
न्वस्त्रेतरस्य तौ कामम् । तथा च स्थातानुप्रविष्टेन
मिथुनेन सर्वकामावाप्निगुणत्वमोह्नारस्य विद्वितग्रामिपावः ।
तदुपासकोऽप्यद्वाता तद्वार्मा भवतोऽग्नाह आपयिता
है कामानां यजमानस्य भवति य एतदच्चरमेवाप्नि-
गुणवद्वीष्यवपास्ते तस्यैतद्योक्तं फलमितप्रथः । “तं
यथा यथोपासते तदेव भवतीति” श्रुतेः । सम्भविष्टमांशो-
ह्नारः क्वचित्तदु एतत्प्रकान्तमनुज्ञाचरमनुज्ञाच साच्चरच्च
तत् अनुज्ञातुमतिरोह्नार इतर्थः । कथमनुज्ञेत्प्राह श्रुति-
रेव । यस्ति किञ्च यत्क्षु लोकेज्ञानं धनं वानुजानाति
विद्वान्यनो वा तत्वानुमतिं कुर्वद्वोमित्येव तदाह । तथा च
वेदे यत्वदेवास्त्रवस्त्रैयदितग्रामिति होवाचेत्यादि ।
तथा च लोकेऽपि तवेदं वनं गृह्णामि इत्युक्तं ओमि-

तग्राह । अत एषा उ एवै सम्भविष्टदत्तज्ञा या अनुज्ञा
सा सम्भविष्टन्नु खत्वादत्तज्ञायाः सम्भवोऽओमितग्रुच्छां
ददाति तथाऽसम्भविष्टगुणवानेऽग्नार इतर्थः । सम्भविष्टो
पाप्तकत्वात्तद्वार्मा सम्भविष्टया है कामानां यजमा-
नस्य भवति य एतदेवंविद्वानक्षरतुद्वीषमुपास्त इतर्थादि
पूर्वयत् । अथेऽनोमक्षरं स्तौति उपास्तावात्प्रोच-
नार्थम् । कथं ? तेनाक्षरेण प्रकातेनेवस्त्रवेदादिल-
क्षणा त्वयो विद्या विद्वितं कम्भेतप्रथः । नहि त्वयी
विद्यैवाचावणादिभिर्वत्ते कम्भ तु तथा प्रवर्त्तत
इति प्रसिद्धम् । कथमोमितग्रामावयतग्रामिति शंस
तग्रोमित्युद्वायतीति लिङ्गाच्च सोमवाग इति गम्यते
तत्त्वं कर्म एत स्तैवाच्चरसापचित्यै पूजार्थम् । परमात्म-
प्रतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा ।
“स्त्रकर्मणा तस्यभव्यत्त्वं सिद्धिं विन्दति मानवः” इति
स्तुतेः । महिन्ना रसेन किञ्चित्स्तैवाच्चरस्य सम्भिन्ना
सम्भवेन क्षत्विग्यजमानादिप्राप्तैरितप्रथः” भा० ।

ओम्भवद्वस्य मङ्गलं तु नार्थः किञ्चु मङ्गलसाधनवं
श्रवणेन भवतीत्वमर्थमभिसम्बाय तदुत्कीर्त्तव्यम्
अथश्वद्वत् । अतएव “ओह्नारसाधश्वद्वयद्वावेतौ ब्रह्मणः
पुरा । करणं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावमै”
इत्यत्वं ओह्नारस्य माङ्गलिकत्वसुक्तम् तथाचार्यान्तरे
प्रयुक्तावयोह्नारश्वद्वये श्रुत्या अभिप्रेतार्थं सिद्धिष्ठपमङ्गलं
जनयत इत्याकरे वद्यम् । “अवसर्वात्ओम् यन्दस्त्रादेः
पररूपैकादेः ओम्+क्ष-चम् । ओमित्यस्य करणे ओ-
ह्नार क्त । ओह्नृत अद्वीक्षते ओमित्यादावुद्वारणयुक्ते
च त्रिः । स्त्रवनोह्नृतं सर्वं मतःः ।

ओमनृष्टं चव-मनिन् लक्ष्युणः । अवने रक्षणे “संसमो-
मना वा यो गात्” वर्ण० ७,६८,४ । “ओमनाऽवनेन
रक्षणेन” भा० । “यो वामोमानं दधते प्रियः सन्” ७-
६८,५ । “ओमानं रक्षणम्” भा० । “विश्वेभिर्ग-
न्वोमित्यर्थवान्” वर्ण० ५,४३,१३ । “ओमभिः
रक्षणैः” भा० । ओमाविद्यतेऽस्य मत्प्रस्तुत्य वः विन०
ननवोपः । ओमन्वत् ओमद्वये रक्षणे “ओमन्वनं
चक्रयुः सप्त वधयः” वर्ण० १०,१८,८ । “ओमन्वनं रक्ष-
णवन्वनम्” भा० ओमन्ना वायते लै क नवोपदीर्घैः । ओमात्म-
वदनेन लाप्तकर्त्तव्यतिरिति त्रिः । “त ओमात्मानं लक्ष्योदितः”
५०,५,ओमनि हितम् यत् टिलोपः । ओम्य रक्षणहिते
त्रिः “वस्त्रर्वात्मां शाम इदाण्यामोम्यायाम्” सांस्कृता ॥

औ० सू० १,६,२ । ततोऽस्यदेऽमृप् पूर्वस्य दीर्घः
चोम्यावत् तद्युक्ते लिं । “तस्मव्याप्तिस्मिन्नलभेऽ
स्थ० ११२,७

श्रील ३० ओनति आ+उन्द-क नलोपे षष्ठो० दस्य
लत्वम् । शूरणे (ओल) इति ख्वाते कन्दे । २ अद्वै-लिं०
(भिजा०) विका० । ओलस्य गुणाः भावप्र० “शूरणः कन्द-
ओलव कन्दलोऽशेषव द्रवयि । शूरणोदोपनोरुक्तः
कषायः कण्डूकत् कटुः । विषम्यो विशदोहत्याः कफार्शः
क्षन्नमोरुवुः । विशेषादर्थसे पथ्यः मूर्हाशुल्मविनाशनः ।
सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते । ददूषां
रक्षपित्तानां कुधानां न हितो हि सः । सम्बानयोगं
सम्माप्तः शूरणोगुणवत्तरः” उक्ता॑ ।

श्रीलज उत्तेपे इदिव भ्वा० पर० सक० सेट् । ओलझ्नति
ओलझ्नीत॒ । ओलझ्नाम्-बभूव चास चकार ।

श्रीलड लेपे इदिव वा चुरा० उम० पक्षे भ्वादि० पर० सक०
सेट् । ओलगड्यति ते औलिलगड्त त ओलगड्याम्
बभूव चास चकार चक्रे । पक्षे ओलगड्ति ओलगड्नीत॒
ओलगड्हाम् बभूव चास चकार ।

श्रील ४० ओल+षष्ठो० । ओले शूरणे राजनि० ।

श्रीष ४० उप-वज् । इदाहे । “वग्निचाराभायामोष्विष्वपरी-
दाहाय भवन्ति” ! “वैरर्ण्यतोदसुप्रत्यगुरुहत्यौवसम्भितौ”
“तेषां चतुर्लामस्योष्विष्वपरीदाहभूमायनानि क्षिप्रोत्यान
प्रयाक्षभेदित्वानि छमिजन्म च सामान्यानि विक्षानि”
हुशु० । २ पाके च ओषः इक्षिपे न० निव० ।

श्रीवण ५० उप-ल्यु । कटुरसे (आल) इति ख्वाते॑ रसभेदे ।

गौ० डी॒ । ओषयो (पुडिया) २ शाकभेदे स्त्री॑ ।
“ओषयो कफशात्तुरु” राजबह्नमः ।

श्रीवधि॑ (धी॑) स्त्री॑ ओषः पाको धीयतेऽत्र ओष+धा-कि
जातिविषयलाद॑ स्त्रीले वा डी॒ ओषधी च । फलयाका-
ने ब्रीहिविवादी ख्वावरभेदे । वेष्विष्व स्यावरभेदो
यवाह सुश्रुतः “तासां स्यावराचतुर्विधाः वनस्पतयो दक्षा
बीरुभ ओषधयः । तास्पुम्भाः फलसन्तो वनस्पतयः ।
युष्मकल्पनो दृक्षाः प्रतानवत्यः स्त्रिव्यवृत्त वीरुधः ।
फलपाकाना ओषधयः” भुतुरप्याह “उद्दिष्याः स्याव-
राच्चिया वीजकारुप्रोहिषः । ओषधयः फलपाकाना
बड़ुपुष्पक्षोपगाः । व्युष्माः फलवन्नो ये ते वनस्पतयः
स्फुताः । पुष्पिणः फलिनशैव दृक्षास्त्रूभयतः स्फुताः । गुच्छ
युष्मं त्रिविष्व तथैव त्वण्णातयः । वीजकारुप्रदृष्टा-

शैव प्रताना वक्ष्य एव च । तस्मा बड़ुप्रेण वेदिताः
कर्महेतुना । अनः संज्ञाभिन्नत्वे ते दुखदुःखसम्भिताः” ।
ओषधीनास्त्रूपत्तिः तन्निर्वचनज्ञः “तां (आङ्ग-
विमृ) हैनां नाभिराध्यांचकार केशमित्रे व हास
तां व्यौष्ठिदोषः भवेति तत ओषधयः समभव॑ स्त्रां-
दोषधयो नाम” शत० बा० २,२,३,५ दर्शितम् । “ता-
ञ्जाङ्गति तच्चिक्षन्नौ व्यौष्ठित् अल्पजत् दूरमाङ्गतिद्रव्यम्
ओषः पक्षः क्षत्वा धय पिवेति अन्नौ प्रक्षिप्तात्तचादोषधयः
पृथिव्यां समभवन्” भा० । निर० “या ओषधी॑ः पूर्वजा-
ता॑ः” इत्येतामृचमधिकात्य अन्नाऽपि निरूक्तिर्दर्शिता॑ “ओ-
षधय ओषः भयन्नोति वौष्ठित्वे नाधयतेति वा दोषं धय-
नीति वा” । सर्वत्र षष्ठो० । भाग० ३,१० अ० स्यावरायां
बड़मेदा उक्ता॑ यथा “सप्तमो सुख्यसर्गसु षड्विधस्तस्यु चां
चयः । वनस्पत्योषधिकात्तक्षारा वीरुधोइ॒माः । उद्ध-
स्त्रीतस्त्रमः प्राया व्यानः स्त्री॑ विशेषिणः” १६,२०,३०० ।
“सुखमेव उत्त्वः प्रदयः सुख्यसर्गः तस्यु चां स्यावरा-
णाम् । षड्विधस्त्रमेवाह ये पुष्म विना फलनि ते वन-
स्पतयः । ओषधयः फलपाकान्नाः॒ २, उता आरोहणा-
पेक्षा॑ ३ त्वक्षारा वेष्वादयः॒ ४ उता एव काठिन्येना-
रोहणामेका॑ वीरुधः॒ ५ ये पुष्मैः फलनि ते दुमाः॒ ६
तेवां साधारण्यलक्षणमाह जर्ह॑ स्त्रोत व्याहारसद्वारो येवां
ते तसः प्रधाना अव्यक्तैतन्या व्यानः स्त्रीमेव जार्नन्ति
नान्यतु तदप्यन्तरेव न बहिः॑, विशेषिणः अव्यवस्थितपार-
णामाद्यनेकमेद्वन्नः” ओषधरः । तत्र भैषज्योपयोगिनी॑ः
कतिविष्वोषधी॑ः सुखुते लक्षणसहिता॑ दर्शयामास यथा
“व्यथं वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक् । भृङ्गलै॑
कपिलै॑वित॒ः सर्पभा॑ पञ्चपर्णनी॑ । पञ्चारतिप्रमाणा या
विज्ञेयाऽजगरी॑ बृहै॑ । निष्प्रवा॑ कनकामासां मूले दुरु-
लसम्भिता॑ । सर्पाकारा लोहितान्ना श्वेतकापेति॒ रस्त्वते ।
द्विपर्णिनी॑ सूक्ष्मभवामश्चण्डां क्षणामगुडलाम् । द्वारतिमालां
जानोयाऽग्नेनवी॑ ३ गोनसाहतिमृ । सज्जीरां रोमशां रुदी॑
रसेनेक्षुरसोपमाम् । एव॑ रुपरसाज्ञापि क्षणकापेति॒४-
मादिशेत् । क्षणसर्पस्त्रूप्रेण वाराही॑ ५ कन्दसम्भवा॑ ।
एकप्रवा॑ महावीर्या॑ भिज्ञाङ्गनसमप्रभा॑ । क्षवातिच्छत्वक॒७
विद्याद्रूपे कन्दसम्भवे । जरामृत्यु॑ निवारित्यै॒ श्वेत-
कापेति॒८ स्थिते । कान्दज्ञादिशमिः॑ पर्वैर्मूर्याङ्गकहो-
पमैः । कन्दज्ञा॑ काञ्चनवीरी॑ कन्या॑ द नाम महीषधी॑ ।
करेणु॑ उ॒ सुवर्जुनीरा॑ कन्देन गजरुपिणी॑ । इस्तिकर्ण-

पदाशस्य तुल्यपर्णा दिपर्चिनो । अजास्तनाभकन्दा त
हचीरा क्षुप्रहपिणी । अजा १०महीपधी ज्ञेया शङ्कुन्दे-
शुपाण्डुरा । व्वेतां विचिवक्षुभां काकादन्या समां क्षु-
पाम् । उक्तका११मोवधीं विद्याज्ञाराम्भत्यु निवारिणीम् ।
मूढिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्षांगुककोमलैः । आदित्य-
पर्चिनी१२ज्ञेया सदादित्यात्मर्चिनो । कनकाभा जलालेपु
हर्षतः परिसर्पति । उच्चीरा पञ्चिनोपख्या देवी बृह-
त्यर्थका१३ । अरतिमालक्षुपका पत्रैर्द्यग्नु लसमितैः ।
उप्यनीर्बोत्पदाकारैः फलेशाङ्गनसमितैः । आवणी१४महती
ज्ञेया कनकाभा पञ्चिनी । आवणीपाराङ्गुरामासा
महात्मारविद्यवाणा । गोदोमी५ चाजलोमी६ इच्छोमये
महददृष्टये । हंसः८ दी७च विक्षिच्छैः पत्रैर्मूलसुद्धैः
व्यवदा यज्ञुपद्मी च९१८समाना सर्वरूपतः । वेगेन महता-
विद्या सर्विन्मर्मोक्तसमिता । एवा वेगती९२नाम जायते
आनुदद्वये । उपादो सर्वरूपिण्यो याह्वौपथ्यः प्रकी-
र्त्तिता । तापासुररूपं कार्यं सम्बोध्यानेन सर्वदा ।
महेन्द्रामहाव्यानां वारणानां गवासपि । तपसा तेजसा
दापि प्रशास्यच्चं शिवाय वै । मन्त्रेणानेन मतिमान्
दुर्ब्राव्यभिमन्त्रयेत् । अचह्वानैरत्मसैः छत्रैः पापकर्म-
भिः । नैवासादविदुः शक्याः सोमाः २०सीमसमास्तथा ।
पीतावेषमहतः देवैर्द्यग्नुरोगमैः । निहितं सोमवीर्यासु
ओमे चाह्वौपधीपतौ । देवसुन्दे हहदवरे तथा सिन्धौ
महान्ते । दृश्यते च जलान्ते१२० सध्ये ब्रह्मसुवर्ज्जला ।
आदित्यपर्चिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये९१३ दृश्यते१२१-
जगती विक्ष्यं गोनही चान्वुदागमे । काङ्क्षीरेषु सरो-
दित्र्यं नाम्ना क्षुट्कमानसम् । करेणुस्त्रिय कन्या च छत्रा-
तिश्चत्रके तथा । गोदोमी चाजलोमी च महती आवणी
तथा । वसने कण्णासर्पास्त्रा गोनही च प्रदद्यते । कौ-
शिकी१४ चरितं तोत्तरा१५ उद्घवत्यासु पूर्वतः । लितिप्रदेशो
वस्त्रोक्तरांचितो योजनत्वयम् । विज्ञेया तत्र कापोती
ज्ञेता वज्ञोक्तमूर्द्धु । मत्तये नवसेतौ च वेगवत्योपधी
मुगा । कार्त्तिक्यां पोर्वभासाङ्गं भक्षवेत्तामपोषितः ।
षोमवद्वात् वत्तेते कल्पं तापञ्च कीर्तितम् । सर्वा विचे-
वास्त्रौपथ्यः सोमे चाप्यर्दुदे गिरौ । सशङ्कैर्देवचरितैर-
न्वुदानोक्तेभिमिः । व्याप्रस्तीर्चेद विल्लातैः सिद्धिर्च-
हरवेषितैः । युद्धाभिमीमरूपाभिः सिंहादितकुशिभिः ।
नवाक्षोडित तोवाभिरादगाभिः समन्ततः । विविधैर्धातु-
प्रिचिन्तैः सर्वत्रैषोपशेषितः । नदोषु शैलेषु रस्त्रां वापि

देवः प्रख्यातः खेन कर्मणा । ततस्कर्णे ददौ राज्य
ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । वीजौप्रथोनां विग्राणामया स्व
जनमेजय । सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन हिजराज-
राट् । लोन् लोकान् भासयामास्त् स्वभासा भास्तनां
वरः । काशोख० १४च० सोमोत्पत्तिष्ठक्तोक्तम् । “तस्य
यत् ज्ञातिं तेजः पृथिवीमन्त्रपद्यत । तेनोषध्यः सह
इन्द्रो यामिः संधार्यते जगत् । स वशेत्वा भगवन्
ब्रह्मवा वहितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां
दशतीर्दश । अविस्तुः समाचाद्य लेखं परमपाष्ठनम् ।
संस्याय लिङ्गमस्तं चन्द्रेशास्थं स्वनामतः । वीजौप-
थोनां तोयानां राजाऽभूदयजन्मनाम् । प्रसादाहेवदेवस्य
विशेषस्य पिनाकिनः । तुटेन देवदेवेन समोक्तौ यो
ष्टतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत् संजोवनीं
पराम् । पवाइक्षेण शप्तोऽपि सासान्ते लक्ष्माय च ।
आथायतेऽसौ कलया सुनरेव यवा शरी ।

ओषधिप्रस्थ पु० ओषधियुक्तं प्रस्थमत । हिमालयराजधान्याम्
“तत् प्रयातौषधोप्रस्थ” स्थितये हिमवत्पुरम्” “आसे
इरोषधिप्रस्थम्” “इत्तोषधिप्रस्थविदासिनोनाम्” कुमा० ।
ओषधम् अव्य । उव-चक्षु । अभीक्षुं पक्षत्वये “ओष-
धवेति” वत० ब्रा० वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिठ लिं० उव-दाहे चिनि अतिशयेन ओषधे इन् नु हि-
इत्त्वात् टिकोपः । दाहकतरे “ओषिठहन्” शिनिकथा-
भ्याम्” तंति० १,४,३६,१ ।

ओषाविन् लिं० उव+करणे इन् नु तदस्यस्य विनि । “क्वन्दो-
विन् करणे ओषुसेच्छवादिति” वार्ता० दीर्घः । दाह-
करत्वकुपे । “पुनरोद्गविन्यक्तत” श्रुतिः सिंकौ० ।

ओह उ० उष्टते उण्णाहारेण उव-कर्मणि चक् । (ओष्ठ)
दशमक्षदे । “अवनिठोष्टतेदपाद्वद्वावोष्ठे च्छेदयेत् वृद्धः”
मतुः । निश्चपदोष्ठशब्दव प्रायेण उत्तोरवदेव कविभिः
प्रमुखते । “ताम्बौषधपर्यक्षुचक्षुःचित्तस्” कुमा० । “ओष्ठे न
रामो रामौषधिम्बुचुचुनुना” मावः । उपपरे त्वयतः
“उमासुसे विम्बफलाधरौडे” कुमा० । अधरौष्ठ उत्तरोष्ठ
इत्यादि । “वसाधरौडः पतितः विम्बवर्णं तथोचरः ।
उमौ वा जाम्बवामासौ द्वूर्लम्बं तस्य जीवितम्” सुश्रुतः ।
ओषधस्य स्वाक्ष्यात् संयोगोपधत्वे ऽपि उपसर्जने स्त्रियां
वा ढीप । “विम्बोष्ठी चार्हनेत्रा गजयतिगमना दीर्घके-
शी सुमध्या” महाना० । समासे उत्तरपदस्ये शिरान्
पूर्वस्त्रावर्णस्य वा परकृपम् । विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः । शरी-

रावयवत्वात् भवादो यत् । ओष्ठ तद्वेति० उव वे-
यवर्गे च “ओषजावुप्” शिचोक्तेः तयोरात्मभवत्वात्मवा-
त्वम् । ओष्ठे प्रसितः कनु । ओष्ठकः ओष्ठसंस्कारप्रसिते
त्रिं० । ओषस्य मूलं जाह्नव । ओषजाह्न तन्मूले न० ।

ओष्ठकोप पु० ओषस्य कोपो यत् । सुश्रुतोक्ते सुखरोगभेदे ।
सुखरोगनिरूपणे तत्वोक्तं यथा
“तत्वोष्ठकोपा वातपित्तज्ञेष्ट्रात्मक्षमं समेदोऽभिधा-
तनिभित्ताः । कर्कशौ परवौ स्त्रौ लक्ष्मौ तीव्रहग्नितौ ।
दाल्पिते परिपुष्टेते ओष्ठौ मारुतकोपतः० । आचिन्तौ
पिण्डकाभिस्तु सर्वपाकतिभिर्ण शम् । सदाहपाकसंकारौ
नोलौ पीतौ च विच्छितः२ । सवर्णाभिस्तु ओष्ठे ते पिण्डकाभि-
रवेदनौ । कर्णुलौ पिण्डिलौ च शीतलौ कफजो॒ शुद्ध ।
स्वाक्षुण्णौ स्वत्यीनौ स्वक्षुतौ तथैव च । सत्रिपातेन४
विज्ञेयावनेकपिण्डकाचितौ । सर्व्वरूपलवर्णाभिः पिण्डकाभिः
समाचितौ । रक्षोपस्तु शुद्धिर्ण चक्षतः शोणितप्रभौ ।
मांसदुष्टौ॒ शुद्ध स्यौ चौ मांसपिण्डुष्टुहतौ । जलवशाल
मूर्च्छनि द्वक्सोमयतो चुच्चात् । मेदसा उष्टुतमण्डाभी
कर्णुलौ स्त्रौ स्त्रिरौ श्वदौ । अच्छस्फटिकस्वाक्षमाक्षावं
स्वक्षतो शुद्ध । ज्वतनामौ विदीर्घेते पाश्चेते चाभिधा-
ततः८ । पथितौ च समाख्यातावोक्तौ कर्णु स्वनितौ” ।
ईत० ओषरोगाद्वोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुण्ड्र उ० ओषधेप्रस्थानं पुण्ड्रं यस्य । बन्धुकद्वचे । राजनि०
ओष्ठौ स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्रियं ततः अच्छ गौरा०
टोष्ठ । विम्बफलनामको (तेलाकुचा) द्वचे । रत्नमाढा०
ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमोयतेऽनेन ओष्ठोपमं चक्ष
यस्याः । विम्बकाचतायाम् (तेलाकुचा) जटाधरः० ।

ओषणा० रूपदुष्टाः आ० उष्णा प्रा० स० । रैवदशे० ।
ओह पु० आ० उष्णवह चक्षये क संप्र० । १सम्यग्वहने० । “दाचा-
गोरोष्ठेण तौष्ठयो न जीवितः०” अ०१,१८०,५ । “ओ-
ष्ठेन वहनेने०” भा० । कर्त्तरि मूलविभुक्त । २पाद्ये०
३पापके च लिं० । “क्वाष्यामा त ओहैः” अ०४,१०,१ ।
“ओहैः इन्द्रादिप्रापकैःस्तोमैः” भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० जह एवां ब्रह्मेति वा निरक्तोक्ते० एषो० ।
जहब्रह्मयुक्ते० । “वेदाभिरोहब्रह्मणो विचरन्तु त्वे०”
निर०१२,१३,१ । ईता श्रुतिः । स्तोवेण० भा० ।
ओहस् लिं० आ० उष्णवह असुन् । वहनसाधने स्तोवादौ० “व ये
देवास ओहसा” अ०६,६८,६,८,९ । “चोहसा वहनसाधने-
नाम० इति वाचस्य त्वे ओकारादियद्वार्द्दिवहनम् ।

ओ॑

ओ॒कारः स्वरवर्णमेदः करणौष्ठस्यानयोहच्चार्थः दीर्घः
द्विमात्रत्वात् । मृतसु लिमातः । स च उदात्ताहदात्त
स्वरितभेदात् लिपिष्ठोऽपि अहुनासिकानहुनासिकार्थां उन
द्वैविधात् पर्विधः एवं सुतोऽपि वर्विधः । तेन हादश-
विधः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपमात्रपरः । तन्त्रे तस्य
वाचकशब्दा वस्त्रैभिधाने उक्ता यथा । “ओ॒कारः शक्ति-
कोनादस्तैजसोवामज्ञानकः । महृहृदयेष्व शङ्कुर्क्षः
सदाशिवः । अधोदलत्वे करणौष्ठे सङ्कृत्यः सरस्ती ।
चाच्छा चोर्द्वज्ज्ञे शान्ता व्यापिनी प्रवृत्तिः परा । अनन्ता
ज्ञानिनी व्योमा चतुर्द्वैशो रतिप्रियः । नेत्रमात्राक्षिण्यो
च ज्ञानामालिनिका भट्टुः” । तदधिकालदेवता च
तत्वैवोक्ता । “ओ॒कारे डाक्तिनी चिंहमादिनी चग्नमेरवी”
तस्य घ्येयरूपं कामधेत् उक्तं यथा “रक्तविद्युत्तात-
कारमोकारं कुशुर्वर्णं स्वयम् । अत वच्चादयः सर्वे
तिग्नि सततं प्रिये । । पञ्चप्राणसयं वर्णं सदाशिवसयं
सदा । सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गमप्रदायकम्” । मातृका-
न्यासेऽप्तोदलपङ्क्तौन्यस्तात्तच्छ्ववाच्यताऽस्तेति दोष्यम् ।

ओ॑ अव्यः चा+च्छ-क्षिप् जठ् । १ आह्वाने २ संबोधने
मेदिं । २ विरोधे ४ निर्संवे शब्दरत्नात् । ५ अनन्ते ६ ०
एकाक्षरकोषः द्वैनिस्त्रे ८ ० मेदिं । ७ पृष्ठविधां स्त्री मेदिं
य च “चतुर्द्वैश्वरोत्तेऽसौ सेतुरौकारसंक्षितः । सचा-
हुसारनादाभ्यां शूद्राणां सेहुरुच्यते” तन्त्रसारधृत
कालिकापुः उक्तेः शूद्राणां जयमन्त्रमेदः ।

ओ॑कृथ त्रिं उकृथ-गर्गा० अपत्येयज्ञ॑ ओ॑कृथः तस्य च्छातः
क्ष्वादादि॑ अण॑ यजोलुक् । ओ॑कृथ्यक्षात्रे

ओ॑कृथिक त्रिं उकृथं सामावद्यमेदं वेत्यधीते वा उक् ।
१ उकृथाध्यायिनि २ तदेत्तरि च । तेषां धर्म आम्नायो-
दा ततः अर्ह । ओ॑कृथा ओ॑ट्यकानां धर्मे तदा-
न्नाये च न० ।

ओ॑च्छ न० उक्त्वाणां दृष्टाणां समूहः अण॑ टिक्कोपः । १ दृष्टसमूहे ।
दुः॑ । ओ॑च्छक तत्समूहे न० । तस्येदमण॑ टिक्कोपः ।
२ दृष्टसम्बन्धिनि त्रिं । अपत्ये अण॑ तु ओ॑च्छ इत्येवे ।
वेदे कवित् इदमर्थेऽपि उपधातेकापः । ‘तामौ-
र्थं चर्वमिः पश्चात्’ शत० ब्रा० १, २, ५, २ ।

ओ॑खीय त्रिं उक्तेन प्रोक्तमधीयते अण॑ । उक्तप्रोक्त आह्वा-
याध्यायिनु ब०३० ।

ओ॑खीय त्रिं उक्तायां संख्यात् यत् ततः स्वार्थे अज्ञ । १ स्वा-
र्थीपक्तेऽज्ञादौ । २ नगरीभेदे स्त्री । उक्तायां जातादि॑
कन्त्रादि॑ ढक्कज् । ओ॑ख्ये यक्त तत्रजातादौ त्रिं ।

ओ॑घ षु० वहति पुंचि संज्ञायां च षष्ठो०ततः स्वार्थेऽण॑ ।
ज्ञातसंघाते “ओ॑घ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वैठा” शत०
ब्रा० १,८, १,२, ‘वहतीत्यौच उक्तसंघातः’ भा० ।

ओ॑च(त)य षु० उत्तरायापत्यम् अण॑ नेदे षष्ठो । उत्तरायापत्ये
दीर्घतमसि “उपस्तुतिरौचयन्मरण्येयाः” च० १,
१५८, ४, “ओ॑चयन्मरण्येयाः दीर्घतमसम्” भा० ।
“दक्षा ह यदेक्ष्य ओ॑चयः” च० १,५८, १, उत्तरायापत्ये
नामान्तरसुचय्येति तेन “उच्यानामाङ्गिरसौचय्यगौत-
मेति” आज्ञ० ओ० १२, ११, १, उक्तम् । तस्य च गोत्रप्र-
र्पित्वम् उक्तवाच्यात् । योक्ते तु उत्तरायः ओ॑तयन्मरण्येव ।
ओ॑चित्य न० उचितस्य भावः अज्ञ । युक्तत्वे । “एता अपि
वयोचित्वादुक्तमाधमभ्यभाः” शा० द० । विच्वसामर्चात्
स्त्रीत्वमपि तत्र लोक् यजोपव । ओ॑चितो तत्रार्थे ।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः” शा० द०
द्वाद० इस्मिन्च उचितिमाध्यव षु० ।

ओ॑जसिक त्रिं ओ॑जसा वस्ते उक्त् । अ॒रे तेजस्मिनि
ओ॑जस्य न० ओ॑जस्+साध्ये अज्ञ । ओ॑जसि । “दौर्ग्यादै॑
रनौजस्य” दैन्यं मैत्रिनतादिक्षत्” शा० द० ।

ओ॑ज्ज्यनक त्रिं उज्ज्यन्यां जातादि॑ धूमा० दुज्ज् । उ-
ज्ज्यनिनगरजातादौ ।

ओ॑ज्जिहानि पुंस्त्री उज्जिहानस्यापत्यमत इज् । उज्जि-
नापत्ये ततः इज्जलत्वात् यूनि फक् पैवादि॑ तस्य लुक् ।
तदीययुवापत्येऽपि ।

ओ॑ड त्रिं उक्तोपः नि॑ दस्य उक्त्वा॑र्थेऽण॑ । ओ॑द्रै॑
ततः नड्डाऽफक् । ओ॑डावन आर्द्धस्य युवापत्ये तस्य
विषयोदेशः ऐशुकार्था॑ भक्तु॑ । ओ॑डायनभक्त तदीये
विषये देशे

ओ॑डव षु० ओ॑डव+स्वार्थेऽण॑ । “ओ॑डवः पञ्चमिः गोक्तः
स्वरै॑ एङ्गुस्तु याडवः । सम्भूर्णा॑ सप्तमिः गोक्ता राग
जातिस्त्रिभा॑ मता” एङ्गीतरत्वा॑ उक्ते रागभेदे । स च
भज्जारादि॑ इति संगीतदामोदरः ।

ओ॑डवि त्रिं ओ॑डवं रागविषेवमहशीलयति इज् । ओ॑डव
रागाहशीले । ततः स्वार्थे दामन्या॑ उक्ते ओ॑डवोय । तदथे॑

औडुप लिंग । उडुपेन निर्दिष्टादि सङ्कल्पादि । अथ । १चन्द्र-
निर्दिष्टे २स्वर्णनिर्दिष्टे ३तत्संक्लिप्तदेशे च ।

औडुपिक लिंग । उडुपेन इवेन तर्ति ठक् । १स्वेन तारके
उडुपेन हर्ति उत्सङ्गा० ठक् । २स्वेन हारके च लिंग ।

औडु(दु)म्बर लिंग । उडु(दु)म्बरस्य विकारः रजतादि० अथ ।
१तत्संक्लिप्ते पात्रादौ । “गृहीतौडु(दु)म्बरं पात्रम्
स्मृतिः “सौवर्णराजतौडुम्बरस्याह्गमणिमयानां पात्रा-
णाम्” गोभिं । २यज्ञाङ्गद्विविकारे च । “पशात्पतिर-
वस्याय मुगमनभौडु(दु)म्बरं यज्ञातुपथं मा बधाति” गोभिं।
द्विविकारे च । “बौडु(दु)म्बरो स्थृद्वा गायेत” श्रुतिः ।
“बौडु(दु)म्बरो शास्त्राधृपगृह्यति” शत० ब्रा० ५,४,३,२५,
३८पस्त्रिविशेषे यु० । “वैखानसा वालिस्त्रियौडुम्बराः फेन-
पात्रने । न्यासे कुटीचरः पूर्वम् बहूदो हृंसनिष्क्रियौ”
भाग० २,१२,२७ । “बौडु(दु)म्बराः प्रातहस्याय यां
दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृफलादिभिः जीवनः”
त्रीधरः । बौडुम्बरं तत्फलं तत्सेवाकारोऽस्त्रस्य अर्थः
अथ । ४महाकाशमेदे । “तत्र महाकाशान्यस्त्रौडुम्बरव्यं
जिह्वकपात्राकाक्षयुष्ठरीकदृकुठानीति” विभव्य
“पित्रेन पक्षौडुम्बरक्षाक्षतिवर्णान्वैषु व्यराणीति” तत्त्वस्त्र
सुश्रुते उक्तम् । च च रोगः तात्त्वस्त्रे वक्तमंविपाकः वयाह
शाता० “बौडु(दु)म्बरी तात्त्वबौद्धो नरकान्ते प्रजावते” ।
५यमेदे च “बौडुम्बराय दम्भाय” यस्तर्पयन्त्वः ।

औडुलोमि उंस्त्रो उडुलोमोऽपत्यम् वाह्या० अथ ।
उडुलोमोऽपत्ये बडुमु च । डुलोमाः उडुलोमान्
बौडु यु० बोडुहेशानां राजा अथ । १बौडुहेशन्ते बौडु
इन्द्रे विहितः २तहेशवाचिनि च । बडुमु अस्यो लुक् ।

औलिगठग ८० उलिगठैव चातुर्व० स्वार्थं अथ । उलिगठा-
याम् “बौलिगठग्राम्यक्षाक्षस्य हृद्यासीके शनैर्हिरः”
भाग० १,६,१७ । “बौलिगठग्राम्यवकीसुतः” १,१० ४ ।

औलिर्थं न० उत्कर्ष+स्वार्थं अथ । उत्कर्षे ।
श्रीतृक्षेप उंस्त्रो उत्केपस्य जहृतृक्षेपक्षापत्वं यित्वा० अथ ।
उत्केपक्षापत्वे स्त्रिया छोप ।

औन्तम लिंग । उत्तमेन निर्दिष्टादि सङ्कल्पा० अथ । १उत्तमेन
दिहिते २तत्संक्लिप्तदेशादौ च ।

औन्तमि यु० उत्तमस्यापत्यम् अथ । भद्रमेदे उत्तमशब्दे
उदाह० । “स्वारोचिष्वौन्तमिय तामसोरेवत्स्त्रया” भद्रः
तत्स्य पत्तो उत्तमी तत्स्य अपत्यम् ठक् । उत्तमपत्यम्बन्धे
बद्रुपत्तो अवृत्तमेवान् भवाराज । दश उत्तान् निबोध

तान्” हरिं० ७८० उत्तमशब्दे ते च नामतोदर्शिताः ।
औन्तर लिंग । उत्तरव्याप्त उडु+तृ-च्चपादनेऽप् ततः
स्वार्थेण । उत्तरके “इतरेषासुपदेशेन इःखादिनिवारके
कष्टौ । “यत्वौन्तराणां सर्वेषामृषीणाम् नाम्नपस्य च”
भा० १०,५,४६ ।

औन्तरपथिक लिंग । उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृतं वा ठज् ।
उत्तरपथेन अर्चिरार्दमार्गेण शग्नरि उपासकमेदे
२तेनाहृते च । याहृके ।

औन्तरपदिक लिंग । उत्तरपदं गृह्णाति ठक् । उत्तरपद-
औन्तरवेदिक लिंग । उत्तरवेद्यां भवः ठज् । उत्तरवेद्यां भवे
कर्मादौ “बौन्तरवेदिकं कर्म क्षत्वा” शत० ब्रा० ७,६२,१७
श्रीन्तराधर्यं न० उत्तरे च अधरे च तेषां भावः अथ ।
जहृनीचभावेन स्थितौ । “संघे चानौन्तराधर्ये” भा०
श्रीन्तराह लिंग । उत्तरविद्या० कालादौ भवः “उत्तरादाहृत्”
पा० उत्तर+आहृत् । उत्तरकालादौ भवे ।

औन्तरेय यु० उत्तराया अपत्यम् ठक् । अभिमन्युशुते विराट
द्विहितृत्तरावाः उत्ते परिचिदृपे “बौन्तरेयेण दत्तानि
न्यवस्त्रान्तिदेशकृत्” भाग० १,१७,४० । “अवधार्यं मति”
क्षणं बौन्तरेये यत्ते व्यधातु” भाग० २,४,२ ।

श्रीन्तानपाद(दि) यु० उत्तानपादे व्यभे भवः अथ । उत्ता-
नपादभवे श्रुते “भूवस्त्रोन्तानपादस्य ब्रह्माण्डिणां तथैव च” भा०
ब्रा० ४८० २८० । “उत्तानपाद ! भगवांस्तत्र शाङ्कीभव्या”
भाग० ४,१०,२५ । अपत्ये तृ इज् । तवैत । “उत्तानपा-
दिनि० गंव्यं ततः काननतो दिज !” काशी० । तस्य वथा
तपस्या० सर्वनक्षत्राभारतापदप्राप्तिस्त्रया वर्णितम् भाग० ४,
८,८६,४८६,४८८,४८९ । “जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुहृचित्तयोः” सुर्वाचः
मेयसी पश्युनेर्तरा वृश्चतोष्मुकः । एकदा सुर्वते॒ उत्त-
मभूमारोय लालयन् । उत्तमं नाम्नक्षत्रं श्रुतं राजाभ्य-
नन्दत । तथा चिकीर्षमाणं तं सप्तलग्नस्तनयं श्रुतम् ।
सुर्वाचः श्वर्णतोराचः सेष्यं माहातिगर्विता । न वत्स !
नपते॒ चित्तया॒ भवानारोढुमर्हति । न गृहीतौमया वस्त्र
कुलावपि वृपाक्षज । बालोऽसि तव नाम्नानमन्यस्त्री
गर्भसंष्टतम् । नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽस्यै मनोरथः ।
तपस्याराध्य उत्तमं तस्यैवाहुयहेण मे । गर्भे त्वं साध-
यात्मानं यदीक्षुसि वृपासनम् । श्रीमत्वेद्यत्वाच ।
मातृः सप्तलग्नः सुदुर्लक्षितिः उत्तम् रुपा दण्डहतो
यथाऽहिः । हित्वा मिष्टनं पितरं सन्द्रवाचं लग्नम
मातृः स रुदन् सकाशम् । तं निःश्वसनं स्फुरिताभ्रौडः

-सुनीतिरुसङ्गसदृश वालम् । निशम्य तृपौरुषखाजितान्नं
सा विद्यये यहूदितं सपत्न्या । शोवृक्ष्य धैर्यं विलक्षणं
शोकदायानिना दावलतेव वाला । वाक्यं सपत्न्याः करती
सरोजश्रिया हशा वाप्सकलासुवाह । दर्शनं चूसनी हजि-
नस्य पारमपश्यती वालकमाह वाला । माऽमङ्गलं तात !
परेषु मंस्या भुज्ञे जनोयत् परदुःखदस्तु । सत्यं सुर
च्छामिहितं भवान्मे यहूर्भगाया उदरे गृहीतः । क्षम्येन
इहय विलज्जने यां भार्येति वा योटुमिडस्तिर्माम् ।
आतिथ तत्तात ! विमल्लरस्तस्तं उमातापि वदव्यवौ-
कम् । आराधयाधोक्तजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनसुसमी
दथा । वस्त्राच्छृपश्चं परिचर्यं विद्विभावनायात्तगु-
चाभिपत्तेः । अब्रोऽध्यतितित्वं स्तु पारमेष्ट्रं पदं जिता-
त्माशृशनाभिन्द्यम् । तथा महुर्वी भगवान् पितामहो
यमेकमत्या पुरदक्षिण्मर्मस्तेः । इदाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो
भौमं सुकृं दिव्यमधापवर्गम् । तमेष वत्याच्य भूत्य
वत्यत्वं सुस्तुभिर्मूर्खपदाङ्गपद्मतिम् । अनन्यभावे निज-
धर्मभाविते नवशृश्यस्याथ भजस्त्र पूरुषम् । नान्यं ततः
पद्मपदाश्लोचनाहुःखच्छिदं ते मृगवामि कञ्जन ।
योमृगवते हस्ताहीतपद्मया चिन्येतरैरङ्ग ! विमृग्य माणवा ।
एवं संकलितं माहुराकरणोर्यांगमं वचः । संनियम्या-
त्मनात्मानं निचकाम पितृः पुरात् । नारदस्तसुपाकर्ण्य-
शाला वास्य चिकीर्षितम् । सूडा मूर्दन्यवज्रेन पाणिना-
प्राह विचितः । अहोतेजः चतियायां मानभङ्गममृष्टता-
म् । वालोऽप्ययं हृदा धन्ते यत् समातरसद्वचः । श्रीनार-
दवाच । नाधुनार्थवमानं ते सम्मानज्ञापि पुत्रक ! । खल-
यामः कुमारसंक्षेप्य श्रीहनार्दिषु । विकल्पे विद्यमानेऽपि
नहावनोवहेतदः । पुंसो मोहमृते भिद्वा यहोके निज-
कर्मभिः । परित्येत्तत्तस्तात ! तावद्वावेष पूरुषः ।
देवीपशादितं यावदीक्ष्येत्वरगति बुधः । अथ मात्रोप-
दिटेन योगेनावरदृतस्त्रिः । यत्प्रवादं स वै उच्चान्त-
राराध्योनतोमम । सुनयः पद्मै यस्य निःसङ्केनोरुजन्म-
भिः । न चिदुर्घग्यन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना । अतो-
निवृत्तं तामेव निवृत्यस्त्र निष्फलः । यतिष्ठति मवान्-
काले श्रेयसां सप्तपस्थिते । यस्य यहूविहितं स तेन सुच्छ-
दुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तसमः पारमृच्छति ।
गुणाधिकात्मदं निषेदनुकोशं गुणाधमात् । शैवों स-
मानादनिक्षेप तापैरभिमूयते । श्रीपृथ उवाच । सोऽयं
श्वभगवता सुखदःखहतामनाम् । दर्शितः क्षपया पुंसां

दहैर्योऽसद्विधस्तु यः । अथापि नेऽविनोतस्य आत्मं वो-
रमपेयुपः । सुरच्या दृवचोवार्येन भित्रे अयते हृदि ।
पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीघोः साधु वर्त्म मे । ब्रूहस्पद
पितृभित्रैङ्ग्यरम्भनिधितम् । नूनं भवान् भगवतो-
वेऽङ्गजः परमेतिनः । विनुदवटते वीणां हिताय
जगतोऽकिञ्चत् । शैवोय उवाच । इत्युदाहृतमाकरण्य भग-
वाचारदस्तदा । प्रीतः प्रीत्याहृतं वाऽन् बहाक्यभृ-
कम्यया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितः पन्वा:
सर्वनिःश्रेयस्य ते । भगवान् वासुदेवस्त्रं भज तं प्रव-
शात्मना । धर्मार्थकामोक्तास्त्रं य इत्क्षेय आत्म-
नः । एकं ह्येव हरेस्त्रत्र कारणं पादसेवनम् । तत्तात !
गच्छ भद्रने यहुनायास्तं शुचि । उपर्यं सधुवनं वत्त्र
साक्षिध्यं निवदा हरेः । ऋत्वातुसदनं तस्मिन् कादिन्द्याः
सर्विते शिवे । क्षत्रोवितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ।
प्राणायामेन विष्ट्रात्रा प्राणेन्द्रियमनोमवनम् । शर्वृद-
स्याभिध्यावेन्ननसा गुरुस्या गुरुम् । प्रसादभिसुखं व-
श्वत् प्रसववदनेत्वस्म् । सुनसं सुभृतं चारकपोलं सु-
रक्षन्दरम् । तस्य इत्यत्वाक्षम्भूतेष्वावरम् ।
प्रणतात्रयं व्यभ्यं शरस्य चरणार्थम् । श्रीवतवाहूं
चनश्चामं पुरव्यं वनमालिनम् । शङ्कक्रगदापद्मारभि-
व्यक्तचलभुंजम् । किरोटिनं कुशलविदं केयरवलवा-
चितम् । कौस्तुभाभरण्योविं पीतकौशेयवरवस्त्रम् ।
काञ्चीकलापपर्यस्तं लस्त्रकाञ्चनन्युपरम् । दर्शनीयतमं
शाम्नं सनोनयनवर्द्धनम् । पद्मां नखमयिवे शवाविक-
सङ्गां समर्जताम् । हृदपद्मकर्षिकाविष्णुभाकम्भा-
त्मन्यवस्थितम् । अयमानमभिध्यावेत् शानुरामावडो-
कनम् । निवतेनैकमूलेन मनसो वरदृष्टम् । एवं भग-
वतोरुपं सुभद्रं ध्यायतोमनः । निर्वृत्या पर-
या तृणं स्वप्नं न निवृत्ते । जपय परमोगुणः चू-
यतां मे वृपालज ! । यं सप्तरात्रं प्रपठन् उमान् पश्यति-
त्वरात् । ओं नमो भगवते वासुदेवाय । मन्त्रेणानेन
देवस्य कुर्याद् इव्यमयो वधः । सपर्यां विविधैर्व्यैर्हेश-
कालविभागवित् । सर्वित्वैः शुचिभिर्माल्यैर्व्यैर्मूलफला-
दिभिः । गत्साङ्कुरांगुकेवाचेत्तुलसा प्रियया प्रमुम् ।
लक्ष्मा द्रव्यमयोर्मर्मां क्षित्यव्युत्पदिषु चार्यवेत् । आ-
भूतात्मा सुनिः शान्तोयतताङ्गमितवन्यमुक् । खेञ्चावतार-
चारितैरचितं निजमायया । करिष्यत्युत्तमङ्गोक्त्य-
ध्यायेदु छृदयं गतम् । परिचर्यां भनवतो वावतीः

पूर्वसेविताः । ता मनव्युदयेनेव प्रयुक्तग्रान्तवसूत्त्ये । एवं कावेन मनवा वचसा च मनोगतम् । परिचर्वमाणो भगवान् भक्तिमत्प्रतिचर्वया । सुंसासमायिनां सम्यग्-भजतां भाववर्णनः । श्रेयोदिशव्यभिमत् वद्विमादिषु देहिनाम् । विरक्तवे निवरतौ भक्तियोगेन स्यवा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्वा विशुक्तये । इत्युक्तक्षणं परिक्रम्य प्रणस्य च व्यपार्मकः । वयौ सधुवन् पुरुषः हरे-वरवचर्वितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं कुनिः । अवाहिताईश्वोराज्ञा छुक्षासीन उवाच ह । श्रीनारदउवाच । राजन् ! किं भ्यायसे दीर्घं सुखेन परिशुद्धता । किं वा न रिष्टते कामो भर्त्तौवार्येन संयुतः । श्रीराजोदाच । सुतोमे वालकोवज्ञान्वैषेनाकर्षणात्मना । निर्बाहितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अथ नाथं वने वज्ञन्ना खादन्तर्भकं उक्तः । आलं शयानं कुवितं परिव्यानसुखान्वृजम् । अहो मे वत दीराम्ब्रं स्त्री-जितस्योपधारय । योऽहुः प्रेम्यादृश्वलं नाभ्यनन्द-सत्तमः । श्रीनारदउवाच । मा मा शुचः स्तनयं देव-शुप्तं विशाम्यते ! । तत्प्रधावमविज्ञाय प्राटङ्गे वदयो-जमत् । सुद्धकरं कर्म लाला बोकपादैरपि प्रभुः । एवं अवचिरतोराजन्यशोविषुवंशव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विशुद्ध जगतां पतिः । राजकृष्णीमनाहत्य उत्तमेवान्विनयत् । “तत्त्वाभिविक्तः प्रवतस्ताहुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्वतस्त्रादेशेन पुरुषम् । तिरात्माने लिरात्माने करित्यवदराशेनः । चाकमदन्त्युपारेष्य भासं निवेद्यैव वनुहरिम् । हितीवज्ञ तथा भासं वहे वहे इर्ह-कोदिने । वृष्णपदांदिभिः शोर्वः क्रताद्वृद्यर्ज्ञवदिभुम् । ततीवज्ञानयनाय नवमे नवमे इहिनि । अद्भवत्तम-द्वोक्षुपधावन् समाधिका । चर्युर्धमयि वै मासं द्वादशे इदेष्येऽहिनि । वायुभक्षोजितवासोध्यावन् देवमधारयत् । वज्ञमे मासहुप्राप्ते जितवासोन्दपात्मजः । ध्यावन् वज्ञ-वदेन तस्मै स्वाल्लिपाचलः । सर्वतोमनव्याकृष्य इदि वृतेन्द्रियाशयम् । ध्यावन् भगवतोऽप्य नाइक्षीत किञ्च-नापरम् । आवारं सहदादीनां प्रधानं पुरुषेन्द्रम् । वज्ञ धारवास्त्रस्त्र लयोऽपोकाशवस्त्रिरे । वदेकपादेन स-पार्विवाक्षास्त्रस्त्रौ वदकुठिनीर्दिता भवी । नवाम वज्ञाईविभेद्यविडिता तरीव वव्येतरतः पदेपदे । तस्मिन्-भिज्ञावति विष्णुमात्रमोहारं निरुध्यासुमनव्यवा धिवा । बोका विष्णुवाविहोदिकाभ्यं बोकपादाः शरवं वयु-

हरिम् । श्रीदेश ऊरुः । नैवंविदामोभगवन् ! प्राणरोध-चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तत्त्वोदजिनादिमोर्जं प्राप्ना वयं त्वं यरणं यरणम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष वालं तपसोदुरत्यवाचिर्वच्चिष्ठे प्रतियात स्वधाम । यतोहि यः प्राणनिरोध वासीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा । तएव सुत्युद्भवयात्तरक्षमे क्रतावनामाः प्रयुक्तिपिष्टपम् । सहस्र-शीर्षोऽपि ततोगद्वत्तामधोर्वनं भृत्यदिव्यव्यागतः । स वै धिया वोगविपाकतीव्रवा वृत्पद्मकोशे स्फुरितं तदित् प्रमम् । तिरोहितं सहस्रैषोपलक्ष्य वर्त्तिः स्तिं तद-वस्त्रं ददर्श । तद्यनेनागतसाध्वयः वितावन्दताम् विनमय दण्डन्त । दग्ध्यां प्रपश्नन् प्रपिविद्विर्भक्षुम्-विवास्येन भूजैरिवाच्चिवत् । स तं विवक्षन्मतहिदं इतिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च इद्यवस्थितः । क्रताङ्गिं वज्ञ-मयेन कम्बुना परस्य वालं क्रपया कपोषे । स वै तदेव प्रतिपादितं गिरं दैत्रीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भ-किभावोद्यग्टणादवत्वरं परिनुतोरुच्चवसं भ्रवक्षितिः । ततो ध्रुवेण सुतो भगवान् तप्तयै यथा वरं दस्तवांस्त्रवा वर्णितं तत्वैव “व्यामिदुतएवं वै सत्यहृत्येन धीमता । भृत्यादु-रक्षो भगवान् प्रतिनन्द्यैनसत्रवीत । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवधितं इदि राजन्यवाचक । तत् प्रयच्छामि भइं ते दुष्प्राप्तमपि सुव्रत ! । नान्दैरधितिं भइ ! यद्यमाजिण्णु भ्रुवक्षिति । यत्र यहर्वताराज्ञां अवोतिषां अक्रमाच्छितम् । भेष्यां गोवक्षत् स्वास्त्रं परक्षात् कल्प वासिनाम् । धर्मोऽग्निः कश्यपः यक्षो त्रुनयो ये दमौक्षयः । अरन्ति दक्षिणीकल्प भ्रमनोदयत् वतारकाः । प्रस्तिते दृ वनं पिला दस्या गां धर्मं लंश्रयः । वट्त्रिंशर्वदशात्त्वं रक्षिता व्याहृतेन्द्रियः । लद्यभात्युत्तमे नदे वहनवायां त तत्त्वाः । अन्वेषती वनं मार्ता दावाम्नि वा प्रवेश्यति । इदा मां यज्ञहृदयं वर्णः उद्कवदक्षिणः । भुक्ता चेहायिः सत्या अन्वे मां संस्कृतिष्ठि । ततोगन्नामि भृत्याम् सर्वबोक्तनमस्तुतम् । उपरिदाइविभृत्यसं वतोगन्नामत्ते यति:”

नक्षत्रस्तपत्तवस्त्रिवेशविवेशक्षत्वैव ५३० उक्तो वचा “क्षय तस्मात् (शमिलोकात्) परतस्त्रयोदशवक्षयोलनान्त-रतो वस्त्रहिष्ठोः परमं पदमविवदन्ति यत्र महाभागवतो भ्रुव औत्तानपादिभिन्नेत्रे प्रजापतिना कश्यपेन धर्मोऽपि च समकालयुग्मिः सह वहुमान दक्षिणाः क्रियमाण रदानीमपि कल्पजोविनामाजीव्य उपाक्षे

तस्य महाननुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योति-
गेणानां प्रह्लनक्षत्रादीनां अनिमित्तेणाव्यक्तरहस्या
भगवता कालेन चायमाणानां स्थाणुरिवावदभ्य
ईश्वरेण विहितः शश्वद्वभाष्टे । यथा भेधी-
स्थम् आकर्षणपश्चः संयोजितास्त्रिभिः सवैर्यथा
स्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं भगवान् प्रह्लदव
एतत्रिदलविहितं गेण कालचक्र आयोजिता भ्रुवमेवा-
लम्बृ वायुनोदीर्यमाणा आकल्यात् परितः क्रामन्ति ।
नभसि यथा भेदाः इनाद्यो वायुवशाः कर्मसारथवः
परिवर्त्तने । एवं ज्ञातिर्गियाः प्रकृतिपुरुषसंयोगात्-
गत्वाताः कर्मनिर्मितगतबोधुवि न पतन्ति । केचिदेतत्
ज्योतिरनीकं यिशुमारसंस्यानेन भगवतो वायुदेवस्य
योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुरुषाद्वाक्षिरसः
इरुण्डतीभूतदेहस्य भ्रुव उपकल्पितः” ५, २३, १०४ ।

सिंहि० सर्वेनक्षत्राद्याधारौ हौ भ्रुवौ अङ्गीकृतौ यथा
“निरचदेशे क्षितिभग्न्हकोपगौ भ्रुवौ नरः पश्चति दक्षिणे-
तरौ । तदाचितं खे जलवन्नवन् तथा भवभङ्गकं निज-
भक्षकोपरि । उदगिदयं याति यथा नरस्तथा तथा स्थान-
तमृक्षमण्डुवम् । उदग्भ्रुवं पश्चति चोक्त्रं क्षितेस्तदनरे
योजनाः पक्षांशकाः । योजनसंख्या भाँशैर्गुणिता स्तपरि
धिकृता भवन्त्यशाः । भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योज-
नानि च व्यक्तम्” शिं० । “उदगिदयं याति यथा यथा नर
इत्यनेनापसारयोजनैरनुपातः स्मृतिः । यदि भूपरिधि-
योजनैङ्क्रांशा च भ्यन्ते तदापसारयोजनैः किमिति ।
फक्षमक्षांशाः । यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिल-
भ्यते तदाक्षांशैः किमिति फलं निरचदेशस्तदेश-
योरलरयोजनानि स्तुः शेषं स्थानम् । एवं निरच-
देशात् क्षितिचर्तुर्द्वये किञ्च मेरुः । तत्र नवतिः ८०
पक्षांशाः” प्रमि० । “सौष्यं भ्रुवं मेरु गताः खमध्ये
यास्यं च दैत्या निजमस्तकोच्चे । सव्यापसव्यं भ्रम-
दक्षचक्रं विलोक्यनि क्षितिजप्रसक्तम्” शिं० ।

औत्पत्तिक उत्पत्त्या भावेन अवियुक्तः ठक् । १८८५ संबन्धे
यद्वायेः सम्बन्धस्य निष्पादियुक्तत्वात् औत्पत्तिकत्वम्
जे सूर्यो भाष्यवोर्द्धिर्गिर्तं दद्या

“औत्पत्तिकस्तु यन्द्यसायेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानसुपदेशोऽ-
व्यतिरेकशायेऽनुपलच्छे तत् प्रभाण् वादरावयस्थानपेक्ष-
त्वात्” । सू०

“औन्पत्तिक” इति निव्यं ब्रह्मः, उत्पत्तिर्हि भाव

उच्चते लक्षणवा । अवियुक्तः शद्वायेऽबोभवैः सम्बन्धः
नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः, औत्रपत्तिकः शद्वायेऽब-
सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिवक्षणस्य धर्मस्य प्रत्य-
ज्ञादिभिरनवगतस्य ज्ञानं निमित्तम् । कथं ? । उपदेशो
हि भवति, “उपदेशः” इति विशिष्टस्य उच्चारणम् ।
अव्यतिरेकस्य ज्ञानस्य, न, हि तदुपचर्चं ज्ञानं विष-
येति । यज्ञ नाम ज्ञानं न तत् शब्दये वक्तुः ‘न एत-
देवम्’ इति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, वचैतन्न
विज्ञावते, तथेतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि खात्,
एवं वदतो विश्वहसिदं गम्यते, अस्ति नाक्षि वेति । तथा-
त् त तत् प्रभाष्यमनपेक्षत्वात् । न होऽस्ति प्रत्ययान्तरम्-
पेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वापि, अब्दं प्रत्ययोह्यसौ । वाद-
रायण्यं हज्जं वादरायण्यस्तेऽ मतं कीर्त्यते वादरायण्यं
पूजयित्रं, नामीयं मतं पर्यटसितुम् ।

उत्पत्तिर्भवः १ स्वकालः तत्र भवः उक् । २ स्वभावे
स्वभावस्य यावदुद्देश्यमावित्वात् तथात्मम् । “नाहुरनुपश्चा-
दौत्पत्तिकेन द उं हननबलोपेताः पित्रा विभक्ताः” भा०
ग० ५, २. २।, तच्चिशम्याथ हर्ष्यस्या औत्पत्तिकमनीयथा
भाग० ६. ५. १।

अौतपात लि० उत्पातस्य तज्ज्ञापकशास्त्रस्य व्याख्यानो पन्नः
तत्त्वभवो वा कर्मगदना० कण् । १ उत्पातावेदक्षयम्य-
व्याख्याने पन्ने २ तत्त्वभवे च ।

“**औत्पातिक** वि० उत्पाते देवारिद्दे भवः ठक् । देवारिद्दभवे-
 “**औत्पातिकं** भेव द्वाराशुर्वभूम्” रघुः । “**औत्पातिकं**
 तदिह देव । विचिन्ननीयम्” उद्घटः । “**औत्पातिके**
 महावोरे तथा दुःखप्रदर्शने” बटुकसत्त्वः उत्पाताय
 प्रभवति ठक् । उत्पातसम्मादनसमर्थे “प्रयाते दु ततः-
 खन्दे बभौत्पातिकं महरु”भा० १० २० ३० च ।

श्रीतपादं ति० उत्पादं तदावेदकपन्नं वा वेष्यर्थाते वा
तत्वभवो वा क्षगयना० अथ् । १भावानामुत्पादवेक्षरि०
२तदावेदपन्नाध्येतरि० ३तत्वभवे च ।

अौतपुट त्रि० उत्पुटेन निर्दक्षादि सङ्कला० पहरर्याम् क्षण् ।
उत्पुटेन उन्मुद्रेण १निर्दक्षे २तम्बन्धिक्षणदेशादौ च ।

औत्पुष्टिक त्रि० उत्पुष्टेन हरति उत्सङ्घा० ठक् । उत्सु
पुष्टेन हारके । [वनसंख्याराचितेन हारके ।

औतुपतिक लि. उत्पुत्तेन हरति उत्सङ्घा० ठकु। उत्प-
औत्स लि. उत्स मदः अज्। प्रसवामये स्त्रियाणीप।

औंतस्त्रिक ति० उत्तुहेन हरति उ० । क्रोडन शारवे ।

प्रौत् सर्विक त्रि० उत्सर्गे सामान्यविधिमहीति उज् । सामा-
न्यविधियोग्ये स्थियां छोप । [फज् । उत्सर्वेर्गोत्तापले ।

श्रीत्सायन पुंस्त्री उत्सविष्वेदस्तस्य गोब्रापव्यम् अथा०
श्रीतस्क्व न० उत्सक्तस्य भावः घट्ज । उत्करणाट्याम् ।

“ब्रौत्सुक्येन वत्त्वरा सहभया व्यवर्त्तमाना ह्यिया”
रत्नावली “तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन” रघुः । “रथ-
वरथसमाहस्तावदौत्सुक्यरुद्धा” माघः “इत्यौत्सुक्यादपरि-
गच्छतु गुह्यकस्तु यथाचे” मेघः । तच्च अलङ्कारोक्त
व्यभिचारिभावमेदः सा०द०निर्वदावेगेत्याद्य पक्षमे “ब्रौ-
त्सुक्योन्मादशङ्का” इत्युक्ता “इष्टानवाप्ते रौत्सुक्यं कालज्ञे-
पापुष्ठिण्युता” लक्षितम् । २ इत्याभाले च । “ब्रौत्सुक्य-
निष्ठत्यर्थं यदा कियासु प्रवर्त्तते ज्ञोकः” सा०का० ।
“ब्रौत्सुक्यभिक्षा सा च इष्ट्यनामाप्तमौ निवर्त्तते इष्ट्य-
माणस खार्यं भृत्यन्तर्यात् फलस्” त०कौ० । “मनो-
यसेन्द्रियसे ह विद्यान् याति सेवितम् । तस्यौत्सुक्यं
संभवति प्रट्टिशोपजायते” भा०व० ॥१४ श्लो० ।

‘अौदक त्रि । उदकेन पूर्णं गत्वाति उदकसे दं वा अण् ।
१ उदकपूर्णकुम्भपाहके ‘अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंब्रज्य पा-
णियाहं मूर्ह्यदेशेऽवसिष्टति’ गोभितः । “अौदको ग-
हीतोदकम्:” सं०त०रचु० । २ उदकसम्बन्धिनि । “अौद-
केनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणाहृतः” मतुः । उदके भवः
अण् । इत्यलमगे च । “यानि चैवं प्रकाराणि स्थवरान्यौ-
दकानि च” । “स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च” मतुः
अौदकि उंस्त्री “उदक्षु उदक (संज्ञायाम्)” पा०ग० वा ग्राम् ।
अपत्ये इति । उदकनामपैरपत्ये ततः स्वार्थं दामन्या०
ह । अौदकीय तत्वार्थे । एतम् अौदक्षु अौदकीय
दत्यपि उदक्षुपत्ये उंस्त्री । [स्वापत्ये ।

ଆମେ ଆମର ପାଦରେ ଉତ୍ସବରେ ଯାଏନ୍ତି କିମ୍ବା ଆମର ପାଦରେ ଯାଏନ୍ତି କିମ୍ବା

भारः मणिकस्त्रसे दम् अर्थ् । मणिकस्त्रियते जचादौ
 (जालारनल) “एनां (शकटीम्) तत आदाय व्यधादौ-
 दद्वन्नोदके” भाग० ८,१४,१५ । “औदद्वन्नोदके
 मणिकस्त्रजन्ते” श्रीधरः उदद्वन्नस्य सचिकाटदेशादि
 अरोहणादि० बुझ् । औदद्वन्नक मणिकस्त्र सचिकाट-
 देशादौ तिं० । [नामकवैरपत्ये ।

श्रीदत्तवि उंस्त्री उद्दूपत्वं बाह्या० इत् । उद्दू-
श्रीदत्ति उंस्त्री उद्दूपत्वम् इत् । १उद्दूपत्वे ततः युनि-
फिज पैदा० तस्य लक । २तटोययुपापत्वेऽपि ।

ओदनिक तिं० ओदनाय प्रभवति संतापा० उज्जु०। ओदन-
निष्ठादनाय समर्थं स्फुपकारे ।

औदन्य ए० उदन्यायुक्ते क्वचौ भवः अण् । पिपासायुक्ते
र्षिभवे सुगिडभे क्वचौ । “एतां ह वै सुगिडम औदन्यः
ब्रह्महत्यायै प्रायश्चिन्ति’ विदाच्छकार” शतोऽन्ना० २३.१,
५.६ । तस्यापत्ये ह इत् । औदन्यि इत्येव तत्वार्थे
ततः युवप्रत्ययस्य फिजः पैदा० लुक् । तदीययुवापत्ते च ।
औदपान त्रि० उदपानादागतः शुगिडका० अण् । आय-
स्यानरूपोदपानादागते १राजधाह्यकरादौ । उदपाने
भवः पलद्या० अण् । २उदपानानामयामभवे करादौ
त्रि० । उदपाने जलाधारस्यानभेदे भवः उत्सा० अञ् ।
३उदपानभवे त्रि० । त्रियां सर्वत छीप ।

औदमज्जि पुंखी उदभज्जसापत्त्वम् इव । उदभज्जसापत्त्वे
ततोयुवप्रत्ययसा पैलादिं लुक् । २८दीयुवापत्त्वे च । एवं
औदमज्जि औदमेषि चौदमज्जि औदशुब्दि इत्येतेऽषि
शब्दाः तत्तदपत्त्वे तत्तदयुवापत्त्वे च । [सम्बन्धिनि ।

श्रीदमेधीय त्रिं उदमेवरिदम् रैवतिकांदि० ऋ० श्रीदमेधि
श्रीदमेयि पुंख्ती उदमेयस्तपत्त्वम् इज् । उदमेयसापत्ये

ततः मनुष्यजातित्वात् स्थिरां ढीप् । [स्थिरां ढीप् ।
श्रीदयिक ति० उदये लग्नकाले भयः उभः । लग्नकालभवे

औदरिक ति० उदरे प्रसितः ठक् । आद्याने, (मेवक)
 उदरमात्पूरणामेवके । “ऐश्वर्यवन्” रौद्रं च श्वर
 च गङ्गुमस्त्रयकम् । एकाग्निभौदरिकमासुरं सत्यमी-
 द्यसु” सुश्रुते तस्यासुरसत्यत्वसुक्तम् । अमरे विजिगीषा-
 विवर्ज्जितस्य तथात्वसुक्तम् । विजिगीषा च विगानेच्चा
 सा च खोदरपूरणासक्ततया निन्देच्छा तस्यात्वाग एवास्य
 प्रष्टत्तिः । “सर्वं भौदरिकस्याभ्यवहार्याय कल्पते” नाट०

श्रीदर्थ्यं त्रिं उदरे भवः यत् उदर्थः ततःस्वार्थं चण् ।
उदरभवेऽनलादौ । २च्यन्तरप्रविष्टे च । “स त्वया-

राधितः शुक्लोवितन्वन् मासक यगः । केता ते हृद-
ययन्विमौदर्यो ब्रह्मभावनः” भाग० ३.२४,५ ।
श्रीदल नि० चिकित्सालबकालवभरुतन्तुडिलानं वैशा-
मितदेवरातौदत्तेति” आ० अ० १२, १४, २, उके चिकि-
ताटीजं षष्ठं प्रवर्धिभेदे ।

औदवापि पुस्त्री उदवापसापव्यम् रज् । उदवापस्ये
स्त्रियां छोप् । तस्येदं रैवतिकांश् । औदवापोय तत्
सम्बन्धिनि तिं ।

श्रीद्वाहि ३० उद्वाहस्यापत्त्यम् इति । अथेदिनाम्

प्राचीनावीतितया तर्पणीयविभेदे । हादशर्थितर्पणा-
नन्वरम् । “प्राचीनोवीती” “हुमन्तुजैमिनिवैशम्या-
यनपैतस्त्वभाष्यभारतमहाभारतवस्त्राचार्योजननिवाह-
विगार्हे गौतमशाकल्यवाच्यमारुद्व्यमारुद्व्यमारुद्व्यके
याचक्षी बड़वा प्राचीनेधी बुलभा मैले यो कहोलं
कोवीतकं पैक्कं प्राचीनेधी सुवर्णं साङ्ख्यायनमैतरेयं
महैतरेयं शाकलं बाह्कलं सुजातवक्षमैदवाहिं महै-
दवाहिं सौजामि॑ शौनेकमाच्छायनं ये चान्ये चाचा-
र्याको सर्वे लृष्टिति” आश० ग्र० १,४,४, “लयोरिंशति
वाक्यानि तत्र कहोदादिषु अर्थात् तर्पयामीतिशब्दः
कार्यः । सर्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पणहुर्यात् “एकमन्त्राच्च
कर्माणीति” न्यायात्” वारा० । “औदवाहेव शारिष-
स्याज्ञ गारिडख्यः” शत० ग्रा० १,४,७,३,२६, वंशवर्णने

औदविति लिं० उदविति तकभेदे संस्कृतः अण् । उद-
विद्युपतको संस्कृतभस्त्रद्वये । पने ठक् उदवित्कोइष्वल
उदविद्व अक्षुल्या० ठक् । औदवित्क तदस्तद्ये लिं०
औदस्यान लिं० उदस्यान शीर्वमस्य छत्रा० ण । १उदस्यान-
शीर्वे । उदस्याने अवः उदसा० अज् । २उदस्यानभवे च ।

औदार्थ न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् अज् । उदा-
रतावाम् । “औदार्थं च नायकोरयत्वसिद्धसात्त्विकाल-
हारविशेषः । यथाह सा० द० “शोभा कानिच दीप्तिष
माध्यर्थं च्छु प्रगत्वमता । औदार्थं प्रैर्थ्यमित्येते सप्तैव खुर-
वलज्ञाः” इति विभक्ष्य । “औदार्थं विनयः सहेति”
लक्षितम् । साविकप्रदृशगुणभेदव यथाह तत्त्वे ।
“शोभा विलासो साधुर्थं गामीर्थं धैर्यं तेजसी । उत्ति-
तौदार्थमित्यदौ सत्वजाः पौरवागुणाः” इति विभक्ष्य ।
“दानं सप्तिभावण्मौदार्थं शत्रुविवयोः सप्ततीति”
लक्षितम् । २वाक्यस्यार्थसम्बन्धे च । ‘सप्तौष्ठौदार्थे विशेष-
यालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमादेदे’ किरा० । “औ-
दार्थं सर्वसम्पत्तिः” मङ्ग्ला० । तत्र वाग्गुणभेदः “संस्का-
रवस्त्रमेऽदीर्थं मित्यादिना” ऐमच० वाग्गुणदर्शने उक्तोः ।

औदासीन्य न० उदासीनस्य भावः अज् । शुभाशुभयोरुपे-
क्षावाम् ताटस्येत् । “पर्याप्तोर्मि प्रजाः प्रातुमौदासी-
न्ये वर्त्तिदम्” एवः । २राहित्वे इरागनिष्ठत्वौ च
“व च स्त्रावप्राप्तहन्त्यवाच्चुरागेय नजः शक्यमप्रा-
प्तिवार्थं कल्पयितुम्, हनकियानिष्ठ्यौदासीन्य-
मितिरेकेण” “व्यभावुद्दीवौदासीन्यकारणम्” “तत्त्वात् प्र-
वृक्षकियानिष्ठ्यौदासीन्यमेव “व्याहृणोन इत्य” इत्य-

दिषु प्रतिवेधार्थं सन्मामहे” इति च शारीरकमाव्यम् ।
औदास्य न० उदास्ये उद्दृच्छास्य तस्य भावः अज् ।
वैराग्ये रागशुन्यतावाम् २मनोयोगविरहे । “औदास्य
संविद्वलम्बितशुन्यसुद्धा॒ अस्मिन् दशोर्मितितामयगम्य भै-
म्याः” नैष० “क्लौणी॒ विलिस्यन्देतोर्वयमपि कुञ्जाः किमै-
दासम्” पद्यावली ।

औदुम्बरक उ० उदुम्बरस्य विषयोदेशः राजन्या० अज् ।
१उदुम्बरविषये देशे । तस्य समृह रक्षिकारात् राज-
न्या० अज् । २तत्समृहे न० ।

औदुम्बरायण उंस्त्री उदुम्बरस्य गोत्रापवम् नडा० फक् ।
उदुम्बरस्य गोत्रापव्ये । अनन्तरापले दू अज् । औदुम्बरि
तदीयानन्तरापव्ये उंस्त्री स्त्रियां छीप् ।

औदूर्गात्र न० उदूर्गात्रवैश्यम् कृदन्तात् अज् । उद्गात्रः
कृत्विग्भेदस्य १भर्मेष्टे “स्वरित्योदात्र व्याहृत्वीदे”
कात्या० २५,१,८, उदूर्गात्रेदावहिते भ्रेष्टे स्वरित्याह-
वनोये जुहोति” कर्कः । उद्गात्रः कर्म मावो वा उ-
दात्रात् अण् । उद्गात्रः उच्चैर्गानामके २कर्मचि
१तद्वावे च ।

औद्गाहमानि उंस्त्री उद्गाहमानस्यापवम् अज् ततो यूनि
फक् तस्य पैदा० लुक् । १उद्गाहमानस्यापव्ये २तदीये
युवापत्ये च स्त्रियां गौरा० छीप् । ततो यदादौ नडा०
ह । औद्गाहमानोय तद्वादौ लिं० ।

औदूर्घमणि लिं० उदूर्घमणि याद्य साधु अण् वेदे इस्य भः । अ१-
पह्यसाधने “सर्वैषि ह ते दीक्षायायजू॑ औदूर्घमणानि”
उदूर्घमनीते वा एषोऽकाङ्क्षोकाह॑ वलोकमभि वहीचते”
शत० ग्रा० १,१,४,१, “औदूर्घमणानि जुहोति स्वात्मा॑
स्वुवेच्छाहत्वा इति प्रतिमन्त्रम्” कात्या० ७,२,१६० ।
भत्वाभावे औदूर्घमणमध्यत ।

औदृण्डक लिं० उदृण्डस्य उद्दिष्टदेशादि अरोहत्वा० अज् ।
उदृण्डस्य उद्दिष्टदेशादौ ।

औद्वालक न० उद्वालेन- उद्वालेन निर्दृतः अण् संक्षायां
कन् । “प्रावो वल्मीकमध्यस्याः कपिलाः स्त्र्य-
कीटकाः । कुर्वन्ति कपिलं स्वलं तत् सादौदालकं सषु”
इत्युक्ते वल्मीकीटसम्भृते मधुनि “औद्वालकं इवि-
करं स्वर्यं कुठिष्ठापहन् । कपायसुणमन्त्रं कटुपाकह
पित्तकर्” तदुण्णा वैद्यकोपाः ज्ञेयाः ।

औद्वालकि उंस्त्री उद्वालकस्यर्थपव्यस् अज् । उद्वालका-
पव्ये गौतमे अवैद्यकी स्त्रियां सतुष्यजातित्वात् छीप् । ततः

यूनि फक् । ओहालकायन तदीवश्वापत्रे प्राच्यभरते
तु वहच्कवात् तस्य वहुषु लुक् । उहालकाः । तदीव-
श्वापत्रानि प्राच्यानि भारतानि वा

ओहैल्य न० उहतस्य भावः । अविनीतभावे तत्र “वहस्यान्य
गुणद्वानामौहाल्याद्यमहिष्णता” सा०द० उक्तलक्षणम् ।

ओहारिक लिं । उहाराय उहृष्टदानाय प्रभवति ठज् ।
विभागकाले उहारार्थं देवे इवमेदे । ‘विष्णौहारिक’
देयमेकाश्च प्रधानतः” भवः ।

ओहारि उ० उहृष्टरखर्वेतपत्तम् ठज् । उहार्वैः युवे
उहिङ्के जप्तो । “वहिङ्क एवौहारिरस्य प्रावच्छिरं
वेद” यत०वा० १,८,१४,१ । [राजनि ।

ओहिङ्क न० उहिङ्य जायते जन-इ स्वार्थेऽण् । पांशुवदे
ओहिङ्क न० उहृमिनति उहृ+मिद-क-स्वार्थेऽण् । पांशुवदे ।
“ओहिङ्क पांशुवदेण वज्ञातं भूमितः स्वयम् । ज्ञारं
गुह कट्स्त्रियम् ज्ञेष्वक्तुं वातनाशनमिति” तस्य गुणाः
“विदायै मूर्मिं निम्नां यन्नाहत्या धारया स्ववेत् । तत्त्वोय-
मौहिङ्कं नाम वदनीति महर्दयः” इत्युक्ते २जलभेदे च
“ओहिङ्क वारिपित्तमनविदाहृष्टिशेतत्पत्तम् । प्रीणनं
मधुरं बख्यनीवहातकरं बहु” । वैद्यकालनरम्

सुश्रुते आन्तरिक्षलक्षका “तस्माडामे भौमं तस्माका-
शगुणवक्तुं तत्पुनः सप्तविधम् । तद्यथा कौपं नादेयं
वारसं ताढाकं प्राच्यवदेष्मौहिङ्कं चौहठुरमिति । तत्र व-
र्षास्तालरिक्षमौहिङ्कं वा सेवेत भहागुणवात्” इत्यादि
चक्रा “कफ्वु दीपनं हृदयं बहु प्रस्त्रवणोऽवस्थम् । मधुरं
पित्तमनविदाहृष्टिहृष्टिम् स्वततम्” । तद्युपासा॒ उक्ता॑ ।
ओहिङ्कलवणगुणास्तु तत्त्वैव । “बहु तीक्ष्णोष्णात्तुलोदि
स्वस्थं वातानुलोमनम् । सुतिकं कटुसंस्कारं विद्याज्ञव-
णमौहिङ्कम्”

ओहिङ्य न० उहिङ्कोभावः अज् । उक्तादीनाहृष्टपत्तौ ।
“अैवं च म ओहिङ्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्” वजु०
१,८,१८, उहिङ्कोभावः ओहिङ्यं चूतादितरोहत्पत्तिः
वेददी० ।

ओद्याव लिं । उद्यावस्य व्याख्यानोपन्थः तत्र भवो वा क्षण-
यना० अण् । १उद्यावव्याख्यानयन्ये २तत्र भवे च ।

ओहाहिक लिं । उद्याहकाले जन्मं दीयते वा ठज् । वि-
वाहकाले १हत्वे दीयमाने च “दिद्याधनन्तु व्याख्या तत्त्वसैव
चनं भवेत् । मैत्रमौहाहिकद्वै भूतुपर्किमेव च”
क्षमिः “पितृव्याधिनाशेन यदत्यव स्वभव्यं वेत् ।

मैत्रमौहाहिकद्वै व दायादानां न तद्वेत्” यात्रः । तत्-
स्वर्वैरविभाव्यम् । [दृच्छे २तदृच्छिक्षिदेशादै च
ओहैप लिं । उहैप+चहर्यासु सहस्रा० अण् । उहैमेन॑ लिं-
ओहैधस लिं । जधस इदम् अण् । जधः सुक्षिविनि “वहसं अ-
भग्रहुदिनं नैव दोग्यप्रौधसं पयःः” भाग० ४,१०,१८,
सदायै तु शरीरावयवत्वात् यत् जधसमितिव । “ज-
धस्यमित्तामि तत्रोपभोक्तुम्” रघः । औधसमिति क-
चित् याठः शार्दैव्यन्तया समर्थः ।

ओनीचे न० उहेतुः कर्म भावो वा उहुगात्रादि० अज् ।
उन्नेतुः १कर्मणि उहयने २तद्वावे च । तस्य धार्मान्
कृद्वलत्वात् अज् । ३उहेतुर्भवेत् च ।

ओपकस्मिंक लिं । उपकर्षं प्रायभवः ठज् । कर्त्तुवामेपे
प्रायप्रभवे । “ओपकस्मिंकलोकनः” । भट्टिः ।

ओपकलाप्य लिं । उपकलाप्यं भवः परिहस्या० अ॒ ।
कलापसमीपभवे ।

ओपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्त्वं नडा० फक् । उपकल-
गोत्रापत्त्वे । बहुत्वे हन्तेहन्ते च वा फको लुक् । उपका-
उपकायनाः । उपकलासकाः ओपकायनवायनवायनाः ।

ओपगव उंस्त्री उपगतोगैरण उपगुर्गेपः तस्यापत्तम् वज् ।

१गोपालकपुत्रे २तद्याजिष्ठुते च लक्षणया उपगुर्यद्व-
क्षवाजिविप्रोऽपि उपगुर्यद्वेनोच्चते “य वस्यं याजवेद्यस्तु
स तद्वर्ष्यत्वाप्रयात् । सद्योवर्षेण वर्षेचेत्वेविवावीदूभ्युः”
हारीतोक्ते । तत्सम्बन्धिनि १लक्षणे ४ज्ञे ५४८८८८ च
तस्यापत्ते त्रैस्त्रियां ढीप् । ओपगवस्त्रेदम् गोत्रचरणात्
वज्” पा० वुज् । ओपगवक ओपगवसम्बन्धिनि “तत आ-
गत” इत्विकारे “गोत्रादहृष्टवृ” पा० वुज् । ओपगवक
तत्त्वागतेऽर्थे । तेषां समूहः गोत्रोद्योद्यादिना वुज् ।
ओपगवक तत्समूहे न० ओपगवोभक्तिरस “गोत्रादिवा-
र्ष्येभ्यो बहुतम् वुज्” पा० । ओपगवक तद्वियुक्ते लिं-

ओपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतिलेन उपगतोगैप्रसि-
स्तस्यापत्तम् व्यावो वा ठज् । १गोपतेरपत्ते २त्त्वात्
उहवे उ० “क्षणमित्र उहिङ्के यमस्तुत्तां सुचित ओप-
गविनिर्णां ततोऽगात्” भाग० ४,४,२८ “ओपगविहृष्टवः”
ओधरः”

ओपर्यस्तिक उ० उपपत्तं यासकासं भूतः स्वत्त्वया
व्याप्तः “तमधीष्वोभतो भूतोभावो वा” पा० ठज् । उप-
पायासकालस्य खण्डया व्यापके १चन्द्रे २सूर्ये च शन्दर०

ओपच(ज)स्त्रिनि उ० उपच(ज)स्त्रिन्यापत्तम् ठज् । युक्तवज्-

ब्राह्मण वंशीये कविभेदे । “ब्रौदच(ज)भनेरौपच(ज)

भविः” शत० १४,५,५, २१ । १४,७,३,२६, ब्राह्मणे च ।

औपचारिक ए० उपचार+स्थार्थे—विनायादि० ठक् । उपचारे उपचारश्च लक्षण्या बोधनम् सेवनम् । उपचारः प्रयोजनमस्य ठज् । उपचारहेतुके लिं । स्थियां हीप् । औपकारिको उक्तिः ।

औपचक्षन्त्रसिक लिं । उपचक्षन्त्रसा निर्दृत्तं वा० ठक् । उपचक्षन्त्रेन निर्दृत्ते । “आतन्वान् भुरारिकालास्त्रौपचक्षरिः” खूदा विनोदम् । “गड्विभेदौ समे कलासाच्च समे स्थु नैर्निरल्लराः । न समात्परान्विता कला” इति वैताक्षीवाद्युक्त्युक्ते “पर्यन्ते वर्णे तथैव शेषमौपचक्षसिकं सुधीभिः” छ००० उक्ते २मात्राङ्गत्तमेदेन ० । “मुवितायाभिधं केविदौपचक्षसिकं विदुः” इत्युक्ते १५५४पादाख्यर्थृष्टतत्त्वदेनेदेच ।

औपजानुक लिं । उपजानु जानुसमीपे प्रायभवः ठक् । जानुसमीपपर्यन्तव्यापके “पाणी यसौपजानुको” भट्ठिः ।

औपतस्त्रिनि० उपतस्त्रिनस्यापत्वम् इज् । उपतस्त्रिनस्यापत्वे रामजामके कविः । “तदुहोवाच राम औपतस्त्रिनिः” शत० ब्रा० ४,६,२,७ ।

औपदेशिक लिं । उपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपदेशोपजीविनि० । उपदेशेन प्राप्तः वा० ठक् । २उपदेशेन प्राप्ते च औपद्रविक लिं । उपद्रवमध्यक्षम्य लोयन्यतः ठक् । उपद्रवाधिकारेण सुश्रुतान्तर्गते पर्यमेदेष च “अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यासामः” इत्युपक्रम्य उत्तरतन्वार्गतः सुश्रुतक्तः ।

औपद्रव्या० उपद्रव्यस्थार्थे अज् । उपद्रव्यमेधीये देवमेदे । “विवित्यै चत्तारम्, औपद्रव्यायानुचत्तारम्” यजु० २०,१३ । तत्र तदुहेशेनानुचत्ताराहरपाञ्चमेवकः कालभ्यत्वेन विहितः ।

औपधर्म्य० उपधर्म्यस्थार्थे चातुर्व० अज् । अपदर्म्य० “लोकानु भ्रातां गतिविशेषहस्तिप्रलोमं वेशं विधाय बङ्गमायत औपधर्म्यम्” शाश्व० २,७,७८ ।

औपधेनव० उपगताधेन्तरस्य तस्यापत्वम् अण् । सुश्रुतोक्ते धन्वन्तरि० प्रति प्रश्नकारके कविभेदे । “काशीराजदिग्देवाच धन्वन्तरिमोपधेनवैतररघौरभयुपकलावतकर्वीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रस्तृतयः जहुः । “औपधेनवनौरच्चं सौश्रुतं पौष्कलायतम्” सुश्रुतः । [रथाङ्गे ।

औपवेय० उपधीयते इत्युपचिः रथाङ्गं ततः स्थार्थे ठज् ।

औपनायनिक लिं । उपनायन् प्रयोजनमस्य ठक् अनुश ।

दिपदर्शिः कुसू० उस्तुतः उपनायनशब्दोऽपि उपनायनाथे प्रायुक्तः ततः ठक् इत्येव स्यायम् । उपनायनप्रयोजनके विधाने “एष प्रोक्तोहिजातीनास्मैपनायनिको विधिः” महुः । उपनायनाय हितः ठक् । २उपनायनाधने च । २ब्रह्मचत्वयित्यां काल औपनायनिकः परः “याज्ञ० ।

औपनासिक लिं । उपनास० भवः ठज् स्थियां हीप् । नासासमीपभवे । “हिर्दैश्च नासायां तासामौपनासिकाचत्वस्त्रातः परिहरेत्” उस्तुतः ।

औपनिधिक न० उपानिधिरेव स्थार्थे ठक् । “वासनस्यमनास्याय हस्तेऽन्यस्य वद्यते । इत्थं तदौपनिधिकं प्रतिदेशं तथैव तत्” याज्ञ० विष्टिश्चपनिधिशब्दे इत्या ।

औपनिपत्क लिं । उपनिपदा तदुक्तोपदेशेन औवति वेतना० ठक् । उपनिपदकोपदेशेनोपनीविनि० ।

औपनिषद् ए० उपनिषत्स्वेषाभिव्यक्त्यते शैषिकोऽप्य० । उपनिषत्स्वत्रेवे० परमात्मनि० “तत्त्वैपनिषदं पुरुषं इच्छामि” इ०७० उपनिषद् ब्रह्मविद्या तस्या इदम् । २ब्रह्मप्रतिपादके वाक्यादौ स्थिया हीप् । “विविधास्त्रौपनिषदीरात्मसंस्थिते श्रुतीः” महुः । उपनिषदि भवः प्रकाश्यः तस्याव्याख्यानो पर्यवेक्षणगयमा० अण् । उपनिषदत्प्रकाश्ये २ब्रह्मण्य तस्याव्याख्याने ४पञ्चे च ।

औपनीविक लिं । उपनीवि नीविसमीपे प्रायभवः ठक् । नीविसमीपे प्रायभवे “ब्रौपनीविकमहम्य किं च्चो वज्ञमध्ये करमात्मकाराभ्यास्” माधवः “बद्धोदुर्बलरक्षार्थमसिर्वेनौपनीविकः” भट्ठिः ।

औपपत्त्व लिं । उपपत्त्वं बाहुसूलं तस्तेदम् अज् । बाहुमूलसम्बन्धिनि० “तक्षादिमाः प्रजा बोभया जायन्ते यस्मादासां उनरित इस्त्र्यूर्घ्योपपश्चात्य इर्वैरप्यानि जायन्ते” शत० ब्रा० ११,४,१,६ । “उपपत्त्वं बाहुसूलं तत्सम्बन्धीनि०” भां० ।

औपपत्तिक लिं । उपपत्त्या कल्पितस्मि ठक् । उपपत्त्या कल्पिते २युक्ते । “ब्रौपपत्तिकमाहारं” प्रयच्छस्तेति भारत !” भा० अनु० ८२४८० ।

औपपातिक लिं । उपपातेन उपपातेन गोदधादिना यंस्तु ठक् । उपपातकै० संस्कृते “पिण्डिट् पतितः षण्डो यत्र स्थादीपपातिकः” नार० “यत्र स्थादपपातिकीति” प्रकाशहत पाठः । [बाहुरपत्ये ।

औपबाहवि उस्त्री उपबाहोरपत्यम् बाहा० इज् । उच्चगत

औपभृत त्रि० उपभूता पावेण सञ्चितः शैविकोऽहं । १उपभृतपावेण सञ्चिते हविरादौ । “ब्रह्मानुजातेऽत्यर्थाजैस्त्विभिश्चरौपभृतं समानीय” कात्या० ३,५,२ अच्छर्यु रौपभृतमात्रं सर्वेषं जग्हान् समानीय” कर्कः । तस्येदम् अण् । २उपभृतस्मविनि “चौपभृतासादनम्” कात्या० ५,४,२८, औपभृतसुपभृतस्मव्यासादनम्” कर्कः । “सव्या ओशिरिवैपभृतानि” कात्या० ६,७,७ । औपमन्यव उँस्त्री उपमन्योरपत्य विदां अज् । उपमन्योरपत्ये हियां डीप् । “ग्राचोनशालवौपमन्यवः सत्यवज्ञः पौलुषिः” । “औपमन्यव ! किं त्वमात्मानं सुपास्यु ?” इति च वा० ३० ।

औपमिक त्रि० उपमया निर्हिटः ठक् । उपमयानिर्हिटे । “अभावकाया इत्यनिर्हिटे औपमिकः” ‘भधु सोमसि त्वौपमिकः’ मात्यतेः” । “प्रीपिलिकामध्ये त्वौपमिकः नापत्तिका मेत्ततेर्गतकः” इति च निर्हिट ।

औपम्य न० उपमात्तचार्त स्वार्थं अज् । १उपमायाम् २सादृश्ये “माणा वथा नोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वल यां कुर्वन्ति साधवः” इतिमेष० । “आत्मौपम्येन सर्वलः” मीता “सा पूर्णा वदि सामान्यधर्म त्वौपम्यवाच्चि च” । “त्वौपम्यवाचिनो लोपसमाप्ते तद्विते द्विधा” इति च सा० ३० ।

औपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उपयट् च तच्छब्दे दर्शितः, “मार्जिते प्रेष्यत्यग्नोदौपयजानङ्गारानाहरति” कात्या० ६,६,७,

औपयिक त्रि० उप+अय-वज् उपायस्तेन लभ्यः ठक् हुख्यत्व । १उपायत्वं, २यक्ते न्यायागतवस्तुते च । “एतत्त्वं महाराज ! प्रवेषु तेषु चैव हि । उत्तमैपयिकं मन्त्ये भोग्येण सह भारत !” भा० चा० २०४ अ० । हियां डीप् । “नचैवौपयिकी भार्या, नात्रुषी कृपया तद्” भा० १० २८० अ० “यदवौपयिकं कार्यं तज्जिनयित्वमहंसि” भा० ३० १७७ अ० । उपावेष विनया० स्वार्थं उक् हुख्यत्व । ३उपाये पु । “यिवौपयिकं गरी-बरीम्” किरा० । “त्वौपयिकम् उपायम्” मन्त्रिं ।

औपयौगिक त्रि० उपयोगः प्रयोजनमस्य अज् । उपयोग-निमित्ते “अथातः लेहौपयौगिकं चिकित्सितं व्यास्ता-स्थानः” सुन्तु । हियां डीप् ।

औपरिष्ट त्रि० उपरिष्टात् भः अण् । अमेहकतविलेभ्य एव वार्ता० नियमात् न त्वप् टिखोपः । उपरिष्टाङ्गते ।

औपरोधिक त्रि० उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १उपरोध-निमित्ते २पैलवे दण्डे पु । त्वेमच० ।

औपत्त त्रि० उपत्तादागतः गुणिकां अण् । १आयस्यान रूपोपलादागते । उपत्तस्ते इम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि “यथा ज्ञवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्” मनुः ।

औपवस्थिक त्रि० उपवस्थे भवः ठज् । उपवस्थकर्त्तव्ये कर्मादौ । उपवस्थस्तु यामः यागपूर्वदिवसं उपवस्थ-ग्रन्थे उक्तः । अज् औपवस्थ्य तत्वार्थे । “अग्निप्रणयनीवा चौपवस्थयोऽनियमः” आश० अ० ४,१,२६ । स्वर्थे अज् । “यागपूर्वदिने च । “त्वौपवस्थ्येऽङ्गि” श्रुतिः ।

आपवस्त्र न० उपवस्त्रमेव प्रक्षा० अण् । १उपवस्त्रे उपवस्तुः कर्म अण् । २उपवासे । उपवस्त्रा प्राप्तोऽस्तेति विगटह् “ऋतोरण्” पा० ऋतप्रदर्शनं प्रामादिकमेव । तत्र ऋतशब्दस्यैव यहण्ण न त्व ऋदनस्य तथात्वे ऋतो-अण् इत्येव स्यात् आर्तवर्मियुदाहरणं चासङ्गतम् इति बोध्यम् “माणान् भधुमस्त्ररांसं वर्ज्जितेदौपवस्त्रं तत्” स्फुदिः

औपवास त्रि० उपवासे दोयते व्युष्टा० अण् । उपवास-त्रते दीयमाने द्रव्ये ।

औपवासिक त्रि० उपवासे साधु गुडा० ठज् । १उपवासे साधौ । तस्मै प्रभवति सन्नापा० ठज् । २उपवाससमर्थे च

औपवास्य न० उपवास+वात्पर्वते स्वार्थे अज् । उपवासे “वस्त्रायेन यदानोत्” पीता वारि समाहितः । त्वौप-वास्यं तदाऽकाशीद्वाचवः सह सीतया” रामा० ।

औपवाह्य ए० उपवाह्य एव स्वार्थेऽण् । उपवाह्ये रथादौ “त्वौपवाह्यः कुवेरस्य सार्वभौम इनि श्रुतः” रामा० । सर्वासु भूमिषु विदितः अण् । सार्वभौम इत्यर्थः ।

औपविन्दवि उँस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् वाह्या० इज् । उपविन्दोरपत्ये द्वियां डीप् । [विशेषोपजीविनि ।

औपवेशिक त्रि० उपवेशेन जीवति वेतना० ठज् । उप-औपस्थेषिक त्रि० उपस्थेषेण दीर्घतः ठक् । एकदेशेन सम्बद्धे चाधारभेदे “त्वौपस्थेषिको वैषयिकोऽभिव्यापक-वेत्याधार द्विधा” सि० कौ० ।

औपसंक्रमण त्रि० उपसंक्रमणे दोयते व्युष्टा० अण् । उपसंक्रमणे देवे द्वियां डीप् ।

औपसद् ए० उपस्त्रिद्वौऽस्त्रिनिः विहका० अण् । उपस्त्रिद्वयुक्ते स्वाधाये २त्वहुवाके च । उपसद् समीपस्थानं तदस्यस्य प्रक्षा० अण् । इहने “प्रजापतिकामसौ-पसदः” कात्या० २२,१०,१३ । “त्वौपसदोऽन्तः” कर्कः

प्रौपसर्गिक लिं० उपसर्गाद्य प्रभवति सन्नापा० ठम् । उप-
सर्गसमये० १ ८ च सुशुग्रोऽः रोगभंदः वया “व्याधि-
विशेषात् प्राग्भिहिताः सर्व एवंते विविदाः साध्या
वाप्याः प्रत्याख्येयाच तत्त्वतान् भूयस्त्रिघा परोक्षेत
किमसावौपसर्गिकः प्राक्वेद्बोऽन्यतत्त्वम् इति तत्त्वोप-
सर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं लब्धन्यकाङ्कशातो व्याधि-
उपसर्गति स तत्त्वं एवोपश्रव यस्त्वद् :” इति । वैद्यकान्तरे
त “कफोऽनुखोभयतेन यदि पित्तातुगो भवेत् । स्तोह-
यैव्याख्यात्मन्तुष्टदा भवति मानवः । प्रतिक्वोमः पुरस्तेन
स्तास्युपायाति तद्वच्छात् । औपसर्गिक एवाच्यः सविप्रात
उदाहृतः” इत्युक्ते श्वातादिस्त्रिपाते च । इदंवारिद
स्त्राचके यहौदीस्प्रादो । ४ उपसर्गसम्बन्धानि लिं० यद्द-
वस्त्रादुमः । तत्त्वं लक्ष्यम् वस्त्रन्यन्यये० ठकोऽप्रत्यापात्
कोषान्तराभावाच । शीघ्रे उपासने ।

श्रीपत्तानि लिं. उपस्थानं शोबनम् वदा० ॥ । उपस्थान-
श्रीपत्तानिक लिं. उपस्थानेन सेवने जीवति बेतनां
ठुक । सेवनोपशीविनि ।

भौपस्थर न० उपस्थिति भावः कर्म वा अज् । उपस्थितिपार-
वाये हुते । “भौपस्थरजे द्वारकार्पणवात्” भाग ०७, १५, १६
“भौपस्थरजे द्वारपं बड मन्यमानः” भाग ० ७, ६, १४ ।
भौपस्थर वै च जैष्ठर अ वैष्ठम् श्रीधरः ।

भौपहारिक लि. उपहाराव साधु ठक्। उपहाराये इच्छे
 "परमात्मेन यो दद्यात् पिण्डासौपाहारिकम्" भा.
 अनु० ३० १० खो० ।

भ्रौपाधिक लि० तेन बिर्डस्तः वा० ऊँ। उपाधिकाने
स्थियां छोप “ऊँ सहैतवदाम चैव संक्षेपि कीर्त्यते ।
नेतिनित्वो पारिभाषिक्यौपाषिक्यपि तद्विदा” यद्यपि ।

उद्देश्य बन्धसु चौपालिक एव न नैमित्तिकः नापि
तात्त्विकः रत्ने तत् चां स्त्र॒ भाष्ययोर्मिस्तीतं यथा

“न व्यभावतो वद्दस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः” स्तु।

“दृःखात्यनिहत्ते मौकत्वस्त्रोक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयो-
गत तस्य गम्भीरं उपर्युक्तं न स्थामाविकल्पं वच्छमाणवक्षणं
वर्षमति यतो न स्थापयतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेश-
स्य विधिरत्नाकारं मियोज्ञानां घटते। न द्वार्जे: स्था-
माविकादौषण्याभावः उभयवति। स्थामाविकस्य यावद्-
इव अविकल्पादितर्पणैः। न दक्षतानीवरगीतायाम।

“बद्यात्मा महिनोऽस्त्वचो विकारी खात् स्वभावतः ।
न ह इत्था भवेत् ज्ञानंज्ञानंरथयैरपि ।

“यदिन् यति कारणविवर्णादिवस्मो यस्त्रोत्पत्तो
म भवति तस्य तत् स्तामाविकलिति स्तामाविकल्प-
वाच्यम् । ननु सर्वदोपयम्भापक्षेदःसप्त स्तामाविकल्प-
यद्वै नास्तीति चेत् विगुणाभवते न वित्तस्य इःस-
स्तामाविकल्पे इपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा इःस्तामाविकल्पि-
वदात्मनोऽपि तदनुपबन्धिवस्त्रभावात् । इःस्तामाविकल्प-
वादिभवौ इवित्तस्त्रवात्मताभ्युपगमाङ् । चैत्रसात्मना-
शादेव मोक्षोऽस्तिति चेत् । अहं च दो चित्काः स्तामिति
वस्त्रसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्त्र उर्धवार्थत्वादिति ।

भवत्वमनुष्टानं तेज क्रिमितपूर्व आह” भा० ।
“आभावसानपायित्वादनुष्टानव्यक्तमपालाखलम्” ख० ।

“खमावस्य बावदृद्वभाविताम्भोक्तारम्भवेन तत्पात्र-
नोपदेशशुतेरननुदानलक्षणमप्रोमाणयं स्थादितपूर्वः भा० ।

नहु श्रुतिबक्तादेवानुष्ठान स्थात् तत्वाह ।
“नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टे इष्यनुपदेशः” स्तूप ॥

“गायक्याय फलायोपदेशसाहृषान्” सम्भवति । यत
उपदिष्टपि पिहितेऽयशक्यस्योपावे स उपदेशो न भवति ।
किन्तु पदेशमास एव “बधितर्थं वेदोऽपि न बोध-
तीति” चाचादिग्रन्थः “भावा अत यहते ।

“ग्रामपटवडीजवर्चे वृ” छ.।

“न तु स्वाभाविकसाधायपादो हृषते । यथा शुक्रपटस
 स्वाभाविकः गौहं पुरागेषापनीयते । यथा च वीजस
 स्वाभाविकयथृत्यक्षिरनिनापनीयते । अतः शुक्रपट
 वद्वीजवद्व स्वाभाविकस वन्मसाधायः उरुषे वस्त्रवती
 तदैव तत्त्वाधनोपदेशः स्थादिति चेदित्यर्थः” भा०
 मनावच्चे ।

“यत्त्वं इवात्प्रवाभ्यां नाशक्योपदेशः” स्मृतिः ।

“**उक्तदानयोरपि भाष्यकाय साधारिकायोप**
देशो लोकानां भवति । कृतः ग्रन्थं द्वासु द्वायाभ्याम्
दानद्वये हि यौक्तादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः
न तु यौक्तादुरथस्तोभावो भवति । रजाकादिव्यापा-
र्त्यैगिग्नहृत्यादिभिच रक्षपटमटवीक्षयेऽपुनः यौक्तादु-
रथस्ताविर्भावादित्प्रथः । नन्देऽपि पुस्त्रेऽपि इः स्त्रियोऽस्ति-
रोभाव एव मोक्षोऽस्ति चेत् इः स्त्रात्प्रलनिहस्ते रेत खोक्षे
पुरुषर्थवानुभावात् स्तुतिस्तुतयोः पुरुषार्थत्विद्वय न त
दानयोरित्व तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च इः स्त्रियोऽस्ति-
रोभावमात्रस्य मोक्षते कदाचिद्योगीवरुहृत्यादिना-
यस्तु त्रृप्तस्य भट्टवीजेऽविद्य उक्तेष्वपि स्त्रीवेनाभिज्ञेत्याप-

निरिति” भा० । स्वभाषतो बन्धुं निराकृतुं निमित्तेभ्यो-
ऽपि बन्धुमयाकरोति छत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैनि-
कत्वे ज्ञानाद्युपादेश्चेदात् न घटेत । अनागता-
बन्धुस्त्वादेष्यस वावद्युपाधानित्वादित्याशयेन नैनित्ति-
कत्वे निराकृते ।

“न कालयोगतो व्यापदो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्” इ० ।

“नापि कालसम्बन्धनित्तिकत्वः पुरुषस्य बन्धुः कृतः ?
व्यापिनो नित्यस्य कालस्य बर्वावच्चेदेन सर्वदा सक्ता-
शुक्तप्रकल्पुद्युपसम्बन्धात् सर्वावच्चेदेन सदा सकल-
पुरुषाणां बन्धुवत्तेरितर्थः । अत च प्रकरणे कालदेश-
कर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलघुते शुक्तस्त्रियुक्ति-
मिः चिह्नतात् । किन्तु यद्यैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिव-
द्विमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिविध्यते पुरुषे बन्धुसौपाधि-
कत्वाद्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तिकत्वे ऽपि बहुकार्य-
न्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां व्यवस्था स्थादिति चेत् एवं सति
वत्यंयोगे सत्रप्रवद्य बन्धुवत्वे सहकरित्य लाघवोऽन्तर्भुवे
युक्तः पुरुषे बन्धुव्यवहारसौपाधिकत्वे नाप्युपत्तेरिति कृतं
नैनित्तिकत्वेनेति” भा० “न देशयोगतोऽप्यसात्” इ० ।
“देशयोगतोऽपि न बन्धुः कृतः ? असात् पूर्वस्त्वतो-
कान्तुकालकर्मावर्युपुरुषसम्बन्धात् शुक्तसापि बन्धुपत्तेरि-
त्यर्थः” भा० ।

“नावस्यातो देहर्मत्वात् तस्मा॒” इ० ।

“सङ्कृतविशेषरूपतात्या देहरूपा यावस्या न तच्चिमि-
त्तिकत्वोऽपि पुरुषस्य बन्धुः । कृतः ? तस्मा अवस्थाया देह-
र्मत्वात् अचेतनर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षाद-
न्यबन्धुकत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । शुक्तसापि बन्धुपत्तेरित्यर्थः”
भा० । ननु पुरुषस्यास्यवस्थायां किं बाधकं तत्वाह ।

“अवङ्गोऽपि पुरुष इति” इ० ।

“इति शब्दो हैतर्थे । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देह-
नात्मधर्मत्वमिति पूर्वकृते आनन्दः । पुरुषस्यावस्थारूप-
विकारस्त्वोक्ते विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसञ्चेतेति
भावः । अवङ्गत्वे च त्रुतिः । “स यद्व विश्वित पश्च-
त्यन्यागतस्तेन भवति अवङ्गो द्वाय पुरुष”इति । सङ्गस
संयोगमात्रं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वशुक्तत्वात् ।
अतिस्त्रियुपदेशस्यजडेनेव पश्चापत्वस्यासङ्गतादाः पुरु-
षासङ्गतायां इटान्तान्त्रव्यवहारः” भा० ।

“न कर्मणान्यधर्मत्वादित्यपतेच” इ० ।

“न हि विहितनिविहितकर्मसापि पुरुषस्य बन्धुः कर्म

सामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धुं च
शुक्तसापि बन्धुपत्तेः । ननु स्वसौपाधिकत्वे बन्धुको-
कारे नायं दोष इत्याशयेन हेतुलरभाह । अतिप्रवल्ले-
चेति । प्रवयादावपि दुःखयोगरूपबन्धुपत्तेचेत्यर्थः । यह
कार्यं नलरित्वाम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न
कालयोगत इत्यादिच्छत्व इति” भा० ।

“ननेव दुःखये गरुपोऽपि बन्धुः कर्मसामानाधिकर-
णात्मुरोदेन चित्तस्यैश्चास्यु दुःखस्य चित्तधर्मतात्याः सिद्ध-
त्वात् । किमर्थं पुरुषसापि कल्पाते बन्धुइत्याशङ्कावामाह
“विचित्रभोगानुपयन्त्रित्यधर्मत्वे” इ० ।

“दुःखयोगरूपबन्धस्य विज्ञात्वाधर्मत्वे विचित्रभोगानुप-
यन्तः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विभापि दुःखसाक्षात्का-
रास्त्वमोगस्त्वोक्ते शब्देषुपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषमोग्यता
स्थानियामकाभावात् । ततस्यां दुःखमोक्तायं च तु त्व-
भोगैविचित्रप्रयोगपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो
बन्धुः पुरुषेऽपि स्वोकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्र-
तिविवर्ण एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रतिविवर्ण स्वोपाधि-
कत्वे रेत भवतीति न सर्वपुंसां सर्वदुःखभोगः इति भावः ।
“चित्तठिभोगे च पुरुषस्यानादिः द्वास्त्वमिभावः बन्धुवो
चेद्वरिति”योगभावादवद्य मिद्यात्मः सिद्धात्मः सिद्धः । विच्छे च पुरु-
षस्य त्वत्वं स्वभुक्ताद्वित्यादवद्यमिति । यत त चित्त-
स्यैव बन्धुवोक्ते न पुरुषस्येति शुक्तिस्त्रिय गीयते तदित्य-
रूपदुःखयोगरूपं पारमायेकं बन्धुमादाव बोध्यम्”भा० ।
साकृत् प्रकृतिनिमित्तकत्वमिति बन्धुसापाकरोति ।

“प्रकृतिनिमित्तमात्रे च तस्मा अपि पारतन्नगम्” इ० ।

“ननु प्रकृतिनिमित्ताद्युप्यो भवत्विति चेत्प्र यतस्यासा
अपि बन्धुकत्वे संयोगपारतन्नग्रहत्तरल वस्त्रमाणमस्ति ।
संयोगविशेषं विभापि बन्धुकत्वे प्रकृतादावपि दुःखसम्बन्धप्र-
सङ्गदित्यर्थः । प्रकृतिनिमित्तमात्रे चेदिति पाठे तु प्रकृतिनि-
मित्तमात्रे चेहत्यर्थः” भा० । अतो बन्धुरतन्नां प्रकृ-
तिर्मित्तकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादैपाधिको
बन्धुऽपि निमित्तसंयोगात्मात्मैष्यादिति स्थित्यान्तमनेनेव प्रह-
स्त्रेनात्मराज एवावधारयति ।

“न निवेद्युद्युक्तसमाप्त तद्योगलादीनाते” इ० ।

“तस्मात् तद्योगाटते प्रकृतिश्चोगं विभा न पुरुषस्य
तद्योगे बन्धुसम्बन्धोऽस्ति । अपि द च एव बन्धुहेतुः । बन्धु-
सौपाधिकत्वाभाव न अद्येत बक्तोऽस्ति । वदि हि बन्धुः

प्रकृतिसंयोगजन्यः स्थात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव तद्योगेऽप्यसुवत्ते । न च हितोयक्षणादेदुःखनाशकत्वं कर्त्तव्यं कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः कृपत्वेन तेनैवोपयस्तावधिकाऽकल्पनात् । इत्तिहि दुःखादेहपादानम् । अतो दोषशिखास्तु क्षणभद्रायाः उत्तराशुविनाशित्वे नैव तद्वर्णाणां दुःखेच्छादोनां विनाशः सम्भवतोति । अतः प्रकृतियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न त स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिष्ठत्वे व साक्षात्तानोपाग इत्यपि वक्त्रोक्तिकर्त्तव्यम् । तथा च सृष्टिः “यथा लब्धाद्वहाल्लिङ्गं गृहं” विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोचप्रकारितिविच्छिन्नोऽयं न शोचति ।

वैशेषिकाण्यामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भनो मा भूदिवेतदर्थं निवेद्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगे न जपादोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धादिस्थावंस्य पुरप्रस्तोपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते खतो दुःखाद्यसम्भावादित्यर्थः तथाह सौरे “यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः” ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः” ।

नित्यत्वं कालानश्चिन्नत्वम् । शुद्धादिस्थभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुरुखश्चन्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वमलूप्तिच्छृपत्वम् । नित्यसुकृत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायक्त्वम् । प्रतिविष्वरूपदुःखयोगस्थपारमार्थिको वन्धः इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । “अथमात्मा सन्नात्मो वित्य शुद्धः बुद्धः सत्त्वो सुकृतो निरञ्जनो विभुरित्प्रादिः” भा०

अयमेव पक्षे वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतः “तद्यग्णसारत्वादित्वादि” शा० स्तुत्वभाव्ये “न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्थात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्धुपाधिसम्भाव्यासनिमित्तं हि कर्त्तृत्वमोक्तृत्वलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तुशासंसारियोनित्यसुकृत्व सत आत्मनः” इति “यावदात्मभावित्वादित्प्रादि” भा० स्तुत्वभाव्ये च “यावदेव चाय” बुद्धुपाधिस्थावदेव चाय जीवत्वं संहारित्वश्च । परमार्थतस्य न जीवोनाम बुद्धुपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेष्ये” इति च संसारित्वस्य बुद्धुपाधिसंबन्धीनतयैषाधिकत्वसोक्ते । इवांस्तु विशेषः एतन्माते बन्धस्ये व जीवभेदस्थाप्य ओपाधिकत्वं तदपि शां० स्तु भाव्ययोर्निर्मूर्तिं यथा “अतएव ओपमा(जल)सुर्यकादिवत्” स्तु । “अतएव चायमात्मा चैतन्यस्त्रूपोनिर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रति-

वेष्टनोपदिश्यते अतएव वाञ्छोपाधिनिमित्तामपारमार्थिकों विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलस्त्वर्थकादिवदित्यप्रमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु “यथाह्य ज्योतिरात्मा विवस्तानपोभिन्ना बड्डधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेवः चत्वेत्वे वस्त्रोऽयमात्मेति” । “एकएव त भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दश्यते जलाधन्द्रवदिति चैवमादिषु । अत्र पत्वस्यीयते” भा० । “अन्त्यवदप्रहणात्तु न तथात्वम्” स्तु । “न जलस्त्वर्थादित्यत्वमिहोपपद्यते तदप्रहणात् । स्त्र्यादिभ्योहि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रक्षेत्रेषु मूर्त्तज्ञ जलं गृह्णते तत्र युक्तः स्त्र्यादिग्राहित्वम्बोदयोनत्वात्मा मूर्त्तः न चाक्षात् पृथग्भूता विप्रक्षेत्रेषां श्वर्गत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्तं इति । अत्र प्रतिविधीयते । भा० “दृष्टिहासमात्रमन्तर्मावादुभयसामङ्गस्त्रादेवम्” स्तु । युक्त एव त्वयं दृष्टान्तं विवक्षितं ग्रसम्भवात् न हि दृष्टान्तदार्टनिकयोः कर्चित्कविद्विश्चित्तमस्तमं शं सुकृता सर्वं सारुप्यं केनविद्वर्ष्य यिति । शक्यते सर्वं सारुप्ये हि दृष्टान्तदार्टनिकभावोक्तेद एव स्थात् । न चेदं स्वमनीषयां जलस्त्वर्थादित्यान्तप्रथम्य नम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वय प्रयोजनमात्रस्यप्रस्थस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारुप्यमिति ? तदन्यते दृष्टिहासमात्रमि ति । जलगतं हि स्त्र्यप्रतिविश्वं जलटद्वौ वर्द्धते जलहुःसे हुसते जलचतने चलति जन्मभेदे भिद्याते इत्येवं जलधर्मानुविधाय भवति न तु परमार्थितः स्त्र्यस्य तथात्मस्ति एवं परमार्थितोऽविक्षितमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यनभर्याङ्गजत्तरेवोपाधिधर्मान् दृष्टिक्रासादोन् एवं सुभयोर्दान्तदार्टनिकयोः सामङ्गस्त्रादविरोधः” भा० । “दर्शनाच्च” स्तु । “दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मण्डोद्देहादिपाधिप्रवेशम्” ‘पुरः स चक्रे द्विपदः पुरयके चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरव व्यविशदिति” “अनेन दीवेनात्मनानुप्रविश्येति” च तद्युक्तेतत्” ।

उपाधिरैव यिनया ० स्त्र्यै ठज् । साध्यसमव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपे प्रायुक्ते उपाधौ “वनौपाधिकोव्याप्तिः”, अनुमा० चिं० ।

ओौपाध्यायक त्रिं उपाध्यायावादागतः बुज् । उपाध्यायाव्यव्याप्तिं असौपानह्य ए० उपानहे अवम् । “तदर्थं चिह्नते: प्रकृतौ” भा० इत्यधिकारे ज्ञा० । उपनदूपविकारसाधने तत्प्रकौ इच्छे २ चर्मस्थिति न० ।

ओौपाधि उँस्त्री उपावसापत्यम् रुज् । उपाधिरैवे

“तत्र ओपाशिनैव जानशुतायनेन प्रत्यरुद्धम्” यतः
ब्रा० ५, १, १, ५ । स्त्रियां होप् ।

ओपासन लिं० उपास्ते प्रतिदिनमित्युपासने गृह्णो-
ग्निस्त्राव भवः अण् । गृह्णाग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रात-
होमादौ कर्मणि । गृह्णाग्निच विशाहाग्निः ।
तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं “नौपासनशुतेः” काव्या० १, १, २,
“यदक्षम् वैतानिकेष्व वज्रिनु श्रौतं स्तार्तं च कर्त्तव्यमिति
तत्र कुतः ? ओपासनशुतेः यत आहितानेरप्पोपासनः
चूयते पितृमेष्व “अद्वारेष्योपासनं निरस्तीति” यदि आर्त-
मपि वैतानिकेहु व क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेष्वे
ओपासनदर्शनं न स्थात् अस्ति च । तत्कात् कार्त्तीन्योपा-
सने कर्त्तव्यानीति तथा च स्तुतिः “आर्तं कर्म विशाहाग्नौ
कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानि-
काग्निचित्ति” । “तस्मिन् गृह्णाग्निविवापस्तम्बारण्याच्च” ।
गृह्णाव इति गृह्णम् गृह्णश्व दम्पत्योर्वर्ते तस्मि-
न्नियावस्थ्ये । अतश्च यत्किञ्चिद्द्विष्ट्वयोर्हितं कर्म शान्तिक
पौटिक व्रताङ्ग्नोभादिकं आर्तं तत्र सर्वमावस्येऽग्नौ
भवतीति । तथा च खादिरगृह्णस्त्रिकारिकायाम् “हो-
मानात्मार्चयपत्यर्थात् गृह्णाग्नोपासने न च । परार्थीने-
कर्त्तव्येऽग्नौ च चाले शौकिको भवेत्” अत एव आव्यायनः
(कर्मप्रदेशे) “न स्ते उग्नावस्थ्यहोमः स्थानुष्ठानं च उग्निदाहु-
तिम् । स्वकर्म उत्क्रियार्थस्य वायज्ञासौ प्रजायते । अग्नि-
स्तु नामचेयादौ होमे सर्वत्र शौकिकः । न हि पिता-
समानीत उत्पस्य भवति क्वचित्” । अतश्च सीमलोक्यनमपि
आर्ताग्नावेत्र कार्यम् ! अपिच आधानेनोत्पादितानां
गार्हपत्यदीनामनीनाम् प्रयोजनापेक्षायां स्त्रियां “गार्हपत्ये
हर्षेचि अपयग्याहग्नीये जुहोति दक्षिणाग्नदत्त्वाहार्यं
पवतीति” प्रत्यक्षवचननिहिं दैतेव प्रयोजनैर्निराक ड्राष्टाम्
न सामर्थ्यमालेषोक्तादन्त्यत्र विनियोगः कल्पयित्वं शक्यते ।
तत्कात् कार्त्तीन्योपासन एव कार्यादिं इति कर्तः ।
विधानपा० तस्मारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्णपरि-
यिष्टे “अथ नियोपासनं तस्मि सर्वमारम्भं” इति ।
शौनकोऽपि वस्त्रिक्ल विशाहः स्थानावस्थारभ्य तस्य
त्र० परिच्छ्यां विशाहाग्नेर्विदधीत स्त्रयं हिजः । यदि
रात्रौ विशाहाग्निस्त्रिवत्रः स्थान्तथा सति । उपक्रमोस्तर
स्थानः सायं परिच्छेद्यहेति” । इदमपि उग्नाङ्गात्कर्म-
दृष्टव्यम् । तथा चापस्तम्बस्त्रिवत्रे भाष्यक्त्वं दर्शनाचार्यः ।
“अस्त्रवारम्भं रात्रौवेत्र यदि नव नाद्योग्नातीताः ।

चतोताचेत् परेद्युः यायमेवाग्निहोत्रवेत्तायामारम्भ-
इति” । अन्यतापि । “प्रातहोमेसङ्गवान्नः क्रावस्त्रु-
दिते इथ वा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नदनाडि-
केति” । अत्तातुदितिहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।
तथा च कालायनस्त्रिवत्रम् । “ओपासनस्य परिचरणमस्त-
मितातुदितयोरिति” । तेषामैपासनसमारम्भोऽपि चतु-
र्थीहोमानलरमाहितेऽग्नौ भयति न तु विशाहाग्नौ “आव-
स्थाधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति” कालायनस्त्रिवत्र-
तङ्गाप्यमपि “दारकालवृद्ध्युत्तरकालः । दायाद्यकालो-
धनविभागकाल इति” ओपासनात् पूर्वमन्ते शान्तिमागते । स्वादीपाकं ततः
क्षत्वा द्यौपासनमयाचर्तेत् । नदनाडीभ्य ऊर्ध्वं वेत्तस्याक्षी-
पाकोभवेत् वै । ओपासने तदा कुर्यात् परेद्युः शावमेव-
वेति” । तस्य प्रादुषकरणकाल उक्तः आवश्यायनस्त्रिव-
“तस्माग्निहोत्रे या प्रादुषकरणहोममकालौ व्याख्याताविति”
तत्कारिकायामपि । “ज्वालयेदपराह्नेऽग्निमस्तं याते दि-
वाकरे । पर्युद्धाग्निं परिस्तीर्य वर्युक्त्य च ततः पर-
मिति” । स्तदपाह्न कात्रायनः । “स्त्रये तु शैलमपाप्रे
षिः शङ्किरिहाङ्गुलैः । पादुषकरणमन्तोर्नां प्रातरासोम-
दर्यनम्” । तथा “दुहिवा सुष्ठवा वाग्निविहारो न
विरस्थते । निषेपनं च पावाणः चुप्तेष्वमेव वेति” ।
उपक्रकाले प्रादुषकरणाभावे प्रायचित्त सक्तम् आवश्यायन
कारिकायाम् । “प्रायचित्त” विशेषेण यत्र नोक्तं
भवेत्तिः । होद्वाच्याङ्गुडितिस्त्रव भूमिः खरितीति
वेति” । कात्रायनः अतुदितास्तमयालक्षणमाह ।
“रात्रे स्तु शोडशे भागे व्यच्चन्त्रमध्येति । काल॑ त्वनु-
दितं ज्वाला तत्र होमं प्रकल्पयेत्” । तथा “यावस्थ्यम्
भासने न भस्यूज्ञाश्च वर्षतः । न च शौहित्रमायाति
तावस्थायं तु हृयते” । अत्तावश्यायनां होमे रुख्य-
कालमाह चन्द्रिकावामतिः “हस्ताद्रूढ़” रविवैवृद्धिभू-
मित्वा न गच्छति । तावहोमविधिः उग्नीनाम्बोऽभ्युदित-
होमिनाम् । रात्रौ प्रदोषे रुख्यः स्थादिति वेदविदो विदु-
रिति” । अत्र गौणकालमाह शौकः “प्रायस्तमया-
कालोयोभवेत्तिस्त्रूर्त्तकः । स सावंहोमकालः सात् प्रदो-
षान्त उदाहृतः । यस्तु पठनाडिकालः पञ्चादेवद्या-
द्रवेः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्न इति स्तुतं इति ।
यदि गौणकालोऽप्यतोत्तस्त्रदा गृह्णपरिशिष्टे प्रायचित्तस्त्रकम्

“नितरहोममतोत्तर ननक्षत्रात् चतुर्थं हीतं जुहुयात् इदादशरात्ता द्वूर्हं पुनराधानमिति”। केचित्प्रायशित्तं कृत्वा प्रातहोमकालात् पूर्वं सावंहोमः कार्यः सायं होमादपूर्वं प्रातहोमः कार्यदत्तप्राहुः “वासायकर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः। आङ्गतिं नातिपद्येत पर्वणं पार्वचान्तरादिति” बोधायनसूत्रतेरिति। अस्मानिहोत्र-बदु विधानं प्रदर्शितं शैनकेन। “अग्निहोत्रवदित्तत्रतेच्छौनकेन प्रपञ्चितम्। पुनः पर्युच्य चाक्षारात् दग्नेरपेह्य च। हौम्यानां इदशानां त्र प्रकर्मेते-प्रधिच्छवेत्। परोद्यागः सर्पिष्य ओदनं दधि दुख्ण खाः। शोभत्तैषमयो ब्रौहिर्दादयैते तिक्ष्यायाः। पय आदीनि चात्तारि विदुः पक्षानि वात्तिकाः। दध्यादीनाभ-पक्षानाभधिश्यविद्यते। उत्सुकेनैव अवज्ञेदपक्षं यक्षेत्र च। अधिग्रिते च तेषापः परिषिद्धेयाधिकाः। उत्स्तिर्व्यवताते तेन परिव्युद्ध प्रसूतम् तत्। उद-कर्वं तिभोद्धासायक्षारान्तिसृज्य च। अग्नेः पशाकृष्णे व्येष निधाव समिधा रुह। तिवारमेकं गुरुत्वं गत्वित्वा शायमनये (तेषां इदशश्यायां सध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः)। खाइति मन्त्रसुद्धार्थं कुर्वीत प्रथमाहुतिम्! प्रातहोमे त्र इत्यार्थं खाइति प्रथमाहुतिम्। द्वयोः प्रजापति-ध्यावद्भवत द्वितीयिकालिति। अत्तान्वेदिवेष्यः खण्ड-बोद्धोपयगलव्यः। इोमस्यानं इत्यर्थं सारे “बड्डगुल्मे अनेनानो सुषमित्वे रुतायने। अक्षरारे लेलिहाने च हो-तव्यं नान्यथा कवित्। योऽनर्चिषि जुहोत्य ग्नो व्यक्तारे चेत् सामवः। मन्दाग्निरामयावेच दर्तिशोपजायते। अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः शर्मद्व एवावहः” इति। अग्ने प्र-स्यानमन्त्रानाह शौनकः “परिशुच्चर च पर्युच्यायु-पतिष्ठेत्वर्मुजम्। अग्ने: द्व्यतीच सौरेच प्राजापत्येच-निक्षेपः” याच्च।। हुतान्नीन् इत्यदेवत्यान् लपेन्नन्वान् वमाहितः” एतद्वोमं प्रश्नसत्प्रक्षिराः “अद्यात्काज्ञनं भंडं द्वितीये च सप्तगराम्। तत्त्वायं प्रातहोमस्य तत्त्वं भवति वा नवेति। अन्यत्रापि “नामिनिहोत्रात्परोधर्मो नामिनिहोत्रात्परं तपः। नग्निहोत्रात्परं स्नानं नामिन-होत्रात्परा गतिरिति” अकरणे प्रत्रवायमाह गर्वः “कृत-दारोन तिष्ठेत चंचमप्यनिनः विना। तिष्ठेत वेहिजोत्रात्प-काया च परितो भवेत्। यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेद-स्त्राध्ययनं यथा। तदैवौपासनं कार्यं न स्तितिस्त्रिहि-योगतः। यो हि हित्वा विशाहामिन् गत्वास्य इति म-

न्यते। अत्र तस्य न भोक्तव्यं दृष्ट्यापाकोहि च व्यतः। दृष्ट्यापाकस्य भुज्ञानः प्रायशित्तं शमाचरेत। प्राया-यामयतं कृत्वा इतं प्रायशं विश्वतीति। तस्य औपेदितेऽपि कर्त्तव्यतामाह याच्च। “वैतानौपासनाः कार्याः कियः च भूतिनोदनात्”। इतीवभाव आर्वः लोके तु औपासनोत्येव

औपेदिति उत्स्तो उपोदितस्यापत्यम् इति। उपोदितवैर-पत्ये स्त्रियां छीप्। तस्या अपत्यम् इति। औपेदितेवः तस्य अपत्ये। “उतोहस्ताइौपेदितेय एववाव मद्दं गा दाशति” यत० बा० १,८,२,१६। [स्थाविकारे। औमाका विं० उभाया विकारः अथ दुर्ज् वा। अत-औमायन विं० उभाया निमित्तं संयोग उत्पातो वा अद्वा० फज्। अतस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च स्त्रियां छीप्। [चेते।

औमीन विं० उभायां भवनं लेवम् इति। अतसीभवने और्ग न० उर्मोदेवताऽस्य अण्। सपर्विष्ठाण्डेवताके अ-स्त्रे पानक्षत्रे। तस्येदम् अण्। २०८० सम्बन्धिनि विं५ स्त्रियः छीप्।

औरभ्र न० उरभस्य मेषस्येदम् अण्। १८८० लेष्वोमजाते कम्बले २०८० सम्बन्धिनि विं०। “बौरभ्वेष्याय चतुरः शाकुनेनाय पञ्च वै” मनुः। “हृहृष्म” मांसमीरभ्वं पित्त-वेशावहं गुरुः” द्विन०। धन्वन्तरि॑ प्रति प्रश्नकारकर्धिमध्ये॒ १८८० विभेदे॒ उ० औपेनवश्वदे॒ उदा०।

औरभ्रका न० उरभाणां समूहः दुर्ज्। मेषसमूहे।

औरभ्रिका विं० उरभ्रः प्रणयस्या इति। मेषविक्योपजी-विनि “बौरभ्रकःभाहिमिकः परपूर्वपतिस्त्रिधा” मनुः। स्त्रियः छीप्।

औरस उ० उरसः निर्मितः यदभावे अथ। “सश्वात्वां संख्यातायां स्वयस्त्वाऽदेत्तु यम्। औरसं तं विजानीयात् उत्तं प्रथमकलितम्” मनूके पुत्रभेदे “बौरसः लेतजस्त्रै दत्तः लतिष्ठ एव च” मनुना हादशविष्ठुत्वमध्ये तस्य प्रायस्त्रोक्ते: “व्यक्ताद्वात् सम्भवति” आल। वै जात्रे ते उत्त।” श्रुतेष्व स्वरेहजातत्वे नास्य तथात्वम्। १८८० उरसा-निर्जितमात्रत्वे न अस्त्रर्णायुक्ते परपूर्वाप्तवैपि औरभ-यन्दस्य इत्तः अतएव “बृजुनस्य परपूर्वोदयां नागकन्द्या-यासुत्पत्त्वमैरावतमभिप्रेत्य” भा०भी० ८१४० “अजानन् अर्जुनशापि निहतं उत्तमौरसम्” ऐरावतस्य औरभत्व-विशेषयस्। “एकएौरस उत्तः सर्वस्व वद्यनः प्रभुः” मनुः।

“ब्रौरवः केवजः सुत्रौ पिटरिक्षय भागिनौ” स्मृतिः
श्रीर्जे उनस्तपने छतोयांशहरा: सुताः” महुः उरस
दृष्टम् । रहस्यमवे त्रि । उरसा नाग उरोभेदः तत्त
भवः सिंध्वा० अण् । श्रौरस उरसापुरोभवे त्रि ।

श्रौरसिक न० उरस अङ्गुल्या० स्वार्थे उक् । १उरसि ।
इष्टुष्टुक्तानात् कः” पा० उक्ते रिसुसादिभित्तचात् श्रौ-
रस इति अङ्गुल्यन् प्राप्तादिकमेव ।

श्रौरस्य न० उरसि भवः शरीरावयवत्वात् यत् ततः स्वार्थे
अण् । उरसिमवे । “इकारं पञ्चम्युक्तमनःस्याभित्त
संयुतम् । श्रौरसां तं विजानोयात्” शिक्षा “ब्रौरसुत्ते
ह उरस एव “उरसोऽचेति” ख्लै चाहु यदिधागात्
बतएव ब्रौरसपर्यावे उरसयद्य एशमरे बोध्यः तथैव
टोकाक्षिर्वाण्यानात् । [बोधिकारे कम्बलादौ ।

श्रौर्सौ(क) त्रि । ज्ञानीयाः विकारः अज् पञ्चे वुज् । सेष-
श्रौर्सीवत त्रि । उर्णातितोऽयम् अण् । इविमेहे ततः स्वार्थे
अज् । श्रौर्सीवत्त्वोऽप्तव । [तत्त्वित्तादौ स्त्रियां ढीप् ।
श्रौर्सीका त्रि । ज्ञानीयानित्तिः संयोग उत्तमातो वा उज् ।
श्रौर्जकालिक त्रि । कर्डिकाते भवः काश्वा० उज् जित्त्र् ।
जर्जकालभवे । उजि स्त्रियां ढीपिति भेदः ।

श्रौर्जदेह त्रि । जर्जदेहस्येदम् अण् । जर्जदेहस्यम्भित्ति
“ब्रौर्जदेहनित्तिर्थमवतीयोदक् नदीम्” रामा०

श्रौर्जदेहिक त्रि । जर्जदेहस्याय भाषु-उज् । जर्जदेहप्रापके
शास्त्रोक्ते कियादौ भरणोक्तर हि भरुष्याणां प्रथ-
ममातिवाहिकदेहोत्पत्तिक्षतः पूरकपिण्डानेन प्रेत-
देहप्रसिः वाद्यादिसपिण्डानेकियाभिः प्रेतदेहनि-
दत्त्या भोगदेहप्रसित्तव च पूर्वोक्तरमने क्रिये वेद् ।
तदेतत् युजित्त्वे निर्णीति यथा ।

“अत्रैदं वीजं पूर्वकियायाच्चातिवाहिकदेहत्त्रागोक्तर-
देहान्तरजननं, सध्यकियायाच्चापि प्रेतत्वपरिहर्षोक्तर-
देहान्तरजननं तत्त्वंकवेत तत्सिद्धौ उनस्त्रैकरणं वचना-
भावेऽनर्थकम् । तथाच विष्णुष्मोक्तरम् “तत्त्वाणा-
देव गत्त्वाति शरीरमातिवाहिकम् । जर्जं ग्रजनि भूतानि
त्रोख्यात्त्वं विष्णुत् । श्रीष्ण भूतानि त जोशायु-
षाशानि, एषिशोजते त अप्योगच्छतः । तत्त्वाणात् मृत्युच-
गात् । तथा “आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहोभवति भाग्वतः ।
केवलं तत्त्वानुष्ठाणां नान्देवां प्राणिनां क्रचित्” । तथा
“प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहसाप्रोति भाग्वतः । भोगदेह-
प्रसिः प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयते

यस्य तस्य ‘विमोक्षणम् । इत्याचानिकेभ्योभूतेभ्यच्चा इत्त-
नैश विद्यते । तत्त्वास्य यातना बोरा शीतवातातपोऽप्त्वा॒ ।
ततः सपिण्डोकरणे बाभृवैसु वते॑ नरः । पूर्वे चंद्रत्
सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरके याति ज्ञाने
वा ज्ञेन कर्मणा॒” । तथा वायुहराच्यम् “पूरवेच तु पि-
ण्डेन देहोनिष्ठाद्यते वतः । क्वतस्य करणः बोगात्
पुण्डरीवर्त्तयेत् क्रियाम्” । अतेवातिवाहिकदेहपरि-
त्त्रामाय तस्याखोभकर्मादिभर्त्युवष्ट्वेऽप्यन्देन दाहादि
क्रियते । “पिण्डमाद्यसपिण्डेसु समानरुचिलैर्व्यूप॒ । स-
घातान्गतैर्व्यूपि राजा वा धनहारिषा॒ । पूर्वाः क्रि
यासु कर्त्तव्याः पुच्छाद्यैरेव चोक्तराः” ।
तत्त्व क्रियाच विद्यिधाः विष्णुपुराणे दर्शिता यथा
“पूर्वाः क्रिया भूधमाच तथा चेतोसराः क्रियाः ।
तिप्रकाराः क्रिया द्वेतासासां भेदान् इष्टुषु भे॑ । आदा-
हशार्यांयुधादिस्यांद्यनाम्याः क्रियाः । ताः पूर्वां-
भूधमा भासिमप्रस्त्रेकोद्दिशंज्ञिताः । प्रेते पिण्डत्वामपन्ने
प्रपिण्डोकरणादृ । क्रियन्ते याः क्रियाः पिण्डाः प्रो-
त्यन्ते ता वृपोसराः । पिण्डमाद्यसपिण्डेष्य समान-
सविचैर्व्यूप॒ । यंचातान्गतैर्व्यूपि राजा वा धनहा-
रिषा॒ । पूर्वाः कर्त्तव्याः पुच्छाद्यैरेव चोक्तराः ।
दौहितैर्व्यूप नरश्चेष्ट । कार्यास्तस्तनयैक्षण्या॒ । आदाहानि तु
कर्त्तव्याः ख्लैषामप्यत्तराः क्रियाः । प्रतिसंवृष्टर रा-
जन् ! एकोद्दिशं विधानतः” । आदाहेति दाहावधेरदौ
चालविहत्तार्यांयुधादिस्यांद्यनाम्याः पूर्वाः, मासिमा-
सीत्वेकादशाहादिसपिण्डानामेतकियोपलक्ष्यम् । सपि-
ण्डनोत्तराः पार्वत्यादिक्रियाः उत्तराः । अत उच्चादि-
सपिण्डादयः पूर्वाः क्रिया अवश्यं कुर्युः । सध्यमक्रिया-
याभनियताः । उत्तरक्रियायां उच्चादयो भावस्तनिपर्यन्ता-
नियताः । आदाहित्वेकोद्येवम् । दौहितैर्व्यूप वायद्यः
सपुत्र्यार्थः तेन दौहितोद्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी॒ ।
व्यवाधिकारिष्य एकोद्दिश्यव्यूप॒ १५२५४० उक्ताः “अक-
रोत् स तदौर्जदेहिकम्” रघुः । अनुशतिकाऽदिपदशिं-
रिति मङ्ग्निः अनुगतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आळति-
गणत्वात् तत्त्विद्विरिति तस्याशयः । किन्तु वहुपु स्त्रेषु
एकपदष्टियुक्तं दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम् ।
“मृत्यानासुपरोधेन यत्करोत्यौर्जदेहिकम् । तद्वत्यसुखो-
दर्कं जीवतश्च मृतस्य च” मनुः । उपानहौ च वस्त्रं च
ग्रतिस्तद्वौर्जदेहिकम्” भारते अतु० पर्वत्य॑ ६२२६ ज्ञो॒

श्रीर्दिश्मिक ति० जर्ददमे भवः “जर्दांत् दमाच्च देहाच्च लोको-
त्तरपदान्तया” व्युक्ते॑ ठक् । जर्ददमभवे॑ ति० स्त्वियां ढीप्
श्रीर्दिश्मोत्सिक ति० जर्दस्त्रोतसि॑ जर्दरेतसि॑ प्रश्नकः
ठक् । यैवे॑ यिष्वभक्ते॑ लिकां ।

ओर्वे पु० उर्बस्यापत्त्वम् प्रवृण्। १८८ वेरपत्ते गोलापत्ते त
विदा० अज्। २८८ गोलापत्ते उभयतः स्थित्यां लीप्।
उर्वीं भवः क्षण्। ३८८ शुलव्ये न० राजनि०। ४८८-
भवमात्रे ति०। उर्हतोजातः उर्ह+क्षण् संज्ञापूर्वक-
विभेदनित्यत्वात् गुणः। भूयुवंश्ये ५८८ विभेदे। तत्र भवः
क्षण्। द्वाङ्गवान्ते। तदुत्पत्तिकथा उर्हजश्वदे १८८५
पृ० उक्ता ततो वाङ्गवन्तोत्पत्तिकथा त भावा० १८८०८।
अ० उक्ता यथा ‘व्राण्गग्न्युवाच’। “नाहं गद्धामि वक्षाता उ-
टीर्नाच्च रथान्तिता। अयन्तु भार्गवो नूनम् रुजः कुपितोऽद्य
वः। तेन चक्रूचि वक्षाता ! व्यत्तं लोपाच्च इत्यन्ता।
अ० उता निहतान् वन्धु नादत्तानि न संशयः। गर्मीनपि
यदा नून् भग्नां छत्र उच्चकाः!। तदायमूहया गर्मी
मया वर्षयत् इतः। षष्ठ्यक्षयाच्चितो वेद इम् गर्मीस्य-
मेव ह। विवेश भग्नवंशस भूयः प्रियचिकीर्षया।
सोऽयं पिण्डधारकं क्रोधादो हन्तमिष्टति। तेजसा
तस्य दिव्येन चक्रूचि सुषितानि वः। तमिति तात
याच्चमौर्च्चं मम रुतेत्तमम्। अयं वः प्रशिपातेन
तु शोदृष्टैः प्रमेयत्वात्। वशिष्ठ उवाच। एवसुक्तास्तः शब्दे
राजान्ते तमूरजम्। उच्चुः प्रसीदेति तदा प्रसादस्त्वा
चकार सः। अनेनैव च विश्वातो नाम्ना दोक्षेषु चक्र-
मः। स और्ब इति विपर्विरुद्धं भित्त्वा व्यजायत।
चक्रूचि प्रतिलक्ष्या च प्रतिजग्मुक्तो व्यपासः।
‘इक्षुपविति’ कर्तुं भग्नां भग्ननन्दनः। सर्वज्ञोक-
विभाशाय तपसा महत्तैर्धितेः। तापयामास ताङ्गोकान्
मदेयाद्युरभासुपान्। तपसोपेण महता नन्दिविष्टन्
पितामहान्। ततस्मि पितरस्तात्। विज्ञाय कुञ्जनन्दनम्।
पिण्डलोकादुपागम्य सर्वं उच्चुरिदं वचः। पंतर
उच्चुः। और्ब ! हृष्टः प्रभावस्ते तपसोपस्य उच्चक !।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्च क्रोधमात्रमः। नामोर्च-
हि॒ तदा तात भग्नभिर्भवितात्मभिः। वधो छुपेक्षितः
मच्चैः चत्रियाणां विहंसताम्। आयुषा विप्रकृदेन यदा
नः खेद आविश्यत्। तदास्माभिर्व्यक्तात्। चक्रियैरी-
सितः स्थयम्। निखातं यज्ञं वै वित्तं भग्नभिर्भुवेश्मनि।
ईदावैव तदा व्यस्तं चत्रियान् कोपविष्टभिः। किं हि

विज्ञेन नः कार्यं स्वर्गेषु नां हिजोत्तम | यदा कः
धनाध्यजः प्रभूत् धनसाहरत् । यदा हू लक्ष्मीरादात्
न नः शक्तोति सर्वेषः । तदाकाभिरयं हृष्ट उपाय-
कात् ! सम्यतः । आत्महा च पुरुषास्तात् ! न लोकाङ्गभृते
शुभात् । ततोऽस्माभिः समेव्यैव नाम नामा निपा-
तिः । न चैतन्यः प्रियं तात् ! यदिदं कर्तुं मिच्छसि ।
नियच्छेदं भग्नः पापात् सर्वलोकपराभवात् । मा
बधीः चक्रियांसात् । न लोकान् सप्त प्रकृत्यां ! । दूष-
दलं तपस्तेजः क्रोधस्तपतिं जहि” ।

“क्वौर्ब उवाच । उक्तपानस्ति यत् क्रोधात् प्रतिज्ञां पितर-
सदा । सर्वलोकविनाशाय न सा से वित्या भवेत् ।
उथारोपप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुष्टुष्टे । अविस्तीर्णे
हि मां रोचो दहेदन्ति रिवारणिम् । यो हि कारणतः
क्रोधं संजातं जन्तुमर्हति । नालं स महुजः सम्बल-
त्रियगं परिरक्षितम् । अशिष्टानां निहत्ता हि शिष्टानां
परिरक्षिता । स्थाने रोचः प्रयुक्तः स्थावृपैः सर्वजिगी-
कुभिः । अवौषमहमूरुस्त्वो गर्भस्यागतस्तदा । आरा-
दे भावृत्येष्व भगूणां चक्रियर्वधे । संहारो हि यदा
लोके भगूणां चक्रियाधमैः । आगमर्त्तेन्दनात् क्रान्त-
सदा मां मन्तुराविगतु । संपूर्णं क्रोपाः किं से भातरः
पितरस्तथा । भवात् सर्वेषु लोकेषु नाभिजन्मुः परा-
यणम् । तात् भगूणां यदा दारान् कश्चिद्वाभ्युप-
द्यते । मात्रा तदा दधारेयमूरुष्टेन मां शुभा । प्रति-
षेद्वा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्वेषु
लोकेषु पापक्रोपपद्यते । यदा हू प्रतिषेद्वारं पापो न
वभृते क्रचित् । तिष्ठनि वहृतो लोकासदायापेषु क-
र्म्मसु । जानक्षयि च यः पापं शक्तिसाद्य नियच्छति ।
ईशः सन् लोऽपि तेनैव कर्मणा सम्युक्ष्यते । राजभि-
वेश्वरैव यदि वै पितरो भम । शक्तैन् यक्तिसाधात्
मिष्टं मल्लेषु जीवितम् । अत एषामहं क्रुद्धो लोकाना-
मीश्वरो ह्याहम् । भवताच्च वचो नाशमहं समतिवर्त्तिम् ।
ममापि चेद्वेदेवमीश्वरस्य सनो महत् । उपेक्षमाणस्य उ-
न्नर्वेकानां किलवाच्यम् । चन्द्रं महुजो भेदग्निर्वै-
कासादातच्छति । दहेदेव च मामेव निरक्षीतः स्तेजसा
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेभुताम् । तत्त्वादिहृष्ट
मच्छ्रेयो लोकानां भम चेत्तराः ॥ ॥ पितर जन्मः । य एष
मन्तुरास्तेऽग्निर्वैकासादातमिच्छति । अस्य तं हृष्ट भद्रने
वेऽकाह्यां प्रतिष्ठिताः । आपोमयाः सर्वसाः सर्वापापो-

मर्दं जगत् । तस्यादश्चु विस्त्रेष्मं क्रोधान्मि' हि न-
सत्तम ! । अयं तिष्ठ ते वप्त ! यदेष्वचि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्हृष्णापो लोकी द्वापोमया: सृष्टाः ।
श्वं प्रतिश्वा बलेयं तवानुव ! भविष्यति । न चेत् स
भरा लोका गमिष्यनि पराभवम् । विष्ट उवाच ।
ततस्त्रं क्रोधजं तात ! और्बोऽग्निं वरणावदे । उत्स-
सर्जं स चेतापु उपयुज्के महोदधौ । महाविष्णु
भूत्वा नक्षदेविदेवा विदुः । तमस्मिन्द्विरनु वक्त्राव पि-
त्वापो महोदधौ" ।

बाढ्यानं च यस्य स्थितिस्यानम् सि: शिं उक्तम् भूमेवाम्ये इदं
षष्ठौपश्चुद्वाणां स्थितिकोर्त्तनाने "स्वादूदकान्तर्वडवा-
नलोऽसौपातालोकाः पृथिवीपुटानि" इति । और्बेश
च प्रवर्त्तितम् आर्षेयश्वदे उक्तम् । "जामदग्नायत्वास-
त्वेषां पञ्चार्द्देयो भार्गवस्यावनाप्रवानौर्जामदग्नेति च
आश्व० च० १२१०,६८८ और्बेशविष्णु लोपयन्तः
अथ । भारतान्तर्गते और्बेशविष्णु अथाने । "तापत्वमय-
वासिष्ठमौर्विं चाख्यानसृत्तम्" भा० आ० १। तज्जाख्यानं
भा० आ० १८८ और्बेशादौ दृश्यम् ।

और्बेश उ० उर्बेशो तच्छब्दोऽस्यत्वं विस्त्रात्मा० अथ । और्बेशो
यद्युक्ते १स्वाध्याये २चहुयाके च । उर्बेशा इदम्
अथ । २उर्बेशोस्म्भविष्णु ति ।

अर्वेशेय उ० उर्बेशा अपत्यम् ढक् । १अगस्ते सनौ हेमच०
तस्य च उर्बेशो दृष्टा मित्रावरत्ययोः स्वलितरेतोजा
त तदा तथात्वम् तत्प्रभाण्डागत्तिश्वदे ४७४० उक्तम् ।
ऐतयन्ते इश्वितेषु उर्बेशीर्मज्जातेषु पुरुषवदः सुतेषु
२चायुरादिषु षट्कृ च

प्रौलपि उ० उर्बेश कवाच्यन्ते वासिष्ठियेष्वापम्भम् इति ।
उर्बेशपत्वे ततः स्वार्चेदामन्या० च । और्बेश तदर्थे
बहुगु तस्य तु कृ । और्बेश इत्यादि ।

औलपिन् उ० ब०१० । उर्बेश प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कला-
मन्त्रेवासित्वात् शिनि । उर्बेशप्रोक्तवन्देव्यायिषु

औलान न० अवलम्बनं नेते युपो० । अवलम्बने । "विद्वान्
पथ चतुर्द्वयानान्मौर्दानं दिविष्वे" इ०१०,६८,११ ।

औलूक न० उलूकानां समूहः अग्निका० अज् । प्रेचक्षस्तु ये
प्रौलूक्य उ० उलूक्येरपत्यम् गर्वा० यज् । उलूकानामवेर-
पत्ये कलादे वैशेषिकस्तुवकारे तस्य क्वालः क्वलादि०
अथ । ततो यज्ञो तु कृ । औलूक औलूक्यक्वाले वैषे-
षिकशताभिष्वे । उलूक इति द्वस्मधं केविदाङ्गः ।

औलूक्यदर्शनन्त वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषया उच्चन्ते
"व्याधातो धर्मं व्याख्यासामः" । १स्त्र०

"तापत्वयपराह्नता विवेकिनस्यापत्वयनिष्ठचिनिदानमत्तुसन्द-
धाना नानाश्वतिपूर्तीतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाक्षात्कार-
मेव तदुपायमाकल्याम्बमूः । तत्प्राप्निषेद्यमपि पम्बान
जिज्ञासामानाः परमकाश्चिक्षणं कलादे उनिस्तुष्टेद्य-
रथ कलादो उनिस्तुष्टेचक्षानवैराग्येश्वर्यसम्पदः धर्मां
पदार्थानां वाध्यार्थं वैध्यार्थार्थाभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्व-
वाच्चल्कारप्राप्तवे परमः पम्बा इति मनसिक्तग्र तज्ज-
निष्ठित्वाख्याहर्मादेतेषामनायायेन सेव्यतीति वक्षणतः
स्वकृपतय धर्ममेव पद्यमहुपदिश्यनन्तरं षड्पि पदा-
र्थांहुहेष्वल्लभपरोक्षाभिष्ठपदेष्वामीति हृदि निधाय
तेषामधानाव प्रतिजानीते । अथातो धर्मसित्वादि" उप०

"वतोऽभ्युदयनिः श्वेषविष्णिः स धर्मः" । २स्त्र०

"को धर्मः किं वक्ष्यते ति ? सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां वतोऽभ्युदयनिष्वेषविष्णिरित्युपतिष्ठते" तथा च
वतोऽभ्युदयविष्णिर्यत्वं निःश्वेषविष्णिस्तुभ्यः धर्मः
एवं एश्वार्यादाधारणकारणं धर्म इति दक्षव्ये परम-
पुरुषार्थोः सुखदःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थं
मध्युदयनिः श्वेषविष्णिरित्युक्तं स्वर्गांपदर्गयोरेवान्येच्चा-
नघीनेच्चाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् । वाध्यविष्णते
च इःखाभावस्यांपि द्वरुषार्थत्वम्" उपस्तरः ।

"तद्वानादान्वायस्य प्राभारणम्" । ३स्त्र०

"नहु निष्ठित्वाख्यो धर्मस्वत्वानदारा निःश्वेषविष्णि-
रित्वित्वं श्वतिः प्रमाणं श्वतेरेव ग्रामार्थे दक्षं विप्रति-
पद्यामहे अन्तत्व्यावातपुरुषक्षेत्रेभ्यः, पुनेष्टौ क्वावाय-
कपि उत्तात्व्यादादवत्वम् "उदिते जुहोति अहुदिते
जुहोति समवाधुषिते जुहोतीति" विषेः प्राप्त एवोदिता-
दिकादे होमो व्याहृत्यते "श्वावोऽस्याङ्गतिमध्यःहरति
व उदिते जुहोति योऽनुदिते जुहोति श्वावश्वस्त्राव-
स्त्राङ्गतिमध्यवहरतो यः समवाधुषिते जुहोति" इत्या-
दिना । तथा "तिः प्रव्रमामन्वाह तिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन
प्रथमोक्तस्मामधेन्योऽस्त्रिरुचारणाभिधानात्
पौरुषमेव । न चाम्नायप्रामाण्यमित्यादिं किञ्चि-
दिल्लिप्रमाणम् निव्यते विप्रतिपत्तौ निव्यनिष्ठेष्वत्वमपि
सन्दिग्धं पौरुषेष्वत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रतिपत्तिकरणापाट-
वादिसम्भावया आपोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्व-
ेषिकशताभिष्वे । उलूक इति द्वस्मधं केविदाङ्गः

धर्मभेदतदाकुलमत आह । तदुद्धरनादान्नायसे त्वादि ।
तदित्वनुपकान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धत्वेवरं परामृशति यथा
“तद्प्रापाणयमन्तव्याधातपुनरक्तदेवेयः” इति गौत
मीबस्तुते तज्ज्ञेनात्मपकान्तोऽपि वेदः परामृशते ।
तथा च तद्वचनात्तेनेत्वरेण प्रणयनादान्नायसे वेदस्य
प्रापाण्यं यदा तदिति सन्त्रिहितं धर्मभेद परामृशति
तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आन्नायसे
वेदस्य प्रापाण्यं यहि वाक्यं प्रापाणिकमर्थं प्रतिपादयति
तत्प्रापाणभेदं यत इत्यर्थः । ईश्वरस्वदाप्तत्वं साधयि-
ष्यते यज्ञोक्तमन्तव्याधातपुनरक्तदेवेयं इति तत्वा-
न्तव्यते अन्नान्तरोयफलकल्पनं कर्मकर्त्तव्याधनवैगुण्य-
कल्पनं वा औतात् साङ्घात् कर्मणः फलावश्यमाप्त-
विषयात् त च कारीरीपदेहिकमात्रफलकल्पं तत्व
हि गुणक्रसस्यज्ञोदयनकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ उत्काम-
स्येतिविशेषात् नच व्याधातोऽपि उदितादिहोमं विशे-
षतः प्रतिज्ञाय तदन्यकां लोमासामुडाने “इष्टावेऽसाङ्ग-
तिमध्यवहरति” इत्यादिनिन्द्राप्रतिपादनात् न च एन-
रक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनोनां प्रकृतौ पाठात्
“पञ्चदग्धवरेण वाग्वच्छेष्यावदाख्ये तमिमं भ्राह्मव्यस्”
दृश्यत्वं सामिधेनोनां पञ्चदपत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्द्रो-
क्षिरभिधानमन्तरेणात्पत्पत्तेस्तथाभिवानात्” उपश्लेष्म० ३

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतोवचन्य तत्त्वं धर्मं व्याख्या-
याभिधेयसम्बन्धफलप्रतिप्रादानायाह “धर्मविशेषप्रसूतात्
इत्यगुणकर्म सामान्यविशेषप्रसूतायानां प्रदार्थीनां चा-
वृद्ध्वर्तेभ्यः अत्यां तत्त्वज्ञानाच्च अवसर्” ४ स्तु ।
‘एताहर्गं तत्त्वज्ञानं वै गोपिकशास्त्राधीनभित्ति तथापि निःश्वे-
षमहेतुलं दण्डापूर्पायितम् । तत्त्वं ज्ञायते नेनेति करण-
व्युत्पत्त्याशास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादिवनेनानन्तरापत्तेः;
इव्वपदार्थप्रवानो इन्द्रजात्म सम्भावः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञा-
नस्य निःश्वेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्वेषयो-
र्हेतुहेतुमङ्गावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः
निःश्वेयसहतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः इव्वादिपदार्थ-
ज्ञास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एते-
वाच्च सम्भानां ज्ञानाच्चः अवश्यार्थिनाभिहृ शास्त्रे प्रट-
क्तिः । योज्ञमाणाच्च सुनेर्गं हीताप्रभावा एव शास्त्रे प्रव-
क्तिने । निःश्वेयसमान्यनिक्ती दुःखनिश्चितिः । दुःखनि-
श्चित्तज्ञान्यनिक्तं समानाधिकरणदुःखप्राप्तभावासमान-
कार्योनत्वं युग्मदुत्प्रवृत्तमामाधिकरणवृत्तविशेषगुण-

ध्य सवभानकाचोनत्वं वा । अग्रेविगेषगुणध्यसावधिक-
दुःखप्रागभावो वा सुक्तिः न चासाध्यत्वाद्वायं पुरुषार्थः,
कारणविवटनसुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् न च तस्य
प्रागभावत्वक्तिः प्रतियोगिजनकाभावत्वे तथात्वात्, अ-
नकायस्तु स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावशरमसामयो
येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्या-
प्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सहकरित्वादिद्यन्
कालं बाजीजनत् तथायेऽपि तदिरहात् जनविष्यति हेतु-
च्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव
तात्पर्यात्, अत एव गौतमोद्दितीदस्त्वत् “दुःखजन्म
प्रदत्तिदोषमिथ्याज्ञानानासुत्तरोत्ततापाये तदनन्तरापाया-
दपर्वगः” इत्यत्र कारणाभावात् खार्यभावाभिधानं
दुःखप्रागभावरूपामेव उक्तिं इठ्यति नहि दोषापाये
प्रदत्त्यपायः, पूरुष्यपाये जनापायः, जन्मापाये दुःखापाय
इत्यत्रापायो ध्वंसः किन्त्यहुत्पत्तिः सात्र प्रागभाव एव न
च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वे नैव प्रतियोगिप्र-
सिद्धेः प्रायस्त्वत् तदापि प्रत्यवायध्यं सदारा दुःखः
नुत्यत्ते रेवामेवित्वात् शोकेऽहिकरुक्तादिनिष्टेदुःख-
नुत्पत्तिफलक्तव्यदर्शनात् दुःखसाधननिष्टत्यर्थरेव प्रेक्षा-
वतां प्रष्टत्तेः । केचित्सु दुःखात्यनाभाव एव भक्तिः
सब यद्यपि नामनिष्टस्थापि लोटादिनिः एवात्मनि
साध्यते सिद्धिश्च तस्य दुःखप्रागभावासुहर्वर्त्तिदुःखध्यं स
एव तस्य तत्त्वमनवत्योपगमत् तस्मिन् सति तत्र दुःखा-
त्यनाभावप्रतीतेः एवच्च सति “दुःखेनात्यनं विहुक्तश-
रति” इत्यादिशुतिरस्युपपार्दिता भवतोत्त्वाङ्कः तत्र दुः-
खात्यनाभावसाध्यत्वेनासुरुषार्थस्त्वा दुःखध्यं सस्य च न
तत्र सम्भवत्यं परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यनं विहुक्तशरति”
इति शुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविवटनसुखेनात्यना-
भावसमानरूपतात् वृपर्यक्तत्वात् । नन्य न सुरुषार्थः
निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावद्वोत्पदाते
इति सुखार्थनामेव दुःखाभावार्थं प्रदत्तेरिति चेत्
नैपरीत्यस्यापि सुखत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावौपाधि-
कीत्येव किं न स्यात् शोकाकुलानं सुखविस्तुतानामपि
दुःखाभावभावमभिस्प्याय विषमक्षणोद्भवनादौ प्रदत्ति-
दर्शनात् । न तु सुरुषार्थोप्ययः ज्ञायमान एव सुक्तेसु
दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्था-
र्थमपि प्रवत्ततेरि चेत् सुत्प्रतुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावे-
द्यत्वात् उपपत्तेः । अस्ति हि त्रुतिः “दुःखेनात्यनं विहुक्त-

वरति” “तसेव विदित्वाऽतिष्ठुमेति” इत्यादिका । अनुमानमध्ये इःखण्डनतिरत्यन्तसुक्ष्यते सन्तित्वात् प्रदीपशलतिवदित्यादि चरमदःखधं सस्य इःखण्डात्माकारेण तथां विषये करण्यात् प्रत्यक्षेयताऽपि । योगिनां योगजधर्मवनेनागामिनो इःखधं सस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च । तथापि तुत्यायव्ययतया भायं पुरुषार्थैँ इःखवत् सुखस्थापि ज्ञाने द्वयोरपि समानसामयोकत्वादिति चेत् उत्पत्तिं तो वीतरागाणां इःखदिर्हनभीहृषाणां सुखच्छटो-तिकामात्मेऽब्धव्यवतां तत्र ग्रन्थतः । ननु तथापि इःखनिष्ठत्विन्ने पुरुषार्थैँ, अनागतदःखनिष्ठत्वेरशक्यत्वात् अतीतदःखसानीतत्वात् वस्त्रमानदःखस्य पुरुषवत्यत्वमन्तरेणैव निष्ठत्वेरिति चेत् हेतुक्षेदे पुरुषव्यापारात् प्राय-चित्तवत् तथाहि चवासनं मिथ्याज्ञानं संसारेतुक्षेद-क्षेदशालतस्तज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपमत्तेः” उपस्थारः कियदन्तरे च “धर्मविशेषप्रस्तुतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषवत् तत्र धर्मविशेषो निष्ठत्विलक्षणो धर्मः ददि हु तत्त्वं ज्ञाय-तेत्तेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रसुच्यते तदा धर्मविशेषे इत्त-रनियोगप्रवादद्वपो वक्तव्यः क्वयते हीचरनियोगप्रवाद-वधिग्रस्य कथादा महर्षिः यास्त्रं प्रणीतवार्तिति सत्त्व-ज्ञानसामततत्त्वसाकालात् इह विवक्तितत्त्वस्यै व चवासन-मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् “तमेव विदित्वाऽतिष्ठुमेति नान्यः पन्थ्या विद्यतेऽनाय” इत्यत्र “हे ब्रह्मणो वेदि तत्त्वे” इतत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् “पश्य तत्त्वत्तुः” इतत्रत्वापि तथा । एव शास्त्रान्वननिदिध्या-सनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात्” उप० न्यायकन्दल्यां प्रयोजनस्त्वमित्युँ विटृं यथा “तज्ज्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेति” भाव्यप्रतीकव्याख्या-याम् “यस्य वसुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणो-धर्मः साधर्मस् असाधारणोधर्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्व-ज्ञानं निःत्रेयसहेतुः विषयश्चयोगजं छुच्चं तावत् त्वयि-क्षिनिमाशि इःखवल्लुरं खर्गादिपदं माघमपि सप्रत्ययं, सातिशयस्तु तथा च कस्यचित्तत्त्वर्गमात्रमपरस्य खर्गरावयम् अतस्तदपि सततं प्रच्युतिशङ्कया परस्परत्वक्षेपतापाच्च इः-खाकालं न निश्चितं चेयः । आत्यन्तिको इःखनिष्ठत्विर-महासंवेदननिखिलादुःखासवेदनारूपत्वादपराह्नेत्यस्य निश्चितं चेयः तस्य कारणं इव्यादिस्त्रृपञ्चानम् । एतेनैतत् प्रत्यक्ष-मस्तु नेन यदुक्तं विषयेवगुणनिष्ठत्विलक्षणा सुक्तिरूपकै-द-

प्रकाश भिट्ठा तर्फति । विशेषगुणोच्चेदे हि उति आत्मनः स्वस्थपेणावस्थान् गोच्चेदोनित्यत्वात् न चाचायमपुरुषार्थाः समस्ताद्युपोरभस्य एव उत्तरार्थत्वात् समस्तहुत्वाभावादपुरुषार्थत्वां भित्ति तेतु न सुखस्थापि लक्षितया बहुत्प्रत्यनीजतया साधनप्रार्थनायतपरिक्रिटतया च सदा दुःखाकानस्य विषमित्रस्वेव मधुनोदुःखपत्रे निक्षेपात् ॥ १ ॥ कियदत्त्वरे तत्वैव । “तत् निःश्चयसं भम्मादेव भवति इव्यादित अन्तर्ज्ञानं तस्य कारणत्वे न निःश्चयसं वससाधनम् इत्यभिप्रायः तत्त्वतोज्ञातेषु वाह्याध्यात्मिकेषु विषेषेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीक्षानिष्टत्वात्मज्ञस्य तदथोनि कर्माण्यकुर्वत् असुपरिलागसाधनानि च श्रुतिस्तुलुदितानि असकल्पित फलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमध्यस्य तः प्रकृटविजिवर्तकधन्त्रौपञ्चे उति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्मनिकशरीरवियोगसम्भवादुडोहि विषयाणामहिकरणकादीनां, परित्वागोविषयदोषदर्शनादभिसन्विहातनिवर्तकात्मविशेषगुणात् प्रवलावत् तेन शरीरादीनामात्मनिकः परित्वागोविषयदोषदर्शनपूर्वकानभिसन्विहातनिवर्तकात्मविशेषगुणानिमत्तविषयात् इति मोजाधिकारे वस्त्रामः । घर्षोऽपि लेखनं न तावन्तिथं यसं करोति यावदीश्वरेच्छया नाशुगदहृते तेनेदस्तुम् ईश्वरनोदनेत्यादि । नोद्यन्ते प्रेर्थने खक्षार्येषु प्रवर्त्तने इनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्वरेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्यारम्भः पत्वाभिसुखम् ईश्वरोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषे च कार्यारम्भाभिसुखोक्ताऽभ्यर्थादेव निःश्चयसं भवतीति वाक्यबोजना ॥ २ ॥ एवं विषयप्रयोजनादिकं चतुःस्तुत्यामभिहितं तत्र प्रतिपादाविषयात् सर्वं ३० दर्शिता यथा

इह चलु निष्ठिवप्तेचार्द्धच्छसर्गमपतिकूलवेदनोथतया निष्ठिवप्तेवेदनिष्ठः इः च जिहासंक्षात्तागोपायः जिज्ञाहुः परमेश्वर साक्षात्कारहृपायमाकंवयति “वदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः । तदा शिवमभिज्ञाय इः स्त्रान्नोभविष्यति” इत्यादिवचननिचयप्रामाणयात् । परमेश्वर-साक्षात्कारस्य अवश्यमननभावनाभिर्भवनीवः यदा ह “आगमेनात्मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रश्नां वधुते योगसुक्तमभिति” तत्र भगव-सनुमानाधीनसनुमानस्य व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानस्य पदार्थविक्रेपेत्तम् । अतः पदार्थपट्टम् ॥ ३ ॥ “अथातो धर्मं व्याख्यासाम इत्यादिकायां दशवर्षाणां कर्म-भेदेण भगवता व्यवस्थापि तत्त्वाङ्किकद्वात्मके प्रथमे

इध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमा-
ङ्किके जातिभिन्नरूपणं, हितोयाङ्किके जातिविशेषनिरू-
पणम् । आङ्किकदययुक्ते हितोये इध्याये इव्यनिरूपणं,
तत्रापि प्रथमाङ्किके भूतविशेषलक्षणं, हितोये दिक्काल-
प्रतिपादनम् । आङ्किकदययुक्ते लटीये आत्मानःकरण-
लक्षणं, तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, हितोये अन्तःकरण-
लक्षणम् । आङ्किकदययुक्ते चतुर्वेशरीरतदुपयोगिविवेचनं,
तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं हितोये शरीरविवेचनम् ।
आङ्किकदयति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे
शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, हितोये मानसकर्मचिन्तनम् ।
आङ्किकदययाजिनि वहे औतर्धमनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे
दानप्रतिपद्धर्थमविवेकः, हितोये चातुराश्वयोचितर्थमनिरू-
पणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि
प्रथमे दुहिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं, हितोये तत्त्वप्रेक्षगुण-
प्रतिपादनं समवायप्रतिपादनम् । अटमे निविकल्पकस-
विकल्पकप्रवृत्तप्रमाणचिन्तनम् । नवमे युद्धविशेषप्रतिपा-
दनम् । दशमे व्याहुमानमेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो
लक्षणं परीक्षा देति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रदत्तिः । नहु
विभागप्रेक्षया चातुर्विधे वक्तव्ये कथं वैविध्यसुक्षमिति
चेन्द्रैवं संस्याःविभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र
इव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति वहे वै ते
पदार्था इवुद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् : उच्चते
समस्तपदार्थायतनत्वे न प्रधानस्य इव्यस्य प्रथमसुद्देशः ।
अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलइव्यक्तसेर्गुणस्य, तदृष्ट चामा-
न्यव्यवसायात् कर्मणः, पचात्तच्छ्रितवाचितस्य सामान्यस्य,
तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते चवशिष्टस्य
समवायस्ति क्रमनियमः । नहु वहे पदार्था इति कथं
कथते, अभावस्थापि सङ्गावादिति चेन्द्रैवं वोचः नजर्यातु-
ङ्किखितधीशिवयतया भावरूपतया वहे देति विविच्छितत्वात्
तथापि कथं वहे देति नियम उपपदाते विकल्पात्मुपत्तेः
तथाहि नियमव्यवच्छेदां प्रसितं न वा प्रसितत्वे कथं
निवेदः अप्रसितत्वे कथन्तराम्, नहि कवित् प्रेक्षावान्
मूर्खिकविधाणं प्रतिवेद्धं यतते, तत्त्वात्मुपत्तेनो नियम इति
चेन्द्रैवं भावितः सप्तमतया प्रसिते अव्यक्तारादौ भावतस्य
भावतया प्रसिते यक्षिसादस्यादौ सप्तमत्वादेष्व निवेदा-
दिति कथं विश्वरेण ।

तत्र इव्यादितितयस्य इव्यतादिर्जातिर्लक्षणम् । इव्यत्वं
नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगम्भासमवेतम् ।

(गगनसमवेतत्वे सति पश्चसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति
गम्भासमवेतत्वं इव्यत्वलक्षणम् । सत्त्वारूपजातिव्यवच्छेदाय
गम्भासमवेतत्वसुक्तम् कालिकसम्बन्धेन इव्यत्वस्य गम्भात्ति-
त्वादसम्बवारणाय गम्भासमवेतत्वसुक्तम् संयोगादेगम्भा-
समवेतत्वे न गगनादिसमवेतत्वे नातिप्रसङ्गवारणाय
नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पश्चसमवेतत्वस्य नातिप्रसङ्गवारणातौ
पश्चसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गम्भासमवेतत्वस्य च सत्त्वा-
दतिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम्
गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गम्भासमवेतत्वस्य तथात्ववारणा-
यारविन्द समवेतत्वे सतीति विशेषणम् इतिबोध्यम्) ।
गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नसमवेतत्व-
स्त्रासाक्षाद्वाप्यजातिः । (सत्त्वासाक्षाद्वाप्यस्य समवायिका-
रणद्व्यवसमवेतत्वस्य इव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतत्वस्य क-
र्मसमवेतत्वस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारणाय तदुभयभिन्न-
समवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम्
गुणेषु ज्ञानादिषु असमवारिकारणभिन्नेषु समवेतत्वान-
त्वादैः सत्त्वासाक्षाद्वाप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वं ना-
मानिलसमवेतत्वस्त्रितसत्त्वासाक्षाद्वाप्यजातिः । (अनि-
मात्वसमवेतत्वे सति सत्त्वासाक्षाद्वाप्यत्वम् कर्मत्व
लक्षणम् इव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्वसमवेतत्वाभा-
वाच्च तथात्वम् । संयोगत्वादेष्वत्वात्वेऽपि सत्त्वासाक्षाद्वाप्य-
त्वाभावादातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु प्रधं सप्रतियोगित्वर-
हितसनेकसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽ-
तिप्रसङ्गवारणाय ध्वं सप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ता-
भावे तथात्ववारणाय समवेतत्वं विशेषणम्) ।
विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।
समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति वस्त्रां लक्षणानि
व्यवस्थितानि ।

“इवं नशविधं पृथिव्यप्रेजोडाव्याकाशकालदिग्गतम-
नांसीति । तत्र एविव्यादितितदृष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्ल-
क्षणम् । एविवेत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्व्यत्व-
साक्षाद्वाप्यजातिः । अमूर्त्वं नाम सरित्यागरसमवेतत्वे
सति संलिङ्गसमवेतं सामान्यम् । तेजस्वं नाम चन्द्र-
चामीकरसमवेतत्वे सति चबलनसमवेतं सामान्यम् । वा-
युत्वं नाम त्विग्निद्व्यवसमवेतद्व्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिः ।
आकाशकालदिशमेकैकत्वादपरजात्वभावात् पारिभार्षिक्य-
स्त्रिः संक्षा भवन्ति आकाशः कालो दिग्गिति । सबो-
गाजन्यव्यवस्थितेषुगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणाका-

ब्रह्म । विभुत्वे बति दिग्समवेतपरत्वासमवाविकारणाधि-
करथस् काणः । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् ।
चात्मनसोरात्मनस्त्वे । आत्मलं नाम अमूर्तसभ-
वेतद्वयत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम इव्यसमवायिका-
रणत्वरडिताण्युसवेतद्वयत्वापरजातिः । इहपरसगम्भ-
स्य र्घवद्वज्ञापरिमाणपृष्ठवक्तुं योगविभागपरत्वापरत्वभृद्दिशुष्ट-
दुःखेच्छादेवप्रयत्नात् कष्टोक्ताः सप्तदश चश्वद्वसुचिताः
एव इत्वद्वत्वस्त्वेह रुक्मिणाराहदच्छ्राः सप्तैवेद्ये वं च उर्द्धिशति-
र्गुणाः । तत्र इपादिषद्वानानां इपत्वादिजातिर्वच-
णम् । इहपत्वं नाम नीहसमवेतगुणत्वापरजातिः ।
अनवा दिशा शिटानां लक्षणानि इटव्यानि । कर्म
पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्जनप्रसारणगमनभेदात् ।
भ्रमस्थरेचनादीनां गमन एतान्तर्भौदेः । उत्क्षेपणादी-
नास्तु क्षेपणत्वादिजातिर्वचणम् । तत्र उत्क्षेपणं नाम
जर्हुदेशरं योगासमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः ।
एशमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्यं हिविधं
परसपरञ्च परं सत्ता इव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता
वा । अपरं इव्यत्वादि तत्त्वत्वं प्रागेतोक्तम् । विशेषाच्चाम-
ननत्वात् समवायस्य चैकचाहिभागो न सम्भवति तत्त्व-
क्षणञ्च प्रागेतावादि । (सर्वत्वापरत्वं व्याघ्रत्वम् अत्य-
देशष्टचित्तं वा) ।

“हिते च पाकज्ञोत्पत्तौ विभागे च विभागजे। यस्य
न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति” आभास-
कस्य उद्घावात् द्वित्तीयात्मचिन्प्रकारः प्रदर्शयते। तत्र प्रथ-
ममिन्द्रियार्थसचिकर्त्तस्तत्त्वादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षा-
बुद्धिः ततो हितोत्पत्तितो हितवशामान्यज्ञानं तत्त्वात्
हित्युग्रज्ञानं ततः संखारः”। तदाहु
“आदाविन्द्रियसचिकर्त्तव्यतनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगो-
न्ता मतिरतो हित्यं ततो जायते। द्वित्त्वप्रभित्तिस्ततोऽ-
तु परतो हित्यप्रमाणलरं है इव्ये इति धोरिय विगदिता
हित्योट्यपक्रियेति”।

हितादेवपेत्याबृद्धिजन्मते किं प्रमाणम् अवाङ्गरा-
चार्याः यपेक्षाबृद्धित्वादेवत्प्रादिका भवितुमहेति व्यञ्ज-
कत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् गच्छं प्रति संयोग-
वदिति । वयन्तु ब्रूमः हितादिकमेकत्वद्वयविषयानिव्य-
वद्विष्वकृं भवात् अनेकाक्षित्वगुणत्वात् पृथक्कादिर्दर्शिति ।

निःत्तिकमो निरुप्यते अपेक्षाबृहित एकत्वसामान्य-
ज्ञानय द्वितोत्पत्तिसमकालनिट्टिः अपेक्षाबृहित्वा-

मान्यज्ञानात् द्वित्यगुणवृद्धिसमसमयं हित्यसामेकावृद्धिनि-
हर्षसेर्ववृद्धिसमकालं गुणवृद्धिः, द्रव्यवृद्धिः संखारोत्पत्ति-
समकालं द्रव्यवृद्धेस्तदनन्तरसंखारादिति । तथाच संयहः
“आदावमेकावृद्धा हि नश्येदेकात्प्रजातिधीः । हित्योद-
वसमं पचात् सा च तज्जातिवृद्धिः । हित्याख्यगुणधी-
काले ततो द्वित्य निवर्त्तते । अपेक्षावृद्धिनायेन द्रव्य-
धीजन्मकानन्तः । गुणवृद्धिर्द्रव्यवृद्धा संखारोत्पत्तिका-
र्त्तः । द्रव्यवृद्धिर्द्रव्यसंखारादिति नाशकभो मतः” इति ।

बुद्धेवृद्धनरविनाश्यते संखारविनाश्यते च प्रमाणं
 विवादाध्याचितानि ज्ञानानि उत्तरोचरकार्यविनाश्यानि
 लक्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् गच्छत् । इव्यारम्भकसंयो-
 गप्रतिहन्तिविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया
 आश्रयविनिष्टुते देव हितविनिष्टिः कर्मसमकालमपेक्षा-
 बुद्धिचिन्तनादभास्यानिति बहुपः । अपेक्षावृद्धिनर्मम
 विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बहुरिति बोहव्यम् ।

अथ ह्रणुकनाशमारभ्य कतिभिः ज्ञेः पुनरन्वद्दृष्ट-
णुकस्तप्ता रूपादिमङ्गलतीति जिन्नासाध्यः स्त्रैपत्तिप्रकारः
कथ्यते । नोदनादिकमेण ह्रणुकनाशः न ए ह्रणुके
परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निर्विचितः निरसेषु
श्यामादिषु पुनरन्वद्दृष्टादिग्निसंयोगादुद्व्यादीनासुत्यच्चिः
उत्पन्नेषु रक्तादिषु व्यादिवदाक्षसंयोगात् परमः यो इव्या-
रक्षणाय क्रिया तया पूर्वदेशादिभागः विभागेन पूर्व-
देशसंयोगनिर्विचितः तस्मिन्विद्वत्ते परमाणवन्नरेण संयोगो-
त्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां ह्रणुकारभ्यः आरब्दे
ह्रणुके कारण्यगुणादिभ्यः कार्यं गुणादीनां रूपादीना-
सुत्यच्चित्तिर्ति वयाकर्म न व ज्ञायाः । दद्यन्नादिप्रकारान्तरं
विज्ञरमयाद्वे ह प्रत्यन्ते । दद्यं पीलुपाकप्रक्रिया धोठ-
रपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसम्मता ।

विभागजविभागो ह्विधः कारणमात्रविभागजः कारणाक रज्यविभागजन् । तत्र प्रथमः कर्यते कार्यव्याप्ते कारणे कर्मेत्यत्र यदावयवान्तराह्विभागं विधत्ते न तदा-काशादिदेशाह्विभागः । यदा त्वाकाशादिदेशाह्विभागः न तदावयवान्तरादिस्थिति नियमः कर्मणो गग्नविभागा कर्तृत्यस्य इव्यारम्भकर्त्योगविरोधविभागागारम्भकर्त्येन धूमस्य धूमध्वजवर्णेण व्यभिचारारुपलभावे ततस्यावयवकर्म अव-वज्ञान्तरादेव यिभागं करोति नाकाशादिदेशात् तस्मैहि-भागाद् व्यारम्भकर्त्योगनिष्ठिः ततः कारणमात्रात् का-र्यभाव इति न्यायाटवयविनिष्ठिः विद्यते इवयविन तत्का-

रथयोरवद्यत्योर्ज्ञं मानो विभागः कार्यविनाशविशिष्टं
कलं स्ततमन्वं वाववद्यमपेक्ष्य उक्रियस्यैवावद्यवस्था कार्यं संयुक्ता
दाकाशदेशादिभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावात् ।
हितीवस्तु इस्ते कर्मोत्पत्तमवद्यवान्तरादिभागं कुर्वत्
आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणवि-
भागाः । कर्म यां दिव्यं प्रति कार्यांरम्भाभिमुख्यतामपेक्ष्य
कार्यांकार्यांविभागमारभते वथा इस्ताकाशविभागाच्छरी-
राकाशविभागः न चासो शरीरकिंवाकार्यं लादा तस्य नि-
ष्क्रियत्वात् नापि इस्तकिंवाकार्यं व्यधिकरणस्य कर्मेष्यो
विभागकर्त्त्वादुपपत्तेः अतः पारिशेष्यात् कारणाकारण-
विभागस्य कारणात्मकीकरणीयत्वम् ।

यद्वादिष्ठ अन्वकारादौ भावत्वं निविष्यत इति बद-
सङ्गतं तत्र चतुर्दशं विवादसम्भवात् तथाहि इव्यं तस्म इति
भाषुः वेदान्तिनव्य भवन्ति, चारोपितं नीलकृष्णनिति श्रीध-
राकार्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः
चालोकाभाव इति नैयायिकाद्यः इति चेतत्र इव्यतपत्तो
न चटते विकल्पादुपपत्तेः इव्यं भवद्वकारं इव्याद्यन्तम-
मन्यद्वा नादाः यत्वान्तर्मार्गोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावहुच्च
कलप्रदश्चात् न च तस्मो इव्यवहिर्भावं इति दाव्यतं निर्यु-
च्छस्य तस्य इव्यतापस्त्वं वेन इव्यान्तरत्वस्य तुतराभसम्भवात् ।
नहु तस्माद्वासमलत्वे नोपत्तम्भवावं तस्मः कर्त्तव्यं निर्युणं, चा-
दिति, नीलं नभ इतिवृत् भावित्वेतत्पत्तं हृषीवधया ।
चतु एव नारोपितनीलकृष्णं तस्मः अविडानप्रत्ययमन्तरेष्या-
टोपा बोगात् बाद्यालोककृष्णकारिरहितस्य चक्रपो रूपारोपे
वामधारांदुपवद्यमात् । न चायमचाकुषः प्रत्ययः तद्व-
विधानस्यानन्वयादिष्ठत्वात् । न च विधिप्रत्ययवेद्यलायो
गो भावे इति साम्नुतं प्रत्ययविनाशावधानादिवु व्यभि-
चारात् । अत एव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतिवो-
गिपाहकेदिव्ययाद्याद्यनिवेन सानसत्वप्रदश्चात् । तथा-
दाकोभाव एव तस्मः न चाभावे भावधर्माद्यारोपो दुर-
पपादः इःखाभावे दुष्कल्पारोपस्य संयोगाभावे विभाग-
स्याभिमानस्य च डलत्वात् । न चालोकाभावस्य चाद्य-
भावदूष्पवद्यावते नालोकसापेक्षक्षयुर्जन्मतानविवद्यत्वं
स्यादितेष्यितव्यं, यदपेहे यदपेक्षं चक्रुच्छदभावयहेऽपि
तदपेक्षत इति न्यायेनालोकपेहे आलोकपेक्षाया अभावेन
तदभावयहेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाविकरण-
भ्रह्मवद्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकरणपद्मावद्यम्भावा-
नकोकारादपरथा निष्ठतः कोलाहल इति शब्दपूर्व्यं स-

प्रत्यक्षो न स्यादिति अप्राभाविकं तत्र वचनं परम् ।
तत्पूर्वं मभिसम्बाय भगवान् कणादः प्रश्निवाय चतु इ-
व्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैष्टम्भर्गादभावस्यम् इति प्रत्ययवेद्य-
त्वेनापि निरूपितम् ।

अभावस्तु निये धमुख्यमाणगम्यः सप्तमो निरूपते ।
स चासम्बन्धत्वे सत्प्रसमवायः (अनुयोगितप्रतिवोगितादा-
त्यान्तमसम्बन्धेन समवायस्यन्यत्वमसमवायत्वम्) स च संक्षे-
पेतो इविधिः संहगाभावान्योन्याभावमेदात् संसर्गभावोऽपि
विविधः प्राकृत्यं सातप्रत्यनाभावमेदात् तत्वान्तत्रः अ-
भादितमः प्रागभावः, उत्पत्तिमान् विभाषी प्रध्वसः,
प्रतियोग्याव्यवोऽभावोऽतप्रत्यनाभावः । नन्यन्योन्याभाव एव-
वातप्रत्यनाभाव इति चेत् अहो राजमार्गं एव भ्रमः अन्यो-
न्याभावो हि तादात्मप्रतिवोगिकः प्रतिषेधः यथा चटः
पटात्मा न भवतीति संसर्गप्रतिवोगिकः प्रतिषेधोऽतप्रत्यना-
भावो यथा वायौ इवसम्बन्धे नास्तीति । न चास्य
पुरुषाद्यैषिकात्' नास्तीतप्रत्यनाभावो' इःखाभनो-
न्येदापरप्रथायावनिःचेयस्यपत्तेन परमपुरुषार्थत्वात्' ।

यास्तान्ते च १०४० २चाङ्गिके “इष्टानां दिष्ट-
प्रयोजनानां इष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय” १४० ।
“इष्टानां प्रसाचत उपदेश्यानां यागदानस्तानादीनां दिष्ट-
प्रयोजनानां दिष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येवां तेषाम् तत्त्वाहि
“सर्वकामोवजेत्” “अग्निहोत्रं जुञ्जयात् सर्वगाम”
इत्यादै विधिसम्भिव्याहृतमेव फडम्, क्रिदावैष्टाटिकं
वथा “यएता रात्रोऽर्धोवोत तस्य पितरोऽहृतकुल्यामधुकु-
ल्याः करन्ति” इत्यादौ, क्रिदिष्टपादिनिकम्, वथा “विज-
जिता वजेत्” इत्यादौ, अत इति न विधिसम्भिव्याहृत
ताप्यर्थवादोपस्थितमित्यौपपादिनिकं काल्पनिकं सर्वगम्येत्
त्वतः हुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तवाचागुदरविना-
शिनामेतेवां कर्मणां चिरभाविने फडाय कारणत्वमनु-
पदयामानमतश्च योगोऽनुशानमभ्युदयांवाप्त्यावृत्येतत् ।
नहु न्युतिप्राभावये उति स्तादेवं तदेव तदु दुर्घमं नहि नी-
मांसाकामावनिव निरप्रत्यनीद्यैषत्वे न्युतिप्राभावये त्वेष्यते
पौदेष्यत्वे नाभ्युपमभाव, इवस्य च भवप्रभावादविग्रहि-
शादिव्यभावात् आह इष्टाभाव इति इष्ट इष्टान्तरे-
इष्टादौ भवप्रभावादिग्रिविशादिकं इष्टपूर्व्यं तदभावे
वतीतत्र्यः । क्रितिकर्त्त्वेन वेदवक्त्वेन वाऽनुभित्वये
पुरुषधैरेयस्य निर्वैष्टत्वे नैशेष्यस्यते, तथा च तदप्यां च
निरभिषेयता न विषयोत्ताप्तिवेतत् च चित्रयोजनाभिषेय-

वता, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भवेत्प्रभादकरणापाठवादि-
प्रयुक्ता एव वचनामविशुद्धिः सम्भाग्यन्ते, न चेत्प्रदच्छि-
तावां सम्भूः, तदक्षम् “रागाज्ञानादिमिर्बक्ता प्रस्तवाद-
वतं शदेत् । ते चेत्प्रे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति”।

ननु तेनेवरेण वेदस्य प्रथोत रत्नालैव विप्रतिपत्तिरत-
च्चाह । उप० “तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमिति” १०८०।

“इति यास्त्वपरिसमाप्तौ । तद्वचनात्ते नेत्प्रे वचनात्
प्रश्ववनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्ये” तथाहि वेदास्त्वा-
वत् पौरवेद्या वाक्यत्वादितिथाधितं नचासदादयस्ते घां
सहस्राखात्तिर्क्षिक्षानां वक्ताः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रि-
वार्थत्वात्, नचातीन्द्रियार्थदर्थिनोऽपादादयः । किञ्च-
उप्रोक्तावेदा महाजनपरिष्टहोतत्वात् वक्ताप्रोक्तः न तन्म-
हाजनपरिष्टहोतं महाजनपरिष्टहोतञ्चेदं तत्त्वादाप्तो-
क्तम् । स्वतन्त्रपुरुषप्रथोतत्वं चाप्तोक्तम् । महा-
जनपरिष्टहोतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःप्रातिपुरुषाहृषी-
यमानार्थत्वम्, कवित् फलाभावः कर्मकर्त्तव्याधनवै-
गुण्यादित्वुक्तम् । कर्त्तव्याभावात्त्वं विमिति चेत्प्र कर्त्त-
व्याधनस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तद्योतत्वञ्च स्वतन्त्र-
पुरुषप्रथोतत्वःदेव चिङ्गू, न तत्त्वादीनां सहस्राख-
वेदप्रथयने स्वातन्त्र्यं संभवतोत्त्वं तत्त्वात् । किञ्च प्र-
भावा गुणजन्यत्वे न वैदिकप्रमाणायाच्यपि गुणजन्यत्वमाव-
द्यक्तं तत्र च गुणोत्तम्यथार्थवाक्यार्थानभेद वाच्य-
स्त्वा च तादृश एव वेदे वक्ताः यः स्वर्गायुक्तादितिथ-
यक्तसाक्षात्कारवान्, तादृश नेत्रतादन्य इति सुनु” ।

ओलूखल त्रिं उलूखले चुरुं शैविकोऽण् । १८८० उलूखलेपिद-
यावकादो । उलूखले भवः चण् । २८८० उलूखलभवे
यन्दादौ च । “ब्रह्मुपातौलूखलाहुऽयता” काव्या०
१०,३.१, । “उलूखलेभवा ओलूखलाः धनयः” कर्कः
ओविणक न० “अपरालकुञ्जोप्य सङ्कक्षं प्रकरो तथा । ओ-
वेष्कं सरोविन्दुष्टतरं गातकानि च । या० उक्ते गोतिभेदे
ओशनस न० उशनसा शुक्रेण प्रोक्तम् चण् । शुक्रेण पूर्णोते
१८८० उपुराणे “तयोरोशनसेरितम्” कूर्मपु० २८८० प्रथयनकूर्मे
ग्राह्य च । ३४८० ग्राह्यमेदे तत्र प्रतिलोभमातवर्त्युपद्वार
प्रधागप्रतिपादकप्रायम् । उशनसा दृष्टं साम चण् ।
४८८० उशनसा दृष्टे वामनि । तत्त्वेदम् चण् । ५४८० सम्भ-
विनि त्रिं । “ब्रुहा चौशनसं व्यहम्” भा० व०
६८४४४० । “बोक्तमोशनसं दिव्यं शक्तिक्षु गच्छति”
वा० वहु० १०७४० । उशनसि भवः चण् । देशकम्बे

हियां डोप् सा च उदेश्याक्षात्त्वायां तदीय इहितरि
“विद्वौशनसि ! भद्रन्ते न त्वमहैऽस्मि भाविनि !” भा०
च्चा० द१ च० देश्यानीं प्रति कचोक्तिः ।

ओशिज उ० उशिगेत्र प्रक्षांचण् । १८८० उलूखले । “ब्रौघि-
जाय वलिजे दीर्घनदसे” च० १,११,११ । २८८० उपर्दिभेदे
“काक्षीवतामाहिंसौचयगीतमीयिजकाक्षीवतेति” चाच्चा०
चौ० १२,११,१ ।

ओशीनर उ० उशीनरस्यापयस्तु उत्सा० अज् । उशीनरसा-
पल्येषु शिथिपुभृतिषु । उशीनरन्दपद्मः १७५४० उशीनर-
शब्दे उक्तः । तद्दुतात्त्व “उशीनरस्य पत्व्यस्तु पञ्च राज-
पिंशजाः । नगा क्लिनेवा दर्ढा पञ्चमी दृ दृष्टिरूपो ।
उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च ताष्ठु कुडोदहाः । तपसा चैव
महता जाता दृष्टस्य चामजाः । वृग्यास्तु वृग्यः उलू-
खलाः क्लिनरजायत । नवायास्तु नवः उलूदर्वायाः सुव्रतो
उभवत् । दृष्टिलास्तु चंजन्ते शिविरौशीनरो नृपः”
इरिव० ११४० उक्ताः तद्विरतञ्च भा० व० १८६४० ।
“देवानां ऋथा संजाता महोत्तलं गत्वा महीपतिं शिवि-
मीशीनर” वाघेन जिहासिष्याम इति । एवं भो
इल्युक्ता चानीन्द्रियपातिक्षेपास् । अन्निः कपोतकूर्मेष्व
तमभ्यधावदामिशार्थमिन्द्रः श्वेनकूर्मेष्व । अथ कपोतो
राज्ञो दिव्यासनासीमस्य उद्मक्षः न्यपतत् । अथ उरो-
हितो राजानमव्रतोत् । प्राणरक्षार्थं श्वेनाङ्गीतो भवन्त-
प्राणार्थी प्रपद्यते । वृष्ट ददात अनशनान् पार्थिवोऽस्य नि-
कृतिं कुर्यात् । घोरं कपोतस्य नियातमाङ्गः । अथ क-
पोतो राजानमव्रतोत् । प्राणरक्षार्थं श्वेनाङ्गीतो भवन्त-
प्राणार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरक्षानि प्राणार्थीं सुनिर्मल्या प्रा-
णांस्तां प्रपद्ये । स्वाध्यावेन कर्वितं व्रज्ञाचारिणं मां विद्धि ।
तपसा दमेन युक्तपाचार्यसाप्रतिकूलभाविष्यम् एवं युक्तम-
प्राप्यं मां विद्धि । गदामि वेदानु विचिनोमि इन्द्रः सर्वे
वेदा अवरयो देवाधीताः । न साधु दानं ओवियस्य
प्रदानं मा गदाः श्वेनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्वेनो
राजानमव्रतीत् । पर्यायेण वसतिम्हां भवेषु सर्वे जातः
पूर्वमस्तात् कपोतात् । उमाददानोऽथ कपोतमेनं मा
१० राजन् । विघ्नकर्त्ता भवेयाः । राजोवाच । केनेहशी
जातु पुरा हि दृष्टा वागुच्यमाना शक्तेन संस्कृता । यो
वै कपोतोऽदत्तेमाङ्ग श्वेन उभौ विद्यता कथमस्तु
साधु । नाश वर्षति वर्षकां नाश वीजं रोहति काव्य
उपम् । भीतं प्रपञ्चं योहि ददाति शत्रुवे न ताच्च

वभते त्राणमिक्षन् स काले । जाता हुसा प्रजा प्रभी-
यते बदा न वै बासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपञ्च
बोहि ददाति शब्दे नाश्य देवाः प्रतिगङ्गन्ति इव्यम् ।
मोघमदं विन्दति चाप्रचेताः स्वर्गाङ्गोकाङ्गुष्ठयति शीघ्र-
मेते । भीतं प्रपञ्चं यो हि ददाति शब्दे सेन्द्रा देवाः
प्रहरन्त्यस वज्रम् । उक्तां पक्षा सह क्षोदनेन व्यक्तात्
करोतात् प्रति ते नवन्तु । यस्मिन् देहे रम्यसेऽतीव श्वेन !
तत्र मांसं शिवयसे वहन्तु । श्वेन उवाच । नोक्ताणं
राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदन्यतां समधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्देवतः सोऽद्य समैव भव्यस्तन्म ददस्य शकुनानामभावात् ।
राजोवाच । उक्तां वेह तमनून् नवन्तु ते पश्यन्तु ए-
व्यापा भवेत् । भयाहितसु दावं समान्तिकार्यां प्राप-
यन्तु त्वं ह्येनं मा हिंसोः । त्वजे प्राणां वै दद्यां क-
पोतं सौख्यो ह्यां किञ्चु जानामि श्वेन ! । यथा क्लेशं मा
कुरुद्देह सौम्य ! नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथचित् । यथा
मां हि वै साधुशादैः प्रसदाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा
त् । यथा श्वेन ! प्रियमेव कुर्यां प्रशाखिं मां यद्वेत्वा
करोमि । श्वेन उवाच । ऊरोदैविष्णादुक्तात्य स्वपि-
शित तावद्वाजन् : यावद्वार्थं कपोतेन समस् । तथा त-
आत् साधु लातः कपोतः प्रशंसेयुः शिवयः क्षत्र्यं प्रियं
स्यान्वमेति । अथ स दक्षिणाद्वृतोदृक्तात्य स्वमांसपेशीं
दुखदा धारयन् गुरुतर एव कपोत व्यापीत् । उन्नरन्त्य-
दुक्तकर्त्त गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकात्य
शरोरं दुखादामारोपयामास तत्त्वापि गुरुतर एव कपोत
व्यापीत् । अथ राजा स्वयमेव हृष्टामारुद्दोऽह । न च
व्यडीकमासीद्वाज्ञ एतद्वृत्तान्तं द्वावा लात इत्युक्ता प्रालीकृत
श्वेनः । अथ राजा व्यडीत् कपोतं विद्युः पित्रयस्तां
कपोत ! दृष्टामि ते शक्ने ! को हु श्वेनः । नानीश्वर
ईडिं जात्र कुर्यादेतं प्रश्नं भगवन्ने विचक्षु । कपोत उ-
वाच । वैक्षानरोऽहं ल्पतनो धूमकेतुरथैव श्वेनो वज्र-
चक्षः व्योपतिः । साधु ज्ञात् त्वामृषमं सौरयेयं नौ
जिज्ञासवा खत्सक्तागं प्रपञ्चो । यामेतां पेशीं सम-
निक्षुयाय पादाङ्गवानसिनोदृक्तात्य राजन् । एतद्वो लक्षण
यिदं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुराणम्बम् । एतासां
प्रजानां पात्रविता यशस्वी सुरर्जीणामय सम्मतो भृशम् ।
एतत्त्वात् पात्रात् उश्यो जनिष्यति कपोतं रोमेति च तस्य
नाम । कपोतरोमाशं शिविनौऽग्निं पुत्रं प्राप्तिर्विन्द-
पृष्ठं चंहननं वशोदीयमानं द्रष्टासि शूरमृषमं सौर-

वानाम्” उशीनरश्वरे दर्शितत्त्वरितमेवंह्यं तत्त्व-
शिवेरेवेति बहुभिःकल्प्यते तत्र पितापुत्रयोरभेदोपचारात्
उशीनरश्वद्प्रयोगात् इर्ष । वस्तुतः कल्प्यते तात् उशीनरश्व-
तत्पुत्रशिवेश तथा चर्मिन्दिविरोधः । अथवा यद्यतेदौ-
हितः तेन च यद्यतेऽपुर्णं ज्ञये खम्भात् पतने तस्मै खपुत्रर-
दत्त्वाऽसौ युनः स्वर्गाङ्गोकं प्रापितः तत्पक्षा यथा । “षु-
ष्टामि त्वां शिवरौशीनरे” इहं भमापि लोकायदि सन्तोऽह-
तात् ! । यद्यन्तरोक्ते विदिं वा दिवि शिताः क्षेत्रं त्वां
तस्य धर्मस्य स्वं नन्द्ये । यद्यातिरुवाच । यत्त्वं वाचा हृदये-
नापि साधून् परीभूमानाद्व वस्तुस्या नरेन्द्र ! । तेनानन्दादिं-
विक्षोब्बाः शिताक्षे विद्युद्गुप्ताः स्वनवलोमहान्तः । शिवि-
रुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यात्य राजन् भवाद्तान्यदि-
नेष्टः क्षेत्रे । मत्ताहं तान् प्रतिपद्येह दत्त्वा यत्र ग-
त्वा नाहुशोचन्ति भीरा : ” “अन्ने च यजातिरक्षित नक्षत्रस्य
धूतः पूरोः पिता सांकैमस्तिहासम् । युद्धं वार्चं
मासकेभ्यो व्रवीमि सातामहोऽहं भवतां प्रकाशम्” भा०
आ० ई० अ० ३० । उशीनरश्व गोवापत्यस् इर्ज । औशीन-
रित्तद्वृगोवापत्ये पंस्त्री दिव्यां छोप । “शूद्रायां गौतमो
यत्र महात्मा संशितवतः । औशीनर्यामजनवत् काचीवा-
द्यान् सुतान् सुनिः” भा० स० २० अ० । तस्यापत्यम् अत
इर्जपि । औशीनरि शिदिष्टपे । “वार्णिं वेषो दिलीपस्त्र
महात्मा चाप्युशीनरः । कौशीनरिः पुरुषोऽपि यर्यातिः
शरभः शुचिः” भा० स० ८० । यमसभावर्णने ।

औशीर न०धय-ईरनु किञ्च ततः स्वार्थं प्रज्ञाद्य । ११७१-
तयोः शव्यापीठयोः क्षीरस्तामी । २ शव्यापाम् १४्यासने च
पृथक् इति सुभूतिः । “अभ्यवहार्यं परमाद्वैशीरेऽद्या-
कामधारः क्षेत्रं ज्ञातु” दशकुमार० । उशीरमिदाकारो
स्वस्य क्षण् । ४ चाप्ते तस्य नक्षत्रमूलाकारं त्वान्त्वात्यम् ।
औशीरं चामरमस्त्रय अच् । ५ चामरदण्डे अ-
मरः । हेमच० दण्डायतोक्तिशामरदण्डपरा “क्षत्रं वेष्ट-
मौशोरुपानदृव्यजनानि च । यात्यामानि देयाक्षि
शूद्राग परिचारिष्णे” भा० श० ३० । उशीरसे द-
मय । देत्यीरजे “स्वनव्यसौशीरम्” शक्ता० ।

औषणशौरण्डी स्त्री जपय एव स्वार्थेऽयं औषणे कटुरसे
शोरण्डी उ० । शुराण्डाम् तस्याः कटुरसत्वात्त्वात्यम् ।
औषटश्चित् यु० औषटश्चस्य न्यपत्यापत्यम् इर्ज । औषटश्चि-
त्यप्ते दापत्ये वस्त्रमति यजातिदौहिते । “पृष्टामि त्वा
वहुमानौषटश्चिर्यद्यक्षित खोके यदि मे नरेन्द्र !” भा० अ०

८३० । अव्य च यथा यदातिर्मातामहस्तां औशी-
नरिश्वदे दर्शितः । तत्र भवच्छद्वेनैतस्यापि परामर्शात्
ध न ओषधेऽरितम् “ओषधेजातौ”पाठ्यम् । ओषधि-
जाते १बज्ञादौ २रोगनाशके इव्यभदे । खार्येण ।
३ओषधौ च । औषधशब्दार्थं सुन्तते दर्शितः
“एवमेतत्पुरुषोव्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतु-
ष्टयं व्याख्यातम्” इत्युक्तः “औषधयहस्तात् इव्यगुणरस
बीर्यं विपाकप्रभवानामादेशः” इत्युक्तम् । तेन इव्यमात्रायाध्य-
स्त्रौषधत्वम् । अतएव तैदृष्टजब्बविषयेषाणामयो-
षधत्वम् । “रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः
कर्म भिक् पशात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्” ब्रह्मद० परि-
पाटीसङ्गा रोगमेदेन औषधविशेषा उक्ताक्षात् एव तेऽ-
धिगम्या । तदपयोगिभूम्यादिकं सुन्तते दर्शितं वया
“ज्ञातो गूमिप्रिविभागविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यासामः
द्वभूयकर्तारामूलिष्विषमवल्मीकिमूलिष्वानादावतनदेवतायतनसिक-
ताभिरुपहतामनूपरामभङ्गुरामद्वूरौदकां स्त्रिग्वां प्रसो-
इवतींमहीं स्त्रीरां समां व्याप्तां गौरीं ज्ञोहितां वा
भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्मां ज्ञातमपि क्रियिष्वस्त्रात-
प्रवनदहनतोयसम्बाधमार्गेन्द्रुपहतमेकरसं पुष्टं पृष्ठवगाठ-
मूरुष्टुदीच्यां औषधमाददीतेत्वौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सा-
मान्यः । विशेषतस्तु तत्रामूलिष्वानी स्त्रिरा गुर्वीं व्यामा-
क्षया वा स्तूपदृक्षयस्याया खगुणमूर्यिता । क्रियां गौतमा-
मूलिष्वोदका स्त्रिग्विष्ववृष्टिकोमलदृक्षयाया शुक्रांग्वुगुण
मूर्यिता । ज्ञानावर्णा लघुशूलती प्रतिरिबाल्पपाण्डु-
हृक्षप्रतोऽग्निगुणमूर्यिता । इत्वा भवतामूलिष्व-
व्युत्पृष्ठकोटाल्परस्त्रृप्रायाऽग्निलगुणमूर्यिता । मही
वसा द्वभूयव्यक्तरसजला सर्वदोषारथत्वा महापर्वत-
हृक्षप्राया व्यामा चाकाशगुणमूर्यिता । तत्र केविदाङ्ग-
राचार्याः । प्राण्डुवर्णशरव्वेमन्तवसन्तीयोद्गेवु व्याप्तस्य
मूलपत्रत्वक्योरवारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्भ-
क्षात्मौम्यान्ते यत्वाच्चगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु
क्षत्रुषु ददीतान्ते यान्यान्ते यान्यान्ते यान्यान्ते यान्यान्ते ।
सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु क्षत्रुषु महीतानि सौम्युगुणमूर्यि-
डावां भूमौ जातान्यतिमधुरस्त्रिग्विष्वीतानि जायने ।
शतेन गेषं व्याख्यातम् । तत्र एविव्यम्बुगुणमूर्यितायां भूमौ
जातानि विरेचनद्रव्यास्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणमूर्यि-
डावां वसनद्रव्यायि । उभयगुणमूर्यितायां उभयतोभागानि ।
काङ्क्षाशयमूर्यिताकं संशयनान्त्येव बलवस्त्राणि भवन्ति ।

शर्वाशयेव चाभिनवान्यन्यत्वं मधुवृतगुणप्रतीक्षिह-
क्षेष्यः । शर्वाशयेव सक्षीराणि वीर्यवन्ति नेत्राम-
ृष्मन्तावनतिक्रान्तं वल्लरायाददीतेति । भवन्ति चात्र ।
गोपालासापाता व्याधा वे चान्ये वनवारिणः ।
मूलाहाराय ये तेऽयो भेदज्यक्षिरिष्यते । शर्वाशयव-
शास्येषु पलाशलवण्यादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति
तत्र सर्वे विधीयते । गन्धवर्षरसोपेता विहिधा भूमि-
रिष्यते । तत्त्वाङ्गुस्त्रिभावेन वीजिनः वद्वैर्युताः ।
अव्यक्तः किंत तोयस्य रसो नित्यं विनिर्बितः । रस एव
व्याव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाङ्गवेत् । शर्वाशयसम्भवा
भूमिः वाधारणा सूता । इव्याचि यत्र तत्रैव तद्व-
यानि विशेषतः । विग्नेनापरामृष्टविपत्तं रसा-
दिभिः । नवं इव्यं चुराचं वा याज्ञवेष विनिर्देशेत् ।
विद्वक्तः प्रिपुष्टो ज्ञौद्रं सप्तिर्पश्यन्दं हितम् । शेषम-
व्यवस्थितवं गङ्गीयादुदोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्यानां
रक्षसोनमन्तादिकम् । ज्ञोरमूलपुरीवाचि जीर्णाङ्गारेषु
संहरेत् । हुतमङ्गाङ्गकफक्षयङ्गुविव्यसामेवत्वम् । प्रश-
स्तायां दिशि शुचौ भेदजागारमिष्यते” ।
ज्ञौषधयेष परिभाषादिकुक्तः भावप्र० यथा
“प्रशस्तेषे वस्त्रात् प्रशस्तेऽहनि ज्ञौद्रतम् । अत्यसात्
वक्षुगुणं गन्धवर्षरसान्तितम् । दोषप्रमग्नानिकरमधिकं
न विकारि वत् । समोद्य कावे दत्तङ्ग भेषवं साङ्गुषा-
वहम् । व्यामेया विव्यशैवाद्याः सौम्यो हिमगिरिः
सूतः । अत्यसातौषधानि सुरुद्वयायि देवधिः ।
व्यामेयाः अधिकामन्त्रयाः सौम्यः अधिकसौमांशः ।
ज्ञौषधयेष एवौषधानि । अत्र त्वार्येष्य । अहुरुपायि
सहश्रानि । अन्तेष्यपि व्रतोऽहनि वनेष्यवेषु च ।
गङ्गीवाज्ञानि सूतानाः दुचिः प्रातः सुवाष्टे । चार्दिल्य
समुद्धो मौनी नमस्त्रृत्य शिवं हृदि । वाधारणाधरा-
इव्यं गङ्गीयादत्तरात्रितम् । वाधारणाधराइव्यम्
सर्वभूमिवन्द्रव्यम् । उत्तरात्रितं सक्षात् उत्तरात्रि-
तं भवत् । वल्लीकङ्गुतितानूपदृश्यानोषरसार्गजाः ।
जन्तुरङ्गिहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्यसाधिकाः । शरद्य-
विकार्यार्थं पाद्मां सरसमौकधम् । विरेकवस्त्र-
र्चन्त वसनानाः समाहरेत् । वसनानाः वसन्तवस्त्रे वसा-
हरेत् संगङ्गीयात् । अतिस्यूलजटा वा शुक्षासां
याज्ञवेष शुभम् । गङ्गीयात् स्त्रृग्नमूलानि सक-
व्याप्तिपि बुद्धिमान् । अन्यत्र । सहान्ति वेषां मूलानि-

काठगर्भाणि सर्वतः । तेषान्तु वस्त्रवं पाह्या च हस्त
मूलानि सर्वशः । व्ययोधादेश्वरो पाह्या सारः सा
दीजकादितः । तारीजादेव पत्राणि फलं सात् त्रिफ-
लादितः । कचिन्मूलं कचित् कन्दः कचित् पत्रं क-
चित् फलम् । कचित् उप्रं कचित् सर्वं कचित् सारः
कचित् त्वचः । चित्रकं गुरुणं निमो बाला च त्रिफला
क्रमात् । धात्रको करण्डकारी च खदिरः ज्वीरपादपः ।
कचित्रिम्बस्य गट्टीयात् पत्राभावे त्वचामपि । बालमू-
लान्तु विलूप्य पक्कारञ्चवस्य च । अङ्गेऽतुके जटा
पाह्या भागेऽतुके चिलं समम् । पात्रेऽतुके मृदः
पात्रं कालेऽतुके लहर्षसम् । नवान्येव हि योज्यानि
द्रव्याग्रथखिलकर्मसु । विना विङ्गङ्गक्षणाभ्यां गुडधान्या
ज्यमातिकैः । धात्यमम्बम् । पुराणन्त प्रश्नं सात्त्वास्त्व-
ज्ञाज्ञिकनथा । गुञ्जन्नरीनद्रव्यन्तु योज्यं सकलकर्मसु ।
आर्द्रं तु दिगुणं उञ्ज्ञादेष सर्वत्र निययः । गुडूची
कुटजो बाला द्रुग्राण्डय शतावरी । अवृगम्बा सहचरो
शतपुष्या प्रसारिषो । प्रयोक्तव्या सहवार्द्धा दिगुणं
मैत्र कारयेत् । सहचरो कुरण्डकः (कटरं च) इतिलोके ।
वासानिम्बपटोत्तकलबला कुशाण्डकेन्द्री वरी वर्षभूः
कुटजाच कन्दसहिता सा पूतिगम्बा मृता । ऐन्द्रो नाग-
बला कुरण्डक पुरो छवामृता सर्वदा । साद्वा एवतु कु-
लवित् दिगुणिता कार्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्रो इन्द्रधा-
रयो । वरी शतावरी पूतिगम्बा गन्धप्रसादनी ना-
गदला (गुलशक्ति) कुरण्डकः (पीतपुष्पकांठि) (काटसरं चा)
उरो युम्बुः । वृतन्नैव च पानीयं कवायं व्यञ्जनादिकम् ।
पक्का योतीकृतं चोषणं तत्सर्वं स्थादिपोषमम् ।

द्रव्याणां परोक्षा । सूक्ष्मास्त्विमांसला पथ्या सर्वकर्मणि
पूजिता । जिप्राम्भसि निमज्जेदा भज्ञातक्य स्त्रयोत्तमाः ।
वराहमूर्जवकन्दो वारहीकन्दसंज्ञकः । सौर्वज्जन्तु काचाभं
सैन्धवं स्फटिकप्रभम् । सुवर्णचक्रविं चेदं स्वर्णमालिकसुज-
मम् । इन्द्रपुष्पमतीकाशा भनोह्ना चोत्तमा मता । अेषं
शिलाजतं चेदं प्रज्ञिप्तं न विशीर्यते । तोयपूर्णे कांशपात्रे
प्रतानेन विवर्दते । कर्पूरसुवरः चिंग्वः एला सूक्ष्म-
फला वरा । व्येचचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरु धूपितम् ।
रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितम्बुद्धरं मतम् । काकतुण्डानिभः
चिंग्वोऽगुरुः अेषो गुरुर्भतः । सुगन्धि लघु रुचञ्च
चुरदार वरं मतम् । सरलं चिंग्वमत्यर्थं सुगन्धि च गुणाव-
हम् । अतिपीता प्रशस्ता त चेया दारनिया गुरुः ।

जातीफलं गुरु चिंग्वं समं शुभान्तरं वरम् । गृहीका-
सोत्तमा चेया या साहोत्तमानसन्निभा । करम्बैफलाकरा
मध्यमा सा प्रकोर्तिता । गोस्तनसन्निभा (मुनका) इति
लोके । करम्बैफलाकरा । (करोन्दीदारु) इति
लोके । खरण्डन्तु विमलं चेष्टं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
गव्याज्ञसहशं रुचगम्बं मधु वरम्पतम् । अथ स्त्रभावतो
हितानि । शालीनां लोहितः वालिः विठ्ठेषु च व-
दिकां । गृकधानेग्रज्ञपि ययोगोधूमः प्रवरो भतः ।
शिखीधान्ये वरो महो मस्त्ररक्षाद्विती तथा । रसेषु मधुरः
अेषो लवण्येषु च सैन्धवम् । दाढ़िमालकन्द्राज्ञास्त्वच्छू-
रञ्च परहृष्टकम् । राजादनं मातलङ्गं फलवर्गेषु गृशते । पर-
षकं (फःलसा) इति लोके । राजादनं (चिरिषी) इति
लोके । मातुलुङ्गं (वीजपूरा) इतिलौके । गतशाकेषु वा-
स्तुकं जोवन्तो पोतिका वरा । पटीलं फलशाकेषु कन्द-
शमेषु गृरण्डम् । एषः कुरङ्गो हरिषो जाङ्गेषु प्र-
शस्ते । पक्षिणां तित्तिरिरुद्दीपे वरो मस्तेग्रेषु रोहितः ।
हरिषकामवर्णः स्यादेषः लग्नतया भतः । कुरङ्गसाक्ष
उहिटो हरिषः लक्ष्मिको महान् । जवेषु दिव्यं दुर्घे-
षु गव्यमाल्येषु गोभवस् । तैलेषु तिक्कजन्तु लम्बैल्येषु
सिता हिता । अथ स्त्रभावादहितानि । शिखीषु मापान्
योग्यत्ते, लवण्येष्वौषरं त्वजेत् । फलेषु लकुचं शाके
सार्वपं न हितम्पतम् । गोमांसं पात्यसांसेषु भवितं महिषो-
यसा । सेवीपयः कुमुमास तेलन्त्याज्ञ्यञ्च फाणितम् ।
इन्द्रुरसः परिपक्वो योर्द्वानः त त व्यापाणितम् तद्विद्वयो-
रावः इति लोके । अथ संयोगविकलानि । सत्यप्रभम्
पमांसञ्च दुर्घेषु विश्वर्जयेत् । कपोतं सर्वपत्तेभ-
ज्जितं परिवर्जयेत् । सत्यसानिक्षेपित्तिकारेण तथा जौदेष्य
वच्छेष्येत् । सक्तं तु मांसपद्योयुक्तानुष्ट्रैर्दधि विश्वर्जयेत् ।
उष्णोर्ज्ञेऽन्तु ना ज्ञौद्रैर्यां पायसं त यरान्वितम् । रम्भाफलं
त्वजेत् तक्षं दधि वित्तफलान्वितम् । दशाहमुषितं सर्पिः
कांष्ये, नधुर्भृतं समम् । कृताज्ञञ्च कृष्णवृष्णुर्गण्डीकृतं
त्वजेत् । एकल बहुमांसानि विश्वन्ते परस्परम् । स
धुर्पिर्वसातेलं पानीयं वौं प्रयत्नाथा । अथ भेषजयह-
णसहृदेतः । लवण्यं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
बूर्णलेहासवस्त्रेहाः साध्या धवलचन्दनः । कृष्णे
पयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनः । अथ सम्भार्ज्ञने
चेया हृजभोदा यवानिका । बहिःसम्भार्ज्ञने सैन्ध-
विज्ञातव्याजमोदिका । पयः सर्पिः प्रबोगेषु गलासेष्वहि

रहते । अथ प्रतिनिधिः । चित्रकाभावतो दन्तो ज्ञारः
शिखरिजोऽथवा । अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्त्रव्या दुरा-
उभा । शिस्वरो अपाभार्गः । तगरस्याथभावे तु कृष्णं
दद्याद्विषम्बरः । मूर्वाभावे त्वचो याज्ञा जिङ्गिनीप्रभवा
बुधैः । अहिंस्याया अभावे तु सानकन्दः गकीर्त्तिः ।
लक्षणायाः अभावे तु नीलकरुणशिखा भतः । नीलक-
रुणशिखा भवुरशिखा । बकुलाभावतो देयं कल्हारो-
पत्रं पञ्जंजम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुषुदं देयमिष्टते ।
जातिपुण्ड्रं न यत्वाच्चित्त लवङ्गं तत्वं दीयते । अर्कपर्णादि
पद्मसो द्वाभावे तद्वसो भतः । पौष्ट्रराभावतः कृष्णं तथा
वाङ्मत्यभावतः । स्त्रौयेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीर्घ्यतेऽ
गते । चक्रिकागजपिष्ठत्वौ पिष्ठबीमूलवत् स्तूतौ ।
अभावे सोमरात्म्यास्तु प्रशुद्धाटफलं भतम् । यदि न सा-
दारनिशा तदा देया निशा बुधैः । सोमराजो वाकुची ।
प्रशुद्धाटफलं चक्रमहं फलम् । दारनिशा दारहरिद्रा
निशा इरिद्रा । रसाञ्जनस्याभावे तु स्यग्दार्ढीं प्रयुज्यते
सौराट्ट्रभावतो देया स्फटिका तद्वुणा जनैः । सौरद्वी
(सोरटीमाटो) इति लोके । स्फटिका (फटिकारी) इति
लोके । तातोशपत्रकाभावे स्त्रीतातो प्रशस्ते । भार्या-
भावे एतात्तोरुचं कण्ठकारी जटाऽथ वा । इचकाभावतो
दद्याक्षवर्णं पांशुपूर्वकम् । अभावे भवुद्यास्तु धात-
कीञ्च प्रयोजयेत् । रुचकं (चीहार) इति लोके पांशुल-
वर्णं (खारी) अथ वा (रेह इति लोके) । अस्त्रवेतसका-
भावे चुकं दातव्यमिष्टते । द्राचा यदि न लभ्यते प्र-
देयं काइसरीफलम् । तयोरभावे कुषुदं बन्धुकस्य मर्त-
बुधैः । लवङ्गकुषुदं देयं नखस्याभावतः पुनः । कस्तु-
र्यभावे कक्षोलं चेष्योयं विद्वुधाः । कक्षोलस्याथ
भावे तु जातीपूण्ड्रं प्रदीयते । चुग्मोचुक्षकं देयं
करूराभावतो बुधैः । करूराभावतो देयं पर्यन्त्यपै
विशेषतः । कुषुदुभावतो दद्यात् कुषुदम्भु-
क्षमं नवम् । ओखराङ्गचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्टते ।
अभावे त्वेतत्वेवैद्यः प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम् । रक्तचन्द-
नकाभावे नवोशीरं वंडुधुधाः । सुक्ता चातिविषाभावे शि-
नाभावे शिश मता । अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्टते ।
मेदा जीवककाकोली कद्गिहनद्वैऽपि वा सति । वरी विदाय्य
चुग्म्बा वाराहो च क्रमात् स्तुतः । वरी शतावरो ।
वारङ्गात् तथाभावे चम्भकारालुको भतः । वाराहोकन्द-
संक्षम् पद्मिमे गट्टिसंक्षकः । वाराहीकन्देशन्य-

चम्भकारालुको भतः । अन्यप्रसम्भवे देशे वराह हृषि यो-
भवान् । भज्ञातकासम्भवे तु रक्तचन्दनमिष्टते । भ-
ज्ञाताभावतश्चिलं नलश्चेत्तरभावतः । सुवर्णभावतः खर्च-
भाक्षिकं प्रक्षिपेत् बुधः । च्वेतन्तु मात्रिकं त्वेयं बुधैः
रजतवद् भ्रुवम् । मात्रिकस्याथभावे तु प्रदद्यात् स्तर्णगे-
रिकम् । स्तर्णस्य वा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते । तत्र
कान्तेन कम्भीर्णि भिषकुर्याद्विचक्षणः । कान्ताभावे
तौक्षण्योहं योजयेद्वैद्यसत्तमः । अभावे भौक्तिक-
स्थापि छक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् । मधु यत्र न लभ्यते तत्र
जीर्णगुडो भतः । भतस्याङ्गभावतो दद्युमिष्टजः सित-
शर्कराम् । असम्भवे चितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते ।
ज्ञाराभावे रसो भौजो मास्त्वरो वा प्रदीयते । अत्र प्रो-
क्तानि वस्त्रूनि यानि तेषु च तेषु च । योज्यमेकतराभावे
परं वैद्येन जानता । रसबोर्यविषयकाद्यैः समं इवं
विचिन्यं च । दुङ्गप्रादिविषयमन्यज्ञ द्रव्याणान्तु रसा-
दिवित् । योगे यदप्रधानं स्यात्स्य प्रतिनिधिर्मतः ।
यत्तु प्रधानं तस्यापि सृष्टं नैव गृह्णते । याष्ठेरयुक्तं
यत् इव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत् । अतुक्तमपि युक्तं
यत् यौजयेत् तद्रसादिवित् । इव्यगतपञ्चपद्धतिः
कम्भार्याह । इव्ये रसो गुणो वोर्यविपाकः शक्तिरेव च ।
प्रदाधारोः पञ्च तिक्तिनि संस्तं कुर्वन्ति कम्भं च ।
“वीर्यवन्योषधिनीव विकारे साक्षिपातिके” कुमारो ।
“देष्योऽपि सम्भवः शिट्टस्यार्त्तस्य यथौषधम्” रघुः ।
“स विषमौषधम्” उद्भृतः “भौषधात् ओत्तमनोऽभि-
राभात्” भाग०११, “चौषधं जाङ्गीतोयं वैद्योनाराय-
णः खयम्” पुरारो । संसारहृष्टः खदायकरोगनिवारके
४परमेश्वरे च “चौषधं जगतां सेतुः” विक्षु० सं० ।
ओषधि स्त्री वा + ओषधि-प्रा० स० । सम्यगोषधे । “विर-
मन्ति न जूलित्वमौषधयः” किरा० वा ढीप् । ओषधी ।
ओषधर न० उवरे भवः अण् । पांशुलवणे राजनि० ।
ओषधरका न० चौषधमित कन् । (खारी) लवणमेदे राजनि०
ओषधस न० उससि भवः सम्बिवेत्त्वादिना योगिविभागात्
अण् । उष्मिभवे । वस्तुतः भवाद्ये “कालाट्ठज्ञ” पा० उक्ते:
ठज्ञ स्यात् तेन जवस इदम् इत्युचितम् । २उपः
सम्बिनि । “अनुदितौषधरागेति “चौषधातपभयाटप-
लीनम्” इति च” किरा० स्त्रियां ढोप् । “वा
मोषाः पत्यौषधी सा” शत० ब्रा० द०,१,२,८, उ उस्+
बा० यत् स्त्रीये अण् । ओषधस उष्मोभवे लि० ।

ओष(स्त)स्य लिंउवस्त्रेरिदम् अथ व्यज् वा । उवस्तिवरि-
तात्मके छा० उ० ब्राह्मणकाशुभेदे । तत्र “उवस्तिर्ह चा-
क्रावणः” इत्यादि तत्त्वं ब्राह्मण “ब्रौद्वस्त्रे(स्त्रे)
काश्चेऽविद्वामपि आत्मिक्यदर्शनात्” छा० उ० भा० ।

ओषसिक लि० उवसा चरति ठक् टिचोपः । १उवसाचारि-
ति० । उवसिभवः काढाटठज्”या० उ० । २उवसिभवे च ।

ओषिक लि० उवा उवसि भवः उ० । उपामवे हियां छीप्
ओष्ट्र न० उद्ग्रहेदम् अथ । उद्ग्रुग्वादौ । “ब्रौद्” इत्य-
वहु स्वादु लवणं दीपनं तथा । क्षमिक्तकफानाहशोधो
दरहरं सरम्” भावप्र० । “अनिर्दशायाः गोः क्षीर-
मौदूसैकशं तथेति” मनुः उद्ग्रुश्वद्विष्टिः ।

ओष्ट्रक न० उद्ग्रुणां समूहः गोलोकोद्वादिना वुज् ।
उद्ग्रुसमूहे । उद्ग्रुस विकारोउवयवोवा वुज् । २उद्ग्रु-
विकारे इतदववे च लि० ।

ओष्ट्ररथ न० उद्ग्रुरथसेदम् “पवपूर्वादज्” या० रथादित्य-
तुष्ट्रौ अथ । उद्ग्रुवाहरं रथसम्बन्धिनि ।

ओष्ट्रायण उच्ची उद्ग्रुसापत्रम् वा० फक् । उद्ग्रुपत्ये ततः
चतुरर्थास्त्र अरोहणादि० वुज् । ब्रौद् यथक तत्त्वत्रि-
क्षट्टेषादौ लि० ।

ओष्ट्रिक लि० उद्ग्रु भवः ठक् । उद्ग्रुभवे दध्यादौ “विषाके
कटु सचार” शुश्रु भेदौष्ट्रिक दधि०” एवुतः ।

ओष्ट्र लि० चोष्ट्र चोष्टाकारोस्त्वय पञ्चा० अथ । चोष्टा-
कारकाढावयवयुक्ते आविनयहपत्वे , “ब्रौदमाश्विनम्”
काला० ८, २, ७, “चोष्टावयवयुक्तमाश्विनयहपात्रम्” कर्कः
“तहिदेवत्यमौडमाश्विनपात्रम्” यत० भा० ४, १५, १८ ।

ओष्ट्र लि० चोष्ट्र भवः वत् स्वार्थे अथ । चोष्टभवे उवस्त्रे
पर्वग्वोः “ब्रौदजाव्यू” इतिशिक्षोक्ते स्वयोस्त्वात्मम्

ओष्ट्रिज न० उच्चिज्ञ+प्रक्षा० स्वार्थेऽथ । उच्चिगर्वे० ।

ओषिह लि० उच्चिह भवः उवसा० अब् तस्तेदमल् ॥
१उच्चिक्कन्दोभवे २तत्त्वसम्बन्धिनि च । उच्चिहा सुखः
अथ । ३उच्चिक्कन्दशा सुखे सवितरि “सवित्र उच्चि-
हाय” वजु० १६, ६ ।

ओषीक लि० उच्चीषे शोभते अष्ट्र पृष्ठो० । १उच्चीष-
धारिणि २तद्वारिजनपदविशेषे ३तत्त्वपे च “ब्रौद्वी-
काननवासांश्च वोधकान् उद्वादकान्” भा० या० ५० ।

ओषण न० उष्णस्थ भायः गुणवत्तनत्वात् अथ । उष्णस्थे०
स च “उष्णस्थर्थस्तु तेजसः” इत्युक्ते॒ तेजसएव उष्णस्थि-
कधर्मः तत्त्वसंयोगादितरेपासौपाधिकः । हुश्वते तत्कार्य-
पित्तस्य धर्मैरत्युक्तं वथा “ब्रौष्टप्रतैर्ज्ञारौष्ट्रवा-
ववैश्वद्युष्टाद्युष्टवण्णं” पित्तं तस्य समानयोनिः कटुकोरसः
सोऽसौष्ट्रणादौष्ट्रणं वद्यति” सुश्व० ।

ओमप्र न० ऊष्ट्रणोभावः ऊष्ट्रैव वा अथ । उष्णस्थे० “पूर्व-
राजवियोनौष्ट्र” क्षुक्ष्मस जगतोहतम्” रसः । उष्णस्थर्वे०
वश्यपि तेजोवोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्वर्णः सप्र-
दशाङ्कुरादेहसंयोगादेव तथोक्तं या० स्त्रिभाष्ययोः
“वस्त्रैव चोपत्तेरेव ऊष्ट्रा” च० “वस्त्रैव च स्त्रुक्ष्मपरीरस्यैव
जग्यायमेतत्तिन् जीवचक्षरीरे संस्कृतेनोलिङ्गमानं विजानाति
तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेषुपि च,
रूपादिपु देहगुणेषु नोशोपहम्यते जीवदवस्थायामेव दृष्ट-
त्वम्यते दृश्यते उपयदाते प्रसिद्धिशरीरव्यतिरक्तव्यापात्रय
एवैष जग्नेति तथा च नृतिः “उष्ण एव जीविष्ट्वद्वीतो-
मरिष्वन्ति” भा० । तदपाधिकत्वात् जीवस्थापि ऊष्ट्रस्त्र-
वर्षाहृयते इत्युक्तं भ्रात् ।

इति श्रीतारानाथ-तकवाचस्पति-भद्राचार्य-विरचिते वाचस्पत्ये उभिधाने
स्वरवर्षादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

PK
925
T37
v.2

Tarkavachaspati, Taranatha
Vācaspatyam

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
